

THE MAHABHARATA.

AN EPIC POEM.

EDITED BY

REHATED VEDA VYASA RISHI.

श्रीमन्नदाभारतसंहिता

श्रीमन्नदाभिर्वेदव्यासविरचितः

श्रीमन्नदाभारतसंहिता

सर्वविद्यासंग्रहः सर्वविद्यासंग्रहः

संस्कृतभाषा

संस्कृतभाषासंग्रहः सर्वविद्यासंग्रहः

संस्कृतभाषासंग्रहः सर्वविद्यासंग्रहः

संस्कृतभाषासंग्रहः सर्वविद्यासंग्रहः

संस्कृतभाषा

संस्कृतभाषासंग्रहः सर्वविद्यासंग्रहः

संस्कृतभाषासंग्रहः सर्वविद्यासंग्रहः

संस्कृतभाषा

शकाब्दाः १७५८

सं० १८३७

यस्मिन् जयाशा पुत्राणां सममन्यत पार्थिवः । तस्मिन् हते स कैरव्यः कथं प्राणानधारयत् ।
 दुर्मरत्वमहं मन्ये नृणां कृच्छ्रेऽपि वर्त्ततां । यत्र कर्णे हतं श्रुत्वा नात्यजज्जीवितं नृपः ।
 तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन् वाह्मीकमेव च । द्रोणञ्च सोमदत्तञ्च भरिग्रवममेव च ।
 तथैव चान्यान् सुहृदः पुत्रान् पौत्रांश्च पातितान् । श्रुत्वा यन्नाजहत्याणांस्तन्मन्ये दुष्करं दिज ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने । नहि त्वयामि सर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्यं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते कर्णे महाराज निशि गावल्गणिस्तदा । दीनो यथै नागपुरमथैर्वातसमैर्ष्ववे ।
 स हास्तिनपुरं गत्वा भृशमुदिग्रचेतनः । जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रसीणवान्धवं ।
 स तमुदीक्ष्य राजानं कशलाभिहतौजसं । ववन्दे प्राञ्जलिभृत्वा मूर्द्धा पादो नृपस्य ह ।
 सम्पूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिं । हाकष्टमिति चोक्त्वा स ततो वचनमाददे ।
 सञ्जयोऽहं श्रितपते कचिदास्ते सुखं भवान् । स्वदैर्घ्येरापदं प्राप्य कचिन्नाद्य विमुह्यसि ।
 हितान्युक्तानि विदुरद्रोणगाङ्गेयकेशवैः । अगृहीतान्यनुसृत्य कचिन्न कुरुषे व्यथा ।
 रामनारदकण्वाथैर्हितमुक्तं सभातले । न गृहीतमनुसृत्य कचिन्न कुरुषे व्यथा ।
 सुहृदस्त्वद्धिते युक्तान् भीष्मद्रोणमुखान् परैः । निहतान् युधि संसृत्य कचिन्न कुरुषे व्यथा ।
 तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिं । सुदीर्घमथ निःश्वस्य दुःखार्त्तं ददमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आपगेये हते शूरे दिव्यास्त्ववति सञ्जय । द्रोणे च परमेष्वासि भृशं मे व्यथितं मनः ।
 यो रथानां सहस्राणि दंशितानां दृशेव तु । अहन्यहनि तेजस्वी निजघ्ने वसुसम्भवः ।
 तं हतं यज्ञसेनस्य पुत्रेणैह शिखण्डिना । पाण्डवेयाभिगुप्तेन श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ।
 भार्गवः प्रददौ यस्यै परमास्त्रं महाहवे । साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपाकृतः ।
 यस्य प्रसादात् कौन्तेयराजपुत्रा महारथाः । महारथत्वं संप्राप्तास्तयाऽन्ये वसुधाधिपाः ।
 तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे । सत्यसन्धं महेश्वासं भृशं मे व्यथितं मनः ।
 ययोर्ज्ञेयैः पुमानस्ते न समोऽस्ति चतुर्विधे । तौ द्रोणभीष्मौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः ।
 त्रैलोक्ये यस्य चास्त्रेषु न पुमान् विद्यते समः । तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा किमकुर्वन्त मामकाः ।
 संश्रप्तकानाञ्च बलं पाण्डवेन महात्मना । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितं यमसादनं ।
 नारायणस्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमतः । विप्रद्रुतेष्वनीकेषु किमकुर्वन्त मामकाः ।
 विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नान् शोकसागरे । श्रवमानान् हते द्रोणि सन्ननौकानिवार्षवे ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्भणः । मद्रराजस्य शल्यस्य द्रौण्यस्यैव कपस्य च ।
 मत्पुत्रस्य च शेषस्य तथान्येषाञ्च सञ्जय । विप्रद्रुतेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत्कथं ।
 एतत्सर्वं यथावृत्तं यथा गावल्गाने मम । आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानाञ्च विक्रमं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तवापराधाद्यदृत्तं कैरव्येषु मारिष । तत् श्रुत्वा मा व्यथां कार्षीर्हिष्टे न व्यथते बुधः ।

यस्मिन् जयाशा पुत्राणां सममन्यत पार्थिवः । तस्मिन् हते स कौरव्यः कथं प्राणानधारयत् ।

दुर्मरत्वमहं मन्ये नृणां कृच्छ्रेऽपि वर्त्ततां । यत्र कर्णे हतं श्रुत्वा नात्यजज्जीवितं नृपः ।

तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन् वाह्मीकमेव च । द्रोणञ्च सोमदत्तञ्च भरिग्रवममेव च ।

तथैव चान्यान् सुहृदः पुत्रान् पौत्रांश्च पातितान् । श्रुत्वा यन्नाजहत्याणांस्तन्मन्ये दुष्करं दिज ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने । नहि त्वयामि सर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्यं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते कर्णे महाराज निशि गावल्गणिस्तदा । दीनो ययौ नागपुरमथैर्वातसभैर्ष्ववे ।

स हास्तिनपुरं गत्वा भृशमुदिग्रचेतनः । जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रसीणवान्धवं ।

स तमुदीक्ष्य राजानं कशलाभिहतौजसं । ववन्दे प्राञ्जलिर्भृत्वा मूर्द्धा पादो नृपस्य ह ।

सम्पूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिं । हाकष्टमिति चोक्त्वा स ततो वचनमाददे ।

सञ्जयोऽहं श्रितपते कचिदास्ते सुखं भवान् । स्वदेधैरापदं प्राप्य कचिन्नाद्य विमुह्यसि ।

हितान्युक्तानि विदुरद्रोणगाङ्गेयकेशवैः । अगृहीतान्यनुसृत्य कचिन्न कुरुषे व्यथा ।

रामनारदकण्वाथैर्हितमुक्तं सभातले । न गृहीतमनुसृत्य कचिन्न कुरुषे व्यथा ।

सुहृदस्त्वद्धिते युक्तान् भीष्मद्रोणमुखान् परैः । निहतान् युधि संसृत्य कचिन्न कुरुषे व्यथा ।

तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिं । सुदीर्घमथ निःश्वस्य दुःखार्त्तं ददमब्रवीत् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आपगमेये हते शूरे दिव्यास्त्ववति सञ्जय । द्रोणे च परमेष्वासि भृशं मे व्यथितं मनः ।

यो रथानां सहस्राणि दंशितानां दृशेव तु । अहन्यहनि तेजस्वी निजघ्ने वसुसम्भवः ।

तं हतं यज्ञसेनस्य पुत्रेणैह शिखण्डिना । पाण्डवेयाभिगुप्तेन श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ।

भार्गवः प्रददौ यस्यै परमास्त्रं महाहवे । साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपाकृतः ।

यस्य प्रसादात् कौन्तेयराजपुत्रा महारथाः । महारथत्वं संप्राप्तास्तयाऽन्ये वसुधाधिपाः ।

तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे । सत्यसन्धं महेश्वासं भृशं मे व्यथितं मनः ।

ययोर्ज्ञेयौ पुमानस्ते न समोऽस्ति चतुर्विधे । तौ द्रोणभीष्मौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः ।

त्रैलोक्ये यस्य चास्त्रेषु न पुमान् विद्यते समः । तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा किमकुर्वन्त मामकाः ।

संशप्तकानाञ्च बलं पाण्डवेन महात्मना । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितं यमसादनं ।

नारायणस्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमतः । विप्रद्रुतेष्वनीकेषु किमकुर्वन्त मामकाः ।

विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नान् शोकसागरे । श्रवमानान् हते द्रोणि सन्ननौकानिवार्षवे ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्भणः । मद्रराजस्य शल्यस्य द्रौण्यस्यैव कपस्य च ।

मत्पुत्रस्य च शेषस्य तथान्येषाञ्च सञ्जय । विप्रद्रुतेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत्कथं ।

एतत्सर्वं यथावृत्तं यथा गावल्गाने मम । आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानाञ्च विक्रमं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तवापराधाद्यदृत्तं कौरवेयेषु मारिष । तत् श्रुत्वा मा व्यथा कार्षीर्दृष्टे न व्यथते बुधः ।

तस्मादभावी भावी वा भवेदर्थो मरं प्रति । अप्राप्तौ तस्य वा प्राप्तौ न कश्चिद्वायते बुधः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न व्ययाभ्यधिका काचित् विद्यते मम सञ्जय । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयधृतराष्ट्रसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणि महेष्वासि तव पुत्रा महारथाः । बभूवुरस्त्रस्यमुखा विषन्वा गतचेतसः ।
 अवाङ्मुखाः शस्त्रमृतः सर्व एव विशास्यते । अवेक्षमाणाः शोकार्त्ता नाभ्यभाषन् परस्परं ।
 तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान् सैन्यानि तव भारत । ऊर्ध्वमेव निरैक्षन्त दुःखत्रस्तान्यनेकशः ।
 शस्त्राण्येषान्तु राजेन्द्र शोणिताक्तानि सर्वशः । प्राभ्रश्यन्त करालेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं हतं युधि ।
 तानि वृन्दान्तरिष्टानि लम्बमानानि भारत । अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ।
 तथा तु स्तिमितं दृष्ट्वा गतसत्त्वमिव स्थितं । बलं तव महाराज राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
 भवतां बाहुवीर्यञ्च समाश्रित्य मया युधि । पाण्डवेयाः समाहृता युद्धञ्चेदं प्रवर्त्तितं ।
 तदिदं निहते द्रोणे विषन्नमिव लक्ष्यते । युध्यमानाश्च समरे योधा बध्यन्ति सर्वशः ।
 जयो वाऽपि बधो वाऽपि युध्यमानस्य संयुगे । भवेत् किमत्र चित्रं वै युध्यध्वं सर्वतोमुखाः ।
 पश्यध्वञ्च महात्मानं कर्णं वैकर्त्तनं युधि । प्रचरन्तं महेष्वासं दिव्यैरस्त्रैर्महाबलं ।
 यस्य वै युधि सन्त्रासात् कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः । निवर्त्तते सदा मन्दः सिंहात् चुद्रुमगो यथा ।
 येन नागायुतप्राणो भीममेनो महाबलः । मानुषेणैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ।
 येन दिव्यास्त्रविचकूरो मायावी स घटोत्कचः । अमोघया रणे शक्त्या निहतो भैरवान्नदन् ।
 तस्य दुर्वारवीर्यस्य सत्यसन्धस्य धीमतः । बाहोर्द्रविणमचयमद्य द्रक्ष्यस्य संयुगे ।
 द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः । पश्यन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुवासवयोरिव ।
 सर्व एव भवन्तश्च शक्ताः प्रत्येकशोऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं सैन्यान् किमु संहताः ।
 वीर्यवन्तः कृतास्त्राश्च द्रक्ष्यथाद्य परस्परं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा । तव पुत्रो महावीर्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 सेनापत्यमवाप्याय कर्णो राजन् महारथः । सिंहनादं विनद्योच्चैः प्रायुध्यत रणोत्कटः ।
 ससृञ्जयानां सर्वेषां पाञ्चालानाञ्च मारिष । कैकयानां विदेहानां चकार कदनं महत् ।
 तस्येषुधाराः शतशः प्रादुरासन् शरासनात् । अग्रेपुङ्खेषु संसक्ता यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
 स पीडयित्वा पाञ्चालान् पाण्डवांश्च तरस्त्रिनः । हत्वा सहस्रशो योधानर्जुनेन निपातितः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संजयवाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । शोकस्थान्तमपश्यन् वै हतं मेने सुयोधनं ।
 विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः । तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे ।
 आर्त्तनादो महानासीत् स्त्रीणां भरतसत्तम । स शब्दः पृथिवीं कृत्वा पूरयामास सर्वशः ।
 शोकार्णवे महाघोरे निमग्ना भरतस्त्रियः । ह्रुदुर्दुःखशोकार्त्ता भ्रमन्दिगचेतसः ।

राधेयः सूतपुत्रश्च भ्रातरश्च महारथाः । कैकेयाः सर्वशस्त्रापि निहताः सव्यसाचिना ।
 मालवा मद्रकाश्चैव द्राविडाश्चोयकर्भिणः । धौधेयाश्च ललित्याश्च लुद्रकाश्चाप्युशीनराः ।
 मविल्वकास्तुष्टिकेराः सावित्रीपुत्रकाश्च ये । प्राच्यादीच्याः प्रतीच्याश्च दालिणात्याश्च मारिषः ।
 पत्तीनां निहताः सङ्घा हयानां प्रयुतानि च । रथव्राताश्च निहता हताश्च बगवारणाः ।
 सध्वजाः सायुधाः शूराः सर्वशस्त्रभूषणाः । कालेन महता यन्ताः कुशैर्ये च वर्द्धिताः । १४०
 ते हताः समरे राजन् पार्थिनास्त्रिष्टकर्मणा । अन्ये तथाऽमितबलाः परस्परबधैषिणः ।
 एते चान्ये च बह्वेवा राजानः सगणा रणे । हताः सहस्रशो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 एवमेव क्षत्रो वृत्तः कर्णोऽर्जुनसमागमे । महद्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावणः ।
 यथा कृष्णेन नरको मुरश्च निहतो रणे । कार्तवीर्यश्च रामेण भार्गवेण यथा हतः ।
 सञ्जातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्भदः । रणे कृत्वा महायुद्धं धोरं त्रैलोक्यमोहनं । १४१
 यथा स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण चान्धकः । तथाऽर्जुनेन संहितो द्वैरयो युद्धदुर्भदः ।
 सामात्यबान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः । जयाशा धार्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुक्तां यतः ।
 तीर्णस्तत् पाण्डवो राजन् यत् पुरा नावबुध्यसे । उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं व्यसनं सुमहात्ययं । पुत्राणां राज्यकामानां त्वया राजन् हितैषिणः ।
 अहितान्येव चीर्णानि तेषां तत्फलमागतं । १४२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता मामकास्तात निहता युधि पाण्डवैः । हतांश्च पाण्डवेयानां मामकैर्ब्रूहि मञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः । सानुबन्धाः सहामात्या गाङ्गेयेन निपातिताः ।
 नारायणा बालभद्राः शूराश्च शतेशोऽपरे । अनुरक्ताश्च वीरेण भीष्मेण युधि पातिताः ।
 समः किरीटिना संख्ये वीर्येण च बलेन च । सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ।
 पाञ्चालानां मेहेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः । द्रोणेन सह संगम्य गता वैवस्वतक्षयं । १४३
 तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ सहसुतौ नृपौ । पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ।
 यो बाल एव समरे संमितः सव्यसाचिना । केशवेन च दुर्द्वेषो बलदेवेन वा विभो ।
 परेषां कदनं कृत्वा महारथविशारदः । परिवार्य महामाचैः षड्भिः परमकैरथैः ।
 अशक्नुवद्भिर्वीभत्सुर्ममिमन्युर्निपातितः । कृतं तं विरथं वीरं चक्षुर्धर्मं व्यवस्थितं ।
 दैःशासनिर्महाराज सौभद्रं हतवासणे । सपत्नानां निहन्ता च महत्या सेनया हृतः । १४४
 अम्बष्ठस्य सुतः श्रीमान् मित्रहेतोः पराक्रमन् । आसाद्य सङ्घातं वीरं दुर्योधनसुतं रणे ।
 सुमहत् कदनं कृत्वा गतो वैवस्वतक्षयं । वृहन्तः सुमहेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्भदः ।
 दुःशासनेन विक्रम्य गमितो यमसादनं । मणिमान् दण्डधारश्च राजानो युद्धदुर्भदौ ।
 पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितौ । अंशुमान् भोजराजश्च सहसैन्यो महारथः ।

भरद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनं । सामुद्रस्त्रिभुवनस्य सह पुत्रेण भारत ।
 समुद्रमेनेन बलात् गमितो यमसादनं । अनूपवासी नीलस्य व्यावदत्तस्य वीर्यवान् ।
 अयत्याम्ना विकर्णेन गमितो यमसादनं । वित्रायुधस्त्रिभुवोधी कृत्वा च कदनं महत् ।
 चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतो मृधे । वृकोदरसमो युद्धे वृतः कैकेययोधिभिः ।
 कैकेयेन च विक्रम्य भ्राता भ्रात्रा निपातितः । जनमेजयो गदायोधी पार्वतीयः प्रतापवान् ।

१९५

दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातितः । रोचमानौ नरव्याघ्रौ रोचमानौ ग्रहाविव ।
 द्रोणेन युगपद्राजन् दिवं संप्रापितौ शरैः । नृपास्य प्रतियुध्यन्तः पराक्रान्ता विशाम्पते ।
 कृत्वा न सुकरं कर्म गता वैवस्वतचयं । पुरुजित् कुन्तिभोजस्य मातुलौ सव्यसाचिनः ।
 सङ्ग्रामनिर्व्वितान् लोकान् गमितौ द्रोणसायकैः । अभिभूः काशिराजस्य काशिकैर्बलभिष्टतः ।
 वसुदानस्य पुत्रेण न्यासितो देहमाहवे । अभितौजा युधामन्युस्तभोजस्य वीर्यवान् ।

१९०

निहत्य शतशः शूरानस्रदीधैर्निपातिताः । मित्रवर्मा च पाञ्चाल्यः चक्षधर्मा च भारत ।
 द्रोणेन परमेष्वासौ गमितौ यमसादनं । शिखण्डितनधो युद्धे क्षत्रदेवो युधाम्पतिः ।
 लक्ष्मणेन हतो राजन् तव पौत्रेण भारत । सुचित्रस्त्रिचवर्मा च पितापुत्रौ महारथौ ।

१९४

प्रचरन्तौ महावीरौ द्रोणेन निहतौ रणे । वार्द्धचेर्मिर्भहाराज समुद्र इव पर्व्वणि ।
 आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्तिं परमां गतः । सेनाविन्दुसुतः श्रेष्ठः शस्त्रवान् प्रबरो युधि ।
 बाह्लीकेन महाराज कौरवेन्द्रेण पातितः । धृष्टकेतुर्भहाराज चेदीनां प्रबरो रथः ।
 कृत्वा न सुकरं कर्म गतो वैवस्वतचयं । तथा सत्यधृतिर्वीरः कृत्वा कदनमाहवे ।

१९०

पाण्डुवार्धे पराक्रान्तो गमितो यमसादनं । सेनाविन्दुः कुरुश्रेष्ठः कृत्वा कदनमाहवे ।
 पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतुः पृथिवीपतिः । निहत्य शाचवान् संख्ये द्रोणेन निहतो युधि ।
 तथा सत्यधृतिर्वीरो मदिरात्रस्य वीर्यवान् । सूर्य्यदत्तस्य विक्रान्तो निहतो द्रोणसायकैः ।

श्रेणिमांस्य महाराज युध्यमानः पराक्रमी । कृत्वा न सुकरं कर्म गतो वैवस्वतचयं ।

१९५

तथैव युधि विक्रान्तो मगधः परमास्त्रवित् । भीष्मेण निहतो राजन् श्वेतोऽस्य परवीरहा ।

विराटपुत्रः शङ्खस्तु उत्तरस्य महारथः । कुर्व्वन्तौ सुमहत् कर्म गतौ वैवस्वतचयं ।

वसुदानस्य कदनं कुर्वाणोऽतीव संयुगे । भरद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।

एते सान्ये च बहवः पाण्डवानां महारथाः । हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि सञ्जयनाम्नो षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मामकस्यास्य सैन्यस्य हतशेषस्य सञ्जय । अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ।

१९४

तौ हि वीरौ महेश्वासौ मदर्थे कुरुसत्तमौ । भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा कोऽन्वर्थो जीवितोऽसति ।

न पश्यामि च राधेयं हतमाहवशोभिनं । यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतं ।

हृत्प्रवरसैन्यं मे यथा शंससि सञ्जय । अहो तानपि मे शंस कोऽच जीवन्ति के च न ।

एतेषु हि मृत्युश्च ये त्वया परिकीर्त्तिताः । येऽपि जीवन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि चित्राणि शुभाणि चतुर्विधानि । दिव्यानि राजन् विहितानि चैव द्रोणेन वीरे द्विजसत्तमेन ।

महारथः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो दृढायुधो दृढमुष्टिर्दृढेयुः । स वीर्यवान् द्रोणपुत्रस्तरस्त्री व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
आनर्त्तवासी हृदिकात्मजोऽसौ महारथः स त्वतानां वरिष्ठः । स्वयं भोजः कृतवर्मा कृतास्त्रो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
आत्तायनिः समरे दुःप्रक्रमः सेनायणीः प्रथमस्तावकानां । यः स्वस्त्रीयान् पाण्डवेयान् विमृज्य मत्वा वाच स्वाञ्च कीर्तुस्तरस्त्री ।

तेजो बध्न सतपुत्रस्य संख्ये प्रतिश्रुत्याजातश्चोः पुरस्तात् । दुराधर्षः शक्रसमानवीर्यः शल्यः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
आजानीयैः सैन्धवैः पार्वतीधैर्नदीजकामोजवनायुजैश्च । गान्धारराजः स्वबलेन युक्तो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
शरद्वतो गौतमश्चापि राजन् महाबाहुर्बाहुचित्रास्त्रयोधी । धनुश्चित्रं सुमहद्भारमाह व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

महारथः कैकयराजपुत्रः सदश्रयुक्तश्च पताकिनश्च । रथं समारुह्य कुरुप्रवीर व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्णं रथं समास्थाय कुरुप्रवीरः । व्यवस्थितः पुरुमित्रो नरेन्द्र व्यभ्रे सूर्या भ्राजमानो यथा खे ।
दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये व्यवस्थितः सिंह इवावभासे । रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः समरे योद्धव्यमानः ।
स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा । पद्मप्रभो वज्रिरिवान्ध्रमो मेघान्तरे सूर्य इव प्रकाशः ।
तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मपाणिस्तवात्मजः सत्यसेनश्च वीरः । व्यवस्थितौ चित्रसेनेन मारुतं दृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ।
ह्रीनिषेवो भारतराजपुत्र उग्रायुधः क्षणभोजी सुदर्शः । जारासन्धिः प्रथमश्चादृढश्च चित्रायुधः श्रुतिवर्मा जयश्च ।
शल्यश्च सत्यव्रतदुःशलौ च व्यवस्थिताः सहसैन्या नराय्याः । कैतव्यानामधिपः शूरमानो रणे रणे शत्रुहा राजपुत्रः ।
रथी हयी नागपत्तिप्रयायी व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे । वीरः श्रुतायुश्च धृतायुश्च चित्राङ्गदक्षिणसेनश्च वीरः ।
व्यवस्थिताः सहसैन्या नराय्याः प्रहारिणो मानिनः सत्यसन्धाः । कर्णात्मजः सत्यसन्धो महात्मा व्यवस्थितः समरे योद्धुकामः ।

तथापरौ कर्णसुतौ वरास्त्रौ व्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र । महद्बलं दुर्भेदमल्पवीर्यैः समाश्रितौ योद्धुकामौस्त्वदर्थे ।

एतैश्च मुखैरपरैश्च राजन् योधप्रवीरैरमितप्रभावैः । व्यवस्थितौ नागकुलस्य मध्ये यथा महेन्द्रः कुरुराजो जयाय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता जीवमाना ये परेभ्योऽन्ये यथायथं । इतोदमवगच्छामि व्यक्तमर्थमभिपत्तितः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । हतप्रवीरं विद्वस्त्वं किञ्चिच्छ्रेयं स्वकं वलं ।

शुला व्यामोहमागच्छेच्छेकव्याकुलितेन्द्रियः । मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि मुह्यन्तं तिष्ठ सञ्जय ।

व्याकुलं मे मनस्तात शुला सुमहदप्रियं । मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोमि धारितुं ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । भ्रान्तचित्तस्ततः सोऽथ बभूव जगतोपतिः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ शुला कर्णं हतं युद्धे पुञ्जश्चैवापलायिनः । नरेन्द्रः किञ्चिदास्वस्यो द्विजप्रेष्ठ किमब्रवीत् ।

प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसनं महत् । तस्मिन् यदुक्तवान् काले तन्ममाचक्ष्य पृच्छतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रुद्धेयमिवाहुतं । भूतसंमोहनं भीमं भैरोः संसर्पणं यथा । २१०
 चित्तमोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य दिषङ्गो भीमकर्षणः ।
 दिवः प्रपतनं भनोरुर्ध्वमिव महाद्युतेः । संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याक्षयाभसः ।
 महीविषद्विगम्बूनां सर्वनाशमिवाहुतं । कर्मणामिव वैफल्यमुभयोः पुण्यपापयोः ।
 सञ्चित्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रि जनेश्वरः । नेदमस्तीति सञ्चिन्त्य कर्णस्य समरे बधं ।
 प्राणिनामेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनं । शोकाग्निना दह्यमानो धम्यमान इवाशये । २१५
 विश्रस्ताङ्गः श्वसन् दीनो हाहेत्युक्त्वा सुदुःखितः । विललाप महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयाधिरथिर्वारः सिंहद्विरद्विक्रमः । वृषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिस्वरन् ।
 वृषभो वृषभस्येव यो युद्धे न निवर्त्तते । शत्रोरपि महेन्द्रस्य वज्रसंहननो युवा ।
 यस्य ज्योतिषशब्देन शरवृष्टिरवेण च । रथाश्वनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ।
 यमाश्रित्य महाबाहुं विद्विषां जयकाङ्क्षया । दुर्ध्याधनोऽकरोद्वरं पाण्डुपुत्रैर्भहारथैः । २२०
 स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे । निहतः पुरुषव्याघ्रः प्रसङ्गामद्यविक्रमः ।
 यो नामन्यत वै नित्यमच्युतश्च धनञ्जयं । न वृष्णीन् महितानन्यान् स्वबाहुबलदर्पितः ।
 शार्ङ्गगाण्डीवधन्वानौ महितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथदेकः पातयिष्यामि संयुगे ।
 इति यः सततं मन्दमवोचसोभमोहितं । दुर्ध्याधनमवाचीनं राज्यकामुकमातुरं ।
 यो जयेत् सर्वकामोऽजानाबन्धनान् कर्कशैः सह । गान्धारान्मद्रकान्मत्स्यांस्त्रिगर्तंस्तङ्गणान् शकान् । २२५
 पाञ्चालांश्च विदेहांश्च कुलिन्दान् काशिकोशलान् । सुहृन्नाङ्गांश्च वज्रांश्च निषादान् पुण्ड्रचीनकान् ।
 वत्सान् कलिङ्गांस्तुरलान्शकान्कनिकांश्च । जितैतान् समरे वीरान् चक्रे बलिमृतः पुरा ।
 शरव्रातैः सुनिश्चितैः सुतीक्ष्णैः कङ्कपत्रिभिः । दुर्ध्याधनस्य वृद्धार्थं राधेयो रथिनां वरः ।
 दिव्यास्त्रविन्महातेजाः कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् ।
 घातितः पाण्डवैः शूरैः समरे वीर्यशालिभिः । वृषो महेन्द्रो देवेषु वृषः कर्णो नरेष्वपि । २३०
 तृतीयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुग्रह्युम । उच्चैःश्रवा बरोऽश्वानां राज्ञां वैश्रवणो वरः ।
 बरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः । योजितः पार्थिवैः शूरैः समर्थैर्बीर्यशालिभिः ।
 दुर्ध्याधनस्य वृद्धार्थं कृष्णामुर्ध्वमिथाजयत् । यं लब्ध्वा मागधो राजा सान्त्वमानोऽथ सौहृदैः ।
 अरौत्सीत् पार्थिवं क्षत्तमृते यादवकौरवान् । तं श्रुत्वा निहतं कर्णं क्षैरये सव्यसाचिना ।
 शोकार्णवे निमग्नोऽहं भिन्ना नौरिव सागरे । तं वृषं निहतं श्रुत्वा क्षैरये रथिनां वरः । २३५
 शोकार्णवे निमग्नोऽहमप्लवः सागरे यथा । ईदृशैर्यद्यहं दुःखेन विनश्यामि सञ्जय ।
 वज्राहूढतरं मन्ये हृदयं मम दुर्भिदं । ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणामिमं श्रुत्वा पराभवं ।

को मदन्तः पुमालोके न जह्यात् सूत जीवितं । विषमग्निप्रपातञ्च पर्वतायादहं वृणे ।

नहि श्रक्ष्यामि दुःखानि सोढुं कष्टानि सञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन च । त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते यथातिमिव नाऊयं ।

१५०

श्रुते महर्षिप्रतिमः कृतकृत्योऽसि पार्थिव । पथ्यवस्थापयात्मानं मा विषादे मनः कथाः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दवमेव परमन्ये त्रिक्पौरुषमनर्थकं । यत्र शालप्रतीकाशः कर्णोऽहन्यत संयुगे ।

हत्वा युधिष्ठिरानीकं पाञ्चालानां रथव्रजान् । प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्व्वा महारथः ।

मोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान् । स कथं निहतः श्रेते वायुरग्न इव द्रुमः ।

शोकस्थान्तं न पश्यामि पारं जलनिधेरिव । चिन्ता मे वर्द्धतेऽतीव मुमूर्षा वाऽपि जायते ।

१५१

कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च । अश्रद्धेयमहं मन्ये बधं कर्णस्य सञ्जय ।

वज्रसारमयं नूनं हृदयं दुर्भेदं मम । यत् श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं कर्णं न दीर्यते ।

आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा । यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ।

धिज्जीवितमिदञ्चैव सुहृद्धीनस्य सञ्जय । अद्य चाहं दशमेतां गतः सञ्जय गर्हितां ।

कृपणं वर्त्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः । अहमेव पुरा भूत्वा सर्व्वलोकस्य मत्कृतः ।

१५२

परिभूतः कथं सूत परैः श्रक्ष्यामि जीवितुं । दुःखात् सुदुःखं व्यसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय ।

भीमद्रोणबन्धनैव कर्णस्य च महात्मनः । नावशेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ।

सहि पारं महानासीत् पुत्राणां मम सञ्जय । युद्धे हि निहतः शूरो विस्मजन् सायकान् बहून् ।

को हि मे जीवितेनार्थस्त्वस्मृते पुरुषर्षभं । रथादधिरथिर्नूनं न्यपतत् सायकाद्दितः ।

पर्व्वतस्येव शिखरं वज्रपाताद्विदारितं । स श्रेते पृथिवीं नूनं शोभयन् रुधिरोक्षितः ।

१५३

मातङ्ग इव मत्तने द्विपेन्द्रेण निपातितः । यो बलं धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयं ।

सोऽर्ज्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुश्चतां । स हि वीरो महेष्वासो मित्राणामभयङ्करः ।

श्रेते विनिहतो वीरो देवेन्द्रेण इवाचलः । पङ्गेरिवाध्वगमनं दरिद्रस्येव कामितं ।

दुर्व्योधनस्य चाकूतं त्रिषितस्येव विप्रुषः । अन्यथा चिन्तितं कार्यमन्यथा तप्तु जायते ।

अहो नु बलवद्दैवं कालस्य दुरतिक्रमः । पलायमानः कृपणो दीनात्मा दीनपौरुषः ।

१५४

ष्विदिनिहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम । कश्चिन्न दीनाचरितं कृतवांस्तात संयुगे ।

कश्चिन्न निहतः शूरो यथाऽन्ये क्षत्रियर्षभाः । युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यसेति सज्जदा ।

दुर्व्योधनो नाभ्यगृह्णामूढः पथ्यमिदौषधं । शरतस्येव शयानेन भीष्मेण सुमहात्मना ।

पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्नेदिनीतलं । जलस्य धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च ।

अब्रवीत् स महाबाहुस्तात संश्राम्य पाण्डवैः । प्रशमाद्धि भवेच्छान्तिर्नादन्तं युद्धमस्य वः ।

१५५

भ्रातृभावेन पृथिवीं भुङ्क्त्व पाण्डुसुतैः सह । अकुर्वन् वचनं तस्य नूनं शोचति पुत्तकः ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दीर्घदर्शिनः । अहन्तु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ।
द्यूततः कृच्छ्रमापन्नो लूनपत्र इव दिजः । यथा हि शकुनिं गृह्य क्त्वा पैशो च सञ्जय ।
विसर्जयन्ति संहृष्टास्ताड्यमानाः कुमारकाः । लूनपत्रतया तस्य गमनं नेपपद्यते ।
तथाऽहमपि संप्राप्तो लूनपत्र इव दिजः । कीणः सर्वार्थहीनश्च निर्झातिर्बन्धुवर्जितः ।
को दिशं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुवशं गतः ।

१८०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवं धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बभूव दुःखितः । प्रोवाच सञ्जयं भूयः शोकव्याकुलमानसः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽजयत् सर्वकाम्बोजानमनघान् कैकयैः सह । गान्धारांश्च विदेहांश्च जिला कार्थार्यमाहवे ।
दुर्योधनस्य वृद्धयर्थं योऽजयत् पृथिवीं प्रभुः । म जितः पाण्डवैः शूरैः समरे बाहुशालिभिः ।
तस्मिन् हते महेष्वासो कर्णे युधि किरीटिना । के वीराः पृथ्विष्ठन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
कच्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्निहतो रणे । उक्तं त्वया पुरा तात यथा वीरो निपातितः ।
भीष्मप्रतियुध्यन्तं शिखण्डी मायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृतां वरं ।
तथा द्रौपदिना द्रोणे न्यस्तसर्वायुधो युधि । उक्तयोगो महेष्वासः शरैर्बभूवभिराचितः ।
निहतः खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन सञ्जय । अन्तरेण हतावेतौ कृत्वेन च विशेषतः ।
अश्रौषमहमेतद्वै भीमद्रोणे निपातितौ । भीमद्रोणौ हि समरे न हन्यादञ्जयत् स्वयं ।
न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्यं ब्रवीमि ते । कर्णस्त्वसन्तमस्ताणि दिव्यानि च बहूनि च ।
कथमिन्द्रोपमं वीरं मृत्युर्युद्धे समसृशत् । यस्य विद्युत्प्रभां शक्तिं दिव्यां कनकभूषणां ।
प्रायश्चद्विषतां हन्तीं कुण्डलाभ्यां पुरन्दरः । यस्य सर्पमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः ।
स श्रेते निहतः सङ्ख्ये कर्णस्तरिरिन्द्रदनः । भीमद्रोणमुखान् वीरान् योऽवमन्य महारथाम् ।
जामदग्न्यान्महाघोरं ब्राह्मणमस्त्रमशिक्षित । यस्य द्रोणमुखान्द्रुष्टा विमुखावर्हितान् शरैः ।
सौभद्रस्य महाबाहुर्धर्मधमत् कार्मुकं शितैः । यस्य नागायुतप्राणं वज्ररंहसमच्युतं ।
विरथं सहसा कृत्वा भीमसेनमथाहसत् । सहदेवश्च निर्जित्य शरैः सन्नतपर्वभिः ।
रुपया विरथं कृत्वा नाह्नदूर्ध्वचिन्तया । यस्य मायासहस्राणि विकुर्ब्वाणं जयैविषं ।
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं शक्रशक्त्या गिजघ्नवान् । एतांश्च दिवसान् यस्य युद्धे भीतो धनञ्जयः ।
नागमद्वैरथं वीरः स कथं निहतो रणे । रथभङ्गो न चेत्तस्य धनुर्वा न व्यशीर्येत ।
नचेदस्ताणि निर्णेतुः स कथं निहतः परैः । को हि शक्तो रणे कर्णं विधुन्वानं महद्वनुः ।
विमुञ्चन्तं शरान् घोरान् दिव्यान्वस्ताणि चाहवे । जेतुं पुरुषशार्दूलं शार्दूलमिव वेगिनं ।
ध्रुवं तस्य धनुस्त्रिंशं रथो वापि महीं गतः । अस्ताणि वा प्रणष्टानि यथा शंससि मे हतं ।
न ह्यन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने । निहन्मि फाल्गुनं यावत्तावत् पादौ न धावये ।

१८१

१८२

१८३

१८४

इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः । यस्य भीतो रणे निद्रा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ।
 त्रयोदशसमा नित्यं नाभजत् पुरुषर्षभः । यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपश्रित्य मरुतात्मनः ।
 मम पुत्रः सभा भार्या पाण्डूनां नीतवान् बलात् । तत्रापि च सभामध्ये पाण्डवानाञ्च पश्यतां ।
 दासभार्य्येति पाञ्चालीमब्रवीत् कुरुसन्निधौ । न सन्ति पतयः कृष्णे सर्वे घण्टतिलैः ममाः ।
 उपतिष्ठस्व भर्त्तारमन्यं वा वरवर्णिनि । इत्येवं यः पुमान् वाचो रूक्षाः संश्रावयन्नुषा ।
 सभायां सूतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः । यदि भीष्मो रणस्त्राघी द्रोणे वा युधि दुर्मदः ।
 न हनिष्यति कौन्तेयान् पक्षपातात् सुयोधन । सर्वानेव हनिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ।
 किं करिष्यति गाण्डीवमच्यौ च महेषुधी । स्निग्धचन्दनदिग्धस्य मत्सरस्याभिधावतः ।
 स नूनमृषभस्कन्धो ह्यर्जुनेन कथं हतः । यस्य गाण्डीवमुक्तानां स्पर्शमुग्रमचिन्तयन् ।
 अपतिर्हसि कृष्णेति ब्रुवन् पार्थानवैद्यत । यस्य नासीद्भयं पार्थैः सपुत्रैः सजनार्दनैः ।
 स्ववाङ्मलमाश्रित्य मुहूर्त्तमपि सञ्जय । तस्य नाहं बधं मन्ये देवैरपि सवासवैः ।
 प्रतीपमभिधावद्भिः किं पुनस्तात पाण्डवैः । नहि ज्यां संस्पृशानस्य तनुं वाऽपि गृह्णतः ।
 पुमानाधिरथेः स्थातुं कश्चित् प्रमुखतोऽर्हति । अपि स्यान्मोदिनी हीना सोमसूयप्रभाङ्गुभिः ।
 न बधं पुरुषेन्द्रस्य संयुगेष्वपलायिनः । येन मन्दः सहायेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
 वासुदेवस्य दुर्बुद्धिः प्रत्याख्यानमरोचत । स नूनं दृषभस्कन्धं कर्णे दृष्ट्वा निपातितं ।
 दुःशासनञ्च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः । हतं वैकर्त्तनं राजा दैरथे सव्यमाचिना ।
 जयतः पाण्डवान् दृष्ट्वा किं स्निदुर्योधनोऽब्रवीत् । दुर्भर्षणं हतं दृष्ट्वा दृषसेनञ्च संयुगे ।
 प्रभग्नञ्च बलं दृष्ट्वा बध्यमानं महारथैः । पराङ्मुखाश्च राज्ञस्तु पलायनपरायणान् ।
 विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः । श्रनेयस्याभिमानी च दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ।
 हतोत्साहं बलं दृष्ट्वा किंस्निदुर्योधनोऽब्रवीत् । स्वयं धैरं महत्कृत्वा वार्य्यमाणः सुहृद्गणैः ।
 प्रधने हतभूयिष्ठैः किंस्निदुर्योधनोऽब्रवीत् । द्यूतं कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवान् ।
 शकुनिः सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् । कृतवर्मा महेष्वासः सालतानां महारथः ।
 हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा हार्दिक्यः किमभाषत । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यस्य शिचामुपासते
 धनुर्वेदं चिकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य धीमतः । युवा रूपेण समन्त्रो दर्शनीयो महायशः ।
 अश्वत्थामा हते कर्णे किमभाषत सञ्जय । आचार्य्या यो धनुर्वेदे गौतमो रथमत्तमः ।
 ह्यपः सारद्वतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् । मद्रराजो महेष्वासः शल्यः समितिशोभनः ।
 दृष्ट्वा विनिहतं कर्णं सारथे रथिनां वरः । किमभाषत सौवीरो मद्राणामधिपो बली ।
 दृष्ट्वा विनिहतं सर्वे योधा वाहनदुर्जयाः । ये च केचन राजानः श्रथिव्यां योद्धुमागताः ।
 वैकर्त्तनं हतं दृष्ट्वा कान्यभाषन्त सञ्जय । कर्णे तु निहते बीरे रथव्याघ्रे नरर्षभे ।
 के वा मुखमबीकानामासन् सञ्जय भागवतः । मद्रराजः कथं शल्यो नियुक्तो रथिनां वरः ।

२०५

२१०

२१५

२२०

२२५

२५०

वैकर्त्तनस्य सारथ्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । कैऽरत्नं दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य युध्यतः ।
 वाम चक्रं ररत्तुर्वा क वा बीरस्य पृष्ठतः । के कर्णं न जङ्गः शूराः के चुद्राः प्राद्रवंस्ततः ।
 कथञ्च वः समेतानां हतः कर्णे महारथः । पाण्डवाश्च कथं शूराः प्रत्युदीयुर्भहारथाः ।
 सृजन्तः शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदाः । स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा ।
 व्यर्थं कथं समभवत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय । मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्साहस्य सञ्जय ।
 अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति । तौ हि बीरौ महेष्वासौ मदर्थे त्यक्तजीवितौ ।
 भीमद्रेणिौ हतौ श्रुत्वा को स्वर्थो जीवितेन मे । पुनः पुनर्न मृश्यामि हतं कर्णञ्च पाण्डवैः ।
 यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतैः । द्रोणे हते कौरवाणां तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
 यथा कर्णश्च कौन्तेयैः सह युद्धमयोजयत् । तथा च दिषतां हन्ता रणे शान्तस्तदुच्यतां ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

२६५

२४०

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत । हते च मोघसंकल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ।
 द्रवमाणे महाराज कौरवाणां बलार्णवे । व्यूह्य पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्वाटभिर्हतः ।
 तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । विद्रुतं स्ववलं दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ।
 स्वमनोकमवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः । युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ।
 स्रव्वलक्ष्यैः परैर्हृष्टैर्व्यायच्छद्भिश्चिरन्तदा । सन्ध्याकालं समासाद्य प्रत्याहारमकारयत् ।
 हत्वाऽवहारं सैन्यानां प्रविश्य शिविरं स्वकं । कुरवः सहिता मन्त्रं मन्त्रयाश्चकिरे मियः ।
 पर्थक्षेपु परार्द्धेषु स्रष्ट्यास्तरणवत्सु च । वरासनेषूपविष्टाः सुखशय्यास्त्रिवामराः ।
 ततो दुर्ध्याधनो राजा साम्ना परमवल्लुना । तानाभास्य महेष्वासान् प्राप्तकालमभाषत ।
 मतं मतिमतां श्रेष्ठाः सर्व्वे प्रब्रूत मा चिरं । एवं गते तु किं कार्य्यं किञ्च कार्य्यतरं नृपाः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरसिंहा युयुत्सवः । चक्रुर्नानाविधाश्रेष्ठाः सिंहासनगतास्तदा ।
 तेषां निशम्येज्जितानि युद्धे प्राणान् जुह्वतां । समुदीक्ष्य मुखं राज्ञो बालार्कसमवर्षसं ।
 आचार्य्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे । रागो योगस्तदा दाक्ष्यं नयञ्चेत्यत्र साधकाः ।
 उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्तौ तु दैवमुपाश्रिताः । लोकप्रवीरा येऽस्माकं देवकल्पा महारथाः ।
 नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्ताश्च ते हताः । नन्वेव कार्य्यं नैराश्रयमस्माभिर्विजयं प्रति ।
 मुनीतैरिह सर्व्वार्थैर्दैवमप्यनुलोम्यते । ते वयं प्रवरं नृणां सर्व्वेभ्युपगमैर्दुतं ।
 कर्णमेवाभिषंख्यामः सेनापत्येन भारत । कर्णं सेनापतिं हत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून् ।
 एष ह्यतिबलः शूरः हतास्त्रो युद्धदुर्मदः । वैवस्वत इवासह्यः शक्तो जेतुं रणे रिपून् ।
 एतदाचार्य्यतनयात् श्रुत्वा राजंस्तवात्मजः । आशाञ्च महतीञ्चके कर्णं प्रति स वै तदा ।
 हते भीमे च द्रोणे च कर्णे जेष्यति पाण्डवान् । तामाशां हृदये हत्वा समाश्रय्य च भारत ।
 ततो दुर्ध्याधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वाऽस्य तद्वचः । प्रीतिसत्कारसंयुक्तं तथ्यमात्महितं श्रुत्वा ।

२५०

२४५

२४०

खं मनः समवस्थाप्य बाहुबोर्धमुपाश्रितः । दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
 कर्णं जानामि ते बौद्धं शौचदं परमं मयि । तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः ।
 श्रुत्वा यथेष्टञ्च कुरुवीर यत्तव रोचते । भवान् प्राञ्जतमो नित्यं मम चैव परा गतिः ।
 भीष्मद्रोणावतिरयौ हतौ सेनापती मम । सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ।
 वृद्धो च तौ महेष्वासौ सापेक्षौ च धनञ्जये । मानितौ च मघावीरौ राधेय वचनात्तव ।
 पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे । रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव तु ।
 न्यस्तशस्त्रे च भवति हतो भीष्मः पितामहः । शिखण्डिनं पुरुस्कृत्य फाल्गुनेन महाहवे ।
 हते तस्मिन् महेष्वासे शरतल्पगते तदा । त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यासीत् पुरःसरः ।
 तेनापि रक्षिताः पार्थाः शिथिलादिति मे मतिः । स चापि निहतो वृद्धो धृष्टद्युम्नेन सत्वरं ।
 निहतान्धा प्रधानान्धां ताभ्याममितविक्रमं । तत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् ।
 भवानेव तु नः शक्नो विजयाय न संशयः । पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हितं ।
 स भवान् धूर्त्यवत् सङ्घो धुरमुद्धोदुमर्हति । अभिषेचय सेनान्ये स्वयमात्मानमात्मना ।
 देवतानां यथा स्कन्दः सेनानीः प्रभुरव्ययः । तथा भवानिमां सेनां धार्तराज्ञीं विभर्तुं वै ।
 जहि शत्रुगणान् सर्वान् महेन्द्रे दानवानिव । अवस्थितं रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वं महारथाः ।
 द्रविष्यन्ति च पाञ्चाला विश्वा दृष्ट्वेव दानवाः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकर्षेतां महाचमूं ।
 भवत्यवस्थिते यत्ते पाण्डवा मन्दचेतसः । द्रविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाः सञ्जयाश्च ह ।
 यथा ह्यग्निदितः सूर्यः प्रतपन् स्वेन तेजसा । व्यपोहति तमस्वीत्रं तथा शत्रून् प्रतापय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आशा बलवती राजन् पुण्यस्य तव साऽभवत् । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे ज्येष्ठे पाण्डवान् ।
 तामाशां हृदये कृत्वा कर्णमेवं तदाब्रवीत् । सूतपुत्र न ते पार्थः स्थित्वाऽग्रे संयुद्युत्सति ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ उक्तमेतन्मया पूर्वं गान्धारे तव सन्निधौ । ज्येष्ठामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सज्जनाद्देवान् ।
 सेनापतिर्भविष्यामि तवाहं नात्र संशयः । स्थिरो भव महाराज विजितान् विद्धि पाण्डवान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाराज ततो दुर्योधनो नृपः । उत्तस्यौ राजभिः सार्द्धं देवैरिव शतक्रतुः ।
 सेनापत्येन सत्कर्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः । ततोऽभिषिषिचुः कर्णं विधिवदृष्टेन कर्मणा ।
 दुर्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिणः । शतकुम्भमथैः कुम्भैर्बाह्यैस्तानुमन्त्रितैः ।
 तोयपूर्णैर्विषाणैश्च दिपखड्गमहर्षभैः । मणिमुक्ताद्युतैस्तान्यैः पुष्पगन्धैस्तथौषधैः ।
 औदुम्बरं सुखासीनमासने चैषमसंवृते । शास्त्रदृष्टेन विधिना सम्भारैश्च सुसंभृतैः ।
 आह्वयः क्षत्रिया वैश्यास्तथा शूद्राश्च संमताः । तुष्टुवृक्षां महात्मानमभिषिक्तं वराननं ।
 ततोऽभिषिक्तो राजेन्द्र निजैर्गोभिर्धनैश्च । वाचयामास विप्राभ्यामभ्येयः परवीरहा ।
 जय पार्थान् सगोविन्दान् सानुगांस्तान्महाहृदये । इति तं वन्दितः प्राञ्जद्विज्वाश्च पुरुषर्षभं ।
 जहि पार्थान् सपाञ्चालान् राधेय विजयाय नः । उद्यन्निव सदा भानुस्तानां सुपौर्गमस्तिभिः ।

२५४

२५५

२५६

२५७

२५८

२५९

नक्षत्रं तद्विद्वष्टानां शराणां वै सकेशवाः । उलूकाः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शनैः ।
 नहि पार्थाः सपाञ्चालाः स्थातुं शक्तास्तवाग्रतः । आत्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्यैव दानवाः ।
 अभिविक्तसु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः । अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ।
 सैनापत्ये तु राधेयमभिविच्य सुतस्त्वव । अमन्यत तदात्मानं कृतार्थं कालचोदितः ।
 कर्णेऽपि राजन् संप्राप्य सैनापत्यमरिन्दम । योगमाज्ञापयामास सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 तव पुत्रैर्वृतः कर्णः शुश्रूभे तत्र भारत । देवैरपि यथा स्कन्दः संग्रामे तारकामये ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सैनापत्यन्तु संप्राप्य कर्णे वैकर्त्तनस्तदा । तथोक्तश्च स्वयं राज्ञा स्निग्धं भ्रातृसमं वचः ।
 योगमाज्ञाप्य सेनानामादित्येऽभ्युदिते तथा । अकरोत् किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्षुः सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रास्ते भरतर्षभ । योगमाज्ञापयामासुर्नन्दित्त्वर्थपुरःसरं ।
 महत्यपररात्रे च तव सैन्यस्य मारिष । योगयोगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्वनः ।
 कल्पतां नागमुख्यानां रथानाञ्च वरूथिनां । सन्नद्धातां पदातीनां वाजिनाञ्च विश्राम्यते ।
 कोशताश्चैव योधानां त्वरिताणां परस्परं । बभूव तुमुलः शब्दे दिवस्पृक् सुमहोस्ततः ।
 ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्णवाजिना । हेमपृष्ठेन धनुषा नागकचेण केतुना ।
 तूष्णीरशतपूर्णेन साङ्गदेन वरूथिना । शतघ्नीकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ।
 कार्मुकैरुपपन्नेन विमलादित्यवर्धसा । रथेनाभिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यवृष्यत ।
 ध्यापयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितं । विधुन्वानो महत्पापं कार्त्तस्वरविभूषितं ।
 वृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं रथस्थं रथिनां वरं । भानुमन्ममिवोद्यन्तं तमो निघ्नन् दुरासदं ।
 न भीष्मव्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष । नान्येषां पुरुषव्याघ्र भेगिरे तत्र कौरवाः ।
 ततस्तु त्वरयन् योधान् शङ्खशब्देन मारिष । कर्णे निष्कर्षयामास कौरवाणां महद्वलं ।
 व्यूहं व्यूहं महेष्वासो मकरं शत्रुतापनः । प्रत्युद्ययौ तथा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया ।
 मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णे राजन् व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूरे उलूकश्च महारथः ।
 द्रोणपुत्रस्तु शिरसि घीवायां सर्वसोदराः । मध्ये दुर्योधनेन राजा बलेन सहता वृतः ।
 वामपादे तु राजेन्द्र हतवर्ष्मा व्यवस्थितः । नारायणबलैर्युक्तो गोपासैर्युद्धदुर्बदैः ।
 पदे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । त्रिगर्तैः सुमहेष्वासैर्दक्षिणात्यैश्च संवृतः ।
 अनुपादस्तु यो वामस्तत्र शल्यो व्यवस्थितः । महत्या सेनया सार्द्धं मद्रदेशसमुत्पथा ।
 दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसङ्गरः । वृत्तो रथसहस्रेण दक्षिणाञ्च त्रिभिः शतैः ।
 पुष्केष्वास्ता महावीर्या भ्रातरौ पार्थिवौ तदा । चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृतौ ।
 तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽब्रवीदिदं ।
 पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे । कर्णेन विहिता बीर गुप्ता नीरैर्भारयैः ।

१५

४००

४०४

४०५

४१४

४१५

हतवीरतमा ह्येषा धार्तराष्ट्री महाचमूः । फल्गुशेषा महाबाहो विजयस्तव फाल्गुन ।
 उद्धृतश्च भवेच्छूलो मम द्वादशवार्षिकः । एवं ज्ञात्वा महाबाहो ब्यूहं ब्यूहं यथेच्छमि ।
 भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा पाण्डवः श्येतवाहनः । अर्द्धचन्द्रेण ब्यूहेन प्रत्यब्यूहत तां चमूं ।
 वामपार्श्वे तु तस्थाय भीमसेनो व्यवस्थितः । दक्षिणे च महेष्वासो घृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ।
 मध्ये ब्यूहस्य राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः । नकुलः सहदेवश्च धर्मराजस्य पृष्ठतः ।
 चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ । नार्जुनं जहतुर्युद्धे पाल्यमानौ किरोटिना ।
 शेषा नृपतयो वीराः स्थिता ब्यूहस्य दंशिताः । यथाभागं यथोत्साहं यथायत्नञ्च भारत ।
 एवमेतन्महाब्यूहं ब्यूह्य भारत पाण्डवाः । तावकाश्च महेष्वासा युद्धेयैव मनो दधुः ।
 दृष्ट्वा ब्यूहान्तव चमूं सूतपुत्रेण संयुगे । निहतान् पाण्डवान्मेने धार्तराष्ट्रः सबान्भवः ।
 तथैव पाण्डवीं सेनां ब्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । धार्तराष्ट्रान् हतान्मेने सकर्णान् वै जनाधिपः ।
 ततः शङ्खनाञ्च भेर्यञ्च पनवानकदुन्दुभिः । डिण्डिमाञ्चाप्यहन्यन्त स्रग्धराञ्च समन्ततः ।
 सेनयोरुभयोराजन् प्रावाद्यन्त महास्वनाः । सिंहनादञ्च संजज्ञे शूराणां जयगृह्णिनां ।
 हयहृषितशब्दाञ्च वारणानाञ्च टंहतां । रथनेमिस्वनाञ्चोषा सम्भभूर्वज्जनाधिप ।
 न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते भरतर्षभ । दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं मुखे ब्यूहस्य दंशितं ।
 उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंकुले । योद्धुकामे स्थिते राजन् हनुमन्योन्यभोजसा ।
 तत्र यत्नौ सुसंरक्षौ दृष्ट्वाऽन्योन्यं व्यवस्थितौ । अनीकमध्ये राजेन्द्र चरतुः कुरुपाण्डवौ ।
 नृत्यमाने च ते सेने समेयातां परस्परं । तेषां पत्नैः प्रपञ्चैश्च निर्जग्मुस्ते युयुत्सवः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं नरवारणवाजिनं । रथानाञ्च महाराज अन्योन्यमपि निघ्नतां ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि ब्यूहनिर्माणे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ते सेनेऽन्योन्यमासाद्य प्रहृष्टाश्चनरदिपे । दृष्ट्वा सम्प्रजह्यते देवासुरसमप्रभे ।
 ततो नररथाश्वेभाः पत्तयश्चोयविक्रमाः । संप्रहारान् भृशं चक्रुर्देहपात्रप्रणाशनान् ।
 पूर्णचन्द्राकंपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः । उत्तमाङ्गैर्नृसिंहानां नृसिंहास्तस्तरुर्माही ।
 अर्द्धचन्द्रैस्तथा भलैः क्षुरप्रैरसिपद्भिः । परश्वधैश्चाप्यहन्तान्नृत्तमाङ्गानि युध्यतां ।
 व्यायतायतबाहुनां व्यायतायतबाहुभिः । बाहवः पातिता रेणुधरश्यां सायुधाङ्गदैः ।
 तैः स्फुरद्भिर्माही भाति रक्ताङ्गुलितलैस्तथा । गरुडप्रहितैरुग्रैः पञ्चास्यैरुग्रैरिव ।
 द्विरदस्थन्दनाश्वेभ्यः पेतुर्वीरा द्विषड्भृताः । विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गसदस्तथा ।
 गदाभिरन्ये गुर्वीभिः परिचैर्मुषलैरपि । पोथिताः शतशः पेतुर्वीरा वीरतरैरणे ।
 रणे रथैर्विमथिता मत्ता मत्तैर्दिपादिपैः । सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन् परमसङ्कुले ।
 रथैर्नरा रथा नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभिः । अश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शेरते ।
 रथाश्चपत्तयो नागै रथाश्वेभाश्च पत्तिभिः । रथपत्तिदिपाश्चाश्चैरथैश्चापि नरदिपाः ।

रथायेभनराणान्तु नरायेभरथैः कृतं । पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदनं महत् ।
 तथा तस्मिन् बले शूरैर्बध्यमाने हतेऽपि च । अस्मानभ्याययुः पार्था वृकोदरपुरोगमाः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रोपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह ।
 वृता व्यूहेन महता पाण्ड्याश्वलाः सकेरलाः । व्यूढोरस्का दीर्घभुजाः प्रांशवः प्रथुलोचनाः ।
 आपीडिनो रक्तदन्ता मत्तभातङ्गविक्रमाः । नानाविरागवसना गन्धचूर्णवचूर्णिताः ।
 बद्धासयः पाशहस्ता वारणप्रतिवारणाः । समानमृत्यवो राजन्नात्यजन्त परस्परं ।
 कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियंवदाः । पत्तयः सादिनश्चान्ये घोररूपपराक्रमाः ।
 अथापरे पुनः शूरास्त्रेदिपाञ्चालकैकयाः । कारुषाः कोशलाः काश्या मागधाश्चापि दुद्रुवुः ।
 तेषां रथाश्च नागाश्च प्रबराश्चोपपत्तयः । नानावाद्यधरैर्दृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ।
 तस्य सैन्यस्य महतो महामात्रवैरुदितः । मध्ये वृकोदरोऽभ्यायात्त्वदीयान्नागधूर्गतः ।
 स नागप्रबरोऽत्युग्रो विधिवत् कल्पितो बभौ । उदयाग्राद्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करं ।
 तस्यायसं वर्ध्मवरं वररत्नविभूषितं । ताराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समलिपं ।
 स तोमरव्यगकरश्चाभौलिखलङ्कृतः । शरन्मध्यन्दिनार्काभतेजसा व्यदहद्रिपून् ।
 तं दृष्ट्वा हिरदं दूरात् क्षेमधूर्त्तिर्दिपस्थितः । आङ्गयन्मभिदुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरं ।
 तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोरुग्ररूपयोः । यदृच्छ्या द्रुमवतोर्भ्रहापर्वतयोरिव ।
 संस्रक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरं । बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्भिच्चाऽन्यान्यं विनेदतुः ।
 व्यपसृत्य तु नागाग्धा मण्डलानि विचेरतुः । प्रमृष्ट्य चोभौ धनुषी जग्नतुर्वै परस्परं ।
 छेडितास्फोटितरवैर्ध्वाणशब्दैस्तु सर्वतः । तौ जगं हर्षयन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः ।
 समुद्यतकराभ्यानौ द्विपाभ्यां कृतिनावुभौ । वातोद्धूतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलौ ।
 तावन्योन्यस्य धनुषी क्षिप्त्वाऽन्यान्यं विनेदतुः । शक्तितोमरवर्षेण प्रावृक्षेधाविवाम्बुभिः ।
 क्षेमधूर्त्तिस्तदा भीमं तोमरेण स्नानात्तरे । निर्विभेदातिवेगेन सङ्घिष्याथपरैर्नदन् ।
 स भीमसेनः शुशुभे तोमरैरङ्गमाश्रितैः । क्रोधदीप्तवपुर्धैः सप्तसप्तिरिवांशुमान् ।
 ततो भास्करवर्णाभमञ्ज्वागतिमयस्त्रयं । ससर्ज्य तोमरं भीमः प्रत्यभिवाच यत्नवान् ।
 ततः कुलूताधिपतिश्चापमानस्य सायकैः । दशभिस्तोमरं भित्त्वा घञ्जा विव्याध पाण्डवं ।
 अथ कार्मुकमादाय भीमो जलदनिःस्त्रणं । रिपोरभ्यर्ह्ययश्चागमुन्नदन् पाण्डवः शरैः ।
 स शरौघाद्दितो नागो भीमसेनेन संयुगे । गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठदातोद्धूत इवान्मुदः ।
 तमभ्यधावद्विरदं भीमो भीमस्य नागराट् । महाघातेरितं मेघं वातोद्धूत इवान्मुदः ।
 सन्निवार्थात्मनो नागं क्षेमधूर्त्तिः प्रतापवान् । विव्याधाभिद्रुतं वाणैर्भीमसेनस्य कुञ्जरं ।
 ततः साधुविस्मृष्टेन क्षुरेणानतपर्वणा । क्षिप्त्वा शरासनं शञ्जोर्नागं सामित्रमार्हयत् ।
 ततः क्रुद्धो रणे भीमं क्षेमधूर्त्तिः पराभिजत् । जघान चास्य हिरदं नाराचैः सर्वमर्शसु ।

स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत । पुरा नागस्य पतनादवसृत्य स्थितो महीं ।
तस्य भीमोऽपि विरदं गदया समपोथयत् । तस्मात् प्रमथितान्नागात् क्षेमधूर्त्तिमवसृजत् ।
उद्यदायुधमायान्तं गदयाहन् वृकोदरः । स पपात हतः सासिर्व्यसुस्तमभितो द्विपं
वज्रप्रभग्गमचलं सिंहो वज्रहतो यथा । तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा कुलूतानां यशस्करं ।
पाद्वद्व्यथिता सेना लदीया भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि क्षेमधूर्त्तिबधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णे महेश्वासः पाण्डवानामनीकिनी । जघान समरे शूरः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
तथैव वाण्डवा राजंस्तव पुत्रस्य बाहिनीं । कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निजघ्नस्ते महारथाः ।
कर्णेऽपि राजन् समरे व्यहनत् पाण्डवीं चमूं । नाराचैरर्कवर्णाभैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजाः । जेदुः सेदुश्च मन्सुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ।
बध्यमाने बले तस्मिन् स्रुतपुच्छेण मारिष । नकुलोऽभ्यद्रवत्तूर्णं स्रुतपुच्छं महारणे ।
भीमसेनस्तथा द्रौणिं कुर्वाणं कर्म दुष्करं । विन्दानुविन्दौ कैकथौ सात्यकिः समवारयत् ।
श्रुतकर्माणमायान्तं चित्रसेनो महीपतिः । प्रतिविन्ध्यस्तथा चित्रं चित्रकेतनकार्मुकं ।
दुर्थाधनस्तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । संशक्तकण्ठान् क्रुद्धो ह्यभ्यधावद्धनञ्जयः ।
धृष्टद्युम्नः कृपेणाय तस्मिन् वीरवरचये । शिखण्डी हतवर्माणं समासादयदच्युतं ।
श्रुतकीर्त्तिस्तथा शल्यं माद्रीपुत्रः सुतन्तव । दुःशासनं महाराज सचेदेवः प्रतापवान् ।
कैकथौ सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भास्वता । सात्यकिः कैकथौ चापि ह्लादयामास भारत ।
तावेनं भ्रातरौ वीरौ जघ्नतुर्हृदये भृशं । विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महावने ।
शरसम्भिन्नवर्माणौ तावुभौ भ्रातरौ रणे । सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन् विविधतुः शरैः ।
तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन सर्व्वेता दिशः । ह्लादयन् शरवर्षेण वारयामास भारत ।
वार्थमाणौ ततस्तौ हि शैनेयशरवृष्टिभिः । शैनेयस्य रथं तूर्णं ह्लादयामासतुः शरैः ।
तयोस्तु धनुषी चित्रे किष्का शौरिर्महायशः । अथ तौ सायकैस्तौ त्रैलोक्यं वारयामास संयुगे ।
तथाऽन्ये धनुषी चित्रे प्रगृह्य च महाशरान् । सात्यकिं ह्लादयन्तौ तौ चैरतुर्लघु सुष्टु च ।
ताभ्यां मुक्ता महावाणाः कङ्कवर्षिणवाससः । द्योतयन्तो दिशः सर्वाः सम्येतुः स्वर्णभूषणाः ।
वाणान्धकारमभवत्तथैराजन्महासृधे । अन्यान्यस्य धनुष्यैव चिच्छिदुस्ते महारथाः ।
ततः क्रुद्धो महाराज सात्यकिर्युद्धदुर्धदः । धनुरन्यत् समादाय सज्यं कृत्वा तु संयुगे ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन अनुविन्दशिरैः हरत् । अपतत्तच्छिरो राजन् कुण्डलोपचितं महत् ।
शम्बरस्य शिरो यदजिहतस्य महारणे । शोचयन् केकयान् सर्व्वान् जगामाश्रु वसुन्धरा ।
तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः । सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा शैनेयं पर्य्यवारयत् ।
स पश्चा सात्यकिं विद्ध्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ननाद बलवान्नादं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।

सात्यकिश्च ततस्त्वं कैकेयानां महारथः । शरैरनेकसाहसैर्वाङ्गैरसि चार्पयत् ।
 स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुष्प इव किंशुकः ।
 सात्यकिः समरे विद्धः कैकेयेन महात्मना । कैकेयं पञ्चविंशत्या विव्याध प्रहसन्निव ।
 तावन्यान्यस्य समरे संक्लिद्य धनुषी शुभे । हत्वा च सारथी त्वर्णं हृदाश्च रथिनाम्बरैः ।
 विरथावसियुद्धाय समाजगमतुराह्वे । शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी सुभुजौ तथा ।
 व्यरोचेतां महारङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणौ । यथा देवासुरे युद्धे जम्भशकौ महाबलौ ।
 मण्डलानि ततस्तौ तु विचरन्तौ महारणे । अन्योन्यमभितस्त्वं समाजगमतुराह्वे ।
 अन्योन्यस्य बधे चैव चक्रतुर्धनमुत्तमं । कैकेयस्य द्विधा चर्म ततस्चिच्छेद सात्वतः ।
 सात्यकेषु तथैवासौ चर्म चिच्छेद पार्थिवः । चर्म च्छित्त्वा तु कैकेयस्यारागणशतैर्दृतं ।
 चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च । तच्चरन्तं महारङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणं ।
 अपहस्तेन चिच्छेद शैनेयस्वरयाऽन्वितः । सर्व्वां कैकेयो राजन् द्विधा च्छिनो महारणे ।
 निपपात महेष्वासौ वज्राहत इवाचलः । तं निहत्य रणे शूरः शैनेयो रथसन्तमः ।
 युधामन्युरयं त्वर्णमारुरोह परन्तपः । ततोऽन्यं रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 कैकेयानां महत्सैन्यं व्यधमत् सात्यकिः शरैः । सा बध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः ।
 तमुत्सृज्य रणे शत्रुः प्रदुद्राव दिशो दश ।

५१५

५१०

५१५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि विन्दानुविन्दबधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुतकर्मा ततो राज्ञश्चित्रसेनं महीपतिं । आजग्रे समरे क्रुद्धः पद्माशङ्गिः शिलीमुखैः ।
 अभिसारस्तु तं राजन् नवभिर्भतपर्वभिः । श्रुतकर्माणमाहत्य स्रुतं विव्याध पद्मभिः ।
 श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धश्चित्रसेनं चमूमुखे । नाराचेन सुतीक्ष्णेन मर्मादेशे समार्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन महात्मना । मूर्च्छामभिययौ वीरः कम्बलश्च विवेश ह ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्तिर्महायशः । नवत्या जगतीपालं ह्लादयामास पत्रिभिः ।
 प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां चित्रसेनो महारथः । धनुश्चिच्छेद भस्मेन तच्च विव्याध सप्तभिः ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय वेगघ्नं रक्ताभृषितं । चित्ररूपधरश्चक्रे चित्रसेनं शरोर्भिभिः ।
 स शरैश्चित्रितो राजा चित्रमास्त्रधरो युवा । युवेव समरेऽशोभद्गोष्ठीमध्ये खलङ्कृतः ।
 श्रुतकर्माणमथ वै नाराचेन क्षणान्तरे । बिभेद तरसा भूयस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 श्रुतकर्माऽपि समरे नाराचेन समर्पितः । सुखाव रुधिरं तत्र गैरिकार्द्रं इवाचलः ।
 ततः स रुधिराक्ताङ्गो रुधरेण छतश्छविः । रराज समरे वीरः सपुष्प इव किंशुकः ।
 श्रुतकर्मा ततो राजन् शत्रुणा समभिद्रुतः । शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकं ।
 अथैनं क्षिप्रधम्बानं नाराचानां शतैस्त्रिभिः । ह्लादयन् समरे राजन् विव्याध च सप्तत्रिभिः ।
 ततोऽपरेण भस्मेन तीक्ष्णेन निशितेन च । जह्वार सशिरस्तापं शिरसास्य महात्मनः ।

५१०

५१५

तच्छिरो न्यपत झूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत् । यदृच्छया यथा चन्द्रश्रुतः स्वर्गान्महीतलं ।
 राजानं निहतं दृष्ट्वा तेऽभिसागन्तु मारिष । अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य मैनिकाः ।
 ततः क्रुद्धो महेध्वासस्तत्सैन्यं प्राद्रवच्छरैः । अन्तकाले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ।
 ते बध्यमानाः समरे तव पौत्रेण धन्विना । व्यद्रवन्त दिशस्त्वेणं दावदग्धा इव दिपाः ।
 तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् दिषज्जये । द्रावयन्निषुभिस्तीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत ।
 प्रतिविन्ध्यस्ततश्चित्रं भित्त्वा पञ्चभिराशुगैः । सारथिञ्च त्रिभिर्विद्धा ध्वजमेकेषुणाऽपि च ।
 तं चित्रो नवभिर्भैरवैर्बाहोरुगसि चार्पयत् । स्वर्णपुङ्खैः प्रसन्नैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 प्रतिविन्ध्या धनुष्किन्त्वा तस्य भारत सायकैः । पञ्चभिर्निशितैर्व्याणैर्गथैर्न सहि जघ्निवान् ।
 ततः शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां दुरासदां । प्राहिणेत्तव पौत्राय घोरामग्निशिखामिव ।
 तामापतन्तीं सहसा महोल्काप्रतिमां तदा । द्विधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्यो हसन्निव ।
 सा पपात द्विधा च्छिन्ना प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः । युगान्ते सर्वभूतानि वासयन्ती यथाऽग्निः ।
 शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महागदं । प्रतिविन्ध्याय चित्रेण रुक्मजालविभूषितां ।
 सा जघान हथांस्तस्य सारथिञ्च महारणे । रथं प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्वपद्यत ।
 एतस्मिन्नेव काले तु रथादासुत्य भारत । शक्तिं चित्रेण चित्राय स्वर्णदण्डामलङ्कृतां
 तामापतन्तीं जग्राह चित्रो राजन्महामनाः । ततस्तामेव चित्रेण प्रतिविन्ध्याय पार्थिव ।
 समासाद्य रणे प्रूरं प्रतिविन्ध्य महाप्रभा । निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं निपपात महोत्तले ।
 पतिताऽभासयच्चैव तं देशमशनिर्धया । प्रतिविन्ध्यस्ततो राजंस्तोमरं हेमभूषितं ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धश्चित्रस्य बधकाङ्क्षया । स तस्य वर्णावरणं भित्त्वा हृदयमेव च ।
 जगाम धरणीं तूर्णं महोरग इवाश्रयं । स पपात तदा राजा तोमरेण समाहतः ।
 प्रसार्य विपुलौ बाहू पीनौ परि वसन्निभौ । चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः ।
 अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्य समन्ततः । सृजन्तो विविधान् वाणान् शतघ्नीञ्च सकिङ्किणीः ।
 तमवच्छादयामासुः सूर्यमभ्रगणा इव । तान् विधम्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।
 व्यद्रावयन्तव चर्म वज्रहस्त इवासुरीं । ते बध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्नृप ।
 विप्रकीर्यन्त सहसा वातनुन्ना घना इव । विप्रद्रुते बले तस्मिन् बध्यमाने समन्ततः ।
 द्रैणिरेकोऽभ्ययान्तूर्णं भीमसेनं महाबलं । ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तयोः ।
 यथा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चित्रवधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनं ततो द्रौण्योराजन् विव्याध पत्रिणा । परया त्वरया युक्तो दर्शयन्नस्त्रलाघवं ।
 अथैनं पुनराजग्रे नवत्या निशितैः शरैः । सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्षेण लघुहस्तवत् ।
 भीमसेनः समाकीर्णं द्रौणिना निशितैः शरैः । रराज समरे राजन् रश्मिवानिव भास्करः ।

ततः शरसहस्रेण सुप्रयत्नेन पाण्डवः । द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादममुञ्चत ।
 शरैः शरांस्ततो द्रौणिः संवार्य युधि पाण्डवं । ललाटेऽभ्यहनद्राजन् नाराचेन स्मयन्निव । ५७०
 ललाटस्थं ततो वाणं धारयामास पाण्डवः । यथा शृङ्गं वने दृप्तः खड्गो धारयते नृप ।
 ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी । त्रिभिर्विव्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ।
 ललाटस्थैस्ततो वाणैर्ब्रह्मणाऽभौ व्यशोभत । प्रावृषीव यथा भिक्तस्त्रिशृङ्गः पर्वतोत्तमः ।
 ततः शरशतैर्द्रौणिर्दयामास पाण्डवं । न चैनं कम्पयामास मातृग्न्येव पर्वतं ।
 तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः । नाकम्पयत मंहृष्टो वार्योऽघ इव पर्वतं । ५७५
 तावन्योन्यं शरैर्घोरैश्चादयानौ महारथौ । रथवर्धगतौ वीरौ शुशुभाते बलोत्कटौ ।
 आदित्याविव मंदीतौ लोकक्षयकरावुभौ । खरश्चिभिरिवान्योन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः ।
 ततः प्रतिहतं यत्नं कुर्वाणौ तौ महारणे । कृतप्रतिहते यत्नौ शरसङ्घैरभीतवत् ।
 व्याघ्राविव च संग्रामे चरतुभौ नरोत्तमौ । शरदंष्ट्रौ दुराघर्षौ चापवक्त्रभयङ्करौ ।
 अभूतान्तावदृश्यौ च शरजालैः समन्ततः । मेघजालैरिवाच्छन्नौ गगने चन्द्रभास्करौ । ५८०
 चकाशेते मुहूर्त्तेन ततस्तावथरिन्दमौ । विमुक्तावभ्रजालेन अङ्गारकवुधाविव ।
 अथ तत्रैव संग्रामे वर्त्तमाने सुदारुणे । अपसव्यन्ततश्चक्रे द्रौणिस्तत्र वृकोदरं ।
 किरञ्करशतैर्यैर्द्वाराभिरिव पर्वतं । न तु तन्मसृषे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणं ।
 प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यतः । मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ।
 बभूव तुमुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः । चरित्वा विविधान् मार्गान् मण्डलस्थानमेव च । ५८५
 शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । अन्योन्यस्य बधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमं ।
 ईषतुर्व्विरथं चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे । ततो द्रौणिर्ब्रह्महास्त्राणि प्रादुशक्रे महारथः ।
 तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽथ पाण्डवः । ततो घोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
 ग्रहयुद्धं यथा घोरं प्रजासंहरणे ह्यभूत् । ते वाणाः समसम्पन्न मुक्तास्त्राभ्याकु भारत ।
 द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तव सैन्यं समन्ततः । वाणसङ्घैर्हतं घोरमाकाशं समपद्यत । ५९०
 उल्कापातावृतं युद्धं प्रजानां संचये नृप । वाणाभिघातात् संजघ्ने तत्र भारत पावकः ।
 स विस्फुलिङ्गो दीप्ताग्निर्ह्योऽदहद्वाहिनीद्वय । तत्र सिद्धा महाराज सम्पतन्तोऽब्रुवन् वचः ।
 युद्धानामतिमर्व्वेषां युद्धमेतदिति प्रभो । सर्व्वयुद्धानि चैतस्य कलां गार्हन्ति षोडशीं ।
 नेदृशञ्च पुनर्युद्धं भविष्यति कदाचन । अहो ज्ञानेन सम्पन्नावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ।
 अहो शौर्य्येण सम्पन्नावुभौ योगपराक्रमौ । अहो भीमबलो भीम एतस्य च कृतास्त्रता । ५९५
 अहो वीर्य्यस्य सारस्वमहो सौष्टवमेतयोः । स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ ।
 रुद्रौ दाविव सम्भ्रान्तौ यथा दाविव भास्करौ । यमौ वा पुरुषव्याघ्रौ घोररूपावुभौ रणे ।
 इति वाचः स्र श्रूयन्ते सिद्धानां वै मुहुर्मुहुः । सिंहनादस्य संजघ्ने समेतानां दिवौकसां ।

अद्भुतञ्चायचिन्त्यञ्च दृष्ट्वा कर्म तयो रणे । सिद्धचारणसङ्गानां विस्मयः समपद्यत ।
 प्रशंसन्ति तदा देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधु द्रौणे महाबाहो साधु भीमेति चाब्रुवन् ।
 तौ गृह्यौ समरे राजन् परस्परकृतागसौ । परस्परमुदैकेतां क्रोधादुद्धृत्य चतुषी ।
 क्रोधरक्तेक्ष्णौ तौ तु क्रोधात् प्रस्फुरिताधरौ । क्रोधात् सन्दष्टदशनौ तथैव दशनच्छदौ ।
 अन्यान्यं ह्लादयन्तौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ । शराम्बुधरौ समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ।
 तावन्त्योन्यं ध्वजं बिद्धा सारथिञ्च महारणे । अन्यान्यस्य हयान् बिद्धा विभिदाते परस्परं ।
 ततः क्रुद्धौ महाराज वाणौ गृह्य महाहवे । उभौ चिबिपतुस्त्रैर्मन्यान्यस्य बधैषिणौ ।
 तौ सायकैर्महाराज द्योतमानौ चमूमुखे । आजग्नतुः समासाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ।
 तौ परस्परवेगाच्च शराभ्याञ्च भृशहतौ । निपेततुर्ध्वहावीर्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ।
 ततस्तु सारथिर्ज्ञात्वा द्रोणपुत्रमचेतनं । अपोवाह रणाद्राजन् सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलन्तं मुहुर्मुहुः । अपोवाह रथेनाजौ सारथिः शत्रुतापनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अथत्यामभीमसेनयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा संशप्तकैः सार्द्धमर्जुनस्याभवद्रणः । अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैस्तद्वीहि मे ।
 अथत्यामसु यद्युद्धमर्जुनस्य च सञ्जय । अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैस्तद्वीहि मे ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथा वृत्तं संघामं ब्रुवतो मम । वीराणां शत्रुभिः सार्द्धं देहप्राणविनाशनं ।
 पार्थः संशप्तकबलं प्रविश्याण्वसन्निभं । व्यस्रोभयदमिचक्रो महाबात इवार्णवं ।
 शिरास्तुन्मथ्य वीराणां शितैर्भलैर्धनञ्जयः । पूर्णचन्द्राभवक्लाणि स्वचिभूदशनानि च ।
 सन्तस्तारचितिं चिप्रं विनालैर्नैलिनैरिव । सुवृत्तानायतान् पुष्टान् चन्दनागुरुभूषितान् ।
 सायुधान् सतलचांस्य पञ्चास्योरगसन्निभान् । बाहून् क्षुरैरमित्राणां चिच्छेद समरेऽर्जुनः ।
 धूर्यान् धूर्यगतान् सूतान् ध्वजांश्चापानि सायकान् । पाणीन् सरत्नानसकृत् भस्मैश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 रथान् द्विपान् हयान्सर्वे सारोहानर्जुनो युधि । शरैरनेकसाहसैर्निव्ये राजन् यमवयं ।
 तं प्रवीरः सुसंख्या नर्दमाना इवर्षभाः । वासितार्थमिव क्रुद्धमभिद्रुत्य मदीत्कटाः ।
 निघ्नन्तमभिजघ्नस्ते शरैः शृङ्गैरिवर्षभाः । तस्य तेवाञ्च तद्युद्धमभवत्सोमहर्षणं ।
 त्रैलोक्यविजये यदद्वैत्यानां सह वज्रिणा । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्धं द्विषतां सर्वतोऽर्जुनः ।
 इषुभिर्वज्रभिस्त्रैर्बिद्धा प्राणान् जहार सः । किञ्चिवेणुचक्रात्तान् हतयोधान् ससारथीन् ।
 विध्वस्तायुधद्वणीरान् समुन्मथितक्रेतनान् । संक्षिप्तयोक्ताश्रीकान् विवरुथान् विक्रवराज् ।
 विस्त्रस्तबभ्रुर्युगान् विस्त्रस्ताचप्रमण्डलान् । रथान् विशकलीकुर्वन् महाभ्राणीव मातुतः ।
 विस्मापयन् प्रेक्षणीयं द्विषतां भयवर्द्धनं । महारथसहस्रस्य समं कर्माकरोऽजयः ।
 सिद्धा देवविसेधाञ्च चारणाश्चापि तुष्टुवुः । देवदुन्दुभयो नेदुः पुण्यवर्षाणि चापतन् ।
 केशवार्जुनयोर्मूर्ध्नि प्राह वाक् चाशरीरिणी । चन्द्राम्बुनिलस्रथ्याणां कान्तिदीप्तिबलद्युती ।

यौ सदा विभ्रतुर्वोराविमौ तौ केशवार्जुनौ । ब्रह्मेशानाविवाजयौ वीरावेकरथे स्थितौ ।
 सर्वभूतवरौ वीरौ नरनारायणाविमौ । इत्येतन्महदास्य यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भारत ।
 अश्वत्यामा सुसंयत्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रेणे । अय पाण्डवमस्यत्तममित्रघ्नकराञ्करान् । ६६०
 सेषुणा पाणिनाह्वय प्रहसन् द्रौणिर्ब्रवीत् । यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमहमिहातिथिं ।
 ततः सर्वात्मना त्वद्य युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे । एवमाचार्यपुत्रेण समाहृतो युयुत्सया ।
 बद्ध मेनेऽर्जुनोत्मानमिति चाह जनार्दनं । संशप्तकास्य मे बध्ना द्रौणिराह्वयते च मां ।
 यदत्रानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव । आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय दीयतां यदि मन्यसे ।
 एवमुक्तोऽवहत् पार्थं कृष्णेण द्रोणात्मजान्तिके । जैत्रेण विधिनाहृतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे । ६६५
 तमामत्रै कमनसं केशवो द्रौणिमब्रवीत् । अश्वत्यामन् स्थिरो भूत्वा प्रहराशु सहस्र च ।
 निर्व्वेष्टुं भर्तृपिण्डं हि कालोऽयमुपजीविनां । सृक्षो विवादो विप्राणां स्थूलौ क्षात्तौ जयाजयौ ।
 यामभ्यर्थयसे मोहादिव्यां पार्थस्य सत्क्रियां । तामाप्तुमिच्छन् युधस्य स्थिरो भूत्वाऽद्य पाण्डवं ।
 इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा दिजोत्तमः । विव्याध केशवं षष्ठा नाराचैरर्जुनं त्रिभिः ।
 तस्यार्जुनः सुसंकुद्धस्त्रिभिर्व्विषैः शरामनं । चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनुः । ६७०
 मज्जं कृत्वा निमेषाच्च विव्याधार्जुनकेशवौ । त्रिभिः शतैर्व्वामुदेवं सहस्रेण च पाण्डवं ।
 ततः शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्व्वुदानि च । ससृजे द्रौणिराद्यान्तं संस्तभ्य च रणेऽर्जुनं ।
 द्रुपधेधनुषश्चैव ज्यायाश्चैवाय मारिष । बाहोः कराभ्यामुरसो वदनघ्राणेन चतः ।
 कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गेभ्यो लोमवर्ष्मभ्य एव च । रथव्वजेभ्यश्च शरा निष्येतुर्ब्रह्मवादिनः ।
 शरजालेन महता विद्धा माधवपाण्डवौ । ननाद मुदितो द्रौणिर्महामेघौघनिःस्वनं । ६७५
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् । पश्य माधव दौरात्यं गुरुपुत्रस्य मां प्रति ।
 बधं प्राप्नो मन्यते नौ प्रावेक्ष्य शरवेगमनि । एषोऽस्मि हस्मि सङ्कल्पं शिवया च बलेन च ।
 अश्वत्याम्बः शरानस्तान् द्विलैकैकं त्रिधा त्रिधा । व्यधमङ्गरतश्रेष्ठो नोहारमिव मारुतः ।
 ततः संशप्तकान् भूयः सायसूतरथदिपान् । ध्वजपत्तिगणानुधैर्व्विषैर्विव्याध पाण्डवः ।
 ये ये ददृशुरे तत्र यद्यद्रूपास्तदा जनाः । ते ते तत्र शरैर्व्व्याप्तं मेनिरेत्मानमात्मना । ६८०
 ते गाण्डीवप्रमुक्तास्तु नानारूपाः पतन्निषः । क्रोशे साये स्थितान् भ्रान्ति दिपांस्य पुरुषावपणे ।
 भल्लैश्चक्राः कराः पेतुः करिणां मदवर्षिणां । यथा वने परशुभिर्निहन्ताः सुमहाद्रुमाः ।
 पञ्चाक्षुं शैलवत् पेतुस्ते गजाः सह सादिभिः । वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्विचयास्तथा ।
 गन्धर्व्वनगराकारावथांश्चैव सुकल्पितान् । विनीतैर्ज्वनैर्धुक्कानास्थितान् युद्धदुर्मदः ।
 शरैर्विशकलीकुर्व्वन्मित्रागम्यवीटुषत् । खलङ्कृतानश्वसादीन् पत्नींश्चाहन् धनञ्जयः । ६८५
 धनञ्जययुगान्तार्कः संशप्तकमहार्णवं । व्यशेषयत दुःश्रोषं तीक्ष्णैः शरगभस्त्रिभिः ।
 पुनर्द्रौणिर्ब्रह्मशैलं नाराचैर्व्वज्रसन्निभैः । निर्व्विभेद महावेगैस्त्वरन् वज्रीव पर्व्वतं ।

तमाचार्यसुतः क्रुद्धः साश्वयन्तारमाश्रयैः । युयुत्सुगगमयोद्धुं पार्थस्तानच्छिनच्छरान् ।
ततः परमसंक्रुद्धः पाण्डवेस्त्राणवाहजत् । अश्वत्थामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा ।
अथ संशप्तकांस्त्राणां पाण्डवो द्रैणिमभ्यगात् । अपांतेयानिव त्यक्त्वा दाता पाण्डेयमर्थिनं ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामार्जुनयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः समभवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्चसोः । नक्षत्रमभितो व्याप्ति शुक्राङ्गिरमयोरिव ।

सन्तापयन्तावन्योन्यं दीप्तैः शरगमस्त्रिभिः । लोकत्रासकगवासां विमार्गस्थौ ग्रहाविव ।

ततोऽविध्यद्भुवोर्ध्वं नाराचेनार्जुनो मृशं । स तेन विप्रभौ द्रैणिर्द्विगुणैर्गन्धिर्गन्धिविव ।

अथ कृष्णो शरशतैरश्वत्थामादितौ मृशं । स्वरश्मिजालविकचौ युगान्तार्काविवामतुः ।

ततोऽर्जुनः सर्वतोधारमस्त्रमवाहजद्वामुदेवोऽभिभूते । द्रैणायनिञ्चाभ्यहनत् पृषत्कैर्वज्राग्निवैवस्वतदण्डकल्पैः । १५

स केशवश्चार्जुनश्चातितेजा विद्याध मर्षस्त्रितिरौद्रकर्मा । बाणैः सुयुक्तैरतितोष्रवेगैर्यैराहतो मृत्युरपि व्यथेत् ।

द्रैणेरिषूनर्जुनः सन्निवाय व्यायच्छतस्तदिगुणैः सुपुङ्खैः । तं साश्वसूतध्वजमेकवीरमावृत्य संशप्तकमैन्धमार्षकम् ।

धनूंषि वाणानिषुधीर्धनुज्यां पाण्डोन् भुजान् पाणिगतञ्च शस्त्रं । कृत्राणि केतुंस्तुरगान् रथेषां वस्त्राणि मान्यान्यथ भूषणानि ।

सुकल्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः समास्थिता यत्नकृतैर्नृवीरैः । पार्थैरितैर्वाणशतैर्निस्तास्तैरेव सार्द्धं नृबरा निपेतुः ।

पद्मार्कपूर्णैन्दुनिभाननानि किरीटमात्याभरणोज्ज्वलानि । भस्माङ्गचन्द्रतुरकन्तितानि प्रपेतुर्गन्ध्यां नृशिरांस्यजस्रं । १६

अथ द्विपैर्देवरिपुदिपामैर्देवारिदर्पापहमत्युदग्रं । कलिङ्गबङ्गाङ्गनिषादवीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ।

तेषां द्विपानां निचकर्त्त पार्थो वर्माणि चर्माणि करान्नियन्तृन् । ध्वजान् पताकाश्च ततः प्रपेतुर्वज्राहतानीव गिरैः शिरांसि ।

तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्तनूजं बाणैः किरीटी नवसूच्यवर्णैः । प्रच्छादयामास महाभ्रजालैर्ध्वारुः समुद्यन्तमिवाग्रमन्तं ।

ततोऽर्जुनेषु निषुभिर्निरस्य द्रैणिः शितैरर्जुनवासुदेवौ । प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्यौ ननाद माम्भोद इवातपान्ते ।

तमर्जुनस्तांश्च पुनस्तदीयानभ्यादितस्तैरभिसृत्य शस्त्रैः । बाणान्धकारं सहसैव कृत्वा विद्याध मर्षानिषुभिः सुपुङ्खैः । १७

नाप्याददत् सन्धधनैव मुञ्चन् वाणान् रथे दृश्यत सव्यसाची । रथांश्च नागास्तुरगान् पदातीन् संसृतदेहान्ददृशुर्कृतांश्च ।

सन्धाय नाराचवरान्दशाशु द्रैणिस्वरत्नेकमिवोत्ससर्ज । तेषाञ्च पञ्चाङ्गुनमभ्यविध्यन् पञ्चाच्युतं निर्बिम्बिभद्ः सुपुङ्खाः ।

तैराहतौ सर्वमनुष्यमुखावसृक् स्वन्नौ धनदेन्द्रकल्पौ । समाप्तविद्येन तथाभिभूतौ हतौ रणे ताविति मेनिर्गन्धे ।

अथार्जुनं प्राह दशार्हनाथः प्रमादसे किं जहि योधमेतं । कुर्याद्विदोषं समुपेतितोऽयं कष्टो भवेद्वाधिरिवाक्रियावाम् ।

तथेति चोक्त्वाऽच्युतमप्रमादी द्रैणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततः । भुजौ बरौ चन्दनसारदिग्धौ वलः शिरोऽध्याप्रतिमौ तथोरुः । १८

गाण्डीवमुक्तैः कुपितो विकर्णैर्द्रैणिं शरैः संयति निर्बिम्बेद । क्षित्वा तु रश्मोस्तुरगानविध्यन्ते तं रणादूच्छरतीव रूपं ।

स तैर्हतो वातजवैस्तुरङ्गैर्द्रैणिर्दुर्धं पार्थशराभिभूतः । इधेव नावृत्य पुनस्तु योद्धुं पार्थेन सार्द्धं मतिमान् विमृश्य ।

जानन् जयं नियतं वृष्णिवीरे धनञ्जये चाङ्गिरसां बरिष्ठः । विवेश कर्णस्य बलं तरस्वी क्षीणेत्साहः क्षीणवाणास्त्रयोगः ।

नियम्य स हयान् द्रैणिः समाश्रास्य च मारिष । रथाश्वनरसन्नाधं कर्णस्य प्राविशद्वलं ।

प्रतीपकारिणि रणादश्वत्यानि हते हयैः । मन्त्रौषधिक्रियायोगैर्याधौ देहादिवाहते ।

संशप्तकानभिमुखौ प्रयातौ केशवार्जुनौ । वातोद्भूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वण्यथ्यामपराजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः । रथनागाश्वपत्तीनां दण्डधारेण बध्यतां ।

निवर्त्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । वाहयन्नेव तुरगान् गरुडानिलरंहसः ।

माधवोऽप्यतिविक्रान्तो द्विरदेन प्रमायिना । भगदत्तादनवरः शिक्तया च बलेन च ।

एनं हत्वा निहन्ताऽसिपुनः संशप्तकानिति । वाक्यान्ते प्रापयत् पार्थं दण्डधारान्तिकं प्रति ।

स मागधानां प्रबरोऽङ्कुशयुधे ग्रहे प्रसङ्गो विक्रो यथा ग्रहः । सपत्नसेनां प्रमथ्य दारुणो महीं समथां विक्रो यथा ग्रहः ।

सुकल्पितं दानवनागशस्त्रिभं महाभ्रनिर्हृदममित्रमर्द्धनं । रथाश्वमातङ्गगणान् सहस्रशः समास्थितो हन्ति शरैर्नरानपि ।
रथानधिष्ठाय सवाजिसारथीचरांश्च पादैर्द्विरदो व्यपोथयत् । द्विपांश्च पङ्क्त्यां ममृदे करेण द्विपोत्तमो हन्ति च कालवक्रवत् ।
नरांस्तु कार्णायसवर्षभृषणन् निपात्य सायानपि पत्तिभिः सह । व्यपोथयदन्तिबरेण शुशिना सशब्दवत् स्थूलनलं यथा तथा ।

अथार्जुनं व्यातलनेमिनिःस्वभे मृदङ्गभेरीबज्रशङ्खनादिते । रथाश्वमातङ्गसहस्रसङ्कुले रथोत्तमेनाभ्यपतद्विपोत्तमं ।
ततोऽर्जुनं दादशभिः शरोत्तमैर्ज्वनार्द्धनं षोडशभिः समार्पयत् । स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभिल्लतो ननाद प्रजहास चाऽसकृत् ।

ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं चकर्त्त भलैर्ध्वजमप्यलङ्कृतं । पुनर्नियन्तृन् सह पादगोप्तृन् ततः स चुक्रोध गिरिव्रजेश्वरः ।
ततोऽर्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना घनाघनेनानिलतुल्यवर्षसा । अतीव चुक्रोभविषुर्ज्वनार्द्धनं धनञ्जयश्चाभिजघान तोमरैः ।
अथाऽस्य बाहू द्विपहस्तमन्त्रिभौ शिरश्च पूर्णेन्दुनिभाननं त्रिभिः । क्षुरैः प्रचिच्छेद सदैव पाण्डवस्ततो द्विपं वाणशतैः समार्पयत् ।

स पार्थवाणैस्त्वपनीयभूषणैः समाक्षितः काञ्चनवर्षभृद्विपः । तथा चक्राग्रे निशि पर्वतो यथा दावाग्निना प्रज्वलितौ षधिद्रुमः ।

स वेदनात्तौऽमुदनिःस्वभे नदंश्चरन् भ्रमन् प्रस्खलितान्तरो द्रवन् । पपात ह्यः सनियन्तृकस्तथा यथा गिरिर्बज्रविदारितस्तथा ।

हिमावदतेन सुवर्णमालिना हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना । हते रणे भातरि दण्ड आग्रजज्जिघांसुरिन्द्रावरजं धनञ्जयं ।
स तोमरैरर्ककरप्रभैस्त्रिभिर्ज्वनार्द्धनं पञ्चभिरर्जुनं शितैः । समर्पयित्वा विमनाद नर्दयंस्ततोऽस्य बाहू निचकर्त्त पाण्डवः ।
क्षुरप्रवृत्तौ सुभृशं सुतोमरौ शुभाङ्गदौ चन्दनरुषितौ भुजौ । गजात् पतन्तौ युगपद्विरेजतुर्थयाऽद्रिष्टङ्गाद्रुचिरौ महेरगौ ।

तथाऽङ्कचन्द्रेण हतं किरीटिना पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं द्विपात् । स्वशोणितार्द्रं निपतद्विरेजे दिवाकरोऽस्मादिव पश्चिमां दिशं ।

अथ दिपं श्वेतवराभ्रसन्निभं दिवाकरांशुप्रतिमैः शरोत्तमैः । विभेद पार्थः स पपात नादयन् क्षिमाद्रिकृटं कुलिशा
हतं यथा ।

ततोऽपरे तत्प्रतिमा गजोत्तमा जिगीषवः संयति सव्यसाचिना । तथा कृतास्त्रे च तथैव तौ द्विपौ ततः प्रभञ्जं सम
हृष्टिपोर्बलं ।

गजा रथाश्वाः पुरुषाश्च संघशः परस्परघ्नाः परिपेतुराहवे । परस्परं प्रखलिताः समाहृता भृशं निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ।
अथार्जुनं स्त्रे परिवार्य सैनिकाः पुरन्दरं देवगणा द्वाब्रुवन् । अभैष्य यस्मान्मरणदिव प्रजाः स वीर दिव्या निहतस्त्वया
रिपुः ।

न चेदरलिष्य इमं जनं भयाद्विषद्विरेवं बलिभिः प्रपीडितं । तथाभविष्यद्विषतां प्रमोदनं तथा हतस्त्वैष्विह नोऽ
रिस्तदन ।

इतीव भूयश्च सुहृद्भिरीरिता निश्म्य वाचः समनास्ततोऽर्जुनः । यथानुरूपं प्रतिपूज्य तं जनं जगाम संशप्तकर्मधरा
पुनः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दण्डबधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुर्जने संशप्तकान् बहून् । वक्रातिवक्रगमनादङ्गारक इव ग्रहः ।

पार्थवाणहता राजसुराश्चरयकुञ्जराः । विचेलुर्बभ्रमुर्नेष्टुः पेतुर्भक्षुश्च भारत ।

धूर्त्यान् धूर्त्यगतान् सूतान् ध्वजांश्चापांश्च सायकान् । पाणौन् पाणिगतं शस्त्रं बाहून्पि शिरांसि च ।

भक्षैः क्षुरैर्द्ध्वचत्रैर्वत्सदनैश्च पाण्डवः । चिच्छेदामित्रवीराणां समरे प्रतियुध्यतां ।

वाप्तितार्थं युयुत्सन्तो वृषभा वृषभं यथा । निपतन्त्यर्जुनं शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ।

तेषां तस्य च तद्युद्धमभवत्क्षोमहर्षणं । त्रैलोक्यविजये धादृग्दैत्यानां मह बज्जिना ।

तमविधत्तिभिर्वापैर्दृन्दृशकैरिवाहिभिः । उपायुधमतस्तस्य शिरः कायादपाहरत् ।

तेऽर्जुनं सर्वतः क्रुद्धा नानाशस्त्रैरवोवृषन् । मरुद्भिः प्रेरिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णागे ।

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य दिवतां सर्वतोऽर्जुनः । सम्यगस्त्रैः शरैः सर्वानहितामहमहहन् ।

क्षिन्नत्रिवेणुसङ्गतान् हताश्वपार्ष्णिसारथीन् । विस्सस्तहस्ततूणीरान् विचक्ररथकेतनान् ।

संक्षिप्तैरग्निधोक्ताक्षान् धनुर्कर्षयुगान् रथान् । विध्वस्तमर्ब्वसम्प्राहान् वापैस्त्रैः कर्जुनस्तदा ।

ते रथास्तत्र विध्वस्ताः पराङ्घ्रा भान्द्यनेकशः । धनिनामिव वेष्मनि हतान्यन्यनिलाम्बुभिः ।

द्विपाः संभिन्नवर्षाणो वज्राशनिमैः शरैः । पेतुर्गिर्व्यघवेशानि वज्रपाताग्निभिर्यथा ।

सरोहास्तुरगाः पेतुर्बह्वो जवताडिताः । निर्जिहान्वाः क्षितौ क्षीणा रुधिरार्द्राः सुदुर्दृशः ।

नराश्वनामनाराचैः संक्षूताः सव्यसाचिना । बभ्रमुस्सखलुः पेतुर्नेदुर्भक्षुश्च मारिष ।

अनेकैश्च शिलाधैतैर्वज्राशनिविषोपमैः । शरैर्निजग्नितान् पार्थो महेन्द्र इव दामवान् ।

महर्द्धवर्माभरणा जानाकृपा वरायुधाः । सरथाः सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ।

विजिताः पुण्यकर्मणा विजिष्टाभिजनश्रुताः । गताः शरीरैर्बुधामुर्जितैः कर्मभिर्दिवं ।

अथाज्जुनं रथवरं त्वदीयाः समभिद्रवन् । नानाजनपदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः ।
 उद्धमाना रथान्यैः पत्तयश्च जिघांसवः । समभ्यधावन्नस्यन्तो विविधं विप्रमायुधं । १३०
 तदायुधमहावर्धं युक्तं योधमहामुदैः । व्यधमन्निशितैर्बाणैः त्रिप्रमज्जुनमारुतः ।
 साश्वपत्तिद्विपरथं महाशस्त्रौघसंकुलं । सहसा सन्तितीर्षन्तं पार्थशस्त्रास्त्रसेतुना ।
 अथाब्रवीद्वासुदेवः पार्थ किं क्रीडसेऽनघ । संग्रप्तकान् प्रमथ्यैनांस्ततः कर्णबधे त्वर ।
 तथेत्युक्त्वाऽज्जुनः दृष्ट्वा शिष्टान् संग्रप्तकांस्तदा । आक्षिप्य शस्त्रेण बलाद्द्वैत्यानिन्द्र इवाबधीत् ।
 आददत् सन्दधन्नेषून् दृष्टः कैश्चिद्रणेऽज्जुनः । विमुञ्चन् वा शरान् शीघ्रं दृश्यते ऽवहितैरपि । १३५
 आश्चर्यमिति गोविन्दः सममन्यत भारत । हंसांश्शुगौरास्ते सेनां हंसाः सर इवाविशन् ।
 ततः संग्रामभूमिश्च वर्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ।
 एष पार्थ महारौद्रेो वर्तते भरतक्षयः । प्रथित्या पार्थिवानां वै दुर्योधनक्षते महान् ।
 पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनां । महताश्चापविद्वान् कलापानिपुधींस्तथा ।
 जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्च नतपर्वणः । तैलधौतांश्च नाराचान् विमुक्तानिव पन्नगान् । १४०
 आकीर्णोऽस्त्रोमरांश्चापि विचित्रान् हेमभूषितान् । चर्मणि चापविद्वान् रुक्मपृष्ठानि भारत ।
 सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषिताः । जाम्बूनदमयैः पट्टैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ।
 जातरूपमयोश्चर्षीः पट्टिशान् हेमभूषितान् । दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्वान् परश्वधान् ।
 परिधान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डीः कणपायिनः । अयस्कृन्तांश्च पतितान् मुषलानि गुरुणि च ।
 नानाविधानि शस्त्राणि प्रगट्वा जयगट्ठिनः । जीवन्त इव दृश्यन्ते गतमत्तास्तरस्त्रिनः । १४५
 गदाविमथितैर्गजैर्भुजैर्भुजैर्भिन्नमस्तकान् । गजवाजिरथैः क्षुल्लान् पश्य योधान् सहस्रशः ।
 मनुष्यगजवाजीनां शरशस्त्रवृष्टिभरैः । निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासेर्नखैरर्सेगुडैरपि ।
 शरीरैर्बद्धा च्छिन्नैः शोणितौघपरिभुतैः । गतासुभिरभिचन्न संवृता रणभूमयः ।
 बाहुभिश्चन्दनादिगैः साङ्गदैः शुभमभूषणैः । सतलचैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ।
 साङ्गुलिचैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः । हस्तिहस्तोपमैश्चैरुसुभिश्च तरस्त्रिणां । १५०
 वद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । रथांश्च बद्धधा भग्नान् हेमकङ्कणिनः शुभान् ।
 अश्वान् बद्धधा पश्य शोणितेन परिभुतान् । अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधान् ध्वजान् ।
 योधानाञ्च महाशङ्खान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वाभ्यातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् ।
 वैजयन्तीर्विचित्राश्च हतांश्च गजयोधिनः । वारणानां परिस्तोमान् सुयुक्तानेव कम्बलान् ।
 विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुशास्तथा । भिन्नाश्च बद्धधा घण्टाः पतद्भिन्नशूर्णिता गजैः । १५५
 वैदूष्यमणिदण्डांश्च पतितांश्चाङ्गुशान् भुवि । अश्वानाञ्च युगापीडावत्तचित्रानुरम्बदान् ।
 विद्वङ्मादिध्वजाग्रेषु सुवर्णविकृताः कुयाः । विचित्राग्नविचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
 अश्वस्तरपरिस्तोमान् राङ्गवान् पतितान् भुवि । चूडामणीधरेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्रजः ।

कृत्राणि चापविद्वानि चामरव्यजनानि च । चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
 कृत्राण्यश्रुभिराकीर्णैः पूर्यचन्द्रनिभैर्मही । कुमुदोत्पलपद्मानां खण्डैः फुल्लं यथा मरः ।
 तथा महीभृतां वक्त्रैः कुमुदोत्पलसन्निभैः । तारागणविचित्रस्य निर्घर्जिन्दुद्युतिलिपिः ।
 पश्येमां नभसस्तुल्यां शरन्नक्षत्रमालिनीं । एतत्तत्त्वैवानुरूपं कर्म्मार्जुन महाहवे ।
 दिवि वा देवराजस्य त्वया यत्कृतमाहवे । एवं तां दर्शयन् कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने ।
 गच्छन्नेवाश्रुणोच्छ्वस्यं दुर्योधनबले महत् । शङ्खदुन्दुभिनिर्वोषं भेरीपणवनिःस्वनं ।
 रथाश्वगजनादांश्च शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् । प्रविश्य तद्वलं कृष्णस्तुरगैर्वातवेगितैः ।
 पाण्ड्योनाभ्यार्हितं सैव लदीयं वीक्ष्य विस्मितः । स हि नानाविधैर्वाणैरिष्यत्प्रबरो युधि ।
 न्यहनद्विषतां पूगान् गतासूनन्तको यथा । गजवाजिमनुष्याणां शरीराणि शितैः शरैः ।
 भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठो विदेहासूनपातयत् । शत्रुप्रवीरैरस्ताणि नानाशस्त्राणि सायकैः ।
 क्षित्वा तानवधीच्छ्वन्नू पाण्ड्याः शक्र इवासुरान् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः । न त्वस्य कर्म्म सङ्ग्रामे त्वया सञ्जय कीर्तितं ।
 तस्य विस्तरशो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमं । शिञ्जो प्रभावं वीर्यञ्च प्रमाणं दर्पमेव च ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमद्रोणकपट्रैणिकर्णार्जुनजनार्दनान् । समानविद्वान् धनुषि श्रेष्ठान् याम्यन्यसं रथान् ।
 धो ह्यानिपति वीर्येण सर्वानेतान्महारथान् । न मेने चात्मना तुल्यं कश्चिदेव जनेश्वरं ।
 तुल्यतां द्रोणभीष्माभ्यामात्मनो यो न मृश्यते । वासुदेवार्जुनाभ्याश्च न्यूनतां नैच्छतात्मनि ।
 स पाण्ड्यो नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । कर्णस्यानीकमहनत् पराभूत इवान्तकः ।
 तदुदीर्णरथाश्च पत्तिप्रहरसङ्कुलं । कुलालचक्रवद्भ्रान्तं पाण्ड्यो नाभ्यारुतं बलात् ।
 यश्च स्रुतभ्रजरथान् विप्रविद्धायुधदिपान् । सत्यगसैः शरैः पाण्ड्यो वायुर्ध्वानिवा निपत् ।
 द्विरदान् द्विरदारोहान् विपताकायुधध्वजान् । सपादरत्नानहनद्वज्जोनाद्रीनिवाद्रिहा ।
 सशक्तिप्रासूत्क्षीरानश्वारोहान् हयानपि । पुलिन्दखसवाहीकनिषादाभककुन्तलान् ।
 दक्षिणात्यांश्च भोजांश्च प्रहूरान् सङ्ग्रामकर्कशान् । विशस्त्रकवचान् वाणैः कृत्वा भैवाकरोद्वासुरान् ।
 चतुरङ्गबलं वाणैर्निघ्नन्तं पाण्ड्यमाहवे । दृष्ट्वा द्रौणिरसंभ्रान्तमसम्भ्रान्तस्ततोऽभ्ययात् ।
 आभास्य चैनं मधुरमभीतन्तमभीतवत् । प्राक्ष प्रहरतां श्रेष्ठः क्षितपूर्वसमाहृत्यत् ।
 राजन् कमलपत्राक्ष विशिष्टाभिजनश्रुत । वज्रसंहननप्रख्य प्रख्यातबलपौरुष ।
 मुष्टिश्चिष्टायतन्यश्च व्याघ्रताभ्यां मरुद्भुजः । दोर्भ्यां विस्फारयन् भासि महाजलदवद्भुजं ।
 शरवर्षैर्ध्वजैर्गैरमिवान्भिवर्षतः । मदन्त्यक्तानुपश्यासि प्रतिवीरं तवाहवे ।
 रथद्विरदपत्यश्चानेकः प्रमथसे बहन् । मृगसङ्घानिवारण्ये विभीभीमबलो हरिः ।
 महता रथघोषेण दिवं भूमिञ्च नादयन् । वर्धन्ते शस्त्रहा मेवो भासि ह्यादीव पार्थिव ।

७५०

७५१

७५२

७५३

७५४

७५५

संसृजानः शरांस्तीक्ष्णस्त्राणादाशीविधोपमान् । मयैवैकेन युध्यस्व त्वम्बकेनान्यको यथा ।
 एवमुक्तस्त्रयेत्युक्ता प्रहरेति च ताडितः । कर्णिना द्रोणतनयं विव्याध मलयध्वजः ।
 मर्मभेदिभिरत्युच्चैर्बाणैरग्निशिखोपमैः । स्रवन्नभ्यहनत् द्रौणिः पाण्ड्यामाचार्यसत्तमः ।
 ततोऽपरान् सुतीक्ष्णग्राचाराचान्मर्मभेदिनः । गत्या दशम्या मंयुक्तानश्चत्पामाऽप्यवाप्तजत् ।
 तान् शरान्छिनत् पाण्ड्यो नवभिर्निशितैः शरैः । चतुर्भिर्द्वयश्चाश्वानाशु ते व्यसवोऽभवन् ।
 अथ द्रोणमुतस्येधून्तांश्चित्वा निशितैः शरैः । धनुर्व्या विततां पाण्ड्याश्चित्केदादित्यतेजसः ।
 दिव्यं धनुरथाधिज्यं कृत्वा द्रौणिरमित्रहा । प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् शरैर्गन्यान् हयोत्तमान् ।
 ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास वै द्विजः । द्रुपसम्बाधमाकाशमकरोद्दिश एव च ।
 ततस्तानस्यतः सर्वान् द्रौणेर्योषाणामहात्मनः । जानानोऽप्युत्थान् पाण्ड्योऽशातयत् पुरुषर्षभः ।
 प्रयुक्तांस्तान् प्रयत्नेन च्छित्वा द्रौणेरिषूनरिः । चक्ररक्षौ रणे तस्य प्राणदन्निशितैः शरैः ।
 अथारिर्ज्ञाधवं दृष्ट्वा मण्डलीकृतकार्मुकः । प्रास्य द्रोणमुतो वाणान् दृष्टिं पूषात्मजो यथा ।
 अष्टावष्टगवान्यूजः शकटानि यदायुधं । अजलदष्टभागेन द्रौणिस्त्रिषु मारिष ।
 तमन्तकमिव क्रुद्धमन्तकस्यान्तकोपमं । ये ये ददृशिरं तत्र विभञ्जाः प्रायशोऽभवन् ।
 पर्जन्य इव धर्मान्ते दृष्ट्वा माद्रिद्रुमां महीं । आचार्यपुत्रकं मेनां वाणदृष्ट्वा व्यवीदृषत्
 द्रौणिपर्जन्यमुक्तानां वाणदृष्टिं सुदुःसहं । वायव्यास्तेण मङ्घ्रिष्य मुदा पाण्ड्यानिशोऽनुदत् ।
 तस्य नानदतः केतुं चन्दनागुभूषितं । मलयप्रतिमं द्रौणिश्चित्त्वाऽश्वान्शतुरो हयान् ।
 सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिःस्वनं । धनुश्चित्त्वाऽर्द्धचन्द्रेण तिलशो व्यधमद्रथं ।
 अस्त्रैरस्त्राणि भवार्थं च्छित्वा सर्वायुधानि च । प्राप्तमप्यहितं द्रौणिर्न जघान रणेपुया ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्णो गजानीकमुपाद्रवत् । द्रावयामास स तदा पाण्डवानां महद्वलं ।
 विरथान्वायिनश्चक्रे गजानश्चांश्च भारत । गजान् बज्जभिरानर्च्छच्छरैः मन्त्रतर्पयिभिः ।
 अथद्रौणिर्बाह्वीयः पाण्ड्यं शत्रुनिर्वहणं । विरथं रथिनां श्रेष्ठं नाहनद्युद्धकाङ्क्षया ।

ते वारणं वारणयुद्धकोविदो द्विपोत्तमं पर्वतसानुसन्निभं । समाभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्वरन् यथाद्रिष्टुं हरिस्तनदस्तथा ।
 हतेश्वरो दन्तिवरः सुकल्पितस्वरारोभिष्टुष्टः प्रतिशब्दगो बली । तमाद्रवद्द्रौणिशराहतस्वरन् जेवन कृत्वा प्रतिहस्ति
 गर्जितं ।

स तोमरं भास्कररश्मिर्वर्धनं बलास्त्रसर्गात्तमयत्नमन्युभिः । ससर्ज शीघ्रं परिपीडयन् गजं गुरोः सुतायाद्रिपतीश्वरो
 नदन् ।

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटैकरत्नङ्कृतं चाशुकमाल्यमौक्तिकैः । हतो हतोऽसीत्यसह्यनुदा नदन् पराहनद्रौणिबराङ्गभूषणं ।
 तदर्कचन्द्रग्रहपावकलिषं शृणातिपातात्यतितं विचूर्णितं । महेन्द्रवज्राभिहतं महास्वनं यथाद्रिष्टुं धरणीतले तथा ।
 ततः प्रज्ज्वाल परेण मन्युना पदाहतो नागपनिर्धया तथा । समादेद चान्तकदण्डमन्निभानिषूनमित्रार्त्तिकं शत्रुर्दृश ।

द्विपस्य पादायकरान् स पञ्चभिर्नृपस्य बाहू च शिरोऽथ च त्रिभिः । जघान षड्भिः षडनुत्तमदिषः स पाण्डुराजानुचरान्म
हारथान् ।

सुदीर्घवृत्तौ वरचन्दनोत्तितौ सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ । भुजौ धरायां पतितौ नृपस्य तौ विचेष्टतुस्तार्जितताविशगौ ।
शिरश्च तत् पूर्णशशिप्रभाननं सरोषताम्रायतनेत्रमुत्तमं । क्षितावपि भाजति तत् मकुण्डलं विशाखद्यौर्मध्यगतः शशा यथा ।
स तु द्विपः पञ्चभिर्नृपैर्षुभिः कृतः षडंशस्तुरो नृपस्त्रिभिः । कृतो दंशाशः कुलिशेन युध्यता यथा रुविस्तदृशदैवतं यथा ।
स पादशो राक्षसभोजनान् बहून् प्रदाय पाण्डोऽश्वमनुयुक्तुञ्जरान् । स्वधामिवाण्य ज्वलनः पितृप्रियस्ततः प्रशान्तः सलिल
प्रहारतः ।

समाप्तविद्यन्तु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्मणमुपेत्य ते सुतः । सुहृद्वृत्तोऽत्यर्थमपूजयन्मुदा जिते बलौ निष्प्रायश्चामरेश्वरः । २०
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्डवधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पाण्डो हते किमकरोदज्जुनो युधि सञ्जय । एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ।

समाप्तविद्यो बलवान् युक्तो वीरः सपाण्डवः । सर्वभूतेष्वनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ।

तस्मान्नहद्भयं तीव्रममित्रघ्नाद्धनञ्जयात् । स यत्तत्राकरोत्पार्थस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते पाण्डोऽर्जुनं कृष्णस्वरन्नाह वचो हितं । पश्यामि नाहं राजानमपयातांश्च पाण्डवान् ।

निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्मग्नश्चुबलं महत् । अयत्नान्वस्य सङ्कल्पात् हताः कर्णेन सृञ्जयाः ।

तथाश्वरथनागानां कृतञ्च कदनं महत् । सर्वमाख्यातवान् वीरो वामदेवः किरीटिनः ।

एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातृघोरं महद्भयं । वाहयाश्वान् हृषीकेश क्षिप्रमित्याह पाण्डवः ।

ततः प्रायात् हृषीकेशो रथेनाप्रतियोधिना । दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत् समागमः ।

ततः पुनः समाजगुरभीताः कुरुपाण्डवाः । भीमसेनमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयं ।

ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामो राजसत्तम । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।

धनूंषि वाणान् परिधानसिपट्टिशतोमरान् । मुषलानि भुङ्क्षुऽण्डोश्च सशस्त्रवृष्टिपरश्वधान् ।

गदाः प्रासान् शितान् कुन्तान् भिन्दिपालान् महाकुशान् । प्रगृह्य क्षिप्रमापेतुः परस्परजिघांक्षया ।

वाणज्यातलशब्देन द्यौ दिशः प्रदिशो वियत् । पृथिवीं नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान् ।

तेन शब्देन महता संहृष्टाश्चक्रुराहवं । वीरा वीरैर्माहाघोरं कलहान्तं तितीर्षवः ।

ज्यातलत्रधनुःशब्दः कुञ्जराणाञ्च वृंहता । पादातानाञ्च पततां नृणां नादो महानभूत् ।

तालशब्दांश्च विविधान् शूराणाञ्च अभिगर्ज्यतां । श्रुत्वा तत्र भृशं त्रेमुः पेतुर्भस्त्रस्य मैत्रिकाः ।

तेषां निनदतां चैव शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चतां । बहूनाधिरथिर्वीरः प्रममायेषुभिः परान् ।

यच्च पाञ्चालवीराणां रथान्दश च पञ्च च । साश्वसूतध्वजान् कर्णः शरैर्निन्ये यमस्यं ।

योधमुख्या महावीर्याः पाण्डूनां कर्णमाहवे । शीघ्रास्त्रा दिवमावृत्य परिवव्रुः समस्ततः ।

ततः कर्णो द्विपत्सेनां शरवैर्ध्विलोडयन् । विजगाहाण्डजाकीर्णं पद्मिनीमिव यूथपः ।

द्विषन्मथ्यमवस्कन्द्य राधेयो धनुस्तमम् । विधुन्वानः शितैर्व्याणैः शिरांसुन्मथ्य पातयन् ।
 चर्मवर्माणि संक्लिन्नान्यपतन् भुवि देहिनां । विषेड्ढर्मास्य संस्पृशं द्वितोयस्य पतत्रिणः ।
 वर्मदेहास्तमयनेर्धनुषः प्रच्युतैः शरैः । मौर्व्या तलत्रेव्वहनत्कषया वाजिनो यथा ।
 पाण्डुसृञ्जयपाञ्चालान् शरगोचरमागतान् । ममर्द्दं तरसा कर्णः सिंही मृगगणानिव ।
 ततः पाञ्चालराजस्य द्रौपदेयास्य मारिष । यमौ च युयुधानस्य सहिताः कर्णमभ्ययुः ।
 तेषु व्यायच्छमानेषु कुरुपाञ्चालपाण्डुषु । प्रियानसूवणे त्यक्त्वा योधा जघ्नः परस्परम् ।
 सुमन्त्रद्धाः कवचिनः सशिरस्त्राणभूषणाः । गदाभिर्भुषलैस्त्रान्यैः परिघैश्च महाबलाः ।
 समभ्यधावन्त मृशं कालदण्डैरिवोद्यतैः । नर्दन्तश्चाक्रयन्तश्च प्रवल्गन्तश्च मारिष ।
 ततो निर्जघ्नुरन्यान्यं पेतुश्चान्योन्यताडिताः । वमन्तो रुधिरं गात्रैर्विमल्लिष्केष्वप्युधाः ।
 दन्तपूर्णेः सरुधिरैर्वृत्तौर्दण्डिमसन्निभैः । जीवन्त इव चाप्येके तस्युः शस्त्रोपटङ्गिताः ।
 परस्वधैश्चाप्यपरे पट्टिशैरभिभिस्तथा । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च नखरप्रासतोमरैः ।
 ततल्लुश्विच्छदुश्चान्ये बिभिदुस्त्रिपुस्तथा । सञ्जकर्तुंश्च जग्मुश्च क्रुद्धा रणमहाणवे ।
 पेतुरन्यान्यनिहता व्यसवो रुधिरोक्षिताः । चरन्तः सहसा रक्तं प्रकृत्तास्सन्दना इव ।
 रथैरथा विनिहता हस्तिभिश्चापि हस्तिनः । नरैर्नरा हताः पेतुरैश्चरथाः सहस्रशः ।
 ध्वजाः शिरामि कृत्राणि दिपहस्ता नृणां भुजाः । क्षुरैर्भस्मार्द्धचन्द्रैश्च च्छिन्नाः पेतुर्महीतले ।
 नरांश्च नागान् सरथान् हयान्मृदुराहवे । अश्वारोहैर्हताः शूराश्चिन्नहस्ताश्च दन्तिनः ।
 मपताका ध्वजाः पेतुर्विश्रीणा इव पर्वताः । पत्तिभिश्च समालुत्य द्विरदाः सन्दनास्तथा ।
 हताश्च हन्यमानाश्च पातिताश्चैव सर्वशः । अश्वारोहाः समासाद्य त्वरिताः पत्तिभिर्हताः ।
 मादिभिः पत्तिसङ्घाश्च निहता युधि शेरते । मृदितानीव पद्मानि प्रक्षान्ना इव च स्रजः ।
 हतानां वदनान्यासन् गात्राणि च महाहवे । रूपाण्यत्यर्थकान्तानि द्विरदाश्चनृणां नृप ।
 समुन्नानीव वस्त्राणि ययुर्दुर्दर्शतां परां ।

८४५

८४६

८४७

८४८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः । धृष्टद्युम्नं जिघांसन्तः क्रुद्धाः पार्श्वतमभ्ययुः ।
 प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः । अङ्गा बङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्ताम्रलिप्तकाः ।
 मेकलाः कौशला मद्रा दशार्णा निषधास्तथा । गङ्गयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ।
 शरतोमरनाराचैर्दृष्टिमन्त इवाम्बुदाः । विषिचुक्षुः ततः सर्वे पाञ्चालबलमाहवे ।
 तान् मिमर्दयिषून्नागान् पार्श्वेऽङ्गुष्ठाङ्गुशैर्भृशम् । चोदितान् पार्श्वतो वाणैर्नाराचैरभ्यवीवृषत् ।
 एकैकं दशभिः षड्भिरष्टाभिरपि भारत । द्विरदानभिविधाध्विन्नैर्गिरिनिभान् शरैः ।
 प्रच्छाद्यमानं द्विरदैर्मघैरिव दिवाकरं । प्रथयुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः ।
 तान्नागानभिवर्षन्तो ज्यातस्वीतलनादितैः । वीरनृत्यं प्रनृत्यन्तः शूलतालप्रमोदितैः ।

८४९

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्च शिखण्डी च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
 समन्तात् सिषिचुर्वीरा मेघासौधैरिवाचलान् । ते स्नेच्छैः प्रेषिता नागा नरानश्चानयानपि ।
 हस्तैराक्षिप्य ममृदुः पङ्क्तिस्थाप्यतिमन्यवः । विभिदुश्च विषाणयैः समान्निष्य च चित्तिपुः ।
 विषाणलग्न्याश्चाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणाः । प्रमुखे वर्त्तमानन्तु दिपमङ्गस्य सात्यकिः ।
 नाराचेनोद्यवेगेन भित्त्वा मर्षाण्यपातयत् । तस्यावर्जितकायस्य दिरदादुत्यतिष्ठतः ।
 नाराचेनाहनदक्षः सात्यकिः सोऽपततद्भुवि । पुण्ड्रस्थापततो नागं चलन्तमिव पर्वतं ।
 सहदेवः प्रयत्नास्तेनाराचैरहनत्रिभिः । विपताकं वियन्तारं विमर्षध्वजजीवितं ।
 तं छत्वा दिरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्यधात् । सहदेवन्तु नकुलो वारयित्वाङ्गमार्दयत् ।
 नाराचैर्मदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन च । दिवाकरकरप्रस्थानङ्गश्चिन्तेप तोमरान् ।
 नकुलाय शतान्यष्टौ त्रिधैकैकन्तु सोऽच्छिनत् । तथार्द्धचन्द्रेण शिरस्तस्य चिच्छेद पाण्डवः ।
 स पपात हतो स्नेच्छस्तेनैव सह दन्तिना । अथाङ्गपुच्छे निहते हस्तिशिखविशारदे ।
 अङ्गाः कुङ्का महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययुः । चलत्पताकैः सुमुखैर्हमकलातनुच्छदैः ।
 मिमर्द्दिषन्तस्त्ररिताः प्रदीप्तैरिव पर्वतैः । मेकलोत्कलकालिङ्गा निषधास्ताम्रलिप्तकाः ।
 शरतोमरवर्षाणि विमुञ्चन्तो जिघांसवः । तैश्चाद्यमानं नकुलं दिवाकरमिवाम्बुदैः ।
 परिपेतुः सुसंरम्भाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः । ततस्तदभवद्युद्धं रथिनां हस्तिभिः सह ।
 सृजतां शरवर्षाणि तोमरांश्च सहस्रशः । नागानां प्रास्फुटन् कुम्भा मर्षाणि विविधानि च ।
 दन्ताश्चैवातिविद्वानां नाराचैर्भूषणानि च । तेषामष्टौ महानागांस्तुःषष्ट्या सुतेजनैः ।
 सहदेवो जघानाशु तेऽपतन् सह सादिभिः । अञ्जोगतिभिरायम्य प्रयत्नाद्धनुरुत्तमं ।
 नाराचैरहन्नागान् नकुलः कुलनन्दनः । ततः पाञ्चालशैनेयौ द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 शिखण्डी च महानागान् सिषिचुः शरदृष्टिभिः । ते पाण्डुयोधामुधरैः शत्रुदिरदपर्वताः ।
 बाणवैर्बर्हताः पेतुर्वज्रवैरिवाचलाः । एवं हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुरथकुञ्जराः ।
 द्रुतं सेनामवैचन्त भिन्नकूलामिवापगां । तां ते सेनां समालोक्ष्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 विक्षोभयित्वा च पुनः कर्णे समभिदुद्रुवुः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सहदेवं तथा कुङ्कं दहन्तं तव वाहिनीं । दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्यधात् ।
 तौ समेतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र महारथाः । सिंहनादरवांस्यकुर्वासांस्यादुधुवुश्च ह ।
 ततो भारत कुङ्गेन तवपुत्रेण धन्विना । पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्बाणैर्वचस्यभिरुतो बली ।
 सहदेवस्ततो राजन् नाराचेन तवात्मजं । विद्धा विव्याध सप्तत्या सारथिश्च त्रिभिः शरैः ।
 दुःशासनस्ततश्चापं हित्वा राजम्भहाहवे । सहदेवं त्रिसप्तत्या बाणैरहरसि चार्पयत् ।
 सहदेवस्तु संकुङ्कः खड्गं गृह्य महाहवे । आविध्य प्रासृजत्तूर्णं तव पुत्ररथं प्रति ।

समार्णवगुणं चापं कृत्वा तस्य महानसिः । निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प इवाम्बरात् ।
 अथान्यद्भनुरादाय सहदेवः प्रतापवान् । दुःशासनाय चिक्षेप वाणमन्तकरं ततः ।
 तमापतन्तं विशिखं यमदण्डोपमलिषं । खड्गेन शितधारेण द्विधा चिच्छेद कौरवः ।
 ततस्तं निशितं खड्गमाविध्य युधि सत्वरः । धनुश्चान्यत् समादाय शरं जघाह वीर्यवान् ।
 तमापतन्तं सहसा निस्त्रिशं निशितैः शरैः । पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ।
 ततो वाणांश्चतुःषष्टिं तव पुत्रो महारणे । सहदेवरथं तूष्णं प्रेषयामास भारत ।
 तच्छरान् समरे राजन् वेगेनापततो बहून् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यकन्तत ।
 सन्निवार्थं महावाणांस्तव पुत्रेण प्रेषितान् । अथास्मै सुबहून् वाणान् प्रेषयामास संयुगे ।
 तान् वाणांस्तव पुत्रोऽपि च्छित्तैकैकं त्रिभिः शरैः । ननाद सुमहानादं दारयाणो वसुन्धरां ।
 ततो दुःशासनो राजन् विद्धा पाण्डुसुतं रणे । सारथिं नवभिर्बाणैर्बाणैश्च त्रेयस्य समर्पयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । समाधत्त शरं घोरं मृत्युकालान्तिकापमं ।
 विहस्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽसृजत् । स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत् ।
 प्राविशद्भरणीं राजन्वल्मीकमिव पन्नगः । ततः संमुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ।
 मूढञ्चैनं समालोक्य सारथिस्त्वरितो रथं । अपोवाह भृशं त्रस्तो बध्यमानः शितैः शरैः ।
 पराजित्य रणे तन्तु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः । दुर्ध्याधनबलं दृष्ट्वा प्रममाथ समन्ततः ।
 पिपीलिकपुटं राजन् यथा मृदूश्चरो रुषा । तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वरूथिनीं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास वै रुषा ।
 नकुलस्तु ततः कर्णे प्रहसन्निदमन्नवोत् । चिरस्य वत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा ।
 पश्य मां त्वं रणे पाप चक्षुर्विषयमागतं । त्वं हि मूलमनर्थानां धैरस्य कलहस्य च ।
 तद्दोषात् कुरवः क्षीणाः समासाद्य परस्परं । त्वामद्य समरे हत्वा कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः । सदृशं राजपुत्रस्य धन्विनश्च विशेषतः ।
 प्रहरस्य च मे वीर पश्यामस्तव पौरुषं । कर्म कृत्वा रणे शूरा ततः कथितुमर्हसि ।
 अनुक्त्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तिः । प्रयुध्यस्व मया शक्त्या हनिष्ये दर्पमेव ते ।
 इत्युक्त्वा प्राहरन्तूष्णं पाण्डुपुत्राय सूतजः । विव्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ।
 नकुलस्तु ततो विद्धः सूतपुत्रेण भारत । अशीत्याशीविषप्रखैः सूतपुत्रमविध्यत ।
 तस्य कर्णो धनुश्चित्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । त्रिंशता परमेष्वासः शरैः पाण्डवमर्हयन् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहेव । आशीविषा यथा नागा भित्त्वा गां सलिलं ययुः ।
 अथान्यद्भनुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदं । कर्णे विव्याध विंशत्या सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कर्णस्य धनुराच्छिनत्

अथैनं क्षिन्नधन्वानं सायकानां शतैस्त्रिभिः । आजग्रे प्रहसन् वीरः सर्वलोकमहारथं ।
 कर्णमर्थादितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जग्मूगथिनः सह देवतः ।
 अथान्यद्भनुरादय कर्णे वैकर्त्तनस्तदा । नकुलं पञ्चभिर्वीरैर्ज्वरुदेशे समर्पयत् ।
 तत्रस्थैरथ तैर्वीरैर्मद्रीपुत्रो व्यरोचयत् । खरश्चिभिरिवादित्यो भुवने विसृजन् प्रभं ।
 नकुलस्तु ततः कर्णे विद्धा सप्तभिराणुजैः । अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरं । नकुलस्य ततो वाणैः समन्ताच्छादयन्दिशः ।
 सञ्छाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः शरैः । चिच्छेद च शरांस्तूर्णं शरैरेव महारथः ।
 ततो वाणमयं जालं विततं व्योधि दृश्यते । खद्योतानामिव ब्रौतैः सम्यतद्भिर्धयामभः ।
 तैर्विमुक्तैः शरशतैश्चादितं गगनं तदा । शलभानां यथा ब्रौतैस्तददामीदिशाम्पते ।
 ते शरा हेमविकृताः सम्यतन्तो मुहुर्भुजः । श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चाः श्रेणीकृता इव ।
 वाणजालावृते व्योधि च्छादिते च दिवाकरे । न स्य सम्यतते भूम्यां किञ्चिदप्यन्तरीचगं ।
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसङ्घैः समन्ततः । व्यरोचेतां महात्मानौ कालस्यार्थाविवोदितौ ।
 कर्णचापच्युतैर्वीरैर्बन्धमानास्तु मोमकाः । अवालीयन्त राजेन्द्र वेदनार्त्तां मृशार्दिताः ।
 नकुलस्य तथा वाणैर्हन्यमाना चमूस्तव । व्यशीर्यन्त दिशो राजन् वातनुन्ना इवाम्बुदाः ।
 ते सेने हन्यमाने तु ताभ्यां दिव्यैर्ब्रह्मशरैः । शरपातमपाक्रम्य तस्थुः प्रेक्षिके तदा ।
 प्रोत्सारितजने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः शरैः । अविधेतां महात्मानावन्योन्यं शरवृष्टिभिः ।
 विदर्शयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्ध्वनि । च्छादयन्तौ च सहसा परस्परबधैषिणौ ।
 नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कवर्हिणवाससः । सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठत यथाम्बरे ।
 तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे । पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शराः ।
 शरवेश्मप्रविष्टौ तौ ददृशते न कैश्चन । सूर्याचन्द्रमसौ राजन् क्वाद्यमानौ घनैरिव ।
 ततः क्रुद्धौ रणे कर्णः कृत्वा घोरतरं वपुः । पाण्डवं क्वाद्यामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ।
 सोऽतिच्छन्नो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः । न चकार व्यथा राजन् भास्करो जलदैर्यथा ।
 ततः प्रहस्याधिरथिः शरजालानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ।
 एकच्छायमभूत् सर्वं तस्य वाणैर्ब्रह्मात्मनः । अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे सम्यतद्भिः शरोत्तमैः ।
 ततः कर्णे महाराज धनुश्चित्वा महात्मनः । सारथिं पातयामास रथनीडाद्भ्रमन्निव ।
 ततोऽश्वोऽतुरश्चास्य चतुर्भिर्निश्चितैः शरैः । यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ।
 अथास्य तं रथं दिव्यं तिलशो बन्धमच्छरैः । पताकाञ्चक्ररक्षांश्च गदां खड्गञ्च मारिष ।
 शतचन्द्रश्च तच्चर्मा सर्वोपकरणानि च । हताश्वो विरथस्यैव विवर्षा च विश्राम्यते ।
 अवतीर्य रथान्तूर्णं परिधं गृह्य धिष्ठितः । तमुद्यन्तं महाघोरं परिधं तस्य सूतजः ।
 बहन् सायकैराजन् सुतीक्ष्णैर्भारशधनैः । व्यायुधसैनमालक्ष्य शरैः सन्नतपर्वभिः ।

अर्द्यद्वज्रभिः कर्णे न चैनं समपीडयत् । स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण बलीयसा ।
 प्राद्रवत् सरसा राजन्कुलो व्याकुलेन्द्रियः । तमभिद्रुज्य राधेयः प्रहृष्टन् वै पुनः पुनः ।
 सज्यमस्य धनुः कण्ठे व्यवसृजत भारत । ततः स शूशुभे राजन् कण्ठासक्तमहङ्गुनः ।
 परिवेशमनुप्राप्नो यथा स्याद्भोजि चन्द्रमाः । यथैव चासितो मेघः शक्रचापेन शोभितः ।
 तमब्रवीत्ततः कर्णे व्यर्थं व्याहृतवानसि । वदेदानीं पुनर्दृष्टो बध्यमानः पुनः पुनः ।
 मायोत्सीः कुरुभिः सार्द्धं बलवद्भिश्च पाण्डव । सट्टु शैस्तात युध्यस्व ब्रीडां मा कुरु पाण्डव ।
 गृहे वा गच्छ माद्रेय यत्र वा कृष्णफाल्गुनौ । एवमुक्त्वा महाराज व्यसर्जयत तं तदा ।
 बधप्राप्तन्तु तं शूरो नाहनद्वर्ष्मवित्तदा । स्रुत्वा कुन्था वचो राजस्तत एनं व्यसर्जयत् ।
 विस्मृष्टः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण धन्विना । ब्रीडन्निव जगामाथ युधिष्ठिररथं प्रति ।
 आरुरोह रथञ्चापि सूतपुत्रप्रतापितः । निःश्वसन् दुःखसन्तप्तः कुम्भस्य इव पन्नगः ।
 तं विजित्वाऽपि कर्णेऽपि पाञ्चालांस्स्वरितो यथौ । रथेनातिपतकेन चन्द्रवर्णहयेन च ।
 तत्राक्रन्दे महानासीत् पाण्डवानां विशास्यते । दृष्ट्वा सेनापतिं यान्तं पाञ्चालानां रथव्रजान् ।
 तत्राकरोन्महाराज कदनं सूतनन्दनः । मथ्यं प्राप्ते दिनकरे चन्द्रवद्विचरन् प्रभुः ।
 भग्नचक्ररथैः कश्चित् क्षिप्रध्वजपताकिभिः । हताथैर्हतशूरैश्च प्रभग्नचैश्च मारिष ।
 द्वियमानानपश्याम पाञ्चालानां रथव्रजान् । तत्र तत्र च सम्भ्रान्ता विचेरुरथकुञ्जराः ।
 दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने । भिन्नकुम्भार्द्ररुधिराश्लिन्नहस्ताश्च वारणाः ।
 क्षिन्नात्रावरणैश्च क्षिन्नबालधयोऽपरे । क्षिन्नाभ्राणीव सम्येतुर्हन्यमाना महात्मना ।
 अपरे चासिता नागा नाराचशरतोमरैः । तमेवाभिमुखं जग्मुः शलभा इव पावकां ।
 अपरे निष्टनन्तश्च व्यदृश्यन्त महादिपाः । चरन्तः शोणितं गात्रैर्नागा इव जलस्रवाः ।
 उर्य्च्छदैर्विमुक्ताश्च बालबन्धैश्च वाजिनः । राजतैश्च तथा कांस्यैः शैवैर्णैश्चैव भूवैणः ।
 ह्रीनांश्चाभरणैश्चैव खलीनैश्च विवर्जितान् । चामरैश्च कुथाभिश्च तृणीरैः पतितैरपि ।
 निहतैः सादिभिश्चैव शूरैराहवशोभितैः । अपश्याम रणे तत्र भ्राम्यमानान् हयोत्तमान् ।
 प्राथैः खड्गैश्च धंस्यतानृष्टिभिश्चापि भारत । हयसादीनपश्याम कक्षुकोष्णीषधारिणः ।
 निहतान् बध्यमानांश्च वेपमानांश्च भारत । नानाङ्गावयवैर्हीनांस्तत्र तैव भारत ।
 रथान् हेमपरिष्कारान् धंस्युक्तान् जवनैर्हयैः । भ्राम्यमानानपश्याम हतेषु रथेषु द्रुतं ।
 भग्नाचक्रवरान् कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत । विपताकध्वजांश्चान्यान् क्षिन्नेषादण्डबन्धुरान् ।
 विहतायथिनस्तत्र धावमानांस्ततस्ततः । सूतपुत्रशरैस्तीक्ष्णैर्हन्यमानान् विशास्यते ।
 विशस्त्रांश्च तथैवान्यान् सशस्त्रांश्च हतान् बहून् । तारकाजालसंक्लेशान् बरघण्टाविशोभितान् ।
 नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतान् । वारणाननुपश्यामो धावमानान् समस्ततः ।
 शिरांसि बाह्वनूंस्य क्षिन्नानन्यास्तथैव च । कर्णचापच्युतैर्वर्णैरपश्याम समन्ततः ।

२६

२६५

२७०

२७५

२८०

२८५

महान् व्यतिकरो रौद्रो धोधानामन्वपद्यत । कर्णसायकनुन्वानां युध्यताञ्च श्रितैः शरैः ।
 ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः । तमेवाभिमुखं यान्ति पतङ्गा इव पावकं ।
 तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथं । क्षत्त्रिया वर्जयामास दुर्गान्ताग्निमित्रोत्थनं ।
 हतशेषास्तु ये वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रभग्नान् द्रुतान्वीरः पृष्ठतो विकिरञ्चरैः ।
 अभ्यधावत तेजस्वी विशीर्णकवचध्वजान् । पातयामास तान् वाणैः सूतपुत्रो महाबलः ।
 मथ्यन्दिनमनुप्राप्तो भूतानीव तमेतदुदः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावयन्तं बलं महत् । उलूको न्यपतन्तूष्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 युयुत्सुश्च ततो राजन् श्रितधारेण पत्रिणा । उलूकं ताडयामास वज्रोणेव महाबलं ।
 उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे । क्षुरप्रेण धनुश्चित्वा तापयामास कर्णिना ।
 तदपास्य धनुश्चित्वा युयुत्सुर्वैगवत्तरं । अन्यदादत्त सुमहत्पापं संरक्तलोचनः ।
 शाकुनिस्तु ततः पश्चा विव्याध भरतर्षभ । सारथिं त्रिभिरानर्च्छत्तश्च भूयो न्यविध्यत ।
 उलूकस्तन्तु विंशत्या विद्धा स्वर्णविभूषितैः । अथास्य समरे क्रुद्धो भ्रजश्चिच्छेद काञ्चनं ।
 स च्छिन्नपट्टिः सुमहान् शीर्थमानो महाध्वजः । पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः ।
 ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्वाणैराजघान स्तनान्तरे
 उलूकस्तस्य समरे तैलधौतेन मारिष । शिरश्चिच्छेद भस्मेन यन्तुर्भरतसप्तम ।
 तच्छिन्नमपतद्भूमौ युयुत्सोः सारथ्येक्षदा । तारारूपं यथा चित्रं निपपात महीतले ।
 जघान चतुरोऽङ्घ्रांश्च तच्च विव्याध सप्तभिः । सोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रयान्तरं ।
 तं निर्जित्य रणे राजसुलूकस्त्वरितो ययौ । पाञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव विनिघ्नन्निशितैः शरैः ।
 शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव । व्यश्वसुतरयश्चक्रे निमेषार्द्धादसम्भ्रमः ।
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन् शतानीको महारथः । गदां चिक्षेप संक्रुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ।
 सा कृत्वा स्यन्दनं भस्म हयांश्चैव ससारथीन् । पपात धरणीं तूष्णं दारयन्तीव भारत ।
 तावुभौ विरथौ वीरौ कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनौ । व्यपाक्रमेतां युद्धान्तु प्रेक्ष्यमाणौ परस्परं ।
 पुत्रस्तु तव सम्भान्तो विविंशो रथमारुहत् । शतानीकोऽपि त्वरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः ।
 सुतसोमन्तु शकुनिर्विद्धा तु निशितैः शरैः । नाकमद्यत् सुसंक्रुद्धो वाय्याश्च इव पर्वतं ।
 सुतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणं । शरैरनेकसाहसैश्चादयामास भारत ।
 तान् शरान् शकुनिर्दूषे चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः । लज्जस्तस्य त्रयोधो च जितकाशी च संयुगे ।
 निवार्थं समरे चापि शरान्तान्निशितैः शरैः । आजघान सुसंक्रुद्धः सुतसोमन्निभिः शरैः ।
 तस्याश्वान् केतनं सूतं तिलशो व्यधमच्छरैः । श्यालस्तव माहाराज तत उलूकुः पुर्जनाः ।
 हताश्वो विरथश्चैव क्षिप्रकेतुश्च मारिष । धन्वी धनुर्वरं गृह्य रथाद्भूमावतिष्ठत ।

व्यसृजत् सायकांश्चैव स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान् । क्वाद्यामास समरे तव श्यालस्य तं रथं ।
 शलभानामिव ब्रातान् शरव्रातान्महारथः । रथोपगान् समीक्ष्यैव विव्यथे नैव सौबलः ।
 प्रममाथ शरांस्तस्य शरव्रातैर्महायशः । तत्रातुथ्यन्त योधाश्च सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः
 सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वा अद्भ्यमद्भुतं । रथस्यं शकुनिं यत्तं पदातिः समयोधयत् ।
 तस्य तीक्ष्णैर्महावैर्भैः सन्नतपर्वभिः । व्यहनत् कार्मुकं राजस्त्रणोरांश्चैव सर्वशः ।
 स च्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुद्यस्य चानदत् । वैदूर्योत्पलवर्णाभं दन्तिदन्तमयत्सरुं ।
 भ्राम्यमाणं ततस्तन्तु विमलाम्बरवर्धम् । कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः ।
 सोऽचरत् सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः । चतुर्दश महाराज शिवाबलसमन्वितः ।
 भ्रान्तमुद्गान्तमाविद्धमाभुतं विभुतं स्रुतं । सत्यातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास संयुगे ।
 सौबलस्तु ततस्तस्य शरांश्चित्रेषु वीर्यवान् । तानापतत एवाग्रु चिच्छेद परमासिना ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सौबलः पुनरेव च । प्राहिणेत् सुतसोमाय शरानाशीविषोपमान् ।
 चिच्छेद तांस्तु खड्गेन शिक्तया च बलेन च । दर्शयन् लाघवं युद्धे तार्क्ष्यतुल्यपराक्रमः ।
 तस्य मञ्चरतो राजन्मण्डलावर्त्तने तदा । चुरप्रेण सुतीक्ष्णेन खड्गं चिच्छेद सुप्रभं ।
 स च्छिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानसिः । अर्द्धमस्य स्थितं हस्ते सुत्सरोस्तत्र भारत ।
 क्षिन्नमाज्ञाय निष्पिंशमवस्रुत्य पदानि षट् । प्राविध्यत ततः शेषं सुतसोमो महारथः ।
 स च्छिन्त्वा सगुणश्चापं रेणु तस्य महात्मनः । पपात धरणीं तूर्णं स्वर्णवज्रविभूषितं ।
 सुतसोमस्ततोऽगच्छच्छ्रुतकीर्त्तैर्महारथं । सौबलोऽपि धनुर्गृह्य घोरमन्यत् सुदुर्जयं ।
 अभ्ययात् पाण्डवानीकं निघ्नन् शत्रुगणान् बद्धन् । तत्र नादो महानासीत् पाण्डवानां विशास्यते ।
 सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभीतवत् । तान्यनीकानि दृष्ट्वा शस्त्रवन्ति महान्ति च ।
 द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त सौबलेन महात्मना । यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द्द ह
 तथैव पाण्डवीं सेनां सौबलेनो व्यनाशयत् ।

१०१

१०२५

१०२७

१०२९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सुतसोमसौबलयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टुञ्च कृपो राजन् वारयामास संयुगे । यथा दृष्ट्वा वने सिंहं शरभो वारयेदुधि ।
 निरुद्धः पार्थस्तेन गौतमेन बलीयसा । पदात्पदं विचलितुं नाशकस्तत्र भारत ।
 गौतमस्य रथं दृष्ट्वा दृष्टुञ्चरथं प्रति । विज्ञेयः सर्वभूतानि जयं प्राप्तञ्च मेनिरे ।
 तत्रावोचन् विमनसो रथिनः सादिनस्तथा । त्रेणस्य निघ्नान्मूत्रं संक्रुद्धे विपदाम्बरः ।
 शरत्ततो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः । अपि स्वस्ति भवेदस्य दृष्टुञ्चस्य गौतमात् ।
 अपोयं वाहिनीं कृत्वा मुञ्चेत महतो भयात् । अथयं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात् समागतान् ।
 यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं सृशं । गमिष्यत्यस्य पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ।

१०३०

आचार्यः त्रिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि । अस्त्वान् वीर्यसम्पन्नः क्रोधेन च समन्वितः ।
 पार्षतश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते । इत्येवं विविधा वाचस्तावकानां परैः सह ।
 व्यश्रूयन्त महाराज तयोस्तत्र समागमे । विनिःश्वस्य ततः क्रोधात् कृपः शारत्वतो नृप ।
 पार्षतश्चाहंयामास निश्चेष्टं सर्वमर्म्भसु । स हन्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
 कर्त्तव्यं न स्म जानाति मोहेन महता वृतः । तमब्रवीत्ततो यन्ता कश्चित् क्षेमन्तु पार्षत
 ईदृशं व्यसनं युद्धे न ते दृष्टं मया कश्चित् । दैवयोगान्तु ते वाणा न्यपतन्मर्म्भभेदिनः ।
 प्रेषिता दिजमुख्येन मर्म्भाण्युद्दिश्य सर्वतः । व्यवर्त्तये रथं तूष्णं नदीवेगमिवार्णवात् ।
 अबध्यं ब्राह्मणं मन्ये येन ते विक्रमो हतः । धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् शनकैरब्रवीद्वचः ।
 मुह्यते मे मनस्तात गात्रस्वेदश्च जायते । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
 वर्जयन् ब्राह्मणं युद्धे शनैर्याहि यतोऽर्जुनः । अर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य सारथे ।
 क्षेममद्य भवेदेवमेषा मे नैष्ठिकी मतिः । ततः प्रायान्महाराज सारथिस्त्वरयन् हयान् ।
 यतो भीमो महेष्वासो युयुधे तव सैनिकैः । प्रद्रुतश्च रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नश्च मारिष ।
 किरन् शरशतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा । शङ्खश्च पूरयामास मुञ्जर्भुजरिन्दमः ।
 पार्षतं त्रासयामास महेन्द्रे नमुचिं यथा । शिखण्डिनन्तु समरे भीष्ममृत्युं दुरामदं ।
 हार्दिकेन वारयामास स्रयन्निव मुञ्जर्भुजः । शिखण्डो तु समासाद्य हृदिकानां महारथं ।
 पञ्चभिर्निशितैर्भस्त्रैर्ज्वलद्देशे समाह्वनत् । कृतवर्म्मा तु संक्रुद्धो भित्त्वा षष्ठा पतन्निभिः ।
 धनुर्गेकेन चिच्छेद हसन् राजन्महारथः । अथान्यद्भनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली ।
 तिष्ठतिष्ठेति संक्रुद्धो हार्दिकं प्रत्यभाषत । ततोऽस्य नवतिं वाणान् रक्तापुङ्खान् सुतेजनान् ।
 प्रेषयामास राजेन्द्र तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्म्भणः । वितथांस्तान् समालक्ष्य पतितांश्च महीतले ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्मुकं चिच्छिदे भृशं । अथैनं किञ्चधन्वानं भग्नशृङ्गमिवर्षभं ।
 अशीत्या मार्गणैः क्रुद्धो बाहोरुरसि चार्पयत् । कृतवर्म्मा तु संक्रुद्धो मार्गणैः क्षतविचतः ।
 ववाम रुधिरं गात्रैः कुम्भवक्त्रादिवोदकं । रुधिरेण परिक्षिप्तः कृतवर्म्मा खराजत ।
 वर्षेण क्षेदितो राजन् यथा गैरिकपर्वतः । अथान्यद्भनुरादाय समार्गणगुणं प्रभुः ।
 शिखण्डिनं वाणगणैः स्कन्धदेशे व्यताडयत् । स्कन्धदेशे स्थितैर्बाणैः शिखण्डो तु व्यराजत ।
 शाखाप्रशाखाविपुलः सुमहान् पादपो यथा । तावन्थान्यं भृशं विद्धा रुधिरेण समुचितौ ।
 अन्योन्यशृङ्गाभिहतौ रेतुर्दृष्टमभावि । अन्योन्यस्त्रबधे यत्नं कुर्व्वाणौ तौ महारथौ ।
 रथाभ्याश्चेरतुस्तत्र मण्डलानि सहस्रशः । कृतवर्म्मा महाराज पार्षतं निशितैः शरैः ।
 रणे विव्याध सप्तत्याः खर्षपुङ्खैः शिलाशितैः । ततोऽस्य समरे वाणं भोजः प्रहरताम्बरः ।
 जीवितान्तकरं घोरं व्यसृजन्नरयाऽश्वितः । स तेनाभिहतो राजन् मूर्च्छामाशु समाविशत् ।

१०५५

१०५६

१०५७

१०५८

१०५९

१०६०

ध्वजयष्टिञ्च सहसा शिश्रिये कम्पलावृतः । अपोवाह रणान्तूर्णं सारथोरथिनाम्बरं ।
हार्दिक्यशरसन्तप्तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । पराजिते ततः शूरे द्रूपदस्यात्मजे प्रभो ।
व्यद्रवत् पाण्डवीशेना बध्यमाना समन्ततः ।

२०७४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्वेताश्वोऽथ महाराज व्यधमन्तावकं बलं । यथा वायुः समासाद्य तूलराशिं समन्ततः ।

प्रत्युद्ययुस्तिगर्त्तास्तं शिवयः कौरवैः सह । शाल्वाः संशप्तकाश्चैव नारायणबलञ्च यत् ।

सत्यसेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः सुतञ्जयः । सौश्रुतिश्चित्रसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ।

सुशर्मा वसुधर्मा च सुवर्मा चैव भारत । त्रिगर्त्तराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।

पुत्रैश्चैव महेष्वाभैर्नानाशस्त्रविशारदैः । व्यसृजन्त शरव्रातान् किरन्तोऽर्जुनमाहवे ।

२०७५

अभ्यवर्त्तन्त सहसा वार्थ्याघा इव सागरं । ते तर्जुनं समासाद्य योधाः शतसहस्रशः ।

अगच्छन् विलयं सर्वं तार्क्ष्यं दृष्ट्वेव पन्नगाः । ते हन्यमानाः समरे नाजङ्गः पाण्डवं रणे ।

हन्यमाना महाराज शलभा इव पावकं । सत्यसेनस्त्रिभिर्वीरैर्विव्याध युधि पाण्डवं ।

मित्रदेवस्त्रिषष्ट्या तु चन्द्रसेनस्तु सप्तभिः । मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या सौश्रुतिश्चापि सप्तभिः ।

शत्रुञ्जयस्तु विंशत्या सुशर्मा नवभिः शरैः । स विद्धो बज्रभिः संखे प्रतिविव्याध तान्नृपान् ।

२०७६

सौश्रुतिं सप्तभिर्विद्धा सत्यसेनं त्रिभिः शरैः । शत्रुञ्जयश्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाऽष्टभिः ।

मित्रदेवं शतेनैव श्रुतसेनं त्रिभिः शरैः । नवभिर्मित्रवर्माणं सुशर्माणं तथाऽष्टभिः ।

शत्रुञ्जयश्च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः । सौश्रुतेः सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ।

लरितश्चन्द्रदेवश्च शरैर्निन्ये यमचयं । तथेतरान्महाराज यतमानान्महारथान् ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्वीरैरेकैकं प्रत्यवारयत् । सत्यसेनस्तु संकुल्लोमरं व्यसृजन्महतम् ।

२०७७

समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं ननाद च । स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महात्मनः ।

अयस्मयो हेमदण्डो जगाम धरणीं तदा । माधवस्य तु विद्वस्य तोमरेण महारणे ।

प्रतोदः प्रापतद्भस्त्राद्रश्मयस्य विशास्यते । वासुदेवं विभिन्नाङ्गं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

क्रोधमाहारयत्तीव्रं कृष्णश्चेदमुवाच ह । प्रापयाश्वात्माहाबाहो सत्यसेनं प्रति प्रभो ।

यावदेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनं । प्रतोदं गृह्य सोऽन्यत्तु रश्मीनपि यथा पुरा ।

२०७८

वाहयामास तानश्वान् सत्यसेनरथं प्रति । विष्वक्सेनन्तु निर्भिन्नं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

सत्यसेनं शरैस्तीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः । ततः सुनिशितैर्भस्त्रै राक्षसास्य महञ्छिरः ।

कुण्डलोपचितं कायात् चकत्तं पृतनान्तरे । तं निहत्य शितैर्वीरैर्बिचवर्माणमाक्षिपत् ।

वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारथिश्चास्य मारिष । ततः शरशतैर्भृत्यः संशप्तकगणान् बली ।

पातयामास संकुल्लः शतशोऽथ सहस्रशः । ततो रजतपुङ्गेन राजन् शीघ्रं महात्मनः ।

२०७९

मित्रसेनस्य चिह्नं दक्षुरेण महारथः । सुशर्माणं सुसंकुल्लो जनुदेशे समाहृतम् ।

ततः संश्रक्तः सर्वं परिवार्य धनञ्जयं । शस्त्रैर्धर्ममदुः कुट्टा नादयन्तो दिशो दश ।
 अभ्यर्क्षितस्तु तैर्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः । रैन्द्रमस्तममेयात्मा प्रादुश्चक्रे महारथः ।
 ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् विशास्यते । ध्वजानां ह्रिद्यमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिष ।
 रथानां सपताकानां तूणीराणां युगैः सह । अत्राणामथ चक्राणां योक्ताणां रश्मिभिः सह ।
 क्रूवराणां वरूथानां पृषत्कानाञ्च संयुगे । अश्वानां पतताञ्चापि प्रासानामृष्टिभिः सह ।
 गदानां परिघाणाञ्च शक्तितोमरपट्टिशैः । शतघ्नीनां सचक्राणां भुजाणाञ्चैरुभिः सह ।
 कण्टसूत्राङ्गदानाञ्च केयूराणाञ्च मारिष । हाराणामथ निष्काणां तनुत्राणाञ्च भारत ।
 ह्वाणां व्यजनानाञ्च शिरसां मुकुटैः सह । अश्रूयत महाशब्दस्तत्र तत्र विशास्यते ।
 सकुण्डलानि खट्वाणि पूर्णचन्द्रनिभानि च । शिरांस्तुर्व्यामदृश्यन्त ताराजालमिवाम्बरे ।
 सुस्रग्वीनि सुवासंसि चन्दनेनोत्तितानि च । शरीराणि व्यदृश्यन्त निहतानां महीतले ।
 गन्धर्व्वनगराकारं धारमायोधनं तदा । निहतै राजपुत्रैश्च चक्षिचैश्च महाबलैः ।
 हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरङ्गैश्चामवक्मही । अगम्यरूपा समरे विशीर्णैरिव पर्व्वतैः ।
 नासीच्चक्रपथस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः । निघ्नतः शाचवान् भल्लैर्हस्त्यश्च चास्यतो महत् ।
 आतङ्कादिव सीदन्ति रथचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य संग्रामे तस्मिन् लोहितकर्दमे ।
 सीदमानानि चक्राणि समूहसुरगा भृशं । अमेण महता युक्ता मनोमाहतरंहसः ।
 बधमानन्तु तत् सैन्यं पाण्डुपुत्रेण धन्विना । प्रायशो विमुखं सर्व्वं नावतिष्ठत भारत ।
 तान् जित्वा समरे जिष्णुः संश्रक्तकण्ठान् बहून् । विरराज तदा पार्था विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि संश्रक्तकजये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

११४

११५

११६

११७

११८

११९

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरं महाराजं विस्मजन्तं शरान् बहून् । स्वयं दुर्य्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ।
 तमापतन्तं सहसा तव पुत्रं महारथं । धर्मराजो द्रुतं विद्धा तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 स तु तं प्रतिविव्याध नवभिर्निशितैः शरैः । सारथिञ्चास्य भस्त्रेण भृशं क्रुद्धोऽभ्यताडयत् ।
 ततो युधिष्ठिरो राजन् स्वर्णपुङ्खान् शिलीमुखान् । दुर्य्योधनाय चिक्षेप त्रयोदश शिलाशितान् ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहंस्तस्य हत्वा महारथः । पञ्चमेन शिरःकायात् सारथेश्च समाक्षिपत् ।
 षष्ठेन तु ध्वजं राज्ञः सप्तमेन तु कार्मुकं । अष्टमेन तथा खड्गं पातयामास भृतले ।
 पञ्चभिर्नृपतिञ्चापि धर्मराजोर्दयद्भृशं । हताश्वान्तु रथात्तस्मादवसुत्य सुतस्तव ।
 उत्तमं व्यसनं प्राप्तो भूमावेवावतिष्ठत । तन्तु कच्छगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणिक्पदादयः ।
 अभ्यवर्त्तन्त सहसा परीप्तनो नराधिपं । अथ पाण्डुसुताः सर्व्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरं ।
 अन्वयुः समरे राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत । ततस्त्वर्थसहस्राणि प्रावाद्यन्त महामृधे ।
 ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीन्महीपते । यत्राभ्यगच्छन् समरे पाञ्चालाः कौरवैः सह ।
 नरा नरैः समाजगुर्व्वारणा बरवारणैः । रथास्य रथिभिः सार्द्धं हयाश्च हयसादिभिः ।

द्वन्द्वान्यामन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे । विविधान्यप्यचिन्त्यानि शस्त्रवन्मुत्तमानि च ।

ते शूराः समरे सर्वे चित्रं लघु च सुष्ठु च । अयुध्यन्त महावेगाः परस्परबधैषिणः ।

अन्यान्यं समरे जघ्नुर्धोधप्रतमनुष्ठिताः । न हि ते समरं चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ।

मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनं । तत उन्मत्तवद्राजनिर्मर्ष्यादमवर्त्तत ।

रथो नागं समासाद्य दारयन्निशितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः सन्नतपर्वभिः ।

२१२५

नागा हयान् समासाद्य विचिपन्तो बह्वक्षणे । दारयामासुरत्युग्रं तत्र तत्र तदा तदा ।

हयारोहाश्च बहवः परिवार्य हयोत्तमान् । तलशब्दबरांश्चक्रुः सम्पतन्तस्ततस्ततः ।

धावमानांस्ततस्तांस्तु द्रवमानान्महागजान् । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव निजघ्नुर्हयसादिनः ।

विद्राव्य च बहूनयान्नागा राजन्मदेत्कटाः । विषाणैश्चापरे जघ्नुर्मृदुश्चापरे मृगं ।

सायारोहाश्च तुरगान् विषाणैर्विविधरूपा । अपरे चित्तिपुर्व्वेणात् प्रगृह्णातिबलास्तदा ।

२१२६

पादातैराहता नागा विवरेषु समन्ततः । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं दुद्रुवुश्च दिशो दश ।

पदातीनान्तु सहसा प्रद्रुतानां महाहवे । उत्सृज्याभरणं तूर्णमवव्रूरणजिरे ।

निमित्तं मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजाः । जगृज्ज्विभिदुश्चैव चित्राण्यभरणानि च ।

तांस्तु तत्र प्रमत्तान् वै परिवार्य पदातयः । हस्तारोहान्निजघ्नुस्ते महावेगा बलोत्कटाः ।

अपरे हस्तिभिर्हलैः खे विचित्रा महाहवे । निपतन्तो विषाणयैर्मृगं विद्धाः सुशिक्षितैः ।

२१२७

अपरे सहसा गृह्य विषाणैरेव स्रदिताः । सेनान्तरं समामाद्य केचित्तत्र महागजैः ।

लुण्ठगात्रा महाराज विक्षिप्य च पुनः पुनः । अपरे व्यजनानीव विभ्रम्य निहता मृधे ।

पुरःसराश्च नागानामपरेधां विश्राम्यते । शरीराण्यतिविद्वानि तत्र तत्र रणजिरे ।

प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे । निगृहीता मृगं नागाः प्रासतोमरशक्तिभिः ।

निगृह्य च गजाः केचित् पार्श्वस्थैर्मृगशदारुणैः । रथाश्च सादिभिस्तत्र संक्षिप्त्वा न्यपतन् भुवि ।

२१२८

सहयाः सादिनस्तत्र तोमरेण महामृधे । भूमावमृद्रून् वेगेन सचर्माणं पदातिनं ।

तथा सावरणान् कांसिस्तत्र तत्र विश्राम्यते । रथान्नागाः समासाद्य परिगृह्य च मारिष ।

व्याजिपन् सहसा तत्र घोररूपे भयानके । नाराचैर्विहतास्त्रापि गजाः पेतुर्मृदाबलाः ।

पर्व्वतस्येव शिखरं वज्ररूपं महीतले । योधा योधान् समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन् युधि ।

केशवन्धन्योन्यमाविष्य चित्तिपुर्व्विभिदुश्च ह । उद्यम्य च भुजामन्ये निःश्रियं च महीतले ।

२१२९

पदा चोरः समाक्रम्य स्फुरन्तोऽपाहरश्चिरः । पततश्चापरो राजन् विजहारामिना शिरः ।

जीवतश्च तथैवान्यः शस्त्रं काये न्यमज्जयत् । मुष्टियुद्धं महत्सासीत् योधानां तत्र भारत ।

तथा केशवहयोधो बाहुदुद्धं भैरवं । समासक्तस्य चान्येन अविज्ञातस्तथा परः ।

जहार समरे प्राणान्नागाशस्त्रैरनेकधा । संसक्तेषु च भेदेषु वर्णमाने च सङ्कुले ।

कवन्धान्युत्थितानि स्युः शतशोऽप्य सहस्रशः । शोणितैः सिन्धुमानानि शस्त्राणि कवचानि च ।

२१३०

महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरि । एवमेतन्महद्युद्धं दारुणं शस्त्रसङ्कुलं ।
 उन्मत्तगङ्गप्रतिमं शब्देनापूरयज्जगत् । नैव खे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुराः ।
 धोद्धव्यमिति युध्यन्ते राजानो जयगृह्णिनः । खान् खे जघ्र्महाराज परांश्चैव समागतान् ।
 उभयोः सेनयोर्वीरैर्युक्कुलं समपद्यत । रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः ।
 हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः । अगम्यरूपा शृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 क्षणेनासीन्महीपालक्षतजौघप्रवर्त्तिनी । पाञ्चालानहनत्कर्णस्त्रिगर्तांश्च धनञ्जयः ।
 भीमसेनः कुरूवाजन् हस्यनीकञ्च सर्वशः । एवमेष तयो वृत्तः कुरूपाण्डवसेनयोः ।
 अपराह्णे गते सूर्ये काङ्क्षतां विपुलं यशः ।

२१२५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतितीव्राणि दुःखानि दुःसहानि बहूनि च । ततोऽहं सञ्जयाश्रौषं पुत्राणाञ्चैव सञ्जयं ।
 यथा त्वं मे कथयसे यथा युद्धमवर्त्तत । न सन्ति सूतकौरव्या इति मे निश्चिता मतिः ।
 दुर्योधनश्च विरथः कृतस्तत्र महारथः । धर्मपुत्रः कथञ्चक्रे तस्य वा नृपतिः कथं ।
 अपराह्णे कथं युद्धमभवत्क्षेमहर्षणं । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

२१२६

॥ सञ्जय उवाच ॥ संसृतेषु तु धैर्येषु बध्यमानेषु भागशः । रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशाम्यते ।
 क्रोधेन महता युक्तः सविशे भुजगो यथा । दुर्योधनः समालक्ष्य धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 प्रोवाच सूतं त्वरितो याहि याहीति भारत । तत्र मां प्रापय चिप्रं सारथे यत्र पाण्डवः ।
 भ्रियमाणातपत्रेण राजा राजति दंशितः । स सूतश्चोदितो राज्ञा राज्ञः स्यन्दनमुत्तमं ।
 युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास संयुगे । ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
 सारथिञ्चोदयामास याहि यत्र सुयोधनः । तौ समाजग्मतुर्वीरौ धातरौ रथसन्तमौ ।
 समेत्य च महावीरौ संरब्धौ युद्धदुर्मदौ । ववर्षतुर्म्हं ह्येवमौ शरैरन्यान्यमाहवे ।
 ततो दुर्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष । शिलाश्रितेन भस्त्रेण धनुश्चिच्छेद संयुगे ।
 तन्नामृष्यत संक्रुद्धो ह्यवमानं युधिष्ठिरः । अपविध्य धनुश्चिन्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय धर्मपुत्रसमूमुखे । दुर्योधनस्य चिच्छेद ध्वजं कार्मुकमेव च ।
 अथान्यद्वनुरादाय प्रविध्य च युधिष्ठिरं । तावन्योन्यं सुसंक्रुद्धौ शस्त्रवर्षाण्यमुञ्चतां ।
 सिंहविव सुसंरब्धौ परस्परजिगीषया । जघ्नतुस्तौ रणेऽन्यान्यं नर्दमानौ वृषविव ।
 अन्तरं मार्गमाणौ च चेरतुस्तौ महारथौ । ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैस्तौ तु कृतव्रणौ ।
 विरेजतुर्म्हाराज किंशुकाविव पुष्पितौ । ततो राजन् विमुञ्चन्तौ सिंहनादान् मुहुर्भुजः ।
 तलयोश्च तथा शब्दान् धनुषश्च महाहवे । शङ्खशब्दवरांश्चैव चक्रतुस्तौ नरेश्वरौ ।
 अन्योन्यं तौ महाराज पीडयाञ्चक्रतुर्भृशं । ततो युधिष्ठिरो राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगैर्दुरासदैः । प्रतिविधाय तं दूषं तव पुत्रो महीपतिः ।

२१२७

२१२८

२१२९

पञ्चभिर्निशितैर्व्याणैः स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ततो दुर्योधनो राजा शक्तिं चित्तेषु भारत ।
 सर्वपाङ्गमवीं तीक्ष्णं महोक्ताप्रतिभां तदा । तामापतन्तीं महसा धर्मराजः शितैः शरैः ।
 त्रिभिश्चिच्छेद महसा तच्च विव्याध पञ्चभिः । निपपात ततः साऽथ स्वर्णदण्डा महास्वना ।
 निपतन्ती महोक्तेव व्यराजच्च खिमन्निभा । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्त्वव विश्राम्यते ।
 नवभिर्निशितैर्भस्त्रैर्निजधान युधिष्ठिरं । सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।
 दुर्योधनं ममुद्दिश्य वाणं जग्राह सत्वरः । समाधत्त च तं वाणं धनुर्मध्ये महाबलः ।
 चित्तेषु च महाराज ततः क्रुद्धः पराक्रमी । स तु वाणः समासाद्य तव पुत्रं महारथं ।
 व्यामोहयत राजानं धरणीञ्च जगाम ह । ततो दुर्योधनः क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगितः ।
 विधित्सुः कलहस्थान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवान्तकं ।
 धर्मराजो महाशक्तिं प्राहिणोन्तव सूनवे । दीप्यमानां महावेगां महोक्तां ज्वलितामिव ।
 रथस्थः स तथा विद्धो मर्षं भित्त्वा स्नानन्तरे । भृशं संविग्रहदयः पपात च मुमोह च ।
 भीमस्तमाह च ततः प्रतिजामनुचिन्तयन् । नायं बन्धस्त्वव नृप दत्युक्तः संन्यवर्त्तत ।
 ततस्त्वग्नितमागम्य कृतवर्मा तवात्मजं । प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यसनार्णवे ।
 गदामादाय भीमो हि हेमपट्टपरिष्कृतां । अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्माणमाहवे ।
 एवन्तदभवद्युद्धं लदीयानां परैः सह । अपराङ्गे महाराज काङ्क्षन्तां विजयं युधि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णं पुरस्कृत्य लदीया युद्धदुर्मदाः । पुनरावृत्य सङ्ग्रामं चक्रुर्देवासुरोपमं ।

द्विरदनररथाश्चक्रुः शब्दैः परिक्षिप्ता विविधैश्च शस्त्रपातैः । द्विरदरथपदातिसादिसङ्घाः परिकुपिताभिमुखाः प्रजग्निरै ते ।
 शितपरश्वधसामिपट्टिगैरिषुभिरनेकविधैश्च स्रदिताः । द्विरदरथहया महाहवे वरपुरुषैः पुरुषाश्चवाहनैः ।
 कमलदिनकरेन्दुमन्त्रिभैः शितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः । रुचिरमुकुटकुण्डलैर्महो पुरुषशिरोभिरास्तृता बभौ ।
 परिघमुपलक्षितो मरैर्त्रैखरभुशुण्डिगदाशतैर्हताः । द्विरदनरहयाः सहस्रशो रुधिरनदीप्रवाहास्तदाऽभवन् ।
 प्रहतरथनराश्चक्रुः प्रतिभयदर्शनमुत्त्वणत्रणं । तर्दंभिहतमथाबभौ बलं पितृपतिराश्रमिव प्रजाक्षये ।
 अथ तव नरदेव सैनिकास्तव च सुताः सुरसूनुमन्त्रिभाः । अमितबलपुरःसरा रणे कुरुवृषभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः ।
 तदतिरुचिरभीममाबभौ पुरुषवराश्चरथद्विपाकुलं । लवणजलसमुद्रतस्त्रयं बलममराधिपसैन्यसप्रभं ।
 सुरपतिममविक्रमस्ततस्त्रिदशवरावरजोपमं युधि । दिनकरकिरणप्रभैः पृषत्कै रवितनयोऽभ्यहनञ्जिनिप्रवीरं ।
 तमपि सरथवाजिसारथिं शिनिवृषभो विविधैः शरैस्त्वरन् । भुजगविषमप्रभं रणे पुरुषवरं समवास्तृणोत्तदा ।
 शिनिवृषभशरपीडितास्तव सङ्घदो वसुषेणमभ्ययुः । त्वरितमतिरथा रथर्षभं द्विरदरथाश्चपदातिभिः सह ।
 तदुदधिनिभमाद्रवद्वलं त्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः । द्रुपदसुतमुखैस्तदाभवन् पुरुषरथाश्चगजचयो महान् ।
 अथ पुरुषवरौ कृताङ्गिकौ भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुं । अरिबधकृतनिश्चयौ द्रुतं तव बलमर्जुनकेशवौ सतौ ।

अश्रौधं निहतान् पुत्रानित्यमेव च निर्जितान् । न पाण्डवानां समरे कश्चिदस्ति निवारकः ।
स्त्रीमध्यमिव गाहने दैवन्तु बलवत्तरं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् पूर्वनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय । अतिक्रान्तं हि यत् कार्यं पश्चात् चिन्तयते नरः ।

तच्चास्य न भवेत् कार्यं चिन्तया च विनश्यति । तदिदं तव कार्यन्तु दूरप्राप्तं विजानता ।

न कृतं यत्त्वया पूर्वं प्राप्ताप्राप्तविचारणं । उक्तोऽसि बद्ध्वा राजन् मा युध्यस्वेति पाण्डवैः ।

१९८७

गृहीते न च तन्मोहादचनञ्च विशम्भते । त्वया पापानि घोरानि समाचीर्णानि पाण्डुषु ।

यत्कृते वर्तते घोरः पार्थिवानां जनक्षयः । तत्तिदानीमतिक्रान्तं मा शुचो भरतर्षभ ।

शृणु सर्वं यथा वृत्तं घोरं वैश्वसमच्युत । प्रभातायां रजन्यान्तु कर्णे राजानमभ्ययात् ।

समेत्य च महाबाहुर्दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

॥ कर्ण उवाच ॥ अद्य राजन् समेत्यामि पाण्डवेन यशस्विना । निहनिष्यामि तं वीरं स वामां निहनिष्यति ।

१९८८

बद्धत्वात्मम कार्थ्याणां तथा पार्थस्य भारत । नाभूत् समागमो राजन् मम चैवार्जुनस्य च ।

इदन्तु मे यथाप्रज्ञं शृणु वाक्यं विशम्भते । अनिहत्य रणे पार्थं नाहमेत्यामि भारत ।

हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन् मयि चावस्थिते युधि । अभियास्यति मां पार्थः शक्रशक्तिविनाशकं ।

ततः श्रेयस्करं यच्च तं निबोध जनेश्वर । आयुधानाञ्च मे वीर्यं दिव्यानामर्जुनस्य च ।

कार्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने । सौष्टवे चास्त्रपाते च सव्यसाची न मत्समः ।

१९८९

प्राणे शौर्ध्वेऽयं विज्ञाने विक्रमे चापि भारत । निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्समः ।

सर्वायुधमहामात्रं विजयं नाम तद्धनुः । इन्द्राय प्रियकामेन निर्मितं विश्वकर्मेण ।

येन दैत्यगणान् राजन् जितवान् वै शतक्रतुः । यस्य घोषेण दैत्यानां व्यमुह्यन्त दिभो दश ।

तद्गर्गवाय प्रायच्छच्छक्रः परमहम्भतं । तद्दिव्यं भार्गवो मह्यमददद्धनुरुत्तमं ।

तेन योत्स्ये महाबाहुर्मर्जुनं जयताम्बरं । यथेन्द्रः समरे सर्वान् दैतेयान् वै समागतान् ।

१९९०

धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते । त्रिःसप्तशतः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता ।

धनुषो ह्यस्य कर्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः । तद्रामो ह्यददन्मह्यं येन योत्स्यामि पाण्डवं ।

अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सबान्धवं । निहत्य समरे वीरमर्जुनं जयताम्बरं ।

सपर्वतवनदीपा हतवीरा ससागरा । पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ।

नाशक्यं विद्यते मेऽद्य तत्प्रियार्थं विशेषतः । सम्यग्धर्मानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा ।

१९९१

न हि मां समरे सेदुं स शक्तोऽस्मिं तर्यया । अवश्यं हि मया वाच्यं येन हीनोऽस्मि फाल्गुनात् ।

ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाऽज्यये महेषुधी । सारथिस्तस्य गोविन्दो मम तादृङ्गं विद्यते ।

तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमजितं युधि । विजयञ्च महद्दिव्यं ममापि धनुरुत्तमं ।

तत्राहमधिकः पार्थाद्धनुषा तेन पार्थिव । येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवस्तं निबोध मे ।

रश्मिग्राहश्च दाशार्हः सर्वलोकनमस्कृतः । अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः ।

१९९२

अच्छेद्यः सर्वथा वीर वाजिनश्च मनोजवाः । ध्वजश्च दिव्यो द्युतिमान् वानरो विस्मयङ्करः ।

कृष्णश्च स्रष्टा जगतो रथं तमभिरक्षति । रथैर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवं ।

अयन्तु मदृशः शैरैः शल्यः ममनिशोभनः । सारथ्यं यदि मे कुर्यात् ध्रुवस्ते विजयो भवेत् ।

तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसकरः परैः । नाराचान् गार्हपत्रांश्च शकटानि वहन्तु मे ।

रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः । आयान्तु नृणां सततं मामेव भरर्षभ ।

१२१०

एवमभ्यधिकः पार्थाङ्गविष्णुमि गुणैरहं । शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनदपि चाप्यहं ।

यथाऽश्वहृदयं वेद दाशार्हः परवीरहा । तथा शल्योऽपि जानीते हयज्ञानं महारथः ।

बाहुवीर्यं ममो नास्ति मद्राजस्य कश्चन । तथाऽस्त्रैर्मत्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धरः ।

तथा शल्यममो नास्ति हयज्ञाने हि कश्चन । सोऽयमभ्यधिकः कृष्णाङ्गविष्णुमि रथो मम ।

एवं कृते रथस्याऽहं गुणैरभ्यधिकोऽर्जुनात् । भवे युधि जयेयश्च फाल्गुनं कुरुसत्तम ।

१२१५

समुद्यातुं न शक्यन्ति देवा अपि सवासवाः । एतत्कृतं महाराज त्वये ज्ञामि परन्तप ।

क्रियतामेष कर्त्तव्यं मे मा वः कर्त्तव्यं त्वयादहं । एवं कृते कृतं मह्यं सर्वकामैर्भविष्यति ।

ततो द्रव्यमि मेघामे यत्करिष्यामि भारत । सर्वथा पाण्डवान् संख्ये विजिष्ये वै समागतान् ।

न हि मे समरे शक्ताः समुद्यातुं सुरासुराः । किमु पाण्डुमुता राजन् रणे मानुषयेनयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तव सुतः कर्णेन हृदयशोभिना । समूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ।

१२२०

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे । सोपासङ्गा रथाः सान्द्राः खनुयास्यन्ति संयुगे ।

नाराचान् गार्हपत्रांश्च शकटानि वहन्तु ते । अनयास्याम कर्ण त्वां वयं सर्वे च पार्थिवाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान् । अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्राजमिदं वचः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तव महाराज मद्राजं महारथं । विनयेनोपसङ्गम्य प्रणयादाक्यमब्रवीत् ।

सत्यव्रत महाभाग दिषतां तापवर्द्धन । मद्रेश्वर रणे शूर परधैन्यमयङ्कर ।

१२२५

श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रुवतो वदतां वर । यथा नृपतिमिहानां मध्ये त्वां वरये स्वयं ।

तत्त्वामप्रतिवीर्याद्य शत्रुपक्षक्षयाय ह । मद्रेश्वर प्रधाचेऽहं शिरसा विनयेन च ।

तस्मात् पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि । सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठं प्रणयात् कर्तुमर्हसि ।

त्वयि यन्तरि राधेयो विदिषो मे विजिष्यते । अभीपूणा हि कर्णस्य ग्रहीताऽन्यो न विद्यते ।

क्षते हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि । स पाहि सर्वथा कर्णं यथा ब्रह्मा महेश्वरं ।

१२३०

यथा च सर्वथापत्सु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवं । तथा मद्रेश्वराय त्वं राधेयं प्रतिपालय ।

भीमो द्रोणः कृपः कर्णो भवान् भोजस्य वीर्यवान् । शकुनिः सौबलो द्राणिरश्मेव च नो बलं ।

एवमेष कृतो भागो नवधा पृथिवीपते । न च भागोऽत्र भीमस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।

ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः । वृद्धौ हि तौ महेश्वासौ क्लेशेन निहतौ युधि ।

कृत्वा न सुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ । तथाऽन्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि ।
 अस्मदीयाश्च बहवः स्वर्गोपगता रणे । त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति चेष्टां कृत्वा च पुष्कलां ।
 तदिदं हतभयिष्ठं बलं मम नराधिप । पूर्वमप्यल्पैः पार्थैर्हतं किमुत सांप्रतं ।
 बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः । बलं श्रेष्ठं न ह्यर्ह्यं यथा तत् कुरु पार्थिव ।
 हतवीरमिदं सैन्यं पाण्डुरैः समरे विभो । कर्णेऽर्जुनो महाबाहुरस्मत्प्रियहिते रतः ।
 भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथ । शल्य कर्णेऽर्जुनेनाद्य-योद्धुमिच्छति संयुगे ।

१२२५

१३४०

अस्मिन् जयाशा विपुला मद्रराज नराधिप । तस्याभीषुगह्वरो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
 पार्थस्य समरे कृष्णे यथाऽभीषुगहो वरः । तथा त्वमपि कर्णस्य रथेऽभीषुगहो भव ।
 तेन युक्तो रणे पार्थो रज्यमाणश्च पार्थिव । यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तथैव तत् ।
 पूर्वं नः समरे ह्येवमबधीदर्जुनो रिपून् । इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ।
 कृष्णेन सहितः पार्थो धार्तराष्ट्रो महात्मन् । अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन् दृश्यते युधि ।
 भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महाद्युते । तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाद्य हि ।
 अरुणेन यथा सार्द्धं तमः सूर्यौ व्यपोहति । तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थ महाहवे ।
 उद्यन्तौ च यथा सूर्यौ बालसूर्यसमप्रभौ । कर्णशल्यौ रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथाः ।
 सूर्यारुणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष । तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाञ्चालाः ससृञ्जयाः ।
 रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तूणां प्रवरो भवान् । संयोगो युवथोर्लोकं नाभून्न च भविष्यति ।
 यथा सर्वास्ववस्थासु वर्षार्णयः पाति पाण्डवं । तथा भवान् परित्रातु कर्णं वैकर्त्तनं रणे ।
 त्वया सारथिना ह्येष अप्रदृश्यो भविष्यति । देवतानामपि रणे सशक्राणां महीपते ।
 किं पुनः पाण्डवेयानां माविशङ्कीर्वचो मम ।

१२५५

१३५०

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा शल्यः क्रोधसमन्वितः । विशिखां भुक्तुं कृत्वा धुन्वन् हस्तौ पुनः पुनः ।

क्रोधरक्ते महानेत्रे परिचृत्य महाभुजः । कुलैश्वर्यश्रुतबलैर्दृप्तः शल्योऽब्रवीदिदं ।

१२५५

॥ शल्य उवाच ॥ अवमन्यसि गान्धारे भ्रुवञ्च परिशङ्कसे । यन्मां ब्रवीषि विसृज्यं सारथ्यं क्रियतामिति ।

अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि । न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मनः ।

आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते । तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतं ।

अथवा येक एवाहं योत्स्यामि कुरुनन्दन । पश्य वीर्यं ममाद्य त्वं संग्रामे दहतो रिपून् ।

यथाऽभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् । अस्मद्विधः प्रवर्त्तत मां मां त्वमभिशङ्कियाः ।

१२६०

युधि वाऽप्यवमानो मे न कर्त्तव्यः कथञ्चन । पश्य पीनौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ ।

धनुः पश्य च मे चित्रं शरंश्चाशीविषोपमान् । रथं पश्य च मे कृपे सदस्यैर्वातवेगितैः ।

गदाञ्च पश्य गान्धारे हेमपट्टविभूषितां । दारयेयं महीं कृत्वा विकिरेयस्व पर्वतान् ।

शोषेयं समुद्रं तेजसा स्वेन पार्थिव । तं ममोदंविधं राजन् समर्थमरिनिग्रहे ।

कस्माद्युनङ्क्ति मारुथ्ये नीचस्याधिगथे रणे । न मामधुरि राजेन्द्र नियोजुं त्वमिहार्हसि ।
 न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे । यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वशे स्थितः ।
 वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरं । ब्रह्मणा ब्राह्मणाः सृष्टा मुखात् क्षत्रञ्च बाहुतः ।
 ऊरुभ्यामसृजद्वैश्यान् शूद्रान् पद्भ्यामिति श्रुतिः । तेभ्यो वर्णविशेषाश्च प्रतिलोमानुलोमजाः ।
 अथाऽन्यान्त्यस्य संयोगाच्चातुर्वर्णस्य भारत । गोप्रातरः संगृहीतारो दातारः क्षत्रियाः सूताः ।

१२५

याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च प्रतिग्रहैः । लोकस्यानुग्रहार्थाय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ।
 कृषिश्च पाण्डुपान्यञ्च विशां दानञ्च धर्मातः । ब्रह्मक्षत्रविशां शूद्रा विहिताः परिचारकाः ।
 ब्रह्मक्षत्रस्य विहिताः सूता वै परिचारकाः । न क्षत्रियो वै सूतानां शृणुयाच्च कथञ्चन ।
 अहं मूर्खोऽभिषिक्तो हि राजर्षिकुलजो नृप । महारथः समाख्यातः सेव्यः स्तुत्यश्च वन्दिनां ।
 सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिबलसूदन । सूतपुत्रस्य संज्ञामे मारुथ्यं कर्तुमुत्सहे ।

१३००

अवमानमहं प्राप्य न योक्त्यामि कथञ्चन । आपृच्छे त्वाऽद्य गान्धारे गमिष्यामि गृह्णामि वै ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज शन्यः समितिशोभनः । उत्थाय प्रययौ तूष्णं राजमथ्यादमर्षितः ।
 प्रणयाद्भ्रमनाच्च तं निगृह्य सुतस्तव । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं सास्त्रा सर्वार्थसाधकं ।

१३०५

यथा शन्य विजानीते एवमेतदभ्युपगम्य । अभिप्रायस्तु मे कश्चित् तन्निबोध जनेश्वर ।
 न कर्णोऽभ्यधिकस्त्वत्तो न शङ्के त्वाञ्च पार्थिव । न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्याद्यदनृतं भवेत् ।
 क्षतमेव हि पूर्वान्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः । तस्मादार्त्तायनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम ।
 शन्यभूतस्तु शत्रूणां यस्मात्त्वं युधि मानद । तस्माच्छन्यो हि ते नाम कथ्यते पृथिवीतले ।
 यदेतद्वाङ्मते पूर्वं भवता भूरिदक्षिण । तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यते ।
 न च त्वत्तो हि राधेयो न चाहमपि वीर्यवान् । वृणेऽहं त्वा हयाम्याणां यन्तारमिह संयुगे ।

१३०८

मन्ये चाभ्यधिकं शन्य गुणैः कर्णं धनञ्जयात् । भवन्तं वासुदेवाच्च लोकोऽयमिति मन्यते ।

कर्णो ह्यभ्यधिकः पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ । भवानभ्यधिकः कृष्णादश्वज्ञाने बले तथा ।

१३१५

यथाऽश्वद्वयं वेद वासुदेवो महामनाः । द्विगुणत्वं तथा वेत्ति मद्रराजेश्वरात्मज ।

॥ शन्य उवाच ॥ यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव । विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्त्वहं त्वयि ।

एष मारुथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ।

समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत । अब्रवीन्मद्रराजस्य मते भरतसत्तम ।

१३२०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शन्यसारथ्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ दुर्थाधन उवाच ॥ भूय एव तु मद्रेश यत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु । यथा पुरावृत्तमिदं युद्धे देवासुरे विभो ।

य दुक्तवान् पितुर्भक्षं मार्कण्डेयो महानृपिः । तदशेषेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम ।

निबोध मनसा चात्र न ते कार्था विचारणा । देवानामसुराणाञ्च परस्परजिगीयसा ।

बभूव प्रथमो राजन् संज्ज्ञामस्तारकामयः । निर्जिताश्च ततो दैत्या दैवतैरिति नः श्रुतिः ।
 निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः । ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव । १२४
 तप उग्रं समास्थाय निधमे परमे स्थिताः । तपसा कर्षयामासुर्देहान् स्नान् शत्रुतापन ।
 दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना । तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरं ।
 अबध्यत्वं च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा । सहिता वरयामासुः सर्वलोकपितामहं ।
 तानब्रवीत्तदा देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः । नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्त्तध्वमितोऽसुराः ।
 अन्यं वरं वृणुध्वं वै यादृशं सम्प्रेरोचते । ततस्ते सहिता राजन् सम्प्रधार्यासकृत्प्रभुं । १२५
 सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथानुवन् । अस्मभ्यं त्वं वरं देव संप्रयच्छ पितामह ।
 वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमं । विचरिष्याम लोकेऽस्मिन् लब्धमादात् पुरस्कृताः ।
 ततो वर्षसहस्रे तु समेत्यामः परस्परं । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराणेतानि चानघ ।
 समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति ।
 एवमस्मिति तान् देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवं । ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य परस्परं । १२६
 पुरत्रयविमृश्यै मयं वव्रुर्भूहामुरं । विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितं ।
 ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्णायसन्तथा ।
 काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतं । आयसञ्चाभवद्भौमं चक्रुस्ते पृथिवीपते ।
 एकैकं योजनशतं विस्तारायामतः समं । गृहाद्वालकसंयुतं बज्रपाकारतोरणं ।
 गृहप्रवरसम्बाधं ससम्बाधमहापथं । प्रासादैर्विविधैश्चापि द्वारैश्चैवोपशोभितं । १२७
 पुरेषु चाभवन्नाजन् राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाख्यस्य चित्रमासीन्महात्मनः ।
 राजतं कमलाख्यस्य विद्युन्मालिन आयसं । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीलोकानस्त्वतेजसा ।
 आक्रम्य तस्युरुचुश्च कश्च नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 कोट्यश्चाप्रतिवीराणां समाजमुस्ततस्ततः । मांसाग्निनः सुदृष्टाश्च सुरैर्विनिहताः पुरा ।
 महदैश्वर्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनैश्वेषां सर्वयोगवहो मयः । १२८
 तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्तेऽकुतोभयाः । यो हि यन्मनसा कामं दक्षौ त्रिपुरसंश्रयः ।
 तस्मै कामं मयस्तन्तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः ।
 तपस्तेपि परमकं येनातुष्यत् पितामहः । सन्तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे ।
 शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः । स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः ।
 ससृजे तत्र वापीं तां मृतानां जीवनीं प्रभो । येन रूपेण दैत्यसु येन वेशेन चैव हि । १२९
 मृतस्तस्यां परिक्षिप्तस्तादृशैव जञ्जिवान् । तां प्राप्य ते पुनस्तांसु लोकान् सर्वान् बबाधिर ।
 महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः । न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कदाचन ।
 ततस्ते लोभमोहाभ्यामभिभूता विचेतसः । निर्द्दोषाः संस्थिताः सर्वे स्थापिताः समलूलुपन् ।

विद्राव्य मगणान् देवांस्तत्र तदा तदा । विचेरुः स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिताः ।
 देवोद्यानानि सर्व्वाणि प्रियाणि च दिवौकसां । ऋषीणामाश्रमान् पुण्यान् रम्यान् जनपदांस्तथा ।
 वनान् शयन्त मर्यादां दानवा दुष्टचारिणः । पीड्यमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुद्वृतः ।
 पुराण्यायोधयाञ्चक्रे वज्रपातैः समन्ततः । नाशकत्तान्यमेद्यानि यदा भेत्तुं पुरन्दरः ।
 पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप । तदा भीतः सुरपतिर्मुक्ता तानि पुराण्यथ ।
 तैरेव विबुधैः सार्द्धं पितामहमग्निन्दमः । जगामाथ तदास्थातुं विप्रकारं सुरतरैः ।
 ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च । बधोपायमष्टच्छन्त भगवन्तं पितामहं ।
 श्रुत्वा तद्भगवान् देवो देवानिदमुवाच ह । ममापि सोऽपराधोति यो युष्माकमसौम्यकृत् ।
 असुरा हि दुरात्मानः सर्व्व एव सुरद्विषः । अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान् पीडयन्त्युत ।
 अहं हि तुल्यः सर्व्वेषां भूतानां नात्र संशयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितं ।
 एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि नान्यथा । न च स्थाणुमृते शक्रो भेत्तुमेकेषुणा परः ।
 ते यूयं स्थाणुमीशानं जिष्णुमक्लिष्टकारिणं । योद्धारं वृणुतादित्याः स तान् हन्ताऽसुरतरान् ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः । ब्रह्माण्मगतः कृत्वा वृषाङ्कं शरणं ययुः ।
 तपोनियममाख्याय गृणन्तो ब्रह्मा शाश्वतं । ऋषिभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्व्वात्मना गताः ।
 तुष्टुर्व्वाग्भिरुगाभिर्भयेष्वभयदं नृप । सर्व्वात्मानं महात्मानं येनाप्तं सर्व्वमात्मना ।
 तपोविशेषैर्व्विविधैर्य्यागं यो वेद चात्मनः । यः सांख्यमात्मनो वेत्ति यस्य चात्मा वशे सदा ।
 तं ते ददृशुरीशानं तेजोराशिमुमापतितं । अनन्यशकृशं लोके भगवन्तमकल्मषं ।
 एकञ्च भगवन्तन्ते नानारूपमकल्पयन् । आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मानि ।
 परस्परस्य चापश्यन् सर्व्व परमविस्मिताः । सर्व्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं गजतः पतिं ।
 देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणीं गताः । तान् स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शङ्करः ।
 ब्रूत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत । व्यम्बकोनाभ्यनुज्ञाता स्ततस्ते स्वस्थचेतसः ।
 नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रभो इत्यब्रुवन् वचः । नमो देवाधिदेवाय धन्विने वनमालिने ।
 प्रजापतिमखन्नाय प्रजापतिभिरीज्यते । नमः सुताय सुत्याय स्तूयमानाय शम्भवे ।
 विलोहिताय रुद्राय नीलघीवाय शूलिने । अमोघाय मृगाक्षाय प्रबरायुधयोधिने ।
 अर्ह्राय चैव शुद्धाय क्षत्राय क्रथनाय च । दुर्व्वारणाय क्रथाय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे ।
 ईशानाय प्रमेयाय नियन्त्रे चर्मवाससे । तपोरताय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवाससे ।
 कुमारपित्रे व्यन्त्राय प्रबरायुधपाणिने । प्रपन्नार्त्तिविनाशाय ब्रह्मक्षिप्तसङ्घातिने ।
 वनस्पतीनां पतये नारीणां पतये नमः । गवाञ्च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ।
 नमोऽस्तु ते ससैन्याय व्यम्बकायामितौजसे । नमो वाक्कर्म्मभिर्देवं त्वां प्रपन्नान् भजस्व नः ।

१४२५

१४२०

१४२५

१४२०

१४२५

१४२०

ततः प्रसन्नो भगवान् स्वागतेनाभिनन्द्य च । प्रोवाच व्येतु वस्तासो द्रुत किं कण्वाणि वः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरास्थाने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥ पितृदेवर्षिसङ्गभ्याऽभये दत्ते महात्मना । सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः ।

तव हिरण्यदेवेश प्राजापत्यमिदं पदं । मयाऽधितिष्ठता दत्ता दानवेभ्यो महान्वरः ।

१५५

तानतिक्रान्तमर्थ्यादान् नान्यः संहर्तुमर्हति । तामृते भृतभ्येष्वं त्वं ह्येषां प्रत्यरिर्वधे ।

स त्वं देव प्रपन्नानां याचताञ्च दिवौकसां । कुरु प्रसादं देवेश दानवान् जहि शङ्कर ।

त्वत्प्रसादाज्जगत् सर्वं सुखमाप्नोतु मानद । शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वयं शरणं गताः ।

॥ स्थाणुरुवाच ॥ हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः । न त्वेक उत्सहे हन्तुं बलस्या हि सुरद्विषः ।

ते द्यूयं भृंहताः सर्वे मदीयेनार्द्धतेजसा । जयध्वं युधि तान् शत्रून् सङ्घातो हि महाबलः ।

१५६

॥ देवा ऊचुः ॥ अस्मत्तेजो बलं यावत्तावद्विगुणमाहवे । तेषामिति हि मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बभ्यास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः । मम तेजोबलाद्धैन सर्वान् निघ्नत शात्रवान् ।

॥ देवा ऊचुः ॥ विभर्तुं तव तेजोऽर्द्धं न शक्यामो महेश्वर । सर्वेषां नो बलाद्धैन त्वमेव जहि शात्रवान् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदि शक्तिर्न वः काचित् विभर्तुं मामकं बलं । अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोऽर्द्धं दृष्टितः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततस्तथेति देवेशस्तैरुक्तो राजसूतम । अर्द्धमादाय सर्वेषां तेजसाऽभ्यधिकोऽभवत् ।

१५७

स तु दवो बलेनासीत् सर्वेभ्यो बलवत्तरः । महादेव इति ख्यातस्ततः प्रसृति शङ्करः ।

ततोऽब्रवीन्महादेवो धनुर्बाणधरो ह्यहं । हनिष्यामि रथेनाजौ तान्निपून् वो दिवौकसः ।

ते द्यूयं मे रथञ्चैव धनुर्बाणं तथैव च । पश्यध्वं यावदद्यैतान् पातयामि महीतले ।

॥ देवा ऊचुः ॥ मूर्त्तीः सर्वाः समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर सुवर्चसं ।

तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं शुभं । ततो विबुधशार्दूलस्तं रथं समकल्पयन् ।

१५८

विष्णुं भोमं ऊताशञ्च तस्यैवं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्बभूवास्तु भल्लः सोमो विशाम्पते ।

कुम्भलश्चाभवद्विष्णुस्त्रिभुवनैश्च तदा । रथं वसुन्धरां देवीं विशालपुरमालिनीं ।

सपर्वतवनद्वीपां चक्रभृतधरान्तदा । मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य महानदी ।

दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य तु । ईषा नक्षत्रवंशाश्च युगः कृतयुगोऽभवत् ।

कूबरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वतः ।

१५९

उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमः । समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमं ।

सप्तर्षिर्मण्डलञ्चैव रथस्यासीत् परिष्करः । गङ्गा सरस्वती सिन्धुर्धरमाकाशमेव च ।

उपस्कारो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः । अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च षटवस्तथा ।

अनुकर्म गृहा दीप्ता वरूथश्चापि तारकाः । धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं चापि बभूव ।

श्रीषधीर्वीरुधश्चैव घण्टाः पुण्यफलेपगाः । सूर्याचन्द्रमसौ कला चक्रौ रथवरोत्तमे ।

१६०

पक्षौ पूर्वापरौ तत्र हते राव्यहनी शुभे । दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखांस्तदा ।
 योक्ताणि चक्रुर्नागांश्च निश्वसन्तो महोरगान् । द्यां युगं युगचर्माणि सम्बर्त्तकबलाहकान् ।
 कालपृष्ठोऽथ नडपः कर्काटकधनञ्जयौ । इतरे चाभवन्नागा हयानां बालबन्धनाः ।
 दिग्गश्च प्रदिग्गश्चैव रश्मयो रथवाजिनः । सन्ध्यां धृतिश्च मेधाश्च स्थितिं सन्नतिमेव च ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलं । सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतीन् लोकेश्वरान् हयान् । १४८५
 सिनीवालीमनुमतिं कुजं राकाश्च सुव्रतां । योक्ताणि चक्रुर्बाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् ।
 धर्मः सत्यं ततोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः । अधिष्ठानं मनश्चासीत् परिरथ्या सरस्वती ।
 नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नडं रथं दिव्यं व्यदीपयन् ।
 वषट्कारः प्रतोदोऽभूद्वायव्ये शीर्षबन्धना । यो यज्ञे विहितः पूर्व्वमीशानस्य महात्मनः ।
 संवत्सरो धनुस्तदै सावित्री ज्या महात्मना । दिव्यश्च वर्ष्य विहितं महार्हरत्नभूषितं । १४८६
 अभ्रेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रवह्निभूषितं । ध्वजयष्टिरभून्मोहः श्रीमन् भैनाकपर्व्वतः ।
 पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः ।
 कृतं तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन् । सर्व्वलोकस्य तेजोऽसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष ।
 युक्तं निवेदयामामुर्देवास्तस्मै महात्मने । एवं तस्मिन्महाराज कथिते रथसत्तमे ।
 देवैर्धनुजशर्दूलं दिषतामभिमर्द्दने । खान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छङ्कुरो रथे । १४८७
 ध्वजयष्टिं वियत्कृत्वा स्थापयामास गोदृपे । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः ।
 परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्व्वतोदिशमुद्यताः । अयर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररथौ महात्मनः ।
 ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणश्च पुरःसराः । इतिहासयजुर्व्वेदौ पृष्ठरथौ बभूवतुः ।
 दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्थशराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र वषट्कारस्तथैव च ।
 आंकारश्च मुखे राजन्नतिशोभाकरोऽभवत् । विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः । १४८८
 क्रायाभेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामलयां रणे । कासो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः ।
 तस्माद्रौद्रो कालरात्रौ ज्या कृता धनुषोऽजरा । द्रुषुष्यायभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च ।
 अग्नीशोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवं चाच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्थामिततेजसः ।
 तस्माद्भुज्योर्मस्यंशं न विषेड्धरस्य ते । तस्मिन् शरे तिग्ममन्युं मुमोचासङ्गमीश्वरः ।
 भृग्वङ्गिरो मन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहं । स नीललोहितो धूमः कृत्तिवासा भयङ्करः । १४८९
 आदित्यायुतसङ्काशस्तेजोज्वालावृतो ज्वलन् । दुःस्थ्यावच्यावनो जेता हन्ता ब्रह्मदिषां हरः ।
 नित्यं ज्ञाता च हन्ता च धर्माधर्माश्रिताम्बरान् । प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्धनोजवैः ।
 विभाति भगवान् स्थाणुसैरेवात्मगुणैर्वृतः । तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् ।
 जङ्गमाजङ्गमं राजन् शुशुभेऽहृतदर्शनं । दृष्ट्वा तु तं रथं युक्तं कवचो सशरासनी ।
 वाणमादाय तं दिव्यं सोमविश्वमिदं । तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रि रप्रभो । १४९०

पुण्यगन्धर्वहं राजन् शसनं देवसत्तमं । तमास्थाय महादेवस्तासयन् दैवतान्यपि ।
 आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव भेदिनीं । तमारुह्युं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः ।
 गन्धर्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसां गणाः । ब्रह्मार्पणभिः स्वयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः ।
 तथैवाप्सरसां वृन्दैर्नृत्यङ्गिर्नृत्यकोविदैः । स शोभमानो वरदः खड्गी वाणी शरामनी ।
 हसन्निवाब्रवीद्देवः सारथिः को भविष्यति । तामब्रुवन् देवगणा यं भवान् संनियोज्यते ।
 स भविष्यति देवेश सारथिस्ते न संशयः । तानब्रवीत् पुनर्द्विषो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।
 तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरं । एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना ।
 गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा तत्कथितं देव त्रिदशारिविनिग्रहे ।
 तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो वृषभध्वजः । रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुधसंवृतः ।
 सारथिञ्च न जानीमः कः स्यात्तस्मिन्नयोत्तमे । तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथिर्देवसत्तमः ।
 सफलान्तां गिरं देव कर्तुमर्हसि नो विभो । एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानमि ।
 हितं कर्त्ताऽस्मि भवतामिति तत्कर्त्तुमर्हसि ।

१४१५

१४१०

स देवयुक्ता रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शावनाणां । पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽभौ ।
 तथैव वेदाश्चतुरो हयाय्या धरा सैशला च रथो महात्मनः । नञ्जत्रवंशानुगतो वरूथो हरा योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः ।
 तत्र सारथिरेष्ट्यः सर्वैरेतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव हया योद्धा तथैव च ।
 कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह । त्वास्मृते सारथिं तत्र नान्य पश्यामर्हं वयं ।
 त्वं हि सर्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो । स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान् ।
 जयाय त्रिदिवेशानां बधाय त्रिदशदिशः । इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोकिभ्यं पितामहं ।
 देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं ।

१४१५

॥ पितामह उवाच ॥ नात्र किञ्चिन्नृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः । संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्दिनः ।

१४१०

ततः स भगवान् देवो लोकस्त्रष्टा पितामहः । सारथ्ये कल्पितो देवैरीशानस्य महात्मनः ।
 तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्यन्दने लोकपूजिते । शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरंहसः ।
 आरुह्य भगवान् देवो दीप्यमानः स्वतेजसा । अभीषून् हि प्रतोदञ्च संजयाहं पितामहः ।
 तत उत्थाय भगवांस्तान् हयाननिलोपमान् । बभाधे च तदा स्थाणुमारोहेति सुरोत्तमः ।
 ततस्तमिषुमादाय विष्णुसोमाग्निसम्भवं । आरुरोह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन् परान् ।
 तमारुहन्तु देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ।
 स शोभमानो वरदः खड्गी वाणी शरामनी । प्रदीपयन्त्ये तस्मै चीन् लोकान् स्वेन तेजसा ।
 ततो भूयोऽब्रवीद्देवो देवानिन्द्रपुरोगमान् । न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथञ्चन ।
 हतानित्येव जानीत वाणेनानेन चासुरान् । ते देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चाब्रुवन् ।
 न च तद्वचनं भित्था यदाह भगवान् प्रभुः । इति सञ्चिन्त्य वै देवाः परां तुष्टिमवाप्नुवन् ।

१४१५

१४१०

ततः प्रयातो देवेशः सर्वैर्देवगणैर्दृतः । रथेन महता राजनुपमा नास्ति यस्य ह ।
 सैश्च पारिषदैर्देवः पूज्यमानो महायशः । नृत्यङ्गिरपरैश्चैव मांसभर्दैदुरासदैः ।
 धावमानैः समन्ताच्च तर्ज्यमानैः परस्परं । क्षययश्च महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः ।
 अशंसुर्विजयं देवां महादेवस्य सर्वशः । एवं प्रयाते देवेशे लोकानामभयङ्करे ।
 तुष्टमासोज्जगत् सर्वं देवताश्च नरोत्तम । क्षययस्तत्र देवं सुवन्तो बह्वभिः स्तवैः । १५५
 तेजश्चास्मै वर्द्धयन्तो राजन्नात्मन् पुनः पुनः । गन्धर्वाणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्भुदानि च ।
 वादयन्ति प्रयाणेऽस्य वाद्यानि विविधानि च । ततोऽधिरुद्धे वरदे प्रयाते चासुरान् प्रति ।
 साधुमाश्रितिं त्रिविशः स्मयमानोऽभ्यभाषत । याहि देव यतो दैत्यश्चादयाद्यानतद्रितः ।
 पाशु बाह्वोर्बलं मेऽद्य निघ्नतः शात्रवान्रणे । ततोऽश्वश्चादयामास मनोमारुतरंहसः ।
 धेन तत्त्रिपुरं राजन् दैत्यदानवरक्षितं । पिवद्भिरिव चाकाशं तैर्हयैर्लोकपूजितैः । १५६
 जगाम भगवान् त्रिप्रञ्जयाय त्रिदिशैकसां । प्रयाते रयमास्थाय त्रिपुराभिमुखे भवे ।
 ननाद समहन्नादं वृषभः पूरयन् दिशः । वृषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
 विनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुरशत्रवः । अपरेऽवस्थितास्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा ।
 ततः स्थाणुर्महाराज शूलं धृक् क्रोधमूर्च्छितः । चस्तानि सर्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकम्पते ।
 निमित्तानि च घोरानि तत्र सन्दधतः शरं । तस्मिन् सोमाग्निशिष्णूनां क्षोभेन ब्रह्मरुद्रयोः । १५७
 सुरथो धनुषः क्षोभादतीव ह्यवमोदति । ततो नारायणस्तस्माच्छरभागादिनिःसृतः ।
 वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथं । भीदमाने रथे चैव नर्दमानेषु शत्रुषु ।
 स सम्भ्रमात्तु भगवान्नादच्छक्ते महाबलः । वृषभस्य स्थितो मूर्ध्नि हयपृष्ठे च मानद ।
 तदा स भगवान् रुद्रे निरैवहानवपुरं । वृषभस्यास्थितो रुद्रे हयस्य च नरोत्तम ।
 स्तनांस्तदा शातयत खुरांश्चैव द्विधाकरोत् । ततः प्रभृति भद्रन्ते गवां दैधीकृताः खुराः । १५८
 हयानाञ्च स्तनाराजंस्तदा प्रभृति नाभवन् । पीडितानां बलवता रुद्रेणाहृतकर्माणां ।
 तथाऽधिज्यं पुनः कृत्वा शर्वः सन्धाय तं शरं । युक्त्वा पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं समचिन्तयत् ।
 तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विष्टतकार्मुके । पुराणि तानिष्कालेन जम्बुरेकैकतां तदा ।
 एकीभावं गते चैव त्रिपुरत्वमुपागते । बभूव तुमुजो हर्षो देवतानां महात्मनां ।
 ततो देवगणाः सर्वे सिद्धास्त परमर्षयः । जयेति वाचो मुमुक्षुः संस्रुवन्तो महेश्वरं । १५९
 ततोऽप्यतः प्रादुरभूत्त्रिपुरं निघ्नतोऽसुरान् । अनिर्दृश्योऽयवपुत्रो देवस्यासन्नतेजसः ।
 सतद्विकृत्य भगवान् दिव्यं लोकेश्वरो धनुः । त्रैलोक्यसारं तमिषु मुभोच त्रिपुरं प्रति ।
 उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निषुवरे तदा । महानार्त्तस्वरो ह्यासीत् पुराणां पततां भुवि ।
 तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् पश्चिमाश्वे । एवम् त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
 महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा । स चात्मक्रोधजो बह्निर्होहेत्युक्ता निवारितः । १६०

माकार्षीर्मस्मिन्लोकानिति व्यसोऽब्रवीच्च तं । ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्त्वयर्धयः ।

तुष्टुवर्ष्वाग्निह्वयाभिः स्थाणुमप्रतिमौजधं । तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथागतं ।

कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः । एवं स भगवान् देव लोकस्वष्टा महेश्वरः ।

देवासुरगणाध्यक्षो लोकानां विदधे शिवं । यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।

सारथ्यञ्जकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः । तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्यैव पितामहः ।

१४.७५

संयच्छतु हयानस्य राधियस्य महात्मनः । त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषतः ।

विशिष्टो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा । युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वच्च ब्रह्मसमो नये ।

तस्माच्छक्तो भवान् जेतुं मच्छून्स्तानिवासुरान् । यथा शल्याय कर्णोऽयं श्वेताय कृष्णसारथिं ।

प्रमथ्य हन्यात् कौन्तेयं तथा शीघ्रं विधीयतां । त्वयि मद्रेश राज्याशा जीविताशा तथैव च ।

विजयश्च तथैवाद्य कर्णसाचिव्यकारितः । त्वयि कर्णश्च राज्यश्च वयश्चैव प्रतिष्ठिताः ।

१४.८०

विजयश्चैव संग्रामे संयच्छाद्य हयोत्तमान् । इदञ्चाप्यपरं भूय इतिहासं निबोध मे ।

पितुर्मम सकाशे यद्वाङ्मणः प्राह धर्मवित् । श्रुत्वा चैतद्वचस्त्रिं हेतुकार्यार्थसंहितं ।

कुरु शल्य विनिश्चित्य मामभूदत्र विचारणा । भार्गवानां कुले जातो यमदग्निर्भ्रातृहायशाः ।

तस्य रामेति विख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः । स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवं ।

अस्त्रहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः । तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या च प्रशमेन च ।

१४.८५

हृद्गतञ्चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ राम तुष्टोऽस्मि भद्रन्ते विदितं मे तवेप्सितं । कुरुष्व पूतमात्मानं सर्वमेतदवाप्स्यसि ।

दास्यामि ते तदाऽस्ताणि यदा पूतो भविष्यसि । अपात्रमसमर्थश्च दहन्त्यस्ताणि भार्गव ।

इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना । प्रत्युवाच महात्मानं शिरसाऽवनतः प्रभुं ।

यदा जानासि देवेश पात्रं मामस्त्रधारणे । तदा शुश्रूषवेऽस्ताणि भवान्मे दातुमर्हति ।

१४.९०

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च । पूजापहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः ।

आराधयितवान् शर्वं बहून् वर्धगणोत्सदा । प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः ।

अब्रवीत्तस्य वज्रशो गुणान् देव्याः समीपतः । भक्तिमानेष सततं मयि रामो दृढव्रतः ।

एवं तस्य गुणान् प्रीतो वज्रशोऽकथयत् प्रभुः । देवतानां पित्राणाञ्च समन्तरिस्तदन ।

एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन् महाबलाः । तैस्तदा दर्पमोहाद्यैरबध्यन्त दिवौकसः ।

१४.९५

ततः सम्भूय विबुधास्तान् हन्तुं कृतनिश्चयाः । चक्रुः शत्रुबधे यत्नं न श्रेकुर्जेतुमेव तान् ।

अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिं । प्रासादयंस्तदा भक्त्या जहि शत्रुगणानिति ।

प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुबधं । रामं भार्गवमाहूय सोऽभ्यभाषत शङ्करः ।

रिपून् भार्गव देवानां जहि सर्वान् समागतान् । लोकानां हितकामार्थं मत्प्रोत्थयं तथैव च ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच व्यम्बकं वरदं प्रभुं ।

१४.१००

॥ राम उवाच ॥ का शक्तिर्धम देवेश अकृतास्तस्य संयुगे । निहन्तुं दानवान् सर्वान् कृतास्तान् युद्धदुर्मदान् ।
॥ महेश्वर उवाच ॥ गच्छ त्वं मदनृजातो निहनिष्यसि शात्रवान् । विजित्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्राप्स्यसि पुष्कलान् ।

एतत् श्रुत्वा तु वचनं प्रतिगृह्य च सर्वशः । रामः कृतस्वस्त्रयनः प्रययौ दानवान् प्रति ।

अब्रवीदेवश्च तून्नाम मदर्पबलान्वितान् । मम युद्धं प्रयच्छध्वं दैत्या युद्धमदोत्कटाः ।

प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुराः । इत्युक्त्वा भार्गवेनाथ दैत्या युद्धं प्रचक्रुः ।

१६०३

स तान्निहत्य समरे दैत्यान् भार्गवनन्दनः । वज्राशनिमस्यैशः प्रहरैरेव भार्गवः ।

स दानवैः क्षततनुर्जामदग्न्या द्विजोत्तमः । संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्ध्रुवः समजायत ।

प्रीतश्च भगवान् देवः कर्मणा तेन तस्य वै । वरान् प्रादाद्बहुविधान् भार्गवाय महात्मने ।

उक्तश्च देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूलिना । निपातात्तव शस्त्राणां शरीरे याऽभवद्द्रुजा ।

तथा ते मानुषं कर्म व्यषोऽहं मृगुनन्दन । गृहाणास्त्राणि दिव्यानि मत्सकाशाद्येषितं ।

१६१०

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततोऽस्त्राणि समस्तानि वरान् मनसेषितान् । लब्ध्वा बहुविधानामः प्रणम्य शिरसा भवं ।

अनुज्ञां प्राप्य देवेशाञ्जगाम स महातपाः । एवमेतत् पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ।

भार्गवोऽपि ददौ दिव्यं धनुर्वेदं महात्मने । कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।

वृजिनं हि भवेत् किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव । नास्मै ह्यस्त्राणि दिव्यानि प्रादास्यद्भृगुनन्दनः ।

नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन । देवपुत्रमहं मन्ये क्षत्रियाणां कुलोद्भव ।

१६१५

विशिष्टं महतो गोत्रादिति मे नैष्ठिकी मतिः । सर्व्वया न ह्यर्थं शस्य कर्णः सूतकुलोद्भवः ।

सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथं । कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ।

यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ । वत्सः पश्य विशालश्च सर्व्वशत्रुनिवर्हणं ।

न तेषः प्राकृतः कश्चित् कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । महात्मा क्षेप राजेन्द्र रामशिश्वः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि त्रिपुरबधोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवं स भगवान् देवः सर्व्वलोकपितामहः । सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्भयौ । १६२०

रथिनोऽभ्यधिको वीरः कर्त्तव्यो रथसारथिः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि ।

यथा देवगणैस्तत्र वृत्तो यन्नात् पितामहः । तथाऽस्माभिर्भवान् यन्नात् कर्णादभ्यधिको वृत्तः ।

यथा देवैर्बहाराज ईश्वरादधिको वृत्तः । तथाभवानपि क्षिप्रं रुद्रस्त्रेव पितामहः ।

नियच्छ तुरगान् युद्धे राधेयस्य महाद्युते ।

॥ शल्य उवाच ॥ मयाऽप्येतन्नरेष्ट बहुशो नरसिंहयोः । कथ्यमानं श्रुतं दिव्यमाख्यातमतिमानुषं । १६२५

यथा च चक्रे सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः । यथाऽसुरास्य निहता इवैकेन भागत ।

कृष्णस्य चापि विदितं सर्व्वमेतत् पुरा ह्यभूत् । यथा पितामहो जज्ञे भगवान् सारथिस्तदा ।

अनागतमतिक्रान्तं वेद कृष्णोऽपि तत्ततः । एतदर्थं विदित्वाऽपि सारथ्यमुपजग्मिवान् ।

स्वयम्भूरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत । यदि हन्याच्च कौन्तेयं सुतपुत्रः कथञ्चन ।

दृष्ट्वा पार्थं हि निहतं स्वयं योत्स्यति केशवः । शङ्खचक्रगदापाणिर्धृष्यते तव वाहिनीं ।

१६४१

न चापि तस्य क्रुद्धस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः । स्थास्यते प्रत्यनीकेषु कश्चिदत्र नृपस्तव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथाभाषमाणन्तु मद्राजमरिन्दमः । प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ।

माऽवमंस्था महाबाहो कर्णं वैकर्त्तनं रणे । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रास्त्रपारगं ।

यस्य ज्वातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं भवत् । पाण्डवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश ।

प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथा रात्रौ घटोत्कचः । मायाशतानि कुर्वाणो हतो मायापुरस्कृतः ।

१६४२

न चातिष्ठत बीभत्सुः प्रत्यनीके कथञ्चन । एतांश्च दिवसान् सर्वान् भयेन महता वृतः ।

भीमसेनश्च बलवान् धनुष्कोट्याऽभिचोदितः । उक्तश्च संज्ञया राजन् मूढ श्रौदारिको यथा ।

माद्रोपुत्रौ तथा गूरौ येन जित्वा महारणे । कमथ्यर्थं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।

येन दृष्टिप्रवीरसु सात्यकिः सालताम्ररः । निर्जित्य समरे वीरो विरथश्च बलात् कृतः ।

सृञ्जयाक्षेतरं सर्वं दृष्टद्युम्नपुरोगमाः । असह्यनिर्वृताः संख्ये स्मयमानेन संयुगे ।

१६४३

तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथं । यो हन्यात् समरे क्रुद्धो वज्रहस्तं पुरन्दरं ।

त्वञ्च सर्वास्त्रविदीरः सर्वविद्यास्त्रपारगः । बाहुवीर्येण तत्तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।

त्वं शल्यभृतः शत्रूणांमविषह्यः पराक्रमे । ततस्त्वंमुच्यसे राजन् शल्य इत्यरिस्तदन ।

तव बाहुबलं प्राप्य न श्रेतुः सर्वसात्वताः । तव बाहुबलाद्राजन् किन्तु कृष्णो बलाधिकः ।

यथा हि कृष्णेन बलं धातुं वै फाल्गुने हते । तथा कर्णात्ययीभावे लथ्वा धातुं महद्बलं ।

१६४४

किमर्थं समरे सैन्यं वासुदेवा न्यवारयेत् । किमर्थञ्च भवान् सैन्यं न हनिष्यति मारिष ।

त्वत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष । सोदराणाञ्च वीराणां सर्वेषाञ्च महीचितां ।

॥ शल्य उवाच ॥ यन्मां ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानद । विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्य हं त्वयि ।

एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाद्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ।

समयश्च हि मे वीर कश्चिदैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ।

१६४५

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन मारिष । अब्रवीन्मद्राजानं सर्वचक्षस्य सन्निधौ ।

सारथ्यस्याभ्युपगमाच्छल्येनाश्रयितस्तदा । दुर्योधनस्तदा दृष्टः कर्णं तमभिसखजे ।

अब्रवीच्च पुनः कर्णं स्त्रूयमानः सुतस्तव । जहि पार्थान् रणे सर्वान् महेन्द्रे दानवानिव ।

स शल्येनाभ्युपगते हयानां सन्नियच्छने । कर्णे दृष्टमना भूयो दुर्योधनमभाषत ।

नातिदृष्टमना ज्ञेय मद्राजोऽभिभाषते । राजन्मधुरया वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै ।

१६४६

ततो राजा महाप्रज्ञः सर्वास्त्रकुशलो बली । दुर्योधनोऽब्रवीच्छल्यं मद्राजं महीपतिं ।

पूरयन्निव घोषेण मेघगम्भीरया गिरा । शल्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य द्योद्धव्यमिति मन्यते ।

तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि । कर्णेण हत्वेतरान् सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति
तस्याभीषुग्रहे राजन् प्रसादे त्वां पुनः पुनः । पार्थस्य सचिवः कृष्णो यथाऽभीषुग्रहो वरः ।
तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ।

१६६०

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः शल्यः परिवृज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत् । दुर्योधनमभिवाञ्छन् प्रीतो मद्राधिपस्तदा ।

॥ शल्य उवाच ॥ एवं चेन्नन्यमे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन । तस्मात्ते यत् प्रियं किञ्चित्तत् सर्वं करवाण्यहं ।

यत्रास्मि भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित् । तत्र सर्व्वात्मना युक्तो वक्ष्ये कार्यधुरं तव ।

यत्तु कर्णमहं ब्रूयां हितकामः प्रियाप्रिये । मम तत् क्षमतां सर्व्वं भवान् कर्णस्य सर्व्वशः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः । तथा नित्यं हिते युक्तो मद्राज भवस्व नः ।

१६६५

॥ शल्य उवाच ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्त्ववः । अनाचरितमार्थाणां वृत्तमेतच्चतुर्विधं ।

यत्तु विद्वन् प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्यमहन्तव । आत्मनस्तव संयुक्तं तन्निबोध यथातथं ।

अहं शक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत् प्रभो । अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सितैः ।

ततः पार्थेन संग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ । वाहयिष्यामि तुरगान् विज्वरो भव सूतज ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्यस्वीकारे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अयन्ते कर्ण सारथ्यं मद्राजः करिष्यति । कृष्णादभ्यधिको यन्ता देवेशस्यैव मातलिः ।

१६७०

यथा हरिहयैर्युक्तं संयुक्ताति स मातलिः । शल्यस्तथा तवाद्यायं संयन्ता रथवाजिनो ।

योधे त्वयि रथस्थे च मद्राजे च सारथ्यौ । रथश्रेष्ठो ध्रुवं संख्ये पार्थानभिभविष्यति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो भूयो मद्राजं तरस्त्रिनं । उवाच राजन् संग्रामेऽभ्युषिते पथ्युपस्थिते ।

कर्णस्य यच्छ संग्रामे मद्राज हयोत्तमान् । त्वयाऽभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति धनञ्जय ।

इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत । शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथ्यं सुमनाऽब्रवीत् ।

१६७५

त्वं सूतस्यन्दनं मह्यं कल्पयेत्यसक्तत्वरन् । ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्बनगरोपमं ।

विधिवत् कल्पितं मद्रं जयत्युक्ता न्यवेदयत् । तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णेऽभ्यर्क्ष्य यथाविधि ।

सम्पादितं ब्रह्मविदा पूर्णमेव पुरोधसा । कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादुपस्थाय च भास्करं ।

समीपस्थं मद्राज मारोह त्वमथाब्रवीत् । ततः कर्णस्य दुर्द्धर्षं स्यन्दनप्रवरं महत् ।

आरुरोह महातेजाः शल्यः सिंह इवाचलं । ततः शल्याश्रितं दृष्ट्वा कर्णः स रथमुत्तमं ।

१६८०

अध्यतिष्ठद्यथाऽस्मोदं विद्युत्स्वनं दिवाकरः । तावेकरथमारूढावादित्याग्निसमन्विधौ ।

अभ्राजेतां यथा मेघं सूर्याग्नौ सहितौ दिवि । संस्त्रयमानौ तौ वीरौ तदास्तां द्युतिमत्तमौ ।

अल्विक्सदस्यैरिन्द्राग्नौ स्त्रयमानाविवाध्वरे । स शल्यसंगृहीताश्चे रथे कर्णः स्थितो बभौ ।

धनुर्विस्फारयन् घोरं परिवेष्टिव भास्करः । आस्थितः स रथश्रेष्ठ कर्णः शरगभस्त्रिमान् ।

प्रबभौ पुरुषवाघो मन्दरस्य इवांशुमान् । तं रथस्थं महाबाहुं युद्धायामिततेजसं ।

१६८५

दुर्योधनस्तु राधेयमिदं वचनमब्रवीत् । अस्ततं द्रोणभीष्माभ्यां दुष्करं कर्म संयुगे ।

कुरुधाधिरथे वीर मिषतां सर्वधन्विनां । मनोगतं मम ह्यासीद्भोग्रेणै महारथौ ।
 अर्जुनं भीमसेनञ्च निहन्तारविति ध्रुवं । ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म महासृधे ।
 तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः । गृह्णाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयं ।
 भीमसेनञ्च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि । जयस्य तेऽस्तु भद्रन्ते प्रयाहि भरतर्षभ ।
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्व्वाणि भस्मसात् । ततस्त्वर्यसहस्राणि भेगीणामयुतानि च ।
 वाद्यमानान्यरोचन्त मेघशब्दा यथा दिवि । प्रतिगृह्य तु तदाकथं रथस्थो रथसन्तमः ।
 अभभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदं । चोदयाथात्महाबाहो यावद्धन्मि धनञ्जयं ।
 भीमसेनं यमौ चोभौ राजानञ्च युधिष्ठिरं । अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं धनञ्जयः ।
 अस्थितः कङ्कपत्राणां सहस्रानि शतानि च । अद्य क्षेप्याम्यहं शल्य शरान् परमतेजनान् ।
 पाण्डवानां विनाशाय दुर्योधनजयाय च ।

१६०

१६५

॥ शल्य उवाच ॥ सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे । सर्वास्तस्त्वान्महेष्वासान् सर्वानेव महाबलान् ।
 अनिवर्तिनो महाभागानजय्यान् सत्यविक्रमान् । अपि सञ्जनयेयुर्ये भयं साक्षाच्छतक्रतोः ।
 यदा श्रोष्यसि निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । राधेय गाण्डिवस्थाजौ तदा नैवं वदिष्यसि ।
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरानीकमाहवे । विशीर्णदन्तं निहतं तदा नैवं वदिष्यसि ।
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे धर्मपुत्रं यमौ तथा । शितैः पृषत्कैः कुर्याणमभ्रच्छायाभिवाम्भरे ।
 अस्थितः क्षिप्ततश्चारीन् लघुहस्तान् दुरासदान् । पार्थिवानपि चान्धास्त्रं तदा नैवं वदिष्यसि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अनादृत्य तु तदाकथं मद्राजेन भाषितं । याहीत्येवाब्रवीद्वाक्यं मद्रराजं तरस्त्रिनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

१७०

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं युयुत्सुं समवस्थितं । चुक्रुशुः कुरवः सर्वे हृष्टरूपाः समन्ततः ।
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषैर्भेरीणां निनदेन च । वाणशब्दैश्च विविधैर्गर्जितैश्च तरस्त्रिनां ।
 निर्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । प्रयाते तु ततः कर्णे योधेषु मुदितेषु च ।
 चचाल पृथिवी राजन् ररास च भुविस्तरं । निःसरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्यात् सप्त महाग्रहाः ।
 उल्कापाताश्च सञ्जग्मुर्दिशं दाहास्तथैव च । शुष्काश्चान्यश्च सम्येतुर्व्ववर्त्तास्तश्च भैरवाः ।
 मृगपक्षिगणश्चैव पृतनां वज्रशस्त्रव । अपसव्यं तदा चक्रुर्व्वेदयन्तो महामयं ।
 प्रस्थितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि । अस्त्रिवर्षञ्च पतितमन्तरीचाङ्गयानकं ।
 जज्वलुश्चैव श्लेष्माणि ध्वजाश्चैव चकम्पिरे । अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विश्राम्यते ।
 एते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः । समुत्पेतुर्व्विनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः ।
 न च तान् गणयामासुः सर्वे दैवेन मेहिताः । प्रस्थितं सूतपुत्रञ्च जयेत्यूर्ध्वराधिपाः ।
 निर्जितान् पाण्डवांश्चैव मेनिरे तत्र कौरवाः ।

१७५

१७९

ततो रथस्थः परवीरहन्ता भीमद्रेणावतिवीर्य्यो समीक्ष्य । समुज्ज्वलद्गास्तरपावकाभो वैकर्त्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृप । १८१

स शल्यमाभास्य जगाद वाक्यं पार्थस्य कर्मातिशयं विचिन्त्य । मानेन दर्पेण विदह्यमानः क्रोधेन दीप्यन्निव निश्वसन् ।
 नाहं महेन्द्रादपि वज्रपाणेः क्रुद्धादिभेभ्यायुधवानयस्यः । दृष्ट्वा हि भीष्मप्रमुखान् शयानानतीव मां ह्यस्थिरता जहाति ।
 महेन्द्रविष्णुप्रतिमावनिन्दितौ रथाश्वनागप्रवरप्रमाथिनौ । अवध्यकल्पौ निहतौ यदा परैस्तौ न मेऽप्यस्ति रणेऽद्य साध्वंसं । १०२
 समीक्ष्य संख्येऽतिबलान्नराधिपान् ससूतमातङ्गरथान् परैर्हतान् । कथं न सर्वानहितावणेऽवधीमहास्त्रविद्राह्णपुङ्गवो गुरुः ।
 स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे ब्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत । न वो मदन्यः प्रसहेद्रणेऽर्जुनं समागतं सृत्युमिवीग्ररूपिणं ।
 शिवा प्रसादस्य बलं धृतिश्च द्रोणे महास्त्राणि च सन्नतिश्च । स चेदगामृत्युवशं महात्मा सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ।
 नेह ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विद्यां लोके कर्मणे दैवयोगात् । स्रष्ट्यादये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्वीताद्य गुरौ नि
 पातिते ।

न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः क्रिया सुनीतं परमायुधानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्त्तितुं तथा हि युद्धे निहतः परै
 गुरुः ।

१०२५

ऊताशनादित्यसमानतेजसं पराक्रमे विष्णुपुरन्दरोपमं । नये वृहस्यत्युशनोः सदा समं न चैनमस्त्रं तदुपास्त्र दुःसहं ।
 सम्प्राकुष्टे रुदिते स्त्रीकुमारे पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि शल्य प्रयाहि तस्माद्विषतामनीकं ।
 यत्र राजा पाण्डवः सत्यमन्वा व्यवस्थितौ भीमभेनार्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सञ्जयाश्च यमौ च कस्तान् विषहेन्मदन्यः ।
 तस्मात् क्षिप्रं मद्रपते प्रयाहि रणे पाञ्चालान् पाण्डवान् सञ्जयांश्च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य संख्ये यास्यामि वा द्रोणप
 या यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि मध्ये तेषां शूराणामिति मां शल्य विद्धि । मित्रद्रोहे मर्षणीयो न मेऽयं त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि
 द्रोणं ।

१०२६

प्राञ्चस्य मूढस्य च जीवितान्ते नास्ति प्रमेक्षोऽन्तकसत्कृतस्य । अतो विद्वन्नभियास्यामि पार्थान् दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्त्तितुं वै ।
 कल्याणवृत्तः सततं हि राजा वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममासीत् । तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहं त्यजामि प्रियान् भोगान् दुःख्यजं जीवितञ्च ।

वैयाघ्रचर्मणमकूजनाभं हेमचक्रोऽंशं रजतत्रिवेणुं । रथप्रबर्हं तुरगप्रबर्हैर्युक्तं प्रादान्मह्यमिमं हि रामः ।

धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य ध्वजान् गदाः सायकांश्चेत्यरूपान् । अस्मिन् दीप्तं परमायुधञ्च शङ्खञ्च शूभ्रं स्वनवन्तमुग्रं
 पताकिनं वज्रनिपातनिःस्वनं सिताश्वयुक्तं शुभ्रवत्पणशोभितं । इमं समास्थाय रथं रथर्षभं रणे हनिष्याम्यहंमर्जुनं बलात् । १०२७
 तच्चेन्मृत्युः सर्वहरेऽभिरुचेत् सदा प्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रं । तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ।

यमवहणकुवेरवासवा वा यदि युगपत् सगणा महाहवे । जुगुपिषव इहाद्य पाण्डवं किं बहूना सह तैर्जयामि तं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति रणरभसस्य कृत्यतस्तदुपनिशम्य वचः स मद्राट् । अवहसदवमन्य वीर्यवान् प्रतिषिषिधे च जगाद
 चोत्तरं ।

॥ शल्य उवाच ॥ विरम विरम कर्ण कल्याणादतिरभसेऽप्यतिवासमुक्तवान् । क्व च हि नरवरो धनञ्जयः क्व पुनरहो पुरुषा
 धमो भवान् ।

यदुसदनमुपेन्द्रपालितं त्रिदिवमिवामरराजरचितं । प्रसभमतिविलोच्य को हरेत् पुरुषबरावरजामृतेऽर्जुनात् । १०२८

त्रिभुवनविभुमीश्वरेश्वरं क इह पुमान् भवमाह्वयेद्युधि । मृगवधकलहे चतेऽर्जुनात् सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ।

असुरसुरमहोरगाक्षरान् गहडपिशाचसयस्तराक्षसान् । द्रुमिरजयदग्निगौरवात् स्वभिलक्षितञ्च हविर्ददौ जयः ।
 स्मरसि ननु यदा परैर्हृतः स च धृतराष्ट्रमुतोऽपि मोचितः । दिनकरसदृशैः शरोत्तमैर्युधा कुरुषु बहून् विनिर्हृत्य तानरीन् ।
 प्रथममपि पलायिते त्वयि प्रियकलहा धृतराष्ट्रस्तनवः । स्मरसि ननु यदा प्रमोचिताः खचरगणानवजित्य पाण्डवैः ।
 समुदितबलवाहनाः पुनः पुरुषवरेण जिताः स्वं गोपहे । सगुरुगुरुसुताः समीपकाः किमुत जितः स तदा त्वयाऽर्जुनः । १७५
 इदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय युयुद्धमद्य वै । यदि न रिपुभयात् पलायसे समरगतोऽद्य हतोऽमि स्रतज ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति बह्वपश्यं प्रभावति प्रमनसि मद्रपतौ रिपुसत्वं । भृशमभिरुषितः परन्तपः कुरुप्रतनापतिगह मद्रपं ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ भवतु भवतु किं विकृत्यसे ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतं । यदि स जयति मामिहाह्वे तत इदमस्म्य मुक्क
 त्थित तव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमस्त्विति मद्रेश उक्त्वा नोत्तरमुक्तवान् । याहि शल्येति चायेनं कर्णः प्राह युयुत्सया ।

स रथः प्रययौ शत्रून् श्वेताश्वः शल्यसारथिः । निम्नन्नमित्रान् समरे तमो घ्नन् सविता यथा । १७६

ततः प्राद्यान् प्रीतिमान् वै रथेन वैयाघ्रेण श्वेतयुजाऽथ कर्णः । स चालोक्य ध्वजिनीं पाण्डवानां धनञ्जयं त्वरया पर्यपृच्छत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रयाणे च ततः कर्णे हर्षयन् वाहिनीं तव । एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान् पर्यपृच्छत् ।

यो ममाद्य महात्मानं दर्शयेच्छेतवाहनं । तस्मै दद्यामभिप्रेतधनं यन्मनश्चेच्छति ।

न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः । शकटं रत्नसंपूर्णं यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । १७७

न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । शतं दद्यां गवां तस्मै नैत्यकं कांस्यदोहनं ।

शतं ग्रामवरांश्चैव दद्यामर्जुनदर्शिने । तथा तस्मै पुनर्दद्यां श्वेतमद्यतरीरथं ।

युक्तमञ्जनकेशीभिर्था मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यं तस्मै पुनर्दद्यां सौवर्णं हस्तिषड्वयं । तथा ऽप्यस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलङ्कृतं ।

श्यामानां निष्ककण्ठीनां गीतवाद्यविपश्चितां । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । १७८

तस्मै दद्यां शतं नागान् शतं ग्रामान् शतं रथान् । सुवर्णस्य च मुख्यस्य हयाग्याणां शतं शतान् ।

चट्वा गुणैः सुदन्ताश्च धूर्ध्रवाहान् सुशिक्षितान् । तथा सुवर्णशृङ्गीनां गोधेनूनां चतुःशतं ।

दद्यां तस्मै सुवत्सानां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यदस्मै वरं दद्यां श्वेतान् पञ्चशतान् हयान् । हेमभाण्डपरिच्छन्नान् सुमृष्टमणिभूषणान् ।

सुदन्तान्पि पैवाहं दद्यामष्टादशपरान् । रथञ्च सुभं सौवर्णं दद्यान्तस्मै खलङ्कृतं । १७९

युक्तं परमकाम्बोजैर्था मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यदस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि षट् । काञ्चनैर्विविधैर्भाण्डैराञ्जनैश्चैव ।

उत्पन्नानपरान्तेषु विनीतान् हस्तिशिककैः । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान्

अन्यं तस्मै वरं दद्यां वैश्यगमांश्चतुर्दश । सुस्फीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासन्नवनेदकान् ।

अकुतोभयान् सुसम्पन्नान् राजभेष्यांश्चतुर्दश । दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतन्तथा । १८०

प्रत्ययवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्भुनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत् स्वयं । पुत्रदारान् विहारान्श्च यदन्यद्विदितमस्ति मे ।
 तच्च तस्मै पुनर्दद्यां यद्यच्च मनसेऽहति । हत्वा च महितौ कृषेण तयोर्वित्तानि सर्वशः ।
 तस्मै दद्यामहं यो मे प्रब्रूयात्केशवार्जुनौ । एता वाचः सुवज्रशः कर्ण उच्चारयन् रुधि ।
 दधौ सागरसम्भूतं सुखरं शङ्खमुत्तमं । ता वाचः सूतपुत्रस्य तथा युक्ता निशम्य तु ।
 दुर्ध्याधनो महाराज मंहृष्टः सानुगोऽभवत् । ततो दुन्दुभिनिर्घोषो मृदङ्गानाञ्च सर्वशः ।
 भिंहनादः सवादिवः कुञ्जराणाञ्च निःस्वनः । प्रादुरासीत्तदा राजन् त्वत्सैन्ये पुरुषर्षभ ।
 योधानां सम्पृहृष्टानां तथा समभवत् स्वनः । तथा ग्रह्येऽसैन्ये तु स्रवमानं महारथं ।
 विक्रम्यमानञ्च तदा राधेयमरिकर्षणं । मद्राजः ग्रह्येऽहं वचनं प्रत्यभाषत ।

१००५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवलेपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

१००६

॥ शल्य उवाच ॥ मा सूतपुत्र दानेन भौवर्णं हस्तिषङ्गवं । प्रयञ्ज पुरुषायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनञ्जयं ।

बाल्यादिह त्वं त्यजमि वसु वैश्रवणे यथा । अयत्नेनैव राधेय द्रष्टव्यं धनञ्जय ।

परास्त्वजमि यद्वित्तं किञ्चित्त्वं बद्ध मूढवत् । अपात्रदाने ये दोषास्तन्मोहान्नावबुध्यसे ।

यत्त्वं प्रेरयसे वित्तं बद्ध तेन खलु त्वया । शक्यं बद्धविधैर्यज्ञैर्यष्टुं सूत यजस्व तैः ।

यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृषेण मोहादृथैव तत् । न हि शूश्रुम सर्मर्द्दे कोऽप्रा सिंहौ निपातितौ ।

१००७

अप्रार्थितं प्रार्थयसे सुहृदो न हि सन्ति ते । ये त्वां निवारयन्त्याशूः प्रपतन्तं ज्ञताशने ।

कार्थ्याकार्यं न जानीषे कालपक्वोऽस्यसंशयं । बद्धबद्धमकर्णीयं को हि ब्रूयाज्जिजीविषुः ।

समुद्रतरणं दोर्भां कण्ठे बद्धा यथा शिस्तं । गिर्ययादा निपतनं तादृक् तव चिकीर्षितं ।

सहितः सर्वयोधैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः । धनञ्जयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत् प्राप्नुमिच्छसि ।

हितार्थं धार्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वां न हिंसया । अद्रुक्ष्वैवं मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा ।

१००८

॥ कर्ण उवाच ॥ स्वबाहुवीर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे । त्वन्तु मित्रमुखः शत्रुभां भोषयितुमिच्छसि ।

न मामस्मादभिप्रायात् कश्चिदपि निर्वर्त्तयेत् । अपोन्नेा वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्यः कथञ्चन ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्राश्नोत्तरं वचः । चुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्देशरः पुनः ।

यदा वै त्वां फाल्गुनवेगयुक्ता व्याघोदिता हस्तवता विस्मृष्टाः । अन्वेतारः कङ्कपत्राः शितायास्तदा तप्यस्यर्जुनस्थानुयोगात् ।

यदा दिव्यं धनुरादाय पार्थः प्रतापयन् पृतनां सव्यसाची । त्वां मर्द्दयिष्यन्निशितैः पृषत्कैस्तदा पश्चात्तप्यसे सूतपुत्र । १००९

बालञ्चन्द्रं मातुरङ्गे शयानो यथा कश्चित् प्रार्थयतेऽपहर्तुं । तदन्मोहात् द्योतमानं रथस्थं स प्रार्थयत्यर्जुनं जेतुमद्य ।

त्रिशूलमाश्रित्य सुतीक्ष्णधारं सर्वाणि गात्राणि निघर्षसि त्वं । सुतीक्ष्णधारोपमकर्षणा त्वं युदुत्ससे योऽर्जुनेनाद्य कर्ण ।

कुट्टं सिंहं केशरिणं वृहन्त बालो मूढः क्षुद्रमृगस्तरस्त्री । समाकृष्येत्तददेतत्तवाद्य समाकानं सूतपुत्रार्जुनस्य ।

मा सूतपुत्राङ्गय राजपुत्रं महावीर्यं केशरिणं यथैव । वने शृगालः पिशितेन हृष्टो मा पार्थमासाद्य विनङ्कसि त्वं ।

ईषादन्तं महानागं प्रभिन्नकरटामुखं । शशको ऋचसे युद्धे कर्ण पार्थं धनञ्जयं ।

१०१०

विलस्यं कृष्णसर्पं त्वं बाल्यात् काष्ठेन विध्यसि । महाविधं पूर्णकोपं यत् पार्थ योद्धुमिच्छसि ।
 सिंहं केशरिणं कुङ्कुमतिक्रम्याभिनर्दसे । शृगाल इव मूढस्त्वं नृसिंहं कर्ण पाण्डवं ।
 सुपर्णं पतगश्रेष्ठं वैनतेयं तरस्त्रिनं । भोगीवाङ्मयसे पाते कर्ण पार्थ धनञ्जयं ।
 सर्व्वात्मसां निधिं भीमं मूर्त्तिमन्तं झषायुतं । चन्द्रेदये विवर्द्धन्तमञ्जवः सन् तितोर्धसि ।
 ऋषभं दुन्दुभिगीवं तीक्ष्णशृङ्गप्रहारिणं । वत्स आङ्गयसे युद्धे कर्ण पार्थ धनञ्जयं ।
 महामेघं महाधरं दर्दुरः प्रतिनर्दति । कामतोयप्रदं लोके नरपर्जन्यमर्जुनं ।
 यथा च खगहस्त्यः श्वा व्याघ्रं वनगतं भषेत् । तथा त्वं भषसे कर्ण नरव्याघ्रं धनञ्जयं ।
 शृगालोऽपि वने कर्ण शशैः परितृतो वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति ।
 तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि । अपश्यन् शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयं ।
 व्याघ्रं त्वं मन्यसेत्मानं यावत् कृष्णो न पश्यसि । समास्थितावेकरथे सूर्याचन्द्रमसाविव ।
 यावद्गाण्डीवधोषं त्वं न शृणोषि महाह्वे । तावदेव त्वया कर्ण शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ।
 रथशब्दधनुःशब्दैर्नादयन्तं दिशो दश । नर्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ।
 नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः । वीरप्रदेषणामूढ तस्मात् क्रोष्टेव लक्ष्यसे ।
 यथासुः स्याद्विडालश्च या व्याघ्रश्च बलाबले । यथा शृगालः सिंहश्च यथा शशककुञ्जरौ ।
 यथाऽनृतञ्च सत्यञ्च यथा चापि विषामृते । तथा त्वमपि पार्थश्च प्रख्यातावात्मकर्षभिः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाधिलेखे जनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

१८०५

१८१०

१८१५

॥ सञ्जय उवाच ॥ अधिचिन्तस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा । शल्यमाह सुसंकुद्धो वाक्शल्यमवधारयन् ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ गुणान् गुणवतां शल्य गुणवान् वेत्ति नागुणः । त्वन्तु शल्य गुणैर्हीनः किं ज्ञास्यसि गुणागुणं ।
 अर्जुनस्य महास्त्राणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् । अहं शल्याभिजानामि विक्रमञ्च महात्मानः ।
 तथा कृष्णस्य माहात्म्यं ऋषभस्य महीक्षितां । यथाऽहं शल्य जानामि न त्वं जानासि तत्तथा ।
 एवमेवात्मनो वीर्यमहं वीर्यञ्च पाण्डवे । जानन्नेवाङ्गये युद्धे शल्य गाण्डीवधारिणं ।
 अस्ति चायमिषुः शल्य सुपुङ्गे रक्तभोजनः । एकतूणीशयः पत्री सुधौतः समलङ्कृतः ।
 श्वेते चन्दनचूर्णेषु पूजितो बज्रलाः समाः । आर्हेयो विषवानुधो नराश्वद्विपसङ्गहा ।
 घोररूपो महारौद्रस्तनुत्रास्त्रिविदारणः । निर्भिन्दा येन तुष्टोऽहमपि मेरुं महागिरिं ।
 तमहं जातु नास्त्रेयमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते । कृष्णादा देवकीपुत्रात् सत्यञ्चापि शृणुष्व मे ।
 तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयौ । योत्स्य परमसंकुद्धस्तत्कर्म सदृशं मम ।
 सर्व्वेषां वृष्णिवीराणां कृष्णे लक्ष्मोः प्रतिष्ठिता । सर्व्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थ प्रतिष्ठितः ।
 उभयन्तु समासाद्य को निवर्त्तितुमर्हति । तावेतौ पुरुषव्याघ्रौ समेतौ खन्दने स्थितौ ।
 मामेकमभिसंयतौ सजातं वश्यं शल्य मे । पितृध्वसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ।
 मणौ सूत्र इव प्रेतौ द्रष्टासि निहतौ मया । अर्जुने गाण्डिवं कृष्णो चक्रं तार्क्ष्यकपिध्वजौ ।

१८२०

१८२५

नीरूपां त्रामजननं शन्य हर्षकरं मम । त्वन्तु दुष्प्रकृतिर्भूढो महादुष्टेध्वकोविदः ।
 भयावदीर्णः संचासादवद्धं वज्र भाषसे । संक्षोपि तौ नु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज ।
 तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्य सहबान्धवं । पापदेशज दुर्बुद्धे क्षुद्र चक्षिथपांसन ।
 सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां कृष्णाभ्यां भीषयिष्यसि । तौ वा मामद्य हन्तारौ हनिष्ये वऽपि तावहं ।
 नाह विभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलं । वामुदेवसहस्रं वा फाल्गुमानां शतानि वा ।
 अहमेको हनिष्यामि जोषमास्त्र कुदेशज । स्त्रियो बालाश्च दृष्ट्वाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः ।
 या गाथाः सम्प्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा । ता गाथाः शृणु मे शन्य मद्रकेषु दुरात्मसु ।
 ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजसन्निधौ । श्रुत्वा चैकमना मूढ क्षम वा ब्रूहि चोत्तरं ।
 मित्रधुष्यद्रका नित्यं यो नो द्रष्टुं स मद्रकः । मद्रके सङ्गतं नास्ति क्षुद्रवाक्ये नराधमे ।
 दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमानृतिकोऽनृजः । यावदन्त्यं हि दौरात्यं मद्रकेष्विति नः श्रुतं ।
 पिता पुत्रश्च माता च श्वश्रूयश्चरमातुलाः । जामाता दुहिता भ्राता नप्तान्ये ते च बान्धवाः ।
 वयस्याभ्यागताश्चान्ये दासीदामश्च सङ्गतं । पुंभिर्विमिश्रा नार्यश्च ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया ।
 येषां गृहेष्वग्निष्टानां सक्तुमत्याशिनां तथा । पीत्वा सीधु सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ।
 गायन्ति चाप्यवद्वानि प्रवर्तन्ते च कामतः । कामप्रलापिनोऽन्योन्यं तेषु धम्नाः कथमवते ।
 मद्रकेष्ववलिप्तेषु प्रस्थाताशुभकर्म्मसु । नापि वैरं न नौहार्दं मद्रकेण समाचरेत् ।
 मद्रके सङ्गतं नास्ति मद्रको हि सदा मलः । मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं गान्धारकेषु च ।
 राजयाजकयाज्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् । शूद्रभस्कारको विप्रो यथा याति पराभवं ।
 यथा ब्रह्मद्विषो नित्यं गच्छन्तीह पराभवं । तथैव सङ्गतं कृत्वा नरः पतति मद्रकैः ।
 मद्रके सङ्गतं नास्ति हतं वृश्चिक ते विपं । अथर्वणेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ।
 इति वृश्चिकदष्टस्य विषवेगहतस्य च । कुर्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि दृश्यते ।
 एवं विदन् जोषमास्त्र शृणु चात्रोत्तरं वचः । वासांस्तु त्वृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मद्यमोहिताः ।
 मैथुनेऽभ्यन्ताद्यापि यथाकामवराश्च ताः । तासां पुत्रः कथं धर्मं मद्रको वक्तुमर्हति ।
 यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोद्भवेरकाः । तासां विभ्रष्टधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः ।
 त्वं पुत्रस्तादृशानां हि धर्मं वक्तुमिहेच्छसि । सुवीरकं याच्यमाना माद्रिका कर्षार्तिं स्त्रियैः ।
 अदातुकामा वचनमिदं वदति दारुणं । मा मां सुवीरकं कश्चिद्याचतां दयितं मम ।
 पुत्रं दद्यां पतिं दद्यां न तु दद्यां सुवीरकं । गौर्या वृहत्या निर्घ्निका माद्रिकाः कम्बलावृताः ।
 घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम । एवमादि मयाऽन्यैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्भुज ।
 आकेशायनखायाश्च वक्तव्येषु कुकर्म्मसु । मद्रकाः सिन्धुसौवीरा धर्मं विद्युः कथन्तिह ।
 पापदेशोद्भवा स्त्रेष्वा धर्माणामविचक्षणाः । एष मुख्यतमो धर्मः चक्षिथस्येति नः श्रुतं ।
 यदाजौ निहतः शते सङ्घिः समभिपूजितः । आयुधानां सम्यराये यन्मुच्येयमहं ततः ।

१८२०

१८२५

१८३०

१८३५

१८४०

१८४५

ममैवः प्रथमः कल्यो निधने स्वर्गमिच्छतः । भोऽयं प्रियः सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ।

१८१०

तदर्थं हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु । व्यक्तं त्वमप्युपहितः पाण्डवैः पापदेशज ।

यथा चामित्रवत् सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तसे । कामं न खलु शक्योऽहं तद्विधानां शतैरपि ।

सङ्ग्रामादिमुखः कर्तुं धर्मज्ञ इव नास्तिकैः । सारङ्ग इव घर्भान्तः कामं विलप शुष्य च ।

नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते व्यवस्थितः । तनुत्यजां नृसिंहानामाहवेधनिवर्त्तिनां ।

या गतिगुरुणा प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे । तेषां चाणार्थमुद्यन्तं वधार्थं द्विषतामपि ।

१८१५

विद्धि मामास्थितं वृत्ते पौरुषवसमुत्तमं । न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप ।

यो मामस्मादभिप्रायाद्धारयेदिति मे मतिः । एवं विद्वन् जोषमास्त्व चासात् किं बज्र भाषसे ।

न त्वां हत्वा प्रदास्यामि क्रव्याद्भ्यो मद्रकाधम । मित्रप्रतीक्षया शल्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।

अपवादतितित्वाभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि । पुनस्त्रेदीदृशं वाक्यं मद्रराज वदित्यसि ।

शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया । श्रोतारस्त्रिदमद्येह द्रष्टारो वा कुदेशज ।

१८२०

कर्णं वा जघ्नतुः कृष्णो कर्णो वा निजघान तौ । एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशास्यते ।

अब्रवीन्मद्रराजानं याहि याहीत्यसम्भ्रमं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णमद्राधिपसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मारिषाधिरथेः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः । शल्योऽब्रवीत् पुनः कर्णं निदर्शनमिदं वचः ।

जातोऽहं यज्वनां वंशे संघामेष्वनिवर्त्तिनां । राज्ञां मूर्द्धाभिषिक्तानां स्वयं धर्मपरायणः ।

यथैव मत्तो मध्येन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष । अथाऽद्य त्वं प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सुहृत्तया ।

१८२५

इमां काकोपमां कर्णं प्रोच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निहीन कुलपांसन ।

नाहमात्मनि किञ्चिद्वै किल्बिषं कर्णं संस्मरे । येन मां त्वं महाबाहो हन्तुमिच्छस्यनागस ।

अवश्यन्तु मया वाच्यं बुध्यतां तद्धिताहितं । विशेषतो रथस्थेन राज्ञश्चैव हितैषिणा ।

समञ्च विषमैश्चैव रथिनश्च बलाबलं । श्रमः खेदश्च सततं हयानां रथिना सह ।

आयुधस्य परिज्ञानं रतञ्च मृगपक्षिणां । भारश्चाप्यतिभारश्च शल्यानाञ्च प्रतिक्रिया ।

१८३०

अस्त्रयोगश्च युद्धञ्च निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्मया ज्ञेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना ।

अतस्त्वां कथये कर्णं निदर्शनमिदं पुनः । वैश्यः किल समुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान् ।

यज्वा दानपतिः चान्तः स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचिः । बज्रपुत्रः प्रियापत्यः सर्वभूतानुकम्पकः ।

राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भयः । पुत्राणां तस्य बालानां कुमारानां यशस्विनां ।

काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः । नखैः सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः ।

१८३५

मांसौदनं दधि क्षीरं पायसं मधुसर्पिणी । स चोच्छिष्टस्यतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः ।

सदृशान्याक्षिणो हस्तः श्रेयसश्चाधिविचिपे । अथ हंसाः समुद्रान्ते कदाचिदतिपातिनः ।

गरुडस्य गतौ तुल्याश्चक्राङ्गा दृष्टचेतसः । कुमारकास्तदा हंसान् दृष्ट्वा काकमयाश्रुवन् ।

भवानेव विशिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहङ्गम । प्रतार्यमाणस्तैः सर्वैरल्पबुद्धिभिरण्डजः ।

तद्वचः सत्यमित्येव मौर्ख्यादृषाच्च मन्यते । तान् सोऽभिपत्य जिज्ञासुः क एषां श्रेष्ठभागिति ।

१८८०

उच्छिष्टदर्पितः काको बहूनां दूरपातिनां । तेषां ये प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनां ।

तमाकृत्यत दुर्बुद्धिः पताक इव पक्षिणं । तच्छ्रुत्वा प्राहसन् हंसा ये तत्रासन् समागताः ।

भाषतो बड् काकस्य बलिनः पतताम्बराः । इदमूचुः स्म चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः ।

॥ हंसा ऊचुः ॥ वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः । पक्षिणाञ्च वयं नित्यं दूरपातेन पूजिताः ।

कथं नु हंसं बलिनं चक्राङ्गं दूरपातिनं । काको भूत्वा निपतने समाकृत्यसि दुर्घते ।

१८८१

कथं त्वं पतिता काक सहास्राभिर्ब्रवीहि तत् । अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः ।

प्रजगादोत्तरं काकः कथनो जातिलाघवात् ।

॥ काक उवाच ॥ शतमेकञ्च पातानां पतिताऽस्मि न संशयः । शतथोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ।

उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च । निडीनमथ संडीनं तिर्यग्डीनगतानि च ।

विडीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीनकं । अतिडीनं महाडीनं खडीनपरिडीनकं ।

१८८२

अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीनडीनकं । संडीनोड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनं विडीनकं ।

सम्पातं समुदीर्घञ्च ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तकं । गतागतं प्रतिगतं बङ्गीञ्च निकुलीनिकाः ।

कर्त्ताऽस्मि मिषतां वेऽस्य ततो द्रक्ष्यथ मे बलं । तेषामन्यतमेनाहं पतिष्यामि विहायसं ।

प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहं । तैवै ध्रुवं विनिश्चित्य पतध्वं न मया सह ।

पातैरेभिः खलु खगाः पतितुं खे निराश्रये । एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहङ्गमः ।

१८८३

उवाच काक राधेय वचनं तं निबोध मे ।

॥ हंस उवाच ॥ शतमेकञ्च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवं । एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहङ्गमाः ।

तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कञ्चन । पत त्वमपि ताम्राक्ष येन पातेन मन्यसे ।

अथ काकाः प्रजहसुर्ध्ये तत्रासन् समागताः । कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ।

एकेनैव शतस्थैष पातेनाभिपतिष्यति । हंसस्य पतितं काको बलवानाश्रुविक्रमः ।

१८८४

प्रपेततुः स्पृङ्ग्या च ततस्तौ हंसवायसौ । एकपातो च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ।

पतिता वाऽथ चक्राङ्गः पतिता वाऽथ वायसः । विस्मिन्मापयिषुः पातैराचचाणोऽत्मानः क्रियाः ।

अथ काकस्य चित्राणि पतितानि मुञ्चमुञ्चः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः स्वरैः ।

हंसाश्चावहसन्ति स्म प्रावदन्नप्रियाणि च । उत्पत्यात्पत्य च मुञ्चमुञ्चर्त्तमिति चेति च ।

वृत्ताग्नेभ्यः स्थलेभ्यश्च निपतन्मुत्पतन्ति च । कुर्वाणा विविधाभावाणां शंसन्तो जयन्तया ।

१८८५

हंसस्तु मृदुनैकेन विक्रान्तमुपचक्रमे । प्रत्यक्षीयत काकाश्च मुञ्चर्त्तमिव मारिष ।

अवमन्य च हंसास्तानिदं वचनमब्रुवन् । योऽसावुत्पतितो हंसः सोऽसविवं प्रक्षीयते ।

अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत् पश्चिमां दिशं । उपर्युपरि वेगेन सागरं मकरालयं ।

ततो भीः प्राविशत् काकं तदा तत्र विचेतसं । दीपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थं श्रमान्वितं ।
 निपतेथं क नु श्रान्त इति तस्मिन् जलार्णवे । अविशह्यः समुद्रे हि बज्रसत्त्वगणालयः ।
 महासत्त्वशतोद्भासी नभसोऽपि विशिष्यते । गाम्भीर्याद्धि समुद्रस्य न विशेषं हि सूतज ।
 दिगम्बराभ्रसां कर्णं समुद्रस्य विदुर्जनाः । विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्णं वायसः ।
 अथ हंसोऽप्यतिक्रम्य मुहूर्त्तमिति चेति च । अवेक्षमाणस्तं काकं नाशकद्वयपसर्पितुं ।
 अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुदैक्षत । यावद्गता पतत्येष काको मामिति चिन्तयन् ।
 ततः काको भृशं श्रान्तो हंसमभ्यागमत्तदा । तन्तया हीयमानन्तु हंसो दृष्ट्वा ऽब्रवीदिदं ।
 उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं स्मरन् सत्पुरुषव्रतं ।

१८२१

२८२५

॥ हंस उवाच ॥ बहूनि पतितानि त्वमाचक्षाणे मुहुर्मुहुः । पातस्याव्याहरंश्चेदं न नो गुह्यं प्रभाषसे ।
 किं नाम पतनं काक यत्त्वं पतसि साम्प्रतं । जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः ।
 प्रब्रूहि कतमे तत्र पाते वर्त्तसि वायस । एहोहि काक शीघ्रं त्वमेष त्वां प्रतिपालये ।
 ॥ शल्य उवाच ॥ स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च जलं तदा । दृष्ट्वा हंसेन दुष्टात्मनिदं हंसं ततोऽब्रवीत् ।
 अपश्यन्नभ्रसः पारं निपतंश्च श्रमान्वितः । पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदं ।
 वयं काकाकृतो नाम चरामः काकजान्वयाः । हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व मां ।
 स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च महार्णवं । काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह ।
 सागराभ्रसि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसं । म्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ।
 शतमेकञ्च पातानां पतान्यहमनुस्मर । ह्याघमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि ।
 स त्वमेकशतं पातं पतन्नभधिको मया । कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ।
 प्रत्युवाच ततः काकः सोदमान इदं वचः । उपरिष्टान्तदा हंसमभिवीक्ष्य प्रसादयन् ।
 ॥ काक उवाच ॥ उज्जिहृदपिती हंस मन्येत्मानं सुपर्णवत् । अवमन्ये बह्वंश्याहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ।
 प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां दीपान्तं प्रापयस्व मां । यद्यहं खलिमान् हंस स्वदेशं प्राप्नुयां विभो ।
 न किञ्चिदवमन्येऽहमापदो मां समुद्भर । तमेवं वादिनं दीनं विलपन्तमचेतनं ।
 काककाकेति रासन्त निमज्जन्तं महार्णवे । कृपयादाय हंसस्तं जलक्षिप्तं सुदुर्दृशं ।
 पद्भ्यामुत्थित्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनैः । आरोप्य पृष्ठे हंसस्तं काकं तूष्णं विचेतनं ।
 आजगाम पुनर्दापं खड्गैश्च पेततुर्यतः । संस्थाप्य तच्चापि पुनः समाश्रास्य च खेचरं ।
 गतो यथेक्षितं देशं हंसो मन इवाश्रुगः । एवमुज्जिहृष्टपुष्टः स काको हंसपराजितः ।
 बलं वीर्यं महत् कर्णं त्यक्त्वा चान्तिमुपागतः । उज्जिहृष्टभोजनः काको यथा वैश्यकुले पुरा ।
 एवं त्वमुज्जिहृष्टतो धार्तराष्ट्रैर्न संशयः । सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान् कर्णवमन्यसे ।
 द्रोणद्रौणिक्षपैर्गुप्तो भीष्मेणान्वैष कौरवैः । विराटनगरे पार्थमेकं किं नाबधीस्तदा ।
 यत्र व्यस्ताः समस्ताश्च निर्जिताः स्मृक्किरीटिषा । शृगाल इव सिंहेन क ते वीर्यमभूत्तदा ।

२८३०

२८३५

२८४०

२८४५

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा समरे सव्यसाचिना । पश्यतां कुरुवीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ।
 तथा दैतवने कर्णं गन्धर्वैः समभिद्रुतः । कुरुन् समग्रानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायितः । १८५०
 हत्वा जित्वा च गन्धर्वैश्चित्रसेनमुखावणे । कर्णं दुर्योधनं पार्थः सभार्यं समोक्षयत ।
 पुनः प्रभावः पार्थस्य पौराणः केशवस्य च । कथितः कर्णं रामेण सभायां राजमंसदि ।
 सततञ्च त्वमश्रीर्ध्वचनं द्रोणभोग्रयोः । अबध्यौ वदतः कृष्णौ मन्त्रिधौ च महीक्षितां ।
 कियन्तं तत् प्रवक्ष्यामि येन येन धनञ्जयः । त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणे यथा ।
 इदानीमेव द्रष्टुमि प्रधाने स्थन्दने स्थितौ । पुत्रञ्च वसुदेवस्य कुन्तीपुत्रञ्च पाण्डवं । १८५५
 यथाश्रयत चक्राङ्गं वायभो बुद्धिमास्थितः । तथाश्रयस्व वार्ष्णेयं पाण्डवञ्च धनञ्जयं ।
 यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टास्येकरथे कर्णं तदा नैवं वदिष्यसि ।
 यदा शरशतैः पार्थो द्रुपं तव वधिष्यति । तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चाङ्गुनस्य च ।
 देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ मावमंस्था भौर्ध्यात्वं खद्योत इव रोचनौ ।
 सूर्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वदङ्गुनकेशवौ । प्रकाशेयानाभिविख्यातौ त्वन्तु खद्योतवन्नृषु । १८६०
 एवं विद्वन्माऽवमंस्थाः सूतपुत्राच्युताङ्गुनौ । नृसिंहौ तौ महात्मानौ जोषमासु विकल्पने ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि हंसकाकीयोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ मद्राधिपस्थाधिगथिर्महात्मा वचो निशम्याप्रियमप्रतीतः । उवाच शल्यं विदितं ममैतद्यथाविधावङ्गुनवासुदेवौ ।

शैरी रथं वाहयतेऽङ्गुनस्य बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावदद्य परोक्षभूतं तव तन्तु शल्य ।
 तौ चाप्यहं शस्त्रभृतां बरिष्ठौ व्यपेतभौर्योऽधियस्यामि कृष्णौ । सन्तापयत्यभ्यधिकन्तु रामाच्छापोऽद्य मां ब्राह्मणसत्तमाच्च ।
 अवसं वै ब्राह्मणश्छयनाऽहं रामे पुरा दिव्यमस्त्रं चिकीर्षुः । तत्रापि मे देवराजेन विघ्ने हितार्थिना फाल्गुनस्यैव शल्य । १८६५
 कृतो विभेदेन ममोत्तमेत्य प्रविश्य कीटस्य तनुं विरूपां । ममोत्तमेत्य प्रविभेद कीटः सुप्ते गुरौ तत्र शिरो निधाय ।
 ऊरुप्रभेदाच्च महान् बभूव शरीरतो मे घनशोणितौघः । गुरोर्भयाच्चापि न चेलिवानहं ततो विबुद्धो ददृशे स विप्रः ।
 स धैर्ययुक्तं प्रसमीक्ष्य मां वै न त्वं विप्रः कोऽसि सत्यं वदेति । तस्मै तदात्मानमहं यथावदाख्यातवान् सूतवदेत्य शल्य ।
 स मां निशम्याय महातपस्वी संग्रप्तवान्जोषपरीतचेताः । सूतोपधावाप्तमिदं तवास्त्रं न कर्मकाले प्रतिभास्यति त्वं ।
 अन्यत्र तस्मात्तव मृत्युकालाद्ब्राह्मणे ब्रह्म न हि भुवं स्यात् । तदद्य पर्थ्वीपतमतीव चास्त्रमस्मिन् संघामे तुमुसेऽतीव भीमे । १८७०
 योऽयं शल्य भरतेऽपूपन्नः प्रकर्षणः सर्वहरोऽतिभीमः । सोऽभिमन्ये क्षत्रियाणां प्रवीरान् प्रतापिता बलवान् वै विमर्दः ।

श्लोकाध्वान्वानमहं बरिष्ठं तरस्त्रिणं भोममसङ्गवोर्ध्वं । सत्यप्रतिज्ञं युधि पाण्डवेयं धनञ्जयं मृत्युमुखं नयिष्ये ।

अस्त्रं हि मे तत् प्रतिपन्नमद्य येन चेष्टे समरे शत्रुपूगान् । प्रतापिनं बलवन्तं कृतास्त्रं तमुग्रधन्वानममितौजसञ्च ।

क्रूरं शूरं रौद्रमभिवसाहं धनञ्जयं संयुगेऽहं हनिष्ये । अपाम्पतिर्विश्वानप्रमेयो निमज्जयिष्यन् बज्रलाः प्रजास्य ।

महाविंगं संकुर्वते समुद्रो वेला चैनं धारयत्यप्रमेयं । प्रमुञ्चन्तं वाणसंघानमेयान् मर्मच्छिदो धीरहनः सुपन्नान् । १८७५

कुन्तीपुत्रं यत्र योत्स्यामि युद्धे ज्याकर्षतामुत्तममद्य लोके । एवं बलेनातिबलं महास्त्रं समुद्रकल्पं सुदुरापमुग्रं ।

शरीरिणि पार्थिवान्मज्जयन्तं वसेव पार्थमिषुभिः संसिद्धिष्ये । अद्याह्वे यस्य न तुल्यमन्यं मध्ये मनुष्यं धनुराददानं ।

सुरासुरान् युधि वै धी जयेत तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधोरं । अतीव मानी पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेव्यति मे महास्रैः ।
तस्यास्तमस्रैः प्रतिहत्य संख्ये वाणोत्तनैः पातयिष्यामि पार्थ । सहस्ररश्मिप्रतिमं ज्वलन्तं दिशश्च सर्वाः प्रपतन्तमुग्रं ।

तमेनुदं भेष इवातिमात्रं धनञ्जयं क्वादयिष्यामि वाणैः । वैश्वानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तेजस्विनं लोकमिमं दहन्तं । १८८०

पर्जन्यभूतः शरवर्षैर्यथाऽग्निं तथा पार्थ शमयिष्यामि युद्धे । आग्नीविषं दुर्द्धरमप्रमेयं सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावं ।

क्रोधप्रदीप्तं लहितं महान्तं कुन्तोपुत्रं शमयिष्यामि भस्मैः । प्रमाथिनं बलवन्तं प्रहारिणं प्रभञ्जनं मातरिश्वानमुग्रं ।

युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं क्रुद्धममृष्यमाणं । विशारदं रथमार्गेषु शक्तं धूर्तं नित्यं समरेषु प्रवीरं ।

लोके वरं सर्वधनुर्धराणां धनञ्जयं संयुगे संसहिष्ये । अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुराददानं ।

सर्वाभिमां यः पृथिवीं विजिग्ये तेन प्रयोद्धाऽस्मि खेमस्य संख्ये । यः सर्वभूतानि भदैवकानि प्रस्येज्यत् खाण्डवे सव्य
साची । १८८५

को जीवितं रक्षमाणो हि तेन युयुत्सेदै मामृते मानुषेऽन्यः । मानी कृतास्तः कृतहस्तयोगो दिव्यास्त्रविच्छेदहयः प्रमाथी ।

तस्याहमद्यातिरयस्य कायाच्छिरो हरिष्यामि शितैः पृष्ठकैः । योत्स्याम्येनं शल्य धनञ्जयं वै मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ।

अन्यो हि न ह्येकारथेन मर्त्यो युध्येत यः पाण्डवमिन्द्रकल्पं । तस्याहवे पौरुषं पाण्डवस्य ब्रूयां हृष्टः समितौ चत्विचाणां ।

किं त्वं मूर्खः प्रसभं मूढचेता ममाबोचः पौरुषं फाल्गुनस्य । अप्रियो यः पुरुषो निष्ठुरो हि क्षुद्रः क्षेप्ताचमिणश्चात्मवान् ।

हन्यामहं त्वादृशानां शतानि क्षमान्यहं क्षमया कालयोगात् । अवीचस्त्वं पाण्डवार्थं प्रियाणि प्रधर्षयन्नां मूढवत्पाप
कर्मन् । १८९०

मयार्जवे जिह्वमतिर्हतस्त्वं मित्रद्रोही साप्तपदे हि मैत्रं । कालस्त्वय प्रत्युपयाति दारुणो दुर्ध्याधनो युद्धमुपागमद्यत् ।

तस्यार्थसिद्धिं त्वभिकाङ्क्षमाणस्तन्मन्यसे यत्र नैकान्त्यमस्ति । मित्रं मिन्देनन्दतेः प्रीयतेर्वा सन्नायतेर्षिर्ननुतेर्षादतेर्वा ।

ब्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति तच्चापि सर्वं समवेत्ति राजा । शत्रुः शदेः शासतेर्वा स्यतेर्वा शृणोतेर्वा श्वसतेः
सीदतेर्वा ।

उपसर्गाद्बद्धा सृदतेश्च प्राथेण सर्वं त्वयि तच्च मह्यं । दुर्ध्याधनार्थं तव च प्रियार्थं यशोऽर्थमात्माधर्मपीश्वरार्थं ।

तस्मादहं पाण्डववासुदेवौ योत्स्ये यत्नात् कर्म तत् पश्य मेऽद्य । अस्त्राणि पश्याद्य मभोत्तमानि ब्राह्म्याणि दिव्यान्यथ
मानुषाणि । १८९५

आसादयिष्याम्यहमुग्रवीर्यं द्विपो द्विपं मत्तमिवातिमत्तः । अस्त्रं ब्राह्म्यं मनसा यद्व्यजध्वं क्षेप्ये पार्थायाप्रमेयं जयाय ।

तेनापि मे नैव मुच्येत युद्धे न चेत् पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रं ।

वैवस्वतात् दण्डहस्तादरुणाद्वाऽपि पाणिनः । सगदादा धनपतेः स्वज्जाद्वाऽपि वासवात् ।

अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमित्रादाततायिनः । इति शल्य विजानीहि यथा नाहं विभेम्यतः ।

तस्मान्न मे भयं पार्थान्नापि चैव जनार्दनात् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां साम्पराधे भविष्यति । १९००

कदाचिद्विजयस्याहमस्त्रहेतोरटन्नृप । अज्ञानाद्धि क्षिपन् वाणान् घोररूपान् भयानकान् ।

होमधेन्वा वत्समस्य प्रमत्त इषुणाऽहनं । चरन्तं विजने शल्य ततोऽनुव्याजहार मं ।

यस्मात्त्वया प्रमत्तेन होमधेन्वाहतः सुतः । श्वश्रे ते पतताञ्चकमिति मां ब्राह्मणेऽब्रवीत् ।

युध्यमानस्य सङ्ग्रामे प्राप्तस्यैकायनं भयं । तस्माद्विभेमि बलवद्वाह्मणव्याहतादहं ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः । अदो तस्मै गोसहस्रे बलीवद्दीप्तं षट्शतान् ।
 प्रसादं न लभे शल्य ब्राह्मणान्द्रकेश्वर । ईषादन्तान् सप्तशतान् दासीदासशतानि च ।
 ददतो द्विजमुख्यो मे प्रसादं न चकार सः । कृष्णानां श्वेतवत्सानां सहस्राणि चतुर्दश ।
 आहरन् लभे तस्मात् प्रसादं दिजसत्तमात् । षट्द्वे गृहं सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन ।
 तत् सर्वमस्मै सक्त्य प्रयच्छामि न चेच्छति । ततोऽब्रवीन्मां याचन्तमपराधं प्रयत्नतः ।
 व्याहृतं यन्मया सूत तत्तया न तदन्यथा । अनृतोक्तं प्रजां हन्यात्ततः पापमवाप्नुयां ।
 तस्माद्ब्रह्माभिरचार्यं नानृतं वक्तुमुत्सहे । मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंसाः प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
 मद्राक्यं नानृतं लोके कश्चित् कुर्यात् समाप्नुहि । इत्येतत्ते मया प्रोक्तं क्षिप्तेनापि सुहृत्तया ।
 जानामि त्वां विलिपन्तं जोषमास्त्रोत्तरं शृणु ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनर्भूम्हाराज मद्राजमरिन्दमः । अभ्यभाषत राधेयः सन्निवार्योत्तरं वचः ।
 यत्नं निदर्शनार्थं मां शल्य जल्पितवानसि । नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे ।
 यदि मां देवताः सर्वा योधयेयुः सवासवाः । तथापि मे भयं न स्यात् किमु पार्थात् सकेशवात् ।
 नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन । अन्यं जानोहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे ।
 नीचस्य बलमेतावत् पारुष्यं यत्त्वमात्य मां । अशक्तो मद्रुणान् वक्तुं वल्गसे बद्ध दुर्मते ।
 न हि कर्णः समुद्धूतो भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमहं जातो यशोऽर्थञ्च तथात्मनः ।
 सखिभावेन सौहार्दान्मित्रभावेन चैव हि । कारणैस्त्रिभिरेतैस्त्वं शल्य जीवसि साम्प्रतं ।
 राज्ञश्च धार्तराष्ट्रस्य कार्यं सुमहदुद्यतं । मयि तच्चाहितं शल्य तेन जीवसि मे चणं ।
 कृतश्च समयः पूर्वं चन्तव्यं विप्रियं तव । श्रुते शल्यसहस्रेण विजयेयमहं परान् ।
 मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि साम्प्रतं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ शल्य उवाच ॥ ननु प्रलापाः कर्णेतेन ब्रवीषि परान् प्रति । श्रुते कर्णसहस्रेण शक्यां जेतुं परान् युधि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा ब्रुवन्तं परुषं कर्णा मद्राधिपन्तथा । परुषं द्विगुणं भूयः प्रोवाचाप्रियदर्शनं ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ इदन्तु मे लभेकायः शृणु मद्रजनाधिप । सन्निधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतं ।
 देशांश्च विविधांश्चिन्वान् पूर्वदत्तांश्च पार्थिवान् । ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म धृतराष्ट्रनिवेशने ।
 तत्र वृद्धः पुरावृत्तः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः । वाहीकदेशान् मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ।
 वहिष्कृताः हिमवता गङ्गया च वहिष्कृताः । रुक्स्थत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ।
 पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मवाङ्मनःशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् ।
 गोवर्द्धनो नाम वटः सुभद्रं नाम चत्वरं । एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात् सराम्यहं ।

कार्येणार्थगूढेन वाहीकेषूपितं मया । तत एषां समाचारः संवासादिदितो मया ।
 शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्बगा । जर्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितं ।
 धाना गौड्यासवं पीत्वा गोमांसं लभ्यते सह । अपूपमांसमद्यानामाशिनः शीलवर्जिताः ।
 गायन्त्यथ च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवाससः । नगरागारवप्रेषु वर्हिष्मात्मानुलेपनाः । १०३५
 मत्तावगीतैर्विविधैः खरोद्भनिनदोपमैः । अनावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः ।
 आङ्गन्योन्यसूक्तानि प्रब्रुवाणा मदोत्कटाः । हे हते हे हतेत्येवं स्वामिभर्तृहतेति च ।
 आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति ब्राह्म्याः पर्वस्वसंयताः । तासां किलावलिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले ।
 कश्चिद्वाहीकदुष्टानां नातिदृष्टमना जगौ । सा नूनं दृहतो गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी ।
 मामनुस्मरती श्रेते वाहीकं कुरुजाङ्गले । शतद्रुकामहं तोर्वा ताञ्च रम्यामिरावतीं । १०४०
 गत्वा खेदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खाः शुभाः स्त्रियः । मनःशिलोज्ज्वलापाङ्गो गौर्थस्त्रीककुदोऽञ्जनाः ।
 कम्बलाजिनसंवीताः क्रन्दन्त्यः प्रियदर्शनाः । मृदङ्गानकशङ्खानां मर्द्दलानाञ्च निःस्वनैः ।
 खरोद्वाश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखं । शमीपोलुकरीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ।
 अपूपान् सक्तुपिण्डांश्च प्राश्नन्तो मथितान्वितान् । पथि सुप्रबला भूत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान् ।
 चेलापहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयशः । एवंशीलेषु ब्राह्म्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु । १०४५
 कश्चेतयानो निवसेत् मुहूर्त्तमपि मानवः । दृष्ट्वा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः ।
 येषां षड्भागहर्त्ता लभुमयोः शुभपापयोः । इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुरुत्तरं पुनरुक्तवान् ।
 वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् । तत्र स्म राक्षसी गीतिः सदा कृष्णचतुर्दशीं ।
 नगरे शाकले स्त्रीति आहत्य निशि दुन्दुभिं । कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ।
 गव्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौडं सुरासवं । गारीभिः सह नारीभिर्दृहतीभिः खलङ्कृता । १०५०
 पलाण्डुगण्डूषयुतान् खादन्ती चैडकान् बह्वन् । वाराहं कौकुटं मांसं गव्यं गार्दभमैश्विकं ।
 रेडञ्च येन खादन्ति तेषां जन्म निरर्थकं । इति गाद्यन्ति ये मत्ताः सोधुना शाकलाश्च ये ।
 सवालटङ्गाः क्रन्दन्तलेषु धर्मः कथम्भवेत् । इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
 यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुरुसंसदि । पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पीलवनान्द्युत ।
 शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा । चन्द्रभागा वितस्ता च बिम्बुषष्ठा वहिर्गिरिः । १०५५
 आरष्टा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् ब्रजेत् । ब्राह्म्यानां दासमीयानां वाहीकानामयज्वनां ।
 न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा । तेषां प्रनष्टधर्म्याणां वाहीकानामिति श्रुतिः ।
 ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि । काष्ठकुण्डेषु वाहीका मृण्मयेषु च भुञ्जते ।
 सक्तुमद्यावलित्रेणु श्वावलीडेषु निर्धृणाः । आविकञ्चैश्विकश्चैव क्षीरं गार्दभमेव च ।
 तदिकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिवन्ति च । पुत्तसङ्करिणा जाल्माः सर्वान्नक्षीरभोजनाः । १०६०
 आरष्टा नाम वाहीका वर्जनीया विपश्चिता । हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।

यदभ्योऽप्युक्तवान्मह्यं ब्राह्मणः कुरुसंसदि । युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ।
 तदङ्गुलितले स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति । पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ।
 आरुहा नाम वाहीका न तेष्वर्थ्या द्वाहं वसेत् । वहिष्य नामहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ।
 तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः । ते कथं विविधान् धर्मान् ज्ञास्यन्ते हीनयोनयः ।
 कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा । कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत् ।
 इति तीर्थानुनर्त्तारं राक्षसी काचिदब्रवीत् । एकरात्रशयी गेहे महेलखलमेखला ।
 आरुहा नाम ते देशा वाहीकं नाम तज्जलं । ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ।
 वेदा न तेषां वेद्यश्च यज्ञो यजनमेव च । आत्यानां दासमीयानामन्नं देवा न भुञ्जते ।
 प्रस्थला मद्गगान्धारा आरुहा नामतः खशाः । वसतिभिन्नुसौवीरा इति प्रोचोऽतिकुत्सिताः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

२०६५

२०७०

॥ कर्ण उवाच ॥ हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । उच्यमानं मया मम्यक् त्वमेकाग्रमनाः शृणु ।
 ब्राह्मणः किल नो गेहमध्यगच्छत् पुराऽतिथिः । आचारं तत्र सम्प्रेक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् ।
 मया हिमवतः शृङ्गमेकेनाध्युषितं चिरं । दृष्टाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमावृताः ।
 न केनचिद्धर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः । सर्वं हि तेऽब्रुवन् धर्मं यदुक्तं वेदपारगैः ।
 अतता तु ततो देशान् नानाधर्मसमाकुलान् । आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशामितं ।
 तत्र वै ब्राह्मणा भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः । वैश्यः शूद्रश्च वाहीकस्ततो भवति नापितः ।
 नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः । द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ।
 भवत्येकः कुले विप्रः प्रसूष्टाः कामचारिणः । गान्धारमद्रकाश्चैव वाहीकाश्चान्यचेतसः ।
 एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसङ्करकारकं । छत्त्रामटित्वा पृथिवीं वाहीकेषु विपर्ययः ।
 हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । यदप्यन्योऽब्रवीदाकं वाहीकानाञ्च कुत्सितं ।
 सती पुरा हता काचिदारुहात् किल दस्युभिः । अधर्मतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ।
 बालां बन्धुमतीं यन्मामधर्मोपगच्छत । तस्मान्नार्यो भविष्यन्ति बन्धवो वै कुलस्य च ।
 न चैवास्मात् प्रमोक्षध्वं घोरात् पापान्नराधमाः । तस्मान्तेषां भागहरा भागिनेया न सूनवः ।
 कुरवः सहपाशालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः । कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मागधास्तथा ।
 चेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति शश्वतं । नानादेशेष्वसन्तश्च प्रायो बाल्यालयादृते ।

२०७५

२०८०

२०८५

आमत्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या अनैमिषाचेदयो ये विशिष्टाः । धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो मद्रादृते पाञ्चनदांश्च
 जिह्मान् ।

एवं विद्वान् धर्मकथासु राजसूत्रणीभूतो जडवच्छल्य भूपः । त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा षड्भागहन्ता शुभदुष्कृतस्य ।
 अथवा दुष्कृतस्य त्वं हन्ता तेषामरचिता । रचिता पुण्यभायाजा प्रजानां त्वं ह्यपुण्यभाक् ।
 पूज्यमाने पुरा धर्मं सर्वदेशेषु शश्वते । धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ।

ब्राह्मणां दासमीयानां कृतेऽप्यशुभकर्मणां । ब्रह्मणा निन्दिते धर्मं स त्वं लोके किमब्रवीः ।

२०९०

इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः । स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु सोऽप्येतावभ्यपूजयत् ।

हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । कल्माषपादसरसि निमज्जन्नाक्षसोऽब्रवीत् ।

क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्याव्रतं मलं । मलं पृथिव्या वाहीका स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलं ।

निमज्जमानमुद्धृत्य कश्चिद्राजा निशाचरं । आपृच्छत्तेन चाख्यातं प्रोक्तवांस्तन्निबोध मे ।

मानुषाणां मलं स्नेच्छा स्नेच्छानामैष्टिका मलं । आष्टिकाणां मलं षण्डाः षण्डाणां राजयाजकाः ।

२०९५

राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणाञ्च यन्मलं । तद्भवेद्वै तव मलं यद्यस्मान् विमुञ्चसि ।

इति रक्षोपसृष्टेषु विषवीर्यहतेषु च । राक्षसं भेषजं प्रोक्तं संभिद्ववचनोत्तरं ।

ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयास्तु धर्म्यं सत्यं मत्स्याः शूद्रसेनाश्च यज्ञं । प्राच्या दासा वृषला दक्षिणात्यास्तेना वाहीकाः मङ्गरा
वैसुराष्ट्राः ।

कृतघ्नता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्हः । वाक्पाख्यं गोबधो रात्रिचर्या वहिर्गेहं परवस्त्रापभोगः ।

येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारद्वानां पञ्चनदान् धिगस्तु । आपाञ्चालेभ्यः कुरवो नैमिषाश्च मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति
धर्मं ।

२१००

अथोदीच्याश्चाङ्गका मागधाश्च शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः ।

प्राचीं दिशं श्रिता देवा जातवेदःपुरोगमाः । दक्षिणं पितरो गुप्तां यमेन शुभकर्मणा ।

प्रतीचीं वरुणः पाति पालयानः सुरान् बली । उदीचीं भगवान् सोमो ब्राह्मणैः सह रक्षति ।

तथा रक्षःपिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमं । गुह्यकाश्च महाराज पर्वतं गन्धमादनं ।

ध्रुवः सर्व्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जनार्दनः । इक्षितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कोशलाः ।

२१०५

अर्द्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः शाल्याः कृत्स्नानुशासनाः । पार्वतीयाश्च विषमा यथैव शिवयस्तथा ।

सर्व्वज्ञा यवना राजन् शूद्राश्चैव विशेषतः । स्नेच्छाः स्वसंज्ञानियता नानुक्तमितरे जनाः ।

प्रतिबद्धास्तु वाहीका न च केचन मद्रकाः । स त्वमेतादृशः शल्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ।

पृथिव्यां सर्व्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते ।

सोधोः पानं गुरुतल्यावमर्होभूणहत्या परवित्तापहारः । येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारद्वान् पञ्चनदान् धिगस्तु । २११०

एतज्ज्ञात्वा जोषमास्तु प्रतीपं मा स्म वै कृथाः । मा त्वां पूर्व्वमहं हत्वा हनिष्ये केशवार्जुनै ।

॥ शल्य उवाच ॥ आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः । अङ्गे प्रवर्त्तते कर्णं येषामधिपतिर्भवान् ।

रथातिरथसंख्यायां यत्त्वां भीष्मस्तदाऽब्रवीत् । तान् विदित्वात्मनो दोषान् निर्मन्युर्भव मा क्रुधः ।

सर्व्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्व्वत्र क्षत्रियाः । वैश्याः शूद्रास्तथा कर्णं स्त्रियः साध्व्यश्च सुव्रताः ।

रमन्ते चोपहासेन पुरुषाः पुरुषैः सह । अन्योन्यमवरचन्तो देशे देशे समैशुनाः ।

२११५

परवाच्येषु निपुणः सर्व्वा भवति सर्व्वदा । आत्मवाच्यं न जानीते जानन्नपि च मुह्यति ।

सर्व्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । दुर्धन्युषान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्व्वत्र धार्मिकाः ।

न कर्ण देशमामान्यात् सर्वः पापं निषेवते । यादृशः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा कर्णशल्याववारयत् । सखिभावेन राधेयं शल्यं स्वाञ्जल्यकेन च ।

ततो निवारितः कर्णो धार्तराष्ट्रेण मारिष । कर्णोऽपि नोत्तरं प्राह शल्योऽप्यभिमुखः परान् ।

११२०

ततः प्रहस्य राधेयः पुनर्याहीत्यचोदयत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः परानीकमहं व्यूहमप्रतिमं कृतं । समीक्ष्य कर्णः पार्थानां दृष्टद्युम्नाभिरक्षितं ।

प्रययौ रथेषां मीननादरवेण च । वादित्राणाञ्च निनदैः कम्पयन्निव मेदनीं ।

वेपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्डः परन्तपः । प्रतिव्यूह्य महतिजा यथावद्भरतर्षभ ।

व्यधमत् पाण्डवीं सेनामासुरीं मधवानिव । युधिष्ठिरश्चाप्यहनदपस्यश्चकार ह ।

११२२

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् । दृष्टद्युम्नमुखान् सर्वान् भीमसेनाभिरक्षितान् ।

सर्वानिव महेश्वामानजयानमरैरपि । के च प्रपन्नौ पन्नौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ।

प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः । कथं पाण्डुमुनाश्चापि प्रत्यव्यूहत मःमकान् ।

कथञ्चैव महद्युद्धं प्रावर्त्तत सुदारुणं । क्व च वीभत्सुरभवत् यत् कर्णोऽयाद्युधिष्ठिरं ।

को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये शक्नोऽभ्येतुं युधिष्ठिरं । सर्वभृतानि चो ह्येकः खाण्डवे जितवान् पुरा ।

११२०

कस्तमन्यस्तु राधेयात् प्रतियुध्येज्जिजीविषुः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु व्यूहस्य रचनामर्जुनस्य यथा गतः । परिवार्य नृपं स्वं स्वं सङ्ग्रामश्चाभवद्यथा ।

रूपः शारद्वतो राजन् मागधाश्च तरस्त्रिनः । सत्वतः कृतवर्मा च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ।

तेषां प्रपन्नैः शकुनिरूलूकश्च महारथः । सादिभिर्बिम्बलप्रसैस्तवानिकमरत्ततां ।

गान्धारिभिरसङ्ग्रानैः पार्ष्वतीथैश्च दुर्जयैः । शलभानामिव ब्रातैः पिशाचैरिव दुर्दृशैः ।

११२५

चतुर्विंशत्सहस्राणि रथानामनिवर्त्तिनां । संश्रुता युद्धशौण्डा वामं पार्श्वमपालयन् ।

समन्वितास्तव सुतैः कृष्णार्जुनजिघांसवः । तेषां प्रपन्नाः कान्बाजाः शकाश्च यवनैः सह ।

निदेशात् सूतपुत्रस्य सरथाः साश्वपत्तयः । आकलयन्तोऽर्जुनं तस्युः केशवश्च महाबलं ।

मध्ये सेनामुखे कर्णोऽप्यवतिष्ठत दंशितः । चित्रवर्माङ्गदः सग्वी पालयन् वाहिनीमुखं ।

रत्नमाणैः सुसंरक्षैः पुनैः शस्त्रभृताम्बरः । वाहिनीप्रमुखे वीरः सम्प्रकर्षन्नशोभत ।

११४०

अभ्यवर्त्तन्महाबाहुः सूर्यवैश्वानरप्रभः । महादिपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः ।

दुःशामनो वृतः सैन्यैः स्थितो व्यूहस्य पृष्ठतः । तमन्वयान्महाराज स्वयं दुर्योधनो नृपः ।

चित्राक्षैश्चित्रसन्नाहैः सोदरैरभिरक्षितः । रक्ष्यमाणो महावीर्यैः सहितैर्मर्द्रकैकैः ।

अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतुः । अयत्त्यामा कुरूणाञ्च ये प्रवीरा महारथाः ।

नित्यं मत्ताश्च मातङ्गाः शूरैश्चैकैः समन्विताः । अन्वयुस्तद्रथानीकं धरन्त इव तोयदाः ।

११४५

ते ध्वजैर्वैजयन्तीभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः । सादिभिश्चाश्रिता रेजुर्दुर्भवन्त द्वाचलाः ।

तेषां पदातिनागानां पादरक्षाः सहस्रशः । पट्टिशासिधराः शूरा बभ्रुरनिवर्त्तिनः ।

सादिभिः स्यन्दनैर्नागैरधिकं समलङ्कृतैः । स व्यूहराजो विबभौ देवासुरचमूपमः ।

वार्हस्यत्यः सुविहितो नायकेन विपश्चिता । नृत्यतीव महाव्यूहः परेषां भयमादधत् ।

तस्य पक्षप्रपञ्चेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः । हस्त्यश्वरथमातङ्गाः प्रावृषीव बलाहकाः ।

११५०

ततः सेनामुखे कर्णे दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिचम्रमेकवीरमुवाच ह ।

पश्यार्जुन महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे । युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च परानीकं प्रकाशते ।

तदेतद्वै समालोक्य प्रत्यमित्रं महद्वलं । यथा नाभिभवत्यस्मास्तथा नीतिर्विधीयतां ।

एवमुक्त्वोर्जुनो राज्ञा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् । यथा भवानाह तथा तत्सर्वं न तदन्यथा ।

यस्त्वस्य विहितो घातस्तं करिष्यामि भारत । प्रधानबध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहं ।

११५१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मात्तमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनं । वृषसेनञ्च नकुलः सहदेवोऽपि भौबलं ।

दुःशासनं शतानीको हार्दिक्यं शिनिपुङ्गवः । पाण्ड्यो द्रोणसुतं यान्तं स्वयं योत्याम्यहं क्षपं ।

द्रौपदेया धार्तराष्ट्रान् शिष्टान् सह शिखण्डिना । ते ते च तांस्तान् सहितानस्माकं व्रन्तु मामकाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जयः । व्यादिदेश स्वसैन्यानि स्वयञ्चागाच्चमूमुखं ।

अग्निवैश्वानरः पूर्वो ब्रह्मेन्दुः सप्रितां गतः । तस्माद्यः प्रथमं जातस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

११५२

ब्रह्मशेनेन्द्रवर्णान् क्रमशो योऽवहत् पुरा । तमाद्यं रथमास्थाय प्रयातौ केशवार्जुनौ ।

अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वा ह्यद्भुतदर्शनं । उवाचाधिरथिं शल्यः पुनस्तं युद्धदुर्मदं ।

अयं स रथ आयातः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । दुर्भारः सर्वसैन्यानां विपाकः कर्मणामिव ।

निग्नन्नमित्रान् कौन्तेयो यं कर्णं परिपृच्छसि । श्रूयते तुमुलः शब्दो यथा मेघस्रनो महान् ।

ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ । एष रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति ।

११५३

चक्रनेमिप्रणुत्रेव कम्पते कर्णं मेदिनी । प्रवाल्येष महावायुरभितस्तव वाहिनीं ।

क्रव्यादा व्याहरन्त्येते मृगाः क्रन्दन्ति भैरवं । पश्य कर्णं महाघोरं भयदं लोमहर्षणं ।

कबन्धं मेघसङ्काशं भानुमावृत्य संस्थितं । पश्य यूथैर्बलविधैर्मृगाणां सर्वतो दिशं ।

बलिभिः कर्णं शार्ङ्गैरदित्योऽभिनिरीक्ष्यते । पश्य कङ्कांश्च गट्प्रांश्च समवेतान् सहस्रशः ।

स्थितानभिमुखान् घोरानन्योन्यमभिभाषतः । रञ्जिताश्चामरा युक्तास्तव कर्णं महारथे ।

११५४

प्रवराः प्रज्वलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते । सवेपथून् हयान् पश्य महाकायान्महाजवान् ।

स्रवमानान् दर्शनीयानाकाशं गरुडानिव । ध्रुवमेषु निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः ।

स्वप्सन्ति निहताः कर्णं शतशोऽयं सहस्रशः । शङ्खानां तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ।

आनकानाञ्च राधेयं मृदङ्गानाञ्च सर्वशः । वाणशब्दान् बलविधान् नराश्वगजवाजिनां ।

व्यातलत्रेषुशब्दांश्च शृणु कर्णं महात्मनः । हेमरूपप्रसृष्टानां वाससां शिल्पिनिर्मिताः ।

११५५

नानावर्णा रथे भान्ति असनेन प्रकम्पिताः । सहेमचन्द्रतारकाः पताकाः किङ्किणीयुताः ।

पश्य कर्णाञ्जुनचैताः नौदामिन्य द्वाब्दे । ध्वजाः कणकणयन्ते वतेनाभिसमीरिताः ।

विभ्राजन्ति रणे कर्ण विमाने दैवते यथा । सपताका रथाश्चैने पाञ्चालानां महात्मनां ।

पश्य कुन्तीसुतं वीरं बीभत्सुमपराजितं । प्रधर्षितुमायान्तं कपिप्रवरकेतनं ।

एष ध्वजाये पार्थस्य प्रेक्षणीयः समन्ततः । दृश्यते वानरो भीमो दिषतामघवर्द्धनः ।

२१८०

एतच्चक्रं गदा शार्ङ्गं शङ्खं कृष्णस्य धीमतः । अत्यर्थं भ्राजो कृष्णे कौस्तुभस्तु मणिस्ततः ।

एष शार्ङ्गगदापाणिर्व्वासुदेवोऽतिवीर्यवान् । वाहयन्नेति तुरगान् पाण्डुरान् वातरंहसः ।

एतत् कूजति गाण्डीवं विरुष्टं मयसाचिना । एते हस्तवता मुक्ता घ्नन्त्यमित्रान् शिताः शराः ।

विशाला यत्र ताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः । एषा भूः कीर्यते राज्ञां शिरोभिरपलायिनां ।

एते सुपरिघाकाराः पुष्पगन्धानुलेपनाः । उद्यतायुधशौण्ड्यानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः ।

२१८५

निरस्तेनेत्रजिह्वाश्च वाजिनः सह सादिभिः । पतिताः पात्यमानाश्च चितौ क्षीणाश्च शेरते ।

एते पर्वतशृङ्गाणां तुल्यरूपा हता द्विपाः । भङ्गिन्निभिन्नाः पार्थेन प्रचरन्त्यद्रयो यथा ।

गन्धर्व्वनगराकारा रथा हतनरेश्वराः । विमानानीव पुष्पान्ते स्वर्गिणां निपतन्त्यमी ।

व्याकुलीकृतमत्यर्थं पश्य सैन्यं किरीटिना । नानामृगसहस्राणां यूथं केशरिणा यथा ।

घ्नन्त्येते पार्थिवान् वीराः पाण्डवाः समभिद्रुताः । नागाश्चरयपत्न्यौघांस्तावकान् समभिघ्नतः ।

२१९०

एष सूर्य्य द्वाब्भेदैश्चन्द्रः पार्था न दृश्यते । ध्वजायं दृश्यते तस्य ज्वाशब्दश्चापि श्रूयते ।

अद्य द्रष्टामि तं वीरं श्रेतायं कृष्णमारथिं । निघ्नन्तं शत्रवान् संख्येयं कर्णं परिपृच्छमि ।

अद्य तौ पुरुषव्याघ्रौ लोहिताक्षौ परन्तपौ । वासुदेवार्जुनौ कर्णं द्रष्टास्येकरये स्थितौ ।

मारथिर्यस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्मुकं । तस्मैद्वन्तासि राधेय तन्नो राजा भविष्यसि ।

एष संशप्तकाहृतस्तानेवाभिमुखो गतः । करोति कदनञ्चैषां संग्रामे दिषतां बली ।

२१९५

इति ब्रुवाणं मदेशं कर्णः प्राहातिमन्युना । पश्य संशप्तकैः क्रुद्धैः सर्वतः समभिद्रुतः ।

एष सूर्य्य द्वाब्भेदैश्चन्द्रः पार्था न दृश्यते । एतदन्तोऽर्जुनः शल्य निमग्नो योधसागरे ।

॥ शल्य उवाच ॥ वरुणं कोऽम्भसा हन्यादिन्धमेन च पावकं । को वाऽनिलं निगृह्णीयात् पिवेद्वा को महार्णवं ।

इदृग्रूपमहं मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहं । नहि शक्योऽर्जुनो जेतुं युधि मेन्द्रैः सुरासुरैः ।

अथवा परितोषस्ते वाघोक्ता सुमना भव । न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथं ।

२२००

बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दधेत्कुङ्कु इमाः प्रजाः । पातयेन्निदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ।

पश्य कुन्तीसुतं वीरं भीममक्लिष्टकारिणं । प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिवापरं ।

अमर्षा नित्यसंरब्धश्चिरं वैरमनुस्मरन् । एष भीमो जयं प्रेषुर्युधि तिष्ठति वीर्य्यवान् ।

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः । तिष्ठत्यसुकरः संख्ये परैः परपुरञ्जयः ।

एतौ च पुरुषव्याघ्रावश्विनाविव सोदरौ । नकुलः सहदेवश्च तिष्ठन्तौ युधि दुर्जयौ ।

२२०५

अमी स्थिता द्रौपदेयाः पञ्च पञ्चाचला इव । व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्वेऽर्जुनसमा युधि ।

एते द्रुपदपुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । स्त्रीताः सत्यजितो वीरास्त्रिघ्नान्ति परमौजसः ।

अस्मिन्निद्रावासह्यः सात्यकिः सात्वताम्बरः । युयुत्सुरूपयात्यस्मान् कुङ्कुमन्तकममः पुरा ।

इति संवदतोरेव तयोः पुरुषसिंहयोः । ते सेने समसज्जेतां गङ्गायमुनवद्भृशं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा व्यूढेष्वनीकेषु संसक्तेषु च सञ्जय । संशप्तकान् कथं पार्थो गतः कर्णश्च पाण्डवान् । २२१०

एतद्विस्तरेण युद्धं प्रब्रूहि कुशलं ह्यसि । न हि त्वयामि वीराणां शृण्वानो विक्रमावणे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदास्थितमवज्ञाय प्रत्यभिचबलं महत् । अव्यूहतार्जुनो व्यूहं पुच्छस्य तव दुर्नयं ।

तत्त्वादिनागकलिलं पदातिरथसङ्कुलं । धृष्टद्युम्नमुखं व्यूहमशोभत महद्बलं ।

पारावतसर्वणाश्वसन्त्रादित्यसमद्युतिः । पार्षतः प्रबभौ धन्वी कालो विग्रहवानिव ।

पार्थतं जुगुपुः सर्वे द्रौपदेया युयुत्सवः । दिव्यवर्मायुधधराः शार्दूलसमविक्रमाः । २२१५

सानुगा दीप्तवपुषश्चन्द्रं तारागणा इव । अथ व्यूढेष्वनीकेषु प्रेक्ष्य संशप्तकानणे ।

कुङ्क्षोऽर्जुनोऽभिदुद्राव व्याचिपन् गाण्डिवं धनुः । अथ संशप्तकाः पार्थमभ्यधावन् बधैषिणः ।

विजये धृतसङ्कल्पा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । तन्नराश्वौघबद्धं मत्तनागरथाकुलं ।

पत्तिमञ्चूरवीरौघं द्रुतमर्जुनमार्दयत् । स सम्प्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत् किरीटिना ।

तस्यैव नः श्रुतो यादृक् निवातकवचैः सह । रथानश्चान् ध्वजान्नागान् पत्तोन्नयनगतानपि । २२२०

दृष्ट्वा धनूंषि खड्गांश्च चक्राणि च परश्वधान् । सायुधानुद्यतान् बाहून् विविधान्यायुधानि च ।

चिच्छेद द्विषतां पार्थः शिरांसि च सहस्रशः । तस्मिन् भैन्यमहावर्त्ते पातालतलसन्निभे ।

निमग्नन्तं रथं मत्वा नेदुः संशप्तकास्तथा । स पुनस्तानरीन् हत्वा पुनरुत्तरतोऽवधीत् ।

दक्षिणेन च पश्चाच्च कुङ्क्षो रुद्रः पशूनिव । अथ पाञ्चालचेदीनां सञ्जयानाञ्च मारिष ।

लदीयैः सह संग्राम आसीत् परमदारुणः । कृपश्च कृतवर्मा च शकुनिश्चापि सौबलः । २२२५

हृष्टसेनाः सुसंरम्भा रथानोकप्रहारिणः । कौशल्यैः काश्यपस्यैश्च कार्ष्णैः कैकयैरपि ।

शूरसेनैः शूरवरैर्युधुर्धुदुर्धमाः । तेषामन्तकरं युद्धं देहपाप्मासुनाशनं ।

क्षत्रविट्पूड्रवीराणां धर्म्यं स्वर्गं यशस्करं । दुर्योधनोऽथ सहितो भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।

गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणाञ्च महारथैः । पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च ।

युध्यमानं रणे कर्णे कुरुवीरोऽभ्यपालयत् । कर्णेऽपि निश्चितैर्बाणैर्विनिहत्य महाचमू । २२३०

प्रमृद्य च रथश्रेष्ठान् युधिष्ठिरमपीडयत् । विवस्तरथदेहास्तून् कृत्वा शत्रून् सहस्रशः ।

युक्त्वा स्वर्गयशोभ्याञ्च स्त्रेभ्यो मुदमुदावहत् । एवं मारिष संग्रामो नरवाजिगजक्षयः ।

कुरूणां शृङ्खलानाञ्च देवासुरसमोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तत् प्रविश्य पार्थानां भैन्यं कुर्वन् जनक्षयं । कर्णे राजानमभ्येत्य तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन् । कांश्च प्रमथ्याधिरथिर्युधिष्ठिरमपीडयत् ।

२२३५

॥ सञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नमुखान् पार्थान् दृष्ट्वा कर्णे व्यवस्थितान् । समभ्यधावत्त्वरितः पाञ्चालान् शत्रुकर्षणः ।

तन्तूर्णमभिधावन्त पाञ्चाला जितकाशिनः । प्रत्युद्युर्म्हात्मानं हंसा इव महार्णवं ।

ततः शङ्खमहस्राणां निस्वनो हृदयङ्गमः । प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दाश्च दारुणाः ।

नानावाणनिपाताश्च द्विपाश्वरथनिस्वनः । सिंहनादश्च बीराणामभवद्दारुणस्तदा ।

माद्रिद्रुमार्णवा भूमिः सवाताम्बुदमम्बरं । सार्केन्दुग्रहनक्षत्रा द्यौश्च व्यक्तं विघूर्णिता ।

२२३०

इति भृतानि तं शब्दं मेनिरे ते च विव्यथुः । यानि चाप्यल्पसत्त्वानि प्रायस्तानि मृतानि च ।

अथ कर्णे मृशं क्रुद्धः शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् । जघान पाण्डुर्वीं सेनामासुरीं मघवानिव ।

स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विस्मज्जङ्करान् । प्रभद्रकाणां प्रवरानदहत् सप्तसप्ततिं ।

ततः सुपुङ्खैर्निश्चितैरथश्रेष्ठैरथेषुभिः । अवधीत् पञ्चविंशत्या पाञ्चालान् पञ्चविंशतिं ।

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदारणैः । चेदिकानवधीदीरः शतशोऽथ महस्रशः ।

२२३५

तं तथा समरे कर्णं कुर्व्वाणमतिमानुषं । परिवर्तुर्म्हाराज पाञ्चालानां रथव्रजाः ।

ततः सञ्चाय विशिखान् पञ्च भारत दुःमहान् । पाञ्चालानवधीत् पञ्च कर्णे वैकर्त्तनो वृषः ।

भानुदेवं चित्रमेनं मेनाविन्दुश्च भारत । तपनं शूरसेनश्च पाञ्चालानहनद्रे ।

पाञ्चालिषु च शूरेषु बध्यमानेषु सायकैः । हाहाकारो महानासीत् पाञ्चालानां महाहवे ।

परिवर्तुर्म्हाराज पाञ्चालानां रथा दश । पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पतन्निभिः ।

२२४०

चक्ररत्ना तु कर्णस्य पुत्रौ मारिष दुर्जयो । सुषेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुध्यतां ।

पृष्ठगोप्ता तु कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः । वृषसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पथ्यपालयत् ।

धृष्टद्युम्नः मात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः । जनमेजयः शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ।

चेदिकैकेयपाञ्चाला यमौ मत्स्याश्च दंशिताः । समभ्यधावन्नाधेयं जिघांसन्तः प्रहारिणं

त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च । अभ्यवर्षन् विमर्द्दन्तं प्रावृषीवामुदा गिरिं ।

२२४५

पितरन्तु परीक्षन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः । तदीयाश्चापरे राजन् बीरा बीरानवारयन् ।

सुषेणो भीमसेनश्च च्छित्त्वा भस्मेन कार्भुकं । नाराचैः सप्तभिर्विद्ध्वा हृदि भीमं ननाद ह ।

अथान्यद्वनुरादाय सुदृढं भीमविक्रमः । सज्यं वृकोदरः कृत्वा सुषेणस्याच्छिनद्धतुः ।

विव्याध चैनं दशभिः क्रुद्धो नृत्त्यन्निबेषुभिः । कर्णश्च तूष्णं विव्याध त्रिसप्तत्या शितैः शरैः ।

भानुसेनश्च दशभिः साश्वस्ततायुधध्वजं । पश्यतां सुहृदं मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् ।

२२५०

क्षुरप्रणुप्तं तप्तस्य शिरस्यन्निभाननं । शुभदर्शनमेवासीन्नालभ्यमिवाम्बुजं ।

हत्वा कर्णसुतं भीमस्तावकान् पुनराहयत् । उपहार्दिकयोश्चित्त्वा चापौ तावप्यथाहयत् ।

दुःशासनं त्रिभिर्विद्ध्वा शकुनिं षड्विराथैः । उलूकश्च पतन्निश्च चकार विरथावुभौ ।

हा सुषेण हतोऽसीति ब्रुवन्नादत्त सायकं । तमस्य कर्णसिच्छेदं त्रिभिश्चैनमताडयत् ।

अथान्यं परिजग्राह सुपर्वाणं सुतेजनं । सुषेणायासजङ्घीमस्तमयस्याच्छिनदृषः ।
 पुनः कर्णस्त्रिसप्तत्या भीमसेनमथेषुभिः । पुच्छं परीक्षन् विव्याध क्रूरं क्रूरैर्जिघांसया ।
 सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमं । नकुलं पञ्चभिर्विर्वाणैर्व्वारयामास संयुगे ।
 नकुलस्तन्तुं विशत्या विद्धा भारसहैर्दृढैः । ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भयमादधत् ।
 तं सुषेणो महाराज विद्धा दशभिराशुगैः । चिच्छेद च धनुः शीघ्रं तुरग्रेण महारथः ।
 अथान्यद्भुनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुषेणं नवभिर्व्विर्वाणैर्व्वारयामास संयुगे ।
 स तु वाणैर्द्दिशो राजन्नाच्छाद्य परबोरहा । आजघ्ने सारथिञ्चास्य सुषेणञ्च ततस्त्रिभिः ।
 चिच्छेद चास्य सुदृढं धनुर्भलैस्त्रिभिस्त्रिधा । अथान्यद्भुनुरादाय सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आविध्य नकुलं षष्ठा सहदेवञ्च सप्तभिः । तद्युद्धं सुमहद्वोरमासीद्देवामुरोपमं ।
 निघ्नतां सायकैस्त्र्यण्मन्यान्स्य बधं प्रति । सात्यकिर्दृषेनस्य सूतं हत्वा त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्चिच्छेद भस्तेन जघानाश्वस्य सप्तभिः । ध्वजमेकेषुणोन्मथ्य त्रिभिस्तं हृद्यताडयत् ।
 अथावसन्नः स रथे मुहूर्त्तात् पुनरुत्थितः । स रणे युयुधानेन विसृताश्वरथध्वजः ।
 कृतो जिघांसुः शैनेयं खड्गचर्मधुगभ्ययात् । तस्य चाश्ववतः शीघ्रं दृषेनस्य सात्यकिः ।
 वराहकौर्द्देशभिरविध्यदसिचर्मणी । दुःशासनस्तु तं दृष्ट्वा विरयं व्यायुधं कृतं ।
 आरोप्य स्वरथं तूर्णमपोवाह रथान्तरं । अथान्यं रथमास्थाय दृषेनो महारथः ।
 द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानञ्च पञ्चभिः । भीमसेनञ्चतुःषष्ठा सहदेवञ्च पञ्चभिः ।
 नकुलं त्रिंशता वाणैः शतानीकञ्च सप्तभिः । शिखण्डिनञ्च दशभिर्धर्मराजं शतेन च ।
 एतांश्चान्यांश्च राजेन्द्र प्रवीरान् जयगृह्णिनः । अभ्यर्हयन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विशाम्पते ।
 कर्णस्य युधि दुर्धर्षस्ततः पृष्ठमपालयत् । दुःशासनञ्च शैनेयो विद्धा नवभिरायसैः ।
 विसृताश्वरथं कृत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् । स त्वन्यं रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 युयुधे पाण्डुभिः सार्द्धं कर्णस्थाप्याययन् बलं । पृष्टद्युम्नस्ततः कर्णमविध्यदशभिः शरैः ।
 द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः । भीमसेनञ्चतुःषष्ठा सहदेवस्तु सप्तभिः ।
 शिखण्डी दशभिर्वीरो धर्मराजः शतेन च । एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृह्णिनः ।
 अभ्यर्हयन्महेष्वासं सूतपुत्रं महामृधे । तान् सूतपुत्रो विशिखैर्द्देशभिर्द्देशभिः शरैः ।
 रथेनानुचरन् वीरः प्रत्यविध्यदरिन्दमः । तत्रास्त्रवीर्य्यं कर्णस्य लाघवञ्च महात्मनः ।
 अपश्याम महाभाग तदद्भुतमिवाभवत् । न ह्याददानं ददृशुः सन्दधानञ्च सायकान् ।
 विमुञ्चन्तश्च संरम्भादपश्यन्त हतानरीन् । द्यौर्व्विध्यद्भूर्द्दिशस्यैव प्रपूर्णां निशितैः शरैः ।
 अरुणाभ्रावृताकारं तस्मिन्देये बभौ वियत् । नृत्यन्निव हि राधेयश्चापहस्तः प्रतापवान् ।
 द्यौर्व्विद्धः प्रत्यविध्यन्तानेकैर्वा त्रिगुणैः शरैः । शतैश्च दशभिस्तान् पुनर्व्विद्धा ननाद च ।
 साश्वसूतरथञ्च न्नास्ततस्ते विवरं ददुः । तान् प्रमथ्य महेष्वासावधेयः शरवृष्टिभिः ।

२२५

२२०

२२५

२२०

२२५

२२५

गजानीकमसंवाधं प्राविशच्छुचुर्कर्णः । स रथांस्त्रिंशतं हत्वा चेदीनामनिवर्तिनां ।
 राधेयो निशितैर्वाणैस्ततोऽभ्यर्क्ष्युधिष्ठिरं । ततस्ते पाण्डवा राजञ्छिखण्डी च सप्तात्यकिः ।
 राधेयात् परिरत्नतो राजानं पर्यवारयन् । तथैव तावकाः सर्वे कर्णं दुर्वारणं रणे ।
 यत्ताः शूरा महेष्वासाः पर्यरत्नन्त सर्वशः । नानावादित्रघोषाश्च प्रादुरासन् विशाम्यते ।
 सिंहनादश्च संजज्ञे शूराणामभिगर्जतां । ततः पुनः समाजगुरभीताः कुरुपाण्डवाः ।
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयं ।

२२६५

२२००

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ विदार्थ्य कर्णं मेनां युधिष्ठिरमथाद्रवत् । रथहस्त्यश्चपत्तीनां सहस्रैः परिवारितः ।
 नानायुधसहस्राणि प्रेरितान्यरिभिर्दुर्षः । क्लृप्त्वा वाणशतैरुग्रैस्तानविध्यदसम्भ्रमात् ।
 निचकर्त्त शिरांसेषां बाहून्तूष्णं सूतजं । ते हता वसुधां पेतुर्भग्नान्ये प्रदुःखुः ।
 द्वाविडास्तु निषादास्तु पुनः सात्यकिचोदिताः । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पत्तयः कर्णमाहवे ।
 ते विवाङ्गिरस्ताणाः प्रहताः कर्णमायकैः । पेतुः प्रथिव्यां युगपच्छिन्नं शालवनं यथा ।
 एवं योधशतान्याजौ महत्साण्ययुतानि च । हतानीयुर्भर्ही देहैर्यशसा पूरयन् दिशः ।
 अथ वैकर्त्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमिवान्तकं । रुरुधुः पाण्डुपाञ्चाला व्याधिं मन्त्रौषधैरिव ।
 स तान् प्रमृद्याभ्यपतत् पुनरेव युधिष्ठिरं । मन्त्रौषधिक्रियाऽतीतो व्याधिरत्युज्ज्वलो यथा ।
 स राजगृह्णिभीरुः पाण्डुपाञ्चालकैकथैः । नाशकत्तानतिक्रान्तं मृत्युर्ब्रह्मविदो यथा ।
 ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितं । अब्रवीत् परवीरघ्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 कर्ण कर्णं वृथा दृष्टे सूतपुत्र वधः शृणु । सदा स्पर्धसि संग्रामे फाल्गुनेन तरस्विना ।
 तथाऽस्मान् बाधसे नित्यं धार्तराष्ट्रमते स्थितः । यद्वलं यच्च ते बीर्य्यं प्रदेषो यस्तु पाण्डुषु ।
 तत् सर्वं दर्शयस्वाद्य पौरुषं महदास्थितः । युद्धश्रद्धाश्च तेऽद्याहं विनेष्यामि महाहवे ।
 एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतस्तदा । सुवर्णपुङ्खैर्दृशभिर्व्वियाधायस्रगैः शरैः ।
 तं सूतपुत्रो दशभिः प्रत्यविध्यदरिन्दमः । वत्सदनैर्गर्भेष्वासः प्रहसन्निव भारत ।
 सोऽवज्ञाय तु निर्व्विद्धः सूतपुत्रेण मारिष । प्रज्ज्वाल ततः क्रोधाद्भविषेव ऊताशनः ।
 ज्वालामालापरिलिप्तो राज्ञो देहो यदृश्यत । युगान्तं दग्धुकामस्य सम्भर्ताग्रेरिवापरः ।
 ते प्रदीप्रायुधधरा दीप्तसस्ताम्बरस्तजः । वैनिकास्तथ राजेन्द्र व्यद्रवन्त दिशो दश ।
 ततो विस्कार्थं सुमहत्पापं हेमपरिष्कृतं । समाधत्त शितं वाणं गिरीणामपि दारणं ।
 ततः पूर्णायतोत्कृष्टं यमदण्डनिभं शरं । मुमोच त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघांसया ।
 स तु वेगवता मुक्तो वाणो वज्राशनिस्त्रजः । विवेश सहसा कर्णं स्रव्ये पार्थ्यं महारथं ।
 स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रमुमोह वै । खलगात्रो महाबाहूर्धनुरुत्सृज्य खन्दने ।
 ततो हाहाकृतं शैल्यं धार्तराष्ट्रबलं महत् । विवर्णमुखमृषिष्ठं कर्णं दृष्ट्वा तथागतं ।

२२०५

२२१०

२२१५

२२२०

सिंहनादश्च सञ्जज्ञे स्त्रेलाः किलकिंलास्तथा । पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राज्ञः पराक्रमं ।
 प्रतिलभ्य तु राधेयः संज्ञां नातिचिरादिव । दध्ने राजविनाशाय मनः क्रूरपराक्रमः । २४२
 स हेमविजितं चापं विस्कार्य विजयं महत् । अवाकिरदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः ।
 ततः क्षुराभ्यां पाञ्चाल्या चक्ररौ महांस्तमनः । जघान चन्द्रदेवश्च दण्डधारश्च मंथुगे ।
 तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्श्वतः । रथाभ्यासे चकाशते चन्द्रस्येव पुनर्वसुः ।
 युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यन्निशितैः शरैः । सुषेणं सत्यसेनश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
 शल्यं नवत्या विव्याध त्रिसप्तत्या च सूतजं । तांस्तस्य गोष्ठं विव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः । २४३
 ततः प्रहस्याधिरथिर्विधुन्वानः स कार्मुकं । क्षित्वा भस्मेन राजानं विद्धा पश्चाज्जदत्तदा ।
 ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमर्षिताः । युधिष्ठिरं परोक्षन्तः कर्णमभ्यर्दयञ्चक्रैः ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सुः पाण्ड्या एव च । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य चात्मजः । कारुषा मत्स्यशेषाश्च कैकेयाः काशिकोशलाः ।
 एते च त्वरिता वीरा वसुत्रेणमताडयन् । जनमेजयस्य पाञ्चाल्यः कर्णं विव्याध सायकैः । २४४
 वराहकर्णनाराचैर्नालीकैर्निशितैः शरैः । वत्सदन्तैर्विपाठैश्च क्षुरप्रैश्चटकामुखैः ।
 नानाप्रहरणैश्चैगैरयहस्ययसादिभिः । सर्वतोऽभ्यद्रवन् कर्णं परिवार्य जिघांसया ।
 स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभिद्रुतः । उदीरयत् ब्राह्ममस्त्रं शरैरापूरयन् दिशः ।
 ततः शरमहाज्वालो वीर्योष्मा कर्णपावकः । निर्दहन् पाण्डववनं वीरः पर्यचरद्गणे ।
 स सन्धाय महास्त्राणि महेष्वासो महामनाः । प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकं । २४५
 ततः सन्धाय नवतिं निमेषान्नतपर्वणः । बिभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः शितैः शरैः ।
 तदभ्य हेमविजितं रत्नचित्रं बभौ पतत् । सविद्युदभ्यं सवितुः स्निष्टं वातहतं यथा ।
 तदङ्गात् पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टं वर्म व्यरोचत । रत्नैरलङ्कृतं दिव्यैर्वर्मैर्निशि यथा नभः ।
 क्षिन्नवर्मा शरैः पार्थो रुधिरैण समुक्षितः । ततः सर्वायसीं शक्तिं चिच्छेपाधिरथिं प्रति ।
 तां ज्वलन्तीमिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्तभिः । सा क्षित्वा भूमिमगमन्महेष्वासस्य सायकैः । २४६
 ततो बाह्यैर्बलाच्चैव हृदि धैव युधिष्ठिरः । चतुर्भिस्त्रिभिरैः कर्णं ताडयित्वाऽनदन्मुदा ।
 उद्भिन्नरुधिरः कर्णः क्रुद्धसर्प इव श्वसन् । ध्वजं चिच्छेद भस्मेन त्रिभिर्विव्याध पाण्डवं ।
 इषुधी चास्य चिच्छेद रथश्च तिलशोऽच्छिनत् । कालबालास्तु ये पार्थदन्तवर्णा वहन् हयाः ।
 तैर्युक्तं रथमास्थाय प्राचाद्राजा पराङ्मुखः । एवं पार्थोऽभ्युपायात्स निहतः पार्श्वसारथिः ।
 अशक्नुवन् प्रमुखतः स्थातुं कर्णस्य दुर्मनाः । अभिद्रुत्य तु राधेयः पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरं । २४७
 वज्रच्छत्राङ्कुशैर्बाणैर्ध्वजैर्भुजादिभिः । लक्ष्णैरुपपन्नेन पाण्डुना पाण्डुनन्दनं ।
 पवित्रीकर्तुमात्मानं स्वर्त्तुं संसृज्य पाणिना । गृहीतुमिच्छन् स बलात् कुन्तीवाक्यञ्च सोऽस्मरत् ।
 तं शल्यः ग्राह मा कर्णं गृहीत्वा पार्थिवोत्तमं । गृहीतमात्रो हत्वा तं मा करिष्यति भस्मसात् ।

अब्रवीत् प्रहमयः जन् कुत्सयन्निव पाण्डवं । कथं नाम कुले जातः चक्षधर्मश्चस्थितः ।
 प्रजङ्घात् समरं भीतः प्राणवक्षन्महाहवे । न भवान् चक्षधर्मेषु कुशलो हीति मे मतिः ।
 ब्राह्मे बले भवान् युक्तः स्वाध्याये यज्ञकर्म्मणि । मा स्म युध्यस्व कौन्तेय मा स्म वीरान् समासदः ।
 मा चैतान्प्रियं ब्रूहि मा वै व्रज महारणं । एवमुक्त्वा ततः पार्थं विसृज्य च महाबलः ।
 न्यहनत् पाण्डवीं सेनां वज्रहस्त इवासुरीं । ततोऽप्यायादुतं राजन् व्रीडन्निव नरेश्वरः ।
 अथापयातं राजानं मत्वाऽन्वीयुस्तमच्युतं । चेदिपाण्डवपाञ्चालाः सात्यकिश्च महारथः ।
 द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखं ।
 कुरुभिः सहितो वीरः प्रहृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् । मेरीशङ्खमृदङ्गानां कार्मुकाणाञ्च निखनः ।
 बभूव धार्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तथा । युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमारुह्य सत्वरं ।
 श्रुतकीर्त्तेश्च महाराज दृष्टवान् कर्णविक्रमं । काश्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 स्वान् योधान्ब्रवीत् क्रुद्धो निघ्नतैतान् किमासत । ते च राज्ञाऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनमुखाः सर्वे पुत्रांस्ते प्रत्युपाद्रवन् । अभवत्तुमुलः शब्दो योधानां तत्र भारत ।
 रथहस्त्यश्चपत्तीनां शस्ताणाञ्च ततस्ततः । उत्तिष्ठत प्रहरत प्रेताभिपततेति च ।
 इति ब्रुवाणा ह्यन्योन्यं जघ्नेर्याधा महारणे । अभ्रज्जायैव तत्रासीच्छरवृष्टिभिरम्बरे ।
 समावृतैर्नरनरैर्ध्वजैर्द्विरितरेतरं । विपताकध्वजच्छन्वा व्यश्रुतायुधा रणे ।
 व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुः क्षिता चीणाः क्षितीश्वराः । प्रवणादिव शैलानां शिखराणि द्विपोत्तमाः ।
 मारोहा निहताः पेतुर्वज्रभिन्ना इवाद्रयः । क्षिन्नभिन्नप्रिप्यस्तैर्बर्मालङ्कारभूषणैः ।
 प्रतिवीरैश्च संभेदैर् पत्तिसङ्घाः सहस्रशः । विशालायतताम्राचैः पद्मेन्दुसदृशाननैः ।
 शिरोभिर्युद्धशैलानां सर्वतः संवृता मही । यथा भुवि तथा व्योम्नि निखनं शुश्रुवुर्जनाः ।
 विमानैरम्बरः सङ्घैर्गीतवादित्रनिखनैः । हतानभिमुखान् वीरान् वीरैः शतसहस्रशः ।
 आरोषारोप्य गच्छन्ति विमानेष्वम्बरोगणाः । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं प्रत्यक्षं स्वर्गलिप्तया ।
 प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जघ्नुः परस्परं । रथिनो रथिभिः सार्द्धं चित्रं युयुधुराहवे ।
 पत्तयः पत्तिभिर्क्षागाः सह नागैर्हयैर्हयाः । एवं प्रवृत्ते सङ्ग्रामे गजवाजिनरत्नये ।
 सैन्येन रजसा वृत्ते स्ते स्वान् जघ्नुः परे परान् । कचाकचि युद्धमासीद्गतादन्ति नखानखि ।
 मुष्टियुद्धं नियुद्धश्च देहपाप्मानुनाशनं । तथा वर्त्तन्ति सङ्ग्रामे गजवाजिनरत्नये ।
 नराश्च नागदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा । गजाश्च नरदेहान् सा युवाह पतितान् बहन् ।
 नराश्च गजसम्बाधे नराश्च गजसादिनां । लोहितोदा महाघोरा मांसशोणितकर्दमा ।
 नराश्च गजदेहानां वहन्ती भीरुभीषणा । तस्याः पारमपारश्च व्रजन्ति विजयैषिणः ।
 गाधेन चाश्ववन्तश्च निमज्ज्यान्मज्ज्य चापरे । ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बराः ।
 सखुस्तस्यां पपुस्तस्यां मक्षुश्च भरतर्षभ । रथानश्चाञ्जराङ्गागानायुधाभरणानि च ।

२२५५

२२६०

२२६५

२२७०

२२७५

२२८०

वसनान्यथ वर्षाणि बध्यमानान् हतानपि । भूमिं खं द्यान्दिशश्चैव प्रायः पश्याम लोहितां ।

लोहितस्य तु गन्धेन स्रग्धेन च रसेन च । रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विसर्पता ।

१२८५

विषादः सुमहानासीत् प्रायः सैन्यस्य भारत । तन्तु विप्रहतं सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा ।

भूयः समाद्रवन् वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा । तेषामापततां वेगमविसृज्य महात्मनां ।

पुत्राणां ते महासैन्यमासीद्राजन् पराङ्मुखं । तत्प्रकीर्णं रथाश्वेभं नरवाजिसमाकुलं ।

विध्वस्तचर्मकवचं प्रविद्धायुधकार्मुकं । व्यद्रवत्तावकं सैन्यं लोड्यमानं समन्ततः ।

सिंहादितमिवारण्ये यथा गजकुलं तथा ।

१२८६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलं । दुर्योधनो महाराज वारयामास सर्व्वशः ।

योधांश्च स्वबलैश्चैव समन्ताद्भरतर्षभ । क्रोशतस्तव पुत्रस्य न स्म राजन् न्यवर्त्तत ।

ततः पत्रः प्रपन्नश्च शकुनिश्चापि सौबलः । तदा सशस्त्राः कुरवो भीममभ्यद्रवण्ये ।

कर्णेऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराष्ट्रान् सराजकान् । मद्राजमुवाचेदं याहि भीमरथम्प्रति ।

एवमुक्ताश्च कर्णेन शल्यो मद्राधिपस्तदा । हंसवर्णान् हयानय्यान् प्रैषीद्यत्र वृकोदरः ।

१२८७

ते प्रेरिता महाराज शल्येनाहवशोभिना । भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वाजिनः ।

दृष्ट्वा कर्णे समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः । मतिञ्चक्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ।

सोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं धृष्टद्युम्नश्च पार्थिवं । यूयं रक्षत राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ।

संशयान्महतो मुक्तं कथञ्चित् प्रेक्षतो मम । अग्रतो मे कृतो राजा क्षिप्तसर्व्वपरिच्छदः ।

दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना । अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्थिव ।

१४००

हन्ताऽस्म्यद्य रणे कर्णं स वा मां निहनिष्यति । सङ्ग्रामेण सुधारेण सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

राजानमद्य भवतां न्यासभूतं ददानि वै । तस्य संरक्षणे सर्व्वं यतध्वं विगतज्वराः ।

एवमुक्ता महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति । सिंहनादेन महता सर्वाः सन्नादयन् दिशः ।

दृष्ट्वा त्वरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनं । स्तुतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ।

॥ शल्य उवाच ॥ पश्य कर्णं महाबाहुं संक्रुद्धं पाण्डुनन्दनं । दीर्घकालार्ज्जितं क्रोधं मोक्तुकामं त्वयि ध्रुवं ।

१४०५

ईदृशं नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन । अभिमन्यो हते कर्णे राक्षसे च घेटात्कचे ।

चैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तः क्रुद्धो निवारणे । विभर्त्ति सदृशं रूपं युगान्ताग्निसमप्रभं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप । अभ्यवर्त्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तो वृकोदरः ।

अथागतन्तु सम्प्रेक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनं । अब्रवीद्वचनं शल्यं राधेयः प्रहसन्निव ।

यदुक्तं वचनं मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर । भीमसेनं प्रति विभो तत् सत्यं नात्र संशयः ।

१४१०

एष शूरस्य वीरस्य क्रोधमस्य वृकोदरः । निरपेक्षशरीरे च प्राणतस्य बलप्रधिकः ।

अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा । त्रैस्पथाः प्रियकामेन केवलं शङ्कसेऽश्रयात् ।

गूढभावं समाश्रित्य कीचकः सगणो हतः । सोऽद्य संग्रामशिरसि संनद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 किङ्करोद्यतदण्डेन मृत्युनाऽपि ब्रजेद्रेण । चिरकालाभिलषितो ममायन्तु मनोरथः ।
 अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्भूनञ्जयः । स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भीमसमागमात् ।
 निहते भीमसेने वा यदि वा विरथोऽकृते । अभियास्यति मां पार्थस्तन्मे साधु भविष्यति ।
 अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं सम्प्रधारय । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्त्रामितौजसः ।
 उवाच वचनं श्रुत्यः सूतपुत्रं तथागतं । अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलं ।
 निरस्य भीमसेनन्तु ततः प्राप्स्यसि फाल्गुनं । यस्ते कामोऽभिलषितश्चिरात् प्रभृति हृद्गतः ।
 सैव संपत्यते कर्णं मत्प्रेमेनत् ब्रवीमि ते । एवमुक्ते ततः कर्णः श्रुत्यं पुनरभाषत ।
 हन्ताऽहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्याद्भूनञ्जयः । युद्धे मनः समाधाय चाहि यत्र वृकोदरः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रायाद्रथेनाशु श्रुत्यस्तत्र विश्राम्यते । यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनीं ।
 ततस्त्वर्ध्वनिनादस्य भेरीणाञ्च महास्वनः । उदतिष्ठच्च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ।
 भीमसेनोऽयं संवृद्धस्तस्य मैत्र्यं दुरासदं । नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्द्विशः प्राद्रावयद्वली ।
 स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विश्राम्यते । आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ।
 ततो मुहूर्त्ताद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् । समागतन्तं सम्प्रेक्ष्य कर्णो वैकर्त्तना वृषः ।
 आजघान सुसंकुद्धो नाराचेन स्नानान्तरे । पुनश्चैनमभेयात्मा शरवैर्परवाकिरत् ।
 स विद्धः सूतपुत्रेण च्छादयामास पत्रिभिः । विव्याध निशितैः कर्णेन वभिर्गतपर्वभिः ।
 तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद पत्रिभिः । अथैनं क्षिप्तधन्वानं प्रत्यविध्यत् स्नानान्तरे ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः ।
 राजन् मर्षसु मर्षज्ञो विव्याध निशितैः शरैः । ननाद बलवन्नादं कम्पयन्निव रोदसी ।
 तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचेन समार्पयत् । मदीत्कटं वने दृप्तमुक्ताभिरिव कुञ्जरं ।
 ततः सायकभिन्नाङ्गः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः । संरम्भामर्षताम्राक्षः सूतपुत्रबधेष्वया ।
 स कार्मुके महावेगं भारसाधनमुत्तमं । गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत् ।
 विवृण्व बलवत्पापमाकर्णादतिमारुतिः । तं मुमोच महेष्वासः कुङ्कुः कर्णजिघांसया ।
 स विमृष्टो बलवता वाणो वज्राग्निस्त्वनः । अदारयद्रूपे कर्णं वज्रवेगो यथाऽप्यलं ।
 भीमसेनेनाभिहतः सूतपुत्रः कुङ्कुदहः । निषसाद रथोपस्थे विषंशः धृतमापतिः ।
 ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विषंशं सूतनन्दनं । अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवशोभिनं ।
 ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रीं महाचक्षुः । व्यद्रावयद्भीमसेनो यथेन्द्रो दानवान् पुरा ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णपयाने पञ्चांशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय । येन कर्णो महाबाहुरथोपस्थे निपातितः ।
 कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान् सृञ्जयैः सह । इति दुर्योधनः सूतं प्राब्रवीन्मा मुञ्जमुञ्जः ।

पराजितन्तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे । ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे । पुत्रस्त्वव महाराज भोदर्थ्यान् समभाषत ।

शीघ्रं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरक्षत । भीमसेनमयागाधे मञ्जन्तं व्यसनार्थवे ।

ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमसेनं जिघांसवः । अभ्यवर्तन्त संकुट्टाः पतङ्गाः पावकं यथा ।

२०१५

श्रुतवान् दुर्द्धरः क्राथो विविक्षुर्विकटः समः । निवङ्गी कवरी पाशी तथा नन्दोपनन्दकौ ।

दुग्धधर्षः सुबाहुश्च वातवेगसुवर्चसौ । धनुर्धाहो दुर्षदश्च जलसन्धः शलः सहः ।

एतैरथैः परिवृता बीर्यवन्तो महाबलाः । भीमसेनं समासाद्य समन्तात् पश्यवारयन् ।

ते व्यमुञ्चञ्चक्रव्रातान्नानालिङ्गान् समन्ततः । स तैरभ्यर्क्ष्यमानस्तु भीमसेनो महाबलः ।

तेवामापततां क्षिप्रं सुतानां तेजनाधिप । रथैः पञ्चदशैः सार्द्धं पञ्चाशदहनद्रथान् ।

२०१६

विविक्षोस्तु ततः क्रुद्धो भस्मेनापाहरञ्छिरः । भीमसेनो महाराज तत् पपात हतं भुवि ।

सकुण्डलशिरस्ताणं पूर्णचन्द्रोपभं तथा । तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो ।

अभ्यद्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमं । ततोऽपराग्धा भस्माग्धा पुत्रयोस्ते महाहवे ।

जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः । तौ धरामनुपद्येतां वातव्याविव द्रुमौ ।

विकटश्च समस्योभौ देवपुत्रश्चमौ नृप । ततस्तु त्वरितो भीमः क्राथं निभ्य यमक्षयं ।

२०१७

नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि । हाहाकारस्ततस्तीव्रः संबभूव जनेश्वर ।

बध्यमानेषु बीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु । तेषां सुलुलिते सैन्धे पुनर्भीमो महाबलः ।

नन्दोपनन्दौ समरे प्रैषयच्चमसादनं । ततस्ते प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः ।

भीमसेनं रथे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपभं । पुत्रास्ते निहतान् दृष्ट्वा सूतपुत्रः सुदुर्भनाः ।

हंसवर्णान् हयान् भूयः प्रैषयच्च पाण्डवः । ते प्रेषिता महाराज मद्राजेन वाजिनः ।

२४५०

भीमसेनरथम्प्राप्य समसञ्जन्त वेगिताः । स सन्निपातस्तुमुक्तो घोररूपो विशाण्वते ।

आसीद्वैद्रे महाराज कर्णपाण्डवघोर्मेधे । दृष्ट्वा सम महाराज तौ सभेतौ महारथौ ।

आसीदुद्धिः कथं युद्धमेतदस्य भविष्यति । ततो भीमो रणक्षोभी छादयामास पश्चिभिः ।

कर्णं रणे महाराज पुत्रांशं तव पश्यतां । ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिराश्रयैः ।

विव्याध परमास्त्रशो भलैः सन्नतपर्वभिः । आहतः स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।

२४५५

आकर्णपूर्णेर्विशिखैः कर्णं विव्याध सप्तभिः । ततः कर्णो महाराज आशीविष इव असन् ।

शरवर्षेण महता छादसममाल पाण्डवं । भीमोऽपि तं शरव्रातैश्चादयित्वा महारथं ।

पश्यतां कौरवेयाणां विननर्हं महाबलः । ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्पण्यं ।

भीमं विव्याध दशभिः कर्पणैः शिलाशितैः । कार्पण्येन च पिच्छैः भस्मेन निमित्तेन च ।

ततो भीमो महाबाहुर्भस्महविभूषितः । परिधं घोरमादाय मृग्युदङ्गमिवापरं ।

२४६०

कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी चित्रेपातिसक्तो मुदन् । तमापतन्तं परिधं वज्राशनिमस्रजं ।

चिच्छेद बद्धधा कर्णः शरैराशीविषोपमैः । ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा ।
 क्वादयामास विशिखैः कर्णे परबलार्दनं । ततो युद्धमभ्युद्गारं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ।
 हरीन्द्रयोरिव मुञ्चः परस्परबधैषिणोः । ततः कर्णे महाराज भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
 आकर्णमूलं विव्याध दृढमायम्य कार्मुकं । सोऽतिविद्वो महेष्वासः कर्णेन बलिनाम्बरः ।
 घोरमादत्त विशिखं कर्णकायावदारणं । तस्य भित्त्वा तनुचाणं भित्त्वा कायञ्च सायकः ।
 प्राविशद्वरणीं राजन् वल्मीकमिव पद्मगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विङ्गलन्निव ।
 सञ्चचाल रथे कर्णः क्षितिकम्पे यथा ऽचलः । ततः कर्णे महाराज रोषामर्षमन्वितः ।
 पाण्डवं पञ्चविंशत्या नारायणां समार्पयत् । आजग्रे बद्धभिर्व्वर्णैर्ध्वजमेकेषुणाऽहमत् ।
 सारथिञ्चास्य भस्त्रेण प्रेषयामास भृत्यवे । क्षित्वा च कार्मुकं तूष्णं पाण्डवस्याशु पश्चिणा ।
 ततो मुहूर्त्तान्द्राजेन्द्र नातिशङ्काद्वसन्निव । विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ।
 विरथो भरतश्रेष्ठ प्रहसन्ननिलोपमः । गदां गृह्य महाबाहुरपतत्यन्दनोत्तमात् ।
 अवस्रुत्य च वेगेन तव सैन्यं विशाम्यते । व्यधमद्गदया भीमः शरमेघानिवानिलः ।
 नागान् सप्तशताम्बाजनीषादन्तान् प्रहारिणः । व्यधमत्सहसा भीमः क्रुद्धरूपः परन्तपः ।
 दन्तवष्टेषु नेषेषु कुम्भेषु च कटेषु च । मर्कस्यपि च मर्कशस्त्रान्नागानवधीद्वली ।
 ततस्ते प्राद्रवन् भीमाः प्रतोपं प्रहिताः पुनः । महामात्रैस्तमावमुर्षेष्वा इव दिवाकरं ।
 तान् स सप्तशताम्बागान् सारोहायुधकेतकान् । भूनिष्ठो गदया जग्रे वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ।
 ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान् पुनः । पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदरिन्दमः ।
 तथा रथगतं सायं पत्तींश्च शतशोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीं ।
 प्रताप्यमानं सूर्येण भीमेन च महात्मना । तव सैन्यं सञ्चुकोच चर्माग्नावाहितं यथा ।
 ते भीमभयसम्पत्तास्तावका भरतर्षभ । विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्नै दिशो दश ।
 रथाः पञ्चशतास्थान्ये ह्यदिनस्यैवर्षिणः । भीममभ्यद्रवन् घ्नन्तः शरपूगैः समन्ततः ।
 तान् स सप्तशतान् बीरान् सपताकध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवासुरान् ।
 ततः शकुनिनिर्दिष्टाः सादिनः शूरसन्धताः । त्रिषाहस्ता यद्युर्भीमं शङ्खट्टिप्रासपाणयः ।
 प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साम्बारोहास्तादोरिषा । विविधान् विचरन् मार्गान् गदया समपीथयत् ।
 तेषामासीत्प्रहाशदस्ताडितामाश्च सर्वशः । अस्मभिर्व्वध्यमानानां नामानामिव भारत ।
 एवं सुबलपुत्रस्य त्रिषाहस्तान् हयोत्तमान् । हलाऽन्वं रथमास्थाय क्रुद्धो राधेयमभ्यधात् ।
 कर्णेऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिन्दमं । स शरैश्चादयामास सारथिञ्चाप्यपातयत् ।
 ततः स प्रद्रुतः संखे रथं दृष्ट्वा महारथः । अन्वधावत् किरन् वाणैः कङ्कपत्रैरजिह्वगैः ।
 राजानमभिधावन् शरैरावृत्य रोदसी । क्रुद्धः प्रच्छादयामास शरजालेन मावृतिः ।
 सन्निवृत्तस्ततस्त्वेण राधेयः प्रचुर्कर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निशितैः शरैः ।

२५२५

२५२६

२५२७

२५२८

२५२९

२५३०

पराजितन्तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे । ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं स्रुतपुत्रं महाह्वे । पुत्रस्तव महाराज मोदयिष्यान् समभाषत ।

शीघ्रं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरक्षत । भीमसेनमयागाधि मञ्जन्तं व्यसनालम् ।

ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमसेनं जिघांसवः । अभ्यवर्तन्त संकुट्टाः पतङ्गाः पावकं यथा ।

१०३

श्रुतवान् दुर्धरः क्राथो विविक्सुर्विकटः समः । निवङ्गी कवची पाशो तथा नन्दोपनन्दकौ ।

दुष्प्रधर्षः सुबाहुश्च वातवेगसुवर्चसौ । धनुर्धाहो दुर्मर्दश्च जलमन्धः शलः सहः ।

एतैरथैः परितृता बीर्यवन्तो महाबलाः । भीमसेनं समासाद्य समन्तात् पश्यन्वाययन् ।

ते व्यमुञ्चञ्छ्वरप्रातान्नानालिङ्गान् समन्ततः । स तैरभ्यर्द्धमानस्तु भीमसेनो महाबलः ।

तेषामापततां क्षिप्रं सुतानां तेजनाधिप । रथैः पञ्चदशैः सार्द्धं पञ्चाशदहनद्रथान् ।

१०४

विविक्तोस्तु ततः क्रुद्धो भलेनापाहरश्चिरः । भीमसेनो महाराज तत्पपात हतं भुवि ।

सकुण्डलशिरस्ताणं पूर्णचन्द्रेषभं तथा । तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो ।

अभ्यद्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमं । ततोऽपराभ्या मल्लाभ्या पुत्रयोस्ते महाह्वे ।

जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः । तौ धरामनुपद्येतां वातरुग्नाविव द्रुमौ ।

विक्रटश्च समद्योभौ देवपुत्रसमौ नृप । ततस्तु त्वरितो भीमः क्रायं निन्दे यमवयं ।

१०५

नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि । हाहाकारस्ततस्तीव्रः संबभूव जनेश्वर ।

बध्यमानेषु बीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु । तेषां सुतुलिते सैन्ये पुनर्भीमो महाबलः ।

नन्दोपनन्दौ समरे प्रेषयन्मसादनं । ततस्ते प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः ।

भीमसेनं रथे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमं । पुत्रास्ते निहतान् दृष्ट्वा स्रुतपुत्रः सुदुर्भनाः ।

हंसवर्णान् हयान् भूयः प्रेषयन् च पाण्डवः । ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः ।

१०६

भीमसेनरथमप्याय समसञ्जन्त वेगिताः । स सन्निपातस्तुमुलो धोररूपो विशास्यते ।

आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मध्ये । दृष्ट्वा मम महाराज तौ सभेतौ महारथौ ।

आसीदुद्धिः कथं युद्धमेतदद्य भविष्यति । ततो भीमो रणस्वाधौ क्वाद्यामास पन्निभिः ।

कर्णे रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यतां । ततः कर्णे भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिराथसैः ।

विव्याध परमास्त्रज्ञो भलैः सन्नतपर्वभिः । आहतः स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।

१०७

आकर्णपूर्णैर्विशिखैः कर्णे विव्याध सप्तभिः । ततः कर्णे महाराज आग्नीविष द्वय यमन् ।

शरवैर्घणं महता च्छादयामास पाण्डवं । भीमोऽपि तं शरव्रातैश्छादयित्वा महारथं ।

पश्यतां कौरवेयाणां विननर्हं महाबलः । ततः कर्णे भृशं क्रुद्धो वृद्धमादाय कार्ष्णिकं ।

भीमं विव्याध दशभिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । कार्मुकञ्चास्य चिच्छेद् भस्मेन निश्रितेन च ।

ततो भीमो महाबाहुर्भमपटुर्निभूषितं । परिधं धारमादाय मृत्युदण्डमिवापरं ।

१०८

कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी चिचेषातिबलो नदन् । तमापतन्तं परिधं वज्राशनिसमखनं ।

चिच्छेद बद्धा कर्णः शरैराशीविषोपमैः । ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा ।
 क्वादयामास विशिखैः कर्णे परबलार्दनं । ततो युद्धमभ्युद्वारं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ।
 हरीन्द्रथोरिव मुहुः परस्परबधैविणेः । ततः कर्णे महाराज भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
 आकर्णमूलं विव्याध दृढमायस्य कार्मुकं । सोऽतिविद्धो महेष्वासः कर्णेन बलिनाम्बरः ।
 धोरमादत्त विशिखं कर्णकायावदारणं । तस्य भित्त्वा तनुत्राणं भित्त्वा कायञ्च सायकः ।
 प्राविशद्वरणीं राजन् वल्लीकमिव पन्नगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विकलन्निव ।
 सञ्चाल रथे कर्णः क्षितिकल्पे यथा ऽचलः । ततः कर्णे महाराज रोषामर्षसमन्वितः ।
 पाण्डवं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्षयत् । आजग्रे बद्धभिर्बाणैर्ध्वजमेकेषुणाऽहनत् ।
 सारथिञ्चास्य भस्मेन प्रेषयामास मृत्यवे । क्षित्वा च कार्मुकं तूष्णं पाण्डवस्याशु पत्रिणा ।
 ततो मुहूर्त्ताद्राजोन्द्र नातिक्लृष्टाङ्गसन्निव । विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ।
 विरथो भरतश्रेष्ठ प्रहमन्ननिलोपमः । गदां गृह्य महाबाहुरपतत्स्यन्दनोत्तमात् ।
 अवस्रुत्य च वेगेन तव सैन्यं विशाम्पते । व्यधमद्गदया भीमः शरस्मेधानिवानिलः ।
 नागान् सप्तशतान्नागान्नीषादन्तान् प्रहारिणः । व्यधमत्सहसा भीमः क्रुद्धरूपः परन्तपः ।
 दन्तवेष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च । मर्म्मास्त्रपि च मर्म्मास्त्रास्त्रागानबधीद्वली ।
 ततस्ते प्राद्रवन् भीमाः प्रतोपं प्रहिताः पुनः । महामात्रैस्तमावब्रुर्मर्षा द्रव दिवाकरं ।
 तान् स सप्तशतान्नागान् सारोहायुधकेतकान् । भूनिष्ठो गदया जग्रे वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ।
 ततः सुबलपुत्रस्य नागान्तिबलान् पुनः । पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदरिन्दमः ।
 तथा रथगतं मायं पत्तींश्च शतशोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीं ।
 प्रताप्यमानं सूर्येण भीमेन च महात्मना । तव सैन्यं सञ्चुकोच चर्माग्नावाहितं यथा ।
 ते भीमभयसम्पत्स्त्रास्तावका भरतर्षभ । विह्वय समरे भीमं दुद्रुवुर्न दिशो दश ।
 रथाः पञ्चशताश्चान्ये ह्यदिनश्चर्मवर्ष्मणः । भीममभ्यद्रवन् घ्नन्तः शरपूगैः समन्ततः ।
 तान् स सप्तशतान् बीरान् सपताक्ध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवासुरान् ।
 ततः शकुनिर्निर्दिष्टाः मादिनः शूरसम्पताः । त्रिसाहस्रा ययुर्भीमं शतवृष्टिप्रासपाणयः ।
 प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साम्भारोहास्तदाऽरिहा । विविधान् विचरन् मार्गान् गदया समपोथयत् ।
 तेषामासीन्महाशब्दस्ताडितामास्य सर्वशः । अस्मभिर्बध्यमानानां नागानामिव भारत ।
 एवं सुबलपुत्रस्य त्रिमाहस्तान् हयोत्तमान् । हत्वाऽन्यं रथमास्थाय क्रुद्धो राधेयमभ्ययात् ।
 कर्णेऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिन्दमं । स शरैश्चादयामास सारथिञ्चापपातयत् ।
 ततः स प्रद्रुतः संख्ये रथं दृष्ट्वा महारथः । अश्वधावत् किरन् वाणैः कङ्कपत्रैरजिह्वगैः ।
 राजानमभिधावन्तं शरैरावृत्य रोदसी । क्रुद्धः प्रच्छादयामास शरजालेन मारुतिः ।
 सन्निवृत्तस्ततश्चरन् राधेयः शत्रुकर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निशितैः शरैः ।

२७३५

२७८०

२७८५

२७९०

२७९५

२८००

भीमसेनरथं प्राप्तं कर्णे भारत सात्यकिः । अभ्यर्चयदमेयात्मा पार्श्विग्रहणकारणात् ।
 अभ्यवर्त्तत कर्णस्तमर्द्दितोऽपि शरैर्भृशं । तावन्योन्यं समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विना ।
 विसृजन्तौ शरान् दीप्तान् विभ्राजेतां मनस्विनौ । ताभ्यां वियति राजेन्द्र विततं भीमदर्शनं ।
 क्रौञ्चपृष्ठारुणं रौद्रं वाणजालं व्यदृश्यत । नैव सूर्यप्रभा राजन् दिशः प्रदिशस्तथा । २१०५
 प्राञ्च सिम्भ वयन्ते वा शरैर्भुक्तैः सहस्रशः । मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः ।
 हताः सर्वाः शरैर्घैस्तैः कर्णपाण्डवयोस्तथा । सौबलं कृतवर्म्माणं द्राणिमाधिरथिं कृपं ।
 संसक्तान् पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः । तेषामापततां शब्दस्तीव्र आसीद्विशाम्पते ।
 उदृत्तानां यथा वृश्चा सागराणां भयावहः । ते सेने भृशसंमक्ते दृष्ट्वाऽन्योन्यं महाहवे ।
 हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परं । ततः प्रवृत्ते युद्धं मय्यं प्राप्ते दिवाकरे । २११०
 यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतं । बलौघसु समासाद्य बलौघं सहस्रारणे ।
 उपासर्पत वेगेन वार्यौघ इव सागरं । आसीन्निनादः सुमहान् वाणौघानां परस्परं ।
 एकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागमे । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं विशाम्पते ।
 कुरूणां पाण्डवानाञ्च लिप्सतां सुमहद्यशः । शूराणां गर्जतां तत्र ह्यविर्भेदकृता गिरः ।
 श्रूयन्ते विविधा राजन् नामान्युद्दिश्य भारत । यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृतो मातृतोऽपि वा । २११५
 कर्मतः शीलतो वाऽपि स तच्छ्रावयते युधि । तान् दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्जमानान् परस्परं ।
 अभवन्मे मतीराजन् नैवामस्तीति जीवितं । तेषां दृष्ट्वा तु क्रुद्धानां वपुर्व्यमिततेजसां ।
 अभवन्मे भयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति । ततस्ते पाण्डवा राजन् कौरवाश्च महारथाः ।
 ततस्तुः सायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नन्ते हि परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षत्रियास्ते महाराज परस्परबधैषिणः । आन्यान्यं समरे जघ्नुः कृतवैराः परस्परं । २१२०
 रथौघाश्च हथौघाश्च नरौघाश्च समन्ततः । गजौघाश्च महाराज संसक्ताश्च परस्परं ।
 गदानां परिघाणाञ्च कुण्ठानाञ्च क्षिप्यतां । प्रासानां भिन्दिपालानां भृशुण्डिनाञ्च सर्वशः ।
 सम्पातञ्चानुपश्यामः सङ्ग्रामे भृशदारुणे । शूलभा इव सम्येतुः शरवृष्ट्यः समन्ततः ।
 नागा नागान् समासाद्य व्यधमन्त परस्परं । हथा हथ्याश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ।
 पत्तयः पत्तिसङ्घांश्च हयसङ्घांश्च पत्तयः । पत्तयो रथमातङ्गावयहस्थयमेव च । २१२५
 नागाश्च समरे व्यङ्गं ममूदुः शीघ्रगा नृप । बध्यतां तत्र शूराणां क्रोशताञ्च परस्परं ।
 घोरमायोधनं जज्ञे पशूनां वैशंसं यथा । रुधिरैव समास्तीर्णा भाति भारत मेदिनी ।
 शक्रगोपगणाकीर्णा प्रावृषीव यथा धरा । यथा वा वाससी शुक्ले महारजनरञ्जिते ।
 विभृयाद्युवती श्यामा तददामीदसुन्धरा । मांसशोणितचित्रेव श्रातकुम्भमयीव च ।
 भिन्नानाञ्चोत्तमाङ्गानां बद्धानां चौरुभिः सह । कुण्डलानां प्रवृद्धानां भूषणानाञ्च भारत । २१३०

निष्काणामय शूराणां शरीराणाञ्च धन्विनां । चर्मणां सपताकानां सङ्घास्तत्रापतन् भुवि ।
 गजा गजान् समामाद्य विषाणैराद्वयवृष । विषाणाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते हिरदास्तथा ।
 रुधिरैणावमिताङ्गा गैरिकप्रस्रवा इव । यथा भ्राजन्ति स्थन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः ।
 तोमरान् भुजनिर्भुक्तान् प्रतीपानास्थितान् बहून् । हस्तैर्विचेरुस्ते नागा बभञ्जुश्चापरे तथा ।
 नाराचैश्चिन्नवर्ष्माणो भ्राजन्ति स्म गजेत्तमाः । हिमागमे यथा राजन् व्यभ्रा इव महीधराः ।
 शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजेत्तमाः । उल्काभिः सम्प्रदीप्तायाः पर्वता इव भारत ।
 केचिदभ्याहता नगैर्नागा नगनिभोपमाः । विनेष्टुः समरे तस्मिन् पववन्त इवाद्रयः ।
 अपरे प्राद्रवन्नागाः शल्यार्त्ता व्रणपीडिताः । प्रतिमानैश्च कुक्षैश्च पेतुर्ह्येतां महाहवे ।
 विनेदः सिंहवच्चान्ये नन्दन्तो भैरवाववान् । बभ्रमुर्ध्वहवो राजंश्चक्रुःश्चापरे गजाः ।
 हयाश्च निहता वाणैर्हमभाण्डविभूषिताः । निधेदुश्चैव मधुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ।
 अपरे कृष्यमाणश्च विचेष्टन्तो महीतले । भावान् बद्धविधांश्चकुलाडिताः शरतोमरैः ।
 नरास्तु निहता भूमौ कुञ्जन्तस्तत्र मारिष । दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितृनन्ये पितामहान् ।
 धावमानान् परांश्चान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत । गोचनामानि ख्यातानि शशंश्चरितरेतरं ।
 तेषां क्रिन्वा महाराज भुजाः कनकभूषणाः । उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ते चोत्पतन्ति च ।
 निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः । वेगांश्चान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या इव पन्नगाः ।
 ते भुजा भोगिभोगाभाश्चन्दनाक्ता विशास्यते । लोहितार्द्रा भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव ।
 वर्त्तमाने तथा घोरैः सङ्कुले सर्वतो दिशं । अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परं ।
 भौमेन रजसा कीर्णं शस्त्रसम्पातसंकुले । नैव स्वे न परे राजन् व्यजायन्त तमोदृताः ।
 तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं । लोहितोदा महानयः प्रसस्तस्तत्र चासङ्गत ।
 शीर्षपाषाणसंकन्नाः केशशैवालशादलाः । अस्त्रिमीनसमाकीर्णा धनुःशरगदोदुपाः ।
 मांसशोणितपङ्क्तिन्या घोररूपाः सुदारुणाः । नदीः प्रवर्त्तयामासुः शोणितौघविवर्द्धिनीः ।
 भोरुवित्रासकारिण्यः शूराणां हर्षवर्द्धनाः । ता नद्यो घोररूपास्तु नयन्त्या यमसादनं ।
 अवगाढान्मज्जयन्त्यः स्रजस्याजयन् भयं । क्रव्यादानां नरव्याघ्र नर्दन्तां तत्र तत्र ह ।
 घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरोपमं । उत्थितान्यगणेष्यानि कबन्धानि समन्ततः ।
 नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुदृष्टा मांसशोणितैः । पीत्वा च शोणितं तत्र वसां पीत्वा च भारत ।
 मेदोमज्जावशामन्तासृप्ता मांसस्य चैव ह । धावमानाः स्म दृश्यन्ते काकमृध्रवकास्तथा ।
 शूरास्तु समरे राजन् भयं त्यक्त्वा मुदुस्यजं । योधव्रतं समाख्याताश्चक्रुः कर्षाण्यभीतवत् ।
 शरशक्तिममाकीर्णं क्रव्यादगणसङ्कुले । व्यचरन्त रणे शूराः ख्यापयन्तः स्वपौरुषं ।
 अन्योन्यं आवयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत । पितृनामानि च रणे गोचनामानि वा विभो ।
 आवयाणाश्च बहवस्तत्र योधा विशास्यते । इतस्ततश्च बहवस्तत्र योधा विशास्यते ।

२५२३

२५२४

२५२५

२५२६

२५२७

२५२८

अन्योन्यमवमृदन्तः शक्तितोमरपट्टिशैः । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे सुदारुणे ।

व्यसीदत् कौरवी सेना भिन्ना नौरिव सागरे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महायुद्धे चत्त्रियाणां निमज्जने । गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ।

संशप्तकानां कदनमकरोद्यच्च पाण्डवः । कोशलानां तथा राजन्नारायणबलस्य च ।

संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्ततः । अपातयन्पार्थमूर्द्धि जयगृह्णाः समन्यवः ।

२५५

ता वृष्टीः सहसा राजस्तरसा धारयन् प्रभुः । व्यगाहत रणे पार्था विनिघ्नत्रयिनाम्बरान् ।

विगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । आससाद ततः पार्थः सुशर्माणं वरायुधं ।

स तस्य शरवर्षाणि वर्षं रथिनाम्बरः । तथा संशप्तकाश्चैव पार्थं वाणैः समार्पयन् ।

सुशर्मा तु ततः पार्थं विद्धा दशभिराशुगैः । जनार्दन त्रिभिर्व्याणैरहनदक्षिणे भुजे ।

ततोऽपरेण भस्त्रेण केतुं विव्याध मारिष । स वानरवरो राजन् विश्वकर्म्महतो महान् ।

२५६

ननाद सुमहानादं भीषयाणे जगर्ज च । कपेस्तु निनदं श्रुत्वा सन्तस्ता तव वाहिनी ।

भयं विपुलमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत । ततः सा शूशूभे सेना निश्चेष्टाऽवस्थिता नृप ।

नानापुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनं । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम ।

अर्जुनं सिषिचूर्वाणैः पर्वतं जलदा इव । परिववृस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथं ।

निगृह्य तं प्रचुक्रुर्बन्धमानाः शितैः शरैः । ते हयान्नयचक्रे च रथेषाञ्चापि मारिष ।

२५७

नियहीतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः । निगृह्य तं रथं तस्य योधास्तेषु सहस्रशः ।

निगृह्य बलवत्सर्वे सिंहनादमयानदन् । अपरे जगृज्जैव केशवस्य महाभुजौ ।

पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृज्जमुदा । केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन्नण्मूर्द्धनि ।

पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव हस्तिपान् । ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सवृतस्त्रैर्भहारथैः ।

निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवञ्चाप्यभिद्रुतं । रथारूढांस्तु सुबहून् पदातींश्चाप्यपातयत् ।

२५८

आसन्नांश्च ततो योधाञ्चरैरासन्नयोधिभिः । छादयामास समरे केशवश्चेदमब्रवीत् ।

पश्य कृष्ण महाबाहो संशप्तकगणान् बहून् । कुर्वाणान् दारुणं कर्म बध्यमानान् सहस्रशः ।

रथबन्धमिमं धारं पृथिव्यां नास्ति कश्चन । यः सहेतु पुमालोके मदन्यो यदुपुङ्गव ।

इत्येवमुक्त्वा बीभत्सुर्देवदत्तमयाधमत् । पाञ्चजन्यञ्च कृष्णाऽपि पूरयन्निव रोदसी ।

तन्तु शङ्खस्वनं श्रुत्वा संशप्तकवरूथिनी । सञ्चाल महाराज विवस्ता चाद्रवद्भृशं ।

२५९

पादबन्धन्ततश्चक्रे पाण्डवः परबीरहा । नागमस्तं महाराज सम्प्रकीर्य मुज्जमुज्जः ।

ते बहूः पादबन्धेन पाण्डवेन महात्माना । निश्चेष्टा चाभवन्नाजन्मसारमया इव ।

निश्चेष्टास्तु ततो योधानबधीत् पाण्डुनन्दनः । यथेन्द्रः समरे दैत्यास्तारकस्य बधे पुरा ।

ते बध्यमानाः समरे मुमुचुस्तं रथोत्तमं । आयुधानि च सर्वाणि विस्तुमुपचक्रमुः ।

ते बद्धाः पादबन्धेन न श्रेकुश्चेष्टितुं नृप । ततस्तानवधीत् पार्थः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 सर्वयोधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिता भवन् । यानुद्दिश्य रणे पार्थ पादबन्धं चकार ह ।
 ततः सुशर्मा राजेन्द्र गृहीतां वीक्ष्य वाहिनीं । सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुश्चक्रे महारथः ।
 ततः सुपर्णाः सम्पेतुर्भक्षयन्तो भुजङ्गमान् । ते वै विदुर्द्रुवर्नागा दृष्ट्वा तान् खेचरान्नृप ।
 बभौ बलं तद्धिमुक्तं पादबन्धादिशाम्यते । मेघदन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन् प्रजाः ।
 विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथम्यति । सस्त्रजुर्व्वाणसङ्घांश्च शस्त्रसङ्घांश्च मारिष ।
 विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन्त सर्वशः । तां महास्त्रमयीं दृष्टिं सञ्जिघ्रशरदृष्टिभिः ।
 न्यबधीच्च ततो योधान् वासविः परबीरहा । सुशर्मा तु ततो राजन् वाणेनानतपर्वणा ।
 अर्जुनं हृदये विद्ध्वा विव्याधान्यैस्त्रिभिः शरैः । स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
 तत उच्छुक्रुशुः सर्वे हतः पार्थ इति स्म ह । ततः शङ्खनिनादश्च मेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
 नानावादित्रनिनदाः सिंहनादाश्च जज्ञिरे । प्रतिलभ्य ततः संभ्रां श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
 ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे त्वरान्वितः । ततो वाणमहस्त्राणि समुत्पन्नानि मारिष ।
 सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त निघ्नन्ति तव वाहिनीं । हयावध्यांश्च समरे शस्त्रैः शतसहस्रशः ।
 बध्यमाने ततः सैन्ये भयं सुमहदाविशत् । संशप्तकगणानाञ्च गोपालानाञ्च भारत ।
 न हि तत्र पुमान् कश्चिद्योऽर्जुनं प्रत्यविध्यत । पश्यतां तत्र बीराणामहन्यत बलं तव ।
 हन्यमानमपश्यंश्च निश्चेष्टं स्म पराक्रमे । अयतं तत्र योधानां हत्वा पाण्डुसुतो रणे ।
 व्यभ्राजत महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् । चतुर्दशसहस्राणि यानि दृष्टानि भारत ।
 रथानामयुतश्चैव त्रिमाहसांश्च दन्तिनः । ततः संशप्तका भूयः परिवर्धनञ्चयं ।
 मर्त्तव्यमिति निश्चित्य जयं वाऽप्यनिवर्त्तनं । तत्र युद्धं महत्वासीत्तावकानां विशाम्यते ।
 गूहरेण बलिना सार्द्धं पाण्डवेन किरीटिना ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मंजुलयुद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कृतवर्मा कृपो द्रैणिः सुतपुत्रश्च मारिष । उलूकः सौबलश्चैव राजा च सह सोदरैः ।

सीदमानाश्चमूं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्दितं । समुज्जङ्गः स्म वेगेन भिक्षां नावमिवार्णवे ।

ततो युद्धमतीवासीत् मुहूर्त्तमिव भारत । भीरूणां त्रासजननं गूराणां हर्षवर्द्धनं ।

कृपेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि संयुगे । सृज्यथांश्चादयामासुः शलभानां व्रजा इव ।

शिखण्डी च ततः क्रुद्धो गौतमं त्वरितो ययौ । ववर्ध शरवर्षाणि समन्तात् द्विजपुङ्गव ।

कृपस्तु शरवर्षन्तदिनिहत्य महास्त्रवित् । शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विव्याध दशभिः शरैः ।

ततः शिखण्डी कुपितः शरैः सप्तभिराहवे । कृपं विव्याध कुपितं कङ्कपचैरजिह्वागैः ।

ततः कृपः शरैस्तीक्ष्णैः सोऽतिविद्धो महारथः । व्यश्वसूतरथञ्चक्रे शिखण्डिनमथो द्विजः ।

हताश्वान्तु ततो यानादवभुत्य महारथः । खड्गं चर्म तथा गृह्य सत्वरं ब्राह्मणं ययौ ।

२५०

२५५

२५००

२५०५

२५१०

२५१५

तमापतन्तं सहसा शरैः सन्नतपर्वभिः । क्वाद्यामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्राद्भुतमपश्याम शिलानां भवनं यथा । निश्चेष्टसु रणे राजज्जिखण्डो समतिष्ठत । २१२
 कृपेण च्छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तम शिखण्डिनं । प्रत्युद्ययौ कृपं तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारदतरथं प्रति । प्रतिजग्राह वेगेन कृतवर्म्मा महारथः ।
 युधिष्ठिरमथायान्तं शारदतरथं प्रति । सपुत्रं सहसैन्यञ्च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नकुलं सहदेवञ्च त्वरमाणौ महारथौ । प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ।
 भीमकेनं करुषांश्च कैकयान् सह सृञ्जयैः । कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे वारयामास भारत । २१३
 शिखण्डिनस्ततो वाणान् कृपः शारदतो युधि । प्राहिणोत्वरया युक्तो दिग्धुरिव मारिष ।
 ताञ्करान् प्रेषितांस्तेन समन्तात् स्वर्णभूषितान् । विच्छेद खड्गमाविध्य भ्रामयंश्च पुनः पुनः ।
 शतचन्द्रञ्च तच्चर्म गौतमस्तस्य भारत । व्यधमत् सायकैस्त्र्यं तत उच्चकुशूर्जनाः ।
 स विचर्मा महाराज खड्गपाणिरूपाद्रवत् । कृपस्य वशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुरः ।
 शारदतशरैर्यत्सं क्लिश्यमानं महाबलः । चित्रकेतुसुतो राजन् सुकेतुस्वरितो ययौ । २१४
 विकिरन् ब्राह्मणं युद्धे वज्रभिर्निशितैः शरैः । अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्य रथं प्रति ।
 दृष्ट्वा च युक्तं तं युद्धे ब्राह्मणञ्चरितव्रतं । अपयातस्ततस्त्र्यं शिखण्डो राजसत्तमः ।
 सुकेतुस्तु ततो राजन् गौतमं नवभिः शरैः । विद्धा विव्याध सप्तत्या पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ।
 अथास्य सशरञ्चापं पुनज्जिच्छेद मारिष । सारथिञ्च शरेणास्य भृशं मर्मस्वताडयत् ।
 गौतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्गच्छ नवं दृढं । सुकेतुं त्रिशता वाणैः सर्वमर्मस्वताडयत् । २१५
 स विक्रलितसर्वाङ्गः प्रचचाल रथोत्तमे । भूमिकल्पे यथा वृक्षश्चचाल कम्पितो भृशं ।
 चलतस्तस्य कायात्तु शिरो ज्वलितकुण्डलं । सोष्णीषं सशिरस्त्राणं क्षुरप्रेण लपातयत् ।
 तच्छिरः प्रापतद्भूमौ श्येनाहतमिवामिषं । ततोऽस्य कायो वसुधां पश्चात् प्रापतदच्युतं ।
 तस्मिन् हते महाराज त्रस्तास्तस्य पुरोगमाः । गौतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे सन्निवार्य महारथः । कृतवर्म्माऽब्रवीद्धृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति भारत । २१६
 तदभूत्तुमुलं युद्धं वृष्णिपार्धतयो रणे । आमिषार्थं यथा युद्धं श्येनयोः क्रुद्धयोनृप ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिकं नवभिः शरैः । आजघानोरमि क्रुद्धः पीडयन् हृदिकात्मजं ।
 कृतवर्म्मा तु समरे पार्धतेन दृढाहतः । पार्धतं सरथं सायं क्वाद्यामास सायकैः ।
 स रथश्छादितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते । मेधैरिव परिच्छन्नो भास्करो जलधारिभिः ।
 विधूय तं वाणगणं शरैः कनकभूषणैः । व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः । २१७
 ततस्तु पार्धतः क्रुद्धः शस्त्रवृष्टिं सुदारुणां । कृतवर्म्माणमासाद्य व्यसृजत् पृतनापतिः ।
 तामापतन्तीं सहसा शस्त्रवृष्टिं सुदारुणां । शरैरनेकसाहसैर्हार्दिक्यो व्यधमद्युधि ।
 दृष्ट्वा तु वारितां युद्धे शरवृष्टिं दुरासदां । कृतवर्म्माणमासाद्य वारयामास पार्धतः ।

सारथिञ्चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनं । भस्मेन शितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ।
 धृष्टद्युम्नस्तु बलवान् जिह्वा शत्रुं महाबलं । कौरवान् समरे तूष्णं वारयामास सायकैः ।
 ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् । सिंहनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिर्धुधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितं । द्रौपदेयैस्तथा शूरैरभ्यवर्त्तत हृष्टवत् ।
 किरन्निषुगणान् घोरान् स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान् । दर्शयन् विविधान् मार्गान् शिलाश्च लघुहस्तवत् ।
 ततः खं पूरयामास शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः । युधिष्ठिरश्च समरे परिवार्थं महास्त्रवित् ।
 द्रौणायनिशरच्छन्नं न प्राञ्चायत किञ्चन । वाणभूतमभूत्सर्वमायोधनशिरो महत् ।
 वाणजालं दिवि च्छन्नं स्वर्णजालविभूषितं । शुशुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव धिष्ठितं ।
 तेन च्छन्नं नभो राजन् वाणजालेन भास्वता । अभ्रच्छायेव संजज्ञे वाणरुद्धे नभस्तले ।
 तत्रास्त्रार्थमपश्याम वाणभूते तथाविधे । न स्र भंपतते भूतं किञ्चिदेवान्तरीक्ष्यं ।
 सात्यकिर्धत्मानस्तु धर्मराजश्च पाण्डवः । तयेतराणि शैल्यानि न स्र चक्रुः पराक्रमं ।
 लाघवं द्रोणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः । व्यस्रयन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीक्षितुं ।
 श्रेकुस्ते सर्वराजानस्तपन्तमिव भास्करं । बध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महारथाः ।
 सात्यकिर्धर्मराजश्च पञ्चालास्यापि संगताः । त्यक्त्वा मृत्युभयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ।
 सात्यकिः सप्तविंशत्या द्रौणिं विद्धा शिलीमुखैः । पुनर्विव्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्णभूषितैः ।
 युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्यश्च सप्तभिः । श्रुतकर्म्मा त्रिभिर्व्याधैः श्रुतकीर्त्तिश्च सप्तभिः ।
 सुतसोमस्तु नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः । अन्ये च बहवः शूरा विविधुस्तं समन्ततः ।
 स तु कुङ्कुस्ततो राजन्नाशोविष इव श्वसन् । सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलीमुखैः ।
 श्रुतकीर्त्तिश्च नवभिः सुतसोमश्च पञ्चभिः । अष्टाभिः श्रुतकर्म्माणं प्रतिविन्ध्य त्रिभिः शरैः ।
 शतानीकश्च नवभिर्धर्मपुत्रश्च पञ्चभिः । तयेतरांस्ततः शूरान् द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ।
 श्रुतकीर्त्तैस्तथा चापं चिच्छेद निशितैः शरैः । शयान्यद्भुनुरादाय श्रुतकीर्त्तिर्माहारयः ।
 द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्धा विव्याधान्यैः शितैः शरैः । ततो द्रौणिर्ध्वजाराज शरवर्षेण मारिष ।
 क्वादयामास तत्सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ । ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजश्च कार्मुकं ।
 द्रौणिश्चिच्छेद विहसन् विव्याध च शरैस्त्रिभिः । ततो धर्मसुतो राजन् प्रमृह्यान्महद्भुजः ।
 द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बाहोदरसि चार्पयत् । सात्यकिस्तु ततः कुङ्को द्रौणेः प्रहरतो रणे ।
 अर्द्धचन्द्रेण तोट्टणेन धनुश्चित्वाऽनदद्भुजं । क्षिप्रधन्वा ततो द्रौणिः शक्या शक्तिमताम्बरः ।
 सारथिं पातयामास शैनेयस्य रथाद्भुतं । अथान्यद्भुनुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 शैनेयं शरवर्षेण क्वादयामास भारत । तस्याश्वः प्रद्रुताः संखे पतिते रथसारथौ ।
 तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत । युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं शस्त्रभृताम्बरं ।

२१५०

२१५५

२१६०

२१६५

२१७०

२१७५

अभ्यवर्षन्त वेगेन विस्त्रजन्तः शिताञ्छरान् । आगच्छमानांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान् परन्तपः ।

प्रहसन् प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारथः । ततः शरशतज्वालः सेनाकं महारथः ।

द्रोणिर्द्वादह समरे कवमग्निर्यथा वने । तद्वत् पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रः प्रतापितः ।

२६८०

चतुर्भे भरतश्रेष्ठ तिमिनैव नदीमुखं । दृष्ट्वा चैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमं ।

निहतान् मेनिरे सर्वान् पाण्डून् द्रोणसुतेन वै । युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रोणशिक्षो महारथः ।

अब्रवीद्रोणपुत्राय रोषामर्षमन्वितः । नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतज्ञता ।

यतस्त्वं पुरुषव्याघ्र माभेवाद्य जिघांससि । ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययनन्तथा ।

चक्षियेण धनुर्नाभ्यं स भवान् ब्राह्मणब्रुवः । मिषतस्ते महाबाहो युधि जेष्यामि कौरवान् ।

२६८५

कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्मबन्धुरसि ध्रुवं । एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्मयन्निव ।

युक्तं तत्त्वञ्च सञ्चिन्त्य नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् । अनुक्त्वा च ततः किञ्चिच्छरवर्षेण पाण्डवं ।

ह्लादधामास समरे क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः । स आद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिषः ।

पार्थोऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूं । अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।

द्रोणपुत्रस्ततो राजन् प्रत्यगात् स महामनाः । ततो युधिष्ठिरो राजंस्त्वक्त्वा द्रौणिं महाहवे ।

२६९०

प्रययौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पार्थापयाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनश्च पाञ्चाल्यं चेदिकैकेयसंवृतं । वैकर्त्तनः स्वयं रुद्धा वारयामास सायकैः ।

ततस्तु चेदिकारूषान् सृञ्जयांश्च महारथान् । कर्णे जघान समरे भीमसेनस्य पश्यतः ।

भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसन्तमं । प्रययौ कौरवं सैन्यं कवमग्निरिव ज्वलन् ।

सूतपुत्रोऽपि समरे पाञ्चालान् कैकेयास्तथा । सृञ्जयांश्च महैव्यामान्निजघान सहस्रशः ।

२६९५

संश्रक्तेषु पार्थस्य कौरवेषु वृकोदरः । पाञ्चालेषु तथा कर्णः लयञ्चक्रुर्महारथाः ।

ते चक्षिया दह्यमानास्त्रिभिलैः पावकैः पमैः । जम्बुर्विनाशं समरे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो नकुलं नवभिः शरैः । विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरश्रास्य वाजिनः ।

ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिप । क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।

नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रश्च सप्तभिः । जघान समरे राजन् सहदेवस्य पञ्चभिः ।

२७००

तावुभौ भरतश्रेष्ठौ श्रेष्ठौ सर्व्वधनुःशतां । विव्याधोरसि संक्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।

ततोऽपराभ्यां भस्त्राभ्यां धनुषी समकृन्तत । यमयोः सहसा राजन् विव्याध च त्रिसप्तभिः ।

तावन्वे धनुषी श्रेष्ठे शक्रचापनिभे शुभे । प्रगृह्य रेजतुः शूरौ देवपुत्रसमौ युधि ।

ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं युधि । शरैर्व्वृषतुर्धोरैर्महामेघौ यथाऽचलं ।

ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथः । पाण्डुपुत्रो महैव्याधौ वारयामास पञ्चभिः ।

२७०५

धनुर्धण्डलमेवास्य दृश्यते युधि भारत । सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्तः समन्ततः ।

आच्छादयन् दिशः सर्वाः सूर्यसेवांशवो यथा । वाणभूते ततस्तस्मिन् सञ्जक्ते च नभस्त्रले ।
 यमयोर्दृष्टे रूपं कालान्तकयमोपमं । पराक्रमन्तु तं दृष्ट्वा तव सूनेर्भहारथाः ।
 मृत्योरुपान्तिकं प्राप्नो माद्रीपुत्रौ स्म मेनिरे । ततः सेनापतीराजन् पाण्डवस्य महारथः ।
 पार्थतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः । माद्रीपुत्रौ ततः शूरौ व्यतिक्रम्य महारथौ । २०१०
 धृष्टद्युम्नसव सुतं वारयामास सायकैः । तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या प्रहस्य पुरुषर्षभः । ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 विद्धा ननाद पाञ्चाल्यं पश्चा पञ्चभिरेव च । तथाऽस्य सगरं चापं हस्तावापञ्च मारिष ।
 क्षुरप्रेण मुतीच्छेन राजा चिच्छेद संयुगे । तदपास्य धनुश्चिह्नं पाञ्चाल्यः शत्रुकर्षणः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं नवं । प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्रुधिरक्षणः । २०१५
 अशोभत महेश्वासो धृष्टद्युम्नः क्षतव्रणः । स पञ्चदश नाराचान् श्वसतः पन्नगानिव ।
 जिघांमुर्भरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्नो व्यपास्यजत् । ते वर्षे हेमविकृतं भित्त्वा राज्ञः शिलाशिताः ।
 विविशुर्ध्वमुधां वेगात् कङ्कवर्हिणवासमः । सोऽतिविद्धो महाराज पुत्तस्तेऽतिव्यराजत ।
 वसन्तकाले सुमहान् प्रफुल्ल द्रव किंशुकः । सञ्चिन्मवर्ष्मा नाराचप्रहरैर्जर्जरीकृतः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भस्मेन क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकं । अथैनं क्षिन्नधन्वानं त्वरमाणे महीपतिः । २०२०
 सायकैर्देशभीराजन् भुवोर्मध्ये समार्षयत् । तस्य तेऽशोभयन् वक्त्रं कर्भारपरिमार्जिताः ।
 प्रफुल्लपङ्कजं यदद्भुमरा मधुलिप्तवः । तदपास्य धनुश्चिह्नं धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भस्मांश्च धोडश । ततो दुर्ध्याधनस्याश्वान् हत्वा सूतञ्च पञ्चभिः ।
 धनुश्चिच्छेद भस्मेन जातरूपपरिष्कृतं । रथं सोपष्करं कृत्रं शक्तिं खड्गं गदां ध्वजं ।
 भस्मैश्चिच्छेद दशभिः पुत्तस्य तव पार्थतः । तपनीयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शुभं । २०२५
 ध्वजं कुरुपतेश्चिह्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः । दुर्ध्याधनन्तु विरथं क्षिन्नवर्ष्मायुधं रणे ।
 भ्रातरः पर्यरचन्त सोदरा भरतर्षभ । तमारोप्य रथे राजन् दण्डधारो जनाधिपः ।
 अपाहरदसम्भ्रान्तो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः । कर्णस्तु सात्यकिं जित्वा राजगृह्णी महाबलः ।
 द्रोणहन्तारमुग्रं ससाराभिमुखो रणे । तं पृष्ठतोऽभ्ययात्तूष्णं शैनेयो वितुदञ्जरैः ।
 वारणं जघ्नेपान्ते विषाणाभ्यामिव द्विपः । स भारत महानासीधोधानां सुमहात्मना । २०३०
 कर्णपार्थतयोर्मध्ये लदीयानां महारणः । न पाण्डवानां नास्माकं दोषः कश्चित् पराङ्मुखः ।
 प्रत्यदृश्यन्ततः कर्णः पाञ्चालांस्स्मरितो ययौ । तस्मिन् क्षणे नरश्रेष्ठ गजवाजिजनकतयः ।
 प्रादुरासीदुभयतेराजन्मध्यं गतेऽहनि । पाञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषवः ।
 ते सर्वेऽभ्यद्रवन् कर्णं पतन्निष द्रव द्रुमं । तांस्तथाधिरथिः क्रुद्धो यतमानान्मनस्विनः ।
 विचिन्मन्निव वाणैर्धैः समासादयदपगान् । व्याघ्रकेतुं सुशर्माणं चित्रं चोपायुधं जयं । २०३५
 शुक्लक्षरोच्चमानश्च सिंहसेनश्च दुर्जयं । ते वीरा रथमर्गेण परिवव्रुर्नरोत्तमं ।

सृजन्तं सायकान् कुड्मं कर्णमाहवशोभिने । युध्यमानांस्तु तान् शूरान् मनुजेन्द्रः प्रतापवान् ।
 अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यर्द्धयन्निशितैः शरैः । अथापरान्महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
 जघान बज्रसाहस्रान् योधान् युद्धविशारदान् । जिष्णुञ्च जिष्णुकर्माणं देवापि मद्रमेव च ।
 दण्डञ्च राजन् समरे चित्रं चित्रायुधं हरिं । सिंहकोतुं रोचमानं शलभञ्च महारथं । १०४०
 निजघान सुसंकुद्धश्वेदीनाञ्च महारथान् । तेषामाददतः प्राणानासीदधिरथेर्वपुः ।
 शोणितभ्युचिताङ्गस्य रुद्रस्त्रेवोर्जितं महत् । तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्त्राडिताः शरैः ।
 सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्वन्तो महदाकुलं । निपेतुर्व्यां समरे कर्णसायकताडिताः ।
 कुर्वन्तो विविधान्नादान् वज्रनुन्नाद्वाचलाः । गजवाजिमनुयैश्च नियतद्भिः समन्ततः ।
 रथैश्चाधिरथेर्भागैः समास्त्रीर्यत भेदिनी । नैव भीष्मो न च द्रोणो नाप्यन्ये युधि तावकाः । १०४५
 चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे । सूतपुत्रेण नागेषु हयेषु च रथेषु च ।
 नरेषु च महाराज कृतं स्म कदनं महत् । मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन् ।
 पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत् । यथा मृगगणं स्त्रस्तान् सिंहो द्रावयते दिशः ।
 पाञ्चालानां रथप्रातान् कर्णो व्यद्रावयत्तथा । सिंहास्यञ्च यथा प्राप्य न जीवन्ति मृगाः क्वचित् ।
 तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीवुर्बह्वारथाः । वैश्वानरं यथा प्राप्य प्रतिदहन्ति वै जनाः । १०५०
 कर्णाग्निना वने तदहम्भा भारत सञ्जयाः । कर्णेन चेदिकैकेयपाञ्चालेषु च भारत ।
 विश्राव्य नाम निहता बहवः शूरसंमताः । मम चासीन्मतीराजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
 नैकोऽप्याधिरथेर्जीवन् पाञ्चाल्यो मेरुष्यते युधि । पाञ्चालान् यधमत्स्यं स्यूतपुत्रः पुनः पुनः ।
 पाञ्चालानथ निग्नन्तं कर्णं दृष्ट्वा महारथे । अभ्यधावत्सुसंकुद्धो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 धृष्टद्युम्नश्च राधेयं द्रौपदेयाश्च मारिष । परिवत्रुरभिब्रजं शतशस्यापरे जनाः । १०५५
 शिखण्डी सहदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा । जनमेजयः शिनेर्नृपा बहवश्च प्रभद्रकाः ।
 एते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नश्च संयुगे । कर्णमस्यन्तमिष्वस्त्रैर्विचरन्मिताजसः ।
 तांस्तत्राधिरथिः संख्ये चेदिपाञ्चालपाण्डवान् । एको बह्वनभ्यपतत् गरुत्वान् पद्मगानिव ।
 तः कर्णस्याभवद्युद्धं घोररूपं विशास्यते । तादृग्यादृक् पुरा कृतं देवानां दानवैः सह ।
 तान् समेतान् महेश्वासान् शरवर्षौघवर्षिणः । एको ह्यभवदव्यग्रस्तमः सीव दिवाकरः । १०६०
 भीमसेनस्तु संसृजे राधेये पाण्डवैः सह । सर्वतोऽभ्यहनत् कुड्मो दमदण्डनिभैः शरैः ।
 वाह्मीकान् कैकयान् मत्स्यान् वासात्यान् मद्रसैन्धवान् । एकः संख्ये महेश्वासी योधयन् बह्वशोभत ।
 तत्र मर्त्यसु भीमेन नाराचैस्ताडिता गजाः । प्रपतन्तो हतारोहाः कम्पयन्ति स्म भेदिनीं ।
 वाजिनश्च हतारोहाः पत्तयश्च गतासवः । शेरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो रुधिरं बज्रं ।
 सहस्रश्च रथिनः पतिताः पतितायुधाः । ते क्षताः समदृश्यन्त भीमभीता गतासवः । १०६५
 रथिभिः सादिभिः सूतैः पादातैर्बाजिभिर्गजैः । भीमसेनशरैश्चैरास्त्रैश्च वसुधाऽभवत् ।

तत्सम्भितमिवातिष्ठद्भीमसेनभयार्दितं । दुर्योधनबलं सर्वं निरुत्साहं कृतव्रणं ।
 निश्चेष्टन्तु बलं दीनं बभौ तस्मिन् महारणे । प्रसन्नसलिले काले यथा स्यात् सागरो नृप ।
 तद्वत्तव बलं तद्वै निश्चलं समवस्थितं । मन्युवीर्यबलोपेतं दर्पात् प्रत्यवरोपितं ।
 अभवत्तव पुत्रस्य तत्सैन्यं निप्रभं तदा । तद्वलं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्परं ।
 रुधिरौघपरिक्लितं रुधिरार्द्रं बभूव ह । जगाम भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्परं ।
 सूतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवानामनीकिनीं । भीमसेनः क्रुद्धश्चापि द्रावयन्तौ विरेजतुः ।
 वर्त्तमाने तथा गैद्रे भंगामेऽद्भुतदर्शने । निहत्य पृतनामध्ये संशप्तकगणान् बहून् ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो वः सुदेवमथाब्रवीत् । प्रभयं बलमेतद्धि योत्स्यमानं जनार्दन ।
 एते द्रवन्ति सगणाः संशप्तकमहारथाः । अवारयन्तो मद्वाणान् सिंहशब्दं मृगा इव ।
 दीर्यते च महसैन्यं सञ्जयानां महारणे । हस्तिकलो ह्यमौ कृष्ण केतुः कर्णस्य धीमतः ।
 दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुदा । न च कर्णं रणे शक्ता जेतुमन्ये महारथाः ।
 जानीते हि भवान् कर्णं वीर्यवन्तं पराक्रमे । तत्र याहि यतः कर्णे द्रावयत्येष नो बलं ।
 वर्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथं । एष मे रोचते कृष्ण यथा वा तव रोचते ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्दः प्रहमन्निव । अब्रवीदर्जुनं तूर्णं कैरवान् जहि पाण्डव ।
 ततस्तव महासैन्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः । हंसवर्णाः प्रविविशुर्व्वहन्तः कृष्णपाण्डवौ ।
 केशवप्रेरितैर्यैः श्वैः काञ्चनभूषणैः । प्रविशद्भिस्तव बलं चतुर्द्दिशमभिद्यत ।
 मेघस्तनितनिष्ठादः सरथो वानरध्वजः । चलत्पताकस्तां सेनां विमानं द्यामिवाविशत् ।
 तौ विदार्थं महासेनां प्रविष्टौ केशवार्जुनौ । क्रुद्धौ संरम्भरक्ताक्षौ व्यभ्रजेतां महाद्युती ।
 युद्धशौण्डेयं समाहृतावागतौ तौ रणाध्वरं । यज्वभिर्व्विधिना हृतौ मखे देवाविवाश्विनौ ।
 क्रुद्धौ तौ तु नरव्याघ्रौ योगवन्तौ बभूवतुः । तलशब्देन रुधितौ यथा नागौ महावने ।
 विगाह्य तु रथानीकमयसङ्गांश्च फाल्गुनः । व्यचरत् पृतनामध्ये पाशहस्त इवान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्ते सेनायां तव भारत । संशप्तकगणान् भूयः पुत्रस्ते समचूचुदत् ।
 ततो रथसहस्रेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः । चतुर्द्दिशसहस्रैस्तु तुरगानां महाहवे ।
 द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां पदातीनाञ्च धन्विनां । शूराणां लब्धलक्षाणां विदितानां समन्ततः ।
 अभ्यवर्त्तन्त कौन्तेयं कादयन्तो महारथाः । शरवैर्षर्माहाराज सर्वतः पाण्डुनन्दनं ।
 स च्छाद्यमानः समरे शरैः परबलार्दनः । दर्शयन्तौ द्रमात्मानं पाशहस्त इवान्तकः ।
 निघ्नन् संशप्तकान् पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् । ततो विद्युत्प्रभैर्वाणैः कार्त्तस्वरविभूषितैः ।
 निरन्तरमिवाकाशमाशीच्छन् किरीटिना । किरीटिभुजनिर्मुक्तैः सम्यतद्भिर्बाहाशरैः ।
 समाच्छन्नं बभौ सर्वं काद्रवेयैरिव प्रभो । रुक्मपुङ्गवान् प्रसन्नायान् शरान् सन्नतपर्व्वणः ।
 अवासृजदमेयात्मा दिक्षु सर्व्वासु पाण्डव । मही विदहिशः सर्व्वाः समुद्रा गिरयोऽपि वा ।

५७७८

५७७९

५७८०

५७८१

५७८२

५७८३

स्फुटन्तीति जना जज्ञुः पार्थस्य तलनिःखनात् । हत्वा दशसहस्राणि पार्थिवानां महारथः ।

संशप्तकानां कौन्तेयः प्रत्यक्षं त्वरितोऽभ्यधात् । प्रत्यक्षञ्च समासाद्य पार्थः काम्बोजरक्षितं ।

प्रममाथ बलादाण्डैर्दानवानिव वासवः । प्रचिच्छेदाग्रु भस्त्रेण द्विषतामाततायिनां ।

शस्त्रपाणिं तथा बाहुं तथाऽपि च शिरांस्युत । अङ्गाङ्गावयवैश्चिन्नैर्व्यायुधास्तेऽपतन् भुवि ।

१८०

विश्ववाताभिर्भग्ना बज्रशाखा इव द्रुमाः । हस्त्यश्वरथपत्तीनां प्रातान्निघ्नन्तमर्जुनं ।

सुदक्षिणादवरजः शरवृक्षाऽभ्यवीवृषत् । तस्यास्यतोऽर्द्धचन्द्राभ्यां बाहू परिघसन्निभौ ।

पूर्णचन्द्राभवक्लञ्च क्षुरेणाभ्यहरच्छिरः । स पपात ततो वाहात् सुलोहितपरिस्रवः ।

मनःशिलागिरेः शृङ्गं वज्रैरेवावदारितं । सुदक्षिणादवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतं ।

प्रांशुं कमलपत्राक्षमत्यर्थं प्रियदर्शनं । काञ्चनसम्भ्रमसदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा ।

१८५

ततोऽभवत् पुनर्युद्धं घोरमत्यर्थमद्भुतं । नानावस्थासु योधानां बभूवुस्तत्र युध्दतां ।

एकेषुनिहतैरश्वैः काम्बोजैर्यवनैः शकैः । शोणिताकैस्तदा रक्तं सर्व्वमासीद्विशाम्यते ।

रथैर्हताश्वस्तैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः । द्विरदौश्च हतारोहैर्भक्षामावैर्हतद्विपैः ।

अन्येन्येन महाराज हतो घोरौ जनक्षयः । तस्मिन् प्रपत्ते पक्षे च निहते सञ्चसाचिना ।

अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिर्भ्यधात् । विधुन्वानो महच्चापं कार्त्तस्वरविभूषितं ।

१८९

आददानः शरान् घोरान् स्वरश्मोनिव भास्करः । क्रोधामर्षविवृत्तास्तो लोहिताक्षो बभौ बली ।

अन्तकाले यथा कुट्टो मृत्युः किङ्करदण्डभृत् । ततः प्रासृजदुयाणि शरवर्षाणि सङ्घशः ।

तैर्विस्मृष्टैर्महाराज बद्धवत् पाण्डवो चमूः । स दृष्ट्वैव तु दाशार्हस्यन्दनस्थं विशाम्यते ।

पुनः प्रासृजदुयाणि शरवर्षाणि मारिष । तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः ।

सञ्कादितौ रथसौ तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ । ततः शरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्यामा प्रतापवान् ।

१९५

निश्चैष्टौ तावुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ । हाहाकृतमभूत् सर्व्वं स्थावरजङ्गमन्तथा ।

चराचरस्य गोप्तरौ दृष्ट्वा सञ्कादितौ शरैः । सिद्धचारणसङ्घास्य समेतुस्ते समन्ततः ।

चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वस्थपीति च । न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्व्वः पराक्रमः ।

संयामो यादृशो द्रौणेः कृष्णो सञ्कादयिष्यतः । द्रौणैस्तु धनुषः शब्दमहितचासनं रणे ।

अश्रौषं बज्रशो राजन् सिंहस्य निनदो यथा । ज्या चास्य चरतो युद्धे सख्यदक्षिणमस्यतः ।

१९९

विद्युदम्बुदमध्यस्था भाजमानेव साऽभवत् । स तथा क्षिप्रकारी च दृढहस्तस्य पाण्डवः ।

प्रमोहं परमं गत्वा प्रेक्ष्य तं द्रौणं ततः । विक्रमं विहतं मेने आत्मानः स महायशः ।

तस्यास्यं समरे राजन् वपुरासीत् सुदुर्दृशं । द्रौणिपाण्डवयोरेवं वर्त्तमाने महारणे ।

वर्द्धमाने च राजेन्द्र द्रौणपुत्रे महाबले । होयमाने च कौन्तेये कृष्णे रोषः समाविशत् ।

स रोषान्निःश्वसवाजन् निर्हृक्षिव चक्षुषा । द्रौणिं क्षपश्यत् संयामे फाल्गुनश्च मुहुर्मुहुः ।

२०३

ततः कुट्टोऽब्रवीत् कृष्णः पार्थं सप्रणयं तदा । अत्यद्भुतमिदं पार्थ तव प्रशस्तिं संयुगे ।

अतिरेको हि यत्र त्वां द्रोणपुत्रोऽद्य भारत । कचिदीर्थं यथा पूर्वं भुजयोर्व्वा बलं तव ।
 कचित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठति चार्जुन । कचित् कुशलिनौ बाहू मुखिर्वा न व्यशोर्यत ।
 उदीर्यमानं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे । गुरुपुत्र इति ह्येनं मानयन् भरतर्षभ ।
 उपेक्षां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेक्षितुं । एवमुक्तश्च कृष्णेन गृह्य भलांश्चतुर्दश ।
 वरमाणस्वरकाले द्रौणैर्धनुरथाच्छिनत् । ध्वजं कृत्वा पताकाश्च रथं शक्तिं गदां तथा ।
 जनुदेशे च सुभृशं वत्सदनैरताडयत् । स भूर्क्षां परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
 तं विसंज्ञं महाराज शत्रुणा भृशपीडितं । अपोवाह रथात् सूतो रत्तमाणो धनञ्जयात् ।
 एतस्मिन्नेव काले च विजयः शत्रुतापनः । बहन्तावकं सैन्यं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 पश्यतस्तस्य बीरस्य तव पुत्रस्य भारत । एवमेष क्षयो वृत्तस्त्वावकानां परैः सह ।
 क्रूरो विशसनो घोरो राजन् दुर्मन्विते तव । संशयकांश्च कौन्तेयः कुहंश्चापि वृकोदरः ।
 वसुषेणश्च पाञ्चालान् क्षणेन व्यधमद्रेणे । वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् बीरवरक्षये ।
 उत्थितान्यगणयानि कवन्भानि समन्ततः । युधिष्ठिरोऽपि संग्रामे प्रहारैर्गाढवेदनः ।
 क्रोशमात्रमप्रक्रम्य तस्यौ भरतसत्तम ।

२१३०

२८२५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ । अत्रवीरमद्राजश्च तथैवान्यांश्च पार्थिवात् ।
 यद् दृश्येतत्संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनः क्षत्रियाः कर्णं लभन्ते युद्धमीदृशं ।
 सद्दृशैः क्षत्रियैः शूरैः शूराणां युध्यतां युधि । इष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितं ।
 हत्वा च पाण्डवान् युद्धे स्फुटामुर्व्विमवाप्स्यथ । निहता वा परैर्युद्धे बीरलोकमवाप्स्यथ ।
 दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वावचनं क्षत्रियर्षभाः । हृष्टा नादानुदक्रोशन् वादित्राणि च सर्व्वशः ।
 ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्योधनबले तदा । हर्षयस्तावकान् योधान् द्रौणिर्व्वचनमब्रवीत् ।
 प्रत्यक्षं सर्व्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यतां । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।
 स तेनाहममर्षेण मित्रार्थं चापि पार्थिवाः । सत्यं वः प्रतिजानामि तद्वाक्यं मे निबोधत ।
 धृष्टद्युम्नमहत्वाऽहं न विमोक्ष्यामि दंशनं । अनृतायां प्रतिज्ञायां नाहं स्वर्गमवाप्नुयां ।
 अर्ज्जुनो भीमसेनश्च योधो यो रक्षिता रणे । धृष्टद्युम्नस्य तं संख्ये निहमिष्यामि सायकैः ।
 एवमुक्ते ततः सर्व्वा सहिता भारती चमूः । अभ्यद्रवत कौन्तेयास्तथा ते चापि पाण्डवाः ।

२८४०

२८४५

२८५०

स सन्निपातो रथयूथपानां बभूव राजवृत्तिभीमरूपः । जनवयः कालयुगान्तकल्पः प्रावर्त्ततागे कुरुसञ्जयानां ।
 ततः प्रवृत्ते युधि संप्रहारे मृतानि सर्व्वानि सदैवतानि । आसन् समेतानि सहासरोभिर्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ।
 दिव्यैश्च मातुर्लैर्व्विविधैश्च गन्धैर्दिव्यैश्च रत्नैर्व्विविधैर्नराय्यान् । रणे स्वकर्म्मोद्दहतः प्रवीरानवाकिरन्वपसरसः प्रहृष्टाः ।
 समीरणस्तांश्च निषेव्य गन्धान् सिषेच सर्व्वानपि योधमुख्यान् । निषेयमाणास्तनिलेन योधाः परस्परम्ना धरणीं निपेतुः ।
 सा दिव्यमातैरवकीर्य्यमाणा सुवर्णपुष्पैश्च शरैर्व्विचित्रैः । कवचसंधैरिव चित्रिता द्यौः क्षितिर्व्विभौ योधवरैर्व्विचित्रा । २८५५

ततोऽन्तरीक्षादपि साधुवादैर्वादिचधैः समदीर्घमाणः । ज्याघोषनेमिस्त्रिनादचित्रः समाकुलः सोऽभवत्सम्प्रहारः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अन्वत्यामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमेष महानामीत्संगामः पृथिवीक्षितः । क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे ।

द्रोणपुत्रं परित्यज्य जित्वा चान्यान्महारथान् । अब्रवीदर्जुनो राजन् वासुदेवमिदं वचः ।

पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवीं चमूं । कर्णे पश्य च संग्रामे कालयन्तं महारथान् ।

न च पश्यामि दाशार्हं धर्मराजं युधिष्ठिरं । नापि केतुर्युधां श्रेष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ।

२८२०

त्रिभागश्चावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनार्दन । न च मां धार्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति संयुगे ।

तस्मात्त्वं मत्प्रियं कुर्वन् याहि यत्र युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा कुशलिनं युद्धे धर्मपुत्रं सहानुजं ।

पुनर्योद्धाऽस्मि वार्ष्णेय शत्रुभिः सह संयुगे । ततः प्रायाद्रथेनाशु बीभत्सोर्वचनाद्धरिः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सञ्जयाश्च महारथाः । अयुधंस्तौवकैः सार्द्धं मृत्युं कृत्वा निवर्तनं ।

ततः संग्रामभूमिं तां वर्त्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ।

२८२५

पश्य पार्थ महारौद्रे वर्त्तते भरतक्षयः । पृथिव्यां क्षत्तियाणं वै दुर्योधनकृते महान् ।

पश्य भारत चापानि रक्तापृष्ठानि धन्विनां । मृतानामपविद्धानि कलापांश्च महाधनान् ।

जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्चानतपर्वणः । तैलधौतांश्च नाराचानिर्मुक्तान् पन्नगानिव ।

हस्तिदन्तसहस्रं खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्मणि चापविद्धानि रक्तागर्भानि भारत ।

सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषणाः । जाम्बूनदमयैः पटैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ।

२८३०

जातरूपमयीश्चर्षीः पट्टिगान् हेमभूषणान् । दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान् परश्वधान् ।

अयःकुन्तांश्च पतितान् मुषलानि गुरुणि च । शतघ्नोः पश्य चित्राश्च विपुलान् परिघांस्तथा ।

चक्राणि चापविद्धानि तोमरांश्च महारणे । नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृह्णिनः ।

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्त्रिनः । गदाविमथितैर्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकान् ।

गजवाजिरथक्षुषान् पश्य योधान् सहस्रशः । मनुष्यहयनागानां हयशक्त्वृष्टिपट्टिशैः ।

२८३५

परिघैरायस्त्रैर्घोरैरयःकुनैः परश्वधैः । शरीरैर्बज्रभिष्किन्धैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।

गतासुभिरभिव्रजसंवृता रणभूमयः । बाहुभिश्चन्दनादिगैः सार्द्धदैर्हेमभूषितैः ।

सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी । सार्ज्जुलित्रैर्भुजायैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः ।

हस्तिहस्तोपमैश्चिन्धैर्हस्तभिश्च तरस्त्रिणां । बद्ध चूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।

पतितैर्हृषभाक्षाणां विराजति वसुन्धरा । कबन्धैः शोणितादिगैश्चिन्धैर्नागचशिरोधरैः ।

२८४०

भूर्भाति भरतश्रेष्ठ शान्ताचिर्भिरिवाग्निभिः । रथांश्च बद्ध्वा भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुभान् ।

वाजिनश्च हतान् पश्य निष्कीर्णान् शराहतान् । अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधध्वजान् ।

रथिनाश्च महाशङ्खान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वान् मातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् ।

वैजयन्तीविचित्रांश्च हतांश्च गजवाजिनः । वारणानां परिश्लोमांस्तथैवाजिनकम्बलान् ।

विपाटितविचित्रांश्च ह्य्यचिवान् रथाङ्कुशान् । भिन्नाश्च बज्रधा घण्टा महद्भिः पतितैर्गजैः ।
 वैदूर्यदण्डांश्च शुभान् पतितानङ्कुशान् भुवि । बद्धाः सादिभुजाग्रेषु सुवर्णविकृताः कशाः ।
 विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वास्तरपरिस्त्रोमावाङ्मवान् पतितान् भुवि ।
 चूडामणीनरेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्त्रजः । कक्षाणि चापविद्भानि चामरव्यजनानि च ।
 चन्द्रनवभामैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । कृत्स्नशुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ।
 वदनैः पश्य सञ्जन्ना महीं शोणितकर्दमां । सजीवांश्चापरान् पश्य कूजमानान् समन्ततः ।
 उपास्मानान् बज्रशो न्यस्तशस्त्रैर्विश्राम्यते । ज्ञातिभिः सहितांस्तत्र रोदमानैर्मुहुर्मुहुः ।
 व्युत्क्रान्तानपगान् योधांश्चादयित्वा तरस्त्रिनः । पुनर्युद्धाय गच्छन्ति जयगद्गदाः समन्वयः ।
 अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः । ज्ञातिभिः पतितैः शूरैर्युद्धायमानास्तथोदकं ।
 जलार्थं गताः केचिन्निघ्राणा बहवोऽर्जुन । सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान् वै दृष्ट्वा विचेतसः ।
 जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परं । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिवन्तोऽन्यांश्च मारिष ।
 परित्यज्य प्रियानन्ये बान्धवान् बान्धवप्रियाः । व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ।
 तथा परान्नरश्रेष्ठ सन्दष्टौष्ठपुटान् पुनः । भुक्कुटीकुटिलैर्वृक्षैः प्रेचमणान् समन्ततः ।
 एवं ब्रुवंस्तदा कृष्णो ययौ यत्र युधिष्ठिरः । अर्जुनश्चापि नृपतेर्दर्शनार्थं महारणे ।
 याहि याहीति गोविन्दं मुहुर्मुहुश्चोदयत् । तां युद्धभूमिं पार्थस्य दर्शयित्वा च माधवः ।
 त्वरमाणस्ततः कृष्णः पार्थमाह शनैरिदं । पश्य पाण्डव राजानमुपयातांश्च पार्थिवान् ।
 कर्णे पश्य महारङ्गे ज्वलन्तमिव पावकं । अमौ भीमो महेष्वासः सन्निवृत्तो रणं प्रति ।
 तमेते विनिवर्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसृञ्जयानाञ्च पाण्डवानाञ्च ये मुखं ।
 निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवतो ह्येष कर्णे रोधयतेऽर्जुन ।
 अन्तकप्रतिमो वेगे शक्रतुल्यपराक्रमः । असौ गच्छति कौरव्य द्रौणिः शस्त्रमृताम्बरः ।
 तमेव प्रद्रुतं संख्ये धृष्टद्युम्नो महारथः । अनुप्रयाति सङ्ग्रामे हतान् पश्य च सृञ्जयान् ।
 सर्व्वमाह सुदुर्द्धर्षो वासुदेवः किरीटिने । ततो राजन्महाघोरः प्रादुरासीन्महारणः ।
 सिंहनादरवाश्चैव प्रादुरासन समागमे । उभयोः सेनयोराजन् मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 श्वमेव च यो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्भन्विते तव ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वासुदेववाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनः समाजगमुरभीताः कुरुसृञ्जयाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः स्ततपुत्रमुखा वयं ।
 ततः प्रवृत्ते भीमः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।
 तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे तुभुले शोणितोदके । संशप्तकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज सहितः सर्व्वराजभिः । कर्णमेवाभि दुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ।
 आगच्छमानांस्तान् संख्ये प्रदृष्टान् विजयैषिणः । दधारैको रणे कर्णे जलौघानिव पर्व्वतः ।

समासाद्य तु ते कर्णं व्यशीर्यन्त महारथाः । यथाऽत्तलं समासाद्य वायोधाः सर्वलोदिशं ।

तयोरासीन्महाराज संग्रामो लोमहर्षणः । धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरेणानतपर्वणा ।

१८१५

ताडयामास समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । विजयञ्च धनुः श्रेष्ठं विधुन्वानो महारथः ।

पार्षतस्तु धनुश्चिन्वा शरांश्चाशीविधोपमान् । ताडयामास संक्रुद्धः पार्षतं नवभिः शरैः ।

ते वर्षं हेमविकृतं भित्त्वा तस्य महात्मनः । शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवानघ ।

तदपास्तु धनुश्चिन्वां धृष्टद्युम्नो महारथः । अथान्यद्भनुरादाय शरांश्चाशीविधोपमान् ।

कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । तथैव राजन् कर्णोऽपि पार्षतं शत्रुतापनं ।

१८२०

क्वादयामास समरे शरैराशीविधोपमैः । द्रोणश्चतुर्भ्यश्चासौ विव्याध निशितैः शरैः ।

तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूषणं । प्रेषयामास संक्रुद्धो मृत्युदण्डमिवापरं ।

तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशास्यते । चिच्छेद सहसा राजन् शैनेयः कृतहस्तवत् ।

दृष्ट्वा विनिहतं वाणं शरैः कर्णो विशास्यते । सात्यकिं शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयत् ।

विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः । तं प्रत्यविध्यच्छैनेयः शरैर्हर्मपरिष्कृतैः ।

१८२५

ततो युद्धं महाराज चक्षुःश्रोत्रभयानकं । आसीद्द्वारञ्च चित्रञ्च प्रेक्षणीयं समन्ततः ।

सर्वेषां तत्र भूतानां लोमहर्षोऽभ्यजायत । तदृष्ट्वा समरे कर्मा कर्णशैनेययोर्नृप ।

एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिरभ्ययात्सुमहाबलं । पार्षतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्याश्रुनाशनं ।

अभ्यभाषत संक्रुद्धो द्रौणिः परपुरञ्चयः । तिष्ठ तिष्ठाय ब्रह्मघ्न न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।

इत्युक्त्वा सुष्ठु शंभोरं शीघ्रवृत्तिशितैः शरैः । पार्षतं क्वादयामास घोररूपैः सुतेजनैः ।

१८३०

यतमानं परं शक्त्वा यतमानो महारथः । यथा हि समरे द्रोणः पार्षतं वीक्ष्य मारिष ।

तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्षतः परबीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा मन्यते मृत्युमात्मनः ।

स ज्ञात्वा समरेत्मानं शस्त्रेणाबध्यमेव तु । यवेनाभ्याययौ द्रौणिं कालः कालमिव क्षये ।

द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नमवस्थितं । क्रोधेन निःश्वसन् बीरः पार्षतं समुपाद्रवत् ।

तावन्त्योन्यन्तु दृष्ट्वैव संरम्भं जगमतुः परं । अथाब्रवीन्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।

१८३५

धृष्टद्युम्नं समोपस्थं त्वरमाणो विशास्यते । पाञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ।

पापं हि यत्त्वया कर्म घ्नता द्रोणं पुरा कृतं । अद्य त्वां लप्स्यते तदैव यथा न कुशलं तथा ।

अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे । नापक्रामसि वा मूढ सत्यमेतद्वीमि ते ।

एवमुक्तः प्रत्युक्वाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । प्रतिवाक्यं स एवासिर्भामको दास्यते तव ।

येनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य संयुगे । यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणश्रुवः ।

१८४०

त्वामिदानीं कथं युद्धे न हनिष्यामि विक्रमात् । एवमुक्त्वा महाराज सेनापतिरमर्षणः ।

निशितेनातिवाणेन द्रौणिं विव्याध पार्षतः । ततो द्रौणिः सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

आङ्ग्रादयद्दिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । नवान्तरीक्षं न दिशो नापि योधाः समन्ततः ।

दृश्यन्ते वै महाराज शरैश्चक्रैः सहस्रशः । तथैव पवित्रो राजन् द्रौणिमाह्वयोभिर्न ।
 शरैः संक्रादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः । राधेयोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।
 द्रौपदेयान् युधामन्युं सात्यकिञ्च महारथं । एकः संवारयामास प्रवर्णीयः समन्ततः ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणेश्चिच्छेद कार्मुकं । तदपास्य धनुर्द्रौणिरन्यदादाय कार्मुकं ।
 वेगवान् समरे घोरं शरांश्चाशोत्रिभोपमान् । स पार्थतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजं ।
 हयान् सूतं रथञ्चैव निमेवाङ्घ्रमच्छरैः । स च्छिन्नधन्वा विरथो हताशो हतसारथिः ।
 खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रञ्च भानुमत् । द्रौणितर्दपि राजेन्द्र भलैः विप्रं महारथः ।
 चच्छेद समरे बीरः विप्रहस्तो दृढायुधः । रथादनवरुद्धस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
 धृष्टद्युम्नं हि विरथं हताशं क्षिन्नकार्मुकं । शरैश्च बद्ध्वा विद्धमस्त्रैश्च शकलीकृतं ।
 नाशकङ्गरतेश्च यतमानो महारथः । तस्यान्तमिशुभीराजन् यदा द्रौणिर्न जज्ञिवान् ।
 अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः पार्थतं त्वरितोऽन्वगात् । आसीदाश्रयतो वेगस्तस्य राजन्महात्मनः ।
 गरुडस्थेव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमं । एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्थतस्य बधं प्रति । यत्नं करोति विपुलं हन्याच्चैनं न संशयः ।
 तं मोक्षय महाबाहो पार्थतं शत्रुकर्षण । द्रौणिरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
 खममुक्त्वा महाराज वामदेवः प्रतापवान् । प्रैषयत्तुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिर्व्यवस्थितः ।
 ते हयाश्चन्द्रसङ्काशाः केशवेन प्रचोदिताः । आपिवन्त इव व्योम जग्मुर्द्रौणिरथं प्रति ।
 दृष्ट्वा यान्तौ महावीर्यावुभौ कृष्णधनञ्जयौ । धृष्टद्युम्नबधे यत्नं चक्रौ राजन् महाबलः ।
 विक्रव्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं नरेश्वर । शरांश्चिन्नेप वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ।
 ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भृशं । द्रौणिमासाद्य विविशुर्बल्लोकमिव पन्नगाः ।
 स विद्धस्तैः शरैर्घोरैर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान् । उत्सृज्य समरे राजन् पाञ्चास्यममितौजसं ।
 रथमारुरुहे बीरो धनञ्जयशरार्दितः । प्रमृष्टश्च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विव्याध सायकैः ।
 एतस्मिन्नन्तरे बीरः सहदेवो जनाधिप । अपोवाह रथेनाजौ पार्थतं शत्रुतापनं ।
 अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पत्रिभिः । तं द्रौणपुत्रः संक्रुद्धो बाणैरुरसि चार्पयत् ।
 क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालसन्धितं । द्रौणपुत्राय चिन्नेप कालदण्डमिवापरं ।
 ब्राह्मणस्यास्यदेशे स निपपात महाद्युतिः । स विक्रलो महाराज शरवेगेन संयुगे ।
 निषसाद रथोपस्थे वैक्लव्यञ्च परं यथौ । ततः कर्णो महाराज व्याधिपद्मिजयं धनुः ।
 अर्जुनं समरे ब्रुद्धः प्रेतमाणो मुहुर्मुहुः । दैरथञ्चापि पार्थेन कामयानो महारणे ।
 विक्रलं तन्तु वीर्याय द्रौणपुत्रञ्च सारथिः । अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणजिरात् ।
 अथोत्क्रुष्टं महाराज पाञ्चास्यैर्जितक श्रिभिः । मोक्षितं पार्थतं दृष्ट्वा द्रौणपुत्रञ्च पीडितं ।
 वादिनाणि च दिव्यानि प्रावाद्यन्त सहस्रशः । सिंहनादांश्च चक्रुस्तौ दृष्ट्वा संख्ये तदद्भुतं ।

१८४६

१८४७

१८४८

१८४९

१८५०

१८५१

एवं कृत्वाऽब्रवीत्पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः । याहि संशप्तकान् कृष्ण कार्यमेतत् परं मम ।

ततः प्रयातो दाशार्हः श्रुत्वा पाण्डवभाषितं । रथेनातिपताकेन मनोमारुतरंहसा ।

२१७५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्रौपद्युप्याने ऊनषष्ठोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् । दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

एष पाण्डव ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः । जिघांसुभिर्महेष्वासैर्द्रुतं पार्थोऽनुसार्थते ।

तच्चानुयान्ति संरम्भाः पाञ्चाला युद्धदुर्मदाः । युधिष्ठिरं महात्मानं परीप्सन्तो महाबलाः ।

एष दुर्योधनः पार्थ रथानीकेन दंशितः । राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ।

२१८०

जिघांसुः पुरुषव्याघ्र भावभिः सहितो बली । आशोविषसमस्यैः सर्वयुद्धविशारदैः ।

एते जिघृक्ष्वो यान्ति द्विपाश्वरथपत्तयः । युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रा रत्नोत्तममिवार्थिनः ।

पश्य सात्वतभीमाभ्यां निरुद्धा धिष्ठिताः पुनः । जिहीर्षवोऽमृतं दैत्याः शक्राग्निभ्यामिवासकृत ।

एते वज्रत्वारिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवं । समुद्रमिव वार्योधाः प्रावृट्काले महारथाः ।

नदन्तः सिंहनादांश्च धमन्तश्चापि वारिजान् । बलवन्तो महेष्वासा विद्युन्वन्तो धनूंषि च ।

२१८५

मृत्वीर्मुखगतं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । ऊतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्योधनवशंगतं ।

यथाविधमनीकन्तु धार्तराष्ट्रस्य पाण्डव । नास्य शक्रोऽपि मुच्येत सम्प्राप्तो वाणगोचरं ।

दुर्योधनस्य वीरस्य शरौघान् शीघ्रमस्यतः । संक्रुद्धस्यान्तकस्येव को वेगं संसहेद्रणे ।

दुर्योधनस्य वीरस्य द्रौणेः सारदतस्य च । कर्णस्य चेषुवेगो वै पर्वतानपि शातयेत् ।

कर्णेन च कृतो राजा विमुखः शत्रुतापनः । बलवान् लघुहस्तश्च कृती युद्धविशारदः ।

२१९०

राधेयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्तः पीडयितुं रणे । सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः शूरैर्महाबलैः ।

तस्यैभिर्दुग्धमानस्य सङ्ग्रामे शंसितात्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म महारथैः ।

उपवासकृतो राजा मृगं भरतसत्तमः । ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न क्षात्रे हि बले विभुः ।

कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः शत्रुतापनः । संशयं समनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।

न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः । यद्भीमसेनः सहते सिंहनादममर्षणः ।

२१९५

नर्दतां धार्तराष्ट्राणां पुनः पुनररिन्दम । धमताञ्च महाशङ्खान् सङ्ग्रामे जितकाशिनां ।

युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति भरतर्षभ । सञ्ज्ञोदयत्यसौ कर्णो धार्तराष्ट्रान् महाबलान् ।

स्थूणाकर्णेन्द्रजालेन पार्थपाशुपतेन च । प्रच्छादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महारथाः ।

आतुरो हि कृतो राजा सन्निषन्नश्च भारत । यथैनमनुवर्त्तन्ते पाञ्चालाः सह पाण्डवैः ।

तरमाणास्वरकाले सर्वशस्त्रभृताम्बराः । मञ्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिहीर्षवः ।

२२००

न केतुर्दृश्यत राक्षः कर्णेन निहतः शरैः । पश्यतोर्दमयोः पार्थसात्यकेश्च शिखण्डिनः ।

धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतानीकस्य वा विभा । पाञ्चालानाञ्च सर्वेषां चेदीनाञ्चैव भारत ।

एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानां मनीकिनीं । शरैर्विध्वंसयति वै नलिनीमिव कुञ्जरः ।

एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन । पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ।
 एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहताः शरैः । आर्त्तनादान् विकुक्वाण विद्रवन्ति दिशो दश ।
 रथानां द्रवते दृन्दमेतच्चैव समन्ततः । द्राव्यमाणं रणे पार्थ कर्णेनाभिचर्षिणा ।
 हस्तिकलां रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह । रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वरः ।
 असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति । किरन् शरशतान्येव विनिघ्नस्त्व वाहिनीं ।
 एतान् पश्य च पाञ्चालान् द्राव्यमाणान् महारथान् । शक्रेणैव यथा दैत्यान् हन्यमानान् महाहवे ।
 एष कर्णे रणे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डुसृञ्जयान् । दिशो विप्रेक्षते सर्वास्त्वदर्थमिति मेमतिः ।
 तथा पार्थ धनुः श्रेष्ठं निर्वर्त्तन् साधु शोभते । शत्रुं जित्वा यथा शक्रो देवसंघैः समावृतः ।
 एते नर्दन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । त्रासयन्तो रणे पाण्डून् सृञ्जयांश्च समन्ततः ।
 एष सर्वात्मना पाण्डून् त्रासयित्वा महारणे । अभिभाषति राधेयः सर्वसैन्यानि मानद ।
 अभिद्रवत भद्रं धो द्रुतं द्रवत कौरवाः । यथा जीवन्न वः कश्चिन्मुच्येत युधि सृञ्जयाः ।
 तथा कुरुत सम्पन्ना वयं यास्याम पृष्ठतः । एवमुक्त्वा गतो ह्येष पृष्ठतो विकिरञ्ज्करान् ।
 पश्य कर्णे रणे पार्थ येतच्छत्रविराजितं । उदयं पर्वतं यद्वक्त्राङ्गेनाभिभोभितं ।
 पुर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्द्ध्नि च्छत्रेण भारत । ध्रियमाणेन समरे श्रीमच्छतशलाकिना ।
 एष त्वां प्रेक्षते कर्णः सङ्कटाख्यं विशाम्यते । उत्तमं जवमास्थाय ध्रुवमेत्यति संयुगे ।
 पश्य ह्येनं महाबाहो विधुन्वानं महद्भुजः । शरांश्चाशोविषाकारान् विस्फुजन्तं महारणे ।
 असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजं । प्रार्थयन् समरे पार्थ त्वया सह परन्तपः ।
 बधाय चात्मनोऽभ्येति दीप्ताख्यं शलभो यथा । कर्णेमेकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत ।
 रिरक्षिषुः सुसंवृत्तो धार्तराष्ट्रो निवर्त्तते । सर्वैः सहैभिर्दुष्टात्मा बध्यताञ्च प्रयत्नतः ।
 त्वया यशश्च राज्यञ्च सुखञ्चात्तममिच्छता । अदीनयोर्विश्रुतयोर्युवयोर्योत्थमानयोः ।
 देवासुरे पार्थ मृधे देवदानवयोरिव । त्वाञ्च दृष्ट्वाऽतिसंरब्धं कर्णञ्च भरतर्षभ ।
 असौ दुर्योधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते । आत्मानञ्च कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ ।
 कृतागसञ्च राधेयं धर्मात्मानि युधिष्ठिरे । प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरं ।
 आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपं । पञ्च ह्येतानि मुख्यानि रथानां रथसत्तम ।
 शतान्यायान्ति समरे बलिनान्निष्मतेजसां । पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ।
 अभिसंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च । अन्योन्यरक्षितं बोरबलं त्वामभिवर्त्तते ।
 सूतपुत्रं महेष्वासं दर्शयात्मानमात्मना । उत्तमं जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ।
 असौ कर्णः सुसंरब्धः पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पश्यामि दृष्टद्युम्बरं प्रति ।
 समुपैत्यति पाञ्चालानिति मन्ये परन्तप । आचचचे प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ ।
 राजाऽसौ कुशलो श्रीमान् धर्मपुलो युधिष्ठिरः । असौ भीमो महाबाहुः संनिवृत्तश्चमूमुखे ।

वृतः सृञ्जयसैन्येन शैनेयेन च भारत । वध्यन्त एते समरे कौरवा निशितैः शरैः ।
 भीमसेनेन कौन्तेय पाञ्चालैश्च महात्मभिः । सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा प्राद्ववद्गणे । २०३५
 विप्रधावति वेगेन भीमस्याभिहता शरैः । विपन्नश्चैव मही रुधिरेण समुक्षिता ।
 भारती भरतश्रेष्ठ सेना द्रुपणदर्शना । निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधां पतिं ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं द्रावयन्तं वरूथिनीं । पीतरक्तासितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिताः ।
 पताका विप्रकीर्यन्ते कृत्राण्येतानि चार्जुन । सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथग्विधाः ।
 केतवोऽभिनिपात्यन्ते हस्त्यश्च प्रकीर्यते । रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनेः विगतासवः । २०३६
 नानावर्णैर्हता वाणैः पाञ्चालैरपलायिभिः । निर्मनुष्यान् गजानस्यान् रथांश्चैव धनञ्जय ।
 समाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्तराष्ट्रं स्तरस्त्रिनः । विमृद्धान्ति नरव्याघ्रा भीमसेनबलाश्रयात् ।
 बलं परेषां दुर्द्धर्षास्त्यक्ता प्राणानरिन्दम । एते नर्दन्ति पाञ्चाला ध्मापयन्ति च वारिजान् ।
 अभिद्रवन्ति चरणे मृद्धान्तः सायकैः परान् । पश्यस्वैषाञ्च माहात्म्यं पाञ्चाला हि पराक्रमात् ।
 धार्तराष्ट्रान् विनिघ्नन्ति क्रुद्धाः सिंहो द्रव द्विपान् । शस्तमाच्छिद्य शत्रूणां सायुधानां निरायुधाः । २०३७
 तेनैवैतानमोघास्तान्निघ्नन्ति च नदन्ति च । शिरांस्थितानि पात्यन्ते शत्रूणां बाह्वोऽपि च ।
 रथनागहृद्या वीरा यशस्याः सर्व एव च । सर्वतस्याभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 पाञ्चालैर्मानसादेत्य हंसैर्गङ्गेव वेगितैः । सुभ्रशञ्च पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवारणे ।
 कृपकर्णदयो वीरा क्षत्रभाणामिवर्षभाः । भीमास्त्रेण सुनिर्भगान् धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
 धृष्टद्युम्नमुखा वीरा घ्नन्ति शत्रून् सहस्रशः । पाञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विषद्विरपभीर्नदन् । २०३८
 शत्रुपक्षमवस्कन्द्य शरानस्यति मारुतिः । विपन्नभयिष्ठतरा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 रथाश्चैते सुविचस्ता भीमसेनभयार्दिताः । पश्य भीमेन नाराचैर्भिन्ना नागाः पतन्त्यमी ।
 वज्रिवज्राहतानीव शिखराणि धराभृतां । भीमसेनस्य निर्विद्धा वाणैः सन्नतपर्वभिः ।
 खान्यनीकानि मृद्धान्तो द्रवन्त्येते महागजाः । अभिजानीहि भीमस्य सिंहनादं सुदुःसहं ।
 नदतोऽर्जुन संग्रामे वीरस्य जितकाशिनः । एष नैषादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डव । २०३९
 जिघांसुस्तामरैः क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः । सतोमरावस्य भुजौ च्छिन्नौ भीमेन गर्जतः ।
 तीक्ष्णैरग्निरविप्रख्यैर्नाराचैर्दृशभिर्हतः । हलैनं पुनरायाति नागानन्यान् प्रहारिणः ।
 पश्य नीलाम्बुदनिभान् महासाधैरधिष्ठितान् । शक्तितोमरभङ्गातैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरं ।
 सप्त सप्त च नांगास्तान् वैजयन्तीश्च सध्वजाः । निहत्य निशितैर्व्वाणैश्छिन्नाः पार्थायोजन ते ।
 दशभिर्दृशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गजः । न चासौ धार्तराष्ट्राणां श्रूयते निनदस्तथा । २०४०
 पुरन्दरसमे क्रुद्धे निवृत्ते भरतर्षभ । अक्षौहिण्यस्तथा तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य संहताः ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन नरासिंहेन वारिताः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनेन तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुस्करं । अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानहिताग्निशितैः शरैः ।

ते बध्यमानाः समरे संश्रक्तकणः प्रभो । प्रभग्नाः समरे भीता दिशो दश महाबलाः ।
 शक्रस्यातिथितां गत्वा विरोक्ता ह्यभवन्सदा । पार्थस्य पुरुषव्याघ्र शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबलां चमूं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे । बध्यमाने बले चापि मामके पाण्डुसञ्जयैः ।
 द्रवमाणे बलौघे च निरानन्दे मुहुर्मुहुः । किमकुर्वन्त कुरवस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीमं महाबाहुं सूतपुत्रः प्रतापवान् । क्रोधरक्तक्षणे राजन् भीमसेनमुपाद्रवत् ।
 तावकन्तु बलं दृष्ट्वा भीमसेनात् पराङ्मुखं । यत्नेन महता राजन् पथ्ववस्थापयदली ।
 व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तव पुत्रस्य वाहिनीं । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् युद्धदुर्मदान् ।
 प्रत्युद्ययुस्तु राधेयं पाण्डवानां महारथाः । धुन्वानाः कार्मुकाण्यजौ विक्षिपन्तश्च सायकान् ।
 भीमसेनः शिनेर्नप्ता शिखण्डी जनमेजयः । धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्व्वे चापि प्रभद्रकाः ।
 जिघांसन्तो नरव्याघ्राः समन्तात्तव वाहिनीं । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः समरे जितकाशिनः ।
 तथैव तावका राजन् पाण्डवानामनीकिनीं । अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसन्तो महारथाः ।
 रथनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलं । बभूव पुरुषव्याघ्र सैन्यमद्भुतदर्शनं ।
 शिखण्डी च ययौ कर्णे धृष्टद्युम्नः सुतं तव । दुःशासनं महाराज महत्यासेनया दृते ।
 नकुलो वृषभेनन्तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः । उलूकं समरे राजन् महदेवः समभ्ययात् ।
 सात्यकिः शकुनिश्चापि द्रौपदेयाश्च कौरवान् । अर्जुनश्च रणे यत्ते द्रोणपुत्रो महारथः ।
 युधामन्युं महेष्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रणे । कृतवर्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ।
 भीमसेनः कुरून् सर्व्वान् पुत्रांश्च तव मारिष । सहानीकान्महाबाहुरेक एव न्यवारयत् ।
 शिखण्डी तु ततः कर्णे विचरन्तमभीतवत् । भीमहन्ता महाराज वारयामास पत्रिभिः ।
 प्रतिरुद्धस्ततः कर्णे रोषात् प्रस्फुरिताधरः । शिखण्डिनं त्रिभिर्व्वार्ष्णेभ्योर्वाक्येभ्यस्ताडयत् ।
 धारयन्स्तु स तान् वाणान् शिखण्डी बद्धशोभत । राजतः पर्व्वतो यदक्षिभिः शृङ्गैरिवोत्थितैः ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सूतपुत्रेण संयुगे । कर्णे विव्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः ।
 तस्य कर्णे हयान् हत्वा सारथिश्च त्रिभिः शरैः । उन्ममाथ ध्वजश्चास्य दुरमेण महारथः ।
 हताश्वान्तु ततो यानादवसुत्य महारथः । शक्तिश्चिषेप कर्णाय संक्रुद्धः शत्रुतापनः ।
 तां हिला समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकैः । शिखण्डिनमथाविध्यन्नवभिर्निशितैः शरैः ।
 कर्णचापच्युतान् वाणान् वर्ज्जयन्स्तु नरोत्तम । अपयातस्ततस्त्वरं शिखण्डी भृशविक्कलः ।
 ततः कर्णे महाराज पाण्डुसैन्यान्यपातयत् । तूलराशिं समासाद्य यथा वायुर्महाबलः ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीडितः । दुःशासनं त्रिभिर्व्वार्ष्णैः प्रत्यविध्यत् स्नानान्तरे ।
 तस्य दुःशासनो बाहुं सर्व्वं विव्याध मारिष । स तेन रुक्मापुङ्गेन भस्मेनानतपर्व्वणा ।

६०१५

३०१०

३०१५

३०१०

३०१५

३०१०

धृष्टद्युम्नसु निर्विद्धः शरं घोरममर्षणः । दुःशासनाय संक्रुद्धः प्रेषयामास भारत ।
 आपतन्तं महावेगं धृष्टद्युम्नसमीरितं । शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते त्रिभिरेव विशाम्यते ।
 अथापरैः सप्तदशैर्भक्षैः कनकभूषणैः । धृष्टद्युम्नं समासाद्य बाङ्गोरुरसि चार्पयत् ।
 ततः स पार्श्वतः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चक्रुर्गुर्जनाः ।
 अथान्यद्भनुरादाय पुत्रस्ते प्रहसन्निव । धृष्टद्युम्नं शरव्रातैः समन्तात् पर्यवारयत् ।
 तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा विक्रमं सुमहात्मनः । व्यस्यन्त रणे योधाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
 धृष्टद्युम्नं न पश्याम घटमानं महाबलं । दुःशासनेन संरुद्धं मिहेनेव महागजं ।
 ततः सरथनागाश्वाः पाञ्चालाः पाण्डुपूर्वज । सेनापतिं परोक्षेनो रुरुधुस्त्रनयं तव ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तावकानां परैः सह । घोरं प्राणभृतां काले भीमरूपं परन्तप ।
 नकुलं वृषसेनसु भित्त्वा पञ्चभिरायसैः । पितुः समीपे तिष्ठन् वै त्रिभिरन्यैरविध्यत ।
 नकुलसु ततः शूरो वृषसेनं हसन्निव । नाराचेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भृशं ।
 सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः । शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः ।
 ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्धभौ । अन्योन्यमाच्छादयतामथोऽभज्यत वाहिनी ।
 स दृष्ट्वा प्रदुतां सेनां धार्तराष्ट्रस्य सूतजः । निवारयामास बलादनुसृत्य विशाम्यते ।
 निवृत्ते तु ततः कर्णे नकुलः कौरवान् ययौ । कर्णपुत्रसु समरे हित्वा नकुलमेव तु ।
 जुगोप चक्रं लरितो राधेयस्यैव मारिष । उलूकसु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ।
 तस्याश्वान्वतुरो हत्वा सहदेवः प्रतापवान् । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ।
 उलूकसु ततो यानादवपुत्य विशाम्यते । त्रिगर्त्तानां बलं तर्णं जगाम पितृनन्दनः ।
 सात्यकिः शकुनिं विद्धा विंशत्या निशितैः शरैः । ध्वजं चिच्छेद भस्मेन सौबलस्य हसन्निव ।
 सौबलस्य समरे क्रुद्धो राजा प्रतापवान् । विदार्थं कवचं भूयो ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।
 अथैनं निशितैर्बाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत । सारथिञ्च महाराज त्रिभिरेव समार्पयत् ।
 अथास्य बाह्यांस्वरितः शरैर्निन्ये यमक्षयं । ततोऽवपुत्य सहसा शकुनिर्भरतर्धभ ।
 आरुरोह रथं तर्णमुलूकस्य महात्मनः । अपोवाहाय शीघ्रं स शैनेयायुद्धशालिनः ।
 सात्यकिस्तु रणे राजंस्त्वावकानामनीकिनीं । अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ।
 शैनेयशरसंक्रान्तं तव सैन्यं विशाम्यते । भजे दश दिशस्तर्णं न्यपतच्च गतासुवत् ।
 भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे । तन्तु भीमो मुहूर्त्तेन व्यस्यत्तरथध्वजं ।
 चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेनातुष्यन्त वै जनाः । ततोऽपायान्नृपस्तत्र भीमसेनस्य गोचरात् ।
 कुरुसैन्यं ततः सर्व्वं भीमसेनमुपाद्रवत् । तत्र नादो महानासीत् भीमसेनं जिधांसतां ।
 युधामन्युः रूपं विद्धा धनुरस्याशु चिच्छेद । अथान्यद्भनुरादाय ह्यपः शस्त्रभृताम्बरः ।
 युधामन्योर्ध्वजं सूतं कञ्चापातयत् क्षितौ । ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्बाह्वारथः ।

२०८५

२०८६

२०८७

२०८८

२०८९

२०९०

उत्तमौजाश्च हार्दिकं भीमं भीमपराक्रमं । क्वाद्यामास सहसा मेधा वृष्टेव पर्वतं ।
तद्युद्धमाप्नोत् सुमहत् घोररूपं परन्तप । यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विश्राम्यते ।
कृतवर्मा ततो राजन्नुत्तमौजसमाह्वे । हृदि विव्याध सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ।
सारथिस्त्रिमपोवाह रथेन रथिनाम्बरं । कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ।
दुःशासनः सौषलस्य गजानीकेन पाण्डवं । महता परिवर्त्यैव क्षुद्रकैरभ्यताडयत् ।
ततो भीमः शरशतैर्दुर्थाधनममर्षणं । विमुखीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ।
तमापतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः । दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।
शरैर्गजानभ्यहनदश्रेण्ड्र इवासुरान् । ततोऽन्तरीक्षं वाणैर्घैः शलभैरिव पावकं ।
क्वाद्यामास समरे गजान्निघ्नन् वृकोदरः । ततः कुञ्जरयूथानि समेतानि सहस्रशः ।
व्यधमन्तरसा भीमो मेघसङ्घानिवानिलः । सुवर्णजालपिहिता मणिजालैश्च कुञ्जराः ।
रेजुरभ्यधिकं संख्ये विद्युत्पुलक इवाम्बुदाः । ते बध्यमाना भीमेन गजा राजन् विदुद्रुवुः ।
केचिदिभिन्नहृदयाः कुञ्जरा न्यपतन् भुवि । पतितैर्निपतद्भिश्च गजैर्हर्मविभूषितैः ।
अशोभतमही तत्र विशेषै रिव पर्वतैः । दीप्राभैरत्नवद्भिश्च पतितैर्गजयोधिभिः ।
रराज भूमिः पतितैः क्षीणपुष्पैरिव ग्रैः । ततो भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकरास्तथा ।
दुद्रुवुः शतशः संख्ये भीमसेनशराहताः । केचिद्वमन्तो रुधिरं भयार्त्ताः पर्वतोपमाः ।
व्यद्रवञ्जरविट्काङ्गा धातुचित्रा इवाचलाः । महाभुजगसङ्काशौ चन्दनागुरूक्षितौ ।
अपश्यं भीमसेनस्य धनुर्विचित्रपतौ भुजौ । तस्य व्यातलनिर्घोषं श्रुत्वाऽशनिसमखनं ।
विमुञ्चन्तं शकुन्मूत्रं गजाः प्रादुद्रुवुर्भृशं । भीमसेनस्य तत् कर्म राजन्नेकस्य धीमतः ।
निघ्नतः सर्वभूतानि रुद्रस्येव च निर्बन्धनैः ।

६१.२५

६१.३०

६१.३५

६१.४०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते । तिष्ठन् रथवरे श्रीमानर्जुनः समपद्यत ।
तद्वलं नृपतिश्रेष्ठ तावकं विजयो रणे । व्यसोभयदुर्दोषांश्च महोदधिमिवानिलः ।
दुर्थाधनस्तव सुतः प्रमत्ते श्वेतवाहने । अभ्येत्य सहसा क्रुद्धः सैन्यार्द्धेनाभिसंवृतः ।
पर्यवारयद्यायान्तं युधिष्ठिरममर्षणं । नुरप्राणां त्रिसप्तत्या ततोऽविद्यत पाण्डवं ।
अक्रुध्यत भृशं तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । स भस्मास्त्रिशतस्त्रुणं तव पुत्रे न्यवेशयत ।
ततोऽधावन्त कौरव्या जिघृक्षन्तो युधिष्ठिरं । दुष्टभावान् परान् ज्ञात्वा समवेता महारथाः ।
आजगमुस्तं परीक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः ।
अक्षौहिण्या परिवृतास्तेऽभ्यधावन् युधिष्ठिरं । भीमसेनस्य समरे मृद्रुस्तव महारथान् ।
अभ्यधावदभिप्रेसूराजानं शत्रुभिर्दृतं । तांस्तु सर्वान् महेष्वासान् कर्णो वैकर्त्तनो नृपः ।
शरवर्षेण महता प्रत्यवारयदागतान् । शरौघान् विसृजन्तस्ते प्रेरयन्तश्च तोमरान् ।

६१.४५

६१.५०

ऐक्यैक्यवन्तोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुं । तांश्च सर्वान् महेश्वसान् सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ।
 ता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । दुर्योधनश्च विंशत्या शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् ।
 वेधत्तूर्णमभ्येत्य सहदेवः प्रतापवान् । स बिभ्रुः सहदेवेन रराजाचलसन्निभः ।
 गन्ध इव मातङ्गो रुधिरेण परिप्लुतः । दृष्ट्वा तव सुतं तत्र गाढविद्धं सुतेजनैः ।
 धावद्दृढं क्रुद्धो राधेयो रथिनाम्बरः । दुर्योधनं तदा दृष्ट्वा शीघ्रमस्त्रमुदीर्य सः ।
 यौधिष्ठिरं सैन्यमवधीत् पार्थतं तथा । ततो यौधिष्ठिरं सैन्यं बध्यमानं महात्मना ।
 सा प्राद्रवद्राजन् सूतपुत्रशरार्दितं । विविधा विशिखास्तत्र स्मृतन्तः परस्परं ।
 पुङ्खान् समाजघ्नः सूतपुत्रधनुश्च्युताः । अन्तरीक्षे शरैर्घाणां पतताञ्च परस्परं ।
 वर्षेण महाराज पावकः समजायत । ततो दश दिशः कर्णः शलभैरिव यायिभिः ।
 गङ्गस्तरसा राजन् शरैः परशरीरगैः । रक्तचन्दनसन्दिग्धैर्मणिहेमविभूषितैः ।
 इव व्यत्यश्रित् कर्णः परमास्त्रं विदर्शयन् । ततः सर्वा दिशो राजन् सायकैर्विप्रमोहयन् ।
 उडयद्भृशं कर्णो धर्मराजं युधिष्ठिरं । ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 शितैरिषुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समार्पयत् । वाणान्धकारमभवत्तद्युद्धं घोरदर्शनं ।
 हाकारो महानासीत्तावकानां विशाम्यते । बध्यमाने तदा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिष ।
 यकैर्विविधैस्त्रीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । भलैरनेकैर्विविधैः शक्तृष्टिमुषलैरपि ।
 न यत्र स धर्मः तस्मा दुष्टां दृष्टिं व्यसर्जयत् । तत्र तत्र व्यशीर्ष्यन्त तावका भरतर्षभ ।
 णोऽपि भृशं क्रुद्धो धर्मराजं युधिष्ठिरं । नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च वत्सदन्तैश्च संयुगे ।
 मर्षो क्रोधनश्चैव रोषप्रस्फुरिताननः । सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत् ।
 धिष्ठिरश्चापि सूतं खर्णपुङ्खैः शितैः शरैः । प्रहसन्निव तं कर्णः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
 मरुस्त्विध्यद्राजानं त्रिभिर्भलैश्च पाण्डवं । स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अपविश्य रथोपस्थे सूतं याहीत्येवाद्यत् । प्राक्रोशन्त ततः सर्वे धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 टङ्गीध्वमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः । ततः शताः सप्तदश कैकेयानां प्रहारिणां ।
 तच्चालैः सहिता राजन् धार्तराष्ट्रान् न्यवारयन् । तस्मिन् सुतमुले युद्धे वर्त्तमाने जनचये ।
 दुर्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबलौ ।

३१५५

३१५६

३१५७

३१५८

३१५९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे द्विष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णोऽपि शरजालेन कैकेयानां महारथान् । व्यधमत् परमेष्वासानयतः पथ्यवस्थितान् ।
 तेषां प्रयतमानानां राधेयस्य निवारणे । रथान् पञ्चशतान् कर्णः प्राहिणोद्यमसादनं ।
 अविषञ्चं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः । भीमसेनमुपागच्छन् कर्णवाणप्रपीडिताः ।
 रथानीकं विदार्यैव शरजालैरनेकधा । कर्ण एकस्थेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
 तेनानिवेशमार्च्छन्तं मार्गणैः क्षतविशतं । यमयोर्मध्यगं वीरं शनैर्याप्तं विचेतधं ।

३१६०

समासाद्य तु राजानं दुर्योधनहितेऽप्यथा । सूतपुत्रस्त्रिभिस्त्रिस्तैर्विधाध परमेषुभिः ।
 तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत् स्नानान्तरे । शरैस्त्रिभिश्च घन्तारं चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 चक्ररक्षौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परन्तपौ । तावप्यधावतां कर्णं राजानं मा बधोरिति ।
 तौ पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्धतां । नकुलः सहदेवश्च परमं यत्नमास्थितौ ।
 तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सूतपुत्रः प्रतापवान् । भस्त्राभ्यां शितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमौ । ११८५
 दन्तवर्णौस्तु राधेयो निजघान मनोजवान् । युधिष्ठिरस्य सङ्ग्रामे कालवालान् ह्योत्तमान् ।
 ततोऽपरेण भस्मेन शिरस्ताणमपातयत् । कौन्तेयस्य महेश्वासः प्रहसन्निव सूतजः ।
 तथैव नकुलस्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान् । ईषां धनुश्च चिच्छेद माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
 तौ हताश्वौ हतरथौ पाण्डवौ भृशविक्षतौ । भ्रातरावासरुहतुः सहदेवरथं तदा ।
 तौ दृष्ट्वा मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा । अभ्यभाषत राधेयं मद्रराजोऽनुकम्पया । ३१९०
 योद्धव्यमद्य पार्थेन फल्गुनेन त्वया सह । किमर्थं धर्मराजेन युध्यसे भृशरोषितः ।
 क्षीणशस्त्रास्तकवचः क्षीणवाणो विवाणधिः । आन्तसारधिवाहश्च च्छेन्नोऽस्त्रैररिभिस्तथा ।
 पार्थमासाद्य राधेय उपहास्यो भविष्यसि । एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्रराजेन संयुगे ।
 तथैव कर्णः संरब्धो युधिष्ठिरमताडयत् । शरैस्त्रीस्तैः पराविध्यत् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 प्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुखं शरैः । ततः शल्यः प्रहस्येदं कर्णं पुनस्वाच ह । ३१९५
 रथस्थमतिसंरब्धं युधिष्ठिरबधे भृशं । यदर्थं धार्तराष्ट्रेण सततं मानितो भवान् ।
 तं पार्थं जहि राधेय किंते हत्वा युधिष्ठिरं । शङ्खयोर्ध्मातयोः शब्दः सुमहानेष कृष्णयोः ।
 श्रूयते चापघोषोऽयं प्राट्ठीवामुदस्य ह । असौ निम्नवयोदारामर्जुनः शरवृष्टिभिः ।
 सर्वां गमति नः सेनां कर्णं पश्यैनमाहवे । पृष्ठरक्षौ तु शूरस्य युधामन्युत्तमौजसौ ।
 उत्तराश्वास्य वै शूरश्चक्रं रक्षति सात्यकिः । पृष्ठयुगलस्तथा चास्य चक्रं रक्षति दक्षिणं । ३२००
 भीमसेनश्च वै राज्ञा धार्तराष्ट्रेण युध्यते । यथा न हन्यान्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यतां ।
 तथा राधेय क्रियतां राजा मुच्येत नो यथा । पश्येनं भीमसेनेन यत्नमाहवशोभिनं ।
 यदि त्वासाद्य मुच्येत विस्मयः सुमहानभूत् । परित्रोहानमभ्येत्य संशयं परमं गतं ।
 किन्तु माद्रीसुतौ हत्वा राजानञ्च युधिष्ठिरं । इति शल्यवचः श्रुत्वा राधेयः पृथिवीपते ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनञ्चैव भीमग्रसं महाहवे । राजगृह्णी भृशञ्चैव शल्यवाक्प्रचोदितः । ३२०५
 अजातशत्रुमुत्सृज्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । तव पुत्र परिचातुमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 मद्रराजप्रणुदितैरश्वैराकाशगैरिव । गते कर्णे तु कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अपाथाज्जनैरश्वैः सहदेवश्च मारिष । ताभ्यां स सहितस्त्वर्णं त्रीडन्निव नरेश्वरः ।
 प्राप्य धेनानिवेशञ्च मार्गैः क्षतविक्षतः । अवतीर्णो रथात्पूर्णमविशङ्क्यनं शुभं ।
 अपनीतशल्यः सुभृशं हृच्छल्याभिनिपीडितः । सेऽब्रवीद्भातरौ राजा माद्रीपुत्रौ महारथौ । ३२१०

अनीकं भीमसेनस्य पाण्डवावाशु गच्छतां । जीमूत इव नर्दंस्तु युध्यते स वृकोदरः ।
ततोऽयं रथमास्थाय नकुलो रथपुङ्गवः । सहदेवश्च तेजस्वी भ्रातरौ शत्रुकर्धणौ ।
तुरगैर्व्यातरंहेभिर्धात्वा भीमस्य शूभिणौ । पश्यन्तौ विविधान् योधान् पातितान् युधिविक्रमात् ।
अनीकैः सहितौ तत्र भ्रातरौ समवस्थितौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिस्तु रथवंशेन महता परिवारितः । अपतत् सहसा राजन् यत्र पार्था व्यवस्थितः । ६२१५

तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान् । दधार सहसा पार्था वेल्लेव मकरालयं ।
ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । अर्जुनं वासुदेवञ्च च्छादयामास सायकैः ।
अवच्छन्नौ ततः कृष्णो दृष्ट्वा तत्र महारथाः । विस्मयं परमं गत्वा प्रेक्षन्तः कुरवस्तदा ।
अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्रं चक्रे हसन्निव । तदस्त्रं वारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ।
यद्यद्वि व्याप्तिपयुद्धे पाण्डवोऽस्त्रं जिघांसया । तत्तदस्त्रं महेष्वासो द्रोणपुत्रो व्यशातयत् । ६२५

अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्त्तमाने महाभये । अपश्याम रणे द्रौणिं व्यात्ताननमिवान्तकं ।
स दिशः प्रदिशश्चैव च्छादयित्वा ह्यजिह्वगैः । वासुदेवं त्रिभिर्बाणैरविध्यदक्षिणे भुजे ।
ततोऽर्जुनो हृद्यान् हत्वा सर्व्वास्तस्य महात्मनः । चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीं ।
सर्व्वलोकवहां रौद्रां परलोकवहां नदीं । सरथान् रथिनः सर्व्वान् पार्थचापच्युतैः शरैः ।
द्रौणेरपहतान् संखे ददृशुः स च तां तथा । प्रावर्त्तयन्महाघोरां नदीं परवहां तथा । ६२५

तथोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणेः पार्थस्य दारुणे । अमर्यादं योधयन्तः पर्थधावन्त पृष्ठतः ।
रथैर्हतायुस्तैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः । द्विरदौश्च हतारोहैर्षहामात्रैर्हतद्विपैः ।
पार्थेन समरे राजन् कृतो घोरो जनक्षयः । निहता रथिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः ।
हृद्याश्च पर्थधावन्त मुक्तयोक्तास्ततस्ततः । तद्दृष्ट्वा कर्म पार्थस्य द्रौणिराहवशोभिनः ।
अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितोऽभ्येत्य वीर्यवान् । विधुन्वानो महचापं कार्त्तस्त्ररविभूषितं । ६२६०
अवाकिरत्ततो द्रौणिः समन्तान्निशितैः शरैः । भूयोऽर्जुनं महाराज द्रौणिरायस्य पत्त्रिणा ।
वबोदेषे भृशं पार्थं ताडयामास निर्दयं । सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत ।
गाण्डीवधन्वा प्रसभं शरवर्षैर्हदारधीः । सञ्काय समरे द्रौणिं चिच्छेद चास्य कार्मुकं ।

स च्छिन्नधन्वा परिधं वज्रसर्पसमं युधि । आदाय चिक्षेप तदा द्रोणपुत्रः किरीटिनं ।

तमापतन्तं परिधं जाम्बूनदपरिष्कृतं । चिच्छेद सहसा राजन् ग्रहसन्निव पाण्डवः । ६२६५

स पपात तदा भूमौ निकृत्तः पार्थसायकैः । विकीर्णः पर्व्वतो राजन् यथा वज्रेण ताडितः ।

ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रो महारथः । रौद्रेण चास्त्रवेगेन बीभत्सुं समवाकिरत् ।

तस्मिन् जालावतं समोच्छ पार्थो राजन् गाण्डीवमाददे सः । श्रेष्ठं जालं प्रत्यहनन्तरस्त्री वरास्त्रमादाय महेन्द्रसृष्टं ।

विदार्थं तज्जालमहेन्द्रयुक्तं पार्थकृतो द्रौणिरथं क्षणेन । प्रच्छादयामास ततोऽभ्युपेत्य द्रौणिस्तदा पार्थशराभिभूतः ।

विगाह्य तं पाण्डववाणवृष्टिं शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य । शतेन कृष्णं सहसाऽभ्यविध्यत्तिभिः शतैरर्जुनं क्षुद्रकाणं । २२२०
ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन गुरोः सुतं मर्मसु निर्बिभेद । अथास्य सूतञ्च तथा धनुर्ज्यामवाकिरत् पश्यतां तावकानां ।

स विद्धा मर्मसु द्रौणिं पाण्डवः परवीरहा । सारथिञ्चास्य भस्मेन रथनीडादपातयत् ।

स संगृह्य स्वयं वाहान् कृष्णौ प्राच्छादयच्छरैः । तत्राद्भुतमपश्याम द्रौणिराशु पराक्रमं ।

प्रायच्छत्तुरगान् यच्च फाल्गुनञ्चाप्ययोधयत् । तदस्य समरे राजन् सर्वे योधाः प्रपूजयन् ।

ततः प्रहस्य बीभत्सुर्द्रौणपुत्रस्य संयुगे । क्षिप्रं रश्मीनयाश्वानां क्षुरप्रैश्चिच्छिदे जयः ।

३२४५

प्राद्रवंसुरगस्ते तु शरवेगप्रपीडिताः । ततोऽभृन्निन्दो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ।

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा तव सैन्यं समाद्रवन् । समन्तान्निशितान् वाणान् विमुञ्चन्तो जयैषिणः ।

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्रो महाचमूः । पुनः पुनरथो वीरैः संयुगे जितकाशिभिः ।

पश्यतां ते महाराज पुत्ताणाञ्चित्रयोधिनां । शकुनेः सौबलेयस्य कर्णस्य च विशाम्यते ।

वार्थ्यमाणा महासेना पुत्रैस्तत्र जनेश्वर । न चातिष्ठत संग्रामे पीड्यमाना समन्ततः ।

३२५०

अभवद्वाकुलं भीतं पुत्ताणां ते महद्वलं । तिष्ठ तिष्ठेति च ततः सूतपुत्रस्य जल्पतः ।

नावतिष्ठति सा सेना बध्यमाना महात्मभिः । अथोत्कुष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः । ततो दुर्त्योधनः कर्णमब्रवीत् प्रणयादिव ।

पश्य कर्ण महासेना पाञ्चालैर्हिता भृशं । त्वयि तिष्ठति सन्त्रासात् पलायनपरायणा ।

एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कालप्राप्तमरिन्दम । सहस्राणि च योधानां तामेव पुरुषोत्तम ।

३२५५

क्रोशन्ति समरे वीर द्राव्यमाणानि पाण्डवैः । एतत् श्रुत्वा तु राधेयो दुर्त्योधनवचो महत् ।

मद्रराजमिदं वाक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव । पश्य मे भुजयोर्वीर्यमस्त्राणाञ्च जनेश्वर ।

अथ हन्मि रणे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । बाह्याश्वान्नरव्याघ्रभद्रेणैव न संग्रयः ।

एवमुक्त्वा महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् । प्रगृह्य विजयं वीरो धनुः श्रेष्ठं पुरातनं ।

सर्व्यं कृत्वा महाराज संगृह्य च पुनः पुनः । सन्निवार्य्य च योधान् स संत्येन शपथेन च ।

३२६०

प्राथोजयदमेयात्मा भार्गवास्त्वं महाबलः । ततो राजन् सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि च ।

कोटिशञ्च शरालीक्ष्णानिरगच्छन्महामृधे । ज्वलितैस्तैः शरैर्घोरैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।

संकृन्वा पाण्डवी सेना न प्राज्ञायत किञ्चन । हाहाकारो महानासीत्याञ्चालानां विशाम्यते ।

पीडितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे । निपतद्भिर्गजैराजन्नश्वैश्चापि सहस्रशः ।

रथैश्चापि नरव्याघ्रनरैश्चापि समन्ततः । प्राकम्पत मही राजन्निहतैस्तैः समन्ततः ।

३२६५

व्याकुलं सर्वमभवत् पाण्डवानां महद्वलं । कर्णस्त्रेको युधामांशुः श्रेष्ठो विधूम इव पावकः ।

दहनं शत्रून् नरव्याघ्रं शूराभे स परन्तप । ते बध्यमानाः कर्णेन पाञ्चालाश्चेदिभिः सह ।

तत्र तत्र व्यमृच्छन्त वनदाहे यथा दिपाः । कुक्षुशुश्च नरव्याघ्रं यथा व्याघ्रा नरोत्तमाः ।

तेषान्तु क्रोशतामासीद्भीतानां रणमूर्धनि । धावताञ्च ततो राजन्स्रस्तानाञ्च समन्ततः ।

आर्त्तनादो महास्तत्र भूतानामिव संसवे । बध्यमानांस्तु तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण भारिष ।
 विचेसुः सर्वभूतानि तिर्यग्येयानिगतान्यपि । ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सञ्जयाः ।
 अर्जुनं वासुदेवञ्च क्रोशन्ति च मुहुर्मुहुः । प्रेतराजपुरे यदत्प्रेतराजं विधेतसः ।
 श्रुत्वा तु निनदं तेषां बध्यतां कर्णसायकैः । अथाब्रवीद्वासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 भार्गवास्त्वं महाघोरं दृष्ट्वा तत्र समीरितं । पश्य कृष्ण महाबाहो भार्गवास्तस्य विक्रमं ।
 नैतदस्त्वं हि समरे शक्यं हन्तुं कथञ्चन । सूतपुत्रञ्च संख्यं पश्य कृष्ण महारणे ।
 अन्तकप्रतिभं वीर्यं कुर्वाणं कर्म दारुणं । अभीक्ष्णञ्चोदयन्नयान् प्रेक्षते मां मुहुर्मुहुः ।
 न च शक्यामि समरे कर्णस्य प्रपलायितुं । जीवन् प्राप्नोति पुरुषः संख्ये जयपराजयौ ।
 मृतस्य तु हवीकेश भङ्ग एव कुतो जयः । एवमुक्त्वा तु पार्थेन कृष्णेन मतिमतां वरं ।
 धनञ्जयमुवाचेदं प्राप्तकालमरिन्दम । कर्णेन हि दृढं राजा कुन्तीपुत्रः परित्ततः ।
 तं दृष्ट्वाश्वास्य च पुनः कर्णं पार्थ बधिव्यसि । एवमुक्त्वा पुनः प्रायात् द्रुपुमिच्छन् युधिष्ठिरं ।
 अमेण ग्राहयिष्यंश्च युद्धे कर्णं विशाम्यते । ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं वाणपीडितं ।
 रथेन प्रययौ क्षिप्रं संयामात् केशवाज्ञया । गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृक्षया ।
 सैन्यमालोकयामास नापश्यत्तत्र चाग्रजं । युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रेणपुत्रेण भारत ।
 दुःसहं वज्रिणा संख्ये पराजित्य गुरोः सुतं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिं परित्यज्य ततोऽग्रधन्वा कृत्वा महदुष्करं शूरकर्म्म । आलोकयामास ततः स्वसैन्यं धनञ्जयः शत्रु-
 भिरप्रष्टव्यः ।

अयुध्यमानान् पतनानुमुखस्थान् शूरान् शूरो हर्षयन् सव्यसाची । पूर्वप्रहारैर्भयितान् प्रशंसन् स्थितान् महात्मा मरयाननेकान् ।
 अपश्यमानस्तु किरीटमाली युधिष्ठिरं भ्रातरमाजमीढं । उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य राज्ञः प्रवृत्तिं त्विह कुत्र राजा ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अपयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । कर्णवाणभितप्राज्ञो यदि जीवेत् कथञ्चन ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ तस्माद्भवान् शीघ्रमितः प्रयातुं राज्ञः प्रवृत्तौ कुरुसत्तमस्य । नूनं स विद्धोऽतिभृशं पृषत्कैः कर्णेन राजा
 शिविरं गतोऽसौ ।

यः सम्प्रहारैर्निशितैः पृषत्कैर्द्रौणेन विद्धोऽतिभृशं तरस्वी । तस्यैव स तत्रापि जयप्रतीक्षो द्रेणोऽपि यावन्न हतः किलासीत् ।
 स संशयं गमितः पाण्डवाग्र्यः संख्येऽद्य कर्णेन महानुभावः । ज्ञातुं प्रयाह्याशु तमद्य भीम स्यास्याम्यहं शत्रुगणान्निरुध्य ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य । अहं हि यद्यर्जुनं याम्यमित्रा वदन्ति मां भीत
 इति प्रवीराः ।

ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं संशप्तकाः प्रत्यनीकस्थिता मे । एतानहत्वाऽद्य मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपुसङ्घगोष्ठात् ।

अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः स वीर्यमासाद्य कुरुप्रवीर । संशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि संख्ये सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वं ।

तद्भीमसेनस्य वचो निश्मस्य सुदुष्करं भ्रातुरभिचमये । संशप्तकानीकमसह्यमेकः सुदुष्करं धारयामीति पार्थः ।

उवाच नारायणप्रमथं कपिध्वजः सत्यपराक्रमस्य । श्रुत्वा वचो भ्रातुरदीनसत्त्वस्तदाहवे सत्यवचो महात्मा ।

द्रष्टुं कुरुश्रेष्ठमभिप्रयास्यन् प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ चोदयास्यान् हृषीकेश विहायैतद्वलार्णवं । अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो हयान् सर्वदाशार्धमुख्यः प्रचोदयन् भीममुवाच चेदं । नैतच्चित्रं तव कर्माद्य भीम यास्याम्यहं जहि पार्थारिसङ्गान् ।

ततो ययौ हृषीकेशे यत्र राजा युधिष्ठिरः । शोभाञ्छीघ्रतरं राजन् वाजिभिर्गण्डोपमैः ।

३२००

प्रत्यनोके व्यवस्थाप्य भीममेनमरिन्दमं । संदिश्य चैनं राजेन्द्र युद्धं प्रति वृकोदरं ।

ततस्तं गत्वा पुरुषप्रवीरैः राजानमासाद्य शयानमेकं । रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्माद्वन्दतुर्धर्मराजस्य पादौ ।

तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं क्षेमिणं पुरुषर्षभं । मुदाऽभ्युपगतौ कृष्णावश्विनाविव वासवं ।

तावभ्यनन्दद्राजाऽपि विवस्वानश्विनाविव । हते महासुरे जम्भे शक्रविष्णू यथा गुरुः ।

मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः । हर्षगद्गदया वाचा प्रीतः प्राह परन्तपः ।

३२०५

॥ सञ्जय उवाच ॥ अयोपयातौ पृथुलोहिताक्षौ शराचिताङ्गौ रुधिरप्रदिग्धौ । समीक्ष्य मेनायनरप्रवीरौ युधिष्ठिरो वाक्यमिदं वभाषे ।

महामत्स्यौ हि तौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ । हतमाधिरथिं मेने संख्ये गाण्डीवधन्वना ।

तावभ्यनन्दत् कौन्तेयः साम्ना परमवल्लुना । स्मितपूर्व्वममित्रघ्नं पूजयन् भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि सङ्कलयुद्धे पञ्चपद्योऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वागतं देवकीमातः स्वागतन्ते धनञ्जय । प्रियं मे दर्शनं गाढं युवयोरच्युतार्जुनौ ।

अलताभ्यामरिष्टाभ्यां हतः कर्णो महारथः । आशोविषमं युद्धे सर्वशस्त्रविशारदं ।

३२१०

अयगं धार्तराष्ट्राणां सर्वेषां शर्म वर्म च । रक्षितं वृषसेनेन सुधेणेन च धन्विना ।

अनुज्ञातं महावीर्यं रामेणास्त्रे सुदुर्जयं । अयं सर्वस्य लोकस्य रथिनं लोकविश्रुतं ।

चातारं धार्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनीमुखे । हन्तारं परैरेन्यानाममित्रगणमर्हन् ।

दुर्योधनहिते युक्तमस्मदुःखाय चोद्यतं । अप्रष्टव्यं महायुद्धे देवैरपि सवासवैः ।

अनलानिलयोस्तुल्यं तेजसा च बलेन च । पातालमिव गम्भीरं सुहृदां नन्दिवर्द्धनं ।

३२१५

अन्तकं मम मित्राणां हत्वा कर्णं महामृधे । दिश्या युवामनुप्राप्तौ जित्वाऽसुरमिवामरौ ।

घोरं युद्धमदीनेन मया ह्यस्याच्युतार्जुनौ । कृतं तेनान्तकैव प्रजाः सर्वजिघांसता ।

तेन केतुश्च मे किञ्चो हतौ च पार्ष्णिसारथी । हतवाहस्ततश्चास्मि युयुधानस्य पश्यतः ।

धृष्टद्युम्नस्य यमयोर्वीरस्य च शिखण्डिनः । पश्यतां द्रौपदेयानां पाञ्चालानाञ्च सर्वशः ।

एतान् जित्वा महावीर्यः कर्णः शत्रुगणान् बहून् । जितवान्मां महाबाहो यतमानो महारणे ।

३२२०

अभिसृत्य च मां युद्धे परुषाणुक्त्वान् बहून् । तत्र तत्र युधां श्रेष्ठ परिभूय न संशयः ।

भीमसेनप्रभावात्तु यज्जीवामि धनञ्जय । बहूनाऽत्र किमुक्तेन न हि तत् सोढुमुत्सहे ।

त्रयोदशाहं वर्षाणि यस्माद्भीतो धनञ्जय । न स निद्रा लभे रात्रौ न चाहनि सुखं क्वचित् ।

तस्य द्वेषेण संयुक्तः परिदृष्टे धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वाघ्रीनस इव द्विजः ।

तस्यायमगमत् कालस्त्रितयानस्य मे चिरं । कथं कर्णे मया शक्यो युद्धे क्षययितुं भवेत् ।

२२२५

जाग्रत्स्वप्नश्च कौन्तेय कर्णमेव सदा ह्यहं । पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत् ।

यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भीतो धनञ्जय । तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवाग्रतः स्थितं ।

योऽहन्तेनैव वीरेण समरेष्वपलायिना । सहयः सरथः पार्थ जित्वा जीवन् विमर्जितः ।

को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थो भवेत् पुनः । ममैवं विवृतस्याद्य कर्णेनाहवशोभिना ।

न प्राप्तपूर्व्वं यद्भीक्षात कृपाट्टोणाच्च संयुगे । तत्राप्यमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्महारथात् ।

२२२६

स त्वां पृच्छामि कौन्तेय यथाऽद्य कुशलं तथा । तन्ममाचक्ष्व कात्स्व्येन यथा कर्णे हतस्त्वया ।

शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यस्तथाऽस्त्रेण स कथं वै निमृदितः ।

महारथः समाख्यातः सर्व्वयुद्धविशारदः । धनुर्धराणां प्रवरः सर्व्वेषामेकपूषः ।

यूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशम्भते । त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहतस्त्वया ।

धार्तराष्ट्रो हि योधेषु सर्व्वेष्वेव सदाऽर्जुनः । तव मृत्युं रणे कर्णे मन्यते पुष्पधर्म ।

२२२७

स त्वया पुष्पव्याघ्र कथं युद्धे निमृदितः । तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णे हतस्त्वया ।

युध्यमानस्य च शिरः पश्यतां मुहुरां हतं । त्वया पुष्पशार्दूल विहेनेव यथा रुरोः ।

यः पर्युपासीत् प्रदिशो दिशश्च त्वां सूतपुत्रः समरे परीप्सन् । दितुः कर्णः समरे हस्तिषट्कं यः स हीदानीं कङ्कपथैः
सुतीक्ष्णैः ।

त्वया रणे निहतः सूतपुत्रः कचिच्छेते भूमितले दुरात्मा । प्रियश्च मे परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ।

यः सर्व्वतः पर्युपतत्त्वदर्थे सदाऽर्चितो गर्व्वितः सूतपुत्रः । स शूरमानी समरे समेत्य कच्चित्त्वया निहतः संयुगेऽसौ ।

२२२८

रौक्मं वरं हस्तिगवाश्चयुक्तं रथं प्रदितुर्व्यः परेभ्यस्त्वदर्थे । सदा रणे स्पृद्धते यः स पापः कच्चित्त्वया निहतस्तान् युद्धे ।

योऽसौ सदा शूरमदेन मत्तो विकस्यते संसदि कैरवाणां । प्रियोऽत्यर्थं तस्य सुयोधनस्य कश्चित् स पापो निहतस्त्वयाऽद्य ।

कश्चित् समागम्य धनुः प्रयुक्तैस्तप्रेष्वितैर्लोहिताङ्गैर्व्विहङ्गैः । श्रेते पापः सुविभिन्नगात्रः कचिद्भग्नौ धार्तराष्ट्रस्य बाह्व ।

योऽसौ सदा श्लाघते राजमध्ये दुर्थाधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः । अहं हन्ता फाल्गुनस्येति मोहात् कश्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ।

नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचिद्वावत् स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः । व्रतं तस्यैतत् सर्व्वदा शक्रसूनो कच्चित्त्वया निहतः

सोऽद्य कर्णः ।

२२२९

योऽसौ कृष्णामन्नवीडुष्टबुद्धिः कर्णः सभायां कुरुवीरमध्ये । किं पाण्डवांस्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्बलान् पातितान् चीन
सत्त्वान् ।

योऽसौ कर्णः प्रत्यजानात्वदर्थे नाहं हत्वा सह कृष्णेन पार्थ । इहोपयातेति स पापबुद्धिः कचिच्छेते शरसंभिन्नगात्रः ।

कश्चित् संगमो विदितो वै तवाग्रं समागमे सृञ्जयकौरवाणां । यत्रावस्थामीदृशीं प्रापितोऽहं कच्चित्त्वया सोऽद्य हतो
दुरात्मा ।

कच्चित्त्वया तस्य सम ददुर्देगाण्डोवमुकैर्विशिवैर्जलद्भिः । स कुण्डं भानुनदुत्तमाङ्गं कायात्प्रवृत्तं युधि सद्यसाचिन् ।
 यत्तन्मया वाणसमर्पितेन ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर । तन्मे त्वया कच्चिदमोघमद्य ध्यानं कृतं कर्णेनिपातनेन । २२५०
 यदर्पपूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदीक्षते कर्णसमाश्रयेण । कच्चित्त्वया सोऽद्य मनत्रयोऽस्य भग्नः पराक्रय सुयोधनस्य ।
 यो नः पुरा षष्टितिलानवाचत् सभामध्ये कौरवाणां समक्षं । सुदुर्मतिः कच्चिदुपेत्य संख्ये त्वया हतः सूतपुत्रो ह्यमर्षी ।
 यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराऽब्रवीन्निर्जितां भौबलेन । स्वयं प्रसङ्गानय याज्ञभेनीमपीह कच्चिन् स हतस्त्वयाऽद्य ।
 यः शस्त्रधृक्प्रेष्ठतमं पृथिव्यां पितामहं व्यालिपदल्पचेतः । संख्यायमनोऽर्द्धरथः स कच्चित्त्वया हतोऽद्याधिरथिर्महात्मन् ।
 अमर्षजं निवृत्तिसमीरणेरितं हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम । हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति हुवन् प्रशमय मेऽद्य
 फाल्गुन । २२५५

ब्रवीहि मे दुर्ज्ञभमेतदद्य कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः । अनुधाये त्वां सततं प्रवीर युवे हतोऽसौ भगवानिवेद्रः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्दर्शयिष्ये वचो निशम्य राज्ञः क्रुद्धस्यातिरथो महात्मा । उवाच दुर्द्धर्मदीनसत्त्वं युधिष्ठिरं जिष्णुर
 नन्तवोर्यः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ संश्रप्तकैर्दुःखमानस्य मेऽद्य सेनाग्रयायो कुरुभेन्येषु राजन् । आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुर
 स्तात् सहभाऽभ्यतिष्ठत् ।

दृष्ट्वा रथं मेघरवं समैव समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्चशतानि हत्वा तथा द्रौणिमगमं पार्थिवान् ।
 स मां समासाद्य नरेन्द्र यत्तः समाभ्ययात् सिंहमिव दिपेन्द्रः । अकार्षीच्च रथिनामुज्जिहीषां महाराज वधतां कौरवाणां । २२५७
 ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प आचार्यपुत्रः प्रवरः कुरूणां । मामर्हयामास शितैः पृषत्कैर्जनाईनञ्चैव विषाग्निकल्पैः ।
 अष्टागवामष्ट शतानि वाणान् मया प्रयुद्धस्य वहन्ति तस्य । तांस्तेन मुक्तानहमस्य वाणैर्व्यनाशयं वायुरिवाऽभ्रजालं ।
 ततोऽपरान् वाणसङ्घाननेकानाकर्णपूर्णयत्विप्रमुक्तान् । मसर्ज्य शितास्तबलप्रयत्नैस्तथा यथा प्रावृषि कालमेव ।
 नैवाददानं न च सन्दधानं जानीमहे कतरेणास्यतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे पथ्यवर्त्तत् ।
 तस्याततं मण्डलमेव सज्यं प्रदृश्यते कार्मुकं द्रोणसूनोः । सोऽविध्यन्मां पञ्चभिर्द्रौणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्व्यासुदेवं । २२६५
 अहं हि तं त्रिशता वज्रकल्पैः समार्हयन्निमिषस्थान्तरेण । क्षणात् श्वावित् समरूपो बभूव समार्हितो मद्विषट्टैः
 पृषत्कैः ।

स विस्तरन्नुधिरं सर्वगात्रैरथानीकं सूतसूनोर्विवेश । मयाऽभिभूतान् सैनिकानां प्रवर्द्धानसौ प्रपश्यन्नुधिरप्रदिग्धान् ।
 ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं वित्रस्तयोधं द्रुतवाजिनागं । पञ्चाशता रथमुखैः समेत्य कर्णस्वरन् मामुपायात् प्रमाथी ।
 तान् सूदयित्वाऽहमपास्य कर्णे द्रष्टुं भवन्तं त्वरयाऽभियातः । सर्वे पाञ्चाला ह्युद्विजन्ते स्म कर्णादृष्ट्वा गावः केशरिणं यथैव ।
 मृत्योरास्यं व्यात्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् । रथास्तु तान् सप्तशतान्निमग्नान्स्तदा कर्णः प्राहिषेन्मृ
 त्युसन् । २२७०

न चाप्यभूत् क्लान्तमनाः स राजन् यावन्नास्मान् दृष्टवान् सूतपुत्रः । श्रुत्वा तु त्वां तेन दृष्टं समेतमश्वत्थान्ना पूर्व्वतरं
 चतञ्च ।

मन्ये कालमपयानस्य राजन् कूरात्कर्णोत्तेऽहमचिन्त्यकर्मान् । मया कर्णस्यास्वमिदं पुरस्ताद्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररूपं ।
न ह्यद्यान्यो विद्यते सञ्जवानां महारथं योऽद्य सहेत कर्णं । धैर्येण मे सत्यकिश्चक्ररत्नो दृष्टद्युम्नस्यपि तथैव राजन् ।
युधामन्युश्चेत्तमैजाश्च शूरौ पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्रौ । रथप्रवीरेण महानुभाव दिषत्सैन्ये वर्त्तता द्रुपदेण ।
समेत्याहं सूतपुत्रेण संख्ये वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य । योत्स्याम्यहं भारत सूतपुत्रमस्मिन् संग्रामे यदि वै दृश्यतेऽद्य । २२५
आयाहि पश्यद्य युयुत्सुनानं मां सूतपुत्रश्च रणे जयाय । महर्षभस्त्रेव मुखं प्रपन्नाः प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवन्ति ।
बद्धा हता भारत राजपुत्राः स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्नाः । कर्णेन चेदद्य निहन्मि राजन् मवान्धवं युध्यमानं
प्रसह्य ।

प्रतिश्रुत्याऽकुर्वन्तो वै गतिर्या कष्टा याता तमहं राजसिंह । अमन्त्रये त्वां ब्रूहि जयं रणे मे पुरा भीमं धार्तराष्ट्रा यमन्ते ।
सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंहं सैन्यन्तथा शत्रुगणांश्च सर्वान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां सप्तप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णं कल्यमुदारवीर्यं क्रुद्धः पार्थः फाल्गुनस्यामितौजाः । धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं युधिष्ठिरः
कर्णशराभितप्तः ।

२२८०

विप्रद्रुतातात चमूस्त्वदीया तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु । भीतो भीमं त्यज्य चायास्तथा त्वं यन्नाशकः कर्णमयो
निहन्तुं ।

स्त्रेयस्त्वया पार्थ कृतः पृथाया गर्भं समाविश्य यथा न साधु । त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं यन्नाशकः सूतपुत्रं
निहन्तुं ।

यत्तदाकथं दैतवने त्वयोक्तं कर्णं हन्ताऽस्येकरथेन सत्यं । त्यक्त्वा तद्वै कथमद्यापयातः कर्णाङ्गीतो भीममेनं विहाय ।

इदं यदि दैतवनेऽप्यचक्षुः कर्णं योद्धुं न प्रशस्ये नृपेति । वयन्ततः प्राप्तकालञ्च सर्वे कृत्यानुपैष्याम तथैव पार्थ ।

मयि प्रतिश्रुत्य बधं हि तस्य न वै कृतं तच्च तथैव वीर । आनीय नः शत्रुमध्यं स कस्मात् समुत्क्षिप्य स्थण्डिले प्रत्य
पिठाः ।

२२८५

अथाशिश्व वयमर्जुन त्वयि प्रियासवो बद्ध कल्याणमिष्टं । तन्नः सर्वं विफलं राजपुत्र फलार्थिनामफल दवातिपुष्पः ।

प्रच्छादितं वडिशमिवामिषेण सञ्ज्ञादितं गरलमिवाग्नेनेन । अनर्थकं मे दर्शितवानसि त्वं राज्यार्थिनो राज्यरूपं
विनाशं ।

त्रयोदशेमा हि समाः सदा वयं त्वामन्वजीविम धनञ्जयाशया । काले वर्षं देवमिषोन्नवीजं तन्नः सर्वान्नरके त्वं न्यमज्जः ।

यत्तत्पृथावागुवाचान्तरीक्षे सप्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ । जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान् शात्रवान् जेष्य
तीति ।

अयं जेता खाण्डवे देवसंधान् सर्वान् भूतान्यपि चोत्तमौजाः । अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकयानयं कुरूवाजमध्ये
निहन्ता ।

२२९०

अस्मात् परो नो भविता धनुर्धरो नैनं भूतं किञ्चन जातु जेता । इच्छन्त्यं सर्वभूतानि कुर्याद्वशे वशी सर्वसमाप्त विद्यः ।

कान्त्या शशाङ्कस्य जवेन वायोः स्त्रैर्येण मेरोः समया पृथिव्याः । सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या शैथिल्येण शक्रस्य बलेन विष्णोः ।

तु यो महात्मा तव कुन्ति पुत्रो जातो दितेर्विष्णुरिवारिहन्ता । खेषां जयाय द्विषतां वधाय ख्यातोऽमितौजाः कुल
तन्तुकर्त्ता ।

इत्यन्तर्गते शतशृङ्गमूर्द्धितपस्विनां प्रवृत्ततां वागुवाच । एवंविधं तच्च नाभूत्तथा च देवापि नूनमनृतं वदन्ति ।
तथा परेषामपि मत्तमानां श्रुत्वा गिरः पूजयतां मदालां । न मन्त्रतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां जानाम्याधिरथैर्भयार्त्तं । २२५
त्वद्वा कृतं बाहमकूजनाचं प्रभुमं समास्थाय कपिध्वजन्तं । खड्गं गृहीत्वा हेमपद्मावनङ्गं धनुस्त्रेदं गाण्डिवं तालमात्रं ।
स केशवेनोद्दामानः कथं त्वं कर्णोद्गीतो व्यपयातोऽसि पार्थ । धनुश्च तत् केशवाय प्रयच्छ यन्ता भविष्यस्त्वं रणे केशवस्य ।
तदाऽहनिष्यत् केशवः कर्णमुग्रं मर्त्यतिवृचमिवात्तवज्रः । राधेयमेतं यदि नाद्य शक्तश्चरन्तमुग्रं प्रतिधावनाय ।
प्रयच्छान्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य तत्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको नरेन्द्रः । अस्मान्नैवं पुत्रदारैर्विहीनान् सुखाद्भयानाज्यनाशाच्च भूयः ।
द्रष्टा लोकः पतितानप्यगाधे पापैर्युष्टे नरके पाण्डवेय । मासेऽपतिष्यः पञ्चमे त्वं सुकृत्रे न वा गर्भेऽप्यभविष्यः पृथायाः । २२०
तत्ते श्रेयो राजपुत्राभविष्यन् चेत् संग्रामादपयानं दुरात्मन् । धिगाण्डिवं धिक् च ते बाहुवीर्यमसंख्ययान् बाणगणांश्च
धिक्ते ।

धिक्ते ते कर्णं केशरिणः सुतस्य कृशानुदत्तश्च रथश्च धिक्ते ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टपद्योऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरैषैवमुक्तः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । अमिं जग्राह संकुटो जिघांसुर्भरतर्षभ ।

तस्य कोपं समुदीक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ गृहीतः खड्ग इत्युत ।

न हि पश्यामि योद्धव्यं त्वया किञ्चिद्भूतञ्चय । ते गस्ता धार्तराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ।

अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्टः कुशली च युधिष्ठिरः ।

स दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलममविक्रमं । हर्षकाले च संप्राप्ते किमिदं मोहकारितं ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यत्ते बध्यो भविष्यति । प्रहर्तुमिच्छसे कस्मात् किं वा ते चित्तविभ्रमः ।

कस्माद्भवान् महाखड्गं परिगृह्णाति सत्वरः । तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय किमिदन्ते चिकीर्षितं ।

परामृष्टमि यत् क्रुद्धः खड्गमद्भुतविक्रमः । एवमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरं ।

अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्धः सर्प इव यमन् । अन्यस्मै देहि गाण्डोवमिति मां योऽभिचोदयेत् ।

भिन्द्याम्यहं तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम । तदुक्तं मम चानेन राज्ञाऽमितपराक्रम ।

समक्षं तव गोविन्द न तत् चक्षुमिहोत्सहे । तस्मादेनं बधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकं ।

प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हलैर्न नरमत्तमं । एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन ।

मोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्थाननृपतां गतः । विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनार्दन ।

किं वा त्वं मन्यसे प्राप्तमस्मिन् काल उपस्थिते । त्वमस्य जगतस्ततः वेत्य सर्व्वं गतागतं ।

तत्तथा प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धिग्धिगित्येव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाऽब्रवीत्युनः ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ इदानीं पार्थ जानामि न दृष्ट्वाः सेवितास्त्वया । कालेन पुरुषव्याघ्र संरम्भं यद्भवानगात् ।

न हि धर्मविभागज्ञः कुर्यादेवं धनञ्जय । तथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीतरपण्डितः ।

२१२०

कार्याणां क्रियाणाञ्च संयोगं यः करोति वै । कार्याणामक्रियाणाञ्च स पार्थ पुराधमः ।

अनुसृत्य तु यं धर्मं कवयः समुपस्थिताः । समासविल्लरविदां न तेषां वेत्ति निश्चयं ।

अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये । अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु ।

न हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन । श्रुतेन ज्ञायते सर्व्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ।

अविज्ञानाद्भवान् यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् । प्राणिनां त्वंबधं पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे ।

२१२१

प्राणिनामबधस्तात सर्व्वज्यायान्मतो मम । अनृतं वा वदेद्वाचं न तु हिंस्यात् कथञ्चन ।

स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्मकोविदं । हन्याद्भवान्नरश्रेष्ठं प्राकृतोऽन्यः पुमानिव ।

अयुध्यमानस्य बधस्तथा शत्रोश्च मानद । पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणञ्चापि गच्छतः ।

कृताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च । न बधः पूज्यते सद्भिस्तच्च सर्व्वं गुरौ तव ।

त्वया चैव व्रतं पार्थ बालेनैव कृतं पुरा । तस्मादधर्मसंयुक्तं मौर्ख्यात् कर्म व्यवस्यसि ।

२१२२

स गुरुं पार्थ कस्मात्त्वं हन्तुकामोऽभिधावसि । असंप्रधार्य धर्माणां गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययां ।

दूदं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव । यद्वृथात्तव भीष्मो हि पाण्डवो वा युधिष्ठिरः ।

विदुरो वा तथा क्षत्ता कुन्ती वाऽपि यशस्विनी । तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वेन निबोधेन धनञ्जय ।

सत्यस्य वदिता साधुर्न सत्याद्विद्यते परं । तत्त्वेनैव सुदुर्ज्ञेयं पश्य सत्यमनुष्ठितं ।

सत्यमेव तु वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् ।

२१२३

विवाहकाले रतिमंप्रयोगे प्राणान्त्यये सर्व्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थं ह्यनृतं वदेत पञ्चानृताभ्याञ्जपातकानि ।

तादृशं मन्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।

किमाश्चर्य्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः । सुमहत्प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्धवशादिव ।

किमाश्चर्य्यं पुनर्भूतो धर्मकामो ह्यपण्डितः । सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगास्त्रिव कौशिकः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ आचक्ष्व भगवन्नेतद्यथा विन्दास्यहं तथा । बलाकस्थानुसम्बन्धं नदीनां कौशिकस्य च ।

२१२४

॥ वासुदेव उवाच ॥ पुरा व्याधोऽभवत् कश्चिद्बलाको नाम भारत । यात्रार्थं पुच्छदारस्य मृगान् हन्ति न कामतः ।

वृद्धौ च मातापितरौ विभर्त्यन्थाश्च संश्रितान् । स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्यवागनसूयकः ।

स कदाचिन्मृगं लिप्सुर्नाभविन्दन् मृगं क्वचित् । अपः पिवन्तं ददृशे श्वापदं घ्राणचक्षुषं ।

अदृष्टपूर्व्वमपि तत् सत्त्वं तेन हतं तदा । अन्ये हते ततो व्योम्नः पुण्यवर्धं यपात च ।

अप्सरोगोतवादिचैर्नादितञ्च मनोरमं । विमानमागमत् स्वर्गान्मृगयाधनिनीषया ।

२१२५

तद्भूतं सर्व्वभूतानामभावाच्च किलार्जुन । तपस्तप्त्वा वरं प्राप्तं कृतसन्धं स्वयम्भुवा ।

तद्भूत्वा सर्व्वभूतानामभावकृतनिश्चयं । ततो बलाकः खरगादेवं धर्मः सुदुर्व्विदः ।

कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वी नो बह्वश्रुतः । नदीनां सङ्गमे ग्रामाददूरात् स किलावसत् ।

सत्यं मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्भूतं । सत्यवादीति विख्यातः स तदासीद्भनञ्जय ।

अथ दस्युभयात् केचित्तदा तदनमाविशन् । तत्रापि दस्यवः क्रुद्धास्तानमार्गन्त यत्नतः ।

२५०

अथ कौशिकमभ्येत्य प्राज्ज्हे सत्यवादिनं । कतमेन पथा याता भगवन् बहवो जनाः ।

सत्येन पृष्टः प्रब्रूहि यदि तान्वेत्य शंष नः । स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह ।

बज्रवृक्षलतागुल्ममेतदनमुपाश्रिताः । इति तान् ख्यापयामास तेभ्यस्तत्त्वं स कौशिकः ।

ततस्ते तान् समासाद्य क्रूरा जघ्नुरिति श्रुतिः । तेनाधर्मेण महता वाग्दुरुक्तेन कौशिकः ।

गतः स कष्टं नरकं सुखधर्मेऽवकोविदः । यथा चात्यश्रुतो मूढो धर्माणामविभागविन् ।

२५१

दृष्ट्वानपृष्ट्वा सन्देहं महत् श्रममितोऽर्हति । तत्र ते लक्षणेद्देशः कश्चिदेवं भविष्यति ।

दुष्करं परमं ज्ञानं तर्केणानुव्यवस्यति । श्रुतेर्द्धर्म इति ह्येके वदन्ति बहवो जनाः ।

तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्वं विधीयते । प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं ।

यस्यादहिंसाभंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः । अहिंसार्थाय हिंसाणां धर्मप्रवचनं कृतं ।

धारणाद्धर्ममित्याज्जर्द्धर्मा धारयते प्रजाः । यस्माद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ।

२५२

ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धर्ममिच्छन्ति कर्त्तुं चित् । अकूजेन मोक्षो वा नानुकूजेत् कथञ्चन ।

अवश्यं कूजितये वा शङ्करन्नयकूजतः । श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं ।

यः कार्येभ्यो व्रतं कृत्वा कर्मणा नोपपादयेत् । न तत् फलमवाप्नोति एवमाज्जर्द्धनीषिणः ।

प्राणायामे विवाहे वा सर्वज्ञातिबधात्यये । कर्मण्यभिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्तं मृषा भवेत् ।

अधर्मं नात्र परस्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शिनः । यः स्त्रैः सह सम्बन्धान् मुच्यते शपथैरपि ।

२५३

श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं । न च तेभ्यो धनं दयं शक्ये सति कथञ्चन ।

पापेभ्योऽपि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् । तस्माद्धर्मार्थमनृतमुक्त्वा नानृतभाग्यवेत् ।

एष ते लक्षणेद्देशो मया दिष्टो यथाविधि । यथाधर्मं यथाबुद्धिं मयाऽद्य वै हितार्थिना ।

एतत् श्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि बन्धो युधिष्ठिरः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः । हितञ्चैव यथाऽस्माकं तथैतद्वचनं तव ।

२५४

भवान् मातृसमोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च । गतिश्च परमा कृष्ण त्वमेव च परायणं ।

न हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदितं कश्चित् । तस्माद्भवान् परं धर्मं वेद सर्वं यथातथं ।

अबन्धं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरं । अस्मिंस्तु मम सङ्कल्पे ब्रूहि किञ्चिदनुग्रहं ।

इदं वापरमैत्रेय शृणु हृत्स्वं विवर्चितं ।

ज्ञानासि दाशार्हं मम व्रतं त्वं यो मां ब्रूयात् कश्चन मानुषेषु । अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ त्वन्तोऽस्त्रैर्व्या वीर्यतो वा वि
शिष्टः ।

२५५

हन्यामहं केशव तं प्रसह्य भीमो हन्यात्तूवरकेति चोक्तः । तन्मे राजा प्रोक्तवांस्ते समक्षं धनुर्देहीत्यसकृत् वृष्णिवीर ।

तं हन्याञ्चेत् केशव जीवलोके स्थाता नार्हं कालमत्यल्पमात्रं । ध्यात्वा नूनं ह्येनसा चापि मुक्तो बन्धं राज्ञो भ्रष्टवीर्या विचेताः ।

यथा प्रतिज्ञा मम लोकबुद्धौ भवेत्सत्या धर्मभूता वरिष्ठ । यथा जीवेत् पाण्डवोऽहञ्च कृष्ण तथा बुद्धिं दातुमर्हसि त्वं ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ राजा आनो विवतो दुःखितश्च कर्णेन संख्ये निशितैर्व्याणस्रैः । यश्चानिभं सूतपुत्रेण वीरशरैर्भृशं तडि-
तो युध्यमानः ।

अतस्त्वमेतेन सरोषमुक्तो दुःखान्वितेनेदमप्युक्तव्यं । आक्रोषितो ह्येष यदि स संख्ये कर्णे निहत्यादिति चाब्रवीत् सः । ६५
जानाति तं पाण्डव एव चापि पापं लोके कर्णमसह्यमयैः । अतस्त्वमुक्तो भृशरुषितेन राज्ञा समं पश्याणि पार्थ,
नित्योद्युक्ते सततश्चाप्रसह्ये कर्णे द्यूतं ह्यद्य रणे निबद्धं । तस्मिन् हते कुरवो निर्जिताः स्युरेवं बुद्धिः पार्थिव धर्मपुत्रे ।
हतो बधं नार्हति धर्मापुत्रस्त्वया प्रतिज्ञाऽर्जुन पालनीया । जीवन्नयं येन मृतो भवेद्धि तस्मै निबोधेह तवानुरूपं ।
यदा मानं लभते माननार्हस्तदा स वै जीवति जीवजेकि । यदाऽवमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्यु-
च्यते सः ।

संमानितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तथा यमाभ्यां । एद्वैश्च लोके पुरुषैश्च शूरैस्तस्यापमानं कलया प्रयुज्यते । ६६
त्वमित्यत्र भवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरं । त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ।
एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिर । अधर्मयुक्तं संवेगं कुर्व्येवं कुरुद्रह ।
अथर्व्याङ्गिरसी श्लेषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः । अविचार्यैव कर्णेनाश्रेस्तस्मै नरैः सदा ।
अवधेन बधः प्रोक्तो यदुरुस्त्वमिति प्रभुः । तद्वृद्धिं त्वं यन्मया कर्णं राजस्य धर्मपितृ ।
बधं ह्ययं पाण्डव धर्मराजस्त्वत्तो युक्तं वेत्यते चैवमेव । ततोऽयं पाण्डवस्त्वित्यत्र पश्चात् समं ब्रूयाः शान्तचित्त्वा
च पार्थ ।

भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु कुर्याद्राजा धर्ममवेत्य चामि । दुर्जितोऽनुपादुष्यत्यत्र च पार्थ हतः कर्णे त्वं जहि सूतपुत्रं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे जनसत्ततोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन पार्थः प्रशस्थाय सुहृदचस्तत् । ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराजमनुक्तपूर्व्यं पश्यं
प्रसह्य ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व यस्मिन्नेव क्रोशमात्रे रणादौ । भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय यो युध्ये
सर्वलोकप्रवीरैः ।

काले हि शत्रून् परिपीड्य संख्ये हत्वा च शूरान् पृथिवीपतींस्तान् । रथप्रधानोत्तमनागमुखान् सादिप्रवेकानमि-
तांश्च वीरान् ।

यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं हत्वा नदंस्तुमुलं सिंहनादं । कामोजानामयुतं पार्वतीयान् मृगान् सिंहा विनिहत्येव चाजौ । ६९
सुदुष्करं कर्म करोति वीरः कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् । रथादवस्रुत्य गदां परामृशंस्तथा निहत्याश्वरथ
दिपावणे ।

वराभिना वाजिरथाश्चकुञ्जरांस्तथा रथाद्धैर्धनुषाऽदहतपरान् । प्रमृष्टा पद्भ्यामहितान् निहन्ति पुनस्तु दोन्ध्यां शतमस्य
विक्रमः ।

महाबलो वैश्रवणान्तकोपमः प्रसह्य हन्ता द्विषतामनोकिनीं । स भीमसेनोऽर्हति गर्हणं मेन त्वं नित्यं रक्ष्य मे यः सुहृद्भिः ।
महारथान्नागवरान् हयांश्च पदातिमुखानपि च प्रमथ । एको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मग्नः समापुपलभ्युमरिन्दमोऽर्हति ।

कलिङ्गबङ्गाङ्गनिपादमागधान् सदा मदान्नीलबलाहकोपमान् । निहन्ति यः शत्रुगणाननेकान् स मामुगलक्ष्मिनिन्द
माऽहति ।

१५०

स युक्तमास्थाय गृथं हि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्णमुष्टिः । सृजत्यभौ शरवर्षाणि वीरो महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ।
शतान्यष्टौ वारणानामवश्यं विशातितैः कुम्भकरायहसैः । भीमेनाभौ निहतान्यद्य वायैः स मां क्रूरं वक्तुमर्हत्यरिभ्यः ।
बलन्तु वाचि दिजसत्तमानां चाक्षं बुधा बाहुबलं वदन्ति । त्वं वाग्बलो भारत निष्ठुरश्च त्वमेव मां वेत्य यथाबलोऽहं ।
यत्ते हि नित्यं तव कर्तुमिष्टं दारैः सुतैर्जीवितेनात्मना च । एवं यन्मां वाग्भिर्मित्रेण हंसि त्वत्तः सुखं न वयं विद्म
किञ्चित् ।

मा माऽवमंस्था द्रौपदीतन्यबन्धो महारथान् प्रतिहन्मि त्वदर्थं । तेनाविशङ्को भारत निष्ठुरोऽसि त्वत्तः सुखं नाभिजानामि
किञ्चित् ।

१५०५

प्रोक्तः स्वयं मत्यसन्वेन मृत्युस्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे । वीरः शिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाऽभिगुप्तेन हतश्च तेन ।
न चाभिनन्दामि तवाधिपराज्यं यतस्त्वमखेष्टहिताय सक्तः । स्वयं कृत्वा पापमनार्थजुष्टमस्माभिर्व्या तर्तुमिच्छस्यसि ।
अत्रेपु दोषा बह्वे विधर्माः श्रुतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीद्यान् । तानैषि त्वं त्यक्तुमशुभजुष्टेन स सर्वं निरयं प्रपन्नाः ।
सुखं त्वत्तो नाभिजानोम किञ्चिद्यतस्त्वमर्हद्विविक्तं सम्प्रमत्तः । स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव त्वमस्मांस्तीव्राः आवयस्यद्य वाचः ।
श्रेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुमेना किन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती । त्वया हि तत् कर्म कृतं नृशंसं यस्मादोषः कौरवाणां बधश्च । १५१०
हता उदोच्या निहताः प्रतोच्या नष्टाः प्राच्या दाबिणत्या विशस्ताः । कृतं कर्माप्रतिरूपं महद्भिस्तेषां योधैरस्मादोयेष्व
युद्धे ।

त्वं देविता त्वत्कृते राज्यनःशस्त्रसम्भवं नो व्यसनं नरेन्द्र । माऽस्मान् क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुद त्वं भूयो राजन् कोपयेस्त्वत्प्रभायः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एता वाचः परुषाः सव्यसाची स्थिरप्रज्ञः आवयित्वा तु रूढाः । बभूवुः सोऽपि मना धर्माभिरुः कृत्वा प्राज्ञः
पातकं किञ्चिदेवं ।

तदाऽनुतेपे सुरराजपुत्रो विनिशसंश्चक्षिमयोदवर्ध । तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विक्रोशमाकाशनिभं करोत्यग्निं ।
ब्रवीहि मां त्वं पुनश्चत्तरं वचस्तया प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये । इत्येवमुक्तः पुरुषोत्तमेन सुदुःखितः केशवमर्जुनोऽब्रवीत् । १५१५
अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रसङ्गयेनाहितमाचरं वै । निगम्य तत्पार्थवचोऽब्रवीदिदं धनञ्जयं धर्माभृतां वरिष्ठः ।
राजानमेनं त्वमितीदमुक्त्वा किं कश्च नं प्राविशः पार्थधोरं । तच्चात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिभ्य नदं सङ्गिः सेवितं वै किरीटिन् ।
धर्मात्मानं भातरं ज्येष्ठमद्य खड्गेन चैनयदि हन्या नृवीर । धर्माद्भूतसत्कथं नाम ते स्यात् किञ्चेत्तरं वाकरिष्यस्त्वमेव ।
सूक्ष्मा धर्मा दुर्विदश्चपि पार्थविशेषतोऽज्ञैः प्रोच्यमानं निबोध । हत्वात्मानमात्मना प्राप्नुयास्त्वं बधाद्वातुर्नरकं चाऽतिघोरं ।
ब्रवीहि वा चाद्य गुणनिहात्मनस्तथा हतात्मा भविताऽसि पार्थ । तथाऽस्तु कृष्णेत्यभिनन्द्य तद्वचो धनञ्जयः प्राह धनुर्वि
नाम्य ।

१५१०

युधिष्ठिरं धर्माभृतां वरिष्ठं शृणुष्व राजजिति शक्रसूनुः । न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्धरो देवमृते पिनाकिनं ।
अहं हि तेनानुमतो महात्मा क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत् । मया हि राजन् सदिगोश्वरा दिभो विजित्य सर्वा भवतः कृता
वधे ।

स राजद्वन्द्वस्य समाप्तदक्षिणः सभा च दिव्या भवतो ममैजसा । पाणौ वृद्धत्वा निशिता ममेव धनुश्च सज्यं विततं सवर्णं ।
पादौ च मे रुर्यौ रुध्वजौ च न मादृशं शुद्धगतं जयन्ति । हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता दक्षिणात्या
विशस्ताः ।

संशप्तकानां किञ्चिदेवास्ति शिष्टं सर्वस्य सैन्यस्य हतं मयाऽर्द्धं । श्रेते मया निहता भारतीयं चमू राजन् देवचमूप्रकाशा । १५२५
ये चास्त्रज्ञास्तानहं हन्मि चास्त्रैस्तस्मात्क्षोभकानेष करोमि भस्म । जैत्रं रथं भीममास्थाय कृष्ण यावः शीघ्रं सूतपुत्रं निहन्तुं ।
राजा भवत्वद्य सुनिवृत्तोऽयं कर्णं रणे नाशयिताऽस्मि वारुणैः । इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्थो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं ।
अद्यापुत्रा सूतमाता भवित्री कुन्ती हते वा मयि चावग्रा । सत्यं वदाम्यत्र न कर्णमाजौ शरैरहत्वा कवचं विमोक्ष्ये ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं । विमुच्य शस्त्राणि धनुर्विस्तृत्य केशि च खड्गं विनि
धाय त्वर्णं ।

स व्रीडया नम्रशिराः किरीटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच । प्रसीद राजन् क्षमयन् मयोक्तं काले भवान् वेत्स्यति तत्र
मत्ते ।

२५२७

प्रसाद्य राजानमभिव्रसाहं स्थितोऽब्रवीच्चैव पुनः प्रवीरः । नेदं चिरात् क्षिप्रमिदं भविष्यत्पावर्त्ततेऽमावभियामि चैनं ।
याम्येव भीमं समरात् प्रमोक्तुं सर्व्वात्मना सूतपुत्रञ्च हन्तुं । तव प्रियार्थं मम जीविते हि ब्रवीमि सत्यं तदवेहि राजन् ।
इति प्रयास्यन्नुपगच्छ पादौ समुत्थितो दीप्ततेजाः किरीटी । एतत् श्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो भ्रातुर्व्याकथं पर्यं फाल्गु
नस्य ।

उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच पार्थ ततो दुःखपरीतचेताः । हतं मया पार्थ यथा न साधु धेन प्राप्तं व्यमनं वः सुधोरं ।
तस्माच्छिरञ्छिन्धि ममेदमद्य कुलान्तकस्याधमपूरुषस्य । पापस्य पापव्यसनान्वितस्य विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः । १५२५
वृद्धावमन्तुः परुषस्य चैव किन्ते प्रियं मे ह्यनुमृत्य रूक्षं । गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः सुखं भवान् वर्त्ततां मद्विहीनः ।
योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा कृत्वस्व वा मम किं राज्यकृत्यं । न चापि शक्तः परुषाणि सोढुं पुनस्तवेमानि रूषान्वि
तस्य ।

भीमस्तु राजा मम जीवितेन न कार्यमद्यावमतस्य वीर । इत्येवमुक्त्वा सहस्रोत्पपात राजा ततस्तच्छयनं विहाय ।

इत्येष निर्गन्तुमयो वनाय तं वासुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ।

राजन् विदितमेतदै यथा गाण्डीवधन्वनः । प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता ।

१५३०

ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवमन्यस्मै देयमित्युत । बथोऽस्य स पुमांस्त्रोके त्वया चोक्तोऽयमीदृशं ।

ततः सत्यं प्रतिज्ञां तां पार्थेन प्रतिरक्षता । मञ्जुन्दादवमानोऽयं हतस्तव महीपते ।

गुरुणामवमानो हि बध इत्यभिधीयते । तस्मात्त्वैव महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः ।

व्यतिक्रममिमं राजन् सत्यसंरक्षिणं प्रति । शरणं त्वां महाराज प्रयत्नौ स्त उभावपि ।

क्षन्तुमर्हसि मे राजन् प्रणतस्याभियाचतः । राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पास्यति शोषितं ।

१५३५

सत्यं ते प्रतिजानामि हतं विद्वद्यथ सूतजं । यस्येच्छसि बधं तस्य गतमथस्य जीवितं ।

इति कृष्णवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । ससम्भ्रमं हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणतं तदा ।

कृतान्त्रलिखितो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव यथात्य त्वमख्येषोऽतिक्रमो मम ।
 अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव । मोचिता व्यसनाद्द्वोराद्वयमद्य त्वयाऽच्युत ।
 भवन्तं नाथमासाद्य ह्यावां व्यसनसागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णवुभावज्ञानमौहितौ ।
 तद्द्विष्ववमासाद्य दुःखशेकार्णवादधे । समुत्तीर्णः सहामात्याः सनाथाः स्म त्वयाऽच्युत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्तं वचस्ततः । पार्थ प्रोवाच धर्मात्मा गोविन्दो यदुनन्दनः ।
 इति स्म कृष्णवचनात् प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरं । बभूव विमनाः पार्थः किञ्चित्कृतेव पातकं ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवं । कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजं ।
 अस्मिन्ना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मं व्यवस्थितं । त्वमित्युक्त्वाऽयं राजानमेवं कम्पलमाविशः ।
 हत्वा तु नृपतिं पार्थ अकरिष्यः किमुत्तरं । एवं हि दुर्विदो धर्मो मन्दप्रज्ञैर्विशेषतः ।
 स भवान् धर्मभीरुत्वाद्भवमैव्यम् हत्तमः । नरकं धोररूपञ्च भ्रातुर्व्येष्टस्य वै बधात् ।
 स त्वां धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्मसंहितं । प्रसादय कुरुश्रेष्ठमेतदत्र मतं मम ।
 प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे । प्रयावस्त्वरितौ योद्धुं सूतपुत्ररथं प्रति ।
 हत्वा तु समरे कर्णं त्वमद्य निशितैः शरैः । विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ।
 एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम । एवं कृते कृतञ्चैव तव कार्यं भविष्यति ।
 ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा ततः ।
 उवाच भरतश्रेष्ठं प्रसीदेति पुनः पुनः । त्वमस्य राजन् यत्क्रोक्तं धर्मक्रामेन भीरुणा ।
 दृष्ट्वा तु पतितं पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः । धनञ्जयममित्रघ्नं रुदन्तं भरतर्षभ ।
 उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयं । समाश्लिष्य च सखेहं प्ररुदोद महीपतिः ।
 रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युतौ । कृतशौचौ महाराज प्रीतिमनौ बभूवतुः ।
 तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डवः । प्रीत्या परमया युक्तो विस्मयंश्च पुनः पुनः ।
 अब्रवीत्तं महेश्वासं धर्मराजो धनञ्जयं । कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 कवचञ्च ध्वजञ्चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः । शरैः कृत्वा महेश्वास यतमानस्य संयुगे ।
 सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च फाल्गुन । व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियं ।
 न चेदद्य हि तं वीरं निहनिष्यसि संयुगे । प्राणानेव परित्यज्य जीवितार्यो हि को मम ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ । सत्येन ते शपे राजन् प्रसादेन तथैव च ।
 भीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्याञ्च महीपते । यथाऽद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा ।
 महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे । एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः ।
 अद्य कर्णं रणे कृष्ण रुदयिष्ये न संशयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते बधस्तस्य दुरात्मनः ।
 एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थं केशवो राजसत्तम । शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलं ।

एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ । कथं भवानणे कर्णं निहन्यादिति सत्तम ।
 भृथश्चोवाच मतिमान् माधवो धर्मनन्दनं । युधिष्ठिरं वीभत्सुं त्वं सान्त्वयितुमर्हसि ।
 अनुज्ञातुश्च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मनः । श्रुत्वा ह्यहमयश्चैव त्वां कर्णशरपीडितं ।
 प्रवृत्तं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन । दिव्याऽसि राजन्न हतो दिव्या न ग्रहणं गतः ।
 परिसान्त्वय वीभत्सुं जयमाशाधि चानघ ।

२५८०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एहोहि पार्थ वीभत्सो मां परिष्वज पाण्डव । वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हितं त्वया ज्ञान्तश्च तन्मया ।
 अहं त्वामनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय । मन्युश्च मा कृथाः पार्थ यन्मयोक्तोऽसि दारुणं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा । पादौ जयाह पाणिभ्यां भ्रातुर्व्येष्ठस्य मारिष ।

तमुत्थाप्य ततो राजा परिष्वज्य च पीडितं । मूर्ध्निपात्राय चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ।

२५८१

धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि दृढं त्वया । माहात्म्यं विजयश्चैव भूयः प्राप्नुहि शश्वतं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अद्य तं पापकर्षाणं सानुबन्धं रणे शरैः । नयाम्यन्तं समामाद्य राधेयं बलगर्वितं ।

येन त्वं पीडितो वाणैर्दृढमायस्य कार्मुकं । तस्याद्य कर्मणः कर्णः फलमाप्स्यति दारुणं ।

अद्य त्वामनुपश्यामि कर्णं हत्वा सहोपते । सभाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ।

नाहत्वा विनिवर्त्तिष्ये कर्णमद्य रणाजिरात् । इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ।

२५८०

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं युधिष्ठिरः प्राहवचो बृहत्तरं । शोकक्षयं जीवितभीक्ष्णितन्ने जयं सदावीर्यं
 मरिचयं तदा ।

प्रयाहि बुद्धिश्च दिशन्तु देवता यथाऽहमिच्छामि तवास्तु तत्तथा । प्रयाहि शीघ्रं जहि कर्णमाहवे पुनन्दरो वृत्रमिवात्मवृद्धये ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकमन्त्रतोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रवधोद्यतः ।

कल्यतां मे रथो भूयो युज्यन्ताश्च हयोत्तमाः । आयुधानि च सर्वाणि सज्यन्तां मे महारथे ।

उपावृत्ताश्च तुरगाः शिविताश्चाश्वसादिभिः । रथोपकरणैः सज्जा उपायान्तु त्वरान्विताः ।

२५८५

प्रयाहि शीघ्रं गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया । एवमुक्ते महाराज फाल्गुनेन महात्मना ।

उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्व्वं यथाऽब्रवीत् । अर्जुनो भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्व्वधनुश्चतां ।

आज्ञप्तस्त्वथ कृष्णेन दारुको राजसत्तम । योजयामास स रथं वैद्याघ्नं शत्रुतापनं ।

सज्जं निवेदयामास पाण्डवस्य महात्मनः । युक्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना ।

आपृच्छ धर्मराजानं ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च । सुमङ्गलं स्वस्वयनमारुरोह रथोत्तमं ।

२५८०

तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः । आशिषोऽयुङ्क्त स ततः प्रायात् कर्णरथं प्रति ।

तमायान्तं महेश्वासं दृष्ट्वा भृतानि भारत । निहतं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ।

बभ्रुर्विर्मलाः सर्वा दिशो राजन् समन्ततः । चाषाश्च शतपत्राश्च क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर ।

प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनं । बहवः पक्षिणो राजन् पुत्रामानः शुभाः शिवाः ।

त्वरयन्तोऽर्जुन युद्धे हृष्टरूपा ववाशिरे । कङ्का गृध्रा वकाः श्येना वायसाश्च विशाम्पते ।
 अग्रतस्तस्य गच्छन्ति मांसहेतोर्भयानकाः । निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शशंसिरे ।
 विनाशमरिसैन्यानां कर्णस्य च बधं प्रति । प्रयातस्याय पार्थस्य महान् खेदो व्यजायत ।
 चिन्ता च विपुला जज्ञे कथञ्चेदं भविष्यति । ततो गाण्डीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदनः ।
 दृष्ट्वा पार्थं तथा यान्तं चिन्तापरिगतं तदा ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ गाण्डीवधन्वन् संग्रामे ये त्वया धनुषा जिताः । न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ।

दृष्ट्वा हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः । त्वां प्राप्य समरे शूरा ये गताः परमां गतिं ।
 को हि द्रोणश्च भीष्मश्च भगदत्तश्च मारिष । विन्दानुविन्दावावन्धौ काम्बोजश्च सुदर्शिनं ।
 श्रुतायुधं महावीर्यमच्युतायुषमेव च । प्रत्युद्गम्य भवेत् क्षेमी यो न स्थात्वमिव प्रभो ।
 तव ह्यस्त्राणि दिव्याणि लाघवं बलमेव च । असंमोहश्च युद्धेषु विज्ञानस्य च सन्नतिः ।
 वेधः पातश्च लक्ष्येषु योगश्चैव तवार्जुन । भवान् देवान् सगन्धर्वान् हन्यात् सह चराचरान् ।
 श्रित्यान्तु रणे पार्थ न योद्धा त्वत्समः पुमान् । धनुर्ग्राह्य हि ये केचित् क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ।
 आर्देवात्त्वत्समन्तेषां न पश्यामि शूरोमि च । ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डीवश्च महद्गुनः ।
 येन त्वं युध्येते पार्थ तस्मान्नास्ति त्वया समः । अत्रश्यन्तु मया वाच्यं यत् पथं तव पाण्डव ।
 माऽवभंसा महाबाहो कर्णमाहवशोभिनं । कोणाऽहि बलवान् दृप्तः कृतास्त्रश्च महारथः ।
 कृतो च चित्रयोधी च देशकालस्य कोविदः । वज्रनाऽव किमुक्तेन सङ्क्षेपात् शूण पाण्डव ।
 त्वत्समं त्वदिशिष्टं वा कर्णं मन्ये महारथं । परमं यत्नमास्थाय त्वया बध्यो महाहवे ।
 तेजसा वज्रिसदृशो वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः क्रोधे सिंहसंहननो बली ।
 अष्टगन्धिर्बाहावज्ज्यूढोरस्कः सुदुर्जयः । अभिमानी च शूरश्च प्रवीरः प्रियदर्शनः ।
 सर्वैर्योधगणैर्युक्तो मित्राणामभयङ्करः । सततं पाण्डवदेवो धार्तराष्ट्रहिंसे रतः ।
 सर्वैरबध्यो राधेयो दैवैरपि सवासवैः । क्षते त्वामिति मे बुद्धिस्तदद्य जहि सूतजं ।
 दैवैरपि हि संयत्तैर्विभ्रज्जिर्मांसशोणितं । अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ।

दुरात्मानं पापवृत्तं नृशंसं दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेद्येषु नित्यं । हीनस्वार्थं पाण्डवेद्यैर्विरोधे हत्वा कर्णं निश्चितार्थो भवादय ।

तं सूतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं निष्कालिकं काशवशं नयाद्य । तं सूतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं हत्वा प्रीतिं धर्मराजे कुरुष्व ।

जानामि ते पार्थ वीर्यं यथावदुर्वारणीयञ्च सुरासुरैश्च । सदाऽवजानाति हि पाण्डुपुत्रानसौ दर्पात् सूतपुत्रो दुरात्मा ।

आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । तमद्य मूलं पापानां जहि सौतिं धनञ्जय ।

खड्गजिह्वं धनुरास्त्रं शरदंष्ट्रं तरस्त्रिनं । दृप्तं पुरुषशार्दूलं जहि कर्णं धनञ्जय ।

अहं त्वामनुजानामि वीर्येण च बलेन च । जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गमिव केशरी ।

यस्य वीर्येण वीर्यं धार्तराष्ट्रोऽवमन्यते । तमद्य पार्थ संग्रामे कर्णं वैकर्त्तनं जहि ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनरभेयात्मा केशवोऽर्जुनजव्रीत् । कृतसङ्कल्पमायान्तं बधे कर्णस्य भारत ।

अथ सप्तदशाहानि वर्त्तमानस्य भारत । विनाशस्यातिघोरस्य नन्वारणवाजिनः ।

२६२५

भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह । अन्येभ्यः समरं प्राप्य किञ्चिच्छेषा विशाम्यते ।

भूत्वा वै कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः । त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्द्धनि ।

एते ते प्रथिवीपालाः सृञ्जयाश्च समागताः । त्वां समासाद्य दुर्द्धर्षं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः ।

पाञ्चालैः पाण्डवैर्धर्मैः कारुणैश्चेदिभिः सह । त्वया गुप्तैरभिन्नैः कृतः शत्रुगणतयः ।

को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात संयुगे । अन्यत्र पाण्डवाद्युद्धे त्वया गुप्तान्महारथात् ।

२६२६

शक्तस्त्वं हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् । वीर्यवान् समरे युक्तान् किं पुनः कौरवं बलं ।

भगदत्तश्च राजानं कोऽन्यः शक्तस्त्वया विना । जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्यादासत्रोपमः ।

तथेमां विपुलां सेनां गुप्तां पार्थ त्वयाऽनघ । न श्रेकुः पार्थिवः सर्वं चक्षुर्भिरपि वीक्षितुं ।

तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्यां त्वया रणे । धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।

को हि शक्तो रणे पार्थ भारतानां महारथौ । भीष्मद्रोणौ युधा जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ ।

२६२७

को हि शान्तनवं भीष्मं द्रोणं वैकर्त्तनं द्रुपं । द्रौणिश्च सौमदन्तिश्च कृतवर्माणमेव च ।

सैत्थवं मद्रराजानं राजानश्च सुयोधनं । वीरान् कृतास्तान् समरे सर्वानेवानिवर्त्तनः ।

अश्वैः हि णीपतीनुयान् संहतान् दुर्द्धर्षदान् । त्वामृते पुरुषव्याघ्र जेतुं शक्तः पुमानिह ।

श्रेष्ठश्च बज्रलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्च रथदिपाः । नः नञ्जनपदाश्चोपाः क्षत्रियाणाममर्षिणां ।

गोवासदासमोयानां वशातीनाञ्च भारत । प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाञ्च भिमानिनां ।

२६२८

उदीर्णायुगजा सेना सर्वचक्षस्य भारत । त्वां सज्जताद्य निधनं गता भीमश्च भारत ।

उग्राश्च भीमकर्माणस्तुषारा यवनाः खशाः । दार्व्याभिसारा दरदाः शका रामऽकौङ्कणाः ।

अश्रकाश्च पुलिन्दाश्च किराताश्चोद्यविक्रमाः । स्नेच्छाश्च पार्वतीयाश्च सागरानूपवासिनः ।

संरम्भिणे युद्धशौण्डा बलिनो दण्डपाणयः । एते सुयोधनस्थायै संरम्भाः कुरुभिः सह ।

न शक्या युधि निर्जितुं लदन्येन परन्तप । धार्तराष्ट्रमुदयं हि व्यूढं दृष्ट्वा महाबलं ।

२६२९

यत्र त्वं न भवेस्त्राता प्रतीयात् को नु मानवः । तस्मागरमिवोद्धूतं रजसा संवृतं बलं ।

विदार्थ्य पाण्डवैः क्रुद्धैस्त्वया गुप्तैर्हतं विभो । मागधानामधिपतिर्जयत्येनो महाबलः ।

अथ सप्तैव चाहानि हतः संख्येऽभिमन्युना । ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्माणं ।

जघान गदया भीमस्तस्य राज्ञः परिच्छदं । ततोऽन्येऽभिहता नागा रथाश्च शतशो बलान् ।

तदेवं समरे पार्थ वर्त्तमाने महाभये । भीमसेनं समासाद्य त्वाञ्च पाण्डव कौरवाः ।

२६३०

सवः जिरथमातङ्गा मृत्युलोकमितो गताः । तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः ।

भीष्मः प्रासृजदुग्धाणि शरजालानि मारिष । स चेदिकाशिपाञ्चालान् कलूषान्मत्स्यकैकयान् ।

शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत् परमास्त्रवित् । तस्य चापच्युतैर्बाणैः परदेहविदारणैः ।

पूर्णमाकाशमभवद्रुक्तापुङ्खैरजिह्वगैः । हन्याद्रथसहस्राणि एकैकेनैव मुष्टिना ।
 लल्लं नरदिपान् हत्वा समेतान् स महाबलान् । गत्या दशम्या ते गत्वा जघ्रुर्वजिरयदिपान् ।
 हिला नरगतीर्दुष्टाः स वाणानाहवे त्यजन् । दिनानि दश भीष्मेण निघ्नता तावकं बलं ।
 शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिनः । दर्शयित्वात्मनो रूपं रुद्रेऽपेन्द्रसमं युधि ।
 पाण्डवानामनोकाणि निगृह्यासौ व्यगातयत् । विनिघ्नन् पृथिवीपालांश्चेदिपाञ्चालकैकयान् ।
 अदहत पाण्डवीं सेनां रथाश्चगजसंकुलां । मञ्जन्तमश्वे मन्दमुज्जिहीर्षुः सुयोधनं ।
 तथा चरन्तं समरे तपन्तमिव भास्करं । पदातिकोटिमाहस्ताः प्रबरायुधपाणयः ।
 न श्रेकुः सृञ्जया द्रष्टुं तथैवान्ये महीक्षितः । विचरन्तं तथा तन्तु संग्रामे जितकाशिनं ।
 सर्व्वादमेन महता पाण्डवान् समभिद्रवत् । स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान् सृञ्जयानपि ।
 एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः । तं शिखण्डी समामाद्य तया गुप्तो महाव्रतं ।
 जघान पुरुषव्याघ्रं शरैः मन्त्रतपर्व्वभिः । स एष पतितः श्रेते शरतन्त्रे पितामहः ।
 त्वां प्राप्यपुरुषव्याघ्रं वृत्रः प्रापेव वामवं । द्रोणः पञ्चदिनान्युपो विधम्य रिपुवाहिनीं ।
 कृत्वा व्यूहमभेद्यञ्च पातयित्वा महारथान् । जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महारथः ।
 अन्तकप्रतिमश्रेयो रात्रियुद्धेऽदहत्प्रजाः । दग्ध्वा योधाच्छरैर्वीरो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 धृष्टद्युम्नं समासाद्य मगतः परमां गतिं । यदि वाऽद्य भवान् युद्धे स्रुतपुत्रमुखान् रथान् ।
 न वारयिष्यन् संग्रामे न स द्रोणोऽव्यनङ्गवत् । भवता तु बलं सर्व्वं धार्तराष्ट्रस्य वारितं ।
 ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्थतेन धनञ्जय । एवं वा को रणे कुर्यात्त्वदन्यः क्षत्रियो युधि ।
 यादृशन्ते कृतं पार्थ जयद्रथरथं प्रति । निवार्य्य सेनां महतो हत्वा शूरांश्च पार्थिवान् ।
 निहतः सैन्धवो राजा त्वयाऽस्त्वबलतेजसा । आसुर्य्यं मिथुराजस्य बधं जानन्ति पार्थिवाः ।
 अनासुर्य्यं हि तत्तत्तत्त्वं हि पार्थ महारथः । त्वं हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत ।
 नश्यमानमहं युक्तं मन्येयमिति मे मतिः । सेयं पार्थ चमूर्ध्वोरा धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 हतसर्व्वस्ववोरा हि भीष्मद्रोणौ यदा हतौ । शीर्णप्रवरयोधाऽद्य हतवाजिरयदिपा ।
 हीना सूर्य्येन्दुनक्षत्रैर्वैरिवाभाति भारती । विध्वस्ता हि रणे पार्थ सेनयं भीमविक्रम ।
 आसुरीव पुरा सेना शक्रस्यैव पराक्रमैः । तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः ।
 अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः । तांस्त्वमद्य नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान् ।
 हतामित्रः प्रथच्छेर्व्वीं राज्ञे सदीपपत्तनां । साकाशजलपातालां सपर्व्वतमहावनां ।
 प्राप्नोत्वमितवीर्य्यश्रीरथ पार्थो वसुन्धरं । एतां पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् ।
 प्रथञ्च मेदिनीं राज्ञे शक्रायैव हरिर्यथा । अद्य मोदन्तु पाञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया ।
 विष्णुना निहतेष्वेव दानवेधेषु देवताः । यदि वा द्विपदां श्रेष्ठं द्रोणं मानयतो गुहं ।
 अश्वत्थामि कृपा तेऽस्ति कृपे चाचार्य्यगौरवात् । अत्यन्तापचितान् बन्धून्मानयन् मातृबान्धवान् ।

६६५

६६७०

६६७५

६६८०

६६८५

६६९०

द्युतवर्माणांसाद्य न नेत्यसि यमस्यं । आतरं मातुरासाद्य शल्यं मद्रजनाधिपं ।
 यदि त्वमरविन्दाद्य दयावान्न जिघांससि । इमं पापमतिं क्षुद्रमत्यन्तं पाण्डवान् प्रति ।
 कर्णमद्य नश्येज्जह्याण्ड निशितैः शरैः । एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चन रुज्यते ।
 वयमप्यनुजानीमे नात्र दोषोऽस्ति कश्चन । दहने यत् सपुत्राया निशि मातुस्त्वानघ ।
 द्यूतार्थं यच्च युष्मासु प्रावर्त्तत सुयोधनः । तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णे वै मूलमित्युन ।
 कर्णाद्धि मन्यते चाणं नित्यमेव सुयोधनः । ततो मामपि शंख्ये निग्रहीतुं प्रचक्रमे ।
 स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद । कर्णः पार्थान्त्रे सर्वान् विजेष्यति न संशयः ।
 कर्णमाश्रित्य कैनेय धार्तराष्ट्रेण विग्रहः । रोचितो भवता मर्द्धं जनताऽपि वरं तव ।
 कर्णेऽपि भाषते नियमं पार्थान् समगतान् । वासुदेवज्ञ दाशाहं विजेष्यामि भहारयं ।
 प्रोत्साहयन् दुरात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं । समितौ गर्जते कर्णश्चमय जहि भारत ।
 यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् । तच्च सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिर्भुङ् ।
 यच्च तद्वार्तराष्ट्रस्य क्रूरैः षड्विंशत्यैः । अपत्यं निहतं वीरं सौभद्रमृषभिञ्जं ।
 द्रोणद्रोणिपुत्रान् वीरान् कर्षयन्त नरर्षभान् । निर्भनुषांश्च मातङ्गान् गिर्यंश्च महारथान् ।
 व्यारोहंश्च तुरगान् पत्तान् व्यायुधजीविनः । कुर्वन्तमृगभस्करं सूर्यस्त्रिपदाश्रयः ।
 विधमन्तमनीकानि व्ययन्त महारथान् । मनुष्यवाजिप्रातङ्गान् प्राक्षिपन्तं यमस्यं ।
 शरैः सौभद्रमायान्तं दहन्तमिव वह्निनीं । तस्यै दहति गात्राणि सखे सत्येन ते श्रेये ।
 यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णेऽभ्यद्रुह्यत प्रभो । अशकुर्वन्नाभिमन्योः कर्णः स्यातुं रणेऽग्रतः ।
 सौभद्रशरनिभिन्ने निमज्जः शोणितोऽक्षितः । निःश्वसन् क्रोधसंदीप्तो विमुखः सायकाद्वितः ।
 अपमनहोत्साहो गिराशश्चापि जीविते । तस्यै सुविक्रलः संख्ये प्रहारजनिःश्रमः ।
 अयं द्रोणस्य समेरं तत्कालमदृशं तदा । श्रुत्वा कर्णे वचः क्रूरं ततश्चिच्छेद कार्मुकं ।
 ततश्चिच्छेदायुधं तेन रणे पञ्च महारथाः । तच्चैव निकृतिप्रज्ञाः प्राहनञ्करवृष्टिभिः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेषां दुःखमाविशत् । ग्राहयत् स तु दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः ।
 यच्च कर्णेऽब्रवीत् कृष्णं सभायां पश्यं वचः । प्रमुखे पाण्डवेषां कुरूणाञ्च नृशंसवत् ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शश्वतं नरकं गताः । पतिमन्यं पृथुश्रेणि वृणोष्व मृदुभाषिणि ।
 एषा त्वं धृतराष्ट्रस्य दाक्षीभृता निवेशनं । प्रविशामलपक्षाति न सन्ति पतयश्व ।
 इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मतिः । पापः पापं वचः कर्णः शृण्वतस्त्व भारत ।
 अयं पापस्य तदाकथं सुवर्णविक्रताः शराः । शमयन्तु शिलाधौतास्त्वयाऽस्ता जीवितच्छिदः ।
 यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि कृतवांस्त्वयि । तान्यद्य जीविनश्चास्य शमयन्तु शरास्त्व ।
 गाण्डीवप्रहितान् धोरानद्य गात्रैः स्पृशञ्करान् । कर्णः स्मरतु दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीमयोः ।
 सुवर्णपुङ्खा नाराचाः शत्रुघ्ना वैद्युतप्रभाः । त्वयाऽस्तास्तस्य वर्षाणि भित्त्वा पास्यन्ति शोणितं ।

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

उग्रस्त्वङ्गजनिर्मुक्ता मर्षा भित्वा महाशराः । अद्य कर्णं महावेगाः प्रेषयन्तु यमक्षयं ।
 अद्य हाहाकृता दीना विषन्वास्त्वच्छर्गाहिताः । प्रपतन्तं रथात् कर्णं पश्यन्तु वसुधाधिपाः ।
 अद्य अङ्गितमंग्रं शयानं पतितं भुवि । अपविद्धा युधं कर्णं दीनाः पश्यन्तु बान्धवाः ।
 हस्तिकक्षो महानस्य भस्त्रेनेन्मथितस्त्वया । प्रकम्पमानः पततु भूमावाधिरथेर्ध्वजः ।
 त्वया शरशतैश्चिन्तं रथं हेमभिभूषितं । हतयोद्धारमुत्सृज्य भीतः शल्यः पलायतां ।
 ततः सुपेधेनो दृष्ट्वा हतमाधिरथं त्वया । निराशो जीविते त्वय राज्ये चैव भवत्वहिः ।
 एते द्रवन्ति पाञ्चाला बध्नमानाः शितेः शरैः । कर्णेन भरतश्चेत् पाण्डवानुज्जिह्वोर्ध्वः ।
 पाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । धृष्टद्युम्नतनूजांश्च शतनोकश्च नाकुलिनं ।
 नकुलं सहदेवश्च दुर्भुखं जनमेजयं । सुधर्माख्यं सात्यकिश्च विद्धि कर्णवशङ्कतान् ।
 अग्राह्यतानां कर्णेन पाञ्चालानामगौ रणे । श्रूयते निनदो धीरस्त्वद्वधूनां परन्तप ।
 न त्वेव भीतः पञ्चाला भीष्मान्नासन् पराङ्मुखाः । न हि मृद्युं महेश्वसा गणयन्ति महारणे ।
 य एकः पाण्डवीं मेनां शरैश्चैः समरेष्टयत् । तं समासाद्य पाञ्चाला भीष्मान्नासन् पराङ्मुखाः ।
 तया ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुरं सर्वधनुश्रतां । निर्दहन्तश्च समरे दुर्द्धीं द्रोणभोजमा ।
 ते नित्यमुदितः जेतुं मृधे शत्रुमरिन्दम । न जालधिरथेर्भीतः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखाः ।
 तेपामपततां शूरः पाञ्चालानां तरखिनः । आदत्तास्त्रन् शरैः कर्णः पतङ्गानामिवानलः ।
 तांस्तयाऽभिमुखान् वीरान् मित्रार्थे त्यक्जीवितान् । क्षयं नयति रावेयः पाञ्चालान् शतशो रणे ।
 तद्भारत भिक्षुमानगाधे मज्जन्तोऽश्वे । कर्णार्णवे भवो भूत्वा पाञ्चालांस्त्रातुमर्हसि ।
 अस्त्रं हि रामात् कर्णेन भार्गवाद्दधिमत्तमात् । यदुपात्तं महाधोरं तस्य रूपमुदीर्यते ।
 तापनं सर्वसैन्यानां धीररूपं सुदारुणं । समावृत्य महासेनां ज्वलन्तं स्त्रेन तेजसा ।
 एते चरन्ति भंगभे कर्णचपच्युताः शराः । भ्रमराणामिव व्रातास्तापयन्ति स्म तावकान् ।
 एते द्रवन्ति पाञ्चाला दितुं सर्वसु भारत । कर्णास्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवार्यभनात्मभिः ।
 एष भीमो दृढक्रोधो वृतः पार्थ समन्ततः । सृञ्जयैर्योधयन् कर्णं पीडयते निशितैः शरैः ।
 पाण्डवान् सृञ्जयांश्चैव पाञ्चालांश्चैव भारत । हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवागतः ।
 नान्यत्वन्तो हि पश्यामि योधं यौधिष्ठिरे बले । यः समासाद्य राधेयं स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहं ।
 तमद्य निशितैर्बाणैर्विनिहत्य नरर्षभ । यथाप्रतिज्ञं पार्थ तं कृत्वा कीर्तिमवाप्नुहि ।
 त्वं हि शक्नो रणे जेतुं सकर्णानपि कैरवान् । नान्यो युधि युधांश्चैव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 एतत् कृत्वा महत् कर्ष्यं कृत्वा कर्णं महारथं । कृतास्त्रः सफलः पार्थ सुखी भव नरेत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनोपदेशे त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स केवलय बीभत्सुः श्रुत्वा भारत भाषितं । विशेषकः सम्प्रहृष्टश्च क्षणेन समरद्यत ।

ततो ज्यामभिमृज्यः शू व्यक्षिपद्गण्डिवं धनुः । दध्रे कर्णधिनः शय केशवश्चाभ्यभाषत ।

त्वया नायेन गोविन्द ध्रुव एव जयो मम । प्रसन्नो यस्य मे ऽद्य त्वं लोके भूतभविष्यकृत् ।
 त्वत्सहायो ह्यहं कृष्ण त्रीलोकान् वै समागतान् । प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महाहवे ।
 पश्यामि द्रवतीं सेनां पाञ्चालानां जनाह्नन । पश्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत् ।
 भार्गवास्तञ्च पश्यामि ज्वलन्तं कृष्ण सर्वशः । सृष्टं कर्णेन वार्ष्णेय शक्रेणैव यथाऽशनिं ।
 अयं खलु स सङ्ग्रामो यत्र कर्णं मया हतं । कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
 अद्य कृष्ण विकर्णो मे कर्णं नेष्यन्ति मृत्यवे । गाण्डीवमुक्ताः क्षिपन्तो मम हस्तप्रवेदिताः ।
 अद्य राजा धृतराष्ट्रः स्वांबुद्धिमवमंश्यते । दुर्योधनमराज्याहं यया राज्येऽभ्यषिञ्चयत् ।
 अद्य राज्यात् सुखाच्चैव श्रियो राष्ट्रान्तथा पुरात् । पुत्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यति ॥
 अद्य दुर्योधनो राज्याज्जीविताच्च निराशकः । भविष्यति हते कर्णे कृष्ण मृत्यं ब्रवीमि ते ।
 अद्य दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्विशकलीकृतं । स्मरतां तव वाक्यानि श्रमं प्रति जनेश्वरः ।
 अद्यासौ सौबलः कृष्ण म्लहान् जानातु वै शरान् । दुरोदरश्च गाण्डीवं मण्डलञ्च रयं मम ।
 अद्य कुन्तीसुतस्याहं दृढं राज्ञः प्रजागरं । व्यपनेष्यामि गोविन्द हत्वा कर्णं शितैः शरैः ।
 अद्य कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया । सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति ।
 अद्य चाहमनाष्टयं केशवाप्रतिमं शरं । उत्खक्ष्यामीह यः कर्णं जीविताङ्गं शयिष्यति ।
 यस्य चैतद्गतं मल्लं वधे किल दुरात्मनः । पादौ न धावये तावद्यावद्भुन्यां न फाल्गुनं ।
 मृषा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन । पातयिष्ये रथात् कायं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 योऽसौ रणे नरं नान्यं पृथिव्यामनुमन्यते । तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शेषितं ।
 अयतिर्ह्यसि कृष्णेति सूतपुत्रो यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रमते कर्णः स्नाघमानः स्वकान् गुणान् ।
 अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः । आशीविषा इव कुट्टास्तस्य पास्यन्ति शेषितं ।
 मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतविषः । गाण्डीवसृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमां गतिं ।
 अद्य तस्यति राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाऽब्रवीत् । सभामध्ये वचः क्रूरं कुत्सयन् पाण्डवान् प्रति ।
 ये वै षण्डतिलास्तत्र भवितारोऽद्य ते तिलाः । हते वैकर्त्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ।
 अहं वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्तास्वामीति यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रसुतान् कर्णः स्नाघमानोत्पन्नो गुणान् ।
 अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः । हन्ताऽहं पाण्डवान् सर्वान् रूपुत्तानिति योऽब्रवीत् ।
 तमद्य कर्णं हन्ताऽस्मि मिषतां सर्वधन्विनां । यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 अवाप्त्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान् दुरात्मवान् । अद्य कर्णे हते कृष्ण धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 विद्रवन्तु दिशो भीताः सिंहवस्ताः मृगा इव । अद्य दुर्योधनो राजा आत्मानञ्चानुशोचतां ।
 हते कर्णे मया संख्ये सपुत्रे ससुहज्जने । अद्य कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 जानातु मां रणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनां । सपुत्रपौत्रं सामात्यं सभृत्यञ्च निराश्रयं ।
 अद्य राज्ये करिष्यामि धृतराष्ट्रं जनेश्वरं । अद्य कर्णस्य चक्राङ्गाः क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।

१७५५

१७५६

१७५७

१७५८

१७५९

१७६०

शरैश्चिन्नानि गात्राणि विचरिष्यन्ति केशव । अद्य राधासुतस्याहं संगामे मधुसूदन ।
शिरश्चैतस्यामि कर्णस्य मिषतां सर्वधन्विनां । अद्य तोच्छैर्व्विपाठैश्च चुरैश्च मधुसूदन ।
रणे केत्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः । अद्य राजा महत् कृच्छ्रं सन्धयत्यति युधिष्ठिरः ।

२७८५

मन्तापं मानसं वीरश्चिरमभृतमात्मनः । अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सबान्धवं ।
नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । अद्याहमनुगान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि ।
हन्ता ज्वलनमङ्गाशैः शरैः सर्पविषोपमैः । अद्याहं हेमविकचैर्गार्द्धपत्रैरजिह्वगैः ।
मंस्तरिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाधिपैः । अद्याभिमन्योः शत्रूणां सर्वेषां मधुसूदन ।
प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरांसि च शितैः शरैः । अद्य निर्धार्त्तराष्ट्राञ्च भ्रात्रे दास्यामि मेदिनीं ।

२७८०

निरर्जुनां वा पृथिवीं केशवानुचरिष्यसि । अद्याहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्धतां ।
कोपस्य च कुरूणाञ्च शराणां गाण्डिवस्य च । अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये त्रयोदशसमार्जितं ।
हत्वा कर्णं रणे कृष्ण सम्बरं मघवानिव । अद्य कर्णे हते युद्धे सेमकानां महारथाः ।
कृतं कार्यंश्च मन्यन्तां मित्रकार्येष्ववो युधि । मम चैव कथं प्रीतिः शैनेयस्याद्य माधव ।
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके । अहं हत्वा रणे कर्णं पुत्रञ्चास्य महारथं ।
प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमयोः मात्यकस्य च । धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां पाञ्चालानाञ्च माधव ।

२७८३

अथानृण्यं गमिष्यामि हत्वा कर्णं महाहवे । अद्य पश्यन्तु संगामे धनञ्जयममर्षणं ।
युध्यन्तं कौरवान् संख्ये पातयन्तञ्च सूतजं । भवत्सकाशे वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंस्तवं ।

धनुर्व्वेदे मत्समो नास्ति लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः । को वाऽप्यन्यो मत्समोऽस्ति चमावांस्तथा क्रोधे सद्गुणोऽन्यो न मेऽस्ति ।

अहं धनुश्चानसुरान् सुरांश्च सर्वाणि भृतानि च सङ्गतानि । स्वबाहुवीर्याद्भूमये परामर्षं मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः । २८००
शरार्चिषा गाण्डिवेनाहमेकः सर्वान्कुरुन्वाह्निंश्चाभिहत्य । हिमात्यये कवगतोयथाऽग्निस्तथा दहेयं सगणान् प्रसह्य ।
पाणौ पृषत्का लिखिता ममेतै धनुश्च दिव्यं विततं सवाणं । पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ।
इत्येवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीरः क्षिप्रं रिपुघ्नः क्षतजोपमाचः । भीमं मुमुक्षुः समरे प्रयातः कर्णस्य कायाच्च शिरो जिहीर्षुः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनसंवाधायां चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ समागमे पाण्डवसृञ्जयानां महाभये मामकानामगाधे । धनञ्जये तात रणाय याते कर्णेन तद्युद्धं
मतोऽत्र कीदृक् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषामनीकानि वृहद्भुजानि रणे समृद्धानि समागतानि । गर्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखाणि नैर्दध्या
मेघगणास्तपान्ते ।

२८०५

महागजाम्राकुलमस्ततोयं वादित्रेमीतलशब्दवच्च । हिरण्यचित्रायुधविद्युतञ्च शराणिनाराचमहास्वधारं ।
तङ्गीमेवंगं रुधिरौघवाहिं खड्गाकुलं चक्षियजीवघाति । अनार्त्तवं क्रूरमनिष्टवर्धं बभूव तत् संहरणं प्रजानां ।
एकं रथं सम्परिवार्य मृत्युं नयन्त्यनेके च रथाः समेताः । एकस्तथैकं रथिनं रथाग्र्यस्तथा रथस्यापि रथाननेकान् ।

रथं ससृतं सहयञ्च कञ्चित्कश्चिद्रथी मृत्युवशं निनाय । निनाय चाप्येकगजेन कश्चिद्रथान् बह्वृत्तुवशे तथाऽप्याम् ।
रथान् ससृतान् सहयान् गजांश्च सर्वानरीन्मृत्युवशं शरौघैः । नित्ये हयांश्चैव तथा ससादीन् पदातिसङ्घांश्च तथैव
पार्थः । ६८१०

कृपः शिखण्डी च रणे समेतौ दुर्योधनं सात्यकिरध्वगच्छत् । श्रुतश्रवा द्रोणपुत्रेण सार्द्धं युधामन्युश्चित्रसेनेन सार्द्धं ।
कर्णस्य पुत्रन्तु रथी सुषेणं समागतं सृञ्जयश्चेत्तमौजाः । गान्धारराजं सहदेवः क्षुधार्त्तो महर्षभं सिंह दवाभ्यधावत् ।
शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं युयुधानो वृषसेनं शरौघैः । समार्षयत् कर्णपुत्रस्य शूरः पाञ्चालेयं शरवर्षैरनेकैः ।
रथर्षभः कृतवर्माणमार्कन्दाद्रीपुत्रो नकुलश्चित्रयोधी । पाञ्चालानामधिपो याज्ञसेनिः सेनापतिः कर्णमार्कत्समेन्यं ।

दुःशासना भारत भारतीव संशप्तकानां पृतना समृद्धा । भीमं रणे शस्त्रभृतां बरिष्ठं समासदद्भारत भीमवेगं । ६८११
कर्णात्मजं तत्र जघान वीरस्तथा च्छिन्नश्चेत्तमौजाः प्रसह्य । तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयन् गां निनदेन खञ्ज ।
सुषेणश्चोर्ध्वं पतितं पृथिव्यां विलाक्य कर्णेऽथ तदार्त्तरूपः । क्रोधाद्धयांस्तस्य रथं ध्वजञ्च वाणैः सुधारैर्निश्चितरुन्तत ।
स तत्तमौजा निशितैः पृषत्कैर्विव्याध खड्गेन च भास्वरेण । पार्श्विग्रहांश्चैव कृपस्य हत्वा शिखण्डिवाहं स ततोऽधरोहत् ।
कृपन्तु दृष्ट्वा विरथं रथस्यो नैऋच्छरैस्ताडयितुं शिखण्डी । तं द्रौणिरावार्य रथं कृपस्य समुज्जह्य पङ्कगतां यथा गां ।
हिरण्यवर्मा निशितैः पृषत्कैस्तवात्मजानामनिलात्मजो वै । अपातयत् सैन्यमतीव भीमः काले शूचौ मध्यगतो यथाऽकः । ६८१२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ त्विदानीं तुमुले विमर्द्दं दिषद्भिरेको बड्भिः समावृतः । महारणे सारथिमित्युवाच भीमश्च
मां वाह्य धार्तराष्ट्रं ।

तं सारथे याहि जवेन वाहैर्नयाम्येतान् धार्तराष्ट्रान् यमाय । सञ्चोदितो भीमसेनेन चैव स सारथिः पुत्रबलं
त्वदीयं ।

प्रायात्ततः सत्वरमुगवेगो यतो भीमस्तद्वलं गन्तुमैच्छत् । ततोऽपरे नागरथाश्चपत्तिभिः प्रत्युद्युस्तं कुरवः समन्तात् ।
भीमस्य वाहाग्रमुदारवेगं समन्ततो वाणगणैर्निर्जिघ्रुः । ततः शरानापततो महात्मा चिक्केद वाणैस्तपनीयमुखैः ।
ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्खा द्विधा त्रिधा भीमशरैर्निहन्ताः । ततो राजन्नागरथाश्चयूनां भीमाहतानां बरराजमध्ये । ६८१५
घोरो निनादः प्रबभौ नरेन्द्र वज्राहतानामिव पर्वतानां । ते बध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या निर्भिद्यन्तो भीमशरप्रवेगैः ।
भीमं समन्तात् समरेऽभ्यरोहन वृक्षं शकुन्ता इव पुष्पहेतोः । ततोऽभिधाते तव सैन्ये समीपः प्रादुश्चक्रे वेगमनन्तवेगः ।
यथाऽन्तकाले क्षययन् दिधक्षुर्भूतान्तकत् काल इवात्तदण्डः । तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं नाशकुवन् धारयितुं त्वदीयाः ।
व्यात्ताननस्थापततो यथैव कालस्य काले हरतः प्रजा वै । ततो बलं भारत भारतानां प्रदह्यमानं समरे महात्मा ।
भीतं दिशोऽक्कीर्यत भीमनुवं महानिलेनाभ्रगणा यथैव । ततो धीमान् सारथिमब्रवीद्वलीघ भीमसेनः पुनरेव हृष्टः । ६८१६
सूताभिजानीहि स्वकान् परान् वा रथान् ध्वजांश्चापततः समेतान् । युध्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चिन्मा सैन्यं खञ्क्वा
दयिष्ये पृषत्कैः ।

अरीन् विशेकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो रथो ध्वजायाणि धुनोति मे मृगं । राजातुरो नागमद्यत् किरीटो बहूनि दुःखान्य
भियातोऽस्मि सृत ।

एतदुःखं मारये धर्मराजो यन्मां हित्वा यातवान् शत्रुमध्ये । नैनं जीवन्नाद्य जानास्यजीवन् बीभत्सु वा तन्ममा
चातिदुःखं ।

मोऽहं क्षिप्तैर्न्यमुदग्रकल्पं विनाशयिष्ये परमप्रतीतः । एतन्निहत्याजिमध्ये समेतं प्रीतो भविष्यामि सह तयाऽद्य ।

मर्वास्तूष्णान् सायकानामवेक्ष्य किं शिष्टं स्यात् सायकानां रये मे । का वा जातिः किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तत्समाच
क्ष्वसत ।

१८३५

॥ विशेषक उवाच ॥ यन्मार्गणानामयुतानि वीर क्षुराश्च भस्त्राश्च तथायुताख्याः । नाराचानां द्वे सहस्रे च वीर त्रीण्येव च
प्रदराणां स्र पार्थ ।

अस्थायुधं पाण्डवेयावशिष्टं न यद्वेष्टकटं षड्वीर्यं । एतदिदम् मुञ्च सहस्रशोऽपि गदाऽसिबाहुद्विणञ्च तेऽस्ति ।

प्रासाश्च मुद्गराः शक्तयस्तोमराश्च मा भैषीस्त्वं संन्यादायुधानां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ स्रताद्यैनं पश्य भीमप्रयुक्तैः संमिन्दङ्गिः पार्थिवानां सुवेगैः । क्वचं वाणैराहवं घोररूपं नष्टादित्यं
मृत्युलोकेन तुल्य ।

अथैतद्वै विदितं पार्थिवानां भविष्यति ह्याकुमारश्च स्रत । निमग्नो वा समरे भीमसेन एकः कुरुन् वा समरे व्यजैषीत् । १८३०

सर्वे संख्य कुरवो निष्पतन्तु मां वा लोकाः कीर्त्तयन्त्वाकुमारं । सर्वानेकस्तानहं पातयिष्ये ते वा सर्वे भीमसेनं तुदन्तु ।

आशास्तारः कर्म चाप्युत्तमं ये तन्मे देवाः केवलं साधयन्तु । आयालिहाद्यार्जुनः शत्रुघातो शक्रस्त्वर्णं यज्ञ देवापहृतः ।

ईक्ष्वेतं भारती दीर्यमाणामेते कस्मादिद्रवन्ते नरेन्द्राः । व्यक्तं धीमान् सथसाची नराय्यः सैन्यं ह्येतच्छादयत्याशु वाणैः ।

पश्य ध्वजांश्च द्रवतो विशोक नागान् हयान् पत्तिसंघांश्च संख्ये । रथान् विकीर्णान् शरशक्तिताडितान् पश्यस्वैतान् रथिन
स्रैव स्रत ।

आपूर्यते कौरवी चाप्यभीष्टं सेना ह्यभौ सुभृशं हन्यमाना । धनञ्जयस्याशनिमुख्यवेगैर्गस्ता शरैः काञ्चनवर्हिजालैः । १८३१

एते द्रवन्ति स्म रथाश्च नागाः पदातिसंघानतिमर्दयन्तः । संमुह्यमानाः कौरवाः सर्वे एव द्रवन्ति नागा इव दाहभीताः ।

हाहाकृतास्रैव रणे विशोक मुञ्चन्ति नादान् विपुलान् गजेन्द्राः ।

॥ विशेषक उवाच ॥ किं भीम नैनं त्वमिहाष्ट्रेणोषि विस्फारितं गाण्डिवस्यातिघोरं । कुट्टेन पार्थेन विक्रय्यतोऽद्य कचिन्नेमौ
तव कर्णे विनष्टौ ।

सर्वे कामाः पाण्डव ते समृद्धाः कपिर्ह्यसौ दृश्यते हस्तिनैव । नीलाहनादियुतमुच्चरन्तीं तथा पश्य विस्फुरन्तीं धनुर्धरा ।

कपिर्ह्यसौ वोक्ष्यते सर्वतो वै ध्वजायमारुह्य धनञ्जयस्य । वित्रासयन् द्विषत्संघान् विमर्दे विभेद्यस्मादात्मनैत्राभिवोक्ष्य । १८३०

विभ्राजते चातिमात्रं किरीटं विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य । दिवाकराभो मणिरेष दिव्यो विभ्राजते चैव किरीटसंख्यः ।

पार्थ भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं पश्यस्व शङ्खं देवदत्तं सुघोषं । अभीषुहस्तस्य जनार्दनस्य विगाहमानस्य चमूं परेषां ।

रविप्रभं वज्रनाभञ्जुरान्तं पार्थ स्थितं पश्य जनार्दनस्य । चक्रं यशोवर्द्धनं केशवस्य सदाऽर्चितं यदुभिः पाय वीर ।

महादिपानां सरलद्रुमोपमाः करा निहत्ताः प्रपतन्त्यमी क्षुरैः । किरीटिना तेन पुनः सप्तादिनः शरैर्निहत्ताः कुलिशैरिवा
द्रयः ।

तथैव कृष्णस्य च पाञ्चजन्यं महार्धमेतद्द्विजराजवर्णं । कौन्तेय पश्योरसि कौस्तुभञ्च जाज्वल्यमानं विजयां स्रजञ्च । १८३५

ध्रुवं रथाग्रः समुपैति पार्थो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेषां । शिताभ्रवर्णैरसितप्रभुर्हैर्महार्हैरथिनाम्बरिष्ठः ।
रथान् हथान् पत्तिगणान् सायकैर्विदारितान् पश्य पतन्त्यमी यथा । तवानुजेनामरराजतेजसा महावनानीव सुपर्णवायुना ।
चतुःशतान् पश्य रथानिमान् हतान् सवाजिसूतान् समरे किरीटिना । महेषुभिः सप्तशतानि दन्तिनां पदातिसादींश्च रथा
ननेकशः ।

अयं समभ्येति तवान्तिकं बली निघ्नन् कुरूंश्चिन्न दव ग्रहोऽर्जुनः । समृद्धकामोऽसि हतास्तवाहिता बलं तवायुश्च चिराय व
र्द्धतां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ ददानि ते ग्रामवरांश्चतुर्दश प्रियाख्याने सारथे सुप्रसन्नः । दासीशतञ्चापि रथांश्च विंशतिं यदर्जुनं वेद
यस्य विशेषः ।

३८५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमसेनविशोकसंवादे षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अत्रा तु रथनिर्घोषं सिंहनादञ्च संयुगे । अर्जुनः प्राह गोविन्दं शीघ्रं नोदय वाजिनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत् । एष गच्छामि सुक्षिप्रं यत्र भीमो व्यवस्थितः ।

तं यान्ममश्चेर्हिमशङ्खवर्णैः सुवर्णमुक्तामणिजालनद्धैः । जम्भं जिघांसुं प्रगृहीतवज्रं जयाय देवेन्द्रमिवोगमन्दुं ।

रथाश्चमातङ्गपदातिसंधा वाणस्त्रैर्नैर्मिसुरस्त्रैश्च । सन्नादयन्तो वसुधां दिशश्च क्रुद्धा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ।

तेषाञ्च पार्थस्य समागमोऽभूत् देहासुपापक्षपणं सुयुद्धं । त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथासीद्देवस्य विष्णोर्जयतां वरस्य ।

३८६

तैरस्त्रमुच्चावचमायुधन्तमेकैः प्रचिच्छेद किरीटमाली । क्षुरार्द्धचन्द्रैर्निशितैश्च भल्लैः शिरांसि तेषां बद्धधा च बाह्वन् ।

क्षत्राणि बालव्यजनानि केतूनश्वान् रथान् पत्तिगणान् द्विपांश्च । ते पेतुरूषां बद्धधा विरूपा वातप्रणुन्नानि यथा वनानि ।

सुवर्णजालावतता महागजाः सवैजयन्ती ध्वजयोधकल्पिताः । सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः समाचिताश्चकाशिरे प्रज्वलिता यथाऽचलाः ।

विदार्थं नागाश्चरथान्धनञ्जयः शरोत्तमैर्व्वासववज्रसन्निभैः । द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा यथा मरुत्वान् बलभेदने

पुरा ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिन्दमः । प्रविवेश महाबाहुर्भकरः सागरं यथा ।

३८७

तं दृष्ट्वास्त्रावका राजत्रयपत्तिसमन्विताः । गजाश्चसादिबद्धलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ।

तेषामापततां पार्थमारारवः सुमहानभूत् । सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात् सलिलस्वनः ।

ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः । अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयं ।

तषामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चतां । अर्जुनो व्यधमत् सैन्यं महावातो घनानिव ।

तेऽर्जुन सेहिता भूत्वा रथवंशैः प्रहारिणः । अभियाय महेश्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।

३८८

ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनां । प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं प्रति ।

ते बध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः । तत्र तत्र स्म लोयन्ते भये जाते महारथाः ।

तेषाञ्चतुःशतान् वीरान् यतमानान्महारथान् । अर्जुनो निशितैर्व्वाणैरनयद्यमसादनं ।

ते बध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवुर्बै दिशो दश ।

तेषां शब्दे महानासीद्व्रवतां वाहिनोमुखे । महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्यतः ।

३८९

तान्तु सेनां भृशं विद्धा द्रावयित्वाऽर्जुनः शरैः । प्रायादभिमुखः पार्थः सूतानीकं हि मारिष ।
 तस्य शब्दे महानामीत परानभिमुखस्य वै । गरुडस्येव पततः पन्नगार्थं यथा पुरा ।
 तन्तु शब्दमभिश्रुत्य भीमसेना महाबलः । बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ।
 श्रुत्वैव पार्थमायान्तं भीमसेनः प्रतापवान् । त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेनां तव ममर्द्द ह ।
 स वायुवीर्यप्रतिभो वायुवेगसमो जवे । वायुवद्भ्रमरङ्गीमो वायुपुत्रः प्रतापवान् ।
 तेनार्थमाना राजेन्द्र सेना तव विशम्पते । व्यभ्रम्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ।
 तान्तु सेनां तदा भोभो दर्शयन् पाणिलाघवं । शरैरवचकर्त्तैर्यैः प्रेवयिष्यन् यमलयं ।
 तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमानुषं । व्यभ्रमन्त रणे योधाः कालस्येव युगलये ।
 तथाऽर्दितान् भीमबलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा द्रुपदं वचनमब्रवीत् ।
 सैनिकांश्च महेश्वरान् योधांश्च भरतर्षभ । समादिशद्रुणे सर्वान् हत भीममिति स्म ह ।
 तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमपेतः । प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्थिवाः ।
 भीमं प्रच्छादयामासुः शरवैर्यैः समन्ततः । गजाश्च वज्रला राजन् नराश्च जयगृह्णिनः ।
 रथे स्थिताश्च राजेन्द्र परिववृष्टकोदरं । स तैः परित्ततः शूरैः शूरो राजन् समन्ततः ।
 शूराभ्यो भरतश्रेष्ठो न ववैरिव चन्द्रमाः । परिवेधी यथा सोमः परिपूर्णो विराजते ।
 स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः । निर्विशेषो महाराज यथा हि विजयस्तथा ।
 तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टिं समासृजन् । क्रोधरक्तेक्षणाः शूरा हन्तुकामा वृकोदरं ।
 तं विदार्थं महासेनां शरैः सन्नतपर्वभिः । निश्चक्राम रणाङ्गीमो मत्स्यो जलदिवम्भसि ।
 हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्त्तिनां । नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत ।
 पञ्च चाश्वसहस्राणि रथानां शतमेव च । हत्वा प्रास्यन्दयत् भीमो नदीं शोणितवाहिनीं ।
 शोणितोदां रथावर्त्ता हस्तिग्राहसमाकुलां । नरमीनाश्चनक्रान्तां केशशैवालशादलां ।
 सज्जिन्मभुजनागेन्द्रा बद्धरत्नापहारिणीं । उरुग्राहं मञ्जपङ्का शीर्षोपलसमावृतां ।
 धनुःकाशां शरावापां गदापरिघकेतनां । हंसच्छ्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलां ।
 हारपद्मकराक्षैव भूमिरेणून्निमालिनीं । आर्यवृत्तवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तरां ।
 योधयाहवतीं संख्ये वहन्तीं पितृसादनं । क्षणेन पुरुषव्याघ्रः प्रावर्त्तयत निम्नगां ।
 यथा वैतरणीमुधा दुस्तरामकृतात्मभिः । तथा दुस्तरणीं घोरं भीरूणां भयवर्द्धिनीं ।
 यतो यतः पाण्डवेयः प्रविष्टो रथसन्तमः । ततस्ततोऽघातयत योधाञ्जितसहस्रशः ।
 एवं दृष्ट्वा कृतं कर्म भीमसेनेन संयुगे । दुर्योधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्रवीत् ।
 जय मातुल सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलं । अस्मिन् जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलं ।
 ततः प्रायान्महाराज सौबलेयः प्रतापवान् । रणाय महते युक्तो भ्रातृभिः परिवारितः ।
 स समासाद्य सङ्ग्रामे भीमं भीमपराक्रमं । वारयामास तं बीरो विलेव मकरालयं ।

१८८५

१८८६

१८८७

१८८८

१८८९

१८९०

हन्यवर्त्तत तं भीमो वार्थमाणः शितैः शरैः । शत्रुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्नानन्तरे ।
 प्रेषयामास नाराचान् रुक्मपुङ्गवान् शिलाशितान् । वर्म भित्त्वा तु ते धीराः पाण्डवस्य महात्मनः ।
 न्यमज्जन्त महाराज कङ्कर्वहिण्णवाससः । सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं रुक्मविभूषितं ।
 प्रेषयामास स रथा सौबलं प्रति भारत । तमायान्तं शरं धीरं शत्रुनिः शत्रुतापनः ।
 चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः । तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विशाम्यते । ७७
 धनुश्चिच्छेद भस्मेन सौबलस्य हस्तनिव । तदपास्य धनुश्चिन्नं सौबलेयः प्रतापवान् ।
 अन्यदादाय वेगेन धनुर्भस्त्रांश्च षोडश । तैस्तस्य तु महाराज भस्त्रैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 द्वाभ्यां स सारथिं ह्यार्च्छद्भीमं सप्तभिरेव च । ध्वजमेकेन चिच्छेद द्वाभ्यां कृत्रं विशाम्यते ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहान् विव्याध सुबलात्मजः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिक्षेप समरे रुक्मदण्डामयस्त्रयीं । सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वैव चञ्चला । ७८
 निपपात रणे तृष्णं सौबलस्य महात्मनः । ततस्तामेव संगृह्य शक्तिं कनकभूषणं ।
 भीमसेनाय चिक्षेप क्रुद्धरूपो विशाम्यते । सा निर्भिद्य भुजं सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्नभश्छुता । अथोत्क्रुष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ।
 न तु तं ममृधे भीमः सिंहनादं तरस्विना । अन्यदृष्ट्य धनुः सज्यं चरमाणो महाबलः ।
 मुहूर्त्तादिव राजेन्द्र आदयामास सायकैः । सौबलस्य बलं संख्ये त्यक्त्वात्मानं महाबलः । ७९
 तस्यायांश्चतुरो हत्वा सूतश्चैव विशाम्यते । ध्वजश्चिच्छेद भस्मेन वरमाणः पराक्रमी ।
 हताश्वं रथमुत्सृज्य वरमाणो नरोत्तमः । तस्यै विस्फारयंश्चापं क्रोधरक्तेक्षणः यमन् ।
 शरैश्च बद्धधा राजन् भीममार्च्छत्समन्ततः । प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 धनुश्चिच्छेद संक्रुद्धो विव्याध च शितैः शरैः । सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः ।
 निपपात तदा भूमौ किञ्चित्प्राणो नराधिप । ततस्तं विक्कलं ज्ञात्वा पुत्रस्तव विशाम्यते । ८०
 अपोवाह रथेनाजौ भीमसेनस्य पश्यतः । रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः ।
 प्रदुद्रुर्दिशो भीता भीमाज्जाते महाभये । सौबले निर्जिते राजन् भीमसेनेन धन्विना ।
 भयेन महताविष्टः पुत्रो दुर्योधनस्तव । अपायाज्जवनैरथैः सापेक्षो मातुलं प्रति ।
 पराङ्मुखन्तु राजान् दृष्ट्वा सैन्यानि भारत । विप्रजग्मुः समुत्सृज्य द्वैरथानि समन्ततः ।
 तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । जवेनाभ्यापतद्भीमः किरन् शरशतान् बह्वन् । ८१
 ते बध्मना भोमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः । कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्ततः ।
 स हि तेषां महावीर्य्या दीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिन्ननैका यथा राजन् दीपमासाद्य निर्वृताः ।
 भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्य्यये । तथा कर्णं समासाद्य तावकाः पुरुषर्षभ ।
 समाश्रुताः स्थिता राजन् सम्प्रहृष्टाः परस्परं । समाजग्मुश्च युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि सौबलेयपराजये सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततो भग्नेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे । दुर्योधनोऽब्रवीत् किन्नु सौवलो वाऽपि सञ्जय ।

२१४०

कर्णे वा जयतां श्रेष्ठो योधा वा मामका युधि । क्षयो वा कृतवर्मा च द्रौणिर्दुःशासनोऽपि वा ।

अत्यद्भुतमहं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमं । यदेकः समरे सर्वान् योधयामास मामकान् ।

यथाप्रतिज्ञं योधानां राधेयः कृतवानपि । कुरूणामथ सर्वेषां कर्णः शत्रुनिस्तृदनः ।

शर्म वर्ध प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा ।

राधेयो वाऽप्याधिगमिः कर्णः किमकरोद्युधि । पुत्रा वा मम दुर्द्धर्षा राजानो वा महारथाः ।

२१४५

॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराह्णे महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् । जघान सोमकान् सर्वान् भीमसेनस्य पश्यतः ।

भीमोऽप्यतिबलं सैन्यं धार्तराष्ट्रं व्यपोथयत् । अथ कर्णेऽब्रवीच्छल्यं पाञ्चालान् प्रापयस्व मां ।

द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता । यन्तारमब्रवीत् कर्णः पाञ्चालानिव मां वह ।

मद्राजस्ततः शल्यः श्वेतानद्यान्महाजवान् । प्राहिणेचेदिपाञ्चालान् कारुषांश्च महाबलः ।

प्रविश्य च महत्सैन्यं शल्यः परबलार्दनः । न्ययच्छत्तुरगान् हृष्टो यत्र यत्रैच्छदगृणीः ।

२१५०

तं रथं भेद्यमङ्गाशं वैयाघ्रपरिवारणं । संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्त्वस्त्रा ह्यामन् विशाग्यते ।

ततो रथस्य निनदः प्रादुरामीन्महारणे । पर्जन्यसमनिर्घोषः पर्वतस्त्रेवेदीर्यतः ।

ततः शरशतैस्त्रीक्ष्णैराकर्णैर्कर्णनिःसृतैः । जघान पाण्डवबलं शतशोऽथ सहस्रशः ।

तत्तथा समरे कर्म कुर्वाणमपराजितं । परिववृर्ध्वर्द्धेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।

तं शिखण्डी च भीमश्च पृथद्युधस्य पार्षितः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकिः ।

२१५५

परिववृर्जिघांसन्तो राधेयं शरवृष्टिभिः । सात्यकिस्तु तदा कर्णं विंशत्या निशितैः शरैः ।

अताडयद्रणे गूढरो जत्रुदेशे नरोत्तमः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या पृथद्युधस्य सप्तभिः ।

द्रौपदेयस्तुःषष्ट्या सहदेवस्य सप्तभिः । नकुलस्य शतेनाजौ कर्णं विव्याध सात्यकैः ।

भीमसेनस्तु राधेयं नवत्या नतपर्वणां । विव्याध समरे क्रुद्धो जत्रुदेशे महाबलः ।

अथ प्रहृष्टाधिरथिर्थाक्षिपद्भनुरुत्तमं । मुमोच निशितान् वाणान् पीडयन् सुमहाबलः ।

२१६०

तान् प्रत्यविध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । सात्यकेस्तु धनुष्किक्ता ध्वजश्च भरतर्षभ ।

तन्तथा नवभिर्व्याणैराजघान स्तनान्तरे । भीमसेनं ततः क्रुद्धो विव्याध त्रिंशता शरैः ।

सहदेवस्य भस्मेन ध्वजश्चिच्छेद मारिष । सारथिश्च त्रिभिर्व्याणैराजघान परन्तपः ।

विरथाद्रौपदेयांश्च चकार भरतर्षभ । अर्हणेनिर्मेवमात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ।

विमुखीकृत्य तान् सर्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । पाञ्चालानह्नञ्कुरांश्चेदीनाञ्च महारथान् ।

२१६५

ते बध्यमानाः समरे चेदिमत्या विशाग्यते । कर्णमेकमभिद्रुत्य शरसङ्घैः समार्पयन् ।

तान् जघान शितैर्व्याणैः सूतपुत्रो महारथः । एतदत्यद्भुतं कर्म दृष्टवानस्मि भारत ।

यदेकः समरे गूरान् सूतपुत्रः प्रतापवान् । यतमानान् परं शक्त्या योधयानांश्च धन्विनः ।

पाण्डवेयान्महाराज शरैर्व्यारितवाचणे । तत्र भारत कर्णस्य लाघवेन महात्मनः ।

तुष्टुर्देवताः सर्वः। सिद्धाश्च सह चारणैः। अपूजयन्महेष्वासा धार्तराष्ट्रा नरोत्तमं।
 कर्णं रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुष्मतां। ततः कर्णे महाराज ददाह रिपुवाहिनीं।
 कलमिद्धो यथावक्त्रिर्निदाधे ज्वलिता महान्। ते बध्यमानाः कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्ततः।
 प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णं दृष्ट्वा महारथं। तत्राक्रन्दो महानासीत् पाञ्चालानां महारणे।
 बध्यतां सायकैस्त्रीक्ष्णैः कर्णचापवरच्युतैः। तेन शब्देन विवस्ता पाण्डवानां महाचमूः।
 कर्णमेकं रणे योधं मेनिरे तत्र शाचवाः। तत्राहुतं पुनश्चक्रे राधेयः शत्रुकर्षणः।
 यदेनं पाण्डवाः सर्वे न श्रेकुरभिवीक्षितुं। यथौघः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते।
 तथा तत् पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्यते। कर्णेऽपि समरे राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्।
 दहनं तस्यैव महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूः। शिरांसि च महाराज कर्णस्यैव मकुण्डलान्।
 बाह्वश्च वीरो वीराणां चिच्छेद लघु चेष्टुभिः। हस्तिदन्तस्वरून् खड्गान् ध्वजाञ्चक्रीर्हयान् गजान्।
 रथांश्च विविधान् राजन् पताका व्यजनानि च। श्वश्च युगयोज्जाणि चक्राणि विविधानि च।
 चिच्छेद वज्रधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठितः। तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवाजिभिः।
 अग्न्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्धमा। विषमञ्च समञ्चैव हतैरश्वपदातिभिः।
 रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन। नापि स्वे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परं।
 घेरे शरान्धकारे तु कर्णस्ते च विजृम्भिते। राधेयचापनिर्भुक्तैः शैरः काञ्चनभूषणैः।
 संकादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः। ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः।
 अभज्यन्त महाराज यतमाना महारथाः। मृगसङ्घान् यथा क्रुद्धः भिक्षो द्रावयते वने।
 पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयन् शाचवांस्तथा। कर्णस्तु समरे योधांस्त्यासयन् सुमहायशाः।
 कालयामास तत् सैन्यं यथा पशूगणान् वृकः। दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखीं।
 तत्र जग्मुर्भहेष्वासा रुक्मो भैरवाचवान्। दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः।
 वादयामास संहृष्टो नानावाद्यानि सर्वशः। पाञ्चालापि महेष्वासा भग्नास्त्राश्च नरोत्तमाः।
 न्यवर्त्तन्त यथा शूरं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं। तान्निवृत्तावणे शूरावधिष्यः शत्रुतापनः।
 अनेकशो महाराज बभञ्ज पुरुषर्षभः। तत्र भारत कर्णेन पाञ्चाला विंशतीरथाः।
 निहताः सायकैः क्रोधाच्चेदयश्च परःशताः। कृत्वा शूल्यावयोपस्थान् वाजिश्रेष्ठांश्च भारत।
 निर्धनान् गजस्कन्धान् पदातींश्चैव विद्रुतान्। आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यः परन्तपः।
 कालान्तकवपुः शूरः स्रुतपुत्रोऽभ्यराजत। एवमेतन्महाराज नरवाजिरथद्विपान्।
 हत्वा तस्यैव महेष्वासः कर्णेऽरिगणसूदनः। यथा भृतगणान् हत्वा कालस्तिष्ठेन्महाबलः।
 तथा स सोमकान् हत्वा तस्यावेको महारथः। तत्राहुतमपस्थाम पाञ्चालानां पराक्रमं।
 बध्यमानापि यत् कर्णं नाजह्वरणमूर्द्धनि। राजा दुःशासनश्चैव हृपः शारदतस्तथा।
 अश्वत्थामा कृतवर्मा शकुनिश्च महाबलः। न्यहनन् पाण्डवीं सेनां शतशोऽथ सहस्रशः।

१४००

१४०१

१४०२

१४०३

१४०४

१४०५

कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ । निजघ्नाते बलं कुड्डौ पाण्डवानामितस्ततः ।
तत्र युद्धं महत्वासीत् कूरं विशसनं महत् । तथैव पाण्डवाः शूरा दृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
द्रौपदेयाश्च संकुट्टा अभ्यघ्नंस्तावकं बलं । एवमेव तयो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।
तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टमप्रतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यञ्चतुर्विधं । सूतपुत्रञ्च संकुट्टं दृष्ट्वा चैव महारणे ।

शोणितोदां महीं हत्वा मांसमज्जास्थिपङ्क्तिं । मन्युशीर्षपाषाणं हस्त्यश्वकतरोधसं ।

शूरास्थिचयमङ्गीर्णं काकगृध्रानुनादितां । कृत्रहंसस्रवोपेतां वीरवृक्षापहःरिणीं ।

हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिलां । धनुःशरध्वजोपेतां नरचुद्रकपालिनीं ।

चर्मवर्त्मभ्रमेपेतां रथोडुपसमाकुलां । जयैषिणाञ्च सुतरां भीरुणाञ्च सुदुस्तरां ।

नदीं प्रावर्त्तयित्वा च भीमत्सुः परवीरहा । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ एष केतुरणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते । भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथं ।

एते द्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णवस्ता जनार्दन । एष दुर्योधनो राजा श्रेतश्च त्रेण राजते ।

कर्णेन भग्नान् पाञ्चालान् द्रावयन् बद्ध शोभते । कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ।

एते रत्नन्ति राजानं सूतपुत्रेण रक्षिताः । अवध्यमानास्तेऽस्माभिर्घातयिष्यन्ति सोमक्रान् ।

एष शन्यो रथोपस्थे रश्मिमञ्चारकोविदः । सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बद्ध शोभते ।

तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथं । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्ये कथञ्चन ।

राधेयो ह्यन्यथा पार्थान् सृञ्जयांश्च महारथान् । निःशेषान् समरे कुर्व्यात् पश्यतां नो जनार्दन ।

ततः प्रायाद्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनीं । कर्णं प्रति महेष्वासं दैरथे सव्यसाचिना ।

प्रयातश्च महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः । आश्रमयन्नथेनैव पाण्डुभैर्यानि सर्वशः ।

रथघोषः म संग्रामे पाण्डवेयस्य सम्बभौ । वामवाशनितुल्यस्य महौघस्तेव मारिष ।

महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः । अभ्ययादप्रमेयात्मा निर्जयस्तव वाहिनीं ।

तमायान्तं समीक्ष्यैव श्रेताश्च कृष्णसारथिं । मद्राजोऽब्रवीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ।

अयं स रथ आयाति श्रेतायः कृष्णसारथिः । निघ्नन्नमित्रान् समरे यं कर्णं परिपृच्छसि ।

एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन् गाण्डिवं धनुः । तं हनिष्यसि चेदद्य तन्नः श्रेयो भविष्यति ।

तामभिप्रेषुरायाति कर्णं निघ्नन् वरावथान् । असह्यमानो राधेय तं याहि प्रति भारत ।

एषा विदार्यते सेना धार्तराष्ट्री समन्ततः । अर्जुनस्य भयान्तूर्णं निघ्नतः शात्रवान् बहून् ।

वर्ज्यन् सर्वभैर्यानि त्वरते हि धनञ्जयः । तदर्थमिति मन्येऽहं यथाऽस्योदीर्यते वपुः ।

न ह्यवस्थास्यते पार्था युयुत्सुः केनचित् सह । तामृते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ।

विरथं धर्मराजन्तु दृष्ट्वा सुदृढविक्रतं । शिखण्डिनं सात्यकिञ्च दृष्टद्युम्नञ्च पार्पितं ।

द्रौपदेद्यान् युधामन्युमुत्तमौजसमेव च । नकुलं सहदेवञ्च भ्रातरौ दौ समीक्ष्य च ।
 सहसैकरथः पार्थस्त्रामभ्येति परन्तपः । क्रोधरक्तोत्तणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान् । ४०३०
 त्वरितोऽभिपतत्यस्त्रास्त्रास्त्यक्त्वा सैन्यान्यसंशयं । त्वं कर्णं प्रतिचाक्षेनं नास्त्रिन्यो हि धनुर्द्धरः ।
 न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्त्वत्तो ह्यन्यं धनुर्द्धरं । अर्जुनं समरे क्रुद्धं यो वेलामिव धारयेत् ।
 न चास्य रत्नां पश्यामि पार्श्वतो न च पृष्ठतः । एक एवाभियाति त्वां पश्य साकल्यमात्मनः ।
 त्वं हि कृष्णो रणे शक्तः संसाधयितुमाहवे । तवैव भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयं ।
 समानो ह्यसि भीष्मेण द्रौणद्रौणिक्ष्येण च । सव्यसाचिनमाद्यान्तं निवारय महारणे । ४०३५
 लेलिहानं यथा सर्पं गर्जन्तमृषभं यथा । वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्ण धनञ्जयं ।
 एते द्रवन्ति समरे धार्तराष्ट्रा महारथाः । अर्जुनस्य भयात्तूष्णं निरपेक्षा जनाधिपाः ।
 द्रवतामथ तेषान्तु नान्योऽस्ति युधि मानवः । भयहा यो भवेद्दीरस्त्रामृते सूतनन्दन ।
 एते त्वा कुरवः सर्वे दीपमासाद्य संयुगे । धिष्ठिता पुरुषव्याघ्र लज्जः शरणकाङ्क्षिणः ।
 वैदेहाम्बष्ठकाम्बोजास्तथा नगजितास्त्वया । गान्धाराश्च यथा धृत्या जिताः संख्ये सुदुर्जयाः । ४०४०
 तां धृतिं कुरु राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवं । वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना ।
 प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ प्रकृतिस्थोऽसि मे शल्य इदानीं सम्मतस्तथा । प्रतिभासि महाबाहो माभैषीस्त्वं धनञ्जयात् ।
 पश्य बाहोर्बलं मेऽद्य शिलितस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहनिष्यामि पाण्डवानां महाचमूं ।
 कृष्णो च पुरुषव्याघ्रौ ततः सत्यं ब्रवीमि ते । नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयासे कथञ्चन । ४०४५
 शिष्ये वा निहतस्ताभ्यामनित्यो हि रणे जयः । कृतार्थोऽद्य भविष्यामि हत्वा वाऽप्यथ वा हतः ।

॥ शल्य उवाच ॥ अजय्यमेनं प्रवदन्ति युद्धे महारथाः कर्णं रथप्रवीरं । एकाकिनं किमु कृष्णाभिगुप्तं विजेतुमेनं क इहोत्सहेत ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ नैतादृशो जातु बभूव लोके रथोत्तमो यावदुपश्रुतं नः । तमीदृशं प्रतियोक्ष्यामि पार्थ महाहवे पश्य च
 पौरुषं मे ।

रणे चरत्येष रथप्रवीरः शितैर्हयैः कौरवराजपुत्रः । स वाऽद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेतत्कर्णस्यान्तादेतदन्तास्तु सर्व्वे ।
 अस्त्रेदिनौ राजपुत्रस्य हस्तावपमाणौ जातकिनौ वृहन्नौ । दृढायुधः कृतिमान् क्षिप्रहस्ता न पाण्डवेयेन समोऽस्ति
 धोधः । ४०५०

मृह्यात्यनेकानपि कङ्कपन्नानेकं यथा तान् प्रतियोज्य चाशु । ते क्रोशमात्रे निपतन्त्यमोघाः कक्षेन योधोऽस्ति समः
 प्रथिव्यां ।

अतोषयत् खाण्डवे यो ज्ञतांश्च कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तरस्त्री । लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः सव्यसाची ।
 श्वेताश्वयुक्तञ्च सुघोषमुग्रं रथं महाबाहुरदीनसत्त्वः । महेषुधी चालयदिव्यरूपे शस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहात् ।
 तथेन्द्रलोके निजघान दैत्यानसंख्येयान् कालकेयांश्च सर्व्वान् । लेभे शङ्खं देवदत्तं स तत्र क्रो नामतेनाभ्यधिकः
 प्रथिव्यां ।

महादेवं तोषयामास योऽस्तैः साक्षात्सुदृढेन महानुभावः । लेभे ततः पाशुपतं सुधोरं त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रं । १०५५
पृथक् पृथक् लोकपालाः समेता ददुर्म्हस्ताण्डप्रमेयाणि संख्ये । यैस्तान् जघानाशु रणे नृसिंहः सकालकेयानसुरान् समे
तान् ।

तथा विराटस्य पुरे समेतान् सर्वानस्मान्करयेन जित्वा । जहार तद्गोधनमाजिमध्ये वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ।
तमीदृशं वीर्यगुणोपपन्नं कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणां । तमाकलयन् साहसमुत्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य शल्य ।
अनन्तवीर्येण च केशवेन नारायणेनाप्रतिमेन गुप्तः । वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।
महात्मनः शङ्खचक्रामिषाणैर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य । भयञ्च मे जायतेऽसाध्वसञ्च दृष्ट्वा कृष्णविकरथे समेतौ । १०६०
अतीव पार्यो युधि कार्मुकेभ्या नारायणश्चाप्रतिमश्च युद्धे । एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ चलेत्स्वदेशाद्धिमवान् कृष्णौ ।
उभौ हि शूरो बलिनौ दृढायुधौ महारथौ संहननोपपन्नौ । एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः प्रतीयान्मदृते तु शल्य ।
मनोरथो यस्य ममाद्य तस्य मद्रेश युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं चिरादाशु भविष्यतीदमत्यद्भुतं चित्रमतुल्यरूपं ।
एतौ च हत्वा युधि पातयिष्ये मां वाऽपि कृष्णौ निहनिष्यतोऽद्य । इति ब्रुवन् शल्यममित्रहन्ता कर्णो रणे मेघ इवोन्ननाद ।
अभ्येत्य पुत्त्रेण तवाभिनन्दितः समेत्य चोवाच कुरुप्रवीरं । कृपञ्च भोजञ्च महानुभावं तथैव गान्धारपतिं सहानुजं । १०६५
गुरोः सुतञ्चावरजं तथात्मनः पदातिनोऽय दिपसादिनश्च तान् । निरुध्यतामिद्रवताच्युतार्जुनौ श्रमेण संयोजयताशु
सर्वशः ।

यथा भवद्भिर्भगवित्तावुभौ मुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः । तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स्म तेऽर्जुनं जिघांसवो वीरतराः समा
ययुः ।

शरैश्च जघ्नुर्युधि तं महारथा धनञ्जयं कर्णनिदेशकारिणः । नदीनदं भूरिजलं महार्णवो यथा तथा तान् समरेऽर्जुनो
ऽग्रसत् ।

न भन्दधानो न तथा शरोत्तमान् प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते । धनञ्जयास्त्रैस्तु शरैर्विदारिता हता निपेतुर्नरवाजि
कुञ्जराः ।

शरार्चिषं गाण्डिवचारुमण्डलं युगान्तसूर्य्यप्रतिमानतेजसं । न कौरवाः श्रेकुरुदीक्षितुं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो
जनाः । १०७०

शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैश्चिच्छेद पार्थः प्रहसञ्चरौघैः । भूयश्च तानहनदाणसङ्घान् गाण्डिवधन्वायतपूर्णमण्डलं ।
यथोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो सुखं विवस्वान् हरते जलौघान् । तथाऽर्जुनो वाणगणान्निरस्य ददाह सेनां तव पार्थिवेन्द्र ।
तमभ्यधावदिसृजन् कृपः शरांस्तथैव भोजस्तव चात्मजः स्वयं । महारथो द्रोणसुतश्च सायकैरवाकिरंस्तोयधरा यथाऽचलं ।
जिघांसुभिस्तान् कुशलः शरोत्तमान् महाहवे सम्प्रहितान् प्रयत्नतः । शरैः प्रचिच्छेद स पाण्डवस्त्वरन् पराभिनन्दत्तसि चेषुभि
स्त्रिभिः ।

स गाण्डिवव्यायतपूर्णमण्डलस्तपन्निपून्कर्जुनभास्करो बभौ । शरोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो यथैव सूर्य्यः परिवेषवांस्तथा । १०७५
अथाग्यवाणैर्दशभिर्धनञ्जयं पराभिनन्दोणसुतोऽच्युतं त्रिभिः । चतुर्भिर्गन्धर्वतुरः कपिन्ततः शरैश्च नाराचवरैरवाकिरत् ।
तथाऽपि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं त्रिभिः शरैर्यन्तृशिरः क्षुरेण । हयंश्चतुर्भिश्च पुनस्त्रिभिर्ध्वजं धनञ्जयो द्रौणिण्यादपातयत् ।

स राषपूर्णां मणिवज्रहाटकैरलङ्कृतं तत्तकभोगवर्धनं । महाधनं कार्मुकमन्यदाददे यथा महाहिप्रवरं विरेखतात् ।
स्वमायुधं चापनिक्कीर्य भूतले धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः । समार्द्धयत्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्द्रोणिर्विध्वदन्ति
कात् ।

कृपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते शरैरनेकैर्युधि पाण्डवर्धनं । महारयाः संयुगमूर्द्धनि स्थितास्तमोनुदं वारिधरा इवापतन् । ४०८०
कृपश्च पार्थः सशरं शरासनं हयान् ध्वजान् सारथिमेव पत्तिभिः । समार्प्यद्वाजसहस्रविक्रमस्तथा यथा वज्रधरः पुरा
बलेः ।

स पार्थवाणैर्विनिपातितायुधो ध्वजावमर्द्दे च कृते महाहवे । कृतः कृपो वाणसहस्रयन्त्रितो यथापगेयः प्रथमं किरीटिना ।
शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त्त नर्दतः । जघान चाश्वान् कृतवर्माणः शुभान् ध्वजश्च चिच्छेद ततः प्रताप
वान् ।

सवाजिस्त्रतेष्वसनान् सकेतनान् जघान नागाश्वरथांस्त्वरंश्च सः । ततः प्रकीर्णं सुमहद्वजं तव प्रदारितं सेतुभिवाभमो
यथा ।

ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केशवश्चकार शत्रून्पसव्यमातुरान् । ततः प्रयातं त्वरितं धनञ्जयं शतक्रतुं वृत्रनिजघ्नवं यथा । ४०८१
समन्वधावत् पुनरुच्छ्रितैर्ध्वजैरथैः सुयुक्तैरपरे युयुत्सवः । अयाभिमृत्त्य प्रतिवार्य तानरोन् धनञ्जयस्याभिमुखं महारयाः ।
शिखण्डिशैनेययमाः शितैः शरैर्विदारयन्तो व्यनदन् सुभैरवं । ततोऽभिजघ्नः कुपिताः परस्परं शरैस्तदाऽञ्जोगतिभिः मृते
जनैः ।

कुरुप्रवीराः सह सञ्जयैर्यथाऽसुराः पुरा देवगणैर्यथाहवे । जयेष्मवः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः पतन्ति नागाश्वरथाः परन्तप ।
जगर्जुश्चैर्बलवच्च विव्ययुः शरैः सुमुक्तैरितरेतरं पृथक् । शरान्वकारे तु महात्मभिः कृते महासृधे योधवरैः परस्परं ।

चतुर्दिशो वै विदिशश्च पार्थिव प्रभा चसूर्यस्य तमोवृतोऽभवत् ।

४०८०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् कुरूणां प्रवरैर्बलैर्भीममभिद्रुतं । मञ्जन्तमिव कौन्तेयमुज्जिहीर्षुर्धनञ्जयः ।

विमृद्य स्तुतपुत्रस्य सेनां भारत सायकैः । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय परवीरान् धनञ्जयः ।

ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः । अदृश्यन्त तथाऽन्ये च निजघ्नस्तव वाहिनीं ।

सपत्निसङ्घाचरितमाकाशं पूरयन् शनैः । धनञ्जयो महाबाहुः कुरूणामन्तकोऽभवत् ।

ततो भलैः क्षुरप्रैश्च नाराचैर्विमलैरपि । गात्राणि प्राच्छिनत् पार्थः शिरांसि च चकर्त्त ह ।

४०८५

क्षिन्नगानैर्विकवचैर्विशिरस्कैः समन्ततः । पतितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत्समावृता ।

धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्यन्दनाश्वरयद्विपैः । सञ्चिन्नभिन्नविध्वस्तैर्वज्राङ्गावयवैस्तथा ।

सुदुर्गमा सुविषमा घोराऽत्यर्थं सुदुर्दृशा । रणभूमिरभूद्राजन् महावैतरणी यथा ।

दर्षाचक्रालभलैश्च व्यथैः साश्वैश्च युध्यतां । सस्रतैर्हृतस्रतैश्च रथैस्तीर्णाऽभवन्मही ।

सुवर्णवर्णसन्नादैर्धैः कनकभूषणैः । आस्थिता कृतवर्माणो भग्ना नित्यमदा द्विपाः ।

४१००

कुट्टाः क्रूरैर्भहामात्रैः पाण्ड्यैश्च प्रचोदिताः । चतुःशताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना ।

पथ्यस्तानीव गृह्णाणि समृद्धानि महागिरेः । धनञ्जयशराभ्यस्तैस्तीक्ष्णैर्भूर्ध्वरवारणैः ।
 समन्ताज्जलदप्रस्थान् वारणान् मदवर्षिणः । अभिपेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान् ।
 हतैर्गजमनुव्याधैर्भिन्नैश्च बद्धधा रथैः । विशस्तयन्त्वक्वचैर्युद्धशौण्डैर्गतामभिः ।
 अपविद्धायुधैर्मार्गस्तीक्ष्णैर्भूत्फाल्गुनेन वै । विस्फारयन् वै गाण्डीवं समहैर्भरवं रवं ।
 घोरवज्रविनिष्पेषस्तनयिन्नोग्निवाम्बरे । ततः प्रादीर्यत चमूर्द्धनञ्जयशराहता ।
 महावातममाविद्धा महानौरिव सागरे । नानारूपाः प्राणहराः शरा गाण्डीवचोदिताः ।
 अलातोल्काग्निप्रस्थास्तव सैन्यं विनिर्द्दहन् । महागिरौ वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यथा ।
 तथा तव महामैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितं । सम्पिष्टदग्धविध्वस्तं तव सैन्यं किरीटिना ।
 कृतं प्रविहतं वाणैः सर्वतः प्रद्रुतं दिशः । महावने मृगगणा दावाग्निवासिता यथा ।
 कुरवः पथ्यवर्त्तन्त निर्द्दग्धाः सव्यमाचिना । उत्सृज्य च महाबाहुं भीममेनं तथा रणे ।
 बलं कुरूणामुदिग्गं सर्वमासीत् पराङ्मुखं । ततः कुरुषु भग्रेषु बीभत्सरपराजितः ।
 भीममेनं समामाद्य मुहूर्त्तं मोऽभ्यवर्त्तत । समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः ।
 विशल्यमर्जुनञ्चास्मै कथयित्वा युधिष्ठिरं । भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाद्धनञ्जयः ।
 नादयन्वयोपेण प्रयिवो द्याञ्च भारत । ततः परिवृतो वीरैर्द्दशभिर्ध्यापुङ्गवैः ।
 दुःशासनादबरजैस्तव पुलैर्धनञ्जयः । ते तमभ्यर्हयन् वाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरं ।
 आततेष्वासनाः शूरा नृत्यन्त इव भारत । अपमव्यांसु तांश्चक्रे रथेन मधुसूदनः ।
 नियुक्तान् हि म तान् मेने यमायागु किरीटिना । ततस्ते प्राद्रवन् शूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ।
 तेषामापततां केतलश्यांश्चापानि सायकान् । नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च सिप्रं पार्थो न्यपातयत् ।
 अथान्यैर्द्दशभिर्भलैः शिरांस्तेषामपातयत् । रोषसरंक्तनेत्राणि मन्दष्टौष्ठानि भूतले ।
 तानि वक्त्राणि विवभुः कमलानीव भूरिशः । तांस्तु भलैर्महावेगैर्द्दशभिर्द्दश कौरवान् ।
 रुक्माङ्गदानुक्मपुङ्खैर्हृत्वा प्रायादमिव ह ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं प्रयातं महावेगैरथैः कपिवरध्वजं । युद्धायाभ्यद्रवन् वीराः कुरूणां नवतीरथाः ।
 कृत्वा संशप्तका धोरं शपथं पारलौकिकं । परिवव्रुर्नरव्याघ्रा नरव्याघ्रं रणेऽर्जुनं ।
 कृष्णः श्येतान्महावेगानश्चान् काञ्चनभूषणान् । मुक्ताजालप्रतीच्छन्नान् ग्रैवीत्कर्णरथं प्रति ।
 ततः कर्णरथं यान्तमरिग्रन्तं धनञ्जयं । वाणवैर्धैरभिघ्नन्तः संशप्तकरथा ययुः ।
 लरमाणस्तु तान् सर्वान् मसूतेष्वासनध्वजान् । जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ।
 तेऽपतन्त हता वाणैर्नानारूपैः किरीटिना । सविमाना यथा सिद्धाः स्वर्गात् पुण्यक्षये तथा ।
 ततः सरयनागाद्याः कुरवः कुरुमत्तमं । निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्त्तन्त फाल्गुनं ।
 तदायस्तमनुव्याश्वमुदीर्णवरवारणं । पुच्छाणां ते महासैन्यं समरौत्सीद्धनञ्जयं ।

शतद्वितीमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंशसायकैः । प्राच्छादयन्महेष्वासाः कुरवः कुण्डनन्दनं ।
 तामन्तरीक्षे विततां शस्त्रवृष्टिं समन्ततः । व्यधमत् पाण्डवो वाणैस्तमः सूर्य इवांशुभिः
 ततो ज्वेक्काः स्थिता मत्तैस्त्वयोदशशतैर्गजैः । पार्थतो व्यहनत्पार्थं तव पुत्रस्य शासनात् ।
 कर्णिनालीकनगराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः । मुषलैर्भिन्दिपालैश्च रथस्य पार्थमार्द्यम् ।
 तां शस्त्रवृष्टिमनुला दिपहस्तैः प्रवेरितां । चिच्छेद निशितैर्भलैर्द्वन्द्वैश्च पाल्गुनः । ४१२५
 अथ तान् द्विरदान् सर्वान् नानालिङ्गैः शरोत्तमैः । सपताकध्वजारोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहनत् ।
 ते हेमपुङ्खैरिषुभिरर्दिता हेममालिनः । हताः पेतुर्भक्षानागाः साग्निज्वाला द्वाद्द्वयः ।
 ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विशम्भते । स्वनतां कूजताञ्चैव मनुष्यगजवाजिनां ।
 कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुक्षुस्ते समन्ततः । अधाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ।
 रथा ह्रीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा । गन्धर्व्वनगराकारा दृश्यन्ते स्म महस्रजः । ४१२६
 अथारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः ।
 तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाह्वैर्बलमदृश्यत । यत् सार्दिनो वारणांश्च रथाञ्चैकोऽजयद्युधि ।
 ततस्त्यङ्गेण महता बलेन भरतर्षभ । दृष्ट्वा परिहृतं राजन् भीमसेनः किरीटिनं ।
 हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान् कतिचिद्रथान् । जवेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ।
 ततस्तत्प्राद्रवत् सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरं । दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति । ४१२७
 हतावशिष्टांस्तुरगानर्जुनेन महाबलान् । भीमो व्यधमदभ्रान्तो गदापाणिर्भहाहवे ।
 कालरात्रिर्मिवाव्युषां नरनागाश्वभोजनां । प्राकाराद्वपुरद्वारदारणीमतिदारुणां ।
 ततो गदां नृनागाश्वेष्वारु भीमो व्यवासृजत् । स जघान बह्वनयानश्वारोहांश्च मारिष ।
 कार्पण्यसतनुत्राणान्नरानश्वान् पाण्डव । पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन् हताः ।
 दनैर्दशन्तो वसुधां शेरते क्षतजोक्षिताः । भग्नमूर्द्धास्त्रिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः । ४१२८
 असृङ्गांस्वसाभिश्च तप्तिमभ्यागता गदा । अस्त्रोन्मथ्यश्रुती तस्त्रौ कालरात्रीव दुर्दृशा ।
 सहस्राणि दशाश्वानां हत्वा पत्तींश्च भूयशः । भीमोऽभ्यधावत् संक्रुद्धो गदापाणिरितस्ततः ।
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमं ।
 स मत्त इव मातङ्गः संक्रुद्धः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ।
 विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं गदां । क्षणेन भीमः संक्रुद्धस्तन्निधे यममादनं । ४१२९
 गजान् सकङ्कटान् मत्तान् सारोहान् सपताकिनः । पततः समपश्याम सपत्नान् पर्वतानिव ।
 हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः । पुनः स रथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्ययात् ।
 हतं पराङ्मुखप्राप्यं निरुत्साहं परं बलं । व्यलम्बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितं ।
 विलम्बमानं तत् सैन्यमप्रगल्भमवस्थितं । दृष्ट्वा प्राच्छादयद्वाणैर्जुनः प्राण्तापनैः ।
 नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना । शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः । ४१३०

ततः कुरूणामभवदार्त्तनादो महानृप । नराश्वनागासुहरैर्बन्धतामर्जुनेषुभिः ।
 हाहाकृतं भृशं वल्लं लीयमानं परस्परं । अलातचक्रवत् सैन्यं तदाभ्रमत तावकं ।
 ततस्तद्युद्धमभवत् कुरूणां सुमहद्वलैः । न ह्यत्रामीदनिर्भिन्नो रथः सादी हयो गजः ।
 आदीप्तमिव तत्सैन्यं शरैश्चिन्नतनुऋदं । आसीत् सुशोणितक्लिन्नं फुल्लशोकवनं यथा ।
 तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनं । निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
 अविषह्यन्तु पार्थस्य शरसम्पातमाहवे । मत्वा न्यवर्त्तन् कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना ।
 ते हित्वा समरे कर्णं बध्यमानाश्च सायकैः । प्रदुद्रुवुर्दिशो भीताश्चक्रुःश्लापि सूतजं ।
 अभ्यद्रवत तान् पार्थः किरन् शरशतान् बहून् । हर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीमसेनपुरोगमान् ।
 पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति । अगाधे मज्जतां तेषां दीपः कर्णोऽभवत्तदा ।
 कुरवो हि महाराज निर्व्विषाः पन्नगा इव । कर्णमेवोपलीयन्त मयाद्गाण्डीवधन्वनः ।
 यथा सर्व्वाणि भूतानि मृत्योर्भातानि मारिष । धर्ममेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ।
 तथा कर्णं मेहेस्वासं पुत्रास्तव नराधिप । उपालीयन्त संत्रासात् पाण्डवस्य महात्मनः ।
 ताञ्क्वाणितपरिक्लिन्नान् विषमस्याञ्जरातुरान् । माभैष्टेत्यब्रवीत् कर्णां ह्यभितो मामितेति च ।
 ममग्रं हि बलं दृष्ट्वाबलात् पार्थेन तावकं । धनुर्विस्फारयन् कर्णस्तस्यौ शत्रुजिघांसया ।
 तान् प्रद्रुतान् कुरून् दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभृताम्बरः । सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य बधे दध्रे मनः श्वसन् ।
 विस्फार्य सुमहद्वापं ततश्चाधिरयिर्दृष्टः । पाञ्चालान् पुनराधावत् पश्यतः सव्यसाचिनः ।
 ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेलणाः । कर्णं वटुषुर्वाणौघैर्यथा मेघा महीधरं ।
 ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष । व्ययोजयन्त पाञ्चालान् प्राणैः प्राणभृताम्बर ।
 अत्र शब्दो महानासीत् पाञ्चालानां महामते । बध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थे मित्रगटङ्गिना ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णः कुरुषु प्रद्रुतेषु वरूथिना श्वेतहयेन राजन् । पाञ्चालपुत्रान् यधमत् सूतपुत्रो महेषुभि
 र्वात इवाभ्रसङ्घान् ।

सूतं रथादञ्जलिकैर्निपात्य जघान चाश्वान् जनमेजयस्य । शतानीकं सुतसोमञ्च भस्मैरवाकिरद्भुषी चाप्यहन्तत् ।
 धृष्टद्युम्नं निर्व्विभेदाय षड्विजिघानाश्वान्तरसा तस्य संख्ये । हत्वा चाश्वान् सात्यकेः सूतपुत्रः कैकेयपुत्रं न्यवधीदिशोकं ।
 तमभ्यधावन्निहते कुमारं कैकेयसेनापतिरुग्रकर्षा । शरैर्विधुन्वन् भृशमुग्रवेगैः कर्णात्मजश्चाप्यहनत् प्रसेनं ।
 तस्यार्द्धचन्द्रैस्त्रिभिश्चकर्त्त प्रहस्य बाह्व च शिरश्च कर्णः । स खन्दनाद्गामगमत् गतासुः परश्वधैः शाल इवावरुणः ।
 हताश्वमञ्जोगतिभिः प्रमेनः शिनिप्रवीरं निशितैः पृष्ठकैः । प्रच्छाद्य मृत्यन्निव कर्णपुत्रः शैनेयवाणाभिहतः पपात ।
 पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः कर्णः शिनीनामृषभं जिघांसुः । हतोऽसि शैनेय इति ब्रुवन् स व्यवासृजदाणमभिन्नसाहं ।
 तमस्य चिच्छेद् शरं शिखण्डी विभिस्त्रिभिश्च प्रतुतोद् कर्णं । शिखण्डिनः कार्मुकश्च ध्वजश्च च्छित्त्वा तुराभ्यां न्यपत
 क्षतजैः ।

शिखिण्डिनं षड्विधविध्यदुयो धार्ष्ट्युन्नेः स शिरस्योच्चकर्त्त । तथाऽभिनन्दुनमोभं श्रेणे सुमंशितेनाधिरयिर्भहात्मा ।
 अथाक्रन्दे तुमुलेवर्त्तमाने धार्ष्ट्युन्ने निहते तत्र कृष्णः । अपाञ्चाल्यं क्रियते वाहि पार्थ कर्णं जहोत्यब्रवीद्राजमिह ।
 ततः प्रहस्यागु नरप्रवीरो रथं रथेनाधिरथेर्जगाम । भये तेषां त्राणमिच्छन् सुबाह्वरभ्याहतानां गथय्यपेन । ४१०
 विस्फार्य गाण्डोवमयेऽघोषं ज्यया समाहृत्य तले भृशञ्च । वाणान्धकारं सहसैव कृत्वा जघान नागाश्च गथध्वजान् ।
 प्रतिश्रुतः प्राचरन्नन्तरोक्षे गुह्य गिरीणामपतन् वयांसि । यन्मण्डलज्येन विजृम्भमाणो रौद्रे मुहूर्त्तेऽभ्यपतन् किरीटी ।
 तं भीमभेनोऽनुययौ रथेन पृष्ठे रत्नन् पाण्डवमेकवीरः । तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्यां कर्णाय यातावर्गिभिर्विप्रेकौ ।
 तत्रान्तरे सुमहान् राजपुत्रश्चक्रे युद्धं सोमकान् संपृच्छ । रथाश्चमातङ्गमणान् जघान प्रच्छादयामास शरैर्दिशश्च ।
 तमुत्तमौजा जनभेजयश्च क्रुद्धौ युधामन्युशिखिण्डिनौ च । कर्णं विभेदुः सहिताः पृषत्कैः संमर्द्दमानाः सह पार्थेन । ४१५
 ते पञ्च पञ्चालरथप्रवीरा वैकर्त्तनं कर्णमभिद्रवन्तः । तस्माद्रथाद्यावयितुं न श्रेकुर्देवात्कृतात्मनमिन्द्रियार्थाः ।
 तेषां धनुषि ध्वजवाजिसूतांस्सूर्णं पताकाश्च निकृत्य वाणैः । तान्पञ्चभिस्त्वभ्यहनन् पृषत्कैः कर्णस्ततः मिह इवोन्ननाद ।
 तस्यास्यतस्तानमिनिघ्नतश्च ज्यावाणहस्तस्य धनुःस्वनेन । साद्रिद्रुमा स्यात् पृथिवी विशीर्णेत्यतीव मत्वा जनता व्यभोदत् ।
 स शक्रचायप्रतिमेन धन्वना भृशायतेनाधिरयिः शरान् सृजन् । बभौ रेण दीप्तमरोचिमण्डलो यथाग्निमाली परिवेष्टवां
 स्तथा ।

शिखिण्डिनं द्वादशनिः पराभिनञ्चितैः शरैः षड्विधोत्तमौजसं । त्रिभिर्युधामन्युमविध्यदाग्नेस्त्रिभिस्त्रिभिः सोमकपार्थता
 तमजौ । ४२००

पराजिताः पञ्च महारथास्तु ते महाहवे स्रुतसुतेन मारिप । निरुद्यमास्तस्युरभिचनन्दना यथेन्द्रियार्थात्मवता पराजिताः ।
 निमज्जतस्तानय कर्णसागरे विपन्ननावो वणिजो यथाऽण्वे । उद्भ्रिरे नौभिरिवार्णवाद्रथैः सुकल्पितैर्द्वैपदिजाः स्वमातु
 स्तान् ।

ततः शिनीनामृषभः शितैः शरैर्निहत्य कर्णप्रहितानिधून् बद्धन् । विदार्थ्य कर्णं निशितैर्यस्मैस्त्वैस्वात्मजं ज्येष्ठमविध्यद
 टभिः ।

कृपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा स्वयञ्च कर्णेन निशितैरताडयत् । स तैस्तुर्भिर्युधे यदूत्तमो दिगीश्वरैर्द्वैत्यपतिर्यथा तथा ।
 समाततेन श्वसनेन कूजता मृशायतेनामितवाणवर्धिणा । बभूव दुर्द्धतरः स सात्यकिः शरन्त्रभोमध्यगतो यथा रविः । ४२५
 पुनः समास्थाय रथान् सुदंशिताः शिनिप्रवीरं जुगुपुः परन्तपाः । समेत्य पाञ्चालमहारथा रणे मरुद्गणाः शक्रमिवानि
 निग्रहे ।

ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं तवाहितानां तव सैनिकैः सह । रथाश्चमातङ्गविनाशनं तथा यथा सुराणामसुरैः पुराऽभवत् ।
 रथदिपा वाजिपदातयस्तथा भवन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिताः । परस्परैणाभिहताश्च चस्वलुर्बिन्दुरार्त्ता व्यमवोऽपतन्स्तथा ।
 तथा गतं भीममभीस्त्ववात्मजः ससार राजावरजः किरञ्करैः । तमभ्यधावत्चरितो वृकोदरो महारुहं मिह दवाभिपेदि
 वान् ।

ततस्तथोर्ध्वद्वमतीव दारुणं प्रदीव्यतोः प्राणदुरोदरं द्वयोः । परस्परैणाभिनिविष्टरोषयोरुदग्रयोः शम्बरशक्रयोर्यथा । ४२९०
 शरैः शरीरार्त्तिकरैः सुतेजनैर्निघ्नतुस्तावितरेतरं मृशं । सकृत्प्रभिन्नाविव वासितान्तरे महागजौ मन्मथसक्तेचतभौ ।

तवात्मजस्याथ वृकोदरस्वरन्ध्रः क्षुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत् । ललाटमथस्य विभेद पत्रिणा शिरस्य कायात्प्रजहार सारथे ।
 स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुकं वृकोदरं द्वादशभिः पराभिनत् । स्वयं नियञ्च तुरगानजिह्वगैः शरैश्च भीमं पुनरप्यवीवृषत् ।
 ततः शरं सूर्यमरीचिसप्रभं सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितं । महेन्द्रवज्राशनिपातदुःसहं मुमोच भीमाङ्गविदारणक्षमं ।
 स तेन निर्विद्धतनुर्वृकोदरो निपातितः स्रस्ततनुर्गतासुवत् । प्रसार्थ बाहू रथचर्यमाश्रितः पुनः स संज्ञामुपलभ्य
 चानदत् ।

४२१५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्वाशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्राकरोत् दुष्करं राजपुत्रो दुःशासनस्तुमुलं युध्यमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण षष्ठा शरैः सारथि
 मयविध्यत् ।

स तत् कृत्वा राजपुत्रस्तरस्त्री विव्याध भीमं नवभिः पृषत्कैः । ततोऽभिनद्वज्रभिः क्षिप्रमेव वरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा ।
 ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्त्री शक्तिञ्चैः प्राहिणेत्ते सुताय । तामापतन्तो सहसाऽतिघोरां दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलितामिवोत्कां ।
 आकर्ण्य पूर्णैरिषुभिर्महात्मा चिच्छेद पुत्रो दशभिः पृषत्कैः । दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्वयोधाः प्रहृष्टाः ।
 अथाशु भीमश्च शरेण भूयो गाढं स विव्याध सुतस्त्वदीयः । चुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रज्ज्वाल रूपाऽभि
 वीक्ष्य ।

४२२०

विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं त्वयाऽद्य सहस्र भूयोऽपि गदाप्रहारं । उक्तैवमुचैः कुपितोऽय भीमो जग्राह तां भीमगदां बधाय ।
 उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन् पास्यामि ते शोणितमाजिमथे । अथैवमुक्तस्तनवस्तथोयां शक्तिं वेगात् प्राहिणेन्मृत्युरूपां ।
 आविध्य भीमोऽपि गदां सुधोरां विचिक्षिपे रोषपरोतमूर्तिः । सा तस्य शक्तिं सहसा विह्व्य पुच्छं तवाजौ ताडयामास मूर्ध्नि ।
 स विलरन्नाग इव प्रभिन्नो गदामस्मै तुमुले प्राहिणेदै । तयाऽहरद्दृशधन्वन्तराणि दुःशासनं भीमसेनः प्रसह्य ।
 तथा हतः पतितो विपमानो दुःशासो गदया वेगवत्या । हयाः समूता निहता नरेन्द्र चूर्णैः कृतश्चास्य रथः पतन्त्या । ४२२५
 विध्वस्तवर्माभरणाम्बरसक् विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः । दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टाः पाञ्चालाः विह्वनादान
 मुञ्चन् ।

तं पातयित्वाऽथ वृकोदरोऽथ जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः । नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्तिनो मूर्च्छाकुलाः पतिताश्चाजमीढ ।
 भीमोऽपि वेगादवतीर्थं यानाहुः शासनं वेगवानभ्यधावत् । ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्त्री सापन्नकं यत् प्रयुक्तं मुतैस्ते ।
 तस्मिन् घोरं तुमुले वर्तमाने प्रधानभूयिष्ठतरैः समन्तात् । दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन् भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ।
 स्मृत्वाऽथ केशग्रहणञ्च देव्या वस्त्रापहारञ्च रजस्वलायाः । अनागसो भर्षपराङ्मुखाया दुःखानि दत्तान्यपि विप्रचिन्त्य । ४२३०
 ज्ज्वाल क्रोधादथ भीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि यथा ऊताशः । तत्राह कर्णश्च सुयोधनश्च कृपं द्रोणिं कृतवर्माणमेव ।
 निहन्मि दुःशासनमद्य पापं संरक्ष्यतामद्य समस्तयोधाः । इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधावनिहन्तुकामोऽतिवलस्तरस्त्री ।
 तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महागजं केशरी यददेव । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सुयोधनस्याधिरथेः समहं ।
 रथादवमुत्थ गतः स भूमौ यत्नेन तस्मिन् प्रणिधाय चक्षुः । अस्मिं समुद्यम्य शितं मुधारं कण्ठे पदाक्रम्य च विपमानं ।
 उक्तव्य वचः पतितस्य भूमावथापिविच्छेदितमस्य कौष्णं । ततो निपात्यास्य शिरोऽपहत्य तेनासिना तव पुत्रस्य
 राजन् ।

४२३५

सत्यां चिकीर्षुर्भूतिमान् प्रतिज्ञां भीमोऽपिच्छेद्वितमस्य कोणं । आखाद्य चाखाद्य च वोच्यमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद
वाक्यं ।

स्तन्यस्य मातुर्भुक्ष्योर्ध्वं माध्वीकानस्य च सत्त्वतस्य । दिव्यस्य वा तोयरमस्य पानात्ययेदधिभ्यो मयिताच्च मुखात् ।
अन्यानि पानानि च यानि लोके सुभ्रामृतस्य दुरभानि तेभ्यः । सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रभोऽयं ममाद्य चास्याहितमिहितस्य ।
अथाह भीमः पुनर्यकर्मा दुःशासनं क्रोधपीनचेताः । गतामुमालोक्य विहस्य मुखरं किं वा कुर्व्या मृत्युना रक्षितोऽमि ।
एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्तमाखाद्यमानं तमतिप्रहृष्टं । ये भीमसेनं ददृग्मुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः । १२०
ये चापि नासन् व्यथिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रं । भयाच्च सञ्चक्रुर्गुणस्वरैस्ते निमोलितास्त ददृग्मुः स्मन्ततः ।
ये तत्र भीमं ददृग्मुः समन्ताद्द्वैः शासनं तद्रुधिरं पिवन्तं । मर्त्येऽपलायन्त भयाभिपन्ना न वै मनुष्याऽऽमिति ब्रुवाणाः ।
तस्मिन् हते भीमसेनेन रूपे दृष्ट्वा जनाः श्रेष्ठितपीयमानं । सम्प्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्द्धं भीमं रक्षोभाषमाणा भयार्त्ताः ।
दुधामन्युः प्रद्रुतं चित्रसेनं सहानीकस्त्वभयाद्राजपुत्रः । विव्याध चैनं निशितैः पृषकैर्यथेतभीः स्तभिरागुमुक्तैः ।
संक्रान्तभोग इव लेलिहानो महोरगः क्रोधविषं सिस्त्रुः । निवृत्य पाञ्चालजमभ्यविध्यतिभिः शरैः सारथिनस्य पङ्क्तिः । १२१
ततः सुपुङ्खेन सुयन्त्रितेन सुभंशितायेण शरेण शूरः । आकल्मुक्तेन समहितेन युधामन्युस्तस्य शिरो जहार ।
तस्मिन् हते भ्रातरिचित्रसेने क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयानः । प्राद्रावयत् पाण्डवानामनीकं प्रत्युद्यतो न कुलेनामितो जाः ।

भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणं । पूरयित्वाऽञ्जलिं भूयो एधिरस्योऽग्निसूतः ।

शृण्वतां लोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् । एष ते रुधिरं कण्ठात्पिबामि पुरुषाधम ।

ब्रूहीदानोन्तु संहृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति । ये तदाऽस्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । १२५०

तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । प्रमाणाकौत्सा शयनं कालकूटस्य भोजनं ।

दंशनञ्चाहिभिः कृष्णैर्दाहञ्च जतुवेषानि । द्यूतेन राज्यहरणमरणे वसन्ति च या ।

द्रौपद्याः केशपत्तस्य ग्रहणञ्च मुदारुणं । इत्यस्ताणि च संग्रामेष्वसुखानि च वेपथानि ।

विराटभवने यस्य क्षोभोऽस्माकं पृथग्विधः । शकुनेर्धर्तृराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्दिते ।

अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि । दुःखान्येतानि जानीमो न मुखानि कदाचन । १२५५

धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात् सपुत्रस्य सदा वयं । इत्युक्त्वा वचनं राजन् जयं प्राप्य वृकोदरः ।

पुनराह महाराज ससंस्तौ केशवार्जुनौ ।

अष्टदिग्धो विस्वलोहितास्यः क्रुद्धोऽत्यर्थं भीमसेनस्तरस्त्री । दुःशासने यद्रणं संश्रुतं मे तद्वै सत्यं कृत्यमद्येह वीरौ ।

अत्रैव दास्याम्यपरं द्वितीयं दुःशोधनं यज्ञपशुं विशस्य । शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मनः शान्तिं लप्स्ये कौरवाणां समक्षं ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो ननाद चोच्चैरुधिरार्द्रगात्रः । ननर्द् भैवातिबलो महात्मा दृष्टं निहत्येव सहस्रसेनैः । १२६०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनवधे व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशासने तु निहते तव पुत्रा महारथाः । महाक्रोधविश्र वीराः समरेष्वपलायिनः ।

दश राजन्महावीर्यं भीमं प्राच्छादयच्छरैः । निषङ्गो कवची पाशो दण्डधारो धनुर्धरः ।

अलुलोपः सहः षण्ढो वातेवैगसुवर्षसौ । एते सभेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकर्षिताः ।

भीममेनं महाबाहुं मार्गलैः समवारयन् । स वार्यमाणो विप्रिखैः समन्तात्तैर्महारथैः ।

भीमः क्रोधाग्निरक्ताक्षः क्रुद्धः काल इवावभौ । तंस्तु भक्षैर्महोवैर्दशभिर्दश भारतान् ।

४२३

रुक्माङ्गदानं रुक्मपुङ्खैः पार्थो निन्ये यमचयं । हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ।

पश्यतः सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयाद्वित्तं । ततः कर्णे महाराज प्रविशेत् महद्भयं ।

दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्रिव । तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः सन्नितिशोभनः ।

उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिन्दमं । मा व्यथां कुरु राधेय नैवं त्वय्युपपद्यते ।

एते द्रवन्ति राजानो भीममेनमवादिताः । दुर्योधनस्य संमूढो भ्रातृव्यघ्नकर्षितः ।

४२४

दुःशासनस्य रुधिरं पीयमाने महात्मना । व्यापन्नचेतसश्चैव शोकोपहतचेतसः ।

दुर्योधनमुपासन्तेपरिवार्य समन्ततः । कृपप्रभृतयश्चैते हतशेषाः सहोदराः ।

पाण्डवा लब्धलक्ष्माश्च धनञ्जयपुरोगमाः । तस्मैवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपस्थिताः ।

स त्वं पुरुषशार्दूल पौरुषेण समास्थितः । चक्षधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जय ।

भारो हि धार्तराष्ट्रेण त्वयि सर्व्वः समाहितः । तमुद्धह महाबाहो यथाशक्ति यथाबलं ।

४२५

जये स्याद्विपुला कीर्त्तिर्ध्रुवः स्वर्गः पराजये । वृषसेनस्य राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव ।

त्वयि मोहं रुमापन्ने पाण्डवानभिधावति । एतत् श्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः ।

हृदि चावश्यकं भावं चक्रे दृष्ट्वाय सुस्थिरं ।

ततः क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधावदवस्थितं प्रमुखे पाण्डवं तं । वृकोदरं कालमिवान्तदण्डं गदाहस्तं घोषयन्तं तदीयान् ।

तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो रोषादमित्रं प्रतुदन् पृथक्कैः । कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं पुरा जिघांसुर्मघवेव जम्भं ।

४२६

ततो ध्वजं स्फटिकविचित्रकव्युक्तं पिच्छेद वीरो नकुलः क्षुरेण । कर्णात्मजस्येष्वसनञ्च चित्रं भस्मेन जाम्बूनदचित्रनद्धं ।

अथान्यदादाय धनुः स शीघ्रं कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् । दिव्यैर्ब्रह्मस्त्रैर्नकुलं कृतास्त्रो दुःशासनस्यापचितिं चियासुः ।

ततः क्रुद्धो नकुलस्तं महात्मा शरैर्भ्रंशेत्कालप्रतिमेरुप्रिध्यत् । दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्धन् भोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं कृतास्त्रः ।

शराभिधाताच्च रुषा च राजन् स्वया च भासास्त्रममीरणाच्च । जज्वाल कर्णस्य मुतोऽतिमाचमिद्धो यथाज्याङ्गतिभिर्जताशः ।

कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन् सर्व्वानयानक्षिणोदुत्तमस्तैः । वनायुजान् चै नकुलस्य शुभ्रानुदयगान् हेमजालवनद्वान् ।

४२७

ततो हताश्वदवस्त्रयानादादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रं । आकाशसङ्काशमसिं प्रगृह्य दौधूयमानः खगवच्चचार ।

ततोऽन्तरीक्षे च रथाश्वनागं पिच्छेद तूर्णं नकुलश्चित्रयोधी । ते प्रापतन्नमिताङ्गा विशस्ता यथाऽश्वमेधे पशवः शमित्रा ।

द्विसाहस्राः पतिता युद्धशौण्डानानादेश्याः सुभृताः सत्यसन्धाः । एकेन संख्ये नकुलेन कृत्ताजघ्नेषुनाऽनुत्तमचन्दनाङ्गाः ।

तमापतन्तं नकुलं भोऽभिपत्य समन्ततः सायकैः प्रत्यविध्यत् । स तुद्यमानो नकुलः पृथक्कैर्व्विध्याध वीरं मुचुकोप विद्धः ।

महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमं । तं कर्णपुत्रो व्यधमत् समेतं नराश्वमातङ्गरथाननेकान् ।

४२८

क्रीडन्तमष्टादशभिः पृथक्कैर्व्विध्याध वीरं नकुलं सरोषः । स तेन विद्धोऽतिभृशं तरसी महाहवे वृषसेनेन राजन् ।

क्रुद्धेन धावन् समरे जिघांसुः कर्णात्मजं पाण्डुमुतो नृवीरः । वितत्य पक्षौ सहसा पतन्तं श्येनं यथैवामिषलुब्धमानौ ।

अवाकिरदृषसेनस्ततस्तं शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्य्यं । स तान् मोघास्तस्य कुर्व्वञ्चरौघान् चचार मार्गान्नकुलश्चित्ररूपान् ।

अथास्य तूर्णञ्चरतो नरेन्द्र खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य । महेषुभिर्व्यधमत् कर्णपुत्रो महा हवे चर्म सहस्रतारं ।
 तच्चायसं निशितं तीक्ष्णधारं विकोषमुग्रं गुरुभारसाहं । द्विषच्छरीरान्तकरं सुघोरमाधुन्वतः सर्पमिवोद्यरूपं । ४२५
 चित्रं शरैः षड्विभित्रसाहस्रकर्तुं खड्गं निशितैः सुवेगैः । पुनश्च दीप्तैर्निशितैः पृषत्कैस्तनान्तरे गाढमयाभ्यविध्यत् ।
 कृत्वा तु तदुष्करमार्थजुष्टमथैर्नरैः कर्म रणे महात्मा । ययौ रथं भीमसेनस्य राजन् शराभितप्तो नकुलस्त्वरावान् ।
 स भीमसेनस्य रथं हताश्वो माद्रीमुतः कर्णशराभितप्तः । आपुञ्चु सिंह इवाचलाग्रं सम्प्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयस्य ।
 ततः क्रुद्धो वृषसेनो महात्मा ववर्ध ताविधुजालेन वीरः । महारथावेकरथे समेतौ शरैः प्रभिन्दन्निव पाण्डवेयौ ।
 तस्मिन् रथे निहते पाण्डवस्य क्षिप्रञ्च खड्गे विशिखैर्विकृते । अन्ये च संहृत्य कुरुप्रवीरास्ततो निघ्नञ्करवैररूपेय । ४२६
 तौ पाण्डवेयौ परितः समन्तात् संहृत्यमानाविव हव्यवाहौ । भीमार्जुनौ वृषसेनाय क्रुद्धौ ववर्धतुः शरवर्षं सुघोरं ।
 अथाब्रवीन्मरुतिः फाल्गुनञ्च पश्यस्त्वेन नकुलं पीड्यमानं । अयञ्च नो बाधते कर्णपुत्रस्तस्माद्भवान् प्रत्युपयातु कार्णिव ।
 स तन्निश्चयैव वचः किरीटी रथं समासाद्य वृकोदरस्य । अथाब्रवीन्नकुलो वीक्ष्य वीरमुपागतं शतय शीघ्रमेतं ।
 इत्येवमुक्तः सहसा किरीटी भ्रात्रा समं नकुलेन संख्ये । कपिध्वजं केशवभंगदहीतं प्रैषीदुदयो वृषसेनस्य वाहं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषभेनयुद्धे नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलमथ विदित्वा त्स्त्रिन्वाणसनासिं विरथमरिशरात्तं कर्णपुत्रास्त्रमग्नं । पवनधुतपताकाह्वादिनो व
 स्त्रिताश्चा वरपुरुषनिधुक्तास्ते रथैः शीघ्रमीयुः । ४२७
 द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च शैनेयषष्ठा द्रुपददुहितपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः । द्विरदरथनराश्वान् सूदयन्तस्वदीयान् भुजगपतिनि
 काशैर्मार्गैरैरात्तशस्त्राः ।
 अथ तव रथमुखास्तान् प्रतीयुस्वरन्तः कृपहृदिकमुतौ च द्रौणिदुर्योधनौ च । शकुनिमुतवृकौ च क्राथदेवावृधौ च द्विरद
 जलदघ्नैः सृन्दैः कार्मुकैश्च ।
 तव नृप रथिवीरास्तो दशैकश्च वीरा नृवरशरवराग्रैस्ताडयन्तोऽभ्यरन्धन् । नवजलदसवैर्हस्तिभिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनि
 काशैर्भीमवेगैः कुलिन्दाः ।
 सुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा रणाभिकामैः कृतिभिः समास्थिताः । सुवर्णजालैर्वितता बभुर्गजास्तथा यथा खे जलदाः
 सविद्युतः ।

कुलिन्दपुत्रो दशभिर्महायसैः कृपं ससूताश्रमपीडयद्भृशं । ततः शरदस्त्रुतसायकैर्हतः सहैव नागेन पपात भूतस्ते । ४२८
 कुलिन्दपुत्रावरजस्तु तौमरैर्द्वाकरांशुप्रतिमैरयस्त्रयैः । रथञ्च चित्रेय ननाद नर्दतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ।
 ततः कुलिन्देषु हतेषु तेभ्यश्च प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः । भृशं प्रदधुर्लवणास्सुसम्भवान् परांश्च वाणसनपाणयोऽभ्ययुः ।
 अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां सह पाण्डुसृञ्जयैः । शराशिशक्तवृष्टिगदापरश्वधैर्नराश्वनागासुहरं भृशकुलं ।
 रथाश्चमातङ्गपदातिभिस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन् वितौ । यथा सविद्युतस्तनिता वलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोद्यमारुतैः ।
 ततः शतानीकमतान् महागजांस्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् बहून् । जघान भोजस्तु हयानथापतन् क्षणादिशस्ताः
 हतवर्षणः शरैः । ४२९

अथापरे द्रौणिहता महादिपास्तयः सर्वव्याधुधेयाधेकेतना । निपेतुर्य्या व्यसवो निपातितास्तथा यथा वज्रहता महाऽचलाः ।

कुलिन्दराजः परराजः नन्तरस्तनान्तरे पत्रिवरैरताडयत् । तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः शितैः शरीरं व्यहनद्विपश्च तं ।
म नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं वज्र सर्वतः चरन् । महेन्द्रवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ।
कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो द्विपः कायं ससूताश्वरथं व्यपोथयत् । ततोऽपतन् कायशराभिघातितः सहेश्वरो वज्रहतो यथा
गिरिः ।

रथो द्विपक्षेन हतोऽपतच्छरैः कायाधिपः पर्वतजेन दुर्जयः । सर्वाजिह्वतेध्वसनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा
द्रुमः ।

६२०

वृको द्विपक्षं गिरिराजवामिने भृगं शरैर्द्वादशभिः पराभिनत् । ततो वृकं साश्वरथं महाद्विपा द्रुतञ्चतुर्भिश्चरणैर्व्यपोथयन् ।
म नागराजः मनियन्तृकोऽपतत् शराहतो बहुसुतेषुभिर्भृगं । स चापि देवावृधसुनुरर्दितः पपात नुजः सहदेवसूनुना ।
विषाणगात्रावरयोधपातिना गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दजः । जगाम वेगेन भृगार्द्धंश्च तं ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ।
ततः कुलिन्देषु हतेषु तेषु प्रहृष्टरूपास्तवते महारथाः । भृशं प्रदध्नुर्ध्वणाम्बुसम्भ्रान् पराञ्च वाणामनपाणयोऽभ्युः ।
अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां सह पाण्डुसञ्जयैः । शरानिशितवृष्टिगदापरश्वधैरथाश्वनागासुहरं भृशकुलं । ६२१
रथाश्चमातङ्गपदातयस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन् वितौ । यथा सन्धियुत्सनिता बलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोद्यमारुतैः ।
ततः शतानीकहता महागजा हया रथाः पत्तिगणाश्च तावकाः । सुपर्शवातप्रहता यत्रैरगास्तया गता गां विरसा विचूर्णिताः ।
ततोऽभ्यविध्यद्गजभिः शितैः शरैः कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं स्रपन् । ततोऽस्य कायादिचकर्त्त नकुलिः शिरः क्षुरेणाम्बुजस
न्निभाननं ।

ततः शतानीकमविध्यदायसैस्त्रिभिः शरैः कर्णसुतोऽर्जुनं त्रिभिः । त्रिभिश्च भीमं नकुलञ्च सप्तभिर्जनार्दनं द्वादशभिश्च
सायकैः ।

तदस्य कर्मातिमनुष्यकर्माणः समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्तु धनञ्जयस्य ये ऊनोऽयमग्राविति ते तु
मेनिरे ।

६२२०

ततः किरीटी परवीरघातो हताश्वमालोक्य नरप्रवीरः । माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमये समीक्ष्य कृष्णं भृशव्रित्तञ्च ।
समभ्यधावदृषसेनमाहवे स सूतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा । तमापतन्तं नरवीरमुग्रं महाहवे वाणसहस्रधारिणं ।
अभ्यापतत्कर्णसुतो महारथं यथा महेन्द्रं नमुचिः पुरा तथा । ततो द्रुतोऽनेकशरेण पार्थं शितेन विद्धा युधि कर्णपुत्रः ।
ननाद नार्दं सुमहानुभावो विद्धेव शक्रं नमुचिः स वीरः । पुनः स पार्थं वृषसेन उग्रैर्बाणैरविध्यद्भुजमूले तु सव्यं ।
तथैव कृष्णं नवभिः समार्दयत् पुनश्च पार्थं दशभिर्जघान । पूर्वं यथा वृषसेनप्रयुक्तैरभ्याहतः श्वेतहयः शरैस्तैः । ६२३
संरम्भमोषद्वमितो बधाय कर्णात्मजस्याय मनः प्रदधे । ततः किरीटी रणमूर्द्धि कोपात् कृत्वा त्रिशखां भृकुटीं ललाटे ।
मुमोच तूष्णि विशिखान् महात्मा बधे धृतः कर्णमुतस्य संख्ये । आरक्तनेत्रान्तकशत्रुहन्ता उवाच कर्णं भृशमुत्सर्धस्तदा ।
दुर्योधनं द्रौणिमुखंश्च सर्वानहं रणे वृषसेनं तमुग्रं । सम्पश्यतः कर्णं तवाद्य संख्ये नयामि लोकं निशितैः पृथक्कैः ।
एवञ्च तावद्विजना वदन्ति सर्वैर्भवद्भिर्भम सूनुर्हतोऽसौ । एको रथो मद्विहीनस्तारस्वी अहं हनिष्ये भवतां समवं ।
संरक्ष्यतां रथसंस्थाः सुतोऽयं अहं हनिष्ये वृषसेनमुग्रं । पश्चाद्विध्ये त्वामपि संप्रमूढ अहं हनिष्येऽर्जुन आजिमध्ये । ६२४
त्वामद्य मूलं कलहस्य संख्ये दुर्योधनापाश्रयजातदर्पं । त्वामद्य हन्ताऽस्मि रणे प्रसह्य अथैव हन्ता युधि भीमसेनः ।

६२४०

दुर्धनस्याधमपूरुषस्य यस्यानयादेष महान् ज्ञेयोऽभूत् । स एवमुक्त्वा विनिमृज्य चापं लज्जं हि कृत्वा वृषसेनमाजौ ।
 ससर्ज वाणा निशितान्महात्मा बधाय राजन् कर्णसुतस्य संख्ये । विव्याध चैनं दशभिः पृषत्कैर्मर्षस्त्रशङ्कं प्रहसन् किरीटी ।
 चिच्छेद चास्येवमनं भुजौ च तुरैश्चतुर्भिर्निशितैः शिरश्च । स पार्थवाणाभिहतः पपात रथादिबाहुर्विशिराधरायां ।
 सुपुष्पितो वृक्षवरोऽतिकायो वातेरितः शाल इवाद्रिष्टङ्गात् । संप्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रथात् सुतं सूतजः क्षिप्रकारी । ८५५
 रथं रथेनाशु जगाम रोषात् किरीटिनः पुत्रबधाभितप्तः । ततः समक्षं स्वसुतं विलोक्य कर्णे हतं श्वेतहथेन संख्ये ।

संरम्भमागम्य परं महात्मा कृष्णार्जुनौ सहसैवाभ्यधावत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनबधे पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोदृत्तमिवार्णवं । गर्जन्तं समहाकाशं दुर्निवारं सुरैरपि ।

अर्जुनं ग्राह दाशार्हः प्रहस्य पुरुषर्षभः । अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः शल्यमारयिः ।

येन ते सह योद्धव्यं स्थिरो भव धनञ्जय । पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

८५५

श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च । नानापताककलिलं किङ्किणीजालमालिनं ।

उल्लमानमिवाकाशे दिमानं पाण्डुरैर्हयैः । ध्वजश्च पश्य कर्णस्य नागकलं महात्मनः ।

आखण्डलधनुःप्रस्थमुल्लिखन्तमिवाम्बरं । पश्य कर्णं समायान्तं धार्तराष्ट्रप्रियैषिणं ।

शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदं । एष मेद्रेश्वरो राजा रथग्रे पर्यवस्थितः ।

नियच्छति हयानस्य राधेयस्यामितौजसः । शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दश्च दारुणं ।

८५६

सिंहनादांश्च विविधान् शृणु पाण्डव सर्वतः । अन्तर्द्ध्य महाशब्दान् कर्णेन मिततेजसा ।

दोध्यमानस्य भृशं धनुषः शृणु निःस्वनं । एते दीर्यन्ति सगणाः पाञ्चालानां महारथाः ।

दृष्ट्वा केशरिणं कुड्मं मृगा इव महावने । सर्वयत्नेन कौन्तेय हन्तुमर्हसि सूतजं ।

न हि कर्णेश्वरानन्यः सोढुमुत्सहते नरः । सदेवामुरगन्धर्व्वास्त्रीलोकान् सचराचरान् ।

त्वं हि जेतुं रणे शक्तस्तथैव विदितं मम । भीममुप महात्मानं व्यक्तं शर्व्वं कपर्दिनं ।

८५७

न शक्ता द्रष्टुमीशानं किं पुनर्योधितुं प्रभुं । त्वया साक्षान्महादेवः सर्वभूतशिवः शिवः ।

युद्धेनाराधितः स्थाणुर्देवाश्च वरदास्तव । तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिनः ।

जहि कर्णं महाबाहो नमुचिं वृत्रहा यथा । श्वेतस्त्रोऽस्तु सदा पार्थ युद्धे जयमवाप्नुहि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ ध्रुव एव जयः कृष्ण मम नास्त्यत्र भंशयः । सर्वलोकगुरुर्यस्त्वं तुष्टोऽसि मधुसूदन ।

चोदयाश्वान् हृषीकेश रथं मम महारथ । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्यति फाल्गुनः ।

८५८

अद्य कर्णं हतं पश्य मच्छरैः शकलीकृतं । मां वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरैः ।

उपस्थितमिदं घोरं युद्धं त्रैलोक्यमोहनं । यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

एवं ब्रुवन्सदा पार्थः कृष्णमक्लिष्टकारिणं । प्रत्युद्ययौ रथेनाशु गजं प्रतिगजो यथा ।

पुनरप्याह तेजस्वी पार्थः कृष्णमरिन्दमं । चोदयाश्वान् हृषीकेश कालोऽयमतिवर्त्तते ।

एवमुक्त्वा सदा तेन पाण्डवेन महात्मना ।

८५९

जयेन सम्यज्य स पाण्डवं तदा प्रचेदयामास हयान् मनोजवान् । स पाण्डुपुत्रस्य रथो मनोजवः क्षणेन कर्णस्य रथाग्रतोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाङ्गनद्वैरथे षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्धसमन्वितः । पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवासृजत् ।

रथेन कर्णस्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुं । युद्धायामर्षताम्राक्षः समाह्वय धनञ्जयं ।

तौ रथौ सूर्यमङ्काशौ वैद्यव्रणपरिवारितौ । समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवार्कौ समुद्रतौ ।

श्वेताश्वौ पुरुषौ दिव्यावास्थितावरिमर्दनौ । शुशुभते महात्मानौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि ।

४६७५

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वसैन्यानि मारिष । त्रैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ।

रथज्यातलनिर्ह्रादैर्वाणमिन्दरवैस्तथा । तौ रथावभ्यधावन्तौ समालोक्य महीचिन्ता ।

ध्वजौ च दृष्ट्वा संसक्तौ विस्मयः समपद्यत । हस्तिकचञ्च कर्णस्य वानरञ्च किरीटिनः ।

तौ रथौ संप्रसक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः । सिंहनादबरांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ।

दृष्ट्वा च द्वैरथं ताभ्यां तत्र घोधाः सहस्रशः । चक्रुर्बाहुस्रनंश्चैव तथा चेलावधूननं ।

४६८०

आजगुः कुरवस्तत्र वादित्राणि समन्ततः । कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्खान् दधुश्च सर्वशः ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयं । त्वर्थशङ्खनिनादेन दिशः सर्वाभ्यनादयन् ।

त्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् । बाहुशब्दैश्च पूराणां कर्णाङ्गुनसमागमे ।

तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथस्यौ रथिनाम्बरौ । प्रगृहीतमहाचापौ शरशक्तिध्वजायुतौ ।

वर्ष्मिणौ बद्धनिस्त्रिंशौ श्वेताश्वौ शङ्खशोभितौ । तूष्णीरवरसम्यजौ द्वावयेतौ सुदर्शनौ ।

४६८५

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ समदौ गोवृषाविव । चापविद्युद्भ्रजोपेतौ शस्त्रसम्पत्तियोधिना ।

चामरव्यजोपेतौ श्वेतच्छत्रोपशोभितौ । कृष्णशल्करथोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ।

सिंहस्कन्धौ दीर्घभुजौ रक्ताक्षौ हेममालिनौ । सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढारस्त्रौ महाबलौ ।

अन्यान्यबधमिच्छन्तावन्यान्यजयकाङ्क्षिणौ । अन्यान्यमभिधावन्तौ गोष्ठे गोवृषाविव ।

प्रभिन्नाविव मातङ्गौ सुसंरब्धाविवाचलौ । आशीविषशिशुप्रस्त्रौ यमकालान्तकोपमौ ।

४६९०

इन्द्रवृत्राविव क्रुद्धौ सूर्याचन्द्रमसप्रभौ । महाग्रहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ।

देवगर्भौ देवबलौ देवतुल्यौ च रूपतः । यदृच्छ्या समायातौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।

बलिनौ सभरे दृष्ट्वा नानाशस्त्रधरौ युधि । तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्दूलाविव धिष्ठितौ ।

बभूव परमो हर्षस्तावकानां विशास्यते । संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।

समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेत्य कर्णधनञ्जयौ । उभौ बरायुधधरावुभौ रणकृतश्रमौ ।

४६९५

उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलं । उभौ विश्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च ।

उभौ च सदृशौ युद्धे सम्बरामरराजयोः । कार्तवीर्यसमौ चोभौ तथा दाशरथेः समौ ।

विष्णुवीर्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ युधि । उभौ श्वेतहयौ राजन् रथप्रवरवाहिनौ ।

सारथिप्रवरौ चैव तयोरस्तां महारणे । ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारयौ ।
 सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः समपद्यत । तव पुत्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ । ४४००
 परिवन्नुर्म्हात्मानं विप्रमाह्वशोभिनं । तथैव पाण्डवा हृष्टा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 परिवन्नुर्म्हात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि । तावकानां रणे कर्णेण ग्लहो ह्यासीद्विशाम्यते ।
 तथैव पाण्डवेयानां ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा । त एव सभ्यास्तत्रासन् प्रेक्षकाश्चाभवन् स्म ते ।
 तत्रैषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ । ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराव वा ।
 अस्माकं पाण्डवानाञ्च स्थितानां रणमूर्द्धनि । तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ । ४४०५
 अन्येत्यं प्रतिस्वरञ्चावन्योन्यबधकाङ्क्षिणौ । तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रवृत्राविव प्रभो ।
 भीमरूपधरावास्तां महाधूमाविव ग्रहौ । ततोऽन्तरीक्षे साक्षेपा विशादा भरतर्षभ ।
 मियो भेदाश्च भूतानामासन् कर्णाज्जुनान्तरे । व्यश्रूयन्त मियो भिन्नाः सर्वलोकास्तु मारिष ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । प्रतिपत्तग्रहं चक्रुः कर्णाज्जुनसमागमे ।
 द्यौरासीत् सूतपुत्रस्य पत्ने मातेव धिष्ठिता । भूमिर्द्वेनञ्जयस्यासीत् मातेव जयकाङ्क्षिणी । ४४१०
 गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च जलदास्तथा । वृक्षाश्चैषधयश्चैव व्याश्रयन्त परस्परं ।
 असुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परन्तप । ते कर्णं समपद्यन्त हृष्टरूपाः समन्ततः ।
 मुनयश्चारणाः सिद्धा वैनतेया वयंसि च । रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः ।
 सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः सभंग्रहाः । वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षको मणिकस्तथा ।
 सर्पाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः । विषवन्तो महाराज नागाश्चाज्जुनतोऽभवन् । ४४१५
 ऐरावताः सौरभेयाः वैशालेयाश्च भोगिनः । एतेऽभवन्त्रज्जुनतः क्षुद्रसर्पाश्च कर्णतः ।
 ईहामृगा व्यालमृगा माङ्गल्याश्च मृगद्विजाः । पार्थस्य विजये राजन् सर्वे एवाभिसंस्तृताः ।
 वसवो महतः साध्या रुद्रा विश्वेऽश्विनौ तथा । अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश ।
 धनञ्जयस्य ते पत्ने आदित्याः कर्णतोऽभवन् । विशः शूद्राश्च सूताश्च ये च सङ्करजातयः ।
 सर्वशस्त्रे महाराज राधेयमभजंस्तथा । देवास्तु पितृभिः सार्द्धं सगणाः सपदानुगाः । ४४२०
 यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः । ब्रह्मवत्तच्च यज्ञाश्च दक्षिणाश्चाज्जुनं श्रिताः ।
 प्रेतश्चैव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च मृगाण्डजाः । राक्षसाः सह यादोभिः श्वश्रुगालाश्च कर्णतः ।
 देवब्रह्मनृपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् । तुम्बुरुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः ।
 प्राधेयाः सह मौनेया गन्धर्वाप्सरसां गणाः । ईहामृगाः पक्षिगणाः द्विपाश्च रथपक्षिभिः ।
 उह्यमानास्तथा मेधैर्वायुना च मनीषिणः । दिदृक्षुः समाजग्मुः कर्णाज्जुनसमागमं । ४४२५
 देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पतत्रिणः । महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्वधाभुजः ।
 तपो विद्यास्तथौषधो नानारूपबलान्विताः । अन्तरीक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ।
 ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं प्रजापतिभिरेव च । भवश्चैव स्थितो यानि दिव्यं तं देशमागमत् ।

समेतौ तौ महात्मनौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अर्जुनो जयतां कर्णमिति शक्रोऽब्रवीत्तदा ।
 जयतामर्जुनं कर्णं इति सूर्योऽभ्यभाषत । हत्वाऽर्जुनं मम सुतः कर्णे जयतु संयुगे ।
 हत्वा कर्णं जयत्व मम पुत्रो धनञ्जयः । इति सूर्यस्य चैवासीदिवादो वासवस्य च ।
 पक्षमस्थितयोस्तत्र तयोर्विबुधमिंहयोः । दैपत्यमासीद्देवानाममुराणाञ्च भारत ।
 समेतौ तौ महात्मनौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अक्रमन्त च यो लोकाः सहदेवर्षिचारणाः ।
 सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च । यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽमुराः ।
 रथयूथपयोः पशौ कुरुपाण्डवोरयोः । दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयम्भुवमचोदयन् ।
 कोऽनयोर्विजयो देव कुरुपाण्डवयोधयोः । समोऽस्तु विजयो देव एतयोर्नरसिंहयोः ।
 कर्णाऽर्जुनविवदेन सर्वं संशयितं जगत् । स्वयम्भो ब्रूहि नस्तथ्यमेतयोर्विजयं प्रभो ।
 स्वयम्भो ब्रूहि तदाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः । तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहं ।
 विज्ञापयतु देवेशमिदं मतिमताम्बरं । पूर्वं भगवता प्रोक्तं कृष्णस्यैर्विजयो भ्रुवः ।
 तत्तथाऽस्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद् भगवन्मम । ब्रह्मेशानावथो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरं ।
 विजयो भ्रुव एवास्व विजयस्य महात्मनः । खाण्डवे येन ऊतभुक् तोषितः सव्यसाचिना ।
 स्वर्गञ्च समनुप्राप्य साहाय्यं शक्र ते कृतं । कर्णश्च दानवः पक्ष अतः कार्यः पराजयः ।
 एवं कृते भवेत् कार्यं देवानामेव निश्चितं । आत्मकार्यञ्च सर्वेषां गरीयस्त्रिदशेश्वर ।
 महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्म्मरतः सदा । विजयस्तस्य नियतं जायते नात्र संशयः ।
 तोषितो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वजः । कथं वा तस्य न जयो जायते शतलोचन ।
 यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः । मनस्वी बलवाञ्कूरः कृतः स्त्रोऽयं तपोधनः ।
 विभर्त्ति च महातेजा धनुर्वेदमशेषतः । पार्थः सर्वगुणोपेतो देवकार्यमिदं यतः ।
 क्लिश्यन्ते पाण्डवा नित्यं वनवासादिभिर्भृशं । सम्पन्नस्तपसा चैव पर्याप्तः पुरुषर्षभः ।
 अतिक्रमेण महतादिष्टमर्थस्य पर्थयं । अतिक्रान्ते च लोकानामभावो नियतं भवेत् ।
 न विद्यते व्यवस्थानं क्रुद्धयोः कृष्णयोः क्वचित् । स्रष्टारौ जगतश्चैव सततं पुरुषर्षभौ ।
 नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ । अनियम्यौ नियन्तारावेतौ तस्मात् परन्तपौ ।
 नैतयोस्तु समः कश्चित् दिवि वा मानुषेषु वा । अनुगम्य च यो लोकाः सह देवर्षिचारणैः ।
 सर्वे देवगणाश्चापि सर्वभूतानि यानि च । अनयोस्तु प्रभावेण वर्त्तते निखिलं जगत् ।
 कर्णे लोकानयं मुख्यानाप्रोतु पुरुषर्षभः । कर्णे वैकर्त्तनः शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयोः ।
 वसुनां समलोकत्वं मरुतां वा समाप्नुयात् । सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोकमवाप्नुयात् ।
 इत्युक्तो देवदेवाभ्या सहस्राक्षोऽब्रवीदक्षः । आमन्त्र्य सर्वभूतानि ब्रह्मेशाननुशासनं ।
 श्रुतं भवद्भिर्यत्प्रोक्तं भगवद्भ्यां जगद्भितं । तत्तथा नान्यथा तद्धि तिष्ठध्वं विगतज्वराः ।
 इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष । विस्मितान्यभवन्नाजन् पूजयाञ्चक्रिरे तदा ।

व्यसृजंश्च सुगन्धीनि पुष्पवर्षाणि हर्षिताः । नानारूपाणि विबुधा देवद्वयस्यैष्यवादयन् ।
 दिदृक्षुवश्चाप्रतिमं द्वैरथं नरसिंहयोः । देवदानवगन्धर्वाः सर्व एवावतस्थिरे । ४४६०
 रथौ तयोः श्वेतहथौ दिव्यौ युक्तौ महात्मनोः । यौ तौ कर्णाङ्गुनौ राजन् प्रहृष्टौ व्यवतिष्ठतां ।
 समागता लोकवीराः शङ्खान् दधुः पृथक् पृथक् । वासुदेवार्जुनौ वीरौ कर्णशङ्खौ च भारत ।
 तङ्गीरुसंज्ञासकरं युद्धं समभवत्तदा । अन्योन्यस्यर्द्धिगौरुयं शक्रशम्बरयोरिव ।
 तयोर्ध्वजौ वीतमलौ शृणुभतिरथे स्थितौ । राज्ञेकेषु यथाकाशे उदितौ जगतः नद्ये ।
 कर्णस्याशीविषनिभा रत्नसारमयी दृढा । पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्तिकला विराजते । ४४७१
 कपिश्रेष्ठसु पार्थस्य व्यादितास्य दवान्तकः । दंष्ट्राभिर्भीषयन् भाभिर्दुर्निरीक्षो रविर्यथा ।
 युद्धाभिलाषुको भूत्वा ध्वजो गाण्डीवधन्वनः । कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वस्थानादिगवान् कपिः ।
 उत्पपात महावेगः कलामभ्यहनत्तदा । नखैश्च दशनैश्चैव गरुडः पन्नगं यथा ।
 सा किङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसो । अभ्यद्रवत् सुभरन्वा हस्तिकलाऽथ तं कपिं ।
 तयोर्घोररतरे युद्धे द्वैरथे द्यूत आहिते । प्राकुर्वतां ध्वजौ युद्धं पूर्वं पूर्वतरं तदा । ४४७२
 हया हयानभ्यहेषन् स्यर्द्धमानाः परस्परं । अविध्यत् पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनमायकैः ।
 शल्यश्च पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैवत । तत्राजयदामुदेवः शल्यं नयनमायकैः ।
 कर्णश्चाप्यजयदृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अथाब्रवीत् स्रुतपुत्रः शल्यमाभास्य सस्मितं ।
 यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् । किं करिष्यसि सङ्ग्रामे शल्य सत्यमथोच्यतां ।
 ॥ शल्य उवाच ॥ यदि कर्ण रणे हन्यादद्य त्वं श्वेतवाहनः । उभवेत्करयेनाहं हन्यां माधवपाण्डवौ । ४४७३
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषत । तं प्रहस्याब्रवीत् कृष्णः सत्यं पार्थमिदं वचः ।
 यतेद्दिवाकरः स्थानाञ्छुषेदपि महोदधिः । शैत्यमग्निरियान्न त्वं हन्यात् कर्णो धनञ्जय ।
 यदि चैतत् कथञ्चित् स्यात् लोकपथ्यासनं भवेत् । हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाहुभ्यामेव संयुगे ।
 इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः । अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्णमक्तिष्टकारिणं ।
 मम तावदपर्याप्तौ कर्णशङ्खौ जनार्दन । सपताकध्वजं कर्णं सशल्यरथवाजिनं । ४४७४
 सच्छत्रकवचञ्चैव सशक्तिशरकार्मुकं । द्रष्टाऽस्यद्य रणे कृष्ण शरैश्चिन्मनेकधा ।
 अथैव सरथं सार्थं सशक्तिकवचायुधं । सञ्चूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ।
 अथ राधेयभार्याणां वैधव्यं समुपस्थितं । ध्रुवं स्वप्नेष्वनिष्टानि ताभिर्दृष्टानि माधव ।
 द्रष्टाऽसि ध्रुवमथैव विधवाः कर्णयोषितः । न हि मे शाम्यते मन्युर्धननेन पुरा कृतं ।
 कृष्णां सभागतां दृष्ट्वा मूढेनादीर्घदर्शिना । अस्त्रांस्तथाऽवहसता क्षिपता च पुनः पुनः । ४४७५
 अथ द्रष्टाऽसि गोविन्द कर्णमुन्मथितं मया । वारणेनेव मत्तेन पुष्पितं जगतीरुहं ।
 अथ ता मधुरा वाचः श्रोताऽसि मधुसूदन । दिक्ष्वा जयसि वार्ष्णेय इति कर्णे निपातिते ।
 अथाभिमन्युजननीं प्रहृष्टः सान्वयिष्यसि । कुन्तीं पितृश्वसारञ्च प्रहृष्टः सम्जनार्दन ।

अथ वाष्पमुखीं कृष्णां सान्वयिष्यसि माधव । वाग्मिश्चामृतकल्पाभिर्धर्मराजश्च पाण्डवं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाञ्जुनदैरथे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्देवनागामुरसिद्वयैर्गन्धर्वैरक्षोऽपरसाञ्च सङ्घैः । ब्रह्माधिराजविमुपर्णयुष्टं बभौ विषदिस्रयनीय रूपं ।

४४६०

नानद्यमानं निनदैर्धर्मोच्चैर्वादिचगीतस्तुतिनृत्यहासैः । सर्वेऽन्तरीचं ददृशुर्भानुव्याः खस्थाश्च तद्विस्मयनीयरूपं ।
ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोधा वादि चक्षुस्त्वनसिंहनादैः । विनादयन्तो वसुधां दिशश्च स्वेनेन सर्वान् दिक्षतो निजघ्नुः ।
नराश्वमातङ्गरथैः समाकुलं शराविशक्तवृष्टिनिपातदुःसहं । अभीरुजुष्टं हतदेहसङ्कुलं रणाजिरं लोहितमावभौ तदा ।
बभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां यथा मुराणामसुरैः सदाभवत् । तथा प्रवृत्ते तुमुले मुदारुणे धनञ्जयस्याधिरथेष्व सायकैः ।
दिशश्च सैन्यञ्च शितैरजिह्वैः परस्परं प्राट्टणुतां मुदंशितैः । ततस्त्वदीयाश्च परे च सायकैः कृतेऽन्धकारे ददृशुर्न किञ्चन ।

४४६५

भयातुरा एकरथौ समाश्रयं स्तोऽभवत्तद्भुतमेव सर्वतः । ततोऽस्तमस्त्रेण परस्परन्तौ विधूयमानाविव पूर्वपश्चिमौ ।
घनान्धकारे वितते तमेानुदै यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः । न चाभिमर्त्त्यमिति प्रचोदिताः परे त्वदीयाश्च तयाऽवतस्त्रिरे ।
महारथौ तौ परिवार्य सर्वतः मुरामुराः शम्बरवासवाविव । मृदङ्गभेरोपणवानकलनैः ससिंहनादैर्विवभुर्नरोत्तमैः ।
शशाङ्कसूर्याविव मेघनिःस्वनैर्विरेजतुस्तौ पुरुषधर्मौ तदा । महाधनुर्भङ्गलमध्यगावुभौ सुवर्चसौ वाणसहस्रदीधिति ।
दिधत्तमाणौ सचराचरं जगद्युगान्तसूर्याविव दुःसहै रणे । उभावजेयावहितान्तकावुभावुभौ जिघांसू कृतिनौ परस्परं ।

४४७०

महाहवे वीतभयौ समीयतुर्भर्द्द्वज्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ । ततो महास्त्राणि महाधनुर्धरौ विमुञ्चमानाविषुभिर्नयानकैः ।
नराश्वनागानमितात्रिजघ्नतुः परस्परञ्चापि महारथौ नृप । ततो विषसुः पुनरर्दिता नरा नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ।
समागपत्यश्वरथा दिशो दश तथा यथा सिंहहता वनौकषः । ततस्तु दुर्व्याधनभोजसौबलाः कृपेण शारदतस्तनुना सह ।
महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ शरैः शरीरार्त्तिकरैरताडयन् । धनूंषि तेषामिषुधीन् ध्वजान् हयान् रथान् स्त्रतांश्च धनञ्जयः शरैः ।

समं प्रमथ्याशु परान् समन्ततः शरोत्तमैर्दादशभिश्च सूतजं । अथाभ्यधावंस्त्वरिताः शतं रथाः शतङ्गजाश्चार्जुनमात्तता यिनः ।

४४७५

शकास्तथा वा जवनास्तु सादिनः सदैव कान्बाजवरैर्जिघांसवः । बरायुधान् पाणिगतैः शरैः सह क्षुरैर्न्यक्तान्स्वरितः शिरांसिच ।
हयांश्च नागांश्च रथांश्च युध्यतां धनञ्जयः शत्रुगणान् क्षितौ क्षिणेत् । ततोऽन्तरीचे सुरद्वार्यनिःस्वनाः ससाधुवादा हृषितैः समीरिताः ।

निपेतुरयुत्तमपुष्पवृष्टयः सुगन्धिगन्धाः पवनेरिताः शुभाः । तदद्भुतं देवमनुष्यसाक्षिकं समीक्ष्य भूतानि विस्मिन्निवृत्ता ।
तवात्मजः सूतसुतश्च न व्यथां न विस्मयं जग्मतुरेकनिश्चयौ । अथाब्रवीद्वेणुसुतस्त्ववात्मजं करं करेण प्रतिपीड्य सान्वयन् ।
प्रसीद दुर्व्याधनं शम्य पाण्डवैरलं विरोधेन धिगस्तु विग्रहं । हतो गुरुर्ब्रह्मसमो महास्त्ववित्तयेव भीष्मप्रमुखा महा रथाः ।

४४८०

अहन्त्वबधो मम चापि मातुलः प्रशाधि राज्यं सह पाण्डुर्भैरवः । धनञ्जयः शान्तिं वारितो मया जनार्दनो नैव विरोध
मिच्छति ।

युधिष्ठिरो भूतहिते रतः सदा वृकोदरोऽसदृशगुह्यायनो । त्वया तु पार्थैव कृते च सम्बिदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरि
च्छन्त्या तव ।

ब्रजन्तु श्रेष्ठाः स्वपुराणि बान्धवा निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु सैनिकाः । न चेद्वचः श्रोष्यसि मे नराधिप भ्रुवं प्रतप्तेऽपि हतोऽ
रिभिर्युधि ।

इदञ्च दृष्टं जगता सह त्वया कृतं यदेकेन किरीटमालिना । यथा न कुर्व्याद्वलभिन्न चान्तको न चापि धाता भगवान्न
यत्नराट् ।

अतोऽपि भूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो न चातिवर्त्तिष्यति मे वचोऽखिलं । तवानुयात्राञ्च सदा करिष्यति प्रसीद राजेन्द्र शमं
त्वमाप्नुहि ।

४११५

ममापि मानः परमः सदा त्वयि ब्रवीम्यतस्त्वा परमाच्च सौहृदात् । निवारयिष्यामि च कर्णमप्यहं यदा भवान् सप्रणयो
भविष्यति ।

वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणस्तथैव साक्षा च धनेन चार्जितं । प्रतापतश्चोपनतश्चतुर्भिर्धं तदस्ति सर्वं तव पाण्डवेषु ।

निसर्गतो तव वीर बान्धवाः पुनश्च साक्षा समवाप्नुहि प्रभो । त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतां गता हितं कृतं स्वाज्जगत
स्त्वयाऽतुलं ।

स एवमुक्तः सुहृदा वचो हितं विचिन्त्य निश्चयश्च दुर्मनाऽब्रवीत् । यथा भवानाह सर्वे तथैव तन्ममापि विज्ञापयतो
वचः शृणु ।

निहत्य दुःशासनमुक्तवान् वचः प्रसङ्गं शार्दूलवेदेष दुर्मतिः । वृकोदरस्तद्धृदये मम स्थितं न तत्परोक्षं भवतः कुतः
शमं ।

४११६

न चापि कर्णं प्रसहेद्रणेऽर्जुनो महागिरिं मेरुमिवोद्यमाहृतः । न चाशमिष्यन्ति पृथाक्मजा मयि प्रसङ्गं वैरं बभूवो
विचिन्त्य ।

न चापि कर्णं गुरुपुत्र संयुगादुपारमेत्यर्हसि वक्तुमच्युत । श्रेणे युक्तो महताऽद्य फाल्गुनस्तमेष कर्णः प्रसभं हनिष्यति ।

तमेवमुक्त्वाऽप्यनुनीय चासद्यत् तवात्मजः स्वाननुशास्ति सैनिकान् । समाहिताभिद्रवताहितात्मम सवाणहस्ताः किमु
जोषमासत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामवाक्ये अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तौ शङ्खभेरोनिनदे समृद्धे समीयतुः श्वेतहयौ नराश्रया । वैकर्त्तनः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च दुर्मन्त्रिते तव
पुत्रस्य राजम् ।

यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ प्रवृद्धदन्ताविव वासितार्थे । तथा समाजगतरुरयवोर्ध्वौ धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ।

४११७

बलाहकेनेव महाबलाहको यदृच्छया वा गिरिणा यथा गिरिः । तथा धनुर्ज्यातलनेमिनिःखनैः समीयतुस्ताविषुवर्ध
वर्षिणौ ।

प्रवृद्धमृदुमवीर्यधौषधी प्रवृद्धनानाविधनिर्झरैकैषौ । यथाऽचलावाचलितौ महाबलौ तथा महास्त्रैरितरेतरं हतः ।
 भर्त्तिपातस्य तयोर्महानभूत् सुरेश्वरैरचनयोर्यथा पुरा । शरैर्विनुन्नाङ्गनियन्तृवाहयोः सद्सहोऽन्यैः कटुशोणितोदकः ।
 प्रभूतपद्मात्पलमस्यकच्छपौ महाहृदौ पक्षिणैर्विवाहृतौ । सुसन्निवृष्टावनिशोद्धृतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ
 समीयतुः ।

उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ । महेन्द्रवज्रप्रतिमेषु सायकैर्महेन्द्रवज्राविव सम्प्रजघ्नतुः । ३५६०
 अनागपत्यश्वरथे शुभे बले विचित्रवर्माभरणाम्बरायुधे । चक्रम्पतुर्विस्मयनीयरूपे वियद्गताश्चार्जुनकर्णसंयुगे ।
 भुजाः सवस्त्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः समिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभिः । यदर्जुनो मत्त इव द्विपो द्विपं समभ्यधादाधिरथिं जिघां
 मया ।

उदक्रोशन् सोमकास्तत्र पार्थ पुरःसराश्चार्जुन भिम्भि कर्ण । किन्ध्यस्य मूर्द्धनमलञ्चिरेण अद्वाञ्च राज्याद्धृतराष्ट्रसूनोः ।
 तथाऽस्माकं बहवस्तत्र योधाः कर्ण तथा याहि याहीत्यबोचन् । जह्यर्जुनं कर्ण शरैः सुतीक्ष्णैः पुनर्व्वनं यान्तु चिराय
 पार्थाः ।

ततः कर्णः प्रथमं तत्र पार्थमहेषुभिर्दृशभिः प्रत्यविश्वत् । तच्चार्जुनः प्रत्यविश्विच्छित्तयैः कृतान्तरे दशभिः संप्रहस्य । ३५६५
 परस्परं तौ विशिखैः सुपुङ्खैस्तत्ततः सूतपुत्रोऽर्जुनस्य । परस्परं तौ विभिदुर्व्विमर्द्दे सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ।
 ततोऽर्जुनः प्रसृजदग्धन्वा भुजावुभौ गाण्डिवं चानुमृज्य । नाराचनालीकवराहकर्णान् क्षुरांस्तथा साञ्जलिकार्द्धचन्द्रान् ।
 ते सर्वतः समकीर्यन्त राजन् पार्थपवः कर्णरथं विशन्तः । अवाङ्मुखाः पक्षिणा दिनान्ते विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षं ।
 यानर्जुनः समुकुटीकटाक्षं कर्णाय राजन्सृजज्जितारिः । तान् सायकैर्यसते सूतपुत्रः क्षिप्तान् क्षिप्तान् पाण्डवसेषुसङ्गान् ।
 ततोऽस्त्रमाग्नेयममित्रसाधनं मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनुः । भूम्यन्तरीवे च दिशोऽर्कमार्गं प्रावृत्त्यदेहोऽस्य बभूव दीप्तः । ३५७०
 योधाश्च सर्वे ज्वलिताम्बरा भृशं प्रदुद्रुवुस्तत्र विदग्धवस्त्राः । शब्दश्च घोरोऽतिबभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ।
 तदीक्ष्य कर्णो ज्वलनास्त्रमच्युतं स वारुणं तत्प्रशमार्थमाहवे । समुत्सृजन् सूतमुतः प्रतापवान् स तेन वक्रिंशमयाम्बभूव ।
 बलाहकौघश्च दिशस्तरस्त्री चकार सर्वास्तिमिरेण संवृताः । ततो धरित्रीधरतुल्यरोधसः समन्ततो वै परिवार्य वारिणा ।
 तैश्चापि रोषात्स तथाविधोऽपि नीतः शमं वक्रिरतिप्रचण्डः । बलाहकैश्चैव दिगन्तराणि व्याप्तानि सर्वाणि तथा नभश्च ।
 तथा च सर्वास्तिमिरेण वै दिशो मेघैर्दृता न प्रदृश्येत किञ्चित् । अथापोवाहास्त्रसंघांस्तत्तान् वायव्यास्त्रेण ततः स
 कर्णात् ।

ततोऽप्यस्त्रं दयितं देवराज्ञः प्रादुस्त्रके वज्रप्रतिमप्रभावं । गाण्डिवं ज्यां विशिखांश्चानुमच्य धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ।
 ततः क्षुरप्राञ्जलिकार्द्धचन्द्रा नालीकनाराचवराहकर्णाः । गाण्डीवतः प्रादुरासन् सुतीक्ष्णाः सहस्रशो वज्रसमानवेगाः ।
 ते कर्णमासाद्य महाप्रभावाः सुतेजना गार्द्धपत्राः सुवेगाः । गात्रेषु सर्वेषु हृद्येषु चापि शरासने युगचक्रे ध्वजे च ।
 निर्भिद्य तूर्णं विविशुः सुतीक्ष्णास्तार्क्षत्रस्ता भूमिमिवोरगाले । शराचिताङ्गो रुधिरार्द्रगात्रः कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्रः ।
 दृढज्वमानस्य समुद्रघोषं प्रादुस्त्रके भार्गवास्त्रं महात्मा । महेन्द्रशस्त्राभिमुखान् विमुक्तान् हित्वा कर्णः पाण्डवसेषु
 सङ्गान् ।

तस्यास्त्रमस्त्रेण निहत्य सोऽथ जघान संख्ये रथनागपत्नीन् । असृथमाणश्च महेन्द्रकर्मा मद्धारणे भार्गवास्त्रप्रतापान् ।

पाञ्चालानां प्रवरान् अपि योधान् क्रोधाविष्टः सूतपुत्रस्तस्मी । वाणैर्विव्याधा हवे मुप्रमुक्तैः शिलाधितैस्त्वामपुङ्खैः प्रगृह्य ।
तत्पाञ्चालाः सौमका अपि राजन् कर्णेनाजौ पीडयमानाः शरैर्धैः । क्रोधाविष्टा विव्ययुस्तं समन्तात्तोत्तैर्वाणैः सूतपुत्रं
समेताः ।

तान् सूतपुत्रो निजजान् वाणैः पाञ्चालानां रथनागाश्वसंघान् । अभ्यर्दयदाणगणैः प्रसह्य विद्ध्वा हर्षात् मङ्गरे सूतपुत्रः ।
ते भिन्नदेहा यस्मै निषेतुः कर्णैर्बुभुक्षुर्भित्तले स्वनन्तः । क्रुद्धेन सिंहेन यथेभयूया महावने भीमबलेन तदत् । १३५
पाञ्चालानां प्रवरान् सन्निहत्य प्रसह्य योधान् खिलानदीनः । ततः स राजन् विरराज कर्णे यथाऽम्बरं भास्कर उग्रग्रीवाः ।
कर्णस्य मत्वा तु जयं त्वदीयाः परां मुदं सिंहनादां च चक्रुः । सर्वे ह्यमन्यन्त भृशहृतौ च कर्णेन कृष्णाविति कौरवेन्द्र ।
तत्तादृशं प्रेक्ष्य नद्यारण्यस्य कर्णस्य वीर्यं परैरसह्यं । दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य तथा जिमये निहतं तदस्त्रं ।
ततस्त्वमर्षी क्रोधशरत्तनेनो वातात्मजः पाणिना पाणिमार्च्छत् । भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यसन्धममर्षितो निःश्वसन् जात
मन्युः ।

कथं नु पापोऽयमपेतधर्मः सूतात्मजः समरेऽयं प्रसह्य । पाञ्चालानां योधमुख्याननेकान् निजघ्निवांस्तव जिष्णो ममत्वं । १३६
पूर्वं देवैरजितं कालकेयैः साक्षात् स्थाणेर्व्याजसंस्थममेव । कथं नु त्वं सूतपुत्रः किरीटिनयेषुभिर्द्दृशभिः प्रागविध्यत् ।
त्वया क्षिप्ताश्चायसदाणसङ्घानाश्चर्यमेतत्प्रतिभाति मेऽयं । कृष्णापरिक्षेपमनुस्मर त्वं यथाऽब्रवीत् पण्डितान् स्रवाचः ।
रुचाः सुतीक्ष्णाश्च हि पापबुद्धिः सूतात्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा । संसृत्य सर्वं तदिहाय पापं जह्याग्ः कर्णं युधि
सव्यसाचिन् ।

कस्मादुपेक्षां कुरुषे किरीटिनुपेक्षितुं नायमिहाय कालः । यथा धृत्या सर्वभूतान्यजैर्ग्रीवांसं ददत् खाण्डवे पावकाय ।
तथा धृत्या सूतपुत्रं जहि त्वं अहञ्चैनं गदया पोययिष्ये । अथाब्रवीदामुदेवोऽपि पार्थ दृष्ट्वा रथेषून् प्रतिहन्यमानान् । १३७
अभीमृदत् सर्वथा तेऽयं कर्णे ह्यस्त्रैरस्त्रं किमिदं भोः किरीटिन् । स वीर किं मुञ्चसि नावधत्से नदन्येते कुरवः
सम्प्रहृष्टाः ।

कर्णे पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वे तवास्त्रमस्त्रैर्विनिपात्यमानं । यथा धृत्या निहतास्तामसाश्च युगे युगे राक्षसा अपि घोराः ।
दभोद्भवाश्चासुराश्चाह्वेषु तथा धृत्या जहि कर्णे त्वमद्य । अनेन चास्य चुरनेमिनाऽयं संकिन्वि मूर्ध्ना नमरेः प्रसह्य ।
मथा विसृष्टेन मुदशनेन वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारः । किरातरूपी भगवान् सुधृत्या त्वया महात्मा परितोऽधितोऽभूत् ।
तो त्वं पुनर्वीर धृतिं गृहीत्वा सहानुबन्धं जहि सूतपुत्रं । ततो महीं सागरमेखलां त्वं सपत्तनां ग्रामवतीं समृद्धां । १३८
प्रयच्छ राक्षे निहतारिसङ्घं यशस्य पार्था तुलमाप्नुहि त्वं । स एवमुक्तोऽतिबलो महात्मा चकार बुद्धिं हि बधाय मौतेः ।
स चोदितो भीमजनाईनाभ्यां स्मृत्वा तथात्मानमवेक्ष्य सर्वं । इहात्मनश्चागमने विदित्वा प्रयोजनं केशवमित्युवाच ।
प्रादुष्करोम्येष महास्त्रमुग्रं शिवाय लोकस्य बधाय सौतेः । तन्नेऽनुजानातु भवान् सुराश्च ब्रह्मा भवो वेदविदश्च सर्वे ।
इत्युच्य देवं स तु सव्यसाची नमस्कृत्वा ब्रह्मणे सोऽमितात्मा । तदुत्तमं ब्राह्म्यमसह्यमस्त्रं प्रादुक्षकं मनमा यदिधेयं ।
तदस्य हत्वा विरराज कर्णे मुक्त्वा शरान्नेष इवाभुधाराः । समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्तु तथाजिमये निहतं तदस्त्रं । १३९
ततोऽमर्षी बलवान् क्रोधदीप्तो भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यसन्धं । न नु ताड्यैदितारं महास्त्रं ब्राह्म्यं विधेयं परमं जनास्तु ।
तस्मादन्यद्योजय सव्यसाचिन्निति स्तोत्रोऽयोजयत् सव्यसाची । ततो दिशः प्रदिशश्चापि सर्वाः समावृणोत् सायकैर्भरितेजाः ।

गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवोगैर्द्वाकरांशुप्रतिभैर्ज्वलद्भिः । सृष्टास्तु वाणां भरतवर्भेण शतं शतानीव सुवर्णपुङ्खाः ।
 प्राक्कादयत् कर्णरथं क्षणेन युगान्तवद्भयंकरप्रकाशः । ततश्च प्रूलानि परयधानि चक्राणि नाराचशतानि चैव ।
 निश्चक्रमुर्ध्वोरतराणि योधास्ततो ह्यहन्यन्त समन्ततोऽपि । किञ्च शिरः कस्यचिदाजिमथे पपात योधस्य परस्य कायात् । ४५८०
 भयेन सोऽथाशु पपात भूमावन्यः प्रनष्टः पतितं विलोक्य । अन्यस्य सामिर्निर्पपात कृत्वा योधस्य बाहुः करिहस्ततुल्यः ।
 अन्यस्य सख्यः सह चर्मणा च क्षुरप्रकृत्तः पतितो धरण्या । एवं समस्तानपि योधमुखान् विध्वंसयामास किरीटमाली ।
 शरैः शरीरान्तकरैः सुधोरैर्दौर्ध्याधनं सैन्यमशेषमेव । वैकर्त्तनेनापि तथाजिमथे सहस्रशो वाणगणा विमृष्टाः ।
 तेषोधिणः पाण्डवमन्युपेयुः पर्जन्यमुक्ता इव वारिधाराः । ततः स्रष्टुञ्च किरीटिनश्च टुकोदरश्चाप्रतिमप्रभावः ।
 त्रिभिस्त्रिभिर्भामवन्तो निहत्य ननाद धोरं महता खरेण । स कर्णवाणाभिहतः किरीटी भीमं तथा प्रेक्ष्य जनार्दनश्च । ४५८५
 श्रमृष्यमाणः पुनरेव पार्थः शरान् दशष्टौ च समुद्धवर्ह । स केतुमेकेन शरेण विद्धा शल्यञ्चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णं ।
 ततः समुत्तेर्द्गभिर्जघान सभापतिं काञ्चनवर्म्भनद्धं । स राजपुत्रो विशिरा विवाज्ज्विवाजिसूतो विधनुर्विकेतुः ।
 हतो रथाग्रादपतत् स रणः परस्यैः शाल इवावकृत्तः । पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च द्वाभ्याञ्चतुर्भिर्द्गभिश्च विद्धा ।
 चतुःशतान् विरथान् साधुधान् वै हत्वा रथानष्टशतान् जघान । सहस्रशोऽथ्याश्च पुनः स सादीनष्टौ सहस्राणि च पत्ति
 वीरान् ।

कर्णं मसूतं सरथं सकेतुमदृष्टमञ्जोगतिभिः प्रचक्रे । अथाक्रोशन् कुरवो बध्यमाना धनञ्जयेनाधिरथिं समन्तात् । ४५९०
 मुञ्चाभिविध्वार्जुनमाशु कर्णवाणैः पुरा हन्ति कुरुन् समगान् । स चोदितः सर्वथन्नेन कर्णे मुमोच वाणान् मुबह्ननभीक्ष्णं ।
 ते पाण्डुपाञ्चालगणान्निजघ्नूर्ध्वार्धदः शोणितपांशुदिग्धाः । तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ।
 निजघ्नतुश्चाहितसैन्यमुग्रमन्यान्यमप्यस्त्रविदौ महास्त्रैः । अथापयातस्तरितो दिदृक्षुर्धनैर्वाषधीभिर्विजो विशल्यः ।
 नामत्यदस्तात्रिमुतोद्भवाद्यैरष्टाङ्गविद्यासनमुद्धहद्भिः । आबद्धपट्टप्रणवच चेता यथा सुरेशो दितिजैः क्षताङ्गः ।
 कृतः मुहूर्द्धभिषजाम्ब्रिष्ठैर्युधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवर्म्भा । तथोपयातं युधि धर्मराजं दृष्ट्वा मुदा सर्वभृतान्यनन्दन् । ४५९५
 राहोर्विमुक्तं विप्रभं समग्रं चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव । दृष्ट्वा तु मुख्यावथ युध्यमानौ दिदृक्षुः प्रहूरबरावरिप्रौ ।
 कर्णश्च पार्थश्च विलोकयन्तः स्वःस्वा महीस्याश्च जनावतसुः । स कार्मुकज्यातलसन्निपातः समुत्तवाणस्तुमुलो बभूव ।
 घ्नतोस्तथाऽन्येन्यमिषुप्रवेकैर्धनञ्जयस्याधिरथेऽथ तत्र । ततो धनुर्ज्या सहसाऽतिकृष्टा सुघोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य ।
 तस्मिन् क्षणे पाण्डवं सूतपुत्रः समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन । निर्भुक्तसर्पप्रतिभैरभीक्ष्णं तैलप्रघौतैः खगपत्रराजैः ।
 षष्ठा विभेदाशु च वामुदेवमनन्तरं फाल्गुनमष्टभिश्च । पूषात्मजो मर्ममु निर्विभेद मरुत्तुतं चायुतशः शराग्रैः । ४६००
 कृष्णश्च पार्थश्च तथा ध्वजश्च पार्थानुगान् सोमकान् पातयंश्च । प्राक्कादयंस्ते निशितैः प्रषलैर्जीमूतसङ्घा नभसीव सूर्यं ।
 आगच्छतस्तान् विशिखैरनेकैर्व्यष्टभयत् सूतपुत्रः क्षतास्त्रः । तैरस्त्रमस्त्रैर्विनिहत्य सर्वं जघान तेषां रथवाजिनागान् ।
 तथा तु सैन्यप्रवरंश्च राजन्नभ्यर्दयन्मार्गणैः सूतपुत्रः । ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितले स्वनन्तः ।
 क्रुद्धेन सिंहेन यथा शयूथ्या महाबला भीमबलेन तदत् । पुनश्च पाञ्चालबरास्तथाऽन्ये तदन्तरे कर्णधनञ्जयश्च ।
 प्रस्कन्दतो बलिना साधुमुक्तैः कर्णेन वाणैर्निहताः प्रसह्य । जयं मत्वा विपुलं वै त्वदीयास्तलान्निजघ्नः सिंहनादांश्च
 नेदुः ।

सर्वे ह्यमन्यन्त वशं कृतौ तौ कर्णेन कृष्णविति ते विमर्द्दौ । ततो धनुर्ज्यामवनाम्यशीघ्रं शरान्तानाधिरयेर्विधम्य ।
 सुन्दरन्धः कर्णशरक्षताङ्गो रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् । व्याघ्रानुमृज्याभ्यहनत्तलत्रे वाणाब्धकारे सहसा च चक्रे ।
 कर्णश्च शल्यश्च कुरुंश्च सर्वान् वाणैरविध्यत् प्रसभं किरीटी । न पक्षिणो बभ्रुमुरन्तरीये तदा महास्तेषु क्षतान्धकारे ।
 वायुर्व्यित्त्यैरीरितो भूतसङ्घैस्त्वाह दिव्यः सुरभिस्तदानीं । शल्यश्च पार्थो दशभिः प्रपत्कैर्मृशं तनुत्रे प्रहसन्नविध्यत् ।
 ततः कर्णं द्वादशभिः सुमुनैर्विद्धा पुनः सप्तभिरभ्यविध्यत् । स पार्थवाणासनवेगमुनैर्दृढाहतः पत्रिभिरुदयैः । ४१९
 विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषु । प्रकोडमानोऽयं श्लशानमध्ये रौद्रे मुहूर्त्तं रुधिरार्द्रगात्रः ।
 ततस्त्रिभिस्तं त्रिदशाधिपोपमं शरैर्विभेदाधिरयिर्द्वन्द्वयं । शरांश्च पञ्च ज्वलितानिवारगान् प्रवेशयामास जिघांस
 याञ्छ्यतं ।

तेवर्षं भित्त्वा पुरुषोत्तमस्य सुवर्णचित्रा न्यपतन् मुद्युक्ताः । वेगेन गामाविविष्टः सुवेगाः स्नात्वा च कर्णद्विमुखाः प्रतीयुः ।
 तान् पञ्च भलैर्दशभिः सुमुनैस्त्रिधा त्रिधैकैकमथोच्चकर्त्तुं । धनञ्जयस्तेन्यपतन् प्रथिव्यां महाहयस्तक्षकपुच्छपक्षाः ।
 ततः प्रजज्वाल किरीटमाली क्रोधेन कलं प्रदहन्निवाग्निः । तथा विनुन्नाङ्गमवेक्ष्य कृष्णं मर्षेषुभिः कर्णभुजप्रसृष्टैः । ४२०
 स कर्णमाकर्णविक्रष्टसृष्टैः शरैः शरीरान्तकरैर्व्वलङ्घिः । मर्षस्त्रिविध्यत् स चचाल दुःखाद्वैवादातिष्ठत धैर्य्यबुद्धिः ।
 ततः शरौघैः प्रदिशो दिशश्च रवेः प्रभाः कर्णरथस्य राजन् । अदृश्यमासीत् कुपिते धनञ्जये तुषारानीहारयुतं यथा नभः ।
 सचक्ररक्षानथपादरक्षान् पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् । दुर्व्योधनेनानुमतानरिप्राः समुद्यतान् सरयान् मारभूतान् ।
 द्विसाहस्रान् समरे सव्यसाची कुरुप्रवीरानृषभः कुरूणा । क्षणेन सर्वान् सरयाश्लूतान् निनाय राजन् चयमेकवीरः ।
 ततः पलायन्त विहाय कर्णं तवात्मजाः कुरवो ये च शिष्टाः । हतानपाकीर्य्य शरक्षतांश्च लालयमानांस्तनयान् पितृन् । ४२१
 स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशून्या भयावदीर्णैः कुरुभिर्व्विहीनः । न विव्यथे भारत तत्र कर्णः प्रहृष्ट एवार्जुनमभ्यधावत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि कर्णार्जुनयुद्धे ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रयाताः शरपातमात्रमवस्थिताः कुरवो भिन्नेसेनाः । विद्युत्प्रकाशं ददृशुः समन्ताद्भनञ्जयास्त्वं
 समुदीर्य्यमाणं ।

तदर्जुनास्त्वं यसति स कर्णे विद्युन्नैर्घोरतरैः शरैस्ततः । कुङ्गेन पार्थेन भृशाभिसृष्टं वधाय कर्णस्य महाविमर्द्दौ ।
 उदीर्य्यमाणं स कुरून् दहन्तं सुवर्णपुङ्खैर्व्विशिखैर्व्विमर्द्दौ । कर्णस्त्वमोघेयसं दृढज्यं विस्फारयित्वा विस्मज्ज्जरौघान् ।
 रामादुपात्तेन महामहिम्ना ह्यायव्यणेनारिविनाशनेन । तदर्जुनास्त्वं व्यधमदहन्तं कर्णस्तु वाणैर्निशितैर्महात्मा । ४२२
 ततो विमर्द्दः सुमहान् बभूव तत्रार्जुनस्याधिरथेऽस्य राजन् । अन्यान्यमासादयतोः पृषत्कैर्व्विषाणघातौर्द्विपयोरिवोद्यैः ।
 तत्रास्त्रसङ्घातसमायुतं तदा बभूव राजन् तुमुलं स सर्वतः । तत्कर्णपार्थो शरवृष्टिर्धैर्निरन्तरं चक्रतुरम्बरं तदा ।
 ततो जालं वाणमयं महान्तं सर्वेऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाश्च । नान्यच्च भूतं ददृशुस्तदा ते वाणाब्धकारे तुमुलेऽयं किञ्चित् ।
 तौ सन्दधानावनिश्च राजन् समस्यनौ चापि शराननेकान् । सन्दर्शयित्वा युधि मार्गान् विचित्रान् धनुर्द्वरौ तौ
 विविधैः क्षतास्रैः ।

तयोरेवं युध्यतोराजिमध्ये स्मृतात्मजोऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः कदाचित्तु अधिकः किरीटी वीर्यास्त्रमायाबलपौरुषेण । ४२३
 दृष्ट्वा तयोस्तं युधि सम्प्रहारं परस्परस्थान्तरभीचमाणयोः । घोरं तयोर्दुर्व्विषहं रणेऽप्ये योधाः सर्वे विस्मयमभ्यगच्छन् ।

ततो भूतान्यन्तरीक्षस्थितानि तौ कर्णपार्थौ प्रशंसन्तरेन्द्र । भोः कर्ण साध्वर्जुन साधु चेति विद्यतु वाणी श्रूयते सर्वतोऽपि ।
तस्मिन् विमर्दे रथवाजिनागैस्तदाऽभिघातैर्दलिते भूतले च । ततस्तु पातालतले शयानो नागोऽश्वसेनः कृतवैरोऽर्जुनेन ।
राजंस्तदा खाण्डवदाहमूको विवेश कोपादमुघ्रातले यः । अनागवीरोऽथ समुत्थितोऽग्रतो मातुर्व्वधं संस्मरंश्च स्रवैर ।
अथेर्द्धयातोर्द्धगतिर्जवेन संदृश्य कर्णः कर्जुनयोर्विमर्दं । अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतियातनाय । ४६१
सञ्चिन्ध तूर्णं प्रविशेष्टं चैव कर्णस्य राजन् शररूपधारी । ततोऽस्तसङ्घातसमाकुलं तदा बभूव जालं विततांशुजालं ।
तौ कर्णपार्थौ शरसङ्घदृष्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुरम्बरं तदा । तदाणजालैकमयं महान्तं सर्वेऽत्र सन् कुरवः सोमकाश्च ।

नान्यत् किञ्चिद्दृष्टुः सम्यतदैवाणान्यकारे तुमुलेऽतिमात्रं ।

ततस्तौ पुरुषवाघौ सर्वलोकधनुर्द्वरौ । त्यक्तप्राणौ रणे वीरौ युद्धश्रममुपागतौ ।

समुत्पैर्वीक्ष्यमाणा सितौ चन्दनवारिणा । सबालव्यजनैर्द्विवैर्द्विविस्तरपरागणैः ।

शक्रसूर्यकराब्जाभ्यां प्रमार्जितमुखावुभौ ।

कर्णेऽथ पार्थं न विशेषयेद्यदा भृशञ्च पार्थेन शराभितप्तः । ततस्तु वीरः शरविचिताङ्गो दध्रे मनो ह्येकशयस्य तस्य ।

ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः सुसञ्चितं सर्पमुखं ज्वलन्तं । रौद्रं शरं सन्नतमुग्रधौतं पार्थार्थमत्यर्थचिराभिगुप्तं ।

सदाऽर्चितं चन्दनपूर्णशायितं सुवर्णतूणीरशयं महाचिपं । आकर्णपूर्णञ्च विक्रय्य कर्णः पार्थोन्मुखः सन्दधे चोत्तमैजाः ।

प्रदीप्तमैरावतवंशसम्भवं शिरो जिहीर्षुर्धुधि सव्यसाचिनः । ततः प्रजज्वाल दिशो नभस्य उल्काश्च घोराः शतशः प्रपेतुः । ४६२

तस्मिन् नागे धनुषि प्रयुक्ते हाहाकृता लोकपालाः सशक्राः । न चापि तं बुबुधे सूतपुत्रो वाणे प्रविष्टं योगबलेन नागं ।

दशशतनयनोऽर्हि दृश्य वाणे प्रविष्टं निहत इति सुतो मे त्रस्तगात्रो बभूव । जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठभावा जितात्मा चिद

शपतिमधोचत् मा व्यथिष्ठा जयेश्रीः ।

ततोऽब्रवीन्मद्राजो महात्मा दृष्ट्वा कर्णं प्रहितेषु तमुग्रं । न कर्णं योवामिषुरेष लप्स्यते समीक्ष्य सन्धत्स्व शरं शिरोघ्नं ।

अथाब्रवीत् क्रोधधरक्तेनेवो मद्राधिपं सूतपुत्रस्तरस्वी । न सन्धत्ते द्विशरं शल्यकर्णे न मादृशा जिह्वयुद्धा भवन्ति ।

इतीदमुक्त्वा विमसर्ज्यतंशरं प्रयत्नतो वर्धगणाभिपूजितं । हतोऽपि वै फाल्गुन इत्युवाच त्वरन् स राजन् विजयार्थमुद्यतः । ४६३

स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो ऊताशनार्कप्रतिमः सुघोरः । गुणयुतः कर्णधनुःप्रमुक्तो वियद्गतः प्राज्वलदन्तरीक्षे ।

तं प्रेक्ष्य दीप्तं युधि माधवस्तु त्वरान्वितः सत्वरयैव लीलया । पदा विनिष्पिथ्य रथोत्तमं स प्रवेशयत्पृथिवीं किञ्चिदेव ।

चित्तिं गता जानुभिस्तेऽथ वाहा हेमच्छन्नाश्चन्द्रमरीचिवर्णाः ।

सन्धीयमानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधवः । आक्रमत्यन्दनं पङ्क्षा बलेन बलिनाम्बरः ।

अवगाढे रथे भूमौ जानुभ्यामगमन् हयाः ।

ततोऽन्तरीक्षे सुमहाहिनादः सन्भूजनाथं मधुसूदनस्य । दिव्याश्च वाचः सहसा बभूवुर्दिव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादाः ।

तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमग्ने रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य । ततः शरः सोऽभ्यहनत् किरीटं तस्येन्द्रदत्तं सुदृढञ्च धीमतः ।

अथाऽर्जुनस्योत्तमगात्रभृशं धराविद्यद्वोसलिलेषु विश्रुतं । व्यालास्त्रमर्गोत्तमयत्नमन्युभिः शरेण मूर्ध्नः प्रजहार सूतजः ।

दिवाकरेन्दुज्वलनप्रभविधं सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितं । पुरन्दरार्थं तपसा प्रयत्नतः स्वयङ्कृतं यदिभुना स्वयम्भुवा ।

महाहैरूपेक्षितां भयङ्करं विभर्तुरत्यर्थसुतं मुगन्धिनं । जिघांसते देवरिपून् सुरेश्वरः स्वयंददौ यत् सुमनाः किरोटिने । ४६४

हराम्बुपाखण्डलवित्तगोत्रभिः पिणकपाशाशनिसायकोत्तमैः । सुरेत्तमैरप्यविषह्यमर्दितं प्रसह्य नागेन जहार यदृषः ।
 स दुष्टभावो वितथप्रतिज्ञः किरीटमत्यद्भुतमर्जुनस्य । नागो महार्हं तपनीयचित्रं पार्थोत्तमाङ्गात्प्रहरत्तरस्त्री ।
 तद्धेमजालावततं मुधोरं जाज्वल्यमानं निपपात भूमौ । तदुत्तमेषून्मथितं विषाग्निना प्रदीप्तमर्चिश्चदयोहितौ प्रियं ।
 पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः । स वै किरीटं बद्धरत्नभूषितं जहार नागाऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् ।
 गिरेः सुजाताङ्कुरपुष्पितद्रुमं महेन्द्रवज्रः शिखरोत्तमं यथा । महोवियद्वौः सलिलञ्च वायुना प्रमह्यमुग्रं विनिचूर्णितं
 यथा ।

४३५

अतीवशब्दो भुवनेषु वै तदाजनाध्यवस्यन् व्यथिताश्च चखन्तुः । विना किरीटं शुशुभे स पार्थः श्यामो युवानोल्लङ्घ्योऽप्यङ्गः ।
 ततः समुद्रस्थे सितेन वाससा स मूर्द्धजानव्यथितस्तदाऽर्जुनः । विभाषितः सूर्यमरोचिना दृढं शिरोगतेनोदयपर्वतो यथा ।
 गोकर्णो मुमुखीकृतेन द्रुपणा गोपुत्रसंप्रेषिता गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोमुप्रभं ।

दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै गोकर्णासनमर्दनस्य न यथावप्राप्य मृत्योर्व्यशं ।
 स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो ऊताशनार्कप्रतिमो महार्हः । महोरगः कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहत्य ततो व्यतीयात् ।
 तच्चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं किरीटमाकृत्य तदर्जुनस्य । द्रव्येण गन्तुं पुनरेव तूर्णं दृष्ट्वा कर्णेन ततोऽब्रवीत् ।
 मुक्तस्त्वयाऽहं त्वसमीक्ष्य कर्णं शिरो हतं यन्न मयाऽर्जुनस्य । समीक्ष्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु हन्ताऽस्मि शत्रुं तव चात्मनस्य ।
 स एवमुक्तो युधि स्रुतपुत्रस्तमब्रवीत् को भवानुग्ररूपः । नागोऽब्रवीद्विद्धि कृतागमं मां पार्थेन मातुर्बन्धजातवैरं ।

यदि स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्ता तथाऽपि याता पितराजवेश्मनि ।

॥ कर्णे उवाच ॥ न नाग कर्णोऽस्य रणे परस्य बलं समास्थाय जयं बुभूषेत् । न सन्दग्धां द्विः शरञ्चैव नाग यद्यर्जुना
 नां शतमेव हन्यां ।

४३६

तमाह कर्णः पुनरेव नागं तदाजिमध्ये रविस्त्रनुसत्तमः । ब्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमनुभिर्हन्ताऽस्मि पार्थं समुखो ब्रज त्वं ।
 द्रव्येवमुक्तो युधि नागराजः कर्णेन रोषादसहस्रस्य वाक्यं । स्वयं प्रायात् पार्थवधाय राजन् कृत्वेषुरूपं विजिघांसुरगः ।
 ततः कृष्णः पार्थमुवाच शंख्ये महोरगं कृतवैरं जहि त्वं । स एवमुक्तो मधुसूदनेन गाण्डीवधन्वा रिपुवीर्यसाहः ।
 उवाच को ह्येष ममाद्य नागः स्वयं य आयाद्गुरुडस्य वक्रं ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ योऽसौ तया खाण्डवे चित्रभानुं सन्तर्पयानेन धनुर्धरेण । विचद्रतो जननीपुत्रदेहो मलैकरूपं निहताऽस्य
 माता ।

४३७

स एष तदैरमनुस्मरन् वै तं प्रार्थयत्यात्मबधाय नूनं । नभश्च्युतां प्रज्वलितामिवोल्कां पार्थैनमायान्तमभिचसाह ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स जिष्णुः परिवृत्य रोषात् चिच्छेद षड्भिर्निश्चितैः सुधारैः । नागं वियत्तिर्यग्गिवेत्यतन्तं संक्लिन्नगा
 त्रौ निपपात भूमौ ।

हृते च तस्मिन् भुजये किरीटिना स्वयं विभुः पार्थिव भूतलादथ । समुज्जहाराशु महाभुजः स तं रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमस्ततः ।
 अस्मिन् मुहूर्त्तैर्दशभिः पृषत्कैः शिलाशितैर्वर्हिणवर्हवाजितैः । विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरो धनञ्जयं तिर्यग्गवेक्ष्यमाणः ।
 ततोऽर्जुनो द्वादशभिः समुक्तैर्वराहकर्णैर्निश्चितैः समर्थः । नाराचमाशीविषतुल्यवेगमाकर्णपूर्णायतमुत्सर्ज ।
 स चित्रवर्षप्रबरो विदार्य प्राणाग्निरस्यजिव साधुमुक्तः । कर्णस्य पीत्वा रुधिरं विवेश वसुन्धरां शोणितदिग्धवाजः ।

४३८

ततो वृषो वाणनिपातकोपितो महोरगो दण्डविघटितो यथा । तदाशुकारी व्यसृजच्छरोत्तमान् महाविषः सर्प इवोत्तमं विधं ।

जनार्दनं द्वादशभिः पुराऽभिनतन्वैर्नवत्या च शरैस्तयाऽर्जुनं । शरेण घेरेण पुनश्च पाण्डवं विदार्थं कर्णो व्यनदज्जहास च ।
नमस्य हर्षं ममृधे न पाण्डवो बिभेद मर्माणि ततोऽस्य मर्मावित् । परःशतैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रमस्तथा यथेन्द्रे । बलमोजस्यारणे ।
ततः शराणां नवतिं तदाऽर्जुनः समर्ज्य कर्णेऽन्तकदण्डसन्निभं । तैः पत्रिभिर्विद्धूतनुः स विद्यथे तथा यथा वज्रविदारितो
ऽचलः ।

४६८०

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलंकृतं चास्य बराङ्गभूषणं । प्रविद्धमुखीं निपपात पत्रिभिर्द्वेनञ्जयेनोत्तमकुण्डलेऽपि च ।
महाधनं शिन्धिबरैः प्रयत्नतः कृतं तदस्योत्तमवर्म्भं भास्वरं । सुदीर्घकालेन ततोऽस्य पाण्डवः क्षणेन वाणैर्बद्धधा व्यशातयत् ।
स तं विवर्माणमयोत्तमेषुभिः शितैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिनत् । स विद्यथेऽत्यर्थमरिप्रताडितो यथातुरः पित्तकफानिल
ज्वरैः ।

महाधनुर्मुण्डलनिःसृतैः शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च । ततश्च कर्णं बद्धभिः शरोत्तमैर्बिभेद मर्मास्त्रपि चार्जुनस्त्वरन् ।
दृढाहतः पत्रिभिरुद्वेगैः पार्थेन कर्णो विविधैः शितागैः । बभौ गिरिगैरिकधातुरक्तः क्षरन् प्रपातैरिव रक्तमम्भः । ४६८५
ततोऽर्जुनः कर्णमवक्रगैर्नवैः सुवर्णपुङ्खैः सुदृढैरयस्त्रयैः । यमाग्निदण्डप्रतिमैस्तानाम्तरे पराभिनत कौञ्चमिवाद्रिमग्निजः ।
ततः शरावापमपास्य सूतजो धनुश्च तच्छक्रशरासनोपमं । ततो रथस्थः स मुभाह च स्खलन् प्रशीर्णमुष्टिः सुभ्रशाहतः प्रभो ।
न चार्जुनस्तं व्यसने तदैषिवान्निहन्तुमार्थः पुरुषव्रते स्थितः । ततस्तमिन्द्रावरजः सुसम्भ्रमादुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसे ।
नैवाहितानां सततं विपश्चितः क्षणं प्रतोचन्यपि दुर्व्वलीयसां । विशेषतोऽरीन् व्यसनेषु पण्डितो निहत्य धर्माच्च यशश्च
विन्दते ।

तदेकवीरं तव चाहितं सदा त्वरस्व कर्णं सहसाऽभिमर्दितुं । पुरा समर्थः ससुपैति सूतजो विध्य त्वमेनं नमुचिं यथा
हरिः ।

४७००

ततस्तदेवेत्यभिपूज्य सत्वरं जनार्दनं कर्णमविध्यदर्जुनः । शरोत्तमैः सर्वकुलूत्तमस्त्वरन् तथा यथा शम्बरहापुरा बलिं ।
साश्रन्तु कर्णं सरथं किरीटी समाचिनोद्धारत वत्सदनैः । प्रच्छादयामास दिशश्च वाणैः सर्वप्रयत्नात्तपनीयपुङ्खैः ।
स वत्सदनैः पृथुपीनवचाः समाचितः सोऽधिरथिर्व्विभाति । सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मलिर्यथाऽचलश्चन्दनकाननायुतः ।
शरैः शरैरे बद्धभिः समर्पितैर्व्विभाति कर्णः समरे विशाम्यते । महोरुहैराचितसानुकन्दरो यथा गिरीन्द्रः स्फुटकर्णिका
रवान् ।

सवाणसंधान् बद्धधा व्यवासृजन् विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् । सलोहितो रक्तगभस्तिमण्डलो दिवाकरोऽस्त्राभिमुखो
यथा तथा ।

४७०५

वाङ्मन्तरादाधिरथेर्व्विमुक्तान् वाणान्महाहीनिव दीपमानान् । व्यध्वसंयन्त्रजुनबाहुमुक्ताः शराः समासाद्य दिशः शितायाः ।
ततः स कर्णः समवाप्य धैर्य्यं वाणान् विमुञ्चन् कुपिताक्षिकल्पान् । विव्याध पार्थं दशभिः पृषत्कैः- कृष्णश्च षड्भिः कुपिता
क्षिकल्पैः ।

ततः किरीटी भृशमुपनिःस्ननं महाशरं सर्पविषानलोपमं । अथस्मयं रौद्रमहास्त्रसम्भृतं महाहवे चेन्मुमना महामतिः ।

कालो ह्यदृश्यो नृप विप्रकोपादिदर्शयन् कर्णबधं ब्रुवाणः । भूमिस्तु चक्रं ग्रसतीत्यवोचत् कर्णस्य तस्मिन् बधकाल आगते ।
 ततस्तदस्त्रं मनसः प्रनष्टं यद्भागवौऽस्मै प्रददौ महात्मा । वामं चक्रं ग्रसते मेदिनी स्म प्राप्ते तस्मिन् बधकाले नृवीर । ४९५०
 ततो रथो घूर्णितवान्नरेन्द्र शापात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य । ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ स विह्वलः समरे सूतपुत्रः ।
 सवैदिकश्चैत्य इवातिमानः सुपुष्पितो भूमितले निमग्नः । घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्ते त्वविभाति चास्त्रे ।
 किञ्चे शरं सर्पमुखे च घोरे पार्थेन तस्मिन् विषसाद कर्णः । अमृशमाणो व्यसनानि तानि हसौ विधुन्वन् सविगर्हमाणः ।
 धर्मप्रधानं किल पाति धर्म इत्यब्रुवन् धर्मविदः सदैव । वयञ्च धर्मं प्रयताम नित्यं यथाबलं शक्तियथा श्रुतञ्च ।
 स चापि निघ्नाति न पाति भक्तान् मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः । एवं ब्रुवन् प्रखलितश्चक्षुस्तो विचाल्यमानोऽर्जुनवा
 णपातैः । ४९५५

मर्माभिघाताच्छिथिलः क्रियासु पुनः पुनर्धर्ममसौ जगर्ह ।

ततः शरैर्भीमतरैरविध्यत्तिभिराहवे । हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्य च सप्तभिः ।

ततोऽर्जुनः सप्तदश तीक्ष्मवेगानजिह्वागान् । इन्द्राग्निसमान् घोरानसृजत् पावकोपमान् ।

निर्भिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् पृथिवीतले । कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्या चेष्टामदर्शयत् ।

बलेनाथ स संस्तभ्य ब्रह्मास्त्रं समुदैरयत् । ऐन्द्रं ततोऽर्जुनश्चापि तं दृष्ट्वाऽभ्युपमन्त्रयत् । ४९५५

गाण्डीवं ज्याञ्च वाष्पाञ्च भोऽनुमन्त्र्य परन्तपः । व्यसृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ।

ततस्तेजोमया वाणा रथात् पार्थस्य निःसृताः । प्रादुरासन्महावीर्याः कर्णस्य रथमन्तिकात् ।

तान् कर्णस्त्वग्रतो न्यस्तान् भोधांश्चक्रे महारथः । ततोऽब्रवीदृष्णिवीरस्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते ।

विष्टजास्त्रं परं पार्थ राधेयो ग्रसते शरान् । ततो ब्रह्मास्त्रमत्युग्रं संमन्त्र्य समयोजयत् ।

छादयित्वा ततो वाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः । ततः कर्णः श्रितैर्वाणैर्ज्यां चिच्छेद सुतेजनैः । ४९५५

द्वितीयाञ्च तृतीयाञ्च चतुर्थीं पञ्चमीन्तथा । षष्ठीमथास्य चिच्छेद सप्तमीञ्च तथाऽष्टमीं ।

नवमीं दशमीञ्चास्य तथैवैकादशीं दृषः । ज्याशतं शतमन्वानः स कर्णो नावबुध्यते ।

ततो ज्यां विनिधायान्यामभिमन्त्र्य च पाण्डवः । शरैरवाकिरत् कर्णं दीप्यमानैर्निवाहिभिः ।

तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानञ्च संयुगे । नान्वबुध्यत शीघ्रलान्तदद्भुतमिवाभवत् ।

अस्त्रैरस्त्राणि राधेयः ग्राहणत् सव्यसाचिनः । चक्रे चाप्यधिकं पार्थात् स्खीर्यमतिदर्शयन् । ४९५५

ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णास्त्रेण च पीडितं । अभ्यसेत्यब्रवीत् पार्थमातिष्ठास्त्रं व्रजेति च ।

ततोऽग्निसदृशं घोरं शरं सर्पविषोपमं । अश्लक्षारमयं दिव्यमभिमन्त्र्य परन्तपः ।

रौद्रमस्त्रं समाधाय क्षेप्तुकामः किरीटवान् । ततोऽयसन्मही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ।

ततोऽवतीर्थ राधेयो रथादाशु समुद्यतः । चक्रं भुजाभ्यामालम्ब्य समुत्क्षेप्तुमिषेय सः ।

सप्तद्वीपा वसुमती सगैलवनकानना । गीर्णचक्रा समुत्तिष्ठा कर्णेन चतुरङ्गुलं । ४९५५

ग्रस्तचक्रस्तु राधेयः क्रोधादश्रूष्ववर्त्तयत् । अर्जुनं वीक्ष्य संरन्ध्रमिदं वचनमब्रवीत् ।

भो भो पार्थ महेश्वास मुहूर्तं परिपालय । यावच्चक्रमिदं ग्रस्तमुद्धरामि महीतलात् ।

सव्यचक्रं महीप्रसं दृष्ट्वा देवादिदं मम । पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसन्धिं विमर्जय ।
 न त्वं कापुरुषाचीर्णं मार्गमास्थातुमर्हसि । ख्यातस्त्वमसि कौन्तेय विशिष्टो रणकर्मसु ।
 विशिष्टतरमेव त्वं कर्तुमर्हसि पाण्डव । प्रकीर्णकेने विमुखे ब्राह्मणेऽथ कृताञ्जलौ ।
 शरणागते न्यस्तशस्त्रे याचमाने तथाऽर्जुन । अवाणे भयकवचे भयभग्नायुधे तथा ।
 न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि शूराः माधुव्रते स्थिताः । त्वञ्च शूरतमो लोके साधुवृत्तश्च पाण्डव ।
 अभिज्ञो युद्धधर्माणां वेदान्तावस्थयाभुतः । दिव्यास्त्रविदभेयात्मा कार्तवीर्यसमो युधि ।
 यावच्चक्रमिदं यत्नमुद्धरामि महाभुज । न मां रथस्थो भूमिष्ठं विकलं हन्तुमर्हसि ।
 न वामदेवात्तत्ता वा पाण्डवेय विभेग्यहं । त्वं हि चक्षियदायादो महाकुलविवर्द्धनः ।
 अतस्त्वं प्रब्रवीम्येव मुहूर्तं क्षम पाण्डव ।

३७४०

३७४१

पराभवो मातृगुरुद्विजैरैः समुद्रपर्यङ्कधरा महाद्रिभिः । हतो मनायं नहि नस्त्वया हतो नतेऽभिमानं भविता च नो भुवं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रयसने नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो राधेय दिश्या स्मरसीह धर्मं । प्राथेण नीचा व्यसनेषु मग्ना निन्दन्ति दैवं
 कुलं न तु खं ।

यद्वैपदीभेकवस्त्रं सभायामानाययेस्त्वञ्च सुभोधनञ्च । दुःशासनः शकुनिः सौबलश्च नत्वा कर्णं प्रत्ययान्तव धर्मः ।

यदा सभायां राजानमनन्तं युधिष्ठिरं । अत्रैवो शकुनिश्चानात् क ते धर्मस्तदा गतः ।
 वनवसे व्यतीते च कर्णं वर्षे त्रयोदशे । न प्रयच्छसि यद्राज्यं क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यद्भोमभेन सपैश्व विषयुक्तैश्च भोजनैः । आचरन्त्वन्मते राजा क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यद्दारणावते पार्थान् सुप्तान् जतुष्टहेतदा । अदीपयस्त्वं राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थितां । सभायां ग्राह्यः कर्णं क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यदनायैः पुरा कृष्णां किंश्यमानामनागमं । उपप्रेतसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शश्वतं नरकं गताः । पतिमन्यं वृणीष्वेति वदस्त्वं गजगामिनीं ।
 उपप्रेतसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः । राज्यलुब्धः पुनः कर्णं समाकलयसि पाण्डवान् ।
 यदा शकुनिमाश्रित्य क ते धर्मस्तदा गतः । यदाऽभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्भहारथाः ।
 परिवार्य रणे बालं क ते धर्मस्तदा गतः ।

३७५०

३७५५

यद्येव धर्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्वथा तालुविशेषेण । अद्येह धर्माणि विधत्स्व सूत तथाऽपिजीवन्न विमोक्ष्यसे हि ।
 नेला ह्यनैर्निर्जितः पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमवाप वोर्थात् । प्राप्तास्तथा पाण्डव बाहुवोर्थात् सर्वे समस्ताः परितृप्तलोभाः ।
 निहत्य शत्रून् समरे प्रवृद्धान् सभामकान् राज्यमवाप्नुयुस्ते । तथा गता धार्तराष्ट्रा विनाशं धर्माभिगुप्तैः सततं नृसिंहैः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत । लज्जयाऽवनतो भूला नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान् ।

क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठो धनुरुद्यम्य भारत । योधयामास वै पार्थ महावेगपराक्रमः ।

ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषधर्मं । दिव्यास्त्रैश्चैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ।

३७६५

एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदाऽर्जुनः । मन्युमभ्याविशद्वोरंस्तत्वा तत्तु धनञ्जयः ।
 तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्यः स्तोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः । प्रादुराभस्तदा राजेत्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्समीक्ष्य ततः कर्णे ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयः । अभ्यवर्धत् पुनर्धत्तमकरोद्रथमञ्जने ।
 ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ध शरवृष्टिभिः । तदस्त्रमस्त्रेणावार्थं प्रजहार च पाण्डवः ।
 ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो दयितं जातवेदसः । मुमोच कर्णमुद्दिश्य तत्प्रज्ज्वाल तेजसा ।
 वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकं । जीमूनेश्च दिशः सर्वाश्चक्रे तिमिरदुर्दिनाः ।
 पाण्डवेयस्त्रसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् । अपोवाह तदाऽभ्राणि राधेयस्य प्रपश्यतः ।
 ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकं । आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ।
 धेज्यमाने ततस्तस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चचाल पृथिवी राजन् सगैलवनकानना ।
 ववौ सशर्करो वायुर्दिशश्च रजसावृताः । हाहाकारश्च संजग्मे मुराणां दिवि भारत ।
 तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । विषादं परमं जग्मुः पाण्डवा दीनचेतसः ।

४७००

४७०१

स सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः शक्राशनिप्रस्थरुचिः शितायः । भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य विवेश बलीकमिवोरगोत्तमः ।
 स गाढविद्धः समरे महात्मा विघूर्णमानः श्लथहस्तगाण्डिवः । चचाल बीभत्सुरनित्रमर्दनः चित्तेः प्रकम्पे च यथाऽचलोत्तमः ।
 तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो रथाङ्गमुर्वीगतमुज्जिहीर्षुः । रथादवपुत्य निगृह्य दोभ्यां शशाकं दैवान्न महाबलोऽपि ।
 ततः किरीटी प्रतिलभ्य संज्ञां जग्राह वाणं यमदण्डकथं । ततोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा ततोऽब्रीदामुदेवोऽपि पार्थ ॥४७००॥
 किन्ध्यस्य मूर्ध्ना नमरेः शरेण न यावदारोहति वै रथं वृषः । तथैव संपूज्य स तद्वचः प्रभोरतः क्षुरं प्रज्वलितं प्रगृह्य ।
 जघान कक्षममलार्कवर्णा महारथे रथचक्रे विमग्ने । तं हस्तिकक्षप्रवरञ्च केतुं सुवर्णमुक्तामणिवज्रपृष्ठं ।
 ज्ञानप्रकर्षैः तमश्लिष्युक्तैः कृतं सुरुपं तपनीयचित्रं । जघास दन्तव सैन्यस्य नित्यमग्निं विनामनमीड्यरूपं ।
 विख्यातमादित्यसमस्य लोकैः लिप्ता समं पावकभानुचन्द्रैः । ततः क्षुरप्रेण सुसंग्रितेन सुवर्णपुष्पेन ऊताग्निरवर्धमा ।
 श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुन्ममाय महारथस्याधिरथेः किरीटी । यश्च दर्पश्च तदा प्रियाणिसर्वाणि कार्याणि च तेन केतुना ॥४७०१॥
 साकं कुरुणां हृदयानि चापतदभूव ह्यहेति च निःस्वनो महान् । दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा कुरुप्रवीरेण निह
 त्तमाहवे ।

नाशंसिरे सूतपुत्रस्य सर्वं जयं तदा भारत ये त्वदीयाः । अथ त्वरन् कर्णबधाय पार्थो महेन्द्रवज्रानलदण्डसन्निभं ।
 आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषङ्गात् सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमं । मर्माङ्किदं शोणितमंसदिग्धं वैश्वानरार्कप्रतिभं महार्हं ।
 नराश्वनागासुरहन्तरिं षड्बाजमञ्जोगतिमुग्रवेगं । सहस्रनेत्राश्रनितुल्यवीर्यं कालाननं व्यात्तमिवातिघोरं ।
 पिनाकनारायणचक्रसन्निभं भयङ्करं प्राणभृतां विनाशनं । जग्राह पार्थः स्वशरं प्रहृष्टो यो देवसङ्घैरपि दुर्निवार्यः ॥४७०२॥
 संपूजितो यः सततं महात्मा देवासुरान् यो विजयेन्महेषुः । तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य युद्धे चचाल सर्वं सचराचरं जगत् ।
 खल्लि जगत्स्यादृष्यः प्रचक्रुस्तुमुद्यतं प्रेक्ष्य महाह्वयेषु । ततस्तु तं वै शरमप्रभेयं गाण्डीवधन्वा धनुषि व्ययोजयत् ।
 युक्ता महास्त्रेण परेण चापं विद्वथ्य गाण्डीवमुवाच सत्वरं । अयं महास्त्रप्रहृतिो महाशरः शरीरहन्तासुहरश्च दुर्ददः ।
 तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता मया अदोष्टं सुहृदां श्रुतं तथा । अनेन सत्येन निहन्त्वयं शरः सुश्रितं कर्णमरिं मनोजितं ।

इत्युचिवांसं प्रमोच वाण धनञ्जयः कर्णवधाय घोरं । कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोयां दीप्तामसङ्गां युधि मृत्युनाऽपि । १७०५
ब्रुवन् किरीटी तमतिप्रहृष्टो ह्ययं शरो मे विजयावहोऽस्तु । जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभावः कर्णं मयाऽस्तौ नयतां यमाच ।

तेनेपुवीर्थेण किरीटमाली प्रहृष्टरूपो विजयावहेन । जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभेण चक्रे विषक्तं रिपुमाततायी ।

तथा विमुक्तो बलिनाऽर्कतेजाः प्रज्वालयामास दिशो नभश्च । ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः ।

शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन् तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन । पार्थोऽपराह्णे शिर उच्चकर्त्त वैकर्त्तनस्तस्य महेन्द्रसूनुः ।

तथापतचाञ्जलिकेन किन्नमथास्य कायो निपपात पश्चात् । तदुद्यतादित्यसमानतेजसं शरच्चभोमध्यगभास्करोपमं । १७०६

बाङ्गमुर्व्यामपतचमूमुखे दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः । ततोऽस्य देहं सततं सुखोचितं सुरूपमत्यर्थमुदारकर्माणः ।

परेण कृत्रेण शिरः समत्यजद्रुहं महर्द्धीवसुसंगमीश्वरः । शरैर्विभिन्नं व्यसु तत् मुवर्चसः पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितं ।

स्त्रवद्भ्रूणं गैरिकतोयविस्त्रवं गिरेर्धया वज्रहतं महाशिरः । देहाच्च कर्णस्य निपातितस्य तेजः सूर्यं खं वितत्याविवेश ।

तदद्भुतं सर्वमन्ययोधाः संदृष्टवन्तो निहते स्म कर्णे । ततः शङ्कान् पाण्डवा दध्नु रूचैर्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ।

तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च हृष्टौ यनौ दध्नुतुर्वारिजातौ । तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं सैन्यैः सार्द्धं सिंहनादान् प्रचक्रुः । १७०७

दूर्याणि भंजघ्नुरतीव हृष्टा वासांसि चैवादधुनुर्भुजांश्च । संवर्द्धयन्तश्च नरेन्द्रयोधाः पार्थं समाजमुपरीव हृष्टाः ।

बलान्विताश्चापरे ह्यप्रनृत्यन्त्योन्यमास्त्रिष्य नदन्त ऊचुः । दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि चाविपन्नं कृत्तं रथात् साधकैरर्जुनस्य ।

महानिलेनाद्रिमिवापविद्धं यज्ञावसानेऽग्निमिव प्रशान्तं । रराज कर्णस्य शिरो निहतमस्त्रं गतं भास्करस्त्रेव विम्बं ।

प्रताप्य सेनां स तु पाण्डवीं रणे शरांश्चभिर्भास्करतुल्यदोधितिः । किरीटिकालेन सुवर्णभास्करोऽप्यनीयतास्तं दिवसावसाने ।

शरैराचितसर्वाङ्गः शोणितौघपरिभुतः । विभाति देहः कर्णस्य स्वरश्चिभिरिवांशुमान् । १७०८

प्रताप्य सेनामामित्रौ दीप्तैः शरगभस्त्रिभिः । बलिनाऽर्जुनकालेन नीतोऽस्त्रं कर्णभास्करः ।

अस्त्रं गच्छन् यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति । तथा जोवितमादाय कर्णस्त्रेर्षुजगाम सः ।

अपराह्णेऽपराह्णस्य सूतपुत्रस्य मारिष । किन्नमञ्जलिकेनैवा सोत्सेधमपतच्छिरः ।

उपर्युपरि सैन्यानामस्य शत्रोस्तदाऽञ्जसा । शिरः कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोऽप्यहरत् द्रुतं ।

कर्णन्तु प्रहूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रं । दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराजश्चिन्नध्वजेनाथ यथै रथेन । १७०९

हते कर्णे कुरवः प्राद्रवन्त भयार्दिता गाढविद्धाश्च संख्ये । अवेचमाणा मुज्जरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा बलन्तं ।

सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्माणः सहस्रनेत्रप्रतिमानं शुभं । सहस्ररश्मिर्दिनसङ्गये यथा तथाऽपतत्कर्णशिरो वसुन्धरां ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवधे एकनवतोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शल्यस्तु कर्णे निहते किरीटिना चक्षं बलं प्रसमीक्ष्यार्त्तरूपं । यथै हते चाधिरथौ पदानुगे रथेन सञ्चि

न्नपरिच्छेदेन ।

शल्यस्तु कर्णाऽर्जुनयोर्विर्महं बलानि दृष्ट्वा मृदितानि वाणैः । यथौ परीतो भृशमन्युनाऽसौ रथेन संकिन्नपरिच्छेदेन ।

निपातितस्यन्दनवाजिनागं बलञ्च दृष्ट्वा हतसूतपुत्रं । दूर्याधनोऽप्यपरिपूर्णैर्नेत्रो दीनो मुज्जर्यश्चदार्त्तरूपः । १७१०

कर्णन्तु प्रहूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रं । यदृच्छया सूर्य इवावनिस्त्रं दिदृक्षवः संपरिवार्य तस्युः ।

प्रहृष्टवित्रस्तविषन्नविस्मितास्तथाऽपरे भोक्ता इवाभवन् । परे लदीयाश्च परस्परं यथा यथैषां प्रकृतिस्तथाऽभवन् ।

प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुधं धनञ्जयेनाभिहतं महौजसं । निशम्य कर्णे कुरवः प्रदुद्रुवुर्हतर्धभा गाव इवाजने वने ।
भीमश्च भीमेन तदा खनेन नार्दं कृत्वा रोदसी कम्पयानः । आस्फोटयन् वल्गते नृत्येते च हते कर्णे चास्यन् धार्तराष्ट्रान् ।
तथैव राजन् सोमकाः सञ्जयाश्च शङ्खान् दधुः सखजुश्चापि सर्वे । परस्परं चक्षिया दृष्टरूपाः सूतात्मजे वै निहते
तदानीं ।

४८२५

कृत्वा विभर्द्दं महदज्जुनेन कर्णे हतः केशरिणैव नागः । तीर्णं प्रतिज्ञा पुरुषर्धमेण वैरस्थान्तं गतवांश्चापि पार्थः ।
मद्राधिपश्चापि विमूढचेतास्त्वेन रथेनापहतध्वजेन । दुर्योधनस्यानिकमेत्य राजन् सवःप्यदुःखादचनं बभाषे ।
विशीर्णनागाश्चरथप्रवीरं बलं तदीयं यमराष्ट्रकल्पं । अन्योन्यमामाद्य हतं महद्भिन्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः ।
नैतादृशं भारत युद्धमासीद्यथा तु कर्णेज्जुनयोर्बभूव । यत्नौ हि कर्णेन सनेत्य कृष्णावज्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ।
दैवं ध्रुवं पार्थवशात् प्रवृत्तं यत् पाण्डवान् पाति हिनस्ति चास्मान् । तवार्थमिद्व्यर्थकरास्तु सर्वे प्रसह्य वीरा निहता
क्षिप्रं ।

४८३०

कुवेरैवैवस्तवासवानां तुल्यप्रभावा नृपते सुवीराः । वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा तैस्तैश्च युक्ता विविधैर्गुणैधैः ।
अबध्यकृत्या निहता नरेन्द्रास्तवार्थकामा युधि पाण्डवैः । तन्मा शुचो भारत दिष्टमेतत् पथ्याश्वसं त्वं न सदाऽस्ति सिद्धिः ।
एतदेषा मद्रपतेर्निशम्य खं चाप्यनीतं मनसा निरीक्ष्य । दुर्योधनो दीनजना विध्वंसः पुनः पुनश्च्यसदार्त्तरूपः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णबधे द्वावतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिंस्तु कर्णेज्जुनयोर्विभर्द्दे दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य । बभूव रूपं कुरुसञ्जयानां बलस्य वाणेन्य
यितस्य कीदृक् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन्नावहितो यथा वृत्तो महाक्षयः । घोरो मनुष्यदेहानामाजौनरवरक्षयः ।

४८३५

यत्तत्कर्णे हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् । तदा तव सुतान् राजन्नाविवेश महद्भयं ।
न सन्धातुमनीकानि नचैवाशुपराक्रमे । आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कर्हचित् ।
वणिजो नावि भिन्नायामगधे विप्रवे यथा । अपारे पारमिच्छन्तो हते दीपे क्रिरीटिना ।
सूतपुत्रे हते राजन् विवस्ताः शस्तविचिताः । अनाथा नायमिच्छन्तो मृगाः सिंहैरिवादृताः ।

भग्नशृङ्गा वृषा यद्वद्भग्नदंष्ट्रा द्वोरगाः । प्रत्यपायाम सायाङ्गे निर्जिताः सव्यसाचिना ।

४८४०

हतप्रवीरा विध्वस्ता निहन्ता निशितैः शरैः । सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते दुद्रुवुर्भयात् ।
विस्मस्तयन्त्रकवचाः कान्दिग्मूता विचेतसः । अन्योन्यमवमृद्रन्तो वीक्ष्यमाणा भयार्दिताः ।

मामेव नूनं बीभत्सुर्भामेव च वृकोदरः । अभियातीति मन्वानाः पेतुर्षस्त्रुश्च सम्भ्रमात् ।

हयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः । आरुह्य जवसम्पन्नाः पदातीन् प्रजड्भयात् ।

कुञ्जरैः स्यन्दनाः जुषाः सादिनश्च महारथैः । पदातिसंघाश्चाश्वैधैः पलायन्निर्भयार्दिताः ।

४८४५

ब्यालतस्करसङ्कीर्णैः सार्थहीना यथा वने । सूतपुत्रे हते राजस्तव योधास्तथाऽभवन् ।

हतारोहा यथा नागाश्चिन्नहस्ता यथा नराः । सर्वे पार्थमयं लोकं सम्पश्यन्तो भयार्दिताः ।

सम्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्दितान् । तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् योधास्तव सहस्रशः ।

दुर्ध्याधनोऽय स्रुतं खं हाहा कलेदमब्रवीत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितं ।
 जघान सर्वभैर्यानि शनैरश्वान् प्रचोदय । युध्यमानं हि कौन्तेयं हनिष्यामि न संशयः ।
 नेत्सहे मामतिक्रान्तुं वेलांमिव महोदधिः । अघाज्जुनं संगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरं ।
 हन्यां शिष्टांस्तथा शत्रून् कर्णस्थानृष्णमाप्नुयां । तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य गूरुराध्यसदृशं वचः ।
 सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्जनैरश्वान्चोदयत् । रथाश्वनागहीनास्तु पादातास्तव मारिष ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्धायैव व्यवस्थिताः । तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण संवृत्याजग्नतुः शरैः । प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेनं सपार्श्वतः ।
 पार्श्वपार्श्वतयोश्चान्ये जगद्भक्तव्र नामनी । अक्रुध्यत रणे भीमसैस्तदा पर्थवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत । न तान् रथस्थो भूमिष्ठान् धर्मापेक्षी वृकोदरः ।
 योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यव्यपाश्रयः । जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदां ।
 अबधीत्तावकान् सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः । पदातिनोऽपि सन्त्यक्तां प्रियं जीवितमात्मनः ।
 भीममभ्यद्रवन् संख्ये पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाद्य भीमसेनन्तु संख्या युद्धदुर्मदाः ।
 विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतयामा इवान्तकं । श्येनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानवपोययत् । हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य तस्थौ तत्र महाबलः । धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिस्तु महारथः । जवेनाभ्यपतन् हृष्टा प्रन्तो दैर्य्यो धनं बलं ।
 तस्याश्वसादीन् सुबह्वंस्ते निहत्य शितैः शरैः । समभ्यधावंस्वरितास्तत्र युद्धमभून्महत् ।
 धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विचिपन् धनुः ।
 कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथं । अर्जुनञ्चापि योद्धारं तदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 विप्रहीनरथाश्चैव शरैश्च परिकर्षिताः । पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमार्च्छन् पदातयः ।
 हत्वा तान् पुरुषव्याघ्रः पाञ्चालानां महारथः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात् प्रत्यदृश्यत । महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणतापनः ।
 पारावतसवर्णाश्वं कोविदारमयध्वजं । धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा तदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ । न चिरात् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ।
 चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा तदीयं सुमहत् सैन्यं शङ्खांस्तथाऽधमन् ।
 ते सर्वे तावकान् प्रेत्य द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् । अभ्यवर्त्तन्त संख्यान् वृषान् जित्वा यथा वृषः ।
 सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव भैर्यस्य पाण्डवः । व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवान्नृप ।
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याधिपद्माण्डिवं धनुः ।
 तत एनं शरव्रातैः सहसा समवाकिरत् । तमसा संवृतेनाथ न स्म किञ्चिददृश्यत ।
 अन्धकारीकृते लोके रजोभूते महीतले । योधाः सर्वे महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ।

संभज्यमाने सैन्ये तु कुरुराजो विशास्यते । परानभिमुखं चैव सुतस्ते समपाद्रवत् ।
 ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवः निव पुरा बलिः । ४८८०
 त एनमभिगर्जन्तः सहिताः समपाद्रवन् । नानाशस्त्रभृतः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्योधनेऽप्यसम्भ्रान्तस्तान् रणे निशितैः शरैः । तत्राबधीत्ततः क्रुद्धः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 तत् सैन्यं पाण्डवेयानां योधयामास सर्वतः । तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेकः सहितान् सर्वान् रणेऽयुध्यत पाण्डवान् । ततोऽपश्यन्महात्मा सः स्वसैन्यं भृशदुःखितं ।
 ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्त्वात्मजः । हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् । ४८८५
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र याता भयार्दिताः । गतानां यत्र वै मोक्षः पाण्डवात् किं गतेन वः ।
 अल्पञ्च बलमेतेषां कृष्णा च भृशवित्तौ । अद्य सर्वान् हनिष्यामि ध्रुवो हि विजयो भवेत् ।
 विप्रयातांस्ततो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् । अनुसृत्य बध्मिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे बधः ।
 सुखं साङ्गानिको मृत्युः क्षत्रधर्मैश्च युध्यतां । मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्यमश्रुते ।
 शूरेण्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स समागताः । यदा शूरञ्च भीरुञ्च मारयत्यन्तकोपमः । ४८९०
 को नु मूढो न युध्येत मादृशः क्षत्रियव्रतः । दिषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ ।
 पितामहैराचरितं न धर्म्मं हातुमर्हथ । न स्वधर्म्माऽस्ति पापीयान् क्षत्रियस्य पलायनः ।
 न युद्धधर्म्मात् श्रेयो हि पन्थाः स्वर्गस्य कैरवाः । अचिरेण हता लोकान् सद्यो योधाः समश्रुत ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवति पुत्रे ते सैनिका भृशवित्तताः । अनवेक्ष्यैव तदाकथं प्राद्रवन् सर्वतो दिशः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने चित्रवतोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सैन्यं परिवर्त्तमानं पुत्रेण ते मद्रपतिस्तदानां । संवस्तरूपः परिमूढचेता दुर्योधनं वाक्यमिदं
 बभाषे । ४८९५

॥ शल्य उवाच ॥ पश्येदमुगं नरवाजिनागैरायोधनं वीरशैतैः सुपूँ । महीधरामैः पतितैश्च नागैः सहस्रभिन्नैः शरभिन्नदैर्हैः ।
 संविह्वलङ्घिष्व गतासुभिश्च प्रध्वस्तवर्म्मायुधचर्मखड्गैः । वज्रापविद्धैरिव चाचलान्तमैर्विभिन्नपाषाणमहाद्रुमौषधैः ।
 प्रवृद्धघण्टाङ्कुशतोमरध्वजैः सहेमजालैर्हृदिरोधसंयुतैः । शरावभिन्नैः पतितैस्तुरङ्गमैः श्वसङ्घिराजैः क्षतजं वमद्भिः ।
 दीनं स्तनद्भिः परिवृत्तनेत्रैर्धर्म्महीं दशङ्घिः कृपणं नदङ्घिः । तथापदिद्वैर्गजवाजियोधैर्बलापविद्धैरथवीरसङ्घैः ।
 मन्दासुभिश्चैव मही महाहवे न्यूनं यथा वैतरणीव भाति । गजैर्निहतैर्नरहस्तिगात्रैरुद्वेपमानैः पतितैः पृथिव्यां । ४९००
 विशीर्णदनैः क्षतजं वमद्भिः स्युरङ्घिराजैः करुणं नदङ्घिः । निवृत्तचक्रेषुयुगैः सद्योक्तृभिः प्रवृद्धतृणीरपताककेतुभिः ।
 सुवर्णजालावतैर्भृशहृत्तैर्ध्वजैर्ध्वजैर्लदैरिवावृता । यशस्विभिर्नागरयाश्वयोधिभिः पद्मातिभिश्चाभिमुखैर्हतैः परैः ।
 विशीर्णवर्म्माभरणाम्बरायुधैर्वृता प्रशान्तैरिव पावकैर्धर्म्मही । शरप्रहाराभिहतैर्धर्म्माक्षैरवेक्ष्यमाणैः पतितैः सहस्रशः ।
 दिवश्च्युतैर्ध्वरतिदीप्तिमद्भिर्नक्तं ग्रहैर्ध्वारमलप्रदीपैः । प्रनष्टसङ्घैः पुनरुच्छ्रसङ्घिर्धर्म्मही बभूवानुगतैरिवार्धभिः ।
 कर्णार्जुनाभ्यां शरभिन्नगात्रैर्हतैः प्रवीरैः कुरुसञ्जयानां । शरासु कर्णार्जुनबाहुमुक्ता विदार्थं नागाश्वमनुव्यदेहान् । ४९०५
 प्राणान्निरस्थाशु मर्द्दां प्रतीयुर्धर्म्महोस्मा वासमिवाभिनवाः । हतैर्धर्म्मानुव्यागजैश्च सङ्घैः शरापविद्धैश्च नरैर्नरेन्द्र ।

धनञ्जयस्याधिरथेश्व मार्गलैरगम्यरूपा वसुधा बभूव । रथैर्धरेषून्मयिनैः सुकपैः सद्योधशस्त्रैश्च वरायुधैर्ध्वजैः ।
 विशीर्णैस्तैर्विनिर्गतवन्धनैर्निर्गतचक्राक्षगुणधिवेषुभिः । विमुक्तशस्त्रैश्च तथा व्युपस्करैर्हैतानुकर्षैर्विनिर्गतवन्धनैः ।
 प्रभङ्गनोडैर्ध्वजैर्महामूर्धितैस्तृता मही धौरिव शारदैर्धनैः । विद्रव्यमाणैर्जवनैस्तरङ्गमैर्हतेश्वरैराजरथैः सुकल्पितैः ।
 मनुष्यमातङ्गरथाश्वराशिभिर्द्रुतं व्रजन्ता बद्धधा विचूर्णिताः । सहेमपट्टाः परिघाः परश्वधाः शिताश्च शूला मुगलानि
 मुद्गराः । ४८१०

पेतुश्च खड्गा विमला विकोशा गदाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धाः । चापानि रुक्माङ्गदभूषणानि शराश्च कार्तस्वरचित्रपुङ्खटाः ।
 ऋष्यश्च पीता विमला विकोषाः प्रासाश्च दण्डैः कनकावभासैः । कृत्राणि बालव्यजनानि पुङ्खान्निष्क्रान्तापत्रिङ्गाश्च खजो
 विचित्राः ।

कुथाः पताकाम्बरभूषणानि किरीटमालामुकुटाश्च शूभ्राः । प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् प्रबालमुक्तातरलाश्च हाराः ।
 आपीतकेयूरवराङ्गदानि यैवेयनिष्काः सुसुवर्णसूत्राः । मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता रत्नाणि चोच्चावचमङ्गलानि ।
 गात्राणि चात्यन्तसुखाचिनानि शिरांसि चन्द्रप्रतिमाननानि । देहांश्च भोगांश्च परिच्छेदांश्च त्यक्त्वा मनोज्ञानि सुखानि
 चैव । ४८१५

खधर्मनिष्ठं महतीमवाप्य व्याप्याशु लोकान् यशसा गतास्ते । निवर्त्तं दुर्योधनयान्तु सैनिका व्रजस्व राजन् शिविराश्व
 मानद ।

दिवःकरोऽप्येष विलम्बते प्रभो पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणं । इत्येवमुक्त्वा विरराम शस्त्रा दुर्योधनं शोकपरीतचेताः ।
 हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाण्यन्तं विभञ्जं मृशमश्रुनेत्रं । तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्वे समायास्य मुहुः प्रयान्ति ।
 निरीक्षमाणा मुहुर्ज्वलन्त्यस्य ध्वजं महान्तं यशसा ज्वलन्तं । नराश्वमातङ्गशरीरेण रक्तेन सिक्ताश्च तथैव मृभिः ।
 रक्ताम्बरसूतपनीययोगान्धारो प्रकाशमिव सर्वगम्या । प्रच्छन्नरूपा रुधिरा राजन् रौद्रे मुहुर्त्तैर्ऽतिविराजमाने । ४८२०
 नैवावतस्युः कुरवः समीक्ष्य प्रव्राजिता देवलोकाय सर्वे । बधेन कर्णस्य तु दुःखितास्ते हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः ।
 द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राजन् दिवाकरं रक्तमवेचमाणाः । गाण्डीवमुक्तैश्च सुवर्णपुङ्खैः शिलाशितैः शोणितदिग्धवज्रैः ।
 शरैश्चित्तज्ज्ञा युधि भाति कर्णो हतोऽपि सन् सूर्य इवांशुमाली । कर्णस्य देहं रुधिरात्सिक्तं भक्तानुकम्पी भगवान् विवस्वान् ।
 स्पृष्टुंऽशुभिलोहितरक्तरूपः सिंहासुरभ्येति परं समुद्रं । इतीव सञ्चिन्त्य सुरर्षिसंघाः संप्रस्थिता यान्ति यथानिकेतनं ।
 रञ्चिन्त्यिला जनता विससुर्यथासुखं खड्गमहीतलञ्च । तदद्भुतं प्राणभृतां भयङ्करं निशम्य युद्धं कुरुवीरमुख्ययोः । ४८२५

धनञ्जयस्याधिरथेश्व विस्मिताः प्रशंसमानाः प्रययुस्तदा जनाः ।

शरसंक्षतवर्माणं रुधिरोलितवाससं । गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मोर्विमुञ्चति ।

तप्तजाम्बूनदनिभं ज्वलनार्कसमप्रभं । जीवन्तमिव तं शूरं सर्वभूतानि मेनिरे ।

हतस्यापि महाराज स्रुतपुत्रस्य संयुगे । वित्रेसुः सर्वता घोधाः सिंहसेवेतरे मृगाः ।

हतोऽपि पुरुषव्याघ्रो जीववानिति लक्ष्यते । नाभवद्विहतिः काचिद्धृतस्यापि महात्मनः । ४८३०

चारुवेशधरं वीरं चारुभैलिशिरोधरं । तन्मुखं स्रुतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ।

नानाभरणवान् राजस्तप्तजाम्बूनदाङ्गदः । हतो वैकर्त्तनः श्रेते पादपोऽङ्कुरवानिव ।

कनकोत्तमसङ्काशो ज्वलन्निव विभावसुः । स शान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकवारिणा ।
यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शाम्यति । कर्णाग्निः समरे तद्वत् पार्थमेघेन शामितः ।
आहत्य च यशो दीप्तं सुयुद्धेनात्मनो भुवि । विमृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दृष्ट ।

४२९६

सपुत्रः समरे कर्णः स शान्तः पार्थतेजसा । प्रताप्य पाण्डवान् सर्वान् पाञ्चालांस्तत्र तेजसा ।
वर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीं । श्रीमानिव सहस्रांशुर्जगत् सर्वं प्रताप्य च ।
हतो वैकर्त्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः । अर्थिनां पत्तिसंघस्य कल्पवृक्षो निपातितः ।

ददातीत्यिव यो वाचं न नःस्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः । सङ्गिः सदा सत्पुरुषः स हतो द्वैरथे वृषः ।
यस्य ब्राह्मणसात् सर्वं वित्तमामीन्महात्मनः । नादेयं ब्राह्मणेष्वामीदृशस्य स्वमपि जीवितं ।

४२९७

सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः । सर्वे पार्थास्त्रनिर्दग्धो गतः परमिकां गतिं ।
दमः श्रित्याकरोद्वैरं पुत्रलो स गतो दिवं । आदाय तव पुत्राणां जयाशां शर्मं वर्मं च ।

हते कर्णे सरितो न प्रसस्रुर्जगाम चासं रुविता दिवाकरः । ग्रहश्च तिर्यक्ज्वलनार्कवर्णः सोमस्य पुत्रोऽभ्युदियाय तिर्यक् ।
नभः पफालेव ननाद चोर्वी ववुश्च वाताः परुषाः सुधोराः । दिशो बभ्रुर्ज्वलिताः सधूमा महार्णवाः सस्वनुश्रुतुभ्यः ।
सकाननाश्चाद्रिचयाश्चकम्बिरे प्रविष्यथुर्भूतगणाश्च सर्वे । वृहस्पतिः संपरित्रार्थं रोहिणीं बभूव चन्द्रार्कसमो विशाम्यते । ४२९८
हते तु कर्णे विदिशोऽपि जज्वलुस्त्वमोवृता धौर्विचचाल भूमिः । पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा निशाचराश्चाप्यभवन् प्रहृष्टाः ।
शशिप्रकाशाननमर्ज्जुनो यदा क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदाऽन्तरीक्षे सहस्रैव शब्दो बभूव हाहेति सुरैर्विमुक्तः ।
स देवगन्धर्वमन्यपूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाह्वेऽर्जुनः । रराज राजन् परमेण वर्धसा यथा पुग वृत्रवधे शतक्रतुः ।
ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना शरन्नभोमध्यदिवाकरार्चिर्धा । पताकिना भोमनिनादकेतुना हिमेन्दुशङ्खस्फटिकवभामिना ।
महेन्द्रवाहप्रतिमेन तावुमौ महेन्द्रवीर्यप्रतिमानपौरुषौ । सुवर्णमुक्तामणिवज्रविद्रुमैरलङ्कृतावप्रतिमेन रंहसा । ४२९९
नरोत्तमौ केशवपाण्डुनन्दनौ तदाहितावग्निदिवाकराविव । रणाजिरे वीतभयौ विरेजतुः समानयानाविव विष्णुवासवौ ।
ततो धनुर्ज्यातलवाणनिःस्वनैः प्रसृज्य कृत्वा च रिपून् हतप्रभान् । सञ्क्रादयित्वा तु कुरून् शरोत्तमैः कपिध्वजः पत्तिवरा
ध्वजश्च ।

दृष्टौ ततस्त्वावमितप्रभावौ मनांस्खरोणामवदारयन्तौ । सुवर्णजालावततौ महास्वनौ हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।

चुचुम्बतुः शङ्खवरौ नृणाम्बरौ वराननाभ्यां युगपच्च दधतुः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य चोभयोः । पृथिवीञ्चान्तरीक्षश्च दिशश्चैवानुनादयन् ।

४३००

वित्रस्ताश्चाभवन् सर्वे कौरवा राजसत्तम । शङ्खशब्देन तेनाथ माधवस्त्वार्जुनस्य च ।

तौ शङ्खशब्देन निवादयन्तौ वनानि शैलान् सरितो गुहाश्च । वित्रासयन्तौ तव पुत्रक्षेनां युधिष्ठिरं नन्दयतां वरिष्ठौ ।

ततः प्रसाताः कुरवो जवेन श्रुत्वैव शङ्खस्वनमीर्यमाणं । विहाय मद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्योधनं भारत भारतानां ।

महाहवे तं ब्रह्म रोचमानं धनञ्जयं भूतगणाः समेताः । तदात्वमोदन्त जनार्दनश्च दिवाकरावभ्युदितौ यथैव ।

समाचितौ कर्णशरैः परन्तपावुभौ व्यभातां समरेऽच्युताङ्गुनौ । तमौ निहत्याभ्युदितौ यथाऽमलौ शशाङ्कसूर्यौ दिवि रश्मि
मालिना ।

४३०१

विहाय तान् वाणगणानयागतौ सुहृदृतावप्रतिमानविक्रमौ । सुखं प्रविष्टौ शिविरं समीप्यरौ सदस्यहताविव विष्णुवासवौ ।
तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारुणैर्हर्षिभिर्भयवमहोरगैरपि । जयामिदृष्ट्वा परयाऽभिपूजितौ हते तु कर्णे परमाहवे तदा ।
यथाऽनुरूपं प्रतिपूजितावभौ प्रशस्तमनौ स्वकृतैर्गुणैः । ननन्दतुल्यौ समुहद्वजौ तदा बलिं नियम्यव सुरेशकेशवौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिविरगमने चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते वैकर्त्तने राजन् कुरवो भयपीडिताः । वीक्षमाणो दिशः सर्वाः पथ्यपितुः सहस्रशः ।

कर्णन्तु निहतं दृष्ट्वा शत्रुभिः परमाहवे । भीता दिशोऽन्वक्रोर्यन्त तावकाः क्षतविक्षताः ।

४८६५

ततोऽवहारं चक्रुस्ते योधाः सर्वे समन्ततः । निवार्यमाणोऽदिग्रास्तावका भृशदुःखिताः ।

तेषां तन्मत्तमाज्ञाय पुत्रो दुर्योधनस्तव । अवहारं ततश्चक्रे शल्यस्थानुमते नृप ।

क्षतवर्मा रथैस्त्वृणं दृष्टो भारत तावकैः । नारायणावशेषैश्च शिविरायैव दुद्रुवे ।

गान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः । हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ।

क्षपः शारदतो राजन्नागानीकेन भारत । महाभेघनिभेनाशु शिविरायैव दुद्रुवे ।

४८६०

अश्वत्थामा ततः प्रहूरो विनिश्चस्य पुनः पुनः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ।

संशतकावशिष्टेन बलेन महता दृष्टः । सुशर्माऽपि यथौ राजन् वीक्षमाणो भयार्दितः ।

दुर्योधनोऽपि नृपतिर्हतसर्वस्वान्ववः । यथौ शोकसमाविष्टश्चिन्तयन् विमना बद्ध ।

क्षिप्तध्वजेन शल्यस्तु रथेन रथिनाम्बरः । प्रययौ शिविरायैव वीक्षमाणो दिशो दृष्टः ।

ततोऽपरे सुबहवो भारतानां महारथाः । प्राद्वन्त भयत्रस्ता द्विधाविष्टा विचेतसः ।

४८५५

असृक् चरन्तः षोडिग्रा वेपमानास्तयातुराः । कुरवो दुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा कर्णं निपातितं ।

प्रशंसन्तोऽर्जुनं केचित् केचित्कर्णं महारथाः । व्यद्वन्त दिशो भीताः कुरवः कुरुसन्तमः ।

तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नासीत्तत्र पुमान् कश्चिद्यो युद्धाय मनो दधे ।

हते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभवन् । जीवितेऽपि राज्येषु दारेषु च धनेषु च ।

तान् समानीय पुत्रस्ते यत्नेन महता विभुः । निवेशाय मनो दधे दुःखशोकसमन्वितः ।

४८५०

तस्याश्नां शिरसा योधाः परिगृह्य विशाग्यते । विवर्णवदना राजन् न्यविशन्त महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा निपातिते कर्णे परसैन्ये च विद्रुते । आश्लिष्य पार्थं दाशार्हो हर्षादचनमब्रवीत् ।

हतो वज्रभृता वृत्रस्त्वया कर्णे धनञ्जय । वृत्रकर्णबन्धं धारं कथयिष्यन्ति मानवाः ।

वज्रेण निहतो वृत्रः संयुगे भूरितेजसा । तया तु निहतः कर्णे धनुषा निशितैः शरैः ।

तमिमं विक्रमं लोके प्रथितं ते यशस्करं । निरेदधावः कौन्तेय कुरुराजस्य धीमतः ।

४८५५

बन्धं कर्णस्य सङ्ग्रामे दोर्धकालचिकीर्षितं । निवेद्य धर्मराजाय त्वमानृशं गमिष्यसि ।

वर्त्तमाने महायुद्धे तव कर्णस्य चोभयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागतो धर्मनन्दनः ।

भृशन्तु गाढविद्धलान्नाशकत्वात्माहवे । ततः स शिविरं गत्वा स्थितवान् पुरुषर्षभः ।

तथेत्युक्तः केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गवः । पर्यवर्त्तयदव्ययो रथं रथवरस्य तं ।
 श्वमुक्त्वाऽर्जुनं कृष्णः सैनिकानिदमब्रवीत् । परानभिमुवा यत्तालिष्ठञ्च भद्रमस्तु वः ।
 धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरं । युयुधानञ्च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ।
 यावदावेद्यते राज्ञे हतः कर्णेऽर्जुनेन वै । तावद्भवद्भिर्धत्तैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ।
 स तैः शूरैरनुज्ञातो यथै राजनिवेशनं । पार्थमादाय गोविन्दा ददर्श च युधिष्ठिरं ।
 शयानं राजशार्दूलं काञ्चने शयनोत्तमे । अगृह्णीताञ्च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्तौ ।
 तयोः प्रहर्षमालक्ष्य हर्षादश्रूण्वर्त्तयत् । राधेयं निहतं मत्वा ममुत्तस्यौ युधिष्ठिरः ।
 उवाच च महाबाहुः पुनः पुनरिन्दमः । वासुदेवाज्जुनो प्रेम्ण तावुभौ परिष्वजे ।
 तत्तस्मै यद्यथा वृत्तं वासुदेवः सहार्जुनः । कथयामास कर्णस्य निधनं यदुपुङ्गवः ।
 द्रुपदुत्सममानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् । युधिष्ठिरं हताभिर्नृकृताञ्जलिं रथाच्युतः ।
 दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च पाण्डवश्च वृकोदरः । तच्चापि कुशली राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्त्वा वीरक्षयादस्मात् सङ्ग्रामाहोमहर्षणात् । क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ।
 हतो वैकर्त्तनो राजन् सूतपुत्रो महारथः । दिष्ट्या जयमि राजेन्द्र दिष्ट्या वर्द्धमि भारत ।
 यस्तु द्यूतजितं कृष्णं प्राहसत्पुरुषाधमः । तस्यास्य सूतपुत्रस्य भूमिः प्रियति शोभितं ।
 श्वेतोऽसौ शरपूर्णाङ्गः शत्रुस्ते कुरुपुङ्गव । तं पश्य पुरुषव्याघ्र विभिन्नं वज्रभिः शरैः ।
 हतामित्रामिमामुर्वीमनुशाधि महाभुज । यत्तो भूत्वा सहास्राभिर्भुङ्क्त भोगांश्च पुष्कलान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः । धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दाशार्हं वाक्यमब्रवीत् ।
 दिष्ट्या दिष्ट्येति राजेन्द्र वाक्यञ्चेदमुवाच ह । नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
 त्वया सारथिना पार्थो यत्नवानहनच तं । न तच्चित्रं महाबाहो युष्मद्वृद्धिप्रसादनं ।
 प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ साङ्गदं दक्षिणं भुजं । उवाच धर्मभृत्यार्थ उभौ तौ केशवाज्जुनौ ।
 नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन मे । धर्मात्मानौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 असकृच्चापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम । कथामेतां महाभागां कथयामास तत्त्ववित् ।
 तव कृष्ण प्रसादेन पाण्डवो हि धनञ्जयः । जिगायाभिमुखः शत्रून् न चासीद्विमुखः कचित् ।
 जयस्यैव भ्रुवोऽस्माकं न तस्माकं पराजयः । यदा त्वं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजगिरवान् ।
 भीमो द्रोणश्च कर्णश्च महात्मा गोतमः कृपः । अन्ये च बहवः शूरा ये च तेषां पदानुगाः ।
 तद्बुद्ध्या निहते कर्णे हता गोविन्द सर्वथा । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथं हेमविभूषितं ।
 श्वेतवर्णैर्हथैर्द्युतं कालबालैर्मनेजवैः । आस्थाय पुरुषव्याघ्रः स्वबलेन भिसंवृतः ।
 प्रययौ स महाबाहुर्द्रुमायोधनं तदा । कृष्णाज्जुनाभ्यां वीराभ्यामनुमन्य ततः प्रियं ।
 आभाषमाणसौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ । स ददर्श रणे कर्णं शयानं पुरुषधमं ।
 यथा कदम्बकुसुमं केशरैः सर्वतो वृतं । चितं शरशतैः कर्णं धर्मराजो ददर्श सः ।

॥२६॥

॥२७॥

॥२८॥

॥२९॥

॥३०॥

॥३१॥

गन्धतैलावसिताभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः । दीपिकाभिः कृतोद्योतं पश्यते वै वृधं तदा ।

सञ्चिन्नभिन्नकवचं वाणैश्च विदलीकृतं । सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ।

५०५८

सञ्ज्ञातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैवं पुनः पुनः । प्रशशंस नरव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ।

अथ राजाऽस्मि गोविन्दं पृथिव्यां भ्रातृभिः सह । तया नाथेन वीरेण विदुषा परिपालितः ।

हतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनं । निराशोऽद्य हते कर्णे धार्तराष्ट्रो भविष्यति ।

जीविते चैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे । तत्रसादादयश्चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ।

दिष्ट्वा जयसि गोविन्द दिष्ट्वा शत्रुनिर्पातितः । दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च विजयी पाण्डुनन्दनः ।

५०५९

त्रयोदश समास्तीर्णं जागरेण मुदुःखिताः । स्वस्थामोऽद्य सुखं रात्रौ तत्रसादान्महाभुज ।

एवं स बह्व्रशो राजा प्रशशंस जनार्दनं । अर्जुनञ्च कुरुश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा च निहतं कर्णं सपुत्रं पार्थसायकैः । पुनर्जातमिवात्मानं मेने च स महोपतिः ।

समेत्य च महाराज कृन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । हर्षयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथाः ।

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः । सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः ।

५०६०

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाण्डुपाञ्चालसृञ्जयाः । पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूननन्दने ।

ते वद्धयित्वा नृपतिं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । जितकाशिनो लब्धलक्ष्या युद्धभौण्डाः प्रहारिणः ।

स्तुवन्तः स्तवयुक्ताभिर्वाभिः कृष्यौ परन्तपौ । जग्मुः स्वशिविराथैव मुदा युक्ता महारथाः ।

एवमेव क्षयो वृत्तः सुमहलोमहर्षणः । तव दुर्भन्निते राजन् किमर्थमनुशोचसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वैतदप्रियं राजा धृतराष्ट्रोऽन्विकासुतः । पपात भूनां निश्चेष्टश्चिन्नमूल इव द्रुमः ।

५०६१

तथा सा पतिता देवी गान्धारी दीर्घदर्शिनी । शूशोच बहलालापैः कर्णस्य निधनं युधि ।

तां पर्यगृह्णादिदुरो नृपतिं सृञ्जयस्तथा । पर्याश्रयसयताञ्चैव तावुभावेव भूमिपं ।

तथैवात्थापयामः सुगान्धारीं कुरुधोषितः । स दैवं परमं मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिवः ।

परां पीडां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः । चिन्ताशोकपरीतात्मा न जज्ञे मेहपीडितः ।

स समान्वासितो राजा तूष्णीमासीद्विचेतनः ।

५०६२

इदं महादुःखं महात्मनोर्द्वन्द्वयस्याधिरथेयस्य यः पठेत् । स सम्यगिष्टस्य मखस्य यत्फलं तदाप्नुयात् संश्रवणाच्च भारत ।

मखो हि विष्णुर्भगवान् सनातनो वदन्ति तच्चान्यनिलेन्दुभानवः । अतोऽनसूयुः शृणुयात् पठेच्च यः स सर्वलोकानुचरः

सुखो भवेत् ।

तां सर्वदा भक्तिमुपागता नराः पठन्ति पुण्यां वरसंहितामिमाम् । धनेन धान्येन यशसा च मानुषा नन्दन्ति ते नाऽव विचा

रणाऽस्ति ।

अतोऽनसूयुः शृणुयात् सदा तु वै नरः स सर्वाणि सुखानि चाप्नुयात् । विष्णुः स्वयम्भूर्भगवान् भवश्च तुष्यन्ति ते तस्य नरो

त्तमस्य ।

वेदावाग्निर्ब्रह्मण्येव दृष्ट्वा रणे बलं क्षत्रियाणां जयो युधि । धनज्यैश्वर्यापि भवन्ति वैश्याः शूद्रा अरिगणे प्राप्नुवन्तीह सर्व्वे ।
तथैव विष्णुर्भगवान् सनातनः स चाऽत्र देवः परिकीर्त्यते यतः । ततः स कामान् लभते सुखी नरो महामुनेस्तस्य वचोऽर्चितं
यथा ।

॥ ७३ ॥

कपिलानां सवत्सानां वर्धमेकं निरन्तरं । यो दद्यात् सुकृतं तद्धि श्रवणात् कर्णपर्व्वणः ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रं संहितायां वैयासिक्यां कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरहर्षे मत्तनवतोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ समाप्तञ्चैदं कर्णपर्व्वं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ शल्यपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना । अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वन्त वै द्विज ।
उदीर्यमाणञ्च बलं स्वकं दृष्ट्वा सुयोधनः । पाण्डवैः प्राप्तकालञ्च किं प्रापद्यत कौरवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाच ख द्विजोत्तम । नहि तृणमि पूर्वेषां गृह्णानश्चरितं मुने ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कर्णे हते राजन् धार्तराष्ट्रः सुयोधनः । भृशं शोकार्णवे मग्ने निर्विषः सर्वतोऽभवत् ।
हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः । कच्छात् स्वशिविरं प्रायाद्भूतशेषैर्नृपैः सह ।
स समाश्वासमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः । राजभिर्नालभच्छर्षा सूतपुत्रबधं स्मरन् ।
स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिवः । सङ्ग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ।
शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्भ्राजपुङ्गवः । रणाय निर्ययौ राजन् हतशेषैर्नृपैः सह ।
ततः सुतमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः । अभवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमं ।
ततः शल्या महाराज कृत्वा कदनमाहवे । हतसैन्योऽथ मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ।
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धूरणजिरात् । अपश्यत्य हृदं घोरं विवेश रिपुजाङ्गयात् ।
अथापराहे तस्याहः परिवार्य महारथैः । हृदादाहृत्य वेगेन भीमसेनेन पातितः ।
तस्मिन् हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः । संभ्रान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ।
ततः पूर्वाह्नसमये शिविरादेत्य सञ्चयः । प्रविवेश पुरं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ।
प्रविश्य च पुरं सूतो भुजावुच्छित्य दुःखितः । वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनं ।
रुरोद स नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः । अहो वत विनष्टाः स्त्रो निधनेन महात्मनः ।
अहो सुबलवान् कालो गतिश्च विषमा तथा । शक्रतुल्यबलाः सर्वे यथाबध्यन्त पाण्डवैः ।
दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः ससञ्जयं । क्लेशेन महता युक्तं सर्वतो राजसन्तम ।
प्ररुरोद भृशोद्विगो हा राजन्निति सखरं । आकुमारं नरव्याघ्र तत् पुरं वै समन्ततः ।

आर्त्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपं । धावतश्चाप्यपश्यामस्तत्र स्त्रीपुरुषांस्तदा ।
 नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकेन भृशपीडितान् । तथा स विह्वलः स्रुतः प्रविश्य नृपतिलयं ।
 ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । तथा चासीनमनघं समन्तात् परिवारितं ।
 क्षुषाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च । तथाऽन्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैः सदा ।
 तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति । रुदन्नेवाब्रवीदाकं राजानं जनमेजय ।
 नातिदृष्टमनाः स्रुतो वाप्यसन्दिग्धया गिरा । सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
 मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा । उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ।
 संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह । स्नेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ।
 प्राच्या हता महाराज दक्षिणात्याश्च सर्वशः । उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ।
 राजानो राजपुत्राश्च सर्वशो निहता नृप । दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
 भग्नसक्थो महाराज श्रेते पांशुषु रूषितः । दृष्ट्युन्मो हतो राजन् शिखण्डी चापराजितः ।
 उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन् प्रभद्रकाः । पञ्चालाश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निरुदिताः ।
 तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनो महाबलः ।
 नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिरुदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च पतिता युधि ।
 किञ्चिच्छेषश्च शिविरं तावकानां कृतं विभो । पाण्डवानां कुरूणाश्च समासाद्य परस्परं ।
 प्रायः स्त्रीशेषमभवत् जगत् कालेन मोहितं । सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ।
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवश्च सात्यकिः । कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ।
 तवाप्येते नरव्याघ्र रथिनो नृपसत्तम । अशौहिणीनां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ।
 एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं सर्वं जगदै भरतर्षभ ।
 दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरश्च भारत ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशः । निपपात महाराज शोकव्यसनकर्षितः ।
 गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरयोषितः । पतिताः सहस्र भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचस्व ताः ।
 निःशङ्कं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलं । प्रलापयुक्तं महति चित्रव्यले पटे यथा ।
 कच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः । शनैरलभत प्राणान् पुत्रव्यसनकर्षितः ।
 लब्ध्वा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः । उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः चत्तारं वाक्प्रमव्रवीत् ।
 विद्वन् चत्तर्माहाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ । ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
 एवमुक्त्वा ततो भूयो विषंश्चो निपपात ह । तं तथा पतितं दृष्ट्वा बाभ्रवा येऽस्य केचन ।
 शीतैले सिध्दिचुस्तौ धैर्विव्यजुर्बज्रैरपि । स तु दोर्घेण कालेन प्रत्याश्रितो महीपतिः ।
 तूष्णीं दधौ महीपाल पुत्रव्यसनकर्षितः । निःश्वसन् पन्नग इव कुम्भाक्षितो विशम्पते ।

१०

१५

२०

२५

३०

३५

सञ्जयोऽप्यदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरं । तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।
 ततो दोर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ मुह्यमानो मुहुर्भुङ्क्तुः ।
 गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी । तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशं ।
 एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ । विसर्ज्यामास शनैर्वैपमानाः पुनः पुनः ।
 निश्चक्रमुत्ततः सर्वास्ताः स्त्रियो भरतर्षभ । सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरं ।
 ततो नरपतिं तन्तु लब्धशंभं परन्तप । अवैवत् सञ्जयो दीनो रोदमानं भृशतुरं ।
 प्राञ्जलिर्निश्चसन्तश्च तं नरेन्द्रं मुहुर्भुङ्क्तुः । समाश्रासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विस्मृष्टास्त्रय नारीषु धृतराष्ट्रोऽग्निकासुतः । विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः ।
 सधूममिव निश्चस्य करौ धुवन् पुनः पुनः । विचिन्थ च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान् रणे । हेमिणश्चाव्ययंश्चैव लज्जः स्मृत इदृणोमि वै ।
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्यते न सहस्रधा ।
 चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीडां च सञ्जय । अद्य श्रुत्वा हतान्पुत्रान् भृशं मे दीर्यते मनः ।
 अन्धत्वाद्यदि तेषान्तु न मे रूपनिदर्शनं । पुत्रस्त्रेहकृता प्रीतिर्निर्त्यमेतेषु धारिता ।
 बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थांश्च तानहं । मध्यप्राज्ञांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तदाऽनघ ।
 तानद्य निहतान् श्रुत्वा हतैश्चर्यान् हतौजसः । न लभे वै काचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिभुतः ।
 एहोहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य साम्प्रतं । तया हीनो महाबाहो कां नु यास्याम्यहं गतिं ।
 कथं त्वं पृथिवीपालांस्त्र्यक्ता तात समागतान् । शेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुनृपो यथा ।
 गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा । अन्धं वृद्धञ्च मां वीर विहाय कामिगच्छसि ।
 सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ।
 को नु मामुत्थितं काले तात तातेति वक्ष्यति । महाराजेति सततं लोकनाथेति चासद्वत् ।
 परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनास्निन्नलोचनः । अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वचः ।
 मनु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक । भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ।
 भगदत्तः कृपः शल्य आवन्योऽथ जयद्रथः । भूरिश्रवाः शल्यश्चैव सोमदत्तोऽथ वाह्निकः ।
 अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः । वृहद्वलश्च काशीशः शकुनिश्चापि शैबलः ।
 चेच्छाश्च बलसाहस्रः शकाश्च यवनैः सह । सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा ।
 भीमः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः । अुतायुश्चायुतायुश्च शतायुश्चैव वीर्यवान् ।
 जलसन्धोऽथार्थशृङ्गी राक्षसश्चाप्यस्त्रायुधः । अलम्बुषो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ।
 एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम । मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्र्यक्ता महारणे ।
 तेषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः । योधश्चिन्त्याम्यहं पार्थान् पाञ्चालांश्चैव सर्वशः ।

चेदींश्च नृपशार्ङ्गल द्रौपदेयांश्च संयुगे । सात्यकिं कुन्तिभोजश्च राक्षसश्च घटोत्कचं ।
 एकोऽप्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे । समरे पाण्डवेयानां संक्रुद्धोऽप्यभिधावतां । ८०
 किं पुनः संहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः । अथवा सर्वे एवैते पाण्डवस्थानुयायिभिः ।
 योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे । कर्णस्त्वेको मया साङ्गं निहनिष्यति पाण्डवान् ।
 ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने । यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
 न स सन्नह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः । तस्याहं वदतः सूत बह्वृशो मम सन्निधौ ।
 शक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान् पाण्डवान् मृधे । तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः । ८५
 व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः । भीमश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
 शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकं । द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः । भरिश्चवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
 वाह्मीकश्च महाराजः किमन्यद्भागधेयतः । भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः ।
 जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः । सुदर्शिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः । ९०
 श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः । महाबलस्तथा पाण्डवाः सर्वशस्त्रमृताम्बरः ।
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः । वृहद्वलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
 उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुश्रुतां । आवन्त्यौ निहतौ यत्र वैगर्तश्च नरार्थिपः ।
 संशप्तकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः । अलम्बुषस्तथा राजा राक्षसश्चापलायुधः ।
 आर्यशृङ्गिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः । नारायणा हतो यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः । ९५
 खेच्छाश्च बह्वृशहस्ताः किमन्यद्भागधेयतः । शकुनिः सौबलो यत्र कैतथश्च महाबलः ।
 निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः । यत्र शूरा महात्मानः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ।
 बह्वो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः । नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय ।
 निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः । पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
 वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः । भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः । १००
 यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः । अहं विमुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवैह सञ्जय ।
 कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशज्जितः । नान्यदत्र परस्म्ये वनवासादृते प्रभो ।
 सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्ज्ञातिसंलघे । न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाय गमनादृते ।
 द्रुमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय । दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ।
 दुःशासनो विशलश्च विकर्णश्च महाबलः । कथं हि भीमसेनस्य श्रेष्ठेऽहं शब्दमुत्तमं । १०५
 एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम । असकृददत्तस्तस्य दुर्योधनबधेन च ।
 दुःखशोकाभिसन्तप्तो न श्रेष्ठो परुषा गिरः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स शोकसन्तप्तः पार्थिवो हतबान्धवः । मुकुर्बुद्धिर्बुद्धमानः पुत्राधिभिरभिमुतः ।

विलिख्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्य चिन्तयित्वा पराभवं ।
 शेकेन महताविष्टः सन्तप्तो भरतर्धभ । पुनर्गविल्लाणि सूतं पर्यष्टच्छयातथं । ११०
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रञ्च पातितं । जेनापतिं प्रणेतारं कम्पकुर्वन्त मामकाः ।
 संधं मेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः । अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः ।
 रणमूर्ध्नि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना । एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यतां ।
 एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् । सराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ।
 पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना । दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनश्यति । ११५
 केचिन्न सम्यक् पश्यन्ति मूढाः सम्यगवेक्ष्य च । तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचस्तु तत् ।
 यदब्रवीत् धर्मात्मा विदुरः सर्वधर्मवित् । तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यमीरितं ।
 दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा । अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावत्लाणे पुनः ।
 को वै मुखमनीकानामासीत्कर्णं निपातितं । अर्जुनं वामुदेवञ्च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ।
 केऽरचन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे । वामं वा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः । १२०
 कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः । निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ।
 ब्रूहि सर्वं यथा तत्त्वं भरतानां महाक्षयं । यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ।
 पाञ्चालाश्च तथा सर्वे निहताः सपदानुगाः । दृष्टयुक्ताः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तयोभौ मात्वतौ युधि । कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ।
 यद्यद्यथा यादृशञ्च युद्धं वृत्तमभूत्ततः । अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय । १२५
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन्नावहितो यथा वृत्तो जनक्षयः । कुरूणां पाण्डवानाञ्च समासाद्य परस्परं ।
 निहतं सूतपुत्रं तु पाण्डवेन महात्मना । विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ।
 घोरे मनुष्यदेहानामाजौ गजवरक्षये । यत्तत्कर्णं हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् ।
 तदा तव सुतान् राजन् तत्कृतं प्राविशद्भयं । न सन्धातुमनीकानि न चैवाय पराक्रमे ।
 आसीदुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् । वणिजो नावि भग्नयाभगाधे विस्रवा इव । १३०
 अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना । सूतपुत्रे हते राजन् विचक्षाः शस्त्रविवताः ।
 अनाया नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्हिता इव । भग्नशृङ्गा इव वृषाः शीर्णदंष्ट्रा इवोरगाः ।
 प्रत्युपायाम सायाङ्गे निर्जिताः सव्यसाचिना । हतप्रवीरा विध्वस्ता निष्कृता निश्चितैः शरैः ।
 सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् । विशस्त्रकवचाः सर्वे कान्दिशीका विचेतसाः ।
 अत्योन्यमभिनिघ्नन्तो वोक्ष्यमाणा भयाद्दिशः । मोमेव नूनं बीभत्सुर्भामेव च वृकोदरः । १३५
 अभिधातीति मन्वानाः पेतुर्भस्त्रश्च भारत । हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः ।
 आरुह्य जवसम्पन्नान् पादातानाजडर्भयात् । कुञ्जरैः खन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः ।

पदानि सङ्गाश्चाद्यैधैः पलायद्भिर्भृशं हताः । व्यालतस्करसङ्कीर्णैः सार्यहीना यथा वने ।
 तथा लदीया निहते सूतपुत्रे तदाऽभवन् । हतारो हासदा नागाश्चिन्नहस्तास्त्रयाऽपरे ।
 सर्वं पार्थमयं लोकमपश्यन् वै भयातुराः । तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयाद्भिगान् । १४०
 दुर्ध्याधनोऽयं खं सूतं हाहा हलेदमब्रवीत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्याणिमवस्थितं ।
 जघने वर्त्तमानं मां तूर्णमश्वान् प्रचोदय । समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जय ।
 नोत्सहेदभ्यतिक्रान्तं वेलामिव महार्णवः । अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरं ।
 निहत्य शिष्टान् शत्रून्श्च कर्णस्थानृष्यमाप्नुयां । तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यमदृशं वचः ।
 सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्जनैरश्वान् चोदयत् । गजाश्चरथहीनाश्च पादरताश्चैव मारिष । १४५
 पञ्चविंशतिसाहस्राः प्राद्रवञ्चकनकैरिव । तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण परिन्विष्टाह्नच्छरैः । प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्थितं ।
 पार्थपार्थतयोश्चान्ये जगृजुस्तत्र नामनी । अक्रुध्यत रणे भीमसैर्मध्ये पर्यवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्थं रथान्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत । न तावथस्यो भूमिष्ठान् धर्मपिबो वृकोदरः ।
 योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यं समाश्रितः । जातरूपपरिच्छन्नां प्रमद्व्य महतीं गदं । १५०
 न्यबधीत्तावकान्सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः । पदातयोऽतिभरं व्यास्य कजीवितवान्धवाः ।
 भीममभ्यद्रवन् सर्वे पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाद्य भीमसेनं ते संरथा युद्धदुर्मदाः ।
 विनेष्टुः सहसा दृष्ट्वा भूतयामा इवान्तकं । श्येनवद्वाचरङ्गीमः खड्गेन गदया तथा ।
 पञ्चविंशतिमाहस्रांस्लावकानामपोययत् । हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः । १५५
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्यै महाबलः । धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः । जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा हन्तुकामा महाबलाः ।
 तस्याऽश्ववाहान् सुबह्वंस्ते निहत्य शितैः शरैः । तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभून्महतम् ।
 ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डिवं प्रातिपन्धनुः ।
 कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथं । अर्जुनं चापि योद्धारं लदीयाः पर्यवारयन् ।
 विप्रहीनरथाश्चाश्च शरैश्च परिवारिताः । पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्चन्यदातयः । १६०
 हत्वा तत्पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथाः । भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यपद्यत ।
 महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणसूदनः । पुत्रः पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशः ।
 पारावतसवर्णाश्च कोविदारबरध्वजं । धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा लदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गात्मारराजं श्रीबासुमनसृत्य यशस्विनौ । न चिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ समात्यकी ।
 चेकितानः शिखण्डो च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा लदीयं सुमहत्सैन्यं शङ्खानथाधमन् । १६५
 ते सर्वे स्लावकान् प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान् । अभ्यधावन्त निघ्नन्तो वृषं जित्वा यथा वृषाः ।
 सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः । अवस्थितं स्वयमाची चुक्रोध बलवानृप ।

तत एनं शरैराजन् सहसा समवकिरत् । रजसा चोद्धतेनाथ न ह्य किञ्चन दृश्यते ।
 अन्धकारीकृते लोके शरभूते महीतले । दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ।
 भयमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशाम्यते । परेषामात्मनश्चैव समन्तात्समुपाद्रवत् । १७०
 ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानिव पुरा बलिः ।
 त एनमभिगर्जन्तं महिताः समुपाद्रवन् । नानाशस्त्रसृजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्योधनोऽप्यसम्भ्रान्तस्तानरोन् व्यधमच्छरैः । तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शकुरभिवर्त्तितुं । नातिदूरापयातन्तं कृतबुद्धिं पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमपश्यद्भृशविक्रान्तं । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्त्वात्मजः । १७५
 हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् । न तं देशं प्रपश्यामि श्रुतिव्यां पर्वतेषु च ।
 यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं ह्येतेन वः । स्वल्पं चापि बलं तेषां कृष्णौ च भृशं विक्रान्तौ ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् । विप्रघातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषाः ।
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे बधः । सुखः सांघामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतः ।
 मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्धमश्नुते । शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तो वै समागताः । १८०
 द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेत्यथ । पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ।
 न च कर्माणि पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् । न युद्धधर्मात् श्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 सुचिरेणार्जितान् लोकान् मयो योधः समश्नुते । तस्य तदचनं राज्ञः पूजयित्वा महारथाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान्प्रति । पराजयममृशन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पुनरेव सुदारुणं । तावकानां परेषाञ्च देवासुररथोपमं । १८५
 युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्वैश्चैन्येन पाण्डवान् । अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवसैन्यापघाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पतितान् रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनां । रणे विनिहतान्दृष्ट्वा नागान्यत्तीक्ष्णमारिष ।
 आयोधनं चातिघोरं रुद्रस्याक्रीडसन्निभं । अप्रख्यातिं गतानाञ्च राज्ञां शतसहस्रशः ।
 विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि । शृणोदिग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमं ।
 ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्रप्रेषु भारत । बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमं । १९०
 अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विद्वतं प्रेत्य संयुगे । कृपाविष्टः कृपो राजन् वयःशीलसमन्वितः ।
 अब्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिमत्य जनाधिपं । दुर्योधनं मन्युवशादचनं वचनक्षमः ।
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वं वक्ष्यामि भारत । श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ।
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान् वै पन्था राजेन्द्र विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियधर्म ।
 पुत्रो माता पिता चैव स्वस्तीयो मातुलस्तथा । सम्बन्धिबान्धवाश्चैव योधा वै क्षत्रजीविना । १९५
 बधे चैव परी धर्मस्तथाऽधर्मः पलायने । तस्माद्दोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ।

तत्र त्वां प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ । लक्षणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्युपास्महे ।
 येषु भारं समासाद्य राज्ये मतिमकुर्वहि । ते सन्त्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदां गतिं ।
 वयं त्विह विना भूता गुणवद्भिर्महारथैः । कृपणं वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान्बहून् ।
 सर्वैरपि च जीवद्भिर्भीमत्सुरपराजितः । कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ।
 इन्द्रकार्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितं । वानरं केतुमासाद्य सञ्चचाल महाचमूः ।
 सिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्रनेन च । गाण्डीवस्य च निर्घोषात्संहृथन्ति मनांसि नः ।
 चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभां । अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ।
 जाम्बूनदविचित्रञ्च धूयमानं महद्भुजः । दृश्यते दित्तु सर्वासु विद्युदक्षधनेष्विव ।
 श्वेताश्ववेगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः । पिवन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः ।
 उह्यमानाश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं रणे ।
 तावकं तद्वत् राजन्नर्जुनोऽस्त्वविदाम्बरः । गहनं शिविरे कलं ददाह्मग्निरिवोत्थितः ।
 गाहमानमनोकानि मेहेन्द्रसदृशप्रभं । धनञ्जयमपश्याम चतुर्दंष्ट्रमिव द्विपं ।
 विजोभयनां सेनान्ते चासद्यन्तश्च पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरं ।
 चासद्यन्तं तथा योधान् धनुर्धोषेण पाण्डवं । भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणा इव ।
 सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनां । आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये व्यराजतां ।
 अद्य सप्तदशाहानि वर्त्तमानानि भारत । सङ्ग्रामस्यातिघोरस्य बध्यतां चाभितो युधि ।
 वायुनेव विधूतानि तवानोकानि सर्वशः । शरदभोदजालानि व्यशीर्थन्त समन्ततः ।
 तान्नावमिव पर्यस्तां वातभ्रान्तामिवाण्वे । तव सेनां महाराज मय्यसाची व्यकम्पयत् ।
 क्व नु ते सूतपुत्रोऽभूत् क्व नु द्रोणः सन्तानुगः । अहं क्व च क्व चात्मा ते हार्दिक्यस्य तथा क्व नु ।
 दुःशासनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क्व नु । वाणगोचरसम्प्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथे ।
 सम्बन्धिनस्तथा भ्रातृन् सहायान्मातुलांस्तथा । सर्वान् विक्रम्य मिषतो लोकं चाक्रम्य मूर्द्धनि ।
 जयद्रथो हतो राजा किन्तु शेषमुपास्महे । को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवं ।
 तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्याणि हरते हि नः ।
 नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका । नागभग्नद्रुमा गृध्वा नदीवाक्कुलतां गता ।
 ध्वजिन्या हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः कर्णेऽग्निरिव संज्वलन् ।
 सात्यकेशैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः । दारयेत गिरीन् सर्वान् शोषयेत च सागरान् ।
 उवाच वाक्यं यङ्गीमः सभामध्ये विश्राम्यते । कृतञ्च सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ।
 प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरचितं । दुरासदं तथा गुप्तं दृढं गाण्डीवधन्वना ।
 युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु । अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतं ।

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

आत्मनो ऽयं त्वया लोको यत्नतः सर्व्व आहृतः । स ते संशयितस्नात आत्मा च भरतर्षभ ।
 रच दुर्य्याधनात्मानमात्मा सर्व्वस्य भाजनं । भिक्षे हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतं ।
 होयमानेन वै सन्धिः पर्य्येष्ट्यः समेन च । विग्रहे वर्द्धमानेन नीतिरेषा वृहस्पतेः ।
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाः स्वबलशक्तितः । तदच पाण्डवैः सार्द्धं सन्धिं मन्ये क्षमं विभो ।
 न जानोते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते । स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ।
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयः स्यान्न तु भौक्ष्येन राजन् गन्तुं पराभवं ।
 वैचित्रवीर्य्यवचनात् कृपाशीलो युधिष्ठिरः । विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन हि ।
 यद्भूयाद्धि हवीकेशो राजानमपराजितं । अर्ज्जुनं भीमसेनञ्च सर्व्वे कुर्य्युरसंशयं ।
 नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य ह । धृतराष्ट्रस्य मन्ये ऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ।
 एतत्त्वेममहं मन्ये तव पार्थैर्न विग्रहं । न त्वां ब्रवीमि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ।
 पथं राजन् ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यमि । इति वृद्धो विलथैतत्क्षपः शारदतो वचः ।
 दीर्घमुष्णञ्च निश्वासं मुभोच च मुमोह च ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि दुर्य्याधनप्रबोधने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१६०

२१५

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना । निश्चस्य दीर्घमुष्णञ्च तूष्णीमासीदिशाम्पते ।
 ततो मुहूर्त्तं स ध्यत्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः । कृपं शारदतं वाक्यमित्युवाच परन्तपः ।
 यत्किञ्चित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्व्वं श्रुत्वा ह्यहं । कृतं च भवता सार्द्धं प्राणान् सन्त्यज्य युध्यता ।
 गृह्णामानमनोकां नि युध्यमानं महारथैः । पाण्डवैरतितेजोभिर्हो कस्त्वामनुजग्मिवान् ।
 सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रुतं ह्यहं । न मां प्रीणाति तत्सर्व्वं मुमूर्षोरिव भेषजं ।
 हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमं । उद्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र रोचते ।
 राज्यादिनिष्ठतो ऽस्माभिः कथं सो ऽस्मासु विश्वसेत् । अचक्षतेन नृपतिर्ज्जितो ऽस्माभिर्महाधनः ।
 स कथं मम वाक्यानि श्रद्धयाङ्गूय एव तु । तथा दौत्येन सम्प्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।
 विप्रलब्धो हवीकेशस्तच्च कर्माविचारितं । स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ।
 विललाप हि यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी । तन्न मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ।
 एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योन्यप्रतिसंहतौ । पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ।
 स्वस्तीयञ्च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः । कृतागसो वयं तस्य स मदर्थं कथं जमेत् ।
 अभिमन्योर्विनाशेन न शर्भ लभते ऽर्ज्जुनः । स कथं मद्भिते यत्नं प्रकरिष्यति पाचितः ।
 मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः । प्रतिज्ञातञ्च तेनोद्यम्येतापि न संशमेत् ।
 उभौ तौ बहूनिस्त्रिंशद्वुभौ चाबद्धकङ्कटौ । कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च कृतवैरौ मया सह । तौ कथं मद्भिते यत्नं प्रकुर्यातां दिजोत्तम ।
 दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला । परिक्रिष्टा सभामध्ये सर्व्वलोकस्य पश्यतः ।

२२०

२५५

२५०

२५५

तथा विवस्त्रां दीनां स्मरन्त्यथापि पाण्डवाः । न निवारयितुं शक्याः संग्रामान्ति घनन्तपाः ।
 यदा च द्रौपदी क्लृष्टा मदिनाशाय दुःखिता । उद्यं तेषे तपः कृष्णा भर्तृणामर्थमिच्छते ।
 स्थण्डिले नित्यदा भेते यावदैरस्य यातनं । निःशेषं मानं दर्पञ्च वासुदेवमहेन्द्रा ।
 कृष्णायाः प्रेथवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा । इति सर्वं समुन्नद्धं न निर्धाति कथञ्चन ।
 अभिमन्योर्विनाशेन स सन्धेयः कथं मया । कथञ्च नः भुक्तेषां श्रियीं सागराम्बरां ।
 पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथं । उपर्युपरि वै राज्ञां ज्वलित्वा भास्करो यथा ।
 युधिष्ठिरं कथं पञ्चादनुधास्यामि दासवत् । कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 कृपणं वर्त्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकां । नाभ्यस्रयामि ते वाक्यमुक्तां स्निग्धं हितं त्वया ।
 न तु सन्धिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन । सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परन्तप ।
 नायं क्लीवायितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः । इष्टं मे वज्रभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणाः ।
 प्राप्ताः कामाः श्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्ध्नि च स्थितं । भृत्या मे सुभृतास्तात दीनाश्चाभ्युद्धृता जनाः ।
 नात्सहेऽस्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान् वक्तुमीदृशं । जितानि परराष्ट्राणि खराग्रमनुशालितं ।
 भुक्त्वा विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया । पितृणां गतमानृणं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ।
 न सुखं ध्रुवमलीह कुतो राज्यं कुतो यशः । इह कीर्त्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ।
 गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितं । अधर्माः समहानिष यच्छक्यामरणं गृहे ।
 अरण्ये यो भिमुञ्चेत संग्रामे वा तनुं नरः । क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ।
 कृपणं विलपन्नार्त्ता जरया ऽभिपण्डितः । म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ।
 त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान् गतानां परमां गतिं । अपोदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं शक्रोक्तं ।
 शूराणामर्थवृत्तीनां भंगमेव्यनिवर्त्तिनां । धीमतां सत्यसन्धानां सर्वेषां क्रतुयाजिनं ।
 शस्त्रावभृयपूतानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे । मुदा नूनं प्रपश्यन्ति दुष्टे ह्यम्बरमां गणाः ।
 पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान् सुरसंभदि । अश्वरोभिः परिवृतान् मोदमानांस्त्रिविष्टपे ।
 पन्थानमभैरैवातं शूरैश्चैव निवर्त्तिभिः । अपि तैः संगतं मार्गं वयमथारुहेमहि ।
 पितामहेन वृद्धेन तथा चार्थेण धीमता । जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।
 घटमाना मदर्थे ऽस्मिन् हताः शूरा नराधिपाः । शेरते लोहिताक्ताङ्गाः श्रिययां शरविचिताः ।
 उक्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः । त्यक्त्वा प्राणान् यथान्यायमिन्द्रसद्गस्यधिष्ठिताः ।
 तैस्त्वयं रचितः पन्था दुर्गेभो हि पुनर्भवेत् । सम्यतङ्घ्निस्य हविर्गैर्यास्यङ्घ्निरिह सद्गतिं ।
 ये मदर्थे हताः शूरालेखां कृतमनुस्मरन् । क्षणं प्रतिप्रयुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ।
 पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितामहान् । जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्भुवं ।
 कीदृशं तद्भवेद्भ्रातृमम शीमस्य बन्धुभिः । सखिभिश्च मुहूर्त्तस्य प्रणिपत्य च पाण्डवं ।
 सो ऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवः । सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ।

२५०

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

एवं दुर्योधनेनोक्ताः सर्वे सम्पूज्य तद्वचः । साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः सम्भाषिरे ।
 पराजयमशाचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे । सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुदयमनसो ऽभवन् ।
 ततो वाहान् समाश्रास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ।
 आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे । आरूपां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्रुश्च तज्जलं ।
 तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्त्तन्त ते ततः । पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्यान्येन पुनस्तदा ।
 सर्वे राजश्रवर्त्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ।

९९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे एव महाराज योधास्तत्र समागताः ।

शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः । अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृत्सेनश्च वीर्यवान् । जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ।
 रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः । नालभन् शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरि ।

१००

ते ऽब्रुवन् सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ । कृतयत्ना रणे राजन् सम्पूज्य विधिवत्तदा ।

कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि । येनाभिगुप्ताः सङ्ग्रामे जयेमामुह्यदो वयं ।

ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथबरोत्तमं । सर्वयुद्धविभावज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ।

खड्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियम्वदं । व्याकोशपद्मपत्राक्षं व्याघ्राक्षं भेरुगौरवं ।

स्थाणोर्ध्वस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्तरैः । सुष्टासिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसं ।

१०१

जवे बले च सदृशमरणानुजवातयोः । आदित्यस्यार्चिर्वा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समं ।

कान्तिरूपमुखैश्चर्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसा समं । काञ्चनोत्पलसङ्घातैः सदृशं क्षिप्रसन्धिकं ।

सुवृत्तोत्तोरुकटीजङ्घं सुपादं खड्गुलीनखं । स्मृत्वा स्मृतैव तु गुणान् धात्रा यत्नाद्विनिर्धितं ।

सर्वलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरं । जेतारं तरसाऽरीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ।

दशार्जुनं यश्चतुष्पादमिव्यस्तं वेद तत्त्वतः । साङ्गाश्च चतुरो वेदान् समग्राख्यानपञ्चमान् ।

१०२

आराध्य व्यम्बकं यत्नाद्भूतैरुग्रैर्भहातपाः । अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ।

तमप्रतिमकर्माणं रूपेणासदृशं भुवि । पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमरिन्दमं ।

तमभ्येत्यात्मजस्त्वर्णमश्वत्थामानमब्रवीत् । यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेथ्याम पाण्डवान् ।

गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः । भवांस्तस्मान्निधोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ।

॥ द्रैणिहवाच ॥ अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा श्रिया । सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नो ऽस्तु चमूपतिः ।

१०३

भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः । महासेनो महाबाहुर्धर्महासेन इवापरः ।

एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तमाः । शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्मि भिर्देवैः स्कन्दमिवाजितं ।

तथाक्ते द्रोणपुत्रेण सर्वे एव महारथाः । परिवार्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ।

युद्धाय च मतिं चक्रुरावेशञ्च परं ययुः । ततो दुर्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितं ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा द्रोणभीष्मसमं रणे । अयं स कालः सम्प्राप्नो मित्राणां मित्रवत्सल ।

२१५

यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः । स भवानसु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।

रणं याते च भवति पाण्डवा मन्दचेतसः । भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ।

॥ शल्य उवाच ॥ यत्नं मां मन्यसे राजन् कुरुराज करोमि तत् । त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्व्वं प्राणा राज्यं धनानि च ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ सैन्यपत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलं । सोऽस्मान् पाहि युधामात्येष्ट स्कन्दो देवानिवाह्वे ।

अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः । जहि शत्रून् रणे वीर महेन्द्रे दानवानिव ।

२२०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि दुर्योधनवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्राजः प्रतापवान् । दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ।

दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदाम्बर । यावेतौ मन्यसे कृष्णेन रथस्यै रथिनाम्बरौ ।

न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्य्ये कथञ्चन । उद्यतां पृथिवीं सर्व्वीं समुरासुरमानवां ।

योधाधेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् । विजेष्ये च रणे पार्थान् सोमकांश्च समागतान् ।

अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः । तच्च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे ।

२२५

इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः । एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ।

अभ्यसिञ्चत सेनायां मध्ये भरतसत्तम । विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशाम्यते ।

अभिषिक्ते ततस्तस्मिन् सिंहनादो महानभूत् । तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ।

हृष्टाश्चासंस्ततो योधा मद्रकाश्च महारथाः । तुष्टुवृक्षपि राजानं शल्यमाहवशोभिर्न ।

जय राजंश्चिरं जीव जहि शत्रून् समागतान् । तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।

२३०

निखिलां पृथिवीं सर्व्वां प्रशासन्तु हतद्विषः । त्वं हि शक्नो रणे जेतुं समुरासुरमानवान् ।

मर्त्यधर्म्माण इह तु किमु सोमकसृञ्चयान् । एवं संख्यमानसु मद्राणामधिपो बली ।

हृषं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः । अद्य चाहं रणे सर्व्वान् पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।

निहनिष्यामि राजेन्द्र स्वर्गं यास्यामि वा हतः । अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।

अद्य पाण्डुसुताः सर्व्वे वासुदेवः समात्यकिः । पाञ्चालाश्चैदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः ।

२३५

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्व्वे चापि प्रभद्रकाः । विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्वलं ।

लाघवश्चास्त्रवीर्य्यञ्च भुजयोश्च बलं युधि । अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।

यादृशं मे बलं बाह्वोः सम्पदस्तेषु या च मे । अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।

प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः । अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः ।

द्रोणभीष्मावति विभो स्रुतपुत्रश्च संयुगे । विचरिष्ये रणे युध्यन् प्रियार्थं तव कैारव ।

२४०

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिषिक्ते तथा शल्ये तव सैन्येषु मानद । न कर्णव्यसनं केचिन्मेनिरे भरतर्षभ ।

हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः । मेनिरे निहतान् पार्यान् मद्राजवशङ्कितान् ।

अहं प्राप्य सेनां तु तावकी भरतर्षभ । तां रात्रिं सुषिनी सुप्ता सुखचित्ता च साऽभवत् ।

नैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्वज्ञस्य पश्यतः ।
 मद्राजः कृतः शल्या धार्तराष्ट्रेण माधव । सेनापतिर्महेष्वासः सर्वत्रैतेषु पूजितः । २५
 एतज्ज्ञात्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्फलं । भवान्निता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरं ।
 तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपं । आर्त्तायनिमहं जाने तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 वीर्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः । कृती च चित्रयोधो च संयुक्तो लाघवेन च ।
 यादृग्भीष्मो यथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च संयुगे । तादृशस्त्रदिशिष्टो वा मद्राजो मतो मम ।
 युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्निव भारत । योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप । २५०
 शिखण्डार्जुनभीमानां सत्वतस्य च भारत । धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ।
 मद्राजो महाराज विहङ्गिरद्विक्रमः । विररिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजासिव ।
 तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतिघेद्वारमाहवे । त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमं ।
 सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्नान्यस्त्वत्तः पुमानिह । मद्राजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुलनन्दन ।
 अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तप । तस्माज्जहि रणे शल्यं मधवानिव शम्बरं । २५५
 अजेयश्चाप्यक्षौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः । तत्रैव विजयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ।
 तस्मिन् हते हनं सर्वधार्तराष्ट्रबलं महत् । एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतं ।
 प्रत्युद्योहि रणे पार्थ मद्राजं महारथं । जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यया ।
 नचैवाव दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै । सत्त्वधर्म्यं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरं ।
 भीष्मद्रोणाण्वं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवं । मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदं । २६०
 यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रबलं तव । तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथं ।
 एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा । जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ।
 केशवे तु तदा यति धर्मराजो युधिष्ठिरः । विष्टज्य सर्वान् भ्रातृन् पाञ्चालानथ सोमकान् ।
 सुव्याप रजनीं तान्तु विशल्य इव कुञ्जरः । ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
 कर्णस्य निधने हृष्टाः सुश्रुपुङ्गा निशा तदा । गतज्वरं महेष्वासं तीक्ष्णपारं महारथं । २६५
 बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि । स्रुतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यसेनापत्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यतीतायां रजन्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा । अब्रवीत्तावकान् सर्वान् सन्नहन्तां महारथाः ।
 राज्ञस्तु मतमज्ञाय समनहन्त सा चमूः । अयोजयन् रथांस्तूर्णं पथ्यधामस्तथा परे ।
 अकल्पन्त च मातङ्गाः समनहन्त पत्तयः । रथानास्तरणेपेतांश्चकुरन्ये सहस्रशः ।
 वादित्राणाञ्च निनदः प्रादुरासीद्विशम्पते । योधनार्थं हि सैन्यानां योधनां चाप्युदीर्यतां । २७०
 ततो बलानि सर्वाणि सेनाभिष्टानि भारत । सन्नहन्त्येव ददृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्राजं महारथाः । प्रविभज्य बलं सर्वमनोकेषु व्यवस्थिताः ।

ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः । कपय कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽय सौबलः ।
 अन्ये च पार्थिवाः श्रेष्ठाः समवञ्चक्रिरे तदा । न तु एकेन योद्धव्यं कदाचिदपि पाण्डवैः ।
 द्रोहोक्तः पाण्डवैर्युधैश्च वा युध्यन्तमुत्सृजेत् । स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चोपपातकैः ।
 अन्योन्यं परिरत्नद्विर्योद्धव्यं सहितैश्च नः । एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
 मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन्परान् । तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूह्य सैन्यं महारणे ।
 अभ्ययुः कौरवान् राजन् योत्स्यमानाः समन्ततः । तद्वत् भरतश्रेष्ठ क्षुब्धार्णवसमस्वनं ।
 समुद्रतूर्णवाकारमुद्भूतरथकुञ्जरं ।

२०५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्रोणस्य चैव भीमस्य राधेयस्य मया श्रुतं । पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याय सुतस्य मे ।
 कथं रणे हतः शल्यो धर्मा राजेन सञ्जय । भीमसेनेन बलिना पुत्रो दुर्व्याधनो मम ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षयं मनुयदेहानां तथा नागायसञ्जय । शृणु राजन् स्थिराभूत्वा सङ्ग्रामं शंसतो मम ।
 आशा बलवती राजन् पुत्राणां तेऽभवत्तदा । हते द्रोणे च भीमे च सूतपुत्रे च पातिते ।
 शल्यः पार्थान् रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष । तामाशां हृदये कृत्वा समाश्रय्य च भारत ।
 मद्रराजं च समरे समाश्रित्य महारथं । नाथवत् तदात्मानममन्य न सुतस्तव ।

२००

२०५

यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे । तदा राजन् धार्तराष्ट्रानां विवेश महद्भयं ।
 तान् समाश्रय्य च तदा मद्रराजः प्रतापवान् । व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोऽभद्रमृद्धिमन् ।
 प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान् मद्रराजः प्रतापवान् । विधुन्वन् कार्मुकं चित्रं भारग्नं वेगवत्तरं ।
 रथप्रवरमास्थाय धैर्यवांश्च महारथः । तस्य सूतो महाराज रथस्थोऽशोभयद्रथं ।
 स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्षणः । तस्यै प्रहूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ।
 प्रयाणे मद्रराजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः । मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ।
 दुर्व्याधनोऽभवन्मथे रजितः कुरुपुङ्गवैः । सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगर्तैः परिवारितः ।
 गौतमो दक्षिणे पार्थे शकैश्च यवनैः सह । अश्वत्यामा पृष्ठतोऽभूत्कम्बोजैः परिवारितः ।
 हयानोकेन महता सौबलश्चापि संवृतः । प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ।

२००

पाण्डवाश्च महेश्वासा व्यूह्य सैन्यमरिन्दमाः । त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । शल्यस्य वाहिनीं तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा स्नेहानोकेन संवृतः । शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ।
 हार्दिक्यं तु महेश्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा । संग्रप्तकण्ठांश्चैव वेगितोऽभिप्रदुद्रुवे ।
 गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः । अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि ।
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकश्च महारथं । सैन्यैश्च सहसैन्यैश्च तावुपतस्थतुराहवे ।
 तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान् रणे । अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हते भीमे महेश्वासे द्रोणे कर्णे महारथे । कुरुष्वत्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु संयुगे ।

२०५

२००

सुसंरन्धेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय । मामक्रान्तां परेषाञ्च किं शिष्टमभवद्भवं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ यथा वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः । यावत्तासोदलं शिष्टं सङ्ग्रामे तन्निबोध मे ।
 एकादशसहस्राणि रथानां भरतर्षभ । दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।
 पूर्वे शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ । नरकोट्यस्तथा तिष्ठे बलभेतत्तवाभवत् ।
 रथानां षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जराः । दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकाटी च भारत ।
 एतद्वलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे । एत एव समाजगुर्युद्धाय भरतर्षभ ।
 एवं विभज्य राजेन्द्र मद्राजमते स्विताः । पाण्डवान् प्रत्युदीयाम जयगृह्णाः प्रमन्यवः ।
 तथैव पाण्डवाः शूराः सङ्ग्रामे जितकाशिनः । उपायाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ।
 एवमेते महाराज परस्परबधैषिणः । उपायाता नरव्याघ्राः पूर्व्यां सन्ध्यां प्रति प्रभो ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकं । तावकानां परेषाञ्च निम्नतामितरेतरं ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ब्यूहनिर्माणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां भयवर्द्धनं । सञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमं ।
 नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः । वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्न्यः परस्परं ।
 नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निःस्वनो महान् । अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ।
 नागैरभ्याहताः केचित् सरथा रथिनोऽपतन् । व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ।
 हथौघान् पादरक्षाश्च रथिनस्तत्र शिञ्चिताः । शरैः सम्प्रेषयामासुः परलोकाय भारत ।
 सादिनः शिञ्चिता राजन् परिवार्य महारथान् । विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन् प्रासशक्तृष्टिभिस्तथा ।
 धन्विनः पुरुषाः केचित् परिवार्य महारथान् । एकं बहव आसाद्य प्रेषेद्युर्थमवयं ।
 नागं रथबराश्रान्ये परिवार्य महारथाः । सान्तरा युधि तञ्जघ्नन् द्रवमाणं महारथं ।
 तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान् बहन् । नागा जघ्नुर्भहारज परिवार्य समन्ततः ।
 नागा नागमतिद्रुत्य रथो च रथिनं रणे । शक्तितोमरनाराचैर्हिजघ्ने तत्र भारत ।
 पादातानवमृद्भन्तो रथवारणवाजिनः । रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलं ।
 हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः । हंसा हिमवतः प्रस्थे पिवन्त इव मेदिनीं ।
 तेषान्तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चिन्ना विशास्यते । अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविक्षता ।
 वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च । पत्नीनां चापि शब्देन नागानां वृंहितेन च ।
 वादित्राणाञ्च घोषेण शङ्खानां निःस्वनेन च । अभवन्नादिता भूमिर्निर्धतैरिव भारत ।
 धनुषां क्रूजमानानां निस्त्रिंशानाञ्च दीप्यतां । कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 बहवो बाहवश्चिन्ना नागराजकरोपमाः । उद्वेष्टन्तो विचेष्टन्तो वेगं कुर्वन्ति दारुणं ।
 शिरसाञ्च महाराज पततां वसुधातले । च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ।
 शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिरार्ध्वसुन्धरा । तपनीर्यनिभैः काले मलिनैरिव भारत ।

४०५

४१०

४१५

४२०

४२५

४३०

उदुत्तनयनैस्तैस्तु गतस्तैः सुवित्तैः । व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवावृता ।
 बाहुभिश्चन्द्रनादिगैः सकेयूरैर्भहाधनैः । पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ।
 ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिष्ठैर्भहाध्वैः । हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणज्जनं ।
 कबन्धशतसङ्कीर्णं क्वचचामरसङ्कुलं । सेनावनन्तच्छुभे वनं पुष्पाचितं यथा । ४३६
 तत्र योधा महाराज विचरन्ता ह्यभीतवत् । दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किङ्कराः ।
 मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीडिताः । पतन्तस्तत्र तत्रैव च्छिन्नाभसदृशा रणे ।
 गजानीकं महाराज बध्यमानं महात्मभिः । व्यदीर्यन्त दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ।
 ते गजा मेघसङ्काशाः पेतुर्यां समन्ततः । वज्ररुणा इव विभो पर्वता युगमङ्गये ।
 हयानां मादिभिः सार्द्धं पतितानां महीतले । राशयः स्रष्टुं श्यन्त गिरिमात्रास्ततस्ततः । ४३७
 संजज्ञे रणभूमौ तु परलोकावहा नदी । शोणितोदा रथावत्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ।
 भुजन्क्राधनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला । मेदोमज्जाकर्दमिनी क्वचहंसा गदोडुपा ।
 कवचोष्णीषसम्पन्ना पताकारचिरद्रुमा । चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ।
 शूराणां हर्षजननी भीरुणां भयवर्द्धनी । प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसङ्कुला ।
 तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवां । तेर्वाहननौभिस्ते शूराः परिघवाहवः । ४३८
 वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्मथ्यादे विश्राम्यते । चतुरङ्गद्वये घोरे पूर्व्यं देवासुरोपमे ।
 व्यक्रोशन बान्धवांश्चान्ये तत्र तत्र परन्तप । क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये भयार्त्तानि ववर्त्तिरे ।
 निर्मथ्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने भयानके । अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाञ्चक्रतुः परान् ।
 सा बध्यमाना महती सेना तव जनाधिप । अमुह्यत्तत्र तत्रैव योविन्मदवशादिव ।
 मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनञ्जयौ । दध्मन्तुर्व्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च नेदतुः । ४३९
 श्रुत्वैव तु महानादं दृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ।
 तत्राश्वर्थमपश्याम घोररूपं विश्राम्यते । शल्येन सङ्गताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ।
 माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतास्तौ युद्धदुर्मदौ । अश्वयातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ बलन्तव ।
 ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ । शरैः प्रणुन्नं बद्धा पाण्डवैर्जितकाशभिः ।
 बध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतान्तव । भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना शरवृष्टिभिः । ४४०
 हाहाकारो महान् जज्ञे योधानां तव भारत । तिष्ठतिउति चाध्यासीत् पाण्डवानां महात्मनां ।
 क्षत्त्रियाणां तदाऽन्येन्यं संयुगे जयमिच्छतां । प्राद्रवन्नेव भग्नोऽपि पाण्डवैस्तव सैनिकाः ।
 त्यक्त्वा युद्धे प्रियान् पुत्रान् भ्रातृनय पितामहान् । मातुलान् भागिनेधांश्च तथा सम्बन्धिवान् ।
 हयान् द्विपांस्तरयन्तो योधा जम्पुः समन्ततः । आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् । उवाच सारथिं त्वर्णं चोदयाद्यान्मनोजवान् । ४४१

एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । कचेण धियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ।
 अत्र प्रापथ मां लिपं पश्य मे सारथे बलं । न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ।
 एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्राजस्य सारथिः । यत्र राजा सत्यसन्धा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आपतत्तच्च सहसा पाण्डवानां महद्वलं । दधारैको रणे शल्यो वेलोद्धूतमिवार्षेयं ।
 पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वैग इवाचलं । ४६५
 मद्राजन्तु समरे दृष्ट्वा दुष्टाय विष्टितं । कुरवः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
 समार्क्चिचक्षेनन्तु नकुलो युद्धदुर्मदः । तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ ।
 मेघाविव यथोदृतौ दक्षिणोत्तरवर्धिणौ । शरतोद्यैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे ।
 नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा । उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्याविशारदौ । ४७०
 परस्परबधे यतौ च्छिद्रान्वेयणतत्परौ । चित्रमेनस्तु भस्त्रेण पीतेन निशितेन च ।
 नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिन्नद्वनुः । अथैनं क्षिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समारपयत् । हयंश्चास्य शरैस्तोत्क्षेपे प्रेषयामास मृत्यवे ।
 तथा ध्वजं सारथिञ्च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् । स श्चुभुजनिर्मकैर्ललाटस्यैस्त्रिभिः शरैः ।
 नकुलः शूशुभे राजंस्त्रिष्टुङ्ग इव पर्वतः । स क्षिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च । ४७५
 रथादवातरदीरः शैलयादिव केशरी । पद्भ्यामापततस्तस्य शरदृष्टिं समासृजत् ।
 नकुलोऽप्ययसन्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः । चित्रमेनरथं प्राप्य चित्रयोधो जितश्रमः ।
 आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः । सकुण्डलं समकुटं सुनसं स्वायतेक्षणं ।
 चित्रमेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः । स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः ।
 चित्रमेनं विशस्तन्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः । साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् । ४८०
 विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ । सुषेणः सत्यमेनश्च मुञ्चन्तौ विविधान् शरान् ।
 ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनाम्बरौ । जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन्महावने ।
 तावभ्यवर्षतां तोत्क्षेपैर्दावयेनं महारथं । शरौघान् सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ।
 स शरैः सर्वतो विद्धुः प्रहृष्ट इव पाण्डवः । अन्यत् कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्यवान् ।
 अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः । तस्य तौ भ्रातरौ राजन् शरैः सन्नतपर्व्वभिः । ४८५
 रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विश्राम्यते । ततः प्रहस्य नकुलस्यतुर्भिस्तुरो रणे ।
 जघान निशितैर्बाणैः सत्यमेनस्य वाजिनः । ततः सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितं ।
 धनुस्त्रिच्छेद राजेन्द्र सत्यमेनस्य पाण्डवः । अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरं ।
 सत्यमेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्थधावतां । अविध्यन्तावसंभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 दाभ्यां दाभ्यां महाराज शराभ्यां रणेमूर्द्धनि । सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्वनुः । ४९०

चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरप्रेण महारथः । अथान्यद्भनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ।
 सुषेणं पञ्चभिर्विद्धा ध्वजमेकेन चिच्छेदे । सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापञ्च मारिष ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चक्रुर्जनाः । अथान्यद्भनुरादाय शत्रुघ्नं भारसाधनं ।
 शरैः सञ्कादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनं । सन्निवार्थं तु तान् वाणावकुलः परवीरहा ॥ ४८५ ॥
 सत्यसेनं सुषेणश्च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत । तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्वागैः ।
 मारयिञ्चास्य राजेन्द्र शितैर्विविधतुः शरैः । सत्यसेना रथेषान्तु नकुलस्य धनुस्तथा ।
 पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् । स रथेऽतिरथस्तिष्ठन् रथशक्तिं परामृशत् ।
 स्वर्णदण्डामकुण्डायां तैलघौतां सुनिर्मलां । लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाजिघां ।
 समुद्यस्य च चित्तेप सत्यसेनस्य संयुगे । सा तस्य हृदयं मध्ये विभेद शतधा नृप ।
 स पपात रथाद्भूमिं गतस्तोऽल्पचेतनः । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४८६ ॥
 अभ्यवर्ष ऋरैस्त्रिणं पादातं पाण्डुनन्दनं । चतुर्भिस्तुरो वाहान् ध्वजं कृत्वा तु पञ्चभिः ।
 त्रिभिर्वै मारयिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह । नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथः ।
 सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे । ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथं ।
 शूशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केशरी । सोऽन्यत् कर्णमुक्त्वा दाय सुषेणं समयोधयत् ।
 तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परं । परस्परबधे यत्नञ्चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४८७ ॥
 सुषेणस्य ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः । सुतसोमश्च विंशत्या बाहोरुरधि चार्पयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । शरैस्तस्य दिशः सर्व्वास्कादयामास वेगवान् ।
 ततो गृहीत्वा तीक्ष्णयमर्द्धचन्द्रं मुतेजनं । स वेगयुक्तं चित्तेप कर्णपुत्राय संयुगे ।
 तस्य तेन शिरः कायाञ्जहार नृपसत्तम । पश्यतां सर्व्वेभ्यनानां तदद्भुतमिवाभवत् ।
 स हतः आपतद्राजन्नकुलेन महात्मना । नदीवेगादिवारुणस्तीरजः पादपो महान् ॥ ४८८ ॥
 कर्णपुत्रबधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमं । प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ।
 तान्तु सेनां महाराज मद्राजः प्रतापवान् । अपालयद्गणे शूरः सेनापतिरिन्दमः ।
 अभीक्ष्ण्यौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीं । सिंहनादं मृशं कृत्वा धनुःशब्दं च दारुणं ।
 तावकाः समरे राजन् रचिता दृढधन्वना । प्रत्युद्युररातींस्ते समन्ताद्विगतव्यथाः ।
 मद्राजं महेश्वासं परिवार्थं समन्ततः । स्थिता राजन्महात्मानो योद्धुक्कामाः समन्ततः ॥ ४८९ ॥
 सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य द्वीनिपेवमरिन्दमं ।
 परिवार्थं रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे । वाणशब्दरवं श्रेष्ठान् खेडास्य विविधामुहुः ।
 तथैव तावकाः सर्व्वे मद्राधिपतिमञ्जसा । परिवार्थं सुसंरम्भाः पुनर्य्योद्धुमरोचयन् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं भीरूणां भयवर्द्धनं । तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 यथा देवासुरं युद्धं पूर्व्वमासीद्विशम्पते । अभीतानां तथा राजन् यमराप्रविवर्द्धनं ॥ ४९० ॥

ततः कपिध्वजो राजन् हत्वा संशप्तकान् रणे । अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ।
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । अभ्यधावन्त तां सेनां विमृजन्तः शितान् शरान् ।
पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत । न च जज्ञुरनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ।
अःपूर्य्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः । हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्य्यमाणा समन्ततः ।
कौरव्यबध्नत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः । तथैव पाण्डवो सेना शरैराजन् समन्ततः ।
रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽप्य सहस्रशः । ते सेने मृगसन्तस्ते बध्यमाने परस्परं ।
व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव । आविवेश ततस्त्रोत्रं तावकानां महद्भयं ।
पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तयाभूते महाहवे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् विलुलिते सैन्ये बध्यमाने परस्परं । द्रवमाणेषु योधेषु निनदत्तु च दन्तिषु ।
कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे । विद्रुतेषु महाराज हयेषु बज्रधा तदा ।
प्रक्षये दारुणे जाते संहारे सर्व्वदेहिनां । नानाशस्त्रसमावाये व्यतिषक्तरथद्विपे ।
हर्षणे युद्धशैष्टानां भोरूणां भयवर्द्धने । ग्राहमानेषु योधेषु परस्परबधैषिषु ।
प्राणादाने महाघोरे वर्त्तमाने दुरोदरे । संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्द्धने ।
पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त शितैः शरैः । तथैव तावका योधा जघ्नः पाण्डवसैनिकान् ।
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने युद्धे भीरुभयावहे । पूर्व्वाल्ले चैव संप्राप्ते भास्करोदयनं प्रति ।
लब्धलक्ष्याः परे राजन् रक्षिताश्च महात्मना । अयोधयंस्तव बलं सृष्टुं कृत्वा निवर्त्तनं ।
बलिभिः पाण्डवैर्दृष्टैर्लब्धलक्ष्यैः प्रहारिभिः । कौरव्यसीदत् पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ।
तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्बलं । उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात् पाण्डुचमूं प्रति ।
मद्रराजस्तु संक्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमं । अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानाततायिनः ।
पाण्डवापि महाराज समरे जितकाशिनः । मद्रराजं समासाद्य विष्यधुर्निशितैः शरैः ।
ततः शरशतैस्त्रीक्ष्णैर्मद्रराजो महारथः । अर्द्धयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ।
प्रादुरासंस्ततो राजन्दुर्निमित्तान्यनेकशः । चचाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्व्वता ।
सदण्डशूला दीप्ताग्रा दीर्य्यमाणाः समन्ततः । उक्ता भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलं ।
मृगाश्च महिषाश्चपि पक्षिणश्च विशास्यते । अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बज्रशो नृप ।
भृगुसूनुधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ । चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्व्वभूभजां ।
शस्त्राग्निध्वभवज्ज्वाला नेत्राण्यहृत्य वर्षती । शिरःखलीयत मृगं काकोलूकाश्च केतुषु ।
ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्सङ्घचारिणां । ततः सर्व्वान्यनीकानि सन्निपत्य जनाधिप ।
अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनोकिनीं । शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक् ।
अभ्यवर्धददीनात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मापुङ्गवैः शिलाशितैः ।

५२५

५३०

५३५

५४०

५४५

द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च ।
 एकैकं दशभिर्व्याणैर्विव्याध स महाबलः । ततोऽसृजद्वाणवर्षं घर्मान्ते मघवानिव ।
 ततः प्रअद्रका राजन् सोमकाश्च सहस्रशः । पतिताः पात्यमानाश्च नश्यन्ते शल्यसायकैः ।
 अजराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः । ह्यादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्जराः ।
 द्विदाम्भुरगाश्चार्त्ताः पत्तयो रथिनस्तथा । शल्यस्य वाणैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदंस्तथा ।
 आविष्ट इव मद्ग्रेभो मन्युना पौरुषेण च । प्राच्छादयदरीन् सङ्घो कालसृष्ट इवान्तकः ।
 विनर्द्मानो मद्ग्रेभो मेघहादो महाबलः । सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी ।
 अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरं । तां समर्ध ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः ।
 शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीडयत् । तमापतन्तं पत्यथैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
 अवारचञ्चरैस्त्रीरैर्मर्त्तं द्विपमिवांकुशैः । तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोचाशीविषोपमं ।
 स निर्भिद्य महात्मानं वेगेन न्यपतच्च गां । ततो दृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध मग्नभिः ।
 पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः । द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं पूरुमार्त्तायनिं शरैः ।
 अभ्यवर्धन्महावेगं मेघा इव महीधरं । ततो दृष्ट्वा तुघमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
 कृतवर्म्मा कृपश्चैव भङ्कुद्धाभ्यधावतां । ऊलूकश्च महावीर्यः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 समागम्याय शनैरैश्वत्यामा महाबलः । तव पुत्राश्च कार्त्तवैर्येण जुगुपुः शल्यमाहवे ।
 भीमसेनं त्रिभिर्विद्धा कृतवर्म्मा शिलीमुखैः । वाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ।
 धृष्टद्युम्नं ततः क्रुद्धो वाणवर्षेणपीडयत् । द्रौपदेयांश्च शकुनिर्धमौ च द्रौणिर्भयात् ।
 दुर्योधनो युधां श्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ । समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाप्यहनद्वली ।
 एवं दन्दशतान्यासंस्वदीयानां परैः सह । घोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशाम्यते ।
 चक्षवर्णान् जघानाश्वान् भोजो भीमस्य संयुगे । सोऽवतीर्य रथोपस्थाङ्कतायः पाण्डुनन्दनः ।
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत । प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वान् मद्रराट् ।
 ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनाऽबधीत् । गौतमः पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 असम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरं । द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
 अविध्यदाचार्यसुतो नातिक्रुद्धः स्मयन्निव । पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वान्स्तदाहवे ।
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं हतायः पाण्डुनन्दनः । कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः ।
 पोथयामास तुरगान् रथश्च कृतवर्म्माणः । कृतवर्म्मा त्ववस्रुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ।
 शल्योऽपि राजन् संक्रुद्धो निघ्नन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव शितैर्व्याणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्य क्रुद्धो रणे भीमः सन्दृष्टदशनञ्चरः । विनाशायामिसन्धाय गदामादत्त वीर्यवान् ।
 यमदण्डप्रतीकाशं कालरात्रिमिवोद्यतां । गजवाजिमनुश्याणं प्राणान्तकरणीमति ।
 हेमपट्टपरिच्छन्नामुक्तां प्रज्वलितामिव । शैक्या व्यालीमिवात्युधां वज्रकल्पामयोमयीं ।

५४

५५

५६

५७

५८

५९

चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीषितामिव । वसामेदोस्त्रदिग्धाङ्गीं जिह्वां वैवस्वतोमिव ।
 पटुघण्टाशतरवां वासवोमशनीमिव । निर्भुक्ताशीविषाकारां घृतां गजमदैरिव ।
 त्रासनीं रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहर्षणीं । मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारिणीं ।
 यथा कैलासभवने महेश्वरसखं वली । आह्वयामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ।
 यथा मायामयान् दृप्तान् सुवह्णन् गन्धमादने । जघान गुह्यकान् क्रुद्धो मन्दरार्थे महाबलः ।
 वार्यमाणोऽपि बद्धभिर्द्वैपद्याः प्रियमास्थितः । तां वज्रमणिरत्नाढ्यामष्टाक्षिं वज्रगौरवाम् ।
 समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रुणं । गदया युद्धकुशलस्तथा दारुणनादया ।
 पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्मनोजवान् । ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरं ।
 निचखान नदन्वीरो वर्म भित्ताऽस्य सोऽभ्यगात् । वृकोदरस्त्वसम्भ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरं ।
 यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिभेदं ततो हृदि । स भिन्नमर्षी रुधिरं वमन् विचस्तमानसः ।
 पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् । कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ।
 गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यभिचमवैक्षत । ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
 तद्दृष्ट्वा कर्म सङ्गमे धीरमस्त्रिष्टकर्मणः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसीं गदां । आदाय तरसा राजंस्तथैव गिरिरिवाचलः ।
 तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकं । सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवं ।
 सशूलमिव हर्ष्यचं वने मत्तमिव द्विपं । जवेनाभ्यागमङ्गीमः प्रगृह्य महतीं गदां ।
 ततः शङ्खप्रणादसु त्र्यार्याणाञ्च सहस्रशः । सिंहनादस्य सञ्जज्ञे शूराणां हर्षवर्द्धनः ।
 प्रेक्षन्तः सर्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ । तावकाश्च परे चैव साधु साध्वित्यपूजयन् ।
 न हि मद्राधिपदन्यो रामादा यदुनन्दनात् । सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ।
 तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः । सोढुमुत्सहते नान्यो युधि योधो वृकोदरात् ।
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचरतुः । आवलितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ।
 मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च । निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 तप्तहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्द्धनी । अग्निज्वालैरिवाविद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ।
 तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मनः । विबुधभ्रमप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ।
 ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा । दह्यमानेव खे राजन् सञ्जज्ञे पावकाक्षिपः ।
 तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा । अङ्गारवर्षं मुञ्चन्तो तदद्भुतमिवाभवत् ।
 दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ । तोत्रैरिव तदाऽन्यान्यं गदाग्रभ्यां निजघ्नतुः ।
 तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ । प्रेक्षणीयतरावास्ता पुष्पिताविव किंशुकौ ।
 गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः । भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलोपमः ।

तथा भीमगदावेगैस्ताद्यमानो मुहुर्मुहुः । शल्यो न विव्यथे राजन् दन्तिनेव महागिरिः ।
 शुश्रुवे दित्तु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः । गदानिपातसंज्ञादेो वज्रयोरिव निःस्वनः ।
 निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छितगदावुभौ । पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचरेतुः ।
 अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः । उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ।
 प्रार्थयानौ तदाऽन्योन्यं मण्डलानि विचरेतुः । क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ।
 अथोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ । तावाजघ्नतुरन्योन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ।
 तौ परस्परसंरम्भाद्गदाभ्यां भृशविह्वलौ । युगपत्येततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव ।
 उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतौऽभवन् । भृशमर्ष्यमभिहतावुभावास्तां सुविक्रलौ ।
 ततः स्वरथमारोप्य मद्राणां वृषभं बली । अपोवाह कृपः शल्यं तूष्णमायोधनादथ ।
 क्षीववत् विक्रलत्वान्तु निमेषात् पुनरुत्थितः । भीमसेनो गदापाणिः समाकृत्य त मद्रपं ।
 ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः । नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ।
 भुजावुच्छित्य शस्त्रञ्च शब्देन महता ततः । अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ।
 तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः । प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ।
 तेषामापततां तूष्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ । प्राप्तेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशं ।
 स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः । रुधिरौघपरिक्लिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः । अशक्तमभ्यवर्धन्त शरवर्षाणि भागशः ।
 तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः । व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महाबलः । अयोधयन् धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ।
 भारद्वाजश्च हन्तारं भरिवीर्यपराक्रमं । दुर्योधनो महाराज घृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 त्रिसाहस्रा रथा राजस्तव पुत्रेण चोदिताः । अयोधयन्त विजयं द्रेणपुत्रपुरस्कृताः ।
 विजये धृतसङ्कल्पाः समरे त्यक्तजीविताः । प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत्सरः ।
 ततो युद्धमभूद्घोरं परस्परबधैषिणां । अन्योन्यबधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्द्धनं ।
 तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्षये । अनिलेनेरितं घोरमुत्तल्यौ पार्थिवं रजः ।
 श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्त्तनात् । परस्परं विजानीमो यद्युधयन्नीतवत् ।
 तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितं । दिशश्च विमला जग्मुस्तस्मिंस्तमसि शामिते ।
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे घोरे भीरुभयानके । तावकानां परेषाञ्च नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः ।
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि । सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ।
 भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्ये विनिश्चिताः । स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ।
 नानारूपाणि शस्त्राणि विस्मजन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परं ।
 हत विथित गृह्णीत प्रहरध्वं निरुन्तत । इति स वाचः श्रूयन्ते तव तेषाञ्च वै बले ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

ततः शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरं । विव्याध निशितैर्वाणैर्हन्तुकामो महारथं ।
तस्य पार्थो महाराज नाराचान् वै चतुर्दश । मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ।
प्रावार्य पाण्डवं वाणैर्हन्तुकामो महायशः । विव्याध समरे क्रुद्धो वज्रभिः कङ्कपत्रिभिः ।
अथ भूयो महाराज श्रेणानतपर्वणा । युधिष्ठिरं समाजग्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्राजं महायशः । विव्याध निशितैर्वाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
चन्द्रसेनं च सप्तत्या सुतञ्च नवभिः शरैः । द्रुमसेनञ्चतुःषष्ट्या निजघान महारथः ।
चक्ररत्ने हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना । निजघान ततो राजश्वेदीनै पञ्चविंशतिं ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च सप्तभिः । माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ।
एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम । संप्रैवयच्छितान्यार्थः शरानाशीविषोपमान् ।
ध्वजागञ्चास्य समरे कुन्तोपुत्रौ युधिष्ठिरः । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भस्त्रेनापाहरद्रथात् ।
पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुश्चिन्त्रो महाह्वे । निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतं ।
ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवञ्च व्यवस्थितं । संक्रुद्धो मद्राजोऽभूत् शरवर्षं मुमोच ह ।
शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्त्रियान् क्षत्त्रियर्षभः ।
सात्यकिं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ।
ततो वाणमयं जालं विततं पाण्डवोरभि । अथापश्यं महाराज मेघजालमिवोद्गतं ।
तस्य शल्यो रणे क्रुद्धो वाणैः सन्नतपर्वभिः । प्रच्छादयामास दिशः प्रदिशश्च महारथः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा वाणजालेन पीडितः । बभूव हतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यया ।
इति श्रीमहाभारते शल्यवर्षेण सङ्कुलयुद्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ पीडिते धर्मराजे तु मद्राजेन मारिष । सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराह्वे । तमेकं वज्रभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ।
साधुवादो महान् जज्ञे सिद्धाश्चासन् प्रहर्षिताः । आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः ।
भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे । एकेन विद्ध्वा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
सात्यकिश्च शतेनैव धर्मपुत्रपरीक्षया । मद्रेश्वरमथाकीर्य सिंहनादमथानदत् ।
नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः । विद्ध्वा तन्तु तत स्तूर्णं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
स तु शूरो रणे यत्तः पीडितस्त्वैर्महारथैः । विवृण्व्य कार्मुकं धारं वेगं भारसाधनं ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष । भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ।
ततः सविशिखं चापं सहदेवस्य धन्विनः । क्षित्वा भस्त्रेण समरे विद्ध्वा चैनं त्रिसप्तभिः ।
सहदेवस्तु समरे मातुलं भरिवर्चसं । सज्यमन्यद्भुनः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः । सारथिञ्चास्य समरे श्रेणानतपर्वणा ।
विव्याध भृशसंक्रुद्धस्तञ्च भूयस्त्रिभिः शरैः । भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।

१४०

१४५

१५०

१५५

१६०

१६५

धर्मराजस्तथा षष्ठा गात्रे शल्यं समर्पयत् । ततः शल्यो महाराज निर्व्विद्वलैर्महारथैः ।
 सुखाव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्व्वतो यथा । तांश्च सर्व्वान् महेष्वासान् पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततोऽपरेण भस्त्रेण धर्मपुत्रस्य मारिष ।
 धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स तु महारथः । अथान्यद्वनुरादाय धर्मपुत्रो महागथः ।
 सायसूतध्वजस्थं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः । स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
 युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः । सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरादिते ।
 मद्राणामधिपं शूरं शरैश्चैः समवारयत् । स सात्यकोः प्रचिच्छेद तुरग्रेण महद्भुजः ।
 भीमसेनमुखास्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् । तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनं । भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगं ।
 नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभां । धर्मराजः शतघ्नीञ्च जिघांसुः शल्यमाहवे ।
 तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुज्युतान् । वारयामास समरे शस्त्रसङ्घान् स मद्राद ।
 सात्यकिप्रहितं शल्यो भस्त्रैश्चिच्छेद तोमरं । भीमेन प्रहितं चापि शरं कणकभूषणं ।
 दिधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् । नकुलप्रेरितां शक्तिं हेमदण्डा भयावहा ।
 गदाञ्च सहदेवेन शरैश्चैः समवारयत् । शराभ्याञ्च शतघ्नीन्तां राज्ञश्चिच्छेद भारत ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च । नामृशन्तत्र श्रैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे ।
 अथान्यद्वनुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । दाभ्यां मद्भ्रश्वरं विद्ध्वा मारयिञ्च त्रिभिः शरैः ।
 ततः शल्यो महाराज सर्व्वान् दशभिः शरैः । विव्याध सुभ्रं क्रुद्धस्तौत्रैरिव महादिपान् ।
 ते वार्थमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः । न श्रेष्ठः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः ।
 ततो दुर्थ्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमं । निहतान् पाण्डवान्मेने पाञ्चालानय सृञ्जयान् ।
 ततो राजन्महाबाहोभीमसेनः प्रतापवान् । सन्त्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ।
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महाबलः । परिवार्य्य ततः शल्यं समन्ताद्वकिरञ्चरैः ।
 स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः । वृतस्तान् योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ।
 तस्य धर्मसुतो राजन् तुरग्रेण महाहवे । चक्ररत्नं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः ।
 तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररत्ने महारथे । मद्रराजोऽतिबलवान् भैनिकांस्त्रिकिरञ्चरैः ।
 समाच्छन्नास्तस्मांस्तु राजन् वीक्ष्य स भैनिकान् । चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 कथं नूनं भवेत्सत्यं तन्माधववचो महत् । न हि क्रुद्धो रणे राजन् क्षपयेत बलं मम ।
 ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वज । मद्भ्रश्वरं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ।
 नानाशस्त्रौघवज्रलां शरवृष्टिं समुत्थितां । व्यधमत्समरे राजा महाभ्राणीव मारुतः ।
 ततः कनकपुङ्खान्तां शल्यनिष्ठां विवृण्वतां । शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिं ।
 ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्द्धनि । सत्यतन्तः स दृश्यन्ते शकुनानां व्रजा इव ।

१३०

१३१

१३२

१३३

१३४

१३५

मद्राजधनुर्मतैः शरः कनकभृशैः । निरन्तरमिवाकाशं सम्भूव जनाधिप ।
 न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चिददृश्यत । वाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे ।
 मद्राजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः । लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां वलार्णवं ।
 विस्मयं परमं जग्मुर्द्विगन्धर्वदानवाः । स तु तान् सर्वतो यदाऋरैः सम्पौड्य मारिष ।
 धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवज्रानदन्मुहुः । ते च्छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
 न श्रेकुस्ते तदा युद्धे प्रत्युद्युतं महारथं । धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
 न जङ्गः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुद्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बज्रभिरायसैः । तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगुणैर्नाम महारथैः ।
 द्रौणिं विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः । तथेतरान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।
 भूयश्चैव महाराज शरवर्षैरवाकिरत् । शरकण्डकितस्ते तु तावका भरतर्षभ ।
 न जङ्गः पार्थमासाद्य ताड्यमानाः शितैः शरैः । अर्जुनं रथवशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
 अयोधयन्तः समरे परिवार्य महारथाः । तैस्तु क्षिप्त्वा शरा राजन् कार्त्तस्वरविभूषिताः ।
 अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरक्षसा । तथा कृष्णो महेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विना ।
 शरैर्वीक्ष्य वितुनाङ्गौ प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः । कूवरं रथचक्राणि ईषाद्योक्ताणि वै विभो ।
 युगच्चैवानुकर्षञ्च शरभूतमभूतदा । नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नेवञ्च न श्रुतं ।
 यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः सम्प्रचक्रिरे । सरथः सर्वतो भाति चित्रपङ्क्तैः शितैः शरैः ।
 उल्काशतैः सम्प्रदीप्तं विमानमिव भूतले । ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 अवाकिरन्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाऽचलं । ते बध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
 पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्ष्यमाणस्तथाविधं । कोपोद्भूतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान् ।
 मैत्रेयन्तं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः । चक्राणां पततां वाऽपि युगानाञ्च धरातले ।
 तूष्णीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह । दर्भाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनाञ्च भारत ।
 अक्षाणामथ योक्ताणां प्रतोदानाञ्च सर्वशः । शिरसां पतताञ्चापि कुण्डलोष्णीप्रधारिणा ।
 भुजानाञ्च महाभाग स्कन्धानाञ्च समन्ततः । कृत्राणां व्यजनैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च राशयः ।
 समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत । ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशाग्यते ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकईमा । बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीडनं यथा ।
 भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्द्धनं । हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रं द्वे परन्तपः ।
 रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिवेज्ज्वलन् । यथा हि भगवानग्निर्जगद्गन्ध्वा चराचरं ।
 विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो धनञ्जयः । द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमं ।
 रथेनातिपतकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् । तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ तावुभौ धन्विनाम्बरौ ।

समीचतुस्तदाऽन्योन्यं परस्परबधैर्पिणौ । तयोरासीन्महाराज वाणवयं सुदारुणं ।
 जीमूतयोर्धथा दृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ । अन्योन्यस्पर्द्धिनौ तौ तु शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 ततश्चतुस्तदाऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभावित्र । तयोर्द्युद्धं महाराज चिरं सममिवामवत् ।
 शस्त्राणां सङ्गमस्यैव धोरस्तत्राभवत्पुनः । ततोऽर्जुनं द्वादशभीष्मपुङ्गवैः सुतेजैः ।
 वासुदेवञ्च दशभिर्विव्याध भरतर्षभ । ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्यात्तिपद्माण्डिवं धनुः ।
 मानयित्वा मुहूर्त्तन्तु गुरुपुत्रं महाहवे । व्ययस्मृतरथञ्चक्रे सव्यसाची परन्तपः ।
 मृदुपूर्व्वं ततश्चैनं पुनः पुनरताडयन् । हताश्वे तुरये तिष्ठन् द्रोणपुत्रस्तदा स्मयन् ।
 मुषलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमं । तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितं ।
 चिक्षेद सप्तधा वोरः पार्थः शत्रुनिर्वहणः । स च्छिन्नं मुषलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ।
 आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमं । चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्द्युद्धविशारदः ।
 तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः । अर्जुनस्त्वरितो जज्ञे पञ्चभिः सायकोत्तमैः ।
 स च्छिन्नः पतितो भूमौ पार्थवैर्गर्भहाहवे । द्रावयन् पृथिवीन्द्राणां मनःसीव च भारत ।
 ततोऽपरैस्त्रिभिर्भैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः । सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहात्मना ।
 नाकल्पत ततो द्रौणिः पौरुषे स्वेव्यवस्थितः । सुरयन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः ।
 अवाकिरच्छरव्रतैः सर्व्वक्षत्रस्य पश्यतः । ततस्तु मुरथो ह्यजौ पाञ्चालानां महारथः ।
 रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत । विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्व्वभारसहं दृढं ।
 ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् । मुरथं वोच्य संक्रुद्धमापतन्तं महारथं ।
 चुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगः । त्रिशिखां भुक्नुयुः कृत्वा सृक्कणी परिसंलिहन् ।
 उद्धोच्य मुरथं कोपाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च । मुमोच तोत्रं नाराचं यमदण्डोपमद्युतिं ।
 स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशातिवेगितः । शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य्य धरणीतलं ।
 ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः । वज्रेण च यथा शृङ्गं पर्व्वतं वदो र्यतः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । आरुरोह रथं त्वर्य्य तमेव रथिनाम्बरः ।
 ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः । अर्जुनं योधयामास संशक्तवृत्तो रणे ।
 तत्र युद्धं महत्वासीदर्जुनस्य परैः सह । मध्यन्दिनगते सूर्य्ये यमराश्विविद्धनं ।
 तत्राश्वर्धमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमं । यदेको युगपद्दीरान् समयोधयदर्जुनः ।
 विमर्द्दः सुमहानासीदेकस्य बह्वभिः सह । शतक्रतोर्धथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि संकुलयुद्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर््योधनो महाराज धृष्टद्युम्नस्य पार्षतः । चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलं ।

तयोरासीन्महाराज शरधाराः सहस्रशः । अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ।

राजा च पार्षतं विद्धा शरैः पञ्चभिराशुगैः । द्रोणहन्तारमुग्रैर्धनुनिर्व्व्याध सप्तभिः ।

७३०

७३१

७३२

७३३

७३४

७३५

धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान् दृढविक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ।
पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ । महत्या सेनया सार्द्धं परिव्रजुः स पार्श्वतः ।
स तैः परिवृतः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशं । व्यचरत् समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाघवं ।
शिखण्डी कृतदर्श्याणं गैः तमञ्च महारथं । प्रभद्रकैः समायुक्तौ योधयामास धन्विनौ ।
तत्रापि मुमहृद्युद्धं घोररूपं विशागते । प्राणान् सन्त्यज्यतां युद्धे प्राणयूताभिदेवने ।
शल्यः सायकवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशं । पाण्डवान् पीडयामास ससात्यकिटकोदरान् ।
तथा तौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ । योधयामास राजेन्द्र वीर्येणास्त्रबलेन च ।
शल्यसायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे । चातारं नाभ्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ।
ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते । अभिदुद्राववेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ।
सञ्ज्ञाय समरे वीरं नकुलः परवीरहा । विव्याध पैनं दशभिः स्रयमानः स्नानान्तरे ।
सर्वपारश्वैर्वाणैः कर्भारपरिमार्जितैः । खर्षुङ्गैः शिलाघातैर्वनुर्धन्वप्रचोदितैः ।
शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्वीयेण महात्मना । नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनाऽथ सात्यकिः । सहदेवश्च मद्रियो मद्रराजमुपाद्रवन् ।
तानापतत एवाशु पूरयाणान् यस्त्रैः । दिशश्च प्रदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीं ।
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् । युधिष्ठिरं त्रिभिर्बिज्जा भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
सात्यकिश्च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः । ततस्तु सशरञ्चापं नकुलस्य महात्मनः ।
मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष । तदशौर्यं त विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः ।
अथान्यद्गुनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः । मद्रराजस्थं तूष्णं पूरयामास पत्रिभिः ।
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्वाणैरुरस्त्रेणमविध्यतां ।
भीमसेनस्तु तं षष्ठा सात्यकिर्दशभिः शरैः । मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ।
मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणां ।
अथास्य सशरञ्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । हथांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ।
विरथं सात्यकिं दृष्ट्वा मद्रराजो महारथः । विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः ।
माद्रीपुत्रौ च संख्यौ भीमसेनश्च पाण्डवं । युधिष्ठिरश्च कौरव्यो विव्याध दशभिः शरैः ।
तत्राहुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषं । यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे ।
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीडितान् पाण्डवान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्गतान् ।
अभिदुद्राववेगेन मद्राणामधिपं बली । आपतन्तं रथन्तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपं । ससन्निपातस्तुमुलो बभूवाहुतदर्शनः ।
सात्यकैश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च । यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ।
सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितं । विव्याध दशभिर्वाणैस्त्रिंशति तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

७८०

७८१

७८२

७८३

७८४

७८५

धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान् दृढविक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ।
पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ । महत्या सेनया सार्द्धं परिव्रजुः स पार्श्वतः ।
स तैः परिवृतः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशं । व्यचरत् समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाघवं ।
शिखण्डी कृतदर्श्याणं गैः तमञ्च महारथं । प्रभद्रकैः समायुक्तौ योधयामास धन्विनौ ।
तत्रापि मुमहृद्युद्धं घोररूपं विशागते । प्राणान् सन्त्यज्यतां युद्धे प्राणयूताभिदेवने ।
शल्यः सायकवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशं । पाण्डवान् पीडयामास ससात्यकिटकोदरान् ।
तथा तौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ । योधयामास राजेन्द्र वीर्येणास्त्रबलेन च ।
शल्यसायकनुस्त्रानां पाण्डवानां महामृधे । चातारं नाभ्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ।
ततस्तु नकुलः शूरो धर्म्मराजे प्रपीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ।
सञ्ज्ञाय समरे वीरं नकुलः परवीरहा । विव्याध पैनं दशभिः स्रयमानः स्नानान्तरे ।
सर्वपारश्वैर्वाणैः कर्म्मरपरिमार्जितैः । खर्षुङ्गैः शिलाधैतैर्वनुधन्वप्रचोदितैः ।
शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्वीयेण महात्मना । नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनाऽथ सात्यकिः । सहदेवश्च मद्रियो मद्रराजमुपाद्रवन् ।
तानापतत एवाशु पूरयाणान् यस्त्रैः । दिशश्च प्रदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीं ।
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् । युधिष्ठिरं त्रिभिर्बिज्जा भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
सात्यकिश्च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः । ततस्तु सशरञ्चापं नकुलस्य महात्मनः ।
मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष । तदशौर्यं त विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः ।
अथान्यद्वनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः । मद्रराजं यत्नं पूरयामास पत्रिभिः ।
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्वाणैरुरस्त्रेणमविध्यतां ।
भीमसेनस्तु तं षष्ठा सात्यकिर्दशभिः शरैः । मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ।
मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणां ।
अथास्य सशरञ्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । हथांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ।
विरथं सात्यकिं दृष्ट्वा मद्रराजो महारथः । विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः ।
माद्रीपुत्रौ च संख्यौ भीमसेनश्च पाण्डवं । युधिष्ठिरश्च कौरव्यो विव्याध दशभिः शरैः ।
तत्राहुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषं । यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्त्तन्त संयुगे ।
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीडितान् पाण्डवान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्गतान् ।
अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बली । आपतन्तं रथन्तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपं । ससन्निपातस्तुमुलो बभूवाहुतदर्शनः ।
सात्यकेष्वैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च । यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ।
सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितं । विव्याध दशभिर्वाणैस्त्रिंशति तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

७८०

७८१

७८२

७८३

७८४

७८५

अजेयौ वासवेनापि समरे शूरसम्मतौ । साध्विमौ मातुलं युद्धे चतुर्धर्मपुरस्कृतौ ।
 मदर्थे प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसङ्गरौ । मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाऽहं भद्रमस्तु वः ।
 इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत । योत्स्ये ऽहं मातुलेनाद्य चतुर्धर्मेण पार्थिवाः ।
 स्वयं समभिसन्धाय विजयाद्येतराय च । तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
 सयुज्यन्त रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः । शैनेया दक्षिणञ्चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरं ।
 षष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्था धनञ्जयः । पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृताम्बरः ।
 एवमभ्यधिकः शल्याङ्गविश्यामि महामृधे । एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैषिणः ।
 ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृधे । पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानाञ्च विशेषतः ।
 प्रतिज्ञां तां तदा राजा कृत्वा मद्रेशमभ्ययात् । ततः शङ्खान्श्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्कलान् ।
 अवाद्यन्त पाञ्चालाः सिंहनादाश्च नेदिरे । तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्त्रिनं ।
 महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः । ह्वादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
 त्वर्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीं । तान् प्रत्यगृह्णात् पुच्छसे मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
 महामेघानिव बहून् शैलावस्तोदयाविव । शल्यस्तु समरस्त्राघी धर्मा राजमुरिन्दमं ।
 ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव । तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 द्रोणोपदेशान् विविधान् दर्शयानो महामनाः । ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्टु च ।
 न चास्य विवरं कश्चिद्दर्शं चरतो रणे । तावुमौ विविधैर्वाणैस्तत्ताते परस्परं ।
 शार्दूलवामिषप्रेषू पराक्रान्ताविवाहवे । भीमस्तु तव पुत्रेण युद्धशौण्डेन सङ्गतः ।
 पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्ततः ।
 तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणं । तावकातां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
 दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा । चिच्छेदादिश्य सङ्ग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतं ।
 सकिङ्कणीकजालेन महता चारुदर्शनः । पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य पश्यतः ।
 पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमं । क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त्त नराधिपः ।
 स क्षिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतन्तव । बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थं आविशत् ।
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः । यन्तुरेव शिरः कायात् क्षुरप्रेणाहरत्तदा ।
 हतसूता ह्यास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारस्तदाऽभवत् ।
 तमभ्यधावन्नाणर्यं द्रोणपुत्रो महारथः । कपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तव परीक्षवः ।
 तस्मिन् विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगाः । गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः । स्वयं सञ्चोदयन्नश्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान् ।
 तत्राश्वर्थमपश्याम कुन्तोपुत्रे युधिष्ठिरे । पुरां भूत्वा मृदुहान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ।
 विवृत्ताक्षस्तु कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना । चिच्छेद योधान्निशितैर्भलैः शतसहस्रशः ।

मद्रराजस्तु सुभृशं विद्वस्तेन मङ्गलमजा । सत्यं किं प्रतिविद्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।
 ततः पार्था महेष्वासाः सत्वतामिहृतं नृपं । अध्वर्युर्न रथैस्तूष्णं मातुलं बधकाङ्क्षया ।
 तत आसीत् परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः । शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दतां ।
 तेषामासीन्महाराज व्यतिक्षेपः परस्परं । सिंहानामामिषेभूनां कूजतामिव संयुगे ।
 तेषां वाणसहस्राघौराकीर्णा वसुधाऽभवत् । अन्तरीक्षञ्च सहसा वाणभूतमभूत्तदा ।
 वाणान्यकारे बद्धधा कृते तेन समन्ततः । अभ्युक्ष्येव संजज्ञे शरैर्भुक्तैर्महात्मभिः ।
 तत्र राजन् शरैर्भुक्तैर्निर्भुक्तैरिव पन्नगैः । स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्व्यरोचन्त दिशस्तदा ।
 तत्राद्भुतं परञ्चक्रे शल्यः शत्रुनिवर्धणः । यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बह्वन् ।
 मद्रराजभुजोत्सृष्टैः कङ्कवर्हिणवाजितैः । संपतद्भिः शरैः घोरैरैवाकीर्यत मेदिनी ।
 तत्र शल्यरथं राजन् विवरन्तं महाहवे । अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरमन्त्रये ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलचुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१५०

३११

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः । पुनरभ्यद्रवन् पार्यान् वेगेन महता रणे ।
 षोडितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः । चणैव च पार्थास्ते बद्धत्वात्मप्रलोडयन् ।
 ते बध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे । निवार्थमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ।
 ततो धनञ्जयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः । अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माणमेव च ।
 शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवाकिरत् । नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैवृत ।
 द्रौपदेया नरेन्द्राश्च भूयिष्ठान् समवारयन् । द्रोणपुत्रञ्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी समवारयत् ।
 भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् । शल्यञ्च सह सैन्येन कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ततः समभवयुद्धं संसर्तं तत्र तत्र ह । तावकानां परेषाञ्च संगामेष्वनिवर्तिनां ।
 तत्र पश्याम्यहं कर्म शल्यस्यातिमहद्रे । यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयुध्यत ।
 व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः । रणे चन्द्रमसोऽभ्यासे शनैश्चर इव ग्रहः ।
 षोडयित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः । अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवधैरवाकिरत ।
 तस्य तस्माद्यथं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्ततां । अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ।
 षोडयमानस्तु शल्येन पाण्डवा भृशषोडिताः । प्राद्रवन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ।
 बध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः । अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततः पौरुषमास्थाय मद्रराजमताडयत् । जयो वाऽस्तु बधो वाऽस्तु कृतबुद्धिर्महारथः ।
 समाह्वयाम्रवीत्सव्यन् भ्रातृन् कृष्णञ्च माधवं । भीमो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये प्रथिवीचितः ।
 कौरवार्थं पराक्रान्ताः संग्रामे निधनङ्गताः । यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ।
 भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः । सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकाधिपं ।
 तत्र यन्मानसं मद्गं तत्सर्वं निगदामि वः । चक्ररत्नाविमौ वीरौ मम माद्रवतोऽनुतौ ।

३१२

३१३

३१४

अजेयौ वासवेनापि समरे शूरसम्मतौ । साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपरस्कृतौ ।
 मदर्थे प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसङ्गरौ । मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाऽहं भद्रमस्तु वः ।
 इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत । योऽस्य ऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ।
 स्वयं समभिसन्धाय विजयायेतराद्य च । तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
 सयुज्यन्त रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः । शैनेयो दक्षिणञ्चक्रं दृष्टदुन्वलयोत्तरं ।
 शृष्टगोपौ भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः । पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृताम्बरः ।
 एवमभ्यधिकः शल्याङ्गविश्यामि महामृधे । एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैषिणः ।
 ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृधे । पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानाञ्च विशेषतः ।
 प्रतिज्ञां तां तदा राजा कृत्वा मद्रेशमभ्ययात् । ततः शङ्खान्श्च भेरीञ्च शतशश्चैव पुष्कलान् ।
 अवाद्यन्त पाञ्चालाः सिंहनादाञ्च नेदिरे । तेऽभ्यधावन्त संरञ्चा मद्रराजं तरस्त्रिनं ।
 महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः । ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
 तूय्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीं । तान् प्रत्यगृह्णात् पुच्छले मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
 महामेघानिव बहन् शैलावलोदयाविव । शल्यस्तु समरस्त्राघी धर्मराजमुरिन्दमं ।
 ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव । तथैव कुरुराजो ऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 द्रोणोपदेशान् विविधान् दर्शयानो महामनाः । ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्टु च ।
 न चास्य विवरं कश्चिद्दर्श चरतो रणे । तावुमौ विविधैर्वर्षाणैस्तत्ताते परस्परं ।
 शार्दूलवामिषप्रेषू पराक्रान्ताविवाहवे । भीमस्तु तव पुच्छेण युद्धशौण्डेन सङ्गतः ।
 पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्ततः ।
 तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणा । तावकातां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
 दुर्ध्याधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा । चिच्छेदादिश्य सङ्ग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतं ।
 सकिङ्कणीकजालेन महता चारुदर्शनः । पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य पश्यतः ।
 पुनश्चास्य धनुस्त्रिचंगजराजकरोपमं । क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त्त नराधिपः ।
 स ऋन्धन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतन्त्रव । विभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ।
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः । यन्तुरेव शिरः कायात् क्षुरप्रेणाहरत्तदा ।
 हतस्तता हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारस्तदाऽभवत् ।
 तमभ्यधावत्ताणर्थं द्रोणपुत्रो महारथः । कृपश्च कतवर्ष्मा च पुत्रं तव परीक्षवः ।
 तस्मिन् विलुलिते सैन्ये त्स्तास्तस्य पदानुगाः । गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः । स्वयं सञ्ज्ञादयन्नश्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान् ।
 तत्राश्चर्यमपश्याम कुन्तोपुत्रे युधिष्ठिरे । पुरा भूत्वा मृदुर्हान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ।
 विवृत्ताक्षस्तु कौन्तेयो वेपमानस्य मन्युना । चिच्छेद योधानि शितैर्भक्षैः शतसहस्रशः ।

घां घां प्रत्युद्यौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः । शरैरपातयद्राजन् गिरीन् वज्रैरिवोत्तमैः ।

८४५

साश्वस्ततध्वजस्थान् रथिनः पातयन् बह्वन् । अक्रीडदेका बलवान् पवनस्तोयदानिव ।

साश्वरोहंश्च तुरगान् पत्नीश्चैव सहस्रधा । व्यपोययत सङ्ग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ।

शून्यमायोधनं कृत्वा शरवैर्धैः समन्ततः । अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ।

तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा सङ्ग्रामे भीमकर्माणः । वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेन समभ्ययात् ।

ततस्तौ भृशसंकुद्धौ प्रघ्नाय सलिलोद्भवौ । समाहूय तदाऽन्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ।

८४६

शल्यस्तु शरवर्षेण पीडयामास पाण्डवं । मद्राजन्तु कौन्तेयः शरवैरवाकिरत् ।

अदृश्येतां तदा राजन् कङ्कपत्रिभिराचितौ । उद्विन्नरुधिरौ शूरौ मद्राजयुधिष्ठिरौ ।

पुष्पितौ शुशुभतां वै वसन्ते किशुकौ यथा । दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणद्यूतेन दुर्मदैः ।

दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्ज्यं । हत्वा मद्राधिपं पार्थो भाष्यते ऽद्य वसुन्धरां ।

शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्यादुर्थ्योधनाय गां । इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ।

८४७

प्रदक्षिणमभूत् सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः । ततः शरशतं शल्यो मुमोचाय युधिष्ठिरे ।

धनुस्त्रास्य शितायेण क्षुरेण निरकृन्तत । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः ।

अविध्यत् कार्मुकञ्चास्य क्षुरेण निरकृन्तत । अथास्य निजधानायांश्चतुरो नतपर्वभिः ।

द्वाभ्यामथ शितायाभ्यामुभौ तु पार्श्विसारथी । ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च ।

प्रमुखे वर्त्तमानस्य भस्मेनापाहरद्वजं । ततः प्रभग्नं तत्सैन्यं दैर्घ्यो धनमरिन्दम ।

८४८

ततो मद्राधिपं द्रौणिर्भधावत्तथाकृतं । आरोप्य चैनं स्वरथे त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ।

मुहूर्त्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे । स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यस्यन्दनमास्थितः ।

विधिवत्कल्पितं शुभं महाम्बुदनिनादितं । सज्जयन्तोपकरणं दिषतां लोमहर्षणं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथान्यद्वनुरादाय बलवान् वेगवत्तरं । युधिष्ठिरं मद्रपतिर्भित्त्वा सिंह इवानदत् ।

ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव दृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।

८४९

सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा भीमसेनं त्रिभिः शरैः । सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ।

तांस्तानन्यान्महेष्वासान् साश्वान् सरथकूवरान् । अर्हयामास विशिखैरुक्काभिरिव कुञ्जरान्

कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानश्चानश्चप्रयायिनः । रथांश्च रथिभिः सार्द्धं जघान रथिनाम्बरः ।

बाह्वंश्चिच्छेद तरसा सायुधान् केतनानि च । चकार वै मर्द्धं योषैः स्तोत्रां वेदैः कुशैरिव ।

तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकं । परिवव्रुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ।

८५०

तं भीमसेनस्य शिनेश्च नृश माद्याश्च पुत्त्रौ पुरुषप्रवीरौ । समागतं भीमबलेन राज्ञा पर्याप्तमन्योन्यमथाह्वयन् ।

ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्र नरेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठं । आवाय्य चैनं समरे नृवीरं जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुद्योगैः ।

संरक्षितो भीमसेनेन राजा माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन । मद्राधिपं पत्रिभिरुद्योगैः स्नानान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ।

तो रणे तावकानां रथौघाः समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरात् । पर्यावतुः प्रवरास्ते सुसज्जा दुर्योधनस्थानुमते पुरस्तात् ।
तोऽद्भुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् । तच्चापि पार्थो नवभिः पृषत्कैर्विध्याध राजंस्तु मुलेमहात्मा । ८७५
प्राकर्णपूर्णायतसम्प्रयुक्तैः शरैस्तदा संयन्ति तैलधौतैः । अन्येभ्यमाच्छादयतां महारथैर्मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ।
तस्तु तूष्णं समरे महारथौ परस्परस्यान्तरमोक्षमाणौ । शरैर्भृशं विवर्धतुर्नृपोत्तमौ महाबलौ शत्रुभिरप्रभृष्यौ ।
तयोर्धनुर्व्यातलनिःस्वनो महान् महेन्द्रवज्राश्रितुल्यनिःस्वनः । परस्परं दाण्णैर्महात्मनोः प्रकर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ।
तौ चेतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ महावनेश्वामिषगृद्धिनाविव । विषाणिनौ नागवराविवेभौ ततस्तुः संयुगजातदर्पौ ।
तस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा युधिष्ठिरं भीमबलं प्रगृह्य । विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं शरेण सूर्याग्निमप्रभेण । ८८०
तोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरोऽपि सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् । जघान मद्राधिपतिं महात्मा मुदञ्च लेभे ऋषभः कुरुणां ।
तो मूहूर्त्तादिव पार्थिवेन्द्रो लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः । शतेन पार्थं त्वरितो जघान सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ।
वरस्ततो धर्मसुतो महात्मा शल्यस्य कोपान्नवभिः पृषत्कैः । भित्त्वा चोरस्तापनीयञ्च वर्ध्मं जघान षड्विस्वपरैः पृषत्कैः ।
तस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो धनुर्विज्ज्य व्यसृजत् पृषत्कान् । दाभ्यां शराभ्याञ्च तथैव राज्ञश्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवश्च ।
तवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य राजा धनुर्घोरतरं महात्मा । शल्यं हि विव्याध शरैः समन्तात् यथा महेन्द्रो नमुचिं
शितायै । ८८५

तस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कैर्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरश्च । निज्जत्य रौक्मे पटुवर्ष्मणी तयोर्विदारयामास भुजौ महात्मा ।
तोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा क्षुरेण राज्ञो धनुरन्ममाय । कृपञ्च तस्यैव जघान स्रुतं षड्भिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ।
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान् । वाहंश्च हत्वा व्यक्रोन्महात्मा योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ।
अथा कृते राजनि भीमसेनो मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा । क्षित्वा धनुर्वैगवता शरेण दाभ्यामविध्यत् सुभृशं नरेन्द्रं ।
अथा परेणास्य जहार यन्तुः कायाच्छिरः सन्नहनीयमध्यात् । जघान चाश्वंश्चतुरः सुशोभं तथा भृशं कुपितो भीम
सेनः । ८९०

नमग्रेणीः सर्वधनुर्द्धराणामेकञ्चरन्तं समरेऽतिवेगं । भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव ।
तैः सायकैर्मोहितं वोच्य शल्यं भीमः शरैरस्य चकर्त्त वर्ध्मं । स भीमसेनेन निज्जतवर्म्मा मद्राधिपश्चर्म सहस्रतारं ।
प्रगृह्य खड्गञ्च रथान्महात्मा प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत् । क्षित्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्य
धावत् ।

तच्चापि राजानमथोत्पतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तं । धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डो शिनेश्च नन्ना सहसा परीयुः ।
अथाऽस्य चर्मप्रतिमं न्यक्षन्तद्भोमो महात्मा नवभिः पृषत्कैः । खड्गञ्च भलैर्निचकर्त्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये । ८९५
तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टस्ते पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः । नादञ्च चक्रुर्भृशमुत्सयन्तः शङ्खान्श्च दधुः शशिसंविशाशान् ।
तेनाथ शब्देन विभीषणेन तथाऽभिगुप्तं बलमप्रधृत्य । कान्दिग्भूतं रुधिरैरेषिताङ्गं विसृज्यकल्पञ्च तदा विषज्जं ।
मद्राजः सहसाऽवकीर्णो भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुखैः । युधिष्ठिरस्याभिमुखं ज्वेन सिंहो यथा मृगहंतोः प्रयातः ।
धर्मराजो निहताश्वसूतः क्रोधेन दीप्तो ज्वलनप्रकाशः । दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिञ्च तूष्णं समभ्यधावन्तमरिं बलेन ।
गेविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दधे मतिं शल्यविनाशनाय । स धर्मराजो निहताश्वसूतो रथे तिष्ठन् शक्तिमेवाभ्यकाङ्क्षत् । ९००

तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म महात्मनो भागमथावशिष्टं । स्रुत्वा मनः शल्यबधे महात्मा यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ।
 स धर्मराजो मणिहेमदण्डो जगद्भृशं शक्तिं कनकप्रकाशं । नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैच्छत् ।
 निरीक्षितो ऽसा नरदेवराज्ञा पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण । आसीन्न यद्भस्मसान्मद्राजस्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ।
 ततस्तु शक्तिं रुचिरोयदण्डो मणिप्रवेकोज्ज्वलितां प्रदीप्तां । चित्तेप वेगात्सुभृशं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणां ।
 दीप्तामथैनो महता बलेन सविस्फुलिङ्गा सहसा पतन्तीं । प्रैवन्त सर्वे कुरवः समेता दिवो युगान्ते महतीभिवोक्ताः । ८०५
 तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपां । स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां ससर्ज यत्ते युधि धर्मराजः ।
 गन्धस्वगन्ध्यासनपानभोजनैरभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् । सम्बर्त्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं कृत्यामथाव्वाङ्गिरमीमिवोयां ।
 ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितां तां त्वद्वा रिपूणामसुदेहभवां । भूम्यन्तरीक्षादिजलाशयानि प्रष्टव्यं भूतानि निहन्तुमीशां ।
 घण्टापताक्रामणिवज्रनालां वैदूर्यचित्रां तपनीयदण्डां । त्वद्वा प्रयत्नान्नियमेन कृतां ब्रह्मदिषामन्तकरीममोघां ।
 बलप्रयत्नादधिरूढवेगां मत्तैश्च धोरैरभिमन्त्र्य यत्नात् । ससर्ज मार्गेण च तां वरेण वधाय मद्राधिपतेस्तदानीं । ८१०
 हतो ऽसि पापेत्यभिगर्जमानो रुद्रे ऽन्धकायान्तकरं यथेषुं । प्रसार्थं बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ।
 तां सर्वशक्त्या प्रहितां सुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्यां । प्रतिगृह्णायाभिनन्दं शल्यः सम्यग्धुतामग्निरिवाज्यधारां ।
 सा तस्य मर्माणि विदार्थं शुभ्रमुरो विशालञ्च तथैव भित्त्वा । विवेश गां तोयमिवाप्रमक्ता यशो विशालं नृपतेर्व्य-
 हन्ती ।

नासाक्षिकर्णस्थविनिःसृतेन प्रस्यन्दता च जणसम्भवेन । संमितगात्रो रुधिरं सो ऽभूत् क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ।
 प्रसार्थं बाहुं च रथाद्गतो गां सञ्चिन्ववर्मा कुरुनन्दनेन । महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य । ८१५
 बाहुं प्रसार्थाभिमुखे धर्मराजस्य मद्रराट् । ततो निपतितो भूमिमिन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
 स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरं समुक्षितः । प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्नां स नरपुङ्गवः ।
 प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरमि । चिरं भुक्ता वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः ।
 सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रमुक्त इव चाभवत् । धर्म्ये धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसूनुना ।
 सम्यग्धुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे । शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजं । ८२०
 प्रशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव विमुञ्चति । ततो युधिष्ठिरस्यापमादायेन्द्रधनुःप्रभं ।
 व्यधमद्विषतः संख्ये खगराडिव पन्नगान् । देहान् मुनिशितैर्भलैरिपूणां नाशयत् क्षणात् ।
 ततः पार्थस्य वाणौघैरावृताः सैनिकास्तव । निमीलिताक्षाः क्षिणन्तो भृशमन्योन्यमर्हिताः ।
 क्षरन्तो रुधिरं देहैर्विशस्तायुधजीविताः । ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
 भ्रातुस्तुल्यगुणैः सर्वैरथो पाण्डवमभ्ययात् । विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् । ८२५
 हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्दुर्धर्मदः । तं विव्याधाशुगैः षड्भिर्धर्मराजस्त्वरन्निव ।
 कार्मुकञ्चास्य चिच्छेद तुराभ्या ध्वजमेव च । ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च ।
 प्रमुखे वर्त्तमानस्य भस्मेनापाहरञ्चिरः । सकुण्डलं तद्दृष्टे पतमानं शिरो रयात् ।
 पुण्यक्षयमनुप्राप्य पतन् सर्गादिव च्युतः । तस्यापकृष्टशीर्षन्तु शरीरं पतितं रयात् ।

रुधिरेण च सिकाङ्गं दृष्ट्वा सैन्यमभज्यत । विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्रनृपानुजे ।
 हाहाकारं प्रकुर्व्वाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवुः । शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकाख्यकजीविताः ।
 वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तदा भृशं । तांस्तथा भज्यमानांस्तु कौरवान् भरतर्षभ ।
 शिनेर्नृपः किरन् वाणैरभ्यवर्त्तत सात्यकिः । तमायान्तं महेष्वासमप्रधृष्य दुरासदं ।
 हार्दिक्यस्त्ररितो राजन् प्रत्यगृह्णादभीतवत् । तौ समेतौ महात्मनौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।
 हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव बलोत्कटौ । द्रुपुर्भिर्विमलाभासैश्चादयनौ परस्परं ।
 अर्चिर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ । चापमार्गबलोद्भूतान् मार्गणान् वृष्णिमिहयोः ।
 आकाशगानपश्याम पतङ्गानिव शोभगान् । सात्यकिं दशभिर्विद्धा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
 चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा । तं निहन्तं धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
 अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधं । तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विना ।
 हार्दिक्यं दशभिर्वानैः प्रत्यविध्यत् स्नानान्तरे । ततो रथं युगेषाञ्च क्षित्वा भलैः सुसंयतैः ।
 अश्वांस्तस्याबधीत्तूर्मुभौ च पार्श्विसारथी । ततस्तं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारदतः प्रभो ।
 अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् । मद्रराजे हते राजन् विरथे कृतवर्म्षणि ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखं । तत्परे नान्वबुध्यन्त सैन्ये च रजसा वृते ।
 बलञ्च हतभूयिष्ठं तत्तदासीत् पराङ्मुखं । ततो मुहूर्त्तान्तेऽपश्यन्वजो भौमं समुत्थितं ।
 विविधैः शोणितस्त्रावैः प्रसिक्तं पुरुषर्षभ । ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नञ्च बलमन्तिकात् ।
 जवेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् । पाण्डवान् सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतं ।
 आनर्त्तञ्च दुराधर्षं शितैर्वाणैरवायत् । तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतं ।
 अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्त्तत । ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमणेन महारथः ।
 चतुर्भिर्निजघानाश्चान् पत्रिभिः कृतवर्म्षणैः । विव्याध गौतमञ्चापि षड्भिर्भलैः सुतेजनैः ।
 अश्वत्थामा तथा राज्ञा हताशं विरथीकृतं । तमपोवाह हार्दिक्यं स्त्ररथेन युधिष्ठिरात् ।
 ततः शारदतः षड्भिः प्रत्यविध्ययुधिष्ठिरं । विव्याध चाश्वान्निशितैस्तथाऽष्टाभिः शिलीमुखैः ।
 एवंमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्त्तत । तव दुर्मन्त्रिते राजन् सहपुत्रस्य भारत ।
 तस्मिन् महेष्वासवरे विशस्ते सङ्ग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन । पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः शङ्खान् प्रदध्नुर्हतमील्य शूलं ।
 युधिष्ठिरञ्च प्रशशंसुराजौ पुरा कृते वृत्रबधे यथेन्द्र । चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दान् निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यबधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शल्येऽथ निहते राजन् मद्रराजपदानुगाः । रथाः सप्तशता वीरा निर्यथुर्महतो बलात् ।
 दुर्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसन्निभं । कृत्रेण प्रियमाणेन वीज्यमानस्य चामरैः ।
 न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् । दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
 युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशद्वलं । ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताश्च योधने ।

धनुःशब्दं महत् कृत्वा सहायुधन्त पाण्डवैः । श्रुत्वा च निहतं शत्रुं शत्रुमुत्तमं पीडितं ।
 मद्रराजप्रिये युक्तेर्मद्रकाणां महारथैः । आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विचिपन् धनुः । ११०
 पूरयवयघोषेण दिशः सर्वा महारथः । ततोऽर्जुनश्च भीमश्च द्राक्षीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 सात्यकिश्च नरवात्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह भीमकैः ।
 युधिष्ठिरं परीक्षन्तः समन्तात्पर्यवारयन् । ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 क्षोभयन्ति स्म सेनां तां मकराः सागरं यथा । वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकान् ।
 पुरोवातेन गङ्गे च क्षोभमाणा महानदी । अक्षोभ्यत तदा राजन् पाण्डूनां ध्वजिनो पुनः । १११
 प्रस्कन्द्य सेनां महतीं महात्मानो महारथाः । बह्वश्वकुशुलत्रक स राजा युधिष्ठिरः ।
 आतरो वाऽस्य ते शूरा दृष्ट्यन्ते नेह केचन । धृष्टद्युम्नोऽय शैनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 पाञ्चालाश्च महावीर्याः शिखण्डी च महारथः । एवं तान् वादिनः शूरान् द्रौपदेया महारथाः ।
 अभ्यग्नं युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् । चक्रेर्विमथिताः केचित् केचिच्चैर्महाध्वजैः ।
 प्रत्यदृश्यन्त समरे तावकाः निहताः परैः । आलोक्ष्य पाण्डवान् युद्धे योधान् राजन् समन्ततः । ११२
 वार्थमाणा ययुर्वैगात् पुच्छेण तव भारत । दुर्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सान्त्वयन् ।
 न चास्य शासनं केचित् तत्र चक्रुर्महारथाः । ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 दुर्योधनं महाराज वचनं वचनवतः । किं नः सम्प्रेतमाणानां मद्राणां हन्यते बलं ।
 न युक्तेमेतत् समरे लयि तिष्ठति भारत । सहितैश्चापि योद्धव्यमित्येष समयः कृतः ।
 अथ कस्मात् परानेव घ्नतो मर्ययतेऽनघ । ११३
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ वार्थमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वैचो मम । एते विनिहताः सर्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीं ।
 ॥ शकुनि उवाच ॥ न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः । अलं क्रोद्धुं न चैतेषां नायं काल उपेतितुं ।
 घामः सर्वे च सम्भूय सवाजिरथकुञ्जराः । परित्रातुं महेश्वासान् मद्रराजपदानुगान् ।
 अन्योन्यं परिरक्षाम यत्नेन महता नृप । एवं सर्वे तु सञ्चिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ।
 एवमुक्तस्ततो राजा बलेन महता वृतः । प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव भेदिनीं । ११४
 हत विध्यत गृहीत प्रहरध्वं निकन्तत । इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ।
 पाण्डवान् रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् । सहितानभ्यवर्त्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमं ।
 ते मुहुर्त्तद्राणे वीरा हस्ताहस्ति विशाम्यते । निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ।
 ततो नः संप्रयातानां हतमद्रास्तरस्त्रिनः । दृष्ट्वा किलकिलाशब्दमकुर्वन् सहिताः परे ।
 उत्थितानि कवन्धानि समदृश्यन्त सर्वशः । पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् । ११५
 रथैर्भगैर्युगाधैश्च निहतैश्च महारथैः । अश्वैर्निपतितैश्चैव सञ्क्रान्नाभूदसुन्धरा ।
 वातायमानैस्सुरगैर्युगासक्तैस्तत्ततः । अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ।
 भग्नचक्राश्च यान् केचिद्भवद्दंष्टुरगा रणे । रथाद्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ।

तत्र तत्र दृश्यन्त योक्ताः स्निग्धाः स्रवाजिनः । रथिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते स्म नरेत्तम ।

गगनप्रच्युताः सिद्धाः पुष्पानामिव संचये । निहतेषु च शूरेषु मद्रराजः कुण्डेषु वै ।

८८९

अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयमृद्धाः प्रहारिणः ।

वाणशब्दरवान् कला विमिश्रान् शङ्खनिःस्वनैः । अस्त्रांस्तु पुनरासाद्य लब्धलब्ध्याः प्रहारिणः ।

शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान् प्रचुक्रुशुः । ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।

मद्रराजश्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितं । दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखं ।

बध्ममानं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिमिभिः । दिशो भेजेऽथ सम्भ्रान्तं त्रासितं दृढधन्विभिः ।

८९५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कलनयुद्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पातिते युधि दुर्द्धर्षे मद्रराजे महारथे । तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाऽभवन् ।

वणिजो नावि भग्नायां यथाऽगाधेऽस्त्रवेऽर्णवे । अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मना ।

मद्रराजे महाराज विचक्षाः शरविचिताः । अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ।

वृषा यथा भग्नशृङ्गा शीर्णदन्ता यथा गजाः । मध्याङ्गे प्रत्यपायाम निर्जिताऽजातशत्रुणा ।

न सम्भातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे । आसीदुद्धिर्हते शल्ये भूयो योधस्य कश्चित् ।

१०००

भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत । यदुःखं तव योधानां भयञ्चासीदिशाम्यते ।

तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्त्तत । निराशाश्च जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे ।

हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्ताश्च श्रितैः शरैः । मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन् भयात् ।

अश्वानग्ये गजानग्ये रथानग्ये महारथाः । आरुह्य जयसम्पन्नाः पादाताः प्राद्रवंत यथा ।

दिसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः । संप्राद्रवन् हते शल्ये अङ्गुशाङ्गुष्ठनोदिताः ।

१००५

ते रणाङ्गरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन् दिशः । धावतश्चाप्यपश्याम अस्मानान् शराहतान् ।

तान् प्रभग्नान् द्रुतान्दृष्ट्वा हतोत्साहान् पराजितान् । अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ।

वाणशब्दरवास्यैव सिंहनादाश्च पुष्कलाः । शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ।

दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयत्रस्तं प्रविद्रुतं । अन्येत्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।

अथ राजा सत्यधृतिर्हताभिन्नो युधिष्ठिरः । अथ दुर्योधनो दीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ।

१०१०

अथ श्रुत्वा हतं पुत्रं घतराष्ट्रो जनेश्वरः । विह्वलः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यतां ।

अथ जानातु कैनेत्यं समर्थं सर्वधन्विनां । अद्यात्मानन्तु दुर्मैधा गर्हयिष्यति पापकृत् ।

अथ वृत्तुर्वचः सत्यं विजानातु महीपतिः । अद्यप्रमृति पार्थश्च प्रेष्यभूत उपाचरन् ।

विजानातु नृपो दुःखं यत् प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः । अद्य कृष्णस्य माहात्म्यं जानातु स महीपतिः ।

अद्यार्जुनधनुर्धोषं घोरं जानातु संयुगे । अस्त्राणाञ्च बलं सर्वं बाह्येऽप्येव बलमाहवे ।

१०१५

अद्य ज्ञास्यन्ति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः । हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणवासुरे बले ।

यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनबधे तदा । नान्यः कर्त्ताऽस्ति लोकेऽस्मिन् च ते भीमान्महाबलात् ।

अथ ज्यैष्ठ्यस्य जानीतां पाण्डवस्य पराक्रमं । मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहं ।
 अथ ज्ञास्यति सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ सुदुःसहौ । निहते सौबले वीरे गान्धारेषु च सर्वशः ।
 कथं जयो न तेषां स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः । १०१०
 द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ।
 येषाञ्च जगतो नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः । कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ।
 भीमं द्रोणञ्च कर्णञ्च मद्रराजानमेव च । अथान्यान् नृपतीन् वीरान् शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थाद्युधिष्ठिरात् । यस्य नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययशोनिधिः ।
 इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः । प्रभङ्गास्तावकान् योधान् प्रहृष्टाः पृष्ठतोऽन्वयुः । १०१५
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ।
 तान् प्रेत्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्दितान् । दुर्योधनस्तदा सूतमब्रवीदस्मयन्निव ।
 मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिर्वस्थितः । जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान् प्रतिपादय ।
 जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः । नेत्सहेदभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः ।
 पश्य सैन्यं महत् सूत पाण्डवैः समभिद्रुतं । सैन्यरेणुं समुद्रूतं पश्यस्वैनं समन्ततः । १०२०
 सिंहनादांश्च वज्रशः शृणु घोरान्महाभयान् । तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालयन् ।
 मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु । पुनरावर्त्तते त्वं मामकं बलमोजसा ।
 तत् श्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरार्यसदृशं वचः । सारथिर्हेमसङ्क्रान्तान् शनैरश्वानचोदयत् ।
 गजाश्वरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानं पदातयः । एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरैः ।
 नानादेशसमुद्भूता नानानगरवासिनः । अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः । १०२५
 तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परं । सम्मर्दः सुमहान् जज्ञे घोररूपो भयानकः ।
 भीमसेनस्तदा राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः । बलेन चतुरङ्गेण नानादेशानवारयत् ।
 भीममेवाभ्यवर्त्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः । प्रत्वेडास्फोटसंहृष्टा वीरलोकं यियासवः ।
 आसाद्य भीमसेनन्तुं संरब्धा युद्धदुर्मदाः । धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यामकययत् कथां ।
 परिवार्य रणे भीमं निजगुले समन्ततः । स बध्यमानः समरे पदातिगणसंघतः । १०३०
 न चचाल ततः स्थानान्नैनाक इव पर्वतः । ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवानां महारथाः ।
 निगृहीतुं प्रवृत्ता हि योधांश्चान्यानवारयन् । अक्रुध्यत रणे भीमसैन्यस्तदा पर्यवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्थ रथार्त्तूषं पदातिः समवस्थितः । जातरूपपरिक्कन्नां प्रमदन् महतीं गदां ।
 अवधीत्तावकान् योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः । विप्रहीनरथाश्चास्तानवधीत् पुरुषर्षभः ।
 एकविंशतिसाहस्रान् पदातीन् समपोथयत् । हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः । १०३५
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रवृष्ट्यत । पादाता निहता भूमौ शिथिलैरुधिराञ्जिताः ।
 सम्भगा इव वातेन कर्षिकाराः सुपुष्पिताः । नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकुण्डलधारिणः ।

नानाजात्या हतास्त्र नानादेशसमागताः । पताकाध्वजसम्पन्नं पदातीनां महद्वलं ।

निवृत्तं विबभौ रौद्रं घोररूपं भयावहं । युधिष्ठिरपुरोगाश्च सहसैन्या महारथाः ।

अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तव । ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेश्वासान् पराङ्मुखान् ।

१०५०

नात्यवर्त्तन्त ते पुत्रं वेल्लेव मकरालयं । तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।

यदेकं सहिताः पार्था न श्रेकुरतिवर्त्तितुं । नातिदूरापयातन्तु कृतबुद्धिपलायने ।

दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्विश्वचितं । न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।

यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः । अल्पञ्च बलमेतेषां कृष्णैश्च भृशविद्वतैः ।

यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो भुवं नो विजयो भवेत् । विप्रयातांस्तु धो भिन्नान् पाण्डवाः कृतविप्रियाः ।

१०५५

अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे बधः । शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्नोऽत्र समागताः ।

यदा शूरञ्च भीरुञ्च मारयत्यन्तकः सदा । को नु मूढो न युज्येत पुरुषः क्षत्रियो भुवं ।

श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थितं । सुखः साङ्गामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतां ।

मर्त्येनावश्यमर्त्तव्यं गृहेष्वपि कदाचन । युध्यतः क्षत्रधर्मेण मृत्युरेष सनातनः ।

जित्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत् फलं । न युद्धधर्मात् श्रेयान् वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।

१०६०

अचिरेणार्जितान् लोकान् हतो युद्धे समश्रुते । श्रुत्वा तदचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।

पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त पाण्डवानाततायिनः । तानापतत एवाशु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।

प्रत्युद्युस्तदा पार्था जयगृह्णाः प्रमन्यवः । धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।

विश्रुतं चिषु लोकेषु व्याचिपन् गाण्डिवं धनुः । माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महबलः ।

जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा यतो वै तावकं बलं ।

१०६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सन्निवृत्ते जनैश्चे तु शाल्वो स्वेच्छगणाधिपः । अभ्यवर्त्तत संक्रुद्धः पाण्डवानां महद्वलं ।

आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमं । दृप्तमैरावतप्रख्यमभिन्नगणमर्दनं ।

योऽसौ महान् भद्रकुले प्रसूतः समूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यं । सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः सद्योपवाह्यः समरेषु राजन् ।

तमास्थितो राजबरो बभूव यथोदयस्थः सविता क्षपान्ते । स तेन नागप्रबरेण राजन्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान् समेतान् ।

शितैः पृषत्कैर्विददार वैश्वेदेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुघोरैः । ततः शरान् वै विस्मजन् महारणे योधांश्च राजन्नयतो यमालये । १०७०

नास्थान्तरं ददृशुः स्त्रे परे वा यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः । ऐरावणस्यस्य चमूर्त्विमर्द्दे दैत्याः पुरा वासवस्थेव राजन् ।

ते पाण्डवाः सोमकाः सृञ्जयाश्च तमेकनागं ददृशुः समन्तात् । सहस्रशो वै विचरन्तमेकं यथा महेन्द्रस्य गर्जं समीपे ।

स द्राव्यमाणन्तु बलं परेषां परीतकल्यं विबभौ समन्तात् । न चावतस्त्रे समरे भृशं भयादिमर्द्दमानन्तु परस्परं तदा ।

ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः सा पाण्डवी तेन नराधिपेन । दिशश्चतस्रः सहसा प्रधापिता गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ।

दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रभग्नां सर्वे तदीया युधि योधमुत्थाः । समूजयन्ते तु नराधिपं तं द्रुपदश्च शङ्खान् शशिसज्जि

काशान् ।

१०७५

श्रुत्वा निनादं त्वय कौरवाणां हर्षादिमुक्तं सह शङ्खशब्दैः । सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां पाञ्चालपुत्रो ममृषेन भावितं ।
ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय । जम्भो यथा शक्रसमागमाद्वै नगिन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यं ।
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः । तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं बधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ।
स तं द्विपेन्द्रं सहसापतन्तमविध्यदग्निप्रतिमैः पृषत्कैः । कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भिर्नाराचमुखैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ।
ततोऽपरान् पञ्च शितान्महात्मा नाराचमुखान् विससर्ज कुम्भे । स तैस्तु विद्वः परमदिपो रणे तदा परावृत्य मृगं
प्रदुद्रुवै ।

२०८

तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं विद्राव्यमाणं विनिवर्त्य शाल्वः । तोत्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं पाञ्चालराजस्य सुतं प्रदिश्य ।
दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छीघ्रमेव । गदां प्रगृह्णोयजवेन वीरो भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ।
स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं सान्धं समुत्तं सहसा विमृद्य । उत्क्षिप्य हस्तेन नदन्महादिपो विषोययामास वसुन्धरातले ।
पाञ्चालराजस्य सुतञ्च दृष्ट्वा तदाऽर्दितं नागवरेण तेन । तमभ्यधावत्सहसा जवेन भीमः शिखण्डी च गिनेश्च नप्ता ।
श्रैश्च वेगं सहसा निगृह्य तस्माभितो द्वापततो गजस्य । स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै चचाल तैर्व्यर्थमाणस्य मंथ्ये । २०८
ततः पृषत्कान् प्रववर्ध राजा सूर्यो यथा रश्मिजालान् समन्तात् । तैराशुगैर्बध्यमाना रथौघाः प्रदुद्रुवुः सहितास्तत्र तत्र ।
तत्कर्त्तुं शाल्वस्य समीक्ष्य सर्व्वे पाञ्चालमत्स्या नृप सृञ्जयाश्च । हाहाकारैर्नादयन्तश्च सर्व्वे द्विपं समन्तात् रुरुधुर्नराग्याः ।
पाञ्चालपुत्रस्त्वरितश्च शूरो गदां प्रगृह्णाचलप्रहङ्गकल्पां । समस्मिन् भारतशत्रुघातो जवेन वीरोऽनुसमार नागं ।
ततस्तु नागं धरणीधराभं मदं स्रवन्तं जलदप्रकाशं । गदां समासाद्य मृगं जघान पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्त्री ।
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य मुखात्प्रभृतं क्षतजं विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभः क्षितिप्रकम्पाचलितो यथाऽद्रिः । २०९
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये । स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भस्मेन शिरः श्रितेन ।
क्षतेऽत्तमाङ्गो युधि साल्वतेन पतात भूमौ सह नागराज्ञा । यथाऽद्रिप्रहङ्गं सुमहत् प्रणुन्नं वज्रेण देवाधिपचोदितेन ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि शाल्वबधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने । तवाभज्यद्वलं वेगादातेनैव महाद्रुमः ।

तत् प्रभयं बलं दृष्ट्वा क्षतवर्म्मा महारथः । दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ।

सन्नितृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा साल्वतमाहवे । शैलोपमं स्थितं राजन् कीर्त्यमाणं शरैर्युधि ।

२०९

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां पाण्डवैः सह । नितृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

तत्राश्वर्थमभ्ययुद्धं साल्वतस्य परैः सह । यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदां ।

तेषामन्योन्यसुहृदां क्षते कर्म्मणि दुष्करे । सिंहनादः प्रहृष्टानां दिवस्पृक् सुमहानभूत् ।

तेन शब्देन विचक्षाः पाञ्चाला भरतर्धभ । शिनेर्नप्ता महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ।

स समासाद्य राजानं चेमकीर्त्तिं महाबलं । सप्तभिर्निशितैर्व्यापैरनयद्यमसादनं ।

२१०

तमायान्तं महाबाहुं प्रचिपन्तं शितान् शरान् । जवेनाभ्यपतद्भोमान् हार्दिक्यः शिनिपुङ्गवं ।

साल्वतौ तौ महावीर्यौ धन्विनौ रथिनां वरौ । अन्योन्यमभिधावितां शस्त्रप्रवरधारिणौ ।

पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्यौधासान्ये नृपोत्तमाः । प्रेवकाः समपद्यन्त तयोर्घोरैः समागमे ।

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृक्षान्धकमहारथौ । अभिजन्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ।
 चरन्तौ विविधान् मार्गान् हार्दिकशनिपुङ्गवौ । मुञ्जरन्तर्हितावैतौ वाणवृक्षा परस्परं । २१०५
 चापवेगबलोद्भूतान् मार्गणान् वृष्णिमिंहयोः । आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ।
 तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः । अविध्यन्निशितैर्व्वणैश्चतुर्भिस्तुरो हयान् ।
 स दीर्घबाहुः संकुट्टस्तोत्रादितं द्रव दिपः । अष्टाभिः कृतवर्माणमविध्यत् परमेषुभिः ।
 ततः पूर्णयतोत्सृष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः । सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ।
 निहतं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य शनिपुङ्गवः । अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः । २१०६
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनां । आरोप्य च महावीर्य्यो महाबुद्धिर्म्हाबलः ।
 अमृत्यमाणो धनुर्व्वेदं कृतवर्माणः । ततो राजन् महेष्वासः कृतवर्माणमभ्यधात् ।
 ततस्तु निशितैर्व्वणैर्द्दशभिः शनिपुङ्गवः । जघान सूतमश्वान् ध्वजञ्च कृतवर्माणः ।
 ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्मा महारथः । हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतं ।
 रोषेण महताविष्टः गृह्णन्मुद्यम्य मारिष । चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शनिपुङ्गवं । २१०७
 तच्छूलं सात्वतो ह्यजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः । चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवं ।
 ततोऽपरेण भस्त्रेण हृद्येन समताडयत् । स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ।
 कृतवर्मा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत् । तस्मिन् सात्यकिना वीरं दैरथे विरथीकृते ।
 समपद्यत् सर्व्वेण सैन्यानां सुमहद्भयं । पुत्रस्य तव सात्यक्यं विषादः समजायत ।
 हतसूते हताश्वे तु विरथे कृतवर्माणि । हताश्वञ्च समालक्ष्य हतसूतमरिन्दम । २१०८
 अभ्यधावत् कृपो राजन् जिघांसुः शनिपुङ्गवं । तमारोप्य रथोपस्थे मिषतां सर्व्वधन्विनां ।
 अपोवाह महाबाहुं त्वर्णमायोधनादपि । शैनेयाधिष्ठिते राजन् विरथे कृतवर्माणि ।
 दुर्य्योधनबलं सर्व्वं पुनरासीत्पराङ्मुखं । तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृताः ।
 तावकाः प्रद्रुता राजन् दुर्य्योधनमृते नृपं । दुर्य्योधनस्तु सम्प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
 ज्वेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्व्वान्शैको न्यवारयत् । पाण्डूश्च सर्व्वान् संकुट्टो दृष्टदुःखं स पार्थतं । २१०९
 शिखण्डिनं द्रौपदेयान् पाञ्चालानाञ्च यै गणाः । कैकेयान् सोमकांश्चैव सृञ्जयानाञ्च मारिष ।
 असम्भ्रमं दुराधर्षः शितैर्व्वणैरवारयत् । अतिष्ठदाहवे यत्तः पुत्रस्तव महाबलः ।
 यथा यज्ञे महानग्निर्म्हन्वपूतः प्रतापयन् । तथा दुर्य्योधनो राजा सङ्ग्रामे सर्व्वतोऽभवत् ।
 तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाहवे । अथान्यं रथमास्थाय हार्दिकः समपद्यत् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि कौरवसैन्यापयाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनाम्बरः । दुरुत्साहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् । २११०
 तस्य वाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही । परांश्च सिपिचे वाणैर्धाराभिरिव पर्व्वतान् ।
 न च सोऽस्ति पुमान् कश्चित्पाण्डवानां बलार्णवे । हयो गजो रथो वाऽपि योऽस्य वाणैरविवृत्तः ।

यं यं हि समरे योधं प्रपश्याम विशास्यते । स स वाणैश्चितो ऽभूदै पुत्रेण तव भारत ।
 यथा सैन्येन रजसा समुद्भूतेन वाहिनी । प्रत्यदृश्यत सञ्जन्ना तथा वाणैर्महात्मनः ।
 वाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते । दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना । ११६६
 तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च । एको दुर्योधनो ह्यासीत् स पुमानिति मे मतिः ।
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमं । यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त भारत ।
 युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ । भीमसेनश्च सप्तत्या सहदेवश्च सप्तभिः ।
 नकुलश्च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नश्च सप्तभिः । सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिं ।
 धनुश्चिच्छेद भस्त्रेण सहदेवस्य मारिष । तदपास्य धनुश्चिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । ११६७
 अभ्यद्रवत राजानं प्रगृह्णान्यन्महद्भुतः । ततो दुर्योधनं संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ।
 नकुलश्च ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः । घोररूपैर्महावाणैर्विव्याध च ननाद च ।
 सात्यकिश्चैव राजानं शरेणानतपर्वणा । द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ।
 अशीत्या भीमसेनश्च शरैराजानमार्दयत् । समन्तात् कीर्त्यमाणसु वाणसंघैर्महात्मभिः ।
 न च चाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः । लाघवं सौष्ठवञ्चापि वीर्यञ्चापि महात्मनः । ११६८
 अतिसर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वमानवाः । धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधासु खल्वपमन्तरं ।
 अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्त दंशिताः । तेषामापततां घोरस्तुमुलः समपद्यत ।
 चुम्बस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वनः । समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितं ।
 प्रत्यद्युष्महेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः । भीमसेनं रणे क्रुद्धं द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नानावाणैर्महाराज प्रभुनैः सर्वतो दिशं । प्राज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा । ११६९
 तावुभौ क्रूरकर्माणुभौ भारत दुःमहौ । घोररूपमयुधेतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
 त्रामयन्तौ दिशः सर्वा ज्याक्षेपकठिनत्वौ । शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्याय्यांश्चतुरो हला सुबलस्य सुतो बली । नादञ्चकार बलवत् सर्वमेन्यानि कम्पयन् ।
 एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितं । अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ।
 अथान्यं रथमास्थाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । शकुनिं नवभिर्विव्याध पुनर्विव्याध पञ्चभिः । ११७०
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनां । तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपश्च मारिष ।
 प्रेक्षतां दत्तिजननं सिद्धचारणसेवितं । उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदं ।
 अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः । तथैव नकुलः प्रूरः भौबलस्य सुतं रणे ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पर्यवारयत् । तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ।
 योधयन्तावपश्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ । तथैव कृतवर्माणं प्रैनेयः शत्रुतापनः । ११७१
 योधयन् प्रुप्रुभे राजन् बाल शक्र इवाहवे । दुर्योधनो धनुश्चिन्ना धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
 अथैनं च्छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः । धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्ण परमायुधं ।

राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनां । तयोर्धुङ्गं महच्छासीत् संग्रामे भरतर्षभ ।
 प्रभिन्नयोर्यथासक्तं मत्तयोर्व्वनहस्तिनाः । गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ।
 विव्याध बज्रभिः शूरैः सन्नतपर्व्वभिः । तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः । ११६५
 धोरूपमसंहार्य्यं निर्भय्यादमवर्त्तत । ते च समीडयामासुरिन्द्रियाणीव वालिशं ।
 स च तान् प्रतिसंरब्धः प्रत्ययेष्वयदाहवे । एवञ्चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ।
 उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्व्विभो । नराश्चैव नरैः सार्द्धं दन्तिना दन्तिभिस्तथा ।
 हया हयैः समासक्ता रथिनो रथिभिः सह । संकुलञ्चाभवद्भूयो धोरूपं विशाग्यते ।
 इदञ्चित्रमिदं धोरमिदं रौद्रमिति प्रभो । युद्धान्यासन् महाराज घोरानि च बह्वनि च । ११७०
 ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः । विव्यधुश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे ।
 तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजसोत्रमवर्त्तत । वातेन चोद्भूतं राजन् धावद्भिश्चाश्वसादिभिः ।
 रथनेभिसमुद्भूतं निश्वसैश्चापि दन्तिनां । रजः सन्ध्याब्जकलिलं दिवाकरपयं ययौ ।
 रजसा तेन संघृक्तो भास्करो निम्नभः कृतः । सञ्कादिताऽभवद्भूमिले च शूरा महारथाः ।
 मुहूर्त्तादिव संवृत्तं नीरजस्तं समन्ततः । वीरशोणितक्षितायां भूमौ भरतसत्तम । ११७५
 उपाशाम्य ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनं । ततोऽपश्यमहं भूयो इन्द्रयुद्धानि भारत ।
 यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मथ्याक्ते वै सुदारुणं । वर्ष्मणा तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोऽज्ज्वलाः प्रभाः ।
 शब्दश्च तुमुलः सङ्क्षेपशराणां पततामभूत् । महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य पर्व्वते ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि संकुलयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके । अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
 तांस्तु यत्नेन महता सन्निवार्य्य महारथान् । पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीं । ११८०
 निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैषिणः । सन्निवृत्तेषु तेव्वेव युद्धमासीत् सुदारुणं ।
 तावकानां परेषाञ्च देवासुररणेऽपमं । परेषां तव सैन्ये वा नासीत् कश्चित्पराङ्मुखः ।
 अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परं । तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरं ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः । जिगीषमाणः संग्रामे धार्तराष्ट्रान् सराजकान् ।
 त्रिभिः शारद्वतं विद्धा रूक्मपुङ्गवैः शिलाशितैः । चतुर्भिर्निजघानाश्चान्नाराचैः कृतवर्ष्मणः । ११८५
 अश्वत्थामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनं । अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरं ।
 ततो दुर्य्योधनो राजा रथान् सप्तशतावणे । प्रैषयद्यत्र राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ।
 ते समन्तान्महाराज परिवार्य्य युधिष्ठिरं । अदृश्यं सायकैश्चकुर्मैषा इव दिवाकरं ।
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथा कृतं । नामृषन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः । ११९०
 रथैरश्ववरैर्युक्ताः किङ्किणीजालसंवृतैः । आजगमुरभिरचन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

ततः प्रवृत्ते रौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।
 रथान् सप्तशतान् हत्वा कुरूणामाततायिनां । पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवर्त्तयन्
 तत्र युद्धं महच्छासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः । न च नृणां दृष्टं नैव चापि परिश्रुतं ।
 वर्त्तमाने महायुद्धे निर्भर्यादे समन्ततः । बध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च । ११५
 विनदत्सु च योधेषु शङ्खवैद्यैश्च पूरितैः । उत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितेन च धन्विना ।
 अतिप्रवृद्धे युद्धे च क्षिप्तमानेषु मर्षसु । धावमानेषु योधेषु जयगृह्णितेषु भारिषु ।
 संहारे सर्वतो यति पृथिव्यां शोकस्तमेव । बद्धोनामुत्तमस्त्रीणां भीमन्तोद्धरणे तदा ।
 निर्भर्यादे ततो युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । प्रादुराभस्तदेत्याता दिविभूमौ सुदारुणाः ।
 चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही । सदण्डाः भोत्सुका राजन् कीर्त्यमाणाः समन्ततः । ११०
 उक्ताः पेतुर्दिवो भूमावः हृत्य रविमण्डलं । विश्ववाताः प्रादुरासन् नीचैः शर्करवर्धिणः ।
 अश्रूणि मुमुचुर्नगा वेषयुञ्ज्यास्तृणभृशं । एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान् ।
 पुनर्युद्धाय संभ्रम्य क्षत्रियास्तस्युरव्यथाः । रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ।
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् । युध्यध्वमयतो योधाः पृष्ठतो हस्मि पाण्डवान् ।
 ततो नः सम्प्रयातानां मद्रयोधास्तरस्त्रिनः । हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्तापरे तथा । ११५
 अस्मास्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः । शरामनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ।
 ततो हतं परैराजन् मद्रराजबलं तदा । दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत् पराङ्मुखं ।
 गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली । निवर्त्तध्वमधर्माज्ञा युध्यन् किं सृतेन वः ।
 अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ । अस्मीद्गान्धारराजस्य विशालप्रासयोधिनां ।
 बलेन तेन विक्रम्य वर्त्तमाने जनक्षये । पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः । ११५
 तदभमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः । अभव्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्वलं ।
 ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् । अभ्यचोदयदव्ययः सहदेवं महाबलं ।
 अशौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः । भैर्यानि सूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिं ।
 गच्छ त्वं द्रौपदेयैश्च शकुनिं सौबलं जहि । रथानीकमहं धत्स्ये पाञ्चालसहितोऽनघ ।
 गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया । पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्हतो जहि । ११९
 ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरावृताः । पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवस्य वीर्यवान् ।
 पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः । रणे ह्यभ्यद्रवन्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदं ।
 ततस्तु सौबलं राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवः । जघान पृष्ठतः सेनां जयगृह्णः प्रतापवान् ।
 अश्वारोहास्तु संख्याः पाण्डवानां तरस्त्रिनः । प्राविशन् सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य ताम्रयान् ।
 ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्वलं । रणमध्ये व्यतिष्ठन् शरवर्षैरवाकिरन् । ११९
 तदुद्यतगदाप्रासमहापुरुषसेवितं । प्रावर्त्तत महद्युद्धं राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।

उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् । न हि स्त्रिषां परेषां वा विशेषः प्रत्यदृश्यत ।
 शूरबाहुविस्मृष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ । ज्येतिषामिव सम्पातमपश्यन् कुर्याण्डवाः ।
 ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशाम्यते । सम्पतन्तीभिराकाशमावृतं बद्धशोभत ।
 प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत् समन्ततः । शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धाश्च पत्रिभिः । हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परं । आविचिताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ।
 ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा वृते । तानपक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्दिशादरिन्दम ।
 अश्वाचाजन्मनुध्याश्च रजसा संवृते सति । भूमौ निपतिताश्चान्य वमन्तो रुधिरं बद्ध ।
 केशाकेशि समालम्बा न श्रेकुश्चेष्टितुं नराः । अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ।
 मल्ला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरं । अश्वैश्च व्यपकृत्यन्त बह्वोऽत्र गतासवः ।
 भूमौ निपतिताश्चान्य बह्वो विजयैषिणः । तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ।
 रक्तोक्षितैश्चिन्मभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः । व्यदृश्यत मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रशः ।
 दूरं न शक्यं तत्रासीदन्तुमश्वेन केनचित् । साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ।
 रुधिरोक्षितसन्नाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः । नामाप्रहरणैर्घोरैः परस्परबधैषिभिः ।
 सुसन्निकृष्टैः सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठसैनिकैः । स मुहूर्त्तं ततो युद्धा सौबलोऽथ विशाम्यते ।
 षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरुपायाच्छकुनिस्ततः ।

१९१५

१९२०

१९२५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथैव पाण्डवानां रुधिरेण समुचितं । षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरुपायाच्छान्तवाहनं ।
 अश्वारोहाश्च पाण्डूनामब्रुवन् रुधिरोक्षिताः । सुसन्निकृष्टे सङ्ग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजोविताः ।
 नेह शक्यं रथैर्ध्याद्भुं कुत एव महागजैः । रथानिव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ।
 प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः । न पुनः सौबलो राजन् युद्धमभ्यागमिष्यति ।
 ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्रिपाः । प्रययुर्ध्वं पाञ्चालो दृष्टद्युम्नो महारथः ।
 सहदेवोऽपि कौरव्य रजोभेधे समुत्थिते । एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौबलः पुनः । पार्श्वतोऽभ्यहनत् क्रुद्धो दृष्टद्युम्नस्य वाहिनीं ।
 तत् पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणांस्त्वक्ताऽभ्यवर्त्तत । तावकानां परेषाञ्च परस्परबधैषिणां ।
 ते ह्यन्योन्यमवैचन्त तस्मिन् वीरसमागमे । योधाः पर्यपतन् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अग्निभिश्चिद्यमानानां शिरसां लोकसङ्क्षये । प्रादुरासीन्महाशब्दस्तालानां पततामिव ।
 विमुक्तानां शरीराणां छिन्नानां पततां भुवि । सायुधानाञ्च बाहूनामूर्खणाञ्च विशाम्यते ।
 आसीच्चटचटाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः । निप्लतो निशितैः शस्त्रैर्भाटान् पुत्तान् पितृनपि ।
 योधाः परिपतन्ति स्म यथामिषकृते खगाः । अन्योन्यं प्रतिस्पर्द्धाः समासाद्य परस्परं ।

१९३०

१९३५

१९४०

अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यग्रन् सहस्रशः । सङ्घर्षणासनाद्भृष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽय सहस्रशः । स्फुरतां प्रतिपिष्टानामयानां शीघ्रगामिनां ।
 खनताञ्च मनुष्याणां सन्नद्धानां विशाम्पते । शक्त्यष्टिपाशशब्दस्तु तुमुलः समपद्यत ।
 भिन्दतां परमर्माणि राजन्दुर्धनिते तव । अमाभिभूताः संख्याः आन्तवाहाः पिपामवः ।
 विहताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तन्त तावकाः । मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः । १२५
 जघ्नुः परान् स्वकांश्चैव प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान् । बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृह्णिनः ।
 भृमावभ्यपतन्नाजन् शरवृष्टिभिराहताः । वृकगृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
 आसीद्वल्लव्यो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः । नराश्वकायैः सञ्चन्ना भूमिरासीदिशाम्पते ।
 रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्द्धिनी । असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनः पुनः ।
 तावकाः पाण्डव्याश्च न न्यवर्तन्त भारत । प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्य धारणं । १२६
 योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः । शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धश्च व्यदृश्यत ।
 उद्यम्य च शितं खड्गं रुधिरैण समुक्षितं । अथोत्थितेषु बद्धेषु कबन्धेषु नराधिप ।
 तथा रुधिरगन्धेन योधाः कश्मलमाविशन् । मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्वलं ।
 अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्तन्त सौबलः । ततोऽभ्यधावंस्वरिताः पाण्डवा जयगृह्णिनः ।
 पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः । कोष्ठकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः । १२७
 शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्गुह्यपारं तितोर्षवः । तदीयांस्तान् समुपेत्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
 रथाश्चपत्तिद्विरदाः पाण्डवानभिदुद्रुवुः । केचित् पदातिनः पङ्क्तिभृष्टिभिश्च परस्परं ।
 निजघ्नुः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् । रथेभ्यो रथिनः पेतुर्दिपेभ्यो हस्तिमादिनः ।
 विमानेभ्यो दिवो भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षयादिव । एवमन्योन्यमास्थाय योधा जघ्नुर्महाहवे ।
 पितृन् भ्रातृन् वयस्यांश्च पुत्रानपि तथा परे । एवमासीदमर्थ्यादं युद्धं भरतसत्तम । १२८
 प्रासासिवाणकलिले वर्त्तमाने सुदारुणे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुर्विंशतोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले । अथैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्तन्त सौबलः ।
 स यात्वा बाहिनीं तूष्णमब्रवीद्वै त्वरन् युधि । युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पूनररिन्दमाः ।
 अष्टच्छत् चक्षिषांस्तत्र क नु राजा महारथः । शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा त ऊर्चुर्भरतर्षभ ।
 असौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महारथः । यत्रैतत् मुमहच्छत्रं पुण्यचन्द्रसमप्रभं । १२९
 यत्रैते सुतनुवाणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः । यत्रैष तुमुलः शब्दः पर्जन्यनिनदोपमः ।
 तत्र गच्छ द्रुतं राजन् ततो द्रव्यसि कौरवं । एवमुक्तस्ततो योधिः शकुनिः सौबलस्तथा ।
 प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप । संवृतः सर्वतो वीरैः समरे चित्रयोधिभिः ।
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीकैर्व्यवस्थितं । सरथांस्तावकान् सर्वान् हर्षयन् शकुनिस्ततः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विश्राम्यते । कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नृपं ।
 जहि राजन् यथानीकमश्वः सर्वे जिता मया । नात्यक्ता जीवितं सङ्ख्ये शक्या जेतुं युधिष्ठिरः ।
 हते तस्मिन् यथानीके पाण्डवेनाभिपालिते । गजानेतान् हनिष्याम पदातीक्षेत्रांस्तथा ।
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगर्द्धिनः । रथेनाभ्यपतन् हृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीं ।
 सर्वे विधृतद्वणीराः प्रगृहीतशरासनाः । शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान् प्रचक्रिरे ।
 ततो ज्योतिर्निर्घोषः पुनरासीद्विश्राम्यते । प्रादुरासीच्छराणाञ्च सुमुक्तानां सुदारुणः ।
 तान् समीपगतान् दृष्ट्वा जवेनोद्यतकर्मुकान् । उवाच देवकीपुत्रं कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः ।
 चेदयाश्चानसम्भ्रान्तः प्रविशेन बलार्थं । अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ।
 अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन । वर्त्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परं ।
 अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां महात्मनां । त्वयमद्य गता युद्धे पश्य दैवं यथाविधं ।
 समुद्रकल्पञ्च बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव । अस्मान्मासाद्य संजातं गोष्पदोपममच्युत ।
 हते भीष्मे तु सन्दध्याच्छिवं स्यादिह माधव । न च तत् कृतवान् मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिशः ।
 उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं पथ्यञ्च माधव । तथाऽपि नाऽसौ कृतवान् वीतबुद्धिः सुयोधनः ।
 तस्मिंस्तु तुमुले भीष्मे प्रच्युते धरणीतले । न जाने कारणं किन्तु येन युद्धमवर्त्तत ।
 मूढांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान् सुबालिशान् । पतिते शान्तनोः पुत्रे येऽकार्षुः सङ्गरं पुनः ।
 अनन्तरञ्च निहते द्रोणे ब्रह्मविदाम्बरं । राधेये च विकर्णे च नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते । तत्पुत्रे च नरव्याघ्रे नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 श्रुतायुषि हते वीरे जलसन्धे च पौरवे । श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 भरिश्चरसि शल्ये च शल्ये चैव जनार्दन । आवल्येषु च वीरेषु नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे । वाह्निके सोमदत्ते च नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदर्शने । दुःशासने च निहते नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 दृष्ट्वा च निहतान् शूरान् पृथङ्गण्डलिकान्नृपान् । बलिनश्चरणे कृष्णं नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 अबौहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् । मोहाद्वा यदि वा लोभाद्नैवाश्राम्यत वैशसं ।
 को नु राजा कुले जातः कौरवेयो विशेषतः । निरर्थकं महद्दैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ।
 गुणतोऽप्यधिकं ज्ञात्वा बलतः शौर्यतोऽपि वा । अमूढः को नु युध्येत जानन् प्राज्ञो हिताहितं ।
 यच्च तस्य मनो ह्यासीत्त्योक्तस्य हितं वचः । प्रथमे पाण्डवैः सार्द्धं सोऽन्यस्य शृणुयात् कथं ।
 येन शान्तनवो वीरो द्रोणे विदुर एव च । प्रत्याख्याताः शमस्यार्थं किन्तु तस्याद्य भेषजं ।
 भौक्याद्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्दन । तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी ।
 प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्माद्रोचयेदचः । कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्दन ।
 तथाऽस्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विश्राम्यते । नैव दास्यति नो राज्यमिति भे मतिरच्युत ।

उक्तोऽहं बज्रशस्तान् विदुरेण महात्मना । न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रस्तु मानद ।
यावत् प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पातकं ।
न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव । इत्यब्रवीत् सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ।
तत् सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः । यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ।

२२१५

यो हि श्रुत्वा वचः पथं जामदग्न्याद्ययातयं । अवामन्यत दुर्बुद्धिर्भुवं नाशमुपस्थितं ।
उक्तं हि बज्रशः भिद्वैर्जातमात्रे सुयोधने । एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षयं गमिष्यति ।
तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन । क्षयं गता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशं ।
सोऽद्य सर्वान्त्रे योधानिहनिष्यामि माधव । क्षत्रियेषु हतेष्व्याशु शून्ये च शिविरे कृते ।

२२१६

बधाय चात्मानोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति । तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ।
एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन् प्रज्ञया स्वया । विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ।
तस्माद्याहि चमूं वीर यावद्वृन्मि शितैः शरैः । दुर्योधनं महाबाहो वाहिनीञ्चास्य मंगुगे ।
क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव । हवैतदुर्बलं भैर्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।

२२१७

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभीषुहस्रो दाशार्हस्तयोक्तः सव्यमाचिना । तद्वलौघमभिवाणामभीतः प्राविशद्वन्नात् ।
गदाखड्गशरैर्घोरं शक्तिकण्टकसङ्कुलं । गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमं ।

हयपत्तिलताकीर्णं गाहमनो महायशाः । व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ।
ते हयाः पाण्डुरा राजन् वहन्तोऽर्जुनमाहवे । दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ।
ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यमाचो परन्तपः । किरन् शरशतांस्तीक्ष्णान् वारिधारा घनो यथा ।

२२१८

प्रादुरासीन्महाशब्दः शराणां नतपर्वणं । दधुभिश्चाद्यमानानां समरे सव्यमाचिना ।
असञ्जन्तस्तनुषु शरैर्घाः प्रापतन् भुवि । इन्द्राशनिमस्यशो गाण्डीवप्रेषिताः शराः ।
नरान्नागान् समाहत्य हयांश्चापि विशास्यते । अपतन्त रणे वाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ।
आसीत् सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । न प्राञ्चायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा ।

२२१९

सर्वमासीज्जगत् पूर्णं पार्थनामाङ्गितैः शरैः । रुक्मपुङ्खैस्तैलघैतैः कर्भारपरिमाङ्गितैः ।
ते दहन्मानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः । पार्थेन प्रजङ्घैर्धारा बध्यमानाः शितैः शरैः ।

शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः । ददाह समरे योधान् कक्षमग्निरिव ज्वलन् ।

यथा वनान्ते वनगैर्विस्मृष्टः कक्षं दहेत् कृष्णगतिः सुधोषः । भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं मृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ।

एवं स नाराचगणप्रतापी शरार्चिरुच्चावचतिग्मतोजाः । ददाह सर्वान्तव पुत्रमेनाममृष्यमाणस्तरसा तरस्त्री ।

२२२०

तस्त्रैषवः प्राणहराः सुमुक्ता नासञ्जन् वै वर्त्मसु रुक्मपुङ्गाः । न स द्वितीयं प्रमुभोच वाणं नरे हये वा परमद्विपे वा ।

अनेकरूपाकृतिभिर्हि वाणैर्भारयानीकमनुप्रविश्य । स एव एकस्तव पुत्रमेनां जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अस्मत्तां यतमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां । सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ।

इन्द्राशनिसमस्पर्शनविस्त्रान्महौजसः । विसृजन् दृश्यते वाणान् धारा मुञ्चन्निवाम्बुदः ।
 तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं किरीटिना । सम्प्रदुद्राव संयामान्तव पुत्रस्य पश्यतः ।
 पितृन् भ्रातृन् परित्यज्य वयस्यानपि चापरे । हतधूर्या रथाः केचिद्धृतस्तथाऽपरे ।
 भग्नान्धुगचक्रेषाः केचिदासन् विशास्यते । अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथाऽन्ये वाणपीडिताः ।
 अक्षता युगपत् केचित् प्राद्रवन् भयपीडिताः । केचित् पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवान्भवाः ।
 विचक्रुः पितृनन्ये सहायानपरे पुनः । बान्धवांश्च नरव्याघ्र भ्रातृन् सम्बन्धिनस्तथा ।
 दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विशास्यते । बहवोऽत्र भृशं विद्वामुद्धमाना महारथाः ।
 निश्रयसन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थवाणहता नराः । तानन्ये रथमारोप्य आश्रयास्थाय मुहूर्त्तकं ।
 विश्रान्ताश्च विद्वन्नाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे । तानपास्य गताः केचित् पुनरेव युयुत्सवः ।
 कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्भेदाः । पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्रयाश्च च वाहनं ।
 वर्ष्माणि च समारोप्य केचिद्धरतसत्तम । समाश्रयापरे भ्रातृन् निलिप्य शिविरे स्वके ।
 पुत्रानन्ये पितृनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् । सज्जयित्वा रथान् केचित् यथामुख्यं विशास्यते ।
 आश्रुत्य पाण्डवानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् । ते शूराः किङ्किणीजालैः समाच्छन्ना बभामिरे ।
 त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः । आगम्य सहसा केचित् रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
 पाण्डवानामनीकेषु दृष्टद्युम्नमयोधयन् । दृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
 नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयन् । पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
 अभ्यद्रवत्सुभङ्गुद्धस्तावकान् हन्तुमुद्यतः । ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिपः ।
 वाणसङ्घाननेकान् वै प्रेषयामास भारत । दृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 नाराचैरङ्गनाराचैर्बलभिः क्षिप्रकारिभिः । वत्सदन्तैश्च वाणैश्च कर्षारपरिमार्जितैः ।
 अश्वान् चतुरो हत्वा बाह्यैरसि चार्पयत् । सोऽतिविद्धो महेष्वासलोचाद्वित इव द्विपः ।
 तस्याश्वान् चतुरो वाणैः प्रेषयामास मृत्यवे । सारथेऽपि वाणेन शिरः कायादपाहरत् ।
 ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः । अपाक्रमद्धतरथो नातिदूरमरिन्दमः ।
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः । तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र शैबलः ।
 ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसहस्रा महाद्विपाः । पाण्डवान्वथिनः पञ्च समन्तात् पर्यवारयन् ।
 ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत । अशोभन्त महाराज ग्रहा व्याघ्रा घनैरिव ।
 ततोऽज्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः । विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
 स समन्तात् परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः । नाराचैर्बलविधैर्लक्षैर्गजानीकमपोययत् ।
 तत्रैकवाणिहृतानपश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च निर्भिन्नान् सव्यसाचिना ।
 भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः । करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्वली ।
 अथाश्रुत्य रथाक्षूणं दण्डपाणिरिवान्तकः । समुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथं ।

१२४०

१२४१

१२४२

१२४३

१२४४

१२४५

वित्रेसुखावकाः सैन्याः शङ्खमूत्रे प्रसुप्तुवुः । आविग्रहं बलं सर्व्वं गदाहस्तो वृकोदरे ।
 गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्नजखलान् । धावमानानपश्याम कुञ्जरान् पर्व्वतोपमान् । ११७०
 प्राद्रवन् कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः । पेतुरार्त्तस्त्रिं कृत्वा च्छिन्नपत्वा इवाद्रयः ।
 अभिन्नकुम्भान् सुबह्वन् द्रवमाणानितस्ततः । पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुखव सैनिकाः ।
 युधिष्ठिरोऽपि संकुटो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । गार्द्भवचैः श्रितैर्वाणैर्निन्युर्व्वै यमसादनं ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपं । अपक्रान्ते तव सुते ह्यष्टं समाश्रिते ।
 दृष्ट्वा च पाण्डवान् सर्व्वान् कुञ्जरैः परिवारितान् । धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवत् । ११७५
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् ययौ । अद्रष्टुं तु रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमं ।
 अश्वत्थामा कृपस्यैव कृतवर्म्मा च सान्वतः । अपृच्छन् क्षत्रियास्तत्र क्व नु दुर्य्योधनो गतः ।
 तेऽपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनहये । मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ।
 विवर्णवदना भूत्वा पर्य्यपृच्छन्ते ते सुतं । आहुः केचिद्धृते सूते प्रयाता यत्र सौबलः ।
 अपरे तन्नुवंतत्र क्षत्रिया भृशविचिताः । दुर्य्योधनेन किं कार्य्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति । ११८०
 युध्यध्वं सहिताः सर्व्वे किं वो राजा करिष्यति । ते क्षत्रियाः क्षतैर्गार्द्भवैर्हृतभूयिष्ठवाहनाः ।
 शरैः सम्पीड्यमानास्तु नातिव्यक्तमयाब्रुवन् । इदं सर्व्वं बलं हन्मो येन स्म परिवारिताः ।
 एते सर्व्वे गजान् हत्वा उपाद्यान्ति स्म पाण्डवाः । श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः ।
 हत्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सवं । कृपस्य कृतवर्म्मा च प्रययुर्थं च सौबलः ।
 रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः । ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः । ११८५
 आययुः पाण्डवा राजन् विनिघ्नन्तः स्म तावकान् । दृष्ट्वा तु तानापततः सम्प्रहृष्टान्महारथान् ।
 पराक्रान्तास्तथा वीरान्निराशं जीविते तदा । विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलं ।
 परिचीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् । राजन् बलेन दृष्ट्वा त्वक्ता जीवितमात्मनः ।
 आत्मना पञ्चमोऽयुधं पाञ्चालस्य बलेन ह । तस्मिन्देहे व्यवस्थाप्य यत्र शारदतः स्थितः ।
 संप्रद्रुता वयं पञ्च किरीटिशरपीडिताः । धृष्टद्युम्नं महारौद्रं तत्र नोऽभूद्राणो महान् । ११९०
 जितास्तेन वयं सर्व्वे व्यपयाम रणान्ततः । अथापश्यं सात्यकिं तमुपायातं महारथं ।
 रथैस्तुःश्रितैर्वीरो मामभ्यद्रवदाहवे । धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथञ्चिच्छ्रान्तवाहनात् ।
 पतिता माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा । तत्र युद्धमभूद्दोरं मुहूर्त्तमतिदारुणं ।
 सात्यकिस्तु महाबाहुर्धर्मम हत्वा परिच्छदं । जीवशाहमगृह्णन्मां मूर्च्छितं पतितं भुवि ।
 ततो मुहूर्त्तादिव तद्गजानीकमबध्यत । गदया भीमसेनेन नाराचैर्ज्जुनेन च । ११९५
 ते प्रवृद्धा महानागाः समन्तात् पर्व्वतोपमाः । नातिप्रसिद्धेव गतिः पाण्डवानामजायत ।
 रथमार्गास्तथा चक्रे भीमसेनो महाबलः । पाण्डवानां महाराज व्यग्राकर्षमाहागजान् ।
 अश्वत्थामा कृपस्यैव कृतवर्म्मा च सान्वतः । अपश्यन्तो रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमं ।

राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथं । परित्यज्य च पाञ्चाख्यं प्रयाता यत्र सौबलः ।

राज्ञो दर्शनसंविग्ना वर्त्तनानि जनहये ।

१४०८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनापधाने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ गजानोके हते तस्मिन् पाण्डपुत्रेण भारत । बध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ।

चरन्तश्च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमं । दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणं ।

समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव । अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ।

सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् । दुर्धर्षणः श्रुतान्तश्च जैत्रो मूरिवलौ रविः ।

जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्विंसहोऽरिहा । दुर्विभीषननःमा च दुष्प्रधर्षस्तयैव च ।

१४०९

श्रुतर्वा च महाबाहुः सर्व्वे युद्धविशारदाः । इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।

भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्व्वतो दिशं । ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः ।

मुमोच निशितान् बाणान् पुत्राणान्तव मर्मसु । ते कीर्त्तमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ।

भीमसेनमुपाशेदुः प्रवणादिव कुञ्जरं । ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्धर्षणस्य ह ।

क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले । ततोऽपरेण भस्मेन सर्वावरणभेदिना ।

१४१०

श्रुतान्तमबधीद्भीमस्तव पुत्रं महारथं । जयत्सेनं तथा विद्धा नाराचिनं हसन्निव ।

पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिन्दमः । स पपात रथाद्भूमौ राजंस्त्वर्णं ममार च ।

श्रुतर्वा तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिष । शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्व्वणं ।

ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भरिबलं रविं । चीनेतांस्त्रिभिरानर्च्छदिषाग्निप्रतिमैः शरैः ।

ते हता न्यपतन्भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः । वसन्ते पुष्पशबला निवृत्ता इव किंशुकाः ।

१४१५

ततोऽपरेण भस्मेन तोच्छेन च परन्तपः । दुर्विभीषनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ।

स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनाम्बरः । गिरेस्तु कूटजो भग्नो मार्हतेनेव पादपः ।

दुष्प्रधर्षं ततश्चैव सुजातश्च सुतन्तव । एकैकं न्यबधीत् संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां चमूमुखे ।

तौ शिलीमुखविट्काङ्गौ पेतद्वरथसत्तमौ । ततः पतन्तं समरे अभिवीक्ष्य सुतन्तव ।

भस्मेन पातयामास भीमो दुर्विषहं रणे । स पपात ततो वाहात् पश्यतां सर्व्वधन्विनां ।

१४२०

दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातृन् बहूनेकेन संयुगे । अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीममभ्यधात् ।

विचिपन् सुमहत्पापं कार्त्तस्वरविभूषितं । विस्मजन् सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान् बहून् ।

स तु राजन् धनुष्किन्त्वा पाण्डवस्य महामृधे । अथैनं क्षिप्रधन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ।

ततोऽन्यद्भनुरादाय भीमसेनो महाबलः । अवाकिरत्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकं । यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्व्वभौ ।

१४२५

तयोस्तत्र शितैर्भूतैर्यमदण्डनिभैः शरैः । समाच्छन्वा धरा सर्व्वा खं दिशो विदिशस्तथा ।

ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरादाय सायकैः । भीमसेनं रणे राजन् बाहोस्तरसि चार्पयत् ।

सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना । भीमः सञ्जुभे क्रुद्धः पर्वणीव महोदधिः ।
 ततो भीमो रषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष । सारथिञ्चतुरश्रांश्च शरैर्निन्ये यमलयं ।
 विरयं तं समालक्ष्य विश्वैर्लोकमवाहिभिः । अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन् पाणिलाघवं ।
 श्रुत्वा विरयो राजन्नाददे खड्गं रश्मि । अयास्याददतः खड्गं शतचन्द्रश्च भानुमत ।
 क्षुरप्रेण गिरः कायात् पातयामास पाण्डवः । किञ्चोत्तमः क्षुप्य ततः क्षुरप्रेण महात्मना ।
 पपात कायः स रथादसुधामनुनादयन् । तस्मिन्निपतिते वीरे तावक्का भयभोहिताः ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः । तानापतत एव गृह्ण हतशेषाद् नार्णवात् ।
 दंशितान् प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् । ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ।
 ततस्तु संवृतो भीमस्तावकैर्निशितैः शरैः । पीडयामास तान् सर्वान् सहस्राक्ष द्वासुरान् ।
 ततः पञ्चशतान् हत्वा सवरुथान्महारथान् । जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ।
 हत्वा शतसहस्राणि पत्तीनां परमेषुभिः । वाजिनाञ्च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ।
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव । मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ।
 तन्मया युध्यमानं वै विनिघ्नन्तश्च तावकान् । दंशितुं नेत्सहन्ते स्म तव सैन्या नराधिप ।
 विद्राव्य च कुरुन् सर्वान्स्तांश्च हत्वा पदानुगान् । दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे त्रामयानो महाद्विपान् ।
 हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशाम्यते । किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणा समपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनो महाराज दुर्द्धर्षश्चापि ते सुतः । हतशेषौ तदा भंग्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ।
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितं । उवाच देवकीपुत्रः कुन्तोपुत्रं धनञ्जयं ।
 शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिवारिताः । गृहीत्वा सञ्जयञ्चामौ निवृत्तः शिनिपुङ्गवः ।
 परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत । योधयित्वा रणे योधान् धार्तराष्ट्रान् महानुगान् ।
 दुर्योधनमभित्यज्य त्रय एव व्यवस्थिताः । कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ।
 असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः । दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
 असौ दुर्योधनः पार्थवाजिमध्ये व्यवस्थितः । कृत्रेण प्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्भुङ्गः ।
 प्रतियूह्य बलं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः । एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भविष्यति ।
 गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वाञ्च प्राप्तमरिन्दमं । यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनं ।
 घातुकश्चित्तु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति । परिश्रान्तबलस्तावत् नैव मुच्येत किल्बिषी ।
 हत्वा तव बलं सर्वं सङ्ग्रामे धृतराष्ट्रजः । जितान् पाण्डुसुतान् मत्वा रूपं धारयते महत् ।
 निहतं स्व बलं दृष्ट्वा पीडितश्चापि पाण्डवैः । भ्रुवमेष्यति संग्रामे बधाचैवात्मनो नृपः ।
 एवमुक्तः फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् । धार्तराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन माधव ।
 यावेतावाश्रितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः । हतो भीमो हतो द्रोणः कर्णे वैकर्त्तनो हतः ।

१४२०

१४२५

१४३०

१४३५

१४४०

१४४५

मद्राजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः । हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौबलस्य च ।
 रथानान्तुं शते शिष्टे दे एव तु जनार्दन । दन्तिनाञ्च शतं सायं त्रिसहस्राः पदातयः ।
 अश्वत्यामा कृपयैव त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा । उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 एतद्वलमभूच्छ्रेयं धार्तराष्ट्रस्य माधव । मोक्षो न नूनं कालान्तु विद्यते भुवि कस्यचित् ।
 तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितं । अद्याहनि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ।
 न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिह चिन्तये । ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति मदेत्कटाः ।
 तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि स्युर्न मानुषाः । अद्य युद्धेषु संकुद्धो दीर्घं राज्ञः प्राजागरं ।
 अपनेष्यामि गान्धारं घातयित्वा शितैः शरैः । निहत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबलः ।
 सभायामहरद्भूते पुनस्तान्याहराम्यहं । अद्य ता अपि वेत्सन्ति सर्वा नागपुरे स्त्रियः ।
 श्रुत्वा पतोश्च पुत्राञ्च पाण्डवैर्निहतान् युधि । समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
 अद्य दुर्योधनो दीप्रां श्रियं प्राणाञ्च मोक्षति । नापयाति भयात् कृष्ण संग्रामाद्यदि चेन्मम ।
 निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुबालिशं । मम ह्येतदशक्तं वै वाजिवृन्दमरिन्दम ।
 सोढुं ज्योतिषनिर्घोषं याहि यावन्निहन्म्यहं । एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन यशस्विना ।
 अचोदयद्भयान् राजन् दुर्योधनबलं प्रति । तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सञ्जा महारथाः ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष । प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघांसया ।
 तान् प्रेक्ष्य सहितान् सर्वान् जवेनेद्यतकार्मुकान् । सौबलोऽभ्यद्रव्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ।
 सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् । सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ।
 सहदेवं तव सुतो हयपृष्ठगतोऽभ्ययात् । ततो हि यत्नतः त्रिप्रं तव पुत्रो जगाधिव ।
 प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशं । सोऽपाविशद्रयोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
 रुधिराश्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव शसन् । प्रतिलभ्य ततः संज्ञा सहदेवो विशाम्यते ।
 दुर्योधनं शरैस्तोच्छ्रैः संकुद्धः समवाकिरत् । पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरांसि निचकर्त्त ह । तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्भृजभिः शरैः ।
 पातयित्वा हयान् सर्वास्त्रिगर्त्तानां रथान् यथै । ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्त्तानां महारथाः ।
 अर्जुनं वासुदेवञ्च शरवर्षैरवाकिरन् । सत्यकर्माणमाशिष्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
 ततोऽस्य खन्दनखेपां चिच्छेद पाण्डुनन्दनः । शिलाशितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
 शिरश्चिच्छेद सहसा तप्तकुण्डलभूषणं । स वै पतन्मृधे राजन् योधानां भिषतान्तव ।
 यथा सिंहो वने राजन् मृगं परिभुञ्जितः । तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः ।
 विद्धा तानहनत् सर्वान् रथान् रूक्षत्रिभूषितान् । ततः प्रायात्तरन् पार्थो दीर्घकालं सुवृष्टतं ।
 मुञ्चन् शोधविधं तीक्ष्णं प्रखलाधिपतिं प्रति । तमर्जुनः प्रवत्कानां शतेन भरतवर्धन ।
 पूरयित्वा ततो वाहान् प्राहरत्तस्य धन्विनः । ततः शरं समाधाय यमदण्डोपमं तदा ।

१३६०

१३६५

१३७०

१३७५

१३८०

१३८५

सुशर्माणं समुद्दिश्य चित्तेपाशु हसन्निव । स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।
 सुशर्माणं समासाद्य बिभेद हृदयं रणे । स गतासुर्माहाराज पपात धरणीतले ।
 नन्दयन् पाण्डवान् सर्वान् व्यथयंश्चापि तावकान् । सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्तानस्य महारथान् ।
 सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत् क्षयं । ततोऽस्य निशितैर्वाणैः सर्वान् हत्वा पदानुगान् । १५८०
 अभ्यगाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः । भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप ।
 मुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव । ततोऽस्य ग्रहसन् क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि । तस्मिंस्तु निहतो वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
 परिवर्गुरणे भीमं किरन्तो विविधान् शरान् । ततस्तु निशितैर्वाणैस्तवानीकं वृकोदरः ।
 इन्द्राशनिसमस्यैः समन्तात् पर्थवाकिरत् । ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ । १५८५
 तेषु तु क्षिद्यमानेषु सेनाध्वजा महारथाः । भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ।
 स तान् सर्वान् शरैर्घोरैरेवाकिरत् पाण्डवः । तथैव तावकान् राजन् पाण्डवेयान् महारथान् ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पर्थवारयन् । आकुलं तदभूत् सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
 तावकानाञ्च समरे पाण्डवेवैर्युत्सतां । तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
 उभयोः सेनयोराजन् संश्लोचन्तः स्वबान्धवान् । १५९०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सुशर्मावधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे गजवाजिनरक्षये । शकुनिः सौबलो राजन् सहदेवं समभ्ययात् ।
 ततोऽस्यापततस्त्रुणं सहदेवः प्रतापवान् । शरौघान् प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगान् ।
 उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः । सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ।
 ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परं । विविधुर्निशितैर्वाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैराकर्णात् प्रहितैः शरैः । तेषाञ्चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विश्राम्यते । १५९५
 आच्छादयद्दिशः सर्व्या धारा इव पेयोमुचः । ततः क्रुद्धा रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
 चेरतुः कदनं सङ्ख्ये कुर्वन्तौ मुमहावलौ । ताभ्यां शरशतैश्चक्रं तदलं तव भारत ।
 अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह । अथैर्विपरिधावद्भिः शरैश्च नैर्विश्राम्यते ।
 तत्र तत्र वृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान् बहून् । निहतानां हयानाञ्च सहैव हयसादिभिः ।
 चर्मभिर्विनिवृत्तैश्च प्रापैश्चिन्नैश्च मारिष । क्षृष्टिभिः शक्तिभिश्चैव सासिप्रासपरश्वधैः । १५९०
 सञ्क्रान्ता पृथिवी जज्ञे कुसुमैः शबला इव । योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परं ।
 उद्धूतनयनैरोषात् सन्दष्टौष्ठपटैर्मुखैः । सकण्डलैर्बहि च्क्रान्ता पद्मकिञ्चलशस्त्रिभैः ।
 भुजैश्चिन्नैर्बहाराज नागराजकरोपभैः । साङ्गदैः सतनुचैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ।
 कबन्धैरुत्थितैश्चिन्नैर्बलैश्चापरैर्युधि । क्रव्यादगणसञ्क्रान्ता घोराऽभूत् पृथिवीपते ।
 अन्यावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्माहाहवे । प्रवृष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनं । १५९५

एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् । प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भुशं ।
 सविक्कलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् । सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 सर्वसैन्यानि संकुट्टो वारयामास भारत । निर्विभेद च नाराचैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 विनिर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिन्दमः । तेन शब्देन विचस्ताः सर्वे सहयवारणाः ।
 प्राद्रवन् सहसा भीतः शकुनेश्च पदानुगाः । प्रभग्नानथ तान् दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
 निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं ह्यतेन वः । इह कीर्त्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् समश्रुत ।
 प्राणान् जहाति यो वीरो युद्धे पृष्ठमदर्शयन् । एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः ।
 क्षुब्धसागरसङ्काशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत् । तांस्ततः पुरतो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ।
 प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजयोद्यताः । प्रत्याश्वस्य च दुर्द्धर्षः सहदेवो विश्राम्यते ।
 शकुनिं दशभिर्विद्धा हयंस्यास्य त्रिभिः शरैः । धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव ।
 श्रयान्यद्भनुरादाय शकुनिर्धुदुर्द्धर्षः । विव्याध नकुलं पश्चा भीमसेनञ्च सप्तभिः ।
 उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः । सहदेवन्तु सप्तत्या परीक्षन् पितरं रणे ।
 तं भीमसेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः । शकुनिञ्च चतुःषष्ट्या पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ।
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः । सहदेवं रणे क्रुद्धाऽप्युदयन् शरवृष्टिभिः ।
 पर्वतं वारिधाराभिः सविद्युत इवाम्बुदाः । ततोऽस्थापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान् ।
 उलूकस्य महाराज भलेनापाहरच्छिरः । स जगाम रथाङ्गुलिं सहदेवेन पातितः ।
 रुधिराश्रुतसर्वाङ्गो नन्दयन् पाण्डवान् युधि । पुत्नन्तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ।
 साश्रुकण्ठो विनिश्चस्य क्षत्तुर्व्याक्यमनुस्मरन् । चिन्तयित्वा मुहूर्त्तं स वाष्पपूर्णक्षणः श्वसन् ।
 सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः । तानपास्य शरान्मुक्तान् शरसङ्घैः प्रतापवान् ।
 सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे । क्षिप्त्वे धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा ।
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् । तमापतन्तं सहसा घोररूपं विश्राम्यते ।
 द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव । अस्मिं दृष्ट्वा तथा च्छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदां ।
 प्राहिणोत् सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि । ततः शक्तिं महाधोरां कालरात्रिमिवोद्यतां ।
 प्रेषयामास संकुट्टः पाण्डवं प्रति सौबलः । तामापतन्तो सहसा शरैः कनकभूषणैः ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव । सा पपात त्रिधा च्छिन्ना भूमौ कनकभूषणा ।
 शीर्थमाणा यथा दीप्ता गगनौह शतद्वदा । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौबलश्च भयार्द्रितं ।
 दुद्रुवुस्तावकाः सर्वे भये जाते ससौबलाः । अथोत्क्रुष्टं महत्सासोत् पाण्डुर्जैर्जितकाशिभिः ।
 धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन् । तान् वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 शरैरेकसाहस्रैर्वारयामास संयुगे । ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैरश्वैर्जये धृतं ।

१५२०

२५ २५

१५२०

१५२५

१५३०

१५३५

आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽय सौबलं । खभंशमवतिष्ठन्तं संसृज्य शकुनिं नृप ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् । अधिज्यं बलवत् कृत्वा व्यभिपन् सुम हृदुगुः ।
 स सौबलमभिद्रुत्य गार्द्वपत्रैः शिलाशितैः । भृशमभ्यहनत् क्रुद्धो नैरिव महः द्विप ।
 उवाच चैनं भेधावी निगृह्य स्मारयन्निव । चक्षुर्धर्मं स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ।
 यत्तदा हृद्यमे मूढं गृह्यन्न चैः सभातले । फलमद्य प्रपश्यस्व कर्मस्तस्य दुर्मते । २५०
 निहतास्ते दुरात्मनो येऽस्त्रानवहमन् पुरा । दुर्योधनः कुलाङ्गारः श्रियस्वत्वास्व मातुलः ।
 अथ ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः । वृत्तात् फलमिवाविद्धं लगुडेन प्रमाथिना ।
 स्वमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः । संक्रुद्धो रणशार्दूलो वेगेनाभिजघान तं ।
 अभिगम्य सुदुर्द्धर्षः सहदेवो युधां पतिः । विजुष्य बलवचापं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिनः । क्वचं ध्वजं धनुश्चास्य च्छिता सिंहं दवानदत् । २५१
 क्विध्वजधनुश्चक्रः सहदेवेन सौबलः । ततोऽतिविद्धो बज्रभिः सर्वनर्भसु सायकैः ।
 ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । शकुनेः प्रेषयात्मास शरदृष्टिं दुरासदां ।
 ततस्तु क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो माद्रीसुतं सहदेवं विमर्द्द । प्राप्तेन जाम्बूनदभूषणेन जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रं ।
 माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं प्राप्तं सुवृत्तौ च भुजौ रणधे । भलैस्त्रिभिर्युगपत् सञ्चर्कतं ननाद चोच्चैस्तरमाजिमथे ।
 तस्याशुकारी सुसमाहितेन सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन । भस्मेन सर्व्ववरणातिगेन णिरः शरीरं त प्रममाय भूयः । २५२
 शरेण कर्त्तस्त्रभूषणेन दिवाकराभेन सुभंहितेन । हतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन पपात भूमौ सुबलस्य पुत्रः ।
 स तच्छिरो वेगवता शरेण सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन । प्रवैरयत् कुपितः पाण्डुपुत्रो यत्तत् कुह्लणः मनयस्य मूलं ।
 हतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रं । योधास्वदीया भयनष्टमत्वा दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ।
 विप्रद्रुताः शुष्कमुखा विसंज्ञा गाण्डीवधोपेण समाहताश्च । भयार्दिता भग्गरयाश्च नागाः पदातयश्चैव मधार्त्तराद्राः ।
 ततो रथाश्चकुनिं पातयित्वा मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः । शङ्खान् प्रदधुः समरेऽतिहृष्टाः सकेशवान् भैनिकान् हर्षयन्तः ।
 तच्चापि सर्व्वे प्रतिपूजयन्तो हृष्टा ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ । दिश्या हतो नैकतिको दुरात्मा सहात्मजो वीर रणे त्वयेति । २५३
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि शकुन्युलूकवधे जनत्रिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ अथ हृदप्रवेशपर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः । त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान् पथ्यवारयन् ।
 तानर्ज्जुनः प्रत्यगृह्णात् सहदेवजये धृतः । भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशोविप्रदर्शनः ।
 शक्तृष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसतां । सङ्कल्पमकरोन्मेघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ।
 संगृहीतायुधान् बाहून् योधानामभिधावतं । भलैश्चिक्केद् बीभत्सुः शिरांस्त्रिपि हयानपि । २५०
 ते हताः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः । चरता लोकवीरेण प्रहताः सव्यसार्चिना ।
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसङ्गं । हतशेषान् समानीय क्रुद्धो रथगणानबहन् ।

कुञ्जरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च समन्ततः । उवाच सहितान् सर्वान् धार्तराष्ट्र इदं वचः ।
समासाद्य रणे सर्वान् पाण्डवान् समुहङ्गणान् । पाञ्चालञ्चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्त्तत ।
तस्य ते शिरसा गृह्यवचनं युद्धदुर्गदाः । अभ्युद्ययूरणे पार्थान् तव पुत्रस्य शासनात् । २५०५
तानभ्यापत नः शीघ्रं हतश्रेष्ठान् महारणे । शरैराशोविषाकारैः पाण्डवाः रुमवाकिरन् ।
तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्त्तेन महात्मभिः । अवध्यत रणं प्राप्य चातारं नाभ्यविन्दत ।
प्रतिष्ठमानन्तु भयान्नावतिष्ठति दंशितं । अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा वृतैः ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशश्च प्रदिशस्तथा । ततस्तु पाण्डवानीकानिःसृत्य बहवो जनाः ।
अभ्यघ्नंस्तावकान् युद्धे मुहूर्त्तैर्दिव भारत । ततो निःश्रेष्ठमभवत्तत् सैन्यं तव भारत । २५०६
अत्रौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत । एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसृञ्जयैः ।
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु । एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत मृगं क्षतः ।
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्याश्च मेदिनीं । विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे ।
मुदितान् सर्वतः सिद्धान् नर्दमानान् समन्ततः । वाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनां ।
दुर्योधनो महाराज कश्चलेनाभिसंवृतः । अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः । २५०७
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निहते मामके सैन्ये निःश्रेष्ठे शिरिवि कृते । पाण्डवानां बले स्मृत किन्तु श्रेष्ठमभूत्तदा ।
एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय । यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम ।
बलवत्तं तदा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च । पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्नीनाञ्च शतं शताः ।
एतच्छ्रेष्ठमभूद्राजन् पाण्डवानां महद्वलं । परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः । २५०८
एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः । नापश्यत् समरे कञ्चित् सहायं रथिनाम्बरः ।
नर्दमानान् परान्दृष्ट्वा स्वबलस्य च सङ्क्षयं । तथा दृष्ट्वा महाराज स एकः पृथिवीपतिः ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् । एकादशचमूभर्त्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो ह्रदं । नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिप ।
सस्मार वचनं चतुर्धर्मशीलस्य धीमतः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा । २५०९
महदैशसमस्माकं क्षत्रियाणाञ्च संयुगे । एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविचुर्ह्रदं नृपः ।
दुःखमन्तपद्दयो दृष्ट्वा राजन् बलवत्तं । पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यद्रवन्त संकुङ्क्षास्तव राजन् बलं प्रति । शतृष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्ज्यतां ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः । तान् हत्वा निशितैर्वीरैः सामात्यान् सह बन्धुभिः ।
रथे श्वेतहधे तिष्ठन्वर्जुना बद्धशोभत । सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे । २५१०
महावनमिव च्छिन्नमभवत्तावकं बलं । अनेकशतसहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यदृश्यत । द्रोणपुत्रादृते वीरास्तथैव कृतवर्षणः ।

कृपाच्च गौतमाद्राजन् पार्थिवाच्च तवात्मजात् । धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा सह सात्यकिनाऽब्रवीत् ।

किमनेन गृहीतेन नानेनार्योऽस्ति जीवता । धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नृप्ता महारथः ।

उद्यम्य निश्चितं खड्गं हन्तुं मम मुद्यतस्तदा । तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

१८५

मुच्यतां सञ्जयो जीवन् न हन्तव्यः कथञ्चन । द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नृप्ता कृताञ्जलिः ।

ततो मामब्रवीन्मुक्ता खस्ति सञ्जय साधय । अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्मा निरायुधः ।

प्रातिष्ठं येन नगरं सायाह्ने रुधिरोल्लितः । क्रोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितं ।

एकं दुर्योधनं राजन्पश्यं भृशविकृतं । स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशकोदभिर्वात्सितुं ।

उपप्रेक्षत मां दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितं । तच्चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।

१८९

मुहूर्त्तं नाशकद्रकुमतिदुःखपरिभुतं । ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान् ग्रहणं तदा ।

द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो भोक्तमात्मनः । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनां ।

भ्रातृंश्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मां ततः । तस्मै तदहमाचक्षे सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

भ्रातृंश्च निहतान् सर्वान् सैन्यञ्च विनिपातितं । त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप ।

इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । स दीर्घमिव निश्चस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः ।

१९५

असौ मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुच्छेत् पर्यभाषत । त्वदन्यो नेह मङ्गामेकस्मिज्जीवति मञ्जय ।

द्वितीयं नेह पश्यामि समहायाश्च पाण्डवाः । ब्रूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ।

दुर्योधनस्तव मुतः प्रविष्टो हृद इत्युत । सुहृद्भिस्तादृशैर्धनैः पुच्छैर्भ्रातृभिरेव च ।

पाण्डवैश्च हते राज्ये को नु जीवेत मादृशः । आचक्षीथाः सर्वमिदं माञ्च मुक्तं महाहवात् ।

तस्मिंस्तोयद्भदे गुप्तं जीवन्तं भृशविकृतं । एवमुक्ता महाराज प्राविशन्तं महाहृदं ।

१९९

अस्तम्भयत तेषाञ्च मायया मनुजाधिपः । तस्मिन् हृदे प्रविष्टे तु चीजयान् श्रान्तवाहनान् ।

अपश्यं सहितानेकस्रं देशं समुपेयुषः । कृपं शारदतं वीरं द्रौणिञ्च रथिनाम्बरं ।

भोजञ्च कृतवर्ष्माणं सहितान् शरविकृतान् । ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वानचोदयन् ।

उपयाय च मामूचुर्दिश्या जीवसि मञ्जय । अपृच्छंश्चैव मां सर्वे पुच्छं तव जनाधिपं ।

कश्चिदुर्योधनो राजा स नो जीवति मञ्जय । आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं नृपं ।

१९५

तच्चैव सर्वमाचक्षे यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् । हृदञ्चैवाहमाचक्षेयं प्रविष्टो नराधिपः ।

अश्रुत्यामा तु तद्राजन् निगम्य वचनं मम । तं हृदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पर्यदेवयत् ।

अहो धिङ्मनः स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिपः । पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ।

ते तु तत्र चिरं कालं विलप्य तु महारथाः । प्राद्वव्रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतान्रणे ।

ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिवृतं । सेनानिवेशमाजगुर्हतशेषास्तथो रथाः ।

१९९

तत्र गुह्याः परिचस्ताः स्मर्ये चास्तमिते सति । सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव सङ्गमं ।

ततो वृद्धा महाराज योषितां रत्निणो नराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।

तत्र विक्रीशमानानां रुदन्तीनाञ्च सर्वशः । प्रादुरासीन्महाशब्दः श्रुत्वा तद्वलसङ्घर्षं ।
ततस्ता येषितो राजन् रुदन्त्यैव मुज्जमुज्जः । कुर्य्य इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलं ।
आजघ्नुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्तुत । लुलुचुश्च तदा केशान् क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र ह ।
हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरंश्चि च । शोचन्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशाम्यते ।
ततो दुर्य्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भयातुराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
वेत्रव्यासक्तहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशाम्यते । शयनीयानि शुभ्राणि सङ्घ्वास्तरणवन्ति च ।
समादाय पुनस्तूर्णं नगरं जनरक्षणं । आस्थायाश्चतरीयुक्तान् स्यन्दनानपरे पुनः ।
खान् खान् दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । अदृष्टपूर्व्वा या नार्य्यो भास्करेणापि वेश्मदु ।
ददृशुस्ता महाराज जना याता पुरं प्रति । तस्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्य्यसमन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्त्रजनबान्धवाः । आगोपाला विपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
ययुर्भनुद्याः सम्भ्रान्ता भीमसेनभयार्दिताः । अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थिव्याऽभूत् सुदारुणं ।
प्रेक्षमाणास्तदाऽन्योन्यमधावन्नगरं प्रति । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने विद्रुवे भृशदारुणे ।
युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् । जितो दुर्य्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
एकादशचमूभर्त्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः । हताश्च कुरवः संख्ये भीमद्रेणपुरःसराः ।
अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया । विद्रुतानि च सर्व्वाणि शिविराणि समन्ततः ।
इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः । अदृष्टपूर्व्वा दुःखान्ता भयव्याकुललोचनाः ।
हरिणा इव वित्रस्ता वीक्षमाणा दिशो दश । दुर्य्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशनैः सह प्रभो ।
युधिष्ठिरमनुज्ञाय भीमसेनं तथैव च । एतदर्थं महाबाहुरुभयोः संन्यवेदयत् ।
तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं कण्ठवेदिता । परिख्यज्य महाबाहूर्ज्जैश्चापुत्रं व्यसर्जयत् ।
ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् । संवाहयितवांश्चापि राजदारान् पुरं प्रति ।
तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे । प्रविष्टो हास्तिनपुरं वाप्यकण्ठोऽश्रुलोचनः ।
अपश्यत् महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनं । राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसं ।
तमब्रवीत् सत्यधृतिः प्रणतं लघतः स्थितं । दिष्ट्या कुरुक्षये वृत्ते अस्मिंस्त्वं पुत्र जीवसि ।
विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः । एतद्वै कारणं सर्व्वं विस्तरेण निवेदय ।
॥ युयुत्सुर्वाच ॥ निहते शकुनौ तत्र सञ्जातिसुतबान्धवे । हतशेषपरीवारो राजा दुर्य्योधनस्ततः ।
स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् । अपक्रान्ते तु नृपतौ स्तन्वावारनिवेशनात् ।
भयव्याकुलितं सर्व्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति । ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणां चास्य सर्व्वशः ।
वाहनेषु समारोप्य अध्वनः प्राद्रवन् भयात् । ततोऽहं समनुज्ञाय राजानं सहकेशवं ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन् लोकान् प्रधावितान् । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितं ।

प्राप्तकालमिदं सर्वं विदुरः सर्वधर्मवित् । अपूजयदभेयात्मा युयुत्सुं वाक्यमब्रवीत् ।

प्राप्तकालमिदं सर्वं भवतो भरतक्षये । रक्षितः कुलधर्मस्य सानुक्रोशतया त्वया ।

दिष्ट्या त्वमिह संगमादस्मादीरभयात्पुरं । समागतमपश्याम ह्यंशुमन्तमिव प्रजाः ।

१६५

अन्धस्य नृपतेर्धृष्टिर्बुध्न्यादीर्धर्षिणः । षडशो वाच्यमानस्य दैवोपहतचेतसः ।

त्वमेको व्यसनात्तस्य जीवसे पुत्र सव्यशः । अथ त्वमिह विश्रान्तः श्रोऽभिगन्ता युधिष्ठिरं ।

एतावदुक्ता वचनं विदुरः सन्त्युलोचनः । युयुत्सुं समनुप्राप्य प्रविवेश नृपक्षयं ।

पौरजानपदैर्दुःखाद्वाहेति भृशनादितं । निरानन्दं गतश्रीकं हताराममिव क्षयं ।

शून्यरूपमपध्वलं दुःखाद्दुःखतरोऽभवत् । विदुरः सर्वधर्मज्ञो विह्वलेनान्तरात्मना ।

१६७

विवेश नगरं राजन् नियतंश्च शनैः शनैः । युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ।

वन्द्यमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदुःखितः । चिन्तयानः क्षयं तीव्रं भारतानां परस्परं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्रुपदप्रवेशपर्वणि युयुत्सुगमने त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रैरणाजिरे । मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वन्त सञ्जय ।

कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् । दुर्योधनस्तु मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सम्प्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनां । विद्रुते शिविरे शून्ये मृशोद्विग्नास्तथैव रथाः । १६९

निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा वै जयिनां स्वनं । विद्रुतं शिविरं दृष्ट्वा सायकैः राजगृह्णिनः ।

स्थानं नारोचयन्तत्र ततस्ते हृदमभ्ययुः । युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे ।

हृष्टः पर्यचरद्राजन् दुर्योधनबधेष्वया । मार्गमाणास्तु तं क्रुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ।

यत्नतोऽन्वेष्टमाणस्ते नैवापश्यन् जनाधिपं । स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ।

तं हृदं प्राविशच्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया । यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः ।

१७०

ततः स्वशिविरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त सैनिकाः । ततः कृपस्य द्रोणस्य कृतवर्मा च सात्वतः ।

मन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं हृदं शनैः । ते तं हृदं समामाद्य यत्र शेते जनाधिपः ।

अभ्यभाषन्त दुर्द्धर्षं राजानं सुप्तमभवि । राजलुतिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरं ।

जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।

प्रतिविद्धास्तु भयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः । न त्रे वेगं विषहितुं शक्तास्तव विशाम्यते ।

१७१

अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ दिष्ट्या पश्यामि वो भुक्तानीदृशात्पुरुषक्षयात् । पाण्डुकौरवसंमर्द्वाज्जीवमानान्नरर्षभान् ।

विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतकृमाः । भवन्तस्य परिश्रान्ता वयस्य भृशविक्षताः ।

उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये । न त्वेतदद्भुतं वीरा यदो महदिदं मनः ।

अस्मासु च परा भक्तिर्न तु कालः पराक्रमे । विश्रान्त्यैकां निशमद्य भवद्भिः सहितो रणे ।

१७२

प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून् श्वो न मेऽस्त्यत्र संशयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वोऽब्रवीद्दौण्यराजानं युद्धदुर्बलं । उत्तिष्ठ राजन् भद्रन्ते विजेष्यामी वयं परान् ।
 दृष्टापूर्त्तेन दानेन सत्येन च जयेन च । शपे राजन् यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् ।
 मा स्र युद्धकृतां प्रीतिमाप्नुयां सज्जनोचितं । यदीमां रजनीं व्युष्टां न हि हन्मि परावणे ।
 नाहला सर्वपाञ्चालान् विमोक्ष्ये कवचं विभो । दति सत्यं ब्रवीम्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप । १९८५
 तेषु सम्भाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः । मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छन् ।
 ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः । मांसभारानुपाजद्भुक्त्या परमया विभो ।
 ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रहः । दुर्योधनवचस्यैव शृणुषुः सङ्गता मिथः ।
 तेऽपि सर्वे महेश्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे । निर्व्वन्धं परमञ्चकुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ।
 तांस्तथा समुदीच्याय कौरवाणां महारथान् । अयुद्धमनस्यैव राजानं स्थितमभसि । १९९०
 तेषां श्रुत्वा च संवदं राज्ञश्च सलिले सतः । व्याधाऽभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्थं सुयोधनं ।
 ते पूर्व्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन् सुतमाय । यदृच्छापुत्रस्तत्र राजानं परिमार्गता ।
 ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृतः तद्भाषितं तदा । अत्योन्यमनुवन् राजन्मृगव्याधाः शनैरिदं ।
 दुर्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः । अत्यक्तमिह नः ख्यातो हृदे दुर्योधनो नृपः ।
 तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः । आख्यातुं सलिले मुष्टं दुर्योधनमनर्बणं । २००५
 धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते । शयानं सलिले सर्वं कथयामो धनुर्भूते ।
 स नो दास्यति सुप्रोतो धनानि बड्जान्युत । किं नो मांसेन शृङ्गेण परिक्रियेन शोषिणा ।
 एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः सन्प्रहृष्टा धनार्थिनः । मांसभारानुगदय प्रययुः शिविरं प्रति ।
 पाण्डवापि महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः । अपश्यमानाः समरे दुर्योधनप्रवर्त्तितं ।
 निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेश्वरः । चारान् सम्प्रेषयामासुः समन्तात्तद्राजिरे । २०१०
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपं । न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ । चिन्तामभ्यगमन्तीव्रां निशश्वास च पार्थिवः ।
 अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ । तस्माद्देशदपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ।
 आजगमुः शिविरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपं । वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ।
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलं । तस्मै तत् सर्वमाचख्युर्दृष्टं यच्च वै श्रुतं । २०१५
 ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बड्ज । धर्मराजाय तत् सर्वमाचचक्षे परन्तपः ।
 अथौ दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः । संस्तभ्य सलिलं गते यस्मार्थं परितपसे ।
 तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विश्राम्यते । अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत् सह सोदरैः ।
 तच्च श्रुत्वा महेश्वासं प्रविष्टं सलिले हृदं । क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत् पुरस्कृत्य जनाईनं ।
 ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विश्राम्यते । पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानाञ्च सर्वशः । २०२०
 सिंहनादांस्ततश्चक्रुः ख्येडाश्च भरतर्षभ । त्वरिताः क्षत्त्रिया राजन् जग्मुर्द्विपायनं हृदं ।

क्रियाभ्युपायैर्विजडभिर्हिरण्याक्षो महासुरः । हिरण्यकशिपुश्चैव क्रियदैव निहृदितौ ।
 वृत्रश्च निहतो राजन् क्रिययैव न संशयः । तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
 रामेण निहतो राजन् सानुबन्धः सहानुगः । क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ।
 क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन् पुरातनौ । तारकश्च महादैत्यो विप्रचिन्तिश्च वीर्यवान् ।
 वातापिरत्नलक्ष्मैव त्रिशिराश्च तथा विभो । सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निहृदितौ ।
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण विदिवं भुज्यते विभो । क्रिया बलवती राजन्नान्यत् किञ्चिद्युधिष्ठिर ।
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा । क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियास्तस्मात् समाचर ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः । जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलं ।
 अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत । सुयोधन किमर्थेऽयमारभोऽपु कृतस्त्वया ।
 सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलञ्च विशास्यते । जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छन् जीवितमात्मनः ।
 उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन । स ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क ते गतः ।
 यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन् व्यवस्थितः । सर्वं त्वं शूर इत्येवं जना जल्पन्ति संसदि ।
 व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।
 कौरवेया विशेषेण कुलं जन्म च संस्मर । स कथं कौरवे वंशे प्रशंसन् जन्म चात्मनः ।
 युद्धाङ्गीतस्तत्स्रोतं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि । अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ।
 अनार्यजुष्टमस्वर्गं रणे राजन् पलायनं । कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ।
 इमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्तान् भ्रातृन् पित्रंस्तथा । सम्बन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान् बान्धवांस्तथा ।
 घातयित्वा कथं तात हृदे तिष्ठसि साम्प्रतं । शूरमानी न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत ।
 शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य प्रण्वतः । न हि शूराः पलायन्ते शत्रून् दृष्ट्वा कथञ्चन ।
 ब्रूहि वा त्वं यथा धृत्या दूरं त्यजसि सङ्गरं । स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः ।
 घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातृन् चैव सुयोधन । नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया ।
 क्षत्रधर्ममपाश्रित्य त्वद्धिधेन सुयोधन । यत्तु कर्णमपाश्रित्य शकुनिश्चापि सौबलं ।
 अमर्त्य इव संमोहात् त्वमात्मानं न बुद्धवान् । तत्पापं मुमहत् कच्छं प्रतियुध्यस्व भारत ।
 कथं हि त्वद्धिधो मोहाद्रोक्ष्येत पलायनं । क ते तत् पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।
 क च विक्रान्तता याता क च विस्फूर्जितं महत् । क ते कृतास्तता याता किञ्च शेषे जलाशये ।
 स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत । अस्मांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वस्थसि भारत । एष ते परमो धर्मः सृष्टो धात्रा महात्मना ।
 तं कुरुष्व यथातथ्यं राजा भव महारथ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ता महाराज धर्मपुत्रेण धीमता । सलिलस्थस्व सुत इदं वचनमब्रवीत् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत् । न च प्राणभयाङ्गीतो व्यपयातोऽस्मि भारत ।

अरयश्चानिषद्गी च निहतः पार्ष्णिमारयिः । एकस्याप्यगणः संख्ये प्रत्याश्याममरोचयं ।
 न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादादिशाम्यते । इदमश्वः प्रविष्टोऽस्मि अमात्विदमनुष्ठितं ।
 तच्चाश्वमिहि कौन्तेय ये चायनुगतास्तव । अहमुत्थाय वः सर्वान् प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वं मृगयामहे । तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वैह संयोधन ।
 हत्वा वा समरे पार्थान् स्कीतं राज्यमवाप्नुहि । निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि । १०८५
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरुणां कुरुनन्दन । त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ।
 क्षीणरत्नाञ्च पृथिवीं हतचक्षियपुङ्गवां । न ह्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितं ।
 अद्यापि त्वहमाश्रमे त्वं विजेतुं युधिष्ठिर । भङ्गा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ।
 न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् । द्रोणे कर्णे च मशान्ते निहते च पितामहे ।
 अस्त्रिदानीमिदं राजन् केवला पृथिवी तव । असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत् प्रशामितुं । १०८६
 मुह्यदस्तादृशान् हत्वा पुत्तान् भाटान् पितृनरपि । भवद्भिश्च हते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ।
 अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः । रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतप्रवत्य भारत ।
 हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्व हतकुञ्जरा । एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वेनां विगतज्वरः ।
 वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्म्मणी । नहि मे निर्जनस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ।
 गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वरां । हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथामुखं । १०८७
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनं तव मुतं सलिलस्थं महायशाः । श्रुत्वा तु कर्णं वाक्यमभापत युधिष्ठिरः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आर्त्तप्रलापः स तात सलिलस्थः प्रभाषिष्याः । नैतन्मनसि मे राजन् वासितं शकुनेरिव ।
 यदि वाऽपि समर्थः स्थास्त्वं दानाय संयोधन । नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशामितुं ।
 अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमं । न हि धर्मः स्मृतो राजन् चक्षियस्य प्रतिग्रहः ।
 त्वया दत्तां न चेद्धैमं पृथिवीमखिलामहं । त्वान्तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्ताऽस्मि वसुधामिमं । १०८८
 अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि । त्वयेयं पृथिवी राजन् किं न दत्ता तदैव हि ।
 धर्मतो वाचमानानां शमार्थञ्च क्लृप्तस्य च । वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलं ।
 किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः । अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्भि मेदिनीं ।
 न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन । आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि ।
 मान्तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुन्धरां । सूच्येणापि यद्भूमेरपि धीयेत भारत । १०८९
 तन्मात्रमपि चेन्मह्यं न ददाति पुरा भवान् । स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशाम्यते ।
 सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिं । एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमं ।
 को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्द्दतुं वसुन्धरां । त्वन्तु केवलमौर्ध्वेण विभूढो नावबुध्यसे ।
 पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे । अस्मान् वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमं ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्ब्रह्मलोकामनुत्तमान् । आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवं । १०९०

संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति । जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि सम्प्रति वर्तते ।
जीवयेदमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः । दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽस्मासु विशेषतः ।
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः । त्वया विनिहता राजन् राज्यस्य हरणेन च ।
अप्रियाणाञ्च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च । एतस्मात् कारणात् पाप जीवितं ते न विद्यते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व युद्धे श्रेयो भविष्यति । एवन्तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
कीर्त्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ।

१८१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वादशप्रवेशपर्वणि दुर्योधनभर्त्सने द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तश्च द्वादशप्रवेशपर्वः ॥ ३२

॥ अथ गदायुद्धपर्वः ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं सन्तर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः । प्रकृत्या मन्सुमान् वीरः कथमासीत्परन्तपः ।
नहि सन्तर्ज्यना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन । राजभवेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत् ।
यस्यातपत्रच्छायाऽपि स्वका भानेऽस्तथा प्रभा । खेदायैवाभिमानित्वात् सहेत्सैवं कथङ्किरः ।
इयञ्च पृथिवी सर्वा सखेच्छाटविका भृशं । प्रसादाद्विद्यते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ।
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः । विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृता भृशं ।
स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः । किमब्रवीत्पाण्डवेयंस्तत्प्रमाचक्ष्व सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तर्ज्यमानस्तदा राजन्नुदकश्रुत्वात्मजः । युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ।
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो जनाधिपः । दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्य सलिलस्थः पुनः पुनः ।
सलिलान्निर्गतो राजा धुन्वन् हस्तौ पुनः पुनः । मनश्चकार युद्धाय राजानञ्चाभ्यभाषत ।
यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनाः । अहमेकः परिद्यूनो विरथो हतवाहनः ।
आन्तश्चैरथोपेतैर्बहुभिः परिवारितः । कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ।
एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर । न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यो योधयितुं युधि ।
विशेषतो विक्रवचः आन्तश्चापस्तमाश्रितः । भृशं विव्रतगात्रश्च आन्तवाहनसैनिकः ।
न मे ततो भयं राजन् च पार्थादृकोदरात् । फाल्गुनादासुदेवादा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुनः ।
यमाभ्यां युयुधानादा येऽन्ये तव च सैनिकाः । एकः सर्वानहं क्रुद्धो वारयिष्ये युधि स्थिरः ।
धर्ममूला सतां कीर्त्तिर्भूतुष्याणां नराधिप । धर्मद्वैवेह कीर्त्तिञ्च पालयन् प्रब्रवीम्यहं ।
अहमुत्थाय सर्वान् वै प्रतिधोत्स्यामि संयुगे । अनुगम्यागतान् सर्वानृतून् संवत्सरो यदा ।
अथ वः सरथान् साश्चानशस्त्रो विरथोऽपि सन् । नक्षत्राण्येव सर्वाणि सहिता रात्रिसञ्जये ।
तेजसा नाशयिष्यामि खिरीभवत पाण्डवाः । अद्यानृत्यं गमिष्यामि क्षत्त्रियाणां यशस्विनां ।
वाह्मीकट्रोणभीमाणां कर्णस्य च महात्मनः । जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिव्रतस्य एव च । पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनैः सौवलस्य च ।

१८२

१८३

१८४

१८५

मित्राणां सुहृदाञ्चैव बान्धवानां तथैव च । आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।

एतावदुक्ता वचनं विरराम नराधिपः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिष्ट्या त्वमपि जानीषे वृत्तधर्मं सुयोधन । दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्युद्धयैव महाभुज । १८५

दिष्ट्या शूरोऽसि कैरव्य दिष्ट्या जानासि सङ्गरं । यस्त्वमेको हि नः सर्वान् संयुगे योद्धुमिच्छसि ।

एक एकेन सङ्गम्य यत्ते सम्मतमायुधं । तं त्वमादाय युध्यस्व प्रेतकांक्षे वयं स्थिताः ।

अयमिष्टञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एकस्त्रेद्योद्धुमाक्रन्दे शूरोऽद्य मम दीयतां । आयुधानामियञ्चापि वृता त्वत्समते गदा ।

हत्वैकं भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते । पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह । १८६

वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे । इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्भुतं महत् ।

अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः । युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ।

गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजं । पाञ्चालान् सृञ्जयाञ्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः ।

न हि मे सम्भ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन । एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया बली । १८७

पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः । अद्य ते जीवितं नास्ति यदिन्द्रोऽपि तवाग्रयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतत् स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः । सलिलान्तर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् ।

तथाऽसौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः । वचो न ममृषे राजन्नुत्तमाश्रयः कशमिव ।

सञ्ज्ञेभ्यः सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् । अद्रिसम्रमयीं गुर्वीं काञ्चनाद्गदभूषणं ।

अन्तर्ज्जलात् समुत्तस्थौ नागेन्द्र इव निश्वसन् । स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे कृत्वायसीं गदां । १८८

उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन्नस्मिन्नानिव । ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृतां ।

गदां परामृषद्भ्रीमान् धार्तराष्ट्रो महाबलः । गदाहस्तन्तु तं दृष्ट्वा सष्टङ्गमित्र पर्वतं ।

प्रजानामिव संकुद्धं शूलपाणिमवस्थितं । सगदो भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यथा ।

ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिपं । तमुत्तीर्णन्तु सम्येक्ष्य समह्वयन्त सर्वशः ।

पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च तेऽन्यान्यस्य तलान् ददुः । अवहासन्तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव । १८९

उद्धृत्य नयने क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् । त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दष्टदशनच्छदः ।

प्रत्युवाच ततस्तान् वै पाण्डवान् सहकेशवान् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अस्त्रावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यथ पाण्डवाः । गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमवयं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ उत्थितश्च जलात्तस्मात्पुत्रो दुर्योधनस्तव । अतिष्ठत गदापाणीरुधिरेण समुचितः ।

तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुचितं । शरीरं स तदा भाति स्रवन्निव महीधरः । १९०

तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः । वैवस्वतमिव क्रुद्धं किङ्करोद्यतपाणिनं ।

स मेघनिनदो हर्षान्नर्दन्निव च गोवृषः । आजुहाव ततः पार्थान् गदया युधि वीर्यवान् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर । न ह्येको बलमिर्न्यायेऽवीरो योधयितुं युधि ।
न्यस्तवर्मा विशेषेण आन्तश्चासु परिस्रुतः । भृशं विवृतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ।
अवश्यमेव योद्धव्यं सर्वैरेव मया सह । युक्तान्वयुक्तमित्येतदेत्ति त्वञ्चैव सर्वदा ।

१८७०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माभूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन । यदाऽभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ।
क्षत्रधर्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिघृणं । अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तयागतं ।
सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शक्रलोकगतिः पुरा ।

यद्येकस्तु न हन्तव्यो बलमिर्द्धर्म एव तु । तदाऽभिमन्युं बहवो निजघ्नस्तन्मते कथं ।

सर्वा विमृषते जन्तुः क्षत्रस्थो धर्मदर्शनं । पदस्थः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ।

१८७५

आमुञ्च कवचं वीर मूर्द्धजान् यमयस्व च । यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।

दूममेकञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि ।

तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । ऋते च जीवितादीर युद्धे किं कुर्म्य ते प्रिय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्तव सुतो राजन् वर्मं जग्राह काञ्चनं । विचित्रञ्च शिरस्ताणं जाम्बूवदपरिष्कृतं ।

सेऽवबद्धशिरस्ताणः प्रुभकाञ्चनवर्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ।

१८८०

सन्नद्धः सगदो राजन् सज्जः संग्राममूर्द्धनि । अन्नवीत् पाण्डवान् सर्वान् पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

भ्रातृणां भवतामेको युध्यतां गदया मया । सहदेवेन वा योत्ये भीमेन नकुलेन वा ।

अथ वा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ । योत्येऽहं सङ्गरं प्राप्य विजेथ्ये च रणाजिरे ।

अहमद्य गमिष्यामि वैरस्थान्तं सुदुर्गमं । गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टनिबद्धया ।

गदायुद्धे न मे कश्चित् सदृशोऽस्तीति चिन्तये । गदया वो हनिष्यामि सर्वानिव समागतान् ।

१८८५

न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केन च । न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः ।

अथ वा सफलं ह्येतत् करिष्ये भवतां पुरः । अस्मिन्मुहूर्ते सत्यं वा मिथ्या वैतङ्गविष्यति ।

गृह्णातु च गदां यो वै योत्यतेऽद्य मया सह ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं दुर्योधने राजन् गर्जमाने मुहुर्मुहुः । युधिष्ठिरस्य संक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदं ।

यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत् त्वां युधिष्ठिर । अर्जुनं नकुलञ्चैव सहदेवमथापि वा ।

१८९०

किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशं । एकमेव निहत्यजौ भव राजा कुरुष्विति ।

न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे । एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।

आयसे पुरुषे राजन् भीमकेन जिघांसया । कथं नाम भवेत् कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ।

साहसं कृतवांस्त्वन्तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम । ऋते वृकोदरात् पार्थात् च नातिहृतश्रमः ।

तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा । विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशाम्बते ।

१८९५

बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः । बलवान् वा कृती वेति कृती राजन् विशिष्यते ।

मोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः । न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कच्छमापादिता वयं ।

कोऽनु सर्वान् विनिर्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा । कच्छप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतं ।

न हि पश्यामि तं लोको योऽद्य दुर्योधनं रणे । गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि ।

न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽद्य फाल्गुनः । जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः ।

१८८

स कथं वदसे शत्रून् युध्यस्व गदयेति हि । एकञ्च नो निहत्यजौ भव राजेति भारत ।

वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः । न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ।

एकं वाऽस्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः । नूनं न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्त्याश्च सन्ततिः ।

अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैलाय वा पुनः ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ मधुसूदन माकार्पीर्ष्विषादं यदुनन्दन । अथ पारं गमिष्यामि वैरस्थ भृशदुर्गमं ।

१८९

अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः । विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ।

अर्धद्वैन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम । न तथा धार्तराष्ट्रस्य माकार्पीर्षमिधव व्यथा ।

अहमेतं हि गदया संयुगे योद्धुमुत्सहे । भवन्तः प्रेक्षकाः सर्वे मम सन्तु जनाह्वेन ।

सामरानपि लोकांस्तीन् नानाशस्त्रधारान् युधि । योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा सम्भाषमाणन्तु वामुदेयो वृकोदरं । दृष्टः ममूजयामास ववनञ्चेदमब्रवीत् ।

१९०

त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः । निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्नो न संशयः ।

त्वया विनिहताः सर्वे धार्तराष्ट्रा महारणे । राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ।

कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा । त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ।

हत्वा दुर्योधनञ्चापि प्रयच्छेत्कीर्णं समागरं । धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ।

त्वाञ्च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनञ्च्यते । त्वमस्य सकृद्यिनी भङ्गा प्रतिज्ञां पालयिष्यमि ।

१९१

यत्नेन तु सदा पार्थ योद्धव्यो दृतराष्ट्रजः । कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डित्यं नित्यदा ।

ततस्तु सात्यकीराजन् पूजयामास पाण्डवं । पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।

तद्वद्वा भीमसेनस्य सर्वे श्वाभ्यपूजयन् । ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमयाब्रवीत् ।

सञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करं । अहमेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।

न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष पुरुषाधमः । अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये मृधं ।

१९२

सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः । शल्यमथोद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयं ।

निहत्य गदया पापमद्य राजन् मुखो भव । अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।

प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च मोक्ष्ये तेऽद्य सुयोधनं । राजा च दृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतं ।

अरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजं । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।

उदतिष्ठत युद्धाय शक्तो वृत्रमिवाकलयन् । तदाङ्गानममृष्यन् वै तव पुत्रेऽतिवीर्यवान् ।

१९३

प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपं । गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितं ।

ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणं । तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलं ।
 वियूथमिव मत्तज्जं समहयन्त पाण्डवाः । न सम्भ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा ।
 आसीदुर्व्याधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे । समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं ।
 भीमसेनस्तदा राजन् दुर्व्याधनमयाब्रवीत् । राज्ञाऽपि घृतराष्ट्रेण तया चास्मासु यत् कृतं ।
 स्मर तदुत्कृतं कर्म यद्धूतं वारणावते । द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामथे रजस्वला ।
 धूते यदिजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् । यानि चान्यानि दुष्टात्मन् पापानि कृतवानसि ।
 अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत् फलं । त्वत्कृते निहतः श्रेते शरतल्पे महायशाः ।
 गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः । हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।
 वैरस्य चादिकर्त्ताऽसौ शकुनिर्निहतो रणे । आतरस्ते हताः प्रहाराः पुत्राश्च संहसैनिकाः ।
 राजानश्च हताः प्रहाराः समरेष्वनिवर्त्तिनः । एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्त्रियर्षभाः ।
 प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्भूतः । अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः ।
 त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः । अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्वानाशयिता नृप ।
 राज्यांशां विपुलां राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतं ।

१८६०

१८६५

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ किं कर्त्तव्येन बज्रना युध्यस्वाद्य मया सह । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धशृङ्गां वृकोदर ।
 किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितं । हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य महतीं गदां ।
 गदिनं क्रोड्य मां पाप हन्तुमुत्सृजेते पुनः । न्यायतो युध्यमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ।
 मा वृथा गर्ज्य कौन्तेय शरदाभ्रमिवाजलं । दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहस्रञ्जयाः । सर्वे सम्पूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः । भूयः संहर्षयामासुराजन् दुर्व्याधनं नृप ।
 वृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृतः । शस्त्राणि सम्यदीयन्ते पाण्डवानां जयैषिणां ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि भीमसेनदुर्व्याधनसंवादे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंवृत्ते मुदारुणे । उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मासु ।
 ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्धे उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्ययोराजन्नाजगाम हलायुधः ।
 तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः । उपगम्योपसंगृह्य विधिवत् प्रत्यपूजयन् ।
 पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् । शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ।
 अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवं । दुर्व्याधनञ्च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितं ।
 चलारिंश्च दहान्यद्य दे च मे निःसृतस्य वै । पुष्येण संप्रयातोऽस्मि अवणे पुनरागतः ।
 शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव । ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्व्याधनवृकोदरौ ।
 युद्धभूमिं गतौ वीरावुभावेव विरेजतुः । ततो युधिष्ठिरो राजा परिध्वज्य हलायुधं ।
 स्वागतं कुशलञ्चास्मै पर्यष्ट्युक्च यथातथं । कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधं ।

१८६५

१८६५

१८६०

सखजाते परिश्रितौ श्रीयमाणौ यशस्विनौ । माद्रीपुत्रौ तया शूरौ द्वैपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

अभिवाद्य स्त्रिता राजन् रौहिणेयं महाबलं । भीमसेनोऽथ बलवान् पुत्रस्तव जनाधिप ।

तथैव चोद्यतगदौ पूजयामास तुर्बलं । स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य समन्ततः ।

पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् । एवमूर्चुर्माहात्मानं रौहिणेयं नराधिपः ।

परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान् सृञ्जयानपि । अपृच्छत् कुशलं सर्वान् पार्थिवंश्चामितौजसः ।

तथैव ते ममासाद्य प्रपृच्छुस्तमनामयं । प्रत्यभ्यर्क्ष्य हली सर्वान् चत्विंशश्च महात्मानः ।

कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदञ्च यथावयः । जनार्दनं सात्यकिञ्च प्रेम्णा स परिष्वजे ।

मूर्द्ध्नि चैतावुपाग्राय कुशलं पर्यपृच्छत् । तौ च तं विधिवद्भ्राजन् पूजयामास तुर्गुहं ।

ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रेपेन्द्रौ मुदान्वितौ । ततोऽब्रवीदुर्मभुतो रौहिणेयमरिन्दमं ।

इदं भ्रातृर्षहायुद्धं पश्य रामेति भारत । तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः ।

न्यविशत् परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः । स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः भितप्रभः ।

दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः । ततस्तथोः सन्निपातस्तुमुलो लोमहर्षणः ।

आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयोः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवागमने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्धे उपस्थितः । आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ।

साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्त्ताऽस्मि केशव । न चैव पाण्डुपुत्राणां गमियामि यथागतं ।

एवमुक्त्वा तदा रामो यातः क्षत्त्रनिर्वहणः । तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मन् शंसितुमर्हसि ।

आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः । कथञ्च दृष्टवान् युद्धं कुमलो ह्यपि सत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपस्रवे निविष्टेषु पाण्डुपुत्रेषु महात्मानु । प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ।

शर्मं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनां । स गत्वा हस्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।

उक्तवान् वचनं तथैव हितञ्चैव विशेषतः । न च तत् कृतवाचाया यथाख्यातं हि तत् पुरा ।

अनवाप्य शर्मं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः । आगच्छत महाबाहुर्हृदयं जनाधिप ।

ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविमर्जितः । अक्रियायां नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ।

न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालचोदिताः । निर्गच्छन् पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया ।

ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनाम्बरः । प्रोवाच भ्रातरं कृष्ण रौहिणेयो महामनाः ।

तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन । कियतामिति तत् कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ।

ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः । तीर्यथात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशः ।

मैत्रनक्षत्रयोगेन सहितः सर्वथादवैः । आश्रयामास भोजस्तु दुर्ध्वाधनमरिन्दमः ।

युधुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् । रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदन ।

पाण्डवेयान् पुरस्कृत्य यथावभिमुखः कुरुन् । गच्छन्नेव पयिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।

सम्भारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च । आनयध्वं द्वारकायामग्नीन् वै याजकांस्तथा ।
 सुवर्णं रजतञ्चैव धेनून्वासांसि वाजिनः । कुञ्जरांश्च रयाञ्चैव खरोध्रवाहनानि च ।
 क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदं । इति चेत्तः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ।
 अल्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्भान् । एवं सन्दिश्य तु प्रेथ्यान् बलदेवो महाबलः ।
 तीर्थयात्रां दधौ राजन् कुरूणां वैश्वे तदा । सरस्वतीं प्रतिक्षेत्तः समन्तादभिजग्मिवान् ।
 अलिग्मिश्च सुहृद्भिश्च तथाऽन्यैर्दिजसत्तमैः । रथैर्गजैस्तथाऽथैश्च प्रेथैश्च भरतर्षभ ।
 गोखरोध्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बद्धभिर्भृतः । अन्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषा ।
 देशे देशे तु देवानि दानानि विविधानि च । अर्चायै चार्थिनां राजन् कृत्तानि बद्धशस्तया ।
 यो यो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा । तस्य तस्य तु तथैवमुपजहुस्तदा नृप ।
 तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिणेयस्य शासनात् । भक्ष्यप्रेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ।
 वासांसि च महार्हं णि पर्यङ्क्षास्तरणानि च । पूजार्थं तत्र कृत्तानि विप्राणां सुखमिच्छतां ।
 यत्र यः खदते विप्रः क्षत्रियो वाऽपि भारत । तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं कृत्तमदृश्यत ।
 यथासुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा । यातुकामस्य यानानि पेयानि तृप्तितस्य च ।
 बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ । उपजह्नुर्नरास्तत्र वस्त्राणाभरणानि च ।
 स पन्थाः प्रबभौ राजन् सर्वस्यैव सुखावहः । स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छतां ।
 नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यः शुभान्वितः । विपश्चापणपश्चानां नानाजनशतैर्वृतः ।
 नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ।

२८५

२८६

२८७

२८८

ततो महात्मा नित्यमे स्थितात्मा पुण्ड्रिषु तीर्थेषु वसूनि राजन् । ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणांश्च यदुप्रवीरो हलभृत् प्रतीतः ।
 दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै सुवाससः काञ्चनबद्धशृङ्गाः । हृथांश्च नानाविधदेशजातान् यानानि दासांश्च शुभान् द्विजेभ्यः ।
 रत्नानि मुक्तामणिष्विद्रुमञ्चाप्यग्रे सुवर्णं रजतं सुशुद्धं । अयस्मयं ताम्रमयञ्च भाण्डं ददौ द्विजतिप्रवरैषु रामः ।
 एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरैषु भूरि । ययौ क्रमेणाप्रतिसप्रभावस्ततः कुरुचेन्नमुदारवृत्तिः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे । फलञ्च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्वाहमेव च ।
 यथाक्रमेण भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः । ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कैतृहलं हि मे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तीर्थानां विस्तरं राजन् गुणोत्पत्तिञ्च सर्वशः । मयोच्यमानं वै पुण्ड्रं प्रहृणु राजेन्द्र कृत्स्नशः ।
 पूर्वं महाराज यदुप्रवीर अल्विक्सुहृदिप्रगणैश्च सार्द्धं । पुण्ड्रं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोदुराट् दक्षिणां क्षिप्रमानः ।
 विमुक्तशपः पुनराय तेजः सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र । एवन्तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथञ्च भगवान् सोमो यच्छाणां समग्रद्वयत । कथञ्च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमज्जत ।
 कथमप्युत्थ तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन् विश्वायते । स सप्तविंशतिं कन्या दत्तः सोमाय वै ददौ ।
 नचत्रयोगनिरताः संख्यानार्थञ्च ताऽभवन् । पत्न्या वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्मणः ।

तासु सर्वा विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि । अत्यरिच्यत तासाञ्च रोहिणी रूपसम्पदा ।
 ततस्तस्यां स भगवान् प्रीतिञ्चक्रे निशाकरः । साऽस्य हृद्या बभूवाय तस्मात्तां बुभुजे सदा ।
 पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यमभवच्चिरं । ततस्ताः कुपिताः सर्वा नक्षत्राख्या महात्मनः ।
 ता गत्वा पितरं प्राज्जः प्रजापतिमतन्द्रिताः । सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा ।
 ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर । वक्ष्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ।
 श्रुत्वा तासान्तु वचनं दत्तः सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वाऽधर्म्मा महान् स्पृशेत् ।
 तासु सर्वाब्रवीद्वचो गच्छध्वं शशिनोऽन्तिकं । समं वक्ष्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ।
 विस्मृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा । तथाऽपि सोमो भगवान् पुनरेव महीपते ।
 रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुहुर्मुहुः । ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् ।
 तव शूश्रूषणे युक्ता वक्ष्यामो हि तवान्तिके । सोमो वसति नास्मासु नाकरोदचनं तव ।
 तासां तदचनं श्रुत्वा दत्तः सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वां शस्त्रे विरोचन ।
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं दत्तस्य भगवान् शशी । रोहिण्या सार्द्धमवसत् ततस्ताः कुपिताः पुनः ।
 गत्वा च पितरं प्राज्जः प्रणम्य शिरसा तदा । सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ।
 रोहिण्यामेव भगवान् सदा वसति चन्द्रमाः । न तद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति ।
 तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै यथा नः सोम आविशेत् । तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यक्ष्माणं प्रथिवीपते ।
 ससर्ज रोषात् सोमाय स चोडुपतिमाविशत् । स यक्ष्माणोऽभिभूतात्माऽक्षीयताहरहः शशी ।
 यत्नञ्चायत्नरोद्राजन् मोक्षार्थं तस्य यक्ष्माः । दष्टेष्टिभिर्महारज विविधाभिर्निशाकरः ।
 न चामुच्यत शापादै चयधैवाभ्यगच्छन् । क्षीयमाणे ततः सोमो अत्रथो न प्रजजिरे ।
 निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्व्वतः । ओषधीनां चये जाते प्राणैनामपि संजयः ।
 कृशाश्चासन् प्रजाः सर्वा क्षीयमाणे निशाकरे । ततो देवाः समागम्य सोममूर्चमहीपते ।
 किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि नः सर्व्वं येनेदन्ते महद्भयं ।
 श्रुत्वा तु वचनं ततो विधास्यामस्ततो वयं । एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वास्ताञ्कृशलक्षणः ।
 शापस्य कारणं चैव यक्ष्माणश्च तथात्मनः । देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दत्तमथाब्रुवन् ।
 प्रसीद भगवन् सोमे शापोऽयं विनिवर्त्यतां । अस्मै हि चन्द्रमाः क्षीणः किञ्चिच्छेधो हि लक्ष्यते ।
 क्षयचैवास्त्र देवेश प्रजासैव गताः क्षयं । वीरधौषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ।
 तेषां क्षये चयोऽस्माकं विनाऽस्माभिर्जगच्च किं । इति ज्ञात्वा लोकगुरो प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ।
 एवमुक्तस्ततो देवान् प्राह वाक्यं प्रजापतिः । नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्त्तयितुमन्यथा ।
 हेतुना तु महाभागा निवर्त्तिष्यति केनचित् । समं वर्त्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ।
 भरस्तथा बरे तोर्ये उन्मज्जञ्कृशलक्षणः । पुनर्वर्द्धिष्यते देवास्तदै सत्यं वचो मम ।
 मासाद्धञ्च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति । मासाद्धन्तु सदा वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ।

१०१५

१०१६

१०१७

१०१८

१०१९

१०२०

समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यन्धिसङ्गमं । आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ।

१०५०

सरस्वतीन्ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् । प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ।

अमावास्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युतिः । लोकान् प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ।

देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलं । सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ।

ततः प्रजापतिः सर्वान् विससर्ज्जाय देवताः । सोमञ्च भगवान् प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ।

माऽवमंस्यास्त्रियः पुत्र मा च विप्रान् कदाचन । गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ।

१०५५

स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयं । प्रजाश्च मुदिता भूत्वा पुनस्तस्युर्यथा पुरा ।

एवन्ते सर्वमाख्यातं यथा शत्रो निशाकरः । प्रभासञ्च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ।

अमावास्यां महाराज नित्यशः शश्लक्षणः । स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान् प्रभासे तीर्थसत्तमे ।

अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप । प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः ।

ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्गली । चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ।

१०६०

तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः । उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ।

उदपानमयागच्छत्तरावान् केशवाग्रजः । आद्यं स्वस्थयनञ्चैव यत्रावाप्य महत्फलं ।

स्निग्धत्वादोषधीनाञ्च भूमेश्च जनमेजय । जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीं ।

इति श्रीमराभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां चन्द्रशापोपाख्याने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मान्नदीगतञ्चापि ह्युदपानं यशस्विनः । चितस्थ च महाराज जगामाथ हलायुधः ।

तत्र दत्त्वा बज्रद्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् । उपस्थृष्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुषलायुधः ।

१०६५

तत्र धर्मपरो ह्यासीत् चितः स सुमहातपाः । कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ।

तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । ततस्तौ वै शशापाथ चितो ब्राह्मणसत्तमः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ उदपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः । पतितः किञ्च सन्त्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तम ।

कूपे कथञ्च हिलैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । कथञ्च याजयामास पौषो सोमञ्च वै कथं ।

एतदाचक्ष मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।

१०७०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसन् पूर्वयुगे राजन् मुनयो भ्रातरस्त्वयः । एकतश्च दितश्चैव चितश्चादित्यसन्निभाः ।

सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च । ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।

तेषाञ्च तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद्भ्रातमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ।

स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च । जगाम भगवान् स्थानमनुरुपमिवात्मनः ।

राजानस्तस्य ये ह्यासन् याज्या राजन् महात्मनः । ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ।

१०७५

तेषान्तु कर्मणा राजंस्तथा चाध्ययनेन च । चितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्त्र पिता तथा ।

तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः । अपूजयन्महाभागं यथाऽस्य पितरं पुरा ।

कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतदितौ । यज्ञार्थं चक्रुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च ।

तयोर्बुद्धिः समभवत् त्रितं गृह्य परन्तप । याज्यान् सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य यशस्ततः ।
 सोमं दास्यामहे दृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलं । चक्रुश्चैवं तथा राजन् भ्रातरस्त्वय एव च । २५८०
 तथा तु ते पराक्रम्य याज्यान् सर्वान् पशून् प्रति । याजयित्वा ततो याज्यान् जन्वा नु मुवद्भन् पशून् ।
 याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः । प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मेत् महर्षयः ।
 त्रितेस्तथा महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् । एकतश्च दितश्चैव पृष्ठतः कालयन् पशून् ।
 तथोच्चिन्ता समभवत् दृष्ट्वा पशुगणं महत् । कथञ्च सूरिभा गाव आवाभ्यां हि विना त्रितं ।
 तावन्वैद्यं समाभाष्य एकतश्च दितश्च ह । यदूचतुर्भ्यः पापैः तन्निषाध जनेश्वर । २०५५
 त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः । अन्यान्तु वज्रला गावस्त्रितः समुपलभ्यते ।
 तदा वां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य ब्रजावहे । त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः ।
 तेषामागच्छतां रात्रौ पयिस्थानां वृकोऽभवत् । तत्र कूपो विदूरेऽभूत् मरुत्स्वत्यागृष्टे महान् ।
 अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पयि तिष्ठन्तमग्रतः । तद्भयादपसर्पन् वै तस्मिन् कूपे पपात ह ।
 अगाधे सुमहाधारे सर्वभूतभयङ्करे । त्रितस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिसत्तमः । २०६०
 आर्तनादन्ततश्चक्रे तौ तु शृणुवतुर्मुनी । तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतदितौ ।
 वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः । भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
 उदपाने तदा राजन् निर्जले पांशुसंवृते । त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणाद्वते ।
 निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृतो यथा । स बुद्ध्याऽगणयत्प्राज्ञो मृद्योर्भीतो ह्यसोमपः ।
 सोमः कथन्तु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् । स एवमभिनिश्चित्य तस्मिन् कूपे मञ्जतपाः । २०७५
 ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया । पांशुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिल मुनिः ।
 अग्नीन् संकल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च । ततस्तं वीरुधं सोमं संकल्प्य सुमहातपाः ।
 ऋचो यजूंषि सामानि मनसाऽचिन्तयन्मुनिः । गावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं नृप ।
 आज्यञ्च सलिलञ्चक्रे भागांश्च त्रिदिवौकशं । सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिं ।
 स चाविंशद्विवं राजन् पुनः शब्दस्त्रितस्य वै । समवाप्य च तद्यज्ञं ययोक्तं ब्रह्मवादिभिः । २०८०
 वर्त्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः । आविग्नं त्रिदिवं सर्वं कारणञ्च न बुध्यते ।
 ततः सुतुमुलं शब्दं शृण्वावाप्य वृहस्पतिः । श्रुत्वा चैवाब्रवीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहितः ।
 त्रितस्य वर्त्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे मुराः । स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान् देवानपि महातपाः ।
 तच्छ्रुत्वा वचनन्तस्य सहिताः सर्वदेवताः । प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्त्तते ।
 ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स द्विजः । ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु । २०८५
 दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतं । ऊचुश्चाय महाभागं प्राप्ता भागार्थिनी वधं ।
 अथाब्रवीदृषिर्देवान् पश्यध्वं मां दिवौकसः । अस्मिन् प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टदेतसं ।
 ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि । मन्त्रयुक्तान् समददत्ते च प्रीतास्तदाऽभवन् ।

ततो यथाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवौकसः । प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान् यान् मनसेच्छति ।

स तु वव्रे वरान् देवांस्तानुमर्हय मामिति । यश्चेहोपसृशेत् कूपे स सोमपगतिं लभेत् ।

२११०

तत्र चोर्ध्वमती राजन्नुत्पपात सरस्वती । तयोऽन्विहः समुत्तस्यौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ।

तथेति चोक्त्वा विबुधा जम्भूरान् यथागताः । चितश्चाभ्यागमत् प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ।

कुङ्कुम्बं स समासाद्य तादृशी भ्रातरौ तदा । उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ।

पशुलुब्धौ युवा यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ । तस्मादृकाद्वती रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितश्चरौ ।

भवितारौ मया शत्रौ पापेनानेन कर्मणा । प्रसवस्यैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्चवानराः ।

२११५

इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विशम्भते । तथाभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ।

तत्राप्यनितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तीर्थं हलायुधः । दत्त्वा च विविधान्दादान् पूजयित्वा च वै द्विजान् ।

उदपानञ्च तं वोच्य प्रशस्य च पुनः पुनः । नदीगतमदीनात्मा प्राप्नो विनशनं तदा ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां तीर्थकथने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विनशनं राजन् जगामाद्य हलायुधः । शूद्राभोरान् प्रति द्वेषाद्य च नष्टा सरस्वती ।

तस्मात्तु ऋषयो नित्यं प्राज्ज्वलिनश्नेति ह । तत्राप्युपसृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।

२१२०

सुभूमिकं ततोऽगच्छत् सरस्वत्यास्ते वरे । तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः ।

क्रीडाभिर्विमलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः । तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।

अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितं । तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसाङ्गणाः ।

समेत्य सहिता राजन् यथाप्राप्तं यथासुखं । तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ।

पुण्यैः पुण्यैः सदा दिव्यैः कीर्त्यमाणाः पुनः पुनः । आक्रीडभूमिः सा राजन् तासामप्सरसां शुभा ।

२१२५

सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्ते वरे । तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः ।

श्रुत्वा गीतञ्च तद्विद्यं वादित्राणाञ्च निखनं । कायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरचसां ।

गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्देहिणीसुतः । विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसाऽन्विताः ।

नृत्यवादित्रगीतञ्च कुर्वन्ति सुमनोरमं । तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।

अजादिकं गोखरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा । भोजयित्वा द्विजान् कामैः सन्तर्प्य च महाधनैः ।

२१३०

प्रययौ सहितो विप्रैस्त्रयमानश्च माधवः । तस्माद्गान्धर्वतीर्थञ्च महाबाहुररिन्दमः ।

गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली । तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।

कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च यतिक्रमः । उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ।

सरस्वत्याः शुभं तीर्थं विदिता वै महात्मना । तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतं ।

तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप । उपासाञ्चकिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ।

२१३५

तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः । विधिवद्विधनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मना ।

उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान् विप्रेभ्यो विप्रदाय सः । नीलवासास्तदाऽगच्छच्छङ्खतीर्थं महायशः ।

तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेहमिवोच्छ्रितं । श्वेतपर्वतसङ्काशमृधिमङ्गैर्निर्भेवितं ।
 सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली । यत्ना विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ।
 पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः । ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलन्तस्य वनस्पतेः ।
 ब्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते । प्रातैश्च नियमैस्तैश्चैर्विचरन्तः पृथक् पृथक् ।
 अदृश्यमाना मनुजैर्विचरन् पुरुषर्षभ । एवं ख्यातो नरव्याघ्र लोकेऽस्मिन् म वनस्पतिः ।
 ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतं । तस्मिंश्च यदुशाईलो दत्त्वा तीर्थे पथस्त्रिनोः ।
 तास्रायमानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च । पूजयित्वा दिजंश्चैव पूजितश्च तपोधनैः ।
 पुण्यं दैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः । तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानाविधधरान् बलः ।
 आसुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् । तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान् सुपुष्कलान् ।
 ततः प्रायाद्वलो राजन् दक्षिणेन सरस्वतीं । गत्वा चैवं महाबाहुर्नातिदूरे महायशः ।
 धर्मात्मा नागवत्मानं तीर्थमागमदच्युतः । यत्र पन्नगराजस्य वामुकेः सन्निवेशनं ।
 महाद्युतेर्महाराज बज्रभिः पन्नगैर्वृतं । ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ।
 यत्र देवाः समागम्य वामुकि पन्नगोत्तमं । सर्वे पन्नगराजानमभ्यमिञ्चन् ययुर्विधि ।
 पन्नगैर्भ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म पौरव । तत्रापि विधिवद् दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नमञ्चयान् ।
 प्रायात् प्राचीं दिशं तत्र तथा तीर्थान्यनेकशः । सहस्रगतसंख्यानि प्रथितानि पदे पदे ।
 आसुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः । कुलापवासनिधमं दत्त्वा दानानि सर्वशः ।
 अभिवाद्य मुनींस्तान् वै तत्र तीर्थनिवासिनः । उद्दिष्टमार्गः प्रययौ यत्र भूयः सरस्वती ।
 प्राङ्मुखं वै निवृत्ते दृष्टिर्वातहता यथा । ऋषीणां नैमिषियाणामवेवार्थं महात्मनां ।
 निवृत्तान्तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली । बभूवुर्विस्मितो राजन् बलः श्वेतानुलेपनः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मात् सरस्वती ब्रह्मन् निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः । व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमभ्वर्थ्युत्तम ।
 कस्मिंश्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः । निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्धरा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पूर्वं कृतयुगे राजन् नैमिषियास्तपस्विनः । वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 ऋषयो बह्वो राजन् तत् सत्रमभिपेदिरे । उषित्वा च महाभागास्तस्मिन् सत्रे ययुर्विधि ।
 निवृत्ते नैमिषीये वै सत्रे द्वादशवार्षिके । आजमुर्चयस्त्रयस्त्रय बहवस्तीर्थकारणात् ।
 ऋषीणां बज्रललात्तु सरस्वत्या विश्राम्यते । तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ।
 समन्तपञ्चकं यावत्तावत्तं द्विजसत्तमाः । तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं ममाश्रिताः ।
 जुह्वतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनां । स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ।
 अग्निहोत्रैस्तत्क्षेपां क्रियमाणैर्महात्मनां । अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीपमानैः समन्ततः ।
 बालिखिल्या महाराज अश्वकुट्टाश्च तापसाः । दन्तोत्खलिनश्चान्ये प्रसंख्यानास्तथा परे ।
 वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः । नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिनः ।

२१४०

२१४५

२१४०

२१४५

२१४०

२१४५

आसन् वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः । शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गानिव दिवाकसः ।
 शतशश्च समापेतुच्छ्रेयसः सत्रयाजिनः । तेऽवकाशं न ददृशुः सरस्वत्या महाव्रताः ।
 ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्मलाय वै । जुहुवुश्चाग्निहोत्रांश्च चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ।
 ततस्तमृषिसङ्घातं निराशञ्चिन्तयाऽन्वितं । दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती ।
 ततः कुञ्जान् बहून् दृष्ट्वा सन्निवृत्ता सरिद्धरा । अधीणां पुण्यतपसां कारुण्याञ्जनमेजय ।
 ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती । भूयः प्रतीच्यभिमुखी प्रसुखाव सरिद्धरा ।
 अमोघागमनं कृत्वा तेषां भूयो व्रजाम्यहं । इत्यद्भुतं महश्चक्रे तदा राजन्महानदी ।
 एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति स्मृतः । कुरुश्रेष्ठ कुरुक्षेत्रे कुरुष्व महतीं क्रियां ।
 तत्र कुञ्जान् बहून् दृष्ट्वा निवृत्ताश्च सरस्वती । बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याथ महात्मनः ।
 उपसृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दनः । दत्त्वा दायान् द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च । ततः प्रायाद्वज्रो राजन् पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतं । वदरेङ्गदकाश्चर्यस्रज्जाश्रत्यविभीतकैः ।
 कङ्कालैश्च पञ्चाशैश्च करीरैः पोलुभिस्तथा । सरस्वतीतीररुहैस्तुभिर्विविधैस्तथा ।
 कुरुष्वकवरैश्चैव विजैराम्नातकैस्तथा । अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितं ।
 कदलीयनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरं । वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तोत्तलूखलिकैरपि ।
 तथाऽश्मकुट्टैर्वानैर्धैर्मुनिभिर्बज्रभिर्वृतं । स्वाध्यायघोषसंघुष्टं मृगयूथशताकुलं ।
 अहिंश्चैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यर्थवेवितं । सप्त सारस्वतं तीर्थभाजगाम हलायुधः ।
 यत्र मङ्गणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ।

२१७८

२१७९

२१८०

२१८१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सप्त सारस्वतं कस्मात् कश्च मङ्गणको मुनिः । कथं सिद्धः स भगवान् कश्चास्य नियमोऽभवत् ।
 कस्य वंशे समुत्पन्नः किञ्चाधीतं द्विजोत्तम । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्विजसत्तम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजन् सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत् । आहृता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ।
 सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा । सरस्वती चोघवती सुरेणुर्विमलोदका ।
 पितामहस्य महतो वर्त्तमाने महामखे । वितते यज्ञवाटे च संसिद्धेषु द्विजातिषु ।
 पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानां निनदैस्तथा । देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा ।
 तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे । यजतस्तस्य सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ।
 मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा । उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातीस्तत्र तत्र ह ।
 जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा ।
 तस्य यज्ञस्य सम्पत्त्या तुतुषुर्देवता अपि । विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ।
 वर्त्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्य पितामहे । अश्रुवन्नृवयो राजन्नायं यज्ञो महागुणः ।

२१८०

२१८१

न दृश्यते सरिच्छेष्टा यस्मादिह सरस्वती । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सस्माराय सरस्वतीं ।
 पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै । सुप्रभा नाम राजेन्द्र नास्ति तत्र सरस्वती ।
 तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्वरायुक्ताः सरस्वतीं । पितामहं मानयन्तीं क्रतुन्ते बह्वर्षेभिर्ये ।
 एवमेषा सरिच्छेष्टा पुष्करेषु सरस्वती । पितामहार्थं समूनां तु श्रयश्च मनीषिणां ।
 नैमिषे मुनयो राजन् समागम्य समासते । तत्र चित्राः कथा ह्यामन्वेदं प्रति जनेश्वर ।
 यत्र ते मुनयो ह्यामन् नानास्वाध्यायवेदिनः । ते समागम्य मुनयः सप्तर्षवो सरस्वतीं ।
 सा तु धाता महाराज ऋषिभिः सवयाजिभिः । समागतानां राजेन्द्र महायार्थं महात्मनां ।
 आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती । नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां यत्र याजिनां ।
 आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता । गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुं ।
 आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती । विशालान्तु गयस्याङ्गच्छेद्यः संशितव्रताः ।
 सरित् सा हिमवत्पार्श्वे प्रसृता शीघ्रगामिनी । औदालकेत्यया यज्ञे यजनस्तस्य भारत ।
 समेते सर्वतः स्कीते मुनीनां मण्डले तदा । उत्तरे कोशलाभागे पुण्ये राजन् महात्मनः ।
 उदालकेन यजता पूर्वं धाता सरस्वती । आजगाम सरिच्छेष्टा तद्देशमधिकारणात् ।
 पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः । मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्भनसा कृता ।
 सुरेणुच्छेषमे द्वीपे पुण्ये राजर्षिसेविते । कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ।
 आजगाम महाभागा सरिच्छेष्टा सरस्वती । ओषधवत्यपि राजेन्द्र वशिष्ठेन महात्मना ।
 समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती । दक्षेण यजता चापि गङ्गादारे सरस्वती ।
 सुरेणुरिति विख्याता प्रसृता शीघ्रगामिनी । विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
 समाहूता यथौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ । एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः ।
 सप्तमारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रथितं भुवि । इति सप्त सरस्वत्या नामतः परिकीर्तिताः ।
 सप्तमारस्वतञ्चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतं । शृणु मङ्गलकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
 आपगामवगाढस्य राजन् प्रकीर्तितं महत् । दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमभ्यसि भारत ।
 स्त्रायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वासममनिन्दितां । सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्यमभ्यसि ।
 तद्रेतः स तु जग्राह कलमे वै महातपाः । सप्तधा प्रविभागन्तु कलसंयं जगाम ह ।
 तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुताङ्गणाः । वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ।
 वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान् । एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ।
 इदमत्यद्भुतं राजन् शृणुष्वर्थतरं भुवि । महर्षेश्चरितं यादृक् त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ।
 पुरा मङ्गलकः सिद्धः कुशाग्रैरेति विश्रुतं । क्षतः किल करे राजस्तस्य शाकरसोऽस्वत् ।
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् । ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमञ्च यत् ।
 प्रनृत्तमभयं वीर तेजसा तस्य मोहितं । ब्रह्मादिभिः सूरैराजन ऋषिभिस्तपोधनैः ।

२९००

२९०५

२९१०

२९१५

२९२०

२९२५

विज्ञप्ता वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप । नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि ।
ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह । सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ।
भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थञ्च तवेदमधिकं मुने ।
तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

२२४०

॥ ऋषिरुवाच ॥ किन्तु पश्यसि मे ब्रह्मन् कराञ्चाकरसं सुतं । यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महता विभो ।
तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितं । अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य मां ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता । अङ्गुल्येण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठसाङ्गितोऽभवत् ।
ततो भस्म चताद्राजन् निर्गतं ह्रिमसन्निभं । तद्दृष्ट्वा ब्रीडितो राजन् स मुनिः पादयोगतः ।
मेने देवं महादेवमिदञ्चावाच विस्मितः । नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात् परतरं महत् ।

२२४५

सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् । त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
त्वामेव सर्व्वं विशति पुनरेव युगत्वये । देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्व्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः । त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।
सर्व्वस्त्वमसि देवानां कर्त्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः सर्व्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।

२२४०

एवं सुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् । यदिदञ्चापलं देव कृतमेतत् स्यादिकं ।
ततः प्रसादयामि त्वां तपो मे न चरेदिति । ततो देवः प्रीतमनास्त्वष्टिं पुनरब्रवीत् ।
तपस्वे वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात् सहस्रधा । आश्रमे चेह वक्ष्यामि त्वया सार्द्धमहं सदा ।
सप्त सारस्वते चास्मिन् यो मामर्चिष्यते नरः । न तस्य दुर्लभं किञ्चिद्भवितेह परत्र वा ।
सारस्वतञ्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः । एतन्मङ्गलकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।

स हि पुत्रः सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिश्चना ।

२२४५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उषित्वा तत्र रामस्तु सम्पूज्याश्रमवासिनः । तथा मङ्गलके प्रीतिं शुभाञ्चक्रे हलायुधः ।

दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च । पूजितो मुनिसङ्घैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ।
अनुज्ञाय मुनीन् सर्व्वान् स्पृष्ट्वा तीर्थञ्च भारत । प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्म्हाबलः ।

ततस्त्वौशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः । कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ।

महता शिरसा राजन् यस्तज्जङ्घो महोदरः । राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ।

२२५०

तत्र यूर्त्वं तपस्तप्तं कायेन सुमहात्मना । यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।

यत्रस्थस्मिन्त्यामास दैत्यदानवविग्रहं । तत् प्राप्य च बलो राजन् तीर्थप्रवरमुत्तमं ।

विधिवदै ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनां ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः । मुक्तः कथञ्चास्य शिरा लग्नं केन च हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा वै दण्डकारणे राक्षसेण महात्मना । वसता राजशार्दूल राक्षसान् शमयिष्यता ।

२२५५

जनस्थाने शिरश्चिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः । क्षुरेण शितधारेण तत्पपात महावने ।
 महेन्द्रस्य तल्लग्नं जङ्गायां वै यदृच्छया । वने विचरतो राजन्नस्थि भित्वाऽक्षुरत्तदा ।
 स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाङ्क ह । अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानि च ।
 संपूर्तिना विस्त्रवता वेदनार्त्ता महामुनिः । जगाम सर्वतोर्थानि पृथिव्याञ्चेति नः श्रुतं ।
 स गत्वा सरितः सर्व्वाः समुद्रांश्च सहातपाः । कथयामास तत् सर्व्वं क्षधोणां भावितात्मनां ।
 आश्रुतः सर्व्वतोर्थेषु न च भोचमवाप्तवान् । स तु ण्डश्राव विप्रेन्द्रा मुनीनां वचनं महत् ।
 सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा । सर्व्वपापप्रश्मनं सिद्धिद्वेषमनुत्तमं ।
 स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः । ततः श्रौशनसे तीर्थे तत्प्राप्तमृगतत्तदा ।
 तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा । विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
 स चाप्यन्तर्जले मूर्द्ध्ना जगामादर्शनं विभो । ततः स विशिरा राजन् पूतात्मा वीतकल्मसः ।
 आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महेन्द्रः । मोक्ष्य गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
 कथयामास तत् सर्व्वं क्षधोणां भावितात्मनां । ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
 कपालभोचनमिति नाम चक्रुः समागताः । स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृपिः ।
 पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः । तत्र दत्त्वा बह्वन् दादान् विप्रान् सम्पूज्य माधवः ।
 जगाम वृष्णिप्रवरो रुषङ्गेराश्रमं तदा । यत्र तत्र तपो धीरमार्ष्टिषेण भारता ।
 ब्राह्मणं लब्ध्वांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः । सर्व्वकामममृद्धञ्च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्व्वदा विभो । ततो हलधरः श्रोमान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र रुषङ्गुस्तनुमत्यजत् । रुषङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत ।
 देहस्थाने कृतमना विचिन्त्य बह्वधा तदा । ततः सर्व्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः ।
 रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मां पृथूदकं । विज्ञायातोतवयमं रुषङ्गुं ते तपोधनाः ।
 तच्च तीर्थमुपानिन्दुः सरस्वत्यास्तपोधनं । स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीं ।
 पुण्यां तीर्थगतोपेतां विप्रसङ्घैर्निषेवितां । स तत्र विधिना राजन्नाश्रुत्य सुमहातपाः ।
 ज्ञात्वा तीर्थगुणैश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः । सुप्रीतः पुरुषयात्र सर्व्वान् पुत्रानुपासतः ।
 सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुं । पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वा मरणं तपेत् ।
 तत्राश्रुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः । दत्त्वा चैव बह्वन् दाद्यान् विप्राणां विप्रवत्सलः ।
 ससर्ज्जं यत्र भगवांसोकासोऽकपितामहः । तत्रार्ष्टिषेणः कैरव्य ब्राह्मणं संश्रितव्रतः ।
 तपसा महता राजन् प्राप्तवानृषिसत्तमः । सिन्धुदोपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः ।
 ब्राह्मणं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रस्तथा मुनिः । महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महातपाः ।
 तत्राजगाम बलवान् बलभद्रः प्रतापवान् ।

२२६०

२२६५

२२७०

२२७५

२२८०

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथमाष्टिषेणो भगवान् विपुलं तप्तवांस्तपः । सिन्धुदीपः कथञ्चापि ब्राह्मणं लभ्यवांस्तदा ।

२२८५

देवापिश्च कथं ब्रह्मन् विश्वामित्रश्च सत्तम । तन्ममाचक्ष्व भगवान् परं कैतृहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा कृतद्युगे राजन्नाष्टिषेणो द्विजोत्तमः । वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ।

तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च । समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशाम्यते ।

स निर्विषस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः । ततो वै तपसा तेन प्राय वेदाननुत्तमान् ।

स विद्वान्वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः । तत्र तीर्थे वरान् प्रादात्तोनेव सुमहातपाः ।

२२८६

अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः । आभुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाङ्गविष्यति । अपि चात्येन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः । एवं सिद्धः स भगवानाष्टिषेणः प्रतापवान् ।

तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुदीपः प्रतापवान् । देवापिश्च महाराज ब्राह्मणं प्रापतुर्महत् ।

तथा च कौशिकेष्वात तपोऽनित्यो जितेन्द्रियः । तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ।

२२८७

गाधिर्नाम महानासीत् क्षत्रियः प्रथितो भुवि । तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान् ।

स राजा कौशिकेष्वात महायोग्यभवत् किल । स पुत्रमभिविच्याय विश्वामित्रं महातपाः ।

देहन्यधे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः । न गन्तव्यं महाप्राज्ञ चाहि चास्मान्महाभयात् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः । विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ।

इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च । जगाम त्रिदिवं राजन् विश्वामित्रोऽभवन्नृपः ।

२२८८

न स शक्नोति पृथिवीं यद्वानपि रक्षितुं । ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयं ।

निर्धेया नगराद्यापि चतुरङ्गवलान्वितः । स याता दूरमध्वानं वशिष्ठाश्रममभ्ययात् ।

तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रालयान् बहून् । ततस्तु भगवान् विप्रो वशिष्ठो ब्रह्मणः पुतः ।

दृष्ट्वेष्ट्य ततः सर्व्वं भज्यमानं महावनं । तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठो मुनिसत्तमः ।

सृजस्व श्वरान् धोरान् इति स्वाङ्गमुवाच ह । तयोक्ता साऽसृजद्वेनुः पुरुषान् घोरदर्शनान् ।

२२८९

ते च तद्वलमासाद्य बभञ्जुः सर्व्वतो दिशं । तच्छ्रुत्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।

तपः परं मन्यमानस्तपस्त्रेव मनो दधे । सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन् सरस्वत्याः समाहितः ।

नियमैश्चोपवासैश्च कर्षयन्देहमात्मनः । जलाहारो वायुभक्षः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।

तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् । असकृत्तस्य देवासु व्रतविघ्न प्रचक्रिरे ।

नचास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति महात्मनः । ततः परेण यत्नेन तस्मा बज्रविधं तपः ।

२२९०

तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत । तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः ।

अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् । स तु वज्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।

तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः । स लब्ध्वा तपस्योपेण ब्राह्मणत्वं महायशाः ।

विचचार महीं कृत्वा कृतकासः सुरोपमः । तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।

पयस्विनीस्तथा धेनूर्धानानि शयनानि च । अथ वस्ताण्यलङ्कारं भर्तुं पयश्च शोभनम् ।

२२१५

अददन्मुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । यथै राजक्षतो रामो वक्स्याश्रममन्त्रिकात् ।

यत्र तेषे तपस्तीव्रं दालभ्यो बक्र इति श्रुतिः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदारयुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मघोषैरवाकीर्णं जगाम यदुनन्दनः । यत्र दालभ्यो बक्रो राजन्नाश्रमस्थो महतपाः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः । तपसा धीररूपेण कर्षयन्देहमात्मानः ।

क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् । पुरा हि नैमिजीयाणां सत्रे द्वादशवर्षिके ।

२२२०

वृत्ते विश्रजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृषयोऽगमन् । तत्रेश्वरमथाचक्ष दक्षिणार्थं मजीषिणः ।

बलान्वितान् वत्सतरान् निर्व्याधीनेकविंशतिं । तानब्रवीदक्रो दालभ्यो विभज्यं पशूनिर्ति ।

पशूनेतानहं त्यक्त्वा भित्तिष्वे राजमत्तमं । एवमुक्त्वा ततो राजन् च गीन् सर्वान् प्रतापवान् ।

जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः । स समोपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ।

अथाचत पशून् दालभ्यः स चैनं रुशितोऽब्रवीत् । यदृच्छ्या मृता दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तमः ।

२२२३

एतान् पशून्त्रय त्रिप्रं ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि । क्षपिस्तथा वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मावित् ।

अहो वत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि । चिन्तयित्वा मुहूर्त्तेन रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।

मतिश्चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः । स त्वत्कृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा । अवकीर्णे सरस्वत्यास्तोर्ये प्रज्वाल्य पावकं ।

बक्रो दालभ्यो महाराज नियमं परमं स्थितः । स तैरेव जुहावास्तु राष्ट्रं मांसैर्माहातपाः ।

२२२०

तस्मिंस्तु विधिवत् सत्रे सम्प्रवृत्ते सुदारुणे । अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।

ततः प्रक्षीयमाणन्तद्राज्यं तस्य महीपते । क्षिद्यमानं यथाऽनन्तं वनं परशुना विभो ।

बभूवापद्गतं तच्च व्यवकीर्णमचेतनं । दृष्ट्वा तथाऽवकीर्षन्तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।

बभूव दुर्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः । मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।

न च श्रेयोऽव्यगच्छन्तु क्षीयते राष्ट्रमेव च । यदा स पार्थिवः खिन्नलो च विप्रास्तदाऽनघ ।

२२२५

यदाचापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृप । अथ वै प्राश्रिकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ।

ततो वै प्राश्रिकाः प्राजः पशूर्विप्रकृतस्त्वया । मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्व्वकः ।

तेन ते हयमानस्य राष्ट्रस्यास्य चयो महान् । तस्यैतत्तपसः कर्म येन तेऽद्य क्षेया महान् ।

अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव । सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा बक्रमब्रवीत् ।

निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्चलिर्भरतर्षभ । प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ।

२२३०

मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः । त्वं गतिस्त्वच्च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

तं तथा विलपन्तन्तु शोकोपहतचेतसं । दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोचयत् ।

क्षपिः प्रसन्नस्तस्याभूत् संरम्भश्च विहाय सः । मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराजतिं ।

मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून् बहून् । हृष्टात्मा नैमिशारखं जगाम पुनरेव च ।
 धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वच्छचेता महामनः । स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ।
 तत्र तीर्थे महाराज वृहस्पतिरुदारधोः । असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसां ।
 मांश्चैरभिजुहोवेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः । दैवतैरपि सम्भ्राजितकाशिभिराहवे ।
 तत्रापि विधिवद्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशः । वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रयांश्चाश्वतरीयुतान् ।
 रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यञ्च पुष्कलं । ययौ तीर्थे महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ।
 तत्र यज्ञे ययातेऽसु महाराज सरस्वती । सर्पिः पयश्च सुखाव नाड्यस्य महात्मनः ।
 तत्रेष्ट्वा पुरुषथाग्नौ ययातिः पृथिवीपतिः । आक्रामदूर्ध्वं मुदिता लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ।
 पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्यजतः प्रभोः । औदार्यं परमं कृत्वा भक्तिञ्चात्मनि शश्वतीं
 ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो यान् यान् यो मनसेऽक्षति । यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञसंस्तरे ।
 तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादि शयनादिकं । षड्रसं भोजनञ्चैव दानं नानाविधन्तथा ।
 ते मन्यमाना राज्ञस्तु सम्प्रदानमनुत्तमं । राजानं तुष्टुवुः प्रीता ददुश्चैवाशिषः शुभाः ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य सम्पदा । विस्मिता मानुषाश्चासन् दृष्ट्वा तां यज्ञसम्पदं ।
 ततस्तालकेतुर्नर्माधर्मकेतुर्नर्मात्मा कृतात्मा महादाननित्यः । वशिष्ठापवाहं महाभीमवेगं धृतात्मा हितात्मा समभ्या
 जगाम ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि मदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ वशिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेगः कथं नु सः । किमर्थञ्च सरिच्छ्रेष्ठा तमृधिं प्रत्यवाहयत् ।
 कथमस्याभवदैरं कारणं किञ्च तत् प्रभो । शंसं पृष्टो महाप्राज्ञ न हितयामि कथतां ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वामित्रस्य विप्रर्षेर्वशिष्ठस्य च भारत । भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्यर्द्धाकृतं महत् ।
 आश्रमो वै वशिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् । पूर्वतः पार्श्वतश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 यत्र स्थाणुर्माहाराज तप्तवान् परमं तपः । यत्रास्य कर्म तद्द्वारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यत्रेष्ट्वा भगवान् स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीं । स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ।
 तत्र तीर्थे सुराः स्कन्दमभ्यविञ्चन्नराधिप । सैनापत्येन महता सुरारिविनिर्वहणं ।
 तस्मिन् सारस्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः । वशिष्ठञ्चालयामास तपसेऽग्रेण तच्छृणु ।
 विश्वामित्रवशिष्ठौ तावहन्यहनि भारत । स्यर्द्धां तपःकृतां तीव्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ।
 तत्राप्यधिकसन्तप्तौ विश्वामित्रो महामुनिः । दृष्ट्वा तेजो वशिष्ठस्य चिन्तामतिजगाम ह ।
 तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्वर्धनित्यस्य भारत । इयं सरस्वती त्वं मत्समीपं तपोधनं ।
 आनयिष्यति वेगेन वशिष्ठं जपताम्बरं । इहागतं दिजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ।
 एवं निश्चित्य भगवान् विश्वामित्रो महामुनिः । सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुललं जगाम ह । जज्ञे चैनं महावीर्यं महाकोपञ्च भाविनी ।

तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा । उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ।
हतवीरा यथा नारी साऽभवदुःखिता मृगं । ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिस्ततः ।
तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वशिष्ठं शीघ्रमानय । यावदेनं निहन्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ।
प्राञ्जलिन्तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा । प्राकम्पत मृगं भीता वायुवेगाहता लता । ५३०५
तथारूपान्तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदी । अविचारं वशिष्ठं त्वमानयस्त्वान्तिकं मम ।
सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापचिकीर्षितं । वशिष्ठस्य प्रभावञ्च जानन्त्यप्रतिमं भुवि ।
साऽभिगम्य वशिष्ठञ्च इममर्थमचोदयत् । यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ।
उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः । चिन्तयित्वा महाशापं च विवित्रास्मिता मृगं ।
तां कृशाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा चिन्ताममन्विता । उवाच राजन् धर्मात्मा वशिष्ठो द्विपदाम्बरः । ५३०६
॥ वशिष्ठ उवाच ॥ पाह्यात्मानं सरिच्छेष्टे वद मां शीघ्रगामिनि । विश्वामित्रः शपेद्भि त्वां मा कृत्यास्वं विचारणं ।
तस्य तदचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् । चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वशिष्ठो मथ्यतीव हि । कृतवान् हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ।
अयं कूले स्वके राजन् जपन्तमृषिसत्तमं । जुक्तानं कैशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ।
इदमन्तरमित्येव ततः सा सरिताम्बरा । कूलापहारमकरोत् खेन वेगेन सा सरित् । ५३०७
तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत । उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीं ।
पितामहस्य सरसः प्रवृत्ताऽमि सरस्वति । व्याघ्रञ्चेदं जगत् सर्वं तवैवाभ्याभिरुत्तमैः ।
त्वमेवाकाशगा देवि मेधेषूत्सृज्यसे पयः । सर्व्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तेन वयमधीमहि ।
पुष्टिर्धृतिस्तथा कीर्तिः भिद्भिर्बुद्धिरुमा तथा । त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् ।
त्वमेव सर्व्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा । एवं सरस्वती राजंस्त्वयमाना महर्षिणा । ५३०८
वेगेनैवाह तं विभ्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति । न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिं ।
तमानोतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः । अथान्वेषत् प्रहरणं वशिष्ठान्तकरं तदा ।
तन्तु कुट्टमभिप्रेक्ष्य ब्रह्मबध्याभयान्नदी । अपोवाह वशिष्ठन्तु प्राचीं दिशमतद्गिता ।
उभयोः कुर्व्वती वाक्यं वञ्चयित्वा च गाधिजं । ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमृषिसत्तमं । ५३०९
अत्रवीदुःखसंकुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः । यस्मान्मां त्वं सरिच्छेष्टे वञ्चयित्वा पुनर्गता ।
शोणितं वद कृत्याणि रक्षोयामणिसम्मतं । ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।
अत्रहच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा । अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा ।
सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्दृशदुःखिताः । एवं वशिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ।
आगच्छच्च पुनर्भागं स्वमेव सरिताम्बरा ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रयां सारस्वतोपाख्याने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा शप्ता तेन कुट्टेन विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिंस्तीर्थवरे ऋभे शोणितं समुपावहत् । ५३१०

अथाजमुस्ततो राजन् राक्षसास्तत्र भारत । तत्र ते शोणितं सर्व्वं पिवन्तः सुखमासते ।
दृष्ट्वाञ्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः । नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य क्षयः सुतपोधनाः । तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ।
ते तु सर्व्वेषु तीर्थेषु त्रासुत्य मुनिपुङ्गवाः । प्राप्य प्रीतिं पराञ्चापि तपोलुब्धा विशारदाः ।
प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमसृग्बहं । अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ।
दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिसृतं । पीयमानश्च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ।
तान् दृष्ट्वा राक्षसाञ्चाजन् मुनयः संशितव्रताः । परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ।
ते तु सर्व्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः । आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ।
कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ब्रूदोद्धयं । एवमाकुलतां यातः श्रुत्वा ज्ञास्यामहे वयं ।
ततः सा सर्व्वमाचष्ट यथा वृत्तं प्रवेपती । दुःखितामय तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ।
कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे । करिष्यामो वयं यत्नं सर्व्व एव तपोधनाः ।
एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परं । विभोचयामहे सर्व्वे शापादेतां सरस्वतीं ।
ते सर्व्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा । उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ।
आराध्य पशुभर्त्तारं महादेवं जगत्पतिं । मोक्षयामासुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीं ।
तेषान्तु सा प्रभावेण प्रकृतिस्था सरस्वती । प्रसन्नसलिला जज्ञे यथा पूर्व्वं तथैव हि ।
विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विबभौ सा यथा पुरा । दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतं ।
तानेव शरणं जग्मुराक्षसाः क्षुधितास्तथा । बद्धाऽऽञ्जलिन्ततो राजन्नाक्षसाः क्षुधयाऽर्हिताः ।
ऊचुस्तान् वै मुनीन् सर्व्वान् कृपायुक्तान् पुनः पुनः । वयं हि क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात् ।
न च नः कामकारोऽयं यदयं पापकारिणः । युष्माकञ्च प्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा ।
यत् पापं वर्द्धतेऽस्माकं यतः स्त्री ब्रह्मराक्षसाः । योषिताश्चैव पापेन योनिदोषकृतेन च ।
एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च । ये ब्राह्मणान् प्रदिषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ।
आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं वृद्धजनं तथा । प्राणिनो येष्वमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ।
तत् कुर्व्वमिहास्माकं तारणं दिजसत्तमाः । शक्ता भवन्तः सर्व्वेषां लोकानामपि तारणे ।
तेषान्तु मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीं । मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ।
क्षुतं कीटावपन्नञ्च यच्चोच्छिष्टान्वितं भवेत् । सक्तेष्वमवधूतञ्च रुदितोपहतञ्च यत् ।
एभिः संसृष्टमन्नञ्च भागोऽसौ रक्षसामिह । तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान् यत्नादिवर्ज्जयेत् ।
राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमोदृशं । शोर्धयित्वा ततस्तीर्थं क्षपयस्ते तपोधनाः ।
मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च नदीं तां प्रत्यचोदयत् । महर्षोणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरिताम्बरा ।
अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ । तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनुं त्यक्त्वा दिवं गताः ।

२४०५

२४१०

२४१५

२४२०

२४२५

अहणायां महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा । एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ।

२१२०

तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान् शक्रो ब्रह्मवध्यामवाप्तवान् । कथमस्मिंश्च तीर्थे वै श्राप्नुत्याकलाषोऽभवत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथा वृत्तं जनेश्वर । यथा बिभेद समर्थं नमुचेर्वासवः पुरा ।

नमुचेर्वासववाङ्गीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् ।

न चार्द्धेण च शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि । बधिर्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ।

२१२५

एवं स कृत्वा समर्थं दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः । चिक्षेदास्य शिरो राजन्त्रपां फेनेन वासवः ।

तच्छिरो नमुचेर्म्बिज्जं पृष्ठतः शक्रमन्वियात् । भो मित्रहन पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ।

एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः । पितामहाय सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ।

तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि । इष्टोपसृश देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ।

एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु । निगूढमस्यागमनमिहासीत् पूर्वमेव तु ।

२१३०

ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं श्रावयामास वारिणा । सरस्वत्यारुणायाश्च पुष्टोऽयं सङ्गमो महान् ।

इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकजः । अत्रासत्य सुघोरात् त्वं पातकादिप्रमोक्ष्यसे ।

इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय । इष्ट्वा यथावद्वलभिररुणायामुपासृशत् ।

स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन च । जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदशेश्वरः ।

शिरस्तृचापि नमुचेस्तथैवास्तु भारत । लोकान् कामदुघान् प्राप्तमवयात्राजमत्तम ।

२१३५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्रायुपसृश्य बल्लो महात्मा दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि । अत्राप्य धर्मं परमार्थकर्मा जगाम
सोमस्य महत् सुतीर्थं ।

यत्रायजद्राजसूयेन सोमः साक्षात् पुरा विधिवत् पार्यवेन्द्र । अत्रिर्धर्मान् विप्रमुखो बभूव होता यस्मिन् क्रतुमुख्ये
महात्मा ।

यस्थान्तेऽष्टत् सुमहद्दानवानां दैतेयानां राक्षसानाञ्च देवैः । यस्मिन् युद्धं तारकाख्यं सुतीत्रं यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं
जघान ।

सैन्यपत्यं लब्धवान् देवतानां महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्त्ता । साक्षाच्चैव न्यवसत् कार्तिकेयः सदा कुमारो यत्र स शत्रुराजः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतीपाख्याने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजमत्तम । कुमारस्याभिषेकन्तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ।

२१४०

यस्मिन् देशे च काले च यथा च वदताम्बर । वैशाभिषिक्तो भगवान् विधिना येन च प्रभुः ।

स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत् कदरं महत् । तथा मे सर्वमाचक्ष परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदन्तव । हर्षमुत्पादयत्येवमवा मे जनमेजय ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप । अभिषेकं कुमारस्य प्रभावञ्च महात्मनः ।

तेजोमाहेयरं स्कन्धमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशकदग्धुमक्षयं ।
 तेनासीदतितेजस्वी दीप्तिमान् हव्यवाहनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ।
 स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः पुरा । गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्वरूपमतेजसं ।
 अथ गङ्गाऽपि तं गर्भमसहन्ती विधारणे । उत्सर्ज्य गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्चिते ।
 स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः । ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ।
 शरस्वामे महात्मानमनलात्मजमीश्वरं । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिभ्योऽभिक्षुः ।
 तासां विदित्वा भावन्तं मातृणं भगवान् प्रभुः । प्रभुतानां पयः षड्विधं दनैरपिवत्तदा ।
 तं प्रभावं समालोक्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्द्धराः ।
 यत्रोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गाया गिरिमुद्धरिणि । स शैलः काञ्चनः सर्वः स वभौ कुरुसत्तम ।
 वर्द्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता । अतश्च सर्वं संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ।
 कुमारः सुमहावीर्यः कार्तिकेय इति स्मृतः । गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ।
 शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः । ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ।
 स तस्मिन् काञ्चने दिव्ये शरस्वामे श्रियावृतः । स्वयमानः सदा शेते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ।
 तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः । दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाः सुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ।
 अन्वासी च नदी देवं गङ्गा वै सरिताम्बरा । दधार पृथिवी चैनं विभ्रती रूपमुत्तमं ।
 जातकर्षादिकास्तत्र क्रियाशक्रे वृहस्पतिः । वेदश्चैनञ्चतुर्मुर्तिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ।
 धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्तग्रामः ससंग्रहः । तत्रैनं समुपातिष्ठत् साक्षात् वाणी च केवला ।
 स ददर्श महावीर्यो देवदेवमुमापतिं । शैलपुत्रा समासीनं भूतसङ्घशतैर्वृतं ।
 निकाया भूतसङ्घानां परमाद्भुतदर्शनाः । विहता विहताकारा विहताभरणध्वजाः ।
 व्याघ्रसिंहर्क्षवदना विडालमकराननाः । वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोद्भवदनास्तथा ।
 उलूकवदनाः केचित् गृध्रगोमातुदर्शनाः । क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनैराङ्गवैरपि ।
 श्वाविच्छैल्यकगोधानामजैडकगवां तथा । सदृशानि वपूंश्चान्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ।
 केचिच्छैलामुदमख्याश्चक्रोद्यतगदायुधाः । केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छेताचक्रप्रभाः ।
 सप्त मातृगणाश्चैव समाजग्मुर्विशाम्यते । साध्या विश्वेऽथ महतो वसवः पितरस्तथा ।
 रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा भुजङ्गा दानवाः खगाः । ब्रह्मा स्वयम्भुर्भगवान् सपुत्रः सह विष्णुना ।
 शक्रस्तथाऽभ्ययः द्रुष्टुं कुमारवरमच्युतं । नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ।
 देवर्षयश्च सिद्धाश्च वृहस्पतिपुरोगमाः । पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ।
 तेऽपि तत्र समाजग्मुर्धामा धामाश्च सर्वशः । स तु बालोऽपि बलवान् महायोगबलान्वितः ।
 अभ्याजगाम देवेशं प्रूलहस्तं पिनाकिनं । तमाब्रजन्तमालक्ष्य शिवं स्यासीन्मनोगतं ।
 युगपच्छैलपुत्राश्च गङ्गायाः पावकस्य च । कन्तु पूर्वमयं बालो गौरावादभ्युपैव्यति ।

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

१६१

अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतं । तेषामेतन्मभिप्रायं चत्वरणमुपलक्ष्य सः ।

२४८५

युगपद्योगमास्थाय ससर्ज्यं विविधास्तनूः । ततोऽभवच्चतुर्मूर्त्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः ।

तस्य शाखा विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठतः । एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्द्धा भगवान् प्रभुः ।

यतो रुद्रस्ततःस्कन्दा जगामाहुतदर्शनः । विशाखस्तु ययौ येन देवो गिरिवरात्मजा ।

शाखो ययौ च भगवान् वायुमूर्त्तिर्विभावसुं । नैगमेयोऽगमद्गङ्गा कुमारः पावकप्रभः ।

सर्वे भासुरदेहास्ते चत्वारः समहृषिणः । तान् समन्वयुरव्ययास्तदद्भुतमिवाभवत् ।

२४९०

हाहाकारो महानासीद्देवदानवरचरां । तदृष्ट्वा महदाश्चर्यमद्भुतं लोमहर्षणं ।

ततो रुद्रश्च देवो च पावकश्च पितामहं । गङ्गाया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिं ।

प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुङ्गव । इदमूर्चुर्वचो राजन् कान्तिकेयप्रियेष्टया ।

अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथोचितं । अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ।

ततः स भगवान् धीमान् सर्वलोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ।

२४९५

अथैश्वर्याणि च सर्वाणि देवगन्धर्व्वरचरां । भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानाञ्च सर्वशः ।

पूर्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनां । समर्थश्च तन्मैश्वर्यं महामतिरमन्यत ।

ततो मुहुर्त्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः । सैनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ।

सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः । तान् सर्वान् व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ।

ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः । अभिषेकार्यमाजग्मुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ।

२५००

पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीं । समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते । निषेदुर्देवगन्धर्वाः सर्वे सम्पूर्णमानसाः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायाम् सारस्वतोपाख्याने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽभिषेकसम्भारान् सर्वान् सम्भृत्य शास्ततः । दृढस्यतिः समिद्धेऽग्नौ जुह्वावाग्निं यथाविधि ।

ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते । दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निषलं परमासने ।

सर्वमङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतं । आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ।

२५०५

इन्द्रविष्णू महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा । धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ।

पूणा भगेनार्थन्वा च अंशेन च विवस्वता । रुद्रश्च सहितो धीमान्नित्रेण वरुणेन च ।

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्याञ्च वृतः प्रभुः । विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ।

गन्धर्व्वैरक्षरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः । देवर्षिभिरसंख्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिस्तथा ।

वैखानसैर्बालखिलैर्बाल्याहारैर्मरीचिपैः । भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ।

२५१०

सर्पैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः । पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ।

अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिभृगुरेव च । क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्हस्तश्चैव च ।

क्षतवश्च गृह्यश्चैव ज्योतीषि च विशास्यते । मूर्त्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ।

समुद्राश्च हृदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च । पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप ।
 अदितिर्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती । उमा शची क्षितीवाली तथा चानुमतिः कुङ्कः ।
 राका च धिषणा चैव पत्न्यश्चान्या दिवौकसः । हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ।
 शैरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च । मासार्द्धमास चतवस्तथा रात्र्यहनौ नृप ।
 उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः । अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ।
 धर्मश्च भगवान्देवः समाजगुर्हि सङ्गताः । कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये ।
 बज्रललाच नोक्ता ये विविधा देवतागणाः । ते कुमारामिषेकार्थं समाजगुस्ततस्ततः ।
 जगत्तस्ते तदा राजन् सर्वे एव दिवौकसः । आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ।
 दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलसैः काञ्चनैर्नृप । सरस्वतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव तु ।
 अभ्यषिञ्चन् कुमारान् वै सम्प्रदृष्ट्वा दिवौकसः । सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयङ्करं ।
 पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरं । तथाऽभ्यषिञ्चद्भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्तिताः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिना वातरंहसः ।
 कामवीर्यधरान् बिभूः महापारिषदान् प्रभुः । नन्दिभेनं लोहिताक्षं घण्टाकर्णञ्च सम्मतं ।
 चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनं । ततः स्थाणुर्माहातेजा महापारिषदं प्रभुः ।
 मायाशतधरं कामं कामवीर्यबलान्वितं । ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिवर्हणं ।
 स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्माणं । जघान दोर्भां संकुङ्कः प्रयुतानि चतुर्दश ।
 तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैर्ऋतसङ्कुलां । देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विष्णुरूपिणीं ।
 जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे स्वामवाः । गन्धर्व्वा यक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ।
 ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमावुभौ । उन्माद्यञ्च प्रमाद्यञ्च महावीर्यौ महाद्युतौ ।
 सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ । तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ।
 कैलासशृङ्गसङ्काशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ । सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ।
 ज्वालाजिह्वा तथा ज्योतिरात्मजाय ऊताशनः । ददावनुचरौ शूरो परसैन्यप्रतापिनौ ।
 परिषच्च वटश्चैव भोमश्च सुमहाबलं । दहति दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्यसम्मतौ ।
 अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते । उत्क्रोशं पञ्चकश्चैव वज्रदण्डधरावुभौ ।
 ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा । तौ हि शत्रून् महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ।
 चक्रं विक्रमकश्चैव संक्रमश्च महाबलं । स्कन्दाय त्रीननुचरान् ददौ विष्णुर्माहायशः ।
 वर्द्धनं नन्दनश्चैव सर्वविद्याविशारदौ । स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भिषजाम्बरौ ।
 कुन्दश्च कुसुमश्चैव कुमुदश्च महायशः । उम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ।
 चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ बलोत्कटौ । ददौ लघ्ना महामाद्यौ स्कन्दायानुचरावुभौ ।
 सुव्रतं सत्यसन्धश्च ददौ मित्रो महात्मने । कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ।

२५१५

२५२०

२५२५

२५३०

२५३५

२५४०

सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ । सुव्रतश्च महात्मानं शुभकर्माणमेव च ।
 कार्तिकेयाय संप्रादादिधाता लोकविश्रुतौ । पाणीतकं पाणिकश्च महामायाविनावुभौ ।
 पूषा च पार्श्वदौ प्रादात् कार्तिकेयाय भारत । बलञ्चातिबलञ्चैव महाबलौ महाबलौ ।
 प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम । यमञ्चातिमञ्चैव तिमिवलौ महाबलौ ।
 प्रददौ कार्तिकेयाय वरुणः सत्यसङ्गरः । सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसं ।
 हिमवान् प्रददौ राजन् ऊताशनसुताय वे । काञ्चनश्च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।
 ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत । स्थिरञ्चातिस्थिरञ्चैव मेरुरेवापरौ ददौ ।
 महात्मा त्वग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ । उच्चृङ्खञ्चातिशृङ्खञ्च महापाषाणयोधिनौ ।
 प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ । संग्रहं विग्रहञ्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
 प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ । उन्मादं पुष्पदन्तश्च शङ्खकर्णं तथैव च ।
 प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना । जयं महाजयञ्चैव नागौ ज्वलनसूनेव ।
 प्रददौ पुच्छ्याघ्न वासुकिः पन्नगेश्वरः । एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ।
 सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः । ददुः सेनागणाध्वक्षान् शूलपट्टिशधारिणः ।
 दिव्यप्रहरणेपेतान् नानाविश्विभूषितान् । शृणु नामानि चाथेषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।
 विविधायुधसम्पन्नास्त्रिचाभरणवर्णिनः । शङ्खकर्णे निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।
 अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकुण्डलौ । घ्राणश्रवाः प्रतिस्कन्धः काञ्चनारो जलन्धमः ।
 अक्षः सन्तर्जनो राजन् कुनदीकस्तमोऽन्तश्छत् । एकाक्षो द्वादशक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ।
 सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः । पुण्ड्रनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ।
 परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः । गजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ।
 ज्वालाजिह्वः करालाक्षः शितिकेशो जटो हरिः । परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः ।
 चतुर्दंष्ट्रीप्रजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवः । विद्युताक्षो धनुर्वज्रो जाठरो मारुताशनः ।
 उदराक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रदः । समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ।
 वृषो मेघप्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ । धूम्रः श्वेतः कलिन्दश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ।
 प्रियकक्षैव नन्दश्च गोबन्दश्च प्रतापवान् । आनन्दश्च प्रमोदश्च खलिको ध्रुवकस्तथा ।
 क्षेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत । गोब्रजः कनकापीडो महापारिषदेश्वरः ।
 गायनो हसनश्चैव वाणः खड्गश्च वीर्यवान् । वैताली गतिताली च तथा कथक्वातिकौ ।
 हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह । रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दकः ।
 कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः । कालकाक्षः सितश्चैव भूतानां मथनस्तथा ।
 यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवघात्री च सोमपः । मञ्जलश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत ।
 तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् । मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ।

२५५

२५५०

२५५५

२५६०

२५६५

२५७०

वत्सलो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च । धर्मदो मन्मथकरः सुचीवक्त्रश्च वीर्यवान् ।
 श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः । दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ।
 अचलः कनकाक्षश्च बालानामपि यः प्रभुः । सञ्चारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः ।
 लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्त्रश्च कुम्भकः । स्वर्णश्रीवश्च कृष्णैजा हंसवक्त्रश्च चन्द्रभः ।
 पालिकूर्चा च शम्भूकः पञ्चवक्त्रश्च शिखकः । चासवक्त्रश्च जम्बूकः शाकवक्त्रश्च कुञ्जलः ।
 योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः । पैतामहा महात्मानो महापारिवदाश्च ये ।
 दौवनस्थाश्च बालाश्च वृद्धाश्च जनमेजय । सहस्रशः पारिवदाः कुमारभवतस्त्रिरे ।
 वक्त्रैर्नानाविधैर्धे तु शृणु तान् जनमेजय । कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ।
 खरोध्रवदनाश्चान्ये वराहवदनास्तथा । मार्जारदंशवक्त्राश्च दौर्ध्रवक्त्राश्च भारत ।
 नकुलोलूकवक्त्राश्च काकवक्त्रास्तथाऽपरे । आखुवभुकवक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा ।
 मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविर्महिषाननाः । चतुर्दंशवक्त्राश्च दीपिषिंहाननास्तथा ।
 भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाश्च ये । गरुडाननाः कङ्कुमुखा वृककाकमुखास्तथा ।
 गोखरोध्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा । महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत ।
 पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परे । केकिलाममुखाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः ।
 कृकलाशमुखाश्चान्ये विरजोऽम्बरधारिणः । व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शुभाननाः ।
 आशीविषाक्षीरधरा गोनासावदनास्तथा । स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः ।
 ह्रस्वशीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणाः । गजेन्द्रचर्मवस्त्रास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
 स्कन्धे मुखा महाराज तथाऽप्युदरतो मुखाः । पृष्ठे मुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ।
 पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा । तथा कीटपतङ्गानां सदृशास्या गणेश्वराः ।
 नानाव्यालमुखाश्चान्ये बज्रबाहुशिरोदराः । नानावृचभुजाः केचित् कटिशीर्षास्तथाऽपरे ।
 भुजङ्गभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः । चीरसंवृतगात्राश्च नानाकनकवाससः ।
 नानावेशधराश्चैव नानामाल्यानुलेपनाः । नानावस्त्रधराश्चैव चर्मवासस एव च ।
 उष्णीषिणे मुकुटिनः सुग्रीवाश्च सुवर्चसः । किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा काञ्चनमूर्द्धजाः ।
 त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे । शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ।
 चित्रमालाधराः केचित् केचिद्रोमाननास्तथा । विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः ।
 कृष्णा निर्भासवक्त्राश्च स्थूलपृष्ठास्तनूदराः । स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ।
 महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः । कुञ्जाश्च ह्रस्वजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ।
 हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथा परे । दीर्घोच्छासा दीर्घजङ्घा विकराला ह्यधोमुखाः ।
 महाद्रंष्टा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथाऽपरे । वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन् सहस्रशः ।
 सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः खलङ्कृताः । पिङ्गाक्षाः शङ्खकर्णाश्च रक्तनासाश्च भारत ।

२६७

२६८

२६९

२७०

२७१

२७२

पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्रा स्त्रूलोष्ट्राः हरिमुर्द्धजाः । नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्ताशिरोधराः ।
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत । कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ।
 हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा । दीर्घयोत्रा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
 पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत । वृकोदरनिभश्चैव केविदञ्जनसन्निभाः ।
 श्रेताक्षा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथाऽपरे । कल्पाया बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ।
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः । नानावर्णाः स्वर्णाश्च मयूरमृदुशप्रभाः ।
 पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्तमानानि मे शृणु । शेषैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः ।
 पाशोद्यतकराः केचित् व्यादितास्थाः खराननाः । पृष्ठाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाह्वः ।
 शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुधलयाणयः । अस्मिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 गदाभुशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः । आयुधैर्विविधैर्धैरैर्महात्मानो महाजवाः ।
 महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा । अभिवेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ।
 घण्टाजालपिनद्धा ननृतुस्ते महीजसः । एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप ।
 उपतस्तुर्ध्वहात्मानं कार्त्तिकेयं यशस्विनं । दिव्यस्त्रायन्तरीक्षाश्च पार्थिवाश्चानिलोपमाः ।
 अदिष्टा दैवतैः गूढराः स्कन्दस्यानुचराऽभवन् । तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुनं च ।
 अभिविक्तं महात्मानं परिवार्यापतस्थिरे ।

२६१५

२६१५

२६१५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु मातृगणानाजन् कुमारानुचरानिमान् । कीर्त्तमानान् मया वीर सप्तगणसूदनान् ॥

यशस्विनीनां मातृणां शृणु नामानि भारत । याभिर्यत्प्रसूतयो लोकाः कल्याणीभिश्च भागशः ।
 प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा । श्रीमती बज्रला चैव तथैव बज्रपुलिका ।
 अम्बुजाता च गोपाली वृहदम्बालिका तथा । जयावती मालतिका ध्रुवरात्रा भयङ्करी ।
 वसुदामा सुदामा च विशेषतः नन्दिनी तथा । एकचूडा महाचूडा चक्रनेत्रिश्च भारत ।
 उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्षय्य शोभना । शतञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभो खरी ।
 माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत । गीतप्रिया च कल्याणी रुद्ररेखाऽमिताशना ।
 मेघखना भोगवती सुभूष्य कनकावती । अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ।
 यद्मावती सुनवत्रा कन्दरा बज्रयेजना । सन्तानिका च कौरव्य कमला च महाबला ।
 सुदामा बज्रदामा च सुप्रभा च यशस्विनी । नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ।
 शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी । वपुञ्जती चन्द्रशिला भद्रकाली च भारत ।
 अक्षोऽम्बिका निष्कुटिका वामा चत्वरामिनी । सुमङ्गला स्वस्तिमतो बुद्धिकामा जयप्रिया ।
 धनदा सुप्रसादा च भवदा च जनेश्वर । एडो भेडो सभेडो च वेतालजननी तथा ।
 कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत । वसुप्रीः कोटिरा चैव चित्रसेना तथाऽचला ।

२६१०

२६१५

२६१०

कुक्कुटिका शङ्खलिका तथा शकुनिका नृप । कुण्डारिका कौकुलिका कुम्भिकाऽथ शतोदरी ।
 उत्क्राथिनी जलेला च महाविगाऽथ कङ्कणा । महाजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ।
 केशयन्त्री त्रुटिर्नामा क्रोशनाऽथ तडित्प्रभा । मन्दोदरी च मुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी ।
 सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूडा विकाशिनी । ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
 पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च । पञ्चालिका मत्कुणिका जरायुर्ज्ज्वरानना ।
 ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप । खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ।
 अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा । वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
 शशीलूकमुखी कृष्णा खरजङ्गा महाजवा । शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ।
 जाटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलीत्कटा । कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
 लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप । एकलचा सुकुसुमा कृष्णवर्णा च भारत ।
 क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा । चतुष्पथनिकेता च गोकर्णा महिषानना ।
 खरकर्णी महाकर्णी भेरीखनमहाखना । शङ्खकुम्भश्रवाश्चैव भगदा च महाबला ।
 गणा च सुगणा चैव तथा भीष्मथ कामदा । चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थ्याऽन्यगोचरा ।
 पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशाः । पयोदा गोमहिषदा सुविशाला च भारत ।
 प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना । नैकर्णी शिवकर्णी च वसुदा मन्थिनी तथा ।
 एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना । एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ।
 कार्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः । दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत ।
 सबला मधुराश्चैव यौवनस्थाः खलङ्कृताः । माहात्मेन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ।
 निर्भासगात्राः श्वेताश्च तथा काञ्चनसन्निभाः । कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ।
 अरुणाभा महाभाग दीर्घकेश्यः सिताम्बराः । ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ।
 लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः । ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्ष्यक्ष्यश्च तथाऽपराः ।
 वरदाः कामचारिण्यो नित्यं प्रमुदितास्तथा । याम्या रौद्रास्तथा सौम्याः कौवेर्योऽथ महाबलाः ।
 वारुण्योऽथ च माहिन्द्र्यस्तथाग्नेयः परन्तप । वायव्यश्चाऽथ कौमार्यो ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ ।
 वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराह्यश्च महाबलाः । रूपेणाश्वरसान्तुल्या मनोहार्यो मनोरमाः ।
 परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्द्धा धनदोपमाः । शक्रवीर्योपमा युद्धे दीप्ता वक्रिसमास्तथा ।
 शत्रूणां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत । कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ।
 अचिन्त्यबलवीर्य्याश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमाः । वृषचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः ।
 गुहाश्रमणवासिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः । नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा ।
 नाना विचित्रवेशाश्च नानाभाषास्तथैव च । एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुक्षयङ्कराः ।
 अनुजमुर्धहात्मा चैव चिदभ्रेन्द्रस्य समते । ततः शतस्रस्तमददङ्गवान् पाकशासनः ।

२६३५

२६४०

२६४५

२६५०

२६५५

२६६०

गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरदिषां । महास्त्रनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभां ।
 अरुणादित्यवर्णाञ्च पताकां भरतर्षभ । ददौ पशुपतिलक्ष्मैः सर्वभूतमहाचमूं ।
 उग्रां नानाप्रहरणां तपोवीर्यबलान्वितां । अजेयां सुगुणैर्युक्तां नाम्ना सेनां धनञ्जयां । २६६
 रुद्रतुल्यबलैर्युक्तां द्योधानामयुतैस्त्रिभिः । न सा विजानाति रणात् कदाचिद्विनिवर्त्तितुं ।
 विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्द्धिनीं । उमा ददौ विरजसी वाससी रविसप्रभे ।
 गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमं । ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डञ्चैव वृहस्पतिः ।
 गरुडो ददितं पुत्रं मयूरञ्चिवर्हिणं । अरुणस्त्रास्रचूडञ्च प्रददौ चरणयुधं ।
 नागन्तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितं । कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः । २६७
 समरेषु जयञ्चैव प्रददौ लोकभावनः । सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।
 शुशुभे ज्वलितोऽर्चिष्मान् द्वितीय इव पावकः । ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ।
 ययौ दैत्यविनाशाय ह्लादयन् सुरपुङ्गवान् । सा सेना नैर्ऋती भीमा सघण्टेऽच्छित्कतना ।
 सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी । शारदी द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरिव शोभिता ।
 ततो दैवनिकायस्ते नानाभूतगणस्तथा । वादयामासुरव्यग्रा भेरीः शङ्खंश्च पुष्कलान् । २६८
 पटहान् झञ्झरांश्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान् । आडम्बरान् गोमुखंश्च डिण्डिमांश्च महास्त्रनान् ।
 तुष्टुवस्ते कुमारन्तु सर्वे देवाः सवासवाः । जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
 ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ । रिपून् हन्ताऽस्मि समरे ये वो बधचिकीर्षवः ।
 प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्मादिविबुधसत्तमात् । प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान् रिपून् ।
 सर्वेषां भूतसङ्घानां हर्षान्नादः समुत्थितः । अपूरयत लोकांस्त्रीन् वरे दत्ते महात्मना । २६९
 स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः । बधाय युधि दैत्यानां रत्नार्थञ्च दिवौकसां ।
 व्यवसायो जयो धर्मः शिद्धिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्मृतिः । महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ।
 स तथा भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया । ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्षया ।
 गदामुषलनाराचशक्तितोमरहस्तया । दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ गुहः ।
 तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा । व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः । २७०
 अभ्यद्रवन्त देवास्तान् विविधायुधपाणयः । दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः ।
 शक्त्यस्त्रं भगवान् भीमं पुनः पुनरवाकिरत् । अदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ।
 अभ्यस्थमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा । उक्ताज्वाला महाराज पपात वसुधातले ।
 संह्लादयन्तश्च तथा निर्धाताश्चापतन्त्रितौ । यथाऽन्तकालसमये सुधोराः स्युस्तथा नृप ।
 क्षिप्ता ह्येका यदा शक्तिः सुधोराऽनलसूनुना । ततः कोव्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ । २७१
 ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान् प्रभुः । दैत्येन्द्रं तारकं नमः महाबलपराक्रमं ।
 वृतं दैत्यायुतैर्वीरैर्बलिभिर्द्वाभिनृप । महिषश्चाष्टभिः पद्मेर्धृतं संख्ये निजघ्नवान् ।

त्रिपादश्चायुतशतैर्जघान दशभिर्वृतं । हृदोदरं निखर्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः ।
 जघानानुचरैः सार्द्धं विविधाद्युधपाणिभिः । तथा कुर्वन्ति विपुलं नादं बधत्सु शत्रुषु ।
 कुमारानुचरा राजन् पूरयन्तो दिशो दश । ननृतुश्च वक्त्राश्च जहसुश्च मुदाऽन्विताः ।
 शतस्यस्तस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्चिभिः समन्ततः । त्रैलोक्यं त्रासितं सर्वं जृम्भमाणाभिरेव च ।
 दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे । पताकयाऽवधूताश्च हताः केचित्सुरद्विषः ।
 केचिद्वह्णारवचस्ता निषेदुर्वसुधातले । केचित् प्रहरणैश्चिन्ना विनिपेतुर्गतायुषः ।
 एवं सुरद्विषोऽनेकान् बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्तिकेयो महाबलः ।
 वाणो नामाऽय दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः । क्रौञ्चपर्वतमाश्रित्य देवसङ्गानवाधत ।
 तमभयान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः । स कार्तिकेयस्य भयात् क्रौञ्चं शरणमोषिवान् ।
 ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादननादिनं । शक्त्या विभेद भगवान् कार्तिकेयोऽग्निदत्तया ।
 स शालस्कन्धश्रवलं चस्तवानरवारणं । प्रोड्ढो नोऽङ्गान्तविहगं विनिष्पतितपन्नगं ।
 गोलाङ्गूलैश्चैव द्रवङ्गिरनुनादितं । कुरङ्गगतिभिर्घोषविनादितबलान्तरं ।
 विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः । शोच्यामपि दशां प्राप्नो रराजैव स पर्वतः ।
 विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः । किन्नराश्च समुद्दिग्धाः शक्तिपातरवाद्वृताः ।
 ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽय सहस्रशः । प्रदीप्तात् पर्वतश्रेष्ठोऽदिचिवाभरणस्रजः ।
 तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे । स चैव भगवान् क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ।
 सहानुजं जघानाशु वृत्रं देवपतिर्यथा । विभेद शक्त्या क्रौञ्चश्च पावकिः परवीरहा ।
 बज्रधा चैकधा चैव कृत्वात्मानं महाबलः । शक्तिः चिन्ता रणे तस्य पाणिनेति पुनः पुनः ।
 एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयश्च पावकिः । शैथिल्यैर्द्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ।
 क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः । ततः स भगवान् देवो निहत्य विबुधद्विषः ।
 सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह । ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्खाश्च भारत ।
 मुमुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽय सहस्रशः ।
 दिव्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यस्य भारतः । गन्धर्वास्तुष्टुवृक्षैर्न यज्वानश्च महर्षयः ।
 केचिदेनं व्यवसन्ति पितामहसुतं प्रभुं । सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयेनिं तमयजं ।
 केचिन्महेश्वरसुतं केचित् पुत्रं विभावसोः । उमायाः कृत्तिकानाञ्च गङ्गायाश्च वदन्धुत ।
 एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽय सहस्रशः ।
 एतत्ते कथितं राजन् कार्तिकेयाभिवेचनं । शृणु चैव सरस्वत्यास्तोर्ध्वस्थस्य पुण्यतः ।
 बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु । कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरं ।
 ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक् पृथक् । ददौ नैर्ऋतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ।
 एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः । अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ।

तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र तीर्थं अप्राम्यतिः । अभिषिक्तः सुरगणैर्वर्ण्यो भरतर्षभ ।
 तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्दश्चाभ्यर्च्य लाङ्गली । ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्तुभरणानि च ।
 उशित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा । पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयञ्च लाङ्गली ।
 हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तमः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 यथाऽभिषिक्तो भगवान् स्कन्दो देवैः समागतैः ।

२७१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वतः । अभिषेकं कुमारस्य विल्लरेण यथाविधि ।
 यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन । प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नञ्च मनो मम ।
 अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च बधं तथा । श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कैतवहलं हि मे ।
 अप्राम्यतिः कथं ह्यस्मिन्नाभिषिक्तः पुरा सुरैः । तस्मै ब्रूहि महाप्रज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथं । अदौ कृतयुगे राजन् वर्तमाने यथाविधि ।
 वरुणं देवताः सर्वा समेत्येदमयानुवन् । यथाऽस्मान् सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा ।
 तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव । वारुण्य ते सदा देव सागरे भकरालये ।
 समुद्रेऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः । सोमेन सार्द्धञ्च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ।
 एवमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत् । समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयं ।
 अप्राम्यतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा । अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसाम्यतिं ।
 जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरं । अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशः ।
 सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च । पालयामास विधिना यथा देवान् शतक्रतुः ।
 ततस्तत्राप्युपसृज्य दत्त्वा च विविधं वसु । अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामाय प्रलम्बहा ।
 नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे ऊताशनः । लोकालोकविनाशि च प्रादुर्भूते तदाऽनघे ।
 उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहं । अग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणञ्च न विद्वहे ।
 सर्वभूतक्षयो माभूत् सम्पादय विभोऽनलं ।

२७२

२७३

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः । विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्माचक्ष्व तत्त्वतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भृगोः शापान्मृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् । शमीगर्भमयासाद्य ननाश भगवांस्ततः ।

२७४

प्रनष्टे तु तदा वज्रैः देवाः सर्वे सवासवाः । अन्वेषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ।
 ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि । दृष्ट्वाऽर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ।
 देवाः सर्वे नरव्याघ्रवृहस्पतिपुरोगमाः । ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन् सवासवाः ।
 पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्ष्यस्य सोऽभवन् । भृगोः शापान्महीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
 तत्राप्याशुत्य मतिमान् ब्रह्मयोनिं जगाम ह । ससर्ज भगवान् यत्र सर्वलोकपितामहः ।
 तत्राशुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा । ससर्ज तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ।

२७५

तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वस्त्रानि विविधानि च । कैवेरं प्रययौ तीर्थं तत्र तस्मा महत्तपः ।
 धनाधिपत्यं सम्प्राप्तो राजनैलविलः प्रभुः । तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गुली ततः । गत्वा स्नात्वा च विधिवद्वाह्मणेभ्यो धनं ददौ ।
 ददृशे तत्र तत् स्थानं कैवेरे काननोत्तमे । पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
 यत्नराज्ञा कुवेरेण वरा लब्ध्वाश्च पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा ।
 सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रञ्च नलकूवरं । यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ।
 अभिषिक्तश्च तत्रैव समागत्य मरुद्गणैः । वाहनञ्चास्य तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोजवं ।
 विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्चर्यमेव च । तत्राश्रुत्य बलो राजन् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनं । निषेवितं सर्व्वसत्त्वैर्नामैर्वा वदरपाचनं ।
 नानर्तुकफलोपेतं सदा पुष्पफलं महत् ।

२७४

२७५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तीर्थवरं रामो ययौ वदरपाचनं । तपस्त्रिद्विचरितं यत्र कन्या धृतप्रता ।
 भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिभा भुवि । श्रुतावती नाम विभो कुमारो ब्रह्मचारिणी ।
 तपश्चचार साऽत्युग्रं नियमैर्ब्रह्मभर्तृता । भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भाविनी ।
 समास्तस्या व्यतिक्रान्ताः शतं कुरु कुलोद्बह । चरन्त्या नियमांस्तान् स्त्रीभिस्त्रीत्रान् सुदुश्चरान् ।
 तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशाम्यते । भक्त्या च भगवान् प्रीतः परया पाकशासनः ।
 आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशधिपतिः प्रभुः । आस्थाय रूपं विप्रैर्ब्रह्मिष्ठस्य महात्मनः ।
 सा तं दृष्ट्वायतपसं वशिष्ठं तपताम्बरं । आचारैर्मुनिभिर्दिष्टैः पूजयामास भारत ।
 उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा । भगवन्मुनिशार्ङ्गल किमाज्ञापयसि प्रभो ।
 सर्व्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत । शक्रभक्त्या च ते पाणि न दास्यामि कथञ्चन ।
 त्रैतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन । शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ।
 इत्युक्तो भगवान् देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य तां । उवाच नियमं ज्ञात्वा सान्वयन्निव भारत ।
 उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते । यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृद्गतः ।
 तच्च सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने । तपसा लभ्यते सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति ।
 यथास्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने । तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखं ।
 इति कृत्वा तपो धारं देहं सन्न्यस्य मानवाः । देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणुस्वैकं वचो मम ।
 पञ्च चैतानि शुभगे वदराणि शुभव्रते । पेचत्युक्त्वा च भगवान् जगाम बलसूदनः ।
 आमव्य तान् कल्याणीं तत्र जयं जजाप सः । अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमं ।
 इन्द्रतीर्थेति विख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद । तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान् पाकशासनः ।
 वदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः । ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता विगतकृमा ।

२७६

२७७

२७८

२७९

तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्रयत् । अथ तद्राजशार्दूल वदराणि महाव्रता ।
 तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽगात् पुरुषर्षभ । न च सा तान्यपच्यन्त दिनञ्च जयमभ्यगात् ।
 ऊताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसञ्चयः । अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमयादहत् ।
 पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना । दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतानघा ।
 चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्त्यदनिन्दिता । कुर्व्याणा दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया ।
 नवैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽय वाऽभवत् । शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येऽवहर्षिता ।
 तच्चास्या वचनं नित्यमवर्त्तद्भृदि भारत । सर्वथा वदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ।
 सा तन्मनसि कृत्वैव महर्षेर्वचनं श्रुत्वा । अपचद्वदराण्येव न चापच्यन्त भारत ।
 तस्यास्तु चरणौ वह्निर्द्वादह भगवान् स्वयं । न च तस्या मनोदुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ।
 अथ तत्कर्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः । ततः सन्दर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः ।
 उवाच च सुरश्रेष्ठस्तं कन्या सुदृढव्रता । प्रीतोऽस्मि ते श्रुमे भक्त्या तपसा नियमेन च ।
 तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते सम्पत्स्यते श्रुमे । देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ।
 ददञ्च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति । सर्वपापापहं सुभ्रु नास्मा वदरपाचनं ।
 विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतं । अस्मिन् खलु महाभागे श्रुमे तीर्थवरेऽनघे ।
 त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतौ । ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः ।
 वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्तुं ययुः किल । तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने ।
 अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी । ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
 अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा । अरुन्धतौ ततो दृष्ट्वा तोत्रं नियममास्थितां ।
 अथागमस्त्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा । ब्राह्म्यं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशः ।
 तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं श्रुमे । प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणञ्चारुदर्शना ।
 क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र वदराणीह भक्ष्य । ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ।
 इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया । अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ वदराणि यशस्विनी ।
 दिव्यामनोरमाः पुण्याः कथाः श्रुत्वाव सा तदा । अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ।
 अनन्नन्थाः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः श्रुत्वाः । दिनोपमः स तस्याश्च कालो भूतः सुदारुणः ।
 ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् । ततः स भगवान् प्रीतः प्रोवाचारुन्धतौ ततः ।
 उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ।
 ततः सन्दर्शयामास स्वरूपं भगवान् हरः । प्रीतोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्याश्च चरितं महत् ।
 भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्जितं । अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ।
 अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरं । अनन्नन्था पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ।
 ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतौ पुनः । वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ।

१७२५

१७२०

१७२५

१७००

१७०५

१७१०

साऽब्रवीत् प्रयुताम्नाची देवं सप्तर्षिसंसदि । भगवान् यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमद्भुतं ।
 शिद्धदेवर्षिर्दयितं नान्ना वदरपाचनं । तथाऽस्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः ।
 प्राप्नुयद्दुपवसेन फलं द्वादशवार्षिकं । एवमस्त्विति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीं ।
 सप्तर्षिभिस्तुतो देवस्ततो नाकं ययौ तदा । ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तं दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीं ।
 अश्रान्ताञ्चाविवर्णञ्च क्षुत्पिपासासमायुतां । एवं शिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया । १८६
 यथा त्वया महाभागे मदर्थं शंसितव्रते । विश्वेयो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन् समर्पितः ।
 तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुनोषितः । विश्वं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ।
 अरुन्धत्या वरस्त्वस्या यो दत्तो वै महात्मना । तस्य चाहं प्रभावेण तव कल्याणि तेजसा ।
 प्रवक्ष्यामि परं भूयो वरमत्र यथाविधि । यस्त्वेकां रजनीं तीर्थे वक्ष्यते सुसमाहितः ।
 स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान् देहन्यामात्सुदुर्जमान् । इत्युक्त्वा भगवान् देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् । १८७
 श्रुतावतीं ततः पुण्यं जगाम त्रिदिवं पुनः । गते वज्रधरे राजन् तत्र वर्षं पपात ह ।
 पुण्यनां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनां । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महास्वनाः ।
 मारुतश्च ववौ पुण्यं पुण्यगन्धो विशाल्यते । उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्यतां ।
 तपसोऽग्रेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ का तस्य भगवन्माता क संवृद्धा च शोभना । श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे । १८८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भरद्वाजस्य विप्रवैः स्तनं रेतो महात्मनः । दृष्ट्वाऽस्मरसमायान्तीं घृताचीं प्रयुलेचनं ।

स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपताम्बरः । तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा सम्भवत्सुता ।

तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः । नाम चास्याः स कृतवान् भरद्वाजो महामुनिः ।

श्रुतावतीति धर्मात्मा देवर्षिगणसंसदि । खे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवदनं ।

तत्राप्युपसृश्य महानुभावो वसूनि दत्त्वा च महादिजेभ्यः । जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीं । १८९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्तोपाख्याने जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बलः । विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ।

तत्र ह्यमरराजोऽसावीजे क्रतुशतेन च । वृहस्पतेस्तु देवेशः प्रददौ विपुलं धनं ।

पूरयामास विधिवत् ततः ख्यातः शतक्रतुः । तस्य नास्मा च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनं ।

इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनं । उपसृश्य च तत्रापि विधिवन्मुषलायुधः ।

ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनैः । शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह । १९०

यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः । असकृत् पृथिवीं जित्वा हतक्षत्रियपुङ्गवां ।

उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमं । अयजद्वाजिमेधेन सोऽश्वमेधशतेन च ।

प्रददौ दक्षिणाञ्चैव पृथिवीं वै ससागरां । दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितं ।

संगोहास्तिकदासीकं साजावि गतवान् वनं । पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते ।

मुनींश्चेवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् । यज्ञानयामास तदा राजसूयं महीयते ।
 पुत्रोऽदितेर्भ्राताभागो वरुणो वै सितप्रभः । तत्र निर्व्रित्य संग्रामे मानुषान् देवतास्तथा ।
 वरं क्रतुं समाजह्ने वरुणः परवीरहा । तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते संग्रामः समजायत ।
 देवानां दानवानाञ्च त्रैलोक्यस्य भयावहः । राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।
 जायते सुमहाघोरः सङ्ग्रामः क्षत्रियान् प्रति । तत्रापि लाङ्गली देवः क्षत्रीनभ्यर्च्य पूजया ।
 इतरेभ्योऽप्यदाहानमर्थिभ्यः कामदो विभुः । वनमासी ततो हृष्टः स्वयमानो महर्षिभिः ।
 तस्मादादित्यतीर्थञ्च जगाम कमलेक्षणः । यत्रेष्ट्या भगवान् ज्योतिर्भारुखरो राजसत्तमः ।
 ज्योतिषामाधिपत्यञ्च प्रभावञ्चाप्यपद्यत । तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्व्वे देवाः सवासवाः ।
 विश्वेदेवाः सज्जतो गन्धर्वाऽप्सरसश्च ह । दैपायनः शुक्रश्चैव वृष्णश्च मधुसूदनः ।
 यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशात्मते । एते चान्ये च बह्वो योगमिद्धाः सहस्रशः ।
 तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परन्तप । तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
 आसुत्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे । दैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवासुत्य भारत ।
 सम्प्राप्य परमं योगं सिद्धिञ्च परमाङ्गतः । अक्षितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
 परमं योगमास्थाय क्षपिर्थागमवाप्तवान् ।

२८०

२८५

२८६

इति श्रीमहाभारते श्रुत्युद्धपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि सारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः । गार्हस्थ्यं धर्मात्मास्थाय ह्यक्षितो देवलः पुरा ।

धर्मानित्यः शुचिर्दानो न्यस्तदण्डो महातपाः । कर्मणा मनसा वाचा समः सर्व्वेषु जन्तुषु ।

२८७

अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत् समदर्शनः ।

काञ्चने लोष्टभावे च समदर्शी महातपाः । देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ।

ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः । ततोऽभ्येत्य महाभाग योगमास्थाय भिक्षुकः ।

जैगोषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः । देवलस्याश्रमे राजन् प्रवसन् स महाद्युतिः ।

योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः । तं तत्र वसमानन्तु जैगोषव्यं महामुनिं ।

२८८

देवलो दर्शयन्नेव नैवामुञ्जत धर्मतः । एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमन् ।

जैगोषव्यं मुनिवरं न ददर्शाय देवलः । आहारकाले मतिमान् परित्राड्जनमेजय ।

उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैरवकाले च देवलः । स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिं ।

गौरवं परमञ्चक्रे प्रीतिञ्च विपुलान्तया । देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।

क्षपिदृष्टेन विधिना समा बह्वीः समाहितः । कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः ।

२८९

चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिं । समास्तु समतिक्रान्ता बह्वः पूजयतो मम ।

नचायमलशो भिक्षुरभ्यभाषत किञ्चन । एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिं ।

अन्तरीचचरः श्रीमान् कलशं गृह्ण देवलः । गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरिताम्यतिं ।

जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत । ततः सविस्त्रयस्त्रिन्ता जगामाशामितप्रभः ।
 कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च । इत्येवञ्चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ।
 स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्ज्येष्ठं जजाप ह । कृतजयाङ्गिकः श्रीमानाश्रमञ्च जगाम ह ।
 कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय । ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
 आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत । न व्याहरति चैवेनं जैगीषव्यः कथञ्चन ।
 काष्ठभूताश्रमपदे वसति स्म महातपाः । तं दृष्ट्वा चाश्रुतं तोये सागरे सागरोपमं ।
 प्रविष्टमाश्रमञ्चापि पूर्वमेव ददर्श सः । असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजं । चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
 मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथन्त्वयं । एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मेन्त्रपारगः ।
 उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरीहं विशाम्यते । जिज्ञासार्थं तदा भिक्षुर्जैगीषव्यस्य देवलः ।
 सोऽन्तरीक्षचरान् सर्वान् समपश्यत्समाहितान् । जैगीषव्यञ्च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत ।
 ततोऽसितः सुभरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः । अपश्यद्वै ततो यान्तं जैगीषव्यं स देवलः ।
 तस्मात्तु पिढलोकं तं व्रजन्तं सेऽन्वपश्यत । पिढलोकाच्च तं यान्तं याम्यं लोकमपश्यत ।
 तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिभुतं । व्रजन्तमन्वपश्यत् स जैगीषव्यं महामुनिं ।
 लोकान् समुत्पतन्तन्तु शुभानेकान्तयाजिनां । ततोऽग्निर्होत्रिणां लोकांस्ततश्चाप्युत्पपात ह ।
 दर्शञ्च पौर्णमासञ्च ये यजन्ति तपोधनाः । तेभ्यः स ददृशे धीमान् लोकेभ्यः पशुयाजिनां ।
 व्रजन्तं लोकममलमपश्यदेवपूजितं । चतुर्भासैर्बर्हविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः ।
 तेषां स्थानं ततो यान्तं तथाऽग्निष्टोमयाजिनां । अग्निष्टुभेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तत्स्थानमनुसम्प्राप्तमनुपश्यत देवलः । वाजपेयं क्रतुवरं तथा बज्रसुवर्णकं ।
 आहरन्ति महाप्रज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत । यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधन्तथैव च ।
 आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत । सर्वमेधञ्च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिञ्च ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । द्वादशाहैश्च सत्रैर्ये यजन्ति विविधैर्नृप ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । मित्रावरुणैर्यैर्लोकानादित्यानां तथैव च ।
 सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽसितः । रुद्राणाञ्च वसूनाञ्च स्थानं यच्च वृहस्पतेः ।
 तानि सर्वान्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः । आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मसन्निधौ ।
 लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः । त्रीलोकानपरान् विप्रमुत्सृजन्तं स्वतेजसा ।
 पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सेऽन्वपश्यत । ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमयासितः ।
 नान्वपश्यत लोकस्थमन्तर्हितमरिन्दम । सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः ।
 प्रभावं सुव्रतत्वञ्च सिद्धिं योगस्य चातुलां । असितोऽपृच्छत तदा सिद्धान् लोकेषु सत्तमान् ।

२८००

२८०५

२८०६

२८०७

२८०८

२८०९

प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्त्रान् ब्रह्मसन्निहः । जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसन्ध्वं न जैजसं ।

एतदिच्छान्यहं श्रातुं परं कौतूहलं हि मे । शृणु देवल भूतार्थं शंसतो नो दृढव्रत ।

२८००

जैगीषव्यः स वै लोकं शान्त्यतं ब्रह्मणो गतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसन्निहानां । अस्मितो देवलस्त्वर्णमुत्पपात पपात च ।

ततः सिद्धास्तमूचुर्हि देवलं पुनरेव ह । न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्रवान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः । आनुपूर्व्येण लोकांस्तान् सर्वानवततार ह ।

२८०५

स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतत्रिवत् । प्रविशन्नेव चापश्यज्जैगीषव्यं स देवलः ।

ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मशुक्तया । दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजं ।

ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः । विनयावनतो राजन्नुपसर्ग्य महामुनिं ।

मोक्षधर्मं समाख्यातुमिच्छेयं भगवन्नहं । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशञ्चकार सः ।

विधिञ्च योगस्य परं कार्यकाव्यस्य शास्त्रतः । संन्यासकृतबुद्धिन्तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।

२८१०

सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्मण । संन्यासकृतबुद्धिन्तं भूतानि पितृभिः सह ।

ततो दृष्ट्वा प्ररुदुः कोऽस्मान् संविभजिष्यति । देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ।

दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे । ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।

पुण्याः श्लोषधयश्चैव रोरूयन्ति सहस्रशः । पुनर्नो देवलः चुट्रो नूनं ज्ञेयस्यति दुर्मतिः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते । ततो भूयो व्यगणयत् स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ।

२८१५

मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किन्नु श्रेयस्कारं भवेत् । इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।

त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् । एवमादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः ।

प्राप्तवान् परमां सिद्धिं परं योगञ्च भारत । ततो देवाः समागम्य बृहस्पतिपुरोगमाः ।

जैगीषव्यं तपस्यास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः । अथाब्रवीदृषिवरो देवान् वै गालवस्तथा ।

जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योषितं । तमेवं वादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।

२८२०

नैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिं । नातः परतरं किञ्चित्तुल्यमस्ति प्रभावतः ।

तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मनः । एवंप्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथाऽसितः ।

तथोरिदं स्थानवरं तीर्थञ्चैव महात्मनोः ।

तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा दत्त्वा च वित्तं हलभट्टिजेभ्यः । अवाप्य धर्मं परमार्थकर्मणा जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्रैजिवानुडुपतीराजस्येन भारत । तस्मिंस्तीर्थे महानासोत्संगामस्तारकामयः ।

२८२५

तत्राप्युपस्पृश्य बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् । सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थं जगाम ह ।

तत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्या दिजोत्तमान् । वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां तपोधन । अर्धोन्मत्तपयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीत् पूर्वं महाराज मुनिर्द्वीमान्महातपाः । दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं प्रभो । न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बलविधैरपि ।

२८२०

प्रलोभनार्थं तस्याथ ग्राहिणोत्पाकशासनः । दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुषां ।

तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः । समीपतो महाराज सोपातिष्ठत भाविनी ।

तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तत्सर्पभोवितात्मनः । रेतः स्कन्धं सरस्वत्यां तस्मा जग्राह निम्नगा ।

कुक्षौ चाप्यदधद्भृष्टा तद्रेतः पुरुषर्षभ । सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्मानहानदी ।

सुषुवे चापि समये पुत्रं सा सरिताम्बरा । जगाम पुत्रमादाय तस्मिन् प्रति च प्रभो ।

२८२५

अपि संसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमं । ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तं ।

ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं लङ्कतया धारितो मया । दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत् स्कन्धं प्रागलम्बुषां ।

तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे लङ्कतया धृतवत्यहं । न विनाशमिदं गच्छेत्त्वत्तेज इति निश्चयात् ।

प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितं । इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिञ्चावाप पुष्कलां ।

स्वसुतञ्चाप्यजिघ्रसन् मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः । परिवृज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ।

२८३०

सरस्वत्यै वरं प्रादात् प्रोचमाणा महामुनिः । विश्वेदेवाः सपितरो गन्धर्वाऽप्सरसाङ्गणाः ।

दृष्ट्वा यास्यन्ति सुमगे तर्पमाणास्तवाम्भसा । इत्युक्त्वा स तु लुप्टाव वचोभिर्वै महानदीं ।

प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव । प्रसुताऽपि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ।

जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठ मुनयः संश्रितव्रताः । मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।

तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि । तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः ।

२८३५

सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः । एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् ।

सारस्वतो महाभागो वेदान्धापयिष्यति । पुण्याभ्यश्च सरिङ्गस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे ।

भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति । एवं सा संसृता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ । एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।

शक्रः प्रहरणान्वेशी लोकांस्त्रीन् विचचार ह । न चोपलेभे भगवान् शक्रः प्रहरणं तदा ।

२८४०

यद्वै तेषां भवेद्योग्यं बधाय विबुधद्विषां । ततोऽब्रवीत् सुराञ्छक्रो न मे शक्या महासुराः ।

अतोऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः । तस्माद्गत्वा अष्टदिशो याच्यतां सुरसत्तमाः ।

दधीचास्थीनि देहीति तैर्बन्धिष्यामहे रिपून् । स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नाद्विबलस्तदा ।

प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ चकारैवाविचारयन् । स लोकानक्षयान् प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ।

तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा । कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च ।

२८४५

वज्राणि चक्राणि गदा गुरून् दण्डांश्च पुष्कलान् । स हि तीव्रेण तपसा संभूतः परमर्षिणा ।

प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः । अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्भितः ।

यज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्मादित्वा प्रथितः प्रभुः । नित्यमुद्दिजते चास्य तेजसः पाकशासनः ।
 तेन वज्रेण भगवान् मन्त्रयुक्तेन भारत । विचक्रोश विष्टेन ब्रह्मतेजोद्भवेन च ।
 दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्क्ष्व । अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयङ्करे ।
 अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी । तस्या द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्या महर्षयः ।
 वृत्त्यर्थं प्राद्रवन् राजन् क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशं । दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा ।
 गमनाय मतिञ्चक्रे तमप्रावाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
 दास्यामि मत्स्यप्रवरानुव्यतामिह भारत । इत्युक्तस्तर्पयामास स पित्रन् देवतास्तथा ।
 आहारमकरोन्नित्यं प्राणान् वेदांश्च धारयन् । अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीतायां महर्षयः ।
 अन्यान्यं परिपप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात् । तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदाऽभिधावता ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् । अथ कश्चिदृषिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् ।
 कुर्वाणं शंसितात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमं । स गत्वा चष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभं ।
 स्वाध्यायममरप्रस्थं कुर्वाणं विजने वने । ततः सर्वे समाजमुस्तत्र राजन् महर्षयः ।
 सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः । अस्मान्धापयस्वेति तानुवाच ततो मुनिः ।
 शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्वि ममेत्युत । तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक ।
 स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् । यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्ब्रह्मीयाद्योऽप्यधर्मतः ।
 ह्रीदेता तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ । न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
 तस्मादिदं ननुप्राप्य पुनर्दुर्धमं प्रचक्रिरे । षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ।
 सारस्वतस्य विप्रैर्धर्मदस्वाध्यायकारणात् । मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणान्ते ह्युपाहरन् ।
 तस्यासनार्थं विप्रैर्धर्मालस्यापि वशे स्थिताः ।

२२६०

२२७५

२२७०

२२७५

तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेया महाबलः केशवपूर्वजोऽयम् । जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण ख्यातं महद्बुद्धकन्या स यत्र ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने द्वापञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं कुमारी भगवन् तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा । किमर्थञ्च तपस्तेषां को वास्या नियमोऽभवत् ।

सुदुष्करमिदं ब्रह्मस्वत्तः श्रुतमनुत्तमं । आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ।

२२८०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिर्गो महायशः । स तस्मा विपुलं राजंस्तपो वै तपसाम्बरः ।

मनसाऽयं सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान् प्रभुः । ताञ्च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गो महायशः ।

जगाम त्रिदिवं राजन् सन्ध्यावेह कलेवरं । सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।

महता तपसोऽग्रेण कृत्वाश्रममनिन्दिता । उपवासैः पूजयन्ती पित्रन् देवांश्च सा पुरा ।

तस्यास्तु तपसोऽग्रेण महान् कालोऽत्यगान्नृप । सा पित्रा दीयमानाऽपि तत्र नैच्छदनिन्दिता ।

२२८५

आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्यपश्यत् । ततः सा तपसोऽग्रेण पीडयित्वात्मनस्तनुं ।

पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने । सात्मानं मन्यमानाऽपि कृतकृत्यं अमान्विता ।
 वार्ष्णेयेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता । सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयं ।
 चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा । मोक्तुकामान्तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ।
 असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानधे । एवन्तु श्रुतमस्माभिर्देवल्लोके महाव्रते । २२९०
 तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः । तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीदृषिसंसदि ।
 तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम । इत्युक्ते चास्य जग्राह पाणिं गालवसम्भवः ।
 ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत् । समयेन तवाद्याहं पाणिं स्रज्यामि शोभने ।
 यद्येकरात्रं वस्तुव्यं त्वया सह मयेति ह । तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।
 यथादृष्टेन विधिना जुत्वा चाग्निं विधानतः । चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योदाहञ्च गालविः । २२९५
 सा रात्रावभवद्राजन्तरुणो वरवर्णिनी । दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना ।
 तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया । उवास च क्षपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तं ।
 यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपताम्बर । तेनोषिताऽस्मि भद्रन्ते स्वस्ति तेऽस्तु ब्रजाम्यहं ।
 सा निर्गताऽब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्त्र्यं समहितः । वसते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ।
 चत्वारिंशत्तमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत् । यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः । २३००
 एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता । ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ।
 समयेन तपोऽर्द्धञ्च कृच्छ्रात्प्रतिष्ठेद्दीनवान् । साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्विषात् ।
 दुःखितो भरतश्चेष्ट तस्या रूपवलात्कृतः । एतत्ते दृष्ट्वा कन्याया व्याख्यातश्चरितं महत् ।
 तथैव ब्रह्मचर्यञ्च स्वर्गस्य च गतिः शुभा । तत्रस्थस्यापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः ।
 तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परन्तपः । शुश्राव शल्यं संगामे निहतं पाण्डवैस्तदा । २३०५
 समन्तपञ्चकद्वारा ततो निष्क्रम्य माधवः । यप्रच्छर्षिगणाग्रामः कुरुक्षेत्रस्य यत् फलं ।
 ते पृष्ट्वा यदुसिंहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो । समाचक्षुर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ ऋषय ऊचुः ॥ प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम समन्तपञ्चकं । समोजिरे तत्र पुरा दिवौकसे वरेण संवेण महा वरप्रदाः ।

पुरा च राजर्षिबरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रये ।

॥ राम उवाच ॥ किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथमानं तपोधनाः । २३१०

॥ ऋषय ऊचुः ॥ पुरा किल कुरुं राम कर्षणं सततोत्थितं । अभ्येत्य शक्रस्तिदिवात् पर्यपृच्छत कारणं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिदं वर्त्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कथ्यते क्षितिः ।

॥ कुरुखाच ॥ इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो । ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्जितान् ।

अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः । राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धरां ।

आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । शतक्रतुरनिर्विघ्नं दृष्ट्वा दृष्ट्वा जगाम ह ।
 यदा तु तपस्येण चर्कधं वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवावाजर्ष्यैश्चिकीर्षितं ।
 एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छन्तां शक्र राजर्षिर्यदि शक्यते ।
 यदि ह्यत्र प्रसीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः । अस्माननिष्ठा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ।
 आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ।
 मानवा ये निराहारा देहं त्यज्यन्त्यतज्जिताः । युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप ।
 ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ।
 ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिस्सूदनः ।
 एवमेतद्यदुश्रेष्ठ दृष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ।
 नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तपस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः ।
 देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयं । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः ।
 तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवस्यन्ति शुभैर्विणः ।
 यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजैश्चराः ।
 तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ।
 कुरुक्षेत्रनिवद्धा वै तां दृष्टुं हलायुध । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रादायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिं ।

१०१५

१०२०

१०२५

१०३०

सुरर्षभा ब्राह्मणसन्तमास्य तथा नृगाद्या नरदेवमुत्थाः । दृष्ट्वा महाहैः क्रतुभिर्नृसिंह संत्यज्य देहान् मुगतिं प्रपन्नाः ।
 तरन्तुकारन्तुकये, र्यदन्तरं रामद्वदानान्तुमचक्रकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ।
 शिवं महापुण्यनिदं दिवौकसं सुधर्मतं सर्वगुणैः समन्वितं । अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ।
 इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा । तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सालतः । आश्रमं सुमहद्विभगमज्जनमैजय । १०३५

मधूकाम्रवनेपेतं शचन्यपोधसङ्कुलं । चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसाञ्जुनसङ्कुलं ।

तं दृष्ट्वा घादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणं । पप्रच्छ तानृषीन् सर्वान् कस्याश्रमवरस्त्वयं ।

ते तु सर्वे महात्मान ऊचुराजन् हलायुधं । दृष्टुं विस्तरतो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ।

अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमं । अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ।

अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तपस्विनी ।

बभूव श्रीमती राजन् शाण्डिल्यस्य महात्मनः । सुता धृतव्रता साध्वी निचिता ब्रह्मचारिणी ।

सा तु तस्मा तपोधोरं दुश्चरं स्त्रीजनेन ह । गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ।

श्रुत्वा चक्षुषीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह । चक्षुषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युत ।

१०४०

सन्धाकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्याहसहे ऽचलं । नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बल्लो ।

पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयम्परमङ्गतः । प्रभावञ्च सरस्वत्याः स्रजप्रखवणं बलः ।

३०५५

सम्प्राप्तः कारपवनं प्रवरं तीर्थमुत्तमं । हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ।

आसुतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ । सन्तर्पयामास पितृन्देवांश्च रणदुर्मदः ।

तत्रैवैकान्तं रजनीं यतिभिर्ब्रह्मैः सह । मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ।

इन्द्रेऽग्निरर्थमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् । तं देशं कारपवनाद्यमुनायां जगाम ह ।

स्नात्वा च तत्र धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप च । ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ।

३०५६

उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपङ्गवः । तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।

आजगामाय तं देशं यत्र रामो व्यस्थितः । जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचौरो महातपाः ।

हेमदण्डधरो राजन् कमण्डलुधरस्तथा । कञ्चपीं सुखशब्दान्तां गृह्य वोणां मनोरमां ।

नृत्यगीते च कुशलो देवब्रह्मणपूजितः । प्रकर्त्ता कलहानाञ्च नित्यञ्च कलहप्रियः ।

तं देशममद्यत्र श्रीमन्नामो व्यस्थितः । प्रत्युत्थाय तु तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतं ।

३०५७

देवर्षिं पर्यषृञ्चत् स यथावृत्तं कुरुन् प्रति । ततोऽस्याकथयद्राजघ्नारदः सर्वधर्मवित् ।

सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुसङ्गमं । ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दोनया गिरा ।

किमवस्थन्तु तत् क्षणं ये तु तत्राभवन्तृपाः । श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।

विस्तरश्रवणे जातं कैाहलमतीव मे ।

॥ नारद उवाच ॥ पूर्वमेव हतो भीमो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा । हतो वैकर्त्तनः कर्णः पुत्नाश्चास्य महारथाः । ३०५८

भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् । रते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ।

प्रियान् प्राणान् परित्यज्य यथार्थं कौरवस्य वै । राजानो राजपुत्ताश्च समरेष्वनिवर्त्तिनः ।

अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव । धार्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्दनाः ।

कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् । तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा ।

दुर्योधनो हते शल्ये विद्रुतेषु कृपादिषु । इदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ।

३०५९

शथानं धार्तराष्ट्रन्तु सन्धिते सलिले तदा । पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्मिरयाभिरार्दयन् ।

सन्तुद्यमानो बलवान् वाग्मीराम समन्ततः । उत्थितः स हृदादीरः प्रगृह्य महतीं गदां ।

स चाप्युपगतो घोड्डं भीमेन सह साम्प्रतं । भविष्यति तयोरद्य युद्धं राम सुदारुणं ।

यदि कैाहलं तेऽस्ति व्रज माधव मा चिरं । पश्य युद्धं महाघोरं शिष्योऽर्थदि मन्यसे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षभान् । सर्वान् विस्मृज्यामास ये तेनाभ्यागताः सह । ३०६०

गम्यतां द्वारका चेति सोऽन्वशादनुयायिनः । सोऽवतीर्थोऽचलश्रेष्ठात् स्रजप्रखवणात् शुभात् ।

ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं सहत् । विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगायदिममच्युतः ।

सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः । सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीं ।

सरस्वती सर्व्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकशुभावहा सदा । सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं सदा न प्रोचन्ति परत्र चेह च ।
ततो मुञ्जमुञ्जः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीं । हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परन्तपः । २००५

स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः । दिदृक्षुरभिसम्प्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतीपाख्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं तदभवद्युद्धं तुमुखं जनमेजय । यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽववीहिदं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ रामं सन्निहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते । मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्युद्यत सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ रामसन्निध्यमासाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव । युद्धकामो महाबाहुः समदृश्यत वीर्य्यवान् ।

दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत । प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्च्य यथाविधि । २००६

आसनञ्च ददौ तस्मै पर्य्यष्टच्छदनामयं । ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।

मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च । मया श्रुतं कथयतां ऋषीणां राजसत्तम ।

कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं यावनं स्वर्ग्यमेव च । दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्टं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।

तत्र वै योत्स्यमाना ये देहं त्यज्यन्ति मानवाः । तेषां स्वर्गे ध्रुवो वासः शक्रेण सह मारिष ।

तस्मात् समन्तपञ्चकमितो याम द्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदो सा देवलोके प्रजापते । २००७

तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने । संग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गो भविष्यति ।

तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ।

ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदां । पञ्चाममर्षाद्युतिमानगच्छत् पाण्डवैः सह ।

तमायान्तं गदाहस्तं चर्षणा चापि दंशितं । अन्तरीक्षचरा देवाः साधु साध्वित्युपूजयन् ।

वातिकाश्वारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः । स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः । २००८

मत्तस्त्रेव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽब्रजत् । ततः शङ्खनिनादेन भेरीणाञ्च महास्वनैः ।

सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः । ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरवरोत्तमाः ।

प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते । गत्वा हतः परिक्षिप्तः समन्तात्सर्व्वतो दिशं ।

दक्षिणेन सरस्वत्याश्चापरं तीर्थमुत्तमं । तस्मिन् देशे त्वरिघृणे ते तु युद्धमरोचयन् ।

ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्णाथ वर्ष्मभृत् । विभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः । २००९

अवबद्धशिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्ष्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ।

वर्ष्मभां संवृतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ । संयुगे च प्रकाशेते संरञ्ज्याविव कुञ्जरौ ।

रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ । अशोभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।

तावन्धोन्यं निरीक्षेतां कुङ्कविव महाद्विपौ । दहनौ लोचनैराजन् परस्परबधैप्रिणौ ।

संप्रहृष्टमना राजन् गदामादाय कौरवः । सृक्कणी संलिहन् राजन् क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् । २१००

ततो दुर्योधनो राजा गदामादाय वीर्य्यवान् । भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाङ्गयत् ।

अद्रिसारमयीं भीमलथैवदाय वीर्य्यवान् । आङ्गयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ।

तावद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ । संयुगे च प्रकाशेतां गिरी सशिखराविव ।
 तावभौ समतिकुङ्गावुभौ भीमपराक्रमौ । उभौ शिथौ गदायुद्धे रोहिण्यस्य धीमतः ।
 उभौ सदृशकर्माणौ यमवासवयोरिव । तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ । २१०५
 वसुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च । सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोर्धुभिः ।
 उभौ सदृशकर्माणौ तथा सुन्देःपसुन्दयोः । रामरावणयोश्चैव बालिसुग्रीवयोस्तथा ।
 तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परन्तपौ । अन्योन्यमभिधावनौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
 वासितासङ्गमे वृष्टौ शरदीव मदोत्कटौ । मत्ताविव जिगीषन्तौ चरणे भरतर्षभौ ।
 उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव । अन्योन्यमभिसंरब्धौ प्रेक्षमाणौवरिन्दभौ । २११०
 उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ । सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धविशारदौ ।
 नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ । प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ ।
 लोहिताङ्गाविव कुड्मौ प्रतपन्तौ महारथौ । पूर्वपश्चिमजौ भेद्यौ वायुना क्षुभितौ यथा ।
 गर्जमानौ सुविषमं चरन्तौ प्रावृषीव हि । रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ ।
 ददृशाते कुरुश्रेष्ठ कालसूर्याविवोदितौ । व्याघ्राविव सुसंरब्धौ जर्जन्ताविव तोयदौ । २११५
 जहृषाते महाबाहू सिंहौ केशरिणाविव । गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ ।
 ददृशाते महात्मानौ शङ्खज्वाविव पर्वतौ । रोषात् प्रस्फुरमाणौ निरीचन्तौ परस्परं ।
 तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ । उभौ परमसंहृष्टौ उभौ परमसम्मतौ ।
 सदृशाविव हेषन्तौ टुहन्ताविव कुञ्जरौ । वृषभाविव गर्जन्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
 दैत्याविव बलान्मन्तौ रेजतुस्तौ नरोत्तमौ । ततो दुर्योधनो राजनिदमाह युधिष्ठिरं । २१२०
 भ्रातृभिः सहितश्चैव कृष्णेन च महात्माना । रामेणामितवीर्येण वाक्यं श्रौटीर्यसम्मतं ।
 केकयैः सृञ्जयैर्दुष्टं पाञ्चलैश्च महात्मभिः । इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
 उपोपविष्टाः पश्यन् वसिष्ठैर्नृपपुङ्गवैः । श्रुत्वा दुर्योधनवचः प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ।
 ततः समुपविष्टन्तु सुमहद्राजमण्डलं । विराजमानं ददृशे दिवोवादित्यमण्डलं । २१२५
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः । उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ।
 शृणुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः क्षितप्रभः । नचत्रैरिव सम्पूर्णो वृतो निशि निशाकरः ।
 तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ सुदुःसहौ । अन्योन्यं वाग्मिह्याभिलक्षमाणौ व्यवस्थितौ ।
 अप्रियाणि ततोऽन्योन्यमुक्ता तौ कुरुसन्तमौ । उदीवन्तौ स्थितौ तत्र वृत्रशक्रौ यथाहवे ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय । यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं ।
 धिगस्तु खलु मानुषं यस्य निष्ठेयमीदृशी । एकादशचमूभर्ता यत्र पुत्रो समानघ । २१३०
 आज्ञाप्य सर्वानृपतीन् भुक्त्वा चेमां वसुन्धरा । गदामादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणे ।

भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाय इव मे सुतः । गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ।
 अहो दुःखं महत् प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय । एवमुक्त्वा सुदुःखार्त्ता विरराम जनाधिपः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स मेघनिनदो हर्षाग्निदन्निव गोष्ठ्यः । आजुहावतदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान् ।
 भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुघोराणि रूपाणि विविधान्यतः । २१२३
 ववूर्वाताः सुनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च । बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ।
 महास्रवाः सुनिर्घातास्तुमुला लोमहर्षणाः । पेतुस्तथोक्ताः शतशः स्फोटयन्थो नभस्तलात् ।
 राज्ञश्चायसदादित्यमपर्वणि विशम्यते । चकम्पे च महाकम्पं पृथिवी सवनद्रुमा ।
 दीप्ताश्च वाताः प्रववूर्वाचैः शर्करकर्षिणः । गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ।
 मृगा बद्धविधाकाराः सम्पतन्ति दिशो दश । दीप्ताः शिवाश्चाप्यनदन घोररूपाः सुदारूणाः । २१४०
 निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः । दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवेदिनः ।
 उदपानगताश्चापो व्यवर्द्धन्त समन्ततः । अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ।
 एवमादीनि दृष्ट्वाऽथ निमित्तानि वृकोदरः । उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः । अथ क्रोधं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदये चिरं ।
 सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा । शल्यमद्योद्धरिष्यामि तत्र पाण्डव हृच्छयं । २१४६
 निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमं । अथ कीर्त्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
 हत्वेन पापकर्माणं गदया रणमूर्द्धनि । अद्यास्य शतधा देहं भिनन्नि गदयाऽनया ।
 नाथं प्रवेष्टा नगरं पुनर्व्वारणसाह्वयं । संपात्सङ्गस्य शयने विषदानस्य भोजने ।
 प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेक्षणि । सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
 वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ । अद्यान्तमेघां दुःखानां गन्ताऽहं भरतर्षभ । २१५०
 एकाह्वा विनिहत्येनं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः । अद्यायुर्धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरहतात्मनः ।
 समाप्तं मरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनं । अथ शौख्यन्तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः ।
 समाप्तञ्च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः । अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलपांशनः ।
 प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च त्यक्त्वा शेष्यति भूतले । राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं निपातितं ।
 स्मरिष्यत्यश्रुभे कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजं । इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान् । २१५५
 अभितिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं ।
 भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह । राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
 स्मर तदुष्कृतं कर्म यदुत्तं वारणावते । द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
 द्यूते च वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च । वने दुःखञ्च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत् ।
 विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव । तत्सर्वं पातयाम्यद्य दिष्ट्वा दृष्टोऽसि दुर्मते । २१६०
 तत्कृतेऽसौ हतः शते शरतले प्रतापवान् । गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ।

हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान् । वैरिभिरादिकर्त्ताऽसौ शकुनिः सौबलो हतः ।
 प्रातिकामी ततः पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्भूतः । भ्रातरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः । त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ।
 इत्येवमुच्चैराजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरं । उवाच गतभीराजन् पुत्रस्ते सत्यविक्रमः । ११९६
 किं कथनेन वज्रना युध्यस्व त्वं वृकोदर । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धशङ्कां कुलाधम ।
 न हि दुर्योधनः क्षुद्र केनचित्त्वदिधेन वै । शक्यस्त्वास्यधितुं वाचा यथाऽन्यः प्राकृतेऽनरः ।
 चिरकालेप्सितं दृष्ट्वा हृदयस्थमिदं मम । तया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितं ।
 किं वाचा वज्रनोक्तेन कथितेन च दुर्मते । वाणी सम्पाद्यतामेषां कर्मणा मा चिरं कथाः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् । राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन् समागताः । ११९७
 ततः सम्यूजितः सर्वैः सम्युद्दृष्टतनूरुहः । भूयो धीरां मतिञ्चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिपाः । भूयः संहर्षयाञ्चकुरुर्दुर्योधनममर्षणं ।
 तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः । अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ।
 वृंहन्ति कुञ्चरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् । शस्त्राणि चाप्यदीपयन्त पाण्डवानां जयैर्विष्णां ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतं । प्रत्युद्ययावद्दीनात्मा वेगेन महता नदन् । ११९८
 समापेततुरन्त्योन्यं शृङ्गिणौ गोष्ठ्याविव । महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ।
 अभवच्च तथोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ।
 रुधिरोचितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ । ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ।
 तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । खद्योतसङ्घैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ।
 तथा तस्मिन् वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले मृगं । उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ । ११९९
 तौ मुहूर्त्तं समाश्रम्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतान्योन्यं संप्रगृह्य गदे शुभे ।
 तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्रम्यौ नरर्षभौ । बलिनौ वारणौ यद्वदसितार्थं मदोत्कटौ ।
 समानवीर्यौ सम्येक्ष्य प्रगृहीतगदावभौ । विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्व्वमानवाः ।
 प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ । संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।
 समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनाम्बरौ । अन्योन्यस्थान्तरं प्रेषू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति । १२००
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यतां । ददृशुः प्रेक्षका राजन् रौद्रीं विशसनीं गदां ।
 आविध्यतो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे । शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहूर्त्तं समपद्यत ।
 आविध्यन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽप्य पाण्डवं । गदामतुल्यवेगान्तां विस्मितः सम्भूव ह ।
 चरन्सं विविधान्मार्गान् मण्डलानि च भारत । अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ।
 तौ परस्परमासाद्य यन्तावन्योन्यरक्षणे । मार्जारारविव भवार्थं ततवाते मुहुर्मुहुः । १२०१

अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् वज्रविधांस्तथा । मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यङ्गानि च ।
 अस्त्यन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्यं परिवारणं ।
 अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहं । परावर्त्तनसंवर्त्तनमुपश्रुतमवश्रुतं ।
 उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ । एवं तौ विचरन्तौ तु न्यग्रतां वै परस्परं ।
 वज्रयानौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ । विक्रीडन्तौ सुवलिनौ मण्डलानि विचरतुः । १११५
 तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः । गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ ।
 तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा । अशोभेतां महाराज शोणितेन परिस्रुतौ ।
 एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतं । परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ।
 गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बलौ । दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्त्तत ।
 सव्यन्तु मण्डलन्तश्च भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत । तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्द्धनि । १११६
 दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् । आहतस्तु ततो भीमः पुच्छेण तव भारत ।
 आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयत् । इन्द्राग्निसभां घोरं यमदण्डमिवोद्यतां ।
 ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदां । आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ।
 समुद्यम्य गदां घोरं प्रत्यविध्यत् परन्तपः । गदामारुतवेगेन तव पुच्छस्य भारत ।
 शब्द आसीत् सुतुमुल्लेजश्च समजायत । स चरन् विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः । १११७
 समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात् सुयोधनः । आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ।
 सधूमं सार्चिधं सार्धं मुभोचोयमहास्वना । आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
 अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्य बद्धशोभत । गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
 भयं विवेश पाण्डूस्तु सर्वानेव ससामकान् । तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ । तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा । १११८
 अशोभेतां महाराज शोणितेन परिस्रुतौ । एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतं ।
 परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव । दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्त्रो महाबलः ।
 चरंश्चित्रतरान् मार्गान् कौन्तेयमभिदुद्रुवे । तस्य भीमो महाविगां जाम्बूनदपरिष्कृतां ।
 अभिकुङ्क्ष कुङ्क्षस्तु ताडयामास तां गदां । स विस्फुलिङ्गो निर्द्वादस्तयोस्तत्राभिघातजः ।
 प्रादुरासीन्महाराज सृष्ट्योर्वज्रयोरिव । वेगवत्या तथा तत्रभीमसेनप्रमुक्तया । १११९
 निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत । तन्नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे ।
 मत्तो द्विप इव कुङ्क्षः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् । स सव्यं मण्डलं राजा उद्ग्राम्य कृतनिश्चयः ।
 आजघ्ने मूर्द्धि कौन्तेयं गदया भीमवेगया । तथा त्वभिहतो भीमः पुच्छेण तव पाण्डवः ।
 नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् । आश्चर्य्यञ्चापि तद्राजन् सर्वसैन्यान्पूजयन् ।
 चङ्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदं । ततो गुरुरी दीप्तां गदां हेमपरिष्कृतां । ११२०

दुर्योधनाय यस्यजङ्गीमो भीमपराक्रमः । तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ।
 मोघं दुर्योधनश्च तत्राभूद्विषयो महान् । सा तु मोघा गदा राजन् पतन्ती भीमचोदिता ।
 चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्सना । आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन् स पुनः पुनः ।
 गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनश्च वञ्चितं । वञ्चयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसत्तमः ।
 ताडयामास संकुद्धो वचोदेशे महाबलः । गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे । २२९५
 नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवाः ।
 भृशोपहतसङ्कल्पा न हृष्टमनसोऽभवन् । स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः ।
 हस्तिवद्धस्तिषङ्काशमभिदुद्राव ते सुतं । ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयन्तव ।
 अभिदुद्राव वेगेन सिंहे वनगजं यथा । उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
 आविध्यत गदां राजन् समुद्दिश्य सुतन्तव । अताडयङ्गीमसेनः पार्थैर्दुर्योधनं तदा । २२९०
 स विक्कलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीं । तस्मिन् कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीकृते ।
 उदतिष्ठत्ततो नादः सृञ्जयानां जगत्पते । तेषान्तु निनदं श्रुत्वा सृञ्जयानां नरर्षभ ।
 अमर्षाङ्गरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत । उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ।
 दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत । ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ।
 प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे । स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः । २२९५
 अताडयच्छङ्खदेशे न चचालाचलोपमः । स भूयः शूशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
 उद्भिन्नरुधिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

ततो गदां वीरहणीमयोमयीं प्रगृह्य वज्राशनिमुखनिस्सना । अताडयच्छत्रुमभिचर्क्षणे बलेन विक्रम्य धनञ्जयायजः ।
 स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः पपात सङ्कल्पितदेहबन्धनः । सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो वने यथा शाल इवावधूर्षितः ।
 ततः प्रणेदुर्जह्नुषुश्च पाण्डवाः समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव । ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां समुत्पपात क्षिरदेो यदा
 दृदात् । २२९०

स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा महारथः शिञ्चितवत् परिभ्रमन् । अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं स विक्कलाङ्गो जगतीमुपा
 स्पृशत् ।

स सिंहनदं विननाद कौरवो निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा । विभेदं चैवाशनिमुखतेजसा गदानिपातेन शरीररक्षणं ।
 ततोऽन्तरीक्षे निनदो महानभूद्वैकसामप्सरसाञ्च नेदुषां । पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं विचित्रपुष्पोत्तरवर्धमुत्तमं ।
 ततः परानाविशदुत्तमं भयं समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमं । अहीयमानश्च बलेन कौरवं निशम्य भेदं सुदृढस्य वर्षणः ।
 ततो मुहुर्त्तादुपलभ्य चेतनां प्रमृज्य वक्त्रं युधि मारुतात्मजः । धृतिं समालम्ब्य विवृत्य लोचने बलेन संस्तभ्य वृकोदरः
 स्थितः । २२९५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संग्रामं कुरुमुखयोः । तथाऽब्रवीदर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनं ।

अनयोर्वीरयोर्युद्धे की ज्यायान् भवतो मतः । कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ उपदेशोऽनयोस्तुत्यो भीमस्तु बलवन्तरः । कृती यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ।
 भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति । अन्यायेन तु युध्यन् वै हन्यादेव सुयोधनं ।
 मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतं । विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जितः स वै । २२५०
 मायया चाक्षिपन्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः । तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमं ।
 प्रतिज्ञातन्तु भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय । ऊरू भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनं ।
 सोऽयं प्रतिज्ञां ताञ्चापि पालयत्परिकर्षणः । मायाविनन्तु राजानं माययैव निवृत्ततु ।
 यद्येष बलमाख्याय न्यायेन प्रहरिष्यति । विधमस्यस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ।
 पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे । धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतं । २२५५
 कृत्वा हि सुमहत् कर्म हत्वा भीष्ममुखान् कुरुन् । जयः प्राप्तो यशः प्राप्यं वैरञ्च प्रतियातितं ।
 तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः । अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ।
 यदेकविजये युद्धं पणितं घोरमीदृशं । सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ।
 अपि चाश्नन्सा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः । श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ।
 पुनरावर्त्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणां । भेतव्यमविशेषाणां एकायनगता हि ते । २२६०
 साहसोत्पतितानाञ्च निराशानाञ्च जीविते । न शक्यमगतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय ।
 सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं हृदं गतं । पराजितं वनप्रेष्ठं निराशं राज्यलम्बने ।
 को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वन्द्वं समाङ्गयेत् । अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत् सुयोधनः ।
 यस्तद्योदशवर्षाणि गदया कृतनिश्चयः । तरत्यूर्ध्वं तिर्यक् च भीमसेनजिघांसया ।
 एवञ्चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति । एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति । २२६५
 धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत् केशवस्य महात्मनः । प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमूर्ध्मताडयत् ।
 गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे । मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 दक्षिणं मण्डलं स्वयं गोमूत्रकमथापि च । व्यचरत् पाण्डवो राजन्नरि संमोहयन्निव ।
 तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः । व्यचरत्तद्यु चित्रञ्च भीमसेनजिघांसया ।
 आधुन्वनौ गदे घोरे चन्दनागुरुहृषिते । वैरस्थान्तं परीप्तनौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ । २२७०
 अन्योन्यनौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ । युयुधाते गरुत्मनौ यथा नागामिवैषिणौ ।
 मण्डलानि विचित्राणि चरतोनृपभीमयोः । गदासम्पातजास्तत्र प्रजङ्गुः पावकाचिषः ।
 समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्व्वलिनोर्भृधे । क्षुब्धयोर्व्वायुना राजन् द्वयोरिव समुद्रयोः ।
 तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव । गदानिर्धातसंह्रादः प्रहारात् समजायत ।
 तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशं । उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दभौ । २२७५
 तौ मुहूर्त्तं समाश्रय्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ।

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतं । गदानिपातैराजेन्द्र तच्चनोर्वै परस्परं ।
 समरे प्रद्रुतौ तौ तु वृषभाचौ तरस्त्रिनौ । अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्क्त्यौ महिषाविव ।
 जर्जरीकृतसर्वाङ्गा रुधिरेणाभिसंभुतौ । ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ।
 दुर्योधनस्तु पार्थेन विवरे संप्रदर्शिते । द्रष्टुं निषमाणस्तु सहसा प्रससार ह ।
 तमभ्यासगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः । अवाचिपद्गदां तस्मिन् वेगेन महता वली ।
 आचिपन्तन्तु तं दृष्ट्वा पुत्तस्तव विशास्यते । अवासर्पन्ततः स्थानात् सा मोघा न्यपतद्भुवि ।
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसम्भ्रमात् । भीमसेनश्च गदया प्राहरत् कुरुसत्तम ।
 तस्य निखन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः । प्रहारगुरुपाताच्च मूर्च्छेव समजायत ।
 दुर्योधनो न तं वेद पीडितं पाण्डवं रणे । धारयामास भीमोऽपि शरीरमपि पीडितं ।
 अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे । अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ।
 ततो मुहूर्त्तमाश्रस्य दुर्योधनमुपस्थितं । वेगेनाभ्यपतद्भ्राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसं । मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ।
 अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्तस्तव महामनाः । दयेषोत्पतितुं राजंश्चलधिष्यन् वृकोदरं ।
 अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राजस्तस्य चिकीर्षितं । अयास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रुश्य च सिंहवत् ।
 मुत्थुं वञ्चयतो राजन् पुनरेवोत्पतित्यतः । ऊरुभ्यां प्राहिणोद्भ्राजन् गदां वेगेन पाण्डवः ।
 सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकृष्णा । ऊरू दुर्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ।
 स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् । भग्नोर्भीमसेनेन पुत्तस्तव महोपते ।
 ववुर्वृताः सनिर्घाताः पाण्डुवर्षं पपात च । चचाल पृथिवी चापि सवृक्षवनपर्वता ।
 तस्मिन्निपतिते वीरे पत्न्यौ सर्वमहोक्षिता । महास्वना पुनर्द्दिप्ता सनिर्घाता भयङ्करी ।
 पपात चोक्ता महती पतिते पृथिवीपतौ । तथा शोणितवर्षश्च पाण्डुवर्षश्च भारत ।
 ववर्ष मघवांस्तव तव पुत्त्रे निपातिते । यक्षाणां राक्षसानाञ्च पिशाचानां तथैव च ।
 अन्तरिक्षे महानादः श्रूयते भरतर्षभ । तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणं ।
 जज्ञे घोरतरः शब्दो बहूनां सर्वतो दिशं । ते यच्च वाजिनः श्रेष्ठा गजाश्च मनुजैः सह ।
 मुमुचुस्ते महानादं तव पुत्त्रे निपातिते । भेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ।
 अन्तर्भूमिगतैश्चैव तव पुत्त्रे निपातिते । बज्रपादैर्बभूवुः कवन्तैर्धोरदर्शनैः ।
 नृत्यङ्गिर्भयदैर्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप । ध्वजवन्तोऽस्तवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
 प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्त्रे निपातिते । इडाः कूपाश्च रुधिरमुदेमुर्नृपसत्तम ।
 नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाऽभवन् । पुंलिङ्गा इव नार्थस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन् ।
 दुर्योधने तदा राजन् पतिते तनये तव । दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 आविग्रमनसः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ । ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाऽप्सरसस्तथा ।

कथयन्तोऽहृतं युद्धं सुतयोस्तव भारत । तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः ।

नरसिंहौ प्रशंसन्तो विप्रजम्बुर्धयागतं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धे दुर्योधनवधे जनवष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतं । प्रहृष्टमनसः सर्वे ददृशुस्तत्र पाण्डवाः ।

उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितं । ददृशुर्हृष्टगोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ।

२२१०

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् । पातितं कौरवेन्द्रन्तमुपागच्छेदमब्रवीत् ।

गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससं । यत्सभायां हसन्नास्मास्तदा वदसि दुर्मते ।

तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि । एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपासृशत् ।

शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् । तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परवलार्दनः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप । येऽस्मान् पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति ।

२२१५

तान् वधं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । नास्माकं निकृतिर्वृज्जिर्नाचयूतं न वञ्चना ।

स्वाङ्गबलमाश्रित्य प्रवाधामो वधं रिपून् ।

सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य । युधिष्ठिरं केशवसृञ्जयांश्च धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ।

रजस्वलां द्रौपदीमानयन् ये ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राः । तान् पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रावणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ।

ये नः पुरा षण्डतिलानवोचन् क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः । ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः कामं सर्गं नरकं वा पतामः ।

पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रमृश्य । वामेन पादेन शिरः प्रमृष्ट्वा दुर्योधनं नैकृतिकं न्यवोचत् ।

२२२०

हृष्टेन राजन् कुरुसत्तमस्य जुष्टात्मना भीमसेनेन पादं । दृष्ट्वा कृतं मूर्ध्नि नाभ्यनन्दन् धर्मात्मानः सोमकानां प्रवर्हाः ।

तव पुत्रं तथा हत्वा कृत्यमानं वृकोदरं । नृत्यमानञ्च वज्रशो धर्मराजोऽब्रवीदिदं ।

गतोऽसि वैरस्त्रानृण्यं प्रतिज्ञा पूरिता त्वया । शुभेनैवाशुभेनाथ कर्मणा विरमाधुना ।

मा शिरोऽस्य पदा मर्द्दीर्क्षा धर्मस्तेऽतिगो भवेत् । राजा ज्ञातिहृतश्चायं नैतद्व्याथ्यं तवानघ ।

२२२५

एकादशचमूनाथं कुरुणामधिपं तथा । मा स्यात्कीर्त्तिमं पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ।

हतबन्धुहतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे । सर्वाकारेण शोच्योऽयं नावहाख्योऽयमीश्वरः ।

विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः । उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतद्व्याथ्यं कृतं त्वया ।

धार्मिको भीमसेनोऽसावित्याङ्गस्त्वं पुरातनाः । स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ।

इत्युक्त्वा भीमसेनन्तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः । उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिन्दमं ।

२२३०

तात मन्युर्न ते कार्यो नात्मा शोच्यस्त्वया तथा । नूनं पूर्वकृतं कर्म सुघोरमनुभूयते ।

धात्रोपदिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतं । यदयं त्वं जिघांसामस्त्वञ्चास्मान् कुरुसत्तम ।

आत्मनो ह्यपराधेन महद्भयममीदृशं । प्राप्तवानसि यत्तोभान्मदाद्वाल्याश्च भारत ।

घातयित्वा वधस्थानश्च भ्रातृमथ पित्रंस्तथा । पुत्रान् पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोऽसि निधनङ्गतः ।

तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते निपातिताः । निहता ज्ञातयश्चापिदिष्टं मन्ये दुरत्ययं ।

२२३५

नात्माऽनुशोचनीयस्ते स्नाथो मृत्युस्त्वानघ । वयमेवाधुना शोच्याः सर्वावस्थासु कैरव ।
 कृपणं वर्त्तयिष्यामस्मैर्हीना बन्धुभिः प्रियैः । आहृणाञ्चैव विप्राणां तथा वै शोकविह्वलाः ।
 कथं द्रक्ष्यामि विधवा वधूः शोकपरिभुताः । त्वमेकः प्रस्थितो राजन् स्वर्गे ते निलये ध्रुवः ।
 वयं नरकसंज्ञा वै दुःखं भोक्ष्याम दाहणं । स्तुषाञ्च प्रस्तुषाञ्चैव घृतराश्रय विह्वलाः ।
 गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्षिताः ।

२२७

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा स दुःखार्त्तो निशश्वास स पार्थिवः । विललाप चिरञ्चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरविलापे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ घृतराश्र उवाच ॥ अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः । किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ।
 गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः । कृतवानौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतं । रामः प्रहरतां श्रेष्ठशुक्रोश्च बलवद्बली ।
 ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्द्धगार्ज्ज्वलायुधः । कुर्वन्नात्तं खरं घोरं धिग्धिभीमेत्युवाच ह ।

२२८

अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहतं धर्मविग्रहे । नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् यदृकोदरः ।
 अधोनाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः । अयत्नशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात् सम्प्रवर्त्तते ।

तस्य तत्तद्गुणस्य रोषः समभवन्महान् । ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ।
 तस्तेर्द्धवाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः । बद्धधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः ।

२२९

तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयान्वितः । बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ।
 सितासितौ यदुबरौ शुशुभतेऽधिकं तदा । नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनचये ।

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः । आत्मवृद्धिर्भिन्नवृद्धिर्भिन्नमित्रोदयस्तथा ।

विपरीतं द्विषत्वेतत् षड्विधा वृद्धिरात्मनः । आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।
 तदा विद्ध्यात्मनो ग्लानिमाशु शान्तिकरो भवेत् । अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवा युद्धपौरुषाः ।

२३०

स्वकाः पितृससुः पुत्रास्ते परैर्निष्कृता भृशं । प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येह विग्रहेह ।
 सुयोधनस्य गदया भङ्गाऽस्त्यूरु महाहवे । इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ।

मैत्रेयेणाभिप्रेतस्य पूर्वमेव महर्षिणा । ऊरु भेत्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ।

अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन् । यैनैः स्वेस्त्वय हार्दैश्च सम्बन्धः सह पाण्डवैः ।
 तेषां वृद्ध्या हि वृद्धिर्नो मा क्रुधः पुरुषर्षभ । वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभृत् प्राह धर्मवित् ।

२३१

धर्मः सुचरितः सद्भिः स च द्वाभ्यां नियच्छति । अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामाश्चातिप्रसङ्गिनः ।

धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् । धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमप्नुते ।

तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् । भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वन्तु यथात्य मां ।

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अरोषणा हि धर्म्यात्मा सततं धर्मवत्सलः । भवान् प्रख्यायते लोके तस्मात् संश्राम्य मां क्रुधः ।

प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च । अनृप्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात् स विशाम्यते । नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि । ६१.५
 हत्वाऽधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनं । जिह्वायोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ।
 दुर्योधनेऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीं । चञ्जुयोधी हतो राजा रार्त्तराष्ट्रो नराधिपः ।
 युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च । ऊत्तात्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथं यशः ।
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् । श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 पाञ्चालास्तु सवार्षीयाः पाण्डवास्तु विशाम्यते । रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् । ६१.७
 ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधामुखं । श्लोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदं ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे । हतबन्धोऽर्थदेतस्य पतितस्य विचेतसः ।
 दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा । उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः । पदा मूर्द्ध्ना स्पृशत् क्रोधात् न च हृद्ये कुलचये ।
 निहत्या निहता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्व्यथं । बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स्म ह । ६१.९
 भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्त्तते । इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मथैतत् समुपेक्षितं ।
 तस्माद्धत्वा हतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगं । लभतां पाण्डवाः कामं धर्मेऽधर्मे च वा कृते ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदं । काममस्तेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुःकुलोदहः ।
 इत्युक्त्वा वासुदेवेन भीमप्रियहृत्तैविणा । अन्वभोदत तत् सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ।
 भीमसेनेऽपि हत्वाजौ तव पुत्तममर्षणः । अभिवाद्यायतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः । ६१.१०
 प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराज युधिष्ठिरं । हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशाम्यते ।
 तवाद्य पृथिवी राजन् चेन्ना निहतकण्टका । तां प्रशाधि महाराज स्वधर्म्ममनुपालय ।
 यस्तु कर्त्ताऽस्य वैरस्य निहत्या निहृतिप्रियः । भोऽयं विनिहतः श्रेते पृथिव्या पृथिवोपते ।
 दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः । राधेयः शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ।
 सेयं तत्त्वसमाकीर्णं मही सवनपर्वता । उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतदिवं । ६१.१५
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः । कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुन्धरा ।
 दिक्षा गतस्त्वमानृष्यं मातुः कोपस्य चोभयोः । दिक्षा जयसि दुर्द्ध्वं दिक्षा शत्रुनिर्पातितः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवमान्वायामेकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वन्त सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ।
 प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः । पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने । ६१.२०
 आविध्यनुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरं । नैतान् हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुन्धरा ।
 धनूंश्चन्ये व्याधिपन्ता व्यास्थाप्यन्ते तथाचिपन् । दधुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीः ।
 चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहमुश्च तवाहिताः । अश्रुवंश्चासन्नदीरा भीमसेनमिदं वचः ।

दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत् कृतं । कौवरेन्द्रं रणे हत्वा गदयाऽतिकृतश्रमं ।
 इन्द्रेणैव हि वृत्रस्य बधः परमसंयुगे । त्वया कृतमन्यन्त शत्रोर्व्यधिमिमं जनाः ।
 चरन्तं विविधान्मार्गान् मण्डलानि च सर्वशः । दुर्योधनमिमं प्रूरं कोऽन्यो हन्यात् वृकोदरात् ।
 वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमं । अशक्त्यभेतदन्येन सम्पादयितुमीदृशं ।
 कुञ्जरेणैव मत्तेन वीर संग्राममूर्द्धनि । दुर्योधनशिरो दिक्ष्वा पादेन मृदितं त्वया ।
 सिंहेन मक्षिष्येव कृत्वा सङ्गरमद्भुतं । दुःशासनस्य रुधिरं दिक्ष्वा पीतं त्वयाऽनघ ।
 ये विप्रचक्रुराजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । मूर्द्ध्नि तेषां कृतः पादो दिक्ष्वा ते स्वेन कर्मणा ।
 अमित्राणामधिष्ठानाद्दधादुर्योधनस्य च । भीम दिक्ष्वा पृथिव्यान्ते प्रथितं सुमहद्यशः ।
 एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः । तथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ।
 दुर्योधनबधे वानि रोमाणि हृदितानि नः । अद्यापि न विक्रयन्ते तानि तदिद्वि भारत ।
 इत्यब्रुवन् भीमसेनं वातिकास्तत्र सङ्गताः । तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।
 ब्रुवतोऽसदृशञ्चैव श्रोवाच मधुसूदनः । न न्यायं निहतं शत्रुं भूया हन्तुं नराधिपाः ।
 असकृद्वाग्भिष्याभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः । तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः ।
 लुब्धः पापसहायस्य सुहृदां शासनातिगः । बद्धशो विदुरद्रेणकपगाङ्गेयसृञ्चयैः ।
 पाण्डुभ्यः प्रार्थमानोऽपि पितृमंशं न दत्तवान् । नैष योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्व्या पुरुषाधमः ।
 किमनेनातिभुञ्जेन वाग्भिः काष्ठसधर्म्माण । रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
 दिक्ष्वा हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः । इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं कृष्णादुर्योधनो नृपः ।
 अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विश्रम्यते । स्निग्देशेनोपविष्टः स दोर्म्या विष्टभ्य मेदिनीं ।
 दृष्टिं भूसङ्कटां कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् । अर्द्धान्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु ।
 क्रुद्धस्याग्नीविषस्येव च्छिन्नपुच्छस्य भारत । प्राणान्तकरणे घोरां वेदनामप्यचिन्तयन् ।
 दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिष्याभिरार्दयत् । कंसदासस्य दायाद न ते लज्जेत्यनेन वै ।
 अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः । ऊरु भिन्वीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ।
 किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचिथाः । घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान् सहस्रशः ।
 जिह्वैरुपादौर्बिबिधेर्न ते लज्जा न ते घृणा । अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पातितस्ते पितामहः । अश्वत्यान्तः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते ।
 आचार्यो न्यासितः शस्त्रं किन्तन्न विदितं मया । स चानेन नृशंसेन घृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ।
 पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः । बधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
 घटेऽत्कचे व्यसयतः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः । च्छिन्नहस्तप्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ।
 त्वया निमृष्टेन हतः शैनेयेन महात्मना । कुर्वाणश्चात्तमं कर्म कर्णः पार्थजिमीषया ।
 व्यधनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रसुतस्य वै । पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ।

प्रातिः समरे कर्णश्चक्रव्यग्राऽग्रणीर्नृणां । यदिमाञ्चापि कर्णश्च भीष्मद्रोणे च संयतौ ।

ञ्जुना प्रतियुध्येया न ते स्थादिजये भुवं । त्वया पुनरनर्थेण जिह्ममार्गेण पार्थिवः ।

२१२५

स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयञ्चान्ये च घातिताः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतवान्भवः । सगणः समुहैव पापमार्गमनुष्ठितः ।

तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणे निपानितौ । कर्णश्च निहतः संख्ये तव श्रीलानुवर्त्तकः ।

याच्यमानं मया मूढं पितृमंशं न दित्ससि । पाण्डवेभ्यः स्वराज्यञ्च लोभात् शकुनिनिश्चयात् ।

विषन्ते भीमसेनाय दत्तं सर्व्वे च पाण्डवाः । प्रदीपिता जतुगृहे भ्रात्रा सह सुदुर्मते ।

२४२०

सभायां याज्ञसेनो च क्लिष्टा द्यूते रजस्वला । तदैव तावदुष्टात्मन् बध्यस्वं निरपत्रपः ।

अनृचञ्चच्च धर्मज्ञं सौबलेनाचवेदिना । निहत्या यत्पराजैषीस्त्वस्मादसि हतो रणे ।

जघद्रथेन पापेन यत्क्षणा क्लेशिता वने । यतेषु मृगयाञ्चैव तण्विन्देरथाश्रमं ।

अभिमन्युश्च यद्बाल एको बद्धभिराहवे । तद्दोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ।

यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे । वैशुण्णेन तवात्यर्थं सर्व्वं हि तदनुष्ठितं ।

२४२५

वृहस्पतेरुशनसे नोपदेशः श्रुतस्त्वया । वृद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतं ।

लोभेनातिबलेन त्वं त्वणया च वशीकृतः । कृतवानस्त्वकार्याणि विपाकस्तस्य भुज्यतां ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा । मूर्द्ध्नि क्षितमभिचाणां को नु खन्ततरो मया ।

यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यतां । यदिदं निधनं प्राप्तद्धो नु खन्ततरो मया ।

देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः । ऐश्वर्य्यञ्चात्तमं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ।

२४३०

समुहत्सानुजस्यैव स्वर्गं गन्ता ऽहमच्युत । यूयं निहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्त्तयिष्यथ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः । अपतन् समुहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनां ।

अवादयन्त गन्धर्वा वादिचं सुमनोहरं । जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यशः सम्बद्धमेव च ।

सिद्धाश्च सुमुचुर्वाचः साधु साध्विति भारत । ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः ।

व्यराजंश् दिशः सर्वा नभो वैदुर्य्यसन्निभं । अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।

२४३५

दुर्योधनस्य पूजान्तु दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् । हताश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्त्ताः शूशुचुर्हि ते ।

भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भरिश्चवसमेव च । तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः ।

प्रावाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिखनः । नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्वस्ते च सर्व्वे महारथाः ।

ञ्जुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे । नैष शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्म्येण पार्थिवः ।

ते वा भीष्ममुखाः सर्व्वे महेश्वासा महारथाः । मयाऽनेकैरूपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।

२४४०

हतास्ते सर्व्वे एवाजौ भवतां हितमिच्छता । यदि नैवंविधं जातु कुर्यां जिह्ममहं रणे ।

कुतो वो विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनं । ते हि सर्व्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।

न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयं । तथैवायं गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतक्लमः ।

न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना । न च वो हृदि कर्तव्यं यदद्यं घातिनो रिपुः ।
 मिथ्या बध्नास्तथोपायैर्बहवः शत्रवोऽधिकाः । पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।
 सङ्गिश्चानुगतः पन्थाः सर्वैरेवानुगम्यते । कृतकृत्याः स्म सायाङ्गे निवासं रोचयामहे ।
 मन्थनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः । वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।
 पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत् । ततः प्राध्नापयन् शङ्खान् पाञ्चजन्यञ्च माधवः ।
 हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि मदायुद्धपर्वणि कृष्णपाण्डवसंवादे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः । शङ्खान् प्रधापयन्तो वै हृष्टाः परिघवाहवः । २५१०

पाण्डवान् गच्छतश्चापि शिविरं नो विशाम्यते । महेष्वासोऽन्वगात् पश्चाद्युयुत्सुः सात्यकिस्तथा ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेचाञ्च सर्वशः । सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिविराण्युत ।

ततस्ते प्राविशन् पार्था हतविद्वं हतेश्वरं । दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विभृते जने ।

हतोत्सवं पुरमिव हतनागमिव हृदं । स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं दृष्ट्वा मात्यैरधिष्ठितं ।

तत्रैतान् पथ्युपतिष्ठन् दुर्योधनपुरःसराः । कृताञ्जलिपुटा राजन् काशायमलिनाम्बराः । २५१५

शिविरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः । अवतेरुर्ध्वं हाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ।

ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः । स्थितः प्रियहितो नित्यमतीव भरतर्षभ ।

अवरोपय गाण्डीवमक्षयै च महेषुधो । अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ।

स्वयञ्चैवावरोह त्वमेतत् श्रेयस्त्वानघ । तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ।

अथ पश्चात्ततः कृष्णो रश्मोनुत्तमृज्य वाजिनां । अवरोहत मेधावी रथाद्गाण्डीवधन्वनः । २५२०

अथावतीर्णं भूतानामीश्वरं सुमहात्मनि । कपिरन्तर्द्धं दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ।

स दग्धो द्रौणकर्णभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्ध्वजहारथः । अनादीप्ताग्निना ह्याशु प्रज्ज्वाल महोपते ।

सोपासङ्गः सरश्मिश्च साञ्चः सद्युगबन्धुरः । भस्मीभूतोऽपतङ्गमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ।

तं तथा भस्मभूतन्तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो । अभवन् विस्मिता राजन्मर्जुनश्चेदमब्रवीत् ।

कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य ह । गोविन्द कस्माद्भगवन्नयो दग्धोऽयमग्निना । २५२५

किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन । तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन । मदधिष्ठितत्वात् समरे न विशीर्णैः परन्तप ।

इदानीन्तु विशीर्णैऽयं दग्धो ब्रह्मास्ततेजसा । मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्म्मणि ।

ईषदुत्सयमानस्तु भगवान् केशवोऽरिहा । परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

दिष्ट्वा जयसि कौन्तेय दिष्ट्वा ते शत्रवो हताः । दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः । २५३०

त्वञ्चापि कुशलो राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । मुक्तौ वीरक्षयादस्मात् संगामान्विहतद्विषः ।

क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत । उपजातमुपस्रव्यं सह गाण्डीवधन्वना ।

श्रीनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमवोचिथाः । एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।
रक्षितव्यो महाबाहो सर्वस्वापत्सिति प्रभो । तव चैवं ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवं ।
स सव्यसाची गुप्तर्क्षं विजयी च जनेश्वर । भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।
मुक्तो वीरचयादस्मात् संयामाल्लोमहर्षणात् । एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हृष्टरोमा महारज प्रत्युवाच जनार्दन ।

३८५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमस्मिर्दत्तं । कस्त्वदन्यः सहेत् साक्षादपि वज्री पुरन्दरः ।

भवतस्तु प्रसादेन संशप्तकगणा जिताः । महारणगतः पार्थो यच्च नासीत् पराङ्मुखः ।

३८६

तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्भया । कर्मणाजनुमन्ताजं तेजसश्च गतिं प्रभो ।

उपप्लव्ये महर्षिर्भो कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।

इत्येवमुक्ते ते वीराः शिविरं तव भारत । प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोषरत्नैर्द्विसङ्ख्ययान् ।

रजतं जातरूपञ्च मणीनय च भौक्तिकान् । भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।

दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च । ते प्राप्य धनमन्नं च त्वदीयं भरतर्षभ ।

उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्रा विजितारयः । ते तु वीराः समाश्रय्य वाहनान्यवमुच्य च ।

३८७

अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा । अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशः ।

अस्माभिर्भङ्गलार्थाय वस्तुयं शिविरादह्निः । तथेत्युक्त्वा हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।

वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं वहिर्ययुः । ते समासाद्य सरितं पुण्ड्रमोघवतीं नृप ।

न्यवसन्नय तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः । ततः सम्प्रेषयामासुर्यादवं नागसाङ्गथं ।

ततः प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् । दारुकं रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकासुतः ।

३८८

तमूचुः सम्प्रयास्यन्तं शैब्यमुग्रीववाहनं । प्रत्याश्रास्य गान्धारीं हतपुत्तां यशस्विनीं ।

स प्रायात् पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वताम्बरः । आससाद् ततः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजां ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वासुदेववाक्ये त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः । गान्धाऽर्थाः प्रेषयामास वासुदेवं परन्तपं ।

यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान् प्रति । न च तं लब्धवान् कामं ततो युद्धमभ्यदिदं ।

निहतेषु तु योधेषु हते दुर्ध्याधने तदा । पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ।

३८९

विद्रुते शिविरे शूत्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे । किन्तु तत् कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो गतः पुनः ।

न चैतत् कारणं ब्रह्मन्नयं विप्रतिभाति मे । यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ।

तत्त्वतो वै समाचक्ष्य सर्वमध्वर्युसत्तम । यच्चात्र कारणं ब्रह्मन् कार्यस्यास्य विनिश्चये ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ लघुक्तेऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि पार्थिव । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।

हतं दुर्ध्याधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । व्युत्क्रम्य समयं राजन् धार्तराष्ट्रं महाबलं ।

३९०

अन्यार्थेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत । युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमयाविशत् ।

चिन्तयानो महाभागां गान्धारीं तपसाऽचितां । धीरेण तपसा युक्ता वैलोक्यमपि सा ददंहेत् ।
 तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा । गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्व्वं प्रशमनं भवेत् ।
 सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा क्षतमस्त्राभिरीकृष्टं । मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसन्नः करिष्यति ।
 कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी सम्प्रसज्यति । श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं हस्तेनाजिह्वयेधिनि ।
 एवं विधित्य बद्ध्वा भयशोकप्रमन्वितः । वामुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ।
 तव प्रसादाद्भोविन्द राज्यं निहतकण्टकं । अप्राप्य मनसाऽपीदं प्राप्तमस्त्राभिरच्युत ।
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो सङ्गमं लोमहर्षणे । विमर्दः सुमहान् प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ।
 त्वया देवासुरेयुद्धे बधार्थममरदिषां । यया सङ्घं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ।
 सङ्घं तथा महाबाहो दत्तमस्त्राकमच्युत । सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता हि धृता वयं ।
 यदि न त्वं भवेन्नाथः फाल्गुनस्य महारणे । कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेव बलार्णवः ।
 गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताडनं । शक्तिभिर्निन्दिपालैश्च तोमरेः सपरश्वधैः ।
 अस्त्रास्त्राणि त्वया कृष्ण वाचः सपरुषाः श्रुताः । शस्त्राणाञ्च निपाता वै वज्रस्यैवपमा रणे ।
 ते च ते सफला जाता ह्येते दुर्योधनेऽच्युत । तत् सर्व्वं न यया नश्येत् पुनः कृष्ण तया कुत ।
 सन्देहदोलां प्राप्तं न श्वेतः कृष्ण जये सति । गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुव्यञ्च माधव ।
 सा हि नित्यं महाभागा तपसाग्रेण कथिता । पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः सम्प्रधक्ष्यति ।
 तस्याः प्रसाधनं वीर प्राप्तकालं मतं मम । कस्य तं क्रोधताम्राक्षं पुत्रव्यसनकर्त्तितां ।
 वीचितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम । तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिन्दम । त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च लोकानां प्रभवाव्ययः ।
 हेतुकारणसंयुक्तैर्व्वैकैः कालसमीरितैः । विप्रमेव महाबाहो गान्धारीं शमयिष्यसि ।
 पितामहश्च भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति । सर्व्वया ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनं ।
 कर्त्तव्यं सात्त्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना । धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्वहः ।
 आमन्त्र्य दारुकं ग्राह्य रथः सज्जो विधीयतां । केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाशोऽय दारुकः ।
 न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने । तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परन्तपः ।
 जगाम ह्यस्तिनपुरं लरितः केशवो विभुः । ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवाच यो ।
 नागसाङ्गयमासाद्य प्रविशे च वीर्य्यवान् । प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
 विदिता धृतराष्ट्रस्य सेऽवतीर्य्य रथोत्तमात् । अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनं ।
 पूर्व्वञ्चाभिगतन्तत्र भोऽपश्यदृषिसत्तमं । पादौ प्रपीड्य कृष्णश्च राज्ञश्चापि जनार्दनः ।
 अभ्यवादयदव्यगो गान्धारीञ्चापि केशवः । ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमेधाक्षजः ।
 पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुखरं प्रहरोद ह । समुहकर्त्तादिवोत्सृज्य वाक्यं शोकसमुद्भवं ।
 प्रक्षाल्य वारिणा मेघे ह्लाचम्य च यथाविधि । उवाच प्रसृतं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिन्दमः ।

२५९६

२५९७

२५९८

२५९९

२६००

२६०१

न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्भूतभवस्य भारत । कालस्य च यथा वृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ।
 यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्त्व चित्तानुरोधिभिः । कथं कुलक्षयः न स्यात्तथा चक्षस्य भारत ।
 भ्रातृभिः समयं कृत्वा चान्तवान् धर्मवत्सलः । द्यूतच्छलजितैः शूद्रैर्व्वनवासोऽभ्युपागतः ।
 अज्ञातवासचर्या च नानाविशसमावृतैः । अन्ये च बहवः क्लेशस्त्वशतैरिव सर्वदा । ३५३
 मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते । सर्वलोकस्य सान्निध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ।
 त्वया कालोपसृष्टेन लाभतो नापि वर्जिताः । तवापराधान्नृपते सर्वं चक्षं क्षयं गतं ।
 भीष्मेण भोमदत्तेन बाह्योक्तेन कृपेण च । द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
 याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्क्षतवानसि । कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुह्यन्ति भारत ।
 यथा मूढो भवान् पूर्व्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते । किमन्यत् कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणं । ३५४
 मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेश्य । अत्योऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनां ।
 धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परन्तप । एतत् सर्वन्तु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतं मतं ।
 असूयं पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्तुमर्हति । कुलं वंशश्च पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलं ।
 गान्धार्यास्तव चैवाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितं । त्वच्चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ।
 मा शूचो नरशार्दूल पाण्डवान् प्रति किल्बिषं । एतत्सर्वमनुध्यात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमं । ३५५
 शिवेन पाण्डवान् पाहि नमस्ते भरतर्षभ । जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
 भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहस्यापि स्वभावतः । एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणं ।
 दह्यते स दिवारात्रौ न च शर्माधिगच्छति । त्वच्चैव नरशार्दूल गान्धारीश्च यशस्विनीं ।
 संशोचन्नरशार्दूल शान्तिं नैवाधिगच्छति । ह्रिया च परयाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियं । एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः । ३५६
 उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्षितां । शौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु ।
 त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शूभे । जानासि च यथा राज्ञि सभायां मम सन्निधौ ।
 धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितं । उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः कृतं ।
 दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थो पक्षं वचः । शृणुमूढ वचो मच्चं यतो धर्मस्ततो जयः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे । एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म शोको मनः कृथाः । ३५७
 पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन । शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचरां ।
 चक्षुषा क्रोधदोष्टेन निर्दग्धुं तपसो बलात् । वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव । आधिभिर्द्विह्यमानाया मतिः सञ्चलिता मम ।
 सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनाईन । राजस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव ।
 त्वङ्गतिः सहितैर्व्वीरैः पाण्डवैर्दिपदाम्बर । एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वाससा । ३५८
 पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्रहरोद ह । तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्षितां ।

हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्रयसयत् प्रभुः । समाश्रय्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं माधवः ।
 द्रौणिषङ्कलितं भावमवबुध्यत केशवः । ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्ध्ना प्रणय्य च ।
 दैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् । आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च भोके मनः कृथाः ।
 द्रौणेः पापोऽख्यभिप्रायस्तेनास्मि सहस्रोत्थितः । पाण्डवाणां वधे राजौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् । धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिसूदनं ।
 शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय । भूयस्त्वया समेत्यामि त्विमेव जनाङ्गन ।
 प्रायान्ततस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युतः । वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ।
 आश्रयस्यदमेयात्मा व्याशे लोकनमस्कृतः । वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।
 शिविरं हस्तिनपुरात् दिदृक्षुः पाण्डवान् नृप । आगम्य शिविरं राजौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
 तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाहितः ।

६१०५

६१०६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्त्या महीकृतः । शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभाषत सञ्जय ।
 अत्यर्थकोपनो राजा जातवैरस्य पाण्डुषु । व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यथा वृत्तं नराधिपः । राज्ञा यदुक्तं भग्नैः तस्मिन् व्यसन आगते ।
 भग्नसक्त्या नृपो राजन् पाण्डुना सोऽवगुण्ठितः । यमयन्मूर्द्धजांस्त्रय वीक्ष्य चैव दिशो दृष्ट्वा ।

६१०७

केशान्नियस्य यत्नेन निश्चसन्नुरगे यथा । संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य मां ।
 बाहू धरण्यां निष्प्रिय्य मुज्झन्त इव द्विपः । प्रकीर्णान् मूर्द्धजान् धुन्वन् दनैर्हन्तानुपस्पृशन् ।
 गर्हयन् पाण्डवं ज्येष्ठं निश्चस्येदमथाब्रवीत् । भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे शस्त्रभृताम्बरे ।
 गौतमे शलुनौ चापि द्रौणे चःस्त्रभृताम्बरे । अश्वत्यामि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्म्माणि ।

इमांमवस्थां प्राप्नोऽस्मि कालो वै दुरितक्रमः । एकादशचमूर्धन्तां सोऽहमेतां दृष्ट्वा गतः ।
 कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदभिवर्त्तते । आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिन् जीवन्ति संयुगे ।

६१०८

यथाऽहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समर्थं हतः । बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।
 भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रौणे च श्रीमति । इदञ्चाकीर्त्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतं ।

येन ते संसु निर्व्वेदं गमिष्यन्ति हि मे मतिः । का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य क्लोपाधिकृतञ्चयं ।
 को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति । अधर्मेण जयं लब्ध्वा को न हृष्येत पण्डितः ।

६१०९

यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः । किन्तु चित्रमतस्त्वद्य भग्नसक्त्यस्य यन्मम ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः । प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्त्तमानञ्च बन्धुषु ।

एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः । अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे ।
 तौ हि सञ्जय दुःखार्त्ता विज्ञायौ वचनाद्धि मे । दृष्टं भृत्या भृताः सम्यग्भूः प्रशास्ता ससागरा ।

मूर्ध्नि स्थितममित्राणां जीवतामेव सञ्जय । दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणाञ्च प्रियं कृतं ।

६११०

अमित्रा वाधिताः सर्वे को नु स्वन्तरो मया । मानिता बान्धवाः सर्वे वश्यः संपूजितो जनः ।

चित्तं सेवितं सर्वं को नु स्वन्तरो मया । आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।

अजानेयैस्तथा यातं को नु स्वन्तरो मया । यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।

प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्तरो मया । अधीतं विधिवद्भूतं प्राप्तमायुर्निरामयं ।

स्वधर्मविजिता लोका को नु स्वन्तरो मया । दिष्टा नाहं जितः संख्ये परान् प्रेक्ष्यवदाश्रितः ।

दिष्टा मे विपुला लक्ष्मीमूर्ते त्वन्यगता विभो । यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठतां ।

निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वन्तरो मया । दिष्टा नाहं परावृत्तो वैरात् प्राकृतवज्जितः ।

दिष्टा नावमिति कः क्षिद्रजित्वाऽनुपराजितः । सुप्तं वाऽय प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विद्रेण वा ।

एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्राम्य समर्थं हतः । अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्त्वतः ।

कृपः सारदतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम । अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।

विश्रासं समयघ्नानां न यूयं गन्तुमर्हथ । वातिकांश्च ब्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ।

अधर्माङ्गीमहेनेन निहतोऽहं यथा रणे । सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्याबुधौ तथा ।

वृषसेनं महावीर्यं शकुनिञ्चापि सौबलं । जलसन्धं महावीर्यं भगदत्तञ्च पार्थिवं ।

सोमदत्तं महेष्वासं सैन्धवञ्च जयद्रथं । दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमांस्तथा ।

दौःशासनिञ्च विक्रान्तं लक्ष्मणञ्चात्मजबुधौ । एतांश्चान्यांश्च सुबहून्मदोयांश्च सहस्रशः ।

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्धहीनो यथाऽध्वगः । कथं भ्रातृन् हतान् श्रुत्वा भर्तारञ्च स्वसा मम ।

रोरुदमाणा दुःखार्ता दुःशला सा भविष्यति । सुवामिः प्रसूयामिश्च वृद्धो राजा पिता मम ।

गान्धारीसहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यति । नूनं लक्ष्मणमाताऽपि हतपुत्रा हतेश्वरा ।

विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना । यदि जानाति चार्वाकः परिव्राज्याग्निशरदः ।

करिष्यति महाबाहो भुवञ्चापचितं मम । समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।

अहं निधनमासाद्य लोकान् प्राप्स्यामि शश्वतान् । ततो जनसहस्राणि वाष्पपूर्णानि मारिष ।

प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश । ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ।

चचालाथ सनिर्झादा दिशश्चैवाविलाऽभवन् । ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथा वृत्तं न्यवेदयन् ।

व्यरहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च पातनं । तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।

ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मुरार्ता यथागतं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्योधनविलापे पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वातिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतं । हतशिष्टास्त्रयो राजन् कैरवाणां महारथाः ।

विनिर्भिन्नाः शितैर्बाणैर्गदातोमरशक्तिभिः । अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्त्वतः ।

त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् । तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितं ।

प्रभञ्जं वायुवेगेन महाशालं यथा वने । भूमौ विचेष्टमानन्तं रुधिरेण समुचितं ।

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितं । विवर्त्तमानं वज्रशो रुधिरौघपरिभुतं ।
यदृच्छ्या निपतितं चक्रमादित्यगोचरं । महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरं ।
पूर्णचन्द्रमिव ध्यान्ति तुषारावृतमण्डलं । रेणुध्वलं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमं ।
वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः । यथा धनं लिप्समानैर्धृतैर्नृपतिसत्तमं ।
भुक्कुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्धृत्तचक्षुषं । सामर्थ्यन्तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ।
ते तं दृष्ट्वा महेष्वासा भूतले पतितं नृपं । मोहमभ्यागमन् सर्व्वे कृपप्रभृतयो रथाः ।
अवतीर्य्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन्नाजसन्निधौ । दुर्य्योधनञ्च सम्प्रेज्य सर्व्वे भूमावुपविशन् ।
ततो द्रौणिर्म्महाराज वाष्पपूर्णक्षणः श्वसन् । उवाच भरतश्रेष्ठ सर्व्वलोकेश्वरेश्वरं ।
न नूनं विद्यते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि । यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांशुषु रूषितः ।
भूत्वा हि नृपतिः पूर्व्वं समाज्ञाय च मेदिनीं । कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ।
दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथं । नापि तान् सुहृदः सर्व्वान् किमिदं भरतर्षभ ।
दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन । लोकानाञ्च भवान् यत्र शेषे पांशुषु रूषितः ।
एष मूर्द्ध्नाभिषिक्तानामग्रे गत्वा परन्तपः । स भृशं घसते पांशुं पश्य कालस्य पर्य्ययं ।
क्व ते तदमलं च्छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव । सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ।
दुर्व्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे । यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेतां दशाङ्गतः ।
अध्रुवा सर्व्वमर्त्येषु भ्रुवं श्रीरुपलक्ष्यते । भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्यर्द्धिर्नो मृशं ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः । उवाच राजन् पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ।
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वाष्पमुत्सृजन् । कृपादीन् स तदा वीरान् सर्व्वानेव नराधिपः ।
ईदृशो मर्त्यधर्म्मोऽयं धात्रा निर्द्दिष्ट उच्यते । विनाशः सर्व्वभूतानां कालपर्यायमागतः ।
सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः । पृथिवीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपागतः ।
दिश्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्यचिदापदि । दिश्याऽहं निहतः पापैश्चलेनैव विशेषतः ।
उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिश्या युयुत्सता । दिश्या चास्मिन् हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ।
दिश्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनचयात् । खलियुक्तांश्च कल्यांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमं ।
मा भवन्तोऽत्र तथ्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे । यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाऽक्षयाः ।
मन्यमानः प्रभावञ्च कृष्णस्याभिततेजसः । तेन न च्यावितश्चाहं चक्षधर्म्मात् खनुष्ठितात् ।
स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथञ्चन । कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ।
पतितं विजये नित्यं दैवन्तु दुरतिक्रमं । एतावदुक्ता वचनं वाष्पव्याकुललोचनः ।
तूष्णीं बभूव राजेन्द्र रुजाऽजौ विक्रलो भृशं । तथा तु दृष्ट्वा राजानं वाष्पशोकसमन्वितं ।
द्रौणिः क्रोधेन जञ्जाल यथा वक्त्रिर्जगत्स्ये । स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य ह ।
वाष्पविक्रलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् । पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनृशंसेन कर्मणा ।

न तथा तेन तस्यामि यथा राजंस्त्वयाऽद्य वै । शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो ।

२१६०

दृष्टापूर्त्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च । अद्याहं सर्वपाञ्चालान् वासुदेवस्य पश्यतः ।

सर्वपापैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनं । अनुज्ञान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ।

इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः । मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।

आचार्य्यं शीघ्रं कलसं जलपूर्णं समानय । स तद्वचनमाह्वय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः ।

कलसं पूर्णमादाय राज्ञोऽन्तिक्रमुपागमत् । तमब्रवीत्सहाराज पुत्रस्तव विश्राम्यते ।

२१६५

ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिपिच्यतां । सैन्यापत्येन भद्रन्ते मम चेदिच्छसि प्रियं ।

राज्ञो नियोगाद्योद्ध्व्यं ब्राह्मणेन विशेषतः । वर्त्ततां सत्त्वधर्मेण ह्येवं धर्माविदो विदुः ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा ह्यपः शारदतस्ततः । द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सैन्यापत्येऽभ्यसेचयत् ।

सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमं । प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ।

दुर्थाधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिसृतः । तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभृतभयावहां ।

२१७०

अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनानृप । शोकसंविग्नमनसश्चिन्ताथानपराऽभवन् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अश्वत्थामसैन्यापत्याभिषेके षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ समाप्तञ्चेदं शल्यपर्व ॥

श्रीमहाभारतं

॥ सौप्तिकपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः । उपास्तमनवेलायां शिविराभ्यासमागताः ।
विमुच्य बाह्वस्त्ररिता भीताः समभवंस्तदा । गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ।
सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः । निवृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात् क्षतविचिताः ।
दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्य पाण्डवान्वचिन्तयन् । श्रुत्वा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणा ।
अनुसारभयाङ्गीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन् पुनः । ते मूर्हर्त्तात्ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ।
नामृत्यन्त महेष्वासाः क्रोधाधमर्धवशङ्कताः । राज्ञो वधेन सन्तप्ता मुहूर्त्तं समवस्थिताः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अश्रुद्वेयमिदं कर्षं कृतं भीमेन सञ्जय । यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ।
अबध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा । पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ।
नादिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्वाणे नरैः । यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ।
अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय । हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्घं सहस्रधा ।
कथं हि वृद्धमियुनं हतपुत्रं भविष्यति । न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ।
कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय । प्रेक्षभृतः प्रवर्त्तयं पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्त्रित्वा मूर्ध्नि सञ्जय । येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ।
कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः । अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण सञ्जय ।
कथमस्य भविष्यामि प्रेक्षभूतो दुरन्तकृत् । कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यानि सञ्जय ।
अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम । क्षतवर्म्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ गत्वा तु तावका राज्ञातिदूरमवस्थिताः । अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतं ।
ते मुहूर्त्तन्तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः । सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्गहदनं ।
नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिणावृतं । नानाद्रुमलताञ्चनं नानाव्यालनिषेवितं ।

नानातोयैः समाकीर्णं नानापुष्पोपशोभितं । पद्मिनीशतसञ्चक्रं नीलोत्पलसमायुतं ।
 प्रविश्य तदनं धीरं वीक्षमाणः समन्ततः । शाखासहस्रसञ्चक्रं न्ययोधं ददृशुस्ततः ।
 उपेत्य तु तदा राजन् न्ययोधं ते महारथाः । ददृशुर्दिपदं श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनूयति ।
 तेऽवतोर्ध्वं रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः । उपसृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ।
 ततोऽस्त्रं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे । सर्वस्य जगतो धात्री शर्व्वरी समपद्यत ।
 ग्रहणवन्नताराभिः सम्पूर्णाभिरलङ्कृतं । नभोऽऽकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ।
 इच्छया ते प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः । दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ।
 रात्रिचराणां सत्त्वानां निर्धोषोऽभूत्सुदारुणः । क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्व्वरी ।
 तस्मिन्नाचिमुखे धारे दुःखशोकसमन्विताः । कृतवर्म्मा कृपो द्रौणिर्गुपोपविविशुः समं ।
 तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्ययोधस्य समीपतः । तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयं ।
 निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्द्धरणीतले । श्रेष्ठेण सुदृढं युक्ता वितता विविधैः शरैः ।
 ततो निद्रावशं प्राप्ता कृपभोजौ महारथौ । सुखोषितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ।
 तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ । महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ।
 क्रोधाभ्यर्षवशं प्राप्ता द्रौणपुत्रस्तु भारत । न वै स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव शसन् ।
 न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मन्युना । वीचाञ्चके महाबाहुस्तदनं धीरदर्शनं ।
 वीक्षमाणो वनेद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितं । अपश्यत् महाबाहुर्न्ययोधं वायसैर्दृतं ।
 तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्य्यनाययन् । सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक्पृथगुपाश्रयाः ।
 सुश्रेष्ठे तेषु काकेषु विश्रम्भेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं धीरदर्शनं ।
 महास्वनं महाकार्यं हर्ष्यचं वभुपिङ्गलं । सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितं ।
 सोऽथ शब्दं शृणुं कृत्वा लीलयमान इवाण्डजः । न्ययोधस्ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ।
 सन्निपत्य तु शाखायां न्ययोधस्य विहङ्गमः । प्राप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तकः ।
 केषाञ्चिदक्किनत्यचाञ्जिरांसि च चकर्त्त ह । चरणाञ्चैव केषाञ्चिद्वभञ्च चरणायुधः ।
 क्षणेनाहत्य बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः । तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्यते ।
 न्ययोधमण्डलं सर्व्वं सञ्चक्रं सर्व्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः । तदृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।
 तद्भावे कृतसङ्कल्पो द्रौणिरेकोऽनुचिन्तयत् । उपदेशः कृतोऽनेन पत्निणा मम संयुगे ।
 शत्रूणां क्षये युक्तः प्राप्तः कालश्च मे मतः । नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 बलवन्तः कृतोत्साहाः प्राप्तलक्षाः प्रहारिणः । राज्ञः सकाशात्तेषान्नु प्रतिज्ञातो बधो मया ।
 पतङ्गाग्रिमं वृत्तिमास्थयात्प्रविनाशिनीं । न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
 रुद्धना च भवेत् सिद्धिः शत्रूणाञ्च क्षयो महान् । ततः संशयितादर्थोद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।

९०

९४

९०

९४

४०

४३

ते जना वज्र मन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः । यच्चाप्यत्र भवेदाक्यं गर्हितं लोकनिन्दितं ।
कर्त्तव्यं तन्मनुष्येण चक्षुर्धर्मेण वर्त्तता । निन्दितानि च सर्व्वेऽपि कुक्षितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः । अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ।
लौका न्यायमेव हि स्तुत्वा र्थास्तत्त्वदर्शिभिः । परिश्रान्ते विदीर्णे वा भुञ्जाने वाऽपि शत्रुभिः ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्त्तव्यं रिपोर्बलं । निद्रार्त्तमर्द्धरात्रे च तथा नष्टप्रणयकं ।

१०

भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तञ्च यद्भवेत् । इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां निशि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुञ्जमुञ्जः ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च । तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।
नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं द्विधा वृत्तौ । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वाष्पविक्रलमब्रवीत् ।
हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः । यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ।

१५

एकाकी वज्रभिः दुष्टैराह्वे शूद्रविक्रमः । पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ।
वृकोदरेण च त्रेण सुनृशंसमिदं कृतं । मूर्द्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्भूता ।
विनर्दन्ति च पाञ्चालाः खेलन्ति च हसन्ति च । धमन्ति शङ्खान् शतशो हृष्टा भ्रन्ति च दुन्दुभीन् ।

२०

वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिःस्वनैः । अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव ह ।
अश्वाणां हेषमानानां गजानाञ्चैव वृंहतां । सिंहनादश्च पूराणां श्रूयते सुमहानयं ।
दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गच्छतां भृशं । रथनेमिखनाञ्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ।

२५

पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदनङ्कृतं । वयमेव त्रयः शिष्टा अस्मिन्महति वैश्वसे ।
केचिन्नागशतप्राणाः केचित् सर्वास्तकोविदाः । निहताः पाण्डवैरैस्ते मन्ये कालस्य पर्य्ययं ।
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्य्येण तत्त्वतः । यथा ह्यलेदृशी निष्ठा कृते कार्य्येऽपि दुष्करे ।
भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपनीयते । व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यतां ।
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व्वणि द्रौणिमन्त्रणायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ कृप उवाच ॥ श्रुतन्ते वचनं सर्व्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्व्याद्य महाभुज ।

३०

आबद्धा मानुषाः सर्व्वे निबद्धाः कर्म्मणोर्दयोः । दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ।
न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम । न चापि कर्म्मणैकेन दाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ।
ताभ्यामुभाभ्यां सर्व्वार्था निबद्धा अधमोत्तमाः । प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्व्वशः ।
पर्जन्यः पर्व्वते वर्षन् किन्तु साधयते फलं । कृष्टे क्षेत्रे तथा वर्षन् किं न साधयते फलं ।
उत्थानञ्चापि दैवस्य ह्यनुत्थानञ्च दैवतं । व्यर्थं भवति सर्व्वत्र पूर्व्वस्तत्र विनिश्चयः ।
सुवृष्टे च यथा दैवे सम्यक् क्षेत्रे च कर्षिते । वीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ।
तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्वयञ्चैव प्रवर्त्तते । प्राज्ञाः पुरुषकारे तु वर्त्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ।
ताभ्यां सर्व्वे हि कार्थार्था मनुष्याणां न रर्षभ । विचेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ।

३५

कृतः पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति । तथाऽस्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्व्वर्त्तते फलं ।
 उत्थानञ्च मनुष्याणां दक्षाणां देववर्जितं । अफलं दृश्यते लोके सम्यग्युपपादितं । ५०
 तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः । उत्थानन्ते विगर्हन्ति प्राज्ञानान्तर्न रोचते ।
 प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि । अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलं ।
 चेष्टामकुर्व्वन्नभते यदि किञ्चिद्यदृच्छया । यो वा न लभते कृत्वा दुर्दृशौ तावभावपि ।
 शक्नोति जीवितुं दक्षो लालसः सुखमेधते । दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ।
 यदि दक्षः समारम्भात् कर्मणा नाश्रुते फलं । नास्य वाच्यं भवेत् किञ्चित् लब्धव्यं वाऽधिगच्छति । ५१
 अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्ठितः । स तु वक्तव्यतां याति द्वेषो भवति भृगुशः ।
 एवमेतदनादृत्य वर्त्तते यस्ततोऽन्यथा । स करोत्यात्मनोऽनर्थानेष बुद्धिमतां नयः ।
 हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः । कारणभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
 हीनं पुरुषकारेण कर्मवित्तं न सिध्यति । दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान् सम्यगीहते ।
 दक्षो दाक्षिण्यसम्पन्नो न स मोघैर्व्विहन्यते । सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते । ५२
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः । उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसम्पताः ।
 ते स्म योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते । वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक् तदा स लभते चिरात् । रागात् क्रोधाद्भयात्क्रोभाद्योऽर्थानो हति मानवः ।
 अनीशश्चावमानो च स शीघ्रं अश्यते श्रियः । सोऽयं दुर्ध्याधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
 असमर्थः समारब्धो मूढत्वादपि चिन्तितः । हितबुद्धीननादृत्य संमच्यासाधुभिः सह । ५३
 वार्थमाणोऽकरोदैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः । पूर्व्वमप्यतिदुःशो लो न धैर्यं कर्त्तुमर्हति ।
 तपत्यर्थं विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः । अनुवर्त्तामहे यत्तु तं वयं पापपूर्व्वं ।
 अस्मानयनयस्तस्मात् प्रोत्ताऽयं दारुणो महान् । अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
 बुद्धिश्चिन्तयतः किञ्चित् स्वंश्रेयो नावबुध्यते । मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः ।
 तत्रास्य बुद्धिर्व्विनयस्तत्र श्रेयस्य पश्यति । ततोऽस्य मूलं कार्थ्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वैबुधाः । ५४
 तेऽत्र पृष्टा यथा ब्रूयस्तत्कर्त्तव्यं तथा भवेत् । ते वयं धृतराष्ट्रश्च गान्धारीश्च समेत्य ह ।
 उपपृच्छामहे गत्वा विदुरश्च महामतिं । ते पृष्टास्तु वदेयुर्धृच्छ्रेयो नः समनन्तरं ।
 तदस्माभिः पुनः कार्थ्यं इति मे नैष्ठिकी मतिः । अनारम्भात्तु कार्थ्याणां नार्थः सम्पद्यते कचित् ।
 कृते पुरुषकारे तु येषां कार्थ्यं न सिध्यति । दैवतोपहतास्ते तु नात्र कार्थ्या विचारणा ।
 इति श्रीमहाभारते शैलिकपर्ष्वणि त्रैणिकपसंवादे दितयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभं । अथत्यामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः । ५५
 दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा । क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावभौ प्रत्यभाषत ।
 पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना । तुष्यन्ति च पृथक् सर्व्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ।

सर्वे हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरं । सर्वस्यात्मा बद्धमतः सर्वात्मानं प्रशंसति ।
 सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धिश्च निन्दन्ति स्वं प्रशंसन्ति चासकृत् ।
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समागतिः । अन्येन्येन च तुल्यन्ति बद्धमन्यन्ति चासकृत् । ११०
 तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा । कालयोगे विपर्ययासं प्राणान्योन्यं विपद्यते ।
 विचित्रत्वात्तु चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः । चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ।
 यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि । भैषज्यं कुरुते योगात् प्रशमार्थमिति प्रभो ।
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः । प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्त्राश्च निन्दन्ति मानवाः ।
 अन्यथा यौवने मर्त्या बुद्ध्या भवति मोहितः । मध्येऽन्यथा जरायान्तु सोऽन्या रोचयते मतिं । ११५
 व्यसनं वा महाघोरं संमृद्धिञ्चापि तादृशीं । अवाप्य पुरुषो भोजं कुरुते बुद्धिवैकृतिं ।
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा । भवत्यकृतकर्म्मत्वात् सा तस्यैव न रोचते ।
 निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति । तथा प्रकुरुते भावं सः तस्योद्योगकारिका ।
 सर्वो हि पुरुषो भोजं साध्येतदिति निश्चितः । कर्त्तुमारभते प्रीतो मारणादिषु कर्म्मसु ।
 सर्वे हि बुद्धिमाज्ञाय प्रज्ञाञ्चापि स्वको नराः । चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टां हितमित्येव जानते । १२०
 उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्धमः । युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीं ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म्म तासु विधाय च । वर्णे वर्णे समाधत्ते ह्येकैकं गुणभागगुणं ।
 ब्राह्मणे वेदमग्नन्तु क्षत्रिये तेज उत्तमं । दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलता ।
 अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः । अदक्षो निन्दते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ।
 सोऽस्मि जातः कुलश्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते । मन्दभाग्यतयास्त्रेयं तत्तद्धर्म्ममनुष्ठितः । १२५
 तत्तद्धर्म्मं विदित्वाऽहं यदि ब्राह्मण्यमाश्रितः । प्रकुर्यां सुमहत् कर्म्म न मे तत् साधुममृतं ।
 धारयंश्च धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे । पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ।
 सोऽहमद्य यथाकामं तत्तद्धर्म्ममुपास्य तं । गन्ताऽस्मि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महात्मनः ।
 अद्य खल्वन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः । विमुक्तयुग्यकवचा हर्षणे च समन्विताः ।
 जयं मत्वात्मनश्चैव श्रान्ता व्याधामकर्षिताः । तेषां निशि प्रसुप्तानां सुस्थानां शिविरे स्वके । १३०
 अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करं । तानवस्कन्द्य शिविरे प्रेतभूतान् विचेतसः ।
 स्रदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् । अद्य तान् सहितान् सर्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
 स्रदयिष्यामि विक्रम्य कचं दीप्तदवानलः । निहत्य चैव पाञ्चालान् शान्तिं लब्ध्वाऽस्मि सत्तम ।
 पाञ्चालेषु भविष्यामि स्रदयन्नद्य संयुगे । पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पश्यन्निव ।
 अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निहत्य च । अर्दयिष्यामि संहृष्टो रणे पाण्डुसुतंस्तथा । १३५
 अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीं । प्रहत्यैकैकशस्त्रेषु भविष्यान्यनृणः पितुः ।
 दुर्थाधनस्य कर्णस्य भीष्मैस्त्वयथोरयि । गमयिष्यामि पाञ्चालान् पदवीमद्य दुर्गमा ।

अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि । न चिरात् प्रमथिष्यामि पशोरिव शिवो बलात् ।

अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि । खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ।

अद्य पाञ्चालसेनानां निहत्य निशि सौप्तिके । कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ।

१४०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ कृप उवाच ॥ दिष्ट्या ते प्रतिकर्त्तव्ये मतिर्यातेयमच्युत । न त्वां वारयितुं शक्नो वज्रपाणिरपि स्वयं ।

अनुयास्यावहे त्वान्तु प्रभाते सहितावुभौ । अद्य राजौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ।

अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्म्मा च सात्वतः । परानभिमुखं यान्तं रथावास्याय दंशितौ ।

आवाभ्यां सहितः शत्रून् श्रो निहन्ता समागमे । विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान् सपदानुगान् ।

शक्तस्त्वमसि विक्रम्य विश्रमस्व निशामिमां । चिरन्ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमां ।

१४१

विश्रान्तश्च विनिद्रश्च सुस्थचित्तश्च मानद । समेत्य समरे शत्रून् वर्धयिष्ये न संशयः ।

नहि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रगृहीतवरायुधं । जेतुमुत्सहते शश्वदपि देवेषु वासवः ।

कृपेण सहितं यान्तं गुप्तञ्च कृतवर्म्मा । को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ।

ते वयं निशि विश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः । प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ।

तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः । सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ।

१४२

ते वयं सहितास्तात सर्वान् शत्रून् समागतान् । प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलां ।

विश्रमस्व त्वमव्ययः स्वप चेमां निशां सुखं । अहञ्च कृतवर्म्मा च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमं ।

अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापनौ । रथिनं त्वरया यान्तं रथमास्याय दंशितौ ।

स गत्वा शिर्विरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे । ततः कर्त्ताऽसि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ।

कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि । विहरस्व यथा शक्रः स्रुदयित्वा महासुरान् ।

१४३

त्वं हि शक्नो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीं । दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्व्वदानवसूदनः ।

मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तञ्च कृतवर्म्मा । न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयं ।

न चाहं समरे तात कृतवर्म्मा न चैव हि । अनिर्व्विज्य रणे पाण्डूञ्च यास्यामि कर्हिचित् ।

हत्वा च समरे क्रुद्धान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । निवर्त्तिष्यामहे सर्व्वे हता वा स्वर्गगा वयं ।

सर्व्वोपायैः सहायास्तौ प्रभाते वयमाहवे । सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ।

१४४

एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः । अब्रवीन्मातुलं राजन् क्रोधभरन्तलोचनः ।

आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च । अर्थान्श्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ।

तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयं । पश्य भागश्चतुर्यो मे स्वप्नमङ्गाय नाशयेत् ।

किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन् पितुर्बन्धमनुस्मरन् । हृदयं निर्द्दहन् मेऽद्य राव्यहानि न शाम्यति ।

यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः । प्रत्यक्षमपि ते सर्व्वं तन्मे मर्म्माणि कृन्तति ।

१४५

कथं हि मादृशे लोके मुहूर्त्तमपि जीवति । द्रौणो हतेति यदाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहं ।

धृष्टद्युम्नमहला तु नाहं जीवितुमुत्सहे । स मे पितुर्बन्धाद्वध्यः पाञ्चाला ये च सङ्गताः ।
 विलापो भग्नसक्थस्य यस्य राज्ञो मया श्रुतः । स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्द्वहेत् ।
 कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् । नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ।
 यस्यायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः । शोकं मे वर्द्धयत्येव वारिवेग इवार्ध्वं । १८०
 एकाग्रमनसो मे च कुतो निद्रा कुतः सुखं । वासुदेवार्जुनाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
 अविषह्यतमान्मन्ये मन्द्रेणऽपि सत्तम । न चापि शक्तः संयन्तुं कोपमेतं समुत्थितं ।
 तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो मां कोपः निवर्त्तयेत् । तथैवं निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
 वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदयं दहतोव मे ।
 अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके । ततो विप्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः । १८१
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ कृप उवाच ॥ शुश्रूणुरपि दुर्मेधाः पुण्ड्रो नियतेन्द्रियः । नालं वेदयितुं कृत्स्नो धर्म्मार्थविति मे मतिः ।
 तथैव तावन्मेधावो विलयं यो न शिञ्चते । न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्म्मार्थनिश्चयं ।
 चिरं ह्यतिजडः शूरः पण्डितं पर्युपास्य ह । न स धर्म्मान् विजानाति दीर्घं सूपरमानिव ।
 मुहूर्त्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्युपास्य हि । विप्रं धर्म्मान् विजानाति जिह्वा सूपरमानिव ।
 शुश्रूषुष्वैव मेधावो पुण्ड्रो नियतेन्द्रियः । जानीयादागमान् सर्वान् ग्राह्यं न च विरोधयेत् । १८२
 अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः । दिष्टमुत्सृज्य कञ्चाणं करोति वज्र पापकं ।
 नायवन्तन्तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् । निवर्त्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्त्तते ।
 यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते । तथैव सुहृदा शक्यो न शक्यस्त्ववसीदति ।
 तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म्म पापकं । प्राज्ञाः सम्प्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ।
 स कल्याणे मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना । कुरु मे वचनं तात येन पञ्चान्न तप्यते । १८३
 न बधः पूज्यते लोके सुप्रानामिह धर्म्मतः । तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तश्चवाजिनां ।
 ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः । विमुक्तमूर्द्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ।
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो । विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ।
 यत्क्षेपां तदवस्थानं द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः । व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽस्रवे ।
 सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः । न च ते जातु लोकेऽस्मिन् सुहृत्क्षमपि किल्बिषं । १८४
 त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः शोभूत उदिते रवौ । प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शाववान् ।
 असम्भावितरूपं हि त्वयि कर्म्म विगर्हितं । शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्म्मम ।
 ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ एवमेव यथास्य त्वं मातुलेह न संशयः । तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ।
 प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवताञ्चापि सन्निधौ । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।
 कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनः स्मरः । उत्तमे व्यसने ममो हतो गाण्डीवधन्वना । १८५

तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ।

भूरिश्रवा महेष्वासस्तया प्रायगतो रणे । क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ।

दुर्योधनश्च भीमेन सभेत्य गदया रणे । पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ।

एकाकी बद्धभिस्तत्र परिवार्य महारथैः । अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ।

विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः । वार्तिकानां कथयतां स मे मर्मेणि कृन्तति ।

९००

एवञ्चाधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः । तानेवं भिन्नमर्यादान् किं भवान्न विगर्हति ।

पितृहन्तृनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सैत्तिके । कामं कीटः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामिवै ।

त्वेरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितं । तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखं ।

न स जातः पुमालोको कश्चिन्न स भविष्यति । यो मे व्यावर्त्तयेदेतां वने तेषां कृतां मतिं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । एकान्ते योजयिलाऽश्वान् प्रायादभिमुखः परान् ।

९०५

तमब्रूतां महात्मनो भोजशरदतावुभौ । किमर्थं स्यन्दनो युक्तः किञ्च कार्यञ्चिकीर्षितं ।

एकसार्थप्रयातौ स्वस्वया सह नरर्षभ । समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमर्हसि ।

अयत्नामा तु संक्रुद्धः पितृर्बन्धमनुस्मरन् । ताभ्यां तथ्यं तथाचक्षौ यदस्यात्मचिकीर्षितं ।

हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।

तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्ष्माणमद्य वै । पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ।

९१०

कथञ्च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया । शस्त्रेण विजितालोकान्नाप्नुयादिति मे मतिः ।

शिप्रं सन्नद्धकवचौ सखद्वावात्तकर्म्मकौ । मामास्थाय प्रतीक्षतां रथवर्ष्यां परन्तपै ।

इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् । तमन्वयात् कृपो राजन् कृतवर्म्मा च सात्वतः ।

ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्तयः । हृद्यमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ।

ययुश्च शिविरं तेषां सम्प्रसुप्तजनं विभो । द्वारदेशन्तु सम्प्राप्य द्रौणिस्तस्यै महारथः ।

९१५

इति श्रीमहाभारते सैत्तिकपर्वणि द्रौणिगमने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्वारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ । अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कृतवर्म्माणमामञ्च कृपश्च स महारथः । द्रौणिर्भूयुपरीतात्मा शिविरद्वारमागमत् ।

तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिं । सोऽपश्यद्द्वारमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणं ।

वसानं चर्म्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्त्रवं । कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनं ।

बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः । बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलानलं ।

९२०

दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्रं भयानकं । नयनानां सहस्रैस्तु विचित्रैरभिभूषितं ।

नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेश एव च । सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटैरपि पर्वताः ।

तस्यास्थनासिकाभ्याश्च श्रवणाभ्याश्च सर्वशः । तेभ्यश्चान्तिमहसेभ्यः प्रादुरासन् महार्चिषः ।

तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदाधराः । प्रादुरासन् हृषीकेशः शतशोऽथ सहस्रशः ।

तदत्यङ्गुनमालोक्य भूतं लोकभयङ्करं । द्रौणिर्व्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ।
 द्रौणिमुक्ताङ्करांस्तोस्तु तद्भूतं महदयसत् । उदधेरिव वार्थ्याघान् पावको वडवामुखः ।
 अग्रसत्तांस्तथा भूतं द्रौणिना प्रहिताङ्करान् । अश्वत्यामा तु सम्प्रेत्य शरौघांस्तान्निरर्थकान् ।
 रथशक्तिं मुमोचाभौ दीप्तामग्निशिखामिव । सा तमाहत्य दीप्ताया रथशक्तिरदीर्यत ।
 युगान्तो सूर्यमाहत्य महेत्केव दिवश्च्युता । अथ हेमत्सरं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसं ।
 कोशात् समुद्रवर्हाण्डं विलादोप्तमिवोरगं । ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा ।
 स तदासाद्य भूतं वै विलं नकुलवद्ययौ । ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदां ।
 ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चायसत् । ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
 अपश्यत् कृतमत्काशमनाकाशं जनाईनैः । तदङ्गुततमं दृष्ट्वा द्रौणपुत्रो निरायुधः ।
 अत्रवीदतिसन्तप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् । ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ।
 स शोचत्यपदं प्राप्य यथाऽहमर्तिवर्त्य तौ । शास्त्रदृष्टानविद्वान् यः समतोत्य जिघांसति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्मात् कुपये प्रतिहन्यते । गोब्राह्मणनृपस्त्रीषु सख्युर्भातुर्गुरोस्तथा ।
 हीनप्राणजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च । मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत् ।
 इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपादिष्टं नृणां सदा । सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनं ।
 अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः । ताञ्चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदुद्यम्य महत् कृत्यं भयादपि निवर्तते । अशक्तश्चैव तत् कर्तुं कर्म शक्तिबलादिह ।
 न हि देवाङ्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते । मानुष्यं कुर्वतः कर्म यदि देवान् सिध्यति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्मादिपदं प्रतिपद्यते । प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्व्यादिह निवर्तते । तदिदं दुष्प्रणोतेन भयं मां समुपस्थितं ।
 न हि द्रौणसुतः संख्ये निवर्तत कथञ्चन । इदञ्च समहङ्गुतं देवदण्डमिवोद्यतं ।
 न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा । भुवं येयमधर्मं मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कल्प्यते । तदिदं देवविहितं मम संख्ये निवर्तनं ।
 नान्यत्र देवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथञ्चन । सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं विभुं ।
 देवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति । कथं हि न देवदेवमुमापतिमनामयं ।
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरं । स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमभ्येमि गिरिशं शूलपाणिनं ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिचिन्तायां षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सञ्चिन्तयित्वा तु द्रौणपुत्रो विशाम्यते । अवतीर्य रथोपस्थाद्देवेशं प्रणतः स्थितः ।

॥ द्रौणिरुवाच ॥ उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमोशानमीश्वरं । गिरिशं वरदं देवं भवभावनमीश्वरं ।

शितिकण्ठमजं शुक्रं दक्षक्रतुहरं हरं । विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिं ।

शशानवसिन् हृत्तं महागणपतिं विभुं । खट्वाङ्गधारिणं रुद्रजटिलं ब्रह्मचारिणं ।
 मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाल्पचेतसा । सोऽहमात्मोपहारेण यत्त्ये त्रिपुरघातिनं । २५५
 स्तुतं स्तुत्यं स्तुयमानममोघं कृत्तिवाससं । विलोहितं नीलकण्ठमसङ्गं दुर्निवारणं ।
 शक्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च । व्रतवन्तं तपोनिष्ठमनन्तं तपताङ्गतिं ।
 वज्ररूपं गणाध्यक्षं त्वं पारिषदप्रियं । धनाध्यक्षं त्रिभिमुखं गौरीहृदयवत्सभं ।
 कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनं । तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परं ।
 परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते । इव्यस्त्वोत्तमभर्तारं दिगन्तं देशरक्षिणं । २५६
 हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणं । प्रपद्ये शरणं देवं परमेण उभाधिना ।
 इमाञ्चेदापदं धीरां तरास्यद्य सुदुष्करां । सर्वभूतोपहारेण यत्त्येऽहं शुचिना शुचिं ।
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा योगात्सुकर्मणः । पुरस्तात्काञ्चनी वेदी प्रादुरासीन्महात्मनः ।
 तस्यावेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत । स दिशो विदिशः खञ्जज्वालाभिरिव पूरयन् ।
 दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः । रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा । २५७
 द्विपश्चैलप्रतोकाशाः प्रादुरासन् महागणाः । श्ववराहोद्गरूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
 ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रदीपिमुखास्तथा । काकवक्त्राः श्वमुखाः शुक्रवक्त्रास्तथैव च ।
 महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः शितप्रभाः । दार्वाघाटमुखाश्चापि चासवक्त्राश्च भारत ।
 कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा । पारावतमुखाश्चैव मधुवक्त्रास्तथैव च ।
 हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभ्यमुखास्तथा । महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च । २५८
 पाणिकर्णाः सहस्रावास्तथैव च महोदराः । निर्भासाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
 तथैवाशिरसो राजनृचवक्त्राश्च भारत । प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालाकर्णास्तथैव च ।
 ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्रज्वलद्रेमचतुर्भुजाः । मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा कृगमुखा नृप ।
 शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च । शङ्खभालाः परिकराः शङ्खध्वनिममसनाः ।
 जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः । चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः । २५९
 मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुञ्चितमूर्द्धजाः । उष्णोषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलङ्कृताः ।
 पद्मोत्पलापीडधरास्तथा मुकुटधारिणः । माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽप्यसहस्रकाः ।
 शतशोवज्रहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । भुशुण्डीपाशहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 शृङ्गेषु बद्धेषुधयस्त्रिवाणोत्कटास्तथा । सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ।
 महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः । स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पेक्षितकिरीटिनः । २६०
 महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः । रजोध्वजाः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्वजाः ।
 नीलाङ्गाः पिङ्गलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च । भेरीशङ्खमृदङ्गाश्च झञ्झरानकगोमुखान् ।
 अवादयन् पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः । गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथाऽपरे ।

लङ्घयन्तः श्रवन्तश्च वल्गन्तश्च महारथाः । धावन्तो जवना मुण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
 मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुज्जर्मुजः । सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।
 नानाविरागवसनास्त्रिचमाल्यानुलेपनाः । रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
 हन्तारो दिषतां भूराः प्रसङ्घासङ्घविक्रमाः । पातारोऽसृग्मवसौधानां मांसान्नक्तभोजनाः ।
 चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः । अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रलम्बाश्चातिभैरवाः ।
 विकटाः काललम्बोष्ठा वृहच्छैशाण्डपिण्डकाः । महार्हणानाविकटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
 सर्क्किन्दुगहनचत्रां च्यां कुर्युस्ते महीतले । उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतयामं चतुर्विधं ।
 ये च वीतभया नित्यं हरस्य भुक्नुवन्महाः । कामकारकरा नित्यं त्रैलोक्यस्थेश्वरेश्वराः ।
 नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः । प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यास्यन्ति वै स्मर्यं ।
 येषां विस्मयते नित्यं भगवान् कर्म्मभिर्हरः । मनोवाक्कर्म्मभिर्युक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।
 मनोवाक्कर्म्मभिर्भक्तान् पाति पुत्त्रानिवौरसान् । पिवन्तोऽसृग्मवसाञ्चान्ये क्रुद्धा ब्रह्मदिषां सदा ।
 चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिवन्ति च सर्वदा । श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
 ये समाराध्य शूलार्कं भवसायुज्यमागताः । यैरात्मभूतैर्भगवान् पार्ष्वत्या च महेश्वरः ।
 महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः । नानावादिचहसितश्लेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
 संचासयन्तस्ते विश्वमश्रुत्यामानमभ्ययुः । संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
 विवर्द्धयिषवो द्रौण्यैर्हृदिमानं महात्मनः । जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकश्च दिदृचवः ।
 भीमोद्यपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः । घोररूपाः समजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ।
 जनयेयुर्भयं ये स त्रैलोक्यस्थापि दर्शनात् । तान् प्रचमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ।
 अथ द्रौणिर्द्वेनुष्याणिर्बद्धगोधाङ्गुलिचवान् । स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ।
 धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः । हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन् भारत कर्म्मणि ।
 ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ।
 तं रुद्रं रौद्रकर्म्मणं रौद्रैः कर्म्मभिरच्युतं । अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ।
 ॥ द्रौणिरुवाच ॥ दममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले । स्वयौ जुहोमि भगवन् प्रतिगृह्णीष्व मां बलिं ।
 भवद्भक्ता महादेव परमेण समाधिना । अस्वामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्षि तवाग्रतः ।
 त्वयि सर्व्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि व । गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ।
 सर्वभूताश्रय विभो हविर्भूतमवस्थितं । प्रतिगृह्णाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ।
 इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीपपावकां । सन्त्यज्यात्मानमारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ।
 तमूर्द्धबाजं निशेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितं । अत्रवीद्भगवान् साक्षान्महादेवो हसन्निव ।
 सत्यशौचाच्चार्जवत्यगैस्तपसा नियमेन च । चान्ध्या मत्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ।
 यथावदहमाराद्धः कृष्णेनास्त्रिष्टकर्म्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ।

कुर्वता तात सम्मानं त्वाञ्च जिज्ञासता मया । पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च वज्रशः कृताः ।

कृतस्तस्यैव सम्मानः पाञ्चालावचता मया । अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितं ।

३१५

एवमुक्त्वा महात्मानं भगवानात्मनस्तनुं । अविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमं ।

अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा । वेगवांश्चामवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ।

तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् । अभितः शत्रुशिविरं यान्तं साक्षादिवेश्वरं ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिशिवार्चने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततः प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे । कश्चित् कृपश्च भोजश्च भयार्त्तो न व्यवर्त्ततां ।

कश्चिन् वारितो क्षुद्रैरक्षिभिर्नोपलक्षितौ । असह्यमिति मन्वानौ न निवृत्तौ महारथौ ।

३१६

कश्चिदुन्मथ्य शिविरं हत्वा सोमकपाण्डवान् । दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ।

पाञ्चालैर्निहतौ वीरौ कश्चित्तु स्वपतां क्षितौ । कश्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्य सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मानि । कृपश्च कृतवर्मा च शिविरदार्यतिष्ठतां ।

अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ । प्रहृष्टः शनकैराजनिदं वचनमब्रवीत् ।

यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्व्वक्षत्रस्य नाशने । किं पुनर्योधनशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ।

३१७

अहं प्रवेक्ष्ये शिविरं चरिष्यामि च कालवत् । यथा न कश्चिदपि वां जीवन्मुच्येत मानवः ।

तथा भवद्वां कार्य्यं स्यात् इति मे निश्चिता मतिः । इत्युक्त्वा प्राविशद्रौणिः पार्थानां शिविरं महत् ।

अद्वारेणभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः । स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।

धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् । ते तु कृत्वा महत् कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे ।

प्रसुप्ताश्चैव विद्वस्ताः समेत्य परिधाविताः । अथ प्रविश्य तद्देशं धृष्टद्युम्नस्य भारत ।

३१८

पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्तमन्तिकात् । बौमावदाते महति सङ्घास्तरणसंवृते ।

मात्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते । तं शयानं महात्मानं विश्रब्धमकुतोभयं ।

प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते । सम्बुध्य चरणस्यार्शदुत्याय रणदुर्मदः ।

अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथं । तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ।

केशेष्वालभ्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले । सबलं तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।

३१९

निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकचेष्टितुं तदा । तमाक्रम्य पदा राजन् कण्ठे चोरसि चोभयोः ।

नदन्तं विस्फुरन्तश्च पशुमारममारयत् । तुदन्नैश्च स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।

आचार्य्यपुत्रं शस्त्रेण जहि मां मा चिरं कृथाः । तत्कृते सुकृताल्लोकान् गच्छेयं द्विपदां वर ।

एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम परन्तपः । सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशं ।

तस्याव्यक्तान्तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् । आचार्य्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसन ।

३२०

तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते । एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहे मत्तमिव द्विपं ।

मर्मस्वल्भवधीत् कुद्धः पादापीलैः सुदारुणैः । तस्य वीरस्य शब्देन मार्य्यमाणस्य वेश्मनि ।

अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः । ते दृष्ट्वा धर्षयन्तन्तमतिमानुषविक्रमं ।
 भूतमेवाध्वस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन् भयात् । तन्तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमचयं ।
 अध्वतिष्ठत तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनं । स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्य नादयन् दिशः ।
 रथेन शिविरं प्रायोज्जिघांसुर्दिषतो बली । अपक्रान्ते ततस्तस्मिन् द्रोणपुत्रे महारथे ।
 सहितैरक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्थाषितस्तदा । राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
 व्याक्रोशन् क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत । तासान् तेन शब्देन समीपे क्षत्रियवर्भाः ।
 क्षिप्रञ्च समनह्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् । स्त्रियस्य राजन् विवस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ।
 अब्रुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै । राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयं ।
 हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य तिष्ठति । ततस्ते योधमुखाश्च सहसा पथ्यवारयन् ।
 स तानापततः सर्वान् रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् । धृष्टद्युम्नश्च हत्वा स तंश्चैवास्य पदानुगान् ।
 अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके । तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा ।
 तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिन्दमं । युधामन्युश्च सम्प्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतं ।
 गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् । तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
 विष्फुरन्तश्च पशुवत्तथैवैनममारयत् । तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान् समुपाद्रवत् ।
 संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् । स्फुरतो वेपमानांश्च समितेव पशून्मखे ।
 ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान् पृथक् पृथक् । भागशो विचरन् मार्गानसियुद्धविशारदः ।
 तथैव गुल्मे संग्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्लिकान् । आन्तान् न्यस्तायुधान् सर्वान् क्षणेनैव व्यपोथयत् ।
 योधानश्चान् दिपांश्चैव प्राच्छिनत्स बरासिना । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ।
 विष्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योत्तमेन च । आक्षेपणेन चैवासेस्त्रिधा रतोक्षितोऽभवत् ।
 तस्य लोहितरक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः । अमानुष दवाकारो बभौ परमभीषणः ।
 ये तज्जाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः । निरीक्षमाणा अन्योन्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविश्वयुः ।
 तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्षिणः । राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ।
 स धोररूपो व्यचरत् कालवच्छिविरे ततः । अपश्यद्रौपदीपुत्तान् अवशिष्टांश्च सोमकान् ।
 तेन शब्देन विवस्ता धनुर्हस्ता महारथाः । धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विश्राम्यते ।
 अवाकिरन् शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् । ततस्तेन निनादेन सम्प्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
 शिलीमुखैः शिखण्डो च द्रोणपुत्रं समार्दयन् । भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्धतः ।
 ननाद बलवान्नादं जिघांसुस्तान्महारथः । ततः परमसंकुट्टः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
 अवरुह्य रथोपस्थान्तरमाणोऽभिदुद्रुवे । सहस्रचन्द्रविमलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
 खड्गश्च विमलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतं । द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्वली ।
 ततः स नरशार्दूलं प्रतिविन्ध्य महाहवे । कुक्षिदेशे ऽबधीद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ।

३१९

३२०

३२१

३२२

३२३

३२४

प्राप्तेन विद्धा द्रौणिन् सुतसोमः प्रतापवान् । पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रौणपुत्रमुपाद्रवत् ।
 सुतसोमस्य सासिं तं बाहुं च्छित्त्वा नरर्षभः । पुनरप्याहनत् पार्थं स भिन्नहृदयोऽपतत् ।
 नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् । दोर्भामुत्तिष्ठ्य वेगेन वल्लेनमताडयत् ।
 अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं दिजस्तु सः । स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्थापाहरच्छिरः ।
 श्रुतकर्मा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत् । अभिद्रुत्य ययौ द्रौणिं सखे सफलके भृशं ।
 स तु तं श्रुतकर्माणमाख्ये जघ्ने वरासिना । स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विजिताननः ।
 तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्त्तिर्महारथः । अश्वत्थामानमासाद्य शरवैर्वाकिरत् ।
 तस्यापि शरवर्षाणि चर्माणां प्रतिवार्य सः । सकुण्डलं शिरः कायाद्वाजमानमपाहरत् ।
 ततो भीष्मनिहन्तारं सह सर्वैः समद्रुकैः । अहनत् सर्वतो वीरं नानाप्रहरैर्बल्यो ।
 शिलीमुखेन चान्येन भुवोर्मध्ये समार्पयत् । स तु क्रोधसमाविष्टो द्रौणपुत्रो महाबलः ।
 शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना । शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परन्तपः ।
 प्रभद्रकण्णान् सर्वानभिदुद्राव वेगवान् । यच्च शिष्टं विराटस्य बलन्तु भृशमाद्रवत् ।
 द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि । चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ।
 अन्यानन्याश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च । न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ।
 कालीं रक्ताख्यनयनां रक्तमाख्यानुलेपनां । रक्ताम्बरधरामेकां पाण्डुहस्तां कुटुम्बिनीं ।
 ददृशुः कालरात्रिं ते गायमानामवस्थितां । नरायकुञ्जरान् पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीं ।
 वहन्तीं विविधान् प्रेतान् पाशवद्भान् विमूर्द्धजान् । तथैव च सदा राजस्यस्तशस्त्रान् महारथान् ।
 खग्रे सुप्राब्रजन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष । ददृशुर्योधमुखास्ते व्रन्तं द्रौणिञ्च सर्वदा ।
 यतः प्रभृति संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः । ततः प्रभृति तां कन्यामपश्यद्द्रौणिमेव च ।
 तांस्तु दैवहतान् पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्यथातथत् । चासयन् सर्वभूतानि विनदन्भैरवावणे ।
 तदनुसृत्य ते वीरा दर्शनं पूर्वकालिकं । इदं तदिति मन्यन्त दैवेनोपनिषोडिताः ।
 ततस्तेन निनादेन प्रत्यद्युव्यन्त धन्विनः । शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सोऽञ्जिनत् कस्यचित् पादौ जघनञ्चैव कस्यचित् । कांश्चिद्विभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ।
 अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशोत्कटैः । गजाश्चमयितैश्चान्यैर्मही कोर्णाऽभवत् प्रभो ।
 क्रोशतां किमिदं कोऽयं कः शब्दः किं नु किं कृतं । एवं तेषां तथा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ।
 अप्रपेतशस्त्रसन्नाहान् सन्नद्धान् पाण्डुसृञ्जयान् । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ।
 ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः । निद्राभ्या नष्टसंज्ञास्तत्र तत्र निलिखिरे ।
 ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कञ्जलाभिहतौजसः । विनदन्तो भृशं त्रस्ताः समासीदन्परस्परं ।
 ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिःस्वनं । धनुष्याणि शरैरन्यान् प्रेषयद्दै यमवयं ।
 पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान् । शूरान् सम्पततश्चान्यान् कालरात्र्यै न्यवेदयत् ।

६३५

६३६

६३७

६३८

६३९

६४०

तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन् स विधावति । शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ।
 पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा । तेन चाकाशवर्णेन तथाऽचरत सोऽसिना ।
 तथा स शिविरं तेषां द्रौणिग्राहवदुर्मदः । व्यसोभयत राजेन्द्र महाहृदमिव द्विपः ।
 उत्पेतुस्तेन शब्देन घोधा राजन् विचेतसः । निद्रार्त्ताश्च भयार्त्ताश्च व्यधावन्तस्ततस्ततः ।
 विस्तरं चुक्रुशुस्तान्ये बह्ववद्वं तथाऽवदन् । न च स्म प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वसनानि च ।
 विमुक्तकेशास्तान्ये नाभ्यजानन् परस्परं । उत्पतन्तोऽपतन् आन्ताः केचित्त्राभ्रमंस्तदा ।
 पुरीषमसृजन् केचित् केचिन्मूत्रं विसृजुवुः । बन्धनानि च राजेन्द्र संच्छिद्य तुरगा द्विपाः ।
 समं पथ्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलं । तत्र केचिन्नरा भीता बलीयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निपतितानपिषन् गजवाजिनः । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने रचांसि पुरुषर्षभ ।
 हृष्टानि व्यनदन्तुचैर्मदा भरतसत्तम । स शब्दः पूरितो राजन् भूतसङ्घैर्मदाद्युतैः ।
 अपूरयन्दिशः सर्व्वा दिवश्चातिमहान् स्वनः । तेषामार्त्तस्वरं श्रुत्वा विवस्ता गजवाजिनः ।
 मुक्ताः पथ्यपतत्राजन् सृद्रन्तः शिविरे जनं । तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः ।
 अकरोच्छिविरे तेषां रजन्यां दिगुणं तमः । तस्मिंस्तमसि संजाते प्रमूढाः सर्व्वतो जनाः ।
 नाजानन् पितरः पुत्रान् भ्रातृन् भ्रातर एव च । गजो गजानतिक्रम्य निर्धन्युष्या हया हयान् ।
 अताडयंस्तथाभञ्जंस्तथासृद्रंश्च भारत । ते भग्नाः प्रपतन्ति स्म निम्नन्तश्च परस्परं ।
 न्यपातयंस्तथा चान्यान् पातयित्वा तदाऽपिषन् । विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।
 जघ्नुः स्वानेव तत्राय कालेनैव प्रचोदिताः । त्यक्त्वा द्वाराणि च दास्यास्तथा गुल्मानि गौलिम्बकाः ।
 प्राद्रवन्त यथाशक्ति कान्दिशीका विचेतसः । विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तथा विभे ।
 क्रोशन्तस्तातपुत्रेति दैवोपहतचेतसः । पलायतां दिशस्तेषां स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
 गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः । हाहाकारश्च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
 तान् बुद्ध्वा रणमध्येऽसौ द्रोणपुत्रो न्यवारयत् । तत्रापरे बध्यमाना मुहुर्मुहुर्चेतसः ।
 शिविरान्निष्पतन्ति स्म चक्षियाभयपीडिताः । तांस्तु निष्पातितांस्तस्मान् शिविरात् जीवितैषिणः ।
 कृतवर्म्मा कृपश्चैव दारदेशे निजघ्नतुः । विस्वस्तयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान् कृताञ्जलीन् ।
 वेपमानान् क्षितौ भीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चतां । नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिविराद्बहिः ।
 कृपश्चैव महाराज हार्दिक्यश्चैव दुर्मतिः । भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्तौ प्रियं ।
 त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य ऊताशनं । ततः प्रकाशे शिविरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
 अश्वत्थामा महाराज व्यचरत् कृतहस्तवत् । कांश्चिदापततो वीरानपरंश्चैव धावतः ।
 व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्दिजवरोत्तमः । कांश्चिद्योधान् स खड्गेन मध्ये सञ्छिद्य वीर्यवान् ।
 अपातयद्द्रोणपुत्रः संरन्ध्रस्तिलकाण्डवत् । विनदद्भिर्भयशैर्नराश्वद्विपदोत्तमैः ।
 पतितैरभवत् कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ । मानुषाणां सङ्घेषु हतेषु पतितेषु च ।

उदतिष्ठन् कवन्धानि बह्वन्युत्थाय चापतन् । सायुधान् साङ्गदान् बाह्वन् विचकर्त्त शिरांसि च ।
 हस्तिहस्तोपमानूरुन् हस्तान् पादांश्च भारत । पृष्ठच्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नान् शिश्नच्छिन्नांस्तथा परान् ।
 स महात्माऽकरोद्वैणिः कांश्चिचापि पराङ्मुखान् । मध्यदेशे नरानन्यासिच्छेदान्यांश्च कर्णतः । ४२५
 अंसदेशे निहत्यान्यान् काये प्रावेशयच्छिरः । एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबह्वरान् ।
 तमसा रजनीं घोराम्भौ दारुणदर्शना । किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैः प्रान्यैः सहस्रशः ।
 बज्रना च गजाश्चैन भूरभूमीमदर्शना । यत्तरत्नः समकीर्णै रथाश्चद्विपदारुणे ।
 क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण सञ्चिन्नाः प्रापतन् भुवि । भ्रातृनन्ये पितृनन्ये पुत्रानन्ये विक्रुशुः ।
 केचिदूर्चुर्चं तत् क्रुद्धैर्द्धात्तराष्ट्रैः कृतं रणे । यत् कृतं नः प्रसूतानां रघोभिः क्रूरकर्मभिः । ४२६
 असान्निध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतं । न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यत्नैर्न च राक्षसैः ।
 शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः । ब्राह्मणः सत्यवाम्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
 न स सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिं । धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ।
 तदिदं नः कृतं घोरं रघोभिः क्रूरकर्मभिः । इति लालप्यमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ।
 स्तनताञ्च मनुष्याणां अपरेषाञ्च कूजतां । ततो मुहूर्त्तात् प्राशाम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान् । ४२७
 शोणितव्यतिसिक्तायां वसुधायाञ्च भूमिषु । तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ।
 स चेष्टमानानुदिग्मान्निरुत्साहान् सहस्रशः । न्यपातयन्नरान् क्रुद्धः पशून् पशुपतिर्यथा ।
 अन्योन्यं समरिष्वज्य शयानान् द्रवतोऽपरान् । संलीनान् युध्यमानांश्च सर्वान् द्रौणिरपोथयत् ।
 दह्यमानाज्जतशेन बध्यमानांश्च तेन ते । परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनं ।
 तस्या रजन्यास्त्वर्द्ध्वेन पाण्डवानां महद्भयं । गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्मनिवेशनं । ४२८
 निशाचराणां सत्त्वानां रात्रिः सा हर्षवर्द्धिनी । आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशं ।
 तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः । खादन्तो नरमांसानि पिवन्तः शोणितानि च ।
 करालाः पिङ्गलाक्षैव शैलदन्ता रजस्वलाः । जटिला दीर्घशङ्खगाश्च पञ्चपादा महोदराः ।
 पश्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः । घण्टाजालावसक्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ।
 सपुच्छदाराः सकूराः सुदुर्दर्शाः सुदुर्घणाः । विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसां । ४२९
 पीत्वा च शोणितं दृष्ट्वाः प्रानृत्यन् गणेशोऽपरे । इदं परमिदं मेथ्यमिदं स्वादिति चाब्रुवन् ।
 मेदोमज्जास्त्रिरक्तानां वसानाञ्च भृशाशिताः । परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ।
 वसाञ्चैवापरे पीत्वा पर्यधावन् विकुक्षिकाः । नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशनाः ।
 आयुधानि च तत्रासन् प्रयुतान्यर्बुदानि च । रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणां ।
 मुदितानां विलम्बानां तस्मिन्महति वैशसे । समेतानि बह्वन्यासन् भूतानि च जनाधिप ।
 प्रत्यूषकाले शिविरात् प्रतिगन्तुमिषेय सः । नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसिक्तरुः ।
 पाणिना सह संक्षिष्ट एकीभूत इव प्रभो । दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनवये । ४३०

युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वा पावकः । यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायणिः प्रभो ।
 दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुरासीद्व्रतज्वरः । यथैव संसृजने शिविरे प्राविशन्निशि ।
 तथैव हत्वा निःशब्दे निश्क्राम नरर्षभः । निष्क्रान्त्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गन्त्य वीर्यवान् ।
 आचख्यौ कर्म तत् सर्वं हृष्टः संहर्षयन् विभो । तावद्याचख्यतुल्यस्यै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
 पाञ्चालान् सञ्जयंश्चैव विनिवृत्तान् सहस्रशः । प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ।
 एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये । प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत् सुभृशदारुणा ।
 असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र कृत्वाऽस्माकं जनक्षयं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रागेव सुमहत् कर्म द्रौणिरेतन्महारथः । नाकरोदीदृशं कस्मान्मात्पुत्रविजये धृतः । ३३०
 अथ कस्माद्भूते हृष्टे कर्मदं कृतवानसौ । द्रौणपुत्रो महात्मा स तन्मो शंसितुमर्हसि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान् कुलनन्दन । असान्निध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ।
 सात्यकेश्यापि कर्मदं द्रौणपुत्रेण साधितं । को हि तेषां समक्षं तान् हन्यादपि मरुत्पतिः ।
 एतदीदृशकं वृत्तं राजन् सुप्तजने विभो । ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययं ।
 दिव्या दिक्षैव चान्योन्यं सनेत्योचुर्महारथाः । पर्यस्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां सम्प्रतिनन्दितः । ३३५
 ददं हर्षान्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमं । पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया । इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तचैव मा चिरं ।
 यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वयं ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि रात्रियुद्धे पाञ्चालादिवधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सर्वशः । आगच्छन् सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ।
 गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपं । ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिव्रजुस्त्वत्पुत्रं । ३४०
 तं भग्नसंश्रं राजेन्द्र कच्छप्राणमचेतसं । वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन् वसुधातले ।
 वृतं समन्ताद्भृङ्गभिः श्वापदैर्धोरदर्शनैः । शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ।
 निवारयन्तं कच्छात्तान् श्वापदांश्च चिखादिषून् । विचेष्टमानं मद्वाञ्छं सुभृशं गाढवेदनं ।
 तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरुधिरोक्षितं । हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।
 अश्वत्यामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सान्वतः । तैस्त्रिभिः शोणितादिगैर्निश्वसद्भिर्महारथैः । ३४५
 शुश्रूभे स वृत्तो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः । ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोक्षितं ।
 अविमह्येन दुःखेन ततस्ते हरदुस्त्रयः । ततस्तु रुधिरं हसैर्मुखानिर्मुञ्च्य तस्य हि ।
 रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ।
 ॥ कृप उवाच ॥ न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः । एकादशचमूभर्त्ता श्रेते दुर्योधनो हतः ।
 पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषितां । गदां गदाप्रियस्त्रेमां समीपे पतितां भुवि । ३५०
 इत्यमेनं गदा गूढं न जहाति रणे रणे । स्वर्गाद्यापि ब्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनं ।

उदतिष्ठन् कवभ्यामि बह्वन्युत्थाय चापतन् । सायुधान् साङ्गदान् बाह्वन् विचकर्त्त शिरांसि च ।
 हस्तिहस्तोपमानूरुन् हस्तान् पादांश्च भारत । पृष्ठच्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नान् शिश्नच्छिन्नांस्तथा परान् ।
 स महात्माऽकरोद्गैः कांश्चिचापि पराङ्मुखान् । मथ्यदेशे नरानन्यासिच्छेदान्यांश्च कर्णतः । ४२५
 अंसदेशे निहत्यान्यान् काये प्रावेशयच्छिरः । एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबह्वरान् ।
 तमसा रजनी घोरं बभौ दारुणदर्शना । किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैर्यान्यैः सहस्रशः ।
 बह्वना च गजाश्चैन भूरभूमीमदर्शना । यत्नरक्षःसमाकीर्णै रथायद्विपदारुणे ।
 क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण सञ्जिह्वाः प्रापतन् भुवि । भ्रातृनन्ये पितृनन्ये पुत्रानन्ये विकुशुशुः ।
 केचिदूचुर्न तत् क्रुद्धैर्द्वैर्द्वैर्नराधैः कृतंरणे । यत् कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः । ४२६
 अमानिध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतं । न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यत्नैर्न च राक्षसैः ।
 शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः । ब्राह्मण्यः सत्यवाम्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
 न स सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तश्च कृताञ्जलिं । धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ।
 तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः । इति लालयमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ।
 स्तनताञ्च मनुष्याणां अपरेषाञ्च कूजतां । ततो मुहूर्त्तात् प्राशम्यत्स शब्दसुमुलो महान् । ४२७
 शोणितव्यतिसिक्तायां वसुधायाञ्च भूमिप । तद्रजसुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ।
 स चेष्टमानानुदिग्मान्निरुत्साहान् सहस्रशः । न्यपातयन्नरान् क्रुद्धः पशून् पशुपतिर्यथा ।
 अन्येन्यं सम्यरिष्यज्य शयानान् द्रवतोऽपरान् । संलीनान् युध्यमानांश्च सर्वान् द्रौणिरपोययत् ।
 दह्यमानाज्जताश्वेन बध्यमानांश्च तेन ते । परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनं ।
 तस्या रजन्यास्वर्द्धेन पाण्डवानां महद्भुजं । गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनं । ४२८
 निशाचराणां सत्त्वानां रात्रिः सा हर्षवर्द्धिनी । आसीन्नरगजायानां रौद्री चयकरी भृशं ।
 तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः । खादन्तो नरमांसानि पिवन्तः शोणितानि च ।
 करालाः पिङ्गलाक्षैव शैलदन्ता रजस्रलाः । जटिला दीर्घशङ्खगाश्च पञ्चपादा महोदराः ।
 पञ्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवखनाः । घण्टाजालावसक्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः । ४२९
 सपुत्रदाराः सक्रूराः सुदुर्दर्शाः सुदुर्घणाः । विविधानि च रूपानि तत्रादृश्यन्त रक्षसां ।
 पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन् गणशोऽपरे । इदं परमिदं मेध्यमिदं स्वादिति चानुवन् ।
 मेदोमज्जास्त्रिरक्तानां वसानाञ्च भृशशिताः । परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ।
 वसाक्षैवापरे पीत्वा पर्यधावन् विकुक्षिकाः । नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशनाः ।
 आयुधानि च तत्रासन् प्रयुतान्यर्बुदानि च । रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणां ।
 मुदितानां विद्वशानां तस्मिन्महति वैशसे । समेतानि बह्वन्यासन् भूतानि च जनाधिप । ४३०
 प्रत्यूषकाले शिविरात् प्रतिगन्तुमियेष सः । नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसिक्तरुः ।
 पाणिना सह संस्त्रिष्ट एकौभूत इव प्रभो । दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनक्ये ।

युगान्ते सर्वभूतानि भस्मकृतेव पावकः । यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायणिः प्रभो ।
 दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुरासीद्व्रतज्वरः । यथैव संसृजने शिविरे प्राविशन्निशि ।
 तथैव हत्वा निःशब्दे निष्क्राम नरर्षभः । निष्क्रान्त्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्यवान् ।
 आचख्यौ कर्म तत् सर्वं हृष्टः संहर्षयन् विभो । तावथाचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
 पाञ्चालान् सृञ्ज्यांश्चैव विनिवृत्तान् सहस्रशः । ग्रीत्या चाचैरुद्रक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ।
 एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये । प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत् सुभृशदारुणा ।
 असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र कृत्वाऽस्माकं जनक्षयं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रागेव सुमहत् कर्म द्रौणिरेतन्महारथः । नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ।

अथ कदाद्वृते क्षुद्रे कर्मेदं कृतवानसौ । द्रौणपुत्रो महात्मा स तस्मै शंसितुमर्हसि ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषां जूनं भयान्नासौ कृतवान् कुण्डनन्दन । असांनिध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ।

सात्यकेशापि कर्मेदं द्रौणपुत्रेण साधितं । को हि तेषां समक्षं तान् हन्यादपि मरुत्पतिः ।

एतदीदृशकं वृत्तं राजन् सुप्तजने विभो । ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययं ।

दिश्या दिक्षैव चान्योन्यं सनेत्योचुर्षहारथाः । पर्यस्त्रिजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां सम्प्रतिनन्दितः ।

इदं हर्षान्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमं । पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।

सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया । इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव माचिरं ।

यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वयं ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि रात्रियुद्धे पाञ्चालादिवधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयाश्च सर्वशः । आगच्छन् सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ।

गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपं । ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिव्रजुस्तवात्मजं ।

तं भग्नसङ्गं राजेन्द्र कच्छप्राणमचेतसं । वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन् वसुधातले ।

वृत्तं समन्ताद्भ्रमिः श्वापदैर्धोरदर्शनैः । शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ।

निवारयन्तं कच्छात्तान् श्वापदांश्च चिखादिषून् । विचेष्टमानं मञ्जुञ्जु सुभृशं गाढवेदनं ।

तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरुधिरोक्षितं । हतशिष्टास्तयो वीराः शोकात्ताः पर्यवारयन् ।

अश्वत्यामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्ततः । तैस्त्रिभिः शोणितादिर्भैर्निश्वसद्भिर्षहारथैः ।

शूशुभे स वृत्तो राजा वेदी त्रिभिरिवग्निभिः । ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितं ।

अविसृज्येन दुःखेन ततस्ते हृदुस्तथः । ततस्तु रुधिरं हसैर्मुखाभिमृज्य तस्य हि ।

रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ।

॥ कृप उवाच ॥ न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः । एकादशचमूभर्त्ता श्रेते दुर्योधनो हतः ।

पश्य चामीकराभ्यश्च चामीकरविभूषिता । गदां गदाप्रियस्त्रेमां समीपे पतितां भुवि ।

दयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे । स्वर्गाद्यापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनं ।

पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिता । शयानं शयने हर्षेण भार्यां प्रीतिमतीमिव ।
 योऽयं मूर्खाभिषिक्तानां अग्रे जातः परन्तपः । स हतो यस्मै पांशून् पश्य कालस्य पर्ययं ।
 येनाजौ निहता भूमावशेरत हतदिशः । स भूमौ निहतः श्वेते कुरुराजः परैरथं ।
 भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्रग् शतसङ्घशः । स वीरशयने श्वेते कव्याङ्गिः परिवारितः । ५५
 उपासत द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्धर्मोत्थरं । उपासते च तं ह्यथ कव्यादा मांसहेतवः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं शयानं कुरुश्रेष्ठ ततो भरतसत्तम । अथत्यामा समालोक्य करुणं पथ्यदेवयत् ।
 आङ्गस्त्वं राजशार्दूल मुखं सर्वधनुश्रतां । धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं शङ्कर्यणस्य च ।
 कथं विवरमद्राक्षीद्वीमसेनस्तवानघ । बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवान्नृप ।
 कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन् बलवत्तरः । पश्यामि निहतं त्वञ्च भीमसेनेन संयुगे । ५००
 कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्रुद्धः पापो वृकोदरः । निहत्या हतवान्मन्दा नूनं कालो दुरत्ययः ।
 धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाल्लयौजसा मृधे । गदया भीमसेनेन निर्भेगे सक्थिनी तव ।
 अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः । य उपेक्षितवान् क्रुद्धं धिक्कृष्णं धिगुधिष्ठिरं ।
 युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरं । यावत् स्थास्यन्ति भूतानि निहत्या ह्यसि पानितः ।
 ननु रोमाऽब्रवीद्राजन् त्वां सदा यदुनन्दनः । दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् । ५०१
 ज्ञाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन् संसत्सु भारत । स शिष्यो मम कैरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ।
 यां गतिं हत्तियस्याङ्गः प्रशस्तां परमर्षयः । हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिं ।
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ । हतपुत्रौ तु शोचामि गान्धारीं पितरञ्च ते ।
 भित्तुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमं । धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनञ्चापि दुर्मतिं ।
 धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षतां । पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप । ५१०
 कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपन्नपाः । धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
 प्रायशोऽभिमुखः शत्रून् धर्मेण पुरुषर्षभ । हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
 प्रज्ञाचतुष्टयं दुर्द्वर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते । धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपञ्च महारथं ।
 ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवं । दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितं ।
 यदयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्तान्नराधमान् । कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे । ५११
 समेत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृह्णाणि च । तव प्रसादादस्माभिः समित्रैः सह बान्धवैः ।
 अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः । कुतश्चापोदृशं पापाः प्रवर्त्तिष्यामहे वयं ।
 यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् । वयमेव त्रयो राजन् गच्छन्तं परमां गतिं ।
 यदै त्वां नानुगच्छामस्तेन धत्स्यामहे वयं । तान् स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
 किं नाम तद्भवेत् कर्म येन त्वां न ब्रजाम वै । दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमं । ५२०
 हीनानां नस्त्वया राजन् कुतः शान्तिः कुतः सुखं । गत्वैव तु महाराज समेत्य च महारथान् ।

यथाज्येष्ठं यथाश्रेष्ठं पूजयेत्स्वचनाम्भम । आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुस्ततां ।
हन्तं मयाऽद्य शंसेया दृष्टद्युम्नं नराधिप । परिव्रजेया राजानं बाह्योक्तं सुमहारयं ।
सैन्यं सोमदत्तञ्च भूरिश्रवसमेव च । तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिवस्तमान् ।
अस्मदाक्यात् परिव्रज्य संपृच्छेत्स्वमनामयं ।

५२५

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतनं । अश्वत्थामा समुदीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ।
दुर्योधन जीवसि त्वं वाक्यं श्रोत्रसुखं शृणु । सप्तपाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तयो वयं ।
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽय सात्यकिः । अहञ्च कृतवर्मा च कृपः सारदतस्तथा ।
द्रौपदेया हताः सर्वे दृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः । पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषाश्च भारत ।
कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः । सौप्तिके शिविरं तेषां हन्तं मनरवाहनं ।
मया च पापकर्माऽसौ दृष्टद्युम्नो महीपते । प्रविश्य शिविरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ।
दुर्योधनस्तु तां वाचं निश्म्य मनसः प्रियां । प्रतिलभ्य पुनश्चेत् इदं वचनमब्रवीत् ।
न मेऽकरोत्तद्वाङ्मयो न कर्णेन न च तेऽपिता । यस्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतं ।
स च सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्द्धं शिखण्डिना । तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ।
स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः । इत्येवमुक्त्वा दूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ।
प्राणानुपास्यजदीरः सुहृदां दुःखमुत्सृजन् । अपाक्रामद्विषं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ।
एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप । अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ।
तथैव ते परिव्रज्याः परिव्रज्य च ते नृप । पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुहद्वरयान् ।
इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निश्म्य करुणां गिरं । प्रत्यूषकाले शोकार्त्ताः प्राद्रवन्नगरं प्रति ।
एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः । घोरो विश्वसनी रौद्री राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
तव पुत्रे गते स्वर्गे शोकार्त्तस्य ममानघ । क्षयिदत्तं प्रणष्टं तद्विद्यदर्शितमद्य वै ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनन्तदा । निश्चस्य दीर्घमुष्णञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ।
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागि नवमेऽध्यायः ॥ ६ ॥

५२६

५२७

५२८

॥ अथ ऐषीकपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यां रात्र्या व्यतीतायां दृष्टद्युम्नस्य सारथिः । शशंस धर्मा राजाय सौप्तिके कदनं कृतं ।
॥ स्मृत उवाच ॥ द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजैः सह । प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः श्वपन्तः शिविरे स्वके ।
कृतवर्षाणां नृशंसेन गौतमेन कृपेण च । अश्वत्थामा च पापेन हन्तं वः शिविरं निशि ।
एतैर्नरमजाश्चानां प्रासशक्तिपरश्वधैः । सहस्राणि निहन्तद्भिर्निःशेषन्ते बलं कृतं ।
क्षिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः । शूश्रुवे सुमहान् शब्दो बलस्य तव भारत ।

५२९

अहमेकोऽवशिष्टसु तस्मात् सैन्यान्महामते । मुक्तः कथञ्चिद्धर्मात्मन् व्ययस्य कृतवर्त्मणः ।

तच्छ्रुत्वा वाक्यमश्विनं कुन्तीपुत्रेः युधिष्ठिरः । पपात मर्त्या दुर्द्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ।

पतन्तं तमतिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रौपुत्रौ च पाण्डवौ ।

३५५

लब्धचेतासु कौन्तेयः शोकविक्रलया गिरा । जित्वा शत्रून् जितः पश्चात् पर्यदेवयदार्त्तवत् ।

दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः । जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ।

हत्वा भ्रातृन् वयस्यांश्च पितृन् पौत्रान् सुहृद्वृणान् । बन्धून्मात्यान् पौत्रांश्च जित्वा सर्वान् जिता वयं ।

अनर्थो ह्यर्थसङ्काशस्तथाऽनर्थोऽर्थदर्शनः । जयो यमजयाकारो जयस्तस्मात् पराजयः ।

यज्जित्वा तथ्यते पश्चादापन्न इव दुर्न्मतिः । कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ।

३५६

येषामर्थाय पापं स्याद्विजयस्य सुहृद्वधैः । निर्जितैरप्रमत्तैर्ह विजिता जितकाशिनः ।

कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । चापव्यान्तास्यरौद्रस्य ज्यातलखननादिनः ।

कुड्मस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः । ये व्यमुञ्चन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ।

रथद्वन्द्वं शरवर्षोर्भिर्मल्लं रत्नाचितं बाह्वनवाजियुक्तं । शत्रुवृष्टिमीनध्वजनागनक्रं शरासनावर्त्तमहेषुफेणं ।

संग्रामचन्द्रेदयवेगवेलं द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषं । ये तेरुच्चावचशस्त्रनौभिस्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।

३५७

न हि प्रमादात् परमस्ति कश्चिद्धो नराणामिह जीवलोके । प्रमत्तमर्या हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्याश्च समाविशन्ति ।

ध्वजोत्तमायोच्छ्रितधूमकेतुं शराचिपं कोपमहासमीरं । महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं तनुवनानाविधशस्त्रहोमं ।

महाचमूकचदवाभिपन्नं महाहवे भीष्ममयाग्निदाहं । ये सैङ्गराज्यायुधतोद्गवेगं ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।

न हि प्रमत्तेन नरेण शक्यं विद्या तपःश्रीर्विपुलं यशो वा । पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानं ।

इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पश्याविशेषेण हतान् प्रमादात् । तोर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धा मग्नाः कुनद्यामिव हेल

मानाः ।

३५८

अमर्षितैर्ये निहताः शयाना निःसंशयन्ते विदिवं प्रपन्नाः । भ्रातृन् पुत्रांश्च हतान्निशस्य पाञ्चालराजं पितरञ्च वृद्धं ।

ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्या सा शोष्यते शोककशाङ्गयष्टिः । तच्छोकजं दुःखमपारयन्तो कथं भविष्यत्युचिता सुखानां ।

पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुना प्रदह्यमानेव ऊताशनेन । इत्येवमार्त्तः परिदेवयन् स राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।

गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यं समाह्वयन्मिति राजपुत्रीं । माद्रौसुतस्तत् परिगृह्य वाक्यं धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।

ययौ रथेनालयमाशु देव्याः पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः । प्रस्थाय माद्रौसुतराजमोढः शोकाद्वित्तैः सहितः

सुहृद्भिः ।

३५९

रोह्यमाणः प्रययौ सुतानामाधोधनं भूतगणानुकीर्णं । स तत् प्रविश्याश्विमुग्ररूपं ददर्श पुत्रान् सुहृदः सखींश्च ।

भूमौ शयानान् रुधिरार्द्रगात्रान् विभिन्नदेहान् प्रहृतोत्तमाङ्गान् । स तांस्तु दृष्ट्वा मृगमार्त्तरूपो युधिष्ठिरो धर्ममृताम्बरिष्ठः ।

उच्चैः प्रचुकोश च कौरवाग्र्यः पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि युधिष्ठिरस्य शिविरदर्शने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स दृष्ट्वा निहतान् संख्ये पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा । महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ।
ततस्तस्य महान् शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः । स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च । ५९५
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसं । सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयाञ्चक्रिरे तदा ।
ततस्तस्मिन् क्षणे कल्यो रथेनादित्यवर्चसा । नकुलः कृष्णया सार्द्धमुपायात् परमार्त्तया ।
उवक्ष्यन् गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियं । तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथिताऽभवत् ।
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता । कृष्ण राजानमासाद्य शोकार्त्ता न्यपतद्भुवि ।
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्षितं । फुल्लपद्मपलाशाच्छास्तमोयस्त इवांशुमान् । ५९६
ततस्तं पतितं दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः । बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदरः ।
सा समाश्लासिता तेन भीमसेनेन भामिनी । रुदती पाण्डवं कृष्णा सह भ्रातरमब्रवीत् ।
दिष्ट्वा राजन्नवायेमामखिलां भोक्तृसे महीं । आत्मजान् क्षत्रधर्मेण सम्प्रदाय यमाय वै ।
दिष्ट्वा त्वं कुशली पार्थ मत्तमातङ्गगामिनं । अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ।
आत्मजान् क्षत्रधर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् । उपसृज्य मया सार्द्धं दिष्ट्वा त्वं न स्मरिष्यसि । ५९७
प्रसुप्तानां बधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्म्मणा । शोकस्तपति मां पार्थ ऊताशन इवाश्रयं ।
तस्य पापकृतो द्रौणिर्न चेदद्य त्वया रणे । ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितं ।
इहैव प्रायमाश्रित्ये तन्निबोधत पाण्डवाः । न चेत् फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ।
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् । युधिष्ठिरं याज्ञसेनो धर्मराजं यशस्विनी ।
दृष्ट्वापविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियां । प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनां । ५९८
धर्म्यं धर्मेण धर्म्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे । पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ।
स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः । तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ।
॥ द्रौपद्युवाच ॥ द्रौणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः । निहत्य सङ्क्षेपं पापं पश्येयं मणिमाहृतं ।
राजन् शिरसि ते कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः । इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानञ्चारुदर्शना ।
भीमसेनमथागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् । त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्म्ममनुस्मरन् । ५९९
जहि तं पापकर्म्माणं शम्बरं मघवानिव । न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
श्रुतं तत् सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा । दीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः । तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्हितां ।
मामयुद्धतवान् कृच्छात् पौलोमीं मघवानिव । यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्म्माणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्नं विनिहत्य सुखी भव । तस्या बद्धविधं दुःखं निश्चम्य परिदेवितं । ६००
न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथं ।
आदाय रुचिरञ्चित्रं समार्गणगुणं धनुः । नकुलं सारथिं कृत्वा द्रौणपुत्रबधे धृतः ।
विस्फार्थं सशरञ्चापं त्वर्म्मस्थानचोदयत् । ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः ।

वेगेन त्वरिता जम्भर्हयः शीघ्रगामिनः । शिविरात् स्वाङ्गुहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।

द्रौणपुत्ररथस्याग्रे ययौ वेगेन वीर्यवान् ।

६०५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि द्रौणिवधार्थभीमगमने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्द्वर्षे यदूनामृषभस्ततः । अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः । जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवाभिधावति ।

भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ । तं हृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपद्यसे ।

यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रौणः परपुरञ्जयः । अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दत्तेत प्रथिवीमपि ।

तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुश्चतां । प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनञ्जयं ।

६१०

तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्वयाचदमर्षणः । ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ।

विदितश्चापलं ह्यासीदात्मजस्य दुरात्मनः । सर्वधर्मविदाचार्यः सोऽन्वशात् खसुतं ततः ।

परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे । इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ।

इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रौणः पश्चादथोक्तवान् । न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ।

स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियं । निराशः सर्वकल्पायैः शोकात् पर्यचरन्महीं ।

६१५

ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत । अवसद्भारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ।

स कदाचित् समुद्रान्ते वसन् दारवतोमनु । एक एकं समागत्य मामुवाच हसन्निव ।

यत्तदुद्यं तपः कृष्ण चरन् सत्यपराक्रमः । अगस्त्राद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्व्वपूजितं । तदद्य मयि दासार्हं यथा पितरि मे तथा ।

अस्त्रस्तत्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूत्तम । ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहणं रणे ।

६२०

स राजन् प्रीयमाणेन मयाऽप्युक्तः कृताञ्जलिः । याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं मरतर्षभ ।

देवदानवगन्धर्व्वमनुष्यपतंगोरगाः । न समा मम वीर्यस्य शतोशेनापि पिण्डिताः ।

इदं धनुरियं शक्तिरिदञ्चक्रमियं गदा । यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्दामि ते ।

यच्छक्रोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे । तद्गृहाण विनाऽस्त्रेण यन्मे दातुमभीष्टसि ।

स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्त्रयं । वज्रे चक्रं महाभागो मत्तः सङ्केतमया सह ।

६२५

गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदमन्तरं । जप्राहोत्पत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ।

न चैनमशकत् स्थानात् सञ्चालयितुमप्युत । अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे ।

सर्वयत्नबलेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः । ततः सर्वबलेनापि यदैवं न शशाक ह ।

उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्भनाः । कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः संन्यवर्त्तत भारत ।

निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसं । अहमामच्य संविग्रमश्रुत्यामानमब्रुवं ।

६३०

यः सदैवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः । गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ।

यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिं । बन्धयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शङ्करं ।

यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि । नादेयं यस्य ने किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ।
 तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थेनास्तिष्ठकर्मणा । नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्तं मामभिभाषसे ।
 ब्रह्मचर्यं महद्देवं तीर्त्वा द्वादशवार्षिकं । हिमवत्यार्थमाख्याय यो मया तपसाऽर्जितः ।
 समानव्रतचारिण्यां रक्षिण्यां योऽन्वजायत । सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ।
 तेनाप्येतन्महद्द्वयं चक्रमप्रतिमं रणे । न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन । न गदेन न शस्त्रेण यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्यन्भक्तमहारथैः । नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 भारताचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वथादेवैः । चक्रेण रथिनां श्रेष्ठं कं नु तात युयुत्सवे ।
 एवमुक्तो मया द्रौणिर्मानिदं प्रत्युवाच ह । प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वया सह ।
 प्रार्थितन्ते मया चक्रं देवदानवपूजितं । अजेयः स्थामिति विभो सत्यमेतद्वीमि ते ।
 तन्नोऽहं दुर्लभं काममनवाथैव केशव । प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व मां ।
 एतत्सुभीमं भीमानामृषभेण त्वया धृतं । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ।
 एतावदुक्ता द्रौणिष्ठा युग्यमश्वान् धनानि च । आदायोपययौ काले रत्नानि विविधानि च ।
 स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च । वेद चास्त्रं ब्रह्माग्निस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता युधां श्रेष्ठः सर्वथादवनन्दनः । सर्वायुधवरोपेतमारुरोह रथोत्तमं ।
 युक्तं परमकाम्बोजैस्सुरगैर्हेममालिभिः । आदित्योदयवर्षस्य धुरं रथवरस्य तु ।
 दक्षिणामवहच्छैव्यः सुधीवः सत्यतोऽभवत् । पार्णिवाहौ तु तस्यास्त्रां मेघपुष्पबलाहकौ ।
 विश्वकर्माकृता दिव्या रत्नधातुविभूषिता । उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ।
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् । तस्य सत्त्वतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ।
 अथारोहदृष्टीकेशः केतुः सर्वधनुश्रतां । अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 अश्वमेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ । रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवं ।
 तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितं । प्रतोदेन जवोपेतान् परमाश्वानचोदयत् ।
 ते हयाः सहस्रोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमं । आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ।
 वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनां । प्रादुरासीन्महाच्छब्दः पद्भिणां पततामिव ।
 ते समार्चन्वरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ । भीमसेनं महेश्वासं समनुद्रुत्य वेगिनाः ।
 क्रोधदीप्तन्तु कौन्तेयं द्विषदर्थं समुद्यतं । नाशकुवन् वारयितुं समेत्यापि महारथाः ।
 स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनां । ययौ भागीरथीतीरं हरिभिर्मृगवेगितैः ।
 यत्र स्मश्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मानां । स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनं ।
 कृष्णदैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह । तच्चैव क्रूरकर्माणं घृतातं कुशचोरिणं ।

रजसा ध्वस्तमासीनं ददर्श द्रौणिमन्तिके । तमभ्यधावत् कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।

भीमसेनो महाबाहुलिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशराशनं ।

भ्रातरौ घृष्टतश्चास्य जनाईनरथे स्थितौ । व्यथितात्माऽभवद्द्रौणिः प्राप्तञ्चेदममन्यत ।

स तद्विद्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् । जग्राह च स चेपीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।

१६५

स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । अमृष्यमाणस्तान् शूरान् दिव्यायुधधरान् स्थितान् ।

अपाण्डवायेति रूपा व्यसृजद्दारुणं वचः । इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।

सर्वलोकप्रभोहार्यं तदस्त्रं प्रमुमोच ह । ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत ।

प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्तीन् कालान्तकयमोपमः ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि रेखीकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽस्तव्यागे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः । द्रौणेर्बुद्ध्या महाबाहुर्जुनं प्रत्यभाषत ।

१७०

अर्जुनार्जुनं यद्विद्यमस्त्रन्ते यदि वर्त्तते । द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः सम्प्रति पाण्डव ।

भाट्टणामात्मनस्यैव परित्राणाय भारत । विस्मृजैतत्तमथाजावस्त्रमस्त्रनिवारणं ।

केशवेनैवमुक्तोऽथ पाण्डवः परवीरहा । अवातरद्रथात्तूष्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ।

पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने । भाट्टभ्यस्यैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परन्तपः ।

देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यस्यैव सर्वशः । उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्स्त्रमस्त्रेण शाम्यतां ।

१७५

ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना । प्रज्ज्वाल महाचिंश्मद्युगान्तानलसन्निभं ।

तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः । प्रज्ज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतं ।

निर्धाता बहवश्चासन्पेतुरुक्त्वाः सहस्रशः । महद्भयञ्च भूतानां सर्वेषां समजायत ।

सशब्दमभवद्भौम ज्वालामालाकुलं भृशं । चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ।

ते त्वस्ततेजसो लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते । महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ।

१८०

नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः । उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ।

तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ । दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ।

तदन्तरमथाष्टव्यावुपगम्य यश्छिनौ । आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ।

प्राणभृद्भिरनाष्ट्रैश्च देवदानवसम्मतौ । अस्ततेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ।

॥ ऋषी ऊचुतः ॥ नानाशस्त्रविदः पूर्वं येऽप्यतोता महारथाः । जैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन ।

१८५

किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययं ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि रेखीकपर्वणि अर्जुनास्त्रव्यागे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वैव नरशार्दूल तावन्निमतेजसौ । संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणा धनञ्जयः ।

उवाच भरतश्रेष्ठ तावृषी प्राञ्जलिल्लदा । प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ।

संहृते परमास्त्रेऽस्मिन् सर्वानस्त्रानशेषतः । पापकर्मा ब्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्ततेजसा ।

यदत्र हितमस्माकं लोकानाञ्चैव सर्वथा । भवन्तौ देवसङ्काशौ तथा संमन्तुमर्हयः ।
 इत्युक्त्वा संजहारस्त्वं पुनरेव धनञ्जयः । संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ।
 विस्मृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे । अशक्तः पाण्डवान्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
 ब्रह्मतेजोद्भवं विद्धि विस्मृष्टमकृतात्मना । न शक्यमावर्त्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ।
 अचीर्णब्रह्मचर्येण धः सृष्ट्वावर्त्तयते पुनः । नदस्त्वं सानुबन्धस्य मूर्द्धनं तस्य कृन्ताति ।
 ब्रह्मचारी व्रतो चापि दुराचारमवाप्य तत् । परमव्यसनार्त्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्वं व्यमुञ्चत ।
 सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः । गुरुवर्त्ता च तेनास्त्वं सञ्जहारार्जुनः पुनः ।
 द्रौणिरप्यथ सम्प्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ । न शशाक पुनर्घोरमस्त्वं संहर्तुमोजसा ।
 अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे । द्रौणिर्दीनमना राजन् द्वैपायनमभाषत ।
 उत्तमव्यसनार्त्तेन प्राणत्राणमभीष्टुना । मथैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ।
 अधर्म्मश्च कृतोऽनेन धार्त्तराष्ट्रं जिघांसता । मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ।
 अतः स्मृष्टमिदं ब्रह्मन् मयाऽस्त्रमकृतात्मना । तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ।
 निस्मृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदं । अपाण्डवायेति मुने ब्रह्मतेजोऽनुमन्य वै ।
 तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितं । अद्य पाण्डुसुतान् सर्वान् जीविताङ्गं प्रयिष्यति ।
 कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन चेतसा । बधमाशास्य पार्थानां मयाऽस्त्रं सृजता रणे ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान् पार्थो धनञ्जयः । उत्सृष्टवान् रोषेण न नाशाय तवाहवे ।
 अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संग्रमयिष्यता । विस्मृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहतं ।
 ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात् पितुस्तव । क्षत्रधर्म्मान्महाबाहोऽर्जुनाकल्पत धनञ्जयः ।
 एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः । सभ्रातृवन्धोः कस्मात्त्वं बधमस्य चिकीर्षसि ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण बध्यते । समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ।
 एतदर्थं महाबाहोः शक्तिमानपि पाण्डवः । न विहन्यात्तदस्त्रन्तु प्रजाहितचिकीर्षया ।
 पाण्डवास्त्रञ्च राष्ट्रञ्च सदा संरक्ष्यमेव हि । तस्मात् संहारं दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ।
 अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः । न ह्यधर्म्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ।
 मणिञ्चैव प्रथञ्चाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ।
 ॥ द्रौणिरुवाच ॥ पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत् कौरवैर्द्धनं । अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ।
 यमावथ भयं नास्ति शस्त्रव्याधिबुधाश्रयं । देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन ।
 नच रत्नो गणभयं न तस्करभयन्तथा । एवं वर्त्था मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ।
 यत्तु मे भगवानाह तन्मी कार्यमनन्तरं । अयं मणिरयं चाहमिषीका तु पतियति ।
 गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघञ्चैतदुत्तमं । न च शक्तोऽस्मि भगवन् संहर्तुं पुनरुद्यतं ।
 एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विद्यजाम्यहं । न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ।

१८०

१८५

७००

७०५

७१०

७१५

॥ व्यास उवाच ॥ एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्या त्वयाऽनघ । गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपरम । ७१०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः परममस्त्रन्तु द्रौणिस्त्यतमाहवे । द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽस्तस्य पाण्डवेयगर्भप्रवेशने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा । हृद्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ।

विराटस्य सुता पूर्व्वं क्षुधा गाण्डीवधन्वनः । उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणेऽब्रवीत् ।

परिशीलेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति । एतदस्य परिचित्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ।

तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति । परिचिह्विता ह्येषां पुनर्व्वैशकरः सुतः । ७१५

एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतां प्रवरं तदा । द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरं ।

नैतदेव यथास्य त्वं पक्षपातेन केशव । वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ।

पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतं । विराटदुद्धितुः कृष्ण यं त्वं रक्षितुमिच्छसि ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमोघपरमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति । स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ।

त्वान्तु कापुरुषं पापं विदुः सर्व्वे मनोविणः । असकृत्पापकर्माणां बालजोवितघातकं । ७२०

तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि । त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमां ।

अप्राप्नुवन् क्वचित् काञ्चित् सम्मिदं जातु केनचित् । निर्जनानसहायस्त्वं देशान् प्रविचरिष्यसि ।

भविषी नहि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः । पूयशोणितगन्धो च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।

विचरिष्यसि पापात्मा सर्व्वव्याधिसमन्वितः । वयः प्राप्य परिचिन्तु वेदव्रतमवाप्य च ।

कृपाञ्छारदताङ्कूरः सर्व्वास्त्राण्युपपत्स्यते । विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्म्व्व्रते स्थितः । ७२५

षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति । इतश्चेद्भ्रं महाबाहः कुरुराजो भविष्यति ।

परिचिन्ताम नृपतिर्भिव्रतस्ते सुदुर्मते । अहं तं जीवयिष्यामि दग्धं शस्त्राग्निजेजसा ।

पश्य मे तपसो वीर्य्यं सत्यस्य च नराधम ।

॥ व्यास उवाच ॥ यस्मादनादृत्य कृतं त्वयाऽस्मान् कर्म दारुणं । ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशं ।

तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः । असंशयन्ते तद्भावि क्षत्रधर्मस्त्वयाश्रितः । ७३०

॥ अश्वत्थामोवाच ॥ सदैव भवता ब्रह्मन् स्थास्यामि पुरुषेष्विह । सत्यवागस्तु भगवानयञ्च पुरुषोत्तमः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनां । जगाम विमनास्तेषां सर्व्वेषां पश्यतां वनं ।

पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतदिषः । कृष्णद्वैपायनश्चैव नारदञ्च महामुनिं ।

द्रौणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्तराः । द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदशैरनिलोपमैः । अभ्ययुः सहदाग्राह्याः शिविरं पुनरेव हि । ७३५

अवतीर्य्य रथाभ्यान्तु लरमाणा महारथाः । ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्त्तामार्त्ततराः स्वयं ।

तामुपेत्य निरानन्दा दुःखशोकसमन्वितां । परिवार्य्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ।

ततो राजाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः । प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनञ्चेदमब्रवीत् ।

अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते । उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य चक्षधर्ममनुस्मर ।
 प्रयाणे वासुदेवस्य श्रमार्थमसितेक्षणे । यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनि ।
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च । न वै त्वमिति गोविन्द श्रममिच्छति राजनि ।
 उक्तवत्यसि तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमं । चक्षधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ।
 हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः । दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विष्कुरतो मया ।
 वैरस्य गतमानृत्यं न स्म वाच्या विवक्षतां । जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्यद्गौरवेण च ।
 यशोऽस्य पातितं देवि शरीरन्त्ववशेषितं । वियोजितश्च मणिना भंशितश्चायुधं भुवि ।
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ केवलानृत्यमाप्ताऽस्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम । शिरस्थितं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ।
 तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्त्रेवाकरोत्तदा । गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ।
 ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् प्रभुः । शुशुभे स तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ।
 उत्तस्थौ पुत्रशोकार्त्ता ततः कृष्णा मनस्विनी । कृष्णञ्चापि महाबाहुः परिपप्रच्छ धर्मराट् ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वण्यैवोक्तपर्वणि द्रौपदीसन्त्वनायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तैरथैस्त्रिभिः । शोचन् युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ।

कथं नु कृष्ण पापेन चुद्रेणाकृतकर्मणा । द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ।
 तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः । द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ।
 यस्य द्रोणो महेश्वरो न प्रादादाह्वयेमुखं । निजन्ने रथिनां श्रेष्ठं दृष्ट्युक्तं कथं नु सः ।
 किन्तु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ । यदेकः समरे सर्वानवधीनो गुरोः सुतः ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययं । जगाम शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्वहन् ।
 प्रसन्ना हि महादेवो दद्यादमरतामपि । वीर्यञ्च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शतयेत् ।
 वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ । यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधानि च ।
 आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत । विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ।
 एवं सिद्धुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः । पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरं ।
 हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शवान् । दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नाऽभ्यसि महातपाः ।
 सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः । सृष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसाऽमरं ।
 सोऽब्रवीत् पितरं दृष्ट्वा गिरिशं सुप्तमभ्यसि । यदि मे नायजोऽस्त्वन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः ।
 तमब्रवीत् पिता नास्ति लदन्यः पुरुषोऽयजः । स्थाणुरेष जले मग्ना विस्त्रब्धः कुरु धैर्यतः ।
 भूतान्यवसृजत् सप्तदक्षादींस्तु प्रजापतीन् । यैरिमं व्यकरोत् सर्वं भूतयामं चतुर्विधं ।
 ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिं । विभक्षयिष्वो राजन् सहसा प्राद्रवन्स्तदा ।
 स भक्ष्यमाणस्ताणार्थं पितामहमुपाद्रवत् । आभ्यो मां भगवांस्तातु वृत्तिरासां विधीयतां ।
 ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च । जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलौयसां ।

विहितासाः प्रजास्तास्तु जग्मुः सृष्टा यथागतं । ततो वष्टधिरे राजन् प्रीतिमत्यः स्वयोनिसु ।
 भूतयामे विष्टद्धे तु तुष्टे लोकगुरावपि । उदतिष्ठज्जलाज्येष्ठः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ।
 बहुरूपाः प्रजाः सृष्टा विष्टद्धास्य स्तेजसा । चुक्रोध भगवानुद्रो लिङ्गं स्वच्चाप्यविध्यत । ७८०
 तत्प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत । तमुवाचाव्यथो ब्रह्मा वचेभिः शमयन्निव ।
 किं कृतं सलिले शर्व्वं चिरकालस्थितेन ते । किमर्थञ्चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितं ।
 सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तथा लोकगुरुर्गुरुं । प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ।
 तपसाऽधिगतञ्चान्नं प्रजार्यं मे पितामह । औषधः परिवर्त्तेरन् यथैवं सततं प्रजाः ।
 एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः । गिरेर्मुञ्चवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः । ७८५
 इति श्रीमहाभारते शैलिकपर्ष्वेष्ठीकपर्ष्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततो देवयुगेऽतो देवा वै समकल्पयन् । यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टमीश्वरः ।
 कल्पयामासुरय ते साधनानि हवींषि च । भागार्हा देवताश्चैव याज्ञियं द्रव्यमेव च ।
 ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः । नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणेर्भागं नराधिप ।
 सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः । ततः साधनमन्विच्छन् धनुरादौ समर्ज्ज ह ।
 लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृह्ययज्ञः सनातनः । पञ्चभूतनृपयज्ञश्च यज्ञे सर्व्वमिदं जगत् । ७९०
 लोकयज्ञैर्नृपयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः । धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुः प्रमाणतः ।
 वषट्कारोऽभवज्ज्ञा तु धनुषस्तस्य भारत । यज्ञाङ्गानि च चलारि तस्य सन्नहनेऽभवन् ।
 ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकं । आजगामाय तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ।
 तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययं । विव्यथे प्रियवो देवो पर्व्वतास्य चकम्पिरे ।
 न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्ज्वाल चैधितः । व्यभ्रमचापि संविशं दिवि नक्षत्रमण्डलं । ७९५
 न बभौ भास्करश्चापि सोमः ओमुक्तमण्डलः । तिमिरेणाकुलं सर्व्वमाकाशञ्चाभवदृतं ।
 अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे । न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवतास्त्वैसिरे तथा ।
 ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावक्रः ।
 स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत । अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ।
 अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् । नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायतकिञ्चन । ८००
 व्यम्बकः सवितुर्बाह्व भगस्य नयने तथा । पूष्णश्च दशनान् क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत् ।
 प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्व्वशः । केचित्तत्रैव घूर्णन्ता गतासव द्वाभवन् ।
 स तु विद्राव्य तत् सर्व्वं शितिकण्ठेऽवहस्य च । अवष्टभ्य धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ।
 ततो वागमरैरुक्ता ज्यान्तस्य धनुषोऽच्छिनत् । अथ तत् सहसा राजन् च्छिन्नव्यं विष्फुरङ्कनुः ।
 ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् । शरणं सह यज्ञेन प्रसादञ्चाकरोत् प्रभुः । ८०५
 ततः प्रसन्नो भगवान् स्थाप्य कोपं जलाशये । सजलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ।

भगस्य नयने चैव बाह्व च सवितुस्तया । प्रादात् पूष्णश्च दशनान् पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव ।
ततः सुखमिदं सर्वं बभूव पुनरेव हि । सर्व्याणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ।
तस्मिन् कुद्वेऽभवत् सर्वमसुखं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः सुखं प्रसन्नेऽस्य च वीर्यवान् ।
ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः । अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालस्य पदानुगाः ।
न तन्मनसि कर्त्तव्यं न च तद्वैणिना कृतं । महादेवप्रसादेन कुरु कार्यमनन्तरं ।
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेऽष्टौषोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तं चैदं सौप्तिकपर्वं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ स्त्रीपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरस्यैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ।

अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकारितात् । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते पुत्रशते दीनं च्छिन्नशाखमिव द्रुमं । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिं ।

ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिश्रुतं । अभिगम्य महाराजं सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता । अशौहिण्या हताश्चाष्टौ दश चैव विशाम्यते ।

निर्जनेयं वसुमती शून्या सम्प्रति केवला । नानादिग्भ्यः समागम्य नानादिश्या नराधिपाः ।

सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः । पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदान्तथा ।

गुरूणाञ्चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधाद्वितः । पपात भुवि दुर्द्विषो वाताहत इव द्रुमः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतपुत्रो हतामात्या हतसर्वसुहृज्जनः । दुःखो नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमां ।

किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै । लूनपत्नस्य इव मे जराजीर्णस्य पत्निणः ।

हतराज्यो हतबन्धुर्हतचक्षुश्च वै तथा । न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान ।

न हतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ।

सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम । अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संगृह्यतामिति ।

तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं भृशं तप्यामि दुर्भतिः । न हि श्रोताऽस्मि भोक्तास्य धर्मयुक्तं प्रभाषितं ।

दुर्योधनस्य च तथा वृषभसेव नर्दतः । दुःशासनबधं श्रुत्वा कर्षस्य च विपर्ययं ।

द्रोणसूर्य्यापरागञ्च हृदयं मे विदीर्यते । न स्मराम्यात्मनः किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतं ।

यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते । नूनं व्यपहतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।

येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् । परिणामस्य वयसः सर्वबन्धुवयस्य मे ।

सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः । कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ।
 तन्नामयैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रताः । विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य लालप्यमानस्य वज्रशोकं वितन्वतः । शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमत्रवीत् ।
 शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः । शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ।
 सृज्ये पुत्रशोकान्ते यदूचुर्मुनयः पुरा । यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
 न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितं । स्वार्थश्च न कृतः कश्चिन्नुभेन फलमृद्धिना ।
 अग्निवैकधारेण स्वनुद्धा तु विचेष्टितं । प्रायशोऽवृत्तसम्पन्नाः सततं पर्युपासिताः ।
 यस्य दुःशसनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् । शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्भतिः ।
 शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् । कुरुवृद्धस्य भीमस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
 द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरदतः । कृष्णस्य च महाराज नारदस्य च धीमतः ।
 ऋषीणाञ्च तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।
 अत्यबुद्धिरहङ्कारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्रूरो दुर्भर्षणो नित्यमसन्तुष्टश्च वीर्यवान् ।
 श्रुतवानसि मेधावी सत्यवाञ्छैव नित्यदा । न मुह्यन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमत्तो भवादृशाः ।
 न धर्माः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । चायिताः चक्षियाः सर्वे शत्रूणां वर्द्धितं यशः ।
 मथ्येऽसि त्वमप्यासीर्न क्षमं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्द्धरेण त्वया भावस्तुलया न समं धृतः ।
 आदावेव मनुष्येण वर्त्तितं यथाक्षमं । यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ।
 पुत्रमृद्ध्या त्वया राजन् प्रियन्तस्य धिक्कीर्तितं । पश्चात्तापमिमं प्राप्ता न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 मधुयः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति । स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान् ।
 अर्थान्न शोचन् प्राप्नोति न शोचन् विन्दते फलं । न शोचन् प्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते परं ।
 स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् । दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ।
 त्वयैव समुनेनायं वाक्यवायुममीरितः । लोभाज्ज्वेन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ।
 तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः । तान् वै शराग्निनिर्द्गन्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 यच्चाश्रुपतात् कलिलं वदनं वहसे नृप । अत्रास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
 त्रिस्तुलिङ्गा इव ह्येतान् दहन्ति किल मानवान् । जहोहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमात्रासितस्त्रेण सञ्जयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वपरन्तपः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्द्वादयन् पुरुषर्षभं । वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे धारयात्मानमात्मना । एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वरपरा गतिः ।
 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्चयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तश्च जीवितं ।
 यदा शूरश्च भीरुश्च यमः कर्षति भारत । तत् किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।

अयुध्यमानो द्वियते युध्यमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते ।
 अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
 न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् स्त्रियते नरः । एवं सांभिक्षिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
 कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
 यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्त्तयति सर्व्वशः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
 एकसार्यप्रयातानां सर्व्वेषां तत्र गामिनां । यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ।
 न चाध्येतान् हतान् युद्धे राजन् शोचितुमर्हसि । प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिं ।
 सर्व्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्व्वे च चरितव्रताः । सर्व्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।
 अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः । नैते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ।
 हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः । उभयं नो बद्धगुणं नास्ति निष्कलता रणे ।
 तेषां कामदुघांसो कानिन्द्रः सङ्कल्पयिष्यति । इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ।
 न यज्ञैर्दक्षिणावर्ज्जिनं तपोभिर्न विद्यया । स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ।
 शरीराग्निषु शूराणां जुहुवस्ते शराज्जतोः । ह्ययमानाञ्चरंश्चैव सेज्जस्तेजस्विनो मिथः ।
 एवं राजंस्तवाच्चे स्वर्गपन्थानमुत्तमं । न युद्धादधिकङ्क्षिञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ।
 क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्व्वे एव हि ।
 आत्मानमात्मानाश्चास्य मा शूचः पुरुषर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्सृष्टुमर्हसि ।
 मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ।
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम । न मध्यस्थः कश्चित् कालः सर्व्वं कालः प्रकर्षति ।
 कालः पचति भूतानि कालः संहर्ते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्जयः । आरोग्यं प्रियसंवासे गृध्मेदेषु न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि । अयभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्त्तते ।
 न शोचन् प्रतिकुर्वीत यदि नश्येत्पराक्रमात् । भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
 चिन्त्यमानं हि न व्योति भूयश्चापि प्रवर्द्धते । अनिष्टसम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ।
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्दहन्ते चाल्पबुद्धयः । नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
 न च नापैति कार्य्यार्थास्त्रिवर्गाश्चैव हीयते । अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
 असन्तुष्टाः प्रमुह्यन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं नैवान्यैः समतामियात् । शयानञ्चानुशेते हि तिष्ठन्तञ्चानुतिष्ठति ।
 अनुधावन्ति धावन्तं कर्म्म पूर्व्वकृतं नरं । यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शूभाशुभं ।
 तस्या तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्रुते । येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म्म करोति यः ।

५०

५५

६०

६५

७०

७५

तेन तेन शरीरेण तत्फलं समुपाश्रुते । आत्मैव ह्यात्मनो मित्रं आत्मैव रिपुरात्मनः ।

८०

आत्मैव ह्यात्मनः साची कृतस्थाप्यकृतस्य च । शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।

कृतं लभति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते कश्चित् । न हि ज्ञानविरुद्धेषु वज्रपापेषु कर्मसु ।

मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवदिधाः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुभाषितैर्षहाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम । भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

अनिष्टानामसंसर्गादिष्टानाञ्च विसर्जनात् । कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पण्डिताः ।

८५

॥ विदुर उवाच ॥ यतो यतो मनोदुःखात् सुखाद्वा विप्रमुच्यते । ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विन्देत् वै बुधः ।

अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ । कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ।

यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्द्वेष्टाः । सर्वे पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ।

निर्भासैरस्त्रिभूयिष्ठैर्गर्वाः स्वाद्युनिबन्धिभिः । किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।

येन प्रत्यवगच्छेयुः कुरूपविशेषणं । कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ।

९०

मृहाणीव हि मर्त्यानामाज्जर्देहानि पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकान्तु शाश्वतं ।

यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूरुषः । अन्यद्वोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणां ।

वैचित्र्यवैर्यं साध्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखं । प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ।

कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखञ्च भारत । ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ।

यथा च मृण्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते । किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमाचमयापि वा ।

९५

च्छिन्नं वाय्वरोप्यन्तदवतीर्णमथापि वा । आर्द्रं वाऽप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ।

अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत । अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणां ।

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाऽप्यथ वा दिवसान्तरः । अर्द्धमासगतो वाऽपि मासमात्रगतोऽपि वा ।

संवत्सरगतो वाऽपि दिसंवत्सर एव वा । यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वाऽपि विपद्यते ।

प्राक्कर्माभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एवं सांख्यद्विके लोके किमर्थमनुतप्यसे ।

१००

यथा तु सलिलं राजन् क्रीडार्थमनुसञ्चरन् । उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित्सत्त्व नराधिप ।

एवं संसारगहने उन्मज्जननिमज्जने । कर्मभोगेन बध्यन्ते क्षिप्यन्ते चाल्पबुद्धयः ।

ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्त्वे संसारेऽस्मिन् हितैषिणः । समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमाङ्गतिं ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदताम्बर । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।

॥ विदुर उवाच ॥ जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वापलक्ष्यते । पूर्वमेवेह कलिले वसते किञ्चिदनरं ।

१०५

ततः स पञ्चमेऽतीते मासे वासमकल्पयत् । ततः सर्वार्ङ्गसम्पूर्णा गर्भा वै स तु जायते ।

अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने । ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादे ह्यधःशिराः ।

धोनिदारमुपागम्य बज्ज्जेशान् समृच्छति । योनिस्मोडनाच्चैव पूर्व्वकर्म्मभिरन्वितः ।
 तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान् पश्यत्युपद्रवान् । गृहास्तमुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषं ।
 ततः प्राप्नोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा । उपसर्पन्ति जीवन्तं बाध्यमानं रुक्कर्म्मभिः ।
 तं बद्धमिन्द्रियैः पाशैः सङ्गस्वादुभिरावृतं । व्यसनान्यपि वर्त्तन्ते विविधानि नराधिप ।
 बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव हस्तिमुपैति सः । तदा नावैति चेवायं प्रकुर्व्वन् साध्वमाधु वा ।
 तथैव परिरत्नन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः । अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमयागतं ।
 यमदूतैर्व्विकृत्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति । वाग्धीनस्य च यन्मात्रं दृष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
 भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते । अहो विनिर्गतो लोको लोभेन च वशीकृतः ।
 लोभक्रोधभयान्मत्तो नात्मानमवबुध्यते । कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान् विकृत्ययन् ।
 धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान् परिकृत्ययन् । मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
 दोषान् क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्त्रमिच्छति । यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्द्विजाः ।
 कुलीनाश्चकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः । सर्व्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतज्वराः ।
 निर्झाषैरस्थिभूयिष्ठैर्गानैः स्वायुनिबन्धनैः । विशेधं न प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
 येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणं । यदा सर्व्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणोत्तले ।
 कस्मादन्यान्यमिच्छन्ति प्रलब्धमिह दुर्ब्बुधाः । प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च यो निश्चयः श्रुतिन्विता ।
 जन्मप्रमृति वर्त्तते प्राप्नुयात् परमां गतिं । एवं सर्व्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्त्तते ।
 संप्रमोक्षयते सर्व्वान् पन्थानो मनुजेश्वर ।

११८

११९

१२०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रविशेके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते । तद्धि विस्तरतः सर्व्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ तत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे । यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ।
 कश्चिन्नहति संसारे वर्त्तमानो द्विजः किल । मच्छुद्गममनुप्राप्नो वनं क्रव्यादसंकुलं ।
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णमतिघोरं महास्वनैः । समन्तात्सम्परिक्षिप्तं यत् स दृष्ट्वा त्रसेद्यमः ।
 तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत् परं । अभ्युच्छयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परन्तप ।
 स तदनं व्यनुसरन् सम्प्राधावन्नितस्ततः । वीक्षमाणो दिशः सर्व्वाः शरणं क भवेदिति ।
 स तेषाञ्छिद्रमन्विच्छन् प्रद्रुतो भयपीडितः । न च निर्याति वै दूरं न वा तैर्व्विप्रमुच्यते ।
 अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्गुरावृतं । बाहुभ्यां सम्परिक्षिप्तं स्त्रिया परमघोरया ।
 पञ्चशोषधैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः । नभस्पृशैर्बाहाघोरैः परिक्षिप्तं महावनं ।
 वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः । वल्लीभित्पृणञ्ज्वाभिर्दृढाभिरिव संवृतः ।
 पपात स दिवस्तत्र निगूढे सखिलाश्रये । विलग्नश्चाभवत्तस्मिन् सतासन्तानसङ्कुले ।
 पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलं । स तथा लम्बते तत्र द्यूतपादा द्वाधःशिराः ।

१२०

१२५

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः । कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलं ।
 कूपवीनाह्वेलायामपश्यत महागजं । षड्वक्त्रं कृष्णवर्णं द्विषद्वपदचारिणं ।
 क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतं । तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनं ।
 नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः । आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।
 भूयो भूयः समोहन्ते मधूनि भरतर्षभ । खादनीयानि भूतानां यैर्वालो विप्रकथ्यते ।
 तेषां मधूनां वज्रधा धारा प्रस्रवते सदा । आलम्बमानः स पुमान् धारां पिवति सर्वदा ।
 न चास्य दृष्ट्या विरता पिवमानस्य सङ्कटे । अभीष्टति तदा नित्यमहस्तः स पुनः पुनः ।
 न चास्य जीविते राजन् निर्वेदः समजायत । तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
 कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति च मूषिकाः । व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोदयया ।
 कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च । वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषिकेभ्यश्च पञ्चमं ।
 मधुलोभान्मधुकैः षष्ठमाज्जर्महद्भयं । एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
 न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ।

३४८

३४९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो खलु महदुःखं कृच्छ्वासञ्च तस्य ह । कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदताम्बर ।
 स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसङ्कटे । कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तदा । कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ उपमानमिदं राजन् मोक्षविद्भिर्हृदाहृतं । सुकृतं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ।
 उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः । वनं दुर्गं हि तच्चैतत् संसारगहनं हि तत् ।
 ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः । या सा नारी वृहत्काया अश्रुतिष्ठत तत्र वै ।
 तामाज्जसु जरां प्राज्ञा वर्षरूपविनाशिनीं । यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणां ।
 यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः । अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्थसौ ।
 कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः । प्रताने लम्बते लघ्ना जीविताशा शरीरिणां ।
 स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति । षड्वक्त्रः कुञ्जरो राजन् स तु संवत्सरः स्मृतः ।
 षण्मुखा चतुर्वो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः । ये तु वृक्षं निवृणन्ति मूषिकाः पन्नगास्तथा ।
 राव्यहानि तु तान्याज्जर्भूतानां परिचिन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ।
 यास्तु ता वज्रशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्स्रवं । तांस्तु कामरसान् विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ।
 एनं संसारचक्रस्य परिवृत्तं विदुर्बुधाः । येन संसारचक्रस्य पाशांश्चिन्दन्ति वै बुधाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

३५०

३५१

३५२

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्तद्दर्शिना । भूय एव तु मे हर्षः श्रुत्वा वागमृतं तव ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्थैतस्य विस्तरं । यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणः ।

यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्थितः । कचित् कचित् अप्राच्छान्तः कुरुते वासमेव च ।
 एवं संसारपर्याये गर्भवामेषु भारत । कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ।
 तस्मादध्वानमेवैतमाजः शास्त्रविदो जनाः । यत्तु संसारगहनं वनमाज्जर्म्भनीयिणः ।
 सो ऽयं लोके समावर्त्तो मर्त्यानां भरतर्षभ । चराणां स्थावराणाञ्च न गृध्मेतत्तत्र पण्डितः ।
 शरीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता भुवि ।
 क्रिश्यमानाश्च तैर्नित्यं वार्यमाणश्च भारत । स्वकर्म्मभिर्म्भहाव्यालैर्नोदिजन्यत्यबुद्धयः ।
 अथापि तैर्विमुचेत व्याधिभिः पुरुषो नृप । आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ।
 शब्दरूपरसस्पर्शैर्विषयैर्विविधैरपि । मज्जमांसमहापक्वे निरा लब्धे समन्ततः ।
 संवत्सराश्च मासाश्च पक्षहोराचसन्धयः । क्रमेशाखोपयुञ्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ।
 एते कालस्य निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधाः । धात्राऽभिलिखितान्याजः सर्वभूतानि कर्म्मणा ।
 रथः शरीरं भूतानां सत्त्वमाज्जस्रु सारथिं । इन्द्रियाणि हयानाजः कर्म्मबुद्धिस्तु रक्षयः ।
 तेषां हयानां यो बेशं धावतामनुधावति । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्त्तते । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 भ्रममाणा न मुञ्चन्ति संसारेण भ्रमन्ति ते । संसारे भ्रमतां राजन् दुःखमेतद्वि जायते ।
 तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेत् बुधः । उपेक्षा नात्र कर्त्तव्या शतशः प्रवर्त्तते ।
 यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रोधलोभनिराहतः । मनुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ।
 याम्यमाह्वरथं ह्येनं मुञ्चन्ते येन दुर्बुधाः । स चैतत् प्राप्नुयाद्राजन् यत्नं प्राप्तो नराधिप ।
 राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशञ्च भारत । अनुत्पीतमेवैतदुःखं भवति भारत ।
 साधुः परमदुःखानां बुद्धिभैषज्यमाचरेत् । ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधं ।
 च्छिन्वाद्दुःखमहाव्याधिः नरः संयतमानसः । न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
 तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः । तस्मान्नैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
 दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते च यो ब्रह्मणे हयाः । शीलरश्मिसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ।
 त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन् ब्रह्मलोकं स गच्छति । अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महोपते ।
 स गच्छति परं स्थानं विष्णोः परमनामयं । न तत्क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
 अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः । न ह्यात्मनः प्रियतं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितं ।
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दया कार्था विपश्चिता ।
 नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः । असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
 सुसूक्ष्मदृष्टयो राजन् व्रजन्ति ब्रह्म शान्ततं ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तः पपात भुवि मूर्च्छितः

१५४

१००

१०५

१००

१०५

१००

तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः । कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ।
 सञ्जयः सुहृदश्चान्ये दाः स्या ये चास्य सन्मताः । जलेन सुखशीतेन तालवृक्षैश्च भारत ।
 पस्पर्शश्च करैर्गान् वीज्यमानाश्च सन्नतः । आश्वास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतं ।
 अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः । विललाप चिरं कालं पुत्रार्थमभिभूतः ।
 धिगस्तु खलु मानव्यं मनुष्येषु परिग्रहं । यतो मूलानि दुःखानि सम्भवन्ति मुहुर्मुहुः ।
 पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसम्बन्धिनामथ । प्राप्यते सुमहदुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ।
 येन दहन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति । येनाभिभूतः पुरुषो मरणं वज्र मन्यते ।
 तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् । तस्यान्तं नाभिगच्छामि ह्यते प्राणविमोक्षणात् ।
 तथैवाहं करिष्यामि अथैव द्विजसत्तम । इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मविष्णुं ।
 धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः स शोकं परमं गतः । अभूच्च तूष्णीं राजाऽथैव ध्यायमानो महीपते ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः । पुत्रश्लोकाभिसन्तप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु । श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलं प्रभो ।
 न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परन्तप । अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संग्रहः ।
 अभ्रुवे जीवलोके च स्थाने वा शश्वते सति । जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः । पुत्रान्ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ।
 अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे नृप । कस्माच्छोचसि ताञ्कूरान् गतान् परमिकां गतिं ।
 जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना । यतितं सर्व्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ।
 नच दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् । घटताऽपि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ।
 देवतानां हि यत्कार्य्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतं । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथा श्रेय्यं भवेत्ततः ।
 पुराऽहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रीं जितक्लमः । अपश्यं तत्र च तदा समवेतान् दिवैकसः ।
 नारदप्रमुखाश्चापि सर्व्वदेवर्षयोऽनघ । तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ।
 कार्य्यार्थमिव सम्प्राप्ता देवतानां समीपतः । उपगम्य तदा धात्रीदेवानाह समागतान् ।
 यत्कार्य्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा । प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयतां ।
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः । उवाच वाक्यं ग्रहसन् पृथिवीं देवसंसदि ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै । दुर्य्योधन इति ख्यातः स ते कार्य्यं करिष्यति ।
 तच्च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि । तस्यार्थं पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रं समागताः ।
 अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः । ततस्ते विदितं देवि भारस्य युधि नाशनं ।
 गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान् धारय शोभने । य एष ते सुतो राजन् लोकासंहारकारणात् ।
 कलेशः समुत्पन्नो गान्धार्था जठरे नृप । अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
 दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः । शत्रुनिर्मातुल्यैश्च कर्णैश्च परमः सखा ।

२००

२०५

२१०

२१५

२१९

समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्या सहिता नृपाः । यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।

अधर्मा धर्मता याति स्वामी चेद्धार्षिको भवेत् । स्वामिनो गुणदेषाभ्यां भृत्याः सुर्नात्र संशयः ।

२९७

दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप । एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित् ।

आत्मापराधात् पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते । मा तान् शोचस्व राजेन्द्र नहि शोकोऽस्ति कारणं ।

नहि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत । पुत्रास्तव दुरात्मानो वैरियं घातिता मही ।

नारदेन च भद्रन्ते पूर्वमेव न संशयः । युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितं ।

पाण्डवाः कौरवाः सर्वे समासाद्य परस्परं । न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ने कृत्यं तदाचर ।

२९८

नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाऽशोचन्त पाण्डवाः । एवन्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनं ।

कथन्ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो । स्रेष्टश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिं ।

एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः । कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रैतव्यमेव ।

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते । अविग्रहे कौरवाणां दैवन्तु बलवत्तरं ।

अनतिक्रमणीवो हि विधीराजन् कथञ्चन । कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण चलेन च ।

२९९

भवान् धर्मपरो यत्र बुद्धिश्छिद्यते भारत । मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिञ्चागतिमेव च ।

त्वान्तु शोकेन सन्तप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः । ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ।

कृपालुर्नित्यशो धीरल्लिर्यग्येनिगतेष्वपि । स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ।

मम चैव नियोगेन विधेस्त्रायनिवर्त्तनात् । पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान् धारय भारत ।

एवन्ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्त्तिर्भविष्यति । धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ।

३००

पुत्रशोकंसमुत्पन्नं ज्ञताशं ज्वलितं यथा । प्रजापतिमहाभाग निर्व्वापय सदा मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्याख्यासिततेजसः । मुहूर्त्तं समनुधाय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।

महता शोकजालेन प्रणवोऽस्मि द्विजोत्तम । नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ।

इदन्तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजं । धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटिष्ये नतु शोचितुं ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः । धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तच्चैवान्तरधीयत ।

३०१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके अष्टमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः । किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । रूपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्ते ते त्रयः ।

अश्वत्थामः श्रुतं कर्म पापश्चान्यान्यकारितः । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते धैर्ये च सर्वशः । सञ्जयो विगतप्राज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः । पितृलोकं गता राजन् सर्वे तव सुतैः सह ।

३०२

याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत । घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्थानं विधिसता ।

पुत्राणामथ पौत्राणां पित्राणाञ्च महीपते । आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं धीरं सञ्जयस्य महीपतिः । गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत् पृथिवीतले ।
तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिं । विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ । एषा वै सर्वसत्त्वानां नरेश्वर परा गतिः ।
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावाविधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् क्षियते नरः । एवं सांख्यिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
अयुध्यमानो क्षियते युध्यमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते ।
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न देव्यः कुरुसत्तम ।
यथा वायुस्तृणायाणि संवर्त्तयति सर्वतः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
एकसार्धप्रयातानां सर्वेषान्तत्र गामिनां । यस्य कालः प्रयात्यये तत्र का परिदेवना ।
यंश्चापि निहतान् युद्धे राजंस्त्वमनुशोचसि । अशोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवङ्गताः ।
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया । तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवस्ते शराज्जतोः । ह्यमानान् शरांश्चैव भेज्जहत्तमपूरुषाः ।
एवं राजंस्त्ववाचस्वै स्वर्गं पन्थानमुत्तमं । न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ।
क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि ।
आत्मनात्मनमाश्वास्त्य मा शुचो भरतर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्सृज्यमर्हसि ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः । युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।
क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वांश्च भरतस्त्रियः । बधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र घोषितः ।
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमं । शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता । सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ।
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः । आमच्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ।
ताः समाश्वासयन्त्वन्ता ताभ्यश्चार्त्ततरः स्वयं । अश्रुकण्ठोः समारोप्य ततोऽसौ निर्धयौ पुरात ।
ततः प्रणादः सञ्जज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्वरसु । आकुमारञ्च तत् सर्वमभवच्छोककर्षितं ।
अदृष्टपूर्वा या नार्थः पुरा देवगणैरपि । पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ।
प्रकीर्त्य केशाम् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च । एकवस्त्रधरा नार्थः परिपेतुरनाथवत् ।
श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् । गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूयपाः ।
तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः । शोकार्त्तान्यद्रववाजन् किशोरीणामिवाङ्गने ।
प्रगृह्य बाहून् क्रोशन्त्यः पुत्रान् भ्रातृन् पितृनपि । दर्शयन्तीव ता हसन् युगान्ते लोकसङ्घं ।
विलपन्त्यो रुदन्यः स्म धावमानास्ततस्ततः । शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्त्तव्यं न प्रजञ्जिरे ।

जीडां जग्मुः पुरा याः सः सखीनामपि योषितः । एकवस्ताश्च निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ।

परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्रयंस्तदा । ताः शोकविक्कला राजन्वैचल्यं परस्परं ।

ताभिः परिवृतो राजा रुदन्तोभिः सहस्रशः । निर्ययौ नगराद्दीनस्त्रुणमाधोधनं प्रति ।

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वे कर्मापजोविनः । ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगरादहिः ।

१८५

तासां विक्रोशमानानामार्त्तानां कुरुसङ्घे । प्रादुरासीन्महाज्ज्वले व्यययन् भुवनान्युत ।

युगान्तकाले सम्प्राप्ते भूतानां दह्यतामिव । अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनरे ।

भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसङ्घे । प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशं ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रगमने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोशमानं ततो गत्वा ददृशुस्तान् महारथान् । शारदतं कपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ।

ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । अश्रुकण्ठा विनिश्चस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ।

१८०

सुतस्त्व महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करं । गतः सानुचरो राजन् शक्रलोकं महीपते ।

दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः । सर्वमन्यत् परिचीणं सैन्यन्ते भरतर्षभ ।

इत्येवमुक्त्वा राजानं कपः शारदतस्ततः । गान्धारीं पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ।

अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान् बहून् । वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनङ्गताः ।

ध्रुवं सम्प्राप्य लोकांस्ते निर्मलान् शस्त्रनिर्जितान् । भासुरं देहमास्थाय विचरन्धमरा इव ।

१८५

न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराङ्मुखः । शस्त्रेण निधनं प्राप्नो न च कश्चित् कृताञ्जलिः ।

एवं तां क्षत्त्रियस्याङ्गः पुराणाः परमां गतिं । शस्त्रेण निधनं सङ्गो तन्न शोचितुमर्हसि ।

न चापि शत्रवस्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः । शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ।

अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतं । सुप्तं शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतं ।

पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयश्च पातिताः ।

१८०

तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते । प्रद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे चयः ।

ते हि शूरा महेष्वासा क्षिप्रमेव्यन्ति पाण्डवाः । अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ।

ते हतानात्मजान् श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः । निनीषन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ।

तेषान्तु कदनं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे । अनुजानोहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः ।

राजंस्त्वमनुजानोहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमं । निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्मं च केवलं ।

१८५

इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । कपश्च कृतवर्मा च द्रौणपुत्रश्च भारत ।

अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनोषिणं । गङ्गामनु महात्मानस्त्रुणमश्वानचोदयन् ।

अपक्रम्य तु ते राजन् सर्वे एव महारथाः । आमन्त्र्यान्योन्यमुद्विग्नस्त्रिधा ते प्रययुस्तदा ।

जगाम हास्तिनपुरं कपः शारदतस्तदा । स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ।

एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परं । भयार्त्ताः पाण्डुपुत्राणामागच्छुत्वा महात्मनां ।

१८०

समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ । विप्रजग्मुर्भूम्हाराज यथेच्छकमरिन्दमाः ।
 समासाद्याय वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः । व्यजधंस्ते रणे राजन् विक्रम्य तदनन्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि कृपद्रौणिभोजदर्शने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु तेषु सैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः । शूश्रुवे पितरं दृष्ट्वा निर्यातं नागसाङ्गयात् ।
 सोऽभ्यधात् पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिभुतं । शोचमानं महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
 अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना । युयुधानेन च तथा तथा चैव युयुत्सुना ।
 तमन्वयात् सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्षिता । सह पाञ्चालयोषिद्विर्यास्तत्रासन् समागताः ।
 सगङ्गामनुवृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम । कुररीणामिवार्त्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ।
 ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रशः । उर्ध्वबाहुभिरार्त्ताभीरुदन्तीभिः प्रियाप्रियैः ।
 क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साऽद्यानृशंसता । यच्चावधीत् पितृन् भ्रातृन् गुरुपुत्रान् सखीनपि ।
 घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मञ्चापि पितामहं । मनस्तेऽभून्महाराज हत्वा चापि जघद्रथं ।
 किन्तु राज्येन ते कार्यं पितृन् भ्रातृन् पश्यतः । अभिमन्युश्च दुर्द्वेषं द्रौपदेयांश्च भारत ।
 अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव । ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणाभिचकर्षणः । न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ।
 तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रबधार्दितः । अग्रोद्यमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्त्रजे ।
 धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत । दुष्टात्मा भीममन्विच्छन् दिधक्षुरिव पावकः ।
 स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः । भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ।
 तस्य सङ्कल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशूभं हरिः । भीममाविष्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसं ।
 प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्या तस्येज्जितं हरिः । संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रेजनार्दनः ।
 तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्त्रयं । वभञ्ज बलवान्वाजा मन्यमानो वृकोदरं ।
 नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसं । भङ्क्ता विमथितोरस्कः सुखाव रुधिरं मुखात् ।
 ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः । प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ।
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् स्रोतो गावल्गणितदा । मैवमित्यब्रवीत् चैनं श्रमयन् सान्त्वयन्निव ।
 स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्भूम्हामनाः । हाहा भीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः ।
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनबधार्दितं । वासुदेवो वरः पुंसाभिदं वचनमब्रवीत् ।
 मा शूचो ह्यतराद्र त्वं नैव भीमस्त्वया हतः । आयसी प्रतिमा स्नेषा लया राजन्निपातिता ।
 त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ । मयाऽपकृष्टः कैान्तेया मृत्योर्द्विद्वान्तरं गतः ।
 न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन । कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्विग्रहणं नरः ।
 यथान्तकमनुप्राप्य जीवन् कश्चिन्न मुच्यते । एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ।
 तस्मात् पुच्छेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसी । भीमस्य सेयं कैारव्य तवैवोपहृता मया ।

२१५

२१०

२१५

३३०

१२५

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धर्मादपहतं मनः । तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ।
 न त्वेतेनैव समं राजन् हन्यास्त्वं यदुक्तोदरं । न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन ।
 तस्माद्यत् कृतमस्माभिर्मन्यमानैः शर्मं प्रति । अनुमन्यस्व तत् सर्वं मा च शोके मनः कथाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि आचसभीमभङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत एनमुपातिष्ठन् शौचार्थं परिचारकाः । कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ।
 राजन्नधोता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च । श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ।
 एवं विद्वान् महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले । आत्मापराधात् कस्मात्त्वं कुरुषे कोपमीदृशं ।
 उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीमद्रोणे च भारत । विदुरः सञ्जयश्चैव तन्तु राजन्न तत्कथाः ।
 स वार्थमाणो नास्माकमकार्षीर्वचनं तदा । पाण्डवानधिकावाजन् बले शौर्ये च कौरव ।
 राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते । देशकालविभागञ्च परं श्रेयः स विन्दति ।
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते । आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ।
 ततोऽन्यत्तत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत । राजंस्त्वं ह्यभिधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ।
 आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि । तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुसृत्य दुष्कृतं ।
 यस्तु तां स्पर्द्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत् सभां । स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षता ।
 आत्मनोऽर्तिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः । यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परन्तप ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप । उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । पुत्रस्तेहस्य धर्मात्मन् धैर्यान्मां समचालयत् ।
 दिक्ष्वा तु पुरुषव्याघ्रो बलवान् सत्यविक्रमः । तद्गुप्तो नागमत् कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ।
 इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः । मध्यमं पाण्डवं वीरं प्रष्टुमिच्छामि केशव ।
 हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु वै । पाण्डुपुत्रेषु वै शर्मं प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठति ।

२५०

२५५

२५०

२५५

ततः स भीमश्च धनञ्जयश्च माद्राश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । पश्यन् गात्रैः प्ररुदन् सुगात्रानाश्वास्य कल्याणमुवाच चैतान् ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रकोपविमोचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्तस्ते कुरुपाण्डवाः । अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारी सहकेशवाः ।
 ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्म्मराजं युधिष्ठिरं । गान्धारी पुत्रशोकार्ता शत्रुमैच्छदनिन्दिता ।
 तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ।
 स गङ्गायामुपस्थस्य पुण्यगन्धि पथः श्रुचि । तं देशमुपसम्पदे परमर्षिर्भनोजवः ।
 दिव्येन चक्षुषा पश्यन् मनसा गद्गदेन च । सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ।
 स क्षुषामब्रवीत् काले कल्यवादी महातपाः । शापकालमवाचिष्य क्षमाकालमुदैरयत् ।
 न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि । वचो निगृह्यतामेतत् शृणु चेदं वचो मम ।
 उक्ताऽस्यष्टादशाहानिपुत्रेण जयमिच्छता । शिवमाशंससे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ।

२६०

२६५

सा तथा वाच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा । उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ।
 न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितयामहं । स्मरामि तोषमानायास्तथा प्राणिहिता ह्यसि ।
 विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंशयं । जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ।
 क्षमाशीला पुरा भूत्वा साऽद्य न क्षमसे कथं । अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ।
 स्वञ्च धर्मं परिस्मृत्य वाचञ्चोक्तां मनस्विनि । कोपं संयच्छ गान्धारि भैवं भूः सत्यवादिनि ।
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः । पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ।
 यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या मया यथा ।
 दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौवल्लख च । कर्णदुःशासनाभ्याञ्च कृतोऽयं कुरुसङ्ग्रहः ।
 नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्था वृकोदरः । नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ।
 युध्यमाना हि कौरव्याः कृतमानाः परस्परं । निहताः सहिताश्चान्येस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ।
 किन्तु कर्माकरोद्भोमो वासुदेवस्त पश्यतः । दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ।
 शिष्टयाऽभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बद्ध्वा रणे । अधो नाभ्यां प्रहृतवान् तन्मे कोपमवर्द्धयत् ।
 कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः । त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथञ्चन ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारीसान्वनायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽय भीतवत् । गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ।
 अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासान्तत्र मया कृतः । आत्मानं चातुकामेन तन्मे त्वं चक्षुमर्हसि ।
 न हि धर्मेण पुत्रस्ते पातितोऽसौ महाबलः । न शक्यः केनचिद्धन्तुमतो विषममाचरं ।
 सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्यवान् । मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत् कृतं मया ।
 अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः । निहताश्च सदैव स्र ततो विषममाचरं ।
 राजपुत्रीञ्च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलां । भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान् यत् सुतस्तव ।
 दुर्योधनमसंगृह्य न शक्या भूः संसागरा । केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत् कृतं मया ।
 तथाऽप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुदाचरत् । द्रौपद्या यत् सभामथे सव्यमूर्धमदर्शयत् ।
 तदैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारश्च ते सुतः । धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्मः समये तदा ।
 वैरमुद्दीपितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् । क्षोभिताश्च वने नित्यं तत एतत् कृतं मया ।
 वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे । राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्नो वयञ्च गतमन्यवः ।
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ न तस्यैष बधस्तात यत् प्रशंससि मे सुतं । कृतवांश्चापि तत् सर्वं यदिदं भाषसे मयि ।
 हताश्वे नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत । अपिवः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजं ।
 सङ्घिर्विगर्हितं घोरमनार्थजनशेवितं । क्रूरं कर्माकरोस्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकं । यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ।

रुधिरं न व्यतिक्रामद्गन्तोष्ठादम्ब मा शुचः । वैवस्वतस्तु तद्देद हसौ मे रुधिरौक्षितौ ।
 हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे । भ्रातृणां संग्रहयानां त्रासः संजनितो मया ।
 केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते । क्रोधाद्यदब्रुवञ्चाहं तच्च मे हृदि वर्त्तते ।
 क्षलधर्मच्युतो राज्ञि भवेयं शश्वतीः समाः । प्रतिज्ञान्तामनिस्तोर्थं ततस्तत् कृतवानहं ।
 न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुं । अनिष्टं पुरा पुत्त्रानस्मास्वनपराधिषु ।
 अधुना किं नु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ।

४००

॥ गान्धार्युवाच ॥ वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नं स्त्वमपराजितः । कस्मान्न शेषयेः कश्चिद्येनाल्पमपराधितं ।

सन्तानमावयोस्तात वृद्धोर्वाहतराज्ययोः । कथमन्धदयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ।

शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि । न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरेः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत् । क्व च राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता । ४०५

तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रे वेपमानः कृताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदञ्चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।

पुत्रहन्ता नृशंसेऽहं तव देवि युधिष्ठिरः । शपाहंः पृथिवीनां हेतुभूतः शपस्व मां ।

न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा । तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्गृहः ।

तमेवंवादिनं भीतं सन्निकर्षयन्तं तदा । नेवाच किञ्चिद्गान्धारी निश्वासपरमा मृगं ।

तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिव्यतः । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनो ।

४१०

अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवीपट्टान्तरेण सा । ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।

तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः । एवं सञ्चेष्टमानां स्नानितश्चेतस्य भारत ।

गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् । तथा ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरं ।

अभ्यगच्छन् सहिताः पृथा पृथुलवक्षसः । चिरस्य दृष्ट्वा सा पुत्रान् पुत्राधिभिरभिभुता ।

वाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखं । ततो वाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रेण वै पृथा ।

४१५

अपश्यदेतान् शस्त्रैर्धैर्व्वज्रधा परिविचतान् । सा तानेकैकशः पुत्रान् संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।

अन्वशेचत दुःखार्ता द्रौपदी च हतात्मजा । रुदन्तीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ आर्थपुत्राः क्व ते सर्वे सौमद्रसहिता गताः । न लान्तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीं ।

किन्तु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम । तां समाश्रयायामास पृथा पृथुललोचना ।

उत्थाप्य याज्ञसेनीन्तु रुदतीं शोकवितां । तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप ।

४२०

अभ्यगच्छन्त गान्धारीमार्त्तामार्त्ततरा स्त्रियं । तामुवाचाथ गान्धारी सह बध्वा यशस्विनीं ।

मैवं पुत्रीति दुःखार्ता पश्य मामपि दुःखितां । मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।

अवश्यभावी सम्प्राप्तः स्वभावालोभहर्षणः । इदन्तत् समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।

अभिद्वानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः । तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।

मा शुचो न हि शोच्यास्ते संघामे निधनं गताः । यथैव त्वं तथैवाहं को वामाश्रयस्यिव्यति ।

५१५

ममैव ह्यपराधेन कुलमग्रं विनाशितं ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि प्रयापुत्रदर्शने पञ्चदशोऽध्यायः १५ ॥ समाप्तश्च जलप्रदानिकपर्वः ॥

॥ अथ स्त्रीविलापपर्वः ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्त्तनं । अपश्यन्तत्र तिष्ठन्ती दूराद्विद्येन चक्षुषा ।

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी । उद्येण तपसा युक्ता सततं ब्रह्मचारिणी ।

वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः । दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ।

ददर्श सा बुद्धिमती दूरादेव यथाऽन्निके । रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणं ।

५१७

अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिसृतं । शरीरैर्व्वज्रसाहसैर्व्विनिकीर्णं समन्ततः ।

गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः । शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगलैः ।

गजाश्वनरनारीणां निःस्वनैरभिसंवृतं । शृगालवक्त्राकोलकङ्ककाकनिवेवितं ।

रक्षसा पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलं । अश्विवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितं ।

ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराज्ञे महीपतिः । पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

५१९

वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुञ्च पार्थिवं । कुरुस्थितयः समासाद्य जन्मुरायोधनं प्रति ।

समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताल्मियो निहतेश्वराः । अपश्यन्त हतांस्तत्र भ्रातृन् पुत्रान् पितृन् पतीन् ।

क्रव्याद्भिर्मक्ष्यमाणान् वै गोमायुबलवाचसैः । भूतैः पिशाचैरक्षोभिर्व्विविधैश्च निशाचरैः ।

रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्तियः । महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्यो निपेतिरे ।

अदृष्टपूर्वं पश्यन्तो दुःखार्ता भरतस्थितयः । शरीरेष्वस्त्रलन्नन्या न्यपतंश्चापरा भुवि ।

५२०

आन्तानाञ्चाप्यथान्यासां नासीत् काचन चेतना । पाञ्चालकुरुर्योषाणां कृपणं तदभून्महत् ।

दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितं । दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ।

ततः सा पुण्डरीकाक्षमामञ्च पुरुषोत्तमं । कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखादचनमब्रवीत् ।

पश्येताः पुण्डरीकाक्ष क्षुषा मे निहतेश्वराः । प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्यः कुरुर्य इव माधव ।

अमूस्ताऽभिसमागम्य स्मरन्त्या भरतर्षभान् । प्रथगेवाभ्यधावन्यः पुत्रान् भ्रातृन् पितृन् पतीन् ।

५२५

वीरसुभिर्नहावाहो हतपुत्राभिरावृतं । कचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतं ।

शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भोक्त्रकर्णाभिमन्युभिः । द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ।

काञ्चनैः कवचैर्द्वैर्भणिभिश्च महात्मनां । अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः खग्भिश्च समलङ्कृतं ।

वीरबाहुनिष्ठेष्टाभिः शक्तिभिः परिवैरपि । खड्गैश्च विविधैस्त्रिस्तैः सशरैश्च शरासनैः ।

क्रव्यादरुक्चैः संहितैस्त्रिस्तैर्व्विविधैः कचित् । कचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः कचित् ।

५३०

एतदेवंविधं वीर सन्पश्यायोधनं विभो । पश्यमाना हि दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन ।

पाञ्चालानां कुरूणाञ्च विनाशे मधुसूदन । पञ्चानामपि भूतानामहं बधमचिन्तयं ।
 तान् सुपर्णाञ्च गृध्राञ्च विकर्षन्त्यसृगुचिताः । निगृह्य चरणौ गृध्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ।
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीमयोः । अभिमन्योर्विनाशञ्च कश्चिन्तयितुमर्हति ।
 अवधकल्पान्निहतान् दृष्ट्वाऽहं मधुसूदन । गृध्रकङ्कबकश्येनयश्चगालादनीकृतान् ।
 अमर्षवशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान् संशान्तान् पावकानिव ।
 शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च । विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ।
 वन्दिभिः सततं काले सुवद्भिरभिनन्दिताः । शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ।
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांशुषु शेरते ।
 तेषामाभरणन्येते गृध्रा गोमायुवायसाः । आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ।
 वाणान् विनिशितान् पोतान् निस्त्रिंशान् विमला गदा । युद्धाभिमानिनः प्रोता जीवन्त इव विभ्रति ।
 सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघटिताः । ऋषभप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्रजः ।
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः । शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव घोषितः ।
 विभ्रतः कवचान्यन्ये निर्मलान्यायुधानि च । न धर्षयन्ति क्रथादा जीवन्तीति जनार्दन ।
 क्रव्यादैः कृव्यमाणानामपरेषां महात्मनां । शातकौम्यः स्रजश्चित्रा विनिकीर्णाः समन्ततः ।
 एते गोमायवो भीता निहतानां महात्मनां । कण्ठान्तरगतान् हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ।
 सर्वैष्वपररात्रेषु याननन्दत वन्दिनः । सुतिभिश्च परार्द्धाभिरुपचारैश्च श्रिताः ।
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः । कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकाद्दिता मृगं ।
 रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि च । मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ।
 रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः सम्परिभुताः । कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ।
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च । रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुषोषितां ।
 आसामपरिपूर्णार्थं निश्चय परिदेवितं । इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति धोषितः ।
 एता दीर्घं विनिश्चस्य विलथ्य च पुनः पुनः । विस्यन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितं ।
 बह्वेधा दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च । पाणिभिश्चापरा भ्रन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ।
 शिरोभिः पातितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यथशः कृतैः । इतरेतरसन्मृतैराकीर्णा भाति मेदिनी ।
 विशिरस्कानथो कायान् दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः । मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ।
 शिरः कायेन सन्धाय प्रेक्षमाणा विचेतसः । अपश्यन्त्याऽपरंतत्र नेदमस्येति दुःखिताः ।
 बाह्वरुचरणानन्यान् विशिखेन्मथितान् पृथक् । सन्दधत्योऽसुखाविष्टा मूर्च्छन्त्यताः पुनः पुनः ।
 उत्कृत्य शिरसश्चान्यान् विजग्धान् मृगपक्षिभिः । दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तृन् भरमयोषितः ।
 पाणिभिश्चापरा भ्रन्ति शिरांसि मधुसूदन । प्रेक्ष्य भ्रातृन् पितृन् पुत्रान् पतींश्च निहतान् परैः ।
 बाहुभिश्च सखैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः । अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।

४५५

४५७

४५९

४६०

४६१

४६०

न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्यनिन्दिताः । आत्मभिः पितृभिः पुत्रैश्चकीर्णा वसुन्धरा ।
यूयानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन । सुशोभां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ।
इतो दुःखतरं किन्तु केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वन्ते सर्व्या रूपदुखावचं स्त्रियः ।
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु । या पश्यामि हतान् पुत्रान् पौत्रान् भ्रातृन् केशव ।
एवमार्त्ता विलपती ददर्श निहतं सुतं ।

३५२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणां युद्धमूमिदर्शने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सहसा न्यपतद्भूमौ द्विजैव कदली वने ।
सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विकुश्ल्य च पुनः पुनः । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं हृदिरोक्षितं ।
परिवृज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् । हा हा पुत्रेति शोकार्त्ता विललापाकुलेन्द्रिया ।
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिधितं । वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् । उपस्थितेऽस्मिन् संग्रामे ज्ञातीनां संख्ये विभो !
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः । अस्मिन् ज्ञातिसमुद्घर्षे जयमन्वा ब्रवीतु मे ।
इत्युक्ते जानतो सर्वमहं स्वव्यसनागमं । अब्रुव पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ।
यथा च युध्यमानस्त्वं न वै मुह्यसि पुत्रक । भ्रवं शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्यमरवत् प्रभो ।
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचाम्यहं सुतं । धृतराष्ट्रश्च शोचामि कृपणं हतवान्धवं ।
अमर्षणं युधौ श्रेष्ठं कृतास्त्वं युद्धदुर्मदं । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतं ।
योऽयं भूर्द्धाभिषिक्तानामग्रे याति परन्तपः । सोऽयं पाण्डुषु श्रेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययं ।
भ्रवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुलभां गतः । तथा ह्यभिमुखः श्रेते शयने वीरसेविते ।
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यग्निवाः शिवाः ।
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनीषिणः । महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ।
यं पुरा यजनैरय्यैरुपवीजन्ति योषितः । तमद्य पक्षयजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ।
एष श्रेते महाबाहुर्बलवान् सत्यविक्रमः । सिंहेनैव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ।
पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं हृदिरोक्षितं । निहतं भीमसेनेन गदा संयुज्य भारत ।
अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दृश चैकाग्र्यं केशव । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ।
एष दुर्योधनः श्रेते महेष्वासो महारथः । शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ।
विदुर ह्यवमन्यैष पितरश्चैव मन्दभाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दो नृत्युवशं गतः ।
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदशसमाः स्थिता । स श्रेते निहतो भूमौ सुतो मे पृथिवीपतिः ।
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासितां । पूर्णां हस्तिगवाश्चैव वार्ष्णेय न तु तच्चिरं ।
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनां । हीनां हस्तिगवाश्चेन किन्तु जीवामि माधव ।
इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि बधान्नम । यदिमाः पर्युपासन्ते हताङ्कूरावणे स्त्रियः ।

३५३

३५४

३५५

३५६

३५७

प्रकीर्णकेशां सुश्रोणोर्दुर्योधनशुभाङ्गगां । रुक्मवेदोनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरं ।
 नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे । भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ।
 कथन्नु शतधा नेदं हृदयं मे विदीर्यते । पश्यन्त्या निहतं पुच्छं पुच्छेण सहितं रणे ।
 पुच्छं रुधिरसंस्मिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता । दुर्योधनन्तु वामोरुः पाणिना परिमार्जति ।
 किन्तु शोचति भर्तारं पुच्छञ्चैषा मनस्विनी । तथा ह्यवस्थिता भाति पुच्छञ्चाप्यभिवीक्ष्य सा ।
 स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा । पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ।
 पुण्डरीकमिवाभाति पुण्डरीकान्तरप्रभा । मुखं प्रमृज्य पुच्छस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ।
 यदि वाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा । ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि दुर्योधनदर्शने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ पश्य माधव पुत्त्रान्मे शतसंख्यान् जितकृत्मान् । गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्ने ।
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्द्धजाः । हतपुत्त्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे सुधाः ।
 प्रासादतलचारिण्यश्चरैर्भूषणान्वितैः । आपन्ना यत् स्पृशन्तीमा रुधिराद्रौ वसुन्धरा ।
 गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च तथा गोमायुवायसान् । शोकेनार्त्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ।
 एषा वै ह्यनवद्याङ्गी करसंक्षितमध्यमा । घोरं तद्वैशंसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ।
 दृष्ट्वा मे पार्थिवमुतामेतां लक्ष्मणमातरं । राजपुत्रीं महाबाहो मनो न ह्युपशान्त्यति ।
 भ्रातृशान्याः पतीशान्याः पुत्त्राश्च निहतान्ने । दृष्ट्वा परिपतन्त्यताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ।
 मथ्यमानान्तु नारीणां वृद्धानां चापराजित । आक्रन्दं हतवन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ।
 रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनं । आश्रिताः श्रममोहान्ताः स्थिताः पश्य महाबल ।
 अन्याञ्चापहन्तं कायात् चारुकुण्डलमुन्मथं । स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीं ।
 पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ । एताभिरनवद्याभिर्भया चैवाल्पमेधया ।
 यदिदं धर्मराजेन पातितं नो जनार्दन । न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः ।
 प्रत्ययवयसश्चैव दर्शनीयकुचोदराः । कुलेषु जाता द्वीमत्यः कृष्णपक्षाचिमूर्द्धजाः ।
 हंसगजदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः । सारस्य इव रासन्यः पतिताः पश्य माधव ।
 फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष्योषितां । अनवद्यानि वक्त्राणि तापयत्येव रश्मिवान् ।
 र्षूणां मम पुत्त्राणां वासुदेवावरोधनं । मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ।
 शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यसन्निभान् । रौक्माणि चैव वर्माणि लिष्कानपि च काञ्चनान् ।
 शोषत्राणानि चैतानि पुत्त्राणां मे महीतले । पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान् सुज्जतानिव ।
 एष दुःशासनः श्रेते शूरेणामिवघातिना । पीतशोणितसर्वाङ्गो युधि भीमेन पातितः ।
 गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतं । द्यूतक्रीडाननुसृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ।
 उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता । प्रियञ्चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ।

४१३

४१०

४१५

४१०

४१५

सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च । दासभार्याऽसि पाञ्चालि चिप्रं प्रविश नो गृहं ।
ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपं । मृत्युपाशपरिचित्रं शकुनिं पुत्र वर्ज्य ।
निबोधेनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियं । चिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शान्त्यस्त पाण्डवैः ।
न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणं । वाङ्माराचैस्तुदंस्त्रीऽहैरुक्ताभिरिव कुञ्जरं ।
तानेवं रहसि क्रुद्धो वाक्शल्यानवधारयन् । उत्सर्ज्य विधं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ।
एष दुःशासनः श्रेते विचित्र्य विपुलौ भुजौ । निहतो भीमसेनेन सिंहेनैव महागजः ।
अत्यर्थमकरोऽदौ भीमसेनेऽत्यमर्षणः । दुःशासनस्य यत् क्रुद्धोऽपि वच्छोऽणितमाहवे ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
॥ गान्धार्युवाच ॥ एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसम्मतः । भूमौ विनिहतः श्रेते भीमेन शतधा कृतः ।
गजमध्ये हतः श्रेते विकर्णे मधुसूदन । नीलमेघपरिचित्रः शरदीव निशाकरः ।
अस्य चापग्रहेणैव पाणिः कृतकिणो महान् । कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रेरक्तुकानैस्तलत्रवान् ।
अस्य भार्यामिषप्रेक्षून् गृध्रानेतान् तपस्विनी । वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ।
युवा वृन्दारकः गृहरो विकर्णः पुरुषर्षभ । सुखोषितः सुखार्हश्च श्रेते पाण्डुषु माधव ।
कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे । अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमं ।
एष सङ्ग्रामगृहरेण प्रतिज्ञाः पालयिष्यता । दुर्मुखो विमुखः श्रेते हतोऽरिगणहारेण ।
अस्त्रैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्द्धभञ्जितं । विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ।
गृहस्थ हि रणे कृष्ण पश्याननमयेदृशं । स कथं निहतोऽमित्रैः पाण्डून् गसति मे सुतः ।
यस्याहवमुखे सौम्य स्थातानैवोपपद्यते । स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ।
चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन । धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुश्रतां ।
तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्षिताः । क्रव्यादसङ्घैः सहिता रुदन्यः पर्युपासते ।
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानाञ्च गर्जितं । चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ।
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः । विविशतिरसौ श्रेते ध्वस्तः पाण्डुषु माधव ।
शरशृङ्गवर्माणं वीरं विशसने हतं । परिवार्यासते गृध्राः परिविशन्ति विविशतिं ।
प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनोकिनीं । स वीरश्चने श्रेते परः सत्पुरुषोचिते ।
स्त्रितोपपन्नं सुनसं सुभु ताराधिपोपमं । अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविशतेः ।
यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोषितः । क्रीडन्तमिव गन्धर्व्वं देवकन्याः सहस्रशः ।
हन्तारं वीरसेनानां गृहं समितिशोभनं । निवर्हणममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ।
दुःसहस्रैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः । गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ।
शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भासता । अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये ऊर्णाविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

३३६

३३७

३३८

३३९

३४०

३४१

॥ गान्धार्युवाच ॥ अर्धद्वैगुणमाज्यं बले शैत्यं च केशव । पित्रा त्वया च दाशार्हं दृष्टं मित्रमिवोत्कटं ।

यो विभेदं चक्षुरेको मम पुत्रस्य दुर्भेदां । स भूत्वा मृत्युरन्येषामयं मृत्युवशं गतः ।

तस्योपलक्ष्ये कृष्ण कार्णैरमिततेजसः । अभिमन्योर्हन्तस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ।

५००

एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः । आर्त्ता बालं पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ।

तलेश हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके । विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्ज्यति ।

तस्य वक्त्रमुपाग्राय सौभद्रस्य मनस्विनी । विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरं ।

काश्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी । लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छिता ।

तस्य क्षतजसन्दिग्धं जातरूपपरिष्कृतं । विमुच्य कवचं वीरं शरीरमभिवीक्ष्यते ।

५०५

अवेक्षमाणा सा बाला कृष्ण त्वामभिभाषते । अयन्ते पुण्डरीकाक्ष सद्गुणाश्चो निपातितः ।

बले दीर्ये च सद्गुणसंजसा चैव तेऽनघ । रूपेण च तथाऽत्यर्थं श्रुते भुवि निपातितः ।

अत्यस्तसुकुमारस्य राङ्गवाजिनशायिनः । कर्त्तुं ददय शरीरन्ते भूमौ न परितप्यते ।

मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्योत्स्नेकठिनलचौ । काञ्चनाङ्गदिनौ श्रुते निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।

व्यायस्य वज्रधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव । एवं विलपतीमार्त्ता न हि मामभिभाषसे ।

५१०

न स्मराम्यपराधन्ते किं मां न प्रतिभाषसे । न तु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।

न स्मराम्यपराधं मे किं मां न प्रतिभाषसे । आर्यामार्थ्यं सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान् ।

पितृन् माञ्चैव दुःखार्त्तां विहाय क्व गमिष्यसि । तस्य शोणितदिग्धान् वै केशानुद्यम्य पाणिना ।

उत्सेङ्गं वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति । स्वस्तीयं वासुदेवस्य सुतं गाण्डीवधन्वनः ।

कथं त्वां रणमथस्थं जघुरेते महारथाः । धिगस्तु क्रूरकर्तृत्तान् उपकर्णजयद्रथान् ।

५१५

द्रोणद्रोणायनी चोभौ यैरसि व्यसनोद्धतः । नरर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ।

बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्रुषां । कथं नु पाण्डवेयानां पाञ्चालानाञ्च पश्यतां ।

त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान् सन्ननाथवत् । दृष्ट्वा च बह्वभिः संख्ये हतं वीरं पिता तव ।

वीरः पुरुषशार्दूल कथं जीवति पाण्डवः । न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।

प्रीतिं धास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षणे । तव शस्त्रजितालोकान् धर्मेण च दमेन च ।

५२०

क्षिप्रमन्त्रमिच्छामि तत्र मां परिपालय । दुर्मरं पुनरप्राप्ते लोके भवति केनचित् ।

यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा । कामिदानीं नरव्याघ्रं शृङ्गणया स्मितया गिरा ।

पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि । नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।

परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्व्वया । प्राप्य पुण्यकृतालोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।

सौभद्रं विहरन् काले स्मरेथाः सुकृतानि मे । एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।

५२५

षण्मासान् सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः । इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखितां ।

उत्तरां सोमसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः । उत्तरामपकृत्यैनामार्त्तामार्त्ततराः स्वयं ।

विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च । द्रोणास्तशरसंकृतं शयानं रुधिरोचिनं ।
विराटं विनदन्येते गृध्रगोमायवायसाः । विनद्यमानं विहगैर्विराटमस्मितेवणा ।
न शक्नुवन्ति विवशा विवर्त्तयितुमातुराः । आसामातपतप्तानामायसेन च योषिताः ।
अग्ने च विवर्णानां वक्त्राणां विभुतं वपुः । उत्तरच्चाभिमन्युश्च काम्वाजश्च सुदर्शिनं ।
शिष्टूनेतान् हतान् पश्य लक्ष्मणश्च सुदर्शनं । आयोधमशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ एष वैकर्त्तनः शते महेष्वासो महाबलः । ज्वलितानलवत् संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ।
पश्य वैकर्त्तनं कर्णे निहत्यातिरथान् वद्धन् । शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ।
अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः । रणे विनिहतः शते शूरो गाण्डीवधन्वना ।
यं स्म पाण्डवसंचासान्मम पुत्रा महारथाः । प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपं ।
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सख्यसाचिना । मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितं ।
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे । प्रकीर्णमूर्ध्जः पत्न्या रुदन्यः पर्युपासते ।
उद्दिग्धः सततं यस्माद्भर्त्सराजो युधिष्ठिरः । त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ।
अनाध्व्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्भगवानिव । युगान्ताग्निरिवार्चिश्चान् हिमवानिव च स्थिरः ।
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव । भूमौ विनिहतः शते वातरुण इव क्रुमः ।
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरं । लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ।
आचार्य्यशापोऽनुगता ध्रुवं त्वां यद्यसच्चक्रमियं धरा ते । ततः शरेणापहतं शिरस्ते धनञ्जयेनाहवशचुमध्ये ।
हाहा धिगेषा पतिता विसंज्ञा समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धकचं । कर्णे महाबाहुमदोनसत्वं सुवेणमाता रुदती मृशार्ता ।

अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा शरीरभचैः परिभक्षयद्भिः । द्रष्टुं न नः प्रीतिकरः शशीव क्षणस्य पक्षस्य चतुर्द्दशहे । २१५
सा वर्त्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैषा । कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रोरुयते पुत्रवधामिता ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितं । गृध्रगोमायवः शूरं वज्रवन्धुमवन्धुवत् ।
तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन । शयानं वीरशयने रुधिरेण समुचितं ।
तं गृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्भिधाः । तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययं ।
शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दकारिणं । आवन्त्यं सहिता नार्यो रुदन्यः पर्युपासते ।
प्रातिपेयं महेष्वासं हतं भलेन बाह्विकं । प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य क्षणमनखिनं ।
अतोव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते । सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ।
पुच्छशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरचता । पाकशसनना संख्ये वार्द्धं चत्विर्निपातितः ।
एकादशचमूर्भिर्त्वा रज्यमाणं महात्मना । सत्यच्चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथं ।
सिन्धुसैवीरभर्त्तारं दर्पपूर्णं मनखिनं । भक्षयन्त्यग्निवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथं ।

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरस्तुत । वक्ष्येया व्यक्कर्वन्ति गहनं निम्नजन्ति कत् ।
 तमेताः पर्थुपामन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजं । धिन्धुसौवीरभर्तारं कान्धोजयवनस्त्रियः ।
 यदा कृष्णमुपादाय प्राद्रवत् केवचैः सह । तदैव बधः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ।
 कथमद्य न तां दृष्ट्वामानयन्ति स्म ते पुनः । दुःश्लामानयद्भिस्तु यदा त्यक्तो जयद्रथः ।
 सैषा मम सुता बाला विलपन्ती मुदुःखिता । प्रश्नापयति चात्मानमक्रोशन्ती च पाण्डवान् ।
 किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति । मत्सुता विधवा बाला स्तुषाश्च निहतेवराः ।
 हा हा धिग्दुःशलां पश्य वीतशेकाव्याजिव । शिरो भर्तुर्गनाबाद्य धावमानाभितस्ततः ।
 वारयामास चः सर्वान् पाण्डवान् प्लुतगृह्णिनः । हत्वा स विपुलां सेनां स्वयं मृत्युवशं गतः ।
 तं मत्तमिव सातङ्गं वीरं परमदुर्जयं । परिवार्य रूढन्यताः स्त्रियश्चन्द्रेपमाननाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवक्ष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ एष शल्यो हतः श्लेमे मावान्कुलमातुलः । धर्मज्ञेन हतस्त्रात धर्मराजेन संयुगे ।
 यस्त्वया सङ्घते नित्यं सर्वत्र पुनर्धर्म । स एष निहतः श्लेमे मद्राजो महारथः ।
 येन संगृह्यता तात रथमाधिरथेर्बुधि । जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तदा तेजोबधः कृतः ।
 हा हा धिक् पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनं । मुवं यद्गपलाशाचं काकैरादष्टमव्रणं ।
 अस्त्रचामीकरामस्र तप्तकाञ्चनसप्रभा । आस्यादिनिःसृता जिह्वा भक्षते कृष्ण पल्लिभिः ।
 युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं सभितिशेभनं । रुदन्यः पर्थुपामन्ते मद्राजं कुलस्त्रियः ।
 एताः सुसूक्ष्मावमना मद्राजं नरर्षभ । क्रोशन्त्योऽथ समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं ।
 शल्यं निपतितं शूरं परिवार्यभितःस्थिताः । वासितागृष्टयः पङ्के परिमशमिव दिपं ।
 शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमं । शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतं ।
 एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् । गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः श्लेमे भुवि निपातितः ।
 यस्य रुक्ममयी माला शिरस्त्रेषा विराजते । आपदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्द्धजान् ।
 एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत् सुदारुणं । लोमहर्षणमत्यर्थं शक्रस्य बलिना यथा ।
 बोधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनञ्जयं । मंशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ।
 यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन । स एष निहतः श्लेमे भीष्मो भीमकुदाहवे ।
 पश्य शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्धनं । युगान्त इव कालेन पतितं सूर्यमम्बरात् ।
 एष तस्मा रणे शत्रून् शस्ततापेन वीर्यवान् । नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ।
 शरतव्यगतं वीरं धर्मे देवापिना समं । शयानं वीरशयने पश्य शूरनिधिविते ।
 कर्षिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमं । आविश्य श्लेमे भगवान् स्कन्दः शरवणं यथा ।
 अतूलपूर्णं गात्रेयस्त्रिभिर्विष्णुः समन्वितं । उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ।
 पालयानः पितुः शास्त्रमूर्द्धरेता महायशः । एष शान्तनवः श्लेमे माधवाप्रतिमो युधि ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

धर्मात्मा तव धर्मज्ञः पारावर्त्येण निर्दये । अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ।
 नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान् पराक्रमी । यच्च शान्तनवे भोग्यः शैतेऽद्य निहतः परैः ।
 स्वयमेतेन शूरेण पृच्छमानेन पाण्डवैः । धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ।
 प्रनष्टसुखं शः स पुनर्येन समुद्धृतः । स गतः कुरुभिः सार्द्धं महाबुद्धिः पराभवं ।
 धर्मेषु कुरवः कन्तु परिप्रच्छन्ति माधव । गते देवव्रते स्वर्गे देवकल्पे नरर्षभे ।
 अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा । तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां द्विजसत्तमं ।
 अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव चिदश्वरः । भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ।
 यस्य प्रसादादोभयतः पाण्डवः कर्म दुष्करं । चकार स हतः शैते नैनमस्ताण्डपालयन् ।
 चं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ते स्म पाण्डवान् । सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः परिकृतः ।
 यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् । स भूयैः निहतः शैते शान्तार्चिरिव पावकः ।
 धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव । द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ।
 वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव । अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ।
 वन्दनार्हाविमौ तस्य वन्दिभिर्वन्दिताः शुभौ । गोमाधवो विद्वद्यन्ति पादौ शिव्यगणार्चितैः ।
 द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन । कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ।
 तां पश्य पतितामार्त्तां मुक्तकेशीमधोमुखीं । हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृताम्बरं ।
 वाणैर्भिन्नतनुचाणं धृष्टद्युम्नेन केशव । उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणीं ।
 शैतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा । हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ।
 अग्निमाहृत्य विधिवचितां प्रज्वाल्य सर्वशः । द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ।
 कुर्वन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः । धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ।
 शस्त्रैश्च विविधैरनैर्धृज्यन्तो भूरितेजसं । इति द्रोणं समाधाय शंसन्ति च हृदन्ति च ।
 सामभिस्त्रिभिरन्त्यैरनुशंसन्ति चापरे । अग्नावग्निं समाधाय द्रोणं हत्वा ज्ञताग्ने ।
 गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिव्या द्विजातयः । अपसव्यां चित्तिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितं । वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्बन्धवात्तिके ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तः सोमदत्तो जनार्दन । युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ।
 असौ हि भूरिश्रवणो माता परमदुःखिता । आश्रासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ।
 दिश्या नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयं । कुरुसंकन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यति ।
 दिश्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदं । अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ।
 दिश्या क्षुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बज्र । न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ।
 एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णाः सितमुद्गजाः । क्षुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ।

२५५

२५६

२५७

२५८

२५९

२६०

आपदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि । किञ्चबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितं ।
 शूलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च । सुषाश्च विविधाः सर्वा दृष्ट्वा नाद्येह पश्यसि ।
 दिष्ट्या तत् काञ्चनं क्वचं यूपकेतोर्भहात्मनः । विनिर्कीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेन पश्यसि ।
 अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतं । परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ।
 एता विलप्य बह्वलं भर्तुः शोकेन कषिताः । पतन्त्यभिमुखं भूमौ कृपणं तव केशव ।
 वीभत्सरतिवीभसं कर्मैर्दमकरोत् कथं । प्रमत्तस्य यदञ्जैस्तीत् बाहुं प्रहूरस्य यज्वनः ।
 ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः । तस्मात् प्रायोपविष्टस्य ग्राहार्थं शंमितात्मनः ।
 एको दाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिकः । इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ।
 भार्या यूपध्वजस्यैषा करमस्मितमधमा । क्लोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ।
 अयं स रस्मनोत्कर्षा पीनस्त्रनविमर्दनः । नाभ्यूर्जघनस्यर्षी नोविविश्रमनः करः ।
 अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोसहस्राणां चक्षियान्तकरः करः ।
 वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्थिनास्तिष्टकर्मणा । युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ।
 किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन । अर्जुनस्य महत् कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ।
 इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना । तामेतानुशोचन्ति मपत्यः स्वामिव सुपां ।
 गान्धारराजः शकुनिर्व्वलवान् सत्यविक्रमः । निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ।
 यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्र वोज्यते । स एव पत्निभिः पत्नैः शयान उपवोज्यते ।
 यः स्त्रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ।
 मायया निवृत्तिप्रज्ञो जितवान् यो युधिष्ठिरं । सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ।
 शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात् पर्थुपासते । कैतवं मम पुत्राणां विनाशायोपश्रितं ।
 एतेनैतन्महदैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह । वधाय मम पुत्राणामात्मनः स्वर्गणस्य च ।
 यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिता विभो । एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ।
 कथञ्च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह । विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ काम्बोजं पश्य दुर्द्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितं । शयानमृषभस्कन्दं हतं पांशुषु माधव ।
 यस्य चतजसन्दिधौ बाह्व चन्दनभूषितौ । अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ।
 इमैः तौ परिघप्रखौ बाह्व शुभतलाङ्गुली । यथोर्व्विवरमापन्नां न रतिर्मा पुराजहात् ।
 कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर । हतबन्धुरनाथेव वेपन्ती मधुरस्वरा ।
 आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजां । क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीस्त्वजति वै तनुं ।
 शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन । पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजं ।
 मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन । परिवार्थं प्ररुदिता मागधः पश्य योषितः ।

६५५

६५६

६५७

६५८

६५९

६६०

आसामायतनेत्राणां सुखराणां जनार्दन । मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ।
 प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्यः शोककर्षिताः । आस्तीर्णशयनोपेता मागधः शेरते भुवि ।
 कोशलानामधिपतिं राजपुत्रं वृहद्वलं । भर्त्तारं परिवार्यैताः पृथक् प्रहृदिताः स्त्रियः । ३५५
 अस्य गात्रगतान् वाणान् कार्ष्णिवाज्जवलाप्यितान् । उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ।
 आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् । प्रस्थाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ।
 द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ।
 रथान्यगारञ्चापार्चिः शरवृष्टिगदेन्धनं । द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः शलभा इव पावकं
 तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः । ३६०
 तप्तकाञ्चनवर्ष्माणस्तालध्वजरथस्त्रजः । भासयन्ती महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ।
 द्रोणेन द्रुपदं सङ्ख्ये पश्य माधव पातितं । महा द्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतं ।
 पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरं । आतपत्रं समाभाति शरदीव निशाकरः ।
 एतासु द्रुपदं वृद्धं सुषा भार्याः सुदुःखिताः । दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चालं राजानमपसव्यतः ।
 धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः । द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हतचेतसः । ३६५
 द्रोणस्तमभिह्वलैष विमर्द्दे मधुसूदन । महेष्वासो हतः श्रुते नद्याहत इव द्रुमः ।
 एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्बह्मरथः । श्रुते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून् सहस्रशः ।
 विच्छिद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः । चेदिराजं हृषीकेश सुवेशञ्चारुकुण्डलं ।
 दाशार्हपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमं । आरोप्याङ्गे रुदन्येतास्येदिराजं वराङ्गनाः ।
 अस्य पुत्रं हृषीकेश सुकेशञ्चारुकुण्डलं । द्रोणेन समरे पश्य निहतं वज्रधा शरैः । ३७०
 पितरं नूनमाजिख्यं युध्यमानं परैः सह । नाजहात् पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ।
 एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् । दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ।
 विन्दानुविन्दावावन्थौ पतितौ पश्य केशव । हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ।
 काञ्चनाङ्गदवर्ष्माणौ रणे खड्गधनुर्द्धरौ । क्षयभप्रतिरूपाद्यौ शयानौ विमलस्त्रजौ ।
 अबध्वाः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात् हृपात् । ३७५
 दुर्योधनाद्द्रोणसुतात् सैन्धवाच्च महारथात् । सोमदत्तादिकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्ष्णः ।
 ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः । त इमे निहताः सर्वे पश्य कालस्थ पथ्ययं ।
 नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन । यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभाः ।
 तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्त्रिनः । यदैवाकृतकामस्तमुपपन्नं गतः पुनः ।
 शान्तनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च । तदैवोक्ताऽस्मि मा स्नेहं कुरुस्वात्मसुतेष्विति । ३८०
 तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति । अचिरेणैव पुत्रा मे भस्मीभूता जनार्दन ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोकमूर्च्छिता । दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ।

ततः केयवनेताङ्गी पुनश्चैकपङ्क्तिना । जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ।

गान्धार्युवाच । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दग्धाः कृष्ण परस्परं । उपेक्षिता विनश्यन्तस्तथा कस्माज्जनाईन ।

इत्थं वदन्त्येन विपुले तिष्ठता वले । उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ।

७२१

इच्छन्ते वैरिणो नाशः कुरुषां मधुसूदन । यस्मात्तथा महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ।

दतिशृङ्खलया यन्मे तपः किञ्चिदुपाज्जितं । तेन त्वां दुःखापेन शस्ये चक्रगदाधर ।

यस्मात् परस्परं हन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः । उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातिन् वधिष्यसि ।

जमदग्निरस्ति ते वैधं षट्त्रिंशे मधुसूदन । हतज्ञातिहतामात्या हतपुत्रो वनेचरः ।

कुक्षिनेनायुपायेन निधनं समवाप्स्यसि । तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिवान्धवाः ।

७२०

स्त्रियः पन्नियिच्छन्ति यद्येव भरतस्त्रियः ।

वैशम्पायन उवाच ॥ रतच्छ्रुत्वा तु वचनं वामुदेवो महामनाः । उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्सयन्निव ।

संहर्ता दृष्टिचक्रस्य मदन्यो नेह विद्यते । जानेऽहमेवमप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ।

अवध्यासे नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः । परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ।

इत्युक्त्विति दाशार्हं पाण्डवास्तुचेतसः । बभूवुर्दशसंविम्बा निराशाश्चापि जीविते ।

७२५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीशापदाने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तश्चेदं स्त्रीविलापपर्वः ॥

॥ अथ आद्रुपर्वः ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोको मनः कथाः । तवैव ह्यपराधेन बहवो तिधनं गताः ।

यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्युमत्यन्तमानिनं । दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ।

निष्ठुरं वैरपुत्रं दृष्ट्वा नां शसनातिगं । कयमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ।

मृतं वा यदि वा नष्टं येऽतीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं दावनर्थो प्रपद्यते ।

तपेऽर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं गौर्वीढारं धावितारं तुरङ्गी । भूद्रा दासं यशुपालश्च वैश्या वधार्थाय त्वदिधा राज

पुत्री ।

७६०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वामुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽग्रिमं । तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ।

धृतराष्ट्रस्य राजर्षिर्विगृह्णावुद्भिजं तमः । पर्यष्टञ्चत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

जीवतां परिमाणञ्च सैन्यानामपि पाण्डव । हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः । कोव्यः षष्टिश्च शट् चैव येऽस्मिन् राजन्मृधे हताः ।

अलक्ष्माणान् वीराणां सहस्राणि चतुर्दश । दश चात्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ।

७६५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तम । आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यैर्हतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे । देवराजसमान् लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः ।

त्वद्दृष्टेन मनसा मर्त्यव्यमिति भारत । युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्व्यैः समागताः ।

च संगमभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः । प्रस्तेषु निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान् प्रति ।

त्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः । द्यौर्निधेवा महात्मानः परानभिमुखा रणे ।

३३०

इयमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः । गतास्ते ब्रह्ममदनं हता वीराः सुवर्चसः ।

तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति । यथाकर्थाच्चित्ते राजन् भंग्राप्तस्त्वत्तरान् कुहन् ।

धृतराष्ट्र उवाच ॥ केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि शिद्धवत् । तन्मे वद महाबाहो श्रेयस्यं यदि मन्यसे ।

युधिष्ठिर उवाच ॥ निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया । तीर्थयात्राप्रवर्ज्जेन सम्प्रप्तोऽयमनुग्रहः ।

वैषिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्यनुसृतिं । दिव्यं चक्षुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगिन वै पुरा ।

३३५

धृतराष्ट्र उवाच ॥ येऽत्रानाया जनस्यस्य सनाया ये च भारत । कश्चित्तेषां शरीराणि ध्वज्यन्ति विधिपूर्वकं ।

येषां सन्ति कर्त्तारो न च येऽत्राहिनाश्चरः । वदस्व कस्य कुर्यादभो वज्रत्वान्तात कर्मणः ।

न सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति यतस्ततः । तेषां नु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ।

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आदिदेश सुधर्माणं धैर्यं सूतञ्च सञ्जय ।

दुरञ्च महाबुद्धिं युयुत्सुञ्चैव कौरवं । इन्द्रसेनमुखंश्चैव भृत्यान् सूतांश्च सर्वशः ।

३४०

वन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याण्यनेकशः । यथा चानायवत् किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ।

तस्माद्भूर्भराजस्य क्षन्ता सूतश्च सञ्जयः । सुधर्मा धैर्यमहित इन्द्रसेनादयस्तथा ।

न्दनागुरकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत । घृतं तैलञ्च गन्धंश्च चैमाणि वसनानि च ।

माहृत्य महार्हाणि दारूणाञ्चैव सञ्जयान् । रथांश्च सुदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ।

वेताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् । दाहयामासुरव्या विधिदृष्टेन कर्मणा ।

३४५

यैोधनञ्च राजानं भ्रातृन्नास्य शताधिकान् । शल्यं शलञ्च राजानं भूरिश्रवसमेव च ।

यद्रथञ्च राजानमभिमन्युञ्च भारत । दैःशासनं लक्ष्मणञ्च धृष्टकेतुञ्च पार्थिवं ।

हन्तं सोमदत्तञ्च सृञ्जयाञ्च शताधिकान् । राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ।

शखण्डिनञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नञ्च पार्ष्वतं । युधामन्युञ्च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ।

शल्यं द्रौपदेयाञ्च शकुनिञ्चैव सौबलं । अचलं वृषकञ्चैव भगदत्तञ्च पार्थिवं ।

३५०

र्षिं वैकर्त्तनञ्चैव सहपुत्रममर्षिणं । केकयाञ्च महेष्वासान् विगर्त्ताञ्च महारथान् ।

टोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च । अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं जलसन्धञ्च पार्थिवं ।

मन्युञ्च पार्थिवान् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः । धृतधाराज्जतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ।

प्रहमेधाञ्च केषाञ्चिदवर्त्तन्त महात्मानां । सामभिश्चाप्यगायन्त तेष्वन्वशेचन्त चापरैः ।

तस्मामृचाञ्च नादेन स्त्रीणाञ्च रुदितस्वनैः । कञ्जलं सर्वभूतानां निशायां समजायत ।

३५५

विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः । नभसीवान्वद्भूयन्त यद्वास्तन्वभ्रसंवृताः ।

चाप्यनाथास्तत्रासन् नानादेशसमागताः । तांश्च सर्वान् समानाख्यराशीन् कृत्वा सहस्रशः ।

चित्रा दारुमिरुद्धैः प्रभृतैः स्नेहपाचितैः । दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ।
कारयित्वा क्रियान्तर्वां कुरुराजो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि आठ्ठपर्वणि कुरुणामौर्द्धदेहिके षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

। वैशम्पयन उवाच ॥ ते समासाद्य गङ्गान्तु शिवां पुण्ड्रजलोचितां । इदिनीञ्च प्रसन्नाञ्च महाख्यां महाबलां ।

८००

भूयान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पितृणां भ्रातृणां पौत्राणां स्वजनस्य च ।
पुत्राणामार्यकाणाञ्च पत्नीनाञ्च कुरुस्त्रियः । उदकञ्चक्रिरे सर्वा रुदन्यो मृगदुःखिताः ।
सुहृदाश्चपि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः मल्लिक्रियाः । उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
हृदपतीर्याऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च । तन्महोदधिसङ्काशं निरानन्दमनुत्सवं ।

वीरपत्नीभिराकीर्णैर्गङ्गातीरमशेषतः । ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता ।

८०५

रुदन्ती सन्दया वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः । यं हृतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।

यो व्यराजच्चमूमे दिवाकर इव प्रभुः । प्रत्ययुध्यत यः सर्वान् पुरा वः सपदानुगान् ।
दुर्योधनवल्लं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत । यस्य नास्ति समो वीर्ये वृथिव्यामपि कश्चन ।

यो वृणीत यशः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि । सत्यसन्धस्य शूरस्य संगमेऽप्यपलायिनः ।

८१०

कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्षणः । स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मथ्यजायत ।

कुण्डलो कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः । श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियं ।

कर्णेवान्प्रशोचन्त भूयश्चार्त्ततराऽभवन् । ततः स पुरुषयात्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

उवाच मातरं वीरो निरसन्निव पन्नगः । यः शरोर्षिर्ध्वजावर्त्ता महाभुजमहाग्रहः ।

तलशब्दानुनदितो महारथमचाहूदः । यत्क्षेपुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्भूजञ्जयात् ।

८१५

भवत्याः स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराऽभवत् । यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वषं ।

तमग्निमिव वस्त्रेण कथं ह्यदितवत्यसि । यस्य बाहुवलं नित्यं धार्तराष्ट्रैरुपासितं ।

उपासितं यथाऽस्माभिर्वलं गाण्डीवधन्वनः । भूमिपानाञ्च सर्वेषां वलं वलवताम्बरः ।

नान्यः कुन्तीमुतात् कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी । स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रधृताम्बरः ।

अस्मृतं तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमं । अहो भवत्या मन्त्रस्य गूहनेन वयं हताः ।

८२०

निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सवान्धवाः । अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।

पाञ्चालानाञ्च नाशेन कुरुणां पतनेन च । ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्युशङ्कशं ।

कर्णेवानुशोचन् हि सन्दह्येऽग्राविवाहितः । नेह स्म किञ्चिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितं ।

न च स्म वैशंसं घोरं कैरवान्तकरं भवेत् । एवं विलय्य वज्रलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

विदहन् दुःखितो राज्ञश्चकारास्योदकं प्रभुः । ततो विनेदुः सहसा स्त्रियस्ताः खलु सर्वशः ।

८२५

अभितो या स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्षणि । तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः ।

स्त्रियः कुरूपतिर्जिमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः । स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरं ।

कृत्वात्ततार गङ्गायाः खलिलादाकुलेन्द्रियः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि आङ्गपर्वणि कर्णस्य गूढजलकथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ समाप्तश्चेदं स्त्रीपर्व ॥

=====

३

३ भ

श्रीमहाभारतं

॥ अथ शान्तिपर्वः ॥

नागायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः । विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।

तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन् पाण्डुनन्दनाः । शौचं निर्व्वर्त्तयिष्यन्तो मासमात्रं वहिः पुरात् ।

कृतोदकन्तु राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । अभिजग्मुर्नहात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।

द्वैपायनो नारदश्च देवकश्च महानृषिः । देवस्यानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ।

अन्ये च वेदविदांसः कृतप्रज्ञा विजातयः । गृहस्थाः स्नातकाः सन्तो ददृशुः कुरुसत्तमं ।

तेऽभिगन्त्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि । आसनेषु महा ह्येषु विविशुस्ते महर्षयः ।

प्रतिगृह्य ततः पूजान्तकालसदृशीं तदा । पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरं ।

दुष्टे भागीरथीतीरे शोकयाकुलचेतसं । आश्रययन्तो राजेन्द्रं विप्रः शतसहस्रशः ।

नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । सम्भाव्य मुनिभिः सार्द्धं कृष्णद्वैपायनादिभिः ।

भवतो वाङ्मयीयेण प्रसादान्माधवस्य च । जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मैरेव युधिष्ठिर ।

दिव्या मुक्तसु संश्रामादस्माञ्जोक्तमयङ्करात् । सत्तद्धर्मे रतस्यापि काचिनोदधि पाण्डव ।

काचिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप । कश्चिच्छ्रियमिमं प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विजितेयं मही वृत्त्वा कृष्णवाङ्मलाश्रयात् । ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ।

इदन्तु मे महत् दुःखं वर्त्तते हृदि नित्यदा । कला ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितं ।

सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुतान् प्रियान् । जयोऽयमजयाकारो भगवन् प्रतिभाति मे ।

किन्तु वक्ष्यति वार्ष्णेयो वधूर्मे मधुसूदनं । दारकावाहिनीं कृष्णमितः प्रतिगतं हरिं ।

द्रौपदीं हतपुत्रेयं कृष्णां हतबान्धवा । अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयःपीडयतीव मम ।

इदमन्यच्च भगवन् यत्नां वक्ष्यामि नारद । मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ।

यः स नागायुतबलो लोकोऽप्रतिरथो रणे । सिंहदर्पगतिर्द्वीमान् घृणी दाता यतव्रतः ।

आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः । अमरीं नित्यसंरम्भो ज्ञेयः स्रजं रणे रणे ।
 शीघ्रास्त्रिचयोधी च कृती चाङ्गुतविक्रमः । गूढात्पुनः सुतः कुन्त्या भ्राता स्रजमसौ क्रिल ।
 तोयकर्म्मणि तं कुन्ती कथयामास सूर्यजं । पुत्रं सर्वभूषणैतन्मवकीर्णं जले पुरा ।
 मञ्जूषायां समाधाय गङ्गाहोतस्यज्जयत् । यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयञ्च भवत्यतः ।
 स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्राताऽस्य कञ्च नादजः । अजानता नया भ्राता राज्यलुब्धेन घातितः ।
 तन्मे दहति गात्राणि त्वलरश्मिवानलः । न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
 नाहं न भीमो न यमौ स तस्मान्विद सुव्रतः । गता किल प्रया तस्य सकाशमिति नः श्रुतं ।
 अस्माकं शमकामा वै तच्च पुत्रो भवेत्यथ । प्रयाया न कृतः कामसेन चापि महात्मना ।
 अथ पश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतं । न हि शय्यान्वहन्यक्तं नृपं दुर्वैधानं रणे ।
 अनार्यत्वं नृशंसञ्च कृतमूलं हि मे भवेत् । युधिष्ठिरेण सन्धिं हि यदि कुर्यां मते तत्र ।
 भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः । सोऽहं विजित्य समरे विजयं सहकेशवं ।
 सन्धास्त्रे धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् । तमुवाच किल प्रया पुनः प्रयुलवचनं ।
 चतुर्णां मेऽभयन्देहि कामं युथस्व फाल्गुनं । सोऽब्रवीन्मातरं धीमान्वेषमानां कृताञ्जलिः ।
 ग्राहान्विषह्वाश्वतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् । पञ्चैव हि सुता देवि भविष्यन्ति तव भ्रुवाः ।
 सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने । तं पुत्रगृह्णीनो भूयो माता पुत्रमयाब्रवीत् ।
 भ्रातृणां स्तस्त्रि कुर्वीथा येषां रुस्त्रि चिकीर्षसि । एवमुक्त्वा किल प्रया विस्त्रज्योपययौ गृहान् ।
 सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः । न चैव विवृतो मन्त्रः प्रयायास्तस्य वा विभो ।
 अथ गूहरो महेष्वासः पार्थेनाजौ निपातितः । अहन्त्वज्ञाप्तिषं पश्चात्सहोदर्यं दिजोत्तम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णे प्रयाया वचनात्प्रभो । तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातितः ।
 कर्णार्जुनसहायोऽहं जयैयमपि वासवं । सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णे दृष्ट्वा स शाम्यति । यदा ह्यस्य गिरो रुन्ताः शृणोमि कटुकोदयाः ।
 सभायां गदतो द्यूते दुर्वैधानहितैषिणः । तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
 कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्थिति मतिर्म्मम । सादृश्यहेतुमन्विच्छन् प्रयायास्तस्य चैव ह ।
 कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् । कथन्तु तस्य संगमे पृथिवी चक्रमयसत् ।
 कथन्तु शत्रो भ्राता मे तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि । आतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथं ।
 भवान् हि सर्वविदिप्रो लोके वेद कृताकृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णमिश्राने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदताम्बरः । कथयामास तत्सर्वं यथा श्रुतः स सूतजः ।

॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । न कर्णार्जुनयोः किञ्चिदविषह्यं भवेद्रणे ।

गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ । तन्निबोध महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ।

तत्त्वं त्वं कथञ्चैच्छेच्छकपूतमिति प्रभो । सर्वजननस्तस्मात्कल्प्यगमो विनिर्दिष्टः ।
 स वास्तविकः पुनः स्तुतपुत्रत्वमगतः । चक्रागङ्गिरसं श्रेष्ठानुर्वेदं गुरोर्हृदा । १०
 स कलं भीमदेवस्य फाल्गुनस्य च साधवं । दुद्धिञ्च तव राजेन्द्र यन्मयोर्विन्दं तथा ।
 सख्यञ्च नसुदेवेन वाख्ये गाण्डीवधन्वनः । प्रजानामनुरागञ्च चिन्तयानो व्यदञ्चत ।
 न सख्यमकारेद्विषये राज्ञा दुर्योधनेन च । सुश्रामिर्नित्यमङ्घ्रिषो देवाचःपि स्वभागतः ।
 सर्वधिकमया लब्धं धनुर्वेदे धनञ्जयं । द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ।
 ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनं । अर्जुनेन समञ्चाहं युध्येयमिति मे मतिः । ११
 रुमः शिष्येषु च हेहः पुत्रे चैव तव भुवं । त्वत्प्रसादान् मां ब्रूयुरहतास्त्रं विचक्षणः ।
 द्रोणस्तथैकाः कर्णेन सप्रेतः फाल्गुनं प्रति । दौरात्म्यञ्चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ।
 ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणे विदित्वा यथावद्वरितव्रतः । क्षत्रियो वा तपस्वी वा नान्यो विद्यात्कथञ्चन ।
 इत्युक्तोऽङ्गिरसः श्रेष्ठनामस्य प्रतिपूज्य च । जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतम्यति ।
 स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । ब्राह्मणे भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत् । १२
 रामस्त प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः । स उक्तः स्वागतञ्चेति प्रीतिमांसाभवाद्भृशं ।
 तव कर्णस्य वसतो महेन्द्रे स्वर्गसंज्ञिते । गन्धर्वैरतल्लैर्यैर्चैर्देवैश्चासीत्समागमः ।
 स तत्रैवस्वमकगेङ्गुत्रेष्ठान् पथाविधि । त्रिषत्यान्वदत्तार्थं देवदानवरक्षसां ।
 स कदाचित्समुद्रान्ते विचाराग्रमन्तिके । एका खड्गधनुष्पाणिः पञ्चिक्राम सूर्यजः ।
 नोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः । जघानाञ्जानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया । १३
 तदज्ञानकृतं मत्वा ब्रह्मणाय न्यवेदयत् । कर्णः प्रसादयंश्चैवमिदमित्यब्रवीद्वचः ।
 अबुद्धिपूर्वं भगवन् धेनुरेवा हता तव । मया तव प्रसादञ्च कुरुष्वेति पुनः पुनः ।
 तं स विभोऽब्रवीत्कुड्रो वाचा निर्भर्त्सयन्निव । दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्धने ।
 देन विस्मृष्टे नित्यं यदर्थं घटसे भृशं । युध्यतस्तेन ते पापं चक्रं भूमिर्गमिष्यति ।
 ततश्चक्रे नदीयस्ते मूर्ध्नि ते विचेतसः । पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम । १४
 यथेयं गौर्हता नृद प्रमत्तेन त्वया मम । प्रमत्तस्य तथाऽरातिः शिरसे पातयिष्यति ।
 शतः प्रसादयामास ततस्तं दिजसत्तमं । गोभिर्द्वैतैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ।
 न हि मे व्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि वै शृष्ट्वा । गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यन्तस्ते समाचर ।
 इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः । राममभ्यगमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णशापकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रणयेन दमेन च । तुतोय भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषथा तथा ।
 तस्मै स विधिवत्कृत्वा ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनं । प्रोवाचाखिलमव्ययं तपस्वी तत्तपस्विने ।
 विदितास्त्रततः कर्णो रममाणोऽश्रमो भूतोः । चक्रारैवन्नुर्वेदे धत्तमद्भुतविक्रमः । १५

ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्त्रिकात् । कर्णेन सहितो धोमानुपवासेन कर्षितः ।
 सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्मयात्पन्नसौहृदः । कर्णस्थोत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ।
 अथ कृमिः स्नेहमेदोमांसशोणितभोजनः । दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्थाभ्यासमागतः ।
 स तस्योत्सृज्यसाद्य विभेद रुधिराशनः । न चैनमशकत् क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ।
 स दृश्यमानस्तु तया कृमिणा तेन भारत । गुरोः प्रवेधनाशङ्को तमुपैक्षत सूर्यजः ।
 कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य तां । अकम्पयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवं ।
 यदास्य रुधिरणाङ्गं परिस्पृष्टं भृगूदहः । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्तस्तथैवमब्रवीत् ।
 अहोऽस्त्यशुचिताम्प्रातः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ।
 तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणं । ददर्श रामस्तं चापि कृमिं शूकरसन्निभं ।
 अष्टपादन्तीच्छदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतं । रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलकं नाम नामतः ।
 स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् । तस्मिन्नेवासृजि क्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततोऽन्तरीचि ददृशे विश्वरूपः करालवान् । राक्षसो लोहितघोवः कृष्णज्ज्ञो मेघवाहनः ।
 स रामं प्राञ्जलिभूत्वा बभोषे पूर्णमानसः । स्खलि ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतं ।
 मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं मे भवता कृतं ।
 तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् । कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ।
 सोऽब्रवीदहमासं प्राग्देशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ।
 सोऽहं भृगोः सुदयिता भार्यामपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन कृमौभूतोऽपतं भुवि ।
 अत्रवीद्वि स मां क्रोधान्तव पूर्व्वपितामहः । मूर्च्छस्नेहाशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे ।
 शापस्थानो भवेद्ब्रह्मन्त्रित्वेवं तमथाब्रुवं । भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः ।
 सोऽहमेतां गतिं प्राप्नो यथा ह्यकुशलस्तथा । त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ।
 एवमुक्त्वा नमस्कृत्य यथैव रामं महासुरः । रामः कर्णञ्च सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् । क्षत्रियस्येव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यतां ।
 तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् । ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं सूतं मां विद्धि भार्गव ।
 राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्त्रलुब्धस्य भार्गव ।
 पिता गुरुर्न सन्देहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः । अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ।
 तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहृष्टनिव । भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिं ।
 यस्मान्निथोपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया । तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ।
 अन्यत्र बधकालान्ते सदृशेन समेषुषः । अब्राह्मणेन हि ब्रह्मा भुवं तिष्ठेत्कदाचन ।
 गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते । न त्वया सदृशो युद्धे क्षत्रियो भविता युधि ।

एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम ह । दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मोति चाब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णस्यस्त्रप्राप्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्तु समवायैवं शस्त्रं भार्गवतन्दनात् । दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ।

ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयम्बरे । कलिङ्गविषये राजन् राज्ञश्चिन्नाङ्गदस्य च ।

श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत । राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ।

११०

श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवान् । रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ।

ततः स्वयम्बरे तस्मिन् सम्प्रवृत्ते महीत्सवे । समापेतुर्नृपतयः कन्यार्थं नृपसत्तम ।

शिङ्गुपालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च । कपोतरोमा नीलस्य रूक्मी च दृढविक्रमः ।

शृगालस्य महाराजः क्लोराज्याधिपतिश्च यः । अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरस्य नामतः ।

एतेऽन्ये च बहवो दक्षिणं दिशमाश्रिताः । स्नेह्वाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ।

११५

काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे शृङ्गुजाम्बूनदप्रभाः । सर्वे भासुरदेहाश्च व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत । विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षवरान्विता ।

ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत । अत्यकामद्वर्त्तराष्ट्रं सा कन्या वरवाणिनी ।

दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनं । प्रत्यवेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ।

स वीर्यमदमत्तलाङ्गीभेद्रेणानुपश्रितः । रथमारोय तां कन्यामाजहार नराधिपः ।

११०

तमन्वयाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलिचवान् । कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ।

ततो विनर्दः सुमहान् राज्ञामासीद्युयुत्सतां । सन्नद्धतां तनुवाणि रथान् योजयतामपि ।

तेऽभ्यधावन्त सकोधाः कर्णदुर्योधनावुभौ । शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ।

कर्णस्तेषामापततामेकैकेन शरेण ह । धनूंषि च शरांश्चान्यान्यातयामास भूतले ।

ततो विधनुषः कांसित्कांसिदुद्यतकार्मुकान् । कांसिदुद्ग्रहतां वाणान् रथशक्तिगदास्तथा ।

११५

लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः । हतस्रतांश्च भूयिष्ठान् स विजिग्ये नराधिपान् ।

ते स्वयं बाहयन्तोऽश्वान् याहि याहीति वादिनः । व्यपेयुस्ते रणं हिला राजानो भग्नमानसाः ।

दुर्योधनस्तु कर्णेन पात्यमानोऽभ्ययात्तदा । हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाङ्गयं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्योधनस्य स्वयम्बर कन्याहरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ अविष्कृतबलं कर्णं श्रुत्वा राजा समागधः । आङ्गयद्वै रथेनाजौ जरासन्धो महीपतिः ।

तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्दयोः । युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षताः ।

११०

चीणवाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ मर्हो गतौ । बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ।

बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽयं युध्यतः । विभेद सन्धिं देहस्य जरया स्नेषितस्य हि ।

स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः । प्रीतोऽस्मोत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ।

प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ । अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत् सपत्नजित् ।
 पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्धनः । दुर्व्याधनस्थानुमते तवापि विदितं तथा । १२३
 एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ । तद्धितायै सुरेन्द्रेण भिक्षिते वर्मकुण्डले ।
 स दिव्ये सहजे प्रादात् कुण्डले परमार्चिते । सहजं कवचं चापि मोहितो देवमायया ।
 विमुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च सहजेन च वर्मणा । निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ।
 ब्राह्मणस्यापि शापेन रामस्य च महात्मनः । कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ।
 भीष्मादमानात्संख्यायां रथस्त्रार्द्धानुकीर्तनात् । शस्यतेजोबधाच्चापि वासुदेवनयेन च । १२४
 रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च । कुबेरद्रेणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ।
 अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युद्धे गाण्डीवधन्वना । हतो वैकर्त्तनः कर्णे दिवाकरसमद्युतिः ।
 एवं शस्त्रस्तव भ्राता बज्रमिच्छापि वञ्चितः । न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णवैर्यकथने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः । युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्हृद्यैः शोकपरिभुतः ।
 तन्दीनमनसं शुभ्रं शोकोपहतमातुरं । निःश्वसन्तं यथा नागं पथ्यं श्रुनयनं तथा । १२५
 कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखापहतचेतना । अत्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ।
 युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि । जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणुष्वेदं वचो मम ।
 यतितः स मया पूर्वं भ्रातृव्यं ज्ञापयितुं तव । भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ।
 यद्वाच्यं हितकामेन मुह्यदा हितमिच्छता । तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चागतः ।
 न चैनमशकङ्गानुरहं वा स्नेहकारणैः । पुरा प्रत्यनुनेतुं वा गन्तुं वाऽप्येकतां तया । १२६
 ततः कालपरोतः स वैरस्योद्धरणे रतः । प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ।
 इत्युक्तो धर्मा राजस्तु मात्रा वाप्याकुलेक्षणः । उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।
 भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच तं । शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः ।
 न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्येवं दुःखसमन्वितः । स राजा पुत्रपौत्राणां सम्बन्धिसुहृदां तथा ।
 स्मरन्नुद्दिग्गद्दयो बभूवोद्दिग्गचेतनः । ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः । १२७
 निर्व्वेदमगमद्वीमान् राजा सन्तापपीडितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि स्तोत्रोपाये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः । शुशोच दुःखसन्तप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथं ।
 आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनः पुनः । दृष्ट्वाऽर्जुनमुवाचेदं वचनं शोककर्षितः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्वैक्ष्यमाचरिष्यामो वृष्यन्धकपुरे वयं । ज्ञातीन् निष्पुरुषान् कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गति ।
 अमित्रा नः समृद्धार्था वृत्तार्थाः कुवरः कृताः । आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मं क्लृप्तामाप्नुमः । १२८
 धिगस्तु चाक्षमाचारं धिगस्तु बलपौरुषं । धिगस्तु मर्षं चेनेमामापदं गमिता वयं ।

माधु क्षमा दमः शौचं सर्वैराग्यं क्षमत्सरः । अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणः ।
 वयं तु क्षोभान्नेहाच्च दम्भं मानं च संश्रिताः । इमामवस्थामापन्ना राज्यलाभबुभुक्षया ।
 वैजोक्त्याऽपि राज्येन नास्मान् कश्चित्प्रहर्षयेत् । बान्धवानिहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यां विजयैषिणः ।
 ते वयं पृथिवीहेतोरवस्थान् पृथिवीश्वरान् । सम्परित्यज्य जीवामो हीनार्थाः हतबान्धवाः । १६५
 अग्निं च दृष्ट्वा मानानामशुभं नः शून्यमिव । अग्निं चैव नो हीष्टमग्निषस्य विवर्जनं ।
 न पृथिव्याः सकलया न हिरण्यस्य गणिभिः । न गवाद्येन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ।
 काममन्युपरीतास्ते क्रोधाधर्षसमन्विताः । मृत्युधानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयं ।
 वज्रकल्लापसंयुक्ता निञ्चन्ति पितरः सुतान् । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च तितिक्षया ।
 उपवासैस्तथैव्यभिर्भ्रतकैः तु कर्मजुलैः । लभन्ते मातरो गर्भास्तान्मासान्दश विभ्रति । १७०
 यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि । सम्भाविता जातवत्सास्ते द्युर्यदि नः सुखं ।
 इह वाऽमुत्र वा चेति कृपणाः फलहेतुकाः । तासामयं समारम्भो निर्वृत्तः केवलोऽफलः ।
 यदासं निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः । अभुङ्क्ता पार्थिवान् भोगान् क्षणान्यनपहाय च ।
 पिबन्धे देवताभ्यस्य गता वैवस्वतक्षयं । यदैषाममपितरौ जातकामावुभावपि ।
 सञ्जातवल्लरूपेषु तदैव निहता नृपाः । संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधाधर्षासमञ्जसः । १७५
 न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तोरा जातु कर्हिचित् । पाञ्चालानां कुरुणाञ्च हता एव हि ते हताः ।
 न चेत्सर्वानयं लोकान् प्रपश्येत् स्वकर्मणः । वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तत् सर्वं प्रतिपत्स्यति । सदैव निहतिप्रज्ञो देष्टा मायोपजीवनः ।
 मिथ्यवृत्तश्च सततमस्मास्वनपकारिपु । न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितं ।
 न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्थो गीतवादिनः । नामात्यसुहृदा वाक्यं न च श्रुतवतां श्रुतं । १८०
 न दत्तानि परार्थानि न भूर्न द्रविणगमः । अस्मद्वेषेण सन्तप्तः सुखं नस्तेषु विन्दति ।
 वृद्धिमस्मासु तां दष्टा विवर्णे हरिणः कृशः । धृतराष्ट्रस्य नृपतिः सौवलेन निवेदितः ।
 तं पितापुत्रगृह्णित्वा दनुर्मेनेऽनये स्थितं । अनवेक्ष्यैव विदुरं गाङ्गेयञ्च महामतिं ।
 असंशयं वयं राजा यथैवाहं तथा गतः । अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगं ।
 पतितो यशसो दीप्तात् घातयित्वा सहेदारान् । दमौ हि वृद्धौ शोकाग्रौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः । १८५
 अस्मत्प्रदेशसन्तप्तः पापवृद्धिः सदैव हि । को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने ।
 यथाऽसावुक्तवान्वाक्यं युयुत्सुः क्षणसन्निधौ । आत्मनो हि वयं दोषाद्विनष्टाः शाश्वतोः समाः ।
 प्रदहन्तो दिशः सर्वा भास्वरा इव तेजसा । सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्धर्माः प्रयहं गतः ।
 दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितं । अबध्यानां बधं कृत्वा लोके प्राप्ताः सा वाच्यतां ।
 कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्धर्मां पापकारिणं । राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति । १९०
 हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्त्रो विनाशितः । हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुन्धयत्यसौ ।

धनञ्जय कृतं पापं कल्पेणेनापह्न्यते । ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ।
 निवृत्त्या तीर्थगमनात् श्रुतिस्मृतिजपेन वा । त्यागवाञ्छ पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ।
 त्यागवान् जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्धृता । प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।
 स धनञ्जय निर्देहा मुनिर्ज्ञानसमन्वितः । वनमाम्रं च वः सर्वान् गमिष्यामि परन्तप । ३२५
 न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः । परिग्रहवता तस्मै प्रत्यक्षमरिसूदन ।
 मया सृष्टं तु पापं हि परिग्रहमभीक्ष्णता । जन्मव्ययनिमित्तञ्च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
 स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च । गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तया ।
 प्रशाधि त्वमिमांस्त्वर्षी चेन्ना निहतकण्ठका । न मनार्थोऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुलसत्तम ।
 इत्येवमुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । व्यपारमत तं पार्थः कनीयान् प्रत्यभाषत । ३००
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्म-नुशासनपर्वणि युधिष्ठिरपरिदेवनायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथार्जुन उवाचेदमधिलिप्त इवाक्षमी । अभिनीततरं वाक्यं दृढवाद्पराक्रमः ।
 दर्शयन् स तदात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः । स्तयमानो महातेजाः सृक्कणो परिसंलिहन् ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अहो दुःखमहो कच्छमहो वैकल्यमुत्तमं । यत्कलामानुषं कर्म त्यजेयाः त्रियमुत्तमां ।
 शूद्रहृत्वा महीं सन्धा स्वधर्मशेषपादिता । एवंविधं कथं सर्वं त्यजेया बुद्धिलाघवात् ।
 क्लीबस्वेह कुतो राज्यं दोषसूचक्य वा पुनः । किमर्थं च महीशालानबधोः क्रोधमूर्च्छितः । ३०५
 यो ह्यजिजीविषुर्भैक्ष्यं कर्मण येन केनचित् । समारम्भान् बुभूषेत हतस्वस्तिरकिञ्चनः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः । कापालीं नृपपापिष्ठां वृत्तिमासाद्य जीवतः ।
 सन्त्यज्य राज्यमृद्धन्ते लोकोऽयं किं वदियति । सर्वारम्भान् परित्यज्य हतस्वस्तिरकिञ्चनः ।
 कक्षादाशंसभैक्ष्यं कर्तुं प्राकृतवत्प्रभो । अस्मिन्नाजकुले जातो जिला कृत्स्ना वसुन्धरा ।
 धर्मार्थवखिलौ हित्वा वनं भौर्ध्यात्प्रतिष्ठसे । यदिमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः । ३१०
 भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किलिधं । अकिञ्चन्यमनांश्चमिति वै नद्रोऽब्रवीत् ।
 कृत्वा नृशंसं ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह । अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
 यन्विमं धर्ममित्याऊर्द्धनादेष प्रवर्तते । धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य सः ।
 द्वियमाणे धने राजन् वयं कस्य चमेमहि । अभिशस्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितं ।
 दारिद्र्यं पातकं लोके न तच्छंसितुमर्हति । पतितः शोचते राजन्निर्द्धनश्चापि शोचते । ३१५
 विशेषं नाधिगच्छामि निर्द्धनस्यावरस्य च । अर्थेभ्यो हि विद्वेद्भ्यः सम्भृतेभ्यस्ततस्ततः ।
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः । अर्थोद्धर्त्तस्य कामस्य स्वर्गश्चैव नराधिप ।
 प्राणयात्राऽपि लोकस्य विनाऽर्थं न प्रसिध्यति । अर्थेनेह विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
 विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा । यथार्थास्तस्य मित्राणि यथार्थास्तस्य बान्धवाः ।
 यथार्थाः स पुमान् लोके यथार्थाः स च पण्डितः । अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधित्सता । ३२०

अथैरर्था निवध्यन्ते गजैरिव महागजाः । धर्मः कामश्च हर्षश्च धृतिः क्रोधः श्रुतं मदः ।

२२५

अर्थोदेतानि सर्व्वेऽपि प्रवर्त्तन्ते नराधिप । धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्द्धते ।

नाधनस्यास्त्वयं लोको न परः पुण्योत्तम । नाधनो धर्मकृत्यानि ययावदनुतिष्ठति ।

धनाद्धर्मः प्रभवति शैलादभि नदी यथा । यः कृशाश्च कृशगवः कृशमृत्युः कृशातिथिः ।

स वै राजन् कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः । अवेक्ष्य यथान्यार्थं पश्य देवासुरं यथा ।

राजन् किमन्यज्ज्ञातीनां वधः कृष्यन्ति देवताः । न चेद्धर्त्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।

२२७

इतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः । अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता ।

सर्व्वथा धनमाहार्यं यद्ययं चापि यन्नतः । द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्व्वशः ।

द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीनां नृप्यन्ते येन देवताः । इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ।

अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च । कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो घदथाददतेऽन्यतः ।

न पश्यामीऽनपकृतं धनं किञ्चित्कचिद्वयं । एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमां ।

२२८

जित्वा ममेयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्द्वने । राजर्षयोऽपि ते स्वर्ग्या धर्मो ह्येषां निरुच्यते ।

यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यपो दिशो दश । एवं राजकुलादित्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ।

आसीद्विधं दिलीपस्य नृगस्य नृपस्य च । अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवो मा लघि स्थिता ।

स त्वां द्रव्यमथो यज्ञः सम्प्राप्तः सर्व्वदक्षिणः । तज्ज्ञेन्न यजसे राजन् प्राप्तस्त्वं राज्यं किञ्चिद्विधं ।

येषां राजाऽश्वमेधेन यजते दक्षिणावता । उपेत्य तस्मावभ्यं पूताः सर्व्वे भवन्ति ते ।

२२९

वित्यरूपो महादेवः सर्व्वमेधे महामखे । जुहाव सर्व्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ।

शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्थान्तमनुशुश्रुम । महान् दाशरयः पन्था मा राजन् कुपयं गमः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुहूर्त्तं तावदेकाग्रो मनः श्रोत्रेऽन्तरात्मनि । धारयस्वैति तच्छ्रुत्वा रोचेत वचनं मम ।

साधुगम्यमहं मार्गं न जातु तत्पते पुनः । गच्छेयं तं गमिष्यामि हिलाग्राम्यसुखान्युत ।

चेत्स्यैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ मां । अथवा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ।

२३०

हिलाग्राम्यमुखाचारं तथ्यमानो महत्तपः । अरण्ये फलमूलाग्री चरिष्यामि मृगैः सह ।

जुहानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपसृशन् । कृशः परिमिताहारश्चर्षी चोरजटाधरः ।

शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः । तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ।

मनःकर्णमुखा नित्यं शृण्वन्नुवावचा गिरः । मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणां ।

आजिघ्रन्नेश्वरान् गन्धान् फुल्लानां वृक्षवीरुधां । नानारूपान्वने पश्यन् रमणीयान्वनौकसः ।

२३१

वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनां । नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्यामवासिनां ।

एकान्तशीलो विमृशन् पक्षापक्षेन वर्त्तयन् । पितृन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरङ्गिश्च तर्पयन् ।

एवमारण्यशास्त्राणामुपमुपार्तरं विधिं । सेवमानः प्रतीक्ष्य देहस्यास्य समापनं ।

अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्ननस्यतौ । चरन् भैलं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरं ।
 पांशुभिः समभिच्छन्नः प्रूत्यागारप्रतिश्रयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ।
 न शोचन्न प्रहृद्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । निराशीर्निर्दिमो भूत्वा निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
 आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धवधिराकृतिः । अकुर्व्वणः परैः काञ्चित्सर्विदं जातु कैरपि ।
 जङ्गमाजङ्गमान् सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान् । प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृदः प्रति ।
 न चाप्यवहसन् काञ्चिन् कुर्व्वन् भृकुटीः क्वचित् । प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ।
 अपृच्छन् कस्यचिन्मार्गं प्रव्रजन्नेव केनचित् । नादेशं न दिशं काञ्चिद्वन्तुमिच्छन्विशेषतः ।
 गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् । चञ्जुः प्रणिहितो गच्छंस्त्वसंस्थावरवर्जकः ।
 स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि । द्वन्द्वानि च विरुद्धानि तानि सर्व्वाण्यचिन्तयन् ।
 अल्पं वा स्वादुभोज्यं वा पूर्व्वालाभेन जातुचित् । अन्येष्वपि चरन् लाभमलाभे सप्त पूरयन् ।
 विधूमे न्यस्तमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । अतीतपात्रसञ्चारि काले विगतभिक्षुके ।
 एककालं चरन् भैलं चीनय द्वे च पञ्च वा । सृष्ट्वापाशं विमुच्यहं चरिष्यामि महीनिमां ।
 अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपाः । न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
 जीवितं मरणञ्चैव नाभिनन्दन्न च दिषन् । वास्यैकं तत्ततो वाङ्मन्यन्दनेनैकमुच्यतः ।
 नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः । याः काञ्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
 सर्व्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः । तेषु नित्यमशक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
 अपरित्यक्तसङ्कल्पः सुनिर्निक्तात्मकस्तपः । विमुक्तः सर्व्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्व्ववागुराः ।
 न वशे कस्य चिन्तिष्ठन् सचर्मा मातरिश्वनः । वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीं ।
 दृष्ट्याहि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः । कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।
 कार्यकारणसंक्षिप्तं स्वजनं नाम बिभ्रति । आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरं ।
 प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् । एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्याविद्धे रथचक्रवत् ।
 समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् । जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ।
 अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखं । दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।
 को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् । कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विविधलक्षणं ।
 पार्थिवैर्नृपतिः स्वयैः कारणैरेव बध्यते । तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्नाम्प्रत्युपस्थितं ।
 तत्राप्य प्रार्थये स्थानमथयं शाश्वतं भुवं । एतया सततं धृत्या चरन्नेवंप्रकारया ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरतिद्रुतं । देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तर्त्ताथदर्शिनी ।
 आत्मस्य हतचित्तस्य राजधर्मानुश्रयतः । विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ।

२४५

२४६

२४७

२४८

२४९

कर्मनुकम्पः कारुण्यमनृदंस्त्वं न विद्यते । चालमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ।
 यदोमा भवतो बुद्धिं विद्याम वयसीदृशी । शस्त्रं न वै ग्रहीयामो न वधियाम कञ्चन । १८०
 सैद्धमेव च विद्याम शरीरस्याविमोक्षणात् । न चेदं दारुणं युद्धमभिव्यक्तमहीचिता ।
 प्राणलक्ष्मिर्नन्दं सर्वमिति वै कवयो विदुः । स्वावरं जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनं ।
 आदानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः । हन्तयास्त इति प्राज्ञाः क्षत्तधर्मविदो विदुः ।
 ते सदीपा हतास्माभीराज्यस्य परिपन्थिनः । तान् हन्वा भुङ्क्वधर्मं य युधिष्ठिर महीमिमं ।
 यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकं । पङ्कदिग्धो निवर्त्तत कर्मैदं नस्तथोपमं । १८५
 ययारुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु । अप्राप्य निधनं गच्छेत्कर्मैदं नस्तथोपमं ।
 यथा महान्तमभ्वानमाश्रयः पुरुषो व्रजन् । स निराशो निवर्त्तत कर्मैतन्नस्तथोपमं ।
 यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कुरुनन्दन । आत्मानं घातयेत्पञ्चात्कर्मैदं नस्तथाविधं ।
 यथा ज्ञं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीथाद्यदृच्छया । कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मैदं नस्तथोपमं ।
 वदमेव गच्छा हि यदयं मन्दचेतसं । तं राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत । १९०
 वयं हि बाहुवलिनः कृतविद्या मनस्विनः । क्षीवस्व वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ।
 अगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये । कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यत यादृशं ।
 आपत्काले हि संन्यासः कर्त्तव्य इति शिष्यते । जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन वा ।
 तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्रागं न परिचक्षते । धर्मव्यतिक्रमञ्चैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ।
 कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः । तदेव जिन्दां भाषेयुर्धाता तत्र न गच्छते । १९५
 त्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतं ।
 शक्यन्तु मौण्ड्यामास्थाय विभ्रताः त्मानमात्मना । धर्मच्छद्म समास्थाय च विहंतुं न तु जीविहंतुं ।
 शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीविहंतुं । अविभ्रता पुच्छपौ चान्देवर्षी न तिथीन्पितृन् ।
 नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः । तथाऽन्येन प्रकारेण पुण्यमाज्जर्न ते जनाः ।
 यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन् कश्चिदवाप्नुयात् । पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः । २००
 एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः । अपरिग्रहवन्तश्च सततं ब्रह्मचारिणः ।
 अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते । तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ।
 श्रौतकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः । येषामात्मैव भर्त्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ।
 अवेक्ष्य यथा सैः सैः कर्मभिर्थापृतं जगत् । तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमसेनवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । तापैस्सह संवादं शकस्य भरतर्षभ ।
 केचिद्ब्रूयान् परित्यज्य वनमभ्यागमन्दिजाः । अजातशत्रुवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ।
 धर्मोऽयमिति मन्वनाः समृद्धा ब्रह्मचारिणः । त्यक्त्वा भ्रातृन् पितृंश्चैव तानिन्द्रोऽन्वक्रपायत ।

१८०

१८५

१९०

१९५

२००

२०५

तानावभाषे भगवान्पत्नी भूत्वा हिरण्मयः । सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाग्निभिः ।

पुण्यं भवति कर्मैदं प्रशस्तञ्चैव जीवितं । सिद्धार्थास्तै गतिं मुख्या प्राप्ता धर्मपरायणाः ।

॥ ऋषय ऊचुः ॥ अहो वताऽयं शकुनिर्विघसाग्रान् प्रशंसति । अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाग्निनः । ३१

॥ शकुनिस्त्वाच ॥ नाहं युष्मान् प्रशंसामि पङ्कदिग्धान् रजस्वलान् । उच्छिष्टभोजिनो मन्दान्नवैवो विघसाग्निनः ।

॥ ऋषय ऊचुः ॥ इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे । शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भुञ्ज वै श्रद्धासमे ।

॥ शकुनिस्त्वाच ॥ यदि मां नाभिश्ङ्गध्वं विभज्यात्मानमात्मना । ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि यायातथं हितं वचः ।

॥ ऋषय ऊचुः ॥ शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव । नियोगे चैव धर्मात्मान् स्थातुनिष्काम शाधिनः ।

॥ शकुनिस्त्वाच ॥ चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरं । शय्यानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो दिपदां वरः । ३२

मन्त्रोऽयं जातकर्मादिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । जीवतोऽपि यथाकालं आशाननिधनादिभिः ।

कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थाः क्रतुत्तमः । कथं मे सर्वकर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्रिरे ।

आत्मानं दृढवादीति तथा सिद्धिरिह्यते । मासाद्धमासा चतव आदित्यशशितारकं ।

इहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्मसंज्ञितं । सिद्धिचेवमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ।

अथ ये कर्मनिन्दातो मनुष्याः कापथं गताः । मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते । ३३

देववंशान्पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् । सन्त्यज्य मूढा वसन्ते ततो यान्तिश्रुतीपथं ।

एतदोऽस्तु तपो युक्तं ददामीत्यृषिचोदितं । तस्मात्तत्तद्व्यवस्थानं तपस्वितप उच्यते ।

देववंशान् ब्रह्मवंशान्पितृवंशांश्च शाश्वतान् । संविभज्य गुरोश्चर्यान्तदै दुष्करमुच्यते ।

देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः । तस्माद्गार्हस्थ्यमुदोदुं दुष्करं प्रब्रवीमि वः ।

तपः श्रेष्ठं प्रजानां वै मूलमेतन्न संशयः । कुटुम्बविधिनाऽनेन यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं । ३४

एतदिदुस्तपो विप्रा दन्वातीता विमत्सराः । तस्माद्भूतं मथ्यमन्तु लोकेषु तप उच्यते ।

दुराधर्षपदञ्चैव गच्छन्ति विघसाग्निनः । सायम्प्रातर्विभज्यान् स्वकुटुम्बे यथाविधि ।

दत्त्वाऽतिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च । अवशिष्टानि येऽग्नन्ति तानाज्ज्विघसाग्निनः ।

तस्मात्सुधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः । लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपहृताः ।

चिदिदं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः । वसन्ति शाश्वतान्वर्षान् जना दुष्करकारिणः । ३५

॥ अर्जुन उवाच ॥ ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितं । उत्सृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ।

तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ धैर्यमालम्ब्य शाश्वतं । प्रशाधि पृथिवीं कृत्वा हतामिवाक्षराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषिशकुनिसंवादकथने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् । राजानमभिसन्प्रेत्य सर्वधर्मभृताम्बरः ।

अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिन्दमः । व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ।

॥ नकुल उवाच ॥ विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्नयस्रिताः । तस्मादिद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः । ३६

अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरस्य ये । तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं सन्प्रेत्य पार्थिव ।

वेदवादापविद्धांश्च तान्विद्धि भृशनास्तिकान् । न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
 वेदयानेन नाकस्य पृथमाप्नोति भारत । अत्याश्रमानयं सर्वानित्याज्ज्वेदनिश्चयाः ।
 ब्राह्मणाः श्रुतिसम्पन्नास्त्वान्विवोध जनाधिप । वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववाप्तुम ।
 कृतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः । अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवेष्टं प्रतिष्ठितः । २५०
 आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो । अनिकेतः परिपतन् वृद्धमूलाश्रयो मुनिः ।
 अयाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशेषतः ।
 विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । आश्रमांस्तुलया सर्वान् घृतानाज्जर्मनीषिणः ।
 एकतस्तु त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः । समीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गञ्च भारत ।
 अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदां गतिः । इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ । २५१
 न यः परित्यज्य गृहान् वनमेति विमूढवत् । यदा कामान् समीक्षेत धर्मवैतसिको नरः ।
 अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् । अभिमानकृतं कर्म नैतत् फलवदुच्यते ।
 त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलं । शमो दमस्तथा धैर्यं सत्यं शौचमथार्ज्ववं ।
 यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमर्षो विधिः स्मृतः । पितृदेवातिथिहते समारम्भोऽत्र शस्यते ।
 अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलं । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते । २५२
 त्यागिनः प्रसूतस्तेह नोऽस्त्वितिर्विद्यते कचित् । असृजद्वै प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्माषः ।
 मां यज्यन्तीति धर्मात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । वीरुधश्चैव वृक्षाश्च यज्ञार्थं वै तथैषधीः ।
 पशून्स्यैव तथा मेथ्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च । गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकं ।
 तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा । तत्सम्प्राप्य गृहस्था ये पशुधान्यधनान्विताः ।
 न यजन्ते महाराज शश्वतं तेषु किल्बिषं । स्वाध्याययज्ञा च्छपयो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे । २५३
 अथाऽपरे महायज्ञान् मनस्येव वितन्वते । एवं मनःसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
 दिजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः । सरत्नानि विचित्राणि संहतानि ततस्ततः ।
 मखेष्वनभिसन्धय्य नास्तिक्यमभिजल्पसि । कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ।
 राजस्त्याग्यमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः । ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
 तैर्यजस्व महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा । राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यतां । २५४
 अश्ररथः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते । अश्वान् गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च खलङ्कृताः ।
 ग्रामान् जनपदाश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च । अप्रदाय दिजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
 वयं ते राजकल्ययो भविष्याम विशान्यते । अदातारोऽश्ररथाश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
 दोषाणामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन । अग्निष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधां ।
 तीर्थेष्वनभिसंयुत्य प्रज्जिह्वसि चेतप्रभो । क्षिप्त्वाभ्रमिव गन्ताऽसि विलयं मारुतेरितं । २५५
 लोकयोऽरुभयोर्भेष्टो ज्ञानराशे व्यवस्थितः । अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्ननोव्यासङ्गकारकं ।

परित्यज्य भवेत्यागी न हित्वा प्रतितिष्ठति । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ।

ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छिन्तिर्व्यद्यते कश्चित् ।

निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान् शक्रो यथा दैत्यवलानि संख्ये । कः पार्थ शोचन्विरतः स्वधर्मे पूर्वैः श्रिते पार्थिवशिष्टजुष्टे ।

क्षान्ते धर्मेण पराक्रमेण जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय । नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता न शोचितव्यं भवताऽद्य पार्थ । ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सहदेव उवाच ॥ न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ।

बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेऽप्यनुगृह्यतः । यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्विषतां तत्तथाऽस्तु नः ।

शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः । यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथाऽस्तु नः ।

द्व्यक्षरस्तु भवेन्नृत्युस्त्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतं । ममेति च भवेन्नृत्युर्न ममेति च शाश्वतं ।

ब्रह्ममृत्युं ततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ । अदृश्यमानौ भूतानि यो धयेतामसंशयं ।

३०५

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसां प्रतिपश्यते ।

अथाऽपि च सहीत्यप्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा । नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्व्या च स्यात् क्रियापयः ।

तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः । पन्था निषेधितः सद्भिः स निषेधो विजानता ।

लब्ध्वाऽपि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्रावरजङ्गमां । न भुङ्क्ते यो नृपः सन्त्यङ्गिष्णुं तस्य जीवितं ।

अथ वा वसतो राजन्ने वन्येन जीवतः । द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योराख्ये स वर्त्तते ।

३०६

बाह्यान्तरञ्च भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ।

भवान् पिता भवांस्त्राता भवान् भ्राता भवान् गुरुः । दुःखप्रलापानाहार्त्तलब्धौ त्वं क्षन्तुमर्हसि ।

तथ्यं वा यदि वाऽतथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितं । तदिद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाहुरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे । आहृणां ब्रुवतां तांस्तान्विविधान्वेदनिश्चयान् ।

महाभिजनसम्पन्ना श्रीमत्यायतलोचना । अभ्यभाषत राजेन्द्र द्रौपदी योषिताम्बरा ।

३०७

आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितं । सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपं ।

अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे । लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।

आमन्त्र्य विपुलश्रेणी सास्त्रा परमवल्लुना । भर्त्तारमभिसम्प्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ इमे ते भ्रातरः पार्थ श्रुत्यन्ते लोकका इव । रारास्यमानास्तिष्ठन्ति न चैतान्भिनन्दसे ।

नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महादिपान् । उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ।

३०८

कथं दैतवने राजन्यूर्ध्वमुक्ता तथा वचः । आहृणेतान् स्त्रा सहितान् शीतवातातपाद्वितान् ।

वयं दुर्थाधनं हत्वा मृधे भोक्त्याम मेदिनीं । सम्पूर्णं सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ।

विरयांश्च रथान् कृत्वा निहत्य च महागजान् । संस्तीर्य च रथैर्भूमिं सप्तादिभिररिन्दमाः ।

यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराभ्यर्च्यैः । वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः ।

इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर । कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांसि नः ।
 न क्लोवो वसुधां भुङ्क्ते न क्लोवो धनमश्रुते । न क्लोवस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ।
 नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्रुते । नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दन्ति भारत ।
 मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः । ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्थान्न राज्ञो राजसत्तम ।
 अमतां प्रतिषेधस्य सताञ्च परिपालनं । एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनं ।
 यस्मिन् क्षमा च क्रोधस्य दानादाने भयाभये । नियहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ।
 न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया । त्वयेयं पृथिवी लब्धा न सङ्कोचेन चाप्युत ।
 यत्तद्वलमभिद्राणां तथा वीर समुद्यतं । हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैरनुत्तमं ।
 रक्षितं द्रोणकर्णभ्यामश्वत्थाम्ना क्रपेण च । तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्भुङ्क्ष्व वसुध्वरां ।
 जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः । त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ।
 जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप । अधरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप । पूर्व्वेण च महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संक्षितः । भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः । विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ।
 एतान्यप्रतिमेयानि कृत्वा कर्माणि भारत । न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो दिजातिभिः ।
 स त्वं भ्रातृनिमान्दृष्ट्वा प्रतिनन्दस्व भारत । क्षुब्धभानिव सम्पत्तान् गजेन्द्रानूर्जितानिव ।
 अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परन्तपाः । एकोऽपि हि सुखायैषां मम स्यादिति मे मतिः ।
 किं पुनः पुरुषव्याघ्र यतयो मे नरर्षभाः । समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ।
 अनृतं नात्रवीच्छ्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी । बुध्दिश्चिरस्त्वा पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ।
 हत्वा राजसहस्राणि बह्वन्थाशुपराक्रमः । तद्भयं सम्प्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ।
 येषामनुमत्तको ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुसारिणः । तवोन्मादान्महाराज सेन्मादाः सर्वपाण्डवाः ।
 यदि हि क्षुरनुमत्ता भ्रातरस्ते नराधिप । बद्धा त्वां नास्तिकैः सार्द्धं प्रशासेयुर्वसुध्वरां ।
 कुरुते मूढ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति । धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्माभिरेव च ।
 भेषजैः सचिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति । साऽहं सर्व्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 तथा विनाकृता पुत्रैर्थाऽहमिच्छामि जीवितुं । एतेषां यतमानानां न मेऽद्य वचनं मृषा ।
 त्वं तु सर्व्वां महीं त्यक्त्वा कुरुषे स्वयमापदं । यथास्तां सम्पत्तौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।
 मान्वाता चाम्बरीषश्च तथा राजन्विराजसे । प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 सपर्व्वतवनद्वीपां मा राजन्विमबा भव । यजस्व विविधैर्धनैर्बुध्यस्वारीन् प्रयच्छ च ।
 धनानि भोगान्वासांसि दिजातिभ्यो नृपोत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि द्रौपदीवाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

४८५

४८६

४८७

४८८

४८९

४९०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याज्ञसेन्यावचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतं ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ दण्डः शान्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुतेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
 धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप । कामं संरक्षते दण्डस्तिवर्गो दण्ड उच्यते ।
 दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवं विदुर्बुधादत्स भावं पश्यस्व लौकिकं ।
 राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वन्ते । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ।
 परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वन्ते । एवं सांख्यिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितं ।
 दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परं । अन्धे तमसि मज्जेयु यदि दण्डो न पालयेत् ।
 यस्माददान्तान्दमयत्यग्निष्टान्दण्डयत्यपि । दमनादण्डनाचैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ।
 वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणं । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते ।
 असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्त्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विश्राम्यते ।
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूच्यतः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ।
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ।
 नाभीतो यजते राजन् नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्वातुमिच्छति ।
 नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाहत्वा कर्म दुष्करं । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियं ।
 नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वृत्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रबधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
 य एव देवा हन्तारस्तान् लोकोऽर्चयते शृंगं । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 हन्ता कालस्तथा मृत्युर्व्यायुर्वैश्रवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या विन्देदेवाश्च भारत ।
 एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातरं न पूषाणं कथञ्चन ।
 मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित्प्रशस्ताः सर्वकर्मसु ।
 न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ।
 नकुलो मूषिकानन्ति विडालो नकुलं तथा । विडालमन्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा ।
 तानन्ति पुरुषः सर्वान्पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् ।
 विधानं दैवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ।
 विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना बधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राण्यापनं ।
 उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यत्राणयापनात् ।
 सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कागम्यानि कानिचित् । पक्ष्णोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः ।
 यामान्निष्कस्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ।
 भूमिं भिलौषधींश्चित्वा वृक्षादीनण्डजान्पशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
 दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ।
 दण्डस्यैव भवेत्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलान् बलवत्तराः ।

सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनोतः । पश्याम्यस्य प्रतिशान्तिं भीताः सन्तर्जिता दण्डभयाज्जलन्ति ।

अन्धन्तम इवेदं स्यान्न प्राज्ञायेत किञ्चन । दण्डेन भवेत्लोकं विभजन् साध्वसाधुनी ।

६३६

येऽपि सन्निवृत्तार्थादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः ।

सर्वे दण्डजितो लोके दुर्ज्ञेभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्तते ।

चातुर्वर्ण्यप्रभेदाय सुनीतनयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुं ।

यदि दण्डान्न विन्नेयुर्व्यासि त्वापदानि च । अयुः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींश्चि च ।

न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणिं न दुहेत गां । न कन्यादहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ।

६३७

विन्दस्त्रोपः प्रवर्त्तते भिद्येरन्सर्वसेतवः । ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ।

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेद्युरकुतोभयाः । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ।

चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् काञ्चित् यदि दण्डो न पालयेत् ।

न चोद्या न वलीवर्द्धा नाश्याश्वतरगर्दभाः । युक्ता वह्नेयुर्थानानि यदि दण्डो न पालयेत् ।

न प्रेया वचनं कुर्युर्न बाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पितृमतो धर्मं यदि दण्डो न पालयेत् ।

६३८

दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वे दण्डे सर्वे विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः ।

न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ।

हविः श्वाऽपि लिहेद्दृष्ट्वा दण्डेनोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।

यदिदं धर्मेतो राज्यं विहितं यद्यधर्मेतः । कार्यस्तत्र न शोके वै भुञ्ज्य भोगान् व्यवस्य च ।

सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः । संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्मुत्तमं ।

६३९

अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः । स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवं ।

लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं । अहिंसा साधुर्हिंसेति श्रियान् धर्मपरिग्रहः ।

नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणं । उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ।

पशूनां वृषणं क्षित्वा ततो भिन्दन्ति मस्तकं । वहन्ति बहवो भारान् वध्नन्ति दमयन्ति च ।

एवं पथ्याकुले लोके वितये जर्जरौकते । तैस्तैर्न्यायैर्न ह्याराज पुराणं धर्ममाचर ।

६४०

यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय । अमित्राञ्चहि कैन्तेय मित्राणि परिपालय ।

मा च ते निघ्नतः शत्रून् मनुर्भवतु पार्थिव । न तत्र किल्बिषं किञ्चित्कर्तुं भवति भारत ।

आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतं । न तेन भूणद्वा स स्यान्नन्युत्तमन्युमृच्छति ।

अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः । अवध्ये चात्मानि कथं बध्ये भवति कस्यचित् ।

यथा हि पुरुषः शालां पुनः सम्प्रविशेन्नवां । एवं जीवः शरीरः एतानि तानि प्रपद्यते ।

६४१

देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्ममप्रतिपद्यते । एवं मृत्युमुखान्याज्जर्जना ये तत्त्वदर्शिनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः । धैर्यमास्थाय तेजसी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ।
 राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्यविदितं कश्चित् । उपशिञ्चाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः ।
 न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मनसि मे स्थितं । अतिदुःखान्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ।
 भवतः सम्प्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतं । विह्वलत्वं च नः प्राप्तमवललं तथैव च ।
 कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः । मोहमापद्यसे दैन्याद्यथा कापुरुषस्तथा ।
 अगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव । आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्यविदितं प्रभो ।
 एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप । हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तमिहैकमनाः शृणु ।
 द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा । परस्परं तयोर्जन्म निर्दहं नोपलभ्यते ।
 शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः । मानसाज्जायते चापि शारीर इति निश्चयः ।
 शारीरं मानसं दुःखं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्यौ च विन्दति ।
 शीतोष्णौ चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः । तेषां गुणानां सान्त्वं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणं ।
 तेषामन्यतमोऽस्तेके विधानमुपदिश्यते । उष्णेन बाध्यते शीते शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ।
 सत्वं रजस्तम इति मानसाः सुस्थयो गुणाः । तेषां गुणानां सान्त्वं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणं ।
 तेषामन्यतमोऽस्तेके विधानमुपदिश्यते । हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
 कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति । कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ।
 स त्वं न दुःखो दुःखस्य न सुखो च सुखस्य वा । न दुःखो सुखजातस्य न सुखो दुःखस्य वा ।
 स्मर्त्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि बलवत्तरं । अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिवं क्लियसे ।
 दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलां । मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 प्रव्राजन् च नगरादजिनैश्च विवासनं । महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 जटासुरात्परिक्षोभं चित्रसेनेन चाहवं । सैन्यवाच परिक्षोभं कथं विस्मृतवानसि ।
 पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन यदा बधं । द्रौपद्या राजपुत्राश्च कथं विस्मृतवानसि ।
 यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासोदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं ।
 यच्च नास्ति शरैः कार्यं न मित्रज्ञ च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे । अन्यं देहं समास्थाय ततस्त्रैरपि योक्ष्यसे ।
 तस्मादद्यैव गन्तव्यं युध्यस्व भरतर्षभ । परमव्यक्तहृदस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्माभिः ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्त्रा गमिष्यसि । एतज्जिता महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ।
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिं । पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितं ।
 दिक्षा दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि । द्रौपद्याः केशपाशस्य दिक्षा त्वं पदवीं गतः ।
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्विष्णवता । वयं ते किङ्कराः पार्थ वासुदेवस्य वीर्यवान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमसेनवाक्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

३८३

३८३

३८३

३८३

३८३

३८३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असन्तोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता । बलं मोहोऽभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैव सर्व्वशः ।

रग्भिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसे । निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुखो भव ।

य इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः । तस्याप्युदरमेकं वै किमिदं त्वं प्रशंससि ।

न क्का पूरयितुं शक्यां न मासैर्भरतर्षभ । अपूर्या पूरयन्निच्छामः घृषाऽपि न शक्नुयात् ।

यथेद्धः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति । अत्याहारतया त्वग्निं शमयेदर्थमुच्यते ।

५१५

आत्मेन्द्रकृते प्राज्ञः करोति विषयं बद्ध । जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितं ।

मानुजान् कामभोगांस्त्वमैश्वर्य्यञ्च प्रशंससि । अभोगिनीऽवलाच्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमं ।

योगक्षेमश्च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ । मुच्यस्व महतो भारात्यागमेवाभिसंश्रय ।

रकोदरकृते व्याघ्रः करोति विषयं बद्ध । तमन्येऽप्युज्जीवन्ति मन्दा लोभवशा मृगाः ।

विषयः न प्रतिगृह्य संन्यासं कुर्व्वते यदि । न च तुल्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ।

५२०

पत्राहारैश्शकुटैर्दन्तौलखलिकैस्तथा । अञ्जचैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ।

यक्षेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशसेदखिलां नृपः । तुल्यशक्राञ्जनो यस्य स कृतार्थो न पार्थिवः ।

सङ्कल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्भ्रमो भव । अशोकं स्थानमातिष्ठन्नह चामुत्र चावयं ।

निरामिषो न शोचन्ति शोचसि त्वं किमामिषं । परित्यज्यामिषं सर्व्वं मृषा वादात्प्रमोक्ष्यसे ।

पत्न्यानौ पितृयानस्य देवयानस्य विश्रुतौ । ईजानः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ।

५२५

तपसा ब्रह्मचर्य्येण स्वाध्यायेन महर्षयः । विमुच्य देहांते यान्ति मृत्योरविषयं गताः ।

आमिषं बन्धनं लोके कर्ष्वेहेतुं तथामिषं । ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमोग्रति तत्परं ।

अपि गाथां पुरा गीतां जनकेन वदन्त्युत । निर्दन्देन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ।

अनन्तं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलार्थां प्रदीप्तार्थां न मे दह्यति किञ्चन ।

अज्ञाप्रासादमारुह्य न शोच्यान् शोचतो जनान् । जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धिर्न चेतते ।

५३०

दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स चक्षुष्मांस बुद्धिमान् । अज्ञातानाञ्च विज्ञानात्सन्निधाद्बुद्धिरुच्यते ।

यस्तु वाचं विजानाति बद्धमानमियात्स वै । ब्रह्मभावप्रपन्नानां वैद्यानां भावितात्मनां ।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति । तत्र तत्र च विस्तारं ब्रह्म सम्यजते तदा ।

ते जनास्मां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतनाः । नाबुद्ध्यो नातपसः सर्व्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । सन्तप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञोवाक्छल्यपीडितः । ५३५

॥ अर्जुन उवाच ॥ कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः । विदेहराज्ञः संवादं भार्य्यया सह भारत ।

उत्सृज्य राज्यं भैक्ष्यार्थं कृतबुद्धिं नरेश्वरं । विदेहराजमहिषी दुःखिता यदभाषत ।

धनान्यपत्यं दाराञ्च रत्नानि विविधानि च । पन्थानं पावकं हिला जनको मौण्ड्यामास्थितः ।

तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यवृत्तिमकिञ्चन । धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरं ।

तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयं । क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमदचः ।
 कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमन्वितं । कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्न ते वरः ।
 प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव । यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे लुभ्यसि पार्थिव ।
 नैते नातिथयो राजन् देवर्षिपितरस्तथा । अद्य शक्यास्त्वया भर्तुं मोघस्तेऽयं परिश्रमः ।
 देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव । सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ।
 यस्त्वं त्रैविद्यदृष्टानां ब्राह्मणानां सहस्रशः । भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्य तैर्भूतिमिच्छसि ।
 श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्वत्सुम्प्रतिवीक्ष्यसे । अपुत्रा जननी तेऽद्य कौशल्या चापतिस्त्वया ।
 अमी च धर्मकामास्त्वां चक्षिथाः पर्युपासते । त्वदाशामभिकाङ्क्षन्तः कृपणाः फलेहेतुकाः ।
 तांश्च त्वं विफलान् कुर्वन् कं नु लोकं गमिष्यसि । राजन् संशयिते मोचे परतन्त्रेषु देहिषु ।
 नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः । धर्मान् दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुं ।
 स्वजो गन्धानलङ्कारान्वासांसि विविधानि च । किमर्थमभिसन्त्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः ।
 निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् । आद्यो वनस्यतिर्भूत्वा सोऽन्यांस्त्वं पर्युपाससे ।
 खादन्ति हस्तिनं न्यासैः क्रव्यादा बहवोऽप्युत । बहवः किमयश्चैव किं पुनस्त्वामनर्थकं ।
 य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टभश्च यो हरेत् । वासश्चापहरेत्तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत् ।
 यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रहः । यदाऽनेन समं सर्वं किमिदं ह्यवसीयते ।
 धानामुष्टिर्निहार्येत्प्रतिज्ञा ते विनश्यति । का चाहं तव को मे त्वं कश्च ते मय्यनुग्रहः ।
 प्रशाधि पृथिवीं राजन्यदि तेऽनुग्रहो भवेत् । प्रासादं शयनं यानं वासांस्वाभरणानि च ।
 श्रिया विहीनैरधनैस्त्वत्कमिचैरकिञ्चनैः । सौखिकैः सम्भृतानर्थान् यः सन्त्यजति किन्नु तत् ।
 योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि । तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ।
 सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्जितं ।
 जातेवेदा यथा राजन्नादगृध्वैवोपशान्यति । सदैव याचमानो हि तथा शान्त्यतिवै द्विजः ।
 सतां वै ददतोऽन्नञ्च लोकेऽस्मिन् प्रवृत्तिर्भूवा । न चेद्राजा भवेद्दाता कुतः सुखोऽचकाङ्क्षिणः ।
 अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिन्नवस्तुत एव च । अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदे भवति ।
 गृहस्थेभ्यो विनिर्मुक्ता गृहस्थानेव संश्रिताः । प्रभवञ्च प्रतिष्ठाञ्च दान्ता विन्दन्त आसते ।
 त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान् मौण्ड्यान् च याचनात् । अजुस्तु योऽयं त्यजति न सुखं विद्धि भिक्षुकं ।
 आसक्तः सक्तवद्गच्छन्निस्सृष्टो मुक्तबन्धनः । समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ।
 परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः काषायवाससः । सिना बद्धविधैः पाशैः सञ्चिन्वन्तो वृथामिव ।
 चथोश्च नाम वार्त्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् व्रजन्ति ये । त्रिविष्टभश्च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ।
 अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तं । धर्मध्वजानां मुण्डानां कृतार्थमिति मे मतिः ।
 काषायैरजिनैश्चौरैर्नग्नान्मुण्डान् जटाधरान् । विभ्रत् साधून् महाराज जय लोकान् जितेन्द्रियः ।

अन्यधेयानि मुर्व्यं कृत्वा सपश्यदक्षिणम् । ददात्यहरहः पूर्व्वं को नु धर्म्मरतस्ततः ।

६७०

॥ अर्जुन उवाच ॥ तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकोऽस्मिन्निति गीयते । सोऽप्यस्मिन्नाहसन्मन्त्रो मा मोहवशमन्वगाः ।

स्वं धर्म्ममनुकृतं सदा दानपरैर्नरैः । अनृशंस्यगुणेपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ।

अज्ञानं पाप्मने युक्ता दानमुत्तममास्थिताः । दृष्टान्नोक्तानवाप्यामो गुरुद्वेषचायिनः ।

देवनादियिभूतानां निर्व्वपन्ता यथाविधि । स्नानमिष्टमवाप्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वेदाहं तात शास्त्राणि अयराणि पराणि च । उभयं वेदवचनं कुरु कर्म्म त्यजेति च ।

६७१

आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चिन्तितानि च । निश्चयश्चैव यो मन्ते वेदाहं तं यथाविधि ।

तन्तु केवलमल्लज्ञो वीरव्रतसमन्वितः । शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुमसमर्थः कथञ्चन ।

शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्म्भनिश्चयकोविदः । तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्म्मं प्रपश्यसि ।

आदौ ह्यहमास्याय यदुक्तं वचनं त्वया । न्यायं युक्तञ्च कौन्तेय श्रोतोऽहं तेन तेऽर्जुन ।

दृढधर्म्मेषु सर्व्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च । न त्वया सदृशः कश्चित्पि लोकेषु विद्यते ।

६७२

धर्म्मसूक्ष्मतरं वाच्यं तच्च दुष्मतरं त्वया । धनञ्जय न मे बुद्धिमभिश्चितुमर्हसि ।

युद्धशास्त्रविदेव त्वं न दृढाः सेवितास्त्वया । सङ्क्षिप्तविस्तरविदां न तेषां वेत्ति निश्चयः ।

तपस्यगोऽवधिगति निश्चयस्त्वेष धीमतां । परं परं व्याय रषां येषां नैऋयसी मतिः ।

यत्त्वतन्मन्त्रे पार्थ न ज्ञायोऽस्ति धनादिति । तच्च ते वर्त्तयिष्यामि यथा नैतत्प्रधानतः ।

तपः स्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः । चषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ।

६७३

अज्ञातश्चरवो धीरास्तयाज्ये वनवः सिनः । अरण्ये बहवश्चैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।

उत्तरेण तु पन्थानमार्था विषयनियहान् । अबुद्धिजं तमस्यका लोकांस्त्यागवतां गताः ।

दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रचक्षते । एते क्रियावतां लोका ये ज्ञानानि भेजिरे ।

अनिर्दृश्या गतिः सा तु धां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः । तस्माद्योगः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुं ।

अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपोह स्यादपीह सात्सारासारदिदृक्षया ।

६७४

वेदेवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च । विपात्य कदलीसमं सारं ददृशुरे न ते ।

तथैकान्तव्युदासेन शरीरं पाञ्चभौतिके । दच्छादेषसमायुक्तमात्मानं प्राञ्जरिङ्गितैः ।

अप्राज्ञं चक्षुषा सूक्ष्मनिर्दृश्यं च तद्गिरा । कर्म्महेतुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ।

कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च । कर्म्मसन्ततिमुत्सृज्य स्थानिरालम्बनः सुखी ।

अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सङ्गिर्निषेविते । कथमर्थमनर्थान्मर्जुन त्वं प्रशंससि ।

६७५

पूर्व्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत । क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्म्माणि ।

भवन्ति सुदुरावर्त्ता हेतुमन्तोऽपि पाण्डताः । दृढपूर्व्वे स्यता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ।

अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि । चरन्ति वसुधां कृत्वा वावदूका बज्रश्रुताः ।

पार्थ यन्न विजानीमः कस्मान् ज्ञातुमिहार्हसि । एवं प्राज्ञान् सतश्चापि महनः शास्त्रवित्तमान् ।

तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत् । त्यागेन सुखनाप्नोति सदा कौन्तेय तत्त्ववित् ।

६००

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये ऊर्नविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्वाक्यान्तेर वक्ता देवस्थाना महातपाः । अभिनोततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरं ।

॥ देवस्थान उवाच ॥ यद्वचः फाल्गुनेनाक्तं न ज्यायोऽस्ति धनादिति । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ।

अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना च वसुधा जिता । तां जित्वा च दृष्ट्वा राजन् न परित्यक्तुमर्हसि ।

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येवा प्रतिष्ठिता । तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ।

तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बज्रदक्षिणैः । स्वाध्याययज्ञा च्छ्रवणैश्चानयज्ञास्तथाऽपरे ।

६०५

कर्मनिष्ठाश्च बुध्येर्यास्तपोनिष्ठाश्च भारत । वैखानसानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ।

ईहेत धनहेतोर्व्यस्तस्थानीहा गरोयसी । भूयःश्रेष्ठो हि बर्द्धेत यस्तं धर्ममुपाश्रयेत् ।

कृत्स्नञ्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति विधिकारणात् । आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भूणहत्यां न बुध्यते ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हपरिज्ञानात् दानधर्मोऽपि दुष्करः ।

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञो दिष्टः पुरुषो रचिता च । तस्मात्सर्वं यज्ञं एवोपेयाज्यं धनं ततोऽनन्तरमेव

कामः ।

६१०

यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवद्भिर्देवान् सर्वानत्ययाङ्गुरिरेजाः । तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपेयाज्यं ।

महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा ऊत्वात्मानं देवदेवो बभूव । विशालोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्ति

वासाः ।

आविद्धितः पार्थिवोऽसौ मरुत्तच्छ्रद्धाशक्रं योजयेद्देवराजं । यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टा यस्मिन् भाण्डं काञ्चनं

सर्वमासीत् ।

हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यभागवतोऽशोकः । च्छ्रद्धाशक्रं योजयन्मानुषः संस्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपेयाज्यं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ देवस्थान उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । दन्द्रेण समये प्रष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ।

६१५

सन्तोषो वै स्वर्गतमः सन्तोषः परमं सुखं । तुष्टेर्न किञ्चित्परतः सा सम्यक् प्रतिनिष्ठति ।

यदा संहरते कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येव प्रसीदति ।

न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति । कामदेवौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ।

यदाऽसौ सर्वभूतानां न द्रुहति न काङ्क्षति । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मे तथा तथा । तदात्मना प्रपश्यन्ति तस्माद्बुध्यस्व भारत ।

६२०

अन्ये सामं प्रशंसन्ति व्याध्यामनपरे जनाः । नैकं न चापरे केचिदुभयं च तथाऽपरे ।

यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः । दानमेके प्रशंसन्ति केचिच्चैव प्रतिग्रहं ।

केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीन्ध्यायन्त आसते । राज्यमेके प्रशंसन्ति प्रजानां परिपालनं ।

हिला जित्वा च भित्वा च केचिदेकान्तशीलिनः । एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।

अद्वैतैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः । अद्वैतः सत्यवचनं संविभागो दया दमः ।

६२५

प्रजनं स्वेयु दारुणेषु मार्दवं ह्रीरचापलं । एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

तस्मादेतन्मन्त्रेण कौन्तेय परिपालय । यो हि राज्ये स्थितः शश्वदशी तुल्यप्रियाप्रियः ।

हृत्तियो यश्च शिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् । असाधुनियहरतः साधूनां ग्रहहे रतः ।

धर्मवर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्त्तते धर्मतः । पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वने वन्येन वर्त्तयन् ।

विधिना आचरणेनैव कुर्यात्कर्माख्यतन्द्रितः । य एवं वर्त्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।

६२६

तस्यायश्च परश्चैव लोकः स्वात्सफलोदयः । निर्वाणं हि सुदुष्प्राप्यं वज्रविघ्नश्च मे मतं ।

एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः । आनृशंस्त्र्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ।

प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममाश्रिताः । गोब्राह्मणार्थं युध्यन्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमां ।

एवं रुद्राः सवसवस्तयादित्याः परन्तप । साध्या राजर्विसङ्गाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।

अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ।

६२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेवान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । निर्विषमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमच्युतं ।

चक्षुधर्मेण धर्मज्ञः प्राप्य राज्यं सुदुर्लभं । जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भृशं भवान् ।

क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं मतं । विशिष्टं वज्रभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्मविधिः स्मृतः ।

ब्रह्मणानां तपस्यागः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः । क्षत्रियाणाञ्च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो ।

क्षत्रधर्मे महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः । वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ।

६२८

ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण वर्त्ततः । प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवं ।

न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर । क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनं ।

स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ । राजा मनीषो निपुणो लोके दृष्टपरापरः ।

त्यक्त्वा सन्तापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि । क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभ ।

जित्वाऽरीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्डकं । विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ।

६२९

इद्रे वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणाऽभवत् । ज्ञातीनां पापवृत्तानां जघान नवतोर्नव ।

तच्चास्य कर्म पूज्यञ्च प्रशस्तञ्च विश्राम्यते । तेनेन्द्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतं ।

स त्वं यज्ञैर्महाराज यज्ञस्य वज्रदक्षिणैः । यथैवेन्द्रे मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ।

मा त्वमेवं गते किञ्चिच्छेचेथाः क्षत्रियर्षभ । गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिं ।

भवितव्यं तथा तच्च यदुक्तं भरतर्षभ । दिष्टं हि राजशार्दूलं न शक्यमतिवर्त्तितुं ।

६३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वु कौन्तेयो गुडाकेशेन पाण्डवः । नोवाच किञ्चित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ बीभत्सोर्वचनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर । शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः
 स्वधर्मे चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि । न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारणं विधीयते ।
 गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा । भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान् भर्त्स्य महीपते ।
 वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप । गृहस्थैरेव धार्थ्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ।
 सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः । तं चराद्य विधिं पार्थ दुस्वरं दुर्बलैन्द्रियैः ।
 वेदज्ञानञ्च ते कृत्स्नं तपश्चाचरितं महत् । पितृपैतामहं राज्यं धूर्यवदोदुमर्हसि ।
 तपो यज्ञः क्षमा विद्या भैक्षमिन्द्रियसंयमः । ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानञ्च शक्तिरतः ।
 ब्राह्मणानां महाराज चेष्टा संसिद्धिकारिका । क्षत्रियाणानु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ।
 यज्ञो विद्या समुत्थानमसन्तोषः श्रियं प्रति । दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनं ।
 वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा । द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रे च प्रतिपादनं ।
 एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विश्रायते । इमं लोकममुञ्चैव साधयन्तीति नः श्रुतं ।
 एषां व्यायसु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते । बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ।
 एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन् संसिद्धिकारिकाः । अपि गाथाभिमाञ्चैव वृहस्पतिरगायत ।
 भूमिरेतौ निगिरति सर्पौ विलश्यानि च । राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं ।
 सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् । प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दत्तः प्राचेतसो यथा ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् कर्माणां केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः । संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपं ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शङ्खस्य लिखितस्यास्मां भ्रातरौ शंसितव्रतौ ।
 तथेरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् । नित्यं पुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ।
 ततः कदाचिलिखितः शङ्खस्याश्रममागतः । यदृच्छयाऽयं शङ्खोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ।
 सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा । फलानि पातयामास सम्यक् परिणतान्युत ।
 अभ्युपादाय विस्मयो भक्षयामास स द्विजः । तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः ।
 भक्षयन्तन्तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् । कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ।
 सोऽब्रवीद्भातरं ज्येष्ठमुपसृत्याभिवाद्य च । इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ।
 तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तीव्ररोषसमन्वितः । स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयं ।
 गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै । अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ।
 स्तेनं मां लं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् । शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ।
 इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं स नराधिपं । अभ्यगच्छन्महाभागो लिखितः शंसितव्रतः ।
 सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतं । अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ।
 तमब्रवीत्समागम्य स राजा धर्मवित्तमं । किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ।
 एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ।

अनिसृष्टानि गुराणां फलानि मनुजर्षभ । भक्षितानि महाराज तत्र मां प्राधि मा चिरं ।
 ॥ सुदुस्त उवाच ॥ प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे । अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्थाद्वाङ्मणर्षभ ।
 स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः । ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ सञ्जयमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना । नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरं । ६८५
 ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ।
 स गत्वा भातरं शङ्खमार्त्तरूपोऽब्रवीदिदं । धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत्त्वन्तुमर्हसि ।
 ॥ शङ्ख उवाच ॥ न कुप्ये तव धर्मज्ञ न त्वं दूषयसे मम । धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्तस्यै निवृत्तिः कृता ।
 स गत्वा वाज्रदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि । देवानृषीन् पित्र्यैव मा चाधर्मो मनः कथाः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा । अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे । ६९०
 प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ । ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ।
 ततस्तन्मन्त्री शङ्खस्तपसेदं कृतं मया । मा च तत्र विशङ्काऽभूद्वैवमत्र विधीयते ।
 ॥ लिखित उवाच ॥ किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महायुते । यस्य ते तपसे वीर्यमोदृशं द्विजसत्तम ।
 ॥ शङ्ख उवाच ॥ एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधारस्तव । स च पूतो नरपतिस्त्वञ्चापि पितृभिस्सह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेयानेतेन कर्मणा । प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दत्तः प्राचेतसो यथा । ६९५
 एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनं । उत्पद्योऽन्यो महाराज मा स्म श्रेष्ठो मनः कथाः ।
 भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञ सत्तमं । दण्ड एव हि राजेन्द्र वत्तधर्मो न मुह्येन ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनो मुनिः । अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अरस्ये वसतां तात भ्रातृणां ते मनस्विनां । मनोरथा महाराज ये तत्रासन् युधिष्ठिर ।
 तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः । प्रप्राधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाड्यः । ७००
 अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्त्रिभिः । दुःखस्थाने नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ।
 धर्ममर्थञ्च कामञ्च भ्रातृभिः सह भारत । अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थाताऽसि विश्राम्यते ।
 अर्थिनाञ्च पितृणाञ्च देवतानाञ्च भारत । आनृणं गच्छ कौन्तेय तत्सर्वञ्च करिष्यसि ।
 सर्वमेधाश्चमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन । ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिं ।
 भ्रातृञ्च सर्वान् क्रतुभिः संयोज्य वज्रदक्षिणैः । सम्प्राप्तः कीर्त्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि । ७०५
 विद्यते पुरुषस्यात्र वचनं कुरुसत्तम । शृणुष्वैवं यथा कुर्वन् धर्माच्चरसे नृप ।
 आददानस्य विजयं विग्रहञ्च युधिष्ठिर । समानधर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वरं ।
 देशकालप्रतीची यो दस्त्वूर्ध्वयेत नृप । शास्त्रज्ञां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ।
 आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति । प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थशेन भूमिपः ।
 निबोध च यथा तिष्ठन् धर्माच्चरते नृपः । निग्रहात् धर्मशास्त्राणामनुसृज्यतेतमीः । ७१०

कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः । शास्तृजो बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ।
 दैवेनाभ्याहतो राजा कर्मकाले महाद्युते । न साधयति यत्कर्म न तत्राङ्गरतिक्रमं ।
 तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः । पापैः सह न सन्दध्याद्राष्ट्रं पुण्यञ्च कारयेत् ।
 शूरास्त्रार्थाश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर । गोमिनो धनिनश्चैव परिपात्र्या विभेधतः ।
 व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च वज्रश्रुताः । गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्वसेत विचक्षणः ।

७१५

अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्वधोऽभ्यसूयकः । एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ।
 येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनाभ्याहता नृप । तस्करैश्चापि मृद्यन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषं ।
 सुमन्त्रितं सुनीतञ्च सर्वतश्चोपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ।
 विच्छिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते चापि दैवतः । कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्यिवं ।
 अत्र ते राजशार्दूल वर्त्तयिष्ये कथामिमाम् । यदृत्तं पूर्व्वराजैर्हृद्यगोवत्स पाण्डव ।

७२०

शत्रून् हत्वा हतस्थाजौ शूरस्यास्तिष्ठकर्मणः । असहायस्य सङ्ग्रामे निर्जितस्य युधिष्ठिर ।
 यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां योगस्याय्यः पालने मानवानां । कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं स युद्धादाजिगीवी मोदते
 स्वर्गलोके ।

सन्त्यक्तात्मा समवेत्ताततापी शस्त्रैर्गच्छन्तो दस्युभिर्बन्धमानः । अश्वगोवः कर्मशीलो महात्मा संसिद्धार्यो मोदते स्वर्ग
 लोके ।

धनुर्धूपो रस्ना ज्या शरः सुक् श्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यं । रथो वेदो कामजो युद्धमग्निश्चातुर्होत्रं चतुरो वाजि
 मुख्याः ।

कृत्वा तस्मिन्निश्वज्जावथारीन्यापाकृत्तो राजसिंहस्तरस्त्री । प्राणान् कृत्वा चावभृथे रणे स वाजिगीवी मोदते देव
 लोके ।

७२५

राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन सन्त्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्व्वलोकान्व्याप्य कीर्त्या मनसो वाजिगीवी मोदते देवल्लोके ।
 दैवीं सिद्धिं मानवीं दण्डनीतिं योगन्यासैः पालयित्वा महीञ्च । तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिगीवी मोदते
 देवल्लोके ।

विद्वांस्त्रागी श्रद्धधानः कृतज्ञस्त्वक्ता लोकं मानुषं कर्म कृत्वा । मेधाविनां विदुषां सम्मतानां तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ।
 सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगाज्यं पालयित्वा महात्मा । चातुर्व्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे वाजिगीवी मोदते
 देवल्लोके ।

जित्वा सङ्ग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च सोमं पीत्वा तर्पयित्वा दिजाग्र्यान् । युक्त्वा दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मोदते
 देवल्लोके ।

७३०

वृत्तं यस्य स्नाघनीयं मनुष्यैः सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयं । स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिं
 महात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनञ्जये । व्यासममम्यकौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः । प्रोणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मां हन्त्यथत्ययं ।

श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणाञ्च योषितां । परिदेवयमानानां शान्तिं नोऽपलभे मुने ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदाम्बरः । युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः ।

०३५

॥ व्यास उवाच ॥ न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित् । पर्याययोगादिहितं विधात्रा कालेन सर्वं लभते मनुजैः ।

न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले । मूर्खेऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः ।

नाभूतिकालेषु फलं ददन्ति शिल्पानि मन्त्राश्च तद्यौषधानि । तान्येव कालेन समाहितानि सिद्ध्यन्ति वर्द्धन्ति च भूतिकाले ।

कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति । कालेन पद्मोत्पलवज्जलञ्च कालेन पुष्प्यन्ति नगा वनेषु ।

कालेन कृष्णश्च सिताश्च रात्र्यः कालेन चन्द्रः प्रतिपूर्णविम्बः । नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ।

०४०

नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च मृगदिपाः शैलमृगाश्च लोके । नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्त्यकाले शिशिरोऽप्यवर्षाः ।

नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बालः । ना कालतो धौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति वीजमुत्रं ।

नाकालतो भानुर्गुपैति योगं नाकालतोऽस्त्रं गिरिमभ्युपैति । नाकालतो हीयते वर्द्धते च चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाली ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्त्तं न युधिष्ठिर ।

सर्वनिवैष पर्यायो मर्त्यान् स्पृशति दुःखः । कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वपार्थिवाः ।

०४५

घ्नन्ति चान्यान्नरान् राज्ञानप्यन्ये तथा नराः । संश्लेषा लौकिकी राजन्न हिनस्ति न हन्यते ।

हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः । स्वभावतस्तु निधतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । अहो दुःखमिति ध्यायन् दुःखस्यापचितिं चरेत् ।

स किं शोचसि मूढस्तन् शोच्यान् किमनुशोचति । पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ।

आत्माऽपि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम । यथा मम तथाऽप्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ।

०५०

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।

एवमेतानि कालेन प्रियदेव्याणि भागशः । जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते । तृष्णार्त्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्त्तिप्रभवं सुखं ।

सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखं । न नित्यं लभ्यते दुःखं न नित्यं लभते सुखं ।

सुखमेवं हि दुःखानां कदाचिदुःखतः सुखं । तस्मादेतद्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्रितं सुखं ।

०५५

यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तपो वा दुःखमूर्च्छितः । आयासो वाऽपि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ।
 ईषदथ्यङ्ग दाराणां पुत्राणामचरन् प्रियं । ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव च ।
 ये च भूढतमा लोके ये च बुद्धेः परङ्गताः । त एव सुखमेधन्ते मध्यमः क्लिश्यते जनः ।
 इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् । परापरज्ञो लोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवित् ।
 परदुःखेन यो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् । दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात्परं ।
 सुखञ्च दुःखञ्च भवानभवौ च स्नाभालाभौ मरणं जीवितञ्च । पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति तस्माद्द्वीरो नैव हृष्येन्न
 शोचेत् ।

दीक्षां राज्ञः संयुगे युद्धमाज्ज्यैगं राज्ये दण्डनीत्याञ्च सम्यक् । वित्तत्यागो दक्षिणानाञ्च यज्ञे सम्यक् ज्ञानं पावना
 नीति विद्यात् ।
 रत्नं राष्ट्रं बुद्धिपूर्वकं नयेन सन्ध्यात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वलोकान् धर्मदृष्ट्या चरंसायूष्यं देहान्मोदते दे
 वलोके ।

जित्वा संयमान्पालयित्वा च राष्ट्रं सोमं पीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजाञ्च । युक्त्वा दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मो
 दते देवलोके ।

सम्यग्देवान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा च राजा । चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे पूतात्मा वै मोदते
 देवलोके ।

यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः । पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुपाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधीः । अभिनोततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ।

यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति । न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्द्वन्द्वेति तन्मृषा ।

स्वाध्याययज्ञसंसिद्धा दृश्यन्ते बहवो जनाः । तपोरताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ।

अधीणां समर्थं शश्वदे रचन्ति धनञ्जय । आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान् ब्राह्मणान्विदुः ।

स्वाध्यायनिष्ठान् हि अधीन् ज्ञाननिष्ठास्तथाऽपरान् । बुद्धेयाः सततं चापि धर्मानिष्ठान्मनञ्जय ।

ज्ञाननिष्ठेषु कार्य्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव । वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं प्रभो ।

अजाञ्च प्रश्रयश्चैव सिकताश्चैव भारत । अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।

अवायैतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय । दानमथ्ययनं यज्ञो नियह्यैव दुर्यहः ।

दक्षिणेन च पन्थानमर्थम्पो ये दिवं गताः । एतान् क्रियावतां लोकानुक्तवान् पूर्वमथ हं ।

उत्तरेण तु पन्थानं नियमाद्यं प्रपश्यसि । एते योगवतां लोका भान्ति पार्थ सनातनाः ।

तत्रोत्तरां गतिं पार्थ प्रशंसन्ति पुराविदः । सन्तोषात्मगमाप्नोति सन्तोषात्परमं सुखं ।

तुष्टेर्न किञ्चित्परमं सा सम्यक् प्रतितिष्ठति । क्रोधहर्षविनीतस्य सततं विद्धिरुत्तमा ।

अत्राप्युदाहरन्तो मा गाथा गीता यथातिना । याभिः श्रुत्याहरत्कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

७८०

यदा चार्थं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

यदा न भावं कुरुते सर्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

विनीतमाननो ह्यस्य वज्रवज्रविवर्जितः । तदात्मज्योतिषः साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।

इदन्तु शृणु मे पार्थ ब्रुवतः संयतेन्द्रियः । धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमोहन्ति चापरैः ।

धनहेतोर्य ईहेत तस्मान्नीहा गरीयसी । भूयान्देशो हि वित्तस्य यस्य धर्मस्तदाश्रयः ।

७८५

प्रत्यक्षमनुपश्याम त्वमपि द्रष्टुमर्हसि । वर्जनं वर्जनीयानामीहमानेन दुष्करं ।

ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्तां तेषु दुर्लभं । द्रुह्यतः प्रैति तत्प्राक्तः प्रतिकूलं यथातथं ।

यस्तु सन्निवृत्तः स्याद्वीतशोकमयो नरः । श्रद्धेन त्वष्टितो द्रुह्यन् भूणहत्यां न बुध्यते ।

दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्यं दस्तुभयादिव । दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वाऽनुतप्यते ।

अधनः कस्य किं वाचो विमुक्तः सर्वशः सुखी । देवसमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् ।

७९०

तत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्त्तयन्ति पुराविदः । त्रयीमपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकां ।

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च । तस्मात्सर्वं यज्ञ एवापयोज्य धनं न कामाय हितं प्रशस्तं ।

एतत् स्वार्थं च कौन्तेय धनं धनवताम्बर । धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थमिति विद्धि तत् ।

तस्माद्बुध्यन्ति पुरुषा न हि तत्कस्यचित् भुवं । अद्धानस्ततो लोके दद्याच्चैव यजेत च ।

लब्धस्य त्यागमेवाङ्गनं भोगं न च सङ्गमं । तस्य किं सञ्चयेनार्थः कार्ये ज्यायसि तिष्ठति ।

७९५

ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यन्त्यबुद्धयः । शतं वर्धाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जनाः ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धानधर्मोऽपि दुष्करः ।

लब्धानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्यौ हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च । दृष्ट्युन्ने विराटे च द्रुपदे च महीपते ।

वसुषे च धर्मज्ञे दृष्टकैतौ च पार्थिवे । तथाऽन्येषु नरेन्द्रेषु नानादेशेषु संयुगे ।

८००

न च मुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरं । राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारिणं ।

यस्याङ्गे क्रीडमानेन मया वै परिवर्त्तितं । स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो युधि पातितः ।

यदा ह्येनं विधूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः । कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिना ।

जोषं सिंहमिव प्राग्गुणरसिंहं पितामहं । कीर्यमाणं शरैर्दीप्तिर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ।

प्राङ्मुखं सीदमानञ्च रथे पररथारुजं । घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कम्पलोऽभवत् ।

८०५

यः सवाणधनुष्यापिथ्यौधयामास भार्गवं । बह्वन्यहानि कैरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ।

समेतं पार्थिवं चाक्षं वाराणस्यां नदीसुतः । कन्यार्थमाङ्गयदीरो रथेनैकेन संयुगे ।

येन चोपायुधो राजा चक्रवर्त्ती दुरासदः । दग्धश्चास्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ।
 स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाख्यं यः शिखण्डिनं । न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ।
 यदैतं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितं । तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मां मुनिसत्तम ।
 येन संवर्द्धिता बाला येन स्त्रा परिरक्षिताः । स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
 अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः । आचार्यस्व महेश्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ।
 अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति । तन्मे दर्हति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ।
 सत्यमाख्याहि राजस्वं यदि जीवति मे सुतः । सत्यमामर्षयन्विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ।
 कुञ्जरञ्चान्तरं कृत्वा मिथोपचरितं मया । सुभ्रं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
 सत्यकञ्चुकमुन्मुच्य मया स गुरुराहवे । अश्वत्यामा हत इति मयोक्तः कुञ्जरे हते ।
 काशोकाञ्चु गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं । अघातयञ्च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनं ।
 ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः । अभिमन्युञ्च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।
 प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालितां । तदा प्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरोक्षितुं ।
 कृष्णञ्च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषो भूषणहा यथा । द्रौपदीं चापि दुःखार्तां पञ्चपुत्रैर्विनाशितां ।
 शोचामि पृथिवीं हीनान्पञ्चभिः पर्वतैरिव । सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः ।
 आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरं । प्रायोपविष्टं जानीध्वमय मां गुरुघातिनं ।
 जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् । न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथञ्चन ।
 शोषयिष्ये प्रियान् प्राणानिहस्योऽहं तपोधन । यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ।
 सर्वे मामनुजामीत त्यक्त्यामीदं कलेवरं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमेवं वादिनं पार्थ बन्धुशोकेन विह्वलं । मैवमित्यब्रवीद्भासो निगृह्य मुनिसत्तमः ।

॥ व्यास उवाच ॥ अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि । पुनरुक्तान्तु वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ।

संयोगा विप्रयोगान्ता जातानां प्राणिनां भ्रुवाः । बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ।

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितं ।

सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखादयं । भूतिः श्रीर्हीर्धृतिः कीर्त्तिर्दक्षे वसति नालसे ।

नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः । न च प्रज्ञाऽलमर्थेभ्यो न सुखेभ्यो ह्यलन्यनं ।

यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु । अत एव हि सिद्धास्ते नेशस्त्वं कर्मणां नृप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्म्मभानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिह्यतः । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अश्रुगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ।

अश्रानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृप । संशयं परिपश्यच्च दुःखशोकसमन्वितः ।

॥ जनक उवाच ॥ आगमे यदि वाऽपाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च । नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ।

॥ अमेवाच ॥ उन्मत्तमिममात्मानं नरस्थानन्तरं ततः । नानि तान्यनुवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

तेजसस्तनुराजैः यद्यदेवोपपद्यते । तदस्य चेतनामाशु हृत्पद्ममिवानिलः ।

अभिजातोक्ति मिष्टो मिष्टास्त्रि केवलमानुषः । इत्येभिर्हेतुभिस्तस्य विभिन्नं प्रसिध्यते ।

सन्तुष्टमनोभोगनिस्त्यज्य पितृसञ्चितान् । परिचीणः परस्त्रानामादानं साधु मन्यते ।

८४६

तस्मिन्कालमय्यादमाददानमसम्प्रतं । प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धः मृगमिवेषुभिः ।

ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः । परेण ते वर्षशतान्न भविष्यन्ति पार्थिव ।

तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् । सर्वप्राणभृतां वृत्तं ग्रहेमाणस्तत्कृतः ।

मानसानां पुनर्योनिदुःखानां चित्तविभ्रमः । अनिष्टोऽपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ।

स्वमेतानि दुःखानि तानि तानोह मानव । विविधानुपवर्त्तन्ते तथा संसर्गजान्यपि ।

८४७

जरामृत्युं हि भूतानां खादितारौ वृकाविव । बलिनां दुर्बलानाञ्च द्रुक्षानां महतामपि ।

न कश्चिज्जलनिकामेत् जरामृत्युं हि मानवः । अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुम्भरां ।

सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितं । प्राप्तयमवज्ञैः सर्वं परिहरो न विद्यते ।

पूर्वं वयसि मध्ये वाऽप्युत्तरे वा नराधिप । अवर्जनीयास्तोऽर्था वै काङ्क्षतापि ततोऽन्यथा ।

सुप्रियैर्विप्रयोगस्य सम्प्रयोगस्य विप्रियैः । अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्त्तते ।

८४८

प्रादुर्भावस्य भूतानां देहत्यागस्तथैव च । प्राप्तिर्व्याधामयोगस्य सर्वमेतत्प्रतिष्ठितं ।

गन्धर्वर्षरसस्पर्शः निवर्त्तन्ते स्वभावतः । तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्त्तते ।

आह्वनं हृदनं दानमुत्थानं पानभोजनं । नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ।

वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः । श्रीमन्तश्चापरे षण्ढाः विचित्रः कालपर्ययः ।

कुले जन्म तथा वीर्यमागेर्यं रूपमेव च । सौभाग्यमुपभोगस्य भवितव्येन लभ्यते ।

८४९

सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छतां । नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितं ।

व्याधिर्गन्धिर्जलं शक्तं बुभुक्षापयो विषं । ज्वरश्च मरणं जनोरुचाच्च पतनं तथा ।

निर्भाणे यस्य यद्दृष्टं तेन गच्छन्ति सेतुना । दृश्यते नाप्रतिक्रामन्न निष्क्रान्तोऽथ वा पुनः ।

दृश्यते चाप्यतिक्रामन् न निग्राह्योऽथ वा पुनः । दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन् वसुमान्नरः ।

दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षा जरान्वितः । अकिञ्चनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः ।

८५०

समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत् । प्रायेण श्रीमताल्लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।

काष्ठान्यपि हि जोर्यन्ते दरिद्राणाञ्च सर्वशः । अहमेतत्करोमीति मन्यते कालचोदितः ।

यद्यदिष्टमसन्तोषादुरात्मा पापमाचरेत् । मृगयात्ताः स्त्रियः पानं प्रसङ्गा निन्दिता बुधैः ।

दृश्यन्ते पुरुषाश्च सम्प्रसक्ता वज्रश्रुताः । इति कालेन सर्वार्थानोषितानीषितानिह ।

सृष्टानि सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते । वायुमाकाशमग्निश्च चन्द्रादित्यावहः चपे ।

८५१

ज्येतीषि सगितः शैलान् कः करोति विभर्त्ति च । शीतमुष्णं तथा वर्षाकालेन परिवर्त्तते ।

एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ । नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
चायन्ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवं । यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तदद्भूतसमागमः । ये चैव पुरुषाः स्त्रोभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
ये चानाथाः परान्नादाः कालखेषु समक्रियः । मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं । नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
पथि सङ्गतमेवेदं दारवन्धुसुहृज्जनैः । कासे क्व च गमिष्यामि को न्वहं किमिह स्थितः ।
कस्मात्किमनुशेचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः । अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ।
पथि सङ्गतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा । न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ।
आगमंस्त्वनतिक्रम्य अद्भुतव्यं बुभूषता । कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्मयाणि च समाचरेत् ।
यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं चायुपाचरेत् । सन्निमज्जजगदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
जरामृत्युमहायाहे न कश्चिदवबुध्यते । आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहाः ।
दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिभुताः । ते पिवन्तः कषायांश्च सप्पत्तिषि विविधानि च ।
न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलाभिव महोदधिः । रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः । तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
दातारो यज्ञशोलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ । न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
जातानां सर्वभूतानां न यत्ना न पुनः क्षयाः । सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितं । देहो वा जीवतोऽत्येति जीवो वाऽत्येति देहतः ।
पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
अपि खेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् । क्व नु तेऽयं पिता राजन् क्व नु तेऽयं पितामहाः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽनघ । न चैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ।
आगमस्तु सताञ्चतुर्भुपते तमिहाचर । चरितब्रह्मचर्यं हि प्रजायेत यजेत च ।
पितृदेवमनुष्याणामानृणादनसूयकः ।

स यज्ञशोलः प्रजने निर्विष्टः प्राग्ब्रह्मचारी प्रविविक्तचक्षुः । आराधयेत् स्वर्गमिमञ्च लोकं परञ्च मुक्ता हृदयव्यलीकं ।
समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चान्धाहरतो यथावत् । प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्द्धते सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ।
इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु । अश्मानमामस्य विशुद्धबुद्धिर्ययौ गृहं स्वं प्रतिशान्तशोकः ।
तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोकमुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षनेत्रिह । क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते तां भुङ्क्ष्वकुन्तीसुत माऽवमंस्थाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मनृशासनपर्वणि व्यासवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अत्र्यःहरति राजेन्द्र धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे । गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभिसन्तप्तो धर्मपुत्रः परन्तपः । स्य शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ।

सर्वे स्मृते संशयिताः पुनरेवं जनार्दन । अस्मि शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ।

वैश्यायन उवाच । स्वमुक्तसु गोविन्दे विजयेन महात्मना । पर्यदर्शित राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ।

अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः । बाह्यात्मभृति गोविन्दः प्रीत्या चान्यधिकोऽर्जुनात् ।

मम्पुण्ड्र महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितं । शैलस्तम्भोपमं शैरिर्वाचाभिविनोदयन् ।

ऽऽऽमे वदन् तस्य सुदंष्ट्रं चास्त्रलोचनं । व्याकोशनिव विस्मयं पद्मं सूर्य इवोदिते ।

वासुदेव उवाच ॥ सा कथाः पुरुषव्यात्र शोकं लं गतमेतथं । न हि ते सुलभा भूयो ये हताऽस्त्रिन रणजिरे ।

६००

सुप्रसूया यया स्नाभा विनयाः प्रतिबोधने । एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे ।

सर्वेऽप्यभिनुखाः शूरा विजिता रणभोभिः । नैत्रां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन् वाऽपि पातितः ।

सर्वे त्यक्तात्मनः प्राणानुद्धा वीरान्महासूये । शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्छेऽचितुमर्हसि ।

क्षत्रधर्मेताः शूराः वेदवेदाङ्गपारगाः । प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान् शोचितुमर्हसि ।

मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव प्रथिवीपतीन् । श्रवैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

६०१

सञ्जयं पुत्रशोकार्त्तं ययाऽयं नारदोऽब्रवीत् । सुखदुःखैरहं त्वञ्च प्रजाः सर्वाश्च सञ्जय ।

अविमुक्ता मरिच्यमस्तव का परिदेवना । महाभाग्यं पुरा राज्ञा कीर्त्यमानं मया शृणु ।

ययाऽवधानेन नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि । मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव प्रथिवीपतीन् ।

अममानय सन्तापं शृणु विलस्यश्व मे । क्रूरग्रहाभिश्मनमायुर्वर्द्धनमुत्तमं ।

अग्निनाणां क्षितिभुजामुपादानं मनोहरं । आविर्क्षितं मरुत्तं वै मृतं सञ्जय शूश्रुम ।

६१०

यस्य मेन्द्राः सवर्णा वृहस्यतिपुरोगमाः । देवा विश्वसृजा राज्ञो यज्ञनीयुर्महात्मनः ।

यः सङ्ख्याऽत्रयच्छत्रं देवराजं पुरन्दरं । शक्रप्रियैषो यं विद्वान् प्रत्याचष्ट वृहस्यतिः ।

सर्वर्त्ता याजयामास यवीयान् स वृहस्यतेः । यस्मिन्प्रशासति महीं नृपतौ राजसत्तम ।

अकृष्टपत्या प्रथिवी विवभौ चैत्यनालिनी । आविर्क्षितस्य वै सत्रे विश्वेदेवाः समासदः ।

मन्तः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः । मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्साममपिवंस्ततः ।

६११

देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः । स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रयाः ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः । सुहोवश्चैवातिथिनं मृतं शूश्रुम सञ्जय ।

यस्मिन् हिरण्यं वष्टुषे भगवा परिवत्सरं । सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाधिपं ।

हिरण्यमवहन्नयस्मिन् जनपदेश्वरे । कूर्मान्कूर्कटकान्क्रान्मकराञ्चिशुकानपि ।

नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः । हिरण्यान्पातितान् दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् ।

६२०

सहस्रशोऽयं शतशस्ततोऽस्त्रयदथोऽतिथिः । तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुरुजाङ्गले ।

ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समार्पयत् । स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः । अदक्षिणनयज्जानं स्त्रैरं संशाम्य मा शूचः ।

अङ्गं वृहद्रथं चैव मृतं सञ्जय शूश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां येतानश्चानवासृजत् ।

सहस्रञ्च सहस्राणां कन्या हेमपरिष्कृताः । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।

६२५

यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्भिनां । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।

शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनां । गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ।

अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणमिर्दिजातयः ।

यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुरा । देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ।

न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तददास्यति । यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

शिविमैशीनरस्यैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम । य इमां पृथिवीं सर्वां चर्मावत्समवेष्टयत् ।

महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् । एकच्छत्रं महीं चक्रौ जैत्रेणैकरथेन यः ।

यावदस्य गवांश्च स्थादारणैः पशुभिः सह । तावतोः प्रददौ गाः स शिविरौशीनरोऽध्वरे ।

न वोढारं धुरं तस्य कञ्चिन्मेने प्रजापतिः । न भूतं न भविष्यच्च सर्व्वराजसु सृञ्जय ।

अन्यत्रौशीनराच्चैव्याद्राजं रिन्द्रविक्रमात् । अदक्षिणमयज्जानं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

भरतस्यैव दौघ्नन्ति मृतं शुश्रुम सृञ्जय । शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणसञ्जयं ।

यो वद्धा त्रिशतं चायान्देवेभ्यो यमुनामनु । सरस्वतीं विंशतिञ्च गङ्गामनु चतुर्दश ।

अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । दृष्टवान् स महातेजा दौघ्नन्तिर्भरतः पुरा ।

भरतस्य महत्कर्म सर्व्वराजसु पार्थिवाः । स्वर्मात्या इव वाङ्मभ्या नानुगन्तुमशक्नुवन् ।

परं सहस्राद्यो वृद्धान् हयान्वेदीर्व्वितत्य च । सहस्रं यत्र पद्मानां कक्षाय भरतो ददौ ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

रामं दाशरथ्यस्यैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय । योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ।

विधवा यस्य विषये नानायाः काश्चनाभवन् । सदैवासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदाऽन्वशात् ।

कालवर्षी च पर्जन्यः शस्तानि समुपादयत् । नित्यं मुभिचमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ।

प्राणिनो नाशु मज्जन्ति नान्यथा पावकोऽदहत् । रुजा भयं न तत्रासीद्रामे राज्यं प्रशासति ।

आसन्वर्षसहस्रिण्यस्तथा पुत्रसहस्रिकाः । अरोगाः सर्व्वसिद्धार्था रामे राज्यं प्रशासति ।

नान्योन्येन विवादोऽभूत् स्त्रीणामपि कुतो नृणां । धर्मनित्याः प्रजाश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति ।

सन्तुष्टाः सर्व्वसिद्धार्था निर्भयाः स्त्रैरचारिणः । नराः सत्यव्रताश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति ।

नित्यपुष्पफलास्यैव पादपा निरुपद्रवाः । सर्वा द्रेणुदुधा गावो रामे राज्यं प्रशासति ।

स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोथ्य महातपाः । दशाश्वमेधाञ्जारूथानाजहार निरर्गलान् ।

युवा श्यामो लोहिताक्षो मातङ्ग इव यूथपः । आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

भगीरथश्च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । यस्मिन्नेव वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोन्मत्तः ।
 अमुराणां सहस्राणि वज्रानि सुरसत्तमः । अजयद्वाङ्मवीर्येण भगवान्पाकशासनः ।
 यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
 सर्वः रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्भुजः । शतं शतं रथे नागाः पद्मिनो हेममाक्षिनः ।
 सहस्रमन्या एकैकं हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः । गवां सहस्रमन्येऽप्ये सहस्रं गव्यजाविकं ।
 उपकृते निवसनो यस्याङ्गे निषसाद् ह । गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत्पुरा ।
 भृङ्गिदक्षिणैस्त्राकुं यजमानं भगीरथं । त्रिलोकपयगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्ययाः ।
 दिक्षीरञ्च महात्मानं सृत्तं शुश्रुम सृञ्जय । यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ।
 य इमं वनुरनृपः वसुधां वसुधाधिपः । ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 यस्मिन् दजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः । सहस्रं वारणान् हेमान् दक्षिणामत्यकालयत् ।
 यस्य यज्ञे महानासीद्युपः श्रीमान् हिरण्मयः । तं देवाः कर्म कुर्वन्त्याः शक्रश्चेष्टा उपाश्रयन् ।
 चषाले यस्य सौवर्णे तस्मिन् यूपे हिरण्मये । ननृतुर्देवगन्धर्वाः षट् सहस्राणि सप्तधा ।
 अवादयन्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयं । सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययं ।
 एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे । यस्मिन्ना हेमसञ्जनाः पथि मत्ताः स्य शेरते ।
 राजानं शतधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनं । येऽपश्यन् सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ।
 त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने । स्वाध्यायघोषो व्याघोषो दीयतामिति वै त्रयः ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्ययाः ।
 मान्वातारं यौवनाश्वं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वदपाहरन् ।
 समृद्धो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मानः । पृषदाज्योद्भवः श्रीमान्स्त्रिलोकविजयी नृपः ।
 यं दृष्ट्वा पितुरुत्तङ्गे शयानं देवरूपिणं । अन्यान्यमब्रुवन् देवाः कमयं धास्यतीति वै ।
 मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽथाभ्युपपद्यत । मान्वातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ।
 ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्भहात्मनः । तस्यास्यै यौवनाश्वस्य पाणिगिन्द्रस्य चाश्ववत् ।
 तं पिवन्पाणिमिन्द्रस्य शतमक्रा व्यवर्द्धत । स आसीद्वादशसमेो द्वादशहेन पार्थिवः ।
 तमिमं पृथिवी सर्वा एकाक्रा समपद्यत । धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ।
 यस्याङ्गारन्तु नृपतिं मरुत्तमसितङ्गयं । अङ्गं वृहद्रथश्चैव मान्वाता समरेऽजयत् ।
 यौवनाश्वो यदाङ्गारं समरे प्रत्ययुध्यत । विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदोति मेनिरे ।
 यत्र सूर्य उदेति स्य यत्र च प्रतितिष्ठति । सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्वातुः चेन्नमुच्यते ।
 अश्वमेधश्रुतेनेष्टा राजसूयश्रुतेन च । अददद्रोहितान्मत्स्यान् ब्राह्मणेभ्यो विशास्यते ।
 हैरण्यान्योजनोत्प्रेधानायतान् दशयोजनं । अतिरिक्तादिजातिभ्यो यमजंस्त्रितरे जनाः ।

२६०

२६१

२६२

२६३

२६४

२६५

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथयाः ।
 ययातिं नाज्जघं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय । य इमां पृथिवीं कृत्वा विजित्य सहसागरां ।
 शन्यापतिनाभ्यतीचादेदीभिस्त्रिचयन्महीं । ईजानः क्रतुभिर्मुखैः पर्यगच्छदसुन्धरां ।
 इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजपेयशतेन च । तर्पयामास विप्रेन्द्रास्त्रिभिः काञ्चनपर्पितैः ।
 व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान् । व्यभजत्पृथिवीं कृत्वा ययातिर्नृजघातमजः । ६००
 अन्येषु पुत्रानिहिय यदुद्रुह्युपुरोगमान् । पूरुं राज्येऽभिषिच्य स्वे सदारः प्राविशदन् ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथयाः ।
 अश्वरीषञ्च नाभागिं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । यं प्रजा वज्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तमं ।
 यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनां । ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः ।
 नैतत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे । इत्यश्वरीषं नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणाः । ६०१
 शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च । सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽन्वयुर्दक्षिणायनं ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथयाः ।
 शशविन्दुं चैचरयं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ।
 सहस्रन्तु सहस्राणां यस्यासन् शशविन्दवः । हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ।
 शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः । कन्या कन्या शतं नागा नागं नागं शतं रथाः । ६०२
 रथे रथे शतं चाश्वे देशजा हेममालिनः । अश्वे अश्वे शतं गावो गवां तद्वदजाविकं ।
 एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेधे महामखे । शशविन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समार्पयत् ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथयाः ।
 गयं चामूर्त्तरयसं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । यः स वर्षशतं राजा ऊतशिष्टाश्रनोऽभवत् ।
 यस्मै वज्रिर्वरं प्रादात्ततो वज्रे वरान्गयः । ददतो मेऽक्षयं वित्तं धर्मो अद्धा च वर्त्ततां । ६०३
 मनो मे रमतं सत्ये तत्प्रसादाद्भुताशन । लेभे च कामांस्तान्सर्वान्यावकादिति नः श्रुतं ।
 दर्शे च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः । अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 शतं गवां सहस्राणि शतमश्वतराणि च । उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ।
 तर्पयामास सोमेन देवान्वित्तैर्दिजानपि । पितृन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स पुरुषर्षभः ।
 सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां विरायतां । दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधे महाक्रतौ । ६०४
 यावत्यः सिक्ता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ । तावतीरेव गाः प्रादादामूर्त्तरयसो गयः ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथयाः ।
 रन्तिदेवञ्च साङ्कृत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । सम्यगाराध्य यः शक्रादरं लेभे महातपाः ।
 अन्नञ्च नो बज्र भवेदतिथींश्च लेभेमहि । अद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिन्न कञ्चन ।
 उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संशितव्रतं । ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनं । ६०५

महानदी चर्मगोस्तकेदाकुसुमे यतः । ततस्सर्मावनीत्येवं विख्याता सा महानदी ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्णात् सदसि प्रतते नृपः । तुभ्यं निष्कन्तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ।
 सहस्रं तुल्यमिदुक्ता ब्राह्मणान् संप्रपद्यते । अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ।
 घटः पात्रः कटाहानि स्नायस्व पिठराणि च । नासीत्पिच्छिदसौवर्णं रत्निदेवस्य धीमनः ।
 साङ्गतेरत्निदेवस्य यां राविमवरुन् गृहे । आलम्ब्यन्त शतं रात्रः सहस्राणि च विंशतिः । १०२०
 तत्र न्न स्रदाः क्रोशन्ति सुनृष्टमलिकुण्डलाः । सुपभृयिष्ठमन्नीध्वं नाद्य मंसं यथा पुरा ।
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्वैव मा पुत्रमनुत्पययाः ।
 मगरञ्च महत्मानं त्वत्तं शुश्रुम सृज्य । ऐच्छाकुं पुरुषव्याघ्रजतिमानुषविक्रमं ।
 दृष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे । नक्षत्रगजे वर्धन्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ।
 एकच्छत्रा मही यस्य प्रतापादभवत्पुत्रा । योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः । १०२१
 यः प्रादात्कनकलम्भं प्रासादं सर्वकाञ्चनं । पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलं ।
 द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामांश्च विविधान्वज्जन् । यस्यादेशेन तद्विन्तं व्यभजन्त द्विजातयः ।
 खनयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्कितां । यस्य नात्मा सनुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ।
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्वैव मा पुत्रमनुत्पययाः ।
 राजानञ्च पृथुं वैव्यं सृत्तं शुश्रुम सृज्य । यमभ्यपिञ्चन् सन्धूय महारणे महर्षयः । १०२२
 प्रययिष्यति वै लोकान् पृथुरित्येव शब्दितः । क्षताद्यो वै चायतीति स तस्मात्स्त्रियः स्मृतः ।
 पृथुवैव्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ।
 अक्रष्टपच्याः पृथिवी पृथके पृथके मधु । सर्वा द्रोणदुघा गावो वैव्यस्यासन् प्रशासतः ।
 अरोगाः सर्वसिद्धार्या मनुष्या अकुतोभयाः । यथाऽनिकाममवसन् क्षेत्रेषु च गृहेषु च ।
 आपस्तलन्विरे चास्य समुद्रमभिधास्यतः । सरितस्त्रान्वदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् । १०२३
 हैरण्णांस्त्रिनलोलोत्तेधान्पर्वतानेकविंशतिं । ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ।
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्वैव मा पुत्रमनुत्पययाः ।

किं वा तृष्णीं धायसे सृज्य त्वं न मे राजन्वाचमिमं शृणोषि । न चेन्मोघं विप्रलप्तं ममेदं पथं मुभूयोऽरिव सम्प्रयुक्त ।

॥ सृज्य उवाच ॥ शृणोमि ते नारद वाचमेनां विचित्रार्थं स्रजमिव पुण्यगन्धं । राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां कीर्त्या
 युक्तानां शोकनिर्नाशनार्थं ।

न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे दृष्ट्वाहं नारद त्वां विशोकः । शुश्रूषे वचनं ब्रह्मवादिन ते तथाम्यस्य तस्यैव पानात् । १०२४

अमोघदर्शिनम् चक्षसादं सुतापदग्धस्य विभो प्रकुर्याः । सुतस्य संजीवनमद्य मे स्थातव प्रसादात्सुतसङ्गमस्य ।

॥ नारद उवाच ॥ यत्ने पुत्रो गमितोऽयं विजातः स्वर्णधीवा यमदात्पर्वतसे । पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हिरण्यनाभं
 वर्धसहस्रिणञ्च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मनृपशासनपर्वणि षोडशराजिकोपाख्याने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ दुर्धर उवाच ॥ स कथं काञ्चनटीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् । पर्वतेन क्रिमयं वा दत्तस्तेन ममार च ।

यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः । कथमप्राप्तकैमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ।

उताहेः नाममात्रं वै सुवर्णटीविनेऽभवत् । कथं वा काञ्चनटीवीत्येतदिच्छानि वेदितुं ।

१०५५

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर । नारदः पर्वतश्चैव द्वादशी लोकसत्तमैः ।

मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ । विहर्तुकामौ सम्प्रोत्था मानुषेषु पुरा विभेः ।

हविःपविचभोज्येन देवभोज्येन चैव हि । नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ।

तावुभौ तपसापेतववनीतलचारिणौ । भुञ्जानौ मानुषान् भोगान्ययावत्पर्यधावतां ।

प्रीतिमनौ मुदा युक्तौ समयञ्चैव चक्रतुः । यो भवेद्भुदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ।

१०५६

अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शपोऽन्यथा भवेत् । तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजिनौ ।

सृञ्जयं श्रैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः । आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते ।

यथावष्टयिषीषाल आवयोः प्रगुणी भव । तयैव कृत्वा राजा तौ सत्त्वयोपचचार ह ।

ततः कदाचित्तौ राजा महात्मनौ तपोधनौ । अत्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनौ ।

एकैव मन कल्पेवा युवां परिचरिष्यति । दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलवृत्तसमाहिता ।

१०५७

सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कप्रभा । परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशास तां ।

कस्ये प्रियावुपचर देववत्पितृवच्च ह । सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।

यथानिदेशं राज्ञैसा सत्त्वत्यापचचार ह । तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिभेन च ।

नारदं हृच्छयस्त्रुणं सहसैवाभ्यपद्यत । वष्टुधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चद्रमाः शनैः । न च तन्भागिनेयाय पर्वताय महात्मने ।

१०५८

शशंस हृदयन्तीत्रं व्रीडमानः स धर्मवित् । तपसा चेङ्गितैश्चैव पर्वतोऽयं बुबोधतं ।

कामार्त्तनारदं क्रुद्धः शशापैनन्ततो भृशं । कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्नै सहितो मया ।

यो भवेद्भुदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः । अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतं ।

भवता वचनं ब्रह्मसुखादेष शपाम्यहम् । न हि कामं प्रवर्त्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।

सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेष शपाम्यहम् । ब्रह्मचारी गुरुर्ध्वस्मात्तपस्वो ब्राह्मणश्च सन् ।

१०५९

अकार्षीत्समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः । शस्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।

सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः । वानरश्चैव ते रूपं विवाहात्प्रमृति प्रभो ।

संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाशनं । स तदाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा ।

अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।

युक्तोऽपि नित्यधर्मस्य न वै स्वर्गमवाप्स्यसि । तौ तु शप्ता भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।

१०६०

प्रतिजगमतुरन्यान्यं क्रुद्धाविव गजेत्तमौ । पर्वतः पृथिवीं कृत्वा विचचार महामतिः ।

पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्तेन भारत । अथ तामलभक्तन्यां नारदः सृञ्जयात्मजां ।

धर्मेण विप्रवचः मुकुमारीमनिन्दितां । सा तु कन्या यथाशर्पं नारदं तंददर्श ह ।
 पाणिपद्ममन्त्राणां नियोगादेव नारदं । मुकुमारी च देवार्थं वानरप्रतिमाननं ।
 वैश्वस्यन्त तदा श्रीनिमयेव चाभवत् । उपतथैव भर्त्तां न चान्यं मनसाऽप्यगात् ।
 देवं नृनि वा दत्तं वा पतित्वे पतिवत्सला । ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ह ।
 वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत् नारदं । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ।
 भवान् प्रसादं कुरुतत्त्वगदिशाय मे प्रभो । तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तथा ।
 इताञ्जलिमुमासीनं दीनं दीनतरः स्वयं । तयाऽहं प्रयमं शप्नो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
 इत्युक्तेन मया पद्माऽज्ञस्त्वमपि मत्सरात् । अद्यभभृतिशैवासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ।
 तव नैतद्धि सदृशं पुच्छस्यानेहि मे भवान् । निवर्त्तयेतां तौ शापावन्योन्येन तदा मुनी ।
 श्रोतुं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणं । मुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिश्चङ्कया ।
 तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रव्रवन्तीमनिन्दितां । अत्रवीत्तव भर्त्तैष नात्र कार्या विचारणा ।
 हृदिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः । तवैवाभेद्यहदयो मा तेऽभूदत्र संशयः ।
 साऽमुनीता वज्रविधं पर्वतेन महात्मना । शापदोषञ्च तं भर्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता ।
 पर्वतोऽथ दयौ स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गृहान् ।

१०७५

१०८०

१०८५

॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रत्यक्षकर्त्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः । एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथावृत्तं नरोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नारदपर्वतोपाख्याने विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत । भगवन् श्रोतुमिच्छामि सुवर्णं विस्मयं ।
 एवमुक्तस्तु स मुनिर्द्वैर्धराजेन नारदः । आचचचे यथावृत्तं सुवर्णं विनिं प्रति ।

॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथाऽयं केशवोऽब्रवीत् । कार्यं स्थास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ।

१०९०

अहञ्च पर्वतस्यैव स्वखोदो मे महामुनिः । वस्तुकानावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरं ।
 तत्रावां पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणः । सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वैश्वनि ।
 यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च । पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ।
 आवाप्तस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ । उषितौ समये जह्वांसदिचिन्तय साम्प्रतं ।
 ततोऽहमब्रुवं राजन्यपर्वतं शुभदर्शनं । सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ।
 वरेण च्छन्त्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति । अत्रयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ।
 तत आह्वय राजानं सृञ्जयं जयताम्बरं । पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ।
 प्रीतौ स्त्रे नृप सत्कारैर्भवदार्ज्यवसंभृतैः । आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ।
 देवानामविर्हंसायां न भवेन्मानुषचर्यं । तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान् ।
 ॥ सृञ्जय उवाच ॥ प्रीतौ भवनौ यदि मे कृतमेतावता मम । एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ।
 तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत । वृषीष्य राजन् संकल्पं यत्ते हृदि चिरं स्थितं ।

१०९५

११००

॥ सृञ्जय उवाच ॥ अभीष्टामि सुतं वीरं वीर्यवान्तं दृढव्रतं । आद्युष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिं ।
 ॥ पर्वत उवाच ॥ भविष्यत्येष ते कामो नवायुष्मान् भविष्यति । देवराजाभिभूत्यर्थं संकथ्यो ह्येष ते हृदि ।
 ख्यातः सुवर्णश्रीवीति पुत्रस्तव भविष्यति । रक्ष्यस्व देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ।
 तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः । प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ।
 आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने । न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रयपेक्षया ।
 तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव च । स्मर्त्तव्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं ।
 अहन्ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशङ्कृतं । पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ।
 एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्त्रो यथेप्सितं । सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरं ।
 सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यन्ते । जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
 वटुधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलं । बभूव काञ्चनश्रीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ।
 तदद्भुततमं लोके पश्येत् कुरुसत्तम । वुबुधे तच्च देवेन्द्री वरदानं महर्षितः ।
 ततः स्वाभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः । कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृचहा ।
 चोदयमास तदङ्गं दिव्यास्त्रं मूर्त्तिमत्स्थितं । व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ।
 प्रवृद्धः किल कार्येण मामेषोऽभिभविष्यति । सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोऽब्रवीत् ।
 एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरञ्जयः । कुमारमन्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्नपद्यत ।
 सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिं । हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्यो बभूव ह ।
 ततो भागीरथीतोरे कदाचिन्निर्जने वने । धात्रीद्वितीयो बालस्तु क्रीडार्थं पर्यधावत ।
 पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः । सहस्रोत्पतितं व्याघ्रमाससाद् महाबलं ।
 स बालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः । व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचक्रुधे ।
 हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत । शार्दूलो देवराजस्य माययाऽन्तर्हितस्तदा ।
 धाव्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदन्याः परमार्त्तवत् । अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ।
 स ददर्श शयानं तं गतासुं पीतशोणितं । कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतं ।
 सुतमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितमानसः । पुत्रं रुधिरसंस्मितं पर्यदेवयदातुरः ।
 ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्यः शोककर्षिताः । अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ।
 ततः स राजा सस्मार मामेव गतमानसः । तदाऽहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनं ।
 मयैतानि च वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः । यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ।
 सञ्जीवितश्चापि पुनर्व्यासवानुमते तदा । भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ।
 तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णश्रीवी महायशः । चित्तं प्रसादयामास पितुर्भातुश्च वीर्यवान् ।
 कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप । वर्धाणां शतमेकञ्च सहस्रं भीमविक्रमः ।
 तत ईजे महायज्ञैर्ब्रह्मभिर्भूरिदक्षिणैः । तर्पयामास देवांश्च पितृशैव महाद्युतिः ।

उत्पाद्य च वज्रमुत्तमं कुलसन्तानकारिणः । कालेन महता राजन् कालधर्मे मुनेष्विवान् ।

स त्वं गच्छेत् रुक्मानं शोकेनेनं निवर्त्तय । यया त्वं केशवः प्राह व्यासस्य सुमहत्तपाः ।

पितृभिरुजं राज्यमाख्याय धुरमुदह । दष्टा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्त्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सुवर्णोपनिषद्भाष्याख्यानैकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वाभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरं । तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णदैपायनोऽब्रवीत् । ११२४

॥ व्यास उवाच ॥ प्रजानां पावनं धर्मः राज्ञां राजीवलोचन । धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्त्तिनः ।

अनुतिष्ठस्व तद्राजन्पितृपैतामहं पदं । ब्राह्मणे तु तपो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ।

तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शब्दतं भरतर्षभ । तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य दक्षिणः परिरक्षिता ।

यः स्वयं प्रतिहन्ति स्म मासर्गविषये रतः । स बाहुभ्यां विनिघ्राह्यो लोकयात्राविघातकः ।

प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशङ्कृतः । भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वाऽय कश्चन । ११२५

पापान् सर्वैरुपादैस्तान्नियच्छेच्छातयीत वा । अतोऽन्यथा वर्त्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषं ।

धर्मं विनश्यमानं हिये न रचेत् धर्महा । ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।

स्वधर्मे वर्त्तमानस्त्वं किन्तु शोचसि पाण्डव । राजा हि हन्याद्द्याच्च प्रजा रचेच्च धर्मतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न तेऽभिप्रेक्षे वचनं यद्वदोषि तपोधन । अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदाम्बर ।

मया त्ववध्या बह्वेवाघातिता राज्यकारणात् । तानि कर्माणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च पचन्ति च । ११२६

॥ व्यास उवाच ॥ ईश्वरो वा भवेत्कर्त्ता पुरुषो वाऽपि भारत । हठो वा वर्त्तते लोके कर्मजं वा फलं स्वयं ।

ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधु च भारत । कुरुते पुरुषः कर्म फलनीश्वरगानि तत् ।

यथा हि पुरुषश्चिन्त्यादृतं परशुना वने । केतुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथञ्चन ।

अथवा तदुपादानात्प्राप्त्यात्कर्म्मणः फलं । दण्डश्च स्वकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ।

न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलं । प्राप्नुयादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेश्य । ११२७

अथापि पुरुषः कर्त्ता कर्मणोः शुभपापयोः । न परो विद्यते तस्मादेवमेतच्छुभं कृतं ।

न हि कश्चित्किंचिद्राजन्दिष्टात्प्रतिनिवर्त्तते । दण्डश्च स्वकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ।

यदि वा मन्यसे राजन् हतमेकम्प्रतिष्ठितं । एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ।

अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्त्तव्या शुभपापयोः । अभिपन्नमिदं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनं ।

तथाऽपि लोके कर्माणि समावर्त्तन्ति भारत । शुभाशुभं फलं चैते प्राप्नुवन्तीति मे मतिः । ११२८

एवमप्यशुभं कर्म कर्मणस्तत्फलात्मकं । त्यज त्वं राजग्राहूलं मैवं शोके मनः कथाः ।

स्वधर्मे वर्त्तमानस्य सापवादोऽपि भारत । एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ।

विहितानि हि कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मणः । शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ।

तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हता पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा । यशुरा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ।

११६०

चत्तियाश्च महात्मानः सम्बन्धिसुहृदस्तथा । वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह ।

बह्व्यश्च मनुजैश्च नानादेशसमागताः । घातिता राज्यक्षुब्धेन मयैकेन पितामह ।

तांस्तद्दृशानहं हत्वा धर्मनित्यः नमोहीक्षितः । असक्तसेमिपान् वीरान् किं प्राप्स्यामि तेषां धन ।

दह्याम्यनिश्मयापि चिन्तयानः पुनः पुनः । होनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः प्रयिवेमिमां ।

दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् । कोटिशश्च नरानन्यान्परितये पितामह ।

११६५

का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाऽद्य भविष्यति । विहीनानां तु तनयैः पतिभिर्घातमिहस्तथा ।

अस्मानन्तकरणं घोरान् पाण्डवान्वृष्णिसंहतान् । आक्रोशन्त्यः कृशा दीना प्रपतियन्ति भूतले ।

अप्रश्यन्त्यः पितृन् भ्रातृन्यतोन् पुत्राश्च योषितः । त्यक्त्वा प्राणान् स्त्रियः सर्वा गमियन्ति यतश्चर्यं ।

वत्सलत्वाद्भिज्जिज्ञेष्ट तत्र मे नास्ति संशयः । व्यक्तं सौत्स्राच धर्मस्य प्राप्स्यामः क्षोत्रधं वचं ।

यदयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकं । नरके निपतियामो ह्यधःशिरस एव ह ।

११७०

शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोद्येण सत्तम । आश्रमाणां विशेषांस्त्वमयाचक्ष पितामह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्य तदाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा । निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या चक्षुषिः प्रोवाच पाण्डवं ।

॥ व्यास उवाच ॥ मा विषादं कृया राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् । स्वधर्मेण हता ह्येते चत्तियाः चत्तियधम ।

काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्वा प्रयिव्यां च महद्यशः । कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ।

न त्वं हन्ता न भीमाऽयं नार्जुनैः न यमावपि । कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनां ।

११७५

न तस्य मातापितरौ नानुयाह्वो हि कस्यन । कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहताः ।

हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतधम । यद्वन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरं ।

कर्मसूत्रात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः । सुखदुःखगुणोदकं कालं कालफलप्रदं ।

तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय । विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवशङ्कताः ।

आत्मनश्च विजानीहि नियतव्रतशासनं । यदा त्वमोदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ।

११८०

त्वमेव विहितं यत्नं तथा चेष्टयितुर्व्ये । कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं चेष्टते जगत् ।

पुरुषस्य हि दृष्टुमामुत्पत्तिमनिमित्ततः । यदृच्छया विनाशश्च शोकहर्षावनर्थकौ ।

व्यलीकमपि यत्तत्र चित्तवैतंसिकं तव । तदर्थमिव्यते राजन् प्रायश्चित्तं तदाचर ।

ईदन्तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा । असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ।

तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः । युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल ।

११८५

एकार्षवां महीं कृत्वा रुधिरं परिश्रुतां । जघ्नुर्देव्यांस्तथा देवास्त्रिदिवं चामिलेभिरे ।

तथैव प्रयिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः । संश्रिता दानवानां वै सङ्घार्थं दर्पमोहिताः ।

शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत । अष्टाशोतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ।

धर्मयुच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः । हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्देव्या इवोत्तमाः ।

एकं हत्वा यदि कुले प्रिष्टानां ह्यादनामयं । कुलं हत्वा च रात्रे च न तदृत्तोपघातकं ।
 अधर्मेरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप । धर्मस्याधर्मरूपेऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ।
 तस्मात्संस्तुयतात्मानं श्रुतवानमि पाण्डव । देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ।
 न हीदृशं गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ । भ्रातृनाशस्यैतांस्त्वं सुहृदश्च परन्तप ।
 यो हि पापसमारम्भे कार्यं तद्भावभावितः । कुर्वन्नपि तथैव स्थात्कृत्वा च निरपचयः ।
 तस्मिन्लोककुपं सर्वं समाप्तमिति शब्दितं । प्रायश्चित्तं न तस्मास्ति ह्रासो वा पापकर्मणः ।
 त्वन्तु शुक्ताभिजातीयः परदोषेण कारितः । अनिच्छन्नातः कर्मदं कृत्वा च परितप्यसे ।
 अयमेधा महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं । तदाहर महाराज विप्राभैवं भविव्यसि ।
 मरुद्भिः सह जित्वाऽग्नीन् भगवन्त्याकशासनः । एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकलः शतक्रतुः ।
 धृतपात्रा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् । मरुद्भ्यैर्दृतः शक्रः शुशुभे भासचन्द्रिशः ।
 स्वर्गलोके महीयन्तमश्वरोभिः शचीपतिं । क्षयः पथ्युपासन्ते देवाश्च विवुधेश्वरं ।
 वेयं तामनुसम्प्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा । निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण तयाऽनघ ।
 तेषां पुराणि राक्ष्माणि गत्वा राजन् सुहृदृतः । भ्रातृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ।
 वालानपि च मार्गस्थान् सान्त्वेन सदुदाचरन् । रक्षयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धरा ।
 कुमारो नास्ति येषाञ्च कन्यास्तत्राभिषेचय । कामाग्रयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि ।
 श्वमाश्वसनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत । यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रा विजयी पुरा ।
 अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । स्वकर्माभिर्गता नाशं कृतान्तबलमेहिताः ।
 अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकण्टकं । रक्षस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोद्योपाख्याने चर्यस्तेशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि क्लेश कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः । किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अकुर्वन्निहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् । प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्यानुवर्त्तयन् ।
 सूर्येणाभ्युदितो यस्य ब्रह्मचारी भवत्युत । तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्यपि ।
 परिवर्त्तिः परिवर्त्ता ब्रह्मघ्नो यस्य कुत्सकः । दिधिषूपपतिर्यः स्यादघेदिधिपुरेव च ।
 अवकीर्णो भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा । अतीर्थे ब्राह्मणस्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ।
 यामघातो च कौन्तेय मांसस्य परिविक्रयी । यस्याग्नौ न्यरिमुच्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।
 गुरुस्त्रीवधको यस्य पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः । वृथापशुसमालम्भो गृहदाहस्य कारकः ।
 अनृतेनोपवर्त्तो च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ।
 अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे । लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ।
 स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया । अयाज्ययाजनञ्चैव तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणं ।
 शरणागतसन्त्यागो भृत्यस्वाभरणं तथा । रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ।

१२८०

१२८५

१२८०

१२८५

१२९०

१२९५

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न कोति यः । अप्रपद्यंश्च कर्माणि नित्यदेयानि भारत ।

दक्षिणानामदानश्च ब्राह्मणस्याभिमर्षणं । सर्वाण्येतान्यकार्थ्याणि प्राजुर्ध्वंविदो जनाः ।

१२१०

पित्रा विवदते पुत्रो यश्च स्वद्गुरुतल्पगः । अजायन्नरव्याघ्र भवत्यधार्मिको नरः ।

उक्तान्येतानि कर्माणि वितरेणेतरेण च । यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते नरः ।

एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवाः । येषु येषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽयं तान् शृणु ।

अष्टस्र शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसोद्यान् तेन ब्रह्महा भवेत् ।

इति चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु पद्यते । वेदप्रमाणविहितं धर्मं च प्रब्रवीमि ते ।

१२१५

अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायनं । न तेन ब्रह्महा स स्थाप्यस्तुल्यमन्युश्चक्रेति ।

प्राणत्याये तथाऽश्वानादाचरन्मदिरामपि । आदेशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणं । प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शूध्यति ।

गुरुतल्पं हि गुर्वर्थं न दूषयति मानवं । उद्दालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ।

सौम्यं कुर्वंश्च गुर्वर्थमापत्सु न निषिध्यते । बड्धः कामकरेण न चैवः सम्प्रवर्त्तते ।

१२२०

अन्यत्र ब्राह्मणस्तेभ्य आददानो न दुर्यति । स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ।

प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य च । गुर्वर्थं स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ।

नान्वर्त्तते व्रतं स्वप्ने शूक्रमेवे कथञ्चन । आच्य होमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ।

पारिवित्यन्तु पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा । भिक्षिते पारदार्यश्च तद्धर्मस्य न दूषकं ।

वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्यान्न कारयेत् । अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिनादितः ।

१२२५

अनर्हं ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकं । सत्काराणां तथा तीर्थे नित्यं वाऽप्रतिपादनं ।

स्त्रियास्तथाऽपचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका । अपि सा पूयते तेन न तु भर्त्ता प्रदुष्यति ।

तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददोषवान् । असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ।

वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः । उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुर्यति ।

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ।

१२३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत । पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चैनं प्रवर्त्तते ।

एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्वकर्मकृतम् । कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदेत्यतः ।

अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् । पूर्वैर्दादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ।

लक्ष्यः शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुशमिच्छयात्मनः । प्राख्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।

जपन्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

१२४५

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदं । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ।

षड्विंशैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः । माघे माघे समश्रंसु विभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ।

संवत्सरेण ज्ञानाग्नी दूयते नात्र संशयः । तथैवोपवसन्नाजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ।
 क्रतुना प्राश्नमेधेन दूयते नात्र संशयः । ये चाप्यवभृयस्त्राताः केचिदेवंविधा नराः ।
 ते सर्वे धृतपात्रानो भवन्तीति परा श्रुतिः । ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया । १२३८
 गदां प्रत्यहसन्तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ।
 कनिजलां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिं । दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ।
 गौरहस्तं सप्तस्रानां दोग्ध्रीणां प्राणसंशये । साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ।
 शतं वै यस्तु काम्योजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ।
 मनोरथन्तु यो दद्यादेकहस्तपि भारत । न कीर्तयेत दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते । १२३९
 सुरापानं सङ्कल्पा दोऽश्विर्वै सुरां पिवेत् । स पावयत्ययात्मानमिह लोके परत्र च ।
 मेहप्रपातं प्रपतन् ज्वलनं वा समाविशन् । महाप्रस्थानमतिष्ठन् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 वृहस्पतिसवनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मणः श्रुतिः ।
 भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पोला विमत्सरः । पुनर्न च पिवेद्भ्राजन् संस्कृतः स च शुध्यति ।
 गुरुतत्प्री शिलां तप्तामायसीमभिरंविशेत् । अवकृत्यात्मनः श्रेष्ठं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः । १२४०
 शरीरस्य विमोचेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् । कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यताः संवत्सरं स्त्रियः ।
 महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु । गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात् ।
 अनृतेनोपवर्त्ती चेत् प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । उपाहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
 अवकीर्णनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । गोचर्मवासाः षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बिषात् ।
 परदारापचारी तु परस्थापहरत्सु । संवत्सरं व्रतो भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् । १२४१
 धनन्तु यस्यापहरत्तस्मै दद्यात्समं वसु । विविधेनाभ्युपाधेन तदा मुच्येत किल्बिषात् ।
 छच्छाद्वादशरात्रेण संयतात्मा व्रते स्थितः । परिव्रज्जा भवेत्पूतः परिव्रज्जिस्त्वैव च ।
 निवेश्यन्तु पुनस्तेन सदा तारयता पिबन् । न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ।
 भोजनं ह्यन्तराशुद्धं चातुर्मास्ये विधीयते । स्त्रियस्तेन प्रशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ।
 स्त्रियस्त्राशङ्किताः पापा नोपगम्या विजानता । रजसा ता विशुध्यन्ते भस्मना भाजनं तथा । १२४२
 पादजोच्छिष्टकांस्यं यत् गवाघ्रातमयाऽपि वा । गण्डूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ।
 चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते । पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ।
 तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते । विद्यादेवंविधेनैषां गुरुत्वाघवनिश्चयं ।
 तिर्थगोनिबध्नुत्वा द्रुमांश्चित्तेतरान् बद्धन् । विराजं वायुभक्षः स्यात् कर्म च प्रथयन्नरः ।
 अगम्यागमने राजन् प्रायश्चित्तं विधीयते । आर्द्रवस्त्रेण षण्मासान् विहार्य भस्मशायिना । १२४३
 एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् । ब्रह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
 सा विचीमप्यधीयीत शुचौ देशे मिताशनः । अहिंसा मन्दकोऽजलो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

अहःसु सततं तिष्ठेद्भ्याकाशं निशां स्वपन् । चिरं चिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभाषेद्भृतान्वितः । पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुचेदेवंव्रतो द्विजः ।
 शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकं । अतिरिच्येत यो यत्र तत्कर्त्ता लभते फलं । १९००
 तस्माज्ज्ञानेन तपसा कर्मणा च फलं शुभं । वर्द्धयेद्शुभं कृत्वा यथा स्वादतिरेकवान् ।
 कुर्याच्छुभानि कर्माणि निवर्त्तेत्यापकर्माणः । दद्यान्नित्यञ्च वित्तानि तथा मुचेत किल्बिषात् ।
 अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतं । महापातकवर्ज्यन्तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च । अज्ञानज्ञानयोराजन् विहितान्यनुजानतः ।
 जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत । अज्ञानात्स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते । १९०१
 शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुं । आस्तिके अद्धाने च विधिरेष विधीयते ।
 नास्तिकाअद्धानेषु पुरुषेषु कदाचन । दम्भदेवप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ।
 शिष्टाचारस्य शिष्टस्य धर्मा धर्मभृताम्बर । सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्येह च सुखेषुना ।
 स राजन्मोक्ष्यसे पापान्तेन पूर्व्वेण हेतुना । प्राणार्थं वा धनेनैषामथवा नृप कर्मणा ।
 अथवा ते घृणा काचित् प्रायश्चित्तं चरिष्यसि । मा लेवानार्य्यजुष्टेन मन्युना निधनङ्गमः । १९०२
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः । चिन्तयित्वा मुहूर्त्तेन प्रत्युवाच तपोधनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्येन पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यश्चाप्यभक्ष्यञ्च किञ्च देयं प्रशस्यते । किञ्च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सिद्धानाञ्चैव संवादं मनोऽस्यैव प्रजापतेः ।
 ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य परं विभुं । धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिं ।
 कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः । कार्याकार्य्यञ्च यत्सर्व्वं शंस वै त्वं प्रजापते । १९०३
 तैरेवमुक्तो भगवान् मनुः स्वायम्बुवोऽब्रवीत् । शुश्रूष्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ।
 अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च । आत्मज्ञानं पुण्यनद्यो यत्र प्रायश्च तत्पराः ।
 दिष्टान्येतानि पुण्यानि पुण्याश्च धरणीभृतः । सुवर्णप्राशनमपि रत्नोदिस्नानमेव च ।
 देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च । एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्व्वन्त्याशु न संशयः ।
 न गर्व्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः । दीर्घमायुरयेच्छन्ति त्रिरात्रश्चाण्यपो भवेत् । १९०४
 अदत्तस्थानुपादानं दानमध्ययनं तपः । अहिंसा सत्यमक्रोध इत्या धर्मस्य लक्षणं ।
 स एव धर्मस्त्रिोऽधर्माऽदेशकाले प्रतिष्ठितः । आदानमनृतं हिंसा धर्मा ह्यावस्थिकः स्मृतः ।
 द्विविधौ चाप्युभावैतौ धर्माधर्मा विजानतां । अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च दैविध्यं लोकवेदयोः ।
 अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलं । अशुभस्थानुभवं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च ।
 एतयोश्चोभयोः स्थातां शुभाशुभतया तथा । दैवञ्च दैवसंयुक्तं प्राणस्य प्राणदस्य च । १९०५
 अपेक्षा पूर्व्वकरणादशुभानां शुभं फलं । ऊर्द्धं भवति सन्देहादिह दृष्टार्थमेव च ।

अपेक्षापूर्वकरणत् प्रायश्चित्तं विधीयते । क्रोधमोहकते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
 शरीराणामुपक्रमेण मनसश्च प्रियाप्रिये । तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति ।
 उपवासमेकग्रात्रं दण्डोत्सर्गे नराधिपः । विशुद्धेदाह्मशुद्ध्यर्थं विरात्रे तु पुनर्हितः ।
 दयं भोक्तं प्रकुर्वीते न म्रियेत यदा नरः । शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिष्टे । ११९०
 जातित्रेह्यधिवासानां कुलधर्माश्च सर्वतः । वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ।
 दण्डं वा वेदशास्त्रज्ञास्तथो वा धर्मपाठकतः । यद्वयुः कार्य्यउत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ।
 अनङ्गान्मृत्तिका चैव तथा कुट्टपिपोलिकाः । स्त्रोष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ।
 अभक्ष्या ब्राह्मणैर्महत्याः श्लैर्गैर्वै विवर्जिताः । चतुष्पात्कच्छपादन्या मण्डूका जलजाश्च ये ।
 भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः स्यावकाः । कको मङ्गुश्च गृध्रश्च श्येनोलूकस्तथैव च । ११९५
 क्रव्यादा दंष्ट्रिनः सर्वे चतुष्पात्पविणश्च ये । येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ।
 रण्डकान्तखरेद्रीणां स्रुतिकानां गवामपि । मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ।
 प्रेतान् स्रुतिकान् च यच्च किञ्चिदनिर्दशं । अभोज्यञ्चाप्यपेयञ्च धेनादुग्धमनिर्दशं ।
 राजानं तेज आदत्ते गृह्णान्नं ब्रह्मवर्चसं । आयुः सुवर्णकाराक्षमवीरायाश्च येषितः ।
 विष्टा वाङ्मुषिकस्यान्नं गणिकाक्षमयेन्द्रियं । मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितान्नञ्च सर्वशः । ११९०
 दौक्षित्यस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तच्छण्ड्यर्थावकर्तुं पुंश्चत्या रजकस्य च ।
 चिकित्सकस्य यच्चाक्षमभोज्यं रक्षिणस्तथा । गणयामाभिगस्तानां रङ्गस्तोजीविनां तथा ।
 परिवित्तिनां पुंसाञ्च वन्दिद्युतविदान्तथा । वामहस्ताहतञ्चान्नं भक्तं पर्युषितञ्च यत् ।
 सुगानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं मेषितञ्च यत् । पिष्टस्य चेत्तुष्टाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
 सक्तुधानाकरम्भाणां नोपभोग्याश्चिरस्थिताः । पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथाकृताः । ११९५
 अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः । देवानुषीन्मनुष्याश्च पितृन् गृह्याश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थो भोक्तुमर्हति । यथा प्रव्रजितो भिक्षुस्तथैव स्त्रे गृहे वसेत् ।
 एवं वृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन् धर्ममाप्नुयात् । न दद्याद्यश्ने दानं न भयान्नोपकारिणे ।
 न नृत्यगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः । न मत्ते चैव नोन्मत्ते न स्तेने च न कुत्सके ।
 न वाग्धीने विवर्णे वा नाङ्गहोने न वामने । न दुर्जने दौष्कुले वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः । ११९०
 न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते । असम्यक् चैव यद्वत्तमसम्यक् च प्रतिग्रहः ।
 उभयं स्यादनर्थाद्य दतुरादातुरेव च । यथा खादिरमालम्ब्य शिलां वाऽप्यर्णवन्तरन् ।
 मज्जते मज्जतस्तददाता यश्च प्रतिग्रही । काष्ठैराद्र्यैर्यथा वज्रिरुपसीर्णो न दीयते ।
 तपःस्वाध्यायचारित्र्यैरेवं हीनः प्रतिग्रही । कपाले यददापः सुः श्वदूतौ च यथा पयः ।
 आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा भुतं । निर्मन्त्रो निर्गतो यः स्यादशस्त्रज्ञोऽनसूयकः । ११९५
 अनुक्रोशात्प्रदातव्यं हीनेष्वव्रतिकेषु च । न वै देयमनुक्रोशाद्दीनार्त्तातुरकेष्वपि ।

आप्ताचरितइत्येव धर्मइत्येव वा पुनः । निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न चात्रास्ति विचारणा । यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्रह्मणश्चानधीधानस्त्वयस्ते नाम बिभ्रति । यथा षण्डेऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
शकुनिर्वाऽप्यपक्षः स्थानिर्बन्धो ब्राह्मणस्तथा । ग्रामधान्यं यथा भूतं यथा कूपस्य निर्जलः ।
यथा ज्ञतमनग्नौ च तथैव स्थानिराकृतौ । देवतानां पित्रेणाञ्च हव्यकव्यविनाशकः ।
शत्रुरर्धहरो मूर्खो न लोकां प्राप्नुमर्हति । एतन्ने कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्भ्येतच्छेत्तव्यं भरतर्षभ ।

२१४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने । राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ।

आपस्तु च यथानीतिः प्रणेतया द्विजोत्तम । धर्ममालक्ष्य पन्थानं विजयेयं कथं महीं ।

२१४४

प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता । कैतृहलानुप्रवणा हर्ष जनयतीव मे ।

धर्मचर्या च राज्यञ्च नित्यमेव विरुध्यते । एवं मुह्यति मे चेतश्चित्तयानस्य नित्यशः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदाम्बरः । नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानं पुरातनं ।

श्रोतुमिच्छसि चेद्भूमिं निखिलेन नराधिप । प्रैहि भोभ्रं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहं ।

स ते धर्मरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् । केत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

२१४५

जनयामास यं देवो दिव्या चिपथगा नदी । साक्षाद्दर्शं यो देवान् सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ।

वृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षीन्सकृत्प्रभुः । तोषयित्वापचारेण राजनीतिमधीतवान्

उशनावेद यज्ज्ञास्त्रं यच्च देवगुरुर्दिजः । यच्च धर्मं सवैयाख्यं प्राप्तवान् कुरुसत्तमः ।

भार्गवाद्यावनाचापि वेदानङ्गापटुर्हितान् । प्रतिपेदे महाबाह्वर्षिशिष्टाश्चरितव्रतः ।

पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसं । अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाश्रित यः पुरा ।

२१४६

मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् । रामादस्ताणि शक्राच्च प्राप्तवान् पुरुषर्षभः ।

मृत्युरात्मेऽप्ययं यस्य जातस्य मनुजेष्वपि । यथाऽनपत्यस्य सतः पुण्या लोका दिवि श्रुताः ।

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः । यस्य नाविदितं किञ्चित् ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ।

स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् । तमभ्येहि पुरा प्राणान् स विमुञ्चति धर्मवित् ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः । उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतं ।

२१४७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैशंसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्षणं । आगच्छात्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ।

घातयित्वा तमेवाजौ हलेनाजिह्वायोधिनं । उपसम्प्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेऽप्ययं । पुनराह महाबाह्वर्ष्यदुःश्रेष्ठो महामतिः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नेदानीमतिनिर्व्वन्धं शोके त्वं कर्तुमर्हसि । यदाह भगवान् व्यासस्तत् कुरुष्व नृपोत्तम ।

ब्राह्मणांस्त्वा महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः । पर्जन्यमिव घर्मान्ते नाथमाना उपासते ।

२१४८

आप्ताचरितइत्येव धर्मइत्येव वा पुनः । निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न चात्रास्ति विचारणा । यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्रह्मणश्चानधीधानस्त्वयस्ते नाम बिभ्रति । यथा षण्डेऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
शकुनिर्व्याप्यपक्षः स्थानिर्बन्धो ब्राह्मणस्तथा । ग्रामधान्यं यथा भूतं यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा ज्ञतमनग्नौ च तथैव स्थानिराकृतौ । देवतानां पित्रेणाञ्च हव्यकव्यविनाशकः ।
शत्रुरर्धहरो मूर्खो न लोकां प्राप्नुमर्हति । एतन्ने कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्भ्येतच्छ्रेयसं भरतर्षभ ।

२१४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने । राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ।

आपस्तु च यथानीतिः प्रणेतया द्विजोत्तम । धर्ममालक्ष्य पन्थानं विजयेयं कथं महीं ।

२१४४

प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता । कैतृहलानुप्रवणा हर्ष जनयतीव मे ।

धर्मचर्या च राज्यञ्च नित्यमेव विरुध्यते । एवं मुह्यति मे चेतश्चित्तयानस्य नित्यशः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदाम्बरः । नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानं पुरातनं ।

श्रोतुमिच्छसि चेद्भूमिं निखिलेन नराधिप । प्रैहि भोभ्रं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहं ।

स ते धर्मरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् । केत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

२१४५

जनयामास यं देवो दिव्या चिपथगा नदी । साक्षाद्दर्शं यो देवान् सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ।

वृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षीन्सकृत्प्रभुः । तोषयित्वापचारेण राजनीतिमधीतवान् ।

उशनावेद यज्ज्ञास्त्रं यच्च देवगुरुर्दिजः । यच्च धर्मं सवैयाख्यं प्राप्तवान् कुरुसत्तमः ।

भार्गवाद्यावनाचापि वेदानङ्गापटुर्हितान् । प्रतिपेदे महाबाहुर्ब्रह्मविष्ठाश्चरितव्रतः ।

पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसं । अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाश्रित यः पुरा ।

२१४६

मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् । रामादस्ताणि शक्राच्च प्राप्तवान् पुरुषर्षभः ।

मृत्युरात्रोऽयं यस्य जातस्य मनुजेष्वपि । यथाऽनपत्यस्य सतः पुण्या लोका दिवि श्रुताः ।

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः । यस्य नाविदितं किञ्चित् ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ।

स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् । तमभ्येहि पुरा प्राणान् स विमुञ्चति धर्मवित् ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः । उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतं ।

२१४७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैशंसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्षणं । आगच्छात्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ।

घातयित्वा तमेवाजौ हलेनाजिह्वायोधिनं । उपसम्प्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्सं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेऽप्यथा । पुनराह महाबाहुर्दुःश्रेष्ठो महामतिः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नेदानीमतिनिर्व्वन्धं शोके त्वं कर्तुमर्हसि । यदाह भगवान् व्यासस्तत् कुरुष्व नृपोत्तम ।

ब्राह्मणांस्त्वा महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः । पर्जन्यमिव घर्मान्ते नाथमाना उपासते ।

२१४८

गृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महान्ति च । प्राकल्पन्तीव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ।
 ताः शनैरिव सर्वाङ्गं प्रशंसुर्धुधिष्ठिरः । भीमसेनाजुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषवत्तमान् । उपनिष्ठसि कक्ष्याणि महर्षीनिव गौतमी ।
 तत्र कर्माण्यमीवानि व्रतचर्या च भाविनि । इति कृष्णं महाराज प्रशंसुर्हृदा स्त्रियः ।
 प्रशंसावचनैस्तासां नियः शब्दैश्च भारत । प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलः ।
 तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं धुधिष्ठिरः । अलङ्कृतं भीममानमुपायाद्राजवेश्म ह ।
 ततः प्रहृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तदा । ऊचुः कर्णसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ।
 दिक्ष्वा जयसि राजेन्द्र शत्रूञ्चक्रुनिबूदन । दिक्ष्वा राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मैश्च वलेन च ।
 भव नखं महाराज राजेह शरदां शतं । प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं तथा ।
 एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः । आशीर्वादान् दिजैस्तु न प्रतिगृह्य समन्ततः ।
 प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमं । अद्भुतविजयसंयुक्तं रथात्पद्मादवातरत् ।
 प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान् दैवतान्यभिगम्य च । पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाल्यैश्च सर्वशः ।
 निश्चक्राम ततः श्रीमान् पुनरेव महायथाः । ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानवस्थितान् ।
 स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः । शुश्रुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृत्तो यथा ।
 तांस्तु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिवद्विजान् । धौम्यं गुहं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ।
 सुमनोमोदकैरत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा । गोनिर्व्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ।
 ततः पुण्याहधोषोऽभूद्विवं स्वध्वैव भारत । सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ।
 हंसवन्नेदुषां राजा द्विजानां तत्र भारती । शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षरां ।
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खगणाञ्च मनोरमः । जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ।
 निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं ब्राह्मणञ्च द्वा चार्व्वको राक्षसोऽब्रवीत् ।
 तत्र दुर्योधनसखा भित्तरूपेण संवृतः । साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ।
 वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः । परं सहस्रैराजेन्द्र तपोनियमसंश्रितैः ।
 स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनां । अनामध्वैव तान् विप्रास्तमुवाच महोपतिं ।
 ॥ चार्व्वक उवाच ॥ इमे प्राज्जर्दिजास्त्वैव समारोप्य वचो मयि । धिक्प्रवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ।
 किं तेन स्थाद्वि कौन्तेय क्लृप्तं ज्ञातिसङ्गमं । घातयित्वा गुरुंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितं ।
 इति ते वै दिजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः । विव्यथुस्तुक्रुशुश्चैव तस्यवाक्यप्रघर्षिताः ।
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा धुधिष्ठिरः । क्रोडिताः परमोदित्वास्तृष्णीमासन् विश्राम्यते ।
 ॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्थाभिधाचतः । प्रत्यासन्नयसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजन् ब्राह्मणस्ते सर्वे एव विश्राम्यते । ऊचुर्नैतदचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ।
 जस्यैव महात्मानस्ततस्तु ज्ञानचक्षुषा । ब्राह्मणा वेदविदांसस्तपोभिर्निर्मलीकृताः ।

१३६५

१३६६

१३६७

१३६८

१३६९

१३७०

हनृषिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतं । चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजङ्गलं ।
 प्रियायैमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनां । नियोगादस्य च गुरोर्व्याख्यामिति जगहः ।
 सुहृदामन्तरदीनां श्रौपद्याश्च परन्तप । कुरु प्रियममित्रं लोकस्य च हितं कुरु ।
 । वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः । हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तमैः सहामनाः ।
 हेऽनुनीतेः नगव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयं । द्वैपायनेन च तथा देवस्यानेन जिष्णुना । १३००
 एतैरन्यैश्च वज्रभिरनुनीतो युधिष्ठिरः । व्यजहाम्भानसं दुःखं सन्तापञ्च महायथाः ।
 श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतव्यविशारदः । ततः स मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ।
 स तैः परिवृतो राजा नवैरिव चन्द्रमाः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुत्रं प्रविवेश ह ।
 प्रविविष्टुः स धर्मज्ञः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ।
 ततो नवं रथं शूद्रं कवचाजिनसंवृतं । युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शूभलक्षणैः । १३०५
 नन्तैरन्वर्चितं पुण्यैः स्वयमानैश्च वन्दिभिः । आरुरोह रथञ्चैव सीनोऽमृतमयं यथा ।
 जग्राह रज्ज्वीनकैन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः । अर्जुनः पाण्डुरं क्वचं धारयामास भानुमत् ।
 त्रियमणश्च तच्छ्वं पाण्डुरं रथमूर्ध्वनि । शूद्रशूभे तारकाकोर्णं सितमभ्रमिवाम्बरे ।
 चामरव्यजने तस्य वीरौ जम्बहतुस्तदा । चन्द्ररश्मिप्रभे शुभे माद्रीपुत्रावलङ्कृते ।
 ते पञ्च रथमाख्याय भ्रातरः समलङ्कृताः । भूतानीव समलानि राजन् ददृशुरे तदा । १३१०
 आख्याय तु रथं शुभं युक्तामथैर्भनोजवैः । अन्वयात्पृष्ठतो राजन् युयुत्सुः पाण्डवाग्रजं ।
 रथं हेममयं शुभं श्वैर्युग्योवयोजितं । सह सात्यकिना कृष्णः समाख्यायान्वयात्कुहन् ।
 नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत । अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो यथौ ।
 कुरुक्षेत्रस्य ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा तथैव च । यानैश्चावैर्जमुर्विदुरेण पुरस्कृताः ।
 ततो रथाश्च वज्रला नागाश्च समलङ्कृताः । पादाताश्च हयैश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् । १३१५
 ततो वैतालिकैः स्रुतैर्मगधैश्च सुभाषितैः । स्वयमानो यथौ राजा नगरं नागसाङ्घ्यं ।
 तत्राप्याणं महाबाहोर्व्वभूवाप्रतिमं भुवि । आकुलाकुलमुत्कुष्टं द्रष्टुपृष्ठनाकुलं ।
 अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः । नगरं राजमार्गञ्च यथावत्समलङ्कृतं ।
 पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च भेदिनो । संख्यतो राजमार्गोऽभूद्रूपनैश्च प्रधूपितः ।
 अथ द्रुपदश्च गन्धानां नानापुष्पप्रियङ्गुभिः । माल्यदामभिरासक्तैराजवेश्वाभिरुदृतं । १३२०
 कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा नवा दृढाः । कन्याः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र ह ।
 तथा खलङ्कृतद्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः । स्वयमानः शुभैर्व्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वचः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरस्य पुरप्रवेशे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनां । दिदृक्षुर्णां सहस्राणि समाजग्मुः सहस्रशः ।
 स राजमार्गः शुशुभे समलङ्कृतचक्रः । यथा चन्द्रोदये राजन् वर्द्धमानो महोदधिः ।

गृह्णाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महान्ति च । प्राकम्पन्तीव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ।
 ताः शनैरिव सज्जोडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरं । भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धन्या त्वमसि पाञ्चालि या तं पुरुषसत्तमान् । उपनिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ।
 तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भाविनि । इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ।
 प्रशंसावचनैस्तासां मियः शब्दैश्च भारत । प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलं ।
 तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः । अलङ्कृतं शोभमानमुपायाद्राजेश्वरं ह ।
 ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तदा । ऊचुः कर्णसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ।
 दिक्षा जयसि राजेन्द्र शत्रून्क्षुचुनिघ्नदन् । दिक्षा राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ।
 भव नखं महाराज राजेह शरदां शतं । प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं तथा ।
 एवं राजकुलदारि मङ्गलैरभिपूजितः । आशीर्वादान् दिजैश्कान् प्रतिगृह्य समन्ततः ।
 प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमं । अर्द्धाविजयसंयुक्तं रथान्पश्चादवातरत् ।
 प्रविश्याम्यन्तरं श्रीमान् देवतान्यभिगम्य च । पूजयामास रत्नैश्च गन्धनाल्यैश्च सर्वशः ।
 निष्काम ततः श्रीमान् पुनरेव महायशः । ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानवस्थितान् ।
 स संवृतस्तदा विप्रैरशीर्वादविवक्षुभिः । शुश्रुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृत्तो यथा ।
 तांस्तु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिबद्धिजान् । धैर्यं गुणं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ।
 सुमनोमोदकैरनैर्हिरण्येन च भूरिणा । गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ।
 ततः पुण्याहघोषोऽभूद्दिवं स्वर्धेव भारत । सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ।
 हंसवन्नेदुषां राजा दिजानां तत्र भारती । शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाचरां ।
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खगनाञ्च मनोरमः । जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ।
 निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं ब्राह्मणञ्च द्वा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ।
 तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः । साचः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ।
 वृतः सर्वैस्तथा विप्रैरशीर्वादविवक्षुभिः । परं सहसैराजेन्द्र तपोनियमसंश्रितैः ।
 स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनां । अनामक्यैव तान् विप्रास्तमुवाच महोपतिं ।
 ॥ चार्वाक उवाच ॥ इमे प्राज्जर्दिजास्त्वैव समारोप्य वचो मयि । धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ।
 किं तेन स्याद्वि कौन्तेय क्लेमं ज्ञातिसङ्कथं । घातयित्वा गुरुंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितं ।
 इति ते वै दिजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः । विव्यथुस्तुक्रुशुश्चैव तस्यवाक्यप्रघर्षिताः ।
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः । ब्रौडिताः परमोद्दिग्नास्तूष्णीमासन् विश्राम्यते ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्थाभिराचतः । प्रत्यासन्नव्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजन् ब्राह्मणास्ते सर्वे एव विश्राम्यते । ऊचुर्नैतदचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ।
 जनुश्चैव महात्मानस्ततस्तु ज्ञानचक्षुषा । ब्राह्मणा वेदविदांसस्तपोभिर्निर्मलीकृताः ।

१३२६

१३००

१३०६

१३१०

१३१५

१३१०

॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः । परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति । १४३१
न वयं ब्रूम धर्मात्मन्येतु ते भयमीदृशं । उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे ङ्ङ्कारैः क्रोधमूर्च्छिताः । निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नः पापराक्षसं ।

स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनां । माहेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ।

पूजितास्य ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तं । राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकवधे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिस्तुह । उवाच देवकोपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः । १४३०

॥ वासुदेव उवाच ॥ ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम । एते भूमिचरा देवा वाम्बिषाः सुप्रसादकाः ।

पुरा कृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः । तपस्तेपे महाबाहो वदथा वज्रवर्षिकं ।

वरेण च्छन्दमानस्य ब्रह्मणा च पुनः पुनः । अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ।

द्विजावमानादन्यत्र प्रादादरमनुत्तमं । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ।

स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः । राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः । १४३३

ततो देवाः समेताश्च ब्रह्मणमिदमब्रुवन् । वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ।

तानुवाचाव्ययो देवो विहितस्तत्र वै मया । यथाऽस्य भविता सृष्ट्युचिरेणेति भारत ।

राजा दुर्योधनो नाम सखाऽस्य भविता नृषु । तस्य स्नेहावबद्धोऽभौ ब्राह्मणानवमंस्थिते ।

तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकानप्रधर्षिताः । धव्यन्ति वाम्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ।

स एष निहतः श्वेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः । चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ माशुचो भरतवर्धन । १४३०

हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव । स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुङ्गवाः ।

स त्वमातिष्ठ कार्याणि मा तेऽभूत्स्वानिरच्युत । शत्रून् जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च परिपूजय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकवधोपायकथने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कुन्तीनुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः । काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ।

तमेवाभिमुखौ पीठे प्रदीप्ते काञ्चने शुभे । सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिन्दमौ ।

मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ । निषीदतुर्भ्रातात्मनौ सत्त्वणयोर्मणिपीठयोः । १४३३

दान्ते सिंहासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते । पृथाऽपि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ।

सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः । निषेदुर्ज्वलनाकारेऽस्वासनेषु पृथक् पृथक् ।

युधुत्सुः सञ्जयश्चैव गाधारी च यशस्विनी । धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वे समाविशन् ।

तत्रापविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽसृशत् । स्वस्तिकानचतान् भूमिं सुवर्णं रजतं मणिं ।

ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितं । ददृशुर्धर्मराजानमादाय वज्रमङ्गलं । १४३०

पृथिवीञ्च सुवर्षञ्च रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसम्भारसम्भृतं ।

काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः । पूर्णाः कुम्भाः सुमनसोलाजा वहीषिगेरसं ।

जनोपिप्लपालाशसन्निधौ मधुमर्षिणी । श्रुत्वा चैदुम्बरः शङ्खस्तथा हेमविभूषितः ।
 दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धैर्यः पुरोहितः । प्रागुदक्क्षवने वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च ।
 व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्रासने । दृढपादप्रतिष्ठाने ज्ञातशनसमन्विषि ।
 उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुपदात्मजां । जुहावपावकं धोमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतं ।
 ततउत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितं । अभ्यषिञ्चत्यतिष्ठत्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 धतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः पणवानकदुन्दुभीन् ।
 धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वेदाध्ययनसम्पन्नान् धृतिशीलसमन्वितान् ।
 तेऽप्रीता ब्राह्मणा राजन् स्वस्त्यूर्जयमेव च । हंसा इव च नर्दन्तः प्रशंससुर्धुधिष्ठिरं ।
 युधिष्ठिर महाबाहो दिक्षा जयसि पाण्डव । दिक्षा स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ।
 दिक्षा गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः । तज्ज्ञापि कुशली राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्ता वीरक्षयात्तस्मात्सङ्क्रामाद्विजितदिवः । विप्रमुत्तरकार्याणि कुरु सर्वाणि भारत ।
 ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः । प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराभिषेके चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रकृतीनाञ्च तदाक्यं देशकालोपवृंहितं । श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ।

धन्याः पाण्डुसुता नूनं तेषां ब्राह्मणपुत्रवाः । तथ्यान्वाप्यथ वातथ्यान् गुणानाहुः समागताः ।
 अनुयाह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः । यदैवं गुणसम्पन्नानस्मान् ब्रूथ विमत्सराः ।
 धृतराष्ट्रो महाराजः पिता मे दैवतं परं । शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ।
 रतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिबन्धमहत् । अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ।
 यदिचाहमनुयाह्यो भवतां सुहृदां तथा । धृतराष्ट्रे यथा पूर्वं वृत्तिं वर्त्तितुमर्हय ।
 एष नाथो हि जगतो भवताञ्च मया सह । अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ।
 एतन्मनसि कर्त्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम । अनुज्ञायाथ तान् राजा यथेष्टं गम्यतामिति ।
 पौरजानपदान् सर्वान् विष्टज्य कुरुनन्दनः । यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ।
 मन्त्रे च निश्चये चैव षाड्गुणस्य च चिन्तने । विदुरं बुद्धिसम्पन्नं प्रीतिमान् सुसमादिशत् ।
 कृताकृतपरिज्ञाने तथायय्यचिन्तने । सञ्जयं योजयामास वृद्धं सर्वगुणैर्युतं ।
 बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा । नञ्जुलं व्यादिशद्राजा कर्मणाञ्चान्वेचणे ।
 परचक्रोपरोधे च दुष्टानाञ्चावमर्देन । युधिष्ठिरे महाराजः फाल्गुनं व्यादिदेश ह ।
 द्विजानां देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह । धैर्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ।
 सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् । तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्ववस्थो विशाम्यते ।

यान्यनमन्यद्योग्यं च देषु येव्हिह कर्मसु । तांस्तस्मैव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ।

विदुर्गं जज्ञयच्चैव युयुत्सुञ्च महामतिं । अज्रवीत् परवीरज्ञो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ।

उत्पायेत्पाय तत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम । सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ।

पौरजानपदानाञ्च यानि कार्याणि सर्वशः । राजानं समनुज्ञाय तानि कार्याणि भागशः ।

११८३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमादिकर्मनियोगे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि । आह्वानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ।

धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकं । सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाञ्च धनानि च ।

रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशः । युधिष्ठिरस्तु द्रोणस्य कर्णस्य च महात्मनः ।

धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रत्नसः । विराटप्रभृतीनाञ्च सुहृदामुपकारिणां ।

द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ । ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।

११८४

धनैरज्ञैश्च गोभिश्च वस्त्रैश्च समतर्पयत् । ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।

उद्दिश्याद्विश्य तेषाञ्च चक्रे राजौर्ध्वदेहिकं । सभाः प्रपाञ्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।

सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदेहिकं । स तेषामनृणो भूला गत्वा लोकैस्त्ववाच्यतां ।

कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् । धृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं रिदुरं तथा ।

सर्वाञ्च कौरवान्मान्यान् भृत्याञ्च समपूजयत् । याञ्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धृतवीरा हतात्मजाः ।

११८५

सर्वास्ताः कौरवो राजा समूज्यापालयदधृणो । नीचान्धक्यपणानाञ्च गृह्णाच्छादनभोजनैः ।

आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः । स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।

निःसपन्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि आह्वक्रियोपाख्याने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः । दाशर्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ।

तत्र कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च । बुद्ध्या च यदुग्राह्यं तया विक्रमणेन च ।

११८६

पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया । नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिन्दम ।

त्वामेकमाजः पुरुषं त्वामाजः सालतां गतिं । नामभिस्त्वा वज्रविधैः सुवन्ति प्रयता द्विजाः ।

विश्वकर्मात्मस्तेऽस्तु विश्वात्मन्निश्चसम्भव । विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।

अदित्याः सप्तधा लन्तु पुराणे गर्भतां गतः । शुश्र्गर्भस्त्वनेवैकस्त्रियुगं त्वं वदन्त्यपि ।

शुचिश्च वा हृषीकेशो धृताचिह्नस उच्यसे । त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ।

११८७

वराहोऽग्निर्वृहद्भानुर्वृषभस्तार्क्ष्यलक्ष्णः । अनोक्साहः पुरुषः शिपिविष्ट उरक्रमः ।

वरिष्ठ उपसेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः । अच्युतश्चावनोऽरीणां संस्कृतिर्विद्यतिर्वेषः ।

ऊर्ध्ववर्त्मा तमेवाद्रिर्वृषदर्भो वृषाकपिः । सिन्धुर्विधर्मस्त्रिककुत् त्रिधामा त्रिदिवाच्युतः ।

सम्राट् विराट् खराट् चैव मुरराजो भवोद्भवः । विभुर्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा तमेव च ।

खिष्टकङ्घ्रिषजावर्तः कपिलस्वञ्च वामनः । यज्ञो भुवः पतङ्गश्च यज्ञेनस्त्वमुच्यसे ।
 शिखण्डो नङ्गधो वभ्रुर्दिवस्पृक् त्वं पुनर्वसुः । सुवभ्रुर्व्ययश्च सुषेणे दुन्दुभिस्तथा ।
 गर्भस्तिनेमिः श्रीपद्मः पुष्करः पुष्पधारणः । क्रतुर्विभुः सर्वस्वस्त्राग्निवैश्वं ययसे ।
 अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धान धामवित् । हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशवः ।
 योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण तमेवेदं सृजसि विश्वमेधे । विश्वेदेदं तद्वशे विश्वेधेने नमोऽस्तु ते शङ्खचक्रासिपाणि ।
 एवं स्तुतोधर्मराजेन कृष्णः सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः । तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ १५१५ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवस्तुतो चित्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विसर्ज्यधामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः । विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथा स्थानि गृह्णाणि ते ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमं । सान्त्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनं यमजौ तथा ।
 शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः क्षतदेहा महारणे । आन्ता भवन्तः सुमृशं तापिताः शोकमन्युभिः ।
 अरण्ये दुःखवसतीर्न्मृत्कृते भरतर्धमाः । भवद्भिरनुभूता हि यथा कुपुरुषैस्तथा ।
 यथामुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयतां । विश्रान्तास्त्रयविज्ञानान् यः समेतास्त्रि वः पुनः ।
 ततो दुर्ध्याधनगृहं प्रासादैरुपशोभितं । वज्ररत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलं ।
 घृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः । प्रतिपेदे महाबाहुर्धर्मन्दिरं मघवानिव ।
 यथा दुर्ध्याधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु । प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितं ।
 दासीदाससुरभूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् । प्रतिपेदे महाबाहुर्धर्मनोराजशासनात् ।
 दुर्धर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरं । कुबेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितं ।

नकुलाय वराहाय कर्षिताय महावने । ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 दुर्मुखस्य च वेष्माण्यं श्रीमत्कनकभूषणं । पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां श्रयनसङ्कुलं ।
 प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे । मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ।
 युयुत्सुर्विदुरश्चैव सञ्जयश्च विश्राम्यते । मुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जग्मुरालयान् ।
 सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनं । विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ।
 तत्र भक्षान्नपानैस्तं मुदिताः सुसुखोषिताः । सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गृहविभागे चतुस्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।
 भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः । क्षणे यदकरोद्दीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ । वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वन्त पाण्डवाः ।

प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्त्रे स्त्रे स्थाने न्यवेशयत् ।

ब्राह्मणानां सहस्रञ्च स्नातकानां महात्मनां । सहस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पाण्डवः ।

तथानुजीविनो मृत्यान् संश्रितानतिथीनपि । कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि

पुरोहिताय धौम्याय प्रादादधुतशः स गाः । धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ।
 कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्त्तत । विदुराय च राजाशौ पूजाञ्चक्रे यतव्रतः ।
 भक्तान्नपानैर्विविधैर्व्यासोभिः शयनार्जनैः । सर्वान् सन्तोषयामास संश्रितान् ददताम्बरः ।
 लक्षप्रयमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम । द्युत्सेधार्त्तं राश्रस्य पूजाञ्चक्रे महायशः ।
 धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च । निवेद्य सुखवद्राजा सुखमासे युधिष्ठिरः ।
 तथा सर्वं सनगरं प्रसाद्य भरतर्षभ । वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ।
 ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते । ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघसमद्युतिं ।
 जाञ्चल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितं । पीतकौशेयवसनं हेमैवोपगतं मणिं ।
 कौस्तुभेनोर्मिस्थेन मणिनाभिविराजितं । उद्यतेवोदयं शैलं सूर्य्येणाभिविराजितं ।
 नौपत्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन । सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहं ।
 उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्व्वमिदं तदा : सुखेन ते निशा कचिद्गुष्टा बुद्धिमताम्बर ।
 कश्चित् ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत । तथैवोपश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर ।
 वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता । तव प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतविक्रम ।
 जयं प्राप्ता यशश्चाग्रं न च धर्मं च्युता वयं । तं तथा भाषमाणन्तु धर्मराजमरिन्दमं ।
 नोवाच भगवान् किञ्चिद्भयानमेवान्वपद्यत ।

१५७

१५८

१५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमिदं परमाश्चर्य्यं ध्यायस्वमितविक्रम । कचिन्नोक्तवयस्यास्य स्खलि लोकपरायण ।

चतुर्थं ध्यानमार्गं तमालमय पुरुषर्षभ । अपक्रान्तो यतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः ।
 निमृहीतो हि वायुले पञ्चकर्मा शरीरगः । इन्द्रियाणि प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि ते ।
 वाक् च सलञ्च गोविन्द बुद्धौ संवेशितानि ते । सर्व्वे चैव गुणादेव वेत्ते वेत्ते निवेशिताः ।
 नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः । काष्ठकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ।
 यथा दीपो निवातस्थो निरिङ्गो ज्वलते पुनः । तथासि भगवन्देव पाषाणदेव निश्चलः ।
 यदि श्रोतुमिहार्हमिह न रहस्यञ्च ते यदि । किञ्चि मे संशयं देव प्रपन्नायाभित्याचते ।
 त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च त्वरञ्चैवाचरञ्च हि । अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वेव पुरुषोत्तम ।
 त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च । ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्ममृताम्बर ।
 ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रियाणि सः । स्मितपूर्व्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ।

१६०

१६१

॥ वासुदेव उवाच ॥ शरतव्यगतो भीष्मः शाम्यन्निव ऊताशनः । मान्ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ।

यस्य ज्वातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । न सेहे देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ।
 येनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमण्डलं । ऊढास्त्रिखसु ताः कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ।
 चयोर्विशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवं । न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः ।

१६२

एकोऽथेन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया । शरणं मामुपागच्छन्ततो मे तद्गतं मनः ।
यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिव । वशिष्ठश्चिन्त्यं तं तान तमस्मि मनसा गतः ।
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् । साङ्गाश्च चतुरो वेदांसमस्मि मनसा गतः ।
रामस्य दयितं शिष्यजःमद्गन्त्य पाण्डव । आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः । १४७०
स हि भूतं भविष्यच्च भवच्च भगवर्धन । वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गतः ।
तस्मिन् हि पुरुषस्याग्रे कर्मभिः सैर्दिवं गते । भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्व्वरे ।
तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमं । अभिगम्योपसङ्गुच्छ पृच्छ यत्ते मनोगतं ।
चातुर्विधं चातुर्होत्रं चातुराश्रममेव च । राजधर्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते ।
तस्मिन्मस्मिन्मते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । ज्ञानान्यस्तं गमिष्यन्ति तस्मान्वा चोदयाम्यहं । १४७१
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमं । साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ।
यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव । तथा तन्नाच सन्देहो विद्यते मम माधव ।
महाभाग्यञ्च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते । श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनां ।
भवांश्च कर्त्ता लोकानां यद्भवीत्यरिस्तदन । तथा तदनभिधेयं वाक्यं यादवनन्दन ।
यदि त्वनुग्रहवती बुद्धिस्ते मयि माधव । त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयं । १४७२
आवृत्ते भगवत्येकं स हि लोकान् गमिष्यति । त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादहंति कौरवः ।
तव चाद्यस्य देवस्य चरस्यैवाचरस्य च । दर्शनं तस्य लाभः स्वात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अतैवं धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः । पार्थस्य सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ।

सात्यकिस्त्वाशु निष्क्रम्य केशवस्य समीपतः । दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथद्वयत ।

स सात्यकिराशु वचो निश्क्रम्य रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गं । मसारगल्वर्कमयैर्विकण्ठकैर्विभूषितं हेमनिवद्धचक्रं । १४७३
दिवाकराशुप्रभमाशुगामिनं विचित्रनानामणिभूषितान्तरं । नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनं पता
किनं ।

सुग्रीवश्चैवप्रमुखैर्बर्वाद्यैर्मनोजवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः । संयुक्तमाविदयदच्युताय कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तवोपाख्याने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः । कथमुत्सृष्टवान् देहं कञ्च योगमधारयत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्ववाहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः । भीष्मस्य कुरुशार्ङ्गल देहोत्सर्गं महात्मनः ।

निवृत्तमात्रेत्वयने उत्तरे वै दिवाकरे । समावेश्यदात्मानमात्मन्येव समाहितः । १४८०

विकीर्णाश्रुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः । शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ।

व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा । देवस्थानेन वात्स्येन तथाऽग्नकसुमन्तुना ।

तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना । शाण्डिल्यदेवराताभ्यां मैत्रेयेण च धीमता ।

असितेन वशिष्ठेन कौशिकेन महात्मना । हारीतलोमशाभ्याञ्च तथात्रेयेण धीमता ।

वृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः । सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरुः कुरुः ।
 मैत्रिल्यो भार्गवो रामस्तृणविन्दुर्महामुनिः । पिप्पलादोऽथ वायुश्च सम्भर्तः पुलहः कचः ।
 काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्देवः पराशरः । मरीचिरङ्गिराः काश्यो गौतमो गालवी मुनिः ।
 धैर्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्यः कृष्णानुभौतिकः । उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 भास्करिः पूरणः कृष्णः स्रुतः परमधार्मिकः । रतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभगैर्महात्मभिः ।
 श्रद्धादमश्मोपेतैर्दृतश्चन्द्र इव ग्रहैः । भीष्मः स पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
 शरतज्यगतः कृष्णं प्रदद्यौ प्राञ्जलिः शुचिः । स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनं ।
 योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिं । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः ।
 भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमयास्तुवत् ।

१४२५

१४००

॥ भीष्म उवाच ॥ अरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिषामि यां । तथा व्याससमाप्तिन्या प्रीयतां प्रुद्धोत्तम ।

शुचिं शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनं । युक्ता सर्वः तन्मात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं ।
 अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । एकोऽयं वेद भगवान् धाता नारायणो हरिः ।
 नारायणाद् विगणस्तथा सिद्धमहोरगाः । देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययं ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।
 यस्मिन्निश्चानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च । गुणभूतानि भूतेभ्यो सूत्रे मणिगणाश्च ।
 यस्मिन्निश्चानि तते तन्मो दृढे खगिव तिष्ठति । सदसद्गच्छन्ति विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्माणि ।
 हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणं । सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलं ।

१४२५

१४१०

प्राङ्मूर्तिरायणं देवं यं विश्वस्य परायणं । अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठञ्च स्ववीर्यनां ।
 गरीयसाङ्गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि । यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्पूनिषत्सु च ।
 गृह्णन्ति सत्यकर्माणां सत्यं सत्येषु सामसु । चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सत्वतां पतिं ।
 यं दिव्यैर्देवैर्मर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः । यस्मिन्निश्चानि तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति ।
 सर्वात्मा सर्ववित् सर्वः सर्वज्ञः सर्वभावनः । यं देवं देवको देवो वसुदेवादजीजनत् ।
 भौमस्य ब्रह्मणो गुह्यै दीप्तमग्निमिवारणिः । यमनन्या व्यपेताशीरात्मानो वीतकल्मषः ।
 दृष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि । अतिवाञ्छिद्रकर्माणमतिस्त्वर्थान्तिजसं ।
 अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं । पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ।
 चये सङ्कर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे । यमेकं ब्रह्मात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजं ।
 नान्यभक्ताः क्रियावन्तो सजन्ते सर्वकामदं । यमाङ्गजगतः कोपं यस्मिन्सन्निहिताः प्रजाः ।
 यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा । अतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतोः परं ।
 अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः । यं सुरासुरगन्धर्वाः विद्धा अविमहोरगाः ।
 प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखमेवञ्च । अनादिनिधनं देवमात्मयानि सनातनं ।

१४१५

१४२०

अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुं । यं वै विश्वस्य कर्त्तारं जगतस्तस्युषां यतिं ।
वदन्ति जगतोऽथक्षमचरं परमम्पदं । हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्देव्यनाशनं ।
एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः । शुक्ले देवांन्पितृन्ऋषे तर्पयत्यमृतेन यः ।
यस्य राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः । महत्सुखमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसं ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः । यं वृहन्तं वृहत्युक्ते यमग्नौ यं महाधरे ।
यं विप्रसङ्गा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः । ऋग्यजुःसामधामानं दशार्द्धहविरात्मकं ।
यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
ह्रयते च नर्दाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः । यः सुपर्णो यजुर्नाम च्छन्दोगाश्चिह्नवृच्छिराः ।
रथन्तरं वृहत्साम तस्मै सोचात्मने नमः । यः सहस्रसमे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यपक्षः शकुनित्सलैर्हंसात्मने नमः । पादाङ्गं सन्धिपर्वाणं खरव्यञ्जनभूषणं ।
यमाङ्गरचरं दिव्यं तस्मै वागात्मने नमः । यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुञ्जहार ह ।
लोकात्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः । यः श्रुते योगमास्याय पर्यङ्के नागभूषिते ।
फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः । यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतधोनिना ।
धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः । यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैर्षिणः ।
पृथग्धर्मैस्तस्मै तस्मै धर्मात्मने नमः । यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः ।
उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः । यच्च व्यक्तस्त्वमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
चेत्रे चेत्रज्ञमासीनं तस्मै चेत्रात्मने नमः । यन्निधात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं साङ्ख्यास्तस्मै साङ्ख्यात्मने नमः । यं विनिद्रा जितश्वासाः संत्वष्टाः सयतेन्द्रियाः ।
व्यातिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः । अपुण्यपुण्यापरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शान्ताः सञ्चासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः । योऽसौयुगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्बिम्बावसुः ।
सम्भवति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः । सम्भव्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्ष्वं जगत् ।
बालः स्वपिति यस्यैकस्तस्मै मायात्मने नमः । अजस्य नाभौ सम्भूतं यस्मिन्निश्वं प्रतिष्ठितं ।
पुष्करे पुष्कराक्षस्तस्मै पद्मात्मने नमः । सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने ।
चतुःसमुद्रपृथ्वाय योगनिद्रात्मने नमः । यस्य केशेषु जीभूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः । यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेलात्मने नमः । योनिषष्ठो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठितः ।
द्रष्टानिष्टस्तस्मै द्रष्टात्मने नमः । अकुण्डं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतं ।
वैकुण्ठस्तस्मै चन्द्रपन्तस्मै कार्यात्मने नमः । त्रिः सप्तकलो यः क्षत्रं धर्मव्युत्क्रान्तगौरवं ।
कुङ्कोर्निजग्रे समरे तस्मै क्रौंथात्मने नमः । विभज्य पञ्चधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः ।
यस्यैष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः । युगेष्वावर्त्तते योगैर्मासैर्वयनहायनैः ।

१/२६

१/२०

१/२६

१/२०

१/२६

१/२०

सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः । ब्रह्म यत्नं भुजो वत्तं कृत्स्नमूर्खदरं विशः ।
 पादौ यदाश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्षात्मने नमः । यस्याग्निरासं धौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरौ चितिः ।
 सूर्यश्चन्द्रश्चिः श्रीचं तस्मै लोकात्मने नमः । परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरश्च यः ।
 अनादिगादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः । विश्वे वर्त्तमानानां यंते वैश्वेष्टकैर्गुणैः ।
 प्राङ्निर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्तात्मने नमः । अन्नपानेभ्यनमयो रसप्राणविवर्द्धनः ।
 यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः । प्राणानां धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधं ।
 अन्नभूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः । भिङ्गित्पण्डं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधं ।
 दानवेन्द्रान्तं करणं तस्मै दृष्टात्मने नमः । ये न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः ।
 तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः । रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवांश्चिभुः ।
 जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः । यो मोहयति भूतानि स्नेहपाशानुबन्धनैः ।
 सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः । आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितं ।
 यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः । अप्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे ।
 अन्नन्तपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः । जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
 कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । शूलिने त्रिदशेशाय व्यन्त्रकाय महात्मने ।
 भस्मादिग्धाङ्गलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः । चन्द्रार्द्धकृतशीर्षाय व्यालचक्षोपवीतिने ।
 पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः । सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च ।
 अक्रोधद्रेहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः । अस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
 यश्च सर्वमये नित्यं तस्मै सर्व्वात्मने नमः । वियक्कर्त्तव्यमस्तोऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।
 अपवर्गसु भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः । नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
 नमस्ते दिदृक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वमयो निधिः । नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाव्यय ।
 त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः । न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु ।
 त्वानु पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनं । दिव्यन्ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवौ वसुन्धरा ।
 विक्रमेण च यो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः । दिग्भो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्यं शूक्रः प्रजापतिः ।
 सप्तमार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततजसः । अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतं ।
 ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयं ।

१६५५

१६६०

१६६३

१६७०

१६७५

एकोऽपि कृष्णस्य हतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधो पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ।
 कृष्णव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो रात्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये । ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्णमाज्यं यथा मन्त्रजुतं
 उत श्रे ।

नमो नरकसन्तापसंश्लेषकारिणे । संसारनिवगावर्त्ततरिकाशाय विष्णवे ।

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।

प्राणकान्तारपाथेयं संसारोच्छेदभेषजं । दुःखशोकपरिचाणं हरिगित्यक्षरद्वयं ।
यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं जगत् । यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्माने नश्यतां तथा ।
त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्डोक्तः स तद्वायस्य सुरोत्तम ।
इति विद्यातपोयो निरयोनिर्विष्णुरीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ।
नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः । नारायणपरो देवः सर्वं नारायणः सदा ।

१६५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्वचनमानसः । नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा
अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः । त्रैकात्म्यदर्शने ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा ययौ हरिः ।
तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः । भीष्मं वाग्भिर्वाप्यकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिं ।
ते स्तुवन्तश्च विप्राग्नाः केशवं पुरुषोत्तमं । भीष्मञ्च शनैः सर्वे प्रशंसुः पुनः पुनः ।
विदित्वा भक्तियोगन्तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः । सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ।
केशवः सात्यकिश्चापि रथैनेकेन जग्मतुः । अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ।
भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समाश्रिताः । कृपो युयुत्सुः सुतश्च सञ्जयस्तु परन्तपः ।
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः । नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुन्धरां ।

१६६

१६७

ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता दिजेरिताः पथि सुमनाः स श्शुश्रुव । कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं स केशिहा मुदित
मनाभ्यनन्दत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्ववराजोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः । कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ते ।

रथैस्तैर्नगरप्रख्यैः पताकाध्वजशोभितैः । ययुराशु कुरुचेचं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ।

तेऽवतीर्थं कुरुचेचं केशमज्जास्थिरङ्गुलं । देहत्यागः कृतो यत्र चक्षियैर्लक्ष्महात्मभिः ।

१६८

गजाश्चदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव सञ्चितं । नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव च सर्वशः ।

चित्तासहस्रप्रचितं वर्मशस्त्रसमाकुलं । आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोज्झितामिव ।

भूतसङ्घानुचरितं रजोगणनिषेवितं । पश्यन्तस्ते कुरुचेचं ययुराशु महारथाः ।

गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वयादवनन्दनः । युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमं ।

अमो रामहृदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः । येषु सन्तर्पयामास पितृन् क्षत्रियशोणितैः ।

१६९

त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । इहेदानीं ततो रामः कर्म्मणो विरराम ह ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा । रामेणेति यथास्य त्वमत्र मे संशयो
महान् ।

क्षत्रवीजं यदा दग्धं रामेण यदुपप्लव । कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ।

महात्मना भगवता रामेण यदुपप्लव । कथमुत्पादितं क्षत्रं कथं वृद्धिमुपागतं ।

महता रथयुद्धेन कोटिशः क्षत्रिया हताः । तथाभूच्च मही कोणा क्षत्रियैर्वदताम्बर ।

१७०

किमर्थं भार्गवेणेदं वृत्तमुत्पादितं पुरा । रामेण यदुग्राहूल कुरुक्षेत्रे महात्मना ।
 एतन्ने च्छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन । आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ।
 ॥ वैश्वन्यायन उवाच ॥ ततो यथावत् स गदाग्रजः प्रभुः । शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
 युधिष्ठिरायाप्रतिभोजसे तदा यथाऽभवत् वृत्तियसङ्कुला मही ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्यानेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः । महर्षिणां कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च । १०१४

यथा च जामदग्न्येन कोटिशः वृत्तिया हताः । उद्धृता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ।
 जङ्गोरजस्तु तनयो वलाकाश्चस्तु तत्सुतः । कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपते ।
 अयं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि । पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ।
 तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थं पुत्रजनने स्वयमेवान्वपद्यत ।

पुत्रत्वमग्नद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः । गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः । १०२०

तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो । ताङ्गाधिर्भृगुपुत्राय सोर्चीकाय ददौ प्रभुः ।
 तस्याः पीतः स शैचेन भार्गवः कुरुनन्दन । पुत्रार्थं अपयामास चरं गाधेस्तैव च ।
 आहूयोवाच तां भार्या सोर्चीको भार्गवस्तदा । उपयोज्यश्चरयं त्वया मात्राऽप्ययं तव ।
 तस्या जनियते पुत्रो दीप्तिमान् वृत्तियर्षभः । अजयः वृत्तियैर्लोके वृत्तियर्षभस्तदनः ।

तवापि पुत्रं कस्यापि धृतिमन्तं श्रमात्मकं । तपोन्वितं द्विजश्रेष्ठं चरुषे विधास्यति । १०२५

इत्येवमुक्त्वा तां भार्या सोर्चीको भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि ।
 एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरौ नृपः । गाधिः सदारः सम्प्राप्तः सोर्चीकस्याश्रमं प्रति ।
 चरुदयं गृहीत्वा च राजन् सत्यवती तदा । भर्तुर्व्याकं तथा यथा मात्रे दृष्टा न्यवेदयत् ।
 माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरं ददौ । तस्याश्चरुमयाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह ।

अयं सत्यवती गर्भं वृत्तियान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनं । १०३०

तामृचौकस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं द्विजं । अब्रवीद्भृगुशार्दूलः स्वं भार्या देवहूतिणीं ।
 मात्राऽसि व्यंसिता भद्रे चरुव्यासहेतुना । भविष्यति हि ते पुत्रः क्रूरकर्मात्यमर्षणः ।

उत्पत्यति च ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोरतः । विश्वं हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव समाहितं ।

वृत्तवोर्थश्च सकलं तव मात्रे समर्पितं । विपर्ययेण ते भद्रे नैवदेवं भविष्यति ।

मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव च वृत्तियः सुतः । सैवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । १०३५

पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीद्दिदं । नार्होऽसि भगवन्नयं दत्तमेवंविधं वचः ।

ब्राह्मणायसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो ।

॥ च्छचीक उवाच ॥ नैव सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि । उग्रकर्मा समुत्पन्नश्चरुव्यासहेतुना ।

॥ सत्यवत्युवाच ॥ इच्छलोकानपि मुने सृजेयाः किं पुनः सुत । श्रमात्मकमृजुं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ।

॥ ऋचीक उवाच ॥ नोक्तपूर्वानृतं भद्रे खैरेष्वपि कदाचन । किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवचसाधने ।

१७७

दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातञ्च तपसा मया । ब्रह्मभूतं हि सकलं पितृसुतं कुलं भवेत् ।

॥ सत्यवत्युवाच ॥ काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव च प्रभो । शमात्मकमहं पुत्रं लभेयं जपताम्बर ।

॥ ऋचीक उवाच ॥ पुत्रं नाप्ति विश्वेवो मे पौत्रं च वरवर्णिनि । यथा तयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवं । तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं यतव्रतं ।

विश्वामित्रश्च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । यं प्राप ब्रह्मसमितं विश्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतं ।

१७८

ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिं । सोऽपि पुत्रं ह्यजनयज्जमदग्निः सुदारुणं ।

सर्वविद्यान्तं ग्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगं । रामं चत्विहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकं ।

तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने । अस्त्राणि वरयामास परशुञ्चातितेजसं ।

स तेनाकुण्ठधारेण ज्वलितानलवर्चसा । कुठारेणाग्रमेधेण लोकैस्वप्रतिभोऽभवत् ।

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली । अर्जुनो नाम तेजस्वी चत्तियो हैहयाधिपः ।

१७९

दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्रमेधिके ।

ददौ स पृथिवीं सर्व्यां सप्तदोषां सपर्वतां । स्वबाहुस्तबलेनाजौ जित्वा परमधर्षवित् ।

दक्षितेन च कौन्तेय भित्तिश्चित्रभानुना । सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादार्द्धिचामथाग्रये ।

यामान् पुगाणि राक्षानि घोषाश्वैवानुवीर्यवान् । जज्वाल तस्य बाणायाश्चित्रभानुर्दिधक्ष्य ।

स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महौजसः । ददाह कार्त्तवीर्यस्य शैलानथ वनस्पतीन् ।

१८०

स शून्यमाश्रमं रम्यमापवस्य महात्मनः । ददाह पवनेनेद्वश्चित्रभानुः स हैहयः ।

आपवसु ततो रोषाच्छापार्जुनमच्युतः । दग्धे श्रमे महाबाहो कार्त्तवीर्येण वीर्यवान् ।

तथा न वर्जितं यस्मान्ममेदं हिमवदनं । दग्धं तस्माद्रेण रामो बाह्वंशो ह्येत्यतऽर्जुन ।

अर्जुनसु महातेजा बली तितयं शमात्मकः । ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ।

नाचिन्तयन्तदा शापन्तेन दत्तं महात्मना । तस्य पुत्रास्तु बलिनः शापेनासन् पितुर्व्वधे ।

१८१

निमित्तादवल्लिप्ता वै नृशंसाश्चैव सर्वदा । जमदग्निधेव्यास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ।

अज्ञातं कार्त्तवीर्येण हैहयेन्द्रेण धीमता । तन्निमित्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्महात्मनः ।

ततोऽर्जुनस्य बाह्वंशान् कृत्वा रामो रुषान्वितः । तं भ्रमन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमं ।

प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः । अर्जुनस्य सुतः सोऽहं तु सख्याबुद्धयस्तदा ।

गत्वाश्रममसम्बुद्धा जमदग्नेर्महात्मनः । अपातयन्त भस्माग्नौ शिरः कायान्नराधिप ।

१८२

समित्कुशार्थं रामस्य निर्धातस्य यशस्विनः । ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।

निःचत्तियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमयञ्चत । ततः स भृगुशार्दूलः कार्त्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।

विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान् पौत्रांश्च सर्वशः । स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।

चकार भार्गवो राजन् महीं शोणितकर्दमां । स तथाशु महातेजा कृत्वा निःचत्तियां महीं ।

कृपया पर्याविष्टः वनमेव जगाम ह । ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ।
 स्रैपं नम्याप्तदंष्ट्रं प्रकृत्या कोपनः प्रभुः । विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ।
 परावसुर्कहाराज क्षिप्ताह जनसंसदि । ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
 प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते । मिथ्याप्रतिज्ञा राम त्वं कथ्यसे जनसंसदि ।
 भयात् क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपश्रितः । सा पुनः क्षत्रियशैतः पृथिवी सर्वतस्तृता ।
 परावसुर्कचः श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः । ततो ये क्षत्रिया राजन् शतशस्त्रेण वर्जिताः ।
 ते विवृद्धा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् । स पुनस्तान् जघानाशु बालानपि नराधिपः ।
 गर्भस्यैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा । जातं जातं स गर्भेन्तु पुनरेव जघान ह ।
 अरचंश्च सुतान्काक्षित्तदा क्षत्रियघोषितः । त्रिःसप्तकलः पृथिवीं कृत्वा त्रिःक्षत्रियां प्रभुः ।
 दक्षिणमश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः । स क्षत्रियाणां श्रेष्ठार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
 सुकृप्रग्रहवता राजंस्ततो वाक्यमथाब्रवीत् । गच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
 न ते मद्विषये राम वस्तुर्व्यामिह कर्हिचित् । ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
 सहसा जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तमहीतलं । कश्यपस्ता महाराज प्रतिगृह्य वसुन्धरां ।
 कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः सुमहावनः । ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथा स्त्रैरप्रचारिणः ।
 अवर्तन्त द्विजाग्र्याणां दारेषु भरतर्षभ । अराजकी जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
 पीड्यन्ते न हि वित्तेषु प्रभुत्वं कस्यचित्तदा । ततः कालेन पृथिवी पीड्यमाना दुरात्मभिः ।
 विपर्ययेण तेनाशु प्रविवेश रसातलं । अरक्ष्यमाणा विधिवत् क्षत्रियैर्दुर्भरचिभिः ।
 तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र सन्त्वासात्स महामनाः । ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
 धृता तेनोरुणा येन तेनोर्वीति मही स्मृता । रक्षणार्थं समुद्दिश्य ययाचे पृथिवी तदा ।
 प्रसाद्य कश्यपन्देवो वरयामास भूमिपं ।

१९३०

१९३१

१९३२

१९३३

॥ पृथिव्युवाच ॥ सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुङ्गवाः । हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ।
 अस्ति पौरवदायादो विदूरयसुतः प्रभो । ऋचैः सम्बर्द्धितो विप्र ऋषवत्यथ पर्वते ।
 तथानुकम्पमानेन यज्वनाप्यमितौजसा । पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ।
 सर्वकर्माणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विजः । सर्वकर्मात्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिवः ।
 त्रिविपुत्रो महातेजः गोपतिर्नाम नामतः । वने सम्बर्द्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ।
 प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महाबलः । वत्सैः सम्बर्द्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ।
 दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरयस्य च । गुप्तस्तु गौतमेनासीद्गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ।
 दृहद्रथो महातेजा भूरिभूतिपरिष्कृतः । गोलाङ्गुलैर्ब्रह्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ।
 मरुत्तस्थान्वावाचे च रक्षिताः क्षत्रियात्मजाः । मरुत्यतिसमा वीर्यं समुद्रेणाभिरक्षिताः ।
 एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रिताः । द्योकारहेमकारादिजातिं निव्यं समाश्रिताः ।

१९३४

१९३५

यदि मानभिरक्षन्ति ततः स्थास्यामि निश्चला । एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।
मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्रिष्टकर्मणा । तेषामपचितिश्चैव मया काव्या महामुने ।
नह्यहं कामये नित्यमतिक्रान्तेन रक्षणे । वर्त्तमानेन वर्त्तयं तत् चित्रं संविधीयतां ।

१८००

॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान् समानगेय कश्यपः । अभ्यविञ्चन्महीपालान् क्षत्रियान्वीर्यसम्पानान् ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः । एवमेतत्पुरावृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवंस्तच्च यदुप्रवीरो युधिष्ठिरं धर्ममृतां वरिष्ठं । रथेन तेनाशु ययौ महात्मा दिव्यः प्रकाशनं
भगवानिवाकः ।

१८०५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्याने जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दन ।

अहो रामस्य वार्ष्णेय शक्रस्यैव महात्मनः । विक्रमो वसुधा येन क्रोधाग्निः क्षत्रिया कृता ।

गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गुलर्क्षवानरैः । गुप्ता रामभयोद्विग्नाः क्षत्रियाणां कुलोद्वहाः ।

अहो धन्यो नृलोकोऽयं सभाग्याश्च नरा भुवि । यत्र कर्मदृष्टं धर्म्यं दिवेन कृतमित्युत ।

तथावृत्तौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरै । जग्मतुर्धनं गाङ्गेयः शरतत्पगतः प्रभुः ।

१८१०

ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरसंस्तरशायिनं । स्वरश्मिजालसंवेतं सार्धं सूर्यसमप्रभं ।

उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुं । देहे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ।

दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मजः । चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारदतादयः ।

अवस्कन्दाथ बाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः । एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्कहामुनीन् ।

अभिवाद्य तु गोविन्दः सात्यकिस्ते च पार्थिवाः । व्यासादीनृषिमुख्यांश्च गाङ्गेयमुपतस्थिरे ।

१८१५

तपोवृद्धं तथा दृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुक्कैरवाः । परिवार्य ततः सर्वे निवेदुः पुरुषर्षभाः ।

ततो निशम्य गाङ्गेयं शान्तमानमिवानलं । किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ।

कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा पुरा । कच्चिन्न व्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदताम्बर ।

शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्भावं न दूयते । मानसादपि दुःखाद्धि शरीरं बलवत्तरं ।

वरदानात्पितुः कामं कन्दमृत्युरपि प्रेम्हा । शान्तनोर्धर्मनित्यस्य नवेतन्मम कारणं ।

१८२०

सुसूक्ष्मोऽपि तु देहे वै शल्यो जनयते रुजं । किं पुनः शरसङ्घातैश्चित्तस्य तत्र पार्थिव ।

कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ । उपदेष्टुं भवान् शक्तो देवानामपि भारत ।

यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ । सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितं ।

संहारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः । विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि धर्ममयो निधिः ।

त्वं हि राज्ये स्थितं स्वीते समग्राङ्गमरोगिणं । स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीवोर्द्ध्वरेतसं ।

१८२५

पृथ्वेः शान्तनवाङ्गीभाक्षिषु लोकेषु पार्थिव । सत्यधर्मात् महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ।

मृत्युनावार्थं तपसा शरसंस्तरशायिनः । निषर्गप्रभवं किञ्चिन्न च तातानुशुभम् ।

सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा । धनुर्वेदे च वेदे च नीत्याञ्चैवानुरक्षणे ।
 अनृशंसं शुचिं दानं सर्वभूतहिते रतं । महारथं त्वत्पुत्रं न कश्चिदनुशुश्रुम ।
 तं हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् यक्षराक्षसान् । शक्तस्तेकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ।
 स त्वं भीष्ममहाबाहो वसुनां वासवोपमः । नित्यं विप्रैः समाख्यातोऽनन्मोऽनन्मो गुणैः ।
 अहञ्च तन्मिजानानि यत्स्वं पुरुषसत्तम । त्रिदशेष्वपि विख्यातस्त्वं शक्त्या पुरुषोत्तमः ।
 मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः । भवतो वा गुणैर्भुक्तः प्रयिव्यां पुरुषः कश्चित् ।
 तं हि सर्वगुणैराजन् देवानप्यतिरिच्यते । तपसा हि भवान् शक्तः खड्गं लोकांश्चराचरान् ।
 किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुणैः । तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां सङ्क्षयेण वै ।
 ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद । ये हि धर्माः समाख्याता चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
 चातुराश्रम्यसंयुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव । चातुर्विद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ।
 योगीसाङ्ग्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः । चातुर्वर्ण्यस्य यज्ञेऽपि धर्माः न स्म विरुध्यते ।
 सेव्यमानः स वैयाख्या गात्रेय विदितस्तव । प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानाञ्चैव यः स्मृतः ।
 देशजातिकुलानाञ्च जानीषे धर्मलक्षणं । वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ।
 इतिहासपुराणार्थाः कार्त्तव्येन विदितास्तव । धर्मशास्त्रञ्च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितं ।
 ये च केचन लोकोऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः । तेषां ह्येता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ।

१८३

१८३

१८३

‘ स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया । भवदिधा ह्युत्तमबुद्धिर्विस्तरा विमुह्यमानस्य नरस्य
 शक्तये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः । किञ्चिदुन्नास्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकानां प्रभवायय । त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्त्ता चापराजितः ।
 विश्वकर्म्मन्मनसोऽसु विश्वात्मन् विश्वरुम्भव । अपवर्गस्तुभूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ।
 नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु । योगीश्वर नमस्ते तु त्वं हि सर्वपरायणः ।
 मत्संश्रितं यदात्य त्वं वचः पुरुषसत्तम । तेन पश्यामि ते भवान् दिव्यान् हि त्रिषु वर्त्मसु ।
 तच्च पश्यामि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनं । सप्तमार्गानिरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ।
 दिवन्ते शिरसा व्याप्तं पद्मां देवो वसुध्वरा । दिशो भुजौ रविश्चूर्वाश्चैव शक्रः प्रतिष्ठितः ।
 अतस्तीपुष्यसङ्काशं पीतवाससमच्युतं । वपुर्धनुर्मिमीमस्ते मेघस्तेव सविद्युतः ।
 त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिनिष्ठं जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्वायस्य सुरोत्तम ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ यतः खलु परा भक्तिर्भयि ते पुरुषर्षभ । ततो मया वपुर्द्विभ्यं त्वयि राजन् प्रदर्शितं ।

न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च । दर्शयाम्यहमात्मानं न चाश्रान्ताय भारत ।

भग्नोऽसु मम भक्तश्च नित्यश्चार्य्यवमास्थितः । दमे तपसि नित्ये च दाने च निरतः शुचिः ।

१८४

अहंस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्नेन पार्थिव । तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तन्ते पुनः ।

पञ्चाशतं षट् च कुरुप्रवीर श्रेष्ठं दिनानां तव जीवितस्य । ततः प्रभुमे कर्मफलोदये त्वं समेक्ष्यसे भीष्म विमु-
च्य देहं ।

एते हि देवा वसवा विमानात्यास्याय सर्व्वेज्वलिताग्निकत्याः । अन्तर्हितास्त्राः प्रतिपालयन्ति कण्ठां प्ररद्यन्तमुद-
क् पतङ्गं ।

व्यावर्त्तमाने भगवत्युदीचीं सूर्य्ये जगत्कालवशं प्रपन्ने । गन्तासि लोकान् पुरुषप्रवीर नावर्त्तते दानुपलभ्य विद्वान् ।
अमुञ्च लोकं त्वयि भीष्म याते ज्ञानानि नञ्जन्यखिलेन वीर । अतस्तु सर्व्वे त्वयि सन्निकर्षं समागता धर्मविधे-
चनय ।

१८०

तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय सत्याभिसन्धाय युधिष्ठिराय । प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधिदुक्तं सत्यं वचोऽस्यापनुदाशु-
शोकं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि कृष्णवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं । श्रुत्वा शान्तनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।

लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत । तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणाग्निं परिभुतः ।

किञ्चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव सन्निधौ । यदा वचो गतं सर्व्वं तव वाचि समाहितं ।

यच्च किञ्चित् कचिन्नैके कर्त्तव्यं क्रियते च यत् । तत्तत्सन्निःसृतं देव लोके बुद्धिमतो हि ते ।

१८१

कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः । धर्मकामार्थमोक्षाणां सोऽर्थं ब्रूयान्तवाग्रतः ।

शराभितापाद्भयितं मनो मे न धुस्तदन । गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ।

न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किञ्चित् प्रभाषितुं । पीडमानस्य गोविन्द विषानलसमैः शरैः ।

बलं मे प्रजहातीव प्राणाः सन्त्वरयन्ति च । मर्माणि परितप्यन्ति भ्रान्तचित्तस्तथा ह्यहं ।

दौर्बल्येनैव रुज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमत्सहे । साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलवर्द्धन ।

१८२

तत् क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदच्युत । तत्सन्निधौ च सीदेद्वि वाचस्यतिरपि ब्रुवन् ।

न दिशः सम्प्रजानामि नाकाग्रं न च मेदिनीं । केवलं तव वीर्य्येण तिष्ठामि भधुस्तदन ।

स्वयमेव भवंस्तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितं । तद्ब्रवीत्वाशु सर्व्वेषामागमानां त्वमागमः ।

कथं त्वयि स्थिते कृष्णे शश्वते लोककर्त्तरि । प्रब्रूयान्मदिधः कश्चिदुरौ शिष्य इव स्थिते ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरन्धरे । महावीर्य्ये महासत्त्वे स्थिरे सर्व्वार्थदर्शिनि ।

१८३

यच्च मामात्य गाङ्गेय वाणाघातहजं प्रति । गृह्णाणाञ्च वरं भीष्म मय्यमादहतं प्रभां ।

न ते खानिर्न ते मूर्च्छा न दाहो न च ते रुजा । प्रभविव्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ।

ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ । न च ते कचिदासत्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ।

सत्त्वस्थश्च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति । रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्तं द्वेदुर्धुराट् ।

यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमयार्थं च । चिन्तयिष्यसि तत्राग्रा बुद्धिस्तव भविष्यति ।

१८४

इमञ्च राजशार्दूल भूतग्रामसञ्जुर्विधं । चतुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रव्यस्यमितविक्रम ।

संस्मरन्तं प्रजाजालं संतुक्तो ज्ञानचक्षुषा । भीष्म द्रव्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामजे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते व्याससंहिताः सर्वे एव महर्षयः । ऋग्यजुःसामसंहितैर्व्योमनिः कृष्णमाचक्षयन् ।

ततः सर्वार्त्तवं दिव्यं पुष्पवर्धं नभस्तलात् । पपात च त्र वार्ष्णेयः सपाण्डवः ।

वादिवाणि च सर्वेणि जगुश्चाप्सरसाङ्गणाः । न चाहितमनिष्टञ्च किञ्चित्तत्र प्रदृश्यते ।

१८८५

ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः । शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्राद्रवन्मृगपक्षिणः ।

ततो मुहूर्त्ताङ्गवान् सहस्रांशुर्द्विवाकरः । दहन् वनमिवैकान्ते प्रतिष्ठां प्रत्यदृश्यत ।

ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनं । भीष्ममामन्त्रयाञ्चक्रूराजानञ्च युधिष्ठिरं ।

ततः प्रणाममकरोत् केशवः सहपाण्डवः । सात्यकिः सञ्जयश्चैव स च शारदतः कृपः ।

ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरपि पूजिताः । श्वः समेव्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ।

१८८६

तथैवः सञ्च गाङ्गेयं केशवः पाण्डवास्तथा । प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहः शुभान् ।

ततो रथैः काञ्चनचिचक्रुर्वैर्महोदधराभैः समदैश्च दन्तिभिः । हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः पदातिभिश्चात्तशरा
सनादिभिः ।

यथौ रथानां पुरतो हि सा चमूलयैव पञ्चादतिमात्रसारिणी । पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी तमृचवन्तं गिरिमेत्य
नर्मदा ।

ततः पुरस्ताङ्गवान्निशाकरः समुत्थितस्त्रामभिहर्षयंश्चमूं । दिवाकरापीतरसा महौषधीः पुनः स्वकेनैव गुणेन
योजयन् ।

ततः पुरं सुरपुरुषस्मितद्युतिं प्रविश्य ते यदुदृष्टपाण्डवस्तदा । यथोचितान् भवनवरान् समाविशन् श्रमाम्बिता मृग
पतया गुहा इव ।

१८८७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराद्यागमने द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः । याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ।

स ध्यानपथमाविश्य सर्वज्ञानानि माधवः । अवलोक्य ततः पश्चाद्भ्यौ ब्रह्म सनातन ।

ततः स्मृतिपुराणज्ञा रक्तकण्ठाः सुशिक्षिताः । अस्तुवन् विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिं ।

पठन्ति पाणिस्त्रिकास्तथा गायन्ति गायकाः । शङ्खानथ मृदङ्गाश्च प्रवाद्यन्ति सहस्रशः ।

वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः । सहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ।

१८८८

ततो युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः । उच्चैर्हर्मधुरा वाचो गीतवादिचनिःस्त्रनाः ।

तत उत्थाय दाशार्हः स्वातः प्राञ्चलिरच्युतः । जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ।

ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदान्तथा । गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ।

मङ्गलालम्बनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च । आदर्शं विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ।

मच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनं । अपि सञ्जामहातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ।

१८८९

ततः कृष्णस्य वचनात् सात्यकिस्त्वरितो ययौ । उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

युक्ते रथवरो राजन् वासुदेवस्य धीमतः । समीपमापगेयस्व प्रयास्यति जनार्दनः ।

भवत्प्रतीचः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते । यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युज्यतां मे रथवरः फाल्गुनाप्रतिमद्युते । न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि । १८०

न च पीडयितव्यो मे भीष्मेः धर्मभूताम्बरः । अतः पुरःसराज्ञापि निवर्त्तन्तु धनञ्जय ।

अद्यप्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति । अतो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तद्वाक्यमयाज्ञाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नरर्षभः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा ययौ भीमार्जुनावपि । भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनं ।

आगच्छत्स्य कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु । शैनेयसहितो धीमात्रयमेवान्वपद्यत । १८१

रथस्थाः संवेदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीं । भेषघोषैरथवरैः प्रययुस्त नरर्षभाः ।

बलाहकं भेषपुष्यं शैथं सुग्रीवमेव च । दारुकस्योदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ।

ते ह्यथा वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः । गां खुरागैस्तथा राजन् लिखन्तः प्रययुस्तदा ।

ते घसन्त द्वाकाशं वेगवन्तो महाबलाः । खेवं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ।

ततो यदुर्थं च भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः । आस्ते महर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा । १८२

ततोऽवतीर्थं गोविन्दो रथात् च युधिष्ठिरः । भीमो गाण्डीवधन्वा च ययौ सात्यकिरेव च ।

ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् । स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।

अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः । शरतल्पे शयानन्तमादित्यं पतितं यथा ।

स ददर्श महाबाह्मर्ष्याच्चागतसाध्वसः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णादिभीष्मसमीपयाने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसन्धे जितात्मनि । देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽद्युते । १८३

शयाने वीरशयने भीष्मे शान्तनुनन्दने । गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपासिते ।

काः कथास्तमवर्त्तन्त तस्मिन् वीरसमागमे । हतेषु सर्वधैन्येषु तन्मो धंस महामुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । आजमुर्क्षयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ।

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः । धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ।

तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहं । अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा । १८४

मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः । उवाच पाण्डवान् सर्वान् हतशिष्टाश्च पार्थिवान् ।

प्राप्तकालं समाचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यतां । अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ।

अयं प्राणानुत्सिष्टक्षुलं सर्वेऽभ्यनुष्ठूत । कृत्स्नान् हि विविधान् धर्माश्चातुर्वर्त्यस्य वेत्त्यं ।

एष वृद्धः परान् लोकान् सम्प्राप्नोति तनुं त्यजन् । तं शीघ्रमनुयुञ्जीध्वं संशयान्मनसि स्थितान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता नगरदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः । प्रदृष्ट्वाश्रुवन्तस्ते वीराञ्चक्रुः परस्परं । १-२५

अथैवाच ह्रीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यसु देवकीपुत्राच्छतः प्रष्टुं पितामहं ।

प्राहुर्यद्यदुष्टं तमपि मधुसूदनः । त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ।

स्वदुक्तः पाण्डवेन भगवान् केशवस्तदा । अभिगम्य दुराधर्षं प्रथाहागदद्युतः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ कश्चित् सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम । विस्मृलक्षणा बुद्धिः कश्चिचोपस्थिता तव ।

कश्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभानि च तेऽनघ । न म्लायेत च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः । १-२६

॥ भीष्म उवाच ॥ दाहो मोहः अमश्चैव क्लमोऽस्त्रानिस्तथा रजा । तव प्रसादादार्णव सद्यः प्रतिगतानि मे ।

यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते । तत् सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवार्पितं ।

वेदेऽन्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये । तान् सर्वान् सम्यगुपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ।

शिष्टैश्च धर्मैः यः प्रोक्ताः स च मे हृदि वर्तते । देशजातिकुलानाञ्च धर्मज्ञोऽसि जनार्दन ।

चतुर्विधमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः । राजधर्माश्च सकलानवगच्छामि केशव । १-२७

यच्च यच्च वक्तव्यं तदव्यामि जनार्दन । तव प्रसादाद्भिः शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ।

पुनरेवास्मि सनावृत्तस्वदनुधानवृंहितः । वक्तुं श्रेयः समर्थोऽसि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ।

स्वयं किमर्थेन भवान् श्रेयो नः प्राह पाण्डवं । किन्ते विवक्षितञ्चात्र तदाशु वद माधव ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव । मत्तः सर्वेऽभिनिर्गता भावाः सदसदात्मकाः ।

जीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति । तथैव यशसा पूर्णं मयि को विस्मयिष्यति । १-२८

आधेयन्तु मया भूयो यशस्तव महद्युते । ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ।

यावद्भिः पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति भुवः । तावत्तवाक्षया कीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति ।

यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवादानुपृच्छते । वेदप्रवाद इव तेऽस्यास्यते वसुधतले ।

यश्चैतेन प्रमाणेन योऽव्ययात्मानमात्मना । सफलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ।

एतस्मात् कारणाद्भीष्म मतिर्दाय्या मया हि ते । दत्ता यशोविप्रययेत् कथं भूयस्त्विति ह । १-२९

यावद्भिः प्रयते लोके पुरुषस्य यशो भुवि । तावत्तवाक्षया कीर्त्तिर्भवतीति विनिश्चितं ।

राजानो हतशिष्टास्त्रा राजन्नमित आसते । धर्माननययुचन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ।

भवान् हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः । कुशलो राजधर्माणां सर्वेषामपराश्रयः ।

जन्मभृति ते कश्चिदृजिनं न ददर्श ह । ज्ञातारं सर्वधर्माणां त्वं विदुः सर्वपार्थिवाः ।

तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन् ब्रूहि परं नयं । ऋषयश्चैव देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः । १-३०

तस्मादक्तयमेवेदं त्वयाऽवश्यमशेषतः । धर्मेऽशुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सतां पुनः ।

वक्तव्यं विदुषा चेति धर्माद्भर्त्सनीषिणः । अप्रतिब्रुवतः कष्टादोषो हि भविता प्रभो ।

तस्मात् पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान् पृष्टान् सनातनान् । विद्वन् जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणे राजधर्मानुशासनपर्वणे कृष्णवाक्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कैरवनन्दनः । हन्त धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसो मन ।

तत्र प्रसादोद्भवोऽस्मि भूतात्मा ह्यसि शत्रवः । युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां धर्माननुपृच्छतु ।

१८३

एवं श्रीनो भविष्यामि धर्मान् वक्ष्यामि चाखिलान् । यस्मिन्नाजर्धमे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।

अद्वयन् वृणयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः । सर्वेषां दीप्तयशसां कुरुणा धर्मचारिणा ।

यस्य नास्ति समः कश्चित् स मां पृच्छतु पाण्डवः । धृतिर्देवा ब्रह्मचर्य चमा धर्मश्च नित्यदा ।

यस्मिन्नाजस्य तेजस्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । सन्वन्धिनोऽतिथीन् भृत्यान् संश्रितांश्चैव यो भूयः ।

सम्मानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यं दानं तपः शौर्यं शान्तिर्दाक्ष्यमसम्भ्रमः ।

१८४

यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः । यो न कामान्न संरम्भान् भयान्नार्थकारणात् ।

कुर्व्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यनित्यः चमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।

यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः । इज्याध्ययननित्यश्च धर्मश्च निरतः सदा ।

शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ लज्जया परयेपेनो धर्मरजो युधिष्ठिरः । अभिशापभयाद्भूतो भवन्तं नोपसर्पति ।

१८५

लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विश्रम्यते । अभिशापभयाद्भूतो भवन्तं नोपसर्पति ।

पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरुन् सन्वन्धिवान्धवान् । अर्घार्हानिपुभिर्भित्वा भवन्तं नोपसर्पति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः । क्षत्रियाणां तया कृष्ण समरे देहपातनं ।

पितृन् पितामहान् भ्रातृन् गुरुन् सन्वन्धिवान्धवान् । मिथ्याप्रवृत्तान् यः संख्ये निहन्त्याद्धर्म एव सः ।

समयत्यागिनो लुब्धान् गुरुन्पि च केशव । निहन्ति समरे पापान् क्षत्रियः स हि धर्मवित् ।

१८६

यो लोभान्न समीचेत धर्मसितुं सनातनं । निहन्ति यस्तं समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ।

लोहितोदां केशवणं गजशैलां ध्वजद्रुमां । महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ।

आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रवन्धुना । धर्म्यं स्वर्ग्यञ्च लोक्यञ्च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । विनोतवदुपागम्य तस्यै सन्दर्शनं जयतः ।

अथास्य पादौ जग्राह भीष्मस्यापि ननन्द तं । मूर्ध्नि चैनमुपावाच निषोदित्यब्रवीत्तदा ।

१८७

तमुवाचाय गाङ्गेयो वृषभः सर्वधन्विनां । मां पृच्छतात विश्रब्धं मा भैस्व कुरुसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराश्रयसने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहं । अनुमान्य गुरुन् सर्वान् पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राज्ञो वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः । महान्तमेतं भारञ्च मन्ये तद्गृहि पार्यिव ।

राजधर्मान् विशेषेण कथयस्व पितामह । सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्मः परायणं ।

त्रिवर्गो हि समासक्तो राजधर्मेषु कैरव । मोक्षधर्मश्च विस्मृतः सकलोऽव समाहितः ।

१८८

यथा हि रश्मयोऽश्वस्य दिग्दस्याङ्गुशो यथा । नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतं ।

तच्च चेत् सम्प्रमुञ्चेत धर्मं राजर्षिर्सेविते । लोकस्य संख्या न भवेत् सर्वञ्च व्याकुलीभवेत् ।

उदयन् हि यथा सूर्यो नाशयत्यशुभं तमः । राजधर्मास्तथाऽलोकयामाक्षिपन्त्यशुभां गतिं ।

तदग्रे राजधर्मान् हि नदर्थे त्वं पितामह । प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि धर्मभूतान्वरः ।

आगमश्च परस्वतः सर्वेषां नः परन्तप । भवन्तं हि परं बुद्ध्वा वासुदेवोऽभिमन्यते ।

१८०३

॥ भीष्म उवाच ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ।

शृणु कात्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान् युधिष्ठिर । निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदपि वाञ्छसि ।

आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञां रञ्जनकान्तया । देवतानां द्विजानाञ्च वर्त्तितव्यं यथाविधि ।

दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणाश्च कुरुद्वह । अनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च समर्च्यते ।

उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर । न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ।

१८०४

साधारणं ह्ययं ह्येतद्वैवमुत्थानमेव च । पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्य मुच्यते ।

विपक्षे च दमारभे सन्तापं मास्म वै कथाः । घटस्त्वेवं सदात्मानं राज्ञामेव परो नयः ।

न हि सत्यादृते किञ्चिद्वाञ्छां वै सिद्धिकारकं । सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति ।

च दीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनं । तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणं ।

गुणवान् धीलवान् दान्ता मृदुर्धर्म्या जितेन्द्रियः । सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ।

१८०५

आर्जवं सर्वकार्येषु श्रेयथाः कुरुनन्दन । पुनर्नयविचारेण वयीसम्बरेण च ।

मृदुर्हिराजा सततं लङ्घ्योभर्वाति सर्वशः । तोत्णचोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ।

अदण्डाश्चैव ते पुत्र विप्राश्च वदताम्बर । भूतमेतत् परं लोके ब्राह्मणे नाम पाण्डव ।

मनुना चैव राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना । धर्मेषु स्त्रेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ।

अज्ञोभिर्नृक्षतः चक्षमश्मनो लोहमुत्थितं । तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु शान्यति ।

१८०६

अथो हन्ति यदाश्मानमग्निना वारि हन्यते । ब्रह्म च चक्षियो देष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ।

एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः । भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति समर्चिताः ।

एवञ्चैव नरव्याघ्रलोकत्रय विघातकाः । निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ।

श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा । तौ निबोध महाराज त्वमेकाग्रमना नृप ।

उद्धृत्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । निगृहीयात् स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नराधिपः ।

१८०७

विनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरचेत् स धर्मवित् । न तेन धर्महा स स्थान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ।

एवञ्चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः । सापराधान्पि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् ।

अभिज्ञस्तमपि क्षेप्या कृपायीत विश्रान्तये । ब्रह्मणे गुरुतल्ये च भूणहत्ये तथैव च ।

राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनं । विधीयते न शरीरं दण्डमेधां कदाचन ।

दयिताश्च नरास्ते सुभक्तिमन्तो द्विजेषु ये । न कोपः परमोऽन्योऽस्ति राज्ञां पुरुषसञ्ज्ञयात् ।

१८०८

दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः । सर्वदुर्गेषु मन्थन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरं ।

तस्माद्वित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता । धर्मात्मा सत्यवाक् चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ।

न च चान्तेन ते नित्यं भायं पुत्र समन्ततः । अधमो हि नरो राजा समावानिव कुञ्जरः ।
 क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः । हस्तिचन्ता गजत्वेव शिरः सदा स्रज्जति ।
 तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो नैव भवेत्कृपः । वामन्तार्क इव श्रीमान् श्रीतो न च वर्कदः ।
 प्रत्यक्षेणानुमनेन तथैवम्यागमैरपि । परीक्ष्यस्ते महाराज स्ते परे चैव नित्यशः ।
 व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेया भूरिदक्षिणाः । न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गन्तु परिवर्जयेत् ।
 लोकस्य व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत । उद्वेजयति लोकञ्च योऽतिद्वेषी महीपतिः ।
 भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा । कारणञ्च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ।
 यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगं । गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाऽप्यसंशयं ।
 वर्त्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्त्तिना । स्वं प्रियन्तु परित्यज्य यद्यज्ञोक्कहितं भवेत् ।
 न सन्त्याज्यञ्च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव । धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न भयं विद्यते कचित् ।
 परिहासस्य भृत्यैस्ते नात्ययं वदताम्बर । कर्त्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि ने शृणु ।
 अवमन्यन्ति भर्त्तारं सङ्घर्षादुपजीविनः । स्ते स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्त च तत्ततः ।
 प्रेक्षमाणा विकल्पन्ते गुह्यञ्चाऽप्यनुयुञ्जते । अयाच्यञ्चैव वाचन्ते भोज्यान्याहारयन्ति च ।
 कुप्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिपायाधितिष्ठते । उल्कोचैर्व्यञ्चनानिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ।
 जर्जरञ्चास्य विवचं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः । स्त्रीरविभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेशा भवन्ति च ।
 वातं निठीवनञ्चैव कुर्वन्ते चास्य सन्निधौ । निर्लेज्जा राजशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ।
 हयं वा दन्तिनं वापि रथं वा नृपसम्मतं । अभिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ।
 इदन्ते दुष्करं राजन्निदन्ते दुष्टचेष्टितं । इत्येवं मुहूदो वाचं वदन्ते परिसङ्गताः ।
 क्रुद्धे चास्मिन् हसन्येव न च हव्यन्ति पूजिताः । संहर्षशीलास्तु तदा भवन्त्यन्येन्यकारणात् ।
 विसंसर्यन्ति मन्त्रञ्च विवृण्वन्ति च दुष्कृतं । लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनं ।
 अलङ्कारे च भोज्ये च तथा स्नानानुलेपने । द्वियमाणे नरव्यात्र स्तस्यास्तस्योपशृण्वतः ।
 निन्दन्ते स्नानधीकारान् सन्त्यजन्ते च भारत । न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
 क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति समूचेणैव पक्षिणा । अस्रत्पण्यो राजेति लोकांश्चैव वदन्त्युत ।
 एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत । नृपतौ मार्दवेपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर । प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ।
 भगवानुशना आह श्लोकमत्र विश्राम्यते । तदिहैकमना राजन् गदतस्तं निबोध मे ।
 द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो विलग्नयानिव । राजानञ्चाविरोद्धारं ब्राह्मणञ्चाप्रवासिनं ।
 तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि । सन्वेयानपि सन्वत्स विरोध्याश्च विरोधय
 सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् । गुरुर्व्या यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ।

मर्त्तेन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः । राजाधिकारे राजेन्द्र दृढस्यतिमते पुरा ।
 गुरोरेष्वन्निष्ठं कार्यं कार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शश्वतः ।
 बन्धोः पुच्छेण गच्छा च रुगरेण च धीमता । असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्यक्तः पौरहितैषिणा ।
 अत्मञ्जाः सरय्यां स पौराणां वासकान्नृपः । न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भक्ष्य स विवासितः । २०६
 च्छिद्योद्दालकोनापि दैतकेतुर्महातपाः । मिथ्या विप्रानुपचरन् सन्त्यक्तो दयितः सुतः ।
 लोकैरञ्जनमेवात्र राज्ञा धर्मः सनातनः । सत्यस्य रक्षणैश्चैव व्यवहारस्य चार्जनं ।
 न हिंसात् पगवित्तानि देयं काले च दापयेत् । विक्रान्तः सत्यवाक् चान्तो नृपो न चलते पथः ।
 आत्मवाञ्छ जितक्रोधः शास्त्रानुगतनिश्चयः । धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च सततं रतः ।
 चर्य्यं संवृतमन्तश्च राजा भवितुमर्हति । वृजिनश्च नरेन्द्राणां नान्यचारक्षणात् परं । २०७
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता । धर्मसत्काररक्षा च राज्ञा धर्मः सनातनः ।
 न विद्वेष्टे नृपतिर्न चात्यर्थं च विश्वेत् । षाड्गुण्यगुणदोषाश्च नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत् ।
 द्विदृष्टिर्द्रुदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते । त्रिवर्गे विदितार्थश्च युक्तचरिापधिश्च यः ।
 कोषस्योपार्जनरतिर्यमैश्वर्येणोपमः । वेत्ता च गुणदोषस्य स्थानवृद्धिचयात्मनः ।
 अभूतानां भवेद्भर्ता भूतानामश्ववेचकः । नृपतिः सुमुखश्च स्यात् स्मितपूर्व्याभिभाषिता । २०८
 उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रिरसोलुपः । सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तोषाचारदर्शनः ।
 न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात् कदाचन । असंज्ञश्च समादद्यात् सञ्ज्ञस्तु प्रतिपादयेत् ।
 स्वयं प्रहर्ता दाता च वश्यात्मा रम्यसाधनः । काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ।
 शूरान् भक्तानसंहाय्यान् कुले जातानरोगिलः । शिष्टान् शिष्टाभिसम्बन्धान् मानिनोऽनवमानिनः ।
 विद्याविदो लोकविदः परलोकाववेक्षकान् । धर्मं च निरतान् साधून् चलान् चलानिव । २०९
 सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपरिष्कृतः । तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्च वमाचाज्ञयाधिकः ।
 प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत् समा । एवं कुर्वन्नरेन्द्रोऽपि न खेदमिह विन्दति ।
 सर्वामिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् । स क्षिप्रमनर्जुर्लुब्धः स्वजनेनैव बध्यते ।
 शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः । न पतत्यरिभिर्गैलः पतितश्चावतिष्ठते ।
 अक्रोधनो ह्यव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः । राजा भवति भूतानां विश्वाखो हिमवानिव । २१०
 प्राज्ञस्यागुणेपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः । सुदर्शः सर्ववर्षानां नयापनयवित्तया ।
 क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः । अरोषप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकृत्यनः ।
 आगन्धान्येव क ' णि सुपर्यवसितानि च । यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ।
 पुत्रा इव पितुर्गर्भे विषये यस्य मानवाः । निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ।
 अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः । नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः । २११
 स्वकर्म्मनिर्गता यस्य जना विषयवासिनः । असङ्घातरता दान्ताः पात्र्यमाना यथाविधि ।

वश्या नैया विधेयाश्च न च सङ्घर्षशीलिनः । विप्रये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ।
 न वस्य कूटं कपटं न माया न च मत्सरः । विप्रये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ।
 यः सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये पौगहिते रतः । सतां वर्त्मानुगत्यागी स राजा राज्यमर्हति ।
 यस्य चाराश्च मन्त्राश्च नित्यञ्चैव कृताकृताः । न ज्ञायन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति । २०८५
 श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना । आख्यानं रामचरिते नृपतिं प्रति भाग्य ।
 राजानम्यथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनं । राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनं ।
 तद्राज्ये राज्यकामानं नान्यो धर्मः सनातनः । च्छते रक्षान्तु विस्त्रुष्टा रक्षा लोकस्य धारिणी ।
 प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ । राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ।
 षडेतान्पुरुषो जह्याङ्घ्रिनां नावमिवार्णवे । अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं । २०८६
 अरक्षितारं राजानं भार्याश्चाप्रियवादिनीं । ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 ॥ भोम उवाच ॥ एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं दुधिष्ठिर । बृहस्पतिर्हि भगवान् नान्यं धर्मं प्रशंसति ।
 विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः । सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसी मनुः ।
 भारद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरगिरा मुनिः । राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ।
 रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृताम्बर । राज्ञां राजीवताम्राच्च साधनञ्चात्र मे शृणु । २०८७
 चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरान् । युक्त्यादानं न चादानमयोगेन दुधिष्ठिर ।
 सतां संग्रहणं श्रौत्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितं । अनार्ज्यैर्वैरार्ज्यैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनं ।
 केतनानाञ्च जीर्णानामवेचा चैव सौदतां । द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
 साधूनामपरित्यागः कुलीनानाञ्च धारणं । निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ।
 वलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणं । कार्येष्वखेदः कोषस्य तथैव च विवर्द्धनं । २०८८
 पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनं । अरिमथस्यमित्राणां यथावचान्वेक्षणं ।
 उपजापश्च मृत्यानामात्मनः पुरदर्शनं । अविश्वासः स्वयञ्चैव परस्याश्वासनं तथा ।
 नोतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च । रिपूणामनवज्ञानं नित्यञ्चानार्थवर्जनं ।
 उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत । राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ।
 उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः । उत्थानेन महेन्द्रेण श्रेष्ठं प्राप्तं दिवीह च । २०८९
 उत्थानवीरः पुरुषो वाग्वीरानधितिष्ठति । उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपासते ।
 उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः । प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्विषः ।
 न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि वलीयसा । अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ।
 एकाङ्गेनापि सम्भूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः । सर्वै तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ।
 राज्ञो रहस्यं तदाक्यं यथार्थं लोकसंग्रहः । इदि यच्चास्य जिह्वां स्यात् कारणेन च यज्ञवेत् । २०९०

यद्यान्य कर्त्तव्यं तजितनार्त्तमेनेह निर्जयेत् । दम्भनार्यश्च लोकस्य धर्मिष्ठमाचरेत् क्रिया ।
 राज्यं हि उग्रहन्त्रं धार्यते नाकृतात्मभिः । न शक्यं मृदुना वेदुं भार्यसंस्त्रानमुत्तमं ।
 राज्यं सर्वमिति नित्यमार्ज्यवे नेह धार्यते । तस्मान्मित्रेण सततं वर्त्तितव्यं युधिष्ठिरः ।
 यद्ययं विपत्तिः स्वाद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः । सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एव वृत्ता हि भूमिपः ।
 एव ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः । भूयस्ते यत्र सन्देहस्तद्वृद्धिं कुरुसत्तम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो व्यामस्य भगवान् देवस्थानोऽग्न एव च । वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः सञ्जयस्तथा ।
 साधुहाध्विति संहृष्टाः पुण्यमाणैरवाननैः । अस्तुवंस्तु नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृताम्बरं ।
 ततो दीनजनना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ।
 य इदानीं खमन्देहं प्रत्यामित्रं पितामह । उपैति सविता ह्यक्षं रसमापीय पार्थिवं ।

२१२३

ततो विजातीयमिवाद्य केशवः कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः । प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं ततो रथानारुह्यर्मुदा
 चिताः ।

२१२०

दृष्टवतीश्चाप्यवगाह्य सुव्रताः कृतोदकार्यः कृतजयमङ्गलाः । उपास्य सन्ध्या विधिवत् परन्तपास्ततः पुरं तेविविशुर्गजा क्वय ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरादिसायङ्गमे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कस्य समुत्थाय कृतपूर्व्याह्निकक्रियाः । ययुस्ते नगराकारैरथैः पाण्डवयादवाः ।
 प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं भीष्ममसाद्य चानवं । सुवाञ्च रजतं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनाम्बरं ।

व्यासादीनमिवाद्यर्षीन् सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः । निवेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ।

ततो राजा महातेजा धर्मराजा युधिष्ठिरः । अत्रवीत् प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि ।

२१२५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य एव राजन् राजेति शब्दश्चरति भारत । कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि परन्तप ।

तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः । तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठमुखोदरः ।

तुल्यशूक्रास्त्रिमज्जाश्च तुल्यमांसादृगेव च । निश्चासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ।

समानजन्ममरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणां । विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ।

कथमेकोमहीं कृत्स्नां शूरावीर्यसङ्कुलां । रक्षत्यपि च लोकस्य प्रसादमभिवाञ्छति ।

२१२०

एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति । व्याकुले चाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ । कृत्स्नं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदताम्बर ।

नैतत्कारणमन्यं हि भविष्यति विशाम्यते । यदेकस्मिन् जगत् सर्वं देववधाति सन्नतिं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नित्यतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषतः । यथा राज्यं समुत्पन्नामदौ कृतयुगेऽभवत् ।

नैव राज्यं न राजासौत्र च दण्डो न दाण्डिकः । धर्मो नैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परं ।

२१२५

पाण्डमानस्तयान्योन्यं नरा धर्मेण भारत । खेदं परमुपाजगुस्ततस्तान्मोह आविशत् ।

ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ । प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मोत्तेषामनीनशत् ।

नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तथा । लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम ।

अप्राप्तस्याभिमर्षन्तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः । कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यन् वै प्रभो ।
 तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंसृजेत् रक्तासु नान्यजानन्त कर्त्याकार्ये दुषिष्ठिर ।
 अगन्यागमनश्चैव वाचावाच्यन्तयैव च । भक्ष्याभक्ष्यञ्च राजेन्द्र दोषादोषञ्च नात्यजन् ।
 विष्णुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह । नाशाच्च ब्रह्मणे राजन् धर्मो नाशमद्यगमत् ।
 नष्टे ब्रह्मणि धर्मो च देवांस्त्रासः समाविशत् । ते वस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ।
 प्रसाद्य भगवन्तं ते देवं लोकपितामहं । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखवेगसमाहताः ।
 भगवन्नरलोकस्थं यस्तं ब्रह्म सनातनं । लोभभोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ।
 ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर । ततोऽस्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ।
 अधो वर्षाम हि वयं नरास्तुर्द्ध्वप्रवर्षिणः । क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयं ।
 अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्य पितामह । त्वत्प्रभावसमुत्पत्तौ स्वभावो नो विनश्यति ।
 तानुवाच सुरान् सर्वान् स्वयम्भूर्भगवांस्ततः । श्रेयोऽहञ्चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ।
 ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे स्वमुद्विजं । यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामस्यैवाभिवर्णितः ।
 त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथगुणः ।
 मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वरजस्तमः । स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ।
 आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च । सहायाः कारणश्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ।
 त्रयी चान्वोत्तिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ । दण्डनीतिश्च त्रिपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ।
 अमरत्वश्चा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणं । चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः प्रयत्निधः ।
 सामभेदः प्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव । उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येनैवमुदाहृता ।
 मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धसिद्ध्याश्च यत्फलं ।
 सन्धिश्च त्रिविधाभिख्या हीनो मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारवित्ताख्यां कार्त्स्न्येन परिवर्णितं ।
 यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः । विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ।
 आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितं ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽय परिशब्दितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्य च सुविस्तरः ।
 रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव । विष्टिर्नावश्चराश्चैव दैशिका इति चाष्टमं ।
 अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताशूल्भयोगा विषादयः ।
 सार्धं चाभ्यवहार्ये चाप्युदाशुस्त्रिविधः स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।
 कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्मरक्षणमाश्वासः सर्गाणाञ्चान्वेषणं ।
 कल्पना विविधाश्चापि नृनगरयवाजिनां । यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलं ।
 उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितं । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ।
 बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणं । पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ।

तथा स्वातन्त्र्यधनञ्च देगन्तश्चैव एव च । चौरैराटविकैश्चैः परगणस्य पीडनं ।
 अग्निदैर्गर्दैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीमुख्यापजापेन वीरधर्मेदनेन च । २१७०
 भूषणेन च नागानामातङ्गाजननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ।
 सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धौ समञ्जसं । कृतसामर्थ्ययोगाश्च गणस्य च विवर्द्धनं ।
 अग्निमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चेत्तं प्रयत्नं । अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसां ।
 व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनं । श्रेयो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ।
 अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्वेषणं । अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता । २१७१
 तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।
 दुष्टेऽस्मिन्तश्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्तिनां । सङ्किततलञ्च सर्वस्य प्रसादस्य च वर्जनं ।
 अलक्ष्यलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनं । प्रदानञ्च विद्वद्भ्यः पात्रेभ्यो विधिवत्ततः ।
 विसर्गोऽर्थस्य धर्माय कानहेतुकमुच्यते । चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवानुवर्तितं ।
 क्रोधजानि तथेऽर्थाणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुलश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह । २१७२
 मृगयाक्षान्तया पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ । कामजन्याऽऽराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ।
 वाक्पातुष्वं तथोद्यत्वं दण्डपातुष्वमेव च । निग्रहोऽथात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च ।
 यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः । अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनं ।
 चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्मानुशासनं । अपस्करोऽय गमनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।
 पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर । उपार्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि षट् । २१७३
 लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनं । विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
 मङ्गलालम्बनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।
 एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः । उत्सवानां समाजानां क्रिया केतनजास्तथा ।
 प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वय । वृत्ते भरतशार्दूल नित्यञ्चैवान्वेषणं ।
 अदण्डालञ्च विप्राणां युक्त्वा दण्डनिपातनं । अनुजीविस्त्रिजातिभ्यो गुणैर्भ्यश्च समुद्भवः । २१७४
 रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनं । मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् दादशराजिका ।
 द्वाप्तप्रतिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।
 धर्मस्वार्थस्य कामस्य मोक्षस्वात्रानुवर्णितः । उपायस्वार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ।
 मूलकर्माक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः । दूषणं श्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसां ।
 यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः । तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितं । २१७५
 एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्जकपुरोगमान् ।
 उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ।
 दण्डेन सहिता श्लेषा लोकरक्षणकारिका । निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ।

दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता वीज्जोकानभिवर्त्तते ।
 षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु । धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ।
 ततस्तं भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः । वज्ररूपो विशालाक्षः शिवः स्याणुमापतिः ।
 प्रजानामायुषो ह्यसं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चिरेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृत ।
 विशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ।
 भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिरेप पुरन्दरः । सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं वाज्रदन्तकं ।
 अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहत्स्यतिः । सञ्चिरेपेश्वरो बुद्ध्या वार्हस्यत्यं यदुच्यते ।
 अध्यायानां सहस्रेण काव्यः सङ्क्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रममृतप्रज्ञो योगाचार्यो महायशः ।
 एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः । संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्यसमेव च ।
 अथ देवाः समागन्त्य विष्णुमूचुः प्रजापतिं । स्को योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठं तं वै समादिश ।
 ततः सञ्चिन्त्य भगवान् देवो नागायणः प्रभुः । तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतं ।
 विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत् । न्यासाद्यैवाभवदुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ।
 कीर्त्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् । कर्दमस्तस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ।
 प्रजापतेः कर्दमस्य त्वनङ्गा नाम वै सुतः । प्रजा रचयिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ।
 अनङ्गपुत्रोऽतिवलो नोतिमानभिगम्य वै । प्रतिपेदे महाराज्यमयेन्द्रियवशोऽभवत् ।
 मृत्योस्तु दुहिता राजन् सुनीथा नाम मानसी । प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजोजनत् ।
 तं प्रजासु विधर्म्माणं रागद्वेषवशानुगं । मस्तपूतैः कुशैर्जघ्नुर्कृष्णयो ब्रह्मवादिनः ।
 ममन्युर्दक्षिणञ्चौरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः । ततोऽस्य विव्रतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ।
 दग्धेन्धनप्रतोकाशो रक्ताक्षः क्षणमूर्द्धजः । निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ।
 तस्मान्निषादाः सम्भूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः । ये चान्ये विन्ध्यनिलया स्नेच्छाः शतसहस्रशः ।
 भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्युस्ते महर्षयः । ततः पुरुष उत्पन्ना रूपेणेन्द्र इवापरः ।
 कवचो वज्रनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः । वेदवेदाङ्गविचैव धनुर्वेदे च पारगः ।
 तं दण्डनीतिः सकलाश्रिता राजन्नरोत्तमं । ततस्तु प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षीस्तानुवाच ह ।
 सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी । अनया किं मया कार्यं तन्नो तत्त्वेन शंसत ।
 यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितं । तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ।
 तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः । नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ।
 प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु । कामक्रोधाच्च लोभश्च मानश्चोत्सृज्य दूरतः ।
 यश्च धर्मात् प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः । निग्राह्यास्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ।
 प्रतिज्ञाञ्चाधिरोहस्य मनसा कर्मणा गिरा । पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ।
 यश्चात्र धर्मो नीत्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः । तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ।

२२०

२२१

२२२

२२३

२२४

२२५

अदण्डा ने विजयेति प्रतिजानीहि हे विभो । लोकश्च सङ्गरात् इत्थं चात्मास्मीति परन्तप ।

वैन्द्यस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् । ब्राह्मण मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ।

१२७०

स्वमस्विति वैन्द्य तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः । पुगेधाश्चाभवत्तस्य शूक्रो ब्रह्ममयो निधिः ।

मन्विषो बालखिल्याश्च सारस्वत्योगस्तथा । महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ।

आत्मताष्टमइत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु । उत्पन्नौ वन्दिनौ चास्य तत्पूज्यौ हृतमागधौ ।

तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैन्द्यः प्रतापवान् । अनृपदेशं नृताय मगधं मागधाय च ।

समर्ता वसुधायाश्च स सन्त्यगुद्पादयत् । वैन्द्यं हि परं भूमेरसीदिति च नः श्रुतं ।

१२७१

नन्वन्तरेषु सर्वेषु विप्रमा जायते महो । उज्जहार ततो वैन्द्यः शिलाजालान् समन्ततः ।

धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्द्धिताः । स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।

अदिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः । तं साक्षात् पृथिवी मेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।

सागरः सरिता भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः । शक्रश्च धनमवय्यं प्रादात्तस्मै दुधिष्ठिर ।

रुक्मश्चापि महामेहः स्वयं कनकपर्वतः । यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ।

१२७२

धर्मं चार्थं च कामे च समर्थं प्रददौ धनं । हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ।

प्रादुर्बभूवुर्वैन्द्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव । न जग न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ।

सग्रीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योऽन्यत् कदाचन । भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ।

आपस्तस्यभिरे चास्य समुद्रमभियास्ततः । पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।

तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च । यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यत्न यत् ।

१२७३

तेन धर्मान्तरस्यायं कृतो लोको महात्मना । रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वस्तेन राजेति श्रव्यते ।

ब्राह्मणानां क्षत्रवाणान्ततः क्षत्रिय उच्यते । प्रथिता धर्मतश्चेयं पृथिवी वज्रभिः स्मृता ।

स्वर्गपदञ्चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः । नातिवर्त्तिव्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत ।

तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूमिपं । देवन्नरदेवानां नमते यं जगन्मृप ।

दण्डनीत्या च सततं रक्षितव्यं नरेश्वर । नाधर्षयेत्तथा कश्चिच्चारनिष्ठानुदर्शनात् ।

१२७४

शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वयोपकल्पते । आत्मना कारणैस्त्वैव सन्त्येह महीजितः ।

को हेतुर्यदशे तिष्ठेन्नोको दैवादृते गुणात् । विष्णोर्ललाटात् कमलं सौवर्णमभवत्तदा ।

श्रीः सम्भूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः । त्रियः सकाशादर्थस्य जातो धर्मेण पाण्डव ।

अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता । सुकृतस्य त्रयाश्चैव खलीकादित्य मेदिनी ।

पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिविशारदः । महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।

१२७५

बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यवाधिगच्छति । स्वपितश्च ततो दैवर्न कश्चिदतिवर्त्तते ।

तिष्ठत्येकस्य च वशे तच्चेदं न विधीयते । शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वयोपकल्पते ।

तुल्यलोकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति । योऽस्य वै मुखमद्राक्षीत् सैन्यं सोऽस्य वशःानुगः ।

सुभगञ्चार्यवन्तश्च रूपवन्तश्च पश्यति । महत्तान्तस्य दण्डस्य नोतिर्विस्मयलक्षणा ।
नयचारश्च विपुलो येन धर्ममिदं ततं । आगमश्च पुराणानां महर्षीणाञ्च सम्भवः ।
तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर । सकलश्चातुराश्रम्य चातुर्होत्रं तथैव च ।
चातुर्वर्ण्यन्तयैवात्र चातुर्विधश्च कीर्तितं । इतिहासाश्च वेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ।
तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यास्त्ये नयः परः । वृद्धोपसेवा दानश्च शौचमुत्थानमेव च ।
सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितं । भुवि चाधोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितं ।
तस्मिन् पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतन्त्र संशयः । ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं वृधैः ।
देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशम्भते । एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्तं प्रतिराजसु ।
कार्त्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्त्तते ।

२२६

२२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सूत्राध्याये ऊनपष्ठोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पुनः स गङ्गैयमभिवाद्य पितामहं । प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यष्टच्छुधिष्ठिरः ।

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् । चातुर्वर्ण्याश्रमाणाञ्च राजधर्माश्च के मताः ।

केन वै वर्द्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्द्धते । केन पौराश्च भृत्याश्च वर्द्धन्ते भरतर्षभ ।

२२८

कोशं दण्डश्च दुर्गश्च सहायान्मन्त्रिणस्तथा । शूलिकपुरोहिताचार्यान् कोट्टशान् वर्ज्येन्नृपः ।

केषु विश्वसितव्यं स्याद्राज्ञा कस्याश्चिदापदि । कुतो वात्मा दृढं राज्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भोऽश्व उवाच ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्तुत्य धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ।

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा । प्रजनः स्त्रेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ।

आर्ज्वं भृत्यभरणं न वैते सार्ववर्णिकाः । ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि केवलं ।

२२९

दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनं । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते ।

तच्चेदित्तमुपागच्छेदत्तमानं स्वकर्मणि । अकुर्वीणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितं ।

कुर्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च । संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितिर्यते ।

परिनिष्ठितकार्यसु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्नैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि भारत । दद्याद्राजन्न याचेत यजेत न च याजयेत ।

२३०

नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् । नित्योद्युक्तो दसुबधे रणे कुर्यात् पराक्रमं ।

ये तु क्रतुभिरिजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः । य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः ।

अविच्छेतेन देहेन समराद्या निवर्त्तते । क्षत्रियो नास्ति तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ।

एवं हि क्षत्रवन्धूनां मार्गमाहुः प्रधानतः । नास्ति कृत्यतमं किञ्चिदन्यदसुनिवर्हणात् ।

दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमो विधीयते । तस्माद्राज्ञा विभेदेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ।

२३१

स्त्रेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः । धर्मैः सर्वकृत्यानि शमनिष्ठानि कारयेत् ।

परिनिष्ठितकार्यसु नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रे राजन्य उच्यते ।

वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि शान्तं । दानमध्ययनं यज्ञः शौचं धनसञ्चयः ।
 पितृवन् पालयेद्द्वैष्टो युक्तः सर्वान् पशूनिह । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यन् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वैमहतं सुखमवाप्नुयात् । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् ।
 ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ।
 वषाभेकं पिवेद्धेनुं शताच्च भियुनं हरेत् । लब्ध्वाच्च सप्तमं भागं तथाऽष्टङ्गे कलाऽखुरे ।
 शस्त्रानि सर्व्वीजानानेषां सावत्सरी मृतिः । न च वैश्यस्य कामः स्नानं रक्षेयं पशूनिह ।
 वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि भारत ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शुश्रूषणञ्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् । शूद्र एतान् परिचरेत्स्त्रीन् वर्णाननुपूर्व्वशः ।
 सञ्चयाद् न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन । पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ।
 राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ।
 अवश्यभरणो यो हि वर्णानां शूद्र उच्यते । इत्थं वेष्टनमौशीरमुपानद्वाजनानि च ।
 यातयामानि देवानि शूद्राय परिवारिणे । अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
 शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् । यच्च कञ्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
 कस्यां तस्य तु तेनाज्जर्हति धर्मविदो जनाः । देवः पिण्डाऽनपत्याय भर्त्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ।
 शूद्रेण तु न हातव्याः भर्त्ता कदाऽपि । अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिचये ।
 न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्तृहार्यधनो हि सः । उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत ।
 स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्व्रजेताव्रतवान् स्वयं ।
 पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणां । शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।
 ऐन्द्रान्येन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतं । यतो हि सर्व्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ।
 अग्रे सर्व्वेषु यज्ञेषु अद्वायज्ञो विधीयते । दैवतं हि महच्छूद्रापवित्रं यजताञ्च यत् ।
 दैवतं हि परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परं । अयजन्निह सचैस्ते तैश्चैः कामैः समाहितैः ।
 संसृष्टा ब्राह्मणेरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः । देवानामपि ये देवा यद्गृह्ये परं हितं ।
 तस्मादैर्ऋतैः सर्व्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न कान्यथा । अग्न्यजुःसामवितृज्यो नित्यं स्यादेववद्विजः ।
 अनृग्यजुरसामा च प्राजापत्य उपद्रवः । यज्ञो मनोजया तात सर्व्ववर्णेषु भारत ।
 नास्य यज्ञहतो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः । ततः सर्व्वेषु वर्णेषु अद्वायज्ञो विधीयते ।

२२०

२२०

२२०

२२०

२२०

स्वं दैवतं ब्राह्मणस्वेन नित्यं परान् वर्णान्नायजन्वैवमासीत् । अधरो वितानः संसृष्टो वैश्या ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्टः ।

तस्मादग्नीं अजवो ज्ञातिवर्णाः संसृज्यन्ते तस्य विकार एव । एकं साम यजुरेकं अग्रेका विप्रश्चैको निदधे तेषु सृष्टः ।

२२१

अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छतां ।
उदितेऽनुदिते वापि अद्धानो जिनेन्द्रियः । वक्त्रिं जुहोति धर्मेण अद्भौ वै कारणं महत् ।
यत् स्कन्धमस्य तत् पूर्वं तदस्कन्धं यदुत्तरं । बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्माफलानि च ।
तानि यः सम्प्रजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः । द्विजातिः अद्भ्योपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ।
स्तेना वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः । यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तं ।
चक्षयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैनदसंशयं । सर्वथा सर्वदा वैर्यैर्यष्टव्यमिति निर्णयः ।
न हि यज्ञसमं किञ्चित्पि लोकेषु विद्यते । तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।
अद्भौपवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ।

१२२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ आश्रमार्णां महाबाहो षट्पुण्य सत्यपराक्रम । चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ।
वानप्रस्थं भैक्षचर्यं गार्हस्थ्यञ्च महाश्रमं । ब्रह्मचर्याश्रमं प्राजस्रतुर्यं ब्राह्मणैर्दृतं ।
जटाधरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च । आश्रमादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ।
सदारो वाऽप्यदारो वा आत्मवान् संयतेन्द्रियः । वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ।
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् । ऊर्द्धरेताः प्रव्रजित्वा गच्छत्यचरसात्मतां ।
सृजान्येव निर्मितानि मुनीनामूर्द्धरेतसां । कर्त्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ।
चरित्रब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते । भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ।
यत्रास्तमितशायी स्यान्निराशीरनिकेतनः । यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दानो जितेन्द्रियः ।
निराशीः स्यात् सर्वसमो निर्भोगो निर्बिकारवान् । विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्त्वा गच्छत्यचरसात्मतां ।

१२२५

१२२७

अधीत्य वेदान् कृतसर्वकृत्यः सन्तानमुत्पाद्य सुखानि भुङ्क्ता । समर्द्धितः प्रचरेद्दुस्वरं यो गार्हस्थ्यधर्मं मुनिध-
र्माजुष्टं ।

खदारतुष्टुत्कालगतो नियोगसेवी न शठो न जिह्वा । मिताशनो देवरतः कृतज्ञः सत्यो गृदुश्चानृधंसः क्षमावान् ।
दानो विधेयो हव्यक्रय्येऽप्रमत्तो ज्ञानस्य दाता सततं द्विजेभ्यः । अमलसरो सर्वलिङ्गिप्रदाता वैताननित्यस्य गृहा-
श्रमी स्यात् ।

१२२५

अथात्र नारायणगीतमाहुर्बर्हस्पत्यात महानुभावाः । महार्थमत्यन्ततपःप्रयुक्तं तदुच्यमानं हि मया निबोध ।
सत्यार्ज्ववद्वातिथिपूजनञ्च धर्मस्तथाऽर्थश्च रतिः खदारैः । निसेवितव्यानि सुखानि लोके ह्यस्मिन् परे चैव मतं ममै-
तत् ।

भरणं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा । वसतामाश्रमश्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ।

एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् । गृहस्थवृत्तिं प्रविशेद्य सत्यक् स्वर्गे विशुद्धं फलमा-
प्नुते सः ।

तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाचया मताः । आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोऽक्षिरोमुखाः ।

१२२७

स्मरन्नेको जपनेकः सर्वानेको युधिष्ठिर । एकस्मिन्नेव चाचार्ये शुश्रूक्ष्मसपङ्कवान् ।
 ब्रह्मचारिं व्रतीं नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी । परिचर्य्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन् वसेत् सदा ।
 शुश्रूषां सततं कुर्वन् गुरोः सम्प्रणमेत च । षट्कर्म्मसु निवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वशः ।
 न चरत्यधिकारेण सेवेत डिषेतो न च । एवोऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इव्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्म्मकथने एकत्रष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शिवान् सुखान् महोदकानहिंसान् लोकसम्मतान् । ब्रूहि धर्म्मान् सुखोपायान् मद्विधानां
 सुखावहान् ।

२२७५

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्वाश्रमा विहिताः प्रभो । वर्णास्ताननुवर्त्तन्ते त्रयो भरतसूतम ।
 उक्तानि कर्म्माणि वृद्धानि राजन् स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि । नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि क्षात्रे हि सर्वे
 विहितं दद्यावत् ।

क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः शौद्राणि कर्म्माणि च ब्राह्मणः सन् । अस्मिन् लोके निन्दितो मन्दचेताः परे च
 लोके निरयं प्रयाति ।

या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ । विकर्म्माणि स्थिते विप्रे सैव संज्ञा च पाण्डव ।

षट्कर्म्मसम्पुटतस्य आश्रमेषु चतुर्व्यपि । सर्वधर्म्मापपन्नस्य संवृतस्य कृतात्मनः ।

२२५०

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च । निराश्रितो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंमिताः ।

यो यस्मिन् कुरुते कर्म्म यादृशं येन यत्र च । तादृशं तादृशेनैव सगुणं प्रतिपद्यते ।

वृद्धा कृषिर्वणिक्त्वेन जीवसञ्जननेन च । वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ।

कालसञ्ज्ञादितः कालः कालपर्यायनिश्चितः । उत्तमाधममथानि कर्म्माणि कुरुतेऽवशः ।

अन्तवन्ति प्रधानानि पुरा श्रेयस्कराणि च । स्वकर्म्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ।

२२५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्म्मकथने द्वाषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ज्याकर्षणं शत्रुनिवहर्णञ्च कृषिर्वणिज्या पशुपालनञ्च । शुश्रूषणञ्चापि तथाऽर्थहेतोरकार्यमेतत् परमं
 दिजस्य ।

सेयन्तु ब्रह्म षट्कर्म्म गृहस्थेन मनीषिणा । कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ।

राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवनञ्च वर्णिग्यथा । कौटिल्यं कौलट्यञ्च कुशीदञ्च विवर्जयेत् ।

शूद्रे राजन् भवति ब्रह्मबन्धुर्दुश्चारित्रो यस्य धर्म्मादयेतः । वृषलीपतिः पिशुनो नर्त्तनञ्च ग्रामप्रेथो यस्य भवे
 दिकर्म्मा ।

जपन् वेदानजपञ्चापि राजन् समः शूद्रैर्दासवचापि भोज्यः । एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति राजन्नेतान् वर्जये
 देवकृत्ये ।

२२६०

निर्भर्यादे चाशुचौ क्रूरवृत्तौ हिंसात्मके त्यक्तधर्म्मखट्वन्ते । हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राजन् देयान्यदेयानि भव
 न्ति क्षात्रे ।

तत्कृद्धो विहितो ब्रह्मणस्य दमः शौचमार्जवञ्चापि राजन् । तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्राह्मणा
वै विष्टाः ।

यः स्याद्दान्तः सोमपश्चार्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः । चक्षुर्दुर्गन्धमः चमावान् स वै विप्रो नेतव्यः पाप
कर्मा ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रञ्च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः । तस्माद्वर्णान् शान्तिधर्मैवसक्तान् मत्वा विष्णुर्ने
च्छति पाण्डुपुत्र ।

लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्याच्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः । सर्वज्ञेयाः सर्वलोकक्रियाश्च सद्यः सर्वे चाश्रमस्था
न वै स्युः ।

२२५

यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं । चातुराश्रमदृष्टांश्च धर्मांस्तान् शृणु पाण्डव ।

शूश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसन्तानकर्माणः । अभ्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ।

अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा । आश्रमा विहिताः सर्वे वर्ज्ययित्वा निगमिषं ।

भैक्षचर्या ततः प्राजलस्य तद्धर्मचारिणः । तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ।

कृतकृत्यो वयोऽतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः । वैश्या गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयं ।

२२७

वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ । सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ।

पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदताम्बर । राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यास्तथैव च ।

आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदर्शिणः । संग्रामे विजयं प्राप्य तथाऽल्पं यदिवा वज्र ।

स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव । अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ।

अर्चयित्वा पितृन् सम्यक् पितृयज्ञैर्यथाविधि । देवान् यज्ञैर्हवीन् वेदैरर्चयित्वा तु यत्नतः ।

२२८

अन्तकाले तु सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरं । सोऽनुपूर्व्याश्रमाद्राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ।

राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यं चर्यान्मसेवया । अपेतगृहधर्माऽपि चरेज्जीवितकान्त्यया ।

न चैतन्मैष्ठिकं धर्मं त्रयाणां भूरिदर्शिण । चतुर्णां राजशार्दूलं प्राजराश्रमवासिनां ।

बाह्यायत्तं क्षत्रियैर्मनवानां लोकश्रेष्ठं धर्ममसिवमानैः । सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्मादिति वेदान्
शृणोमि ।

यथा राजन् हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि । एवं धर्मावाजधर्मेषु सर्वान् सर्ववस्थं सम्प्रलीनान्निबोध । २२९

अल्पाश्रयानल्पफलान् वदन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः । महाश्रयं वज्रकल्याणरूपं चात्र धर्मं नेतरं प्राज
रार्थाः ।

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति । सर्वस्त्यागो राधर्मेषु राजस्त्यागं धर्मश्चाङ्गरग्यं पुराणं ।

मज्जेत्तथी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रचयेयुर्विद्वद्भाः । सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्ते त्यक्ते राजधर्मं
पुराणे ।

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीना राजधर्मेषु युक्ताः । सर्वे लोका राजधर्मं प्रविष्टाः ।

यथा जीवाः प्राकृतैर्विश्वमना धर्मश्रुतानामुपपीडनाय । एवं धर्मा राजधर्मैर्विद्युताः सञ्चिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मैः ॥ १९८२ ॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षाश्रमधर्मकथने त्रिष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

। भोग उवाच ॥ चातुराश्रमधर्माश्च यतिधर्माश्च पाण्डव । लोकेवेदोत्तराश्चैव चात्तधर्मैः समाहिताः ।

सर्वं खेतानि कर्मणि चात्ते भरतसत्तम । निराश्रितो जीवलोकाः क्षत्तधर्मैः व्यवस्थिते ।

अप्रत्यक्षं वज्रदारं धर्ममाश्रमवासिनां । प्रकोपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतं ।

अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयं । अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे हताः ।

प्रत्यक्षं सुखभूयिष्ठमात्मसात्तिकमच्छलं । सर्वलोकहितं धर्मं चक्षियेषु प्रतिष्ठितं ।

१९८०

धर्माश्रमेऽध्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर । यथा चयाणां वर्षाणां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।

राजधर्मैर्व्यनुमता लोकाः सुचरितैः सह । उदाहृतान्ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसं ।

सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा । जम्भुः सुबज्रश्च शूरा राजानो दण्डनीतये ।

एकैकमात्मनः कर्म तुल्यित्वाश्रमं पुरा । राजानः पर्युपासन्त दृष्टान्तवचने स्थिताः ।

साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च । सृष्टाः पुराह्वादिदेवेन देवाः चात्ते धर्मैः वर्त्तयन्ते च सिद्धाः ॥ १९८३ ॥

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयं । निर्मर्यादे वर्त्तमाने दानवैर्कार्णवे पुरा ।

बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् । पुरा वसुमतीपालो यज्ञश्चक्रे दिदृक्षया ।

अनादिमथ्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुं । स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेश्वरं ।

जगाम शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्ध्वाहात्मनः । दर्शयामास तं विष्णूरूपमाख्याय वासवं ।

स पार्थिवैवृतः सद्भिर्चयामास तं प्रभुं । तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः ।

१९८०

संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युतिं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिच्छते धर्मभृतां वरिष्ठ यद्द्रष्टुकामोऽसि तमग्रमेयं । अनन्तमायामितमन्त्रवीर्यं नारायणं ह्यादिदेवं पुराणं ।

नासौ देवो विश्वरूपो मयाऽपि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मण वापि साक्षात् । येऽन्ये कामास्तव राजन् हृदिस्था दास्ये चैतांस्त्रिं हि मर्त्येषु राजा ।

स मे स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो गूढग्रीतिरतः सुराणां । बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमः श्रद्धया च ततस्तेऽहं दग्निवरान् यथेष्टं ।

॥ मान्धाता उवाच ॥ असंशयं भगवन्नादिदेवं द्रक्ष्यामि त्वाऽहं शिरसा संप्रसाद्य । त्यक्त्वा कामान् धर्मकामो ह्यरण्यमिच्छे गन्तुं सत्ययं लोकदृष्टं ।

१९८१

क्षत्ताद्धर्मादिपुलादप्रमेयात् लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च । धर्मा योऽसावादिदेवात् प्रवृत्तो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ अशैनिका धर्मपराश्च धर्मं परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तं । चात्तो धर्मा ह्यादिदेवात् प्रवृत्तो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः सप्रस्थानाः चतुर्धर्मा विशिष्टाः । अस्मिन् धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टास्तस्माद्धर्मे श्रेष्ठमिदं वदन्ति ।

कर्म्मण वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः । चातारः सर्वे प्रसङ्गारीन् चतुर्धर्मेण विष्णुना ।

यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्यद्रिपून् सर्वानसुरानप्रमेयः । न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्त्ता नायं धर्मो नादिधर्मोऽभ विष्यत् ।

२४१०

इमामूर्ध्वीं नाजयदिक्रमेण देवश्रेष्ठः सासुरामादिदेवः । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः सर्वे न सुत्रोद्घाणानां विनाशात् । नष्टा धर्माः शतधा सात्वतास्ते चात्तेण धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः । युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता लोकाज्येष्ठं चातुर्धर्मं वदन्ति । आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा लोकज्ञानं पालनं मोक्षणञ्च । विषयानां मोक्षणं पीडितानां चात्ते धर्मे विद्यते पार्यिवाणां । निर्भर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापं । शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मापपन्नाः साध्वीचाराः साधुधर्मे वदन्ति ।

पुत्रवत् पाल्यमानानि राजधर्मेण पार्यिवै । लोके भूतानि सर्वाणि चरन्ते नात्र संशयः ।

२४१५

सर्वधर्मपरं चात्तं लोकश्रेष्ठं सनातनं । शश्वदचरपय्यन्तमचरं सर्वतोमुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ एवं वीर्यः सर्वधर्मापपन्नः चात्तः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः । पाल्यो युष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्यये स्याद् भावः प्रजानां ।

भूस्त्कारं राजस्त्कारयोगमभैचचर्या पालनञ्च प्रजानां । विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पो देहत्यागश्चाहवे धर्ममयं ।

त्यागश्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति सर्वश्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजेत् । नित्यं युक्ता राजधर्मेषु सर्वे प्रत्यक्षन्ते भूमिपाला यथैव ।

वज्रश्रुत्या गुरुश्रुश्रूयया च परस्परः संहननाददन्ति । नित्यं धर्मे चत्त्रियो ब्रह्मचारी चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ।

२४२

सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते प्रियाप्रिये वर्ज्यन्नेव यत्नात् । चातुर्वर्ण्यस्थापनात् पालनाच्च तैलैर्योगैर्नित्यमैरारमैश्च ।

सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः चात्तं श्रेष्ठं सर्वधर्मापपन्नं । स्वं स्वं धर्मे ये न चरन्ति वर्णास्तास्तान् धर्मानन्यथार्थान् वदन्ति ।

निर्भर्यादानित्यमर्थे निविष्टानाहुस्तान् वै पशुभूतान् मनुष्यान् । यथा नीतिगमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमात् चतुर्धर्मः ।

त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां ये त्रैवोक्ताश्चाश्रमा ब्राह्मणानां । एतत् कर्म ब्राह्मणस्याहुः परममन्यत् कुर्वन्कूटवञ्छस्तवध्यः ।

चतुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्यिव । ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात् कदाचन ।

२४२५

अन्यथा वर्त्तमानस्य नामौ वृत्तिः प्रकल्प्यते । कर्मणा वर्द्धते धर्मो यथा धर्मस्तथैव सः ।

यो विकर्म्मस्थितो विप्रो न स सम्मानमर्हति । कर्म स्वं नोपयुञ्जानमविश्वासं हि तं विदुः ।

एते धर्माः सर्ववर्णेषु लीना उत्कृष्टाः चत्त्रियैरेव धर्माः । तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये वीरज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ।

॥ मान्वातोवाच ॥ यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरवर्चराः । शकास्तुषाराः कङ्काश्च पङ्गवाश्चान्ध्रमद्रकाः ।

पौण्ड्राः पुलिन्दा रमठाः काम्बोजाश्चैव सर्वशः । ब्रह्मचक्षुप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।

२४३०

कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः । मदिधैर्यं कथं स्थायाः सर्वे वै दस्यजीविनः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रातुं भगवंस्तद्वीहि मे । त्वं बभूवुतो ह्यस्माकं चत्त्रियाणां सुरेश्वर ।

इन्द्र उवाच । मातापितृर्हि शूश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदेव्युभिः । आचार्यगुरुह्यश्रूषा तथैवाश्रमवाणिनां ।

भूतिपात्राश्च शूश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदेव्युभिः । वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मा विधीयते ।

पितृपुत्रास्तथा कृपाः प्रपाश्व शयनानि च । दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विवृजेत् सदा ।

२२३

अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनं । भरणं पुत्रदारपुत्राणां शौचमद्रोह एव च ।

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता । पाकयज्ञा महाहोश्च दातव्याः सर्वदेव्युभिः ।

एतान्येवंप्रकारेण विहितानि पुराणघ । सर्वलोकस्य कर्माणि कर्त्तव्यानीह पार्थिव ।

॥ मान्वातोवाच ॥ दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दसवः । लिङ्गान्तरे वर्त्तमाना आश्रमेषु चतुर्वर्षि ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ विनष्टायां दण्डनीत्यां राजधर्मे निराकृते । संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतोऽनघ ।

२२४०

असंख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा । आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन् कृते दुगे ।

अश्रूणाः पुराणानां धर्माणां परमा गतीः । उत्पथं प्रतिपत्यन्ते काममन्युसमीरिताः ।

यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः । तदा धर्मे न चक्षते सङ्गुतः शश्वतः परः ।

सर्वलोकगुरुश्चैव राजानं योऽवमन्यते । न तस्य दत्तं न ऊतं न आर्द्धं फलते कचित् ।

मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनं । देवाऽपि नावमन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरं ।

२२४५

प्रजापतिर्हि भगवान् सर्वश्चैवास्त्रज्जगत् । स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां चक्षमिच्छति ।

प्रवृत्तस्य हि धर्मास्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिं । स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र चक्षं प्रतिष्ठितं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् मरुद्गणवृतः प्रभुः । जगाम भवनं विष्णोरक्षरं शश्वतं पदं ।

एवं प्रवर्त्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ । कः चक्षमवमन्येत चेतनावान् वज्रश्रुतः ।

अन्याथेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च । अन्तरा विस्तरं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ।

२२५०

आदौ प्रवर्त्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे । वर्त्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुता मे कथिताः पूर्वं चत्वारो मानवाश्रमाः । आख्यानयित्वा व्याख्यानमेतदाचक्ष पृच्छतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्वे एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर । यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसम्पताः ।

यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर । धर्मे धर्मभूतां श्रेष्ठतन्निबोध युधिष्ठिर ।

सर्वस्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ । साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रमकारिणां ।

२२५५

अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर । समदर्शिनश्च भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ।

वेत्ति ज्ञानं विसर्गञ्च निग्रहानुग्रहं तथा । यथोक्तवृत्तेर्धिरस्य वैमाश्रमपदं भवेत् ।

अर्हान् पूजयतो नित्यं संविभागेन पापद्वय । सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्षाश्रमपदं भवेत् ।

ज्ञातिसंबन्धिभिन्नाणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर । समभ्युद्वरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ।

लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चासकृत् । कुर्वन्तस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

२२६०

आक्रिकं पितृपुत्राश्च भूतयज्ञान् समानुषान् । कुर्वन्तः पार्थ विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ।

संविभागेन भूतानामतिथीनां तथाऽर्चनात् । देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
मर्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्यविक्रम । कुर्वन्तः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
पालनात् सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् । दीक्षा वज्रविधा राजन् सत्याश्रमपदं भवेत् ।
वेदाध्ययननित्यत्वं चमाऽथाचार्यपूजनं । अथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।
आह्निकं जपमानस्य देवान् पूजयतः सदा । धर्मेण पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ।
मृत्युर्वा रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः । प्राणद्यूते ततस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।
अजिह्वमशठं मार्गं वर्त्तमानस्य भारत । सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।
वानप्रस्थेषु विप्रेषु चैविद्येषु च भारत । प्रयच्छतोऽर्थान् विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ।
सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वन्तस्तस्य भारत । अनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ।
बालवृद्धेषु कौन्तेय सर्वावस्थं युधिष्ठिर । अनुक्रोशक्रिया पार्थ सर्वावस्थं पदं भवेत् ।
बलात्कृतेषु भूतेषु परिचाणं कुरुद्वह । शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत् ।
चराचराणां भूतानां रक्षणञ्चापि सर्वशः । यथार्थपूजाञ्च तथा कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत् ।
ज्येष्ठानज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनमृणां । निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ।
साधूनामर्चनीयानां पूजासु विदितात्मनां । पालनपुरुषव्याघ्र गृह्याश्रमपदं भवेत् ।
आश्रमस्थानि भूतानि यस्तु वेदमनि भारत । आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ।
यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् । आश्रमाणां हि सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनामयं ।
यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा । आश्रमस्थं तमप्याज्जनैरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ।
स्थानमानं कुले मानं वयोमानं तथैव च । कुर्वन् वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ।
देशधर्माः स कौन्तेय कुलधर्मास्तथैव च । पालयन् पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् ।
काले विभूर्तिं भूतानामुपहारांस्तथैव च । अर्हयन् पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ।
दशधर्मागतस्यापि यो धर्मः प्रत्यवेक्षते । सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति साश्रमी ।
ये धर्माकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति भारत । पालिता यस्य विषये धर्मांस्तस्य भूपतेः ।
धर्माारामान् धर्मपरान् येन रचन्ति मानवान् । पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ।
ये चाप्यत्र सहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर । ते चैवाश्वहराः सर्वे धर्मे परकृतेऽनघ ।
सर्वाश्रमपदेऽप्यज्जगार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयं । पावनं पुरुषव्याघ्र यं धर्मं पर्युपास्यहे ।
आत्मापमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः । न्यस्तदण्डे जितक्रोधः प्रत्येह लभते सुखं ।
धर्मेस्थिता सत्त्वार्था धर्मसेतुवराटका । त्यागवाताध्वगा श्रीमन्ना नौस्तां सन्तारयिष्यति ।
यदा निवृत्तः सर्वस्मात् कामो योऽस्य हृदि स्थितः । तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ।
सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप । धर्मा पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ।
वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्माणां । पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चैव ह ।

वने चरन्ति यं धर्मज्ञाश्रमेषु च भारत । रक्षणान्तच्छनगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ।
 एष ते विविधैः धर्मैः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः । अनतिष्ठ त्वमेवं वै पूर्वदृष्टं सनातनम् ।
 चातुराश्रममेकाग्रं चातुर्वर्ण्यञ्च पाण्डव । धर्मं पुरुषशार्दूल प्रास्यसे पालने रतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चातुराश्रमविधौ षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रममुक्तान्ते चातुर्वर्ण्यन्तयैव च । राष्ट्रस्य यत् कृत्यतमं ततो ब्रूहि पितामह । २३६३
 ॥ भीष्म उवाच ॥ राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् । अनिद्रमवलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत ।
 अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते । परस्परञ्च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ।
 इन्द्रमेव प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः । यथैवेन्द्रस्तथा राजा सम्भूज्यो भूतिमिच्छता ।
 नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति रोचये । नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्युत ।
 अथ चेदभिर्वर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः । अराजकानि राष्ट्राणि हतवीर्याणि वा पुनः । २५००
 प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्वादेतदत्र सुमन्त्रितम् । न हि पापात् परतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ।
 स चेत् समनुपश्येत् समग्रं कुशलं भवेत् । बलवान् हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ।
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा । अथ या सुदुहा राजन् नैव तां वितुदन्त्यपि ।
 यदतस्तं प्रणमते नैतत् सन्तापमर्हति । यत् स्वयं नमते दारु न तत् सन्तापयन्त्यपि ।
 एतयोपमया वीर संनमेत बलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे । २५०२
 तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता । न धनार्थी न दारार्थं क्षेपं येषामराजकम् ।
 प्रीयते हि हरन् पापः परवित्तमराजके । यदाऽस्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
 पापा ह्यपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन । एकस्य हि द्वौ हरतो दयोश्च बहवोऽपरे ।
 अदासः क्रियते दासो द्वियते च बलात् स्त्रियः । एतस्मात् कारणात् देवाः प्रजापालं प्रचक्रिरे ।
 राजा चेन्न भवेत्क्षोके पृथिव्यां दण्डधारकः । जले मत्स्यानिवाभलन् दुर्बलं बलवत्तराः । २५०४
 अराजकाः प्रजाः पूज्यं विनेष्टुरिति नः श्रुतं । परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ।
 समेत्य तास्ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतं । वाक्कूरो दण्डपरूषो यस्य स्यात् पारजायिकः ।
 यः परस्वमथादद्यात् त्याज्या नस्तादृशा इति । विश्वासार्थञ्च सर्वेषां वर्णानामविशेषतः ।
 तास्तथा समयं कृत्वा समयेनावतस्थिरे । सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्ताः पितामहम् ।
 अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिशः । यं पूजयेम सम्भूय यश्च नः प्रतिपालयेत् । २५१५
 ततो मनुं व्यादिदेश मनुर्नामिननन्द ताः ।
 ॥ मनुस्वाच ॥ विभेमि कर्षणः पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम् । विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु नित्यदा ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तमब्रुवन् प्रजा माभैः कर्हन्नेनो गमिष्यति । पशूनामधिपञ्चाशद्विरंणस्य तथैव च ।
 धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोषवर्द्धनम् । कन्यां शुक्ले चारूपां विवादे द्यूततासु च ।
 मुखेन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः । भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः । २५२०

स त्वं जातबलो राजा दुष्टधर्षः प्रतापवान् । सुखे धान्यमि नः सर्वान् कुवेर इव नैर्घृतान् ।
यच्च धर्मश्चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य तत्संस्वं वै भविष्यति ।
तेन धर्मेण महता सुखं लब्धेन भावितः । पाह्यस्मान् सर्वतो राजन् देवानिव शतक्रतुः ।
विजयाय हि निर्याहि प्रतपन् रक्षितानिव । मानं विधन शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ।
स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः । महाभिजनसम्पन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।

२५६

तस्य तुष्टा महत्त्वं ते महेन्द्रस्यैव देवताः । अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च ददुर्धनः ।
ततो महीं परिचयौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् । शमयन् सर्वतः पापान् स्वकर्णसु च योजयन् ।
एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् । कुर्यूराजानमेवाद्ये प्रजानुग्रहकारणात् ।
नमस्तेरंश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा । देवा इव च देवेन्द्रं तच्च राजानमन्तिके ।
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि वज्रमन्यते । स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ।

२५७

राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः । तस्माच्छत्रञ्च पत्रञ्च वाह्याभरणानि च ।
भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च । आसनानि च शय्याश्च सर्वेषां करणानि च ।
गोप्ता तस्माद्गुग्मधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता । आभाषितश्च मधुरं प्रत्याभाषेत मानवान् ।
कृतज्ञो वृढभक्तिः स्यात् संविभागी जितेन्द्रियः । ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु वल्गु च सुष्टु च ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमाहुर्देवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ । मनुष्याणामधिपतिं तस्मै ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ।

२५८

राजा वसुमना नाम कौशले्यो धीमतां वरः । महर्षिं किल पप्रच्छ कृतप्रज्ञं वृहस्पतिं ।
सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो वृहस्पतिं । दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकं ।
विधिं पप्रच्छ राज्यस्य स्वर्गलोकहिते रतः । प्रजानां सुखमन्विच्छन् धर्मशीलं वृहस्पतिं ।

॥ वसुमना उवाच ॥ केन भूतानि वर्द्धन्ते त्वयं गच्छन्ति केन वा । कमर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमव्ययमाप्नुयुः ।
एवं पृष्ठो महाप्राज्ञः कौशलेनामितौजसा । राजसत्कारमव्ययं शशंसास्मै वृहस्पतिः ।

२५९

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ राजमूले महाप्राज्ञ धर्मो लोकस्य लक्ष्यते । प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परं
राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकं । प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ।

यथा ह्यनुदये राजन् भूतानि शशिसूर्ययोः । अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परं ।
यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहङ्गमाः । विहरेयुर्यथाकामं विहंसन्तः पुनः पुनः ।

२६०

विमथ्यातिक्रमेरंश्च विषह्यापि परस्परं । अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ।
एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः । अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पश्येयुः यथा ।

हरेयुर्बलवन्तोऽपि दुर्बलानां परिग्रहान् । हन्युर्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत् ।
ममेदमिति लोकोऽस्मिन्न भवेत् सम्परिग्रहः । न दारा न च पुत्रः स्यान्न त्वन्नं न परिग्रहः ।

विद्वन्मोक्षः प्रवर्त्तते यदि राजा न पालयेत् । धानं वस्त्रमलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
 हरेयुः सहस्रा पापा यदि राजा न पालयेत् । पतेद्भुविधं शस्त्रं वज्रधा धर्मचारिषु ।
 अधर्म्हः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् । मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथीन् गुरुं ।
 क्लिष्टीयुरपि हिंसुर्वा यदि राजा न पालयेत् । वधवन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवताम्भवेत् ।
 ममत्वञ्च न विन्देयुर्थं यदि राजा न पालयेत् । अन्ताश्चाकाल एव सुर्लोकोऽयं दस्युषाद्भवेत् ।
 पतेयुर्नरकं धोरं यदि राजा न पालयेत् । न योनिदोषो वर्त्तते न कृदिर्न वणिकपथः ।
 मज्जेद्भूर्मत्तयो न स्याद्यदि राजा न पालयेत् । न यज्ञाः सम्प्रवर्त्तयुर्बिधिवत् स्वाप्तदक्षिणाः ।
 न विवाहाः समाजो वा यदि राजा न पालयेत् । न वृषाः सम्प्रवर्त्तेरन्ध्र मथेरंश्च गर्गराः ।
 घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्थं यदि राजा न पालयेत् । जलमुद्दिग्महृदयं हाहाभूतमचेतनं ।
 क्षणेन विनश्येत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
 विधिबद्दक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् । ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयोरंशपस्विनः ।
 विद्यास्त्राता व्रतस्त्राता यदि राजा न पालयेत् । न लभेद्भूर्मसंश्लेषं हतविप्रहृतो जनः ।
 हर्त्ता सुखेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् । हस्ताद्वस्त्रं परिमुषेद्भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 भयान्तं विद्रवेत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । अनयोः सम्प्रवर्त्तेरन् भवेद्वै वर्णसङ्करः ।
 दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् । विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
 मनुष्या रचिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः । नाकुष्ठं सृष्टे कश्चित् कुतो वा हस्तलाघवं ।
 यदि राजा न सम्यगां रक्षयत्यपि धार्मिकः । स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।
 निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदि रक्षति भूमिपः । धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परं ।
 अन्तर्गृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः । यजन्ते च महायज्ञैस्त्वयो वर्णाः पृथग्विधैः ।
 युक्ताश्चाधीयते विद्या यदा रक्षति भूमिपः । वार्त्तामूलो ह्ययं लोकस्त्वयो वै धार्यते सदा ।
 तत्सर्वं वर्त्तते सम्यग्यदि रक्षति भूमिपः । यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति । यस्याभावेन भूतानामभावः स्यात् समन्ततः ।
 भावे च भावो नित्यं स्यात् कस्तं न प्रतिपूजयेत् । तस्य यो वहते भारं सर्वलोकभयावहं ।
 तिष्ठन् प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकाविमौ जयेत् । यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाऽप्यनुचिन्तयेत् ।
 अशेषमिह किष्टः प्रेत्यापि नरकं व्रजेत् । न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता श्लेषा नररूपेण तिष्ठति । कुरते पञ्चरूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
 भवत्यग्निस्रयादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः । यदा ह्यासीदतः पापान् दहत्युषेण तेजसा ।
 मिथ्येपचरितो राजा तदा भवति पावकः । यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
 सपुत्रपौत्रान् सामात्यास्तदा भवति सोऽन्तकः । यदा लघार्भिकान् सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
 धार्मिकाञ्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा । यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकृतिः ।

२६५०

२६५१

२६५२

२६५३

२६५४

२६५५

आच्छिनन्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणः । श्रियं ददाति कस्मैचित् कस्माच्चिदपकर्षति ।

२५०

तदा वैश्रवणे राजलोके भवति भूमिपः । नास्यापवादे स्थातव्यं दवेणाक्षिष्टकर्माणा ।

धर्म्यमाकाङ्क्षता लोकमीश्वरस्यानुसूयता । न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन् सुखमवाप्नुयात् ।

पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यथात्मसमो भवेत् । कुर्यात् कृष्णगतिः श्रेष्ठं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।

न तु राजाभिपन्नस्य श्रेष्ठं कचन विद्यते । तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।

मृत्योरिव जुगुप्सेन राजस्वहरणान्नरः । नश्येदभिमृषन् सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।

२५२

आत्मस्वमिव रचेत राजस्वमिह बुद्धिमान् । महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतनं ।

पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः । राजा भोजो विराट् सम्राट् चक्षियो भूपतिर्नृपः ।

य एभिस्त्यजेत शब्दैः कस्तं नाचिंतुमर्हति । तस्माद्बुभूषुर्निधतो जितात्मा नियतेन्द्रियः ।

मेधावी स्मृतिमान्दक्षः संश्रयेत महीपतिं । कृतज्ञं प्राज्ञमनुजं दृढभक्तिं जितेन्द्रियं ।

धर्मनित्यं स्थितं नीत्यां मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः । दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियं ।

२५३

शूरमनुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ।

प्रज्ञा प्रखलं कुरुते मनुष्यं राजा कृशान् वै कुरुते मनुष्यान् । राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि राजाऽभ्युपेतं सुखिनं करोति ।

राजा प्रजानां हृदयं गरीयो गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमञ्च । समाश्रिता लोकमिमं परञ्च जयन्ति सम्यक् पुरुषा नरेन्द्र ।

नराधिपस्यायुनुश्रियमेदिनो दमेन सत्येन च सौहृदेन । महद्भिरिष्टा क्रतुभिर्महायशस्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति शाश्वतं ।

स एवमुक्तोऽङ्गिरसा कौशल्या राजसत्तमः । प्रयत्नात् कृतवान् वीरः प्रजानां परिपालनं ।

२५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अङ्गिरोवाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते । कथं रक्ष्ये जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ।

कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान् विश्वासयेत् कथं । कथं मृत्यान् कथं दारान् कथं पुत्रांश्च भारत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ राजवृत्तं महाराज शृणुष्ववहितोऽखिलं । यत् कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ।

आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः । अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं विपुन् ।

एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनियहः । जितेन्द्रियो नरपतिर्वाधितुं शक्नुयादरीन् ।

२५५

न्यसेत गुल्मान् दुर्गेषु सन्धौ च कुरुनन्दन । नगरोपवने चैव पुरोद्यनेषु चैव ह ।

संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च । मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ।

प्रणिधींश्च ततः कुर्याच्चडान्धबधिराकृतीन् । पुंसः परीक्षितान् प्राज्ञान् क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ।

अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च । पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात् समाहितः ।

पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु । यथा न विदुरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ।

२५६

चारांश्च विद्यात् प्रक्षितान् परेण भरतर्षभ । आपणेषु विहारेषु समाजेषु च भिक्षुषु ।

आरामेषु तयोद्याने पण्डितानां समागमे । देशेषु चत्वरे चैव सभास्त्रावसथेषु च ।

एवं विचिनुयाद्राजा परचारं विचक्षणः । चारे हि विदिते पूर्व्वं हितं भवति पाण्डव ।
 यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना । अमात्यैः सह समन्त्रं कुर्यात् सन्धिं बलीयसा ।
 अज्ञायमाने हीनत्वे सन्धिं कुर्यात् परेण वै । लिप्पूर्वा कश्चिदेवार्थं त्वरमात्रेण विचक्षणः । १६१६
 गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये । सन्दधीत नृपसौख्यं राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ।
 उद्भिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः । पूर्व्वोपकारिणो हन्याल्लोकदिष्टान्सर्व्वशः ।
 यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महोपतिः । न शक्यरूपस्योद्धर्तुमुपेत्यस्तादृशो भवेत् ।
 यात्रां यायादविज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरं । व्यासक्तश्च प्रमत्तश्च दुर्बलश्च विशेषतः ।
 यात्रामाज्ञापयेद्दीरः कल्पः पुष्टबलः सुखी । पूर्व्वं कृत्वा विधानञ्च यात्रायां नगरे तथा । १६१७
 न च वश्यो भवेदस्य नृपो यश्चातिवीर्यवान् । हीनश्च बलवीर्याभ्यां कथंयस्तत्परो वसेत् ।
 राष्ट्रञ्च पीडयेत्तस्य शस्तामिविषमूर्खनैः । अमात्यवत्समानाञ्च विवादांस्तस्य कारयेत् ।
 वर्ज्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता । उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह वृहस्पतिः ।
 सान्त्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप । यमयं शक्ययात् प्राप्तुं तेन तुष्येत पण्डितः ।
 आददीत बलिञ्चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन । स षड्भागमपि प्राञ्जस्तासामेवाभिगुप्ते । १६१८
 दशधर्म्मगतेभ्यो यदसु बह्वल्पमेव च । तदाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ।
 यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्तै न संशयः । भक्तिचैषां न कर्त्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ।
 श्रोतुञ्चैव न्यसेद्राजा प्राज्ञान् सर्व्वार्थदर्शिनः । व्यवहारेषु सततं तत्र राष्ट्रं प्रतिष्ठितं ।
 आकरे खण्डे शुक्ले तरे नागबले तथा । न्यसेदमात्यान्नृपतिः स्वप्नान्वा पुरुषान् हितान् ।
 सन्मग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्म्ममवाप्नुयात् । राष्ट्रं हि सततं दण्डः सम्यग्धर्म्मः प्रशस्यते । १६१९
 वेदवेदाङ्गवित् प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् । दानशीलश्च सततं दक्षशीलश्च भारत ।
 एते गुणाः समन्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः । व्यवहारलोपे नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः ।
 यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा । तदाऽभिसंश्रयेद्गुणं बुद्धिमान् पृथिवीपतिः ।
 विधावाक्रम्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् । सामभेदान् विरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ।
 घोषाग्नयेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि । प्रवेशयेच्च तान् सर्व्वान् शाखानगरकेष्वपि । १६२०
 ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् । धनिनो बलमुख्याश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ।
 सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः । असम्भवे प्रवेशस्य दहेद्वाग्निना श्वश्रु ।
 चेत्रस्थेषु च सस्थेषु शत्रोरुपजपेक्षरान् । विनाशयेद्वा तत् सर्व्वं बलेनाथ स्वकेन वा ।
 नदीमार्गेषु च तथा संक्रमानवसादयेत् । जलं विस्त्रावयेत् सर्व्वमविस्त्रायञ्च दूषयेत् ।
 तदालेनायतीमिञ्च निवसेद्भूम्यनन्तरं । प्रतीघाते परस्त्राजौ मित्रकार्य्येऽप्युपस्थिते । १६२१
 दुर्गाणाञ्चाभितो राजा मूलं देदं प्रकारयेत् । सर्व्वेषां चुद्रष्टृणां चैत्यवृक्षान् विवर्ज्जयेत् ।
 प्रष्टृणाञ्च वृक्षाणां शाखां प्रच्छेदयेत्तथा । चैत्यानां सर्व्वथा त्याज्यमपि पचस्य पातनं ।

प्रगण्डीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्थाणुनक्रस्रयाकुलां ।
 सङ्कटद्वारकाणि सुरुच्छासार्थं पुरस्य च । तेषाञ्च दारवकुप्तिः कार्या सर्व्वात्मना भवेत् ।
 द्वारेषु च गुरुष्वेव घन्त्राणि स्थापयेत् मदा । आरोपयेच्छतघ्नीश्च स्वाधीनानि च कारयेत् ।
 काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपांश्च खानयेत् । संशोधयेत्तथा कूपान् कृतपूर्व्वान् पयोऽर्यिभिः ।
 दण्डानि च वेष्टानि पङ्केनाय प्रलेपयेत् । निर्हरेच्च दण्डं मासि चैव वक्त्रिभयात्तथा ।
 नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत् नराधिपः । न दिवा ज्वालयेदग्निं वर्जयित्वाऽग्निहोत्रिकं ।
 कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः सुरचितः । गृहाणि च प्रवेश्यान्तर्विधेयः स्वाङ्गुताशनः ।
 महादण्डश्च तस्य स्थायस्याग्निर्वै दिवा भवेत् । प्रघोषयेदयैवञ्च रक्षणार्थं पुरस्य च ।
 भित्तुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्षीणेन्मत्तान् कुशीलवान् । बाह्यान् कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय खुर्हि तेन्यथा ।
 चत्नरेष्वय तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च । यथार्थवर्णं प्राणिधिं कुर्यात् सर्वस्य पारिविः ।
 विशालान् राजभार्गांश्च कारयेत् नराधिपः । प्रपाञ्च विपणंश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ।
 भाण्डागारायुधागारान् योधागारांश्च सर्वशः । अश्वगारान् गजागारान् बलाधिकारणानि च ।
 परिखाञ्चैव कौरव्य प्रतोलोर्निष्कुटानि च । न जातन्यः प्रपश्येत् गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ।
 अर्थरंनिचयं कुर्याद्राजा परबलाद्वितः । तैलं वसा मधुघृतमौषधानि च सर्वशः ।
 अङ्गारकुशमुच्चानां पलाशशरवर्णिनां । यवसेन्धनदग्धानां कारयेत् च सञ्चयान् ।
 आयुधानि च सर्व्वेभ्यः शक्तृष्टिप्रासकर्षणां । सञ्चयानेवमादीनां कारयेत् नराधिपः ।
 औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च । चतुर्विधांश्च वैद्यान् वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ।
 नटाश्च नर्तकाश्चैव मत्ता मायाविनस्तथा । शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्वशः ।
 यतः शङ्का भवेच्चपि मृत्योऽपि मन्त्रितः । पौरेभ्यो नृपतेर्व्वाऽपि स्वाधीनान् कारयेत् तान् ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसञ्चयैः । दानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ।
 निर्व्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन । ततोऽनृणे भवेद्राजा यथा शास्त्रे निदर्शितं ।
 राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चैव निबोध मे । आत्माऽमात्याश्च कोषश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ।
 तथा जनपदाश्चैव पुरञ्च कुरुनन्दन । एतत् सप्तात्मकं राज्यं परिपात्र्यं प्रयत्नतः ।
 षाड्गुण्यञ्च त्रिवर्गञ्च त्रिवर्गपरमं तथा । यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम् ।
 षाड्गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर । सन्धानाशनमित्येव यात्रासन्धानमेव च ।
 विगृह्णासनमित्येव यात्रां सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथाऽन्येषां संश्रयोऽयं पुरस्य च ।
 त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तन्मिहैकमनाः शृणु । जयस्थानञ्च दृडिञ्च त्रिवर्गः परमस्तथा ।
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽयं कालतः । धर्मेण च महीपालश्चिरं पालयते महीं ।
 अस्मिन्नर्थे च श्लोकौ द्वौ गीतावङ्गिरसा स्वर्यं । यादवोपुत्र भद्रन्ते तावपि श्रोतुमर्हसि ।
 कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सत्यक् सत्याद्य मेदिनां । पालयित्वा तया पौरान् पवित्रं सुखमेधते ।

२१५०

२१५१

२१५२

२१५३

२१५४

२१५५

किं तस्य तपसा राज्ञः किञ्च तस्याध्वरैरपि । सुपालितप्रजा यः स्यात् सर्वधर्मविदेव सः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावभावपि । तस्य किं कुर्वतः सिञ्चेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः । शृणु मे शंसती राजन् यथावदिह भारत ।

२६००

दण्डनीतिः स्वधर्मैर्भ्यस्तुर्वर्ण्यैः नियच्छति । प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मैर्भ्यो नियच्छति ।

चातुर्वर्ण्ये स्वकर्म्मस्ये मर्धादानामसङ्करे । दण्डनीतिज्ञते चेमे प्रजानामकुतोभये ।

स्वान्ये प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि । तस्मादेव मनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितं ।

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं । इति ते संशयो मामुद्राजा कालस्य कारणं ।

दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कार्त्तव्येन वर्त्तते । तदा कृतयुगं नाम कालसृष्टं प्रवर्त्तते ।

२६०१

ततः कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् । सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मो रमते मनः ।

योगक्षेमाः प्रवर्त्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः । वैदिकानि च सर्वाणि भवन्त्यपि गुणान्युत ।

अतवस्तु सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः । प्रसीदन्ति नराणाञ्च स्वरवर्णमनांसि च ।

व्याधयो न भवन्त्यत्र नाप्यायुर्दृश्यते नरः । विधवा न भवन्त्यत्र कृपणो न तु जायते ।

अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्याषधयस्तथा । त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ।

२६०२

नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलं । इति कार्त्तयुगानेतान् धर्मान् विद्धि युधिष्ठिर ।

दण्डनीत्यां यदा राजा दीनंशाननुवर्त्तते । चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्त्तते ।

अशुभस्य चतुर्थांशस्तीनंशाननुवर्त्तते । कृष्टपचैत्र पृथिवी भवन्त्याषधयस्तथा ।

अर्द्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्थमनुवर्त्तते । ततस्तु द्वापरं नाम स कालः सम्प्रवर्त्तते ।

अशुभस्य यदा तर्द्धं द्वावंशावनुवर्त्तते । कृष्टपचैव पृथिवी भवत्यर्द्धफला तदा ।

२६०३

दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्तव्येन भूमिपः । प्रजाः क्षिप्त्वात्ययोगेन प्रवर्त्तते तदा कलिः ।

कल्लावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति न क्वचित् । सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्चवते मनः ।

शूद्रा भैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया । योगक्षेमस्य नाशश्च वर्त्तते वर्णसङ्करः ।

वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत । अतवो न सुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ।

ह्रस्वन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत । व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते च गतायुषः ।

२६०४

विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा । कचिद्वर्धति पर्जन्यः क्वचित् शाखं प्ररोहति ।

रसाः सर्वे चयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः । प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ।

राजा कृतयुगसृष्टा त्रेताया द्वापरस्य च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणं ।

कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।

प्रवर्त्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते । कलेः प्रवर्त्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ।

२६०५

ततो वसति दुष्कर्मा नरके शश्वतीः समाः । प्रजानां कल्लाधे मग्नाऽकीर्त्तिं पापञ्च विन्दति ।

दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विज्ञानं चर्त्तयः सदा । अनवाप्तञ्च लिप्तेत खम्भञ्च परिपालयेत् ।

लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभाविने । सम्यग्गीता दण्डनीतिर्यथामाता यथा पिता ।
यस्यां भवति भूतानि तद्विद्धि मनुजर्षभ । एष ह्यपरो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ।
तस्मात् कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् । एवं वृत्तः प्रजा रञ्जन् स्वर्गं जेतासि दुर्जयं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि जनसप्तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

२७००

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्त्तमानो महीपतिः । सुखेनार्थान् सुखोदकांनिह च प्रेत्य चान्नुयात् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अयं गुणानां षट्चिन्मत्त्वष्ट्रिंशद्गुणसंयुतः । यान् गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ।

चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत् स्नेहं न नास्तिकः । अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत् कानमनुद्धतः ।

प्रियं ब्रूयादक्षपणः शूद्रः स्यादविकल्पनः । दाता नापात्रवधो स्यात् प्रसक्तः स्यादनिष्टुरः ।

सन्दधीत न चानार्थं विगृह्णीयात् न वन्धुभिः । नः भक्तश्चारदेचारं कुर्यात् कार्यमपीडया ।

२७०१

अर्थं ब्रूयान् चामस्तु गुणान् ब्रूयान् चात्मनः । आदद्यान् च साधुभ्यो नासत्पुण्यमाश्रयेत् ।

नापरीक्ष्य नयेदण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् । विस्वजेन च लुब्धेभ्यो विश्वेन्नापकारिषु ।

अनीर्षुर्गुप्तदारः स्यादोक्तः स्यादघृणी नृपः । स्त्रियः सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितं ।

अश्लब्धः पूजयेन्मान्यान् गुरुन् सेवेदमायया । अर्चेद्देवानदभेन त्रियमिच्छेदकुप्सितां ।

सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान् त्वकालवित् । सान्त्वयन् च मोक्षाय अनुगृह्णन् च विपेत् ।

२७०२

प्रहरेन् त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून् शोचयेत् । क्रोधं कुर्यान् चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ।

एवञ्चर स्वराज्येष्टो यदि श्रेय इहेच्छसि । अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमार्च्छत्यनुत्तमं ।

इति सर्वान् गुणानेतान् यथोक्तान् योऽनुवर्त्तते । अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गं महीयते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इदं वचः शान्तनवस्य शुश्रुवान् युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसेवितः । तदा ववन्दे च पितामहं दुर्योधनं ।

क्रमेतच्च चकार बुद्धिमान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रचन्नाधिवन्धेन युज्यते । धर्मे च नापराध्नेति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

२७०५

॥ भीष्म उवाच ॥ समासेनैव ते राजन् धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरेणैव धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ।

धर्मानिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् । अर्चयित्वा यजेद्यास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ।

प्रत्युत्पायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च । अथ सर्व्वाणि कुर्वीयाः कार्याणि सपुरोहितः ।

धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान् वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाग्निषः ।

आर्ज्येन च सम्पन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत । यथार्थं प्रतिगृह्णीयात् कामक्रोधौ च वर्जयेत् ।

२७०७

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽयं राजाऽनुतिष्ठति । न स धर्मं न चायर्थं प्रतिगृह्णाति वालिशः ।

मास्त्र लुब्धंश्च मूर्खंश्च कामार्थेषु प्रयूयजः । अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ।

मूर्खो ह्यधिष्ठतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्लिप्नात्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः ।

बलिषष्ठेन शुक्लेन दण्डेनाथापराधिनां । शास्त्राणि तेन लिप्सेया वेतनेन धनागमं ।

लोकस्य सोमन्तकरी मर्यादा लोकभाविने । सन्यग्नीता दण्डनीतिर्यथामाता यथा पिता ।
यस्यां भवति भूतानि तदिद्धि मनुजर्षभ । एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ।
तस्मात् कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् । एवं वृत्तः प्रजा रक्षन् स्वर्गं जेत्यासि दुर्जयं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मनिशासनपर्वणि जनसप्तमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्त्तमानो महीपतिः । पुंनार्थान् सुखेदर्कानिह च प्रेत्य चाम्नुयात् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुतः । यान् गुणान्स्ते गुणोपेतः कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ।

चरेद्ब्रह्मानकटुको मुञ्चेत् स्नेहं न नास्तिकः । अनृशंश्चरेदर्थं चरेत्कान्तमनुद्धतः ।

प्रियं ब्रूयादक्षपणः शूरः स्यादविकल्थनः । दाता नापात्रवदी स्यात् प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ।

सन्धीन न चानार्थं विगृह्योयान्न वन्धुभिः । नःभक्तश्चारदेचारं कुर्यात्कार्थ्यमपीडया ।

अर्थं ब्रूयान् वामत्सु गुणान् ब्रूयान् चात्मनः । आदद्यान् च साधुभ्यो नासत्पुष्पमाश्रयेत् ।

नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् । विद्वजेन च लुब्धेभ्यो विद्वद्वेत्तापकारिणु ।

अनीर्षुर्गुणदातुः स्याद्विदुः स्यादघृणी नृपः । स्त्रियः सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितं ।

अलुब्धः पूजयेन्मान्यान् गुरुन् भवेदमायया । अर्चयेद्देवानदभेन श्रियमिच्छेदकुत्सितां ।

सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् । सान्त्वयन्न च मोक्षाय अनुगृह्यन्न च क्षिपेत् ।

प्रहरेन् त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून् शोचयेत् । क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मदुः खान्नापकारिषु ।

एवञ्च स्वराज्यस्था यदि श्रेय इहेच्छसि । अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमार्चत्यनुत्तमं ।

इति सर्वान् गुणानेतान् यथोक्तान् योऽनुवर्त्तते । अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इदं वचः श्रान्तनवस्य शूश्रुवान् युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः । तदा ववन्दे च पितामहं दूरीतः ॥

क्रमेण चकार बुद्धिमान् ।

इति श्रीमहामारुते श्रान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रत्ननाधिबन्धेन युज्यते । धर्मो च नापराध्नाति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ समासेनैव ते राजन् धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरैरेव धर्माणां न जातवन्तमवाप्नुयात् ।

धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् । अर्चयित्वा यजेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ।

प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणवभिवाद्य च । अयं सर्वाणि कुर्वीयाः कार्याणि सपुरोहितः ।

धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान् वाचयेथास्त्वमर्थमिद्विजयाशिषः ।

आर्ज्जवेन च सम्पन्ना धृत्या बुद्ध्या च भारत । यथार्थं प्रतिगृह्णीयात् कामक्रोधौ च वर्जयेत् ।

कामक्रोधौ पराङ्मत्य योऽर्थं राजाऽनुतिष्ठति । न स धर्मो न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति वालिशः ।

मासु लब्ध्वांश्च मर्खांश्च कामार्थेषु प्रयुज्यः । अलब्धान् वद्विसम्पन्नान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।

मर्द्धा ह्यधिकृतोऽर्थेय कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्षिप्रान्त्ययेगेन कामक्रोधसमन्वितः ।

बलिषष्ठेन शुक्लेन दण्डेनाथापराधिनां । आस्त्राणि तेन लिप्सेया वेतनेन धनागमं ।

ब्राह्मणे जायमानो हि पृथिव्यामनुजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुप्तये ।
 अतः पृथिव्या यन्तारं जलियं दण्डधारणे । द्वितीयं दण्डमकरोत् प्रजानामनुद्वस्ये ।
 वैश्यस्तु धनधान्येन चीन् वशान् विभ्रयादिमान् । शूद्रे ह्येतान् परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनं ।
 ॥ ऐल उवाच ॥ द्विजस्य चत्वरन्ध्या क्लेशं पृथिवी भवेत् । धर्मतः सह वित्तन सम्यग्वायो प्रचक्ष मे ।
 ॥ वायुरुवाच ॥ विप्रस्य सर्वमेवैतत् यत् किञ्चिज्जगतीगतं । ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्वर्ष्मकुशला विदुः ।
 स्वमेव ब्राह्मणे भुङ्क्ते स्वं वते स्वं ददाति च । गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ।
 पत्यभावे यथैव स्त्री देवरं कुरुते पतिं । एष ते प्रथमः कथ्य आपद्यन्त्या भवेदतः ।
 यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मं परिमर्गसि । यत्किञ्चिद्विजयेभूमिं ब्राह्मणाय निवेदय ।
 श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने । स्वधर्मपरितप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ।
 यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया । ब्राह्मणे हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनोतवान् ।
 श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंस्त्रिंशं सरस्वतीं । राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निर्दिशितं ।
 शुश्रूषुरनहंवादी चक्रधर्मव्रते स्थितः । तावता सत्कृतः प्राज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति ।
 तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः । एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः ।
 सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः । राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राजा साध्वभिरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागन्तु विन्दति । देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्वैरगराक्षसाः ।
 यज्जमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके । इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
 राजन्येवास्वधर्मस्य योगः क्षेमः प्रतिष्ठितः । क्वायायामसु वायौ च सुखनुष्णेऽधिगच्छति ।
 अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति । शब्दे सार्धे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
 तेषु भोगेषु सर्वेषु न भीतो लभते सुखं । अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत् फलं ।
 न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते । इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
 राजा विभर्त्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्वासप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्बहुश्रुतः । उभौ समोक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरं ।
 धर्मात्मा मन्त्रविधेयां राज्ञा राजन्पुरोहितः । राजा चैवंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वतः ।
 उभौ प्रजा वर्द्धयतो देवान् सर्वान्सुतान्पितृन् । भवेयातां स्थितौ धर्मं श्रेष्ठ्यौ सुतपस्विनौ ।
 परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतभौ । ब्रह्मबलस्य सम्मानात् प्रजा सुखमवाप्नुयात् ।
 विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्यदुरेव हि । ब्रह्म चक्षत्र सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शैलकश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

॥ ऐल उवाच ॥ यदा हि ब्रह्म प्रजहति चतुर्ं चतुर्ं यदा वा प्रजहति ब्रह्म । अन्वग्लं कतमेऽस्मिन् भजन्ते तथा वर्णाः कतमे
 ऽस्मिन् प्रियन्ते ।

॥ कश्यप उवाच ॥ वृद्धं राष्ट्रं क्षत्रियस्य भवति ब्रह्म चक्षं यत्र विरुध्यतीह । अन्वग्वलं दसवत्सङ्गजन्ते तथा वर्षं तत्र प्रियन्ति सद्यः ।

नैषां ब्रह्म च वर्द्धते नीत पुत्रा न गर्गरो मय्यते नो यजन्ते । नैषां पुत्रा वेदमधीते च यदा ब्रह्म क्षत्रियाः सन्त्यजन्ति । नैषामर्थो वर्द्धते जातु गेहे नाधीयते सुप्रजा नो यजन्ते । अपध्वस्ता दसुभूता भवन्ति ये ब्राह्मणान् क्षत्रियाः सन्त्यजन्ति ।
रतौ हि नित्यं संयुक्तावितरेतरधारणे । चक्षं वै ब्रह्मणे योनिर्योनः क्षत्रस्य वै द्विजाः । २७८५

उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ सम्प्रापतुर्धर्महतीं सम्प्रतिष्ठां । तथोः सन्धिर्भियते चेत् पुराणस्ततः सर्व्वं भवति सम्प्रमूढं । नात्र पारं लभते पारगामी महागाधे नैरिव सम्यपन्ना । चातुर्वर्ष्यं भवति हि सम्प्रमूढं प्रजास्ततः क्षयसंस्था भवन्ति ।

ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणे मधु हेम च वर्षति । अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापञ्च वर्षति । न ब्रह्मचारी चरणादपेतो यदा ब्रह्म ब्रह्मणि चाणमिच्छेत् । आश्रय्यतो वर्षति तत्र देवस्तत्राभीच्छं दुःसहाश्चाविशन्ति । स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणश्चापि पापः सभायां यत्र लभतेऽनुवादं । राज्ञः सकाशेन विभेति चापिततो भयं विद्यते क्षत्रियस्य । २७८०
पापैः पापे क्रियमाणे हि चैल ततो रुद्रो जायते देव एषः । पापैः पापाः सञ्चनयन्ति रुद्रं ततः सर्व्वान् साध्वसाधून् हिनस्ति ।

॥ ऐल उवाच ॥ कुतो रुद्रः कीदृशो वाऽपि रुद्रः सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते बध्यमानं । एतत् सर्व्वं कश्यप मे प्रचक्ष कुतो रुद्रो जायते देव एषः ।

॥ कश्यप उवाच ॥ आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां स्वस्वं देहं परदेहञ्च जन्ति । वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहुर्देवैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ।

॥ ऐल उवाच ॥ न वै वातः परिवृणोति कश्चिन्न जीमूतो वर्षति नापि देवः । तथा युक्तो दृश्यते मानुषेषु कामदेवात् बध्यते मुह्यते च ।

॥ कश्यप उवाच ॥ ययैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः कृत्स्नं ग्रामं दहते चत्वरं वा । विभोहनं कुरुते देव एष ततः सर्व्वं स्पृशते पुण्यपापैः । २७८५

॥ ऐल उवाच ॥ यदि दण्डः स्पृशते पुण्यपापं पापैः पापे क्रियमाणे विशेषात् । कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्यादुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ।

॥ कश्यप उवाच ॥ असंयोगात् पापकृतामपापास्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् । शुष्केणाद्रिं दह्यते मिश्रभावात् न मिश्रः स्यात् पापकृद्भिः कथञ्चित् ।

॥ ऐल उवाच ॥ साध्वसाधून् धारयतीह भूमिः साध्वसाधून् स्थापयतीव सूर्यः । साध्वसाधून् अपि वातीह वायुरापस्तथा साध्वसाधून् पुनन्ति ।

॥ कश्यप उवाच ॥ एवमस्मिन् वर्त्तते लोक एष नामुत्रैव वर्त्तते राजपुत्र । प्रेत्येतथैरन्तरावान् विशेषो यो वै पुण्यं चरते यच्च पापं ।

पुण्यस्य लोके मधुमान् घृतार्चिर्हिरण्योतिरमृतस्य नाभिः । तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखं । २८००

यापस्य लोको निरयो दुष्प्रकाशो नित्यं दुःखं भोक्तृभूयिष्ठमेव । तवात्मानं शोचति पापकर्मा वङ्गोः समाः प्रतपन्न प्रतिष्ठः ।

मियो भेदाद्वाङ्मणचक्रियाणां प्रजा दुःखं दुःसहञ्चाविशन्ति । एवं ज्ञात्वा कार्यं सवेह नित्यं पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ।

तच्चैवान्भिषिञ्चेत तथा धर्मो विधीयते । अयं हि ब्राह्मणः प्रोक्तं सर्वस्यैवेह धर्मनः ।

पूर्वं हि ब्राह्मणः सृष्टिरिति ब्रह्मविदो विदुः । ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं पूर्वं यदुत्तरं ।

तस्मान्मान्यस्य पूज्यस्य ब्राह्मणः प्रसूनायभुक् । सर्वं श्रेष्ठं विशिष्टञ्च निवेद्य तस्य धर्मनः ।

१८५

अवश्यमेव कर्त्तव्यं राज्ञा बलवताऽपि हि । ब्रह्म वर्द्धयति चत्ने चत्नतो ब्रह्म वर्द्धते ।

एवं राज्ञो विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विमप्रतोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ योगवेभो हि राज्ञस्य राजन्यायन्त उच्यते । योगवेभो हि राज्ञो हि समायन्तः पुरोहिते ।

यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत । दृष्टञ्च राजा बाहुभ्यां यद्राज्यं सुखमेधते ।

अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ।

१८६

मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः । जिज्ञासमानः स्वबलमुपेयादलकाधिपं ।

ततो वैश्रवणो राजा राक्षसानसृजत्तदा । ते बलान्यवमृदून्त मुचुकुन्दस्य नैर्ऋताः ।

स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिपः । गर्हयामास विदांसं पुरोहितमरिन्दम ।

तत उग्रं तपस्तप्त्वा वशिष्ठो धर्मवित्तमः । रक्षांस्तुपावधीत्तस्य पन्थाः सञ्चाप्यविन्दत ।

ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् । बध्यमानेषु सैन्येषु वचनञ्चेदमब्रवीत् ।

१८७

॥ धनद उवाच ॥ बलवन्तस्त्वया पूर्व्वं राजानः सपुरोहिताः । न चैवं मनवर्त्तन्त यथा त्वमिह वर्त्तसे ।

ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः । आगम्य पथ्युपासन्ते मामीशं सुखदुःखयोः ।

यद्यस्ति बाहुवोर्यन्ते तद्दर्शयितुमर्हसि । किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्त्तसे ।

मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरं । न्यायपूर्व्वमसंरब्धमसंभ्रान्तमिदं वचः ।

ब्रह्म चत्तमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयम्भुवा । पृथग्बलविधानन्तन्नलोकं परिपालयेत् ।

१८८

तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितं । अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितं ।

ताभ्यां सम्भूय कर्त्तव्यं प्रजानां परिपालनं । तथा च मां प्रवर्त्तन्तं किं गर्हस्यलकाधिप ।

ततोऽब्रवीदैश्रवणो राजानं सपुरोहितं । नाहं राज्यमनिर्द्दिष्टं कस्यैचिदिदधाम्युत ।

नाच्छिन्दे चाप्यनिर्द्दिष्टमिति जानोहि पार्थिव । प्रश्नाधि पृथिवीं कृत्स्नां समन्तादखिलाभिमां ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपतिः ।

१८९

॥ मुचुकुन्द उवाच ॥ नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव । बाहुवोर्यार्जितं राज्यमश्रीयामिति कामये ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ । क्षत्रधर्मस्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसम्भ्रमं ।

तनो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासदसुम्भरा । बाहुवीर्योर्जितं सत्यक् सत्तर्धर्ममनुव्रतः ।

एवं यो धर्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्त्तते । जयत्यविजितामूर्खी यशश्च महदश्रुते ।

नित्येदंको ब्राह्मणः स्नान्तिवशस्त्वश्च चक्षियः । तयोर्हि सर्वमायत्तं यत् किञ्चिज्जगतीगतं ।

२८२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मुचुकुन्दोपाख्याने चतुःसप्ततितोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा वृत्त्या महीपालो विवर्द्धयति मानवान् । पुण्यांश्च लोकान् जयति तस्मै ब्रूहि पिताम ह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत । उपवासतपःशोलः प्रजानां पालने रतः ।

सर्वैश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयन् । उत्थानेन प्रदानेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ।

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वे च पूज्यते । यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां स्मरोचते ।

नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु । निहन्त्यात् सर्वतो दसून् कामात् कथंचित् क्षमेत् ।

२८२१

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ।

यदधीते यद्दाति यज्जुहोति यदर्चति । राजा चतुर्थभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ।

यद्राष्ट्रेऽकुशलं किञ्चिद्राजोऽरचयतः प्रजाः । चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ।

अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्द्धमिति निश्चितः । कर्मणः पृथिवीपाल नृशंखोऽनृतवागपि ।

तादृशात् क्लिप्तिराद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते । प्रत्याहर्त्तुमशक्यं स्याद्धनं चौरैर्हृतं यदि ।

२८२२

तत् स्वकोषात् प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवतः । सर्ववैर्ः सदा रक्ष्यं ब्रह्मसं ब्राह्मणा यथा ।

न खेयं विषये तेन योऽपक्रुर्थाद्रिजातिषु । ब्रह्मस्य रक्ष्यमाणे तु सर्वं भवति रक्षितं ।

तस्मात्तेऽप्रा प्रसादेन कृतज्ञत्वा भवेन्नृपः । पर्जन्यमिव भूतानि महार्द्रुममिव दिजाः ।

नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकं । न हि कामात्मना राज्ञा सततं कामबुद्धिना ।

नृशंखेनातिलब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः ।

२८२३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं राज्यसुखानेषो राज्यमिच्छाम्यपि क्षणं । धर्मार्थं रोचयेद्राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ।

वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया । तत्र मेधेष्वरणेषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।

धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंख्यागुणैव सा । न च शुद्धानृशंखेन शक्यं राज्यमुपासितुं ।

अपि तु त्वां मृदुप्रज्ञमत्याश्चर्यमधार्मिकं । क्षीवे धर्मं घृणयन्तं न लोको बज्जमन्यते ।

२८२४

वृत्तिन्तु लमपेक्षस्य पिद्वैपैतामहोचितां । नैव राज्ञां तथा वृत्तं यथा त्वं स्यातुमिच्छसि ।

न हि वैकृत्यसंसृष्टमानृशंखमिहार्थितः । प्रजापालनसंभूतमाप्ता धर्मफलं ह्यसि ।

न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्ती लयाचत । तथैतत् प्रज्ञया तात यथा चरसि मेधया ।

शौर्यं बलञ्च सत्यञ्च पिता तव सदाऽब्रवीत् । माहात्म्यञ्च महौदार्यं भवतः कुन्धयाचत ।

नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं चोद्धे मानुषदैवते । पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।

२८२५

दानमथयनं यज्ञं प्रजानां परिपालनं । धर्ममेतदधर्मांवा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।

काले धुरि च युक्तानां वहतां भारमाहितं । सीदतामपि कैन्तेय नाकीर्तिरवसीदति ।
समन्ततो विनियतो वहत्यखलितो हयः । निर्दोषः कर्मवचनात् सिद्धिः कर्मण एव सा ।
नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कस्यन । धर्मा गृही वा राजा वा ब्रह्मचारो यथा पुनः ।
अल्पं हि सारभूयिष्ठं यत् कर्मोदारमेव तत् । कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्यकर्मणः ।
यदा कुलीनो धर्माज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमं । योगक्षेमस्तदा राज्ञः कुशलायैव कल्पते ।
दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं स्मृतया गिरा । सर्वतः प्रतिगृहीयाद्राज्यं प्राथेह धार्मिकः ।
यं हि वैद्यः कुले जाता ह्यवृत्तिभयपीडिताः । प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तात परमं स्वर्गं का ततः प्रीतिरुत्तमा । किं ततः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि पश्यसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यस्मिन् भयार्हितः सत्यकृतेन विन्दत्यपि क्षणं । स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

त्वमेव प्रीतिमाप्सस्मात् कुरूणां कुरुसत्तम । भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षाऽसतो जहि ।

अनु त्वा तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह । पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव दिजाः ।

धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियं । बल्लवं संविभक्तारमुपजीवन्ति तं नराः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि । तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः । एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ।

ऋग्यजुःसामसम्पन्नाः खेषु कर्मस्वस्थिताः । एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

जन्मकर्मविहीना ये कदर्थ्या ब्रह्मवन्धवः । एते षूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

अश्रेत्रियाः सर्वे एव सर्वे चानाहिताग्रयः । तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिञ्च कारयेत् ।

आङ्गायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः । एते ब्राह्मणचाण्डाला महापयिकपञ्चमाः ।

ऋत्विक् पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्त्तानुकर्षकः । एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽय पदातयः । एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोषो महीपतिः । ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पोभ्य एव च ।

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकं । ब्राह्मणानाञ्च ये केचिदिकर्मस्था भवन्त्युत ।

विकर्मस्थाश्च नेपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन । निधम्याः संविभाव्याश्च धर्मानुग्रहकारणात् ।

यस्य स्म विदधे राजन् स्तेनो भवति वै द्विजः । राज्ञ एवापराधन्तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ।

अवृत्त्या यो भवेत् स्तेनो वेदवित् स्वातकस्तथा । राजन् स राज्ञा भर्त्तव्य इति वेदविदो विदुः ।

स चेन्नापनिवर्त्तत कृतवृत्तिः परन्तप । ततो निर्वासनीयः स्यात् तस्माद्देशात् सवान्धवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केषां प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ । कथा च वृत्त्या वर्त्तत तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकं । ब्राह्मणानाञ्च ये केचिदिकर्मस्था भवन्त्युत ।

विकर्मस्थः नोपेक्ष्य विप्रा राज्ञा कथञ्चन । इति राज्ञां पुरावृत्तमपि जल्पन्ति साधवः ।

१८८५

यस्तु स्म विद्ये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः । राज्ञ एवापराधन्तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ।

अभिज्ञस्तज्जिवात्मनं मन्यन्ते तेन कर्मणा । तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ।

अत्रायुदाहरन्तीममितिहासे पुरातनं । गीतं कैकेयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ।

कैकेयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणं । स्वाध्यायेनाविभं राजन्नरष्ट्रे प्रसितव्रतं ।

॥ राजोवाच ॥ न मे स्तेनो जनपदे न कदर्थो न मद्यपः । नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ।

१८८६

न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान् नात्रती नाप्यसेमपः । नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ।

नानाप्रदक्षिणैर्दक्षैर्दजन्ते विषये मम । नाधीते नात्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ।

अध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च । ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्वस्थिताः ।

पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः । ब्राह्मण मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ।

न याचन्ति प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः । नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति न ।

१८८७

ब्राह्मणान् परिचरन्ति संग्रामेष्वपलायिनः । क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ।

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया । अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ।

संविभागं दमं शौचं सौहृदञ्च व्यपाश्रिताः । मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ।

क्षीन् वर्णानुपजोवन्ति यथावदनुसूयकाः । मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ।

कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोपिता । संविभक्ताऽस्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ।

१८८८

कुलदेशादिधर्माणां यथितानां यथाविधि । अयुच्छेत्ताऽस्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ।

तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः । संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ।

नासंविभज्य भोक्ताऽस्मि नाविशानि परस्त्रियं । खतन्तो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ।

नात्रह्यचारी भिक्षावान् भिक्षुर्वाऽब्रह्मचर्यवान् । अनृत्विजा ऊतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ।

नावजानान्यहं वैद्यान् न वृद्धान् तपस्विनः । राष्ट्रे स्वपति जागर्त्सि मामकान्तरमाविशः ।

१८८९

आत्मविज्ञानसम्पन्नस्तपस्वो सर्वधर्मवित् । स्वामी सर्वस्य राष्ट्रस्य धीमान्मम पुरोहितः ।

दानेन विद्यामभिवाञ्छयामि लोकान् सत्येनाथो ब्राह्मणानाञ्च गुप्या । शुश्रूषया चापि गुरुनुपैमि न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ।

न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मवन्धुर्न ब्राह्मणः कितवो नेत चौरः । अयाज्ययाजो न च पापकर्मा न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ।

न मे शस्त्रैरनिर्भित्तं गात्रे द्वाङ्गुलमन्तरं । धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ।

गोब्राह्मणेभ्यो यज्ञेभ्यो नित्यं खल्वयनं मम । आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ।

१८९०

॥ राक्षस उवाच ॥ यस्मात् सर्वस्ववस्थासु धर्मनिवन्त्रेणैव । तस्मात् प्राप्नुहि कैकेय गृहं स्वस्ति ब्रजाम्यहं ।

येषां गोब्राह्मणं रक्षं प्रजा रक्ष्यास्य कैकेय । न रक्षेभ्यो भयं तेषां कुत एव तु पापकात् ।

येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्म प्रः सत् । अतिथिप्रियास्तथा पौराण्ये वै स्वर्गजितो नृपः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तस्माद्भिजातीन् रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः । आशीरेषां भवेद्राजन् राज्ञां सन्धक्प्रवर्त्ततां ।

तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था दिजातयः । नियम्याः संविभज्याश्च तदनुग्रहकारणान् ।

२८१३

एवं यो वर्त्तते राजा पैरजानपदेऽपि । अनुभूयेह भद्राणि प्रप्नोतीन्द्रमलोकतां ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कैकेयोपाख्याने सप्तसप्ततोल्लेखः ॥ ७७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ व्याख्यता राजधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत । कथंस्त्रिदैव्यधर्मेण सञ्जीवेद्ब्राह्मणं न वा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्त्तयेत् । कृषिगौरव्यमाख्याप्य कसने वृत्तिसङ्क्षये ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि पण्यानि विक्रीय स्वर्गलोकान्न ह्रीयते । ब्राह्मणेन वैश्यधर्मेण वर्त्तयन् भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सुरालवणनित्येव तिलान् केशरिणः पशून् । क्षपमान् मधु मांसञ्च कृतान्नञ्च युधिष्ठिर ।

२८१४

सर्वास्त्रवस्थास्तेतानि ब्राह्मणः परिवर्ज्यते । एतेषां विक्रयान्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।

अजोऽग्निर्विरूपो भेषः सूर्योऽयः पृथिवी विराट् । धेनुर्धनञ्च सोमश्च न विक्रयाः कथञ्चन ।

पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः । निमयेत् पक्वमांसेन भोजनार्थाय भारत ।

वयं सिद्धमश्विनामो भवान् साधयतामिमं । एवं संवोच्य निमयन्नाधर्मेऽस्ति कथञ्चन ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरा धर्मः सनातनः । व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ।

२८१५

भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत् प्रयच्छतु । रुचितो वर्त्तते धर्मे न बलात् सम्प्रवर्त्तते ।

इत्येवं सम्प्रवर्त्तन्ते व्यवहाराः पुरातनाः । क्षपीणमितरेषाञ्च साधु चैतदसंशयं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः । व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलं ।

राजा चाता तु लोकस्य कथञ्च स्यात् पराधणं । एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण नराधिप ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दानेन तपसा यज्ञैरद्वेष्टेण दमेन च । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ।

२८१६

तेषां ये वेदबलिनस्तेऽभ्युत्थाय समन्ततः । राज्ञो बलं वर्द्धयेयुर्मीहेन्द्रस्त्रेवे देवताः ।

राज्ञोऽपि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः पराधणं । तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ।

यदा भुवि जयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसन्दधेत् । तदा वर्णा यथाधर्मे निविशेयुः कथञ्चन ।

उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः सङ्करे कृते । सर्वे वर्णा न दृश्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं चेत् सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणं प्रति । कस्तस्य ब्रह्मणस्त्राता को धर्मः किं पराधणं ।

२८१७

॥ भीष्म उवाच ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च । अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ।

क्षत्रियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः । ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवं ।

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्नो लोहमुत्थितं । तेषां सर्व्वचगं तेजः स्वासु योनिषु शान्ति ।

यदाच्छिनत्त्ययोऽश्मानमग्निश्चापोऽभिमर्च्छति । क्षत्रञ्च ब्राह्मणं देष्टि तदा नश्यन्ति ते जयः ।

तस्माद्ब्रह्मणि शान्त्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर । समुदीर्णान्यजेयानि तेजामि च बलानि च ।

२८१८

ब्रह्मवीर्यं मृदूभूते क्षत्रवीर्यं च दुर्बले । दुष्टेषु सर्व्ववर्णेषु ब्राह्मणान् प्रति सर्व्वशः ।

ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । ब्राह्मणान् परिरक्षन्ता धर्ममात्मानमेव च ।

नस्त्रिणो मनुमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते । ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रयहणमियते ।
 अनिस्त्रिष्टमधीतानां लोकानतितपस्विनां । अनाशकान्योर्विश्रतां शूरा यान्ति पराङ्गतिं ।
 ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन् दुष्यति । एवमेवात्मनस्त्यागात्मानं धर्मे विदुर्जनाः ।
 तेनो नमश्च भद्रश्च ये शरीराणि जुक्ते । ब्रह्मद्विभो नियच्छन्तस्तेषां नोऽसु सलोकतां ।
 ब्रह्मलोकजितः स्वर्गान् वीरांस्तान् मनुरब्रवीत् । यथाऽश्वमेधावभूये स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
 दुष्कृतस्य प्रणशेन तथा शस्त्रहता रणे । भवत्यधर्मा धर्मा हि धर्माधर्मावभावपि ।
 कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः । मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमं ।
 धर्म्याः पापान् कुर्वन्ता गच्छन्ति परमाङ्गतिं । ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन् दुष्यति ।
 आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्दम्बनियमेषु च ।

२८४

२८५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभ्युत्थिते दस्युवले चत्वार्यं वर्णसङ्करे । सम्प्रमूढेषु क्षत्रेषु यद्यन्योऽभिभवेद्वली ।
 ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम । दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन् ।
 कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात् स वार्यो वा भवेन्न वा । तस्माच्छत्रं गृहीतव्यमन्यत्र चत्त्रबन्धुतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अपारे यो भवेत् पारमस्ये यः श्वो भवेत् । शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ।

२८६

यमाश्रित्य नरा राजन् वर्त्तयेयुर्धयासुखं । अनाथाः परिकल्पन्ते दस्युभिः परिपीडिताः ।
 तमेव पूजयेद्युक्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवं । भीरभीक्ष्णं कौरव्य कर्त्ता सम्मानमर्हति ।
 किन्नैर्येऽनडुहो नोद्धाः किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया । बन्धया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाऽप्यरचता ।
 यथा दारुणयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यथा क्षयरथः षण्डो वा पार्थक्षेत्रं यथोपरं ।
 एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रचिता । मेधो न वर्धते यश्च सर्वथा ते निरर्थकाः ।
 नित्यं दस्यु सतो रक्षेदसतश्च निवर्त्तयेत् । स एव राजा कर्त्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतं ।

२८७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्व समुत्थाः कथंशीला चत्विजः स्युः पितामह । कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्गृहि वदताम्बर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रतिकर्म पराचार चत्विजां स विधीयते । हृन्दः सामादि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ।

ये त्वेकरतयो नित्यं वीराणां प्रियवादिनः । परस्परस्य सुहृदः समन्तात् समदर्शनः ।

अनृशंसाः सत्यवाक्या अकुसीदा अयर्क्षवः । अद्रोहोऽनभिमानश्च द्वीक्षितित्वा दमः शमः ।

२८८

धीमान् सत्यव्रती दान्तो भूतानामविर्हंसकः । अक्रामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शूकैः समन्वितः ।

अहिंसको ज्ञानवृत्तः स ब्रह्मासनमर्हति । एते महर्षिजस्त्रात सर्वे मान्या यथाहृतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते । इदं देयमिदं देयं न कचिद्व्यतिष्ठते ।

नेदं प्रतिधनं शास्त्रमापद्धर्मानुशास्त्रतः । आज्ञा शास्त्रस्य धोरयं न शक्तिं समवेक्षते ।

अद्वावता च यष्ट्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः । मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु अद्वा कार्ण्याति ।

२८९

॥ भीष्म उवाच ॥ न वेदानां परिभवात् न शास्त्रेण न मायया । कश्चिन्नाहदवाप्नोति मा तेऽभूदुद्धिरीदृशी ।

यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तात वेदानां परिवृंहणं । न यज्ञा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथञ्चन ।
शक्तिस्तु पूर्वपात्रेण समिता न समा भवेत् । अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्याविधि ।
सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी स्थितिः । तच्च विकृतमिच्छन्ति न यथावृत्तिरित्यते ।
तेन क्रौतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रताप्यते । इत्येवं धर्मेतो ध्यातमृषिभिर्दूर्ध्वैर्धर्माग्निभिः ।

२६०५

पुमान् यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यदा भवेत् । अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्व न चात्मनः ।
शरीरवृत्तमास्थाय इत्येषा श्रूयते श्रुतिः । तानि सन्यक् प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनां ।
तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः । तप्ते तपः प्रवक्ष्यामि विदंस्तदपि मे शृणु ।
अहिंसा सत्यवचनमानृशंसन्तपो धृणा । एतत्तपो विदुर्द्वीरा न शरीरस्य शोषणं ।

२६०६

अप्रामाण्यञ्च देवानां शास्त्राणाञ्चाभिलङ्घनं । अव्यवस्था च सर्व्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः ।
निबोध दशहोतृणां विधानं पार्थ चादृशं । चित्तिः सुक् चित्तमाज्यञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमं ।
सर्व्वं जिह्वां मृत्युपदमार्ज्वं ब्रह्मणः पदं । एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रज्ञापः करिष्यति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि ऊनाश्रोतोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करं । पुरषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ।
किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽय सचिवो भवेत् । कोदृशे विश्वसेद्राजा कोदृशे न च विश्वसेत् ।
॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन् भवन्त्युत । सहाय्यो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ।

२६०७

धर्मात्मा पञ्चमश्चापि मित्रं नैकस्य न दयोः । यतो धर्मस्ततो वा स्वाद्वर्त्तस्त्रै वा ततो भवेत् ।
यस्तु सारथ्यो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् । धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ।
चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शङ्कौ तथाऽपरौ । सर्व्वे नित्यं शङ्कितव्यः प्रत्यक्षं कार्य्यमात्मनः ।

न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्त्तव्यो मित्ररक्षणे । प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ।

असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः । अरिश्च मित्रं भवति मित्रश्चापि प्रदुष्यति ।

२६०८

अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन् को जातु विश्वसेत् । तस्मात् प्रधानं यत् कार्य्यं प्रत्यक्षं तत् समाचरेत् ।

एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः । अविश्वासश्च सर्व्वत्र मृत्युना च विशिष्यते ।

अकालमृत्युर्विश्वासे विश्वसन् हि विपद्यते । यस्मिन् करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ।

तस्माद्विश्वसितव्यञ्च शङ्कितव्यञ्च केषुचित् । एषा नीतिगतिस्तात लज्यैव सनातनी ।

यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् । नित्यं तस्मात् शङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ।

२६०९

यस्य चेत्त्रादप्युदकं ज्वेदमन्यस्य गच्छति । न तवानि ज्ञतस्तस्य भिद्येरन् सर्व्वसेतवः ।

तथैवात्युदकाङ्गीतस्तस्य भेदमर्नि ज्ञति । यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ।

यस्य वृद्ध्या न तृप्येत क्षये दीनतरो भवेत् । एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ।

यन्नन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति । तस्मिन् कुर्व्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ।

तं शक्त्या वर्द्धमानश्च सर्व्वतः परिवृंहयेत् । नित्यं क्षतादारयति यो धर्मैष्वपि कर्मसु ।

२६१०

क्षताङ्गीनं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणं । ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः क्षताः ।
 यद्वनान्निवृत्तमोते यः बन्धुया यो न दुष्यति । यत् स्यादेवं विधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ।
 रूपवर्णस्वर्गोपेतस्त्रितितुरनसूयकः । कुलीनः कुलसम्पन्नः स तस्मात् प्रत्यनन्तरः ।
 मेधावी क्षतिमान् दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् । यो मानितोऽमानितो वा न च दुष्येत् कदाचन ।
 क्षत्रिवा यदि वाचाय्यः सखा वाऽत्यन्तसंस्तुतः । गृहे वसेदमात्यस्ते स स्थात् परमपूजितः ।
 स ते विद्यात् परं मन्त्रं प्रकृतिञ्चार्यधर्मयोः । विद्यासखे भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ।
 नैव दौ न त्रयः कार्य्या न मृथेरन् परस्परं । एकार्थे ह्येव भूतानां भेदो भवति सर्व्वदा ।
 कीर्त्तिप्रधानो यस्य स्थायश्च स्थात् समये स्थितः । समर्थान् यस्य न देष्टि नानर्थान् कुरुते च यः ।
 यो न कामाङ्गयाज्ञोभात् क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् । दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्थात् प्रत्यनन्तरः ।
 कुलीनः शीलसम्पन्नस्त्रितितुरविकल्पनः । पूरश्चार्य्यश्च विदांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ।
 एते ह्यमात्याः कर्त्तव्याः सर्व्वकर्मस्वस्थिताः । पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनृष्ठिताः ।
 कृत्स्नमेते विनिश्चिता प्रतिरूपेषु कर्मसु । युक्ता महत्सु कार्य्येषु श्रेयांस्तुत्यापयन्त्युत ।
 एते कर्म्मणि कुर्व्वन्ति स्पृद्धमाना मियः सदा । अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षाणाः परस्परं ।
 ज्ञातिभ्यश्चैव दुष्येया मृत्योरिव भयं सदा । उपराजेव राजर्द्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ।
 च्छोर्मृदेर्वादान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः । नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ।
 अज्ञातितोपि न सुखा नावज्ञेयास्ततः परं । अज्ञातिमन्त्रं पुरुषं परे चाभिवन्ध्युत ।
 निवृत्तस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेष परायणं । नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञातेः कथञ्चन ।
 आत्मानमेव जानाति निवृत्तं बान्धवैरपि । तेषु सन्ति गुणश्चैव नैर्गुण्यं चैव लक्ष्यते ।
 नाज्ञातिरनुगृह्णाति न चाज्ञातिर्नमस्यति । उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ।
 सम्मानयेत् पूजयेच्च वाचा नित्यञ्च कर्मण । कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्त्तत सर्व्वदा । नहि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते ।
 अस्यैवं वर्त्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः । अमित्राः संप्रसीदन्ति तया मित्रीभवन्त्यपि ।
 य एवं वर्त्तते नित्यं ज्ञातिसम्बन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेषु मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

२०४

२०५

२०६

२०७

२०८

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमयाज्ञके तस्मिन् ज्ञातिसम्बन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । संवादं वासुदेवस्य सुरर्षेर्नारदस्य च ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नासुहृत् परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुं । अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाऽयनात्मवान् ।

स ते सौहृदमास्त्राय किञ्चिदव्यामि नारद । कृत्स्नं बुद्धिबलं प्रेक्ष्य संप्रैक्षिदिवज्जम ।

दास्यमैश्वर्य्यवादेन ज्ञातीनां न करोम्यहं । अर्द्धं भोक्ताऽस्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ।

अरणीमग्निकामो वा मग्न्याति हृदयं मम । वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दर्हति नित्यदा ।

बलं सङ्कर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे । रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ।
अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुःखहाः । नित्योत्थानेन सम्पन्ना नारदान्वकटृष्णयः ।
यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य दुः कृत्स्नमेव तत् । दाम्भा निवारितो नित्यं कृणोत्येकतरं न च ।
स्थातां यस्याज्जकाक्रूरौ किन्तु दुःखतरं ततः । यस्य चापि न तौ स्थातां किन्तु दुःखतरं ततः ।
सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि मद्दामते । एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्य पराजयं ।
ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा । वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ।

१०१०

१०१३

॥ नारद उवाच ॥ आपदे द्विविधाः कृष्ण वाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह । प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वभावाद्यदि वाऽन्यतः ।

सेयमभ्यन्तरा तुभ्यमापत् कृत्स्ना स्वकर्षजा । अक्रूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते तदन्वयाः ।
अर्थहेतोर्हि कामादा वाचा वीभत्सयाऽपि वा । आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितं ।
कृतमूलमिदानीन्तु ज्ञातिशब्दं सहायवन् । न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ।
वभ्रूपसेनयोराज्यं नाहुं शक्यं कथञ्चन । ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ।
तच्चेत् सिध्येत् प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करं । महालयं व्यथो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ।
अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा । जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ।
॥ वासुदेव उवाच ॥ अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथं । येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ।
॥ नारद उवाच ॥ शक्त्याऽन्नदानं सततं तितितार्ज्जवमार्द्धवं । यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनश्यसं ।
ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च । गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ।
नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् । महतीं धुरमाधत्ते तामुचन्यारसा वह ।
सर्वे एव गुरुं भारमनङ्गान् वहते समे । दुर्गे प्रतोकः सुगवो भारं वहति दुर्वहं ।
भेदादिनाशः सङ्घानां सङ्घमुख्योऽसि केशव । यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं सङ्घस्तथा कुरु ।
नान्यत्र बुद्धिक्लान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् । नान्यत्र धनसन्त्यागाद्गुणः प्राप्तेऽवतिष्ठते ।
धन्यं यश्चक्षमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं सदा । ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ।
आयत्याञ्च तदाले च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो । पाङ्गुणस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ।
यादवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्वकटृष्णयः । त्वयासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ।
उपासन्ते हि त्वद्विभूषयश्चापि माधव । त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतं ।
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते यादवाः सुखं ।

१०१८

१०१५

१०१६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवनारदसंवादे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत । यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः सदा नरः ।

१०१७

द्विधमाणममात्येन भूतो वा यदि वाऽभूतः । यो राजकोषं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ।
श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् । अमात्याह्वयपहर्तारो भूयिष्ठं प्रीतिं भारत ।
राजकोषस्य गोप्तारं राजकोषविलोपकाः । समेत्य सर्वे बाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । मुनिः कालकवृत्तीयः कौशल्यं यदुवाच ह ।

कौशल्यनामधिपत्यं सम्प्राप्तं चेमदर्शिनं । मुनिः कालकवृत्तीय आजगामेति नः श्रुतं ।

२६०

स काकं पञ्चरे वृद्धा विनयं चेमदर्शिनः । सर्वे पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः ।

अधीध्वं वायस्यो विद्यां शंसन्ति मम वायसाः । अनागतमतीतञ्च यच्च सम्प्रति वर्त्तते ।

इति राज्ञे परिपतन् वज्रभिः पुरुषैः सह । सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्करं परिदृष्टवान् ।

स वृद्धा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्व्वशः । राजयुक्तापहरांश्च सर्व्वान् वृद्धा ततस्ततः ।

ततः स काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् । सर्व्वज्ञोऽस्मीति वचनं ब्रुवाणः संशितव्रतः ।

२६५

मत्स्यः कौशल्यमागत्य राजाऽमात्यमलङ्कृतं । ग्राह काकस्य वचनादमुन्नेदं त्वया कृतं ।

असौ चासौ च जानीते राजकोषस्त्वया हृतः । एवमाख्याति काकोऽयं तच्छोभनमुगम्यतां ।

तथाऽन्यान्पि स ग्राह राजकोषहरांस्तदा । न चास्य वचनं किञ्चिदनृतं श्रूयते क्वचित् ।

तेन विप्रकृताः सर्व्वे राजयुक्ताः कुरुदह । तमस्यभिप्रसुप्तस्य निधिं काकमेवेधयन् ।

वायसन्तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा वाणेन पञ्चरे । पूर्व्वेह ब्राह्मणो वाक्यं चेमदर्शिनमब्रवीत् ।

२७०

राजंस्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरं । अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं भवतो हितं ।

त्रिवार्यमभिसन्तप्ते भक्ता सर्व्वात्मना गतः । अयं तवार्थो ह्रियते यो ब्रूयादक्षमान्वितः ।

सम्बोधयिषुर्ब्रुवन् सदशमिव सारथिः । अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसह्य हितकारणात् ।

तथाविधस्य सुहृदा चान्तव्यं स्वं विजानता । ऐश्वर्य्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण वुभूषता ।

तं राजा प्रत्युवाचेदं यत्किञ्चिन्मां भवान् वदेत् । कस्मादहं न चेभयमाकाङ्क्षन्नात्मनो हितं ।

२७५

ब्राह्मण प्रतिजाने ते प्रवृह्नि यदिहेच्छसि । करिष्यामि हि ते वाक्यं यदस्मान् विप्र वक्ष्यसि ।

॥ मुनिरुवाच ॥ ज्ञात्वाऽनघानघांश्चापि श्रुत्यतस्ते भयानि च । भक्ता वृत्तिं समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमं ।

प्रागेवोक्तसु दोषोऽयमाचार्य्यैर्नृपसेविनां । अगतीका गतिर्छेषा पापा राजोपभेविनां ।

आशीविषैश्च तस्याजः सङ्गतं तस्य राजभिः । वज्रमिवाश्च राजानो वज्रमिवास्तथैव च ।

तेभ्यः सर्व्वेभ्य एवाज्जर्भयं राजोपजोविनां । तथैवा राजतो राजन्मुङ्गर्त्तादेव भीर्भवेत् ।

२८०

नैकान्तेन प्रमादो हि शक्यः कर्त्तुं महीपतौ । न तु प्रमादः कर्त्तव्यः कथञ्चिद्भूतिमिच्छता ।

प्रमादाद्वि स्वलेद्राजा स्वलिते नास्ति जीवितं । अग्निदोषमिवासीदेद्राजानमुपशंसितः ।

आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरं । यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ।

दुर्व्याहृतात् शङ्कमानो दुःस्थितादुरधिष्ठितात् । दुरासितादुर्व्रजितादिङ्गितादङ्गर्चेष्टितात् ।

देवतेव हि सर्व्वार्थान् कुर्याद्राजा प्रसादितः । वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ।

२८५

इति राजन्मयः ग्राहवर्त्तते च तथैव तत् । अयं भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।

ददात्यस्यदिधोऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि । वायसस्त्वेष मे राजन् ननु कार्याभिसंहितः ।

न च मेऽत्र भवान् गच्छी न च तेषां भवान् प्रियः । हिताहितांस्तु बुधेया मा परोक्षमतिर्भवेः ।

ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे । अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्वैभिसंक्षिप्तं ।
 ये वा भवदिनाशेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं । अन्तर्गमिसन्धाय राजन् सिध्यति चान्यथा । ४०८६
 तेषामहं भयाद्राजन् गमित्यान्यन्यमाश्रमं । तैर्हि मे सन्धितो वाणः काके निपतितः प्रभो ।
 वृद्धकर्मैरकामस्य गमितो यमसादनं । दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेण चक्षुषा ।
 वज्रनक्रद्वषाहं तिमिङ्गिलगणायुतां । काकेन वालिशेनेमां यामतार्धमहं नदीं ।
 स्थाण्वशकण्डकवतीं सिंहव्याघ्रसमाकुलां । दुरासदां दुष्प्रसङ्गा गुहां हैमवतीनिव ।
 अग्निना तामसं दुर्गां नौभिरायञ्च गम्यते । राजदुर्गावतरणे नौपायं पण्डिता विदुः । ४०८७
 गहनं भवतो राज्यमन्धकारं तमोऽन्वितं । नेह विश्वसितुं शक्यं भवताऽपि कुतो मया ।
 अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह । वधो ह्येवात्र सुकृते दुष्कृते न च संशयः ।
 न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृतेन कथञ्चन । नेह युक्तं स्थिरं स्थातुं जेनैवात्र जेद्बुधः ।
 सीता नाम नदी राजन् स्वो यस्यां निमज्जति । तयोपमः भिमा मन्वे वागुरां सर्वघातिनीं ।
 मधुप्रपातो हि भवान् भोजनं विषसंयुतं । अमतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव । ४०८८
 आशोविषैः परिवृतः कूपस्त्वमसि पार्थिव । दुर्गतोर्या वृहत्कूला कारोरा वेवसंयुता ।
 नदी मधुरपानीया यथा राजंस्तथा भवान् । श्वश्रुगोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ।
 यथाश्रित्य महावृक्षं कवः संवर्द्धते महान् । ततस्तं संवृणोत्येव तमतोय च वर्द्धते ।
 तेनैवोद्येनैनेन दावो दहति दारुणः । तयोपमा ह्यमात्यास्ते राजंस्तान् परिशोधय ।
 त्वया चैव कृता राजन् भवता परिपालिताः । भवन्तमभिसन्धाय जिघांसन्ति भवद्विषं । ४०८९
 उषितं शङ्कमानेन प्रमादं परिरचता । अन्तःसर्प इवागारे वीरपत्न्या इवालये ।
 शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविनः । कश्चिज्जितेन्द्रियो राजा कश्चिदस्थान्तरा जिताः ।
 कश्चिदेषां प्रियो राजा कश्चिद्राज्ञः प्रियाः प्रजाः । विजिज्ञासुरिह प्राप्तस्तवाहं राजसत्तम ।
 तस्य मे रोचते राजन् क्षुधितस्त्वैव भोजनं । अमात्या मे न रोचन्ते विद्वेषस्य यथोदकं ।
 भवतोऽर्थकृदित्येवं मयि दोषो हि तैः कृतः । विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः । ४०९०
 न हि तेषामहं क्रुद्धस्तत्तेषां दोषदर्शनं । अरेर्हि दुर्हृदाङ्गेयं भग्नपृष्ठादिवारगात् ।
 ॥ राजोवाच ॥ भूयसा परिहारेण सत्कारेण च भूयसा । पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ।
 ये त्वा ब्राह्मण नेच्छन्ति ते न वत्सन्ति मे गृहे । भवतैव हि तज्ज्ञेयं यत्तदेषामनन्तरं ।
 यथा स्यात्कुष्ठतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतं । तथा समीक्ष्य भगवन् श्रेयसे विनियुंक्ष्य मां ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ अदर्धधन्निमं दोषमेकैकं दुर्बलीकुरु । ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि । ४०९१
 एकदोषो हि बह्वो मृद्रीयुरपि कण्टकान् । मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ।
 वयन्तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपालवः । स्वस्ति चेच्छाम भवतः परेषाञ्च यथात्मनः ।
 राजन्नात्मानमाचक्षे सम्बन्धी भवतो ह्यहं । मुनिः कालकृच्छीय इत्येवमभिसंक्षितः ।

पितुः सखा च भवतः समतः सत्यसङ्गरः । व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन् पितरि संस्थिते ।
 सर्वकामान् परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया । स्नेहात्त्वान्तु ब्रवीन्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति ।
 उने दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया । राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन् प्रमाद्यसि ।
 ततो राजकुले मन्त्री सञ्ज्ञे भूयसा पुनः । पुरोहितकुले चैव सम्प्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ।
 एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौशल्याय यशस्विने । मुनिः कालकटवीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ।
 हितं तदचनं श्रुत्वा कौशल्याऽन्वजयन्महीं । तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटवीयोपाख्याने द्वाशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशाम्यते । परिच्छदास्तथाऽमात्याः कीदृशाः स्युः पितामह । ११२०

॥ भीष्म उवाच ॥ ह्रीनिवेवास्तथा दान्ताः सत्यार्ज्यवसमन्विताः । शक्ताः कथयितुं सन्त्यक्ते तव स्युः सभासदः ।

अमात्याश्चातिशूराश्च ब्राह्मणाश्च परिश्रुतान् । सुसन्तुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ।
 रतान् सहायान् लिप्तेयाः सर्वास्वापत्सु भारत । कुलीनः पूजितो नित्यं नहि शक्तिं निगूहति ।
 प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीडितं हतमेव वा । आवर्त्तयति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुशालितं ।
 कुलीना देशजाः प्राज्ञ रूपवन्तो वज्रश्रुताः । प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ।
 दौष्कुलियाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपचपाः । तेषां तात निषेवेयुर्थावदार्द्रकपाणयः ।
 कुलीनान् शीलसम्पन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् । देशकालविधानज्ञान् भर्त्सकार्यहितैषिणः ।
 नित्यमर्थैर्दुःस्वैर्दुः राजा कुर्वीत मन्त्रिणः । अर्थमानार्थसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियान् ।
 यानर्थभाजो मन्येयास्ते ते स्युः सुखभागिनः । अभिन्नवृत्ता विदांसः सदृत्ताश्चरितव्रताः ।
 न त्वां नित्यार्थिनो जह्युरक्षुद्राः सत्यवादिनः । अनार्था ये न जानन्ति समयं मन्दरेतसः ।
 तेभ्यः परिजुगुप्सेया ये चापि समयच्युताः । नैकमिच्छेद्गुणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः ।
 यस्त्वेको वज्रभिः श्रेयान् कामं तेन गणं त्यजेत् । श्रेयसो लक्षणञ्चैतदिक्रमो यस्य दृश्यते ।
 कीर्त्तिप्रधानो यस्य स्यात् समये यस्य तिष्ठति । समर्थान् पूजयेद्यस्य नास्पृह्यैः स्युर्द्धते च यः ।
 न च कामाङ्गयात् क्रोधाक्षोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् । अमानो सत्यवाक् चान्तो जितात्मा मानसंयुतः ।

स ते मन्त्रसहायः स्यात् सर्वावस्थापरीक्षितः । कुलीनः कुलसम्पन्नलितिचुर्द्ध्व आत्मवान् ।

शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणं । तस्यैवं वर्त्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ।

अभिवाः सम्प्रबोदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि । अत ऊर्द्धममात्यानां परीक्षेत गुणागुणं ।

संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः । सम्बद्धाः पुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः ।

अहार्थैरव्यभीचारैः सर्वज्ञः सुपरीक्षितैः । यैनाः श्रौतास्तथा मैलास्तथैवाऽप्यनहङ्गताः ।

कर्त्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण वभूषता । तेषां वैनयिको बुद्धिः प्रकृतिश्चैव शोभना ।

तेजो धैर्यं चमा शौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः । परीक्ष्य च गुणान्नित्यं प्रौढभावान् धुरन्धरान् ।

पञ्चोपधा व्यतीतांश्च कुर्याद्राजाऽर्थकारिणः । पर्थ्याप्तवचनान् वीरान् प्रतिपत्तिविशारदान् ।

११२०

११२०

११२४

११२५

११२५

कुलीनान् सत्त्वसम्पन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् । देशकालविधानज्ञान् भर्तृकार्यहितैषिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजान् कुर्वीत मन्त्रिणः । हीनतेजोऽभिष्टेष्टो वै नैव जातु व्यवस्थिति ।
 अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयं । स्वमन्त्रश्रुतो मन्त्रो कल्याणभिनोऽप्युत ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो नालं मन्त्रं परोक्षितुं । तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु वञ्छश्रुतः ।
 अनायक इवाचक्षुर्मुह्यत्यणुषु कर्मसु । ये वाऽप्यस्थिरसङ्कल्पो बुद्धिमानागतः गमः ।
 उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म प्रापयितुश्चिरं । केवलत् पुनरादानात् कर्मणो नोपपद्यते ।
 परामर्शोऽविशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः । मन्त्रिणनुरक्तो तु विश्वासो नोपपद्यते ।
 तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् । व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजः ।
 मारुतोऽपि हि तच्छिद्रैः प्रविश्याग्निरिव द्रुमं । संक्रुद्धश्चैकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति ।
 वाचा क्षिपति संरथः पुनः पश्चात् प्रसीदति । तानि तान्यनुरक्तेन शक्यानि हि नितिचितुं ।
 मन्त्रिणाञ्च भवेत् क्रोधो विस्फूर्जितमिवाग्नेः । यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
 समानसुखदुःखान्तं पृच्छेदर्थेषु मानवं । अनृजुस्वनुरक्तोऽपि सन्मन्त्रेणैर्गुणैः ।
 राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । योऽमित्रैः सह सम्बद्धो न पौरान् वञ्छ मन्यते ।
 असुहृत्तादृशो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । अविद्वानशुचिः स्वयः शत्रुसेवी विकृत्यनः ।
 असुहृत् क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु वञ्छश्रुतः ।
 सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । विधर्षतो विप्रकृतं पिता यस्याभवत् पुरा ।
 सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । यः स्वल्पेनापि कार्येण सुहृदा चरितो भवेत् ।
 पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ।
 सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
 सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सत्यवाक् शीलसम्पन्नो गम्भीरः सत्त्वपो मृदुः ।
 पितृपैतामहो यः स्थात् स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सन्तुष्टः सन्ततः सत्यः शौण्डीरो देव्यपापकः ।
 मन्त्रवित् कालवित् शूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सर्वलोकात्मिमं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशे ।
 तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्वता नृप । पौरजानपदा यस्मिन् विश्वासं धर्ष्यते गताः ।
 योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । तस्मात् सर्वगुणैरेतैरुपपन्नाः सुसज्जिताः ।
 मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः सुख्यवरा महदीप्सवः । स्वासु प्रकृतिषु च्छिद्रं लक्षयेन् परस्य च ।
 मन्त्रिणां मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्द्धते । नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्विथात् ।
 गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रत्नेदिवरमात्मनः । मन्त्रगूढा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिणः ।
 मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जनाः । राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
 स्वामिनस्वनवर्त्तन्ते वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः । संविनोय मदक्रोधो मानमोषाञ्च निर्दृताः ।
 नित्यं पञ्चोपधातीतैर्धर्मेभ्यः सह मन्त्रिभिः ।

तेषां चयाणां विविधं विमर्षं विबुध चित्तं विनिवेश्य तत्र । मुनिश्चयं तत्परिनिश्चयश्च निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ।
 धर्मार्थकामज्ञमुदेत्यष्टैर्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तरार्थं । निष्ठा कृता तेन यदा सह स्यान्नम्रमार्गं प्रणयेदशक्तः ।
 एवं नृदा मन्त्रयितव्यमाहुर्वै मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः । तस्मात्तमेव प्रणयेत् सदैव मन्त्रं प्रजासंग्रहणे समर्थम् । ११००
 न वामनाः कुञ्जकृशा न खञ्जा नाभ्यो जडः स्त्री च नपुंसकश्च । न चात्र तिर्यक् च पुरो न पशुर्नोद्धि न चाधः प्रचरेत् कथञ्चित् ।
 आरुह्य नावन्तु तथैव भूतान्ये स्थलं प्रकाशं कुशकाशहीनं । वागद्गदोषान् परिहृत्य सर्वान् संमन्त्रयेत् कर्त्तव्यमहीनकालं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मन्त्रोपदेशे अशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । बृहस्पतिश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ।

॥ शक्र उवाच ॥ किंस्त्रिदेकपरं ब्रह्मन् पुरुषः सम्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाप्नुयान्महत् ।

॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ सान्त्वनेकपदं शक्र पुरुषः सम्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाप्नुयान्महत् । ११०५

एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहं । आचरन् सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ।

यो हि नाभावते किञ्चित् सर्वदा भुक्नुटो मुखः । देव्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन् ।

यस्तु सर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवामिभाषते । स्मितपूर्वामिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ।

दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वनानभिजल्पितं । न ग्रीणयति भूतानि नित्यञ्जनमिवाशनं ।

आदानादपि भूतानां मधुरामीरयन् गिरं । सर्वलोकमिमं शक्र सन्त्विन कुरुते वशे । ११०६

तस्मात् सान्त्वं प्रयोक्तव्यं दण्डमाधित्यताऽपि हि । फलञ्च जनयत्येवं न चाख्योद्धिजते जनः ।

सुवृत्तेन हि सान्त्वस्य ह्यष्टण्य मधुरस्य च । सम्यगाभिव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः कृतवान् सर्वं यथा शक्रः पुरोधसा । तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत् समाचर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं स्त्रिदह राजेन्द्र पालयन् पार्थिवः प्रजाः । प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्त्तिमाप्नोति शाश्वतीं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः । प्राप्य धर्मञ्च कीर्त्तिञ्च लोकावाप्नोत्युभौ शुचिः । ११०७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः । एतत् पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हति ।

ये चैव पूर्वकथिता गुणस्ते पुरुषं प्रति । नैकस्मिन् पुरुषे ह्येते विद्यन्ते इव मे मतिः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् । दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्युक्तो गुणैः शुभैः ।

किन्तु सञ्ज्ञेयतः शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभं । वक्ष्यामि तु यथाऽमात्यान् यादृशाश्च करिष्यामि ।

चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान् प्रगल्भान् स्नातकान् शुचीन् । बलिधांश्च तथा चाद्यौ बलिनः शस्त्रपाणिनः । ११०८

वैश्यान् वित्तेन सम्पन्नानेकविंशतिसङ्ख्याया । तीक्ष्णशूद्रान् विनीतांश्च शुचीन् कर्मणि पूर्वके ।

अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा । पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकं ।

श्रुतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शिनं । कार्यं विवदमानानां सक्तमर्थेष्वलोलुपं ।

वर्जितश्चैव व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्मृगं । अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ।

ततः सम्प्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत् । अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा । ११०९

न चापि गूढं कार्यन्ते ग्राह्यं कार्योपघातकं । कार्यं खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्तंश्च योऽदेत् ।
 विद्रुवेच्चैव राद्रन्ते श्येनात् पल्लिणा इव । परिखवेच सततं नैर्विशीर्णैव सागरे ।
 प्रजाः पालयतो सम्यग्धर्मैरेह भूपते । हार्दं भयं सम्भवति स्वर्गश्चास्य विरुध्यते ।
 अथ योऽधर्मतः पाति राजामात्याऽय वात्मजः । धर्मासने सन्निधुक्तो धर्ममूले नरधर्म ।
 कार्यैर्वधिकृताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः । आत्मानं पुरतः कृत्वा चान्द्रधः सहपार्थिवाः । ३२१०
 बलात्कृतानां वलिभिः कृपणं वज्रं जल्पतां । नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृपो भवेत् ।
 ततः साक्षिवलं साधु दैधवादकृतं भवेत् । असाक्षिकमनाथं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ।
 अपराधानुरूपञ्च दण्डं पापेषु धारयेत् । वियोजनैर्धनैश्चैव धानधनानथ बन्धनैः ।
 विनयेचापि दुर्वृत्तान् प्रहारैरपि पार्थिवः । सान्त्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् ।
 गच्छो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् । आदीपकस्य स्नेहस्य वर्षसङ्कगिकस्य च । ३२११
 सम्यक् प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विश्राम्यते । युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एव हि शाश्वतः ।
 कामकारिण दण्डन्तु यः कुर्यादविचक्षणः । स द्रुहाकीर्त्तिसंयुक्तो मृतो नरकमृच्छति ।
 न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमर्पयेत् । आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोक्षयित्वा वा ।
 न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्याञ्चिदापदि । दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत् सचिवैः सह ।
 यथोक्तवादिनं दूतं सत्तद्धर्मरतो नृपः । यो हन्यात् पितरस्तस्य भुण्क्ष्यामवाप्नुयुः । ३२१२
 कुलीनः कुलसम्पन्नो वाग्मो दक्षः प्रियंवदः । यथोक्तवादी क्षृतिमान् दूतः स्यात् सप्तभिर्गुणैः ।
 एतैरेव गुणैर्दुक्तः प्रतीहारोऽस्य रचिता । शिरोरत्नश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ।
 धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः सन्धिविग्रहिको भवेत् । मतिमान् धनिमान् ह्रीमान् रहस्यविनिगूहिता ।
 कुलीनः सत्त्वसम्पन्नः शुक्लोऽमात्यः प्रशस्यते । एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ।
 बृहद्यन्त्रायुधानाञ्च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः । वर्षशीतोष्णवातानां महिष्युः पररम्भवित् । ३२१३
 विश्वसयेत् परांश्चैव विश्वेच न कस्यचित् । पुच्छेच्चपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ।
 एतज्ज्ञास्वार्थतत्त्वन्तु मयाख्यातं तवानघ । अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति । कृतं वा कारयित्वा वा तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वस्तुयं यत्र कौन्तेय सपुत्रज्ञातिबन्धुना । न्याय्यं तत्र परिग्रह्यं वृत्तिं गुप्तिञ्च भारत ।
 तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः । श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः । ३२१४
 षड्विधं दुर्गमास्याय पुराणाय निवेशयेत् । सर्वसम्पत्प्रधानं यद्वाज्रस्यञ्चापि सम्भवेत् ।
 धुर्दुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मृदुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् ।
 यत् पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितं । दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलं ।
 विदांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुचिन्तिताः । धार्मिकश्च जने यत्र दाक्ष्यमुत्तममादितः ।

३२१०

३२११

३२१२

३२१३

३२१४

ऊर्जस्विनरनागार्थं चत्वरूपशोभितं । प्रसिद्धव्यवहारश्च प्रशान्तमकुतोभयं ।
 सुप्रभं शान्तनादश्च सुप्रशस्तिनिवेशनं । शूराब्जजनसम्पन्नं ब्रह्मघोषानुनादित ।
 समजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतं । वश्यःमात्यवलो राजा तत्पुंरं स्वयमाविशेत् ।
 तत्र कोषं वलं मित्रं व्यवहारश्च वर्द्धयेत् । पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्त्तयेत् ।
 भाण्डगारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत् । निचयान् वर्द्धयेत् सर्वास्तथा मन्त्रायुधालयान् ।
 काष्ठलोहतुषाङ्गारदारुशृङ्गास्त्रिवैणवान् । मज्जास्नेहवसाचौद्रमौषध्याममेव च ।
 शणं सर्जरसन्धान्यमायुधानि शरास्तथा । चर्म स्त्रायुं तथा वेत्रं मुञ्चवल्गवन्धनान् ।
 आशयास्त्रोदपानाश्च प्रभूतसलिलाकराः । निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ।
 सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यैर्विकपुरोहिताः । महेष्वासाः स्वपतयः सांवत्सरचक्रित्स्वकाः ।
 प्रज्ञानेधाविनो दान्ता दत्ताः शूरा वज्रश्रुताः । कुलीनाः सत्त्वसम्पन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ।
 पूजयेद्भार्मिकान् राजा निगृहीयादधार्मिकान् । नियुज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु ।
 वाह्यमभ्यन्तरश्चैव पौरजानपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ।
 चरान् मन्त्रश्च कोषश्च दण्डश्चैव विशेषतः । अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितं ।
 उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितं । पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ।
 ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्यता ।
 यदृथं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपोडया । प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मबाधकं ।
 कृपणानायवृद्धानां विधवानाश्च योषितः । योगचेमश्च वृत्तिश्च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैलभाजनभोजनं । सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ।
 आत्मानं सर्वकार्यार्थिणि तापसे राष्ट्रमेव च । निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रह्वय सर्वदा ।
 सर्वार्थत्यागिनां राजा कुले जातं वज्रश्रुतं । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ।
 तस्मिन् कुर्वीत विश्रामं राजा कस्याञ्चिदापदि । तापसेषु हि विश्राममपि कुर्वन्ति दस्यवः ।
 तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददीत च । न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ।
 अन्यः कार्यः खराद्रेषु परराद्रेषु चापरः । अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ।
 तेषु सत्कारमानार्थां संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ।
 ते कस्याञ्चिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने । राज्ञे द्युर्ययाकामं तापसाः संशितव्रताः ।
 एष ते लक्षणेद्देशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्तितः । यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गपरीक्षायां षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिश्च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्रहं । सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिश्च ते सम्यगाद्रस्यैव तु संग्रहं । हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ।
 ग्रामस्थाधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथाऽपरः । दिगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ।

३२५५

३२५०

३२५५

३२५५

३२५५

३२६०

यमेयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावेयेत् । तान् त्रुयाद्दशपायासौ न तु विंशतिपाथ वै ।
 सोऽपि विंशत्यधिपतिर्दत्तं जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
 ग्रामिण्येव भोज्यानि ग्रामिकस्तान्नुपाश्रियात् । दशपक्षेन भर्त्तव्यस्तनापि दिगुणाधिपः ।
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुर्नर्हति सत्कृतः । महान्तं भरतश्रेष्ठ मुस्कोतं जनमङ्गुलं ।
 तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत । शाखानगरनर्हसु सहस्रपतिरुत्तमः ।
 धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां सङ्ग्रामकृत्यं स्वाङ्गामकृत्यञ्च तेषु यत् ।
 धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत् प्रपद्येदतन्द्रितः । नगरे नगरे वा स्वादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।
 उच्चैः स्थाने धोरूपो न च चाणामिव ग्रहः । भवेत् स तान् परिक्रामेत् सर्वानेव सभासदः ।
 तेषां वृत्तिं परिणयेत् कश्चिद्रष्ट्रेषु तच्चरः । जिघांसवः पापक्रामाः परस्वादायिनः शठाः ।
 रक्षाभ्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः । विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदं ।
 योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं सम्प्रेक्ष्य चासकृत् ।
 शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् । उच्चावचकरा दायाः महाराज्ञः युधिष्ठिर ।
 यथा यथा न सोदेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः । फलं कर्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
 फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित् सम्प्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्वातां कर्मणि भागिनौ ।
 समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणयाः सततं कराः । नोऽञ्जिद्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापितृण्यया ।
 ईहादाराणि संरुध्य राजा सम्प्रीतिदर्शनः । प्रदिषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादितं ।
 प्रदिष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलं । वत्सोपत्येन दीग्धव्यं राष्ट्रमतीणवुद्धिना ।
 भूतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत । न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ।
 राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरत्न स्वयं नृपः ।
 सञ्जातमुपजीवन् स लभते च महत् फलं । आपदर्यञ्च निर्यातं राजा न दह विन्दते ।
 राष्ट्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेम्भगतस्तथा । पौरजानपदान् सर्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
 यथाशक्त्यनुकम्पेत् सर्वान् स्वल्पधनानपि । वाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखं ।
 एवं नास्व प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाव्य ततः पुनः ।
 सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् । इयमापत् समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ।
 अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमः । श्रयो मे समुत्थाय वज्रभिर्दंष्टुभिः सह ।
 इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुं । अस्यामापदि धोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये ।
 परिचाणाय भवतः प्रार्थयित्वे धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्वञ्चाहं भयक्षये ।
 नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्भूरेयुर्व्वलादितः । कलचमादितः कृत्वा सर्वं वो विनशेदिति ।
 अपि चेत् पुत्रदारार्थमर्थसञ्चय द्रव्यते । नन्दामिवः प्रभावेण पुत्राणामिव चोदये ।
 यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः । आपत्स्वेव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव ।

न प्रियं सततं कार्यं धनं कस्याश्चिदापदि । इति वाचा मधुरया श्रुत्वा सोपचारया ।

स्वर्गहीनभ्यववृजेद्योगमाधाय कालवित् । प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं सङ्ग्रामतो भयं ।

२२५

येन हेमञ्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करं । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः ।

तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः ।

गोमिनां पार्यं कर्त्तव्यः संविभागः प्रियराणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ।

प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृषिन्तथा । तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।

दद्यावन्प्रसन्नश्च करान् सम्प्रणयेन्मृदून् । सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु ।

२२०

न ह्यतः सदृशं किञ्चिदरमस्ति युधिष्ठिर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा राजा समर्थोऽपि कोषार्थी स्यान्महामते । कथं प्रवर्त्तेत तदा तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथादेशं यथाकालं यथावुद्धिं यथाबलं । अनुश्रित्यात् प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ।

यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मान एव च । तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत् ।

मधुदोहं दुहेद्भ्राष्ट्रं भमरा इव पादपं । वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ।

२२०५

जलौकावत् पिवेद्भ्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः । व्याघ्रोव च हरेत् पुत्तान् सन्दर्शेन्न च पीडयेत् ।

यथा शल्यकवानास्तुः पदं धूनयते सदा । अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ।

अन्येनात्येन देयेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ।

दमयन्निव दम्यानि शस्त्रद्वारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ।

सकृत्पाशावकीर्णस्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः । उरितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः ।

२२१०

तस्मात् सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथामुख्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ।

ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्चितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ।

न चास्थाने न चाकाले करांस्तोभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ।

उपायान् प्रव्रवीम्येतन्न मे माया विवर्चिता । अनुपायेन दमयन् प्रकोपयति वाजिनः ।

पानागारनिवेशाश्च वेश्याः प्रापणिकास्तथा । कुशीलवाः सकृत्तवा ये चान्ये केचिदीदृशाः ।

२२१५

नियम्याः सर्वे एवैते ये राष्ट्रस्योपघातकाः । एते राष्ट्रभितिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ।

न केनचिद्याचितव्यः कश्चित् कस्याश्चिदापदि । इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता ।

सर्वे तथाऽनुजीवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह । सर्वे एव इमे लोका न भवेयुरसंशयं ।

प्रभुर्निधामने राजा य एतान् नियच्छति । भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ।

भोक्ता तस्य तु पापस्य सुकृतस्य यथा तथा । नियन्तव्याः सदा राज्ञा पापा ये स्तुर्नराधिप ।

२२२०

कृतपापस्त्वसौ राजा य एतान् नियच्छति । यथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्रुते ।

स्थानान्येतानि संयम्य प्रसङ्गे भूतिनाशनः । कामप्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ।

मद्यन्तसंपरस्वानि तथा दारा धनानि च । आहरेद्रागवशस्तथा । दानं प्रवर्तयेत् ।
 आपदेव तु याचेरन् येषां नास्ति परिग्रहः । दानं धर्मसंभ्रमस्तुक्रोधाद्भयान्न तु ।
 सा ते राष्ट्रे याचनका भूवन्मा चापि द्रुवः । स्यां दातार एवैते नैते भूतल भावकाः ।
 ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्द्धयन्ति च ये प्रजाः । ते ते राष्ट्रेषु वर्तन्त मा भूतानामभावकाः ।
 दण्डास्ते च महाराज धनदानप्रयोजकाः । प्रयोगं कारयेयुस्तान् यथा बलिकरास्तथा
 कृषिगोरक्षवाणिज्यं यचान्यत् किञ्चिदीदृशं । पुनर्यैः कारयेत् कर्म वज्रभिः कर्मभेदतः ।
 नरक्षेत् कृषिगोरक्षवाणिज्यञ्चाप्यनुष्ठितः । संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगृह्यते ।
 धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनैः । वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं प्रजाः सह मयेति वै ।
 अङ्गमेतन्महद्राज्ये धनिनो नाम भारत । ककुदं सर्वभूतानां धनस्यो नात्र संशयः ।
 प्राज्ञः शूरो धनस्यश्च स्वामी धार्मिक एव च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमान् अपि रक्षति ।
 तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव । सत्यमर्जवमक्रोधमनृशंसञ्च पालय ।
 एवं दण्डञ्च कोषञ्च मित्रं भूजिञ्च लस्यसि । सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोषवलान्वितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्पर्वणि अष्टाशोतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वनस्पतीन् भक्ष्यफलान्न हिन्दुर्विषये तव । ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाङ्गमनीषिणः ।
 ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तञ्च भुञ्जीरन्निदरे जनाः । न ब्राह्मणापराधेन हरेदन्यः कथञ्चन ।
 विप्रश्चन्यागमातिष्ठेदात्मार्ये वृत्तिकर्षितः । परिकल्प्याऽस्य वृत्तिः स्यात् सदारस्य नराधिप ।
 स चेन्नापनिर्वर्त्तत वाच्या ब्राह्मणसंसर्गद । कस्मिन्निदानीं मर्यादात्मयं लोकः करिष्यति ।
 असंशयं निवर्त्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परं । पूर्वं पराचं वर्त्तव्यमेतत् कौन्तेय शाश्वतं ।
 आङ्गरेतज्जना ब्रह्मन् न चैतत् श्रद्धामयं । निमग्नश्च भवेद्भेदैर्गैरवृत्त्या चेत्तदाचरेत् ।
 कृषिगोरक्षवाणिज्यं लोकानामिह जीवनं । ऊर्ध्वं चैव चयी विद्या सा भूतान् भावयत्युत ।
 तस्यां प्रपतमानायां ये सुस्तत्परिपन्थिनः । दस्यवस्तद्वधायिहे ब्रह्मा क्षत्रमयासृजत् ।
 शत्रून् जय प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप । युध्यस्व समरे वीरो भूवा कौरवनन्दन ।
 संरक्ष्यान् पालयेद्राजा स राजा राजसत्तमः । ये केचित्तान्न रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ।
 सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर । तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मनुष्यानिव मानवः ।
 आन्तरेभ्यः परावचनं परेभ्यः पुनरान्तरान् । परान् परेभ्यः स्वान् स्वेभ्यः सर्वान् पालय नित्यदा ।
 आत्मानं सर्वतो रक्षन् राजा रक्षेन् मेदिनीं । आत्ममूलमिदं सर्वमाङ्ग्यं विदुषो जनाः ।
 किं किद्रं कोऽनुसङ्गी मे किं वाऽस्थविनिपातितं । कुतो मामाश्रयेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ।
 अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । गुप्तैश्चरैरनुमतैः प्रथिवीमनुसारयेत् ।
 जानीयुर्थदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । कश्चिद्भेदेऽप्यनपदे कश्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ।
 धर्मज्ञानं धृतिमतां सङ्गमेवैवाधिनो । रक्षेत् तु येन जीवन्ति ये तु राज्ञो न जीविनः ।

२२२५

२२२०

२२२५

२२२०

२२२५

२२३०

अनाद्यानाञ्च सर्वेषां मध्यस्थानाञ्च सर्वेशः । ये च त्वामिप्रशंसेरुर्निन्देरथवा पुनः ।
सर्वान् सुररिणीनांस्तान् कारयेथा युधिष्ठिर । एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुं ।
मित्रानिमित्रयोः मध्यं सर्वभूतेषु भारत ।

युधिष्ठिर उवाच ॥ तुल्यवाङ्मलानाञ्च तुल्यनाञ्च गुणैरपि । कथं स्यादधिकः कश्चित् स च भुञ्जीत मानवान् । २२५

॥ भीष्म उवाच ॥ यच्चरा च्चरानयुरदंष्ट्रान् दंष्ट्रिणस्तथा । आशीविष इव क्रुद्धा भुजगान् भुजगा इव ।

एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात् सदा शत्रोर्युधिष्ठिर । भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमादतः ।

कश्चित् वर्षाजो राष्ट्रे नोद्विजन्ति करार्दिताः । क्रीणन्तो वज्रनाज्येन कान्तारकृतविश्रमाः ।

कश्चित् क्षणिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः । ये बहन्ति धुरं राज्ञां ते तरन्तीतरानपि ।

इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा । मनुष्योदगरांसि वयांसि पशवस्तथा । २२६

एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राज्ञां गुप्तिश्च भारत । एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राष्ट्रगुप्तौ जननवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ यानङ्गिराः सत्तधर्मानुतथो ब्रह्मवित्तमः । मान्धात्रे यौवनाश्वय प्रीतिमानभ्यभाषत ।

स ययाऽनुग्रहसैनमुतथो ब्रह्मवित्तमः । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ।

॥ उतथ उवाच ॥ धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु । मान्धातरिति जानोहि राजा लोकस्य रचिता ।

राजा चरति चेद्धर्मं देवतायैव कल्पते । स चेद्धर्मश्चरति नरकायैव गच्छति । २२७

धर्मं तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति । तं राजा साधुयः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ।

राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान् धर्म उच्यते । देवाश्च गेहाङ्गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चाच्यते ।

स्वधर्मं वर्त्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते । तदेव मङ्गलं लोकः सर्वैः समनुवर्त्तते ।

उज्जिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्त्तते महान् । भयमाङ्गर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ।

ममेदमिति नैवैतत् साधूनां तात धर्मतः । न वै यवस्या भवति यदा पापो न वार्यते । २२८

नैव भार्या न पशवे न जेचनं निवेशनं । सन्दृश्येत मनुष्याणां यदा पापवत्सं भवेत् ।

देवाः पूजां न जानन्ति न स्वधा पितरस्तदा । न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ।

न वेदानधिगच्छन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः । न यज्ञास्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ।

वृद्धानामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलं । मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ।

उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयं । असृजन् सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति । २२९

यस्मिन् धर्मो विराजते तं राजानं प्रचक्षते । यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ।

वृषो हि भगवान् धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलं । वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् ।

धर्मो वर्द्धति वर्द्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा । तस्मिन् ह्रसति हीयन्ते तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ।

धनात् स्रवति धर्मो हि धारणादेति निश्चयः । अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ।

प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयम्भुवा । तस्मात् प्रवर्त्तयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् । २३०

तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठतः स्मृतः । स राजा यः प्रजाः शास्ति सधुक्तं पुण्ड्रधर्मः ।
 कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय । धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञा भरतसत्तन ।
 धर्मस्य ब्राह्मणो योनिस्तस्मात्तान् पूजयेत् सदा । ब्राह्मणानाञ्च मान्धातुः कुर्यात् कामानमस्तनो ।
 तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः सञ्जायते भयं । नित्राणि न च वर्द्धन्ते तथाऽमित्रो भवन्त्यपि ।
 ब्राह्मणानां सदाऽसुयाद्वाह्यादैरोचनो वलिः । अथाऽस्माच्छीरपाक्रामद्याऽस्मिन्नासीत् प्रतापिनी । १६५
 ततस्तस्मादपाक्रम्य साऽगच्छत् पाकशासनं । अयं सोऽन्वपतत् पश्चात् श्रियं दृष्ट्वा पुण्ड्रे ।
 एतत् फलमसुयाया अभिमानस्य वा विभो । तस्माद्बुध्यस्व मान्धातुर्मा त्वां जह्यात् प्रतापिनी ।
 दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञे धर्मादिति श्रुतिः । तेन देवासुरा राजन्नीताः सुबहवो व्ययं ।
 राजर्षयश्च बहवस्तथा बुध्यस्व पार्थिव । राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः ।
 स यथा दर्पसहितमधश्च नानुसेवसे । तथा वर्त्तस्व मान्धातुश्चिरं चेत् स्थातुमिच्छसि । १६६
 मत्तात् प्रमत्तात् पाषण्डादुन्मत्ताच्च विशेषतः । तदभ्यासादुपावर्त्तं संहितानाञ्च सेवनात् ।
 निमृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः । पर्वतादिषमादुर्गाद्भस्तिनोऽन्धात् सरोस्पतात् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तः स्वाव्रक्तश्चर्याञ्च वर्जयेत् । अत्यागञ्चाभिमानञ्च दम्भं क्रोधञ्च वर्जयेत् ।
 अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीवासु स्त्रैरिणीषु च । परमार्थासु कन्यासु नाचरेन्मैयुनं नृप ।
 कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्षसङ्करात् । अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः । १६७
 एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति । तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्त्तितव्यं प्रजाहिते ।
 क्षत्त्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः सञ्जायते महान् । अधर्माः सम्प्रवर्द्धन्ते प्रजासङ्करकारकाः ।
 अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते । अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाप्याविशेत् प्रजाः ।
 नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति यदा धोरास्तथागते । उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनः शनाः ।
 अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति । प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽनु विनश्यति । १६८
 दावाददाते ह्येकस्य दयोः सुबहवोऽपरे । कुमार्यः सम्प्रलुप्यन्ते तदाऽर्जुनपदूषणं ।
 ममेदमिति नैकस्य मनुष्येष्वतिष्ठति । त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशामनपर्वणि उत्तथगीतासु नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ उत्तथ उवाच ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः । सन्त्यददौषा भवति सा विभर्त्ति सुखं प्रजाः ।
 यो न जानाति निर्हन्तुं वस्त्राणां रजको मलं । रक्तानां वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ।
 एवमेतद्भिजेन्द्राणां क्षत्त्रियाणां विभो तथा । शूद्रश्चतुर्थो वर्णानां नानाकर्म्मसंस्थितः ।
 कर्म्म शूद्रे ह्यविर्भेद्ये दण्डनीतिश्च राजनि । ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यञ्चापि दिजातिषु ।
 तेषां यः क्षत्त्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनं । शीलदोषान् विनिर्हन्तुं स पिता स प्रजापतिः ।
 कृतं चेता दापरञ्च कलिश्च भरतर्षभ । राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ।
 चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रममेव च । सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ।

अग्निचेता नयो विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणः । सर्वं श्व प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

२४९०

राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः । धर्मात्मा यः स कर्त्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ।

राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च वान्धवाः सुहृदस्तथा । समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

हस्तिनोऽश्वश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्चतरगर्द्भाः । अधर्माभूते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जन्तवः ।

दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते । अवलन्तु महद्भूतं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं ।

यत्र भूतं सम्भजते ये च भूतास्तदन्वयाः । अधर्माख्ये हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव ।

२४९५

दुर्बलस्य च यच्चतुर्भुनेराशीविषस्य च । अविषह्यतमं मन्ये मास्म दुर्बलमासदः ।

दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान् । मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सवान्धवं ।

न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित् प्ररोहति । आमूलं निर्दहत्येव मास्म दुर्बलमासदः ।

अवलं वै बलात् श्रेयो यच्चातिबलवद्बलं । बलस्यावलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ।

विमानितो हतः क्रुष्टस्वातारश्चेन्न विन्दति । अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपं ।

२४९०

मास्म तात बले स्त्रित्वा भुञ्जीथा दुर्बलं जनं । मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि दहन्यग्निरिवाश्रयं ।

यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदतां । तानि पुत्रान् पशून् व्रन्ति तेषां मिथ्याभिज्ञसनात् ।

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पौत्रेषु नपुषु । न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ।

यत्राबलो बध्यमानस्वातारं नाधिगच्छति । महान् दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ।

युक्ता यदा जनपदा भिचन्ते ब्राह्मणा इव । अभीक्ष्णं भिक्षुरूपेण राजानं व्रन्ति तादृशाः ।

२४९५

राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः । अनयेनोपवर्त्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ।

यदाऽयुक्ता नयन्त्यर्थान् कामादर्थवशेन वा । कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैश्वं महत् ।

महान् वृक्षो जायते वर्द्धते च तच्चैव भूर्तानि समाश्रयन्ति । यदा वृक्षश्छिद्यते दह्यते च तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ।

यदा राष्ट्रे धर्ममायं चरन्ति संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः । तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहात्तूर्णं जह्यात् सुष्ठतं दुष्कृतं वा ।

यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति सतां कलिर्विन्दते तत्र राज्ञः । यदा राजा शालि नरानशिष्टास्तदा राज्यं वर्द्धते भूमिपस्य ।

२४९०

यश्चाभात्यान्मानयिला यथार्हं मन्त्रे च युद्धे च नृपो नियुज्यात् । विवर्द्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य भुङ्क्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ।

यच्चापि सुष्ठतं कर्म वाचञ्चैव सुभाषितां । समीक्ष्य पूजयन् राजा धर्ममाप्नोत्यनुत्तमं ।

संविभज्य यथा भुङ्क्ते नामात्यानवमन्यते । विहन्ति बलिनं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते ।

त्रायते हि यदा सर्वं वाचाकायेन कर्मणा । पुत्रस्यापि न मृथेच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ।

संविभज्य यदा भुङ्क्ते नृपतिर्दुर्बलान्नरान् । तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ।

२४९५

यदा रक्षति राज्ञाणि यदा दख्खुणोहति । यदा जयति सङ्ग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहतेन वा । प्रियस्तर्पि न मृष्येन स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरक्षति । भिनत्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 यदा सत्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते अद्भुताऽन्वितः । कामदेवावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 कृपणानायवृद्धानां यदाऽऽपि परिमार्ज्जति । हर्षं सञ्जनयन्नुणां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 विवर्द्धयति मित्राणि तथाऽग्नींश्चापकर्षति । सम्पूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 सत्यं पालयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति । पूजयेदतिथीन् मृत्यान् स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्थातां प्रतिष्ठितौ । अस्मिन् लोके परे चैव राजा स प्राप्नुते फलं ।
 यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः । संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छन् पातुकः ।
 चत्विक्पुरोहिताचार्यान् सत्कृत्या नवमन्य च । यदा सन्यक् प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ।
 यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः । तथा राज्ञाऽनुकृत्यं यन्तथा विधिवत् प्रजाः ।
 सहस्राक्षेण राजा हि सर्वथैवोपमीयते । स पश्यति च यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ।
 अप्रमादेन शिष्याः क्षमां बुद्धिं धृतं मतिं । भूतानां सत्त्वजिज्ञासा साध्वसाधु च सर्वदा ।
 सङ्ग्रहः सर्वभूतानां दानञ्च मधुरं वचः । पौरजानपदाश्चैव गोपत्यास्ते यथासुखं ।
 न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुं । भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम मुदुष्करं ।
 तद्दण्डविनृपः प्राज्ञः प्रहुरः शक्नोति रक्षितुं । न हि शक्यमदण्डेन क्लोवेनावुद्धिनाऽपि वा ।
 अभिरूपैः कुले जातैर्देवैर्भक्तैर्बन्धुभ्युतैः । सर्वा बुद्धीः परीक्षेयास्तापसाश्रमिणामपि ।
 अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परं । स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ।
 तस्मादर्याच्च कामाच्च धर्म एवोत्तरोऽभवत् । अस्मिन् लोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ।
 त्यजन्ति दारान् पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः । सङ्ग्रहश्चैव भूतानां दानञ्च मधुरा च वाक् ।
 अप्रमादश्च शौचञ्च राज्ञो भूतिकरं महत् । एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिथाः ।
 अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः । नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियान् ।
 एतदृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च । राजर्षिणाञ्च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ।
 तत् कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितं । अतिष्ठ दिव्यं पन्थानमज्ज्ञाय भरतर्षभ ।
 धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत । देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्त्तयन्ति महौजसः ।

३.५०

६.६५

३.५०

३.५५

३.५०

॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्तो मान्धाता तेनोत्तथेन भारत । कृतवानविशङ्कश्च एकः प्राप च मेदिनीं ।

भवानपि तथा सन्यक् मान्धातेव महीपते । धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उत्तम्यगोतासु एकनवमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मं स्थातुमिच्छन् राजा वर्त्तेत धार्मिकः । पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ।

राजा इमुनना नाम ज्ञानवान् धृतिमान् शुचिः । महर्षिं परियप्रञ्ज वामदेवं तपस्विनं ।

२४५

धर्मार्यसहितैर्वाक्यैर्भगवन्ननुशाधि मां । येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न होयेयं स्वधर्मतः ।

तमब्रवीदामदेवसेजस्वी तपताम्बरः । हेमवर्णं सुखासीनं ययातिमिव नाज्जवं ।

॥ वामदेव उवाच ॥ धर्ममेवानुवर्त्तस्व न धर्माद्विद्यते परं । धर्मे स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमां ।

अर्थसिद्धेः परं धर्मे मन्यते यो महीपतिः । सताञ्च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते ।

अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्त्तते । क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ।

२४०

असत्यापिष्ठसचिवो बन्धो लोकस्य धर्महा । सचैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ।

अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्यनः । अपि सर्वं महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ।

अद्याददानः कल्याणमनसूयुर्जितेन्द्रियः । वर्द्धते मतिमावाजा सेतोभिरिव सागरः ।

न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मेतः कामतोऽर्थतः । बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ।

एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता । एतानि शृण्वन् लभते ययः कीर्तिं श्रियः प्रजाः ।

२४५

एवं यो धर्मसंरक्षी धर्मार्थपरिचिन्तकः । अर्थान् समीक्ष्य भजते स ध्रुवं महदश्रुते ।

अदाता ह्यनतिस्नेहा दण्डेनावर्त्तयन् प्रजाः । साहसप्रकृतो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ।

अय पापकृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् । अकीर्त्याऽभिसमायुक्तो भूयो नरकमश्रुते ।

अय मानयितुर्दासः क्षत्रणस्य वशवर्त्तिनः । यस्य सन् स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ।

यस्य नास्ति गुरुधर्मो न चान्यानपि पृच्छति । सुखतन्त्रोऽर्थलाभेषु न चिरं सुखमश्रुते ।

२४०

गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षितः । धर्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमश्रुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासुदिनवतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ वामदेव उवाच ॥ यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः । तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ।

राजानमनुवर्त्तन्ते पापं पापप्रवर्त्तकं । अविनीतमनुयन्तत् क्षिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ।

यद्वृत्तमुपजीवन्ति प्रकृतिस्वस्य मानवाः । तदेव विषमस्यस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ।

साहसप्रकृतिर्यत्र किञ्चिदुल्लणमाचरेत् । अशास्त्रलक्षणे राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ।

२४५

योऽत्यन्ताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्त्तते । जितानामजितानाञ्च क्षत्रधर्मादपैति सः ।

दिषन्तं कृतकल्याणं गृहीत्वा नृपतिं रणे । यो न मानयते देवात् क्षत्रधर्मादपैति सः ।

शक्तः स्यात् सुमुखो राजा कुर्यात् कारुण्यमापदि । प्रिया भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः ।

अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियञ्चरेत् । न चिरेण प्रियः स स्यात् योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ।

मृषावादे परिहरेत् कुर्यात् प्रियमयाचितः । न च कामान्न संरक्षान्न देवाद्भूमिमुत्सृजेत् ।

२४०

नापचपेत प्रश्नेषु नर्बिभाष्या गिरं सृजेत् । न वरेते न चासूयेत् तथा संगृह्यते परः ।

प्रियेणातिभृशं ह्येदप्रियेण च संजरेत् । न तथेदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुसरन् ।

यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः । तस्य कर्माणि सिध्यन्ति न च सन्त्यज्यते श्रिया ।

निवृत्तं प्रतिकूलेषु वर्त्तमानमनुप्रिये । भक्तं भजेत नृपतिः सदैव नमनाहिनः ।
 अग्रकीर्णैर्द्रियग्राममत्यन्तानुगतं शुचिं । शक्तञ्चैवानुरक्तञ्च युञ्जानमहति कर्मणि ।
 स्वमेतैर्गुणैर्धुक्ता योऽनुरज्यति भूमिम् । भर्तुरर्थैव प्रमत्तं नियुञ्ज्यादर्थकर्मणि ।
 मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्थचरितं शठं । अनतीतोपधं हिंसं दुर्वुद्धिमवज्जुतं ।
 त्यक्तादात्तं मदग्नं दूतस्त्रीमृगयापरं । कार्यं महति युञ्जानो हीयते नृपतिः श्रिया ।
 रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान् यस्यानुरजति । प्रजास्य तस्य वर्द्धन्ते भुवश्च महदभुते ।
 ये केचिद्भूमिपतयः सर्वान्स्नानन्वेक्षयेत् । सुहृद्भिर्नभिख्यातैस्तेन राजाऽतिगिच्यते ।
 अग्रकृत्य बलस्यस्य दूरस्योऽस्मीति नाश्वरेत् । श्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ।
 दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः । अवलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तयाः ।
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् । आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मेपरायणः ।
 मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनःमयं । तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
 रक्ष्याधिकरणं युद्धं तया धर्मानुशासनं । मन्त्रचिन्ता सुखं काले पञ्चभिर्वर्द्धते मही ।
 एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजमत्तमः । सततं वर्त्तमानोऽत्र राजा धत्ते महीमिमां ।
 नैनात्येकेन शक्यानि सातत्येनानुवीक्षितुं । तेषु सर्वं प्रतिष्ठाय राजा भुङ्क्ते चिरं महीं ।
 दातारं संविभक्तारं माद्वीपगतं शुचिं । असन्त्यक्तमनुव्यञ्च तं जनाः कुर्वते नृपं ।
 यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत् प्रतिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ।
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूलान्न मृष्यते । शृणोति प्रतिकूलानि सर्वदा विमना इव ।
 अग्राम्यचरितं वृत्तिं यो न सेवेत नित्यदा । जितानामजितानाञ्च वत्तधर्मादपैति सः ।
 निगृहीतादमात्याञ्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः । पर्वतादिषमादुर्गाद्धृष्टिनेऽश्वात् सरोरुपात् ।
 रतेभ्यो नित्ययुक्तः सन् रक्षेदात्मानमेव तु । मुखानमात्यान् यो हित्वा निहीनान् कुरुते प्रियान् ।
 स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्त्तौ न विन्दति । यः कल्याणगुणान् ज्ञातोन् द्वेषान्नोपबुभूषति ।
 अदृढात्मा दृढक्रोधः स मृत्योर्वसते ऽन्तिके । अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदयस्य प्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्यंश्चिरं यशसि तिष्ठति । नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संज्वरेत् ।
 प्रिये नातिभृशं तिष्ठेद्युज्येत शुभकर्मणि । के वाऽनुरक्ता राजानः के भयात् समुपाश्रिताः ।
 मध्यक्ष्यदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् । न जातु बलवान् भूत्वा दुर्व्वले विश्वसेत क्वचित् ।
 भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः । अपि सर्वगुणैर्धुक्तं भर्तारं प्रियवादिनं ।
 अभिद्रुहति पापात्मा न तस्मादिश्वसेज्जनात् । एवं राजोर्पनिषदं ययातिः स्माह नाङ्गवः ।
 मनुष्यविषये युक्ता हन्ति शत्रूननुत्तमान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चिनवतोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ वामदेव उवाच ॥ अयुद्धेनैव विजयं वर्द्धयेदमुधाधिपः । जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप ।

न चायलब्धं लिप्सेत मूलेनातिदृढे सति । न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लोभा विधीयते ।

यस्य स्तोत्रो जनपदः सन्त्यक्तः प्रियराजकः । सन्तुष्टः पुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ।

यस्य चेधाः सुसन्तुष्टाः सन्विताः सूपधाः स्थिताः । अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ।

२५२५

पौरजनपदा यस्य भूतेषु च दयालवः । सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ।

प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मानः । तदा लिप्सेत मेधावो परभूमिधनान्युत ।

भोगेषूदयमानस्य भूतेषु च दयावतः । वर्द्धते तरमाणस्य विजयो रक्षितात्मनः ।

तत्त्वेदात्मानमेवं स वनं परशुना यथा । यः सन्त्यग्वर्त्तमानेषु स्त्रेषु मिथ्या प्रवर्त्तते ।

नैवद्विषन्तो ह्योयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः । क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य देष्टा न विद्यते ।

२५२६

यदर्थ्यजनविदिष्टं कर्म तत्राचरेद्बुधः । यत्कल्याणमभिधायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ।

नैवमन्येऽद्वजानन्ति नात्माना परित्यजे । कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबभूवति ।

इदं वृत्तं मनुष्येभ्यः वर्त्तते यो महोपतिः । उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत् कृतवानृपः । तथा कुर्वन्स्वमयेतौ लोकौ जेता न संशयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि । कस्यस्य विजये धर्मो ह्येतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ।

२५२७

॥ भीष्म उवाच ॥ ससहयोगोऽसहयोगो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः । ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ।

मम धर्मबलिं दत्तं किं वा मां प्रतिपत्स्यथ । ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ।

ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येरन् कथञ्चन । सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिपाः ।

अशस्त्रं क्षत्रियं भवा शस्त्रं गृह्णात्ययापरः । त्राणायाप्यसमर्थन्तं मन्यमानमतीव च ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपव्रजेत् । कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

२५२८

॥ भीष्म उवाच ॥ नैवासन्नद्धकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे । एक एकेन योध्यश्च विसृजेदक्षमं यथा ।

स चेत् सन्नद्ध आगच्छेत् सन्नद्धयं ततो भवेत् । स चेत् ससैन्य आगच्छेत् ससैन्यस्तमयाङ्गयेत् ।

स चेन्निकृत्वा युध्येत निकृत्वा प्रतियोधयेत् । अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्मैव निवारयेत् ।

नाश्वेन रथिनं दाय्यादुदियाद्रथिनं रथी । व्यसनेन प्रहर्त्तव्यं न भीताय जिताय च ।

इषुर्लिप्ता न कर्णो स्यादसतभितदायुधं । यथार्थमेव योद्धव्यं न क्रुध्येत जिघांसतः ।

२५२९

निष्प्राणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथञ्चन । भग्नशस्त्रो विपन्नश्च कृत्तव्यो हतवाहनः ।

चिकित्स्य स्यात्स्वविषये प्राथो वा स्वगृहे भवेत् । साधूनान्तु यदा भेदात् साधुसंज्ञसनी भवेत् ।

निर्ब्रणस्य स मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः । तस्माद्धर्मो योद्धव्यमिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

सत्सु नित्यं सतां धर्मान्तमास्थाय न नाशयेत् । यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो धर्मसङ्गरः ।

आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीविनः । कर्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जयेत् ।

२५३०

धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्माणा । नाधर्मश्चरितो राजन् मयः फलति गौरिव ।
मूलानि च प्रशाखाश्च दहन् समधिगच्छति । पापेन कर्माणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रह्वयति ।
स वर्द्धमानः स्त्रियेन पापः पापे प्रसज्जति । न धर्माऽस्त्रीनि मन्वानः शुचीनवहसन्निव ।
अश्वदधानश्च भवेदिनाशमुपगच्छति । सम्बद्धो वारुणैः पाशैर्मर्त्य इव मन्यते ।
महादृतिरिवाभानः सुकृतेनैव वर्त्तते । ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः ।
अथैनमभिनन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्वनि । तस्माद्धर्मेण विजयं कोषं लिप्सेत भूमिपः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते पञ्चमवर्तोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः । अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येन भूमिपः ।
अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च । सादयत्येव राजानं महीञ्च भरतर्षभ ।
विशीर्णकवचञ्चैव तवास्मीति च वादिनं । कतः खलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ।
बलेन विजितो यस्य नतं दुष्येत भूमिपः । संवत्सरं विप्रण्येत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ।
नार्व्याक् संवत्सरात् कन्या प्रवृत्त्या विक्रमाहता । एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत् सहसा हृतं ।
न तु बध्यधनं तिष्ठेत् पिवेयुर्ग्राह्याणाः पयः । युञ्जीरन्मयनडुहः क्षन्त्यं वा नदः भवेत् ।
राज्ञा राजैव योऽद्वयस्तथा धर्मा विधीयते । नान्यो राजानमभ्येदराजन्यः कथञ्चन ।
अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ग्राह्याणाऽन्तरा । शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योऽद्वयं तदा भवेत् ।
मर्यादां शाश्वतीं भिन्वाद्ग्राह्याणं योऽभिलङ्घयेत् । अथ चेज्जह्येदेव मर्यादां क्षत्रियनुवः ।
असंख्येयस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि । यस्तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदेन च ।
तां वृत्तिं नानुवर्त्तेत विजिगीर्षुर्माहीपतिः । धर्मलब्ध्वा हि विजयात्ताभः कोऽभ्यधिको भवेत् ।
सहसाऽनार्थभूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् । सान्त्वेन भोगदानेन च राज्ञां परमो नयः ।
भुञ्जमाना ह्ययोगेन खराद्वादमितापिताः । अमित्रास्तमुपासीरन् व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि । सन्तुष्टाः सर्वतो राजन् राजव्यसनकाङ्क्षिणः ।
नामित्रो विनिकर्त्तव्यो नातिच्छेद्यः कथञ्चन । जीवितं ह्यप्यतिच्छिन्नः सन्त्यजेच्च कदाचन ।
अन्येनापि च संयुक्तस्तुव्येत्येव नरार्थिपः । शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बद्ध मन्यते ।
यस्य स्त्रीता जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः । सन्तुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ।
क्षलिकपुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतसत्तमाः । पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकविदुष्यते ।
एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तमः । अनेन चेन्द्रविषयं विजिगीषन्ति पार्थिवाः ।
भूमिवर्जं धनं राजा जित्वा राजन्महाहवे । अपि चान्नौषधीः शशदाजहार प्रतर्दनः ।
अग्निहोत्राग्निशेषश्च हविर्भोजनमेव च । आजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत् ।
सराजकारिण राक्षसि नाभागो दक्षिणां ददौ । अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापसार्थाच्च भारत ।
उच्चावचानि वित्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर । आसन्नाञ्चां पुराणानां सर्व्वतन्मस रोचते ।

३५५५

३५५६

३५५७

३५५८

३५५९

सर्वविद्यातिरेकेण ज्यमिच्छन्महीपतिः । न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।

२५८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षष्ठवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चक्रधर्मोद्धि पापीयान् न धर्मोऽस्ति नराधिप । अपयानेन युद्धेन राजा हन्ति महाजनं ।

अयं स्वकर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ निग्रहेण च पापानां साधूनां सङ्ग्रहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ।

उपकुन्वन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य बद्धयन्ति पुनः प्रजाः ।

अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः । अनुग्रहाय भूतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ।

२५८५

यथैव चेन्निर्याता निर्यातुं चेन्नमेव च । हिनस्ति धान्यं कसञ्च न च धान्यं विनश्यति ।

एवं सन्त्राणि मुञ्चन्तो भ्रान्तिं बन्धाननेकधा । तस्मैषा निष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ।

यो भूतानि धनाक्रान्त्या बधात् क्लेशाच्च रक्षति । दस्युभ्यः प्राणदानात् स धनदः सुखदे विराट् ।

स सर्वयज्ञैरगेजानो राजाऽथाभयदक्षिणः । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्तितीन्द्रसलोकतां ।

ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने योऽरिभिः सत्यं युध्यति । आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ।

२५९०

अभीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृह्य शरांस्तथा । न तस्मात्तिदशाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ।

तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिन्दन्ति संयुगे । तावतः सोऽद्भुते लोकान् सर्वकामदुहोऽक्षयान् ।

यदस्य रुधिरं गात्रादाह्वे सम्प्रवर्त्तते । सह तेनैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः । तेन तेन तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ।

पृष्ठतो भीरवः सङ्घो वर्त्तन्ते धर्मपूरुषाः । शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनं ।

२५९५

यदि शूरस्तथा चेमे प्रतिरक्षेद्यथा भये । प्रतिरूपं जनं कुर्यान्न च तद्वर्त्तते तथा ।

यदिते कृतमाज्ञाय नमस्तुभ्युः सदैव तं । युक्तं न्याय्यञ्च कुर्युस्ते न च तद्वर्त्तते तथा ।

पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरं । सङ्ग्रामेऽनोकवेलायामुत्कृष्टेऽभिपतन्युत ।

पतत्यभिमुखः शूरः परान् भीरुः पलायते । आस्थाय स्वर्गमध्वानं सहायान् विषमे त्यजेत् ।

मास्त्र तांस्तादृशांस्तात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान् ययुः ।

२६००

अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः । त्यागेन यः सहायानां स्नान् प्राणांस्तातुमिच्छति ।

तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना । पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये सुग्रीदृशाः ।

अधर्मैः क्षत्रियस्त्रैव यच्छव्यामरणं भवेत् । विसृजन् श्लेष्मभूचाणि कृपणं परिदेवयन् ।

अवित्तेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्त्व तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ।

न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते । शौण्डीराणामशौण्डीर्यमधर्मं कृपणञ्च तत् ।

२६०५

इदं दुःखं महत् कष्टं पापीय इति निष्ठवन् । प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्याननुशोचयन् ।

अरोगाणां स्पृहयते मुजूर्ध्वत्युमपोच्छति । वीरो दृष्टोऽभिमानो च नेदृशं मृत्युमर्हति ।

रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः । तोक्ष्यैः शस्त्रैरभिक्षिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ।

गुरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशं । हन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ।
स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य यक्रुह्येति सलोकतां ।
सर्वोपायैरण्मुखमातिष्ठत्यक्रजोविनः । प्रश्रितोऽस्य सलोक्यं गूरुः दृष्टमदर्शयन् ।
यत्र यत्र हतः गूरुः शत्रुभिः परिवारितः । अन्धान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न भवेत् ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमवतोल्लेखः ॥ ६७ ॥

३६०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोका युध्यमानानां गुरुराणामनिवर्तिनां । भवन्ति निधनं प्राप्य तन्ने वृहि पितॄन्महः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अश्वरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।

अश्वरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभं । ददर्श सुरलोकस्य शक्रेण सचिवं सह ।

३६१

सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवर्गमास्थितं । उपर्युपरि गच्छन्तं सं वै सेनापतिं प्रभुं ।

स दृष्ट्वा परिगच्छन्तं सेनापतिमुदारधीः । अर्द्धं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवं ।

॥ अश्वरीष उवाच ॥ सागरान्तां मह्यं कृत्स्नमनुशास्य यथाविधि । चातुर्वर्त्यं यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ।

ब्रह्मचर्येण घोरं गुर्वीचरेण सेवया । वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रञ्च केवलं ।

अतियोनन्नपानेन पितृंश्च स्वधया तथा । अश्वीन् स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान् यज्ञैरनुत्तमैः ।

३६२

चक्षुधर्मस्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि । उदीचमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ।

देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा । आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कस्मादतीव मां ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह । सङ्ग्रामयज्ञः सुमहान् यस्यान्यो युध्यते नरः ।

सन्नद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखं । युद्धयज्ञाधिकारस्था भवतीति विनिश्चयः ।

॥ अश्वरीष उवाच ॥ कानि यज्ञे हवींश्चस्मिन् किमाज्यं का च दक्षिणा । अलिजज्ञाच के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शत
कृते ।

३६३

॥ इन्द्र उवाच ॥ अलिजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा । हवींषि परमांसानि रुधिरं त्राज्यमुच्यते ।

शृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र पक्षिणः । आज्यशेषं पिवन्त्येते हविः प्राश्नन्ति चाध्वरे ।

प्रासतोमरसङ्घाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः । ज्वलन्तो निशिताः पीताः सुचस्तस्याथ सचिणः ।

चापवेगायतस्त्रीक्ष्णः परकायावभेदनः । अजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च सुवो महान् ।

दीपिचर्मावनद्भृश नागदन्तकृतस्तरुः । हस्तिहस्तहरः खड्गः स्फिग्भवेत्तस्य संयुगे ।

३६४

ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्तृष्टिसपरश्वधैः । शैक्यायसमयस्त्रीक्ष्णैरभिघातो भवेदसु ।

सङ्ख्यासमयवित्तीर्णमभिजातोद्भवं वज्रं । आवेगाद्यच्च रुधिरं सङ्ग्रामे खवते भुवि ।

साऽस्य पूर्णाङ्गतिर्हीमे समृद्धा सर्वकामयुक् । किञ्चि भिन्वीत्ययं शब्दः श्रूयते वाहिनीमुखे ।

सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने । हविर्दानन्तु तस्याजः परेषां वाहिनीमुखे ।

कुञ्जराणां हयानाञ्च चर्मणाञ्च समुच्चयः । अग्निः श्येनचितो नाम स च यज्ञे विधीयते ।

३६५

उत्तिष्ठते कवन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः । स यूपस्तस्य गूरुस्य खादिरोऽष्टाशिरुच्यते ।

इडोयज्ञतः क्रौञ्चानि कुञ्जरास्वङ्कुशेरिताः । व्याघ्रतलनादेन वषट्कारेण पार्यिव ।
 उद्धाना तत्र सङ्ग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिर्नृप । ब्रह्मस्त्रे द्वियमाणे तु त्यक्त्वा युद्धे प्रियां तनुं ।
 आत्मनं यूपनुसृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः । भर्तुरर्थं च यः शूरो विक्रमेदाहिनीमुखे ।
 न भयाद्विनिवर्तेत तस्य लोका यथा मम । नीलचर्मवृतैः खड्गैर्व्वाङ्गभिः परिघोपमैः ।
 दक्ष वेदितृपत्नीर्णां तस्य लोका यथा मम । यस्य नापेक्षते किञ्चित् सहायं विजयस्थितः ।
 विगाह्य वाहिनीमथं तस्य लोका यथा मम ; यस्य शोणितसङ्गता भेगेमण्डूककच्छपा ।
 वीरास्त्रिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा । अस्त्रिचर्मश्रवा घेरा केशशैवलशाद्वला ।
 अश्वनागरयैश्चैव सज्जितैः कृतसंक्रमा । पताकाध्वजवानोर हतवारणवाहिनी ।
 शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः । हतनागमहानक्रा परलोकवद्वा शिवा ।
 ऋष्टिखड्गमहानौका गृध्रकङ्कवलश्रवा । पुरुषादानुचरिता भीरुणां कक्षलावहा ।
 नदी योधस्य सङ्ग्रामे तदस्यावभृथं स्मृतं । वेदो यस्य त्वमित्राणां शिरोभिश्च प्रकीर्यते ।
 अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम । पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखं ।
 हविर्दानं स्ववाहिन्यास्तदस्याङ्गर्भनीविणः । सदस्या दक्षिणा योधा आग्नेध्रश्चेत्तरां दिशं ।
 शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः । यदा ह्रमयतो व्यूहे भवत्याकाशमग्रतः ।
 साऽस्य वेदितृदा यज्ञैर्नित्यं वेदास्त्रयोऽग्नयः । यस्तु योधः परावृत्तः सन्तस्तो हन्यते परैः ।
 अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः । यस्य शोणितवेगेन वेदिः स्थात् सम्परिभुता ।
 केशमांसास्त्रिसंपूर्णा स गच्छेत् परमां गतिं । यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।
 स विष्णुविक्रमकामी बृहस्पतिसमः प्रभुः । नायकं तत्कुमारं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः ।
 जीवघ्राहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम । आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कथञ्चन ।
 अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महोयते । न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकं ।
 हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकान् शृणुष्व मे । वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतं ।
 वरमाणाऽभिधावन्ति मम भर्ता भवेदिति । एतत्तपस्य पुण्यञ्च धर्मश्चैव सनातनः ।
 चत्वारस्याश्रमास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत् । वृद्धवालौ न हन्तव्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः ।
 दण्डपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् । जम्भं वृत्तं बलं पाकं शतमायं विरोचनं ।
 दुर्वार्यश्चैव नमुचिं नैकमायञ्च शम्बरं । विप्रचित्तञ्च दैतयं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः ।
 प्रह्लादञ्च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतत् शक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । योधानामात्मनः सिद्धिमम्बरीषोऽभिमन्त्रवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रतर्ह्नी मैथिलस्य सङ्ग्रामं यत्र चक्रतुः ।

यज्ञोपवीतो सङ्ग्रामे जनको मैथिलो यथा । योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ।

जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् । योधान् स्वान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ।
 अभीक्ष्णामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत । पूर्णा गन्धर्व्वकन्याभिः सर्वकामदुहो ऽद्याः ।
 इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः । अक्रोत्तिः शान्वतो चैव पतितव्यमनन्तरं ।
 तान् दृष्ट्वाऽरोन् विजयत भूला सन्त्यागबुद्धयः । नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्त्तिनः ।
 त्यागमूलां हि भूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमं । इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुङ्गव । १६०
 अजयन्त रणे शत्रून् हर्षयन्तो नरेश्वरं । तस्मादात्मवता नित्यं स्वातव्यं रणमूर्द्धनि ।
 गजानां रथिनो मध्ये रथानामनुसादिनः । सादिनामन्तरे स्थायं पादातमपि दंशितं ।
 य एवं ब्रूते राजा स नित्यं जयति द्विषः । तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ।
 सर्वे स्वर्गतिमिच्छन्ति सुयुद्धेनातिमन्यवः । क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा यथा ।
 हृदयेयुर्व्विषणांश्च व्यवस्थाप्य परस्परं । जिताश्च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् । १६१
 पुनरावर्त्तमानानां निराशानाञ्च जीविते । वेगः सुदुःखेहा राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ।
 न हि प्रहर्त्तुमिच्छन्ति भूराः प्रद्रवतो भृशं । तस्मात् पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणां ।
 चराणामचरा ह्यन्नमदं द्रा दंष्ट्रिणामपि । आपः पिपासतामन्नमन्नं भूरस्य कातराः ।
 समानपृष्ठेदरपाणिपादाः परामवं भीरवो वै ब्रजन्ति । अतो भयार्त्ताः प्रणिपत्य भूयः कृताञ्जलीनुपतिष्ठन्ति
 भूरान् ।

भूरवाङ्मू लोकोऽयं लम्बते पुत्तवत् सदा । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु भूरः सम्मानमर्हति । १६२
 न हि शैथ्यात् परं किञ्चित्पि लोकेषु विद्यते । भूरः सर्वं पालयति सर्वं भूरे प्रतिष्ठितं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि नवनवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ । ईषद्भूमिं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ मत्पुत्रेण हि स्थितो धर्म उपपत्त्या तथाऽपरे । साध्याचारतया केचित्तथैवैषयिकादपि ।
 उपायधर्मान् वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्म्माद्योः । निर्धर्मार्थादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ।
 तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमं । कार्याणां सर्वसिद्धार्थं तानुपायान्निबोध मे । १६३
 उभे प्रज्ञे वेदितव्ये चञ्ची वक्रा च भारत । जानन् वक्रां न सेवेत प्रतिबोधेत चागतान् ।
 अमित्रा एव राजानं भेदेनापचरन्त्युत । तं राजा निहृतिं जानन् यथा मित्रान् प्रवाधते ।
 गजानां पार्थ चर्माणि गोवृषाजगराणि च । शल्यकण्टकलोहानि तनुचचमराणि च ।
 सितपीतानि शस्त्राणि सन्नाहाः पीतलोहिताः । नानारङ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ह ।
 चट्टयलोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः । फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्यान्नेकशः । १६४
 अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः । चैव्या वा मार्गशीर्ष्या वा सेनायोगः प्रशस्यते ।
 पक्षशस्त्रा हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा । नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।
 तस्मात्तथा योजयेत् परेषां व्यसनेऽथ वा । एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परवाधने ।

जलवास्तृणवान्मर्तः मनो गन्धः प्रशस्यते । चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ।
 न ह्यरक्षितं शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव । तस्मात् सेनायु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः ।
 अग्रतः पुराणीकं शकञ्चापि कुलोद्भूतं । आवासस्तोयवान् दुर्गं एकमार्गः प्रशस्यते ।
 परेजानुपमर्याणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् । आकाशात्तु वनाभ्यासं मन्यन्ते गुणवत्तरं ।
 वज्रभिर्गुणजातैश्च ये युद्धकुशला जनाः । उपन्यासो भवेत्तत्र बलानां नातिदूरतः ।
 उपन्यासावतरणं पदातीनाञ्च गृहणं । अथ शत्रुप्रतीक्षातमापदर्थं पराचरणं ।
 सप्तर्षेण पृष्ठतः कृत्वा युध्येदुग्रचला इव । अनेन विधिना शत्रून् जिगीषेतापि दुर्जयान् ।
 यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । पूर्व्वं पूर्व्वं व्याच रषां सन्निपाते युधिष्ठिर ।
 अक्वर्द्दमामनुदकाममर्यादाजलोष्ठकां । अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ।
 अपङ्गा गर्तरहिता वपभूमिः प्रशस्यते । नीचद्रुममहाकक्षा सोदका हस्तियोधिनां ।
 वज्रदुर्गा महाकक्षा वैष्णवेऽसमाकुला । पदातीनां क्षमा भूमिः पर्व्वतोपवनानि च ।
 पदार्तिवज्रला सेना दृढा भवति भारत । रथाश्ववज्रला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ।
 पदातिनागवज्रला प्रावृङ्गाले प्रशस्यते । गणनेतान् प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ।
 एवं सञ्चिन्त्य यो याति तियिनश्च पूजितः । विजयं लभते नित्यं सेनां सन्त्यक् प्रयोजयन् ।
 प्रसुप्तः स्तृषितान् शान्तान् विकीर्णान्नाभिघातयेत् । मोक्षे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ।
 अतिशितान् व्यतिशितान् निहतान् प्रतनूकृतान् । अविश्रब्धान् कृतारम्भानुपन्यासान् प्रतापितान् ।
 बहिश्चरानुपन्यासान् कृतवेष्टानुसारिणः । पारम्पर्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्त्तिनः ।
 परिचर्यावतो द्वारे ये च केचन वर्गिणः । अनीकं ये विभिन्दन्ति भिन्नं संस्थापयन्ति च ।
 समानासनपानास्ते कार्या दिगुणवेतनाः । दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
 ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्चूरमतन्द्रितं । यथा मुख्यान् सन्निपात्य वक्तव्याः संशयामहे ।
 विजयार्थं हि संग्रामे न त्यज्यामः परस्परं । इहैव ते निवर्त्तन्तां ये च केचन भीरवः ।
 ये घातयेयुः प्रवरं कुर्वाणास्तुमुलं प्रति । न सन्निपाते प्रदरं बधं वा कुर्युरोदृशाः ।
 आत्मानञ्च स्वपञ्चञ्च पालयन् हन्ति संयुगे । अर्थनाशे वधोऽकीर्तिरयश्च पलायने ।
 अमनोज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायने । प्रतिध्वस्तोद्भदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ।
 अमित्रैर्वरुद्धस्य दिषतामस्तु नः सदा । मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
 राशिवर्द्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह । अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनं ।
 जयिनस्तु नरास्तात वन्दनैर्काण्डलेन च । यस्तु स्वसंग्रामगता यशो वै ब्रान्ति शत्रवः ।
 तदसह्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि । जयं जानीत धर्मस्य मूलं सर्व्वसुखस्य च ।
 या भीरुणां परा त्मानिः शूरस्तामधिगच्छति । ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे त्यक्तजीविताः ।
 जयन्तो बध्यमाना वा प्राप्नुयाम महद्भतिं । एवं संग्रामपथाः समभित्यक्तजीविताः ।

३०६

३०७

३०८

३०९

३१०

३११

अनित्रवाहिनीं वीराः प्रतिव्याहन्त्यभीरवः । अग्रतः पुरुषानीकमभिचर्मवतां भवेत् ।
 पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा । परेषाम्प्रतिघातार्थं पदातीनाञ्च गूहनं ।
 अपि तस्मिन् पुरे वृद्धा भवेयुर्ये पुरोगमाः । ये पुरस्तादभिमताः सत्त्ववन्तो मनस्विनः ।
 ते पूर्वमभिवर्तैरंशैतानेवेतरे जनाः । अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि धनतः ।
 स्कन्धदर्शनमात्रान्तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः । संहतान् चोद्येदल्पान् कामं विस्तारयेद्बृहन् ।
 सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बज्रभिः सह । सम्प्रयुक्ते निरुद्धे वा सत्यं वा यदि वाऽनृतं ।
 अग्रे वाहन् क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति । आगतं मे मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
 सत्त्ववन्तो ऽभिवाधेयुः कुर्वन्तो भैरवाववान् । खेडा किलकिलाः शब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।
 भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुः पुरश्चरान् ।

३०२५

३०२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशिलाः किंमन्त्राचारः कथंरूपाश्च भारत । किंमन्त्राहाः कथंशस्त्रा जनाः स्त्रुः सङ्गरे क्षमाः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथा चरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते । आचरन् दीरपुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ।

गान्धाराः सिन्धुसैवीरा नखरप्रासयोधिनः । अभीरवः सुबलिनस्तद्वलं सर्वपारगं ।

३०२५

सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः । प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः ।

तथा यवनकाव्येजा मधुरामभितश्च ये । एते नियुद्धकुशला दक्षिणात्याऽसिपाणयः ।

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः । प्राय एव समुद्दिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु ।

सिंहशार्दूलवाङ्मेत्राः सिंहशार्दूलगामिनः । पारावतकुलिङ्गाश्च सर्वे शूराः प्रमाथिनः ।

मृगस्वरा दीपिनेत्रा चषभाचास्तरस्विनः । प्रमादिनश्च मन्दाश्च क्रोधनाः किङ्किणीस्वनाः ।

३०५०

मेघस्वनाः क्रोधमुखाः केचित् करभसन्निभाः । जिह्मनासायजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ।

विडालकुञ्जतनवस्तनुकेशस्तनुत्वचः । शीघ्राश्च पलटुत्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः ।

गोधानिमोलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा । तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ।

सुसंहताः सुतनवो व्यूढोरस्त्राः सुसंस्थिताः । प्रवादितेषु कुप्यन्ति ह्वयन्ति कलहेषु च ।

गम्भीराश्च निःसृताश्चः पिङ्गाश्च भुकुटीमुखाः । नकुलाश्चास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।

३०५५

जिह्वाश्चः प्रललाटाश्च निष्कांसहनवोऽपि च । वज्रबाह्वङ्गुलीचक्राः कृशा धमनिसन्तताः ।

प्रविशन्ति च वेगेन सास्त्रराये ह्युपस्थिते । वारणा इव संमन्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ।

दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः । उन्नतांसाः पृथुयीवा विकटाः स्थूलपिण्डकाः ।

उद्धृता इव सुयीवा विनता विहगा इव । पिण्डशीर्षातिवक्त्राश्च वृषदंशमुखास्तथा ।

उग्रस्वरा मन्युमन्तो युद्धेव्वारावसारिणः । अधर्मज्ञाऽवलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः ।

३०६०

त्यक्तात्मनः सर्वे एते अन्यजा ह्यनिवर्तिनः । पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चाप्रिये ।

अधार्मिकः भिन्नवृत्ताः सन्त्वेनैषां पराभवः । स्वमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीष्टाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगोषमाणवृत्ते एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जयित्व्यः कानि रूपाणि भवन्ति भरतवर्षम् । पृतनायाः प्रशस्तानि तानि चेच्छामि वेदितुं ।

। भीष्म उवाच ॥ जयिन्या यानि रूपाणि भवन्ति भरतवर्षम् । पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ।

दैवे पूर्व्यं प्रकुपिते मानुषे कालचोदिते । तदिदं सोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदियेन चक्षुषा ।

२७५५

प्रायश्चित्तविधिञ्चात्र जपहोमाश्च तद्दिदः । मङ्गलानि च कुर्वन्ति शमयन्त्यहितानि च ।

उदोर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत । यस्यां भवन्ति सेनायां भुवं तस्यां यगे जयः ।

अन्वेतान् वायव्यो वान्ति तथैवेन्द्रधनूंषि च । अनुश्रवन्ते मेघाश्च तयादित्यस्य रश्मयः ।

गोमायवहानुकूलः वल्लभश्च सर्वशः । अर्हयेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ।

प्रसन्नभाः पावकशोर्द्धरश्मिः प्रदक्षिणवर्त्तशिखो विधूमः । पुण्या गन्धाश्चाज्जतानां भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाङ्गः ।

२७६०

गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च शङ्खाश्च भेर्यश्च नदन्ति यत्र । युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाङ्गः ।

दृष्ट्वा मृगाः पृथतो वामतश्च सम्प्रस्थितानाश्च गमिष्यताश्च । जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाङ्गर्थ्यं त्वयतस्ते प्रतिषेधयन्ति ।

साङ्गन्त्यशब्दान् शकुना वदन्ति हंसाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च भासाः । हृष्टा योधाः सत्त्वन्तो भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाङ्गः ।

शस्त्रैर्व्यन्तैः कवचैः केतुभिश्च सुमानुभिर्मुखवर्षैश्च यूनां । भ्राजिष्मती दुष्प्रतिवोचणीया येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून् ।

शुश्रूषवस्त्रानभिमानिनश्च परस्परं सौहृदमास्थिताश्च । येषां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च जयस्यैतद्भाविनो रूपमाङ्गः ।

२७६५

शब्दाः स्वर्गस्तया गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः । धैर्यञ्च विशते योधान् विजयस्य मुखञ्च तत् ।

दृष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविवर्ततः । पश्चात् संसाधयत्यर्थं पुरस्ताच्च निषेधति ।

सम्भृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर । साक्षैव वर्त्तयेः पूर्व्यं प्रयतेथास्ततो युधि ।

जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत । यादृच्छिको युधि जयो देवो वेति विचारणं ।

अपामिव महावेगस्तस्मा इव महामृगाः । दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ।

२७७०

भग्ना इत्येव भज्यन्ते विद्वामोऽपि न कारणं । उदारसारा महती रुरुमङ्गोपमा चमूः ।

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तप्राणाः सुनिश्चिताः । अपि पञ्चाशतं शूरा मृदून्ति परवाहिनीं ।

अपि वा पञ्च षट् सप्त संहताः कृतनिश्चयाः । कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्तीह शाचवान् ।

सन्निपातो न मन्तव्यः शक्ये सति कथञ्चन । सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ।

सन्दर्शेनैव सेनाया भयं भीरून् प्रवाधते । वज्रादिव प्रज्वलितादियं क्व नु पतियति ।

२७७५

अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्यथ । तेषां स्यन्दन्ति गात्राणि योधानां विजयस्य च ।

विशयो व्ययते राजन् सर्वेः सस्याणुजङ्गमः । अस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा भीदति देहिनां ।
तेषां सान्त्वं क्रूरमित्रं प्रणेत्यं पुनः पुनः । समीक्षमाना हि परैर्योगमायान्ति सर्वतः ।
अन्तराणाञ्च भेदार्थं चरानभ्यवचारयेत् । यश्च तस्मात् परो राजा तेन सन्धिः प्रशस्यते ।
न हि तस्यान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा । यथा सार्द्धेनमित्रेण सर्वतः प्रतिवाधनं ।
क्षमा वै साधुमायाति न ह्यसाधुं क्षमा सदा । क्षमायाश्चाक्षमायाश्च पार्थ विद्धि प्रयोजनं ।
विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञो विवर्द्धते । महापराधे ह्ययस्मिन् विश्वसन्त्यपि शत्रवः ।
मन्यते कर्षयित्वा तु क्षमा साध्वीति शम्बरः । असन्तप्तन्तु यद्वारु प्रेत्यति प्रकृतिं पुनः ।
नैतत् प्रशंसन्त्याचार्या न तु साधुनिदर्शनं । अक्रोधेनाविनाशेन निधन्तव्याः स्वपुत्रवत् ।
द्वेष्टो भवति भूतानामुपो राजा युधिष्ठिर । मृदुमथ्यवमन्यन्ते तस्मादुभयमाचरेत् ।
प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहरन्पि भारत । प्रहृत्य च कृपायीत शोचन्निव रुदन्निव ।
न मे प्रियं यन्निहताः संघामे मामकैर्नरैः । न च कुर्वन्ति मे वाक्यमुच्यमानाः पुनः पुनः ।
अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो वधमर्हति । सुदुर्लभाः सुपुरुषाः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे । इति वाचा वदन् हन्तृन् पूजयेत् रहोगतः ।
हन्तृणामाहतानाञ्च यत् कुर्युरपराधिनः । क्रोशेद्वाह् प्रगृह्यापि चिकीर्षन् जनसंग्रहं ।
एवं सर्वस्ववस्त्रासु सान्त्वंपूर्व्वं समाचरेत् । प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ।
विश्वासञ्चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत । विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ।
तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमया । सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि सेनानीतिकथने द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं मृदौ कथं तोत्स्ने महापते च पार्थिव । आदौ वर्त्तत नृपतिस्तन्मो ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृहस्पतिश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।
वृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः । उपसङ्गम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ अहितेषु कथं ब्रह्मन् प्रवर्त्तयमतन्द्रितः । असमुज्झिद्य चैवैतान्नियच्छेद्यमुपायतः ।
सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणो भवेत् । किं कुर्वाणं न मां जह्यात् ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ।
ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् । राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरन्दरं ।
॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ न जातु कलहनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः । बालैरासेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ।
न शत्रुर्विद्वृतः कार्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता । क्रोधं भयञ्च हर्षञ्च नियम्य स्वयमात्मानि ।
अभिन्नमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् । प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासांश्च वर्ज्जयेत् । यथा वैतसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ।
तान् द्विजान् कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महोपतिः । वशञ्चोपनयेच्छत्रून्निहन्त्याच पुरन्दर ।
न नित्यं परिभूयांरीन् सुखं स्वपिति वासव । जागर्त्येव हि दुष्टात्मा सङ्करोऽग्निर्विवोत्थितः ।

१०००

१००१

१००२

१००३

१००४

१००५

न कल्पिषानः कर्तव्यः सामान्ये विजये सति । विश्वासैवोपसन्नायौ वशे कृत्वा प्रियः प्रभो ।

मन्मथार्थं सहामादैर्बन्धविद्भिर्बन्धात्मभिः । उपेत्यमाणो ज्वझातो हृदयेनापराजितः ।

अद्याह् न हरेत् काले किञ्चिद्विचलिते पदे । दण्डञ्च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ।

अदिमद्यवमानज्ञः प्रच्छन्नञ्च विधारयेत् । वलानि दूषयेदस्य जानन्नेव प्रमाणतः ।

भेदेनोपप्रदानेन संसृजेदौषधैस्तथा । न त्वेवं खलु संसर्गं रोचयेदरिभिः सह ।

३८०

दीर्घकालमपीच्छेत् निहन्त्यादेव शत्रवान् । कालाकाङ्क्षी हि क्षपयेद्यथा विश्रम्भमाप्नुयुः ।

न सङ्गान् विनिहत्याह द्रष्टव्यो विजयो ब्रुवः । न शस्त्रं वा घटयति न वाचा कुरुते व्रणं ।

प्रप्ते च न हरेत् काले न च संवर्तते पुनः । हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपून् प्रति ।

या हि कालो व्यतिक्रामेत् पुरुषं कालकाङ्क्षिणं । दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्म चिकीर्षुणा ।

श्रेयस्य विनयेदेव संगृह्णन् साधुसम्मतं । अकाले साधयेन्मित्रं न च प्राप्ते प्रपीडयेत् ।

३८१

विहाय कामं क्रोधञ्च तथाऽहङ्कारमेव च । युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुनः पुनः ।

मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादस्य सुरोत्तम । मायाः सुविहिताः शक्र सादयन्त्यविचक्षणं ।

निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रतिविहाय च । ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्तुर्मविचारयन् ।

यदेवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् । यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विश्रावयन्त्यपि ।

अनेक्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदश्चरेत् । ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीं ।

३८२

भेदञ्च प्रथमं युज्यान्तूष्णीमपि तथैव च । काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ।

प्रणिपातञ्च गच्छेत् काले शत्रोर्बलीयसः । युक्तोऽस्य बधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ।

प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् । अमित्रमपि सेवेन न च जातु विशङ्कयेत् ।

स्त्रानानि शङ्कितानाञ्च नित्यमेव विवर्जयेत् । न च तेव्वाश्वमेद्राजा जाग्रतीह निराकृताः ।

न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदस्ति सुरोत्तम । यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ।

३८३

तथा विविधनाशानामपि सम्भव उच्यते । यतते योगमास्थाय मित्रमित्रं विचारयेत् ।

मृदुमथवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः । मा तीक्ष्णे मा मृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णे भव मृदुर्भव ।

यथा वप्रे वेगवति सर्वतः संभ्रुतेऽदके । नित्यं विवरणाद्वाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ।

न वज्रनभियुज्जीत यौगपद्येन शत्रवान् । साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च पुरन्दर ।

एकैकमेवां निष्यिष्य शिष्टेषु निपुणश्चरेत् । न तु शक्नोति मेधावी सर्वानेवारभेन्नृप ।

३८४

यदा स्यान्महतो सेना हयनागरयाकुला । पदातियन्त्रवज्रला अनुरक्ता षडङ्गिनी ।

यदा वज्रविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिलोमतः । तदा विवृत्य प्रहरेद्द्यूनामविचारयन् ।

न सामदण्डोपनिषत् प्रशस्यते न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा । न शस्यधातो न च सङ्करक्रिया न चापि भूयः प्रकृते
र्विचारणा ।

मायाविभेदानुपसर्जनानि तथैव पापं न यशः प्रयोगात् । आतैर्भन्यैरुपचारयेत् पुरेषुराश्रेषु च सम्प्रयुक्तान् ।

पुराणि चैषामनुसृत्य भूमिपाः पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति । पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि प्रयोजयन्तो बलवत्
सूदन । २८३५

प्रदाय गूढानि वसूनि राजन् प्रच्छिद्य भोगानवधाय च खान् । हृष्टान् स्वदोषैर्गतिं कीर्त्तयित्वा पुरेषु गङ्गेषु च
योजयन्ति ।

तथैव चान्यैरपि शास्त्रवेदिभिः खलङ्कृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः । सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः पुरेषु कृत्यामुपधारयेच्च ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम । कथं दुष्टं विजानीयामेतत् पृष्टो ब्रवोहि मे ।

॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ परोक्षमगुणानाह सङ्गुणान्यभ्यसूयते । परैर्वा कीर्त्तमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ।

तूष्णीम्भावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणं । निश्वासञ्चोष्ठसन्दंशं शिरसश्च प्रक्रम्यनं । २८३६

करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टस्य भाषते । अदृष्टितो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ।

पृथगेत्य समन्नाति नेदमद्य यथाविधि । आसने शयने चाने भावा लक्ष्या विशेषतः ।

अर्त्तिरार्त्तं प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणं । विपरीतन्तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ।

एतान्येव यथोक्तानि बुध्यत विदर्शाधिप । पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ।

इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम । निश्चयं शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर । २८३७

॥ भीष्म उवाच ॥ स तद्वचः श्रुत्वा निर्वर्त्तते रतस्तथा चकारावितथं बृहस्पतेः । चत्वार काले विजयाय चारिहा वशञ्च
शत्रूननयत् पुरन्दरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रबृहस्पतिसंवादे व्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्मिकोऽर्थानसम्प्राप्य राजाऽमात्यैः प्रवाधितः । च्युतः कोषाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन् कथञ्चरेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायं चेमदर्शय इतिहासोऽनुगीयते । तत्तेऽहं सम्यक्ख्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ।

चेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा । मुनिं कालकटक्षीयमाजगामेति नः श्रुतं ।

तं पप्रच्छानुसंग्य ह्य कच्छामापदमास्थितः । २८३८

॥ राजोवाच ॥ अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः । अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन् किं कर्तुमर्हति ।

अन्यत्र मरणात् सौम्यादन्यत्र परसंश्रयात् । क्षुद्रादन्यत्र चाचारात् तन्ममाचक्ष सत्तम ।

व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा । धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य तद्विधः शरणं भवेत् ।

निर्विद्यति नरः कामान्निर्विद्य सुखमेधते । त्यक्त्वा प्रीतिञ्च शक्तिञ्च लब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ।

सुखमर्थश्रयं येषामनुशोचामि तानहं । मम ह्यर्थः सुबह्वो नष्टाः स्वप्न इवागताः । २८३९

दुष्करं वत कुर्वन्ति महतोऽर्थान्स्थजन्ति ये । वयं त्वेतान् परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ।

इमामवस्थां सम्प्राप्तं दीनमार्त्तं श्रिया च्युतं । यदन्यत् सुखमस्तीह तद्ब्रह्मन्ननुशाधि मां ।

कौशलेनैवमुक्तसु राजपुत्रेण धीमता । मुनिः कालकटक्षीयः प्रत्युवाच महाद्युतिः ।

॥ मुनिरुवाच ॥ पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्या विजानता । अनित्यं सर्वमेवैतदहञ्च मम चास्ति यत् ।

यत्किञ्चिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् । एवं न व्यथते प्राज्ञः कच्छामप्यापदं गतः । २८४०

यद्विभूतं मविव्यञ्च सर्वं तन्न भविव्यति । एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ।
 यच्च पूर्वं ममाहारे यच्च पूर्वं परे परे । सर्वं तन्नास्ति ते चैव तज्ज्ञात्वा को न संज्वरेत् ।
 भूता च न भवत्येतद्भूता च भविव्यति । शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं क्षुर्व्यन्त कथञ्चन ।
 क नु तेऽद्य पिता राजन् क नु तेऽद्य पितामहः । न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वं पश्यन्ति तेऽपि च ।
 आत्मनोऽभ्रवतां पश्य तांस्तं किमनुशोचसि । बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व भ्रवं हि न भविव्यसि ।
 अहञ्च त्वञ्च नृपते सुहृदः शचवञ्च ते । अवश्यं न भविव्यामः सर्वञ्च न भविव्यति ।
 ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः । अर्धमेव हि ते सर्वे मरिव्यन्ति शरच्छतात् ।
 अपि चेन्महतो वित्तान्न प्रमुच्येत पूरुषः । नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ।

३८३

अनागतं यन्न ममेति विद्यादतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् । दिष्टं बलीय इति मन्यमानास्ते पण्डितास्तत् सतां
 स्थानमाहः ।

अनद्याद्यापि जीवन्ति राज्यञ्चाप्यनुशासति । बुद्धिपौरुषसम्पन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ।
 न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः । किन्न त्वं तैर्नरैः श्रेयांसुल्लो वा बुद्धिपौरुषैः ।
 ॥ राजोवाच ॥ यादृच्छिकं सर्वमासीत्तद्राज्यमिति चिन्तये । ह्रियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ।
 तस्यैव ह्रियमाणस्य सोतसैव तपोधन । फलमेतत् प्रपश्यामि यथालब्धेन वर्त्तयन् ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ अनागतमतीतञ्च यथाऽतव्यविनिश्चयात् । नानुशोचेत कौशल्य सर्वार्थेषु तथा भव ।
 अवाप्यान् कामयन्नर्थान्नानवाप्यान् कदाचन । प्रत्युत्पन्नाननुभवन् मा शुचस्त्वसनागतान् ।
 यथालब्धेऽपन्नार्थैस्तथा कौशल्य रंश्यसे । कच्चिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि ।
 पुरस्ताद्धृतपूर्वत्वाद्धीनभाग्यो हि दुर्धर्तिः । धातारंगर्हते नित्यं लब्धार्थाश्च न मृष्यते ।
 अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान् । एतस्मात् कारणादेतदुःखं भूयोऽनुवर्त्तते ।
 दीर्घाभिमानसम्पन्ना राजन् पुरुषमानिनः । कच्चित्त्वन्न तथा राजन् मत्सर्गौ कौशलाधिप ।
 सहस्र श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा । अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते सदा ।
 अभिनिष्पन्दते श्रीर्हि सत्यपि दिवतो जनं । श्रियञ्च पुत्रपौत्रञ्च मनुष्या धर्मचारिणः ।
 योगधर्मविदो धीराः स्वयमेव त्यजन्त्युन । वज्रशङ्खमुकं दृष्ट्वा विधित्वा धनमेव च ।
 तथाऽन्ये सन्त्यजन्त्येवं मत्वा परमदुर्लभं । त्वं पुनः प्राञ्जरूपः सन् कथणं परितप्यसे ।
 अक्राम्यान् कामयानेऽर्थान् पराधीनानुपद्रवान् । तां बुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैतान् परित्यज ।
 अनर्थार्थार्थरूपेण ह्यर्थार्थानर्थरूपिणः । अर्थार्थैव हि केषाञ्चिद्भूतनाशो भवत्युत ।
 आनन्दं तत् सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीम्यति । रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते ।
 तथा तस्मिन्मानस्य समारम्भो विनश्यति । कच्छास्त्वमभिप्रेतं यदि कौशल्य नश्यति ।
 तदा निर्विद्यते सोऽर्थात् परिभग्नक्रमो नरः । धर्मभेकेऽभिपद्यन्ते कल्याणभिजना नराः ।
 परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्येयुश्च लौकिकात् । जीवितं सन्त्यजन्त्येके धनलोभपरा जनाः ।

३८०

३८४

३८८

३८९

न जीवितं यं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते । पश्य तेषां कृपणतां पश्य तेषामवद्वितां ।
 अमुने जीविते मोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः । सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
 संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः । धनं वा पुरुषो राजन् पुरुषं वा पुनर्द्धनं ।
 अवश्यं प्रजहात्येव तद्विद्वान् को नु संजरेत् । अन्येषानपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च ।
 पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राजन्नापदमात्मनः । नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरं ।
 प्रतिषेद्धा न चाप्येषु दुर्व्वलेष्वहितेष्वपि । प्राप्तिसृष्टेषु भावेषु व्यपकृष्टेष्वसम्भवे ।
 प्रज्ञानतप्तो विक्रान्तस्त्वदिधो नानुशोचति । अल्पमिच्छन्न चपलो मृदुर्दान्तः सुनिश्चितः ।
 ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वदिधो नैव शोचति । नत्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिभेषितुमर्हसि ।
 नृशंसवृत्तिं पापिष्ठां दुष्टां कापुरुषोचितां । अपि मूलफलाजीवे रमस्वैको महावने ।
 वाग्यतः संष्ट होतात्मा सर्वभूतदयान्वितः । सदृशं पण्डितस्यैतदोषादन्तेन दन्तिना ।
 यदेको रमतेऽरण्येष्वरण्यैव तु यति । महाहृदः सङ्क्रुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
 एतदेवं गतस्याहं सुखं पश्य मि जीवितुं । असम्भवे श्रियो राजन् हीनस्य सचिवादिभिः ।
 दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ।

३८२०

३८२५

३८००

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटकीये चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ मुनिस्त्वाच ॥ अयं चेत् पौरुषं किञ्चिन् चत्त्रियात्मनि पश्यसि । ब्रवीमि तान्तु ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ।

ताञ्चेच्छक्रोषि निर्मातुं कर्म चैव करिष्यसि । शृणु सर्वमश्रेयेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 आचरिष्यसि चेत् कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि । राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियं ।
 अथैतद्वैचते राजन् पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ।

३८१५

॥ राजोवाच ॥ ब्रवीतु भगवान्नीतिमुपपन्नोऽस्त्यहं विभो । अमोघोऽयं भवत्वद्य त्वया सह समागमः ।

॥ मुनिस्त्वाच ॥ हित्वा दम्भं च कामञ्च क्रोधं हर्षं भयन्तया । अयमिवाणि सेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय । दातुमर्हति ते वित्तं वैदेहः सत्यसङ्गरः ।

प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रयहञ्च भविष्यसि । ततः सहायान् सेत्वाहाल्लस्यसे व्यसनान् शुचीन् ।

३८१०

वर्त्तमानः स्वशास्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रियः । अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ।

तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः । प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रयहणं महत् ।

ततः सुहृदलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमन्त्रिभिः । आन्तरैर्भेदयित्वाऽरीन् विल्लं विल्लेन भेदय ।

यरैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय । अजम्भा धे शुभा भावास्त्रियश्चाङ्कादनानि च ।

श्रय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च । पक्षिणो मृगजातानि रसगन्धाः फलानि च ।

३८१५

तेष्वेव सञ्जयेथास्त्रं यथा नश्येत्तथं परः । यद्येवं प्रतिषेद्धव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ।

न जातु विवृतः कार्यः शत्रुः सुनयमिच्छता । रमस्व परमामित्रे विषये प्राज्ञसम्मतः ।

भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्रधर्ममनर्थकैः । आरम्भांश्चास्य महतो दुस्तरांश्च प्रयोजय ।

नदीवच विरेधांश्च वलवद्भिर्विरुध्यतां । उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।

प्रतिभोगमुखेनैव कोषस्य विरेचय । यज्ञदाने प्रशाध्यस्मै ब्राह्मणाननुवर्ण्य तान् ।

२१९०

ते त्वं प्रतिक्रियन्ति तं भोक्ष्यन्ति वृका इव । असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिं ।

विविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति मानवः । कोषक्षये त्वमित्राणां वशं कौशल्यं गच्छति ।

उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मो चाधर्म एव च । फलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शत्रवः ।

न चास्मै मानुषं कर्म दैवमस्त्योपवर्णय । असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ।

याजयैनेन विश्वजिता सर्वस्वेन विद्युज्यतां । ततो गच्छति सिद्धार्थः पीड्यमानं महाजनं ।

२१९५

योगधर्मविदं पुण्यं किञ्चिदस्त्योपवर्णयेः । अपि त्यागं बुभूषेत कच्चिद्भेदनामयं ।

सिद्धेनौषधियोगेन सर्वशत्रुविनाशिना । नागानश्चान् मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातयेः ।

एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुचिन्तिताः । शक्या विषहताः कर्तुं पुरुषेण कृतात्मना ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीये पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ राजोवाच ॥ न निहत्या न दम्भेन ब्रह्मनिष्कामि जीवितु । नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान् सुमहतोऽप्यहं ।

पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितं । येन मां नाभिश्नहेत येन कृत्स्नं हितं भवेत् ।

२२२०

आनृशंस्तेन धर्मेण लोके ह्यस्मिन् जिजीविषुः । नाहमेतदलं कर्तुं नैतत्त्वयुपपद्यते ।

॥ मुनिरुवाच ॥ उपपन्नस्त्वमेतेन यथा चक्षिय भाषसे । प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या वा बज्रदर्शन ।

उभयोरिव वामर्ये यत्तिल्ये तव तस्य च । संक्षेपं वा करिष्यामि शाश्वतं ह्यनपायिनं ।

तादृशं हि कुले जातमनृशंसं वज्रश्रुतं । अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविदं ।

यस्त्वं प्रच्यावितो राज्याङ्गसनञ्चोत्तमं गतः । आनृशंस्तेन वृत्तेन चक्षियेऽहमि जीवितुं ।

२२२५

आगन्ता मद्गृहे तात वैदेहः सत्यसङ्गरः । अथाहं तं नियोक्ष्यामि तत् करिष्यत्यसंशयं ।

अत आह्वय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् । अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ।

आदर्श इव शुद्धात्मा शारदस्वप्नमा यथा । नास्मिन् पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ।

तेन ते सन्निरेवासु विश्वसास्मिन् यथा मयि । न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुमपि व्यहं ।

अमात्यः पूर एव स्यात् बुद्धिसम्पन्न एव वा । ताभ्याञ्चैवोभयं राजन् पश्य राज्यप्रयोजनं ।

२२३०

धर्मात्मनां क्वचिन्नोके नान्याऽस्ति गतिरीदृशी । महात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ।

सुसंयतीतस्त्वैव तया धर्मपुरोगमः । संसेवमानः प्रचूस्ते गृह्णीयान्महतो गणान् ।

यद्ययं प्रतियुध्येत स्वकर्म चक्षियस्य तत् । जिगीषमाणस्त्वं युद्धे पितृपैतामहे पदे ।

त्वञ्चापि प्रतियुध्यथा विजिगीषुव्रते स्थितः । अयुद्धैव नियोगान्मे वधे कुरु हिते स्थितः ।

स त्वं धर्ममवेक्षस्व हित्वा लोभमसाम्प्रतं । न च कामान्न च द्रोहात् स्वधर्मं हातुमर्हसि ।

२२३५

नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः । तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परो जनः ।

आत्मन्यपि च संदृश्यावुभौ जयपराजयौ । निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्वयं ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभं । प्रतिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ।
यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महाश्रुतः । श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभ द्वेरेव तत्क्षमं
यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा । एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽवाप्ति विचारणा ।
ततः कौशल्यमाह्वय मैथिलो वाक्यमब्रवीत् । धर्मतो नीतितथैव लोकश्च विजितो मया ।
अहं तया चात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम । आत्मानमनवज्ञाय जितवदूर्त्ततां भवान् ।
नावमन्यामि ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषं । नावमन्ये जयामीति जितवदूर्त्ततां भवान् ।
यथावत् पूजितो राजन् गृहं गन्ताऽसि मे भृशं । ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वस्रौ जग्मतुर्गृहान् ।
वैदेहस्त्वय कौशल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा । पादार्घ्यमधुपर्कैर्लं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ।
ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च । एष राज्ञां परो धर्मोऽनित्यौ जयपराजयौ ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटकीये षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणचक्षुर्विशं शूद्राणाञ्च परन्तप । धर्मवृत्तञ्च वित्तञ्च वृत्त्युपायाः फलानि च ।
राज्ञां वृत्तञ्च कोषञ्च कौषसञ्जननं जयः । अमात्यगुणवृत्तिञ्च प्रकृतीनाञ्च वर्द्धनं ।
षाड्गुणगुणकल्पञ्च सेनावृत्तिसत्यैव च । परिज्ञानञ्च दुष्टस्य लक्षणञ्च मतानपि ।
समहीनाधिकानाञ्च यथावत्क्षणञ्च यत् । मध्यमस्य च तु श्रेयं यथा स्वेयं विवर्द्धतां ।
क्षीणग्रहणवृत्तिञ्च यथा धर्मं प्रकीर्त्तितं । लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ।
विजिगीषोस्तथा वृत्तमुक्तञ्चैव तथैव ते । गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमताम्बर ।
यथा गणाः प्रवर्द्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत । अरीञ्च विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ।
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्ष्ये । मन्त्रसंवरणं दुःखं बह्वनामिति मे मतिः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परन्तप । यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे वद पार्थिव ।
॥ भीष्म उवाच ॥ गणानाञ्च कुलानाञ्च राज्ञां भरतसत्तम । वैरसन्दीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ।
लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरं । तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यञ्च विनाशिनौ ।
चारमन्त्रबलादनैः सामदानविभेदनैः । क्षयव्ययभयोपायैः कर्षयन्तीतरेतरं ।
तत्रादानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः । भिन्ना विमनसः सर्व्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ।
भेदे गणा विनश्यद्भिर्भिन्नास्तु सुजयाः परैः । तस्मात् संघातयोगेन प्रयतरेन् गणाः सदा ।
अर्थाश्चैवाधिगन्त्यन्ते संघातबलपौरुषैः । बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ।
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शूद्रशून्तः परस्परं । विनिवृत्ताभिसन्धानाः सुखमेधन्ति सर्व्वशः ।
धर्मिष्ठान् व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः । यथावत् प्रतिपश्यन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।
पुत्तान् भ्रातृन् विगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान् सदा । विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।
चारमन्त्रविधानेषु कौषसन्निचयेषु च । नित्ययुक्ता महाबाहो वर्द्धन्ते सर्व्वतो गणाः ।
प्राज्ञान् शूरान्महोत्साहान् कर्मासु स्थिरपौरुषान् । मानयन्तः सदा युक्ता विवर्द्धन्ते गणा नृप ।

द्रव्यवन्तश्च गुरुणाः शान्तपारगाः । कृच्छ्रास्वापत्तु ममूढान् गणाः सन्तारयन्ति ते ।
 क्रोधो भेदो भयं दण्डः कर्षणं निग्रहो वधः । नयत्यरिवशं सद्यो गणान् भरतसत्तम ।
 तन्नाम्नानदितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः । लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्ययैव ।
 मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारुचारिकर्षण । न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ।
 नरमुख्येभ्यः सम्भूय कार्यं गणहितं मियः । पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा ।
 अयं प्रत्यवसीदन्ति तथाऽनर्या भवन्ति च । तेजामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठतां ।
 निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः । कुलेषु कजहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ।
 गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकं । आभ्यन्तरभयं रक्ष्यमसारं वाह्यतो भयं ।
 आभ्यन्तरं भयं राजन् सद्यो मूलानि कुन्तति । अकस्मात् क्रोधमोहाभ्यां शोभादाऽपि स्वभावजात् ।
 अन्दोन्यं नाभिभाषन्ते तत् पराभवलक्षणं । जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशस्तथा ।
 न भेदयोगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः । भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिन्दन्ते रिपुभिर्गणाः ।
 तस्मात् चङ्गतमेवाङ्गणानां शरणं महत् ।

३८८

३८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ महानयं धर्मयो वज्रशास्त्रं भारत । किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।
 किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवती मतं । ययाऽहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ मातापित्रोर्गुरुणाञ्च पूजा वज्रमता मम । इह युक्तो नरो लोकान् यशश्च महदश्नुते ।
 यच्च तेऽभ्यनुजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः । धर्माधर्मविरुद्धं वा तत् कर्त्तव्यं युधिष्ठिर ।
 न च तैरभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् । यच्च तेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ।
 एत एव च यो लोका एत एवाश्मत्स्वयः । एत एव च यो वेदा एत एव च योऽग्नयः ।
 पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी ।
 त्रिव्यप्रमाद्यन्तेतेषु त्रीन्लोकांश्च विजेष्यसि । पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथा परं ।
 ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नियनेन तरिष्यसि । सम्यगेतेषु वर्त्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ।
 यशः प्राप्स्यसि भद्रान्ते धर्मज्ञः सुमहत्फलं । नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्रीयान्न दूषयेत् ।
 नित्यं परिचरेच्चैव तदै मुक्तसुत्तमं । कीर्त्तिं पुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम ।
 सर्वे तस्यादृता लोका यक्ष्येते चय अदृताः । अनादृतास्तु यक्ष्येते सर्वस्वस्वाफलाः क्रियाः ।
 न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परन्तप । अमानिता नित्यमेव यक्ष्येते गुरवस्त्वयः ।
 न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते । न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतं ।
 तेभ्य एव हि यत् सर्वं कृत्वा च विसृजाम्यहं । तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च ।
 तस्मान्मे सम्प्रकाशन्ते च यो लोका युधिष्ठिर । दशैव तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
 दशध्वार्थानुपाध्याय उपाध्यायान् पिता दश । पितृन्दश तु मातैका सर्वा वा पृथिवीमपि ।

३९०

३९१

गुरुत्वेनातिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः । गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ।

उभौ हि मानापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः । शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत ।

आचार्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साऽजराऽमरा । अवस्था हि सदा नाना पिता चाप्यपकारिणौ ।

न संदुष्यति तत् कृत्वा न च ते दूषयन्ति तं । धर्माय यतमानानां विदुर्देवा महर्षिभिः ।

यस्मादृणोत्यवितथेन कर्मणा कृतं ब्रुवन्ननृतं सन्प्रयच्छन् । तं वै मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुक्षेत् कृतमस्य जानन् । ४१०

विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं नान्यस्तेभ्यः पापक
दस्ति लोके ।

तथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ।

तस्मात् पूजयितव्याश्च संविभाज्याश्च यत्नतः । गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ।

येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितं । मातृतः पितृतश्चैव तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ।

४११

अथयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह । पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ।

केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् । न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः ।

न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतं । गुरुणामेव सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः ।

उपाध्यायं पितरं मातरञ्च येऽभिद्रुहन्ते मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापक
दस्ति लोके ।

भृतो वृद्धो यो न विभर्त्ति पुत्रः श्रोत्रिणः पितरं मातरञ्च । तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापक
दस्ति लोके ।

४१२

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः । चतुर्णां स्वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुम ।

एतत् सर्वमनिर्दोशैवमुक्तं यत्कर्त्तव्यं पुरुषेणैह लोके । एतच्छ्रेयो नान्यदस्मादिशिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मं स्थातुमिच्छन्तरो वर्त्तेत भारत । विदन् जिज्ञासमानाच प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

सत्यञ्चैवानृतञ्चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः । तयोः किमाचरेद्राजन् पुरुषो धर्मनिश्चितः ।

किंस्वित् सत्यं किमनृतं किंस्त्रिद्वर्ग्यं सनातनं । कस्मिन् काले वदेत् सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदेत् ।

४१३

॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यस्य वचनं साधु न सत्यादिवृते परं । यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं तद्व्यवस्थामि भारत ।

भवेत् सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यचानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् ।

तादृशो बध्यते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।

अथनार्थोऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः । सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्धबधादिव ।

किमाश्चर्यञ्च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् । सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं गङ्गायामिव कौशिकः ।

४१४

तादृशोऽयमनुप्रप्नो यत्र धर्मः सुदुर्लभः । दुष्करः प्रतिसंख्यातुं न केनात्र व्यवस्यति ।

प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यात् प्रभवसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।
 अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।
 धारणादुत्तमियादुर्द्धमेण विधृताः प्रजाः । यत् स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।
 श्रुतिधर्म इति श्लोके नेत्याह्वरपरे जनाः । न च तत् प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ।
 ये न्यायेन जिहीर्षन्ते धनमिच्छन्ति कस्यचित् । तेभ्यस्तु न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चितः ।
 अकूजनेन चेन्मोक्षो नावकूजेत् कथञ्चन । अवश्यकूजितव्यो वा शङ्केरन् वाऽप्यकूजनात् ।
 श्रेयस्तत्त्वानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितं । यः पापैः सह सम्बन्धान्मुच्यते शपयादपि ।
 न तेभ्योऽपि धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन । पापेभ्योऽधिधनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ।
 स्वशरीरेपरेष्वधेन धनमादातुमिच्छतः । सत्यसम्प्रतिपत्त्यर्थं यद्भूयुः साविणः क्वचित् ।
 अनुक्ताः तत्र तदाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः । प्राणान्त्ये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अर्थस्तु गृह्यार्थाय परेषां धर्मकारणात् । परेषां सिद्धिमाकाङ्क्षन्नीचः स्वाद्धर्मभिरुक्तः ।
 प्रतिश्रुत्य प्रदातव्यः स्वकार्येभ्यस्तु वलात् कृतः । यः कस्मिद्धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मसाधनः ।
 दण्डेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं समाश्रितः । च्युतः सदैव धर्मेभ्योऽमानवं धर्ममास्थितः ।
 शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुं । सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निकृतिजीवनः ।
 धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः । अविषह्या ह्यसम्भोज्या निकृत्यायतनं गताः ।
 च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते । निर्यज्ञास्तपसा हीना मास्तु तैः सह सङ्गमः ।
 धननाश्रादुःखतरं जीवितादिप्रयोजनं । अयन्ते रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।
 न कस्मिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः । तयागतञ्च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।
 स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते । तेषु यः समयं कस्मिन् कुर्वीत हतबुद्धिषु ।
 यथा काकश्च मृगश्च तथैवोपधिजीविनः । ऊर्ध्वं देहविमोचान्ते भवन्त्येतासु योनिषु ।

५०६।

५०७०

५०७१

५०७२

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन्तथा वर्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्याचारः साधुना प्रत्युपेयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतके नवाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किञ्चिमानेषु भूतेषु तैस्त्रैर्भावैस्ततस्ततः । दुर्गाण्यतितरेद्येन तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये दिजातयः । वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये दम्भान्नाचरन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संयता । विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

प्रत्याह्वनेऽच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः । प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः । नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः । वर्जयन्ति दिवास्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा । निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

५०७३

ये न लोभान्नयन्धर्यान् राजानो रजसाऽन्विताः । विषयान् परिरक्षन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४०६०

स्त्रियु दारेषु वर्तन्ते नान्यदृत्तिमृतावृतौ । अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

आहवेषु च ये गृह्राख्यज्ञा मरणं भयं । धर्मेण जयमिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते । प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

कर्माण्यकुहकार्यानि येषां वाचस्य सूनृताः । येषामर्थ्याश्च सम्बद्धा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नेह कुर्वन्ते । तपोनिष्ठाः सुतपसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४०६५

ये तपश्च तपस्यन्ति कैमारब्रह्मचारिणः । विद्यावेदव्रतस्त्राता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये च संशान्तरजसः संशान्तमसश्च ये । सत्त्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

येषां न कश्चित्सति न च सन्ति हि कस्यचित् । येषामात्मसमे लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

परश्रिया न तर्ह्यन्ति ये सन्तः पुरुषर्षभाः । ग्राम्यादर्यान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

सर्वान्देवान्नमस्यन्ति सर्वधर्माश्च गृह्णते । ये अद्वधनाः शान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४०७०

ये न मानवमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान् । मान्यमानान्नमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये च आद्धानि कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः । सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये क्रोधं संनियच्छन्ति क्रुद्धान् संशमयन्ति च । न च कुप्यन्ति भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

मधु मांसश्च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः । जन्मप्रमृति मद्यश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

यात्रार्थं भोजनं येषां सन्तानार्थश्च मैथुनं । वाक् सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

४०७५

ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाय च । भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

य एष पद्मरक्ताक्षः पीतवासा महाभुजः । सुहृद्भाता च मित्रश्च सम्बन्धी च तथाऽच्युतः ।

य द्रव्यान् सकलान् लोकान् चर्भवत् परिवेष्टयेत् । इच्छन् प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ।

स्थितः प्रियहिते जिघेयाः स एव पुरुषोत्तमः । राजंस्तव च दुर्द्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ।

य एनं संश्रयन्तीह भक्ता नारायणं हरिं । ते तरन्तीह दुर्गाणि न चात्रास्ति विचारणा ।

४०८०

दुर्गातितरणं ये च पठन्ति अवयन्ति च । कथयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मद्याऽनघ । तरन्ते येन दुर्गाणि परचेह च मानवाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गातितरणे दशाधिकश्लोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अदौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शनाः । ईदृशान् पुरुषांस्ताव कथं विद्यामहेवयं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । व्याघ्रगोमायुषंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिके नृपः । परहिंसरतिः क्रूरा बभूव पुरुषाधमः ।

४०८५

सत्वायुधि परिशीले जगामानोष्णितां गतिं । गोमायुलश्च सम्प्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा ।

संस्मृत्य पूर्वभूतिञ्च निर्वेदं परमं गतः । न भक्षयति मासानि परैरुपहृतान्यपि ।

अहिंस्रः सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः । स चकार यथाकालमाहारं पतितैः फलैः ।

अशने तस्य वाचसो गोमायोः सकतोऽभवत् । जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यं वासमरोचयत् ।

तस्य दौर्घ्यमन्यन्तस्ते सर्वे सहजातयः । चालयन्ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तमैः ।

४०८०

वमन् पिबन्नेनैत्रे धौचे वर्त्तितुमिच्छसि । इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा तं पिशिताशनः ।

तस्मिन् नो भवास्माभिर्नोऽप्यदास्यामहे वयं । सुखं शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदाऽस्तु ते ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः । मधुरैः प्रसृतैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिर्निदुरैः ।

अप्रमाणा प्रहृतिर्मे शीलतः क्रियते कुलं । प्रार्थयानि च तत् कर्म येन विस्तीर्यते यशः ।

अशने यदि मे वासो समाधिर्मे निश्च्युता । आत्मा फलति कर्माणि नाश्रितो धर्मकारणं ।

४०८५

आश्रमे येऽपि हिंसाज्ञां वा दद्यादनाश्रमे । किंनु तत् पातकं न खान्तदा दत्तं वृथा भवेत् ।

भवन्तः स्वार्थलोभेन केवलं भक्षणे रताः । अनुबन्धे त्रयो दोषास्तान् पश्यन्ति मोहिताः ।

अप्रत्ययकृतां गर्ह्यमयं पनयदूषितां । इह चामुच चानियुः तस्मादृत्तिं न रोचये ।

तं शूचिं परिणतं मत्वा शार्दूलः स्वातविक्रमः । कृतात्मसदृशीं पूजां साचिधेऽवरयत्स्वयं ।

॥ शार्दूल उवाच ॥ सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यादो मया सह । त्रियन्तामीषिता भोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः । ४१००

तोच्छा इति वयं स्वाता भवन्तं ज्ञापयामहे । मृदुपूर्व्यं हितञ्चैव त्रैयस्य धिगमियसि ।

अथ सन्पूज्य तदाकथं मृगेन्द्र महात्मनः । गोम.युः संश्रितं वाक्यं वभाषे किञ्चिदश्रितः ।

॥ गोमायु उवाच ॥ सदृशं मृगराजैतत्तव वाक्यं मदन्तरे । यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलान् शूचीन् ।

न शक्यं ह्यनमात्येन सहजमनुश्रितुं । दुष्टानात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना ।

सहायाननुगतांश्च नदद्यान्पसंहितान् । परस्परमसंसृष्टान् विजिगीषूनलोलुपान् ।

४१०५

अनतीतेऽपधान् प्राज्ञान् हिते दुक्तात्मनस्त्वनः । पूजयेया महाभाग यद्यचार्यान् यथा पितृन् ।

नवेव मम सन्तोषोऽत्रोचतेऽन्यमृगाधिप । न कामये मुखान् भोगानैयर्थ्यञ्च त्वदाश्रयं ।

न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः । ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःशीलाश्च मदन्तरं ।

न संश्रयः श्लाघनीयो ह्यन्येषामपि भास्वता । कृतात्मा मुमहाभागः पापकेवल्यदारुणः ।

दीर्घदर्शी न होत्साहः स्थूललोभो महाबलः । कृतो च मोघकर्त्ताऽस्मि भोगैश्च समलङ्कृतः ।

४११०

न स्वल्पनास्मि सन्तुष्टो दुःखावृत्तिरनुष्ठिता । सेवायाञ्चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेचरः ।

राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनाः । व्रतचर्या तु निःसङ्गा निर्भया वनवासिनां ।

नृपेणाह्वयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि । न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाग्निनां ।

पानीयं वा निराघासं स्नादन्नं वा भयोत्तरं । त्रिवार्यं खलु पश्यामि तत् सुखं यच्च निर्द्वेतिः ।

अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नराधिपैः । उपघातैर्धया भृत्या दूषिता निधनं गताः ।

४११५

यदि त्वेताभ्यां कार्यं मृगेन्द्र यदि मन्यसे । समयं कृतमिच्छामि वर्त्तितव्यं यथा मयि ।

मदीया माननीयास्तु श्रोतव्यञ्च हितं वचः । कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्त्वयि सुखिरा ।

न मन्त्रयेयमन्येस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् । नीतिमन्तः परोपगता वृथा ब्रूयुः परे मयि ।

एक एकेन शृंगस्य रहेऽर्थां हितं वचः । न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ।
 मया सम्मन्त्र्य पश्चाच्च न हिंसाः सचित्रास्त्वया । मदीयानाञ्च क्षुपितो मां त्वं दण्डं निपातयेः । ४१२
 एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणाभिपूजितः । प्राप्तवान्मृतिसाचिव्यं गोमायुर्धात्रयेः नितः ।
 तं तथा सत्त्वनं दृष्ट्वा पूज्यमानं स्तुतुमन्तु । प्रादिपन् कृतसंघाताः पूर्वमभ्या मुज्जुर्मुहुः ।
 मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रसाद्य च । दोषैस्तु समतां नेतुमैच्छन्शुभबुद्धयः ।
 अन्यथा व्युजिताः पूर्वं परद्रव्यभिहारिणः । अशक्ताः किञ्चिदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः ।
 व्युत्थानञ्च विक्राञ्चङ्गिः कयाभिः प्रतिलोभ्यते । धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते । ४१३
 न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्धैर्यं च चाल ह । अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय तयाऽपरि ।
 ईप्सितान्तु मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतं । अपनीय स्वयं तद्धि तैर्नृपां तस्य वेश्मनि ।
 यदर्थञ्चाप्यपहृतं येन तच्चैव मन्त्रितं । तस्य तदिदितं सर्वं कारणार्थञ्च मर्षितं ।
 समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता । नोपघातस्त्वया कार्यो राजन् मैत्रीमिहेच्छता ।
 ॥ श्रीश्च उवाच ॥ क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च । भोजनायोपहर्तव्यं तन्मांसं नोपदृश्यते । ४१४
 मृगराजेन चाज्ञप्तं दृश्यताञ्चैव इत्युत । कृतकैश्चैव तन्मांसं मृगेन्द्रोऽयोपवर्णितं ।
 सचिवेनापनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना । सरोषस्त्वय शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलं ।
 बभूवानर्षितो राजा वधञ्चास्य व्यरोचयत् । किद्रं ते तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ।
 सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गे प्रवर्तते । निश्चित्यैवं पुनस्तस्य ते तत् कर्माख्यवर्णयन् ।
 इदं तस्येदृशं कर्म किन्तेन न कृतं भवेत् । अतस्य स्वामिना पूर्वं चादृशेनैव तादृशः । ४१५
 वाङ्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः । धर्मच्छद्मा ह्ययं पापो दृयाचारपरिग्रहः ।
 कार्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवान् अमं । यदि विप्रत्ययो ह्येव तदिदं दर्शयाम ते ।
 तन्मांसञ्चैव गोमायासौः क्षणादाशु दैकितं । मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रः श्रुत्वा च तद्वचः ।
 आज्ञापयामास तदा गोमायुर्बन्धितामिति । शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
 मृगराजं हितैर्वाक्यैः सम्बोधयितुमागमत् । पुत्र नैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारम्भस्युतं । ४१६
 कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्येताश्चिभिः शुचिः । नोच्छ्रितं सद्यते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
 शुचैरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते । मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वन्तः ।
 उत्पाद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनश्च वः । लुब्धानां शुचयो देव्याः कातराणां तरस्त्रिनः ।
 मूर्खाणां पण्डिता देव्या दरिद्राणां महाधनाः । अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुसुपिणः ।
 बहवः पण्डिता मूर्खा लुब्धा माघोपजीविनः । कुर्युर्दोषमदोषस्य दृढस्यतिमतेरपि । ४१७
 शून्यास्तच्च गृह्णन्मांसं यद्यप्यपहृतं तव । नेच्छते दीयमानञ्च साधु तावद्विमुच्यतां ।
 असभ्याः सभ्यसंकाशाः सभ्याश्चासभ्यदर्शनाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणं ।
 तत्त्ववद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाङ्मिव । न चैवास्ति तत्त्वं व्योमि खद्योते न ऊताशनः ।

तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तो ह्यर्थः परीक्षितुं । परीक्ष्य ज्ञापयन्तर्यान् पश्चात् परित्यजेत् ।
 न दुष्करमिदं पुत्र यत् प्रभुर्धर्तयेत् परं । स्नायनीया यमस्या च लोके प्रभवतां वमा ।
 स्नायितेऽयं त्वया पुत्र समन्तेऽपि विश्रुतः । दुःखेनासाद्यते पावं धार्थ्यतामेष ते सुहृन् ।
 वृद्धितं परदोषैर्हि गृह्णीते योऽप्यथा श्रुतिं । स्वयं संदृषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ।
 तस्मादप्यग्निं घाताद्गोमायोः कश्चिदागतः । धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत् कपटं कृतं ।
 ततो विज्ञानचारित्रः सत्कृत्य स विभोक्षितः । परिवृक्तस्य सन्नेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ।
 अनुज्ञाय मृगेन्द्रन्तु गोमायुर्नीतिशस्त्रवित् । तेनाभवेण सन्तप्तः प्रायमासितुमैच्छत ।
 शार्ङ्गसक्तन्तु गोमायुं स्नेहात् श्रोत्युल्लोचनः । अवारयत् स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ।
 तं च गोमायुगलेऽप्य स्नेहादागतसम्भ्रमं । उवाच प्रणतो वाक्यं वाप्यगद्गदया गिराः ।
 पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पशुः सैव विमानितः । परेषामासदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ।
 असक्तुष्टाश्रुताः स्वानाम्नानात् प्रत्यवरोपिताः । स्वयञ्चापहता मृत्या ये चाप्युपहिताः परैः ।
 परिक्षीणश्च लुब्धाश्च कुड्भा भीताः प्रतारिताः । हतस्त्रा मानिना ये च त्यक्तादाना महेष्मवः ।
 सन्तपिताश्च ये केचिद्वसनौघप्रतीक्षिणः । अन्तर्हिताः सोपहितास्ते सर्वे परसाधनाः ।
 अवमानेन युक्तस्य स्वानभ्यस्तस्य वा पुनः । कथं यास्यसि विन्वासमहं तिष्ठामि वा कथं ।
 समर्थ इति संमृज्य स्नापयित्वा परीक्षितः । कृतञ्च समर्थं भित्त्वा त्वयाऽहमवमानितः ।
 प्रथमं वः समाख्यातः शीलवानिति संसदि । न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरचना ।
 स्वञ्चावमतस्तेह विश्वासं मे न यास्यसि । त्वयि चापेतविश्वसि ममोद्देशो भविष्यति ।
 शङ्कितस्त्वनहं भीतः परे च्छिद्रानुदर्शिनः । अस्त्रिग्धासैव दुस्लोषाः कर्म चैतद्वज्रच्छलं ।
 दुःखेन स्त्रियते भिन्नं स्त्रिष्टं दुःखेन भिद्यते । भिन्नस्त्रिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते ।
 कश्चिदेव हि ते भर्तुर्दृश्यते न परात्मनोः । कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावाः स्त्रिग्धाः सुदुर्लभाः ।
 सुदुःखं पुरुषज्ञानं चित्तं येषां चलाचलं । समर्थो वाऽप्यशङ्को वा शतेर्व्येकोऽधिगम्यते ।
 अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्माच्चापकर्षणं । प्रुभाशुभे महत्त्वञ्च प्रकर्तुं बुद्धिलाघवं ।
 एवंविधं सान्त्वमुक्त्वा धर्मकामार्थहेतुमतम् । प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ।
 प्रमृज्यानुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य च बुद्धिमान् । गोमायुः प्रायमाख्याय त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ।

४१५८

४१५९

४१६०

४१६१

४१६२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्याघ्रगोमायुर्वादे एकादशाधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं पार्थिवेन कर्तव्यं किञ्च कृत्वा सुखी भवेत् । एतदाचक्ष्य तत्त्वेन सर्वधर्मभृताम्बर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयं । यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ।

नचैवं वर्त्तितव्यं स यथेदमनुश्रुश्रुम् । उदस्य तु महद्वृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

४१६५

जातिसरो महानुदः प्राजापत्ययुगेभवत् । वरणे च्छन्दयामास ततश्चैनं पितःमहः ।

तपः सुमहदातिष्ठदरुणे शंसितव्रतः । तपसस्तस्य चान्तेऽयं प्रीतिमानभवद्विभुः ।

वरेण हृन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ।

॥ उग्र उवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादान्ने दीर्घा ग्रीवा भवेदियं । योजनानां शतं सद्यं गच्छामि चरितुं विभो ।

एवमस्त्विति चेत्तः स वरदेन महात्मना । प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं यथावद्वः स्वकं वनं ।

४१०

स चकार तदालस्यं वरदानात् सुदुर्मतिः । न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ।

स कदाचित् प्रसार्थैव तां ग्रीवां शतयोजनां । चचार आन्तर्हृदयो वातस्यागात्ततो महान् ।

स गुहायां शिरोग्रीवां निधाय पशुरात्मनः । आस्तेऽनुवर्षमभ्यागात् सुमहत् स्रावयज्जगत् ।

अथ शीतपरीताङ्गा जम्बुकः कृच्छ्रमन्वितः । सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ।

स दृष्ट्वा मांसजोवी तु सुभृशं कृच्छ्रमन्वितः । अभक्षयत्ततो ग्रीवामुद्रस्य भरतर्षभ ।

४१५

यदा लवुधतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः । तदा सङ्कोचने यन्नमकरोद्भृशदुःखितः ।

यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां सङ्क्षिपते पशुः । तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ।

स हत्वा भक्षयित्वा च तमुद्रं जम्बुकस्तदा । विगते वातवर्षे तु निश्चक्राम गुहामुखात् ।

एवं दुर्वृद्धिना प्राप्तमुद्रेण निधनं तदा । आलस्यस्य क्रमात् पश्य महान्तं दोषमागतं ।

तमप्येवंविधं हित्वा योगेन निहतेन्द्रियः । वर्त्तस्व बुद्धिमूलन्तु विजयं मनुरब्रवीत् ।

४२०

बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत । तानि जङ्गाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ।

राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेन्द्रियस्य च । आर्त्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ।

गुह्यं मन्त्रं श्रुतवतः सहायस्य चानघ । परोक्षकारिणो ह्यर्यास्तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।

सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुं ।

इदं हि सङ्घिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेश्वरप्रतिमप्रभाव । मयाऽपि चेत्तं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुद्ध्या प्रचरस्व राजन् । ४२५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उग्रग्रीवोपाख्याने द्वादशाधिकशतेऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ । अमित्रस्थातिष्ठद्वस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सरिताश्चैव संवादं सागरस्य च भारत ।

सुरारिनिर्लयः शश्वत् सागरः सरिताम्यतिः । पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ।

॥ सागरं उवाच ॥ समूलशाखान् पश्यायि निहतान् कायिनेा द्रुमान् । युष्माभिरिह पूर्वाभिनर्द्यस्व न वेतसं ।

अक्रायश्चात्पसारश्च वेतसः कुलजश्च वः । अवज्ञया वा नानीतः किञ्च वा तेन वः कृतं ।

४२५

तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतं । यथा चेमानि कूलानि हित्वा नायाति वेतसः ।

तत्र प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तममर्थवत् । हेतुमद्वाहकश्चैव सागरं सरितां पतिं ।

॥ गङ्गावाच ॥ तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः । ते व्यजन्ति ततः स्थानं प्रातिलोम्यान् वेतसः ।

वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नापरे । सरिदेगेऽभ्यतिक्त्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ।

कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्धतः । अनुलोमस्तथा स्वावस्थेन नाभ्येति वेतसः ।

४२५

मार्तोदकवेगेन ये नमन्मुद्रमन्ति च । ओषधः पादपा मुक्ता न ते यान्ति पराभवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यो हि श्रवोर्विद्वद्भूस् प्रभोर्व्यधविनाशने । पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव विनश्यति ।

सारासारं बलं वीर्यमात्मनो दिष्यतश्च यः । जानन् विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवं ।

सर्वमेव यदा विद्वानन्यतेऽतिवलं गिपुं । संश्रयेद्वैतसौ वृत्तिमतत् प्रज्ञानलक्षणं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सगुह्याग्रसंवादे त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

दुष्टिष्ठि उवाच ॥ विद्वान्मूर्खेभ्यस्तस्मिन् नृदुतीक्ष्णेन भारत । आक्रुयमाणः सदसि कथं कुर्यादग्निन्दम । २१०

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुयतां हृदिवोपाल यथैषोऽर्थोऽनुगोचते । सदा मुचेताः सहते नरस्तेहात्यमेधसः ।

अत्यन् क्रुयमाणस् मुहृतं नान विन्दति । दुष्कृतञ्चात्मनोऽमर्षी ख्यत्येवापमार्ष्टि वै ।

टिड्ढिभं तमुपेक्षेन वाशमाननिवातुरं । लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ।

इति संज्ञायते नित्यं तेन पापेन कर्मणा । इदमुक्तो मया कश्चित् समतो जनसंसदि ।

स तत्र व्रीडितः श्रुत्वा मृतकस्योऽवतिष्ठते । स्थाघनश्चाघनोयेन कर्मणा निरपन्नपः । २११

उपेक्षित्यो यत्नेन तादृशः पुरुषाधमः । यद्यद्व्यादल्पमतिल्लतदस्य सहेदुधः ।

प्राकृतो हि प्रशंसन् वा निन्दन् वा किं करिष्यति । वने काक इवाबुद्धिर्व्याशमानो निरर्थकं ।

यदि वाग्भिः प्रयोगः स्थात् प्रयोगे पापकर्मणः । वागेवार्थो भवेत्तस्य न ह्येवार्थो जिघांसतः ।

निषेकं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया । मयूर इव कौपीनं नृत्यं सन्दर्शयन्निव ।

यस्यावाचं न लोकोऽस्ति नाकार्यञ्चापि किञ्चन । वाचनेन न सन्दध्याऽङ्कुचिः संश्लिष्टकर्मणा । २१२

प्रत्यक्षं गुणवादी यः परीक्षे चापि निन्दकः । स मानवः श्ववस्त्रेके नष्टलोकपरावरः ।

तादृजजनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च । परीक्षेणापवादी यस्तन्नाशयति तत्क्षणात् ।

तस्मात् प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसं । वर्जयेत् साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामित्रं यथा ।

परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने । प्रकाशयति दोषांसु सर्पः फणमिवोच्छ्रितं ।

तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति । भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि मज्जति । २१३

मनुष्यश्लाघकमप्रशान्तं जनापवादे सततं निविष्टं । मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नतं त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रं ।

अधीरजुष्टे पथि वर्त्तमानं दमादपेतं विनयाच्च पापं । अरिन्नतं नित्यमभूतिकासं धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यं ।

प्रत्युच्यमानस्वभिभूय एभिर्निशान्य माभूस्त्वमथार्त्तरूपः । उच्चस्व नीचेन हि सम्प्रयोगं विगर्हन्ति स्थिरबुद्धयो ये ।

क्रुद्धो दशाङ्गैर्न हि ताडयेदा स पांशुभिर्वा विकिरेत्तुषैर्वा । विवृत्य दन्तांश्च विभीषयेदा सिद्धं हि मूढे कुपि ते नृपसे ।

विगर्हणं परमदुरात्मना कृतां सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः । पठेदिदञ्चापि निदर्शनं सदा न वाङ्मयं स लभति किञ्चिदप्रियं । २१४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि टिड्ढिभकोपाख्याने चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ दुधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयं । सञ्ज्ञेत्यस्त्वया राजन् भवान् कुलकरो हि नः ।

पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनां । कथिते वाक्यसञ्चारस्ततो विज्ञापयामि ते ।

यद्वितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयं । आद्यत्याञ्च तदात्वे च हेमवृद्धिकरञ्च यत् ।

पुत्रपौत्राभिरामञ्च राष्ट्रवृद्धिकरञ्च यत् । अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्ववौहि मे ।

अभिषिक्तो हि यो राजा राष्ट्रसोमित्रसंवृतः । स सुहृत्समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत् प्रजाः ।

५१५

यो ह्यसत्प्रग्रहरतिः स्नेहरागवलात्कृतः । इन्द्रियाणामनोशवादसज्जनबुभूषकः ।

तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः । न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा सम्प्रयुज्यते ।

एतन्मे संशयस्यस्य राजधर्मान् सुदुर्विदान् । वृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवान् शंसितुमर्हति ।

शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वं नः कुलहिते रतः । क्षत्ता चैको महाप्राज्ञो यो नः शंसति सर्वदा ।

त्वत्तः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयं । अमृतस्याव्ययस्येव दत्तः स्वस्याम्यहं सुखं ।

५१६

कीदृशाः सन्निकर्षस्या भृत्याः सर्वगुणान्विताः । कीदृशैः किं कुलोर्नैवा सह यात्रा विधीयते ।

न ह्यको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता । राज्यञ्चेदं जनः सर्वस्वकुलीनोऽभिकाङ्क्षति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ न च प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत । असहायवता तात नैवार्थाः केचिदप्युत ।

लब्धुं लब्ध्वा ह्यपि सदा रक्षितुं भरतर्षभ । यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।

हितैषी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते । मन्त्रिणो यस्य कुलजा असंहार्याः सहेषिताः ।

५१७

नृपतेर्भक्तिदाः सन्तः सम्बन्धज्ञानकोविदाः । अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।

अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते । समदुःखसुखा यस्य सहायाः प्रियकारिणः ।

अर्थचिन्तापराः सत्याः स राज्यफलमश्नुते । यस्य नार्था जनपदः सन्निकर्षगतः सदा ।

अनुदः सत्यचालम्बी स राजा राज्यभाग्भवेत् । कोषाख्यपटलं यस्य कोषवृद्धिकरैर्नरैः ।

आप्तैस्तुष्टैश्च सततं चीयते स नृपोत्तमः । कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैः सञ्चयतत्परैः ।

५१८

पात्रभूतैरलुब्धैश्च पात्यमानं गुणी भवेत् । व्यवहारस्य नगरे यस्य कर्मफलोदयः ।

दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्मफलभाङ्गनृपः । संगृहीतमनुव्यश्च यो राजा राजधर्मावित् ।

षड्वर्गं प्रतिगृह्णाति स धर्मफलं श्रुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । निदर्शनं परं लोके सज्जनचरिते सदा ।

अस्त्रैर्वार्थस्य सदृशं यच्छ्रुतं मे तपोवने । जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमृषिसत्तमैः ।

५१९

वने महति कस्मिंश्चिदमनुव्यनिषेविते । अषिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ।

दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः । उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्त्वमास्थितः ।

तस्य सन्दृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः । सर्वे सत्त्वाः समीपस्थाः भवन्ति वनचारिणः ।

सह्याग्रगणाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः । दीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः ।

ते सुखप्रददाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः । तस्यैः शिष्यवैव न्यभूतः प्रियकारिणः ।
 दत्त्वा च ते सुखप्रदं सर्वं यान्ति यथागतं । शान्तस्त्रेकः पशुस्तत्र नाजहात् स महामुनिः ।
 भक्तोऽनुरक्तः सततमुपासकश्चोऽबलः । फलमूलोदकाहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा ।
 नरुर्वैरपविष्टस्य पादमूले महामते । मनुष्यवद्गतो भावं स्नेहवद्भोऽभवद्भृशं ।
 ततोऽभयान्नहारैर्यो द्वीपो क्षतजभोजनः । श्वार्थमत्यन्तसन्तुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ।
 लेलिहमानक्षुधितः पुच्छः स्फोटनतत्परः । व्यादितास्यः क्षुधाभुग्नः प्रार्ययन्नस्तदामिषं ।
 दृष्ट्वा तं क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप । प्रोवाच स्या मुनिं तत्र तच्छृणुष्व विशाम्यते ।
 श्वशर्चुर्भगवन्नेव द्वीपो मां हन्तुमिच्छति । तद्वसादाद्भयं न स्यादस्मात्सम महामुने ।
 तथा कुरु महाबाहो सर्वदृष्टं न संशयः । स मुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणं ।
 हतश्चः सर्वसत्त्वानां तमैश्वर्यसमन्वितः ।

४२६७

४२६८

॥ मुनिस्त्वाच ॥ न भयं द्वीपिनः कार्यं मृत्युतस्ते कथञ्चन । एष स्वरूपगदितो द्वीपो भवसि पुच्छक ।
 ततः स्या द्वीपितां नीतो जाम्बूनदनिभकृतिः । चित्राङ्गो विष्णुर्दंष्ट्रो वने वसति निर्भयः ।
 तं दृष्ट्वा संमुखे द्वीपो आत्मनः सदृशं पशुं । अविरद्धस्ततस्तस्य क्षणेन समपद्यत ।
 ततोऽभयान्नहारैर्द्रो व्यादितास्यः क्षुधाऽन्वितः । द्वीपिनं लेलिहदन्तो व्याघ्रो रुधिरलालसः ।
 व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाविष्टं दंष्ट्रिणं वनगोचरं । द्वीपो जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमोयिवान् ।
 संवासजं पदं स्नेहमृषिणा कुर्वता तदा । स द्वीपो व्याघ्रतां नीतो रिपूणां बलवन्तरः ।
 ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाहनन्तं विशाम्यते । स तु स्या व्याघ्रतां प्राप्य बलवान् पिशिताशनः ।
 न मूलफलभोगेषु स्पृहामयकरोत्तदा । यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकाङ्क्षति वनौकसः ।
 तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ।

४२७०

४२७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
 ॥ भोष्म उवाच ॥ व्याघ्रक्षोटजमूलस्यस्तुतः सुप्तो हतैर्मृगैः । गजशगात्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ।
 प्रभित्तकरटः प्राशुः पद्मी विततकुम्भकः । सुविषाणो महाकायो मेघगम्भीरनिस्सनः ।
 तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं बलगर्भितं । व्याघ्रो हस्तिभयात्तस्तस्मृषिं शरणं ययौ ।
 ततोऽनयत् कुञ्जरत्वं व्याघ्रं तस्मृषिसत्तमः । महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवद्भजः ।
 ततः कलमषण्डानि शङ्खकीगहनानि च । व्यचरत् स मुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ।
 कदाचिद्गममाणस्य हस्तिनः संमुखं तदा । क्षपेरस्फोटजस्यस्य कालोऽगच्छक्षिशानिभं ।
 अथाजगाम तं देशं केशरी केशरारुणः । गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयाद्दितः । क्षपिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ।
 स ततः सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा । वनं नागणयत् सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ।
 दृष्ट्वा च सोऽभवत् सिंहो वन्यो भयसमन्वितः । स चाश्रमेऽवसत् सिंहस्तस्मिन्नेव महावने ।

४२७२

४२७३

तद्भयात् पशवो नान्ये तपोवनसमीपतः । व्यदृश्यन्त तदा वस्त्रा जीविताकाङ्क्षिणस्तदा ।
 कदाचित् कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः । बलवान् हतजाहारी नानासत्त्वभयङ्करः ।
 अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः । तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनं ।
 तं मुनिः शरभञ्चक्रे बलोत्कटमग्निन्दमः । ततः स शरभो बभूवो मुनेः शरभमद्यतः ।
 दृष्ट्वा बलिनमत्युद्यं द्रुतं सम्प्राद्रवदनात् । स एवं शरभस्थानि संन्यस्यो मुनिना वदा ।
 मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् । ततः शरभसन्तस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा ।
 दिशः सम्प्राद्रवचाजन् भयाङ्गीवितकाङ्क्षिणः । शरभोऽप्यतिषेहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः ।
 फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत्स पिशिताशनः । ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः ।
 दयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः स्वयेनिजः । ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
 विज्ञाय स महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् । श्वा त्वं दीपित्वमापन्नो दीपो व्याघ्रत्वमागतः ।
 व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः । सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभर्ता गतः ।
 महाक्षेहपरीतेन विहृष्टो नकुलान्वयः । यस्मादेवमपापं मां पापं हिंसितुमिच्छसि ।
 तस्मात् स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि । ततो मुनिजनदेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः ।
 ऋषिणा शरभः शस्तस्द्रूपं पुनराप्तवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिर्षंवादे सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स श्वा प्रकृतिमपन्नः परं दैन्यमुपागतः । ऋषिणा ऋकृतः पापस्तपोवनवहिष्कृतः ।

एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा सत्यशौचतां । आर्ज्वं प्रकृतिं सत्यं श्रुतं वृत्तं कुलं दमं ।

अनुक्रोशं बलं वीर्यं प्रभावं प्रश्रयं क्षमां । मृत्या ये यत्र योग्याः सुस्तत्र स्थाप्याः सुरविताः ।

नापरीक्ष्य महीपालः सचिवं कर्तुमर्हति । अकुलीननराकोर्णो न राजा सुखमेधते ।

कुलजः प्रकृतो राज्ञा स्वकुलीनतया सदा । न पापे कुरुते बुद्धिं भिद्यमानोऽप्यनागसि ।

अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसंश्रयात् । दुर्लभेश्वर्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ।

कुलीनं शिचितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगं । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सद्दिष्टं देशजं तथा ।

हृतज्ञं बलवन्तञ्च चान्तं दान्तं जितेन्द्रियं । अलुब्धं लब्धसन्तुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकं ।

सचिवं देशकालज्ञं सत्त्वसंग्रहणे रतं । सततं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितं ।

युक्ताचारं स्वविषये सन्धिविग्रहकोविदं । राज्ञस्त्रिवर्गवित्तारं पौरजानपदप्रियं ।

स्वातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदं । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं याचाज्ञानविशारदं ।

हस्तिशिवः सुतत्त्वज्ञमहङ्कारविवर्जितं । प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणं ।

चौधं चैवजनाकीर्णं सुमुखं सुखदर्शनं । नायकं नीतिकुशलं गुणचेष्टासमन्वितं ।

अस्तुभ्यं प्रसृतं कृत्वा मृदुवादिनमेव च । धीरं प्रूरं महर्द्धिञ्च देशकालोपपादकं ।

सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमदमन्यते । तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना पद्मपतेरिव ।

रत्नैव गुणैर्दुक्तो राजा शास्त्रविशारदः । एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ।
 धीमान् न हि शुद्धिलो ज्ञः काले पुरुषकारवित् । शुश्रूणुः श्रुतवान् श्रेता ऊहापोहविशारदः ।
 मेधावी धारणायुक्तो यथा न्यायोपपादकः । दान्तः सदा प्रियाभाषी चमावाञ्च विपर्यये । २१९
 दानाच्छेदे स्वयं कारो अङ्गालुः सुखदर्शनः । आर्त्तहस्तप्रदो नित्यमनात्यो हि हिते रतः ।
 नाहं दीन निर्दोषो न यत् किञ्चनकारकः । कृते कर्मण्यमात्यनां कर्त्ता भक्तजनप्रियः ।
 संयतीतजनोऽस्तव्यः प्रसन्नवदनः सदा । सदा मृत्युजनापेक्षो न क्रोधो सुमहामनाः ।
 युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासनः । चरनेवः प्रजविही धर्मार्थकुशलः सदा ।
 राजा गुणशतकोर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् । योधासैव मनुष्येन्द्र सर्वे गुणगणैर्दृताः । २२०
 अनेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणे । न विमानयितव्यास्ते राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ।
 योधाः समरशौण्डीराः कृतज्ञाः शास्त्रकोविदाः । धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंवृताः ।
 अभया गजवृद्धा रथचर्याविशारदाः । इक्ष्वक्कुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्धृही ।
 सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा । उत्थानशीलो मित्राढ्यः स राजा राजशक्तमः ।
 शक्या चाश्वसहस्रेण वीरगोहेण भारत । संयतीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुधरा । २२१
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रृषिसंवादे अष्टादशधिकशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

। भीष्म उवाच ॥ एवं शृत्वा समान् मृत्यान् स्वे स्वे स्थाने नराधिपः । निचोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ।

न श्वा स्वं स्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभिसत्कृतः । आरोह्य श्वा स्वकात् स्थानादुत्क्रम्यान्यत् प्रमाद्यति ।
 लज्जानिगुणमन्यन्नाः स्वेषु कर्मणु संस्थिताः । प्रकर्त्तव्या ह्यमात्यासु नास्थाने प्रक्रिया चमा ।
 अनुहृषाणि कर्मणि मृत्येभ्यो यः प्रयच्छति । स मृत्युगुणसम्यक्नो राजा फलमुपाश्नुते ।
 शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः । व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो द्वीपी द्वीपी यथा तथा । २२२
 कर्मस्निहानुरूपेषु न्यस्या मृत्या यथाविधि । प्रतिलोमं न मृत्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलैषिणः ।
 यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः । मृत्यान् स्थापयते वृद्धिर्न स रञ्जयते प्रजाः ।
 न वान्निशा न च क्षुद्रा नाप्राज्ञा नाजितेन्द्रियाः । नाकुलीना नराः सर्वे स्थाप्या गुणगणैषिणा ।
 साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः । अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः सुर्नराः पारिपार्थकाः ।
 न्यभूतास्तपराः शान्ताश्चैवाः प्रकृतिजैः शुभाः । स्वस्थानानपकुशं ये ते शूराश्चो वहिश्चराः । २२३
 सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत् । अश्विः सिंहसहितः सिंहवल्लभते फलं ।
 यस्तु सिंहः श्वभिः कोर्णः सिंहकर्मफले रतः । न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपाश्रितः ।
 एवमेतन्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राञ्चैर्व्यञ्ज्यते । कुलीनैः सह शक्येत कृत्स्ना जेतुं वसुधरा ।
 नाविद्यो नानृजः पार्श्वे नाप्राज्ञो नामहाधनः । संयच्छिा वसुधपालैर्दृत्या मृत्यवताम्वरः ।
 वाणवद्विष्टता यान्ति स्वामिकार्यपरा नराः । ये मृत्याः पार्थिवहितास्तेऽं सान्त्वं प्रयोजयेत् । २२४
 कोषश्च सततं रक्ष्यो यन्नमास्य च राजभिः । कोषमूला हि राजानः कोषो वृद्धिकरो भवेत् ।

कोशगारश्च ते नित्यं स्त्रीनैर्द्वैतैः सुसंयुतं । सदाऽस्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यरगे भव ।

नित्ययुक्ताश्च ते मृत्या भवन्तु रणकोविदाः । वाजिनश्च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते

ज्ञातिवन्धुजनावेक्षी मित्रसंबन्धिषंदृतः । पौरकार्यहितान्वेषी भव कैरवनन्दन ।

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रजास्वभिहिता मया । शुनो निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

४३६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्धसंवादे ऊनविंशत्यधिकश्लोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत । पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ।

तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वं दृष्टं सतां मतं । प्रवेयं राजधर्माणां प्रवृत्तिं भरतर्षभ ।

॥ भीम उवाच ॥ रक्षणं सर्वभूतानामिति श्लाघ्यं परं मतं । तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा दृष्टुं महीपते ।

यथा वर्हाणि चित्राणि विभर्ति भुजगाशनः । तथा वज्रविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ।

तैश्च जित्त्वलमादानं सत्यमार्ज्जवमेव च । मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठेत्तथा वै सुखमुच्चति ।

४३६५

यस्मिन्नर्थे हितं यत् स्यात्तदर्थं रूपमाविशेत् । वज्ररूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्माऽयर्थो न सीदति ।

नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी । सत्त्वचरतनुः श्रीमान् भवेच्छास्त्रविशारदः ।

आपङ्कजेषु युक्तः स्याज्जलप्रखवणेऽपि । शैलवर्जदकानीव दिजार् सिद्धान् समाश्रयेत् ।

अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्भूर्ध्वजोपमां । नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेदप्रमादतः ।

लोके चायय्ययौ दृष्ट्वा दृढदृढमिवास्ववत् । मृजावान् स्यात् स्वयूथेषु भौमानि चरणैः क्षिपेत् ।

४३६०

जातपत्रः परिस्रन्देत् प्रेक्षेद्वैकल्पमात्मनः । दोषान् विदुषुयाच्छत्रोः परपक्षान् विधूनयेत् ।

काननेऽपि पुष्पाणि वहिरर्थान् समाचरेत् । उच्छ्रितान्नाशयेत् स्त्रीतान् नरेन्द्रानचलापमान् ।

अयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं रणमुपश्रयेत् । प्रावृषीवासितपीथो मज्जेत निशि निर्जने ।

मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिस्त्वावेचिनश्चरेत् । न जह्याच्च तनुवाणं रवेदात्मानमात्मना ।

चारभूमिष्वभिगतान् पाशांश्च परिवर्जयेत् । प्रणयेद्वापि तां भूतिं प्रणश्येद्गहने पुनः ।

४३६५

हन्यात्कुड्मनतिविशान् ये जिह्वागतयो हितान् । नाशयेद्दलवर्हाणि सन्निवासान्निवासयेत् ।

सदा वर्हिनिभः कामं प्रशस्तं कृतमाचरेत् । सर्वतश्चाददेत् प्रज्ञां पतङ्गं गहनेऽपि ।

एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत् । आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ।

आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्याऽवधारणं । बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनं ।

परं विश्वासयेत् साक्षा स्वशक्तिञ्चोपलभयेत् । आत्मनः परिमर्षेण बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।

४३७०

सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्यकार्यप्रयोजकः । निगूढबुद्धेर्द्वीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ।

संनिष्ठष्टा कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या दृढस्यतिः । स्वभावमेव्यते तप्तं कृष्णायसमिवोदके ।

अनयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः । आनमैरुपदिष्टानि स्वस्वैव परस्व च ।

मृदुशीलं तथा प्राज्ञं शूरश्चार्थविधानवित् । स्वकर्मणि नियुञ्जीत ये चान्ये च बलाधिकाः ।

अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्मसु । सर्वान्स्नाननुवर्त्तेत शरास्त्रान्त्योरिवायताः ।

४३७५

धर्मं लभन्ति धेनवर्त्तमानं प्रियमाचरेत् । ममायमिति राजा यः स पर्यंत इवाचलः ।
 वृत्तमाहं नमः प्रयच्छेयं रक्षसि निवर्त्तमानं । धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियः प्रिये ।
 कृत्वा नृपतिदेशानां धर्मज्ञान्दुर्भामिणः । जयेद्यसि निर्दोषान् हिते युक्तान् विह्वलान् ।
 अनुश्रान् निश्चितान् दानान् धर्मेषु परिनिष्ठितान् । स्थापयेत् सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ।
 स्तेन च प्रकाशेण कृत्यानामागतिं गतिं । युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चरैरुपस्कृतः ।
 अस्मै धर्मो धर्मस्य स्वयं कृत्यान्वेक्षितुः । आत्मप्रत्ययकोषस्य वसुदैव वसुधरा ।

४३००

यत्कश्चानुग्रहे चरुं ययार्थं पितृनिग्रहः । गुप्तात्मा गुप्तराद्रश्च स राजा राजधर्मवित् ।
 नित्यं राजसवेलेत गोभिः सुखं इवेदितः । चरान् खनुचरान् विद्यात्तथा बुद्ध्या स्वयं चरेत् ।
 कालं प्राप्तनुपादयान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् । अहन्यहनि सन्दुह्यान्महीं गामिव बुद्धिमान् ।
 यथाक्रमेण पुण्येऽश्विनोति नधु षट्पदः । तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयं ।
 बुद्धिं गुप्तावशिष्टं स्वात्तदित्तं धर्मकामयोः । सञ्चयान्न विसर्गं स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ।
 नार्थमस्य परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् । बुद्ध्या तु बुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु वियसेत् ।

४३०१

धृतिर्दौर्ध्रं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शैर्यं देशकालाप्रमादः । अल्पस्य वा बह्वनो वापि बृद्धौ धनस्यैतान्यष्ट समिन्ध
 नानि ।

अग्निः स्तोका वर्द्धते ऽप्याज्यमिको वीजञ्चैकं रोहसहस्रमेति । आयव्ययौ विपुलौ संनिशस्य तस्मादल्पं नावमन्येत
 वित्तं ।

बालोऽप्यबालः स्यविरो गिपुर्धः सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्त्यात् । कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत् कालज्ञाता पार्थिवानां
 बरिष्ठः ।

४३०२

हरेत् कीर्तिं धर्ममस्योपसन्ध्यादर्थे दीर्घं वीर्यमस्योपहन्त्यात् । रिपुर्देष्टा दुर्बलो वा बली वा तस्माच्छत्रोर्नैव ही
 येद्यतात्मा ।

जयं वृद्धिं पालनं सञ्चयं वा बुद्ध्याऽप्युभौ संहतौ सर्वकामौ । ततश्चान्यन्मतिमान् सन्दधीत तस्माद्राजा बुद्धिमतां
 श्रयेत् ।

बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति बलं बुद्ध्या पात्यते वर्द्धमानं । शत्रुर्बुद्ध्या सीदते वर्द्धमानो बुद्धेः पश्चात् कर्म य
 त्तत् प्रशस्तं ।

सर्वान् कामान् कामयानो हि धीरः सत्त्वेनात्पेनाभुते हीनदोषः । यथात्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानैः श्रेयःपानं पूरय
 ते च नात्यं ।

तस्माद्राजा प्रमृहीतः प्रजासु मूलं लब्ध्याः सर्वशो ह्याददीत । दीर्घं कालं ह्यपि सम्योद्यमानो विद्युत्सम्पातमपि वा
 नोर्जितः स्यात् ।

४३०३

विद्या तपो वा विपुलं धनं वा सर्वं ह्येतद्भावसाधेन शक्यं । बुद्ध्यायत्तं तन्निवसेद्देहवत्सु तस्माद्विद्याद्वयवसः च प्रभूतं ।

यत्रासते मतिमन्तो मनस्विनः शक्रो विष्णुर्वच सरस्वती च । वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहं ।

सुखं हन्यात् सम्प्रदानेन नित्यं सुखसृष्टिं परवित्तस्य नैति । सर्वो सुखः कर्मगुणोपभोगे योऽर्थैर्हो धर्मकर्मैः
जहति ।

धनं भोगं पुत्रदारं समृद्धिं सर्वं सुखः प्रार्थयते परेषां । सुखे दोषाः सम्भवन्तीह सर्वे तन्नाद्राजा न प्रगृहीत सुखं ।

सन्दर्शनेन पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् । आरम्भान् दिष्टां प्राज्ञः सर्वार्थांश्च प्रसूदयेत् ।

२२०

धर्माप्तिषु विज्ञाता मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव । आप्तो राजा कुलीनश्च पर्याप्तो राजसंघहे ।

विधिप्रयुक्ताभरदेवधर्मानुक्तान् समासेन निबोध बुद्ध्या । इमान् विदध्याद्वातिस्त्वय्य यो वै राजा महीं पालयितुं स
शक्तः ।

न नीतिजं यस्य विधानजं सुखं हठप्रणीतं विधिवत् प्रदृश्यते । न विद्यते तस्य गतिर्महीपतेर्न विद्यते राज्यसुखं
ह्यनुत्तमं ।

धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजितान् गुणोपपन्नान् युधि दृष्टविक्रमान् । गुणेषु दृष्ट्वा न चिरादिवात्मवान् यतोऽभिसन्धाय
निहन्ति शाचवान् ।

पश्येदुपायान् विविधैः क्रियापथैर्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् । श्रियं विशिष्टां विपुलं यशोधनं न दोषदर्शी पुरुषः
समश्नुते ।

२२१

प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्त्तितौ यया मुह्यन्तु विज्ञाय निवृत्त्य चोभयोः । यदेव मित्रं गुरुभारमावहेत्तदेव मुक्तिग्वमुदाह
रेद्वधः ।

इतान्मयोक्तांश्चर राजधर्मान् नृणाञ्च गुप्तौ मतिमादधत्स्व । अवाप्स्यन्ते पुण्यफलं सुखेन सर्वो हि लोको नृप धर्ममूलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः । ईश्वरस्य महान् दण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

देवतानामृषीणाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनां । चक्षुरक्षः पिशाचानां साध्यानाञ्च विशेषतः ।

सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यग्योनिनिवासिनां । सर्व्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ।

२२२

इत्येवमुक्तं भवता दण्डे वै सचराचरं । पश्यतो लोकमासक्तं समुरामुरमानुवं ।

इतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ । को दण्डः कीदृशो दण्डः किंरूपः किमपराधणः ।

किमात्मकः कथम्भूतः कथम्भूतिः कथं प्रभो । जागर्त्ति च कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ।

कश्च पूर्व्वापरमिदं जागर्त्तिं प्रतिपालयन् । कश्च विज्ञायते पूर्व्वं को वरो दण्डसंज्ञितः ।

किं स्वस्थश्च भवेद्दण्डः का वाऽस्य गतिरुच्यते ।

२२३

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहारो यया च सः । यस्मिन् हि सर्व्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ।

धर्मसंख्या महाराज व्यवहार इतीव्यते । तस्य लोपः कथं न स्वात्मीकेष्ववहितात्मनः ।

इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते । अपि चेत्तत् पुरा राजन् मनुना प्रोक्तमादितः ।

सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना । प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म एव स केवलः ।

यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा । यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र ब्रह्मणो वचनं महत् ।

२२४

प्राणिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानान्नावहार इहोच्यते ।
 दण्डे चिबर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्तते । दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः ।
 नीलैः तपनदलश्यामस्य तु ईदृशस्तुर्भुजः । अष्टपानैकनयनः शङ्कुकर्णोर्द्ध्वरोमवान् ।
 उटो डिजिक्लृप्तास्त्रासो मृगराजतनुच्छदः । सतद्रूपं विभक्त्युगं दण्डो नित्यं दुराधरः ।
 अस्मिन्नुर्गदा शक्तिस्त्रिभूलं मुद्गरः शरः । मुषलं परदुश्शक्रं पाशो दण्डिर्हीनमराः ।
 मर्त्यप्रहरणीयानि सन्ति यानि ह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वात्मा लोके चरति मूर्त्तिमान् ।
 भिन्दन् छिन्दन् रजन् कृन्तन् दागयन् पाटयन्तथा । घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ।
 अस्मिन्विशसने धर्मस्त्रीक्ष्णवर्मा दुराधरः । श्रीगर्भो विजयः शास्त्रा व्यवहारः सनातनः ।
 शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्त्रा प्राग्वदताम्वर । धर्मपालोऽचरो देवः सत्यगो नित्यगोऽयजः ।
 अस्मिन्नेव रत्ननयो मनुज्यैः शिवङ्करः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि युधिष्ठिर ।
 दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महद्भिन्नमहापुरुष उच्यते ।
 तयोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्दन्तिः सरस्वती । दण्डनीतिर्जगद्भ्रात्री दण्डो हि बद्धविग्रहः ।
 अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलावले । दौर्भाग्यं भागधेयश्च पुण्यापुण्ये गुणगुणौ ।
 कामाकामावृत्तुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो दमः ।
 दैवं पुरुषकारश्च नीलः सौम्यौ भयाभये । हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽयविषाविषं ।
 अन्तस्थादिश्च मध्यश्च कृत्यानाञ्च अपञ्चनं । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयौ ।
 अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तन्मौ व्यथावयौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ।
 अनृतं ज्ञानिता सत्यं अद्भ्युद्भ्ये तथैव च । क्लीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ।
 तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्यकार्यौ बलावले ।
 असूया चनासूया च धर्माधर्मौ तथैव च । अपत्रपानपत्रपेक्षौश्च सम्पद्विपत्यदं ।
 तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक् शक्तिस्तत्त्वबुद्धिः । एवं दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन् वज्ररूपता ।
 नमस्तद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परं । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं घ्नन्ति चैव युधिष्ठिर ।
 दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजान्नहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणं ।
 व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर । सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ।
 धर्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा देवयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ।
 प्रीताश्च देवता नित्यमिद्रे परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ।
 प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः । तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च ।
 एवं प्रयोजनस्यैव दण्डः चक्षिषतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्त्ति नित्यं स्वहितोऽचरः ।
 दैत्यरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ।
 अददद्दण्डमेवासौ भुवनेत्यर्थमेव च । बलेन यस्य संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ।

४४१०

४४२०

४४३५

४४४०

४४४५

४४५०

कुलं वज्रधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्ययुधिष्ठिर ।
हस्तिनेऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतं ।
अथवाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तिरयिनः । अथारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ।
भिक्षुकाः प्राङ्निवाकाश्च मौह्यर्त्ता दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्वोपकरणानि च ।
सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यदिदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभवस्व च । ४८३५
ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् क्षत्तियस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनं ।
राज्ञो पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्यापनाय च ।
भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः संहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।
व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । मौलस्य नरशार्दूल शास्त्रोक्तस्य तथाऽपरः ।
उक्तो यस्यापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययलक्षणः । ४८३६
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः ।
यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृतात्मभिः ।
व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर । चीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारस्य दृष्टो यः स वेद इति निश्चितं ।
यश्च वेदः स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः पूर्व्वं बभूवाय प्रजापतिः । ४८३७
लोकानां स हि सर्व्वेषां असुरासुररक्षकः । समनुय्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् ।
ततोऽन्यव्यवहारेऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनं ।
माता पिता च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः । नादण्डो विद्यते राज्ञो यः स धर्मेण तिष्ठति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि दण्डकथने एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । अङ्गेषु राजा द्युतिमान् वसुहोम इति श्रुतः ।
स राजा धर्मं विनित्यं सह पत्न्या महातपाः मुञ्चपृष्ठं जगामाय पितृदेवर्षिपूजितं । ४८३८
तत्र शृङ्गे हिमवतो भैरौ कनकपर्व्वते । यत्र मुञ्चावटे रामो जटाहरणमादिशत् ।
तदा प्रभृति राजेन्द्र चक्षिभिः संशितव्रतैः । मुञ्चपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ।
स तत्र वज्रभिर्मुक्तस्तदा श्रुतिमधैर्गुणैः । ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ।
तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानिता । अन्यगच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुर्क्षत्रियः ।
सोऽपसृष्ट्य तु मान्धाता वसुहोमं नराधिपं । दृष्ट्वा प्रकृष्टतपसं विनतोऽप्येभ्यतिष्ठत् । ४८३९
वसुहोमोऽपि राज्ञो वै पात्यमर्थं न्यवेदयत् । सप्ताङ्गस्य तु राज्यस्य पप्रच्छ कुशलाव्यये ।
सङ्गिराचरितं पूर्व्वं यथावदनुयायिनं । अष्टद्वसुहोमस्य राजन् किं करवाणि ते ।
सोऽब्रवीत् परमश्रीतो मान्धाता राजसत्तमः । वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरुनन्दन ।
॥ मान्धातोवाच ॥ वृहस्पतेर्भर्तं राजन्वधीतं सकलं त्वया । तथैवौशनसं शास्त्रं विज्ञातं ते नरोत्तम ।

तदहं ज्ञातुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथं । किञ्चास्य पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ।

१८२

कदं क्षत्रियदंस्त्वय दण्डः सम्पत्यवर्धितः । बृहि मे लुप्तहस्तप्राज्ञ ददान्याचार्यं वेतनं ।

बहुहीम उवाच ॥ शृणु राजन् यथा दण्डः सम्भूतो लोकसंयतः । प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्यात्मा सनातनः ।

ब्रह्मा धियक्षुर्भगवान् सर्वलोकपितामहः । अस्मिन् नात्मनस्तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतं ।

न गर्भं निगसा देवो वज्रवर्षाण्यधारयत् । पूर्णं वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ।

स क्षुपो नाम सम्भूतः प्रजापतिरग्निन्दम । अविगानोन्महा राज दक्षे तस्य महात्मनः ।

१८३

तस्मिन् प्रवृत्ते सचे तु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ । दृष्टरूपप्रधानत्वाद्दण्डः सोऽन्तर्हितो ऽभवत् ।

तस्मिन्नन्तर्हिते चापि प्रजानां सङ्करोऽभवत् । नैव कार्यं नवाऽकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते ।

पेषापेषे कुतः सिद्धिर्दिवन्ति च परस्परं । गत्यागम्यं तदा नासीत् स्वं परस्वञ्च वै समं ।

परस्परं विलुपन्ति सारमेया यथामिषं । अवलान् बलिनी घ्नन्ति निर्भर्यादनवर्त्तत ।

ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनं । संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ।

१८४

अत्र त्वमनुकम्पां वै कर्तुमर्हसि केशव । सङ्करो न भवेदत्र यथा तद्वै विधीयतां ।

ततः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । आत्मानमात्मना दण्डं सृज्य देवसत्तमः ।

तस्माच्च धर्मचरणानीतिर्देवो सरस्वती । सृज्य दण्डनोति सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

भुवः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरं ।

देवानामीश्वरश्चक्रे देवं दशशतेतणं । यमं वैवस्वतश्चापि पितृणामकरोत् प्रभुं ।

१८५

धनानां गच्छानाञ्च दुर्वेगमपि चेश्वरं । पर्वतानां पतिं मेरुं सरिताञ्च महोदधिं ।

अयो राज्ये ऽजुगणाञ्च विदधे वरुणं प्रभुं । सृत्तुं प्राणेश्वरमथो तेजसाञ्च ऊताशनं ।

रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुं । महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनं ।

वशिष्ठमीशं विप्राणां वसुनां जातवेदसं । तेजसां भास्करश्चक्रे नक्षत्राणां निशाकरं ।

वीरुधानां शुभन्तश्च भूतानाञ्च प्रभुं वरं । कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ।

१८६

कालं सर्वैश्वर्यकोशात् संहारविनयात्मकं । सृष्ट्याश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ।

ईश्वरः सर्वदेवसु राजराजो नराधिपः । सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ।

तमेन ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ । प्रजानानधिपं श्रेष्ठं सर्वभूतभृतामपि ।

महादेवस्तत्सस्त्रिन् वृत्ते यज्ञे यथाविधि । दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ।

विष्णुर्गङ्गां प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः । प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भगवे ददौ ।

१८७

सृगुर्दंदावृषिभ्यस्तु दण्डं धर्ममाहितं । अथो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ।

क्षुपस्तु सनये प्रादाददित्यतनयाय च । पुत्रेभ्यः शार्ङ्गदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ।

विभज्य दण्डः कर्त्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया । दुष्टानां नियहो दण्डो हिरण्यं बाह्यतः क्रिया ।

यङ्गत्वञ्च शरीरस्य बधो नात्यस्य कारणात् । शरीरपोडास्तास्ताश्च देहत्यागो विवासनं ।

तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणार्थकं । आनुपूर्व्या च दण्डोऽयं प्रजा जागर्ति पालयन् ।
 दण्डो जागर्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसु । अग्नेर्जागर्ति वरुणो वरुणश्च प्रजापतिः ।
 प्रजापतेस्ततो धर्मा जागर्ति विनयात्मकः । धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवजायः सनातनः ।
 व्यवसायात्तत्तत्तेजो जागर्ति पणिपालयन् । आवध्यस्तेजसस्तस्मादोषथोभ्यश्च पर्वताः ।
 पर्वतेभ्यश्च जागर्ति रक्षो रसगुणास्तथा । जागर्ति निर्धर्तेदेवी ज्योतीं वि निर्धर्तेनपि ।
 वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्व्यस्ततो हयशिराः प्रभुः । ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ।
 पितामहान्महदेवो जागर्ति भगवान् शिवः । विश्वेदेवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्षयः ।
 ऋविभ्यो भगवान् सोमः सोमाद्देवः सनातनः । देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जायतीत्युपधारय ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञ्यः लोकावचन्ति धर्मतः । स्यावरं जङ्गमश्चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनं ।
 प्रजा जायति लोकेऽस्मिन् दण्डो जागर्ति तामु च । सर्वं संक्षिपते दण्डः पितृमहमप्रभः ।
 जागर्ति कालः पूर्वश्च मध्ये च । नो च भारत । ईश्वरः सर्वलोकस्य महदेवः प्रजापतिः ।
 देवदेवः शिवः शर्वो जागर्ति सततं प्रभुः । कपर्दी शङ्करो रुद्रः शिव स्यात्पुनरापतिः ।
 इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथा परे । भूमिपालो ययान्यायं वर्त्ततानेन धर्मवित् ।

५२०

५२१

५२२

॥ भीष्म उवाच ॥ इतीदं वमुहे मस्य शृणुयाद्यो मतं नरः । श्रुत्वा च सम्यगवर्त्तेत सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ । नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डोत्पत्तिकथने द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तात सर्वार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयं । लोकयाचा हि कार्त्स्न्येन तिष्ठेत् केदु प्रति
 ष्ठिता ।

५२३

धर्मार्थकामाः किंमूलास्तयाणां प्रभवश्च कः । अन्यान्यज्ञानुषज्जने वर्त्तन्ते च पृथक् पृथक् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यदा ते सुतः सुमनसो लोके धर्मार्थनिश्चये । कालप्रभवसंख्यासु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ।
 धर्ममूलः सदैवार्थः कामोऽर्थफलमुच्यते । सङ्कल्पमूलसो र्वर्षे सङ्कल्पो विषयात्मकः ।
 विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्वं आहारसिद्धये । मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्के च उच्यते ।
 धर्माच्छरीरसंगुतिर्द्धर्मार्थद्वयार्थ उच्यते । कामो रतिफलज्ञा च सर्वे ते च रजस्तलाः ।
 सन्निकष्टांशुरेदेताश्च चैतात्मनसा त्यजेत् । विमुक्तस्तपसा सर्वान् धर्मादोन् कामनैष्ठिकान् ।
 श्रेष्ठे बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयान्नरः । बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञाननिकट्या ।
 अप्रधानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनं । सम्प्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । कामन्दकस्य संवादमाङ्गरिष्ठस्य चोभयोः ।
 कामन्दकमिमासीनमश्विनाद्य नराधिपः । आङ्गरिष्ठोऽयं पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययं ।
 यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः । प्रत्वा सन्नस्य तस्यै किं स्यात् पापप्रणाशनं ।
 अधर्मं धर्म इति च योऽज्ञानादाचरेन्नरः । तच्चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्त्तयेत् ।

५२४

५२५

कामन्द उवाच ॥ यो धर्मार्थो परित्यज्य काममेवानुवर्तते । स धर्मार्थपरित्यागात् प्रज्ञानाग्निहार्च्छति ।

प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः । तस्मान्नास्तिकता चैव दुर्गाचारस्य जायते ।

दुर्गाचारान् यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति । तस्मादुद्दिजते लोकाः सर्पादेस्तृणतादिव ।

४३.३०

तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः । ततः संशयमाप्नोति तथा बध्यत्वमेति च ।

अपञ्चलस्त्वमतो दुःखं जीवितमृच्छति । जीवेच्च यदपञ्चलस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ।

अनैतदाङ्गराचार्याः पापस्य परिगर्हणं । सेवितव्या च यो विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ।

महामना भवेद्भर्षे विवेहेच महाकुले । ब्राह्मणांश्चापि सेवेत समायुक्तान्मनस्विनः ।

जपदुदकशीलः स्वात्मगतं सुखमास्थितः । धर्मान्वितान् सम्प्रविशेदहिः कृत्वेह दुष्कृतीन् ।

४३.३१

प्रसादयेन्मधुरया वाचा वाज्यय कर्मणा । तवास्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन् गुणान् ।

अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं वज्रमतो भवेत् । पापान्यपि हि कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ।

गुरवो हि परं धर्मं यं त्रूयुस्तं तथा कुरु । गुरुणां हि प्रसादाद्वैश्वेयः परमवाप्त्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कामन्दाकरिष्ठधवादे चर्योविश्वयधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे जना नगश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि । धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ।

यदि तच्छ्रममन्नाभिर्ज्ञातुं धर्मभृतान्वर । श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं यथैनदुपलभ्यते ।

४४.१०

कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । किंलक्षणञ्च तत् प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतान्वर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद । आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागतां ।

इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सम्भाषकस्य ह । सभायाञ्चावहसमं तत् सर्वं शृणु भारत ।

भवतस्तं सभां दृष्ट्वा समृद्धिञ्चायनुत्तमां । दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ।

श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योधनवचस्तदा । अत्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ।

४४.१५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमयं तपसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्ततः । श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सन्यग्मविव्यति ।

त्वया च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरञ्जय । किङ्करा भ्रातरः सर्वे मित्रसम्बन्धिनः सदा ।

आच्छादयसि प्रावारानश्रापि पिशितौदनं । आजानेया वहन्यथाः केनासि हरिणः कृशः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ दश तानि सहस्राणि स्वातकानां महात्मनां । भुञ्जते ह्येकापात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ।

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्वितां । अशालित्तिरिक्त्वाषान् वस्त्राणि विविधानि च ।

४४.२०

दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानां च्छद्भिं वैश्रवणीं शृभां । अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि भारत ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदीच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे । विशिष्टां वा नगव्याघ्र शीलवान् भव पुत्तक ।

शीलेन हि च यो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः । न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ।

एकरात्रेण मान्वाता त्वहेण जनभेजयः । सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिरे ।

रते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयाग्निताः । अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ।

४४.२५

॥ दुर्योधन उवाच ॥ कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । नारदेन पुरा प्रोक्तं श्रीलमाश्रित्य भारत ।
 प्रह्लादेन हतं राज्यं मेन्द्रस्य महात्मनः । श्रीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यञ्च वशं कृतं ।
 ततो वृहस्यतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः । तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुं ।
 ततो वृहस्यतिलक्षैः ज्ञानं नैःश्रेयसं परं । कथयामास भगवान् देवेन्द्राय कुरुद्वह ।
 एतावच्छ्रेय इत्येव वृहस्यतिरभाषत । इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ।
 ॥ वृहस्यतिस्त्वाच ॥ विशेषोऽस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः । अत्रागमय भद्रन्ते भूयस्व सुरव्रजं
 आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात् सुमहातपाः । ज्ञानमागमयत् प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ।
 तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना । श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमहाह शतक्रतुः ।
 भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः । ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो वृहस्य सोऽभवत् ।
 स ततो ब्राह्मणे भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः । गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुं ।
 प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणे नास्ति द्विजर्षभ । त्रैलोक्यराज्यसक्रतु ततो नोपदिशामि ते ।
 ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजान् यस्मिन् काले क्षणे भवेत् । तदोपादेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमं ।
 ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः । तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ।
 ब्राह्मणेऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमां । चकार सर्वभावेन यदस्य मनसि स्थितं ।
 पृष्ट्व तेन वज्रशः प्राप्तं कथमरिन्दम । त्रैलोक्यराज्यं धर्म्मज्ञः कारणं तद्वीहि मे ।
 प्रह्लादोऽपि महाराज ब्रह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नास्म्यहमि द्विजान् विप्र राजाऽस्मीति कदाचन । काव्यानि वदतां तेषां संयच्छामि वदामि च ।

ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मे सदा । ते मे काव्ययथे युक्तं शृण्वुमनस्त्यक्तं ।
 धर्म्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियं । समाभिञ्चन्ति शास्त्रारः चौद्रं मभिव मञ्जिकाः ।
 सोऽहं वाग्यविद्यानां रसानामवल्लेहिता । स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ।
 एतत् पृथिव्याममृतमेतच्चतुरनुत्तमं । यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्त्तते ।
 एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः । शृणुषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ।
 यथावदुत्तुष्ट्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम । वरं वृणीष्व भद्रन्ते प्रदाताऽस्मि न संशयः ।
 कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः । प्रह्लादस्त्वब्रवीत् प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यदि राजन् प्रसन्नस्त्वं मम चेदिच्छसि प्रियं । भवतः श्रीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ।

ततः प्रीतश्च दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत् । वरे प्रदिष्टे विप्रेण नात्यतेजाऽयमित्युत ।
 एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा । उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ।
 दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती तदा । प्रह्लादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ।
 तस्य चिन्तयतस्तावच्छायाभूतं महाद्युति । तेजो विगृह्यन्तात शरीरमजहान्तदा ।
 तमिच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति । प्रत्याह तन्तु श्रीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं तथा ।

तस्मिन् दिजेत्तमे राजन् वक्ष्याम्यहमनिन्दिते । योऽसौ शिव्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।

इत्युक्त्वाऽन्वर्हिन् तद्वै शक्रश्चात्तविशत् प्रभो । तस्मिंस्तेजसि जाते तु तादृशूपसन्तोऽपरः ।

शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् । धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ दिजमत्तम ।

न च यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहं । ततोऽपरो महाराज प्रज्वजन्निव तेजसा ।

४६००

शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः । को भवानिति पृष्ठस्य तमाह स महाद्युतिः ।

सत्यं विद्वानुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममवहं । तस्मिन्ननुगते धर्मे महान् वै पुरुषोऽपरः ।

निश्चक्राम ततस्तस्मात् पृष्ठस्याह महाबलः । वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहं ।

तस्मिन् गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्व्ययैः । पृष्ठस्याह बलं विद्धि यतो वृत्तमहन्ततः ।

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप । ततः प्रभामयो देवी शरीरात्तस्य निर्व्ययैः ।

४६०५

नामपृच्छत् स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् । उषिताऽस्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम ।

त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहं । ततो भयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ।

अपृच्छत् स ततो भूयः क्व यासि कमलालये । त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।

कञ्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ।

॥ श्रीरुवाच ॥ स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तत्त्वैवोपशिक्षितः । चैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ।

४६१०

शीलेन हि ययो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्वृजिताः । तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ।

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलञ्चैव तयऽप्यहं । शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा गता श्रीसु ते च सर्वे युधिष्ठिर । दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीद्वचः ।

शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन । प्राप्यते च यथा शीलं तच्चेोपायं वदस्व मे ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना । सञ्ज्ञेयेण तु शीलस्य षट्पुणं प्राप्तिं नरेश्वर ।

४६१५

अद्रेहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहस्य दानञ्च शीलमेतत् प्रशस्यते ।

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषं । अपत्रपेत वा येन न तत् कुर्यात् कथञ्चन ।

तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन स्यात्तेन संसदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुवत्तम ।

यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं कचिद् । न भुञ्जते चिरं तातसमूलाश्च न सन्ति ते ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान् भव पुत्रक । यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टा युधिष्ठिरात् ।

४६२०

॥ भीष्म उवाच ॥ एतत् कथितवान् पुत्रे धृतराष्ट्रे नराधिपः । एतत् कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णने चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह । कथं त्वया समुत्पन्ना या चाशा तद्वदस्व मे ।

संशयो मे महानेष समुत्पन्नः पितामह । केत्ता तस्य च नान्योऽस्ति वृत्तः परपुरुञ्जय ।

पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने । प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत् कर्त्ताऽप्यमिति प्रभो ।

सर्वस्याशा समहती पुरुषस्त्रोपजायते । तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युर्न संशयः ।

४६२५

सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कतस्तेन दुरात्मना । धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ।
 आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादिव सद्रुमात् । आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ।
 यथा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा । दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यदुर्लभं ततः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि बुधिविधिर निबोध तत् । इतिहासं सुमित्रस्य निवृत्तमृषभस्य च ।
 सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयां गतः । ससार स मृगं विद्ध्वा वाणेनानतपर्वणा ।
 स मृगो वाणमादाय यथावमितविक्रमः । स च राजा बलात्तूष्णं ससार मृगयूयपं ।
 ततो निम्नं खलञ्चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः । मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र समेन स पथाऽगमत् ।
 ततः स राजा तारुण्यादौरधेन बलेन च । ससार वाणासनभृत् सखज्जोऽसौ तनुचवान् ।
 ततो नदानदीप्तैव पल्लवानि वनानि च । अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेचरः ।
 स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपं । पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः ।
 स तस्य वाणैर्व्वज्रभिः समभ्यस्तो वनेचरः । प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकं ।
 पुनश्च जवमास्याय जवनो मृगयूयपः । अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकं ।
 तस्य मर्षाच्छिदं घोरं तीक्ष्णञ्चामिचकर्धनः । समादाय शरं श्रेष्ठं कार्मुके तु तथाऽसृजत् ।
 ततो गव्यूतमात्रेण मृगयूयपयूयपः । तस्य वाणपयं मुक्त्वा तस्त्रिवान् प्रहसन्निव ।
 तस्मिन्निपतिते वाणे भूमौ ज्वलिततेजसि । प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाऽप्यथाद्रवत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु पञ्चविंशत्यधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १२५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रविश्य स महारण्यं तापसानामयाश्रमं । आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्तदा ।
 तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्त्तं बुधितं तदा । समेत्य ऋषयस्तस्मिन् पूजाञ्चकुर्यथाविधि ।
 स पूजामृषिभिर्हीनो सम्प्रगृह्य नराधिपः । अष्टच्छत्तापसान् सर्वांस्तपसो वृद्धिमुत्तमां ।
 ते तस्य राज्ञो वचनं सम्प्रगृह्य तपोधनाः । ऋषयो राजशार्ङ्गलं तमष्टच्छन् प्रयोजनं ।
 केन भद्रं सुखार्थेन सम्प्राप्तोऽसि तपोवनं । पदातिर्व्वद्धनिस्त्रिंशो धन्वी वाणी नरेश्वर ।
 एतदिच्छामहे श्रोतुं कुतः प्राप्नोऽसि मानद । कस्मिन् कुले तु जातस्त्वं किन्नामा चासि ब्रूहि नः ।
 ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ । आचचक्षे यथान्यायं परिचर्याञ्च भारत ।
 हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः । चरामि मृगयूयानि निम्नन् वाणैः सहस्रशः ।
 बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः । मृगसु विद्ध्वा वाणेन मया सरति शल्यवान् ।
 तं द्रवन्तमनुप्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया । भवत्सकाशं नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्षितः ।
 किन्तु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकर्षितः । भवतामाश्रमं प्राप्नो हताशो भ्रष्टलक्षणः ।
 न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः । दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ।
 हिमवान् वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः । महत्तान्त्रान्वपद्येतां नभसो वाऽन्तरं तथा ।
 आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः । भवतां विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ।

भवन्तः सुमहाभारतस्मात्पृच्छामि संशयं । आशावान् पुरुषो यः स्वादन्तरीक्षमयापि वा ;

३६६

किं नु ज्ञायन्तर्लोके महत्त्वान् प्रतिभाति वः । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभं ;

यदि गुह्यं नरो नित्यं तदा प्रवृत्त मा चिरं । न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मद्भ्यो विजसत्तमाः ।

भवन्तयोविधातो वा यदि स्वादिरभेक्षतः । यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ।

एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्ततः । भवन्तोऽपि तपोनित्या ब्रूयुगेतत् समन्विताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अध्वभगीतासु षड्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तेषां समलानामृषीणांमृषिमत्तमः । अध्वभो नाम विप्रर्षिर्विष्णुयन्निदमब्रवीत् ।

३६७

पुराऽहं राजशार्दूल तीर्यन्त्यनुचरन् प्रभो । समासदितवान् दिव्यं नरनारायणाश्रमं ।

यत्र सावद्री गम्या हृदो वैहयस्तथा । यत्र चान्दशिरा राजन्वेदान् पठति शाश्वतान् ।

तस्मिन् सरसि हत्वाऽहं विधिवत्तर्पणं पुरा । पिबुषां देवतानाञ्च ततोऽश्रममिथा तदा ।

गमते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी । अदूरादाश्रमं कञ्चिदासार्थमगमं तदा ।

तत्र चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च । अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोधनं ।

३६८

अन्यैर्नैर्महाबाहो वपुषाऽष्टगुणान्वितं । कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी कचित् ।

शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमं । शीवाबाहू तया पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ।

शिरः कायानुरूपञ्च कर्णौ नेत्रे तथैव च । तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ।

दृष्ट्वाऽहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्क्षताः । पादौ तस्याभिवाद्याय स्थितः प्राञ्जलिरयतः ।

निवेद्य नामगोत्रे च पितरञ्च नरर्षभ । प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशं ।

३६९

ततः स कथयामास कथां धर्म्मार्थसंहितां । अध्विमध्ये महाराज तनुर्दुर्लभतां वरः ।

तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः । उपायाञ्जवनैरश्वैः सवलः सावरोधनः ।

स्मरन् पुत्रमरणे वै नष्टं परमदुर्क्षताः । भूरिदुःखपिता श्रीमान् वीरदुःखो महायशः ।

इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः । एवमाशाहृतो राजा चरन् वनमिदं पुरा ।

दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः । एकः पुत्रो महारणे नष्ट इत्यसकृत्तदा ।

३७०

दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च नहती मम । तथा परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नीच संशयः ।

एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः । अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्त्तमिव तस्थिवान् ।

तमनुध्यातमालक्ष्य राजा परमदुर्क्षताः । उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दमन्दमिवासकृत् ।

दुर्लभं किं नु देवर्षे आशायाश्चैव किं महत् । ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न ते मयि ।

॥ मुनिरुवाच ॥ महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासोद्दिमानितः । बालिशं बुद्धिमास्त्राय मन्दभाग्यतयात्मनः ;

३७१

अर्थयन् कलधं राजन् काञ्चनं वल्कलानि च । अवज्ञापूर्वकेनापि न सम्पादितवांस्ततः ।

निर्विषः स तु राजर्विनिराशः समपद्यत । एवमुक्तोऽभिवाद्याय तस्मै लोकपूजितं ।

आन्तोऽवसीदेद्वर्ष्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम । अर्थं ततः समानीय पाद्यञ्चैव महानृषिः ।

आरण्येनैव विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् । ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभं ।

उपाविशन्नरव्यान्न सप्तर्षय इव भुवं । अपृच्छन्त्येव ते तत्र राजानमपराजितं ।

६६५

अथैकजनमिदं सर्वमाश्रमस्य निवेशने ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु सप्तविंशत्याधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ राजोवाच ॥ वीरद्युक् इति ख्यातो राजाऽहं दिक्षु विभ्रुतः । भूरिद्युक्तं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ।

एकः पुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च मेऽनघ । न दृश्यते वने चास्मिन्मन्वेष्टुं चगम्यहं ।

॥ ऋषभ उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः । तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्मृपं ।

स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः । आशाकृतश्च राजेन्द्र तपो दीर्घं समास्थितः ।

६६६

प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथञ्चन । अन्येप्राज्ञैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ।

आशा हि पुरुषं बालं उत्थापयति तस्युषी । तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ।

वीरद्युक्स्तु तं भूयः प्रपृच्छ मुनिसत्तमं ।

॥ राजोवाच ॥ आशायाः किं कथञ्च किञ्चेह भुवि दुर्लभं । ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ।

ततः संसृज्य तत् सर्वं क्षारयिष्यन्निवाब्रवीत् । राजानं भगवान् विप्रस्ततः कथतनुस्तदा ।

६६७

॥ ऋषिर्वाच ॥ कथलेन समं राजन्नाशाया विद्यते नृप । तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिताः पार्थिवा मया ।

॥ राजोवाच ॥ कथाकथं मया ब्रह्मन् गृहीते वचनात्तव । दुर्लभत्वञ्च तस्यैव वेदवाक्यमिव दिजः ।

संशयस्तु महाप्राज्ञ सञ्जातो हृदये मम । तन्मुने मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ।

त्वत्तः कथतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदं । यदि गुह्यं न ते किञ्चिद्विद्यते मुनिसत्तम ।

॥ कथ उवाच ॥ दुर्लभाऽप्ययवा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् । सुदुर्लभतरस्तात योऽर्थिनं नावमन्यते ।

६६८

सत्कृत्य नोपकुर्वते परं शक्त्वा यथार्हतः । या सक्ता सर्वभूतेषु साशा कथतरी मया ।

कृतव्रेषु च या सक्ता नृशंखलसेषु च । अपकारिषु चासक्ता साशा कथतरी मया ।

एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रेषितेऽपि वा । प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कथतरी मया ।

प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता । तथा नरेन्द्र धनिनां साशा कथतरी मया ।

प्रदानकाङ्क्षिणीनाञ्च कन्यानां वयसि स्थिते । श्रुत्वा कथास्तथा युक्ताः साशा कथतरी मया ।

६६९

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् स राजा सावरोधनः । संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभं ।

॥ राजोवाच ॥ प्रसादये त्वां भगवन् पुत्रेणैच्छामि सङ्गमं । यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति द्विजसत्तम ।

सत्यमेतन्न सन्देहो यदेतद्वाह्यं त्वया । ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्द्धर्मभृताम्बरः ।

पुत्रमस्यानयत् क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च । स समानीय तत्पुत्रं तमुपालभ्य पार्थिवं ।

आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृताम्बरः । स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनं ।

६७०

विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्त्रिकात् । एतदृष्टं मया राजंस्तथा च वचनं श्रुतं ।

आशामपनयत्प्राग् ततः कथतरीमिमां ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स नयोक्तृदा राजकुशमेण महात्मना । सुनिद्रोपनयत् क्षिप्रमांशा कृशतर्णि ततः ।

एवं त्वमपि कैलनेप शुवा वाणोमिमां सम । स्थिरी भव महाराज हिमवानिव पर्वतः ।

न हि प्रष्टु च श्रेता च कर्षेऽश्वमुगतेष्विह । शुवा सम महाराज न सन्तुमुनिहा र्हेभि ।

४०२४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ नानृतस्तेव पर्याप्तिर्धर्मास्ति ब्रुवति त्वयि । यथा हि स्वात्मवृत्तिस्तथा तृप्तोऽस्मि भारत ।

तस्मात् कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह । न हि तृप्तिमहं यामि पिवन् धर्माभृतं हि ते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ।

पारिपावं निनिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान् । उवाच गौतमो यच्च कालं तमपि मे शृणु ।

षष्ठिं वर्षसहस्राणि होतव्यैर्द्वौतमस्यपः । तमुद्यतपसा युक्तं भावितं मुमहामुनिं ।

४०२५

उपायाते नगव्याघ्र लोकापालो यमस्यदा । तमपश्यत् सुतपसमृषिं वै गौतमं तदा ।

स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपविष्टस्तपोधनः ।

तं धर्मराजो दृष्ट्वैव सत्कृत्यैव द्विजर्षभ । न्यमन्त्रयत धर्मेण कियतां किमिति ब्रुवन् ।

॥ गौतम उवाच ॥ मरतापितृभ्यामानृष्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात् । कथञ्च लोकानाप्नोति पुरुषो दुर्लभान् शूचीन् ।

॥ यम उवाच ॥ तपः शौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च । मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमञ्जसा ।

४०२६

अश्वमेधैश्च यष्ट्यं वज्रमिस्त्राप्तदक्षिणैः । तेन लोकानवाप्नोति पुरुषोऽद्भुतदर्शनान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि जनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मित्रैः प्रहीयमाणस्य वज्रनिचस्य का गतिः । राज्ञः सङ्घीणकोषस्य बलहीनस्य भारत ।

दुष्टमात्यसहायस्य च्युतमन्त्रस्य सर्वतः । राज्यात् प्रच्यवमानस्य गतिमग्यामपश्यतः ।

परचक्राभियातस्य परराष्ट्राणि मूढतः । विग्रहे वर्तमानस्य दुर्बलस्य बलोरयसा ।

असंविदितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः । अप्राप्यञ्च भवेत् सन्त्वं भेदो वाऽप्यतिपीडनात् ।

४०२७

जीवितस्त्वर्थहेतुर्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गुह्यं धर्मज्ञमाप्राचीरतीव भरतर्षभ । अपृष्टो नास्महे वक्तुं धर्ममेतं युधिष्ठिर ।

धर्मो ह्यणीयान्वचनानुद्धिश्च भरतर्षभ । श्रुतोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति स कश्चित् ।

कर्षणा बुद्धिरूपेण भवत्याब्धौ न वा पुनः । तादृशोऽयमनुग्रहः संयवस्यः स्वया धिया ।

उपायं धर्मबज्रं याचार्यं शृणु भारत । नाहमेतादृशं धर्मं बुभूषे धर्मकारणात् ।

४०२८

दुःखादान इह ह्येष स्वात्तु पश्चात् क्षयोपमः । अभिगम्य मतीनां हि सर्वसामेव निश्चयः ।

यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते । तथा तथा विजानातिविज्ञानमथ रोचते ।

अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः परः । अशङ्कमानो वचनमनस्युरिदं शृणु ।

राज्ञः कोषक्षयादेव जायते बलसंशयः । कोषञ्च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलं ।

कालं प्राप्यानृमृहोपादेव धर्मः सनातनः । उपायधर्मं प्राप्येनं पूर्वैराचरितं जनैः ।

४०२९

अन्यो धर्मः सज्जनानामपत्स्वन्यस्य भारत । प्राक् कोषात् प्राप्यने धर्मो वृत्तिर्द्धर्माङ्गरीयसी ।
 धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिं न वलीयान्न विन्दति । यस्माद्वलस्यापपत्तिरेकान्तेन न विद्यते ।
 तस्मादापद्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः । अधर्मो जायते तस्मिन्निति वै कवयो विदुः ।
 अनन्तरं च त्रिषस्य तत्र किं विचिकित्स्यते । यथाऽस्य धर्मो न ग्लयिष्येयाच्छत्रुवंशं यया ।
 तत् कर्त्तव्यमिति प्राङ्गनात्मानमवसादयेत् । सर्व्वात्मनैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।
 सर्व्वोपायैश्च जिहोर्धेदात्मानमिति निश्चयः । तत्र धर्मविदो तात निश्चयो धर्मनैपुणं ।
 उद्यमो नैपुणं चक्षुः बाहुवोर्यादिति श्रुतिः । चक्षुषो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति ।
 अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत । यया वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत् ।
 अभोज्यान्मानि चाश्नीयान्तयेदं नात्र संशयः । पीडितस्य किमदारमुत्पयो विष्टतस्य च ।
 अद्भारतः प्रद्रवति यदा भवति पीडितः । यस्य कोषवलग्नान्या सर्व्वलोकपरभवः ।
 भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विट्पूद्रजीविका । स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्जात्याननुपजीवतः ।
 वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवने । आपङ्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनं ।
 अपि ह्येतत् ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिचये । चक्षुषे संशयः कस्मादित्येवं निश्चितं सदा ।
 आददीत विंशतिभ्यो नावसीदेत् कथञ्चन । हन्तारं रक्षितारञ्च प्रजानां चक्षुषं विदुः ।
 तस्मात् संरक्षता कार्य्यमादानं चक्षवन्भुना । अन्यत्र राजन् हिंसाया वृत्तिर्नैहास्ति कस्यचित् ।
 अयस्मिन्समुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः । न शङ्कन् लिखितो वृत्तिं शक्यमाख्याय जीवितुं ।
 विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सया । परस्परं हि संरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि ।
 नित्यमेव हि कर्त्तव्या एष धर्मः सनातनः । राजा राष्ट्रं यथापत्सु द्रव्यैरभिरक्षति ।
 राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् । कोषं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितं ।
 न कुर्व्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा परिगतः क्षुधा । वीजं भक्तेन सम्पाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 अत्रैतच्छ्वरस्याज्जर्म्महामायस्य दर्शनं । धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रं यस्यावसीदति ।
 अवृत्त्याऽल्पमनुभ्योऽपि यो वैदेशिक इत्यपि । राज्ञः कोषबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलं ।
 तन्मूलं सर्व्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः । नान्यानपीडयित्वेह कोषः शक्यः कुतो बलं ।
 तदर्थं पीडयित्वा च देशं प्राप्तुं न सोऽर्हति । अकार्य्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्म्मसु ।
 एतस्मात् कारणाद्राजा न देशं प्राप्तुमर्हति । अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरं ।
 अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत् सर्व्वं ह्यर्थकारणं । एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावो कर्म्मनिश्चयं ।
 यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञोऽन्यार्थस्तथापरः । यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत् सर्व्वं यज्ञसाधनं ।
 उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मात्तत्प्रकाशिनीं । चूर्पं किन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ।
 द्रुमाः केचन सामन्ता भ्रुवं किन्दन्ति तानपि । ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्त्येव वनस्पतीन् ।
 एवं कोषस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः । तानहत्वा न पश्यामि सिद्धिसत्र परन्तप ।

धनेन ज्ञाते लोकतुमौ परमिजं तथा । सत्यञ्च धर्मवचनं यथा नः स्य धनस्यथा ।
 सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनं । न तुभ्यदेषः स्वादेवं कार्यकार्येषु भारत ।
 नैतैः मन्त्रवतो राजन् कथञ्चिदपि पार्थिव । न ह्यग्नयेषु पश्यामि धनवृद्धानहं कचित् ।
 यदिदं दृश्यते विजितं पृथिव्यामिह किञ्चन । ममेदं स्वान्ममेदं स्वादित्येवं काङ्क्षते जनः ।
 न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परन्तप । धर्मः संशब्दितो राज्ञामापदर्थमतोऽन्यथा ।
 दानेन कर्मणा चान्ये तपसाऽन्ये तपस्विनः । बुद्ध्या दाक्ष्येण चैवान्ये विन्दन्ति धनसञ्चयान् ।
 अधनं दुर्वलं प्राङ्मर्धनेन बलवान् भवेत् । सर्वं धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोषवान् ।
 कोषेण धर्मः कामस्य परलोकस्थया ह्ययं । तच्च धर्मेण लिप्सेत नाधर्मेण कदाचन ।

४०५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥ समाप्तश्चेदं राजधर्मानु
 शासनपर्वः ॥

॥ अथ आपद्धर्मपर्वः ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु । परिशङ्कितवृत्तस्य श्रुतमन्त्रस्य भारत ।
 विभक्तपुरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च । असम्भारितमित्रस्य भिन्नामात्यस्य सर्वशः ।
 परचक्राभिजातस्य दुर्वलस्य बलीयसा । आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ।

४०५७

॥ भीष्म उवाच ॥ बाह्यैर्द्विजिगीषुः स्याद्धर्मार्थिकुशलः शुचिः । जवेन सन्धिं कुर्वीत पूर्वपूर्वान् विमोचयन् ।
 यो धर्मविजिगीषुः स्याद्वलवान् पापनिश्चयः । आत्मनः सन्निरोधेन सन्धिक्तेनापि रोचयेत् ।
 अपास्य राजधानीं वा तरेद्व्येण चापदं । तद्भावयुक्तो द्रव्याणि जीवन् पुनरुपाज्जेयेत् ।
 यास्तु कोषबलत्यागात् शक्यास्तरितुमापदः । कस्तत्राधिकमात्मानं सन्त्यजेदर्थधर्मवित् ।
 अवरोधान् जुगुप्सेत का सपन्नधने दया । न लेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथञ्चन ।

४०५८

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आभ्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चापनिपीडिते । चीणे कोपे श्रुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ क्षिप्रं वा सन्धिकामः स्यात् क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रमः । तदापनयनं क्षिप्रमेतावत् साम्प्रदायिकं ।
 अनुरक्तेन चेष्टेन हृष्टेन जगतोपतिः । अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिपः ।
 हतो वा दिवमारोहेद्धृत्वा वा चितिमावसेत् । युद्धे हि सन्त्यजन् प्राणान् शक्रस्यैति सलोकतां ।
 सर्वलोकागमं कृत्वा मृदुलं गन्तुमेव च । विश्वासाद्धिनयं कुर्याद्विश्वेष्टापायुपायतः ।
 अपचक्रमिषुः क्षिप्रं साक्षा वा परिसान्वयन् । विलङ्घयित्वा मन्त्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि एकविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

४०५९

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिसंहते । सर्वस्मिन् दसुसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ।
 केनचिद्वाह्येण जीवेज्जघन्ये कालआगते । असंत्यजन् पुत्तपौत्ताननुक्रोशात् पितामहः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ विज्ञानबलमास्थाय जीवितयं तथागते । सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किञ्चन ।

४०६०

असाधुभ्योऽर्जमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा कच्छधर्मविदेव सः ।
 अकाङ्क्षन्नात्मनो राजन् राज्यस्थितिमकोपयन् । अदत्तमेवाददीत दातुर्वित्तं ममेति च ।
 विज्ञानबलपूतो यो वर्त्तते निन्दितेऽपि । वृत्तिविज्ञानवान्धीरः कस्तं वा वक्तुमर्हति ।
 येषां बलकृता वृत्तिस्तेषामन्या न रोचते । तेजसाऽभिप्रवर्त्तन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ।
 यदैवं प्राकृतं शास्त्रमविशेषेण वर्त्तते । तदैवमभ्यसेदेवं मेधावी चाप्यथोत्तरं ।
 अतिक्रु पुरोहिताचार्यान् सत्कृतानभिसत्कृतान् । न ब्राह्मणान् घातयीत दोषान् प्राप्नोति घातयन् ।
 एतत् प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत् सनातनं । तत्रमाणेऽवगाहेत तेन तत् साध्वसाधु वा ।
 बहवो ग्रामवास्तव्या रोषाद्भूयः परस्परं । न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्घातयीत वा ।
 न वाच्यः परिवादोऽयं न श्रातव्यः कथञ्चन । कर्णवय पिघातव्यौ प्रस्थेयं चान्यतो भवेत् ।
 असतां शीलमेतद्वै परिवादोऽय पैशुनं । गुणानामेव वक्ताः सन्तः सत्सु नराधिप ।
 यथा सुमधुरौ दस्यौ सुदानौ साधुवाहिनौ । धुरमुद्यस्य बहतस्तथा वर्त्तते वै नृपः ।
 यथा यथाऽस्य बहवः सहायाः सुस्तथाऽपरे । आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणं ।
 अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रियाः । मात्सर्यादय वा लोभान्न ब्रूयुर्वाक्यमोदृशं ।
 आर्धमयत्र पश्यन्ति विकर्मस्यस्य पातनं । न तादृक् सदृशं किञ्चित् प्रमाणं दृश्यते क्वचित् ।
 देवतासु विकर्मस्य पातयन्ति नराधमं । व्याजेन विन्दन् वित्तं हि धर्मात् स परिहीयते ।
 सर्वतः सत्कृतः सङ्गिर्भूतिः प्रवरकारणैः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति ।
 यस्तुतुर्गुणसम्पन्नं धर्मं ब्रूयात् स धर्मवित् । अहेरिव हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेषितुं ।
 यथा मृगस्य विद्वस्य पदमेकं पदं नयेत् । लघेद्रुधिरलेपेन तथा धर्मपदं नयेत् ।
 यथा सङ्गिर्विनीनेन यथा गन्तव्यमित्युत । राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि-राजर्षिवृत्तानाम द्वात्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ खराज्ञात् परराज्ञाच्च कोषं सञ्जनयेत्नृपः । कोषाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलञ्च वर्द्धते ।
 तस्मात् सञ्जनयेत् कोषं सत्कृत्य परिपालयेत् । परिपाल्यानुतनुयादेष धर्मः सनातनः ।
 न कोषः शुद्धशैचेन न नृशंसेन जातुचित् । मध्यमं पदमाख्याय कोषसंग्रहणं चरेत् ।
 अवलस्य कुतः कोषो ह्यकोषस्य कुतो बलं । अवलस्य कुतो राज्यमराज्ञः श्रीर्भवेत् कुतः ।
 उच्चैर्वृत्ते श्रियो हानिर्धयैव मरणन्तथा । तस्मात् कोषं बलं भिन्नमय राजा विवर्द्धयेत् ।
 हीनकोषं हि राजानमवजानन्ति मानवाः । न चास्याख्येन तुष्यन्ति कार्यमप्युत्सहन्ति च ।
 श्रियो हि कारणाद्राजा सत्क्रियां लभते परां । साऽस्य गूहति पापानि वासो गुह्यमिव स्त्रियाः ।
 अद्धिमस्यानुतप्यन्ते पुरा विप्रकृता नराः । शालावृका इवाससुर्जिघांसुमेव विन्दति ।
 ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भवति भारत । उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषं ।
 अथपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् । अथरण्यं समाश्रित्य चरेन्मृगगणैः सह ।

६८००

६८०५

६८१०

६८१५

६८२०

नवेवेत्यितमर्थ्यैर्दसुभिः सहितसुरेत् । दसूनां सुलभा सेना नैद्रकर्मसु भारत ।
 एकान्तो ह्यमर्यादान् सर्वोऽप्युद्विजते जनः । दसुर्वोऽप्यभिश्चक्रेन्ते निरनुक्रोशकारिणः ।
 स्तामदेव मर्यादां जनचित्तप्रसादिनीं । अल्पेऽप्यर्थे तु मर्यादा लोके भवति पूजिता ।
 नायं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः । नालं गन्तुं हि विश्वासं नास्तिके भयशङ्किते ।
 यया सङ्घिः परादानमहिमा दसुभिः कृता । अनुरक्षन्ति भूतानि समर्यादेषु दसुषु ।
 अद्युद्यमानस्य वयो दारामर्षः कृतघ्नता । ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ।
 स्त्रियामोषः पतित्यानं दसुर्वेतद्विगर्हितं । संक्षेपञ्च परस्त्रीभिर्दसुरेतानि वर्जयेत् ।
 अभिसन्दधते ये च विश्वासायास्य मानवाः । अशेषमेवोपलभ्य कुर्वन्तीति विनिश्चयः ।
 तस्मात् संक्षेपं कर्त्तव्यं स्वाधेनमपि दसुभिः । न बलस्योऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ।
 मशेषकारिणस्तत्र शेषं पश्यन्ति सर्वशः । निःशेषकारिणो नित्यं निःशेषकरणाङ्गयं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र धर्मानुवचनं कथयन्ति पुराविदः । प्रत्यक्षेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः ।

तत्र न व्यवधातव्यं परेणा धर्मयापना । अधर्मो धर्म इत्येतदयथा वृकपदं तथा ।
 धर्मधर्मफले जातु ददर्शेह न कश्चन । बुभूवेद्वलमेवैतत् सर्वं बलवतो वशे ।
 त्रिधौ बलममात्यैः स बलवानिह विन्दति । यो ह्यनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकं ।
 बद्धपथं बलवति न किञ्चित् क्रियते भयात् । उभौ सत्याधिकारस्यौ त्रायेते महतो भयात् ।
 अतिधर्मादलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्त्तते । बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमं ।
 धूमो वायोरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्त्तते । अनीश्वरो बले धर्मो द्रुमं बलीव संश्रिता ।
 वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव । नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि ।
 दुराचारः क्षणीणबलः परिचाणं न गच्छति । अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ।
 अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितं । जीवितं यदपक्रुष्टं यथैव मरणन्तथा ।
 यदेवमाहुः पापेन चारित्र्येण विवर्जितः । सुभृशं तप्यते तेन वाक्शल्येन परिचतः ।
 अत्रैतदाङ्गराचार्याः पापस्य परिमोक्षणे । त्रयो विद्यामवेक्षते तयोपासीत वै द्विजान् ।
 प्रसादयेच्चक्षुषा च वाचा वायथ्य कर्मणा । महामनाश्चापि भवेद्विवहेच्च महाकुले ।
 इत्यस्मीति वदेदेवं परेषां कीर्त्तयेद्गुणान् । जपेदुदकशीलः स्थात् पेशलो नातिजल्पकः ।
 ब्रह्मचर्यं सम्प्रविशेद्ब्रह्म कृत्वा सुदुष्करं । उच्यमानो हि लोकेन बज्रवृत्तदचिन्तयन् ।
 अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं ब्रह्मतो भवेत् । सुखञ्च चित्रं भुञ्जीत कृतेनैकेन गोपयेत् ।
 लोके च लभते पूजां परचेह महत् फलं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यथा दसुः समर्यादः प्रेत्य भविन नश्यति ।

प्रहृता मतिमान् गृहः श्रुतवान् सुनृशंसवान् । रत्ननाभमिणा धर्मं ब्रह्मणो गुरुपूजकः ।
 निशायां चक्षियाज्जातः चक्षधर्मानुपालकः । कायव्यो नाम नैषादिदेव्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान् ।
 अरण्ये सायं पूर्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता । विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादामास्य कोविदः ।
 सर्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा । धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्दुःखायुधः ।
 अयनेकशता सेना एक एव जिगाय सः । स वृद्धावन्धवधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् ।
 मधुमांसैर्मूलफलैरनैरुखावचैरपि । सत्कृत्य भोजयामास मान्यान् परिचचार च ।
 आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् । अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने ।
 येऽस्मान् प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासज्य गेहेषु कस्य एव स गच्छति ।
 बह्वनि च सदृशाणि ग्रामणीलेऽभिविब्रिरे । निर्भय्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्तिनां ।
 ॥ दस्यव ऊचुः ॥ मुहूर्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः गृहरो दृढव्रतः । ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव सङ्गतः ।
 यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता ।
 ॥ कायव्य उवाच ॥ मा बधीस्त्वं स्त्रियं भोरं मा शिशुं मा तपस्विनं । नायुध्यमानो हन्तव्यो न च पाह्या बलात्
 स्त्रियः ।

सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु केनचित् । मित्यन्तु ब्राह्मणे स्वसि योद्धव्यश्च तदर्थतः ।
 सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं सारविघ्नञ्च मा कथाः । पूज्यते अत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ।
 सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणे मोक्षमर्हति । कार्थ्या चापचितिलेधां सर्वस्वेनापि या भवेत् ।
 यस्य ह्येते सम्प्रहृष्टा मन्त्रयन्ति पराभवं । न तस्य त्रिषु लोकेषु चाता भवति कश्चन ।
 यो ब्राह्मणान् परिवदेदिनाशश्चापि रोचयेत् । सुख्यौदय इव ध्वान्ते भ्रुवं तस्य पराभवः ।
 इहैव फलमाप्नोतः प्रत्याकाञ्चेत सर्वशः । ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान्तेनाभियास्यति ।
 शिष्यार्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनियुतः । ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डलेधां बधः स्यतः ।
 ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्वन्ति केचन । तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे क्रमयो यथा ।
 ये पुनर्द्वर्षशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः । अपि ते दस्यवो भूत्वा चिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ते सर्वमेवानुचक्रुः कायव्यस्थानुशासनं । वृद्धिञ्च सेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन् ।
 कायव्यः कर्मणा तेन महतीं सिद्धिमाप्तवान् । साधूनामाचरन् चेमं दस्यून् पापान्निवर्त्तयन् ।
 इदं कायव्यचरितं यो नित्यमनुचिन्तयेत् । नारण्येभ्यो हि भूतेभ्यो भयं प्राप्नोति किञ्चन ।
 न भयं तस्य भूतेभ्यः सर्वेभ्यश्चैव भारत । नासतो विद्यते राजन् स ह्यरण्येषु गोपतिः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि पञ्चविंशदधिकश्रतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । येन मार्गेण राजा वै कोषं सञ्चनयत्युत ।
 न धनं यज्ञशीलानां हाथ्यं देवस्त्वमेव च । दस्यूनां निष्क्रियाणाञ्च चक्षियो हर्तुमर्हति ।
 इमाः प्रजाः चक्षियाणां राज्यभोगाश्च भारत । धनं हि चक्षियस्यैव द्वितीयस्य न विद्यते ।

तदस्य स्वादुन्नायै वा धनं यज्ञार्थमेव च । अभोग्याश्चैषधीश्विन्वा भोग्या एव पचन्नुत ।
 यो नैव देवान् पितॄन् मर्त्यन् हविषाऽर्चति । अनर्थकं धनं तत्र प्राङ्दूर्ध्वविदे । अनाः ।
 हरेत द्रविणं राजन् धार्मिकः पृथिवीपतिः । ततः प्रीणयते लोकं न शोकं त्वदिधं नृपः ।
 असाधुर्नोऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ।
 तथा तथा जयेल्लोकान् शक्त्या चैव यथा यथा । उद्भिज्जा जन्तवो यदत् शुक्लजीवा यथा यथा ।
 अनिमित्तात् सम्भवति तथाऽयज्ञः प्रजायते । यथैव दंशमशकं यथा चाण्डपिपोलिकं ।
 सैव वृत्तिर्यज्ञेषु यथा धर्मो विधीयते । यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पांशुर्विलोहितः ।
 तथैवैह भवेद्दुर्माः सूक्ष्माः सूक्ष्मतरस्तथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । दावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ।
 अत्रैव चेदमव्ययं शृणुस्वाख्यानमुत्तमं । दीर्घसूत्रमुपाश्रित्य कार्याकार्यविनिश्चये ।
 नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्तयः । प्रभूतमस्यै कौन्तेय बभूवुः सहचारिणः ।
 तत्रैको दीर्घकालज्ञ उत्पन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसूत्रस्तु तत्रैकस्तयाणां सहचारिणां ।
 कदाचित् तं जलस्थायं मत्स्यबन्धाः समन्ततः । निस्त्रावयामासुरथो निम्नेषु विविधैर्भुजैः ।
 प्रवीयमाणं तन्दृष्ट्वा जलस्थायं भयागमे । अत्रवीदीर्घदर्शी तु तावुमौ सुहृदौ तदा ।
 इयमापत् समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकषां । शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति ।
 अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रबाधयेत् । स न संशयमाप्नोति रोचतां भो ब्रजामहे ।
 दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सेऽब्रवीत् सम्यगुच्यते । न तु कार्या त्वरा तावदिति मे निश्चिता मतिः ।
 अथ सम्प्रतिपत्तिश्चः प्राब्रवीदीर्घदर्शिनं । प्राप्ते काले न मे किञ्चित्त्रायतः परिहास्यते ।
 एवं श्रुत्वा निराक्रामदीर्घदर्शी महामतिः । जगाम स्त्रोतसा तेन गम्भीरं सलिलाश्रयं ।
 ततः प्रसृततोयन्तं प्रसमीक्ष्य जलाश्रयं । बबभूव्विविधैर्योगैर्भक्ष्यान्मत्स्योपजीविनः ।
 विलोच्यमाने तस्मिंस्तु स्तुततोये जलाश्रये । आगच्छदन्धनं तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः ।
 चङ्गाने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः । प्रविश्यान्तरमेतेषां स्थितः सम्प्रतिपत्तिमान् ।
 गृह्णमेव तदुद्गमं गृहीत्वा तं तथैव सः । सर्वानेव च तांस्तत्र ते विदुर्यथितानिति ।
 ततः प्रचाख्यमानेषु मत्स्येषु विपुले जले । मुक्ता रज्जुं प्रमुक्तोऽसौ शीघ्रं सम्प्रतिपत्तिमान् ।
 दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः । मरणं प्राप्तवान्मूढो यथैवोपहृतेन्द्रियः ।
 एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते । स विनश्यति वै विप्रं दीर्घसूत्रो यथा झषः ।
 आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् । स संश्रयमवाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान् ।
 अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । दावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ।
 काष्ठा कक्षा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथा स्रवाः । मासाः पक्षाः षडृतवः कल्पः संवत्सरास्तथा ।

पृथिवी देश इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते । अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं ध्यायते यच्च तत्तथा ।

३८९०

एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रेषु चरिषिभिः । प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामे चाभिमतौ नृणां ।

परोक्षकारो युक्तश्च स सम्यक् समुपादयेत् । देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि आकुलोपाख्याने सप्तविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ । अनागता तयोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ।

तदिच्छामि तदा श्रोतुं बुद्धिन्ते भरतर्षभ । यथा राजा न मुह्येत शत्रुभिः परिवारितः ।

धर्मार्थकुशलो राजा धर्मशास्त्रविशारदः । पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।

३८९१

शत्रुभिर्बद्धभिर्घृष्टो यथा वर्त्तत पार्थिवः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि ।

विषमस्थं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः । बहवोऽप्येकमुद्धतुं यतन्ते पूर्वतापिताः ।

सर्वत्र प्रार्थमानेन दुर्बलेन महाबलैः । एकैनेवासहायेन शक्यं स्थातुं भवेत् कथं ।

कथं मित्रमरिश्चापि विन्दते भरतर्षभ । चेष्टितव्यं कथञ्चात्र शत्रोर्भिर्वस्य चान्तरे ।

प्रजातलक्षणे मित्रे तथैवामित्रताङ्गते । कथन्तु पुरुषः कुर्यात् कृत्वा किं वा सुखी भवेत् ।

३८९२

विग्रहं केन वा कुर्यात् सन्धिं वा केन योजयेत् । कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्त्तत बलवानपि ।

एतद्वै सर्व्वकृत्यानां परं कृत्यं परन्तप । नैतस्य कश्चिदक्ताऽस्ति श्रोता वाऽपि सुदुर्लभः ।

श्रुते शान्तनवाङ्गीभात् सत्यसन्धाञ्जितेन्द्रियात् । तदन्विष्य महाभाग सर्व्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ लघुक्लोऽयमनुप्रश्नो युधिष्ठिर सुखादयः । शृणु मे पुत्र कार्त्तव्येन गुह्यमापस्तु भारत ।

अमित्रो मित्रतां याति मित्रश्चापि प्रदुष्यति । सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्या वै सदागतिः ।

३८९३

तस्मादिष्टसितव्यञ्च विग्रहञ्च समाचरेत् । देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याकार्यविनिश्चये ।

सन्धातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्य च हितार्थिभिः । अमित्रैरपि सन्धेयं प्राणा रक्ष्या हि भारत ।

यो ह्यमित्रैर्नरो जित्यं न सन्दध्यादपण्डितः । न सोऽर्थं प्राप्नुयात् किञ्चित् फलान्यपि च भारत ।

यस्त्वमित्रेण सन्दध्यान्मित्रेण च विरध्यते । अर्थयुक्तिं समालोक्य स महविन्दते फलं ।

अत्रायुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । मार्जारस्य च संवादं न्ययोधे मूषिकस्य च ।

३८९४

वने महति कस्मिंश्चिन्न्ययोधः सुमहानभूत् । लताजालपरिच्छेदो नानादिजगणान्वितः ।

स्कन्धवान्धोघसङ्काशः शीतच्छायो मनोरमः । अरण्यमभितो जातस्तर्ह्यालमृगाकुलः ।

तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं विलं । वसति स महाप्राज्ञः पलितो नाम मूषिकः ।

शाखां तस्य समाश्रित्य वसति स सुखं पुरा । लोमशो नाम मार्जारः पक्षिपङ्गातखादकः ।

तत्र चागत्य चण्डालो शरण्या कृतकेतनः । प्रयोजयति चोन्मायं नित्यमस्तङ्गते रवौ ।

३८९५

तत्र स्नायुमयान् पाशान् यथावत् संविधाय सः । गृहं गत्वा सुखं श्रुते प्रभातामेति शर्व्वरौ ।

तत्र स नित्यं बध्यन्ते नक्तं बद्धविधा मृगाः । कदाचिदत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तो व्यरध्यत ।

तस्मिन् बद्धे महाप्राज्ञश्चैव नित्याततापिनि । तं कालं पलितो ब्रूलः प्रचचार सुनिर्भयः ।

तेनानुचरिता तस्मिन् वने विश्वस्तचारिणा । भक्ष्यं मृगयमाणेन चिराद्दृष्टं तदामिषं ।
 स तमुन्माद्यमारुह्य तदामिषमभचयत् । तस्योपरि सपन्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् । ४८४
 अमिषे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् । अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतं ।
 शरप्रसूनसङ्काशं महीविवरशायिनं । नकुलं हरितं नाम चपलं ताम्रलोचनं ।
 तेन मूषिकगन्धेन त्वरमाणमुपागतं । भवार्थसंलिहानन्तं भूमावृद्धं मुखं स्थितं ।
 शाखागतमरिच्चान्यमपश्यत् कोटरालयं । उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं चपाचरं ।
 गतस्य विषयं तत्र नकुलोलूकयोस्तथा । अयास्यासीदियं चिन्ता तत्रापि सुमहद्भयं । ४८५
 आपद्यस्यां सुकष्टायां मरणे प्रत्युपस्थिते । समन्ताद्भयउत्पन्ने कथं कार्यं हितैविषा ।
 स तथा सर्वतो रुद्धः सर्वत्र भयदर्शनः । अभवद्भयसन्तप्तश्चक्रे च परमां गतिं ।
 आपदिनाशभूयिष्ठं गतैः कार्यं हि जीवितं । समन्तात् संशयात् सैषा तस्मादापदुपस्थिता ।
 गतं मां सहसा भूमिं नकुलो भचयिष्यति । उलूकश्चेह तिष्ठन्तं मार्जारः पाशसंचयात् ।
 न त्वेवास्तद्विधः प्राज्ञः सम्मोहं गन्तुमर्हति । करिष्ये जीविते यत्नं यावद्युक्त्या मतिग्रहात् । ४८६
 न हि बुद्ध्याऽन्वितः प्राज्ञो नीतिशास्त्रविशारदः । निमज्जत्यापदं प्राप्य महतीं दारुणामपि ।
 न त्वन्यामिह मार्जैरात् गतिं पश्यामि साम्प्रतं । विषमस्यो ह्ययं शत्रुः कृत्यञ्चास्य महन्मया ।
 जीवितार्थी कथन्त्वय शत्रुभिः प्रार्थितस्त्रिभिः । तस्मादेनमहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ।
 नीतिशास्त्रं समाश्रित्य हितमस्योपवर्णये । येनेमं शत्रुसंघातं मतिपूर्व्वेण वञ्चये ।
 अयमत्यन्तशत्रुर्भू वैषम्यं परमं गतः । मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं सङ्गत्या यदि शक्यते । ४८७
 कदाचिद्भयनं प्राप्य सन्धिं कुर्यान्मया सह । बलिना सन्निवृष्टस्य शत्रोरपि परिग्रहः ।
 कार्यं इत्याहुराचार्या विषमे जीवितार्थिना । श्रेष्ठो हि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितं ।
 मम त्वमित्रे मार्जारो जीवितं सम्प्रतिष्ठितं । हन्तास्मै संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्माभिरक्षणं ।
 अपीदानोमयं शत्रुः सङ्गत्या पण्डितो भवेत् । एवं विचिन्तयामास मूषिकः शत्रुचेष्टितं ।
 ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः सन्धिविग्रहकालवित् । सान्त्वपूर्व्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिकोऽब्रवीत् । ४८८
 सौहृदेनाभिभाषे तां कच्चिन्मार्जार जीवसि । जीवितं हि तवेज्जामि अयः साधारणं हि नौ ।
 न ते सौम्य भयं कार्यं जीविष्यसि यथासुखं । अहं त्वामुद्धुरिष्यामि यदि मां न जिघांससि ।
 अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र दुष्करः प्रतिभाति मे । येन शक्यस्त्वया मोचः प्राप्तुं अयस्तथा मया ।
 मयाऽप्युपायो दृष्टोऽयं विचार्य मतिमात्मनः । आत्मार्यञ्च तदर्थञ्च अयः साधारणं हि नौ ।
 ददं हि नकुलोऽलूकं पापबुद्ध्याऽभिसंस्थितं । न धर्षयति मार्जार तेन मे स्वस्ति साम्प्रतं । ४८९
 कूजंश्चपलनेत्रोऽयं कौशिको मां निरीक्षते । नगशाखाग्रगः पापस्तस्याहं भृशमुद्विजे ।
 सतां साप्तपदं मैत्रं स सखा मेऽपि पण्डितः । सांवात्यकं करिष्यामि नास्ति ते भयमद्य वै ।
 न हि शक्नोऽसि मार्जार पाशं श्चेत्तुं मया विना । अहञ्चेत्स्यामि पाशांस्तो यदि मां तं नहिंससि ।

त्वमाश्रितो द्रुमस्यायं मूलं त्वहमुपाश्रितः । चिरोषितावुभावावं दृष्टेऽस्मिन् विदितञ्च ते ।
 यस्मिन्नाश्रयसिते कश्चिद्यस्य नाश्रयसि कश्चित् । न तौ धोराः प्रशंसन्ति नित्यमुद्दिग्मानसौ ।
 तस्माद्विवर्द्धतां प्रीतिर्नित्यं सङ्गतमस्तु नौ । कालातीतमिहार्थं नु न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
 अर्थयुक्तिमिमं तच्च यथाभूतां निशमय । तत्र जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितं ।
 कश्चित्तरति काष्ठेन सुगन्धीरां महानदीं । स तारयति तत् काष्ठं स च काष्ठेन तार्यते ।
 ईदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुविस्तरः । अहं त्वां तारयिष्यामि माञ्च त्वं तारयिष्यसि ।
 एवमुक्त्वा तु पलितस्तमर्थमुभयोर्हितं । हेतुमद्गृहणीयञ्च कालापेक्षो न्यवेक्ष्य च ।
 अथ सुव्याहृतं श्रुत्वा तस्य श्रवोर्विचक्षणः । हेतुमद्गृहणीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ।
 बुद्धिमान् वाक्यसम्पन्नस्तदाक्यमनुवर्णयन् । स्वामवस्थां समीक्ष्याथ साक्षैव प्रत्यपूजयत् ।
 ततस्त्रीक्षणग्रदशनो मणिवैदूर्यलोचनः । मूषिकं मन्दमुदीक्ष्य मार्जारो लोमशोऽब्रवीत् ।
 नन्दामि सौम्य भद्रन्ते यो मां जीवितुमिच्छसि । श्रेयस्य यदि जानीषे क्रियतां मा विचारय ।
 अहं हि भृशमापन्नस्वमापन्नतरो मम । दयोरपन्नयोः सन्धिः क्रियतां मा चिन्तय च ।
 विधास्ये प्राप्तकालं यत् कार्यसिद्धिकरं विभो । मयि कृच्छ्रादिनिर्भुक्ते न विनश्यति ते कृतं ।
 न्यस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि शिष्यस्तद्धितकृतया । निदेशवशवर्त्ता च भवन्तं शरणं गतः ।
 इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वशमागतं । वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ।
 उदारं यद्भवानाह नैतच्चित्रं भवदिधे । विहितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम ।
 अहं त्वाऽनुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयं । चायस्य भो माबधीस्त्वं शक्तोऽस्मि तव रक्षणे ।
 उलूकाच्चैव मां रक्ष चुट्टः प्रार्थयते हि मां । अहं हेत्स्यामि ते पाशान् सखे सत्येन ते शपे ।
 तद्वचः सङ्गतं श्रुत्वा लोमशो युक्तमर्थवत् । हर्षादुदीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ।
 तं संपूज्याथ पलितं मार्जारः सौहृदे स्थितः । स विचिन्त्याब्रवीदीरः प्रोतस्त्वरित एव च ।
 शीघ्रमागच्छ भद्रन्ते त्वं मे प्राणसमः सखा । तव प्राज्ञप्रसादाद्धि प्रायः प्रास्थामि जीवितं ।
 यद्यदेवं गतेनाथ शक्यं कर्तुं मया तव । तदाज्ञापय कर्त्ताऽस्मि सन्निरेवासु नौ सखे ।
 अस्मात्तु सङ्कटान्मुक्तः समिचगणवान्भवः । सर्वकार्याणि कर्त्ताऽहं प्रियाणि च हितानि च ।
 मुक्तश्च व्यसनादस्मात् सौम्याहमपि नाम ते । प्रीतिमुत्पादयेयञ्च प्रतिकर्तुं सत्क्रियां ।
 प्रत्युपकुर्वन् बह्वपि न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः । एकः करोति हि कृते निष्कारणभवे कुरुतेऽन्यः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूषिकस्तथा । प्रविवेश तु विश्रब्ध क्रोडमस्य कृतागसः ।
 एवमाश्रयसितो विद्वान् मार्जारेण स मूषिकः । मार्जारोरसि विश्रब्धः सुखापि पितृमादवत् ।
 लोनन्तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्य च मूषिकं । दृष्ट्वा तौ नकुलोलूकौ निराशौ प्रत्यपद्यतां ।
 तथैव तौ सुसन्नस्तौ दृढमागततन्त्रितौ । दृष्ट्वा तयोः परां प्रीतिं विस्मयं परमङ्गतौ ।
 बलिनौ मतिमनौ च सुदृप्तौ चाप्युपासितौ । अशक्तौ तु नयान्तस्मात् संप्रधर्षयितुं बलात् ।

कार्यैर्दत्तमन्त्रो तौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ । उलूकनकुलौ तृणं जग्मतुसौ स्वमालयं ।
 लीनः स तस्य गच्छेषु पलितो देशकालवित् । चिच्छेद पाशान्नृपते कालापेक्षी शनैः शनैः । ५००
 अथ बन्धपरिक्रिष्टो मार्जारो वीक्ष्य मूषिकं । हिन्दन्तं वै तदा पाशानवरन्तं तरान्वितः ।
 तमवरन्तं पलितं पाशानां केदने तथा । सञ्चोदयितुमारभे मार्जारो मूषिकस्तदा ।
 किं सैन्य नातितरसे किं कृतार्थोऽवमन्यसे । हिन्वि पाशानमिच्छन्न पुरा न्यपच एति च ।
 इत्युक्तस्त्वरता तेन मतिमान्पलितोऽब्रवीत् । मार्जारमकृतप्रज्ञं पथ्यमात्महितं वचः ।
 तूष्णीं भव न ते सैन्य त्वरा कार्य्या न सम्भ्रमः । वयमेवात्र कालज्ञा न कालः परिहास्यते । ५०१
 अकाले कृत्यमारब्धं कर्तुं नार्थाय कल्पते । तदेव काल आरब्धं महतेऽर्याय कल्पते ।
 अकाले विप्रमुक्तान्मे त्वत्त एव भयं भवेत् । तस्मात् कालं प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे ।
 यदा पश्यामि चाण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनं । ततश्चेत्स्यामि ते पाशान् प्राप्ते साधारणे भये ।
 तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तस्मेवाधिरोक्ष्यसे । न हि ते जीवितादन्यत् किञ्चित् कृत्यं भविष्यति ।
 ततो भवत्यपाक्रान्ते वस्ते भीते च लोमश । अहं विलं प्रवेक्ष्यामि भवान् शाखां भजिष्यति । ५०२
 एवमुक्तस्तु मार्जारो मूषिकेणात्मनो हितं । वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितार्थी महार्मतः ।
 अथात्मकृत्यं त्वरितः सम्यक् प्रस्तुतमाचरन् । उवाच लोमशो वाक्यं मूषिकं चिरकारिणं ।
 न ह्येव मित्रकार्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति साधवः । यथा त्वं मोक्षितः कृच्छ्रान्तरमाणेन वै मया ।
 तथा हि त्वरमाणेन त्वया कार्य्यं हितं मम । यत्नं कुरु महाप्राज्ञ यथा रक्षाऽवयोर्भवेत् ।
 अथ वा पूर्ववैरं त्वं स्मरन् कालं जिहीर्षसि । पश्य दुष्कृतकर्मस्त्वं व्यक्तमायुःक्षयन्तव । ५०३
 यदि किञ्चिन्मयाऽज्ञानात् पुरस्तादुष्कृतं कृतं । न तन्मनसि कर्त्तव्यं चामये त्वां प्रसीद मे ।
 तमेवंवादिनं प्राज्ञं शास्त्रबुद्धिसमन्वितः । उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मूषिकस्तदा ।
 श्रुतं मे तव मार्जार स्वमर्थं परिगृह्यतः । ममापि त्वं विजानासि स्वमर्थं परिगृह्यतः ।
 यन्मित्रं भीतवत् साध्यं यन्मित्रं भयसंहितं । सुरक्षितव्यं तत् कार्य्यं पाणिः सर्पमुखादिव ।
 कृत्वा बलवता सन्निमात्मानं यो न रचति । अपथ्यमिव तद्भुक्तं तस्य नार्थाय कल्पते । ५०४
 न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचित् सुहृत् । अर्थतस्तु निबध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
 अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैर्वनगजा इव । न च कश्चित् कृते कार्य्यं कर्त्तारं समवेक्षते ।
 तस्मात् सर्वाणि कार्य्याणि सावशेषाणि कारयेत् । तस्मिन् कालेऽपि च भवान् दिवाकीर्त्तिभयादितः ।
 मम न ग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः । हिन्नन्तु तन्तुवाज्जख्यं तन्तुरेकोऽवशेषितः ।
 हेत्स्यान्वतेस्तमथाशु निर्दृतो भव लोमश । तयोः संवदतेरिवं तथैवापन्नयोर्द्वयोः । ५०५
 क्षयं जगाम सा रात्रिलोमशन्वविशङ्क्यं । ततः प्रभातसमये विहृतः कृष्णपिङ्गलः ।
 स्थूलस्फिग्विकृतो रूचः श्वयूथपरिवारितः । शङ्कुकोणं महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः ।
 परिधौ नाम चाण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत । तं दृष्ट्वा यमदूताभं मार्जारस्त्वस्तचेतनः ।

उवाच वचनं भीतः किमिदानीं करिष्यसि । अयं तावपि सन्ततो तं दृष्ट्वा घोरसंकुलं ।
 क्षणेन नकुलोलूकौ नैराश्यमुपजग्मतुः । वलिनौ मतिमत्तौ च सङ्गते चायुपागतौ । ५०३
 अशक्तौ सुनयात्तस्मात् सम्प्रदर्शयितुं वञ्चत । कार्यार्थं कृतबन्धनैः दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ ।
 उलूकनकुलौ तत्र जग्मतुः स्वं स्वमालयं । ततश्चिच्छेद तं पाशं मार्जारस्य च मूषिकः ।
 विप्रमुक्तौऽयं मार्जारस्तनेवान्धपतद्गुमं । स तस्मात् सम्भ्रमावर्त्तान्मुक्तौ घोरैरेण शत्रुणा ।
 विलं विवेश पलितः शाखां लोभे च लोमशः । उन्मायमययादाय चाण्डालो वीक्ष्य सर्वशः ।
 विहताशः क्षणेनास्ते तस्माद्देशदपाक्रमत् । जगाम स्वस्वभवनं चाण्डालो भरतर्षभ । ५०४
 ततस्तस्माद्गयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितं । विलस्य पादपादस्यः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ।
 अकृत्वा संविदं काञ्चित् सहसा समवपुतः । कृतज्ञं कृतकर्माणं कश्चिन्मां नाभिश्चक्रे ।
 गत्वा च नम विश्वासं दत्वा च मम जीवितं । मित्रापभोगसमये किं मां त्वं नोपसर्पसि ।
 कृत्वा हि पूर्वमित्राणि यः पश्चान्नानुतिष्ठति । न स मित्राणि लभते कच्छः स्वापत्सु दुर्गतिः ।
 सत्कृतोऽहं त्वया मित्रं सामर्थ्यादात्मनः सखे । स मां मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि । ५०५
 यानि मे सन्ति मित्राणि ये च सम्बन्धिवान्धवाः । सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति शिष्या गुरुमिव प्रियं ।
 अहञ्च पूजयिष्ये त्वां समिचगणवान्धवं । जीवितस्य प्रदातारं कृतज्ञः को न पूजयेत् ।
 ईश्वरो मे भवानसु स्वशरीरगृहस्य च । अर्यानाञ्चैव सर्वेषामनुशास्ता च मे भव ।
 अमात्यो हि भव प्राज्ञः पितेवेह प्रशाधि मां । न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितेनात्मनः श्रेयः ।
 बुद्ध्या त्वमुशनाः साक्षाद्वलेनाधिकृता वयं । त्वं मन्त्रबलयुक्तो हि दत्त्वा जीवितमद्य मे । ५०६
 एवमुक्तः परां शान्तिं मार्जारेण स मूषिकः । उवाच परमन्त्रज्ञः क्षत्राणामात्महितं वचः ।
 यद्भवानाह तत् सत्यं मया ते लोमश श्रुतं । ममापि तावद्भवतः शृणु यत् प्रतिभाति मे ।
 वेदितव्यानि मित्राणि विज्ञेयाऽपि शत्रवः । एतत् सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन् दृश्यते प्राज्ञसम्मतं ।
 शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः । सन्धितास्ते न बुध्यन्ते कामक्रोधवशङ्गताः ।
 नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते । सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा । ५०७
 यो यस्मिन् जीवति स्वार्थं पश्येत् पीडां न जीवति । स तस्य मित्रं तावत् स्यात् यावन्न स्याद्विपर्ययः ।
 नास्ति मैत्रो स्त्रिरा नाम न च भ्रुवमसौहृदं । अर्धयुक्त्याऽनुजायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
 मित्रञ्च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित् कालपर्यये । शत्रुञ्च मित्रतामेति स्वार्थो हि बलवत्तरः ।
 यो विश्वसिति मित्रेषु न विश्वसिति शत्रुषु । अर्थयुक्तिमविज्ञाय यः प्रीतौ कुरुते मनः ।
 मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चलिता मतिः । न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । ५०८
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलानि कृन्तति । अर्थयुक्त्या हि जायन्ते पिता माता सुतस्तथा ।
 मातुला भागिनेयाश्च तथा सम्बन्धिवान्धवाः । पुत्रं हि मातापितरौ त्यजतः पतितं प्रियं ।
 लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वार्थस्य सारतां । सामान्या निष्कृतिः प्राज्ञो भोक्ता प्रत्यनन्तरं ।

कृतं मृगयते शत्रुं सुखोपायमशंभयं । अस्त्रिजिलय एव त्वं न्ययोधादवतारितः ।

धैर्यं निविष्टमुन्माथं चपलवान् बुद्धवान् । आत्मनश्चपलो नास्ति कुतोऽन्येषां भविष्यति ।

५०६०

तस्मात् सर्वाणि कार्याणि चपलो हन्यमशंभयं । ब्रवीषि मधुरं यच्च प्रिय मेऽद्य भवानिति ।

तन्निवकरणं सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु । कारणात् प्रियतामेति देवो भवतिकारणात् ।

अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित् कस्यचित् प्रियः । सख्यं सोदर्ययोर्भ्रात्रोर्दम्पत्योर्वा परस्परं ।

कस्यचिन्नाभिजानामि प्रीतिं निष्कारणामिह । यद्यपि भ्रातरः क्रुद्धा भार्या वा कारणान्तरे ।

स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतरः प्रीयते जनः । प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।

५०६५

मन्त्रहोमजपैरेव्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः । उत्पन्ना कारणे प्रीतिरासीन्नौ कारणान्तरे ।

प्रशस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते । किन्तु तत् कारणं मन्ये येनाहं भवतः प्रियः ।

अन्यत्राभ्यवहारार्थं तत्रापि च बुधा वयं । कालो हेतुं विकुरुते स्वार्थस्त्वमनुवर्तते ।

स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञे लोकोऽनुवर्तते । न लोदृशं त्वया वाक्यं विदुषि स्वार्थपण्डिते ।

अकाले हि समर्थस्य स्नेहहेतुरथ तव । तस्मादहञ्चले स्वार्थात् सुखिरः सन्निविष्टहे ।

५०७०

अभ्राणामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे । अद्यैव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव मे सुहृत् ।

पुनश्च रिपुरद्यैव युक्तोनां पश्य चापलं । आसीन्मैत्री तु तावन्नौ यावद्धेतुरभूत् पुरा ।

सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना । त्वं हि मे जातितः शत्रुः सामर्थ्यान्निवृत्ता गतः ।

तत्कृत्यमभिनिर्वृत्तं प्रकृतिः शत्रुतां गता । सोऽहमेवं प्रणीतानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वतः ।

प्रविश्यं कथं पाशं त्वत्कृते तददस्व मे । तदीर्येण प्रमुक्तोऽहं मदीर्येण तथा भवान् ।

५०७५

अन्योन्यानुग्रहे वृत्ते नास्ति भूयः समागमः । त्वं हि सौम्य कृतार्थोऽद्य निवृत्तार्थास्तथा वयं ।

न ते स्वद्य मयः कृत्यं किञ्चिदन्यत्र भवणात् । अहमन्नं भवान् भोक्ता दुर्बलोऽहं भवान् बली ।

नावयोर्विद्यते सन्निर्विद्युक्ते विषमे बले । स मन्येऽहं तव प्रज्ञां यन्मोक्षात् प्रत्यनन्तरं ।

भक्ष्यं प्रशंससे नूनं सुखोपायेन कर्मणा । भक्षार्थं श्ववद्वस्त्रं स मुक्तः पीडितः क्षुधा ।

शास्त्रजां मतिमास्थाय नूनं भवयिताऽद्य मां । जानामि क्षुधितन्तुलामाहारसमयश्च ते ।

५०८०

स त्वं मामभिसन्धाय भक्ष्यं मृगयसे पुनः । त्वञ्चापि पुत्रदारस्यो यत् सन्धिं सृजसे मयि ।

शूश्रूषां यतसे कर्तुं सखे मम न तत् क्षमं । त्वया मां सहितं दृष्ट्वा प्रिया भार्या सुताश्च ते ।

कस्मान्ते मां न खादेयुर्दृष्ट्वाः प्रणयिनस्त्वयि । नाहं त्वया सहैश्यामि वृत्तो हेतुः समागमे ।

शिवं ध्यायस्व मे स्वस्थः सुकृतं स्मरसे यदि । शत्रोरनार्थभूतस्य क्षिप्तस्य क्षुधितस्य च ।

भक्ष्यं मृगयमाणस्य कः प्राज्ञो विषयं ब्रजेत् । खल्वि तेऽसु गमिष्यामि दूरादपि तवोद्विजे ।

५०८५

नाहं त्वया समैश्यामि निवृत्तो भव लोमश । यदि त्वं सुकृतं वेत्सि तत्सख्यमनुसारय ।

विश्वस्त्रं वा प्रमत्तं वा रतदेव कृतं भवेत् । बलवत्सन्निकर्षो हि न कदाचित् प्रशस्यते ।

प्रशान्तादपि मे पापाद्देतव्यं सखिनः सदा । यदि स्वार्थं न ते कार्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।

कामं सर्वं प्रदास्यामि न त्वात्मानं कदाचन । आत्मायै सन्ततिस्त्याज्या राज्यं रत्नं धनानि च ।
 अपि सर्वस्वमुत्सृज्य रवेदात्मानमात्मनः । ऐश्वर्यधनगन्धानां प्राप्य भिवे निवर्त्ततां ।
 दृष्ट्वा हि पुनरावृत्तिर्जीवतामिति नः श्रुतं । न त्वात्मनः सम्प्रदानं धनरत्नवदित्यते ।
 आत्मा हि सर्वदा रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि । आत्मरक्षणतन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणः ।
 अपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः । शत्रुं सन्ध्विजानन्ति दुर्बला ये बलीयसं ।
 न तेषां चाच्यते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया । इत्यभिव्यक्तमेवं स पलितेनाभिमर्शितः ।
 मार्जारो ग्रीडितो भूत्वा मूषिकं वाक्यमब्रवीत् ।

५८०

५८५

॥ लोमश उवाच ॥ सत्यं शपे त्वयाऽहं वै भिचद्रेहो विगर्हितः । तन्मन्येऽहं तव प्रज्ञां यस्त्वं मम हिते रतः ।

उक्तदानार्थतत्त्वेन मया सम्भिन्नदर्शनं । न तु मामन्यथा साधो त्वं ग्रहीतुमिच्छार्हसि ।
 प्राणप्रदानजं तन्नो मयि सौहृदमागतं । धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि कृतज्ञोऽस्मि विशेषतः ।
 मित्रेषु वत्सलस्यास्मि त्वङ्गकश्च विशेषतः । तस्मादेवं पुनः साधो मया चरितुमर्हसि ।
 त्वया हि वाच्यमानोऽहं जह्यां प्राणान् सवान्धवः । विश्रम्भो हि बुधैर्दृष्टो मद्विधेषु मनस्विषु ।
 तदेतद्भूतत्त्वञ्च न त्वं शङ्कितुमर्हसि । इति संख्यमानोऽपि मार्जारेण स मूषिकः ।
 मनसा भावगम्भोरो मार्जारं वाक्यमब्रवीत् । साधुर्भवान् श्रुतार्थोऽस्मि प्रिये च न च विश्वे ।
 संस्त्वैर्वा धनौघैर्वा नाहं शक्यः पुनस्त्वया । न ह्यमिवे वशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे ।
 अस्मिन्नर्थे च गाथे द्वे निबोधोशनसा कृते । शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयमा ।
 समाहितसुरेद्युक्ता कृतार्थस्य न विश्वसेत् । न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 नित्यं विश्वासयेदन्यान् परेषान्तु न विश्वसेत् । तस्मात् सर्वस्ववस्थासु रवेज्जीवितमात्मनः ।
 द्रव्याणि सन्ततिस्तैव सर्वं भवति जीवतः । सङ्क्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वासः परो मतः ।
 नृषु तस्मादविश्वासः पुष्कलं हितमात्मनः । बध्यन्ते न ह्यविश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्बला अपि ।
 विश्वस्तास्तेषु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः । तद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो मार्जार सर्वदा ।
 रक्ष त्वमपि चात्मानं चाण्डालाज्जातिकिल्बिषात् । स तस्य ब्रुवतस्त्वेवं सन्तासाज्जातसाध्वसः ।
 शाखां हित्वा जवेनाशु मार्जारः प्रययौ ततः । ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ।
 विश्राव्य पलितः प्राज्ञो विलमन्यज्जगाम ह । एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्बलेन महाबलाः ।
 एकेन बहवो भिन्नाः पलितेनाभिसन्विताः । अरिणाऽपि समर्थेन सन्धिं कुर्वीत पण्डितः ।
 मूषिकश्च विडालश्च मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् । इत्येष चत्तधर्मश्च मया मार्गेषु दर्शितः ।
 विश्वरेण महाराज संक्षेपमपि मे शृणु । अन्योन्यकृतवैरौ तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमां ।
 अन्योन्यमभिसन्धातुं रुम्भूव तयोर्भक्तिः । तत्र प्राज्ञोऽभिसन्धत्ते सन्ध्वबुद्धिसमाश्रयात् ।
 अभिसन्धीयते प्राज्ञः प्रमादादपि वा बुधैः । तस्मादभीजवद्भीनो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
 न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति । कालेन रिपुणा सन्धिः काले मित्रेण विग्रहः ।

५८०

५८५

५९०

५९५

कार्यं इत्येव सन्विज्ञाः प्राज्जर्नित्यं नराधिप । एतज्ज्ञात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।
 अभियुक्तः प्रसन्नश्च प्राग्मयाङ्गीतवच्चरेत् । भीतवत्सन्निधिः कार्यः प्रतिसन्विस्तयैव च । ४१२५
 भयदुन्दुभते बुद्धिप्रमत्ताभियोगतः । न भयं विद्यते राजन् भीतस्थानागते भये ।
 अभीक्ष्णं च विश्रम्भात् सुमहज्जायते भयं । अभीक्ष्णरति शो नित्यं मन्त्रो देयः कथञ्चन ।
 अविज्ञानाद्धि विज्ञातो गच्छेदास्यददर्शिषु । तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तं वज्रं विश्वसन् ।
 कार्यार्थां गुरुतां प्राप्य नानृतं किञ्चिदाचरेत् । एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहामं युधिष्ठिर ।
 श्रुत्वा त्वं सुहृदां मध्ये यथावत् समुपाचर । उपलभ्य मतिश्चाग्रामरिमित्रान्तरन्तथा । ४१२६
 सन्निविशहकाले च मोक्षोपायस्तथैव च । शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं वलीयसा ।
 मनागमे चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् । अविहङ्गां त्रिवर्गेण नीतिभेतां महीपते ।
 अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयः संरक्षयन् प्रजाः । ब्राह्मणैश्चापि ते सार्द्धं यात्रा भवतु पाण्डव ।
 ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह च भारत । एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।
 पूजिताः शुभकर्त्तारः पूजयेत्तान्नराधिप । राज्यं श्रेयः परं राजन् यशः कीर्त्तिञ्च लप्स्यने । ४१२७
 कुलस्य सन्ततिश्चैव यथान्यायं यथाक्रमं ।

इयोरिमं भारत सन्निविशहं सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकं । यथा त्वेवेत्य चितिपेन सर्व्वदा निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वेष्टापद्वर्ष्मपर्व्वणि मार्जारमूषिकसंवादे अष्टविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तो मन्त्रो महाबाहो विश्वासो नास्ति शत्रुषु । कथं हि राजा वर्त्तेत यदि सर्व्वत्र नान्वसेत् ।

विश्वासाद्धि परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयं । कथं हि नाश्वसन् राजा शत्रून् जयति पार्थिव ।
 एतन्मे शंस्यं हित्स्वि मतिर्मे संप्रमुह्यति । अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह । ४१२८

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व राजन् यदुक्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने । पूज्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपते ।

काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वनःपुरनिवासिनी । पूजनी नाम शकुनिर्दीर्घकालं सहोषिता ।

कृतज्ञा सर्व्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः । सर्व्वज्ञा सर्व्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्गोनिंगताऽपि सा ।

अभिप्रधाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसं । समकालञ्च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्रो व्यजायत ।

तद्योरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा । समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयं । ४१२९

पुद्गलञ्च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह । फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरं ।

अमृतास्वादसदृशं बलतेजोऽभिवर्द्धनं । आदाद्यादाय सैवाशु तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।

ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनान् । ततः स धाव्या कक्षेण उद्धमानो नृपात्मजः ।

ददर्श तं पक्षिमुतं बाल्यः दागत्य बालकः । ततो बाल्याच यत्नेन तेनाक्रीडत पक्षिणा ।

शून्ये च तमुपादाय पक्षिणं समजातकं । हत्वा ततः स वाजिन्द्र धाव्या हस्तमुपागतः । ४१३०

अयं सा पूजनी राजन्नागमत् फलहारिणी । अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ।

वाय्मूर्णमुखी दीना इष्ट्वा तं रुदती मुतं । पूजनी दुःखसन्तप्ता रुदती वाक्यमब्रवीत् ।

कार्यं इत्येव सन्धिज्ञाः प्राज्जर्नित्यं नराधिप । एतज्ज्ञात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।
 अभियुक्तः प्रसन्नस्य प्राग्मयाङ्गीतवच्चरेत् । भीतवत्सन्निधिः कार्यः प्रतिसन्धिलयैव च ।
 भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः । न भयं विद्यते राजन् भीतस्थानागते भये ।
 अभीक्ष्ण्य च विशम्भात् सुमहज्जायते भयं । अभीक्ष्ण्यति यो नित्यं मन्त्रो देयः कथञ्चन ।
 अविज्ञानाद्भि विज्ञातो गच्छेदास्यदर्शेषु । तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तं वज्र विश्वसन् ।
 कार्याणां गुरुतां प्राप्य नानृतं किञ्चिदाचरेत् । एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहामं युधिष्ठिर ।
 श्रुत्वा त्वं सुहृदां मध्ये यथावत् समुपाचर । उपलभ्य मतिश्चाग्रामरिमिचान्तरन्तया ।
 सन्धिविग्रहकाले च मोक्षोपायस्तथैव च । शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा ।
 समागमे चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् । अविहङ्गां त्रिवर्गेण नीतिमेतां महीपते ।
 अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयः संरक्षयन् प्रजाः । ब्राह्मणैश्चापि ते सार्द्धं यात्रा भवतु पाण्डव ।
 ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह च भारत । एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।
 पूजिताः शुभकर्तारः पूजयेत्तान्नराधिप । राज्यं श्रेयः परं राजन् यशः कीर्तिञ्च लप्स्यसे ।
 कुलस्य सन्ततिञ्चैव यथान्यायं यथाक्रमं ।

५१२०

५१२१

५१२०

इयोरिमं भारत सन्धिविग्रहं सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकं । यथा त्वेवेक्ष्य चित्तिपेन सर्व्वदा निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वण्णपट्टर्ध्वपर्व्वणि मार्जारमूषिकसंवादे अष्टविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तो मन्त्रो महाबाहो विश्वासो नास्ति शत्रुषु । कथं हि राजा वर्त्तेत यदि सर्व्वत्र नाश्वसेत् ।

विश्वासाद्भि परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयं । कथं हि नाश्वसन् राजा शत्रून् जयति पार्थिव ।

एतन्मे शंस्यं हिन्धि मतिर्मे संप्रमुह्यति । अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ।

५१२५

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व राजन् यदुक्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने । पूज्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ।

काम्येष्ट्ये ब्रह्मदत्तस्य तन्तःपुरनिवासिनी । पूजनी नाम शकुनिर्दीर्घकालं सहोषिता ।

एतज्ज्ञा सर्व्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः । सर्व्वज्ञा सर्व्वतत्त्वज्ञा तिर्य्यग्योनिं गताऽपि सा ।

अभिप्रयाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसं । समकालञ्च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्रो व्यजायत ।

तयोरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा । समुद्रतोरं सा गत्वा आजहार फलदयं ।

५१२६

पुष्पार्थञ्च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह । फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरं ।

असृतास्त्रादसदृशं बलतेजोऽभिवर्द्धनं । आदाद्यादाय सैवाशु तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।

ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनान् । ततः स धाव्या कचेण उह्वमानो नृपात्मजः ।

ददर्श तं पचिसुतं बाल्यादागत्य बालकः । ततो बाल्याच्च यत्नेन तेनाक्रीडत पचिणा ।

शून्ये च तमुपादाय पचिणं समजातकं । हत्वा ततः स वाजेन्द्र धाव्या हस्तमुपागतः ।

५१२७

अयं सा पूजनी राजन्नागमत् फलहारिणी । अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ।

वाष्पपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा तं रुदती सुतं । पूजनी दुःखसन्तप्ता रुदती वाक्यमब्रवीत् ।

चक्षिये सङ्गतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदं । कारणात्सान्त्वयन्त्येते कृतार्थाः सन्त्यजन्ति च ।

चक्षियेषु न विश्वासः कार्यैः सर्वपापकारिषु । अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकं ।

अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातनां । कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ।

५१५०

सहजं जातदृढस्य तथैव सहभोजिनः । शरणागतस्य च बधस्त्रिविधं ह्येव पातकं ।

इत्युक्त्वा चरणाभ्यान्तु नेत्रे नृपसुत उवाच । भित्तः खस्या तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ।

इच्छेय्येह कृतं पापं सद्यस्तुष्टौपसर्पति । कृतं प्रतिकृतं येषां न नश्यति शुभाशुभं ।

पापं कर्म कृतं किञ्चिद्यदि तस्मिन् दृश्यते । नृपते तस्य पुत्रेषु पौत्रेष्वपि च नृपेषु ।

ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूज्या हतलोचनं । कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ।

५१५५

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ अस्मि वै कृतमस्माभिर्गच्छति प्रतिकृतं तथा । उभयं तत्समीभूतं वस पूजनि मागमः ।

॥ पूज्युवाच ॥ सङ्कृत्यापराधस्य तत्रैव परिलम्बतः । न तद्बुधाः प्रशंसन्ति त्रेयस्तत्रापसर्पणं ।

सान्त्वये प्रयुक्ते सततं कृतवैरे न विश्वसेत् । क्षिप्रं स बध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ।

अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रपौत्रं नियच्छति । पुत्रपौत्रविनाशे च परलोकं नियच्छति ।

सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखोदयः । एकान्ततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकैः ।

५१६०

न विश्वसेदविश्वसे विश्वसे नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निहन्तति ।

कामं विश्वासयेदन्यान् परेषाञ्च न विश्वसेत् ।

माता पिता बान्धवानां बरिष्ठौ भार्या जरा बीजमात्रन्तु पुत्रः । भ्राता शत्रुः क्षिन्नपाण्डिर्वयस्य आत्मा द्वेकः सुख दुःखस्य भोक्ता ।

अन्योन्यकृतवैराणां स सन्धिरूपपद्यते । स च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसं ।

पूजितस्यार्थमानाभ्यां जन्तोः पूर्वपापकारिणः । मनो भवत्यविश्वस्तं कर्म चासयतेऽवलान् ।

५१६५

पूर्वं सम्मानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना । जह्यात्तत् सत्त्ववान् स्थानं शत्रोः सम्मानितोऽपि सन् ।

उषिताऽस्मि तवागारे दीर्घकालं समर्चिता । तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु ब्रजाम्यहं ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ यः कृतं प्रतिकुर्यादै न स तत्रापराधुयात् । अनृणस्तेन भवति वस पूजनि मागमः ।

पूज्युवाच ॥ न कृतस्य च कर्तुं सख्यं सन्धीयते पुनः । हृदयं तत्र जानाति कर्तुं चैव कृतस्य च ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ कृतस्य चैव कर्तुं कार्यं सन्धीयते पुनः । वैरलोपशमो दृष्टः पापं नोपाश्रुते पुनः ।

५१७०

॥ पूज्युवाच ॥ नास्ति वैरमतिक्रान्तं सान्त्वितोऽस्मीति नाश्वसेत् । विश्वासाद्भयते लोके तस्माच्छ्रेयोऽप्यदर्शनं ।

तरसा ये न शक्यन्ते शस्त्रैः सुनिश्चितैरपि । सास्त्रा तेऽपि निमृच्छन्ते गजा इव करेणुभिः ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ संवासाज्जायते स्नेहो जीवितान्तकरेण्यपि । अन्योन्यस्य च विश्वासः शपचेन शून्यो यथा ।

अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्मुदुतां गतं । नैव तिष्ठति तदैवं पुष्करस्थमिवोदकं ।

॥ पूज्युवाच ॥ वैरं पञ्चसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः । स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं सप्तपत्न्यापराधजं ।

५१७५

तत्र दाता न हन्तव्यः चक्षियेण विशेषतः । प्रकाशं वाऽप्रकाशञ्च बुद्ध्या दोषबलाबलं ।

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्रिह सुहृद्यपि । बन्धं सन्तिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुणः ।
 न विन्तेन न पारुष्येन च सन्त्वेन वा श्रुतैः । कोपाग्निः शान्त्यते राज्ञोऽप्यग्निरिव सागरे ।
 न हि वैराग्निरुद्धूतः कर्मा चाप्यपराधजं । शान्त्यदग्ध्वा नृपते विना ह्येकतरचयात् ।
 सत्कृतस्वार्थमानाभ्यामनुपूर्व्यापकारिणः । नादेयो मित्रविश्वासः कर्म चास्यते वलात् । ५१८०
 नैवापकार्यं कस्मिंश्चिदहं त्वयि तथा भवान् । उषिताऽस्मि गृहेऽहन्ते नेदानीं विश्वसाम्यहं ।
 ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः । कालेनैते प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराध्यति ।
 तुल्यज्ञेभ्यो प्रवर्तन्ते मरणं बन्धं चैव ह । कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं न जीवति ।
 बध्यन्ते द्युगपत् केचिदेकैकस्य न चापरे । कालो दहति भूतानि सम्प्राप्याग्निरिवेन्धनं ।
 नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्यं कारणं श्रुभे । कालो नित्यमुपादत्ते सुखं दुःखञ्च देहिनां । ५१८५
 एवं वसेह सखेहा यथाकाममहिंसिता । यत् कृतं तत्तु मे चान्तं त्वञ्च वै चमपूजनि ।
 ॥ पूज्युवाच ॥ यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत् । कस्मात्त्वपचितिं यान्ति बान्धवा बान्धवैर्हतैः ।
 कस्माद्देवासुराः पूर्वमन्योन्यमभिजग्निरौ । यदि कालेन निर्धाणं सुखं दुःखं भवाभवा ।
 भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणः । यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनं ।
 प्रलापः स महान् कस्मात् क्रियते शोकमूर्च्छितैः । यदि कालः प्रमाणन्ते कस्माद्भूर्वाऽस्ति कर्तव्यः । ५१९०
 तव पुत्रो ममापत्यं हतवान् स हतो मया । अनन्तरं त्वयाऽहञ्च हन्तव्या हि नराधिप ।
 अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे । यथा त्वया प्रहर्त्तव्यं तथा तत्त्वञ्च मे शृणु ।
 भक्षार्थं क्रीडनार्थञ्च नरा वाञ्छन्ति पत्निषः । तृतीयो नास्ति संयोगो बधवन्धादृते चमः ।
 बधवन्धमयादेते मोक्षतन्त्रमुपाश्रिताः । मरणोत्पातजं दुःखं प्रादुर्बोदविदो जनाः ।
 सर्वस्य दधिताः प्राणाः सर्वस्य दधिताः सुताः । दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितं । ५१९५
 दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः । दुःखञ्चानिष्टसंवासे दुःखमिष्टवियोजनं ।
 बधवन्धकृतं दुःखं स्त्रीकृतं सहजं तथा । दुःखं सुतेन सततं जनान् विपरिवर्तते ।
 न दुःखं परदुःखे वै केचिदाङ्गरबुद्धयः । यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ।
 यस्तु शोचति दुःखार्त्तः स कथं वक्तुमुत्सहेत् । रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथात्मनि तथा परे ।
 यत् कृतन्ते मया राज्ञस्त्वया च मम यत् कृतं । न तदर्शयतैः शक्यं व्यपोहितुमरिन्दम । ५२००
 आवयोः कृतमन्योन्यं पुनः सन्धिर्न विद्यते । स्रुत्वा स्रुत्वा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति ।
 वैरमन्तिकमासाद्य यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति । मृण्मयस्येव भग्नस्य यथा सन्धिर्न विद्यते ।
 निश्चयः स्वार्थशस्त्रेषु विश्वासश्चासुखोदयः । उग्रनास्रैव गाथे द्वे प्रह्लादाद्याब्रवीत् पुरा ।
 यो वैरिणः श्रद्धधत्ते सत्ये सत्येतरैऽपि वा । बध्यन्ते श्रद्धावानास्तु मधु शृङ्गादपैथया ।
 न हि वैराणि शान्तिं कुले दुःखगतानि च । आख्यातारश्च विद्यन्ते कुले वै ध्रियते पुमान् । ५२०५
 उपमृष्ट्य तु वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिप । अथैनं प्रतिपिबन्ति पूर्णं घटमिवाश्लानि ।

सदा न विश्वसेद्राजा पापं कृतेह कस्यचित् । अपकृत्य परेषां हि विश्वासाद्दुःखमश्नुते ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ नाविश्वासादिन्दतेऽर्जुनी हन्ते चापि किञ्चन । भयात्वेकतरान्नित्यं मृतकल्पा भवन्ति च ।

॥ पूजयुवाच ॥ यस्येह त्रिणितौ पादौ पद्माश्च परिसर्पति । खन्येते तस्य तौ पादौ सुगुप्तमिह धावतः ।

नेत्राभ्यां सरुजाभ्यां यः प्रतिवातमुदीचते । तस्य वायुरूजाऽत्यर्थं नेत्रयोर्भवति ध्रुवं ।

४२९८

दुष्टं पन्थानमासाद्य यो मोहादुपपद्यते । आत्मनो बलमज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितं ।

यस्तु वर्षमविज्ञाय चेन्न कर्षति मानवः । हीनः पुरुषकारेण शस्त्रं नैवाश्नुते ततः ।

यस्तु तित्तं कषायं वा स्वादु वा मधुरं हितं । आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ।

पथं मुक्त्वा तु यो मोहादुष्टमश्रान्ति भोजनं । परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितं ।

दैवं पुरुषकारश्च स्वितावन्योन्यसंश्रयात् । उदाराणान्तु सत् कर्म दैवं क्रीवा उपासते ।

४२९९

कर्म चात्महितं कार्यन्तीच्छन् वा यदि वा मृदु । यस्यते ऽकर्मशीलस्तु सदाऽनैर्यैरकिञ्चनः ।

तस्मात् सर्वं व्यपोह्यार्थं कार्यं एव पराक्रमः । सर्वस्वमपि सन्त्यज्य कार्यमात्महितं नरैः ।

विद्या श्रौत्यश्च दाक्ष्यश्च बलं धैर्यश्च पञ्चमं । मित्राणि सहजान्याज्ज्वलन्त्यन्तीह तैर्बुधाः ।

निवेग्ननश्च कुप्यश्च चेन्न भार्या सुहृज्जनः । एतान्युपहितान्याज्जः सर्वत्र लभते पुमान् ।

सर्वत्र रमते प्राज्ञः सर्वत्र च विराजते । न विभीषयते कश्चिद्भोषितो न विभेति च ।

४३००

नित्यं बुद्धिमनोऽप्यर्थः स्वल्पतोऽपि विवर्द्धते । दाक्ष्येणाकुर्वन्तः कर्म संयमात् प्रतिष्ठति ।

गृहस्नेहावबद्धानां नराणामल्पमेधसां । कुस्त्री खादति मांसानि माघसां श्रेगवा इव ।

गृहं चेन्नाणि मित्राणि स्वदेश इति चापरे । इत्येवमवसोदन्ति नरा बुद्धिविपर्यये ।

उत्पतेत् सहजादेशाद्वाधिदुर्भिक्षपीडितात् । अयत्र वस्तुं गच्छेद्वा वसेद्वा नित्यमानितः ।

तस्मादन्यत्र यास्यामि वस्तुं नाहमिहोत्सहे । कृतमेतदनार्थं मे तव पुत्रे च पार्यय ।

४३०१

कुभार्याश्च कुपुत्रश्च कुराजानं कुसौहृदं । कुसम्बन्धं कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ।

कुपुत्रे नास्ति विश्वासः कुभार्यायां कुतो रतिः । कुराज्ये निर्द्वेतिर्नास्ति कुदेशे नास्ति जीविका ।

कुमित्रे सङ्गतिर्नास्ति नित्यमस्तिरसौहृदे । अवमानः कुसम्बन्धे भवत्यर्थविपर्यये ।

सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्द्वेतिः । तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते

यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तोत्रशासनः । भीरौ नास्ति सम्बन्धो दरिद्रं वो बुभूषते ।

४३०२

भार्या देशोऽय मित्राणि पुत्रसम्बन्धिवान्धवाः । एते सर्वे गुणवति धर्मनेत्रे महीपतौ ।

अधर्मज्ञस्य विलयं प्रजा गच्छन्ति निग्रहात् । राजा मूलं विवर्णस्य स्वप्रमत्तोऽनुपालयेत् ।

बलिषद्भागमुद्धृत्य बलिं समुपयोजयेत् । न रक्षति प्रजाः सम्प्रक् यः स पार्थिवतत्त्वरः ।

दत्त्वाऽभयं यः स्वयमेव राजा न तत्प्रमाणं कुरुतेऽर्थलोभात् । स सर्वलोकादुपलभ्य पापं सोऽधर्मबुद्धिर्निरर्थं प्रयाति ।

दत्त्वाऽभयं स्वयं राजा प्रमाणं कुरुते यदि । स सर्वसुखकृज्ज्ञेयः प्रजा धर्मेण पालयन् ।

४३०३

माता पिता गुरुर्गोप्ता वृद्धिर्वाश्रवणो यमः । सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ।

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पनः । तस्मिन्मिथ्याविनीतो हि तिथ्यंगच्छति मानवः ।

सम्भावयति मातेव दीनमप्युपपद्यते । दहत्यग्निरिवानिष्टान् यमयन्नसतो यमः ।

इष्टेषु विद्वज्जनार्थान् कुर्वेद्दिव कामदः । गुरुर्द्धर्षोपदेशेन मोक्षा च परिपालयन् ।

यस्तु रक्षयते राजा पौरजानपदान् गुणैः । न तस्य भ्रमते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ।

१२७०

स्वयं समुपजानन् हि पौरजानपदार्चनं । स सुखं प्रेक्षते राजा रक्ष लोके परत्र च ।

नित्योद्दिग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः । अनर्थैर्विप्रलुथन्ते स गच्छति पराभवम् ।

प्रजा यस्य विवर्द्धन्ते सरसीव महोत्पलं । स सर्वफलभागाया स्वर्गलोके महीयते ।

बलिना विग्रहो राजन् न कदाचित् प्रशस्यते । बलिना विग्रहो यस्य कुतो राज्यं कुतः सुखं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सैवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपं । राजानं समनुज्ञाय जगामाभीष्टितां दिशम् ।

१२७१

एतत्ते ब्रह्मदत्तस्य पूज्या सह भाषितं । मयोक्तं नृपतिश्रेष्ठ किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादे जनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥१३८॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युगचयात् परिचीणे धर्मे लोके च भारत । द्रष्टुमिच्छामि यद्यमाने च कथं स्वेयं पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि नीतिमापसु भारत । उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्त्तते भूमिपः ।

अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । भारद्वाजस्य संवादं राज्ञः श्रुत्वा यस्य च ।

राजा श्रुत्वा यो नाम सौवीरेषु महारथः । भारद्वाजमुपागम्य पप्रच्छार्थविनिश्चयं ।

१२७२

अलब्धस्य कथं लिप्ता लब्धं केन विवर्द्धते । वर्द्धितं पात्यते केन पालितं प्रणयेत् कथम् ।

तस्मै विनिश्चितार्थाय परिपृष्टोऽर्थनिश्चयं । उवाच ब्राह्मणे वाक्यमिदं हेतुमदुत्तमं ।

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः । अस्त्रिद्रुम्बिद्रुदर्शी च परेषां विवरानुगः ।

नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते नरः । तस्मात् सर्वानि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ।

एवं दण्डं प्रशंसन्ति पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः । तस्मै चतुष्टये तस्मिन् प्रधानो दण्ड उच्यते ।

१२७३

हिंस्रमूले लघिष्ठाने सर्वेषां जीवनं हतं । कथं हि शाखास्तिष्ठेयुश्चिन्मूले वनस्पतौ ।

मूलमेवादितस्किञ्चात् परपक्षस्य पण्डितः । ततः सहायान् पचञ्च मूलमेवानुसाधयेत् ।

सुमन्वितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितं । आपदास्तदकास्त्रेण कुर्वीत न विचारयेत् ।

वाञ्छात्रेण विनीतः स्याद्भूदयेन यथाक्षुरः । सत्तण्णपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ च वर्जयेत् ।

सपन्नवर्चिते कार्ये कृत्वा सन्धिं न विश्वसेत् । अपक्रामेत्ततः शीघ्रं कृतकार्यौ विचक्षणः ।

१२७४

अचञ्चलमिच्छेत् सन्त्वेनैवाभिसान्वयेत् । नित्यशस्त्रोद्विजेत्तस्माद्गृहात् सर्पयुतादिव ।

यथा बुद्धिं परिभवेज्जामतीतेन सान्वयेत् । अनागतेन दुष्टशत्रुं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितं ।

अर्द्धलिं श्रपणं सान्त्वं श्रपणं शिरसा वदेत् । अश्रुप्रमार्जनञ्चैव कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

बहेदमिदं स्तब्धेन वाक्पुङ्गवः । प्राप्तकालान् विज्ञाय भिन्नाद्वटमिवास्मिन् ।

मुहूर्त्तमपि राजेन्द्र तिष्ठेत्कालात्तत्रञ्चक्रेत् । न तुषाग्निरिवानिष्टान् धूमयते चिरं तरः ।

१२७५

नागा र्थिकोऽर्थसम्बन्धं कृतमेन समाचरेत् । अर्थी तु शक्यते भोक्तुं कृतकार्योऽवमन्यते ।
 तस्मात् सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् । कोकिलस्य वराहस्य मेरोः प्रुन्यस्य वैष्मनः
 नटस्य भक्तिमित्रस्य यत् श्रेयस्तात् समाचरेत् । उत्थायोत्थाय गच्छेत् नित्ययुक्तो रिपोऽर्हतात् ।
 कुशलश्चास्य पृच्छेत् यद्यप्यकुशलं भवेत् । नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न क्रीवा नाभिमानिनः ।
 न च लोकरवाङ्मोहा न वै शश्वत्प्रतोक्षिणः । नात्मच्छिद्रं रिपुर्विद्यात्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गूहेत् कूर्मं दवाङ्गानि रचेदिवरमात्मनः । वक्वच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
 वृक्वच्चावलुमेत शरवच्च विनिष्पतेत् । पानमचास्तथा नार्थो मृगया गीतवादितं ।
 एतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो ह्यत्र दोषवान् । कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकां ।
 अन्धः स्यादन्धेवलायां बाधिर्यमपि संश्रयेत् । देशकालौ समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः ।
 देशकालाभ्यतीतोहि विक्रमो निष्कलो भवेत् । कालाकालौ सम्प्रधार्थ्य वलावलमयात्मनः ।
 परस्परं बलं ज्ञात्वा तत्रात्मानं नियोजयेत् । दण्डेनोपनतं शत्रुं यो राजा न नियच्छति ।
 स मृत्युमुपपद्यते गर्भमश्वतरी यथा । सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान् स्यादुरारुहः ।
 आमः स्यात् पक्षधकाशो न च शीर्थेत कस्यचित् । आशां कालवतीं कुर्यात्ताश्च विघ्नेन योजयेत् ।
 विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तञ्चापि हेतुतः । भीतवत् संविधातव्यं यावद्भयमनागतं ।
 आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् । न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
 संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति । अनागतं विजानीयाद्यच्छेद्भयमुपस्थितं ।
 पुनर्द्विभयात् किञ्चिदनिरुक्तं निशामयेत् । प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनं ।
 अनागतसुखाशा च नैव बुद्धिमतां नयः । योऽरिणा सह सन्धाय सुखं स्वपिति विश्वसन् ।
 स दुचाये प्रसुप्तो वा पतितः प्रतिबुध्यते । कर्मणा येन तेनैव मृदुना दारणेन च ।
 उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् । ये सपत्नाः सपत्नानां सर्वस्वानुपसेवेयत् ।
 आत्मनश्चापि बोद्धव्याश्चारा विनिहताः परैः । चारस्त्रविदितः कार्ये आत्मनोऽथ परस्य च ।
 पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रे प्रवेशयेत् । उद्यानेषु विहारेषु प्रपाखावसथेषु च ।
 पानागारे प्रवेशेषु तीर्थेषु च समासु च । धर्माभिचारिणः पापाश्चारा लोकस्य कष्टकाः ।
 समागच्छन्ति तान् बुद्धा नियच्छेच्छमयीत च । न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमभ्येति नापरीक्ष्य च विश्वसेत् । विश्वासयित्वा तु परं तत्तभूतेन हेतुना ।
 अथास्य ग्रहरेत् काले किञ्चिद्विचलिते पदे । अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितान् ।
 भयं ज्ञाशङ्किताज्जातं समूलमपि छनति । अवधानेन मौनेन कषायेण जटाजिनैः ।
 विश्वासयित्वा द्वेष्टारमवलुमेद्यथा वृकः । पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत् ।
 अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणा हन्तव्या भूतिमिच्छता । गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शाश्वतं । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां सम्प्रदानेन केनचित् ।

५२५०

५२५१

५२५२

५२५३

५२५४

५२५५

प्रतिपुष्पफलाघाती तोत्तुण्टुण्ड इव दिजः । नाच्छित्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणं ।
 नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति मङ्गलं श्रियं । नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं वापि न विद्यते ।
 सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा । अमित्रं नैव मुञ्चेत वदन्तं कारणान्यपि ।
 दुःखं तत्र न कर्त्तव्यं हन्यात् पूर्वापकारिणं । संग्रहानुग्रहे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।
 निग्रहश्चापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहृत्यैव प्रियोत्तरं ।
 असिनाऽपि शिरश्छित्त्वा शोचेत च रुदेत च । निमन्त्रयौत सान्त्वेन सन्मानेन तितिष्ठया ।
 लोकाराधनमित्येतत् कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । न शुष्कवैरं कुर्वीत वाङ्मयां न नदीं तरेत् ।
 अनर्थक्रमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणं । दन्ताश्च परिमृज्यन्ते रसश्चापि न लभ्यते ।
 त्रिवर्गस्त्रिविधा पोडा अनुबन्धास्तथैव च । अनुबन्धं तथा ज्ञात्वा पोडाश्च परिवर्जयेत् ।
 षष्ठ्यंशेषमग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च । पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न धारयेत् ।
 वर्द्धमानमृणं तिष्ठेत् परिभूताश्च शत्रवः । जनयन्ति भयं तीव्रं व्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ।
 नासन्त्यकृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् । कण्टकोऽपि हि दुश्चिन्मो विकारं कुरुते चिरं ।
 बधेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च । आगाराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ।
 गृध्रदृष्टिर्विकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः । अनुदिग्मः काकशङ्की भुजङ्गचरितं चरेत् ।
 शूरमञ्जलिपातेन भीरुं भेदेन भेदयेत् । लुब्धमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विग्रहः ।
 श्रेणीमुख्योपजापेपु वक्त्रभानुनयेषु च । अमात्यान् परिरुचेत भेदसंघातयोरपि ।
 मृदुरित्यवजानन्ति तीक्ष्ण इत्युद्विजन्ति च । तीक्ष्णकाले भवेत्तीक्ष्णे मृदुकाले मृदुर्भवेत् ।
 मृदुर्नैव मृदुं क्षिप्ति मृदुना हन्ति दारुणं । नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ।
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः । प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुञ्चाप्यधितिष्ठति ।
 पण्डितेन विरुद्धः सन् दूरस्थोऽस्मोति नाशयेत् । दीर्घौ बुद्धिमतो बाह्व्याभ्यां हिंसति हिंसितः ।
 न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरेण तद्वरेद्यः पुनराहरेत् परः । न तत् खनेद्यस्य न मूलमुद्धरेत् तं हन्याद्यस्य शिरो न
 पातयेत् ।

६२००

६२०५

६२१०

६२१५

इतोदमुक्तं वृजिनाभिर्भङ्गितं न चैतदेवं पुरुषः समाचरेत् । परप्रयुक्तेन कथं विभावयेदतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ।
 यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निश्चय विप्रेण सुवीरराष्ट्रपः । तथाऽकरोद्वाक्यमदीनचेतनः श्रियञ्च दीप्तां बुभुजे सवान्धवः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कणिकेऽपदेशे चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हिने परमके धर्मे सर्वलोकाः भिलङ्घिते । अधर्मे धर्मातां नीते धर्मे चाधर्मातां गते ।
 मर्यादासु विनष्टासु क्षुभिते धर्मे निश्चये । राजभिः पोडिते लोके परैर्वाऽपि विश्राम्यते ।
 सर्वत्राश्रयेषु मूढेषु कर्मसुपहतेषु च । कामालोभाच्च मोहाच्च भयं पश्यन्तु भारत ।
 अविश्वलोषु सर्वेषु निव्यं भीतेषु पार्थिव । निवृत्त्या हन्यमानेषु वञ्चयन्तु परस्परं ।
 सम्प्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मणे अतिपीडिते । अवर्धति च पर्वत्ये मियोभेदे समुत्थिते ।

६२२५

सर्वस्निन्दसुसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने । केनस्विद्राक्षणे जीवेज्जघन्ये काल आगते ।
 अति तित्तुः पुत्रपौत्ताननक्रोशान्नराधिप । कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 कथञ्च राजा वर्तेत लोके कलुषतां गते । कथमर्याच धर्माच्च न हीयेत परन्तप ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ राजमूला महाबाहो येऽगस्तेमसुवृष्टयः । प्रजासु व्याधयश्चैव मरणञ्च भयानि च ।
 कृतं चेता दापरञ्च कलिञ्च भरतर्षभ । राजमूला इति गतिर्भम नास्त्यत्र संशयः ।
 तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके । विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं भवेत्तदा ।
 अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । विश्वामित्रस्य संवादं चाण्डालस्य च पक्षणे ।
 चेतादापरयोः सन्धौ तदा देवविधिः क्रमात् । अनावृष्टिरभूद्द्वारा लोके द्वादशवार्षिकी ।
 प्रजानामतिवृद्धानां युगान्ते समुपस्थिते । चेताविमोक्षसमये दापरप्रतिपादने ।
 नववर्षं सहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः । जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ।
 नावश्याधोऽपि तत्राभूत् कुत एवाभ्रजातयः । नद्यः सञ्चिततोयैश्चाः किञ्चिदन्तर्गतास्ततः ।
 सरांसि सरितश्चैव कृपाः प्रस्रवणानि च । हतलिधो न लक्ष्यन्ते निसर्गाद्देवकारितात् ।
 उपशूष्कजलस्था या विनिवृत्तसभा प्रपा । निवृत्तयज्ञस्त्राधाया निर्व्वषट्कारमङ्गला ।
 उच्छिन्नकषिगोरक्षा निवृत्तविपणापणा । निवृत्तयूपसम्भारा विप्रनष्टमहोत्सवा ।
 अस्त्रिसञ्चयसङ्कीर्णा महाभूतर्वाकुला । शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ।
 कचिच्चौरैः कचिच्छस्त्रैः कचिद्राजभिरातुरैः । परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्व्विना ।
 गतदैवतसंख्याना वृद्धलोकनिराकृता । गोजाविमहिषीहीना परस्परपराहता ।
 हतविप्रा हतारक्षा प्रनष्टौषधिसञ्चया । सर्वभूततरुप्राया बभूव वसुधा तदा ।
 तस्मिन् प्रतिभये काले चते धर्मे धुधिष्ठिर । बभ्रमुः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्परं ।
 चषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यज्याग्निदेवताः । आश्रमान् सम्परित्यज्य पथ्यधावन्निस्ततः ।
 विश्वामित्रोऽयं भगवान्महर्षिरनिकेतनः । क्षुधा परिगतो धीमान् समन्तात् पथ्यधावत ।
 त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कञ्चिञ्च जनसंसदि । भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतनः ।
 स कदाचित् परिपतन् श्वपचानां निवेशनं । हिंसाणां प्राणिघातानामाससाद वने क्वचित् ।
 विभिन्नकलसाकीर्णं श्वचर्मच्छेदनायुतं । वराहखरभग्नास्थिकपालघटसंकुलं ।
 मृतचैलपरिस्तीर्णं निर्धाल्यकृतभूषणं । सर्पनिर्मैकमालाभिः कृतचिह्नकुटीमठं ।
 कुक्कुटारावबद्धं गर्हभध्वनिनादितं । उद्घोषद्भिः खरैर्वाक्यैः कलहद्भिः परस्परं ।
 उलूकपक्षिजिभिर्देवतायतनैर्वृतं । लोहघण्टापरिष्कारं श्वयूयपरिवारितं ।
 तत् प्रविश्य क्षुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृषिः । आहारान्वेषणे दुक्तः परं यत्नं समास्थितः ।
 न च कचिदविन्दत् स भिक्षमाणोऽपि कौशिकः । मांसमन्नं फलं मूलमन्यदा तत्र किञ्चन ।
 अहोऽहं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः । पपात भूमौ दौर्बल्योत्तस्मिंश्चाण्डालपक्षणे ।

स चिन्तयामास मुनिः किन्तु मे सुकृतं भवेत् । कथं वृथा न मृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम ।
 स ददर्श श्वांसस्य कुतन्त्रीं विततां मुनिः । चाण्डालस्य गृहे राजन् सद्यः शस्त्रहतस्य वै । ५२५
 संचिन्तयामास तदा स्तैन्यं कार्यमिति मया । न हीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ।
 आप्तु विहितं स्तैन्यं विशिष्टञ्च महोदयः । विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्त्तव्यमिति निश्चयः ।
 हीनादादेयमादौ स्यात् समानात्तदनन्तरं । असम्भवे वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ।
 सोऽहमन्त्यावसानाय हराम्येनां प्रतिग्रहात् । न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वाघनीं ।
 एतां बुद्धिं समाख्याय विश्वामित्रो महामुनिः । तस्मिन् देशे स सुख्याप श्वपचो यत्र भारत । ५२६
 स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चाण्डालपक्षणे । शनैस्त्याय भगवान् प्रविवेश कुटीमतः ।
 मुमुक्षु इव चाण्डालः स्नेहापिहितलोचनः । परिभ्रमन्स्वरो ह्रस्वः प्रोवाचाप्रियदर्शनः ।
 ॥ श्वपच उवाच ॥ कः कुतन्त्रीं घटयति सुप्ते चाण्डालपक्षणे । जागर्न्नि नात्र सुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च दारुणः ।
 विश्वामित्रस्ततो भोतः सहसा तमुवाच ह । तत्र ब्रोडाकुलमुखः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ।
 विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं बुभुक्षितः । मावधीर्म्मम सद्बुद्धे यदि सम्यक् प्रपश्यसि । ५२७
 चाण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः । शयनादुपसम्भ्रान्त उद्ययौ प्रति तं ततः ।
 स विस्मज्याश्रु नेत्राभ्यां बद्धमानात् कृताञ्जलिः । उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन् किन्ते चिकीर्षितं ।
 विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसन्वयन् । क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वाघनीं ।
 क्षुधितः कक्षुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिनः । क्षुब्धं मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वाघनीं ।
 अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्म्म नश्यति क्षुधा । दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभवविवर्जितः । ५२८
 सोऽधर्म्मबुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वाघनीं । अटन् भैक्षं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ।
 तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वाघनीं । अग्निर्मुखं पुरोधास्तु देवानां शुचिषाद्विभुः ।
 यथावत् सर्वभुङ्गब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्म्मतः । तमुवाच स चाण्डालो महर्षे प्रह्णु मे वचः ।
 श्रुत्वा तत्त्वं तथा तिष्ठ यथा धर्म्मो न हीयते । धर्म्मं तत्रापि विप्रर्षे प्रह्णु यत्ते ब्रवीम्यहं ।
 प्रह्णाल्लादधर्म्मं श्वानं प्रवदन्ति मनीषिणः । तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्य श्वाघनी । ५२९
 नेदं सम्यग्यवसितं महर्षे धर्म्मगर्हितं । चाण्डालस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ।
 साध्व्यमनुपश्य त्वमुपायं प्राणधारणे । न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्यान्महामुने ।
 जानता विहितं धर्म्मं न कार्यो धर्म्मसङ्करः । मास्म धर्म्मं परित्याचीस्वं हि धर्म्मभृतां वरः ।
 विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतर्षभ । क्षुधार्त्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महामुनिः ।
 निराहारस्य सुमहान्मम कालोऽभिधावतः । न विद्यतेऽप्युपायश्च कश्चिन्मे प्राणधारणे । ५३०
 येन येन विशेषेण कर्म्मणा येन केनचित् । अभ्युज्जीवेत् साद्यमानः समर्थो धर्म्ममाचरेत् ।
 ऐन्द्रो धर्म्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाश्रितः । ब्रह्मवर्त्तिकर्म्म बलं भक्ष्यामि शमस्यन् क्षुधा ।
 यथा यथैव जीवेद्धि तत् कर्त्तव्यमहेत्यथा । जीवितं मरणात् श्रेयो जीवन् धर्म्ममवाप्नुयात् ।

सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्मभक्ष्यस्यापि भक्षणं । व्यवस्ये बुद्धिपूर्व्यं वै तद्भवाननुमन्यतां ।

जीवन्मर्षश्चरिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि तु । तपोभिर्विचर्या चैव ज्योतींवीव महत्तमः ।

१४८४

॥ श्वपच उवाच ॥ नैतत् खादन् प्राप्नुते दीर्घमायुर्नैव प्राणान्नामृतस्येव तृप्तिः । भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु श्वभक्षणे
श्वा ह्यभक्ष्यो दिजानां ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न दुर्भिक्षे सुखं मांसमन्यन् श्वपाकं नान्यन्नम चास्ति वित्तं । दुधार्त्तश्चाहमगतिर्निराशः श्वमांसे वा
स्मिन् षड्रसान् साधु मन्ये ।

॥ श्वपच उवाच ॥ पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै विशः । यथाशास्त्रं प्रमाणन्ते माऽभक्ष्ये मानसं कथाः ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापिः क्षुधितेन वै । अहमापद्रुतः क्षुत्तो भक्षयिष्ये श्वजा
घनीं ।

॥ श्वपच उवाच ॥ भिक्षामन्यामाहरेति न च कर्तुमिहार्हसि । न नूनं कार्यमेतद्वै हर कामं श्वजाघनीं ।

१४८५

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ शिष्टा वै कारणं धर्मं तद्वृत्तमनुवर्त्तये । परां मेधाशनादेनां भक्ष्या मन्ये श्वजाघनीं ।

॥ श्वपच उवाच ॥ असता यत् समाचीर्णं न स धर्मः सनातनः । नाकार्यमिह कार्यं वै मा च्छलेनाशुभं
कथाः ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न पातकं नावमतमृषिः सन् कर्तुमर्हति । समौ च श्वमृगौ मन्ये तस्माद्भक्ष्ये श्वजाघनीं ।

॥ श्वपच उवाच ॥ यद्वाह्मणार्थं कृतमर्थितेन तेनर्षिणा तदवस्थाधिकारे । स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति सर्वैरुपार्थगुरवो
हिरक्ष्याः ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ मित्रञ्च मे ब्राह्मणस्यायमात्मा प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके । तं भर्तुकामोऽहमिमां जिहीर्षे नृशं
सानामीदृशानां न विभ्ये ।

१४८६

॥ श्वपच उवाच ॥ कामं नरा जीवितं सन्त्यजन्ति न चाभक्ष्ये क्वचित् कुर्वन्ति बुद्धिं । सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीह विदन्
प्रियस्व कामं सहितः क्षुधैव ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ स्थाने भवेत् संशयः प्रेत्यभावे निःसंशयः कर्मणां वै विनाशः । अहं पुनर्ब्रतनित्यः शमात्मा मूलं रक्ष्यं
भर्त्तयिष्याम्यभक्ष्यं ।

बुद्ध्यात्मके व्यक्तमस्तीति पुण्यं मोहात्मके यत्र यथा श्वभक्षे । यद्यप्येतत् संशयात्मा चरामि नाहं भविष्यामि यथा
त्वमेव ।

॥ श्वपच उवाच ॥ गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चिता मतिः । दुष्कृतो ब्राह्मणः सत्रं यस्त्वामहमुपालभे ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ पिवन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु हवत्स्वपि । न तेऽधिकारो धर्मोऽस्ति मामूरात्मप्रसक्तः ।

१४८७

॥ श्वपच उवाच ॥ सुहृद्भूला ऽनुशासे त्वं कृपा हि त्वयि मे दिव । यदिदं श्रेय आधत्स्व मः लोभात् पापकं कथा

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ सुहृन्मे त्वं सुखेषु श्रेयापटो मां समुद्धर । जानेऽहं धर्मेतात्मानं शैलीं मुत्सृज्य जाघनीं ।

॥ श्वपच उवाच ॥ नैवोत्सहे भवतो दातुमेतां भोपेक्षितुं द्वियमाणं स्वमन्नं । उभौ स्यावः पापलोकावलिप्तौ ढाता
चाहं ब्राह्मणस्त्वं प्रतीच्छन् ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अद्याहमेतदृजिनं कर्म कृत्वा जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रं । स पूतात्मा धर्ममेवाभिपत्ये यदे
तयोर्गुरु तदै ब्रवीहि ।

॥ श्वपच उवाच ॥ आत्मैव साक्षी कुलधर्मकृत्ये त्वमेव जानासि यदत्र दुष्कृतं । यो ह्यद्रिद्याद्भक्ष्यमिति श्रमांसं मन्ये न तस्या
स्ति विवर्जनीयं ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ उपादाने खादने चास्ति दोषः कार्यात्यये नित्यमत्रापवादः । यस्मिन् हिंसा नानृतं वाच्यलेशोऽभ
क्ष्यक्रिया यत्र न तद्गरीयः ।

॥ श्वपच उवाच ॥ यद्येष हेतुस्तव खादनेऽस्य न ते वेदः कारणं नार्थधर्मः । तस्माद्भक्ष्येऽभक्षणे वा द्विजेन्द्र दोषं न पश्यामि
यथेदमत्र ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नैवातिपापं भक्षमाणस्य दृष्टं सुरान्तु पीत्वा पततीति शब्दः । अन्योन्यकार्याणि यथा तथैव न पाप
मात्रेण कृतं हिनस्ति ।

॥ श्वपच उवाच ॥ अस्थानतो हीनतः कुस्तिताद्वा तदिदं बाधते साधुवृत्तं । श्वानं पुनर्यो लभतेऽभिषङ्गात्तेनापि दण्डः सहि
तस्य एव ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा निवृत्ते मातङ्गः कौशिकं तदा । विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीं ।

ततो जघाह स श्वाङ्गं जीवितार्थी महामुनिः । सदारस्तामुपाहृत्य वने भोक्तुमियेष सः ।

अथास्य बुद्धिरभवत् विधिनाऽहं श्वजाघनीं । भक्षयामि यथाकामं पूर्वं सन्तर्य देवताः ।

ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः । ऐन्द्राग्नेयेन विधिना चरुं श्रपयत स्वयं ।

ततः समारभत् कर्म दैवं पितृव्यञ्च भारत । आहृत्य देवानिन्द्रादीन् भागं भागं विधिक्रमात् ।

एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्ध स वासवः । सञ्जीवयन् प्रजाः सर्व्या जनयामास चौषधीः ।

विश्वामित्रोऽपि भगवंस्तपसा दग्धकिल्बिषः । कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुतां ।

स संहृत्य च तत् कर्म अनास्त्राय च तद्विषः । तोषयामास देवांश्च पितृंश्च द्विजसत्तमः ।

एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः । सर्वोपायैरुपायञ्चो दीनमात्मानमुद्धरेत् ।

एतां बुद्धिं समास्थाय जोवितव्यं सदा भवेत् । जीवन् पुण्यमवाप्नोति पुरुषो भद्रमश्रुते ।

तस्मात् कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये । बुद्धिमास्थाय लाकेऽस्मिन् वर्त्तितव्यं कृतात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि विश्वामित्रश्वपचसंवादे एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि घोरं समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतं । अस्ति स्निह्युमर्थ्यादा यामहं परिवर्जये ।

संमुञ्चामि विषीदामि धर्मं मे शिथिलीकृते । उद्यमं नाधिगच्छामि कदाचित् परिसास्त्रयन् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नैतत् श्रुत्वा गमादेव तव धर्मानुशासनं । प्रज्ञासमवहारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ।

बह्वः प्रतिविधातव्याः प्रज्ञा राज्ञा ततस्ततः । नैकशास्त्रेण धर्मेण यत्रैषा संप्रवर्त्तते ।

बुद्धिसंजननो धर्म आचारस्य सतो सदा । ज्ञेयो भवति कौरव्य सदा तद्विद्धि मे वचः ।

बुद्धिश्रेष्ठा हि राजानश्चरन्ति विजयैषिणः । धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः ।

नैकशाखेन धर्मेण राज्ञो धर्मो विधीयते । दुर्बलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुपाहता ।
 अद्वैधज्ञः पथि द्वैधे संशयं प्राप्नुमर्हति । बुद्धिद्वैधं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ।
 पार्श्वतः करणं प्राज्ञो विष्टम्भित्वा प्रकारयेत् । जनसत्त्वरितं धर्मं विज्ञानात्यन्यथाऽन्यथा ।
 अमिथ्याज्ञानिनः केचिन्मिथ्याविज्ञानिनः परे । तद्वै यथायथं बुद्ध्या ज्ञानमाददते सतां ।
 परिमुष्णन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिनः । वैषम्यमर्थविद्यानां निरर्थाः स्थापयन्ति ते ।
 आजिजीविषवो विद्यां यशःकामौ समन्ततः । ते सर्वे नृप पापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः ।
 अपक्वमतयो मन्दा न जानन्ति यथायथं । यथा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रायुक्तिनिष्ठिताः ।
 परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः । विज्ञातमर्थं विद्यानां न सम्यगिति वर्त्तते ।
 निन्दया परविद्यानां स्वविद्यां स्थापयन्ति च । वागस्त्रा वाक्कुरीभूता दुग्धविद्याफला इव ।
 तान् विद्यावणिजो विद्धि राक्षसानिव भारत । व्याजेन सद्भिर्विहितो धर्मस्ते परिहास्यति ।
 न धर्मवचनं वाचा नैव बुद्ध्येति नः श्रुतं । इति वार्हस्यतं ज्ञानं प्रोवाच मधवा स्वयं ।
 नलेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिहोच्यते । सुविनीतेन शास्त्रेण न व्यवस्यन्त्यथापरे ।
 लोकायात्रामिहैके तु धर्मं प्राङ्मर्शनोषिणः । समुद्दिष्टं सतां धर्मं स्वयमूहेत पण्डितः ।
 अमर्षाच्छास्त्रसम्प्रदादविज्ञानाच्च भारत । शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे यात्यदर्शनं ।
 आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते । अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वादचनं साधु मन्यते ।
 अनया हतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थक्यं । दैतेयानुशनाः प्राह संशयच्छेदनं पुरा ।
 ज्ञानमप्यपदेश्यं हि यथा नास्ति तथैव तत् । तं तथा च्छिन्नमूलेन सम्प्रदायितुमर्हसि ।
 अनव्यवहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्रुते । उपायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे न त्वमीक्षसे ।
 अङ्ग मामन्वेवक्षस्व राजन्याय बुभूषेत । यथा प्रमुच्यते त्वन्या यदर्थं न प्रमोदते ।
 अज्ञोऽयः क्षत्रमित्येतत् सदृशं ब्रह्मणा कृतं । तस्मादभीक्ष्णं भूतानां यात्रा काचित् प्रसिध्यति ।
 यस्त्वबध्यवधे दोषः स बध्यस्यावधे स्रुतः । सा चैव खलु मर्यादा यामयं परिवर्जयेत् ।
 तस्मात्क्षीणः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेत्ततः । अन्योन्यं भवद्यन्तो हि प्रचरेयुर्दृका इव ।
 यस्य दस्युगणा रात्रे ध्वाङ्गा मत्स्यान् जलादिव । विहरन्ति परस्वानि स वै क्षत्रियपांसनः ।
 कुलीनान् सचिवान् कृत्वा वेदविद्यासमन्वितान् । प्रशाधि पृथिवीं राजन् प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 विहीनं कर्मणाऽन्यथं यः प्रगृह्णाति भूमिपः । उपायस्याविशेषज्ञं तद्वै क्षत्रं नपुंसकं ।
 नैवोयं नैव चानुगंधर्मेणेह प्रशस्यते । उभयं न व्यतिक्रामेदुयो भूला मृदुर्भव ।
 कष्टः क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि मे स्थितं । उग्रकर्मणि सृष्टोऽसि तस्माद्राज्यं प्रशाधि वै ।
 अग्निष्टनियहो नित्यं नित्यं शिष्टस्य पालनं । एवं शूक्रोऽब्रवीद्धीमानापसु भरतर्षभ ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अस्ति चेदिह मर्यादा यामन्या नाभिलक्ष्येत् । पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तस्मै ब्रूहि पिता
 मह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धांस्तपस्विनः । श्रुतचारित्र्यवृत्ताद्यान् न विद्वंश्चिन्तयन्तः ।

या देवतासु वृत्तिले साऽस्य विप्रेषु नित्यदा । क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि वज्रधा नृप ।

प्रीत्या यशो भवेन्मुख्यमप्रीत्या परमं भयं । प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः क्रुद्धाश्चैव विषं यथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मापर्वणि द्वाचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । शरणं गच्छमानस्य यो धर्मस्तं त्रयीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महान् धर्मो महाराज शरणागतपालने । अर्द्धः प्रयुं भवांचैव प्रश्नं भरतसत्तन ।

१४६

शिविप्रसूतयो राजवाजानः शरणागतान् । परिपाल्य महात्मानः संसिद्धिं पश्यमाङ्गताः ।

श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः । पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निस्सृजितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः । स्वमांसं भोजितः काञ्च गतिं लेभे स भारत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीं । नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण वै ।

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः । भार्गवं परिपश्यन् प्रणतः पुरुषर्षभ ।

१४७

तस्मै शुरुषमाणाय भार्गवोऽकथयत् कथां । इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ।

॥ मुनिर्वाच ॥ धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथां । शृणुष्ववहितो राजन् गदतो मे महाभुज ।

कचित् चुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसम्भितः । विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ।

काकोल इव दृष्णाङ्गो रक्ताक्षः कालसम्भितः । दीर्घजङ्घो ह्रस्वपादो महावक्त्रो महाहनुः ।

नैव तस्य सुहृत् कश्चिन्न सम्बन्धी न बान्धवाः । स हि तैः सम्परित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ।

१४८

नरः पापसमाचारस्त्यक्त्यो दूरतो बुधैः । आत्मानं योऽभिसन्धते सोऽन्यस्य स्वात् कथं हितः ।

ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः । उद्वेजनीया भूतानां व्यक्ता इव भवन्ति ते ।

स वै चारकमादाय द्विजान् हत्वा वने सदा । चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ।

एवन्तु वर्त्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः । अगमत् सुमहान् कालो न चाधर्ममवुध्यत ।

तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शत्रुतं । दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचयत् ।

१४९

ततः कदाचित्तस्याथ वनस्य समन्ततः । पातयन्निव वृक्षांस्तान् सुमहान् वातसम्भ्रमः ।

भेषसङ्कुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितं । सञ्ज्वलन् मुहूर्त्तेन नौसार्थैरिव सागरः ।

वारिधारासमूहेन संप्रवृष्टः शतक्रतुः । क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धरां ।

ततो धाराकुले काले संभ्रमन् नष्टचेतनः । शीतार्त्तस्तदने सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ।

नैव निधं स्थलं वाऽपि सोऽविन्दत विहङ्गहा । पूरितो हि जलौघेन तस्य मार्गो वनस्य तु ।

१५०

पक्षिणो वर्षवेगेन हता लीनास्तदाऽभवन् । मृगसिंहवराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते ।

महता वातवर्षेण आसितास्ते वनैः कसः । भयार्त्ताश्च क्षुधार्त्ताश्च बभ्रुः सहिता वने ।

स तु शीतहर्तैर्गवैर्न जगाम न तस्त्रिवान् । ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविकलां ।

दृष्ट्वा र्त्ताऽपि हि पापात्मा स तां पञ्चरक्तेऽक्षिपत् । स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेव करोत् परे ।

पापात्मा पापकारित्वात् पापमेव चकार सः। सोऽपश्यद्वनषण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिं।
 सेव्यमानं विहङ्गाघैश्चाथावासकलार्थिभिः। धात्रा परापकाराय स साधुरिव निर्धितः।
 अथाभवत् क्षणेनैव विद्यद्विमलतारकं। महत्सर इवोत्फुल्लं कुमुदञ्जुरितोदकं।
 ताराब्जं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं वज्र। घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः।
 दिशो विलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीं। दूरतो मे निवेशस्य अस्मादेशादिति प्रभो।
 कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन् वसुं तां रजनीं ततः। साञ्जलिः प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिं।
 शरणं यामि यान्यस्मिन् दैवतानि वनस्पतौ। स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तोर्यं भूतले।
 दुःखेन महताविष्टस्ततः सुव्याप पवित्रा।

४३८५

४३८६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः। दीर्घकालोचितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः।

तस्य कथं गता भार्या चरितुं नाभ्यवर्त्तत। प्राप्ताञ्च रजनीं दृष्ट्वा स पत्नी पर्यतप्यत।

वातवर्षं महचासीन्न चागच्छति मे प्रिया। किन्तु तत्कारणं येन साऽद्यापि न निवर्त्तते।

४३८७

अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने। तथा विरहितं ह्रीदं गृह्यन्मद्य गृहं मम।

पुत्रपौत्रबधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः। भार्याहीनं गृहस्यस्य गृह्यमेव गृहं भवेत्।

न गृहं गृहमित्याज्जर्गहिणी गृहमुच्यते। गृहन्तु गृहिणीहीनमरणसदृशं मतं।

यदि सा रक्तेनान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा। अथ नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे।

न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्तीति सुव्रता। नातिष्ठत्युपतिष्ठेत् शते च शयिते मयि।

४३८८

हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता। प्रोषिते दीनवदना कुड्मे च प्रियवादिनी।

पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता। यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि।

सा हि श्रान्तं क्षुधान्तं जनीते मां तपस्विनी। अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी।

वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहं। प्रासदोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितं।

धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी। विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका।

४३८९

भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पद्यते। असहायस्य लोकोऽस्मिन् लोकयात्रा सहायिनी।

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च। नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्त्तस्य भेषजं।

नास्ति भार्यासमो बन्धुनास्ति भार्यासमा गतिः। नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे।

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी। अरण्ये तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहं।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि भार्याप्रशंसायां चतुस्त्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु कण्ठं वचः। गृहीता शकुनिघ्नेन कपोतो वाक्यमब्रवीत्।

४३९०

॥ कपोत्युवाच ॥ अहो ऽतीव सुभाग्याऽहं यस्या मे दयितः पतिः। असतो वा सतो वाऽपि गुणानेवं प्रमाधते।

न सा स्त्री ह्यभिमान्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति। तुष्टे भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदैवताः।

अग्निशान्तिमित्येव भर्ता वै दैवतं परं । दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तवका लता ।
 भस्मीभवति सा नरी यस्या भर्ता न तुष्यति । इति सञ्चिन्त्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ।
 कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् । इन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा ।
 शरणागतसन्त्रस्ता भव कान्त विशेषतः । एष शाकुनिकः श्रेते तव वासं समाश्रितः ।
 शीतार्तस्य लुब्धार्तस्य पूजामस्मै समाचर । यो हि कश्चिद्विजं हन्याद्वाञ्छां लोकस्य मातरं ।
 शरणागतश्च यो हन्यात्तुल्यं तेषाञ्च पातकं । आस्माकं विहिता वृत्तिः कापोती जातिधर्मतः ।
 सा न्याय्यात्मवता नित्यं त्वदिधेनानुवर्त्तितुं । यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृह्णेत्यो ह्यनुवर्त्तते ।
 स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शृणुम । स त्वं सन्तानवानद्य पुत्रवानसि च विजः ।
 तत्सदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य च । पूजामस्मै प्रयुञ्ज्व त्वं प्रीयेतास्य मेना यथा ।
 मत्कृते मा च सन्तापं कुर्वीथास्त्वं विहङ्गम । शरीरयात्राकृत्यार्थमन्यान्दारानुपैयसि ।
 इति सा शकुनी वाक्यं पञ्जरस्था तपस्विनी । अतिदुःखान्विता ग्राह भर्तारं समुदीक्ष्य च ।

४४१५

४४२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धम्मयुक्तिसमन्वितं । हर्षेण महता युक्तो वाक्यव्याकुललोचनः ।
 तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । स पत्नी पूजयामास यद्वाचं पत्तिजीविनं ।
 उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान् ।
 तद्ब्रवीतु भवान् चिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः ।
 अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते । केतुमध्यागते च्छायां नापसंहरते द्रुमः ।
 शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ।
 पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ।
 तद्ब्रूहि मां सुविश्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृष्याः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्त्राणं हि विधीयतां ।
 एवमुक्तस्ततः पत्नी पर्णान्यास्तीर्थं भूतले । यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ।
 गत्वाऽङ्गारककर्षान्तं गृहीत्वाऽग्निमयागमत् । ततः शृङ्खलेषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् ।
 स संदीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतं । प्रतापय सुविश्रब्धः स्वगात्राण्यकुतोभयः ।
 स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्युतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमे ।
 हर्षेण महताविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तथैवं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 दत्तमाहारमिच्छामि त्वया लुब्धाधते हि मां । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ।
 न मेऽस्ति विभवो येन न्यशयेयं लुधान्तव । उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ।
 सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ।
 कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन् वृत्तिमात्मनः ।

४४२५

४४३०

४४३५

४४४०

मूढन्तास्रसंज्ञस्तु स पत्नी पवित्रातिनं । उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय ।

इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वालय ऊताशनं । हर्षेण महताविष्टः स पत्नी वाक्यमब्रवीत् ।

च्छोणां देवतानाञ्च पितृणाञ्च महात्मनां । श्रुतः पूर्वं मया धर्मो महानतिथिपूजने ।

कुरुष्वानुग्रहं सौम्य सत्यमेतब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ।

५६७

ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पत्नी प्रहसन्निव । तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः ।

अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पश्चिणं । चिन्तयामास मनसा किमिदं वै कृतं मया ।

अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्माणां । अधर्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः ।

एवं वज्रविधं भूरि विललाप स लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणापद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स लुब्धकः पश्यन् दुधयाऽभिपरिप्लुतः । कपोतमग्निपतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ।

५६८

किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना । भविष्यति हि मे नित्यं पातकं कृशजोविनः ।

स विनिन्दंस्तथात्मानं पुनः पुनरुवाच ह । अविद्यास्यः सुदुर्बुद्धिः सदा निवृत्तिनिश्चयः ।

शुभं कर्म परित्यज्य सोऽहं शकुनिलुब्धकः । नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।

दत्तः स्वमांसं दहता कपोतेन महात्मना । सोऽहं त्यज्ये प्रियान् प्राणान् पुत्तान्दरान् विसृज्य च ।

उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना । अद्यप्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विर्वर्जितं ।

५६९

यथा स्वल्पं सरो धीमे शोषयिष्याम्यहं तथा । क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसन्ततः ।

उपवासैर्ब्रह्मविधैश्चरिष्ये पारलौकिकं । अहोदेहप्रदानेन दर्शिताऽतिथिपूजना ।

तस्माद्ब्रह्मञ्चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः । दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे यादृशो विहगोत्तमः ।

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः । महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रथयौ शंसितव्रतः ।

ततो यष्टिं शलाकाञ्च चारकं पञ्जरन्तथा । ताञ्च बद्ध्वा कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज ह ।

५७०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो गते शकुनिके कपोती प्राह दुःखिता । संसृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्षिता ।

नाहन्ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संसरे । सर्वाऽपि विधवा नारी वज्रपुत्राऽपि शोचते ।

शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना तपस्विनी । लालिताऽहं त्वया नित्यं वज्रमानाञ्च पूजिता ।

वचनैर्धुरैः स्त्रिधैरसंक्षिप्तमनोहरैः । कन्दरेषु च भैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।

द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताऽहं त्वया सह । आकाशगमने चैव विहताऽहं त्वया सुखं ।

५७१

रमामि स्म पुरा कान्त तन्मे नाख्यय किञ्चन । मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् । नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखं ।

विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः । न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ।

पतिहीना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् । एवं विलप्य वज्रधा करुणं सा सुदुःखिता ।

पतिव्रता सम्प्रदीप्तं प्रविवेश ज्ञताशनं । ततश्चित्राङ्गदधरं भर्तारं साऽन्वपश्यत् ।

५५७०

विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः । चित्रमाख्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितं ।

विमानशतकोटीभिरावृतं पुण्यकर्मभिः । ततः स्वर्गं गतः पत्नी विमानवरमास्थितः ।

कर्मणा पूजितस्तत्र रमे स सह भार्यया ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे अष्टाचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ विमानस्थौ तु तौ राजन् लुब्धकः खेददग्धं ह । दृष्ट्वा तौ दम्पती दुःखादचिन्तयत तां गतिं ।

दंष्ट्रशेनैव तपसा गच्छेयं परमाङ्गतिं । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ।

५५७५

महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवकः । निश्चेष्टो मरुदाहारो निर्धनः स्वर्गकाङ्क्षया ।

ततोऽपश्यत् सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्माभिभूषितं । नानापक्षिगणकीर्णं सरः शीतलजं शिवं ।

पिपासार्त्तोऽपि तदृष्ट्वा तृप्तः खान्नात्र संशयः । उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ।

अनवेक्ष्यैव संहृष्टः श्वापदाधुषितं वनं । महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ।

प्रविशन्नेव स वनं निगृहीतः स कण्टकैः । स कण्टकैर्विभिन्नाङ्गो लोहिताद्र्द्राङ्कितच्छविः ।

५५८०

बभ्राम तस्मिन् विजने नानामृगसमाकुले । ततो द्रुमाणां महतां पवनेन वने तदा ।

उदतिष्ठत संघर्षात् सुमहान् हव्यवाहनः । तदनं वृक्षसम्पूर्णं लताविटपसंकुलं ।

ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताग्निसमप्रभः । सज्जालैः पवनोद्धूतैर्व्वस्फुलिङ्गैः समन्ततः ।

ददाह तदनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलं । ततः स देहभोक्षार्थं सम्प्रहृष्टेन चेतसा ।

अभ्यधावत वर्द्धन्तं पावकं लुब्धकस्तदा । ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मषः ।

५५८५

जगाम परनां सिद्धिं ततो भरतसत्तम । ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यदिगतज्वरः ।

यच्चगन्धर्व्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् । एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।

लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा । याऽपि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्त्तते ।

विराजते हि सा चित्रं कपोतीव दिविस्थिता । एवमेतत् पुरावृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।

कपोतस्य च धर्म्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा । यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्त्तयेत् ।

५५९०

नाश्रुभं विद्यते तस्य मनसाऽपि प्रमादतः । युधिष्ठिर महानेव धर्म्मो धर्म्मभृताम्बर ।

गोप्नेष्वपि भवेदस्मिन्निकृतिः पापकर्मणः । न निकृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणगतं ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनं । न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे जनपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अबुद्धिपूर्वं यत्पापं कुर्याद्भरतसत्तम । मुच्यते स कथं तस्मादेतत् सर्व्वं ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतं । इन्द्रोतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयं ।

५५९५

आसीद्राजा महावीर्य्यः पारीचिञ्जनमेजयः । अबुद्धिपूर्व्वमागच्छत् ब्रह्महत्यां महीपतिः ।

ब्राह्मणाः सर्व्वएवैते तत्पुत्रः संयुरोहिताः । स ब्रह्माम वनं राजा दह्यमानो दिवानिशं ।

प्रजाभिः स परित्यक्तश्चकार कुशलं महत् । अतिवेलं तपस्तेपे दह्यमानः स मन्युना ।
 ब्रह्महत्यापनोदार्थमपृच्छद्ब्राह्मणान् वरुण । पर्यटन् पृथिवीं कृत्स्नां देशे देशे नराधिपः ।
 तत्रेतिहासं वक्ष्यामि धर्मस्याख्योपवृंहणं । दह्यमानः पापकृत्या जगाम जनमेजयः ।
 चरित्यमाण इन्द्रेतं शौनकं संशितव्रतं । समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपोडयन् ।
 ऋषिर्दृष्ट्वा नृपं तत्र जगर्हं सुभृशं तदा । कर्त्ता पापस्य महतो भूण्हा किमिहागतः ।
 किन्त्वयाऽस्मासु कर्त्तव्यं मा माम्प्राचीः कथञ्चन । गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीणात्यस्मानिति ब्रुवन् ।
 रुधिरस्येव ते गन्धः श्वस्येव च दर्शनं । अशिवः शिवसङ्काशो मृतो जीवन्निवाटसि ।
 ब्रह्ममृत्युरऽऽह्नात्मा पापमेवानुचिन्तयन् । प्रबुध्यसेम्यस्वपिषि वर्त्तसे परमेऽसुखे ।
 मोघन्ते जीवितं राजन् परिक्रिष्टञ्च जीवसि । पापायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणेह यवीयसे ।
 बडकल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् । तपसा दैवतेज्याभिर्व्वन्दनेन तितिक्षया ।
 पितृवंशमिमं पश्य लल्लते नरकं गतं । निरर्थाः सर्व्व एवैषामाशाबन्धास्त्वदाश्रयाः ।
 यान् पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुष्यशः प्रजाः । तेषु त्वं सततं देष्टा ब्राह्मणेषु निरर्थकः ।
 इमं लोकं विमुच्य त्वमवाङ्मूर्द्धा पतिष्यसि । अशाश्वतीः शाश्वतीश्च समाः पापेन कर्मणा ।
 अर्द्धमानो यत्र गृध्रैः शितिकण्ठैरयोमुखैः । ततश्च पुनरावृत्तः पापयोनिं गमिष्यसि ।
 यदिदं मन्यसे राजन्नायमस्ति कुतः परः । प्रतिस्मारयितारस्त्वा यमदूता यमचये ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मपर्व्वणि इन्द्रेतपारोक्षितोये पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः । गच्छं भवान् गर्हयते निन्धं निन्दति मां पुनः ।
 किं कार्य्यं मां धिक् कुरुते तस्मात्त्वाऽहं प्रसादये । सर्व्वं हीदं दुष्कृतं मे ज्वलाम्यग्राविवाहितः ।
 स्वकर्मण्यभिसन्धाय नाभिनन्दति मे मनः । प्राप्य घोरं भयं नूनं मया वैवस्वतादपि ।
 तत्तु शल्यमनिर्हृत्य कथं शक्यामि जीवितुं । सर्व्वं मन्युं विनीय त्वमभिमां वद शौनक ।
 महानासं ब्राह्मणानां भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतं । अस्तु शेषं कुलस्यास्य मा पुराऽभूदिदं कुलं ।
 न हि नौ ब्रह्मशस्त्रानां शेषं भवितुमर्हति । सुतीरलभमानानां संविदं वेदनिश्चितान् ।
 निर्व्विद्यमानस्त्वात्मानं भूयो वक्ष्यामि शश्वतं । भूयश्चैवाभिरक्षन्तु निर्द्धनान् निर्ज्जना इव ।
 न ह्ययज्ञा अमुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथञ्चन । आयातान् प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दश्वरा इव ।
 अविज्ञायैव मे प्रज्ञा बालस्येव स पण्डितः । ब्रह्मन् पितेव पुत्रस्य प्रीतिमान् भव शौनक ।
 ॥ शौनक उवाच ॥ किमाश्चर्य्यं यदप्राज्ञो बड कुर्यादसाम्प्रतं । इति वै पण्डितो भूत्वा भूतानां नानुकुप्यते ।
 प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचते जनान् । जगतीस्त्रानिवाद्रिस्त्रः प्रज्ञया प्रतिपत्यति ।
 न चोपलभ्यते तेन न चाश्चर्याणि कुर्व्वते । निर्व्विषात्मा परोक्षो वा धिक्कृतः सर्व्वसाधुषु ।
 विदितं भवतो वीर्य्यं माहात्म्यं वेद आगमे । कुरुष्वेह यथाशान्तिं ब्रह्मा शरणमस्तु ते ।
 तदै पारत्रिकं तात ब्राह्मणानामकुप्यतां । अथवा तपसे पापे धर्ममेवानुपश्य वै ।

५६००

५६०५

५६१०

५६१५

५६२०

५६२५

५६२०

4. 4. 4. 4. 4.

●●●●●

是也

440

www.elsevier.com/locate/jmb

लाङ्गलाशनिकल्यो वा भवेदन्यः परन्तप । न विशेषेण गन्तव्यमविच्छिन्नेन वा पुनः ।
न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमसाधुषु । विकर्षणा तप्यमानः पापादिपरिमुच्यते ।
नैतत् कार्यं पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते । चरित्ये धर्ममेवेति तृतीयात् परिमुच्यते ।
शुचिस्तीर्थान्यनुचरन् बद्धत्वात् परिमुच्यते । कल्याणमनुकर्त्तव्यं पुरुषेण बुभूषता ।
ये सुगन्धोनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते । ये दुर्गन्धोनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ।
तपश्चर्यापरः सद्यः पापादिपरिमुच्यते । संवत्सरमुपास्याग्निमभिश्चस्तः प्रमुच्यते ।
त्रीणि वर्षाण्युपास्यग्निं भूण्हा विप्रमुच्यते । महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ।
अभ्येत्य योजनशतं भूण्हा विप्रमुच्यते । यावतः प्राणिनो हन्यात्तज्जातीयांस्तु तावतः ।
प्रमोदमानानुष्मोच्य प्राणिहा विप्रमुच्यते । अपि चाप्सु निमज्जेत जपंस्त्रिघमर्षणं ।
यथाऽश्वमेधःवभृयस्तथा तन्मनुरब्रवीत् । तत् क्षिप्रं नुदते पापं सत्कारं लभते तथा ।
अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत् ।

१६६०

१६६३

वृहस्पतिं देवगुहं सुरासुराः सर्वे समेत्याभ्यनुयुज्य राजन् । धर्मं फलं वेत्स्य फलं महर्षे तथैव तस्मिन्नरके पार
लोक्ष्ये ।

उभे तु यस्य सदृशे भवेतां किंस्त्रितयोस्तत्र जयोऽथ न स्यात् । आचक्ष्व नः पुण्यफलं महर्षे कथं पापं नुदते ध
र्माशीलः ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ कृत्वा पापं पूर्वमबुद्धिपूर्वं पुण्यानि चेत् कुरुते बुद्धिपूर्वं । स तत् पापं कुरुते कर्माशीला वासो
यथा मलिनं चारयुक्तं ।

पापं कृत्वाऽभिमन्येत नाहमस्मीति पुरुषः । तच्चिकीर्षति कल्याणं अदधानोऽनसूयकः ।

१६७०

क्षिद्राणि विवृतान्येव साधूनां चावृणोति यः । यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।

यथादित्यः प्रातरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति । कल्याणमाचरन्नेवं सर्वपापं व्यपोहति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजानमिन्द्रेतो जनमेजयं । याजयामास विधिवद्वाजिमेधेन शौनकः ।

ततः स राजा व्यपनीतकल्मषः श्रेयोवृतः प्रज्वलिताग्निरूपवान् । विवेश राज्यं स्वमभिचक्रवर्णो यथा दिवं पूर्णं
पुनिर्माकरः ।

इति श्रीमहामारुते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि इन्द्रेतपारिशीतोत्थे द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कश्चित् पितामेहेनासीच्छ्रुतं वा दृष्टमेव च । कश्चिन्नर्यो मृतो राजन् पुनस्तस्मिन्निवितोऽभवत् । १६०५

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरातनं । मृगजम्बुकसंवादं यो वृत्तो नैमिषे पुरा ।

कश्चिद्व्राणस्यासोऽदुःखलम्भः सुतो मृतः । बाल एव विशालाक्षो बालगहनपीडितः ।

दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनं । कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ।

बालं मृतं मृहीलाऽथ आशानाभिमुखाः स्विताः । अङ्गेनैव च संक्राम्य रुददुर्भृशदुःखिताः ।

शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान् भाषितांश्चासकृत् पुनः । तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ।

१६००

तेषां रुदितशब्देन गृध्राऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । एकात्मजमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत मा चिरं ।
 इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव ह । समानीतानि कालेन हित्वा वै यान्ति बान्धवाः ।
 सम्यग्रत जगत् सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितं । संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेनोपलभ्यते ।
 गृहीत्वा ये च गच्छन्ति ये तु यान्ति च तान्मृतान् । तेष्याद्युषः प्रमाणेन खेन गच्छन्ति जन्तवः ।
 अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले । कङ्कालवज्जले रौद्रे सर्वप्राणिभयङ्करे ।
 न पुनर्जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ।
 सर्वेण खलु मर्त्येयं मर्त्यलोके प्रसूयता । कृतान्तविहिते मार्गे मृतं को जीवयिष्यति ।
 कर्मान्तविरते लोके अस्तं गच्छति भास्करः । गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्त्रेहं विदुष्य वै ।
 ततो गृध्रवचः श्रुत्वा प्राक्रोशन्तस्तदा नृप । बान्धवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ।
 विनिश्चित्याथ च तदा विक्रोशन्तस्ततस्ततः । मृतमित्येव गच्छन्ते निराशास्तस्य दर्शने ।
 निश्चितार्थाश्च ते सर्वे सन्त्यजन्तः स्वमात्मजं । निराशा जीविते तस्य मार्गमावृणुष्व भिडिताः ।
 ध्वः क्षुब्धसर्वेषु विलान्निःसृत्य जम्बुकः । गच्छमानान् स तानाह निर्धृणाः खलु मानवाः ।
 आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्त्रेहं कुरुत मा भयं । वज्जह्यो मुहूर्तश्च जोऽत्यपि कदाचन ।
 यूयं भूमौ विनिश्चित्य पुत्रस्त्रेहविनाकृताः । श्मशाने सुतमुत्सृज्य कस्माद्गच्छत निर्धृणाः ।
 न वोऽस्यस्मिन् सुते स्त्रेहो बाले मधुरभाषिणि । यस्य भाषितमत्रेण प्रसादमधिगच्छत ।
 ते पश्यत सुतस्त्रेहो यादृशः पश्यपक्षिणं । न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति फलागमः ।
 चतुष्पात्यचिकीटानां प्राणिनां स्त्रेहसङ्गिनां । परलोकगतिस्थानां मुनियश्नत्रियाश्च ।
 तेषां पुत्राभिरामाणामिह लोके परत्र च । न गुणो दृश्यते कश्चित् प्रजाः सन्भारयन्ति च ।
 अपश्यतां प्रियान् पुत्रास्त्रेहां शोको न तिष्ठति । न च पुष्पन्ति संवृद्धास्ते मातापितरौ कश्चित् ।
 मानुषाणां कुतः स्त्रेहो येषां शोको भविष्यति । दमं कुलकरं पुत्रं त्यक्त्वा क नु गमिष्यथ ।
 चिरं मुञ्चत वाप्यच्च चिरं स्त्रेहेन पश्यत । एवंविधानि हीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः ।
 क्षीणस्थायाभियुक्तस्य श्मशानाधिमुखस्य च । बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्ये नाधिगच्छति ।
 सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वः स्त्रेहश्च विन्दति । तिर्यग्योन्यपि सतां स्त्रेहं पश्यत यादृशं ।
 त्यक्त्वा कथं गच्छथेमं पद्मलोलायताचिकं । यथा न वोदाहृतं स्नानमाख्यविभूषितं ।
 जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा क्षुण्णं परिदेवतः । न्यवर्त्तन्त तदा सर्वे श्वार्थं ते स मा नुषाः ।
 ॥ गृध्र उवाच ॥ अहो वत नृशंसेन जम्बुकेनालमेधसा । चुद्रेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषाः किं निवर्त्तय ।
 पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतं । कस्मात् शोचत तिष्ठन्तमात्मानं किञ्च शोचथ ।
 तपः कुरुत वै तीव्रं मुच्यध्वं येन किल्बिषात् । तपसा लभ्यते सर्वं विलापः किं करिष्यति ।
 अनिष्टानि च भाग्यानि जातानि सह मूर्तिना । येन गच्छति बालोऽयं दत्त्वा शोकमनन्तकं ।
 धनं गावः सुवर्णश्च मणिरत्नमथापि च । अपत्यञ्च तयोमूलं तपोयोगाच्च लभ्यते ।

५८५

५८६

५८७

५८८

५८९

५९०

यथा कृता च भूतेषु प्राप्यतेषु दुःखिता । गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ।

न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा । मार्गेणान्येन गच्छन्ति बद्धाः सुकृतदुष्कृतैः ।

धर्मश्चरत यत्नेन यथाऽधर्मः निवर्त्तत । वर्त्तध्वञ्च यथाकालं देवतेषु दिजेषु च ।

शोकं त्यजत दैन्यञ्च सुतस्त्रेहान्निवर्त्तत । त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्त्तत ।

यत् करोति शुभं कर्म तथा कर्म सुदारुणं । तत् कर्त्तव्यं समश्नाति बान्धवानां किमत्र ह ।

५६१

इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियं । स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति वाष्पपूर्णाविलेक्षणाः ।

प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्द्धनोऽपि वा । सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः ।

किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचय । सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मातः समदर्शनः ।

यौवनस्थास्य बालास्य वृद्धान् गर्भगतानपि । सर्वानाविशते मृत्युरेवमभूतमिदं जगत् ।

॥ जम्बुक उवाच ॥ अहो मन्दीकृतः स्नेहो गृध्रेणैहाल्पबुद्धिना । पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां मृगं ।

५६२

समैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रत्ययोत्तरैः । यद्गच्छति जनस्यायं स्नेहमुत्सृज्य दुःख्यजं ।

अहो पुत्रवियोगेन मृतशून्योपसेवनात् । क्रोशतां सुभृगं दुःखं विवत्सानां गवानिव ।

अथ शोकं विजानामि मानुषाणां महीतले । स्नेहं हि कारणं कृत्वा समाप्यश्रूयथापतन् ।

यन्नो हि सततं कार्यस्ततो देवेन सिध्यति । दैवं पुरुषकारश्च कृतान्तेनापपद्यते ।

अनिर्व्वेदः सदा कार्यो निर्व्वेदाद्धि कुतः सुखं । प्रयत्नात् प्राप्यते स्वर्गः कस्माद्गच्छत निर्द्दयाः ।

५६३

आत्ममांशोपवृत्तञ्च शरीराद्धर्मयो तनुं । पितृणां वंशकर्त्तारं वने त्यक्त्वा क्व यास्यथ ।

अथवाऽस्मिं गते सूर्ये सन्ध्याकाल उपस्थिते । ततो नेय्यथ वा पुत्रमिहस्या वा भविष्यथ ।

॥ गृध्र उवाच ॥ अथ वर्षसहस्रं मे सायं जातस्य मानुषाः । न च पश्यामि जीवन्तं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकं ।

मृता गर्भेषु जायन्ते जातमात्रा म्रियन्ति च । चक्रमन्तो म्रियन्ते च यौवनस्थास्तयाऽपरे ।

अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्यक्षिणामपि । जङ्गमानां नगानां वाऽप्यायुरयोऽवतिष्ठते ।

५६४

इष्टदारवियुक्ताश्च पुत्रशोकान्वितास्तथा । दह्यमानाः स्म शोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यशः ।

अनिष्टानां सहस्राणि तथेष्टानां शतानि च । उत्सृज्येह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिनाः ।

त्यज्यतामेष निस्तेजाः शून्याः काष्ठत्वमागतः । अन्यदेहविषक्तं हि श्रावं काष्ठत्वमागतं ।

त्यक्तजीवस्य चैवास्य कस्माद्धित्वा न गच्छत । निरर्थको ह्ययं स्नेहो निष्फलश्च परिश्रमः ।

चक्षुर्भ्यां न च कर्णाभ्यां संश्रूणेति समीक्षते । कस्मादेनं समुत्सृज्य न गृहान् गच्छतांशु वै ।

५६५

भोक्तधर्माश्रितैर्व्वैर्द्देहमुद्भिः सुनिधुरैः । मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं खं स्वमेव निवेशनं ।

प्रज्ञाविज्ञानशुक्लेन बुद्धिसंज्ञाप्रदायिना । वचनं श्राविता नूनं मानुषाः संन्यवर्त्तत ।

शोको दिगुणतः याति दृष्ट्वा स्मृत्वा च चेष्टितं । इत्येतदचनं श्रुत्वा सन्नितृत्तास्तु मानुषाः ।

अपश्यन्तं तदा सुप्तं द्रुममागत्य जम्बुकः ।

॥ जम्बुक उवाच ॥ इमं कनकवर्षाभं भषणैः समलङ्कृतं । गृध्रवाक्यात कथं पन्नं त्यजध्वं पितृपिण्डतं ।

५६६

न स्नेहस्य च विच्छेदो विलापहृदितस्य च । मृतस्यास्य परित्यागः तापो वै भविता भुवं ।
 श्रूयते शम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः । जीवितो धर्ममासाद्य रामात् सत्यपराक्रमात् ।
 तथा श्वेतस्य राजर्षिर्बालो दिष्टान्तमगतः । श्वेतेन धर्मनिष्ठेन मृतः संजीवितः पुनः ।
 तथा कश्चिद्भवेत् सिद्धो मुनिर्वा देवताऽपि वा । कृष्णानःमनुजोऽयं कुर्यादो रुदतामिह ।
 इत्युक्तास्ते न्यवर्त्तन्त शोकार्त्ताः पुत्रवत्सलाः । अङ्गे शिरः समाधाय रुरुर्बुध्नो विसरं ।
 तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचाऽब्रवीत् ।

५७५

॥ गृध्र उवाच ॥ अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाणिस्पर्शप्रपीडितः । धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ।
 तपसाऽपि हि संयुक्ता धनवन्तो महाधियः । सर्वे मृत्युवशं यान्ति तदिदं प्रेतपत्तनं ।
 बालवृद्धसहस्राणि सदा संत्यज्य बान्धवाः । दिनानि चैव रात्रौश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ।
 अलं निर्व्वन्धमागत्य शोकस्य परिधारेण । अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्येह जीवितं ।
 मृतस्योत्सृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते । नैव मूर्त्तिप्रदाने न जन्मुक्तस्य शतैरपि ।
 शक्यं जीवयितुं ह्येष बालो वर्षशतैरपि । अथ रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव च ।
 वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः । नैव वाय्पवित्रोक्षेण न वा आसक्ततेन च ।
 न दीर्घरुदितेनायं पुनर्जीवं गमिष्यति । अहञ्च कौष्टुक्षैव यूयं ये चास्य बान्धवाः ।
 धर्माधर्मौ गृहीतेह सर्वे वर्त्तमानहेऽध्वनि । अप्रियं परुषञ्चापि परद्रेहं परस्त्रियं ।
 अधर्ममनृतञ्चैव दूरात् प्राज्ञो विवर्ज्येत् । धर्मं सत्यं श्रुतं न्याय्यं महतीं प्राणिनां दयां ।
 अजिह्मत्वमश्नाद्यश्च यत्नतः परिमार्गत । मातरं पितरं वाऽपि बान्धवान् सुहृदस्तथा ।
 जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्य्ययः । यो न पश्यति चक्षुर्भा नेङ्गते च कथञ्चन ।
 तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ । इत्युक्तास्ते सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिभुताः ।
 दह्यमानाः सुतस्नेहात् प्रययुर्बान्धवा गृहं ।

७५०

५७६

५७७

॥ जम्बुक उवाच ॥ दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः । दृष्टवन्नुविद्योगश्च तयेहाल्पञ्च जीवितं ।
 बह्वलीकमसत्यञ्चाप्यतिवादाप्रियंवदं । इमं प्रेत्य पुनर्भावं दुःखशोकविवर्द्धनं ।
 न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्त्तमपि रोचते । अहो धिग्गृध्रवाक्येन यथैवाबुद्धयस्तथा ।
 कथं गच्छत निःस्नेहाः सुतस्नेहं विस्मज्य च । प्रदीप्ताः पुच्छशोकेन सन्निवर्त्तन्त मानुषाः ।
 श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्थेहाकृतात्मनः । सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं ।
 सुखदुःखावृते लोके नेहास्येकमनन्तरं । इमं चिन्तितले त्यक्त्वा बालं रूपसमन्वितं ।
 कुलशोभाकरं मूढाः पुच्छं त्यक्त्वा क्व यास्यथ । रूपयौवनसम्पन्नं द्योतमानमिव श्रिया ।
 जीवन्तमेव पश्यामि मनसा नात्र संशयः । विनाशो नास्य न हि वै सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।
 पुच्छशोकाभितप्तानां मृतानामद्य वः क्षमं । सुखसम्भावनं कृत्वा धारयित्वा सुखं स्वयं ।
 त्यक्त्वा गमिष्यथ काद्य समुत्प्लव्यान्बुद्धिवत् ।

५७८

५७९

॥ भीष्म उवाच ॥ तथा धर्माविरोधेन प्रियमिथ्यभिधायिना । शशानवासिना नित्यं रात्रिं मृगयता नृप ।

ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः । जम्बुकेन स्वकार्यार्थं बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः ।

॥ गृध्र उवाच ॥ अयं प्रेतसमाकीर्णो यचराचसमेवितः । दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ।

भीमः सुघोरश्च तथा नीलेनेघरुमप्रभः । अस्त्रिज्ज्वलं परित्यज्य प्रेतकार्यार्थाण्युपासत ।

भानुर्यावत्प्रयात्यस्तं यावच्च विमला दिशः । तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्यार्थाण्युपासत ।

५७६

नदन्ति परुषं श्रेयाः शिवाः क्रोशन्ति दारुणं । मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति रविरस्तश्च गच्छति ।

चिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः । शशाने च निराहाराः प्रतिनर्हन्ति देवताः ।

सर्वे विकृतदेहाश्चाप्यस्मिन्देहे सुदारुणे । युष्मान् प्रधर्वयिष्यन्ति विकृता मांसभोजिनः ।

क्रूरस्यायं वनोद्देशो भयमद्य भविष्यति । त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जाम्बुकं वचः ।

यदि जम्बुकाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च । श्रोत्र्यश्च भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनश्यथ ।

५७७

॥ जम्बुक उवाच ॥ स्त्रीयतां नेह भेतव्यं यावत्तपति भास्करः । तावदस्मिन् सुखे स्नेहादनिर्व्वेदेन वर्त्तत ।

स्त्रैरुदन्तो विप्रश्चाश्चिरं स्नेहेन पश्यत । स्त्रीयतां यावदादित्यः किञ्च क्रव्यादभाषितैः ।

यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च । गृहीत मोक्षितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गृध्रोऽस्तमित्याह गतो गतो नेति च जम्बुकः । मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधांश्चितौ

स्वकार्यवद्भुक्कौ तौ राजन् गृध्रोऽथ जम्बुकः । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शस्त्रमालम्ब्य जल्पतः ।

५७८

तयोर्विज्ञानविदुषोर्दयोर्भृगपतत्रिणोः । वाक्यैरमृतकल्प्यैस्तैः प्रतिष्ठन्ति ब्रजन्ति च ।

शोकदैत्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तदा । स्वकार्यकुशलाभ्यानेन संभ्राम्यन्ते नैपुणात् ।

तथा तयोर्विदुषोर्विज्ञानविदुषोर्दयोः । बान्धवानां स्थितानाञ्चाप्युपातिष्ठत शङ्करः ।

देव्या प्रणोदितो देवः कारुण्यार्द्रचित्तोऽपि । ततस्तानाह मनुजान् वरदोऽस्मीनि शङ्करः ।

ते प्रत्यूचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्थिताः । एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनां ।

५७९

पुत्रस्य नो जीवदानाज्जीवितं दातुमर्हसि । एवमुक्तः स भगवान् वारिपूर्णैश्चक्षुषा ।

जीवितं स्म कुमाराय प्रादाद्धर्षशतानि वै । तथा गोमायुगृध्राभ्यां प्राददत् क्षुदिनाशनं ।

वरं पिनाकी भगवान् सर्वभूतहिते रतः । ततः प्रणम्य ते देवं प्रायो हर्षसमन्विताः ।

कृतकृत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा विभो । अनिर्व्वेदेन दीर्घेण निश्चयेन भ्रुवेण च ।

देवदेवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते । पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानाञ्च निश्चयं ।

५८०

कृपणानान् रुदतां कृतमश्रुप्रमार्जनं । पश्य चाल्येन कालेन निश्चयान्वेषणेन च ।

प्रसादं शङ्करात् प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् । ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसञ्जीवनात् पुनः ।

बभूवुर्भरतेष्टप्रसादाच्छङ्करस्य वै । ततस्ते त्वरिता राजंस्त्यक्त्वा शोकं शिशुह्रस्वं

विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः । एषां बुद्धिः समस्तानाञ्चातुर्बर्णैश्च दर्शिता ।

धर्मार्थभोचसंयुक्तमितिहासमिमं शृणु । श्रुत्वा मनुजैः सततमिह प्रेत्य च मोदते ।

५८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि यत्रगोमायुसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बलिनः प्रत्यभिन्नस्य नित्यमासन्नवर्त्तिनः । उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च ।

भेःहादिकथनामात्रैरसरोऽल्पबलो लघुः । वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिद्रुह्य पितामह ।

अतमनो बलमास्थाय कथं वर्त्तत मानवः । आगच्छतोऽतिक्रुद्धस्य तस्योद्धरणकाम्यया ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादं भरतश्रेष्ठ शास्त्रज्ञेः पवनस्य च ।

हिमवन्तं समासाद्य महःनासीद्वनस्यतिः । वर्षपूगाभिसंवृद्धः शाखो स्कन्धो यलाश्रवान् ।

५८१

तत्र स मत्तमातङ्गा घर्मात्ताः श्रमकृषिताः । विश्राम्यन्ति महाबाहो तथाऽन्या मृगजातयः ।

नल्लजात्रपरीणाहो घनच्छाये वनस्यतिः । सारिकाशुकसञ्जुष्टः पुष्पवान् फलवानपि ।

सार्थिका वलिजश्चापि तापसाश्च वनौकसः । वसन्ति तत्र मार्गस्थाः सुरम्ये नगसत्तमे ।

तस्य ता विपुलाः शाखा वृष्टा स्कन्धश्च सर्व्वशः । अभिगम्याववादेनं नारदो भरतर्षभ ।

अहो नु रमणीयत्वं अहो चासि मनोहरः । प्रीयामहे त्वया नित्यं तरुप्रवर शास्त्रज्ञे ।

५८२

सदैव शकुनास्तात मृगाश्चाय तया गजाः । वसन्ति तव संवृष्टा मनोहरमनोहराः ।

तव शाखा महाशाख स्कन्धाश्च विपुलास्तथा । न वै ग्रभशान् पश्यामि मारुतेन कथञ्चन ।

किन्तु ते पवनस्तात प्रीतिमानथ वा सुहृत् । त्वं रचति सदा येन वनेऽत्र पवनो भुवं ।

भगवन् पवनः स्थानादृचानुच्चावचानपि । पर्व्वतानाञ्च शिखराण्याचालयति वेगवान् ।

भोवत्येव पातालं वहद्भन्भवहः शुचिः । सरांसि सरितश्चैव सागरांश्च तथैव च ।

५८३

संरचति त्वं पवनः सखित्वेन न संशयः । तस्मात्त्वं वज्रशाखोऽपि पर्णवान् पुष्पवानपि ।

इदञ्च रमणीयन्ते प्रतिभाति वनस्यते । यदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्तथि ।

एषां पृथक्समस्तानां श्रूयते मधुरस्वरः । पुष्पसम्प्रादने काले वासतां मुमनोहरं ।

तथेमे गर्ज्जिता नागाः स्वयूयकुलशोभिताः । घर्मात्तास्त्वां समासाद्य सुखं विन्दन्ति शास्त्रज्ञे ।

तथैव मृगजातोभिरन्याभिरभिग्राभसे । तथा सर्वाधिवासैश्च शोभसे मेरुवद्भुम ।

५८४

ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः श्रमणैस्तथा । त्रिविष्टपसमं मन्वे तवायतनमेव ह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ बभ्रुत्वादथ वा सखाच्छास्त्रज्ञे नात्र संशयः । पालयत्येव सततं भीमः सर्व्वत्रगोऽनिलः ।

न्यभावं परमं वायोः शास्त्रज्ञे त्वमुपागतः । तवाहमस्मोति सदा येन रचति मारुतः ।

न तं पश्याम्यहं वृक्षं पर्व्वतं वेक्ष्य चेदुभं । यत्र वायुबलाद्भग्नं प्रथियामिति मे मतिः ।

त्वं पुनः कारणैर्नूनं रक्ष्यसे शास्त्रज्ञे यथा । वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठत्यसंशयं ।

५८५

॥ शास्त्रलिखवाच ॥ न मे वायुः सखा ब्रह्मन् बभ्रुर्न च मे सुहृत् । परमेष्ठी तथा नैव येन रचति चानिलः ।

मम तेजो बलं भीमं वायोरपि हि नारद । कलामष्टादशीं प्रापैर्न मे प्राप्नोति मारुतः ।
 आगच्छन् पुरोधो वायुर्माया विष्टम्भितो बलात् । भञ्जन् द्रुमान् पर्वतांश्च यच्चान्यदपि किञ्चन ।
 स मया बद्धो भग्नः प्रभञ्जन् वै प्रभञ्जनः । तस्मात्तन् विभ्ये देवर्वेकुट्टादपि समीरणात् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ शाल्मल्ये विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः । न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्यबलं कश्चित् । ५८०
 इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः । नैतेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं वनस्यते ।
 यच्च किञ्चिदिह प्राणी चेष्टते शाल्मल्ये भुवि । सर्वत्र भगवान् वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः ।
 एष चेष्टयते सत्यक् प्राणिनः सन्धगायतः । असन्धगायतो भूयश्चेष्टते विकृतं नृषु ।
 स तमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृताम्बरं । न पूजयसि पूज्यं त्वं किमन्यदुद्धि लाघवात् ।
 असारस्यापि दुर्बोधः केवलं बद्ध भाषसे । क्रोधादिभिरवच्छन्नो मिथ्या वदसि शाल्मल्ये ।
 ५८१
 मम रोषः समुत्पन्नस्त्वय्येवं संप्रभाषति । ब्रवीत्येष स्वयं वायोऽस्तव दुर्भाषितं बद्ध ।
 चन्दनैः स्यन्दनैः शालैः सरलैर्हृददारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये बलवन्तराः ।
 तैश्चापि नैवं दुर्बुद्धे तिम्रो वायुः कृतात्मभिः । तेऽपि जानन्ति वायोऽस्य बलमात्मन एव च ।
 तस्मात्तं वै नमस्यन्ति श्वसनं तरुसन्तमाः । तन्तु भोहाञ्च जानीषे वायोर्बलमनन्तकं ।
 एवं तस्माद्गमिष्यामि सकाशं मातरिश्वनः ।
 ५८२
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मोऽर्च्ये पवनशाल्मल्यसंवादे पञ्चपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शाल्मलिं ब्रह्मवित्तमः । नारदः पवने सर्वं शाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ हिमवत्पृष्ठजः कश्चिच्छाल्मलिः परिवारवान् । बृहन्मूत्रो बृहच्छायः स त्वं वायोऽवमन्यते ।
 बद्धयान्नेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः । न युक्तानि मया वायो तानि कर्तुं तवायतः ।
 जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृताम्बरं । बरिष्ठश्च गरिष्ठश्च क्रोधे वैवस्वतं यथा ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः । शाल्मलिं तमुपागम्य कुट्टो वचनमब्रवीत् ।
 ॥ वायुरुवाच ॥ शाल्मल्ये नारदो गच्छंस्त्वयोक्तो मद्विगर्हणं । अहं वायुः प्रभावन्ते दर्शयाम्यात्मनो बल ।
 अहं त्वामभिजानामि विदितश्चासि मे द्रुम । पितामहः प्रजासर्गे त्वयि विश्रान्तवान् प्रभुः ।
 तस्य विश्रमणादेष प्रसादो मत्कृतस्तव । रक्ष्यसे तेन दुर्बुद्धे नात्मवीर्याद्द्रुमाधम ।
 यन्मां त्वमवजानीषे यथाऽन्यं प्राकृतं तथा । दर्शयाम्येष चात्मानं यथा मां नावमन्यसे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्ततः ग्राह्य शाल्मलिः प्रहसन्निव । पवन तच्च मे कुट्टो दर्शयाम्यात्मनमात्मना । ५८३
 मयि वै त्यज्यतां क्रोधः किं मे कुट्टः करिष्यसि । न ते विभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयं प्रभुः ।
 बलाधिकोऽहं त्वत्तश्च न भीः कार्थ्या मया तव । ये तु बुद्ध्या तु बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः ।
 प्राणमात्रबला ये वै नैव ते बलिनो मताः । इत्येवमुक्तः पवनः श्रुत्येवाब्रवीद्वचः ।
 दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् । अथ निश्चित्य मनसा शाल्मलिर्व्यातकारितं ।
 पश्यमानस्तदात्मनमसमं मातरिश्वना । नारदे यन्मया प्रोक्तं वचनं प्रति तबृषा ।
 ५८४

असमर्थो ह्यहं वायुर्बलेन बलवान् हि सः । मारुतो बलवान्नित्यं यथा वै नारदोऽब्रवीत् ।
अहन्तु दुर्बलोऽन्येभ्यो वृक्षेभ्यो नात्र संशयः । किन्तु बुद्ध्या समो नास्ति मया कश्चिदनुस्यतिः ।
तदहं बुद्धिमास्त्याय भयं मोक्ष्ये समीरणात् । यदि तां बुद्धिमास्त्याय तिष्ठेयुः परितो वने ।
अग्निष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात् पवनान्नात्र संशयः । ते तु बाला न जानन्ति यथा वै तान् समीरणः ।
समीरयति संक्रुद्धो यथा जानाम्यहं तथा ।

५८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशाल्मलिसंवादे षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो निश्चित्य मनसा शाल्मलिः क्षुभितस्तदा । शाखास्कन्धान् प्रशाखाश्च स्वयमेव व्यशातयत् ।

स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च । प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्येक्षत वनस्थितिः ।

ततः क्रुद्धः स्वप्नं वायुः पातयेद्दे महाद्रुमान् । आजगामाथ तं देशमास्ते यत्र स शाल्मलिः ।

त हीनपर्णे पतितः प्रशाखं विशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्य वायुः । उवाच वाक्यं स्मयमान एवं मुदा युतः शाल्मलिमुग्रशाखं ।

॥ वायु उवाच ॥ अहमयेवेवं त्वं कुर्वाणः शाल्मले रुषा । आत्मना यत्कृतं कृच्छ्रं शाखानामपकर्षणं ।

हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वं शीर्णोद्गुरपलाशकः । आत्मदुर्भन्नितेनेह मदीर्यवशगः क्षतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शाल्मलिर्व्रीडितस्तदा । अतप्यत वचः श्रुत्वा नारदा यत्तेदाऽब्रवीत् ।

एवं हि राजशार्दूल दुर्बलः सन् बलीयसा । वैरमारभते बालस्तपते शाल्मलिर्यथा ।

तस्मादैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवन्तरैः । शोचेद्भि वैरं कुर्वाणो यथा वै शाल्मलिस्तथा ।

न हि वैरं समात्मानो विवृण्वन्त्यपकारिषु । शनैः शनैर्भ्रंशं हाराज दर्शयन्ति स्म ते बलं ।

५९०

वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना । बुद्धिर्बुद्धिमतो याति दण्डेष्विव ऊताशनः ।

न हि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे नृप । तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीह कश्चन ।

तस्मात् क्षमेत बालाय जडान्धबधिराय च । बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ।

अत्रैहिष्ठो दशैका च सप्त चैव समुद्यते । बलेन न समा राजन्नर्जुनस्य महात्मनः ।

निहताचैव भग्नश्च पाण्डवेन यशस्विना । चरता बलमास्त्याय पाकशासनिना मृधे ।

५९१

उक्ताश्च ते राजधर्मा आपद्धर्माश्च भारत । विस्तरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्यापद्धर्मपर्वणि पवनशाल्मलिसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप । एको लोभो महापादो लोभात् पापं प्रवर्तते ।

अतः पापमधर्म्मश्च तथा दुःखमनुत्तमं । निश्चया मूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ।

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रवर्तते । लोभान्मोहश्च माया च मानः स्तम्भः परासुता ।

५९२

अवमा ह्योपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंचयः । अभिधाऽप्रख्यता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्तते ।

अत्यागश्चातितर्षश्च विकर्म्मसु च या क्रिया । कुलविद्या मदस्यैव रूपैश्चर्यमदस्तथा ।

सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः । सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवं ।

हरणं परवित्तानां परदाराभिमर्षणं । वाग्बेगो मनसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ।

उपस्योदरयेर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः । ईर्ष्यावेगश्च बलवान् मिथ्यावेगश्च दुर्जयः ।

१८०५

रसवेगश्च दुर्ब्यर्थः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः । कुत्सा विकृत्या मात्सर्यं पापं दुष्करकाङ्गिता ।

साहसानाञ्च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा । जातौ बाल्ये च कौमार्ये यौवने चापि मानवाः ।

न सन्त्यजन्त्यात्मकर्म यो न जीर्यति जीर्यतः । यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्या कुरुद्वह ।

नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः । न प्रहृष्यति यो लाभैः कामैर्यश्च न ह्वयति ।

यो न देवैर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः । ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वैर्भूतगणैस्तथा ।

१८०६

स लोभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना । दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।

भवन्त्येतानि कौरव्य लुब्धानामकृतात्मनां । सुमहान्यपि शास्त्राणि धारयन्ति वज्रश्रुताः ।

क्वेत्तारः संशयानाञ्च क्षिप्र्यन्तीहात्पबुद्धयः । देशक्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारवहिष्कृताः ।

अन्तःक्रूरा वाञ्छधुराः कृपाञ्छन्नास्तृणैरिव । धर्मवैतंसिकाः चुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत् ।

कुर्वन्ते च बहून् मार्गास्तान् हेतुबलमाश्रिताः । सतां मार्गान् विलुप्यन्ति लोभज्ञानेवस्थिताः ।

१८०७

धर्मस्य ह्रियमाणस्य लोभयस्तैर्दुरात्मभिः । या या विक्रियते संस्था ततः साऽपि प्रपद्यते ।

दर्पः क्रोधो मदः स्वप्नो हर्षः शोकोऽतिमानिता । एत एव हि कौरव्य दृश्यन्ते लुब्धबुद्धिषु ।

एतान्शिष्टान् बुध्यस्व नित्यं लोभसमन्विनान् । शिष्टांस्तु परिपृच्छेथा यान् वक्ष्यामि शुचित्रतान् ।

येव्वावृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च । नामिषेषु प्रसङ्गोऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ।

शिष्टाचारः प्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुखं दुःखं समं येषां सत्यं येषां परायणं ।

१८०८

दातारो न गृहीतारो दयावन्तस्तथैव च । पित्रदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ।

सर्वोपकारिणो वीराः सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ।

न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतं ।

न चास्मिनो न चपला न रौद्राः सत्यये स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येव्वहिंसा प्रतिष्ठिता ।

कामक्रोधव्यपेता ये निर्भमा निरहङ्कृताः । सुव्रताः स्थिरमर्यादास्तानुपाल च पृच्छ च ।

१८०९

न धनार्थं वशोऽर्थं वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर । अवश्यं कार्यं इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ।

न भयं क्रोधचापत्ये न शोकस्तेषु विद्यते । न धर्मध्वजिनस्यैव न गुह्यं कश्चिदास्थिताः ।

येव्वलोभस्तथाऽमेहो ये च सत्यार्जवे स्थिताः । तेषु कौन्तेय रज्येथा येषां न भ्रश्यते पुनः ।

ये न हृष्यन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च । निर्भला निरहङ्काराः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ।

लाभालाभौ सुखदुःखे च तात प्रियाप्रियं मरणं जीवितञ्च । समानि येषां स्थिरविक्रमाणां बुभुक्षतां सत्त्वपथेस्थितानां । १८१०

धर्मप्रियांस्तान् सुमहानुभावान् दान्तोऽप्रमत्तश्च समर्चयेथाः । देवात् सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभाशुभे वाक्प्रलापास्तथान्ये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह । अज्ञानमपि वै तात आतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ करोति पापं योज्ञानाद्वात्मनो वेत्ति च क्षयं । प्रदेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यतां ।

अज्ञानान्निरयं याति तथाऽज्ञानेन दुर्गतिं । अज्ञानात् क्लेशमाप्नोति तथापत्नु निमज्जति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अज्ञानस्य प्रवृत्तिश्च स्थानं वृद्धिस्तयोदयौ । मूलं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च ।

१६१३

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव । अज्ञानप्रसवं हीदं यदुःखमुपलभ्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागो द्वेषस्तथा मोहो हर्षः शोकोऽभिमानिता । कामः क्रोधश्च दर्पश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ।

इच्छा द्वेषस्तथा तापः परवृद्ध्युपतापिता । अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानाञ्चैव याः क्रियाः ।

एतस्य वा प्रवृत्तेश्च वृद्ध्यादीन् यांश्च पृच्छसि । विस्तरेण महाराज शृणु तच्च विशेषतः ।

उभावितौ समफलौ समदोषौ च भारत । अज्ञानञ्चातिलोभश्चाप्येकं जानीहि पार्थिव ।

१६१४

लोभप्रभवमज्ञाने वृद्धं भूयः प्रवर्द्धते । स्थाने स्थाने भवे लोभं उपैति विविधां गतिं ।

मूलं लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च । विन्ने भिन्ने तथा लोभे कारणं काल एव च ।

तस्याज्ञानाद्धि लोभो हि लोभादज्ञानमेव च । सर्वदेष्पास्तथा लोभान्तस्मात्लोभं विवर्जयेत् ।

जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित् । लोभचयाद्विवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपाः ।

प्रत्यक्षन्तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना । त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ।

१६१५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपडर्म्पर्वणि आत्मज्ञाने ऊनषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वाध्याये कृतयज्ञस्य नरस्य च पितामह । धर्मकामस्य धर्मात्मन् किं नु श्रेय इहीच्छते ।

वज्रधा दर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे । अस्मिन्लोके परे चैव तस्मै ब्रूहि पितामह ।

महानयं धर्मपथो वज्रशाखश्च भारत । किञ्चिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।

धर्मस्य महतो राजन् वज्रशाखस्य तत्त्वतः । यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि । पीत्वाऽमृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि ।

१६१६

धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्रोक्ता महर्षिभिः । स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणं ।

दमं निःश्रेयसे प्राकृष्टवृद्धा निश्चयदर्शिनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।

दमात्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते । दमो दानं तथा यज्ञानधीतश्चातिवर्त्तते ।

दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रश्च दमः परं । विपाप्मा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ।

दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शृणुम । दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्माणां ।

१६१७

प्रेत्य चात्र मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखं । दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश्नुते ।

सुखं दान्तः प्रखपिति सुखञ्च प्रतिबुध्यते । सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ।

अदान्तः पुरुषः क्लेशमभीक्ष्णं प्रतिपद्यते । अनर्थाश्च बहूनन्यान् प्रसृजत्यात्मदोषजान् ।

आश्रमेषु चतुर्व्याजैर्ममेवोत्तमं व्रतं । तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं । इन्द्रियाभिजयो दान्य माद्ववं द्वीरचापलं ।

१६१८

अकार्षणमशंभः सन्तोषः प्रियवादिता । अविहिंसानस्यया चाप्येषां समुदयो दमः ।

गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेषु पैशुनं । जनवादं मृषावादं स्तुतिनिन्दाविवर्जनं ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च दर्पं स्तम्भं विकल्पनं । रोषमोर्ष्यावमानञ्च नैव दान्तो निषेवते ।
 अनिन्दितो ह्यकामात्मा बाल्येव्वर्त्यनस्त्यक्तः । समुद्रकल्पः स नरो न कथञ्चन पूर्यते ।
 अहं त्वयि ममञ्च मयि तेषु तथाऽप्यहं । पूर्वसम्बन्धिसंयोगं नैतद्दान्तो निषेवते ।
 सर्व्या ग्राम्यास्तथाऽरण्या चास्य लोके प्रवृत्तयः । निन्दाञ्चैव प्रशंसाञ्च यो नाश्रयति मुच्यते ।
 मैत्रेऽप्य शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविच्च यः । मुक्तस्य विविधैः सङ्गैस्तस्य प्रेत्य फलं महत् ।
 सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविदुधः । प्रापेह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ।
 कर्म यत् शुभमेवेह सङ्गिराचरितञ्च यत् । तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्वर्त्म न हीयते ।
 निष्काम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः । कालाकाङ्क्षी चरत्येवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य देहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।
 अवाचिनोति कर्माणि न च सम्प्रचिनोति ह । समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ।
 शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च । यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः ।
 गृहानुत्सृज्य यो राजन्मोक्षमेवाऽभिपद्यते । लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शश्वतीः समाः ।
 संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विधिवन्तपः । संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं संन्यस्य चैव ह ।
 कामे शुचिरनावृत्तः प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः । प्रापेह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ।
 यच्च पैतामतं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवं । गुहायां पिहितं नित्यं तद्मेनाभिगम्यते ।
 ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्वभूताविरोधिनः । नावृत्तिभयमस्तीह परलोकाभयं कुतः ।
 एक एव दमे दोषो द्वितीये नोपपद्यते । यदेनं चमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ।
 एकोऽस्य सुमहाप्राज्ञ दोषः स्यात् सुमहान् गुणः । चमया विपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुता ।
 दान्तस्य किमरणेन तथाऽदान्तस्य भारत । यत्रैव निवसेद्दान्तस्तदरथं स चाश्रमः ।

५३६

५३७

५३८

५३९

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतद्भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । अमृतेनेव सन्तुष्टः प्रहृष्टः समपद्यत ।
 पुनश्च परिप्रच्छ भीष्मं धर्माभूताम्बरं । ततः प्रीतः स चोवाच तस्मै सर्वं कुरुद्वहः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि दमकथने षष्ठ्यधिकशतोऽयः ॥ १६० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते । न ज्ञातस्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ।
 प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः । तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ।
 तपसैव ससर्वाच्च फलमूलानि यानि च । त्रीन् लोकांस्तपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ।
 श्रौषधान्यगदादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा । तपसैव हि सिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनं ।
 यदुरापं भवेत् किञ्चित्तत् सर्वं तपसो भवेत् । ऐश्वर्य्यमृषयः प्राप्तास्तपसैव न संशयः ।
 सुरापोऽसम्प्रतादायी भूणञ्चा गुरुतत्पगः । तपसैव सुतप्तेन नरः पापादिमुच्यते ।
 तपसो बद्धरूपस्य तस्यैर्दारैः प्रवर्त्ततः । निवृत्त्या वर्त्तमानस्य तपो नानशनात् परं ।

५४०

५४०

अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः । एतेभ्यो हि महागज तपो नानश्ननात् परं ।
 न दुष्करतरं दानान्नातिमातरमाश्रमः । त्रैविध्येभ्यः परं नान्ति संन्यासः परमन्तपः ।
 इन्द्रियाणो हरन्ति स्वर्गधर्माभिगुह्ये । तस्मादर्थं च धर्मं च तपो नानश्ननात् परं ।
 ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 तपः परायणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते । इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे । ५८५
 इमानीष्टविभागानि फलानि तपसः सदा । तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि तपःकथने एकवक्ष्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः । सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 सत्यं किंलक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते । सत्यं प्राप्य भवेत् किञ्च कथञ्चैव तदुच्यते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां सङ्करो न प्रशस्यते । अविकारितमे सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ।
 सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः । सत्यमेव नमस्तेत सत्यं हि परमा गतिः । ५८६
 सत्यं धर्मस्तपोयोगः सत्यं ब्रह्म सनातनं । सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ।
 आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः । लक्षणञ्च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमं ।
 प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हसि । सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ।
 सत्यञ्च समता चैव दमस्यैव न संशयः । अमात्यर्थ्यं चमा चैव द्वीक्षितिचाऽनसूयता ।
 त्यागो ध्यानमयार्थत्वं धृतिश्च सततं दया । अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकाशस्तयोदश । ५८७
 सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारि तथैव च । सर्वधर्माविरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ।
 आत्मनीष्टे तथाऽनिष्टे रिपौ च समता तथा । इच्छाद्वेषव्यं प्राप्य कामक्रोधव्यं तथा ।
 दमो नान्यस्पृहा नित्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च । अभयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ।
 अमात्यर्थ्यं बुधाः प्राङ्गर्हाने धर्मो च संयमः । अवस्थिते च नित्यञ्च सत्येनामत्सरी भवेत् ।
 अचमायाः क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च । क्षमते सक्षतः साधु साध्वाप्नोति च सत्यवाक् । ५८८
 कल्याणं कुरुते वाढं धीमान्न म्लायते कश्चित् । प्रशान्ते वाङ्मना नित्यं द्वीक्षु धर्मादवाप्यते ।
 धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिचा चान्तिरुच्यते । लोकसंग्रहणार्थं वै सा तु धैर्येण लभ्यते ।
 त्यागः स्नेहस्य यत्यागो विषयाणां तथैव च । रागद्वेषप्रहीनस्य त्यागो भवति नान्यथा ।
 आर्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः । शुभं कर्म निराकारो वीतरागस्तथैव च ।
 धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रियां । तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः । ५८९
 सर्वथा क्षमिणा भास्ये तथा सत्यपरेण च । वीतरहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः ।
 अत्रेहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ।
 एते त्रयोदशकाराः पृथक् सत्यैकलक्षणाः । भजन्ते सत्यमेवेह वृन्दयन्ते च भारत ।
 नान्तः शक्यो गुणानाञ्च वक्तुं सत्यस्य पार्यिव । अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवताः ।

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परं । अतिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत् । ६००
 उचैति सत्याद्धानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः । त्रेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ।
 अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतं । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि सत्यकथने दाषक्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ । शोकमोहौ विधित्वा च परासुखञ्च तदद ।
 लोभो मात्सर्यमोर्ष्या च कुत्साऽसूया कृपा भयं । एतत् सर्वं महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ त्रयोदशैतेऽतिबलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः । उपासन्ते महाराज समन्तात् पुरुषानिह । ६०६
 एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्तास्तुदन्ति च । वृका इव विलुप्यन्ति दृष्ट्वैव पुरुषं वल्गात ।
 रभ्यः प्रवर्तन्ते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते । इति मर्त्या विजानीयात् सततं पुरुषर्षभ ।
 एतेषामुदयं स्थानं च यच्च पृथिवीपते । हन्त ते कीर्त्तयिष्यामि क्रोधस्रोतपत्तिमादितः ।
 यथातत्त्वं क्षितिपते तदिहैकमनाः शृणु । लोभात् क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ।
 क्षमया तिष्ठते राजन् क्षमया विनिवर्तते । सङ्कल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्द्धते । ६०९
 यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति । परासूया क्रोधलोभावन्तरा प्रतिमुच्यते ।
 दयया सर्वभूतानां निर्दोषादिनिवर्तते । अवयदर्शनादेति तत्त्वज्ञानाच्च धीमतां ।
 अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात् प्रवर्तते । यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।
 विरुद्धानीह शास्त्राणि पश्यन्तीह कुरुदह । विधित्वा जायते तत्र तत्त्वज्ञानाच्चिवर्तते ।
 प्रीत्या शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः । यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति । ६१२
 परासुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्तते । दयायाः सर्वभूतानां निर्व्वेदात् सा निवर्तते ।
 सत्यत्यागात्तु मात्सर्यमहितानाञ्च सेवया । एतत्तु चीयते त्रात साधूनामुपसेवनात् ।
 कुलावज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति दोहना । एभिरेव तु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ।
 ईर्ष्या कामात् प्रभवति संहर्षाच्चैव जायते । इतरेषान्तु सत्त्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ।
 विभ्रमासोकावाहानां दीर्घैर्वाक्यैरसम्मतैः । कुत्सा सञ्जायते राजन् लोकान् प्रेक्ष्यामिश्राम्यति । ६१९
 इति कर्त्तुं न शक्ता ये बलस्थायीपकारिणः । असूया जायते तीव्रा कारुण्यादिनिवर्तते ।
 कृपणान् सन्ततं दृष्ट्वा ततः सञ्जायते कृपा । धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा श्राम्यति सा कृपा ।
 अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते यदा । अस्त्रिरत्नञ्च भागानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ।
 एताव्येव जितान्याहुः प्रश्नमाह त्रयोदश । एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्वयोदश ।
 तथा सत्यार्थिना नित्यं विजिता ज्येष्ठसेवनात् ।

६१९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि लोभोपाख्याने त्रिषक्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आनृशंसं विजानामि दर्शनेन सतां सदा । नृशंसान् विजानामि तेषां कर्म च भारत ।

कण्टकान् कूपमग्निञ्च वर्ज्जयन्ति यथा नराः । तथा नृशंसकर्माणि वर्ज्जयन्ति नरा नरं ।

नृशंसो हि दहेद्भक्तं प्रेत्य चेह च भारत । तस्मात्तं ब्रूहि कौरव्य तस्य धर्मविनिश्चयं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स्पृहा स्वाद्गहिता चैव विधित्वा चैव कर्मणा । आक्रोष्टा क्रुश्यते चैव वञ्चितो बुध्यते स च ।

दत्तानुकीर्त्तिर्विषमः चुष्ट्रे नैकतिकाः शठः । असंविभागी मानी च तथा सङ्गी विकृत्यनः ।

६९०

सर्वान्तिशङ्को पुरुषो बलीशः क्षपणोऽयं वा । वर्गप्रशंसो सततमाश्रमद्वेषसङ्करी ।

हिंसाविहारः सततमविशेषगुणगुणः । बङ्गलीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशंसकृत् ।

धर्मशीलं गुणोपेतं पापमित्यवगच्छति । आत्मशीलप्रमाणेन न विश्वसति कस्यचित् ।

परेषां यत्र दोषः स्यात्तद्गुह्यं सम्यक्काशयेत् । समानेष्वेव दोषेषु वृत्त्यर्थमुपघातयेत् ।

तयोपकारिणश्चैव मन्यते वञ्चितं परं । दत्त्वाऽपि च धनं काले सन्तपत्युपकारिणं ।

६९५

भक्ष्यं पेयमथालेह्यं यच्चान्यत् साधुभोजनं । प्रेत्यमाणेषु योऽश्रीयान् नृशंसमिति तं वेदेत् ।

ब्राह्मणैश्च प्रदायायं यः सुहृद्भिः सहाश्रुते । स प्रेत्य लभते स्वर्गमिह चानन्यमश्रुते ।

एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्त्तितः । सदा विवर्जनीयो हि पुरुषेण विजानता ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नृशंसकथने चतुःषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ इतार्यो यत्प्रमाणस्य सर्ववेदान्तगम्य यः । आचार्य्यपितृकार्य्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि च ।

एते वै साधवो दृष्टा ब्राह्मणा धर्मभिन्नावः । निःस्त्रियो देयमेतेभ्यो दानं विद्या च भारत ।

६००

अन्यत्र दक्षिणादानं देयं भरतसन्तम । अन्येभ्योऽपि वहिर्बेदिनाकृतान्नं विधीयते ।

सर्वैरन्नानि राजा हि यथाहं प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणा एव वेदाश्च यज्ञाश्च बज्रदक्षिणाः ।

अन्योन्यं विभवाचारा जयन्ते गुणतः सदा । यस्य चैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विधेयं स सोमं पातुमर्हति । यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्धः स्यादंशेनैकेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि । ये वैश्यः स्याद्वज्रपशून् हनक्रतुरसोमपः ।

६०५

कुटुम्बान्तस्य तद्वित्तं यज्ञार्थं पार्ष्विको हरेत् । आहरेदथ नो किञ्चित् कामं शूद्रस्य वेम्भनः ।

न हि यज्ञेषु शूद्रस्य किञ्चिदस्ति परिग्रहः । यो नाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तथोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् । अदातृभ्यो हरेद्वित्तं विख्याप्य नृपतिः सदा ।

तथैवाचरतो धर्मे नृपतेः स्यादथाखिलः । तथैव शृणु मे भक्तं भक्तानि षडनश्रतः ।

अश्वत्थानविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः । खलात् चेवात्तयारामात् यतो वाऽप्युपपद्यते ।

६०९

आख्यातव्यं नृपस्यैतत् पृच्छतेऽपृच्छतेऽपि वा । न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्मेण धर्मवित् ।

क्षत्रियस्य तु बालिश्याद्ब्राह्मणः क्षिप्यते क्षुधा । श्रुतशौले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ।

अथैनं परिरुद्धेन पिता पुत्रमिवैरसं । इष्टिं वैश्वानरो नित्यं निर्व्विपेदब्दपर्थये ।

अनुकल्पः परो धर्मे धर्मावादैस्तु केवलं । विश्वेदेवैश्च साधैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।

आपत्सु मरणाङ्गीतैर्विधिप्रतिनिधीकृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

६१५

न साभ्यरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं । न ब्राह्मणो निवेदेत् किञ्चिद्राजनि वेदवित् ।

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरं । तस्माद्राज्ञः सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनां ।
कर्त्ता शास्त्रा विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते । तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कामोरयेद्भिरं ।
वृत्तियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनैर्वैश्यश्च शूद्रश्च मन्त्रहोमैश्च वै द्विजः ।
नैव कन्या न युवतिर्नामन्त्रज्ञो न वालिशः । परिवेष्टाऽग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ।
नरकं निपतन्त्येते जुह्वानाः स च यस्य तत् । तस्मादैतानकुशलो होता स्याद्देवपारगः ।
प्राजापत्यमदत्त्वाऽश्वमन्याधेयस्य दक्षिणां । अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदर्शिभिः ।
पुण्यानि यानि कुर्वीत अद्धानो जितेन्द्रियः । अनाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्न यजेत कथञ्चन ।
प्रजाः पशून्सु खर्गञ्च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः । इन्द्रियाणि यशः कीर्त्तिमायुश्चाप्यवकन्तति ।
उदक्यामासते ये च द्विजाः केचिदनग्नयः । होमं वा श्रोत्रियो येषां ते सर्वे पापकारिणः ।
उदपानोदकग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः । उषित्वा द्वादशसमाः शूद्रकर्मैव गच्छति ।
अभार्या शयने विभ्रत् शूद्रं वृद्धञ्च वै द्विजः । अब्राह्मणं मन्यमानस्तृणेष्व्वासीत पृष्ठतः ।
तथा संशुद्ध्यते राजन् शृणु चात्र वचो मम ।

१५०

१०६५

यदेकरात्रेण करोति पापं निवृत्तवर्णं ब्राह्मणः सेवमानः । स्नानासनाभ्यां विहरन् व्रती स त्रिभिर्वर्षैः शमयेदा
त्मपापं ।

न नर्मेयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले । न गुर्वर्थं नात्मनो जीवितार्थं पश्चानृतान्याङ्गरपात
कानि ।

१०३०

अद्धानः शुभं विद्यां हीनादपि समाप्नुयात् । सुवर्णमपि चामेध्यादाददीताविचारयन् ।
स्त्रीरत्नं दुष्कुलं चापि विषादयन्मृतं पिवेत् । अदूष्याहि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ।
गोब्राह्मणहितार्थञ्च वर्षाणां सङ्करेषु च । वैश्यो गृहीतशस्त्राणि परित्राणार्थमात्मनः ।
सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतत्पमथापि वा । अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तमिति धारणा ।
सुवर्णहरणं सैन्यं विप्रस्वञ्चेति पातकं । विहरन्मद्यपानाच्च अगम्यगमनादपि ।
पतितैः सम्प्रयोगाच्च ब्राह्मणीयोनितस्तथा । अचिरेण महाराज पतितो वै भवत्युत ।
संवत्सरेण पतति पतितेन महाचरन् । याजनाध्यापनाद्योनान्न तु यानासनाशनात् ।
यतानि हित्वा ऽतोऽन्यानि निर्देश्यानीति भारत । निर्देश्यानेन विधिना कालेनात्यसनी भवेत् ।
अन्नं वीर्यं ग्रहीतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते । त्रिषु त्रेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणं ।
अमात्यान् वा गुरुन् वाऽपि जह्यादूर्ध्वेण धार्मिकः । प्रायश्चित्तानि कर्माणि न तैरर्हन्ति संविद् ।
अधर्मकारी धर्मेण तपसा हन्ति किल्बिषं । अवस्त्रेण इति स्त्रेण तावत् प्राप्नोति किल्बिषं ।
अस्त्रेण स्त्रेण इत्युक्त्वा द्विगुणं पापमाप्नुयात् । त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुव्यतो ।
यस्तु दूषयिता तस्याः श्रेष्ठं प्राप्नोति पाप्मनः । ब्राह्मणानवगर्ह्यैव स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ।
वर्षाणां हि शतं तावत् प्रतिष्ठा नाधिगच्छति । सहस्रञ्चैव वर्षाणां निपात्य नरकं वसेत् ।

१००५

१०००

तस्मान्नैवावगच्छेत् नैव जातु निपातयेत् । शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णीयाद्विजत्ततात् ।
 तावतीः स समा राजन् नरके प्रतिपद्यते । भूणहाह्वमध्ये तु शुद्धयेत शस्त्रपाततः ।
 आत्मानं जुडयादग्नौ समिद्धे तेन शुद्धयेत् । सुरापो वारुणोमुष्णां पोत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
 तथा स काये निर्दग्धे मृत्युं वा प्राप्य शुध्यति । लोकांश्च लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः ।
 गुरुतल्पमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतनः । स्थाकारप्रतिमां लिङ्ग मृत्युना सोऽभिषुद्धयति ।
 अथ वा शिश्रुवृषणावादायाच्चलिना स्वयं । नैर्ऋतीं दिशमः स्थाय निपतेत् स त्वजिह्वमः ।
 ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान् सन्त्यजेत्तेन शुध्यति । अश्वमेधेन वाऽपीष्टु अथ वा गोसूत्रेण वा ।
 अग्निष्टोमेन वा सम्यग्गृह प्रेत्य च पूज्यते । तथैव द्वादशसमाः कपालो ब्रह्महा भवेत् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म्म स्थापयन्मुनिः । एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा स मुनिर्भवेत् ।
 एवन्तु समभिज्ञातामात्रेयी वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयो निधने भवेत् ।
 सुरापो नियताहरो ब्रह्मचारी क्षितीश्वरः । ऊर्ध्वं चिभ्योऽपि वर्षेभ्यो यजेताऽग्न्युतापरं ।
 ऋषभैकसहस्रं वा गा दत्त्वा शौचमाप्नुयात् । वैश्यं हत्वा तु वैश्वेदे ऋषभैकशतञ्च गाः ।
 शूद्रं हत्वाऽर्धमेकैकशतञ्च शतञ्च गाः । श्ववराहखरान् हत्वा शौद्रमेव व्रतञ्चरेत् ।
 मार्जारचापमण्डूकान् काकं व्यालञ्च मूषिकं । उक्तः पशुसमो दोषो राजन् प्राणिनिपातनात् ।
 प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । अस्ये वाऽप्यथ शोचेत् पृथक् संवत्सरञ्चरेत् ।
 त्रीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारं च द्वे स्यते । काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ।
 स्थानासनाभ्यां विहरेत् चिरह्ताऽभ्युपयन्त्रपः । एवमेव निराकृता यश्चाग्नीनपविर्ध्यति ।
 त्यजत्यकारणे वञ्च पितरं मातरं गुरुं । पतितः स्यात् स कौरव्य यथा धर्मेषु निश्चयः ।
 यासाञ्चादनमात्रन्तु दद्यादिति निदर्शनं । भार्यायां व्यभिचारिण्यां निरुद्धायां विशेषतः ।
 यत् पुंसः परदारेषु तदेनां चारयेद्व्रतं । श्रेयांसं शयनं हिला याऽन्यत् पापं नियच्छति ।
 श्वभिस्त्रामर्द्धेद्राजा संस्थाने वज्रविस्तरे । पुमांसमुक्नयेत् प्राज्ञः शयने तप्त आयसे ।
 अथादधीत दारुणि तत्र दह्येत पापकृत् । एष दण्डो महाराज स्त्रीणां भर्तृव्यतिक्रमात् ।
 संवत्सराभिषेक्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् । द्वे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सह सेविनि ।
 कुचरः पञ्च वर्षाणि चरेद्भैक्ष्यं मुनिव्रतः । परिव्रित्तिः परिवेत्ता या चैव परिविद्यते ।
 पाण्डियाहस्त्रधर्मेण सर्वे ते पतिताः स्यताः । चरेयुः सर्वे एवैते वीरहा यद्व्रतञ्चरेत् ।
 चान्द्रायणञ्चरेत्प्रातः कृच्छ्रं वा पापशुद्धये । परिवेत्ता त्रयच्छेत् परिविन्नाय तां क्षुषां ।
 ज्येष्ठेन लभन्नुज्जातो यथोपयान्यनन्तरं । एवञ्च भोचमाप्नोति तौ च सा चैव धर्मातः ।
 अमानुषीषु गोवर्ज्ये अनावृष्टिर्न दुष्यति । अधिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ।
 परिधातोर्द्ध्वास्त्रान्तु पाचमादाय सृष्टस्यं । चरेत् सप्त गृहान्नित्यं स्वकर्म्म परिकीर्तयन् ।
 तथैव लब्धभोजी स्यात् द्वादशाहात् च शुद्धयति । चरेत् संवत्सरञ्चापि तद्व्रतं येन कृन्नति ।

६०८

६०९

६१०

६११

६१२

६१३

भवेत्तु मानसेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमं । दानं वा दानशक्तेषु सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ।
 अनास्तिकेषु गोमाचं दानमेकं प्रचक्षते । श्ववराहमनुव्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च ।
 मांसं मूत्रं पुरीषं वा प्राश्य संस्कारमर्हति । ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमादाय सोमपः ।
 अपस्त्यहं पिवेदुष्णं त्वहमुष्णं पयः पिवेत् । त्वहमुष्णं पयः पोला वायुमर्ह्यो भवेत्त्यहं ।
 एवमेतत् समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनं । ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानिन सम्भवेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि प्रायश्चित्तीये पञ्चषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कथान्तरमयामाद्य खड्गयुद्धविशारदः । नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहं ।
 ॥ नकुल उवाच ॥ धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवाच पितामह । यतस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः ।
 विशीर्णे कर्मुके राजन् प्रचीणेषु च वाजिषु । खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुं ।
 शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा । एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुं ।
 एतन्मे संशयश्चैव कैतूहलमतीव च । किंस्वित् प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ।
 कथञ्चोत्पादितः खड्गः कस्मै चार्थाय केन च । पूर्वाचार्यश्च खड्गस्य प्रवृत्तिं प्रपितामह ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः । स तु कौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचिन्तार्यसकृत् ।
 ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोपपादितं । शिचया चोपपन्नाय द्रोणशिव्याय भारत ।
 उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः । शरतल्पगतो भीष्मो नकुलाय महात्मने ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत् परिपृच्छसि । प्रबोधितोऽस्मि भवता धातुमानिव पर्वतः ।
 सलिलैकार्णवं तात पुरा सर्वमभूदिदं । निष्प्रकम्पमनाकाशमनिर्देश्यमहीतलं ।
 तमसा दृतमस्यर्धमपि गम्भीरदर्शनं । निःशब्दं वा प्रमेयञ्च तत्र जज्ञे पितामहः ।
 सोऽसृजदातमश्चिञ्च भास्करश्चापि वीर्यवान् । आकाशमसृजचोर्द्ध्वमधो भूमिञ्च नैर्ऋतीं ।
 नभः सचन्द्रतारञ्च नक्षत्राणि गृहांस्तथा । संवत्सरानृतृन्मासान् पञ्चानथ लवान् क्षणान् ।
 ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः । जनयामास भगवान् पुत्रानुत्तमतेजसः ।
 मरीचिमृदिमन्त्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । वशिष्ठाङ्गिरसौ चोभौ रुद्रश्च प्रभुमीश्वरं ।
 प्रचित्तमस्तथा दक्षः कन्याः षष्टिमजीजनत् । ता वै ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे ।
 ताभ्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा । गन्धर्वाक्षरसञ्चैव रक्षांसि विविधानि च ।
 पतञ्जिगमीनाश्च स्रवङ्गाश्च महोरगाः । तथा पक्षिगणाः सर्वे जलस्थितिविचारिणः ।
 उद्भिदः सेदजाश्चैव साण्डजाश्च जरायुजाः । जज्ञे तात जगत्सर्वं तथा स्यावरजङ्गमं ।
 भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपितामहः । शाश्वतं वेदपठितं धर्मं प्रयुयुजे ततः ।
 तस्मिन् धर्मे स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः । आदित्या वसवो रुद्राः ससाध्या मरुदश्विनः ।
 भृगव्यङ्गिरसः सिद्धाः काश्यपाश्च तपोधनाः । वशिष्ठगौतमागस्त्यास्तथा नारदपर्वतौ ।
 ऋषयो बालिखिल्याश्च प्रभासाः सिकतास्तथा । घृतपाः सोमपा चव्या वैश्वानरमरीचिपाः ।

आकृष्टैश्च हंसाश्च चपयो वाऽग्निघोषनयः । वानप्रस्थाः प्रश्रयश्च स्थिता ब्रह्मानुशासने ।
 दानवेन्द्रास्त्वतिक्रम्य तत्पितामहशासनं । धर्मस्थापचयं चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः ।
 हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः । शम्भरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुचिर्बलिः ।
 एते चान्ये च बहवः सगणा दैत्यदानवाः । धर्मसेतुमतिक्रम्य रेभिरे धर्मनिश्चयाः ।
 सर्वे तुल्यामिजातीया यथा देवास्तथा वयं । इत्येवं धर्ममास्थाय स्यद्धमानाः सुरर्षिभिः ।
 न प्रियं नाप्यनुक्रोशं चक्रुर्भूतेषु भारत । चीनुपायानुपाक्रम्य दण्डेन रुधुः प्रजाः ।
 न जग्मुः संविदं तैश्च दर्पादसुरसत्तमाः । अथ वै भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ।
 तथा हिमवतः शृङ्गे सुरस्ये पद्मतारके । शतयोजनविस्तारे मणिरत्नचयाचिते ।
 तस्मिन् गिरिवरे पुत्र पुष्यितद्रुमकानने । तस्यैव विबुधश्रेष्ठो ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये ।
 ततो वर्षसहस्रान्ते वितानमकरोत्प्रभुः । विधिना कल्पदृष्टेन यथावच्चोपपादितं ।
 चपिभिर्धनपटुभिर्धन्यावत्कर्षकर्तृभिः । समिद्धिः परिसङ्कीर्णं दीप्यमानैश्च पावकैः ।
 काञ्चनैर्यज्ञभाण्डैश्च भ्राजिष्णुभिरलंकृतं । वृतं देवगणैश्चैव प्रवरैर्यज्ञमण्डलं ।
 तथा ब्रह्मर्षिभिश्चैव सदस्यैरपशेभितं । यत्र घोरतमं वृत्तमृशीणां मे परिश्रुतं ।
 चन्द्रमा विमलं व्योम यथाऽभ्युदिततारकं । विकीर्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
 नीलोत्पलखवर्णं तीक्ष्णदंष्ट्रं कशोदरं । ग्रांशुं सुदुर्द्धततरं तथैव ह्यमितौजसं ।
 तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचचाल वसुन्धरा । महोर्ध्वकलितावर्त्तेशुचुभे स महोदधिः ।
 पेतुल्ला महोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्दुमाः । अग्रशान्ता दिशः सर्वाः पवनश्चाशिवो ववौ ।
 मुञ्जर्मुजश्च भूतानि चाथयन्त भयान्तया । ततः स तुमुलं दृष्ट्वा तच्च भूतमुपस्थितं ।
 महर्षिसुरगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः । मयैवं चिन्तितं भूतमसिर्नमिष वीर्यवान् ।
 रक्षणार्थाय लोकस्य बधाय च सुरदिषां । ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ।
 विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालोऽन्तक इवोद्यतः । ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्धभकेतवे ।
 ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमध्वर्षप्रतिवारणं । ततः स भगवान् रुद्रो महर्षिजनसंस्तुतः ।
 प्रमृष्ट्वासिममेयात्मा रूपमन्यच्चकार ह । चतुर्बाहुः सृष्टन्मूर्ध्ना भूस्थितोऽपि दिवाकरं ।
 ऊर्ध्वदृष्टिर्भ्रूलिङ्गो मुखाज्ज्वालाः समुत्सृजन् । विकुर्वन् बज्रधा वर्णान्नीलपाण्डुरलोहितान् ।
 विभ्रत् कृष्णजिनं वासो हेमप्रवरतारकं । नेत्रद्वयं ललाटेन भास्करप्रतिभं वहन् ।
 शुशुभतेऽतिविमले द्वे नेत्रे कृष्णपिङ्गले । ततो देवो महादेवः प्रूलपाणिर्भंगाचिह्ना ।
 संप्रमृष्टश्च तु निस्त्रिंशं कालाग्निसमवर्चसं । त्रिकूटं चर्च्य चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदं ।
 चचार विविधान्मार्गान् महाबलपराक्रमः । विधुन्वन्नसिमाकाशे तथा युद्धचिकीर्षया ।
 तस्य नादं विनदतो महाहासश्च मुञ्चतः । बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत ।
 तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्षचिकीर्षया । निशम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः समभिदुद्रुवुः ।

६१४५

६१४६

६१४७

६१४८

६१४९

६१५०

अश्वभिश्चाभ्यवर्षन्त प्रदीप्तैश्च तथोत्सुकैः । धोरैः प्रहरणैश्चान्यैः क्षुरधारैरयोमयैः
 ततस्तु दानवानीकं संप्रणेतारमच्युतं । रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्धूतं प्रमुमोह चचाल च ।
 चित्रं शीघ्रपदत्वाच्च चरन्तमसिपाणिनं । तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मेनिरे ।
 हिन्दन् भिन्दन् रुजन् कन्तन् दारयन् पोथयन्नपि । आचरदैरिसङ्घेषु दावाग्निरिव कक्षगः ।
 अस्मिन्नेवप्रभग्नास्ते हिन्नावाङ्मरुतसः । संप्रकीर्णास्त्वगाचाश्च पेतुर्या महाबलाः ।
 अपरे दानवा भग्नाः खड्गपातावपीडिताः । अन्योन्यमभिनर्दन्तो दिशः संप्रतिपेदिरे ।
 भूमिं केचित् प्रविविशुः पर्वतानपरे तथा । अपरे जम्बुकाशमपरेऽम्भः समाविशन् ।
 तस्मिन्महति संवृत्ते समरे भृशदारुणे । बभूव भूः प्रतिभया मांसशोणितकर्दमा ।
 दानवानां शरीरैश्च पतितैः शोणितोच्चिनैः । समाकीर्णा महाबाहो सशैलैरिव किंशुकैः ।
 स रुद्रो दानवान् हत्वा कृत्वा धर्मोत्तरं जगत् । रौद्रं रूपमथोत्तिष्ठ चक्रे रूपं शिवं शिवः ।
 ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्तथा । जयेनाद्भुतकल्पेन देवदेवं तथाऽर्चयन् ।
 ततः स भगवान् रुद्रो दानववत्तजोचितं । अंसं धर्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
 विष्णुर्धर्मोच्ये प्रादान्मरीचिर्भगवानपि । महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय च ।
 महेन्द्रे लोकपालेभ्यो लोकपालास्तु पुत्तक । मनवे सूर्यपुत्ताय ददुः खड्गं सुविस्रं ।
 ऊचुश्चैनं तथा वाक्यं मानुषाणां तमोत्तरः । अस्मिन्ना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ।
 धर्मसेतुमतिक्रान्ताः स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् । विभज्य दण्डं रज्यास्तु धर्मतो न यदृच्छया ।
 दुर्व्याघ्रा नियतो दण्डो हरिण्यवज्जलस्तथा । व्यङ्गता च शरीरस्य वधो वाऽनल्पकारणात् ।
 असेरेतानि रूपाणि दुर्व्याघ्रादीनि निर्दिशेत् । असेरेवं प्रमाणानि परिपाल्य व्यतिक्रमात् ।
 स विस्मज्याय पुत्तं स्वं प्रजानामधिपं ततः । मनुः प्रजानां रक्षार्थं लुपाय प्रददावसिं ।
 लुपाज्जग्राह चेत्त्वाकुरिच्छाकोऽप्यपूरुषवाः । आयुश्च तस्मात्लेभे तं नडपश्च ततो भुवि ।
 यथातिर्नडवाचापि पूरुस्तस्माच्च लब्धवान् । अमूर्त्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिशयो नृपः ।
 भरतश्चापि दौमन्तिर्लेभे भूमिशयादसिं । तस्मात्लेभे च धर्मज्ञो राजत्रैलविलस्तथा ।
 ततश्चैलविलात्लेभे धुन्धुमारो नरेश्वरः । धुन्धुमाराच्च कान्वेजो मुचुकुन्दस्ततोऽलभत् ।
 मुचुकुन्दान्मरुत्तश्च मरुत्तादपि रैवतः । रैवताद्युवनाश्वश्च युवनाश्चात्ततो रघुः ।
 इच्छाकुवशं जलस्माद्धरिणाश्वः प्रतापवान् । हरिणाश्वदसिं लेभे शुनकः शुनकादपि ।
 उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्गोत्रः सयादवः । यदुभ्यश्च शिविलेभे शिवेऽपि प्रतर्दनः ।
 प्रतर्दनादष्टकश्च षष्ठदश्याऽष्टकादपि । षष्ठदश्याङ्गराजो द्रोणस्तस्मात् कपस्ततः ।
 ततस्तु भ्रातृभिः साङ्गं परमासिमवाप्तवान् । कत्तिकास्तस्य नवत्रयस्यैरग्निश्च दैवतं ।
 रोहिणीं गोत्रमाख्याय रुद्रश्च गुरुत्तमः । असेरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।
 पाण्डवेय सदा यानि कीर्त्तयन् लभते जयं । अस्मिन्निश्वसनः खड्गस्तीक्ष्णधरो दुरासदः ।

११८१

११८०

११८१

११८०

११८१

११८०

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मशालस्तथैव च । अग्र्यः प्रहरणानाञ्च खड्गो माद्रवतीसुतः ।
 महेश्वरप्रणीतञ्च पुराणे निश्चयं गतः । पृथुस्त्वत्पादयामास धनुराद्यमरिन्दमः ।
 तेनेयं पृथिवीं दुःखाश्रयानि सुबह्वन्यपि । धर्मेण च यथा पूर्वं वैद्येन परिरक्षिता ।
 तदेतदर्थं मःद्रेय पुराणं कर्तुमर्हसि । असेष पूजा कर्त्तव्या सदा युद्धविशारदैः ।
 इत्येष प्रथमः कल्पो व्याख्यातस्ते सुविस्तरात् । असेत्पत्तिः संसर्गो यथावद्भरतर्षभ ।
 सर्वथैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमं । लभते पुरुषः कीर्त्तिं प्रेत्य चानन्यमश्रुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि खड्गोत्पत्तिकथने षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णीम्भूते युधिष्ठिरः । पप्रच्छावस्यं गत्वा आहन् विदुरपञ्चमानः ।

धर्मं चार्थं च कामं च लोकवृत्तिः समाहिता । तेषां गरीयान् कतमो मध्यमः को लघुश्च कः ।

तस्मिंश्चात्मा निधातव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै । संहृष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ।

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् । जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ।

॥ विदुर उवाच ॥ बाहुश्रुत्यं तपस्व्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा । भावशुद्धिर्देया सत्यं संयमश्चात्मसम्पदः ।

एतदेवाभिपद्यस्व मा ते भूचलितं मनः । एतन्मूलौ हि धर्मार्थवेतदेकपदं हि मे ।

धर्मैरेवर्धयस्त्रीणां धर्मं लोकाः प्रतिष्ठिताः । धर्मेण देवा वदधुर्धर्मं चार्थः समाहितः ।

धर्मो राजन् गुणश्रेष्ठो मध्यगो ह्यर्थ उच्यते । कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनोविणः ।

तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना । तथा च सर्वभूतेषु वर्त्तितव्यं यतात्मनि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः । पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचेदितः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ कर्मभूमिरित्यं राजनिह वार्त्ता प्रश्रुते । कृषिर्व्याणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ।

अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः । न ह्यृतेऽर्थेन वर्त्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः ।

विषदैर्धर्मवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमं । कामञ्च चरितुं शक्नो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

अर्थस्थावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः । अर्थसिद्ध्या विनिर्वृत्तावुभावेतौ भविष्यतः ।

तद्वतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः । ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्युपासते ।

कटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः । मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्थर्यार्थिनः पृथक् ।

कषायवसनाश्चान्ये श्मश्रुला द्वीनिषेविणः । विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ।

अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरं स्वर्गकाञ्चिणः । कुलप्रत्यागमास्यैके स्वं स्वं धर्ममनुष्ठिताः ।

आश्लिका नाश्लिकाश्चैव नियताः संयमे परे । अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानन्तु प्रकाशिता ।

भृत्यान् भोगैर्दिग्धो दण्डैर्यो यो जयति सोऽर्थवान् । एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथायथं ।

अनयोऽस्तु निबोध त्ववचनं वाक्यकण्ठयोः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो धर्मार्थकुशलो माद्रीपुत्रावनन्तरं । नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परं ।

॥ नकुलसहदेवावूचतुः ॥ आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वा स्थितः । अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चाध्वरैरपि ।

अस्मिन्नु वै विनिर्दिष्टे दुर्लभे परमप्रिये । इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ।

योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यथार्थसंयुतः । तद्धित्वाऽऽप्ततत्संवादं तस्मादेतौ मताविह ।

अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथाऽर्थो धर्मेणः कुतः । तस्मादुद्दिजते लोको धर्मार्थयो वहिष्कृतः ।

६२२

तस्माद्धर्मप्रधानेन साध्याऽर्थः संयतात्मना । विश्वेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ।

धर्मं समाचरेत् पूर्वं ततोऽर्थं धर्मसंयुतं । ततः कामश्चरेत् पश्चात् सिद्धार्थः स हि तत्परं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विरेमतुस्तु तदाक्यमुक्त्वा तावस्थिनोसुतौ । भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति । नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात् कामो विविच्यते ।

पलाशफलमूलादा वायुभवाः संयताः । वेदोपवेदेक्षपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।

६२३

कामेन युक्ता ऋजयस्तपसे च समाहिताः । श्रद्धायश्चक्रियायाश्च तथा दानप्रतिग्रहे ।

वणिजः कर्षका गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा । देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ।

समुद्रं वा विशिष्यन्ते नराः कामेन संयुताः । कामो हि विविधाकारः सर्वं कामेन सन्ततं ।

नास्ति नासीन्नाभविष्यद्भूतं कानात्मकात् परं । एतत् सारं महाराज धर्मार्थावच संक्षितौ ।

नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मान्तः । श्रेयलैलं हि पिण्याकात् घृतं श्रेय उदयितः ।

६२४

श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात् कामो धर्मार्थयोर्धरः । पुष्पतो मध्विव रसः काम आभ्यां तथा स्रजः ।

कामो धर्मार्थयोर्धरिः कामसाय तदात्मकः ।

नाकामतो ब्राह्मणाः स्वनमर्थान्नाकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः । नाकामतो विविधा लोकचेष्टा तस्मात् कामः प्राक्
निवर्गस्य दृष्टः ।

सुचारुवैश्याभिरसङ्कृताभिर्धनोत्कटानिः प्रियदर्शनाभिः । रमस्वयोषाभिर्हृष्य कामं कामो हि राजस्य परो भवेन्नः ।

बुद्धिर्धनैवा परिखास्त्रितस्य मा भूद्विचारस्तव धर्मपुत्र । स्यात् संहितं सद्भिरफल्गुसारं ममेति वाक्यं परमानुश्रवं ।

६२५

धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकमक्तः स नरो जगन्मयः । तयोस्तु दाक्ष्यं प्रवदन्ति मयं स उन्नेतो योऽभिरत
स्त्रिवर्गे ।

प्राज्ञः सुहृच्चन्दनसारलिप्तो विचित्रमात्मभरपैरुपेतः । ततो वचः संप्रहृष्टिरेष प्रोक्ताऽथ वीरान् विरराम भीमः ।

ततो मुहूर्त्तादथ धर्मराजो वाक्यानि नेषामनुचिन्त्य सम्बद्धः । उवाच वाचा वितथं स्मरन् धैर्यश्रुतां धर्मदत्तां
वरिष्ठः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निःसंशयं विदितधर्मशास्त्राः सर्वे भवन्तो विदितप्रमाणाः । विज्ञातुकामस्तु मनेह वाक्यमुक्तं यदे
भैषिकं तत् श्रुतं मे ।

इदं तवशं गदतो ममापि वाक्यं विबोधमनन्वभावाः । यो धै न पापे निरतो न पुष्टे नार्थे न धर्मे ननु
जो न कामो ।

६२६

विमुक्तदोषः समलोष्टकाक्षमो विमुच्यते दुःखसुखार्थभिद्वेः । भूतानि जातिस्मरणात्मकानि जराविकारैश्च सम
न्वितानि ।

भूयश्च तैलैः प्रतिबोधितानि मोक्षं प्रशंसन्ति न तच्च विद्मः । स्नेहेन युक्तस्य न चास्ति मुक्तिरिति स्वयम्भूर्भगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्वाणपरा भवन्ति तस्मान्न कुर्यात् प्रियमप्रियश्च । एतत् प्रधानञ्च न कामकारो यथा नियुक्तेऽस्मि तथा
करोमि ।

भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुक्ते विधिर्व्वर्त्नीयानिति विन्त सर्वे । न कर्षणाभ्याद्यनवाप्यमर्थं यद्भावि तदै भव
तीति विन्त ।

त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं तस्मादहो लोकहिताय गुह्यं ।

६१६०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तदग्नं वचनं मनोगतं समस्तमाज्ञाय ततो हि हेतुमत् । तदा प्रणेमुश्च जहर्षिरे च ते कुरुप्रवीराय
च चक्रिरेऽञ्जलिं ।

सुचारुवर्णारचरभूषिता मनोनुगां निर्दुतवाक्यकण्ठकां । निश्चम्य तां पार्थिवपार्थभाषितां गिरं नरेन्द्राः प्रशंसं
सुरव ते ।

स चापि तान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशंसं वीर्यवान् । पुनश्च पप्रच्छ सरिद्धरासुतं ततः परं धर्ममहीन
चेतसं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वण्यपद्धर्मपर्व्वणि षडजगोतायां सप्तषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां प्रीतिवर्द्धन । प्रशंसं कश्चित् प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

कीदृशा मानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् । आचक्ष्याच्च तदाले च के समास्तान् वदस्व मे ।

६१६१

न हि तत्र धनं स्त्रीतं न च सम्बन्धिवान्धवाः । तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ।

दुर्लभो हि सुहृत् श्रेता दुर्लभश्च हितः सुहृत् । एतद्दुर्लभतां श्रेष्ठ सर्व्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सन्धेयान् पुरुषान्नाजन्तसन्धेयांश्च तत्त्वतः । वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ।

लुब्धः क्रूरस्त्वकधर्मा निकृतिः शठ एव च । चुद्रः पापसमाचारः सर्व्वशङ्की तथाऽलसः ।

दीर्घसूत्रोऽनृणुः क्रुष्टो गुरुदारप्रधर्षकः । व्यसनेयः परित्यागी दुरात्मा निरपचयः ।

६१६२

सर्व्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः । संप्रकीर्णैर्द्रियो लोको यः कामं निरतश्चरेत् ।

असत्यो लोकविदिष्टः समये चानवस्थितः । पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः ।

दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा । मित्रैरपकृतिर्नित्यमिच्छतेऽर्थं परस्य यः ।

ददतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधीः । अर्थैर्ममपि यो युक्ते सदा मित्रं नरर्षभ ।

अस्थाने क्रोधनोऽयुक्तो यश्चाकस्माद्विरुध्यते । सुहृदस्यैव कल्याणानाशु त्यजति किल्बिषी ।

६१६३

अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथाज्ञानात्कृतेऽपि च । कार्य्यसेवी च मित्रेषु मित्रदेषी नराधिप ।

अबुद्धिर्ब्रमुखो यश्च जिह्वाप्रेवी विलोचनः । न विरज्यति कल्याणे यः कुर्यात्तादृशं नरं ।

पानपो देषणः क्रोधो निर्धृष्टः परुषस्तथा । परोपतापी मित्रभृक् तथा प्राणिवधे रतः ।

क्षतघ्नश्चाधमो लोके न सन्धेयः कदाचन । क्षिप्रान्वेषी ह्यसन्धेयः सन्धेयानपि मे शृणु ।

कुलोना वाक्यमग्न्या ज्ञानविज्ञानकोविदाः । रूपवन्तो गणोपेतास्तथाऽलुब्धा जितश्रमाः ।

६१६४

सन्निवाञ्च कृतज्ञाश्च सर्वज्ञा लोभवर्जिताः । माधुर्यगुणसम्पन्नाः सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
 व्यायामशीलाः सततं कुलपुत्राः कुलोदहाः । दोषैर्विमुक्ताः प्रयितास्ते ग्राह्याः पार्थिवैर्नराः ।
 यथाशक्तिसमाचाराः संप्रतुष्यन्ति हि प्रभो । नास्थाने क्रोधवन्तश्च न चाकस्मादिरागिणः ।
 विरक्ताश्च न दुष्यन्ति मनसाऽप्यर्थकोविदाः । आत्मानं पोडयित्वाऽपि सुहृत्कार्यपरायणाः ।
 विरज्यन्ति न मित्रेभ्यो वासो रक्तमिवाविकं । क्रोधाच्च लोभमेहाभ्यां नानर्थं युवतीषु च ।
 न दर्शयन्ति सुहृदो विश्वस्ता धर्मवत्सलाः । लोष्टकाञ्चनतुल्याः सुहृत्सु दृढबुद्धयः ।
 ये चरन्त्यभिमानानि निष्ठृष्टात्मविभूषणाः । संगृह्यन्तः परिजनं स्वान्वयपरमाः सदा ।
 ईदृशैः पुरुषैरेष्टैर्यः सन्निं कुरुते नृपः । तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ।
 शस्त्रनित्या जितक्रोधा बलवन्तो रणे सदा । जन्मशीलगुणोपेताः सन्धेयाः पुरुषोत्तमाः ।
 ये च दोषसमायुक्ता नराः शोक्ता मयाऽनघ । तेषामप्यधमा राजन् कृतघ्ना मित्रघातकाः ।
 त्यक्तव्यास्तु दुराचाराः सर्वेषामिति निश्चयः ।

६२८

६२९

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विस्तरेणाय सन्मन्त्रं श्रोतुमिच्छामि तत्ततः । मित्रद्वेष्टी कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तददस्व मे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । उदीच्यां दिशि यदृक्षं स्त्रेच्छेषु मनुजाधिप ।
 ब्राह्मणे मध्यदेशीयः कश्चिदै ब्रह्मवर्जितं । ग्रामं वृद्धियुतं वीक्ष्य प्राविशद्भैक्षकाङ्क्षया ।
 तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् । ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ।
 तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिचामयाचत । प्रतिश्रयञ्च वासार्थं भिचाञ्चैवाथ वार्षिकीं ।
 प्रादात्तस्मै च विप्राय वस्त्रञ्च सदृशं नवं । नारोऽपि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तथा ।
 एतत् संप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वं द्विजस्तथा । तस्मिन् गृहवरे राजंस्तथा रेमे स गौतमः ।
 कुटुम्बार्थञ्च दास्याञ्च साहाय्यञ्चाप्यथाकरोत् । तत्रावसत् स वर्षाञ्च समृद्धे श्वरालये ।
 वाणवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः । चक्राङ्गान् स च नित्यं वै सर्वतो वनगोचरान् ।
 जघान गौतमो राजन् यथा दस्युगणस्तथा । हिंसापटुघृणाहीनः सदा प्राणिवधे रतः ।
 गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् । तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ।
 अगमन् बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बह्वन् । ततः कदाचिदपरो द्विजसं देशमागतः ।
 जटाचीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः । विनीतो नियताहरो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ।
 स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः । तं दस्युग्राममगमच्चक्रौ गौतमोऽवसत् ।
 स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रान्परिवर्जकः । ग्रामे दस्युसमाकीर्णे व्यचरत् सर्वतो दिशं ।
 ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः । गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन सङ्गतौ ।
 चक्राङ्गभारस्कन्धन्तं धनुष्याणि धृतायुधं । रुधिरैणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतं ।
 तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्तं क्षयागतं । अभिज्ञाय द्विजो ब्रीडन्निदं वाक्यमथाब्रवीत् ।
 किमिदं कुरुषे मोहादिप्रस्रं हि कुलोदहः । मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथं ।

६३०

६३१

६३२

६३३

पूर्व्वान् स्मर दिज ज्ञातोन् प्रत्यातान् वेदपारगान् । तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कुलपांसनः ।

अवबुधात्मनात्मानं सत्त्वं शीलं श्रुतं दमं । अनुक्रोशच्च संसृत्य त्यज वासमिदं दिज ।

एवमुक्तः स सुहृदा तेन तत्र हितैषिणा । प्रत्युवाच ततो राजन् विनिश्चित्य तदार्त्तवत् ।

निर्द्वन्द्वोऽस्मि दिजश्रेष्ठ नापि वेदविदयहं । वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां दिजसत्तम ।

त्वद्दर्शनान्तु विप्रेन्द्र कृतार्थोऽस्यद्य वै दिज । अवां हि सह यास्यावः श्रो वससाद्य शर्व्वरो ।

६१५

स तत्र न्यवसदिप्रो घृणी किञ्चिदसंसृशन् । क्षुधितश्चन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वेऽष्टापद्धर्मपर्व्वणि कृतज्ञोपाख्याने अष्टषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन् दिजोत्तमे । निष्क्राय गौतमोऽगच्छत् समुद्रं प्रति भारत ।

सामुद्रिकान् स वणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान् पथि । स तेन सह सार्धेन प्रययौ सागरं प्रति ।

स तु सार्थो महाबाजन् कस्मिंश्चिद्विरिगङ्गरे । मत्तेन दिरदेनाथ निहतः प्राचशोऽभवत् ।

स कथञ्चिद्भयात्तस्मादिमुक्तो ब्राह्मणस्तदा । कान्दिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशं ।

६१६

स तु सार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तया च्युतः । एकाको व्यचरत्तत्र वने किण्वरूपो यथा ।

स पन्थानमद्यासाद्य समुद्राभिसरं तदा । आससाद् वनं रम्यं दिव्यं पुष्पितपादपं ।

सर्व्वर्त्तुकैराश्रवणैः पुष्पितैरुपशोभितं । नन्दनोद्देशसदृशं यत्किञ्चनरसेवितं ।

शालैस्तालैस्तमालैश्च कालागुरुवनैस्तथा । चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितं ।

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धिषु । समन्ततो दिजश्रेष्ठास्तचाकूजन्त वै तदा ।

६१७

मनुष्यवदनाश्रान्ये भारुण्डा इति विश्रुताः । भूलिङ्गशकुनाश्रान्ये सामुद्राः पर्व्वतोद्भवाः ।

स तान्यतिमनोज्ञानि विहङ्गानां रुतानि वै । शृण्वन् सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत् गौतमः ।

ततोऽपश्यत् सुरम्येषु सुवर्णसिक्ताचिते । देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशसमे नृप ।

श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधञ्च सुमण्डलं । शाखाभिरनुरूपाभिर्भूयिष्ठञ्च त्रसन्निभं ।

तस्य मूलञ्च संसिक्तं वरचन्दनवारिणा । दिव्यपुष्पावितं श्रीमत् पितामहसभापमं ।

६१८

तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकान्तमनुत्तमं । मेधं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्दृतं ।

तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् । तत्रासीनस्य कैान्तोय गौतमस्य मुखः शिवः ।

पुष्पाणि समुपसृश्य प्रववावनिः । शुभः । ह्लादयन् सर्व्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ।

स तु विप्रः प्रशान्तश्च स्पृष्टः पुष्पेन वायुना । सुखमासाद्य सुखाप भास्करश्चात्मभययात् ।

ततोऽस्य भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते । आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ।

६१९

नाडीजह्म इति स्थातो दयितो ब्रह्मणः सखा । वक्राजो महाप्राज्ञः कश्यपश्चात्मसम्भवः ।

राजधर्येति विख्यातो बभूवप्रतिभो भुवि । देवकयामुतः श्रीमान् विद्वान् देवसमप्रभः ।

मृष्टाभरणसम्पन्नो मूर्ध्नि स्रजश्चरितः । भूषितः सर्व्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ।

तमागतं खगं दृष्ट्वा मेतस्मै विमिश्रोऽभवत् । क्षुत्पिपासापरिग्रान्तो हिंसार्थी चान्धदैकत ।

॥ राजधर्मोवाच ॥ स्वागतं भवतो विप्र दिव्या प्राप्तोऽसि मे गृहं । अस्तच्च सविता यातः सन्धेयं समुपस्थिता । ॥१७०॥
 मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः । पूजितो चास्वसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने जनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा । कौतूहलान्वितो राजराजधर्माणैश्चत ।
 ॥ राजधर्मोवाच ॥ भोः कश्यपस्व पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे । अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा । शास्त्रपुष्पमयीं दिव्यां वृषीं वै समकल्पयत् ।
 भगोरथरथाक्रान्तेऽश्वान् गङ्गानिर्वेवितान् । ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् । ॥१७१॥
 वज्रिञ्चापि सुसन्दीप्तं मीनाञ्चापि सुपीवरान् । स गौतमाद्यातिथये न्यवेदयत काश्यपिः ।
 भुक्तवन्तश्च तं विप्रं प्रीतात्मानं महातपाः । क्लृप्तापनयनार्थं स पञ्चान्यामभ्यवोजयत् ।
 ततो विश्रान्तमासीनं गोचप्रश्नमवृच्छत । सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्रह्म नान्यमुदाहरत् ।
 तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाभिवासितं । गन्धाढ्यं शयनं प्रादात् स श्रिये तत्र वै सुखं ।
 अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्म्मराट् तदा । प्रपञ्च काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणं । ॥१७२॥
 ततोऽब्रवीद्गौतमस्तं दरिद्रेऽहं महामते । समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ।
 तं काश्यपोऽब्रवीत् प्रीतो नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि । कृतकार्या द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो चास्वसे गृहान् ।
 चतुर्विधा ह्यर्थसिद्धिर्दृष्टव्यतिमन्तं यथा । पारमर्थ्यं तथा दैवं काम्यं मैत्रमिति प्रभो ।
 प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्रं सुहृत्त्वञ्च मम त्वयि । सोऽहं तथा यतिव्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ।
 ततः प्रभातसमये सुखं दृष्ट्वाऽब्रवीदिदं । गच्छ सौम्य पथाऽनेन कृतकृत्यो भविष्यसि । ॥१७३॥
 इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्गृहान् । विरूपाक्ष इति स्थातः सखा मम महाबलः ।
 तं गच्छ द्विजमुख्य त्वं स मद्वाक्यप्रचोदितः । कामानभीप्सितांस्तुभ्यं दाता नास्व च संशयः ।
 इत्युक्तः स यथैव राजन् गौतमो विगतक्लमः । फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन् स यद्येष्टतः ।
 चन्दनागुरुमुख्यानि त्वकृपचाणां वनानि च । तस्मिन् पथि महाराज सेवमानो द्रुतं यथैव ।
 ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतोरणं । शैलप्राकारवप्रञ्च शैलयन्त्राकुलं तथा । ॥१७४॥
 विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमतः । प्रहितः सुहृदा राजन् प्रीयमाणः प्रियातिथिः ।
 ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान् प्रेथ्यानाह युधिष्ठिर । गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ।
 ततः पुरवरान्तस्मात् पुरुषाः श्येनचेष्टनाः । गौतमेत्यभिभाषन्तः पुरद्वारमुपागमन् ।
 ते तमूचुर्बह्वाराज राजप्रेथ्यास्तदा द्विज । तरस्य त्वर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः । स त्वां त्वरति वै द्रष्टुं तत् क्षिप्रं संविधीयतां । ॥१७५॥
 ततः स प्राद्रवदिप्रो विस्मयादिगतक्लमः । गौतमः परमर्द्धिं तां पश्यन् परमविस्मितः ।
 तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म त्वर्णमुपाद्रवत् । दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो द्विजस्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमं । पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासमोत्तमे ।

पृष्टश्च गोत्रचरणं स्वाध्यायब्रह्मचारिकं । न तत्र व्याजहारान्यङ्गोत्रमावादृते दिजः ।

ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च । गोत्रमात्रविदो राजा निवासं समपृच्छत ।

६६९

॥ राक्षस उवाच ॥ क्व ते निवासः कल्याण किंवा ब्राह्मणी च ते । तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्यो विश्वसस्व यथासुखं ।

॥ गौतम उवाच ॥ मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे श्वरालये । शूद्रा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् । कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्याऽन्वचिन्तयत् ।

अयं वै जन्मना विप्रः सुहृत्तस्य महात्मनः । सम्प्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकं ।

तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा । आता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयङ्गमः ।

६७०

कार्त्तिक्यामद्य भोक्ताः सहस्रं मे दिजोत्तमाः । तत्रायमपि भोक्ता च देयमस्मै च मे धनं ।

स चाद्य दिवसः पुण्यो अतिथिश्चायमागतः । सङ्कल्पितञ्चैव धनं किं विचार्यमतः परं ।

ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतं । स्नातानामनुसंप्राप्तं सुमहत्त्वौमवाससां ।

तानागतान् दिजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो विशाम्यते । यथार्हं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।

दृष्टस्तेषान्तु संन्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् । भूमौ वरकुशासीर्णाः प्रेक्ष्यैर्भरतसन्तम ।

६७१

तासु ते पूजिता राज्ञा निवृत्ता दिजसन्तमाः । तिलदर्भोदकेनाय अर्चिता विधिवद्विजाः ।

विश्वेदेवाः सपितरः साग्नयस्योपकल्पिताः । विलिप्ताः पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ।

व्यराजन्त महाराज नवचपतयो यथा । ततो जम्बूनदीः पात्रीर्ज्वलाङ्का विमलाः शुभाः ।

वरान्नपूर्णं विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृतसुताः । तस्य नित्यं सदाषाढ्या माध्याह्न्यं बहवो द्विजाः ।

ईक्षितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा । विशेषतस्तु कार्त्तिक्यां दिजेभ्यः संप्रयच्छति ।

६७२

शरद्वृषाद्ये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः । सुवर्णं रजतञ्चैव मणोनय च भौक्तिकान् ।

वज्रान् महाधनाञ्चैव वैदूर्यांजिनराङ्गवान् । रत्नराशौ न विनिश्चिय दक्षिणार्थे स भारत ।

ततः प्राह दिजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो महाबलः । गृहीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः ।

येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो दिजसन्तमाः । तान्येवादाय गच्छध्वं स्ववेश्मानीति भारत ।

दत्तुक्तवचने तस्मिन् राक्षसेन्द्रे महात्मनि । यथेष्टं तानि रत्नानि जगद्वर्ज्राह्मणवर्षभाः ।

६७३

ततो महार्हास्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः । ब्राह्मणा गृष्टवसनाः सुप्रीताः स ततोऽभवन् ।

ततस्तान् राक्षसेन्द्रश्च दिजानाह पुनर्वचः । नानादेशगतान् राजान् राक्षसान् प्रतिस्थि वै ।

अथैकं दिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित् । राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टतो यात मा चिरं ।

ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे विप्रसंधाः समन्ततः । गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः ।

कृच्छात् समुद्धरन् भारं न्यषोधं समुपागमत् । न्यषोदच परिश्रान्तः क्लान्तश्च चुधितश्च सः ।

६७४

ततस्तमभ्यगाद्राजन् राजधर्मा खगोत्तमः । स्वागतेनाभिनन्द्य गौतमं मित्रवत्सलः ।

तस्य पचाग्रविद्यैः क्लमं व्यपनयत् खगः । पूजाञ्चायकरोद्धीमान् भोजनञ्चाप्यकल्पयत् ।

स भुक्तवान् सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा । द्वाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ।
गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरञ्च गमनं मम । न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसन्धारणं मम ।
किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् । ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किञ्चन ।
कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र मनसेदमचिन्तयत् । अयं वक्रपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थितो महान् ।
इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽहं समभिद्रुतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने एकसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

॥ भोक्त उवाच ॥ अथ तत्र महार्चिश्चाननलो वातसारथिः । तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ।

स चापि पार्श्वे सुध्याप विश्रितो वक्रराट् तदा । कृतघ्नस्तु स दृष्टात्मा तं जिघांसुरध्यागतः ।

ततोऽस्मातेन दीप्तेन विश्रुतं विजघान तं । निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ।

स तं विपचरोमाणं कृत्वाऽग्न्यवपचत्तदा । तं गृहीत्वा सुवर्णञ्च ययौ द्रुततरं दिजः ।

ततोऽन्यस्मिन् गते चाङ्गि विरूपाक्षोऽब्रवीत् मुतं । न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र खगोत्तमं ।

स पूर्वसन्ध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा । मां वा दृष्ट्वा कदाचित् स न गच्छति गृहं खगः ।

उभे द्विरात्रं सन्धेयौ वै नाभ्यगात् स ममालयं । तस्मान्न शुद्ध्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ।

स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्षसवर्जितः । तद्वत्स्तत्र मे शङ्का हन्यात्तं स द्विजाधमः ।

दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लक्षितो मया । निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दस्युरिवाधमः ।

गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्दिष्टं मनो मम । पुत्र शीघ्रमिति गत्वा राजधर्मनिवेशनं ।

ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति मा चिरं । स एवमुक्तस्त्वरितो रक्षोभिः सहितो ययौ ।

न्ययोधं तस्य चापश्यत् कङ्कालं राजधर्मणः । स रुदन्नगमत् पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।

त्वरमाणः पर शक्त्या गौतमग्रहणाय वै । ततो विदूरे जगद्भर्गोत्तमं राक्षसास्तदा ।

राजधर्मशरीरञ्च पचास्त्रिचरणोज्झितं । तमादायाय रक्षसि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः ।

राक्षश्च दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः । कृतघ्नं पुरुषं तच्च गौतमं पापकारिणं ।

रुरोद राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः । आर्त्तनादञ्च सुमहानभूतस्य निवेशने ।

सस्त्रीकुमारञ्च पुरं बभूवास्त्रस्यमानसं । अथाब्रवीन्पुत्रः पुत्रं पापोऽयं बध्यतामिति ।

अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः । पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः ।

हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः । इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः ।

नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत । दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधमः ।

इत्युचुस्ते महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः । शिरोभिः प्रणताः सर्वे व्याहरन्नाक्षसाधिपं ।

न दातुमर्हसि त्वं नो भक्षणायास्य किञ्चिषं । एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरोन् ।

दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसाः । इत्युक्त्वा राक्षसास्तेन प्रूलपद्विशपाणयः ।

कृत्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा । दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमन्तुं पापकारिणं ।

क्रथादा अपि गजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते । ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरैर्भग्नव्रते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोही कृतघ्नश्च नृपसंघं नराधमः ।

क्रथादैः क्रमिभिश्चान्यैर्न भुञ्जन्ते हि तादृशाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने दासपत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततश्चितां वकपतेः कारयामास राक्षसः । रत्नैर्गन्धैश्च वज्रभिर्वस्त्रैश्च समलंकृतां ।

३५२-

ततः प्रज्वाल्य नृपतिर्व्वकराजं प्रतापवान् । प्रेतकाव्यञ्च विधिवद्राक्षधेन्द्रश्चकार ह ।

तस्मिन् कालेऽपि सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा । उपरिष्ठान्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ।

तस्या वक्त्राद्भुतः फेणः क्षीरमिश्रस्तदाऽनघ । सोऽपतदै ततस्तस्यां चितायां राजधर्मणः ।

ततः सञ्जीवितस्तेन वकराजस्तदाऽनघ । उत्पत्य च समीपाय विरूपाक्षं वकाधिपः ।

ततोऽभ्यधाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा । प्राह चेदं विरूपाक्षं दिश्या सञ्जीवितस्तथा ।

३५३

आवयामास चेन्द्रसं विरूपाक्षं पुरातनं । यथा आपः पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मणः ।

यदा वकपतीराजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति । ततो रोषादिदं प्राह खगेन्द्राय पितामहः ।

यस्मात्पूढो मम सभां नागतोऽशौ वकाधमः । तस्मादधं स दुष्टात्मा न चिरात्समवाप्स्यति ।

तदयं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै । तेनैवामृतक्षिप्तश्च पुनः सञ्जीवितो वकः ।

राजधर्मो वकः प्राह प्रणिपत्य पुरन्दरं । यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः सुरेश्वर ।

३५४

सखायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्पुनः । तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुरुषर्षभ ।

सिक्ताऽसृतेन तं विप्रं गौतमं जीवयत्तदा । स भाण्डोपस्करं राजस्तमासाद्य वकाधिपः ।

सम्परित्यज्य सुहृदं श्रोत्र्या परमया युतः । अथ तं पापकर्माणं राजधर्मो वकाधिपः ।

विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयं । यथोचितञ्च स वक्तो यथैव ब्रह्मसदस्तथा ।

ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् । गौतमश्चापि सम्प्राप्य पुनस्तं श्वरालयं ।

३५५

शूद्रायां जनयामास पुत्रान्दुष्कृतकारिणः । आपश्च सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ।

कुक्षौ पुनर्वाः पापोऽयं जनयित्वा चिरात्सुतान् । निरयं प्राप्स्यति महत् कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ।

एतत् प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत । संस्तव्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ।

मयाऽपि भवते सर्वं यथावदनुवर्णितं । कुतः कृतघ्नस्य यन्नः कुतः स्थानं कुतः सुखं ।

अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।

३५६

मित्रभुक् नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते । कृतघ्नेन सदा भावं मित्रकामेन चैव ह ।

मित्राच्च लभते सर्वं मित्रात्पूजां लभेत च । मित्राङ्गोऽपि भुञ्जीत मित्रेणापसु मुच्यते ।

सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत् विचक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपचयः ।

मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्षो नराधमः । एष धर्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव ।

मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

३५७

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना । युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने त्रिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तश्चेदं
आपद्धर्मपर्वः ॥

॥ अथ मोक्षधर्मपर्वः ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः । धर्माश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ।
॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वत्र विहितो धर्मः सत्यमेव तपःफलं । ब्रह्मदारस्य धर्मस्य नेहासि विफला क्रिया ।
यस्मिन् यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयं । स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ।
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् । तथा तथा विरागोऽव जायते नात्र संशयः ।
एवं व्यवसिते लोके ब्रह्मदोषे युधिष्ठिर । आत्ममोचनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । यथा बुद्ध्या नुदेच्छेत्कं तन्मे ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । अहो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिं चरेत् ।
अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदेत्याब्रवीत् सुहृत् ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तं राजानं शोकविह्वलं । विषण्मनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ।
किन्नु खल्वसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशोचसि । यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिं ।
त्वच्चैवाहञ्च ये चान्ये त्वामुपासन्ति पार्थिव । सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयं ।
॥ सेनजिदुवाच ॥ का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन । किं ज्ञानं किं श्रुतञ्चैव यत् प्राप्य न विषीदसि ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः । उत्तमाधममथानि तेषु तेऽपि कर्मसु ।
आत्माऽपि चायं न मम सर्व्वा वा पृथिवी भूमि । यथा मम तथाऽन्येषामिति चिन्त्य न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न ग्रहये न च व्यथे । यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तदद्भूतसमागमः । एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषां स्नेहे न कर्त्तव्या विप्रयोगो भुवो हि तैः । अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं मतः ।
न त्वाऽसौ वेद न त्वं तं कः सन् किमनुशोचसि । तृष्णान्तिप्रभवं दुःखं दुःखान्तिप्रभवं सुखं ।
सुखात् सञ्जायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः । सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखं ।
सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्त्ततः । सुखात्तु दुःखमापन्नः पुनरापत्यसे सुखं ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखं । शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्ययतनं शरीरं । यद्यच्छरीरेण करोति कर्म तेनैव देही समुपाश्रुते तत् ।
जीवितञ्च शरीरेण जात्यैव सह जायते । उभे सह विवर्त्तते उभे सह विनश्यतः ।
स्नेहपाशैर्बन्धविधैराविष्टविषया जनाः । अकृतार्थाश्च सोदन्ते जले सैकतसेतवः ।
स्नेहेन तिलवत् सर्वं सर्गचक्रे निपीड्यते । तिलपोडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसम्भवैः ।

सच्चिनोत्पद्भुवं कर्म कलत्रापेक्षया नरः । एकः क्षेत्रानवाप्नोति परत्रैव च मानवः ।
 पुत्रदानकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः । शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
 पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसम्बन्धिनामपि । प्राप्यते सुमहदुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
 दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ । असुहृत् समुहचापि सशत्रुर्क्षिप्रवानपि ।
 सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखं । नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय प्रचवः ।
 न च प्रज्ञाऽलमर्थानां न सुखानामलं धनं । न बुद्धिर्द्धनलाभाय न ऋद्धिमसम्बुद्धये ।
 लोकपथ्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः । बुद्धिमन्तश्च शूरश्च मूढं भीरुं जडं कविं ।
 दुर्वृत्तं बलवन्तश्च भागिनं भजते सुखं । धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
 पयः पिवति यस्तस्य धेनुस्तस्येति निश्चयः । ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
 ते नराः सुखमेधन्ते क्षिप्रत्यन्तरितो जनः । अन्येषु रेमिरे धीरा न ते मथेषु रेमिरे ।
 अन्यप्राप्तिं सुखम्पुङ्गुर्दुःखमन्तरमन्ययोः । ये च बुद्धिसुखं प्राप्ता इन्द्रातोता विमत्सराः ।
 तन्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन । अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढतां ।
 तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति सन्तापमुपयान्ति च । नित्यं प्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
 अवलेपन महता परिभूत्या विचेतसः । सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाह्यं सुखादयं ।
 भूतिस्त्वेवं श्रिया सार्द्धं दत्ते वसति कालसे । सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं ।
 प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः । शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं । बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकं ।
 दानं जिनेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरं । एतां बुद्धिं समाख्याय गुप्तचित्तश्चरेद्दुधः ।
 उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्पृष्टुमर्हति । यन्निमित्तं भवेज्जाकलापो वा दुःखमेव च ।
 आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तत्त्यजेत् । किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं ।
 तदेव परितापार्थं सर्वं सम्पद्यते तदा । यद्यत्यजति कामानान्तत् सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति । यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं ।
 दृष्ट्वाद्यसुखस्यैते नार्हन्तः षोडशीं कलां । पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभं ।
 प्राञ्चं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतं । एवमेव क्लैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
 जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । एतां बुद्धिं समाख्याय सुखमासे गुणान्वितः ।
 सर्वान् कामान् जुगुप्सेत क्रोधं कुर्वीत पृथतः । वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोभवः ।
 क्रोधो नाम शरीरस्यो देहिनां प्रोच्यते बुधैः । यदा संहरते कामान् क्रुद्धोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 तदात्मज्यतिरात्माऽयमात्मन्येव प्रपश्यति । न विभेति यदा चायं यदा चास्मान् विभ्यति ।
 यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा । उभेभ्यो नृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
 प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रज्ञान्तात्मा भविष्यति । यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं ।

६५५

६५६

६५७

६५८

६५९

६६०

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्यद्यते तदा । या दुस्वप्ना दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तं तृष्णा त्यजतः सुखं । अत्र पिङ्गलया गीता गायाः श्रूयन्ति पार्थिव ।
 यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनं । संज्ञेते पिङ्गला वेद्या कान्तेनासोदिनाकृता ।
 अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयन्तदा ।

६५१५

॥ पिङ्गलोवाच ॥ उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्त्रवसं चिरं । अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ।
 एकस्थूणं नवद्वारमपि धास्याम्यगारकं । का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ।
 अकामां कामरूपेण धूर्तां नरकरूपिणः । न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धाऽस्मि जाग्रमि ।
 अनर्थो हि भवेदर्थो दैवात् पूर्वकृतेन वा । संबुद्धाऽहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ।
 सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखं । आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ।

६५२०

॥ भीष्म उवाच ॥ एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः । पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखी ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पिङ्गलागीतायां चतुःसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालेऽस्मिन् सर्वभूतत्रयावहे । किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 द्विजतेः कस्यचित् पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै । बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ।

सोऽब्रवीत् पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतं । मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविचक्षणः ।

६५२५

॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किंस्मिन्नात कुर्यात् प्रजानन् विप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानां । पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं ममानु
 पूर्ण्यो येन धर्मचरेण ।

॥ पितोवाच ॥ वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितृणां । अग्नीनाधाय विधिवच्छेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याय
 मुनिर्वभूषेत ।

॥ पुत्र उवाच ॥ एवमभ्याहते लोके समन्तात् परिवारिते । अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ।

॥ पितोवाच ॥ कथमभ्याहते लोकः केन वा परिवारितः । अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव मां ।

॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहते लोको जस्या परिवारितः । अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ।

६५३०

अमोघा रात्रयस्यापि नित्यमायान्ति यान्ति च । यदाऽहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।

सोऽहं कथं प्रतीचिष्ये ज्ञानेनापिहितश्चरन् । रात्र्या रात्र्या यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।

तदैव बन्धं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः । गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कलदा ।

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं । पुष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानसं ।

वृकीनोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति । अथैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वां कालोऽत्यगादयं ।

६५३५

अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति । श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्णिकं ।

न हि प्रतीचते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतं । को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ।

युवैव धर्मशीलः स्यादनित्यं खलु जीवितं । कृते धर्मे भवेत् कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखं ।

मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः । कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टमेषां प्रयच्छति ।
 तं पुत्रपशुसम्पन्नं व्यासक्रमनसं नरं । सुप्तं व्याघ्रो मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति । ६३४०
 सच्चिन्वानकमेवैकं कामानामविद्वत्कं । व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ।
 इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतं । एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वेशे ।
 कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां कर्मसंज्ञितं । चेत्त्रापण्यहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ।
 दुर्बलं बलवन्तश्च शूरं भीरुं जडं कविं । अप्राप्तं सर्वकामार्थान्मृत्युरादाय गच्छति ।
 मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखञ्चानेककारणं । अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि । ६३४५
 जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनां । अनुषक्ता इयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ।
 मृत्योर्वा सुखमेतद्वै या ग्रामे वसतो रतिः । देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ।
 निवन्धिनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः । किंचैतां सुष्ठोता यान्ति नैनां किन्दन्ति दुष्कृतः ।
 न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः । जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ।
 न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते । मृते सत्यमसत्याद्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितं । ६३५०
 तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः । सत्यागमः सदा दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ।
 अमृतञ्चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितं । मृत्युरापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ।
 सोऽहं ह्यहिंसः सत्यार्थी कामक्रोधवह्निष्कृतः । समदुःखसुखः क्षीमी मृत्युं ह्यास्यान्यमृत्युवत् ।
 शान्तियश्नरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः । वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ।
 पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्मादृशो यष्टुमर्हति । अन्तवद्भिरिव प्राज्ञः चेत्त्रयज्ञैः पिशाचवत् । ६३५५
 यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक् प्रणिहिते सदा । तपस्व्यागश्च सत्यञ्च स वै परमवाप्नुयात् ।
 नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं ।
 आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा । आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ।
 नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्तत्तथापरमः
 क्रियाभ्यः ।

किन्ते धनैर्बान्धवैर्वाऽपि किन्ते किन्ते दारैर्ब्रह्मण्यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विज्ज गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क
 गताः पिता च । ६३६०

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा यथाऽकार्धीत् पिता नृप । तथा त्वमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायणः ।

इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे पञ्चसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धनिनोऽयाधना ये च वर्त्तयन्ते स्वतन्त्रिणः । सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शम्पाकेनेह मुक्तेन गीतं शान्तिगतेन च ।

अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्ब्राह्मणस्यागमाश्रितः । क्षिप्यमानः कुदारेण कुचैलेन कुमुदया ।

उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रवृत्तिमानव । विविधान्युपवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । ६३६५

तयोरेकतरे मार्गे यदेनमभिसंनयेत् । न सुखं प्राप्य संहयेन्नासुखं प्राप्य संज्वरेत् ।
 न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदौशिषे । अक्रामात्माऽपि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ।
 अकिञ्चनः परिपतन् सुखमास्वादयिष्यसि । अकिञ्चनः सुखं श्रेते समुत्तिष्ठति चैव ह ।
 अकिञ्चन्यं सुखं लोके पथं शिवमनामयं । अनमित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभा मनः ।
 अकिञ्चनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वतः । अवेक्ष्यमाणस्तोत्रोक्तान् तुल्यमिह लक्षये ।
 अकिञ्चन्यश्च राज्यश्च तुलया समतोलयं । अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकं ।
 अकिञ्चन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयं । नित्योद्विग्नो हि धनवान्मृत्योरास्त्रगतो यथा ।
 नैवास्याग्निर्न चारिष्टो न मृत्युर्न च दस्त्वः । प्रभवन्ति धनत्यागादिमुक्तस्य निराश्रितः ।
 तं वै सदा कामचरमनुपस्त्रीर्णशायिनं । बाहूपधानं श्रान्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ।
 धनवान् क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः । तिर्यग्गोचः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ।
 निर्द्वेषन्नधरोष्ठश्च कुट्टो दारुणभाषिता । कस्मिच्छेत् परिदृष्टुं दातुमिच्छति चेन्मही ।
 श्रिया ह्यभीष्टं संवासो मोहयत्यविचक्षणं । स तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिव निनः ।
 अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति । अभिजातोऽस्मि शुद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
 इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रमाद्यति । संप्रसक्तमना भोगान् विस्मज्य पितृसञ्चितान् ।
 परिशील्य परस्त्रानामादानं साधु मन्यते । तमतिक्रान्तमर्थ्यादमाददानं ततस्ततः ।
 प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगनिवेशुभिः । एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं ।
 विविधानुपपद्यन्ते गात्रसंस्पर्शजान्यपि । तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
 लोकधर्ममवज्ञाय भ्रूणहन्तृभ्रुवैः सह । नात्यक्तां सुखमाप्नोति नात्यक्ता विन्दते परं ।
 नात्यक्ता चाभयः श्रेते त्यक्ता सर्वं सुखी भव । इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्रह्मणेनोपवर्णितं ।
 शम्पाकेन पुरा मच्चं तस्मात्त्यागः परो मतः ।

६५०

६५४

६५८

६६४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शम्पाकगीतायां षट्सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ईहमानः समारम्भान् यदि नासादयेद्धनं । धनदृष्ट्याभिमूढस्य किं कुर्वन् सुखमाप्नुयात् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्व्वभान्यमनायासः सत्यवाक्यश्च भारत । निर्बेदश्च विधित्वा च यस्य स्यात् स सुखी नरः ।
 एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये । एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखञ्चानुत्तमं मतं ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । निर्बेदान्मद्भिना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 ईहमानो धनं मद्भिर्भग्नैश्च पुनः पुनः । केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगं ।
 सुसम्पन्नो तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ । आसीन्मुष्टं मध्येन सहसैवाभ्यधावतां ।
 तयोः संप्राप्तयोरुद्रः स्कन्धदेशममर्षणः । उत्पायोऽस्तिष्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ।
 द्वियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोद्वेगं प्रमाथिना । त्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्गिस्तत्राब्रवीदिदं ।
 न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणपीहितं धनं । युक्तेन श्रद्धया सम्यगीदं समनुतिष्ठत ।

६६८

कृतस्य पूर्वैर्नानार्थैर्दुःकस्याप्यनुतिष्ठतः । इमं पश्यत सङ्कृत्या मम दैवमुपस्रवं ।
 उद्भूतोऽस्य मे दत्तो विषमेणैव गच्छतः । उत्थित्य काकतालीयमुत्पथेनैव धावतः ।
 मणौ वोद्वस्य लब्धेते प्रियौ वत्सतरौ मम । शृङ्गे हि दैवमेवेदं हठेनैवास्ति पौरुषं ।
 यदि वायुपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् । अन्वेद्यमाणं तर्दापि दैवमेवावतिष्ठते ।
 तस्मान्निर्व्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमिच्छता । सुखं स्वपिति निर्व्विषे निराश्वस्यार्थसाधने ।
 अहे सन्त्यक् श्रुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता । प्रतिष्ठता महारथं जनकस्य निवेज्जनात् ।
 यः कामानामुयात् सर्वान् यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् । प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ।
 नान्तं सर्वविधित्सां गतपूर्व्वोऽस्ति कश्चन । शरीरे जीविते चैव दृष्ट्या मन्दस्य वर्द्धते ।
 निवर्त्तस्व विधित्साभ्यः शम्य निर्व्विधं कामुक । असङ्कचासि निरुतो न च निर्व्विधये ततः ।
 यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया । मा मां योजय लोभेन दृष्ट्या त्वं वित्तकामुक ।
 सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः । कदाचिन्मोक्षस्य मूढ धनेहं धनकामुक ।
 अहे नु मम वालिशं योऽहं क्रीडनकस्तव । किं नैव जातु पुरुषः परेषां प्रेयतामियात् ।
 न पूर्व्वं नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् । त्यक्त्वा सर्व्वसमारम्भान् प्रतिबुद्धोऽस्मि जायमि ।
 नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढं । यदनर्थश्रताविष्टं श्रतधा न विदोर्थते ।
 जानामि काम त्वां चैव यच्च किञ्चित् प्रियं तव । तवाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखं ।
 काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात् क्लिप्त जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ।
 ईहा धनस्य न सुखा लब्धे चिन्ता च भूयसी । लभ्यनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ।
 परेभ्यो यो न लभते ततो दुःखतरं नु किं । न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ।
 अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकं । मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि सन्त्यज ।
 य इमं मामकं देहं भूतग्रामं समाश्रितः । स बालितो यथाकामं वसतां वा यथासुखं ।
 न युष्मास्त्रिह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु । तस्मादुत्सृज्य कामान् वै सत्यमेवाग्रयाम्यहं ।
 सर्व्वभूतान्यहं देहे पश्यन् मनसि चात्मनः । योगे बुद्धिं श्रुते सत्यं मनो ब्रह्मणि धारयन् ।
 विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः । यथा मां त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ।
 त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते । दृष्ट्याशोकश्रमाणां हि त्वं कामप्रभवः सदा ।
 धननाशेऽधिकं दुःखं मन्ये सर्व्वमहत्तरं । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनाच्युतं ।
 अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतरा धने । धने मुखकला या तु साऽपि दुःखे विधीयते ।
 धनमस्येति पुरुषं पुरो निग्नन्ति दस्यवः । क्षिप्यन्ति विविधैर्दुर्दैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ।
 अर्थलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया । यद्यदात्मन्वे कामं तत्तदेवानुरूप्यसे ।
 अतस्तज्जोऽसि बाह्यश्च दुःखोषोऽपूरणोऽनलः । नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभं ।
 पाताल इव दुष्पूरो मां दुःखैर्यातुमिच्छसि । नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्तथा ।

५८९

५९०

५९१

५९२

५९३

५९४

निर्व्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृक्कया । निवृत्तिं परमां प्राप्य नाद्य कामान् विचिन्तये ।
अतिल्लेशान् सहामीह नाहं बुद्ध्याम्यबुद्धिमान् । निवृत्तो धननाशेन ग्रथे सर्व्वान् विज्वरः ।
परित्यजामि कामं त्वं हिला सर्व्वमनोगतोः । न त्वं मया पुनः कामं वक्ष्ये न च रंख्ये ।
क्षमिये क्षिपमाणानां न हिंमिये विहिंसितः । देव्युक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियं ।
दत्तः स्वस्तेन्द्रियो नित्यं यथास्वप्नेन वर्त्तयन् । न स कामं करिष्यामि त्वामहं ब्रह्मात्मनः ।
निर्व्वेदं निवृत्तिं त्वमिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमां । सर्व्वभूतदयाञ्चैव विद्धि मां समुपागतं ।

११२५

३२०

तस्मात् कामस्य लोभस्य दृष्ट्वा कार्पण्यमेव च । त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि साम्प्रतं ।
प्रहाय कामं लोभस्य सुखं प्राप्तोऽस्मि साम्प्रतं । नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ।
यद्यस्वजति कामानां तत् मुखस्याभिपूर्य्यते । कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ।
कामानुबन्धं नुदते यत्किञ्चित् पुरुषो रजः । कामक्रोधोद्भवं दुःखमहोररतिरेव च ।

३२१

एष ब्रह्मप्रतिष्ठोऽहं योश्चे शीतमिव ह्रदं । शान्त्यामि परिनिर्व्वानि सुखं मामेति केवलं ।
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं । दृष्ट्वाद्यसुखस्येते नार्हतः षोडशीं कलां ।
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा ब्रह्मनिबोत्तमं । प्राप्यावयं ब्रह्मपुरं राजिव स्वामहं सुखो ।

एतां बुद्धिं समाख्याय मङ्गिर्व्वेदमागतः । सर्व्वान् कामान् परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखं ।
दम्यनाश्रुते मङ्गिरमृतत्वं किलाभवत् । अञ्जित् काममूलं स तेन प्राप महत्सुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि मङ्गिगीतायां सप्तसप्तत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशान्त्यता ।

११३०

अनन्तं वत मे वित्तं यत्न मे नालि किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ।

अत्रैवोदाहरन्तीमं बोधस्य पदसञ्चयं । निर्व्वेदं प्रतिविन्यस्तं तं निबोध युधिष्ठिर ।

बोध्यं शान्तमृषिं राजा नादृषः पर्य्यपृच्छत । निर्व्वेदाञ्जान्तिमापन्नं शास्त्रप्रज्ञानतपितं ।

उपदेशं महाप्राज्ञं ममस्योपदिशस्व मे । कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्व्वृतः ।

॥ बोध उवाच ॥ उपदेशेन वर्त्तामि नानुशास्त्रीह कञ्चन । लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्सुखं परिमृश्यतां ।

११३५

पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने । इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आशा बलवती राजनैरश्यं परमं सुखं । आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।

सामिषं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते ।

मृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । सर्पः परकृतं वेद्यं प्रविश्य सुखमेधते ।

सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः । अद्रेहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पविणः ।

११४०

इषुकारो नरः कश्चिदिषावासकमानसः । समीपेनपि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ।

बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं भ्रवं । एकाकी विचरिष्यामि कुमारो ब्रह्मको यथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि बोध्यगीतायां अष्टसप्तत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

॥ बुधिष्ठ उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्रेयस्मही । किञ्च कुर्वन्नेरो लोके प्राप्नोति गतिमुत्तमां ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रह्लादस्य च सम्वादं मुनेराजगरस्य च ।

चरन्तं ब्राह्मणं कञ्चित् कल्पचिन्तमनामयं । पप्रच्छ राजा प्रह्लादो बुद्धिमान् बुद्धिसन्मतं ।

६३३

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ स्वल्पः शुद्धो मृदुर्दान्तो निर्विधितोऽनसूयकः । मुवाक् प्रगल्भो मेधावो प्राज्ञश्चरसि बालवन् ।

नैव प्रार्थयसे लाभं नालाभेष्वनुशोचसि । नित्यतृप्त इव ब्रह्मन् किञ्चिदवमयसे ।

स्वातमा द्वियमाणसु प्रजासु विमना इव । धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लज्यसे ।

नानुतिष्ठसि धर्मार्थैः न कामे चापि वर्त्तसे । इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साचिवत् ।

का नु प्रज्ञाः श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने । त्रिप्रमाचक्ष मे ब्रह्मन् श्रेयो यदिह मन्यसे ।

६३४

॥ भीष्म उवाच ॥ अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् । उवाच सत्त्वण्या वाचा प्रह्लादमनपार्थया ।

पश्य प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः । ह्रासवृद्धिं विनाशञ्च न प्रह्वये न च व्यथे ।

स्वभावादेव सृष्टस्य वर्त्तमानाः प्रवृत्तयः । स्वभावनिरताः सर्व्वाः परितुष्ये न केनचित् ।

पश्य प्रह्लाद संयोगान् विप्रयोगपरायणान् । सञ्चयाञ्च विनाशान्ताञ्च कचिद्दिधे मनः ।

अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः । उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ।

६३५

मलज्जानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्ष्ये । महतामपि कायानां सूक्ष्माणाञ्च महोदधौ ।

मङ्गमस्त्रावराणाञ्च भूतानामसुराधिप । पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्व्वशः ।

अन्तरिक्षचराणाञ्च दानवोत्तमपचिषां । उत्तिष्ठते यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ।

दिविसञ्चरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च । ज्योतीर्व्यपि यथाकालं पतमानानि लक्ष्ये ।

इति भूतानि सन्त्यञ्जन्नुपक्रान्ति मनुना । सर्व्वसामान्येन विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वपे ।

६३६

मुमहान्तमपि घासं घसे लब्धं यदृच्छया । शये पुनरमुञ्चानो दिवसानि बह्वन्यपि ।

आश्रयन्त्यपि मामसं पुनर्व्वज्जगुणं बद्ध । पुनरत्यं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ।

कणं कदाचित्खादामि पिष्टाकमपि च घसे । भक्ष्ये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चैवावसानं पुनः ।

शये कदाचित् पर्थङ्गे भूमावपि पुनः शये । प्रासादे वाऽपि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ।

धारयामि च चोराणि श्राणलौमाजिनानि च । महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ।

६३७

न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षे न चायेनमनुकृत्ये सुदुर्लभे ।

अचलमनिधनं शिवं विशोकं शुचिमतुलं विदुषां मते प्रविष्टं । अनभिमतनसेवितं विमूढैर्ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मात् परिमितसंस्मरणः परावरञ्चः । विगतभयकषायलोभमोहोऽनमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालं । हृदयसुखमसेवितं कदर्थैर्ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

इदमिदमिति तृष्णयाऽभिभूतं अनमनवाप्तधनं विषीदमानं । निपुणमनुनिश्चयं तत्त्वबुद्ध्या ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

चरामि ।

६३८

बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः कृपणमिहार्थमनार्थमाश्रयन्तं । उपशमरुचिरात्मवान् प्रशान्तो ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
सुखमसुखमलानभमर्थलाभं रतिमरतिं मरणञ्च जीवितञ्च । विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

अपगतभयरागमोहदोषैर्धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः । उपगतफलभोगिनो निश्चम्य ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
अनियतश्चयनाशनः प्रकृत्या दमनियमब्रतशौचसत्ययुक्तः । अपगतफलसञ्चयः प्रहृष्टो ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

अपगतमसुखार्थमोहनार्थैरपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंख्यं । तृषितमनियतमनो नियन्तुं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि । १८०
न हृदयमनुरुध्य वाङ्मनो वा प्रियसुखदुर्लभतामनित्यताञ्च । तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

बहुकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः कविभिरभिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिं । इदमिदमिति तत्रतत्र तत्तत्स्वपरमैर्गहनं प्रत
र्कयद्भिः ।

तदहमनुनिश्चम्य विप्रपातं पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्धनैः । अनवसितमनन्तदोषपारं नृषु विचरामि विनीतदोषतृष्णः ।
॥ भोग उवाच ॥ अजगरचरितव्रतं महात्मा य इह नरोऽनुचरेदिनोतरांगः । अपगतभयलोभमोहमन्युः स खलु सुखो
विचरेदिमं विहारं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रह्लादाजगरसंवादे उनाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा चेह पितामह । नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत् पृष्टो वदस्व मे । १८०

॥ भोग उवाच ॥ प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः । प्रज्ञा निःश्रेयसो लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सतां ।

प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसङ्कथे । प्रज्ञादो नमुचिर्भङ्गिस्तस्याः किं विद्यते परं ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥

वैश्यः कश्चिद्विमुक्तं काश्यपं संश्रितव्रतं । रथेन पातयामास श्रीमान् दृप्तलपस्त्रिनं ।

आर्त्तः स पतितः क्रुद्धस्त्वक्कात्मानमथाब्रवीत् । मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते । १८१

तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसं । इन्द्रः शृगालरूपेण बभौषे क्षुब्धमानसं ।

मनुष्येयानिमिञ्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः । मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्वं एवाभिनन्दति ।

मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप । सुदुर्लभमशायैतन्न दोषान्मर्त्तुमर्हसि ।

सर्वे लाभः साभिमाना इति सत्या च ते श्रुतिः । सन्तोषणीयरूपोऽसि सोमाद्यदभिमन्यसे ।

अहो सिद्धार्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः । श्रोतोव स्पृहये तेषां येषां सन्तीह पाणयः । १८२

पाणिमद्भ्यः स्पृहाऽस्माकं यया तव धनस्य वै । न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।

अपाणित्वादयं ब्रह्मन् कष्टकं नोद्धरामहे । जन्तून्स्वावचानङ्गे दशतो न कषाम वा ।

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्ता दशाङ्गुली । उद्धरन्ति शमीनङ्गादशतो निकषन्ति च ।

वर्षाहिमातप्याश्च परित्राणानि कुर्वते । चैलमन्नं सुखं श्रय्यां निवातञ्चोपभुञ्जते ।

अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च । उपायैर्बहुभिस्त्वैव वक्ष्यानात्मानं कुर्वते ।

६०४.

ये खल्वजिज्ञाः कृपणा अल्पप्राणा अप्राणयः । सहन्ते तानि दुःखानि दिव्या त्वं न तथा मुने ।

दिव्या त्वं न शृगालो वै न कृमिर्न च मूषिकः । न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः ।

शतावताऽपि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप । किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ।

इमे मां क्षमयोऽदन्ति येषामुद्धरणाय वै । नास्ति शक्तिरपाणित्वात् पश्यावस्त्वामिमां मम ।

अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं सन्त्यजाम्यहं । नातः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ।

६०५.

मध्ये वै पापयोनीनां शार्गालीयामहं गतः । पापीयस्यो बद्धतरा इतोऽन्याः पापयेनयः ।

जात्यैवैके सुखितराः सन्त्यजे भृशदुःखिताः । नैकान्तं सुखमेवेह क्वचित् पश्यामि कस्यचित् ।

मनुष्या ह्याढ्यातां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं । राज्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ।

भवेत्स्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतं । देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुल्येतथा सति ।

न तन्निः प्रियलाभेऽस्ति दृष्ट्या नाङ्गिः प्रशाम्यति । संप्रज्वलति सा भूयः समिद्धिरिव पावकः ।

६०६.

अत्येव त्वयि शोकोऽपि हर्षश्चापि तथा त्वयि । सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवना ।

परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषाञ्चैव कर्षणां । मूलं बुद्धोन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्चरे ।

न द्वितीयस्य शिरस्येदं विद्यते क्वचित् । न च पाण्डेस्तृतीयस्य यन्मास्ति न ततो भयं ।

न खल्वपरसञ्चस्य कामः कचन जायते । संसर्गाद्दर्शनादापि श्रवणाद्वाऽपि जायते ।

न त्वं स्मरसि वाह्या लङ्काकानाञ्च पक्षिणां । ताभ्याञ्चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ।

६०७.

यानि चान्यानि भूतेषु भक्ष्यजातानि काश्यप । येषामभुक्तपूर्वन्ते तेषामस्मृतिरेव च ।

अप्राशनमसंस्पर्शमसन्दर्शनमेव च । पुरुषस्यैव नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ।

पाणिमन्तो बलवन्तो धनवन्तो न संशयः । मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ।

बधबन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः । ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ।

अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः । जुगुप्सितां सुकृपणां पापवृत्तिमुपासते ।

६०८.

उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुं । स्वकर्षणा तु नियतं भवितव्यन्तु तत्तथा ।

न पुक्कशो न चाण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति । तथा तुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीं ।

दृष्ट्वा कुणोन् पचहतान् मनुष्यानामथाविनः । सुखं पूर्णं स्वया योन्या लभस्वलाभोऽसि काश्यप ।

यदि ब्राह्मण देहसे निरातङ्गा निरामयः । अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ।

न केनचित् प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा । धर्मायोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ।

६०९.

यदि ब्रह्मण शृणोष्येतच्छ्रद्धासि च मे वचः । वेदेऽस्त्यैव धर्म्मस्य फलं मुख्यमवाप्तसि ।

स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय । सत्यं दमञ्च दानञ्च सार्द्धिष्टा मा च केनचित् ।

येकेचन स्वाध्यायनाः प्राप्ता यजनयाजनं । कथन्ते वाऽनुशोचैयुर्ध्यायेयुर्वाऽप्यशोभनं ।

इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महद्वाप्नुयुः । उत जाताः सुनचचे मुतिथौ समुद्धर्त्तजाः ।

यज्ञदानप्रजेहायां यतन्ते शक्तिपूर्वकं । ननुवेद्यासुरेख्ये दुस्त्रिथौ दुर्मूर्च्छजः ।
सम्पतन्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताः । अहमासं पण्डितको हेतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीन्तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकां । हेतुवादान् प्रवदिता वक्ता संसत्तु हेतुमत् ।
आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मवाक्येषु वै द्विजान् । नास्तिकः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।
तस्यैवं फलनिर्वृत्तिः शृगालत्वं मम द्विज । अपि जातु तथा तस्मादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं शृगालः प्राप्नुयाम् पुनः । सन्तुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतः ।
श्रेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्ज्ययिता तथा । ततः स मुनिवत्याय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो वतासि कुत्रलो बुद्धिमांसिति विक्रितः । समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदोर्ध्वेण चक्षुषा ।
ददर्श चैनं देवानान्देवमिन्द्रं शचीपतिं । ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनं ।
अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविशेत् स्वमालयं ।

१८१६

१८१७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शृगालकाश्यपसंवादे अग्नीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च । गुरुणा वाऽपि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

१८१८

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनाऽनर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । स्वकर्मफलं कृत्वा कृच्छ्रे लोके विधीयते ।

दुर्भेदादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयं । मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ।

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखादुत्सवं । अद्धानाश्च दान्ताश्च धनाद्याः शुभकारिणः ।

व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं ।

प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः । चेत्यमात्मवतां मार्गमास्त्रिता हस्तदर्शिणः ।

१८१९

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पविषु । तदिधस्ते मनुष्याणां येषां धर्मो न कारणं ।

सुशीघ्रमभिधावन्तं विधानमनुधावति । श्रेते सह शयनेन येन येन यथा कृतं ।

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति । करोति कुर्वतः कर्म ज्ञेयवानुविधीयते ।

येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समीहितं । तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ।

स्वकर्मफलनिक्षेपं विधानपरिरक्षितं । भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ।

१८२०

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । खं कालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्मपुराकृतं ।

संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ । प्रवृत्तानि निवर्त्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ।

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्बर्धदेहिकं ।

बालो युवा च दृढश्च यत्करोति शुभाशुभं । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते ।

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरं । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ।

१८२१

समुन्नमप्रती वस्त्रं पञ्चाङ्गुल्यति कर्मणा । उपवाधैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकं ।

दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने । धर्मनिर्द्धूतपापानां संपद्यन्ते मनोरथाः ।

शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ।

अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः । पेशलं चानुरूपञ्च कर्त्तव्यं हितमात्मनः ।

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत् स्थावरजङ्गमं । प्रलये च कमभ्येति तस्मै ब्रूहि पितामह । ६०१

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः । सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः । शैचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीवः क वा गच्छन्ति ये मृताः । अस्माल्लोकादमुं लोकं सर्व्वं ग्रंसतु नो भवान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । भृगुणाऽभिहितं शास्त्रं भरद्वाजाय पृच्छते ।

कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महौजसं । भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजा ऽन्वपृच्छत । ६०२

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः । सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः । शैचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीवः क वा गच्छन्ति ये मृताः । परलोकमिमञ्चापि सर्व्वं ग्रंसितुमर्हसि ।

एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयं । ब्रह्मविर्भक्षसङ्काशः सर्व्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ।

॥ भृगु उवाच ॥ मानसो नाम यः पूर्वे विश्रुतो वै महर्षिभिः । अनादिनिधनो देवस्तथाऽभेद्योऽजरामरः । ६०३

अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाचयोऽव्ययः । यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ।

योऽसृजत् प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः । महान् ससर्ज्जाहङ्कारं स चापि भगवानय ।

आकाशमिति विख्यातं सर्व्वभूतधरः प्रभुः । आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ ।

अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्महो । ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयम्भुवा ।

तस्मात् पद्मात्ममभवद्ब्रह्मा वेदमथो निधिः । अहङ्कार इति ख्यातः सर्व्वभूतात्मभूतकृत् । ६०४

ब्रह्मा वै स महातेजा यत्र ते पञ्चधातवः । शैलास्तस्यास्त्रिसंज्ञास्तु मेदोमांसश्च मेदिनी ।

समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा । पवनैश्चैव निश्वासस्तोऽग्निर्निष्पगाः शिरः ।

अग्नीषोमौ तु चन्द्राकौ नयने तस्य विभुते । नभस्योर्द्ध्वं शिरस्तस्य चितिः पादौ भुजा दिशः ।

दुर्विज्ञेयो ह्यचिन्त्यात्मा सिद्धैरपि न संशयः । स एष भगवान् विष्णुरनन्त इति विश्रुतः ।

सर्व्वभूतात्मभूतस्यो दुर्विज्ञेयोऽज्ञतात्मभिः । अहङ्कारस्य यः सृष्टा सर्व्वभूतमवाय वै । ६०५

यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ गगनस्य दिशाश्चैव भूतलस्थानिलस्य वा । कान्यत्र परिमाणानि संशयं किञ्चि तत्त्वतः ।

॥ भृगु उवाच ॥ अनन्तमेतदाकाशं सिद्धदैवतसेवितं । रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ।

ऊर्द्धं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः । तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्कराभाऽग्निवर्चसः ।

तेऽचाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः । दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्वि मानद । ६०६

उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्ज्वलद्भिः स्वयम्भुभिः । निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ।

पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्तो तमः स्मृतं । तमसोऽन्ते जलं प्राञ्जल्यलस्थानोऽग्निरिव च ।

रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पद्मगाधिपाः । तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्वर्षलं ।
 एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च । अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्द्धेयं दैवतैरपि ।
 अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च । आकाशादपि गृह्यन्ते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ।
 पठन्ति चैव मुनयः ब्राह्मणेषु विविधेषु च । त्रैलोक्यसागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।
 अद्भुत्याय लगन्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् । सिद्धानां देवतानाञ्च यदा परिमिता गतिः ।
 तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतं । नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ।
 यदा तु दिव्यं यद्रूपं ह्रसते वर्द्धते पुनः । कोऽन्यस्तदेदितुं शक्यो योऽपि स्थान्तद्विधोऽपरः ।
 ततः पुष्करतः स्रष्टः सर्वतो मूर्त्तिमान् प्रभुः । ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वं प्रजापतिरनुत्तमः ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करं । ब्रह्माणं पूर्वंजज्ञाह भवान् सन्देह एव मे ।
 ॥ भृगुस्त्वाच ॥ मानसस्येह या मूर्त्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता । तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ।
 कर्णिकां तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः । तस्य मध्ये स्थितो लोकान् सृजते जगतः प्रभुः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे द्व्यशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ प्रजाविसर्गं विविधं कथं विसृजे प्रभुः । मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्गृहि द्विजसत्तम ।
 ॥ भृगुस्त्वाच ॥ प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसाऽसृजत् । संरक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलं ।
 यः प्राणः सर्वभूतानां वर्द्धन्ते येन च प्रजाः । परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतं ।
 पृथिवी पर्वता मेघा मूर्त्तिमन्तस्य येऽपरे । सर्वन्तदारुणं ज्ञेयमापस्तस्यभिरे यतः ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ कथं सलिलमुत्पन्नं कथञ्चैवाग्निमारुतौ । कथं वा मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ।
 ॥ भृगुस्त्वाच ॥ ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिणा समागमे । लोकसम्भवसन्देहः समुत्पन्नो महात्मनां ।
 तेऽतिष्ठन् ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः । त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं दिजाः ।
 तेषां ब्रह्ममयी वाणी सर्वेषां आचमागमत् । दिव्या संरक्षती तत्र सम्भूव नभस्तलात् ।
 पुरा स्मितमाकाशमनन्तमचलोपमं । नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव सम्भूतौ ।
 ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः । तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ।
 यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते । तच्चात्मसा पूर्यमाणं स शब्दं कुरुतेऽनिलः ।
 यथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे । भित्ताऽर्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ।
 स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसम्भवः । आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ।
 तस्मिन् वायुमुच्यते दीप्ततेजः महाबलः । प्रादुरभूदूर्ध्वशिखः कृत्वा निक्षिपिरं नभः ।
 अग्निः पवनसंयुक्तः खं समाक्षिपते जलं । सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्दहनलमुपपद्यते ।
 तस्याकाशं निपततः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः । स सङ्घातलभापन्नो भूमिलमनुगच्छति ।
 रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा । भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे द्व्यशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ य एते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत् पुरा । आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितः ।

यदाऽसृजत् सहस्राणि भूतानां स महामतिः । पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ।

॥ भृगुरुवाच ॥ अमितानां महाशब्दे यान्ति भूतानि सम्भवं । ततलोषां महाभूतशब्देऽयमुपपद्यते ।

चेष्टा वायुः खमाकाशमुष्माऽग्निः सलिलं द्रवः । पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकं ।

इत्येतेः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्यावरजङ्गमं । ओचं ब्राह्मं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंज्ञिकाः ।

६८२५

॥ भरद्वाज उवाच ॥ पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्यावरजङ्गमाः । स्यावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।

अनुष्णामचेष्टानां घनानाञ्चैव तत्त्वतः । वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः । न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ।

अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः । आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकं ।

॥ भृगुरुवाच ॥ घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते ।

६८२६

उद्भूतो ज्ञायते पर्णं त्वक् फलं पुष्पमेव च । म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ।

वाय्वन्मथनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते । ओचेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ।

वह्नी वेष्टयते वृचं सर्वतश्चैव गच्छति । न ह्यदृष्टेः मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ।

पुष्पापुष्पैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि । अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ।

पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनाश्चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ।

६८२७

वक्रेणात्पलनालेन यथोर्द्ध्वं जलमाददेत् । तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिवति पादपः ।

सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच्छिवस्य च विरोहणात् । जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ।

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ । आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ।

जङ्गमानाञ्च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः । प्रत्येकश्च अभिद्यन्ते यैः शरीरं विवेद्यते ।

त्वक् च मांसं तथाऽस्थोनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चमं । इत्येतदिह संघातं शरीरे पृथिवीमयं ।

६८२८

तेजो ह्यग्नितया क्रोधश्चक्षुरुष्मा तथैव च । अग्निर्जरयते यच्च पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ।

ओचं ब्राह्मं तयास्त्यञ्च हृदयं कौष्ठमेव च । आकाशात् प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ।

स्नेहा पित्तमथ स्नेहो वसा शोणितमेव च । इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ।

प्राणात् प्रणीयते प्राणी व्यानाद्वायुश्च ते तथा । गच्छत्यपानोऽधश्चैव समानो हृदयस्थितः ।

उदानादुच्छसिति च प्रतिभेदाच्च भावते । इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनां ।

६८२९

भूमेर्गन्धगुणान्वेत्ति रसश्चाद्भ्यः शरीरवान् । ज्योतिषा चक्षुषा रूपं स्पर्शं वेत्ति च वायुना ।

गन्धः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान् गुणान् ।

दृष्ट्यानिष्ठगन्धश्च मधुरः कटुरेव च । निर्हारी संहतः स्निग्धा रुचो विप्रद एव वा ।

एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः । ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भा स्पर्शं वेत्ति च वायुना ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसश्चापि गुणाः स्मृताः । रसज्ञानन्तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।

६८३०

रसो बज्रविधः प्रोक्तः ऋषिभिः प्रथितात्मभिः । मधुरो लवणस्त्रिक्तः कषायोऽक्षः कटुस्तथा ।
 एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
 ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपश्च बज्रधा स्मृतः । द्रव्यो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्त्रोऽनुवृत्तवान् ।
 शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा । कठिनश्चिक्कणः स्रक्कणः पिक्विलो मृदुदारुणः ।
 एवं षोडशविस्तारो ज्योतीरूपगणः स्मृतः । वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बज्रधा स्मृतः ।
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धा विशद एव च । तथा खरो मृदुः ह्रस्वो लघुर्गुस्तरोऽपि च ।
 शब्दस्पर्शा च विज्ञेयौ द्विगुणौ वायुरित्युत । एवमेकादशविधो वायव्यो गुण उच्यते ।
 तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतं । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकं ।
 षड्ज ऋषभगान्धारो मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ।
 एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ।
 मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयिन्नोरथस्य च । यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
 एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः । एवं बज्रविधाकारः शब्द आकाशसम्भवः ।
 आकाशजं शब्दमाहरेभिर्वायुगुणैः सह । अव्याहृतैश्चेतयते न वेत्ति विषमस्थितैः ।
 आयात्यन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः । आपोऽग्निर्मासुतश्चैव नित्यं जायति देहिषु ।
 मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे चतुरश्रोत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शरीराग्निः कथं प्रभो । अवकाशविशेषेण कथं वर्त्तयतेऽनिलः ।
 ॥ भृगुरुवाच ॥ वायोर्गतिमहं ब्रह्मन् कथयिष्यामि तेऽनघ । प्राणिनामनिला देहान् यथा वेष्टयते बली ।
 अतो मूर्ध्निमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्ध्नि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ।
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः । मनोबुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयश्च सः ।
 एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिचाल्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ।
 वस्तिमूलं गुदञ्चैव पावकं समुपाश्रितः । वह्न्यूवं पुरोषञ्चाप्यमानः परिवर्त्तते ।
 प्रयत्ने कर्मणि बले च एकस्त्रिषु वर्त्तते । उदान इति तं प्राञ्जरात्माविदुषो जनाः ।
 सन्निव्वपि च सर्वेषु सन्निविष्टस्तथाऽनिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ।
 धातुश्चग्निस्तु विततः समानेन समीरितः । रसान् धातुंश्च दोषांश्च वर्त्तयन्नवतिष्ठते ।
 अपानप्राणयोर्ध्वे प्राणपानसमाहितः । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ।
 आस्यं हि पायुपर्यन्तमन्ते स्याद्गुदसंज्ञितं । सोतांस्त्वस्मात् प्रजायन्ते सर्वस्वोतांसि देहिनां ।
 प्राणानां सन्निपाताच्च सन्निपातः प्रजायते । उष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनां ।
 अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्ध्वभागम्य पुनः समुत्तिपति पावकं ।

१८५५

१८६०

१८६१

१८७०

१८७५

पक्षाशयस्त्वधो नाभ्यःमूर्द्धमामाश्रयः स्थितः । नाभिमथे शरीरस्य सर्वे प्राणाश्च संस्थिताः ।

प्रस्थिता इदयासर्वे तिर्यगूर्द्धमधस्तथा । बह्वन्धनरसान्नाद्यो दश प्राणप्रचोदिताः ।

६८०

एष मार्गोऽयं योगानां येन गच्छन्ति तत्पदं । जितक्लमा समा धीरा मूर्द्धन्यात्मानमादधन् ।

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनां । तस्मिन् समिध्यते नित्यमग्निः स्यात्सामिवाहितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे पञ्चाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते । अक्षित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ।

यदुष्णभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि । अग्निर्जरयते चैतत्तस्माज्जीवो निरर्थकः ।

जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते । वायुरेव जहात्येनमुष्णभावश्च नश्यति ।

६८१

यदि वायुमयो जीवः संश्लेषो यदि वा पुनः । वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत् सह मरुद्गणैः ।

संश्लेषो यदि वातेन यदि तस्मात् प्रणश्यति । महार्णवविमुक्तत्वादप्यत् सलिलभाजनं ।

कूपे वा सलिलं दद्यात् प्रदीपं वा ऊताशनो । क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत् यथा नश्यत्यसौ तथा ।

पञ्चधारणके ह्यस्मिन् शरीरे जीवितं कुतः । तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णां नास्ति संशयः ।

नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिघृहात् । नश्यते कोष्ठभेदात् खमग्निर्नश्यत्यभोजनान् ।

६८२

व्याधिवर्णपरिक्लेशैर्भेदिनी चैव शीर्यते । पोडितेऽन्यतरे श्लेषां सङ्घातो याति पञ्चधा ।

तस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति । किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति च ।

एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति । यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ।

गौश्च प्रतिगृहीता च दाता चैव समं यदा । इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ।

विहगैरुपयुक्तस्य शैलायात् पतितस्य वा । अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः सञ्जीवनं पुनः ।

६८३

क्षिन्नस्य यदि वृत्तस्य न मूलं प्रतिरोहति । बीजान्यस्य प्ररोहन्ते मृतः क पुनरेष्यति ।

बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्त्तते । मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्वीजं प्रवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे षडशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ भृगुर्वाच ॥ न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य दन्तस्य च कृतस्य च । याति देहान्तरं प्राणी शरीरन्तु विशीर्यते ।

न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति । समिधामिव दग्धानां यथाग्निर्दृश्यते तथा ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते । इन्धनस्यापयोगान्ते स चाग्निर्नैवोपलभ्यते ।

६८४

नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनं । गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न विद्यते ।

॥ भृगुर्वाच ॥ समिधामुपयोगान्ते यथाऽग्निर्नैवोपलभ्यते । आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्गच्छो हि निराश्रयः ।

तथा शरीरसन्ध्यामे जीवो ह्याकाशवत् स्थितः । न गृह्यते सुखक्षलाद्यथा व्यातिर्न संशयः ।

प्राणान् धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यतां । वायुसन्धारणे ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिघृहात् ।

तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ तनो देहमचेतनं । पतितं याति भूमिलमयनं तस्य हि क्षितिः ।

६८५

जङ्गमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च । आकाश पवनोऽन्वेति ज्योतिस्समनुगच्छति ।

तेषां त्रयाणामेकत्वात् द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितं । यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ।

अमूर्त्तयस्ते विज्ञेया मूर्त्तिमन्तः शरीरिणः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापञ्च शरीरिषु । जीवः किञ्चलस्तत्रेत्येतदाचक्ष मे ऽनघ ।

पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानचेतने । शरीरे प्राणिनां जीवं वेत्तुमिच्छामि यादृशं ।

६०७

मांसशोणितसङ्घाते मेदःस्त्राव्यस्त्रिसञ्चये । भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ।

यद्यजीवं शरीरन्तु पञ्चभूतसमन्वितं । शरीरे मानसे दुःखे कलां वेदयते रुजं ।

शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् । महर्षे मनसि व्यये तस्माज्जीवो निरर्थकः ।

सर्वं पश्यति यदृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा । मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।

न पश्यति न चाग्राति न शृणोति न भाषते । न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ।

६०८

हृष्यति क्रुध्यते कोऽत्र शोचत्युद्विजते च कः । इच्छति ध्यायति देष्टि वाचमीरयते च कः ।

॥ भृगुरुवाच ॥ न पञ्चसाधारणमत्र किञ्चिच्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा । स वेत्ति गन्धांश्च रसान् श्रुतींश्च स्पर्शंश्च रूपंश्च गुणांश्च येऽन्ये ।

पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा । स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तदिप्रयोगान्तु न वेत्ति देहः ।

यदा न रूपं न स्पर्शो नोन्नभावश्च पावके । तदा शान्ते शरीराद्यौ देहत्यागेन नश्यति ।

आपोमयमिदं सर्वमापो मूर्त्तिः शरीरिणः । तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ।

६०९

आत्मा चेन्न इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः । तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मैत्युदाहृतः ।

आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकं । तस्मिन् यः संश्रितो देहे ह्यबिन्दुरिव पुष्करे ।

चेन्न तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकं । तमो रजश्च सत्वश्च विद्धि जीवगुणानिमान् ।

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वं । अतः परं चेन्नविदो वदन्ति प्रावर्त्तयथो भुवनानि सप्त ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मित्येतदाज्जम्बृत इत्यबुद्धाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशार्द्धता तस्य शरीरभेदः ।

६१०

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः । दृश्यते त्वय्यथा बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ।

तं पूर्वोपररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः । लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभं । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्रुते ।

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते । सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मा विनिश्चये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे सप्ताश्रित्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

॥ भृगुरुवाच ॥ असृजद्ब्राह्मणनेवं पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन् । आत्मतेजोऽभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।

६११

ततः सत्यञ्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च शाश्वतं । आचारश्चैव शौचञ्च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ।

देवदानवगन्धर्वा दैत्यासुरमहोरगाः । यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम । ये चान्ये भूतसंघानां वर्णास्तांश्चापि निर्धमे ।

ब्राह्मणानां स्मितो वर्णः चक्षुर्याणाञ्च लोहितः । वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणां मण्डितस्तथा ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभिद्यते । सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ।

६११

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः । सर्वेषां न प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ।

खेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं शोणितं । तनुः चरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ।

जङ्गमं न संस्थेयाः स्थावराणाञ्च जातयः । तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ।

॥ भृगु उवाच ॥ न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतं ।

कामभोगप्रियास्तोच्छ्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः । त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः चक्षतां गताः ।

६१२

गोभ्यो वृत्तिं समाख्याय पीताः कृष्युपजीविनः । स्वधर्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ।

हिंसाऽनृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः । कृष्णाः शैचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ।

इत्येतैः कर्मभिर्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः । धर्मा यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ।

इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती । विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्तज्ज्ञानताङ्गताः ।

ब्राह्मणा ब्रह्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति । ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमास्तथा ।

६१३

ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तेऽद्विजाः । तेषां वज्रविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ।

पिशाचा राक्षसाः प्रेता विविधा स्नेच्छजातयः । प्रमृष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ।

प्रजाब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः । ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ।

आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाऽस्तथाऽव्यया । सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजवंवादे अष्टाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम । वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदताम्बर ।

६१४

॥ भृगु उवाच ॥ जातकर्मणादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शूचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्वस्थितः ।

शौचाचारस्थितः सम्यग्निघसाशी गुरुप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ।

सत्यं दानमयाद्रोह आनृशंसं चपा घृणा । तपस्य दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ।

क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसङ्गतः । दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ।

विप्रत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरतिः शूचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ।

६१५

सर्वभक्ष्यरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशूचिः । त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ।

शूद्रे चैतद्भवेत्क्षत्र्यं द्विजे तच्च न विद्यते । स वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणे ब्राह्मणे न च ।

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत् पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्मसंयमः ।

वार्थो सर्वात्मना तौ हि त्रयोघातार्थमुत्थितौ । नित्यं क्रोधात् श्रियं रचेत् तपो रचेच्च मत्सरात् ।

विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः । यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धना द्विजः ।

६१६

त्यागे यस्य ज्ञतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् । अहिंसः सर्वभूतानां मैत्राण्यणतश्चरेत् ।

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः । अशोकं स्नानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयं ।

तपेऽनित्येन दानेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भावं सङ्गेयसङ्गिना ।

इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गपाह्यमतीन्द्रियं ।

अविश्रम्भेण गन्तव्यं विश्रम्भे धारयेन्मनः । मनः प्राणं निगृह्णीयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।

६८६

निर्व्वेदादेव निर्व्व्याणं न च किञ्चिद्विचिन्तयेत् । सुखं वै ब्रह्मणा ब्रह्म निर्व्वेदेनाधिगच्छति ।

शौचेन सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः । सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्विजातिषु लक्षणं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे जननवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भृगुवाच ॥ सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विमुञ्जते प्रजाः । सत्येन धार्य्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः । तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसा वृताः ।

स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च । सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ।

६८७

तत्राथेवंविधा लोके वृत्तिः सत्यानृते भवेत् । धर्म्मधर्म्मा प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखन्तथा ।

तत्र यत् सत्यं स धर्म्मा यो धर्म्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तसुखमिति । तत्र यदनृतं सोऽधर्म्मा योऽधर्म्मस्तत्तमो यत्तमस्तदुःखमिति ।

अत्रोच्यते । शरीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः । लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुञ्चन्ति विचक्षणाः ।

तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः । सुखं ह्यनित्यं भूतानामिह लोके परत्र च ।

राज्यस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते । तथा तमोऽभिभूतानां भूतानां नश्यते सुखं ।

६८८

तत् खलु द्विविधं सुखमुच्यते शरीरं मानसञ्च । इह खल्वमुभयं लोके वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते न ह्यनः

परं त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति स एव कान्यो गुणविशेषो धर्म्मार्थगुणारम्भस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थं

आरम्भः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतद्भवनाऽभिहितं सुखानां परमा स्थितिरिति न तदुपगृह्णीमो न ह्येषामृषीणां महति स्थितानामप्राप्य एष कान्यो गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति च तपसि श्रूयते त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति । अपि च भगवान् विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्त्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् तस्माच्छ्रूभो न तु महात्माभिर्यं प्रतिप्रष्टहीतो न त्वेष तावद्विशिष्टो गुणविशेष इति नैतद्भगवता प्रत्येमि भगवता नूनं सुखान् परमस्तीति लोकप्रवादे हि द्विविधः फलोदयः सुकृतात् सुखमवाप्यते दुष्कृतादुःखमिति ।

॥ भृगुवाच ॥ अत्रोच्यते । अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं ततस्तमोग्रस्ता अधर्म्ममेवानुवर्त्तन्ते न धर्म्मं क्रोधलोभहिंसा ऽनृतादिभिरवच्छिन्नाः न खल्वस्मिन् लोके नामुत्र सुखमाप्नुवन्ति । विविधव्याधिरुजोपतपैरवकोर्यन्ते । बध्वन्धनपरिक्लेशादिभिर्युत्तिपासाश्च नृणामनृतैरुपतपैरुपतप्यन्ते । वर्षावात्युष्णातिशीतकृतैश्च प्रतिभयैः शरीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । बन्धुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ।

यस्त्वेतैः शरीरैर्मानसैर्दुःखैर्न संस्पृश्यते स सुखं वेद । न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवति ॥

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा । उत्तिपासा अमो नास्ति न जरा न च पापकं ।

६८९

नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयं । नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत्परमं पदं ।

पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तदिधाः स्त्रियः । पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजामयं विदुः ।

इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा । प्रजाः समनुवर्तन्ते स्त्रैः स्त्रैः कर्मभिरावृताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ दानस्य किं फलं प्राजुर्धर्मस्य चरितस्य च । तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य ज्ञतस्य वा ।

॥ भृगुर्वाच ॥ ज्ञेन शान्यते पापं स्वाध्यायैः शान्तिरुत्तमा । दानेन भोगानित्याजस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । ६९८

दानन्तु दिविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च । सङ्गो यदीयते किञ्चित्तत् परत्रोपतिष्ठते ।

असङ्गो दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते । यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमश्नुते ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ किं कस्य धर्माचरणं किं वाऽधर्मस्य लक्षणं । धर्मः कतिविधो वाऽपि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भृगुर्वाच ॥ स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः । तेषां स्वर्गफलावाप्तिर्यथाऽन्यथा स विमुच्यते ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतच्चतुराश्रम्य ब्रह्मर्षिविहितं पुरा । तेषां स्त्रे स्त्रे समाचारास्त्रान्ने वक्तुमिहाहमि । ६९९

॥ भृगुर्वाच ॥ पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः । तत्र गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । सत्यं च शौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्मा उभे सन्ध्ये भास्कराग्निदेवतान्युपस्था य विहाय तद्भालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रिषवणमुपसृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुश्रू षानित्यभिचाभैचादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् । तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिद्ध्यते चास्य मानसमिति ।

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनु व्याख्यास्यामः । समावृत्तानां सदाचाराणां सह धर्मचर्याफलार्थिनां गृह्याश्रमो विधीयते । धर्मार्थकामावाप्तिर्ज्ञानं त्रिवर्गसाधनमपेक्षागर्हितेन, कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा ह्यव्यक्तनियमाभ्यासदेवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्तयेत् । तद्धि सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । गुरुकुलनिवासिनः परिव्राजका ये चान्ये सङ्कल्पितव्रत नियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामयत एव भिचावलिषंविभागाः प्रवर्तन्ते ।

वानप्रस्थानाञ्च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्यादनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनसूयावाकप्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रिया चेति ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति । ७००

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः अपत्योत्पादनने प्रजापतिरिति ।

॥ श्लोकौ चात्र भवतः ॥ वात्सल्यात् सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः । परितापोपघातश्च पारुष्यञ्चात्र मर्हितं ।

अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव विगर्हितः । अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ।

अपि चात्र मात्याभरणवस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यले ऋषेयचूषाणामभ्यवहारार्थाणां विविधानामुपभोगः स्वविहारसन्तोषः कामसुखावाप्तिरिति ।

त्रिवर्गगुणनिवृत्तिर्यस्य नित्यं गृह्याश्रमे । स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ।

उज्ज्वलतिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः । त्यक्तकामसुखारम्भः स्वर्गलस्य न दुर्लभः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे एकनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

॥ भृगुवाच ॥ वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रसवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिषवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषु तपस्यन्तो ऽनुसञ्चरन्ति त्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगा वन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशच्छर्मावस्त्रलसम्भृताङ्गाः केशश्मश्रुखलोमधारिणो नियतकालोपसर्शनाः अस्कन्दितकालवलिहोमानुष्ठायिनः समितकुशकुसुमोपहारसंमार्जनलम्बविश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टम्भविभिन्नसर्व्वलचो विविधनिधमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितलग्नस्थिभृताधृतिपराः सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्वहन्ते ।

यस्त्वेतां नियतस्थैर्वा ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् । स देहेदंनिवद्दोषान् जयेन्नोकांश्च दुर्जयान् ।

परिव्राजकानां पुनराचारः । तद्यथा । विमुच्यग्निधनकलत्रपरिवर्हणसङ्केप्त्वात्मानं स्नेहपाशानवधूय परिव्रजन्ति । समलोष्टाश्मकाञ्चनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्ववक्तव्यद्वयः अरिमित्रोदासीनानां तुल्यदर्शनः स्थावरजरायुजाण्डजवृक्षेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाङ्मनःकर्म्मभिरनभिद्रोहिणो ऽनिकेताः पर्व्वतपुलिनष्टमूलदेवतायतनान्यनुचरन्तो वसन्ति मुनेन्दुर्नरं ग्रामं वा नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामे चैकरात्रिकाः । प्रविश्य च प्राणधारणार्थं द्विजातीनां भवनान्यसङ्गीर्णकर्म्मणामुपतिष्ठेदुः । पात्रपतितायाचितभैक्ष्याः कामकोधदर्पलोभमोहकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति । ७०१५

॥ भवन्ति चात्र श्लोकाः ॥

अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः । न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ।

कृत्वाऽग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति । विप्रस्तु भैक्षोपगतैर्हविर्भिस्त्रिंशताग्निना स व्रजते हि लोकात् । मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचिः सुसंकल्पितयुक्तबुद्धिः । अनिम्बनं ज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं अयते द्विजातिः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ अस्माश्लोकात् परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते । तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भृगुवाच ॥ उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्व्वगुणान्विते । पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते । ७०१६

तत्र द्वापापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्म्मलाः । लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ।

स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र युक्ताः शुभा गुणाः । काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ।

न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः । नान्योन्यं बध्यते तत्र द्रव्येषु च न विस्मयः ।

परो ह्यधर्मो नैवास्ति सन्देहो नापि जायते । कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

पानाशनासनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः । सर्व्वकामैर्हृताः केचिद्धेमाभरणभूषिताः । ७०१७

प्राणधारणमात्रन्तु केषाञ्चिदुपपद्यते । श्रमेण महता केचित् कुर्व्वन्ति प्राणधारणां ।

इह धर्मपराः केचित् केचिन्नैकतिका नराः । सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्द्धना धनिनोऽपरे ।

इह श्रमो भयं मोहः क्षुधा तीव्रा च जायते । लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्त्यपण्डिताः ।

इह वार्त्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कारिणः । यस्तदेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ।

सोपधं निवृत्तिलेयं परिवादो ह्यसूयिता । परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा । ७०१८

एतानामेव ते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते । यस्तेतान्नाचरेदिदांस्तपस्तस्य विवर्द्धते ।
 इह चिन्ता बद्धविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः । कर्मभूमिरियं लोके इह कृत्वा शुभाशुभं ।
 शुभैः शुभमवाप्नोति तथाशुभमथान्यथा । इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
 इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः । उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ।
 इहस्थालत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृता जनाः । यदि सत्कारमृच्छन्ति तिर्यग्योनिषु चापरे ।
 लीलाद्युपस्तथा चान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले । अन्योन्यभक्षणासक्ता लोभमोहसमन्विताः ।
 इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्युत्तरां दिशं । ये गुरुन् पर्युपासन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।
 पन्थानं सर्वलोकानां विजानन्ति मनोविणः । इत्युक्तोऽयं मया धर्माः संक्षिप्तो ब्रह्मनिर्मितः ।
 धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ।

३०१५

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो भृगुणा राजन् भरद्वाजः प्रतापवान् । भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् । ०११
 एष ते प्रसवे राजन् जगतः संप्रकीर्तितः । निखिलेन महाप्रज्ञ किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे दिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

॥ शुधिति उवाच ॥ आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं तयाऽनघ । श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्टज्ञाः प्रियसाहसाः । असन्तस्तिति विख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।

पुरीषं यदि वा मूचं ये न कुर्वन्ति मानवाः । राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ।

शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानाञ्च तर्पणं । धर्ममाहुर्म्मनुष्याणामुपसृश्य नदीं तरेत् ।

०१५

सूर्यं सदापतिष्ठेत् न च सूर्योदये स्वपेत् । सायं प्रातर्ज्येपेत् सन्ध्यां तिष्ठन् पूर्वा तथेतरां ।

पञ्चाद्रौ भोजनं भुञ्ज्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः । न निन्दादम्भच्छांश्च खादु खादु च भक्षयेत् ।

आर्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि । देवर्षिर्नारदः प्राह एतदाचारलक्षणं ।

शुचिं देशमनष्ट्वहं देवं गोष्ठं चतुष्पथं । ब्राह्मणं धार्मिकं चैतं नित्यं कुर्यात् प्रदक्षिणं ।

अतिथीनाञ्च सर्वेषां प्रेक्षाणां स्वजनस्य च । सामान्यं भोजनं भूयैः पुरुषस्य प्रशस्यते ।

०१०

सायम्प्रातर्धननुष्याणामशनं देवनिर्मितं । नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ।

होमकाले तथा जुह्वदुत्तुकाले तथा व्रजन् । अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ।

अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतं । तज्जनाः पर्युपासन्ते सत्यं सन्तः समासते ।

लोष्टमर्द्धं त्वणञ्जदी नखखादी च यो नरः । नित्योच्छिष्टः शङ्खशुको नेहायुर्विन्दते महत् ।

यजुषासंस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात् । न भक्षयेदृथा मांसं पृष्टमांसञ्च वर्जयेत् ।

०१४

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् । काम्यकर्मफलं लब्ध्वा गुरुणामुपपादयेत् ।

गुरुभ्य आसनं देयं कर्त्तव्यञ्चाभिवादनं । गुरुभ्यर्च्यो युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ।

नेत्रेतादित्यमुद्यन्तं न च नद्यां परस्त्रियं । मैथनं सततं धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ।

तीर्थानां हृदयं तार्थं शुचीनां हृदयं शुचिः । सर्वमार्थकृतं चौल्यं बालसंस्पर्शनानि च ।

दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत् । सायम्प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनं ।
 देवागारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे । स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।
 सायम्प्रातश्च विप्राणां पूजनञ्च यथाविधि । पश्यानां शोभते पण्यं कृषीणां वाद्यते कृषिः ।
 वज्रकारञ्च शस्यानां वाद्ये वाहे गवां तथा । सम्यक् भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
 सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवागं कृशरे तथा । अश्रुकर्माणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽयं भोजने ।
 व्याधितानाञ्च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनं । प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।
 सह स्त्रियाऽथ शयनं सह भोज्यञ्च वर्जयेत् । त्वं कारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
 श्रवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति । हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतं ।
 ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गृहमाणा महाजने । ज्ञानपूर्वं कृतं पापं हृदयन्त्यवज्जुताः ।
 नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्त्येव दिवौकसः । पापेनापिहितं पापं पापमेवानुवर्त्तते ।
 धर्मेणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्त्तते । धार्मिकेण कृतो धर्मो धर्ममेवानुवर्त्तते ।

७०५०

७०५१

७०५२

पापं कृतं न स्मरतीह मूढो विवर्त्तमानस्य तदेति कर्तुः । राहुर्ग्रहोऽथ चन्द्रमुपैति चापि तथाऽबुधं पापमुपैति कर्म ।

आश्रया सञ्चितं द्रव्यं दुःखेनैवोपभुज्यते । तद्वृथा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतोचते ।
 मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ।
 एक एव चरेद्भूमिं नास्ति धर्मो सहायता । केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ।
 धर्मो योनिर्धनुष्याणां देवानाममृतं दिवि । प्रेत्यभोव सुखं धर्माच्छस्यतैरुपभुज्यते ।

७०५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आचारविधौ विनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते । यदध्यात्मं यया चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमं । प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि । तद्वाख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतमं सुखं ।

सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचारैः परिदर्शितं । यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यञ्च विन्दति ।

फललाभस्य तस्य स्यात् सर्वभूतहितञ्च तत् । पृथिवी वायुराकाशमापोऽप्योतिश्च पञ्चमं ।

७०५४

महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्यथैव । यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।

महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्ध्वे यथा । प्रसार्य च ययाऽङ्गानि कूर्माः संहरते पुनः ।

तदङ्गूतानि भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः । महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।

अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति । शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशधेनिजं ।

वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा तक् चैव चित्तं सूतं । रूपं चक्षुस्तथा पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ।

७०५५

रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः सूताः । त्रैयं घ्राणं शरीरञ्च रते भूमिगुणस्त्रयः ।

महाभूतानि पञ्चैव षष्ठञ्च मन उच्यते । इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ।

सप्तमी बुद्धिरित्याहुः चेन्नष्टः पुनरष्टमः । चक्षुरास्त्रोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।

बुद्धिरथ्यवसानाय चेन्नः साचिवन् स्थितः । ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्वाक् चेर्ध्वं पश्यति ।

एतेन सर्वमेवेदं विद्वद्भिरभिव्याप्तमन्तरं । पुरुषैरिन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।

३०८५

तमो रजश्च सत्त्वश्च तेऽपि भावास्तदाश्रिताः । एतां बुद्ध्या नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिं ।

समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमं । गुणैर्ननीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियास्थि ।

मनः षष्ठानि भूतानि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः । इति तन्मयमेवैतत् सर्वं स्थावरजङ्गमं ।

प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा । येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।

जिघ्रति घ्राणमित्याह्वरसं जानाति जिह्वया । त्वचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्विक्रियते सङ्गत् ।

३०८६

येन प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति तन्मनः । अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।

इन्द्रियाणीति यान्याहुस्तान्यदृश्याऽधितिष्ठति । पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्त्तते ।

कदाचिन्नभते प्रीतिं कदाचिदनशोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्त्तते ।

एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता । सेवं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्त्तते ।

सरितां सागरो भर्त्ता महावेलाभिवोर्धिमान् । अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्त्तते ।

३०८७

प्रवर्त्तमानन्तु रजस्तद्भावमनुवर्त्तते । इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्त्तयति सा तदा ।

प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहस्तु ते त्रयः । ये ये च भावा लोकेऽस्मिन् सर्वेष्वेतेषु वै त्रिषु ।

इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत । इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।

सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा । त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।

सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत । सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शा रजोगुणः ।

३०८८

तमोगुणेन संयुक्तौ भवतो व्यावहारिकौ । तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

वर्त्तते सात्विको भाव इत्याचक्षेत् तत्तथा । अथ यदुःखसंयुक्तमप्रोतिकरमात्मनः ।

प्रवृत्तं रज इत्येव तन्न संरम्य चिन्तयेत् । अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् । प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।

कथञ्चिदभिवर्त्तन्त इत्येते सात्विका गुणाः । अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथा क्रमा ।

३०८९

लिङ्गानि रजसस्थानि दृश्यन्ते हेतुहेतुभिः । अवमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्त्रिता ।

कथञ्चिदभिवर्त्तन्ते विविधास्तमसा गुणाः । दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकं ।

मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च । सत्त्वचेन्नश्येरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।

सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् । मशकोऽुम्बरो वाऽपि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।

अन्योन्यमेतौ स्थाताश्च सम्प्रयोगस्तथा तयोः । पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा ।

३०९०

यथा मत्स्या जलञ्चैव सम्प्रयुक्तौ तथैव तौ । न गुणा विदुरात्मानं स गुणान् वेत्ति सर्वशः ।

परिद्रष्टा गुणानान् संसृष्टान्मन्यते तथा । इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसत्तमैः ।

निर्विचेष्टैरजानङ्गिः परमात्मा प्रदीपवत् । सृजते हि गुणान् सत्त्वं चेन्नः परिपश्यति ।

सम्प्रयोगस्तयोरेष सत्त्वचेवज्ञयोर्भुवः । आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य चेवज्ञस्य च कश्चन ।
 सत्त्वं मनः संसृजते न गुणान् वै कदाचन । रश्मीलिषां समनसा यदा सम्यङ्मयच्छति । ७११
 तदा प्रकाशते ऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव । त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्भुनिः ।
 सर्व्वभूतात्मभूतस्मात् स गच्छेदुत्तमां गतिं । यथा वारिचरः पक्षी सलिलेन न लिप्यते ।
 एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्त्तते । एवं स्वभावमेवैतत् स्वबुद्ध्या विहरन्नेव ।
 अशोचन्नप्रहृष्यं समो विगतमत्सरः । स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स नित्यं सृजते गुणान् ।
 ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तनुवद्गुणाः । प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते । ७१२
 प्रत्यक्षेण परोक्षतदनुमानेन सिध्यति । एवमेके व्यवस्थन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
 उभयं सम्प्रधार्यैतद्व्यवस्थेयं यथामति । इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिभेदमयं दृढं ।
 विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः । मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
 अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा । महानद्या हि पारश्चल्यते न तदन्यथा ।
 न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तरत्युत । एवं ये विदुरध्यातुं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमं । ७१३
 एतैः बुद्ध्या नरः सर्व्वा भूतानामागतिं गतिं । अवेक्ष्य च शूनैर्बुद्ध्या लभते श्रमनन्ततः ।
 त्रिवर्गो यस्य विदितः प्रेत्य यस्य विमुञ्चति । अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।
 न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैश्च विमामशः । तत्र तत्र विस्मृतैश्च दुर्व्वार्यैश्चाकृतात्मभिः ।
 एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ।
 न भवति विदुषां ततो भयं यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् । नहि गतिरधिका ऽस्ति कस्यचित् सति हि गुणे प्रवदन्त्य
 तुल्यतां । ७१४

यः करोत्यनभिसन्धिपूर्व्वकं तच्च निर्णुदति यत् पुरा कृतं । नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्व्वतः ।
 लोकमःतुरमसूयते जनस्तस्य तज्जनयतीह सर्व्वतः । लोक आतुरजनान्निराविशंस्तत्तदेव बज्र पश्य शोचतः ।
 तत्र पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं पदं सतां ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि चतुर्नवत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगश्चतुर्व्विधं । यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्तीह महर्षयः ।
 यथा स्तुष्टितं ध्यानं तथा कुर्व्वन्ति योगिनः । महर्षयो ज्ञानवृत्ता निर्व्वाणगतमानसाः । ७१५
 नावर्त्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः । जन्मदोषपरिशीणाः स्वभावे पर्य्यवस्थिताः ।
 निर्देह्या नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता निष्परिग्रहाः । असङ्गान्यविवादोनि मनःशान्तिकराणि च ।
 तत्र ध्यानेन संस्मिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः । पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवद्भुनिः ।
 शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं तच्चा न वेदयेत् । रूपं न चक्षुषा विन्द्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ।
 घ्रेयाण्यपि च सर्व्वाणि जङ्घाद्धानेन योगवित् । पञ्चवर्गप्रमाथीनि नैच्छेत्तानि वीर्य्यवान् । ७१६
 ततो मनसि संयतः पञ्चवर्गं विचक्षणः । समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ।

इन्द्रियाणि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलं । पूर्वं ध्यानपथे धीरः समादध्यात्मनोऽन्तरा ।

इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययं । एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्तितः ।

तस्य तत् पूर्वसंरुद्धमात्मनः षष्ठमान्तरं । स्फुरिष्यति समुद्भान्ता विद्युदम्बुधरे यथा ।

जलविन्दुर्यथा लोलः पर्णस्यः सर्वतश्चलः । एवमेवास्य चित्तञ्च भवति ध्यानवर्त्मनि ।

०१४०

समाहितं चणं किञ्चिद्भानवर्त्मनि तिष्ठति । पुनर्वायुपथं भानं मनो भवति वायुवत् ।

अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्त्रीरमत्सरो । समादध्यात् पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ।

विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चैव जायते । मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ।

मनसा क्लिश्यमानसु समाधानञ्च कारयेत् । न निर्व्वेदं मुनिर्गच्छेत् कुर्याद्देवात्मनो हितं ।

प्रांशुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः । सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभादनं ।

०१४१

किञ्चित् स्निग्धं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितां । क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत् सर्वान्तत् परिभावनं ।

एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् । संहरेत् क्रमशश्चैव स सम्यक् प्रशमिष्यति ।

सद्यमेवं मनश्चैवं पञ्चवर्गञ्च भारत । पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शाम्यति ।

न तत् पुनश्चकारेण न च दैवेन केनचित् । सुखमेव्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ।

सुखेन तेन संयुक्तो रंखते ध्यानकर्म्मणि । गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्व्व्याणं तन्निरामयं ।

०१४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अध्यात्मे पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तन्ते राजधर्मास्तथैव च । नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्निधाः ।

श्रुतास्त्वन्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते । सन्देहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत । किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ।

जपस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ । जापका इति किञ्चेतत् सांख्ययोगक्रियाविधिः ।

किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जपमुच्यते । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ।

०१४३

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यमस्य यत् पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ।

सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्षौचदर्शभिः । संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ।

वेदवादाश्च निवृत्ताः शान्ता ब्रह्मण्यवस्थिताः । सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिः शुभदर्शभिः ।

मार्गौ तावप्युभादेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ । यथा संश्रूयते राजन् कारणं चात्र वक्ष्यते ।

मनः समाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः । सत्यमग्निपरीचारो विविकानाञ्च सेवनं ।

०१४४

ध्यानं तपो दमः चान्तिरनसूया मिताशनं । विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।

एष प्रवर्त्तको यज्ञो निवर्त्तकमथोऽष्टणु । यथा निवर्त्तते कर्म्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।

एतत् सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्त्तयेत् । विरतं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयं ।

कुशोच्चयनिषणः सन् कुशहस्तः कुशैः शिखी । कुशैः परिवृतस्तस्मिन् मध्ये ऋचः कुशैस्तथा ।

विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत् । साम्यमुत्पाद्य मनसा मनस्येव मनो दधत् ।

०१४५

तद्द्विधा ध्यायति ब्रह्म जपन् वै संहितां हितां । संन्यस्त्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ।
 ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिता वल्लसंश्रयात् । शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान् ।
 अरागमोहो निर्दन्धो न शोचति न सज्जते । न कर्त्ता कारणानञ्च न कार्याणामिति स्थितिः ।
 न चाहङ्कारयेगेन मनः प्रस्थापयेत् कचित् । न चार्थग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ।
 ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः । ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ।
 स वै तस्यामवस्थायां सर्वत्यागकृतः सुखं । निरिच्छस्यजति प्राणान् ब्राह्मीं संविशते तनुं ।
 अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणं । उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव कचन जायते ।
 आत्मदुष्ट्या समाख्याय शान्तोभूतो निरामयः । अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने षष्ठवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह । एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्यपरामपि ।

७१७०

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्वारहितो राजन् जापकानां गतिं विभो । यथा गच्छन्ति निरयाननेकान् पुरुषर्षभ ।

७१७५

यथोक्तपूर्वं पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः । एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स च गच्छति ।
 अवमानेन कुरुते न प्रीयति न हव्यति । ईदृशो जापको याति निरये नात्र संशयः ।
 अहङ्कारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः । पराऽवमानो पुरुषो भविता निरयोपगः ।
 अभिध्यापूर्वकं जयं कुरुते यस्तु मोहितः । यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।
 अथैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते । स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात् प्रमुच्यते ।
 रागेण जापको जयं कुरुते तत्र मोहितः । यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।
 दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति । चलामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ।
 अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः । स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वाऽनुशोचति ।
 दृढप्राज्ञो करोमीति जयं जयति जापकः । न सम्पूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति ।

७१८०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिवृत्तं परं यत्तद्व्यक्तं ब्रह्मणि स्थितं । तद्भूतो जापकः कस्मात् स शरीरमिहाविशेत् ।

७१८५

॥ भीष्म उवाच ॥ दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः । प्रज्ञस्तं जापकवच्च दोषाश्चैते तदात्मकाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने सप्तनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशं निरयं याति जापको वर्णयस्व मे । कौतूहलं हि राजन्मे तद्भवान् वक्तुमर्हन्ति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ धर्मस्थां प्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः । धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वारहितोऽनघ ।

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनां । नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ।

दिधानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चैव काञ्चनाः ।

७१९०

चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याय वृहस्पतेः । मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ।

रुद्रादित्यवसूनाञ्च तथाऽन्येषां दिवौकसां । एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।

अभयञ्चानिमित्तञ्च न तत् क्लेशसमावृतं । दाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्भुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ।

चतुर्लक्षणवर्जन्तु चतुष्कारणवर्जितं । अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमं ।

कालः सम्पद्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः । स कालस्य प्रभूराजन् स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ।

७१८३

आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परमं स्थानं निरयासि च तादृशः ।

एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वे एव यथायथं । तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्यानं अष्टनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कालमृत्युयमानान्ते इच्छाको ब्राह्मणस्य च । विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इच्छाकोः सूर्यपुत्रस्य यदृत्तं ब्राह्मणस्य च ।

कालस्य मृत्याञ्च तथा यदृत्तं तन्निबोध मे । यथा स तेषां संवादो यस्मिन् स्थानेऽपि चाभवत् ।

७२००

ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्वर्ण्यदृत्तो महायशः । षडङ्गविक्रहाप्राज्ञः पैप्पलादिः सकौशिकः ।

तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु बभूव ह । वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ।

सोऽन्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संक्षितां संयतो जपन् । तस्य वर्षसहस्रन्तु नियमेन तथा गतं ।

स देव्या दर्शितः साक्षात् प्रीताऽस्मीति तदा किल । जपमावर्त्तयंस्तूष्णीं न स तां किञ्चिदब्रवीत् ।

तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा । वेदमाता ततस्तस्य तज्जयं समपूजयत् ।

७२१५

समाप्तजप्यस्तूत्याय शिरसा पादयोस्तदा । पपात देव्या धर्मात्मा वचनञ्चेदमब्रवीत् ।

दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनञ्च गता मम । यदि चापि प्रसन्नाऽसि जय मे रमतां मनः ।

॥ सावित्युवाच ॥ किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किञ्चेष्टं करवाणि ते । प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ।

इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् । जयं प्रति ममेच्छेयं वद्वृत्तित्विति पुनः पुनः ।

मनसञ्च समाधिर्मे वद्वृत्ताहरहः शूभे । तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ।

७२१०

इदञ्चैवापरं प्राह देवी तन्प्रियकाम्यया । निरयं नैव याता त्वं यत्र याता द्विजर्षभाः ।

यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितं । साधये भविता चैतद्यत्नयाऽहमिहार्यता ।

नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वां समुपैष्यति । कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्तिकं ।

भविता च विवादोऽत्र तव तेषाञ्च धर्मतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्ता भगवती जगाम भवनं स्वकं । ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तथा ।

७२१५

सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यसन्धोऽनसूयकः । समेप्ते नियमे तस्मिन्नय विप्रस्य धीमतः ।

साक्षात् प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं दिजं ।

॥ धर्म उवाच ॥ द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः । जपस्यास्य फलं यत्तत् संप्राप्तं तच्च मे शृणु ।

जिता लोकास्तथा सर्वे ये दिव्या ये च भानुषाः । देवानां निलयान् साधो सर्वानुत्क्राम्य यास्यसि ।

प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान् यथेष्टितान् । त्यक्त्वात्मनः शरीरञ्च ततो लोकानवाप्स्यसि ।

७२१०

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किमु लोकैर्हि मे धर्मं गच्छ त्वञ्च यथासुखं । ब्रह्मदुःखसुखं देहं नात्सृजेयमहं विभो ।

॥ धर्म उवाच ॥ अवश्यं भोः शरीरन्ते त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव । स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचतेऽनघ ।

- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न रोचये स्वर्गवासं विना देहमहं विभो । गच्छ धर्मं न मे अद्भुतं स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ।
 ॥ धर्म उवाच ॥ अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखो भव । गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ रमे जपन्महाभाग किन्तु लोकैः सनातनैः । सशरीरेण गन्तव्यं मया स्वर्गं न वा विभो । २२५
 ॥ धर्म उवाच ॥ यदि त्वं नेच्छसे त्यक्तुं शरीरं परमं वै दिज । एष कालस्तथा मृत्युर्धमस्य त्वामुपागताः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च चित्तं विभो । ब्राह्मणं तं महाभागमुपगम्येदमब्रुवन् ।
 ॥ यम उवाच ॥ तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च । फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ।
 ॥ काल उवाच ॥ यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तमनुत्तमं । कालस्य स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ।
 ॥ मृत्यु उवाच ॥ मृत्युं मां विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतं । कालेन चेदितो विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै । २२६
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने । मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अर्थं पाद्यञ्च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे । अब्रवीत् परमप्रोतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ।
 तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः । इत्थाकुरगमन्तत्र संमेता यत्र ते विभो ।
 सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याथ प्रणम्य च । कुशलप्रश्नमकरोत् सर्वेषां राजसत्तमः ।
 तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्थं तथैव च । अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंवादं । २२७
 स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेऽङ्गसि । स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान् अब्रवीतु मां ।
 ॥ राजोवाच ॥ राजाऽहं ब्राह्मणस्य त्वं यदा षट्कर्कसंस्थितः । ददानि वसु किञ्चित्ते प्रथितं तददस्मै मे ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ द्विविधा ब्राह्मणा राजन् धर्मस्य द्विविधः स्मृतः । प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च निवृत्तोऽहं प्रति
 यहात् ।
 तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप । अहं न प्रतियच्छामि किमिष्टं किं ददामि ते ।
 ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किं । २२८
 ॥ राजोवाच ॥ क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् । प्रयच्छ युद्धमित्येवंवादिनः स्त्रो द्विजोत्तम ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तुव्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप । अन्योन्यस्थान्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ।
 ॥ राजोवाच ॥ स्वशक्त्याऽहं ददानीति त्वया पूर्वमुदाहृतं । याचे त्वां दीयतां मङ्गं जप्यस्यास्य फलं द्विज ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकल्पसे । न च युद्धं मया साङ्गं किमर्थं याचसे पुनः ।
 ॥ राजोवाच ॥ वाग्वा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया वाङ्मजीविनः । वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह । २२९
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयतां । ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति मा चिरं ।
 ॥ राजोवाच ॥ यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया । फलं प्राप्तं तत् प्रयच्छ मम दितुर्भवान् यदि ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया । अर्द्धन्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ।
 अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलं । राजन् प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेऽङ्गसि ।
 ॥ राजोवाच ॥ कृतं सर्वेण भद्रं नो जप्यं यद्याचितं मया । स्वस्ति तेऽस्य गमिष्यामि किञ्च तस्य फलं वद । २३०
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया । अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ।

॥ राजोवाच ॥ अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किं मे करिष्यति । फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्जयकृतस्य मां ।

प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे संशयं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तञ्चास्य फलं मया । वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्य तव चैव हि ।

न भिमन्धिर्धया जये कृतपूर्वः कदाचन । जयस्य राजशार्दूल कथं वेत्स्याम्यहं फलं ।

०२५५

ददस्वेति त्वया चोक्तं ददानीति मया तथा । न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ।

अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि । महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ।

न युक्तन्तु मृषावाणीं त्वया वक्तुमरिन्दम । तथा मयाऽप्यभिहितं मिथ्या कर्तुं न शक्यते ।

संश्रुतञ्च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितं । तद्गृहीत्वा विचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ।

इहागम्य हि मां राजन् जायं फलमयाचियाः । तन्मे निदृष्टं गृह्णीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ।

०२६०

नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान् स तारयेत् । कुत एव जनिष्यांसु मृषावादपरायणः ।

न यज्ञफलदानानि नियमास्तारयन्ति हि । यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरुषर्षभ ।

तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यन्ति च यत्तपः । शतैः शतसहस्रैश्च तैः सत्यान् विशिष्यते ।

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः । सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतं ।

सत्यं वेदेषु जागर्त्ति फलं सत्ये परं स्रुतं । सत्याद्धर्मो यमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ।

०२६५

सत्यं वेदास्तथाऽङ्गानि सत्यं विद्यास्तथा विधिः । व्रतचर्या तथा सत्यमोङ्कारः सत्यमेव च ।

प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं सन्ततिरेव च । सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ।

सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः । सत्यं यज्ञस्तपो वेदास्तोभा मन्त्राः सरस्वती ।

तुलामारोपितो धर्मः सत्यैवेति नः श्रुतं । समकक्षां तुल्यतो यतः सत्यं ततोऽधिकं ।

यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्द्धते । किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ।

०२७०

सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्नृतं कथाः । कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽग्रभं ।

यदि जयफलं दत्तं मया नेषिष्यसे नृप । धर्मैभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ।

संश्रुत्य धो न दिक्षेत याचित्वा यश्च नेच्छति । उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ।

॥ राजोवाच ॥ योद्धव्यं रक्षितव्यञ्च क्षत्रधर्मः किल दिज । दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न ष्छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमाग्रजं । इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथं ।

०२७५

॥ धर्म उवाच ॥ अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतं । द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ।

॥ स्वर्ग उवाच ॥ स्वर्गं मां विद्वि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतं । अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवां ।

॥ राजोवाच ॥ कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्गं यथागतं । विप्रो यदीच्छते गन्तुं चीर्णं गृह्णातु मे फलं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ बाख्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः । निवृत्तलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ।

निवृत्तं मां चिराद्राजन् विप्रलोभयसे कथं । स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप ।

०२८०

तपः स्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

॥ राजोवाच ॥ यदि विप्र विस्मृत्यने जयस्य फलमुत्तमं । आवयोर्यत्फलं किञ्चित् सहितं नौ तदस्ति ह ।

द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः । यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ।

मा वाभूत् सह भोज्यन्नौ मदीयं फलमाप्नुहि । प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो विवृतवेशौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ । गृहीत्वाऽन्योन्यमावेक्ष्य कुक्षे लवूचतुर्व्वचः ।

न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः । इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजाऽनुशासकः ।

सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् । अनृतं वदसीह त्वमृणन्ते धारयाम्यहं ।

तावुमौ सुभृशं तप्तौ राजानमिदमूचतुः । परीक्ष त्वं यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ।

॥ विरूप उवाच ॥ धारयामि नरव्याघ्र विवृतस्येह गोः फलं । ददतस्व न गृह्णाति विवृतो मे महीपते ।

॥ विवृत उवाच ॥ न मे धारयते किञ्चिद्विरूपोऽयं नराधिप । मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वं सत्याभासं नराधिप ।

॥ राजोवाच ॥ विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे । श्रुत्वा तथा करिष्येऽहमिति मे धीयते मनः ।

॥ विरूप उवाच ॥ प्रणुष्णावहितो राजन् यथैतद्धारयाम्यहं । विवृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नराधिप ।

अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुराऽनघ । धेनुर्व्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ।

तस्याश्चायं मया राजन् फलमभ्येत्य याचितः । विवृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ।

ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये । गावौ च कपिले क्रीत्वा वत्सले बद्धदोहने ।

ते चोच्छ्रुत्तयै राजन् मया समपवर्ज्जिते । यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ।

इहाद्यैव गृहीत्वा तु प्रयच्छेद्विगुणं फलं । एवं स्यात् पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ।

एवं विवदमानौ खस्त्रामिहाभ्यागतौ नृप । कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नौ समादध ।

यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै । भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गं स्थापयिताऽद्य नौ ।

॥ राजोवाच ॥ दीयमानं न गृह्णासि च्छणं कस्मात्त्वमद्य वै । यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृहीत्वा मा चिरं ।

॥ विवृत उवाच ॥ धारयामीत्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया । नायं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वाञ्छति ।

॥ राजोवाच ॥ ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे । दण्डो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ।

॥ विवृत उवाच ॥ मयाऽस्य दत्तं राजर्षे गृहीत्वा तत् कथं पुनः । काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ।

॥ विरूप उवाच ॥ दीयमानं यदि मया नैषिष्यसि कथञ्चन । नियंस्वति त्वं नृपतिरयं धर्मानुशासकः ।

॥ विवृत उवाच ॥ स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् । गृहीत्वा गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानीं ते ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः । प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितं ।

॥ राजोवाच ॥ प्रसृतं सुमहत् कार्यमनयोर्गच्छरं यथा । जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भविष्यति ।

यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्ज्जितं । कथं न लिप्येयमहं पापेन महताऽद्य वै ।

तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यतः । नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृगः ।

स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राज्ञामिति विनिश्चयः । विप्रधर्मस्य गहनो मामनात्मानमाविशत् ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गृह्णाण धारयेऽहञ्च याचितं संश्रुतं मया । न चेद्गृहीत्यसे राजन् शपिष्ये त्वं न संशयः ।

॥ राजोवाच ॥ धियाजधर्मं यस्याथं कार्यस्येह विनिश्चयः । इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ।

एष पाणिपूज्यं मे निचेपार्थं प्रसारितः । यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयतां ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संहितां जपता चावान्गुणः कश्चित् कृतो मया । तत्सर्वं प्रतिगृहीत्व यदि किञ्चिदिहास्ति मे ।

॥ राजोवाच ॥ जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम । सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् । ७११५

॥ विरूप उवाच ॥ कामक्रोधौ विद्धि नौ लभावाभ्यां कारितो भवान् । सचेति च यदुक्तन्ते समा लोकास्तवास्तु च ।

नाथं धारयते किञ्चिज्जिज्ञासा लब्धते कृता । कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवां ।

सर्वमन्योन्यनिष्कर्षं निघृष्टं पश्यतस्तव । गच्छ लोकान् जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जापकानां फलावाप्तिर्न्याते ते सम्प्रदर्शिता । गतिः स्थानञ्च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ।

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनं । अथवाऽग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा । ७१२०

स तैजसेन भावेन यदि तत्र रमत्युत । गणस्तेषां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः ।

एवं सेमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः । स रागस्तत्र वसति गुणस्तेषां समाचरन् ।

अथ तत्र विरागी स गच्छति तत्र संशयं । परमथयमिच्छन् स तमेवाविशते पुनः ।

अमृताचामृतं प्राप्तः शान्तोभूतो निरात्मवान् । ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सुखी शान्तो निरामयः ।

ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमचरन्सज्जकं । अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते । ७१२५

चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्विः षोडशैः । पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ।

अथ नेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति । यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ।

अथवा चेक्षते लोकान् सर्वान्निरयसंज्ञितान् । निसृष्टः सर्वतो मुक्तस्तत्र वै रमते सुखं ।

एवमेवा महाराज जापकस्य गतिर्यथा । एतन्ते सर्वमाख्यातं किम्भूयः श्रोतुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने नवनवत्यधिकश्लोकोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमुत्तरं तदा तौ सा चक्रतुस्तस्य भार्षते । ब्राह्मणे वाऽयवा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह । ७१३०

अथवा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया । संवादे वा तयोः कोऽभूत्किंवा तौ तत्र चक्रतुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य च प्रभो । यमं कालञ्च मृत्युञ्च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ।

पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः । सर्वान् संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्विजः ।

फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुख्यतां । भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ।

वरश्च मम पूर्वं हि दत्तो देव्या महाबल । अद्धा ते जपतो नित्यं भवत्विति विश्राम्यते । ७१३५

॥ राजोवाच ॥ यद्येवमफला सिद्धिः अद्धा च जपितुं तत्र । गच्छ विप्र मया साङ्गं जापकं फलमाप्नुहि ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कृतः प्रयत्नः सुमहान् सर्वेषां सन्निधाविह । सह तुल्याफलावावां गच्छेवा यत्र नौ गतिः ।

व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः । सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ।

साध्याश्च विश्वे मरुतो वाद्यानि सुमहानि च । नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ।

तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्होहाजङ्घः । ७१४०

गन्धर्वस्त्रिचसेनश्च परिवारगणैर्युतः । नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।
 विष्णुः सहस्रशोर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् । अवाद्यन्तान्तरीक्षे च भैरवस्तूर्याणि वा विभो ।
 पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनां । ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ।
 अथ स्वर्गस्तयारूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् । संसिद्धस्त्वं महाभागस्त्वच्च सिद्धस्तथा नृप ।
 अथ तौ सहितौ राजन्वन्यान्यविधिना ततः । विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ।
 प्राणापानावयोदानं समानं व्यानमेव च । एवं तौ मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोच्चिनः ।
 उपस्थाप्योदरे तौ च नासिकाग्रमधो भ्रुवोः । भ्रुकुक्ष्याच्चैव मनसा शनैर्द्वारयतस्तदा ।
 निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ । जितात्मानौ तथाधाय मूर्ध्न्यात्मानमेव च ।
 तालुदेशमथोद्वाह्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । ज्योतिर्ज्वाला सुमहतो जगाम त्रिदिवं तदा ।
 हाहाकारस्तदा दिक्षु सर्वेषां सुमहानभूत् । तड्योतिस्त्रयमानं स ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ।
 ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः प्रपितामहः । प्रदिशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशाम्यते ।
 भूयश्चैवापरं ग्राह्य वचनं मधुरं तदः । जापकैस्तुल्यफलाता योगानां नात्र संशयः ।
 योगस्य तावेदेतेभ्यः प्रत्यक्षं फलदर्शनं । जापकानां विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितं ।
 उच्यतां मयि चेत्युक्त्वाऽचेतयत्सततं पुनः । अयास्यं प्रविवेशास्य ब्राह्मणो विगतज्वरः ।
 राजाऽप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहं । यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ।
 स्वयम्भुवमयो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् । जापकानां विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितं ।
 जापकार्थमयं यत्नेो यदर्थं वयमागताः । कृतपूजाविमौ तुल्यौ त्वया तुल्यफलाविमौ ।
 योगजापकयोर्द्वेष्टं फलं सुमहदद्य वै । सर्वान् लोकानतिक्रम्य गच्छेतां यत्र वाञ्छितं ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ महास्रुतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्रुतिं शुभां । तावथ्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोक्ततां ।
 यश्च दोगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्वत्र संशयः । विधिनाऽनेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।
 साधये गम्यताञ्चैव यथास्थानानि सिद्धये ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत । आमन्त्र्य च ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनं ।
 ते च सर्वे महात्मानो धर्म्मं सत्कृत्य तत्र वै । पृष्ठतोऽनुययूराजन् सर्वे सुप्रीतचेतसः ।
 एतत् फलं जापकानां गतिश्चैषा प्रकीर्तिता । यथाश्रुतं महाराज किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने द्विंशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च । भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । मनोः प्रजापतेर्वादे महर्षेः पृहस्यते ।

प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां देवर्षिसंघप्रबरो महर्षिः । पृहस्यतिः प्रश्नमिमं पुराणं पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ।

यत्कारणं यत्र विधिः प्रवृत्तो ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः । यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यते मे भगवन् यथावत् ।

यच्चार्यशास्त्रागममन्त्रविद्विष्यैरनेकैरथ गोप्रदानैः । फलं महद्भिर्द्युपास्यते च किन्तत् कथं वा भविता क्व वा तत् ।

मही महोजाः पर्वनाऽन्तरोक्षं जलैकस्यैव जलं दिवश्च । दिवौकसश्चापि यतः प्रसूतास्तदुच्यतां मे भगवन् पुराणं । ७१०
 ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै ततस्तदर्थो भवति प्रवृत्तिः । न चाप्यहं वेद परं पुराणं मिथ्याप्रवृत्तिश्च कथं नु कुर्यात् ।
 चकसामसंघांश्च यजुर्वि चाग्निं च्छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तं । अधीत्य च व्याकरणं सकल्यं शिवाञ्च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ।
 स मे भवान् शंसतु सर्वमेतत् सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च । स मे भवान् शंसतु तावदेतज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।

यथा च देहाऽन्यते शरीरी पुनः शरीरञ्च यथाऽभ्युपैति ।

॥ मनुस्वाच ॥ यद्यत् प्रियं यस्य सुखं तदाऽस्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टं । इष्टञ्च मे स्यादितरच्च न स्यादेतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः । ७१५

इष्टत्वनिष्टञ्च न मां भजेतेत्येतत् कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाश्चन्दसि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमश्रुवीत ।
 नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो निरयं प्रयाति ।

॥ दृढस्यतिस्वाच ॥ इष्टत्वनिष्टञ्च सुखासुखे च साशीस्त्ववच्छन्दति कर्मभिश्च ।

॥ मनुस्वाच ॥ एभिर्विमुक्तः परमाविवेश एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाश्चन्दति कर्मयोग एभिर्विमुक्तः परमाददीत ।

आत्मादिभिः कर्मभिरिध्यमानो धर्मे प्रवृत्तो द्युतिमान् सुखार्थी । परं हि तत् कर्मपथादपेतं निराश्रिप्तं ब्रह्म परं ह्युपैति । ७२०

प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च दावेवैतौ सत्ययौ लोकजुष्टौ । दृष्टं कर्म शाश्वतश्चान्तवच्च मनस्यागः कारणं नान्यदस्ति ।
 स्नेनात्मना चक्षुरिव प्रेषिता निशात्यये तपसा संवृतात्मा । ज्ञानन्तु विज्ञानगुणेन युक्तं कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयं ।
 सर्पान् कुशायाणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्ज्यन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति कौटिल्यज्ञाने फलं यश्य यथा विशिष्टं ।
 कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवद्रयुक्तो यज्ञा यथोक्तास्त्रिह दक्षिणाश्च । अन्नप्रदानं मनसः समाधिः पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ।
 गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदास्तस्मान्मन्त्रो मन्त्रपूर्वं हि कर्म । विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः फलस्य भोक्ता तु तथा शरीरी । ७२५

शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव । नरो न संस्थानगतः प्रभुः स्यादेतत् फलं सिध्यति कर्म लोके ।
 यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपाश्रुते तत् । शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं ।
 वाचा तु यत्कर्म करोति किञ्चिदाचैव सर्वं समुपाश्रुते तत् । मनस्तु यत्कर्म करोति किञ्चिन्मनस्य एवायमुपाश्रुते तत् ।
 यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः । तथा तथाऽयं गुणसंप्रयुक्तः शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति ।
 मत्स्यो यथा स्नेत इवामिपातो तथा कृतं पूर्वं भुपैति कर्म । शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु न तुष्यते वै परमः शरीरी । ७३०
 यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति यत्तत् । यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यमानं शृणुमे परं यत् ।

रथैर्विमुक्तं विविधैश्च गन्धैरशब्दमस्यैवमरूपवच्च । अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं पञ्चप्रकारान् सृजते प्रजानां ।

न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकश्च न सन्न चासत् सदसच्च तन्न । पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्यास्तदचरं न चरतीति विद्धि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुदृढस्यतिसंवादे एकाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

॥ मनुस्वाच ॥ अचरात्स्वं ततो वायुस्ततो ज्योतिस्ततो जलं । जलात् प्रसूता जगती जगत्या जायते जगत् ।

एतैः शरीरैर्जलमेव गत्वा जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरीचं । खाद्वै निवर्त्तन्ति न भाविनसे मोक्षञ्च ते वै परमाप्नुवन्ति । २०२
 मोक्षं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं नाहं कषायं मधुरं न तिक्तं । न शब्दवक्त्राणि च गन्धवत्तत्र रूपवत्तत् परमस्वभावं ।
 स्पर्शानुर्वेद रसञ्च जिह्वा घ्राणञ्च गन्धान् श्रवणौ च शब्दान् । रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं यत् गृह्णन्त्यनथात्मविदो मनुष्याः ।
 निवर्त्तयित्वा रसनां रसेभ्यो घ्राणञ्च गन्धाच्छ्रवणौ च शब्दात् । स्पर्शात्त्वचं रूपगुणान्तु चक्षुस्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावं ।
 यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च यस्मिंश्च तान्मारभते प्रवृत्तिं । यस्मिंश्च यद्येन च यस्य कर्त्ता यत्कारणन्ते समुदायमाहुः ।
 यदाऽप्यभूद्भाषकं साधकञ्च यन्मन्त्रवत् स्यात्यति चापि लोके । यः सर्वहेतुः परमात्मकारी तत् कारणं कार्यमतो यद
 न्यत् । २०३

यथा हि कश्चित् सुकृतैर्कनूयः शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् । एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु स्वकर्म्मजैर्ज्ञानमिदं निवद्धं ।
 यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् । तथैह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा ज्ञानप्रदीपाः परवन्त एव ।
 यथा च राज्ञा बहवो ह्यमात्याः प्रयक् प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ताः । तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च ज्ञानैकदेशाः परमः स तेभ्यः ।
 यथाऽर्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगो मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः । गच्छन्ति चायान्ति च सञ्चरन्त्यस्तद्वच्छरीराणि शरीरिणान्तु ।
 यथा च कश्चित् परशुं गृहीत्वा धूमं न पश्येज्ज्वलनञ्च काष्ठे । तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं क्त्वा न पश्यन्ति ततो यद
 न्यत् । २०४

तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य धूमञ्च पश्येत् ज्वलनञ्च योगात् । तद्वत् सवुद्धिः सममिन्द्रियात्माबुधः परं पश्यति तं
 स्वभावं ।

यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् । श्रोत्रादियुक्तः सुमहान् सवुद्धिर्लिङ्गात्तथा गच्छति
 लिङ्गमन्यत् ।

उत्पत्तिवृद्धिव्ययसन्निपातैर्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी । अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्यङ्गच्छत्यदृष्टः फलसन्धियागात् ।
 न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न चापि संस्पर्शमुपैति किञ्चित् । न चापि तैः साधयते तु कार्यं ते तं न पश्यन्ति स पश्यते
 तान् ।

यथा समीपे ज्वलतोऽज्जलस्य सन्तापजं रूपमुपैति कश्चित् । न चापरं रूपगुणं विभर्त्ति तथैव तदृश्यति रूपमस्य । २०५
 तथा मनुष्यः परिमुच्य कायमदृश्यमन्यद्विशते शरीरं । विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं तदाश्रयञ्चैव विभर्त्ति रूपं ।
 खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं समं ततोऽन्याविशते शरीरी । नानाश्रयाः कर्म्मसु वर्त्तमानाः श्रोत्रादयः पञ्चगुणान् श्रयन्ते ।
 श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्यास्तेजोमयं रूपमथो विपाकः । जलाश्रयं तेज उक्तं रसस्य वाय्वात्मकः स्पर्शकतो गुणश्च ।
 महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु । सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि बुद्धिं मनोऽन्वेति मनः स्वभावं ।
 शुभाशुभं कर्म्म कृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे । मनोऽनुवर्त्तन्ति परावराणि जलौकसः स्त्रोत इवानुकूलं । २०६
 चलं यथा दृष्टिपथं परैति सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिभाति । स्वरूपमालोचयते च रूपं परं तथा बुद्धिपथं परैति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे श्रुधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

॥ मनुस्वाच ॥ यदिन्द्रियैस्त्रपदितं पुरस्तात् प्राप्तान् गुणान् संस्मरते चिराय । तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चात् सवुद्धिरूपः
 परमस्वभावः ।

यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समन्तान्नेपेक्षते शस्त्रमतुल्यकालं । तथा चक्षं सञ्चरते स विदांसस्मात् स एकः परमः शरीरो ।
 रजस्तमः सत्त्वमयो तृतीयं गच्छत्यसौ स्थानगुणान् विरूपान् । तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरो ज्ञातृशब्दं वायुरिवेन्धनस्थं ।
 न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियाणां । न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणेन दर्शनं तथा कृतं पश्यति तद्दिनं
 श्यति ।

७५००

श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वज्ञस्तानि पश्यति
 यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा । न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ।
 तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ । अदृष्टपूर्वश्चतुर्गुणः न चासौ नास्ति तावता ।
 पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत् सेमेन विन्दति । एवमस्ति न चोत्पन्नं न च तन्न परायणं ।
 रूपवन्तमरूपत्वादुदधास्तमने बुधाः । धिया समनुपश्यन्ति तद्गताः सवितुर्गतिं ।
 तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः । प्रत्यासन्नं निनीधन्ते ज्ञेयं ज्ञानाभिर्बहिर्धत्तं ।
 न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति । सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान् बध्नान्ति जलजीविनः ।
 मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा । गजानाञ्च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ।
 अहिरेव ह्येहः पादान् पश्यतीति हि नः श्रुतं । तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति
 नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि । तथैवेह परा बुद्धिः परं बोध्यं न पश्यति ।
 यथा चन्द्रे ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते । न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणं ।
 क्षीणकोषो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते । तद्वन्मूर्तिविमुक्तोऽसौ शरीरो नोपलभ्यते ।
 यथाकाशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः । तद्वत्क्षिप्तान्तरं प्राप्य शरीरो भ्राजते पुनः ।
 जन्म वृद्धिः क्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । सा तु चान्द्रमसी वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ।
 उत्पत्तिवृद्धिर्वयसा यथा स इति गृह्यते । चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ।
 नोपसर्पद्दिमुच्चदा शशिर्न दृश्यते तमः । विस्मृजंश्चोपसर्पश्च तद्वत् पश्य शरीरिणं ।
 यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते । तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरोऽप्युपलभ्यते ।
 यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राज्जर्णोपलभ्यते । तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरो नोपलभ्यते ।
 यथा चन्द्रे ह्यमावास्यां न च त्रैर्युज्यते गतः । तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे व्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २०३ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ यथा यत्कमिदं श्रेते स्वप्ने चरति चेतनं । ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत् प्रेत्य भवाभवौ ।
 यथाऽश्वसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा । तद्वत् प्रसन्नेन्द्रियत्वाज्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ।
 स एव लुलिते तस्मिन् यथा रूपं न पश्यति । तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ।
 अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या कथ्यते मनः । दुष्टस्य मनसः पञ्च सम्पदुत्थन्ति मानसाः ।
 अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न तृप्यते । अदृष्टवच्च भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्त्तते ।
 तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्पाघात् । निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा ।

७४२५

७६३०

७४६५

७४०

७४७५

विषयेषु तु संसर्गाच्छाश्वतस्य तु संश्रयात् । मनसा चान्यथा काङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।
 ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्मणः । यथादर्शतले प्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
 प्रसूतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी । तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ।
 इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः । बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात् परतरं महत् ।
 अथक्तात् प्रसूतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः । मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन् साधु पश्यति ।
 यत्सांख्यजति शब्दादीन् सर्वांश्च यत्तयस्तथा । विमुञ्चेत् प्राकृतान् घामांस्तान्मुक्ताऽमृतमश्नुते ।
 उद्यन् हि सविता यदत् सृजते रश्मिमण्डलं । स एवास्ममुपागच्छंस्तेदेवात्मनि यच्छति ।
 अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः । प्राप्येन्द्रियगुणान् पश्य सोऽस्मादवृत्त्य गच्छति ।
 प्रणीतं कर्मण मार्गं नीयमानः पुनः पुनः । प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृत्तं धर्ममात्मवित् ।
 विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्ज्यं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ।
 बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते । तदा सम्पद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतं ।
 अस्पर्शनमशृण्वन्नमनास्वादमदर्शनं । अघ्राणमवितर्कञ्च सत्त्वं प्रविशते परं ।
 मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वभिगतं मतिं । मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानञ्चाभिगतं परं ।
 इन्द्रियैर्धनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः । न बुद्धिर्बुध्यतेऽव्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे चतुरधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ दुःखोपघाते शरीरे मानसे चाप्युपस्थिते । यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत् ।
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते ।
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः । आरोग्यं प्रियसंवासे ऋत्येत्तत्र न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति । अश्रोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं ।
 सुखाद्वद्वतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः । स्विग्वस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियं ।
 परित्यजति यो दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नरः । अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
 दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालनेन च ते सुखं । दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ।
 ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्दृष्टं विद्धि ज्ञानगुणं मनः । प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते
 यदा कर्मगुणेषु ततो बुद्धिर्धनसि वर्तते । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ।
 सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणैर्वैवाभिर्वर्तते । अपरादभिनिःसृत्य गिरेः शृङ्गादिवोदकं ।
 यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजं । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकरं निकरे यथा ।
 मनस्त्वपहृतं पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकं । न समवृत्तुणापेक्षि निर्गुणस्य निदर्शकं ।
 सर्वांश्चेतानि संवात्य दाराणि मनसि स्थितः । मनस्वेकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ।
 यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणवशे । तथेन्द्रियाण्युदादाय बुद्धिर्धनसि वर्तते ।

यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्त्ततेऽन्तरचारिणी । व्यवसायगुणोपेता तदा सम्यग्यते मनः ।
 गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः । तदा सर्वान् गुणान् हित्वा निगुणं प्रतिपद्यते ।
 अयत्नस्यैव विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनं । यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात्
 तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च । निनीधेत् परमं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 गुणहीनो हितं मार्गं वहिः समनुवर्त्तते । गुणाभावात् प्रकृत्या वा निस्तर्क्यं ज्ञेयसम्पितं ।
 नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वानिवर्त्तते । गुणप्रचारिणी बुद्धिर्जितः शन इवेत्यने ।

७४०३

७४०४

यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्म्मभिः । तथा हि परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परं ।
 एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्त्तन्ते शरीरिणः । निवर्त्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गश्चैवोपयान्ति च ।
 पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विवयाश्चेन्द्रियाणि च । अहङ्कारोऽभिमानश्च समूहो भूतसंज्ञकः ।
 एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात् सम्प्रवर्त्तते । द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्वियच्छति ।
 धर्मादुत्पद्यते श्रेयस्तथा श्रेयोऽप्यधर्मतः । रागवान् प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान् भवेत् ।

७४०५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे पञ्चाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ यदा तैः पञ्चभिः पञ्च युक्तानि मनसा सह । अथ तद्द्रव्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवापितं ।

तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णं वर्त्तते पुनः । मुक्ताखय प्रवालेषु मृण्मये रजते तथा ।
 तदङ्गोऽयमनव्येषु तदङ्गस्तिष्ठगादिषु । तदत्कोटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्म्मभिः ।
 येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म्म करोत्ययं । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ।

यथा ह्येकरसा भूमिरोषधेर्यानुसारिणी । तथा कर्म्मनुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ।
 ज्ञानपूर्व्वा भवेत्क्षिप्त्वा लिप्तापूर्व्वाऽभिसन्विता । अभिसन्धिपूर्व्वकं कर्म्म कर्म्ममूलं ततः फलं ।
 फलं कर्म्मात्मकं विद्यात् कर्म्म ज्ञेयात्मकं तथा । ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकं ।
 ज्ञानानाञ्च फलानाञ्च ज्ञेयानां कर्म्मणाम् तथा । ज्ञयान्ते यत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितं ।
 महद्भिः परमं भूतं यत् प्रपश्यन्ति योगिनः । अवधास्तत्र पश्यन्ति ह्यात्मस्थं गुणबुद्ध्यः ।

७४०६

पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरं । अज्ञो महत्तरं तेजस्तेजसः पवो महान् ।
 पवनाच्च महद्भ्योम तस्मात् परतरं मनः । मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान् स्मृतः ।
 कालात् स भगवान् विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् । नादिर्न मर्थं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ।
 अनादित्वादमथत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्ययः । अर्थेति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ।

७४०७

तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्भ्राम परमं पदं । तद्गत्वा कालविषयादिमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ।
 गुणेष्वेते प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परं । निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाऽनन्त्याय कल्पते ।
 च्छेत्वा यज्जुंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः । जिह्वाद्येषु प्रवर्त्तन्ते यत्नसाध्या विनश्विनः ।
 न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसम्भवं । न यत्नसार्थं तद्ब्रह्म नादिमर्थं न चान्तवत् ।
 च्छेत्वा मादित्तथा साक्षां यज्जुषामादिरुच्यते । अन्तश्चादिमन्तां दृष्ट्वा न त्वादिर्ब्रह्मणः स्मृतः ।

७४०८

अनादित्वादनन्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययं । अव्ययत्वाच्च निर्दुःखं दन्द्वाभावस्ततः परं ।
अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिबन्धेषु कर्मणः । न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परं ।
विषयेषु च संसर्गाच्चाश्रयस्तस्य च दर्शनात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।
गुणान् यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः । परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ।
गुणैर्यस्त्वदरैर्युक्तः कथं विद्यात् परान् गुणान् । अनुमानाद्भि गन्तव्यं गुणैरवयवैः परं ।
सूक्ष्मेण मनसा विज्ञो वाचा वक्तुं न शक्नुमः । मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनं ।
ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा । मनसा चेन्द्रियग्राममचरं प्रतिपद्यते ।

७१५

७१६

बुद्धिप्रहीनो मनसा समृद्धो निराश्रिपं निर्गुणमभ्युपैति । परन्त्यजन्तोह विलोड्यमाना ऊताशनं वायुरिवेन्धनस्थं ।
गुणादाने विप्रयोगे च तेषां मनः सदा बुद्धिपरावराभ्यां । अनेनैव विधिना सम्प्रवृत्तो गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ।
अव्यक्तात्मा पुरुषो व्यक्तकर्मा सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले । तैरेवायं चेन्द्रियैर्बुद्ध्यामानैर्न्यायद्विर्वा वर्त्तते कामरूपः ।
सर्वैर्यज्ञेन्द्रियैः सम्प्रयुक्तो देहं प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् । नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणैह हीनस्तेन परमेष्ठाययेन ।
पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि । परं नयन्तोह विलोड्यमानं यथा श्वं वायुरिवाणं
वस्थं ।

७१७

दिवाकरो गणमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेदपगततरश्चिमण्डलः । तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवान् स निर्गुणं प्रविशति
ब्रह्म चाव्ययं ।

अनागतं सुकृतवतां परां गतिं स्वयम्भुवं प्रभवनिधानमव्ययं । सनातनं यदमृतमव्ययं भुवं विचार्य तत् परममृतत्वमश्नुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे षडधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमन्थतं । कर्त्तारमकृतं विष्णु भूतानां प्रभवाव्ययं ।

नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितं । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ।

७१८

असितो देवलस्तात बाल्मीकिश्च महातपाः । मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ।

केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः । पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते वज्रधा विभुः ।

किन्तु यानि विदुर्लोकै ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनि । महात्मनि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ।

यानि चाङ्गर्भनुव्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः । कर्माणि त्विह गोविन्दे कीर्त्तयिष्यामि तान्यहं ।

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । वायुर्व्योतिस्तथा चापः खड्ग गाह्वानुकल्पयन् ।

७१९

य इष्टा पृथिवीश्चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः । अप्स्रेव शयनञ्चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।

सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्कयानः पुरुषोत्तमः । सोऽयं सर्वभूतानां सङ्कर्षणमकल्पयत् ।

अश्रयं सर्वभूतानां मनसेतीह शूश्रुम । स धारयति भूतानि उभे भूतभविष्यती ।

ततस्तस्मिन् महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । भास्करप्रतिभं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ।

स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भाजयन्दिशः । ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ।

७२०

तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । तमसा पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ।
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रं कर्म समास्थित । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः ।
तस्य तात वधात् सर्वे देवदानवमानवाः । मधुसूदनमित्याहुर्द्वेषं सर्वसाधनां ।
ब्रह्माऽनुसृज्य पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् । मरीचिमव्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
मरीचिः काश्यपं तात पुत्रमग्रजमग्रजः । मानसं जनयामास तजसं ब्रह्मवित्तमं ।
अङ्गुष्ठात् सृज्य ब्रह्मा मरीचिरपि पूर्वजं । सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ।
तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत । प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवद्विदिः ।
सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्त्तिर्ब्रह्महायशः । मारीचः काश्यपस्तात सर्वसामभवत् पतिः ।
उत्पाद्य तु महाभागस्तसामवरजा दश । ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ।
धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः । विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ।
अपराश्च यवोयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः । सोमस्तासां महाभागः सर्वसामभवत् पतिः ।
इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्व्यांसुरगान् द्विजान् । गाश्च किण्वरुषान्मत्स्यानुद्भिज्जांश्च वनस्पतीन् ।
आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् । तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्वोविन्द्याभवत् प्रभुः ।
तस्य विक्रमणाच्चापि देवानां श्रीर्ववर्द्धत । दानवाश्च पराभूता दैतेयो चासुरी प्रजा ।
विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवान्सृजद्भुः । दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वानजीजनत् ।
अहोरात्रश्च कालश्च ययर्त्तु मधुसूदनः । पूर्वाह्णश्चापराह्णश्च सर्वमेवानुकल्पयत् ।
प्रथ्वाय सोऽसृजन्नेवांस्तथा स्थावरजङ्गमान् । पृथिवीं सोऽसृजद्विद्यां सहितां भूरितेजसा ।
ततः कृष्णो महाभागः पुनरेव युधिष्ठिर । ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवासृजत् प्रभुः ।
बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतं । पद्भ्यां शूद्रशतञ्चैव केशवो भरतर्षभ ।
स एवञ्चतुरो वर्णान् समुत्पाद्य महातपाः । अध्वर्युं सर्वभूतानां धातारमकरोत् स्वयं ।
वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिं । भूतमाहगणाध्यवं विरूपाक्षश्च सोऽसृजत् ।
शासितारश्च पापानां पितृणां समवर्त्तिनं । असृजत् सर्वभूतात्मा निधिपश्च धनेश्वरं ।
यादसामसृजन्नाथं वरुणश्च जलेश्वरं । वासवं सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत् प्रभुः ।
यावद्यावदभ्यङ्गद्वा देहं धारयितुं नृणां । तावत्तावदजीवन्ते नासीद्यमकृतं भयं ।
न पैथां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ । सङ्कल्पादेव चैतेषामपत्यमुपपद्यते ।
ततस्तेतायुगे काले संस्पृशंज्जायते प्रजा । न ह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ।
द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप । तथा कलियुगे राजन् दन्दमापेक्षिरे जनाः ।
एष भूतपतिस्तात स्वयंचक्ष तथोच्यते । निरपेक्षांश्च कौन्तेय कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ।
दक्षिणापथगामिन्यः सर्वे नरवराभक्ताः । गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ।
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि । यौनकाश्चैवजगाम्भाराः किराता वर्वरैः सह ।

७५२६

७५२७

७५२८

७५२९

७५३०

७५३१

एते पापकृतस्त्रात चरन्ति पृथिवोमिमां । यपाक्वल्गुग्राणां स्वधर्माणां नराधिप ।
 नैने कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवोमिमां । चेताप्रमृति वद्धंजे ते जना भरतर्षभ ।
 ततस्त्रिभिन् महाघेरे सन्ध्याकाल उपस्थिते । राजानः समप्रज्जन्त समासाद्येतरैर ।
 एवमेव कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भूतो महात्मना । देवं देवैर्विराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ।
 नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं भेने नराधिप । शान्तत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ।
 एवमेव महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः । अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैव केवलमानुषः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सर्वभूतोत्पत्तिर्नाम सप्तःषिकदिशतोऽध्यायः ॥ २०७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के पूर्वमासन् पतयः प्रजानां भरतर्षभ । के चर्षधी महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि । प्रजानां पतयो येऽस्मिन् दिक्षु ये चर्षयः स्मृताः ।
 एकः स्वयम्भुर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः । ब्रह्माणः सप्त वै पुत्रा महात्मानः स्वयम्भुवः ।
 मरीचिरत्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महाभागः सदृशो वै स्वयम्भुवा ।
 सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ।
 अत्रिर्वंशे समुत्पन्ना ब्रह्मयेतिः सनातनः । प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तद्धात् प्राचेतसो दश ।
 दशानां तनयस्त्रयो दक्षो नाम प्रजापतिः । तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चाच्यते ।
 मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी स्मृते । अरिष्टनेमिरित्येके कश्यपेत्यपरे विदुः ।
 अत्रेक्ष्यैवैरसः श्रीमन्महाजा सोमस्य वीर्यवान् । सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पथ्युपासिता ।
 अर्थमा चैव भगवान् ये चास्य तनया विभो । एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ।
 शशविन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत । एकैकस्यां सहस्रान्तु तनयानामभूत्तदा ।
 एवं शतसहस्राणि दश तस्य महात्मनः । पुत्राणाञ्च न ते कश्चिदिच्छन्त्यन्यं प्रजापतिं ।
 प्रजामाचक्षते विप्राः पुराणाः शाशविन्दवीं । स वृष्णिवंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः ।
 एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः । अतः परं प्रवक्ष्यामि देवास्त्रिभुवनेश्वरान् ।
 भगोऽंशश्चार्थमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा । सविता चैव धाता च विवस्वाश्च महाबलः ।
 त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते । इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपस्यात्मरुम्भवाः ।
 नासत्यश्चैव दक्षश्च स्मृतौ द्वावश्विनावर्षि । मार्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य महात्मनः ।
 ते च पूर्वं सुराश्चेति विविधाः पितरः स्मृताः । तद्युष्टैवात्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशः ।
 अजैकपाद्विर्जिह्वो विरूपाक्षोऽप्य रैवतः । हरश्च वज्ररूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः । ते च पूर्वं सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ।
 श्रीसद्यौवनतस्त्वत्यस्तथाऽप्यः सिद्धसाध्ययोः । ऋभवो मरुतश्चैव देवानाञ्चादितो गणाः ।
 एवमेते समास्ता विष्टेदेवास्तथाऽश्विनौ । आदित्याः क्षत्रियास्तिषां विश्वस्य मरुतस्तथा ।

अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्ये समास्तितौ । स्मृतास्त्रिजिरसो देवा ब्राह्मण इति निश्चयः ।

०६८०

दत्तेतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितं । एतान् वै प्रातरुत्थय देवान् यस्तु प्रकीर्तयेत् ।

स्वजादन्यकृताचैव सर्वपापात्प्रमुच्यते । यवक्रतोऽय रैभ्यश्च अश्विनसुपरावह ।

अपिजस्रैव काशीवान् बलशङ्करसः स्मृतः । अश्विनो धाम्निः पुत्रः कण्वो वह्निर्दक्षस्तथा

त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा । उन्मुचो विमुच्यैव स्वत्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।

प्रमुच्येभवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः । मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।

०६८५

एते ब्रह्मर्षयो नित्यमास्थिता दक्षिणां दिशं । उज्जुः कवपो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।

एकतश्च दितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः । अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ।

एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशं । आत्रेयश्च वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।

गौतमोऽय भरद्वाजो विश्वामित्रोऽय कौशिकः । तत्रैव पुत्रो भगवानृचिकश्च महात्मानः ।

जमदग्निश्च सत्रैते उदीचीमाश्रिता दिशं । एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्त्तितास्तिग्मतेजसः ।

०६९०

साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः । एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशं ।

एतेषां कीर्त्तनं कृत्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते । यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहं व्रजेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दिशां स्वस्तिके अष्टाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम । श्रोतुमिच्छामि कः कर्त्त्येन कृष्णमव्ययमीश्वरं ।

यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुराकृतं । तन्मे सर्वं यथातत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ ।

०६९५

तिर्य्यगिनिगता रूपं कथं धारितवान् प्रभुः । केन कार्यनिर्घणेन तमाख्याहि महाबल ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुराऽहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः । तत्रापश्यन्मुनिगणान् समासीनान् सहस्रशः ।

ततस्ते मधुपर्केण पूजाञ्चक्रुरथो मयि । प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहं ।

कथेषां कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा । मनःप्रज्ञादिनी दिव्या तामिहैकमनाः प्रदृष्टु ।

पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः । बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ।

०६९०

तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्म्भदाः । न सहन्ते सा देवानां समृद्धिं तामनुत्तमां ।

दानवैरर्धमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा । न शर्म लेभिरे राजन् विशमानास्ततस्ततः ।

पृथिवीमार्त्तंरूपान्ते समपश्यन्दिवाकसः । दानवैरभिसंस्तीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ।

भारान्तामप्रहृष्टाश्च दुःखितां सन्निमज्जतीं । अथादितेयाः सन्त्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

कथं शक्यामहे ब्रह्मन् दानवैरभिमर्द्दनं । स्वयम्भुक्तानुवाचेदं निष्टयोऽत्र विधिर्मया ।

०६९५

ते वरेणाभिसम्पन्ना बलेन च मदेन च । नावबुध्यन्ति संमूढा विष्णुमय्यक्तदर्शनं ।

वराहरूपिणं देवमध्वममरैरपि । एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।

अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः । शमयिष्यति तच्छ्रुत्वा जह्नुः सुरसत्तमाः ।

ततो विष्णुर्म्हातेजा वाराहं रूपमास्थितः । अन्तर्भूमिं सम्प्रविश्य जगाम दितिजान् प्रति ।
 दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वमानुषं । प्रसह्य तरसा सर्वे सन्तस्युः कालमोहिताः ।
 ततस्ते समभिद्रुत्य वराहं जगद्भुजः समं । संक्रुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ।
 दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्यवलोच्छिताः । नाशक्रुवंश्च किञ्चित् तस्य कर्तुं तदा विभो ।
 ततोऽगच्छन् विस्मयन्ते दानवेन्द्रा भयं तथा । संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ।
 ततो देवाधिदेवः स योगात्मा योगसारथिः । योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ।
 विनमाद महानादं क्षोभयन् दैत्यदानवान् । सन्नादिता येन लोकाः सर्वेऽस्यैव दिशो दश ।
 तेन सन्नादशब्देन लोकानां क्षोभ आगमत् । सन्वस्ताश्च भृशं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 निर्व्विचेष्टं जगच्चापि वभूवार्तिभृशं तदा । स्थावरं जङ्गमश्चैव तेन नादेन मोहितं ।
 ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः । पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजःप्रमोहिताः ।
 रसातलगतश्चापि वराहस्त्रिदशदिग्धः । खुरैर्व्विदारयामास मांसभेदोऽस्थिसञ्चयान् ।
 नादेन तेन महता सन्तानेन इति स्मृतः । पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ।
 ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् । तत्र गत्वा महात्मानं जञुश्चैव जगत्पतिं ।
 नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वयं प्रभो । कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विकल्पितं जगत् ।
 देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा । एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्व्वाराहं रूपमास्थितः ।
 उदतिष्ठन्महाबाहो स्वयमानो महर्षिभिः ।

॥ पितामह उवाच ॥ निहत्य दानवपतीन् महावर्मा महाबलः । एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ।

सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तथात्मनः । स्थिरोभवत कृष्णेऽयं सर्वविघ्नविनाशनः ।

कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः । समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।

पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावनः । न सन्तापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ।

विधिरेष प्रभावश्च कालः संचयकारकः । लोकान् धारयता तेन नादो मुक्तो महात्मना ।

स एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः । अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतादिरोत्तरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अन्तर्भूमिविकीर्णिते नवाधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत । तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदताम्बर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादं मोक्षसंयुक्तं श्रियस्य गुरुणा सह ।

कश्चिद्वाङ्मणमाधीनमाचार्यमृषिसत्तमं । तेजोराशिं महात्मानं सत्यसन्धं जितेन्द्रियं ।

श्रियः परममेधावी श्रेयोऽर्थी सुसमाहितः । चरणवुपसंगृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।

उपासनात् प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम । संशयो मे महान् कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सम्यग्ब्रूहि तत्परं । कथञ्च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ।

सत्यवृत्ता निवर्तते विपरीताः क्षयोदयाः । वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकञ्च यत् ।
एतद्विद्वन् यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ गुरुवाच ॥ शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्म गूह्यमिदं परं । अध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानाञ्च यदसु ।

वासुदेवः परमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखं । सत्यं ज्ञानमयो यज्ञस्तित्तिता दम आर्ज्ववं ।

०३१०

पुरुषं सनातनं विष्णुं यन्तं वेदविदो विदुः । सर्गप्रलयकर्त्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं ।

तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे । ब्रह्मणो ब्राह्मणैः श्रव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।

वैश्या वैश्वैस्तथा श्रव्यः शूद्रः शूद्रैर्महामनाः । माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।

अर्हस्त्वमसि कल्याणं वार्ष्णेयं शृणु यत्परं । कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावसलक्षणं ।

त्रैलोक्यं सर्वभूतेश्च चक्रवत् परिवर्तते । यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतं ।

०३५५

वदन्ति पुरुषव्याघ्र केशवं पुरुषधर्मं । पितृन्देवानृषींश्चैव तथा वै यत्तदाचक्षन् ।

नागासुरमनुष्याञ्च सृजते परमोऽव्ययः । तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्माश्च शाश्वतान् ।

प्रलयं प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते पुनः । यद्यर्त्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु । अथ यद्यद्यदाभाति कालयोगाद्युगादिषु ।

तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजं । युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

०३६०

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा । वेदविदेद भगवान् वेदाङ्गानि वृहस्पतिः ।

भार्गवो नीतिशास्त्रन्तु जगद जगतो हितं । गान्धर्व्यं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्धरं ।

देवर्षिचरितं गार्ग्यः दृष्ट्वात्रेदश्चिकित्सितं । न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वार्दिभिः ।

हेत्वागमस्माचारैर्धनुर्धरं तदुपास्यतां । अनाद्यं तत्परं ब्रह्म न देवा न नरयो विदुः ।

रक्तदेव भगवान् धाता नारायणः प्रभुः । नारायणाद्विष्णोस्तथा मुख्याः सुरासुराः ।

०३६५

राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजं । पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः स्रयते यदा ।

हेतुयुक्तमतः पूर्वं जगत् संपरिवर्तते । दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।

प्रकृतिः स्रयते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते । अव्यक्तात् कर्मजा बुद्धिरहङ्कारं प्रस्रयते ।

आकाशश्चाप्यहङ्कारादायुराकाशसम्भवः । वायोस्तेजस्तथा चाप अज्ञोऽथ वसुधोऽज्ञता ।

मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्त्वस्थितं । ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।

०३७०

विषयाः पञ्च पैकञ्च विकारे षोडशं मनः । ओत्रं त्वक्पृथ्वी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यथ ।

पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्माणी अपि । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।

विज्ञेयं व्यापकञ्चित्तं तेषु सर्वगतं मनः । रसज्ञाने तु जिज्ञेयं व्याहृते वाक् तथोच्यते ।

इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा । विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः ।

देहेषु ज्ञानकर्त्तारमुपासीनमुपासते । तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गन्धस्य पृथिवीगुणः ।

०३७५

श्रोत्रं नभोगुणैश्चैव चक्षुरग्नेर्गुणन्तथा । स्पृशं वायुगुणं विद्यात् सर्वभूतेषु सर्वदा ।
 मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तं तथा । सर्वभूतात्मभूतस्य तस्मादुच्येत बुद्धिमान् ।
 एते भावा जगत् सर्वं वहन्ति सचराचरं । श्रिता विरजसं देवं यमाहुः प्रकृतेः परं ।
 नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्विनं । व्याप्य श्रुते महानात्मा तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्तो व्यक्तोपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ।
 यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ।
 श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स कर्त्ता सर्वकर्मणां ।
 अग्निर्द्वारगतो यदङ्गिन्ने दारौ न दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवानुदृश्यते ।
 अग्निर्यथा ह्युपायेन मयित्वा दारु दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ।
 नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूयै मरीचयः । सन्ततत्वाद्यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणां ।
 स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमायुतः । देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ।
 कर्मणा बाध्यते पूर्वं कर्मणा चोपलभ्यते । कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ।
 स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वाऽन्यं प्रतिपद्यते । तथाऽन्यं सम्प्रब्रज्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मो दशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । अव्यक्तप्रभवान्याजरव्यक्त्रनिधनानि च ।
 अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः । यथाऽव्यक्त्यक्त्रणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
 निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात् सम्भवस्तथा । अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनं यथा ।
 स्वभावहेतुजा भावा यददव्यक्तपीदृशं । तदव्यक्तजा भावाः कर्त्तुः कारणलक्षणाः ।
 अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहताः । न भूर्न खं द्यौर्भूतानि नर्धयो न सुरासुराः ।
 नान्यदासीदृते जोवमासेदुर्न तु संहतं । पूर्वं नित्यं सर्वगतं मनो हेतुमलक्षणं ।
 अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत् कारणलक्षणं । तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकं ।
 येनैतद्वर्त्तते चक्रमनादिनिधनं महत् । अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलं ।
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाच्च वर्त्तते भ्रुवं । स्निग्धत्वान्तिलवत् सर्वं चक्रेऽस्मिन् पीड्यते जगत् ।
 निलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसम्भवैः । कर्म तत् कुरुते तर्षादहङ्कारपरिग्रहः ।
 कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः । नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
 कार्याणानूपकरणे कालो भवति हेतुमान् । हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परं ।
 अव्येन्यमभिवर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा । राजसैस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ।
 क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पाण्डुर्व्यातेरितो यथा । न च तैः स्पृश्यते भावैर्न ते तेन महात्मना ।
 मरजस्कोऽरजस्कश्च नैव वायुर्भवेत्तथा । तथैतदन्तरं विद्यात् सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ।
 अभासात् स तथा युक्तो न गच्छेत् प्रकृतिं पुनः । सन्देहमेतमुत्पन्नमिच्छिनद्भगवानृषिः ।

तथा वाचां समीचेत कृतलक्षणसम्भितां । वीजान्यन्यपदधानि नरो हन्ति यथा पुनः ।

७७०५

ज्ञानदग्धैस्तथा क्षेत्रेर्नात्मा सम्पद्यते पुनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाधात्मै एकादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो यथा समुपपद्यते । तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ।

दुर्लभा वेदविदांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः । प्रयोजनमहत्त्वानु मार्गमिच्छन्ति संस्तुतं ।

सङ्घिराचरितत्वानु वृत्तमेतदगर्हितं । इयं सा बुद्धिरभ्येत्य यथा याति पराङ्गतिं ।

शरीरवानुपादत्ते मोहात् सर्वान् परिग्रहान् । क्रोधलोभादिभिर्भवैर्युक्तो राजसतामसैः ।

७७१०

नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीष्टान् देहयापनं । कर्मणा विवरं कुर्वन् लोकानामुयाच्छुभाम् ।

लोहयुक्तं यथा हेम विपकं न विराजते । तथा पक्वकषयाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ।

यश्चाधर्मश्चरेल्लोभात् कामक्रोधावनुज्ञवन् । धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ।

शब्दादीन् विषयांस्तस्मान्न संरागादयं व्रजेत् । क्रोधो हर्षो विषादश्च जायते ह परस्सरात् ।

पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वे राजसतामसे । कमभीष्टुवते चायं के वा क्रोशति किं वदन् ।

७७१५

स्यैव परसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः । नावगच्छन्ति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणं ।

मृण्मयं शरणं यद्वन्द्यदैव परिलिप्यते । पार्थिवोऽयं तथा देहो मृदिकारान्न नश्यति ।

मधु तैलं पयः सर्पिष्कौसानि लवणं गुडः । धान्यानि फलमूलानि मृदिकाराः सहात्मसा ।

यदन्तु कान्तारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् । ग्राम्यमाहारमादद्यादस्त्रादपि हि यापनं ।

तद्वत् संसारकान्तारमातिष्ठन् श्रमतत्परः । यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ।

७७२०

सत्यशौचाज्जवत्यागैर्वर्चसा विक्रमेण च । चान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ।

भावान् सर्वानुपावृत्तान् समीक्ष्य विषयात्मकान् । शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ।

सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः । चक्रवत् परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो मृशं ।

तस्मात् सम्यक् परीचेत्तु दोषानज्ञानसम्भवान् । अज्ञानप्रभवं दुःखमहङ्कारं परित्यजेत् ।

महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः । त्रैलोक्यं क्षेत्रं कर्म अहङ्कारे प्रतिष्ठितं ।

७७२५

यथेह नियतः कालो दर्शयत्यार्त्तवान् गुणान् । तद्वद्भूतेष्वहङ्कारं विद्यात् कर्मप्रवर्त्तकं ।

संमोहकं तमो विद्यात् कृष्णमज्ञानसम्भवं । प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तंस्त्रीनथो गुणान् ।

सत्त्वस्य रजसस्यैव तमसस्य निबोध तान् । प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसन्देहा धृतिः स्मृतिः ।

एतान् सत्त्वगुणान् विद्यादिमात्राजसतामसान् । कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्रमः ।

विशदशेकावर्तिर्भानदर्पावनार्थता । दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुत्वाद्यं ।

७७३०

विमृषेदात्मसंस्थानमैकैकमनुसन्ततं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः । के पुनः पुनराद्यान्ति के मोहादफला

केनां बलावलं बुद्ध्या हेतुभिर्विम्बेषेदुधः । एष मे संशयस्तात् तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते । विनाशयति सम्भूतमयस्त्रयमयो यथा ।
 तथा कृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति तामसैः । राजसं तामसश्चैव शुद्धात्मकमकल्मषं ।
 तत् सर्वं देहिनां वीजं सत्त्वमात्मवतः समं । तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च ।
 रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् । अथवा मन्त्रवद्भूयुरात्मा दानाय दुष्कृतं ।
 स वै हेतुरनादाने शुद्धधर्मानुपालने । रजसाऽधर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुते ।
 अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान् सर्वाश्च सेवते । तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।
 हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्रो निद्रासमन्वितः । सत्त्वस्थः सत्त्विकान् भावान् शुद्धान् पश्यति संश्रितः ।
 स देही विमलः श्रीमान् श्रद्धाविद्यासमन्वितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे द्वादशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ रजसा साध्यते मोहस्तमसा भरतर्षभ । क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां सादनाच्छुचिः ।
 परमं परमात्मानं देवमचयमव्ययं । विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विभुं तं देवसत्तमं ।
 तस्य मायापिनङ्गाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा विचेतसः । मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः क्रोधं प्रयान्ति वै ।
 क्रोधात् काममवाप्याय लोभमोहौ च मानवाः । मानदर्पमदृक्कारमहङ्कारात्ततः क्रियाः ।
 क्रियाभिः खेहसम्बन्धान् खेहाच्छेदकमनन्तरं । सुखदुःखक्रियारम्भाज्जन्मकृतचणाः ।
 जन्मतो गर्भवासन्तु शुक्रशोणितसम्भवं । पुरीषमूत्रविक्लेदं शोणितप्रभवविलं ।
 दृष्ट्वाभिभूतस्त्वैव शुद्धानेवाभिपरिप्लवन् । संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुद्धेयं योषितः ।
 प्रकृत्या चैत्रभूतास्ता नराः चैत्रजलचणाः । तस्मादेता विशेषेण न चाभीयुर्विपश्चितः ।
 कृत्या ह्येता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् । रजस्तत्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ।
 तस्मात्तदात्मकाद्रागाद्वीजाज्जायन्ति जन्तवः । स्वदेहजानस्वसंज्ञान् यददङ्गात् कमींस्त्वजेत् ।
 स्वसंज्ञानस्वकांस्तदत् सुतसंज्ञान् कमींस्त्वजेत् । शुक्रतो रसतश्चैव देहाज्जायन्ति जन्तवः ।
 स्वभावात् कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् । रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वञ्च रजसि स्थितं ।
 ज्ञानाधिष्ठितमव्यक्तं बुद्ध्यहङ्कारलक्षणं । तदीजं देहिनामाकुलस्तदीजं जीवसंज्ञितं ।
 कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्त्तनं । रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।
 कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपलभ्यते । कर्मणा वीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियं ।
 जायते तदहङ्काराद्रागयुक्तेन चेतसा । शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
 रूपरागात्तथा चक्षुर्प्राणं गन्धचिकीर्षया । स्पर्शने त्वक् तथा वायुः प्राणापानव्याप्ययः ।
 व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापनं । सञ्जातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्वर्षणा वृतः ।
 दुःखाद्यन्तैर्दुःखमथैर्नरः शरीरमानसैः । दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्द्धते ।
 त्यागान्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते । इन्द्रियाणां रजस्येव प्रलयप्रभवानुभौ ।

७०५३

७०५४

७०५५

७०५६

७०५७

७०५८

परोक्ष्य सञ्चरेद्विद्वान् यथावच्छास्त्रचक्षुषा । ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नेपसंन्यतपुंसं ।

हीनैश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मो त्रयोदशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा । तद्विज्ञानाच्चरन् राजन् प्राप्नुयात् परमां गतिं ।

सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते । पुरुषेभ्यो द्विजानाञ्जिज्ञेभ्यो मन्त्रदर्शिनः ।

सर्वभूतात्मभूतास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ।

नेत्रहीनो यथा श्लोकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि । ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ।

तांस्तानुपासते धर्मान् धर्मकामा यथागमं । न लेषामर्थसामान्यमन्तरं गुणानिमान् ।

वाग्देहमनसां श्रौचं चमा सत्यं धृतिः स्मृतिः । सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणान् शुभान् ।

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतं । परन्तत्सर्वधर्मैर्भ्यस्तेन यान्ति पराङ्गतिं ।

लिङ्गसंयोगहीनं यच्छब्दसंश्लेषविवर्जितं । श्रोत्रेण श्रवणञ्चैतच्छ्रुषा चैव दर्शनं ।

वाक्सम्भाषाप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितं । बुद्ध्या चाध्ववसायीत ब्रह्मचर्यमकल्पधं ।

सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् । द्विजाग्रे जायते विद्वान् कन्यसीं वृत्तिमाश्रितः ।

सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायन्तत्र मे शृणु । सम्यग्वृत्तमुदीर्णञ्च निगृह्णीयाद्विजो रजः ।

योषितो न कथा श्रव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः । कथञ्चिदर्शनादासां दुर्व्वलानां विशेद्रजः ।

रागात्पञ्चसरेत्कृच्छ्रमङ्गलिः प्रविशेदपः । मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदधमर्षणं ।

पाप्मानं निर्द्देहे देवमन्तर्भूतरजोमयं । ज्ञानयुक्तेन मनसा सन्ततेन विचक्षणः ।

कुण्ठामेथसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनं । तद्वदेहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनं ।

वातपित्तकपाक्कतं त्वङ्मांसं स्नायुर्मस्थि च । मज्जां देहं शिराजालैस्तर्पयन्ति रसानृणां ।

दश विद्याद्वयमन्याऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः । याभिः सूक्ष्माः प्रजायन्ते धमन्याऽन्याः सहस्रशः ।

एवमेताः शिरानद्यो रजोदा देहसागरं । तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरं ।

मध्ये च हृदयस्यैका शिरा तत्र मनोवहा । शुक्रं सङ्कल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ।

सर्वगात्रप्रतापिन्यस्तस्या ह्यनुगताः शिराः । नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्यस्तौजसं गुणं ।

पथस्थन्तर्हितं सर्पिर्यदन्निर्भयते खजैः । शुक्रं निर्भयते तद्वदेहसङ्कल्पजैः खजैः ।

स्वप्नेऽप्येवं यथाऽभ्येति मनः सङ्कल्पजं रजः । शुक्रं सङ्कल्पजं देहात् सृजत्यस्य मनोवहा ।

महर्षिर्भगवानविर्बेद तच्छुक्रसम्भवं । त्रिवीजमिन्द्रदेवतं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ।

ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसङ्करकारिका । विरागा दग्धदाषस्ते नाप्नुयुर्देहसम्भवं ।

गुणानां साम्यमागत्य मनसैव मनोवहं । देहकर्मानुदन् प्राणानन्तकाले विमुच्यते ।

भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते । ज्येतिशदिरजो नित्यं मन्त्रसिद्धे महात्मनां ।

तस्मात्तदभिधाताय कर्म कुर्यादकल्पायं । रजस्तमसश्च हित्वेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ।

तस्याधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतं । विपक्वबुद्धिः कालेन आदत्त मानसं बलं ।
 सदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनं । यथा पश्येत्तथा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मसर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मो चतुर्दशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दुरन्तोऽपिन्द्रियाद्यैषु सक्ताः सोदन्ति जन्तवः । ये तसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिं ।
 जन्ममृत्युजरादुःखैर्याधिभिर्मानसकर्मैः । दृष्ट्वैव सन्ततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ।
 वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शूचिः स्यादनहङ्कृतः । प्रशान्तो ज्ञानवान् भिक्षुर्निरपेक्षश्चेत् सुखं ।
 अथवा मनसः सङ्गं पश्यन् भूतानुकम्पया । तत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ।
 यत् कृतं स्याच्छुभं कर्म पापं वा यदि वाश्रुते । तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्दाम्बुद्धिकर्मभिः ।
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्ज्वरं । क्षमा चैवाप्रमादश्च यत्येते स सुखी भवेत् ।
 तस्मात् समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् । यच्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहं ।
 दुःखनिःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत् । तस्मात् समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
 नापथायेन स्पृहयेन्नावहङ्गं चिन्तयेदसत् । अयामीधप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत् ।
 वाचामोघप्रयोगेण मनोज्ञं तत् प्रवर्त्तते । विवक्षता च सदाकथं धर्मसूक्ष्ममेवेक्षता ।
 सत्यां वाचमहिंसाञ्च वदेदनपवाद्विनीं । कल्पापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनां ।
 ईदृगल्पञ्च वक्तव्यमविधिज्ञेन चेतसा । वाक्प्रबुद्धौ हि संसारो विरागाद्याहरेद्यदि ।
 बुद्ध्याऽप्यनुगृहीतेन मनसा कर्म तामसं । रजोभूतैर्हि करणैः कर्माणि प्रतिपद्यते ।
 स दुःखं प्राप्य लोकोऽस्मिन्नरकायोपपद्यते । तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्भैर्यमात्मनः ।
 प्रकीर्णमेष भारं हि यदद्भ्यर्थे तदसुभिः । प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्या संसारमवधास्तथा ।
 तानेव च यथा दस्युः विघ्नः गर्भेच्छिदां दिशं । तथा रजस्तमः कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात् स्वयं
 निःसन्दिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः । विविक्तचारी लज्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
 ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् । निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ।
 धृतिमानात्मवान् बुद्धिं निगृहीत्वा दसंशयं । मनो बुद्ध्या निगृहीत्वा द्विषयाः क्षानसात्मनः ।
 निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे । देवतास्तत् प्रकाशन्ते दृष्ट्वा यान्ति तमीश्वरं ।
 ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्म तत् सम्प्रकाशते । एतैश्चापगतैः सत्त्व ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 अथवा न प्रकाशितं योगतत्त्वैरुपक्रमेत् । येन तत्त्वयतस्तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ।
 कणकुल्माषपिष्ठाकशाकयावकशक्त्वः । तथा मूलफलं भैक्ष्यं पर्यायेणोपयोजयेत् ।
 आहारनियमञ्चैव देशे काले च सार्त्तिकं । तत् परीक्ष्यानुवर्त्तत तत् प्रवृत्त्यनुपूर्वकं ।
 प्रवृत्तं नोपरुन्वेत शनैरग्निनिवेद्ययेत् । ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानमर्कवत् सम्प्रकाशते ।
 ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बीजोक्तानधिष्ठिति । विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानेनापकृत्यते ।
 पृथक्त्वात् सम्प्रयोगाच्च नास्त्रयुर्वेदं शाश्वतं । स तयोरपवर्गज्ञो बीतरागो विमुच्यते ।

७७२५

७७२६

७७२७

७७२८

७७२९

वयोऽतीतो जरामृत्युं जित्वा ब्रह्म सनातनं । अमृतं तदवाप्नोति यत्तदचरमव्ययं ।

७८२०

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे षोडशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा । निद्रा सर्वात्मना त्यज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ।

स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते । देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्यूतः ।

ज्ञानाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनन्तरं । विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरत्यनिशं सदा ।

अत्राह को न्ययं भावः स्वप्ने विषयवानिव । प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ।

अत्रोच्यते यथा ह्येतद्देहयोगेश्वरो हरिः । तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ।

७८२५

इन्द्रियाणां श्रमात् स्वप्नमाहुः स्वप्नगतं बुधाः । मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निर्देशनं ।

कार्थ्यं व्यासक्तमनसः सङ्कल्पो जाग्रतो ह्यपि । यदन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तदन्मनोगतं ।

संसारणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् । मनस्यन्तर्हितं सर्वं वेद सोत्तमपुरुषः ।

गुणानामपि यद्येतत् कर्मणा चाप्युपस्थितं । तत्तत् शंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ।

ततस्त्वमुपवर्त्तन्ते गुणा राजसतामसाः । सात्विका वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयं ।

७८३०

ततः पश्यन्त्यसंबुद्धा वातपित्तकफोत्तरान् । रजस्तमोगतैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरत्ययं ।

प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत् सङ्कल्पयति मानसं । तत्तत् स्वप्नेऽप्युपगते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ।

व्यापकं सर्वभूतेषु वर्त्ततेऽप्रतिघं मनः । आत्मप्रभावान्तं विद्यात् सर्वा ह्यात्मनि देवताः ।

मनस्यन्तर्हितं दारं देहमास्थाय मानुषं । यद्यत्सदसद्व्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनं ।

सर्वभूतात्मभूतस्य तमध्यात्मगुणं विदुः । लिप्सेत मनसा यश्च सङ्कल्पदैश्वर्यगुणं ।

७८३५

आत्मप्रसादं तं विद्यात् सर्वा ह्यात्मनि देवताः । एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परं ।

त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसोऽन्ते महेश्वरः । तपोह्यधिष्ठितं देवैस्तपोन्नमसुरैस्तमः ।

एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणं । सत्त्वं रजस्तमस्येति देवासुरगुणान् विदुः ।

सत्त्वं देवगुणान् विद्यादितरावासुरौ गुणौ । ब्रह्म तत् परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरचरं ।

ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिं । हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।

७८४०

प्रत्याहारेण वा शक्यमचरं ब्रह्म वेदितुं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे षोडशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ न स वेद परं ब्रह्म यो न वेदचतुष्टयं । व्यक्ताव्यक्तञ्च यत्तत्त्वं सम्प्राक्तं परमर्षिणा ।

व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदं । प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ।

तत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं । निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म आश्रितं ।

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ।

७८४५

तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः । ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ।

तदेवमेतौ विज्ञेयाव्यक्तपुरुषावुभौ । अव्यक्तपुरुषाभ्यान्तु यत् स्यादन्यन्नहन्तरं ।

तं विशेषमवेवेन विशेषेण विचक्षणः । अनाद्यन्तावुमावेतावलिङ्गा चायुभावपि ।
 उभौ नित्यावविचलौ महद्भ्यश्च महत्तरौ । सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणं ।
 प्रकृत्या स्वर्गधर्माणां तथा त्रिगुणधर्माणां । विपरीतमतो विद्यात्वेव ह्यस्य स्वलक्षणं ।
 प्रकृतेषु विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितं । अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ।
 संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मणा गृह्यते यथा । करणैः कर्मनिर्गुणैः कर्ता यद्यदिचेष्टते ।
 कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेवोऽप्यसाविति । उष्णोषवान् यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
 संवृतोऽयं तथा देहो सत्त्वराजसतामसैः । तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिरावृतं ।
 यथा संज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति । त्रियं दिव्यामभिप्रेषुर्धर्माणां मनसा श्रुतिः ।
 शारीरैरिन्द्रियैर्येष्वरे निष्कल्मषं तपः । त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भासता ।
 सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि । प्रकाशस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
 रजस्तमोग्नं यत्कर्मा तपसस्तत् स्वलक्षणं । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
 वाङ्मनोनिर्धमः सम्यक्ज्ञानसं तप उच्यते । विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ।
 आहारनियमेनास्य पाप्मा शान्त्यति राजसः । वैमनस्यश्च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।
 तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनं । अन्तकाले बलौत्कार्पाच्छनैः कुर्यादनातुरं ।
 एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं यदुपपद्यते । रजोवर्ज्योऽप्ययं देहो देहवाञ्छब्दवचरेत् ।
 कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतिस्थिरः । आदेहादप्रमादाच्च देहान्तादिप्रमुच्यते ।
 हेतुयुक्तः सदा सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा । परप्रत्ययसर्गं तु नियतिर्नानुवर्तते ।
 भावान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययं । धृत्या देहान् धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तचेतसः ।
 स्थानेभ्यो ह्रसमानाश्च सूक्ष्मात्मानुपासते । यथागमश्च गत्वा वै बुद्ध्या तत्रैव बुध्यते ।
 देहान्तं कश्चिदन्वासी भावितात्मा निराश्रयं । युक्तं धारणया सम्यक् सतः केचिदुपासते ।
 अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताचरं । अन्तकाले ह्युपासन्ते तपसा दग्धकिंजिजाः ।
 सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिं । सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेवेच्छास्त्वचनुषा ।
 देहन्तु परमं विद्यादिमुक्तमपरिग्रहं । अन्तरीचादन्यतरं धारणासक्तमानसं ।
 मर्त्यलोकादिमुच्यन्ते विद्यासंसक्तचेतसः । ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति पराङ्गतिं ।
 एवमेकायनं धर्ममाहुर्वैदविदो जनाः । यथाज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां गतिं ।
 कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलं । यान्ति तेऽपि परान् लोकान् विमुच्यन्ते यथाबलं ।
 भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितं । भावेन यान्ति शूद्रा ये ज्ञानद्वेषा निराशिषः ।
 ज्ञात्वात्मस्वं हरिश्चैव न निवर्तन्ति तेऽव्ययाः । प्राप्य तत् परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययं ।
 एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति न चास्ति च । दृष्ट्वाबद्धं जगत् सर्वं चक्रवत् परिवर्तते ।
 विसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो विषे । दृष्ट्वातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ।

३८१०

३८१६

३८१७

३८१८

३८१९

३८२०

सूच्या सूत्रं यथा वल्ले संसारयति वायकः । तद्वत् संसारसूत्रं हि दृष्ट्वा सूच्याः निबध्योः ।

विकारं प्रकृतिञ्चैव पुरुषञ्च सनातनं । यो यथावद्विजानाति स विद्वेषो विमुच्यते ।

प्रकाशं भगवानेतद्दृष्ट्विर्नारायणोऽमृतं । भूतानामनुकम्पार्थं जगद् जगतो गतिः ।

७८७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भावधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मोत्तमदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ जनको मिथिलाधिपः । जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । येन वृत्तेन वृत्तज्ञो जगाम सुमहत्सुखं ।

जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः । श्रौद्धं देहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ।

तस्य स्रुतमाचार्यो वसन्ति सततं गृहे । दर्शयन्तः पृथग्धर्मान् ज्ञानाश्रमनिवासिनः ।

स ते जां प्रेत्य भवे च प्रेत्य जातौ निनिश्चये । आगमस्यः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तुष्यति ।

७८८

तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन्महीं कृत्वा जगाम मिथिलामयम् ।

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपथं वसितार्थं च निर्दिष्टो नष्टसंशयः ।

चरीणामाङ्गरेकं यं कामादवसितं नृषु । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विज्जन्तं सुदुर्लभम् ।

यमाङ्गः कपिलं सांख्याः परमार्थं प्रजापतिं । स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्मयम् ।

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाङ्गसिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सचमास्ते वर्षसहस्रिकम् ।

७८९

यत्र चासोनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ।

पञ्चज्ञः पञ्चशतपञ्च गुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ।

दृष्टसन्नेषं समृष्टो भूयश्च तपसासुरिः । चेचचेचैव धीर्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ।

यत्तदेकाचरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्धर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् ।

तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या वयसा भूतः । ब्राह्मणो कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।

७९०

तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिवति स्ननौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिञ्च नैष्ठिकीं ।

एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवं । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्तमनुत्तमम् ।

सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्माज्ञो ज्ञानमुत्तमम् । उपेत्य शतमाचार्योन्मोहयामास हेतुभिः ।

जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् । उत्सृज्य शतमाचार्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ।

तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः । अब्रवीत् परमं मोक्षं यत्तत् सांख्येऽभिधीयते ।

७९१

जातनिर्व्वेदमुक्त्वा स कर्मनिर्व्वेदमब्रवीत् । कर्मनिर्व्वेदमुक्त्वा च धर्मनिर्व्वेदमब्रवीत् ।

यदर्थं धर्मसंभर्गः कर्मणाञ्च फलोदयः । तमनाश्वासिकं मोहं विनाशि चलमश्रुवं ।

दृश्यमाने विनाशे स प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके । आगमात् परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ।

अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशा मृत्युर्करामयः । आत्मानं मन्यते मोहान्तदसत्यम् परं मतम् ।

अथ चेदेवमप्यसि यथोक्ते नोपपद्यते । अजरोऽयममृत्युश्च राजाऽसौ मन्यते यथा ।

७९२

असि नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्ममति सत्त्वणे । किमधिष्ठाय तद्भूयास्लोकयात्राविनिश्चयम् ।

प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्नैतिह्ययोरपि । प्रत्यक्षेणाग्नौ भिन्नः कृतान्नो वा न किञ्चन ।
यत्र यवानुमानेऽस्मिन् कृतं भावयतोऽपि च । नान्या जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्थितः ।
रता वटकणीयानां घृतपाकाधिवासनं । जातिः स्मृतिरयस्कान्तः सूर्यक्रान्तेऽम्बुमण्डले ।
प्रेत्यभूतात्ययस्यैव देवताद्युपधाचनं । मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः । ७८१०
न त्वेते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिर्जंस्थिताः । अमर्त्यस्य हि मर्त्येन सामान्यं नोपलभ्यते ।
अविद्या कर्मदृष्ट्या च केचिदाहुः पुनर्भवे । कारणं लोभमोहौ तु दोषाणाञ्च निवेष्टव्यं ।
अविद्यां चेन्नमाहुर्हि कर्मबीजं तथा कृतं । दृष्ट्या संजननं स्नेह एव तेषां पुनर्भवः ।
तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिन्ने भरणधर्म्माणि । अन्येऽस्माज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसङ्घयं ।
यदा स्वरूपतश्चाप्यो जातिनः शुभतोऽर्थतः । कथमस्मिन् स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहितं । ७८११
एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः । यदस्याचरितं कर्म सर्वमन्यत् प्रपद्यते ।
अपि ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखिनो भवेत् । सुखिनो दुःखितो वाऽपि दृश्यः दृश्यविनिर्णयः ।
तथा हि मुपलैर्हन्तुः शरीरं तत् पुनर्भवेत् । पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपपद्यते ।
अतुल्यं तस्यैव त्वयः शीतोष्णोऽय प्रियाप्रिये । ययाऽतीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसङ्घयः ।
जरयाऽभिपरीतस्य मृत्युना च विनाशिना । दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्थेव विनश्यति । ७८१२
इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च । आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्तब्धातुमुपयान्ति च ।
लोकयात्राविघातस्य दानधर्मरत्नागणे । तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ।
इति सत्यज्ञानस्येते बहवः सन्ति हेतवः । एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित् प्रतिदृश्यते ।
तेषां विमृशतामेव तत्तत्समभिधावतां । क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जोर्यति वृचवत् ।
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः । आगमैरपकृत्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यया । ७८१३

अर्थान्स्तेत्यन्तमुखावर्णाश्च लिप्सन्त एते बहवो विशुद्धाः । महत्तरं दुःखमनुप्रपन्ना हिलामिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य किं बन्धुभिर्भिन्नपरिग्रहैश्च । विहाय यो गच्छति सर्वमेव क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
भूव्योमतोयानलवायवोऽपि सदा शरीरं प्रतिपालयन्ति । इतीदमालक्ष्य रतिः कुतो भवेद्विनाशिनोऽप्यस्य न कर्म विद्यते ।
इदमनुपधिवाक्यमच्छलं परमनिरामयमात्मसाक्षिकं । नरपतिरभिधीक्ष्य विस्मितः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मे.च.धर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्ये अष्टादशाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा । पुनरेवानुपपञ्च साम्बराये भवानभवौ । ७८१४

॥ जनक उवाच ॥ भगवन् यदि न प्रेत्यसंज्ञा भवति कश्चनचित् । एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं किं वा करिष्यति ।

सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात् पश्य चैतद्भुजोत्तम । अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ।

असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु । कस्मै क्रियेत कथ्येत निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरं । पुनः प्रशमयन् वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ।

उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते । अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसां । ७८१५

वर्त्तते पृथगन्योन्यमप्यपार्थिव्य कर्म्मसु । धातवः पञ्चधा तोयं खं वायुर्ज्योतिषो धरा ।
 ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः । आकाशं वायुरुष्मा च स्नेहो यस्यापि पार्थिवः ।
 एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा । ज्ञानमुष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः । प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः
 श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च । इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्व्वं गता गुणाः । ७८४०
 तत्र विज्ञानसंयुक्ता विविधा चेतना भ्रुवा । सुखदुःखेति यामाज्जरदुःखामसुखेति च ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च मूर्त्तयः । एते ह्यामरणात् पञ्च षड्गुणा ज्ञानसिद्धये ।
 तेषु कर्म्मनिर्गमश्च सर्व्वतत्त्वार्थनिश्चयः । तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ।
 इमं गणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः । असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशान्यति ।
 अनात्मेति च यदृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि । वर्त्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसन्ततिः । ७८४१
 अत्र सम्यग्वधो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमं । शृणु यत्तव मोक्षाय भाव्यमाणं भविष्यति ।
 त्याग एव हि सर्व्वेषां युक्तानामपि कर्म्मणाम् । नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखवद्भो मतः ।
 द्रव्यत्यागे तु कर्म्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि । सुखत्यागे तपोधोगं सर्व्वत्यागे समापना ।
 तस्य मार्गोऽयमद्वैधः सर्व्वत्यागस्य दर्शितः । विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिस्त्वन्यथा भवेत् ।
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्ता मनःषष्ठानि चेतसि । बलषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि तु । ७८४२
 हस्तो कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियं । प्रजनानन्दयोः श्रोत्रो निर्गमो पायुरिन्द्रियं ।
 वाक् च शब्दविशेषार्थामिति पञ्चान्वितं विदुः । एवमेकादशैतानि बुद्ध्याः शु विष्टजेन्मनः ।
 कर्णौ शब्दश्च चित्तञ्च त्रयः श्रवणसंग्रहे । तथा स्पर्शं तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ।
 एवं पञ्चत्रिका ज्ञेते गुणस्तदुपलब्धये । येनायं त्रिविधो भावः पर्यायात् समुपस्थितः ।
 सात्त्विको राजसश्चापि तामसश्चापि ते त्रयः । त्रिविधा वेदना येषु प्रसृताः सर्व्वसाधनाः । ७८४३
 प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता । अकुतश्चित् कुतश्चिद्वा चित्ततः सात्त्विको गुणः ।
 अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा । लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ।
 अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्त्रिताः । कथञ्चिदपि वर्त्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ।
 अत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ।
 यत्तत्सन्तोषसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । प्रवृत्तं रज इत्येवं ततस्तदपि चिन्तयेत् । ७८४४
 अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत्
 श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः । नेत्रं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ।
 एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी । स्पर्शं रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ।
 स्वकर्मेयुगपद्भावे दृश्येतेषु तिष्ठति । चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ।
 तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः । आस्थितो युगपद्भावे व्यवहारः स लौकिकः । ७८४५

इन्द्रियाण्यपि सूक्ष्माणि दृष्ट्वा पूर्वश्रुतागमात् । चिन्तयन्नानुपर्य्येति त्रिभिरेवान्विते गुणैः ।

यत्तमोपहतं चित्तमाशुसंहारमभ्रुवं । करोत्युपरमं काये तदाङ्गत्वासं बुधाः ।

यद्यदागमसंयुक्तं न कृच्छ्रमनुपश्यति । अथ तत्राप्युपादत्ते तमोव्यक्तमिहानृतं ।

एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययो गुणः । कथञ्चिदर्थे सम्यक् केषाञ्चिद्वा निवर्त्तत ।

एतदाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः । स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ।

७८७०

एवं सति क उच्छेदः शान्तो वा कथं भवेत् । स्वभावादर्थमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ।

यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहन्ति नाम च । नदाश्च तानि यच्छान्तिं तादृशः सत्त्वसङ्गयः ।

एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् । प्रतिसंमिश्रिते जीवे गृह्यमाने च सर्वतः ।

इमाश्च यो वेद विमोक्षबुद्धिमात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः । न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः पत्रं विसर्ज्य जलेन सिक्तं ।

दृढैर्हि पाशैर्बद्धभिर्विमुक्तः प्रजानिमित्तरपि दैवतैश्च । यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति मुक्तस्तदाऽग्रां गतिमेत्य लिङ्गः । ७८७१

श्रुतिप्रमाणममङ्गलैश्च धेते जरामृत्युभयादभूतः । क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे ।

अल्पमाकाशमलिङ्गमेवमास्थाय पश्यन्ति महत्यसक्ताः । यथोर्णनाभिः परिवर्त्तमानस्तनुद्ये तिष्ठति पात्यमानः ।

तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं विध्वंशते लोष्ट इवाद्रिमिच्छन् । यथा रुरः शृङ्गमयो पुराणं हित्वा त्वचं वाऽप्युग्गे यथा च ।

विहाय गच्छत्यनवेक्षमाणस्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखं । द्रुमं यथा वाऽप्युदके पतन्तमुत्सृज्य पक्षी निपतत्यसक्तः ।

तथा ह्यसौ मुखदुःखे विहाय मुक्तः पराङ्गीं गतिमेत्य लिङ्गः ।

७८८०

अपि च भवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निनाऽभिबीज्य । न खलु मम हि दह्यतेऽत्र किञ्चित् स्वयमिदमाह किल

स भूमिपालः ।

इदममृतपदं निश्चय्य राजा स्वयमिह पञ्चशिखेन भाव्यमाणं । निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थः परमसुखी विजहार वीतशोकः ।

इमं यः पठति विमोक्षनिश्चयं महोपते सततमवेवते तथा । उपद्रवान्नानुभवयदुःखिनः प्रमुच्यते कपिलमिवेत्य मैथिलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्ये ऊर्णविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुयात् । किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः । सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

७८८५

नादान्तस्त्रिकियासिद्धिर्धन्यावदुपपद्यते । क्रिया तपश्च सत्यञ्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उच्यते । विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ।

सुखं दान्तः प्रखपति सुखञ्च प्रतिबुध्यते । सुखं लोके विपर्य्येति मनश्चास्य प्रसीदति ।

तेजो दमेन ध्रियते तन्न तीक्ष्णोऽधिगच्छति । अमित्राश्च बह्विधं पृथगात्मनि पश्यति ।

क्रव्याद्वा इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयं । तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयम्भुवा ।

७८९०

आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते । यच्च तेषु फलं धर्मं भूयो दान्ते तदुच्यते ।

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः । अकार्ष्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्धाधानता ।

अक्रोध आर्ज्यं नित्यं नातिवादोऽभिमानिता । गुरुपूजाऽस्वध्या च दद्याद्भूतेष्वपेक्षुनं ।

जनवादमृगवादस्तुतिनिन्दाविवर्जनं । साधुकामश्च सुहृद्येन यतिं प्रत्ययेषु च ।

अवैरकृत्युपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः । सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रबन्धः आत्मवान् प्रभुः ।

०१६३

प्रायः लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति । दुर्गमं सर्वभूतानां प्रापयन्मादतेमुखी ।

सर्वभूतहिते युक्तो न स्म यो दिश्यते जनं । महाहृद इवाक्षोभ्यः प्रज्ञातृषुः प्रसीदति ।

अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति बुद्धिमान् ।

न ह्वयति महत्यर्थं व्यसने च न शोचति । स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ।

कर्म्मभिः श्रुतसम्पन्नः सङ्गिराचरितः शुचिः । सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुङ्क्ते महाफलं ।

५०००

अनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । सत्यं दानमनायासो नैव मार्गो दुरात्मनां ।

कामक्रोधौ च लोभश्च परस्परार्था विकल्पना । कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

विक्रम्य घोरे तमसि ब्राह्मणः शंसितव्रतः । कालाकाङ्क्षी चरेत्क्षोभान्निरपाय इवात्मवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दमप्रशंसायां विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः । अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत् पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः । वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ।

५००५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं तप इत्याहुः पवासं प्रयजनाः । एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः । आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत् सतां मतं ।

त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमं । सदीपवासी स भवेद्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।

मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो दैवतश्च सदा भवेत् । लुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्वप्नश्च भारत ।

अमांसादौ सदा च स्यात् पवित्रश्च सदा भवेत् । अमृताशी सदा च स्याद्देवतातिथिपूजकः ।

५०१०

विषसाशी सदा च स्यात् सदा चैवातिथिव्रतः । अद्धानः सदा च स्याद्देवतद्विजपूजकः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं सदीपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् । विषसाशी कथञ्च स्यात् सदा चैवातिथिव्रतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाशन्तयैव च । सदीपवासी स भवेद्यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ।

भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी चतौ भवति वै द्विजः । चतवादी भवेन्नित्यं ज्ञाननित्यश्च यो नरः ।

न भक्षयेद्युयामांसममांसाशी भवत्यपि । दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन् ।

५०१५

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवस्तु सदा नरः । अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति त्रिद्वि युधिष्ठिर ।

अभुक्तवस्तु नाश्रानः सततं यस्तु वै द्विजः । अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ।

देवताभ्यः पिबेत्तस्य भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह । अवशिष्टन्तु योऽश्राति तमाहुर्विषसाशिनं ।

तेषां लोका ह्यपर्थन्ताः सद्ने ब्रह्मणा सह । उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परिर्यान्ति दिवौकसः ।

देवताभिश्च ये सार्द्धं पिबेन्मिश्रेण भुञ्जते । रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ।

५०२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अमृतप्राश्रिके एकविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन् शुभं वा यदि वाऽशुभं । पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ।
कर्त्ताऽस्ति तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः । एतदिच्छामि तत्त्वेन ततः श्रेतुं पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासे पुरातनं । प्रह्लादस्य च संवादनिद्रस्य च युधिष्ठिर ।

असक्तं धृतपापानं कुले जातं ब्रह्मश्रुतं । अस्तम्यमनहङ्कारं सत्त्वस्थं समये रतं ।

तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवासिनं । चराचराणां भूतानां विदितप्रभावयथं ।

८०२५

अक्रुध्यन्तमह्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च । काञ्चने वाऽय लोष्टे वा उभयोः समदर्शनं ।

आत्मनि श्रेयसि ज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयं । परावरजं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनं ।

शक्रः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियं । बुभुक्षुमानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ।

यैः केशित् सक्तो लोके गुणैः स्यात् पुरुषो नृप । भवत्यनपगान् सर्वैस्त्वान् गुणान् लक्षयामहे ।

अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह । आत्मानं मन्यमानः सन् श्रेयः किमिह मन्यसे ।

८०२६

बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः । श्रिया विहीनः प्रह्लाद शोचितये न शोचसि ।

प्रज्ञालाभान्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया । प्रह्लाद सुस्वरूपोऽसि पश्यन् व्यसनमात्मनः ।

इति सञ्चोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः । उवाच सत्त्वगुणवाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च भूतानां यो न बुध्यते । तस्य स्वप्नो भवेद्वाङ्मनस्त्रासि स्वप्नोऽनुपश्यतः ।

स्वभावात् सम्प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च । सर्वे भावास्तथाऽभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ।

८०२७

पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चिद् कारकः । स्वयं न कुर्वन्तस्तस्य जातु मानो भवेदिह ।

यस्तु कर्त्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधु वा । तस्य दोषवती प्रज्ञा अन्तश्चेति मे मतिः ।

यदि स्यात् पुरुषः कर्त्ता शक्रात्मश्रेयसे पुत्रं । आरम्भास्तस्य सिद्धेयुर्न तु जातु पराभवेत् ।

अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिर्वृत्तिः प्रियस्य च । लक्ष्यते यतमः नानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ।

अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च । अप्रयत्नेन पश्यामः केषाञ्चित्तत् स्वभावतः ।

८०२८

प्रतिरूपतराः केचिदृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः । विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमं ।

स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा । शुभाशुभास्तदा तत्र कस्य किं मानकारणं ।

स्वभावादेव तत् सर्वमिति मे निश्चिता मतिः । आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति ततोऽन्यथा ।

कर्मजत्विह मन्यन्ते फलयोगं शुभाशुभं । कर्मजं विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ।

यथा वेदयते कसिदोदनं वायसोऽह्यदन् । एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणं ।

८०२९

विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं परां । तस्य स्वप्नो भवेद्वाङ्मनस्त्रासि स्वप्नोऽनुपश्यतः ।

स्वभावभाविनो भावान् सर्वानेवेह निश्चयात् । बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ।

वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानाञ्चाप्यनित्यतां । तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवदमन्तवत् ।

निर्बन्धो निरहङ्कारो निराशीर्मुक्तबन्धनः । स्वस्यो व्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभावाप्ययौ ।

कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य विद्वणस्य निराशिषः । नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकमव्ययं ।

८०३०

प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे । द्विष्टारञ्च न पश्यामि यो मामद्य ममायते ।

नोर्द्ध्वं नावाङ् न निर्यक न कचिच्छक कामये । न हि ज्ञेयेन विज्ञाने न ज्ञाने शर्म विद्यते ।

॥ शक्र उवाच ॥ येनैष लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते । प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक् प्रज्ञाद वृच्छतः ।

॥ प्रज्ञाद उवाच । आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया । वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभ्यते महत् ।

स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः । स्वभावादेव तत् सर्वं यत्किञ्चिदनुपश्यसि ।

८०५५

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् । प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तदाकं प्रत्यपूजयत् ।

स तदाऽभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरोत्तरः । अमुरेन्द्रमुपामन्य जगाम स्वं निवेशनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रप्रज्ञादसंवादे द्वाविंशत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्नहीं । कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ।

पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृतः क्षलिः । सर्वानेवासुरान् जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ।

८०६०

यस्य स ददतो वित्तं न कदाचन हीयते । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष मे बलिं ।

स वायुर्वर्णश्चैव सरविः स च चन्द्रमाः । सोऽग्निस्तपति भूतानि जलञ्च स भवत्युत ।

तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष मे बलिं । स एव ह्यस्तमयते स स विद्योतते दिशः ।

स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष मे बलिं ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत्ते साधु मघवन् यदेनमनुवृच्छसि । पृष्ठस्तु नानृतं ब्रूयान्त्स्मादज्यामि ते बलिं ।

८०६५

उद्रेषु यदि वा गोषु खरेव्येषु वा पुनः । बरिष्ठो भविता जन्तुः शूल्यागारे शचीपते ।

॥ शक्र उवाच ॥ यदि स बलिना ब्रह्मन् शूल्यागारे समेयिवान् । हन्यानेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि मां ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ मा स शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति । न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्तथा वासव काम्यया ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा । चचारैरावतस्कन्धमधिरुद्ध श्रिया वृतः ।

ततो ददर्श स बलिं खरेवेशेन संवृतं । यथाख्यातं भगवता शूल्यागारकृतालयं ।

८०७०

॥ शक्र उवाच ॥ खरेथेनिमनुप्राप्तस्तुषभज्योऽसि दानव । इयन्ते थेनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ।

अदृष्टं वत पश्यामि द्विषतां वशमागतं । श्रिया विहोतं मित्रैश्च भ्रष्टश्रीर्यपराक्रमं ।

यत्तद्यानसहस्रैस्त्वं ज्ञातिभिः परिवारितः । लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यस्मानवितर्कयन् ।

तन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठन्तव शासने । अकृष्टपत्या च मही तवैश्वर्यं बभूव ह ।

इदञ्च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि । यदाऽतिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।

८०७५

ज्ञातीन् विभजतो वित्तं तदासोत्ते मनः कथं । यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्द्वयोपितः ।

बहूनि वर्षपूगानि विहारे दौष्यतः श्रिया । सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।

कथमद्य तदा चैव मनस्वे दानवेश्वर । क्वं तवासीत् सुमहत् सौवर्णं रत्नभूषितं ।

ननृतुस्तत्र गन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा । यूपस्तवासीत् सुमहान् यजतः सर्वकाञ्चनः ।

एवाद्ददः सहस्राणि अयुतानां गवां दश । अनन्तरं सहस्रेण तदासीद्वैत्य का मतिः ।
यदा च पृथिवीं सर्व्वां यजमानेऽनुपर्यगाः सान्यान्तेषु विधिना तदासीत् किन्तु ते हृदि ।
न ते पश्यामि भृङ्गारं न क्वचं व्यजने न च । ब्रह्मदत्ताश्च ते मांसां न पश्याम्यसुराधिप ।
॥ बलिर्वाच ॥ न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न क्वचं व्यजने न च । ब्रह्मदत्ताश्च मे मांसां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ।
गुहायां निहनानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि । यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ।
न ते तदनुरूपेण यज्ञसो वा कुलस्य वा । समृद्धार्थेऽसमृद्धार्थं यन्मां कथितुमिच्छसि ।
न हि दुःखेषु शोचन्ते न प्रहस्यन्ति चर्द्धिषु । कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः चान्ताः सन्तो मनीषिणः ।
त्वन्नुप्राकृतया बुद्ध्या पुरन्दर विकल्पसे । यदाऽहमिव भावी स्यास्तदा नैवं वदित्यसि ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिर्वाचसंवादे त्रयोविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२३ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् । निःश्वसन्तं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ।
॥ शक्र उवाच ॥ यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिश्रुतिः । लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यन्मां वितर्कयन् ।
दृष्ट्वा सुकृपणश्चेमांस्त्वयः सात्मना दले । ज्ञानमिदपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अनित्यमुपलक्ष्य ह कालपर्यायधर्मतः । तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवमन्तवत् ।
अन्तवन्त इमे देहा भूतानाश्च सुराधिप । तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते । उभे सह विवर्द्धते उभे सह विनश्यतः ।
न हीदृशमहं भावमवशः प्राप्य केवलं । यदेवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ।
भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः । नैतत्सम्यक्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रधृक् ।
ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोभेदपरायणाः । ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्धैर्यां प्रणश्यति ।
बुद्धिस्ताभान् पुरुषः सर्वं तुदति किल्बिषं । विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्यः सम्प्रसीदति ।
ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः । कृपणाः परित्यजन्ते तैरर्थैरभिचोदिताः ।
अर्थसिद्धिमनर्थञ्च जीवितं मरणं तथा । मुखदुःखफलञ्चैव न द्वेष्टि न च कामये ।
इतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कञ्चन । उभौ तौ न विजानोतो यस्य हन्ति इतश्च यः ।
हत्वा जित्वा च मघवन् यः कश्चित् पुरुषादये । अकर्त्ता ह्येव भवति कर्त्ता ह्येव करोति तत् ।
को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवानुभौ । इतं हि तत् कृतेनैव कर्त्ता तस्यऽपि चापरः ।
पृथिवी ज्योतिराकाशमापो वायुश्च पञ्चमः । एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ।
महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान् दुर्बलश्च यः । दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ।
सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्तेन तेजसा । तस्मिन् कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ।
दग्धमेव दुदहति हतमेवानुहन्यते । नश्यते नष्टमेवाप्ये लब्ध्वं लभते नरः ।
नास्य द्वीपः कुतः पारो नावारः सम्प्रदृश्यते । नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ।

८०६१

८०६२

८०६३

८०६४

८०६५

८०६६

यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् । स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ।

तुषभक्षन्तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे । विभ्रते गार्दभं रूपमागत्य परिगर्हसे ।

८१९०

इच्छन्तं विकृत्यां हि रूपाणि बद्धधात्मनः । विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ।

कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति । कालेन विहितं सर्वं मा कथाः शक्र पौरुषं ।

पुरा सर्वं प्रथयितं मयि क्रुद्धे पुरन्दर । अवैमि त्वस्य लोकस्य सर्वं शक्र सनातनं ।

त्वमथेवमवेत्त स्वमात्मना विस्मयं गमः । प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ।

कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा । समवेत्तस्व मघवन् बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीं ।

८१९५

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्वारगराक्षसाः । आसन् सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्य वासव ।

नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः । इति माऽमथपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमेहाहिताः ।

नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते । एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तु तिष्ठान्यहं वशे ।

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् । दुःखं जीवन् सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ।

दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्ज्ञातः शक्र दृश्यते । सुखं जीवन् सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ।

८१९०

कल्याणी रूपसम्पन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते । अलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यतेऽपरा ।

नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतं । यत्त्वमेवं गतो वज्रिन् यच्चाप्येवं गता वयं ।

न कर्म भवताऽप्येतत् कृतं मम शतक्रतो । श्रद्धिर्व्वाऽप्ययं वा नर्द्धिः पर्यायकृतमेव तत् ।

पश्यामि त्वां विराजन्तं देवराजमवस्थितं । श्रीमन्तं द्युतिमन्तश्च गर्जमानं मनोपरि ।

एवं नैव न चेत् कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् । पातयेयमहं त्वाऽद्य सवज्रमपि मुष्टिना ।

८१९५

न तु विक्रमकालोऽयं शान्तिकालोऽयमागतः । कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ।

माञ्चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरपूजितं । गर्जन्तं प्रतपन्तश्च कमन्य नागमिष्यति ।

द्वादशानान्तु भवतामादित्यानां महात्मनां । तेजास्येकेन सर्वेषां देवराज धृतानि मे ।

अहमेवाहं हाम्यापो विस्मजामि च वासव । तपामि चैव चैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ।

संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे । संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुराश्वरः ।

८१९०

तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप । कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ।

नाहं कर्त्ता न चैव त्वं नान्यः कर्त्ता शचीपते । पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ।

माममासाङ्गवेष्मानमहोरात्राभिसंहृतं । शतद्वारं वर्षमुखमायुर्व्वेदविदो जनाः ।

आहुः सर्वमिदं चिन्त्य जनाः केचिन्मनीषया । अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्य्येयामि च पञ्चधा ।

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा । अनादिनिधनश्चाङ्गरक्षरं क्षरमेव च ।

८१९५

सत्त्वेषु लिङ्गमाविश्य निर्लिङ्गमपि तत् स्वयं । मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ।

भूतानान्तु विपर्यासं कुरुते भगवानिति । न ह्येतावद्भवेद्भयं न यस्मात् प्रभवेत् पुनः ।

गतिं हि सर्वं भूतानामगत्या क्व गमिष्यसि । यो धावता न ह्यतव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ।

तमिन्द्रियाणि सर्वं णि नानुपश्यन्ति पञ्चधा । आऊष्येनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिं ।

चतुर्न्मासार्द्धमासंश्च दिवसांश्च क्षणांस्तथा । पूर्वार्द्धमपराह्णञ्च मध्यह्नमपि चापरे ।

८१४०

मुहूर्त्तमपि चैवाह्नरेकं सन्तमनेकधा । तं कालमिति जानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ।

बह्वनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव । बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ।

त्वामप्यतिबलं शक्र देवराजं बलोत्कटं । प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ।

य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव । मया त्वया च पूर्वैश्च न च शक्यो निवर्त्तितुं ।

यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमां । स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ।

८१४१

स्थिता हीन्द्रवह्सेषु तद्दिशश्चतुर्मेखियं । माञ्च लोला परित्यज्य त्वामगादिविधाधिप ।

भैवं शक्र पुनः कार्पिः शान्तो भवितुमर्हसि । त्वामप्येवंविधं ज्ञात्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे चतुर्विंशत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ शतक्रतुरथापश्यद्वलेर्दीप्तां महात्मनः । खरूपिणीं शरीराद्धि निष्क्रामन्तीं तदा श्रियं ।

तां दृष्ट्वा प्रभयोर्दीप्तां भगवान् पाकशासनः । विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ।

॥ शक्र उवाच ॥ बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । तत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्ततेजसा ।

८१४२

॥ बलिर्वाच ॥ न हीमामासुरीं वेद्मि न देवीं न च मानुषीं । त्वमेनां पृच्छ वा मा वा यथेष्टं कुरु वासव ।

॥ शक्र उवाच ॥ का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । अजानतो ममाचक्ष नामधेयं शुचिस्मिते ।

का त्वं तिष्ठसि मामेव दीप्यमाना स्ततेजसा । हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष पृच्छतः ।

॥ श्रीर्वाच ॥ न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः । आऊष्यो दुःसहेत्येवं विधित्वेति च मां विदुः ।

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवञ्च वासव । त्वं भो शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ।

८१४३

॥ शक्र उवाच ॥ किमिदं त्वं मम हते उताहो बलिनः हते । दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ।

॥ श्रीर्वाच ॥ न धाता न विधाता मां विदधाति कथञ्चन । कालस्तु शक्र पर्यागान्मैनं शक्रावमन्यथाः ।

॥ शक्र उवाच ॥ कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनो । कथञ्च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ।

॥ श्रीर्वाच ॥ सत्ये स्थिताऽस्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि । पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ।

ब्रह्मणोऽयं पुरा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः । अभ्यस्य द्वाह्मणानामुच्छिष्टास्युग्रदुतं ।

८१४४

यज्ञशैलः सदा भूत्वा मामेव यजतेऽत्ययं । प्रोवाच लोकान् मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ।

अपाकता ततः शक्र त्वयि वक्ष्यामि वासव । अप्रमत्तेन धार्याऽस्मि तपसा विक्रमेण च ।

॥ शक्र उवाच ॥ नः स्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् । यस्त्वामेको विसंहितुं शक्नुयात् कमलालये ।

॥ श्रीर्वाच ॥ नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः । यो मामेको विसंहितुं शक्तः कश्चित् पुरन्दर ।

॥ शक्र उवाच ॥ तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे । तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं तद्वक्तुमर्हसि ।

८१४५

॥ श्रीर्वाच ॥ स्यास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् । विधना वेददृष्टेन चतुर्द्धा विभज्यस्व मां ।

॥ शक्र उवाच ॥ अहं वै त्वं निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलं । न तु मेऽतिक्रमः स्यादै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ।

भूमिरेव मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी । सा ते पादं तितिचेत समर्यां ह्येति मे मतिः ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः । द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिहितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिणीः । तास्ते पादं तितिचन्तामलमापस्तिचितुं । ८१०

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः । तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिहितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ यस्मिन् वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः । तृतीयं पादमग्नौ सुष्ठु धारयिष्यति ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः । चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिहितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । ते ते पादं तितिचन्तामलं सन्तस्तिचितुं ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयं सप्तु प्रतिष्ठितः । एवं हि निहिताः शक्र भूतेषु परिधत्स्व मां । ८१५

॥ शक्र उवाच ॥ भूतानामिह यो वै त्वं मया विनिहितां सतीं । उपहन्यात् स मे धृवस्तथा शृण्वन्तु मे वचः ।

ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।

॥ बलिरुवाच ॥ यावत् पुरस्तात् प्रतपेत्तावद् दक्षिणं दिशं । पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।

तथा मथ्यन्दिने सूर्यो नास्तमेति यदा तदा । पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेताऽस्मि वस्तदा ।

सर्वलोकान् यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति । तदा देवासुरे युद्धे जेताऽहं त्वं शतक्रतो । ८२०

॥ शक्र उवाच ॥ ब्रह्मणाऽस्मि समादिष्टो न हन्त्येता भवानिति । तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्ध्नि ।

यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽसु महासुर । आदित्यो नाऽवतपिता कदाचिन्मथतः स्थितः ।

स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयम्भुवा । अजस्रं परिचात्येष सत्येनावतपन् प्रजाः ।

अयनं तस्य षण्मासानुत्तरं दक्षिणं तथा । येन संघाति लोकेषु शीतोष्णे विष्टजवविः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत । जगाम दक्षिणामाशामुदीचीन्तु पुरन्दरः । ८२५

इत्येतद्वलिना गीतमनहङ्कारसंज्ञितं । वाक्यं श्रुत्वा सहसाचः खमेवारुरुहे तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि श्रीषनिधाने पञ्चविंशत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शतक्रतोश्च संवादं नमुचेत्स युधिष्ठिर ।

श्रिया विहीनमासीनमचोभ्यमिव सागरं । भवाभवज्जं भूतानामित्युवाच पुरन्दरः ।

बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानात् विषतां वशमागतः । श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ।

॥ नमुचिरुवाच ॥ अनिवार्येण शोकेन शरीरञ्जीपतयते । अभिवाञ्छ प्रह्वयन्ति शोके नास्ति सहायता । ८२९

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् । सन्तापाङ्गुशयते रूपं सन्तापाङ्गुशयते श्रियः ।

सन्तापाङ्गुशयते चायुर्द्वैतश्चैव सुरेश्वर । विनोय खलु तद्दुःखमागतं वै मनस्यजं ।

ध्यातव्यं मनसा इदं कल्याणं संविजानता । यदा यदा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।

तदा तस्य प्रविष्यन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ।

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता गर्भे अयानं पुरुषं शास्ति शास्ता । तेनानुयुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियुक्ता

ऽस्ति तथा वक्षामि ।

भवामवौ त्वभिजानन् गरीयो ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि । आश्रासु धर्मश्रासु परासु कुर्वन् यथा निधुक्तो ऽस्मि तथा वहामि ।

यथा यथाऽस्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा । भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ।

यत्र यत्रैव संयुक्तो धात्रा गर्भे पुनः पुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र क्षयमिच्छति ।

भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम । इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत् कदाचन ।

पर्यायैर्ह्यन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते । दुःखमेतत्तु यद्वृष्टा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ।

८२००

ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च । कान् वापदो नोपममन्ति लोके परावरज्ञास्तु न सम्ममन्ति ।

न पण्डितः क्रुध्यति नाभिपद्यते न चापि संसीदति न प्रहस्यति । न चातिहृक्ष्यसनेषु शोचते स्थितः प्रकृत्या हिमवा

निवाचलः ।

यमर्थमिद्विः परमा न हर्षयेत्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् । सुखञ्च दुःखञ्च तथैव मध्यमं निषेवेते यः स धुरन्धरो नरः ।

यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत् तस्यां रमेतापरितप्यमानः । एवं प्रवृद्धं प्रणुदन्मनोज्ञं सन्तापयामास करं शरीरात् ।

न तत् सदः सत्परिषत् सभा च सा प्राप्य यां न कुरुते सदा भयं । धर्मातत्त्वमवगाह्य बुद्धिमान् योऽभ्युपैति स धुरन्धरो

नरः ।

८२०१

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले । स्वानाद्युत्तमेन मुमोह गौतमस्तावत्कृच्छ्रामापदं प्राप्यवृद्धः ।

न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च । न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसम्पदा ।

अलभ्य लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना । यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।

तदेवानुचरिष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति । लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।

प्राप्तव्यान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च । एतदिदित्वा कालेनैव यो न मुह्यति मानवः ।

८२०२

कुशलो सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रनमुचिसंवादे षड्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि । बन्धुनाश्च महोपाय राज्यनाशेऽथ वा पुनः ।

त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन् भरतर्षभ । एतद्भवन्तं पृच्छामि तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रदारैः सुखैश्चैव विद्युक्तस्य धनेन वा । मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ।

धैर्येण रुक्तां सततं शरीरं न विशीर्यते । विशेषता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमं ।

८२०३

आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियं । यस्य प्राज्ञो नरस्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थितः ।

तत्सौम्यैश्च धैर्यैश्च व्यवसायस्य कर्मसु । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर । वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंचये ।

विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ । इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थिते ।

समृद्धमाने त्रैलोके प्रीतियुक्ते स्वयम्भुवि । रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपि चर्षभिः ।

८२०४

गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः । चतुर्दन्तं सुदान्तञ्च वारणेन्द्रं श्रिया वृतं ।

आरुह्यैरावणं शक्रसैलोक्यमनुसंययौ । स कदाचित् समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्विरिगच्छरे ।

बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपसर्प च । तमैरावतमूर्द्धं प्रेत्य देवगणैर्वृतं ।

सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शूशोच न विव्यथे । दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिं ।

अधिरुढो द्विप्रैष्ठमित्युवाच शतक्रतुः । दैत्य न व्यथे शौर्यादय वा वृद्धसेवया ।

८२१६

तपसा भावितत्वादा सर्वथैतत् सुदुष्करं । शत्रुभिर्विश्रमानीतो ह्रीनः स्थानादननुत्तमात् ।

वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि । श्रेष्ठं प्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमान् ।

इतस्तरत्नराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । ईश्वरो हि पुरा भूत्वा प्रिहपैतामहे पदे ।

तत्त्वमद्य इतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि । बद्धश्च वारुणैः पाशैर्व्यजेण च समाहृतः ।

इतदारो इतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । नष्टश्रीर्विभवभट्टो यन्न शोचसि दुष्करं ।

८२१७

चैलोक्यराज्यनाभे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् । एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तं ।

श्रुत्वा सुखमसम्भ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ।

॥ बलिर्वाच ॥ निगृहीते मयि शृङ्गं शक्र किं कृत्यितेव ते । वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वं पुरन्दर ।

अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः । कस्त्वदन्य इमां वाचं सुकूरां वक्तुमर्हति ।

यस्तु शत्रोर्विशस्यस्य शक्तोऽपि कुरुते दयां । हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तच्चैव पुण्यं विदुः ।

८२१८

अनिश्चयो हि युद्धेषु दयोर्विवदमानयोः । एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयं ।

मा च ते भूत् स्वभावोऽयमिति दैवतपुङ्गव । ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ।

नैतदस्त्वहं शक्र नैतच्छक्र हतं त्वया । यत्त्वमेवङ्गतो वज्रिन् यदाऽप्येवङ्गता वयं ।

अहमासं यदाऽद्य त्वं भविता त्वं यथा वयं । साऽवमंस्था मया कर्म दुष्कृतं हतमित्युत ।

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति । पर्यायेणापि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ।

८२१९

कालः काले नयति मां त्वञ्च कालो नयत्ययं । तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वञ्चापि न यथा वयं ।

न माद्वपिदृशूषा न च दैवतपूजनं । नान्ये गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ।

न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः । शक्रुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितं ।

नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि । शक्रुवन्ति प्रतियोदुम्यते बुद्धिबलान्वराः ।

पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते । इदन्तु दुःखं यच्छक्र कर्त्ताऽहमिति मन्यसे ।

८२२०

यदि कर्त्ता भवेत् कर्त्ता न क्रियेत कदाचन । यस्मात्तु क्रियते कर्त्ता तस्मात् कर्त्ताऽप्यनीश्वरः ।

कालेन त्वाऽहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया । मन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ।

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलयं नावबुध्यसे । केचित्त्वां वज्रमन्यन्ते श्रेष्ठं प्राप्तं स्वकर्मणा ।

कथमस्मद्विधो नाम जानन् लोकप्रवृत्तयः । कालेनाभ्याहतः शोचन्मुह्येदाऽप्यय विभ्रमेतः ।

नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा । बुद्धिर्यसनमासाद्य भिन्ना नैरिव सीदति ।

८२२१

अहञ्च त्वञ्च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः । ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतं ।

त्वामथेवं सुदुर्द्ध्वं ज्वलन्तं परया श्रिया । काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ।
 बह्वनीन्द्रसहस्राणि दैवतानां दुगे दुगे । अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ।
 इदन्तु लब्धा संख्यानमात्मानं वज्र मन्यसे । सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव श्राश्रितं ।
 न चेदमचलं स्थानमनन्तं वाऽपि कस्यचित् । त्वन्तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ।
 अविश्वस्ते विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवे ध्रुवं । नित्यं कालपरोतात्मा भवेत्येवं सुरेश्वर ।
 ममेयमिति मोहात्सं राजश्रियमभीप्ससि । नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा ।
 अतिक्रम्य बह्वन्यांस्त्वयि तावदियं गता । किञ्चित्कालमिथं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
 गौर्निवासमिवोत्प्लुज्य पुनरन्यं गमिष्यति । राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे ।
 त्वत्तो वज्रतरास्थान्ये भविष्यन्ति पुरन्दर । सवृचौषधिरत्नेयं सह सत्त्ववनाकरा ।
 तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही । पृथुरैलोमयो भीभो नरकः शम्बरस्तथा ।
 अश्वघोवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः । प्रह्लादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
 द्वीनिषेवः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान् वृषः । सत्येषुर्ध्वभो बाहुः कपिलाश्चो विरूपकः ।
 वाणः कार्तिसूरो वक्रिर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतिः । सङ्कोचोऽथ वरीताचो वराहोऽश्चो रुचिप्रभः ।
 विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषाण्डो विस्करो मधुः । हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
 दैतेया दानवाश्चैव सर्वे ते नैर्ऋतैः सह । एते चान्ये च बहवः पूर्वे पुर्व्वतराश्च ये ।
 दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांस्यानाननुशुश्रुम । बहवः पूर्वे दैत्येन्द्राः सन्त्यज्य पृथिवीकृताः ।
 कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवन्तरः । सर्वैः क्रतुभूतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
 सर्वे धर्मपराश्चासन् सर्वे सततमजिणः । अन्तरीचचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
 सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघबाहवः । सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामरूपिणः ।
 सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः । सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
 सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चैव वज्रश्रुताः । सर्वे सच्चतमैश्वर्यमोश्वराः प्रतिपेदिरे ।
 न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वा महात्मनां । सर्वे यथार्हदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
 सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत् प्रतिपेदिरे । सर्वे दातायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
 ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहताः । तच्चैवेभां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।
 न शक्यसि तदा शक्रं नियन्तुं शोकमात्मनः । मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मर्दं ।
 एवं स्वराज्यनाशं त्वं शोकं सम्प्रसहिष्यसि । शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।
 अतीतानागतं हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्त्तय । माञ्चेदभ्यागतः कालः सदा युक्तमतीन्द्रितः ।
 क्षमस्व न चिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति । त्रासयन्निव देवेन्द्र वामिस्तक्षसि मामिह ।
 संयते मयि नूनं त्वमात्मानं वज्र मन्यसे । कालः प्रथममायायां पश्चात्त्वामनुधावति ।
 तेन गर्ज्यसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि । को हि स्थातुमलं लोके मम क्रुद्धस्य संयुगे ।

२५६३

२५६४

२५६५

२५६६

२५६७

२५६८

आरुह्यैरावणं शक्रसैलाद्यमनुसंययौ । स कदाचित् समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्विरिगङ्गरे ।
 बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपसर्प च । तमैरावतमूर्द्धं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतं ।
 सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शूशोच न विव्यधे । दृष्ट्वा तमविकारस्त्वं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिं ।
 अधिहृढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः । दैत्य न व्ययमे शौर्यादय वा वृद्धमेवया ।
 तपसा भावितत्वादा सर्वथैतत् सुदुष्करं । शत्रुभिर्विश्रमानीतो हीनः स्थानादननुत्तमात् ।
 वैरोचने किमाश्रित्य शोचितये न शोचसि । श्रेष्ठं प्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमान् ।
 हतस्त्ररत्नराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । ईश्वरो हि पुरा भूतः पितृपैतामहे पदे ।
 तत्त्वमद्य हतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि । बद्धश्च वारुणैः पाशैर्बन्धेण च समाहृतः ।
 हतदारो हतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करं ।
 चैलोक्तराज्यनाशे हि कोऽप्यो जीवितुमुत्सहेत् । एतच्चान्यच्च परं ब्रुवन्तं परिभूय तं ।
 श्रुत्वा सुखमसम्भ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ।

८२२६

८२२७

॥ बलिर्वाच ॥ निष्ठहीते मयि मृगं शक्रं किं कथ्यते न ते । वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वं पुरन्दर ।

अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः । कस्त्वदन्य इमां वाचं सुक्रूरां वक्तुमर्हति ।

यस्तु शत्रोर्वैश्वस्य शक्तोऽपि कुरुते दयां । हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तच्चैव पुरुषं विदुः ।

८२२८

अनिश्वयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः । एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयं ।

मा च ते भूत् स्वभावोऽयमिति दैवतपुङ्गव । ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ।

नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र कृतं त्वया । यत्त्वमेवङ्गतो वज्रिन् यदाऽप्येवङ्गता वयं ।

अहमासं यदाऽद्य त्वं भविता त्वं यथा वयं । माऽवमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ।

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति । पर्यायेणासि शक्र त्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ।

८२२९

कालः काले नयति मां त्वञ्च कालो नयत्ययं । तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वञ्चापि न यथा वयं ।

न माहृषिपुत्रशूरा न च दैवतपूजनं । नान्ये गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ।

न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः । शक्रवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितं ।

नागाभिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि । शक्रवन्ति प्रतियोदुमृते बुद्धिबलान्वराः ।

पर्यायैर्हन्त्यमानानां परित्राता न विद्यते । इदन्तु दुःखं यच्छक्र कर्त्ताऽहमिति मन्यसे ।

८२३०

यदि कर्त्ता भवेत् कर्त्ता न क्रियेत कदाचन । यस्मात्तु क्रियते कर्त्ता तस्मात् कर्त्ताऽप्यनीश्वरः ।

कालेन त्वाऽहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया । मन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ।

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलयं नावबुध्यसे । केचित्त्वां वज्रमन्यन्ते श्रेष्ठं प्राप्तं स्वकर्मणा ।

कथमस्मद्विधो नाम जानन् लोकप्रवृत्तयः । कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येदाऽप्यय विभ्रमेतः ।

नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा । बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नैरिव सीदति ।

८२३१

अहञ्च त्वञ्च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः । ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतं ।

त्वामयेवं सुदुर्द्ध्वं ज्वलन्तं परया श्रिया । काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ।
 बह्वनीन्द्रसहस्राणि दैवतानां युगे युगे । अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ।
 इदन्तु लब्ध्वा संस्थानमात्मानं बद्ध मन्यसे । सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ।
 न चेदमचलं स्थानमनन्तं वाऽपि कस्यचित् । तन्तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ।
 अविश्वस्ते विश्वसिधि मन्यसे चाध्रुवे ध्रुवं । नित्यं कालपरोतात्मा भवेत्येवं सुरेश्वर ।
 ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि । नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा ।
 अतिक्रम्य बह्वनन्यास्त्वयि तावदियं गता । किञ्चित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
 गौर्निवासमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति । राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे ।
 तत्तो बद्धतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरन्दर । सवृचौषधिरन्नेयं सह सत्त्ववनाकरा ।
 तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही । पृथुरैलोमयो भीमो नरकः शम्बरस्तथा ।
 अश्वघोवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः । प्रह्लादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
 द्वीनिषेवः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान् वृषः । सत्येषुर्ध्वभो बाहुः कपिलाश्वो विरूपकः ।
 वाणः कार्तिसरो वज्रिर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतिः । सङ्कोचोऽथ वरीताक्षो वराहोऽश्वो रुचिप्रभः ।
 विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषाण्डो विस्करो मधुः । हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
 दैतेया दानवाश्चैव सर्वे ते नैर्ऋतैः सह । एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।
 दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांसान्याननुशुश्रुम । बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः सन्त्यज्य पृथिवीज्जताः ।
 कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः । सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
 सर्वे धर्मपराश्चासन् सर्वे सततसन्निहः । अन्तरीचचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
 सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिषदाहवः । सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामरूपिणः ।
 सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः । सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
 सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चैव बद्धश्रुताः । सर्वे सम्मतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।
 न चैश्वर्यमदक्षेष्वां भूतपूर्वेषां महात्मानां । सर्वे यथार्हदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
 सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत् प्रतिपेदिरे । सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
 ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहताः । त्वच्चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यज्यसे पुनः ।
 न शक्यसि तदा शक्रं नियन्तुं शोकमात्मनः । मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदं ।
 एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं सम्प्रसहिष्यसि । शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।
 अतीतानागतं हिला प्रत्युत्पन्नेन वर्त्तय । माञ्चेदभ्यागतः कालः सदा युक्तमतन्द्रितः ।
 क्षमस्व न चिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति । त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्मिस्तत्रसि मामिह ।
 संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बद्ध मन्यसे । कालः प्रथममाद्यान्मां पश्चात्त्वामनुधावति ।
 तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि । को हि स्थातुमलं लोके मम क्रुद्धस्य संयुगे ।

कालो बलवान् प्राप्तोऽनेन तिष्ठति वासव । यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
 यथा मे सर्वगात्राणि न सुखानि महौजसः । अहमैन्द्रास्तुतः स्थानात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
 सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् । किं हि कृत्वा त्वमिन्द्राऽद्य किं वा कृत्वा वयं च्युताः ।
 कालः कर्त्ता विकर्त्ता च सर्वमन्यदकारणं । नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखं दुःखं भवाभवौ ।
 विद्वान् प्रायैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् । तमेव होन्द्र वेत्यास्मान् वेदाहं लाञ्छयामासव ।
 किं कृत्यसे मां किञ्च त्वं कालेन निरपन्नप । तमेव हि पुरा वेत्य यत्तदा पौरुषं मम ।
 समरेषु च विक्रान्तं पर्थ्याप्तं तन्निदर्शनं । आदित्याच्चैव रुद्राश्च साथ्याश्च वसुभिः सह ।
 मया विनिर्जिताः पूर्वं मरुतश्च शचीपते । तमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ।
 समेता विबुधा भग्नाः स्तरसा समरे मया । पर्वताश्चासकृत् चिन्ता सवनाः सवनौकसः ।
 सटङ्कशिखरा भग्नाः समरे मूर्ध्नि ते मया । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं कालो हि दुरतिक्रमः ।
 न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं स वज्रमपि मुष्टिना । न तु विक्रमकालोऽयं चमाकालोऽयमागतः ।
 तेन त्वां मर्षये शक्र दुर्भयणतरस्त्वया । तं मां परिणते काले परीतं कालवज्जिना ।
 नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकृत्यसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
 बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रश्मनया यथा । लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवाभवौ ।
 बध्वन्मप्रमोक्षस्य सर्वं कालेन लभ्यते । नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
 साऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतं । यान्येव पुरुषः कुर्वन् सुखैः कालेन युज्यते ।
 पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते । न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
 तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता । यदा हि शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं शोचतो नास्तीत्यतोऽहं नाद्य शोचिमि । स्वमुक्तः सहस्राक्षो भगवान् पाकशासनः ।
 अतिसंहृत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः । सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
 कस्येह न व्यथेदुद्धिर्भृत्योरपि जिघांसतः । सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
 भुवं न व्यथसेऽद्य त्वं धैर्यात् सत्यपराक्रमः । को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
 कर्त्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा सम्प्रस्थितं जगत् । अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतं ।
 कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगोचरे । न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।
 स्रज्जाणां महताश्चैव भूतानां परिपच्यतां अनौशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
 अनिष्टस्तस्य कालस्य चयं प्राप्नो न मुच्यते । अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्त्ति देहिषु ।
 प्रयत्नेनाप्यपक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् । पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।
 कालो न परिहार्यस्य न चास्यास्ति व्यतिक्रमः । अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान् काष्ठां लवणं कलाः ।
 सम्पिण्डयति यः कालो वृद्धिं वार्द्ध्येषिको यथा । इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्त्ताऽस्म्योति वादिनः ।
 कालो हरति सम्प्राप्तो नदीवेग इव द्रुमं । इदानीं तावेदेवापौ मया दृष्टः कथं मृतः ।

८२८

८२९

८३०

८३१

८३२

८३३

इति कालेन द्वियतां प्रलापः श्रूयते नृणां । नश्यन्त्यर्थस्तथा भोगाः स्नानमैश्वर्यमेव वा ।
जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते । उच्छ्रया विनिपातान्ता भावोऽभावः स एव च ।
अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः । सा ते न व्ययते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
अहमासं पुरा चेति मनसाऽपि न बुध्यते । कालेनाक्रम्य लोकोऽस्मिन् पच्यताने बलीयसा ।
अज्येष्ठमकनिष्ठञ्च क्षिप्यमाणो न बुध्यते । ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभेषु च ।
स्पृहा मोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुञ्चति । भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वान् ज्ञानतपोऽन्वितः ।
कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा । कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रप्रसारदः ।
वैरोचने कृतात्माऽसि स्पृहणीयो विजानतां । सर्वलोको ह्ययं मये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
विहरन् सर्वतो मुक्तो न कश्चित् परिसज्जसे । रजश्च हि तमश्च त्वां स्पृशतो न जितेन्द्रियं ।
निष्प्राप्तिं नष्टसन्तापमात्मानं तमुपाससे । सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसं ।
दृष्ट्वा त्वां मम सज्जाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः । नाहमेतादृशं बुद्धं हतुमिच्छामि बन्धने ।
आनृशंसं परो धर्मो ह्यनुक्रोशश्च मे त्वयि । मोक्ष्यन्ते वारुणाः पाशास्त्वमे कालपर्यथात् ।
प्रजानामपचारेण खस्ति तेऽस्तु महासुर । यदा शत्रूंस्तु त्वां वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते ।
पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्मसु । ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनं ।
शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः । विद्योनिषु विमोक्ष्यन्ति वीजानि पुरुषा यदा ।
सङ्करं कांश्यभाण्डैश्च बलिञ्चैव कुपात्रिकैः । चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नममर्यादं भविष्यति ।
एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते । अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।
सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ।

तमेवमुक्ता भगवाञ्छतक्रतुः प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः । विजित्य सर्वानसुरान् सुराधिपो ननन्द हर्षेण बभूव
चैकराट् ।

महर्षयस्तुष्टुवुरक्षसा च तं वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरं । हिमापहो हव्यमुवाह चाध्वरे तथाऽमृतं चापितमीश्वरोऽपि हि ।
द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः । प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं त्रिपिष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे सप्तविंशत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पूर्व्वरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः । पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मन एव मनुष्यस्य पूर्व्वरूपाणि शंसति । भविष्यतश्च भद्रन्ते तथैव न भविष्यतः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । श्रिया शकस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यन् लोकौ परावरौ । सामान्यभूषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ।

ब्रह्मेवामितदीप्तैजाः शान्तपाशा महातपाः । विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ।

कदाचित् प्रातस्तथाय पिष्टुक्षुः सलिलं श्लिचि । ध्रुवद्वारभवं गङ्गां जगामावततार च ।

सहस्रनयनश्चापि वज्रो शम्बरपाकहा । तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ।

तावाप्तुत्य यतात्मानौ कृतजयौ समासतः । नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनबालुकं ।

८२५०

पुण्यकर्मभिराख्यातो देवर्षिकथिताः कथाः । चक्रतुलौ तथासौनौ महर्षिकथितास्तथा ।

पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ । अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतं ।

पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः । अभितस्तदयन्तन्तमकर्मकर्ममिवापरं ।

आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यताग्निःसमप्रभं । तयोः समीपं सम्प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।

तत्सुपर्णाकर्करचितमास्थितं वैष्णवं पदं । भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभाषयत् ।

८२५१

तत्राभिरूपशोभाभिरपरोभिः पुरस्कृतं । वृहतीमंशुमग्रस्थां वृहद्गानोरिवाग्निं ।

नक्षत्रकल्याभरणां तां मौक्तिकसमस्रजं । अयं ददृशतुः पद्मां साक्षात् पद्मदलस्थितां ।

साऽवस्थ विमानायादङ्गनानामनुत्तमा । अभ्यागच्छत्तिलोकेशं देवर्षिश्चापि नारदं ।

नारदानुगतः साक्षान्मधवांस्त्रामुपागमत् । कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ।

चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् । देवराजअयं राजन् वाक्यञ्चेदमुवाच ह ।

८२५०

॥ शक्र उवाच ॥ का लं केन च कार्येण सम्प्राप्ता चारुहासिनी । कुतश्चागम्यते सुभु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ।

॥ श्रीरुवाच ॥ पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः । ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ।

साऽहं वै पद्मजे जाता सूर्यरश्मिविवोधिने । भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा ओः पद्ममालिनी ।

अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन । अहं अद्वा च मेघा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ।

अहं धृतिरहं सिद्धिरहं लङ्कातिरेव च । अहं स्वाहा स्वधा चैव सन्नतिर्नियतिः स्मृतिः ।

८२५१

राज्ञां विजयमानानां सेनायेषु ध्वजेषु च । निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ।

जितकाशिनि शूरे च संशामेध्वनिवर्त्तिनि । निवसामि मनुज्येन्द्रे सदैव बलसूदन ।

धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहं ।

असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना । विपरीतांस्तु तान् बुद्ध्वा लयिवासमरोचयं ।

॥ शक्र उवाच ॥ कथं वृत्तेषु दैत्येषु लमवात्सोर्ब्रह्मरानने । दृष्ट्वा च किमिहागास्त्रं हित्वा दैतेयदानवान् ।

८२५०

॥ श्रीरुवाच ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च । स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहं ।

दानाध्ययनयज्ञेभ्यो पितृदैवतपूजनं । गुरुणामतिथीनाञ्च तेषां सत्यमवर्त्तत ।

सुसंयुष्टमहाश्वासन जितस्त्रीका ऊताग्रयः । गुरुश्रुश्रूषका दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

अद्वहाना जितक्रोधा दानशीलाऽनसूयवः । श्रुतपुत्रा श्रुतामात्या श्रुतदारा ह्यनीर्यवः ।

अमर्षेण न चान्योन्यं स्पृहयन्ते कदाचन । न च जातृपतयन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ।

८२५१

दातारः संयुहीतार आर्याः कर्णवेदिनः । महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ।

सन्तुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः । यथार्हमानार्थकरा ह्योनिषेवा यतव्रताः ।

नित्यं पर्वसु सुखाता सन्तुलिप्ताः खलङ्कृताः । उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ।

नैतानभुदियात्सूर्या न चाप्यासन् प्रगेष्ट्याः । रात्रौ दधि च शक्नून् नित्यमेव व्यवर्जयन् ।

कल्यं घृतञ्चान्वेचन् प्रयता ब्रह्मवादिनः । मङ्गलान्यपि चापश्यन् ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ।
 सदा हि वदतां धर्मं सदा चाप्रतिगृहता । अर्द्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ।
 कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषितां । दयाञ्च संविभागञ्च नित्यमेवानुमेदतां ।
 त्रस्तं विषममुद्दिग्धं भयान्तं व्याधितं क्लृप्तं । हतस्त्रं व्यसनान्तं च नित्यमाश्रासयन्ति ते ।
 धर्ममेवान्वर्तन्त न हिंसन्ति परस्परं । अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ।
 पितृन् देवातिथीञ्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् । अवशेषाणि चाश्रन्ति नित्यं सत्यतपोधृताः ।
 नैकेऽश्रन्ति सुसम्पन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियं । सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ।
 नैवाकाशे न पशुषु विधौ नैव न च पर्वसु । इन्द्रियस्य विसर्गन्ते रोचयन्ति कदाचन ।
 नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्ज्यवच्चैव नित्यदा । उत्साहोऽयानहङ्कारः परमं सौहृदं व्रमा ।
 सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा । मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वन्तेष्वभवप्रभो ।
 निद्रा तन्द्रीरसम्प्रीतिरसूयाऽयानवेचिता । अरतिश्च विषादश्च सृष्टा चाप्यविशन्न तान् ।
 साऽहमेवं गुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा । प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययं ।
 ततः कालविपर्यये तेषां गुणविपर्ययात् । अपश्यं निर्गतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनां ।
 सभासदाश्च वृद्धानां सतां कथयतां कथाः । ग्राहसन्नभ्यसूयंश्च सर्ववृद्धान् गुणावराः ।
 युवानश्च समासीना वृद्धानभिगतान् सतः । नाभ्युत्थानाभिवादान्भ्यां यथापूर्वमपूजयन् ।
 वर्तयत्येव पितरि पुत्रः प्रभवते तथा । अभृत्या भृत्यतां प्राप्य स्वापयन्त्यनपत्रपाः ।
 नथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये । महतः प्राप्नुवन्त्यथीस्तेषां तत्राभवत् सृष्टा ।
 उच्चैश्चाभ्यवदद्यात् नोच्चैस्तत्राग्निरञ्जलत् । पुत्राः पितृनत्यचरन्त्यश्चात्यचरन् पतीन् ।
 मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुं । गुरुत्वान्नाभ्यमन्दन्त कुमारान्नाम्बपालयन् ।
 भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते । अनिष्टा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन् गुरुन् ।
 न शौचमन्वरेण्यन्त तेषां सूदजनास्तथा । मनसा कर्मणा वाचा भक्ष्यमासीदनावृतं ।
 विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषिकभोजनं । अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चासृशन् घृतं ।
 कुडालं दात्रपिटकं प्रकीर्णं कांक्ष्यभाजनं । द्रव्योपकरणं सर्वं नाम्बवैजत् कुटुम्बिनी ।
 प्राकारागारविध्वंसान्न स्मृते प्रतिकुर्वते । नाद्रियन्ते पशून् बद्धा यवसेनोदकेन च ।
 बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्ष्यमभक्षयन् । तथा भृत्यजनं सर्वमसन्तर्प्य च दागवाः ।
 पायसं कृशरं मांसमपूपानथ शङ्कुलीः । अपाचयन्नात्मनोऽर्थं दयामांसान्यभक्षयन् ।
 उत्सूर्यशायिनश्चासन् सर्वे चासन् प्रगेनिशाः । अवर्तन् कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ।
 अनार्थाश्चार्यमासीनं पशुपासन्नं तत्र ह । आश्रमस्थानं विधर्ष्यः प्रादिषन्त परस्परं ।
 सङ्गराश्चाभ्यवर्तन्त न च शौचमवर्तन्त । ये च वेदविदो विप्रा विसृष्टमनश्च ये ।
 निरन्तरविशेषाले ब्रह्ममानावमानयोः । हारमाभरणं वेशं गतं स्थितमवेक्षितं ।

असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिं । स्त्रियः पुरुषवेशेन पुंसः स्त्रीवेशधारिणः ।
 क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् । प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हैभ्यः प्रतिपादितान् ।
 नाभ्यवर्त्तन्त नास्तिव्यादर्त्तन्तः सम्भवेष्वापि । मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थसंशयिते कश्चित् ।
 बालकोऽप्यगमात्रेण स्वार्थेनाग्नत तदसु । परस्वादानरुचयो विपण्यवधारिणः ।

८४०

अदृश्यन्तार्थवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः । अधीयन्तेऽप्रताः केचिद्व्याघ्रतमथापरे ।
 अश्रुश्रृणुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः । पिता चैव जनित्री च आनौ वृत्तोत्सवाविव ।
 अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावचनं प्रार्थयतः सुतान् । तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।

८४१

कृष्यादिव्यभवन् सक्ता मूर्खाः आह्वान्यभुञ्जत । प्रातः प्रातश्च सुप्रभं कल्पनं प्रेषणक्रियां ।
 शिष्यान्प्रहितासोषामकुर्वन् गुरवः स्वयं । श्रुश्रुश्रुगुरोराद्ये बधूः प्रेष्यानश्नासत ।
 अन्वशासच्च भर्तारं समाङ्गायाऽभिजल्पती । प्रथमे चापि चारचच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
 व्यभजचापि संरम्भादुःखवासं तथाऽवसत् । अग्निदाहेन चौरैर्व्या रम्भमिवा हतं धनं ।

८४२

दृष्ट्वा देवात् प्राहसन्त सुहृत्सभाविता ह्यपि । कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिर्मर्षिणः ।
 अभक्ष्यभक्ष्यरता निष्कर्थादा हतलिपः । तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ।
 नाहं देवेन्द्र वक्ष्यामि दानवेव्यति मे मतिः । तन्मां क्षयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ।
 तयाऽर्चितां मां देवेश पुरो धास्यन्ति देवताः । अत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।
 सप्त देव्यो जयाऽष्टन्यो वासभेभ्यन्ति तेऽष्टधा । आशा अह्ना धृतिः चान्तिर्विजितिः संनतिः क्रमा ।
 अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन । ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मदिषयमागताः ।
 त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्म्मनिष्ठान्तरात्मसु । इत्युक्तवचनां देवीं प्रीत्यर्थञ्च नमन्दतुः ।
 नारदश्चात्र देवर्षिर्देवहन्ता च वासवः । ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववेभ्यसु ।
 इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः । शूचौ चाभ्यर्चिते देशे त्रिदशाः प्राचक्षुः स्थिताः ।

सञ्जीवहितमासीनं मघवन्तं दिदृक्षुवः ।

८४३

ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः त्रियोपपन्नः सुहृदा महर्षिणा । रथेन हृथ्यश्च युष्मा सुरर्षभः सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ।
 अथेक्षितं वज्रधरस्य नारदः त्रिपथ्य देव्या मनसा विचारयन् । त्रियै श्रृंगसामरदृष्टपौरुषः शिवेन तत्रागमनं महर्षिभिः ।
 ततोऽमृतं द्यौःप्रववर्ष भासतो पितामहस्यायतने स्वयम्भुवः । अनाहता दुन्दुभयोऽथ नेदरे तथाप्रसन्नाश्च दिव्यशकाश्विरे ।
 यथर्त्तुशस्त्रेषु ववर्ष वासवो न धर्म्ममार्गादिचचाल कश्चन । अनेकारन्नाकरभूषणा च भूः सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ।
 क्रियाभिरामा मनुजा मनस्विनो बभूवुः शूभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः । नरामराः किन्नरयक्षराक्षसाः समृद्धिमन्ताः सुमन
 स्विनोऽभवन् ।

८४४

न जालकाले कुसुमं कुतः फलं पपात वृक्षात् पवनेरितादपि । रथप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो न दारुणा वाग्विचचार कस्य
 चित् ।

इमां सपथ्यां सह सर्वकामदः । अथारुः प्रक्रममुत्सृज्य देवतैः । पठन्ति च विप्रसदः स्मृताः सप्तद्वकामाः त्रियमाप्नुवन्ति ते ।

तथा कुरुणां वर यत् प्रचोदितं भवाभवस्यैव परं निदर्शनं । तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया परोक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीवासवसंवादे अष्टाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशैलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपराक्रमः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मोक्षधर्मेषु नियतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

८३९०

अचायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ।

जैगीषव्यं महाप्रज्ञं धर्माणामागतागमं । अक्रुध्यन्तमह्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ।

॥ देवल उवाच ॥ न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसे । का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किन्ते तस्याः पराधनं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः । महदाक्यमसन्दिग्धं पुष्कलार्थपदं श्रुत्वा ।

॥ जैगीषव्य उवाच ॥ या गतिर्या परा काष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्मणां । तान्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि महतीमृषिसत्तम ।

८३९१

निन्दत्सु च समा नित्यं प्रशंसत्सु च देवल । निहवन्ति च ये तेषां समर्थं सुकृतञ्च यत् ।

उक्ताश्च न वदित्यन्ति वक्तारमहिते हितं । प्रतिहन्तं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ।

नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वन्ते । न चातीतानि शोचन्ति न चैव प्रतिजानते ।

सम्प्राप्तायाश्च पूजायां कामादर्थेषु देवल । यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ।

पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । मनसा कर्माणा वाचा नापराध्यन्ति कर्हिचित् ।

८३९२

अनीर्यवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन । न च जातृपतयन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ।

निन्दाप्रशंसं चात्यर्थं न वदन्ति परस्वये । न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ।

सर्वतस्तु प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः । न क्रुध्यन्ति न ह्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

विमुच्य हृदयमयि चक्रमग्निं यथासुखं । न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।

अमित्राश्च न सन्धेयां ये चामित्रा न कस्यचित् । य एवं कुर्वन्ते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।

८३९३

ये धर्मज्ञानुरुध्यन्ते सर्वज्ञा द्विषसत्तम । ये ह्यतो विच्युता मार्गान्ते ह्यन्त्युद्विजन्ति च ।

आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथं । निन्द्यमानः प्रशंसो वा ह्येऽहं केन हेतुना ।

यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादभिगच्छन्तु मानवाः । न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धौ भविष्यतः ।

अमृतस्यैव किं हृष्येदवमानस्य तत्त्ववित् । विषस्येवोद्विजेन्नित्यं सन्धानस्य विचक्षणः ।

अवज्ञातः सुखं श्रेते इह चामुच चामयं । विमुक्तः सर्वदोषेभ्यो योऽवमन्ता स बुध्यते ।

८३९४

पराङ्मतिश्च ये केचित् प्रार्थयन्ति मनीषिणः । एतद्व्रतं समाहृत्य सुखमेधन्ति ते जनाः ।

सर्वतस्तु समाहृत्य क्रतून् सर्वान् जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्भुवं ।

नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । पदमन्वरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जैगीषव्यासितसंवादे ऊनत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिगन्दिता । गुणैः सर्वैरुपेतस्य को नस्ति भुवि मानवः ।

अधीत्य वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदस्तथा । अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुण्यद्वयं ॥
 कृष्णदैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुक्रः । पप्रच्छ सन्देहमिमं क्षिप्रधर्मार्थसंग्रहं ॥
 ॥ शुक्र उवाच ॥ भूतयामस्य कर्त्तारं कालज्ञानेन निष्ठितं । ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान् बभूवुर्हति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तस्मै प्रोवाच तत् सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते । अतीतानागते विद्वान् सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं भुवमय्यं । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्ने संप्रवर्त्तते ।

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां तां । त्रिंशत्कलस्यापि भवेन्मुहूर्त्तो भागः कलाया दशमस्य च ।
 त्रिंशन्मुहूर्त्तन्तु भवेदहस्य रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो राव्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो द्वादश
 उक्तः ।

संवत्सरं द्वे त्रयने वदन्ति संख्याविदो दक्षिणमुत्तरञ्च ।
 अहोरात्रे विभजते सूर्य्या मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ।
 पितृये राव्यहनी मासः प्रविभागस्तथोः पुनः । शुक्लोऽहः कर्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्व्वरी ।
 दैवे राव्यहनी वर्षं प्रविभागस्तथोः पुनः । अहस्तत्रौदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायणं ।
 ये ते राव्यहनी पूर्व्वं कीर्त्तिते जीवलौकिके । तथोः संख्याय वर्षाय ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ।
 पृथक् संवत्सरायाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ।
 चलार्थाङ्गः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगं । तस्य तावच्छतो सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ।
 इतरेषु ससन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु ततस्त्रिषु । एकपादेन हीयन्ते सहस्राणि शताति च ।
 एतानि शाश्वतान् लोकान् धारयन्ति सनातनान् । एतद्ब्रह्मविदा तात विदितं ब्रह्म श्रद्धयतं ।
 चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यश्चैव कृते युगे । नाधर्मोऽणगमः कश्चित्परस्वस्य प्रवर्त्तते ।
 इतरेष्वगमाद्ब्रह्मः पादश्चस्त्वरोपयते । चौर्यकानृतमायाभिरधर्मस्योपचीयते ।
 अरोगाः सर्वमिद्वार्याश्चतुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेतायुगे तेषां पादशो ह्रसते वयः ।
 वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति ह नः श्रुतं । आयुषि चाग्निषष्टैव वेदस्यैव च यत्फलं ।
 अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां युगद्वासानुरूपतः ।
 तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमं । द्वापरे यज्ञमेवाज्जहानमेकं कलौ युगे ।
 एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्त्तन्तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ।
 रात्रिमेतावतीत्येव तदादौ विश्वमीश्वरः । प्रलये ध्यानमाविश्य सुप्ता सोऽन्ते विबुध्यते ।
 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणे विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेषोऽहोरात्रविदो जनाः ।
 प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षयं क्षपाक्षये । सृजते च महद्भूतं तस्माद्ब्रह्मात्मकं मनः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रानुप्रश्ने एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् । एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्यावरजङ्गमं ।
 अहर्भुखे विबुद्धः सन् सृजतेऽविद्यया जगत् । अथ एव महद्भूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ । उग्रसेनस्य संवादं नारदे कोशवस्य च । ८४६३
 ॥ उग्रसेन उवाच । तस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्त्तने । मन्ये स गुणसम्पन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ।
 ॥ वासुदेव उवाच । कुरुराधिप याज्ञन्ये शृणु ताम्यो विवक्षतः । नारदस्य गुणान् साधून् संक्षेपेण नराधिप ।
 न चारित्रनिमित्तोऽस्याहङ्कारो देहतापनः । अभिन्नश्रुतचारित्र्यसंज्ञात् सर्वत्र पूजितः ।
 अरतिः क्रोधचापल्ये भयं नैतानि नारदे । अदीर्घसूत्रः शूरश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 उपाख्यो नारदो वाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः । कामतो यदि वा लोभान्तस्मात् सर्वत्र पूजितः । ८४६४
 अथात्मविधितत्त्वज्ञः चान्तः शक्तो जितेन्द्रियः । अजुष्य सत्यवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेन विनयेन च । जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 सुशीलः सुखसंवेगः सुभोजः स्वादरः शुचिः । सुवाक्यश्चाप्यनीर्घश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 कल्याणं कुरुते वाढं पापमस्मिन्न विद्यते । न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति । तितितुरनवज्ञातस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः । ८४६५
 समत्वाच्च प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन । मनोऽनुकूलवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 बद्धश्रुतश्चित्रकथः पण्डितोऽलालसोऽश्रुतः । अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 नार्थे धने वा कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः । दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 दृढभक्तिरनिन्दात्मा श्रुतवाननृशंसवान् । वीतसंश्लोहदोषश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 असक्तः सर्वसङ्गेषु सक्तामेव न लक्ष्यते । अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात् सर्वत्र पूजितः । ८४६६
 समाधिर्नास्य कामार्थे नात्मानं क्षौति कर्हिचित् । अनौर्यर्हदुसंवादस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 लोकस्य विविधं चित्तं प्रेक्षते चाप्यकुत्ससयन् । संवर्गविद्याकुशलस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 नास्य त्यागमं कश्चित् स्वनयनोपजीवति । अवन्ध्यकालो वक्ष्यात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च दमः समाधितः । नित्ययुक्तोऽप्रमत्तश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 नापन्नपञ्च युक्तश्च निधुक्तः श्रेयसे परैः । अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात् सर्वत्र पूजितः । ८४६७
 न ह्यत्यर्थलाभेषु नालाभेषु व्यथत्यपि । स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 तं सर्वगुणसम्पन्नं दत्तं शुचिर्मानमयं । कालज्ञश्च प्रियज्ञश्च कः प्रियं न कारयति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वासुदेवोऽग्रसेनसंवादे विंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आद्यन्तं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव । ध्यानं कर्म च कालश्च तथैवायुर्धुगे धुगे ।
 लोकसत्त्वश्च कार्त्तव्येन भूतानामागतिं गतिं । मर्गश्च निधनश्चैव कुत एतत् प्रवर्त्तते ।
 यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मात्प्रसिद्धा सताम्बर । एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।
 पूर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृशमाहितमुत्तमं । भरदाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ।
 ज्ञाता परमधर्मिष्ठा दिक्कर्मस्थानसंस्थिता । ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । जगौ यद्भवान् व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ।

अधोत्य वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदस्तथा । अन्विच्छन्नेष्टिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुनो वैयासकिः शुक्रः । पप्रच्छ सन्देहमिमं क्षिप्रधर्मार्थसंशयं ।

८४८१

॥ शुक्र उवाच ॥ भूतयामस्य कर्त्तारं कालज्ञानेन निष्ठितं । ब्राह्मणस्य च यत् कृत्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तस्मै प्रोवाच तत् सर्वं पिता पुत्राय वृक्षते । अतीतानागते विद्वान् सर्वज्ञः सर्वधर्मावित् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं भुवमव्ययं । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्ने संप्रवर्त्तते ।

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां तां । त्रिंशत्कलस्यापि भवेन्मुहूर्त्तौ भागः कलाया दशमस्य च स्यात् ।

त्रिंशन्मुहूर्त्तन्तु भवेदहस्य रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो द्वादशमास

उक्तः ।

८४८०

संवत्सरं द्वे त्रयने वदन्ति संख्याविदो दक्षिणमुत्तरञ्च ।

अहोरात्रे विभजते सूर्या मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ।

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शुक्रोऽहः कर्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्वरी ।

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रौदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायणं ।

ये ते रात्र्यहनी पूर्वे कीर्त्तिते जीवलौकिके । तयोः संख्याय वर्षाय ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ।

८४८५

पृथक् संवत्सरायाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । कृते चेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगं । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ।

इतरेषु ससन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु ततस्त्रिषु । एकपादेन हीयन्ते सहस्राणि शताति च ।

एतानि शाश्वतान् लोकान् धारयन्ति सनातनान् । एतद्ब्रह्मविदा तात विदितं ब्रह्म शाश्वतं ।

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यश्चैव कृते युगे । नाधर्मोऽनागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्त्तते ।

८४९०

इतरेष्वागमाद्ब्रह्मः पादशस्त्रवरोप्यते । चैर्यकानृतमायाभिरधर्मोऽपचीयते ।

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । कृते चेतायुगे तेषां पादशो ह्रसते वयः ।

वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति ह नः श्रुतं । आर्यैषि चाग्निषथैव वेदस्यैव च यत्फलं ।

अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां युगद्वासानुरूपतः ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमुत्तमं । द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ।

८४९५

एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्त्तन्तद्वाङ्मां दिवसमुच्यते ।

रात्रिमेतावतीश्चैव तदादौ विश्वमीश्वरः । प्रलये ध्यानमाविश्य सुप्ता सोऽन्ते विबुधतः ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रानां तेऽहोरात्रविदो जनाः ।

प्रतिबुद्धो विकुहते ब्रह्माचर्यं क्षपाचये । सृजते च महद्भूतं तस्माद्वाक्तात्मकं मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्तृधर्मपर्वणि शुक्रानुप्रश्ने एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् । एकस्य भूतं भूतस्य दयं स्यावरजज्जम् ।

८४९९

अहर्मुखे विबुद्धः सन् सृजतेऽविद्यया जगत् । अथ एव महद्भूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ।

अभिभूयेह चार्चिमान् व्यसृजत्सप्त मानसान् । दूरगं वज्रधागामि प्रार्थनासंशयात्मकं ।
 मनः स्फटिं विकुरुते चाद्यमानं सिद्धयया । आकाशं जायते तस्मैऽन्तस्य शब्दं गुणं विदुः ।
 आकाशान्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।
 वायोरपि विकुर्वाणात्स्रज्योतिर्भवति भास्वरं । रोचिषु जायते शुक्रं तद्रूपगुणमुच्यते ।
 ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्धापो रसात्मिकाः । अज्ञो गन्धस्तथा भूमिः पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ।
 गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरं । तेषां यावद्यथा यच्च तत्तत्तावदुलं स्रतं ।
 उपलभ्यासु चेद्गन्धं केचिद्भूयुरनैपुणात् । पृथिव्यामेव तं विद्यादपां वायोऽस्य संश्रितं ।
 एते सप्तविधात्मानो नानावर्थाः पृथक् पृथक् । नाशक्रुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
 ते समेत्य महात्मानो ह्यन्योन्यमभिसंश्रिताः । शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ।
 शरीरं श्रयणाद्भवति मूर्त्तिमत् षोडशात्मकं । तमाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा ।
 सर्वभूतानि चादाय तपसंश्चरणाय ह । आदिकर्त्ता स भूतानां तमेवाहुः प्रजापतिं ।
 स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च । ततः स सृजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ।
 लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान् वनस्यतीन् । नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।
 अव्ययञ्च व्ययञ्चैव दयं स्थावरजङ्गमं । तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्या प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः । हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते । महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्त्तिषु ।
 विनियोगञ्च भूतानां धातैव विदधात्युत । केचित् पुरुषकारन्तु प्राहुः कर्मासु मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः । पौरुषं कर्म दैवञ्च फलवृत्तिस्वभावतः ।
 त्रय एते पृथग्भूता न विवेकान्तु केचन । एवमेवञ्च नैवञ्च न चोभे नानुभे न च ।
 कर्माखा विषयं ब्रूयुः सत्त्वखाः समदर्शिनः । तपो निःश्रयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति यान् कामान् मनसेच्छति । तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
 स तद्भूतञ्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः । स्रष्टवस्तपसा वेदानध्येप्सन्त दिवानिशं ।
 अनादिनिधना विद्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः । नानारूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तयन् ।
 वेदशब्देभ्य एवादौ निर्भिमीते स ईश्वरः । नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ।
 शर्व्वर्थ्यन्ते सुजातानामन्येभ्यो विदधात्यजः । नामभेदतपः कर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।
 आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्राच्यते दशभिः क्रमैः । यदुक्तं वेदवादिषु गहनं वेददर्शिभिः ।
 तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते । कर्मजाऽयं पृथग्भावो दन्दयुक्तोऽपि देहिनः ।
 आत्मसिद्धिस्तु विज्ञानाज्जहाति पुरुषो बलात् । दे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति । आलम्बयज्ञाः चक्ष्राश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।

८५११

८५१०

८५१५

८५१०

८५१५

८५१०

परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः । त्रेतायुगे विधिस्त्वेष यज्ञानां न कृते युगे ।
 आपरे विज्ञवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा । अपृथग्धर्माणो मर्त्या चक्षुसामानि यजूर्धि च ।
 काम्या दृष्टीः पृथग्दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च । त्रेतायान्तु समस्ता ये प्रादुरासन्महाबलाः ।
 संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानाञ्च सर्वशः । त्रेतायां संहता वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
 संरोधादायुषस्तेते भ्रश्यन्ते आपरे युगे । दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगे ऽखिलाः ।
 उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मापीडिताः । कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।
 आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः । स धर्मव्रतसंयोगं यथा धर्म युगे युगे ।
 विक्रीयन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथागमं । यथा विश्वानि भूतानि वृक्षा भूयंसि प्रावृषि ।
 दृश्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे । यथर्तुष्वुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पथ्यथे ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु । विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।
 कीर्तितं तत्पुरस्तात्ते तत् सूते चात्ति च प्रजाः । दधाति भवति स्थानं भूतानां समर्थो मतं ।
 स्वभावैव वर्तन्ते इन्द्रयुक्तानि भूरिशः । सर्गकालक्रिया वेदाः कर्ता कार्यक्रियाफलं ।
 प्रोक्तन्ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने द्वात्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ प्रत्याहारन्तु वक्ष्यामि शर्व्वार्थादौ गतेऽहनि । यथेदं कुरुते ऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमोक्षरः ।
 दिवि सूर्यस्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिषः । सर्वमेतत्तदर्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ।
 पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि भ्रुवाणि च । तान्यवाये प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ।
 ततः प्रलीने सर्वस्मिन् स्थावरे जङ्गमे तथा । निर्वृत्वा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत् ।
 भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा । आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ।
 आपस्तत्र प्रतिष्ठन्ति उर्ध्वमत्यो महास्रवाः । सर्वमेवेदमापूर्य्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ।
 अपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा । आपस्तदा त्वात्तगुणा ज्योतिःप्रपरमन्ति वै ।
 यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्चिषः । सर्वमेवेदमर्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ।
 ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा । प्रशाम्यति ततो ज्योतिर्व्वायुर्दोषयते महान् ।
 ततस्तु खनमासाद्य वायुः सम्भवमात्मनः । अधश्चोर्द्धश्च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ।
 वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं यस्यते यदा । प्रशाम्यति तदा वायुः खन्तु तिष्ठति नादवत् ।
 अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्त्तिमत् । सर्वलोकं णदितं खन्तु तिष्ठति नादवत् ।
 आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः । मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः सम्प्रति सच्चरः ।
 तदात्मगुणमाविश्य मनो यस्यति चन्द्रमाः । मनसुपरते चापि चन्द्रमसुपतिष्ठते ।
 तन्तु कालेन महता सङ्कल्पं कुरुते वशे । चित्तं यस्यति सङ्कल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमं ।
 कालो गिरति विज्ञानं कालं बलमिति श्रुतिः । बलं कालो यस्यति तु तं विद्या कुरुते वशे ।

आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान् कुरुतेत्मनि । तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमं ।
 एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसञ्चरः । यथावत् कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयं ।
 बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः । एवं विस्तारसङ्क्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
 युगसाहस्रयोरादावहोरात्रस्तथैव च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रसूते त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ भूतयामे नियुक्तं यत्तदेतत् कीर्तितं मया । ब्राह्मणस्य तु यत् कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।

८५०५

जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावतां । क्रिया स्यादासमावृत्तेराचार्यैर्वेदपारमे ।
 अधीत्य वेदानखिलान् गुरुशुश्रूषणे रतः । गुरुणामनृणो भूत्वासमावर्त्तेत यज्ञवित् ।
 आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं । आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ।
 प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः । वने गुरुप्रकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ।
 गृहस्थस्त्वेष धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते । यत्र पक्ककषायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ।
 प्रजावान् ओत्रियो यज्वा मुक्त एव च्छणैस्त्रिभिः । अथान्यानश्रमान् पश्चाद्युतो गच्छेत् कर्मभिः ।
 यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावसेत् । यतेत तस्मिन् प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ।
 तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा । इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां बद्धते यशः ।
 यावदस्य भवत्यस्मिन् कीर्त्तिलोके यशस्करी । तावत् पुण्यकृतां लोकाननन्तान् पुरुषोऽश्रुते ।
 अध्यापयेदधीयोत याजयेत यजेत वा । न वृथा प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात् कथञ्चन ।
 याज्यतः शिष्यतो वाऽपि कन्याया वा धनं महत् । यदागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्रीयात् कथञ्चन ।
 गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् । देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभुक्षतां ।
 अन्तर्हितारितप्रानां यथाशक्ति बुभूषतां । द्रव्याणामतिशक्त्याऽपि देयमेषां कृतादपि ।
 अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किञ्चन । उच्चैःश्रवसमयश्च प्रापणोयं सतां विदुः ।
 अनुनीय यथाकामं सत्यसन्धो महाव्रतः । सैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान् परिचाय दिवं गतः ।
 रन्तिदेवस्य साकृत्यो वशिष्ठाय महात्मने । अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ।
 आत्रेयश्चेन्द्रदमनो ह्यर्हते विविधं धनं । दत्त्वा लोकान् यथौ धीमाननन्तान् स महीपतिः ।
 शिविरौशीनरोऽङ्गानि सुतश्च प्रियमौरसं । ब्राह्मणार्थमुपाहृत्य नाकपृष्ठमिदो गतः ।
 प्रतर्हन् काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके । ब्राह्मणयातुलां कीर्त्तिमिह चामुच चाश्रुते ।
 दिव्यमष्टशलाकन्तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् । क्वचं देवावृधे दत्त्वा सराशोऽभ्यपतद्दिवं ।
 सांछातिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणं । उपदिश्य महतेजा गतो लोकाननुत्तमान् ।
 अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् । अर्बुदानि दशैकञ्च सराशोऽभ्यपतद्दिवं ।
 सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमं ।
 सर्व्वरत्नं वृषादर्भिर्युवनाश्वः श्रियाः स्त्रियः । रम्यमावसथश्चैव दत्त्वा खलीकमास्थितः ।

८५०६

८५०७

८५०८

८५०९

निमीराष्ट्रश्च वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धरा । ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्नना ।
 अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि भूतकृत् । वशिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ।
 करन्धमस्य पुत्रस्तु कृतात्मा मरुतस्तथा । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ।
 ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाख्यो राजा बुद्धिमताम्बरः । निधिं शङ्खं द्विजाग्रेभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् ।
 राजा मित्रसहस्रापि वशिष्ठाय महात्मने । दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवङ्गतः ।
 सहस्रजिह्व राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।
 सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयं । मुङ्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ।
 नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् । दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
 मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमां । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ।
 लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः । अथष्टङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ।
 दत्त्वा शतसहस्रान्तु गवां राजा प्रसेनजित् । सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ।
 एते चान्ये च बहवो दानेन तपसैव च । महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ।
 तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत् स्थास्यति मेदिनी । दानयज्ञप्रजासङ्गेरेते हि दिवमाप्नुवन् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रभे चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ त्रयीविद्यामवेचेत वेदेषूक्तमथाङ्गतः । अक्सामवर्णाचरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ।
 तिष्ठत्येतेषु भगवान् षट्सु कर्मसु संस्थितः । वेदवादिषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।
 सत्त्ववन्तो महाभङ्गाः पश्यन्ति प्रभवव्ययं । एवं धर्मेण वर्त्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
 असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः । सङ्ग आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मसत्त्वस्यसञ्चरः । तिष्ठते तेषु गृहवान् षट्सु कर्मसु स द्विजः ।
 पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्धधानो यजेत च । धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
 वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति । दानमध्ययनं यज्ञस्तपो द्वीरार्जवं दमः ।
 एतैर्वर्द्धयते तेजः पाप्मानञ्चापकर्षति । धूतपाप्मा च मेधावी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं । अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चयेद्देवताः प्रणमेत च ।
 वर्ज्येदुषतीं वाचं हिंसाञ्चाधर्मसंहितां । एषा पूर्वगता वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन् कर्मसु सिद्ध्यति । पञ्चेन्द्रियजलां घोरान् लोभमूलां सुदुस्तरान् ।
 मन्युपङ्कामनाष्ट्र्यां नदीं तरति बुद्धिमान् । कालमभ्युद्यतं पश्येन्नित्यमत्यन्तमोहनं ।
 महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना । स्वभावस्त्रातसा वृत्तमुद्धते सततं जगत् ।
 कालोदकेन महता वर्षावर्त्तेन सन्ततं । मासोर्षिणर्त्तुवेगेन पक्षोलपट्टेन च ।
 निमिषोऽक्षोऽपेक्षेन अहोरात्रजलेन च । कामयाहेण घोरेण वेदयज्ञस्येन च ।
 धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामजलेन च । अतवाङ्माचतीरेण विहिंसातर्वाहिना ।

युगद्धौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च । धात्रा दृष्टानि भूतानि कथ्यन्ते यमसादनं ।
 एतत् प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः । भवैरस्रवन्नो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ।
 उपपन्नं हि यत् प्राज्ञो निस्तरन्नेतरो जनः । दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ।
 संशयं स तु कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः । अप्राज्ञो न तरत्येनं यो ह्यास्ते न स गच्छति ।
 अस्रवोऽहि महादोषं गुह्यमानो नियच्छति । कामग्राह्यदृष्टीतस्य ज्ञानमप्यस्य न स्रवः ।
 तस्मादुन्मज्जनस्यार्थं प्रयतेत विचक्षणः । एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ।
 अवदातेषु संजातस्ति सन्देहस्तिकर्म्मकृत् । तस्मादुन्मज्जने तिष्ठेत् प्रज्ञया निस्तरयेद्यथा ।
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः । प्राज्ञस्थानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ।
 वर्त्तते तेषु गृहवानकुध्यन्नसूयकः । पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विधसाशी यजेत च ।
 सतां धर्मेण वर्त्तते क्रियां शिष्टवदाचरेत् । असंरोधेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हितां ।
 श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः । स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्म्माणां सोऽप्यसङ्करः ।
 क्रियावान् अहं धानो हि दान्तः प्राज्ञोऽनसूयकः । धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरं ।
 धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् । वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ।
 एषा पुरातनी वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवत्त्वे च कर्म्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिध्यति ।
 अधर्मे धर्मेकामो हि करोति ह्यविचक्षणः । धर्मं वा धर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ।
 धर्मं करोमीति करोत्यधर्ममधर्मकामश्च करोति धर्मं । उभे वालः कर्म्माणी न प्रजानन् स जायते म्रियते चापि
 देही ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रसन्ने पञ्चविंशदधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ अथ चेद्रेचयेदेतदुद्धेत स्रोतसा यथा । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान् स्रववान् भवेत् ।
 प्रज्ञया निश्चिता धीरास्तारयन्त्यबुधान् भवैः । नाबुधास्तारयन्त्यन्यान्नात्मानं वा कथञ्चन ।
 विन्नदोषो मुनिर्योगान्मुक्तो भुञ्जीत द्वादश । देशधर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः ।
 चक्षुराहारसंहारैर्मनसा दर्शनेन च । यच्छेदाङ्गनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ।
 ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः । एतेषाञ्चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाऽप्यनृचो दिजः । यदि वा धार्मिको यन्वा यदि वा पापकृत्तमः ।
 यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लेशधारितः । तरत्येवं महादुर्गं जरामरणसागरं ।
 एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानो ह्येकमन्ततः । अपि जिज्ञासमानोऽपि ब्रह्मब्रह्मातिवर्त्तते ।
 धर्मोपस्थो द्वीवरूय उपायापायकूवरः । अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ।
 चेतनाबन्धुरश्चास्त्राचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्यार्शनवहे प्राणअवणवाहनः ।
 प्रज्ञानाभिः सर्वतन्मः प्रतोदो ज्ञानसारयिः । वेत्तज्ञाधिष्ठितो धीरः अद्वादमपुरःसरः ।
 त्यागसूक्ष्मानुगः केन्यः शैश्वोऽभ्यानगोचरः । जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ।

अथ सन्तरमाणस्य रथमेवं युयुक्षतः । अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रम् ।
 सप्त या धारणाः कृत्वा वायतः प्रतिपद्यते । पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताः प्रधारणाः ।
 क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पथः । ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहङ्कारस्य बुद्धितः ।
 अथक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते । विक्रमाश्चापि यस्यैते यथा युक्तेषु योगतः ।
 तथा योगस्य युक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः । निर्बुध्यमानः सूक्ष्मत्वादूपाणीमानि पश्यतः ।
 शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः । तथा देहादिमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ।
 अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनं । जलरूपमिवाकाशे तथैवात्मनि पश्यति ।
 अपा व्यतिक्रमे चास्य बहिरूपं प्रकाशते । तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य पीतशस्त्रः प्रकाशते ।
 ऊर्णारूपसर्वणस्य तस्य रूपं प्रकाशते । अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्युत ।
 अश्रुक्लं तेजसः सौख्यमप्युक्तं ब्राह्मणस्य वै । एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
 जातस्य पार्थिवैश्वर्यैः सृष्टिरत्र विधीयते । प्रजापतिरिवाचोभ्यः शरीरात् सृजते प्रजाः ।
 अद्भुत्यद्भुष्टमात्रेण हस्तपादेन वा तथा । पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति श्रुतिः ।
 आकाशभूतस्याकाशे सर्वणत्वात् प्रकाशते । वर्णतो गुह्यते चापि कामात् पिवति वाश्रयान् ।
 न चास्य तेजसां रूपं दृश्यते शाम्यते तथा । अहङ्कारेऽस्य विजिते पश्यते सूर्यशानुगाः ।
 घणामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ । निर्दोषप्रतिभा ह्येनं कृत्वा समभिवर्त्तते ।
 तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते । यतो विसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
 तत्राव्यक्तमयीं विद्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे । तथा व्यक्तमयञ्चैव साङ्ख्ये पूर्वं निबोध मे ।
 पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समं । योगे साङ्ख्येऽपि च तथा विशेषं तत्र मे शृणु ।
 प्रोक्तं तद्भक्तमित्येव जायते वर्द्धते च यत् । जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतं ।
 विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं । द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ।
 चतुर्लक्षणं त्वार्थं चतुर्वर्गं प्रचक्षते । व्यक्तमव्यक्तजञ्चैव तथा बुद्धमचेतनं ।
 सत्त्वं चेवञ्च इत्येतद्वयमप्यनुदर्शितं । द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेष्वनुरज्यतः ।
 विषयात् प्रतिसंहारः साङ्ख्यानां विद्धि लक्षणं । निर्गमश्चानहङ्कारो निर्देहश्चिन्मसंश्रयः ।
 नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः । आक्रुष्टस्त्राडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाश्रुभं ।
 वाग्दण्डकर्षमनसा त्रयाणाञ्च निवर्त्तकः । समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्त्तते ।
 नैवेच्छति न चानिच्छा याचामात्रायवस्थितः । अलोलुपोऽव्यथो दान्त्रो न कृती न निराकृती ।
 नास्तेन्द्रियमनेकाग्रं नाविचित्रमनोरथः । सर्वभूतसदृश्चैत्रसमलोष्टककाञ्चनः ।
 तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । अस्पृहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्यदृढव्रतः ।
 अहिंसः सर्वभूतानामीदृक् साङ्ख्यो विमुच्यते । यथा योगादिमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध तत् ।
 योगैश्वर्यमतिक्रान्तो यो निष्कामति मुच्यते । इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः ।

८६६०

८६६५

८६७०

८६७५

८६८०

८६८५

एवभवति निर्दन्धो ब्रह्माण्डाधिगच्छति । कर्मणा मनसायुक्तो ब्रह्माणं चातिवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ अथ ज्ञानस्रवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमात्मनः । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ।

॥ शुक उवाच ॥ किन्तु ज्ञानमयो विद्या यया निस्तरते दयं । प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ।

॥ व्यास उवाच ॥ यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतनः । पुष्यते च पुनः सर्वान् प्रज्ञया मुक्तिहेतुकान् ।

८६९०

येषाञ्चैकान्तभावेन स्वभावात् कारणं मतं । श्रुत्वा नृणां मृषीणां वा ते लभन्ते न किञ्चन ।

ये चैनं पचमाश्रित्य निवर्त्तन्त्यल्पमेधसः । स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ।

स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः । निरुक्तमेतयोरेतत् स्वभावपरिभावयोः ।

कृष्यादीनीह कर्माणि शस्त्रसंहरणानि च । प्रज्ञावद्भिः प्रकृतानि यानासनगृहाणि च ।

आक्रीडानां गृहाणाञ्च गदानामगदस्य च । प्रज्ञावन्तः प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिर्ननुष्ठिताः ।

८६९५

प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञाः श्रेयोऽधिगच्छति । राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ।

परावरन्तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते । विद्यया तात सृष्टानां विधैवैह परा गतिः ।

भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधं । जरायुजाण्डजोद्भिज्जखेदजस्योपलब्धेयम् ।

स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपधारयेत् । उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशिष्यया ।

आज्जर्ब्बं बज्रपादानि जङ्गमानि दयानि तु । बज्रपाज्ञो विशिष्टानि द्विपादानि बह्वन्यपि ।

८७००

द्विपादानि दयान्याजः पार्थिवानीतराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते

पार्थिवानि दयान्याजर्ब्बमथमान्युत्तमानि तु । मथमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ।

मथमानि दयान्याजर्ब्बमज्ञानीतराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ।

धर्मज्ञानि दयान्याजर्वेदज्ञानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ।

वेदज्ञानि दयान्याजः प्रवक्तृणीतराणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ।

८७०५

विज्ञायन्ते हि धैर्वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः । सधर्मा निखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ।

प्रवक्तृणि दयान्याजरात्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ।

धर्मदयं हि यो वेद स धर्मज्ञः स सर्ववित् । स त्यागी सत्यसंकल्पः सत्यः शुचिरथेश्वरः ।

ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः । शब्दब्रह्मणि निष्णातं परं च कृतनिश्चयं ।

अन्तःस्थञ्च वहिःस्थञ्च साधियज्ञाधिदैवतं । ज्ञानाचिता हि पश्यन्ति ते देवास्तात ते दिवाः

८७१०

तेषु विश्वमिदं भूतं सर्वञ्च जगदाहितं । तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन ।

आद्यन्ते निधनञ्चैव कर्म चातीत्य सर्वशः । चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वश्रेयाः स्वयम्भुवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ एषां पूर्वोक्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिध्यति ।

तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मविद्वदे । किन्तु कर्मस्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ।

तत्र वेदविधिः स स्वाज्ज्ञानश्चेत् पुरुषं प्रति । उपपत्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ।

८०१५

पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः । दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावमपरे जनाः ।

पौरुषं कर्म दैवञ्च कालवृत्तिस्वभावतः । त्रयमेतत्पृथग् तमविवेकन्तु केचन ।

एतदेवञ्च नैवञ्च न चोभे नानुभे तथा । कर्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्तस्थाः समदर्शिनः ।

चतायो द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः । तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्तस्थाश्च कृते युगे ।

अष्टयगदर्शनाः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च । कामदेषौ पृथक्त्वा तपः कृत उपासते ।

८०१६

तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः । तेन सर्वानवाप्नोति काम्यान् यान्मनसेच्छति ।

तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् । तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ।

तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः । वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं कर्मयोगेन लक्ष्यते ।

आरभ्यज्ञाः चत्ताश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः । परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ।

परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नै वो ब्राह्मण उच्यते ।

८०१७

चेतादौ केवला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा । संरोधादायुषस्त्वेते व्यसन्ते द्वापरे युगे ।

द्वापरे विस्मवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा । दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलोरन्ते पुनः किल ।

उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेऽपि पीडिताः । गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनाश्च धे रसाः ।

अधर्मान्तरहिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः । विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ।

यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति । सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ।

८०१८

निश्चितं कालनानात्वमनादिनिधनञ्च यत् । कीर्तितं यत्पुरस्तान्मे सूते यच्चान्ति च प्रजाः ।

यच्चेदं प्रभवः स्थानं भूतानां संयमो यमः । स्वभावेनैव वर्तन्ते इन्द्रसृष्टानि भूरिशः ।

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्त्ता कार्यं क्रिया फलं । एतन्ते कथितं तात यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत् परमर्धेस्तु शासनं । मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ।

॥ शुक उवाच ॥ प्रज्ञावान् श्रीचियो यज्वा कृतप्रज्ञोऽनसूयकः । अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ।

८०१९

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वव्यागेन मेधया । साह्ये वा यदि वा योग एतत् पृष्टो वदस्व मे ।

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च यथैकाग्रमवाप्यते । येनोपायेन पुरुषैस्तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ व्यास उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनियन्तात् । नान्यत्र सर्वसन्ध्यागात् सिद्धिं विन्दति कश्चन ।

महाभूतानि सर्वाणि पृथक् सिद्धिः स्वयम्भुवः । भूयिष्ठं प्राणभृद्भामे निषिष्टानि शरीरिषु ।

भूमेर्देहो जलात् स्नेहो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते । प्राणापानाश्रयो वायुः खेव्वाकाशं शरीरिणां ।

८०२०

क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठोऽग्निर्भोक्तुमिच्छति । कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रं जिह्वायां वाक् सरस्वती ।

कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । दर्शनोयेन्द्रियोक्तानि दाराण्यहारसिद्धये ।

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । इन्द्रियार्थान् पृथग्विद्यादिन्द्रियेभ्यस्तु नित्यदा ।

इन्द्रियाणि मनो युक्ते वक्ष्यान् यन्नेव वाजिनः । मनश्चापि सदा युक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ।

इन्द्रियाणां तथैवैषां सर्वेषामीश्वरं मनः । नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ।

८७४

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावस्येतना मनः । प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनां ।

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणाः शब्दो न चेतना । सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान् वै कथञ्चन ।

एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः । मनोषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

न ह्ययञ्चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते ।

अशब्दस्यैश्वर्यरूपतदरसागन्धमय्यं । अशरीरं शरीरेषु निरीचेत निरिन्द्रियं ।

८७५

अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितं । योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ।

विद्याभिजनसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु भ्रुवेषु च । वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततं ।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

यावानात्मानि वेदात्मा तावानात्मा परात्मानि । य एवं स ततो वेदोऽमृतत्वाय कल्पते ।

८७६

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवाऽपि मार्गं मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ।

शकुन्तानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ।

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि । यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं वेदेह न कञ्चन ।

न तद्दृष्ट्वै न तिर्यक् च नाधो न च पुनः पुनः । न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव किञ्चित् कुतश्चन ।

सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका वाह्यमेषां न किञ्चन । यद्यजस्तं समागच्छेद्यथा वाणो गुणच्युतः ।

८७७

नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः । तस्मात् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ।

सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽर्चाशिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरं । तदन्तः सर्वभूतानां भ्रुवं तिष्ठन् दृश्यते ।

अचरञ्च चरञ्चैव दैधोभावोऽयमात्मनः । चरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं तमृतमचरं ।

नवद्वारं पुरं गत्वा हंसे हि नियतो वशी । ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ।

८७८

हानिभङ्गविकल्पानां नवानां सञ्चयेन च । शरीराणामजस्याज्जैसत्त्वं पारदर्शिनः ।

हंसोक्तञ्चाचरञ्चैव कूटस्थं यत्तदचरं । तद्विद्वानचरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनो ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लानुप्रश्ने जनचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ पृच्छतस्त्वव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः । साङ्ख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत् कीर्तितं मया ।

योगकृत्यन्तु ते कृत्स्नं वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु । एकलं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः ।

आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमं । तदेतदुपशान्तेन हान्तेनाध्यात्मशीलिना ।

८७९

आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा । योगदीपान् समुच्छिद्य पञ्च यान् कवयो विदुः ।

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च भयं खण्ड्य पञ्चभं । क्रोधं जमेन जयति कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाद्धोरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति । धृत्या शिश्रोदरं रचेत् पाणिपादश्च चक्षुषा ।
 चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचश्च कर्माणा । अप्रमादाद्भयं जह्यादन्धं प्राज्ञोपसेवनात् ।
 एवमेतान् योगदोषान् जयेन्नित्यमतन्द्रितः । अग्नींश्च ब्राह्मणंश्चाचैर्देवताः प्रणमेत च ।
 वर्जयेदुषतीं वाचं हिंसायुक्तां मनोनुदां । ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।
 एतस्य भूतं भूतस्य दृष्टं स्थावरजङ्गमं । ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्योराक्यं च समा ।
 शौचमाचारसंशुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च निग्रहः । एतैर्विर्वर्द्धते तेजः पाप्मानञ्चापकर्षति ।
 सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानञ्च प्रवर्तते । समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।
 धूतपात्रा तु तेजस्वी लब्धाहारो जितेन्द्रियः । कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीवेद्वज्राणः पदं ।
 मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च कृतैकाग्र्यं समाहितः । पूर्व्वरात्रापराह्णं च धारयेन्मन आत्मनि ।
 जनोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं क्षिद्रमिन्द्रियं । ततोऽस्य स्वते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकं ।
 मनसु पूर्व्वमादद्यात् कुमीनमिव मत्स्यहा । ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वा घ्राणञ्च योगवित् ।
 तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः । तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि सम्भाय मनसि स्थापयेद्यतिः । यदैतान्यवतिष्ठन्ति मनःपठान्यथात्मनि ।
 प्रसीदन्ति च संख्याय तदा ब्रह्म प्रकाशते । विभूम् इव दोषार्चिरादित्य इव दोषिमान् ।
 वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेत्मा तथात्मनि । सर्व्वस्तत्र स सर्व्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ।
 तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः । धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्व्वभूतहिते रताः ।
 एवं परिमितं कालमाचरन् संशितव्रतः । आसीनो हि रहस्येको गच्छेदचरसाम्यतां ।
 प्रमोहो भ्रम आवर्त्तो घ्राणश्रवणदर्शने । श्रुतानि रसस्पर्शं श्रोतोष्ये मारुताकृतिः ।
 प्रतिभामुपसर्गंश्चाप्युपसंगृह्य योगतः । तांस्तत्त्वविदनादृत्य आत्मन्येव निवर्त्तयेत् ।
 कुर्यात् परिचयं योगे चैकाग्र्ये नियतो मुनिः । गिरिप्रदङ्गं तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ।
 संनिधयेन्द्रियग्रामं कोष्ठे भाण्डमना इव । एकाग्रश्चिन्तयेन्नित्यं योगान्नादेजयेन्मनः ।
 येनोपायेन शक्येत संनिधन्तुं चलं मनः । तच्च युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ।
 शून्या गिरिगुहास्यैव देवतायतनानि च । शून्यागाराणि चैकाग्र्यो निवासार्थमुपक्रमेत् ।
 नाभिष्वजेत् परं वाचा कर्माणा मनसाऽपि वा । उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ।
 यज्ञैर्मभिनन्देत यज्ञैर्मपवादयेत् । समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्च भाशुभं ।
 न प्रहृथेत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् । समः सर्व्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ।
 एवं सुखात्मनः साधोः सर्व्वत्र समदर्शिनः । षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ।
 वेदनार्त्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाश्चनः । एतस्मिन् विरतो मार्गे विरमेन्न च मोहितः ।
 अपि वर्षावकृष्टसु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी । तावथेतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिं ।

अजं पुराणमजरं सनातनं यदिन्द्रियैरुपलभेत निश्चलैः । अणोरणीयो महतो महत्तरं तदात्मना पश्यति मुक्तमात्मवान् ।

इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो यथावदुक्तं मनसाऽनुदृश्य च । अवेक्ष्य चेमां परमेष्ठिसान्यतां प्रयान्ति चाभूतगतिं मनो
विणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

॥ शुक उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । कां दिशं विद्यया यान्ति काञ्च गच्छन्ति कर्मणा ।

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे । एतच्चान्योन्यैवैक्ये वर्त्तते प्रतिकूलतः ।

८८५

भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराश्वरसुतः सुतं । कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि चराचरौ ।

यां दिशं विद्यया यान्ति चाञ्च गच्छन्ति कर्मणा । शृणुध्वैकमना वत्स गङ्गारं क्षेतदन्तरं ।

अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् । तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ।

दाविमावय पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ।

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।

८८६

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः । विद्यया जायते निव्यमव्यक्तं ह्यव्ययात्मकं ।

कर्म लेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धिरता नराः । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ।

ये स्म बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुणदर्शिनः । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिवन्निव ।

कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ । विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ।

यत्र गत्वा न त्रियते यत्र गत्वा न जायते । न पुनर्जायते यत्र यत्र गत्वा न वर्त्तते ।

८८७

यत्र तद्ब्रह्म परममथक्कमचलं ध्रुवं । अव्याकृतमनायासममृतञ्चावियोगि च ।

इद्वैर्न यत्र वाध्यते मानसेन च कर्मणा । समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ।

विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्मनयोऽपरः । विद्धि चन्द्रमसं दर्शं सूक्ष्मया कलशे स्थितं ।

तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते । नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रतनुनिवाम्बरे ।

एकादशविकारात्मा कलासम्भारसंभृतः । मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकं ।

८८८

देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नबिन्दुरिव पुष्करे । चेन्न ज्ञं तं विजानीयात् नित्यं योगजितात्मकं ।

तमो रजश्च सत्वश्च विद्धि जीवगुणात्मकं । जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ।

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते जीवयते च सर्वं । ततः परं क्षेत्रविदे वदन्ति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

॥ शुक उवाच ॥ चरात्मभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च । बुद्धैश्वर्यातिसर्गोऽयं प्रधानज्ञात्मनः श्रुतं ।

भूय एव तु लोकेऽस्मिन् सदृष्टिं कालहेतुर्को । यथा सन्तः प्रवर्त्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्त्तितुं ।

८८९

वेदे वचनमुक्तान्तु कुरु कर्म त्यजेति च । कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ।

लोकावृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशसनात् । कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रष्ट्याम्यात्मानमव्ययं ।

॥ व्यास उवाच ॥ यथा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयं । एषा पूर्वतरैः सङ्गिराचीर्णा परमर्षिभिः ।

ब्रह्मचर्येण वै लोकान् जयन्ति परमर्षयः । आत्मनश्च ततः श्रेयांस्यन्विच्छन्मनसात्मनि ।

वने मूलफलान् च तथ्यन सुविपुलं तपः । पुण्यायतनचारो च भूतानामविहिंसकः ।
विधूमे सन्नमुषले वानप्रस्थप्रतिश्रये । काले प्राप्ते चरन् भैवं कल्पते ब्रह्मभूयसे ।
निसुतिर्निर्ममस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे । अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाश्रितः ।
॥ शुक्र उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुद्धात् । प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ।
इत्येतच्छ्रेणुमिच्छामि प्रमाणं त्वभयं कथं । कर्षणमविरोधेन कथं मोक्षः प्रवर्तते ।
॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतं । छपित्पूजयन् वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ।
॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽयं भिक्षुकः । यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिं ।
एको वाऽप्याश्रमानेतान् चोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि । अकामदेशसंयुक्तः स परत्र विधीयते ।
चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता । एतामारुह्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ।
आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यं नमूयकः । गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्ब्रह्मचार्यकोविदः ।
गन्धर्वशापी पूर्वं स्यादुत्थाय गुरुवेश्मनि । यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ।
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः । किङ्करः सर्वकारी स्यात्सर्वकर्मसु कोविदः ।
कर्मतिशेषेण गुरावधेयं बुभूषता । दक्षिणोऽनपवादी स्यादाहृतो गुरुमाश्रयेत् ।
शुचिर्होत्रो गुणोपेतो ब्रूयाद्विष्टमिवान्तरा । चक्षुषा गुरुमव्ययो निरीक्षेत् जिनेन्द्रियः ।
नाभुक्तवति चाश्रीयादपीतवति नो पिवेत् । नातिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्रपेत् च ।
उत्तानाभ्याश्च पाणिभ्यां पादावस्थ मृदु स्पृशेत् । दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ।
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीव्य भगवन्निति । इदं करिष्ये भगवन्निदञ्चापि कृतं मया ।
ब्रह्मस्यदपि कर्त्ताऽस्मि यद्भवान् वक्ष्यते पुनः । इति सर्वमनुज्ञाय निवेद्य च यथाविधि ।
कुर्थात् कृत्वा च तत् सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः । यांसु गन्धावसानं वाऽपि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान् समावृत्त इति धर्म्मेषु निश्चयः । ये केचिदित्तरणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान् सर्वानाचरेन्नित्यं भवेच्चानपगो गुरोः । स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलं ।
आश्रमादाश्रमेष्वेव शिष्यो वर्त्तते कर्म्मणा । वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्त्तयेद्यथाविधि । धर्म्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य यत्नतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद्भूती ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुश्रुते द्वाचत्वारिंशदधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २४२ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् । धर्म्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनाहृत्य सुव्रतः ।
गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः सूताः । कुशूलधान्यः प्रथमः कुम्भधान्यस्त्वनन्तरं ।
अश्वस्तनोऽयं कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् । तेषां परः परो ज्यायान् धर्म्मतो धर्म्मजित्तमः ।
षट्कर्मा वर्त्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते । द्वाभ्यामेकस्तुर्थस्तु ब्रह्मसत्त्वे व्यवस्थितः ।
गृहमेधिब्रतान्यत्र महान्तोऽहं प्रचक्षते । नात्मार्यं पाचयेदनं न वृथा घातयेत् पशून् ।

प्राणी वा यदि वाऽप्राणी संस्कारं यजुषाऽर्हति । न दिवा प्रखपेज्जातु न पूर्वापररात्रिषु ।
 न भुञ्जीतान्तरा काले नानृतावाहयेत् स्त्रियं । नास्यानश्रन् गृहे विप्रो वरेत् कश्चिदपूजितः ।
 तथाऽस्थातिथयः पूज्या ह्यथकथवहाः सदा । वेदविद्याव्रतस्वाताः श्रोत्रिया वेदपारमाः ।
 स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः । तेषां हव्यञ्च कथञ्चाप्यर्हणार्थं विधीयते ।
 नखरैः सम्प्रयातस्य स्वधर्मज्ञापकस्य च । अपविद्वाग्निहोत्रस्य गुरोर्व्यालीककारिणः ।
 संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ।
 विधसाशो भवेन्नित्यं नित्यञ्चाभ्युदयभोजनः । अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समं ।
 भृत्यशेषेणु योऽश्नाति तमाहुर्विधसाशिनं । विधसं मृत्युशेषेणु यज्ञशेषमथामृतं ।
 स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनसृयुर्जितेन्द्रियः । च्छलिकूपुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
 वृद्धबालातुरैर्वैधैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः । मातापितृभ्यां जामौभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् । एतान् विमुच्य संवादान् सर्वपापैर्विमुच्यते ।
 एतैर्जितस्तु जयति सर्वान् लोकान् संशयः । आचार्यो ब्रह्मलोकेऽप्रजापत्ये पिता प्रभुः ।
 अतिथिस्त्विन्द्रलोकस्य देवलोकस्य चर्त्विजः । जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ।
 सम्बन्धिवान्धवा हिंस्रपृथिव्यां मातृमातुलौ । वृद्धबाजातुरकृशास्त्राकाशे प्रभविष्णवः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः । काया स्त्रा दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परं ।
 तस्मादेतैरधिष्ठितः सहेनित्यमसंज्वरः । गृहधर्मपरो विद्वान् धर्मशैलो जितक्लमः ।
 न चार्थवद्भूः कर्माणि धर्मावान् कश्चिदाचरेत् । गृहस्थवृत्तयस्त्रिस्तृतीयां निःश्रेयसं परं ।
 परं परं तथैवाहुस्तुराश्रम्यमेव तत् । ययोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता ।
 कुम्भधान्यैरुच्छ्रितैः कापोतीञ्चास्थितास्तथा । यस्मिंश्चेत वसन्य हास्तद्राष्ट्रमभिवर्द्धते ।
 पूर्वापरान् दश परान् पुनाति च पितामहान् । गृहस्थवृत्तिश्चाप्येता वर्त्तयेद्यो गतव्ययः ।
 स चक्रधरलोकानां सङ्गोमाप्नुयाद्गतिं । जितेन्द्रियाणामय वा गतिरेषा विधीयते ।
 स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः । स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ।
 स्वर्गलोको गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनां । ब्रह्मण विहिता योनिरेषा यस्माद्विधीयते ।
 द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।

अतः परं परममुदारमाश्रमं तृतीयमाहुस्तज्जनां कलेवरं । वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं शृणुष्व संक्षिप्तशरीरकारिणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिले विहिता या मनोविभिः । तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ।

क्रमशस्त्वधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमां । संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसां ।

श्रूयतां पुत्र भद्रन्ते सर्वलोकाश्रमात्मनां । प्रेक्षापूर्वैः प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनां ।

॥ व्यास उवाच ॥ गृहस्थस्तु यदा पश्येदस्त्रीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ।

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् । तानेवाग्नीन् परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ।
नियतो नियताहारः षष्ठभक्तो प्रमत्तवान् । तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्व्वश्रः ।
अफालकष्टं ब्रीहियवं नीवारं विघसानि च । हवींषि सम्प्रयच्छेत् मेषेष्वपि पञ्चसु ।
वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः । सद्यः प्रक्षालकाः केचित् केचिन्मासिकसञ्चयाः ।
वार्षिकं सञ्चयं केचित्केचिद्वादशवार्षिकं । कुर्व्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थमेव वा ।
अभावकाशवर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः । ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच्च मितभोजनाः ।
भूमौ विपरिवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति प्रपदैरपि । स्नानासनैर्व्वर्त्तयन्ति सवनेष्वभिसिञ्चते ।
दन्तोलूखलिकाः केचिदश्मकुट्टास्तथाऽपरे । शूक्तपत्रे पिवन्त्येके यवागूं कथितां सक्तुः ।
कृष्णपत्रे पिवन्त्यन्ये भुञ्जते वा यथागमं । मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ।
वर्त्तयन्ति यथान्यायं वैखानसगतिं श्रिताः । एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणां ।
चतुर्थंश्चोपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः । वानप्रस्थाङ्गहस्याच्च ततोऽन्यः सम्प्रवर्त्तते ।
अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्व्वार्थदर्शिभिः । अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽधमर्षणः ।
सांक्रतिः सुदिवातण्डिर्यथा वासोऽकृतश्रमः । अहोवीर्य्यस्तथा कायस्त्राण्ड्या मेधातिथिर्विधुः ।
बलवान् कर्णनिर्व्विकः शून्यपालः कृतश्रमः । एनं धर्मं कृतवन्तस्ततः स्वर्गमुपागमन् ।
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः । ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनां ।
अन्ये चापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः । वैखानसा बालखिल्याः सैकताश्च तथाऽपरे ।
कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्व्वे वनमाश्रिताः ।
अनन्त्रास्वनाद्युद्धा दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः । जरया च परिद्यूना व्याधिना च प्रपीडितः ।
चतुर्थं चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् । सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणां ।
आत्मयाजी सोत्तरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य त्यक्त्वा सर्व्वपरिग्रहान् ।
साद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टोऽथैवेह सर्व्वदा । यदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या प्रवर्त्तते ।
त्रीश्वेवाग्नीन् यजेत् सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् । प्राणेश्वो यजुषः पञ्च षट् प्राश्नोयादकुत्सयन् ।
केशलोमनखान् वाय्वानप्रस्थो मुनिलतः । आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्मभिः ।
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्विजः । लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।

सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुत्र च कर्त्तुमीहते । अरोषमोहो गतसन्धिविग्रहो भवेदुदासीनवदात्मविहरः ।
यमेषु चैवानुगतेषु न व्यथेत् स्वशास्त्रसूत्राज्जतिमन्त्रविक्रमः । भवेद्यथेष्टा गतिरात्मवेदिनि न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ।
ततः परं ज्येष्ठमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं चीनधिष्ठितमुत्तमं । चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्यमानं परमं परायणं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शूकानुप्रश्ने चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

॥ शूक उवाच ॥ वर्त्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा । येन्योत्तमा कथं श्रुत्या वेद्यं वै काङ्क्षता परं ।

॥ व्यास उवाच ॥ प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परं । यत् कथं परमार्थन्तु तदिहैकमनाः शृणु ।

कथायं पाचयित्वाऽऽश्रेणिस्थानेषु च त्रिषु । प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं ।
 तद्भवानेवमभ्यस्य वर्त्ततां श्रूयतां तथा । एक एव चरेद्भूमौ सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
 एकस्वरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते । अग्निरनिकेतस्य ग्राममन्त्रार्थमाश्रयेत् ।
 अश्वस्तनविधाता स्थान्मुनिर्भावसमाहितः । लब्धाग्नी नियताहारः सद्यदन्ननिधेविता ।
 कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणं ।
 यस्मिन् वाचः प्राविशन्ति कूपं तस्मादिषा इव । न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ।
 नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् । ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात् कथञ्चन ।
 यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् । तृष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन् भैषज्यमात्मनः ।
 येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा । शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाश्रितः । यत्र कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 अक्षेरिव गणाङ्गीतः सौहित्यान्नरकादिव । कुण्ठापादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 न क्रुध्येन्न प्रक्ष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः । सर्वभूतेश्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितं । कालमेव प्रतीचेत् निदेशं भूतको यथा ।
 अनभ्याहतचित्तः स्यादनव्याहतवाग्भवेत् । निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयं ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य मोहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनां । सर्वाण्येवापि धोयन्ते पदजातानि कैश्चरे ।
 एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते । अमृतः स नित्यं वसति यो हिंसां न प्रपद्यते ।
 अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः । शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमां ।
 एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराश्रिपः । न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युरभिगच्छति ।
 विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितं । अस्त्रमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो ह्यर्थमेव च । अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 निराश्रियमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिं । निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखस्य भयं त्रसन्ते । तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि
 अदधानः ।

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह । तीक्ष्णं तनुं यः प्रयमं जहाति सोऽनन्यमाप्नोत्यभयं
 प्रजाभ्यः ।

उत्तानशस्त्रे न हविर्जुहोति लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा । तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतश्च वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदे ।
 प्रादेशमात्रे हृदि निःसृतं यत्तस्मिन् प्राणानात्मयाजो जुहोति । तस्याग्निहोत्रं ऊतमात्मसंस्थं सर्वेषु लोकेषु सदवकेषु ।
 देवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपथं ये विदुरग्यां परमात्माताम् । ते सर्वलोकेषु महीयमाना देवाः समर्थाः सुकृतं वदन्ति ।
 वेदांश्च वेद्यन्तु विधिञ्च कृत्स्नमयो निरुक्तं परमार्थताम् । सर्वे शरीरात्मनि यः प्रवेद तस्यैव देवाः स्पृहयन्ति नित्यं ।

भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं हिरण्यं योऽण्डजमण्डमथे । पतत्रिणं पक्षिणमन्तरीक्षे यो वेद भोग्यात्मनि रश्मि
दीप्तः ।

८२४५

आवर्तमानमजरं विवर्तनं षष्ठाभिकं द्वादशारं सुपर्व । यस्येदमास्योपरि याति विश्वं तत् कालचक्रं निहितं गुहायां ।
यः सम्प्रसादं जगतः शरीरं सर्वान् स लोकानधिगच्छतीह । तस्मिन् हि सन्तर्पयतीह देवांस्ते वै तप्तास्तर्पयन्त्या
स्यमस्य ।

तेजोमयो नित्यमयः पुराणो लोकाननन्तानभयानुपैति । भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचित् स भूतानां न च
सते कदाचित् ।

अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्यान् स वै विप्रः परमात्मानमीचेत् । निवीतमोहो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुत्र च
सेऽन्नमर्चति ।

अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः प्रहोणकोषो गतसन्निविग्रहः । अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रियश्चरकुदासीनवदेष
भिच्छुकः ।

८२४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रन्ने पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ प्रकृत्यास्तु विकाराये चैव ब्रह्मैरधिष्ठितः । न चैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ।

तैश्चैवं कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिन्द्रियैः । सुदानैरिव संयन्ता दृढैः परमवार्जिभिः ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् परतोऽमृतं । अमृतान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोत्तमा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।

८२४७

अन्तरात्मनि संलोक्य मनःषष्ठानि मेधया । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च ब्रजचिन्त्यमचिन्तयन् ।

ध्यानेनोपरमं कृत्वा विद्यासम्पादितं मनः । अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्च्यतमृतं पदं ।

इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः । आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्या मृत्युमुपाश्रुते ।

आहत्य सर्वसंकल्पान् सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वे चित्तं समवेश्य ततः कालञ्जरो भवेत् ।

चित्तप्रसादेन यतिर्जहातीह शुभाशुभं । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्रुते ।

८२४८

लक्षणन्तु प्रसादस्य यथा स्वप्ने सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ।

एवं पूर्वापरे काले युञ्जन्नात्मानमात्मनि । लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमं । आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्त्रानुशासनं ।

धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्याने च यदसु । दशेदमृक्पहस्याणि निर्धन्यामृतमुद्धृतं ।

नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादर्शिर्यथैव च । तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्त्रहेतोः समुद्धृतं ।

८२४९

ज्ञातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्त्रानुशासनं । तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।

नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च । नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।

न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च । स्वाधिने स्वाधनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।

इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च । रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथञ्चन ।

यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णमिमं नरः । इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ।

८१७०

अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषं । यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।

तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यच्च ते मनसि वर्त्तते परं यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित् । श्रूयतामयमहं तवाग्रतः पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने षट्चत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

॥ शुक उवाच ॥ अध्यात्मं विल्लरेणेह पुनरेव वदस्व मे । यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्नृपिसत्तम ।

॥ व्यास उवाच ॥ अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह पथते । तत्तेऽहं वर्त्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामिमं शृणु ।

८१७१

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्व्याधुराकाश एव च । महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्म्यधौ यथा ।

प्रसार्येह यथाऽङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः । तदन्महान्ति भूतानि यवीर्यसु विकुर्वन्ते ।

इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थारवजङ्गमं । सर्गं च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा ।

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन् यदनुपश्यति ।

॥ शुक उवाच ॥ अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् । इन्द्रियाणि गुणाः केचित् कथं तानुपलक्षयेत् ।

८१८०

॥ व्यास उवाच ॥ एतत्ते वर्त्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ।

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसम्भवं । प्राणश्चेष्टास्तथा स्पर्श एते वायुगुणास्तथा ।

रूपञ्चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते । रसोऽयं रसनं स्नेहो गुणास्त्वते त्रयोऽभ्यसः ।

घ्रेयं घ्राणं शरीरञ्च भूमेरेते गुणास्तथा । एतावानिन्द्रियग्रामैर्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ।

वायोः स्पर्शो रसोऽङ्गश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते । आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ।

८१८१

मनो बुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोजिजाः । न गुणानतिवर्त्तन्ते गुणेश्वरः परमागताः ।

यथा कूर्म इवाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति । एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः स्रष्टा नियच्छति ।

यदूर्द्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्द्ध्वं पश्यति । एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्त्तते बुद्धिरुत्तमा ।

गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि । मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः ।

इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठन्तु मन उच्यते । सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमं ।

८१८२

चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरथ्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ।

रजस्तमश्च सत्त्वश्च त्रय एते स्वयोजिजाः । समाः सर्वेषु भूतेषु तान् गुणानुपलक्षयेत् ।

तत्र यत्प्रीतिर्बन्धुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् । प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ।

यत्तु सन्तापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

यत्तु संमोहभंयुक्तमथ्यक्तविषयं भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यतां ।

८१८३

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः स्वास्यं सखात्मचित्तता । अकस्माद्यदि वा कस्मादत्तन्ते सात्त्विका गुणाः ।

अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथा चमा । लिङ्गानि रजसस्तानि वर्त्तन्ते ह्यवहेतुतः ।

तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तद्वा प्रबोधिता । कथञ्चिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ मनो विसृजते भावं बुद्धिरव्यवसायिनी । हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्म्मभेदना ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ।

बुद्धिरात्मा मनश्चैव बुद्धिरेवात्मनात्मनि । यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ।

इन्द्रियाणां पृथग्भावादुद्धिर्विक्रियते ह्यतः । शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ।

पश्यती भवते दृष्टीरसती रसनं भवेत् । जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ।

इन्द्रियाणि तु तान्याहुस्तेष्वदृश्याऽधितिष्ठति । तिष्ठन्ती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।

कदाचित्संभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ।

संयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते । सरितां सागरो भर्ता महावेलाभिर्बोधिमान् ।

यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः । अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।

इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजितव्यानि कृत्स्नशः । सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यदाऽनुविधीयते ।

अविभागता बुद्धिर्भावैर्धनसि वर्तते । ये चैव भावा वर्तन्ते सर्वे स्येव ते त्रिषु ।

अन्वयाः सम्प्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव । प्रदीपार्थं मनः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिस्तमैः ।

निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया । एवं स्वभावभेदेदमिति विद्वान्मुह्यति ।

अशोचन्नग्रहस्य हि नित्यं विगतमत्सरः । न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।

प्रवर्तमानैरनघैर्दुष्कारैरकृतात्मभिः । तेषान्तु मनसा रक्षोन् यदा सम्यङ्मन्य ऋति ।

तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा दोषदीप्ता यथाहतिः । सर्वेषामेव भूतानां तमस्वपगते यथा ।

प्रकाशं लभते सर्वं तथेदमुपधार्त्यतां । यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।

विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते । एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।

असज्जमानः सर्वेषु कथञ्चन न लिप्यते । त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।

सर्वभूतात्मभूतस्य गुणवर्गेष्वसज्जतः । सत्त्वमात्मा प्रसरति गुणान्नापि कदाचन ।

न गुणा विदुरात्मानं गुणान् वेद स सर्वदा । परिद्रष्टा गुणानाञ्च परिस्मृष्टा यथातथं ।

सत्त्वचेन्नञ्जयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः । सृजतेऽत्र गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।

पृथग्भूता प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा । यथा मत्स्योऽङ्गिरन्यः स्थात् सम्प्रयुक्तौ तथैव तौ ।

मशकोदुम्बरौ वाऽपि सम्प्रयुक्तौ यथा सह । द्वीपाका वा यथा मुञ्जे पृथक् च सह चैव च ।

तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ सृजते तु गुणान् सत्त्वं चेन्नञ्जस्वनुतिष्ठति । गुणान् विक्रयतः सर्वानुदासीनवदोम्बरः ।

स्वभावयुक्तं तत्सत्त्वं यदिमान् सृजते गुणान् । ऊर्णानाभिर्यथा सृजन् सृजते तद्गुणांस्तथा ।

प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते । एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।

उभयं सम्प्रधार्यैतदध्वस्येवयामति । अनेनैव विधानेन भवेदात्माश्रयो महान् ।

अनादिनिधनो ह्यात्मा तं बुद्ध्या विचरेन्नरः । अक्रुध्यन्नप्रहृथ्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ।

इत्थेवं हृदयस्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढं । अनित्यं सुखमासीत अशोचंश्चिन्तसंशयः ।

तान्ययुः प्रच्युताः पृथ्वा यथा पूर्णा नदी नराः । अवगाढा ह्यविदांसो विद्धि लोकमिमं तथा ।

९०३०

न तु तान्यति वै विद्वान् स्थले चरति तत्त्ववित् । एवं यो विन्दते त्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ।

एवं बुद्ध्या नरः सर्वं भूतानामागतिं गतिं । समवेक्ष्य च वैधर्म्यं लभते शममुत्तमं ।

एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणं ।

एतद्बुद्ध्या भवेच्छुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । विज्ञायैतदिमुच्यन्ते कृतकृत्या मनोविणः ।

न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां महद्भयं परच । न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचिद्वति हि या विदुषः

सनातनो ।

९०३५

लोकमातुरमसूयते जनस्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते । तत्र पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं कृताकृतं ।

यत्करोत्यनभिसन्धिपूर्वकं तच्च निर्नुदति यत्पुरा कृतं । न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने जनपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

॥ शुक उवाच ॥ यस्माद्बुद्ध्यात्परे धर्मे विद्यते नेह कश्चन । यो विशिष्टश्च धर्मभ्यस्तं भवान् प्रब्रवीतु मे ।

॥ व्यास उवाच ॥ धर्मेन सम्प्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः कृतं । विशिष्टं सर्वधर्मभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यन्नतः । सर्वतो निष्पतिष्यन् पिता वालानिवात्मजान् ।

९०४०

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चायैकाग्रं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मभ्यः स धर्मः पर उच्यते ।

तानि सर्वाणि सन्ध्याय मनःषष्ठानि मेधया । आत्मतृप्त इवासीत बद्धचिन्त्यमचिन्तयन् ।

गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थाप्यन्ति वैश्वानि । तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतं ।

सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकं । तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनोविणः ।

यथा पुष्पफलोपेतो बद्धशाखो महाद्रुमः । आत्मनो नाभिजानीते क मे पुष्पं क मे फलं ।

९०४५

एवमात्मानं जानीते क गमिष्ये कुतस्त्वहं । अन्यो ह्यात्माऽन्तरात्माऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ।

ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना । दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तश्च द्वोरगः । परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ।

सर्वतःश्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिणीं । पञ्चेन्द्रियाहवतीं मनःसंकल्परोधसं ।

लोभमोहतणच्छत्रां कामक्रोधमरीचपां । सत्यतीर्थामृतचोभां क्रोधपङ्कां सरिद्धरां ।

९०५०

अथक्रप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः । प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलां ।

संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तरां । आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्मावन्तां दुरासदां ।

यां तरन्ति हतप्रज्ञा हृतिमन्तो मनोविणः । तां तीर्थः सर्वतो मुक्तो विष्टतात्मात्मविच्छुचिः ।

उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयान् भविष्यसि । सन्तीर्णः सर्वसंसारात् प्रसन्नात्मा विकल्मषः ।

भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय । अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च न नृशंसमतिस्तथा ।

२०५४

ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रभवाययौ । एनं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।

धर्मं धर्मभूतां श्रेष्ठा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनं ।

प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च । आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।

अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा । नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकं ।

अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतमव्यभवात्मकं । नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ।

२०६०

अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्ब्रह्म विधीयते । यथा भूतानि सर्वाणि यथैतानि यथा तथा ।

कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ।

त्वत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्पुत्र दमान्वितेन । पृष्टो हि सम्प्रीतमना यथार्थं ब्रूयात् सुतखेह यदुक्तमेतत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने पञ्चाशदधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २५० ॥

॥ व्यास उवाच ॥ गन्धान् रसान्नानुरुन्ध्यात् सुखं वा नालङ्कारांश्चाप्नुयान्नस्य तस्य । मानश्च कीर्तिश्च यश्च नैच्छेत् स वै

प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ।

सर्वान् वेदानधीयीत शूश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् । च्छेत्वा यजूंषि सामानि यो वेद न स वै द्विजः ।

२०६४

ज्ञातिवत् सर्वभूतानां सर्ववित् सर्ववेदवित् । नाकामो श्रियते जातु न तेन न च वै द्विजः ।

इष्टीश्च विविधाः प्राण्य क्रतुश्चैवाप्तदक्षिणान् । प्राप्नोति नैव ब्राह्मण्यमविधानात् कथञ्चन ।

यदा चौर्यं न बिभेति यदा चास्मान् बिभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्यद्यते तदा ।

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्यद्यते तदा ।

कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनं । कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूय कल्पते ।

२०७०

कामतो मुच्यमानस्तु धूमाभादिव चन्द्रमाः । विरजाः कालमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्येण वर्त्तते ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न

कामकामः ।

स कामकान्तो न तु कामकामः स वै कामात् स्वर्गमुपैति देही ।

वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ।

तपस्योपनिषत्त्यागस्त्व्यागस्योपनिषत् सुखं । सुखस्योपनिषत् स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ।

२०७६

क्लेशं शोकमनसोः सन्तापं तृष्यया सह । सत्त्वमिच्छसि सन्तोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमं ।

विशेषो निर्धमः शान्तः प्रसन्नात्मा विमत्सरः । सद्भिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेव्यति ।

षड्भिः सत्त्वगुणोपैतैः प्राज्ञैरधिगतं त्रिभिः । ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थं तं गुणं विदुः ।

अकृत्रिममसंछाद्यं प्राकृतं निरूपस्कृतं । अध्यात्मं सुकृतं प्राप्तः सुखमव्ययमश्रुते ।

निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः । यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यात्मनोऽन्यथा ।

२०८०

देन त्वयत्युञ्जने येन तृप्यत्यवित्तवान् । येनास्त्रेहो बलं धत्ते यत्नं वेद स वेदवित् ।
 संशुभ्रान्यात्मनो दाराण्यपिधाय विचिन्तयन् । यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ।
 दमाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितं । सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमथं यथा ।
 अविशेषाणि भूतानि गुणाञ्च जहतो मुनेः । सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ।
 तमतिक्रान्तकर्मणामतिक्रान्तगुणस्य । ब्राह्मणं विषयास्त्रिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ।
 स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च शरीरस्थोऽतिवर्त्तते ।
 कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यतां । पुनरावर्त्तनं नास्ति सम्प्राप्तस्य परं पदं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ इन्द्रानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः । वक्ता गुणवता शिष्यः श्राव्यपूर्वमिदं महत् ।

आकाशं मासतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी । भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ।
 अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियं । तस्य शब्दं गुणं विद्यामूर्त्तिश्चास्त्रविधानवित् ।
 चरणं मासतो ज्योतिरापः पृथ्वी च तन्मयी । स्पर्शनञ्चेन्द्रियं विद्यान्तथा स्पर्शश्च तन्मयं ।
 तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च पञ्चमं । तस्य रूपं गुणं विद्यान्तामगौरासितात्मकं ।
 प्रकृतेः सुद्रता स्नेह इत्यपामुपदिश्यते । अस्मद्भ्रज्जा च यच्चान्यत्स्त्रिधं विद्यान्तदात्मकं ।
 रसनञ्चेन्द्रियं जिज्ञा रसश्चापां गुणे मतः । सङ्घातः पार्थिवो धातुरस्त्रिदन्तनखानि च ।
 श्मश्रु रोम च केशश्च शिरा स्नायु च चर्म च । इन्द्रियं घ्राणसंज्ञातं नासिकेत्यभिसंज्ञिका ।
 गन्धश्चेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः । उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वसत्त्वेषु चोत्तराः ।
 पञ्चानां भूतसङ्घानां सन्ततिं मुनयो विदुः । मनो नवममेवान्तु बुद्धिस्तु दशमो स्मृता ।
 एकादशस्त्वनन्तात्मा स सर्वः पर उच्यते । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकं ।
 कर्म नुमानादिज्ञेयः स जीवः चेतसंज्ञकः । एभिः कालात्मकैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितं ।
 पश्यत्यकलुषं कर्म स मोक्षं नानुवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने द्विपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५२ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ शरीरादिप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणं । कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः ।
 यथा मरोच्यः सहिताश्चरन्ति सर्वत्र तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः । देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकांस्तथैव सत्त्वान्यतिमानु
 षाणि ।

प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते । सत्त्ववत्सु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं स पश्यति ।
 तानि सूक्ष्माणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः । स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतैन्द्रियाः ।
 रूपतां जायताञ्चैव सर्वेषामात्मचिन्तितं । प्रधानादैधमुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ।
 यथाऽहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाऽहनि । वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनां ।
 तेषां नित्यं सदा नित्यो भूतात्मा सततं गुणैः । सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैस्त्रिपुरजराभरः ।

मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् । स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ।
तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखं । क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्चयति ।
प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य हि । करोति पुण्यं तत्रापि जीवन्निव च पश्यति ।
अहोभान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान् । दशमासान् वसनं कुर्वी नैषोऽन्नमिव जीर्यते ।
तमेतमतितेजोऽंशं भूतात्मानं हृदि स्थितं । तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्त्तिषु ।
योगशास्त्रपरा भूत्वा तनात्मानं परीक्षवः । अनुच्छासान्यमूर्त्तानि यानि वज्रोपमान्यपि ।
पृथग्भूतेषु दृष्टेषु चतुर्थ्याश्रमकर्मसु । समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः श्रममब्रवीत् ।

८११०

विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरं । प्रधानविनियोगस्थं परं ब्रह्मानुपश्यति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रन्ने त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ हृदि कामद्रुमस्त्रिजो मोहसञ्चयसम्भवः । क्रोधमानमहास्कन्धो विधित्वापरिवेचनः ।

८१११

तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिवेचनं । सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरा दुष्कृतसारवान् ।
समोहचिन्ताविटपः शोकशोखा भयाङ्कुरः । मोहनीभिः पिपासाभिर्लताभिरनुवेष्टितः ।
उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तत्फलैश्च । आयासैः संयुताः पाशैः फलदं परिवेष्ट्य तं ।

यस्मान् पश्यान् वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति । गतः स दुःखयोरन्तर्त्यज्यमानस्तयोर्द्वयोः ।

८११२

संरोहत्युन्नतप्रज्ञः सदा येन हि पादपं । स तमेव ततो हन्ति विषयन्धिरिवातुरं ।
तस्यानुमतमूलस्य मूलमुद्धृत्यते बलात् । योगप्रसादात् कृतिना सान्धेन परमासिना ।
एवं यो वेद कामस्य केवलस्य निवर्त्तनं । बन्धं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्त्तते ।
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिव्यते । तत्त्वबुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकं ।

इन्द्रियाणि मनः पौरास्तदर्थन्तु परा कृतिः । तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तया ।

८११३

तदर्थमुपजीवन्ति पौराः सह पुरेश्वरैः । अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ।
तत्र बुद्धिर्हि दुर्द्धर्धा मनः सामान्यमुच्यते । पौराश्चापि मनस्तस्मात्तेषामपि चला स्थितिः ।
यदर्थं बुद्धिरध्यासे सोऽनर्थः परिसीदति । यदर्थं पृथग्ध्यासे मनस्तत् परिसीदति ।

पृथग्भूतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलं । तत्रैनं विधृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ।

तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह सङ्गतं । तच्चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ।

८११४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रन्ने चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

॥ श्रीभ उवाच ॥ भूतानां परिसङ्ख्यानं भूयः पुनर्निशामय । द्वैपायनमुखाङ्गुष्ठं स्थापय परयाऽनघ ।

दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्भूमवर्चसे । ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुनर्निदर्शनं ।

भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता । गन्धो गुरुत्वं प्रतिस्र्च संघातस्थापना दृतिः ।

अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहधौम्यता । जिह्वा विखण्डनश्चापि भौमानां अपणं तथा ।

अग्नेर्दुर्द्धर्षता ज्योतिष्तापः पाकः प्रकाशनं । शोको रोगो लघुसौक्ष्म्यं सततञ्चोर्द्धभासिता ।

८११५

वायोरनियमस्यर्शः वादस्थानं स्वतन्त्रता । बलं शैथिल्यं मोक्षञ्च कर्मचेष्टात्मता भवः ।

आकाशस्य गुणः शब्दे व्यापित्वं विद्वताऽपि च । अनाश्रयमनात्मत्वमव्यक्तमविकारिता ।

अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विद्वतानि च । गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविनाः ।

धैर्योपपत्तिर्यत्किञ्च विसर्गः कल्पना क्षमा । सदसच्चाश्रुता चैव मनसो नव वै गुणाः ।

इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता । संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः ।

८१४०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व मूढमज्ञानं पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान् वै भूतविशिष्टा नित्यविषकाः । भूतविभूतोश्चाक्षरसृष्टाः पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ।

तत् पुत्र चिन्ताकलिलं तदुक्तमनागतं वै तव सम्प्रतीह । भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाद्भव श्रान्तबुद्धिः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लानुप्रश्ने पञ्चपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले । पृथनामध्य एते हि गतसंज्ञा सहाबलाः ।

एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा । एते हि निहताः सङ्घे तुल्यतेजोबलैर्नरैः ।

८१४१

नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे परं । विक्रमेणोपसम्पन्नास्तेजोबलसमन्विताः ।

अथ चेमे महाप्राज्ञाः शेरते हि गतासवः । मृता इति च शब्देऽयं वर्तत्येषु गतासुषु ।

इमे मृता नृपतयः प्रायशो भोमविक्रमाः । तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ।

कंस मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः । हरत्यमरसंकाशं तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा कृतयुगे तात राजासीदनुकम्पकः । स शत्रुवशमापन्नः संप्राप्ते क्षीणवाहनः ।

८१४०

तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले । स शत्रुभिर्हन्तः सङ्घे सबलः सपदानुगः ।

स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः । यदृच्छया शान्तिपरो ददर्श भुवि नारदं ।

तस्मै स सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः । शत्रुभिर्गर्हणं सङ्घे पुत्रस्य मरणं तथा ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः । आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ।

॥ नारद उवाच ॥ राजन् शृणु समाख्यानमयेदं ब्रह्मविस्तरं । यथा वृत्तं श्रुतञ्चैव मयेदं वसुधाधिप ।

८१४१

प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः । अतीव वृद्धा ब्रह्मला नामृथत पुनः प्रजाः ।

न ह्यन्तरमभूत् किञ्चित् कचिज्जन्तुभिरच्युत । निरुच्छासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ।

तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते । चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणं ।

तस्य रोषान्महाराज स्वेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत । तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ।

ततोऽदिवं भुव खञ्ज जगच्च सचराचरं । ददाह पावको राजन् भगवत्कोपसम्भवः ।

८१४०

तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च । महता क्रोधवेगेन कुपिते प्रपितामहे ।

ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः । जगाम शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ।

तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया । अब्रवीत् परमो देवो ज्वलन्निव तदा शिवं ।

करवाण्यद्य कं कामं वराहोऽसि मतो मम । कर्त्ता ह्यस्मि प्रियं शम्भो तव यद्भृदि वर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रजापतिसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

॥ स्याणुवाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमं प्रभो । विद्धि सृष्टस्त्वया होमा मा कुप्यासां पितामह । २५८

तव तेजोऽग्निना देव प्रजा दह्यन्ति सर्वशः । ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ।

॥ प्रजापतिरुवाच ॥ न कुप्ये न च मे कामो न भवेयुः प्रजा इति । लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इव्यते ।

इयं हि मां सदा देवी भारती समचोदयत् । संहारार्थं महादेव भारेणाप्यु निमज्जती ।

यदाऽहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बद्ध विचारयन् । संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ।

॥ स्याणुवाच ॥ संहारार्थं प्रसीदस्व मा क्रुधो विबुधेश्वर । मा प्रजाः स्थावरश्चैव जङ्गमश्च व्यनीनश्च । २५९

पल्लवानि च सर्वाणि सर्वश्चैव तृणोत्तप । स्थावरं जङ्गमश्चैव भूतग्रामं चतुर्विधं ।

तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत् सर्वमुपश्रुतं । प्रसीद भगवन् साधो वर एष वृत्तो मया ।

नष्टा न पुनरेयन्ति प्रजा ह्येताः कथञ्चन । तस्मान्निवर्त्ततामेतत्तेन खेनैव तेजसा ।

उपायमन्यं सम्यग्भूतानां हितकाम्यया । यथाऽमी जन्तवः सर्वे न दह्येरन् पितामह ।

अभावं हि न गच्छेयुर्दृष्टिप्रजनाः प्रजाः । अधिदैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेश्वरेश्वर । २६०

तद्भवं हि जगन्नाथ एतत् स्थावरजङ्गमं । प्रसाद्य त्वं महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ।

॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतशब्दनाः । तेजस्तत्संनिजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि ।

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवान् लोकपूजितः । प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कल्पयामास वै प्रभुः ।

उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा । प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः । २६१

कृष्णरक्ताम्बरधरा कृष्णनेत्रतलान्तरा । दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ।

सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशं । ददृशाते च तां कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ ।

तामाह्वय तदा देवौ लोकानामादिरीश्वरः । मृत्या इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ।

त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रूपितेन च । तस्मात्संहार सर्वास्त्वं प्रजाः सज्जडपण्डिताः ।

अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहार कामिनि । मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ।

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी । प्रदधौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव च । २६२

पाणिभ्याश्चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वर । मानवानां हितार्थाय यथाचे पुनरेव ह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

॥ नारद उवाच ॥ विनीय दुःखमबल्ला सात्मनैवावतेक्षणा । उवाच प्राञ्चलिर्भीला तमेवावर्जिता तदा ।

त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदताम्बर । रौद्रकर्माऽभिजायेत सर्वप्राणिभयङ्करी ।

बिभेक्ष्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे । त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेक्षस्व चक्षुषा ।

बालान् वृद्धान् वयस्यांश्च न हरेयमनागसः । प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे । २६३

प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च भ्रातृन् मातृः पितृनपि । अपथ्यास्थन्ति यद्येवं मृतास्तेषां विभेक्ष्यहं ।

हृपणाश्रुपरिक्षोदो दहेन्मां शश्वतीः समाः । तैभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ।
यमस्य भवने देव पात्यन्ते पापकर्षिणः । प्रसादये त्वां वरदं प्रसादं कुरु मे प्रभो ।
एतदिच्छाम्यहं कामं त्वत्ते लोकपितामह । इच्छेयं त्वत्प्रसादार्थं तपस्तप्तुं महेश्वर ।

॥ पितामह उवाच ॥ मृत्यो सङ्कल्पिता मे लं प्रजाः संहारहेतुना । गच्छ संहार सर्वार्थं प्रजा मा च विचारय । ६९६

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा । क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मदचोऽनघे ।
एवमुक्त्वा महाबाहो मृत्युः परपुरञ्जय । न व्याजहार तस्यै च प्रक्का भगवदुन्मुखी ।
पुनः पुनरयोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी । तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ।
प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मनि । स्मयमानश्च लोकेशो लोकान् सर्वानवैक्षत ।
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते । सा कन्याऽथ जगामास्य समीपादिति नः श्रुतं ।

६९७

अपस्तुत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा । त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धनुकमभ्यगात् ।
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरं । समा ह्येकपदे तस्यौ दश पद्मानि पञ्च च ।
तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरं । पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्तरा । तथैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ।
तस्यौ पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे चैव मानद । भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ।
द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते । पुनरेव ततो राजन् मौनमातिष्ठदुत्तमं ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकञ्च पार्थिव । ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं नृपसत्तम ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः । ततोऽथैवा महाभागा गङ्गा मेरुश्च केवलं ।
तस्यौ दार्ष्णिर्व निश्चिष्टा प्रजानां हितकाम्यया । ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समोजिरे ।
तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्व्वमपरं ततः । तस्यौ पितामहश्चैव तोषयामास यत्नतः ।

६९८

ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाव्ययः । किमिदं वर्त्तते पुच्छि क्रियतां मम तद्वचः ।
ततोऽब्रवीत् पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहं । न हरेयं प्रजा देव पुनश्चाहं प्रसादये ।
तामधर्म्मभयाद्भीतां पुनरेव प्रयाचतीं । तदाऽब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ।
अधर्म्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे । मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किञ्चन ।
धर्म्मः सनतर्त्तश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति । अहञ्च विबुधाश्चैव तद्धिते निरताः सदा ।
इममन्यच्च ते कामं ददामि मनसेषितं । न त्वां दोषेण यास्यन्ति व्याधिसम्प्राडिताः प्रजाः ।
पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि । स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकं ।
सैवमुक्त्वा महाराज कृताञ्जलिर्वाच ह । पुनरेव महात्मानं नेति देवेष्वमव्ययं ।
तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहार मानवान् । अधर्म्मलं न भविता तथा व्याख्याम्यहं शुभे ।

६९९

यान्श्रुविन्दून् पतितानपश्यं ये पाप्मिन्मां धारितास्ते पुरस्तात् । ते व्याधयो मानवान् घोररूपाः प्राप्ते काले कालयि
ष्यन्ति मृत्यो ।

६९९

सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः । एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ।

एवं धर्मं पालयिष्यस्यो त्वं न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मम् । तस्मात् कामं रोचयाभ्यागतं त्वं संयोज्याथो संहरस्वैह जन्तून् ।

सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा भीता प्रापाद्वाढमित्यब्रवीन्तं । अथो प्राणान् प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ प्राप्य निर्मीक्ष्य हन्ति ।

मृत्योर्धे ते व्याधयश्चाश्रुपाता मनुष्याणां ख्यते यैः शरीरं । सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते तस्माच्छेकं मा कथा बुद्ध्यबुद्ध्या ।

सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव । एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते गत्वा वृत्ता देववद्राजसिंह ।

८९५

वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः स सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः । नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ।

सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः । तस्मात् पुत्रं मा शुचो राजसिंह पुत्रः स्वर्गं प्राप्यते मोदते ह ।

एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् । तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे ऊनषष्ठ्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रतिविशङ्किताः । कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

धर्मस्त्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् । उभयार्थौ हि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

८९६

॥ भीष्म उवाच ॥ सदाचारः सृतिर्वैदास्त्रिविधं कर्मलक्षणं । चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणं ।

अपि ह्युक्तानि धर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे । लोकयाचार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।

उभयत्र सुखादर्क इह चैव परत्र च । अलब्धा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते ।

न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि । अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित् ।

धर्मस्य निष्ठा त्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोक्त्यसे । यथा धर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।

८९७

रमते निर्हरन् स्तेनः परवित्तमराजके । यदाऽस्य तद्भरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।

तदा तेषां सृह्यते ये वै तुष्टाः स्वकैर्द्रवैः । अभितः शुचिरन्येति राजदारमशङ्कितः ।

न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति । सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं ।

सत्येन विधृतं सर्वैः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं । अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक् पृथक् ।

अद्रोहमविसंवादं प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः । ते चेन्मियो धृतिं कुर्युर्विन्नश्येयुरसंशयं ।

८९८

न हर्त्तयं परधनमिति धर्मः सनातनः । मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः सम्प्रकीर्त्तितं ।

यदा नियतिर्दौर्बल्यमथैषामेव रोचते । न ह्यत्यन्तं बलवन्तो भवन्ति सुखिनाऽपि वा ।

तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन । असाधुभ्योऽस्य न भयं न चौरिभ्यो न राजतः ।
 अकिञ्चित् कस्यचित् कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् । सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् ।
 वज्रधा चरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति । मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।
 न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति । दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
 तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः सम्प्रवर्तितं । यदा नियतिकार्षण्यमयैषामेव रोचते ।
 न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा । यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः । योऽन्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।
 यदन्यस्य ततः कुर्यान्न मृद्येदिति मे मतिः । जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत् कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
 यद्यदात्मनि चेच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् । अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिञ्चनान् ।
 एतस्मात् कारणाद्वाचा कुशोदं सम्प्रवर्तितं । यस्मिंस्तु देवाः समये सन्तिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
 अथवा लाभसमये स्थितिर्दुर्बोऽपि शोभना । सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्माद्भर्त्सनीषिणः ।
 पश्येत् लक्षणेद्देशं धर्माधर्मो युधिष्ठिर । लोकसंग्रहसंयुक्तं विधाना विहितं पुरा ।
 सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमं । धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
 तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथञ्चन ।

३२५६

३२५७

३२५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने षष्ठ्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २६० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सूक्ष्मं साधुसमुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणं । प्रतिभा तस्मि मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ।
 भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया । इदन्वन्यत् प्रवक्ष्यामि न राजन्निग्रहादिव ।
 इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्युत्तारयन्ति च । न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुं ।
 अन्या धर्मः समस्यस्य विषमस्यस्य चापरः । आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुं ।
 सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्वाचारलक्षणाः । साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणः ।
 दृश्यते हि धर्मरूपेण धर्मं प्राकृतस्वरन् । धर्मश्चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतस्वरन् ।
 पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः । वेदवादास्यानुयुगं ह्रसन्तीतीह नः श्रुतं ।
 अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां दापरे परे । अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ।
 आन्धायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः । आन्धयेभ्यः पुनर्वेदाः प्रसृताः सर्वतो मुखाः ।
 ते चेत् सर्वप्रमाणं वै प्रमाणं ह्यत्र विद्यते । प्रमाणेऽप्यप्रमाणेन विरुद्धे शास्त्रता कुतः ।
 धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः । या या विक्रियते संस्था ततः साऽपि प्रणश्यति ।
 विश्वं चैवं न वा विश्वं शक्यं वा वेदितुं न वा । अणीयान् क्षुरधाराया गरीयानपि पर्वतात् ।
 गन्धर्व्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते । अन्वोक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनं ।
 विपानानीव गोभ्योऽपि क्षेपे कुल्येव भारत । स्मृतिर्हि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ।
 कामादन्येच्छ्या चान्ये कार्ष्णैरपरैस्तथा । असन्तोऽपि दृष्टाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ।

३२५९

३२६०

३२६१

धर्मो भवति स क्षिप्रं प्रलापस्त्वेव साधुषु । तथैतानाहुस्त्वत्तानपि चावहसन्त्युत ।
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः । न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः सम्प्रवर्त्तते ।
तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः । दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ।
येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते । आचाराणामनैकाग्रं सर्वेषामुपलक्षयेत् ।
चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः । तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने एकषष्ट्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

८२०५

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मो जाजलिना सह ।

वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः । सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ।

नियतो नियताहारस्त्रीराजिनजटाधरः । मलपङ्कधरो धीमान् बह्वन् वर्षगणान्मुनिः ।

स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते । चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः । ।

८२०६

स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन । विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननां ।

न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे । अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ।

अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदंस्तथा । अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।

तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः । सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ।

इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः । पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनं ।

८२०७

इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांसुदृत्य सागरात् । अब्रुवन् गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ।

इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्ज्वलाम विमनास्तदा । वाराणस्यान्तुलाधारं समासाद्याब्रवीदिदं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कृतं दुष्करं तात कर्म जाजलिना पुरा । येन सिद्धिं परां प्राप्तुं लप्ते व्याख्यातु मर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह । तथोपसर्गनरतः सायं प्रातर्कहातपाः ।

अग्नीन् परिचरन् सम्यक् स्वाध्यायपरमो द्विजः । वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ।

८२०८

वने तपस्यतिष्ठत् स न च धर्ममवैचत । वर्षास्वाकाशशायो च हेमन्ते जलसंश्रयः ।

वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत । दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्त्तते ।

ततः कदाचित् स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः । अन्तरीक्षाज्जलं मूर्द्धा प्रत्यगृह्णामुज्जर्मुज्जः ।

अथ तस्य जटाः क्लिप्ता बभूवुर्धृतिताः प्रभो । अरुणगमनान्नित्यं मलिनोऽमलसंयुतः ।

स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः । तस्यै काष्ठवद्व्यगो न चचाल च कर्हिचित् ।

८२०९

तस्य स्र स्थाणुभूतस्य निर्व्विचैष्टस्य भारत । कुलिङ्गशकुनौ राजनीडं शिरसि चक्रतुः ।

स तौ दद्यावान् ब्रह्मर्षिरुपप्रेक्षत दम्पती । कुर्वाणौ नीडकं तत्र जटासु दणतन्तुभिः ।

यदा न स चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः । ततस्तौ सुखविश्रितौ सुखं तत्रोपतुस्तदा ।

अतीतास्वयं वर्षसु शरत्काल उपस्थिते । प्राजापत्येन विधिना विश्वासात् कामभोहितौ ।

तत्रापातयतां राजन् शिरस्यण्डानि खेचरैः । तान्यबुध्यत तेजस्यो स विप्रः शंसितव्रतः ।

८१०

बुद्ध्वा च स महातेजा न चचाल च जाजलिः । धर्मे कृतमना नित्यं नाधर्मं स तरोचयत् ।

अहन्यहनि चागत्य ततस्तौ तस्य मूर्द्धनि । आश्वसितौ निवसतः सम्प्रहृष्टौ तदा विभो ।

अण्डेभ्यस्त्वय पुष्टेभ्यः प्राजायन्त शकुन्तकाः । व्यवर्द्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ।

स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां धृतव्रतः । तथैव तस्यै धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः ।

ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽय पक्षिणः । बुबुधे तांस्तु स मुनिर्जातपचान् कुलिङ्गकान् ।

८११

ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन् पक्षीन् यतव्रतः । बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमताम्बरः ।

तथा तानपि संवृद्धान् दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदं । शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ।

जातपचांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान् पुनरागतान् । सायं सायं द्विजान् विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ।

कदाचित् पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति सन्ततं । त्यक्त्वा मातापितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ।

तथा ते दिवसञ्चापि गत्वा सायं पुनर्नृप । उपावर्त्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ।

८१२

कदाचिद्विवसान् पञ्च समुत्पत्य विहङ्गमाः । षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ।

क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसान् सुबह्वनय । नोपावर्त्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ।

कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमाः । नैवागच्छन्ततो राजन् प्रातिष्ठत स जाजलिः ।

ततस्तेषु प्रनीडेषु जाजलिर्जातविस्मयः । सिद्धोऽस्मीति मतिञ्चक्रे ततस्तं मान आविशत् ।

स तथा निर्गतान् दृष्ट्वा शकुन्तास्त्रियतव्रतः । सम्भावितात्मा सम्भाव्य भृशं प्रीतमनाऽभवत् ।

८१३

स नद्यां समुपसृश्य तर्पयित्वा कृताग्रनं । उदयन्तमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ।

सम्भाव्य चटकाभूर्द्धिं जाजलिर्जपताम्बरः । आस्फोटयत्तथाकाशे धर्मः प्राप्नो मयेति वै ।

अथान्तरीचे वागासीत्ताञ्च शुश्राव जाजलिः । धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ।

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः । सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ।

सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया । पृथिवीमचरद्राजन् यत्र सायं गृहे मुनिः ।

८१४

क्वास्तेन महताऽगच्छत् सं तु वाराणसीं पुरीं । विक्रीणन्तश्च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ।

सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः । समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ आश्वानेवासि विदितो मम ब्रह्मज्ञ संग्रहः । ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ।

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं लया महत् । न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथञ्चन ।

ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः । क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च सम्भावितास्त्वया ।

८१५

जातपचा यदा ते च अवाश्वारीमितस्ततः । मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।

खे वाचं त्वमथाश्रौषीष्य प्रति द्विजसत्तम । अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्नो भवानिह ।

करवाणि प्रियं किन्तु बहूनि द्विजसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते अन्विष्यर्षि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिर्वादे द्विष्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥२६२॥

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता । प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपताम्बरः ।

॥ जाजलिर्वाच ॥ विक्रीणतः सर्व्वरमान् सर्व्वगन्धांश्च वाणिज । वनस्पतीनोपधीश्च तेषां मूलफलानि च । ८३४०

अथगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतं । एतदाचक्ष मे सर्व्वं निखिलेन महामते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना । उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्या धर्मार्थतत्त्ववित् ।

जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानदत्तस्तदा नृप ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनं । सर्व्वभूतहितं मैवं पुराणं यं जना विदुः ।

अद्रेहेणैव भूतानामल्पद्रेहेण वा पुनः । या वृत्तिः सा परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले । ८३४५

परच्छिन्नैः काष्ठदण्डैर्मयेदं शरणं कृतं । अलतं पद्मकं तुङ्गं गन्धाश्चोष्णवचांस्तथा ।

रसांश्च तांस्तान् विप्रर्षे मद्यवर्ज्जान् बह्वनहं । क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ।

सर्व्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्व्वेषाञ्च हिते रतः । कर्मणा मनसा वाचा स धर्मो वेद जाजले ।

नानुरुद्धो विरुद्धो वा न द्वेष्टि न च कामये । समोऽहं सर्व्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतं ।

तुला मे सर्व्वभूतेषु समातिष्ठति जाजले । नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गर्हये । ८३५०

आकाशस्येव विप्रेन्द्र पश्यन् लोकस्य चित्रतां । इति मां त्वं विजानीहि सर्व्वलोकस्य जाजले ।

समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्चक्राश्चनं । यथाऽन्धवधिरोग्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।

देवैरपि दहितद्वाराः सोपमापश्यतो मम । यथा वृद्धातुरकृशा निस्पृहा विषयान् प्रति ।

तथाऽर्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा । यदा चायं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति ।

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा । यदा न कुरुते भावं सर्व्वभूतेषु पापकं । ८३५५

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा । न भूतो न भविष्योऽस्ति न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।

योऽभयः सर्व्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदं । यस्मादुद्विजते लोकः सर्व्वो मृत्युमुखादिव ।

वाक्कूरादृण्डपर्षात्स प्राप्नोति महद्भयं । यथावदूर्त्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणां ।

अनुवर्त्तामहे वृत्तमहिंसाणां महात्मनां । प्रनष्टः श्राश्रतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।

तेन वैद्यक्षपस्त्री वा बलवान् वा विमुह्यते । आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् । ८३६०

एवं यः साधुभिर्दानस्वरैर्दद्रेहचेतसा । नद्याञ्चैव यथा काष्ठमुद्धमानं वदृच्छ्या ।

यदृच्छ्यैव काष्ठेन सन्धिं गच्छेत् केनचित् । तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते परस्परं ।

दण्डकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्न समीच्छया । यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन ।

अभयं सर्व्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने । यस्मादुद्विजते विद्वन् सर्व्वलोको वृकादिव ।

क्रोशतस्त्रीरमासाद्य यथा सर्व्वं जलेचराः । एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः । ८३६५

सहायवान् द्रव्यवान् यः सुभगोऽय परस्तथा । ततस्तानेव कवचः शास्त्रेषु प्रवदन्धुत ।

कीर्त्त्यर्थमल्पहृत्तेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः । तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।

प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहानुते । लोके यः सर्व्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणां ।

स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणं । न भूतानामहिंसाया ज्यायान् धर्मोऽस्ति कश्चन ।

यस्मान्नादिजते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन । सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ।

८१००

यस्मादुदिजते लोकः सर्पदिग्गतादिव । न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ।

सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवाऽपि मार्गे मुञ्चन्ति अपदस्य पदैषिणः ।

दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमं । ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धधस्य च जाजले ।

स एव सुमगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः । व्यापत्तिं कर्मणं दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ।

अकारणो हि नैकस्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले । भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं ।

८१०१

सूक्ष्मत्वात् स विज्ञातुं शक्यते बज्जनिऋवः । उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ।

ये चाच्छिन्दन्ति वृषणान् ये च भिन्दन्ति नस्तकान् । वहन्ति महतो भारान् बध्नन्ति दमयन्ति च ।

हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान् कथं न विगर्हसे । मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ।

बधवन्धनिरोधेन कारयन्ति दिवानिशं । आत्मनश्चापि जानाति यदुःखं बधवन्धने ।

पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतं । आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्चमः ।

८१०२

तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा । अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।

धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिद्ध्यति । का तैले का घृते ब्रह्मन् मधुन्यथौषधेषु वा ।

अदंशमशके देशे सुखसंवर्द्धितान् पश्यन् । तांश्च मातुः प्रियान् जानन्नाक्रम्य बज्जधा नराः ।

बज्जदंशकुलान् देशान्नयन्ति बज्जकर्दमान् । बाहसम्पीडिता धुर्याः सोदन्यविधिना परे ।

न मन्ये भूणहत्याऽपि विशिष्टा तेन कर्मणा । कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।

८१०३

भूमिं भूमिश्रयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखं । तथैवानडुहो युक्तान् समवेक्ष्य जाजले ।

अध्या इति गवां नाम क एता हन्तुमर्हति । महच्चकाराकुशलं वृषं गां बालभेत्तु यः ।

क्षपयो यतयो ह्येतन्नज्जपे प्रत्यवेदयन् । गां मातरश्चाप्यबधीर्दृषभश्च प्रजापतिं ।

अकार्यं नज्जषाकर्षीर्लक्ष्यामस्त्वत्कृते व्यथा । शतञ्चैकञ्च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।

क्षपयस्ते महाभागाः प्रजास्त्रेव हि जाजले । भूणहं नज्जषं त्वाज्जनं ते होय्यामहे हविः ।

८१०४

इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शनः । क्षपयो यतयः शान्तास्तपसा प्रत्यवेदयन् ।

ईदृशानश्वान् घोरानाचारानिह जाजले । केवलाचरितत्वात्तु निपुणो नावबुध्यसे ।

कारणाद्धर्ममविच्छेन्न लोकचरितश्चरेत् । यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ।

समौ तावपि मे स्थातां न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियं । एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनोषिणः ।

उपपत्त्या हि सम्ब्रूयतिभिश्चैव सेव्यते । सततं धर्मशीलैश्च निपुणेनोपलक्षितः ।

८१०५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे त्रिषष्ट्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

॥ जाजलिह्वाच ॥ अहं प्रवर्तितोऽधर्मसुलां धारयता त्वया । स्वर्गद्वारञ्च वृत्तिञ्च भूतानामवरोत्स्यते ।

अध्या ह्यहं प्रभवति तन्मयाऽपि जीवसि । यद्भूमिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ।

ततो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्वमपि जल्पसि । नहि वर्त्तेदयं लोको वार्त्तामुत्सृज्य केवला ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्ति ब्राह्मण नास्तिकः । न यज्ञश्च विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ।

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः । स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा चतयज्ञमिहास्थिताः ।

८४०

लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मनास्तिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतं ।

इदं देयमिदं देयमिति चायं प्रशस्यते । अतस्तेन्यं प्रभवति विकर्षाणि च जाजले ।

यदेव सुकृतं ह्ययं तेन तुष्यन्ति देवताः । नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।

पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनं । इष्टापूर्त्तादसाधूनां विगुणा जायते प्रजा ।

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः । यजमानास्तथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।

८४०

यज्ञात् प्रजा प्रभवति नभसोऽम्ब इवामलं । अग्नौ प्रास्ताज्जतिर्ब्रह्मनादित्यमुपगच्छति ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । तस्मात् सुनिष्ठिताः पूर्वं सर्वान् कामांश्च लेभिरै ।

अकृष्टपत्न्या पृथिवी आशीर्भिर्बीरुधोऽभवन् । न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ।

शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन् कथञ्चन । जायन्ते ऽसाधवो धूर्त्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ।

स स्म पापकृतां लोकान् गच्छेदशुभकर्मणा । प्रमाणमप्रमाणेण यः कुर्यादशुभं नरः ।

८४१

पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह दिजोत्तमै । कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यं वेत्ति वै ब्राह्मणे भयं ।

ब्रह्मैव वर्त्तते लोके नैव कर्त्तव्यतां पुनः । विगुणश्च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम ।

सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः । सत्ययज्ञा दमयज्ञा अर्थलुब्धार्थदत्तयः ।

उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः । चेचचेचज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।

ब्राह्मं वेदमधीयन्तसोषयन्त्यपरानपि । अखिलं दैवतं सर्वं ब्रह्म ब्रह्मणि संश्रितं ।

८४२

तुष्यन्ति द्रव्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले । यथा सर्व्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किञ्चन ।

तथा प्रज्ञानदस्तस्य नित्यदृष्टिः सुखोदवा । धर्माधारा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।

अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्राज्ञस्त्ववेचेते । ज्ञानविज्ञानिनः केचित् परं पारं तितोर्षवः ।

अतीव पुण्ड्रं पुण्ड्रे पुण्याभिजनसंहितं । यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति वा ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः । नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।

८४३

सतां वर्त्मानुवर्त्तन्ते यजन्ते त्वविहिंसया । वनस्पतीनां पद्मीषु फलं मूलञ्च ते विदुः ।

न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति फलार्थिनः । स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञश्चक्रुः पुनर्दिजाः ।

परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया । तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभान्नरान् ।

प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्माचरणेन वै । इति मे वर्त्तते बुद्धिः समः सर्व्वत्र जाजले ।

यानि यज्ञेऽधिहेव्यन्ति सदा प्राज्ञा दिजर्षभाः । तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ।

८४४

आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नाख्यावृत्तिर्बनोषिणः । उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले यथा ।

स्वयज्ञेषामनडुहो युज्यन्ति च वहन्ति च । स्वयमुखाश्च दुहन्ते मनः सङ्कल्पसिद्धिभिः ।

स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः । यस्तथा भावितात्मा स्यात् स गामालम्बुमर्हति ।
 ओषधीभित्तया ब्रह्मन् यजेरस्तेन तादृशाः । इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ।
 निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिं । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 न आवयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च । कान्या वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ।
 इदन्तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ।

८४२०

॥ जाजलिस्त्वाच ॥ न वै मुनीनां शृणुमः स तत्त्वं पृच्छामि ते वाणिज कष्टमेतत् । पूर्वं पूर्वं चास्य न विचक्षमाणा नातः परं
 तमृषयः स्थापयन्ति ।

यस्मिन्नेवात्मतीर्थेन पशवः प्राप्नुयुर्मर्खं । अथ स कर्माणां केन वाणिज प्राप्नुयात् सुखं ।
 शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्धामि ते ।

८४२१

॥ तुलाधार उवाच ॥ उत यज्ञा उतायज्ञा मर्खं मर्हन्ति ते कर्त्तव्यं । आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ।

बालैः शृङ्गेण पादेन सम्भरत्येव गौर्मर्खं । पत्नीञ्चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।
 इदन्तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् । पुरोडाशो हि सर्व्वेधां पशूनां मेध उच्यते ।
 सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्व्वे पुण्याः शिलोच्चयाः । जाजले तीर्थमात्मैव मा स देशातिथिर्भव ।
 एतानीदृशकान् धर्मान्नाचरन्निह जाजले । कारणैर्द्धर्ममन्विच्छन् स लोकानाप्नुते शुभान् ।

८४२२

॥ भीष्म उवाच ॥ एतानीदृशकान् धर्मान् तुलाधारः प्रशंसति । उपपत्त्याऽभिसम्पन्नान् नित्यं सर्द्धिर्निषेवितान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे चतुःषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

॥ तुलाधार उवाच ॥ सर्द्धिर्वा यदि वाऽसर्द्धिः पन्थानमिममास्थितं । प्रत्येवं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ।

एते शकुन्ता बहवः समन्तादिचरन्ति ह । तवोत्तमाङ्गे सम्भूताः श्येन्याश्चान्याश्च जातयः ।
 आह्लयैतान् महाब्रह्मन् विप्रमानांस्ततस्ततः । पश्येमान् हस्तपादैश्च स्निष्टान् देहेषु सर्व्वशः ।
 सम्भावयन्ति पितरं त्वया सम्भाविताः खगाः । असंशयं पिता वै त्वं पुत्रानाह्वय जाजले ।

८४२३

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो जाजलिना तेन समाहृताः पतत्रिणः । वाचमुच्चारयन्ति स धर्मस्य वचनात् किल ।

अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च । अह्ना निहन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति तं नरं ।
 समानां श्रद्धधानानां संयतानां सुचेतसां । कुर्व्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ।
 अह्ना वैवस्वती सेयं सूर्यस्य दुहिता द्विज । सावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाङ्मनसी ततः ।
 वाम्बृद्धं चायते अह्ना मनोवृद्धश्च भारत । अह्नावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्तातुमर्हति ।

८४२४

अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । शुचैरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचैः ।

देवा वित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्माणि । आत्त्रियस्य कदर्थस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसितोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् । प्रजापतिस्तानुवाच विषमं हतमित्युत ।

अह्नापूतं वदान्यस्य हतमन्नमशुभेतरत् । भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्थस्य न वार्द्धुषेः ।

अश्रद्धधान एवैको देवानां नस्तस्य धर्मः । तस्मिन्नान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।

८४२५

अश्रद्धा परमं पापं अश्रद्धा पापप्रमोचनी । जहाति पापं अश्रद्धावान् सपौ जीर्णमिव त्वचं ।
ज्यायसी या पवित्राणां निवृत्तिः अश्रद्धा सह । निवृत्तशीलदोषो यः अश्रद्धावान् पूत एव सः ।
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना । अश्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्देवैर्धर्मदर्शिभिः । वयं जिज्ञासमानास्तु सम्प्राप्ता धर्मदर्शनात् ।
अश्रद्धां कुरु महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत् परं । अश्रद्धावान् अश्रद्धानश्च धर्मश्चैव हि जाजले ।
स्ववर्तानि स्थितश्चैव गरीयानेव जाजले ।

८४६०

॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च । दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरतां यथासुखं ।
स्वस्वस्थानमुपागम्य स्वकर्मपरिवर्जितं । एवं ब्रह्मविधार्थञ्च तुलाधारेण भाषितं ।
सम्यक् चेदमुपालब्धो धर्मश्चेतः सनातनः । तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स दिजः ।
तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत । एवं ब्रह्ममतार्थञ्च तुलाधारेण भाषितं ।
यथैपम्येन देशेन किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

८४६१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे पञ्चषष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्युना ।

हिंन्त्यस्यैषं वृषं दृष्ट्वा विलापञ्च गवां भृशं । गोमहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ।

स्वस्ति गोभ्योऽस्य लोकेषु ततो निर्व्वचनं कृतं । हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशौरेषा तु कल्पिता ।

अव्यवस्थितमर्थ्यदैर्ब्रह्मैर्नास्तिकैर्नरैः । संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ।

८४६०

सर्व्वकर्म्मसहिंसां हि धर्म्मात्मा मनुरब्रवीत् । कामकारादिहिंसन्ति वहिर्व्वैद्यां पशून्नराः ।

तस्मात् प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता । अहिंसा सर्व्वभूतेभ्यो धर्म्मैर्भ्यो ज्यायसी मता ।

उपोष्य संश्रितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतेः । आचार इत्यनाचारः कृपणाः फलहेतवः ।

यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपान्शोदिष्य मानवाः । वृथामांसानि खादन्ति नैव धर्म्मः प्रशस्यते ।

सुरां मत्स्यान्मधु मांसमांसवं कृशरौदनं । धूर्त्तैः प्रवर्त्तितं ह्येतन्नैतद्देवेषु कल्पितं ।

८४६१

मानास्त्रोहाश्च लोभाच्च लौल्यमेतत् प्रकल्पितं । विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्व्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।

पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतं । यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।

यच्चापि किञ्चित् कर्त्तव्यमन्यचोचैः सुसंस्कृतं । सहत् सत्तैः शुद्धभावैः सर्व्वं देवाहेमेव तत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शरीरमापदश्चापि त्रिवदन्धविहिंसितः । कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेव्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथा शरीरं न म्हायेत् नेयाकृत्युवशं यथा । तथा कर्म्मसु वर्त्तेत समर्थो धर्म्ममाचरेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विचख्युगीतायां षट्षष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कार्यं परीक्षेत श्रीव्रं वाऽय चिरेण वा । सर्व्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन् भवान्नः परमे गुरुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । चिरकारैस्तु यत् पूर्य्यं वृत्तमाप्तिरसं कुरुः ।

चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक । चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु ।

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः । चिरेण सर्वकार्याणि विमृष्यार्थान् प्रपद्यते ।
 चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थश्चिरं जायत् चिरं स्वप्न । चिरं कार्याभिपत्तिञ्च चिरकारी तथोच्यते । ८४८५
 अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मैधावी तथोच्यते । बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादोर्ध्वदर्शिना ।
 व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान् सुतान् । पित्रोक्तः कुपितेनाय जहीमां जननीमिति ।
 इत्युक्ता स तदा विप्रो गौतमो जपताम्बरः । अविमृष्य महाभागो वनमेव जगाम सः ।
 स तथेति चिरेणोक्ता स्वभावाच्चिरकारिकः । विमृष्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरं ।
 पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथं । कथं धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् । ८४८६
 पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणं । अस्वतन्त्रञ्च पुत्रत्वं किं नु मां नानुपीडयेत् ।
 स्त्रियं हत्वा मातरञ्च को हि जातु सुखो भवेत् । पितरञ्चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ।
 अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणं । युक्तचमावुभवेतौ नातिवर्त्तेत मां कथं ।
 पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति । शीलचारित्र्यगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ।
 सोऽहं मात्रा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः । विज्ञानं मे कथं न स्याद्वा बुद्धौ चात्मसम्भवं । ८४८७
 जातकर्म्मणि यत् प्राह पिता यच्चोपकर्म्मणि । पर्याप्तः स दृढोकारः पितुर्गौरवनिश्चये ।
 गुरुरग्र्यः परो धर्मः पोषणाध्यापनान्वितः । पिता यदाह धर्मः स वेदेवपि सुनिश्चितः ।
 प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता । शरोरादीनि देयानि पिता लेकः प्रयच्छति ।
 तस्मात् पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कथञ्चन । पातकान्यपि पूयन्ते पितुः शासनकारिणः ।
 भोग्ये भोग्ये प्रवचने सर्वलोकनिदर्शने । भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा । ८४८८
 पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः । पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ।
 आशिषस्तामजन्त्येनं पुरुषं प्राह यत्पिता । निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यच्चाभिनन्दति ।
 मुच्यते बन्धनात् पुष्यं फलं वृक्षात् प्रमुच्यते । क्लिश्यन्नपि सुतं खेदैः पिता पुत्रं न मुञ्चति ।
 एतद्विचिन्तितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवं । पिता नात्यतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरं ।
 यो ह्ययं मयि सङ्गातो मर्त्येले पाञ्चभौतिकः । अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथाऽरणिः । ८४८९
 माता देहारणिः पुंसां सर्वस्वार्त्तस्य निर्वृतिः । मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।
 न च शोचति नाथेन स्त्राविर्यमपकर्षति । श्रिया हीनोऽपि यो गेहमम्बेति प्रतिपद्यते ।
 पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः । अपि वर्षशतस्थान्ते स द्विहायनवचरेत् ।
 समर्थो वाऽसमर्थो वा क्लृप्तं वाऽप्यक्लृप्तं तथा । रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ।
 तदा स वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः । तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते । ८४९०
 नास्ति मातृसमा च्छाया नास्ति मातृसमा गतिः । नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया
 कुचिसन्धारणाद्वाची कर्तृताम्यननो स्मृता । अङ्गानां बद्धनादम्बा वीरसूत्रेण वीरसूत्रः ।
 शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूषिता देहमनन्तरं । चेतनावाक्षरो हन्याद्यस्य नाशुषिरं शिरः ।

दम्पत्योः प्राणसंक्षेपे योऽभिसन्धिः कृतः किल । तं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्थितः ।
 माता जानाति यद्भोजं माता जानाति यत्पुत्रः । मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ।
 पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सह धर्ममुपेत्य च । यदा यास्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति वाच्यतां ।
 भरणार्द्धि स्त्रिया भर्ता पात्याश्चैव स्त्रियाः पतिः । गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पुनः पतिः ।
 एवं स्त्री नापराध्नेति नर एवापराध्यति । व्युत्तरं महादोषं नर एवापराध्यति ।
 स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतं । तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
 नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति । सर्वकार्यपराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ।
 यच्च नेक्तोऽथ निर्देशः स्त्रिया मैथुनद्वये । तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मे नास्ति संशयः ।
 यावन्नारीं मातरञ्च गौरवे चाधिके स्थितां । अब्रथान्तु विजानीयुः पञ्चोऽप्यविचक्षणाः ।
 देवतानां समावायमेकस्य पितरं विदुः । मर्त्यानां देवतानाञ्च स्नेहादभ्येति मातरं ।
 एवं विमृषतस्तस्य चिरकारितया बद्ध । दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततोऽस्माभ्यागमत् पिता ।
 मेधातिथिर्कहाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः । विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संख्याव्यतिक्रमं ।
 सोऽब्रवीद्भृशसन्तोषो दुःखेनाश्रूणि वर्त्तयन् । श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ।
 आश्रमं मम सम्प्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरन्दरः । अतिथिव्रतमाख्याय चाक्षुषं रूपमास्थितः ।
 स मया सान्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः । अर्घ्यपाद्यं यथान्यायं मया च प्रतिपादितः ।
 परवानस्मि चेत्युक्तः प्रणयिष्यति तेन च । अत्र चाकुशले जाते स्त्रिया नास्ति व्यतिक्रमः ।
 एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः । अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्तपराध्यति ।
 ईर्ष्याजं व्यसनं प्राज्जस्तेन चैवोद्धरेतसः । ईर्ष्या त्वहमाचिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ।
 हत्वा साध्वीञ्च नारीञ्च व्यसनित्वाच्च वासितां । भर्तव्यत्वेन भार्याञ्च को नु मां तारयिष्यति ।
 अन्तरेण मया शत्रुश्चिरकारीत्युदारधीः । यद्यद्य चिरकारी स्यात् स मां त्रयेत् पातकात् ।
 चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक । यद्यद्य चिरकारी त्वंततोऽसि चिरकारिकः ।
 चाहि मां मातरञ्चैव तपो यच्चाज्जितं मया । आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ।
 सहजं चिरकारित्वमतिप्रघ्नतया तव । सफलं तत्तथा तेऽसु भवाद्य चिरकारिकः ।
 चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः । सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ।
 चिरायते च सन्तापाच्चिरं स्वपिति धारितः । आवयोश्चिरसन्तापादवेक्ष्य चिरकारिक ।
 एवं सुदुःखितो राजन् महर्षिर्नैतमस्तदा । चिरकारिं ददशाय पुत्रं स्थितमथान्तिके ।
 चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः । शस्त्रं त्वज्जा ततो मूर्ध्ना प्रसादायौपचक्रमे ।
 गौतमस्तं ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि । पत्नीञ्चैव चिराकारां परामभ्यागममुद ।
 न हि सा तेन सन्नेदं पत्नी नीता महात्मना । विजने वाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ।
 हन्या इति समादेशः शस्त्रपाणौ सुते स्थिते । विनीते प्रसवत्यर्थे विवाधे चात्मकर्मासु

बुद्धिश्चासीत् सुतं दृष्ट्वा पितृस्वरणधोर्नतं । शस्त्रग्रहणचापख्यं संवृणोति भयादिति ।
 ततः पित्रा चिरं सुत्वा चिरञ्चाप्राय मूर्खनि । चिरं दोर्भा परित्यज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ।
 एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिर्हर्षगैर्युतः । अभिनन्द्य महाप्रज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।
 चिरकारिक भद्रन्ते चिरकारी चिरं भव । चिराय यदि ते सौम्य चिरमस्मि न दुःखितः ।
 गाथास्त्राण्यब्रवीद्विद्वान् गौतमो मुनिवत्तमः । चिरकारिषु धीरेषु मुणोद्देशसमाश्रयाः ।
 चिरेण मित्रं बध्नीयात् चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ।
 रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्त्तव्यो चिरकारी प्रशस्यते ।
 बन्धूनां सुहृदाञ्चैव मृत्यानां स्त्रीजनस्य च । अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ।
 एवं स गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत । कर्मणाऽनेन कौरव्य चिरकारितया तथा ।
 एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः । चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ।
 चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म निश्च्यति । पश्चात्तापकर्म कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ।
 चिरं दृष्ट्वानुपासीत चिरमन्वाख्य पूजयेत् । चिरं धर्मं निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरं ।
 चिरमन्वाख्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च । चिरं विनीय चात्मानश्चिरं यात्यनवग्रतां ।
 ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितं । चिरं पृष्टोऽपि च ब्रूयात् चिरं न परितप्यते ।
 उपाख्य बज्रलासस्त्रिन्नाश्रमे सुमहातपाः । समाः स्वर्गगतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चिरकारिकोपाख्याने सप्तषष्ठ्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रचेन्न च किञ्चित् प्रधातयेत् । पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ।

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतं । बधायोन्नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ।

अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मतां । बभ्रो नाम भवेद्भूमौ नैतद्भवितुमर्हति ।

॥ द्युमत्सेन उवाच ॥ अथ चेदबधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् । दस्यवश्चैव हन्येरन् सत्यवन् सङ्करो भवेत् ।

ममेदमिति नास्मैतत् प्रवर्त्तेत कलौ युगे । लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेदेत्य शंसनः ।

॥ सत्यवानुवाच ॥ सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणवन्धनाः । धर्मपाशनिबद्धानामन्योऽप्येवं चरिष्यति ।

यो यस्तेषामपचरेत्तमाचवीत वै द्विजः । अयं मे न पृणोतीति तस्मिन् राजा प्रधारयेत् ।

तत्ताभेदेन यच्छास्त्रं तत् कार्यं नान्यथाविधं । असमीक्ष्यैव कर्माणि नोतिशास्त्रं यथाविधि ।

दस्युर्निहन्ति वै राजा भूयसो वाऽप्यनागसः । भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषेण ते ।

परेणपकृतो राजा तस्मात् सम्यक् प्रधारयेत् । असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।

साधोऽपि स्रष्टाधुभ्यः प्रोभना जायते प्रजा । न मूलघातः कर्त्तव्यो नैव धर्मः सनातनः ।

अपि खल्वबधेनैव प्राशस्त्रिन् विधीयते । उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।

बधदण्डेन ते क्लेशा व पुरोहितसंघदि । यदा पुरोहितं वा ते मर्येयुः शरणैषिणः ।

करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन् न पापमिति वादिनः । तदा विसर्गमर्हतिः सुरितीदं धातुशसनं ।
विभ्रदण्डाजिनं मुण्डा ब्राह्मणेऽर्हति शसनं । गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।
तदा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ।

८१७५

॥ युमत्सेन उवाच ॥ यत्र यत्रैव शक्येन संयन्तं समये प्रजाः । स तावान् प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ।
अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् । पूर्वं पूर्वतरे चैव सुशास्त्रा ह्यभवन् जनाः ।
मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रेहाऽवमन्यवः । पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरं ।
आसोदादानदण्डोऽपि बध्ददण्डोऽद्य वर्त्तते । बधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ।
नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः । न गन्धर्वपितृणाञ्च कः कस्येह न कश्चन ।
पद्मं शशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतं । तेषु कः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ।

८१७६

॥ सत्यवानुवाच ॥ तान्न शक्नोषि चेत् साधून् परित्रातुमर्हस्यथा । कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ।
राजानो लोकयाचार्थं तथ्यन्ते परमं तपः । तेऽपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ।

वित्रास्तमानाः सुकृतो न कामाप्नन्ति दुष्कृतीन् । सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः ।

श्रेयसः श्रेयसो ऽप्येवं वृत्तं लोकोऽनुवर्त्तते । सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्त्तन्ति मानवाः ।

८१७७

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् । विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तं ।
यो राज्ञो दम्भमेहि न किञ्चित् कुर्यादसम्प्रतं । सर्वोपायैर्निधन्यः स तथा पापान्निवर्त्तते ।

आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता । दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धुमनन्तरान् ।

यत्र वै पापकृष्वीचो न मद्बहुः खमश्चेति । वर्द्धन्ते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवं ।

इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान् वै ब्राह्मणो ऽन्वशात् । इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वस्मात् पितामहैः ।

८१७८

आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशान्तथैव च । एतत् प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगे जयते ।

पादेनेनापि धर्मो गच्छेत्तेतायुगे तथा । दापरे तु दिपादेन पादेन त्वधरे युगे ।

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञो दुश्चरितेन ह । भवेत् कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ।

अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन् सङ्करो भवेत् । आयुः शक्तिश्च कालश्च निर्दिश्य तप आदिशेत् ।

सत्याय हि यथा नेह जह्याद्भूर्धर्मफलं महत् । भूतानामनुकम्पार्थं मनः स्थायभुवोऽब्रवीत् ।

८१७९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि युमत्सेनसत्यवदाक्ये अष्टषष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अविरोधेन भूतानां योगः बाहुष्यकारकः । यः स्यादुभयभागधर्मस्तस्मै ब्रूहि पितामह ।

गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्तैर्बोभयोः । अदूर संप्रस्थितयोः किंलिच्छेयः पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ उभौ धर्मौ महाभागं त्वेभौ परमदुश्चरौ । उभौ महाफलो तौ तु सद्गिराचरितावुभौ ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः । शृणुष्वैकमनाः पार्थ श्रिन्नधर्मार्थसंशयं ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । कपिलस्य गोश्व संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

८१८०

आज्ञायमनुपश्यन् हि पुराणं शाश्वतं भुवं । नङ्गवः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतं ।

तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्यः संयमे रतः । ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तथा ।
 स बुद्धिमुत्तमां प्राप्नो नैष्ठिकोमकुतोभयां । सतोमग्निचिन्तां सत्यां वेदा इत्यब्रवीत् सकृत् ।
 तां गामृषिः सूमरश्चिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् । हंहो वेदा यदि मता धर्माः के नापरे मताः ।
 तपस्विनो धृतिमन्तः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः । सर्वमार्थं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ।
 तस्यैवं गतदृष्ट्या विज्वरस्य निराशिषः । का विवक्षाऽस्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वतः ।

८६५

॥ कपिल उवाच ॥ नाहं वेदान् विनिन्दामि न विवक्ष्यामि कर्हिचित् । पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतं ।

गच्छत्येव परित्यागी वाणप्रस्थश्च गच्छति । गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ।
 देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः । एषां व्यायः कनीयस्त्वं फलोष्णं बलाबलं ।
 एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेतेति वैदिकं । नारभेतेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ।
 अनारभे हि दोषः स्यादारभे दोष उत्तमः । एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलं ।
 यद्यत्र किञ्चित् प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतं । श्रुते लागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ।

८६६

॥ सूमरश्चिरुवाच ॥ स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः । फलं प्रकल्प्य पूर्व्वं हि ततो यज्ञः प्रतापते ।

अजश्चाश्वश्च मेघश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये । ग्राम्यारण्याश्चैव धन्यः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ।
 तथैवान्नं ह्यहरहः सायम्प्रातर्निरूप्यते । पशवश्चाथ धान्यञ्च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ।
 एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् । तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः ।
 अस्यान्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्तधा । यज्ञेषुपाकृतं विश्वं प्राञ्जहन्तमसंजितं ।
 एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्व्वैः पूर्व्वतरैस्तथा । को जातु न विचिन्वीत विद्वान् स्वां शक्तिमात्मनः ।
 पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चैव धिभिः सह । स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्ततो मखात् ।
 ओषधः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यपयोदधि । हविर्भूमिर्दिशः अद्वा कालश्चैतानि द्वादश ।
 श्रुत्वा यजुंषि सामानि यजमानस्य षोडश । अग्निश्चैषां गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।
 अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः । आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा ।
 वालैः शृङ्गेण पादेन सम्भवत्येव गौर्मांसं । एवं प्रत्येकशः सर्व्वं यद्यदस्य विधीयते ।
 यज्ञं वहन्ति सम्भूय सहविग्भिः सदचिणैः । संक्षयैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्व्वर्त्तयन्त्युत ।
 यद्यार्थानि हि सृष्टानि यथार्था श्रूयते श्रुतिः । एवं पूर्व्वतराः सर्व्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ।
 न हिनस्ति नारभते नाभिद्रुहन्ति किञ्चन । यज्ञो चष्टय इत्येव योजयत्यफलोपया ।
 यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यज्ञोक्तान्यनुपूर्व्वशः । विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परं ।
 आन्वायमर्षं पश्यामि यस्मिन् वेदाः प्रतिष्ठिताः । तं विद्वामोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ।
 ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च । अनुयज्ञं जगत् सर्व्वं यज्ञस्यानुजगत् सदा ।
 ओमिति ब्रह्मणो योक्तिर्विमः स्वाहा स्वधा वषट् । यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ।
 न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकेऽपि विदुः । इति वेदा वहन्तीह सिद्धाश्च परमर्षिनः ।

८६७

८६८

८६९

८७०

स्रष्टो यजूर्ध्वं सामानि सोमाश्च विधिचोदिताः । यस्मिन्नेतानि सर्वाणि भवन्तीह स वै द्विजः ।

अन्याधेये यज्ञवति यश्च सोमेषु ते द्विज । यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेदं तद्भगवान् पुनः ।

तस्माद्ब्रह्मन् यजेच्चैव याजयेच्चाविचारयन् । यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ।

नाथं लोकोऽस्ति यज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः । वेदेवादविदस्यैव प्रमाणमुभयं तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्यपर्वणि गोकपिलीये जनसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

॥ कपिल उवाच ॥ एतावदनुपश्यन्ति यतयो यान्ति मार्गगाः । नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ।

निर्दिष्टा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शूचयोऽमलाः ।

अपवर्गेऽयं सन्त्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः । ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतात्मयाः ।

विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः । तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनं ।

॥ स्मरन्निहवाच ॥ यद्येषा परमा काष्ठा यद्येषा परमा गतिः । गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्त्तते ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्त इतराश्रमाः ।

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः । गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किञ्चिदेजते ।

प्रजनाद्यभिनिर्दृष्टाः सर्वे प्राणभृतो जनाः । प्रजनञ्चाप्युतान्यत्र न कथञ्चन विद्यते ।

यास्तु स्तुर्वर्हिरोषध्या वहिरन्यास्तथा द्विजाः । ओषधिभ्या वहिर्धेस्मात् प्राणात् कश्चिन्न दृश्यते ।

कस्येषा वाग्भवेत् सत्या भोचो नास्ति गृहादिति । अश्रद्धाधनैरप्राज्ञैः सुखादर्शनवर्जितैः ।

निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्म्मभिः । शमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्यायामपिष्ठितैः ।

चैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादां शाश्वतो भुवा । ब्राह्मणेनाम भगवन् जन्मप्रभृति पूज्यते ।

प्रागर्भधानान्मन्त्रा हि प्रवर्त्तन्ते द्विजातिषु । अविस्मर्येषु वर्त्तन्ते विस्मर्येष्वप्यसंशयं ।

दाहे पुनः संश्रयणे संश्रिते पाचभोजने । दाने गवां पशूनां वा पिण्डानामप्यु मज्जने ।

अर्चिभक्तो वहिर्षदः क्रव्यादाः पितरस्तथा । मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणं ।

एव क्रोशस्तु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् । चक्षवन्तो यदा मर्त्या पितृदेवद्विजातिषु ।

अथिा विहीनैरलसैः पण्डितैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदेवादापरिज्ञानं सत्याभ्यासमिवानृतं ।

न वै पापैर्घृयते कथ्यते वा यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः । ऊर्ध्वं यज्ञैः पशूभिः सार्द्धमेति सन्तर्पितस्तर्प्यते च कामैः ।

न वेदानां परिभवाश्च शास्त्रेण न माधया । महत् प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्मणि ब्रह्म विन्दति ।

॥ कपिल उवाच ॥ दर्शश्च पौर्णमासश्च अग्निहोत्रश्च धीमतः । चातुर्मास्यानि चैवासन् तेषु धर्मः सनातनः ।

अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंज्ञिताः । ब्रह्मणैव स्मृते देवास्तर्पयन्त्यमृतैः पिणः ।

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । देवाऽपि मार्गे मुञ्चन्ति अपदस्य पदैषिणः ।

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं चतुर्द्वारं चैवमुपधाति वाचा । बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्त्रान्तेषां द्वारं द्वारपला बुभूषेत् ।

नाचैर्हीयिष्याददीतान्यवित्तं न वा योनी यश्च श्रुतं प्रवृत्तम् । कुट्टो न चैव प्रहरेत धीमान् तथाऽस्य तत् पाणि

पादं सुगुप्तं ।

नक्रोशमिच्छेन्न वृथा वदेच्च न पैशुनं जनवादञ्च कुर्यात् । सत्यव्रतो मितभाषो ऽप्रमत्तस्तथाऽस्य वाग्द्वारमयो सुगुप्तं । ६६९०
नानाशनः स्थान्न महाशनः स्यादलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् । यात्रार्यमाहारमिहाददीत तथाऽस्य स्याज्जाठरी दार
गुप्तिः ।

न वीरपत्नीं विहरेत् नारीं न चापि नारोमनृतावाङ्मयीत । भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयौत तथाऽस्यापस्यदारगुप्तिर्भवेत् ।

द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनोषिणः । उपस्यमुदरं बाहू वाक् चतुर्थी भवेद्द्विज ।

मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत । किन्तस्य तपसा काथं किं यजेन किमात्मना ।

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनं । बाहूपधानं शान्त्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । ६६९१

द्वन्द्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः । परेषामननुयायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या । गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

नान्तरेणानुजानन्ति दानयज्ञक्रियाफलं । अविज्ञाय च तत् सर्वमन्यद्रेचयते फलं ।

स्वकर्माभिः संश्रितानां तपो घोरत्वमागतं । तं सदाचारमाश्रित्य पुराणं शाश्वतं ध्रुवं । ६६९०

अशक्नुवन्तश्चरितुं किञ्चिद्दर्शेषु सूचितं । निरापद्वर्त्म आचारो ह्यप्रमादोऽपराभवः ।

फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च । विगुणानि च पश्यन्ति तथा नैकान्तिकानि च ।

गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चात्र सुदुष्कराः । अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ।

॥ सूमरश्मिवाच ॥ यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा । तौ पन्थानावुभौ व्यतौ भगवंस्तद्वीहि मे ।

॥ कपिल उवाच ॥ प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः । प्रत्यक्षन्तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते । ६६९३

॥ सूमरश्मिवाच ॥ सूमरश्मिरहं ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहागतः । श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्ज्यवान्न विवक्षया ।

इमञ्च संशयं घोरं भगवान् प्रब्रवीतु मे । प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।

किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तोऽयमुपासते । अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थं यथागमं ।

आगमो वेदवादास्तु तर्कशास्त्राणि चागमः । यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्र सिद्ध्यति ।

सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् । नौनौवीव निबद्धा हि स्रोतसाः सनिबन्धना । ६६९०

द्विच्यमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यात् । एतद्वीतु भगवानुपपन्नोऽस्यधीहि भोः ।

नैव त्यागो न सन्तुष्टो न शोको न निरामयः । नानिर्विधित्वो नावृत्तौ नापवृत्तौऽस्ति कश्चन ।

भवन्तोऽपि च ह्वयन्ति शोचन्ति च यथा वयं । इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सव्वजन्तुषु ।

एवं चतुर्णां वर्षाणामश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयं ।

॥ कपिल उवाच ॥ यद्यदाचरते शास्त्रमर्थं सर्वप्रवृत्तिषु । यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयं । ६६९५

ज्ञानं ज्ञापयते सर्वेषां ज्ञानं ह्यनुवर्त्तते । ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ।

भवन्तो ज्ञानिनो यत्नं सर्वतस्त निरामयाः । ऐकाग्र्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदुपपद्यते ।

शास्त्रं ह्यबुद्धा तत्तेन केचित्सर्वथा कृताः । कामदेषाभिभूतत्वादहङ्कारवशं मताः ।

याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदखवः । ब्रह्मस्तेना निरारम्भा दक्षमोहवशानुगाः ।
नैर्गुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणं ।
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्विज्ञानगः । तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्द्धन्ते गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । एवं ध्यात्वाऽनुपश्यन्तः सन्त्यजेयुः प्रुभाशुभं ।
परां गतिमभीक्ष्णन्तो यतयः समये रताः ।

८६९०

॥ सूमरस्मिन्वाच ॥ सर्वमेतन्मया ब्रह्मन् शास्त्रतः परिकीर्तितं । न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ।

यः कश्चिन्नाथ्य आचारः सर्वशास्त्रमिति श्रुतिः । यदन्यायमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
न प्रवृत्तिर्ह्येते शास्त्रात् काचिदस्तीति निश्चयः । यदन्यदेवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ।
शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः । अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ।
शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति शोचन्ति च यया वयं । इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमालम्बमानानां निर्णयः सर्वतो दिशं ।
आनन्त्यं वदमानेन शक्तेनावर्जितात्मना । शक्यत्वेकेन युक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।

८६९५

८७००

पिण्डमात्रमुपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशं । तेनाविवदमानेन व्यक्तेन विजितात्मना ।
वेदेवाद्यं व्याश्रित्य भोवोऽस्तीति प्रभाषितुं । अत्रेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा ।
इदन्तु दुष्करं कर्म क्षुद्रमभिसंश्रितं । दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासन्तानमार्ज्वलं ।
यद्येतदेवं कृत्वाऽपि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् । धिक् कर्तारश्च कार्यश्च अमर्त्याय निरर्थकः ।
नास्तिक्यमन्यथा च स्यादेदानां पृष्ठतः क्रिया । एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवन् श्रेयसमञ्जसा ।
तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मक्षुपसन्नीऽस्यधीहि भोः । यथा ते विदितो मोक्षस्तथेऽहमप्युपश्रितुं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये सप्तत्यधिकदशोऽध्यायः ॥ २७० ॥

८७०५

॥ कपिल उवाच ॥ वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः । द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये शब्दब्रह्म परश्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति । शरीरमेतत् कुरुते यदेदे कुरुते तनुं ।
कृतशुद्धशरीरो हि पावं भवति ब्राह्मणः । आनन्त्यमत्र बुद्धेदं कर्मणान्तद्वीमि ते ।
निरागममनैतिह्य प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकं । धर्म इत्येव ये यज्ञान् वितन्वन्ति निराश्रिणः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽक्षुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः । धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनं ।
अनाश्रिताः पापकर्म कदाचित् कर्मयोगिनः । मनः सङ्कल्पसंश्लिष्टा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ।
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः । ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ।
आसन् गृहस्था भूयिष्ठा अव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मासु । राजानस्य तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ।
सुमा ह्यार्जवसम्पन्नाः सन्तुष्टा ज्ञाननिश्चयाः । प्रत्यक्षधर्माः शुचयः अहधानाः परावरे ।
पुरस्ताद्भावित्वात्मानो यथावच्चरितव्रताः । चरन्ति धर्मं कच्छेऽपि दुर्गे चैवापि संहताः ।
संहत्य धर्मं चरतां पुरासीत् सुखमेव तत् । तेषां नासीदिधातव्यं प्रायश्चित्तं कथञ्चन ।

८७१०

८७१५

सत्यं हि धर्मप्राप्त्याय दुराधर्धतमा मताः । न माचामनुदृष्टान्ते न धर्मच्छलमन्ततः ।
य एव प्रथमः कल्पसमेवाभ्याचरन् सह । तेषां नासीदिधातयं प्रायश्चित्तं कदाचन ।
तस्मिन् विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते । दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः । २७१०
एवं बहुविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः । वैविधवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
यजनोऽहरहर्द्यज्ञैर्निराग्नीर्बन्धना बुधाः । तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमं ।
आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाक्रमं । अपेतकामक्रोधानां दुष्टराचारकर्माणां ।
स्वकर्माभिः संश्रितानां प्रकृत्या संश्रितात्मनां । ऋजूनां श्रमनित्यानां खेषु कर्मषु वर्त्ततां ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः । तेषामदीनसत्त्वानां दुष्टराचारकर्माणां । २७१५
स्वकर्माभिः संश्रितानां तपोधोरत्नमागतं । तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ।
अशक्नुवद्भिस्वरितुं किञ्चिद्दुर्मेषु सूक्ष्मतां । निरापद्धर्मा आचारो ह्यप्रमादोऽपराभवः ।
सर्ववर्णेषु जातेषु नासीत्कश्चिद्व्रतिक्रमः । अस्ममेकस्य तुङ्गा हि ब्राह्मणा आश्रमं विदुः ।
तं सन्नो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिं । गृहेभ्य एव निष्कन्य वनमन्ये समाश्रिताः ।
गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः । तत्र ते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः । २७२०
नचचाशीव धिष्येष्टेषु बहवस्तारकागणाः । आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः सन्तोषादिति वैदिकं ।
यथागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः । न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्माद्योनिनतः ।
एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्धोरनिश्चयः । एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
कर्मावै पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाऽशुभं । एवं पक्कषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।
सर्वमानन्त्यमासीद्वै एवं नः शाश्वती श्रुतिः । तेषामपेतदृष्ट्यानां निर्णक्तानां शुभात्मनां । २७२५
चतुर्थोपनिषद्दर्शः साधारण इति स्मृतिः । संविद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्निश्चितात्मभिः ।
सन्तोषमूलस्वागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते । अपवर्गमतिर्निर्व्यो यतिधर्मः सनातनः ।
साधारणः केवलो वा यथावलमुपासते । गच्छतां गच्छतां चेमं दुर्म्बलोऽचावशोदति ।
ब्रह्मणः पदमन्विच्छन् संसारान्मुच्यते शुचिः ।

॥ सूमरस्मिन्वाच ॥ ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये । माचाभिरुपलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः । २७३०

एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजन्तमः । एतदाचक्ष मे ब्रह्मन् यथातत्त्वेन पृच्छतः ।

॥ कर्माणि उवाच ॥ परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतामभ्युपागताः । न तु त्यागमुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ।

॥ सूमरस्मिन्वाच ॥ भवन्नो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मानिश्चयाः । आश्रमाणाञ्च सर्वेषां निष्ठायामेकमुच्यते ।

एकत्वेन प्रकृतेन विविधो नात्र दृश्यते । तद्यथावद्यथान्यार्थं भगवान् प्रब्रवीतु मे ।

॥ कपिल उवाच ॥ शरीरपण्डितः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः । कषाये कर्माभिः पक्वे रसज्ञाने च तिष्ठति । २७३५

आनृग्रहं चसा ज्ञानिकमिहा ब्रह्मसमर्प्यं । अद्रोहो नाभिमानश्च प्रीतिरिहा समस्तया ।

पन्वानो ब्रह्मण्येते एते पण्डिते कथम् । अद्रिहाः प्रनुच्येत सत्तमा कर्मानिश्चयं ।

यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः । गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्त्राभाजः परमां गतिं ।

वेदांश्च वेदितव्यञ्च विदित्वा च तथा स्थितिं । एवं वेदविदित्याहुस्ततोऽन्यो वातरेचकः ।

सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितं । वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।

८७५०

एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च । एतदन्तश्च मध्यश्च सर्वस्य विज्ञानतः ।

समाप्तं त्याग इत्येव सर्वं वेदेषु निष्ठितं । सन्तोष इत्यनुगतमपवर्गं प्रतिष्ठितं ।

ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं सर्वस्यात्मा स्थावरं जङ्गमञ्च । सर्वं शिवं यच्चिदमुत्तरञ्च ब्रह्मात्यक्तप्रभवञ्चात्ययञ्च ।

तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवं । एतैः सर्वैर्गम्यते बुद्धिनेत्रेस्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलोये एकसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्ममर्थश्च कामञ्च वेदाः शंसन्ति भारत । कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तस्मै ब्रूहि पितामह ।

८७५१

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । कुण्डधारेण यत् प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ।

अधनो ब्राह्मणः कश्चित् कामाद्भूमवैचत । यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणं ।

स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः । भक्त्या न चेवाध्यगच्छद्भूतं समूज्य देवताः ।

ततश्चिन्तामनुप्राप्तः कृतमं दैवतानु तत् । यस्मै द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतं ।

सोऽयं सौम्येन मनसा देवानुचरमन्त्रिके । प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितं ।

८७५२

दृष्ट्वैव तं महाबाहुं तस्य भक्तिरजायत । अयं मे दास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशं ।

सन्निकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्दृतः । एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ।

ततो धूपैश्च गन्धैश्च माखैश्चावचैरपि । बलिभिर्विविधाभिश्च पूजयामास तं द्विजः ।

ततस्त्वज्येन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा । तस्योपकारनियतामिमां वाचमुवाच ह ।

ब्रह्मणे च सुरापे च चौर भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतमे नास्ति निष्कृतिः ।

८७५३

आशायास्तनयो धर्मः क्रोधोऽस्त्रयाधुतः स्मृतः । लोभः पुत्रो निकत्याघाः कृतघ्नो नार्हति प्रजा ।

ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा । अपश्यत् सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ।

शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः । शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ।

माणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिं । अपश्यत् महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ।

तत्र देवाः प्रयच्छन्ति रात्र्यानि विविधानि च । शुभैः कर्माभिरारब्धाः प्रच्छिन्दन्त्यशुभेषु च ।

८७५४

पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः । निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ।

ततस्तु देववचनामाणिभद्रे महामनाः । उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ।

कुण्डधार उवाच ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम । अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित् सुखोदयं ।

ततस्तं माणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् । देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महाद्युतिं ।

॥ माणिभद्र उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते कृतकृत्यः सुखी भव । धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमैव प्रदीयतां ।

८७५५

थावद्भूतं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव । देवानां शासनान्तावदसंख्येयं ददाम्यहं ।

विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवं । तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद । अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतं ।

पृथिवीं रत्नपूर्णै वा महद्वा रत्नसञ्चयं । भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ।

धर्मस्य रमतां बुद्धिर्द्धमश्चैवोपजीवतु । धर्मप्रधानो भवतु ममैवोऽनुग्रहो मतः ।

१७८१

॥ माणिभद्र उवाच ॥ सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च । फलान्येवायमश्रातु कायक्लेशविवर्जितः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तदेव वज्रशः कुण्डधारो महायशः । अभ्यासमकरोद्धर्मं ततस्तुष्टाऽस्य देवताः ।

॥ माणिभद्र उवाच ॥ प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च । भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मं चाधास्यते मतिः ।

ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर । रक्षितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः मुदुर्लभं ।

ततोऽपश्यत् चोराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः । पार्श्वतोऽभ्यासतो न्यस्तान्यथ निर्व्वेदमागतः ।

१७८२

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्यते कृतं । गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ निर्व्वेदाद्देवतानाञ्च प्रसादात् स द्विजोत्तमः । वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ।

देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः । धर्मं चास्य महाराज दृढा बुद्धिरजायत ।

त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्विजः । पणं त्यक्त्वा जलाहारः पुनरासीद्विजस्तदा ।

वायुभक्षस्ततः पञ्चादङ्गन् वर्धगणानभूत् । न चास्य लीयते प्राणस्तदङ्गुतमिवाभवत् ।

१७८३

धर्मं च श्रद्धाधानस्य तपसुयो च वर्त्ततः । कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ।

तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यामहं धनं । तुष्टः कस्यचिदेवेह मिथ्यावाङ्म भवेन्नाम ।

ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः । भूयश्चाचिन्तयत् सिद्धे यत्परं सोऽभिमन्यते ।

यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् । स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्मवेन्नाम ।

तस्य साक्षात् कुण्डधारो दर्शयामास भारत । ब्राह्मणस्य तपोयोगात् सौहृदेनाभिचोदितः ।

१७८४

समागम्य स तेनाथ पूजाञ्चक्रे यथाविधि । ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ।

ततोऽब्रवीत् कुण्डधारो दिव्यन्ते चक्षुरुत्तम । पश्य राज्ञा गतिं विप्र लोकांश्चैव तु चक्षुषा ।

ततो राजसहस्राणि मग्नानि निरये तदा । दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः । कृतं मया भवेत् किन्ते कस्य तेऽनुग्रहो भवेत् ।

पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत् कथं नरः । स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ।

१७८५

॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽपश्यत् स कामञ्च क्रोधं लोभं भयं मदं । निद्रां तन्द्रां तथा लस्यमावृत्य पुरुषान् स्थितान् ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाङ्गयं । तथैव देववचनाद्विप्रं कुर्वन्ति सर्वशः ।

न देवैरननुज्ञातः कस्यिद्वति धार्मिकः । एष शक्तोऽसि तपसा दातुं राज्यं धनानि च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणो । उवाच चैनं धर्मात्मा महान्नेऽनुग्रहः कृतः ।

कामलोभानुबन्धेन पुनः ते पदसूयितं । मया स्नेहमिवाज्ञाय तच्च मे चक्षुर्महर्षि ।

१७८६

ज्ञानमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभ । सत्यवित्त्य ब्राह्मणं तत्रैवान्तरासीत् ।

ततः सर्व्वेऽस्मदा लोकान् ब्राह्मणोऽनुचचार ह । कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ।
 विहायसा च गमनं तथा सङ्कल्पितार्थता । धर्मात् शक्त्या तथा योगात् या चैव परमा गतिः ।
 देवता ब्राह्मणाः सन्तो यत्ना मानुषचारणाः । धार्मिकान् पूजयन्तीह न धनाद्व्यान्न कामिनः ।
 सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मो रता मतिः । धने सुखकला काचित् धर्मो तु परमं सुखं । २७१
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि कुण्डधारोपाख्याने त्रिसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह । धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्त्तितं । उज्ज्वलैः पुरातनं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य च ।
 ॥ नारद उवाच ॥ राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेऽभवद्विजः । उज्ज्वलैः कश्चिद्यज्ञं यष्टुं समादधे ।
 श्यामाकमशनन्तश्च सूर्य्यपर्णो सुवर्धला । तित्तञ्च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतं ।
 उपगम्य वने सिद्धिं सर्व्वभूताविहिंसया । अपि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्ग्यः परन्तप । २७३
 तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करधारिणी । यज्ञपत्नी समानीता सत्येनानुविधीयते ।
 सा तु शापपरिचक्षा तत्सुभावानुवर्त्तिनी । मायूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च वर्णितं ।
 अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होचनुशासनात् । शुक्रस्य चापधानात् पुनराज्ञाति धर्मवित् ।
 तस्मिन् वने समीपस्थो मृगोऽभूत् सहवासिकः । वचोभिरब्रवीत् सत्यं त्वयेदं दुष्कृतं कृतं ।
 यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वै कृतः । माम्भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमनिन्दितः । २७४
 ततस्तु यज्ञो सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्ययत् । निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्त्वा न हन्यां सहवासिनं ।
 एवमुक्त्वा निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकं । किन्तु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलं ।
 स तु बद्धाऽञ्जलिं सत्यमयाचङ्कुरिणः पुनः । सत्येन स परिष्वज्य सन्दिष्टो गम्यतामिति ।
 ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्त्तत । साधु हिंसय मां सत्यं कृतो योऽस्मि सङ्गतिं ।
 पश्य ह्यपरशो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा । विमानानि विचित्राणि गन्धर्व्वाणां महात्मनां । २७५
 ततः स सुचिरं दृष्ट्वा सृष्ट्वालयगेन चक्षुषा । मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ।
 स तु धर्मो मृगो भूत्वा बज्रवर्षोषितो वने । तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ।
 तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा । तपो महत् समुच्छिन्नं तस्मादङ्गिरा न यज्ञिया ।
 ततस्तं भगवान् धर्मो यज्ञं याजयत स्वयं । समाधानञ्च भार्याया लोभे स तपसा परं ।
 अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाविधः । सत्येनोऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनां । २७६
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि यज्ञनिन्दायां त्रिसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा । केन निर्व्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्व्वधर्मास्तौ स्थित्यर्थं तन्तु पृच्छसि । शृणु मोक्षं स निर्व्वेदं पापं धर्मञ्च मूलतः ।
 विज्ञातार्थं हि पञ्चानामिच्छापूर्व्वं प्रवर्त्तते । प्राप्य तान् जायते कामो देवो वा भरतर्षभ ।
 ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् । दृष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च चिकीर्षति ।

ततो रागः प्रभवति देषश्च तदनन्तरं । ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरं ।
 लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च । न धर्मे जायत बुद्धिर्याजाद्धर्मं करोति च ।
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिद्धमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ।
 तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति । सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ।
 उत्तरं न्यायसम्बन्धं ब्रवीति विधिचोदितं । अधर्मस्तु विधस्तस्य वर्द्धते रागमोहजः ।
 पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च । तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान् पश्यन्ति साधवः ।
 एकश्रीलाश्च मित्रलं भजन्ते पापकर्माणि । स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ।
 एवमभवति पापात्मा धर्मात्मानन्तु मे शृणु । यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ।
 कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते । य एतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ।
 कुशलः सुखदुःखानां साधुश्चायथ सेवते । तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्द्धते ।
 प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मज्ञैवोपजीवति । सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।
 तस्यैव सिद्ध्यते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै । धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रश्च लभते शृभं ।
 स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति । शब्दे स्यर्शं रसे रूपे तथा गन्धे च भारत ।
 प्रभुत्वं लभते जन्तुर्दुर्धर्मैस्तत् फलं विदुः । स तु धर्मफलं लब्ध्वा न ह्वयति युधिष्ठिर ।
 अदृश्यमानो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा । प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामी रसे गन्धे न रज्यते ।
 शब्दे स्यर्शं तथा रूपे न च भावयते मनः । विमुच्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ।
 धर्मत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकं । ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ।
 शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धर्मात्मा नैव भवति मोक्षश्च लभते परं ।
 एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि । पापं धर्मस्तथा मोक्षो निर्वेदश्चैव भारत ।
 तस्माद्धर्मं प्रवर्त्तथाः सर्व्ववत्सं युधिष्ठिर । धर्मं स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शान्धतो ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोर्वणि चतुःप्राश्नि ते चतुःसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः । तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ त्वयैवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनं । येनोपायेन सर्व्वार्थं नित्यं शृण्वसे ऽनघ ।

करणे घटस्य वा बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता । एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणं ।
 पूर्वं समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमं । एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ।
 क्षमया क्रोधमुष्णिग्घातं कामं सङ्कल्पवर्जनात् । सत्त्वसेवनाद्धीरो निद्राश्च च्छेत्तुमर्हति ।
 अप्रमादाद्भयं रज्ज्वं सार्व्वं चैव ज्ञाशीलनात् । दृक्कां देषश्च कामश्च धैर्य्येण विनिवर्त्तयेत् ।
 भ्रमं संभोदमावर्त्तमभ्यासाद्भिर्निवर्त्तयेत् । निद्राश्च प्रतिभाश्चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ।
 उपद्रवास्तथा रोगान् शिरोघ्नैर्मिताश्रनात् । लोभं मोहश्च सन्तोषादिवयांस्तत्त्वदर्शनात् ।
 अमुकोशादधर्मश्च जयेद्भूमौ निजया । आकाशं च जयेद्वायुमर्थं सङ्गविद्वर्जनात् ।

अनित्यत्वेन च स्नेहं लुधां योगेन पण्डितः । कारुण्येनात्मनो मानं दृष्ट्वाञ्च परितोषतः ।
उत्थानेन जयेत्तन्त्रीं वितर्कं निश्चयाञ्जयेत् । मौनेन वज्रभाष्यञ्च शौर्त्येण च भयं त्यजेत् ।
यच्छेदाङ्गुलनी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचलुषा । ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।
तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पञ्च धान् कवयो विदुः ।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च भयं स्वप्नञ्च पञ्चमं । परित्यज्य निषेवेते यतवाग्योगसाधनात् ।

८८६१

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं द्वीरार्ज्ववं चमा । शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
एतैर्विद्वद्भिरते तेजः पाप्मानमुपहन्ति च । सिध्यन्ति चास्य सङ्कल्पा विज्ञानञ्च प्रवर्त्तते ।
धूतपापः स तेजस्वी लब्धाहारो जितेन्द्रियः । कामक्रोधा वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं ।
अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनं । अदन्यमनुदीर्घत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ।

८८७०

एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः । तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगाचारानुवर्णने पञ्चसप्तत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ।

आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्या बुद्धिमताम्बरं । नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययं ।

८८७१

॥ नारद उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमं । प्रलये च कमभ्येति तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।
॥ असित उवाच ॥ येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः । महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ।
तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः । एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंश्रयं ।

विद्धि नारद पञ्चेतान् शाश्वतानचलान् ध्रुवान् । महतस्तेजसो राशीन् कालपष्ठान् स्वभावतः ।

आपस्वैवान्तरीक्ष्यं पृथिवी वायुपावकौ । नासीद्धि परमन्तेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंश्रयं ।

८८८०

नोपपत्त्या न वा युक्त्वा त्वसद्ब्रूयादसंश्रयं । वेत्य तानभिनिर्वृत्तान् षडेते यस्य राशयः ।

पञ्चैव तानि कालस्य भावाभावौ च केवलौ । अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवात्ययौ ।

अभावं यान्ति तेवैव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि । विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ।

तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसम्भवं । सूर्याश्चक्षूरयो वायोरङ्गस्तु खलु शोणितं ।

चक्षुषो नाविका कर्णौ त्वग्निज्जेति च पञ्चमी । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ।

८८८१

दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनन्तथा । उपपत्त्या गुणान् विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ।

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः । इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ।

रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दश्चैवाथ तद्गुणान् । इन्द्रियाणि न बुद्ध्यन्ते चेन्नस्यैस्य बुद्ध्यते ।

चित्तमिन्द्रियसङ्गातात्परं तस्मात् परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः चेन्नस्यो बुद्धितः परः ।

पूर्वैर्चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान् पृथक् । विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्थिति ।

८८८२

इन्द्रियैरुपलभ्यार्थान् बुद्धिमांसु व्यवस्थिति । चित्तमिन्द्रियसङ्गातं मनो बुद्धिस्तथाष्टमी ।

अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहरेतान्यथात्मचिन्तकाः । पाणिपादश्च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखं ।

इति संशब्दमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि । जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
 गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ । पायूपस्थं विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
 विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चापि कामिके । बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमं ।
 ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया । इन्द्रियाणां स्वकर्माभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
 भवतीन्द्रियसन्त्यागादथ स्वपिति वै नरः । इन्द्रियाणां व्युपरमे मनो व्युपरतं यदि ।
 सेवते विषयानेव तदिद्यात्स्वप्रदर्शनं । सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा तामसराजसाः ।
 कर्मयुक्तान् प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा । आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
 सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान् संश्रयते स्मृतिः । जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमाश्रिताः ।
 भावयोरौषितं नित्यं प्रत्यक्षं गमनन्तयोः । इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ।
 तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शान्तः । अथ वा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणां ।
 संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते । अथवा सन्निपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकं ।
 एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणा । उभयौ सह विंशौ वा संघातः पाञ्चभौतिकः ।
 महान् सन्धारयत्येतच्छरीरं वायुना सह । तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदेन ।
 सयैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चलं गच्छते तथा । पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितः ।
 देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसम्भवं । हिला हिला ह्ययं प्रैति देहाद्देहं कृताश्रयः ।
 कालसञ्ज्ञादितः चेत्तु विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहं । तत्र नैवानुत्पद्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
 क्षपणास्त्वनुत्पद्यन्ते जनाः सम्बन्धदर्शिनः । न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।
 भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखकृत् । नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
 याति देहमयं मुक्ता कदाचित्परमां गतिं । पुण्यपापमयं देहं क्षपयन् कर्मसंचयात् ।
 क्षीणदेहः पुनर्देहो ब्रह्मत्वमुपगच्छति । पुण्यपापचयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते ।
 तत्त्वये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारदासितसंवादे षट्सप्तत्यधिकद्विशतेऽध्यायः ॥ २७६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः । अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः ।
 धिक्मर्योद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह । निवर्त्तयेयं पापानि तृष्णया कारिता वयं ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । गीतं विदेहराजेन माण्ड्येयायानुपृच्छते ।
 सुमुखं वत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ।
 अर्थाः खलु समृद्धा हि वाढं दुःखं विजानतां । असमृद्धास्तपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ।
 यच्च कामसुखं लोकौ क्व दिव्यं महत् सुखं । तृष्णाक्षयसुखस्यैतं नार्हतः षोडशीं कलां ।
 यथैव शृङ्गं गोः काले वर्द्धमानं वर्द्धते । तथैव तृष्णा विन्नेन वर्द्धमानेन वर्द्धते ।
 किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति किञ्चित् । तदेव परितोषाय नाशो कल्पयते पुनः ।

नकामाननुसृज्येत् दुःखं कामेषु वै रतिः । प्राप्पार्थमुपयुञ्जीत धर्मं कामान् विसर्जयेत् ।

विद्वान् सर्वेषु भूतेषु आत्मना सोपमो भवेत् । कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति चैव ह ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये । भयाभये च संत्यज्य संप्रशान्तो निरामयः ।

या दुस्वजा दुर्नृतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं ।

८८९१

चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयं । धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखं ।

राज्ञस्तदचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्भिजः । पूजयित्वा च तदाकथं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि माण्डव्यजनकधवादे सप्तसप्तत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालोऽस्मिन् सर्वभूतभयावहे । किं श्रेयः प्रतीयेत तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

द्विजातेः कस्यचित् पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै । पुत्रो बभूव मेधावी मेधावी नाम नामतः ।

८८९२

सोऽब्रवीत् पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतं । मोक्षधर्मैश्चकुशलं मोक्षधर्मविचक्षणः ।

। पुत्र उवाच ॥ धीरः किं खित्तात् कुर्यात् प्रजानन् चिप्रं ह्यायुर्भक्ष्यते मानवानां । पितस्तथाख्याहि यथार्थयोगं ममान्
पूर्व्या येन धर्मचरेयं ।

। पितोवाच ॥ अधीत्य वेदान् ब्रह्मचर्येषु पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितृणां । अग्नीनाधाय विधिवच्छेष्टयज्ञो वनं
प्रविश्याथ मुनिर्बभूवेत् ।

॥ पुत्र उवाच ॥ एवमभ्याहते लोके सर्वतः परिवारिते । अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ।

॥ पितोवाच ॥ कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः । अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसौव मां ।

८८९३

॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहतो लोको जरया परिवारितः । अहोरात्राः पतन्तीमे तच्च कश्चिन्न बुध्यसे ।

यदाऽहमेव जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह । सोऽहं कथं प्रतीक्ष्ये ज्ञानेनापिहितश्चरन् ।

रात्र्यां रात्र्यां व्यतीताधामायुरल्पतरं यदा । गाधेदके मत्स्य इव सुखं विन्देत् कदादा ।

पुष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानसं । अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं ।

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वोक्ते चापराजिकं । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतं ।

८८९४

अथैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वं कालोऽत्यगान्महान् । को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ।

अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै सम्प्रकर्षति । युवैव धर्माशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितं ।

कृते धर्मो भवेत् प्रीतिरिह प्रेत्य च शाश्वती । मोक्षेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।

कृत्वा कार्यमकार्यं वा तुष्टिमेवां प्रयच्छति । तं पुत्रपशुसम्पन्नं व्यासकमनसं नरं ।

सुप्तं व्याघ्रं महेधो वा मृत्युरादाय गच्छति । संचिन्वानकर्मवै न कामानामवितृप्तकं ।

८८९५

वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति । इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत् कृताकृतं ।

एवमीहासमायुक्तं मृत्युरादाय गच्छति । कृतानां फलमप्राप्तं कार्यार्थाणां कर्मसङ्गिनां

क्षेत्रापण्यगृहसक्तं मृत्युरादाय गच्छति । दुर्बलं बलवन्तश्च प्राज्ञं गूढं जडं कविं ।

अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति । मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखञ्चानेकारणं ।
 असन्धाज्यं यदा मर्त्यैः किं स्वस्थ इव तिष्ठसि । जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चाभ्येति देहिनि ।
 अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः । न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित् प्रबाधते ।
 बलात् सत्यमृते त्वेकं सत्ये ह्यमृतमाश्रितं । मृत्योर्वा मृहमेतद्वै या ग्रामे वसतो रतिः ।
 देवानामिष वै गोष्ठो यदरण्यामिति श्रुतिः । निबन्धनो रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
 हित्वैनं सुकृतो धान्ति नैनं किन्दन्ति दुष्कृतः । यो न हिंसति सत्त्वानि मनोवाक्कर्महेतुभिः ।
 जीवितार्थापमथनैः प्राणिभिर्न स बध्यते । तस्मात् सत्यव्रताचारः सत्यव्रतपरायणः ।
 सत्यकामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् । अमृतञ्चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितं ।
 मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतेऽमृतं । सोऽहं सत्यमहिंसार्थं कामकोधवहिष्कृतः ।
 समाश्रित्य मुखं त्वेमी मृत्युं हास्याम्यमृत्युवत् । शान्तियञ्जरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ।
 बाष्पनः कर्मायज्ञश्च भविव्यासुदगायने । पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्मादृशो यष्टुमर्हति ।
 अन्तवद्भिरतः प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् । आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजः पितः ।
 आत्मयज्ञो भविव्यामि न मां तारयति प्रजा । यस्य बाष्पनशी स्यातां सम्यक् प्रणिहिते ॥ १॥
 तपस्यागश्च योगश्च स तैः सर्वमवाप्नुयां । नास्ति विद्यासमं चर्तुर्नास्ति विद्यासमं फलं ।
 नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं ।

८१७

८१८

८१९

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विन्नं यथैकता समता सत्यता च । शीले स्थितिर्दण्डविधानमार्ज्वं ततस्तत्तत्प्रपरमः
 क्रियाभ्यः ।

किन्ते धनैर्बान्धवैर्वाऽपि किन्ते किन्ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विञ्च गुहां प्रविष्टं पितामहासौ क्व गताः
 पिता च ।

८२०

॥ भीम उवाच ॥ पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाऽकार्षीत पिता नृप । तथा त्वमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे अष्टसप्तत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

॥ भीम उवाच ॥ मोक्षधर्मेषु निरतो लज्जाहारो जितेन्द्रियः । प्राप्नोति परमं स्थानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

खट्वादाभिनिःसृत्य साभालाभे समो मुनिः । समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ।

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि । न प्रत्यवंपरोक्षं वा दूषणं व्याहरेत् कश्चित् ।

८२१

न हिंसात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् । नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।

अभिवादाक्षितिचेत नाभिमन्येत किञ्चन । क्रोधमानः प्रियं ब्रूयादाकुष्टः कुशलं वदेत् ।

प्रदक्षिणश्च सत्यश्च ग्राममध्ये न चाचरेत् । मैत्रार्थ्यामनापन्नो न गच्छेत् पूर्वकतितः ।

अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा क्षप्रियं वदेत् । मृदुः स्यादप्रतिकूरो विस्मयः स्यादकथनः ।

विधूमे न्यस्तमुसले बध्नारे भुक्तवज्जने । अतीतपात्रसञ्चारं भिक्षां क्षिपेत् वै मुनिः ।

८२२

प्राणयात्रिकमात्रः स्थान्मात्रालाभेनानुदृतः । अलाभे न विहन्येत लाभस्यैव न हर्षयेत् ।
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः । अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ।
न चान्नेदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् । शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ।
शून्यागारं वृक्षमूलमरणमथवा गुह्यं । अज्ञातचर्यां गत्वाऽन्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ।
अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः । सुकृतं दुष्कृतञ्चोभे नानुरध्येत कर्षणा ।
नित्यतः सुसन्तुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः । विभीर्क्ष्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ।
अभ्यस्तं भौतिकं पश्यन् भूतानामागतिं गतिं । निःस्पृहः समदर्शी च पक्षापक्षेन वर्त्तयन् ।
आत्मना यः प्रशान्तात्मा लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

६६०

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं हिंसावेगमुदरोपस्थवेगं । एतान् वेगान् विमहेद्दे तपस्वी निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्वात् ।
मध्यस्थ एव तिष्ठेत् प्रशंसानिन्दयोः समः । एतत् पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ।
महात्मा सर्वतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः । अपूर्वचारकः सौम्यो ह्यनिकेतः समाहितः ।
वानप्रस्थागृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् । अज्ञातलिपिं लिप्येत न चैनं हर्ष आविशेत् ।
विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानतां । मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रमज्जेदृच्छात् । लोकास्त्रैलोक्यास्तस्य तथानन्याय कल्पते ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हारीतगीतायां ऊनाश्रीत्वधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान् प्रवदन्त्युत । न दुःखिततरः कश्चित् पुमानस्माभिरस्ति ह ।
लोकसम्भावितैर्दुःखं यत् प्राप्तं कुरुसत्तम । प्राय जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ।
कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकं । दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ।
विमुक्ताः सप्तदशभिर्हैतुभूतैश्च पञ्चभिः । इन्द्रियाणिर्गुणैश्चैव अष्टाभिश्च पितामह ।
न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः शंसितवता । कदा वयं गमिष्यामो राज्यं हित्वा परन्तप ।
॥ भीष्म उवाच ॥ नास्त्वनन्तं महाबाहो सर्वं सङ्ग्रामलोचरं । पुनर्भावोऽपि विख्यातो नास्ति किञ्चिदिहाचलं ।
न चापि मन्यसे राजस्यैव दोषः प्रवृत्तः । उद्योगादेव धर्माणां कालेनैव गमिष्यथ ।
नेष्टोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः । तत्र एकं समुत्तिष्ठ तत्तदा हृत्पतेऽपि च ।
यथाऽञ्जनमयो वायुः पुनर्जनः शिलं रजः । अतुष्टमिष्य तदर्थो दृश्यते रज्जयन्दिशः ।
यथा कर्षणलैर्देहो रश्मिपद्ममघाततः । विवर्षितैर्वर्षाभिरप्य देहेषु परिवर्त्तते ।
ज्ञानेन हि सदा जननुरज्ञानप्रभवं तमः । यथोहति तदा अक्षप्रकाशति सत्तातनं ।

६६०

अथ द्वासां मुष्यो वदन्ति ये चापि मुक्ताश्च उपसितवताः । तथा च कोऽपि च सामरेण तस्मान्न शान्तिमिति मह
विश्रुताः ।

अस्मिन्नेव पुरा जीते । इष्टुष्वेकमना नृप । यथा दैत्येन वृजेण भट्टैर्दुर्गैश्च चेष्टितं ।
विजितेनासहायेन क्षत्रराज्येन भारत । अज्ञोचता शुभ्रमथे बुद्धिमास्थाय केवलं ।

भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् । काचित् पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ।

॥ वृत्र उवाच ॥ सत्येन तपसा चैव विदित्वा संशयं ह्यहं । न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिं । १००५

कालसञ्ज्ञादिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः । परितुष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याज्जर्म्हनीषिणः ।

क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः । सावशेषेण कालेन सम्भवन्ति पुनः पुनः ।

तिर्यग्गोनिहसहस्राणि गत्वा नरकमेव च । निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कामबन्धनबन्धनाः ।

एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् । यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनं ।

तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च । सुखदुःखे प्रियद्वेषे चरित्वा पूर्वमेव ह । १०१०

क्षतान्तविधिसंयुक्तः सर्वलोकः प्रपद्यते । गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ।

कालसङ्ज्ञानसङ्ख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणं । तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ।

धीमान् दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात् प्रभाषसे ।

॥ वृत्र उवाच ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथाऽन्येषां मनोषिणां । मया यच्चयत्तुभ्येन पुरा तप्तं महत्तपः ।

गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि । अवर्द्धं चोन् समाक्रान्त्य लोकान् वै स्वेन तेजसा । १०१५

ज्वालामालापरिचिन्ता वैहायसचरस्तथा । अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः ।

ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्माभिः । धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहं ।

युयुत्सुना महेन्द्रेण पुरा सार्द्धं महात्मना । ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ।

वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शुक्रो विष्णुः सनातनः । मुञ्जकेशो हरिश्शशुः सर्वभूतपितामहः ।

नूनन्तु तस्य तपसः सावशेषमिहास्ति वै । यदहं प्रष्टुमिच्छामि भगवन् कर्माणः फलं । १०२०

ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्म वर्णे कस्मिन् प्रतिष्ठितं । निवर्त्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमं ।

कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्त्तन्ते तथा पुनः । किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ।

केन वा कर्माणा शक्यमय ज्ञानेन केन वा । तदवाप्तुं फलं विप्र तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।

इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह । मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्वमनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु अशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

॥ उग्रनेवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे । यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरं । १०२५

मूर्द्धा यस्य त्वनन्तञ्च स्थानं दानवसत्तम । तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्भाहात्यमुत्तमं ।

तस्यैः संवदतो रेवमाजगाम महामुनिः । सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ।

स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा । निशसादासने राजन् महार्हे मुनिपुङ्गवः ।

तमासेहं सनत्कुमारमुशना वाक्यमब्रवीत् । ब्रूयादैनं दानवेन्द्राय विष्णोर्भाहात्यमुत्तमं ।

सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् । विष्णोर्भाहात्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते । १०३०

शृणु सर्वमिदं दैव शिरोऽर्धं त्वमुत्तमं । विष्णो जगत् स्थितं सर्वमिति विद्धि परत्सव ।

सत्यत्रेय महाबाहो भूतानां सत्त्वमात्रं । इह सावित्रे काले काले विद्यजते पुनः ।

अस्मिन् गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत । नैव ज्ञानवता शक्यं तस्या नैव चेज्यया ।
 सम्प्राप्नुमिन्द्रियाणान्तु संयमेनैव शक्यते । बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणोर्धनसि स्थितः ।
 निर्मलीकुरते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्यमश्रुते । यथा हिरण्यकर्त्ता वै रूप्यमग्नौ विप्रोदयते ।
 बद्धशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकतेन ह । तद्व्यातिशतैर्जीवः शुद्धतेऽनेन कर्मणा ।
 यत्नेन महता चैवायेकजातौ विशुद्ध्यते । लीलयाऽल्पं यथा गात्रात्मज्यादात्मनो रजः ।
 बद्धयत्नेन महता दोषनिर्हरणन्तथा । यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपं ।
 न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मस्य दर्शनं । तदेव बद्धभिर्मात्रैर्वांस्तमानं पुनः पुनः ।
 विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धे च तिष्ठति । एवं जातिशतैर्धुको गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
 बुद्ध्या निवर्त्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन ह । कर्मणा स्वनुरक्तानि विरक्तानि च दोनव ।
 यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु । यथावत्संप्रवर्त्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।
 तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यासे तदिहैकमनाः शृणु । अनादिनिधनः श्रीमान् हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च । स वै सर्वेषु भूतेषु चरश्चाचर एव च ।
 एकादशविकारात्मा जगत्पतिवति रश्मिभिः । पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्ध्नि दिवमित्युत ।
 बाहवस्तु दिशो दैत्य ओत्रमाकाशमेव च । तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितं ।
 बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्वसु प्रतिष्ठितः । भुवोरनन्तरास्तस्य गद्वा दानवसत्तम ।
 नवचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भुक्ष दानव । रजस्तमश्च सत्यश्च विद्धि नारायणात्मकं ।
 सेऽश्माणां फलं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः । अकर्मणः फलञ्चैव स एव परमशयः ।
 कृन्दांसि यस्य रोमाणि ह्यचरश्च सरस्वती । बह्व्यथो बद्धमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।
 स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदसश्च सः । श्रुतिशास्त्रग्रहेपेतः षोडशर्त्विक् क्रतुश्च सः ।
 पितामहश्च विष्णुश्च शोऽश्विनौ च पुरन्दरः । मित्रोऽथ वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ।
 ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकतां । एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ।
 नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्यथं । जन्तुः पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते ।

संहारविशेषसहस्रकोटोस्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति आन्ये । प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं वापीसहस्राणि बह्वनि
 दैत्य ।

वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः क्रोशश्च गम्भीरतयाऽवगाढाः । आयामतः पञ्चशताश्च सर्वेऽऽप्रेत्येकशो योजनतः
 प्रवृद्धाः ।

वाप्या जलं लिप्यति बालकोऽथा लज्जा सक्तचापयथ न क्षितीयं । तासां चक्षे विद्धि परं विसर्गं संहारमेकश्च तथा
 प्रजानां ।

षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यं । रक्तं पुनः सङ्घातरं सुखन्तु हरिद्रवर्णं सुसुखश्च शुक्लं ।
 परन्तु शुक्लं विमलं विशोकं गतक्लमं सिद्ध्यति दानवेन्द्र । गत्वा तु येनिप्रभवाणि दैत्य सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ।

गतिञ्च यां दर्शनमाह देवा गत्वा शुभं दर्शनमेव चापि । गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां वर्णस्तथा कालकृतोऽसु
रेन्द्र । १००६०

शतं सहस्राणि चतुर्दशैह परा गतिर्जोगुणस्य दैत्य । आरोहणन्तत्कृतमेव विद्धि स्थानन्तथा निःसरणञ्च तेषां ।
कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निर्दिष्टा स सज्जते नरके पच्यमानः । स्थानन्तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य प्रजाविसर्गान् सुबह्वन्
वदन्ति ।

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा प्राप्नोति वर्णं हरितन्तु पश्चात् । स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो युगचये तपसा संवृ
तात्मा ।

स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्तस्तमो व्यपोहन् घटते खबुद्ध्या । स लोहितं वर्णमुपैति नीलान्मनुष्यलोके परिवर्त्तते च ।
स तत्र संहारविषर्गमेकं स्वधर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः । ततः संहारिद्रमुपैति वर्णं संहारविषेपशते व्यतीते । १००६५
हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गात् सहस्रशस्तिष्ठति सञ्चरन् वै । अविप्रदुक्तो निरये च दैत्य ततः सहस्राणि दशापराणि ।
गतोः सहस्राणि च पञ्च तस्य चलारि संवर्त्तकृतानि चैव । विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि सर्वेषु चान्येषु च सम्भवेषु ।
स देवलोके विहरत्यभीष्टं ततश्च्युतो मारुषतामुपैति । संहारविषेपशतानि चाष्टौ मर्त्येषु तिष्ठत्यमृतत्वमेति ।
सोऽस्मादयं भ्रश्यति कालयोगात् कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे । यथा त्वयं सिध्यति जीवलोकस्तत्ते ऽभिधास्यास्य
सुरप्रवीर ।

दैवानि सव्यूहशतानि सप्त रक्तो हरिद्रोऽयं तथैव शुक्लः । संश्रित्य सन्भावति शुक्लमेतमष्टावरानर्ह्यतमान् सलो
कान् । १००७०

अष्टौ च षष्टिञ्च शतानि यानि मनोविहङ्गानि महाद्युतीनां । शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या वीर्येव रुद्धानि महानुभाव ।
संहारविषेपमनिष्टमेकं चलारि चान्यानि वसत्यनीशः । षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या सिद्धावसिद्धस्य गतकृमस्य ।
सप्तोत्तरन्तत्र वसत्यनीशः संहारविषेपशतं सशेषं । तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके ततो महान्मानुषतामुपैति ।
तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण सोऽद्येण सन्तिष्ठति भूतसर्गं । स सप्तकृत्वश्च परैति लोकान् संहारविषेपकृतप्रभावः ।
सप्तैव संहारमुपस्रवानि सन्भाव्य सन्तिष्ठति जीवलोके । ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति देवस्य विष्णोरयं ब्रह्माणस्य । १००७५
शेषस्य चैवायं नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव । संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे ये ब्रह्मलोकादपराः स तेऽपि । प्रजाविसर्गन्तु सशेषकालं स्थानानि स्थान्येव सरन्ति
जीवाः ।

निःशेषतस्तत्पदं यान्ति चान्ते सर्वे देवा ये सदृशा मनुष्याः । ये तु च्युताः सिद्धलोकात् क्रमेण तेषां गतिं यान्ति
यथाऽनुपूर्व्या ।

जीवाः परै तद्वस्तुत्स्वरूपाः स्वं स्वं विधिं यान्ति विपर्ययेण । स यावदेवास्ति स शेषभुक्ते प्रजाश्च देव्यौ च तथैव
शुक्ले ।

तावत्तदङ्गेषु विशुद्धभावाः सशेषाः सशेषरूपमेतत् । शुद्धां गतिं तां परमां परैति शुद्धेन नित्यं मनसा विचि
न्वन् । १००८०

ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म दुष्प्रापमथेति स ग्रास्यतं वै । इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्वनारायणस्थेन बलं मया ते ।

॥ वृत्र उवाच ॥ एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चित् सम्यक् च पश्यामि वचस्तथैतत् । श्रुत्वा तु ते वाचमदीनमल विकला

षोऽस्यद्य तथा विपाप्मा ।

प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीथ्य । विष्णोरमनस्य सनातनन्तत् स्थानं सर्गायत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।

स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृषः प्राणानवाहयत् । योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ।

१००८५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं स भगवान् देवः पितामह जनार्दनः । संनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान् पुरा ।

॥ भोज्य उवाच ॥ मूलस्थायी महादेवो भगवान् खेन तेजसा । तस्य सृजति तान् भावान् नाना रूपान् महामनाः ।

तुरीयाङ्गेन तस्मै विद्मि केशवमच्युतं । तुरीयाङ्गेन लोकांस्त्रीन् भावयत्येव बुद्धिमान् ।

अर्वाक् स्थितस्तु यः स्थायी कल्याणे परिवर्त्तते । स ज्ञेते भगवानसु योऽसर्वतिबलः प्रभुः ।

तान् विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ।

၇၀၀၀

सर्वाण्यभूत्यानि करोत्यनन्तः सनातनः सञ्चरते च लोकान् । स चानिरुद्धः सृजते महात्मा तत्सं जगत् सर्वमिदं
विचित्रं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येत्मानो गतिः । शुभात्तस्मात् स सुखितो न शोचति पितामह ।

शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साधो नावर्त्ततेऽनघ । तिर्यग्गतेऽपि निर्धुक्ता निरथाऽपि पितामह ।

हारिद्रवणं रक्ते वा वर्त्तमानस्तु पार्थिव । तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ।

वयन्तु भ्रशमायन्ना रक्ता दुःखसुखेऽसुखे । कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ।

၇၀၀၄၃

॥ भोक्ता उवाच ॥ शुद्धाभिजनसम्भवाः पाण्डवाः शंसितव्रताः । विहाय देवलोकेषु पुनर्ध्यानपथे स्थय ।

प्रजाविसर्गे च सुखेन काले प्रेत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा । सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां मा वो भयं भूद्विमलाः स्व सर्वे ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेक्षधर्मपर्वणि वृत्रगोतायां एकाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो धर्मिष्ठता तात वृद्धस्यामिततेजसः । यस्य विज्ञानमतुलं विष्णौ भक्तिस्तदादृशी ।

दुर्विज्ञेयं पदं तात विष्णोरमित तेजसः । कथं वा राजशार्दूल पदन्तु ज्ञातवानसौ ।

भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्धे चाहमच्युतं । भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ।

५०५००

कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण पुरुषर्षभ । धर्मिष्ठो विष्णुभक्तस्य तत्त्वज्ञस्य पदान्वये ।

एतन्मो संशयं ब्रूहि पृच्छते भरतर्षभ । वृजस्तु राजशाहं यथा शक्येण निर्जितः ।

यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष पितामह । विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ।

॥ भीम उवाच ॥ रथेन्द्रः प्रयातो वै सार्द्धं देवगणैः पुरा । ददर्शाथाग्रतो वृत्रं धिष्ठितं पर्वतोपमं ।

योजनानां शतान्युद्धं पञ्चोच्छ्रितमरिन्दम । शतानि विसरेणाय त्रीण्येवाभ्यधिकानि वै ।

१०१०

तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोकेनापि दुर्जयम् । वृत्रस्य देवाः सम्प्रज्ञा न शान्तिमुपलेभिरे ।

अक्रस्य तु तदा राजबूरुसभो व्यजायत । भयाद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमं ।

ततो नादः समभवदादित्राणाञ्च निःस्वनः । देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन् युद्धे क्षुपस्थिते ।

अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमवस्थितं । न सम्भ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत ।

ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयङ्करं । शक्रस्य चासुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ।

१०११०

असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तिभिरमुद्गरैः । शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्त्रैः ।

शस्त्रैश्च विविधैर्द्वैतैः पावकोक्ताभिरेव च । देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलं ।

पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा । क्षययश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ।

विमानाग्रैर्बहाराजसिद्धाश्च भरतर्षभ । गन्धर्व्वीश्च विमानाग्रैरप्सरसीभिः समागमन् ।

ततोऽन्तरीक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृताम्बरः । अश्ववर्षेण देवेन्द्रं समाकिरदतिद्रुतं ।

१०१११

ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शरवृष्टिभिः । अश्ववर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ।

वृत्रस्तु कुरुशार्ङ्गल महामायो महाबलः । मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वशः ।

तस्य वृत्रार्द्धितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः । रथन्तरेण तं तत्र वशिष्ठः समबोधयत् ।

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र दैत्यासुरनिवर्हण । त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विपीदसि ।

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पतिः । सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ।

१०११२

मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा । आर्या युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रून् सुराधिप ।

एष लोकगुरुस्त्यक्ः सर्वलोकनगस्कृतः । निरीक्षते त्वं भगवंस्त्यज मोहं सुराधिप ।

एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः । स्तवेन शक्र दिव्येन सुवन्ति त्वं जयाय वै ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं सम्बोध्यमानस्य वशिष्ठेन महात्मना । अतीव वासवस्यासीदलमुत्तमतेजसः ।

ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान् पाकशासनः । योगेन महता युक्तत्वा मायां व्यपकषत ।

१०११३

ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः । दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपागम्य महेश्वरं ।

जञ्चुर्दृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया । ततो भगवत्सौजीष्मरो भूत्वा जगत्पतेः ।

समाविशत्तदा रौद्रेण वृत्रं दैत्यपतिन्तदा । विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ।

ऐन्द्रं समाविशदञ्च लोकसंरक्षणे रतः । ततो बृहस्पतिर्धर्मानुपागम्य शतक्रतुं ।

वशिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः । ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजित ।

१०११४

जञ्चुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ एष वृत्रो महान् शक्र बलेन महता वृतः । विश्वात्मा सर्वगश्चैव ब्रह्मायश्च विभुतः ।

तदेतन्मसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयं । जहि त्वं योगमास्थाय माऽवमंस्थाः सुरेश्वर ।

अनेन हि त्वत्पुत्रं ब्रह्मायममराधिप । षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा आसीत् वरं ददौ ।

महत्त्वं योगिनाश्चैव महामायत्वमेव च । महाबलत्वञ्च तथा तेजसाग्र्यं सुरेश्वर ।

१०११५

एतत्त्वं मामकं तेजः सञ्जिज्ञासि वासव । यत्पुत्रेण त्वमप्येवं वज्रेण जहि दामवं ।

॥ शक्र उवाच ॥ भगवंस्तत्पुत्रं जहि त्वं सुदुरासदं । वज्रेण निहनिष्यामि शत्रुं त्वं सुरर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाय महासुरे । देवतानामृषीणाञ्च हर्षात्नादो महानभूत् ।

ततो दुन्दुभयस्यैव शङ्खाश्च सुमहास्रनाः । मुरजा डिण्डिमास्यैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ।

असुराणान् सर्वेषां स्मृतिलोपो महानभूत् । मायानाशश्च बलवान् क्षणेन समपद्यत ।

१०१३

तथाविष्टमथो ज्ञात्वा क्षय्यो देवतास्तथा । स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ।

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः । क्षपिभिस्त्यमानस्य रूपमासीत् सुदुर्दृशं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रबधे द्वाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः । अभवन् यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ।

ज्वलितास्योऽभवद्देरो वैवर्ण्यञ्चागमत् परं । गात्रकम्पश्च सुमहान् श्वासश्चाप्यभवन्महान् ।

रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निश्वासश्च महान्नृप । शिवा चाशिवसङ्काशा तस्य वक्त्रात् सुदारुणा ।

१०१४

निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत । उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ।

गृध्राः कङ्का बलाकाश्च वाचोऽमुञ्चन् सुदारुणाः । वृत्रस्योपरि संघृष्टाश्चक्रवत् परिवभ्रमुः ।

ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायित आहवे । वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं समवैचत ।

अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः । व्यजृम्भस्यैव राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ।

अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् । स वज्रः सुमहातेजा कात्साग्निसदृशोपमः ।

१०१५

क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् । ततो नादः समभवत् पुनरेव समन्ततः ।

वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ । वृत्रन्तु हत्वा मघवान् दानवारिर्ध्वहायशः ।

वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् । अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ।

ब्रह्मबध्ना महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा । करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।

प्रकीर्णमूर्द्ध्वा चैव घोरनेत्रा च भारत । कपालमालिनो पैव कृत्येव भरतर्षभ ।

१०१६

रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चोरवक्त्रालवासिनी । साऽभिनिःक्रम्य राजेन्द्र तादृगूपाभयावहा ।

वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम । कस्यचित्तथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन ।

स्वर्गायभिमुखः प्रायास्लोकानां हितकाम्यया । सा विनिःसरमाणन्तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसं ।

जयाह बध्ना देवेन्द्रं सुलभा चाभवत्तदा । स हि तस्मिन् समुत्पन्ने ब्रह्मबध्नाहते भये ।

जलिन्या विसमर्थस्य उवासान्दगणान्बहन् । अनुसृत्य तु यत्नात्स तथा वै ब्रह्माहत्यया ।

१०१७

तदा गृहीतः कौरव्य निस्तेजाः समपद्यत । तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नश्चकार ह ।

न चाशकृतां देवेन्द्रो ब्रह्मबध्ना व्यपोहितुं । गृहीत एव तु तथा देवेन्द्रो भरतर्षभ ।

पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् । ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं स द्विजप्रवरबध्मया ।

ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा भरतसत्तम । तामुवाच महाबाहो ब्रह्मबध्ना पितामहः ।

खरेण मधुरेणाय सान्त्वयन्निव भारत । मुच्यतां चिद्रेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भाविनि ।

१०१८

ब्रूहि किन्ते करोम्यद्य कामं किं त्वमिच्छेऽसि ।

॥ ब्रह्मबध्वावाच ॥ त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्त्तरि । कृतमेवेह मन्यामि निवासन्तु विधत्स्व मे ।

त्वया कृतं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना । स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्त्तिता ।

प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वर प्रभो । शक्रादपगमिष्यामि निवासं संविधत्स्व मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तथेति तां प्राह तदा ब्रह्मबध्वा पितामहः । उपायतः स शक्रस्य ब्रह्मबध्वा व्यपोहत । १०१००

ततः स्वयम्भुवा ध्यातस्व च वक्रिर्म्हात्मना । ब्रह्माण्मुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ।

प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमनिन्दित । यत्कर्त्तव्यं मया देव तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ ब्रह्मावाच ॥ बद्धा विभजिष्यामि ब्रह्मबध्वामिमामहं । शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतोच्छ्वै ।

॥ अग्निर्वाच ॥ मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन् ध्यायस्व वै प्रभो । एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ।

॥ ब्रह्मावाच ॥ यस्त्वा ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः कश्चित् । वीजौषधिरसैर्वक्त्रे न यच्छति तमोवृतः । १०१०५

तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवस्यति । ब्रह्मबध्वा हव्यवाह येतु ते मानसो ज्वरः ।

इत्युक्तः प्रतिजग्राह तदचो हव्यकव्यभुक् । पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ।

ततो वृक्षौषधितृणं समाह्वय पितामहः । दममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ।

ततो वृक्षौषधितृणं तथैवाकं यथातथं । व्यथितं वक्रिवद्राजन् ब्रह्माण्मिदमब्रवीत् ।

अस्माकं ब्रह्मबध्वायाः कोऽन्तो लोकपितामह । दैवेनाभिहतानस्मान् पुनर्हन्तुमर्हसि । १०११०

नयमग्निं तथा शीतं वर्षञ्च पवनेरितं । सहामः सततं देव तथा ऋदनभेदने ।

ब्रह्मबध्वामिमामद्य भवतः शासनादयं । ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ।

॥ ब्रह्मावाच ॥ पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै ऋदनभेदनं । करिष्यति नरो मोक्षान्तमेषाऽनुगमिष्यति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना । ब्रह्माण्मभिसंपूज्य जगामाशु यथा गतं ।

आह्वयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामह । वाचा मधुरया प्राह सान्वयन्निव भारत । १०११५

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मबध्वा बराङ्गना । चतुर्थमस्या भागांश्च मयाक्ताः सम्प्रतोच्छ्वत ।

॥ अप्सरस ऊचुः ॥ ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् । मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ।

॥ ब्रह्मावाच ॥ रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् । तमेषा यास्यति क्षिप्रं येतु वो मानसो ज्वरः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तथेति हृष्टमनस इत्युक्ताऽप्सरसां गणाः । स्वानि स्थानानि सम्प्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ।

ततस्त्रिलोककण्ठदेवः पुनरेव महातपाः । अपः सञ्चिन्तयामास ध्यातास्त्राष्ट्राप्यथागमन् । १०१२०

तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माण्ममितौजसं । इदमूचुर्वचो राजन् प्रणिपत्य पितामहं ।

इमाः स्म देव सम्प्राप्तास्त्वत्सकाशमरिन्दम । शासनात्तव लोकेश समान्नापय नः प्रभो ।

॥ ब्रह्मावाच ॥ इयं वृत्तादनुप्राप्ता पुरुषतममहाभया । ब्रह्मबध्वा चतुर्थीशमस्या यूयं प्रतोच्छ्वत ।

॥ आप ऊचुः ॥ एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो । मोक्षं समयतोऽस्माकं सञ्चिन्तयितुमर्हसि ।

त्वं हि देवेश सर्वस्य जगत्तः परमा गतिः । कोऽन्यः प्रसाद्यो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् । १०१२५

॥ ब्रह्मावाच ॥ अस्या इति मेति कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः । क्षेममूचपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्ष्यति ।

तमिथं यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवस्यति । तथा वो भवितां मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ।
ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्मबध्ना युधिष्ठिर । यथा विसृष्टं तं वासमगमेद्देवशासनात् ।
एवं शक्रेण सम्प्राप्ता ब्रह्मबध्ना जनाधिप । पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ।
श्रूयते च महाराज सम्प्राप्ता वासवेन वै । ब्रह्मबध्ना ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् । १०२००
समवाप्य श्रियं देवो हत्वाऽरींश्च सहस्रशः । प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ।
वृत्रस्य रुधिराच्चैव शिखण्डाः पार्थ जज्ञिरे । दिजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ।
सर्वावस्थं त्वमयेषां दिजातीनां प्रियं कुरु । इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ।
एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिषौत्स्यान्महासुरः । उपायपूर्व्वं निहतो वृत्रो ह्यमिततेजसा ।
एवं त्वमपि कौन्तेय पृथिव्यामपराजितः । भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरभिचरा । १०२०१
ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्व्वसुपर्व्वसु । विप्रमध्ये वदित्वन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषं ।
इत्येतद्वचमाश्रित्य शक्रस्यात्यङ्गुतं महत् । कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि वृत्रबधे त्र्यशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद । अस्मिन् वृत्रबधादेव विवक्षा मम जायते ।
ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप । निहतो वासवेनेह वज्रोणेति तदाऽनघ ।
कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुर्ब्वभौ कुतः । ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो । १०२०२
॥ भीष्म उवाच ॥ शुणु राजन् ज्वरस्येवं सम्भवं लोकविश्रुतं । विस्तरञ्चास्य वक्ष्यामि यादृशैश्च भारत ।
पुरा मेरेर्ष्यमहाराज शुङ्गं चैलोक्यपूजितं । ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्व्वरत्नविभूषितं ।
अप्रमेयमनाधृष्यं सर्व्वलोकेषु भारत । तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्य्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह । शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।
तथा देवा महात्मानो वसवश्चामितौजसः । तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजाम्बरौ । १०२०३
तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः । यक्षाणामोश्वरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।
उपासन्त महात्मानमुग्रना च महामुनिः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे । विश्वावसुश्च गन्धर्व्वस्तथा नारदपर्व्वतौ ।
अप्सरोगणसङ्घाश्च समाजमुरनेकशः । ववौ सुखः शिवो वायुर्नानागन्धबहः शुचिः ।
सर्व्वर्त्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो द्रुमास्तथा । तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः । १०२०४
महादेवं पशुपतिं पर्य्युपासन्त भारत । भूतानि च महाराज नानारूपधरास्तथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः । बह्वरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणीयताः ।
देवस्थानुचरास्तत्र तस्मिन्ने चानलोपमाः । नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्थानुमते स्थितः ।
प्रमृष्टज्ज्वलितं शूलं दीप्यमानः स्ततेजसा । गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्य्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन । स एवं भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः । १०२०५

देवैश्च सुमहातेजा महादेवो व्यतिष्ठत । कस्यचित्त्वय कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
 पूर्वोक्तिन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत । ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 गमनाय समागत्य बुद्धिमापेदिरे तदा । ते विमानैर्ब्रह्मात्मानो ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
 देवस्थानुमते गच्छन् गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः । प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
 उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिं । भगवन् क्व न यान्ति ते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ।

१०६०

॥ महेश्वर उवाच ॥ दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः । हयमेधेन यजते तच्च यान्ति दिवौकसः ।

॥ उमोवाच ॥ यज्ञमेतं महादेव किमर्थं नाधिगच्छसि । केन वा प्रतिषेधेन गमनन्ते न विद्यते ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ सुरैरेव महाभागे पूर्वमेतदनुष्ठितं । यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ।

पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि । न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ।

१०६१

॥ उमोवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः । अजय्यश्चाप्यधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ।

अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः । अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानसः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स्वमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिं । तृष्णीभूताऽभवद्भ्रातृन् दक्षमानेन चेतसा ।

अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितं । स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनं ।

ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः । तं यज्ञं स महातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ।

१०६२

सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् । केचिन्नादानमुच्चन्त केचिद्भासांश्च चक्रिरे ।

रुधिरैणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् । केचिद्यूपान् समुत्पाप्य बभ्रमुर्व्विष्ठताननाः ।

आस्यैरन्ये चायसन्त तथैव परिचारकान् । ततः स यज्ञो नृपते बध्यमानः समन्ततः ।

आस्ताय मृगरूपं वै खमेवाभ्यागमन्तदा । तन्तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।

धनुरादाय वाणेन तदाऽन्वसरत प्रभुः । ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।

१०६३

ललाटाग्रस्यतो घोरः खेदविन्दुर्बभूव ह । तस्मिन् पतितमात्रे च खेदविन्दौ तदा भुवि ।

प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः । तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।

इक्षोऽतिमात्रं रक्ताक्षो हरिश्चश्रुर्विभीषणः । ऊर्ध्वकेशोऽतिरोमाङ्गः श्येनोलूकस्तथैव च ।

करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च । तं यज्ञं सुमहासत्त्वोऽदहत्कचमिवानलः ।

अचरत्सर्व्वेता देवान् प्राद्रवत्स ऋषींस्तथा । देवाश्चाप्यद्रवन् सर्व्वे ततो भीता दिशो दक्ष ।

१०६४

तेन तस्मिन् विचरता पुरुषेण विशान्यते । पृथिवी अचलद्राजव्रतीव भरतर्षभ ।

हाहाभूतं जगत्सर्व्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः । पितामही महादेवं दर्शयन् प्रत्यभाषत ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ भवतोऽपि सुराः सर्व्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो । क्रियतां प्रतिसंहारः सर्व्वदेवेश्वर स्वया ।

इमा हि देवताः सर्व्वे अयस्य परन्तप । तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलभिरे ।

यथैव पुरुषो जातः खेदोऽहो विमुक्तो नमः । जतो नासौ भर्ष्यश्च जेष्थेषु प्रचरिष्यति ।

१०६५

एकीभूतस्य न तस्य धारणे तेजसः प्रभो । समर्था सकला पृथ्वी बद्धा सृज्यतामयं ।
 इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते । भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणमन्तितैजसं ।
 पराञ्च प्रीतिमगमदुत्सर्गं यं पिनाकधृक् । अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ।
 ज्वरञ्च सर्वधर्मज्ञो बद्धधा व्यसृजत्तदा । शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ।
 शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतु । अपान्तु नोलिकां विद्यानिर्भाकं भुजगेषु च । १०११
 खारकः सौरभेयाणामूषरं पृथिवीतले । पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनं ।
 रन्नागतमथाश्वानां शिखेद्भिदश्च वर्हिणं । नेत्ररोगः कोकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ।
 अवीनां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतं । शुकानामपि सर्वेषां हिकिका प्रोच्यते ज्वरः ।
 शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ प्रभो ज्वर इहोच्यते । मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नभैष भारत ।
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरं । एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः । १०१२
 नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः । अनेन हि समाविष्टो वृन्दो धर्मभृताम्बरः ।
 व्यजृम्भत ततः शक्रस्तस्यै वज्रमवासृजत् । प्रविश्य वज्रं वृत्रञ्च दारयामास भारत ।
 दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः । जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ।
 विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्वाप्तमभूत्तदा । तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ।
 इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया । विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्र ब्रवीमि ते । १०१३

इमां ज्वरोत्यत्तिमदीनमानसः पठेत्तदा यः सुसमाहितो नरः । विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो स भवेत् कामान् स यथा
 मनीषितान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ज्वरोत्यत्तिकथने चतुरशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे । विनाशमगमद्ब्रह्मन् हयमेधः प्रजापतेः ।

द्वेया मन्युहृतं मत्वा क्रुद्धः सर्व्वात्मकः प्रभुः । प्रसादान्तस्य दक्षेण स यज्ञः सन्धितः कथं ।

एतदेदितुमिच्छेयं तन्मे ब्रूहि यथातथं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाहरत् । गङ्गाद्वारे शुभे देवे अषिसिद्धनिवेविते । १०१४

गन्धर्व्वाप्सरसाकीर्णे नानाद्रुमलतावृते । अप्सिंसधैः परितृतं दक्षं धर्मभृतां वरं ।

पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये च स्वर्लोकावासिनः । सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं ।

देवदानवगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । हाहाह्वयश्च गन्धर्व्वा तुम्बुरुर्नारदस्तथा ।

विश्रावसुर्विश्वसेनो गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा । आदित्य वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः ।

इन्द्रेण सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः । उन्मथाः सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा । १०१५

अक्षयः पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह । एते चान्ये च बहवो भूतयामासुतुर्विधाः ।

जरायुजाण्डजाश्चैव सहसा खेदजोद्भिजैः । आहूता मन्त्रिताः सर्वे देवाश्च सह पक्षिभिः ।

विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्रयः । तान्दृष्ट्वा मन्युनाविष्टो दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।

नाद्यं यज्ञो न वा धर्मी यत्र रुद्रो न इज्यते । बधवन्धं प्रपन्ना वै किन्तु कालस्य पर्ययः ।
किन्तु मोहान्न पश्यन्ति विनाशं पर्युपस्थितं । उपस्थितं महाधोरं न बुध्यन्ति महाध्वरे ।
इत्युक्त्वा समहायोगी पश्यति ध्यानचक्षुषा । स पश्यति महादेवं देवोच्च वरदां शुभां ।
नारदश्च महात्मानं तस्या देव्याः समीपतः । सन्तोषं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ।
एकमन्त्रास्तु ते सर्वे येनेशो न निमन्त्रितः । तस्माद्देशादपाक्रम्य दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।

१०२८

अपूज्यपूजनाच्चैव पूज्यानाञ्चाप्यपूजनात् । नृघातकर्म पापं शश्वत् प्राप्नोति मानवः ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वल्ले कदाचन । देवतानामृषीणाञ्च मध्ये सत्यं ब्रवीम्यहं ।
आगतं पशुभर्त्तारं स्रष्टारं जगतः पतिं । अध्वरे यज्ञभोक्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुं ।

१०२९

॥ दक्ष उवाच ॥ सन्ति नो बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः । एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरं ।
॥ दधीचिरुवाच ॥ सर्वेषामेव मन्त्रोऽयं येनासौ न निमन्त्रितः । यथाऽहं शङ्करादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतं ।
तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ।

॥ दक्ष उवाच ॥ एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतं । विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं प्रभुर्विभुश्चाहवनीय
एषः ।

१०३०

॥ देव्युवाच ॥ किं नाम दानं विषमं तपो वा कुर्यामहं येन पतिर्हमाद्य । लभेत भागं भगवानचिन्त्या अर्द्धं तथा भागमयो
हतोयं ।

एवं ब्रवाणां भगवान् स्वपत्नीं प्रहृष्टरूपः क्षुभितामुवाच । न वेत्सि मां देवि कृशोदराङ्गि किन्नाम युक्तं वचनं मखेशे ।
अहं विजानामि विशालनेत्रे ध्यानेन हीना न विदम्यसन्तः । तवाद्य मोहेन च मेन्द्रदेवा लोकास्त्वयः सर्वत एव मूढाः ।
मामध्वरे शंसितारः सुवन्ति रथन्तरं सामगाश्चोपगान्ति । मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजन्ते ममाध्वर्यवः कल्पयन्ते च भागं ।

॥ देव्युवाच ॥ सुप्राकृतोऽपि पुरुषः सर्वः स्त्रीजनसंसदि । सौति गर्व्यायते चापि स्वमात्मानं न संशयः ।

१०३१

॥ भगवानुवाच ॥ मात्मानं सौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे । यं सृज्यामि बरारोहे यागार्थं वरवर्षिणि ।

इत्युक्त्वा भगवान् पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियां । सोऽसृजद्भगवान् वक्त्राद्भूतं घोरप्रहर्षणं ।

तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येति महेश्वरः । ततो वक्त्राद्विमुक्तेन सिंहैर्नैकेन लीलया ।

देव्या मन्युव्यपोहार्थं होता दक्षस्य वै क्रतुः । मन्युना च महाभीमा महाकाली महेश्वरी ।

आत्मनः कर्माक्षिप्ते तेन सार्द्धं सहानुगा । देवस्यानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ।

१०३२

आत्मनः सदृशः शौर्याद्वलरूपसमन्वितः । स एव भगवान् क्रोधः प्रतिरूपसमन्वितः ।

अनन्तबलवीर्यश्च अनन्तबलपौरुषः । वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः ।

सोऽसृजद्रौमकूपेभ्यो रौम्यान्नाम गणेश्वरान् । रुद्रतुल्या गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ।

ते निपेतुस्तत्कृष्णं दक्षयज्ञविहिंसया । भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ।

ततः किलकिलाश्चैराकाशं पूरयन्ति च । तेन शब्देन महता त्रस्तास्तत्र दिवौकसः ।

१०३३

पर्वताश्च व्यशीर्यन्त चक्रेषु च समुधरा । मारुताश्चैव घूर्णन्ते चुचुभे वरुणालयः ।

अग्नयो नैव दोष्यन्ते नैव दीप्यति भास्करः । यद्वा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न चन्द्रमाः ।
 चषयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः । एवन्तु तिमिरीभूते निर्दहन्त्यपमानिताः ।
 प्रहरन्त्यपरे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च । प्रमर्द्दन्ति तथा चान्ये विमर्द्दन्ति तथा रे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः । चूर्णन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 विशीर्णा इव दृश्यन्ते तारा इव नभस्तले । दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 चीरनद्योऽथ दृश्यन्ते घृतपायसकर्दमाः । दधिमण्डोदका दिव्याः खण्डशर्करवालुकाः ।
 षड्रसा निवहन्त्येता गुडकुल्या मनोरमाः । उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
 पानकानि च दिव्यानि लेह्यचूष्याणि यानि च । भुञ्जते विविधैर्बलैर्बलुम्पन्त्याचिपन्ति च ।
 रुद्रकोपान्महाकायाः कालाग्निमदृशोपमाः । क्षोभयन् सुरसैन्यानि भीषयन्तः समन्ततः ।
 क्रीडन्ति विविधाकाराश्चिपुः सुरयोषितः । रुद्रक्रोधात् प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरचितं ।
 तं यज्ञमदहच्छीघ्रं रुद्रकर्मा समन्ततः । चकार भैरवं नादं सर्वभूतभयङ्करं ।
 हित्वा शिरो वै यज्ञस्य ननाद च मुमोद च । ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षस्यैव प्रजापतिः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कथ्यतां को भवानिति ।

१०२५

१०२०

॥ वीरभद्र उवाच ॥ नाहं रुद्रे न वा देवो नैव भोक्तुमिहागतः । देव्या मन्युक्तं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ।

१०२५

द्रष्टुं वा नैव विप्रेन्द्रान्नैव कौतूहलेन वा । तव यज्ञविघातार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह ।
 वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपादिनिःसृतः । भद्रकालोति विख्याता देव्याः कोपादिनिःसृता ।
 प्रेषितौ देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागतौ । शरणं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिं ।
 वरं क्रोधोऽपि देवस्य वरदानं न चान्यतः । वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृताम्बरः ।
 तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपत्य महेश्वरं । प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययं ।
 महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिं । दक्षः प्रजापतिर्यज्ञैर्द्रव्यैस्तैः सुसमाहितैः ।
 आहूता देवताः सर्वा चषयश्च तपोधनाः । देवो नाह्वयते तव विश्वकर्मा महेश्वरः ।
 तत्र क्रुद्धा महादेवो गणास्तत्र व्यसर्जयत् । प्रदीप्ते यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु ।
 तारागणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि । शूलनिर्भिन्नहृदयैः क्रूजद्भिः परिचारकैः ।
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः । उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैराभिषगृह्णद्भिः ।
 पक्ष्वातविनिर्द्भूतैः शिवाशतनिनादितैः । यक्षगन्धर्वसंघैश्च पिशाचोरगराक्षसैः ।
 प्राणापानौ संनिरुध्य वक्त्रस्थानेन यत्नतः । विचार्य सर्वतो दृष्टिं बद्धदृष्टिरभिचजित् ।
 सहसा देवदेवेशो ह्यग्निगुण्डात् समुत्थितः । विभ्रत् सूर्यसहस्रस्य तेजः संवर्त्तकोपमः ।
 स्मितं कृत्वा ऽब्रवीद्वक्त्रं ब्रूहि किं करवाणि ते । आविते च मखाध्याये देवानां गुरुणा ततः ।
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः । भीतशङ्कितविवस्त्रः सवास्यवदनेक्षणः ।
 यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाऽहं भवन्मित्रः । यदि चाहमनुयाहो यदि वा वरदो मम ।

१०२०

१०२५

१०२०

यद्गन्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितं । चूर्णीकृतापविद्धञ्च यच्च धम्भारमोदृशं ।
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सुसञ्चितं । तन्न मिथ्या भवेन्नाहं वरमेतमहं वृणे ।
 तथाऽस्त्रित्याह भगवान् भगनेत्रहरो हरः । धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्यक्षो देवः प्रजापतिः ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवादरं । नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजं । १०९४
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दक्षयज्ञविनाशि पञ्चाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यैर्नामधेयैस्तुतवान् दक्षो देवं प्रजापतिः । वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धा ममानघ ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अयन्तां देवदेवस्य नामान्यद्भुतकर्मणः । गूढव्रतस्य गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ।
 नमस्ते देवदेवेश देवारिवलसूदन । देवेन्द्र बलविष्टम्भ देवदानवपूजित ।
 सहस्राक्षं विरूपाक्षं त्वत्त यज्ञाधिप प्रिय । सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुख ।
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि । शङ्खकर्णं महाकर्णं कुम्भकर्णार्णवालय । १०९५
 गजेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तु ते । शतोदरं शतावर्तं शतजिह्वं नमोऽस्तु ते ।
 गायन्ति त्वां गायत्रिणो अर्चयन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणं त्वां शतक्रतुमूर्द्धं खनिव मेनिरे ।
 मूर्त्तौ हिते महामूर्त्तौ समुद्राम्बरसन्निभ । सर्वा वै देवता ह्यस्मिन् गावो गोष्ठ इवासते ।
 भवच्छरीरे पश्यामि षोडशमग्निं जलेश्वरं । आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणञ्च वृहस्पतिं ।
 भगवान् कारणं कार्यं क्रिया करणमेव च । असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवाण्यथैव । १०९६
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च । पशूनां पतये नित्यं नमोऽस्त्वन्धकघातिने ।
 त्रिजटाय त्रिशिर्षाय त्रिशूलवरपाणिने । त्वम्भकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
 नमश्चण्डाय कुण्डाय अण्डायाण्डधराय च । दण्डिने समकर्णाय दण्डिमुण्डाय वै नमः ।
 नमोऽर्द्धदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावतताय च । विलोहिताय धूम्राय नीलपीवाय वै नमः ।
 नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च । सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने । १०९७
 नमः प्रमथनायाय वृषस्कन्धाय धन्विने । शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचौरपटाय च ।
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ।
 नमस्तुताय स्तुत्याय स्तुयमानाय वै नमः । सर्वाय सर्वभक्ष्याय सर्वभूतान्तरात्मने ।
 नमो ह्येवेऽथ मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने । नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ।
 नमोऽस्तु कृशनाशाय कृशाङ्गाय कृशाय च । संहृष्टाय नमस्तुभ्यं नमः किलकिलाय च । १०९८
 नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोत्थिताय च । स्थिताय धावमानाय मुण्डाय जटिलाय च ।
 नमो नर्त्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने । नाद्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ।
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च । कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च ।
 भीमदुन्दभिहासाय भीमव्रतधराय च । उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशबाहवे ।
 नमः कपालहस्ताय चितिभस्त्रप्रियाय च । विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च । १०९९

नमो विहृतवक्त्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे । पकाममासलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ।
 नमो वृषाय वृथाय गोवृषाय वृषाय च । कटङ्कटाय दण्डाय नमः पचपचाय च ।
 नमः सर्व्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च । वरमाल्यगन्धवस्त्राय वरातिवरदे नमः ।
 नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने । सन्निनाय विभिनाय च्छायायातपनाय च ।
 अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च । नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततमाय च ।
 एकपादङ्गनेत्राय एकशीर्ष्णे नमो नमः । क्षुद्राय क्षुद्रलुब्धाय संविभागप्रियाय च ।
 पञ्चालाय सिताङ्गाय नमः शमशमाय च । नमश्छण्डिकघण्टाय घण्टायाघण्टघण्टिने ।
 सहस्राध्मातघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । प्राणघण्टाय गन्धाय नमः कलकलाय च ।
 ह्रं ह्रं ह्रंकारपाराय ह्रं ह्रंकारप्रियाय च । नमः श्रमशमे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च ।
 गर्भमांसशृङ्गालाय तारकाय तराय च । नमो यज्ञाय यजिने ऊताय प्रज्जताय च ।
 यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय च । नमस्तटाय तव्याय तटानां पतये नमः ।
 अन्नदायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा । नमस्तुहस्यशीर्षाय सहस्रचरणाय च ।
 सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ।
 बालानुचरगुप्ताय बालक्रीडनक्राय च । नमो वृद्धाय लुब्धाय लुब्धाय लोभणाय च ।
 तरङ्गाङ्कितकेशाय मुञ्जकेशाय वै नमः । नमः षट्पद्मभुजाय त्रिकर्षनिरताय च ।
 वर्णाश्रमाणां विधिवत् पृथक्कर्षनिवर्तिने । नमो घुश्चाय घोषाय नमः कलकलाय च ।
 श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च । प्राणभग्नय दण्डाय स्फोटनाय कृशाय च ।
 धर्मकामार्थमेक्षाणां कथनीयकथाय च । सांख्याय सांख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्तिने ।
 नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरताय च । कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 ईशानवज्रसंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते । व्यम्बिकाम्बिकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ।
 काम कामद कामघ्न दत्तातृप्तविचारिणे । सर्व्व सर्व्वद सर्व्वघ्न सन्ध्याराग नमोऽस्तु ते ।
 महामेघचयप्रख्य महाकाल नमोऽस्तु ते । खूलजीर्णाङ्गजटिले वल्कलाजिनधारिणे ।
 दीप्तसूर्याग्निजटिले वल्कलाजिनवाससे । सहस्रसूर्यप्रतिम तेषानित्य नमोऽस्तु ते ।
 उन्मादन शतावर्त्त गङ्गातोयार्द्रमूर्द्धज । चन्द्रावर्त्त युगावर्त्त मेघावर्त्त नमोऽस्तु ते ।
 तमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगेव च । अन्नखष्टा च पक्ता च पक्कभुक् पवनोऽनलः ।
 जरायुजाण्डजाश्चैव खेदजाश्च तयोद्भिजाः । तमेव देवदेवेश भूतयामस्यतुर्विधः ।
 चराचरस्य खष्टा त्वं प्रतिहर्त्ता तथैव च । त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदाम्बर ।
 मनसः परमा योनिः खं वायुर्व्योतिषां निधिः । अक्षमामानि तयोद्धारमाहुस्त्वं ब्रह्मवादिनः ।
 ह्ययि ह्ययि ऊवा होयि ऊवा होयि तथाऽसकृत् । गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ।
 यजुर्व्याय अक्षयस्य त्वमाहुः तिमयस्तथा । पथसे श्रुतिभिश्चैव वेदोपनिषदां गणैः ।

१०१७५

१०१८०

१०१८५

१०१९०

१०१९५

१०१९०

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये । तमेव मेघसङ्घाश्च विद्युत्स्नानितगर्जितः ।
 संवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासार्द्धमेव च । युगं निमेषाः काष्ठास्त्वं नवत्राणि ग्रहाः कलाः ।
 वृक्षाणां कन्ददोऽसि त्वं गिरीणां शिखराणि च । व्याघ्रो मृगाणां पततां तार्क्ष्याऽनन्तश्च भोगिनां ।
 क्षीरोदो ह्युदधीनाश्च यन्त्राणां धनुरेव च । वज्रः प्रहरणानाश्च व्रतानां सत्यमेव च ।
 त्वमेव द्वेष इच्छा च रागो मोहः क्षमाक्षमे । व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ।
 त्वं गदी त्वं शरी चापो खट्वाङ्गी शर्शरी तथा । क्षेप्ता भेत्ता प्रहर्ता त्वं नेता सन्तापिता मतः ।
 दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च । गङ्गा समुद्राः सरितः पल्लवानि सरांसि च ।
 लता वक्ष्यस्तृणैषधयः पशवो मृगपक्षिणः । द्रव्यकर्मसमारम्भः कालपुष्पफलप्रदाः ।
 आदिश्वान्तश्च वेदानां गायत्र्याङ्गार एव च । हरितो रोहितो नीलः कृष्णो रक्तस्तथाऽरुणः ।
 कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेघकस्तथा । अवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो ह्यनैपमः ।
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च । त्वमिन्द्रश्च यमश्चैव वरदो धनदोऽनलः ।
 उपप्लवश्चित्रमानुः स्वर्भानुर्भानुरेव च । होत्रं होता च होम्यश्च इतश्चैव तथा प्रभुः ।
 त्रिसैवर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियं । पवित्रश्च पवित्राणां मङ्गलानाश्च मङ्गलं ।
 गिरिको ह्यिण्डुको वृक्षो जीवः पुङ्गव एव च । प्राणः सत्त्वं रजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा ।
 प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च । उन्नेषश्च निमेषश्च क्षुतं जृम्भितमेव च ।
 लोहितान्तर्गता दृष्टिर्भ्रूहावक्त्रो महोदरः । सूक्ष्मो रोमा हरिश्चश्रुर्द्वैकेयश्चलाचलः ।
 गीतवादिचतत्त्वज्ञो गीतवादनकप्रियः । मत्स्यो जलचरो जाल्यो ऽकलः केलिकलः कलिः ।
 अकालश्चातिकालश्च दुष्कालः काल एव च । मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च पक्षोऽपचक्षयङ्गारः ।
 मेघकालो महादंष्ट्रः संवर्त्तकवलाहकः । घण्टो ऽघण्टो धटी घण्टी चरुचेली मिलीमिली ।
 ब्रह्मकायिकमग्नीनां दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् । चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्त्तकः ।
 चातुराश्रम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरश्च यः । सदाचाक्षप्रियो धूर्त्तो गणाध्यक्षो गणाधिपः ।
 रक्तमाल्याम्बरधरो गिरीशो गिरिकप्रियः । शिल्पिकः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्त्तकः ।
 भगनेचाङ्कुशश्छण्डः पुष्पो दन्तविनाशनः । स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमो नमः ।
 गूढव्रतो गुह्यतपास्तारकस्तारकामयः । धाता विधाता सन्धाता विधाता धारणोऽधरः ।
 ब्रह्मा तपश्च सत्यश्च ब्रह्मचर्यमथार्ज्वं । भूतात्मा भूतकङ्कृतो भूतभव्यभवोद्भवः ।
 भूर्भुवः स्वरितश्चैव ध्रुवो दान्तो महेश्वरः । दीक्षितोऽदीक्षितः चान्तो दुर्दान्तो ऽदान्तनाशनः ।
 चन्द्रावर्त्तो युगावर्त्तः संवर्त्तः सम्प्रवर्त्तकः । कामो विन्दुरणुः स्थूलः कर्णिकारश्च जप्रियः ।
 नन्दीमुखो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽसुखः । चतुर्मुखो बज्रमुखो रणेष्वाग्निमुखस्तथा ।
 हिरण्यगर्भः शकुनिर्भहारगपतिर्विराट् । अधर्महा महापार्श्वश्चण्डधारो गणाधिपः ।
 गोमर्द्दो गोप्रतारश्च गोदृष्टश्च गोवहनः । त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो गोमार्गो मार्ग एव च ।

१०४०

१०४१०

१०४१५

१०४२०

१०४२५

१०४३०

श्रेष्ठः स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्प एव च । दुर्वारोऽपि दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः ।

दुर्द्वेषो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विषो दुर्जयो जयः । शशः शशाङ्कः शमनः शोतोष्णतुज्जराधिधृक् ।

आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च । मम यज्ञमृगयाधो व्याधीनामागमो गमः ।

शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकवनालयः । दण्डधारस्त्यम्बकश्च उग्रदण्डोऽण्डनाशनः ।

विषाग्रपात् सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्वं मरुत्यतिः । अमृतपास्त्वं जगन्नाथ देव देवगणेश्वरः ।

१०४३५

विषाग्निपा मृत्युपाश्च क्षीरपाः सोमपास्तथा । मधुश्रुतानामग्रपास्त्वं त्वमेव तुषिताज्यपाः ।

हिरण्यरेताः पुरुषस्त्वमेव त्वं स्त्री पुमांस्त्वञ्च नपुंसकञ्च । बालो युवा स्वविरो जीर्णदंष्ट्रस्त्वं नागेन्द्रः शक्रस्त्वं विश्वकदिश्व
कर्त्ता ।

विश्वकदिश्वकर्ता वरेण्यस्त्वं विश्वबाहो विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुखः । चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयश्च पितामहः ।

महोदधिः सरस्वती वाग्बलमनलोऽनिलः । अहोरात्रं निमेषोन्मेषकर्मा ।

न ब्रह्मा न च गोविन्दः पौराणा ऋषयो न ते । माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव ।

१०४४०

या मूर्त्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनं । चाहि मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवौरसं ।

रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते । भक्तानुकम्पी भगवान् भक्त्याहं सदा त्वयि ।

यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामावृत्य दुर्दृशः । तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ।

यं विनिद्रा जितश्लाघाः सत्तथाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ।

जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।

१०४४५

यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ।

सम्पत्त्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते । यः श्रुते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्ये ऽमुं शायिनं ।

प्रविश्य वदनं राहोर्ध्वः सोमं पिवते निशि । यस्यार्कश्च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरक्षतु ।

ये चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपासते । नमस्तेभ्यः स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु मुदन्तु ते ।

येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिना । रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यञ्चायाययन्तु मां ।

१०४५०

ये न रोदन्ति देहस्था देहिना रोदयन्ति च । हर्षयन्ति न हृष्यन्ति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।

ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगह्वनेषु च ।

चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु तटेषु च । हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ।

येषु पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च । चन्द्रार्कयोर्बन्धगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ।

रसातलगता ये च ये च तस्मै परं गताः । नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।

१०४५५

येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च । असंख्येयगुणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।

सर्वभूतकरो यस्मात् सर्वभूतपतिर्हरः । सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ।

त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ।

अथवा मायया देव सूक्ष्मया तव मोहितः । एतस्मात् कारणादाऽपि तेन त्वं न निमन्त्रितः ।

प्रसीद मम भद्रं ते भव भावगतस्य मे । त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ।
 स्तुतैर्वस महादेवं विरराम प्रजापतिः । भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दत्तमभाषत ।
 परितुष्टोऽस्मि ते दत्त स्तवो नानेन सुव्रत । वज्रनाऽत्र किमुक्तेन मत्समीपे भविष्यसि ।
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यति ।
 अथैनमब्रवीद्वाक्यं लोकस्याधिपतिर्भवः । आश्वासनकरं वाक्यं वाक्यविदाक्यसम्मतं ।
 दत्त दत्त न कर्त्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति । अहं यज्ञहरस्तुभ्यं दृष्टमेतत् पुरातनं ।
 भूयश्च ते वरं ददामि तं त्वं गृह्णीष्व सुव्रत । प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु ।
 वेदात् षडङ्गादुद्धृत्य सांख्ययोगाच्च युक्तिः । तपः सुतप्तं विपुलं दुश्चरं देवदानवैः ।
 अपूर्व्यं सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययं । अर्धैर्दृशाद्धैर्दृश्युक्तं गूढमप्राप्तनिन्दितं ।
 वर्णाश्रमकृतैर्द्वैर्धैर्विपरीतं क्वचित् समं । गतान्तरथ्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतं ।
 मया पाशुपतं दत्त शुभमुत्पादितं पुरा । तस्य चीर्णस्य तत्सम्यक् फलं भवति पुष्कलं ।
 तच्चास्तु ते महाभाग त्यज्यतां मानसो ज्वरः । एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दत्तस्यामितविक्रमः । दत्तप्रोक्तं स्तवमिमं कीर्त्तयेद्यः शृणोति वा ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चिद्दोषमायुरवाप्नुयात् । यया सर्वेषु देवेषु बरिष्ठो भगवाञ्छिवः ।
 तथा स्तवो बरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मसम्मतः । यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकाङ्क्षिभिः ।
 श्रोतव्यो भक्तिमाख्याय विद्याकामैश्च यत्नतः । व्याधितो दुःखितो दीनश्चैरयस्तो भयाद्वितः ।
 राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् । अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् ।
 तेजसा यशसा चैव युक्तो भवति निर्द्वैतः । न राक्षसाः पिशाचा वा न भूता न विनायकाः ।
 विघ्नं कुर्वन्तुर्द्वे तस्य यत्रार्थं पश्यते स्तवः । शृणुयाच्चैव या नारी तद्भक्ता ब्रह्मचारिणी ।
 पितृपत्ने मातृपत्ने पूज्या भवति देववत् । शृणुयाद्यः स्तवं कृत्स्नं कीर्त्तयेद्वा समाहितः ।
 तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीष्टलभः । मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाऽनुकीर्त्तितं ।
 सर्वं सम्यग्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् । देवस्य च गुहस्यापि देव्या नन्दीश्वरस्य च ।
 वलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च । ततस्तु युक्तो गृह्णीयान्नामान्याशु यथाक्रमं ।
 दक्षितान् लभते सोऽर्थान् भोगान् कामांश्च मानवः । मृतस्य स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षु च न जायते ।
 इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।

१०४०

१०४१

१०४२

१०४३

१०४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दत्तप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तोत्रे षडशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह विद्यते । यदध्यात्मं यतस्यैव तन्मे ब्रूहि पितामह । १०४५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वज्ञानपरं बुद्ध्या यन्मां त्वमनुप्रच्छसि । तद्वाख्यास्यामि ते तात तस्य व्याख्यामिमं शृणु ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं । महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाय यौ ।

स तेषां गुणसंघातः अतीतं भूतकालं । सततं हि प्रलीयन्ते गुणस्तैः प्रभवन्ति च ।

ततः सृष्टानि भूतानि तानि यान्ति पुनः पुनः । महाभूतानि भूतेभ्य ऊर्ध्वयः सागरे यथा ।
 प्रसारयित्वाङ्गानि कूर्मः संहरते यथा । तद्वद्भूतानि भूतानामल्पीयांसि स्ववीर्यसा ।
 आकाशात् खलु यो घोषः संघातस्तु महीगुणः । वायोः प्राणो रसस्त्वज्ञो रूपं तेजस उच्यते ।
 इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमं । प्रलये च तमभ्येति तस्मादुद्दिश्यते पुनः ।
 महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । विषयान् कल्पयामास यस्मिन् यदनुपश्यति ।
 शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजं । रसः स्नेहश्च जिह्वा च अपामेते गुणाः सृताः ।
 रूपं चक्षुर्विपाकाश्च त्रिविधं ज्योतिरुच्यते । घ्नयं घ्राणं शरीरञ्च एते भूमिगुणाः सृताः ।
 प्राणः स्पर्शश्च चेष्टा च वायोररेते गुणाः सृताः । इति सर्वगुणा राजन् व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
 सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्म बुद्धिश्च भारत । मनःषष्ठानि चैतेषु ईश्वरः समकल्पयत् ।
 यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्धश्च पश्यसि । एतस्मिन्नेव कृत्स्नेयं वर्त्तते बुद्धिरन्तरं ।
 इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठन्तु मन उच्यते । सप्तमीं बुद्धिमेवाङ्गः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ।
 इन्द्रियाणि च कर्त्ता च विचेतव्यानि भागशः । ततः सत्त्वं रजश्चैव तेऽपि भावास्तदाश्रयाः ।
 चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरथ्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 तमः सत्त्वं रजश्चेति कालः कर्म च भारत । गुणैर्ननीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च ।
 मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः । येन पश्यति तच्चक्षुः शृण्वती श्रोत्रमुच्यते ।
 जिघ्रती भवति घ्राणं रसतो रसना रसान् । स्पर्शनं स्पर्शतो स्पर्शान् बुद्धिर्विक्रियते स्रजत् ।
 यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः । अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि प्रयगेतानि पञ्चधा ।
 इन्द्रियाणीति तान्याङ्गस्तेषु दृष्टेषु दुष्यति । पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्त्तते ।
 कदाचिन्नभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्त्तते ।
 सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान् परिवर्त्तते । सरिता सागरो भक्ता यथा वेलाभिवोर्धिमान् ।
 इति भावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्त्तते । प्रवर्त्तमानन्तु रजस्तद्भावेनानुवर्त्तते ।
 प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता । कथञ्चिदुपपद्यन्ते पुरुषे सात्त्विका गुणाः ।
 परिदाहस्तथा शोकः सन्तापो मूर्त्तिरचमा । लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेलहेतुभिः ।
 अविद्या रागमोहौ च प्रमादस्तब्धताभयं । असमृद्धिस्तथा दैन्यं प्रमोहः स्वप्नतन्द्रिता ।
 कथञ्चिदुपवर्त्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः । अत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
 वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तथा । अथ यद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 प्रवृत्तं रज इत्येव तदसंरभ्य चिन्तयेत् । अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
 अप्रतर्क्यमविश्रयं तमस्तदुपधारयेत् । इति बुद्धिगतीः सर्वा व्याख्याता यावतीरिह ।
 एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ।
 सृजतेऽत्र गुणानेक एको न सृजते गुणान् । पृथग्भूतौ प्रकृत्या तु सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा ।

२४८०

२४८५

२४९०

२४९५

२४९६

२४९७

यथा मत्स्याऽङ्गिरस्यः स्यात् सम्प्रयुक्तो भवेत्तथा । न गुणा विदुरात्मानं स गुणान् वेद सर्वतः ।

परिद्रष्टा गुणानानु संस्मृष्टा मन्यते यथा । आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणसर्गेण चेतना ।

१०५२१

सत्त्वमस्य सृजन्यन्ये गुणान् वेद कदाचन । सृजते हि गुणान् सत्त्वं चेन्नजः परिपश्यति ।

संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वचेन्नजयोर्भुवः । इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं क्रियते बुद्धिरन्तरा ।

निश्चुर्भिरजानङ्गिरिन्द्रियाणि प्रदीपवत् । एवं स्वभावमेवैतत् तद्बुद्ध्या विहरेन्नरः ।

अनेचन्न प्रहृद्यंश्च स वै विगतमत्सरः । स्वभावसिद्धमेवैतत् यदिमान् सृजते गुणान् ।

ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तन्तुवदुणाः । प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नापलभ्यते ।

१०५२५

एवमेके व्यवस्थान्ति निवृत्तिरिति चापरे । इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढं ।

विमुच्य सुखमासीत् विशोकश्चिन्तसंशयः । ताम्बेयुः प्रच्युताः पृथ्वीं मोहपूर्णं नदीं नराः ।

यथा गाधमविदांसो बुद्धियोगमयं तथा । नैव ताम्यन्ति विदांसः स्रवन्तः पारमन्मसः ।

अध्यत्मविदुषो धीरा ज्ञानन्तु परमं स्रवः ।

न भवति विदुषा महद्भयं यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् । न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचित् सकृदुपदर्शयतीह
तुल्यतां ।

१०५३०

यत्करोति बज्रदोषमेकतस्तच्च दूषयति यत् पुरः कृतं । नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ यच्च दूषयति यत् करोति च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पाञ्चभौतिके सप्ताशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सुदुःखाच्च मृत्योश्च त्रसन्ते प्राणिनः सदा । उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ।

॥ नारद उवाच ॥ उरसैव प्रणमसे बाजुभ्यां तरसीव च । सम्प्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लल्यसे ।

उद्वेगं न हि ते किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि लक्ष्ये । नित्यदृष्ट इव स्त्रियो बालवच्च विचेष्टसे ।

१०५३३

॥ समङ्ग उवाच ॥ भूतभव्यं भविष्यञ्च सर्वमेतत्तु मानद । तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहं ।

उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् । लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहं ।

अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद । अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ।

विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः । बलवन्तोऽबलाश्चैव तस्मादस्मान् सभाजय ।

सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा । शोकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ।

१०५३८

यदा न शोचेम हि किन्न नः स्यात् धर्मेण वा नारद कर्मणा वा । कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि दुःखानि वा यत्र
विधर्षयन्ति ।

यस्मै प्राज्ञाः कथयन्ते मनुष्याः प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः । मुञ्चन्ति शोचन्ति तथेन्द्रियाणि प्रज्ञालाभो नास्ति
मूढेन्द्रियस्य ।

मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव मूढस्य नार्यं न परोऽस्ति लोकः । न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति सुखस्य वा नित्यं
शो लाभ एव ।

भवात्मकं परिवर्तमानं न मादृशः संस्वरं जातु कुर्यात् । इष्टान् भोगान् नुरुध्येत् सुखं वा न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ।
समाहितो न स्पृहेयत् परेषां नानागतं चाभिनन्देच्च लाभं । न चाभिहृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे तथाऽर्थनाशे च न वै
विषीदेत् ।

२०५४५

न बान्धवा न च वित्तं न कैवल्यं न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यं । दुःखात्तातुं सर्व्व एवोत्सहन्ते परत्र शीलेन तु
यान्ति शान्तिं ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगादिन्दते सुखं । धृतिश्च दुःखत्यागक्षेत्युभयन्तु सुखं नृप ।

प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्द्धनं । उत्सेको नरकायैव तस्मात्तान् सन्ध्याम्यहं ।

एताञ्छोकभयोत्सेकान् मोहान् सुखदुःखयोः । पश्यामि साचिवलोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ।

अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः । दृष्ट्वाभोहौ तु सन्ध्या चरामि पृथिवीमिमं ।

२०५४०

न च मृत्योर्न वा धर्मान्न लोभान्न कुतश्चन । पीतामृतस्त्रेवात्यन्तमिह चामुत्र चाभयं ।

एतद्ब्रह्मन् विजानामि महत् कृत्वा तपोव्ययं । तेन नारद सम्प्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि समङ्गनारदसंवादे अष्टाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतल्लज्जस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः । अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनं । अवणञ्चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते ।

अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ।

२०५४५

वीतमोहकामं विप्रं ज्ञानदत्तं जितेन्द्रियं । श्रेयस्कामो यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ।

यैः कैश्चित् सम्प्रतो लोके गुणैश्च पुरुषो मुने । भवत्यनपगान् सर्व्वान् गुणान् लक्षयामहे ।

भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं क्त्तुमर्हति । अमृदश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानतां ।

ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्थात् कार्याणामविशेषतः । यत् कार्यं न व्यवसामस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

भगवन्नाश्रमाः सर्व्वे पृथगाचारदर्शिनः । इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्व्वे प्रबोधिताः ।

२०५४०

तांस्तु विप्रस्थितान् दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः । स्वशास्त्रैः परितुष्टाश्च श्रेयो नापलभामहे ।

शास्त्रं यदि भवेदेकं श्रेयो व्यक्तं भवेत्तदा । शास्त्रैश्च वज्रभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितं ।

एतस्मात् कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति मे । अबीतु भगवांस्तस्मै उपसन्नोऽस्यधीहि भोः ।

॥ नारद उवाच ॥ आश्रमास्तात चत्वारो यथा सङ्कल्पिताः पृथक् । तान् सर्व्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्येति गालव ।

तेषाम्निषान्तथा हि त्वमाश्रमाणांतस्ततः । नानारूपं गुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ।

२०५४५

न यान्ति चैव ते सम्यग्भिप्रेतमसंशयं । चञ्चपशंस्यस्तथा सम्यगाश्रमाणां पराङ्गतिं ।

यत्तु निःश्रेयसं सम्यक् तथैवासंशयात्मकं । अनुग्रहश्च मित्राणामभिचाणाञ्च निग्रहं ।

संग्रहश्च त्रिवर्गस्य श्रेय आङ्गर्भनोषिणः । निवृत्तिः कर्मणः पापात् सततं पुण्यशीलता ।

सङ्गिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयं । मार्दवं सर्व्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्ज्ववं ।

वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयं । दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।

२०५४०

अहत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयं । सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानन्तु दुष्करं ।
 यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं ब्रवीम्यहं । अहङ्कारस्य च त्यागः प्रमादस्य च निग्रहः ।
 सन्तोषस्यैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते । धर्मेण वेदाध्ययनं वेदान्तानां तथैव च ।
 ज्ञानार्थानाञ्च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयं । शब्दरूपरसस्पर्शान् सह गन्धेन केवलान् ।
 नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी कथञ्चन । नक्तञ्चर्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदं । १०४०
 अतियोगमयोगश्च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् । आत्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
 स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् । निर्गुणस्त्वेव भूयिष्ठमात्मसम्भाविता नराः ।
 दोषैरन्यान् गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् । अनूच्यमानास्तु पुनस्तो मन्यन्ते महाजनात् ।
 गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः । अब्रुवन् कस्यचिन्निन्दां मात्मपूजामवर्णयन् ।
 विपश्चिद्रूपसम्पन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः । अब्रुवन्नातिसुरभिर्गन्धः सुमनसां श्रुतिः । १०४०
 तथैवाव्याहरन् भाति विमलो भानुरम्बरे । एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
 ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च । न लोके दीयते मूर्खः केवलात्मप्रसंशया ।
 अपि चापिहितः सन्ने कृतविद्यः प्रकाशते । असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशान्यति ।
 दीयते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितं । मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बह्व ।
 दर्शयत्यन्तरात्मानमग्निरूपमिवांशुमान् । एतस्मात् कारणात् प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधां । १०४५
 प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे । नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्नाप्यन्यायन पृच्छतः ।
 ज्ञानवानपि मेधावी जडवत् समुपाविशेत् । ततो वा सम्परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
 मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च । चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।
 न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोऽर्थी वै कथञ्चन । निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धेऽपजीवनः ।
 पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् । अपामग्रेस्तथेन्द्रेऽस्य स्थं वेदयते यथा । १०४८
 तथा पश्यामहे स्थंशुभयोः पुण्यपापयोः । अपश्यन्तोऽनुविषयं भुञ्जते विचसाशिनः ।
 भुञ्जानश्चात्माविषयान् विषयान् विद्धि कर्मणां । यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छतां ।
 प्रब्रूयाद्वाङ्मणे धर्मं त्यजेत् देशमात्मवान् । शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात् सुसमाहिता ।
 यथावत् शास्त्रसम्पन्ना कल देशं परित्यजेत् । आकाशस्यां भ्रुवं यत्र दोषान् ब्रूयुर्विपश्चितां ।
 आत्मपूजाभिकामो वै को वसेत्तत्र पण्डितः । यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः । १०५५
 प्रदीप्तमिव चैलानां कस्य देशं न सन्यजेत् । यत्र धर्ममनाशङ्काचरेयुर्वीतमसराः ।
 भवेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु । धर्ममर्थनिमित्तञ्च चरेयुर्यत्र मानवाः ।
 न ताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः । कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेष्वपः ।
 व्यवधावेत् ततस्त्वं ससर्पाश्चरणादिव । येन खट्वासमारूढः कर्मणाऽनुशयी भवेत् ।
 आदितस्त्रय कर्तव्यमिच्छतः सत्त्वमात्मनः । यत्र राजा च राजस्य पुरुषाः प्रत्यनन्तराः । १०६०

कुटुम्बिनामभुजस्वजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् । श्रोत्रियास्त्रयभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
 याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् । स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सन्धगनुष्ठिताः ।
 अजस्रश्चैव वर्त्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् । अशुचीन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ।
 त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवाभिषं । प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
 स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृत्यकृत्यमिवात्मवान् । दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशौलेषु साधुषु । उपसृष्टेषु दान्तेषु दुराचारेषु साधुषु ।
 अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणं । यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं धर्मेण पालयेत् ।
 अपास्य कामान् कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् । तथाशीला हिराजानः सर्वान् विषयवासिनः ।
 श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते । पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतं ।
 न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः । एवं प्रवर्त्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
 तपसैवेह बह्वलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ।

१६५

१६६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रेयोवाचिके जननवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं नु युक्तः पृथिवीं चरेदस्रदिधो नृपः । नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशादिमुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ।

॥ सगर उवाच ॥ किं श्रेयः परमं ब्रह्मन् कलेहं सुखमश्रुते । कथं न शोचन्नुभयेदेतदिच्छामि वेदितुं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविदाम्बरः । विबुध्य सम्यदं चाग्र्यं सदाक्यमिदमब्रवीत् ।

१०६५

सुखं मोक्षसुखं लोके न च मूढोऽवगच्छति । प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ।

सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न शक्यं तच्चिकित्सितुं । स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ।

स्नेहजानिह ते ग्राशान् वक्ष्यामि शृणु तान्मम । सर्वाङ्गेन शिरसा शक्याः श्रोतुं विज्ञानता ।

सम्भाव्य पुत्रान् कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च । समर्थान् जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखं ।

भार्या पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलां । ज्ञात्वा प्रजहि कालेन परार्थमनुदृश्य च ।

१०६६

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखं । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैस्त्वमनभूय यथाविधि ।

कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखं । उपपत्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ।

एष तावत्समासेन तव संकीर्त्तितो मया । मोक्षार्थं विस्तरेणाय भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ।

मुक्ता वीरभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः । सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्त्रयं न संशयः ।

आहारसञ्चयाश्चैव तथा कीटे पिपीलिकाः । असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ।

१०६७

स्वजनेन च ते चिन्ता कर्त्तव्या मोक्षबुद्धिना । इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथन्त्विति ।

स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्द्धते । सुखदुःखं तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ।

भोजनाच्छादने चैव माचा पित्रा च संग्रहं । स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्वकृतं पुरा ।

धाचा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनी । लोके विपरिधावन्ति रचितानि स्वकर्माभिः ।

स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा । को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रचितु वा दृढात्मनः ।

१०६१०

स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यतः । कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोध्यव्यमात्मना ।

जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रचणे तथा । असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ।

यदा मृतञ्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कदाचन । सुखितं दुःखितं वापि ननु बोध्यव्यमात्मना ।

मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः । स्वकृतं ननु बुद्धैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ।

एवं विजानन् लोकेऽस्मिन् कः कथेत्यभिनिश्चितः । मोचे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ।

१०६११

क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः । क्रोधा लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान् मुक्त एव सः ।

द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायाञ्च यो नरः । न प्रमाद्यति संमोहात् सततं मुक्त एव सः ।

दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ पुमान् सदा । भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ।

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेवं पुनः पुनः । यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ।

सम्भवञ्च विनाशञ्च भूतानां चेष्टितं तथा । यस्तत्त्वतो विजानाति लोके ऽस्मिन्मुक्त एव सः ।

१०६१२

प्रश्र्यं वाहसहस्रेषु यान्ति यश्चैव कोटिषु । प्रासादे मच्चकं स्थानं यः पश्यति स मुच्यते ।

मृत्युनाऽभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितं । अटन्ति कर्षितश्चैव यः पश्यति स मुच्यते ।

यः पश्यति स सन्तुष्टो न पश्यञ्च विहन्यते । यश्चाप्यल्पेन सन्तुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ।

अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति । न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः ।

पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः । शालयश्च कदम्बश्च यस्य स्थान्मुक्त एव सः ।

१०६१३

चौमश्च कुशचौरश्च कौश्रेयं वल्कलानि च । आविकं चर्मणि समं यस्य स्थान्मुक्त एव सः ।

पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति । तथा च वर्त्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ।

सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ । इच्छादेवौ भयोदेवौ सर्वथा मुक्त एव सः ।

रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां सञ्चयांस्तथा । शरीरं दोषबद्धं दृष्ट्वा चैव विमुच्यते ।

बलीपलितसंयोगं कार्श्यं वैवर्ण्यमेव च । कुञ्जभावश्च जरया यः पश्यति स मुच्यते ।

१०६१४

पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमन्तथा । वाधिर्यं प्राणमन्दलं यः पश्यति स मुच्यते ।

गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् । लोकादस्मात् परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ।

प्रभावैरचित्तास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः । ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ।

अर्थैश्च दुर्लभान् लोके ज्ञेशांश्च सुलभांस्तथा । दुःखञ्चैव कुटुम्बार्थं यः पश्यति स मुच्यते ।

अपत्यानाञ्च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च । पश्यन् भूयिष्ठशो लोके को मोचं नाभिपूजयेत् ।

१०६१५

शास्त्राज्ञोकाव्ययो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः । असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ।

एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांस्रतु मुक्तवत् । गार्हस्थ्ये यदि वा मोचे कृता बुद्धिरविकृता ।

तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सत्यं स पृथिवीपतिः । मोचजैश्च गुणैर्मुक्तः पालयामास च प्रजाः ।

इति श्रीमहाभारते शास्त्रार्थप्रकरणे मोक्षधर्मपर्वणि सगरारिष्टनेमिप्रवादे नवत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि । तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ।

कथं देवर्षिरुशना सदा काव्यो महामतिः । असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ।

१६०

वर्द्धयामास तेजश्च किमर्थमभितौजसां । नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ।

कथञ्चाप्युशनाः प्राप्य शुक्रत्वममरद्युतिः । च्छद्भिश्च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथं । एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रष्टुं राजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथं । यथामति यथा चैतत् श्रुतपूर्वं मयाऽनघ ।

एष भार्गवदायादो मुनिर्मान्धा दृढव्रतः । सुराणां विप्रियकरो निमित्ते कारणात्मके ।

१६६

इन्द्रोऽय धनदो राजा यत्तच्चोधिपः सदा । प्रभविष्णुश्च कौषस्थ जगतश्च तथा प्रभुः ।

तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः । रुद्धा धनपतिं देवं योगेन हतवान् वसु ।

हते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा । आपन्नमन्युः संविद्यः सोऽभ्यगात् सुरसत्तमं ।

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे । देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बद्धरूपिणे ।

योगात्मकेनाशनसा रुद्धा मम हतं वसु । योगेनात्मगतं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ।

१७०

एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः । संरक्तनयनो राजञ्जूलमादाय तस्त्रिवान् ।

क्वासौ क्वासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधं । उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितं ।

स महायोगिनो बुद्ध्वा तं रोषं वै महात्मनः । गतिमागमनं वेत्ति स्थानञ्चैव ततः प्रभुः ।

सञ्चिन्धोऽप्ये तपसा महात्मानं महेश्वरं । उशना योगसिद्धात्मा शूलपाये प्रत्यदृश्यत ।

विज्ञानरूपः स तदा तपःसिद्धोऽय धन्विना । ज्ञात्वा शूलञ्च देवेशः पाणिना समनामघत् ।

१७५

आनतेनाय शूलेन पाणिनाऽमिततेजसा । पिनाकमिति चोवाच शूलमुपायुधः प्रभुः ।

पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमार्पितः । आस्य विवृत्य ककुदो पाणिना प्राक्षिपञ्जनैः ।

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः । व्यचरच्चापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं व्यचरच्चाजनुशनास्तस्य धीमतः । जठरे देवदेवस्य किञ्चाकार्षीन्महाद्युतिः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूता महाव्रतः । वर्षाणामभवद्राजन् प्रयुतान्यर्जुनानि च ।

१७८

उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरञ्च महाहृदात् । ततो देवातिदेवसं ब्रह्मा वै समसर्पत ।

तपोवृद्धिमपृच्छ च कुशलञ्चैवमव्ययः । तपः सुचोर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ।

तत्संयोगेन वृद्धिञ्चाप्यपश्यत् स तु शङ्करः । महामतिरचिन्धात्मा सत्यधर्म्मरतः सदा ।

स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च । व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् । उशनास्तु समुद्दिग्धो निलिले जठरे ततः ।

१८२

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च । निःसारं काङ्क्षमाणः स तेन स्म प्रतिहन्यते ।

उशनास्तु तथोवाच जठरस्थो महामुनिः । प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिन्दम ।

तमुवाच महादेवो गच्छ शिश्रेण मोक्षणं । इति सर्व्वाणि खोतांसि रुद्धा त्रिदशपुङ्गवः ।

अपश्यमानस्तद्वारं सर्वतः पिहितो मुनिः । पर्यङ्कामदृष्टमान इतश्चेतस तेजसा ।

स वै निष्क्रम्य शिञ्जिन शुक्लवमभिपेदिवान् । कार्येण तेन नभसो नागच्छत स मथतः ।

१०६०

विनिश्चान्तन्तु तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा । भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ।

अवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिं । पुत्तलमगमद्देव्या वारिते शङ्करे च सः ।

॥ देव्युवाच ॥ हिंसनीयस्त्वया नैव मम पुत्तलमागतः । न हि देवोदरात् कश्चित् निःसृतो नाशमर्हति ।

ततः जीतो भवो देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् । गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन् पुनः पुनः ।

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमान्तथा । उशनाः प्रापतद्धोमान् गतिमिष्टां महामुनिः ।

१०६५

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः । चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भवभार्गवसमागमे एकनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वीहि मे । न तृप्याम्यमृतस्यैव वचसस्ते पितामह ।

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम । श्रेयः परमवाप्नोति श्रेयं चेह च तद्वद ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशः । पराशरं महात्मानं पत्रच्छ जनको नृपः ।

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिन् लोके परत्र च । यद्भवेत् प्रतिपत्तयं तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।

१०७०

ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् । नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ।

॥ पराशर उवाच ॥ धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परत्र च । तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राञ्जर्म्हनीषिणः ।

प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते । धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।

तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते । चतुर्विधा हि लोकेऽस्मिन् यात्रा तात विधीयते ।

मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात् प्रवर्त्तते । सुकृतासुकृतं कर्म निधेय विविधैः क्रमैः ।

१०७५

दशार्द्धप्रविभक्तानां भूतानां बद्धधा गतिः । सौवर्णं राजतञ्चापि यथा भाण्डं निविच्यते ।

तथा निविच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः । नावोजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।

सुकृतैर्विन्दते सौख्यं प्राप्य देहचयं नरः । दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनं ।

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः । श्रेयं यान्ति कृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।

ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधं । लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।

१०८०

शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्वृद्धानुशसनं । चक्षुषा मनसा वाचा कर्माणा च चतुर्विधं ।

कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । निरन्तरञ्च मिश्रञ्च लभते कर्म पार्थिव ।

कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते । कदाचित् सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखादिमुच्यते । ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।

सुकृतवयादुष्कृतञ्च तद्विद्धि मनुजाधिप । दमः क्षमा धृतिस्तेजः सन्तोषः सत्यवादिता ।

१०८५

द्वीरहिंसाऽव्यसनिता दाय्यश्चेति सुखावहाः । दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्नियते भवेत् ।

नित्यं मनःसमाधाने प्रयतो विचक्षणः । नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतञ्चापि सेवते

करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।

अन्येनैव जनः सर्वः सङ्गतो यश्च पार्थिवः । परेषां यदसूयेत न तत् कुर्यात् स्वयं नरः ।

यो ह्यसूयस्तथा युक्तः सोऽवहासं नियच्छति ।

१०३२०

भीरुराजन्या ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो वैश्याऽनीहावान् होनवर्णाऽलसश्च । विदांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः सत्यादिभ्रष्टो ब्राह्मणः स्त्रो च दुष्टा ।

रागी युक्तः पचमानोऽन्तर्हेतोर्भूखो वक्ता नृपहीनश्च राष्ट्रं । एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राजन् यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतासु दिनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः । रश्मिभिर्ज्ञानसम्भूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ।

सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते । दिजातिहस्तान्निर्दृष्टा न तु तुल्यात् परस्वरात् ।

आयुर्न सुलभं लब्ध्वा नावकर्षेदिशाम्यते । उत्कर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ।

१०३२५

वर्णेभ्यो हि परिभ्रष्टो न वै संमानमर्हति । न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ।

वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा । दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात् पापेन कर्मणा ।

अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्मुदेत् । पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतं ।

तस्मात् पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयं । पापानुबन्धं यत् कर्म यद्यपि स्थान्महाफलं ।

तन्न सेवेत भेधावो शुचिः कुशलिनं यथा । किं कष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।

१०३३०

प्रत्यापन्नस्य हि ततोऽनात्मा तावद्विरोचत । प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।

तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते । विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितं ।

प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे । स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।

प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्रुते पृथक् । अज्ञानान्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।

ब्रह्मणः शास्त्रनिर्देशादित्याजर्ब्रह्मवादिनः । तथा कामकृतं नास्य विहिंसैवानुकर्षति ।

१०३३५

इत्याजर्ब्रह्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः । अहन्तु तावत् पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतं ।

गुणयुक्तं प्रकाशं वा पापेनानुपसंहितं । यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तो ह यथातथं ।

बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह । भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुत्पन्नं ।

अबुद्धिपूर्वं धर्माज्ञ कृतमुणे कर्मणा । कृतानि यानि कर्माणि देवतैर्मुनिभिस्तथा ।

न चरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुलयेत् । सञ्चिन्त्य मनसा राजन् विदित्वा शक्यमात्मनः ।

१०३४०

करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति । न वै कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।

न वेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभाविनं । स तोयैऽन्यन्तु वृत्तार्थं तस्मिन्नेव प्रसिध्यते ।

वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा । एवं कर्मणि यानीह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ।

सम्मानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि ।

राज्ञा जेतव्याः शत्रवश्चोन्नताश्च सम्यक् कर्तव्यं पालनञ्च प्रजानां । अग्निश्चेवो बद्धमिच्छापि यज्ञैरन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयं ।

१०७४

दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् । गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ कः कस्य चोपकुर्वते कश्च कस्यै प्रयच्छति । प्राणी करोत्यर्थं कर्म सर्वमात्मार्यमात्मना ।

गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् । सोदर्थं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनं ।

विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यो दानप्रतिग्रहौ । तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छतः ।

न्यायागतं धनञ्चैव न्यायेनैव विवर्द्धितं । संरक्ष्य यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ।

१०७५

न धर्मार्थं नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् । शक्तिः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ।

अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा । शक्तितोऽतियथे दत्त्वा चुधार्त्तायाश्रुते फलं ।

रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना । फलपत्रैरथो मूलैर्मनोनिर्घितवांश्च सः ।

तैरेव फलपत्रैश्च समाठरमतोषयत् । तस्मात्तेभ्यो परं स्थानं शैव्योऽपि पृथिवीपतिः ।

देवतातिथिभृत्यभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा । क्षणवान् जायते मर्त्यस्तस्मादनृणां प्रजेत् ।

१०७६

स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा । पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ।

वाचा शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च । यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेत्कर्म आदितः ।

प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः । सम्यग्भुत्वा ऊतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ।

विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् । अग्निः सुत्वा महाबाहो देवान् वै यज्ञभागिनः ।

गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् । देवीं सुत्वा तु गगने मोदते यशसा वृतः ।

१०७७

असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ । काक्षीवान् जामदग्न्यश्च रामस्ताण्ड्यास्तथात्मवान् ।

वशिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । भरद्वाजो हरिश्चन्द्रः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ।

एते महर्षयः सुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः । लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादान्तस्य धीमतः ।

अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः सन्तः सुत्वा तमेव ह । न तु वृद्धिभिर्हान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितं ।

येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् । धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्भनकाङ्क्षया ।

१०७८

आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यश्रुतमः । वेदा हि सर्वे राजेन्द्र क्षितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ।

स चाप्याग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते । श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियं ।

अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा । गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथं ।

मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी विद्वान् क्लृप्तः पश्यति प्रीतियोगात् । दाक्ष्येण हीनो धर्मयुक्तो न दान्तो लोकेऽस्मिन् वै पूज्यते सद्गिरार्यः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ वृत्तिः सकाशादर्थेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना । प्रीत्यापनीता निर्दिष्टा धर्म्मिष्ठान् कुरुते सदा । १०७७०

वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही भूवा । न वृत्तिं परतो मार्गत् शुश्रूषान्तु प्रयेजयेत् ।

सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्म्मदर्शिभिः । नित्यं सर्व्वास्वस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ।

यथोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते । तथा सत्सन्निकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ।

यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शूक्तमम्बरं । तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेहि मे ।

तस्मान्जुष्टेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन । अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलं । १०७७५

सुखे वा यदि वा दुःखे वर्त्तमानो विचक्षणः । यश्चिनोति शुभान्येव स तन्त्राणो ह पश्यति ।

धर्म्मादपेतं यत् कर्म यद्यपि स्थान्महाफलं । न तत् सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ।

यो हत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरचिता । स शब्दमात्रफलभाक् राजा भवति तत्करः ।

स्वयम्भूरसृजचाये धातारं लोकसत्कृतं । धाताऽसृजत् पुत्रमेकं लोकानां धारणे रतं ।

तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादृत्थर्थमृद्धिमत् । रक्षितव्यन्तु राजन्यैरुपयोज्य द्विजातिभिः । १०७८०

अजिह्वैरशठक्रोदैर्हयकव्यप्रयोक्तृभिः । शूद्रैर्निर्माजिनं कार्यमेव धर्म्मा न नश्यति ।

अप्रनष्टे ततो धर्म्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः । सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ।

तस्माद्यो रक्षति नृपः स्वधर्मेणेति पूज्यते । अधीते चापि यो विप्रो वैश्ये । यश्चार्ज्जने रतः ।

यस्य शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः । अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्म्मात् परिहीयते ।

प्राणसन्तापनिर्दिष्टाः काकिन्योऽपि महाफलाः । न्यायेनोपाज्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः । १०७८५

सत्कृत्य हि द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिपः । यादृशं तादृशं नित्यमश्राति फलमूर्जितं ।

अभिषम्य च तत्तुष्ट्या दत्तमाज्जरभिष्टुतं । याचितेन तु यद्दत्तं तदाऽर्क्षधर्मं बुधाः ।

अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयाऽपि वा । तदाज्जरधर्मं दानं मुनयः सत्यवादिनः ।

अतिक्रामेन्मज्जमानो विविधेन नरः सदा । तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संश्रयात् ।

दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु । धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते । १०७९०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां पञ्चनवत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिग्रहगता विप्रे क्षत्रिये युधि निर्जिताः । वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयाऽर्जिताः ।

स्वल्पाऽप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्म्मस्थार्थे महाफलाः । नित्यं त्रयाणां वर्णानां शुश्रूषुः शूद्र उच्यते ।

क्षत्रधर्म्मा वैश्यधर्म्मा नावृत्तिः पतते द्विजः । शूद्रधर्म्मा यदा तु स्थान्तदा पतति वै द्विजः ।

वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च तथा शिल्पोपजीवनं । शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ।

रक्षावतरणञ्चैव तथा रूपोपजीवनं । मद्यमांसोपजीव्यञ्च विक्रयं लोहचर्म्मणोः । १०७९५

अपूर्ब्बिणा न कर्त्तव्यं कर्म लोके विगर्हितं । कृतपूर्ब्बन्तु त्यजतो महान् धर्म्म इति श्रुतिः ।

ससिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकं । मदेनाभिभुतमनास्तच्च न ग्राह्यमुच्यते ।

श्रूयन्ते हि पुराणेषु प्रजा धिग्दण्डशासनाः । दान्ता धर्म्मप्रधानाश्च न्यायधर्म्मानुवृत्तिकाः ।

धर्म एव सदा नृणामिह राजन् प्रशस्यते । धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ।
 तं धर्ममसुरास्तात नामृशन्त जनाधिप । विवर्द्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन् प्रजाः ।
 तासां दर्पः समभवत् प्रजानां धर्मनाशनः । दर्पात्मनान्ततः पश्चात् क्रोधलासामजायत ।
 ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितं । ह्रीसैवायनमद्राजंस्ततो मोहा व्यजायत ।
 ततो मोहपरीतास्ता नापश्यन्त यथा पुरा । परस्परारवमर्देन वर्द्धयन्तो यथासुखं ।
 ताः प्राप्य तु सधिग्दण्डो न कारणमेताऽभवत् । ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणंश्चावमन्य ह ।
 एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवं । अगच्छच्छरणं धीरं बद्धरूपं गुणाधिकं ।
 तेन स्मृते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ । तिस्रोऽप्येकेन वाणेन देवाप्यायततेजसा ।
 तेषामधिपतिस्त्रासीद्भीमो भीमपराक्रमः । देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ।
 तस्मिन् हतेऽथ खं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः । आपद्यन्त च वेदान् वै शास्त्राणि च यथा पुरा ।
 ततोऽभिषिच्य राज्ये तु देवानां दिवि वासवं । सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ।
 सप्तर्षीणामयोर्द्वेष्ट विपृथुर्नाम पार्थिवः । राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक् पृथक् ।
 महाकुलेषु ये जाता वृद्धाः पूर्व्वतराश्च ये । तेषामप्यासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ।
 तस्मान्तेनैव भावेन सानुषङ्गेण पार्थिवाः । आसुराण्येव कर्माणि न्यसेवन् भीमविक्रमाः ।
 प्रत्यतिष्ठन्तेऽप्येव तान्येव स्थापयन्त्यपि । भजन्ते ते न चाद्यापि ये वालिशतरा नराः ।
 तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन् सञ्चिन्त्य शास्ततः । संसिद्धाधिगमं कुर्यात् कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ।
 न सङ्करेण द्रविणं प्रचिन्वीयाद्विचक्षणः । धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ।
 स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियवान्भवः । प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ।
 दृष्टानिष्टसमायोगे वैरं सौहार्दमेव च । अयं जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्त्तते ।
 तस्माद्गुणेषु रज्यथा मा दोषेषु कथञ्चन । निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽतिरज्यते ।
 मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्त्ततः । न तथाऽन्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ।
 धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनोहकोऽपि वा । आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसया ।
 यदा व्यपेतहृत्स्तेजो मनो भवति तस्य वै । नानृतश्चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि पराशरगीतायां षष्ठव्याधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥
 ॥ पराशर उवाच ॥ एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्त्तितः । तपोविधिन्तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
 प्रार्थये च गृहस्थस्य ममलं नाम जायते । सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भवैराजसतामधैः ।
 गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षत्राणि च धनानि च । दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ।
 एवन्तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः । रागद्वेषौ विवर्द्धन्ते क्षान्त्यलमपश्यतः ।
 रागद्वेषाभिभूतश्च नरं द्रव्यवशानुगं । मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ।
 कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्व्वै रतिपरायणः । क्षामं धाम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ।

१०८०

१०८१

१०८२

१०८३

१०८४

१०८५

ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्द्धयते जनः । तुल्यार्थैव तस्येह जनस्थार्थं चिकीर्षति ।
 स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः । बालस्तेहपरोतः आ तत्त्वणाच्चादुतप्यते ।
 ततो मानेन सम्पन्नो रत्ननात्मपराजयं । करोति येन भोगी स्यामिति तस्मादिनश्यति ।
 तथाहि बुद्धियुक्तानां शाश्वतब्रह्मवादिनां । अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखं ।
 स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव । आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ।
 निर्वेदादात्मसम्बोधः सम्बोधाच्छास्त्रदर्शनं । शास्त्रार्थदर्शनाद्वाजंस्तप एवानुपश्यति ।
 दुर्लभो हि मनुजोऽन्ये नरः प्रत्यवमर्धवान् । यो वै प्रियसुखे क्षीणस्तपः कर्तुं व्यवस्यति ।
 तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते । जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रवर्त्तकं ।
 प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः । क्वचित् क्वचिद्रूपतपो व्रतान्यास्याय पार्थिव ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः । विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽयमरुद्गणाः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः । संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ।
 ये चादौ ब्राह्मणाः सृष्टा ब्रह्मणा तपसा पुरा । ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ।
 मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः । महाकुलेषु दृश्यन्ते तत् सर्वं तपसः फलं ।
 कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च । वाहनासनयानानि तत् सर्वं तपसः फलं ।
 मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्याः सहस्रशः । वासः प्रासाददृष्टे च तत्सर्वं तपसः फलं ।
 शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च । अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति शुभकर्म्मिणां ।
 नाप्राप्यं तपसः किञ्चित्त्रैलोक्येऽपि परन्तप । उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्म्मणां ।
 सुखितो दुःखितो वाऽपि नरो लोभं परित्यजेत् । अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ।
 असन्तोषोऽसुखायेति लोभादिन्द्रियसम्भ्रमः । वतोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता
 नष्टप्रज्ञो यदा तु स्थात्तदा न्यायं न पश्यति । तस्मात् सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ।
 यदिष्टं तत् सुखं प्राङ्दर्शयं दुःखमिहेव्यते । कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशं ।
 नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते । प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्लापं तपः ।
 अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बद्धविधात्मकं । फलार्थी तत्फलं त्यक्त्वा प्राप्नोति विषयात्मकं ।
 धर्मं तपसि दाने च विधित्वा चास्य जायते । स कृत्वा पापकान्येवं निरयं प्रतिपद्यते ।
 सुखे तु वर्त्तमानो वै दुःखे वाऽपि नरोत्तम । स्वदृष्टाद्यो न चलते शास्त्रचक्षुः स मानवः ।
 द्रुपुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः सदा । रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विश्राम्यते ।
 ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्त्वथात् पुनः । अनुधा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमं ।
 ततः फलार्थं सर्वस्य भवन्ति ज्यायसे गुणाः । धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ।
 अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा । प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ।
 मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषां । क्रियाधर्मवियुक्तानामशक्या संवृतात्मनां ।

६०८२०

१०८३५

१०८४०

१०८४५

१०८५०

१०८५५

क्रियमाणं चदा कर्म नाशं गच्छति मानुषं । तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ।

सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्म निश्चयं । दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मे विचरन्नृप ।

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिं । एवमाश्रमिनः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिं ।

१०८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां सप्तनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

॥ जनक उवाच ॥ वर्षो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते । एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदताम्बर ।

यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः । कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषे ग्रहणं गतः ।

॥ पराशर उवाच ॥ एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः । तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ।

सुचेत्राच्च सुवीजाच्च पुण्या भवति सम्भवः । अतोऽन्यतरतो हीनादबरो नाम जायते ।

वक्त्राङ्गुजाभ्यामूर्ध्यां पद्माक्षैवाथ जज्ञिरे । सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ।

१०९०

मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुजा धनिनो राजन् यादजाः परिचारकाः ।

चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ । अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै सङ्करजाः स्मृताः ।

क्षत्रियातिरयाम्बुषा उग्रा वैदेहकास्तथा । श्वपाकाः पुङ्गवास्तेना निषादाः सूतमागधाः ।

अथोगाः करुणा ब्राह्म्याश्चाण्डालाश्च नराधिप । एते चतुर्था वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परान् ।

॥ जनक उवाच ॥ ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोचरतः कथं । बह्वनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ।

१०९१

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः । शुद्धयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथाऽपरे ।

॥ पराशर उवाच ॥ राजनैतद्भवेद्ब्राह्मणपक्षेन जन्मना । महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनां ।

उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह । स्त्रैव तपसा तेषामृषित्वं प्रदधुः पुनः ।

पितामहश्च मे पूर्वमव्यग्रदृक् कश्यपः । वेदस्ताण्ड्यः कृपश्चैव काचीवत्कमठादयः ।

यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदताम्बरः । आयुर्धर्मतज्ज्ञे दत्तश्च द्रुमदो मातस्य एव च ।

१०९२

एते स्त्रां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽथवात् । प्रतिष्ठिता वेदविदो दमेन तपसैव हि ।

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव । अङ्गिराः काश्यपश्चैव वशिष्ठो भृगुरेव च ।

कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सतां ।

॥ जनक उवाच ॥ विशेषधर्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम । ततः सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ज्ञसि ।

॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिग्रहो याजनञ्च तथैवाध्यापनं नृप । विशेषधर्मा विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ।

१०९३

क्षत्रिश्च पाशुपालश्च वाणिज्यश्च विश्रामपि । द्विजानां परिचर्या च शुद्धकर्म नराधिप ।

विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्त्तिताः । धर्मान् साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ।

आनृशंस्रमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता । आद्वकर्मतिथेयञ्च सत्यमक्रोध एव च ।

खेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता । आत्मज्ञानं तितिचा च धर्माः साधारणा नृप ।

ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास्तथो वर्णा द्विजादयः । अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदाम्बर ।

१०९४

विकर्मावस्थिता वर्णाः प्रकृते नृपते त्रयः । उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ।

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहाहतीति वा । श्रुतिप्रवृत्ते न च धर्ममाप्नुते न चास्य धर्मं प्रतिषेधनं कृतं ।

वैदेह कं शूद्रमुदाहरन्ति द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः । अहं हि पश्यामि नरेन्द्रदेवं विमलं विष्णुं जगतः प्रधानं ।

सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीनानुजिहोर्ध्वः । मन्त्रवर्ज्यं न दूषयन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ।

यथा यथा हि सदृशमात्मन्तीतरे जनाः । तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च मोदते ।

१०८०

॥ जनक उवाच ॥ किं कर्म दूषयत्येनमयो जातिर्निहामुने । सन्देहो मे समुत्पन्नस्तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ पराशर उवाच ॥ असंशयं महाराज उभयं दोषकारकं । कर्मैव हि जातिश्च विशेषतः निशामय ।

जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म न सेवते । जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स धूर्वः ।

जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतं । कर्म तदूषयत्येनं तस्मात् कर्म न शोभनं ।

॥ जनक उवाच ॥ कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन् दिजसत्तम । न हिंयन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ।

१०८१

॥ पराशर उवाच ॥ शूद्रो मेऽत्र महाराज यन्मा त्वं परिपृच्छसि । यानि कर्माण्यहिंसाणि नरं प्रायन्ति सर्वदा ।

संन्यस्याग्नीनुदासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः । नैःश्रेयसं कर्मापयं समारुह्य यथाक्रमं ।

प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंश्रिताः । प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वैर्कर्मविवर्जिताः ।

सर्वे वर्षा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि चोक्त्वा । त्यक्त्वा धर्मं दारुणं जीवलोकं यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतायां श्रुतनक्षत्रिणोऽप्ययः ॥ २६८ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ पिता सखायो गुरुवः स्त्रियश्च न निर्गुणानां प्रभवन्ति लोके । अन्यन्यभक्ताः प्रियवदिनश्च हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ।

१०८२

पिता परं दैवतं मानवानां मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति । ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ।

रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्कारे नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते । प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभान्निर्भवेने स्वर्गफलं यथासुखं ।

आन्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं पराभुखं पारिवर्हैश्च होतं । अनुद्यन्तं रोगिणं याचमानं न वै हिंसाद्वालयद्वा च राजन् ।

पारिवर्हैः सुसंयुक्तमुद्यन्तं तुल्यतां गतं । अतिक्रमेत्तं नृपतिः संयामे वत्तिद्यात्मजं ।

तुल्यादिह बधः श्रेयान् विशिष्टाच्चेति निश्चयः । निहीनात् कातराच्चैव छपणाद्भित्तिं बधः ।

१०८३

पापात् पापसमाचाराज्निहीनाच्च नराधिप । पाप एव बधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ।

न कश्चित्ताति वै राजन् दिष्टान्तवशमागतं । सावश्रेयायुषं वापि कश्चिन्नैवापकर्षति ।

स्त्रियैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्त्तयेत् । हिंसात्मकानि सर्व्याणि नायुरिच्छेत् परायुषा ।

गृहस्थानान्तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षतां । निधनं शोभनं तात पुङ्गवेषु क्रियावतां ।

आयुषि चयमापके पञ्चलमुपगच्छति । तथा ह्यकारणाद्भवति कारणैरुपपादित ।

१०८४

तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितं । अध्वानं गतकश्चायं प्राप्तश्चायं गृहाद्गृहं ।

द्वितीयं कारणं तच्च मान्यत् किञ्चन विद्यते । तद्देहं देहिना युक्तं मोक्षभूतेषु वर्त्तते ।

शिरास्त्राखस्त्रिसंघातं वीभत्सामेधसंकुलं । भूतानामिन्द्रियाणाञ्च गुणानाञ्च समागमं ।

त्वगन्तं देहमित्राज्ज देहसोऽध्यात्मचिन्तकाः । गुणैरपि परिचीणं शरीरं मर्त्यतां गतं ।

शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनं । भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ।

१०८१३

भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह । इदं शरीरं वैदेहं क्षियते यत्र यत्र ह ।

तत्समावेऽरौ दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा । न जायते तु नृपते कश्चित् कालमयं पुनः ।

परिभ्रमति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान् । स पुनर्जायते राजन् प्रायेहायतनं नृप ।

मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः । विविधानाञ्च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।

जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमागताः । द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ।

१०८१०

द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः । प्रज्ञानामात्मसम्बुद्धाः सम्बुद्धानाममानिनः ।

जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः । अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ।

अपने तूत्तरां कांठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् । नचवे च मुहूर्त्ते च पुष्टे राजन् स पुण्यकृत् ।

अयोजयित्व क्षेपेण जनं शत्रुं च दुष्कृतं । मृत्युनात्मकतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तिभिः ।

विषमुदम्बनं दादौ दस्युहस्तात्तया बधः । दंष्ट्रिभ्यश्च पशूभ्यश्च प्राकृतो बध उच्यते ।

१०८१५

न पैभिः पुण्यकर्माणां युज्यन्ते चापि सन्धिजैः । एवंविधैश्च बद्धभिरपरैः प्राकृतैरपि ।

उद्धं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां नृप । भण्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्माणां ।

एकं शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् । येनादृतः कुरुते संप्रयुक्तो घोरानि कर्माणि सुदारुणानि ।

प्रबाधनाय श्रुतिधर्मयुक्तं वृद्धानुपास्य प्रभवेत यस्य । प्रयत्नसाधो हि स राजपुत्र प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ।

अधीत्य वेदोक्तपसा ब्रह्मचारी यज्ञाञ्जल्ता सन्निगृह्येह पञ्च । वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः श्रेयः स्थित्वा स्थापयित्वा

स्ववंशं ।

१०८१०

उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानं सादयेन्नरः । चाण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात शोभनं ।

इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीयते । आत्मा वै शक्यते ज्ञातुं कर्माभिः शुभलक्षणैः ।

कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो । कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ।

यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यं द्विषते नरः । धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्चते ।

यस्तु ग्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति । दीपैः पमानि भूतानि यावदर्थान् पश्यति ।

१०८१५

सान्त्वितान्नप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत । समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र न हीयते ।

दानं त्यागः शोभना मूर्तिरञ्ज्ञा भूय शत्रुं तपसा वै शरीरं । सरस्वती नैमिषपुष्करेषु ये चायन्ये पुण्यदेशाः प्रथियां ।

गृहेषु येषामसवः पतन्ति तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तं । यानेन वै प्रापणञ्च अग्राने शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ।

इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनञ्च दानं पुण्यानां कर्मणाञ्च प्रयोगः । शक्त्या पितृभ्यं यच्च किञ्चित्प्रशस्तं सर्व्वाण्यात्मार्यं मानवोऽयं

करोति ।

धर्मशास्त्राणि वेदाश्च पश्यन्ति नराधिप । श्रेयोऽर्थं विधीयन्ते नरस्याक्रियकर्मणः ।

१०८१०

॥ भीष्म उवाच ॥ एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना । विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतायां नवनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ पुनरेव तु प्रपच्छ जनको मिथिलाधिपः । पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयं ।

॥ जनक उवाच ॥ किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन् किं कृतं न विनश्यति । क गतो न निवर्त्तते तन्मे ब्रूहि महामते ।

॥ पराशर उवाच ॥ असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा । चीर्णं तपो न प्रणश्येदापः चेन्न न नश्यति ।

च्छित्वा धर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरुच्यते । दत्त्वाऽभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुते ।

१०८४

यो ददार्ति सहस्राणि गवामश्वशतानि च । अभयं सर्वभूतेभ्यः सदा तमभिवर्त्तते ।

वसन् विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् । संवसत्येव दुर्बुद्धिरथस्तु विषयेष्वपि ।

नाधर्मः स्त्रियते प्राज्ञं पथः पुष्करपर्णवत् । अप्राज्ञमधिकं पापं स्त्रियते जलुकाविवत् ।

न धर्मः कारणपेक्षी कर्त्तारमभिमुञ्चति । कर्त्ता खलु यथाकालं ततः समभियुज्यते ।

न भिद्यते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।

१०८५

शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयं । वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।

विषये वर्त्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते । मर्यादायां धर्मसेतुनिर्धक्के नैव सीदति ।

पुष्टस्त्रोत इवासक्तः स्फोटो भवति सञ्चयः । यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

आदत्ते राजश इन्द्रं तथा योगः प्रवर्त्तते ।

यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रयात् पृथक् पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यतां । तथा नराणाम् विभावितात्मनां यथाश्रयं

सत्त्वगुणः प्रवर्त्तते ।

१०८६

जहाति दारांश्च जहाति सत्यदः पदञ्च यानं विविधाश्च सत्क्रियाः । त्रिविष्टरे जातमतिर्धदा नरसदाऽस्य बुद्धिर्विषयेषु
भिद्यते ।

प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो न बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन । स सर्वभावानुगतेन चेतसा नृपामिषेणैव श्लेषो विक्रियते ।

सङ्घातवन्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः । कदलीगर्भनिःसरो नौरिवःषु निमज्जति ।

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीचते । सदा हि धर्मस्य क्रिदैव शोभना यदा नरो मृत्यु
मुखेऽभिवर्त्तते ।

यथाऽन्धः खण्डहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति । तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति ताङ्गतिं ।

१०८७

मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितं । अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भवति चक्रवत् ।

बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखन्विह परञ्च च । विस्तराः क्षेत्रसंयुक्ताः क्षेत्रपास्तु सुखावहाः ।

परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः । यथा मृणालानुगतमाशु मुञ्चति कर्दमं ।

तथात्मा पुरुषश्चेह मनसा परिमुच्यते । मनः प्रणयतेत्मानं स एनमभियुञ्जति ।

युक्तो यदा स भवति तदा तं पश्यते परं । परार्थे वर्त्तमानस्तु खं कार्यं योऽभिमुख्यते ।

१०८८

इन्द्रियार्थेषु संसक्तः स्वकार्यार्थपरिमुच्यते । अधस्तिर्यग्गतिञ्चैव स्वर्गे चैव परां गतिं ।

प्राप्तेति सुकृतैरात्मा प्राज्ञखेहेतरस्य च । मृन्मये भाजने पक्वे यथा वै नश्यति द्रवः ।
 तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्रुते । विषयानश्रुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यसंशयं ।
 यस्तु भोगास्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति । नीहारेण हि संवीतः शिश्नादरपराधणः ।
 जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते । वणिग्यथा समुद्रादौ यथार्थं लभते धनं । १०८७०
 तथा मर्त्याण्येव जन्तोः कर्म विज्ञानतो गतिः । अहोरात्रमये लोके जरा रूपेण संसरन् ।
 मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा । स्वयं हतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
 नाकृत्वा लभते कश्चित् किञ्चिदस्ति प्रियाप्रियं । शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
 शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा । न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
 दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे । यथा भावावसन्ना हि नौर्ध्वं ह्यग्निं तन्नुना । १०८७१
 तथा मनोभियोगाद् शरीरं प्रचिकीर्षति । यथा समुद्रमभितः संश्रिताः सरितोऽपराः ।
 तथाद्या प्रकृतिर्येगादभिसंश्रीयते सदा । चेहपाशैर्बद्धविधैरासक्तमनसो नराः ।
 प्रकृतिस्था विषोदन्ति जले सैकतवेष्मवत् । शरीरमृहसंश्लेख्यौचतीर्थस्य देहिनः ।
 बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखन्विह परत्र च । विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संवेपास्तु सुखावहाः ।
 परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः । सङ्कल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः । १०८७२
 भार्या पुत्रश्च दासश्च समर्थमुपभुञ्जते । न माता न पिता किञ्चित् कस्यचित् प्रतिपद्यते ।
 दानपथ्यादनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्रुते । माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
 अष्टापदपदस्थाने दक्षसूत्रेण लक्ष्यते ।

सर्वेषां कर्माणि पुरा कृतानि शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्ताः । उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा बुद्धिं तथा बोधयतेऽन्त
 रात्मा ।

यवसायं समाश्रित्य सहायान् योऽधिगच्छति । न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति । १०८७३
 अद्वैधमनसं युक्तं शूरं धीरं विपश्चितं । न श्रोः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रक्षयः ।
 आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्तृयाद्भिया । समारभेदनिन्दात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ।
 सर्वैः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं गर्भात् संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्नेन पूर्वैः कृतं ।
 मृत्युश्चापरिहारवान् समगतिः कालेन विच्छेदिना दारोऽसूणमिवाग्निमारविहितं कर्मान्तिकं प्राययेत् ।
 स्वरूपतामात्महतश्च विस्तरं कुलाम्बयं द्रव्यसमृद्धिचक्षयं । नरो हि सर्वैः सभते यथाकृतं शुभाशुभेनात्मकतेन
 कर्मणा । १०८७४

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो जनको राजन् यथातथ्यं मनोविणा । श्रुत्वा धर्मविदोऽग्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतायां विंशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वे धर्मं चर्मां प्रश्नां प्रशंसन्ति पितृमह । विदोऽसौ मनुजा लोको कथमेतन्मार्गं तव ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ किं धर्मं धर्मं धर्ममिति वाच्यं पुरातनं । साध्यानां हि धर्मं धर्मं धर्मं च युधिष्ठिर ।

इंसो भूत्वाऽथ सौवर्णस्त्रजो नित्यः प्रजापतिः । स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ शकुने वयं स देवा वै साध्यास्त्वामनुयुक्ताहे । पृच्छामस्वा मोक्षधर्मं भावांश्च किञ्च मोक्षवित् । १०८८
श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी साधुशब्दश्चरते ते पतत्रिन् । किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं कस्मिन् मनसो रमते महात्मन् ।
तन्नः कार्यं पचिब्र प्रशाधि यत् कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकं । यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्व्वबन्धैर्विमुच्यते विद्महेन्द्रेह शोभं ।
॥ इंस उवाच ॥ इदं कार्यममृताशाः शृणोमि तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः । ग्रन्थीन् विमुच्य हृदयस्य सर्व्वान् प्रिया
प्रिये स्वं वशमानयीत ।

नारुनुदः स्थानं नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत । यथाऽस्य वाचा पर उद्दिजेत न तां वदेदुषतीं पापलोकां ।
वाक्सायका वदन्नाभिष्यतन्नि चैराहतः शोचति रात्र्यहानि । परस्य नामर्षसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत्
परेषु । १०९०

परश्चेदेनमतिवादवाणैर्भृशं विधेच्छम एवेह कार्यः । संरोच्यमाणः प्रतिहृत्यते यः स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ।
चेपायमाणमभिषङ्ग्यलीकं निगृह्णाति ज्वलितं घञ्च मन्यु । अदुष्टचेता मुदितोऽनसृषुः स आदत्ते सुकृतं वै परेषां ।
आक्रुष्यमाणो न वदामि किञ्चित् क्षमाम्यहं तादृशमानस्य नित्यं । श्रेष्ठं ह्येतद्यत् क्षमामाह्वारार्थाः सत्यं तथैवार्ज्जवमा नृशंस्यं ।
वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषन्नाच एतत् सर्व्वानुशासनं ।

वाचोवेगं मनसः क्रोधवेगं विधित्सावेगमुदरोपस्यवेगं । एतान् वेगान् यो विवहेदुदीर्णान् तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिञ्च । १०९१
अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्टस्तथा तितितुरतितितोर्विशिष्टः । अमानुषान्मानुषो वै विशिष्टस्तथाऽज्ञानाऽज्ञानविद्वै वि
शिष्टः ।

आक्रुष्यमाणो नाक्रुष्येन्नन्युरेनं तितिततः । आक्रोष्टारं निर्हृति सुकृतञ्चास्य विन्दति ।

योऽनात्युक्तः ग्राह रुचं प्रियं वा यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् । पापञ्च यो नेच्छति तस्य हन्तुस्तस्येह देवाः सृष्ट
यन्ति नित्यं ।

पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सद्गुणस्य च । विमानितो हतोत्क्रुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ।

सदाऽहमार्थान्निभृतोऽसुपासे न मे विधित्सात्सहते न रोषः । न चाप्यहं लिखमानः परैमि न चैव किञ्चिद्विषये
नयामि । १०९२

नाहं शत्रुः प्रतिश्रपामि कश्चिदमं द्वारं क्षम्यतस्येह वेत्ति । गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि न मानुषात् श्रेष्ठतरं हि
किञ्चित् ।

निर्मुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः । विरजाः कालमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्येण सिध्यति ।

यः सर्व्वेषां भवति क्षार्चनोय उत्सेधनस्तस्मै इवभिजातः । यस्मै वार्चं सुप्रसन्ना वदन्ति स वै देवान् गच्छति संय
तात्मा ।

न तथा वक्तुमिच्छन्ति कस्याणात् पुरुषे गुणात् । यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुक्ताः ।

यस्य वाङ्मनसो गुप्ते सम्यक् प्रणिहिते सदा । वेदास्तपस्य त्वागस्य स इदं सर्व्वमाप्नुयात् । १०९३

आक्रोशनावमान, भ्या नाबुधान् गर्हयेदुधः । तस्मात्त बर्हयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ।

अमृतस्यैव सन्तृप्येदवमानस्य पण्डितः । सुखं ह्यवमतः श्रुते योऽवमन्ता स नश्यति ।

यत् क्रोधनो यजति यद्दाति यदा तपस्तप्यति यच्चुहोति । वैवस्वतस्तद्भरतंऽस्य सर्वं मोघः श्रमो भवति हि क्रो-
धनस्य ।

चत्वारि यस्य द्वााराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः । उपस्थमुदरं हस्तौ वाक् चतुर्थी स धर्मवित् ।

सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंसं धृतिं तितित्तामतिसेवमानः । स्वाध्यायनित्योऽस्यृहयन् परेषामेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भ-
वेत् सः ।

११०२०

सर्वसैनाननुचरन् वत्सवच्चतुरस्तनात् । न पावनतमं किञ्चित् सत्यादध्यगमं कथित् ।

आचक्षेऽहं मानुषेभ्यो देवेभ्यः प्रतिसञ्चरन् । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नैऋति ।

यादृशैः सन्निवसति यादृशांश्चोपसेवते । यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ।

एदि सन्तं सेवति यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्नेनेव । वासो यथा रज्जवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ।

सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुं । नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायुरेवावचं विषयं यः स
वेद ।

११०२५

अदृष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे । तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ।

श्रिआदरे ये निरताः सदैव स्नेना नरा वाक्पुत्रषाश्च नित्यं । अपेतदोषानपि तान् विदित्वा दूराद्देवाः सम्परिवर्जयन्ति ।
न वै देवा ह्येनयत्नेन तोष्याः सर्वसिना दुष्कृतकर्मणा वा । सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा धर्मा रतास्तैः सह शं भजन्ते ।

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्वाहृतं तद्वितीयं । धर्मं वदेद्वाहृतं तत्तृतीयं प्रियं वदेद्वाहृतं तच्चतुर्थं ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ केनायमावृते लोकः केन वा न प्रकाशते । केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।

११०३०

॥ हंस उवाच ॥ अज्ञानेनावृते लोको मत्स्यस्थानं प्रकाशते । लोभात्यजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ कः खिदेको रमते ब्राह्मणानां कः खिदेको बह्वभिर्जोषमाप्ते । कः खिदेको बलवान् दुर्बलोऽपि कः स्नि-
देषां कलहं नान्वदैति ।

॥ हंस उवाच ॥ प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां प्राज्ञस्यैको बह्वभिर्योषमाप्ते । प्राज्ञ एको बलवान् दुर्बलोऽपि प्राज्ञ एषां कल-
हं नान्वदैति ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ किं ब्राह्मणानां देवलं किञ्च साधुत्वमुच्यते । असाधुत्वञ्च किन्तेषां किमेषां मानुषं मतं ।

॥ हंस उवाच ॥ स्वाध्याय एषां देवलं व्रतं साधुत्वमुच्यते । असाधुत्वं परीवादे मृत्युर्मानुष्यमुच्यते ।

११०३५

॥ भीष्म उवाच ॥ संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः । चेचं वै कर्मणां योनिः सङ्गावः सत्यमुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हंसगीतायां एकाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ साङ्ख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि । तव धर्मज्ञ सर्व्वं हि विदितं कुलसन्तम ।

॥ भीष्म उवाच ॥ साङ्ख्यः साङ्ख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः । वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वपञ्चोद्भावनाय वै ।

अनीश्वरः कथं मुष्येति श्रेष्ठं श्रुत्वा । वदन्ति कारणं श्रेष्ठं योगाः सम्प्रगनीषिणः ।

वदन्ति कारणश्रेष्ठं साङ्ख्ये साङ्ख्ये विद्वन्मताः । विद्वन्मते गतोः सर्व्वा विरक्तो विषयेषु यः ।

११०४०

ऊर्द्धं स देहात् सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा । एतदाऊर्द्धहाप्राज्ञाः साङ्ख्यं वै मोक्षदर्शनं ।

स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समये वचनं हितं । शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं तद्विधैः शिष्टसम्मतैः ।

प्रत्यचहेतवो योगाः साङ्ख्याः शास्त्रविनिश्चयाः । उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ।

उभे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते । अनुष्ठिते यथाशास्त्रं येन तां परमां गतिं ।

तुल्यं शौचं तपोयुक्तं दया भूतेषु चानघ । व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समन्तयोः ।

११०४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र फलं तथा । न तुल्यं दर्शनं कस्मान्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधञ्च केवलं । योगाच्छित्त्वा ततो दोषान् पञ्चैतान् प्राप्नुवन्ति तत् ।

यथैवानिमिषाः स्थूला जालं क्त्वा पुनर्जालं । प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मशाः ।

तथैव वागुरां क्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः । प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ।

लोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विताः । क्त्वा योगाः परमार्गं गच्छन्ति विमलं शिवं ।

११०५

अबलाश्च मृगा राजन् वागुरासु तथाऽपरे । विनश्यन्ति न सन्देहस्तदयोगबलादृते ।

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालं गता झषाः । बधं गच्छन्ति राजेन्द्र योगास्तदत् सुदुर्बलाः ।

यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिन्दम । तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ।

कर्णजैर्बन्धनैर्बद्धास्तदयोगाः परन्तप । अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ।

अल्पकश्च यथा राजन् वक्रिः शाम्यति दुर्बलः । आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तदयोगोऽबलः प्रभो ।

११०६

स एव च यदा राजन् बह्निर्जातबलः पुनः । समीरणगतः क्षिप्रं दहेत् कृत्स्नां महीमपि ।

तदज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः । अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ।

दुर्बलश्च यथा राजन् स्वातसा द्वियते नरः । बलहीनस्तथा योगो विषयैर्द्वियतेऽवशः ।

तदेव च महास्रोतो विष्टम्भयति वारणः । तदयोगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान् बहून् ।

विशन्ति चावशः पार्थ योगाद्योगबलान्विताः । प्रजापतौ नृषीन् देवान् महाभूतानि चेश्वराः ।

११०७

न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः । दर्शते नृपते सर्वं योगस्यामिततेजसः ।

आत्मनाञ्च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्माहीश्वरेत् ।

प्राप्नुयाद्विषयान् कश्चित् पुनश्चेयं तपश्चरेत् । सङ्क्षिपेच्च पुनस्तात सूर्यस्तेजोगुणानिव ।

बलस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव । विमोक्षे प्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयं ।

बलानि योगप्राप्तानि मयैतानि विशाम्यते । निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ।

११०८

आत्मनश्च समाधाने धारणं प्रति वा विभो । निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ।

अप्रमत्तो यथा धन्वो लक्ष्यं हन्ति समाहितः । युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयं ।

स्नेहपूर्णं यथा पात्रे मन आधाय निश्चलं । पुरुषो युक्त आरोहेत् सेवानं युक्तमनसः ।

युक्तस्तथाऽयमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलं । करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनं ।

यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः । महार्णवगतां शीघ्रं नयेत् पार्थिवसत्तम ।

११०९

तद्गदात्मसमाधानं युक्ता योगेन तत्त्ववित् । दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ।
 शारथिश्च यथा युक्ता सदस्थान् सुसमाहितः । देशमिष्टं न च त्याग्य धन्विनं पुरुषधर्मं ।
 तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः । प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लब्धं मुक्त दवाशुगः ।
 प्रवेष्ट्यात्मानि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः । पापं हन्ति पुनीतानां पदमाप्नोति योऽजरं ।
 नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः । दर्शने श्रवणे चापि घ्राणे चामितविक्रमः ।
 स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः । आत्मना सूक्ष्मात्मानं युक्ते सम्यग्विशाम्यते ।
 स श्रीव्रमचलप्रस्थं कर्म दग्ध्वा शुभाशुभं । उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ।

११०५

॥ दुधिष्ठिर उवाच ॥ आहारान् कीदृशान् कृत्वा कानि जित्वा च भारत । योगी बलमवाप्नोति तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ कर्णानां भवणे युक्तः पिष्टाकस्य च भारत । स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ।

भुञ्जानो यावत् रुचं दीर्घकालमरिन्दम । एकाहारो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ।

११०६

पचान्मासानृतं सैतान् संवत्सरानहस्तथा । अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ।

अखण्डमपि वा मांसं सततं मनुजेश्वर । उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ।

क्रामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णवर्षमेव च । भयं शोकं तथा आसं पौरुषान् विषयांस्तथा ।

अरतिं दुर्जयाश्चैव घोरान् कृष्णाश्च पार्थिव । स्वप्नं निद्रां तथा तन्द्रां दुर्जयां नृपसत्तम ।

दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्मात्मानमात्मना । वीतरागमहाप्रज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ।

११०७

दुर्गस्त्रेष महापन्था ब्राह्मणानां विपश्चिता । यः कश्चिद्भजति ह्यस्मिन् क्षेमेष भरतर्षभ ।

यथा कश्चिदनं घोरं ब्रह्मसर्पशरीरूपं । अभवत्तोयहीनश्च दुर्गमं बज्रकण्टकं ।

अभचमटवीप्राथं दावदग्धमहीरुहं । पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेषामिपतेद्युवा ।

योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्भजते दिजः । क्षेमेषोपरमेष्वाङ्गाद्भजदोषो हि स स्मृतः ।

सुखेयं चुरधारामु निश्चितासु महीपते । धारणासु तु योगस्य दुःखेयमकृतात्मभिः ।

११०८

विपन्ना धारणास्तात नयन्ति न शुभां गतिं । नेहहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ।

यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि । मरणं जन्मदुःखञ्च सुखञ्च स विमुञ्चति ।

नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेऽस्विदमुदाहृतं । परं योगस्य यत् कृत्यं निश्चितं तद्विजातिषु ।

परं हि तद्ब्रह्ममयं महात्मान् ब्रह्माण्मीशं वरदञ्च विष्णुं । भवञ्च धर्मञ्च षडाननञ्च यद्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ।

तमस्य कष्टं सुमहद्भजस्य सत्त्वञ्च शुद्धं प्रकृतिं पराञ्च । सिद्धिञ्च देवीं वरुणस्य पत्नीं तेजस्य कृत्स्नं सुमहत् चैव ।

११०९

ताराधिपं खे विमलं सतारं विशांश्च देवानुरगान् पित्रंश्च । शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरानुदीर्घं सर्वान् सवनान् घनांश्च ।

नागावगान् पक्ष्मणान् दिशस्य गन्धर्वमन्त्रघान् पुरुषान् स्त्रियञ्च । परस्परं प्राप्य महान् महात्मा विभेत् योगी न विरा
 विमुक्तः ।

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता वेदे सङ्गवीर्यमतौ शुभेयं । योगी स सर्वानभिभूय मर्त्यान्मारायणात्मा सुरवे महात्मा ।

इति श्रीमहाभारते भाष्ये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगविधौ दुधिष्ठिरनिवृत्तौ अध्यायः ॥ २०२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सम्पक् तयाऽयं नृपते वर्णितः शिष्टसक्तः । योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ।

साङ्ख्ये लिदानि कार्त्तन्येन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते । त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु मे तस्मिन् सुखं सांख्येनां विदितात्मना । विहितं यतिभिः सर्वैः कपिलादिभिरीश्वरैः । १११०

यस्मिन् विभक्ताः केचिदृश्यन्ते मनजर्षभ । गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला ।

ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान् विषयान्नृप । मानुषान् दुर्जनान् कृत्स्नान् पैशाचान् विषयांस्तथा ।

राक्षसान् विषयान् ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा । विषयानौरगान् ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ।

पितृणां विषयान् ज्ञात्वा तिर्यक्तु चरतां नृप । सुपर्णविषयान् ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ।

राजर्षिविषयान् ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा । आसुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च । ११११

देवर्षिविषयान् ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् । प्रजापतीनां विषयान् ब्रह्मणे विषयांस्तथा ।

आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः । सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदताम्बर ।

प्राप्ते काले च यदुःखं सततं विषयैषिणा । तिर्यक्तु पततां दुःखं पततां नरके च यत् ।

स्वर्गस्य च गुणान् कृत्स्नान् दोषान् सर्वान्श्च भारत । वेदवादेऽपि ये दोषा गुणाय चापि वैदिकाः ।

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणयोगे च ये नृप । साङ्ख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप । १११२

सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणस्तथा । तमसाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणान्तथा ।

पञ्चगुणश्च मनो ज्ञात्वा नभः पञ्चगुणान्तथा । बुद्धिं चतुर्गुणं ज्ञात्वा तमश्च विगुणं तथा ।

दिगुणश्च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः । मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणे तथा ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः कारणैर्भाविताः शुभाः । प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सुखा इव नभः परं ।

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च । शब्दे शक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च । १११३

तनुं स्पर्शं तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितं । मोक्षं तमसि संयुक्तं लोभमयेषु संश्रितं ।

विष्णुक्रान्ते बले शक्तं कोष्ठे सक्तं तथाऽनलं । अप्सु देवो समासक्तामापस्तेजसि संश्रिताः ।

तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितं । नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितं ।

बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि संश्रितं । रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ।

सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा । देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तान् न कश्चित् । १११४

ज्ञात्वा सत्त्वगुणं देहं हृतं षोडशभिर्गुणैः । स्वभावं चेतनाञ्चैव ज्ञात्वा देहसमाश्रिते ।

मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन् विद्यते । द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणा ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् । दुर्लभत्वञ्च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकं ।

ग्राणापानौ समानश्च व्यानेदानौ च तत्त्वतः । अथस्यैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहञ्चानिलं पुनः ।

सप्तवातांस्तथा ज्ञात्वा सप्तधा विहितान् पुनः । प्रजापतीनृषीश्चैव मार्गश्चैव बहून् वरान् । १११५

सप्तर्षींश्च बहून् ज्ञात्वा राजर्षींश्च परानप । सुरर्षींश्चैव तस्यान्यान् ब्रह्मर्षीन् सूर्यसन्निभान् ।

ऐश्वर्यास्त्यावितान् दृष्ट्वा कालेन महता नृप । महता भूतसङ्गानां श्रत्वा नाशश्च पार्थिव ।

गतिश्चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्षिणां । वैतरणाच्च यदुःखं पतितानां यमचये ।
 योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा । जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
 श्लेष्मामूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते । शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्त्रायुपरिग्रहे ।
 शिराश्रतसमाकीर्णे नवद्वारपुरेऽशुचौ । विज्ञाय हितमात्मानं योगांश्च विविधानृप ।
 तामसानाञ्च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनां । सात्त्विकानाञ्च जन्तूनां कुक्षितं भरतर्षभ ।
 गर्हितं महतामर्थे साङ्गानां विदितात्मनां । उपप्लवांस्तथा घोरान् शशिनस्तेजसस्तथा ।
 ताराणां पतनं दृष्ट्वा नचत्राणाञ्च पर्ययं । इन्दानां विप्रयोगञ्च विज्ञाय कृपणं नृप ।
 अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभं । बाह्ये मोक्षञ्च विज्ञाय त्रयं देहस्य चाशुभं ।
 रागे मोहे च संप्राप्ते क्वचित् सत्त्वं समाश्रितं । सहस्रेषु नरः कश्चित् मोक्षवर्द्धिं समाश्रितः ।
 दुर्लभत्वञ्च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकं । वज्रमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
 विषयाणाञ्च दौरात्थ्यं विज्ञाय नृपते पुनः । गतास्मनाञ्च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथा शुभान् ।
 वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत । ब्रह्मज्ञानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणां ।
 सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनां । गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभां ।
 जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्युधिष्ठिर । सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ।
 तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिश्चाशुभकर्षणां । तिर्यग्योनिगतानाञ्च विज्ञाय गतयः पृथक् ।
 वेदवादांस्तथा चिचानृतूनां पर्ययांस्तथा । त्रयं संवत्सराणाञ्च मासानाञ्च त्रयन्तथा ।
 पक्षत्रयं तथा दृष्ट्वा दिवसानाञ्च संवत्स्रं । त्रयं वृद्धिञ्च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ।
 वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां त्रयन्तोषां तथा पुनः । त्रयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्वृद्धिं तथैव च ।
 संयोगानां त्रयं दृष्ट्वा युगानाञ्च विशेषतः । त्रयञ्च दृष्ट्वा शैलानां त्रयञ्च सरितान्तथा ।
 वर्षानाञ्च त्रयं दृष्ट्वा त्रयान्तञ्च पुनः पुनः । जरां मृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ।
 देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखञ्च तत्त्वतः । देहविवेकताञ्चैव सम्यग्विज्ञाय तत्त्वतः ।
 आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् । स्वदेहादुश्रितान् गर्भान्स्तथा विज्ञाय चाशुभान् ।

१११९०

१११९१

१११९२

१११९३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कान् स्वगात्रोद्भवान् दोषान् पश्यत्यभितविक्रम । एतन्मे संशयं हतं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।

१११९०

॥ भीम उवाच ॥ पञ्च दोषान् प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः । मार्गज्ञाः कापिलाः साङ्ग्याः शृणु तानरिखदन् ।

कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते । एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनां ।

हिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् । सत्त्वसंसेवनाभिद्रामप्रमादाद्भयन्तथा ।

हिन्दन्ति पञ्चमं श्वासमल्पाहारतया नृप । गुणान् गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान् दोषशतैरपि ।

हेतून् हेतुशतैश्चैस्त्रिचान् विज्ञाय तत्त्वतः । अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाप्रतैर्वृतं ।

१११९४

चित्रमिति प्रतीकम् नमोऽस्मन्नर्थकं । तमः सन्ननिभं दृष्ट्वा वर्षवुदुदसन्निभं ।

नाशप्रायं सुखाद्रीन् नमोऽस्मिन्निभं नमोऽस्मिन्निभं । नमोऽस्मिन्निभं नमोऽस्मिन्निभं ।

सांख्या राजन् महाप्राज्ञाख्यत्वा खेहं प्रजाकृतं । ज्ञानयोगेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ।
 राजसान्प्रभुमान् गन्धर्वान्तामसांश्च तथाविधान् । पुण्ड्रांश्च सात्त्विकान् गन्धान् स्पर्शजान् देहसंश्रितान् ।
 क्षित्वाऽऽ ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत । ततो दुःखादकं घोरं चिन्ताशोकमहाहृदं । १११६०
 व्याधिमृत्युमहायाहं महाभयमहोरगं । तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया सन्तरन्त्युत ।
 खेहपङ्कजरादुर्गं ज्ञानदीपमरिन्दम । कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमरिन्दम ।
 हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारससमाकरं । नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरप्रमीरणं ।
 शोकदण्डमहावर्त्तन्ती क्षुण्णव्याधिमहागजं । अस्थिसंघातसंघट्टं क्षेमफेनमरिन्दम ।
 दानमुक्ताकरं घोरं शोणितहृदविद्रुमं । हृषितोत्कृष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरं । १११६५
 रोदनाश्रुमलहारं सङ्गत्यागपरायणं । पुनराजन्मलोकौघं पुत्रबान्धवपत्तनं ।
 अहिंसासत्यमर्थादं प्राणत्यागमहोर्षिणं । वेदान्तगमनदोषं सर्वभूतदयोदधिं ।
 मोक्षदुर्लभविषयं वडवामुखसागरं । तरन्ति यतयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
 तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति त्रिमलं नभः । ततस्तान् सुकृतीन् सांख्यान् सूर्यौ वहति रश्मिभिः ।
 पद्मतन्तुवदाविष्य प्रवहन् विषयाक्षुप । तत्र तान् प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत । १११७०
 वीतरागान् यतीन् सिद्धान् वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् । सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्यार्थश्च भारत ।
 सप्तः सां मरुतां श्रेष्ठो लोकान् गच्छति यः शुभान् । स तान् वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिं ।
 नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिं । रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिं ।
 सत्त्वं वहति शुद्धात्मन् परं नारायणं प्रभुं । प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ।
 परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनाऽमलाः । अमृतत्वाद्य कल्पन्ते न निवर्त्तन्ति वा विभो । १११७५
 परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वन्द्वानां महात्मनां । सत्यार्ज्जवरतानां वै सर्वभूतदयावतां ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः । आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनघ ।
 यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावदकुमर्हसि । त्वदृते पुरुषं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ।
 मोक्षे दोषो महानेष प्राप्य भिद्भिगतानृषीन् । यदि तत्रैव विज्ञाने वर्त्तन्ते यतयः परे ।
 प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप । मग्नस्य हि परं ज्ञानं किन्तु दुःखतरम्भवेत् । १११८०
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः प्रष्टुः सुसङ्कटः । बुधानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन् भरतर्षभ ।
 अत्रापितत्वं परमं शृणु सम्यग्भवेरितं । बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनां ।
 रन्ध्रियाण्यवबुद्धन्ते खदेहे देहिनां नृप । करणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्माः पश्यति तैस्तु सः ।
 आत्मना विप्रदीपानि काष्ठकुचसमानि तु । विनश्यन्ति न सन्देहः कोना इव महार्णवे ।
 इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः प्रचुतापन । सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः । १११८५
 स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान् स्पृशति वा विभो । बुध्यमानो यथा पूर्वमखिलेनेह भारत ।
 इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि । अनीशत्वात् प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ।

इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ।

सत्त्वस्य च गुणान् कृत्स्नान् रजसस्य गुणान् पुनः । गुणान्श्च तमसः सर्वान् गुणान् बुद्धेः भारत ।

गुणान्श्च मनसश्चापि नभसस्य गुणान्श्च सः । गुणान् वायोश्च धर्मात्मान् स्नेहजांश्च गुणान् पुनः ।

१११९०

अपां गुणान्श्च पार्थ पार्थिवान्श्च गुणानपि । सर्वाण्येव गुणैर्याप्य चेत्तु येषु युधिष्ठिर ।

आत्मा च व्याति चेत्तु कर्मणी च शुभाशुभे । शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं प्रभो ।

प्रकृतिश्चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययं । परं नारायणात्मानं निर्द्वन्द्वं प्रकृतेः परं ।

विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयं । परमात्मानमगुणं न निवर्त्तति भारत ।

शिष्टं तत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत । आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः सन्देशकारिणः ।

१११९५

शक्यञ्चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तं गुणार्थिना । एवमुक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ।

सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिं । ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ।

अत्र ते संशयो माभूज्ज्ञानं साङ्ख्यं परं मतं । अक्षरं भ्रुवमेवोक्तं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ।

अनादिमध्यनिधनं निर्द्वन्द्वं कर्तुं शाश्वतं । कूटस्थञ्चैव नित्यञ्च यददन्ति मनीषिणः ।

यतः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ।

१११९०

सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथा शमविदो जनाः । ब्रह्मणं परमं देवमनन्तं परमच्युतं ।

प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः । सन्यगुक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः ।

अमूर्त्तलस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्त्तिरिति श्रुतिः । अभिज्ञानानि तस्याऽऽर्क्षन्ते हि भरतर्षभ ।

दिविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते । जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमन्तु विशिष्यते ।

ज्ञानं महद्यद्वि महत्सु राजन् वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे । यद्यापि दृष्टं दिविधं पुराणे सांख्यागतं तन्निखिलं
नरेन्द्र ।

१११९५

यथेतिहासेषु महत्सु दृष्टं यद्यार्थशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे । ज्ञानञ्च योगे यदिहास्ति किञ्चित् सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन ।

शमश्च दृष्टः परमं बलञ्च ज्ञानञ्च सूक्ष्मञ्च यथावेदुक्तं । तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव सांख्ये यथावद्विहितानि
राजन् ।

विपर्यये तस्य हि पार्थ देवान् गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन । तांश्चानुसञ्चार्य ततः कृतार्थाः पतन्ति विप्रेषु यत्नेषु
भूयः ।

हित्वा च देवं प्रविशन्ति देवं दिवौकोषो यामिव पार्थ सांख्याः । अतोऽधिकं तेऽभिरता महाहं सांख्ये दिजाः पार्थि
व शिष्टजुष्टे ।

तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं नास्तीगतिः पापकृताधिवासः । न वा प्रधाना अपि ते दिजास्तथो ये ज्ञातमेकं नृपते
ऽनुरक्ताः ।

१११९०

साङ्ख्यं विशालं परमं पुराणं महाविद्विषयमुदारकान्तं । कृत्स्नञ्च सांख्यं नृपते महात्मा नारायणो धारयते
प्रमेयं ।

इतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं नारायणो विश्वमिदं पुराणं । स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदस्ति भूयः ।

संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्त्रं कृत्वा सुषेते जगदन्तरात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सांख्यकथने त्वधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किन्तद्वरमित्युक्तं यस्मान्नावर्त्तते पुनः । किञ्च तत् चरमित्युक्तं यस्मादावर्त्तते पुनः ।

अचरचरयोर्युक्तिं पृच्छाम्यरिनिस्तदन । उपलब्धं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ।

११११५

त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः । क्षुधिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ।

शेषमल्पं दिनानान्ते दक्षिणायनभास्करे । आवृत्ते भगवत्यर्के गन्ताऽसि परमं गतिं ।

त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोयामहे वयं । कुरुवंशप्रदोषस्त्वं ज्ञानदीपेन दीप्यसे ।

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोदह । न त्वयामीह राजेन्द्र शृण्वन्नस्त्वतोदृशं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । वशिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ।

११११६

वशिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिं । पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परं ।

परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयं । मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

स्वचरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरश्चाप्यनुत्तरं । पप्रच्छर्षिबरं राजा करालजनकः पुरा ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनं । यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनोविणः ।

यच्च तत्त्वरमित्युक्तं यत्रेदं चरते जगत् । यच्चाचरमिति प्रोक्तं शिवं चैवमनामयं ।

११११७

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपाल चरतीदं यथा जगत् । यन्न चरति पूर्व्वेण वावत्कालेन वाऽप्यथ ।

युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्थ्युगं । दशकल्पशतावृत्तमहस्तद्वाह्यमुच्यते ।

रात्रिश्चैतावती राजन् यस्यान्ते प्रतिबुध्यते । सृजत्यनन्तकर्माणां महान्तं भूतमग्नं ।

मूर्त्तिमन्तममूर्त्तात्मा विश्वं ब्रह्मः स्वयम्भुवः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययं ।

सर्व्वतः पाणिपादान्तं सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्व्वतः श्रुतिमस्रोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ।

११११८

हिरण्यगर्भा भगवनेष बुद्धिरिति स्मृतः । महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्यजः ।

सांख्ये च पद्यते शास्त्रे नामभिर्व्विज्जधात्मकः । विचित्ररूपो विश्वात्मा एकोऽक्षर इति स्मृतः ।

वृत्तं नैकात्मकं येन कृतं त्रैलोक्यमात्मना । तथैव बहुरूपत्वादित्यरूप इति श्रुतः ।

एष वै विक्रियपन्नः सृजत्यात्मानमात्मना । अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहकृतं ।

अव्यक्ताद्भ्यक्तमापन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तं । मशान्तश्चाप्यहङ्कारमविद्यासर्गमेव च ।

११११९

अविधिश्च विधियैव समुत्पन्नौ तथैकतः । विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ।

भूतसर्गमहङ्कारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव । अहङ्कारेषु सर्व्वेषु चतुर्थं विद्धि वै कृतं ।

वायुर्व्योतिरथाकाशमग्नोऽथ पृथिवी तथा । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।

एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंश्रयं । पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ।

श्रोत्रं तक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमं । वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ।

१११२०

बुद्धोद्दिष्ट्याणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च । सम्भूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ।

एषा तत्त्वचतुर्विंशी सर्वलक्षितेषु वर्त्तते । यां ज्ञात्वा नाभिगोचरन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

एतद्देहं समानाख्यं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु । वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ।

सयत्नभूतगन्धर्व्वे सकिञ्चरमहोरगे । सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ।

सदंशकोटमशके सपूतिहमिमूषिके । इति श्वपाके चैण्ये सचाण्डाले सपुङ्गवे ।

११२५५

हृष्यश्वखरशार्दूले सट्टचे गवि चैव ह । यच्च मूर्त्तिमयं किञ्चित् सर्ववैतन्निदर्शनं ।

जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः । स्थानं देहवतामावीदित्येवमनुशुश्रुम ।

दृक्त्वमेतावतस्तत् चरते व्यक्तसंज्ञितं । अद्वयहनि भूतात्मा ततः चर इति स्मृतः ।

एतदचरमित्युक्तं चरतीदं तथा जगत् । जगन्मोहात्मकं प्राञ्जरव्यक्तव्यक्तसंज्ञकं ।

महांश्चैवायजो नित्यमेतत्स्वरनिदर्शनं । कथितन्ते महाराज यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।

११२५६

पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः । तत्त्वसंश्रयणादेतत् तत्त्वमाहुर्धनोषिणः ।

यन्मार्त्यमसृजद्भक्तं तत्तन्मूर्त्त्यधितिष्ठति । चतुर्विंशतिमोऽव्यक्तो ह्यमूर्त्तः पञ्चविंशकः ।

स एव हृदि सर्वासु मूर्त्तिर्वातिष्ठते त्ववान् । केवलश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ।

सर्गप्रलयधर्म्मिण्या स सर्गप्रलयात्मकः । गोचरे वर्त्तते नित्यं निर्गुणं गुणसंज्ञितं ।

एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः । विकुर्व्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ।

११२५७

तमः सत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्त्रिह धे निषु । लीयते प्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।

सहवासविनाशिलात्मान्योऽहमिति मन्यते । योऽहं सोऽहमिति द्युक्तो गुणानेवानुवर्त्तते ।

तमसा तामसान् भावान् विविधान् प्रतिपद्यते । रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान् सत्त्वसंश्रयात् ।

शुक्ललोहितलक्षणां रूपाण्येतानि त्रीणि तु । सर्वाण्येतानि रूपाणि धानीह प्राकृतानि वै ।

तामसा निरयं धानि राजसा मानुषानथ । सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ।

११२५८

निकैवल्येन पापेन तिर्यग्धेनिमवाप्नुयात् । पुण्यपापेन मानुषं पुण्येनैकेन देवताः ।

एवमयत्तविषयं चरमाहुर्धनोषिणः । पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकसंवादे चतुरधिकविंशतिः अध्यायः ॥ ३०४ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्त्तते । देहादेहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ।

तिर्यग्धेनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतासपि । उपपद्यतिसंयोगाद्गुणैः सह गुणचयात् ।

मानुषत्वाद्दिवं धानि द्विके मानुषमेव च । मानुषाच्चिरदृष्टानमानुषं प्रतिपद्यते ।

११२५९

कोषकारो यथास्त्राणां कीटः समववर्त्तते । सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथाऽयमगुणो गुणैः ।

दन्दमेति च निर्दन्तस्तस्य वस्त्रिह धे निषु । शीर्षरोगेऽचिरोगे च दन्तशूलो गलपथे ।

जलोदरे दृष्यारोगस्तस्य चिरिह धे निषु । श्विने कुष्ठेऽग्निदग्धे च सिन्ध्यापसारधोरपि ।

यानि चान्यानि सप्तविंशतिमिह धे निषु । एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्त्तते ।

तिर्थगोनिसहस्रेषु कदाचिदेवतास्तपि । अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ।
 शुक्लवासाश्चतुर्वीमाः शायी नित्यमधस्तथा । भण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ।
 चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च । इष्टकप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ।
 भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यातलेषु च । वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ।
 विविधासु च शय्यासु फलगृध्यान्वितस्तथा । मुञ्जमेखलनग्नत्वं चैमकृष्णाजिनानि च ।
 शाणीबालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः । सिंहचर्मदरोधानः पट्टवासास्तथैव च ।
 फलकं परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रष्टकं । कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।
 वस्त्राणि चान्यानि बह्वन्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् । भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 एकरात्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनं । चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।
 षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः । सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहिकभोजनः ।
 मासोपवासो मूलाशी फलाहारस्तथैव च । वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकदधिगोमयभोजनः ।
 गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद् एव च । शैवालभोजनश्चैव तथा चामेन वर्त्तयन् ।
 वर्त्तयन् शीर्णपर्णैश्च प्रक्षीर्णफलभोजनः । विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सिद्धिकाङ्क्षया ।
 चान्द्रायणानि विधिवत्सिद्धानि विविधानि च । चातुराश्रम्यपन्यासमाश्रयत्यपथानपि ।
 उपाश्रमानथपरान् पाषण्डान् विविधानपि । विविक्ताश्च शिलाच्छायास्तथा प्रश्रवणानि च ।
 पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च । देवस्थानानि पुष्पानि विविक्तानि सरांसि च ।
 विविक्तास्तपि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः । विविक्तानि च जण्यानि व्रतानि विविधानि च ।
 नियमान् विविधास्तपि विविधानि तपांसि च । यज्ञांश्च विविधाकारान् विधींश्च विविधास्तथा ।
 वणिक्पथं दिवं चक्षं वैश्यगृह्रांस्तथैव च । दानश्च विविधाकारं दीनान्धकृपणादिषु ।
 अभिमन्यत्यसंबोधान्तथैव त्रिविधान् गुणान् । सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थी काम एव च ।
 प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रतिभजत्युत । स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारमभिक्रियाः ।
 याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहं । यजनाध्ययने चैव यज्ञान्यदपि किञ्चन ।
 जन्ममृत्युविवादे च तथा विश्रमणेऽपि च । शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथं ।
 प्रकृतिः कुरुते देवो भवं प्रलयमेव च । दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोऽवतिष्ठते ।
 रश्मिजालमिवादित्यस्तत्तत्काले नियच्छति । एवमेवोऽसकृत् पूर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ।
 आत्मरूपगुणानेतान् विविधान् हृदयप्रियान् । एवमेतां विकुर्वीणः सर्वप्रलयधर्मिणि ।
 क्रियां क्रियापथे रक्तस्त्रिगुणं त्रिगुणाधिपः । क्रियां क्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ।
 प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विमो । रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ।
 एवं दन्धान्यथेतानि समावर्त्तन्ति नित्यशः । ममैवैतानि जायन्ते धावन्ते तानिमानिति ।
 निस्तर्त्तव्यान्यथेतानि सर्वाणीति नराधिप । मन्यते यं ह्यबुद्धत्वात्तथैव सुकृतान्यपि ।

१११००

१११०५

१११०६

१११०७

१११०८

१११०९

भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै । इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयं ।
 सुखमेव तु कर्त्तव्यं सकृत् कृत्वा सुखं मम । यावदन्तश्च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ।
 भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकं । महदुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनं ।
 निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैवाप्यनन्तकं पुनः । मनुष्यत्वाच्च देवलं देवत्वात् पौरुषं पुनः ।
 मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेनोपगच्छति । य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुणैर्दृतः ।
 तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते । समलेनादृतो नित्यं तत्रैव परिवर्त्तते ।
 सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्त्तिषु । य एवं कुरुते कर्म शुभशुभफलात्मकं ।
 स एवं फलमाप्नोति त्रिषु लोकेषु मूर्त्तिमान् । प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं ।
 प्रकृतिश्च तदश्रान्ति त्रिषु लोकेषु कामगा । तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।
 त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात् प्राकृतानि ह । अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाङ्गलिङ्गैरनुमिमीमहे ।
 तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्वि मन्यते । स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणं ।
 ब्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्मेणात्मनि मन्यते । आत्रादोनि तु सर्वाणि पञ्चकर्माद्रियाण्यथ ।
 रागादोनि प्रवर्त्तन्ते गणेष्विह गणैः सह । अहमेतानि वै सर्वमथेतानोद्रियाणि ह ।
 निरिन्द्रियो हि मन्येत ब्रणवानस्मि निर्गणः । अलिङ्गे लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ।
 असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः । अमृत्युर्भृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ।
 अचेचः चेचमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः । अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ।
 अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः । अचरः चरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमान्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकसंवादे पञ्चाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वाद्बुद्धजनसेवनात् । सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ।
 धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति । तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।
 चन्द्रमा इव भूतानां पुनस्तच्च सहस्रशः । नोयते प्रतिबुद्धत्वादेवमेष ब्रह्मविमान् ।
 कला पञ्चदशी योनिस्त्रिङ्गाम प्रतिबुध्यते । नित्यमेतद्वि जानीहि सोमं वै षोडशीं कलां ।
 कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् । धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एवोपजायते ।
 षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यतां । न त्वपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ।
 एतामपचयित्वा हि जायते नृपसत्तम । सा ह्यस्य प्रकृतिर्हृष्टा तत्त्वयान्मोक्ष उच्यते ।
 तदेव षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकं । ममाऽयमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्त्तते ।
 पञ्चविंशो महाबाहो तस्मैवाप्रतिरोधनात् । विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धाशुद्धविषेवणात् ।
 अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृशवति पार्थिव । अशुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुद्धतां व्रजेत् ।
 तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि विविधेन प्रपन्नम । प्रकृतेस्त्रिगुणाध्यास्य सेवनाग्निगुणो भवेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकसंवादे पञ्चाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

११२००

११२०१

११२१०

११२१५

११२२०

११२२५

॥ जनक उवाच ॥ अचरचरयोरेष दयोः सम्बन्ध इत्यते । स्त्रीपुंसोर्वाऽपि भगवान् सम्बन्धस्तदुच्यते ।

च्यते तु पुरुषं नेह स्त्री गर्भं धारयत्युत । च्यते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्त्तयेत्तथा ।

अन्योन्यस्याभिसम्बन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् । रूपं निर्वर्त्तयत्येतदेवं सर्वसु योनिषु ।

११११०

रत्यर्थमभिसम्बन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् । च्यतौ निर्वर्त्तयेत् रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनं ।

ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा । अस्थिस्रायुश्च मज्जा च जानीमः पितृतो दिव ।

त्वङ्मांसशोणितश्चेति मातृजान्यपि शुश्रुम । एवमेतद्विजश्रेष्ठ वेदे शास्त्रे च पद्यते ।

प्रमाणं यत् स्ववेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पद्यते । वेदशास्त्रद्वयञ्चैव प्रमाणं तत् सनातनं ।

अन्योन्यगुणसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् । एवमेवाभिसम्बद्धौ निर्व्यं प्रकृतिपूरुषौ ।

१११११

पश्यामि भगवंत्सम्मान्मोक्षधर्मा न विद्यते । अथ वानन्तरकृतं किञ्चिदेव निदर्शनं ।

तन्ममाचक्ष्य तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वदा । मोक्षकामा वयञ्चापि काङ्क्षामो यदनामयं ।

अदेहमजरं नित्यमतीन्द्रियमनोश्चरं ।

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनं । एवमेतद्यथा चैतन्निगृह्णाति तथा भवान् ।

धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः । न च ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथाच त्वं नरेश्वर ।

११११२

यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः । न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ।

भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः । यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ।

ग्रन्थस्यार्थस्य पृष्ठः सन् तादृशो वक्तुमर्हति । यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति ।

न यः संसत्सु कथयेद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् । स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ।

निर्णयश्चापि किद्रात्मा न तं वक्ष्यति तत्ततः । सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ।

११११३

तस्मात्त्वं पृष्टुं राजेन्द्र यथेतदनुदृश्यते । याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु ।

यदेव योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स बुद्धिमान् ।

त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जा च स्रायु च । एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाह मां ।

द्रव्याद्रव्यस्य निर्वृत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा । देहादेहमवाप्नोति बीजाद्वीजं तथैव च ।

निरिन्द्रियस्यावीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहिनः । कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ।

११११४

गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च । एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते निविशन्ति च ।

त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जाऽस्थि स्रायु च । अष्टौ तान्यथ शुक्लेण जानीहि प्राकृतानि वै ।

पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलोक्यं प्राकृतं स्मृतं । न वाऽपुमान् पुमांश्चैव स स्त्रीहीत्यभिधीयते ।

अलिङ्गात् प्रकृतिर्लिङ्गैरुपालभ्यति सात्मजैः । यथा पुष्पफलैर्ब्रह्मैवमृतवो मूर्त्तयस्तथा ।

एवमथनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलभ्यते । पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेषु नियतात्मकः ।

११११५

अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदृशी निरामयः । केवलत्वमिमानिवाङ्गुणेषु गुण उच्यते ।

गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः । तस्मादेवं विजानन्ति ये गुणा गुणदर्शिनः ।

यदा त्वेष गुणनेतान् प्राक्षतानभिमन्यते । तदा स गुणहान्ये तं परमेवानुपश्यति ।
 यत्तदुद्धेः परं प्राहुः सांख्ययोगाश्च सर्वशः । बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ।
 अभुङ्क्षु मथाव्यक्तमगुणं प्राङ्गरीश्वरं । निर्गुणेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च । ११२९०
 प्रकृतेश्च गुणानाञ्च पञ्चविंशतिकं बुधाः । सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ।
 यदा प्रबुध्य ह्यव्यक्तमवस्थाजन्मभोरवः । बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ।
 शतनिर्दर्शनं सम्यगव्यक्तनिर्दर्शनं । बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक् पृथगरिन्दम ।
 परस्परैतदुक्तं चराचरनिर्दर्शनं । एकत्वमचरं प्राङ्गर्नानात्वं चरमुच्यते ।
 पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदा सम्यक् प्रवर्तते । एकत्वं दर्शनञ्चास्य नानात्वञ्चाप्यदर्शनं । ११२९१
 तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत् पृथगेव निर्दर्शनं । पञ्चविंशतिसर्गन्तु तत्त्वमाङ्गर्नोषिणः ।
 निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाङ्गनिर्दर्शनं । सर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात् सनातनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकसंवादे सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥
 ॥ जनक उवाच ॥ नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतद्विषयस्तम । पश्याम्येतद्धि सन्दिग्धमेतयोर्वै निर्दर्शनं ।
 तथा बुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ । स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः ।
 अचरचरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणं । तदस्य स्थिरबुद्धित्वात् प्रनष्टमिव मेऽनघ । ११२९०
 तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनं । बुद्धञ्चाप्रतिबुद्धञ्च बुध्यमानञ्च तत्त्वतः ।
 विद्याविद्ये च भगवन्नचरं चरमेव च । सांख्यं योगञ्च कावेर्येन पृथक् चैवापृथक् च ह ।
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ हन्त ते सम्यग्वक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि । योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ।
 योगकृत्यन्तु योगानां ध्यानमेव परं बलं । तच्चापि द्विविधं ध्यानमाङ्गर्विद्याविदो जनाः । ११२९१
 एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च । प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ।
 मूत्रोत्सर्गपुरीषे च भोजने च नराधिप । त्रिकालं नाभियुञ्जीत श्रेष्ठं युञ्जीत तत्परः ।
 इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा शुचिः । दशदादशभिर्व्यापि चतुर्विंशत् परन्ततः ।
 सञ्चोदनाभिर्घातिमानात्मानञ्चोदयेदथ । तिष्ठन्तमजरं तन्तु यत्तदुक्तं मनोषिभिः ।
 तैस्मात्मा संततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम । ब्रतं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ।
 विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो ब्रह्माहारो जितेन्द्रियः । पूर्व्वरात्रेऽपररात्रे धारयीत मनोत्सवि । ११२९०
 स्थिरीकृत्येन्द्रियशमं मनसा मिथिलेश्वर । मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ।
 स्थाणुवच्चापकम्पः स्याद्गिरिवच्चापि निश्चलः । बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ।
 न शृणोति न वा घ्राति न रस्यति न पश्यति । न च स्पृशं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ।
 न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुध्यति काष्ठवत् । तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाङ्गर्नोषिणः ।
 निर्व्वाते हि यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत् प्रकाशते । निर्लिङ्गोऽविचलश्चोर्द्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् । ११२९१
 तदा तमनुपश्येत् यस्मिन् दृष्टे न कथ्यते । चरयस्योऽन्तरात्मेति ज्ञेयोऽज्ञातमिदमेव ।

विधूम इव सप्ताचिरादित्य इव रस्मिन्मान् । वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽत्मा तथात्मनि ।
ये पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोगिन्स्था ह्ययोगिममृतात्मकं ।
तदेवाङ्गरणुभ्याऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरं । तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु भुवं तिष्ठन्न दृश्यते ।
बुद्धिद्वयेण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् । महत्सुखमसंस्तुतं पारं तिष्ठन्न तामसः । ११९८०
स तमोनुदं इत्युक्तः सर्वज्ञैर्वेदपारगैः । विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गे लिङ्गसंज्ञितः ।
योग एष हि योगानां किमन्यद्योगलक्षणं । एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परं ।
योगदर्शनमेतावदुक्तं तत्त्वतो मया । सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानदर्शनं ।
अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परं प्रकृतिवादिनः । तस्मान्महत् समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ।
अहङ्कारस्तु महत्सृष्टीयमिति नः श्रुतं । पञ्चभूतान्यहङ्कारादाहुः संख्यात्मदर्शिनः । ११९८१
एताः प्रकृतयश्चाष्टौ विकाराश्चापि षोडश । पञ्च चैव विशेषा वै तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ।
एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मानोषिणः । सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः ।
यस्माद्यदभिजायेत तत्तच्चैव प्रलीयते । लीयन्ते प्रतिलोमानि सृज्यन्ते चान्तरात्मनां ।
अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः । गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ।
सर्गप्रलय एतावान् प्रकृतेर्नृपसत्तम । एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वञ्च यदाऽसृजत् । ११९८२
एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः । अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनं ।
एकत्वञ्च बहुत्वञ्च प्रकृतेरर्थतत्त्ववान् । एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वञ्च प्रवर्त्तनात् ।
ब्रह्मात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिका । तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ।
अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः । अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतं ।
क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति प्रोच्यते । अव्यक्तिके प्रविशते पुरुषश्चेति कथ्यते । ११९८३
अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते । क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञातारं पञ्चविंशकं ।
अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्येऽज्ञयं तदुच्यते । ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ।
अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरः । अनीश्वरमतत्त्वञ्च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकं ।
सांख्यदर्शनमेतावत् परिसंख्यानदर्शनं । सांख्याः प्रकुर्वन्ते चैव प्रकृतिञ्च प्रचक्षते ।
तत्त्वानि च चतुर्विंशत् परिसंख्याय तत्त्वतः । सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः । ११९८४
पञ्चविंशोऽप्रकृत्यात्मा बुध्यमान इति स्मृतः । यदा तु बुध्यतेऽत्मानं तदा भवतिकेवलः ।
सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः । एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रति यान्त्युत ।
सम्यग्दर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा । गुणतत्त्वाद्यैतानि निर्गुणैर्भ्यस्तथा भवेत् ।
न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः । विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरं परमव्ययं ।
पश्येरन्नैकमतस्यो न सम्यक् तेषु दर्शनं । ते व्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिन्दम । ११९८५
सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् । व्यक्तीभूताद्भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्त्तिनः ।

सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः । य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु वर्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकसंवादे अष्टाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपवत्तम । विद्याविद्येलिदानां मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ।

अविद्यामाज्जरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्म्मि वै । सर्गप्रलयनिर्मुक्ता विद्या वै पञ्चविंशकः ।

परस्परस्य विद्या वै तन्निबोधानुपूर्वशः । यथोक्तस्यविभक्ता सांख्यस्याभिनिर्दर्शनं ।

११४९

कर्म्मन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतं । बुद्धीन्द्रियाणाञ्च तथा विशेषा इति नः श्रुतं ।

विशेषाणां मनस्वीषां विद्यामाज्जरनोषिणः । मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ।

अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः । अहङ्कारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ।

विद्याप्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी । विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ।

अव्यक्तस्य परं प्राज्ञविद्या वै पञ्चविंशकं । सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ।

११४९

ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः । तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ।

विद्याऽविद्यार्थतत्त्वेन भयोक्ता ते विशेषतः । अक्षरञ्च चरञ्चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ।

उभावेवाक्षरावुक्तावुभावेतावनक्षरौ । कारणन्तु प्रवक्ष्यामि याथातथ्यन्तु ज्ञानतः ।

अनादिनिधनावेतौ उभावैश्वर्यौ मतौ । तत्त्वसंज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ।

सर्गप्रलयधर्म्मादव्यक्तं प्राञ्जरचरं । तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ।

११४९

गुणानां महदादीनामुत्पत्तिश्च परस्परं । अधिष्ठानात्त्वेनमाज्जरेतत्तत्पञ्चविंशकं ।

यदा तु गुणजालन्तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् । तदा सह गुणैस्त्वैस्तु पञ्चविंशो विजोयते ।

गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् । क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्त्वेन संग्रहीयते ।

तदाचरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंश्रिता । निर्गुणत्वञ्च वैदेह गुणेष्वप्रतिवर्त्तनात् ।

एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिचये । प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ।

११४९

क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ । प्रकृतिन्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ।

तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् । अन्योऽहमन्येयमित्ति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ।

तदैष तत्त्वतामेति न चापि मिश्रितां व्रजेत् । प्रकृत्या चैव राजेन्द्र मिश्रो ह्यन्यश्च दृश्यते ।

यदा तु गुणजालन्तप्राकृतं वै जुगुप्सते । पश्यते च परं पश्यं तदा पश्यन् संत्यजेत् ।

किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनं । मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्त्तितवानिह ।

११४९

अहमेव हि संमोहादन्यमन्यज्जनाज्जनं । मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्त्तितवानहं ।

मत्स्योऽन्यत्वं यथाऽज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते । आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वं चैव वेद्यमहं ।

ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः । अनुवर्त्तितवान्मोहादन्यमन्यज्जनाज्जनं ।

अयमत्र भवेद्वन्धुरेण सह मे क्षमं । साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहं ।

तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै । अयं हि विमर्शो व्यक्तमहमीदृशकस्तथा ।

११४९

योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् । समङ्गयाहं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहं ।
 अनयाऽहं वशीभूतः कालमेतन्न बुद्धवान् । उच्चमध्यमनीचानां तामहं कथमावसे ।
 समानयाऽनया चेह सहवासमहं कथं । गच्छाम्यबुद्धभावलादेषेदानां स्थिरो भवे ।
 सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वञ्चनात् । वञ्चितोऽस्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ।
 न चायमपराधोऽस्या ह्यपराधो ह्ययं मम । योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः ।
 ततोऽख्यरूपोरूपासु स्थितो मूर्त्तिश्चमूर्त्तिमान् । अमूर्त्तश्चापि मूर्त्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ।
 प्राकृतेन ममत्वेन तासु तास्त्रिह योनिषु । निर्धर्मस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च ।
 योनीषु वर्त्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा । मम मात्राऽनया कार्यमहङ्कारकृता त्वया ।
 आत्मानं बद्ध्वा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति मां । इदानीमेव बुद्धोऽस्मि निर्धर्मो निरहङ्कृतः ।
 ममत्वमनया नित्यमहङ्कारकृतात्मकं । अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयं ।
 अनेन सायं यास्यामि नानयाऽहमचेतवा । चेमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ।
 एवं परमसम्बोधात् पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् । अक्षरत्वं नियच्छेत् त्यक्त्वाक्षरमनामयं ।
 अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणन्तया । निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ।
 अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निर्दर्शनं । मयेह ज्ञानसम्पन्नं यथा श्रुतिनिर्दर्शनात् ।
 निःसन्दिग्धञ्च सूक्ष्मञ्च विबुद्धं विमलं यथा । प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतं ।
 सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिर्दर्शनात् । यदेव शास्त्रं सांख्याक्तं योगदर्शनमेव तत् ।
 प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते । विस्मष्टं प्रोच्यते तत्र श्रियाणां हितकाम्यया ।
 दृष्ट्वैवमिदं शास्त्रमित्याहुर्विदुषो जनाः । अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्ब्रूते पुरःसराः ।
 पञ्चविंशात्परं तत्त्वं पथ्यते न नराधिप । सांख्यानान्तु परं तत्त्वं यथावदनुवर्णितं ।
 बुद्धमप्रतिबुद्धत्वादुध्यमानञ्च तत्त्वतः । बुध्यमानञ्च बुद्धञ्च प्राहुर्वीर्यनिर्दर्शनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकवंवादे नवाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ अथ बुद्धमयाबुद्धमिमं गुणविधं शृणु । आत्मानं बद्ध्वा कृत्वा तान्येव प्रविचक्षते ।
 एतदेवं विकुर्वाणो बुध्यमानो न बुध्यते । गुणान्धारयते क्षीय सृजत्याक्षिपते तदा ।
 अजस्रं लिह क्रीडार्थं विकरोति जनाधिप । अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ।
 न त्वेव बुध्यते व्यक्तं सगुणं तात निर्गुणं । कदाचित्त्वेव खल्वेतदाङ्गरप्रतिबुद्धकं ।
 बुध्यते यदि वा व्यक्तमेतदै पञ्चविंशकं । बुध्यमानो भवत्येव सङ्गात्मक इति श्रुतिः ।
 अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतं । अव्यक्तबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदन्त्युत ।
 पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते । षष्ठिं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनं ।
 सततं पञ्चविंशञ्च चतुर्विंशञ्च बुध्यते । दृष्ट्वादृश्यं ह्यनुगतं स्वभावेन महाद्युते ।
 अव्यक्तमत्र तद्गच्छा बुध्यते तात केवलं । केवलं पञ्चविंशञ्च चतुर्विंशं न पश्यति ।

११४५०

११४५१

११४५०

११४५५

११४५०

बुध्यमानो यदात्मनमर्थोऽहमिति मन्यते । तदा प्रकृतिमानेव भवत्यव्यक्तलोचनः ।

११४७५

बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलं यदा । षड्विंशो राजशार्दूल तथा बुद्धत्वमाप्नोति ।

ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्म्भि वै । निर्गुणप्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनां ।

ततः केवलधर्माज्ञैः भवत्यव्यक्तदर्शनात् । केवलेन समागम्य विमुक्तोऽत्मानमाप्नुयात् ।

एतच्च तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरं । तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ।

पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनोषिणः । न चैव तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् ।

११४८०

एष मुञ्चति तत्त्वं हि चिं बुद्धस्य लक्षणं । षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः ।

केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयं । षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुद्धमानोऽप्यबुद्धिमान् ।

एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् । चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह ।

एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्धानुबुध्यते । बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ।

सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप । निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विभुं ।

११४८५

विमुख्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते । चतुर्विंशमसारञ्च षड्विंशस्य प्रबोधनात् ।

एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ । प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यदा श्रुतिनिदर्शनात् ।

नानालैकत्वमेतावद्गृह्यं शास्त्रदर्शनात् । मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ।

मत्स्यादेकं यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते । एवमेवावगन्तव्यं नानालैकत्वमेतयोः ।

एतद्वि मोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितं । पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्तते ।

११४९०

एष मोक्षयितव्येति प्राज्ञरव्यक्तगोचरात् । सोऽयमेवं प्रमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ।

परश्च परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै । विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।

विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषधर्म । वियोगधर्म्किणा चैव विमुक्तात्मा भवत्यथ ।

विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् । शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् ।

विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना । केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।

११४९५

स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुयात् ।

एतावदेतत् कथितं मया ते तथं महाराज यथार्थतत्त्वं । अमत्सरत्वं परिगृह्य चार्थं सनातनं ब्रह्मविशुद्धमाद्यं ।

अवेदेनिष्ठस्य जनस्य राजन् प्रदेयमेतत् परमं त्वया भवेत् । विधित्समानाद्य प्रबोधकारणं प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनं ।

न देयमेतच्च तथाऽनुतात्मने शठाय क्रीवाय न जिह्मबुद्धये । न पण्डितज्ञानपरोपतापिने देयन्तु देयश्च निबोध यादृशे ।

श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय परापवादादिरताय नित्यं । विशुद्धयोगाय बुधाय नित्यं क्रियावते च क्षमिणे हिताय ।

११५००

विविक्तीलाय विधिप्रियाय विविक्तीनाय कष्टश्रुताय । विजानते चैव न चाहितस्वमे हमे च शक्ताय शमे च देयं ।

एतैर्गुणैर्हीनतमे न देयमेत् परं ब्रह्मविशुद्धमाहुः । न श्रेयसा यो ह्यति तादृशे कृतं धर्मप्रवक्ता रमपाचदानात् ।
पृथ्वीजिमां यद्यपि रत्नपूर्णा दद्यान् देयत्विदमव्रताय । जितेन्द्रियायैतदसंशयन्ते भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ।
कराल मा ते भयमसु किञ्चिदेतत् श्रुतं ब्रह्म परं त्वयाऽद्य । यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशेषकमत्यन्तमनादिमथं ।

अगाधजन्मामरणञ्च राजन्निरामयं वोतभयं शिवञ्च । समीक्ष्य मोहं त्यज वाऽद्य सर्वं ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं
विदित्वा ।

११५०

अवाप्तमेतद्धि मया सनातनाद्धिरण्यगर्भाद्भद्रतो नराधिप । प्रसाद्य यत्नेन तमुपचेतसं सनातनं ब्रह्म यथाऽद्य वै तथा ।
पृथक्स्वया चास्मि यथा नरेन्द्र यथा मध्येदं त्वयि चोक्तमद्य । तथाऽवाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदां
परायणं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्त्तते पुनः । पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ।

पुनरावृत्तिमप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च । नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरं ।

एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया । कथितं तत्त्वतस्तत् श्रुत्वा देवर्षितो नृप ।

११५१

हिरण्यगर्भादृषिणा वशिष्ठेन महात्मना । वशिष्ठादृषिणा ह्येकानारदोऽवाप्तवानिदं ।

नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनं । मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत् परमं पदं ।

येन चराचरे विन्ते भयं तस्य न विद्यते । विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेत्ति पार्थिव ।

अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपाद्रवत् । प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्रुते ।

देवलोकं तथा तिर्यङ्मनुष्यमपि चाश्रुते । यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ।

११५२

अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते । अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ।

यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तोऽर्णस्त्वं सनातनात् । तस्मात्त्वं विरजास्यैव वितमस्कस्य पार्थिव ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकसंवादे दशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ मृगयां विचरन् कश्चिद्विजने जनकात्मजः । वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ।

उपासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिं । पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदं ।

भगवन् किमिदं श्रेयः प्रेत्य चापीह वा भवेत् । पुरुषस्याश्रुवे देहे कामस्य वशवर्त्तिनः ।

११५३

सह्यत्य परिपृष्टः स सुमहात्मा महातपाः । निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ।

॥ ऋषिरुवाच ॥ मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि । भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्त्तस्व जितेन्द्रियः ।

धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मस्यैवाश्रयः सतां । धर्मोलोकास्त्वयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ।

स्वादुकामुककामानां वैतर्क्यं किं न गच्छसि । मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ।

यथाज्ञाने परिचयः कर्त्तव्यस्तत्फलार्थिना । तथा धर्मे परिचयः कर्त्तव्यस्तत्फलार्थिना ।

११५४

असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करं । सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करं ।

वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः । ग्रामे च न सुखाचारो यथा वनचरस्तथा ।

मनोवाक्कायिके धर्मो कुरु अद्भ्यं समाहितः । निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा सम्प्रधार्थ्य गुणागुणान् ।

नित्यञ्च बद्ध दातव्यं साधुभ्यश्चानुसूयता । प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ।

शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् । क्रोधमुत्सृज्य दद्याच्च नानुतयेन कीर्तयेत् ।

११२५

अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्ज्जवे स्थितः । योनिर्कर्मविशुद्धश्च पात्रं स्यादेदविद्विजः ।

सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेयते । ऋग्यजुःसामगो विद्वान् षट्कर्मा पात्रमुच्यते ।

स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं प्रति नरं भवेत् । पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ।

लीलयाऽल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यान्तु रजः पुमान् । बद्धयत्नेन च महत्पापनिर्हरणन्तथा ।

विविक्तस्य यथा सन्त्यग्धृतं भवति भेषजं । तथा निर्द्वन्द्वोदोषस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः ।

११२६

मानसं सर्व्वभूतेषु वर्त्तते वै शुभाशुभं । अशुभेभ्यः सदाक्षिप्य शुभेभ्येवावतारयेत् ।

सर्व्वं सर्व्वेण सर्व्वत्र क्रियमाणञ्च पूजयेत् । स्वधर्मं यत्र रागस्तो कामं धर्मं विधीयतां ।

अधृतात्मन् धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान् भव । अप्रशान्तः प्रशान्त्य त्वमप्राज्ञः प्राज्ञवचर ।

तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायसहचारिणा । इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ।

राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभिषः । ययातिः क्षीणपुण्योऽपि धृत्या लोकानवाप्तवान् ।

११२७

तपस्विना धर्मवतां विदुः प्राज्ञोपसेवनात् । प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स तु स्वभावसम्पन्नश्चक्रुवा मुनिभाषितं । विनिवर्त्तं मनः कामादूर्ध्वं बुद्धिश्चकार ह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मेक्षधर्मपर्व्वणि जनकानुशासने एकादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्व्वसंशयात् । जन्ममृत्युविमुक्तञ्च विमुक्तं पुण्यपापयोः ।

यच्चिद्वं नित्यमभयं नित्यमचरमव्ययं । शुचि नित्यमनायासं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ।

११२८

याज्ञवल्क्यमृषिं श्रेष्ठं दैवरातिर्ब्रह्मयज्ञाः । पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदाम्बरं ।

॥ जनक उवाच ॥ कतीन्द्रियाणि विप्रैर्ष कति प्रकृतयः स्मृताः । किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किं ।

प्रभवद्वाप्ययञ्चैव कालसंख्या तथैव च । वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र तदनुग्रहकाङ्क्षिणः ।

अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः । तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्व्वमेतदसंशयं ।

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि । योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानाञ्च विशेषतः । ११२९ ॥

न तवाविदितं किञ्चिन्मानु जिज्ञासते भवान् । पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश । अत्र तु प्रकृतीरष्टौ प्राङ्मर्यादात्मचिन्तकाः ।

अव्यक्तञ्च महान्तञ्च तथाऽहङ्कारमेव च । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु । ओत्रं त्वक् चैव चतुस्र जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमं ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्धर्मोऽन्तथैव च ।

११३०

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु । बुद्धीन्द्रियाण्येतानि सविशेषाणि मैथिल ।

मनःषोडशकं प्राङ्मर्यादात्मचिन्तकाः । तच्चैवात्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।

अथक्ताश्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव । प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ।
 महत्तत्त्वाप्यहङ्कार उत्पन्नो हि नराधिप । द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतं ।
 अहङ्काराच्च सम्भूतं मनो भूतगुणात्मकं । तृतीयं सर्ग इत्येष आहङ्कारिक उच्यते ।
 मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप । चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं विद्धि मे मतं ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तकाः ।
 श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमं । सर्गन्तु षष्ठमित्याहुर्वैज्जिन्तात्मकं स्मृतं ।
 अधःश्रोत्रेन्द्रियग्राममुत्पद्यति नराधिप । सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रियकं स्मृतं ।
 ऊर्ध्वस्नेतस्तथा तिर्यग्गुत्पद्यति नराधिप । अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्थ्यवकं स्मृतं ।
 तिर्यक्स्नेतस्तथः स्नेत उत्पद्यति नराधिप । नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्ज्यवकं बुधाः ।
 एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप । चतुर्विंशतिरुक्तानि यथा श्रुतिनिदर्शनात् ।
 अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः । महात्मभिरनुप्राक्ता कालसंख्यां निबोध मे ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे द्वादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥
 ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अथक्तास्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे । पञ्चकल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरच्यते ।
 राजिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप । सृजत्योषधिमेवाप्ये जीवनं सर्वदेहिनां ।
 ततो ब्रह्माणमसृजद्विरण्याण्डसमुद्भवं । सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ।
 संवत्सरमुपिलाऽण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः । सन्दधे स महीं कृत्वा दिवमूर्ध्वं प्रजापतिः ।
 आवाष्टयिष्योरित्येष राजन् वेदेषु पथते । तयोः शकलयोर्बध्यमाकाशमकरोत् प्रभुः ।
 एतस्यापि च सङ्ख्यानं वेदेवेदाङ्गपारगैः । दशकल्पसहस्राणि पादनान्यहरच्यते ।
 रात्रिमेतावतीञ्चास्य प्राङ्गुरथात्मचिन्तकाः । सृजत्यहङ्कारमधिभूतं दिव्यात्मकं तथा ।
 चतुरश्रपारान् पुत्तान् देहात् पूर्वं महानृषिः । ते वै पितृणां पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ।
 देवाः पितृणाञ्च सुता देवलैकाः समावृताः । चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ।
 परमेष्ठी लहङ्कारः सृजन् भूतानि पञ्चधा । पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
 एतस्यापि निशामा ऊत्सृज्यतोयमिह कुर्वतः । पञ्चकल्पसहस्राणि तावदेवाहरच्यते ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
 धैराविष्टानि भूतानि अहन्त्यहनि पार्थिव । अन्योन्यं सृष्टयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः ।
 अन्योन्यमतिवर्त्तन्ते अन्योन्यसङ्घिन्नस्तथा । ते बध्यमाना ह्यन्योन्यं गुणैर्हारिभिरिव्ययैः ।
 इदमेव परिवर्त्तन्ते तिर्यग्योनिप्रवेशिनः । त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहरच्यते ।
 रात्रिरेतावती चैव मनसस्तु नराधिप । मनसस्तु रात्रेन्द्र चारितं सर्वमिन्द्रियैः ।
 न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवानुपश्यति । चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ।
 मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति । तथेन्द्रियाणि सर्वानि पश्यन्तीत्यभिचक्षते ।

११६०

११६१

११६०

११६१

११६०

११६१

न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति । मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् ।

तदिन्द्रियेषूपरमं मनस्युपरमो भवेत् । एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि प्रभावयेत् ।

इन्द्रियाणान्तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते । एतदिशतिभूतानि सर्वाणीह महायशः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे त्रयोदशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तत्त्वानां सर्गसङ्ख्या च कालसङ्ख्या तथैव च । मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु । ११५८०

यथा संहरते जन्तून् ससर्जं च पुनः पुनः । अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च ।

अहःक्षयमयो बुद्धा निशि स्वप्नमनास्तथा । चादयामास भगवानव्यक्तोऽहङ्कृतं नरं ।

ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः । कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ।

चतुर्विधं महीपाल निर्दहत्याशु तेजसा । जरायुजाण्डजखेदजोद्भिज्जञ्च नराधिप ।

एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजङ्गमं । कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः । ११५८५

जगद्गन्धामितवलः केवला जगतीं ततः । अश्वसा बलिना क्षिप्रमापूरयति सर्वशः ।

ततः कालाग्निमासाद्य तदग्नेः याति सङ्क्षयं । विनष्टेऽश्वसि राजेन्द्र जाज्वलत्यनलो महान् ।

तमग्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसु । उन्नापे सर्वभूतानां सप्तार्चिषमयाञ्च सा ।

भक्त्यामास भगवान् वायुरष्टात्मको बली । विचरन्नमितप्राणस्त्रिध्वङ्गुलमधस्तथा ।

तमप्रतिबलं भीममाकाशं यस्यतेत्मना । आकाशमप्यभिनदन्नेनो यसति चाधिकं । ११५९०

मनो यसति भूतात्मा सोऽहङ्कारः प्रजापतिः । अहङ्कारं महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् ।

तमथनुपमात्मानं विश्वं शम्भुः प्रजापतिः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरोशनो ज्यातिरव्ययः ।

सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽचिश्चिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमात्रोक्तं सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

हृदयं सर्वभूतानां पर्वणाकुष्ठमात्रतः । अथ यस्यत्यनन्तो हि महात्मा विश्वमीश्वरः ।

ततः समभवत् सर्वमक्षयमयमव्रणं । भूतभव्यभविष्याणां स्वरूपमनघन्तथा । ११५९५

एषो ऽप्यतस्ते राजेन्द्र यथावत् समुदाहृतः । अध्यात्ममधिभूतञ्च अधिदैवञ्च श्रूयतां ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे चतुर्दशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । गन्तव्यमधिभूतञ्च विष्णुस्तत्राधिदैवतं ।

पायुरध्यात्ममित्याहुर्जथा तत्त्वार्थदर्शिनः । विसर्गमधिभूतञ्च मित्रस्तत्राधिदैवतं ।

उपस्थाऽध्यात्ममित्याहुर्जथा योगप्रदर्शिनः । अधिभूतं तथानन्दो दैवतञ्च प्रजापतिः ।

हस्तावध्यात्ममित्याहुर्जथासंख्यानदर्शिनः । कर्त्तव्यमधिभूतञ्च इन्द्रस्तत्राधिदैवतं । ११६००

वाग्व्यक्तमिति प्राजुर्जथा श्रुतिनिदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतन्तु वज्रिस्तत्राधिदैवतं ।

चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्जथा श्रुतिनिदर्शिनः । रूपमत्राधिभूतन्तु सूर्यस्याप्यधिदैवतं ।

श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्जथा श्रुतिनिदर्शिनः । शब्दस्तत्राधिभूतन्तु दिशस्तत्राधिदैवतं ।

जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्जथा श्रुतिनिदर्शिनः । रस एवाधिभूतन्तु आपस्तत्राधिदैवतं ।

प्राणमध्यात्ममित्याहुर्नृणां श्रुतिनिदर्शिनः । गन्ध रवाधिभूतन्तु पृथिवी चाधिदेवतं ।
 त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः । स्पर्शमेवाधिभूतन्तु पवनस्याधिदेवतं ।
 मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्नृणां शास्त्रविशारदाः । मन्तव्यमधिभूतन्तु चन्द्रमास्याधिदेवतं ।
 अहङ्कारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शिनः । अभिमानोऽधिभूतन्तु बुद्धिश्चात्राधिदेवतं ।
 बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्नृणां वदभिदर्शिनः । बोद्धव्यमधिभूतन्तु चेतश्चाधिदेवतं ।
 एषा ते व्यक्तितो राजन् विभूतिरनुदर्शिता । आदौ मध्ये तथान्ते च यथा तत्त्वेन तत्त्ववित् ।
 प्रकृतिर्गुणान् विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया । क्रीडार्थन्तु महाराज शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 यथा दीपसहस्राणि दीपात्मन्याः प्रकुर्वन्ते । प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान् बद्धन् ।
 सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च । सुखं प्रदुष्टित्वमारोग्यं सन्तोषः श्रद्धानता ।
 अकार्पण्यमश्रमः क्षमा धृतिरहिंसता । समता सत्यमानुष्यं मार्दवं ह्रीरचापलं ।
 शैचमार्जवमाचारमलौख्यं हृद्यसम्भ्रमः । इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकल्पना ।
 दानेन चात्मग्रहणमसृहत्वं परार्थता । सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ।
 रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे । अत्यागित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनं ।
 परापवादेषु रतिर्विवादानाञ्च सेवनं । अहङ्कारमसत्कारचिन्ता वैरोपसेवनं ।
 परितापोऽभिहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा । भेदः परुषता चैव कामः क्रोधो मदस्तथा ।
 दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः । तामसानान्तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यतां ।
 मोहोऽप्रकाशन्तामिस्रमन्वतामिस्रसंज्ञितं । मरणश्चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोधउच्यते ।
 तमसो लक्षणाणीह भवणाद्यभिरोचनं । भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वदप्यता ।
 गन्धवासीविहारेषु शयनेष्वासनेषु च । दिवास्वप्नेऽतिवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ।
 नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानात् श्रद्धानता । द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ।

१११५

१११६

१११७

१११८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे पञ्चदशधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एते प्रधानस्य गुणास्तयः पुरुषसत्तम । द्रव्यस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ।

१११९

अव्यक्तरूपो भगवान् शतधा च सहस्रधा । शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।
 कौटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना । सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजस्येह मध्यमं ।
 तामसस्याधमं स्थानं प्राहुर्नृणां चिन्तकाः । केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्द्धामवाप्नुयात् ।
 पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिं । दन्दमेवां त्रयाणान्तु सन्निपातश्च तत्त्वतः ।
 सत्त्वस्य रजसस्यैव तमसस्य द्रष्टव्यं मे । सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसस्य तमस्तथा ।
 तमसस्य तथा सत्त्वं सत्यस्याव्यक्तमेव च । अव्यक्तः सत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ।
 रजःसत्त्वसमायुक्तो मानुष्येषु प्रपद्यते । रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिथ्यग्रे निषु जायते ।
 राजसैस्त्वामसैः सत्त्वैर्युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् । पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्महात्मनां ।

११२०

शाश्वतश्चाययश्चैवमव्ययश्चानृतश्च तत् । ज्ञानिनां सम्भवं श्रेष्ठं स्थानमब्रणमच्युतं ।

अतीन्द्रियमवीजश्च जन्ममृत्युतमोनुदं । अव्यक्तस्य परं यत्तत् पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।

११६५५

स एव प्रकृतिस्त्रो हि तत्स्थ इत्यभिधीयते । अचेतना चैव मता प्रकृतिश्चापि पार्थिव ।

एतेनाधिष्ठिता चैव सृजते संहरत्यपि ।

॥ जनक उवाच ॥ अनादिनिधनावेतावभावेव महामते । अमूर्त्तिमन्तावचलावप्रकल्पगुणागुणौ ।

अघाद्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः । चेतनावांस्तथा चैकः चेन्नश्च इति भाषितः ।

त्वं हि विप्रेन्द्र कर्तव्येन मोक्षधर्ममुपाससे । साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

११६५६

अस्तित्वं केवलत्वञ्च विनाभावन्तथैव च । दैवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै ।

तथैवोत्क्रमिणः स्थानं देहिनेन वै विपद्यतः । कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तत् प्रब्रवीहि मे ।

साङ्ख्यज्ञानञ्च तत्त्वेन पृथग्योगन्तथैव च । अरिष्टानि च तत्त्वानि वक्तुमर्हसि सत्तम ।

विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे षोडशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ न शक्यो निर्गुणस्वात गुणीकर्तुं विशास्यते । गुणवांश्चाप्यगुणवान् यथातत्त्वं निबोध मे ।

११६५७

गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणस्यागुणस्तथा । प्राङ्गरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।

गुणस्वभावस्त्वय्यक्तो गुणश्चैवातिवर्त्तते । उपयुक्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ।

अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषोऽज्ञः स्वभावतः । न मत्तः परमोऽस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ।

अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनं । नित्यत्वाच्चाचरत्वाच्च चरत्वान्न तदन्यथा ।

यदज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः । यदात्मानं न जानीते तदात्माऽपि न मुच्यते ।

११६५८

कर्तृत्वाच्चापि सर्गाणां सर्गधर्मा तथोच्यते । कर्तृत्वाच्चापि योगानां योगधर्मा तथोच्यते ।

कर्तृत्वात् प्रकृतोनाञ्च तथा प्रकृतिधर्म्भिता । कर्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्मा तं

गुणानां प्रसवत्वाच्च प्रलयत्वाच्चैव च । उपेक्षत्वादनन्यत्वादभिमानाच्च केवलं ।

मन्यन्ते यतयः सिद्धा अध्यात्मज्ञा गतज्वराः । अनित्यं नित्यमव्यक्तं व्यक्तमेतद्विभुजः ।

अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषास्तथा । सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ।

११६५९

अन्यः स पुरुषो व्यक्तस्त्वध्रुवो भ्रुवसंज्ञकः । यथा मुञ्च इषोकाणां तथैवैतद्विजायते ।

अन्यश्च मशकं विद्यादन्याचोडुस्तरस्तथा । न चोडुस्तरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ।

अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं स्मृतं । न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः ।

अन्यो ह्यग्निश्चाप्यन्या नित्यमेवमवेहि भोः । न चोपलिप्यते सोऽग्निश्चाप्यन्येनैव ।

पुष्करन्वन्यदेवान् तथान्यदुदकं स्मृतं । न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करं ।

११६६०

यतेषां सहवासश्च निवासश्चैव नित्यशः । याथातथ्येन पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः ।

ये नन्यैवैव पश्यन्ति न समस्तं तेषु दर्शनं । ते व्यक्तं निरवधारं प्रविशन्ति पुनः पुनः ।

सांख्यदर्शनमेतत्ते परिसंख्यानमुत्तमं । एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः ।

ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनं । अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे सप्तदशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे । यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृप

सत्तम ।

११६०५

नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलं । तावुभावेकचर्यौ तु उभावनिधनौ स्यतौ ।

वृथक् वृथक् प्रपश्यन्ति येऽप्यबुद्धिरता नराः । वयन्तु राजन् पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ।

अदेव योगाः पश्यन्ति तत्सांख्यैरपि दृश्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स तत्त्ववित् ।

रुद्रप्रधानानपरान् विद्धि योगानरिन्दम । तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ।

यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन ह । योगेन लोकान् विचरन् सुखं संन्यस्य चानघ ।

११६०६

वेदेषु चाष्टगुणिनं योगमाज्जर्म्मनीषिणः । सूक्ष्ममष्टगुणं प्राज्जर्मेतरं नृपसत्तम ।

द्विगुणं योगकृत्यन्तु योगानां प्राहुरुत्तमं । सगुणं निर्गुणञ्चैव यथा शास्त्रनिदर्शनं ।

धारणञ्चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव । एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।

प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारयेन्मनः । यद्यदृश्यति मुञ्चन् वै प्राणान्मैथिलसत्तम ।

वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तन्न समाचरेत् । निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्यताः ।

११६०७

मध्ये स्वप्नात् परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः । तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।

आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योत्तमा न संशयः । पञ्चानामिन्द्रियाणान्तु दोषानान्विष्य पञ्चधा ।

शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धन्तथैव च । प्रतिभामपवर्गञ्च प्रतिबंध्य मैथिल ।

इन्द्रियग्राममखिलं मनस्वभिनिवेश्य ह । मनस्तथैवाहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।

अहङ्कारन्तया बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि । एवं हि परिसंख्याय ततो ध्यायन्ति केवलं ।

११६०८

विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणं । तत्सुषुं पुरुषं नित्यमभेद्यमजरामरं ।

शाश्वतश्चाव्ययञ्चैव दर्शनं ब्रह्म चाव्ययं । युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारय ।

लक्षणन्तु प्रसादस्य यथा दत्तः सुखं स्वपेत् । निर्वाते तु यथा दीपो ज्वलेत्क्षेत्रहसमन्वितः ।

निश्चलोर्द्ध्वशिखस्तदयुक्तमाहुर्मनीषिणः । पाषाण इव मेघोत्थैर्यथाविन्दुभिराहतः ।

नालञ्चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणं । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः ।

११६०९

क्रियमाणैर्न कम्पेत् युक्तस्यैतन्निदर्शनं । तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः ।

शोपानमारुहेद्भीतस्त्वर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः । संयतात्मा भयान्तिषां न पात्रादिन्दुमुत्सृजेत् ।

तथैवात्तरमागम्य एकाग्रमनसस्तथा । स्थिरत्वादिन्द्रियाणान्तु निश्चलत्वान्तथैव च ।

एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपलक्षयेत् । स्वयुक्तः पश्यते ब्रह्म यत्तत् परममव्ययं ।

महत्तत्त्वमसौ मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभं । एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकं ।

११६१०

कालेन महता राजन् श्रुतिरेवासनातनी । एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणं ।

विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनोविणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अष्टादशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तथैवोत्क्रममाणन्तु ष्टण्णुष्वावहितो नृप । पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ।

जंघाभ्यान्तु वस्त्रन् देवानामुयादिति नः श्रुतं । जानुभ्यान्तु महाभागान् साध्यान् देवानामुयात् ।

पायुनोत्क्रममाणन्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् । पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याञ्च प्रजापतिं ।

११०५

पार्श्वभ्यां मरुतो देवान्नाभ्यामिन्द्रत्वमेव च । बाहुभ्यामिन्द्रमेवाङ्गरसा रुद्रमेव च ।

धीवयातु मुनिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमं । विश्वेदेवान् मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात् ।

घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यामग्निमेव च । भ्रूभ्याश्चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनय ।

ब्रह्माणमाप्नोति विभुमूर्द्धा देवाग्रजं तथा । एतान्युत्क्रमणस्थानानुक्तानि मिथिलेश्वर ।

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनोविभिः । संवत्सरवियोगस्य सम्भवन्ति शरीरेणः ।

११०६

योऽरुन्धतीं न पश्येत् दृष्टपूर्व्वीं कदाचन । तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्वेन्दुं दीपमेव च ।

खण्डामासं दक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः । परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ।

आत्मच्छायाकृतोभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः । अतिद्युतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ।

प्रकृतेर्व्यक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणं । देवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।

कृष्णस्यामच्छ्विच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणं । ऊर्णनाभेर्यथा चक्रं किद्रं सोमं प्रपश्यति ।

११०७

तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् । शवगन्धमुपाप्नोति सुरभिं प्राप्य यो नरः ।

देवतायतनस्थस्तु सप्तरात्रेण मृत्युभाक् । कर्णेनासावनमनं दन्तद्वयविरागिता ।

सञ्जालोपो निरुन्नत्वं सद्यो मृत्युनिदर्शनं । अकस्माच्च स्वदेहस्य वाममक्षि नराधिप ।

मूर्द्धतो वोत्पतेद्भूमः सद्यो मृत्युनिदर्शनं । एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोत्तमान् ।

निशि चाह्नि चात्मानं धोजधेत् परमात्मनि । प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रेतता भवेत् ।

११०८

अथास्य नेष्टुं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियां । सर्वगन्धान्नसांश्चैव धारयित नराधिप ।

ससांख्यधारणञ्चैव विदितात्मा नरर्षभ । जघेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ।

गच्छेत् प्रायाचयं कृत्स्नमजन्मशिवमव्ययं । शान्तं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ऊनविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अव्यक्तस्थं परं यन्तत् पृष्टस्तेऽहं नराधिप । परं गुह्यमिमं प्रश्नं ष्टण्णुष्वावहितो नृप ।

यथापेक्षेह विधिना चरताऽवनतेन ह । मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ।

११०९

महता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तथाऽनघ ।

वरं वृणीष्व विप्रर्षेयदिष्टं ते सुदुर्लभं । तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ।

ततः प्रणस्य शिरसा मयोक्तस्तपताम्बरः । यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुं ।

ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज । सरस्वतीह वाग्भूता शरीरान्ते प्रवेक्ष्यति ।
ततो मामाह भगवानाख्यं त्वं विष्टुं कुरु । विष्टुञ्च ततो मेखं प्रविष्टा च सरस्वती ।
ततो विदह्मन्तोऽहं प्रविष्टोऽभ्यस्तदानघ । अविज्ञानादमर्गाच्च भास्करस्य महात्मनः ।
ततो विदह्मन्तं मामुवाच भगवान् रविः । मूर्ध्नि सहातां दाहस्ततः शीतोभविशसि ।
शीतोभूतञ्च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः । प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखिलः सोत्तरो द्विज ।
कृत्स्नं शतपथञ्चैव प्रणेष्यसि द्विजर्षभ । तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ।
प्रास्थसे च यदिष्टं तत् संख्ययोगेक्षितं पदं । एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्त्तत ।
ततोऽनु व्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ । गृहमागत्य संहृष्टोऽर्चन्तं वै सरस्वतीं ।
ततः प्रवृत्ताऽतिशुभा स्वरव्यञ्जनभूषिता । श्रृंगारमादितः कृत्वा मम देवी स्वरस्वती ।
ततोऽहमर्थं विधिवत् सरस्वत्यै न्यवेदयं । तपताञ्च बरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः ।
ततः शतपथं कृत्स्नं सरस्वत्यै संसंग्रहं । चक्रे सपरिशेषञ्च हर्षेण परमेण ह ।
कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमं । विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ।
ततः सशिष्येण मया सूर्येणैव गभस्तिभिः । व्यस्रो यज्ञो महाराज पितृस्वव महात्मनः ।
मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्द्धं कृतवानहं । स्ववेददक्षिणायार्थं विमर्दे मातुलेन ह ।
सुमन्तुनाऽय पैलेन तथा जैमिनिना च वै । पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः ।
दश पञ्च च प्राप्तानि यजूंश्चर्कान्मयाऽनघ । तथैव रोमहर्षेण पुराणमवधारितं ।
वीजमेतत् पुरस्कृत्य देवोऽत्रैव सरस्वतीं । सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ।
कर्त्तुं शतपथञ्चेदमपूर्वञ्च कृतं मया । यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चापपादितं ।
शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं संसंग्रहं । सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ।
शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्याभास्करदेशिताः । प्रतिष्ठाय यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयेत् ।
किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किञ्च वेद्यमनुत्तमं । चिन्तयन्तश्च चागत्य गन्धर्व्या मामपृच्छत ।
विश्वावसुस्ततो राजन् वेदान्तज्ञानकोविदः । चतुर्विंशत्ततोऽपृच्छत् प्रश्नान् वेदस्य पार्थिव ।
पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीन्तदा । विश्वाविश्वं तथाऽश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाऽज्ज्ञाज्ञः कल्पपा श्रतपास्तथा । सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्ये तथैव च ।
वेद्यावेद्यन्तथा राजन्नचलं चलेमेव च । अपूर्वमन्ययं न्ययमेतत् प्रश्नमनुत्तमं ।
अथोक्तस्य महाराज राजा गन्धर्व्वसत्तमः । पृष्टवाननुपूर्व्वेण प्रश्नमर्थवदुत्तमं ।
मुहूर्त्तमुद्यतां तावद्यावदेवं विचिन्तये । वाढमित्येव कृत्वा च तुष्णीं गन्धर्व्वं आस्थितः ।
ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीं । मनसा स च मे प्रश्ना दध्ना घृतमिबोद्धृतं ।
तत्रोपनिषदञ्चैव परिशेषञ्च पार्थिव । मय्यामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं परां ।
चतुर्थी राजशार्दूल विद्येश साम्परायिकी । उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशदधिष्ठिता ।

११७०

११७१

११७२

११७३

११७४

११७५

अथोक्तस्तु मया राजन् राजा विश्वावसुस्तदा । श्रूयतां यद्भवानस्मान् प्रश्नं संष्टुवानिह ।

विश्वविश्वेति यदिदं गन्धर्व्वेन्द्रानुष्टुप्सि । विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभयभयङ्करं ।

११०६०

त्रिगुणं गुणकर्तृत्वाद्विश्वोऽन्या निष्कलस्तथा । अश्वस्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ।

अथक्तं प्रकृतिं प्राजः पुरुषेति च निर्गुणं । तथैव मित्रं पुरुषं वारुणं प्रकृतिन्तथा ।

ज्ञानानु प्रकृतिं प्राजर्जैयं निष्कलमेव च । अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ।

कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते । तपास्तु प्रकृतिं प्राजरतपा निष्कलः स्मृतः ।

तथैवोवेद्यमथक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते । चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु ।

११०६५

चलानु प्रकृतिं प्राजः कारणं चयसर्गयोः । आक्षेपसर्गयोः कर्त्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ।

तथैव वेद्यमव्यक्तमवेद्यः पुरुषस्तथा । अज्ञावुभौ ध्रुवौ चैव अक्षयौ चाप्युभावपि ।

अज्ञौ नित्यावुभौ प्राजरथात्मगतिनिश्चयात् । अक्षयत्वात् प्रजनने अजमत्राजरव्ययं ।

अक्षयं पुरुषं प्राजः चयो ह्यस्य न विद्यते । गुणक्षयत्वात् प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः ।

एषा ते त्वोत्तिकी विद्या चतुर्थी साम्पराधिकी । विद्यापितं धनं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि ।

११०७०

एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः । जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्श्रुताः ।

वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्व्वसत्तम । साङ्गोपाङ्गानपि यदि यश्च वेदानधीयते ।

वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः । यो घृतार्थी खरीक्षीरं मयेद्गन्धर्व्वसत्तम ।

विष्टा तत्रानुपश्येता न मण्डं न च वै घृतं । तथा वेद्यमवेद्यञ्च वेदविद्यो न विन्दति ।

स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः । द्रष्टव्यौ नित्यमेवतौ तत्परेणान्तरान्तना ।

११०७५

यथाऽस्य जन्मनिधने न भवैतां पुनः पुनः । अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीभिर्मां ।

परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः । यदानुपश्यतेऽत्यन्तमहमहनि काश्यप ।

तथा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति । अन्यश्च शश्वतोऽव्यक्तस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः ।

तस्य द्वावनुपश्येतां तमेकमिति साधवः । तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतं ।

जन्ममृत्युभयेद्विगाः सांख्याश्च परमैषिणः ।

११०८०

॥ विश्वावसुस्त्वाच ॥ पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम । तथा तन्न तथा वेति तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

जैमीषव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतं । पराश्वरस्य विप्रर्वर्ष्वार्धगण्यस्य धीमतः ।

शृगोः पञ्चशिखस्यास्य कपिलस्य शुकस्य च । गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ।

नारदस्यासुरेश्वैव पुलस्त्यस्य च धीमतः । सनत्कुमारस्य ततः शुकस्य च महात्मनः ।

कश्यपस्य पितृश्वैव पूर्वमेव मया श्रुतं । तदनन्तरञ्च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ।

११०८५

दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैतेभ्यस्तत्तत्ततः । प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्द्युत ।

तस्मान्तदै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण । भवान् प्रवर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ।

न तवाविदितं किञ्चिद्भवान् श्रुतिनिधिः स्मृतः । कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ।

ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः । पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषिता ।
 सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मब्रवाणं कृत्स्नमेव च । तथैव योगशास्त्रञ्च याज्ञवल्क्य विशेषतः । ११७९०
 निःसन्दिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरं । श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ।
 ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ कृत्स्नधारिणमेव त्वं मन्ये गन्धर्व्वसत्तम । जिज्ञाससे च मां राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतं ।
 अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकः । न तु बुध्यति गन्धर्व्वप्रकृतिः पञ्चविंशकं ।
 अनेन प्रतिबोधने प्रधानं प्रवदन्ति तत् । सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
 पश्यंस्तथैव चापश्यन् पश्यत्यन्यः सदाऽनघ । षड्विंशं पञ्चविंशञ्च चतुर्विंशञ्च पश्यति । ११७९५
 न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनुपश्यति । पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परतो मम ।
 न चतुर्विंशको ग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः । मत्स्यस्यैदकमन्येति प्रवर्त्तत प्रवर्त्तनात् ।
 यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते । सस्नेह सहवासश्च साभिमानाच्च नित्यशः ।
 स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते । उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृतः ।
 यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विज । तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति । ११८००
 अन्यश्च राजन्यवरस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थानाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ।
 तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतं । जन्ममृत्युभयाङ्गीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ।
 षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः । यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
 तदा स सर्वविद्दिद्वान् पुनर्जन्म विन्दति । एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
 बुद्धस्यैको यथातत्त्वं मयाश्रुतिनिदर्शनात् । पश्चापश्यं यो न पश्येत् चेभ्य तत्त्वञ्च काश्यप । ११८०५
 केवलाकेवलञ्चाद्यं पञ्चविंशं परञ्च यत् ।

॥ विश्वावसुस्त्वाच ॥ तथं शुभञ्चैतदुक्तं त्वया विभो सम्यक् चम्यं दैवताद्यं यथावत् । स्वस्त्वयं भवतश्चास्तु नित्यं बुद्ध्या सदा
 बुद्धियुक्तं नमस्ते ।

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा सम्प्रयातो दिवं स विभ्राजन् वै श्रीमता दर्शनेन । दृष्टश्च तुष्टा परयाऽभिनन्द्य प्रदक्षिणं
 मम कृत्वा महात्मा ।

ब्रह्मादीनां खेचराणां चितौ च ये चाधस्तात् संवसन्ते नरेन्द्र । तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन् वै सम्यक् चेभ्यं ये पथं संश्रि
 ता वै ।

सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च तदद्यागो योगधर्मे रताश्च । ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्यास्तिष्ठामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टं । ११८१०
 ज्ञानात्मोचो जायते राजसिंह नाख्यज्ञानादेवमार्ज्जनेन्द्र । तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं येनात्मानं मोक्षेयज्जन्ममृत्योः ।
 प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं । अद्भुतव्यं अद्भुतानेन नित्यं न अद्भिनं जन्ममृत्यु
 विभेतां ।

सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म । तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्
 समस्तं ।

ब्रह्मास्ततो ब्राह्मणाः सम्प्रसूता बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः सम्प्रसूताः । नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः सर्वे वर्णा
नान्यथा वेदितव्याः ।

अज्ञानतः कर्मयोगिनिं भजन्ते तां तां राजन्ते यथा यान्धभावं । तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते घोरादज्ञानात् प्राकृतं
योगिजालं ।

११८१५

तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गित्वं सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते । तस्यो ब्रह्मा तस्मिन्वापरो यस्तस्मै नित्यं मोक्षमार्जनं
रेन्द्र ।

यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं यायातथ्यं तदिशोको भवत्सु । राजन् गच्छस्वैतदर्थस्य पारं सम्यक् प्रोक्तं स्वस्ति ते त्वत्तु नित्यं ।
॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमनुशास्त्रसु याज्ञवल्क्येन धीमता । प्रीतिमानभवद्वाजा मिथिलाधिपतिस्तदा ।

गते मुनिवरे तस्मिन् कृते चापि प्रदक्षिणं । दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ।

गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यन्तु तथैव च । रत्नाञ्जलिमयैकञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ।

११८२०

विदेहराज्यञ्च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै । यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ।

साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रञ्च कृत्स्नशः । धर्माधर्मञ्च राजेन्द्र प्राकृतं परिगृह्यन् ।

अनन्त इति कृत्वा स नित्यं केवलमास्थितः । धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ।

जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् । व्यक्ताव्यक्तस्य कर्मोदमिति नित्यं नराधिप ।

पश्यन्ति योगाः साङ्ख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः । दृष्टानिष्टविमुक्तं हि तस्यै ब्रह्म परात्परं ।

११८२५

नित्यं तदाज्ज्विदासः शुचि तस्माच्छुचिर्भव । दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ।

ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह । ददात्यव्यक्त इत्येतत् प्रतिगृह्णाति यच्च वै ।

आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्तस्मात् परो भवेत् । एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ।

यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः । तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्या विपश्चिता ।

न स्वाध्यायैस्तपोभिर्व्या यज्ञैर्वा कुरुनन्दन । लभते व्यक्तिकं स्थानं ज्ञात्वा व्यक्तं महीयते ।

११८३०

तथैव महतः स्थानमाहङ्कारिकमेव च । अहङ्कारात् परञ्चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ।

येन व्यक्तात् परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः । जन्ममृत्युविमुक्तञ्च विमुक्तं सदसच्च यत् ।

एतन्मयाप्तं जनकात् पुरस्त्रान्तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यात् । ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा ज्ञानेन दुर्गं तरते न
यज्ञैः ।

दुर्गं जन्मनिधनञ्चापि राजन् न भौतिकं ज्ञानविदो वदन्ति । यज्ञैस्तपोभिर्निर्वमैत्रैश्च दिवं समासाद्य पतन्ति
भूमौ ।

तस्मादुपासस्व परं महच्छुचिः शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रं । ज्ञेयं ज्ञात्वा पार्थिवज्ञानयज्ञमुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भ
विश्वसि ।

११८३५

यदुपनिषदनुपाकरोत्तथासौ जनकमुपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः । यदुपगणितं शास्त्रताव्ययं तच्छुभममृतत्वमशोकमर्हति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषदि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ३२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ऐश्वर्यं वा महत् प्राप्य धनं वा भरतर्षभ । दीर्घमायुरवाप्साय कथं मृत्युमतिक्रमेत् ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा । रसायनप्रयोगैर्वा केनाप्नोति जरान्तकौ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादं जनकस्य च ।
वैदेहो जनको राजा महार्घं वेदवित्तमं । पर्यपृच्छत् पञ्चशिखं किन्नधर्मार्थसंशयं ।

११८३०

केन वृत्तेन भगवन्प्रतिक्रामेज्जरान्तकौ । तपसा वाच वा बुद्ध्या कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाचापरोक्षवित् । निवृत्तिर्न तयोरस्ति नानिवृत्तिः कथञ्चन ।
न ह्यहानि निवर्त्तन्ते न भासा न पुनः क्षपाः । सोऽयं प्रपद्यते ऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ।
सर्वभूतसमुच्छेदः स्नातमेवोद्यते सदा । उद्धमानं निमज्जन्तमज्ञवे कालसागरे ।

जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते । नैवास्य कश्चिद्भवति नासौ भवति कस्यचित् ।

११८३५

पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । नायमत्यन्तसंवासे लब्धपूर्वो हि केनचित् ।
क्षिप्यन्ते तेन तैर्नैव निवृत्तन्तः पुनः पुनः । कालेन यातायाता हि वायुनेवाभ्रसङ्घायाः ।

जरामृत्युं हि भूतानां खादितारौ वृकाविव । बलिनां दुर्बलानाञ्च दुस्त्रानां महतामपि ।

एवभूतेषु भूतात्मा नित्यभूतो भ्रुवेषु च । कथं हि ह्येज्जातेषु मृतेषु च न संज्वरेत् ।

कुतोऽहमागतः कोऽस्मि क्व गमिष्यामि कस्य वा । कस्मिन् स्थितः क्व भविता कस्मात् किमनुशोचसि ।

११८४०

द्रष्टा स्वर्गस्य कोऽन्योऽस्मि तथैव नरकस्य च । आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भिक्षुपञ्चशिखजनकसंवादे एकविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम । कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ।
संन्यस्यते यथात्मायं व्यक्तस्यात्मा यथा च यत् । परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ।

सन्यासफलिकः कश्चिद्भव नृपतिः पुरा । मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ।

११८४५

स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतागमः । इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ।

तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां सधुवृत्ततां । लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ।

अथ धर्मयोगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता । महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ।

तथा जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वरः । तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ।

सा तिस्रस्त्रां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति संशयः । दर्शने जातसङ्कल्पा जनकस्य बभूव ह ।

११८५०

तत्र सा विप्रहाथाय पूर्वरूपं हि योगतः । अविभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमं ।

चक्षुर्निर्मेषमात्रेण लब्धस्त्वगतिगामिनी । विदेहानां पुरीं सुभूर्जगाम कमलेक्षणा ।

सा प्राप्य मिथिलां रम्यां प्रभूतजनसंकुलां । भैक्ष्यचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरं ।

राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तदा । केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः ।

ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च बरासनं । पूजितां पादशौचेन बराब्जेनाप्यतर्पयत् ।

११८५५

अथ भुक्तवती प्रीत्या राजानं मन्त्रिभिर्वृतं । सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ।

सुलभा तस्य धर्मेषु मुक्तौ नेति सशंसया । सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपतेः ।

नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन् संयम्य रश्मिभिः । सा सा सञ्चोदयिष्यन्ती योगवन्धैर्व्वबन्ध ह ।

जनकोऽप्युत्थयन् राजा भावमस्या विशेषयन् । प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तम ।

तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयं । कृत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ।

११८००

॥ जनक उवाच ॥ भगवत्याः क्व चर्य्येयं कृत्वा क्व च गमिष्यसि । कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनं महीपतिः ।

श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते । एवमर्थेषूत्तरं तस्मात् प्रवेद्यं मत्समागमे ।

कृत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि तत्त्वतः । स त्वां संमन्तुमिच्छामि मानार्हा हि मतासि मे ।

यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा । यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षं तमपि मे शृणु ।

पराशरसंगोचस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः । भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसम्मतः ।

११८०१

साङ्ख्यज्ञाने च योगे च महीपालविधौ तथा । त्रिविधे मोक्षधर्मोऽस्मिन् गताध्वा किन्नशंसयः ।

स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिभ्रमन् । वार्षिकांश्चतुरो मासान् पुरा मयि सुखोषितः ।

तेनाहं साङ्ख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः । आवितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्यादिचालितः ।

सोऽहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहितां । मुक्तरागश्चराम्येकः पदे परमके स्थितः ।

वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः । ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ।

११८०२

ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् । महद्बुद्धप्रमोचाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ।

स्येयं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निर्द्वन्द्वा मया । इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ।

यथा चेत्यं मृदूभूतमद्भिराज्ञावितं यथा । जनयत्यङ्कुरं कर्म नृणां तद्वत् पुनर्भवं ।

यथा चोत्तापितं वीजं कपाले यत्र तत्र वा । प्राप्याप्यङ्कुरहेतुलमवीजत्वान्न जायते ।

तदङ्गवतानेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा । ज्ञानं कृतमवीजं मे विषयेषु न जायते ।

११८०३

नाभिरज्यति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे । नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्वागरोषयोः ।

यस्य मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुचयेत् । सयं वास्यापि यस्तु चेतु समावेतावुभौ मम ।

सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ।

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टाऽन्यैर्मोक्षवित्तमैः । ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्व्वत्यागश्च कर्मणां ।

ज्ञाननिष्ठा वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः । कर्मनिष्ठान्त्यैवान्ये यतयः सूक्ष्मादर्शिनः ।

११८०४

प्रहायोभयमप्येवं ज्ञानं कर्म च केवलं । तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ।

यमे च नियमे चैव कामे द्वेषे परिग्रहे । माने दम्भे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ।

त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् । कृत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ।

येन येन हि यस्यायं समस्येनेह कर्मणि । तत्तदालम्बते सर्व्वं द्रव्यं स्वार्थपरिग्रहे ।

दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये चोक्तमस्ति ज्ञानतरे । यस्तु यन् परिग्रहे चोपि सङ्गमन मुच्यते ।

११८०५

आधिपत्ये तथा तुल्ये नियहानुग्रहात्मके । राजभिर्भित्तुकास्तुत्या मुच्यन्ते केन हेतुना ।
 अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलं । मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्थिताः ।
 काषायधारणं मौण्डं त्रिविष्टम्बं कमण्डलुः । लिङ्गान्युत्पथभूतानि न मोक्षायेति मे मतिः ।
 यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणं । निर्मोक्षायैह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकं ।
 अथवा दुःखत्रैथिल्यं वोच्य लिङ्गे कृता मतिः । किन्तु देवार्थसामान्यं कृत्वादिषु न लक्ष्यते ।
 आकिञ्चन्येन मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति बन्धनं । किञ्चन्ये चेतरे चैव जन्तुज्ञानेन मुच्यते ।
 तस्माद्भूमार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे । बन्धनायतनैष्वेषु विद्म्यबन्धे पदे स्थितं ।
 राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबन्धनः । मोक्षार्थानि श्रितेनेह जिह्मस्त्यागासिना मया ।
 सोऽहमेवङ्गता मुक्ता ज्ञातार्थस्त्वयि भित्तुकि । अथयार्थं हि ते वर्णं वक्ष्यामि शृणु तन्मम ।
 सौकुमार्यं तथारूपं वपुरग्रन्थया वयः । तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ।
 यच्चाप्यननुरूपन्ते लिङ्गस्यास्य विचेष्टितं । मुक्तोऽयं स्नान वेति स्याद्भूषितो मत्परिग्रहः ।
 न च कामसमायुक्ते युक्तोऽप्यस्ति त्रिदण्डकं । न रक्ष्यते त्वया चेदं विमुक्तस्यास्ति गोपना ।
 मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः । आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वं परिग्रहं ।
 प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरेऽपि वा । कस्य वा सन्निकर्षात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम ।
 वर्णप्रवरमुख्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियस्त्वहं । नावयोरैकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्णसङ्करं ।
 वर्तसे मोक्षधर्मेण त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे । अथञ्चापि सुकष्टस्ते द्वितीयो अमसङ्करः ।
 सगोत्रा वाऽसगोत्रा वा न वेद त्वां न वेत्य मां । सगोत्रमाविशन्त्यास्ते द्वितीयो गोत्रसङ्करः ।
 अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथ वा कश्चित् । अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसङ्करः ।
 सा त्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्थसि । अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ।
 अथवापि स्वतन्त्रासि स्वदोषेण हि कर्हिचित् । यदि किञ्चित् श्रुतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकं ।
 इदमन्यत्तृतीयन्ते भावस्पर्शविघातकं । दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं विवृण्वत्याः प्रकाशितं ।
 न मथ्येवाभिसन्धिस्ते जयैषिष्या जये कृतः । येयं मत्परिषत् कृतज्ञा जेतुमिच्छसि तामपि ।
 तथार्हतस्ततश्च त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि । मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ।
 सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता । भूयः सृजसि योगांस्त्वं विषामृतमिवैकतां ।
 इच्छतेरत्र यो लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः । अलाभश्चापि रक्तस्य सोऽपि दोषो विषोपमः ।
 मां प्राचीः साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय । कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम ।
 एतत् सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूहितुं । सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महौपते ।
 तत्त्वं सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूहितुं । न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथञ्चन ।
 न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषागताः । राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदाम्बलं ।
 रूपधौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमं । अत एतैर्बलैरेव बलिनः स्वार्थमिच्छता ।

११८०

११८१

११८२

११८३

११८४

११८५

आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ज्ञानार्जवं । सात्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ।

कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः । प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ।

उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना । ततश्चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुं ।

॥ सुलभोवाच ॥ नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः । अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितां ।

११८९*

सौक्ष्म्यं साहस्रक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः । पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ।

एषामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां स्वस्वचरणं । शृणु संसार्थभाषणानां पदार्थपदवाक्यतः ।

ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यदा भेदेन वर्तते । यत्राधिवासिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ।

दोषाणाञ्च गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः । कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा सञ्ज्ञेत्युपधार्थ्यां ।

इदं पूर्वमिदं पश्चादक्तं यदिवर्चितं । क्रमयोगन्तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ।

११९५

धर्मकामार्थभोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः । इदं तदिति वाक्यन्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ।

इच्छादेषभैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते । तत्र या नृपतेर्दृष्टिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ।

तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप । एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ।

उपेतार्थमभिन्नार्थं न्यायवृत्तं न चाधिकं । न स्रष्टव्यं न च सन्दिग्धं वक्ष्यामि परमन्ततः ।

न गुर्वचरसंयुक्तं पराङ्मुखसुखं न च । नानृतं न चिर्वर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतं ।

११९७*

न न्यूनं कष्टशब्दं वा विक्रमाभिहतं न च । न श्लेषमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकं ।

कामात् क्रोधाद्भयास्त्रोभात् दैन्याच्चानार्यकात्तथा । ह्रीतेनुक्रोशतो मानाच्च वक्ष्यामि कथञ्चन ।

वक्ता श्रोता च वाक्यञ्च यदा त्वविकलं नृप । सममेति विवचायां तदा शोऽर्थः प्रकाशते ।

वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्य वै । स्वार्थमाह परार्थन्तत्तदा वाक्यं न रोहति ।

अथ यः स्वार्थमनुसृज्य परार्थं ग्राह मानवः । विशङ्का जायते तस्मिन् वाक्यन्तदपि दोषवत् ।

११९८*

यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते । श्रोतुश्चैवात्मनस्यैव स वक्ता नेतरो नृप ।

तदर्थवदिदं वाक्यं राजनेकमनाः शृणु । यथा जतु च काष्ठञ्च पांशवस्योदविन्दवः ।

संस्मिष्टानि तर्था राजन् प्राणिनामिह सम्भवः । शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च ।

पृथगात्मान् आत्मानं संस्मिष्टा जतुकाष्ठवत् । न चेषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः ।

एकैकस्तेह विज्ञानं नास्वात्मानि तथा परे । न वेदचक्षुश्चुष्टुं श्रोत्रं नात्मानि वर्तते ।

११९९*

तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परं । प्रस्मिष्टञ्च न जानन्ति यथाप इव पांशवः ।

वाङ्मानन्यानपेक्षन्ते गुणान्मानपि मे शृणु । रूपं चक्षुः प्रकाशस्य दर्शने हितवस्तयः ।

यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः । ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन् मनो नामापरो गुणः ।

विचारयति चेन्मार्थं निश्चये साधवसाधुनी । दादशस्त्वपरस्त्वच बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ।

येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु सत्यमिति । अथ दादशके तस्मिन् सत्यं नामापरो गुणः ।

१२००*

महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते । अहं कर्तेति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
ममायमिति येनायं मन्यते न ममेति च । अथ पञ्चदशो राजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ।
पृथक् कलासमूहस्य सामग्र्यन्तर्दिहोच्यते । गुणस्त्वेवापरस्तत्र सङ्घात इव षोडशः ।
प्रकृतिर्यत्किरित्येतौ गुणौ यस्मिन् समाश्रितौ । सुखामुखे जरामृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये ।
इति चैकोनविंशोऽयं द्वन्द्वयोग इति स्मृतः । ऊर्ध्वश्चैकोनविंशत्या कालो नाम परो गुणः ।
इतीमं विद्वि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययं । विंशकश्चैव सङ्घातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भावयोगौ तु गुणावन्यौ प्रकाशकौ । इत्येवं विंशकश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्रं बलश्चेति त्रय एते गुणाः परे । विंशतिर्दृष्ट चैवं हि गुणाः सङ्ख्यानतः स्मृताः ।
समया यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतं । अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति ।
व्यक्तञ्चासां तथा चान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति । अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीं ।
प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः । येयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्यत्कर्ता गताः ।
अहञ्च लञ्च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः । विन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसम्भवाः ।
यासामेव निपातेन कलसं नाम जायते । कललादुदुदात्पत्तिः पेशी च बुदुदात् स्मृता ।
पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः । सम्पूर्णं नवमे मासि जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्रीपुमान् वेति लिङ्गतः । जातमात्रन्तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताघनखाङ्गुलि ।
कौमारं रूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते । कौमाराद्यौवनञ्चापि स्यादित्येवापि यौवनात् ।
अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते । कलानां पृथग्गर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु सौन्दर्यास्तु न विभाव्यते । न चैषामत्ययो राजन् लक्ष्यते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थायां दीपस्तेवार्चिषो गतिः । तस्याप्येवं प्रभावस्य सदश्वस्वेव धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकास्य कः कुतो वा न वा कुतः । कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
समन्व्यः कोऽस्ति भूतानां स्वरथवयवैरिह । यथादित्यात्मणेऽपि वीरुद्भ्यश्चैव पावकः ।
जायन्त्येवं समुदयात् कलानामिव जन्तवः । आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि । एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन् किं न पश्यसि ।
यथात्मनि परस्मिंश्च समतामथ्यवस्यति । अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि ।
इदं मे स्यादिदं नेति द्वन्द्वैर्भुक्तस्य मैथिल । कासि कस्य कुतो वेति वचनैः किं प्रयोजनं ।
रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये सन्धिविग्रहे । कृतवान् यो महीपालः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणं ।
त्रिवर्गं सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु । सङ्गवान् यस्त्रिवर्गेण किं तस्मिन् मुक्तलक्षणं ।
तदयुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप । सुदृङ्गिः सन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्तेव भेषजं ।
तानि तानि तु सञ्चित्य सङ्गस्थानान्तरिन्दम । आत्मनात्मानि संपश्येत् किमन्यन्मुक्तलक्षणं ।
इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् । चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ।

११८६०

११८६५

११८७०

११८७५

११८८०

११८८५

य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति ह । एक एव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ।
 तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति । गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ।
 शय्याङ्कुरन्तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधितिष्ठति । तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ।
 एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च । गुणेषु परिमेषु निग्रहानुग्रहं प्रति ।
 परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्यते । सन्धिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता । ११८८०
 स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्या स्वतन्त्रता । मन्त्रे चामात्यसमितौ कुतस्तस्य स्वतन्त्रता ।
 यदा ह्याज्ञापयन्त्यस्यास्तत्रास्योक्ता स्वतन्त्रता । अवशः कार्यते तत्र तस्मिन् तस्मिन् क्षणे स्थितः ।
 स्वप्नकामो न लभते स्वप्नं कार्यार्थिभिर्जनैः । शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यते वशः ।
 स्वाह्यालभ पिव प्राश जुञ्ज्यग्नौ यजेत्यपि । ब्रवीहि शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ।
 अभिगम्याभिगम्यैवं याचन्ते सततं नराः । न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनान् । ११८८५
 दाने कोषोऽन्त्योऽप्यस्य वैरं चास्य प्रयच्छतः । क्षणेनस्यापवर्त्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ।
 प्राज्ञान् शूरांस्तथैवात्मानेकस्थानेऽपि शङ्कते । भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ।
 तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजन् ये कीर्त्तिता मया । तथैवास्य भयन्तेभ्यो जायते पश्य यादृशं ।
 सर्व्यः स्वे स्वे गृहे राजा सर्व्यः स्वे स्वे गृहे गृही । निग्रहानुग्रहान् कुर्वन् तुल्यो जनक राजभिः ।
 पुत्रदारास्तथैवात्मा कोषो मित्राणि सञ्चयाः । परैः साधारण्ये स्ते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः । ११८९०
 हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः । लोकसाधारण्येषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ।
 अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छादेषभयोद्भवैः । शिरोरोगादिभोरागैस्तथैवाभिनिमग्नभिः ।
 द्वन्द्वैस्तैस्तेरुपहतः सर्वतः परिशङ्कितः । बह्वप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ।
 तदल्पसुखमत्यर्थं बह्वदुःखमसारवत् । तृणाग्निज्वलनप्रख्यं फेनबुद्बुदसन्निभं ।
 को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् । ममेदमिति यच्चैदं पुरं राष्ट्रञ्च मन्यसे । ११८९५
 बलं कोषममात्यांश्च कस्यैतानि न वा नृप । मित्रामात्यपुरं राष्ट्रं दण्डः कोषो महीपतिः ।
 सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः । अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ।
 तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन यत् सिध्यते कार्यं तत् प्राधान्याय कल्पते ।
 सप्ताङ्गश्चैव संघास्तयस्यान्ये नृपोत्तम । सम्भूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ।
 यस्य राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मै रतो भवेत् । स तुल्येद्दशभागेन ततस्त्वन्यो दशवरैः । ११९००
 नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकं । राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मोऽसति कुतः परं ।
 योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राज्यराजयोः । पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधेन युज्यते ।
 साऽहमेतानि कर्माणि राजदुःखानि मैथिल । समर्था शतशो वक्तुमयवापि सहस्रशः ।
 स्वदेहेनाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे । न मामेवं विधां युक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि ।
 ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चमिखात् श्रुतः । सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः । ११९०५

तस्य ते मुक्तसंज्ञस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः । क्वादिषु विशेषेषु पुनः सङ्गः कथं नृप ।
 श्रुतन्ते न श्रुतं मन्ये मृषावापि श्रुतं श्रुतं । अथवा श्रुतसङ्काशं श्रुतमन्यत् श्रुतं त्वया ।
 अथापीमासु संज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसे । अभिषङ्गावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो यथा ।
 सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया । किं तवापकृतं तच्च यदि मुक्तोऽसि सर्व्वशः ।
 नियमो ह्येष वर्णेषु यतीनां वन्यवासिता । शून्यमावेशयन्त्या च मया किं कस्य दूषितं ।
 न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानघ । न गोत्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वां नराधिप ।
 कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना । नैतत् सदसि वक्तव्यं सदाऽवदा मिथः कृतं ।
 ब्राह्मणा गुरवस्त्रेमे तथा मान्या गुरूत्तमाः । तच्चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवं ।
 तदेवमनुसंदृश्य वाच्यावाच्यं परीक्षता । स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ।
 यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णमस्पृशत् । तिष्ठत्यस्पृशतो तद्वत्त्वयि वक्ष्यामि मैथिल ।
 यदि चाद्य स्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानामि किञ्चन । ज्ञानं कृतमवीजन्ते कथन्ते नेह भिक्षुणा ।
 स गार्हस्थ्याद्युतश्च त्वं मोक्षं चानाप्य दुर्व्विदं । उभयोरन्तराले वै वर्त्तसे मोक्षवार्त्तिकः ।
 नहि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञैकत्वपृथक्त्वयोः । भावाभावसमायोगे जायते वर्णसङ्करः ।
 वर्णाश्रमाः पृथक्त्वेन दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः । नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्र वर्त्तते ।
 पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिका । आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रिताः पुनः ।
 न तु कुण्डे पयोभावः पयस्यापि न मक्षिका । स्वयमेवाप्रुवन्त्येते भावाननुपराश्रयं ।
 पृथक्त्वादाश्रमाणाञ्च वर्णान्यत्वे तथैव च । परस्परपृथक्त्वाच्च कथन्ते वर्णसङ्करः ।
 नास्मि वर्णात्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा । तव राजन् स्वर्णास्मि शुद्धयोनिरविषुता ।
 प्रधानो नाम राजर्षिर्भ्यक्तन्ते ओत्रमागतः । कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि मां ।
 द्रोणश्च शतशृङ्गश्च चक्रदारश्च पर्व्वतः । मम सन्नेषु पूर्व्वेषां चिता मघवता सह ।
 साऽहं तस्मिन् कुले जाता भर्त्तर्यसति मदिधे । विनोता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतं ।
 नास्मि सन्नप्रतिञ्जन्ना न परस्वापहारिणी । न धर्मसङ्करकरी स्वधर्मोऽस्मि धृतव्रता ।
 नाखिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्य प्रवादिनी । नासमीक्ष्य गता चेह तत्सकाशं जनाधिप ।
 मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वाहं कुशलैषिणी । तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ।
 न वर्गस्था ब्रवीम्येतत् स्वपक्षपरपक्षयोः । मुक्तो व्यापच्छते यस्य ज्ञानो यस्य न शान्यति ।
 यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् । तथाहं तच्छरीरेऽस्मिन्निमां वक्ष्यामि शर्व्वरीं ।
 साऽहं मानप्रदानेन वागातिथ्येन चार्क्षिता । सुप्तासु शरणं प्रीता श्रो गमिष्यामि मैथिल ।

१९२०

१९२१

१९२२

१९२३

१९२४

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च । श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किञ्चिदन्यदतः परं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि सुलभाजनकसंवादे द्वाविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं निर्व्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौटिल्यं हि मे ।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयं । वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः ।

१९०४६

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयं । अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशादैः पिता सुतं ।

॥ व्यास उवाच ॥ धर्मं पुत्र निवेदस्व सुतोद्दृष्टौ च हिमातपौ । क्षुत्पिपासे च वायुञ्च जय नित्यं जितेन्द्रियः ।

सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः । अहिंसाञ्चानृशंसञ्च विधिवत् परिपालय ।

सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवं । देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संलिह ।

फेनमात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते । अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ।

१९०४७

अप्रमत्तेषु जायतु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु । अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ।

अहःसु गण्यमानेषु क्षीयमाणे तथायुषि । जीविते लिख्यमाने च किमुत्याय न धावसि ।

ऐहलोकिकमोहने मांसशोणितबन्धनं । पारलोकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ।

धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमेहान्विता नराः । अपथागच्छतान्तेषामनुयातापि पीड्यते ।

ये तु तुष्टाः श्रुतिपरा महात्मानो महाबलाः । धर्मं पन्थानमारूढास्तानुपास्व च पृच्छ च ।

१९०४८

उपधार्य मतनेषां बुधानां धर्मदर्शिनां । नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ।

अद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्रद्धां निर्भयाः । सर्वभक्ता न पश्यन्ति कर्मभूमिमचेतसः ।

धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किञ्चित् किञ्चित् समारूढ । कोषकारवदात्मानं वेष्टयन्नानुबुध्यसे ।

नास्तिकं भिन्नमर्थ्यादं कुलपातमिव स्थितं । वामतः कुरु विस्मया नरं वेणुमिवोद्धृतं ।

कामं क्रोधञ्च मृत्युञ्च पञ्चेन्द्रियजलां नदीं । नावं धृतिमयीं कृत्वा जम्बदुर्गाणि सन्तर ।

१९०४९

मृत्युनाऽभ्याहते लोके जरया परिपोडिते । अमोघासु पतन्तोषु धर्मपेतिन सन्तर ।

तिष्ठन्तश्च शयानश्च मृत्युरन्वेषते यदा । निर्वृतिं लभते कस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ।

सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकं । वृकोवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।

क्रमशः सञ्चितशिखौ धर्मबुद्धिमयो महान् । अन्धकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यन्नेन धार्यतां ।

सम्यतन् देहजालानि कदाचिदिह मानुषे । ब्राह्मणं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ।

१९०५०

ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न कामार्थाय जायते । इह क्रोशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखं ।

ब्राह्मणं बद्धभिरवाप्यते तपोभिरस्रस्त्रा न रतिपरणे हेलितव्यं । स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः क्षेमार्थो कुशलपरः

सदा यतस्व ।

अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः सूक्ष्मात्मा चण्डुटिशोनिमेषरोमा । समास्यः समबलश्चक्रवर्त्तनेनो मासाङ्गो द्रवति वयो
हयो नराणां ।

तं दृष्ट्वा प्रसूतमजस्रमपवेगं गच्छन्तं सततमिहानवेक्ष्यमाणं । चक्षते यदि न परप्रणेतनेयं धर्मं ते भवत मनः परं
निश्चयः ।

ये चात्र प्रचलितधर्मं क्रियन्तः सततमनिवृत्तप्रयोगाः । क्रियन्तः परिगतवेदनाशरीरा बद्धीभिः सुमृशमधर्मं
कारणाभिः ।

१९०५०

राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिना दधाति लोकान् । वज्रविधमपि चरति प्रविशति सुखमनुपगतं निरवद्यं ।

श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि क्यांसि बलगृध्रकुलपक्षिणाञ्च संघाः । नरकदने रुधिरपा गुरुवचननुदमुपरतं विशन्त्य सन्तः ।

मर्यादानियता स्वयम्भुवा यद्देहाः अभिनन्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् । निवसति भृशमसुखं पितृविषयविपिनमवगाह्य स पापः ।

यो लुब्धः सुभ्रं प्रियानृतञ्च मन्यः सततनिष्ठतिवचनाभिरतिः स्यात् । उपनिधिभिरसुखकृत्सपरमनिरयगोभृशमसुखमभवति दुष्कृतकर्मा ।

घृष्णां वैतरणीं नदीमवगाढोऽसिपत्रवनभिन्नगात्रः । परशुवनश्रयोनिपतितो वसति च महानिरये भृशार्त्तः । १९०५

महापदानि कत्यसे न चाप्यवेचसे परं । चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ।
प्रयायतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयं । अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयतां ।
पुरामृतः प्रणोयसे यमस्य राजशासनात् । त्वमन्तकायदारुणैः प्रयत्नमार्ज्जवे कुरु ।
पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्देवदुःखवित् । तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ।
पुराभिवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः । पुरैक एव नीयसे कुरुष्व साम्पराधिकं ।
पुरा सहि क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः । पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशोमहाभयागमे ।
श्रुतिञ्च संनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्तकः । समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमंकुरु ।
शुभाशुभे पुराकृते प्रमादकर्म्मविभुते । स्मरन् पुरा न तप्यसे विधित्सु केवलं निर्धिं ।
पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते । बलाङ्गरूपहारिणी निधत्सु केवलं निर्धिं ।
पुरा शरीरमन्तको भिनन्ति रोगसारथिः । असञ्च जीवितक्षये तपो महत्समाचर ।
पुरा वृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः । अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्य पुण्यशीलने ।
पुरान्धकारमेककोनु पश्यसि त्वरस्व वै । पुरा हिरण्ययान्नगान्निरोचसेऽद्रिमूर्द्धनि ।
पुरा कुसङ्गतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः । विचालयन्ति दर्शनात् घटस्य पुत्त यत् परं ।
धनस्य यस्य राजतो भयं नचास्ति चौरतः । मृतञ्च यन्न मुञ्चति समर्ज्यस्य तद्धनं ।

न तत्र संविभज्यते स्वकर्म्मभिः परस्परं । यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सोऽश्रुते ।

परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्त दीयतां । धनं यदचरं भ्रुवं समर्ज्यस्य तत्त्वयं ।

न यावदेव पच्यते महाननस्य यावकं । अपक्व एव यावके पुरा प्रलीयसे त्वर ।

न मातृपुत्रबान्धवा न संस्तुतः प्रियोजनः । अनुव्रजन्ति सङ्कटे व्रजन्तमेकपातिनं ।

यदेव कर्म्म केवलं पुराकृतं शुभाशुभं । तदेव पुत्त सार्थिकं भवत्यमुञ्च गच्छतः ।

हिरण्यरत्नसञ्चयाः शुभाशुभेन सञ्चिताः । न तस्य देहसंचये भवन्ति कार्यसाधकाः ।

परत्रगामि कस्य ते कृताकृतस्य कर्म्मणः । न साक्षि आत्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ॥

मनुष्यदेहप्रत्यूषं भवत्यमुत्र गच्छतः । प्रविश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वशः ।
 इहान्निस्सूर्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्वयः । तएव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ।
 अहर्निशेषु सर्वतः स्पृशतु सर्वचारिषु । प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ।
 अनेकपारिपान्तिके विरूपरौद्रमाक्षिके । स्वमेव कर्म रक्षतां स्वकर्म तत्र गच्छति ।
 न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परं । तथा कृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलं ।

१२१०

यथाप्सुरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह । तथाप्नुवन्ति कर्मजं विमानकामगामिनः ।
 यथेह यत् कृतं शुभं विपात्रभिः कृतात्मभिः । तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः
 प्रजापतेः सलोकातां वृहस्पतेः शतक्रतोः । व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ।

१२११

सहस्रशोऽप्यनेकेशः प्रवक्तुमुत्सहाम ते । अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्निनाय पावकः ।
 गता चिरवृषतां भ्रुवोऽसि पञ्चविंशकः । कुरुष्व धर्मसञ्चयं वयोहि तेऽतिवर्त्तते ।
 पुराकरोति सौन्तिकः प्रमादगोऽसुखं चमूं । यथा गृहीतमुत्थितस्त्वरस्व धर्मपालने ।
 यथा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि । तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ।
 यदेकपातिनां सतां भवत्यमुत्र गच्छतां । भयेषु साम्पराधिकं निधत्स्व केवलं निधिं ।

१२१२

सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् । न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसन्निधिं ।
 इदं निदर्शनं मया तेवह पुत्र साम्प्रतं । स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ।
 दधाति यः स्वकर्मणा ददाति यस्य कस्यचित् । अबुद्धिमोहजैर्गुणैः स एक एव युज्यते ।
 श्रुतं समस्तमश्रुते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः । तदेतदर्थदर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितं ।
 निबन्धनो रज्जुरेषा या शमे वसतो रतिः । क्षिप्तेतां सुकृतो यान्ति नैनां क्षिन्दन्ति दुष्कृतः ।
 किन्ते धनेन बन्धुभिस्ते किन्ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहासौ क्व गताश्च
 सर्वे ।

१२१३

यः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्णिकं । न हि प्रतीचते मृत्युः कृतं वास्य नवाकृतं ।
 अनुगम्य विनाशान्ते निवर्त्तन्तेह बान्धवाः । अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।
 नास्तिकान् निरनुक्रोशान् नरान् पापमते स्थितान् । वामतः कुरु विसन्धं परं प्रेषुरतन्द्रितः ।
 एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिषीडिते । सुमहद्वैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ।
 अथेवं दर्शनीपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः । सम्यक् स्वधर्मं श्लेहपरत्र सुखमश्रुते ।

१२१४

न देहभेदे मरणं विजानतां न च प्रणाशः स्वनुपाजिते पथि । धर्मं हि यो वर्द्धयते स पण्डितो य एव धर्माच्छावते स
 मञ्जति ।

प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मिणोः फलं प्रयोक्ता क्षमते यथा कृतं । निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते त्रिविष्टपं गच्छति ध्वं
 पारगः ।

शोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यकस्य च धर्मः । तथात्मासं समादध्यात ध्यायते न पुनर्यथा ।

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी । तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं पुण्यवान्धवैः ।

यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चये ह्यवलम्बते । स्वर्गे कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्भयं ।

१९१२५

तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनङ्गताः । तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगानजानतां ।

यस्तु भोगान् परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् । न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तन्मे वज्रमतं फलं ।

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयं ।

अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्य चित् । न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

न तेषां भवता कार्यं न कार्यन्तव तैरपि । स्वकृतैस्तानि यातानि भवांश्चैव गमिष्यति ।

१९१३०

इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनायते । स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ।

संचिनोत्पश्येभं कर्म कलत्रपेक्षया नरः । ततः क्लेशमवाप्नोति परचेह तथैव च ।

पश्यति क्षिणभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा । तत्कुर्वन् तथा पुत्र कृत्स्नं यत्समुदाहृतं ।

तदेतत् संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यता । शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ।

मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्द्रेण । स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण भूतानि कालः पचति प्रसह्य । १९१३५

धनेन किं यन्न ददाति चान्द्रते बलेन किं येन रिपुं न बाधते । श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत्किमात्मना यो न जितेन्द्रि
यो वशी ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निश्चयं तु । शुक्रो गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदैशिकं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पावकोनाम त्रयोविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च । गुरुणां वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । सकर्मकलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ।

दुर्मित्रादेव दुर्मित्रं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयं । मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः ।

१९१४०

उत्सवादुस्त्वयं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखं । श्रद्धाघानाश्च दान्ताश्च धनस्थाः शुभकारिणः ।

ब्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं ।

प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः । क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता दत्तदक्षिणाः ।

पुलाका इव धान्येषु पूत्यण्डा इव पक्षिषु । तदिधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणं ।

सुशोभ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति । शेते सह शयानेन येन येन यथाकृतं ।

१९१४५

पापं तिष्ठति तिष्ठन्तं धावन्तमनुधावति । करोति कुर्वन्तः कर्म च्छायेवानुविधीयते ।

येन येन यथा यद्यत् पुरा कर्म सुनिश्चितं । तत्तदेवोत्तरं भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ।

समानकर्मविशेषविधानपरिरक्षणं । भूतयाममिमं कालः समन्तादपकर्षति ।

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । खं कालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतं ।

सम्मानश्चावमानश्च लाभोऽलाभः क्षयाव्ययौ । प्रवृत्ता न निवर्त्तन्ते निधनान्ताः पदे पदे ।

१९१५०

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भशय्यामुपादाय भजते पूर्वदेहिकं ।

बालो युवा वा वृद्धश्च यत् करोति शुभाशुभं । तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मान् ।

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सोविन्दति मातरं । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ।

मलिनं हि यथा वस्त्रं पश्चात् शुध्यति वारिणा । उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकं ।

दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्मानिर्धूतपापानां संस्थिते मनोरथाः ।

१२२५५

शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा पुण्यकृतां गतिः ।

अलमन्यैरूपालम्बैः कौर्त्तितैश्च व्यतिक्रमैः । पेशलञ्चानुरूपञ्च कर्त्तव्यं हितमात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म पर्वणि धर्ममूलिकोनाम चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः । सिद्धिञ्च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

कस्याश्चेत्पादयामास शुक्रं व्यासस्तपोधनः । न ह्यस्य जननीं विश्वं जन्म चाग्र्यं महात्मनः ।

कथञ्च बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः । यथा नान्यस्य लोकोऽस्मिन् द्वितीयस्येह कस्यचित् ।

१२१६०

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते । नहि मे तत्रिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमं ।

माहात्म्यमात्मयोगञ्च विज्ञानञ्च शुकस्य ह । यथावदनुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भोग उवाच ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं घोऽनूचानः स नो महान् ।

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव । तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमर्च्यत्यसंशयं । संनियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानवः ।

१२१६५

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलं ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा । शुकस्याग्रां गतिञ्चैव दुर्ब्बिदामकृतात्मभिः ।

मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते । विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ।

शैलराजसुता चैव देवो तत्राभवत् पुरा । तत्र दिव्यं तपस्त्रये कृष्णदैपायनस्तदा ।

योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः । धारयन् स तपस्त्रये पुत्रार्थं कुरुसन्तम ।

१२१७०

अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरौचस्य वा विभो । धैर्येण सन्मितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ।

सङ्कल्पेनाथ योगेन दुष्प्रापमकृतात्मभिः । वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमं ।

अतिष्ठन्मास्ताहारः शतं किल समाः प्रभुः । आराधयन् महादेवं बज्ररूपमुमापतिं ।

तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे राजर्षयस्तथा । लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह ।

आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ । वासवो मरुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ।

१२१७५

अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ । विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरस्तथा ।

तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभां । धारयानः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ।

तस्मिन् दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिषड्बुले । आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमच्युतः ।

न चास्य क्षीयते प्रोक्ष्य न स्नानिरूपजायते । त्रयाणामपि लोकानान्तदद्भुतमिवाभवत् ।

जटाश्च तेजसा तस्य दैवधामिनिरोपमाः । प्रज्वलन्त्यः स दृश्यते युक्त्या मिततेजसा ।

१२१८०

मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम । स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ।
 एता अद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः । अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ।
 एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत । महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिं ।
 उवाच चैवं भगवांस्त्यम्बकः प्रहसन्निव । एवंविधस्ते तनयो दैपायन भविष्यति ।
 यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलं । यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् । १११८५
 तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः । तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन् यशः प्राप्स्यति ते सुतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ पञ्चविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ स लब्ध्वा परमं देवादरं सत्यवतीसुतः । अरणीसहिते गृह्य ममन्याग्निचिकीर्षया ।
 अथ रूपं परं राजन् विभ्रतीं स्वेन तेजसा । घृताचीन्नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ।
 चक्षिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भगवान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ।
 सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्रमानसं । शुकीभूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् । १११८६
 स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृतां । शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ।
 स तु धैर्येण महता निगृह्यन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक नियन्तुन्तत् व्यासः प्रविष्टतं मनः ।
 भावित्वाचैव भावस्य घृताच्या वपुषा हतः । यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
 अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन मनसा तथैव दिजसत्तमः ।
 अरणीं ममन्य ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप । शुको निर्भयमाने स शुको जज्ञे महातपाः । १११८७
 परमर्षिर्भह्मयोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् ।
 तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा । विभ्रत् पितृश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमं ।
 बभौ तदा भावितात्मा विधूमदव पावकः । तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ।
 स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा । अन्तरोक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनश्च ह ।
 पपात भूमिं राजेन्द्र शुक्लार्थं महात्मनः । जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुस्त्राप्सरोगणाः । १११८८
 देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः । विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुह्वरदौ ।
 हाहाह्वहश्च गन्धर्वा तुष्टुवः शुक्सम्भवं । तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ।
 देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च । दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्ष च मारुतः ।
 जङ्गमाजङ्गमश्चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् । तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ।
 जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा । तस्य देवेश्वरः शुको दिव्यमद्भुतदर्शनं । १११८९
 ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि वा विभो । हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ।
 प्रददौ मवर्त्तन्त शुकास्त्रापाश्च भारत । आरण्येयस्ततो दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ।
 तत्रैवावास मेधावी व्रतचारी समाहितः । उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
 उपतस्थुर्बहाराज यथास्य पितरन्तथा । दृढस्यतिश्च वज्रं स वेदवेदाङ्गमाव्यवित् ।

उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् । सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् संस्पृहान् ।

१२२१०

इतिहासञ्च कार्त्तव्यं राजशास्त्राणि वा विभो । गुरवे दक्षिणं दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।

उद्यन्तपः समारंभे ब्रह्मचारी समाहितः । देवतानामृषीणाञ्च बाल्येऽपि स महातपाः ।

सन्मन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा । न तस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।

त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्लोकोत्पत्तौ षड्विंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् । प्राचाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोऽर्थी विनयान्वितः ।

१२२१५

मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान् प्रब्रवीतु मे । यथा मे मनसः शान्तिः परमा सम्भवेत् प्रभो ।

श्रुत्वा पुत्रस्य तु वचः परमर्षिरुवाच तं । अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्माच्च विविधानपि ।

पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको धर्ममृताम्बरः । योगशास्त्रञ्च निखिलं कापिलञ्चैव भारत ।

स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमं । मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदं ।

उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरं । स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वरः ।

१२२२०

पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलां नृप । प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणं ।

उक्तञ्च मानुषेण त्वं पथा गच्छस्व विस्मितः । न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरीचचरेण वै ।

आर्ज्वेनैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा । नान्वेष्टव्या विशेषेण विशेषा हि प्रसङ्गिनः ।

अहङ्कारो न कर्त्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे । स्थातव्यञ्च वशे तस्य स ते च्छेत्स्यति संशयं ।

स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः । याज्यो मम स यद्व्याज्यत् कार्यमविशङ्कया ।

१२२२५

एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः । पद्भ्यां शक्तोऽन्तरीक्षेण क्रान्तुं पृथ्वीं ससागरां ।

स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीतीर्थसरांसि च । बज्रव्यालमृगाकीर्णां ह्यटवींश्च वनानि च ।

मेरोहरेश्च द्वे वर्षे वर्षे हैमवतन्ततः । क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ।

स देशान् विविधान् पश्यंश्चीनहर्णान्वेषितान् । आर्यावर्त्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ।

पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् । अध्वानं सोऽतिचक्राम खचरः खे चरन्निव ।

१२२३०

पत्तनानि च रम्याणि स्कीतानि नगराणि च । वस्त्राणि च विचित्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ।

उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च । पुण्याणि चैव रत्नानि सोऽत्यक्राम दयाध्वजः ।

सोऽचिरैषैव कालेन विदेहानां समादह । रचितान् धर्मराजेन जनकेन महात्मना ।

तत्र ग्रामान् बहून् पश्यन् बह्वन्नरसभोजनान् । पक्षीघोषान् समृद्धांश्च बज्रगोकुलसङ्कुलान् ।

स्तीतांश्च शालियवैधैर्दससारससेवितान् । पद्मिनीभिश्च शतशः श्रीमतीभिरलङ्कितान् ।

१२२३५

स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् । मिथिलोपवनं रम्यमासमादह समृद्धिमत् ।

हस्त्यश्वरथसङ्कीर्णं नरनारीसमाकुलं । पश्यन्नपश्यन्निव तत् समतिक्राम्य दच्युतः ।

मनसा तं वहन् भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् । आत्माहमः प्रसन्नात्मा मिथिलां समादह ॥

तस्या द्वारं समासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह । तत्रापि द्वारपालास्तमुपवाचा न्यषेधयन् ।
तथैव च शुक्रस्तत्र निर्बन्धुः समतिष्ठत । नचातपाध्वसन्तप्तः क्षुत्पिपासाश्रमन्वितः ।
प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् । तेषान्तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः ।
मथङ्गतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुक्रमिव स्थितं । पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्षां द्वितीयां राजवेश्मनः । तत्रासीनः शुक्रस्तात मोक्षमेवान्वचिन्तयत् ।
ह्यायायामातृपे चैव समदर्शी समद्युतिः । तं मूर्हर्त्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्रो कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्षां तृतीयां राजवेश्मनः । तत्रान्तःपुरसम्बद्धं महचैवरथोपमं ।
सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपं । शुक्रं प्रावेशयन्मन्त्रो प्रमदावनमुत्तमं ।
स तस्यासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः । तं चारुवेशाः सुश्रेष्ठस्वरूपः प्रियदर्शनाः ।
सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तकाञ्चनभूषणाः । संलापोक्तापकुशला नृत्यगीतविशारदाः ।
स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः । कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः ।
परं पञ्चाशतं नार्थ्या वारमुत्थाः समाद्रवन् । पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयाचयन् ।
कालोपपन्नेन तदा स्वादन्नेनाभ्यर्पयन् । तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननं ।
सुरम्यं दर्शयामासुरैकैकश्रेण भारत । क्रीडन्ध्वञ्च हसन्त्यञ्च गायन्त्यञ्चापि ताः शुभं ।
उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः स्त्रियः पर्यचरन्स्तथा । आरण्येयस्तु सुद्धात्मा निःसन्देहः स्वकर्तृकृत् ।
वश्येन्द्रिधो जितक्रोधो न ह्ययति न कुपति । तस्मै श्रय्यासनं दिव्यं देवाहं रत्नभूषितं ।
स्यद्धास्तरणसङ्कीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रियः । पादशौचन्तु कृत्वैव शुक्रः सन्ध्यामुपास्य च ।
निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् । पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः ।
मथ्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः । ततो मूर्हर्त्तादुत्याय कृत्वा शौचमनन्तरं ।
स्त्रीभिः परिवृतो धीमान् ध्यायमेवान्वपद्यत । अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।
ताञ्च रात्रिं नृपकुले वर्त्तयामास भारत ।

१२२०

१२२१

१२२२

१२२३

१२२४

१२२५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रकृतौ सप्तविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत । पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्व्वाप्यन्तःपुराणि च ।

आसनञ्च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च । शिरसा चार्थमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ।

स तदासनमादाय बज्ररत्नविभूषितं । स्यद्धास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रसङ्घिमत् ।

पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः । प्रददौ गुरुपुत्राय शुक्राय परमार्चितं ।

तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् । पार्थ निवेद्य प्रथममर्घ्यं गाक्ष न्यवेदयत् ।

स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णात् यथाविधि । प्रतिगृह्ण तु तां पूर्वां जनकात् दिजसत्तमाः ।

गाक्षैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च । पर्यषन्त्यन्तःपुराणां राज्ञः कुशलमन्ययं ।

अनामयञ्च राजेन्द्र शुक्रः सानुचरस्य ह । अनुश्रित्य तेनासौ निषसाद सहानुगः ।

उदारमत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः । कुशलञ्चाव्ययञ्चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।

किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिवः ।

॥ शुक उवाच ॥ पित्राहमृक्तो भद्रन्ते मोक्षधर्मार्थकोविदः । विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ।

तत्र गच्छस्व वैतृषं यदि ते हृदि संशयः । प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते च्छेत्यति संशयं ।

सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः । तन्मे धर्मभूतां श्रेष्ठं यथावद्वक्तुमर्हसि ।

किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थं किमात्मकः । कथञ्च मोक्षः प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाय वा ।

॥ जनक उवाच ॥ यत् कार्यं ब्राह्मणेनैव जन्मप्रभृति तच्छृणु । कृतोपनयनस्तत भवेद्देवपरायणः ।

तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो । देवतानां पितृणाञ्चाप्यनृणे ह्यनसूयकः ।

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च । अभ्यनुज्ञामय प्राप्तः समावर्त्तत वै द्विजः ।

समावृत्तश्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो वसेत् । अनसूयो यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ।

उत्पन्नपुत्तपौत्तसु वन्याश्रमपदे वसेत् । तानेवाग्नीन्यया शास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ।

स वनेऽग्नीन् ययान्यायमात्मन्यारोयं धर्म्मवित् । निर्दन्दो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ।

॥ शुक उवाच ॥ उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्दन्दे हृदि शाश्वते । किवमश्रयं निवस्तव्यमाश्रमेषु भवेत्तिषु ।

एतद्भवन्नं पृच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति । यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ।

॥ जनक उवाच ॥ न विना ज्ञानविज्ञाने भोक्तव्याधिगमे भवेत् । न विना गुह्यमन्त्रं ज्ञानस्याधिगमः स्यात् ।

गुरुः स्रावयिता तस्य ज्ञानं स्रवं इहोच्यते । विज्ञाय कृतकृत्यसु तीर्क्ष्णदुःखं त्यजेत् ।

अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणां । पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराग्रम्यमङ्कृतः ।

अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणां । हित्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ।

भावितैः करणैश्चायं बह्मसंसारयोगिषु । आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ।

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः । त्रिष्वाम्रमेवुकोऽन्वयौ भवेत् परमभीष्टतः ।

राजधंस्तामसंश्चैव नित्यं दोषान् विज्जयेत् । सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । सम्पश्यन्नेपलिप्येत जले वारिचरो यथा ।

पञ्चिवत् प्रणवाद् द्विममुत्रान्त्यमश्रुते । विहाय देहान्निर्भक्तो निर्द्वन्द्वः प्रशमज्जतः ।

अत्र गाथाः पुरागोताः शृणु राज्ञा यथातिना । धार्यन्ते या द्विजे जात मोक्षशास्त्रविशारदः ।

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजन्तुषु तत्समं । स्वयञ्च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ।

न विभेति परो यस्मान्न विभेति पराच्च यः । यस्य नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्यक्ते तदा ।

यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पावकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ।

संयोज्य मामसाक्षात्परीक्ष्य मुमुक्षु मोहिनीं । त्यक्त्वा कामञ्च मोहञ्च तदा ब्रह्मलभन्ते ।

यदा आत्मे च कृष्णं च सर्वभूतेषु साध्यं । समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

यदा स्तुतिश्च निन्दाश्च सन्ति तदा तद्विनिः । तदा तद्विनिः स्यात्तु तदा तद्विनिः ।

भीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियं । जीवितं मरणञ्चैव ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।
 प्रसार्थेह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः । तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ।
 तमःपरिगतं वेक्ष्य यथा दीपेन दृश्यते । तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरोचितुं । १२१००
 एतत् सर्वञ्च पश्यामि त्वयि बुद्धिमताम्बर । यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेद तद्भवान् ।
 ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः । गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ।
 तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने । ज्ञानंदिव्यं ममापोदं तेनासि विदितो मम ।
 अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव । अधिकन्तव चैश्वर्यं तच्च तन्नावबुध्यते ।
 बाह्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् । उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छसि तां गतिं । १२१०१
 व्यवसायेन शुद्धेन मद्भिद्यैस्त्रिन्संशयः । विमुच्य हृदयगन्धीनासादयति तां गतिं ।
 भवांस्योत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः । व्यवसायादृते ब्रह्मज्ञासादयति तत्परं ।
 नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुपः । नैतुक्च नृत्यगीतेषु न राग उपजायते ।
 न बन्धुष्वनुबन्धुस्ते न भयेष्वस्ति ते भयं । पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोद्गासकाच्चनं ।
 अहं त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः । आस्थितं परमं मार्गमन्वयं तमनामयं । १२१०२
 यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थं यदात्मकः । तस्मिन् वै वर्तसे ब्रह्मन् किमन्यत् परिपृच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि शुककृतौ अष्टाविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः । आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ।
 कृतकार्यः सुखी शान्तस्त्वर्षी प्रायादुदङ्मुखः । शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वनः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तथा । हिमवन्तमियादृष्टुं सिद्धचारणसेवितं ।
 तमभ्यरोगणार्कं शान्तस्वननिनादितं । किन्नराणां सहस्रैश्च भृङ्गरजैस्तथैव च । १२१०३
 मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजोवकैः । चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ।
 राजहंससमूहैश्च कृष्णैः परभृतैस्तथा । पक्षिराजो गरुत्मांश्च यन्नित्यमधितिष्ठति ।
 चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा । तत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया
 विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना । तत्रैव च कुमारेण बाह्ये क्षिप्त्वा दिवौकसः ।
 शक्तिर्न्यस्ता चितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै । तत्रोवाच जगत् स्कन्दः क्षिपन् वाक्यमिदं तदा । १२१०४
 योऽन्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको विप्रा यस्याधिकं प्रियाः । यो ब्रह्मणो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
 योऽभ्युद्धरत्वित्वा शक्तिमय वा कल्पयत्विति । तत् श्रुत्वा व्यथिता लोकाः क इमामुद्धरेदिति ।
 अथ देवगणं सर्वं सम्भ्रान्तेन्द्रियमानसं । अपश्यद्भगवान् विष्णुः क्षिप्तं सासुरराक्षसं ।
 किन्त्वच सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् । अनामृद्य ततः क्षेपमैवैव च पावकं ।
 संप्रमृज्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा । कल्पयामास सख्येन पाणिना पुरुषोत्तमः । १२१०५
 शक्त्यान्त कल्पमानायां विष्णुना बलिना तदा । मेदिनो कम्पिता सर्वा सगैलवनकानना

शक्तेनापि समुद्धतुं कथिता साभवत्तदा । रक्षिता स्कन्धराजस्य धर्षणा प्रभविष्णुना ।
तां कथयित्वा भगवान् प्रह्लादमिदमब्रवीत् । पश्य वीर्य्यं कुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ।
सो मृष्यमाणस्तदाकथं समुद्धरणनिश्चितः । जयाह तां तदा शक्तिं नचैनां सव्यक्रमयत् ।
नादं महान्तं मुक्त्वा स मूर्च्छितो गिरिमूर्द्धनि । विह्वलः प्रापतडूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ।
तत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः । तपोऽतप्यत दुर्द्धर्षं तत्र नियं वृषध्वजः ।
पावकेन परिक्षिप्तं दीप्यता यस्य चाश्रमं । आदित्यपर्वतं नाम दुर्द्धर्षमकृतात्मभिः ।

१२१२०

न तत्र शक्यते गन्तुं यच्चराचसदानवैः । दशथोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतं ।
भगवान् पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्य्यवान् । सर्वान् विघ्नान् प्रशमयन्महादेवस्य धीमतः ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः । देवान् सन्तापयंस्तत्र महादेवो महाव्रतः ।

१२१२५

ऐन्द्रोन्तु दिशमास्याय शैलराजस्य धीमतः । विविक्ते पर्वततटे पाराशर्य्या महातपाः ।
वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः । सुमन्तुश्च महाभागं वैशम्पायनमेव च ।
जैमिनिश्च महाप्राञ्चं पैलञ्चापि तपस्विनं । यत्र शिष्येः परिवृतो व्यासश्चास्ते महातपाः ।
तमाश्रमपदं रम्यं ददर्श पितुरुत्तमं । आरण्येयो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ।

१२१३०

अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकं । ददृशे सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभं ।
असह्यमानं वृक्षेषु शैलेषु विषयेषु च । योगयुक्तं महात्मानं यथावाणं गुणच्युतं ।
सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः । यथोपयोषं तैश्चापि समागच्छन् महामुनिः ।
ततो निवेदयामास पित्रे सर्वमशेषतः । श्रुत्वा जनकराजेन संवादं प्रीतमानसः ।

एवमध्यापयच्छिष्यान् व्यासः पुत्रश्च वीर्य्यवान् । उवाच हिमवत्पृष्ठे पाराशर्य्या महामुनिः ।
ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्यावतस्थिरे । वेदाध्ययनसम्पन्नाः शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ।
वेदेषु निष्ठा सम्प्राप्य साङ्गेष्वपि तपस्विनः । अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुहं ।

१२१३५

॥ शिष्या ऊचुः ॥ महता तेजसा युक्ता यशसा चापि वर्द्धिताः । एकन्विदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतं ।
इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिलानुवाच ह । उच्यतामिति तद्वत्सा यदः कार्यं प्रियं मया ।

एतदाकथं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः । पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुहं ।

ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमं । यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः सो मुनिसत्तम ।

१२१४०

काञ्चनमसु वर्षं सर्वे वरं दातुं महर्षिणा । षष्ठः शिष्यो न ते स्थाति गच्छेदत्र प्रसीद नः ।

चत्वारस्ते वर्यं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः । इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः काञ्चितो वरः ।

शिष्याषो वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् । पराशरात्मजो धीमान् परलोकार्थचिन्तकः ।

उवाच शिष्यान् धर्मोत्तमा यम्यै नैःश्रेयसंवचः । ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्मशूश्रूषवे तथा ।

ब्रह्मलोके निवसिष्येति वचनं समन्विकाङ्क्षते । भवन्तो बह्वक्ताः सन्तु वेदो विस्मार्थ्यतामसौ ।

१२१४५

नाशिष्ये सम्प्रदातव्यो नैःश्रेयसोऽयं नृणां । इदं शिष्यगुणाः सर्वे शिष्याः सर्वे शिष्याः सर्वे शिष्याः ।

नापरीक्षितचारित्र्ये विद्या देया कथञ्चन । यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिधयेः ।
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत कुलगुणादिभिः । न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महामये ।
यथामति यथापाठं यथा विद्या फलिष्यति । सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वा भद्राणि पश्यतु ।
आवयेच्चतुरो वर्षान् कृत्वा ब्राह्मणमयतः । वेदस्याध्ययनं ह्येदं तच्च कार्यं महत् स्मृतं ।
सुख्यर्थमिह देवानां वेदाः स्मृष्टाः स्वयम्भुवा । यो निर्व्वेदेत संमोहात् ब्राह्मणं वेदपारगं ।
सोऽभिध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयं । यस्याधर्मेण विब्रूयाद्यस्याधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विदेषच्चाधिगच्छति । एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ।

१२९९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुककृत्ये एकोनविंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः । अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्रजिरे तदा । १२९५

उक्ताः स्त्रो यद्भगवता तदात्वायतिसंहितं । तन्नो मनसि संरुढं करिष्यामस्तथा च तत् ।
अन्योन्यं संविभाष्येवं सुप्रीतमनसः पुनः । विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ।
शैलादस्मान्महीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने । वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं प्रभो ।
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरमुतः प्रभुः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसंहितं हितं ।
चित्तिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते । अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलं ।
तेनाज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना । जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च ।
अवतीर्थ महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् । संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्याश्च विशस्तथा ।
पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः । याजनाध्यापनरताः श्रीमनो लोकविश्रुताः ।
अवतीर्षेषु शिष्येषु व्यासः पुत्तसहायवान् । दृष्ट्वा ध्यानपरो धीमनिकान्ते समुपाविशत् ।
तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः । अथैनमब्रवीत् काले मधुराक्षरया गिरा ।
भो भो ब्रह्मर्षिर्वाशिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्त्तते । एको ध्यानपरस्त्वृष्णीं किमास्ते चिन्तयन्निव ।
ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते । रजसा तमसा चैव सोमः सोपस्रवो यथा ।
न भ्राजते यथा पूर्वं निषादानामिवालयः । देवर्षिगुणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ।
क्षपयश्च हि देवाश्च गन्धर्वाश्च महौजसः । विद्युक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा क्षणद्वैपायनोऽब्रवीत् । महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ।
एतन्मनोनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुं । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च सुदृढस्त्री ।
त्रिषु लोकेषु यद्वृत्तं सर्वं तव मते स्थितं । तदाज्ञापय त्रिप्रर्व्वे ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर । विमुक्तस्त्वहं शिष्यैर्न नातिहृष्टमिदं मनः ।

१२९०

१२९५

१२९०

॥ नारद उवाच ॥ अनायायमस्मां वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलं । मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां कौटुम्बिकं मलं ।

अधीयतां भवान् वेदान् सार्द्धं पुत्तेण धीमता । विधुन्वन् ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ।

१२९५

॥ भीष्म उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मावित् । तथेत्युवाच संहृष्टा वेदाभ्यासदृढव्रतः ।

शुक्लेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् । खरेणोच्चैः सशस्त्रेण लोकानांपूरयन्निव ।

तथैरभ्यस्तोरेव नानाधर्मप्रवादिनोः । वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः ।

ततोऽनथाय इति तं व्यासः पुत्तमवारयत् । शुको वारितमात्रसु कैतूहलसमन्वितः ।

अष्टच्छत् पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयं । आख्यातुमर्हति भवान् वायोः सर्वं विचेष्टितं ।

१९२९०

शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः । अनथायनिमित्तेऽस्मिन्निर्दं वचनमब्रवीत् ।

दिव्यन्ते चक्षुरप्यत्रं स्वयं ते निर्मलं मनः । तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्ते व्यवस्थितः ।

आदर्शं स्वामिव च्छायां पश्यस्यात्मानमात्मना । व्यस्यात्मानि स्वयं वेदान् बुद्ध्या समनुचिन्तय ।

देवयानचरो विष्णोः पितृयानस्य तामसः । द्वावेतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवश्चाधस्य गच्छतः ।

पृथिव्यामन्तरीचे च यत्र संवान्ति वायवः । सशैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वशः ।

१९२९१

तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महाबलाः । तेषामप्यभवत् पुत्तः समानो नाम दुर्जयः ।

उदानस्तस्य पुत्तोऽभूद्भूतानस्तस्याभवत्सुतः । अपानस्य ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततोऽपरः ।

अनपत्याऽभवत् प्राणो दुर्द्धर्धः शत्रुतापनः । पृथक्कर्षाणि तेषान् प्रवक्ष्यामि यथातथं ।

प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक् । प्राणनाचैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ।

प्रेरयत्यभ्रसंघातान् धूमजंश्चाश्वजंश्च यः । प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम योऽनिलः ।

१९२९००

अम्बरं स्नेहमभ्येत्य तडिद्भ्रष्टोत्तमद्युतिः । आवहो नाम संभाति द्वितीयश्चसनो नदन् ।

उदयं ज्योतिषां शश्वत् सोमादोनां करोति यः । अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति मनोविणः ।

यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलं । उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ।

योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान् पर्जन्याय प्रयच्छति । उदहो नाम वंछिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ।

समुद्धमाना बद्धा येन नीताः पृथग् घनाः । वर्षमाक्षततारभास्ते भवन्ति घनाघनाः ।

१९२९०१

संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः । रक्षणार्थाय समूता मेघलमुपयान्ति च ।

योऽसौ वहति भूतानां विमानानि विहायसा । चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिर्मर्दनः ।

येन वेगवता ह्यग्रा रुचेणारुजता नगान् । वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति बलाहकाः ।

हारुषोत्पातसञ्चारो नभसस्तनयिन्नुमान् । पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम माहृतः ।

यस्मिन् पारिप्लवा दिव्या वहन्त्यापो विहायसा । पुण्ड्रश्चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ।

१९२९०२

दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः । योनिर्गुह्यसहस्रस्य येन भाति वसुम्भरा ।

यस्मादाप्यायते घोरः क्षीणः सपूर्णमण्डलः । षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जपताम्बरः ।

सर्वप्राणभृतां स्रष्टुं योऽनुकाशे निरयति । यस्य वर्त्मानुवर्त्तते मृत्युवैवस्वतावुभौ ।

सम्यगन्वीक्षतां तुष्टुं योऽनुकाशे निरयति । ध्यानाभ्यासाभिरपमाणां योऽमृतत्वमप्युपैति ।

यं समासाद्य वेगेन दिमेकैकं प्रवेष्टुं योऽनुकाशे निरयति ।

१९२९०३

येन सृष्टः पुरा भूतो घात्येव न निवर्त्तते । परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ।
एवमेते दितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः । अनारतन्ते संवान्ति सर्वगाः सर्वधारिणः ।
एतत्तु महदाश्चर्यं यदयं पर्वतोत्तमः । कम्पितः सहसा तेन वायुनातिप्रवायता ।
विष्णोर्निश्चासतो वातो यदा वेगसमीरितः । सहस्रोदीर्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ।
तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयन्तेऽतिवायति । वायोर्व्यायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत् पीडितं भवेत् ।
एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः । उक्त्वा पुनर्मधीर्व्येति व्योमगङ्गामगात्तदा ।

१२४०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रकृत्यत्रिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३३० ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् । शुक्रं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थं प्रष्टुमीक्षया ।
देवर्षिं तं शुक्रो दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितं । अर्घ्यपूर्व्येण विधिना यथोक्तेनाभ्यपूजयत् ।
नारदोऽथाब्रवीत् प्रीतो ब्रूहि धर्ममृताम्बर । केन त्वां श्रेयसा वत्स योजयामीति हृष्टवत् ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत । अस्मिन्लोके हितं यस्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ।

१२४१

॥ नारद उवाच ॥ तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्व्वमृषीणां भावितात्मनां । सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ।

नास्ति विद्यासमश्चतुर्नास्ति सत्यसमं तपः । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं ।
निवृत्तिः कर्मणः पापास्ततं पुण्यशीलता । सदृष्टिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमं ।
मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति । नालं स दुःखमोक्षाय संयोगो दुःखलक्षणं ।
सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धनी । मोहजालावृता दुःखमिह चामुत्र चाश्रुते ।
सर्वोपायान्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । कार्यः श्रेयोऽर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ।
नित्यं क्रोधात्तपो रचेत् श्रियं रचेच्च मत्सरात् । विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ।
आनृशंसं परो धर्मः क्षमा च परमं बलं । आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्यादिद्यते परं ।
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् । यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम ।
सर्व्वारम्भपरित्यागी निराशी निष्परिग्रहः । येन सर्व्वं परित्यक्तं स विद्वान् स च पण्डितः ।
दृष्ट्वैरिन्द्रियार्थान् यश्चरत्यात्मवशैरिह । असज्जमानः शान्तात्मा निर्व्विकारः समाहितः ।
आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च । स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधितिष्ठति ।
अदर्शनमसंस्पृश्लथासम्भाषणं सदा । यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परं ।
न हिंसात् सर्व्वभूतानि मैत्रायणगतसुरेत् । नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ।
आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराशी स्वमन्त्रापहं । एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ।
परिग्रहं परित्यज्य भवतात जितेन्द्रियः । अशोकं स्थानमातिष्ठदह चामुत्र चाभयं ।
निरामिषा न भोचन्ति त्यजेदामिषमात्मनः । परित्यज्यामिषं सैन्यं दुःखतापादिमोक्षये ।
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेधसङ्गिना ।
गुणसङ्गेधनासक्त एकचर्त्तारतः सदा । ब्राह्मणो न चिरादेव दुःखमायात्यनुत्तमं ।

१२४२

१२४३

१२४४

दन्दारामेषु भूतेषु यश्चको रमते मुनिः । विद्धि प्रज्ञानदत्तं तं ज्ञानदत्तो न शोचति ।
 शुभैर्लभति देवं यामिप्रैर्जन्म मानुषं । अशुभैश्चाप्यधो जन्म कर्मभिर्लभते वशः ।
 तत्र मृत्युगरादुच्चैः सततं समभिद्रुतः । संसारे पच्यते जन्तुस्तत् कथं न विबुध्यसे ।
 अहिते हितसंज्ञस्त्वमधुवे भुवसंज्ञकः । अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ।
 संश्लेषमानं बह्वभिर्मोहात्तन्तुभिरात्मजैः । कोषकारदवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ।
 अलं परियहेणेह दोषवान् हि परियहः । किमिह किं कोषकारस्तु बध्यते स परियहः ।
 पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः । सरःपङ्काण्ये मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
 महाजालसमाकृष्टान् स्थले मत्स्यानिबोद्धृतान् । खेहजालसमाकृष्टान् पश्य जन्तून् सुदुःखितान् ।
 कुटुम्बं पुत्रदारांश्च शरीरं सञ्चयाश्च ये । पारक्यमधुवं सर्व्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतं ।
 यदा सर्व्वान् परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते । अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि ।
 अविश्रान्तमनालम्बमपायेदमदैशिकं । तमः कान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ।
 न हि त्वा प्रस्थितं कश्चित् पृष्ठतोऽनुगमिष्यति । सुकृतं दुष्कृतञ्च त्वां यास्यन्तमनुयास्यति ।
 विद्या कर्म च शौचञ्च ज्ञानञ्च बह्विस्तरं । अर्थार्थमनुसार्य्यन्ते सिद्धार्थश्च विमुच्यते ।
 निवन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः । चित्तैतां सुकृतो यान्ति नैनां हिन्दन्ति दुष्कृतः ।
 रूपकूलां मनःश्रोतां स्पन्दोपां रसावहं । गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहं ।
 चमारिचां सत्यमधीं धर्मस्थैर्व्यवहारकां । त्यागवाताध्वगां शीघ्रां नैतार्थान्ता नदीं तरते ।
 त्यज धर्ममधर्मं च तथा सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यजः येन त्यजसि तं त्यज ।
 त्यज धर्ममसङ्ख्यादधर्मञ्चाप्यलिप्सया । उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ।
 अस्थिर्यूनं स्थाय्युतं मांसशोणितलेपनं । चर्मावनद्धं दुर्गन्धं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरं । रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यज ।
 इदं विश्वं जगत् सर्व्वमजगच्चापि यद्भवेत् । महाभूतात्मकं सर्व्वं महद्यत्परमाश्रयात् ।
 इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तया । इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ।
 सर्व्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संज्ञितः । चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
 एतैः सर्व्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते । त्रिवर्गन्तु सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
 य इदं वेदे तत्त्वेन स वेदः प्रभवान्वयौ । पारम्यर्थेण बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किञ्चन ।
 इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यन्तत्तद्वाक्यमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गयाह्वयतीन्द्रियं ।
 इन्द्रियैर्भयतेर्देही धाराभिरिव तर्प्यते । लोके विततमात्मानं लोकांश्चात्मनि पश्यति ।
 परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति । पश्यतः सर्व्वभूतानि सर्व्ववस्थानि सर्व्वदा ।
 सर्व्वभूतस्य संयोगो नश्यदुर्भेदीपश्यते । ज्ञानेन विविधान् क्षेत्रानतिवृत्तपक्ष मोहजान् ।
 लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमन्त्रो न रियते । अनादिनिधनं जन्तुमात्मानि स्थितमयं ।

१२४४

१२४५

१२४६

१२४७

१२४८

१२४९

अकर्त्तारममूर्त्तञ्च भगवानाह तीर्यवित् । यो जन्तुः स्वयतैस्त्रैः कर्मभिर्निर्जदुःखितः ।
 स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तून्नेकधा । ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यं नवं बद्ध ।
 तथतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वा पथमिवातुरः । अजस्रमेव मोहान्धो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ।
 बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्नन्यवत्सदा । ततो निबद्धः स्वा योनिं कर्मणामुदयादिह ।
 परिभ्रमति संसारं चक्रवद्भवेदनः । स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ।
 सर्ववित् सर्वजित् सिद्धो भव भावविवर्जितः । संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।
 सम्प्राप्ता बहवः सिद्धिमथ्यवाधां सुखादयां ।

१२५४

१२५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्नारदसंवादे एकात्रिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवं । निश्चयं लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ।
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।
 तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे । तिष्ठते चेदंशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनं ।
 अनिष्टसम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानुषैर्दुःखैर्युज्यन्ते स्वल्पबुद्धयः ।
 द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् । न तानाद्रियमाणस्य खेहवद्भूः प्रमुच्यते ।
 दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्त्तते । अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
 नार्थो न धर्मा न यशो योऽतीतमनुशोचति । अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्त्तते ।
 गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च । सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ।
 मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं दावनर्थो प्रपद्यते ।
 नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु सन्ति । सम्यक् प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते ।
 दुःखापघाते शरीरे मानसे चाप्युपस्थिते । यस्मिन् शक्यते कर्तुं यत्तस्मान्ननुचिन्तयेत् ।
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्यमानं हि न वेति भूयश्चापि प्रवर्द्धते ।
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । एतद्भिन्नानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः । आरोग्यं प्रियसंवासे गृध्येत्तत्र न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति । अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं ।
 सुखाद्भूतं दुःखं जीवितेनात्र संशयः । स्निग्धत्वञ्चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियं ।
 परित्यजति यो दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नरः । अथेति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ।
 त्यज्यन्ते दुःखमर्था हि पालनेन च ते सुखाः । दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाश्रमेषां न चिन्तयेत् ।
 अन्यामन्या धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः । अतृप्ता यान्ति विध्वंसं सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ।
 सर्वं क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितं ।
 अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखं । तस्मात्सन्तोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ।
 निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छति तिष्ठति । स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ।

१२५५

१२५०

भूतेषु भावं सञ्चिन्त्य ये बुद्ध्या मनसः परं । न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिं ।

सञ्चिन्वानकभेदेन कामानामविद्वत्कं । व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।

१२४०५

तथाप्युपायं सम्यग्येदुःखस्य परिमोक्षणं । अशोचन्नारभेच्चैव मुक्तश्चाव्यसनो भवेत् ।

शब्दे स्थे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च । नेापभोगात् परं किञ्चिद्भूतिना वाधनस्यत्वा ।

प्राक्शम्भयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं परायणं । विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत् प्रकृतिस्थितः ।

धृत्वा शिशोदरं रक्षेत् पाणिपादञ्च चक्षुषा । चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचञ्च विद्यया ।

प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च । विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ।

१२४१०

अथात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः । आत्मनैव सहायेन यश्चरेत् स सुखी भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्राभिपतेन द्वात्रिंशदधिकत्रिंशतेऽध्यायः ॥ ३३२ ॥

॥ नारद उवाच ॥ सुखदुःखविपर्ययासो यदा समुपपद्यते । नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषं ।

स्वभावाद्यन्नमातिष्ठेद्यन्नवान्नावसीदति । जराभरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ।

रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शरीरमानसाः । सायका इव तीक्ष्णग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ।

व्यथितस्य विधित्वाभिस्तान्यतो जीवितैषिणः । अवश्यं विनाशाय शरीरमपकृष्यते ।

१२४१५

स्ववन्ति न निवर्तन्ते स्तोतांसि सरितामिव । आयुरादाय मर्त्यानां राव्यहानि पुनः पुनः ।

व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पचयोः शुक्लकृष्णयोः । जातान्मार्थान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ।

सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यथैव । आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ।

अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् । दृष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ।

यो यमिच्छेद्यथाकामं कामानान्तदवाप्नुयात् । यदि स्थान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलं ।

१२४२०

संयताश्च हि दत्ताश्च मतिमन्तश्च मोनवाः । दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्माभिः ।

अपरे बालिशः सन्तो निर्गुणाः पुरुषाधमाः । आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिनः ।

भूतानामपरः कश्चिद्धिसाधां सततोत्थितः । वञ्चनायाञ्च लोकस्य स सुखेव जीर्यते ।

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कश्चिदुपतिष्ठते । कश्चित् कर्मानुसृत्यान्यो नाप्राप्यमधिगच्छति ।

अपराधं समाचल्य पुरुषस्य स्वभावतः । शुक्रमन्यत्र संभूतं पुनरन्यत्र गच्छति ।

१२४२५

तस्य योनौ प्रयुक्तस्य गर्भो भवति वा न वा । आघ्रपुष्पापमा यस्य निर्वृत्तिरूपलभ्यते ।

कैषाञ्चित् पुत्रकामानामनुसन्तानमिच्छतां । सिद्धौ प्रयतमानानां न चाण्डमुपजायते ।

गर्भाच्चोद्विजमानानां क्रुद्धादाशोविषादिव । आयुश्चान् जायते पुत्रः कथं प्रेत्य इवामभवत् ।

देवानिष्टा तपस्तप्ता कृपणैः पुत्रगृह्णद्भिः । दश मासान् परिधृता जायन्ते कुलपांसवाः ।

अपरे धनधान्यमणि भोगांश्च पिबसञ्चितान् । विपुलानभिजायन्ते लब्ध्वासौरेव मङ्गलैः ।

१२४३०

अन्यान्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे । उपद्रव इवाविष्टो यो निर्गर्भः प्रपद्यते ।

शीघ्रं परशरीराणि किञ्चिदपि शरीरिणं । प्राणिनां प्राणसंरोधे मांसस्तेन विचेष्टितं ।

निर्दग्धं परदेहे हि परदेहं चलाचलं । विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नावमिवाहितं ।
 सङ्गत्या जठरे न्यस्यं रेतोविन्दुमचेतनं । केन यत्नेन जीवन्तं गर्भे त्वमिह पश्यसि ।
 अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्ष्याश्च भक्षिताः । तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते । १२१५३
 गर्भे मूत्रपुरीषाणां स्वभावनिचयता गतिः । धारणे वा विसर्गे वा न कर्त्ता विद्यते वशः ।
 स्ववन्ति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथा परे । आगमेन तथान्येषां विनाश उपपद्यते ।
 एतस्माद्योऽनिरुन्मन्वाद्यो वीजं परिमुच्यते । प्रजाञ्च लभते काञ्चित् पुनर्दन्द्देषु सञ्जति ।
 स तस्य सहजातस्य सप्तमीं नवमीं दशां । प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति गतायुषः ।
 नाभ्युत्थाने मनव्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः । व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव । १२१५४
 व्याधिभिर्भक्ष्यमानानां त्यजतां विपुलं धनं । वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्स्काः ।
 ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः सम्भृतौषधाः । व्याधिभिः परिक्रियन्ते मृगा व्याधैरिवाद्विक्ताः ।
 ते पिवन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च । दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ।
 क्व वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्त्तान् मृगपक्षिणः । श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायेऽनार्त्ता भवन्ति ते ।
 घोरानपि दुराधर्धान्नृपतीन्नुग्रतेजसः । आक्रम्याददते रोगाः पशून् पशुगणा इव । १२१५५
 इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिभुतं । स्त्रोतसा सहसा क्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ।
 न धनेन न राज्येन नेयेण तपसा तथा । स्वभावमतिवर्त्तन्ते योनियुक्ताः शरीरिणः ।
 न त्रियरेन्न जैर्यैरन सर्वे स्तुः सर्वकामिनः । नाप्रियं प्रतिपश्येयुस्त्यानस्य फले सति ।
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वान् गन्तुं समीहते । यतते च यथाशक्ति न च तत् वर्त्तते तथा ।
 ऐश्वर्यमदमन्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च । अप्रमत्ताऽश्वठा शूरा विक्रान्ताः पर्युपासते । १२१५६
 क्लेशाः परिनिवर्त्तन्ते केषाञ्चिदसमीक्षिताः । स्वं स्वञ्च पुनरन्येषां न किञ्चिदधिगम्यत ।
 महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसङ्गिषु । वहन्ति शिबिकामन्ये यान्धन्ये शिबिकागताः ।
 सर्वेषामष्टद्विकामानामन्ये रथपुरःसराः । मनुष्याश्च गतस्त्रीकाः शतशो विविधाः स्त्रियः ।
 इन्दारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः । इदमन्यत् पदं पश्य नात्र मोहं करिष्यसि ।
 त्यज धर्ममधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज । १२१५७
 एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमष्टषिप्तम । येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् । सञ्चिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाथगच्छत ।
 पुत्रदारैर्भग्नान् क्लेशा विद्यान्नाथे महान्श्रमः । किन्तु स्यात् शाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयं ।
 ततो मुहूर्त्तं सञ्चिन्त्य निश्चिताङ्गतिमात्मनः । परावरजो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिं ।
 कथन्त्वहमर्षक्लिष्टो गच्छेयं गतिमुत्तमां । नावर्त्तेयं यथा भूयो योनिसङ्करसागरे । १२१५८
 परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्त्तते पुनः । सर्वसङ्गान् परित्यज्य निश्चिता मनसा गतिं ।
 तत्र यास्यामि यत्रात्मा शर्म मेऽधिगमिष्यति । अत्रयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वतः ।

न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः । अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ।
 तस्माद्योगं समाख्याय त्यक्त्वा गृहकलेवरं । वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकर ।
 न ह्येष क्षयतां याति सोमः सुरगणैर्यथा । कम्पितः पतत भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति
 क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते । नेच्छाम्येवं विदित्वैतद्वासट्टद्वी पुनः पुनः
 रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिरुत्वनैः । सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः ।
 अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसं । अत्र वक्ष्यामि दुर्द्धर्षा निःशङ्केनान्तरात्मना ।
 सूर्यस्य सदनं चाहं निक्षिपेदं कलेवरं । ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोतिदुःसहं ।
 आपृच्छामि नगान्नागान् गिरिमुर्वीं दिशो दिवं । देवदानवगन्धर्वान् पिशाचोरगराक्षसान् ।
 लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न संशयः । पश्यन्तु योगबोध्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः ।
 अथानुज्ञाय तमृषिं नारदं लोकविश्रुतं । तस्मादनुज्ञां सम्प्राप्य जगाम पितरं प्रति ।
 सोऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं मुनिं । शुकः प्रदक्षिणं कृत्वा कृष्णमापृष्टवान् मुनिं ।
 श्रुत्वा चर्षिस्तदचनं शुकस्य प्रीतो महात्मा पुनराह चैनं । भो भो पुत्र स्त्रीयतां तावदद्य यावच्चक्षुः प्रीणयामि
 तदर्थं ।

१२५६५

१२५७०

निरपेक्षः शुको भूत्वा निःस्नेहो मुक्तसंशयः । भोक्षमेवानुसञ्चिन्त्य गमनाय मनो दधे ।
 पितरं स परित्यज्य जगाम मुनिसत्तमः । कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसङ्घं निषेवितं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने त्रयस्त्रिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ गिरिशृङ्गं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत । समे देशे विविक्षे स निःशलाक उपाविशत् ।
 धारयामास चात्मानं यथाशस्त्रं यथाविधि । पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ।
 ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्येनाचिरोदिते । पाणिपादं समादाय विनीतवदुपाविशत् ।
 न तत्र पक्षिसङ्घातो न शब्दो नातिदर्शनं । यत्र वैयासकिर्धर्मान् योक्तुं समुपचक्रमे ।
 स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्गविनिःसृतं । प्रजहास ततो हासं शुकः सम्प्रेक्ष्य तत्परं ।
 स पुनर्योगमाख्याय मोक्षमार्गोपलब्धये । महायोगेश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहामसा ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं तथा । निवेदयामास च तं स्वं योगं परमर्षये ।

१२५७५

१२५८०

॥ शुक उवाच ॥ दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽसि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन । त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ।

नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको द्वैपायनात्मजः । अभिवाद्य पुनर्योगमाख्यायाकाशमाविशत् ।
 कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा । अन्तरीक्षचरः श्रीमान् वायुभूतः सुनिश्चितः ।
 तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिं । ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसं ।
 व्यवसायेन लोकांस्त्रीन् सर्वान् सोऽयं विचिन्तयन् । आस्थितो दीर्घमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ।
 तमेकमनसं ग्रान्तमव्ययमकुतोभयं । ददृशुः सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 यथाशक्ति यथान्यायं पूजां वै चक्रिरे तदा । पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचकुर्विवैकसः ।

१२५८५

१२५९०

न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः । ततो महानभूच्छब्दे दिवि सर्वदिवौकसां ।
 गन्धर्वाणामृषोणाञ्च ये च शैलनिवासिनः । दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तपर्वतञ्च द्विधाकृतं । १११२०
 साधुसाध्विति तत्रासोत् नादः सर्वत्र भारत । स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा ।
 यत्तराक्षसहैश्च विद्याधरगणैस्तथा । दिव्यैः पुण्यैः समाकीर्णमन्तरीचं समन्ततः ।
 आसीत्किल महाराज शुकामिपतने तदा । ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिज्जन् ।
 शुको ददर्श धर्मात्मा पुण्यितद्रुमकाननां । तस्यां क्रोडन्यभिरता ते चैवाप्सरसाङ्गणाः ।
 शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः । तं प्रकामन्तमाज्ञाय पिता खेहसमन्वितः । १११२५
 उत्तमाङ्गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह । शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरीक्ष्णां ।
 दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा । महायोगगतिं त्वन्या व्यासीत्याय महातपाः ।
 निमेषान्तरमात्रेण शुकामिपतनं ययौ । स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतं ।
 शशंसुर्ऋषयस्तस्य कर्म पुत्रस्य तत्तदा । ततः शुकेति दीर्घेण शब्देनाक्रन्दितस्तदा ।
 स्वयं पित्रा खरेणोच्चैस्त्रिलोकाननुनाद्य वै । शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्व्वात्मा सर्वतोमुखः । १११३०
 प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोः शब्देनानुवादयन् । तत एकाक्षरं नादं भारित्येव समीरयन् ।
 प्रत्याहरज्जगत् सर्वमुच्चैः स्वावरुजङ्गमं । ततः प्रभृतिं चाद्यापि शब्दानुच्चारितान् पृथक् ।
 गिरिगङ्गरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुकं प्रति । अन्तर्हितः प्रभावन्तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ।
 गुणान् संत्यज्य शब्दादीन् पदमभ्यगमत् परं । महिमानन्तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ।
 निषसाद् गिरिप्रस्थे पुत्रमेवान्वचिन्तयत् । ततो मन्दाकिनीतीरे क्रोडन्तोऽप्सरसाङ्गणाः । १११३५
 आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः । जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्भुक्तान् अपेदिरे ।
 वसनान्याददुः काश्चित्तं दृष्ट्वा मुनिस्तमं । तां मुक्ततान्तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ।
 सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्भोडितश्च ह । ते देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ।
 पिणाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शङ्करः । तमुवाच महादेवः सान्वपूर्व्वमिदं वचः ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा । अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरीक्षस्य चैव ह । १११४०
 वीर्येण सदृशः पुत्रः पुरा मत्तस्त्वया वृतः । स तथालक्षणे जातस्तपसा तव समभूतः ।
 मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः । स गतिं परमो प्राप्नो दुष्प्राप्तामजितेन्द्रियैः ।
 दैवतैरपि विप्रैर्धे त्वं तं किमनुशोचसि । यावत् स्थास्यन्ति गिरयो यावत् स्थास्यन्ति सागराः ।
 तावत्तवाक्षया कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति । कायां स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोभयपां मदा ।
 द्रक्ष्यसे तच्च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने । सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ।
 कायां पश्यन् समावृत्तः स मुनिः परया मुदा । इति जन्मगतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
 विस्तरेण समाख्याता यस्मां त्वं परिपृच्छसि । एतदाचष्ट मे राजन् देवर्षिर्नारदः पुरा ।

१११२०

१११२५

१११३०

१११३५

१११४०

१११४५

व्यासश्चैव महायोगी सञ्जल्पेषु पदे पदे । इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मापसंरितं ।

धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत् परमां गतिं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने पञ्चत्रिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्था ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थाऽथ भिक्षुकः । य इच्छेत् सिद्धिमाप्नुतुं देवता का यजेत सः ।

१२५०

कुतो ह्यस्य भुवः स्वर्गः कुतो नैःश्रेयसं परं । विधिना केन जुहुयात् दैवं पितृभ्यं तथैव च ।

मुक्तश्च काङ्क्षति गच्छेत् मोक्षश्चैव किमात्मकः । स्वर्गतथैव किं कुर्याद्येन न च्यवते दिवः ।

देवतानाञ्च को देवः पितृणाञ्च पिता तथा । तस्मात् परतरं यच्च तन्म ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गूढं मां प्रश्रवित् प्रश्नं पृच्छसे त्वमिहानघ । न ह्येतत्तर्कया शक्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ।

च्छते देवप्रसादाद्वा राजन् ज्ञानागमेन वा । गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवारिहन् ।

१२५१

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं चक्षेर्नारायणस्य च ।

नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्भूर्त्तिः सनातनः । धर्मात्मजः सम्भूव पितैवं मेऽभ्यभाषत ।

कृते धुगे महाराज पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे । नरनारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयम्भुवः ।

तेषां नारायणनरौ तपस्तेपतुरथैौ । वदर्थ्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये ।

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमं । यचाद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिषन्तौ ।

१२५२

तपसा तेजसा चैव दुर्निरीचौ सुरैरपि । यस्य प्रसादं कुर्वन्ते स देवो द्रष्टुमर्हति ।

नूनन्तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः । महामेरोगिरिः शृङ्गात् प्रच्युतो गन्धमादनं ।

नारदः सुमहद्भूतं सर्वलोकानचीचरत् । तं देशमगमद्राजन् वदर्थ्याश्रममाश्रुगः ।

तथोराङ्गिकवेलायां तस्य कौतूहलन्वभूत् । इदं तदास्पदं कृत्वा यस्मिंल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

सदेवासुरगन्धर्वाः सक्त्विन्नरमहोरगाः । एका मूर्त्तिरियं पूर्वा जाता भूयश्चतुर्विधा ।

१२५३

धर्मस्य कुलसन्ताने धर्मादिभिर्विबुद्धितः । अहो ह्यनुग्रहीतोऽद्य धर्मैरभिः सुरैरिह ।

नरनारायणाभ्याञ्च कृष्णेन हरिणा तथा । अत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित् कारणान्तरे ।

स्थितौ धर्मात्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ । एतौ हि परमं धाम कानयोराङ्गिकक्रिया ।

पितरौ सर्वभूतानां दैवतञ्च यशस्विनौ । कां देवतान्तु यजतः पितृन् कामान् महामतो ।

इति सञ्जित्य मनसा भक्त्या नारायणस्य तु । सहसा प्रादुरभवत् समीपे देवयोस्तदा ।

१२५४

कृते दैवे च पितृ च ततस्ताभ्या निरीक्षितः । पूजितश्चैव विधिना यथाप्रोक्तेन शास्त्रतः ।

तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरं । उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदो भगवानृषिः ।

नारायणं संनिरोक्ष्य प्रसन्नेनान्तरात्मना । नमस्कृत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ।

॥ नारद उवाच ॥ वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे । त्वमजः शाश्वतो धाता मतोऽमृतमनुत्तमं ।

प्रतिष्ठितं भूतभयं त्वयि सर्वमिदं जगत् । चलारो ह्याश्रमादेव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ।

१२५५

यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्तिधमास्थितं । पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुह्यः ।

कं तद्य यजसे देवं पितरं कं न विद्महे ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अवाच्यमेतदुक्तं आत्मगुह्यं सनातन । तव भक्तिमतो ब्रह्मन् वक्ष्यामि तु यथातथं ।

यत्तत्सुखं न विज्ञेयमयत्तमचलं ध्रुवं । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितं ।

स ह्यन्तरात्मा भूतानां चेत्रज्ञश्चेति कथ्यते । त्रिगुणव्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ।

१११८०

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्ताव्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ।

तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः । आवाभ्यां पूज्यते सो हि दैवे पितृ च कल्प्यते ।

नस्ति तस्मात् परोऽन्यो हि पिता देवोऽथवा द्विजः । आत्मा हि नः स विज्ञेयस्ततस्तं पूजयावहे ।

तेनैषा प्रस्थिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभाविनी । दैवं पितृ च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनं ।

ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्देवो भृगुर्धन्वन्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

१११८५

वशिष्ठः परमेष्ठो च विवस्वान् सोम एव च । कर्द्वन्श्चापि यः प्रोक्तः क्रोधो विक्रीत एव च ।

एकविंशतिरत्यन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनीं ।

दैवं पितृ च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवन्ति दिजेत्तमाः ।

स्वर्गस्था अपि ये केचित्तां नमस्यन्ति देहिनः । ते तत्प्रसादात् गच्छन्ति तेनादिष्टफलाङ्गतिं ।

ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्माभिरिव च । कलाः पञ्चदश त्यक्त्वास्ते मुक्ता इति निश्चयः ।

१११९०

मुक्तानान्तु गतिर्ब्रह्मन् चेत्तच्च इति कल्पिता । स हि सर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ।

दृश्यते ज्ञानयोगेन आवाञ्च प्रष्टतौ ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनं ।

तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानामतसमास्थिताः । भक्त्या सख्यजन्याग्र्य गतिश्चैषां ददातिसः ।

ये तु तद्भाविता लोके ह्येकान्तिलं समास्थिताः । एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ।

इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः । भक्त्या प्रेम्णा च विप्रैर्ब्रह्मज्ञत्वा च ते श्रुतः ।

१११९५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये षट्त्रिंशदधिकविंशोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणो नोत्तमपूरुषेण । जगाद् वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवांसं ।

॥ नारद उवाच ॥ यदर्थमात्मप्रभवेण जन्म कृतं त्वया धर्मगृहे चतुर्द्धा । तत् साध्यतां लोकहितार्थमद्य गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्यां ।

पूजां गुरुणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न तु भिन्नपूर्वम् । वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।

गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे श्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यं । तच्चादिदेवं सततं प्रपन्न एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रं ।

रभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्तः कक्षान्न पश्येयमनन्तमोशं । तत्पारमेष्ठस्य वचो निश्रम्य नारायणः शाश्वतधर्मगोप्ता । १११९०

गच्छेति तं नारदमुक्तवान् स संपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः । ततो विस्मृतः परमेष्ठिपुत्रः सोऽभ्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणं ।

अमुत्पपातोत्तमवेगयुक्तस्ततोऽभिमेरोः सङ्घा निजिस्थे । तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्तमेकान्तमासाद्य गिरिः स शृङ्गे ।

आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन ददर्श चाप्यद्भुतमुत्तरूपं । लीरोदधेयौत्तरतो हि द्वीपः श्वेतः स नाञ्जा प्रथितो विशालः ।
मेरोः सहस्रैः सहि योजनानां द्वाविंशतोऽङ्गैः कविभिर्निरुक्तः । अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र निस्यन्दहीनाः सुसुगन्धिनिक्षे ।
श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापाश्चतुर्भुवः पापहतां नराणां । वज्रास्थिकायाः सममानोन्माना दिव्यान्वयरूपाः शुभसारो
पेताः ।

१२०५

कुत्राकृतिशीर्षा मेघाघनिनादाः सममुष्कचतुष्का राजीवशतपादाः । पद्मा दनैर्युक्ताः शुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्भ्यं जिह्वाभिर्भ्यं
विश्ववक्त्रं लेलिहन्ते सूर्यप्रख्यं ।

भक्ता देवं विश्वोत्पन्नं यस्मात् सर्वे लोकाः सम्प्रसृताः । वेदा धर्मा मुनयः शान्ता देवाः सर्वे तस्य निसर्गः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिन्द्रिया निराहारा अनिस्यन्दाः सुगन्धिनः । कथन्ते पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ।

ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसन्तम । तेषां लक्षणमेतद्भि तच्छ्रेतद्वीपवाणिनां ।

तस्मान्मे संशयं किञ्चि परं कौतूहलं हि मे । त्वं हि सर्वकथारामस्त्वैवापाश्रिता वयं ।

१२०९

॥ भीष्म उवाच ॥ विस्रोर्षेण कथा राजन् श्रुता मे पितृसन्निधौ । येषां तव हि वक्तव्या कथासारो हि सा मता ।

राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः । आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिं ।

धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतन्वितः । साक्षाज्जं तेन सम्प्राप्तं नारायणवरात्पुरा ।

सालतं विधिमः स्थाय प्राक् सूर्यमुखनिःसृतं । पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ।

पितृशेषेण विप्राश्च संविभज्य श्रितांश्च सः । श्रेष्ठान्भुक् सत्यपरः सर्वभूतेष्वहंसकः ।

१२१५

सर्वभावेन भक्तः स देवेदेवं जनार्दनं । अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययं ।

तस्य नारायणे भक्तिं व्रततो मित्रकर्षिणः । एकशय्यासनं देवो दत्तवान् देवराट् स्वयं ।

आत्मराज्यं धनञ्जय कलत्रं वाहनन्तथा । यत्तद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रोक्षितं सदा ।

काम्यनैमित्तिका राजन् यज्ञियाः परमक्रियाः । सर्वाः सालतमास्थाय विधिञ्चक्रे समाहितः ।

पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः । प्राणयं भगवत् प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनं ।

१२२०

तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः । नानृता वाक् समभवन्ननो दुष्टं न चाभवत् ।

न च कथेन कृतवान् स पापं परमाण्वपि । ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।

तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमं । वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरो महिगिरौ ।

आस्यैः सप्तभिर्द्वीपैर्लोकधर्ममनुत्तमं । मरीचिरव्याङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

वशिष्ठश्च महातेजासो हि चित्रशिखण्डिनः । सप्तप्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायम्भुवोऽष्टमः ।

१२२५

एताभिर्धार्यन्ते लोकास्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतं । एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ।

भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः । इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ।

लोकान् सञ्चिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे । तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ।

मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः । आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुं ।

दिश्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह । नारायणानुशिष्टा हि तदा देवो खरखती ।

१२३०

विवेश तानृषीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यथा । ततः प्रवर्त्तिता सम्यक् तपोविद्भिर्दिजातिभिः ।

शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा । आदावेव हि तच्छास्त्रमोङ्कारस्वरपूजितं ।

ऋषिभिः श्रावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ । ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ।

ऋषीनुवाच तान् सर्वानद्दृश्यः पुरुषोत्तमः । कृतं शतसहस्रं हि लोकानामिदमुत्तमं ।

लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्भूम्याः प्रवर्त्तते । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यस्मादेतद्भविव्यति ।

१९०३५

यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा । यथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मप्रसादतः ।

रुद्रश्च क्रोधजो विप्रा यूयं प्रकृतयस्तथा । सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।

सर्वे च नक्षत्रगणा यच्च भूताभिश्चन्द्रितं । अधिकारेषु वर्त्तन्ते यथा खं ब्रह्मवादिनः ।

सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमं । भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनं ।

तस्मात् प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायम्भुवः स्वयं । उशना वृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतिः ।

१९०४०

तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतं । स्वायम्भुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चौशनसे कृते ।

वृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रतिचारिते । युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ।

वृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते दिजसत्तमाः । स हि सङ्गावितो राजा मङ्गकश्च भविष्यति ।

तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति । एतद्भि युष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितं ।

एतदर्थश्च धर्मयश्च रहस्यञ्चैतदुत्तमं । अस्य प्रवर्त्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ ।

१९०४५

स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान् वसुः । संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत् सनातनं ।

अन्तर्द्धास्यति तत् सर्वमेतदः कथितं मया । एतावदुक्ता वचनमद्दृश्यः पुरुषोत्तमः ।

विष्टव्यं तानृषीन् सर्वान् कामपि प्रसृतो दिशं । ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।

प्रावर्त्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयानि सनातनं । उत्पन्नेऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।

साङ्गापनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा वृहस्पतौ । जग्मुर्यथेष्टितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।

१९०५०

धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्त्तकाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्तत्रिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते । बभूवुर्निवृत्ता देवा जाते देवपुरोहिते ।

वृहद्ब्रह्म महच्चैति शब्दाः पर्यायवाचकाः । रभिः समन्वितो राजन् गुणैर्विद्वान् वृहस्पतिः ।

तस्य शिष्यो बभूवाग्यो राजोपरिचरो वसुः । अधोतवास्तदा शास्त्रं सम्यक् चित्रशिखिच्छिजं ।

स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः । पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा ।

१९०५५

तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः । वृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ।

प्रजापतिसुताश्चाङ्गै बहस्याश्चामवंस्तयः । एकतस्र दितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।

धनुषास्त्रोऽथ वैभ्यश्च सर्वैस्त्वसुपरावह । ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ।

ऋषिः शान्तिर्होमो गन्तव्योऽपि शिरस्तथः । ऋषिमेष्टस्य कषिपुः शान्तिहोमपिता सततः ।

आद्यः कठसौत्तिरिष्य वैशम्पायनपूर्वजः । कलौऽथ देवहोत्रस्य एते षोडश कीर्त्तिताः ।
 सभूताः सर्वसम्भारास्त्रिभिर्वाजन्महाक्रतौ । न तत्र पशुघातोऽभूत् स राजैवास्थितोऽभवत् ।
 अहिंसः शुचिरचुद्रो निराशोः सर्वसंस्तुतः । आरण्यकपदोद्धूता भागास्तत्रोपकल्पिताः ।
 प्रीतस्ततोऽस्य भगवान् देवदेवः पुरातनः । साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्याऽन्येन केनचित् ।
 स्वयम्भागमुपाप्नाय पुरोडाशं गृहीतवान् । अदृश्येन कृतो भागो देवेन हरिमेधसा ।
 वृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः सुचमुद्यम्य वेगितः । आकाशं घ्नन् सुचः पातैरोषादश्रूण्वर्त्तयत् ।
 उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः । याज्ञः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ।

१२०६०

१२०६५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उद्यता यज्ञभागाहि साक्षात् प्राप्ताः सुरैरिह । किमर्थमिह न प्राप्ते दर्शनं स हरिर्विभुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स तं समुद्धूतं भूमिपालो महान् वसुः । प्रसादयामास मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः ।

ऊचुस्तेनमसम्भ्रान्तं न रोधं कर्तुमर्हसि । नैव धर्मः कृतयुगे यत्नं रोषमचीकृथाः ।

अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः । न शक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा वृहस्पते ।

१२०७०

यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति । एकतद्वितचिताश्चोत्सुस्ततश्चित्रशिखण्डिनः ।

वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्त्तिताः । गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तरां ।

तस्या वर्षसहस्राणि चरित्वा तप उत्तमं । एकपादास्थिताः सम्यक् काष्ठभूताः समाहिताः ।

मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्यानुकूलतः । स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणं ।

कथं पञ्चमे हि वयं देवं नारायणात्मकं । वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनं ।

१२०७५

कथं पञ्चमे हि वयं देवं नारायणं विति । अथ व्रतस्यावभृथे वागुवाचाशरीरिणी ।

स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो । सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनान्तरात्मना ।

यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं विभुं । क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतदीपो महाप्रभः ।

तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्षसः । एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमं ।

ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनं । अनिन्द्रिया निराहारा अनिस्पन्दाः सुगन्धिनः ।

१२०८०

एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतदीपनिवासिनः । गच्छन्ध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा नः प्रकाशितः ।

अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीं । यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं प्रतिपोदरे ।

प्राप्य श्वेतं महादीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षुः । ततोऽस्मदृष्टिविषयस्ततोऽप्रतिहतोऽभवत् ।

न च पश्याम पुरुषं तत्तेजो हृतदर्शनाः । ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजं ।

न क्लिप्ततप्तपसा शक्यते द्रष्टुमञ्जसा । ततः पुनर्वर्षशतं तस्या तात्कालिकं महत् ।

१२०८५

व्रतावसाने च शुभाकरानन्ददृशिरे वयं । श्वेतोऽसृज्जप्रतीकाशान् सर्वलक्षणलक्षितान् ।

नित्याञ्चलिस्तान् ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान् । मानसा नाम स जपो जप्यते तैर्माहात्मभिः ।

तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः । याभवन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यश्च युगलये ।

एकैकस्य प्रभा तादृक् साभवन्मानवस्य ह । तेजोनिवासः स क्षीप इति वै मेनिरिवयं ।

न तत्राभ्यधिकः कश्चित् सर्वे ते समतेजसः । अथ सूर्य्यः सहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिता ।

१२७८०

सहसा दृष्टवन्तः स्म पुनरेव वृहस्पते । सहिताश्चाभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतं ।

कृतः क्षलिपुटा हृष्टा नमइत्येव वादिनः । ततो हि वदतां तेषामश्रौश्व विपलं ध्वनिं ।

बलिः किलोपक्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः । वयन्तु तेजसा तस्य सहसा हतचेतसः ।

न किञ्चिदपि पश्यामो हतचक्षुर्बलेन्द्रियाः । एकस्तु शब्देः विततः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ।

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्व्वज ।

१२७८५

इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिवाकरसमन्वितः । एतज्जितन्तरे वायुः सर्व्वगन्धवहः शुचिः

दिव्यान्नुवाह पुष्पाणि कर्म्मण्यश्चौषधीस्तथा । तैरिष्टपञ्चकालैर्हरिरेकान्तिभिर्नरैः ।

भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवाक्कर्म्मभिस्तदा । नूनन्तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ।

वयन्त्वेनं न पर्यामो मोहितास्तस्य मायया । मार्गते संनिष्ठन्ते च बज्रौ च प्रतिपादिते ।

चिन्तायाकुलितात्मानो जाताः स्मोऽग्निरसम्बर । मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शुद्धयोनिषु ।

१२८००

अस्मान्न कश्चिन्ननसा चक्षुषा वायपूजयत् । तेऽपि स्तस्या मुनिगणा एकभावमनुव्रताः ।

नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः । ततोऽस्मान् सुपरिश्रान्तास्तपसा चातिकर्त्तितान् ।

उवाच खल्वं किमपि भूतं तत्राशरीरकं ।

॥ देव उवाच ॥ द्रष्टारः पुरुषाः स्वेताः सर्व्वेन्द्रियविवर्जिणाः । दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्दिजोत्तमैः ।

गच्छध्वं मुनयः सर्व्वे यथागतमितोऽचिरात् । न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथञ्चन ।

१२८०५

कालं कालेन महता एकान्तित्वमुयागतैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामण्डलदुर्दृशः ।

महत्कार्त्तिक्यं कर्त्तव्यं युष्माभिर्दिजसत्तमाः । इतः कृतयुगेऽतीते विपर्य्यसङ्गतेऽपि च ।

वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते चैतायुगे पुनः । सुराणां कार्य्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ।

ततस्तदद्भुतं वाक्यं निश्चयैवामृतोपमं । तस्य प्रसादात् प्राप्ताः स्मो देशमोक्षितमञ्जसा ।

एवं सुतपसा चैव हव्यकथैस्तथैव च । देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ।

८१०

नारायणो महद्भूतं विश्वसृकहव्यकथभुक् । अनादिनिधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजितः ।

एवमेकतवाक्येन दितचित्तमतेन च । अनुनोतः सदस्यैश्च वृहस्पतिरुदारधीः ।

समानयत्ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् । समानयज्ञो राजापि प्रजां पालितवान् वसुः ।

ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश मर्ची ततः । स राजा राजशार्दूल सत्यधर्मपरायणः ।

अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः । नारायणपरो भूत्वा नारायणजपं जपन् ।

१२८१५

तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः । महीतलाद्गतस्थानं ब्रह्मणः समनन्तरं ।

पराङ्गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि नारायणीये अष्टविंशदधिकतृशितोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा भगवतोऽव्यर्थमासीद्राजा महान्वसुः । किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । ऋषीणाञ्चैव संवादं त्रिदशानाञ्च भारत ।
 अजेन यष्ट्यमिति प्राज्जर्द्धेवा दिजोत्तमान् । स च ह्यगोऽप्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ।
 ॥ ऋषय ऊचुः ॥ वीजैर्यज्ञेषु यष्ट्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि वीजानि च्छागं नो हन्तुमर्हय ।
 नैष धर्मः सतां देवा यत्र बध्येत वै पशुः । इदं कृतयुगं अष्टं कथं बध्येत वै पशुः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह । मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान् वसुः ।
 अन्तरीक्षचरः श्रीमान् समप्रबलवाहनः । तं दृष्ट्वा सहसायान्तं वसुं ते त्वन्तरीक्षगं ।
 ऊचुर्दिजातयो देवानेव ज्ञेत्यति संशयं । यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ।
 कथंस्त्रिदश्या ब्रूयादेव वाक्यं महान् वसुः । एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।
 अष्टञ्चन् सहसाभ्येत्य वसुं राजानमन्तिक्रात् । भो राजन् केन यष्ट्यमजेनाहोस्त्रिदोषधैः ।
 एतन्नः संशयं ह्यिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः । स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपश्यच्च वै वसुः ।
 कस्य वैको मतः कामो ब्रूत सत्यं दिजोत्तमाः ।
 ॥ ऋषय ऊचुः ॥ धान्यैर्यष्ट्यमित्येव पशोऽस्माकं नराधिप । देवानान्तु पशुः पक्षो मतो राजन् वदस्व नः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ देवानान्तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् । ह्यगेनाजेन यष्ट्यमेवमुक्तं वचस्तदा ।
 कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः । ऊचुर्वसुं विमानस्यं देवपक्षार्थवादिनं ।
 सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्विवः पत । अद्यप्रभृति ते राजन्नाकाशे विहिता गतिः ।
 अस्माच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि । ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽय राजोपरिचरस्तदा ।
 अधो वै सम्भूवाशु भूमेर्विवरगो नृप । स्यतिस्त्वं न विजहौ तदा नारायणाज्ञया ।
 देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणं । चिन्तयामासुरव्यथाः मुहुतं हि नृपस्य तत् ।
 अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना । अस्य प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ।
 इति बुद्ध्या व्यवस्थाशु गत्वा निश्चयमीश्वराः । ऊचुः संहृष्टमनसो राजोपरिचरन्तदा ।
 ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुरगुरुर्हरिः । कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणं ।
 मानना तु दिजातीनां कर्त्तव्या वै महात्मना । अवश्यं तपसा तेषां फलितयं नृपोत्तम ।
 यतस्त्वं सहसा अष्ट आकाशाब्धेदिनीतलं । एकत्वमुपहं तुभ्यं दद्वो वै नृपसत्तम ।
 यावत्त्वं शापदोषेण कालमाश्रित्यसेऽनघ । भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्त्वं कालमाश्रयसि ।
 यज्ञेषु सुज्जतं विप्रैर्विसेर्द्धारां समाहितैः । प्राश्रयेऽस्मदनुधानां च त्वां ग्लानिरसृशत् ।
 न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेऽग्निरे भविष्यतः । वसोर्द्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्याधितेन च ।
 स देवोऽस्मद्वरात् प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति । एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे ते च दिवौकसः ।
 गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः । शक्रो वसुस्ततः पूजां विष्णुर्सेनाय भारत ।
 कथं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतं । तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानरिन्दम ।
 अथजह्हरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् । ततोऽस्य तुष्टो भगवान् भक्त्या नारायणो हरिः ।

१२८२०

१२८२५

१२८२९

१२८३५

१२८३७

१२८३९

अनन्यभक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मनः । वरदो भगवान् विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमं ।

गरुत्मान्तं महावेगमावभाषितं तदा । द्विजोत्तम महाभाग पश्यतां वचनान्मम ।

१०८५८

सद्भाद्राजा वसुनां धर्मात्मा संशितव्रतः । ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलं ।

मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्तन्तु गच्छ द्विजोत्तम । भूर्मेर्ध्विवरसंगुप्तं गरुडेह ममाज्ञया ।

अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु मा चिरं । गरुत्मानथ विविध्य पक्षौ मारुतवेगवान् ।

विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते पार्थिवो वसुः । तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनतासुतः ।

उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत । तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।

१०८५९

सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः । एवन्तेनापि कौन्तेय वाग्देवाद्देवताज्ञया ।

प्राप्ता गतिरधस्तात्तु द्विजशापान्महात्मना । केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरोत्तरः ।

ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं सम्भूता मानवा यथा । नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ।

तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुयैकमना नृप ।

१०८६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये जनचत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः । ददर्श तानेव नरान् श्वेतांश्चन्द्रसमप्रभान् ।

पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः । दिदृक्षुर्जयपरमः सर्वकृच्छ्रगतः स्थितः ।

भूलैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्ववाङ्गः समाहितः । स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ।

॥ नारद उवाच ॥ नमस्ते देवदेवेश निष्क्रिय निर्गुण लोकसाक्षिन् चेत्रज्ञ पुरुषोत्तम अनन्त पुरुष महापुरुष पुरुषोत्तम

म त्रिगुणप्रधान अमृत अमृताक्ष अनन्ताख्य व्योम सनातन सदसद्भक्तायक्त चतुर्धामन आदिदेव वसुप्रद प्रजापते सुप्रजाप ते वनस्थते महाप्रजापते उर्जस्थते वाचस्थते जगत्पते मनस्थते दिवस्थते मरुत्पते सलिलपते पृथिवीपते दिक्पते पूर्वनिवास गुह्य ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिक चातुर्धाराजिक आभासुर महाभासुर सप्तमहाभाग याम्य महायाम्य संज्ञासंज्ञ तु षित महातुषित प्रमर्दन परिनिर्म्मित अपरिनिर्म्मित वशवर्त्तिन् अपरिनिन्दित अपरिमित वशवर्त्तिन् अवशवर्त्तिन् यज्ञ महा यज्ञ यज्ञसम्भव यज्ञयोने यज्ञगर्भ यज्ञहृदय यज्ञस्तुत यज्ञभागहर पञ्चयज्ञ पञ्चकालकर्तृपते पञ्चरात्रिक वैकुण्ठ अपरा जित मानसिक नामनामिक परस्वामिन् सुखात हंस परमहंस महाहंस परमयाज्ञिक साङ्ख्ययोग साङ्ख्यमूर्ते अमृतेश्वर हिर ऐश्वर्यदेवेश्वर कुशेश्वर ब्रह्मेश्वर पद्मेश्वर विश्वेश्वर विश्वक्सेन त्वं जगदन्वयः त्वं जगत्प्रकृतिः तवाग्निरास्थं वडवामुखोऽग्निः त्वमाङ्ग तिः सारथिः त्वं वषट्कारः त्वं ओङ्कारः त्वं तपः त्वं मनः त्वं चन्द्रमाः त्वं चतुरार्यं त्वं सूर्यस्त्वं दिशं गजस्त्वं दिग्मानो विदि ग्मानो हयशिरः प्रथमन्निषैपर्यः वर्षधर पञ्चाम्रे त्रिणचिकेत षडङ्गनिधान प्राग्जोतिषज्येष्ठ सामग मासिकव्रतधर अथर्व शिराः पञ्चमहाकल्प फेनपाचार्य बालखिल्य वैखानस अभग्नयोग अभग्नपरिसङ्ख्यान युगादे युगमथ्य युगनिधन आखण्डल प्राचीनगर्भ कौषिक पुरुष्टुत पुरुहूत विश्वकृत् विश्वरूप अनन्तगत अनन्तभोग अनन्त अनादे अमथ्य अव्यक्त अव्यक्तनिधन व्रतावास समुद्र धिवास यशोवास तपोवास दयावास लक्ष्म्यावास विद्यावास कीर्त्यावास श्रीवास सर्वावास वासुदेव सर्व च्छन्दक हरिहय हरिमेध महायज्ञ भागहर वरप्रद सुखप्रद धनप्रद हरिमेध यमनियम महानियम कृच्छ्र अतिकृच्छ्र

महाकृच्छ्र सर्वकृच्छ्र नियमधर निवृत्तभ्रम प्रवचन गतप्रवृत्त वेदक्रिय अज सर्वगत सर्वदर्शिनं अग्राह्य अचल महाविभूते
माहात्म्यशरीर पवित्र महापवित्र हिरण्मय वृहत् अप्रतर्क्य अविज्ञेय ब्रह्माग्न्य प्रजासर्गकर प्रजानिधनकर महामायाधर
चित्रशिखण्डिन् वरप्रद पुरोडाशभागहर गताधर किन्नरदण्ड किन्नसंशय सर्वतोवृत्त निवृत्तरूप ब्राह्मणरूप ब्राह्मणप्रिय
विश्वमूर्ते महामूर्ते बान्धव भक्तवत्सल ब्राह्मणदेव भक्तोऽहं त्वां दिदृक्षुरेकान्तदर्शनाय नमो नमः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये महापुरुषस्तवे चत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैस्तथैश्च नामभिः । तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ।

१२८३५

किञ्चिच्चन्द्रादिशुद्धात्मा किञ्चिच्चन्द्रादिशेषवान् । कृशानुवर्णः किञ्चित् किञ्चिद्विषयाकृतिः प्रभुः ।

शुकपत्रनिभः किञ्चित् किञ्चित् स्फटिकसन्निभः । नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः कश्चित् ।

प्रबालाङ्गुरवर्णश्च श्वेतवर्णस्तथा कश्चित् । कश्चित् सुवर्णवर्णाभो वैदूर्यसदृशः कश्चित् ।

नीलवैदूर्यसदृशः इन्द्रनीलनिभः कश्चित् । मयूरघोववर्णाभो मुक्ताहारनिभः कश्चित् ।

एतान् बहुविधान् वर्णान् रूपैर्विभक्तं सनातनः । सहस्रनयनः श्रीमः शक्तशीर्षः सहस्रपात् ।

१२८३६

सहस्रोदरबाहुश्च अत्यक्त इति च कश्चित् । ओङ्कारमुद्गिरन् वक्तात्सावित्रीञ्च तदन्वया ।

शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान् गिरन् बह्वन् । आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ।

वेदीं कमण्डलुं शुभ्रान् मणीनुपानहौ कुशान् । अजिनं दण्डकाष्ठञ्च ज्वलितञ्च ऊताशनं ।

धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा । तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः ।

वाग्यतः प्रणतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरं । तमुवाच नतं मूर्द्धा देवानांमादिरव्ययः ।

१२८३७

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः । इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ।

न च मां ते ददृशिरं न च द्रव्यति कश्चन । सन्ते ह्येकान्तिकश्रेष्ठान्निश्चैवैकान्तिकोत्तमः ।

ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज । तास्त्वं भजस्व सन्नतं साधयस्व ययागतं ।

वृणीष्व च वरं विप्र मत्तस्त्वं यदि हेच्छसि । प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्तिरिहाययः ।

॥ नारद उवाच ॥ अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च । सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ।

१२८३८

वर एष ममात्यन्तं दृष्टस्त्वं यत्सनातनः । भगवन् विश्वदृक् सिंहः सर्वमूर्तिर्महान् प्रभुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं सन्दर्शयित्वा तु नारदं परमेश्ठिनं । उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद मा चिरं ।

इमे ह्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः । एकाग्रस्थितयेयुर्मां नैवां विप्रो भवेदिति ।

सिद्धा ह्येते महाभागाः पुरा ह्येकान्तिनोऽभवन् । तमोरजोभिर्निर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्त्यर्षभं ।

न दृश्यस्त्वुषां योऽसौ न स्पृश्यः स्पृशनेन च । न घ्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः ।

१२८३९

सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै । यस्य सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ।

भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्यु न विनश्यति । अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा ।

दिर्दादशेभ्यस्तत्तेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः । पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ।

यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तमाः । स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ।

पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानञ्च नारद । शुभाशुभैः कर्माभिर्यो न लिप्यति कदाचन ।

१२८०

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणनेतान् प्रचक्षते । एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ।

एतान् गुणांस्तु चेन्नज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते । निर्गुणो गुणभुक् चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ।

जगत्प्रतिष्ठा देवेषु पृथिव्यसु प्रलीयते । ज्योतिःश्चापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्व्याधौ प्रलीयते ।

खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च । मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये सम्प्रलीयते । नास्ति तस्मात् परतरः पुरुषाद्वै सनातनात् ।

१२८१

नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमं । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनं ।

सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।

ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितं । तदा विशति यो ब्रह्मन्नदृष्टो लघुविक्रमः ।

उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन् प्रभुः । न विना धातुसंघातं शरीरं भवति क्वचित् ।

न च जीवं विना ब्रह्मन् वायव्येष्टयन्त्युत । स जीवः परिसङ्घातः शेषः सङ्कर्षणः प्रभुः ।

१२८२

तस्मात् सनत्कुमारत्वं यो लभेत् स्वेन कर्माणा । यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षये ।

स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपश्यते । तस्मात् प्रसूतो यः कर्त्ता कारणं कार्यमेव च ।

तस्मात् सर्वं सम्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तः स सर्वकर्मासु ।

यो वासुदेवो भगवान् चेन्नज्ञो निर्गुणात्मकः । ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवः सङ्कर्षणः प्रभुः ।

सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते । प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहङ्कारः स ईश्वरः ।

१२८३

मत्तः सर्वं सम्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । अक्षरञ्च चरञ्चैव सचासच्चैव नारद ।

मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम । अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ।

निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्दन्दो निष्परिग्रहः । एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।

इच्छन्मुक्तं नान्दश्येयमोशोऽहं जगतो गुहः । माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यति नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि । मयेतत् कथितं सम्यक् तव मूर्त्तिचतुष्टयं ।

१२८४

अहं हि जीवसंज्ञातो मयि जीवः समाहितः । नैवं ते बुद्धिरचामूढृष्टो जीवो मयेति वै ।

अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन् भूतयामान्तरात्मकः । भूतयामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहं ।

सिद्धा हि ते महाभागा नरा ह्येकान्तिनोऽभवन् । तमेरजोभ्यां निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ।

हिरण्यगर्भो लोकादिस्तुर्व्यक्तो निरुक्तगः । ब्रह्मा सनातनो देवो मम वक्ष्येचित्तकः ।

ललाटाच्चैव मे रुद्रो देवक्रोधादिनिःसृतः । पश्यैकादश मे रुद्रान् दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ।

१२८५

द्वादशैव तथादित्यान् वामपार्श्वं समास्थितान् । अग्रतश्चैव मे पश्य वसून् ऋषीं सुरोत्तमान् ।

नासत्यश्चैव दक्षश्च भिषजौ पश्य पृष्ठतः । सर्वान् प्रजापतान् पश्य पश्य सप्त ऋषींस्तथा ।

वेदान् यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमयौषधीः । तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ।

तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्य पश्य मूर्त्तिमतः । श्रियं लक्ष्मींश्च कीर्त्तिञ्च पृथिवीञ्च ककुब्धिं च ।

वेदानां मातरं पश्य मत्स्यां देवीं सरस्वतीं । भुवश्च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरं ।
 अग्नेधरान् समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा । मूर्त्तिमतः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ।
 त्रैलोक्येमान् गुणान् पश्य मत्स्थान् मूर्त्तिविवर्जितान् । देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवानाञ्च पितृणाञ्च पिता ह्येकोऽहमादितः । अहं हयगिरा भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ।
 पिबामि सुजतं हव्यं कथञ्च अद्भुतान्वितं । मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मां यज्ञमयजत् स्वयं ।
 ततस्तस्मिन् वरान् प्रीतो दत्तवानस्यनुत्तमान् । मत्पुत्रत्वञ्च कल्पादौ लोकाध्यतलमेव च ।
 अहङ्कारकृतञ्चैव नामपर्यायवाचकं । तया कृताञ्च मर्यादां नातिक्रान्ति कश्चन ।
 तत्रैव वरदो ब्रह्मन् वरेष्पूनां भविष्यसि । सुरासुरगणानाञ्च चञ्चवीणाञ्च तपोधन ।
 पितृणाञ्च महाभाग सततं संश्रितव्रत । विविधानाञ्च भूतानां त्वमुपाख्यो भविष्यसि ।
 प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा । अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मनियोज्यश्च सुतो यथा ।
 एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् ब्रह्मणेऽमिततेजसे । अहं दत्त्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवं ।
 निर्व्याणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता । तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत् सर्वोऽङ्गनिवृत्तः ।
 विद्यासहायवन्तश्च आदित्यस्य समाहितं । कपिलं प्राञ्जराचार्याः साङ्गानिश्चितनिश्चयाः ।
 हिरण्यगर्भो भगवानेष कन्दसि सुद्युतः । सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन् योगशास्त्रेषु शब्दितः ।
 एषोऽहं व्यक्तिमागत्य तिष्ठामि दिवि शश्वतः । ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः ।
 कृत्वा मत्स्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । एकाकी विद्यया सार्द्धं विहरिष्ये जगत्पुनः ।
 ततो भूयो जगत् सर्वं करिष्यामीह विद्यया । अस्मन्मूर्त्तिश्चतुर्थी या साऽसृजच्छेषमव्ययं ।
 स हि सङ्कर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजीजनत् । प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ।
 अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः । ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ।
 एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः । यथा सूर्यस्य गगणादुदयास्तमने इह ।
 नष्टे पुनर्बलात् काल आनयत्यमितद्युतिः । तथाबलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ।
 सत्त्वैराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टां सागरमेखलां । आनयिष्यामि स्तस्थानं वाराहं रूपमास्थितः ।
 हिरण्यख्यं बध्निष्यामि दैतेयं बलगर्वितं । नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ।
 सुरकार्यं हनिष्यामि यज्ञं दितिनन्दनं । विरोचनस्य बलवान् बलिः पुत्रो महासुरः ।
 अबध्यः सर्वलोकानां सदेवासुररक्षसां । भविष्यति सशक्रश्च स्वराज्याचारयिष्यति ।
 चैलाक्योऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ । अदित्यां द्वादशादित्यः सम्भविष्यामि कश्यपात् ।
 ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे । देवताः स्थापयिष्यामि स्त्रेषु स्थानेषु नारद ।
 वलिञ्चैव करिष्यामि पातालतलवासिनं । दानवश्च वलिं श्रेष्ठमबध्यं सर्वदैवतैः ।
 चेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोदहः । चक्षश्चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवाहनः ।
 सन्ध्यां समनुप्राप्ते चेतायां द्वापरस्य च । अहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगत्पतिः ।

१९८०

१९८१

१९८२

१९८३

१९८४

१९८५

त्रितोपघाताद्वैरूपमेकतोऽय दितस्तथा । प्राप्स्येति वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ।
 तथोर्थे तन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः । महाबला महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
 ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम दिज । ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनं ।
 हनिष्ये रावणं रौद्रं सगणं लोककण्टकं । द्वापरस्य कलेशैव सन्धौ पर्यवसानिके ।
 प्रादुर्भावः कंसहेतोर्षयुरायां भविष्यति । तत्राहं दानवान् हत्वा सुबह्वन् देवकण्टकान् ।
 कुशस्थलीं करिष्यामि निवेशं द्वारकां पुरीं । वसानस्तत्र वै पुण्यामदितेर्विप्रियङ्करं ।
 हनिष्ये नरकं भौमं महं पीठञ्च दानवं । प्राग्ज्यातिषं पुरं रम्यं नानाधनसमन्वितं ।
 कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमं । महेश्वरमहासेनौ वाणप्रियहितैषिणौ ।
 पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवलोकनमस्त्रतौ । ततः सुतं वलोज्जित्वा वाणं बाहुसहस्रिणं ।
 विनाशयिष्यामि ततः सर्वान् सौभनिवासिनः । यः कालयवनः ख्यातो गार्ग्यतेजोऽभिसंभृतः ।
 भविष्यति बधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम । जरासन्धश्च बलवान् सर्वराजविरोधनः ।
 भविष्यत्यसुरः स्कीतो भूमिपालो गिरिव्रजे । मम बुद्धिपरिस्यन्दाद्वधस्तस्य भविष्यति ।
 शिशुपालं बधिष्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै । समागतेषु बलिषु प्रथिव्यां सर्वराजसु ।
 वासविः सुसहायो वै मम लेको भविष्यति । युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह ।
 एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी । उद्युक्तौ दहतः चक्षुं लोककार्यार्थमोश्वरौ ।
 कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यदेषितं । सर्वसालतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम ।
 करिष्ये प्रलयं धारमात्मज्ञानाभिसंवृतं । कर्माण्यपरिमेयाणि चतुर्मूर्त्तिधरो ह्यहं ।
 कृत्वा लोकान् गमिष्यामि खानहं ब्रह्मसत्कृतान् । हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ।
 वाराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च । रामो दाशरथिश्चैव सालतः कल्किरेव च ।
 यदा वेदश्रुतिर्निष्ठा मया प्रत्याहता पुनः । संवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वं कृते युगे ।
 अतिक्रान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा कचित् । अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः ।
 लोककार्याणि कृत्वा च पुनः स्वां प्रकृतिं गताः । बह्वेतद्ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनं ।
 यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना । एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन् भक्तिमतो मया ।
 पुराणञ्च भविष्यञ्च सरहस्यञ्च सत्तम ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं स भगवान्देवो विश्वमूर्त्तिधरोऽय्ययः । एतावदुक्त्वा वचनं तत्रैवान्तर्हृद्वे पुनः ।

नारदोऽपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीषितं । नरनारायणौ द्रष्टुं वदर्याश्रममाद्रवत् ।

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितं । साङ्ख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशब्दितं ।

नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत् पुनः । ब्रह्मणः सद्ने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्य तस्य धीमतः । किं वै ब्रह्मा न जानीते यतः श्शुश्राव
 नारदात् ।

पितामहोऽपि भगवांस्तस्माद्देवादनन्तरः । कथं स न विजानीयात् प्रभावममितौजसः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च । समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह । १२८००

सर्गस्यादौ स्रुतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः । जानाति देवप्रवरं भूयस्यातोऽधिकं नृप ।

परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवं तथा । ये त्वन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः ।

तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसम्भितं । तेषां सकाशात् सूर्य्यस्तु श्रुत्वा वै भावितात्मनां ।

आत्मानुगामिनां राजन् श्रावयामास वै ततः । षट्षष्टिर्हि सहस्राणि च्छीणां भावितात्मनां ।

सूर्य्यस्तु तपतो लोकान्निर्मिता ये पुरःसराः । तेषामकथयत् सूर्य्यः सर्व्वेषां भावितात्मनां । १२८०५

सूर्यानुगामिभिस्तात सर्षिभिस्तेर्महात्मभिः । मेरौ समागता देवाः श्राविताश्चेदमुत्तमं ।

देवानान्तु सकाशाद्दे ततः श्रुत्वासितो द्विजः । श्रावयामास राजेन्द्र पितृणां मुनिसत्तमः ।

मम चापि पिता तात कथयामास शान्तनुः । ततो मयापि श्रुत्वा च कीर्त्तितं तव भारत ।

सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणं धैरिदं श्रुतं । सर्व्वे ते परमात्मानं पूजयन्ति समन्ततः ।

इदमाख्यानमर्षियं पारम्यर्थागतं नृप । नावासुदेवभक्ताय त्वया देयं कथञ्चन । १२८१०

मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै । यानि श्रुतानि सर्वाणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः ।

मुरासुरैर्यथा राजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतं । एवमेतत् पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतं ।

यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः । एकान्तभावोपगत एकान्तेषु समाहितः ।

प्राप्य श्वेतं महादीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः । स सहस्रार्चिषं देवं प्रविशेन्नान्न संशयः ।

मुच्येदात्तंस्तथा रोगाच्छुक्लेमामादितः कथां । जिज्ञासुर्लभते कामान् भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् । १२८१५

त्वयापि सततं राजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः । स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ।

ब्रह्मण्यदेवो भगवान् प्रीयतां ते सनातनः । युधिष्ठिर महाबाहो महाबुद्धिर्जनार्दनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्माराड्जनमेजय । भ्रातरश्चास्य ते सर्व्वे नारायणपराभवन् ।

जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत । नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ।

यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः । जगौ परमकं जयं नारायणमुदीरयन् । १२८२०

गत्वान्तरीक्षात् सततं क्षीरोदममृताग्रयं । पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात् स्वमाश्रमं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतत्ते सर्व्वमाख्यातं नारदोक्तं मयेरितं । पारम्यर्थागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुरा ।

॥ सूत उवाच ॥ एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्त्तितं । जनमेजयेन तत् श्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि ।

यूयं हि तप्ततपसः सर्व्वे च चरितव्रताः । सर्व्वे वेदविदो मुख्या नैमिवारण्यवासिनः ।

श्रौतकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्व्वे द्विजोत्तमाः । यजध्वं सुजुतैर्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरं । १२८२५

पारम्यर्थागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुरा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि नारायणीये एकचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

॥ श्रौतक उवाच ॥ कथं स भगवान् देवो यज्ञेष्वपहरः प्रभुः । यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ।

निवृत्तश्चास्थितो धर्मो जमी भागवतः प्रभुः । निवृत्तिधर्मान् विदधे स एव भगवान् प्रभुः ।

कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागाहं देवताः कृताः । कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ।

एतन्नः संशयं सूत हिंन्धि गुह्यं सनातनं । त्वया नारायणकथाः श्रुता वै धर्मवहिताः ।

१३०१०

॥ सैतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत् पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धीमतः । तत्तेऽहं कथयिष्यामि पौराणं शौनकेत्तम ।

श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः । जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायनमब्रवीत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः । क्रियास्त्रभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ।

मोक्षश्रोतस्त्वया ब्रह्मनिर्व्याणं परमं सुखं । ये तु मुक्तो भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ।

ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीह शुश्रुम । अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ।

१३०११

यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकथभुजोऽभवन् । किञ्च ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित् प्रभुः ।

सूर्यस्तेजोराधिपो वायुरग्निर्वैरुण एव च । आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः ।

प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्भीतं । ततस्तेनास्थिता मार्गं ध्रुवमचरमथयं ।

सृष्टिं कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः । दोषः कालपरीमाणे महानेष क्रियावतां ।

एतन्मे संशयं विप्र हृदि श्रव्यमिवार्पितं । हिंन्धीतिहासकथनात् परं कौतूहलं हि मे ।

१३०१२

कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः क्रतुषु द्विज । किमर्थं द्वाध्वरे ब्रह्मनिष्यन्ते विदिवौकसः ।

ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विजसत्तम । ते यजनो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर । नातप्ततपसा ह्येष नावेदविदुषा तथा ।

नापुराणविदा चैव शक्यो व्याहर्तुमञ्जसा । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः ।

दृष्ट्वा द्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः । सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।

१३०१३

अहञ्चतुर्थः शिष्यो वै पञ्चमश्च शुकः सूनः । एतान् समागतान् सर्वान् पञ्चशिथ्यान्दमान्वितान् ।

शौचाचारसमायुक्तान् जितक्रोधान् जिह्मिन्द्रियान् । वेदान्धापयामास महाभारतपञ्चमान् ।

मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणधेविते । तेषामभ्यस्यतां वेदान् कदाचित् संशयोऽभवत् ।

एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः । ततः श्रुतो मया चापि तवाख्येयोऽयं भारत ।

शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वज्ञानतमो नुदः । पराशरसुतः श्रीमान् व्यासो वाक्यमथाब्रवीत् ।

१३०१४

मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणं । भूतं भव्यं भविष्यञ्च जानीयामिति सत्तमाः ।

तस्य मे तप्ततपसो निमृहीतेन्द्रियस्य च । नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्थानुकूलतः ।

जैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तथेष्टितं । तत् सृष्टुध्वं यथान्यायं वक्ष्ये संशयमुत्तमं ।

यथावृत्तं हि कल्पौदौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा । परमात्मेति यं प्राज्ञः साक्षाद्योगविदो जनाः ।

महापुरुषसंज्ञा स लभते स्वेन कर्मणा । तस्मात् प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं विदुर्बुधाः ।

१३०१५

अव्यक्ताद्वाक्यमुत्पन्नं बोक्त्वर्थमीश्वरात् । अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते ।

योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्गुणश्च पितामहः । योऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतजोमयो हि सः ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं । अहङ्कारप्रसूतानि महाभूतानि पञ्चधा ।
महाभूतानि सृष्ट्वैव तान् गुणान्निर्ममे पुनः । भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्त्तिमन्तश्च तान् प्रष्टु ।
मरीचिरङ्गिराश्चानिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायम्भुवस्तथा ।
ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः । वेदवेदाङ्गसंयुक्तान् यज्ञान् यज्ञाङ्गसंयुतान् ।
निर्ममे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः । अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत् ।
रुद्रो रोषात्मको जतो दशान्यान् सोऽसृत् स्वयं । एकादशैते रुद्रास्तु विकाराः पुरुषाः स्युताः ।
ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः । उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ।
वयं सृष्टा हि भगवंस्त्वया च प्रभविष्णुना । येन यस्मिन्नधीकारे वर्त्तितव्यं पितामह ।
योऽसौ त्वयाभिनिर्दिष्टो ह्यधिकारोऽर्थचिन्तकः । परिपाल्यः कथं तेन साहङ्कारेण कर्त्तव्यम् ।
प्रदिशस्व बलन्तस्य योऽधिकारार्थचिन्तकः । एवमुक्तो महादेवो देवांस्तानिदमब्रवीत् ।
॥ ब्रह्मोवाच ॥ साध्वे दं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु वः । ममाथेवा समुत्पन्ना चिन्ता या भवता मता ।
लोकत्रयस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिग्रहः । कथं बलन्तयो न स्याद्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ।
इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणं । महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्वितं ।
ततस्ते ब्रह्मणा सार्द्धं मृत्रयो विबुधास्तथा । चीरोदस्योत्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ।
ते तपः समुपातिष्ठन् ब्रह्मातं वेदकल्पितं । स महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ।
ऊर्द्धा दृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रश्च मनोऽभवत् । एकपादाः स्थिताः सर्वे काष्ठभूताः समाहिताः ।
दिव्यं वर्षसहस्रन्ते तपस्तथा सुदारुणं । प्रश्रुत्वर्षधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषितां ।

१२०५०

१२०५५

१२०५०

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भो भोः स ब्रह्मज्ञा देवा चक्षयश्च तपोधनाः । स्वागतेनार्ह्यं वः सर्वान् आवये वाक्यमुत्तमं ।
विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् । प्रवृत्तियुक्तं कर्त्तव्यं युष्माकाणां पटुहणं ।
सुतपञ्च तपो देवा ममाराधनकाम्यया । भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपसः फलमुत्तमं ।
एष ब्रह्मा लोकगुरुर्ब्रह्मलोकपितामहः । यूयश्च विबुधश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिताः ।
सर्वे भागान् कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः । तथा श्रेयोऽभिधास्यामि यथाधीकारमोश्वराः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनुरुहाः । ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च मेहर्षयः ।

१२०५५

१२०५०

वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् । तस्मिन् सचे सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ।
देवा देवर्षयश्चैवं स्वं स्वं भागमकल्पयन् । ते कार्त्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ।
प्राङ्गरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परं । वृहन्ते सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुं ।
ततोऽयं वरदो देवत्तान् सर्वानमरान् स्थितान् । अशरीरो बभाषेदं वाक्यं खल्वो महेश्वरः ।
येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः । प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यस्य फलमावृत्तिलक्षणं ।
एतदो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवं । स्वयं यज्ञैर्यजमानाः समाप्तवरदर्शिणः ।
युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभागिनः । यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुराः ।

१२०५५

कल्पयिष्यन्ति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् । यो मे यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्महाक्रतौ ।
 स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः । यूथं लोकान् भावयध्वं यज्ञभागफलोचितः ।
 सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधोकारनिर्म्मिताः । याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः । १३०७०
 आभिराष्यायितवला लोकान् वै धारयिष्यथ । यूथं हि भाविता यज्ञैः सर्वे यज्ञेषु मानवैः ।
 मां ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना मम । इत्यर्थं निर्म्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह ।
 एभिः सम्यक्प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवताः क्षितौ । निर्म्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितं ।
 मया कृतं सुरश्रेष्ठ यावत्कल्पयथादिह । चिन्तयध्वं लोकहितं यथाधोकारमीश्वराः ।
 मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठ इति सैते मानसा निर्म्मिता हि ते । १३०७५
 एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः । प्रवृत्तिधर्म्मिण्यैव प्राजापत्ये च कल्पिताः ।
 अयं क्रियावतां पन्था यत्कीभूतः सनातनः । अनिरुद्ध इति प्रीतो लोकसर्गकरः प्रभुः ।
 सनः सनत्सुजातश्च सनकः सनन्दनः । सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ।
 सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः । स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिं धर्म्ममास्थिताः ।
 एते योगविदो मुख्याः साङ्ख्यज्ञानविशारदाः । आचार्या धर्म्मशास्त्रेषु मोक्षधर्म्मप्रवर्त्तकाः । १३०८०
 यतोऽहं प्रसूतः पूर्वमव्यक्तत्रिगुणो महान् । तस्मात् परतरो योऽसौ चेन्नज्ञ इति कल्पितः ।
 सोऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः । यो यथा निर्म्मिता जन्तुर्यस्मिन् यस्मिंश्च कर्म्मणि ।
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्रुते महत् । एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ।
 एष माता पिता चैव युष्माकञ्च पितामहः । मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ।
 अस्य चैवात्मजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः । ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतधरः प्रभुः । १३०८५
 गच्छध्वं स्वानधीकारास्त्रिन्तयध्वं यथाविधि । प्रवर्त्तन्ता क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु मा क्षिरं ।
 प्रदृश्यन्ताञ्च कर्म्मणि प्राणिनां गतयस्तथा । परिनिष्ठितकालानि आयूषीह सुरोत्तमाः ।
 इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्त्तितः । अहिंसा यज्ञपशवो युगेऽस्मिन् तदन्यथा ।
 चतुष्पात् सकलो धर्म्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः । ततस्तेतायुगं नाम त्रयो यत्र भविष्यति ।
 प्रोक्षिता यत्र पशवो बधं प्राप्स्यन्ति वै मखे । यत्र पादस्तुर्थो वै धर्म्मस्य न भविष्यति । १३०९०
 ततो वै द्वापरं नाम मित्रः कालो भविष्यति । द्विपादहीनो धर्म्मश्च युगे तस्मिन् भविष्यति ।
 ततस्त्रियेऽयं सम्प्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते । एकपादस्थितो धर्म्मो यत्र तत्र भविष्यति ।
 देवा देवर्षयश्चोत्तमेववादिनं गुरुं । एकपादस्थिते धर्म्मे यत्र कचन गामिनि ।
 कथं कर्त्तव्यमस्माभिर्मगंवस्तददस्व नः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा । अहिंसा धर्म्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः । १३०९५

स वो देशः सेवितव्यो मा वोऽधर्म्मः पदा स्पृशेत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ तेषु निष्ठा भगवतो देवाः सर्षिगणास्तथा । नमस्कृत्वा भगवते जगद्गुरुं यथेष्टितान् ।

गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः । दिदृक्षुर्भगवन्तन्तमनिरुद्धतनौ स्थितं ।
तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कमण्डलुत्रिदण्डधृक् ।
॥ व्यास उवाच ॥ ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवमभितौजसं । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया । १११०
मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्यौ प्राञ्जलिरगतः । स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि । धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ।
त्वय्यवेशितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जया । यदा च सुरकार्यन्ते अविषह्यं भविष्यति ।
प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदैशिकं । एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत ।
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं लोकमचिराद्गतः । एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातनः । ११११
यज्ञेष्वयहरः प्रोक्तोयज्ञधारी च नित्यदा । निवृत्तिञ्चास्थितो धर्मं गतिमक्षयधर्षिणं ।
प्रवृत्तिधर्मान् विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रतां ।

स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कर्त्ता स कार्यं । युगान्ते प्रसुप्तः सुसंक्षिप्त्य लोकान् युगादौ प्रबुद्धो जग
ज्जुत्ससर्ज ।

तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय महात्माने । अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवौकसं ।
महाभूताधिपतये रुद्राण्यमतये तथा । आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा । १११२
अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा । वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ।
समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकोशिने । शान्ताय सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ।
तपसान्तेजसाञ्चैव पतये यशसामपि । वचसां पतये नित्यं सरितां पतये तथा ।
कर्पाद्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते । विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्भूर्त्तिष्ठते सदा ।
गुह्याय ज्ञानदृष्ट्याय अक्षराय वराय च । एष देवः सञ्चरति सर्वत्र गतिरव्ययः । १११३
एष चैतत् परं ब्रह्म धेयो विज्ञानचक्षुषा । एवमेतत् पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ।
कथितं तच्च वै सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वतः । क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरोश्वरः ।
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यताञ्च यथाविधि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वास्तु वचन्तेन वेदव्यासेन धीमता । सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मावित् ।

स चास्माकमुपाध्यायः सहास्त्राभिर्विश्राम्यते । चतुर्वेदोद्भूताभिस्तमृग्भिः समभितुष्टुवे । १११४
एतन्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । एवं मेऽकथयद्वाजन् पुरा द्वैपायनो गुरुः ।
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चैनं परिकीर्त्तयेत् । नमो भगवते कृत्वा समाहितमतिर्नरः ।
भवत्यरोगो मतिमान् बलरूपसमन्वितः । आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
कामान् कामी लभेत् कामं दीर्घञ्चायुरवाप्नुयात् । ब्राह्मणः सर्ववेदो स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो विपुललाभः स्यात् शूद्रः सुखमवाप्नुयात् । अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवैषितं पतिं । १११५
सम्रगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत् सुतं । बन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ।

चेमेन गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पथि । यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवं ।

इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितं । समागमञ्चर्षिर्दिवौकसामिमं निशम्य भक्ताः सुमुखं लभन्ते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्विचत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अलौषीद्यैरिदं व्यासः सशिवो मधुसूदनं । नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ।

वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हरे । श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः शरच्चन्द्रद्वामलः ।

१३१२०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन् यथाचष्ट फाल्गुनस्य हरिः प्रभुः । प्रसन्नात्मात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजं ।

नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः । पृष्ठवान् केशवं राजन् फाल्गुनः परवीरहा ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भगवन् भूतभव्येश सर्वभूतसुगव्यय । लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ।

यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः । वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ।

तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव । नह्यस्यो वर्णयेन्नाहं निरुक्तं त्वामृते प्रभो ।

१३१२५

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऋग्वेदे स यजुर्वेदे तथैवायर्वधामसु । पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ।

साङ्ख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च । बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ।

गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् । निरुक्तं कर्मजानां त्वं शृणुष्व प्रयतोऽनघ ।

कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेऽङ्गं सुतः पुरा । ननोऽतियग्ये तस्मै देहिनां परमात्मने ।

नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः ।

१३१३०

योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च । अष्टादशगुणं यत्तत् सत्त्वं सत्त्वः सत्त्वः ।

प्रवृत्तिः सा परा मङ्गल रोदसी योगधारिणी । क्षता सत्त्वामराजया लोकानामात्मभञ्जिता ।

तस्मात् सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । तयो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् ।

अनिष्टश्च इति प्रोक्तो लोकजं प्रभवव्ययः । ब्रह्मे रात्रिचये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ।

प्रसादात् प्रादुरभवत् पद्मं पद्मनिभेक्षण । ततो ब्रह्मा सनभवत् स तस्यैव प्रसादजः ।

१३१३५

अङ्गः क्षये सलाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा । क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः ।

एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजावुभौ । तदादेशितपन्थभौ सृष्टिसंहारकारकौ ।

निमित्तमात्रं तावच्च सर्वप्राणिवरप्रदौ । कपर्दी जटिलो मुण्डः श्मशानगृहसेवकः ।

उपव्रतधरो रुद्रो योगी परमदारुणः । दक्षक्रतुर्हरैश्चैव भगनेवहरस्तथा ।

नारायणात्मको श्रेयः पाण्डवेद्य युगे युगे । तस्मिन् हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ।

१३१४०

संपूजितो भवेत् पार्थ देवो नारायणः प्रभुः । अहमात्मा हि लोकानां विश्वेषां पाण्डुनन्दन ।

तस्मादात्मानमेवायं रुद्रं संपूजयाम्यहं । यद्यहं नार्चयेयं वै ईशानं वरदं शिवं ।

आत्मानं नार्चयत् कश्चिदिति मे भावितात्मनः । मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्त्तते ।

प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहं । यस्तं वेत्ति स मां वेत्ति यो नु तं सच्चि मामनु ।

रुद्रो नारायणस्यैव सत्त्वमेकं विधाकृतं । लोके परति कौन्तेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ।

१३१४५

न हि मे केनचिद्देवो वरः पाण्डवनन्दन । इति सञ्चिन्त्य मनसा पुराणं रुद्रमीश्वरं ।
 पुत्रार्थमारार्धितवानहमात्मानमात्मना । न हि विष्णुः प्रणमति कस्यैचिद्विबुधाय च ।
 चत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहं । स ब्रह्मकाः स रुद्राश्च सैन्द्रा देवाः सहर्षिभिः ।
 अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिं । भविष्यतां वर्त्तताञ्च भूतानाञ्चैव भारत ।
 सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः । नमस्तु हव्यदं विष्णुं तथाशरणदं नमः ।
 वरदं नमस्तु कौन्तेय हव्यरुच्यभुजं नमः । चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतं ।
 तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणः ।
 ये च शिष्टास्तेषां भक्ताः फलकामा हि मे मताः । सर्वे च्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ।
 ब्रह्माणं शितिकण्डश्च याश्चान्या देवताः स्मृताः । सबुद्धचर्याः सेवन्तो मामेवैष्यन्ति यत् परं ।
 भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्त्तितः । तच्चैवाहञ्च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ ।
 भारवतरणार्थन्तु प्रविष्टौ मानुषीं तनुं । जानाम्यस्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत ।
 निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च । नारायणमयं स्थातमहमेकः सनातनः ।
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखनवः । अयनं मम तत्पूर्वभूतो नारायणो ह्यहं ।
 च्छादयामि जगदिदं भूत्वा सूर्य इदं शुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहं ।
 गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत । व्याप्ता मे रोदनी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ।
 अधिभूतानि चान्तेषु तदिच्छंस्वस्मि भारत । क्रमणश्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ।
 दमात् सिद्धिं परोषन्तो मां जनाः कामयन्ति ह । दिवश्चाव्वीञ्च मध्यञ्च तस्माद्दामोदरो ह्यहं ।
 पृश्निरित्युच्यते चान्न वेदा आपो मृतं तथा । समैतानि सदा गर्भः पृश्निगर्भस्ततो ह्यहं ।
 क्षयः प्राङ्गरेवं मां चित्तं कूपनिपातितं । पृश्निगर्भचित्तं पाहीत्येकतद्वितपातितं ।
 ततः स ब्रह्मणः पुत्र आद्यो हृषिबिरस्त्रितः । उक्ततारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्त्तनात् ।
 सूर्यस्त तपतो लोकानग्नेः सोमस्तु चाप्युत । अंशवो यत् प्रकाशन्ते मम ते केशधञ्जिताः ।
 सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः । सपत्न्यामाहिते गर्भे उत्तथ्येन महात्मना ।
 उत्तथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया । बृहस्पतिरथाविन्दत् पत्नीन्तस्य महात्मनः ।
 ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतन्तथा । उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसमन्वितः ।
 पूर्वागतोऽहं वरद नार्हस्यत्वां प्रवाधितुं । एतद्बृहस्पतिः श्रुत्वा चुक्रोध च शशाप च ।
 मैथुनाद्यागतो यस्मात्त्वयाहं विनिवारितः । तस्मादन्धो यास्यसि लं मच्छापात्राच्च संशयः ।
 स शपादृषिमुख्यस्य दीर्घन्तम उपेयिवान् । स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीद्दृषिः पुरा ।
 वेदानवाप्य चतुरः साङ्गोपाङ्गान् सनातनान् । प्रयाजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ।
 अनुपूर्वेण विधिना केशवेति पुनः पुनः । स चतुष्मान् समभवद्भोक्तमश्नाभवत् पुनः ।
 एवं हि वरदं नामकेशवेति ममार्जुन । देवानामथ सर्वेषां ऋषीणाञ्च महात्मनां ।

१२१६

१२१७

१२१८

१२१९

१२२०

१२२१

अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनित्वमागतः । अग्नीषोममयं तस्माज्जगत् कृत्स्नं चराचरं ।

अपि हि पुराणे भवति एकयोन्यात्मकावग्नीषोमौ देवताश्चाग्निमुखा इति । एकयोनित्वाच्च परस्परमर्हन्तो लोकानधा रयन्त इति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनौ प्रवर्त्तितौ । एव मे संशयो जातस्तच्छिन्धि मधुसूदन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन । आत्मतेजोद्भवं पार्थ शृणुष्वैकमना मम ।

सम्प्रवालनकालेऽतिक्रान्ते चतुर्थ्युगसहस्रान्ते । अयं कौ सर्वभूतप्रलये सर्वभूतस्यावरजङ्गमे ।

१२१९०

ज्योतिर्धरिणवाचुरहिते अन्धे तमसि जलैकाग्र्ये लोके । आप इत्येवं ब्रह्मभूतं संज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ।

न वै रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते न चाप्यव्यक्ते व्यवस्थिते । एवमस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयादजरा

मरादनिन्द्रियादद्याह्यादसम्भवात् सत्यादहिंसासलालामादि विधप्रवृत्तिविशेषादवैरादव्यादमरादजरादमूर्त्तितः सर्वव्या पिनः सर्वकर्तुः शाश्वतस्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ।

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति ॥ नासीदहो न रात्रिरासीन्न सदासीन्नासदासीत्तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपं । सा विश्व रूपस्य रजनी हि एवमस्योऽर्थाऽनुभाव्यः ।

तस्मैदानीं तमसः सम्भवस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोनैर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिष्टवर्माणां नेत्राभ्यामग्नीषोमौ समर्ज्य । ततो भूतसर्गेषु सृष्ट्येषु प्रजाः क्रमवशाद्ब्रह्मचक्षुमुपातिष्ठन् । यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणाः योऽग्निरस्य त्वं चत्वाद्ब्रह्म बल वत्तरं कस्मादिति लोकप्रत्यचगुणमेतत् तद्यथा ।

ब्राह्मणेभ्यः परंभूतं नोत्पन्नपूर्वं दीप्यमानेऽग्नौ जुहोति यो ब्राह्मणमुखे जुहोतीति कृत्वा ब्रवीमि भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यत इति मन्त्रवादेऽपि हि भवति । त्वमग्ने यज्ञानां हेता विश्वेषां हितौ देवानां मानुषाणाञ्च जगत इति । निदर्शनञ्चात्र भवति विश्वेषामग्ने यज्ञानां त्वं हेतेति त्वं हितौ देवैर्मनुष्यैर्जगत इति ।

१२१९५

अग्निर्हि यज्ञानां हेता कर्त्ता स चाग्निर्ब्रह्म । नष्टृते मन्त्राणां हवनमस्ति न विना पुरुषं तपः सम्भवति हविर्भन्ताणां सम्पूजाविद्यते देवमानुषच्छपीणामनेन त्वं हेतेति नियुक्तः ।

ये च मानुषहोत्राधिकारास्ते च ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न चत्त्वैश्वर्योर्द्विजात्योस्तस्माद्ब्राह्मणा अग्निभूता यज्ञानुद हन्ति ।

यज्ञास्ते देवास्तर्पयन्ति देवाः पृथिवीं भावयन्ति शतपथेऽपि हि ब्राह्मणमुखे भवति ।

अग्नौ समिद्धे स जुहोति यो विद्वान् ब्राह्मणमुखेनाहुतिं जुहोति । एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विदांसोऽग्निं भावयन्ति ।

अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणानधारयन्तीति । अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति ।

१२१९०

ब्रह्मा विश्वं सृजत् पूर्वं सर्वं दिनिर्वस्कुतं । ब्रह्मघोषेर्दिवं गच्छन्त्यमरा ब्रह्मयोनयः ।

ब्राह्मणान्तरं मतिर्व्याक्यं कर्मश्रद्धातपांसि च । धारयन्ति महीं द्याञ्च भूक्यौ वागमृतं तथा ।

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नास्ति माहसमो गुरुः । ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतखे ।

नेषामुच्चावहति ज्ञातवाहा न गर्गरो मथ्यति सम्प्रदाने । अपध्वस्ता दक्षुभूता भवन्ति येषां रात्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः ।

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखाङ्गताः सर्वकर्तारः सर्वभावाश्च ब्राह्मणाश्च वाक्संयमकाले हितस्य
वरप्रदस्य देवदेवस्य ब्राह्मणाः प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेभ्यश्च शेषा वर्णाः प्रादुर्भूता इत्यञ्च सुरासुरविशिष्टा ब्राह्म
णा य एव मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवात्पादिताः सुरासुरमहर्षयः भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च अहल्याध
र्षणनिमित्तं हि गौतमाद्विरिष्मश्रुतामिन्द्रः प्राप्तः कौशिकनिमित्तञ्चेन्द्रामुक्त्वियोगं मेषवृषण्वज्रावाप ॥ १९९५

अश्विनोर्गृहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरन्दरस्य च्यवनेन स्तम्भितौ बाह्व क्रतुबधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा
चात्मानं संयोज्य नेत्राकृतिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता त्रिपुरबधार्थं दीक्षामुपगतस्य रुद्रस्य उग्रनसा जटाः शिर
स उत्कृत्य प्रयुक्ताः ततः प्रादुर्भूता भुजगाक्षैरस्य भुजैः पोद्यमानः कण्ठे नीलतामुपगतः पूर्वं च मन्वन्तरे स्वायम्भुवे नारा
यणहस्तग्रहणानीलकण्ठत्वमेव च अमृतोत्पादनपुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो दृढस्यतेरुपसृशतो न प्रसादं गतवत्यः किला
पः अथ दृढस्यतिरंषां चुक्रोध यस्मान्मनोपसृशतः कलुषीभूता न च प्रसादमुपगतास्तस्मादथ प्रभृति स्रवमकरकच्छपजन्तु
भिः कलुषीभवितेति ॥

तदाप्रभृत्यपो यादोभिः सङ्कीर्णाः सम्प्रवृत्ताः । विश्वरूपो हि वै त्वाङ्गः पुरोहितो देवानामासीत् ।

स्वसीधोऽसुराणां सप्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात् परोक्षमसुरेभ्यः अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसा
रमसुरा वरमयाचन्त ।

हे स्वसः अयन्ते पुत्रस्त्वाङ्गो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात् परोक्षमस्माकं ततो
देवा वर्द्धन्ते वयं वीर्यामस्तदेनं त्वं वारयितुमर्हसि तथा यथास्मान् भजेदिति अथ विश्वरूपं नन्दनवनमुपगतं मातो
वाच पुत्र किं परपत्नवर्द्धनस्त्वं मातुस्तपचं नाशयसि नार्हस्येवं कर्तुमिति स विश्वरूपो मातुर्व्याकथमनतिक्रमणीयमि
ति मत्वा सम्पूज्य हिरण्यकशिपुमगात् हिरण्यगर्भाच्च वशिष्ठाद्विरण्यकशिपुः शपथं प्राप्तवान् ।

यस्मात्त्वयान्यो वृत्तो होता तस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात् सत्त्वजाताद्धं प्राप्स्यसीति तच्छापदानाद्विरण्यकशिपुः
प्राप्तवान् बध् ॥ १९९९

अथ विश्वरूपो मातृपत्नवर्द्धनोऽत्यर्थं तपस्वभवत्तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बङ्कोः श्रीमत्या ऽप्सरसो नियोजिताश्च दृष्ट्वा
मनः क्षुभितं तस्याभवत् तासु चाप्सरःसु न चिरादेव सक्तोऽभवत् सक्तश्चैनं ज्ञात्वा अप्सरस ऊचुः ॥ गच्छामहे वयं यथाग
तमिति तास्वाङ्ग उवाच क्व गमिष्यथास्ततां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यतीति तास्तमब्रुवन् वयं देवस्त्रियोऽप्सरसः
इन्द्रं देवं वरदं पुराप्रभविष्णुं वृणोमहदिति अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदधैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति ॥ ततो मन्वान
जजाप तैर्धन्तैरवर्द्धत त्रिशिराः एकेनास्थेन सर्वलोकेषु यथावद्भिजैः क्रियावद्भिर्धैः मुक्तं सोमं पपौ ॥ एकेनान्नं
एकेन सेन्द्रान्देवानथेन्द्रस्य विवर्द्धमानं सोमपानायाधितसर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामार्पदे सह देवैः ते देवाः सेन्द्रा ब्राह्म
णमभिजग्मुः ॥

॥ त ऊचुः ॥ विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु मुञ्जतः सोमः पीयते वयमभागाः संवृत्ता असुरपक्षो वर्द्धते वयं वीर्यामः
तदर्हसि नोविधातुं श्रेयोऽनन्तरमिति । तान् ब्रह्मोवाच ऋषिर्भार्गवस्तपस्तप्यते दधीचः स याच्यतां वरः स यथा कलेवरं
जह्यात्तथा विधीयतां तस्यास्थिभिर्विद्धं क्रियतामिति ततो देवास्तत्रागच्छन् यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे सेन्द्रा
देवास्तं तथाभिगम्योचुर्भगवंस्तपः सुकुशलमभिजयेति ॥

॥ तान्दधीच उवाच ॥ स्वागतं भवद्भ्यः उच्यतां किं किञ्चित्मिति यद्वक्ष्ये तत् करिष्यामि ते तमब्रुवन् शरीरप
रित्यागं लोकहितार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय
शरीरपरित्यागं चकार तस्य परमात्मन्यपसृते तान्यस्थीनि धाता संष्टह्य वज्रमकरोत्तेन वज्रेणभेदेनाप्रधृष्टेण ब्रह्मा
स्थिसधूतेन विष्णुप्रविष्टेन इन्द्रो विश्वरूपं जघान शिरसश्चास्य च्छेदनमकरोत् तस्मादनन्तरं विश्वरूपगात्रमथनस
म्भवं लाघोत्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान तस्यां द्वैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देवराज्यं पर्यत्यजत् ॥ अशु
बन्धवाञ्च शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रतिपेदे तत्र चैश्वर्ययोगादनुमात्रे भूत्वा विसृज्यं प्रविवेश ॥

अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे चैलाक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव देवान्जलमश्नः प्रविवेश मन्त्रा न प्रावर्तन्त महर्षी
णां रक्षांसि प्रादुरभवन् ब्रह्म चोत्सादनं जगाम अनिन्द्राश्चावलालोकाः सुप्रष्टया बभूवुः अथ देवा ऋषयश्चायुषः पुत्रं नज्जघं
नाम देवराज्ये ऽभिषिषिचुः नज्जघः पञ्चभिः शतैर्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वभूततेजोहरैस्त्रिपिष्टपं पालयाम्बभूव अथ
लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च हृष्टाश्च बभूवुः अथोवाच नज्जघः सर्वं मां शक्रोपभुक्तं उपस्थितमृते शचीमिति स एवमुक्त्वा
शचीसमीपमगमत् उवाच चैनां शुभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति तं शची प्रत्युवाच प्रज्जत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवं
शोद्धवश्च नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्तुमिति तामथोवाच नज्जघः ऐन्द्रं पदमध्यास्यते मया अहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरो नात्रा
धर्मः कश्चित् त्वमिन्द्रोपभुक्तेति सा तमुवाचास्ति मम किञ्चिद्रतमपर्यवसितं तस्यावष्टये त्वं मृपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभि
रिति स शचैवमभिहितो जगाम ॥ अथ शची दुःखशोकार्त्ता भर्तृदर्शनलालसा नज्जघमभ्यगृह्णीता वृहस्पतिमुपागच्छत्स
च तामत्युद्दिग्ना दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा वृहस्पतिरुवाच ॥

अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय तदा सा ते इन्द्रं दर्शयिष्यतीति साय महानियमनास्ति
ता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्यैराह्वयति सोपश्रुतिः शचीसमीपमगादुवाच चैनामिधमस्तीति तयाह्वतोपस्थिता किन्ते प्रियं
करवाणीति तां मूर्द्धा प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या च्छता चेति जेनां मानं सरोऽनयत् ॥ १३२५ ॥

तत्रेन्द्रं विसृज्यगतमदर्शयत् तामथ पत्नीं कृशां ग्लानाञ्चेन्द्रो दृष्ट्वा चिन्तयाम्बभूव अहो मम दुःखमिदमुपगतं नष्टं
हि मामियमन्विष्य यत् पत्न्यभ्यागमदुःखार्त्तेति तामिन्द्र उवाच कथं वर्त्तयसीति सा तमुवाच नज्जघो मामाह्वयति पत्नीं
कर्तुं कालश्चास्य मया कृत इति तामिन्द्र उवाच गच्छ नज्जघस्तथा वाच्यः अपूर्व्वेण माष्टवियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उदह
स्तेति इन्द्रस्य महान्ति वाहनानि सन्ति मनः प्रियाण्यधिरूढानि मया त्वमन्येनोपचातुमर्हसीति सैवमुक्त्वा हृष्टा जगाम इन्द्रोऽ
पि विसृज्यमेवाविवेश भूयः अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच नज्जघः पूर्णः स काल इति तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तं
स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत् अथ मैत्रावरुणिः कुम्भशो निरागस्य च्छधिवरो महर्षीन् धिक्क्रियमा
नांस्ताज्जघेषापश्यत् पद्भ्याञ्च तमसृशत् ततः स नज्जघमब्रवीत् अकार्यप्रवृत्तं पापं तस्मिन् सर्वो भव यावद्भूमिर्गिरयसुः
तिष्ठेयुस्तावदिति स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् अथानिन्द्रं पुनस्तैलाक्यमभवत् ॥

ततो देवाश्च ऋषयश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्येऽभिजग्मुः ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्महत्याभिभूतं चातुमर्हसीति ततः स
वरदस्तानब्रवीत् अश्वमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतां ततः स्वस्थानं प्राप्यतीति ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन् यदा तदा
शचीमूचुः गच्छ शुभगेऽहमनसस्तेति सा पुनस्तत्परः समस्यगच्छदिन्द्रस्य तस्मात्सरसः प्रत्युत्थाय वृहस्पतिमभिजगाम
वृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाक्रतुं शक्राभ्याश्चरत् तत्र कृष्णासारं मेधमश्नुमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं वृहस्पतिः

स्वस्थानं प्रापयामास ततः सदेवराट् देवैर्हविभिः स्वयमानस्त्रिपिष्टपत्न्या निष्कलशो बभूव ब्रह्मवध्याञ्जतुर्षु स्थानेषु वनि
ताम्रिवनस्यतिगोषु व्यभजत् ॥

एवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपवृद्धितः शत्रुबधं कृत्वा स्वं स्थानं प्रापितः आकाशगङ्गागतस्य पुरा भरद्वाजो महर्षि
रूपासृशत् चीन् क्रमान् क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः स भरद्वाजेन सलिलेन पाणिनोरसि ताडितः सलक्ष्णोरस्कः संवृत्तः
भृगुणा महर्षिणा शनो ऽग्निः सर्वभक्षत्वमुपानीतः अदितिर्वै देवानामन्नमपचत् ॥

एतद्ब्रह्मासुरान् हनिष्यन्तीति तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छददितिञ्चावोचत् भिक्षां देहीति तत्र देवैः पूर्व
मेतत् प्राश्यन्नान्येनेत्यदितिर्भिक्षां नादात् अथ भिक्षाप्रत्याख्यानरूपितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन अदितिः शनो अदितेरुद
रे भविष्यति व्यथा विवस्वतो द्वितीयजन्मन्यण्डसंज्ञितस्य अण्डमातुरदित्याः स्मारितः स मार्त्तण्डो विवस्वानभच्छाद्भु
देवः दक्षस्य यावै दुहितरः षष्टिरासन्ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदश प्रादात् दश धर्माय दश मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे
तासु तुल्यासु नचत्रास्यां गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिकं प्रीतिमानमूततस्ताः शिष्टाः पत्न्य ईर्षावत्यः पितुः समीपङ्गत्वा इम
मर्थं शशंसुः भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभवासु सोमो रोहिणीं प्रत्यधिकं भजतीति सोऽब्रवीद्यत्त्रैनमाविश्यत इति दक्षशापात्
सोमं राजानं यक्षा विवेश स यक्षाणाविष्टो दक्षमगमत् दक्षश्चैनमब्रवीत् न संमं वर्त्तयसीति तत्रर्षयः सोममब्रुवन् ।

चीयसे यक्षाणा पश्चिमस्यां दिशि समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थं तत्र गत्वा आत्मानमभिषेचयस्विति अथागच्छत्
सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थं गत्वा चात्मानः सेचनमकरोत् । १२२०

स्नात्वा चात्मानं पापानो मोक्षयामास तत्र चावभाषितस्तीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति च तीर्थं तत् प्रभा
समिति नाम्ना ख्यातं बभूव ॥ तच्छापादद्यापि सोमः अमावास्यान्तरास्यः पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठितः मेघलेखाप्रतिच्छन्नं
वपुर्दर्शयति मेघसदृशं वर्षमगमत् तदस्य शशलक्ष विमलमभवत् ॥ स्थूलशिरा महर्षिर्मेरौः प्रागुत्तरे दिविभागे तप
स्तेपे ततस्तस्य तपस्तप्यमानस्य सर्वगन्धर्वहः प्रुचिर्वायुर्विवाद्यमानः शरीरमस्पृशत् स तपसा तापितशरीरः कृशो वायुनो
पवीज्यमानो हृदये परितोषमगमत् ॥

तत्र किल तस्यानिलयजनकतपरितोषस्य सद्यो वनस्यतयः पुष्पशोभा निदर्शितवन्त इति स एतान् प्रशाप न सर्वं
कालं पुष्पवन्तो भविष्येति नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखा नाम पुरा महर्षिर्बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र
आकृतो नागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्राश्रया समुद्रस्त्रिमितजलः कृतः खेदप्रस्यन्दनसदृशस्यास्य लवणभावो जनितः
उक्तस्याप्यपेयो भविष्येततच्च ते तोषं वडवामुखसंज्ञितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति । तदेतदद्यापि वडवामुखसंज्ञितेना
नुवर्त्तिना तोषं समुद्रात् पीयते हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कन्यां रुद्रश्चकमे ।

भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागत्याब्रवीत् कन्यामिमं मे देहीति तमब्रवीद्भिमवानभिलक्षितो वरो रुद्र इति
तमब्रवीद्गुर्थस्मात्त्वयाहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मात्तत्त्वानां भवान् भाजनं भविष्यतीति अथप्रभृत्येतदवस्थि
तमृषिवचनं तदेवैविधं माहात्म्यं ब्राह्मणानां ॥ चक्षमपि च ब्राह्मणप्रसादादेव शाश्वतीमययाश्च पृथिवीं पत्नीमभिगत्य बुभुजे
तदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयं तेन जगद्भूतार्थं ॥

उच्यते । सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुः केशाश्चैवांशवः स्मृताः । बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ।

बोधनान्तपनाश्चैव जगतो हर्षणं भवेत् । अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दनः ।

हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः । इलोपहृतो योगेन हरेर्भागं क्रतुस्वहं ।
 वर्षश्च मे हरिश्चेष्टस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः । धामसारो हि भूतानामृतञ्चैव विचारितं ।
 अतधामा ततो विप्रैः सद्यश्चाहं प्रकीर्तितः । नष्टाञ्च धरणीं पूर्वमविन्दन् वै गुहागता ।
 गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः । शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
 तेनाविष्टन्तु यत् किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः । यास्को मामृषिरथो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।
 शिपिविष्ट इति ह्यस्मादुच्चानामधरो ह्यहं । सुता मां शिपिविष्टेति यास्कः सर्षिरुदारधीः ।
 मत्प्रसादादधोनष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् । न हि जातो न जायेयं न जनिष्ये कदाचन ।
 चेवञ्चः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः । नोक्तपूर्वमया जुद्धमस्तीलं वा कदाचन ।
 अत ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती । सदासचैव कौन्तेय मया वेष्टितात्मनि ।
 पौत्सक्रे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः । सत्त्वान् च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतं ।
 जन्मनीहामवेत् सत्त्वं पौर्व्विकं मे धनञ्जय । निराशी कर्मसंयुक्तः सत्त्वतश्चाप्यकल्पः ।
 सात्त्वतज्ञानदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सात्त्वतः । कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो महान् ।
 कृष्णो वर्षश्च मे यस्मात्तस्मात् कृष्णोऽहमर्जुन । मया संक्षेपिता भूमिरद्भिर्व्याम च वायुना ।
 वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम । निर्व्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
 तस्मान् च्युतपूर्वोऽहं अच्युतस्तेन कर्मणा । पृथिवी नभसो चोभे विश्रुते विश्वतोमुखे ।
 तयोः सन्धारणार्थं हि ममाधोऽजमञ्जसा । निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिन्तकाः ।
 ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोऽक्ष इति स्थितिः । शब्द एकपदैरेष व्याहृतः परमार्चभिः ।
 नान्यो ह्यधोऽजो लोके अते नारायणं प्रभुं । घृतं ममार्चिषो लोके जन्तूनां प्राणधारणं ।
 घृतमर्चिरहमथैर्व्वेदजैः परिकीर्तितः । त्रयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति ये स्मृताः ।
 पितृं ज्ञेया च वायुश्च एष संघात उच्यते । एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च वीथते ।
 आयुर्व्वेदविदस्तस्मात् त्रिधातुं मां प्रचक्षते । वृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
 निर्घण्टकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमं । कपिर्व्वराहश्चेष्टश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
 तस्मादृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ।

१९२०

१९२५

१९२४

१९२५

न चादिं न मर्थं तथा चैव नान्तं कदाचिदिदन्ते सुरास्त्रासुराश्च । अनाद्यो ह्यसंख्यस्तथा चायननन्तः प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लो-
 कसाक्षी ।

शुचीनि श्रवणोयानि शृणोमीह धनञ्जय । न च पापानि गृह्णामि ततोऽहं वै शुचिश्रवाः ।
 एकशृङ्गः पुरा भूत्वा वराहो नन्दिवर्द्धनः । दमाञ्जोद्धृतवान् भूमिमेकशृङ्गस्ततो ह्यहं ।
 तथैवासं त्रिकुटो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिकुत्सेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ।
 विरिञ्च इति यन् प्रोक्तं कापिस्त्रं ज्ञानचिन्तकैः । स प्रजापतिरेवाहं चेतनात् सर्व्वलोककृत् ।
 विद्यासहायवन्तं मामादित्यश्च संप्रतनं । कपिस्त्रं प्राञ्जराचार्याः साञ्ज्वा निश्चितनिश्चयाः ।

१९२५

हिरण्यगर्भो द्युतिमान् य एष च्छन्दसि स्मृतः । योगैः संपूज्यते नित्यं स एवाहं भुवि स्मृतः ।
 एकविंशतिमाहसं च्छवेदं मां प्रचक्षते । सहस्रशाखं यत् साम ये वै वेदविदो जनाः ।
 गायन्त्यारण्यके विप्रा मङ्गलास्ते हि दुर्लभाः । षट्पञ्चाशतमष्टौ च सप्तविंशतमित्युत ।
 यस्मिञ्छाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्थ्यवे स्मृतः । पञ्चकल्पमर्थव्याणं कृत्याभिः परिवृंहितं ।
 कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्व्याणविदस्तथा । शाखाभेदाश्च ये केचित् याश्च शाखासु गीतयः ।
 खरवर्षसमुच्चाराः सर्व्यास्तान् विद्धि मत्कृतान् । यत्तद्भ्यश्चिरः पार्थ समुदेति वरप्रदं ।
 सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाच्चरविभागवित् । वामोदशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना ।
 पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात् सनातनात् । वाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः ।
 नारायणादरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमं । क्रमं प्रणीय शिवाञ्च प्रणयित्वा स गालवः ।
 कण्डरीकोऽयं राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् । जातीमरणजं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।
 सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां सम्पदङ्गतः । पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे ।
 धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः । नरनारायणौ पूर्व्वं तपस्तेपतुरव्ययं ।
 धर्मयानं समारूढौ पर्व्वते गन्धमादने । तत्कालसमये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ।
 नचैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत । ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ।
 ससर्ज्जं शूलं कोपेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः । तच्छूलं भस्मसात् कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरं ।
 आवयोः सहसागच्छद्ददर्थ्याश्रममन्तिकात् । वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि ।
 ततस्तत्तेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह । बभूवुर्मुञ्चवर्षास्तु ततोऽहं मुञ्चकेशवान् ।
 तच्च शूलं विनिर्द्धतं ऊङ्कारेण महात्मना । जगाम शङ्करकरं नारायणसमाहतं ।
 अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ । तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जग्राह पाणिना ।
 नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकण्डता । अथ रुद्र विधातार्थमिषीकां नर उद्धरत् ।
 मन्त्रैश्च संयुयोजाशु सोऽभवत् परशुर्मेहाम् । चित्रश्च सहसा तेन खण्डनं प्राप्तवांस्तदा ।
 ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात् ।

११२५५

११२५६

११२५७

११२५८

११२५९

॥ अर्जुन उवाच ॥ अस्मिन् युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यप्रमने तदा । को जयं प्राप्तवांस्तत्र शंसैतन्मे जनार्दन
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः । उद्दिष्टाः सहसा कृत्स्नाः सर्व्वलोकस्तदाभवन् ।
 नाग्यक्षात् पावकाः शुभ्रं मुखेषु सुज्जतं हविः । वेदा न प्रतिभान्ति स्म च्छवीणाश्चावितात्मना ।
 देवाद्यजलमश्वैव समारविशतुस्तदा । वसुधा सञ्चकम्पे च नभश्च विपफाल ह ।
 निम्नभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनच्युतः । अगाच्छोषं समुद्रस्य हिमवांश्च व्यशीर्य्यत ।
 तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन । ब्रह्मा वृत्तो देवगणैर्ह्यपिभिश्च महात्मभिः ।
 आजगामाशुभं देशं यत्र युद्धमवर्त्तत । सोऽञ्जलिप्रयत्नो भूत्वा चतुर्व्वज्जो निरुत्तगः ।
 उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवं । न्यस्यायुधानि विश्वेभ्य जगतो हितकाम्यथा ।

११२६०

यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनं । कूटस्थं कर्त्तुं निर्दहमकर्त्तुं च यं विदुः ।
 व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरियं शुभा । नरोनारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्भवौ ।
 तपसा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ । अहं प्रसादजस्तस्य कुतश्चित् कारणान्तरे ।
 त्वच्चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः । मया च साङ्गं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ।
 प्रसादयाशु लोकानां शान्तिर्भवतु मा चिरं । ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ।

१३२८

प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुं । शरणञ्च जगामाद्यं वुरेणं वरदं प्रभुं ।
 ततोऽथ वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रियः । प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह सङ्गतः ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः । उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ।
 यस्मां वेत्ति स मां वेत्ति यस्मामनु स मामनु । नावधेरन्तरं किञ्चिन्मा ते भूदुद्धिरन्यथा ।
 अद्यप्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्गो मे भवत्वयं । मम पाण्डित्यश्चापि श्रीकण्ठस्थं भविष्यति ।

१३२९

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा । सख्यञ्चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ।

१३३०

तपस्तेपतुरव्यग्रौ विमृज्य चिद्वैकसः । एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मध्ये ।
 मामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत । ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कोर्त्तितानि तैः ।

एवं बह्विधैरूपैश्चरामीह वसुन्धरा । ब्रह्मलोकञ्च कौन्तेय गोलोकञ्च सनातनं ।
 मया त्वं रचितो युद्धे महान्तं प्राप्तवान् जयं । यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे सम्प्रत्युपस्थिते ।

तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनं । कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ।

१३३१

निहतास्तेन वै पूर्वं हतवानसि यान् रिपून् । अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिं ।

नमस्व देवं प्रथतो विश्वेशं हरमन्त्रयं । यस्तु ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।

तस्मिन् प्रभावमेवाये यच्छ्रुतन्ते धनञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये चतुस्त्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ शौनक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितं । यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ।

सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थवगाहनं । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ।

१३३२

पाविताङ्गाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथा । नारायणाश्रया पुण्यां सर्वपापप्रमोचनीं ।

दुर्द्धर्षो भगवान्देवः सर्वलोकनमस्कृतः । स ब्रह्मकैः सुरैः कृत्स्नैरन्यैश्चैव महर्षिभिः ।

दृष्टवान् नारदो यत्तु देवं नारायणं हरिं । नूनमेतद्भानुमतं तस्य देवस्य सूतज ।

यदृष्टवान् जगन्नाथमनिरुद्धतनौ स्थितं । यत् प्राद्वत् पुनर्भूयो नारदो देवसत्तमौ ।

नरनारायणौ द्रष्टुं कारणं तद्वीहि मे ।

१३३३

॥ सूत उवाच ॥ तस्मिन् यज्ञे वर्त्तमाने राज्ञः पारोक्षितस्य वै । कर्मान्तरेषु विधिवद्वर्त्तमानेषु शौनक ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासमुषिं वेदनिधिं प्रभुं । परिपप्रच्छ राजेन्द्रः पितामहपितामहं ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ शैलश्रीश्चिद्व्रजेन नारदेन सुरर्षिणा । ध्यायता भगवत्कथां रक्षितं किमतः परं ।

वदर्थ्याश्रममागम्य समागम्य च तावृषी । कियन्तं कालमवसत् कां कथां पृष्ट्वांश्च सः ।

इदं शतसहस्राद्धिं भारताख्यानविस्तरात् । आमथ्यं मतिमन्येन ज्ञानादधिमुत्तमं ।

१६३५

नवनीतं यथा दध्नीः मलयाच्चन्दनं यथा । आरण्यकञ्च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ।

समुद्धृतमिदं ब्रह्मन् कथामृतमिदन्तथा । तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयं ।

स ईशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः । अहो नारायणं तेजो दुर्दृशं द्विजसत्तम ।

यत्राविशन्ति कल्यान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः । ऋषयश्च सगन्धर्वा यच्च किञ्चिच्चराचरं ।

न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च । सर्वत्रायमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनं ।

१६३६

न तथा फलदञ्चापि नारायणकथा यथा । सर्वथा पाविताः स्नेहश्रुत्वमामादितः कथां ।

हरेर्विश्वेश्वरस्नेह सर्वपापप्रणाशनी । न चित्रं कृतवांस्तत्र यदर्थ्या मे धनञ्जयः ।

वासुदेवसहायो यः प्राप्तवान् जयमुत्तमं । न चास्य किञ्चिदप्राप्यं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।

त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स यथास्मीत् स ह्यकृतं स वै । धन्याश्च सर्वे एवासन् ब्रह्मन्ते मम पूर्वजाः ।

हिताय श्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः । तपस्तथ सुदृश्या हि भगवालोक्तपूजितः ।

१६३७

यदृष्टवन्तस्ते साक्षात् श्रीवत्साङ्गविभूषणं । तेभ्य धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिनः ।

न चात्पतेजसमृद्धिं वेद्मि नारदमव्ययं । श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ।

देवप्रसादानुगतं यत्कं तत्तस्य दर्शनं । यदृष्ट्वांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितं ।

वदरीमाश्रमं दत्तु नारदः प्राद्रवत् पुनः । नरनारायणौ द्रष्टुं किञ्चु तत् कारणं मुने ।

श्वेतद्वीपान्विवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिनः । वदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ।

१६३८

कियन्तं कालमवसत् प्रश्नान् कान् पृष्ट्वांश्च ह । श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन् वा सुमहात्मनि ।

किमब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी । तदेतन्मे यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे । यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमं ।

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययं । निवृत्तो नारदो राजन्तरसा मेरुमागमत् ।

हृदयेनोदहन् भारं यदुक्तं परमात्मना । पञ्चादस्य भवद्वाजनात्मनः साध्वसं महत् ।

१६३९

यद्गत्वा दूरमध्वानं क्षेमी पुनरिहागतः । मेरोः प्रचक्राम ततः पर्वतं गन्धमादनं ।

निपपात च खान्तूर्णं विशालां वदरीमनु । ततः स ददृशे देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ।

तपस्वरत्नौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ । तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्वलोकविरोचनात् ।

श्रीवत्सलचक्षौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ । जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चकलचक्षौ ।

शूढोरस्कौ दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किनौ । षष्टिदन्तावष्टङ्गौ मेघौषसदृशस्वनौ ।

१६४०

स्वस्त्रौ पृथुललाटौ च सुभ्रू सुहनुनासिकौ । आतपत्रेण सदृशे शिरसौ देवयोस्तथोः ।

एवं लक्षणसम्पन्नौ महापुरुषभञ्जितौ । तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्त्राभ्याञ्च प्रतिपूजितः ।

स्वागतेनाभिभाष्यथ पृष्ट्वानामयन्तथा । बभूवान्तर्गतमतिर्निरीक्ष्य पुरुषोत्तमौ ।

सदेगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः । श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशाष्टविस्मयतौ ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा कृत्वा चाभिप्रदर्शिणं । स चोपविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे ।
ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि । अशी श्रमदमोपेतौ कृत्वा पूर्वाह्निकं विधिं ।
पञ्चानारदमव्ययौ पादार्घ्याभ्यामथार्चतः । पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिथ्याङ्गिकौ नृप ।
तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत । आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटो यथाग्निभिः ।
अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् । सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुखस्थितं ।

१२२५

॥ नरनारायणवृचतुः ॥ अपीदानीं स भगवान् परमात्मा सनातनः । श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा । १२२५

॥ नारद उवाच ॥ दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान् विश्वरूपधरोऽव्ययः । सर्वे लोका हि तत्रस्थास्तथा देवाः सहर्षिभिः ।

अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन् सनातनौ । तैर्लक्षणेनैतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ।

तैर्लक्षणेनैतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवां । दृष्टौ युवां मया तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।

इहैव चागतोऽस्य विस्मयः परमात्मना । को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया ।

सदृशस्त्रिषु लोकेषु च्छते धर्मात्मजौ युवां । तेन मे कथितः कृत्स्नो धर्मः क्षेत्रज्ञसंज्ञितः ।

१२२५

प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्या इह ये यथा । तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।

प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमं । तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्द्धं रमते च सः ।

प्रियभक्तो हि भगवान् परमात्मा द्विजप्रियः । रमते सोऽर्ह्यमानो हि सदा भागवतप्रियः ।

विश्वभुक् सर्वगो देवो माधवो भक्तवत्सलः । स कर्त्ता कारणश्चैव कार्यश्चातिबलश्रुतिः ।

हेतुश्चाज्ञाविधानश्च तत्त्वश्चैव महायशः । तपसा योज्य सोत्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ।

१२२५

तजे इत्यभिविख्यातं स्वयं भासावभासितं । शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु बिहिता भावितात्मना ।

एतया शुभया बुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थितः । न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।

न वायुर्वीति देवेशे तपस्वरति दुश्चरं । वेदोमष्टनलोत्सिधा भूमावास्थाय विश्वज्ञत् ।

एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुर्दङ्मुखः । साङ्गानावर्त्तयन् वेदांस्तपस्त्रये सुदुश्चरं ।

यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पश्यपतिश्च यत् । शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ।

१२२५

मागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये । हव्यं कथ्यश्च सततं विधियुक्तं प्रयुञ्जते ।

कृत्स्नान् तस्य देवस्य चरणानुपतिष्ठतः । याः क्रियाः संप्रयुक्ताश्च एकान्तगतबुद्धिभिः ।

ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयं । न तस्मान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्धर्मात्मभिः ।

विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्यैकार्त्तिकं व्रतः । इह चैवागतसेन विस्मयः परमात्मना ।

एवं मे भगवान् देवः स्वयमाख्यातवान् हरिः । आसिन्धे तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ।

१२२५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपे पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

॥ नरनारायणवृचतुः ॥ धर्मोऽस्यबुद्धीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः । नहि तं दृष्टवान् कश्चित् पद्मयोनिरपि

पृथक् ।

अव्यक्तयोनिर्भगवान् दुर्दृशः पुरुषोत्तमः । नारदैतद्वि नौ सत्यं वचनं समुदाहृतं ।
 नास्य भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते । ततः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं दिजोत्तम ।
 तपो हि तप्यतस्तस्य यत् स्थानं परमात्मानः । न तत् सम्प्राप्तुते कश्चिदृते ह्यावां दिजोत्तम ।
 या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्भुतिः । स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ।
 तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुवः पतेः । क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यथा भूमिस्तु युज्यते ।
 तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहिताद्रसः । आपो हि तेन युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ।
 तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकं । येन संयुज्यते सूर्यस्ततो लोके विराजते ।
 तस्माद्देवात् समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् । येन स्र युज्यते वायुस्ततो लोकान् विवात्यसौ ।
 तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरात् प्रभोः । आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतं ।
 तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात् सर्वभूतगतं मनः । चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ।
 सद्भूतोत्पादकं नाम तत् स्थानं वेदसंज्ञिकं । विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान् हव्यकथ्यभुक् ।
 ये हि निष्कलुषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः । तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां दिजसत्तम ।
 सर्वलोके तमेहन्ता आदित्यो दारमुच्यते । आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित् कचित् ।
 परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत । तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ।
 मनोभूतास्ततो भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत । प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं सङ्कर्षणन्ततः ।
 विशन्ति विप्रप्रवराः साङ्ख्या भागवतैः सह । ततस्त्वैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
 प्रविशन्ति दिजश्रेष्ठाः चेचञ्चं निर्गुणात्मकं । सर्वावाप्तं वासुदेवं चेचञ्चं विद्धि तत्त्वतः ।
 समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ।
 आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ दिजोत्तम । रम्यां विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ ।
 ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः । भविष्यन्ति त्रिलोकस्यास्तेषां स्वस्तीत्ययो दिज ।
 विधिना स्नेह युक्ताभ्यां यथापूर्वं दिजोत्तम । आश्रिताभ्यां सर्वैकच्छं व्रतं सम्यगनुष्ठितं ।
 आवाम्भ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन । समागतो भगवता सङ्कल्पं कृतवांस्तथा ।
 सर्वं हि नौ संविदितं त्रैलोके सचराचरे । अद्भुतव्यति वृत्तं वा वर्त्तते वा शुभाशुभे ।
 सर्वं स ते कथितवान् देवदेवो महामुने ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्यो च वर्त्तते । नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ।
 जजाप विधिवन्मन्त्रान् नारायणगतान् ब्रह्मन् । दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ।
 अवसत् स महातेजा नारदो भगवाननृपिः । तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरनारायणौ च तौ ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये षट्चत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्स्थि कालस्य नारदः परमेष्ठिजः । देवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यञ्जने ततः परं ।
 ततस्त्वं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः । क इज्यते दिजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ।

१३२७५

१३२८०

१३२८१

१३२८२

१३२८३

१३४००

तया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमं । किमेतत् क्रियते कर्म फलं वास्य किमिच्छते ।

॥ नारद उवाच ॥ त्वैतत् कथितं पूर्वं दैवं कर्तव्यमित्यपि । दैवतञ्च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ।

ततस्तद्भाविता नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययं । तस्माच्च प्रसृतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

मम वै पितरं प्रीतः परमेश्वर्यजोजनत् । अहं सङ्कल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ।

यजामि वै पितृन् साधो नारायणविधौ कृते । एवं स एव भगवान् पिता माता पितामहः ।

१३५९

इज्यते पितृयज्ञेषु तथा नित्यं जगत्पतिः । श्रुतिश्चाप्यपरा देवो पुत्रान् हि पितरो यजन् ।

वेदश्रुतिः प्रणष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः । ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपेदिरे ।

नूनं सुरैस्तद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः । पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ।

त्रोन् पिण्डान्व्यस्य वै पृथ्व्यां पूर्वान्दत्त्वा कुशानिति । कथन्तु पिण्डसंज्ञान्ते पितरो लेभिरे पुरा ।

॥ नरनारायणवृचतुः ॥ इमां हि धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखलां । गोविन्द उज्जहाराणु वाराहं रूपमास्थितः ।

१३६०

स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः । जलकर्ममलिप्राज्ञो लोककार्यार्थमुद्यतः ।

प्राप्ते चाह्निककाले तु मध्यदेशगते रवौ । दंष्ट्राविलग्नान्स्त्रीन् पिण्डान् विधूय सहसा प्रभुः ।

स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानास्तीर्थं नारद । स तेष्व्वात्मानमुद्दिश्य पितृयज्ञके यथाविधि ।

सङ्कल्पयित्वा त्रोन् पिण्डान् स्वेनैव विधिना प्रभुः । आत्मगात्रोऽसम्भूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ।

प्राच्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान् स्वयं । मर्यादास्थापनार्थञ्च ततो वचनमुक्तवान् ।

१३६१

॥ वृषाकपिर्वाच ॥ अहं हि पितरः सष्टमुद्यतो लोककृत् स्वयं । तस्य चिन्तयतः सद्यः पितृकार्यविधीन् परान् ॥

दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममेते दक्षिणं दिशं । आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात् पितर एव ते ।

त्रयो मूर्त्तिविहीना वै पिण्डमूर्त्तिधरास्त्विमे । भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ।

नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित् को वान्योऽर्हो मया स्वयं । को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।

१३६२

पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणं । इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ।

वाराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान् सवितरान् । आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ।

एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डसंज्ञिताः । लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ।

ये यजन्ति पितृन् देवान् गुरुंश्चैवातिथींस्तथा । गात्रैव दिजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं तथा ।

कर्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते । अन्तर्गतः स भगवान् सर्वसत्त्वशरीरगः ।

१३६३

इमः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः । महान्महात्मा सर्वोत्तम नारायण इति स्मृतः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्तचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वैतन्मरदो वाक्यं नरनारायणेरितं । अत्यन्तं भक्तिमान्देवे ऐकान्तिकमुपेयिवान् ॥

प्राप्य वर्षसहस्रान्तु नरनारायणाश्रमे । अत्रा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययं ।

हिमवन्तं जगाम ण्डु यवास्तु खड्ग आश्रमः । तावपि स्थातत पथौ नरनारायणादृष्टौ ॥

तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमं । तमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोदह ।
पावितात्माद्य संवृत्तः श्रुत्वामादितः कथां । नैव तस्यापरो लोको नायं पार्थिवसत्तम ।
कर्म्मणा मनसा वाचा यो दिव्यादिष्णुमव्ययं । भजन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।
यो दिव्यादिबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिं । कथं नाम भवेद्वैश्व आत्मा लोकस्य कस्यचित् ।
आत्मा हि पुरुषव्याघ्र ज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः । य एष गुरुरस्माकं ऋषिर्गन्धर्वतोसुतः ।
तेनैतत् कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययं । तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितञ्च तवानघ ।

१३४९०

१३४९५

नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः संसंग्रहः । एष धर्मी जगन्नाथः साक्षान्नारायणानूप ।
एवमेव महान् धर्म्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम । कथितो हरिर्गीतासु समासविधिकल्पितः ।
कृष्णदैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं भुवि । को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ।
धर्म्मान्नाविधाञ्चैव को ब्रूयात्तस्मृते विभुं । वर्त्ततान्ते महायज्ञो यथा सङ्कल्पितस्त्वया ।
संकल्पिताश्चमेधस्त्वं श्रुतधर्म्मश्च तत्त्वतः ।

१३४९०

॥ सौतिरुवाच ॥ एतत्तु महदाख्यानं श्रुत्वा पार्थिवसत्तमः । ततो यज्ञसमाप्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत् ।
नारायणीयमाख्यानं एतत्ते कथितं मया । पृष्टेन शौनकाद्येषु नैमिषारण्यवासिषु ।
नारदेन पुरा यद्वै गुरवे तु निवेदितं । ऋषीणां पाण्डवानाञ्च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।

स हि परमर्षिर्जनभुवनपतिः पृथुधरणिधरः श्रुतिविनयविधिः । शमनियमविधिर्धर्मनियमपरो द्विजवरसहितस्तव च भवतु
गतिः ।

हरिरमरहितो ह्यसुरबधकरस्तपसां निधिः सुमहतां यज्ञसाञ्च भाजनं मधुकैटभहा । कृतधर्म्मविदां गतिदोऽभयदो मखभा
गहरोऽस्तु शरणं स ते ।

१३४९५

त्रिगुणो विगुणश्चतुरात्मधरः पूर्त्तैष्टयोश्च फलभागहरः । विदधातु नित्यमजितोऽतिबलो गतिमात्मगां सुकृतिनाम्हरीणां ।
तं लोकसन्निभमजं पुरुषं पुराणं रविवर्धमोश्चरं गतिं बह्व्यसः । प्रणमध्वमेकमनसो यतः सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं
प्रणतः ।

स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं सुखं परायणमचलं हि पदं । तत् साङ्ख्ययोगिभिरुदारधृतं बुद्ध्या यतात्मभिरिदं
सनातनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये अष्टचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

॥ शौनक उवाच ॥ श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः । जन्म धर्म्मगृहे चैव नरनारायणात्मकं ।

महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः ।

१३४९०

तथा च नः श्रुतो ब्रह्मन् कथ्यमानस्त्वयानघ । यच्च तत् कथितं पूर्वं त्वया ह्यशिरौ महत् ।

हव्यकव्यभुजो विष्णोर्हृदक्पूर्वं महोदधौ । तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

किन्तुदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा । रूपं प्रभावं महतामपूर्वं धोमताम्बर ।

दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितीजसं । तदशशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ।

एतन्नः संशयं ब्रह्मन् पुराणं ज्ञानसम्भवं । कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितं ।

१२४५५

पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन् पुण्यां कथयता कथां ।

॥ सूत उवाच ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसम्मितं । जगौ यद्भगवान् व्यासो राज्ञः पारिचितस्य वै ।

श्रुत्वाश्वशिरसो मूर्त्तिं देवस्य हरिमेधसः । उत्पन्नसंशयो राजा एतेदेवमेवादयत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ यत्तद्दर्शितवान् ब्रह्मा देवं ह्यश्वशिरोधरं । किमर्थं तत्समभवत्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्किञ्चिदिह लोके वै देहसत्त्वं विश्राम्यते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरोश्वरबुद्धिभिः ।

१२४५६

ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ।

भूतप्रलयमत्यन्तं शृणुष्व नृपसत्तम । धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्ष्वे पुरा ।

ज्योतिर्भूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले । वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोऽनुगे ।

व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्तताङ्गते । अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्व्वगतेऽपि च ।

तम एवाभवत् सर्व्वं न प्राज्ञायत किञ्चन । तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमो मूलामृतात्मकं ।

१२४५७

तदिश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितं । सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।

तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम । विद्यासहायवान्देवो विश्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।

अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः । जगतश्चिन्तयन् सृष्टिं चित्रां बह्वगुणोद्भवां ।

तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्रुतः । अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुखः ।

हिरण्यगर्भो भगवान् सर्व्वलोकपितामहः । पद्मेऽनिरुद्धात् समभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ।

१२४५८

सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः । ददृशेऽद्भुतसङ्काशो लोकानापोमयान् प्रभुः ।

सत्त्वस्थः परमेष्ठो स ततो भूतगणान् सृजन् । पूर्व्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ।

नारायणकृतौ विन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ । तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ।

एकस्तत्राभवद्विन्दुर्ध्वाभो रुचिरप्रभः । स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाक्षया ।

कठिनस्त्वपरो विन्दुः कैटभो राजसस्तु सः । तावन्धधावतां श्रैष्ठो तमोरजोगुणान्वितौ ।

१२४५९

बलवनौ गदाक्षौ पद्मनालानुसारिणौ । ददृशातेऽरविन्दस्वं ब्रह्माणममितप्रभं ।

सृजनं प्रथमं वेदांश्चतुरस्रावविग्रहान् । ततो विग्रहवनौ तौ वेदान् दृष्ट्वासुरोत्तमौ ।

सहसा जगद्दत्तुर्व्वेदान् ब्रह्माणः पश्यतस्तदा । अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान् गृह्य सनातनान् ।

रसां विविशतुस्त्वर्षभुदकपूर्णे महोदधौ । ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कशालमाविशत् ।

ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्व्विना कृतः ।

१२४६०

॥ ब्रह्मोवाच ॥ वेदा मे परमं चतुर्व्वेदा मे परमं बलं । वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तरं ।

मम वेदा हृताः सर्व्वे दानवाभ्यां बलाद्विहताः । अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्व्विनाकृताः ।

वेदानृते हि किं कुर्यां लोकानां सृष्टिमुत्तमो । अहो वत महद्दुःखं वेदनाशनजं मम ।

प्राप्तं दुनोति हृदयं तीक्ष्णं श्रेष्ठं वरुणस्य । को हि शोकार्ष्वे मम मामिमोऽद्य समुद्धरेत् ।

वेदांस्तान्मानयेन्नष्टान् कस्य चाहं प्रियो भवे । इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणे नृपसत्तम ।
हरिस्तोत्रार्थमुद्धृता बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर । ततो जगौ परं जयं प्राञ्जलिप्रग्रहः प्रभुः ।
॥ ब्रह्मोवाच ॥ ओं नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज । लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ साङ्ख्ययोगनिधे प्रभो ।
व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थितः । विश्वभुक् सर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज ।
अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम स्वयम्भुवः । तत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितं ।
चानुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनं । त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म द्वितीयं वाचिकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणजज्ञापि चतुर्थं जन्म मे विभो । नास्त्यज्ञापि मे जन्म त्वत्तः परममुच्यते ।
अण्डजज्ञापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्म्मितं । ददञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति वै विभो ।
सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्तस्त्वव चिगुणवर्जितः । प्रथमः पुण्डरीकाक्ष प्रधानगुणकल्पितः ।
त्वमोश्वरस्वभावश्च कर्मबन्धः स्वयम्भुवः । त्वया विनिर्म्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्व्योऽतिगः ।
ते मे वेदाहताश्चक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि । ददस्व चक्षूषि मम प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ।
एवं स्तुतः स भगवान् पुरुषः सर्वतोमुखः । जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ।
ऐश्वर्येण प्रयोगेण द्वितीयान्तनुमास्थितः । सुनाभिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः सुभ्रं वेदानामालयः प्रभुः । तस्य मूर्द्धा समभवद्भौः सनत्तत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन्दीर्घारवेरंशुसमप्रभाः । कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती श्राव्णौ भ्रुवावास्तां महोदधौ । चक्षुषी सोमसूर्यौ ते नासा सन्ध्या पुनः स्मृता ।
ओंकारस्त्वय संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मितः । दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः । ग्रीवा चास्याभवद्राजन् कालरात्रिगुणोत्तरा ।
एतद्भयशिरः कृत्वा नानामूर्त्तिभिरावृतं । अन्तर्दधौ स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ।
रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः । शैल्यं स्वरं समास्थाय उद्गीतं प्रासृजत् स्वरं ।
सस्वरः सानुनादौ च सर्वशः स्निग्ध एव च । बभूवान्तर्महीभूतः सर्वभूतगुणे हितः ।
ततस्तान्मसुरौ कृत्वा वेदान् समयबन्धनान् । रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन् देवो हयशिरोधरः । जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतो हरिः ।
प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्तां प्रकृतिङ्मतः । स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्व्वं महोदधौ ।
वेदानामालयश्चापि बभूवाश्चशिरास्ततः । अथ किञ्चिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ।
पुनराजग्नस्तत्र वेगितौ पश्यताश्च तौ । यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत् स्थानं शून्यमेव च ।
तत उत्तममास्थाय वेगं बलवताम्बरौ । पुनरुत्तस्थतुः श्रीधरं रसानामालयात्तदा ।
ददृशते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुं । श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितं ।
भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतं । आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ।
शयने नागभोगाढ्यौ ज्वालामालासमावृते । निष्कलशेण सत्त्वेन सम्यक् रूचिरप्रभं ।

१२४८५

१२४८६

१२४८७

१२४८८

१२४८९

१२४९०

तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रैः तौ महाहासममुञ्चतां । ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ।
 अयं स पुरुषः श्वेतः श्वेते निद्रामुपागतः । अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ।
 कस्यैष को नु खल्वेष किञ्च स्वपिति भोगवान् । इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिं ।
 युद्धार्थिनौ हि विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः । निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ।
 अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै । रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ ।
 ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन् जघान मधुसूदनः । ततस्तयोर्व्वधेनाग्नौ वेदापहरणेन च ।
 शोकापनयनञ्चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः । ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः ।
 निर्धमे स तदा लोकान् कृत्स्नान् स्थावरजङ्गमान् । दत्त्वा पितामहायाग्र्यां मतिं लोकविसर्गिणीं ।
 तत्रैवान्तर्हृद्देवो यत एवागतो हरिः । तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयगिरस्तनुं ।
 पुनः प्रवृत्तिं धर्मायै तामेव विदधे तनुं । एवमेव महाभागो बभूवाश्चशिरा हरिः ।
 पौराणमेतत् प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरं । यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्भारयित्वा वा ।
 न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत् कदाचन । आराध्य तपसोयोगे देवं हयगिरीधरं ।
 पञ्चालेन क्रमः प्राप्नोति देवेन पथि देशिते । एतद्भयगिरी राजन्नाख्यानन्तव कीर्तितं ।
 पुराणं वेदसमितं यन्मां लं परिपृच्छसि । यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित् ।
 तां तां कुर्याद्भिः कुर्व्वणः स्वयमात्मानमात्मना । एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसोनिधिः ।
 एष योगश्च साङ्ख्यश्च ब्रह्म चाग्न्यं हरिर्विभुः । नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।
 तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः । नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकं ।
 नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः । प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मा नारायणात्मकः ।
 नारायणात्मको गन्धो भूमी श्रेष्ठतमः स्मृतः । अपाञ्चापि गुणा राजन् रसा नारायणात्मकाः ।
 ज्योतिषाश्च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकं । नारायणात्मकस्यापि स्युर्गो वायुगुणः स्मृतः ।
 नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशसम्भवः । मनस्यापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणं ।
 नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनञ्च यत् । नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवता ।
 नारायणपरं साङ्ख्यं योगो नारायणात्मकः । कारणं पुरुषो ज्ञेया प्रधानञ्चापि कारणं ।
 स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषाञ्च कारणं । अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधं ।
 विविधा च तथा चेष्टा दैवश्चैवात्र पञ्चमं । पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्व्वत्र वै हरिः ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्व्वतोमुखैः । तत्त्वमेका महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 ब्रह्मादीनां सलोकाणां ऋषीणाञ्च महात्मनां । साङ्ख्यानं योगिनाञ्चापि यतीनामात्मवेदिनां ।
 मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते । ये केचित् सर्व्वलोकेषु दैवं पितृञ्च कुर्व्वते ।
 दानानि च प्रयच्छन्ति तपते च तपो महत् । सर्व्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः ।
 सर्व्वभूतकृतावाप्तो वासुदेवेति ज्ञेयते ।

१२५१५

१२५२०

१२५२५

१२५३०

१२५३५

१२५४०

अयं हि नित्यः परमो महर्षिर्ब्रह्माविभूतिर्गुणवर्जिताख्यः । गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं कालो यथर्त्तादृतुसंप्रयुक्तः । ३४४
नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो न चागतिं कश्चिदिहानुपश्यति । ज्ञानात्मकाः सन्ति हि ये महर्षयः पश्यन्ति नित्यं
पुरुषं गुणाधिकं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये जनपञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अहो ह्येकान्तिनः सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः । विधिप्रयुक्तां पूजाञ्च गृह्णाति भगवान्
स्वयं ।

ये तु दग्धेभ्यः लोके पुण्यपापविवर्जिताः । तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टाः पारम्यार्थागता गतिः ।
चतुर्थ्याञ्चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तम । एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदं ।
नूनमेकान्तधर्माऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः । अगत्वा गतयस्त्रिस्तो नियच्छन्त्ययं हरिं । १२४४
सहोपनिषदान् वेदान् ये विप्राः सम्यगास्थिताः । पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्माः ।
तेभ्यो विशिष्टं जानामि गतिमेकान्तिनां नृणां । केनैव धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ।
एकान्तिनाञ्च का चर्या कदाचोत्पादिता विभो । एतन्मे संशयं किञ्चि परं कौतूहलं हि मे ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समुपोदेव्यनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे । अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयं ।
अगतिञ्च गतिञ्चैव पूर्वन्ते कथिता मया । गहनो ह्येष धर्मा वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः । १२४५
स्मृतः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः । धार्यते स्वयमोशेन राजन् नारायणेन च ।
एतदर्थं महाराज पृष्ठः पार्थेन नारदः । ऋषिमर्थं महाभागः शृणुतोः कृष्णभीमयोः ।
गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम । यथा तत् कथितं तच्च नारदेन तथा शृणु ।
यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतं । ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयं ।
तेन धर्मेण कृतवान् दैवं पिबञ्च भारत । फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे । १२४६
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतंप्रपेदिरे । वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ।
यदासीच्चानुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणे नृप । तदा पितामहेनैव सोमाद्धर्मः परिश्रुतः ।
नारायणात्मको राजन् रुद्राय प्रददौ च तं । ततो द्यागस्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ।
बालखिल्यानृषीन् सर्वान् धर्ममेतदपादयत् । अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया ।
दत्तोयं ब्रह्मणे जन्म यदासीद्वाचिकं महत् । तत्रैव धर्मः सम्भूतः स्वयं नारायणानृप । १२४७
सुपर्णा नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तेन दमेन निधमेन च ।
त्रिःपरिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्ममुत्तमं । यस्मात्तस्माद्गतं ह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते ।
ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्विदुश्चरं । सुपर्णाचाप्यधिगतो धर्म एव सनातनः ।
वायुना द्विपदं श्रेष्ठ कथितो जगदायुषा । वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विधसाग्निभिः ।
ततो महोदधिशैव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमं । अन्तर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः । १२४८
यदा भूयः श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मनः । ब्रह्मणः पुरुषस्याप्र तत्र कीर्तयतः शृणु ।

जगत् सृष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयं । चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुं ।
 अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णार्भां पुरुषः स्मृतः । प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ।
 सृज प्रजाः पुत्र सर्वा मुखतः पादतस्तथा । श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजस्य सुव्रत ।
 धर्मश्च मत्तो गृह्णीष्य शाश्वतं नाम नामतः । तेन सृष्टं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि । १४४०५
 ततो ब्रह्मा नमस्कृते देवाय हरिर्मेधसे । धर्मश्चाग्र्यं स जगद् हरहस्यं संस्रवहं ।
 आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्भवम् । उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
 त्वं कर्त्ता युगधर्माणां निराशीः कर्मसंज्ञितः । जगाम तमसः पारं यत्रान्यत्तं व्यवस्थितं ।
 ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मा लोकपितामहः । असृजत् स ततो लोकान् कृत्स्नान् स्थावरजङ्गमान् ।
 ततः प्रावर्त्तत तदा आदौ कृतयुगं प्रभुम् । ततो हि सात्त्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः । १४४०६
 तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् । पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
 धर्मप्रतिष्ठाहेतुश्च मनुं स्वारोचिषन्ततः । अथःपयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ।
 ततः स्वारोचिषः पुत्रं स्वयं शङ्खपदं नृप । अध्यापयत् पुरा व्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ।
 ततः शङ्खपदश्चापि पुत्रमात्मजमैरसं । दिशां पालं सुवर्णाभमध्यापयत भारत ।
 सोऽन्तर्द्देध ततो भूयः प्राप्ते चेतायुगे पुनः । नासत्ये जन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम । १४४०७
 धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः । तज्जगादारविन्दाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ।
 सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवानृप । सनत्कुमारादपि च वीरणे वै प्रजापतिः ।
 कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतदधोतवान् । वीरणस्याप्यधोत्थैनं रैभ्याय मुनये ददौ ।
 रैभ्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुभेधसे । कुचिनाक्षे स प्रददौ दिशां पालाय धर्मेणे ।
 ततोऽप्यन्तर्द्देधे भूयो नारायणमुखोद्भवः । अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये । १४४०८
 एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात् पुनः । गृहीतो ब्रह्मणा राजन् प्रयुक्तश्च यथाविधि ।
 अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना वर्धिवदो नृप । वर्धिवद्भ्यश्च सम्प्राप्तः सामवेदान्तगं द्विजं ।
 ज्येष्ठनामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः । ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रान्तो राजानमधिकल्पनं ।
 अन्तर्द्देधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभोर्हरेः । यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
 तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह । पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोककारिणे । १४४०९
 पितामहश्च दत्ताय धर्ममेतं पुरा ददौ । ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम ।
 आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वान् जगृहे ततः । चेतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनेव ददौ ।
 मनुश्च लोकस्थत्यर्थं सुतार्ये स्वाकवे ददौ । इत्थाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
 गमिष्यन्ति क्षयान्ति च पुनर्नारायणं नृप । यतीनाञ्चापि यो धर्मः स ते पूर्व्वं नृपोत्तम ।
 कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः । नारदेन सुसंप्राप्तः सरहस्यः संस्रवहः । १४४१०
 एष धर्मो जगन्नाथात् साक्षान्नारायणानृप । एवमेव महान् धर्मो आद्यो राजन् सनातनः ।

दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्त्वतैर्धार्यते सदा । धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।
 अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः । एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्व्यूहसंज्ञितः ।
 त्रिव्यूहस्यापि सङ्ख्यातस्तुर्व्यूहश्च दृश्यते । हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्धर्मो निष्कलस्तथा ।
 जीवश्च धर्मभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः । मनश्च प्रथितं राजन् पञ्चेन्द्रियसमीरणं ।
 एष लोकविधिधीमानेष लोकविसर्गकृत् । अकर्त्ता चैव कर्त्ता च कार्यं कारणमेव च ।
 यथेच्छति तथा राजन् क्रीडते पुरुषोऽव्ययः । एष एकान्तधर्मस्ते कीर्त्तितो नृपसत्तम ।
 मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः । एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप ।
 यद्येकान्तिभिराकीर्षं जगत् स्यात् कुरुनन्दन । अहिंसकैरात्मविद्धिः सर्वभूतहिते रतैः ।
 भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीः कर्मविवर्जिता । एवं स भगवान् व्यासो गुरुर्मम विशाम्यते ।
 कथयामास धर्मज्ञो धर्मराजो दिजोत्तमः । शृणुणां सन्निधौ राजन् शृण्वतोः कृष्णभोक्तृभ्योः ।
 तस्यायकथयत्पूर्वं नारदः सुमहातपाः । देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चन्द्राभमच्युतं ।
 यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ।

१२१०

१२११

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं बह्विधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितं । न कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तिस्रः प्रकृतयो राजन् देहबन्धेषु निर्मिताः । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैव भारत । १२१२

देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्बह । सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षाय निश्चितः ।
 अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवित्तमं । नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्रुतः ।
 मनोवित्तञ्च प्राप्नोति चिन्तयन् पुरुषोत्तमं । एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ।
 मनोषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षधर्म्मिणः । तेषां विच्छिन्नदृष्ट्यानां योगवेमवहो हरिः ।
 जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः ।
 साङ्ख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः । नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिं ।
 नारायणेन दृष्टस्तु प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् । एवमात्मेच्छया राजन् प्रतिबुद्धो न जायते ।
 राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते । तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशाम्यते ।
 प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेति हरिः स्वयं । पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतं । कामं देवा श्रवयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम ।

१२१२

१२१३

हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमं । वद सर्वं यथादृष्टं प्रवृत्तिञ्च यथाक्रमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सुसूक्ष्मं तत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निक्रियः पञ्चविंशकः ।

एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च । परस्परान्तरान्येतानि पञ्चरात्रञ्च कथ्यते ।

एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ।

१२१४

यथा समुद्रात् प्रसृता जलोघास्तमेव राजन् पुनराविशन्ति । इमे तथा ज्ञानमहाजलोघा नारायणं वै पुनराविशन्ति ।

एष ते कथितो धर्मः सात्वतः कुरुनन्दन । कुरुष्वैनं ययान्यार्थं यदि शक्नोऽसि भारत ।
 एवं हि स महाभोगो नारदो गुरवे मम । श्वेतानां यतिनाञ्चाह एकान्तगतिमव्ययाम् ।
 व्यासश्चाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसूतो गुरोः ।
 इत्थं हि दुश्शरो धर्म एष पार्थिवसत्तम । यथैव त्वं यथैवान्ये भवन्तीह विमोहिताः ।
 कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा । संहारकारकश्चैव कारणञ्च विशाम्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्येकान्तिभावे पञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

१३६३५

॥ जनमेजय उवाच ॥ साङ्ख्ययोगं पञ्चरात्रं वेदारण्यक्रमेव च । ज्ञानान्येतानि ब्रह्मैव लोकेषु प्रचरन्ति हि ।

किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने । प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिश्च यथाक्रमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जज्ञे ब्रह्मं परमत्युदारं यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् । पराशरात् सत्यवतो महर्षिं तस्मै नमो ऽज्ञा
 नतमोनुदाय ।

पितामहायं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिर्मार्षेयविभूतियुक्तं । नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदमहानिधानं ।
 तमादिकालेषु महाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममहानिधानं । ससर्जं पुत्रार्थमुदारतेजा व्यासं महात्मानमजं पुराणं ।

१३६४०

॥ जनमेजय उवाच ॥ त्वयैव कथितः पूर्व्वं सन्नवो दिजसत्तम । वशिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः ।

पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः । भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषते ।

किमतः पूर्व्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः । कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वेदार्थान् वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः । गुरोर्म्मै ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्यादः आसतः ।

१३६४५

कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः । शुश्रूष्वान्तत्यरा राजन् कृतवन्तो वयं तदा ।

सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः । अहञ्चतुर्यः शिष्यो वै शुक्रो व्यासात्मजस्तथा ।

रुभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः । शुश्रूभे हिमवत्यादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ।

वेदानावर्त्तयन् साङ्गान् भारतार्थांश्च सर्व्वशः । तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे ।

कथान्तरेऽयं कस्मिंश्चित् पृष्टोऽस्माभिर्दिजोत्तमः । वेदार्थान् भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा ।

१३६५०

स पूर्व्वमुक्त्वा वेदार्थान् भारतार्थांश्च तत्त्ववित् । नारायणादिदं जन्म व्याहर्त्तुमुपचक्रमे ।

॥ व्यास उवाच ॥ शुश्रूष्वमाख्यानवरमिदमार्षेयमुत्तमं । आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ।

प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसम्भवे । नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ।

सद्यजे नाभितः पूर्व्वं ब्रह्माणममितप्रभः । ततः स प्रादुरभवदयैनं वाक्यमब्रवीत् ।

मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः । सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन् सज्जडपण्डिताः ।

१३६५५

स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः । प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमोक्षरं ।

का शक्तिर्म्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते । अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यदनन्तरं ।

स एवमुक्तो भगवान् भूत्वाथान्तर्हितस्ततः । चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं बुद्धिमताम्बरः ।

स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुं । योगेन चैनां निर्धोगः स्वयं निययुजे तदा ।

सतामैश्वर्ययोगस्थां बुद्धिं गतिमतीं सतीं । उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः ।
 ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थमिद्धये । ततस्तमोश्चरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा ।
 अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः स ददृशे हरिः । भूयश्चैव वचः प्राह सृजेमा विविधाः प्रजाः ।
 वाढमित्येव कृत्वा सौ यथाज्ञां शिरसा हरेः । एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 प्राप चैनं मुहूर्तैनं स्वस्थानं देवसंज्ञितं । तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकोभावगतोऽभवत् ।
 अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल । सृष्टाः प्रजा इमाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमाकुला । जाता ह्येवं वसुमतो भाराक्रान्ता तपस्विनी ।
 बहवो बलिनः पृथ्व्या दैत्यदानवराक्षसाः । भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान् प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ।
 अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः । बाधितव्याः सुरगणा च्छयश्च तपोधनाः ।
 तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया । अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमं ।
 निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च । इयं तपस्विनी सत्या धारयिष्यति मेदिनी ।
 मया ह्येषा हि भ्रियते पातालस्थेन भोगिना । मया धृता धारयति जगद्विश्वं चराचरं ।
 तस्मात् पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये सम्भवं गतः । एवं सञ्चिन्तयित्वा तु भगवान् मधुसूदनः ।
 रूपायनेकान्यसृजत् प्रादुर्भावे भवाय सः । वाराहं नारसिंहञ्च वामनं मानुषं तथा ।
 एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः । अथ भूयो जगत्सृष्टा भोः शब्देनानुवादयन् ।
 सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् । अपान्तरतमा नाम सुता वाक्सम्भवः प्रभुः ।
 भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः । तमुवाच नतं मूर्धा देवानामादिरव्ययः ।
 वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया मतिमताम्बर । तस्मात् कुरु यथाज्ञप्तं ममैतद्वचनं मुने ।
 तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे । ततस्ततोऽपि भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा ।
 तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च । मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्त्तकः ।
 भविष्यत्यचलो ब्रह्मन्प्रधृष्यश्च नित्यशः । पुनस्त्रित्ये च सम्प्राप्तिं कुरवो नाम भारताः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि । तेषां तत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ।
 परस्परविनाशार्थं त्वामृते दिजसत्तम । तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्यसे तपसान्वितः ।
 कृष्णे युगे च सम्प्राप्तिं कृष्णवर्षा भविष्यसि । धर्माणां विविधानाञ्च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ।
 भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागादिभेदाज्ज्यसे । वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
 महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ।

१२६१०

१२६१५

१२६२०

१२६२५

१२६३०

१२६३५

यं मानसं वै प्रवदन्ति विप्राः पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तं । वशिष्ठमयश्च तपोनिधानं यस्यातिसूक्ष्मं व्यतिरिच्यते भाः ।
 तस्यान्वये चापि ततो महर्षिः पराशरो नाम महाप्रभावः । पिता स ते वेदनिधिर्ब्रह्मरिष्ठो महातपा वै तपसो निवासः ।

कानीनगर्भः पितृकन्यकायां तस्मादृषेस्त्वं भविता च पुत्रः ।

भूतभव्यभविष्याणां द्वित्रसर्वार्थसंशयः । ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ।

तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान् द्रव्येषु तपसान्वितः । पुनर्द्रव्यसि चानेकमहस्ययुगपर्थयान् ।
 अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तञ्च मे मुने । अनुधानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ।
 भविष्यति महासत्त्व ख्यातिश्चाप्यतुला तव । शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनोर्वाहान् ।
 तस्मिन्मन्त्रे चैव मन्वादिगणपूर्वकः । त्वमेव भविता ब्रह्म मत्प्रसादान्न संशयः ।
 यत्किञ्चिद्विद्यते लोके सर्वन्तन्मद्विचेष्टितं । अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वच्छन्दं विदधाम्यहं ।
 एवं सारस्वतमृषिमयान्तरतमन्तया । उक्त्वा वचनमीशानः साधयस्वेतदाब्रवीत् ।
 सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः । अपान्तरतमा नाम ततो जतोऽज्ञया हरेः ।
 पुनश्च जातो विख्यातेः वशिष्ठकुलनन्दनः । तदेतत् कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः ।
 नारायणप्रसादेन तथा नारायणशजं । मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणं ।
 पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना । एतद् कथितं सर्वं यन्मां पृच्छत पुत्रकाः ।
 पूर्वजन्म भविष्यच्च भक्तानां स्नेहतो मया ।

१३६९

१३६९

१३७०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एष ते कथितः पूर्वं सम्भवोऽस्मद्गुरोर्नृप । व्यासस्यास्तिष्ठमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ।
 साङ्ख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतन्तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ।
 साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो लोकस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ।
 अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ।
 उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्ययो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ।
 पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयं । सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेऽप्येतेषु दृश्यते ।
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः । न चैनमेवं जानन्ति तन्मोभूता विशास्यते ।
 तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठा नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम ।
 निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । संशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ।
 पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ।

१३७५

१३७१

साङ्ख्यश्च योगश्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः समस्तैश्च विभिर्भिरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणं ।

शुभाशुभं कर्मा समीरितं यत् प्रवर्तते सर्वलोकेषु किञ्चित् । तस्मादृषस्तद्भवतीति विद्याद्वित्यन्तरीचि भुवि चाप्यु चेति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्वैपायनोत्पत्तौ एकपञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बहवः पुरुषा लोके साङ्ख्ययोगविचारणे । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोदह ।

बहूनां पुरुषाणाञ्च यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणधिकां ।

१३७६

नमस्कृत्वा च गुरवे व्यासाय विदितात्मने । तपोयुक्ताय दान्ताय बन्धाय परमर्षये ।

इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु परमं । अतं सत्यञ्च विख्यातमृषिर्विद्वेन चिन्तितं ।

उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः । अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ।

समासतस्तु यद्भासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । ब्रह्मणा सह कंवादं व्यम्बकस्य विशाम्यते ।

१२७२०

चीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः । वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतः प्रबरो नृप ।

तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् । वैराजसदनान्नित्यं वैजयन्तं निषेवते ।

अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः । ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ।

आकाशेन महायोगी पुरा चिन्तयन् प्रभुः । ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्द्धनि ।

अग्रतश्चाभवत् प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः । तं पादयोर्निर्पतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना ।

१२७२५

उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः । उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजं ।

॥ पितामह उवाच ॥ स्वागतन्ते महाबाहो दिव्या प्राप्ताऽसि मेऽन्तिकं । कश्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतपसेः सदा ।

नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः ।

॥ रुद्र उवाच ॥ त्वत्प्रसादेन भगवन् स्वाध्यायतपसेर्नाम । कुशलञ्चाव्ययञ्चैव सर्वस्य जगतस्तथ ।

चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजसदने मया । ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्वमं त्वत्पादसेवितं ।

१२७३०

कौतूहलञ्चापि हि मे एकान्तगमनेन ते । नैतत् कारणमस्य हि भविष्यति पितामह ।

किन्तु तत् सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितं । सुरासुरैरभ्युषितं ऋषिभिश्चामितप्रभैः ।

गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च सततं सन्निषेवितं । उत्सृज्यमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया । अत्रैकागेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट् ।

॥ रुद्र उवाच ॥ बहवः पुरुषाः ब्रह्मं स्वयैकः सृष्टाः स्वयम्भुवा । सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन् सचैकः पुरुषो विराट् ।

१२७३५

को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मं स्वयैकः पुरुषोत्तमः । एतन्मे भगवन् ब्रूहि महत् कौतूहलं हि मे ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहवः पुरुषाः पुत्र ये लया समुदाहृताः । एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि

आधारन्तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते । ब्रह्मनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमं । निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्विपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शान्तोऽव्ययः । अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ।

१२७४०

न स शक्यस्त्वग्रा द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम । सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वे ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यग्रे । वसन्नपि शरीरेषु न स स्तिष्यति कर्मभिः ।

ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न याह्यः केनचित् क्वचित् ।

विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाब्जिनः सिकः । एकश्चरति क्षेत्रेषु खैरचारी यथासुखं ।

क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजञ्चापि शुभाशुभं । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।

१२७४५

नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् । साह्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमं ।

चिन्तयामि गतिञ्चास्य न गतिं वेद्मि चोत्तरं । यथाज्ञानन्तु वक्ष्यामि पुरुषन्तु सनातनं ।

तस्यैकत्वं महत्त्वञ्च स चैकः पुरुषः स्मृतः । महापुरुषशब्दं स विभर्त्येकः सनातनः ।

एको ज्ञताशो ब्रह्मधा समिध्यते एकः स्वर्ध्वस्तपसो योनिरेका । एको वायुर्ब्रह्मधा वाति लोके महोदधिशाम्भवां
योनिरेकः ।

पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपस्तं निर्गुणं पुरुषश्चाविशन्ति ।

१२०१०

हित्वा गुणमयं सर्व्वं कर्म हित्वा शुभाशुभं । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ।

अचिन्त्यश्चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मञ्चतुष्टयं । विचरेद्योऽसमुन्नद्धः स गच्छेत् पुरुषं शुभं ।

एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः । एकात्मानं तथात्मानमपरे ज्ञानचिन्तकाः ।

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः । स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ।

न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा । कर्मात्मा लपरो योऽसौ मोक्षवन्धैः स युज्यते ।

१२०१५

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः । एवं ब्रह्मविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमं ।

यत्तत् कृत्स्नं लोकतन्त्रस्य धाम वेद्यं परं बोधनीयः स बोद्धा । मन्ता मन्तव्यं प्राशिता प्राशनीयं द्रष्टा द्रष्टव्यं रसिता
रसनोयं ।

घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयं द्रष्टा द्रष्टव्यं आविता आविणीयं । ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणञ्च यदै प्रोक्तं तात सम्यक् प्रधानं ।

नित्यञ्चैतच्छाश्वतञ्चाव्ययञ्च यदै स्मृते धातुराद्यं विधानं । तदै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धं यदै लोके वैदिकं कर्म साधु ।

आशीर्धुक्तं तद्धि तस्यैव भाव्यं देवाः सर्व्वे मुनयः साधुशान्तास्तं प्राशंश्चे यज्ञभागं यजन्ते ।

१२०१६

अहं ब्रह्मा आद्य इर्शः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वञ्च मत्तः प्रसृतः । मत्तो जगज्जङ्गमं स्यावरञ्च सर्व्ववेदाः सरहस्या हि

पुत्र ।

चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति । एवं स भगवान्स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः ।

एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुष्ठेयम् । साङ्ख्यज्ञाने तथायोगे यथावदनुवर्षितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि नारायणीये त्रिपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

॥ शुधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः । धर्माश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सर्व्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गः सत्यफलं महत् । ब्रह्मदारस्य धर्मस्य नेहासि विफला क्रिया ।

१२०१७

यस्मिन् यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चितं । स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ।

इमाञ्च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमिच्छसि मे कथां । पुरा शक्रस्य कथितां नारदेन महर्षिणा ।

महर्षिर्नारदो राजन् सिद्धस्यैलोक्यसम्मतः । पर्य्येति क्रमशो लोकान् वायुरव्याहृतो यथा ।

स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयङ्गतः । सत्कृतश्च महेंद्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ।

तं कृतवर्णमासीनं पर्य्यष्टुच्छिपीपतिः । महर्षे किञ्चिदास्यर्थमसि दृष्टं त्वयानघ ।

१२०१८

यदा त्वमपि विप्रर्षे चैलोक्यं सचराचरं । जातकौतूहलो नित्यं सिद्धस्वरसि साचिवत् ।

न ह्यस्यविदितं लोके देवर्षे तव किञ्चन । श्रुतं वायुनभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ।

तस्मै राजन् सुरेन्द्राय नारदो वदताम्बरः । आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान् विपुलां कथां ।

यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः । कथां कथितवान् पृष्टस्त्वया त्वमपि मे शृणु ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने चतुःपञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ आसीत् किल नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे । गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः । १२०५

सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा च्छिन्नसंशयः । धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यहोता जितेन्द्रियः ।

तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसम्मतः । न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्नेन श्रीलेन चान्वितः ।

ज्ञातिसम्बन्धिविपुले सत्त्वाद्याश्रमसंयुक्ते । कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः ।

स पुत्रान् बहून् बहून् विपुले कर्माणि स्थितः । कुलधर्माश्रितो राजन् धर्मचर्यास्थितोऽभवत् ।

ततः स्वधर्मं वेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तमेव च । शिष्टाचोर्णञ्च धर्मञ्च त्रिविधं चिन्त्य चेतसा । १२०६

किन्तु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणं । इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयं ।

तस्मैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः । कदाचिदतिथिः प्राप्नो ब्राह्मणः सुसमाहितः ।

स तस्मै सत्क्रियाञ्चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना । विश्रान्तं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ । मित्रत्वमभिपन्नस्त्वां किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ।

गृहस्थधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रं गतस्त्वहं । धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्विज । १२०७

अहमात्मानमास्थाय एक एवात्मानि स्थितः । कर्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः ।

यावदेतदतीतं मे वयः पुत्रं फलाश्रितं । तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकं ।

अस्मिन् हि लोकसम्भारे परम्पारमभीष्टतः । उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममयः स्वः ।

संयुज्यमानानि निशम्य लोके निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि । दृष्ट्वा तु धर्मध्वजकृतुमालां प्रकीर्त्यमाणामुपरि प्रजानां ।

न मे मनो रज्यति भोगकाले दृष्ट्वा यतीन् प्रार्थयतः परच । तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण धर्मेण धर्मं विनियुञ्क्षु मां त्वं । १२०८

सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिभाषिणः । प्रोवाच वचनं श्रुत्वा प्राज्ञो मधुरया गिरा ।

॥ अतिथिरुवाच ॥ अहमप्यत्र मुह्यामि ममाप्येष मनोरथः । न च संनिश्चयं यानि बह्वदारे त्रिपिष्टये ।

केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः । वानप्रस्थाश्रयाः केचित् गार्हस्थ्यं केचिदास्थिताः ।

राजधर्माश्रयं केचित् केचिदात्मफलाश्रयं । गुरुधर्माश्रयं केचित् केचिदाकसंयमाश्रयं ।

मातरं पितरं केचित् शूद्रश्रूषन्तो दिवङ्गताः । अहिंसयापरे स्वर्गं सत्येन च तथा परे । १२०९

आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवङ्गताः । केचिदुक्कव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः ।

केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शूभाः । बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ।

आर्ज्वेनापरे युक्ता निहता नार्ज्वैर्वर्जिनः । अजवो नाकपृष्ठे वै शूद्रात्मानः प्रतिष्ठिताः ।

एवं बह्विधैर्लोकैर्धर्मद्वारैरनावृतैः । ममापि मतिराविष्ठा मेघलेखेव वायुना ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने षट्पञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

॥ अतिथिरवाच ॥ उपदेशन्तु ते विप्र करिष्येऽहं यथाक्रमं । गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतत्त्वन्तु मे शृणु । १९८००

यत्र पूर्वोभिर्गर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितं । नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाङ्गवं पुरं ।

समयैस्त्रिदशैस्त्रिदशमासीद्द्विजर्षभ । यन्नेन्द्रातिक्रमञ्चक्रे मान्धाता राजसत्तमः ।

कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् । पद्मनाभो महानागः पद्म इत्येव विश्रुतः ।

स वाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ । प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ।

साक्षा भेदेन दानेन दण्डनेति चतुर्विधं । विषमस्य समस्यञ्च चतुर्थ्यानेन रक्षति । १९८०५

तमतिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काङ्क्षितं । स ते परमकं धर्मं न मिथ्या दर्शयिष्यति ।

स हि सर्वार्तिथिर्नागो दुद्धिशास्त्रविशारदः । गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकाभिकैः ।

प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः । तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ।

यज्वा दानपतिः क्षान्तो वृत्ते च परमे स्थितः । सत्यवागनम्रयुश्च शीलवान्नियतेन्द्रियः ।

शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो हितार्ज्ज्वीलू कृताकृतज्ञः । अवैरकद्रुतहिते नियुक्तो गङ्गाङ्गदाक्षोभिनोपपन्नः । १९८१०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्युपाख्याने सप्तपञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५.७ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अतिभारोद्यतस्यैव भारावतरणं महत् । पराश्रासकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतं ।

अध्वक्त्वान्तस्य शयन स्थानक्त्वान्तस्य चासनं । दक्षितस्य च पानीयं तु धार्त्तस्य च भोजनं ।

दक्षितस्य च सम्प्राप्तिरन्तस्य समयेऽतिथेः । रक्षितस्यात्मनः काले वृद्धस्येव सुतो यथा ।

मनसा चिन्तितस्येव प्रीतिस्त्रिगधस्य दर्शनं । प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितं ।

दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृषामि च । प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः । १९८१५

वाढमेवं करिष्यामि यथा मे भाषते भवान् । इमां हि रजनीं साधो निवसस्व मया सह ।

प्रभाते यास्यति भवान् पर्याश्रयः सुखोषितः । असौ हि भगवान् सूर्यो मन्दरशिखिवाङ्मुखः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः शत्रुसूदनः । उवास किल तां रात्रिं सह तेन द्विजेन वै ।

चतुर्थधर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा । व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा ।

ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः । ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकाङ्क्षता । १९८२०

ततः स विप्रः कृतकर्म्मनिश्चयः कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मकृत् । यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंज्ञं जगाम कालेषु कृतैकनिश्चयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्युपाख्याने अष्टपञ्चादधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५.८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च । अभिगच्छन्क्रमेण स कञ्चिन्मुनिमुपस्थितः ।

तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः । पर्याश्रय्यथान्यायं श्रुत्वैव च जगाम सः ।

सोऽभिगम्य यथान्यायं नागाद्यतनमर्थवित् । प्राक्तवानहमस्मीति भोः शब्दालङ्कृतं वचः ।

तत्तस्य वचनं श्रुत्वा रूपिणो धर्मावत्सला । दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता । १९८२५

सा तस्मै विधिवत् पूजां च धर्मपरायणा । स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विश्रान्तोऽभ्यर्चितश्चास्मि भवत्या स्रष्टव्या गिरा । द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमनुत्तमं ।
एतद्भिः परमं कार्यमेतस्मै परमेषितं । अनेन चार्थेनास्यद्य सम्प्राप्तः पन्नगाश्रमः ।

॥ नागभार्य्यावाच ॥ आर्य्यं सूर्य्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः । सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंग्रथं ।

एतद्विदितमार्य्यस्य विवासकरणं मम । भर्तुर्भवतु किञ्चान्यत् क्रियतां तद्वदस्व मे ।

११८२

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्तवानिह । प्रतीचन्नागमं देवि वक्ष्याम्यस्मिन्महावने ।

सम्प्राप्तस्यैव चाव्यग्रमविद्याऽहमिहागतः । ममाभिगमनं प्राप्तौ वाच्यश्च वचनं त्वया ।

अहमप्यत्र वक्ष्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे । कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ।

ततः स विप्रस्ताचागीं समाधाय पुनः पुनः । तदेव पुलिनं नद्याः प्रचयौ ब्राह्मणर्षभः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्त्युपाख्याने जनपक्षधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना । निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजङ्गमाः ।

११८३

सर्वे सम्भूय सहिता ह्यस्य नागस्य बान्धवाः । भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्ते ब्राह्मणम्प्रति ।

तेऽपश्यन् पुलिने तं वै विविक्षे नियतव्रतं । समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपराधणं ।

ते सर्वे समतिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् । ऊचुर्व्याकथमसन्दिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ।

षष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन । न चाभिभाषसे किञ्चिदाहारं धर्मवत्सल ।

अस्मानभिगतश्चासि वयञ्च त्वामुपस्थिताः । कार्य्यञ्चातिथ्यमस्माभिर्व्यं सर्वं कुटुम्बिनः ।

११८४

मूलं फलं वा पर्षं वा पथो वा द्विजसत्तम । आहारहेतोरस्वं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ।

त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता त्वया । बालवृद्धमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसङ्करात् ।

न हि नो ब्रह्महा कश्चिज्जातापत्यौनृतोऽपि वा । पूर्व्वीशो वा कुले ह्यस्मिन्देवतातिथिवन्धुषु ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं कृतो मया । द्विरुनं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ।

यद्यष्टरात्रेऽतिक्रान्ते नागमिष्यति पन्नगः । तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतं ।

११८५

कर्त्तव्यो न च सन्तापो गम्यताञ्च यथागतं । तन्निमित्तमिदं सर्वं नैतद्भेत्तुमिहार्हय ।

ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजङ्गमाः । स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्त्युपाख्याने पक्षधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३६० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ काले वज्रतिथे पूर्णं प्राप्तो भुजङ्गमः । दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेष्य कृतकर्त्तव्या विवस्वता ।

तं भार्य्यापुपचक्राम पादशौचादिभिर्गुणैः । उपसन्नाञ्च तां साध्वीं पन्नगः पर्य्यपृच्छत ।

अथ त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने । पूर्व्वभुक्तेन विधिना युक्तियुक्तेन तत्समं ।

११८६

न खल्वस्य कृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या माद्वौकता । मद्वियोगेन सुश्रेणि विमुक्ता धर्मसंतुना ।

॥ नागभार्य्यावाच ॥ शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदधारणं । भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञो लोकानुपालनं ।

सर्व्वभूतपरिचाणं चतुर्धर्म इहोच्यते । वैश्यानां यज्ञसंवृत्तिरतिथेयसमन्विता ।

विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा शुद्धकर्मकृत् । गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्व्वभूतहितैषिता ।

नियताहारता नित्यं व्रतचर्या यथाक्रमं । धर्मो हि धर्मसम्बन्धादिन्द्रियाणां विशेषतः ।

१६८५

अहं कस्य कुतो वापि कः को मेह भवेदिति । प्रयोजनमतिनित्यमेवं मोक्षाश्रमे भवेत् ।

पतिव्रतालं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते । तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेत्ति वै ।

साहं धर्मं विजानन्ती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते । सत्यं कथमुत्सृज्य यास्यामि विपद्यं पथः ।

देवतानां महाभाग धर्मचर्या न हायते । अतिथीनाञ्च सत्कारे नित्ययुक्तास्यतन्द्रिता ।

सप्ताष्टदिवसांस्त्वद्य विप्रस्तेहागतस्य वै । तच्च कार्यं न मे ख्याति दर्शनं तव काङ्क्षति ।

१६८६

गोमत्यास्त्वेष पुलिने तद्दर्शनसमुत्सुकः । आसीनो वर्त्तयन् ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

अहं त्वनेन नागेन्द्र सत्यपूर्वं समाहिता । प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स सम्प्राप्तो भुजगोत्तमः ।

एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि । दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्त्युपाख्याने एकषष्ठ्यधिकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥

॥ नाग उवाच ॥ अथ ब्राह्मणरूपेण कृतं समनुपश्यसि । मानुषं केवलं विप्रं देवं वाच प्रवृत्तिस्मिन् ।

को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकामो यशस्विनि । सन्दर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदित्यति ।

१६८७

सुरासुरगणानाञ्च देवर्षीणाञ्च भाविनि । ननु नागा महावीर्याः सौरभेयास्तरस्विनः ।

वन्दनीयाश्च वरदा वधमयनुयायिनः । मनुष्याणां विशेषेण नावेक्ष्य इति मे मतिः ।

॥ नागभार्यावाच ॥ आर्जवेन विजानामि नासौ देवोऽनिलाग्रन । एवं तस्मिन् विजानामि भक्तिमानतिरो-
षणः ।

सहि कार्यान्तराकाङ्क्षी जलेषुः स्लोकको यथा । वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनन्तव काङ्क्षति ।

हिला त्वद्दर्शनं किञ्चिद्विघ्नं न प्रतिपालयेत् । तुल्योऽयमिजने जातो न कश्चित् पथ्युपासते ।

१६८८

तद्रापं सहजं त्यक्त्वा त्वमेवं द्रष्टुमर्हसि । आशाच्छेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ।

आशया ह्यभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनं । राजा वा राजपुत्रो वा भूणहत्यैव युज्यते ।

मैत्रेयं ज्ञानफलावाप्तिर्हानेन च यशो महत् । वाग्मिलं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ।

भूप्रदानेन च गतिं लभत्याश्रमसंस्थिता । न्याय्यस्यार्थस्य सम्प्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्रुते ।

अभिप्रेतामसंस्थितां कृत्वा चात्महितां क्रियां । न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः ।

१६८९

॥ नाग उवाच ॥ अभिमनैर्न मानो मे जातिदोषेण वै महान् । रोषः सङ्कल्पजः साध्वि दग्धो वागग्निना त्वया ।

न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः । तस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजङ्गमाः ।

रोषस्य हि वशं गत्वा दशयीवः प्रतापवान् । तथा शक्रप्रतिस्पर्द्धी हतो रामेण संयुगे ।

अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हतं । धर्षणारोषसंविद्धाः कार्त्तवीर्यसुता हताः ।

जामदग्न्येन रामेण सद्यस्त्रनयनोपमः । संयुगे निहतो रोषात् कार्त्तवीर्यो महाबलः ।

१६९०

तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसां विनिपातकः । निरुद्धो मया रोषः श्रुत्वा वचनं तव ।

आत्मानञ्च विशेषेण प्रशंसामास्यसि नि । यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्या गुणसमन्विता ।

एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः । सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं सकृत्तार्थः प्रयास्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रुत्युपाख्याने द्विषष्टधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स पञ्चगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति । तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवर्त्ता विचारयन् ।

तमतिक्रम्य नागेन्द्रो मतिमान् स नरेश्वरः । प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः ।

१३८५

भो भोः क्षान्ताभिभाषे त्वं न रोषं कर्तुमर्हसि । इह त्वमभिसम्प्राप्तः कस्यार्थे किम्प्रयोजनं ।

अभिमुखादतिक्रम्य स्नेहात् पृच्छामि ते द्विज । विविक्षे गोमतीतीरे कं वा त्वं पर्युपाससे ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ धर्मारण्यं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतं । पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठं तत्र मे कार्यमाहितं ।

तस्य चाहमसान्निध्यं श्रुतवानस्मि तं गतं । खजनं तम्प्रतीक्षामि पर्जन्यमिव कर्षकः ।

तस्य चाक्षेपकरणं स्वस्तिकारसमाहितं । आवर्त्तयामि तद्ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ।

१३८६

॥ नाग उवाच ॥ अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधुः सज्जनवत्सलः । अवाच्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ।

अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् । आज्ञापय यथा स्वेरं किं करोमि प्रियन्तव ।

भवन्तं खजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानहं । अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज ।

सम्प्राप्तश्च भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति । विस्मयो मां द्विजश्रेष्ठ विषये योक्तुमर्हसि ।

वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः । यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ।

१३८७

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः । कश्चिदर्थमनर्थञ्च प्रयुक्तो भुजङ्गम ।

अहमात्मानमात्मस्यो मार्गमाणोऽत्मनो गतिं । वासार्थिनं महाप्राज्ञं चलच्चित्तमुपास्मि ह ।

प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः । शशाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ।

तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं किञ्चि त्वमनिलाशन । पश्चात् कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रुत्युपाख्याने त्रिषष्ट्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्ययेन वोढुं भवांसं रथमेकचक्रं । आश्चर्यभूतं यदि तत्र किञ्चिद्दृष्टं त्वया शंसितु मर्हसि त्वं ।

१३८८

॥ नाग उवाच ॥ आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् रविः । यतो भूताः प्रवर्त्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यस्रजताः ।

यस्य रश्मिषहस्रेषु शाखास्त्रिविहङ्गमाः । वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ।

यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान् । विजृम्भत्यम्बरे तत्र किमाश्चर्यमतः परं ।

विभज्य तन्तु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ।

यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमलिषा । दीप्तः समीचते लोकान् किमाश्चर्यमतः परं ।

१३८९

शुक्रो नामासितः पादो यस्य वारिधरोऽम्बरे । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ।

योऽष्टमाशंसु शुचिना किरणैर्नाचितं पथः । प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परं ।

यस्य तेजोविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः । यतो वीजं मही चैवं धार्थ्यते सचराचरा ।

यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः । अनादिनिधनो विप्रः किमाश्चर्यमतः परं ।

आश्चर्याणामिवाश्चर्यं ददमेकन्तु मे शृणु । विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्यसंश्रयात् ।

१३८१०

पुरा मथ्याङ्गसमये लोकांस्तपति भास्करे । प्रत्यादित्यप्रतीकांशं सर्वतः समदृश्यत ।

स लोकांस्तेजसा सर्वान् स्वभासा निर्विभासयन् । आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगणं पाटयन्निव ।

ऊताङ्गतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजामरीचिभिः । अनिर्देशेन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ।

तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तौ दत्तौ विवस्वता । तेनापि दक्षिणे हस्तो दत्तः प्रत्यर्चनार्थिना ।

ततो भिक्षैव गगणं प्रविष्टो रश्मिभण्डलं । एकीभूतश्च तत्तेजः क्षणेनादित्यताङ्गतं ।

१३८१५

तत्र नः संशयो जातस्तयोस्तेजःसमागमे । अनयोः को भवेत्सूर्यो रथस्यो योऽयमागतः ।

ते वयं जातसन्देहाः पर्यष्टुच्छामहे रविं । क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युष्कवृत्त्युपाख्याने चतुःषष्ट्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥

॥ सूर्य उवाच ॥ नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः । उष्कवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेव दिवङ्गतः ।

एष मूलफलाहारः शीर्षपर्णाशनस्तथा । अद्भुतो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः ।

भवद्भागेन विप्रेण संहिताभिरभिष्टुतः । स्वर्गद्वारे कृतोद्योगो येनासौ त्रिदिवङ्गतः ।

१३८१७

असङ्गतिरनाकाङ्क्षो नित्यमुष्कशिलाशनः । सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो भुजङ्गमाः ।

न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः । प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्तानामुत्तमां गतिं ।

एतदेवंविधं दृष्ट्वा सूर्यं तत्र मे दिज । संसिद्धो मानुषः कामं योऽसौ सिद्धिगतिं गतः ।

सूर्येण सहितो ब्रह्मन् पृथिवीं परिवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युष्कवृत्त्युपाख्याने पञ्चषष्ट्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आश्चर्यं नात्र सन्देहः सुप्रीतोऽस्मि भुजङ्गम । अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पन्थानञ्चास्मि दर्शितः ।

१३८१८

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम । स्मरणीयोऽस्मि भवता सम्प्रेषणनियोजनैः ।

॥ नाग उवाच ॥ अनुक्त्वा हृदयं कार्यं केदानो प्रस्थितो भवान् । उच्यतां दिज यत् कार्यं यदर्थं त्वमिहागतः ।

उक्तानुक्ते कृते कार्ये मामामय्य दिजर्षभ । मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि सुव्रत ।

न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह । गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ।

त्वयि चाहं दिजश्रेष्ठ भवान्मयि न संशयः । लोकोऽयं भवतः सर्वः का चिन्ता मयि तेऽनघ ।

१३८१९

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ विदितात्मन् भुजङ्गम । नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्वथैव यथायथं ।

यएव त्वं स एवाहं योऽहं स तु भवानपि । अहं भवान्भूतानि सर्वे यत्र गताः सदा ।

आसीत्तु मे भोगिपते संशयः पुण्यसञ्चये । सोऽहमुष्कव्रतं साधो चरिष्याम्यर्थसाधनं ।

एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमं । आमन्त्रयामि भद्रन्ते कृतार्थोऽस्मि भुजङ्गम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युष्कवृत्त्युपाख्याने षट्षष्ट्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३६६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ स चामन्त्र्यारगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः । दीक्षाकाङ्क्षी तदा राजंश्चयनं भार्गवं श्रितः ।

१३८२०

स तेन कृतधंस्कारो धर्ममेवाभितस्थिवान् । तथैव च कथामेतां राजन् कथितवांसदा ।

भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने । कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ।

नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने । कथिता भरतश्रेष्ठ पृथ्वेनास्तिष्ठकर्मणा ।

देवराजेन च पुरा कथितैषा कथा शुभा । समस्तैभ्यः प्रशस्तैभ्यो विप्रैभ्यो वसुधाधिप ।

यदा च मम रामेण युद्धमासीत् सुदारुणं । वसुभिश्च तदा राजन् कथेयं कथिता मम ।

१३९४०

पृच्छमाणाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव । कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्ममृताम्बर ।

यदयं परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत । आसीद्वीरो ह्यनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणे नृप ।

स च किल क्षतनिश्चयो द्विजो भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः । यमनियमसमूहो वनान्तरं परिगणितोऽच्छिन्नाशनः प्रविष्टः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वृत्युपाख्याने सप्तपञ्चाधिकात्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३६७ ॥

समाप्तश्चेदं शान्तिपर्वः ॥

यद्वाचनं व्यासोक्ताध्यायस्यैकसंख्यान्यनातिरिक्तत्वं दृष्टं भवेत्तत्सिपिकरप्रमादेन बोध्यमिति ।

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतकर्णपर्वहचोपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्वितीयभागारम्भः कर्णपर्वारम्भश्च ...	१	१	पाण्डवीयहतसैन्यनामनिरूपणे सञ्जयोक्तिः	६	१८
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ...	१	२	केऽनजीवन्तितान् शंस इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७	२७
कर्णं सेनापतिं कृत्वा कुरूणां युद्धायनिर्गमनं	१	११	जीवतां द्रोणपुत्रादीनां नामनिरूपणादौ		
वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ...	१	१८	सञ्जयोक्तिः ...	८	२
कर्णं हते धृतराष्ट्रसमीपे सञ्जयस्य गमना			हतशेषबलश्रवणेन धृतराष्ट्रमेहे वैशम्पाय		
दौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२	७	नोक्तिः ...	८	२५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य तिरस्कारवाक्यं ...	२	११	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ...	८	३०
भीष्मादीनां मरणमनुशाचतो धृतराष्ट्रस्य			कर्णवधसम्भवं मन्यमानस्य धृतराष्ट्रस्य चि		
विलापवाक्यं ...	२	१६	न्तादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	८	२
नारायणस्थे हते मामकाः किमकुर्वन्त			कर्णमुद्दिश्य धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ...	८	८
इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२	२५	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य समाश्रयवाक्यं	१०	४
सञ्जयधृतराष्ट्रयोस्तुतिप्रत्युक्ती ...	२	३०	धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ...	१०	६
द्रोणे हते पाण्डवानां शोकादौ सञ्जयोक्तिः	२	४	विलप्य सञ्जयं प्रति पुनर्धृतराष्ट्रवाक्ये		
योधान् प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	३	८	वैशम्पायनोक्तिः ...	११	८
कर्णस्य सेनापत्याभिषेकादौ सञ्जयोक्तिः	३	२१	कर्णं प्रशस्य तद्वधमविश्वस्य च धृतराष्ट्र		
हतकर्णश्रवणेन धृतराष्ट्रविषादादौ वैशम्पाय			वाक्यं ...	११	८
नोक्तिः ...	३	२७	कर्णहतं दृष्ट्वा किंस्वित् दुर्योधनोऽब्रवीदि		
धृतराष्ट्रसञ्जययोः प्रश्नोत्तरे ...	४	८	इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	१२	१५
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः	४	१५	कर्णं हतं दृष्ट्वा शकुनिप्रभृतयः किमब्रुव		
मृतानां भीष्मादीनां नामकथने सञ्जय			न्नितिधृतराष्ट्रप्रश्नः ...	१२	२२
वाक्यं ...	४	१८	कर्णस्य दक्षिणचक्रादिकं केऽरक्षन् इत्यादि		
कर्णमरणे सञ्जयस्योपमाकथनं ...	६	८	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	१३	१
हतसैन्यानां नामश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६	१७	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	१३	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
राज्ञः प्रति दुर्योधनस्य जिज्ञासा ... १३	१८	१८	प्रतिविन्ध्यकृतचित्रबधादि २०	२०	१७
राज्ञां युद्धाभिप्राये सञ्जयोक्तिः ... १३	२०	२०	द्रौणिभीमयोः समागमकथनं ... २०	२०	२५
राज्ञामभिप्रायं ज्ञात्वा कर्णस्याभिषेकार्थम			द्रौणिभीमयोस्तुमुल्युद्धे सञ्जयोक्तिः	२०	२८
श्रुत्यान्वावाक्यं ... १३	२२	२२	युद्धकारिणोर्द्रौणिभीमयोः शोभादिकथनं	२१	८
अभिषेकार्थं कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं १४	२	२	द्रौणिभीमयोस्तुमुल्युद्धवर्णनं ... २१	२१	१७
दुर्योधनाशानिन्दनेन सञ्जयोक्तिः ... १४	१८	१८	सिद्धानां तद्युद्धप्रशंसाकथनं ... २१	२१	२५
सैनापत्यस्वीकाररूपं कर्णवाक्यं ... १४	२०	२०	विस्मयेन देवादीनां द्रौणिभीमयोः प्रशंसा		
दुर्योधनस्य कर्णाभिषेकाद्योगे सञ्जयोक्तिः १४	२२	२२	करणं ... २२	२२	२
अभिषिक्तस्य कर्णस्य प्रभाववर्णनं ... १५	३	३	भोमद्रौण्यारूपादिवर्णनं ... २२	२२	३
सैनापत्यं प्राप्य कर्णः किमकरोदिति धृत			उभयोर्वीणेनाभयोर्मोहादिकथनं ... २२	२२	८
राष्ट्रप्रश्नः ... १५	८	८	अर्जुनादिकृतयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ... २२	२२	१३
कर्णस्यमतेन युद्धसज्जाकल्पनायां सञ्जयोक्तिः १५	१०	१०	सञ्जयस्यार्जुनादिकृतयुद्धकथनप्रतिज्ञा	२२	१५
कर्णकृतमकरव्यूहरचनाप्रकारकथनं ... १५	२१	२१	अर्जुनकृतसंश्रक्तकवलनाशप्रकारकथनं ... २२	२२	१६
कर्णोद्योगं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं १५	२८	२८	सिद्धादिकृता अर्जुनप्रशंसादि ... २२	२२	२८
अर्जुनस्य कृतार्द्धचन्द्रव्यूहरचनाप्रकारकथनं १६	३	३	आकाशवाण्याः श्रोत्रघ्णा अर्जुनप्रभावकथनं	२२	३०
उभयसैन्यानां शङ्खगादिवादनं ... १६	११	११	आकाशवाणीं श्रुत्वापि कृष्णार्जुनौ प्रत्य		
उभयसैन्यप्रहारारम्भे सञ्जयोक्तिः ... १६	२०	२०	श्रुत्यान्वश्रमनं ... २३	२३	३
सनागयोर्भीमचेमधूर्त्योर्युद्धवर्णनं ... १७	१५	१५	युद्धार्थमर्जुनं प्रत्यश्रुत्यान्वा वाक्यं .. २३	२३	४
भीमकृतचेमधूर्तिवधः ... १८	३	३	तदाकथं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... २३	२३	६
कर्णस्य पाण्डवानाञ्च परस्परसैन्यनाशने			अश्रुत्यामानं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... २३	२३	८
सञ्जयोक्तिः ... १८	७	७	अश्रुत्यामघनञ्जययोर्युद्धवर्णनं २३	२३	१२
कर्णादीन् प्रति नकुलादीनामागमनं १८	११	११	केशवार्जुनौ वाणैराच्छाद्य द्रौणेः सिंहनाद		
विन्दानुविन्दाभ्यां सात्यक्यैर्युद्धवर्णनं ... १८	१७	१७	करणादि ... २३	२३	१८
सात्यकिकृतानुविन्दबधादि ... १८	२६	२६	द्रौणिकृतसिंहनादं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन		
विन्दसात्यक्योर्युद्धवर्णनं ... १८	२८	२८	वाक्यं ... २३	२३	१८
सात्यकिकृतविन्दबधादि ... १८	१०	१०	अश्रुत्यामघनकृतशरजालं क्लिप्तार्जुनस्य पुनः		
श्रुतकर्माचित्रसेनयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ... १८	१७	१७	संश्रक्तकवलयैर्युद्धकरणं ... २३	२३	२१
श्रुतकर्माकृतचित्रसेनबधादि ... १८	२८	२८	पुनरर्जुनं प्रत्यश्रुत्यान्वावाणवर्षणादि ... २३	२३	३०
प्रतिविन्ध्यचित्रयोर्युद्धवर्णनं ... २०	६	६	द्रौण्यर्जुनयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ... २४	२४	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनवाणेन धनुःप्रभृतीनां हेदनादि ...	२४	१२	अश्वत्थामवाणेन पाण्डुस्य केतुप्रभृतिच्छेदनं	२८	१६
द्रौणिपराक्रमं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४	२५	पाण्ड्यानुचरैरश्वत्थामोयुद्धवर्णनं	२८	२२
श्रीकृष्णवाक्येन द्रौणिं प्रत्यर्जुनस्य वाणवर्षणं	२४	२६	अश्वत्थामकृतपाण्डुवधादि ...	३०	३
अर्जुनवाणविद्वस्य द्रौणेरपयानं ...	२४	२८	पाण्डो हते ऽर्जुनः किमकरोदि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३०	१०
अश्वत्थामानं विजित्य संशप्तकबलं प्रति			पाण्डो हते ऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
केशवार्जुनयोगर्मनादि ...	३५	२	सञ्जयोक्तिः	३०	१३
पाण्डवसेनायां ध्वनिश्रवणादौ सञ्जयोक्तिः	२५	४	श्रीकृष्णवाक्येन कर्णसमीपे ऽर्जुनस्यागमनं	३०	१६
ध्वनिं श्रुत्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२५	५	कर्णार्जुनसमागमे तुमुलसंग्रामकथनं	३०	१८
मागधराजस्यार्जुनं प्रत्यागमनं	२५	८	कर्णकृतशत्रुमारणादि ..	३०	२७
मागधराजार्जुनयोर्युद्धवर्णनं	२५	१४	कर्णं प्रति पाञ्चालराजादीनां गमनादि	३१	५
सगजस्य मागधराजस्य वधं दृष्ट्वा तद्वातुर्दण्ड			सङ्कुलयुद्धवर्णनं ...	३१	८
स्यागमनं ...	२५	२१	धृष्टद्युम्नं प्रति प्राच्यादीनां गमने सञ्जयोक्तिः	३१	२३
दण्डार्जुनयोर्युद्धवर्णनं ...	२५	२६	धृष्टद्युम्नसाहाय्यार्थं पाण्डुपाञ्चालानां गम		
अर्जुनस्यार्द्धचन्द्रवाणेन दण्डस्य वधादि ...	२५	२८	नादि ...	३१	२८
अर्जुनं प्रति स्वसैन्यानां वाक्यं ...	२६	६	उभयोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं ...	३२	२
पुनः संशप्तकबलं प्रत्यर्जुनस्यागमने सञ्जयोक्तिः	२६	१३	सहदेवं प्रति दुःशासनस्यागमने सञ्जयोक्तिः	३२	२५
अर्जुनकृतसंशप्तकबलनाशादि ...	२६	१४	सहदेवदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं ...	३२	२७
अर्जुनस्य युद्धकोडां दृष्ट्वा श्रीकृष्णवाक्यं	२७	५	सहदेववाणेन दुःशासनस्य मोहादि ...	३३	१३
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य बलनाशने त्वराकर			नकुलं प्रति कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः	३३	१८
णादि ...	२७	६	कर्णं प्रति नकुलस्य विकत्यनवाक्यं	३३	१८
जनवयं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२७	८	नकुलं प्रति कर्णस्य सज्जोधवाक्यं	३३	२२
अर्जुनं प्रशस्य दुर्थाधनबलं प्रति श्रीकृष्णस्य			कर्णनकुलयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	३३	२५
रथप्रेषणं ...	२८	४	कर्णनकुलयोः शरैरुभयसेनाद्रावणादि	३४	१३
पाण्डुकृतयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	२८	१३	कर्णवाणेन नकुलस्य धनुःसारथ्यादीनां		
पाण्डुपराक्रमकथने सञ्जयोक्तिः	२८	१५	नाशः ...	३४	२५
पाण्डुकृतयुद्धवर्णनं ...	२८	१८	पराजितं नकुलं प्रति कर्णस्य भर्तृनावाक्यं	३५	५
पाण्डुपराक्रमं दृष्ट्वा तं प्रत्यश्वत्थामो गमनं	२८	२४	कुन्तीवाक्यस्मरणेन वशीकृतस्यापि नकुलस्य		
पाण्डुं प्रत्यश्वत्थामो वाक्यं	२८	२६	कर्णकृतत्यागः ...	३५	७
अश्वत्थामपाण्डुयोर्युद्धवर्णनं ...	२८	३	समीडस्य नकुलस्य युधिष्ठिररथारोहणादि	३५	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमनादि ... ३५	३५	११	युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः ४०	४०	१८
कर्णवाणेन नागानां नाशादिकथनं ... ३५	३५	१६	युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं ... ४०	४०	२०
कर्णवाणपीडितानां योधानां व्यतिक्रम कथनं ... ३६	३६	१	विरथं दुर्योधनं दृष्ट्वा कर्णादीनामागमनं ४०	४०	२६
युयुत्सुं प्रत्यलूकस्यागमने सञ्जयोक्तिः ... ३६	३६	८	युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं पाण्डवादीनामागमनं ४०	४०	२७
युयुत्सुलूकयोर्युद्धवर्णनं ... ३६	३६	८	उभयसेनयोर्द्वयुद्धकथनं ... ४०	४०	३०
हतध्वजादेर्युयुत्सोरपयानं ... ३६	३६	८	सङ्कुलयुद्धवर्णनं ... ४१	४१	४
युयुत्सुं निर्जित्य पाञ्चालादीन् प्रत्यलूक्य गमनं ... ३६	३६	१४	सञ्जयं प्रति युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धश्रव णार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ... ४२	४२	१०
शतानीकश्रुतकर्मयोर्युद्धवर्णनं ... ३६	३६	१८	दुर्योधनस्य रथान्तरारोहणे सञ्जयोक्तिः ४२	४२	१४
शकुनिसुतसोमयोर्युद्धवर्णनं ... ३६	३६	२०	युधिष्ठिरसमोपगमनार्थं सारथिं प्रति		
धृष्टद्युम्नं प्रति कृपस्य गमने सञ्जयोक्तिः ... ३७	३७	२५	दुर्योधनवाक्यं ... ४२	४२	१६
धृष्टद्युम्नसमोपे कृपं दृष्ट्वा योधानां वाक्यं ३७	३७	२३	युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं ... ४२	४२	१८
कृपवाणपीडितस्य धृष्टद्युम्नस्य मोहादि ... ३८	३८	२७	युधिष्ठिरशक्त्यादुर्योधनस्य भ्रमोहादि ... ४३	४३	१०
मुग्धं धृष्टद्युम्नं प्रति सारथिवाक्यं ... ३८	३८	४	मुग्धं दुर्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरं प्रति भीम वाक्यं ... ४३	४३	१२
सारथिं प्रति धृष्टद्युम्नस्य सभयवाक्यं ... ३८	३८	५	भीमवाक्येन युधिष्ठिरस्य दुर्योधनवधानि		
धृष्टद्युम्नवाक्येन सारथेरपयानं ... ३८	३८	८	वृत्तिश्च ... ४३	४३	१२
शिखण्डिहार्दिकयोर्युद्धवर्णनं ... ३८	३८	११	कृतवर्त्मभीमयोः समागमकथनं ... ४३	४३	१३
कृतवर्त्मभयात् शिखण्डिनोऽपयानं ... ३८	३८	१४	कर्णं पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्तिः ४३	४३	१७
त्रिगर्तादीनामर्जुनं प्रत्यागमने सञ्जयोक्तिः ३८	३८	१	सात्यकिं प्रति कौरवाणां गमनादि ... ४३	४३	२३
सत्यसेनादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्णनं ... ३८	३८	५	कर्णसात्यकयोर्युद्धवर्णनं ... ४३	४३	२५
अर्जुनवाणेन शत्रुञ्जयादीनां नाशः ... ३८	३८	१२	कौरवबलं प्रति केशवार्जुनयोरारागमनं ... ४२	४२	२८
सत्यसेनास्त्रविद्वस्य कृष्णस्य हस्तात् प्रतोदस्य पतनादि ... ३८	३८	१७	सेना नाशयन्तमर्जुनं प्रति दुर्योधनस्य गमनं ... ४४	४४	५
विभिन्नाङ्गं वासुदेवं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ३८	३८	१८	अर्जुनवाणेन दुर्योधनप्रभृतीनां धनुरादि		
अर्जुनहतसत्यसेनादिवधादि ... ३८	३८	२२	च्छेदनं ... ४४	४४	६
संशप्तककृतार्जुनावरणं ... ४०	४०	२५	सात्यकिं हित्वाऽर्जुनं प्रति कर्णस्य गम नादि ... ४४	४४	१०
अर्जुनस्यैन्द्रास्त्रेण ध्वजादीनां नाशकथनं ४०	४०	१	सात्यकिप्रभृतीनां कर्णं प्रति वाणवर्षणं ... ४४	४४	१२
संशप्तकादीनां पराजयकथनं ... ४०	४०	३			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सर्वेषां शरान्निवार्य कर्णस्य पाण्डवीय			दुर्योधनं प्रति शल्यस्य सज्जोधवाक्यं ...	४८	२२
सेनानाशनादि ४४	१७		आत्मज्ञाघारूपं शल्यवाक्यं ४८		२७
अर्जुनास्त्रप्रभावेण कौरवसैन्यानां मोहकथ			कस्मात् युनञ्जिसारथ्ये इत्यादि शल्यवाक्यं	४९	१
नादि ४४	२०		सज्जोधस्य शल्यस्य सभायानिर्गमने सञ्जयोक्तिः	४९	१२
अर्जुनभयात् कौरवेष्वपधातेषु पाण्डवानां			प्रणयात् शल्यं धृता दुर्योधनस्य विनयवाक्यं	४९	१३
स्वशिविरगमनादि ४४	२७		वासुदेवात् भवानभ्यधिक इत्यादि दुर्योधन		
अर्जुनं प्रशस्य पञ्चादुर्योधनः किमकरो			वाक्यं ४९		१९
दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ४५	४		तदाकथेन हृष्टस्य शल्यस्य सारथ्यकर्मस्वीकार		
शिविरस्थानां कौरवाणां परस्परमन्वणायां			वाक्यं ४९		२३
सञ्जयोक्तिः ४५	९		शल्यस्य समयकरणं ४९		२५
तत्र दुर्योधनं प्रति कर्णस्य सज्जोधवाक्यं	४५	११	दुर्योधनस्य शल्यसमयस्वीकारे सञ्जयोक्तिः	४९	२६
कर्णवाक्यं स्वीकृत्य शिविरगतानां योधानां			पुनः शल्यं प्रति देवासुरसंग्रामे दुर्योधनवाक्यं	४९	२८
पुनर्युद्धाय निर्गमनं ४५	१४		तत्र निर्जितानां दैत्यानां तपश्चाचरणं ...	५०	२
सञ्जयं प्रति कर्णयुद्धविषये धृतराष्ट्रप्रश्नः	४५	२०	अवस्थत्वं वृत्तवत्तान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	५०	५
दुर्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रस्य सन्तापवाक्यं	४५	२४	त्रोणि पुराणि समाख्याय महोभिमां विच		
धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ४६	३		रिख्यामोत्यादिवरप्रार्थना ५०		९
दुर्योधनं प्रत्यर्जुनवधप्रतिज्ञारूपं कर्णवाक्यं	४६	१०	मयदानवनिर्मितचिपुराणां विशेषकथनं	५०	१३
तत्र कर्णस्यात्मज्ञाघारूपवाक्यं ४६	१५		असुराणां अमृतवापीप्राप्तिवृत्तान्तकथनं	५०	२४
शल्यस्य सारथ्यकर्मनियोगार्थं कर्णप्रार्थनादि	४७	३	चिपुराण्याश्रित्यासुराणां गतिकथनं ...	५०	३०
कर्णस्य स्वशल्ययोः प्रशंसाकथनं ४७	६		चिपुरनाशोपायार्थं देवानां ब्रह्माणं प्रति		
कर्णवाक्यं श्रुतवतो दुर्योधनस्य हर्षादौ			जिज्ञासा ५१		६
सञ्जयोक्तिः ४७	१५		देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ५१		८
कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं ४७	१६		ब्रह्मणा सह देवानां महादेवस्य समीप		
कर्णवाक्यं स्वीकृत्य शल्यसमीपे दुर्योधनस्य			गमनादि ५१		१३
गमनादौ सञ्जयोक्तिः ४७	१८		देवकृतमहादेवस्तवकथनं ५१		२२
शल्यं प्रति दुर्योधनस्य सविनयवाक्ये			देववाक्येन महादेवप्रसन्नतादि ...	५२	१
सञ्जयोक्तिः ४७	२०		देवादीन् प्रति शङ्करस्याभयदानादौ दुर्यो		
दुर्योधनवाक्यं श्रुता शल्यस्य क्रोधे			धनवाक्यं ५२		३
सञ्जयोक्तिः ४८	२०		शङ्करं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ५२		४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवान् प्रत्येकमत्यर्थं महादेववाक्यं ...	५२	८	परशुराममहेश्वरयोक्तिप्रत्युक्ती ...	५७	९
देवानां महादेवस्य च संवादः ...	५२	१०	शिववाक्यं श्रुत्वा युद्धोद्यतस्य रामस्य दैत्यान् प्रति वाक्यं ...	५७	३
महादेवस्य देवानां बलार्ह्यग्रहणे दुर्य्यो धनोक्तिः ...	५२	१४	रामं प्रति तुष्टस्य महादेवस्य वरदानादि ...	५७	८
देवान् प्रति महादेववाक्यं ...	५२	१६	रामस्य वरप्राप्त्यादौ दुर्य्योधनोक्तिः ...	५७	११
रथकल्पनार्थं देवानां वाक्यं ...	५२	१८	रामशिर्यवेन कर्णप्रशंसारूपं दुर्य्योधनवाक्यं ...	५७	१३
त्रिपुरारथरथकल्पनाप्रकारकथनं ...	५२	२०	सारथ्यकर्मकरणार्थं शल्यं प्रति दुर्य्योधनस्य सहृष्टान्तवाक्यं ...	५७	२१
रथारूढस्य महादेवस्य बिद्धादिशतस्तुतिः ...	५४	२	दुर्य्योधनं प्रति शल्यवाक्यं ...	५७	२६
कः सारथिर्भवेदित्यादि देवान् प्रति महादेववाक्यं ...	५४	५	शल्यं प्रति दुर्य्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	५८	४
शिववाक्यं श्रुत्वा ब्रह्माणं प्रति सारथ्यार्थं देवानां प्रार्थना ...	५४	८	कर्णप्रशंसारूपं दुर्य्योधनवाक्यं ...	५८	५
देवान् प्रति सारथ्यकर्मस्वीकाररूपं ब्रह्मणे वाक्यं ...	५४	२०	शल्यप्रशंसारूपं दुर्य्योधनवाक्यं ...	५८	१४
रथमारुह्य देवान् प्रति शिववाक्यं ...	५२	२७	सारथ्यं स्वीकृत्य दुर्य्योधनं प्रति शल्यवाक्यं ...	५८	२०
त्रिपुरवधार्थं देवगणैः सह शिवस्य गमनादि ...	५५	१	दुर्य्योधनस्य शल्यसमयस्वीकारादौ सञ्जयोक्तिः ...	५८	२३
गवादीनां खुरदैधीभावादौ कारणकथनं ...	५५	१७	दुर्य्योधनकर्णयोक्तिप्रत्युक्ती ...	५८	२५
महादेवकृतत्रिपुरनाशप्रकारकथनं ...	५५	२२	कर्णवाक्येन शल्यं प्रति पुनर्दुर्य्योधनस्य विनयवाक्यं ...	५८	२८
प्रकृतिमापन्नानां देवानां शिवाज्ञया स्वभवनगमनादि ...	५६	१	शल्यस्य दुर्य्योधनालिङ्गनादौ सञ्जयोक्तिः ...	५८	४
यथा शिवस्य सारथ्यं ब्रह्माकरोत्तथा त्वमपि कर्णस्य सारथ्यं कुर्विति दुर्य्योधनवाक्यं ...	५६	४	दुर्य्योधनं प्रति शल्यवाक्यं ...	५८	५
शल्यप्रशंसारूपं दुर्य्योधनवाक्यं ...	५६	८	कर्णशल्ययोक्तिप्रत्युक्ती ...	५८	८
शल्योपदेशार्थं दुर्य्योधनस्य परशुरामवृत्तान्तकथनं ...	५६	१२	शल्यप्रशंसारूपं कर्णं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	५८	१४
तत्र रामं प्रति सन्तुष्टस्य महादेवस्य वाक्यं ...	५६	१७	हयसंयमनार्थं शल्यं प्रति दुर्य्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	५८	१७
शिववाक्येन रामस्य तपःकरणादौ दुर्य्योधनोक्तिः ...	५६	२१	शल्यकर्णयोद्यारोहणादि ...	५८	२३
दैत्यनाशार्थं रामं प्रति महादेववाक्यं ...	५६	२८	रथारूढं कर्णं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	५८	३०
			अश्वप्रेषणार्थं शल्यं प्रति कर्णवाक्यं ...	६०	७
			कर्णं प्रति पाण्डवप्रशंसारूपं शल्यवाक्यं ...	६०	११
			कर्णं दृष्ट्वा सहर्षाणां कौरवाणां दन्तुभिर्निर्घो		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धादौ सञ्जयोक्तिः ६०	१८	१८	कर्णाधिचेपार्थं शल्यस्य हंसकाकीयोपाख्यान		
कर्णे युद्धाद्य निर्गते पृथिवीचालनाद्यनि			कथनं ६६	२४	२४
मित्तकथनं ६०	२२	२२	तत्र हंसान् दृष्ट्वा काकं प्रति कुमारानां		
शल्यमाभाव्य कौरवान् प्रति कर्णवाक्यं ... ६१	१	१	वाक्यं ६६	२०	२०
पाण्डवसमीपगमनार्थं शल्यं प्रति कर्णविक			कुमारवाक्येन निपतनार्थं काकस्य हंसा		
त्यनवाक्यं ६१	१३	१३	ज्ञानादि ६७	३	३
कर्णमवहस्य शल्यस्य प्रत्युत्तरे सञ्जयोक्तिः ६१	२५	२५	काकं प्रति हंसानां वाक्यं ६७	६	६
अर्जुनं प्रशस्य कर्णभर्त्सनारूपं शल्यवाक्यं ६१	२७	२७	हंसान् प्रति उड्डीनादिगतिकथनेन काक		
परुषवाक्यं श्रुत्वा शल्यं प्रति कर्णवाक्ये			स्यात्प्रसाधावाक्यं ६७	१०	१०
सञ्जयोक्तिः ६२	६	६	काकवचनं श्रुत्वैकस्य हंसस्य वाक्यं ... ६७	१८	१८
अर्जुनदर्शनार्थं कर्णवाक्यं श्रुत्वा शल्यस्य निरु			त्यङ्गुल्या काकहंसयोः पतनादि ... ६७	२३	२३
त्तरादौ सञ्जयोक्तिः ६२	८	८	समुद्रमतिक्रामन्तं हंसं दृष्ट्वा काकस्य		
पाण्डवान् प्रति कर्णस्य प्रत्येकप्रश्ने सञ्जयोक्तिः ६२	१३	१३	भयादि ६८	१	१
कर्णवाक्यं श्रुत्वा हृष्टस्य दुर्योधनस्य दुन्दुभि			समुद्रमध्ये निपतन्तं काकं दृष्ट्वा हंसस्य		
घोषादि ६३	५	५	वाक्यं ६८	८	८
कर्णभर्त्सनारूपं शल्यवाक्यं ६३	११	११	आर्त्तस्य काकस्य जलस्यर्षादौ शल्योक्तिः ६८	१२	१२
शल्यं प्रति कर्णस्य सक्रोधवाक्यं ६३	२१	२१	आत्मरक्षार्थं हंसं प्रति काकस्य कातरवाक्यं ६८	१४	१४
कर्णप्रकोपार्थं शल्यवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... ६३	२३	२३	हंसकाकयोरुक्तिप्रत्युक्ती ६८	१७	१७
कर्णाधिचेपरूपं शल्यवाक्यं ६३	२४	२४	निमज्जन्तं काकं पृष्ठे कृत्वा हंसस्य तत्स्थाना		
शल्यवाक्येन कर्णस्य क्रोधादौ सञ्जयोक्तिः ६४	१७	१७	गमनादि ६८	२३	२३
शल्यं प्रति भर्त्सनारूपं कर्णवाक्यं ६४	१८	१८	तद्दृष्टान्तेन कर्णाधिचेपरूपं शल्यवाक्यं ... ६८	२६	२६
कर्णस्यात्मसाधाकरणादि ६४	२१	२१	उत्तरगोग्रहादियुद्धमनूय कर्णं प्रति शल्यस्य		
मद्रकदेशोद्भवानां निन्दारूपं कर्णवाक्यं ६५	८	८	तिरस्कारवाक्यं ६८	२८	२८
आत्मसङ्कल्पं प्रकाशय शल्यनिन्दारूपं कर्ण			शल्यं प्रति कर्णविकत्यनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ६८	१५	१५
वाक्यं ६६	१	१	तत्र कर्णस्य परशुरामदत्तशपस्य कारण		
कर्णवाक्यं श्रुत्वा शल्यस्य निदर्शनवाक्ये			कथनादि ६८	१८	१८
सञ्जयोक्तिः ६६	१५	१५	भीमादिजयाशंसारूपादि कर्णवाक्यं ... ६८	२५	२५
कर्णाधिचेपरूपं शल्यवाक्यं ६६	१६	१६	कर्णस्य चक्रपातरूपब्राह्मणशपान्तरकथनं ७०	२८	२८
शल्यस्यात्मयोग्यताप्रकाशकवाक्यं ६६	२०	२०	धनादिना ब्राह्मणस्य प्रसादाभावकथनं ... ७१	२	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शल्यं प्रति कर्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	७१	१२	युधिष्ठिरवाक्येनार्जुनस्य चमूमुखगमनादौ		
शल्यमाक्षिप्य कर्णस्य विकत्यनवाक्यं	७१	१३	सञ्जयोक्तिः	७६	१३
कर्णाधिष्ठेपरूपं शल्यवाक्यं	७१	२३	अर्जुनरथं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं	७६	१६
शल्यं प्रति कर्णस्य दिगुणपरुषवाक्ये			तत्र शल्यस्य कर्णभयप्रदर्शकवाक्यं	७६	२०
सञ्जयोक्तिः	७१	२४	अर्जुनप्रशंसारूपं शल्यवाक्यं	७७	३
वाहीकादिदेशनिन्दायां धृतराष्ट्रब्राह्मण			शल्यवाक्यं श्रुत्वा कर्णस्य सक्रोधवाक्यं	७७	२०
संवादेनशल्यतिरस्काररूपं कर्णवाक्यं	७१	२५	कर्णं प्रति अर्जुनस्याजेयत्वकथने सञ्जयोक्तिः	७७	२२
पुनः शल्यं प्रति कर्णवाक्यं	७३	११	भीमादिप्रशंसारूपं शल्यवाक्यं	७७	२६
ब्राह्मणमुखात् श्रुतानां वाहीकादिदेशानां			कर्णार्जुनयोः पृथक्युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्र		
निन्दारूपं कर्णवाक्यं	७३	१२	प्रश्नः ।	७८	५
यत्र देशे हतायाः सत्याः शापेन सर्वस्त्रियो			अर्जुनव्यूहरचनादौ सञ्जयोक्तिः	७८	७
बन्धक्यदत्यादिकर्णवाक्यं	७३	२०	संश्रप्तकैरर्जुनस्य युद्धवर्णनादि	७८	१२
अन्येतिहासच्छलेन शल्यतिरस्काररूपं कर्ण			सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७८	२०
वाक्यं	७४	३	कर्णयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७८	३०
तत्र कल्पासपादसरसि निमज्जतो राक्षसस्य			पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमने सञ्जयोक्तिः	७९	२
वाक्यं	७४	४	पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	७९	४
शाच्यादिदेशं प्रशस्य मद्रदेशनिन्दारूपं कर्ण			कर्णकृतः भानुदेवादिपञ्चपाञ्चालवधः	७९	१३
वाक्यं	७४	१४	कर्णरचकाणां तत्सुषेणादिपुत्राणां युद्धवर्णनं	७९	१७
अङ्गदेशनिन्दया कर्णतिरस्काररूपं शल्य			कर्णेन युद्धार्थं भीमादीनां गमनादि	७९	१९
वाक्यं	७४	२५	सुषेणभीमयोर्युद्धवर्णनं	७९	२३
दुर्योधनस्य कर्णशल्ययोर्निवारणादौ			भीमवाणेन कर्णसुतस्य भानुदेवस्य वधादि	७९	२६
सञ्जयोक्तिः	७५	२	सुषेणकुलयोर्युद्धवर्णनं	८०	३
कर्णस्य पाण्डवव्यूहदर्शनादौ सञ्जयोक्तिः	७५	६	वृषसेनवात्ययोर्युद्धवर्णनं	८०	११
व्यूहरचनादिप्रकारश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५	१०	अपचाय पुनरागतस्य वृषसेनस्य द्रौपदेया		
व्यूहरचनाप्रकारकथने सञ्जयोक्तिः	७५	१६	दीन् प्रति वाणवर्षणं	८०	१५
कर्णं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७६	५	धृष्टद्युम्नादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	८०	२१
युधिष्ठिरवाक्यस्वीकाररूपमर्जुनवाक्यं	७६	८	युधिष्ठिरं प्रति कर्णागमने सञ्जयोक्तिः	८१	८
कर्णादीन् प्रत्यर्जुनादीनां युद्धार्थं युधिष्ठिर			कर्णकृतद्राविडादिभैरवधादि	८१	११
वाक्यं	७६	१०	कर्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सक्रोधवाक्यं	८१	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरकर्णयोर्युद्धवर्णनं	८१	२१	दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	८६	१
युधिष्ठिरवाणेन कर्णमोहादिवर्णनं ...	८१	२८	सोदर्थान् प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८६	२
पुनर्युधिष्ठिरकर्णयोर्युद्धवर्णनं ...	८२	६	श्रुतवत्प्रभृतीनां दुर्योधनभ्रातृणां भीमं		
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं सात्यकिप्रभृतीनां			प्रत्यागमनं ...	८६	५
गमनादि	८२	८	भीमवाणेन विविसुप्रभृतीनां वधादि ...	८६	१०
पाण्डवैर्घृतस्य कर्णस्य युद्धवर्णनं ...	८२	१५	कौरवान् हतान् दृष्ट्वा भीमं प्रति पुनः कर्ण		
कर्णभयाद्युधिष्ठिरापयानादि ...	८२	२६	स्वागमनं ...	८६	१८
राजानं ग्रहीतुमिच्छन्तं कर्णं प्रति शल्यस्य			कर्णभीमयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८६	२०
निवारणवाक्यं ...	८२	३०	विरथस्य भीमस्य गदायुद्धवर्णनं ...	८७	११
युधिष्ठिरं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं ...	८३	१	अन्यं रथमारुह्य कर्णं प्रति भीमस्य गमनादि	८७	२६
पराङ्मुखं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा कौरवाणां			भीमकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८७	२८
हर्षादि ...	८३	७	उभयसेनयोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं ...	८८	८
युधिष्ठिराज्ञया पुनर्भीमादीनां कर्णं प्रति			परस्परवधैषिणां सैन्यानां युद्धे सञ्जयोक्तिः	८८	२०
गमनादि ...	८३	११	हतसैन्यादिभिरायोधनस्य शोभाकथनादि	८८	२७
उभयोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं ...	८३	१४	परस्परभीतानां सैन्यानां पलायनादिवर्णनं	८८	८
आगच्छतो भीमादीन् दृष्ट्वा कौरवसैन्यानां			छिन्नानां भुजानां वेष्टनादिकथनं ...	८८	१४
पलायनादौ सञ्जयोक्तिः ...	८४	८	युद्धस्थले शोणितनदीवर्णनादि ...	८८	१८
कर्णस्य भीमं प्रति गमनादि ...	८४	१२	अर्जुनगाण्डोवशब्दश्रवणादौ सञ्जयोक्तिः	८०	४
युधिष्ठिररचार्यं सात्यक्यादीन् प्रति भीम			संशप्तकैर्जुनस्य युद्धवर्णनं ...	८०	६
वाक्यं ...	८४	१६	संशप्तकानां पराक्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन		
आगच्छन्तं भीमं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं	८४	२३	वाक्यं	८०	२२
कर्णं प्रति भीमस्वागमनादौ सञ्जयोक्तिः	८४	२६	अर्जुनकृष्णयोः शङ्खध्वनिं श्रुत्वा योधानां		
शल्यं प्रति भीमप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं ...	८४	२८	भयादि ...	८०	२६
शल्यकर्णयोरुक्तिप्रत्युत्तौ ...	८५	६	पादबन्धनेन निषेष्टानां योधानां नाशदि	८०	२८
भीमकर्णसमागमे सञ्जयोक्तिः ...	८५	१०	सौपर्णास्त्रेण नागप्राशयुक्तानां योधानां		
भीमकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८५	१३	मर्जुनं प्रत्याक्रमणं ...	८१	३
मूर्च्छितं कर्णं गृहीत्वा शल्यस्यापयानं ...	८५	२६	अर्जुने मोहिते संशप्तकानां हर्षादि ...	८१	८
कर्णापयानं श्रुत्वा विस्मयेन धृतराष्ट्रवाक्यं	८५	२८	संज्ञां लब्धवतोऽर्जुनस्यैन्द्रास्त्रेण संशप्तकनाश		
पराजितं कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधनः किमकरो			कथनं ...	८१	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनं प्रति कृतवर्मादीनामागमने			सकुलयुद्धवर्णनं ...	८५	२५
सञ्जयोक्तिः ...	८१	२२	पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं ...	८५	२७
शिखण्डिकपथोर्युद्धवर्णनं ...	८१	२६	कर्णवाणहतानां गजादीनां चेष्टाकथनादि	८६	६
शिखण्डिपराभवं दृष्ट्वा कर्णं प्रति गच्छतो			पाञ्चालान् व्रजन्तं कर्णं प्रति युधिष्ठिरादौ		
धृष्टद्युम्नस्य कृतवर्मावरणं ...	८२	४	नामागमनं ...	८६	१८
आमच्छतां युधिष्ठिरादीनां द्रौणिप्रभृति			युधिष्ठिरादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं ...	८६	२२
कृतनिवारणं ...	८२	५	भीमस्य कौरवसैन्यनाशादि ...	८६	२५
पुनः शिखण्डिकपथोर्युद्धवर्णनं ...	८३	८	भीममयात् सैन्यानां निरुत्साहत्वकथनं	८७	१
कर्णस्य पराक्रमं दृष्ट्वा शिखण्डिनोऽपयानं	८२	१४	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	८७	८
सुकेतुकपथोर्युद्धवर्णनं ...	८२	१५	कौरवनाशार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८७	१४
कर्णवाणेन सुकेतुबधादि	८२	१८	कौरवसैन्यमध्ये श्रीकृष्णस्य रथप्रेषणादि ...	८७	१५
कृतवर्माधृष्टद्युम्नयोर्युद्धवर्णनं ...	८२	२२	गच्छतोः कृष्णार्जुनयोः प्रोभाकथनं ...	८७	१८
कृतवर्मापराभवादि ...	८३	२	सेनानाशयन्तमर्जुनं प्रति दुर्योधनस्य संशप्तक		
युधिष्ठिरं प्रति द्रौणिर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः	८३	५	बलप्रेषणं ...	८७	२२
द्रौणिवाणेनाकाशाच्छादनादि ...	८३	६	अर्जुनस्य संशप्तकबलनाशादि ...	८७	२७
द्रौणिपराक्रमं दृष्ट्वा तं प्रति सात्यकिप्रभृती			संशप्तकानां दशसहस्रबलानि हत्वार्जुनस्य		
नां गमनादि ...	८३	१५	काम्बोजबलनाशादि ...	८८	१
सात्यकिप्रभृतिभिर्द्रौणेर्युद्धकथनं ...	८३	१८	काम्बोजान् नाशयन्तमर्जुनं प्रति द्रौणे		
अश्वत्यामानं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ..	८४	५	रागमनादि ...	८८	१४
द्रौणिपराक्रमं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्यापयानं	८४	११	द्रौणिवाणेनार्जुनकृष्णयोरच्छादनादि	८८	१८
भीमादीनां कर्णावरणे सञ्जयोक्तिः ...	८४	१६	द्रौणिपराक्रमप्रशंसाकथनं ...	८८	२०
भीमस्य समचे कर्णकृतचेदिप्रभृतिनाशः	८४	१७	अर्जुनपराक्रमस्य न्यूनतया श्रीकृष्णक्रोधादि	८८	२८
कर्णं विहाय भीमस्य कौरवसेनानाशार्थं गमनं	८४	१८	अर्जुनं प्रति क्रुद्धस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यं ...	८८	३०
नकुलसहदेवाभ्यां दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं	८४	२२	कृष्णेनोक्तस्यार्जुनस्य वाणैर्द्रौणिधनुरादि		
धृष्टद्युम्नदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं ...	८५	५	च्छेदनं ...	८९	४
धृष्टद्युम्नवाणेन दुर्योधनस्य धनुरादिच्छेदनं	८५	१७	विसंज्ञस्य द्रौणेरर्जुनभयादपयानं ...	८९	७
दुर्योधनरक्षार्थं तद्वाहणामागमनादि ...	८५	२१	सकुलयुद्धवर्णनं ...	८९	८
सात्यकिं जित्वा धृष्टद्युम्नं प्रति कर्णस्य			कर्णादीन् प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८९	१५
गमनादि ...	८५	२२	दुर्योधनवाक्येन हृष्टान् योधान् प्रति द्रौणि		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्यं ६८	१८		श्रीकृष्णस्य कर्णागमनादिकथनं ... १०५	१७	
तत्र धृष्टद्युम्ननाशार्थं द्रौणेः प्रतिज्ञादि ... ६८	२३		कर्णेन युद्धकरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १०५	२४	
उभयोर्महासंगामकथने सञ्जयोक्तिः ... १००	२		भीमभयाद्युधिष्ठिरसेनाद्रावणादौ श्रीकृष्ण		
द्रवन्तीं स्वसेनां दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं १००	४		वाक्यं १०६	२	
जनव्यं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... १००	११		पाञ्चालानां कौरवसेनाक्रमणादौ कृष्णवाक्यं १०६	१०	
युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं श्रीकृष्णस्य रथप्रेष			भीमवाणेन नागादीनां नाशादौ श्रीकृष्ण		
णादि १०१	१४		वाक्यं १०६	१८	
युधिष्ठिरादोन् दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			भीमस्य कर्मा दृष्ट्वा अर्जुनस्य शत्रुनाशप्रवृत्तौ		
वाक्यादि १०१	१६		सञ्जयोक्तिः १०६	३०	
कुरुसञ्जयादीनां पुनर्युद्धादौ सञ्जयोक्तिः १०१	२६		मदीयबलौघे द्रवमाणे कुरवः किमकुर्वन्त		
सङ्कुलयुद्धवर्णनं १०१	२७		इति धृतराष्ट्रप्रश्नः १०७	५	
धृष्टद्युम्नकर्णयोर्युद्धवर्णनं १०२	२		भीमं प्रति कर्णस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः १०७	७	
सात्यकिकर्णयोर्युद्धवर्णनं १०२	१०		कर्णादीन् प्रति शिखण्डिप्रभृतोनां गमनं १०७	१५	
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रौणेरगमनादि १०२	१५		शिखण्डिकर्णयोर्युद्धवर्णनं १०७	२०	
धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य द्रौणेस्तं प्रति			धृष्टद्युम्नदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं १०७	२८	
मर्त्यनावाक्यं १०२	२२		धृष्टद्युम्नरत्नार्थं दुःशासनं प्रति पाञ्चालानां		
द्रौणिं प्रति धृष्टद्युम्नस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ... १०२	२६		गमनादि १०८	८	
धृष्टद्युम्नरत्नार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १०३	१३		नकुलवृषसेनयोर्युद्धवर्णनं १०८	१०	
अश्वत्यामानं प्रत्यर्जुनस्य वाणवर्धनं ... १०३	१८		सहदेवेनोल्बूकस्याश्वनाशनादि १०८	१६	
अर्जुनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं परित्यज्य द्रौणेरगम			सात्यकिशकुनयोर्युद्धवर्णनं १०८	१८	
नादि १०३	२०		विरथस्य शकुनेरपयानं २०८	२३	
अर्जुनाश्वत्याम्बोर्युद्धवर्णनं १०३	२३		भीमभयात् कृतयुद्धस्य दुर्योधनस्यापयानं १०८	२६	
मुग्धं द्रौणिं गृहीत्वा भयात् सारथेरपया			युधामन्युकपयोर्युद्धवर्णनं १०८	२८	
नादि १०३	२८		हार्दिकोत्तमैजयोः समागमकथनं ... १०८	१	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १०४	४		दुर्योधनं विजित्य भीमस्य गजानीकनाशादि १०८	६	
तत्र युधिष्ठिरनाशार्थं दुर्योधनचेष्टाकथनं १०४	७		भीमभयात् गजानां पलायनादि १०८	१५	
दुर्योधनादीनां वाणवेगादौ श्रीकृष्णवाक्यं १०४	१५		अर्जुनस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः ... १०८	२१	
कर्णेन पाण्डवसेनानाशादौ श्रीकृष्णवाक्यं १०४	३०		सङ्कुलयुद्धवर्णनं १०८	२३	
कर्णस्य पाञ्चालादिजयादौ श्रीकृष्णवाक्यं १०५	७		सहदेवास्त्रविद्धं दुर्योधनं दृष्ट्वा कर्णस्यास्त्र		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
त्यागादि	११०	४	गमनादि ...	११४	११
कर्णयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं ...	११०	१२	अर्जुनस्य स्वसैन्यालोकनादौ सञ्जयोक्तिः	११४	१७
कैकेयैः सह कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	११०	२६	युधिष्ठिरमदृष्ट्वा भीमं प्रत्यर्जुनजिज्ञासा	११४	२०
युधिष्ठिरं प्रति कर्णस्यागमनादि ...	११०	२८	अर्जुनं प्रति भीमवाक्यं ...	११४	२१
कर्णवाणेनयुधिष्ठिरनकुलयोर्हयादीनां नाशः १११		६	युधिष्ठिरसमीपप्रेषणार्थमर्जुनभीमयोः		
विरथौ पाण्डवौ दृष्ट्वा कृपया कर्णं प्रति शल्य			संवादः ...	११४	२२
वाक्यं ...	१११	८	युधिष्ठिरदर्शनार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	११५	३
अर्जुनेन युद्धकरणार्थं कर्णं प्रति शल्यवाक्यं १११	१६	१६	भीममुक्तार्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः ...	११५	४
शल्यवाक्येन भीमं प्रति कर्णस्य गमनादि १११	२५	२५	कृष्णार्जुनयोर्युधिष्ठिरपादवन्दनादि ...	११५	८
कर्णे गते युधिष्ठिरादीनामपयानादि ...	१११	२७	कर्णे हतं मत्वा कृष्णार्जुनौ प्रति युधिष्ठिर		
माद्रीपुत्रौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	१११	३०	वाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	११५	१२
युधिष्ठिरवाक्येन भीमसाहाय्यार्थं नकुलसह			हतः कर्णइत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं ...	११५	१७
देवयोगमनं ...	११२	२	तत्र युधिष्ठिरस्य कर्णपराक्रमकथनं ...	११५	१८
अर्जुनं प्रति द्रौणेरगमनादौ सञ्जयोक्तिः ११२	६	६	कर्णनाशार्थमर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य चिन्ता		
द्रौणिधनञ्जययोर्युद्धवर्णनं ...	११२	८	वाक्यं ...	११६	३
अर्जुनेन कौरववल्लनाशकथनादि ...	११२	१४	कर्णपराजितस्य युधिष्ठिरस्य सखेदवाक्यादि ११६	६	६
धुनद्रौण्यर्जुनयोर्युद्धवर्णनं ...	११२	२०	कर्णमरणं निश्चित्य युधिष्ठिरवाक्यं ...	११६	११
अर्जुनकृतद्रौणिपराजयादि ...	११३	६	कर्णप्रतिज्ञाकथनादिना युधिष्ठिरवाक्यं	११६	२३
पाण्डवभयात् कौरवसैन्यानां पलायनादि ११३	८	८	अर्जुनस्य युधिष्ठिरवाक्यश्रवणादौ		
विद्रवन्तीं सेनां दृष्ट्वा कर्णं प्रति दुर्योधन			सञ्जयोक्तिः ...	११७	११
वाक्यं	११३	१४	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	११७	१३
राजवाक्यं श्रुत्वा शल्यं प्रति कर्णस्य विकत्यन			तत्रार्जुनस्य द्रौणिना सह कृतयुद्धस्य		
वाक्यं ...	११३	१७	वर्णनादि ...	११७	१५
कर्णस्य पराक्रमप्रकाशादि ...	११३	२२	अर्जुनस्य कर्णादीनां पराक्रमकथनं ...	११८	१
कर्णपराक्रमभीतानां पाण्डवसेनानां चेष्टा			कर्णनाशार्थमर्जुनस्य प्रतिज्ञाकरणं ...	११८	४
कथनं ...	११३	२८	जीवत्कर्णं श्रुत्वा युधिष्ठिरक्रोधादौ		
समर्थं बलं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ११४	४	४	सञ्जयोक्तिः ...	११८	११
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	११४	८	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य तिरस्कारवाक्यं ११८	१३	१३
श्रीकृष्णवाक्येन युधिष्ठिरदर्शनार्थमर्जुनस्य			अर्जुनजन्मसमये जाताकाशवाणीमनूय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्यं ११८	२५		परुषं आवयित्वाऋजुनस्य चिन्तादौ		
युधिष्ठिरनिन्दितस्यऋजुनस्यासिग्रहे			सञ्जयोक्तिः १२३	१८	
सञ्जयोक्तिः ११९	१४		अनुतापेन पुनर्भूतासिर्मर्जुनं प्रति		
अऋजुनस्य कोपं दृष्ट्वा तं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ११९	१५		श्रीकृष्णवाक्यं १२३	२०	
गाण्डीवत्यागार्थमुपदेष्टुः शिरोहरामीत्याद्य			श्रीकृष्णं प्रत्यहं हनिष्ये स्वशरीरमित्याद्य		
ऋजुनवाक्यं ११९	२२		ऋजुनवाक्यं १२३	२२	
श्रीकृष्णकृताऋजुनधिकारे सञ्जयोक्तिः ... ११९	२९		अऋजुनं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं ... १२३	२३	
अऋजुनोपदेशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ... ११९	३०		श्रीकृष्णोपदेशेन युधिष्ठिरं प्रत्यऋजुनस्यात्म		
अऋजुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मरहस्योपदेशः १२०	१३		स्वाद्यावाक्यं १२३	२७	
वलाककौशिकयोः पापपुण्यप्राप्तिप्रकार			कर्णवधार्थमऋजुनप्रतिज्ञावाक्यं १२४	७	
अवणार्थमऋजुनप्रश्नः १२०	२१		अऋजुनस्यास्वत्यागादौ सञ्जयोक्तिः ... १२४	८	
अऋजुनं प्रति वासुदेवस्य वलाकोपाख्यान			युधिष्ठिरप्रसादार्थमऋजुनवाक्यं १२४	१०	
कथनं १२०	२२		दुःखितस्य युधिष्ठिरस्याऋजुनं प्रति सखेद		
तत्र सर्वजनापकारकस्य श्वापदस्य नाशेन			वाक्यं १२४	१६	
व्याधस्य स्वर्गमनादि १२०	२४		वनाय गन्तुमुद्यतं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य		
श्रीकृष्णस्य कौशिकोपाख्यानकथनं ... १२०	२९		विनयवाक्यं १२४	२२	
तत्र दस्युभयात् पलायितानामुद्देशकथनेन			युधिष्ठिरसमीपे कर्णवधार्थं श्रीकृष्णप्रतिज्ञा १२४	२८	
कौशिकस्य नरकप्राप्त्यादि १२१	१		प्रणतं कृष्णमुत्थाप्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	१	
अऋजुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मपदार्थोप			अऋजुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १२५	६	
देशादि १२१	७		विमनसमऋजुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... १२५	८	
श्रीकृष्णप्रशंसारूपमऋजुनवाक्यं १२१	२१		युधिष्ठिरप्रसादार्थमऋजुनकृतपादग्रहणादि १२५	१६	
मम व्रतं जानासीत्याद्यऋजुनवाक्यं ... १२१	२६		अऋजुनमालिङ्ग्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	२१	
अऋजुनप्रतिज्ञारक्षार्थं श्रीकृष्णस्योपायकथनं १२२	१		युधिष्ठिरसमीपे कर्णवधार्थमऋजुनप्रतिज्ञा १२५	२६	
मानार्हं प्रति त्वमिति कथनेन तस्य मरण			श्रीकृष्णं प्रति कर्णवधार्थमऋजुनवाक्यं ... १२५	२८	
मित्यादि श्रीकृष्णोपदेशः १२२	७		अऋजुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२५	३०	
अऋजुनकृतश्रीकृष्णवाक्यप्रशंसादौ सञ्जयोक्तिः १२२	१८		युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२६	२	
युधिष्ठिरं प्रत्यऋजुनस्य भर्त्सनावक्यं ... १२२	२०		अऋजुनं प्रति युधिष्ठिरस्य सविनयवाक्यं १२६	६	
भीमप्रशंसारूपमऋजुनवाक्यं १२२	२९		अऋजुनस्य युधिष्ठिरपादग्रहणादौ सञ्जयोक्तिः १२६	८	
युधिष्ठिरं प्रत्यऋजुनस्य परुषवाक्यं ... १२३	५		युधिष्ठिरं प्रति कर्णवधप्रतिज्ञारूपमऋजुन		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्यं १२६	११		कर्णवधार्थमर्जुनस्य सक्रोधवाक्यं ... १३३	१	
अर्जुनं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरानुज्ञादौ			अर्जुनस्यात्मज्ञाघातुरूपं वाक्यं ... १३३	१७	
सञ्जयोक्तिः १२६	१५		कर्णयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ... १३३	२४	
रथसञ्चार्यं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये			पाण्डवसैन्यसमृद्ध्यादौ सञ्जयोक्तिः ... १३३	२६	
सञ्जयोक्तिः १२६	१८		सङ्कुलयुद्धवर्णनं १३४	१	
युद्धार्थमर्जुनस्य रथारोहणादि ... १२६	२५		सारथ्यं प्रति भीमवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १३४	१५	
अर्जुनस्य स्वेददर्शनेन चिन्तादि ... १२७	३		कौरववलैर्भीमस्य युद्धवर्णनं १३४	१८	
चिन्तितमर्जुनं प्रति तत्प्रशंसारूपं वासुदेव			स्वपरज्ञानाभावादौ सारथ्यं प्रति भीमवाक्यं १३४	२७	
वाक्यं १२७	७		विशोकमारथिभीमयोः संवादः १३५	६	
कर्णनाशार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... १२७	२३		शोघं रथप्रेषणार्थमर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः १३५	१०	
अर्जुनं प्रति पुनः श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः १२८	१		अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि ... १३६	११	
अर्जुनप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ... १२८	२		कुरुसैन्यमध्योर्जुनस्य प्रवेशादि ... १३६	२०	
भीमयुद्धमनूयार्जुनसमाश्रासवरूपं श्रीकृष्ण			कौरवसैन्यैरर्जुनस्य युद्धवर्णनं १३६	२२	
वाक्यं १२८	२८		अर्जुनभयात् कौरवसैन्यानां पलायनादि १३६	२८	
द्रोणयुद्धमनूय श्रीकृष्णस्य समाश्रासवाक्यं १२८	१२		अर्जुनस्य सूतानीकं प्रति गमनादि ... १३७	१	
जयद्रथवधमनूयार्जुनप्रशंसारूपं श्रीकृष्ण			अर्जुनागमनं श्रुत्वा द्रुपदस्य भीमस्य कुरुसैन्या		
वाक्यं १२८	१६		वमर्द्दनादि १३७	४	
अश्वत्यामादिपञ्चवीरनाशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं १२८	२५		भीमार्द्रितान् जनान् दृष्ट्वा दुर्योधनवाक्यं १३७	८	
कर्णनिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं १३०	४		दुर्योधनवाक्येन कुरुसैन्यानां भीमावरणादि १३७	१२	
अभिमन्युवधमनूयार्जुनक्रोधार्थं श्रीकृष्णवाक्यं १३०	१२		भीमनाशितसैन्यानां संख्याकथनं ... १३७	१८	
द्रौपदीं प्रति कर्णवाक्यमनूयार्जुनक्रोधार्थं			भीमकृतशोणितनदीवर्णनं १३७	१८	
श्रीकृष्णवाक्यं १३०	२३		भीमस्य कर्म दृष्ट्वा शकुनिं प्रति दुर्योधन		
कर्णवधार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णापदेशः ... १३०	२७		वाक्यं १३७	२७	
कर्णविद्रावितान् पाञ्चालादीन् दृष्ट्वा श्रीकृष्ण			दुर्योधनवाक्येन भीमं प्रति शकुनेरागम		
वाक्यं १३१	८		नादि १३७	२८	
कर्णार्णवात् पाण्डवसेनोद्धारार्थं श्रीकृष्णवाक्यं १३१	१७		भीमसौवल्लयोर्युद्धवर्णनं १३८	१	
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनविशोकादौ सञ्जयोक्तिः १३१	२८		भीमवाणमूर्च्छितस्य सौवल्लस्य भीमभयाद्		
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य साहसवाक्यादि ... १३२	१		पयानं १३८	१८	
कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञादि १३२	३		सौवल्लं पराजितं दृष्ट्वा दुर्योधनस्यापयानं १३८	२२	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विद्वत् राजानं दृष्ट्वा कुरुसैन्यानां भयादिद्र			खाण्डवदाहादीनूद्य कर्णस्यार्जुनपराक्रमप्रशं		
वणादि २३८	२४		साकरणं १४२	२०	
भग्नेषु सैन्येषु दुर्योधनादयः किमब्रुवन्ति			अर्जुनावरणार्थं दुर्योधनादीन् प्रति कर्ण		
त्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः १३८	१		वाक्यं १४३	११	
भोमकैः सह कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः ... १३८	७		कर्णाञ्जयाः कौरवाणामर्जुनं प्रति गमनादि १४३	१५	
पाञ्चालान् प्रति गमनार्थं शल्यं प्रति कर्ण			कौरवैः सहार्जुनस्य युद्धवर्णनं १४३	१८	
वाक्यं १३८	८		द्रौप्यादिभिरर्जुनस्य सङ्कुलयुद्धवर्णनं ... १४३	२८	
रथनिनादेन सर्वान् संचस्य कर्णस्य पाण्डव			शिखण्डिप्रभृतिभिः कौरवाणां युद्धवर्णनं १४४	१४	
बलनाशनादि १३८	१३		सैन्यसागरमग्नस्य भोमस्योद्धारादौ सञ्ज		
शिखण्डिप्रभृतीनां कर्णं प्रति गमनादि १३८	१६		योक्तिः १४४	२०	
शिखण्डिसात्यकिप्रभृतीन् निवार्य कर्णस्य			अर्जुनस्य कौरवसैन्यनाशादि १४४	२३	
पाञ्चालसैन्यनाशनं १३८	२१		हतसैन्यादिभिः पृथिवीशोभाकयनादि १४४	२५	
सात्यक्यादीन् विमुखीकृत्य पाञ्चालादिभिः			धनञ्जयशरैः कौरवसैन्यविदारणादि ... १४५	५	
कर्णस्य युद्धकरणं १३८	२६		कुरुषु भग्नेषु भीमेनार्जुनस्य मन्त्रणादि १४५	११	
कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा देवादीनां प्रशंसादि १४०	१		अर्जुनकृतदशदुर्योधनभ्रातृनाशः ... १४५	१५	
कर्णस्य पाण्डवीयसैन्यनाशनादि ... १४०	६		कुरुणां नवतिवीरैरर्जुनावरणे सञ्जयोक्तिः १४५	२३	
पाण्डवीयसैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां			कर्णरथं प्रति गच्छन्तमर्जुनं प्रति संश्रप्तकानां		
हर्षादि १४०	१८		वाणवर्षणं १४५	२६	
पाञ्चालान् विजितुः कर्णस्य प्रभावर्णनं ... १४०	२३		स्नेच्छादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्णनं ... १४६	३	
दुर्योधनादीनां पाण्डवीयसैन्यनाशनादि १४०	२८		धनञ्जयसाहाय्यार्थं भोमस्य गमनादि ... १४६	१३	
अर्जुनकृतशोणितनदीवर्णने सञ्जयोक्तिः १४१	६		भोमस्य गदया कौरवसैन्यनाशादि ... १४६	१७	
कर्णस्य रथकेतुं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन			भोमस्य गजानोकमारणादि .. १४६	२४	
वाक्यं १४१	१२		अर्जुनवाणपीडितानां कुरुणामार्तनादादि १४७	१	
अर्जुनस्य कर्णसमीपगमनादि ... १४१	१८		अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादि ... १४७	७	
अर्जुनरथस्य केतुं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं १४१	२३		अर्जुनवाणपीडितान् कुरुन् दृष्ट्वा कर्णस्या		
अर्जुनसमीपप्रेषणार्थं शल्यस्य कर्णप्रशंसा			भयदानादि १४७	१३	
करणं १४२	३		पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमनादि ... १४७	१६	
शल्यं प्रति कर्णस्यात्मसाक्षात्सूचकवाक्यं ... १४२	१५		पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः १४७	२१	
अर्जुनस्याजेयत्वे कर्णं प्रति शल्यवाक्यं ... १४२	१८		सङ्कुलयुद्धवर्णनं १४७	२५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृष्टद्युम्नपुत्रे हते कर्णसमीपगमनार्थमर्जुनं			शल्यवाकेन भीमं प्रति वृषसेनस्य गमनादि	१५१	१४
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १४८	२		नकुलवृषसेनयोर्युद्धवर्णनं १५१	१७	
अर्जुनस्य कर्णसमीपगमनादि १४८	३		विरथस्य नकुलस्य भीमरथारोहणादि	१५२	४
उत्तमौजसादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं ... १४८	८		नकुलभीमाभ्यां वृषसेनस्य युद्धवर्णनं ... १५२	६	
कृपादिभिः सात्यकेर्युद्धवर्णनं १४८	१८		वृषसेनेन युद्धार्थमर्जुनं प्रति भीमवाक्यादि	१५२	८
भीमदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं १४८	२८		सङ्कुलयुद्धे सञ्जयोक्तिः १५२	१३	
भीमदुःशासनयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ... १४८	७		उभयसैन्यानां तुमुलसङ्कुलयुद्धवर्णनं ... १५२	२६	
भीमदुःशासनयोर्युद्धवर्णनादि ... १४८	१४		अर्जुनादीन् प्रति वृषसेनस्य वाणत्यागादि	१५३	१६
भीमस्य गदया पीडितं दुःशासनं दृष्ट्वा			पीडितान् नकुलादीन् दृष्ट्वा वृषसेनं प्रत्य		
पाञ्चालादीनां सिंहनादादि ... १४८	१८		र्जुनस्य गमनादि १५३	२०	
द्रौपदीकेशग्रहणादि स्मृत्वा भीमस्य			वृषसेनार्जुनयोर्युद्धवर्णनं १५३	२२	
क्रोधादि १४८	२४		कर्णे प्रति कुड्मस्यार्जुनस्य वाक्यं ... १५३	२६	
कौरवान् प्रति निहन्मि दुःशासनमद्येत्यादि			अर्जुनवाणेन वृषसेनबधादि १५४	१	
भीमवाक्यं १४८	२६		पुत्रबधं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य कर्णस्यागमनादौ		
भीमस्य दुःशासनवचःस्थगोणितपानं १४८	२८		सञ्जयोक्तिः १५४	८	
गतासुं दुःशासनं प्रति क्रोधात् भीमस्य			आगच्छन्तं कर्णं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण		
वाक्यं १५०	३		वाक्यं १५४	८	
तदा भीमं दृष्टवतां भयादिवर्णनं ... १५०	६		कर्णेन युद्धार्थमर्जुनप्रशंसारूपं श्रीकृष्ण		
भीमं राक्षसं ज्ञात्वा कौरवाणां पलायनादि	१५०	८	वाक्यं १५४	२०	
युधामन्युचित्रसेनयोर्युद्धे चित्रसेनाशादि	१५०	१०	श्रीकृष्णं प्रति कर्णबधप्रतिज्ञारूपमर्जुन		
दुःशासनं हत्वा कालकूटभोजनाद्यनूद्य कौर			वाक्यं १५४	२४	
वान् प्रति भीमवाक्यं १५०	१४		कर्णार्जुनसमागमकथने सञ्जयोक्तिः ... १५५	४	
कृष्णार्जुनौ प्रति प्रतिज्ञायाः सत्यत्वे भीम			कर्णार्जुनौ दृष्ट्वा सैन्यानां विस्रयादि ... १५५	८	
वाक्यं १५०	२२		कुरुपाण्डवयोस्त्रय्यादिवाद्यवर्णनं ... १५५	१३	
निषङ्गिप्रभृतीनां दशधृतराष्ट्रपुत्राणां भीमाव			कर्णार्जुनयोर्युद्धवर्णनं १५५	१६	
रणे सञ्जयोक्तिः १५०	२८		उभयोः समपराक्रमकथनं १५५	२७	
भीमवाणेन दशधृतराष्ट्रपुत्रबधः ... १५१	१		कर्णार्जुनसाहाय्यार्थमुभयसैन्यानामागम		
भीमपराक्रमं दृष्ट्वा कर्णस्य भयादि ... १५१	४		नादि १५६	२	
समर्थं कर्णं प्रति शल्योपदेशवाक्यं ... १५१	६		कर्णार्जुनसमागमदर्शनार्थमागतानां पञ्च		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रतिपक्षकथनं १५६	८		कर्णाङ्गुनसमागमे सञ्जयोक्तिः ... १६०	२६	
अर्जुनस्य कर्णस्य च प्रत्येकजयार्थिनोः शक्र			समागमसमये कर्णाङ्गुनयोरुपवर्णनादि १६०	२८	
सूयर्वाविवादः १५७	१		कर्णाङ्गुनयोः पक्षपातिनां वाक्यं ... १६१	८	
कर्णाङ्गुनसमागमे त्रिलोकानां कम्पादि ... १५७	५		कर्णाङ्गुनयोर्द्वारम्भवर्णनं ... १६१	१२	
उभयोः समजयार्थं ब्रह्माणं प्रति देवानां			पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं ... १६२	१	
प्रार्थना १५७	७		कर्णपराक्रमं दृष्ट्वाङ्गुनं प्रति भीमस्य		
देववाक्यं श्रुत्वाङ्गुनजयार्थं ब्रह्माणं प्रति			सक्रोधवाक्यं १६२	८	
शक्रवाक्यं १५७	१०		कर्णेतां संसृत्य तं जहीत्यादि भीमवाक्यं १६२	१४	
शक्रं प्रत्यङ्गुनजयरूपं ब्रह्मेशानयोर्वाक्यं २५७	१२		कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तद्विधार्थमङ्गुनं प्रति		
कृष्णाङ्गुनप्रशंसारूपं ब्रह्मेशानयोर्वाक्यं १५७	२२		श्रीकृष्णवाक्यं १६२	१७	
इन्द्रवाक्यं श्रुत्वा सर्वभूतानां विस्मयादि १५७	३०		महास्त्रप्रयोगार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यङ्गुनवाक्यं १६२	२५	
कर्णाङ्गुनयोर्ध्वजादिवर्णनं १५८	६		अर्जुनप्रयुक्तब्राह्म्यास्त्रस्य नाशेन भीमस्य		
कर्णाङ्गुनयोर्ध्वजादीनां परस्परयुद्धवर्णनं १५८	८		सक्रोधवाक्यं १६२	२८	
शत्रुं प्रति कर्णवाक्यं १५८	१५		पुनरङ्गुनकर्णयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं ... १६२	३०	
कर्णं प्रति कृष्णाङ्गुननाशार्थं शत्रुस्य प्रतिज्ञा			अर्जुनवाणपीडितानां कौरवाणां कर्णं प्रति		
वाक्यं १५८	१७		वाक्यं १६३	१४	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १५८	१८		कर्णाङ्गुनयोः परस्परसैन्यनाशनादि ... १६३	१६	
श्रीकृष्णं प्रत्यात्मस्वाचारूपमङ्गुनवाक्यं ... १५८	२१		वासुदेवादीन् प्रति कर्णस्य वाणवर्षणादि १६३	२४	
अर्जुनकर्णयुद्धदर्शनार्थं देवनागासुरादीनां			अर्जुनत्यक्तवाणैर्दिगन्तकारतादिकथनं १६४	२	
समागमे सञ्जयोक्तिः १५८	२		अर्जुनकर्णयोः परस्परवाणवर्षणं ... १६४	५	
उभयसैन्यानां वादित्रादिवादनं ... १५८	६		अर्जुनास्त्रभयात् कर्णं त्यक्त्वा कौरवाणां		
कर्णाङ्गुनास्त्रेणाकाशाच्छादनादि ... १५८	८		पलायनादि १६४	१६	
कर्णाङ्गुनयोः शोभावर्णनादि १५८	१३		कौरवप्रयाणादौ सञ्जयोक्तिः ... १६४	१८	
कर्णाङ्गुनयोस्तद्विषयोयुद्धारम्भः ... १५८	१७		कर्णाङ्गुनयोः कस्यचित् कचिदार्थिक्य		
धनञ्जयं प्रति दुर्योधनादीनां वाणवर्षणं १५८	१८		कथनं १६४	२८	
अर्जुनवाणैर्दुर्योधनादीनां धनुरादिच्छेदनं १५८	२०		विद्यतस्थानां कर्णाङ्गुनप्रशंसावाक्यं ... १६५	१	
शमविधानार्थं दुर्योधनं प्रति द्रौणिवाक्यं १५८	२८		अर्जुनेन कृतवैरस्य अश्वसेनागस्य पाताला		
अश्वत्थामानं प्रति दुर्योधनस्यासम्भतिवाक्यं १६०	१६		दुत्यानादि १६५	२	
तत्र कर्णप्रशंसारूपं दुर्योधनवाक्यं ... १६०	२०		शराभितप्तस्य कर्णस्याङ्गुनवधाय नागबल		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युक्तवाणवर्षणं १६५	११		निमज्जनादि १६८	२६	
कर्णस्य धनुषि प्रयुक्तं नागं दृष्ट्वा देवादीनां			मुहूर्त्तप्रतिपालनार्थमर्जुनं प्रति कर्णवाक्यं	१६८	३०
हाहाकारादि १६५	१५		कर्णं प्रति श्रीकृष्णस्य परुषवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१६९	१२
नागबलयुक्तवाणं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं	१६५	१८	द्रौपदीवस्त्रहरणादीनूद्य कर्णं प्रति श्रीकृष्ण		
तदज्ञानतः कर्णस्य शल्यं प्रति वाक्यं ... १६५	१८		वाक्यं १६९	१४	
कर्णमन्वितवाणं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य प्रथियां			कृष्णवाक्यं श्रुत्वा सलज्जस्य कर्णस्य निरुक्त		
किञ्चिद्भयावगाहनादि १६५	२२		रादौ सञ्जयोक्तिः १६९	२८	
इथे निमग्ने कर्णवाणेनार्जुनस्य किरीटच्छे			कर्णस्य शोघनाशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ... १६०	३०	
दनं १६५	२७		पुनः कर्णार्जुनयोर्युद्धवर्णनं १७१	३	
अर्जुनकिरीटस्य वृत्तान्तकथनादि ... १६५	२९		कर्णप्रयुक्तवाणेनार्जुनस्य मोहः ... १७०	१२	
कर्णं प्रत्यश्वसेननागस्य वाक्यं १६६	१२		मुग्धमर्जुनं दृष्ट्वा कर्णस्य रथचक्रोद्धारणे		
नागं प्रति कर्णस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ... १६६	१६		यत्नः ५७०	१४	
कर्णप्रत्याख्यातस्य नागस्यार्जुननाशार्थं			संज्ञा लब्धवतोऽर्जुनस्य वाणेन कर्णरथध्वजा		
गमनं १६६	१८		दिनाशः १७०	१६	
नागं दृष्ट्वा तन्नाशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ... १६६	२०		कर्णवधायार्जुनघृतशरस्य प्रभाकयनादि	१७०	२३
कर्ण नाग इत्यर्जुनस्य जिज्ञासा १६६	२१		शरं योजयित्वाऽर्जुनस्य शपयवाक्यं ... १७०	२८	
श्रीकृष्णस्य नागपरिचयदानं १६६	२२		अर्जुनवाणेन कर्णस्य शिरच्छेदनादि ... १७१	४	
अर्जुनकृताश्वसेननाशदौ सञ्जयोक्तिः ... १६६	२५		कर्णवधं दृष्ट्वा पाण्डवानां शङ्खनादिवादनं	१७१	१०
कर्णार्जुनयोः परस्परवाणवर्षणादि ... १६६	२८		क्षिन्नमस्तकस्य कर्णस्य शरीरप्रभाकयनादि	१७१	१४
अर्जुनवाणेन कर्णस्य मोहादि १६७	१३		कर्णं पतितं दृष्ट्वा शल्यस्य गमनं ... १७१	२१	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोपदेशवाक्यं ... १६७	१५		कर्णं हतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि ... १७१	२२	
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य मुग्धं कर्णं प्रति वाण			कर्णं हते शल्यस्य गमनादौ सञ्जयोक्तिः	१७१	२५
वर्षणादि १६७	२०		दुर्योधनादीनां शोकादिवर्णनं १७१	२८	
धैर्यप्राप्तस्य कर्णस्यार्जुनं प्रति वाणवर्षणं	२६७	२८	भीमादीनां नादेन पृथिवीकम्पनादि ... १७२	२	
कर्णस्य कथकाले भार्गवशापादस्त्रविस्मरणं	१६८	१	दुर्योधनसमीपे दुःखितस्य शल्यस्य वाक्यं	१७२	६
ब्राह्मणशापाद्रथचक्रस्य निमग्नता ... १६८	३		कर्णार्जुनयुद्धे कुरुसञ्जयानां रूपंकीदृशिति		
अस्त्रविस्मरणादिना कर्णस्य विषादादि ... १६८	४		घृतराष्ट्रप्रश्नः १७२	१५	
कर्णार्जुनयोर्वाणवर्षणादि १६८	१०		कुरुपाण्डवयोर्वलवथे सञ्जयोक्तिः ... १७२	१७	
अर्जुनस्य वाणत्यागसमये कर्णरथचक्रस्य			तत्र कर्णं हते कौरवाणां पलायनादिकथनं	१७२	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णशोकाकुलस्य दुर्योधनस्य शल्यं प्रति			अर्जुनं प्रति हर्षात् श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः १७७		२४
विकल्पनवाक्यं १७३	१		सैनिकान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १७८		२
भीमस्य गदायुद्धवर्णनं १७३	८		कृष्णार्जुनयोर्युधिष्ठिरचरणग्रहणादि ... १७८		५
भीमस्य गदया पञ्चविंशतिसाहस्रसैन्यनाश			युधिष्ठिरं प्रति कर्णनाशादिकथने		
नादि १७३	१४		श्रीकृष्णोक्तिः १७८		१०
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि १७३	१८		कर्णवधं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षादौ		
सङ्कुलयुद्धवर्णनं १७३	२२		सञ्जयोक्तिः १७८		१७
सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा पाण्डवैः सह दुर्योधनस्य			श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १७८		१८
युद्धकरणं २७४	१		कृष्णार्जुनप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ... १७८		२१
पलायनपरान् योधान् प्रति दुर्योधनवाक्यं १७४	७		मृतकर्णस्य दर्शनार्थं युधिष्ठिरस्य युद्धभूमि		
राजवाक्यं श्रुतवतां सैन्यानां पलायने			गमनादि १७८		२७
सञ्जयोक्तिः १७४	१६		कर्णे दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं १७८		४
सैन्यानां भयं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति शल्यवाक्ये			कर्णे हते पाण्डवानां हर्षे सञ्जयोक्तिः ... १७८		१०
सञ्जयोक्तिः १७४	१८		तत्र कृष्णार्जुनौ स्तुत्वा नकुलादीनां स्वशिविर		
दुर्योधनं प्रति बलवत्यादौ शल्यवाक्यं ... १७४	२०		गमनादि १७८		१२
कर्णार्जुनयुद्धे अगम्यरूपया पृथिव्या वर्षे			कर्णेनिधनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रविलापादौ		
नादि १७५	१		वैशम्पायनोक्तिः १७८		१७
कर्णशोकाकुलं दुर्योधनं प्रति द्रौणिप्रभ			कर्णार्जुनयुद्धश्रवणफलकथनं १७८		२३
तोनां समाश्रयवाक्यं १७५	१६		कर्णपर्वश्रवणफलकथनं १८०		४
अर्जुनभयात् कौरवाणां शिविरगमनादि १७५	१८		कर्णपर्वसमाप्तिः १८०		५
मृतस्य कर्णस्य शरीरप्रभाकथनादि ... १७५	२५				
कर्णप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं १७६	२		शल्यपर्वारम्भः १८१		१
कर्णे हते नद्यादीनां प्रस्रवणाभावादि .. १७६	११		कर्णे निपातिते ऽल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्व		
कृष्णार्जुनयोः शङ्खध्वनिवर्णनादि ... १७६	२३		तेत्यादि जनमेजयप्रश्नः १८१		२
कृष्णार्जुनयोरूपवर्णनादि १७३	२६		कर्णशोकमन्तप्तस्य दुर्योधनस्य स्वशिविर		
अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादौ			गमनादौ वैशम्पायनोक्तिः १८१		५
सञ्जयोक्तिः १७७	५		शल्यं सेनापतिं कृत्वा दुर्योधनादीनां युद्धाय		
तद्विवर्धययुद्धावहारे कृते कृतवर्मादीनां			निर्गमनादिकथनं १८१		८
स्वशिविरगमनादि १७७	८		युधिष्ठिरेण शल्यवधादिकथनं १८१		११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्जयस्य पुरप्रवेशादि १८१	१५		कथनादि १८५	२२	
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य सन्तापवाक्यं ... १८१	१७		अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादिकथनं १८५	२७	
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शल्यादीनां नाश			भीमभयाद्भवमाणं सैन्यं दृष्ट्वा स्तनं प्रति		
कथनं १८२	७		दुर्योधनवाक्यं १८६	३	
सञ्जयस्य दुर्योधननाशकथनादि ... १८२	१०		दुर्योधनवाक्येन स्तनस्य युद्धार्थं रथानय		
सञ्जयवाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रादीनां निपतनादौ			नादि १८६	७	
वैशम्पायनोक्तिः १८२	२१		कौरवसैन्यैः सह भीमपार्षतयोर्युद्धवर्णनं १८६	८	
संज्ञां लब्धवतो धृतराष्ट्रस्य विदुरं प्रति			भीमस्य गदायुद्धवर्णनं १८६	१२	
वाक्यं १८२	२६		उभयसैन्ययोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं १८६	१८	
राजानमातुरं दृष्ट्वा सञ्जयादीनां रोदनादि १८३	१		पाण्डवभयात् कौरवबलभङ्गादि ... १८७	२	
स्त्रीणां विमर्शनाथं विदुरं प्रति धृतराष्ट्र			दुर्योधनस्य स्वसैन्याङ्गानादि १८७	४	
वाक्यादि १८३	२		पलायनपरान् बोधान् प्रति दुर्योधन		
धृतराष्ट्रविलापादौ वैशम्पायनोक्तिः ... १८३	८		वाक्यादि १८७	८	
दुर्योधननाशं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं १८३	११		रथादीनां निपतनादौ सञ्जयोक्तिः ... १८७	२१	
दुर्योधनवाक्यमनूय धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं १८३	२४		तत्र दुर्योधनादीनां पल यनादिकथनं १८७	२३	
भीमादीनां बधमनूय धृतराष्ट्रविलापः १७४	८		विमुखं दुर्योधनं प्रति कृपवाक्यं ... १८७	२५	
वनगमनाथं धृतराष्ट्रस्य वाक्यं १८४	२४		अर्जुनादिप्रशंसारूपं कृपवाक्यं ... १८८	५	
दुर्योधनादीनां बधमनूय धृतराष्ट्रस्य विलाप			कर्णादीन् स्तुत्वा दुर्योधनं प्रति कृप		
वाक्यं १८४	२६		वाक्यं १८८	२०	
शोकमन्त्रस्य राज्ञो मोहादौ वैशम्पाय			अर्जुनपराजयाभावादिकथनं १८८	२३	
नोक्तिः १८४	३०		सन्धिकरणार्थं कृपा चार्थ्यवाक्यं ... १८८	१	
कर्णे पतिते कं सेनापतिमकुर्वतेति धृतराष्ट्रस्य			कृपवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्य खेदादौ		
प्रश्नः १८५	३		सञ्जयोक्तिः १८८	१४	
विदुरवाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सन्तापवाक्यं १८५	७		कृपं प्रति दुर्योधनवाक्यं १८८	१६	
कर्णे निपातिते कः सेनापतिरित्यादि धृत			कृष्णः कथमस्मासु विश्वसेदित्यादि		
राष्ट्रवाक्यं १८५	११		दुर्योधनवाक्यं १८८	२१	
युद्धस्य विशेषश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ... १८५	१४		दुर्योधनस्य सन्ध्यभिप्रायाभावकथनं .. १८९	१	
कुरुपाण्डवयोरर्जुनचक्रकथने सञ्जयोक्तिः १८५	१८		युद्धेन मृतस्य चन्द्रियस्य कीर्त्यादिकथनं १८९	१४	
तत्र कर्णे हते कौरवाणां बुद्धिवैपरीत्य			भीमादिप्राप्तमार्गस्य श्रेयस्त्वकथनं ... १८९	२३	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
क्षत्रियाणां दुर्योधनवाक्याभिनन्दनादि	१८१	१	शल्ययुद्धवृत्तान्ते सञ्जयोक्तिः	१८४	१०
कौरवाणां पुनर्युद्धेद्योगे सञ्जयोक्तिः ...	१८१	८	शल्यकृतसर्वतोभद्रयूहस्य प्रकारकथनं	१८४	१८
शल्यस्य सेनापत्यार्थं दुर्योधनं प्रति योधानां			पाण्डवानां शल्यानीकं प्रति गमनादि ...	१८४	२३
वाक्यं	१८१	१२	सेनावृत्तस्य युधिष्ठिरस्य शल्यं प्रति गमनं	१८४	२५
अश्वत्यान्त्रः पराक्रमादिवर्णनं	१८१	१४	कृतवर्मादीन् प्रत्यर्जुनादीनां गमनं ...	१८४	२६
अश्वत्यामानं प्रति कः सेनापतिर्भवेदिति			कुरुपाण्डवयोर्बलं किमवशिष्टमिति धृतराष्ट्र		
दुर्योधनस्य जिज्ञासा	१८१	२४	प्रश्नः	१८४	३०
शल्यस्य सेनापत्यार्थं द्रौणिवाक्यं ...	१८१	२६	अवशिष्टबलकथने सञ्जयोक्तिः	१८५	२
शल्यं प्रति दुर्योधनस्य सविनयवाक्यं ...	१८२	१	कौरवाणामवशिष्टबलसंख्याकथनं ...	१८५	३
शल्यस्य सेनापत्यस्वीकाररूपवाक्यं ...	१८२	४	पाण्डवानामवशिष्टबलसंख्याकथनं ...	१८५	५
शल्याभिषेकार्थं योधान् प्रति दुर्योधनवाक्यं	१८२	५	उभयोर्युद्धारम्भे सञ्जयवाक्यं	१८५	७
दुर्योधनं प्रति शल्यवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	१८२	८	कुरुक्षेत्रायानां युद्धवर्णने सञ्जयोक्तिः ...	१८५	१२
शल्यस्य विकृत्यनवाक्यं	१८२	८	सङ्कुलयुद्धवर्णनं	१८६	५
दुर्योधनस्य शल्याभिषेचनं	१८२	१३	योधान् मोहयित्वा भीमार्जुनयोः शङ्ख		
शल्ये ऽभिषिक्ते सिंहनादादिकथनं ...	१८२	१५	वादनादि	१८६	१७
शल्यप्रशंसारूपं योधानां वाक्यं	१८२	१७	पाण्डवशरपीडितानां योधानां पलायनादि	१८६	२३
योधान् प्रति शल्यस्य सहर्षवाक्यं ...	१८२	२०	प्रभङ्गं बलं दृष्ट्वा सारथिं प्रति शल्यवाक्ये		
शल्ये ऽभिषिक्ते योधानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	१८२	२८	सञ्जयोक्तिः	१८६	३०
कौरवाणां शब्दं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रति युधि			युधिष्ठिरं प्रति शल्यस्य गमनं दृष्ट्वा कौरव		
ष्ठिरवाक्यं	१८३	१	योधानां पुनरागमनं	१८७	६
शल्यप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	४	चित्रसेननकुलयोर्युद्धवर्णनं	१८७	८
शल्येन युद्धार्थं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	१०	नकुलकृतचित्रसेनबधादि	१८७	१८
श्रीकृष्णस्य शिविरगमनादि	१८३	१८	नकुलं प्रति सुषेणसत्यसेनयोरगमनं ...	१८७	२१
प्रभाते योधान् प्रति दुर्योधनवाक्ये			सुषेणसत्यसेनाभ्यां नकुलस्य युद्धवर्णनं	१८७	२४
सञ्जयोक्तिः	१८३	२५	नकुलकृतसत्यसेनबधादि	१८८	७
दुर्योधनवाक्येन सैन्यानां युद्धसज्जाकरणं	१८३	२६	भ्रातृबन्धं दृष्ट्वा रुष्टस्य सुषेणस्य युद्धकरणं	१८८	१०
कौरवयोधानां समयकरणादि ...	१८४	२	नकुलसाहाय्यार्थं सुतसोमस्य गमनादि	१८८	१३
शल्यं पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धाय निर्गमनं	१८४	५	नकुलसुतसोमाभ्यां सुषेणस्य युद्धवर्णनं ...	१८८	१६
शल्यः कार्यं कृतं इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	१८४	८	नकुलवाणेन सुषेणबधादि	१८८	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सङ्कुलयुद्धवर्णनं १८८	२६	२६	द्रौणिवाणेन सुरथवधादि २०६	१८	१८
सङ्कुलयुद्धवर्णने सञ्जयोक्तिः १८८	१०	१०	सुरथं हत्वा पुनरर्जुनं प्रति द्रौणैर्गमनादि २०६	२३	२३
शल्यस्य पाण्डवान् प्रति गमनादि ... १८८	१८	१८	दुर्योधनपृष्ठवृत्तयोर्द्वे सञ्जयोक्तिः ... २०६	२८	२८
शल्ययुद्धे दुर्निमित्तकथनं १८८	२३	२३	सङ्कुलयुद्धवर्णनं २०७	४	४
युधिष्ठिरादिभिः शल्यस्य युद्धकरणं ... १८८	३०	३०	युधिष्ठिरादिभिः शल्यस्य युद्धवर्णनं ... २०७	१३	१३
शल्ययुधिष्ठिरयोर्द्विवर्णनं २००	८	८	शल्यपराक्रमप्रशंसादि २०७	२५	२५
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं भीमादीनां शल्यं प्रति वाणवर्षणं २००	११	११	सात्यकिशल्ययोर्द्विवर्णनादि २०७	२६	२६
शल्यसाहाय्यार्थं कृतवर्मादीनामागमनादि २००	१४	१४	मद्रराजं पुरस्कृत्य पाण्डवान् प्रति सैन्यानां गमनादौ सञ्जयोक्तिः २०८	१२	१२
उभयसेनयोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं २००	१६	१६	कपादोन् प्रति क्रुद्धस्यार्जुनस्य वाणवर्षणं २०८	१५	१५
भीमगदावावर्णनं २००	२८	२८	सङ्कुलयुद्धवर्णनादि २०८	१८	१८
भीमस्य गदया शल्याद्यादीनां नाशानि ... २०१	७	७	शल्यपराक्रमं दृष्ट्वा र्जुनादीन् प्रति युधि ष्ठिरस्य सङ्कोधवाक्यं २०८	२६	२६
यन्तारं पतितं दृष्ट्वा शल्यस्य गदाग्रहणादौ सञ्जयोक्तिः २०१	१५	१५	योधान् प्रति युधिष्ठिरस्य शल्ययुद्धप्रतिज्ञा करणं २०८	३	३
गदायुद्धप्रेक्षकाणां शङ्खनादिध्वनिवर्णनादि २०१	१८	१८	युधिष्ठिरशल्यसमागमे शङ्खनादिध्वनिकथ नादि २०८	८	८
भीमशल्ययोगंदायुद्धवर्णनं २०१	२२	२२	शल्ययुधिष्ठिरयोस्तुमुल्युद्धवर्णनं ... २०८	१३	१३
भीमगदापीडितस्य शल्यस्यापथानं ... २०२	८	८	भीमं प्रति दुर्योधनस्य वाणवर्षणादि ... २०८	२०	२०
कौरवाणां पाण्डवान् प्रति गमनादि ... २०२	११	११	भीमवाणेन दुर्योधनस्य मोहादि ... २०८	२३	२३
दुर्योधनकृतचेकितानवधादि २०२	१४	१४	भीमवाणेन दुर्योधनसारथेर्नाशः ... २०८	२४	२४
सङ्कुलयुद्धवर्णनं २०२	२२	२२	दुर्योधनसाहाय्यार्थं द्रौण्यादीनामगम नादि २०८	२६	२६
शल्ययुधिष्ठिरयोर्द्विवर्णनं २०३	१	१	युधिष्ठिरस्य कौरवसैन्यनाशनादि ... २०८	३०	३०
युधिष्ठिरपीडिते सात्यक्यादीनामागमने सञ्जयोक्तिः २०३	१८	१८	शल्ययुधिष्ठिरयोर्द्विवर्णनं २१०	६	६
भीमादिभिः शल्यस्य युद्धवर्णनं ... २०३	२२	२२	शल्यं गृहीत्वा द्रौणेरपथानं २१०	१७	१७
शल्यपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य हर्षादि २०४	१८	१८	रथान्तरमारुह्य शल्यस्य पुनरागमनं ... २१०	१८	१८
द्रौण्यादिभिरर्जुनस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः .. २०५	८	८	पुनः शल्यस्य युधिष्ठिरादिभिर्युद्धे सञ्जयोक्तिः २१०	२१	२१
अर्जुनकृतकौरववधनाशनादि २०५	१८	१८	शल्यवधाद्यं युधिष्ठिरस्य शक्तिग्रहणादि ... २१२	१	१
द्रौण्यर्जुनयोर्द्विवर्णनं २०५	३०	३०			
द्रौणिपुरथयोर्द्विवर्णनं २०६	१४	१४			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शक्तिप्रभाववर्णनादि	२१२	४	गमनं	२१६	८
युधिष्ठिरकृतशल्यवधादि	२१२	१३	पलायनपरान् योधान् दृष्ट्वा सारथिं प्रति		
युधिष्ठिरवाणैः कौरवसैन्यानां नाशादि ...	२१२	२३	दुर्योधनवाक्यं	२१६	१०
भ्रातृवर्धं दृष्ट्वागतस्य शल्यानुजस्य नाशादि	२१२	२६	भीमेन कौरवसैन्यानां युद्धवर्णनं ...	२१६	२०
शल्यानुजस्य वधं दृष्ट्वा कौरवसैन्यानां पला			भीमेनैकविंशतिसहस्रपदातिनाशकथनादि	२१६	२८
यनं	२१३	१	पलायने कृतबुद्धि सैन्यं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य		
हार्दिकसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	२१३	५	निवारणवाक्यं	२१७	५
विरथं हार्दिकं रथमरोप्य कृपस्थापयानं	२१३	१२	दुर्योधनवाक्येन सैन्यानां पुनरागमनादि	२१७	१४
शल्ये हते पराङ्मुखं स्वबलं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य			पाण्डवान् प्रति शल्यस्यागमनादौ		
गमनादि	२१३	१६	सञ्जयोक्तिः	२१७	३०
पुनःकृतवर्ष्माण आगमनं	२१३	१८	शल्यस्य प्रभाववर्णनादि	२१७	२२
युधिष्ठिरवाणपोडितं हार्दिकं गृहीत्वा			शल्यभयात् पाण्डवसैन्यानां पलायनादि	२१६	२७
द्वैणेरपयानादि	२१३	२१	पाण्डवसैन्यभङ्गे दृष्ट्वा कौरवाणां शङ्कादि		
शल्ये हते पाण्डवानां शङ्कावादनादि ...	२१३	२४	वादनं	२१७	२६
युधिष्ठिरनाशार्थं शल्यबलानां निर्गमनादौ			कौरवीयशङ्काध्वनिं श्रुत्वा दृष्ट्युत्तस्यागम		
सञ्जयोक्तिः	२१३	२७	नादि	२१८	१
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थमर्जुनादीनामागमनं	२१४	३	शल्यदृष्ट्युत्तयोर्द्विवर्णनं	२१८	२
शल्यबलानामाक्रोशवाक्यं	२१४	८	दृष्ट्युत्तं पोडितं दृष्ट्वा भीमादीनामागमनं	२१८	१०
पाञ्चालादिभिः शल्यबलनाशादि	२१४	१०	दृष्ट्युत्तगदथा शल्यनागस्य नाशादि ...	२१८	१४
बलवयं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति शकुनिवाक्यं	२१४	१४	सात्यकिवाणेन शल्यस्य नाशादि ...	२१८	१७
दुर्योधनशकुन्योरुक्तिप्रत्युक्ती	२१४	१८	कौरवसैन्यभङ्गे सञ्जयोक्तिः	२१८	२०
शकुनिवाक्येन दुर्योधनस्य युद्धार्थं निर्गम			सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा कृतवर्ष्माण आगमनादि ...	२१८	२१
नादि	२१४	२२	कृतवर्ष्मासात्यक्योर्युद्धवर्णनं	२१८	२६
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२१४	२३	विरथं कृतवर्ष्माणं गृहीत्वा कृपस्थापयानं	२१८	१८
शल्ये हते कौरवविमुखादौ सञ्जयोक्तिः	२१५	८	दुर्योधनबलानां पलायनादि	२१८	२०
कौरवसैन्यानां पलायनादिकथनं	२१५	१६	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रत्या		
पाण्डवानां कौरवसैन्याभिगमनादि	२१५	२०	गमनादि	२१८	१२
पाण्डवादीनां परस्परकथोपकथनं	२१५	२२	दुर्योधनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	२१८	२८
पराङ्मुखयोधान् प्रत्यर्जुनादीनां पृष्ठतोऽभि			युधिष्ठिरादिभिर्दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं ..	२२०	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
द्रौणिभीमयोर्युद्धवर्णनं	२२०	१७	योधानां गमनं	२२५	४
शकुनियुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं	२२०	२०	उद्यतकार्ष्णकान् योधान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्य		
कृतवर्मादिभिः सात्यक्यादीनां युद्धवर्णनं	२२०	२८	र्जुनवाक्यं	२२५	७
कौरवबलभङ्गादौ सञ्जयोक्तिः	२२१	१८	दुर्योधनादीनां निन्दारूपमर्जुनवाक्यं	२२५	१२
कौरवैर्युधिष्ठिरस्य युद्धवर्णनं	२२१	२३	अर्जुनस्य दुर्योधनसैन्यमध्यप्रवेशे सञ्जयोक्तिः	२२६	१७
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं शिखण्डिप्रभृतीनामा			पार्थशायकैर्दिगाच्छादनादि	२२६	१७
गमनं	२२१	२६	अर्जुनवाणेन कौरवसेनानाशनादि	२२६	२४
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२२	१	अर्जुनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	२२६	३०
सुदारणे युद्धे वर्त्तमाने दैविकाद्युत्पात			अर्जुनभयात् कौरवसैन्यानां पलायनादि	२२७	२
कथनं	२२२	८	सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२७	१३
सैनिकान् प्रति शकुनिवाक्यादि	२२२	१३	धृष्टद्युम्नदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं	२२७	१७
शकुनिवाणेन पाण्डवीयबलभङ्गादि	२२२	१८	विरथस्य दुर्योधनस्यापयानं	२२७	२२
भग्नं खवलं दृष्ट्वा सहदेवं प्रति युधिष्ठिर			भीमस्य गदायुद्धवर्णनं	२२७	२६
वाक्यं	२२२	२१	युधिष्ठिरादीनां गजानीकनाशनादि	२२८	५
युधिष्ठिरवाक्येन शकुनिं प्रति सहदेवस्य			दुर्योधनं दृष्ट्वा कौरवाणां परस्परवाक्यं	२२८	८
गमनादि	२२२	२५	अश्वत्थामादीनां शकुनिसमीपगमनादि	२२८	१५
सौवलबलैः सहदेवबलानां युद्धवर्णनं	२२२	२८	धृष्टद्युम्नादीनां कौरवबलनाशनादि	२२८	१७
पाण्डवानीकं प्रति शकुनेरागमनादौ			सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२८	२२
सञ्जयोक्तिः	२२३	१८	अश्वत्थामादीनां दुर्योधनानेषणादि	२२८	३०
वाण्डवीययोधानां परस्परवाक्यादि	२२३	१९	अर्जुनादिभिर्गजानीकनाशनादौ सञ्जयोक्तिः	२२९	४
धृष्टद्युम्नं प्रति शकुनेर्गमनादि	२२३	२४	भीमं प्रति दुर्योधनभ्रातृणामागमनादि	२२९	६
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२३	२६	दुर्योधनभ्रातृणां नामकथनादि	२२९	७
पाण्डवैः कौरवबलनाशनादौ सञ्जयोक्तिः	२२४	२३	दुर्नर्षणादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं	२२९	१०
क नु राजा इत्यादि योधान् प्रति शकुनि			श्रुतान्तप्रभृतीनां दुर्योधनभ्रातृणां		
वाक्यं	२२४	२५	क्रमेण नाशकथनं	२२९	१४
शकुनिं प्रति योधानां वाक्यं	२२४	२६	श्रुतवर्षभीमयोर्युद्धवर्णनं	२२९	२४
दुर्योधनसमीपे शकुनेर्गमनं	२२४	२९	भीमकृतश्रुतवर्षवधादि	२३०	४
दुर्योधनं प्रति शकुनिवाक्यं	२२५	१	श्रुतवर्षवधं दृष्ट्वा कौरवाणां भीमावरणं	२३०	६
शकुनिवाक्येन पाण्डवान् प्रति धृतराष्ट्रकृष्णयोः			भीमनाशितसैन्यानां सङ्ख्याकथनादि	२३०	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्योधनावस्थाने सञ्जयोक्तिः	२३०	१७	पाण्डवानां शङ्खवादनानि	२३४	२०
दुर्योधनं दृष्ट्वाञ्जनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२३०	१८	शल्यपर्व्वान्तर्गतहृदप्रवेशपर्व्वारम्भः ...	२३४	२३
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२३०	२९	पाण्डवान् प्रति सौबलवत्तानां गमने सञ्ज		
अर्जुनस्य कौरवावशिष्टवत्तानां संख्याकथनं	२३१	१	योक्तिः	२३४	२४
कौरवाणां नाशार्थमर्जुनप्रतिज्ञा	२३१	५	अर्जुनकृतसौबलवधादि	२३४	२५
दुर्योधनबलं प्रति श्रीकृष्णस्य रथप्रवेष्टादि	२३१	१३	शेषान् योधान् प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२३४	२८
सुदर्शनादिभिर्भीमादीनां युद्धवर्णनं ...	२३१	१७	कौरवसर्व्वसैन्यानां नाशकथनादि ...	२३५	५
सुशर्माञ्जुनयोर्युद्धवर्णनं	२३१	२७	सर्व्वसैन्यनाशं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य मोहादि	२३५	१०
अर्जुनकृतसुशर्मावधादि	२३२	२	किन्तु शेषमभूदिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२३५	१४
सुदर्शनादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं	२३२	५	अवशिष्टकौरवबलकथनादौ सञ्जयोक्तिः	२३५	१७
सहदेवं प्रति सौबलस्यागमने सञ्जयोक्तिः	२३२	१६	दुर्योधनस्य हृदप्रवेशाभिप्रायकथनादि	२३५	२१
भीमसहदेवौ प्रत्युलूकस्य वाणवर्षणं ...	२३२	१८	सञ्जयं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२३६	१४
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२३२	१८	दुर्योधनस्य हृदप्रवेशादि	२३६	१८
हतसैन्यैरायोधनाच्छादनकथनं	२३२	२७	हृदप्रवेशं श्रुत्वा द्रौणेष्विलापवाक्यं ...	२३६	२५
शकुनिवाणपीडितं सहदेवं दृष्ट्वा भीमेन			सर्व्वसैन्यबन्धं श्रुत्वा योषितां विलापादि ...	२३७	१
कौरवसैन्यनिवारणादि	२३३	२	राजदारान् गृहीत्वा दुर्योधनामात्यानां		
भीमभयात् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा दुर्योधन			नगरगमनादि	२३७	५
वाक्यं	२३३	५	विद्रवतः सर्व्वान् दृष्ट्वा युयुत्सोऽश्विन्तादि	२३७	१३
दुर्योधनवाक्येन सैन्यानां प्रत्यागमनादि	२३३	७	युधिष्ठिरानुज्ञया राजदारैः सह युयुत्सोर्ह		
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२३३	१०	स्तिनापुरागमनं	२३७	२०
सहदेववाणेनोलूकस्य वधादि	२३३	१६	तद्विवीचययुद्धवृत्तान्तश्रवणार्थं युयुत्सुं प्रति		
पुनर्वधं दृष्ट्वा शकुनिर्विदुरवाक्यस्मरणादि	२३३	१८	विदुरवाक्यं	२३७	२४
शकुनिसहदेवयोर्युद्धवर्णनं	२३३	२०	दुर्योधनापक्रमणादौ युयुत्सुवाक्यं ...	२३७	२६
शकुनिं सभयं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि	२३३	२७	युयुत्सुं प्रति विदुरवाक्यं	२३८	१
द्यूतमनूय शकुनिं प्रति सहदेवस्य परुष			दुःखितस्य विदुरस्य प्रवेशादि	२३८	६
वाक्यं	२३४	४	अवशिष्टाः कृतवर्मादयः किमकुर्व्वन्ति		
सहदेवशकुन्योर्युद्धवर्णनं	२३४	८	धृतराष्ट्रप्रश्नः	२३८	१२
सहदेववाणेन शकुनिवधादि	२३४	१५	द्रौणिप्रभृतीनां त्रयाणां हृदसमीपगमनादौ		
शकुनिं हतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं ...	२३४	१८	सञ्जयोक्तिः	२३८	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनान्वेषणं ... २३८	१६		शल्यपर्वान्तर्गतगदायुद्धपर्वारम्भः ... २४३	८	
हृदेनिमज्जन्तं दुर्योधनं प्रति कपटैर्णिहृतं			भर्त्सितो दुर्योधनः किमब्रवीदित्यादि धृत		
वर्ष्मणां वाक्यं ... २३८	२१		राष्ट्रप्रश्नः ... २४३	८	
कृपादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं ... २३८	२६		दुर्योधनस्य हृदान्निर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः २४३	१५	
द्रौणिषाहसवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... २३८	१		हृदान्निर्गत्य युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं २४३	१७	
तस्मिन् हृदे जलपानार्थं व्याधानामागमनं २३८	५		दुर्योधनस्य विकल्पनवाक्यं ... २४३	२२	
व्याधानां तद्गृहोवचनश्रवणादि ... २३८	७		एकैकेन युद्धार्थं दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिर		
रहोवचनं श्रुत्वा लुब्धकानां पाण्डवीयशिवि			वाक्यं ... २४४	३	
रागमनादि ... २३८	१७		गदायुद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं २४४	७	
भीमसेनं प्रति लुब्धकानां दुर्योधनवृत्तान्त			मां बोधयेत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं ... २४४	१३	
कथनं ... २३८	२२		दुर्योधनस्य गदाग्रहणादौ सञ्जयोक्तिः ... २४४	१५	
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य दुर्योधनस्य हृद			पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य सङ्कोधवाक्यं २४४	२६	
प्रवेशादिकथनं २३८	२५		गृहीतगदस्य दुर्योधनस्य शोभाकथने		
युधिष्ठिरादीनां द्वैपायनहृदसमीपगम			सञ्जयोक्तिः ... २४४	२७	
नादि ... २३८	२८		दुर्योधनयुधिष्ठिरयोस्तुक्तिप्रत्युक्ती ... २४५	१	
तुमुलशब्दं श्रुत्वा दुर्योधनं विज्ञाप्य कृपादौ			दुर्योधनस्य वर्ष्मादिग्रहणे सञ्जयोक्तिः .. २४५	१२	
नामपयानादि ... २४०	१३		पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य विकल्पनवाक्यं २४५	१४	
कृपादीनामपयानादौ सञ्जयोक्तिः ... २४०	२२		युधिष्ठिरवाक्येन सहदेवक्रोधे सञ्जयोक्तिः २४५	२३	
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ... २४०	२४		युधिष्ठिरं प्रति क्रुद्धस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यं ... २४५	२४	
दुर्योधननाशोपायकथने वासुदेववाक्यं २४०	२८		श्रीकृष्णं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ... २४६	६	
श्रीकृष्णवाक्येन दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये			श्रीकृष्णकृतवृकोदरसम्माने सञ्जयोक्तिः २४६	१४	
सञ्जयोक्तिः ... २४१	८		भीमप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ... २४६	१५	
दुर्योधनान्वेषणं युधिष्ठिरवाक्यं ... २४१	११		युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ... २४६	२२	
युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनोत्तरे			गृहीतगदयोर्भीमदुर्योधनयोः समागम		
सञ्जयोक्तिः ... २४१	२८		कथनं ... २४६	२८	
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं ... २४१	३०		दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं ... २४७	४	
युधिष्ठिरदुर्योधनयोः संवादः ... २४२	४		भीमं प्रति दुर्योधनस्य विकल्पनवाक्यं ... २४७	१४	
हृदप्रवेशपर्वसमाप्तिः ... २४३	७		गदायुद्धस्य बलरामस्यागमनादौ		
			सञ्जयोक्तिः ... २४७	२२	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
बलरामं प्रति युधिष्ठिरादीनां वाक्यं ...	२४७	२४	भार्यासु समं वर्त्ततेति चन्द्रं प्रति दक्षवाक्यं	२५०	६
श्रीकृष्णं प्रति बलरामस्य गदायुद्धदर्शनाभि			रोहिण्यासक्तं चन्द्रं दृष्ट्वा पुनश्चन्द्रपत्नीनामा		
प्रायवाक्यं	२४७	२६	गमनादि	२५०	८
भीमदुर्योधनयोर्युद्धभूम्यागमनादिकथनं	२४७	२८	दक्षशापेन चन्द्रस्य यक्षरोगावेशादिकथनं	२५०	१५
युधिष्ठिरादिभिर्बलरामस्यान्निष्पन्नादि			चन्द्रे लीयमाणे श्रापय्यभावे जाते प्राणिषु		
कथनं	२४७	२९	यादि	२५०	१८
बलरामागमने वैशम्पायनं प्रति जनमेजय			चन्द्रं प्रति देवानां वाक्यं	२५०	२०
प्रश्नः	२४८	१५	चन्द्रमुखात् शापवृत्तान्तं श्रुतवतां देवानां		
शमार्थं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्य गमनादौ			दक्षं प्रति वाक्यं	२५०	२३
वैशम्पायनोक्तिः	२४८	१९	देवान् प्रति दक्षवाक्यं	२५०	२७
प्रत्यागतस्य श्रीकृष्णस्य पाण्डवबलविभा			दक्षवाक्यं श्रुत्वा सोमस्य प्रभासतीर्थस्थाना		
गादि	२४८	२३	दिना शापमोचनादि	२५१	२
कौरवबलविभागार्थं रामे वदति तदकरणेन			चन्द्रं प्रति दक्षस्योपदेशवाक्यं	२५१	५
बलदेवक्रोधादि	२४८	२५	बलदेवस्य चमसोद्भेदतीर्थगमनादिकथनं	२५१	११
तीर्थयात्रापकरणानयनार्थं प्रेष्यान् प्रति			बलरामस्य चितोदपानतीर्थगमनादौ		
बलरामवाक्यं	२४८	३०	वैशम्पायनोक्तिः	२५१	१६
बलदेवतीर्थयात्रागमनकथनादि ...	२४९	४	चित्तस्य कूपपतनादिदृष्टान्तश्रवणार्थं जनमे		
बलदेवस्य नानाविधद्रव्यदानकथनं ...	२४९	८	जयप्रश्नः	२५१	२०
सारस्वतादितीर्थानां गुणोत्पत्तिश्रवणार्थं			चित्तस्य कूपपतनोपाख्यानकथने वैशम्पाय		
जनमेजयप्रश्नः	२४९	२२	नोक्तिः	२५१	२३
तीर्थमाहात्म्यकथनार्थं वैशम्पायनप्रतिज्ञा	२४९	२४	परमूलम्ब्या एकतद्वितचित्तानां भ्रातृणां		
प्रभासतीर्थस्थानेन यक्षिणश्चन्द्रस्य शाप			प्राचीदिगमनादि	२५२	४
मोचनादि	२४९	२५	चित्तस्य कर्मठत्वमसहमानयोरेकतद्वितयो		
सोमः कथं यक्षणा प्रसू इत्यादि जनमेजय			चिन्ताकथनादि	२५२	७
प्रश्नः	२४९	२७	पथि वृकं दृष्ट्वा भयात्क्षितस्य कूपे पतनादि	२५२	१०
सोमाभिशापवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२४९	२९	पतितं चित्तं ज्ञात्वा आत्रिर्ममनादि ...	२५२	१३
तत्र पत्नीषु मध्ये रोहिण्यां सोमस्य प्रीति			कूपे पतितस्य चित्तस्य चेष्टाकथनादि ...	२५२	१६
कथनं	२५०	१	कूपमध्ये चित्तस्य यज्ञकरणादि ...	२५२	१८
पितरं दक्षं प्रति चन्द्रपत्नीनां वाक्यादि ...	२५०	४	चित्तस्य शब्दं श्रुत्वा देवानामुदेगादि ...	२५२	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुनः शब्दं श्रुत्वा देवान् प्रति वृहस्यतिवाक्यं	२५२	२४	सप्तसरस्वतीसंयोगेन हिमालये सारस्वतीर्यं		
चित्तस्य समीपे देवानां गमनादि	२५२	२६	कथनं	२५६	१८
देवानां वरेण कृपाक्षितस्योत्थानादि	२५३	१	मङ्गलकस्य सिद्धिवृत्तान्तकथनं	२५६	२१
एकतद्वितौ भ्रातरौ प्रति चित्तस्याभिशाप			स्त्रीदर्शनेन मङ्गलकस्य प्रस्कन्नाद्वेतात् सप्त		
प्रदानं	२५३	५	पुत्रोत्पत्तिकथनं	२५६	२२
रामस्य विनशनादितीर्थगमनादौ वैशम्पाय			कुशचतकरे शाकरसदर्शनेन मङ्गलकस्य		
नोक्तिः	२५३	१२	नृत्यादि	२५६	२८
सुभूमिकतीर्थप्रभावकथनादि	२५३	१४	नृत्यनिवारणार्थं महादेवं प्रति देवादीनां		
रामस्य गान्धर्वतीर्थगमनादिकथनं	२५३	२१	विज्ञापनादि	२५६	३०
रामस्य गर्गस्रोतस्तीर्थगमनादिकथनं	२५३	२५	नृत्यन्तं मङ्गलकं प्रति सहादेववाक्यं	२५७	२
रामस्य शङ्खतीर्थगमनादि	२५३	३०	मङ्गलकमहादेवयोः कृतिप्रत्युक्ती	२५७	५
रामस्य द्वैतवनगमनादि	२५४	८	शिवाङ्कुष्ठान्निर्गतं भस्म दृष्ट्वा मङ्गलकस्य		
नागवर्त्मतीर्थवृत्तान्तकथनादि	२५४	११	ब्रीडादि	२५७	७
रामस्य प्राचीदिग्भववज्रतीर्थदर्शनादि	२५४	१५	महादेवं प्रति मङ्गलकस्य स्तुतिवाक्यं	२५७	८
सरस्वती कथं प्राङ्मुखी निवृत्ता इत्यादि			मङ्गलकं प्रति महादेवस्य वरदानादि	२५७	१५
जनमेजयप्रश्नः	२५४	२०	रामस्य सारस्वतीर्यवासादौ वैशम्पायनोक्तिः	२५७	२१
सरस्वतीनिवृत्तिवृत्तान्तकथने वैशम्पाय			रामस्यौशनसतीर्थगमनादि	२५७	२४
नोक्तिः	२५४	२२	औशनसतीर्थस्य कपालमोचननाम्नः कारणादि		
रामस्य नैमिषीयतीर्थदर्शनादि	२५५	८	ज्ञानार्थं जनमेजयप्रश्नः	२५७	२८
सरस्वतीतीर्थवर्णनादि	२५५	१२	कपालमोचननाम्नो वृत्तान्तकथने वैशम्पाय		
अत्रसारस्वतं कस्मात् कस्य मङ्गलकोमुनि			नोक्तिः	२५७	३०
रित्यादि जनमेजयप्रश्नः	२५५	२०	रामस्य रुषङ्गाराश्रमगमनादि	२५८	१५
सप्तसरस्वतीवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२५५	२२	रुषङ्गतनुत्यागवृत्तान्तकथनादि	२५८	१८
सरस्वत्याः सुप्रभादि सप्तनामकथनं	२५५	२३	आर्द्धिषेणः कथं तपस्तप्तवानित्यादि जनमे		
पुष्करतीर्थे पितामहस्य सन्तोषकथनादि	२५५	२४	जयप्रश्नः	२५८	१
अपिवाक्येन ब्रह्मणः सरस्वतीस्मरणं	२५६	१	आर्द्धिषेणतपोवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२५८	३
तत्र सरस्वत्याः सुप्रभानामप्राप्तादि	२५६	२	मिन्दुदीपदेवायोः स्तपसा ब्राह्मणत्वप्राप्ति		
नैमिषादिषु काञ्चनाद्यादिसरस्वतीवृत्तान्त			कथनं	२५८	१०
कथनं	२५६	५	विश्वामित्रस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तिवृत्तान्तकथनं	२५८	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रामस्य वकाशमगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६०	५	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६२	३०
दाक्ष्यवकस्य वृत्तान्तकथनं	२६०	६	सरस्वतीं प्रति तीर्थसेविनामृषीणां वाक्यं	२६३	८
पशुयाच्चार्यं धृतराष्ट्रसमीपगमनादि	२६०	१०	ऋषिभिराराधितस्य महादेवस्य प्रसादेन		
धृतराष्ट्रवाक्यं श्रुत्वा दाक्ष्यस्य चिन्ता	२६०	१२	सरस्वतीशापमोचनादि	२६३	१३
धृतराष्ट्रराज्यनाशार्थं दाक्ष्यस्य होमकरणादि	२६०	१५	मुनीन् प्रति लुधितानां राक्षसानां वाक्यं	२६३	१७
धृतराष्ट्रं प्रति प्राश्निकानां राज्यनाशवृत्तान्त			राक्षसभोज्यान्नभागकथनादि	२६३	२६
कथनं	२६०	२४	सरस्वतीप्रसादेन राक्षसानामुद्धारः	२६३	२८
दक्षिणप्रसादार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं	२६०	२६	किमर्थं शक्रो ब्रह्मवध्यामाप्तवानित्यादिजनमे		
धृतराष्ट्रवाक्येन प्रसन्नस्य वकस्य राज्यं मोच			जयप्रश्नः	२६४	३
यित्वा गमनादि	२६०	३०	शक्रस्य ब्रह्मवध्याप्राप्तुपाख्यानकथने वैशम्पाय		
तस्मिन् तीर्थेऽसुरवधार्थं वृहस्पतेस्तपश्चर्या			नोक्तिः	२६४	४
कथनादि	२६१	३	बलदेवस्य तत्तीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६४	१७
तस्मिन् तीर्थे यथातिथ्यज्ञकथनादि	२६१	७	कुमारस्याभिषेकादिश्रवणार्थं जनमेजय		
वशिष्ठस्यापवाहोऽशौ भीमवेगः कथमित्यादि			प्रश्नः	२६४	२५
जनमेजयप्रश्नः	२६१	१७	कार्तिकेयजन्मवृत्तान्तकथने वैशम्पाय		
विश्वामित्रवशिष्ठयोर्वैरतादौ वैशम्पाय			नोक्तिः	२६४	२८
नोक्तिः	२६१	१८	कुमारदर्शनार्थं महादेवप्रभृतीनामागम		
वशिष्ठानयनार्थं विश्वामित्रस्य चिन्ताकथनं	२६१	२७	नादि	२६५	१८
विश्वामित्रस्य सरस्वतीस्मरणादि	२६१	२८	कार्तिकेयं दृष्ट्वा महादेवस्य विवर्कः	२६५	२८
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठानयनार्थं विश्वामित्र			चतस्रोमूर्त्तिः प्रकल्प्य कुमारस्य ब्रह्मादीन्		
वाक्यं	२६२	३	प्रति गमनादि	२६६	२
विश्वामित्रवाक्येन सरस्वत्यास्मिन्नादि	२६२	५	ब्रह्माणं प्रति महादेवादीनां वाक्यं	२६६	८
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठवाक्यं	२६२	१०	कार्तिकेयस्याधिपत्यदानार्थं ब्रह्माणस्मिन्ना	२६६	११
कूलापहारेणोद्धमानस्य वशिष्ठस्य सरस्वती			कार्तिकेयाभिषेकार्थं ब्रह्मादीनां हिमालया		
स्तुतिरूपवाक्यं	२६२	१५	गमगादि	२६६	१६
आनीतं वशिष्ठं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्य खड्गान्वेष			कार्तिकेयाभिषेकमहोत्सवे देवादीनामा		
णादि	२६२	२०	गमने वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२०
सरस्वतीं प्रति विश्वामित्रस्य शापवाक्यं	२६२	२३	ब्रह्मादीनां स्कन्दपारिषददानादि	२६७	१२
विश्वामित्रशापेन सरस्वत्याः शोणितवह			यमादीनां कार्तिकेयानुचरदानं	२६७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कार्तिकेयस्य सैन्यानां नामकथनं ...	२६८	१४	नोक्तिः ...	२७५	१२
नानाविधवक्त्राणां सैन्यानां नामकथनं ...	२६८	८	वदरपाचनतीर्थवृत्तान्तकथने कन्यायाः शक्र		
स्कन्दसैन्यानां प्रहरणादिनामकथनं ...	२७०	७	निमित्तव्रतकथनं ...	२७५	१३
कुमाराभिषेकं दृष्ट्वा सैन्यानां नृत्यादि ...	२७०	१०	वशिष्टरूपेण कन्यासमीपे शक्रस्यागमनादि	२७५	१६
मातृगणकथनप्रतिज्ञायां वैशम्पायनोक्तिः	२७०	१७	वशिष्टरूपधारिणं शक्रं प्रति कन्यायावाक्यं	२७५	२०
मातृणां प्रभावत्यादिनामकथनं ...	२७०	१८	कन्यां प्रति शक्रस्य वाक्यं ...	२७५	२३
मातृणां विकृतिरूपवर्णनादि ...	२७१	१७	पञ्चवदरपाकार्थं कन्यां प्रति शक्रवाक्यादि	२७५	२७
कुमाराय शक्रस्य शक्त्यस्तदानादि ..	२७१	३०	प्रीतस्य शक्रस्य कन्यां प्रति वरदानादि ...	२७६	१०
कार्तिकेयाय महादेवस्य सेनादानादि ...	२७२	२	वदरपाचनतीर्थवृत्तान्तस्य प्रकारान्तर		
विष्णुप्रभृतीनां वैजयन्त्यादिदानं ...	२७२	५	कथनं ...	२७६	१४
देवसेनाः प्राप्तस्य स्कन्दस्य प्रभावर्णनं ...	२७२	१०	वदरपाचनतीर्थवासफलकथनादि ...	२७७	८
दैत्यविनाशाय कार्तिकेयस्य गमनं ...	२७२	११	कन्यायाजन्मवृत्तान्तश्रवणार्थं जनमेजयप्रश्नः	२७७	१५
देवादीनां कार्तिकेयस्तवादि ...	२७२	१५	श्रुतावतीजन्मवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७७	१६
कार्तिकेयं दृष्ट्वा दैत्यानां पलायनं ...	२७२	२३	बलरामस्येन्द्रतीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२२
कार्तिकेयस्य तारकप्रभृतिदैत्यनाशनं ...	२७२	२८	रामतीर्थवृत्तान्तकथनादि ...	२७७	२६
कार्तिकेयभयाद्वाणस्य क्रौञ्चपर्वतस्थितिः	२७३	८	आदित्यतीर्थवृत्तान्तकथनादि ...	२७८	७
क्रौञ्चपर्वतं प्रति कार्तिकेयस्य शक्तित्यागादि	२७३	१०	आदित्यतीर्थे देवलवासदौ वैशम्पायनोक्तिः	२७८	१६
कार्तिकेयस्य क्रौञ्चपर्वतभेदनादि ...	२७३	१८	देवलप्रशंसाकथनादि ...	२७८	१७
देवानां दुन्दुभिवादानादि ...	२७३	२१	देवलाश्रमे जैगोषव्यस्य मुनेरागमनादि ...	२७८	२०
रामस्य तैजसतीर्थगमनादि ...	२७४	१	जैगोषव्यं प्रति देवलस्य मानसिकचिन्तायाः		
अपान्यतेरभिषेकश्रवणार्थं जनमेजयप्रश्नः	२७४	७	कथनं	२७८	२७
वरुणाभिषेकवृत्तान्तकथनार्थं वैशम्पायनोक्तिः	२७४	११	जलानयनार्थं समुद्रगतस्य देवलस्य जैगोषव्य		
वरुणं प्रति देवतानां वाक्यं ...	२७४	१२	दर्शनं ...	२७८	३०
जलाधिपत्ये वरुणाभिषेकादि ...	२७४	१६	तत्र जैगोषव्यदर्शनेन देवलस्य चिन्तादि...	२७८	१
बलरामस्याग्नितीर्थगमनादि ...	२७४	१८	जैगोषव्यस्य तपःप्रभावं दृष्ट्वा देवलस्य विस्म		
किमर्थमग्निः प्रनष्ट इत्यादि जनमेजयप्रश्नः	२७४	२३	यादि ...	२७८	४
अग्निप्रनाशवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७४	२४	देवलस्य ब्रह्मसन्निधाञ्चोक्तिप्रत्युक्ती	२८०	१
ब्रह्मयोनित्तीर्थवृत्तान्तकथनं ...	२७४	२८	देवलं प्रति सिद्धानां वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२८०	४
रामस्य वदरपाचनतीर्थगमनादौ वैशम्पाय			सिद्धानां वाक्येन देवलस्य पुनराश्रमगमनादौ		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वैशम्पायनोक्तिः २८०	७		जिज्ञासा २८३	२६	
आश्रमस्थं जैगीषव्यं प्रति देवस्यवाक्यं ... २८०	१०		कुरुचेत्रवृत्तान्तकथने मुनीनां वाक्यं ... २८३	२७	
देवलं प्रति जैगीषव्यस्य योगोपदेशादि ... २८०	११		इन्द्रकुरुराजयोः प्रतिप्रत्युक्ती ... २८३	२८	
रामस्य तीर्थगमने वैशम्पायनोक्तिः ... २८०	२८		शक्रं प्रति देवानां वाक्यं २८४	३	
कथं द्वादशवर्षिक्यामनावृष्ट्यां सारस्वतो			कुरुराजं प्रति शक्रवाक्यं ... २८४	५	
मुनिरध्यापयामासदिति जनमेजयप्रश्नः २८१	१		कुरुचेत्रस्थानमाहात्म्यकथनं ... २८४	१०	
द्वादशवर्षिक्यामनावृष्टित्तान्तकथने वैशम्पाय			कुरुचेत्रस्थाननिर्णयकथनादि ... २८४	१८	
नोक्तिः २८१	२		रामस्य कुरुचेत्राश्रमदर्शनादौ वैशम्पाय		
तत्र पुत्रं गृहीत्वा दधीचमुनिं प्रति सरस्वतो			नोक्तिः २८४	२२	
नदीवाक्यं २८१	६		रामं प्रति मुनीनामाश्रमवृत्तान्तकथनं ... २८४	२५	
पुत्रं लब्ध्वा सरस्वतीं प्रति मुनेर्वरदानादि २८१	१३		रामस्य मित्रावरुणाश्रमगमनादि ... २८५	५	
दधीचमुनिव्रतसरस्वतीसुतिः २८१	१६		रामस्य समोपे नारदस्यागमनं ... २७५	८	
देवासुरसंग्रामे देवानां दधीचास्त्रिप्रार्थनादि २८१	२२		कुरुचेत्रयुद्धवृत्तान्तश्रवणार्थं नारदं प्रति		
द्वादशवर्षिक्यामनावृष्ट्यां क्षुधाक्षानां ऋषीणां			रामवाक्यं २८५	१४	
पलायनादि २८२	४		रामं प्रति नारदस्य भीष्मादीनां मरणकथनं २८५	१७	
ऋषिभिः सह भारस्वतमुनेरुक्तिप्रत्युक्ती ... २८२	१३		कौरवबलावशिष्टानां कृपादीनां नामकथनं २८५	२०	
कथं कुमारी भगवन् तपोयुक्ता इत्यादि जनमे			दुर्योधनभीमयोर्दुष्टस्थले रामस्य गमनार्थं		
जयप्रश्नः २८२	२३		नारदवाक्यं २८५	२२	
गर्गस्य मनसा सुतोत्पत्त्यादौ वैशम्पायनोक्तिः २८२	२५		रामस्यानुयायिविसर्जनादौ वैशम्पायनोक्तिः २८५	२७	
गर्गकन्यायास्तपश्चरणादिकथनं ... २८२	२७		रामस्य सरस्वतीमाहात्म्यकथनं ... २८५	२६	
परलोकं गन्तुमुद्यतां कुमारीं प्रति नारद			गदायुद्धदर्शनार्थं रामस्यागमनं ... २८६	२	
वाक्यं २८३	३		रामे सन्निहिते दुर्योधनः कथं भीमं प्रत्य		
गालवपुत्रेण समर्थं कृत्वा कुमार्यां विवाहादि २८३	६		युध्यतेति धृतराष्ट्रः २८६	६	
गालवं प्रति कुमारीवाक्यं २८३	११		धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं २८६	७	
कुमारीतीर्थवासफलकथनं २८३	१३		युधिष्ठिरं प्रति रामस्य वाक्यं २८६	८	
रामस्य मुनीन् प्रति कुरुचेत्रयुद्धवृत्तान्त			रामवाक्येन सर्वेषां समन्तपञ्चकागमनादि २८६	१५	
कथनं २८३	२०		गदाधारिणोर्भीमदुर्योधनयोः प्रभाकथनं २८६	२३	
रामं प्रति मुनीनां वाक्यं २८३	२३		दुर्योधनभीमयोः परस्परारक्षणादि ... २८६	२६	
किमर्थं कुरुणा कष्टमित्यादि रामस्य			भीमदुर्योधनयोरुपवर्णनं २८७	१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२८७	१८	देवादीनां स्वस्थानगमनादि ...	२८३	३०
युद्धदर्शनामुपवेशनादि ...	२८७	२२	तं पतितं दृष्ट्वा पाण्डवानां हर्षादौ		
वाग्युद्धादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२८७	२८	सञ्जयोक्तिः ...	२८४	४
धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं ...	२८७	२९	पतितं दुर्योधनं प्रति भीमस्य परुषवाक्यं	२८४	६
दुर्योधनस्य भीमाङ्गानादौ सञ्जयोक्तिः	३८८	३	भीमस्य पादेन दुर्योधनशिरःस्पर्शादि ...	२८४	८
तदा निर्घातवाताद्यनिमित्तकथनादि ...	२८८	५	दुर्योधनं प्रति पुनर्भीमवाक्यं ...	२८४	१०
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ...	२८८	१२	युधिष्ठिरादीन् प्रति भीमस्य सहर्षवाक्यं	२८४	१३
द्रौपदीसभानयनाद्यनूय दुर्योधनं प्रति			भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ...	२८४	१८
भीमस्य सक्रोधवाक्यं ...	२८८	२६	दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं	२८४	२५
भीमं प्रति दुर्योधनस्य सक्रोधवाक्यं ...	२८९	४	युधिष्ठिरविलापे सञ्जयोक्तिः ...	२८५	६
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां तत्प्रशंसनं ...	२८९	९	अधर्मेण हतं दृष्ट्वा रामः किमब्रवीदिति		
भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	२८९	१५	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२८५	८
भीमस्य मण्डलादिगतिकथनादि ...	२९०	१	शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा रामस्य क्रोधे सञ्जयोक्तिः	२८५	१०
भीमदुर्योधनयोस्समुल्लगदायुद्धवर्णनं ...	२९०	८	भीमनिन्दारूपं बलरामवाक्यं ...	२८५	११
तथोर्बुद्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये			कुङ्कुं बलरामं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२८५	१८
सञ्जयोक्तिः ...	२९१	३०	श्रीकृष्णं प्रति बलदेववाक्यं ...	२८५	२५
भीमदुर्योधनयोर्बलावलकथने वासुदेवोक्तिः	२९२	२	रामस्य क्रोधनिवारणार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ...	२८५	२९
मायायुद्धकरणार्थं अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोप			श्रीकृष्णं प्रति रामवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	२८६	१
देशः ...	२९२	४	रामस्य द्वारकागमनादिकथनं ...	२८६	५
श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरापराधकथनं ...	२९२	८	चिन्तितं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं ...	२८६	८
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य वामेरूपीडनादि	२९२	२०	राजमूर्द्धि पादस्पर्शनमसहमानस्य युधि		
उभयोर्वचित्रमण्डलादिगतिकथनं ...	२९२	२१	ष्ठिरस्य वाक्यं ...	२८६	१०
भीमगदया दुर्योधनोरुभङ्गादि ...	२९३	१४	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादौ सञ्जयोक्तिः	२८६	१४
दुर्योधने पतिते उल्लापातादिकथनं ...	२९३	१८	युधिष्ठिरं प्रति हृष्टस्य भीमस्य वाक्यं ...	२८६	१७
दुर्योधने पतिते चक्रराजसादीनां महानाद			भीमवाक्यानुमोदनेन युधिष्ठिरवाक्यं ...	२८६	२२
कथनं ...	२९३	२१	दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा पाण्डवाः किमकुर्वन्तेति		
दुर्योधने पतिते भैर्यादीनां धनिकथनं	२९३	२३	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२८६	२५
अङ्गुतीत्पातान् दृष्ट्वा पाण्डवादीनामुद्दे			पाण्डवानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः ...	२८६	२६
गदि ...	२९३	२९	भीमप्रशंसारूपं वीराणां वाक्यं ...	२८७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाञ्चालान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८७	११	भयादि	३००	३०
दुर्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	२८७	१४	वासुदेवं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३०१	६
अधिपेयवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्योत्थानादि	२८७	१७	गान्धार्याः प्रथमनार्यं युधिष्ठिरवाक्यं	३०१	१४
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनस्य परुषवाक्यं	२८७	२१	युधिष्ठिरवाक्येन श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर		
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य परुषवाक्यं	२८८	४	गमनादि	३०१	२३
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२८८	१५	धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य रोदनादि	३०१	२८
दुर्योधनं प्रति पुण्यवर्षादौ सञ्जयोक्तिः	२८८	१८	धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	३०१	३०
दुर्योधनपूजां दृष्ट्वा चिन्तितान् पाण्डवान्			गान्धारीं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	३०२	२०
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८८	२४	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	३०२	२७
श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां हर्षादि	२८८	४	द्रौप्याभिप्रायप्रकाशेन धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्ण		
सर्वेषां निवासगमनादौ सञ्जयोक्तिः	२८८	८	वाक्यं	३०३	२
रथादवतीर्य पाण्डवानां दुर्योधनशिविरप्रवे			श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरादागमनं	३०३	७
शादि	२८८	११	भग्नसंस्था दुर्योधनः किमभाषत इत्यादि		
गाण्डीवावतरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८८	१५	धृतराष्ट्रप्रश्नः	३०३	१२
श्रीकृष्णवाक्येन सशस्त्रस्यार्जुनस्य रथादवरो			दुर्योधनव्यसनादौ सञ्जयोक्तिः	३०३	१४
हणं	२८८	१७	सञ्जयस्य दुर्योधनोक्तविलापकथनं	३०३	१८
अर्जुनध्वजस्य कपेरन्तर्धानं	२८८	१८	गान्धारीशोकमनूय दुर्योधनवाक्यं	३०४	१७
अर्जुनरथस्य दाहेण भस्मीभूतत्वकथनं	२८८	२०	दुर्योधनं हतं श्रुत्वा अश्वत्थामादीनां युद्ध		
भस्मीभूतं रथं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२८८	२२	स्थानगमनं	३०४	२७
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य रथदाहकारण			पतितस्य दुर्योधनस्य रूपवर्णनं	३०४	३०
कथनं	२८८	२५	दुर्योधनं प्रत्यश्वत्थामो विलापवाक्यं	३०५	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य सहर्षवाक्यं	२८८	२८	अश्वत्थामादीन् प्रति दुर्योधनस्य समयोचित		
श्रीकृष्णप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३००	६	वाक्यं	३०५	१७
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि	३००	१४	अश्वत्थामादीन् प्रति दुर्योधनस्य प्रबोध		
गान्धारीसान्त्वनार्थं श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर			वाक्यं	३०५	२४
गमनं	३००	१८	दुर्योधनं दृष्ट्वा क्रुद्धस्याश्वत्थामो वाक्यं	३०५	२८
कथं वासुदेवः प्रेषित इत्यादि जनमेजयप्रश्नः	३००	२२	जलपूर्णकुम्भानयनार्थं कथं प्रति दुर्योधन		
जनमेजयप्रश्नाभिनन्दनादौ वैशम्पायनोक्तिः	३००	२८	वाक्यं	३०६	४
अन्यायहतं दुर्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य			कुम्भे श्रानोते द्रोणपुत्राभिप्रेकार्थं दुर्योधन		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
वाक्यं ३०६	६		प्रसुप्तानां पाण्डवानां नाशं विधास्यामीत्यादि		
दुर्योधनवाक्येनाश्वत्थान्नः सैन्यपत्याभिषेकादि ३०६	८		द्रौणिवाक्यं ३११	२३	
गदायुद्धपर्वसमाप्तिः शल्यपर्वसमाप्तिश्च ... ३०६	१२		रात्रौ विश्रामार्थं द्रौणिं प्रति कृपवाक्यं	३१२	५
			अश्वत्थामप्रशंसारूपं कृपवाक्यं ३१२	११	
सौप्तिकपर्वारम्भः ३०७	१		कृपं प्रत्यश्वत्थान्नः सक्त्रोधवाक्यं ३१२	२५	
आश्वत्थामादीनां शिविराभ्यासागमनादौ			दुर्योधनोऽभङ्गमनूय द्रौणिवाक्यं ... ३१३	२	
सञ्जयोक्तिः ३०७	२		अश्वत्थामो विकृत्यनवाक्यं ३१३	६	
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ... ३०७	८		अश्वत्थामानं प्रति कृपस्योपदेशवाक्यं ... ३१३	११	
अधर्मेण दुर्योधने हते कृतवर्मादयः किम			सुप्तानां पाण्डवानां बधनिवारणार्थं कृप		
कुर्वतेति धृतराष्ट्रप्रश्नः ३०७	१७		वाक्यं ३१३	२०	
पाण्डवभयात् कृतवर्मादीनां वननिवासादौ			पाण्डवकृतान्यायबधमनूय द्रौणिवाक्यं	३१३	२८
सञ्जयोक्तिः ३०७	१८		अश्वत्थान्नः पाण्डवनाशार्थं गमनादौ		
न्यग्रोधमूलोपविष्टानां द्रौणादीनां कथोप			सञ्जयोक्तिः ३१४	१०	
कथनं ३०८	८		कृपं प्रति द्रौणेः स्वाभिप्रायकथनं ... ३१४	१३	
कृतवर्माकृपयोर्निद्रादिकथनं ... ३०८	१२		कृतवर्माकृपयोर्द्रौणेरनुगमनादि ... ३१४	१८	
अश्वत्थामोवायसद्वृतन्यग्रोधस्य दर्शनं ... ३०८	१६		अश्वत्थान्नः पाण्डवशिविरदारदेशे स्थिति		
सुप्रेषु कार्केषूलूकस्त्रागमनादिदर्शनं ... ३०८	१८		कथनं ३१४	२०	
एकेनोलूकेन बद्धवायसनाशदर्शनादि ... ३०८	२१		द्रौणिमवास्थितं वीक्ष्य भोजकृपौ किमकुर्व		
उलूककृतसोपधकर्म दृष्ट्वा द्रौणेश्चिन्तादि ३२८	२५		तामिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ३१४	२२	
रात्रौ सुप्तानां पाण्डवानां नाशने द्रौणे			कृपकृतवर्माणौ सम्भाष्य द्रौणेर्गमनादौ		
निश्चयकरणं ३०८	३		सञ्जयोक्तिः ३१४	२३	
कृतवर्माकृपयोः प्रबोधनादि ३०८	८		पाण्डवद्वारपालस्य महादेवस्याश्वत्थामकृत		
प्रबुद्धौ तौ प्रत्यश्वत्थामोवाक्यं ३०८	८		दर्शनं ३१४	२४	
अश्वत्थामानं प्रति कृपस्योपदेशवाक्यं ... ३०८	२२		महादेवस्य रूपवर्णनादि ३१४	२५	
दुर्योधननिन्दारूपं कृपवाक्यं ३१०	१६		द्रौणिचिन्तानामस्त्राणां महादेवकृतपापः	३१५	१
धृतराष्ट्रादीनां समीपगमनार्थं कृपवाक्यं	३१०	२३	कृपवाक्यमनुस्मृत्य निरायुधस्य द्रौणेर्वाक्यं	३१५	८
कृपवाक्येनाश्वत्थामशोकादौ सञ्जयोक्तिः	३१०	२८	दैवेन महादेवस्य तोषार्थं द्रौणेश्चिन्तादि	३१५	१७
कृतवर्माकृपौ प्रत्यश्वत्थामोवाक्यं ... ३१०	२८		महादेवशरणार्थं द्रौणिचिन्तादि ... ३१५	२३	
अश्वत्थामकृतवचनधर्मान्दिनादि ३११	१८		अश्वत्थामो रथादवतरणादौ सञ्जयोक्तिः	३१५	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अश्वत्थामकृतमहादेवस्तवः ३१५	२८		रागमनं ३१८	१२	
अश्वत्थान्नः समीपे काञ्चनवेद्युत्पत्तिः ... ३१६	१०		युधामन्युं हत्वा सुप्तान् बोधान् प्रति द्रौणे		
तस्यां वेद्यां महाभूतगणोत्पत्तिकथनं ... ३१६	१२		गमनादि ३१८	१४	
भूतगणानां रूपादिवर्णनं ३१६	१३		अश्वत्थान्नो द्रौपदीपुत्रदर्शनादि ... ३१८	२३	
द्रौणिभयार्थं भूतगणानां तं प्रति घावनादि ३१७	१५		अश्वत्थामानं प्रति द्रौपदीपुत्राणां वाणवर्ष		
भूतगणान् दृष्ट्वा द्रौणेर्यथाभावकथनादि ३१७	१८		णादि ३१८	२४	
स्वदेहेन होमकरणार्थं द्रौणेरभिप्रायस्य			अश्वत्थामकृतप्रतिविन्ध्यप्रभृतिद्रौपदीपञ्च		
कथनं ३१७	१८		पुत्रवधादि ३१८	२८	
महादेवं प्रति द्रौणिवाक्यं ३१७	१३		अश्वत्थामकृतशिखण्डिवधादि ३२०	८	
अश्वत्थामानं दृष्ट्वा महादेवस्य वाक्यं ... ३१७	२८		पाण्डवसैन्यानां कालरात्रिदर्शनं ... ३२०	१५	
महादेवस्य द्रौणिशरीरावेशादि ३१८	३		द्रौणिकृतपाण्डवीयवज्रसैन्यनाशकथनं ... ३२०	२०	
महादेवावेशेन द्रौणेः प्रभाकथनं ३१८	४		निद्रान्धानां सैन्यानां व्याकुलत्वकथनं ... ३२१	४	
द्रौणपुत्रे प्रयाते कृपभोजौ न व्यवर्त्ततामित्या			द्वाः स्यादोनां पलायनादिकथनं ३२१	१७	
दि धृतराष्ट्रप्रश्नः ३१८	७		शिविरात् पलायनपराणां सैन्यानां कृपकृत		
कृपकृतवर्ष्मणोः शिविरद्वारि स्थितिकथने			वर्ष्मभ्यां नाशः ३२१	२२	
सञ्जयोक्तिः ३१८	११		कृपकृतवर्ष्मणोः पाण्डवीयशिविरेऽग्निप्रदा		
कृपकृतवर्ष्मणौ प्रति द्रौणिवाक्यं ३१८	१२		नादि ३२१	२५	
द्रौणेः पाण्डवशिविरप्रवेशादि ३१८	१५		द्रौणिकृतवज्रवैरनाशादि ३२१	२७	
अश्वत्थान्नो घृष्टद्युन्नगहागमनादि ३१८	१७		द्रौणिकृतसैन्यदेहैः पृथिव्यावरणं ... ३२१	३०	
पादस्यर्शेन घृष्टद्युन्नप्रबोधादि ३१८	२०		भयार्त्तानां वीराणां विक्रोशादि ... ३२२	७	
उत्तिष्ठन्तं घृष्टद्युन्नं गृहीत्वा पाणिभ्यां निष्ये			शोणितसिक्तायां पृथिव्यां रजः शान्तिकथनं ३२२	१४	
षादि ३१८	२२		रजन्यर्द्धेन वज्रसैन्यनाशकथनं ३२२	१८	
शस्त्रेण नाशार्थं घृष्टद्युन्नस्य द्रौणिं प्रति			नरमांसभोजनार्थं रजःपिशाचानां तत् स्थाना		
प्रार्थना ३१८	२६		गमनं ३२२	१८	
घृष्टद्युन्नं प्रति द्रौणिवाक्यं ३१८	२८		रजः पिशाचानां रूपवर्णनं ३२२	२१	
घृष्टद्युन्नं हत्वा द्रौणेः शिविरान्तरगमनादि ३१८	२		सर्वान् हत्वा शिविरान्निर्गत्य कृपभोजौ प्रति		
घृष्टद्युन्नं निहतं दृष्ट्वा स्त्रीणां विलापादि ३१८	५		अश्वत्थान्नोवाक्यं ३२३	३	
द्रौणिकृतोत्तमैशानाशादि ३१८	११		प्रागेव द्रौणिरेतत् कथं नाकरोदिति		
उत्तमैजसं हतं मत्वा द्रौणिसमीपे युधामन्यो			धृतराष्ट्रप्रश्नः ३२३	८	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पार्थानामसमचे कृतमेतदित्यादि सञ्ज			पुत्रादीन् निहतान् दृष्ट्वा युधिष्ठिरसन्तापे		
योक्तिः ३२३	१०		वैशम्पायनोक्तिः ३२७	१	
कृपादीनां त्रयाणां हर्षेणालिङ्गनादि ... ३२३	१२		युधिष्ठिरसमीपे द्रौपद्यागमनादिकथनं ... ३२७	४	
कृपकृतवर्माणां प्रति द्रौणिवाक्यं ... ३२३	१४		युधिष्ठिरं प्रत्यश्वत्याम्नानाशार्थं द्रौपदीविलाप		
दुर्योधनसमीपे द्रौण्यादीनामागमने			वाक्यं ३२७	८	
सञ्जयोक्तिः ३२३	१८		द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ३२७	१७	
दुर्योधनस्य तदानीन्तनावस्थावर्णनं ... ३२३	२०		द्रौणपुत्रं हत्वा शिरः स्मरणिमाहरेत्यादि		
दुर्योधनं दृष्ट्वा कृपस्य विलापवाक्यं ... ३२३	२८		द्रौपदीवाक्यं ३२७	२०	
दुर्योधनं प्रति द्रौणिविलापवाक्ये			भीमसेनं प्रति द्रौपदीवाक्यं ३२७	२२	
सञ्जयोक्तिः ३२४	६		द्रौपदीवाक्येन द्रौणिबधार्थं भीमस्य गमनं ३२७	२७	
कृष्णार्जुननिन्दारूपमश्वत्यामवाक्यं ... ३२४	१८		भीमनिवारणार्थं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
दुर्योधनं प्रशस्यात्मनिन्दारूपं द्रौणिवाक्यं ३२४	२०		वैशम्पायनोक्तिः ३२८	४	
दुर्योधनं प्रत्यश्वत्याम्नाः पुनर्व्याक्ये सञ्ज			द्रौणेर्ब्रह्मशिरोनामास्त्रप्राप्तिवृत्तान्तकथनं ३२८	७	
योक्तिः ३२५	५		अश्वत्यामानं प्रति द्रौणेः कथनं ... ३२८	१०	
सौप्तिके धृष्टद्युम्नादिनाशवृत्तान्तकथनं ... ३२५	६		दारकामागत्य श्रीकृष्णसमीपे द्रौणेः स्त्र		
द्रौणिवाक्यं श्रुत्वा तत्सम्मानरूपं दुर्योधन			प्रार्थना ३२८	१५	
वाक्यं ३२५	११		अश्वत्यामानं प्रति श्रीकृष्णोक्तस्य कथनं ... ३२८	१८	
दुर्योधनस्य प्राणपरित्यागादि ३२५	१४		अश्वत्याम्नाः सुदर्शनचक्रोत्तोलनाद्यसमर्थता		
दुर्योधने हते सञ्जयस्य दिव्यदर्शित्वनाश			कथनं ३२८	२३	
कथनं ३२५	२०		अश्वत्यामभर्त्सनारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ... ३२८	२८	
पुत्रवधं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य चिन्तायां वैशम्पाय			श्रीकृष्णं प्रति द्रौणेः प्रत्युत्तरवाक्यं ... ३२८	८	
नोक्तिः ३२५	२१		श्रीकृष्णप्रभृतीनां रथारोहणादौ वैशम्पाय		
सौप्तिकपर्वान्तर्गतैषोऽपर्वारम्भः ... ३२५	२३		नोक्तिः ३२८	१६	
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नसारथेः सौप्तिकवृत्ता			भीमादीन् दृष्ट्वा दौणेर्ब्रह्मशिरोस्त्रत्यागादि ३३०	२	
न्तकथने वैशम्पायनोक्तिः ३२५	२४		द्रौणेः अभिप्रायं बुद्धार्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
द्रौपदेयादीनां नाशकथने स्मृतवाक्यं ... ३२५	२५		वैशम्पायनोक्तिः ३३०	१०	
पुत्रवधं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य प्रतनादि ... ३२६	२		रथादवतीर्य द्रौणिं प्रत्यर्जुनस्य दिव्यास्त्र		
युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं ३२६	५		त्यागादि ३३०	१३	
युधिष्ठिरस्य शिविरदर्शनादि ... ३२६	२४		द्रौणार्जुनयोनिवारणार्थं नारदव्यासयो		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रागमनादि	३३०	२०	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	३३३	१४
द्रौण्यर्जुनौ प्रति नारदव्यासयोर्वाक्यं	३३०	२५	द्रौणिं प्रति महादेवप्रसादे श्रीकृष्णवाक्यं	३३३	१८
अर्जुनकृतास्तसंहारे वैशम्पायनोक्तिः	३३०	२८	महादेवप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	३३३	२०
नारदव्यासौ प्रत्यर्जुनवाक्यं	३३०	२९	सृष्टिकरणार्थं महादेवं प्रति ब्रह्मणो वाक्यं	३३३	२२
अस्त्वंसंहर्तुमसमर्थस्य द्रौण्यर्थासं प्रति वाक्यं	३३१	८	ब्रह्मणो वाक्येन शिवस्य सृष्ट्यर्थं तपश्चर		
अश्वत्थामानं प्रति व्यासवाक्यं	३३१	१६	णादि	३३३	२३
अर्जुनाय मणिप्रदानार्थं द्रौणिं प्रति व्यास			सृष्ट्याः प्रजाः दृष्ट्वेत्यितस्य रुद्रस्य क्रोधादि	३३४	२
वाक्यं	३३१	२४	महादेवं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	३३४	४
मणिं प्रशस्य व्यासं प्रति द्रौणिवाक्यं	३३१	२५	ब्रह्मणं प्रति महादेववाक्यं	३३४	६
द्रौणिं प्रति व्यासवाक्यं	३३२	१	देवानां यज्ञकल्पनादौ श्रीकृष्णवाक्यं	३३४	१०
उत्तरागर्भेद्रौणेरेखपरित्यागे वैशम्पाय			स्वभागमदृष्ट्वा रुद्रस्य क्रोधादि	३३४	१३
नोक्तिः	३३२	२	गृहीतकार्मुकं महादेवं दृष्ट्वा पृथिवी		
अश्वत्थामानं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पाय			कम्पादि	३३४	१८
नोक्तिः	३३२	४	महादेवभयात्स्मृगरूपं धृतां यज्ञस्य पलायनं	३३४	२२
श्रीकृष्णं प्रति द्रौणिवाक्यं	३३२	८	सहितप्रभृतीनां क्षिन्नावाहनादीनां पलायनं	३३४	२५
अश्वत्थामानं प्रति शापप्रदानार्थं भगव			देववाक्येन महादेवप्रसादादि	३३४	२८
द्वाक्यं	३३२	११	सौप्तिकपर्वान्तर्गतैषोक्तपर्ववर्षमाप्तिः	३३५	५
अश्वत्थामानं प्रति व्यासस्य शापानुमोदन			सौप्तिकपर्ववर्षमाप्तिः	३३५	६
वाक्यं	३३२	२१			
व्यासं प्रत्यश्वत्थामवाक्यं	३३२	२३	अश्वत्थीपर्वारम्भः	३३६	१
मणिं दत्त्वा द्रौणेर्वनगमनादौ वैशम्पाय			स्त्रीपर्वान्तर्गतजलप्रदानिकपर्वारम्भः	३३६	१
नोक्तिः	३३२	२४	दुर्योधने हते धृतराष्ट्रः किमकरोदित्यादि		
पाण्डवानां शिविरागमनादौ वैशम्पाय			जनमेजयप्रश्नः	३३६	३
नोक्तिः	३३२	२७	धृतराष्ट्रसन्तापादौ वैशम्पायनोक्तिः	३३६	६
द्रौपदीं प्रति भीमवाक्यं	३३३	१	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य घान्तवावाक्यं	३३६	८
भीमं प्रति द्रौपदोवाक्यं	३३३	८	पुत्रादिवधार्हितस्य धृतराष्ट्रस्य पतने वैशम्पाय		
सौप्तिके सैन्येषु हतेषु युधिष्ठिरशोके वैशम्पाय			नोक्तिः	३३६	१२
नोक्तिः	३३३	१३	धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं	३३६	१३
कथं द्रौणिना मम पुत्रा निहता इत्यादि			विलापन्तं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शोकनिवारण-		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ३३७	३		विष्णुवाक्यं ३४३	२४	
तत्र दुर्योधननिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ... ३३७	१२		कलेरंशेन दुर्योधनजन्मादौ व्यासवाक्यं ... ३४३	२८	
धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ३३७	१५		युधिष्ठिरराजसूये नारदोक्तस्य कथनेन		
धृतराष्ट्रसमाश्रयादौ वैशम्पायनोक्तिः ... ३३७	२५		धृतराष्ट्रसन्तानं ३४४	६	
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य प्रबोधवाक्यं ... ३३७	२८		धृतराष्ट्रं प्रशस्य तत्सन्तानाय व्यासवाक्यं	३४४	१३
विदुरवाक्येन विशेषस्य धृतराष्ट्रस्य वाक्यं	३३८	६	व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३४४	१८
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं ... ३३८	८		धृतराष्ट्रं समाश्रयं दृष्ट्वा व्यासस्यान्तर्धानं	३४४	२२
कथं संसारगहनं विज्ञेयमित्यादि धृतराष्ट्र			व्यासे गते धृतराष्ट्रः किमचेष्टतेत्यादि जनमे		
प्रश्नः ३३८	२७		जयप्रश्नः ३४४	२४	
भूतानां गर्भवासप्रभृतिवृत्तान्ते विदुरवाक्यं	३३८	२८	धृतराष्ट्रसमीपे सञ्जयस्य गमने वैशम्पाय		
जीवस्य लोभादिस्वभावे विदुरवाक्यं ... ३४०	८		नोक्तिः ३४४	२७	
बुद्धिमार्गश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ... ३४०	१८		सर्वेषां प्रेतकार्यकरणार्थं धृतराष्ट्रं प्रति		
संसारस्य गहनत्वकथनार्थं विदुरप्रतिज्ञा	३४०	२०	सञ्जयवाक्यं ३४४	२८	
संसारस्य वनसादृश्येन विदुरवाक्यं ... ३४०	२१		सञ्जयवाक्येन धृतराष्ट्रस्य पतने वैशम्पाय		
अहो खलु मद्बुद्धिः खमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४१	१४	नोक्तिः ३४५	१	
मोक्षविदुपमितकान्तारादिशब्दानां याचार्थ			धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्यापदेशवाक्यं ... ४४५	३	
कथनं ३४१	१७		गान्धार्थादीनामानयनार्थं धृतराष्ट्रवाक्ये		
पुनर्विदुरवाक्यश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ... ३४१	२८		वैशम्पायनोक्तिः ३४५	१८	
धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वमार्गोपदेशार्थं विदुर			धृतराष्ट्रसमीपे कुन्त्यादिभिः सह गान्धार्था		
प्रतिज्ञा ३४१	३०		गमनं ३४५	२१	
विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं ३४२	१		गान्धार्थादीनां रोदनादि ३४५	२४	
शोकसन्तप्तस्य धृतराष्ट्रस्य पतनादौ वैशम्पाय			स्त्रीभिः परिवृतस्य धृतराष्ट्रस्य युद्धस्थाना		
नोक्तिः ३४२	३०		गमनादि ३४६	३	
लब्धसञ्जयस्य धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ... ३४३	४		धृतराष्ट्रस्य कृपादीनां त्रयाणां दर्शने वैशम्पाय		
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्यापदेशवाक्यं ... ३४३	१२		नोक्तिः ३४६	८	
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्य दैववृत्तविधिकथनं	३४३	१८	धृतराष्ट्रं प्रति कृपादीनां वाक्यं ... ३४६	११	
तत्रेन्द्रसभायां देवान् प्रति भारसंहारार्थं			गान्धारो प्रति कृपादीनां वाक्यं ... ३४६	१३	
युधिर्वीवाक्यं ३४३	२२		गान्धारो प्रति कृपादीनां सौप्तिकवृत्तान्त		
धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्रस्य कार्यं करिष्यतीत्यादि			कथनं ३४६	१८	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवमयात् कृपादीनां स्ख्यानगमनादि	३४६	२८	निन्दारूपवाक्यं	३५०	१२
स्तिनापुरात् निर्णान्तं धृतराष्ट्रं श्रुत्वा युधि			अङ्गुल्यगे गान्धार्यादृष्टिपातेन युधिष्ठिरस्य		
ष्ठिरा गमने वैशम्पायनोक्तिः ...	३४७	४	कुनखिलकथनं	३५०	१५
स्त्रीभिः परिवृताया द्रौपद्या युधिष्ठिरानु			गान्धार्यानुज्ञया युधिष्ठिरादीनां कुन्तीसमी		
गमनादि	३४७	७	पागमनादि	३५०	१८
युधिष्ठिरादीनां धृतराष्ट्रवन्दनादि ...	३४७	१३	युधिष्ठिरादीन् प्रति द्रौपदीविलापवाक्यं	३५०	२४
आलिङ्गनक्षलेन भीमनाश्वार्थं धृतराष्ट्राभि			द्रौपद्या सह कुन्त्या गान्धारीसमीपगमनादि	३५०	२६
प्रायादि	३४७	१६	कुन्तीं प्रति गान्धार्यादेशवाक्यं ...	३५०	२८
धृतराष्ट्राभिप्रायं ज्ञात्वा श्रीकृष्णस्य लौह			जलप्रदानिक्रपर्वसमाप्तिः	३५१	३
निर्मितं भोसप्रदानं	३४७	१८			
लौहनिर्मितभीमं बाहुभ्यां भङ्गा धृतराष्ट्रस्य			स्त्रीपर्वान्तर्गतस्त्रीविलापपर्वारम्भः ...	३५१	४
पतनादि	३४७	२०	दिव्यचक्षुषा गान्धार्या युद्धस्थानदर्शनादौ		
गतक्रोधं धृतराष्ट्रं प्रति वासुदेववाक्यं ...	३४७	२५	वैशम्पायनोक्तिः	३५१	५
धृतराष्ट्रस्य शौचादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	३४८	५	युद्धस्थानवर्णनादि	३५१	८
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णापदेशवाक्यं ...	३४८	६	धृतराष्ट्रादीनामायोधनदर्शनार्थं गमनं ...	३५१	१२
श्रीकृष्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३४८	१६	आयोधनं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप		
धृतराष्ट्रस्य भीमस्यर्थादि	३४८	२१	वाक्यं	३५१	२१
गान्धारीं प्रति पाण्डवानामागमने वैशम्पाय			दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धार्याः पतनादौ वैशम्पा		
नोक्तिः	३४८	२३	यनोक्तिः	३५३	७
गान्धार्याः पाण्डवान् प्रति शापदानाभिप्रायं			दुर्योधनमालिङ्ग्य गान्धार्या विलापवाक्यं	३५३	८
ज्ञात्वा व्यासस्यगमनं	३४८	२५	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५३	११
गान्धारीं प्रति व्यासवाक्यं	३४८	२८	दुर्योधनपत्नीं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं	३५४	१
व्यासं प्रति गान्धारीवाक्यं	३४८	६	निहतान् पुत्रान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारी		
भीमस्य गान्धारीवाक्यश्रवणादौ वैशम्पाय			विलापवाक्यं	३५४	१०
नोक्तिः	३४८	१५	स्त्रीणां विलापं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं	३५४	१३
गान्धारीसाम्बनार्थं भीमस्य वाक्यं ...	३४८	१६	दुःशासनं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं ...	३५४	२८
गान्धारीभीमयोः कृतिप्रत्युक्ती	३४८	२६	विकर्णं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धार्याविलाप		
गान्धार्यायुधिष्ठिरान्वेषणे वैशम्पायनोक्तिः	३५०	१०	वाक्यं	३५५	८
गान्धारीं प्रति शापमीत्य युधिष्ठिरस्यात्म			दुर्मुख्यादीन् दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं	३५५	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अभिमन्यु दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं	३५६	१	गान्धारीप्रबोधार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ...	३६२	१७
श्रीकृष्णं प्रत्युत्तराविलापवाक्ये गान्धार्युक्तिः	३५६	८	श्रीकृष्णवाक्येन गान्धारीदृष्ट्वाभावादौ		
विराटं दृष्ट्वा तत्स्त्रीणां विलापे गान्धार्युक्तिः	३५७	१	वैशम्पायनोक्तिः	३६२	२३
कर्णे दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रतिगान्धारीविलाप			धृतराष्ट्रं प्रति हतानां कुरुपाण्डवसैन्यानां		
वाक्यं	३५७	७	संख्याकथनं	३६२	२६
आवन्त्यं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५७	२२	धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरयोः संवादः	३६२	२८
जयद्रथं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५७	२८	हतानां प्रेतकार्यार्थं युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्र		
शब्दं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप			वाक्यं	३६३	८
वाक्यं	३५८	११	प्रेतकार्यकरणार्थं धौम्यादीन् प्रति युधिष्ठि		
भगदत्तं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२०	रादेशे वैशम्पायनोक्तिः	३६३	१२
भीष्मं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२४	दुर्योधनादीनां प्रेतकार्यकरणादि ...	३६३	१८
द्रोणं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	६	मृतानामुदकक्रियाकथने वैशम्पायनोक्तिः	३६४	४
भूरिश्रवसं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२४	कर्णस्योदकक्रियाकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
सोमदत्तं प्रति तत्पत्न्युक्तविलापस्य कथनं	३५८	२७	कुन्तीवाक्यं	३६४	८
यूपध्वजपत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्य	३६०	८	दुःखितस्य युधिष्ठिरस्य कुन्तीं प्रति वाक्यं	३६४	१७
शकुनिं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३६०	१५	कर्णे भ्रातरं ज्ञात्वा युधिष्ठिरस्य विलापः	३६४	२३
कामोजमार्त्याविलापे गान्धारीवाक्यं ...	३६०	१४	कर्णस्योदकक्रियाकरणादि	३६४	२८
मागधपत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्यं ...	३६०	३०	स्त्रीपर्वान्तर्गतश्राद्धपर्वसमाप्तिः	३६५	२
धृष्टद्युम्नपुत्रादीन् दृष्ट्वा गान्धारीवाक्यं ...	३६१	६	स्त्रीपर्वसमाप्तिः	३६५	३
विन्दानुविन्दादीन् दृष्ट्वा गान्धारीविलाप					
वाक्यं	३६१	२१	शान्तिपर्वारम्भः	३६६	१
सर्वान् हतान् दृष्ट्वा गान्धार्याः पतनादौ			शान्तिपर्वान्तर्गतराजधर्मपर्वारम्भः ...	३६६	२
वैशम्पायनोक्तिः	३६१	२०	कृतोदकानां पाण्डवानां गङ्गानिवासादौ		
श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	३६२	२	वैशम्पायनोक्तिः	३६६	३
श्रीकृष्णाय गान्धार्याः शापदानादि ...	३६२	६	युधिष्ठिरसमीपे द्रैपायननारदादीनामागम		
गान्धारीं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३६२	१०	नादि	३६६	६
स्त्रीविलापपर्वसमाप्तिः	३६२	१३	युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं	३६६	११
			नारदं प्रति युधिष्ठिरस्यासन्नोषवाक्यं	३६६	१५
स्त्रीपर्वान्तर्गतश्राद्धपर्वारम्भः	३६२	१६	युधिष्ठिरस्य कुन्तीमन्त्रसम्बरणवृत्तान्तकथनं	३६६	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारदं प्रति युधिष्ठिरस्य पूर्वोक्तकर्णकुन्ती			कर्णेन युद्धार्थं मागधस्याज्ञानादौ नारद		
संवादकथनं ३६७	८		वाक्यं ३७०	२५	
कर्णज्ञानेन युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं ... ३६७	१७		पराजितस्य मागधस्य कर्णाय मान्तिनीनगर		
कर्णमिश्रापट्टत्तान्तश्रवणार्थं नारदं प्रति			दानादि ३७१	१	
युधिष्ठिरप्रश्नः ३६७	२४		देवमायाविमोहितस्य कर्णस्येन्द्राय वरं		
कर्णवृत्तान्तकथनार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारद			कुण्डलदानादि ३७१	३	
वाक्यं ३६७	२८		नारदस्य विरामादौ वैशम्पायनोक्तिः ... ३७१	१२	
धनुर्वेदशिष्यार्थं द्रोणं प्रति कर्णवाक्यं ... ३६८	६		श्रोतृत्वं युधिष्ठिरं प्रति कुन्तीवाक्यं ... ३७१	१३	
द्रोणस्यासम्भतिवाक्यं श्रुत्वा रामसमीपे कर्णस्य			कुन्तीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ३७१	२०	
गमनादि ३६८	१०		सर्वस्त्रियः प्रति न गृह्यं धारयिष्यतीति		
ब्राह्मणेऽहमित्युक्त्वा कर्णस्यास्त्रशिखादि ३६८	१२		युधिष्ठिराभिशापः ३७१	२२	
होमधेनं हत्वा ब्राह्मणप्रसादार्थं कर्णवाक्यं ३६८	१७		कर्णं हत्वा युधिष्ठिरसन्तापे वैशम्पायनोक्तिः ३७१	२६	
कर्णं प्रति ब्राह्मणमिश्रापप्रदानादि ... ३६८	२०		अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरविलापवाक्यं ... ३७१	२८	
कर्णस्य वीर्यादिना रामस्य हर्षादौ नारद			हतान् ज्ञातीननुसृत्य युधिष्ठिरविलाप		
वाक्यं ३६८	२८		वाक्यं ३७२	१	
कर्णेऽस्त्रे रामे सुप्ते कीटेन कर्णेऽरुभेदनादि ३६९	२		दुर्योधननिन्दारूपं युधिष्ठिरविलापवाक्यं ३७२	१७	
रामस्य दृष्टिपातेन कीटस्य राक्षसरूपप्राप्त्या			पापभयायुधिष्ठिरस्य वनवासाभिप्रायकथनं ३७३	१	
दिकथनं ३६९	११		अर्जुनप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ३७३	११	
रामं प्रति राक्षसस्य वाक्यं ३६९	१३		युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ३७३	१३	
रामं प्रति राक्षसस्य कीटलप्रापकमिश्राप			अर्यप्रशंसारूपप्रार्जुनवाक्यं ३७३	२५	
वृत्तान्तकथनं ३६९	१६		मित्राश्रमप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ... ३७४	२०	
कर्णं प्रति रामस्य सक्रोधवाक्यं ३६९	२१		मित्राश्रमग्रहणार्थं युधिष्ठिरवाक्यं ... ३७५	१	
शापभयेन कर्णस्यात्मपरिचयदानं ... ३६९	२३		मित्राश्रमस्वभाववर्णनं ३७५	३	
कर्णं प्रति रामस्याभिशापप्रदानादि ... ३६९	२६		संसारप्राप्तिकारणकथनं ३७५	१९	
दुर्योधनेन कर्णस्य सख्यादौ नारदवाक्यं ३७०	३		संसारत्यागिनः सुखकथनादि ३७५	२३	
सत्यस्वरदर्शनार्थं सकर्णदुर्योधनादौनां			युधिष्ठिरं प्रति भीमोपदेशवाक्यं ... ३७५	२८	
कलिङ्गदेशगमनादि ३७०	६		युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य तापसग्रहसंवादरूपे		
दुर्योधनस्य कलिङ्गराजकन्याहरणादि ... ३७०	१४		तिहासकथनं ३७६	२८	
राजभिः सह कर्णदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं ३७०	१७		तत्र पक्षिरूपस्येन्द्रस्य मुनीन् प्रति वाक्यं ... ३७७	१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शकुनिना ऋषीणां संवादकथनं	३७७	३	जनकदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	३८६	२
इन्द्रवाक्येन मुनीनां गार्हत्याश्रमकरणादा			अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य राज्यत्यागाभिप्राय		
वर्जुनवाक्यं	३७७	२४	वाक्यं	३८६	७
नकुलोपदेशे वैशम्पायनोक्तिः	३७७	२७	वनवासिनां प्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३८६	१७
युधिष्ठिरं प्रति नकुलोपदेशवाक्यं	३७७	२८	युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानोपदेशवाक्यं	३८७	५
युधिष्ठिरं प्रति सहदेवोपदेशवाक्यं	३७८	६	यज्ञप्रशंसारूपं देवस्थानवाक्यं	३८७	१३
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्ये वैशम्पाय			इन्द्रवृत्त्यतिशेवाद रूपेतिहासकथनेन देव		
नोक्तिः	३७८	२०	स्थानवाक्यं	३८७	२२
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्युपदेशवाक्यं	३७८	२५	भूतानामभिप्रायस्य नानात्वे देवस्थानवाक्यं	३८७	२७
राज्यभोगार्थं युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यं	३८०	८	राज्यपालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानवाक्यं	३८८	४
द्रौपदीवाक्यं श्रुत्वा पुनरर्जुनवाक्ये			युधिष्ठिरं प्रति पुनरर्जुनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३८८	१४
वैशम्पायनोक्तिः	३८१	१	अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य तूष्णीभावे		
युधिष्ठिरं प्रति दण्डप्रशंसारूपं अर्जुनवाक्यं	३८१	२	वैशम्पायनोक्तिः	३८८	३०
अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा भीमवाक्ये वैशम्पाय			राज्यकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं	३८८	१
नोक्तिः	३८३	१	गृहस्थाश्रमप्रशंसारूपं व्यासवाक्यं	३८८	३
युधिष्ठिरक्षेप रूपं भीमवाक्यं	३८३	२	व्यासस्य ब्राह्मणधर्मोपदेशवाक्यं	३८८	७
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य शरीरादिदुःखस्या			व्यासस्य चत्विधधर्मकथनं	३८८	८
धिकथनं	३८३	८	ब्राह्मणचत्विधधर्ममुद्दिश्य वृहस्पतिगीतायाः		
द्रौपदीसभानयनाद्यनूद्य युधिष्ठिरं प्रति			गाथायाः कथनं	३८८	१४
भीमवाक्यं	३८३	१८	केन कर्मणा सुद्युम्नः सिद्धिमाप्तवानिति युधि		
इत्यर्जुनान्दरूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३८४	१	ष्ठिरप्रश्नः	३८८	१६
वनवासिप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३८४	११	शङ्खलिखितयोर्वृत्तान्तकथनेन व्यासवाक्यं	३८८	१७
युधिष्ठिरस्य जनकोक्तगाथाकथनं	३८४	१८	शङ्खस्याश्रमं गत्वा लिखितस्य फलभक्षणादि	३८८	१८
तूष्णींभूते राज्ञि धनञ्जयमन्तापादौ वैशम्पा			लिखितं प्रति शङ्खवाक्यं	३८८	२२
यनवाक्यं	३८४	२६	सामनुक्ता फलं गृहीतवता त्वया स्वेयं कृत		
युधिष्ठिरं प्रति भार्ययाविदेहराजस्य संवाद			मिति शङ्खवाक्यं	३८८	२४
रूपं पुनरर्जुनवाक्यं	३८४	२७	लिखितस्य सुद्युम्नस्य राज्ञः समीपगमनादि	३८८	२७
राज्यत्यागिनं मैत्र्यवृत्तिं जनकं प्रति तत्पत्नी			लिखितं प्रति सुद्युम्नस्य वाक्यं	३८८	२८
वाक्यं	३८४	३०	सद्यन्तसमीपे लिखितस्यात्यागपराधकथनं	३८८	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लिखितं प्रति सुयुक्तवाक्यं ३८०	२		नोक्तिः ३८५	२७	
लिखितस्य हस्तद्वयच्छेदनरूपदण्डकथने			व्यासस्य श्वजनकसंवादरूपेतिहासकथनं	३८५	२८
व्यासोक्तिः ३८०	४		ज्ञातीनां द्रविणस्य चागमापाये कल्याण		
धृतदण्डं लिखितं प्रति शङ्खस्य वाक्यं ... ३८०	७		मिच्छता नरेण कथं प्रतिपत्तव्यमिति		
वाञ्छदानदीक्षानेन लिखितस्य हस्तला			जनकस्य प्रश्नः ३८५	३०	
भादि ३८०	८		जनकं प्रत्यक्षोपदेशवाक्यं ३८६	१	
लिखितशङ्खयोक्तृप्रत्युत्तौ ३८०	१२		सर्वेषां कालाधीनत्वकथनेनाश्वस्य तत्त्वोप		
लिखितस्य दण्डकरणेन राज्ञः सिद्धिप्राप्त्यादौ			देशः ३८६	१७	
व्यासोक्तिः ३८०	१४		भूतसमागमस्यानित्यताकथनेनाश्वस्योपदेशः	३८७	२
युधिष्ठिरं प्रति पुनर्व्यासवाक्यं ३८०	१८		अश्वोपदेशं श्रुत्वा विशोकस्य विदेहस्य मृद		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेश			गमनं ३८७	२५	
कथनं ३८०	२६		जनकदृष्टान्तेन शोकत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ... ३८२	१		व्यासवाक्यं ३८७	२६	
व्यासं प्रति शोकाकुलस्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं	३८२	२	युधिष्ठिरशोकापनोदार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन		
कालप्रशंसया व्यासस्योपदेशवाक्यं ... ३८२	५		वाक्यं ३८७	२८	
भेनजित्कथिततत्त्ववाक्यानुवादेन व्यासोक्तिः	३८२	१८	श्रीकृष्णस्य कथनाभिप्राये वैशम्पायनोक्तिः	३८८	१
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेशः	३८३	८	युधिष्ठिरं प्रतिशोकापनोदार्थं श्रीकृष्णोपदेशः	३८८	५
अर्जुनं प्रति वनवासप्रशंसारूपं युधिष्ठिर			सृञ्जयनारदसंवादरूपेतिहासकथनेन		
वाक्यं ३८३	२०		श्रीकृष्णवाक्यं ३८८	१०	
युधिष्ठिरस्य ययातिगीतगाथाकथनं ... ३८४	१		तत्र पुत्रशोकसन्तप्तं सृञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	३८८	११
धननिन्दारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ३८४	५		सर्वसम्पत्तियुक्तस्य मरुत्तस्य मरणकथनेन		
अभिमन्युबधानुद्य युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं	३८४	२२	सृञ्जयशोकापनोदनं ३८८	१५	
भीष्मपराक्रमकथनेन युधिष्ठिरविलाप			सर्वसमृद्धिसम्पन्नस्य सुहोत्रस्य मरणकथनेन		
वाक्यं ३८४	२८		सृञ्जयशोकापनोदनं ३८८	२२	
द्रोणवाक्यमनुद्य युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	३८५	७	अङ्गादिराजानां मरणकथनेन सृञ्जयशोकाप		
अनुशोकविक्षलं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्ये			नोदनं ३८८	२८	
वैशम्पायनोक्तिः ३८५	१८		दाशरथ्येऽपि मरणकथनेन नारदकृतसृञ्जय		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं	३८५	२०	शोकापनोदनं ३८८	१८	
व्यासकृतयुधिष्ठिरशोकापनोदने वैशम्पाय			भगीरथस्य मरणकथनेन सृञ्जयशोकाप		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नोदनं ४००	१	विद्रवन्ती कन्यां प्रति पर्वतवाक्यं ... ४०४	११		
दिलीपमरणकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं		एष वक्ष्यति ते पृष्टइति ओक्त्यवाक्यं ... ४०४	१५		
वाक्यं ४००	८	नारदं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ४०४	१७		
मान्धात्यमरणकथनेन नारदकृतसृञ्जयशोकापनोदनं...	१८	सृञ्जयस्य पुत्रलाभवृत्तान्तकथनार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं ४०४	१८		
ययातिप्रशंसाकथनं ४०१	२	पर्वतनारदयोर्भक्तिप्रत्युक्ती ... ४०४	२२		
ययातिमरणकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं ४०१	७	वरदानार्थं सृञ्जयं प्रति पर्वतवाक्यं ... ४०४	२७		
अश्वरीषमरणकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं ४०१	८	सृञ्जयपर्वतयोर्भक्तिप्रत्युक्ती ... ४०४	२८		
शशविन्दोराधिपत्यवर्णनं ४०१	१३	पुत्रार्थं सृञ्जयस्य पर्वतसमीपे प्रार्थना ... ४०५	१		
शशविन्दुमरणकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं ४०१	१८	अल्पायुःपुत्रदानार्थं पर्वतवाक्यादि ... ४०५	२		
गयप्रभृतीनां राज्ञां मरणकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं ४०१	१८	सृञ्जयस्य पुत्रलाभादि ४०५	८		
सगरस्य कीर्त्तिकथनं ४०२	८	सृञ्जयपुत्रनाशार्थं शक्रस्य चिन्तादि ... ४०५	११		
तन्मरणकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं ... ४०२	१४	इन्द्रप्रेषितव्याघ्रेण सृञ्जयपुत्रनाशादि ... ४०५	१७		
पृथुमरणकथनेन सृञ्जयशोकापनोदनं ... ४०२	१५	पुत्रनाशं दृष्ट्वा सृञ्जयस्य नारदस्मरणदि ४०५	२२		
नारदं प्रति सृञ्जयस्य पुत्रप्रार्थनावार्त्तं ... ४०२	२४	नारदकृतपुत्रसंजीवनादि ४०५	२७		
सृञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ४०२	२८	सुवर्णहोविनो राज्यकरणादि ... ४०५	२८		
काञ्चनछोवी कथं सृञ्जयस्य सुतइत्यादि		शोकत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं ४०६	२		
युधिष्ठिरप्रश्नः ४०३	१	तूष्णीम्भूतं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ४०६	५		
नारदपर्वतयोर्वृत्तान्तकथने श्रीकृष्णोक्तिः ४०३	४	राज्यप्रतिपालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं ४०६	६		
सृञ्जयसमीपवासार्थं नारदपर्वतयोर्वाक्यं ४०३	१०	व्यासं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४०६	१४		
कन्यायाः परिचर्यया नारदस्य हृच्छयो दयादिं ४०३	१६	ईश्वरनियुक्तेन पुरुषेण साध्वसाधु वा क्रियत इत्यादि व्यासोपदेशः ... ४०६	१६		
नारदाभिप्रायं बुद्ध्वा पर्वतस्य वाक्यं ... ४०३	१८	व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं ... ४०७	१		
नारदपर्वतयोः परस्परमिश्रापदानं ... ४०३	२४	युधिष्ठिराभ्यासां व्यासोपदेशवाक्यं ... ४०७	१४		
नारदस्य कन्यालाभादि ४०३	३०	युधिष्ठिरप्रबोधार्थं व्यासस्य देवासुरसंग्रामवृत्तान्तकथनं ४०७	२५		
नारदं प्रति शापमोचनार्थं पर्वतवाक्यं ... ४०४	५	प्रायश्चित्तरूपाश्वमेधयज्ञकरणार्थमुपदेशः ४०८	८		
नारदवाक्येनाभयशापनिवृत्तिः ... ४०४	७				

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कानि कर्माणि कृत्वा नरः प्रायश्चित्तीयते			प्रश्नः ४१३		८
इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं ४०८	२०		भीष्मं प्रति गमनार्थं व्यासवाक्ये वैशम्पाय		
विहिताकरणादिना प्रायश्चित्तार्हत्वस्य कथ			नोक्तिः ४१३		१३
नादि ४०८	२१		भीष्मप्रशंसारूपं व्यासवाक्यं ४१३		१५
प्रायश्चित्तार्ह्यक्तिनिरूपणादि ... ४०८	२२		भीष्मसमीपे गन्तुं सलज्जस्य युधिष्ठिरस्य		
क्रियमाणेषु पापकर्म्मसु पापाभावनिमित्त			व्यासं प्रति वाक्यं ४१३		२६
कथनादि ४०८	५		युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं ४१३		२८
व्यासस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकथनं ... ४०८	२४		पुरप्रवेशार्थं युधिष्ठिरोत्थाने वैशम्पायनोक्तिः ४१४		४
सुरापानप्रायश्चित्तकथनं ४१०	८		युधिष्ठिरस्य पुरप्रवेशरीतिकथनं ... ४१४		१०
गुरुतल्पगस्य प्रायश्चित्तकथनं ४१०	१३		युधिष्ठिरं दृढदृष्ट्या जनानामागमने		
परदारभिमर्षिणः प्रायश्चित्तकथनं ... ४१०	१८		वैशम्पायनोक्तिः ४१४		२८
परिवेत्तृप्रभृतीनां प्रायश्चित्तकथनं ... ४१०	२०		स्त्रीणां द्रौपदीप्रशंसाकरणादि ४१५		३
ब्राह्मणादीनां प्रायश्चित्तस्य गुरुलाघवव			युधिष्ठिरप्रशंसारूपं प्रकृतीनां वाक्यं ... ४१५		७
प्रकारकथनं ४१०	२५		पुरप्रविष्टस्य राज्ञोब्राह्मणपूजादि ... ४१५		१२
अगम्यागमनप्रायश्चित्तकथनादि ... ४१०	२८		पुरं प्रविष्टे राज्ञि पुण्यघोषादिवर्णनं ... ४१५		१७
भक्ष्याभक्ष्येष्वज्ञानिनः स्वल्पप्रायश्चित्तकथ			भिक्षुरूपेण दुर्योधनसखस्य चार्वाकस्यागम		
नादि ४११	७		नादि ४१५		२०
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ... ४११	१४		युधिष्ठिरं प्रति तन्निन्दारूपं चार्वाकवाक्यं ४१५		२४
भक्ष्याभक्ष्यादिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... ४११	१६		ब्राह्मणान् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४१५		२८
भक्ष्याभक्ष्यादिनिरूपणार्थं व्यासस्य सिद्धमनु			युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां वाक्ये वैशम्पाय		
संवादरूपेतिहासकथनं ४११	१७		नोक्तिः ४१५		२८
मनुं प्रति ऋषीणां कार्यार्थविषयकप्रश्नः ४११	१८		चार्वाकस्य परिचयदाने ब्राह्मणानां वाक्यं ४१६		१
ऋषीन् प्रति मनोरूपदेशवाक्यं ४११	२१		ब्राह्मणानां ऊङ्कारैश्चार्वाकस्य नाशे वैशम्पाय		
ब्राह्मणानामभक्ष्यद्रव्यनिरूपणं ४१२	७		नोक्तिः ४१६		३
प्रेतान्नादिभक्षणदोषकथनं ४१२	१३		युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ४१६		७
गृहाश्रमिणे देवादीनां पूजापूर्वकभोज			तत्र श्रीकृष्णस्य चार्वाकबधोपायकथनं ४१६		८
नादिकथनं ४१२	२०		ब्राह्मणवरदर्पितस्य चार्वाकस्य देवानामनिष्ट		
गृहस्थस्य दाननियमकथनं ४१२	२२		करणं ४१६		१०
राजधर्मादिश्रवणार्थं व्यासं प्रति युधिष्ठिर			चार्वाकबधार्थिनो देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ४१६		१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरादीनामुपवेशादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१६	२१	युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णसमीपगमनादि	४२०	६
युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेके आभिषेचनिक			श्रीकृष्णरूपवर्णनं	४२०	८
द्रव्यकथनं	४१६	२८	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४२०	११
युधिष्ठिरराज्याभिषेकेत्सववर्णनं	४१७	२	ध्यायन्तं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधि		
युधिष्ठिरप्रशंसापूर्वकब्राह्मणाशीर्वाद्	४१७	१०	ष्ठिरस्य वाक्यं	४२०	१७
अमात्यान् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			भीष्मेमां ध्यायति तद्गतं मन इत्यादि श्रीकृष्ण		
नोक्तिः	४१७	१६	वाक्यं	४२०	२७
भीमस्य चौवराज्याभिषेकः	४१७	२४	भीष्मप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	४२०	२८
मन्त्रणादिषु कर्मसु विदुरादीनां यथायथं			श्रीकृष्णेन सह भीष्मसमीपगमनार्थं युधिष्ठिर		
नियोजनं	४१७	२५	वाक्यं	४२१	१०
धृतराष्ट्रसम्मानार्थं विदुरादीन् प्रति युधि			श्रीकृष्णरथयोजनादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	१७
ष्ठिरवाक्यं	४१८	२	भीष्मः कथं देहमुत्सृष्टवानित्यादि जनमेजय		
सृतानां आहूकरणादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१८	६	प्रश्नः	४२१	२४
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			व्यासनारदादीनां भीष्मसमीपस्थितिकथ		
नोक्तिः	४१८	२०	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	२५
युधिष्ठिरकृतश्रीकृष्णस्तवः	४१८	२२	भीष्मकृतश्रीकृष्णस्तवराजः	४२२	१०
युधिष्ठिरादीनां गृहप्रवेशे वैशम्पायनोक्तिः	४१८	८	भीष्माय श्रीकृष्णस्यैकात्म्यदर्शनज्ञानदाने		
भीमादीन् प्रति युधिष्ठिरस्य सान्त्वनावाक्यं	४१८	८	वैशम्पायनोक्तिः	४२५	६
भीमस्य दुर्योधनमृहे वासार्थं युधिष्ठिरा			श्रीकृष्णादीनां कुरुचेत्रदर्शनार्थमागमनं	४२५	११
नुज्ञा	४१८	१३	श्रीकृष्णादीनां कुरुचेत्रदर्शने वैशम्पायनोक्तिः	४२५	१७
दुःशासनमृहेऽर्जुनस्य वासार्थं युधिष्ठिरा			युधिष्ठिरं प्रति रामस्य विक्रमकथनार्थं		
नुज्ञा	४१८	१५	श्रीकृष्णवाक्यं	४२५	१३
दुर्योधनस्य मृहे नकुलस्य वासादि	४१८	१७	रामपराक्रमज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४२५	२६
दुर्योधनस्य मृहे सहदेवस्य वासादि	४१८	१८	श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरं प्रति रामपराक्रमकथने		
राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरोयदकरोत्तत्कथयेत्यादि			वैशम्पायनोक्तिः	४२६	३
जनमेजयप्रश्नः	४१८	२५	रामस्य प्रभावादिकथने श्रीकृष्णवाक्यं	४२६	६
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं	४१८	२७	रामस्य जन्मवृत्तान्तकथनं	४२६	८
सातुर्वर्षस्य यथायोग्यनिवासस्थानकरणादि	४१८	२८	भार्या सत्यवतीं प्रति ऋचीकवाक्यं	४२६	१४
वैशम्पादिभ्यो धनदानादि	४२०	१	सत्यवतीमातुस्तदाश्रमगमनादि	४२६	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
चचो कविभक्तचरदयव्यत्यासादि ...	४२६	२०	युधिष्ठिरस्य सर्वधर्मोपदेशार्थं भीष्मं प्रति		
गर्भव्यत्यासदर्शनेन सत्यवतीं प्रति चचो क			श्रीकृष्णवाक्यं ...	४२६	२०
वाक्यं ...	४२६	२२	भीष्मस्य श्रीकृष्णवाक्यश्रवणादौ वैशम्पाय		
चचो कसत्यवतीसंवादः ...	४२६	२६	नोक्तिः ...	४३०	१६
जमदग्निविश्वामित्रयोर्जन्मकथनादौ वासु			भीष्मस्य श्रीकृष्णसमीपे गतिप्रार्थना ...	४३०	२०
देवोक्तिः ...	४२७	५	भीष्मं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	४३०	२८
जामदग्न्यस्य महादेवादस्त्रप्राप्त्यादि ...	४२७	८	श्रीकृष्णं प्रति भीष्मवाक्यं ...	४३१	१३
हैहयाधिपस्यार्जुनस्य पराक्रमकथनं ...	४२७	११	ग्लानिमूर्च्छानिवारणार्थं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णस्य		
हैहयं प्रति आपवस्थाभिशापप्रदानादि ...	४२७	१८	वरदानं ...	४३१	२५
हैहयजामदग्न्ययोर्युद्धवृत्तान्तकथनं ...	४२७	२३	व्यासादिभिः श्रीकृष्णसम्माने वैशम्पायनोक्तिः	४३२	३
अर्जुनसुतकृतजमदग्निबधादि ...	४२७	२५	श्वः समेव्याम इत्युक्त्वा युधिष्ठिरादीनां गृहा		
निःचित्रियाष्टीकरणार्थं रामस्य प्रतिज्ञा	४२७	२८	गमनं ...	४३२	१०
वनवासिनं परशुरामं प्रति परावसोराक्षेप			युधिष्ठिरादीनां गतिसमृद्धिवर्णनं ...	४३३	१२
वाक्यं ...	४२८	३	श्रीकृष्णस्य शयनादौ वैशम्पायनोक्तिः	४३२	२१
परावसुवाक्येन क्रुद्धस्य रामस्य पुनःचित्रिय			श्रीकृष्णस्य प्रातःकृत्यकरणादि ...	४३२	२७
नाशनं ...	४२८	६	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णप्रेषितस्य सात्यके		
कश्यपाय पृथिवीं दत्त्वा रामस्य समुद्रतीर			वाक्यं ...	४३३	१
वासादि ...	४२८	१०	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	४३३	५
अराजके लोके प्रजानां दुःखकथनं ...	४२८	१५	युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णसमीपगमनादौ		
पृथिव्या उर्वीतिनाम्नो वृत्तान्तकथनं ...	४२८	१८	वैशम्पायनोक्तिः ...	४३३	८
अवशिष्टचलियगणैरात्मरक्षार्थं कश्यपं प्रति			शरतल्यंगते भीष्मे काः कथाः समवर्त्तन्तेत्यादि		
पृथिवीवाक्यं ...	४२८	२१	जनमेजयप्रश्नः ...	४३३	२१
पृथिवीवाक्येन चलियाणां राज्याभिषेके			भीष्मसमीपे चषिप्रभृतीनामागमनादौ		
वासुदेवोक्तिः ...	४२९	४	वैशम्पायनोक्तिः ...	४३३	२४
युधिष्ठिरादीनां कुरुचेत्रदर्शने वैशम्पाय			पाण्डवान् प्रति सर्वधर्मजिज्ञासार्थं नारद		
नोक्तिः ...	४२९	६	वाक्यं ...	४३३	२७
रामविक्रमं श्रुत्वा विस्मितस्य युधिष्ठिरस्य			भीष्मं प्रति जिज्ञासार्थं श्रीकृष्णं प्रति युधि		
वाक्यं ...	४२९	१०	ष्ठिरवाक्यं ...	४३४	२
युधिष्ठिरादीनां पुनर्भीष्मसमीपगमनं ...	४२९	१३	भीष्मं प्रति वासुदेवस्य सुखप्रश्नादि ...	४३४	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
श्रीकृष्णं प्रति भीष्मवाक्यं ४३४	७		प्रश्नः ४४०	१८	
भीष्मप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ४३४	१५		राज्यस्य निदानकथनार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
राजधर्मकथनार्थं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ४३४	२३		भीष्मवाक्यं ४४०	२६	
युधिष्ठिरप्रश्नार्थं श्रीकृष्णं प्रति भीष्मवाक्ये			तत्र राज्याद्यभावे प्रजानां मोहादिप्राप्ति		
वैशम्पायनोक्तिः ४३५	१		कथनं ४४०	२८	
युधिष्ठिरोत्तज्जया नोपसर्पतीत्यादि			वेदे नष्टे भीतानां देवानां ब्रह्मणः समीप		
श्रीकृष्णवाक्यं ४३५	१२		गमनं ४४१	५	
श्रीकृष्णं प्रति भीष्मवाक्यं ४३५	१५		ब्रह्माण प्रति देवानां वाक्यं ४४१	७	
युधिष्ठिरस्य भीष्मपादग्रहणादौ वैशम्पाय			देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ४४१	११	
नोक्तिः ४३५	२१		ब्रह्मणोराजनीतिशास्त्रकरणादि ... ४४१	१२	
युधिष्ठिरस्य राजधर्मजिज्ञासार्थं भीष्मं प्रति			ब्रह्मकृतग्रन्थस्य विवरणकथनं ४४१	१७	
प्रश्नः ४३५	२६		नीतिशास्त्रं कृत्वा देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ४४२	२८	
भीष्मस्य राजनीतिकथनं ४३६	४		ब्रह्मकृतशास्त्रस्य शिवादिभिः संक्षेपकरणादि ४४२	३	
राज्ञो ब्राह्मणसम्मानरूपनीतिकथनादि ... ४३६	१६		प्रजापालनार्थं विष्णोर्मानसपुत्रस्य जन्म		
सर्वथाचान्तस्य राज्ञो दोषकथनं ... ४३७	१		कथनादि ४४३	११	
भृत्यैः सह सदासम्भाषणे राज्ञो दोषकथनं ४३७	११		निषादसृष्टिप्रकारकथनादि ४४३	१८	
नित्याद्युक्तेन राज्ञा भवितव्यमित्यादि			वेणस्य दक्षिणवाङ्मयनेन पृथोरुत्पत्त्यादि ४४३	२१	
भीष्मवाक्यं ४३७	२६		च्छधीन् प्रति वैष्णवस्य वाक्यं ४४३	२३	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य राजधर्मोपदेशः ... ४३८	७		वैष्णवं प्रति देवादीनां वाक्यं प्रतिज्ञाकरणार्थं ४४३	२६	
भीष्मस्य दृढस्यत्याद्युक्तप्रजारक्षणरूपादि			वैष्णवस्य पुरोधसादीनां नामनिरूपणादि ४४४	३	
राजधर्मस्य कथनं ४३८	१२		वैष्णवस्य पृथोराज्याभिषेकादिकथनं ... ४४४	८	
राज्ञा चारादिसाधनकथनं ४३८	१६		राजनित्यादिशब्दानां नामनिहत्तिकथनं ४४४	१८	
राजधर्मविषयकदृढस्यतिगाथाकथनं ... ४३८	२४		राजदेहे विष्णोराविर्भावस्य कथनादि ... ४४४	२१	
व्यासादीनां भीष्मप्रशंसाकरणे वैशम्पायनोक्तिः ४४०	६		पार्थिवस्य भीष्मकृतप्रशंसावाक्यं ... ४४४	२७	
श्वः प्रक्ष्यामीत्यादि भीष्मं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४४०	८		युधिष्ठिरस्य चातुर्वर्ण्यधर्मप्रश्नादौ वैशम्पाय		
दिजाती न भिवाद्य कृष्णादीनां गृहागमनादि ४४०	१०		नोक्तिः ४४५	११	
युधिष्ठिरादीनां पुनर्भीष्मसमीपगमने			वर्णधर्मकथनार्थं भीष्मस्य धर्मप्रणामादि ४४५	१६	
वैशम्पायनोक्तिः ४४०	१४		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य ब्राह्मणधर्मकथनं ४४५	१८	
राजेतिशब्दः कथं समुत्पन्न इत्यादि युधिष्ठिर			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य चक्षिधर्मकथनं ४४५	२३	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मस्य वैश्यधर्मकथनं ...	४४६	१	इन्द्रं प्रति मान्धातुः प्रश्नः ...	४५२	७
भीष्मस्य शूद्रधर्मकथनं ...	४४६	७	मान्धातरं प्रति तदुत्तरवेनेन्द्रवाक्यं ...	४५२	८
शूद्रस्य वृत्तिकथनादि ...	४४६	११	मान्धातरमुपदिश्य विष्णोर्गमने भीष्मोक्तिः	४५२	१६
अर्द्धाप्रशंसारूपगाथाकथनं ...	४४७	१	चतुराश्रमधर्माख्यानश्रवणार्थं युधिष्ठिर		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१०	प्रश्नः ...	४५२	२१
वाणप्रस्थाश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१३	लिङ्गान्तरगतस्य भिक्षुकादेर्भक्षाश्रमादिधर्म		
गृहस्थाश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१८	कथने भीष्मोक्तिः ...	४५२	२२
नारायणगीतगृहस्थाश्रमधर्मकथनं ...	४४७	२४	गार्हस्थ्यधर्मविशेषकथनं ...	४५३	११
ब्रह्मचर्याश्रमधर्मकथनं ...	४४८	१	राज्ञोविशेषधर्माणां कथनं ...	४५३	१८
कस्मिन् कस्मिन्नाश्रमे कस्य वर्णस्याधिकार			वाणप्रस्थाश्रमप्रशंसाकथनादि ...	४५३	२६
इति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४४८	६	प्रजापालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशः	४५३	२८
भीष्मस्य ब्राह्मणानाञ्चतुराश्रमकथनादि	४४८	८	राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं ब्रूहीति युधिष्ठिरप्रश्नः	४५४	५
ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिवृत्तिग्रहणे दोष			राज्ञोभिषेचनेन राष्ट्रस्य श्रेयःकथनादि	४५४	६
कथनादि ...	४४८	११	अराजकस्य राष्ट्रस्य दोषकथनादि ...	४५४	८
स्वकर्मकारिणो ब्राह्मणस्य प्रशंसादि ...	४४८	१४	पूर्वे अराजके सति दुःखितानां प्रजानां		
ब्राह्मणस्याकरणीयकर्मकथने भीष्मवाक्यं	४४८	२१	ब्रह्माणं प्रति गमनादि ...	४५४	२१
ब्राह्मणस्य विदितधर्मकथनादि ...	४४८	१	प्रजाः प्रति ब्रह्मनिर्दिष्टस्य मनोर्वाक्यं ...	४५४	२७
वर्णाश्रमधर्मकथनादि ...	४४८	८	मनुं प्रति प्रजानां वाक्ये भीष्मोक्तिः ...	४२४	२८
चतुराश्रमधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	४५०	३	राजानं प्रति प्रजानां वृत्तिकथनादि ...	४५५	८
धर्मार्थनिश्चयार्थं मान्धातुप्रस्तावकथनं ...	४५०	१३	राजानं किं दैवतमाहुर्नित्यादि युधिष्ठिर		
विष्णोर्दर्शनार्थं मान्धातुर्थज्ञकरणादि ...	४५०	१४	प्रश्नः ...	४५५	१६
इन्द्ररूपेण विष्णोराविर्भावादि ...	४५०	१६	भीष्मस्य वृहस्पतिवसुमनसोः संवादरूपेति		
मान्धातरं प्रति शक्ररूपस्य विष्णोर्वाक्यं	४५०	१८	हामकथनं ...	४५५	१७
इन्द्ररूपविष्णुं प्रति मान्धातुवाक्यं ...	४५०	२५	केन भूतानिवर्द्धन्तइत्यादि वृहस्पतिं प्रति		
मान्धातरं प्रतीन्द्रवाक्यं ...	४५०	२८	वसुमनसोवाक्यं ...	४५५	२१
क्षत्रियधर्मप्रशंसारूपमिन्द्रवाक्यं ...	४५१	१४	राजमूलोधर्मइत्यादि वृहस्पतिवाक्यं ...	४५५	२३
यवनादीनां धर्मान् श्रोतुमिन्द्रं प्रति मान्धा			राज्ञोऽभावे प्रजानां दोषकथनादि ...	४५५	२५
तुःप्रश्नः ...	४५१	२७	राज्ञः प्रजारक्षणे गुणकथनं ...	४५६	१६
यवनादीनां द्यूनां धर्मकथने इन्द्रवाक्यं	४५२	१	प्रजापालकस्य राज्ञः प्रशंसाकथनादि ...	४५६	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
राज्ञोऽग्न्यादिस्वरूपताकथनं	४५६	२७	प्रश्नः	४६१	५
राज्ञा प्रजानां हितकथनादि	४५७	१३	राज्ञः षट्त्रिंशद्गुणकथने भीष्मवाक्यं ...	४६१	६
पार्थिवेन किं कार्यं कथं वा जनपदोरक्ष्य			युधिष्ठिरस्य भीष्मवाक्यानुष्ठाने वैशम्पाय		
इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	४५७	१८	नोक्तिः	४६१	१८
भीष्मस्य राजकर्तव्यकर्मणां कथनं ...	४५७	२१	कथं राजा आधिवन्धेन न युज्यतइत्यादि		
राज्ञोऽगुणानां कथनादि	४५८	१८	युधिष्ठिरप्रश्नः	४६१	२२
भिचुकादीनां वहिष्करणादि	४५८	८	संचेषेण राजधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	४६१	२३
राज्ञोऽर्थसञ्चयादिकथनं	४५८	१४	लोभत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशः	४६२	३
राज्ञा रक्षणीयानामात्मादिसप्तानां कथनं	४५८	२२	प्रजारक्षणेन राज्ञः फलकथनादि ...	४६२	१४
राज्ञः षाड्गुण्यादिगुणकथनादि	४५८	२४	राजकृतपापपुण्ययोर्भोगाधिक्यकथनं ...	४६२	१८
षाड्गुणस्य लक्षणकथनं	४५८	२५	भीष्मस्य ऐलमातरिश्विनोः संवादरूपेतिहास		
त्रिवर्गस्य लक्षणकथनं	४५८	२७	कथनं	४६२	२६
राज्ञः प्रजापालने भीष्मस्य वृहस्पतिगीत			कुतःस्त्रिद्वान्द्वारेण जात इत्यादिवायुं प्रति		
लोकद्वयकथनं	४५८	३०	पुरुवरवसोवाक्यं	४६२	२८
दण्डनीतिज्ञानार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिर			मातरिश्विनो ब्राह्मणा दिवर्षानां जन्मवृत्तान्त		
प्रश्नः	४६०	२	कथनं	४६२	२८
दण्डनीत्यागुणकथने भीष्मवाक्यं ...	४६०	३	द्विजस्य क्षत्रियस्य वा कस्येयं पृथ्वीति पुरु		
दण्डनीत्यां वर्त्तमाने राज्ञि कृतयुगवत्प्रजा			रवसः प्रश्नः	४६३	४
क्षेमकथनादि	४६०	८	द्विजस्य सर्वमेवैतदिति वायुवाक्यं ...	४६३	५
दण्डनीत्यां व्यंशांशेन वर्त्तमाने राज्ञि चेता			राजपुरोहितस्य लक्षणकथने भीष्मवाक्यं	४६३	२३
युगवत्प्रजाक्षेमकथनादि	४६०	१५	भीष्मस्यैलकश्यपसंवादरूपेतिहासकथनं	४६३	२८
दण्डनीत्यामर्द्धांशेन वर्त्तमाने राज्ञि द्वापर			कश्यपं प्रति पुरुवरवसः प्रश्नः	४६३	२८
वत्प्रजाक्षेमकथनादि	४६०	१७	ब्रह्मक्षत्रिययोः परस्पररक्षाकथने कश्य		
राज्ञो दण्डनीतिपरित्यागे कस्ययुगवत्प्रजा			नोक्तिः	४६४	१
नाममङ्गलादि	४६०	१८	ऐलकश्यपयोः संवादकथनं	४६४	१३
श्रुत्यादिचतुर्गुणानां राज्ञः कारुण्यताकथनं	४६०	२६	राजप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं	४६५	११
श्रुत्यादियुगवत् प्रजापालकस्य राज्ञो गुण			भीष्मस्य मुचुकुन्दवैश्रवणयोः संवादकथनं	४६५	१३
दोषकथनं	४६०	२७	तत्र मुचुकुन्दं प्रति धनदस्य वाक्यं ...	४६५	१८
केन वृत्तेन राज्ञः सुखमित्यादि युधिष्ठिर			धनदं प्रति सक्रोधस्य मुचुकुन्दस्य वाक्यं	४६५	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धनदमुचुकुन्दयोरुक्तिप्रत्युक्ती ४६५	२६		दानादिना सर्वे चेममिच्छेयुरित्यादि भीष्म		
तत्तद्धर्मस्थितं राजानं दृष्ट्वा धनदस्य विस्मया			वाक्यं ४६८	१८	
दौ भीष्मवाक्यं ४६५	३०		ब्राह्मणं दूषयतः चत्त्रियस्य कः शास्तेति		
भीमं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ४६६	५		युधिष्ठिरप्रश्नः ४६८	२३	
भीष्मस्य चत्त्रियाणां विगृह्यलक्षणकथनं ४६६	६		दुष्टचत्त्रियदमनार्थं तपश्चाद्युपायकथने भीष्म		
सस्य राज्यत्यागार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिर			वाक्यं ६६८	२४	
वाक्यं ४६६	२०		ब्राह्मणरक्षिणां चत्त्रियाणां गतिकथनं ... ४७०	१	
राज्यकरणार्थं भीष्मस्योपदेशः ... ४६६	२३		दस्युबलाद्युत्थाने प्रजारचाप्रकारज्ञानार्थं		
किं परमं स्वर्गमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ४६७	८		युधिष्ठिरप्रश्नः ४७०	१०	
आश्रितप्रतिपालनेन स्वर्गजिदित्यादि भीष्म			प्रजारक्षिणां सम्मानादौ भीष्मवाक्यं ... ४७०	१३	
वाक्यं ४६७	८		चत्त्रिजां लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ४७०	२१	
स्वकर्म्मविकर्म्मरतातां विशेषं कथयेति			पुरोहितानां लक्षणकथने भीष्मवाक्यं ... ४७०	२२	
युधिष्ठिरप्रश्नः ४६७	१४		भीमं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ४७०	२७	
भीष्मस्य स्वकर्म्मकारिणां ब्राह्मणानां प्रशंसा			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योत्तरवाक्यं ... ४७०	३०	
कथनं ४६७	१५		सचिवस्य लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... ४७१	१३	
विकर्म्मरतातां निन्दाकथनं ४६७	१७		राज्ञां चतुर्विधमित्राणां विशेषकथने भीष्म		
केषां वित्तस्वाधिकारी राजेतियुधिष्ठिरप्रश्नः ४६७	२८		वाक्यं ४७१	१५	
अब्राह्मणादीनां धनाधिकारी राजेति भीष्म			अमित्रस्य लक्षणकथनं ४७१	२५	
वाक्यं ४६७	३०		लज्जममित्रस्य लक्षणकथनं ४७१	३०	
भीष्मस्य केकयराजस्येतिहासकथनं ... ४६८	४		अमात्यानां लक्षणकथनं ४७२	८	
राजस्यं प्रति केकयराजगीतस्य कथनं ... ४६८	६		ज्ञातिभिः सह राज्ञा व्यावहाररीतिकथनं ४७२	१४	
केकयराजं प्रति राजस्यस्य वाक्यं ... ४६८	२८		ज्ञातिप्रभृतिषु राज्ञा कोदुशो भावः करणीयः		
भीष्मस्य ब्राह्मणादिरचारूपराजधर्मकथनं ४६८	१		इतियुधिष्ठिरप्रश्नः ४७२	२५	
युधिष्ठिरभीष्मयोः प्रश्नात्तरे ४६८	५		वासुदेवनारदयोः संवादरूपेतिहासकथने		
ब्राह्मणानां आपदि विक्रयद्रव्यस्य ज्ञानार्थं			भीष्मोक्तिः ४७२	२६	
युधिष्ठिरप्रश्नः ४६८	७		ज्ञातिवाक्शृण्वपीडितस्य वासुदेवस्य नारदं		
ब्राह्मणस्याविक्रयसुरालवणादिद्रव्यकथने			प्रतिवाक्यं ४७२	२७	
भीष्मवाक्यं ४६८	८		श्रीकृष्णं प्रति नारदोपदेशः ४७३	७	
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ४६८	१६		अनायधेन शस्त्रेण कथं जिह्वामुद्धरेदिति		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
श्रीकृष्णप्रश्नः ४७३	१४		भीष्मस्य वृहस्पतिशक्रसंवादरूपेतिहासकथनं	४७८	७
अनायसशस्त्रादिकथनेन नारदोपदेशः ... ४७३	१५		किमाचरन् सर्वभूतप्रियो भवतीति शक्र		
अमात्येषु किदृशोभावः करणीयद्वयस्थान्तर			प्रश्नः ४७८	८	
कथने भीष्मवाक्यं ४७३	२७		शक्रं प्रति वृहस्पतिवाक्यं ४७८	९	
कालकवृत्तीयमुनिना कौशल्यस्य संवादकथने			वृहस्पतिवाक्यानुसारेण शक्रस्याचरणेभीष्म		
भीष्मवाक्यं ४७४	१		वाक्यं ४७८	१७	
काकं गृहीत्वा सर्वज्ञस्य मुनेः कौशल्यस्य			प्रजाः पालयन् राजा कथं कीर्त्तिमाप्नोती		
समीपागमनादि ४७४	२		तियुधिष्ठिरप्रश्नः ४७८	१८	
हृतकोषस्थामात्यस्य वाणेन काकस्य नाशदि ४७४	११		राज्ञश्चामात्यादिकरणरीतिकथने		
काकं विद्धं दृष्ट्वा राजानं प्रति मुनेरभय			भीष्मोक्तिः ४७८	२१	
प्रार्थनादि ४७४	१३		राज्ञो दण्डविधानरीतिकथनं ४७८	७	
मुनिं प्रति राज्ञोऽभयदानादि ... ४७४	१७		दूतादीनां लक्षणकथनं ४७८	१६	
राजानं प्रति अमात्योपकथने मुनिवाक्यं ४७४	१८		कथंविधं पुरं राजा वस्तुमर्हतीति युधिष्ठिर		
दुष्टामात्यभयादन्यत्र गमनार्थं राजानं			प्रश्नः ४५८	२४	
प्रति मुनेर्वाक्यं ४७५	३		राज्ञः पुर्यां षड्विधदुर्गनिर्माणादौ भीष्म		
राजानं प्रति मुनेरुपदेशवाक्यं ४७५	७		वाक्यं ४७८	२५	
स्वगृहे वासार्थं मुनिं प्रति राज्ञोवाक्यं ... ४७५	२४		पुरस्थापितद्रव्यसञ्चयकथनं ४८०	४	
अमात्यगणनाशेन राज्यरक्षार्थं राजानं प्रति			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेशः ४८०	१२	
मुनिवाक्यं ४७५	२७		राष्ट्रगुप्तिं राष्ट्रसंघहृद्व कथयेति युधिष्ठिर		
राजसमीपे मुनेरात्मपरिचयदानं ... ४७५	३०		प्रश्नः ४८०	२८	
सभासदादयः कीदृशाः स्युरिति युधिष्ठिर			राष्ट्रगुप्तिप्रकारकथने भीष्मवाक्यं ... ४८०	२८	
प्रश्नः ४७६	८		राज्ञः करादानरीतिकथनं ४८१	११	
सभासदादीनां लक्षणकथने भीष्मवाक्यं ... ४७६	९		राजा कथं प्रजासु वर्त्ततदति युधिष्ठिरप्रश्नः ४८२	१०	
राज्ञः श्रेयो लक्षणकथनं ४७६	२०		राज्ञः प्रजानुशासनरीतिकथने भीष्मवाक्यं ४८२	११	
अमात्यानां गुणगुणपरीक्षार्थं युधिष्ठिरं			पानागारादीनां नियमादिकथनं ... ४८२	२३	
प्रति भीष्मोपदेशः ४७६	२५		दण्डास्त्रादण्डेन राज्ञोदोषकथनादि ... ४८२	२६	
मन्त्रिणां लक्षणकथनं ४७६	३०		राजधर्मकथने भीष्मवाक्यं ४८३	१४	
मन्त्रश्रवणयोग्यस्य लक्षणकथनं ... ४७७	१२		भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ४८४	४	
मन्त्रश्रवणयोग्यस्य लक्षणकथनादि ... ४७७	१८		राष्ट्रगुप्त्याद्युपदेशार्थं भीष्मवाक्यं ... ४८४	५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उत्तथोक्तराजधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	४८४	१२	चत्त्रियेण कथं युद्धं करणीयमिति युधिष्ठिर		
मान्धातारं प्रति उत्तथस्य राजधर्मोपदेशः	४८४	१४	प्रश्नः	४८०	२०
पापनिवारणार्थं यत्नः करणीय इत्याद्युत्तथ			युद्धरीतिकथने भीष्मवाक्यं ...	४८०	२१
वाक्यं	४८४	१८	अधर्मयुद्धस्य दोषकथने भीष्मवाक्यं ...	४८१	८
राज्यस्य धर्ममूलताकथनादि	४८४	२७	युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेशः ...	४८१	१८
अस्त्रादित्यागार्थं मान्धातारं प्रति उत्तथोप			चत्त्रियधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४८२	३
देशः	४८५	७	चत्त्रियधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	४८२	५
राज्ञि प्रसूते अधर्मोत्थानादिकथनं ...	४८५	१७	युद्धातिरिक्तमरणेन चत्त्रियस्य निन्दाकथनं	४८२	२५
मान्धातारं प्रत्युत्तथोपदेशः	४८५	२४	युद्धे मृतानां वीराणां के लोका भवन्तीति		
राज्ञः प्रसादे सर्वेषां प्रसादकथनं ...	४८५	३०	युधिष्ठिरप्रश्नः	४८३	६
अन्यायदण्डादिना राज्ञो विनाशकथनादि	५८६	११	अम्बरोषशक्रसंवादरूपेतिहासकथने		
मान्धातारं प्रति राजधर्मोपदेशः ...	४८६	२७	भीष्मोक्तिः	४८३	७
राज्ञोभूतिकरसंग्रहादिकथनं	४८७	२०	शक्रं प्रत्यम्बरोषवाक्यं	४८३	११
मान्धातृदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	४८७	२६	अम्बरोषं प्रतीन्द्रवाक्यं	४८३	१६
धर्मो स्थातुमिच्छन् राजा कथं वर्त्ततेति			युद्धयज्ञप्रकारज्ञानार्थमम्बरोषप्रश्नः ...	४८३	१८
युधिष्ठिरप्रश्नः	४८७	२८	युद्धयज्ञस्य चत्त्रिणादिकथने शक्रवाक्यं	४८३	२०
अत्र वामदेवगोतेतिहासकथने भीष्मवाक्यं	४८७	३०	युद्धे मृतादीनां लोकप्राप्तिकथनं ...	४८४	१५
वामदेवं प्रति वसुमनसः प्रश्ने भीष्मवाक्यं	४८८	१	आहवस्युत्तथोच्यत इत्युत्तथोपदेशः ...	४८४	२८
धर्ममेवानुवर्त्तस्वेत्यादि वामदेवस्योपदेशः	४८८	४	प्रतर्द्दनमैथिलसंग्रामरूपेतिहासकथने		
राज्ञो विनाशस्य कारणकथने वामदेव			भीष्मोक्तिः	४८४	२८
वाक्यं	४८८	६	स्वर्गादिदर्शनार्थं योधान् प्रति जनकस्य		
वामदेवस्य राजधर्मोपदेशवाक्यं ...	४८८	१८	वाक्यं	४८५	१
राज्ञो गुणकथनादि	४८८	२५	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य युद्धधर्मकथनं ...	४८५	८
राज्यवृद्धिकारणकथनादि	४८८	१२	जयार्थिनो यथा सेनां नयन्ति तत्कथयेति		
राजधर्मोपदेशे वामदेववाक्यं	४८८	३०	युधिष्ठिरप्रश्नः	४८५	१८
युधिष्ठिरं प्रति मान्धातृदृष्टान्तेन भीष्म			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मान्तर्गयुद्ध		
वाक्यं	४८९	१२	धर्मोपदेशः	४८५	२०
विजयधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४८९	१४	अस्त्रादीनां युद्धार्थं भूमिनिर्हणनादि ...	४८६	८
विजयधर्मकथने भीष्मवाक्यं	४८९	१६	सैन्याधिपतिसंख्याकथनादि	४८६	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धसमये योधान् प्रति वक्तव्यस्य कथनादि	४८६	२१	नीतिजिज्ञासार्थं चेमदर्शिनः प्रश्नः	५०३	१८
युद्धयोग्यानां जनानां लक्षणज्ञानार्थं			चेमदर्शिनं प्रति मुनेर्नीतिविषयोपदेशः	५०३	२०
युधिष्ठिरप्रश्नः	४८७	११	कुलादिना जीवितुं नोत्सहे इत्यादि मुनिं		
धैरस्त्वैर्ययुद्धमास्तेषां निरूपणे भीष्मोक्तिः	४८७	१२	प्रति चेमदर्शिवाक्यं	५०४	१२
महाबलानां सैन्यानां लक्षणकथनं	४८७	१६	चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशान्तरं	५०४	१५
जयिन्याः सेनायालक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिर			ब्राह्मणादीनां धर्मव्यवहारादिज्ञानार्थं		
प्रश्नः	४८८	३	युधिष्ठिरप्रश्नः	५०५	११
जयलक्षणकथने भीष्मवाक्यं	४८८	४	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशवाक्यं	५०५	२०
भीष्मस्य युद्धधर्मोपदेशः	४८८	१	धर्माणां किमनुष्ठेयतममिति युधिष्ठिरप्रश्नः	५०६	१४
मृदौ तीक्ष्णे वा विपचे राजा कथं वर्त्तेतेति			मात्रादीनां पूजारूपधर्मकथने भीष्मवाक्यं	५०६	१६
युधिष्ठिरप्रश्नः	४८८	१८	आचार्यादीनां गुरुत्वनिरूपणे भीष्मवाक्यं	५०६	२८
वृहस्पतीन्द्रसंवादरूपेतिहासकथने			पित्रादिभक्तस्य फलकथनादि	५०७	८
भीष्मोक्तिः	४८८	२०	आचार्यादिद्रुहस्यानिष्कृतिकथनादि	५०७	१५
वृहस्पतिं प्रतीन्द्रस्य प्रश्नः	४८८	२२	धर्मोपदेशात्तुमिच्छन्नरः कथं वर्त्तेतेति युधिष्ठिर		
शत्रुदमनरीतिकथने वृहस्पतिवाक्यं	४८८	२५	प्रश्नः	५०७	२२
इन्द्रं प्रति वृहस्पतेराजधर्मोपदेशः	५००	११	सत्यासत्यनिश्चयार्थं भीष्मोपदेशवाक्यं	५०७	२५
दुष्टस्य कानि लक्षणानि भवन्तीति शकस्य			धर्मनिश्चयार्थं भीष्मोपदेशवाक्यं	५०८	१
प्रश्नः	५०१	६	प्राणात्ययादौ मिथ्याकथनेन दोषाभाव		
दुष्टस्य लक्षणकथने भीष्मोक्तिः	५०१	७	कथनं	५०८	१०
इन्द्रस्य वृहस्पतिवाक्यस्वीकारादौ भीष्मोक्तिः	५०१	१४	स्वधर्मविरोधेनोपजीवितुं दुष्टकथनादि	५०८	१४
अमात्यादिभिः प्रवाधितो राजा सुखमिच्छन्			येन भावेन दुर्गाण्यतितरेत्तत्कथयेति		
कथं चरेदिति युधिष्ठिरप्रश्नः	५०१	१७	युधिष्ठिरप्रश्नः	५०८	२४
चेमदर्शयेतिहासकथनेन युधिष्ठिरं प्रति			आश्रमिणां दुर्गातितरणे भीष्मोपदेशः	५०८	२५
भीष्मोपदेशः	५०१	१८	साध्वसाधू कथं विद्यामहे इति युधिष्ठिरप्रश्नः	५०८	२५
क्षालकवृक्षौ वमुनिं प्रति चेमदर्शिनो वाक्यं	५०१	२१	व्याघ्रगोमायुसंवादरूपेतिहासकथने		
चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशवाक्यं	५०१	२८	भीष्मवाक्यं	५०८	२६
मुनिं प्रति चेमदर्शिनः प्रश्नः	५०२	१३	पौरिकनृपस्य गोमायुलप्राप्तिकथनादि	५०८	२७
चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशवाक्यं	५०२	१५	तं प्रति स्वजातीनामुपदेशवाक्यं	५१०	२
राज्यनीतिकथनार्थं चेमदर्शिनं प्रतिमुनिवाक्यं	५०३	१५	सर्वान् षट्गालान् प्रति गोमायोपदेशवाक्यं	५१०	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
गोमायुं प्रति शार्दूलस्यवाक्यं ...	५१०	१२	ऋषिं प्रति व्याघ्रादीनां सर्वसत्त्वानां सुख		
शार्दूलं प्रति गोमायोरुपदेशवाक्यं ...	५१०	१५	प्रश्नादि ...	५१५	२८
गोमायुं प्रति शार्दूलक्रोधादौ भीष्माक्तिः	५११	१२	ऋषिसमोपेकुक्षुरस्य वासादि	५१६	२
क्रुद्धं शार्दूलं प्रति पूर्वमन्त्रिणां वाक्यं ...	५११	१५	हस्तिनमागतं दृष्ट्वा भयात् मुनिं प्रति कुक्षु		
गोमायुवधे कृताभिप्रायं शार्दूलं प्रति तन्मात्र			रस्य वाक्यं ...	५१६	७
वाक्यं ...	५११	२१	श्वानं प्रति हस्तीभवेति मुनेराशीर्वादादि	५१६	११
गोमायोः प्रायोपवेशाभिप्रायकथनादि ...	५१२	७	ऋषिप्रसादेन शूनो व्याघ्ररूपप्राप्त्यादि ...	५१६	१५
शार्दूलं प्रति गोमायुवाक्यं ...	५१२	८	शूनः क्रमेण सिंहरूपप्राप्त्यादौ भीष्मवाक्यं	५१६	२१
पार्थिवेन किं कर्त्तव्यमित्यादि युधिष्ठिर			शरभं दृष्ट्वा भीतस्य सिंहस्य शरभत्वप्राप्ति		
प्रश्नः ...	५१२	२६	कथनं ...	५१७	३
राजकर्त्तव्यनिरूपणादौ भीष्मवाक्यं ...	५१२	२७	मुनिं हन्तुमिच्छन्तं शरभं प्रति मुनेरभि		
भीष्मस्य राजधर्मोपदेशार्थमुद्रस्य वृत्तान्त			शापः ...	५१७	८
कथनं ...	५१२	२८	तद्वृत्तान्तेन भीष्मस्योपदेशवाक्यं ...	५१७	१६
पितामहं प्रति वरप्रार्थनार्थमुद्रवाक्यादि	५१३	३	सचिवस्य लक्षणकथनं ...	५१७	२२
आलस्येनोद्रस्य नाशकथनेनोपदेशः ...	५१३	५	राज्ञो गुणकथनादि ...	५१८	१
बुद्धेर्विजयमूलताकथनेनोपदेशः ...	५१३	१४	योधानां गुणकथनादि ...	५१८	१०
राजाश्रमित्रेण कथं चरेदिति युधिष्ठिरप्रश्नः	५१३	२१	युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेशे भीष्मवाक्यं	५१८	१५
भीष्मस्य सरित्सागरसंवादरूपेतिहासकथनं	५१३	२२	राज्ञः पारिवदादीनां लक्षणकथनं ...	५१८	२२
सरितः प्रति सागरस्य वाक्यं ...	५१३	२४	विस्तरेण राजधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५१८	६
सागरं प्रति गङ्गावाक्यं ...	५१३	२८	प्रजारक्षणादिराजधर्मकथने भीष्मवाक्यं	५१८	८
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं ...	५१४	२	भीष्मस्य राजनीतिकथनं ...	५२०	१
मुखेन सह विद्वान् कथं चरेदिति युधिष्ठिर			राज्ञो धनवृद्धिकारणकथनादि ...	५२०	१३
प्रश्नः ...	५१४	६	लुप्तस्य निन्दाकथनादि ...	५२१	१
तदुत्तरकथने भीष्मोपदेशवाक्यं ...	५१४	७	दण्डस्य विशेषज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५२१	१८
यद्वितं राष्ट्रतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयं			दण्डस्य विशेषकथनार्थं भीष्मवाक्यं ...	५२१	२६
तत्सर्वं कथयेदि युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५१५	१	किंरूपोदण्डइत्युत्तरकथनं ...	५२२	२
भीष्मस्य राजधर्मोपदेशः ...	५१५	१३	दण्डस्य नामकथनादि ...	५२२	८
युधिष्ठिरोपदेशार्थमितिहासकथने भीष्म			दण्डस्य बद्धरूपताकथनादि ...	५२२	१२
वाक्यं ...	५१५	२५	दण्डस्य प्रयोजनताकथनं ...	५२२	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दण्डस्याष्टनामकथनादि	५२२	२८	धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५२६	२६
अष्टाङ्गबलकथनादि	५२३	२	दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रोपदेशः	५२६	२६
राज्ञापूज्यतमोदण्डइत्यादि भीष्मवाक्यं ...	५२३	७	शीलं कथं प्राप्यते तत्प्राप्तुमिच्छामीति		
मात्रादीनामपि दण्डाधिकारित्वकथनं ...	५२३	१८	दुर्योधनप्रश्नः	५२६	२०
अङ्गराजस्येतिहासकथनार्थं भीष्मवाक्यं ...	५२३	२०	शीलेन प्रह्लादस्य राज्यप्राप्तिरूपेतिहास		
अङ्गराजस्य मुञ्जपृष्ठगमनादिकथनं ...	५२३	२१	कथने धृतराष्ट्रवाक्यं	५२७	१
यदृच्छागतं मान्वातारं प्रति वसुहोमस्य			वृहस्पतिं प्रति शक्रस्य प्रश्नः	५२७	३
प्रश्नः	५२३	२६	शक्रं प्रति वृहस्पतिरुपदेशवाक्यं	५२७	६
दण्डप्रकारज्ञानार्थं वसुहोमं प्रति मान्वाह			ब्राह्मणरूपेण शक्रस्य प्रह्लादसमीपगमनादि	५२७	१०
वाक्यं	५२३	३०	त्रैलोक्यराज्यं कथं प्राप्तमिति शक्रप्रश्नः ...	५२७	१५
दण्डस्योत्पत्तिप्रकारकथने वसुहोमवाक्यं	५२४	३	ब्राह्मणरूपिणं शक्रं प्रति प्रह्लादस्योपदेश		
देवादीनामाधिपत्यकर्मसु शक्रादीनां नियो			वाक्यं	५२७	१७
गादिकथनं	५२४	१५	भवतः शीलं प्राप्तुमिच्छामीति ब्राह्मणवाक्यं	५२७	२५
दण्डस्य परम्पराप्राप्तिकथनं	५२४	२५	वरं दत्त्वा प्रह्लादस्य चिन्त्यादि	५२७	२७
सर्वेषां जागरणे दण्डस्याधिकारणतः कथनं	५२५	१	स्वशरीरान्निर्गतं शीलं प्रति प्रह्लादस्य		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	५२५	१४	वाक्यादि	५२७	२८
सर्वार्थकामानां श्रोतुमिच्छामिनिश्चय			प्रह्लादं प्रति शरीरान्निर्गतस्य धर्मस्य वाक्यं	५२८	२
मित्यादियुधिष्ठिरप्रश्नः	५२५	१७	प्रह्लादं प्रति शरीरान्निर्गतस्य सत्यस्य वाक्यं	५२८	५
अर्थादीनां धर्ममूलताकथनार्थं भीष्मोप			प्रह्लादशरीरादुत्तादीनां क्रमेण निर्गमनादि	५२८	७
देशवाक्यं	५२५	२०	शरीरान्निर्गतां श्रद्धं प्रति प्रह्लादवाक्यं	५२८	१२
आङ्गरिष्ठकामन्दकयोः संवादरूपेतिहास			प्रह्लादं प्रति त्रिवोवाक्यं	५२८	१४
कथने भीष्मवाक्यं	५२५	२७	यथाशीलं प्राप्यते तदुपायं वदेतिदुर्योधन		
कामन्दकं प्रत्यङ्गरिष्ठस्य प्रश्नः	५२५	२८	प्रश्ने भीष्मवाक्यं	५२८	१७
धर्मार्थपरित्यागेन राज्ञोबहुदोषताकथने			दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रस्य शीलप्राप्त्युपाय		
कामन्दकवाक्यं	५२६	१	कथनं	५२८	१८
स्वभावस्य विशेषज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५२६	१२	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	५२८	२५
स्वभावस्यविशेषकथनार्थं भीष्मस्य दुर्योधन			आशायाः स्वरूपज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५२८	२७
धृतराष्ट्रसंवादरूपेतिहासकथनं	५२६	१६	अवभसमिचयोः संवादरूपेतिहासकथने		
किमर्थं तप्यसे पुत्तेत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	५२६	२०	भीष्मवाक्यं	५२८	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं ५२८	२५		तत्र भीष्मस्य कोषसञ्चयाद्युपायधर्मकथनं	५३२	२५
आशायाः स्वरूपज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ५२८	२७		आपद्धर्माद्युपदेशवाक्यं ५३३	१	
अष्टमसुमित्रयोः संवादरूपेतिहासकथने			राज्ञः कोषमूलताकथनादि ५३३	२२	
भीष्मवाक्यं ५२८	४		राजधर्मानुशासनपर्वसमाप्तिः ५३४	८	
सुमित्रस्य मृगयावर्णनं ५२८	५				
मृगस्य महारण्यप्रवेशादौ भीष्मवाक्यं ... ५२८	१७		आपद्धर्मपर्वारम्भः ५३४	११	
मृगान्वेषणार्थमरण्यगतं राजानं प्रति मुनीनां			लोणस्य दीर्घसूत्रस्य किं कार्यमवशिष्यत		
वाक्यं ५२८	२१		इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ५३४	१२	
अष्टमीं प्रति सुमित्रस्य परिचयदानादि ५२८	२३		राज्ञः आपद्धर्मविषये भीष्मवाक्यं ... ५३४	१५	
आशायाविवरणज्ञानार्थमष्टमीं प्रति			अभ्यन्तरप्रकुपितादेः किं कार्यमिति		
सुमित्रस्य प्रश्नः ५३०	१		युधिष्ठिरप्रश्नः ५३४	२०	
राजानं प्रति अष्टमस्य मुनेर्वाक्ये भीष्मोक्तिः ५३०	७		भीष्मस्योत्तरवाक्यं ५३४	२१	
सुमित्रं प्रति अष्टमस्य मुनेरितिहास			आपदि ब्राह्मणः केन जीवेदिति युधिष्ठिर		
कथनं ५३०	२७		प्रश्नः ५३४	२७	
मुनीन् प्रति वीरद्युम्नस्यात्मपरिचयदानादि ५३१	५		आपदि ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यकथनादि ... ५३४	२८	
वीरद्युम्नवाक्यं श्रुत्वा मुनेरनुत्तरादौ अष्टम			प्रमाणाभावेन राज्ञा सदसन्न विचारणीय		
वाक्यं ५३१	७		मित्यादि भीष्मोपदेशः ५३५	७	
आशायावृत्तान्तज्ञानार्थं तनुनामानमृषिं			भीष्मस्य राजधर्मोपदेशवाक्यं ५३५	२१	
प्रति वीरद्युम्नवाक्यं ५३१	१२		युधिष्ठिरोपदेशार्थं भीष्मस्य पुराविदाक्य		
तनुवीरद्युम्नयोरुक्तिप्रत्युक्ती ५३१	१४		कथनं ५३६	१२	
राजानं प्रति कृष्णस्य वाक्यं ५३१	१८		कायव्येनदसूनां संवादरूपेतिहासकथने		
तनुं प्रतिराज्ञोवाक्यं ५३१	२५		भीष्मवाक्यं ५३६	३०	
युधिष्ठिरशोकनिवारणार्थं भीष्मोपदेशः ५३२	१		कायव्यं प्रति दसूनां वाक्यं ५३७	१०	
धर्मश्रवणार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५३२	५		दसून् प्रति कायव्यस्य वाक्यं ५३७	१२	
भीष्मस्य गौतमयमसंवादरूपेतिहासकथनं ५३२	७		कायव्यवाक्येन दसूनां सिद्धिप्राप्तौ भीष्म		
गौतमयमयोरुक्तिप्रत्युक्ती ५३२	१३		वाक्यं ५३७	२३	
मित्रैर्हीनस्य वक्रमित्रस्य राज्ञः का गतिरि			राज्ञा कोषसञ्चयार्थं भीष्मस्य गाथाकथनं ५३७	२८	
त्यादियुधिष्ठिरप्रश्नः ५३२	१७		अनागतविधातृप्रत्युत्पन्नमतिदीर्घसूत्राणामि		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशः ५३२	२२		तिहासकथनेन भीष्मोपदेशः ... ५३८	१०	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दीर्घसूत्रप्रत्युत्पन्नमती प्रति दीर्घदर्शिनो			विश्वामं विना राजा कथं वर्त्तेतेत्यादि युधि		
वाक्यं ५३८	१५		धिरप्रश्नः ५४६	१६	
उभयोर्वाक्यं श्रुत्वा दीर्घदर्शिनो वाक्यं ... ५३८	१८		पूजनीब्रह्मदत्तसंवादेन भीष्मस्योपदेशवाक्यं ५४६	१८	
दीर्घसूत्रस्य नाशदिकथनं ५३८	२६		राजपुत्रहृतं स्वपुत्रं दृष्ट्वा क्षत्त्रियनिन्दारूपं		
यथा बुद्ध्या राजा न मुञ्चेत तं श्रोतु			पूजन्यावाक्यं ५४६	२०	
मिच्छामीति युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५३९	५		राजपुत्रस्य नेत्रे उद्भूत्य पूजन्यावाक्यं ... ५४७	५	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योपदेशोपदेशः ... ५३९	१६		ब्रह्मदत्तपूजयोः संवादकथनं ५४७	८	
भार्यारमूषिकसंवादरूपेतिहासकथनेन			ब्रह्मदत्तं प्रति पूजन्या उपदेशवाक्यं ... ५४८	३	
भीष्मोपदेशः ५३९	२२		पूजन्या दिगन्तरगमने भीष्मोक्तिः ... ५५०	८	
उलूकनकुलदर्शनेन भीतस्य मूषिकस्य चिन्ता			भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ५५०	१२	
कथनं ५४०	८		भारद्वाजशत्रुञ्जययोः संवादरूपेतिहासकथ		
भार्यारं प्रति मूषिकस्य वाक्यं ५४०	२२		नेन भीष्मोपदेशः ५५०	१३	
मूषिकभार्यारयोः संवादकथनं ५४१	८		भारद्वाजं प्रति शत्रुञ्जयस्य प्रश्नः ५५०	१६	
भार्यारक्रोडे मूषिकस्य वत्सादौ भीष्म			शत्रुञ्जयं प्रति भारद्वाजस्योपदेशवाक्यं ... ५५०	१८	
वाक्यं ५४१	२६		तत्र भारद्वाजस्य राजनीतिकथनं ... ५५०	२२	
अन्तरमाणं मूषिकं प्रति भार्यारस्य वाक्यं ५४२	५		परमके धर्महीने राजा कथं वर्त्तेतेति		
अन्तरमाणं भार्यारं प्रति मूषिकस्य वाक्यं ५४२	७		युधिष्ठिरप्रश्नः ५५२	२६	
मूषिकं प्रति भार्यारस्य वाक्यं ५४२	१५		योगक्षेमादीनां राजमूलककथने भीष्मवाक्यं ५५३	४	
भार्यारं प्रति मूषिकस्य वाक्यं ५४२	२०		विश्वामित्रचाण्डालयोः संवादरूपेतिहास		
चाण्डालं दृष्ट्वा भीतस्य भार्यारस्य मूषिकं			कथने भीष्मवाक्यं ५५३	७	
प्रति वाक्यं ५४२	२८		तत्र द्वादशवार्षिक्यनावृष्ट्या पृथिव्या नष्टप्राय		
मुक्तपाशेन भार्यारेण मूषिकस्य संवादः ... ५४३	८		ताकथनं ५५३	८	
मित्रतायाः कारणकथने मूषिकस्योपदेशः ५४४	४		क्षुधापीडितस्य विश्वामित्रस्य चाण्डालगृहगम		
आत्मरक्षार्थं यत्नः कर्णोद्य इत्याद्युप			नादि ५५३	२१	
देशः ५४५	१		श्वमांसस्य चौर्यकरणार्थं विश्वामित्रस्य		
मूषिकं प्रति शपथपूर्वकं भार्यारवाक्यं ... ५४५	८		चिन्तादि ५५४	९	
भार्यारं प्रति मूषिकस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ५४५	१४		श्वपक्षविश्वामित्रयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ५५४	१०	
भार्यारमूषिकदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति			श्वपक्षं प्रति विश्वामित्रस्य वाक्यं ... ५५४	१५	
भीष्मस्योपदेशवाक्यं ५४५	२४		श्वजाघनीभक्षणान्निवारणार्थं विश्वामित्रं		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रति चाण्डालवाक्यं ५५४	२०		अग्निप्रविष्टं कपोतं दृष्ट्वा लुब्धकस्य विषादः ४६१	६	
चाण्डालं प्रति विश्वामित्रस्य वाक्यं ... ५५४	२६		लुब्धकस्य विषादवाक्ये भीष्मोक्तिः ... ५६१	१०	
श्वपचविश्वामित्रयोः संवादः ५५५	३		लुब्धकस्य महाप्रस्थानगमनादि ... ५६१	१८	
विश्वामित्रस्य श्वजाघनीभक्षणादौ भीष्मोक्तिः ५५६	१२		भर्तारं संस्तुत्य कपोत्याविलापे भीष्मोक्तिः ५६१	२२	
भीष्मं प्रति पुनर्युधिष्ठिरप्रश्नः ५५६	२५		भर्तृशकेन कपोत्या अग्निप्रवेशः ... ५६२	१	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्यापदि राजधर्मोपदेशः ५५६	२७		स्वर्गच्छन्तौ तौ दृष्ट्वा लुब्धकस्य चिन्तादि ५६२	६	
वार्हस्पत्योपदेशेन भीष्मवाक्यं ५५७	११		लुब्धकस्य महारण्यप्रवेशादि ५६२	११	
भार्गवोक्तोपदेशेन भीष्मवाक्यं ५५७	१६		वनाग्निना दग्धस्य लुब्धकस्य स्वर्गमनादि ४६२	१६	
अस्तिचेदिह मर्यादेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ५५७	२८		कपोतलुब्धकसंवादश्रवणफलकथनं ... ५६२	२२	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं ५५८	१		अबुद्धिपूर्वकात् पापात् कथं मुच्येतेति युधिष्ठिरप्रश्नः ५६२	२७	
शरणागतरक्षकस्य योधर्मसंज्ञं ब्रूहोत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ५५८	५		जनमेजयं प्रति शौनकोक्तस्य कथने भीष्मोक्तिः ५६२	२८	
शरणागतरक्षकधर्मकथने भीष्मवाक्यं ... ५५८	६		अबुद्धिपूर्वकब्रह्महत्यां प्राप्तवेता जनमेजयस्य वनगमनादि ५६२	२८	
शरणागतरक्षकस्य कपोतस्य वृत्तान्तश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ५५८	८		जनमेजयं प्रति शौनकस्य भर्तृनावाक्यं ... ५६३	५	
भार्गवोक्तकपोतवृत्तान्तकथनार्थं भीष्मवाक्यं ५५८	१०		शौनकं प्रति जनमेजयवाक्ये भीष्मोक्तिः ५६३	१७	
मुचुकुन्दं प्रति कपोतवृत्तान्तकथनार्थं भार्गवमुनिवाक्यं ५५८	१३		शौनकजनमेजययोः संवादः ५६३	२६	
श्रीतवातेन कपोत्या भूमौ पतनादि ... ५५८	२८		जनमेजयं प्रति शौनकस्योपदेशवाक्यं ... ५६४	१०	
वनस्यार्तिं प्रति लुब्धकस्य वाक्यं ... ५५८	६		पापनाशार्थं जनमेजयं प्रति शौनकस्योपदेशवाक्यं ५६४	३७	
भार्याया अनागमनेन पत्निणो विलापादौ भीष्मवाक्यं ५५८	१०		अज्ञानपापनाशार्थं वृहस्पतिवाक्यं ... ५६५	१६	
कपोतवाक्येन दृष्टायाः कपोत्या वाक्यं ... ५५८	२८		जनमेजयस्याश्वमेधयज्ञकरणादौ भीष्मवाक्यं ६६५	२१	
विलपन्तं कपोतं प्रति व्याधमृहीत्यायाः कपोत्या वाक्यं ५६०	३		मृतः पुनरुज्जीवितः कश्चिद्दृष्टति युधिष्ठिरप्रश्नः ५६५	२५	
कपोतीवाक्यं श्रुत्वा शाकुनिकं प्रति कपोतवाक्ये भीष्मोक्तिः ५६०	१३		मृगजम्बुकसंवादरूपेतिहासकथने भीष्मवाक्यं ५६५	२६	
लुब्धककपोतयोः संवादकथनं ५६०	२१		मृतं श्मशाने न्यस्य गन्तुमसमर्थान् ब्राह्मणान् प्रति मृगवाक्यं ५६६	१	
			मृतमुत्सृज्य गच्छतस्तान् प्रति जम्बुकस्य वाक्यं ५६६	१२	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
जम्बुकवाक्येन निवृत्तान् ब्राह्मणान् प्रति			समीपागमने भीष्मवाक्यं ...	५७१	२०
गृध्रवाक्यं ...	५६६	२६	शाल्मलिं प्रति वायुवाक्यं ...	५७१	२१
गृध्रवाक्येन विश्वस्तान् तान् प्रति जम्बुकस्य			वायुं प्रति शाल्मलिः माहङ्कारवाक्ये		
वाक्यं ...	५६७	१०	भीष्मोक्तिः ...	५७१	२४
पुनर्ब्राह्मणान् प्रति गृध्रवाक्यं ...	५६७	१८	शाल्मलिस्तत्रस्वशाखाच्छेदने भीष्मोक्तिः	५७२	७
गृध्रवाक्ये विश्वासार्थं ब्राह्मणान् प्रति जम्बुक			शाल्मलिसमीपे क्रुद्धस्य वायोरागमनं ...	५७२	८
वाक्यं ...	५६७	३०	शाल्मलिं प्रति वायुवाक्यं ...	५७२	११
पुत्राभात्यागार्थं गृध्रस्योपदेशवाक्यं ...	५६८	७	शाल्मलिदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्म		
गमननिवारणार्थं जम्बुकस्योपदेशवाक्यं ...	५६८	२१	स्योपदेशवाक्यं ...	५७२	१३
गृध्रजम्बुकविरोधे भीष्मवाक्यं ...	५६८	१	पापस्य यदधिष्ठानमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	५७२	२३
तान् प्रति गृध्रस्य भयप्रदर्शकवाक्यं ...	५६८	३	पापस्याधिष्ठानकथने भीष्मवाक्यं ...	५७२	२४
स्त्रीयतां नेह भेतव्यमित्यादि जम्बुकवाक्यं	५६८	११	अज्ञानं श्रोतुमिच्छामोति युधिष्ठिरप्रश्नः	५७३	३०
गृध्रजम्बुकविवादे भीष्मवाक्यं ...	५६८	१४	अज्ञानस्यानर्थताकथने भीष्मवाक्यं ...	५७४	१
अज्ञाने शङ्करस्यागमनादि ...	५६८	१८	अज्ञानस्य प्रवृत्त्यादि श्रोतुमिच्छामोति		
शङ्करसमीपे मृतपुत्रस्य जीवनरूपवरप्रार्थ			युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५७५	३
नादि ...	५६८	२०	अज्ञानस्यानकथनादौ भीष्मवाक्यं ...	५७५	५
शङ्करवरेण जीवन्तं पुत्रमादाय ब्राह्मणानां			स्वाध्यायकृतयज्ञस्य किं श्रेय इत्यादि युधिष्ठिर		
गमनादि ...	५६८	२५	प्रश्नः ...	५७५	१५
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५६८	३०	जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ...	५७५	२१
शाल्मलिपवनसंवादरूपेतिहासकथने भीष्म			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य तपःप्रभावकथनं	५७५	२४
वाक्यं ...	५७०	६	सत्यं श्रोतुमिच्छामोति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५७६	८
शाल्मलिं प्रति नारदवाक्यं ...	५७०	१२	सत्यधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	५७६	१०
बभ्रुत्वादश्च वा सख्यादित्यादि नारदवाक्यं	५७०	२६	सत्यचमादीनां परस्परौत्पत्तिकथनं ...	५७६	२१
नारदं प्रति शाल्मलिवाक्यं ...	५७०	३०	मत्यस्य फलाधिक्यकथनं ...	५७७	१
शाल्मलिं प्रति नारदवाक्यं ...	५७१	४	यतः कामादयः प्रभवन्ति तत्कथयति		
वायुसमीपे नारदस्य गमने भीष्मवाक्यं ...	५७१	१६	युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५७७	५
वायुं प्रति शाल्मलिरहङ्कारप्रार्थनां नारद			क्रोधादीनां दुर्जयलकथने भीष्मवाक्यं ...	५७७	७
वाक्यं ...	५७१	१७	क्रोधादीनामुत्पत्तिप्रकारकथनं ...	५७७	१०
नारदवाक्यं सुत्वा क्रुद्धस्य समीपस्थः शाल्मलि			नृशंसधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५७७	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नृशंसधर्मकथने भीष्मवाक्यं ५७८	२	२	सन्धेयजनानां लक्षणकथने भीष्मवाक्यं ... ५८६	३०	३०
दानपात्रस्य कथने भीष्मवाक्यं ५७८	१३	१३	मित्रद्रोहिप्रभृतीनां लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिर		
आपदि युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य राजधर्मो			प्रश्नः ५८७	१२	१२
पदेशः ५७८	२३	२३	दुर्जनसम्बन्धस्य दोषकथनार्थं भीष्मस्येतिहास		
ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वकथने भीष्मवाक्यं ... ५७८	३०	३०	कथनं ५८७	१३	१३
प्रायश्चित्तीद्योपाख्यानकथने भीष्मवाक्यं ५७९	८	८	दस्युसमताप्राप्तस्य ब्राह्मणस्य गृहे कस्यचि		
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं .. ५८१	७	७	द्विजस्य गमनादि ५८७	२४	२४
युद्धेषु किं प्रहरणं श्रेष्ठमिति भीष्मं प्रति			दस्युताप्राप्तं द्विजं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ... ५८७	३०	३०
नकुलप्रश्नः ५८१	८	८	द्विजं प्रति गौतमस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ... ५८८	३	३
भीष्मस्योत्तरकथने वैशम्पायनवाक्यं ... ४८१	१३	१३	द्विजोपदेशेन गौतमस्य दस्युगृहान्निर्गमनादौ		
नकुलं प्रति सृष्टिप्रकारकथने भीष्मवाक्यं ५८१	१६	१६	भीष्मवाक्यं ५८८	८	८
खड्गोत्पत्तिप्रकारकथने भीष्मवाक्यं ... ५८२	२०	२०	समुद्रं गच्छतो गौतमस्य न्यायोधवृत्तदर्शनादि ५८८	१८	१८
रुद्रादिभ्यश्चिप्राप्तिपरम्पराकथनं ५८३	१२	१२	नाडीजङ्गलस्य वक्त्रस्य तद्वृत्तवासादि ... ५८८	२७	२७
कामादीनां कोगरौयान् इति आहूतं प्रति			ब्राह्मणं प्रति राजधर्मनाम्नो वक्त्रस्य वाक्यं ५८९	१	१
युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ... ५८४	८	८	गौतमं प्रति राजधर्मणश्चात्मपरिचयदानं ५८९	५	५
युधिष्ठिरं प्रति विदुरवाक्यं ५८४	१२	१२	गौतमाय राजधर्मणः सत्कारद्रव्यदानादौ		
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ५८४	१७	१७	भीष्मोक्तिः ५८९	६	६
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ५८४	१८	१८	राजधर्मगौतमयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ५८९	१२	१२
युधिष्ठिरं प्रति नकुलसहदेवयोर्वाक्ये			राजधर्मवाक्येन धनार्थिनो गौतमस्य विरूपा		
वैशम्पायनोक्तिः ५८४	२८	२८	चराचरसमोपगमनादि ४८९	२०	२०
युधिष्ठिरं प्रति नकुलसहदेवयोर्वाक्यं ... ५८४	३०	३०	गौतमं प्रति राजप्रेस्थाणां वाक्यं ... ५८९	२६	२६
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ६८५	६	६	विरूपाचरसमोपे गौतमस्यापवेशादौ भीष्मोक्तिः ५९०	१	१
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवाक्यं ५८५	७	७	राजसगौतमयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ५९०	४	४
आहूतं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ५८५	२५	२५	विरूपाचरस्य चिन्तादौ भीष्मवाक्यं ... ५९०	६	६
युधिष्ठिरवाक्येन आहूतां हर्षादौ वैशम्पाय			विरूपाचरस्य ब्राह्मणेभ्योदानादि ... ५९०	१८	१८
नोक्तिः ५८६	७	७	ब्राह्मणान् प्रति विरूपाचरस्य वाक्यं ... ५९०	२१	२१
कीदृशा मानवाः सौम्यइत्यादि युधिष्ठिर			स्वर्णभारमादाय गौतमस्य राजधर्मसमोपा		
प्रश्नः ५८६	१४	१४	गमनादि ५९०	२८	२८
असन्धेयजनानां लक्षणकथने भीष्मवाक्य ५८६	१८	१८	कृतव्रतस्य गौतमस्य राजधर्मनाशार्थं चिन्तादि ५९१	१	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
विश्वस्तं राजधर्माणं हत्वा तन्मांसमादाय			सेनजितं प्रति ब्राह्मणस्योपदेशवाक्यं ...	५८३	१७
गौतमस्य गमनादौ भोग्गवाक्यं ...	५८१	७	पिङ्गलागीतगाथाकथनं ...	५८५	५
राजधर्माणमदृष्ट्वा चिन्तितस्य विरूपाक्षस्य			सेनजिच्छोकापनोद्भोग्गवाक्यं ...	५८५	१०
पुत्रं प्रति वाक्यं ...	५८१	११	कालेऽतिक्रामति किं श्रेय इति युधिष्ठिर		
राजधर्माणं हतं बुध्वा दुःखितस्य विरूपाक्ष			प्रश्नः ...	५८५	१२
पुत्रस्य प्रत्यागमनादि ...	५८१	१७	पितृपुत्रसंवादरूपेतिहासकथने भोग्गवाक्यं	५८५	१३
गौतमं गृहीत्वा राक्षसानां विरूपाक्षसमीपा			मोक्षधर्मज्ञानार्थं पितृपुत्रयोः संवादकथनं	५८५	१६
गमनं ...	५८१	१८	पितरं प्रति पुत्रस्योपदेशवाक्यं ...	५८५	२२
गौतमस्य वधार्थं पुत्रं प्रति विरूपाक्षस्य			पुत्रवाक्येन पितृज्ञानोदये भोग्गवाक्यं ...	५८६	२५
वाक्यं ...	५८१	२३	सधननिर्धनयोः सुखदुःखागमयुधिष्ठिरप्रश्नः	५८६	२७
गौतमं खण्डशृङ्खित्वा दस्युभ्यः प्रदानादि	५८१	३०	शम्पाकौक्षगीतकथनेन भोग्गोपदेशः ...	५८६	२८
विरूपाक्षकृतराजधर्मणो दाहादौ भो			धनाशाभिभूतः किं कुर्वन् सुखी भवतीति		
श्रीक्तिः ...	५८२	५	युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५८७	२२
चितायां सुरभिमुखच्युतफेनस्य पातेन			सुखिदुःखिनोर्निरूपणे भोग्गवाक्यं ...	५८७	२३
राजधर्माणः पुनर्जिवनादि ...	५८२	७	मङ्किगीतकथनेन भोग्गस्योपदेशः ...	५८७	२५
विरूपाक्षपुरमागत्य तं प्रतीन्द्रवाक्यं ...	५८२	१०	मङ्गेनिर्व्वेदवाक्यं ...	५८७	३०
गौतमस्य जीवनार्थं शक्रं प्रति राजधर्माणो			जनकगीतेन भोग्गस्योपदेशवाक्यं ...	५८८	१७
वाक्यं ...	५८२	१५	बोध्यनाज्जपसंवादरूपेतिहासकथने भोग्ग		
गौतमं प्रति द्रवोनामभिशापः ...	५८२	२१	वाक्यं ...	५८८	१८
आपेद्रुर्मपर्व्वसमाप्तौ वैशम्पायनवाक्यं ...	५८३	१	नाज्जपं प्रति बोध्यस्योपदेशवाक्यं ...	५८८	२२
			बोध्यगीतकथनेन भोग्गवाक्यं ...	५८८	२४
शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वारम्भः ...	५८३	४	केन वृत्तेन वीतशोकश्चरेदिति युधिष्ठिर		
मोक्षधर्मज्ञानार्थं भोग्गं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५८३	५	प्रश्नः ...	६००	२
युधिष्ठिरं प्रति भोग्गोपदेशः ...	५८३	६	आजगरप्रह्लादसंवादरूपे तिहासकथने भोग्ग		
धनादौ नष्टे यथा बुद्ध्या शोकं नुदेत्तद्वृत्ति			वाक्यं ...	६००	२
युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५८३	१०	आजगरं प्रति प्रह्लादस्य प्रश्नः ...	६००	४
सेनजिद्विप्रसंवादरूपेतिहासकथने भोग्ग			प्रह्लादं प्रति आजगरमुनिवाक्ये भोग्गश्रीक्तिः	६००	८
वाक्यं ...	५८३	११	आजगरस्य स्वभावकथनादि ...	६००	१८
ब्राह्मणं प्रति सेनजितः प्रश्नः ...	५८३	१६	आजगरव्रतस्वरूपकथने मुनिवाक्यं ...	६००	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
आजगरव्रतमाहात्म्यकथने भीष्मवाक्यं ...	६०१	१३	पृथिव्यादीनां गुणकथने भृगुवाक्यं ...	६०६	२६
बान्धवादीनां मध्ये नरस्य का प्रतिष्ठेति			शरीरवायोर्गतिज्ञानार्थं भरद्वाजवाक्यं	६०७	१७
युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६०१	१६	वायोर्गत्यादिकथने भृगुवाक्यं ...	६०७	१८
प्रज्ञायाः प्रतिष्ठात्वकथने भीष्मवाक्यं ...	६०१	१७	यदि प्राणयते वायुस्तदाजीवोनिरर्थक		
वैश्यापमानितकाश्यपं प्रति शृगालरूपेणैन्द्रस्य			इत्यादि भरद्वाजप्रश्नः ...	६०८	६
वाक्यं ...	६०१	२२	न प्रनाशोस्ति जीवस्येत्यादि भृगुवाक्यं ...	६०८	२३
जीवानामाशायाः प्रश्नमनाभावोद्देशे शक्योप			जीवविषये भरद्वाजभृग्वोः संवादः ...	६०८	२५
देशः ...	६०२	८	जीवस्य स्वरूपज्ञानार्थं भरद्वाजप्रश्नः ...	६०८	४
इन्द्रं प्रति विगतशोकस्य ब्राह्मणस्य वाक्यं	६०३	८	जीवस्वरूपकथने भृगुवाक्यं ...	६०८	१२
यद्यस्ति दत्तमिष्टं वेति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६०३	१२	ब्राह्मणादिवर्णभेदेन सृष्ट्यादौ भृगुवाक्यं	६०८	२७
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योपदेशवाक्यं ...	६०३	१३	कस्माद्वर्णाविभज्यतइत्यादि भरद्वाजप्रश्नः	६१०	२
कुतः सृष्टमिदं विश्वमित्यादि युधिष्ठिर			ब्राह्मणादिवर्णानां कारणकथने भृगुवाक्यं	६१०	६
प्रश्नः ...	६०४	३	केन कर्मणा ब्राह्मणादयो भवन्तीति भरद्वाज		
भृगुभरद्वाजसंवादरूपेतिहासकथने भीष्म			प्रश्नः ...	६१०	१८
वाक्यं ...	६०४	७	ब्राह्मणस्य लक्षणकथनादौ भृगुवाक्यं ...	६१०	१८
भृगुं प्रति सृष्टिविषये भरद्वाजप्रश्नः ...	६०४	८	सत्यादिधर्मकथने भृगुवाक्यं ...	६११	७
मानसस्य महत्तत्त्वादिसृष्टिकर्तृत्वकथने			यदेतद्भवताभिहितं सुखानां परमा स्थिति		
भृगुवाक्यं ...	६०४	१३	रित्यादिभरद्वाजप्रश्नः ...	६११	१८
गगनादीनां परिमाणज्ञानार्थं भरद्वाजप्रश्नः	६०४	२५	भृगोस्तदुत्तरवाक्यं ...	६११	२४
गगनादीनां परिमाणदिकथने भृगुवाक्यं	६०४	२६	दानस्य किं फलं प्राप्नुयित्यादि भरद्वाज		
पुष्करब्रह्मणाः पूर्वापरत्वज्ञानाय भरद्वाज			प्रश्नः ...	६१२	४
प्रश्नः ...	६०५	८	होमादिफलकथने भृगुवाक्यं ...	६१२	५
पुष्करमध्यस्थस्य ब्रह्मणः सृष्टिकरणादौ भृगु			आश्रमविषये भरद्वाजभृग्वोः प्रश्नोत्तरे ...	६१२	८
वाक्यं ...	६०५	१०	वानप्रस्थाश्रमवृत्तान्तकथने भृगुवाक्यं ...	६१३	३
सृष्टिविषये भरद्वाजभृग्वोः संवादः ...	६०५	१३	परिव्राजकाचारकथने भृगुवाक्यं ...	६१३	१०
स्थावराः कथं पाञ्चभौतिकादिति भरद्वाज			परलोकं ज्ञातुमिच्छामीति भरद्वाजप्रश्नः	६१३	१८
प्रश्नः ...	६०६	६	भरद्वाजकृतभृगुसन्धानादौ भीष्मवाक्यं ...	६१४	१०
स्थावराणां पाञ्चभौतिकत्वकथनादौ भृगु			आचारविधिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६१४	१३
वाक्यं ...	६०६	१०	आचारधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	६१४	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सृष्टिविशेषज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६१५	१८	इचाकुराजब्राह्मणयोः संवादः ...	६२१	१५
आध्यात्म्यादिदृष्टिकथने भोज्यवाक्यं ...	६१५	२०	अविवादोस्तु युवयोरित्यादि धर्मवाक्यं	६२२	२५
सात्विकादिगुणानां लक्षणकथनं ...	६१६	१६	उभौ प्रति स्वर्गस्य वाक्यं ...	६२२	२६
चतुर्विधध्यानयोगकथने भोज्यवाक्यं ...	६१७	२३	स्वर्गप्रत्याख्यानरूपमिचाकुवाक्यं	६२२	२७
जापकफलप्राप्तादिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	१६	स्वर्गफलस्वीकारे ब्राह्मणवाक्यं	६२२	२८
यमब्राह्मणसंवादरूपेतिहासकथने भोज्य			ब्राह्मणं प्रतीचाकुराजस्य वाक्यं	६२३	१
वाक्यं	६१८	२१	विकृतवेशपुरुषद्वयविवादे भोज्यवाक्यं	६२३	४
जापकानां गतिरेकान्यावासीति युधिष्ठिर			राजानं प्रति विरूपवाक्यं ...	६२३	८
प्रश्नः	६१८	१०	राजानं प्रति विकृतवाक्यं ...	६२३	८
जापकानां गतिविशेषकथने भोज्यवाक्यं	६१८	११	विरूपं किं धायसेदित्यादि विरूपं प्रति राज्ञो		
जापकविषये युधिष्ठिरभोज्ययोरुक्तिप्रत्युक्ती	६१८	२१	वाक्यं	६२३	१०
रागादिना जापकस्य कोदृशो निरयो भवतो			राजानं प्रति विरूपस्य विवादवृत्तान्तवाक्यं	६२३	११
ति युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	२४	इचाकुविकृतविरूपाणां परस्परकथोप		
जापकनरकरूपणदौ भोज्यवाक्यं ...	६१८	२५	कथनं	६२३	१८
कालादिभिरिचाकोर्विवादे युधिष्ठिरप्रश्नः	६२०	६	तद्विवादं श्रुत्वा राजानं प्रति ब्राह्मणस्य		
कालादिभिरिचाकोः संवादरूपेतिहासकथने			वाक्यं	६२३	२५
भोज्यवाक्यं	६२०	७	इचाकुराजब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्ती	६२३	२६
प्रश्नां सावित्रीं प्रति कस्यचिज्जापकस्य			इचाकुराजं प्रति विरूपस्य वाक्यं	६२४	५
वाक्यं	६२०	१४	जापकानां फलावाप्तिकथने भोज्यवाक्यं	६२४	८
ब्राह्मणं प्रति सावित्रीवाक्यं	६२०	१६	इचाकुराजब्राह्मणौ किं चक्रतुरिति युधिष्ठिर		
इत्तवरायाः सावित्यागमनादौ भोज्यवाक्यं	६२०	२३	प्रश्नः	६२४	२०
जपन्तं ब्राह्मणं प्रति धर्मस्य वाक्यं ...	६२०	२६	युधिष्ठिरं प्रति भोज्यवाक्यं ...	६२४	२२
जापकब्राह्मणधर्मयोः संवादः	६२०	२८	ब्राह्मणं प्रतीचाकुराजवाक्यं ...	६२४	२६
ब्राह्मणसमीपे यमादीनामागमनादौ भोज्य			तुल्यफलावावां गच्छावो यत्र नौ गतिरिति		
वाक्यं	६२१	५	ब्राह्मणवाक्यं	६२४	२७
यमादीनां ब्राह्मणस्य चोक्तिप्रत्युक्ती ...	६२१	६	ब्राह्मणप्रभृतीनां सर्वेषां तत्रागमनादि ...	६२४	२८
तस्मिन् स्थाने इचाकोरागमनादौ भोज्य			ब्राह्मणं प्रति स्वर्गस्य वाक्यं ...	६२५	४
वाक्यं	६२१	१०	इचाकुब्राह्मणयोर्योगमृत्युकथनादि ...	६२५	६
इचाकुराजं प्रति ब्राह्मणस्य जिज्ञासा ...	६२१	१४	ब्राह्मणलोकगतमुभयोस्तेजो दृष्ट्वा ब्राह्मणोवाक्यं	६२५	११

प्रकरणं	एछे	पंक्तौ	प्रकरणं	एछे	पंक्तौ
स्वयम्भुवं प्रति देवस्य वाक्यं	६२५	१६	दत्तादिजन्मवृत्तान्तकथनादि	६३२	६
ब्रह्मलोकप्राप्त्युपायकथने ब्रह्मणेवाक्यं	६२५	१८	अदित्यां देवानां जन्मकथनं	६३२	१३
देवादीनां स्वधामगमने भोगवाक्यं ...	६२५	२२	श्रीकृष्णस्य मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिवर्णनां		
किं फलं ज्ञानयोगसंख्यादि युधिष्ठिर			सृष्टिकथनादि	६३२	१८
प्रश्नः	६२५	२६	के प्रजानां पतयन्नासन्नित्यादियुधिष्ठिर		
मनुवृहस्य तिसंवादरूपेतिहासकथने भोग			प्रश्नः	६३३	८
वाक्यं	६२५	२७	ब्रह्मणः पुत्राद्युत्पत्तिकथने भोगवाक्यं ...	६३३	८
मनुं प्रति वृहस्यतेः प्रश्नः	६२५	२८	दत्तादीनां नामनिरूपणे भोगवाक्यं ...	६३३	१४
कर्षविधादिप्रवृत्तिकारणकथने मनुवाक्यं	६२६	६	देवानां नामनिरूपणादि	६३३	२१
वृहस्यतिं प्रति मनोरूपदेशवाक्यं ...	६२६	११	देवानां मध्ये ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्यस्य निरूपणं	६३३	३०
अचरात्स्वमित्यादिसृष्टिविशेषकथने			प्राचीदिगवस्थितानां सप्तब्रह्मर्षीणां नाम		
मनुवाक्यं	६२६	३०	निरूपणं	६३४	३
वृहस्यतिं प्रति मनोस्त्वोपदेशवाक्यं ...	६२७	५	दक्षिणदिगवस्थितानां सप्तर्षीणां नाम		
आत्मतत्त्वनिर्देशे मनुवाक्यं	६२७	२८	निरूपणं	६३४	५
मनसोदोषेण परमस्थाप्राप्त्यादौ मनुवाक्यं	६२८	२५	पश्चिमदिगवस्थितानां सप्तर्षीणां नाम		
ब्रह्मप्राप्त्युपायकथने मनोर्वाक्यं ...	६२८	१०	निरूपणं	६३४	७
दुःखस्य भैषज्याद्युपदेशादौ मनुवाक्यं ...	६२८	१६	उत्तरदिगवस्थितानां सप्तर्षीणां नाम		
संसारस्य स्थिरत्वकथनेन तत्त्वोपदेशे मनु			निरूपणं	६३४	८
वाक्यं	६२८	१८	दक्षस्य चरितं कात्स्न्येन श्रोतुमिच्छामीति		
मनसा पञ्चभूतयोगे ब्रह्मदर्शनं भवतीत्यादि			युधिष्ठिरप्रश्नः	६३४	६०
मनुवाक्यं	६३०	१३	काश्यपकथितां श्रीकृष्णकथां कथयितुं भोग		
श्रीकृष्णस्य तत्त्वं श्रोतुमिच्छामीति युधिष्ठिर			वाक्यं	६३४	१८
प्रश्नः	६३१	१८	दानवपीडितानां देवानां ब्रह्माणं प्रति		
श्रीकृष्णतत्त्वकथनार्थं भोगवाक्यं ...	६३१	२०	वाक्यं	६३४	२६
अनन्तशायिनो भगवतोनाभिपद्ये ब्रह्मणेजन्म			देवान् प्रति ब्रह्मणेवाक्यं	६३४	२६
कथनादि	६३१	२६	दानवदमनार्थं विष्णोर्व्वाराहरूपधारणादि	६३५	१
मधुसूदननाम्निवृत्तान्तकथनं	६३२	१	वराहरूपिणे भगवतोनादेन मुग्धानां देवानां		
ब्रह्मणः शकासान्नीयादीनां सप्तानां जन्म			ब्रह्माणं प्रति वाक्यं	६३५	१४
प्रकारकथनं	६३२	४			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवान् प्रति पितामहस्य वाक्यं ६३५	१७		भोग्यस्योक्तिः ६३८	४	
मोक्षयोगं श्रोतुमिच्छामीति युधिष्ठिर			युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य मधुतैलादीनां मृदि		
प्रश्नः ६३५	२५		कारत्वकथनं ६३८	१५	
मोक्षयोगोपदेशार्थं गुरुशिष्यसंवाद रूपेतिहास			युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य जनानां रजोगुणादि		
कथने भोग्यवाक्यं ६३५	२६		मुग्धत्वकथनं ६३८	२०	
तत्र कश्चिद्दृष्टिं प्रति कस्यचिद्वाक्ये			युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य महाभूतादिकथनं ५३८	२२	
भोग्योक्तिः ६३५	२७		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य दोषादिकथनं ... ६३८	२५	
शिष्यं प्रति गुरोरुपदेशवाक्यं ६३६	३		भोग्यवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरप्रश्नः ... ६३८	२७	
तदिमं ब्रह्मवार्ण्येयमितिहासं शृणुष्व मे			भोग्यं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देहजिज्ञासा ६३८	१	
इत्यादि शिष्यं प्रति गुरोरुपदेशः ... ६३६	६		युधिष्ठिरजिज्ञासायां भोग्यं व प्रत्युत्तर		
गुरोः शिष्यं प्रति महर्षिणां वेदलाभादि			वाक्यं ६३८	२	
कथनं ६३६	१५		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य लोकानां रजस्तमोगुण		
यदुक्तं तदुपास्यतामिति गुरोः शिष्यं प्रत्युप			त्यागकथनं ६३८	४	
देशः ६३६	१८		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य सत्त्वगुणावलम्बिनां		
विज्ञेयं व्यापकं चित्तमिति शिष्यं प्रति गुरो			प्रशंसाकथनं ६३८	८	
रूपदेशवाक्यं ६३६	२५		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य क्रोधादिपरित्यागात्		
अग्निर्दारुगतेयददित्यादि शिष्यं प्रति गुरो			शुचिरित्याद्युक्तिः ६३८	११	
यौगकथनं ६३७	८		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य क्रोधात् क्रान्त		
कर्मणा वाध्यते पूर्वमित्यादि शिष्यं प्रति			वाप्यायेत्याद्युक्तिः ६३८	१४	
गुरोरुपदेशः ६३७	१२		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य मानवानां जन्माद्य		
युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य चतुर्विधांनि भूतानां			वस्थाकथनं ६३८	१६	
त्याद्युक्तिः ६३७	१५		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य कर्मणाकामयुक्तेनेत्या		
युधिष्ठिरं प्रति येनैतत् वर्त्तते चक्रमित्यादि			द्युपदेशः ६३८	२४	
भोग्यस्य वाक्यं ६३७	२२		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य चक्षुरादीनां रूपादि		
कार्यकारणसंयोगे सहेतुरित्यादि			ग्राहकत्वमित्याद्युपदेशः ६३८	२७	
भोग्योक्तिः ६३७	२५		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य जीवानां देहयापन		
अभ्यासात् स तथा युक्त इत्यादि युधिष्ठिरं			कथनं ६३८	२८	
प्रति भोग्योक्तिः ६३७	३०		युधिष्ठिरं प्रति भोग्यस्य त्यागात्तेभ्योनिरोधः		
प्रवृत्तिरुत्तरेणैवार्थादित्यादि युधिष्ठिरं प्रति			स्यादित्याद्युपदेशः ६३८	३०	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य शास्त्रचतुषा ज्ञाने			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति ब्रह्मचर्यं ऋणां निद्रा		
न्द्रियदर्शनादिकथनं ६४०	१		त्यागकथनं ६४२	३	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं ६४०	४		लोकानां ज्ञानाभ्यासे जागरणादि कार्यमिति		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य ज्ञानविदां पुरुषाणां			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योक्तिः ... ६४२	५	
श्रेष्ठत्वकथनं ६४०	५		निरुक्तज्ञानं देवासुरैर्गुप्तमित्यादिकथनं ६४२	२०	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य ज्ञानहीनाज्ज्ञानि			नसर्वेदपरं ब्रह्मेत्यादि युधिष्ठिरं प्रति		
नोऽधिकत्वकथनं ६४०	७		भीष्मस्य वचनं ६४२	२५	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य धर्मज्ञानां प्रभुगुण			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य ब्रह्माक्तप्रवृत्तिनिवृत्ति		
ज्ञापनकथनं ६४०	८		प्रसङ्गकथनं ६४२	२८	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य ब्रह्मचर्यादिदुष्करत्व			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य संयोगलवणोत्पत्त्यादि		
कथनं ६४०	१४		कथनं ६४३	५	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योपदेशवाक्यं ... ६४०	२२		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य देहिनां सत्त्वरजस्तमो		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्येन्द्रियलक्षण			गुणाच्छन्नत्वकथनं ६४३	७	
कथनं ६४०	२६		भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति तपसा सूर्यचन्द्रयो		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य भविता मनसोज्ञान			राकाशगमनकथनं ६४३	१०	
मित्याद्युपदेशः ६४०	२८		भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति शरीरतपःकथनं ६४३	११	
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य पापशून्यं कर्म कुर्या			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति वाङ्मनोनियमो		
दित्याद्युपदेशः ६४०	३०		मानसं तपइत्याद्युपदेशः ६४३	१२	
युधिष्ठिरं प्रति इन्द्रियावशगानां लोकानां			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रत्येव्युत्तने मनसा ज्ञान		
परपदप्राप्त्यादिरूपं भीष्मस्य वाक्यं ६४१	४		मित्याद्युपदेशः ६४३	१५	
पापनाशकं प्रभुमर्ककुर्यादित्यादि युधिष्ठिरं			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति महात्मनां परमगति		
प्रति भीष्मस्य वाक्यं ६४१	८		प्राप्तिकथनं ६४३	२२	
वेदज्ञानां सुखं जायते इति भीष्मस्योक्तिः ६४१	११		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य विद्यासक्तमनीनां		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य संसारस्य वाक्य			संसारमोचनकथनं ६४३	२४	
वशोभूतत्वकथनं ६४१	१५		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य सूच्या सूत्रं यथेत्या		
रजागुणाबलम्बिनां दुःखप्राप्तिकथनं ... ६४१	१७		द्युपदेशः ६४४	१	
नराणां ब्रह्मप्राप्त्युपायकथनं ६४१	२४		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य विकारं प्रकृतिमित्या		
भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति ज्ञानिनां ज्ञानप्रकाश			दिकथनं ६४४	२	
कथनं ६४१	२८		युधिष्ठिरस्य जनकमोक्षजिज्ञासा ... ६४४	५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीष्मस्येतिहासकथनं	६४४	६	जनकं प्रति पञ्चशिखस्योच्छेदनिष्ठेत्याद्युप		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य पञ्चशिखमुनेर्मिथि			देशः	६४५	२०
लागमनकथनं	६४४	१०	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य त्रिविधकार्यभंगग्रह		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य पञ्चशिखमुनेः कापि			कथनं	६४६	३
लेयवकथनं	६४४	२०	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य पञ्चेन्द्रियकथनं ...	६४६	५
युधिष्ठिरं प्रति एतन्मे भगवानाहेत्यादि			जनकं प्रति पञ्चशिखस्य त्यागएवहीत्याद्युप		
भीष्मस्य कथनं	६४४	२१	देशः	६४६	१२
भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति जनकमोक्षप्राप्ति			जनकं प्रति पञ्चशिखस्य कर्मेन्द्रियकथनं	६४६	१६
कथनं	६४४	२४	जनकं प्रति पञ्चशिखस्याविवेकस्तथेत्यादि		
भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति जनकमोक्षोपदेश			कथनं	६४६	२३
कथनं	६४४	२६	जनकं प्रति पञ्चशिखस्यैवं लक्ष्मचुपीत्याद्युप		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य पञ्चशिखमुनेराज			देशः	६४६	२८
प्रशंसाकथनं	६४४	२८	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य लौकिकव्यवहार		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य पञ्चशिखोक्तनास्ति			कथनं	६४६	३०
काचारकथनं	६४५	२	पञ्चशिखस्य जनकं प्रति त्रीन्द्रियाण्युप		
लाभमोक्षयोः पुनर्जन्मबीजत्वमितिपञ्च			देशवाक्यं	६४७	१
शिखोक्तोपदेशकथनं	६४५	६	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य ययार्थवगतेत्याद्युप		
भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति पञ्चशिखोक्तलौकिक			देशः	६४७	७
व्यवहारादिकथनं	६४५	१६	पञ्चशिखस्य जनकं प्रति श्रुतिप्रमाणेत्यादि		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य जन्तूनां दुःखप्राप्ति			नोपदेशः	६४७	१२
कथनं	६४५	१८	जनकस्य पञ्चशिखोक्तेत्यादिवाक्यश्रवणं ...	६४७	१८
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्यार्थास्तथेत्याद्युपदेशः	६४५	२०	भीष्मस्य प्रश्नोत्तरकरणे पुनर्युधिष्ठिरप्रश्नः	६४७	२२
भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति सर्वस्वत्यागे प्रशंसा			युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः	६४७	२३
कथनं	६४५	२१	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य तेषां लिङ्गानि		
जनकस्यपञ्चशिखं प्रति पुनर्जिज्ञासायां			वक्ष्यामीत्यादिकथनं	६४७	२७
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोक्तिः	६४५	२५	भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति प्राप्य लोकेवेत्यादि		
पञ्चशिखं प्रति जनकस्य जिज्ञासा ...	६४५	२६	नोपदेशः	६४८	४
पञ्चशिखस्य कथनविषये युधिष्ठिरं प्रति			भीष्मस्योत्तरकरणे पुनर्युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६४८	१३
भीष्मवाक्यं	६४५	२८	युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीष्मोक्तिः	६४८	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मं प्रति पुनर्युधिष्ठिरस्य जिज्ञासा ...	६४८	२१	इन्द्रं प्रति ब्रह्मणः बलेर्नाशप्रतिबन्धकोक्तिः	६५०	१८
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीष्मोक्तिः ...	६४८	२२	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्येन्द्रादिदेवानां वलि		
भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति न भवयेत् दृष्टान्तांश			निकटगमनकथनं ...	६५०	२०
मित्याद्युपदेशः ...	६४८	२४	वलिं प्रति शक्रोक्तिः ...	६५०	२१
भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति मृत्यातिथौ भोज			कथमद्येत्यादि वलिं प्रति पुनरिन्द्रेक्तिः	६५०	२८
यित्वा योमुक्ते तत्रप्रशंसाकथनं ...	६४८	२५	इन्द्रं प्रति वलेरुक्तिः ...	६५१	४
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य पुरुषजयजिज्ञासा	६४८	१	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य पुनर्वलिना सह		
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीष्मस्येतिहासकथनं	६४८	३	शक्रोक्तिकथनं ...	६५१	१०
प्रह्लादं प्रति शक्रोक्तिः ...	६४८	८	वलिं प्रति शक्रोक्तिः ...	६५१	११
इन्द्रवाक्यं श्रुत्वा प्रह्लादोक्तिः ...	६४८	१४	शक्रं प्रति वलेरुक्तिः ...	६५१	१४
तत्र प्रह्लादस्य शुभाशुभादिगुणाश्रयाणां			शक्रं प्रति वलिः स्तोत्रोपदेशाज्ञानां निन्दा		
मानशून्यताकथनं ...	६४८	२२	करणं ...	६५१	१८
इन्द्रं प्रति प्रह्लादस्य शुभाशुभानां कर्मजन्य			इन्द्रं प्रति वलेरर्थादीनां स्वस्य शोचनाभाव		
त्वकथनं ...	६४८	२४	कथनं ..	६५१	२२
इन्द्रं प्रति प्रह्लादस्य भूतानित्यतां दृष्ट्वा			इन्द्रं प्रति वलिः पुनरुपदेशवाक्यं ...	६५२	६
शोचनाभावकथनं ...	६४८	२८	शक्रं प्रति वलेरात्मनो मरणे शोचनाभाव		
इन्द्रं प्रति प्रह्लादस्याव्ययलोकं पश्यतो जनस्य			कथनं ...	६५२	१०
प्रशंसाकथनं ...	६४८	३०	इन्द्रं प्रति वलेर्नकर्मभवतोत्यादिबोध		
प्रह्लादं प्रतीन्द्रस्य शान्तिप्रज्ञादिप्राप्तिजिज्ञासा	६५०	३	वाक्य ...	६५२	१५
इन्द्रं प्रति प्रह्लादस्य प्रज्ञादिप्राप्तिकथनं	६५०	४	वलेरिन्द्रं प्रति स्वप्रभूत्वनिवृत्तिकथनं ...	६५२	२३
प्रह्लादवाक्ये शक्रस्य विस्मयः ...	६५०	६	इन्द्रं प्रति वलिः हरेर्भूतपर्यासकथनं	६५२	२८
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य महीपालवितिभ्रमण			इन्द्रं प्रति वलिः स्थिरोभवद्व्याद्युक्तिः ...	६५२	६
प्रकारजिज्ञासा ...	६५०	८	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्येतिहासकथनं ...	६५२	११
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्येतिहासकथनं ...	६५०	१०	वलिदेहनिर्गतां श्रियं दृष्ट्वा शक्रोक्तिः ...	६५२	१३
ब्राह्मणं प्रतीन्द्रस्य तं वलिं नाधिगच्छामी			श्रियं प्रति कालमित्यादिशक्रस्य प्रश्नकरणं	६५२	१६
त्यादिकथनं ...	६५०	१४	इन्द्रं प्रति श्रिया आत्मपरिचयकथनं ...	६५२	१७
नैऋते साधुभगवन्नित्यादि शक्रं प्रति			श्रियं प्रतीन्द्रोक्तिः ...	६५२	१८
ब्रह्मवाक्यं ...	६५०	१६	इन्द्रं प्रति श्रियाः स्वस्य सत्यदानादिवर्त्तिल		
ब्राह्मणं प्रति शक्रस्य वलिनाशप्रकारकथनं	६५०	१८	कथनं ...	६५२	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अथ प्रति शक्रोक्तिः	६५३	२६	इन्द्रं प्रति वलेरुद्धे एकस्य जयोऽपस्य पराजयः		
शक्रं प्रति श्रिया देवादीनां स्वसहनाभाव			इतिकथनं	६५६	१५
कथनं	६५३	२७	नैतदस्मत्प्रतमित्यादि वलेरिन्द्रं प्रति		
तिष्ठेया मयि नित्यमिति अथ प्रति			कथनं	६५६	१७
ज्ञोक्तिः	६५३	२८	इन्द्रं प्रति वलेः कालवशेन जयाजया		
इन्द्रं प्रति श्रिया उक्तिः	६५३	२९	वित्यादिकथनं	६५६	२६
अथ प्रतिज्ञोक्तिः	६५३	३०	अल्पबुद्ध्या प्रलयं न जानास्यत्यादीन्द्रं प्रति		
इन्द्रं प्रति श्रियाः पुनरुक्तिः	६५४	२	वलेरुक्तिः	६५६	२७
इन्द्रस्य श्रिया अश्लिष्टतृतीयपादमिति कथनं	६५४	६	इन्द्रं प्रति वलेरिन्द्रत्वं प्राप्तात्मानं वज्रमन्यसे		
इन्द्रं प्रति यावत्पुरस्तात्प्रतपेदित्यादिकथनं	६५४	११	इति कथनं	६५७	३
वलिं प्रतोन्द्रस्य ब्रह्माक्तहनननिषेधकथनं	६५४	१४	अल्पधियात्मानं वज्रमन्यसद्व्यादीन्द्रं प्रति		
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेन्द्रस्य दक्षिणादि			वलेरुक्तिः	६५७	४
दिग्गमनोक्तिः	६५४	१८	ममेयमित्यादीन्द्रं प्रति वलेरुक्तिः	६५७	६
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेतितहासकथनं	६५४	२१	पूर्वं भुक्तमहीनजनान् न पश्यामीत्यादीन्द्रं		
इन्द्रं प्रति नमुचेरुक्तिः	६५४	२४	प्रति वलेरुक्तिः	६५७	१०
इन्द्रं प्रति वलेः स्वशोचनाभावकथनं	६५४	२५	क्षमसेत्यादीन्द्रं प्रति वलेरुक्तिः	६५७	२८
इन्द्रं प्रति वलेरेकः कर्त्तैतिकथनं	६५४	२९	आत्मानं वज्रमन्यसद्व्यादीन्द्रं प्रति वले		
इन्द्रं प्रति वलेरुपदेशवाक्यं	६५५	४	रुक्तिः	६५७	२९
वलेरिन्द्रं प्रति भावोयोऽयमित्याद्युपदेशः	६५५	५	तेन गर्जसि देवेन्द्र इत्यादीन्द्रं प्रति वले		
वलेरिन्द्रं प्रति मन्त्रवलादिनार्थप्राप्तिकथनं	६५५	१५	रुक्तिः	६५७	३०
इन्द्रं प्रति वलेः सुखदुःखादिप्राप्तिकथनं	६५५	१८	वलेरिन्द्रं प्रति कालस्यकर्त्तृत्वादिकथनं	६५८	४
भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य राज्यनाशे सति			आत्मना देवानिर्जिता इत्यादीन्द्रं प्रति वले		
जनानां किं श्रेयः इतिकथनं	६५५	२१	व्याक्यं	६५८	८
राज्यादिनाशे घृतिः श्रेयसोत्यादि भीमस्य			नहि त्वां नाशयामीत्यादीन्द्रं प्रति वले		
युधिष्ठिरं प्रति कथनं	६५५	२३	रुक्तिः	६५८	११
प्राज्ञानां सात्विकी घृत्याश्रयकथनं	६५५	२५	कसेहमव्ययेत् बुद्धिरित्यादीन्द्रं प्रति वले		
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेन्द्रस्य वलिदर्शनादि			रुक्तिः	६५८	२१
कथनं	६५६	२	भुवं नययसे इत्यादीन्द्रं प्रति वलेरुक्तिः	६५८	२२
इन्द्रं प्रति वलेरुक्तिः	६५६	१२	वलेरिन्द्रं प्रति भूतानां स्वस्वमकथनं	६५८	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
इन्द्रं प्रति वल्लः कालस्य व्यतिक्रमाभावः			मानसमानकथनं	६६१	३०
कथनं	६५८	२८	श्रिया इन्द्रं प्रति पुरुषाणां स्त्रीवेशधारित्वं		
इन्द्रं प्रति वल्लरूपदेशकथनं	६५८	२९	कथनं	६६२	१
कालस्य सर्वकारित्वमस्तीत्यादौन्द्रं प्रति			इन्द्रं प्रति श्रियास्त्वयार्चितां मामित्यादि		
वल्लरुक्तिः	६५८	३०	कथनं	६६२	१५
कालस्य प्रलापहरणचमत्त्वमित्यादौन्द्रं प्रति			नारदशक्रयोर्देववेशगमनादि	६६२	१८
वल्लरूपदेशवाक्यं	६५८	१	देवादीनां भगवद्दर्शनं	६६२	२१
वल्लरिन्द्रं प्रति सर्वस्य वस्तुनो ऽनित्यत्व			इन्द्रस्य स्वर्गगमनं	६६२	२२
कथनं	६५८	३	भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य किं कालः किं सप्ता		
वल्लः कालज्ञानां प्रशंसाकरणं	६५८	७	चारइत्यादिजिज्ञासा	६६३	४
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य जिज्ञासा	६५८	२४	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य प्रश्नोत्तरकरणं	६६३	५
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य प्रश्नोत्तरकरणं	६५८	२५	भीष्मस्येतिहासकथनं	६६३	६
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्येतिहासकथनं	६५८	२६	भीष्मं प्रति देवलस्य जिज्ञासा	६६३	८
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य देवर्षिणोक्तवाक्य			देवलं प्रति भीष्मस्योक्तिः	६६३	९
कथनं	६६०	२	देवलं प्रति जैमिष्योक्तिः	६६३	१०
श्रियं प्रतीन्द्रस्य कालमित्यादिपरिचय			भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य पुनरुक्तिः	६६३	३०
जिज्ञासा	६६०	१२	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोक्तिः	६६४	१
इन्द्रं प्रति श्रियाः परिचयदानं	६६०	१३	वासुदेवं प्रत्युपशेनवाक्यं	६६४	२
वर्लिशरीरस्थाधिनी कथमिति श्रियं प्रति			उपशेनं प्रति वासुदेववाक्यं	६६४	३
शक्रस्य जिज्ञासा	६६०	२१	आद्यन्तं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामोत्यादि		
इन्द्रं प्रति श्रियाः प्रश्नोत्तरकरणं	६६०	२२	भीष्मं प्रति युधिष्ठिरोक्तिः	६६४	२५
श्रिया दाहप्रसूतीनां प्रशंसाकरणं	६६०	२७	यदितेष्टहे बुद्धिरित्यादि भीष्मं प्रति		
सदाहि वदतां धर्ममित्यादौन्द्रं प्रति श्रियाः			युधिष्ठिरोक्तिः	६६४	२७
उक्तिः	६६१	२	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोक्तिः	६६४	३०
धर्मज्ञानां हिंसकत्वाभावकथनं	६६१	५	व्यासं प्रति शुकप्रश्नः	६६५	३
नित्यं दानकारिणां श्रियाः प्रशंसाकरणं	६६१	८	शुकं प्रति व्यासवाक्ये भीष्मोक्तिः	६६५	४
भिचां नदत्तायो ऽन्मं भुङ्क्तेनन्दिनाकरणं	६६१	२०	शुकं प्रति व्यासोक्तिः	६६५	५
इन्द्रं प्रति श्रियाः सर्वक्रीर्षां नीत्याद्युपदेशः	६६१	२२	शुकं प्रति व्यासस्य पृथक् सम्बत्सरानि		
इन्द्रं प्रति श्रिया वेदज्ञानामज्ञानाश्चमाना			त्यादिकथनं	६६५	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शुकं प्रति व्यासोक्तानि साधयतानीत्यादि			सञ्जनस्य धर्मतः क्रिया वर्तत इत्यादि		
कथनं ६६५	१७		कथनं ६७०	१०	
शुकं प्रति व्यासोपदेशः ६६५	१८		ब्राह्मणानां पुरातनाचारविधानकथनं ... ६७०	१४	
मनः स्मृष्टं विकुरुते इत्यादि व्यासोक्तिः ६६६	२		व्यासस्यापदेशवाक्यं ६७०	१८	
गुणाः पूर्वस्थेत्यादि व्यासस्य कथनं ... ६६६	६		वेदान् ये जानन्ति ते बृद्धदशां तरन्तीत्यादि		
सर्वैश्वर्यं भूतानीत्यादि व्यासस्य वाक्यं ६६६	१२		कथनं ६७०	२५	
तामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यादि व्यासवचनं ... २६६	१५		ब्रह्मप्राप्त्युपायादिकथनं ६७१	१	
भूतविनियोगं ब्रह्मा सृजतीत्यादि व्यासवाक्यं ६६६	१७		देहात् विमुक्तस्य पुरुषस्य पूर्वरूपप्राप्ति		
व्यासस्य वेदोद्भात्मसिद्धिप्रकारकथनं ... ६६६	२७		कथनं ६७१	६	
तदन्तेषु यथेत्यादि व्यासवाक्यं ६६६	२८		व्यक्ताव्यक्तविवरणकथनं ६७१	१७	
वेदविक्रयकारिणां निन्दाकरणं ... ६६७	८		पञ्चविंशतितत्त्वानां विशेषकथनं ... ६७१	१८	
व्यासस्य प्रत्याहारकथनं ६६७	१५		विपरोतमनो ज्योक्तमित्यादिकथनं ... ६७१	२०	
पृथिव्यां यानि भूतानीत्यादिव्यासोक्तिः ... ६६७	१७		चतुर्वर्गकथनं ६७१	२१	
आकाशस्य शब्दे गुण इत्यादिव्यासवाक्यं ६६७	२७		ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाकरणं ६७१	२८	
तदात्मगुणमाविश्येत्यादि व्यासवाक्यं ... ६६७	२८		भूतेश्वरहंसाकारिणां प्रशंसाकरणं ... ६७१	२८	
व्यासस्य कालस्य विज्ञानकारित्वमस्योत्पाद्युप			व्यासस्य ज्ञानिनां मुक्तिप्राप्तिकथनं ... ६७२	३	
देशः ६६७	३०		व्यासं प्रति शुकस्य किन्तज्ज्ञानमित्यादि		
एवं सर्वानीत्यादिव्यासोक्तिः ६६८	२		जिज्ञासा ६७२	४	
व्यासस्य ब्राह्मणस्येत्यादिकथनं ६६८	६		शुकं प्रति व्यासोक्तिः ६७२	५	
यावदस्य भवत्यस्मिन्नित्यादिव्यासवाक्यं ६६८	१५		कुलभावो विनाशकारणमित्यादिकथनं ६७२	८	
नष्टया प्रतिगृहीयादित्यादिव्यासवाक्यं ६६८	१६		प्रज्ञया राज्ञां राज्यभुक्तिकथनं ... ६७२	११	
महातेजसोलोकान्तरगमनं ६६८	२७		संसारे विद्या परमा गतिरित्यादिकथनं ६७२	१२	
तेषां प्रतिष्ठितेत्यादि व्यासस्य वाक्यं ... ६६८	१३		धर्मज्ञानिनो द्विविधत्वकथनं ६७२	१८	
चर्धोविद्यामवेचेतेत्यादिव्यासस्यापदेशः ... ६६८	१५		वेदज्ञानिनो द्विविधत्वकथनं ६७२	२०	
सत्त्वतां ब्रह्मदर्शनकथनं ६६८	१७		ब्रह्मज्ञानयुक्तो ब्राह्मण इत्याद्युपदेशवाक्यं ६७२	२४	
व्यासस्य तेजोवृद्धिकथनं ६६८	२२		व्यासस्य ब्राह्मणानां पुरातनाचारकथनं ६७२	२८	
ज्ञानागमेन कर्मणः सिद्धिकथनं ६६८	२५		कलियुगस्याद्ये वेदानां स्थायित्वमन्ते चास्या		
प्रज्ञाना गुणदोषज्ञानकथनं ६७०	३		यित्वमित्यादिकथनं ६७३	१२	
प्रज्ञानां यतात्मनां प्रशंसाकरणं ६७०	८		वेदानां प्रशंसावाक्यं ६७३	१५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कालादीनां विशेषकथनं ६७३	१८	१	ब्रह्मचर्याश्रयिणामाचारकथनं ... ६७७	१	१
शुकस्य मोक्षधर्मादिजिज्ञासायां भीष्माक्तिः ६७३	२१	२	विरुद्धप्रमाणे कस्मात्प्रस्तावितेत्यादि व्यासं प्रति		
शुकस्य प्रज्ञावतां ब्रह्मप्राप्तिजिज्ञासा ... ६७३	२२	३	शुकस्य जिज्ञासा ६७७	४	४
शुकजिज्ञासायां व्यासोक्तिः ६७३	२५	६	भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति शुकजिज्ञासाकथनं ६७७	६	६
पृथिव्यादिभागेन देहादीत्यादिकथनं ... ६७३	२७	८	गृहस्थवानप्रस्थादीनां परमगतिप्राप्ति		
इन्द्रियाणां मन एवेश्वरमित्यादिकथनं ६७४	२	९	कथनं ६७७	७	७
मनोदोषेन ब्रह्मप्रकाशकथनं ६७४	६	१०	श्रियाणां गुरुसेवाकथनं ६७७	१६	१६
सर्वभूतेषु ब्रह्मदर्शनेन ज्ञानप्राप्तिरित्यादि			ब्रह्मचर्यधारिणो यथाकृत्यकथनं ... ६७७	२१	२१
कथनं ६७४	११	११	व्यासस्य गृहमेधोनां कृत्यकथनं ... ६७७	२६	२६
व्यासस्य ज्ञानोपदेशवाक्यं ६७४	२६	२६	गृहस्थानामतिथिसेवाकथनं ६७८	३	३
योगकृत्यकथनं ६७४	२७	२७	यज्ञशेषममृतमित्यादिकथनं ६७८	८	८
योगकारिणां कामादित्यागकथनं ... ६७४	३०	३०	दुहितृदासवर्गेण सह विवाहकरणे दोष		
सत्वगुणावलम्बिनो निन्दा मुञ्चेत्तुमर्हन्ती			इत्यादिकथनं ६७८	११	११
त्यादिकथनं ६८५	१	१	ज्येष्ठभ्राता पितुः सम इत्यादिकथनं ... ६७८	१५	१५
योगदोषादिजयकथनं ६७५	३	३	गृहस्थानां स्वर्गलोकप्राप्तिकथनं ... ६७८	२३	२३
हिंसायुक्तवाक्यत्यागकथनं ६७५	४	४	युधिष्ठिरं प्रति भीष्माक्तिः ६७८	२७	२७
इन्द्रियाणां नियन्त्रेण तेजोवृद्धिरित्यादिकथनं ६७५	६	६	व्यासस्य गृहस्थानां धर्मादिकथनं ... ६७८	३०	३०
योगविदां मनसि पञ्चेन्द्रियस्थापनलकथनं ६७५	१३	१३	वाणप्रस्थाश्रमे चतस्रोवृत्तय इत्यादिवाक्यं ६७८	४	४
योगविदां हृदि ब्रह्मप्रकाशकथनं ... ६७५	१४	१४	व्रतकारिणां भोजनादिपदार्थनिर्देशः ... ६७८	८	८
मनसःस्थिरीकरणोपायकथनं ६७५	२२	२२	धर्माणिष्ठानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादिवाक्यं ६७८	१४	१४
शुकस्य वेदवचनप्रशंसाकरणं ६७६	१	१	आयुषः शेषेवानप्रस्थाश्रमत्याग इत्यादि		
शुकस्य सूतं प्रति जिज्ञासायां भीष्माक्तिः ६७६	६	६	कथनं ६७८	१८	१८
यतीनां कर्मप्रशंसावीजकथनं ६७६	१०	१०	शुकस्य व्यासं प्रति वानप्रस्थविशेषजिज्ञासा ६७८	२८	२८
येकस्मै प्रशंसन्ति तेषां निन्दाकरणं ... ६७६	१३	१३	शुकजिज्ञासायां व्यासोक्तिः ६७८	३०	३०
सत्वादीनां जीवगुणलकथनं ६७६	२२	२२	वानप्रस्थानां भक्षणनिर्देशः ६८०	१	१
शुकस्य बुद्धैश्वर्यादीनामात्मनिष्ठलकथनं ६७६	२५	२५	भिक्षूनामाचारकथनं ६८०	५	५
व्यासं प्रति शुकस्य सद्वृत्तिजिज्ञासा ... ६७६	२६	२६	ब्राह्मणानां निन्दाकरणे दोष इत्यादिवाक्यं ६८०	८	८
शुकजिज्ञासायां व्यासस्य सद्वृत्तिकथनं ६७६	२८	२८	क्रोधादिशून्यायः स ब्राह्मण इत्याद्युपदेश		
परमर्षीणां ब्रह्मचर्येण जय इतिकथनं ६७६	३०	३०	वाक्यं ६८०	१२	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सर्वभूतेभ्यो ब्राह्मणैर्भीतिर्नकार्येत्याद्युप			कामगोचरेन्द्रियैरात्मा नबुध्यत इत्यादि		
देशः ६८०	१५		वाक्यं ६८३	१६	
सर्वसङ्गादिभ्यो रहितोयः स ब्राह्मण इत्यादि			ब्रह्मप्रकाशकथनं ६८३	१७	
वाक्यं ६८०	२०		योगिनां प्रशंसाकरणं ६८३	२०	
येषां जीवितं धर्मार्थं ते ब्राह्मणा इत्यादि			सत्वचञ्चयोर्भेदकथनं ६८३	२४	
कथनं ६८०	२१		सत्वस्य गुणकारित्वकथनं ६८३	२६	
व्यासस्य प्रकृतिविकारप्रसङ्गजिज्ञासा ... ६८१	१३		गुणानां सर्जनकथनं ६८३	३०	
घटादय इन्द्रियेभ्यो ऽस्या घटादिभ्यो ऽन्यं मन			यथात्मानं प्राप्नोति तत्कथनं ६८४	२	
इत्यादिकथनं ६८१	१५		ब्रह्मज्ञानिनां प्रशंसाकरणं ६८४	३	
सूक्ष्मदर्शिनां ब्रह्मदर्शनकथनं ६८१	१७		आत्मज्ञानादौ प्रकटसुखप्राप्तिकथनं ... ६८४	७	
इन्द्रियवशगानां दूतं मृत्युरित्यादिकथनं ६८१	२०		ब्राह्मणानां यथाविधि कर्त्तव्यत्वकथनं ... ६८४	८	
आत्मनि प्रसन्नात्मनां प्रशंसाकरणं ... ६८१	२२		व्यासं प्रति शुकस्य जिज्ञासा ६८४	१५	
दध्नेयथा नवनीतं तथाविदुषां ज्ञानमित्या			शुकजिज्ञासायां व्यासस्य धर्मादि		
दिकथनं ६८१	२७		कथनं ६८४	१६	
तपस्वीनां शान्तत्वकथनं ६८१	३०		इन्द्रियप्रसङ्गकथनं ६८४	१७	
महीदानकारिणां शुकमित्याद्युपदेशः ६८२	२		उत्कृष्टधर्मकथनं ६८४	१८	
अलौकिकमध्यात्म्यं वक्ष्यामीति व्यासोक्तिः ६८२	४		पुण्यवतां पापप्रहृत्यत्वकथनं ६८४	२५	
शुकस्याध्यात्म्यजिज्ञासा ६८२	७		भवरूपनदीतरणकथनं ६८४	३०	
शुकजिज्ञासायां व्यासस्याध्यात्म्यकथनं ... ६८२	८		अकल्मषाणां संसारोत्तरणकथनं ६८५	१	
महाभूतकथनं ६८२	९		भूतानां जन्मादिकथनं ६८५	३	
शुकस्य महाभूतप्रसङ्गजिज्ञासा ६८२	१३		आत्मज्ञानस्य गुह्यताकथनं ६८५	४	
शुकजिज्ञासायां व्यासोक्तिः ६८२	१४		सर्ववेदानामध्ययनकथनं ६८५	१४	
पवनस्य गुणकथनं ६८२	१५		कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्मप्राप्तिकथनं ... ६८५	१८	
लोभादचोरजोगुणकारणमितिकथनं ... ६८२	३०		संसारपातिनां दुःखकथनं ६८५	१९	
हृदयं प्रियाप्रिये जानातीत्यादि व्यासस्य			कर्मणा देहिनां स्वर्गप्राप्तिकथनं ६८५	२३	
कथनं ६८३	३		मनसोनिष्ठचारत्वकथनं ६८५	३०	
बुद्धिरादित्यादिकथनं ६८३	५		व्यासस्योपदेशवाक्यं ६८६	८	
इन्द्रियाणां विशेषकथनं ६८३	८		आकाशपदार्थनिरूपणं ६८६	१०	
इन्द्रियाणि विजितव्यानीत्याद्युपदेशः ... ६८३	१२		रसादयो जलस्य गुणा इत्यादिकथनं ... ६८६	१५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
इन्द्रियाणां विशेषकथनं ६८६	१८		प्रजासंहारार्थं नारीं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ... ६८८	२०	
चत्रसंज्ञको जीव इत्यादिकथनं ... ६८६	२०		ब्रह्माणं प्रति नार्यावाक्ये नारदोक्तिः ... ६८८	२६	
व्यासस्य शरीरमध्यस्थसूक्ष्मशरीरकथनं ... ६८६	२३		ब्रह्माणं प्रति नार्यावाक्यं ६८८	२७	
स्वदेहपरदेहेविदां जनानां स्वप्नेऽपि सुखदुःख			मृत्युरूपां नारीं प्रति पितामहस्य		
ज्ञानकथनं ६८७	१		वाक्यं ६८०	४	
व्यासस्योपदेशवाक्यं ६८७	१०		मृत्युरूपायाः कन्यायास्तपःकरणादि ... ६८०	११	
तमेरजसोर्विशेषकथनं ६८७	१८		मृत्युरूपां कन्यां प्रति प्रजासंहारार्थं पुन		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योक्तिः ६८७	२६		ब्रह्मणोवाक्यं ६८०	२२	
पृथिवोगुणकथनं ६८७	२८		कन्यायाः संहाराभिप्रायाभावं दृष्ट्वा पुनर्ब्रह्मणो		
जलानां गुणकथनं ६८७	२८		वाक्यं ६८०	२८	
अग्नेर्गुणकथनं ६८७	३०		कोयं धर्मः कुतो धर्म इत्यादि युधिष्ठिर		
वायोर्गुणकथनं ६८८	१		प्रश्नः ६८१	१७	
आकाशस्य गुणकथनं ६८८	२		धर्मस्वरूपनिरूपणे भीष्मवाक्यं ६८१	१८	
युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति कथं पञ्चगुणा बुद्धि			तस्मादनाजवे बुद्धिर्न कार्येत्यादि भीष्मोप		
रित्यादिजिज्ञासा ६८८	६		देशः ६८२	१	
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीष्मोक्तिः ... ६८८	७		भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य धर्मलक्षणप्रश्नः ६८२	१६	
युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति महीपालानां प्रसङ्ग			तुलाधारजाजलिमवादरूपेतिहासकथने		
जिज्ञासा ६८८	११		भीष्मवाक्यं ६८३	७	
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीष्मस्यानुकम्पकराज			तत्र वनचरस्य जाजलेऽस्मिन्तादि ... ६८३	१०	
चरितकथनं ६८८	१७		जाजलिं प्रति पिशाचानां वाक्यं ... ६८३	१३	
अनुकम्पमहीपतेः पुत्रशोककथनं ... ६८८	१८		तुलाधारस्य दर्शनार्थं वाराणस्यां जाजले		
पुत्रशोकार्तं राजानं प्रति नारदोक्तिः ... ६८८	२२		गमनादि ६८३	१५	
भगवत्कोपजातस्याग्नेः प्रसङ्गकथनं ... ६८८	२७		केन कर्माणां जाजलिः सिद्धिं प्राप्त इति युधि		
स्थाणोर्महादेवं प्रति जिज्ञासा ... ६८८	३०		ष्ठिरप्रश्नः ६८३	१८	
स्थाणुप्रजापत्याः संवादः ६८८	३		जाजलेऽस्तपस्वरणादिकथने भीष्मवाक्यं ६८३	२०	
स्थाणोर्वाक्येन ब्रह्मणस्तैजससृष्ट्यादौ			अभिमानिनं जाजलिं प्रत्याकाशवाणी ... ६८४	१८	
नारदोक्तिः ६८८	१५		जाजलेऽस्तुलाधारसमीपगमनादि ... ६८४	२१	
ब्रह्मणो रोषजाग्निना संहारकारिणीनारी			जाजलिं प्रति तुलाधारस्य वाक्यं ... ६८४	२४	
सृष्टिकथनं ६८८	१७		तुलाधारं प्रति जाजलिवाक्ये भीष्मोक्तिः ६८५	१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तुलाधारं प्रति जाजलिवाक्यं ६८५	२		कथं कार्यं परीक्षेतेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ६८८	२८	
जाजलिं प्रति तुलाधारवाक्ये भीष्माक्तिः ६८५	४		चिरकारवृत्तरूपेतिहासकथने भीष्मवाक्यं ६८८	२८	
जाजलिं प्रति तुलाधारस्योपदेशवाक्यं ... ६८५	६		तत्र चिरकारिनामनिरुक्तिकथनं ... ७००	१	
योगिनश्चरित्रकथनादौ तुलाधारवाक्यं ६८५	१४		चिरकारिणं प्रति जह्नीमां जननीमित्युक्ता		
हिंसकवृत्तिनिन्दारूपादितुलाधारवाक्यं ६८६	८		गौतमस्य वनगमनं ... ७००	४	
नज्जवं प्रति ऋष्यश्वत्थस्य कथनेन तुलाधारस्योप			पितुर्वाक्यं स्वीकृत्य चिरकारिणश्चिन्तादि ७००	६	
देशवाक्यं ६८६	२०		पितुर्गौरवकथने चिरकारिणोवाक्यं ... ७००	१४	
तुलाधारं प्रत्ययं प्रवर्तितो धर्मद्वय्यादि जाज			मातुर्गौरवकथने चिरकारिणोवाक्यं ... ७००	२२	
लिवाक्यं ६८६	२८		पुरुषस्यापराधकथनेन चिरकारिण		
जाजलिं प्रति तुलाधारस्योपदेशवाक्यं ... ६८७	२		श्चिन्तादि ७०१	५	
आदित्याज्जायते वृष्टिगित्यादि तुलाधार			वज्रकाले गते गौतमस्य पुनराश्रमगमनादि ७०१	११	
वाक्यं ६८७	१०		चिरकारिणं प्रति गौतमस्य वाक्यं ... ७०१	१३	
आत्मतत्त्वोपदेशवाक्यं ६८७	२०		पितरं दृष्ट्वा चिरकारिणः प्रणामादि ... ७०१	२७	
मुनीनां तत्त्वश्रवणार्थं तुलाधारं प्रति जाज			चिरकारिप्रशंसारूपं गौतमवाक्यं ... ७०२	४	
लिप्रश्नः ६८८	६		कथं राजा प्रजारक्षेदित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ७०२	१७	
जाजलिं प्रति तुलाधारस्योपदेशवाक्यं ... ६८८	१०		द्युमत्सेनसत्यवतोः संवादरूपेतिहासकथने		
तुलाधारधर्मप्रशंसायां भीष्मवाक्यं ... ६८८	१५		भीष्मवाक्यं ७०२	१८	
जाजलिं प्रति तुलाधारवाक्यं ६८८	१७		द्युमत्सेनसत्यवतोः संवादकथनं ... ७०२	२१	
जाजलिसमाहृतानां पविषां वाक्ये			अविरोधेन भूतानां यो धर्मस्तत्कथयेत्यादि		
भीष्माक्तिः ६८८	२१		युधिष्ठिरप्रश्नः ७०३	२५	
श्रद्धाप्रशंसारूपगथाकथनं ६८८	२८		गार्हस्थ्ययोगधर्मयोनिरूपणे भीष्मवाक्यं ... ७०३	२७	
तुलाधारस्य स्वर्गमनादौ भीष्मवाक्यं ... ६८८	७		कपिलस्य गोश्व संवादरूपेतिहासकथने		
विचक्षुर्गोतेतिहासकथने भीष्मवाक्यं ... ६८८	१३		भीष्मवाक्यं ७०३	२८	
तत्राहिंसा सर्वधर्मभ्यां ज्यायसीत्यादि			कपिलं प्रति गवि प्रविष्टस्य सूमरश्चेर्वाक्यं ७०४	३	
कथनं ६८८	१७		सूमरश्चिं प्रति कपिलस्य वाक्यं ... ७०४	६	
शरीरस्य यात्रा कथं भवेत्यतीति युधिष्ठिर			यज्ञादीनां स्वरूपोपदेशेन सूमरश्चिवाक्यं ७०४	१२	
प्रश्नः ६८८	२५		यत्यादिधर्मेण परमलोकप्राप्तेर्गार्हस्थ्येन किं		
यज्ञा शरीरं न ग्रायेदित्यादि भीष्माप			प्रयोजनमिति कपिलवाक्यं ... ७०५	६	
देशः ६८८	२६		सर्वाश्रमाणां गृहस्थाश्रमस्य प्राधान्यकथनार्थं		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सूमरश्मिवाक्यं ७०५	१०		धनार्थिनः कस्यचिद्ब्राह्मणस्य तपःकरणादि	७०८	११
भृहस्पत्याश्रमव्यतिरेकेण जीवानां मोक्षो नास्ती			ब्राह्मणं प्रति कुण्डधारवाक्यं ७०८		१८
त्यादि सूमरश्मिवाक्यं ७०५	१५		ब्राह्मणस्य स्वप्नावस्थायां सर्वभूतदर्शनादि	७०८	२१
दर्शञ्च पौर्णमासञ्चेत्यादि कपिलवाक्यं . . . ७०५	२५		माणिभद्रं प्रति कुण्डधारवाक्यं . . . ७०८		२७
अजितेन्द्रियस्य धर्मकर्मणो वैफल्यकथनं	७०६	६	भूमौ पतितं कुण्डधारं प्रति माणिभद्रवाक्यं	७०८	२८
ब्राह्मणस्य स्वरूपलक्षणकथने कपिलवाक्यं	७०६	७	ब्राह्मणस्य धर्मं रत्यर्थं माणिभद्रं प्रति कुण्ड		
देवप्रामाण्यादिज्ञानार्थं सूमरश्मिः प्रश्नः . . . ७०६	१६		धारस्य प्रार्थना ७१०		२
प्रत्यक्षमिह पश्यन्तीत्यादि कपिलस्य वाक्यं	७०६	१७	ब्राह्मणस्य धर्मफलराज्यादिभोगार्थं माणि		
आत्मपरिचयदानादौ सूमरश्मिवाक्यं . . . ७०६	१८		भद्रवाक्यं ७१०		५
चतुर्णामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु किं निरामय			ततस्तदेव बज्रगदत्यादि भीष्मवाक्यं . . . ७१०		६
मिति सूमरश्मिः प्रश्नः ७०६	२६		प्रीतास्ते देवताः सर्वा इत्यादि माणिभद्र		
सूमरश्मिं प्रति कपिलस्योपदेशवाक्यं . . . ७०६	२७		वाक्यं ७१०		७
सर्वमेतन्मया ब्रह्मन्नित्यादि सूमरश्मिवाक्यं	७०७	६	निर्विषस्य ब्राह्मणस्य वनगमनाभिप्राय		
मोक्षधर्मज्ञानार्थं सूमरश्मिः प्रश्नः . . . ७०७	१७		वाक्यं ७१०		१०
वेदाः प्रमाणं लोकानामित्यादि कपिलस्योप			त्यक्तधनाशस्य ब्राह्मणस्य वनगमनादौ		
देशवाक्यं ७०७	२०		भीष्मोक्तिः ७१०		११
प्रायश्चित्तार्हाणां समदर्शनां प्रशंसाकथनं	७०७	२४	कुण्डधारवाक्येन ब्राह्मणस्य निरयस्वरजगण		
एवं बज्रविधा विप्रा इत्यादि कपिलोपदेशः	७०८	४	दर्शनादि ७१०		२१
भोगदानयागादिकारिणां मध्ये कतमः स्वर्ग			ब्राह्मणं प्रति कुण्डधारवाक्यं ७१०		२३
जित्तमदिति सूमरश्मिः प्रश्नः ७०८	२३		ब्राह्मणस्य कामक्रोधलाभादीनां दर्शने		
परिग्रहाः शुभाः सर्वे इत्यादि कपिलस्योप			भीष्मोक्तिः ७१०		२५
देशवाक्यं ७०८	२५		एतैर्लौकाः सुखं दुःखा इत्यादि कुण्डधारवाक्यं	७१०	२६
सर्वेषामाश्रमाणां निष्ठाया ऐक्यताश्रवणार्थं			कुण्डधारं प्रति ब्राह्मणस्य प्रणामादौ		
सूमरश्मिः प्रश्नः ७०८	२६		भीष्मोक्तिः ७१०		२८
शरीरपत्तिः कर्माण्येत्यादि कपिलस्योप			भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य प्रश्नः ७११		६
देशवाक्यं ७०८	२८		उज्ज्वलवृत्तीयोपाख्यानकथने भीष्मवाक्यं	७११	७
त्रिवर्गाणां मध्ये कस्यलाभो विशिष्ट इति			उज्ज्वलवृत्तेः कस्यचिद्विजस्य यज्ञकरणादौ		
युधिष्ठिरप्रश्नः ७०८	८		नारदोक्तिः ७११		८
कुण्डधारोपाख्यानकथने भीष्मवाक्यं . . . ७०८	१०		हिंसायज्ञनिन्दाकथनं ७११		१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कथं भवति पापात्म्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	७११	२७	पुत्रस्य वाक्यं ७१५	१६	
मोक्षोपादेशार्थं युधिष्ठिरं प्रति भीष्म			कथमभ्याहृतो लोकइत्यादि पुत्रं प्रति पितुः		
वाक्यं ७११	२८		प्रश्नः ७१५	१७	
कथं भवति पापमित्यस्योत्तरकथने भीष्म			मृत्युनाभ्याहृतो लोकइत्यादि पितरं प्रति		
वाक्यं ७११	२९		पुत्रस्योपादेशवाक्यं ७१५	१८	
कथं धर्मः प्रवर्तते इत्यस्योत्तरकथने भीष्म			पुत्रवाक्येनपितुर्ज्ञानोदये भीष्मवाक्यं ... ७१६	२०	
वाक्यं ७१२	३०		किंशिलो ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नोतीति युधिष्ठिर		
मोक्षोपायज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	७१२	२२	प्रश्नः ७१६	२२	
मोक्षोपायोपादेशे भीष्मवाक्यं ७१२	२३		मोक्षधर्मेषुनिरतो ब्रह्मणः स्थानमाप्नोतीत्यादि		
नारददेवलासितानां संवादरूपेतिहास			भीष्मोपादेशः ७१६	२३	
कथनेन भीष्मोपादेशः ७१३	१२		धन्याधन्याइतिजनाः सर्वेऽस्मान् वदन्ती		
कुतः सृष्टिमिदं विश्वमित्यादि देवलं प्रति			त्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ७१७	१६	
नारदवाक्यं ७१३	१४		सर्वभावपदार्थानामचलत्वं नास्तीत्यादि		
नारदं प्रति सृष्टिवृत्तान्तकथनेऽसितस्य			भीष्मोपादेशवाक्यं ७१७	२१	
वाक्यं ७१३	१५		भ्रष्टैश्वर्यवृत्तगीतकथनेन भीष्मोपादेशः ... ७१७	२८	
अर्थवृत्तान्तिप्रकारज्ञानार्थं युधिष्ठिर			वृत्तं प्रत्युत्पन्नसो वाक्यं ७१८	१	
प्रश्नः ७१४	२३		संसारस्यनित्यताकथनेन वृत्तवाक्यं ... ७१८	२	
माण्डव्यं प्रति जनकगीतेतिहासस्य कथने			धीमान् दुष्टप्रलापांस्त्वं कथं भाषसे इत्युग्र		
भीष्मोपादेशः ७१४	२५		नसेवाक्यं ७१८	८	
तत्त्वज्ञानजनकजनकराजगीतकथनं ... ७१४	२६		प्रत्युत्पन्नमेतद्भवतइत्यादि वृत्तस्यवाक्यं ... ७१८	११	
अतिक्रमवत्यस्मिन् काले किं श्रेयइति युधि			विष्णुमाहात्म्यकथनप्रतिज्ञायामुत्पन्नसो		
ष्ठिरप्रश्नः ७१५	३०		वाक्यं ७१८	२३	
युधिष्ठिरोपादेशार्थं पितृपुत्रसंवादरूपेतिहास			वृत्तोत्पन्नसोऽसमीपे सनत्कुमारस्यगमनादि ७१८	२५	
कथने भीष्मवाक्यं ७१५	३१		विष्णुमाहात्म्यकथनार्थं सनत्कुमारं प्रत्युत्पन्न		
धीरः किं क्षित्तात् कुर्यादित्यादिपितरं			सेवाक्यं ७१८	२७	
प्रतिपुत्रस्य प्रश्नः ७१५	१२		वृत्तं प्रति सनत्कुमारस्य विष्णुमाहात्म्यकथनं ७१८	२८	
ब्रह्मचर्यादिक्रमेणाश्रमधर्मोपादेशे पुत्रं प्रति			एवंगते मे न विषादोस्ति कश्चिदित्यादि		
पितृवाक्यं ७१५	१४		वृत्तवाक्यं ७१९	२	
एवमभ्याहृतो लोके किं धीरइव भाषसे इति			वृत्तस्यात्मज्ञानेन परमस्थानप्राप्तौ भीष्म		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्यं ७२१	६		वाक्यं ७२४	८	
अथ स भगवान् देव इत्यादि युधिष्ठिर			अग्नेर्ब्रह्मवध्यामोक्षोपायकथने ब्रह्मणोवाक्यं	७२४	९
प्रश्नः ७२१	७		अग्नेः शक्रप्रविष्टब्रह्मवध्याचतुर्थभागग्रह		
भगवत्तत्त्वकथने भीष्मवाक्यं ७२१	८		णादि ७२४	११	
वृत्रेणात्मनोर्गतिर्दृष्टेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ७३१	१४		ब्रह्माणं प्रति वृत्रौषधितृणानां वाक्यं ... ७२४	१४	
पाण्डवप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं ७२१	१८		वृत्रादीनां ब्रह्मवध्यामोक्षोपायकथने		
वृत्रं प्रशस्य तद्वधप्रकारज्ञानार्थं युधिष्ठिर			ब्रह्मणोवाक्यं ७२४	१७	
प्रश्नः ७२१	२१		वृत्रौषधितृणानां विभक्तब्रह्मवध्यास्त्रीकारादौ		
वृत्रवधप्रकारकथने भीष्मवाक्यं ७२१	२७		भीष्मवाक्यं ७२४	१८	
इन्द्रवृत्रयोर्युद्धवर्णनं ७२२	३		अप्सरोब्रह्मणोरुक्तिप्रत्युक्ती ७२४	२१	
मोहितं शक्रं प्रति वशिष्ठस्य वाक्यं ... ७२२	१२		अप्सरसां शक्रब्रह्मवध्यास्त्रीकारे भीष्मवाक्यं ७२४	२३	
वशिष्ठवाक्येन शक्रस्य वृद्ध्यादौ भोभोक्तिः ७२२	१७		ब्रह्माणं प्रत्यर्पां वाक्यं ३२४	१८	
शक्रं प्रति महेश्वरस्य वाक्यं ७२२	२५		अर्पां ब्रह्मवध्यामोक्षोपायकथने ब्रह्मणो		
महेश्वरं प्रति शक्रस्य वाक्यं ७२२	३०		वाक्यं ७२४	३०	
माहेरज्वरे वृत्रशरीरं प्रविष्टे देवादीनां			वृत्रस्य रुधिरेण शिखण्डिजन्मकथनादि ७२५	६	
हर्षादौ भीष्मवाक्यं ७२३	१		वृत्रवधश्रवणफलकथनादि ७२५	१०	
ज्वराविष्टस्य वृत्रस्य शरीरस्नानकथने भीष्म			ज्वरोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामीति युधिष्ठिर		
वाक्यं ७२३	७		प्रश्नः ७२५	१३	
वज्रेण वृत्रे हते वृत्रशरीरान्निर्गताया ब्रह्म			ज्वरोत्पत्तिप्रकारकथनार्थं दक्षयज्ञप्रस्ताव		
वध्याया रूपवर्णनं ७२३	१६		कथने भीष्मवाक्यं ७२५	१६	
ब्रह्मवध्याप्राप्तस्य शक्रस्य विरूपतादि ... ७२३	२२		महेश्वरोमयोः संवादः ७२६	७	
ब्रह्मवध्यां प्रति पितामहस्य वाक्यं ... ६२३	२८		दक्षयज्ञविनाशप्रकारकथने भीष्मवाक्यं ७२६	१३	
निवासस्थानप्रार्थनायां ब्रह्माणं प्रति ब्रह्म			महेश्वरं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ७२६	२८	
वध्यावाक्यं ७२४	१		ज्वरो नामैव धर्मज्ञेत्यादि ब्राह्मणोवाक्यं ७२६	३०	
ब्रह्मणो ब्रह्मवध्यास्थानविभागाभिप्रायादौ			ज्वरस्य नानाविधलकथनं ७२७	४	
भीष्मवाक्यं ७२४	४		ज्वरोत्पत्तिप्रकारश्रवणफलकथनं ... ७२७	१६	
ब्रह्मवध्याचतुर्भागग्रहणार्थमग्निं प्रति ब्रह्मणो			दक्षस्य हयमेधः कथं विनष्टइति जनमेजय		
वाक्यं ७२४	७		प्रश्नः ७२७	१८	
ममब्रह्मवध्यामोक्षोपायस्मिन्न्यतामित्यग्नि			जनमेजयं प्रति दक्षयज्ञवृत्तान्तकथने वैशम्पाय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोक्तिः ७२७	२२		गुरुपूजादिना तस्य श्रेयोभवेदित्यादि भोक्ता		
दक्षयज्ञे शिवमदृष्ट्वा दृष्टस्य दधोचेर्वाक्यं ७२८	१		पदेशः ७३७	१४	
दक्षदधीच्यारुक्तिप्रत्युक्ती ७२८	८		गालवनारदसंवादरूपेतिहासकथने भोक्ता		
देवीमहेश्वरयोः संवादः ७२८	१४		वाक्यं ७३७	१५	
महेश्वरसृष्टेन वीरभद्रेण दक्षयज्ञनाशप्रकार			तत्र नारदं प्रति संशयच्छेदार्थं गालवस्य जिज्ञासा ७३७१७		
कथनं ७२८	२५		गालवं प्रति नारदस्य श्रेयउपदेशवाक्यं ... ७३७	२४	
ब्रह्मादीन् प्रति वीरभद्रस्य वाक्यं ... ७२८	१४		अस्मादिधो युक्तः पृथिवीं कथंचरेदिति युधि		
अग्निकुण्डादुत्थितं पुरुषं प्रति दक्षस्य			ष्ठिरप्रश्नः ७३८	१३	
वाक्यं ७२८	२८		सगरारिष्टनेमिसंवादरूपेतिहासकथने भोक्ता		
यैर्नामभिर्देवैः स्तुतवान् तानि श्रोतुमिच्छा			वाक्यं ७३८	१४	
मीति युधिष्ठिरप्रश्नः ७३०	६		अरिष्टर्णेभ्यं प्रति सगरस्य प्रश्नः ... ७३८	१५	
दक्षकृतमहादेवसहस्रनामस्तवकथनं भोक्ता			सगरं प्रत्यरिष्टनेमेरुपदेशवाक्ये भोक्ता भोक्तिः ७३८	१६	
वाक्यं ७३०	७		भार्गवः सुराणामप्रियकरोऽसुराणां प्रिय		
स्त्वेन तुष्टस्य महादेवस्य दक्षं प्रति वाक्यं ७३४	२		करः कथमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ... ७४१	१	
दक्षकृतस्तवप्रशंसापूर्वकस्तववर्णादि फल			भार्गवस्य देवानामप्रियकरत्वे कारणकथने		
कथनं ७३४	१३		भोक्ता वाक्यं ७४१	६	
अथात्थं नाम यदिदमित्यादि युधिष्ठिर			महादेवस्य जठरे किमर्थमुशना व्यचरदिति		
प्रश्नः ७३४	२७		युधिष्ठिरप्रश्नः ७४१	२१	
युधिष्ठिरप्रत्यध्यात्मतत्त्वोपदेशे भोक्ता वाक्यं ७३४	२८		उशनोजठरस्थितियो ग्यताकारणकथने भोक्ता		
सत्वादिगुणानां कार्यविशेषकथनादि ७३५	२२		वाक्यं ७४१	२२	
युधिष्ठिरं प्रति भोक्तास्य तत्त्वोपदेशवाक्यं ७३६	६		उशनसः शुक्रेति नास्तीति निरुक्तिरुक्तं ... ७४२	२	
प्राणिनां मृत्युसुखदुःखान्यतमो यथा न			शुक्राद्य दृष्टं महादेवं प्रति देवीवाक्यं ... ७४२	५	
स्वात्तत् कथयेति युधिष्ठिरप्रश्नः ... ७३६	१६		किं कर्म कृत्वा पुरुषः श्रेयः प्राप्नोतीति		
नारदसमजसंवादरूपेतिहासकथने भोक्ता वाक्यं ७३६	१७		युधिष्ठिरप्रश्नः ७४२	१०	
समजं प्रत्युरभैव प्रणमसे इत्यादि नारद			जनकपराशरसंवादरूपेतिहासकथने भोक्ता		
वाक्यं ७३६	१८		वाक्यं ७४२	१२	
नारदं प्रति समजस्य स्वस्य भोक्ता राहित्ये			तत्र किं श्रेयः सर्वभूतानामित्यादि पराशरं प्रति		
कारणं विन्यस्य तत्त्वोपदेशः ... ७३६	२०		जनकप्रश्नः ७४२	१३	
अतत्त्वशादेः कथं श्रेय इति युधिष्ठिरप्रश्नः ७३७	१३		धर्मरवगतः श्रेयानित्यादि जनकं प्रति पराशरो		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
गीतोपदेशवाक्यं ७४२	१५		पराशरं प्रति जनकस्य पुनःप्रश्ने भीष्मोक्तिः ७५१	३	
पराशरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यानि ७४३	८		किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्नित्यादि जनकप्रश्नः ७५१	४	
जनकं प्रति गृहस्थधर्म्मोपदेशे पराशरगीता			श्रेयोमूलकयनादौ पराशरोपदेशवाक्यं ... ७५१	५	
कथनं ७४४	६		प्राप्नोति सुश्रुतैरात्मैत्यादि पराशरवाक्यं ७५२	१	
सत्सङ्गप्रशंसादौ पराशरगीताकथनं ... ७४५	१		पराशरवाक्येन जनकस्य हर्षप्राप्तौ भीष्म		
पराशरस्य ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहादिवृत्ति			वाक्यं ७५२	२७	
कथनं ७४५	२३		भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ७५२	२८	
जनकं प्रति कर्त्तव्यकर्मणां निरूपणे पराशर			साध्यानां हंसस्य च संवादरूपेतिहासकथने		
वाक्यं ७४६	१६		भीष्मोक्तिः ७५२	३०	
गृहस्थस्य क्रमशोभमत्वादिना सन्तापकथनं ७४६	२६		हंसं प्रति साध्यानां प्रश्नः ७५३	२	
तपोविधिकथनार्थं पराशरोपदेशवाक्यं ७४७	६		मोक्षधर्म्मोपदेशार्थं हंसवाक्यं ७५३	५	
वर्णो विशेषवर्णानां केन जायतइत्यादि जनक			केनायमावृत्तोलोक इत्यादि साध्यानां प्रश्नः ७५४	१७	
प्रश्नः ७४८	५		अज्ञानेनावृत्तौ लोक इत्यादि हंसवाक्यं ७५४	१८	
येन जातः सर्व स इत्यादि वर्णधर्म्मोपदेशः ७४८	७		साध्यानां हंसस्य चोक्तिप्रत्युक्तौ ७५४	१८	
ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोचरतः कथ			साध्यहंससंवादोपसंहारे भीष्मोक्तिः ... ७५४	२५	
मित्यादिजनकप्रश्नः ७४८	१४		साङ्ख्ययोगे च विशेषं वक्तुमर्हस्येत्यादि युधि		
गोत्राणां पृथक्त्वकारणकथने पराशरवाक्यं ७४८	१६		ष्ठिरप्रश्नः ७५४	२७	
वर्णानां विशेषधर्म्मान् सामान्यधर्म्मांश्चकथ			साङ्ख्ययोगयोर्विशेषकथनार्थं भीष्मवाक्यं ७५४	२८	
येतिजनकप्रश्नः ७४८	२३		यदि तुल्यं व्रतं शौचमित्यादि युधिष्ठिर		
वर्णानां विशेषधर्म्मकथने पराशरवाक्यं ... ७४८	२४		प्रश्नः ७५५	६	
वर्णानां साधारणधर्म्मकथने पराशरवाक्यं ७४८	२७		रागं मोहं तथा स्नेहमित्यादि भीष्मोप		
किं कर्म्म दूषयत्येनमित्यादि जनकप्रश्नः ७४८	६		देशः ७५५	७	
कर्म्म जातिश्रेष्ठ्युभयं दोषकारकमित्यादि			आहारं कीदृशं कृत्वा योगी बलमाप्नोती		
पराशरोपदेशः ७४८	७		त्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ७५६	८	
कानि कर्म्माणि धर्म्माणीति जनकप्रश्नः ७५८	१०		योगिनां भक्ष्यद्रव्यादिविशेषकथने भीष्म		
धर्म्म्यकर्म्मनिरूपणे पराशरवाक्यं ... ७४८	११		वाक्यं ७५६	८	
पितासखायोगुरवइत्यादि पराशरस्त्रोप			साङ्ख्यविधिभ्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... ७५७	१	
देशवाक्यं ७४८	१७		साङ्ख्यविधिकथनेन भीष्मोपदेशः ... ७५७	३	
पराशरवाक्योपसंहारे भीष्मोक्तिः ... ७५१	१		कान् स्वगान्त्रोद्भवान् दोषान् पश्यस्योति		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरप्रश्नः ७५८	२३		विविधध्यानस्य लक्षणकथनं ७६६	१८	
देहस्य कामादिपञ्चदोषकथने भीष्मवाक्यं ७५८	२४		आत्मदर्शनप्रकारकथनं ७६६	३०	
कामादिच्छेदनोपायकथने भीष्मवाक्यं ... ७५८	२६		जनकं प्रति वशिष्ठस्य साङ्ख्यज्ञानोपदेशः ७६७	७	
शरीरस्य दोषकथनादौ भीष्मवाक्यं ... ७५८	३		विद्याविद्ययोर्विशेषकथनार्थं वशिष्ठवाक्यं ७६८	३	
स्थानमुत्तममामाद्येत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ७५८	२०		सर्गप्रलयधर्मादित्यादि वशिष्ठोपदेशः ७६८	१५	
भीष्मस्य युधिष्ठिरप्रश्नाभिनन्दनं ... ७५८	२४		योगमज्ञानसंमोहादित्यादि वशिष्ठोपदेशः ७६८	१	
अत्रापितत्त्वं परमं ब्रह्मण्येत्यादिभीष्मस्यात्म			बुद्धाबुद्धयोर्विशेषकथनेन वशिष्ठोपदेशः ७६८	१२	
तत्त्वोपदेशः ७५८	२५		पञ्चविंशतितत्त्वानीत्यादि वशिष्ठोपदेशः ७७०	६	
ज्ञानप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं ७६०	१८		ज्ञानदानस्य योग्यायोग्यपात्रस्य निरूपणं ७७०	२३	
अचरचरयोर्व्यक्तिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ७६१	४		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशः ७७१	८	
वशिष्ठकरालजनकसंवादरूपेतिहासकथने			ब्रह्मादिभ्यः परम्परया ज्ञानप्राप्तिकथनं ७७१	१२	
भीष्मवाक्यं ७६१	१०		युधिष्ठिरोपदेशार्थं भीष्मस्येतिहासकथनं ७७१	२०	
नैःश्रेयसज्ञानश्रवणार्थं जनकस्य प्रश्नः ... ७६१	११		भार्गवर्षिं प्रति वसुमतः प्रश्नः ७७१	२२	
अचराचरयोर्व्यक्तिकथने वशिष्ठवाक्यं ... ७६१	१६		वसुमन्तं प्रति भार्गवर्षेः उपदेशवाक्यं ... ७७१	२४	
चतुर्विंशतितत्त्वकथने भीष्मवाक्यं ... ७६१	२४		वसुमतो धर्माज्ञाने भीष्मोक्तिः ७७२	१४	
यत्तुभूतादिसर्वदेहानामविशेषकथने भीष्म			धर्माधर्माविमुक्तं यत्तत्कथयेत्यादि युधिष्ठिर		
वाक्यं ७६२	४		प्रश्नः ७७२	१६	
पञ्चविंशतिमो विष्णुरित्याद्यचरोपदेशः ... ७६२	११		जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपेतिहासकथने भीष्म		
जनकं प्रति वशिष्ठस्य तत्त्वज्ञानोपदेशः ... ७६२	२४		वाक्यं ७७२	१८	
स्वर्गप्राप्तिनिन्दाकथनादिना वशिष्ठस्य			कतोन्द्रियाणि कतिप्रकृतय इत्यादि जनक		
तत्त्वोपदेशः ७६४	१८		प्रश्नः ७७२	२०	
अचरचरयोरेष द्वयोः सम्बन्धइत्यत इत्यादि			जनकं प्रति याज्ञवल्क्योपदेशवाक्यं ... ७७२	२३	
जनकप्रश्नः ७६५	१		अष्टप्रकृतिस्वरूपकथनं ७७२	२५	
जनकप्रश्नाभिनन्दनेन तत्प्रशंसारूपं वशिष्ठ			षोडशविकारनिरूपणे याज्ञवल्क्यवाक्यं ... ७७२	२७	
वाक्यं ७६५	१२		कालसंख्यादिकथने जनकं प्रति याज्ञवल्क्य		
तस्मात्त्वं ब्रह्मणु राजेन्द्रेत्यादि वशिष्ठोपदेश			वाक्यं ७७३	१३	
वाक्यं ७६५	१८		हिरण्यगर्भादीनां सृष्टिप्रकारकथनं ... ७७३	१५	
नानालैक्यमित्युक्तमित्यादि जनकस्य प्रश्नः ७६६	१२		जन्तूनां संहारप्रकारकथने याज्ञवल्क्यवाक्यं ७७४	५	
योगकृत्योपदेशे वशिष्ठवाक्यं ७६६	१७		अथात्मादिविशेषकथनादौ याज्ञवल्क्यवाक्यं ७७४	२३	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रकृतिकार्यगुणानां सत्त्वादीनां कथनं ...	७७५	७	कथं मृत्युमतिक्रामेदित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	७८३	१
सत्त्वस्थानन्दादिगुणकथनं ...	७७५	८	पञ्चशिखजनकसंवादरूपेतिहासकथने भीष्म		
रजोगुणस्य रूपाभिमानादिगुणकथनं	७७५	१३	वाक्यं ...	७८३	३
तमोगुणस्य भक्षणाद्यभिरोचनादिगुणकथनं	७७५	१८	तत्र केन वृत्तेन जरान्तकाविक्रामेदितिपञ्च		
एते प्रधानस्य गुणादित्यादि याज्ञवल्क्यवाक्यं	७७५	२२	शिखं प्रति जनकप्रश्नः ...	७८३	४
सत्त्वादिगुणयुक्तानां प्राप्यस्थानकथनं ...	७७५	२८	जनकं प्रति पञ्चशिखस्योपदेशवाक्यं ...	७८३	६
कथमेकोह्यचेतनश्चेतनावानेकः कथमित्यादि			गार्हस्थ्यमपरित्यज्य मोक्षधर्मं कः प्राप्तइत्यादि		
जनकस्य प्रश्नः ...	७७६	५	युधिष्ठिरप्रश्नः ...	७८३	१७
आत्मतत्त्वोपदेशार्थं याज्ञवल्क्यस्य सांख्यज्ञान			जनकस्य सुलभायाश्च संवादरूपेतिहासकथने		
कथनं ...	७७६	१३	भीष्मवाक्यं ...	७८३	१८
योगज्ञानकथनार्थं याज्ञवल्क्यस्योपदेशः ...	७३७	४	सुलभायाविदेहपुरीगमनादि ...	७८३	२५
मनोधाराणादियोगकृत्यकथनं ...	७७७	१३	भित्तुकीं सुलभां प्रति जनकस्य प्रश्नः ...	७८४	६
योगिनोविशेषसाधनेन वैष्णवस्थानादि प्राप्ति			सुलभासमीपे प्राप्तज्ञानस्य जनकस्य परिचय		
कथने याज्ञवल्क्यवाक्यं ...	७७८	४	दानं ...	७८४	१०
जनकोपदेशार्थं स्वस्य ज्ञानप्राप्तिप्रकारकथने			सङ्गत्यागस्य दुष्करत्वकथनेनोपदेशः ...	७८४	३०
याज्ञवल्क्यवाक्यं ...	७७८	२६	सुलभायाभिमप्रायकथनादौ जनकोक्तिः	७८५	८
सूर्यात् स्वस्य वेदप्राप्तिप्रकारकथनं ...	७७८	२८	सुलभां प्रति जनकोपदेशवाक्यं ...	७८५	१५
विश्ववसुना पृष्ठानां पञ्चविंशतिप्रश्नानां			सुलभाया जनकवाक्यश्रवणादौ भीष्मोक्तिः	७८६	३
कथनं ...	७७८	२२	जनकं प्रति सुलभायामोक्षोपयोगिवाक्यं	७८६	५
विश्वविश्वेत्यादिप्रश्नानामुत्तरवाक्यं ...	७८०	१	दर्शनादीनां हेतुकथनेनोपदेशवाक्यं ...	७८६	२७
याज्ञवल्क्यं प्रति विश्वावसोः प्रश्नः ...	७८०	२३	शरीरिणां शुक्रशोणितसम्भवावस्थानां		
अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकइत्यादि			कथनं ...	७८७	१२
याज्ञवल्क्यवाक्यं ...	७८१	४	शरीरिणां सम्भवाभावकथनेन सुलभाया		
याज्ञवल्क्यं प्रति विश्वावसोर्वाक्यं ...	७८१	१८	वाक्यं ...	७८७	२१
विश्ववसोः स्वर्गसनादौ याज्ञवल्क्योक्तिः	७८१	२१	सङ्गस्थानकथने सुलभोक्तिः ...	७८७	३०
ब्रह्मणोरुखादिभिर्ब्राह्मणादीनां सृष्टि			राज्ञः स्वतन्त्रताभावकथनादौ सुलभोक्तिः	७८८	५
कथनं ...	७८२	१	सर्वः स्वेष्टेष्टहेराजेत्यादि सुलभोपदेश		
उपदेशं श्रुत्वा जनकस्य हर्षादौ भीष्मोक्तिः	७८२	८	वाक्यं ...	७८८	१४
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योपदेशवाक्यं ...	७८२	१८	सप्तानां राज्याङ्गानां कथनादि ...	७८८	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
जनकभर्त्सनाख्यं सुलभावाक्यं	... ७८८	२८	अष्टिप्रणीतधर्मकथने भीष्मवाक्यं	... ७८४	१३
सुलभायाः स्वस्थाः परिचयदानं	... ७८८	१८	शुकस्य जन्मयोगफलकथने भीष्मवाक्यं	... ७८४	१७
जनकोत्तराभावे भीष्मोक्तिः	... ७८८	२८	पुत्रार्थं व्यासस्य मेरुशृङ्गे तपस्वर्थीकथनादि	७८४	१८
शुकः कथं निर्वैदमापन्न इति युधिष्ठिर			व्यासं प्रति महादेवस्य वरप्रदानादि	... ७८५	३
प्रश्नः	... ७८८	३०	व्यासस्य पुत्रप्राप्तिरूपवरलाभे भीष्मोक्तिः	७८५	८
व्यासस्य शुकानुशासने भीष्मोक्तिः	... ७८०	२	घृताचीनामाप्सरसोदर्शनेन व्यासस्य मनः		
शुकं प्रति व्यासोपादेशवाक्यं	... ७८०	३	चोभादि	... ७८५	१०
ब्राह्मणस्य तु देहोद्यमित्यादि व्यासोप			अरणीमन्यनेन शुकस्य जन्मादिकथनं	... ७८५	१६
देशः	... ७८०	२२	शुकस्य जन्मात्सवे गन्धर्वादीनां नृत्यादि		
महापदानि कत्यसेन चायवेचसेपर			कथनं	... ७८५	२१
मित्यादि व्यासोपदेशः	... ७८१	१०	दृढस्थितिसमीपे शुकस्य वेदाध्ययनादि		
धर्मरूपधनोपाज्जनार्थं शुकं प्रति व्यासोप			कथनं	... ७८५	३०
देशः	... ७८१	३३	पितरं प्रति मोक्षार्थिनः शुकस्य प्रश्ने		
धर्मनिदर्शनेऽग्न्यादयः साक्षिणो भवन्ती			भीष्मोक्तिः	... ७८६	७
त्यादि व्यासवाक्यं	... ७८२	२	पितृवाक्येन शुकस्य योगशास्त्रग्रहणादि	७८६	८
श्वःकार्यमद्यकुर्वीतेत्यादि व्यासोपदेशवाक्यं	७८२	२१	मोक्षधर्मं प्राप्तुं जनकसमीपे शुकस्य गमनादौ		
नास्तिकादीन् वामतः कृत्वाधर्मं कुर्वीत्यादि			व्यासोपदेशः	... ७८६	१३
व्यासवाक्यं	... ७८२	२३	मिथिलायां शुकस्यागमनादि	... ७८६	१८
भोगान् परित्यज्य धर्मकारिणां फलाधिक्य			प्रथमतोद्वारपालनिवारितस्य शुकस्य पश्चा		
कथनं	... ७८३	३	जनकपुरीप्रवेशादि	... ७८७	१
कासेन भूतानां पाककथनादि	... ७८३	१२	शुकस्य जनकपुर्यां प्रमदावनप्रवेशादि	७८७	८
व्यासवाक्येन व्यासं त्यक्त्वा शुकस्य गमनादौ			प्रमदावनस्थानां कामिनीनां रूपवर्णनादि	७८७	८
भीष्मवाक्यं	... ७८३	१५	जनककृतशुकसम्मानादौ भीष्मोक्तिः	... ७८७	२३
गुरुणा शुकमुषाप्रकारज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	७८३	१७	शुकं प्रति जनकस्य कुशलप्रश्नादि	... ७८८	१
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपादेशवाक्यं	... ७८३	१८	जनकं प्रति शुकस्य वाक्यं	... ७८८	३
पूर्वकृतकर्मणां भोगव्यतिरेकेण चचाभाव			जनकं प्रति किं कार्यं ब्राह्मणेन हेत्यादि		
कथनादि	... ७८४	१	शुकप्रश्नः	... ७८८	६
शुकस्य जन्मादिदृष्टान्तश्रवणार्थं युधिष्ठिर			ब्राह्मणकर्त्तव्यकर्मणामुपदेशार्थं शुकं प्रति		
प्रश्नः	... ७८४	८	जनकवाक्यं	... ७८८	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ज्ञानविज्ञाने उत्पन्ने गार्हस्थ्यादिषु त्रिव्याश्रमेषु			नादौ भोगोक्तिः	८०२	१
कथं वस्तुमिति शुकप्रश्नः	७८८	१३	वायुविचेष्टितज्ञानार्थं व्यासं प्रति शुकस्य		
शुकं प्रतिजनकस्योपदेशवाक्यं	७८८	१५	प्रश्नः	८०२	५
मोक्षधर्मविषये ययातिगाथाकथनेन जनक			वायूनां नामगत्यादिविशेषकथने व्यास		
स्योपदेशः	७८८	२४	वाक्यं	८०२	७
शुकप्रश्नसारूपं जनकवाक्यं	७८८	५	व्यासाश्रमे पुनर्नारदागमनादौ भोगोक्तिः	८०३	८
कृतनिश्चयस्य शुकस्य हिमालयगमनादौ			अस्मिन् लोके हितं यत् स्वात्तेन मां योक्तु		
भोगोक्तिः	७८८	१६	महेशीति शुकप्रश्नः	८०३	११
हिमालयस्य वर्णनादि	७८८	१८	सनत्कुमारोक्तवाक्येन शुकं प्रति नारदस्योप		
कार्तिकेयस्य पराक्रमप्रकाशार्थमितिहास			देशः	८०३	१२
कथनं	७८८	२४	सांसारिकदुःखकथनेन नारदस्योपदेशः	८०४	२
शक्त्युत्तेज्जनेऽवमानितस्य प्रह्लादस्य तपः			शुकस्य वैराग्यार्थं नारदोपदेशः	८०४	१०
करणादि	८००	४	शरीरस्य निन्दनादिना नारदोपदेशः	८०४	१८
हिमालयस्योत्तरस्यां दिशि व्यासाश्रमादि			त्रिवर्गसुखं दुःखमेवेत्यादि नारदवाक्यं	८०४	२४
कथनं	८००	१०	शुकस्य वैराग्यार्थं नारदोपदेशः	८०५	८
शुकस्य व्यासाश्रमगमनादि	८००	१३	दुःखोपघाते शरीरे इत्यादि नारदोप		
व्यासं प्रति व्यासशिष्याणां वाक्यं	८००	२१	देशः	८०५	१८
षष्ठः शिष्येण ते ख्यातिं गच्छेदिति शिष्याणां			इन्द्रियरक्षाप्रकारकथने नारदोक्तिः	८०६	६
प्रार्थना	८००	२५	शरीरस्य रोगादिदुःखाश्रयत्वकथनादिना		
शिष्यान् प्रति स्वाध्यायविधिकथने व्यास			नारदोपदेशः	८०६	१०
वाक्यं	८००	२८	अपरे वालिशः सन्तइत्यादि नारदोक्तिः	८०६	२०
व्यासवाक्येन शिष्याणां हर्षादौ भोगोक्तिः	८०१	१०	जीवानां संसारासन्तिप्रकारकथने नारदोप		
वेदविभागार्थं व्यासं प्रति शिष्याणां वाक्यं	८०१	१३	देशः	८०७	४
व्यासानुज्ञया शिष्याणां मञ्जुगतानां चातु			जीवानां स्वभावार्थकथने नारदोक्तिः	८०७	१५
र्हैत्रकल्पनादि	८०१	१६	कर्मसङ्ग्रिषु फलवैषम्यकथनेनोपदेशः	८०७	२०
ध्यानपरं व्यासं प्रति नारदवाक्यं	८०१	२०	नारदवाक्यं श्रुत्वा शुकस्य चिन्तादि	८०७	२५
बारुदं प्रति व्यासस्य वाक्यं	८०१	२५	शुकस्य कर्त्तव्यनिश्चयकरणं	८०८	१
वेदादीनां मूलकथनेन नारदोपदेशः	८०१	२८	नारदमनुज्ञाय शुकस्य पित्रसमीपगमनादि	८०८	१०
नारदवाक्येन व्यासस्य शुकस्य च वेदाध्यय			शुकं प्रति व्यासवाक्यं	८०८	१२

प्रकरणं	एछे	पंक्तौ	प्रकरणं	एछे	पंक्तौ
पितरं परित्यज्य शुकस्य कैलासपर्वतगम			मुक्तानां किं लक्षणमित्यादि युधिष्ठिर		
नादि ८०८	१५		प्रश्नः ८१३	८	
शुकस्य गिरिशृङ्गारोहणादौ भोगोक्तिः	८०८	१७	युधिष्ठिरप्रश्नात्तरकथने भोगवाक्यं ... ८१३	११	
नारदं प्रति शुकस्य वाक्यं ८०८	२४		उपरिचरस्य राज्ञो वृत्तान्तकथनं ... ८१३	१२	
शुकस्य सर्वलोकदर्शनादि ८०८	२६		नारायणप्रसादेन मुनीनां वेदाध्यय		
शुकं दृष्ट्वा सर्वेषां विस्मयादिकथनं ... ८०९	१		नादिकथनं ८१३	२४	
मलयपर्वतागतं शुकं दृष्ट्वा सर्वेभ्योऽदीनां			ऋषीन् प्रति नारायणस्य वाक्यं ... ८१४	४	
विस्मयादि ८०९	७		नारायणवाक्येन मुनीनां धर्मशास्त्र		
देवताः प्रति शुकस्य वाक्यं ८०९	१४		करणादि ८१४	१८	
शुकं प्रति दिगादीनां प्रत्युत्तरवाक्यं ... ७०९	१६		वृहस्पत्यादिजन्मवृत्तान्तकथने भोग		
शुकस्य सिद्धिप्राप्तिकथनादौ भोगोक्तिः	८०९	१८	वाक्यं ८१४	२३	
शुके ब्रह्मपथस्य उल्कापातादिकथनं ... ८०९	२३		उपरिचरवमोरश्चमेधयज्ञवृत्तान्त		
शुकस्य पर्वतातिक्रमणे देवादीनां कैला			कथनादि ८१४	२६	
ह्लादि ८१०	१		किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिरिति युधि		
व्यासस्य शुकस्य पञ्चाङ्गमनादि ... ८१०	८		ष्ठिरप्रश्नः ८१५	८	
शुकानुगतं व्यासं दृष्ट्वा श्वरसां लज्जादि	८१०	१७	हरिमदृष्ट्वा वृहस्पतेः क्रोधादौ भोगवाक्यं	८१५	८
व्याससमीपे महादेवस्यागमनं ८१०	२०		रष्टं वृहस्पतिं प्रति मुनीनां वाक्यं ... ८१५	१०	
व्यासं प्रति महादेवस्य वाक्यं ८१०	२१		नारायणस्यादृश्यत्वकथने मुनीनां वाक्यं	८१५	१७
सिद्धिं प्राप्तुमिच्छन् का देवता यजेतेत्यादि			ऋषीन् प्रति देवस्य वाक्यं ८१६	१५	
युधिष्ठिरप्रश्नः ८११	४		ऋषीणां वृहस्पत्यनुनयकथनं ८१६	२२	
युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्यं ८११	८		भागवतो राजा वयस्वर्गाद्भूयदति युधिष्ठिर		
नारदनारायणविषंवादरूपेतिहासकथने			प्रश्नः ८१६	३०	
भोगोक्तिः ८११	११		ऋषीणां त्रिदशानां संवादरूपेतिहासकथने		
नारदनारायणजन्मादिवृत्तान्तकथनं ... ८११	१२		भोगवाक्यं ८१७	१	
नारायणश्रमे नारदस्य गमनादि ... ८११	१८		श्रजेन यष्टव्यमिति ऋषीन् प्रति देवानां		
नारायणार्थं प्रति नारदवाक्यं ८११	२६		वाक्यं ८१७	२	
नारदं प्रति श्रीनारायणार्थवाक्यं ... ८१२	३		वीजैर्यष्ट्यं न पशुनेत्यादि ऋषीणां वाक्यं	८१७	३
नारायणं प्रति नारदवाक्ये भोगोक्तिः ... ८१२	२२		उपरिचरवसुदर्शनादौ भोगोक्तिः ... ८१७	५	
नारायणं प्रति नारदवाक्यं ८१२	२४		उपरिचरं प्रति देवानामृषीणाञ्च प्रश्नः	८१७	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उपरिचरं प्रत्युभयमतकथनं ८१७	१२		नारायणस्य स्वकर्तव्यकर्माणां कथनादि	८२१	२२
देवपक्षमाश्रितोपरिचरस्योत्तरकथने भीष्म			नारायणस्यान्तर्धानादौ भीष्मोक्तिः ... ८२२		२५
वाक्यं ८१७	१३		नारायणमाहात्म्यं ब्रह्मा कथं न जानीते		
उपरिचरं प्रति ऋषीणामभिप्रायः ... ८१७	१४		इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ८२२		२६
शापमोचनार्थमुपरिचरं प्रति देवानां			महाकल्पसहस्राणीत्यादिभीष्मवाक्यं ... ८२३		२
वाक्यं ८१७	१८		नारायणीयोपाख्यानस्य परम्पराप्राप्तिकथने		
भूमेर्विवरगस्य राज्ञोभगवदर्थनवाक्यं ... ८१७	२८		भीष्मोक्तिः ८२३		४
उपरिचरवसोरानयनार्थं गरुडं प्रति			जनमेजयस्य नारायणपरत्वकथनादौ		
विष्णुवाक्यं ८१८	२		वैशम्पायनोक्तिः ८२३		२०
उपरिचरस्य राज्ञो ब्रह्मलोकगमनादि ... ८१८	६		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं ८२३		२४
नारदो यथा श्वेतदीपं गतस्तत्प्रवक्ष्यामीति			ऋषीन् प्रति सूतस्य वाक्यं ८२३		२५
भीष्मप्रतिज्ञा ८१८	११		भौतिं प्रति कथं स भगवान् यज्ञेऽव्यह्वर		
नारदस्य श्वेतदीपगमनादौभीष्मोक्तिः ... ८१८	१४		इत्यादि श्रौतकप्रश्नः ८२३		३०
नारदकृतनारायणीयमहापुरुषस्तवः ... ८१८	१७		श्रौतकं प्रति भौतिवाक्यं ८२४		४
नारदसमीपे नारायणाविर्भावादौ			इमे स ब्रह्मका लोका इत्यादि जनमेजय		
भीष्मोक्तिः ८१९	६		प्रश्नः ८२४		६
तत्र नारायणस्य रूपवर्णनं ८१९	७		अहो गूढतमः प्रश्न इत्यादि श्रौतकवाक्यं ... ८२४		१६
वरदानार्थं नारदं प्रति नारायणवाक्यं ८१९	१७		सुमन्तुप्रभृतीन् पञ्च शिष्यान् प्रति व्यासस्य		
नारायणं प्रति नारदवाक्यं ८१९	२१		वाक्यं ८२४		२४
नारदं प्रति नारायणवाक्ये भीष्मोक्तिः ८१९	२३		शिष्यान् प्रति व्यासस्य त्रैकालिकज्ञानोप		
नारदं प्रति नारायणस्य भगवन्माहात्म्य			देशः ८२४		२६
कथनं ८१९	२६		पृथिव्यादि सृष्टिप्रकारकथनं ८२५		१
नारदं प्रति नारायणस्यात्मतत्त्वापदेशः ... ८२०	२		ब्रह्माणं प्रति किं हितमस्माकमिति रुद्रादि		
भगवतो हिरण्यगर्भादि सृष्टिकथनं ... ८२०	२५		देवानां वाक्यं ८२५		८
नारायणशरीरे नारदस्य सर्वविभूति			देवान् प्रति हितोपायकथने ब्रह्मणेवाक्यं ८२५		११
दशनादि ८२१	१		चौरसमुद्रतीरे ब्रह्मादीनां तपःकरणादि ८२५		१४
ब्रह्माणं प्रति स्वात्तवरस्य कथनादि ... ८२१	६		ब्रह्मादीन् प्रति यज्ञकरणार्थं श्रीभगव		
नारायणस्य नारदं प्रत्युपदेशवाक्यं ... ८२१	१२		वाक्यं ८२५		१८
भगवत्सत्तुर्बुद्धमूर्त्तिकार्यकथनादि ... ८२१	१७		देवानां वैष्णवयज्ञानुष्ठाने वैशम्पायनवाक्यं ८२५		२३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कल्पितयज्ञभागान् देवान् प्रति खस्यस्य			विश्वरूपं दृष्ट्वा चिञ्चितानामिन्द्रादिदेवानां		
भगवतोवाक्यं ८२५	२७		ब्राह्मणसमीपगमनं ८३१	२५	
सत्यादियुगधर्मकथने भगवद्वाक्यं ... ८२६	२१		ब्रह्माणं प्रति देवानां वाक्यं ८३१	२७	
कल्पियुगे किं कर्त्तव्यमस्माभिरिति देवानां			दधीचास्त्रियाच्चार्यं देवान् प्रति ब्रह्मणो		
प्रश्नः ८२६	२६		वाक्यं ८३१	२८	
यत्राधर्मो नास्ति स देशः सेवितव्य इति			इन्द्रादिदेवान् प्रति दधीचवाक्यं ... ८३२	१	
श्रीभगवद्वाक्यं ८२६	२८		ब्रह्मबध्याभयेन शक्रस्य विसमन्विप्रवेशादि ८३२	५	
देवानां स्वस्थानगमनादौ व्यासोक्तिः ... ८२६	३०		शक्रे प्रनष्टे देवानामुत्पातादि ... ८३२	७	
ब्रह्मणो भगवद्रूपदर्शनादि ८२७	१		देवान् प्रति नङ्गषवाक्यं ८३२	१०	
हयग्रीवरूपिणं दृष्ट्वा ब्रह्मणः प्रणामादौ			नङ्गषचायुक्तिप्रत्युक्ती ८३२	११	
व्यासोक्तिः ८२७	३		शर्चो प्रति वृहस्पतिवाक्यं ८३२	१५	
ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यं ८२७	५		उपश्रुत्या सह शच्याः शक्रसमीपगमनादि ८३२	१७	
भगवत्स्त्वक्कथने व्यासवाक्यं ८२७	११		इन्द्रश्चायुक्तिप्रत्युक्ती ८३२	२०	
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ... ८२७	२३		नङ्गषं प्रत्यगल्ब्यस्याभिशापादि ८३२	२४	
एतत्स्त्वक्कथने दिफलकथनं ८२७	२६		पुनरिन्द्रस्य राज्यकरणादि ८३३	३	
भगवन्नामनिरुक्तिश्रवणार्थं जनमेजयवाक्यं ८२८	४		देवानां सृष्टिप्रकारकथनादि ८३३	६	
अर्जुनाय भगवान् यदाह तत्कथयामीति			दक्षदुहितृणां विवाहादिवृत्तान्तकथनं ८३३	८	
वैशम्पायनवाक्यं ८२८	६		स्यूलशिरसस्तपः कणादि ८३३	१७	
भगवन्नामनिरुक्तिश्रवणार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन			भृगुहिमवतोऽयुक्तिप्रत्युक्ती ८३३	२५	
प्रश्नः ८२८	८		सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुरित्याद्यर्जुनं प्रति		
अर्जुनं प्रति भगवन्नामनिरुक्त्युपदेशवाक्यं ८२८	११		भगवदुपदेशवाक्यं ८३३	२८	
अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकथोनी प्रवर्त्ति			शुचिश्रवणादिनामनिरुक्तिकथनं ... ८३४	२६	
तावित्यर्जुनप्रश्नः ८३०	५		अस्मिन् युद्धे को जयं लब्धवानित्यर्जुन		
अर्जुनं प्रति भगवदुपदेशवाक्यं ८३०	६		प्रश्नः ८३५	२३	
तत्र प्रलयाद्युपदेशवाक्यं ८३०	८		रुद्रनारायणात्मनोर्युद्धवृत्तान्तकथने		
इन्द्रादिनिग्रहकथने भगवदुपदेशः ... ८३१	३		भगवद्वाक्यं ८३५	२४	
विश्वरूपमातरं प्रत्यसुराणां प्रार्थनादि ८३१	१२		युद्धप्रशमनार्थं रुद्रं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ... ८३५	३०	
विश्वरूपस्य तपःकरणादि ८३१	२०		रुद्रं प्रति नारायणवाक्यं ८३६	८	
अग्नीषोमिर्विश्वरूपस्योक्तिप्रत्युक्ती ... ८३१	२१		नारायणजयादौ भगवद्वाक्यं ८३६	११	

